
TÜRKLER
2
BOZKIRIN HAZİNELERİ

TÜRKLER ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 8
ORTA ÇAĞ

Editörler

HASAN CELAL GÜZEL

PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK

PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

ANKARA - 2002

ÇİN

PROF. DR. DENIS SINOR
A.B.D.

PROF. DR. AHMET TABAKOGLU
TÜRKİYE

PROF. DR. DMİTRİ VASİLİEV
RUSYA

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ
TÜRKİYE

DANIŞMA KURULU

C. CEM OĞUZ

KOORDİNATÖR
ÖZLEM DİLMEN

REDAKTÖRLER
DOÇ. DR. RAMAZAN GÖZEN / DOÇ. DR. HAMİT ERSOY / ELNUR AĞAYEV

MÜTERCİMLER
DR. KEZBAN ACAR / ALESKER ALESKEROV / BANU BEKTAŞ / FAHRİ DİKKAYA / NİLÜFER EROL /
YRD. DOÇ. DR. BİLGEHAN ATSIZ GÖKDAĞ / BÜLENT KENEŞ / IŞIK KUŞÇU / NURŞEN ÖZSOY /
LİLİYE SABİROVA / DR. HARUN TAŞKIRAN / BOĞAÇ BABÜR TURNA / ZÜLFİYE VELİYEVA /
MURAT YAŞAR / ALİM YILMAZ

TÜRKÇE REDAKSİYON
DOÇ. DR. NURETTİN DEMİR / DOÇ. DR. EMİNE YILMAZ / YRD. DOÇ. DR BİLGEHAN A. GÖKDAĞ /
DR. MURAT KÜÇÜK / GÖNÜL ĞÖKDEMİR / FARUK GÖKÇE

SEKRETERYA
SEVAL YALIN / AYLA TEZCAN / GÜLİZAR AI.TUNYURT / FATMA AI.BAYRAK / BURCU ÖZDEMİR

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser
a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.y.: Adı geçen yazma
ABAW: Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO: Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW: Abhandlungen der Preussischen, Akademie der Wissenschaften
ARDTA: Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA: Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG: Archivio di stato di Genova
ATASE: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI: Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.: Bin, İbn
BA: Başbakanlık Arşivi
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS: Bulletin of the School of Oriental and African Studics
C.Th.: Codex Theodosiarus
CA: Cevdet Askeri
CAJ: Central Asiatic Journal
CD: Cevdet Dâhiliye
CH: Cevdet Hâriciye

CMRS: Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DLT: Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.: Encyclopedia Britanicca
EHN: Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2: Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM: Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzcya
EUM: Evkaf Umum Müdürlüğü
FO: Foreign Office, İngiltere
GMDTA: Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.: Hicrî
HH: Hatt-ı Hümâyûn
İFD: İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA: Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD: İrâde-i Dâhiliye
İFK: İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM: İrâde-i Meclis-i Mebûsan
İMV: İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA: Journal Asiatique
JAOS: Journal of American Oriental Society
JESHO: Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS: Journal of Turkish Studies
K.R.O.: Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)

KB: Kutadgu Bilig
KSE: Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD: Mühimme Defteri
MDAFA: Memóries de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan
MGH: Monumenta Germaniae Histórica
MM: Mâliyeden Müdevver
MMZC: Meclis-i Mebûsan Zabıt Cerîdesi
MTM: Millî Tetebbular Mecmuası
MV: Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.: Neşreden
Op. cit: Adı geçen eser
OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL: Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI: Revue des Etudes Islamiques
RGDA: Rusya Devlet Arşivi
RKF NAH KR: Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Rcspubliki
s.: Sayfa
S.: Sayı
SA: Sovietskaya Archeologiya
SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW: Sitzung berichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO: Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS: ...Şer'iye Sicili
TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD: Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD: Tahrir Defteri

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten
TDK: Türk Dil Kurumu
TDTD: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED: Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA: Tapu ve Kadastro Arşivi
TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM: Türkiyat Mecmuası
TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT: Türkische Turfantexte
TTK: Türk Tarih Kurumu
TÜED: Türk Etnografya Dergisi
VD: Vakıflar Dergisi
VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

C. Anadolu Türk Beylikleri Sanatı

Anadolu Türk Beylikleri Sanatı / Prof. Dr. Gönül Cantay [s.15-29]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Anadolu Türk Beyliklerinin Kuruluşu

Anadolu Selçuklu Devleti, 1277 tarihinde, Moğolların Anadolu'nun mülkî ve askerî idaresini ele geçirmeleriyle, sona ulaşmış bulunuyordu. Ancak son Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'un Kayseri'de 1308 yılında ölümüyle varlığını resmen sona erdirmişti. Moğollara karşı koyamayan Selçuklu sultanları varlıklarını ve geçimlerini Moğol hanlarının himaye ve yardımlarıyla 1308'e kadar sürdürebilmişlerdi.

Moğollar Anadolu'da kalıcı oldular. Bunun sebebi ordunun arkasından ailelerin gelmesi ve gittikleri, aldıkları yerlere aileleriyle yerleşmeleriydi. Bu önemli bir özellik olup, yerleşmeyi ve kalıcılığı kolaylaştırmaktadır. Böylece Orta Anadolu'nun güneydoğu ve doğusunda Moğol toplulukları meydana gelmişti.

Bu yüzyılda Anadolu'da Moğol baskısına karşı koyan yegâne unsurlar ise Türkmenler olmuştur. "Türk göçer toplulukları" olarak tanımlanabilen Türkmen toplulukları Moğolların baskıları sonucu uç bölgelere ve sarp yerlere yerleşmişlerdi. Anadolu'daki yerleşik köylü ve şehirli Türk unsurlar da Türkmen kaynaklıdırlar.

Böylece Türkmenler Anadolu'nun batısını, yani Selçukluların yeniden geri alamadıkları Batı Anadolu ve Marmara Bölgesi'ni ellerine geçirmişler ve fetih ettikleri her bölgede de bir Türkmen Devleti kurmuşlardı.

Bu yeni Türkmen devletlerine çiftçi, tüccar, esnaf, zenaatkâr ve bilginler de Moğol istilâsına uğramış Selçuklu şehirlerini terk ederek gelip,

yerleşmişlerdi. Diğer taraftan Orta Anadolu halkında bu beyliklerin bünyesinde yeni yerleşik yerlere gelmiş, katılmışlardı. Böylece 14. yüzyıl Anadolusu'na baktığımızda önemli Türkmen devletleri olarak şu yapılaşmanın oluştuğu görülür;

- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da (Diyarbakır vs.) Karakoyunlu ve Akkoyunlu Beylikleri,
- Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmında (Elbistan-Maraş) Dulkadiroğulları Beyliği,
- Adana ve çevresinde Ramazanoğulları Beyliği,
- Güneybatı Anadolu'da (Eğridir, Antalya çevresi) Hamitoğulları,
- Konya ve çevresinde, Karamanoğulları Beyliği,
- Kastamonu bölgesinde, Çandaroğulları Beyliği,
- Kırşehir ve çevresinde, Ertanaoğulları Beyliği,
- Kütahya ve çevresinde, Germiyanoğulları Beyliği,
- Manisa ve çevresinde, Saruhanoğulları Beyliği,
- Aydın ve İzmir çevresinde, Aydınoğulları Beyliği,
- Milâs ve çevresinde, Menteşeoğulları Beyliği,
- Bergama, Balıkesir ve Çanakkale havalisinde, Karasî Beyliği,
- Söğüt, İznik ve sonra Bursa havalisinde, Osmanoğulları Beyliği adıyla tarih sahnesinde yer alan feodal yapılı devletçikler oluşmuştu.

A. Anadolu Türk Beyliklerinde Sosyal Yaşam

Beylikler döneminde Anadolu'da hayat şartlarının ve ticaretin zamanı içinde çok iyi olduğu, yapılan araştırmalar ve kalan belgelerden anlaşılmaktadır. Anadolu'da meydana gelen siyasî birlik kuran Türkmenler, hayatîyet dolu, hür ruhlu ve teşkîlatlı bir yaşama sahip, Anadolu'nun biricik siyâsi gücü durumundadırlar.

Türkmenlerin büyük bir çoğunluğu kısa süre sonra yerleşik yaşam düzenine geçmişlerse de, bir kısmı da şartların gerektirdiği

ölçüde tam göçer yaşam biçimlerini sürdürmüşlerdir. Ancak Kuzey Anadolu, Marmara ve Güneybatı Anadolu, coğrafî şartları nedeniyle büyük toplulukların göçebe yaşamı sürdürmesine olanak tanımadığından, bu bölgelerde Türkmenlerin büyük bir kısmı yerleşik yaşama geçerken, bir bölümü de göçebe hayatını sürdürmekteydi. İşte yerleşik hayata geçenlerin baskın karakter kazanması sonucunda, bu bölgelerdeki göçer Türkmenlerin Yörük adıyla tanımlanmasına neden olmuştur. Göçebe hayatın bir hatırası olarak bugün de yaşayan, bütün Türk köylülerinin yaylaları vardır. Yaylaya çıkmak Türkmen köylüleri için bir zorunluluktur. Bütün hayvanlar yeni hasat mevsimine kadar buralarda otlatılır, halk ise sıtma gibi bazı salgın hastalıklardan yaylalardaki yaşamları sonucu korunurdu.

B. Anadolu Türk Beyliklerinde Ekonomik Yaşam

14. yüzyılda, şehir yaşamında Türk unsur, nüfus, kültür, ekonomik ve ticaret üstünlüğünü elde etmişti. Bunlar başta askerlik olmak üzere din ve bilim adamları, memurlar, tüccarlar, esnaf ve zenaatkâr zümreyi oluşturmuştu. Hıristiyan unsurlar ise önemlerini kaybederek, kendilerine ait mahallerde ikamet etmekteydiler.

Özellikle esnaf ve zenaatkârlar her şekilde çok iyi teşkilâtlanmış ve 13. yüzyılda Anadolu Selçuklu hâkimiyetinde görülen bu teşkilâtlanma, 14. yüzyılda Marmara ve Batı Anadolu yerleşimlerinde de etkili olmuş ve hatta bu bölgelerdeki şehirlerin gelişmeleri bu sistemli kuruluşlarla sağlanmıştır. Bu kuruluşların başına “Ahî” denilmekteydi. Ahî kuruluşları şehirlerin beledî gücünü oluşturmakta, şehirlerin gerçek sahipleri olmaktaydılar.

Oysa siyasî hâkimiyetin temsilcisi olan Beyler her zaman değişebilmekteydiler.

14. yüzyıl boyunca özellikle Ertana Beyliği’ne ait olan yörelerde Konya, Aksaray, Niğde, Kırşehir, Ankara gibi şehirlerde Ahî kuruluşlarının daha etkili olduğu bilinmektedir.

Ahî kuruluşları 15. yüzyıl boyunca özellikleriyle devam etmiş, 16. yüzyıldan itibaren, siyasî önemini kaybetmiştir. Ancak 19. yüzyıl sonlarına kadar esnaf loncaları olarak varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.

14. yüzyıl boyunca yaklaşık nüfusu 3.5 milyon kadar olan Anadolu Beyliklerinde, genel olarak üretim, hayvancılığa dayalı olup, koyun, at, deri üzerine kurulmuştu. “Atçekenler”, “dericilik” ön plana çıkmıştır. Bu yıllarda kadınlar da “edik” adıyla tanınan deri çizmeler giymekteydiler. Anadolu’da üretim sadece hayvancılığa bağlı olmayıp, kumaş, ipekli, pamuklu, yünlü dokumalar ve özellikle kırmızı renkli dokumalar önemli miktarda üretilmekteydi. Kumaş gibi halıcılık ve halı ihracı gelişmiş Mısır, Suriye ve İtalya’ya ihracat yapılmaktaydı. Kumaş ve halıcılığa bağlı olarak gelişen boyave boya bitkileri üretimi ve ihracatı çok önem kazanmıştı. İşlenmiş bakır, gümüş gibi madenler yanında şapmazı gibi mordan olan (boyamada boyayı sabitleştiren) madensel tuzlar ve bitkisel ürünler üretilip, ihraç edilmekteydi.

İhraç ürünleri arasında orman ürünleri ise ilk sıralarda yer almaktaydı. Gene tahıl, susam ve bal başta giden ihraç ürünleri durumundaydı.

14. yüzyıl boyunca Bursa-Şam ve Bursa-Tebriz arasında ticaret kervanları devamlı gidip-gelmekte, Akdeniz’de Antalya, Alanya limanları Suriye ve Mısır’la ticarette en büyük ihraç limanları olmaktaydı. Diğer taraftan Ege Denizi üzerinden Avrupalıtacirler ki, bunlar Venedik, Floransa ve Cenevizli tacirler olup, Anadolu’nun ihraç ürünlerini başta Milet olmak üzere batı limanlarından alıp, Avrupa’ya ulaştırmaktaydılar.

C. Anadou Türk Beyliklerinin Edebî Ürünleri

Anadolu’da Moğol istilası sonrasında çok sayıda Safavî gelmiş ve bunlar Konya çevresinde koloni oluşturmuşlardı. Bu zümreler Farsçayı konuşma dili haline getirmekle kalmamış, devlete de hâkim duruma

gelmişlerdi. Bunun üzerine 1277 yılında Karamanoğlu Mehmet Bey ilk hükümet toplantısında bir fermanla, her yerde Türkçeden başka dil kullanılamayacağını buyurmuştur.

Böylece Anadolu'daki Türk edebiyatı, 14. yüzyıl içinde Orta Anadolu'da doğmuş ve Batı Anadolu'da gelişerek ürünlerini vermiştir. Aydınoğulları bunların başında gelmiştir.

Beylikler döneminden günümüze ulaşan eserlerden astroloji ve tıp gibi pozitif bilimler ile teolojik bilimler Anadolu Selçuklularını izleyen bir şekilde devam etmişti. Anadolu Beylikleri döneminde daha önceki hizmet yapıları darüşşifalar işlevlerine devam etmiş, az sayıda yenileri de inşa edilmiştir. Bunlardan İlhanlı Beyliği'ne ait Amasya'da Anber bin Abdullah Darüşşifası (1308-9) ile Osmanlı Beyliği de Bursa'da Yıldırım Bayezid'in inşa ettirip, vakıflar tesis ettiği Yıldırım Külliyesi (1395-1400) bütünlüğündeki Tıp Medrese ve Darüşşifası önemli birer sağlık sitesi oluştururken, Germiyanoğluları Beyliği'nde Kütahya'da inşa ettirilen Vacidiye Medresesi (1411) astroloji alanında eğitim-öğretim yapılan bir yapı olarak inşa edilmesi ile önemli olur. Astroloji gibi matematik ve bilhassa geometri bilimi de Anadolu Beyliklerinde öne çıkan ve eserler verilen bilimlerdendir. Anadolu'da 14. ve 15. yüzyıllarda "Miskinler Tekkesi" adıyla cüzzamhanelerin inşa edildiği ve işletildiği, bu tür yapıların şehirlerin girişlerinde ya da çıkışlarında, akarsu kenarında inşa edildiği, en önemlilerinin ise Sivas, Konya, Kayseri, Kastamonu'da olduğu bilinmektedir. II. Murat (1421-51) döneminde Edirne'de bir Miskinler Tekkesi (Cüzzamhane) inşa edilmiştir ki Avrupa'nın ilk cüzzamhanesidir.

14. yüzyıla ünlü hekimlerin yetişmiş olduğu gene yazdıkları eserlerle anlaşılmaktadır. Bu hekimler arasında Aydınoğlu Mehmet Bey (1330-1340) zamanında Aydın'a yerleşen ve Anadolu'da ilk Türkçe tıbbî eser olarak bilinen Tuhfe-i Mübarizi eseri ile tanınan Hekim Bereket'tir. Hekim

Bereket eserini önce Lübab-ün Nuhab adıyla Arapça yazmış, sonra Farsçasını çevirmiş son olarak da Aydınoğlu Mehmet Bey adına Türkçe yazmıştır. Eserin esası İbn-i Sinâ'nın Kanun fit-tıb eserine dayanmakta ise de Hekim Bereket'in kendi gözlem ve deneyimleri de eserde yer almaktadır.

Gerede'de Argıt Dağı'nda eseri Müntehab-ı Şifa al-Tıb'ı yazdığı bilinen diğer hekim ise Geredeli İshak b. Murat'tır. Önsözünden Türkçe olarak Argıt Dağı'nda topladığı drogların fayda ve zararlarını yazdığını bildirir.

Hekim Hacı Paşa (Celâleddin b. Hoca Ali-Hızır b. Ali) (1334/35-1424) hekim olduğu kadar dini bilimler bilginidir. Mısır'da dini bilgileri El-Ezher'de edinerek Medrese-i Seyhun'da müderris olmuş, sonra tıbba merak sararak Kalavun Darüşşifası'nda hekimlik-hocalık yapmıştır. 1380 yılında Anadolu'ya (Konya'ya) dönen Hızır b. Ali, Aydınoğlu İsa Bey'in (1348-1391) Aydın'a daveti üzerine Aydın'a gelmiştir. Aydın'da kendisine Hacı Paşa adı verilmiştir. Kitab al-Tealim, Şifa al-Eskâm ve Devâ al-Alâm eserleri ile bilinen Hacı Paşa eserlerini yazarken İbn-i Sinâ, Hipokrat ve Colinos'dan esinlendiği ve öğütler vererek ilk defa tıbbî deontolojiden söz etmiştir.

Germiyanlı Hekim Ahmedî (Taceddin İbrahim b. Hızır) (1334-1413) aynı zamanda şairdir. Ömrü Germiyanlı ve Osmanlı beyleri arasında geçen Hekim Ahmedî Mısır'da Medrese-i Seyhun'da yetişmiş, Anadolu'ya döndüğünde Germiyanoğlu Süleyman Şah'a (1377-1388) intisab etmiş sonra Osmanoğullarına geçmiştir. Manzum olarak yazdığı Tarvih al-Ervah isimli tıbbî eseri Yıldırım Bayezid'e ithafen hazırlamıştır. Diğer eserleri İskendername ve Cemşid-û Hurşid'dir. Ayrıca Divan'ı ve başka eserleri günümüz kütübhanelerinde değerli yazmalar arasındadır.

14. yüzyılda, Anadolu'da kurulan Türk Beyliklerinin beylerinin bizzat kendilerinin de bilim adamı olduğu bilinmektedir. Bunlardan Aydınoğlu Umur Bey'in (öl. 1348) gazalarını anlatan eseri (Gazavatname),

Germiyanoğlu II. Yakup Bey’in (öl. 1428) Anadolu’da Türkçe ilk vakfiye örneği olan imaretinin cephesinde taşa kazılı Vakfiye’si bu durumu açıklar. Osmanlı Beyliği’nde Türkçenin resmi dil olarak kabulü ve kullanılması ise Orhan Bey (1324-1361) zamanında gerçekleşmiştir. Bu durum 16. yüzyıl ortalarına, Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanına kadar sürmüştür.

2. Anadolu Türk Beyliklerinin Yıkılışı

Sosyal, kültürel ve ticarî hayatları parlak olarak süren Anadolu’daki Türk Beyliklerinin siyasi hayatları fazla uzun sürmemiştir. İlk olarak 1354 yılında Karasioğulları Beyliği, Orhan Bey tarafından Osmanoğulları topraklarına katılmıştır. 1380’lerde de Hamitoğulları, Germiyanoğulları ve Çandaroğulları Beylikleri siyasi güçlerini kaybetmişlerdir.

Karamanoğulları, Ertanaoğulları, Ramazanoğulları Beylikleri ile doğudaki Akkoyunlu ve Karakoyunlu Beylikleri siyasi varlıklarını sürdürmekteydiler.

14. yüzyılda Anadolu’nun her yerinde Türkmenler hâkim durumdaydı. İşte yüzyılın sonlarına doğru Anadolu’nun siyasî haritasında bazı hızlı değişiklikler meydana getirecek olan Osmanoğullları Beyliği (kurucusu Ertuğrul Bey, öl. 1281-82) Türkmen asıllı olup, oğlu Osman Bey (öl. 1326’dan sonra) zamanında göçer hayatlarını sürdürmekteydiler. Osman Bey’in akrabaları diğer Beyliklerde rastlanmayan Türkçe adlar taşıyorlardı.

Osmanoğulları Beyliği varlığını diğer Beyliklere nazaran geç duyurmuş olmasına rağmen, kısa sürede Güney Marmara’da önemli olmuştur. Daha dördüncü yöneticisi, Yıldırım Bayezid (1389-1403), Rumeli’de Niğbolu Savaşı’nı (1396) kazanmış; Anadolu’da ise Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Hamidoğulları, Çandaroğulları, Germiyanoğulları ve

Karamanoğulları Beyliklerinin siyasî hayatlarına son vererek, Osmanoğullarının doğu sınırını Fırat Nehri'ne kadar götürmüştür.

Doğudaki müstahkem kaleler olan Kemah ve Malatya Osmanlı valilerinin yönetimine verilmiştir (1399). 14. yüzyıl sonunda Yıldırım Bayezid'in Osmanlı topraklarına katarak, siyasî varlığına son verdiği Türkmen Beyliklerinin yeniden diriltilmesine neden olan tarihi olay ise Timur'un Anadolu'ya gelmesidir. 1402 Ankara Karşılaşması'ndan sonra Timur, Anadolu'ya daha önce yerleşmiş olan Kara Tatarları beraberine alarak, onları Türkistan'a götürmüştür. Bunlardan kaçmak isteyenlerin başlarını kestirerek, Damgan şehri önünde kule gibi yığdırmış olduğunu yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. (İspanyol elçisi Klavijo, Semerkand'a giderken bu manzarayı gördüğünü yazar).

Kara Tatar Türkmenlerinden boş kalan Orta Anadolu'ya, güneyden gelen Türkmen oymakları yerleştirilerek, şenlendirildi.

İşte ilk hissedilişi en geç olan Osmanoğulları Beyliği, kurulduğu Söğüt kasabasının sınırlarını aşarak, 1326 yılında Bilecik ve Bursa, 1331 yılında da İznik şehirlerini alarak, ilk eserlerini İznik'te vermeye başlamıştır.

3. Anadolu Türk Beyliklerinin Mimarisi

Hatırlanacağı gibi, 1243 Kösedağ Savaşı'nda Moğol ordusuna yenilen Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1277 yılına kadar devlet teşkilâtını korumuştu. Ancak 1308'de resmen Memlûk Sultanı Baybars'ın Anadolu seferinden sonra İlhan Abaka Han, Anadolu'ya gelmiş ve Anadolu Selçuklu Devleti'ne son vermişti.

Anadolu'da 14. yüzyıla kadar durmuş olan mimarî gelişmelerin, Anadolu Türk Beylikleri döneminde yerel geleneklerle, yani Anadolu Selçukluları mimarî geleneğiyle bağdaştırılması arzu ve isteği, Beylik niteliğindeki feodal yapılı küçük devletlerin sınırlı olanaklarıyla

sürdürmeye çalıştıklarını, günümüze kadar ayakta kalabilmiş mimarî eserlerden anlamak mümkündür.

14. ve 15. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da oluşan sanat ve mimarlık etkinliklerini dört ayrı grupta toplamak, alınan-verilen etkileri de açıklayacaktır. Bunlar;

- Sonraki gelişmelerde Osmanlı mimarisinin kaynağı olan Batı Anadolu,
- Anadolu Selçuklu mimarisinin fazla bir değişiklik göstermeden devam ettiği Karamanoğullarının yönetimindeki Orta Anadolu,
- Siyasal bağları Azerbaycan yöresiyle ilişkili olan ve mimarisi 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıkı bir bağlantı gösteren Doğu Anadolu,
- Ve Türklerin Anadolu'ya egemen olduğu tarihten itibaren Mezopotamya ve Suriye sanat ve mimarlık gelişmesinin etken olduğu Güneydoğu Anadolu'dur.

Anadolu Türk Mimarîsi içinde önemli bir yeri olan Anadolu Türk Beylikleri mimarisinin ortaya koyduğu örnekleri daha cami, medrese ve kümbet-türbe adıyla tanıdığımız örnekler olmakta, ticarî ve bayındırlık yapıları olarak kervansaray (=han), köprü gibi yapıların örnekleri ise sınırlı olmaktadır. Bunun nedeni Anadolu Selçuklularının zengin mimarî mirasının bu dönemde de yaşatıldığında aranmalıdır.

Doğu Anadolu'da kurulan Beyliklerden Karakoyunlulardan Kara Yusuf'un 1400'lerde inşa ettirdiği Van Ulu Camii planı, taş duvarları, tuğla-derz dokulu payeleri ve tonoz sistemi ile yapılaşmasıyla önemli olurken, terrakota ve boyalı alçı bezemeli, yüksek tamburlu mihrapönü kubbesiyle de doğrudan Büyük Selçukluların Kazvin'deki Mescidi Cuma Camii ile bağlantılı olmaktadır. Dulkadırlılardan Süleyman Bey'in oğlu Alâüddevle'nin 1496 yılında inşa ettirdiği Maraş Ulu Camii enine dikdörtgen plan yorumunda mihrap duvarına dik sahınlarıyla Anadolu Selçuklu Ulu Camii plan geleneğine bağlanırken, yola bağlı batı cephesinin

teşkilâtıyla ve dövme demir pencere şebekelerinin günümüze ulaşan önemli örnekler olmasıyla da önemlidir. Maraş Ulu Camii minaresinin yapıdan ayrı olması ve silindirik gövde üzerindeki çokgen kuruluşlu bölümüyle Memlûk minarelerine bağlanır.

Doğudaki Türkmen Beyliklerinden Akkoyunlulardan Uzun Hasan'ın (1453-1478) inşa ettirdiği, Diyarbakır'daki İparlı (Safa) Camii, tromplu merkezî kubbesiyle önemlidir. Siyah-beyaz kesme taş işçiliğiyle ise yerel özellikleri yansıtır. Dış pencere alınlıklarındaki dörtlü düğüm motifleriyle de Gaznelilerin Rıbat-ı Mahi Kervansarayı'ndaki (1019-20) tuğla bezemelerine kadar uzanan özelliklerin devamlılığına işaret eder.

Gene Diyarbakır'daki Nebi Camii, benzer planıyla ve siyah taştan örülmüş kubbesiyle aynı plana işaret eder. Her iki yapıda da son cemaat yeri ve minare işlevsel olarak yapı bütünlüğünde yerini almıştır.

1522 yılına kadar varlıklarını sürdüren Dulkadıroğulları Beyliği'nin son yıllarında, Şehsuvaroğlu Ali Bey'in son beş yılında inşa edildiği düşünülen Elbistan Ulu Camii, son cemaat yerine açılan Anadolu Selçuklu geleneğindeki cümle kapısı ve kitabe ile daha önce inşa edilmiş bir Selçuklu caminin yerine kalıntıları korunarak yeniden inşa edilmiş, Osmanlı Camii geleneğinde olduğu görülür. Elbistan Ulu Camii kareye yakın plan bütünlüğü içinde yer alan son cemaat yeri, minaresi ve en önemlisi, dört destek üzerine kemersiz taşınan merkezî kubbesi ve dört yönde yarım kubbeler ve basık köşe kubbeleriyle 16. yüzyıl Mimar Sinan dönemi merkezî kubbeli camilerine de örnek oluşturmaktadır. Buna yakın yıllarda Diyarbakır'da inşa edilmiş olan, Fatih Paşa Camii (1522) daha gelişmiş aynı plan şemasıyla Doğu Anadolu'da 16. yüzyıl başlarında meydana getirilen ve Osmanlı dönemi merkezî kubbeli cami yapılarına rehber olan örnekler olmaktadırlar.

Adana ve çevresinde egemen olan Ramazanoğulları Beyliği'nden günümüze ulaşabilen önemli bir yapı Akça Mescid (Ağca Mescid) (1409) olmakta, küçük kare planlı yapı cümle kapısıyla önemli olmaktadır. Akça Mescid cümle kapısı bezemesiyle Anadolu Selçuklu taç kapılarının bezeme geleneğine bağlanırken, yapısıyla da daha sonra inşa edilmiş olan Adana Ulu Camii Külliyesi'nin (1513) çekirdeğini oluşturmuştur. Adana Ulu Camii, Ramazanoğlu Halil Bey tarafından (1513) başlanılmış, oğlu Pirî Mehmet Paşa tarafından (1541) tamamlanmıştır. Osmanlı külliyeleri geleneğinde inşa edilmiş olmasıyla önemlidir. Enine dikdörtgen plan üzerine iki sahınlı ve mihrap önü kubbeli cami bütünlüğünde iki yönde revaklı ve taş döşeli avlunun bulunuşu ile önemli olan yapının doğusundaki revaklı ve mescidli türbe ayrıca önemlidir. Adana Ulu Camii bütünlüğünde doğu ve batıdaki hacimli kapılar renkli taş işçiliği ve dışı mukarnaslı kubbesiyle Zengi ve Memlûk geleneğini yaşatan bir örnek olmaktadır.

Adana Ulu Camii cephe kuruluşları kadar türbe ve cami iç mekânındaki mihrap duvarı çini kaplamaları, mihrap ve (1520) tarihli minberin iki renkli taş işçiliği ile de önemlidir. Bu unsurlarda görülen bezeme örnekleri bütünüyle 16. yüzyıl Osmanlı geleneğine bağlıdır. Bu özellik Pirî Mehmet Paşa'nın Osmanlı hizmetinde olmasıyla açıklanabilmektedir. Doğu kapısı yanında yükselen minare altındaki eyvan çeşmesi ve revaklı avluya sahip medresesi, çifte hamam planındaki çarşı hamamıyla Adana Ulu Camii Külliyesi Osmanlı külliye geleneğine bağlanır.

Antalya ve çevresinde yaşayan Hamitoğulları Beyliği'nden eski bir yapının, yenilenmesi ve çevresinde işlevsel yapıların inşaasıyla meydana gelmiş bir külliye ise Yivli Minare Külliyesi Camii'dir. Hamitoğlu Mübarizeddin Mehmet Bey tarafından 1373 yılında inşa ettiril miş olan bu yapı Anadolu Türk Beylikleri döneminin erken ulu camilerindendir. Sultan

I. Alâaddin Keykubat'ın Yivli Minare'si, imaret ve medrese yapısı bu külliyeyi tamamlamıştır.

Selçuklulardan sonra Orta Anadolu'da güçlü bir biçimde varlıklarını duyuran Karamanoğulları Beyliği'nden (1256-1483) değişik amaçlı pek çok mimarî eser kadar bir yapı bütünlüğünde külliye işlevini yüklenmiş eserlerde günümüze ulaşmıştır. Karamanoğulları Beyliği'nin önce mirasçısı olduğu Anadolu Selçuklu yapılarını onarıp kullandığı da bilinmektedir. Bu tür yenilenen yapıların önemli iki örneği Aksaray Ulu Camii (1431) ile Konya İplikçi Camii'dir. Konya İplikçi Camii (1332) Hacı Ebubekir tarafından inşa edilmiştir.

Karamanoğulları Beyliği'nin özgün cami mimarisi örneklerini ise herbiri ayrı özelliklere sahip yapılar olarak Karaman, Ermanak ve Mut'ta Toroslar'ın içindeki köylerde, Balkusan ve Güneyyurt'ta buluyoruz.

Karamanoğulları cami mimarisinde geleneksel sahınlı Ulu Cami plan yorumlarını kullanmışlardır. Dikdörtgen plan yorumu içinde mihrap duvarına paralel sahınlar halindeki mekânlardan biri ahşap mahfelle bütünleşmiştir. Bu plan yorumunda duvarlar, payeler ve yüksek sivri kemerler muntazam kesme taştan örülmüş, üst örtü, şahnişli mahfel ahşaptan, oyma ve boyalı, bezemeli olarak yer almıştır.

Karamanoğulları mimarisinde ulu cami plan şeması mihrap önü kubbeli ve kubbesiz olarak iki şekilde yorumlanmış, bazı ulu cami yapılarında yenilik olarak, dikdörtgen planın dar kenarında, derin ve yüksek bir son cemaat yeri yer almıştır. Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından inşa ettirilen Ermenak Ulu Camii'nde (1302) anıtsal bir son cemaat yeri yer alır. Ermenak Meydan Camii'inde (1436) son cemaat yerinden başka bir mihrap önü kubbesiyle, gene Karaman'da Hacı Beyler Camii (1358) mihrap önü kubbesi, Anadolu Selçuklu geleneğinde piramit külahlıdır.

Karamanoğlu Beyliği’nin Toros Dağları arasındaki coğrafî topografyadaki yerleşim yerlerinde inşa edilen cami yapıları tek işlevsel yapı olarak görülürler. Böyle cami yapıları Karaman’da da bulunur. Arapzade ve Dikbasan camilerigibi.

Karamanoğulları mimarisinin toplu örneklerini bulduğumuz Karaman’da önemli bir külliye, II. İbrahim Bey İmareti (1432-33) adıyla tanınmaktadır. Bu külliyenin ana yapısı kubbeli medrese planında inşa edilmiştir. Kubbeli medrese plan bütünlüğünde ve iki katlı olarak inşa edilen yapıda, mescid, medrese, darülkurra, tabhane, imaret işlevlerine sahip mekânlar yer alır. Bu bütünlük önünde ise bir tarafında çini bezeli minarenin yükseldiği beş bölümlü, üç kubbeli bir son cemaatyeri yer alır. Karamanoğullarının özellikle Karaman’da meydana getirdiği yapılara baktığımızda birçok yeni mimarî oluşumlarla karşılaşılır. Cami, tekke, revaklı avlu, kubbeli medrese planı gibi planların çeşitli müşterek uygulamaları gibi, organik bir bütünlük görülür.

İbrahim Bey İmareti’nde türbe ve yol aşırı eyvan çeşmeile böyle organik birliktelik sağlanması gibi, bir yapı bütünlüğünde çok çeşitli işlevlerin yerine getirilmesi ise en büyük yeniliktir.

Karamanoğlu II. İbrahim Bey İmareti’nde görülen taş işçiliği ve bezeme özellikleri, ahşap işçiliği ve bezemesi, gene özellikle çini mihrabında (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Çini Eserler) görülen özellikler, Karamanoğullarının bulundukları coğrafyadaki taş, ahşap gibi malzemeyi kullanarak, doğrudan mirasçısı oldukları Anadolu Selçuklularının mimarî ve taş, ahşap işçiliğine bağlı kalmışlar, ancak kendi üsluplarını da yaratmışlar, çini sanatında ise onlardan tamamen ayrılarak Osmanlı çini sanatıyla ilişki kurmuşlardır. Diğer taraftan türbedeki altın yaldızlı alçı lahitlerde görüldüğü gibi güneyden (Meşatta Sarayı) gelen tesirleri almışlardır.

Karamanoğullarının alışılmamış bir plan şemasıyla inşa ettikleri cami ise bir menzil yerleşmesi olan Mut'ta Alâaddin Bey'in emirlerinden Lâl Ağa'nın (1356-1390) inşa ettirdiği Cami'dir. Lâl Ağa Camii, enine dikdörtgen plan üzerinde 10.20 metre çapında merkezî bir kubbe ve iki yanda beşik tonoz örtülü olmasıyla önemli bir yeniliğe sahiptir.

Karamanoğulları Beyliği'nden iki usta adı da günümüze ulaşmış, Ermenak'taki Meydan Camii'nin Mimar Emin Rüstem Paşa Camii adıyla tanınan, diğeri ise Karamanoğlu II. İbrahim Bey İmareti ahşap işçiliğiyle tanıdığımız Karamanlı Ömer bin İlyas Usta'dır.

Karamanoğulları Beyliği gibi, Anadolu Selçuklu mirasına doğrudan sahip olan ve Anadolu Selçuklularından ilk ayrılan beylik ise Eşrefoğulları Beyliği'dir. Anadolu Türk Beylikleri içinde en kısa ömürlü bir beylik olan Eşrefoğulları Beyliği'nin önemli külliyesi, Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Bey tarafından Beyşehir'de inşa ettirilen külliyedir. Beyşehri Eşrefoğlu Süleyman Bey Külliyesi (1297-1299), Anadolu Selçuklularının ahşap destekli ulu camileri geleneğinde inşa edilmiş, doğusunda Süleyman Bey'in 1301 tarihli kümbeti ile bitişiktir. Yola bağlı cephe kuruluşuyla, ahşap işçiliğiyle önemli olan cami bütünlüğünde Eşrefoğlu Beyliği'nin Anadolu Selçuklu mimarisinden farklı özellikler taşıdığı hemen anlaşılmaktadır. Mihrap duvarına dik yedi sahınlı yapıda ahşap destek ve kirişleri ile yüzeylerindeki kalem işleri önemlidir. Mozaik çini mihrap ve ceviz ağacından minber ayrıcalıklıdır.

Cami yakınındaki medrese, küçük hamam ve ırmak üzerindeki köprüsü ile olduğu kadar, 16. yüzyılda geçirdiği büyük onarım sırasında katılan çok kubbeli, dışı dükkanlı bedesteniyle de Osmanlı erken dönem Bursa'daki Ulu Cami Külliyesi ile Edirne'deki Eski Camii Külliyesi'nin külliye kuruluşu yönünden öncüsü olarak görülebilir.

Beyşehri Eşrefoğlu Camii gibi büyük olmasa da özellikleriyle benzer olan bir ahşap destekli cami de Çandaroğlu Mahmut Bey'in Kastamonu'ya bağlı Kasaba Köyü'nde inşa ettirdiği Kasaba Köyü Camii'dir (Mahmut Bey Camii) (1366). Dört ahşap sütun üzerine mihrap duvarına dik üç sahınlı olarak inşa edilen yapı, ahşap işçiliği ve ahşap üzerine kalem işleriyle önemlidir. Dikdörtgen plan bütünlüğünde tamamen ahşap olarak üç bölümlü bir son cemaat yeri bulunur. Kapı kanatları işçiliği ve bezeme kuruluşuyla Kastamonu'daki İbn-i Neccar Camii (Eligüzel Camii) (1353) kapı kanatlarıyla benzerdir. Ankaralı Mahmut Vakkasoğlu Abdullah ve 1356 tarihini veren İbn-i Neccar Camii ahşap ustasının, Kasaba Köyü Camii kapı kanatları ve ahşap işçiliği ile ilgisi olmalıdır.

Diğer taraftan Çandaroğlu Beyliği'nden günümüze ulaşan tek kubbeli cami olan Eligüzel Camii, Osmanoğullarının Bursa'da Alâaddin Camii (1326) ile İznik'teki Hacı Özbek Camii'nden (1330) sonraki bir uygulama olduğu görülür.

Çandaroğlu İsmail Bey, Fatih Sultan Mehmet'in saydığı bilge bir beydi. Kendisine Yenişehir, İnegöl ve Yarhisar'ı tımar olarak verip, Filibe'ye göndermiştir ki, orada vefat etmiştir. Osmanlı yönetiminde Çandaroğulları Beyliği'nin, Bursa'daki Osmanlı külliyelerine benzer bir kuruluşu olarak Kastamonu'da İsmail Bey Külliyesi (1454) inşa edilmiştir. Tabhaneli Cami, Türbe, Medrese, İmaret, Han, Hamam ve sonradan inşa edilen Bedesten ile büyük bir yapılar topluluğudur. Ters "T" plan yorumundaki tabhaneli cami önünde yüksek kemerli örme taş payeli beş bölümlü bir son cemaat yeri yer alır. Avlusu revaksız medrese de külliyeye 1475 yılında katılmıştır. Kendir Hanı olarak tanınan Han (1454)'ın ana beden duvarları kesme taş, içteki iki katlı revak bölümleri ise ahşap olarak inşa edilmiştir.

Germiyanoğulları Beyliği de Çandaroğulları Beyliği gibi Osmanoğulları Beyliği ile sınırdaştı. Ve aynı gelenek-görenekle yaşayan

Türkmen Beylikleri idiler. Germiyanoğullarının meydana getirdiği mimarî örneklerin sayısı fazla olmamakla beraber ulu cami, tek kubbeli ve ters “T” planlı, şemaları severek cami mimarisinde kullanmışlardır. Osmanoğulları’yla yakın oluşları, onları erken tarihlerde Osmanlı Beyliği hâkimiyetine sokmuş, bu nedenle eserleri bu hâkimiyetten sonra ortaya konmuş olsa da, Germiyaoğulları’nın mimarî özelliklerini yansıtmıştır.

Tek kubbeli en erken camileri Kütahya’da Kurşunlu Camii (1377) olup, Afyon’daki Akmescid’e örnek olduğu söylenir. Her iki yapı da taş dokulu ve son cemaat yerleri kapalıdır.

Germiyanoğlu Beyliği’nin önemli bir yapısı ise Kütahya’daki II. Yakub Bey İmareti (1411) olmaktadır. Bu yapı ters “T” plan şeması bütünlüğünde çeşitli işlevleri bünyesinde toplamıştır. Ortada aydınlık fenerli kubbe altında granit bir şadırvan yer alırken kıble tarafında mescid, sağ yanda tabhane (misafirhane), soldaki tabhane eyvanı çinili lahitle birlikte türbe mekânına eklenmiş, böylece sol tabhane türbe için ziyaret yeri olmuştur. Girişin iki yanındaki köşe mekânları ise medrese işlevini yerine getirir. Cephenin ortasına içeri çekilmiş, üç bölümlü son cemaat yeri artık bir geçiş mekânıdır. Cephe kuruluşuyla farklı olan II. Yakub Bey İmareti sol tarafta yer alan Türkçe taşa kazılı vakfiyesiyle de ayrıcalıklı bir yapıdır.

Esasen Karamanoğlu II. İbrahim Bey’in Karaman’daki İmareti ile tek yapı bünyesinde birden fazla işlevi yerine getirmesi bakımından benzerse de Karmanoğulları kubbeli medrese planını iki katlı yorumlayarak gerçekleştirmişti. Germiyanoğulları mimarı ise ters “T” plan yorumunda gerçekleştirmiştir.

Batı Anadolu Beylikleri içinde Manisa’daki Saruhanoğulları Beyliği, Aydınoğulları ve Menteşeoğulları Beyliği ile benzer yapısal özellikler gösteren eserler bırakmışlardır. Ancak Saruhanoğullarından İshak Bey’in

Manisa'da inşa ettirdiği Ulu Cami (1376) bitişik medrese ve medrese cephesindeki iki çeşme, içinde İshak Bey'in türbesi (1378) ile büyük bir külliye oluşturmaktadır. Şpil Dağı eteklerinde, ovaya hâkim dar bir düzlükte inşa edilmiş olan külliye yapıları kıble cephesiyle yamaca yaslanmış, topografyaya uydurulmuştur. Mimarı "Emet bin Osman" adıyla tanınan Manisa Ulu Camii, kareye yakın bir plan şeması içinde birbirine eşit iki bölüm olarak yorumlanmıştır. Biri kapalı harîm bölümü, diğeri ise avlu birimi.

Kapalı bölümde orta bölüm 10.80 metre çapında bir kubbe ile örtülmüştür. Diğer bölümleri yüksek sütun ve sivri kemerlerle taşınan kare tonozlarla örtülmüştür. Manisa Ulu Camii kubbesi sekizgen kasnağa oturur. Bir mihrap önü kubbesi değildir. Sekiz destekle taşınır. Manisa Ulu Camii'nin bu merkezî kubbesi erken Osmanlı mimarisinde Edirne'de inşa edilen Üç Şerefeli Cami (1437-47) için bir öncü olarak görülebilir (Bkz. Erken Osmanlı Dönemi Mimarîsi).

Manisa Ulu Camii şadırvanlı, revaklı avlusu ve üç yöne açılan kapı kuruluşlarıyla, Üç Şerefeli Cami için öncü olarak görülür ki, Üç Şerefeli Camii'ndeki bu uygulama klasik Osmanlı cami mimarisinin hazırlayıcısı olmuştur.

İki katlı kuruluşuyla, bitişik medrese cephesiyle cami cephesini kaynaştıran minare ile de cephe kuruluşu önemli olmaktadır.

Manisa Ulu Camii'nin abanoz ağacından minberi Antepli Mehmed bin Abdülaziz İbn el-Dıkkî tarafından yapılmıştır. 24 yıl sonra Bursa Ulu Camii'nin (1400) minberini de ceviz ağacından aynı ustanın yapmış olması, Saruhanoğulları ile Osmanoğulları arasındaki ilişkiyi de açıklar.

Aydınoğullarının mimarî eserlerinden iki önemli cami yapısı günümüze ulaşmıştır. Erken tarihli cami yapısı Birgi Ulu Camii (1312) olup, Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Anadolu

Selçuklularının mihrap önü kubbeli ulu camii planında inşa edilmiş olan yapıda sahınlar mihrap duvarına dik olup, sütun ve yüksek sivri kemerlerle meydana getirilmiştir. Birgi Ulu Camii ahşap kapı ve pencere kanatlarındaki işçilik gibi ahşap minberi ile de önemlidir. Minberde Muzafferiddin bin Abdülvahid olarak usta adı ve 1320 tarihi okunur.

1334 tarihinde inşa edilen Mehmet Bey'in türbesi, kare plan üzerine mozaik çini ve sırlı tuğla işçiliğiyle önemli bir kubbe ile örtülüdür. Aydınoğullarından günümüze ulaşan diğer eser, Selçuk'ta (Efes=Ayasulug) ovaya hâkim bir yamaca inşa edilmiştir. Kıble yönüne göre yamaca yaslanan yapıda, avlu iki yanda kapalı bölüme bitişik olarak planlanıp inşa edilmiştir. Aydınoğlu İsa Bey tarafından inşa ettirilen camide revaklı ve şadırvan havuzlu avlu, Manisa Ulu Camii avlusu için bir öncü olarak görülür. İsa Bey Camii (1374) mihrap duvarına paralel iki sahın ve mihrap bölümünde ardarda iki kubbe kuruluşuyla, gene üç bölümle avluya açılışıyla güneyden gelen tesirleri yansıtır. Bu tesirlerin en iyi ifade edildiği alanlar ise cepheler olmuştur. Özellikle merdivenli batı cephesi, pencereleri ile cümle kapısında görülen iki renkli taş işçiliği, Zengi düğümü bize Memlûk mimarisinin tesirlerinin yeni yorumunu gösterir. Mimar Ali ibn el-Müşeymiş el-Dımışkî olarak tanınan mimarın Şam'dan gelmiş olması bu camideki plan ve cephe yorumlarındaki yenilikleri de açıklar. Sonradan İzmir'deki Kestane Pazarı Camii'ne konan mozaik çini mihrabı gibi, mihrap önü kubbelerinin de bütün geçiş unsurları mozaik çini kaplıdır. Şerefe altına kadar kalan, minarelerin yüzeyleri de beyaz çini bezemelidir.

Batı Anadolu'da mimarî faaliyetleri yönünden varlığını günümüze ulaştıran beyliklerden biri de Milâs ve Balat'ta (Milet) eserlerini bulduğumuz Menteşeoğullarıdır. Menteşeoğulları bir taraftan Anadolu Selçuklu Ulu camilerine uyan plan şemasıyla ki, mihrap önü kubbeli ve mihrap duvarına dik üç sahınlı Milas'taki Ulu Camii (Ahmet Gazi Camii)

(1378) inşa etmiş. Bu yapı da yerel özellik olarak ana beden duvarına bitişik rampalı, açık şerefeli minare ile de Menteşeoğulları cami mimarisinde özgün bir yenilik yaratmıştır. Diğer taraftan Menteşe'deki ilk Osmanlı valisi Firuz Bey'in inşa ettirdiği Cami'de (1394), Erken Osmanlı mimarisinde yaygın olarak kullanılan çok işlevli cami planı olan ters "T" planını en iyi şekilde uygulayan örnek olmuştur. Firuz Bey Camii'nde ters "T" planı Osmanlı'nın örneklerinden farklı olarak, mescid mekânı daha bağımsızlaştırarak yapı bütününde yer almış, şadırvanlı avlu mekânı küçülerek, üst örtüsü yerel ve yerleşik bir teknikle, taş bindirme tekniğiyle örtülmüştür. Minare ise mescid mekânının kuzeydoğu köşesinde, ana beden duvarları üzerinde yer almıştır. Böylece ters "T" plan yorumu bütünlüğünde kubbe ve minaresiyle mescid mekânı yapı dışından algılanabilmektedir.

Yerel renkli mermer taş blokların kullanılışı ve işçiliği özellikle de çift açıklıklı düzenlemesiyle son cemaat yeri, kalem işi taş saçak çıkması, taş işçiliği ve korkuluklarıyla anıtsal bir giriş cephesi bütünlüğüyle yapı önünde yükselmiştir. Osmanoğullarının İznik'teki Yeşil Camii (1388-1392) önündeki anıtsal son cemaat yerine benzerliğiyle önemlidir. Gene mermer mihrabın bordüründe Mimar Musa bin Abdullah ile nakkaş Musa bin Adil'in adının okunması, Menteşeoğullarının iki sanatkârını tanımamızı sağlamıştır.

Menteşeoğullarının Balat'ta inşa ettirdiği cami ise bir külliye bütünlüğündedir. Menteşeoğulları Beyliği'nin, Timur tarafından yönetimleri iade edildiği yıllarda İlyas Bey, Balat'ta bir külliye inşa ettirmiştir. İlyas

Bey Külliyesi (1404), cami, medrese, türbe, hamam ve antik tiyatro önünde inşa edilmiş han yapılarından meydana gelmiştir.

Kare plan üzerine 14 metre çapındaki kubbesiyle cami, revaklı, şadırvanlı avluyu çeviren medrese ve türbe mekânlarıyla organik bir

bütünlük içindedir. Böyle organik bütünlük içindeki külliye kuruluşları klasik Osmanlı döneminde Mimar Sinan ekolünün yarattığı plan şemalarında mükemmel uygulanacaktır. Bu nedenle Balat İlyas Bey Külliyesi Osmanlı külliye tipolojisinde kullanılan bir plan yorumunun öncüsü durumundadır.

İlyas Bey Camii büyük tek kubbesiyle, olduğu kadar cephe kuruluşuyla da farklı bir uygulama sergiler. Burada duvar eti kalınlığında yer alan üç açıklıklı, Bursa kemerli, korkuluk levhalı giriş, cephe ortasında, son cemaat yerinin simgesi durumundadır. Hacımsal bir değeri ve işlevi yoktur. Bu durumuyla Germiyanoğullarından II. Yakup Bey İmareti'nin (1411) cephe kuruluşunda yer alan cephe içine çekilmiş, üç bölümlü küçük son cemaat yerinin öncüsü olarak düşünülebilir. Ancak Balat İlyas Bey Camii cephesinin iki kademeli kuruluşu, iki yandaki palmet bezemeli taş kuşaklar ve cümle kapısındaki iki renkli taş işçiliği farklı bir anlayışın, yani Menteşe Beyliği mimarisinin özgün örneği olma niteliğini kazandırmıştır. Cami Somaki mermerden mihrabındaki bezemeleri kadar, iki katlı pencere düzenlemeleri ile de önemlidir.

İşte Anadolu Türk Beylikleri mimarisinde, Anadolu'nun batısına doğru gidildikçe cami mimarisinde ortaya çıkan yenilikler kadar, planlarda kuvvetli geliştirme arayışları, merkezî kubbenin, revaklı -şadırvanlı- üç yönde kapılı avlunun öneminin ortaya çıkması kadar, işlevsel yapılar arasında organik bütünlüğün ortaya çıkması gibi özellikler daha sonra Osmanlı mimarisinde en yüksek yorum ve ifadeye ulaşacaktır.

Anadolu Türk Beyliklerinde Medrese Mimarisi

Türk mimarisinde belirli işlevsel yapılar vardır. Bu yapılar içinde toplumların kültürel ve bilimsel yapısıyla ilgili olan en önemli yapılarsa, eğitim-öğretim programlarının sürdürüldüğü yapılar olmaktadır.

Eğitim-öğretim programlarının yürütüldüğü ilk yapılar olarak medreseler karşımıza çıkmaktadır. Ancak ilk bakışta medreselerin dinî eğitim-öğretimle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Oysa Türk toplumlarında pozitif bilimlere de geniş ölçüde yer verilmiştir. Bunun kanıtlayıcı unsurlarıysa şunlardır;

- Pozitif bilimlerle ilgili çok sayıda yazma eserlerin günümüze ulaşmış ve halen yazma eserler kütüphanelerini dolduruyor olması,
- Rasathanelerin (gözlemevi) günümüze ulaşan örnekleri,
- Tıp medrese ve darüşşifaları,
- Bu konularla ilgili yazılı belgeler, Vakfiyeler.

Anadolu Türk Beylikleri dönemine ait Beyliklerin beyleri, bizzat kendileri bilim adamı veya mesih (bilim adamı koruyucusu) idiler. 14. yüzyıl Anadolu Türk Beylikleri arasında Çandaroğlu Beyi (Kastamonu Beyi) Muzafferüddin Yavlak bin Arslan, Sivas Beyi İsa Bey, Saruhanoğlu İshak Bey ilmî kişilikleri olan beylerdi. Gene Kayseri ve Sivas'ta hâkim olan Âlaaddin Ertana Bey'in, bilimsel toplantı ve tartışmalara eşini de katan, aydın bir kişiliğe sahip olduğu bilinir.

Fakat bilindiği gibi 13. yüzyıl sonlarında Anadolu pozitif bilimlerin ve bilimin doğu âlemine veda ettiği bir kargaşa yaşamıştır. Siyasî ve iktisadî sarsıntılar devri olarak tarihe yansıyan bu yıllarda parçalanma, bölünme ve birçok beyliğin feodal yapılarıyla ortaya çıkması, bilim çevrelerini zor duruma soktuğu gibi, medreselere öğrenci bulunamaz olmuştur. Moğol istilâsı ise maddî-manevî yıkıntı yaptığından 40-50 yıl gibi bir sürede herşey unutulur duruma gelmişti. Matematik, geometri, biyoloji ve hatta tıp eserlerini anlayan kalmamıştı. İşte böyle bir ortama rağmen Anadolu Türk Beylikleri döneminden, yetişmiş ender bilim adamları tanınıyor ve bu bilginlerin bilimsel yazma eserleri biliniyor.

Şirâzlı Allâme Mahmud'un (öl. 1299) astronomi ile ilgili eseri İhtiyaratü'l Muzafferî, Kastamonu Beyi Muzafferüddin Yavlak Arslan'a ithaf edilmiştir. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde Türk bilim adamı olarak tanınan Celâleddin Hızır (Hacı Paşa) (öl. 1417), Kahire'de yetişmiş, dinî ve aklî bilimlerde eserlerini yazmıştır. Aydınoğullarının merkezi Selçuk'ta yazdığı bilinen eseri Şifa al-Eskâm ve deva ül-Âlam (hastalıklara şifa ve elemlere deva) Arapça tıp eseridir. Mantık ve münazara (tartışmanın esasları) adlı eseriyle ünlüdür.

14. yüzyılda Molla Fenârî (1351-1432) de Kahire'de öğrenim görmüş, mantık ve aklî ilimlerde ihtisas sahibi olmuş ve yazdığı Mantık kitabı 1888 yıllarına kadar medreselerde okutulmuştur.

14. yüzyılın en büyük matematikçisi ise Kadızade-i Rumî'dir (doğ. 1353-63 arası). Bursa'da öğrenimini tamamlayarak ve Semerkant'a giderek Uluğ Bey'e (1394-1449) katılmış ve zamanının en yüksek bilim kurumunu yöneten kişisi olmuştur. Kadızade-i Rumî'nin öğrencisi Ali Kuşçu (öl. 1474, İstanbul), II. Murat ve Fatih dönemlerinin önemli âlimi ve hocasıdır.

Gene Erken Osmanlı Devleti paralelinde hayatiyetlerini sürdürmekte olan Anadolu Türk Beyliklerinden pek çoğunda bilim adamları yetişmiş ve alanlarında yazma eserler bırakmışlardır.

Anadolu Türk Beyliklerinde, medrese adıyla bilinen eğitim-öğretim yapılarının işlevini nasıl gerçekleştirdiği konusu, medreselerin nasıl bir sistem içinde işlevlerini sürdürdüklerine bakmayı gerektirir.

Orta Çağ'da Türk-İslâm medreselerinde sürdürülen eğitim-öğretim iki ana konuya bağlanmıştır.

1. Ulûm ul-ava'il (matematik, astronomi, fizik, gramer, felsefe, tıp) konularını içeren ve bu tür eğitim-öğretimin gerçekleştirildiği medreseler olan "Dâr ül-ilim" medreseleri.

2. İslâmi ilimler (usul, fıkıh, hadis, kelâm gibi) ilâhiyatla ilgili olan eğitim-öğretim verilen medreseler.

[Bazı büyük medreselerde ise çeşitli bilimlerin bir medrese yapısı bütünlüğünde gerçekleştirildiği görülür. Anadolu Selçuklu döneminde Bağdat'taki Mustansıriye Medresesi (1232) böyle bir eğitim kuruluşuydu.]

İşte Anadolu'da eğitim-öğretim hizmetlerinin sürdürüldüğü medrese yapıları her dönemde önemli olmuştur. İlk kez medrese eğitim-öğretiminin Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından düzenli bir şekle sokulması ve adına inşa ettirilen medreselerin çok sayıda varlığı ile devlet ileri gelenlerinin desteklediği bu medreselerde İslâmî ve pozitif bilimler ders programlarında yer almıştır.

Anadolu Türk Beylikleri döneminde inşa edilen çok sayıda medreseler onarımlarla da olsa günümüze ulaşmıştır. Bunlardan pozitif bilimlerin eğitim-öğretimi verilen medreseler az sayıda da olsa plan ve cephe özellikleriyle önemli olan medreselerdir.

Germiyanoğulları Beyliği'nde ileri gelen şahıslardan biri Mubarizeddin Umur bin Savcı'nın Kütahya'da inşa ettirdiği gözlemevi (rasathane) (1314-15), kubbeli medreseler içinde iki eyvanlı ve tek katlı olup, giriş eyvanı üzerinde bir yönetici odasının varlığıyla olduğu kadar, girişin sol mekanında rasad aletlerinin konacağı nişler bulunmasıyla işlevini açıklayan yapılardır. Ulu Cami'nin bitişiğinde inşa edilen yapı burada müderrislik yapan ve ana eyvanda sandukası bulunan Molla Vacid'in adıyla tanınır.

Kubbeli medrese plan şemasında yapılmış, taş kubbenin ortasında geniş bir açıklık bırakılmıştır. Avlu ortasında bir de kuyu yer alır. Kütahya Vacidiye Medresesi, sade cephesi ve az sayıdaki mekanları, deneye yer veren işlevi ile Beylikler devrinin en önemli medreselerindendir.

Büyük Selçukluların kültür çevresinden Anadolu'ya gelerek Amasya ve çevresinde bir Orta Çağ feodal devleti kuran İlhanlılar, Amasya'da önemli

bir sağlık yapısı inşa ettirmişlerdir. Arapça taç kapı kitabesinde Sultan Muhammed Olcayto Hüdabende'nin karısı İlduş Hatun'un kölesi Anber bin Abdullah ve Anadolu emini Ahmet Bey yapıyı inşa ettirmiştir.

Kitabesinden 1308-1309 yıllarında inşa edildiği öğrenilen yapı, literatürde maristan, bimaristan adıyla tanıtılır. Sultan Muhammed Olcayto Hüdabende'nin karısı İlduş (Yıldız) Hatun'un kölesi Anber bin Abdullah ve Anadolu Emini Ahmed Bey tarafından inşa ettirilen Darüşşifa iki yanda revaklı avluya açılan ilk eyvana sahip olup, revakların üzeri düz taşlarla geçilmiştir. Revaklara üçer kapı ile açılan koğuş mekânları önemli olmakta, ilk kez bu darüşşifada eyvanlı medrese plan şeması bütününde koğuş düzenine sahip bir planla karşılaşılmaktadır.

Gene, yapı cepheyi iki yandan sınırlayan güçlü silindirik payandalar, cephe ortasında taç kapı ile yanlarda birer taş kabartma bezemeli pencerenin yer aldığı cephesiyle de, Anadolu'daki diğer medrese yapılarından farklıdır. Osmanlı döneminde de işlevini sürdüren yapıda, Fatih devrinin ünlü hekim-cerrahı Şerefeddin Sabuncuoğlu hekimlik yapmış ve usta-çırak yöntemiyle öğrenci yetiştirmiş ve bir Cerrahname yazmıştır (Kitab al-Cerrahiyet al-Hamiye).

İlhanlı döneminden önemli bir medrese yapısı da Erzurum'da Yakutiye Medresesi'dir (1350-11). Arapça kitabesinden Olcayto Hüdabende zamanında Hoca Cemâleddin Yakut adına inşa ettirilen yapı, dört eyvanlı, kubbe altı revaklı medrese planındadır. Plan kuruluşu kadar cephe mimarisi ve cephenin iki yanında minarelerden birinin çini kaplamalarıyla da önemlidir. Yakutiye Medresesi taç kapısının bezeme düzeninde görülen oyma-kabartma ve yüksek-kabartma bordür düzenlemeleri kadar figürlü bezeme özelliğiyle de önemlidir. Taç kapının iki yan yüzeyinde tekrarlanan figürlü bezeme örneği armasal (heraldik) düzenlemenin en önemli örneğidir. Amasya Anber bin Abdullah Darüşşifası'nın cephe kuruluşu ve

taç kapısı ile Yakutiye Medresesi'nin cephe kuruluşu ve taç kapısı benzer özellikler göstermekle kalmaz, aynı zamanda İlhanlıların Büyük Selçuklu sanatından aldıkları üslup özelliklerini, aynı kaynağa dayanan Anadolu Selçuklu sanatının özellikleriyle yeni bir senteze ulaştırdığı anlaşılır.

Anadolu'da Beylikler dönemi medrese mimarisi örnekleri içinde biri daha pozitif bilimlerle ilgilidir. Germiyanoğullarından Mübarizeddin Umur bin Savcı'nın inşa ettirdiği Kütahya Vacidiye Medresesi (1314-15), burada eğitim-öğretim görevi veren Hoca Vacid'in eyvandaki kabri nedeniyle O'nun adı ile anılır. Türk üçgenleriyle geçiş sağlanan, ortası açık taş kubbe avluyu örtmekte, böylece kubbeli, iki eyvanlı plan şemasına sahip bulunmaktadır. Vacidiye Medresesi'nde giriş cephesi, diğer örneklerden farklı olarak üç kademeli inşa edilmiştir. Girişin iki yanındaki köşe mekânları, gözlemle (rasad) ilgili âletlerin konulduğu nişlere sahip olmasıyla bilinir.

Anadolu Beylikleri döneminden yukarıda tanıtılan üç medrese yapısı işlevleriyle örtüşen mekânların yer aldığı planlara sahip olmasıyla önemlidir. Diğer beyliklerden günümüze ulaşan medrese örnekleri ise Yakutiye Medresesi gibi dinî eğitim ve öğretimi sürdüren örneklerdir.

Karamanoğullarının medreseleri de dinî eğitim-öğretim veren medreselerdir. Ancak, Karamanoğullarının cami mimarisinde görülen farklı mimari özellikleri medrese mimarilerinde de takip edilebilmektedir.

Bildiğimiz gibi bir kubbeli medrese örneği olan Karamanoğlu II. İbrahim Bey'in İmareti (1432-1433), kısmen iki katlı yapısıyla mescid-dershane, türbe, ziyaretgâh, medrese, imaret ve misafirhane (tabhane) gibi işlevsel mekânlara sahiptir. Kubbeli medrese yapı bütünlüğünde, bir külliye bütünlüğü meydana getirildiği görülür.

Ermenak'taki Tol Medrese (1339) ise Anadolu Selçuklu eyvanlı-avlulu medrese plan şemasına bağlı olmakla beraber, belirli bazı özelliklerle de ayrılır. Karamanoğlu Bedreddin Mahmut Bey'in oğlu Emir Musa tarafından inşa ettirilen bu medresede iki eyvan, ana eyvan ve giriş eyvanı olarak yerinde iken, üçüncü eyvan sağ köşe mekânının önünde revak tonozu ile bütünleşerek yer alır. Avlu taş döşeli ve zemin kotu altında bir havuz bulunur. Diğer taraftan cephe yükseltilmiş, taç kapı daha sade unsurlarla yerini almıştır. Ana eyvanın solundaki köşe mekânı iki sanduka ile türbe olarak yer alır.

Karaman'da, Alaâddin Bey'in karısı Nefise Hatun tarafından inşa ettirilen Hatuniye Medresesi (1381-2), Ermenak Tol Medrese'ye benzeyen plan kuruluşuyla, iki eyvanlı, avlusu revaklı bir yapıdır. Revaklara açılan mekânların kubbeli olması Hüdavendigâr kızının isteği olabileceği gibi, erken Osmanlı medrese mimarisinin tesiri olarak da görülebilir. Mimarı Numan bin Hoca Ahmed olan medresenin dış görünüşü Anadolu Selçuklu medreseleriyle sıkı bağları ortaya koyar. İki renkli mermerden taç kapı bezemeleriyle Anadolu Selçuklu medrese mimarisine sıkı sıkıya bağlanır. Yapının sol köşe mekânı, Nefise Hatun'un türbesidir. Her iki köşe mekânı da kubbe ile örtülüdür.

Karamanoğlu Mehmet Bey'e bağlı olarak Niğde'de hüküm süren Karamanoğlu Ali Bey Ak Medrese'yi (1409-10) yaptırdığını, kapı kitabesinden öğrenilen yapı, Anadolu'da 15. yüzyıl başına kadar inşa edilen medrese yapılarından, iki katlı hacimsel cephesiyle tamamen farklıdır. Plan şemasıyla iki eyvanlı, avlusu revaklı medreseler grubunda yer alan yapı iki katlı olarak düzenlenmiştir. Cephede üst kat sütunları sivri kemerli ve yuvarlak pencere kuruluşuyla adetâ balkon görünümü kazanmıştır. Yapının iki katlı kuruluşunda yüksek tutulmuş bezemeli kapı ile ana eyvan ve köşe mekânlarının iki kata uyum sağlayan yükseklikleri olmuştur.

Mihrabı çerçeveleyen yazı bordürünün sonunda "Ketebe el-hac Ahmet" hattat adı olarak önemlidir. Karamanoğullarından Bedrüddin Mahmut Bey'in Antalya'ya bağlı Obaköy'deki külliyesinde yer alan medrese yapısı ise asimetrik planıyla Anadolu Selçuklu medreselerinden ayrılır. Bu yapıda iki eyvanlı, iki yan revaklı avlu kuruluşuyla Amasya Anber bin Abdullah Darüşşifası ve Korkuteli Sinaneddin Medresesi'yle benzer özellikler gösterir.

Anadolu'da Beylikler dönemi sahnesine erken çıkıp, kısa ömürlü olmuş beyliklerden biri de Teke Yarımadası'nda yaşamış olan Hamitoğullarıdır. Hamitoğulları, toprakları sık sık Karamanoğulları ile el değiştirmiştir. Ve Hamitoğulları kısa ömürlerinde inşa ettikleri bir kaç yapı ile tanınmaktadırlar. Korkuteli'nde günümüze temel duvarları ile minaresi ulaşmış olan camiden başka bir de medrese ulaşmıştır.

Sinaneddin Medresesi (1319-20), Sinaneddin ibn İlyas ibn el-Hamid tarafından inşa edilmiştir. Korkuteli'ne iki kilometre mesafede bulunan bu medrese, avlusu revaklı medrese grubunda iki eyvanlı plan şemasına bağlanmaktadır. Muntazam kesme taş yapıda ikinci katta ve girişin iki yanındaki dikdörtgen mekânlarda ahşap kullanılmıştır. Avluda iki yanda yer alan revaklar taştan oyma sütunlar ve sütun başlıklarından inşa edilmiştir. Revak açıklıkları düz taşlarla üstten geçilmiş, üstte ise günümüze gelemeyen bir ahşap revak olduğu düşünülmektedir. Oldukça sade bir taç kapı cepheye hâkim tek unsurdur.

Hamitoğullarıyla olduğu gibi, Karamanoğulları doğuda da Dulkadiroğullarını sık sık hâkimiyet alanlarına almaktaydılar. Buna rağmen Dulkadiroğulları'ndan Melik el-Nâsır Muhammed Bey, Kayseri'de Boyacıkapısı yakınında Hatuniye Medresesi'ni (1431-32) inşa ettirmiştir. Avlulu ve iki eyvanlı medrese şemasına plan kuruluşuyla bağlanan yapı, muntazam taş işçiliğine sahiptir. Revaklardaki sütunlar ve başlıklar

derlemedir. Revak kemerlerinin hepsi ayrı ayrı avluya açılır. Bu medresede ana eyvan önünde iki güçlü örme paye yer alır. Bu nedenle dört yönde revaklı bir medrese olur ki, bu özelliğe Kayseri'de Anadolu Selçukluları medreselerinde de rastlanır.

Cephe kuruluşu yönünden diğer medrese yapılarından ayrılan yapının cephesinde, sağ tarafındaki cephe duvarı bir çeşme ile biçimlenmiştir. Ortada bir sütun, iki yanda duvara dayalı birer sütunla iki kemerli çeşme, ayrıca ortadaki sütundan duvara bir kemerle bağlıdır.

Batı Anadolu Beyliklerinde Menteşeoğlulları, Milas'ın 5 kilometre güneyinde Peçin'de Ahmet Gazi Medresesi'ni (1359) inşa ettirmişlerdir. Kitabesinden Ahmet Gazi Bey tarafından inşa edildiğini (1375-76) öğrenebildiğimiz yapı iki eyvanlı ve avlusu revaksız olup, ana eyvan kiremit kaplı bir kubbe ile örtülmüştür. Sonradan konulan lâhitle türbe haline getirilmiştir. Taç kapısında geometrik geçme ve bitkisel bezemelere yer verilmemiş, buna karşılık kapıda yarım yuvarlak silmeler yer almıştır. Kubbeli eyvanın büyük bir kemerle avluya açılması kısa bir süre sonra erken Osmanlı mimarisinde önemli olacaktır.

Güney Marmara'da yurt tutup yerleşen Osmanoğullarının mimarî ilişkisi erken başlamış olmasına rağmen Osmanlı Türk Beyliği'nin İznik ve Bursa'da verdiği medrese örnekleri tamamen Anadolu Selçuklu medrese geleneğinden ayrılarak eserlerini vermiştir. Osmanoğullarının Beylikler dönemi ve mimarisi ayrı bir başlık olarak yer alacaktır.

Anadolu Türk Beyliklerinde Gömü Mimarisi

Anadolu Türk Beylikleri döneminde, inşa edilmiş gömü yapılarının günümüze ulaşan çok sayıdaki örnekleri çeşitlilik göstermektedir. Çoğu "kümbet" ya da "türbe" adıyla anılan bu yapıların varlığı kadar terim olarak kümbet (günbed) "kubbe", "üstü yuvarlak şekilde olan bina veya çıkıntı" anlamında bir terimdir. Gene Anadolu Türk Mimarisi bütününde "kümbet"

ya da “türbe” kelimelerinin aynı anlam içeriğini taşıdığı anlaşılmaktadır. Mimari biçimlendirmelerde kümbet ile türbe adıyla anılan gömü mimarisi örneklerinin aynı işlevlere ait mekân bütünlüğüne sahip oldukları görülür. Altta gömü mekânı, üstte lâhit ve mihrabın yer aldığı mescit mekânı gibi. Kümbet adıyla tanınan pek çok örnekte gömü mekânının kısmen (yaklaşık 1/2 oranında) zemin üzerinde yer aldığı ve tonoz örtülü olduğu görülürken, üst örtüde de içte kubbe, dışta piramidal ya da konik külâh yer alır. Bazı örneklerde külâhın yüksek bir tambur üzerinde bulunduğu görülür. “Türbe” adıyla tanınan mimari örneklerde ise gömü mekânı hemen tamamen zemin kotu altında bulunur ve gömü mekânının tonoz bölümü dıştan türbe bütününe kaide (subasman) olarak yansır. Üzerinde ise türbe gövdesi (kare, dikdörtgen yada çokgen olarak) yükselir. Üst örtü ise çift cidarlı kubbedir.

“Türbe” kelimesinin Anadolu Türk Beylikleri döneminde, birkaç beylikte kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu beylikler Karamanoğulları ile Osmanoğulları ve Çandaroğulları Beylikleridir. Karamanoğulları Beyliği’nde biçim olarak Anadolu Selçuklu mimarisinde görülen kümbet biçimli gömü yapıları daha çok uygulanmıştır. Ancak bu yapılar Anadolu Selçuklu kümbet yapılarından olan bazı farklılıklar da taşırlar. Karamanoğlu Alaâddin Bey Kümbeti’nde (1391) gömü mekânı tamamen zemin kotu altındadır. Ongen gövde külâhla örtülüdür. Diğer taraftan Karamanoğlu II. İbrahim Bey Kümbeti (oğullarına ait alçı lâhitler bulunur) kare planıyla ve gömü mekânının zemin kotu üstünde 1/2 oranında yükselmesiyle ayrılır.

Beyşehri’ndeki Eşrefoğlu Süleyman Bey’in 1301 tarihli, camiye doğudan bitişik kümbeti de çokgen gövde ve külâhıyla zemin kotundan yükselir. Eratnaoğullarından Şeyh Hasan Bey’e ait Sivas’taki 1347 tarihli Kümbet’te de genel özellikler benzer olmakta, ancak yüksek tambur ve zengin çini bezemeleriyle ayrılmaktadır.

Gene Niğde'deki İlhanlı Valisi Sungur Ağa zamanında inşa edilen, IV. Kılınçarslan'ın kızına ait Hüdavent Hatun Kümbeti'nde (1312) gömü mekânı zemin üzerinde kaide olarak yansımakta, sekizgen gövde, üst kısmında onaltıgene dönüşerek, onaltıgen piramit külâhla örtülmektedir. Hüdavent Hatun Kümbeti çift başlı kartal arması, insan maskları, harpi ve diğer figürlerle ve zengin bitkisel bezeme kuruluşlarıyla ayrıca önemli bir gömü yapısıdır.

Gene Niğde'de benzer bir örneği, Sungur Ağa Camii önünde (bitişik olarak) bulunur.

İlhanlıların Erzurum'daki iki önemli yapısı, Yakutiye Medresesi eyvanına bitişik Kümbet ile Çifte Minareli Medrese eyvanına bağlı kümbet (her ikisi 1310-1311) ise Anadolu Selçuklu kümbet mimarisinin biçimlenmesine bağlanmaktadır. Yani gömü mekânı zemin üzerinde ve mescit mekânı külâhlı.

Anadolu Türk Beyliklerine ait bir yapıya bağlı olmaksızın, bağımsız olarak yapılmış kümbet yapıları daha çok Doğu Anadolu'da görülmektedir. Ahlat'ta mezarlıklar içinde inşa edilen bu kümbetler, malzeme olarak lav taşından yapıldığından benzer renkleri, kolay işlenen bir taş olduğundan benzer bezemeleriyle bu kümbetler Ahlat'ı bir kümbetler şehrine dönüştürmüştür.

Ahlat'ta Şeyh Necmeddin Kümbeti 1222 tarihiyle en erken tarihli örnektir. Aynı hazirede yer alan Emir Ali kızı Erzen Hatun'a ait Kümbet (1396-7) ise "Amele Kasım ibni Sinan Ali" usta adıyla 14. yüzyıl sonunda bir usta-mimar tanıtmasıyla ayrıca önemlidir.

Ahlat'taki Keşiş Kümbeti (14. yüzyıl sonları), Akkoyunlu ve Karakoyunlu kümbetleri (iki kümbetler) gibi örnekler gömü yapılarının 14. yüzyıl içindeki anıtsal yapıları olmaktadırlar. Böyle anıtsal bir kümbet de Emir Bayındır Kümbeti'dir (1481). Emir Bayındır Akkoyunlu Beyi Uzun

Hasan'ın torunu, Rüstem Bey'in oğlu olduğunu, üst gövdeyi kuşatan kitabe kuşağından öğrenilmektedir.

Ahlat'taki kümbet yapıları gibi bazılarının da içinde yer aldığı hazireler bize 13. yüzyıldan başlayan, 14. yüzyıl boyunca ve sonrasında devam eden bir mezar geleneğinin de örneklerini tanıtır. Bunlar lâhit mezarlardır. Ahlat'taki Eski Mezarlık bu türün müzesi niteliğindedir.

Ahlat lâhit mezarları, zemin kotu üstünde taş lâhitlere sahip olup, baş ve ayak şahideleri bulunur. Bir çoğu günümüze ulaşmış olmasına rağmen bu çatma lâhit mezarların 5.5 metre yükseklikte olan şahidelere sahip olanları da bulunmaktadır. Lâhitler ve şahideler taş işçiliği ve bezeme özellikleriyle önemlidirler.

Lâhit mezarlar, Anadolu Türk Beyliklerinde çokça kullanılmış, bunlar mimari kuruluş olan kümbet-türbe yapılarında taş, çini, alçı ve ahşap gibi malzemeden yapılmış örnekleri de günümüze ulaşmıştır. Taştan olana "taş lâhit", mermerden olana "mermer lâhit", çini kaplamalı olana "çini lâhit", alçıdan yapılana "alçı lâhit", ahşap olanlar ise "sanduka" adıyla tanınmıştır. Adı ne olursa olsun ceset (mefta) hiçbir zaman lâhit içine konulmamış, daima zemin kotu altındaki mezar mekânına geleneklere göre yerleştirilmiştir.

Ahlat'ta bir üçüncü mezar yapısı örneği ise "Akıd" adı ile tanınmaktadır. Akıdlar zemin kotu altında tek ya da birbirileriyle bağlantılı mezar odaları şeklinde olup, üzerleri toprak örtülüdür. Ahlat'taki akıdlar, üst tümsekleri, toprak tarım nedeniyle işlendiği için yüzeye çok yakın bir durum sergiler. Ahlat'taki bu akıdların varlığı göçlerle açıklanabilir.

Ahlat başta olmak üzere Van Gölü çevresinde böyle kümbet, lâhit mezar gibi gömü yapılarının varlığı Beylikler döneminde takip edilebilmektedir. Eratnaoğullarından Kırşehir'de inşa ettirilen Âşık Paşa Türbesi (1322) mermer taş bir yapı olmasıyla önemli olduğu gibi, simetrik kuruluşlu

olmayan cephesiyle ve çadır biçimli kubbesiyle de farklı bir yapıdır. Âşık Paşa Türbesi'nde cephe sol yana alınmış, bunda yapının yol ile ilişkisi rol oynamıştır. Anıtsal bir giriş bu cephede yer alırken, cephenin ifadesinde birincil etki yapmıştır. Bu durumuyla yapı, Anadolu Türk Beylikleri kümbet-türbe yapılarından da ayrılır.

Cephe düzeninde kitabe önünde ve saçak silmeleriyle oluşturulmuş bir çerçeve ile belirlenmiştir. Gene girişte istiridye biçimli nişin etrafında düğümlü örgü motifinden bir bordür yer alır. Türbe kare prizmatik yapısıyla belirmekte, üstte sivri kemerli bir pencere cepheyi ifadelendirmektedir. Diğer taraftan türbe önündeki dar giriş mekânı holünün bulunmasıyla da diğer örneklerden tamamen ayrılır.

Ancak Osmanlı Beyliği'nin İznik'teki Kırkkızlar Kümbeti (14. yüzyıl başları) ile plan yönünden benzerlik gösterir. İznik Kırkkızlar Kümbeti, Osmanoğullarının erken gömü yapılarından olup, kare mekân üzerinde içten kubbe dıştan külâh ile tek örnektir. Bundan sonra ne İznik'te ne de Bursa'da böyle bir örnek, Fatih'in ebesine ait, Muradiye Haziresi'ndeki açık ve taş lâhitle bütünleşmiş türbeye kadar görülmeyecektir. Ancak Ebe Hatun Kümbeti de tek örnek olarak kalmıştır.

Osmanoğulları Beyliği 1402'de Timur'un istilâsından sonra yaşadıkları Duraklama (Fetret) Devri'nin sonlarında, Bursa'nın yeniden imârına başlanıldığı dönemde inşa edilen Yeşil Külliyesi'ndeki (1416-1424) Yeşil Türbe ile tamamen bundan sonraki türbe mimarisinin ana hatlarını belirlemiştir. Çünkü Bursa'da Yıldırım Bayezid'in Türbesi (1406) kendi külliyesi içinde kare planlı tek kubbeli ve üç bölümlü bir son cemaat yeri benzeri ziyaret mekânıyla adeta cami planında inşa edilmiştir.

Yeşil Türbe'de ise kapının dışa açılan derin bir eyvan içine alınması, ziyaret mekânına ihtiyaç bırakmamıştır. Ancak daha sonra Muradiye

Haziresi'ndeki türbelerde görüleceği gibi, bir açık giriş mekânı, geniş bir saçakla yer alacaktır.

Bütün bu erken Osmanlı dönemi türbeleri mimari yönden olduğu gibi, mekânların zeminin altında ve üstünde kesin bir şekilde yer almasıyla belirlenen durumlarıyla da tamamen "türbe" adıyla anılmışlardır.

Anadolu Türk Beyliklerinde Sivil Mimarisi

A. Ticaret Yapıları

Anadolu Türk Beylikleri cami, medrese, darüşşifa, türbe, hamam, han-kervansaray, bedesten, arasta gibi yapıların mirasçısı ve mutlak sahipleri olmuşlardır.

Anadolu Türk Beylikleri kendi topraklarındaki bu kültür miraslarını aynen kullanmışlar, onarmışlar az sayıda da olsa yenilerini inşa etmişlerdir.

Ancak Batı Anadolu Beyliklerinden Menteşeoğulları'ndan Milet'te harap durumda günümüze ulaşan iki han-kervansaray yapısıdır. Yeni araştırmalar bu sayıyı muhakkak ki arttıracaktır.

Biri çok harap durumdaki bu iki han yapısı Roma Tiyatrosu önündeki düzlükte yer almaktadır. Daha sağlam olarak intikâl eden han, plan kuruluşuyla dikdörtgen olup avlusu revaksızdır. Muntazam olmayan taşlardan duvar dokusuna sahip olan her iki kervansarayda üst örtü tuğla-derz dokuludur.

B. Köprüler

Anadolu Türk Beylikleri ticarî işlevli yapılar gibi, kendilerinden önce inşa edilmiş yol ve yola bağlı köprüleri de kullanmışlardır. Ancak ihtiyaç duydukları yerlerde akar sular üzerinde küçük-büyük köprüler de inşa etmişlerdir.

Akkoyunlu Emir Bayındır'ın 15. yüzyıl içine tarihlenen köprüsü, Ahlat'ta Taht-ı Süleyman mahallesinden geçen bir dere yatağı üzerinde inşa edilmiştir. Esasen cami, kümbet ve köprü burada tipik küçük bir

külliye oluşturmuştur. Kesme taştan inşa edilmiş Emir Bayındır Köprüsü, doğu yönde merdiven gibi küçük bir kısım batıya uzanmakta, sonra alttaki sivri kemerli geniş kısım kuzeye yönelerek, ilk kısımla belirli bir açı yaparak inşa edilmiştir.

Önemli Orta Anadolu Türk Beyliklerinden Karamanoğulları da Ermenak yakınlarında Alâ Köprü'yü inşa etmişlerdir. Göksu Nehri üzerinde, Görmel civarındaki bu köprü biri geniş, diğeri dar iki açıklığa sahiptir. Üzerindeki kitabelerden Karamanoğlu Mahmut Bey'in oğullarından Sultan İbrahim ile Alaâddin Halil Bey'in idaresindeyken bu köprü inşa ettirilmiştir. 1306 tarihinde inşa edilen köprünün ikinci kitabesinde mühendisinin adı "Süleyman bin Yusuf" olarak okunur.

C. Şehircilik

Anadolu Türk Beylikleri genel olarak daha önce varlığı bilinen şehirleri başkent durumuna getirmişler, hatta o şehirlerin adlarıyla anılmışlardır. Aydınoğulları, Kastamonu Beyliği, ya da Sivas Beyliği gibi.

Ancak yeni araştırmalar Anadolu Türk Beyliklerinden bazılarının yeni Beylik merkezleri olarak Orta Çağ yerleşmeleri kurduklarını da göstermektedir. Menteşeoğullarından Ahmet Gazi'nin medresesini inşa ettiği Beçin (Peçin) gibi. Peçin'de cami, hamam yapıları ile oldukça yüksek bir coğrafî topografyada kurulan bu yerleşim yeri, geç dönem Osmanlı mimarlığına ait ahşap konut örnekleriyle de şehircilik açısından önemlidir.

Anadolu Türk Beyliklerinden uzun ömürlü bir beylik olan Akkoyunlulardan Uzun Hasan Bey'in de Elazığ'a yakın Tercan'da bir şehir kurma projesinden kaynaklar bahseder.

Ancak Anadolu Türk Beyliklerinden biri olup, Anadolu Selçuklu Devleti'nden erken ayrılıp, kendi başkentini kuran beylik, Eşrefoğullarıdır. Eşrefoğlu Süleyman Bey Ulu Cami Külliyesi'ni inşa ettirdikten sonra bir sur duvarı ile külliyeyi dıştan çevirerek, bir Orta Çağ kale şehri durumuna

sokmuş ve bir kitabeli kapıyla yola açmıştır. Kitabede “kale” kelimesinin yer alması ise bu durumu açıklar.

Anadolu’da 14-15. yüzyıllarda hüküm süren Türk Beylikleri, bir taraftan da Anadolu’nun Türkleşmesini gerçekleştirmişler, böylece Anadolu Bizans olmaktan çıkmış, bundan sonra ise Osmanlı-Türk Devleti’nin hâkimiyeti kurulmuştur.

Aslanapa, Oktay: Edirne’de Osmanlı Devri Abideleri. İstanbul 1949.

Aslanapa, Oktay: Türkish Art and Architecture. London 1971.

Aslanapa, Oktay: Osmanlı Devri Mimarîsi. İstanbul 1986.

Aslanapa, Oktay: Anadolu’da İlk Türk Mimarisi. Ankara 1991.

Aslanapa, Oktay: Karaman’da Türk Mimarîsi. İstanbul 1950.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: Osmanlı Mimamrisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451), İstanbul 1972.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: Osmanlı Mimarisinde Fâtih Devri 755-886 (1453-1481), III-IV, 2 cilt İstanbul 1973-1974.

Baykal, Kazım: Bursa Kozahan ve Mescidi. (Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayını, Sayı 1) 1946.

Cantay, Gönül: “Ahlat ve Van Şehrinin Kuruluşu”, Ahlat. s. 6, Ankara 1994. s. 111-122.

Cantay, Gönül: “Erken Osmanlı Mimarisi ile Timurlu Mimarisi Arasında İlişki Kurulabilir mi? Bir Karşılaştırma Denemesi”, Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyum Bildirileri. Ankara 1996, s. 89-102.

Emecen, M. Feridun: İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası. İstanbul 2001.

Sözen, Metin: Diyarbakır’da Türk Mimarisi. İstanbul 1971.

Sümer, Faruk: Karakoyunlular. c. 1., Ankara 1967.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. Ankara 1984. (3. Baskı).

Wittek, Paul: Menteşe Beyliği. (Çev.: O. Ş. Gökyay), Ankara 1986.

Yinanç, Refet: Dulkadir Beyliği. Ankara 1989.

Yücel, Yaşar: Çobanoğulları, Çandaroğulları Beylikleri. Ankara 1980.

Yücel, Yaşar: Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I. Ankara 1991.

Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl); Yayına Hazırlayan Oktay, Aslanapa, (İstanbul) 1977.

Anadolu Beylik Döneminde Mimari ve Himaye / Prof. Dr. Howard Crane [s.30-37]

Ohio Devlet Üniversitesi İslâm Sanatı ve Mimarisi Bölümü / A.B.D.

Selçukluların 14. yüzyıl başlarında yıkılması ile 1453 tarihinde İstanbul’un Osmanlılar tarafından alınması arasında geçen yüzelli yıl, Türk mimarisinin geçirdiği dönüşüm açısından çok önemli bir zaman dilimidir. Bu dönem içerisinde orta ve doğu Anadolu’da, Selçuklu mimarisinden miras kalan şekil, işlev, kelime ve tekniklere bağlı kalınırken, Küçük Asya’nın batı sınır bölgelerinde bu gelenekler terkedilmiş, Bizans, Memlük ve Timur kaynaklarından beslenen bir mimari çeşitlilik ortaya çıkmıştır.

Hiç şüphe yok ki bu dönemde yaşanan mimari ve artistik karışıklık, 14. yy. boyunca ve 15. yy.’ın başlarında Anadolu’yu karakterize eden ‘merkezi politik otoritenin dağılması’ ile yakından ilişkilidir. Bu politik bölünme sebebi ile, Selçukluların 13. yy. boyunca homojen bir stil üretmelerine olanak sağlayan merkezi himaye, yerini ihtiraslı inşaat programları ile varlıklarını sağlamlaştırarak prestij sağlamaya çalışan kişilerin önderliğindeki küçük beylikler mozaiğinin tümü üzerinde dağıtılmış bir himayeye bıraktı. Buradan çıkan ve hiç de şaşırtıcı olmayan sonuç ise farklı bölgesel stillerin ortaya çıkması ve bölgesel mimari merkezlerin sayısında görülen artıştır.

Beylik dönemi mimarisinde yapı ve tasarımlar ne kadar belirgin bir deneysellikle karakterize ediliyorsa, dönem boyunca mimari himaye modelleri de o kadar tutucu bir çerçeveye sahip olmuştur. Epigrafi ve diğer kaynaklar açıkça göstermektedir ki Türkmen beyliklerinde varolan himaye modelleri, 13. yy. Selçuklu Sultanlığı’nda varolan

modellere, yönetici zümrenin ve üst düzey idari ve askeri memurların hedeflerine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.

Çarpıcı kelimesi de Beylik dönemi inşaat faaliyetindeki bölgesel kaliteyi karakterize etmek için sıkça kullanılan bir kelimedir. Dönemin günümüze ulaşmış abidelerinin geçerli göstergeler olduğunu varsayarsak, Beylik dönemi abidelerinin inşalarında gerek bölgeden bölgeye gerek de yüzyıldan yüzyıla ölçek ve hız konularında gözle görülür bir çeşitlilik olduğu da ortaya çıkar. Örneğin Aydın ve Osmanlı gibi batı Anadolu beylikleri anıtsal dini mekanlar konusunda sınırsız bir destek anlayışına sahipken, Doğu Anadolu'da inşaat faaliyeti,-özellikle 14. yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren-büyük bir sınırlama ile karşı karşıya kalmıştır. Bu çeşitliliğin sebebi, en azından bir bölümü, daha geniş tarihsel koşullarda yatmaktadır. Beyliklerin tarihsel koşulları ile ilgili olarak şu ana kadarki verilerden ortaya çıkan sonuç, mimari himayenin ve anıt inşaat faaliyetinin politik istikrar ve ekonomik refah ile sıkı sıkıya bağlı olduğudur.

Mimari Himayenin Bölgesel Modelleri

1243 yılında, Köse Dağı'nda Moğolların kazandığı zafer sonrası, Selçuklu Sultanlığı'nın dağılma sürecine girmesi, bunu takiben Moğolların zor kullanarak orta ve batı Anadolu'da sağladıkları kontrol ve güney ve batı Anadolu Türkmen beylerinin üzerindeki merkezi otoritenin kalkması, 13. yy.'da batı Toroslarda, Ege bölgesinin içlerinde ve Karadeniz kıyılarında geçici beyliklerin kurulmasına sebep olmuştur. 1250 yılında İzorya'da Karamanlar, bir ya da iki çeyrek yy. sonra da Beyşehir'de Eşrefoğulları ortaya çıkmışlardır.

Batı Anadolu'da Kütahya merkezli Germiyanlar, 1283 yılında Sultan II. Mesut'un idamını takiben Selçuklular ile tüm bağlarını koparmaya çalışırken, Ege ve Karadeniz kıyılarında bazıları Selçuklu kontrolünden kaçan topraklarda bazıları da Bizans etkisinden kurtulmuş alanlarda olmak

üzere Hamit, Tekke, Menteşe, Aydın, Karasi, Osman ve Çandar gibi bir grup Türkmen beylikleri kurulmuştur. Orta ve batı Anadolu'da Selçuklu Sultanlığı'nın cılız varlığına paralel olarak Moğol yönetimi ortaya çıkmıştır. Özellikle son İlhanlı hükümdarı Abu Said Hudabanda'nın 1335'te ölümü ile son Moğol yöneticisi Eretna'nın orta Anadolu'da Kayseri, Sivas ve Tokat merkezli kurduğu bağımsız devlet, Moğol-Selçuklu geleneklerinin 14. yy. sonuna kadar devam etmesine olanak sağlamıştır. Ve son olarak Anadolu'nun uzak doğu bölgeleri, Dulkadiroğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular gibi Türk beylikleri ile onların arkasında yer alan Celayirliler, Memlük ve daha sonraları Osmanlı gibi dış güçlerin rekabet ettiği ve çatıştığı kaygan zeminler durumunda idiler.

Daha önce de belirtildiği gibi bu parçalanmış politik manzara mimari stil ve planlama konularında farklı bölgesel eğilimlere ve çeşitliliğe sebebiyet vermiştir. Benzer bir şekilde himayenin büyüklüğü ve ölçeği konusundaki modeller, mimari ile farklı bölge ve beyliklerin ekonomik ve politik hazineleri arasındaki dolaylı bağlantıya da ışık tutmaktadır.

Epigrafi göstermektedir ki 13. yy.'ın son iki çeyreği ile birlikte Selçukluların kalbi sayılabilecek Konya, Kayseri ve Sivas'ta mimari faaliyetler durma noktasına gelmiş ve bu parçalanma 14. yy.'a, başka bir deyişle, bölgenin doğrudan İlhanlılar yönetimine geçtiği döneme kadar devam etmiştir.1 Diğer taraftan Toros geçitlerinin kuzey ucundaki stratejik konumundan yararlanan bir kale kasabası olan Niğde, 14. yy.'da Moğol yöneticisi Sungur Bey tarafından inşa edilen cami ve yerel Moğol sultanı ile evlenen IV. Rüknettin Kılıç Arslan'ın kızı Hüdavend Hatun onuruna yaptırılan türbe ile iki büyük abideye sahip olmuştur. Benzer bir şekilde Tokat ve Amasya da İlhanlı yönetiminde refahın keyfini süren yöreler idi. Epigrafi göstermektedir ki, buralarda önce bir cami, bir tekke ve bir çift türbe inşa edilmiş ve bunu ilerleyen yıllarda inşa edilen abidevi bir

hastane ile bir çift cami takip etmiştir. Bu sırada doğu'da Erzurum'da da 14. yy.'ın ilk iki çeyreğinde birçok kayda değer abide inşa edilmiştir ki bunlar arasında en önemlisi 710/1310 yıllarında inşa edilmiş olan Yakutiye Medresesi'dir.2 Selçukluların eski merkezlerinde bir yoksulluk ve yorgunluk görülürken, Tebriz ticaret yolu üzerindeki bazı merkezlerde görece daha fazla refah göze çarpmakta idi.

Bu arada Toros yaylalarında bulunan Balkasun köyünde, Karamanoğlu Mahmut Bey tarafından babası Kerimeddin Karaman Bey adına bir hanedan mozolesi inşa ettirilmiş ve bir kaç yıl sonra da başkent olan Ermenak'da yine Mahmut Bey tarafından gösterişsiz bir hanedan camisi yaptırılmıştır. İlerleyen yıllarda Karamanoğullarının mimari merkezi kuzeye, daha sonradan başkent olan Larende'ye (Karaman) kaymış ve burada aralarında Emir Musa Paşa Medresesi (yaklaşık.1350), Mader-i Mevlana Zaviyesi (772/1370), Hatuniye Medresesi (783/1381-82), Karamanoğlu Alaaddin Bey Türbesi (.1388), Halil Efendi Sultan Kompleksi (812/1409-10) ve İbrahim Bey İmareti'nin de (836/1432) bulunduğu bir grup önemli abide inşa edilmiştir. Karamanoğulları'nın ikincil mimari merkezleri arasında ise yine beyliğin önemli birer şehri durumunda olan Konya, Niğde, Akşehir, Mut ve Ereğli sayılabilir.3

Güneybatı Anadolu ve Karadeniz kıyılarında, 13. yy.'ın son çeyreğinde, Selçuklarla bağlarını koparmış olan Hamid ve Germiyanoğulları ile, daha önce Bizans'a ait topraklarda ortaya çıkan Menteşe, Aydın, Saruhan ve Karasi ve İsfendiyaroğulları önemli merkezlerinde yeni mimari eğilimlerin oluşmasına olanak sağlamışlardır. Hamidoğulları beyliği topraklarında yer alan Psidia ve Pamphylia (Bölgenin Bizans dönemindeki ismidir) bölgelerindeki Eğridir, Korkuteli ve Antalya inşaat faaliyetinin önemli merkezleri haline gelmiş, aynı dönem içerisinde Germiyanoğullarına ait olan Kütahya bölgesi de 14. yy. başlarında Vacidiye Medresesi'nin inşası ile

gündeme gelmiş ve bu yapıyı daha sonraki yıllarda Süleyman Şah döneminde inşa edilen ve aralarında Kurşunlu Cami, Balıklı Cami, Kale-i Bala Cami ve Çatal Mescidi'nin de bulunduğu bir grup yapı takip etmiştir.[4]

1260'larda Anadolu'nun güneybatı sahilinde, Karya bölgesinde varlık gösteren Menteşeoğullarının Türk yöneticileri, başkentleri olan Milas ve yakınlarındaki Peçin'i birçok anıtsal yapı ile donatmışlardır. Tunuslu gezgin İbn-i Batuta, 1330'lu yıllarda bu şehirleri Anadolu'da yer alan en mükemmel şehirler olarak nitelendirmiş ve Menteşeoğlu Orhan Bey'in Peçin'de inşa ettirdiği sarayından ve içerisinde yer alan yapılardan özellikle bahsetme gereği duymuştur.[5]

Daha kuzeyde yer alan Aydın beyliğinde ise Birgi, Tire ve Ayasoluk (Efes) gibi şehirler 14. yy.'ın mimari merkezleri konumunda idiler. 707/1307-08 yıllarında Gazi Mehmed Bey tarafından alınan Birgi, 712/1312-13 yıllarında yine Gazi Mehmet Bey'in emri ile inşa edilen Ulu Cami, medrese ve aralarında Mehmet Bey (734/1334), Gazi Umur Paşa, İsa Bey ve kardeşi Sultan Şah Hatun (710/1310) adına yaptırılan türbeler ile önemli bir mimari merkez haline gelmiştir. İbn-i Battuta tarafından nehirler ve bahçeler ile süslenmiş güzel bir şehir olarak bahsedilen Tire'de ise aralarında 14. yy ortalarında İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun adına yaptırılmış ama günümüze ulaşamamış bir cami, Aydınoğlu Mehmed Bey camii (727/1326-27) ve babası tarafından Tire'nin yöneticiliğine atanan Süleyman Şah Türbesi (750/1349-50) gibi yapıların bulunduğu bir grup abide inşa edilmiştir. Bizans yönetimindeki son dönemlerinde zayıflamaya başlayan Ayasoluk, Aydınoğulları beylerinin yönetimi altında büyük bir değişime uğramıştır. İbn-i Batuta, şehrin onbeş kapısının olduğunu vurgularken, St. John kilisesi olduğu tahmin edilen büyük bir kilisenin de cami haline getirildiğini öne sürmektedir. Şehrin önemi Batı Anadolu'da varlık gösteren beylikler arasında en etkileyici abidelerden biri olan ve İsa

Bin Mehmet Bey tarafından 776/1375 tarihleri arasında yaptırılan cami ile daha da artmıştır.6

Verimli Gediz Ovasında kurulmuş olan Saruhanoğulları'nın beyleri, başkentleri olan Manisa'yı 14. yy.'ın üçüncü çeyreğinde inşa ettikleri İlyas Bey Mescidi (764/1363), Sipil Dağı yamaçlarında inşa ettikleri, içerisinde bir cami, bir medrese ve Saruhanoğlu İshak Bey'in türbesi'nin bulunduğu Ulu Cami Külliyesi (778/1376) ve günümüze ulaşmayan bir zaviye olan Mevlevihane (770/1368-69) ile önemli bir mimari merkez haline getirmişlerdir. Manisa'nın Osmanlı dönemlerinde de önemini koruduğunun en önemli kanıtlarından biri ise, 15 ve 16. yy. boyunca şehrin birçok Osmanlı prensi tarafından ikametgah seçilmesidir.7

Kısa süreli bir beylik olan Karasioğulları, Balıkesir ve Bergama'yı başkentleri olarak seçmiş fakat bağımsızlık dönemlerinden günümüze çok az şey kalabilmiştir. İbn-i Batuta da Bergamayı bir harabeler şehri olarak tasvir ederken, Balıkesir'in özellikle pazarları ile popüler bir şehir olduğunu belirtmiştir. İbn-i Batuta Balıkesir'de Cuma namazları için bir caminin bulunmadığını, böyle bir caminin inşası için girişimlerin başlatıldığını ama 1330'lardaki ziyareti sırasında bu inşaatın tamamlanmadan bırakıldığını belirtmiştir.8

Karadeniz kıyılarında Kastamonu ve Sinop merkezli olarak kurulmuş olan İsfendiyaroğulları beyliği dikkat edici inşaat faaliyeti ile önemli bir bölge idi. İbn-i Neccar Cami (754/1353), Kemah Köyü'nde bulunan Halil Bey Camii (765/1363-64) ve Kasaba Köyü'nde bulunan Mahmut Bey Cami (768/1366-67) 14. yy.'ın önemli yapıları olarak Kastamonu ve çevresindeki köylerde günümüze kadar ulaşabilmişlerdir. 14. yy.'ın son çeyreği ile birlikte bu inşaat faaliyetlerinde bir azalma göze çarpmakla birlikte 15. yy.'ın başlarında Timur'un, beyliği restore ettirmesi ile inşaat faaliyetleri tekrar hızlanmıştır. Bu geç dönemin en önemli abideleri arasında

bir camii, bir türbe, medrese, imaret, han ve hamam bulunduran İsmail Bey külliyesi (858/1454) ve Kürei Hadit Köyü'nde bulunan İsmail Bey Camii (855/1451) dir. Daha doğuda yer alan Sinop ise dönemin önemli bir ticari ve askeri merkezi konumunda idi. 1322'de İsfendiyaroğulları yönetimi altına girdikten sonra, şehrin önemi, inşa ettirilen ve aralarında Fatih Baba Mescidi (740/1339-40), Aslan Camii (752/1351-52), Kadı Camii (766/1364) ve Saray Camii (766/1375) gibi yapıların bulunduğu bir grup camii ve Selçuk döneminden kalma Ulu Camii'nin önünde inşa ettirilen İsfendiyaroğulları hanedanlık türbesi (787/1385-86) ile birlikte daha da artmıştır.9

Orta Anadolu'ya, Abu Said Hudabanda'nın ölümünün ardından İlhanlılara karşı zafer kazanan Eretna ve yandaşları hakimdi. Beyliklerinin büyüklüğüne ve eğitim ve edebiyata verdikleri desteğe rağmen Kadı Burhanettin'in de aralarında bulunduğu Eretna'nın beyleri, imar faaliyetleri söz konusu olduğunda sadece ılımlı bir hırs içerisinde idiler. Bu intiba yazıt ve vakfiyelerin günümüze ulaşamamış olmasına bağlanabileceği gibi, orta Anadolu'nun, özellikle önceki dönemlerle kıyaslandığında 14. yy da içinde bulunduğu zayıf durum da bu intibayı destekleyen önemli öğelerin başında gelmektedir. Bütün bunlara rağmen beyliğin gerek birincil merkezleri durumundaki Kayseri ve Sivas'ta gerek ikincil merkezleri olan Kırşehir ve Ürgüp'te birkaç önemli ve farklı abide göze çarpmaktadır. Bu yapılar arasında en önemlileri Sivas'ta yer alan, Eretna'nın en büyük oğlu Şeyh Hasan adına yaptırılan ve Kuçuk Minare adı ile bilinen türbe (748/1347), Kayseri'de bulunan Köşk Medrese (740/1339) ve Ürgüp yakınlarındaki Damsa Köyü'nde bulunan Taşkın Paşa Külliyesidir.

Bu şehirlerden günümüze çok az şey ulaşmış olmakla birlikte İlhanlı vergi memuru Hamdullah Mustawfi, Kayseri'yi taş duvarlı bir kale tarafından korunan büyük bir şehir olarak tanımlarken, İbn-i Batuta ise

Kayseri’nin bölgenin önde gelen şehri olduğunu, aynı zamanda Alaattin Eretna’nın hatunlarından birinin ikametgahı olduğunu belirtmiştir. İbn-i Batuta, Sivas’ın da çok büyük bir şehir olduğunu ve yöneticilerin burada ikamet ettiğini belirtmiştir.

İbn-i Batuta Sivas’ın büyük caddeleri ve güzel binaları olduğunu ileri sürerken en önemli yapının da İlhan Gazan Han tarafından peygamber soyundan gelenler için yaptırılan hastane olduğunu belirtir. Erzincan, 14. yy ve erken 15. yy.’ın önemli bir şehri konumunda olmasına rağmen, ne yazık ki, o dönemden günümüze hiçbir şey ulaşmamıştır. Bunlara rağmen Mustawfi, şehrin duvarlarının kare taş örgü olduğunu belirtmiş, Timur Devleti’ne gelen Semerkant’taki İspanyol Büyükelçisi Clavijo da, 15. yy. başlarında, Erzincan’ın çok büyük bir şehir olmamasına rağmen büyük caddeler ve güzel camiler ile süslenmiş popüler bir şehir olduğunu yazmıştır. Clavijo aynı zamanda Fırat yakınlarında bir ova üzerinde kurulmuş olan Erzincan’ın çevresinde birçok köy ve meyve bahçesi bulunduğunu ve şehrin taş duvar ve kuleler ile çevrildiğini belirtmiştir.10

İlhanlıların yıkılmasını takip eden süreç içerisinde Erzurum uzun bir süre istikrarsızlık yaşamıştır. Sırası ile Moğol emiri Çobanoğlu Şeyh Hasan (1340), Muhammed Bin Eretna (1360), Karakoyunlu (1385) ve Akkoyunlu (1465) tarafından ele geçirilen şehirde devamlı değişen yönetimler güçlü bir yerel inşaat geleneği geliştirilmesini engellemiştir. İbn-i Batuta, geniş boyutu ile düşünüldüğünde, Türkmenler arasında süren kan davası nedeniyle şehrin bir harabe görüntüsü içerisinde olduğunu vurgularken, yetmiş yıl sonra Clavijo şehrin eskiden bölgenin en büyük ve zengin şehri olmasına rağmen kendi dönemi içerisinde popülerliğini kaybetmiş olduğunu yazmıştır. Gerçekten de İlhanlıların yıkılmasını takip eden süre içerisinde Erzurum’dan beylik dönemi mimarisini yansıtan hiçbir eser günümüze ulaşamamıştır.

Doğrusunu söylemek gerekir ise, Moğol emirlerinin rekabeti, Türkmen boy konfederasyonları ile dış güçler arasındaki itibar mücadelesi, doğu Anadolu'da büyük bir kaosun hüküm sürmesine sebebiyet vermiştir. Van ve Urmiye gölleri arasındaki bölgede ortaya çıkan fakat daha sonra başkentlerini Tebriz'de kuran Karakoyunlu Türkmenleri, Ahlat ve Erciş'te birçok abide bırakmış olmakla birlikte en önemli ve ihtişamlı inşaat faaliyetlerini Doğu Anadolu sınırları dışında gerçekleştirmişlerdir. Onların rakipleri olan ve Erzincan'ın doğusunda Bayburt, Palu ve Ergani bölgesinde ortaya çıkan Akkoyunlu Türkmenleri ise zaman içerisinde Diyarbakır ve Mardin gibi batı İran'a da yerleşme imkanını bulabilmişlerdir. Onların ihtişamlı imar faaliyetleri ise 15. yy.'ın ikinci yarısına denk düşmektedir. Maraş'tan Malatya'ya kadar doğu Toroslarda hüküm süren Dulkadiroğulları'nın başkenti de 1339'da Elbistan olmuştur ama önce 1400 yılında Timur, 1507 yılında da Safavid Şahı İsmail tarafından yıkılan kentten günümüze herhangi bir yapı ulaşmamıştır.11

Türk sanat ve mimarisinin ileriki dönemlerde yaşadığı gelişmede en önemli rolü oynayan beylik batı Anadolu'da kurulmuş olan Osmanlıoğulları'dır. Erken dönemlerde, Orhan Gazi tarafından 1326 yılında alınan Bursa ve birkaç yıl sonra ele geçirilen İznik beylik için kilit konumunda merkezler idi. 15. yy.'ın başları ile birlikte Amasya ve Kütahya gibi diğer Anadolu şehirlerinde de Osmanlı imar faaliyetinin etkileri görülürken, Balkanlar'da Gelibolu (1354), Dimetoka (1359) ve Filibe'nin (1363-64) fethiyle birlikte buralarda da önemli inşaat programları uygulanmaya başlanmıştır.

14. ve 15. yy.'daki fiziksel görünümlerine ve büyüme modellerine ilişkin bilgilerin sadece bugün varolan yıkıntılardan ve dönemin gezginlerinin sınırlı tasvirlerinden elde edilebildiği birçok Anadolu Türk şehrinin aksine, erken dönem Osmanlı Bursa ve hatta

Edirne'nin, form ve gelişimi ile ilgili bilgiler gerek epigrafinin kullanımı, gerek günümüze ulaşmayı başarabilmiş mimari abideler gerekse vakfiye ve Aşıkpaşazade ve Neşri'nin de aralarında bulunduğu erken Osmanlı tarihine ilişkin belgesel kaynaklar sayesinde daha net olarak elde edilebilmektedir. Bu kaynaklardan elde edilen bilgiler açık bir şekilde göstermektedir ki, Anadolu Türk mimarisinin çok önemli bir öğesi olan dini ve sosyal külliyeler dikkatli bir planlamanın sonucu olmakla birlikte genel olarak Osmanlı şehirleri daha çok gelişigüzel, organik bir evrim sonucunda oluşmuşlardır. Buna örnek olarak, Bursa ve Edirne'deki Yıldırım Külliyesi, Yeşil Külliye ve Muradiye Külliyeleri bölgenin dini ve sosyal merkezi işlevini görmeleri amacı ile inşa edilmişlerken komşu çevrede gelişigüzel bir gelişim, evrim görülmüştür.

Tüm Osmanlı şehirleri içerisinde hakkında en detaylı belgelere sahip olduğumuz, Bursa'nın gelişimidir. Varolan kaynaklar göstermektedir ki Orhan Gazi'nin fethi yıllarında Bursa sadece, Yunan nüfusunun Bizans kalesinde ya da Hisar'da yaşadığı ikincil önemde bir merkez idi. Daha sonrasında Yunanlıların duvarların ötesine göç etmeleri sağlanarak kale içerisine Türkler yerleştirildi. Hemen akabinde kale içerisine yerleştirilen halka mimari ve kurumsal altyapı olarak Müslümanlık empoze edilmeye başlandı. Gerçekten de bugün sahip olunan belgeler Orhan Bey döneminde Bursa'da inşa edilen on iki camiinin de Hisar içerisinde inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Bu camilerden ilk inşa edileni, Bey Sarayı'na bağlanan ve bugün varolmayan İl Eri Oğlu Ahmet Bey Mescidi, Neşri'ye göre fethin hemen akabinde inşa edilmiştir. Alaattin Bey Cami'nin inşa tarihi, vakfiyesi sayesinde 733/1332-3 olarak, Orhan Gazi Caminin tarihi ise, yazıtlarından faydalanarak-ki bu yapıdan günümüze ulaşan tek şey bu yazıtlardır-733/1337-8 olarak belirlenebilir. Hisarda yer alan bir çift medrese ve bir çok hamamın inşasına dair de belgeler bulunmaktadır. Son

olarak mezarı esasen Söğüt'te bulunan Orhan'ın babası Osman Gazi adına Hisarın kuzeyinde bir türbe yaptırılmış ve hemen yanında bulunan Yunan valisi'nin sarayı Bey Sarayı olarak yeniden inşa edilmiştir.

Hisardaki bu dönüşüm ile eş zamanlı olarak Bursa'nın doğu taraflarını da bir ticaret merkezi haline getirmek için çalışmalara başlanmıştır. Orhan Gazi bu bölgede içerisinde bir camii, medrese, mektep, imaret-zaviye barındıran bir dini-sosyal külliye inşa ettirmiştir (740/1339-40).

Bunlara ek olarak, aralarında Orhan Gazi Emir Han (Eski Bezzazistan) ve Lala Şahin Paşa'nın Bezir Han'ının da bulunduğu bir grup ticari yapı da inşa ettirilmiştir.

Hisar duvarlarının ötesine geçen bu yayılma süreci doğu ticari bölgede Kapan Hanı'nı ve Hisar'ın batısında yer alan Kaplıca Kapısı'nın hemen dışında Koca Naib Camii'yi inşa ettiren I. Murad zamanında da devam etmiştir. Yine de Murad döneminin en önemli eserleri Hisar içerisinde inşa edilmiştir ki bunların arasında Şehadet Camii ve kalenin 2 km. batısında Çekirge'de inşaatına 767/1366'da başlanan ve içerisinde bir camii, bir medrese, imaret, hamam ve türbe barındıran Büyük Külliye'dir. Yıldırım Bayezid, Hisar'ın doğusuna yoğunlaşmıştır. Kalenin doğusundaki ticari alanda Ulu Camii ve Hisar'ın 2 km. doğusundaki Gök Dere'de-ki 14. yy sonlarında şehir sınırlarının dışında olduğu varsayılmaktadır-büyük Yıldırım Külliyesi'ni inşa ettirmiştir. Bu dönem içerisinde bahsedilen bölgelerin yanısıra ticari alanın kuzeydoğusunda At Pazarı olarak bilinen bölgede, Hisar'ın güneydoğusunda bulunan Pınarbaşı'nda ve kalenin batısında yer alan Çınar Önü'nde de gelişmeler devam etmiştir.

1402 yılında Ankara savaşında I. Bayezit'in mağlubiyeti sonrasında Timur'un ordusu tarafından yağmalanan ve yakılan Bursa, Çelebi Mehmed döneminde yaralarını sarabilmiş ve Yeşil Külliye merkezde olmak üzere Gök Dere'nin doğusuna kadar genişlemiştir. Bu dönem içerisinde

Bursa'nın en büyük gelişimi 2. Murad döneminde yaşanmış ve birçok bölge Sultan Murad, Fazlullah Paşa, İvaz Paşa, Hasan Paşa, Umur Bey, Cebe-Ali Bey, Şihabettin Paşa ve Reyhan adlarıyla topraklara katılmıştır. En yoğun yerleşimin Hisar içerisinde ve daha doğudaki ticari bölge içerisinde olmasına rağmen, bu dönemde Yeşil Külliye ve Emir Sultan merkezli Gök Dere ardındaki bölgede de hızlı bir yapılanma içerisine girilmiştir. Gök Dere üzerinde inşa edilmiş olan Boyacı Kulu ve İrgandi köprüleri de doğudaki bu yapılanmanın önemli kanıtlarıdır. Yayılmacı politika batı yönünde de devam etmiş ve 1426 yılında Murad, Çekirge yolunda cami, medrese ve imaretten oluşan Muradiye Külliyesi'ni inşa ettirmiştir. 1432 yılında Bursa'dan geçen Burgont tüccar ve casusu Bertrandon De La Broquiere, Bursa'yı Büyük Türklerin sahip olduğu en iyi şehir ve çok iyi bir ticaret merkezi olarak değerlendiririrken kuzeyde yer alan Ulu Dağ'dan akan Gök Dere tarafından ayrılmış bölgeler serisinden -ki Bertrandon bu bölgelere "köy" adını vermiştir- oluştuğu için şehrin olduğundan daha büyük göründüğünü belirtmiştir. Bertrand ayrıca Osmanlı sultanlarının buraya gömüldüğünü, hastane ve benzeri yapılar başta olmak üzere şehirde çok güzel yapılar bulunduğunu ve bu hastanelerde ihtiyaç sahiplerine ekmek, şarap ve et dağıtıldığını belirtmiştir. Şehirde iki pazar bulunduğunu, bunlardan ilkinde ipek, değerli taş, inci ve pamuklu kumaş diğerinde ise pamuk ve beyaz sabun satıldığını eklemiştir. Bertrand ayrıca şöyle demiştir; "Şehrin batı yakasında bir tepenin üzerinde büyük ve güzel bir kale var. İçerisinde yüzlerce ev bulunmakta. Burası sultanın güzel ikametgahı…içerisinde bir bahçe ve sultanın rahatı için çok güzel bir havuz bulunmakta…"12

Himayelerin Statüsü ve Sosyal Geçmişleri

Osmanlı'nın da dahil olduğu Anadolu Beyliklerinde mimari himaye Selçuklularda ve diğer İslâmi bölgelerde kurumsallaşmış olan

modellerin bir devamı sayılabileceği gibi bu modeller genelde devletlerin yönetim merkezleri ve önemli yöneticileri ile yakından ilişkilidirler. Ulema, tüccar ve zanaat sınıfı üyelerinin bu faaliyetlere katılımları sahip oldukları kaynakların yetersizliği sebebi ile sınırlanmıştır.

Örneğin Aydın beyliğinde Birgi'deki Gazi Mehmet Bey (1304-34) ile başlayan beyler en dikkat çekici müteahhitler olmuşlardır. Önceleri Ayasoluk'un (Efes) yöneticisi olan ve daha sonradan beyliğin başına geçen Gazi Mehmet Bey'in oğlu İsa Bey de bu alanda dikkat çeken isimlerden biridir. Onun yapıtları arasında Birgi'de bir türbe ve çeşme, Tire'de bir zaviye, Ayasoluk'ta da birisi büyük İsa Bey Cami olmak üzere bir çift cami, bir türbe ve bir çeşme sayılabilir. Hanedan kadınları arasında Gazi Mehmet Bey'in kızı Hanzade Hatun (1387), İsa Bey'in karısı Azize Hatun, Umur Paşa'nın kızı Gürci Melek ve İsa Bey'in kızı, Osmanlı sultanı I. Bayezit'in karısı Hafsa Hatun dikkat çeken isimler olarak sayılabilirler.

Hafsa Hatun'un yapıtları arasında Tire'de bir cami, zaviye ve çeşme, Birgi'de bir çeşme ve Bademiye yakınlarındaki bir köyde inşa ettirdiği çeşme sayılabilir. Dikkat çeken diğer isimler arasında Tire'de bir medrese ve bedestan inşa eden Feriştah oğlu İbn-i Melek gibi ulema sınıfı üyeleri ile çeşitli Aydın emirleri sayılabilir.13

Osmanlı Beyliği'nde de Aydın'da olduğu gibi en dikkat çekici müteahhitler genelde sultanlar arasından çıkmakta idi.14 Yapıtlarının kalitesi ve büyüklüğü açısından erken Osmanlı müteahhitlerinin en savurganı olarak nitelendirilebilecek II. Murad, yapıt sayısı açısından özellikle Bursa, İznik ve Bilecik'te birçok abide inşe ettiren Orhan Gazi tarafından geçilmiştir. Orhan Bey döneminde inşa edilen yapıtlar arasında sayıca en fazla olanı camiler, genelde iddiasız köy camileridir ki halkın Bizans yönetiminden henüz ayrılmış olduğu göz önünde bulundurulduğunda cami inşasına verilen bu önem daha net bir şekilde

algılanabilir. Bunları eğitim ve yardım kuruluşları, medreseler, tekkeler, zaviyeler ve imaretler takip etmiştir. Daha az eser vermiş olmakla birlikte I. Murad, Yıldırım Bayezit ve Çelebi Mehmed dönemlerinde inşa edilmiş olan Hüdavendigar, Yıldırım Bayezit ve Yeşil Külliyeler ve Bursa Ulu Cami, Orhan Gazi döneminin yapıtları ile kıyaslandıkları zaman gerek büyüklük gerekse işçilik ve kullanılan malzemeler yönünden çok daha üstün yapıtlardır. II. Murad döneminde Bursa ve Edirne'de inşa edilen iki Muradiye Külliyesi ve İç Şerefeli, gerek yapısal değişim gerekse büyüklük konularında erken Osmanlı döneminin doruk noktasını oluşturan yapıtlardır.

Bu mimari destek, aralarında Orhan Gazi'nin ağabeyleri Alaeddin Bey (1331) ve Çoban Bey, oğlu Gazi Süleyman Paşa, I. Murad'ın oğulları Yakup Çelebi ve Yahşi Bey ile Bayezit'in oğulları Ertuğrul Bey ve Musa Çelebi gibi Osmanlı hanedanının diğer üyeleri tarafından da sağlanmıştır. Benzer bir şekilde Orhan'ın karısı Nilüfer Hatun, Murad'ın karısı ve I. Bayezit'in annesi Gülçiçek Hatun, I. Bayezit'in karısı, Germiyanoğlu Yakup Bey'in kızı, aynı zamanda I. Mehmed'in annesi Devlet Hatun (1414) ile I. Mehmed'in kızları Hafsa Sultan ile Selçuk Hatun da hanedan kadınları arasında mimari desteğin önemli isimleri olarak dikkat çekmektedirler.

Erken Osmanlı emir sülaleleri arasında Halil Hayrettin Bey ile başlayıp Ali Paşa, İbrahim Paşa, Halil Paşa ve Mahmut Çelebi ile devam eden Çandarlılar mimari destek konusunda en dikkat çekici sülale olmuştur. Çandarlılar en önemli yapıtlarını Bursa ve İznik'te inşa etmişlerdir. Kara Timurtaş Paşa gibi oğulları Oruç Bey, Umur Bey ve Ali Bey de Bursa, Edirne, Kütahya, Dimetoka ve Manisa'da inşa ettikleri yapıtlar ile mimari destek konusunda önemli isimler olarak tarihe geçmişlerdir. Ulema sınıfının birçok üyesi de önemli müteahhitler olarak dikkat çekmektedirler. Bunlar arasında ilk Osmanlı şeyhülislâmı, Hanefi bilgini Şemseddin Mehmed

Fenari (1431), Bezzaziye olarak bilinen fetva koleksiyonunun yazarı Hafuzettin Mehmed Efendi (1424), I. Mehmed'in lalası Amasyalı Sufi Beyazıt sayılabilir. Ticaret ve zanaat sınıfı üyelerinin çalışmaları da Osmanlı'da önemli bir yere sahiptir ki bunlar arasında hemen dikkat çekenler Seyyid Nasır Mescid ve zaviyesini (855/1451) inşa eden tüccar Hacı Şehabettin, Bursa'daki Boyacı Kulu köprüsünü (836/1443) inşa eden Hoca Sinan ve Denizli yakınlarında kervansaray inşa eden Bezirgan Bedrettindir. Elit sınıfa dahil olmayan bu insanlar birer istisna olmakla birlikte abide inşaatında söz sahibi olanlar genelde yönetimden kişilerdir.

Sonuç

14. yüzyıl ile 15. yüzyıl ortaları arasında kalan, Beylik ve erken Osmanlı dönemi olarak nitelendirilen yaklaşık 150 yıllık süre, Türk mimarisi açısından bir değişim dönemi olmuştur. Dönem abideleri, planlama, yapı ve dekorasyon noktalarında bölgesel farklılıklara sahipken ve farklı sanatsal akımların yansımalarını taşırken, destek kaynakları ve desteğin sosyal geçmişi bütün beyliklerde büyük bir benzerlik göstermiş ve büyük ölçüde yönetimde söz sahibi kişilerle sınırlandırılmıştır. Güç ve refahın birbiri ile çok sıkı bir ilişki içinde olduğu ve önceki dönemlerde varlık göstermiş Müslüman devletlerde de himaye normlarının Türk beyliklerindeki normlar ile aynı olduğu düşünüldüğünde bu durum hiç de şaşırtıcı değildir.

Aynı zamanda Türk Beyliklerindeki inşaat faaliyetlerinin ekonomik, sosyal ve politik yapı ile de çok yakından ilişkili olduğu gözle görülür bir gerçektir. Bu bir kez daha himayenin sosyal koşullarının ve prestijini artırmak için abidevi yapıtlara önem veren elit zümrenin değişen servetlerinin-kaynakların bulunabilirliği ya da bulunamazlığı-bir işlevi olarak görülebilir.

Birçok alanda olduğu gibi mimari alanda da II. Mehmed'in 1453 yılında İstanbul'u fethetmesi ile birlikte yeni bir çağ başladı. Kuşkusuz Mehmed'in yeni başkentinde uyguladığı inşaat faaliyetleri daha öncekiler ile kıyas dahi edilemeyecek boyutlarda idi. Ama aynı zamanda şaşırtıcı benzerlikler hatta devamlılıklar vardı. Mimari himaye yine ağırlıklı olarak Osmanlı sarayı ve yönetim üyeleri ile sınırlı kalmaktaydı. Daha da ötesinde tıpkı beylik döneminde olduğu gibi inşaat programları önceki dönemlere kıyasla sahip olunan büyük güç ve zenginlik ile sıkı bir ilişki içerisinde idi. Ama abide mimarisi özünde sahip olduğu o metaforu devam ettirebilmeyi başardı. Sonuçta II. Mehmed tarafından inşa edilen Fatih Külliyesi ve Seraglio noktasındaki Yeni Sarayı ile Ayasoluk'taki İsa Bey Camii ya da Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii arasında, görülen işlev açısından hiçbir fark yoktur ki bu işlev hükümdarın hırsını ve politik gücünü temsil etmektir.

1 Konya'da yer alan türbeleri tarihlendirmek için kullanılanabilecek mezartaşı kitabeleri ve inşaat-restorasyon metinleri için, bkz. Répertoire chronologique d'épigraphie arabe (RCEA) (LeCaire: 1938) 4826, 4861, 4862, 4905, 4906; Kayseri için, RCEA, 4840; Sivas için, RCEA, 5152, 5489.

2 Niğde için RCEA, 5308 (Abu Said isminin geçtiği) ve 5693; Tokat için, RCEA, 4789, 4903, 4959, 4960, 5114, 5178, 5326, 5390. Amasya, Bimarhane inşaat metinleri için (İlhan Öljaytü ve karısı Yıldız Hatun'un isimlerinin geçtiği), bkz RCEA, 5238; diğer Amasya yazıları için, RCEA, 5461 ve 5611. Erzurum Yakutiye Medresesi'nin vakfiyesi ve inşaat metinleri için, -ki Öljaytü döneminde artan Sultan Ghazan and Bulghan Hatun vergileri kullanılarak yapıldığı belirtilir, bkz RCEA, 5276 ve 5277; diğer Erzurum abideleri için, bkz RCEA, 5239 ve 5350.

3 Beyşehir yazıları için, bkz RCEA, 4907, 5037, 5082, 5083, 5140; Kerimeddin Karaman Bey'in yanısıra Mahmut Bey ve Mehmet Bey'in de

mezarlarının bulunduğu Balkasun türbesi yazıları için, bkz RCEA, 4489 (Selçuk sultanı II. Mesut Keykavuz hükümdar olarak bahsedilmiştir) ve RCEA, 5154. Larende (Karaman) abideleri için, bkz RCEA, 4817, 5347, 772-010, 772-011, 783-014; Karamanlı Konya için, RCEA, 5638 ve Mehmet Önder, Mevlana Şehri Konya (Ankara: 1971) 209, 211, 212, 215, 218-19, 222, 311; Akşehir için, RCEA, 5713, 5729; Mut için, bkz Mehlika Arel, "Mut'taki Karamanoğulları Devri Eserleri, " Vakıflar Dergisi 5 (1962): 241-50.

4 Germiyanoğulları abideleri ve Kütahya inşaat metinleri için, bkz RCEA, 5346; Mustafa Çetin Varlık, Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429) (Ankara: 1974) 137-40; ayrıca A. Sayılı, "The Wajidiyya Madrasa of Kütahya, " Belleten 12 (1948): 667-77.

5 Milas ve Peçin'deki Menteşeoğulları yazıları için, bkz Paul Wittek, Das Fμrstentum Mentesche, Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13. -15. Jh., Istanbul Mitteilungen 2 (1934) 134-56; Peçin için, Ayda Arel, "Peçin, A Capital of the Principality of Menteşe, " Anadolu Sanatı Araştırmaları, I (1968): 69-101; İbn-i Battuta'nın yorumlarının bulunduğu The Travels of Ibn Battuta, A. D. 1325-1354, vol. 2, trans. H. A. R. Gibb (London: 1962) 428-29.

6 Arşiv dokümanları ve yazıtlardan toplanan bilgiler ışığında beyliğin tam abide listesi için bkz Himmet Akın, Aydınoğulları Tarihi hakkında bir Araştırma (Ankara: 1968) 216-20; ayrıca bkz N. Emre, "Aydınoğulları ve Eserleri, " Arkitekt 10-11 (1973): 307-20. Birgi abideleri arasında, Gazi Umur Paşa and İsa Bey türbeleri günümüze ulaşamamıştır. Yazıtlar için, bkz RCEA, 5272, 5310, 5311, 5474, 5657. Tire abideleri için, bkz İnci Aslanoğlu, Tire'de Camiler ve İç Mescit (Ankara: 1978); ayrıca RCEA, 5783, 5784, 6135, 774-012, 782-005. İsa Bey Camii için, bkz K. Otto-Dorn, "Die Isa Bey Moschee in Ephesus, " Istanbuler Forschungen, 17 (1950),

115-31; Yazıtların bulunduğu, RCEA, 776-013. Tire, Birgi ve Aydın için, ayrıca bkz Rudolf M. Riefstahl, Turkish Architecture in Southwest Anatolia (Cambridge: 1931) 32-8; Ibn Battuta, Travels, vol. 2, 438-47.

7 Ulu Camii Külliyesi için, bkz Riefstahl, Southwest Anatolia, 7-15; İshak Çelebi Mevlevihane için, bkz Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler, " İstanbul Üniveristesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 12 (1962-63): 65; Godfrey Goodwin, A History of Ottoman Architecture, (London: 1971) 42. Yazılar için, RCEA, 764-031, 768-006, 770-026, 780-004. Ibn Battuta'nın yorumları kendi eseri Travels'da bulunmakta, vol. 2, 447-8.

8 İbn Battuta, Travels, vol. 2, 448-449.

9 İlginç bir şekilde, Mustawfı'nin aksine (The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulüb Composed by ˘amd-Allah Mustawfı of Qazwın in 740 [1340]), trans. G. Le Strange (Leyden: 1919) 97, Ibn Battuta, (Travels, vol. 2, 461) 1331-2 or 1333-4 kışında kırk gün Kastamonu'da kaldığında, şehri Rum şehirleri'nin en büyüğü ve en güzeli olarak tasvir etmiştir. İsfandiyar Beyliği yazıtları ve abideleri için, bkz Mahmut Akok, "Kastamonu'nun Kasaba Köyü'nde Candaroğlu Mahmut Bey Camii, " Belleten, 10 (1946): 293-301; A. Gökoğlu, Patagonya, Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, Iskilip, Bafra, Alaçam ve civarı gayrımenkul eski eserleri arkeolojisi (Kastamonu: 1952); Yaşar Yücel, XIII. -XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çoban-Oğulları Candar-Oğulları Beylikleri (Ankara: 1980) 152-81. Sinop beylik dönemi abideleri için, bkz F. Taeschner, "Die Türbe der Isfendiyaroπlu in Sinop, " Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens, In Memoriam Ernst Diez (Istanbul: 1963) 31-33; Ş. Ülkütaşır, "Sinop'ta Çandaroğulları zamanına ait tarihî eserler, " Türk Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, 5 (1949): 112-51; epigrafi

için, bkz RCEA, 5816, 5953, 6172, 6328, 766-009, 776-018, 787-006, 787-007.

10 Eretna Beyliği dönemi Kayseri'sinin inşaat ve cenaze metinleri için, bkz RCEA, 5812, 6017, 6078, 6128, 6163; Sivas için, RCEA, 6057; ayrıca Kemal Göde, Eratnalılar (1327-1381) (Ankara: 1994) 157-162. Kayseri abideleri için, bkz Albert Gabriel, Monuments turcs d'Anatolie, vol. 1 (Paris: 1931) 3-100. Ibn Battuta'nın açıklamaları için Travels, vol. 2, 433-434; Mustawfi için, bkz Nuzhat al-Qulüb, 98. Sivas ile ilgili olarak, bkz Ibn Battuta, Travels, vol. 2, 434-435; Mustawfi, Nuzhat al-Qulüb, 95. Erzincan ile ilgili olarak, bkz Mustawfi, Nuzhat al-Qulüb, 95; Ruy González de Calvijo, Narrative of the Embassy of Ruy González de Calvijo to the Court of Timour at Samarcand A. D. 1403-06, Trans. Clements R. Markham (New York, Franklin, 1970) 72-73; depremlerin yaratmış olduğu yıkımlar sebebi ile Erzincan ve çevresindeki birçok abide günümüze ulaşamamıştır.

11 Güneydoğu Anadolu için, bkz Albert Gabriel, Voyages archéologiques dans la Turquie orientale, 2 vols (Paris: 1940); ayrıca Mardin için, Ara Altun, Mardin'de Türk Devri Mimarisi (Istanbul: 1971); Diyarbakır için, Metin Sözen, Diyarbakırda Türk Mimarisi, (Istanbul: 1971); ayrıca idem, Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi, (Istanbul: 1981).

12 Bertrandon de la Broquière' nın açıklamaları için bkzThe Voyage d'Outremer, trans. Galen R. Kline (New York: 1988) 83-5; Schiltberger için, bkz The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427, trans. J. Buchan Telfer (London: 1879) 40.

13 Aydın Beyliğindeki mimari patronlar ve tesisleri için, bkz Akın, Aydınoğulları Tarihi (Ankara: 1968) 216-20.

14 Osmanlı patronları ve tesisleri için, bkz Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde İlk Devri (İstanbul: 1966); idem., Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murad Devri (İstanbul: 1972).

Akın, Himmet. Aydınoğullaıı Tarihi hakkında bir Araştırma. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi, 1968.

Akok, Mahmut. “Kastamonu’nun Kasaba Köyünde Candaroğlu Mahmut Bey Camii”, Belleten 10 (1946): 293-301.

Altun, Ara. Mardin’de Türk Devri Mimarisi. İstanbul: Gün Matbaası, 1971.

Arel, Ayda. “Peçin, A Capital of the Principality of Menteşe. ” Anadolu Sanatı Araştırmaları, I. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1968. 69-101.

Arel, Mehlika. “Mut’taki Karamanoğulları Devri Eserleri. ” Vakıflar Dergisi 5 (1962): 241-50.

Aslanoğlu, İnci. Tire’de Camiler ve İç Mescit. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 1978.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. Osmanlı Mimarisinin İlk Devri. İstanbul: Baha Matbaası, 1966.

Osmanlı Mimarisinin Çelebi ve II. Sultan Murad Devri. İstanbul: Baha Matbaası, 1972.

Bertrandon de la Broquière. The Voyage d’Outremer. Trans. Galen R. Kline. New. York: P. Lang, 1988.

Emre, N. “Aydınoğulları ve Eserleri, ” Arkitekt. 10-11 (1973): 307-20.

Eyice, Semavi. “İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai bir Müessesesi: Zaviyeler ve.

Zaviyeli-Camiler. ” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 21 (1962-. 3): 1-80.

Gabriel, Albert. Une capitale turque, Brousse, Bursa. 2 vols. Paris: E. de Boccard, 1958.

Monuments turcs d’Anatolie. 2 vols. Paris: E. de Boccard, 1931-1934.

Voyages archéologiques dans la turquie orientale. 2 vols. Paris: E. de Boccard, 1940.

Göde, Kemal. Eratnalılar (1327-1381). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Gökoğlu, A. Paflagonya, Kastamonu, Sinop, Çankırı, safranbulu, Bartın, Bolu, Gerede,

Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve civarı gayrımenkul eski eserleri arkeolojisi. Kastamonu, 1952.

González de Clavijo, Ruy. Narrative of the Embassy of Ruy González de Clavijo to the.

Court of Timour at Samarcand A. D. 1403-06. Trans. Clements R. Markham. New York: Franklin, 1970.

Goodwin, Godfrey. A History of Ottoman Architecture. London: Thames and Hudson, 1970.

Hamd-Allah Mustawfı. The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulüb, Composed by Hamd-Allah Mustawfa of Qazwın in 740 (1340). Trans. G. LeStrange, Leiden: Luzac, 1919.

Ibn Battuta. The Travels of Ibn Battuta, A. D. 1325-1354, Vol. 2. Trans. H. A. R. Gibb. London: Hakluyt Society, 1962.

Otto-Dorn, Katharina. “Die İsa Bey Moschee in Ephesus. ” Istanbuler Forschungen 17. (1950): 117-31.

Önder, Mehmed. Mevlana Şehri Konya. Ankara: Güven Matbaası, 1971.

Répertoire chronologique d’épigraphie arabe. 19 vols. Eds. Ét. Combe, et. al. Le Caire: Imprimerie de l’Institut français d’ archéologie orientale,

1931 —.

Riefstahl, Rudolf. Turkish Architecture in Southwest Anatolia. Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1931.

Sayılı, A. “The Wajidiyya Madrasa of Kütahya. ” Belleten 11 (1948): 667-77.

Schiltberger, Johann. The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427. Trans. J. Buchan Telfer. London: Hakluyt Society, 1879.

Sözen, Metin. Anadolu’da Akkoyunlu Mimarisi. Istanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1981.

Diyarbakır’da Türk Mimarisi, İstanbul: Gün Matbaası, 1971.

Taeschner, F. “Die Türbe der Isfendiyaroğlu in Sinop. ” Beiträge zur Kunstgeschichte.

Asiens, In Memoriam Enrst Diez. Ed. Oktay Aslanapa. İstanbul: İstanbul. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1963.

Ülkütaşır, Ş. “Sinop’ta Candaroğulları zamanına ait tarihi eserler. ” Türk Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 5 (1949): 112-51.

Varlık, Mustafa Çetin. Germiyanoğulları tarihi (1300-1429). Ankara: Sevinç Matbaası, 1974.

Wittek, Paul. Das Fɥrstentum Mentesche, Studie zur geschichte Westkleinasiens im. 13. -15. Jh. Istanbuler Mitteilungen. Heft 2 (1934). Yücel, Yaşar. XIII. -XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu tarihi. Çoban-Oğulları Candar-. Oğulları Beylikleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980.

Beylikler Dönemi Hanları / Doç. Dr. Ali Baş [s.38-45]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yakın Doğu veya Ön Asya olarak adlandırılan ve Anadolu'nun da içinde bulunduğu coğrafyanın, insanoğlunun yerleşik hayata geçtiği ilk yörelerden biri olması sebebiyle, bu topraklar üzerinde birçok uygarlık ortaya çıkıp, yok olmuştur. Bu süreç içerisinde ekonomik ve ticari açıdan bölgedeki uygarlıklar arasında bazı girişimlerde bulunulmuş olması doğaldır. Zaten yazılı metinler ve arkeolojik veriler, Anadolu ile özellikle Mezopotamya arasında tarihin ilk devirlerinden beri önemli bir ticaret ağının kurulduğunu göstermektedir.1 Bu durum daha sonraki dönemlerde de devam etmiş, buna bağlı olarak da Anadolu'da köklü bir ticari yapı geleneği oluşmuştur. Bu gelenek zamanla toplumların yaşantısına, inançlarına ve sanat zevklerine göre gelişip değişmiştir.

Türkler, 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu topraklarına gerçek anlamda yerleşmeye başlamışlar ve kısa bir süre içerisinde bu toprakların büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Türkler tarafından bu topraklar üzerinde kurulan ve tarihe Anadolu Selçuklu Devleti olarak geçen bu dönemde, dini ve sivil karakterli olmak üzere çok sayıda eser inşa edilmiştir. Bu eserler arasında, inşa edildikten sonraki süreçte, hatta günümüzde dahi büyük bir hayranlıkla izlenen menzil hanları önemli bir yer tutar.

Selçukluların 1243 yılındaki Kösedağ yenilgisi sonrasında Anadolu'da başlayan kargaşa ortamıyla birlikte, Sultan I. Alaeddin Keykubad zamanında sınır boylarına yerleştirilmiş olan Türkmenler, beylerinin önderliğinde kendi beyliklerini kurmaya başlamışlar, buna bağlı olarak da, özellikle Bizanslılarla yapılan savaşlarda toprak elde ederek,

sınırlarını kendi lehlerine genişletmişlerdir. XIII. yüzyılın ortalarına doğru bazı Beylikler, Anadolu'da zulüm ve baskı kuran Moğol valilerinin tutumlarına dayanamayarak, bağlı oldukları Anadolu Selçuklu Devleti ile ilişkileri kesip, bir süre sonra da bağımsız hareket etmişlerdir. Bu süreç 1250 yıllarından itibaren hız kazanmış, XIII. yüzyılın sonlarına kadar çok sayıda beylik kurularak, bunlar adeta Anadolu Selçuklularının çöküşünü de hızlandırmışlardır. Selçukluların yıkıldığı 1308 yılında, bu topraklar üzerinde farklı büyüklüklerde 20 civarında beylik bulunuyordu.

Şehirler arası kervan yolları üzerinde bulunan menzil hanları, Türk mimarlık ve ticaret tarihi açısından önemli yapılardır. Şehir içerisinde bulunan ticaret yapılarının konumu ve fonksiyonu ise menzil hanlarına göre biraz değişmektedir. Türkler, henüz Anadolu'ya gelmeden önce ticaretin önemini kavramışlar, yaşadıkları toprakları, menzil hanlarıyla donatmışlardır. Tarihi İpek Yolu denilen ve doğuyu batıya bağlayan yolun Orta Asya'da, Türklerin yaşadığı topraklardan geçmiş olması, menzil hanlarının Türkler tarafından yoğun bir biçimde inşasını gerektirmiş olmalıdır. Mevcut belgeler ve kalıntılar, bunun doğruluğunu kanıtlamaktadır. Türkler Anadolu'ya geldikten sonra, daha önceki dönemlerde ticari alanda oynadıkları rolün de etkisiyle olsa gerek, yeni geldikleri bu toprakları da menzil hanlarıyla donatarak, Anadolu'yu kervan yolları ile adeta bir ağ gibi örmüşlerdir.

Türk ticaret tarihinde, ticaretin en büyük göstergelerinden olan menzil hanları, ticari fonksiyonlarının yanı sıra, hapishane, sığınak veya Anadolu'yu ziyaret eden yabancılara misafirhane gibi, birçok fonksiyonu da üstlenmiştir.2 Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait bazı menzil hanlarının vakfiyeleri, bu yapılarda verilen hizmetler ve görevlilerle ilgili olarak detaylı bilgiler içermektedir.3

Anadolu Selçuklu menzil hanlarının büyük bir çoğunluğu, verilen hizmetlere paralel olarak oldukça büyük ölçekli inşa edilmiştir. Bunların birçoğunda hana gelen yolcuların bütün ihtiyaçlarını karşılayabileceği servis üniteleri bulunmaktaydı. Yatak yerleri, mutfak, ahır, mescit, hamam, tuvalet vb. gibi. Ayrıca yine büyük ölçekli hanlarda nalbant, baytar, ayakkabıcı gibi hizmet üreten kişiler de bulunuyordu. Yine bazı belgeler hanlarda verilen hizmetlerin üç gün boyunca ücretsiz olduğunu da göstermektedir. Bu hizmette dil, din ve ırk ayırımı da bulunmamaktadır.4

Anadolu Selçuklu menzil hanlarının plan tipolojisi konusunda birçok araştırma yapılmış, bu tipolojilerin çoğu avlu ögesine dayandırılmıştır.5 Bunun dışında işlevlerin ön plana çıkarıldığı tipoloji denemeleri de bulunmaktadır.6 Selçuklu Dönemi menzil hanları daha çok avlu ve kapalı kısmı bir arada bulunduran şemaya göre inşa edilmiş, literatürde en çok tanınan eserler de bu şemayı yansıtan örnekler olmuştur. Selçuklu Dönemi'nde kervan yolu üzerinde yolcunun rahat edebileceği tarzda menzil hanı inşa etme geleneği, adeta devletin milli bir politikası haline gelmiş, sultanlar bu yönde yapılacak olan çalışmalara öncülük ederek, kendileri de menzil hanları yaptırmışlardır. Bu döneme ait menzil hanları arasında en çok tanınan örnekler olan Aksaray Sultan Hanı ile Kayseri yakınındaki Sultan Hanı, Selçukluların ünlü hükümdarı I. Alaeddin Keykubad (1219-1237) tarafından yaptırılmıştır. Anadolu Türk tarihinde Beylikler dönemi dediğimiz devre yaklaşık olarak 1300-1450 yılları arasını kapsayan 150 yıllık bir süreçtir. Bu süreç, bu topraklar üzerinde kurulan beylikler arasında daima savaşlara sahne olmuş, buna bağlı olarak da, Anadolu iç karışıklıkların yaşandığı bir konuma düşmüştür. Anadolu'da Beylikler dönemi, XV. yüzyılın ortalarında, hâlâ mevcut olan bir kaç beyliğe rağmen, Osmanlılar tarafından bu topraklar üzerinde mutlak bir hâkimiyet sağlanarak sona ermiştir. İşte bizim genel özelliklerini vurgulamaya

çalışacağımız hanlar, Türk tarihinde "Beylikler Dönemi" denilen bu devreden gelmektedir.

Anadolu Türk Sanatı'nda ticaret yapıları konusunda yapılan araştırmalar, genellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemi eserleri üzerinde yoğunlaşmış, Beylikler Dönemi denilen devreye ait menzil hanları konusuna hemen hemen hiç değinilmemiştir.[7] Bu konu, ilk defa tarafımızca hazırlanan "Beylikler Dönemi Hanları" konulu doktora tezinde gündeme getirilmiştir.[8] Konu ile ilgili olarak da 1991 yılında düzenlenen 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi'nde, Beylikler Dönemi'ne ait menzil hanı ve şehiriçi hanlarını kapsayan "Beylikler Dönemi Hanlarında Uygulanan Plan Şemaları" isimli bir bildiri sunduk.[9] Bu yazımızda ise Beylikler Dönemi hanlarının genel özelliklerini, plan şemaları da dahil olmak üzere, örneklerle tanımlamaya çalışacağız. Burada özellikle bilinmesi gereken husus şudur: Beylikler Dönemi denilen süre içerisinde inşa edilen menzil hanlarından hiçbiri Anadolu Selçuklu Dönemi menzil hanları kadar anıtsal ölçekte olmamış, hatta bunların çoğunluğu 500 m2'nin altında kalmıştır. Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait, tarihi kesin olarak tespit edilen en küçük menzil hanlarının dahi 1000 m2'nin altına düşmediği dikkate alınırsa, Beylikler Dönemi menzil hanlarının oldukça mütevazi yapılar oldukları daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca, Anadolu Selçuklu Dönemi menzil hanlarında daha çok tercih edilen plan şeması, avlunun da içinde bulunduğu grup olmakla birlikte, Beylikler Dönemi'nde şehirler arası yollarda avlulu menzil hanı yapılmamıştır. Selçuklu Dönemi'nden günümüze kadar ulaşabilen şehir içi hanı örneği bulunmadığı için, Beylikler Dönemi'nden itibaren tanımaya çalıştığımız şehir içi hanlarını kendinden önceki dönemle mukayese etme imkanı yoktur. Bu araştırmada, bu dönem hanlarının plan, malzeme ve teknik, mekan, yapı elemanları ve süsleme özellikleri genel olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Plan

Beylikler Dönemi hanlarını, konumu itibarıyla iki ana gruba ayırmak mümkündür.

1. Menzil hanları,

2. Şehir içi hanları (Çizim 1).

Menzil hanlarını kapalı mekanın gösterdiği özellikleri dikkate alarak dört ana gruba ayırmak mümkündür. Ayrıca bu ana grupların bazıları da alt gruplara ayrılmaktadır. Bunlar:

1.1. Tek katlı ve tek sahınlı olarak düzenlenmiş menzil hanları,

1.1.1. Ön mekanı olmayanlar,

1.1.2. Ön mekanı olanlar.

1.2. Tek katlı ve iki sahınlı olarak düzenlenmiş menzil hanları.

1.3. Tek katlı ve üç sahınlı olarak düzenlenmiş menzil hanları,

1.3.1. Ön mekanı olmayanlar,

1.3.2. Ön mekanı olanlar.

1.4. İki katlı menzil hanları.

Tamamen bir avlu ögesine dayanan şehir içi hanları ise kat durumlarına göre iki gruba ayrılmaktadır.

2.1. Tek katlı şehir içi hanları,

2.2. İki katlı şehir içi hanları.

1.1. Tek Katlı ve Tek Sahınlı Olarak Düzenlenmiş Menzil Hanları

1.1.1. Ön Mekanı Olmayanlar

Bu plan şemasına göre inşa edilen üç adet menzil hanı tespit edilmiştir. Bunlardan ikisinin girişi dar, birininki ise uzun cepheden sağlanmıştır. Girişi dar cepheden sağlanan örneğimiz, Niğde şehir merkezindeki Karamanoğulları veya Eratnalılar Dönemi’ne ait 1354 tarihli Sarıhan ile Peçin’deki Menteşeoğulları Dönemi’ne ait Üçgöz Hanı’dır.[10] Girişi uzun cepheden sağlanan örneğimiz ise, Muğla-Milas yakınlarında Bafa

Gölü kenarında bulunan Bafa Gölü Hanı’dır. Menteşeoğulları Dönemi’ne ait olan ve girişi uzun cepheden sağlanan eserin plan şeması Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Alanya’da inşa edilmiş olan Şarapsa Han ile benzerlik gösterir. Dikdörtgen planlı olan her iki eserde de yapıların üzerini örten beşik tonoz direkt olarak duvarlara oturtulmuştur (Çizim 2).

1.1.2. Ön Mekanı Olanlar

Bu plan şemasına göre inşa edilen iki menzil hanı tespit edilmiştir. Her ikisinin de girişi dar cepheden sağlanan bu eserlerden biri Osmanlılar dönemine ait Bilecik-Gölpazarı Mihal Bey Hanı, diğeri de Kastamonu İsmail Bey Külliyesi’nde bulunan Candaroğulları Beyliği’ne ait Deve Hanı’dır. Bu iki yapıda, kapıdan bir ara mekana geçilmekte, buradan yine bir kapı vasıtasıyla hayvanların bağlandığı bölüme girilmektedir. Ara mekan bölünmeden yani bağımsız odalar yapılmadan bırakılmış, diğer kısım ise ön mekanı olmayan menzil hanlarındaki gibi tasarlanmıştır. Ara mekanda özellikle ocakların bulunması, bu bölümlerin yatak yerleri olarak kullanıldığını gösterir (Çizim 3).

1.2. Tek Katlı ve İki Sahınlı Olarak Düzenlenmiş Menzil Hanları

Bu plan şemasına göre inşa edilen iki eser tespit edilmiştir. Bunların her ikisi de Karaman-Mut kervan yolu üzerinde bulunmaktadır. Karamanoğulları Dönemi’ne ait olan ve literatüre Kozak Hanı ve Sertavul Hanı olarak geçen bu iki yapının planları büyük ölçüde birbirleriyle benzerlik gösterir. Biri diğerine göre daha geniş olmak üzere, iki sahınlı olarak tasarlanan plan şemasında kapı dar cephede bulunmakta ve daha geniş olan sahına açılmaktadır.11 Her iki sahnın üzeri birer beşik tonozla örtülüdür. Ayrıca Kozak Hanı’nda ocak sistem de bulunur (Çizim 4).

1.3. Tek Katlı ve Üç Sahınlı Olarak Düzenlenmiş Menzil Hanları

1.3.1. Ön Mekanı Olmayanlar

Beylikler Dönemi’nde inşa edilen menzil hanları arasında en fazla rastlanılan gruptur. Bu plan şemasını yansıtan eserlere Anadolu’nun hemen her tarafında rastlanılmaktadır. Dikdörtgen bir alan üzerine kurulan bu yapıların girişleri dar cephede bulunur. Bunların bazıları Konya çevresindeki Hoca Cihan Hanı, Pamukçu Hanı, Zalmanda Hanı, Kavak Hanı; Karaman çevresindeki Atlas Hanı ve Gelendi Hanı; Kütahya çevresindeki Çakırsaz Hanı, Yeniceköy Hanı, Uşak-Ulubey İnay Köyü Hanı, Bursa-İnegöl Ortaköy Kervansarayı’dır. Bu eserlerde de, her sahnın üzeri beşik tonozla örtülü olmakla birlikte, Kavak Hanı’nın üzeri bazı bölümlerde çapraz, bazı bölümlerde ise yarım çapraz, yarım beşik tonozla örtülüdür. Bu yapıların bir kısmında, duvar kenarlarında olmak üzere ocak ve seki sistemine rastlanmıştır (Çizim 5).

1.3.2. Ön Mekanı Olanlar

Üç sahınlı olarak düzenlenen bu grup menzil hanlarının giriş bölümlerinde genelde bağımsız iki oda bulunmaktadır. Bursa-Ulubat Issız Han, Kastamonu Atabey Hanı, Kastamonu Gökçeağaç Hanı, Karaman Bucakkışla Han Yeri Hanı gibi eserler, bu plan şemasını en iyi yansıtan örnekler olarak görülür. Bu grup eserlerden Gökçeağaç Hanı çapraz tonozla, diğerleri ise beşik tonozla örtülmüştür (Çizim 6). Genelde, ön kısımda giriş koridorunun iki tarafında birer mekan bulunmaktadır. Bucakkışla Han Yeri Hanı’nda ise ön mekan boydan boya beşik tonoz ile örtülü tek bir ünite halinde tasarlanmıştır. Bu grup eserlerin hepsinde ocak ve baca sistemine de rastlanılmaktadır. Yalnız Osmanlılar dönemine ait tarihi bilinen ilk menzil hanı olan Issız Han’daki ocak sistemine, sadece bu dönem menzil hanlarında değil, daha sonra inşa edilen menzil hanlarında da rastlanılmamaktadır. Ocak Beylikler Dönemi menzil hanlarında beden duvarlarının iç yüzeylerine yerleştirilmişken, Issız Han’da orta sahında, baldaken tarzında tasarlanmıştır.

1.4. İki Katlı Olarak Düzenlenmiş Menzil Hanları

Bu başlık altında iki eser incelenmiştir. Bunlardan biri Menteşeoğullarına bir süre başkentlik yapmış olan Muğla-Milas Peçin'deki Menteşeoğullarına ait olan Kızıl Han (Çizim 7), diğeri de Afyon-İhsaniye Döğer'deki Osmanlı dönemine ait Döğer Kervansarayı'dır. Bu grup yapılarda zemin kat hayvanların bağlandığı ve aynı zamanda yatak yerlerinin bulunduğu bir konuma sahip iken, üst kat bağımsız odalar halinde tasarlanmıştır. Zemin kat tonoz ile örtülmüş, üst katlarda tonozun yanı sıra kubbeye de yer verilmiştir. Kubbe, tespit edebildiğimiz Beylikler Dönemi menzil hanlarında sadece bu grup eserlerde kullanılmıştır.

2.1. Tek Katlı Olarak İnşa

Edilen Şehir İçi Hanları

Bu grup hanlarda, ortada yer alan açık bir avlunun etrafında müstakil odalar sıralanmıştır. Osmanlılar döneminde inşa edilen Bergama'daki Taş Han ile (Çizim 8), Balat'daki Menteşeoğulları Dönemi'ne ait I ve II nolu hanlar bu grubun tipik örnekleridir. Alanya kale içinde bulunan ve araştırmacılar tarafından farklı şekilde değerlendirilen yapı bu grup eserlerin plan şemasını yansıtmakla birlikte, yapı hakkında tarihleme açısından kesin bilgiler elde edemedik. Eser bazı araştırmacılar tarafından incelenmiş, fakat bu araştırmacıların hemen hepsi eser hakkında değişik tarihler önermişlerdir. Riefstahl ile S. Lloyd-D. S. Rice yapıyı XVII. yüzyıla,12 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler adlı çalışmada ise XIV. yüzyıla veya XV. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir.13 İ. Hakkı Konyalı ise, yapıyı han olarak değil, bir cephane kışlası olarak değerlendirmektedir.14

2.2. İki Katlı Olarak İnşa Edilen Şehir İçi Hanları

Özellikle Osmanlılar döneminde, menzil hanlarına göre daha fazla inşa edildiği anlaşılan bu grup hanlar, genellikle içerisinde ticari faaliyetlerin

yürütüldüğü eserler olarak kullanılmıştır. Birçoğu tamamen yıkılmış olan bu grup eserlerin günümüze kadar ulaşabilenlerinden tespit edebildiklerimiz şunlardır: Bursa'da Emir Hanı, Geyve Hanı (Çizim 9), İpek Hanı, Tuz Hanı; Kastamonu'da İsmail Bey (Kurşunlu) Hanı. Bunlardan Tuz Hanı özelliklerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Bu eserlerin ortasında revaklı bir avlu ile, revakların gerisinde müstakil mekanlar bulunmaktadır. Birinci kat da zemin kat gibi düzenlenmiş olup, bu kata çıkış genelde revak içerisinden başlayan merdivenlerle sağlanır. İsmail Bey Hanı'nın zemin katında revak bulunmaması sebebiyle merdiven avlunun köşelerine alınmıştır.

İkinci grup yani avlulu şehir içi hanlarının öncüsü plan şemasına sahip olan Anadolu Selçuklu Dönemi örneği mevcut değildir. Fakat kaynaklarda, Anadolu Selçukluları Dönemi'nde şehir içi hanlarının mevcut olduğundan söz edilmektedir. Ariflerin Menkıbelerinde Konya'da Anadolu Selçukluları Dönemi'ne ait Penbefuruşan (Pamukçular) ve Şekerfuruşan (Şekerciler)15 gibi bazı hanların ismi geçmektedir. Yine Sahib Ata'nın Sivas Sahibiye Medresesi'ne ait vakfiyesinde on dokuz dükkanlı bir handan bahsedilmektedir.16 Bu sebeple Beylikler Dönemi şehir içi hanlarıyla Anadolu Selçuklu Dönemi şehir içi hanlarını mukayese etme imkanımız şimdilik yoktur. Fakat Emir Hanı'nın olgun bir plan anlayışıyla inşa edilmesi ve bu plan şemasının Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar fazla bir değişiklik göstermemesi, Beylikler Dönemi şehir içi hanlarının öncüsü plan şemasının Selçuklulardan beri tatbik edile geldiğini düşündürmektedir.

Malzeme ve Teknik

Anadolu Selçuklu Dönemi'nde inşa edilen menzil hanlarının ana malzemesi genellikle kesme taştır. Bununla birlikte, Kızılören Hanı, Kuruçeşme Hanı, Obruk Hanı gibi bazı eserlerde kaba yonu taş ile,

devşirme antik malzemenin de kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Sultan hanları tamamen kesme taş ile inşa edilmiş, hatta Aksaray Sultan Hanı'nda olduğu gibi bazılarının üzeri de kesme taş ile kaplanmıştır. Moloz taş ise bazı yapıların beden duvarlarında veya tonozunda kullanılmıştır. Bu dönem hanlarında sınırlı olmakla birlikte, orta sahında yer alan ve aydınlık feneri olarak düzenlenen kubbelerin iç örgülerinde Horozlu Han ile Çay'daki Taş Han'da olduğu gibi tuğlanın da kullanıldığı görülür.

Beylikler Dönemi menzil hanlarının da ana malzemesi taş olmakla birlikte, cümle kapısı ve kemerler haricinde daha çok moloz taş veya kaba yonu taş kullanılmış, ayrıca Zalmanda, Zıvarık ve Atlas Hanı gibi bazı eserlerde devşirme antik malzemeden de faydalanılmıştır (Resim 1). Kemerler ise, tuğla veya kesme taş ile inşa edilmiştir. Beylikler Dönemi'nin genel karakteristiği olan ve tarihleme açısından önemli bir özellik olarak kabul edilen almaşık duvar örgüsü, dönemin diğer mimari eserlerinde olduğu gibi, Ulubat Issız Han, Kastamonu Deve Hanı, Yeniceköy Hanı gibi menzil hanlarında da kullanılmıştır (Resim 2). Bu dönem hanlarından bazılarının tonoz, kubbe ve kemer gibi mimari elemanları tuğla ile inşa edilmiş (Resim 3), özellikle tuğla şehir içi hanlarının vazgeçilmez malzemesi olmuştur. Bilhassa Bursa Geyve Hanı'nda olduğu gibi iç kısımlarda, ayaklar haricinde kalan bölümlerde tamamen tuğla kullanılmıştır (Resim 4).

Üst örtü, Beylikler Dönemi menzil hanlarında genellikle toprak damdır. Şehir içi hanlarının bir kısmının kurşun ile kaplı olduğu, fakat bazı eserlerin tamirleri sırasında kurşunun sökülerek, yerine kiremidin kullanıldığı belgelerde belirtilmektedir.17 Üst örtünün kurşun ile kaplanması Beylikler Dönemi'nden itibaren başlamakla birlikte, bazı hanlarda, pahalı olan bu malzemenin yerine kiremidin de kullanıldığını kabul etmek gerekir. Çeşitli dönemlerde yapılan tamirler, bu konuda sağlıklı bir gözlem yapmayı

şimdilik imkansız kılmaktadır. İncelediğimiz süre içinde yapılmış eserler arasında, orijinal olarak ahşap çatı ile örtülü şehir içi han örneğine rastlanmamıştır.

Beylikler Dönemi hanları genellikle tuğla, moloz taş ve kaba yonu taş ile inşa edildiğinden, duvar ve tonoz gibi kısımların örgüsünde harç vazgeçilmez malzeme olmuştur.

Mekan

Beylikler Dönemi menzil hanları küçük ölçekli yapılar olmasının yanı sıra, birçoğunda bağımsız mekanın bulunmayışı sebebiyle, menzil hanlarında ikamete bağlı ihtiyaçların, mekan bakımından nasıl çözümlendiğini kestirmek zordur. Anadolu Selçuklu Dönemi menzil hanlarının büyük bir çoğunluğu ise devrinin modern ve çok fonksiyonlu konaklama yeri olarak görülür. Selçuklu Dönemi'ne ait belgelerden edindiğimiz bilgilere göre, özellikle kapalı ve açık kısmı bir arada bulunduran menzil hanlarının çoğunluğunda, hana gelen kervanın tüm ihtiyaçlarını giderebileceği ahır, yatak yerleri, mescit, mutfak, tuvalet, hamam gibi mekanlar bulunmaktadır. Ayrıca bazı menzil hanlarında hastaların tedavisinin yapılması, hayvanların nallatılması ve yolcuların ayakkabılarının tamir edilmesi gibi hizmetlerin de verildiği belirtildiğinden, bu hizmetler için de ayrı mekanların olduğu düşünülebilir. Bu grup yapılarda kapalı kısım hem ahır hem de yolcuların konakladığı yerler olarak görülür. Avlunun etrafındaki mekanlar ise yukarıda sıraladığımız servis ünitelerine ait bölümlerdir. Aksaray yakınındaki Sultan Hanı'nda yapılan çalışmalar mutfak, hamam, tuvalet, seki ve hayvanların bağlandığı yerlerin açığa çıkmasını sağlamıştır.18 Yine aynı şekilde bu dönem menzil hanlarında görülen mescitlerin en güzel örneklerinden biri de bu yapıda bulunur. Türk sanatında köşk mescit olarak adlandırılan ve avlunun ortasında yer alan yapılar ayrıca süslemesiyle de dikkati çeker.

Beylikler Dönemi menzil hanları, Anadolu Selçuklu Dönemi menzil hanları kadar zengin programlı ve abidevi ölçülerde inşa edilmediğinden, yukarıda Selçuklu menzil hanları için belirttiğimiz servis ünitelerinin çoğunu bu dönem menzil hanlarında bulma imkanımız yoktur. Bazı menzil hanlarının giriş bölümlerinde bir veya iki mekan bulunmasına rağmen, tespit edebildiğimiz menzil hanlarının büyük bir çoğunluğu ön mekansız yani sadece kapalı bir mekandan oluşmaktadır. İncelemiş olduğumuz bu eserlerde, Anadolu Selçuklu Dönemi menzil hanlarında olduğu gibi değişik hizmetlere tahsis edilmiş mekanların varlığından söz etmek mümkün değildir. Bu grup menzil hanlarında bulunması gerekli olan servis ünitelerinin önemlileri, geceleme veya yatak yerleri ile su sistemi ve tuvalet olmalıdır. Ön mekanı olmayan menzil hanlarında yolcularla hayvanlar aynı mekan içerisinde kalmaktadır. Bu mekanlarda yolcuların yattığı ve seki olarak adlandırılan yerler, hayvanlara ayrılmış olan kısımlardan yüksek tutulmuştur.

Beylikler Dönemi menzil hanlarında su sorunu, Çakırsaz, Atlas, Zalmanda vb. gibi menzil hanlarında görüldüğü üzere kuyular vasıtasıyla sağlanmıştır. Kuyular temiz su elde etmeye yönelik olsa gerek, yapıların en az 25 m. uzağına açılmıştır. Bunun yanı sıra Bafa Gölü Hanı'nda olduğu gibi sarnıç sistemine de yer verildiği görülür (Resim 5).

Değişik ihtiyaçlara yönelik mekan problemi, şehir içi hanlarında daha kolay çözümlenmiştir. Bu tür yapılar şehir merkezlerinde bulunduğundan, bunlarda mutfak, hamam, nalbant, hekim vb. gibi işlerle ilgili mekanların bulunması mecburi değildir. Bugün mevcut olmamakla birlikte, İpek Hanı gibi bazı hanlarda köşk mescidin bulunduğunu yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. Köşk mescidin bulunmadığı hanlarda, Geyve Hanı ve İsmail Bey Hanı'nda olduğu gibi, uygun bir mekan mescit olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, Beylikler Dönemi şehir içi hanlarında,

menzil hanlarında olduğu gibi helâ sorununun nasıl çözümlendiği bilinmemektedir. Çeşitli dönemlerde yapılan tamiratlar ve değişikliklerle modernleştirilen helâların yerinde, klasik dönem Osmanlı şehir içi hanlarında olduğu gibi, iç avlu revaklarından dar bir koridorla geçilen ve her iki katta üst üste gelecek şekilde tertiplenmiş orijinal helâ hücreleri bulunmalıdır.

Yapı Elemanları

Bilindiği üzere Türk sanatında Beylikler Dönemi yapıları özellikle cephe düzenlemesiyle Selçuklu eserlerinden ayrılmaktadır. Anadolu Selçuklu Dönemi yapıları zengin dekorlu taç kapılarıyla tanınmaktadır. Fakat Beylikler Dönemi'yle birlikte yapılarda görülmeye başlanan sadeleşme hanlara da yansımıştır. Zaten mütevazi ölçülerde olan Beylikler Dönemi menzil hanlarında zengin dekorlu taç kapı işçiliği de beklenilmemelidir. Bu açıdan bakıldığında, bu dönem menzil hanlarının girişlerinin niçin çok basit olarak yapıldığı daha iyi anlaşılacaktır. Bu dönem menzil hanları arasında, cümle kapısı yönünden Çakırsaz, Issız ve Ortaköy hanları diğerlerine göre daha özenli bir işçilik sergilemekle birlikte, yine de Selçuklu menzil hanlarının taç kapıları yanında oldukça basit kalmaktadırlar. Hatta bu dönem menzil hanlarının birçoğunda cümle kapısı cepheden öne doğru dahi taşırılmamış, girişler basit açıklıklar halinde verilmiştir. Cümle kapısı düzenlemesi açısından bu dönem eserleri arasında yine Çakırsaz Hanı diğerlerinden oldukça farklı bir görünüm sergiler (Resim 6). Anadolu Selçuklu Dönemi menzil hanlarında taç kapılar, genellikle cepheden öne doğru taşırılır, eyvan oluşturacak biçimde yapılan düzenlemede, içte, iki yan tarafa mihrabiye olarak tanımlanan küçük nişler açılırdı. İşte Çakırsaz Hanı'nda, diğer menzil hanlarında görmediğimiz anlamda, Selçuklu örnekleriyle benzerlik gösteren mihrabiyeler bulunur.

Tabi cümle kapılarındaki genel sadeleşme, mihrabiyelere de yansımış, söz konusu nişlerde herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir.

Benzeri uygulama şehir içi hanlarında da görülür. Burada da hiçbir yapıda anıtsal ölçekte taç kapı düşünülmemiş, girişler oldukça sade tutulmuştur.

Menzil hanları, güvenliğin ön planda tutulması sebebiyle, dışa kapalı yapılar olarak görülür. Bu yapıların dışarı ile bağlantılı tek girişleri vardır. Aydınlatmaya yönelik olarak da, şehir içerisindeki yapılardan farklı biçimde, oldukça küçük ölçekli pencerelere sahiptirler. Mazgal pencere olarak tasarlanan pencereler, oldukça yüksekte, saçak seviyelerine yakın alanlarda bulunmanın yanı sıra, dıştan içe doğru genişleyen bir özelliğe de sahiptir. Böylece herhangi bir olumsuz durumda içeriye giriş de engellenmiş olur. Beylikler Dönemi'ne ait bazı menzil hanlarında mazgal pencere dahi bulunmamakta, aydınlatma tonoza açılan tepe pencereleri vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu pencereler, aynı zamanda havalandırma sistemi olarak da hizmet görmüş olmalıdır.

Beylikler Dönemi şehir içi hanlarında ise bu durum değişmektedir. Daha önce Selçuklu şehir içi hanları için söylenen sebeplerden dolayı, bu dönem şehir içi hanlarının aydınlatma düzeni hakkında yorum yapmak zordur. Beylikler Dönemi'nin Türk mimarisine getirdiği bir yenilik olan çok sayıda pencere sistemi şehir içi hanlarında da uygulanmıştır. Bu eserlerde zemin kat genellikle depo olarak kullanılmış ve emniyet açısından Bursa Emir Han'da olduğu gibi sağır tutulmuş, buna karşılık ticarethane veya ikamet için kullanılan birinci kata, dışarı ile irtibatlı dikdörtgen pencereler açılmıştır (Resim 7).

Beylikler Dönemi menzil hanlarında, örtü sistemi olarak genellikle yarım daire veya sivri olarak yapılan ve beşik tonoz olarak adlandırılan örtü kullanılmış, Gökçeağaç ve Kavak hanlarında görüldüğü gibi bazen çapraz

tonoza da yer verilmiştir (Resim 8). İki katlı olarak yapılan menzil hanlarında ise, yine tonoz kullanılmakla birlikte, üst kattaki bazı odaların kubbe ile de örtüldüğü görülmektedir. Ayaklar arasına veya duvarlara atılan kemerlerle desteklenen tonozların yapımında genellikle moloz taş ve tuğla kullanılmış, bazen de Niğde Sarı Han'da olduğu gibi, tamamen kesme taşa da yer verilmiştir. Tonozlar, iki veya daha fazla sahından oluşan eserlerde ortada, ayaklar tarafından taşınan kemerler üzerine, yanlarda ise beden duvarlarına oturtulmuştur.

Şehir içi hanlarında örtü biçimi olarak genellikle tonoz kullanılmasına rağmen, Bursa İpek Hanı'nda olduğu gibi bazı hanların özellikle birinci kat revaklarında kubbe de kullanılmıştır (Resim 9).

Hanlarda sekiler, genellikle duvar kenarında bulunur. Fakat Ulubat Issız Han'da ortaya alınmıştır (Çizim 10). Duvar kenarlarında olduğu durumlarda hayvanlar ortaya bağlanır, diğerinde ise hayvanlar kenarlara bağlanır. Aslında yapılardaki seki sisteminin oluşumu ısıtma ile de yakından ilgilidir. Beylikler Dönemi'nde ocak ve buna bağlı olarak da baca sisteminin ortaya çıkması ve bunun diğer yapılarda olduğu gibi menzil hanlarında da uygulanması, Türk mimarisinde önemli bir yenilik olarak görülmektedir (Resim 10). Anadolu Selçuklu Dönemi'ndeki diğer yapılarda olduğu gibi menzil hanlarında da ısıtma sisteminin nasıl çözümlendiği sorusu henüz tam olarak aydınlatılamamıştır. Bazı yapılarda tandıra rastlanılmakla birlikte, büyük ölçekli yapıların birkaç tandırla ısıtılması mümkün değildir. Beylikler Dönemi'nde, ön mekanı olan menzil hanlarında, ocak sistemlerinin bu mekanlarda bulunması sebebiyle, yolcuların buralarda yattıkları anlaşılmaktadır. Fakat Issız Han ön mekanı olan bir eser olmakla birlikte, bu mekanların girişi kapalı kısımdan sağlanmış, seki ve ocak sistemi orta sahına alındığı için de ön mekanlar yolcuların yatması için değil, farklı amaçlar için kullanılmıştır.

Ocak sistemi, şehir içi hanlarında, iki katlı örneklerde üst kat mekanlarında bulunmaktadır. Bu yapılarda zemin katta ocağın bulunmaması, bu mekanların depo vb. gibi amaçlı olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Tek katlı örneklerde ise, yine mekanlarda ocak ile karşılaşılır.

Süsleme

Beylikler Dönemi menzil hanları, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız diğer özelliklere paralel olarak süsleme açısından da mütevazi yapılar olarak dikkati çekmektedir. Hatta söz konusu yapıların büyük çoğunluğunda süsleme dahi görülmemektedir. Ancak birkaç yapıda süslemeye rastlanılmakla birlikte, bunlar da hiçbir zaman en mütevazi durumda olan Selçuklu menzil hanlarındaki süslemelerle yarışabilecek özellikte değildir. Süslemeye sahip yapılardan birisi Afyon-Kütahya yolu üzerinde bulunan Çakırsaz Hanı, diğeri de Bursa İnegöl Ortaköy Kervansarayı'dır. Çakırsaz Hanı'nın cümle kapısında, iki renk taş ile altı kollu yıldız kompozisyonu oluşturulmuş (Çizim 11), bunun dışında yapıda başka süsleme yer almamıştır. Ortaköy Kervansarayı'nda ise yine cümle kapısında olmak üzere tuğla ve taş ile yapılan basit süsleme kompozisyonuna yer verilmiştir.

Şehir içi hanları da yine süsleme açısından oldukça sade yapılardır. Mevcut örneklerin hiçbirinde dikkate değer süsleme yoktur.

Sonuç

Türk ticaret ve mimarlık tarihinde büyük bir öneme sahip olan hanlar, Türklerin henüz Anadolu'ya gelmeden önce, hâkimiyetleri altında bulunan topraklarda inşa ettikleri bir yapı türüdür. Anadolu'da, XIII. yüzyılın başından, yüzyılın ortalarına kadar yoğun bir biçimde inşa edilen ve adeta bu döneme damgasını vuran menzil hanları, her yönden Anadolu Selçuklularının en önemli yapı gruplarının başında gelmektedir. İçerisinde yer alan ve mekan tasarımı açısından fonksiyonelliğin ön plana çıkarıldığı

hanlar, kendi dönemi için günümüzün modern konaklama tesisleri gibi değerlendirilmesi gereken yapılardır. Bunun yanı sıra hanlar, Anadolu Selçuklu Dönemi’ne ait eserler arasında, özellikle taş süslemenin yoğunluğu bakımından da dikkati çeken bir gruptur.

Ticaretin gelişimi ve bu konuda alt yapı hizmetlerinin üretimi, bir ülkenin ekonomik ve sosyal yapısı ile doğrudan ilgilidir. Ülkenin ekonomik göstergesi ve gelişmişlik düzeyi alt yapı sorunlarının giderildiği ve dünya ticaretinde oynadığı rol ile paralel yürümektedir. Buna bir de ülkenin siyasi alandaki istikrarını da eklemek gerekir. Anadolu Selçuklularının 1200’lü yıllara doğru siyasi açıdan topraklarında birliği sağlaması üzerine, ülkede ekonomik ve alt yapı alanında önemli faaliyetlerin başladığı, buna bağlı olarak da özellikle ticari alandaki başarının göstergesi olan hanların yapımına hız verildiği görülür. Fakat aynı durumu Beylikler Dönemi için söylemek oldukça zordur. Anadolu Selçuklu Devleti’nin yıkılması sonucunda, bu topraklar üzerinde kurulan çok sayıdaki beyliğin, sınırlı toprak parçası ve kısıtlı ekonomileri dikkate alındığında, Beylikler Dönemi’nden, Selçuklu Dönemin’deki gibi ticari hareketlilik ve buna bağlı olarak da aynı özellikte menzil hanı mimarisi beklenilmemelidir. Siyasi açıdan oldukça karışık bir devre olan ve yaklaşık 150 yıl süren Beylikler Dönemi’nde Anadolu bu sebeple doğu-batı ticaretinin bir bakıma dışında kalmıştır. Bu da artık büyük ölçekli menzil hanı yapımını gerektirmemiş, ancak her beylik kendi sınırları içerisinde kalmak ve kendi vatandaşlarına hizmet vermek üzere (tabi bu sırada ticari faaliyette rol alan tüccarlar da bundan faydalanmıştır) menzil hanı yaptırmaya başlamışlardır. Anadolu Selçuklularının aksine bu döneme ait menzil hanlarının işleyişine yönelik olarak henüz yeterli belgeye rastlanılmamış olması, bu yapılarda verilebilecek olan hizmetler konusunda kesin bir fikir öne sürmeyi güçleştirmektedir. Beylikler Dönemi menzil hanlarının hiçbirisi, Selçuklu

Dönemi eserleri gibi içerisinde bir kervanın bütün ihtiyaçlarının giderilebileceği mekan tasarımlarına sahip olmadıkları için, bu eserlerde mutfak, hamam vb. gibi birimlere rastlamak zaten mümkün değildir. Burada akla gelen şey, her yolcu veya kervanın yemek, yatak vb. gibi ihtiyacı olan malzemeleri yanında taşımış olması gerektiğidir. Tabi insanın vazgeçemeyeceği bazı ihtiyaçları bulunmaktadır ki, bunların başında su ve tuvalet gelmektedir. Diğer hizmetler için herhangi bir uygulamaya gidilmiş olmasa bile, su ve tuvalet için bazı çözümler üretilmiş olmalıdır. Yine burada belirtmekte fayda var ki, Beylikler Dönemi'ne ait menzil hanlarında tuvalet ile ilgili herhangi bir mekan tespit edilememiştir. Yalnız menzil hanlarının işleyiş özelliği tuvaletlerin dışarıda olamayacağını gösterir. Çünkü kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre yapıların kapısı akşam olunca kapanmakta, ancak gün ışıyınca açılmaktadır. Bu sebeple tuvalet sorununun hayvanlarla birlikte kalınabilen mekanın bir köşesinde, belki de portatif elemanlarla yapılmış mekan şeklinde çözülebildiğini göstermektedir. Su ile ilgili çözüme ise, yine yukarıda ifade edildiği üzere genellikle kuyular yardımıyla gidilmiştir.

Şehir içi hanlarında, konumundan dolayı, menzil hanlarına göre hem mekan problemi hem de yapı elemanlarının tasarlanması açısından daha rahat çözümler üretilebilmiştir.

Türk siyasi ve kültür tarihinde, Anadolu Selçuklu Devleti ile Osmanlılar arasında geçiş devresi olan Beylikler Dönemi'nde, Selçuklulardan farklı olarak menzil hanlarında mütevazi ölçüler kullanılmıştır. Ebatların küçülmesi ve süslemeye hemen hemen hiç yer verilmemiş olması, bu dönem menzil hanlarını Selçuklu Dönemi menzil hanlarından ayıran en önemli özellikler olarak görülmektedir. Günümüze kadar ulaşabilen Selçuklu örneği olmadığı için, Beylikler Dönemi şehir içi hanları ile Selçuklu Dönemi şehir içi hanlarını mukayese etmek mümkün değildir.

1 Emin Bilgiç, "Kapadokya Tabletleri, Bunlardan Koloni ve Anadolu tarihi Hakkında Çıkan Neticeler", I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri (7-13 Nisan 1987), Kayseri 1987, s. 1.

2 A. Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Posta-Menzil-Derbent Teşkilatları", Prof. Dr. Doğan Kuban'a Armağan, İstanbul 1996, s. 25.

3 Geniş bilgi için bkz. Osman Turan "Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten XII (1948), s. 17-153.

4 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 396.

5 Anadolu Selçuklu Dönemi kervansarayları ile ilgili olarak yapılan en kapsamlı çalışma Kurt Erdmann tarafından iki cilt halinde yayımlanan Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts I-II, Berlin, 1961'dir. Kurt Erdmann'ın ölümünden sonra eşi Hanna Erdmann tarafından bu çalışmanın III. cildi niteliğinde olan ve çizimlerle desteklenen Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Berlin 1976 adlı süsleme ağırlıklı cilttir. Bunların dışında daha çok makale şeklinde çalışmalar yapılmıştır. K. Erdmann'ın çalışmasından sonra yapılan yayınlarda, tipoloji ile ilgili olarak genellikle Kurd Erdmann'ın yukarıda belirttiğimiz eserinde yer alan görüşü benimsenmiştir.

6 A. Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Tipolojisi", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (1994), Konya, 1995, s. 183-198.

7 Bu döneme ait bazı kervansaraylar değişik yayınlarda tanıtılmaya çalışılmışsa da, bunlarla ilgili olarak Beylikler kavramı gündeme getirilmemiştir.

8 Ali Baş, Beylikler Dönemi Hanları, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1989.

9 Ali Baş, “Beylikler Dönemi Hanlarında Uygulanan Plan Şemaları”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, (23-27 Eylül 1991), Ankara, 1995, s. 275-288.

10 Yapı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Remzi Duran, Menteşe Beyliği Mimarisi, D.E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1995, s. 242-244.

11 Kozak ve Sertavul Hanları ile ilgili olarak ayrıca bkz. R. Hüseyin Ünal, “Kozak ve Sertavul Hanları”, Konya, Ankara, 1984, s. 59-64.

12 R. M. Riefstahl, Cenubi Garbi Anadolu’da Türk Mimarisi, Çev. C. Tahir Berktin, İstanbul 1941, s. 46.; S. Lloyd-D. S. Rice, Alanya (Alaiyye), Çev. N. Sinemoğlu, Ankara, 1964, s. 34.

13 V. G. M., Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I, Ankara, 1972, s. 586-587.

14 İ. H. Konyalı, Alanya (Alaiyye), İstanbul, 1944, s. 314.

15 Ahmet Eflâki, Ariflerin Menkıbeleri, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1986, s. 101.

16 Turan, Kervansaray., s. 496.

17 Bursa Halkevi Neşriyatı, a.g.e., s. 4, 12.

18 O. Cezmi Tuncer, “Niğde Aksaray Sultan Hanında Bazı İzlerin Değerlendirilmesi”, Önasya, Sayı 72, Ankara, 1971, s. 10-11.

Beylikler Dönemi Mimarisinde Taş Süsleme Programı / Dr. Muhammet Görür [s.46-54]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

On üçüncü yüzyılın sonunda Anadolu Selçuklu Devleti’nin zayıflamasıyla birlikte 14-15. yüzyıllarda Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde kurulan beylikler, Osmanlı Devleti’nin egemenliğine girene kadar kendi bölgelerinde kültür ve imar faaliyetlerinde bulunarak Beylikler Dönemi sanatını oluşturmuşlardır.

Her beylik kendi hâkimiyet bölgesindeki sanat etkinlikleriyle mimari, süsleme ve el sanatları alanlarında önemli örnekler vermişlerdir. Özellikle mimariye bağlı taş, tuğla, çini, alçı ile ahşap sanatında kaliteli ürünler ortaya koymuşlardır. Bu süsleme malzemeleri içinde en yaygın kullanım alanı bulanı taş olmuştur. Taşın diğer örneklere göre yaygın olmasında Anadolu’nun köklü taş geleneği önemli bir etkendir. Beylikler de kolay ulaşılabilen ve fazla beklemeden kullanılabilen bu malzemeyi en iyi şekilde değerlendirmişlerdir. Orta Anadolu Bölgesi’nde taş, Batı Anadolu Bölgesi’nde ise mermer, buralarda bulunan ocaklar sayesinde rahatlıkla işlenip kullanılmıştır.

Ayrıca, taş süslemenin bu kadar yoğun kullanımının, daha önce bölgeye egemen olan Anadolu Selçuklularının kaliteli ve çeşitlilik gösteren taş süslemeciliğinin örneklerinin görülmesinden de kaynaklanmış olması ihtimali oldukça yüksektir.

Anadolu Selçuklu Dönemi’nde bilgi ve ustalıklarını geliştiren taşçı ustaları, Beylikler Dönemi’nde de usta-çırak ilişkisiyle bu deneyimlerini geliştirmiş olmalıdırlar. Bunu, Beylikler Dönemi’ne ait yapılardaki benzer taş süslemeler de kanıtlamaktadır.

Beylikler Dönemi'ne ait yapılardaki taş süslemelerde malzeme olarak Orta Anadolu'da kesme taş, sarı trakit ve kireçtaşı yoğun olarak kullanılırken, Batı Anadolu yapılarında renkli taş, mermer, çini ve sırlı tuğla sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Teknik olarak ise oyma (kabartma-alçak ve yüksek), eğri kesim, delik işi (kafes oyma) teknikleri Orta Anadolu ve Akdeniz Bölgelerindeki yapılarda; bunlara karşılık renkli taş, çini, sırlı tuğla kakma ve mozaik teknikleri Batı Anadolu yapılarında yeni uygulamalar olarak görülmektedir.

Beylikler Dönemi'ne ait yapılarda, diğer öğeler kadar yaygın olmasa da süslemelerin görüldüğü ilk yer cephelerdir. Cephe düzenlemeleri ve süslemeleri Orta Anadolu ve Batı Anadolu beyliklerinde farklılıklar göstermektedir. Orta Anadolu beyliklerinde cepheler, dikdörtgen ya da sivri kemerli pencereler dışında genelde sade tutulmuştur. Bazı örneklerde cepheyi ikiye bölen içbükey ve kaval silmeler arasındaki süsleme şeritleri, pencerelerin üzerinde kademe yaparak ya da kemer biçiminde düzenlenerek cepheler haraketlendirilmeye çalışılmıştır (Fotoğraf 1). Yine cephelerin üst kısmına simetrik yerleştirilen çörtenler de cephedeki süslemenin bir parçasını oluşturmaktadır. 14. yüzyılın sonlarında, pencerelerin dıştan içbükey ve kaval silmelerle sınırlandırılmasıyla oluşturulan çerçevenin üst kısmına yerleştirilen mukarnaslarda yeni düzenlemelerin denendiği görülmektedir (Fotoğraf 2).

15. yüzyılın 1. yarısına ait bazı yapılarda (1421 tarihli Konya Hasbey Darülhüffazı'nda batı cephe (Fotoğraf 3). 1433 tarihli Karaman İbrahim Bey Çeşmesi'nde (güney cephe) (Fotoğraf 4) silmelerin yerini, üzerinde geometrik, bitkisel ve karışık süslemelerin yer aldığı şeritler, sütunce ve başlıkları ile kabaralar almıştır.

Batı Anadolu beyliklerinde ise durum daha farklıdır. 14-15. yüzyıl yapılarında cephelerde, kademeli yüzey bölünmelerinde içbükey, dışbükey

ve kaval silmelerle hareketlilik, renkli taşlarla yapılan kakma tekniğinin getirdiği çok renklilik, mukarnasın portallerden pencerelere taşınması, çift sıra pencere düzenlemeleri ve sade görünüm dikkati çekmektedir.

Akdeniz Bölgesi'nde ise, cephede süslemeye pek yer verilmezken, bir yapıda (1377 tarihli Antalya Zincirkıran Mehmet Bey Türbesi) tüm cepheler, cephelerin üst kısmında eksende yer alan taşlar üzerinde pano, madalyon ve kartuşlar içindeki süslemelerle hareket yaratma çabaları görülmektedir.[1] (Fotoğraf 5)

Beylikler Dönemi'nde, en yoğun süslemelerin görüldüğü mimari ögelerin başında gelen portallerde de hem beylikten beyliğe, hem de 14. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasında farklılıklar dikkati çekmektedir.

Anadolu Selçuklu geleneğini devam ettiren, cepheden dışa taşkın ve yüksek tutulmuş mukarnas kavsaralı olanlar ile cepheden dışa taşkın ve yüksek tutulmuş sivri tonoz kavsaralı olanlar; cepheden dışa taşkın ve yüksek olmayan mukarnas kavsaralı olanlar ile sivri tonoz kavsaralı olan portaller Orta Anadolu ve Akdeniz Bölgelerindeki yapılarda karşımıza çıkmaktadır.

Bunların yanı sıra, cepheden yüksek ve yüzeysel olan portal grubu ile daralıp uzayan çift kavsara düzenlemeli bir portal (1375 tarihli Selçuk İsa Bey Camii batı portali) (Fotoğraf 6) ortaya çıkmıştır. İkinci grubu oluşturan örneklerden Niğde'deki iki yapı (1335 tarihli Sungur Bey Camii ve 1344 tarihli Gündoğdu Türbesi) (Fotoğraf 7) dışındaki örnekler 15. yüzyıla aittir. Ayrıca, örnekler süsleme programlarıyla da diğerlerinden ayrılmaktadır.

Portallerdeki bu yenilik ve uygulama alanlarına baktığımızda, yeni grubun da Batı Anadolu Bölgelerinde kullanıldığı göze çarpmaktadır. Portallerdeki bu değişiklikler süsleme programlarını da etkilemektedir. Süsleme şeritlerinin yerini kemer köşelikleri ve kemer yüzeyleri almış, iç ve dış köşelerdeki süslemeli gövde ve başlıklı sütunceler de ortadan kalkmıştır.

Diğer bir değişiklik de, özellikle Batı Anadolu beyliklerinde mukarnaslı kavsara ortadan kalktığı için, mukarnaslar portali kuşatan bir ya da daha çok sıradan oluşan şeritlerde kullanılmaya başlanmıştır.

Diğer bir süsleme barındıran öge olan kapılar; daha çok medreselerde karşımıza çıkmaktadır. Medreselerin köşe ve öğrenci oda kapıları bu gruba girmektedir. Kapılarda en yoğun süsleme barındıran örnekler Karamanoğullarına aittir. Özellikle Karaman Hatuniye Medresesi (1382) ve Niğde Ak Medrese (1409) yoğun bitkisel süsleme programlarıyla dikkati çekerler (Fotoğraf 8-9).2

Üzerinde süsleme barındıran mimari ögelerden biri de pencerelerdir. Pencereler de Orta Anadolu ve Batı Anadolu beyliklerine ait örneklerde oldukça farklı düzenleme ve program göstermektedirler. Orta Anadolu beyliklerinde bazı örneklerde süslemeler, pencerelerin yapının içinde kalan söve ve kemerleri üzerinde; bazı örneklerde ise dışta sivri kemerli alınlığın içinde görülmektedir. Bir örnekte (1335 tarihli Niğde Sungur Bey Camii), doğu giriş kapısının üzerinde yuvarlak pencere ile kuzey cephede eksende yer alan dikdörtgen pencere şebekesinde farklı düzenlemeler dikkati çekmektedir. Kuzey cephedeki pencere şebekesindeki iç içe iki daire ile merkezden yatay-dikey ve çapraz eksenlere giden çizgilerden oluşan süsleme tekerleğe benzemektedir (Fotoğraf 10). Bu tür tekerlek biçimindeki düzenlemeler B. Karamağaralı tarafından güneş, ay, kainat ve Buda sembolü olan “mandala” olarak yorumlanmaktadır. Penceredeki süslemenin de “mandala” olabileceğinden, yapıda doğu etkileri bulunduğunu söylemektedir.3 Yuvarlak pencere ayrıca, 15. yüzyılın 1. yarısına tarihlenen Korkuteli Alâeddin Camii kuzey giriş kapısı üzerinde de görülmektedir (Fotoğraf 11). Farklı beylik ve bölgeden iki yapıda Kıbrıs-Akdeniz etkili Gotik tarzda benzer düzenlemelerin görülmesi dikkat çekicidir. Bir örnek de4 (1370 tarihli Akşehir-Alanyurt Şeyh Hasan Türbesi

güney cephe penceresi), dıştan silmelerle kuşatılmış olması ve alınlığında mukarnas sıralarının yer almasıyla Batı Anadolu örneklerine öncülük etmektedir.

14. yüzyıl sonu-15. yüzyıla tarihlenen Batı Anadolu beyliklerine ait örneklerde, pencereler dıştan içbükey ve kaval silmelerle çerçevelenmekte, pencerelerin üzerindeki alınlıklarda yer alan pano, şerit, madalyon ve kemer gibi biçimsel düzenlemelerde süslemeler yer almaktadır.

Ayrıca, Aydınoğullarından 1375 tarihli Selçuk İsa Bey Camii, batı cephe pencerelerinin avluya bakan yüzeyleri ile portal kuşatma kemerinin üzerinde; Anadolu Selçuklu Dönemi’ne ait 1220 tarihli Konya Alâeddin Camii kuzey portali ile 1252 tarihli Konya Karatay Medresesi portalinde görülen, birbiri içine geçerek devam eden yuvarlak kemer biçimli spirallerin iki yanda kırılarak üstte devam edip ortada düğüm oluşturduğu düğüm kompozisyonunun 14. yüzyılın sonunda tekrar görülmesi ilginçtir.5 Suriye-Zengi etkisi olarak görülen bu tür düzenlemelerin tekrar ortaya çıkmasında yapının mimarı İbn Ali’nin Şamlı olmasının etkisi büyük olmalıdır.

Beylikler Dönemi’nde, üzerinde süslemelerin yer aldığı korkuluklar bir örnekte (Niğde Sungur Bey Camii) hünkâr mahfilinde, bir örnekte (Milas Firuz Bey Camii) ise son cemaat yerinde karşımıza çıkmaktadır (Fotoğraf 12). Yatay dikdörtgen panolar halinde düzenlenen korkuluklar üzerinde, delik işi (kafes oyma) tekniği ile yapılmış geometrik süslemeler bulunmaktadır.

Şebekeler ise bir örnekte (Akşehir Maruf Köyü Şeyh Hasan Türbesi) pencerede,6 diğer örnekte (Balat İlyas Bey Camii) 7 girişte kullanılmıştır. Bunlar da, korkuluklar gibi delik işi tekniğiyle yapılan geometrik süslemeleri ile dikkat çekmektedir.

Üzerinde süsleme bulunan diğer bir öge olan saçak; sadece Menteşeoğullarına ait bir örnekte (1394 tarihli Milas Firuz Bey Camii) görülmektedir.8 Hem düzenleme hem de süslemeleri açısından Anadolu-Türk Sanatındaki tek taş örnektir. Bitkisel kompozisyonlarının ise daha önceki ve sonraki hiçbir örnekte karşımıza çıkmaması ile de ayrı bir yere sahiptir.

Minarelerde taş süsleme iki örnekte karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ikisi de Orta Anadolu örnekleridir. Birinde kaidede dikey ve yatay süsleme şeritleri (1335 tarihli Niğde Sungur Bey Camii), diğerinde (1433 tarihli Karaman İbrahim Bey İmareti) ise gövdedeki yatay şeritlerde geometrik ve karışık süsleme ile yazıların bulunması önemlidir.

Beylikler Dönemi yapılarında taş süslemenin yoğun olarak kullanıldığı mimari ögelerden birini de eyvanlar oluşturmaktadır. Dört örnekte medresede (Aksaray Zinciriye Medresesi, Peçin Ahmet Gazi Medresesi, Karaman Hatuniye Medresesi ve Niğde Ak Medrese) 9 ve bir örnekte camide Niğde Sungur Bey Camii) 10 bulunmaktadır. Medreseler bazı örneklerde dıştan süsleme şeritleriyle kuşatılmakta, kuşatma kemeri köşelikleri, kemer iç yüzü, kemerlerin oturduğu sütunce ve başlıkları ya da duvar payelerinin yüzeyleri süslemelidir. Bazı örneklerde süsleme sadece kemer yüzeyinde yer alırken, bazılarında sadece kemer köşeliklerinde yer almaktadır. Eretnaoğullarına ait bir örnekte (Niğde Sungur Bey Cami) ise duvarlar geometrik, bitkisel ve figürlü süslemenin de yer aldığı şerit ve panolarla hiç boş yer bırakılmadan süslenmiştir. Eyvanın içinin bu derece yoğun taş süslemeli oluşu ve figürlü süslemenin şeritlerde en çok kullanıldığı tek örnek olması açısından Anadolu-Türk Sanatında önemli bir yere sahiptir.

Yine figürlü süslemenin yer aldığı Peçin Ahmet Gazi Medresesi (1375-76) ise,11 figürlü süslemelerin kompozisyonu ile önemli bir yere sahiptir.

Arslan figürlerinin arka kısımları üzerine oturarak sancak taşıdığı tek örnek olması açısından Anadolu-Türk taş süslemeciliğinde önemli bir örnektir.

Beylikler Dönemi’nde ilk kez taş süslemenin görüldüğü mimari öge olan tavan ve pencere açıklığı tavanı ise, sadece Batı Anadolu örneklerinde karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak Selçuk İsa Bey Camii (1375) doğu girişin tavanında görülen süsleme, (Fotoğraf 13) daha sonra Milas Firuz Bey Camii (1394) son cemaat yeri üst pencere açıklıklarının tavanında12 ve son olarak da Balat İlyas Bey Camii (1404) pencere açıklıklarının tavanlarında karşımıza çıkmaktadır.13 Buradan da 1417 tarihli Bursa Yeşil Camii pencere açıklıklarının tavanları ile erken Osmanlı süslemesine geçmektedir.14 Pencere açıklığı tavanlarında genellikle geometrik süsleme, özellikle de yıldız kompozisyonları uygulanmıştır. Fakat bir örnekte (Balat İlyas Bey Camii), güney duvar doğu alt pencere tavanında yıldız kompozisyonuna çerçeve oluşturan yazı şeridi vardır.

Mihraplar ise, Orta Anadolu ve Batı Anadolu örneklerinde farklılıklar göstermektedir. Öncelikle malzeme farklılığı dikkati çekmektedir. Orta Anadolu’da taş, Batı Anadolu’da ise mermer kullanılmıştır. Orta Anadolu örnekleri dıştan şeritlerle kuşatılması, dışta ve içte gövdeleri ve başlıkları süslemeli sütuncelerin bulunması, kavsara ve kemer köşeliklerinin süslenmesi, kabaraların ve niş içlerinin yoğun süslemeli oluşuyla Anadolu Selçuklu geleneğini devam ettirmektedir. Buna karşılık, Batı Anadolu örnekleri ise, incelip yükselmeleri, dıştan mukarnas sıralarıyla kuşatılmış olmaları, şeritlerin yerine panoların kullanılması, nişlerin içinde bitkisel zemin üzerine yatay kitabe şeritleri ve palmet biçimli tepelikleriyle yeni arayışların portallerdeki sadeleşmeyle süslemelerin içe kayarak yoğunlaştığı yeni süsleme programlarının denendiği uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Beylikler Dönemi’ne ait yapılarla Anadolu Selçuklu ve Erken Osmanlı dönemine ait yapılardaki taş süslemeyi karşılaştırdığımızda; taş süslemelerin yer aldığı yapı türlerini Anadolu Selçuklu Dönemi’nde kale, han, cami, medrese, zaviye ve türbe; Beylikler Dönemi’nde cami, medrese, imaret, darülhüffaz, zaviye, tekke, türbe, hamam ve çeşme; erken Osmanlı Dönemi’nde ise cami, medrese ve bedesten oluşturmaktadır. Yapılarda süslemelerin yer aldığı mimari ögeleri ele aldığımızda; Anadolu Selçuklu Dönemi’nde portal, kapı, pencere, minare, eyvan ve mihrap; Beylikler Dönemi’nde cephe, portal, kapı, pencere, korkuluk, şebeke, saçak, minare, eyvan, tavan ve mihrap; Erken Osmanlı Dönemi’nde ise portal, pencere alınlıkları, tavan ve mihrapla sınırlı tutulduğu dikkati çekmektedir.

Anadolu Selçuklu Dönemi’nde süslemelerin yer aldığı biçimsel düzenlemeleri şeritler, panolar, madalyonlar, kabaralar, kemer ve kavsara köşelikleri, kaval silmeler, sütunce gövde ve başlıkları, çörtenler; Beylikler Dönemi’nde ise, üzerlerinde süslemelerin yer aldığı biçimsel düzenlemelerde değişik uygulama ve belirgin yenilikler dikkat çekmektedir. 14. yüzyıl başlarında, yatay-dikey şeritler, yatay-dikey dikdörtgen panolar, kare ve sivri kemerli panolar, madalyon, kartuş, kabaralar, kuşatma kemerleri ve kavsara köşelikleri, sütunce gövde ve başlıkları vb. biçimsel düzenlemeler içinde süslemeler görülürken; 14. yüzyılın sonlarından itibaren portal, pencere ve mihrap gibi mimari ögelerdeki biçimsel değişmeler sonucu şeritler, sivri kemerli panolar, kartuş, kabara, kuşatma kemeri köşeliği, sütunce gövde ve başlıkları görülmemeye başlanmıştır. Mihrap iç köşelerinde yer alan sütunce gövdeleri bezemesiz başlıkları ise mukarnaslıdır. Erken Osmanlı döneminde ise ince şeritler, pano, pencere alınlık ve tavanlar ile kavsara köşelikleri oluşturmaktadır. Biçimsel düzenlemelerdeki azalma süslemeye de yansımış, bu nedenle Erken Osmanlı dönemi yapılarında taş süsleme bazı örnekler dışında, basit

geometrik süslemeler ile rumi ve palmet-lotustan oluşan sade bitkisel uygulamalarla karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde; cephe, portal, kapı, pencere (korkuluk-şebeke), saçak, minare, eyvan, tavan, pencere açıklığı tavanı ve mihrap gibi mimari ögeler üzerinde yer alan yatay-dikey şerit, dikdörtgen, kare ve sivri kemerli pano, madalyon, kartuş, kabara, kuşatma kemeri ve kavsara köşeliği, sütunce gövde ve başlıkları, çörten vb. biçimsel düzenlemeler üzerinde geometrik, bitkisel, figürlü, karışık, diğer kompozisyonlar ve yazı olmak üzere altı farklı türde süsleme ile karşılaşıyoruz. Erken Osmanlı döneminde ise, süsleme türü olarak geometrik, bitkisel ve yazının yoğun olarak kullanıldığını, Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde karşılaştığımız figürlü, karışık ve diğer kompozisyonlardan oluşan süsleme türlerinin çok az ya da figürlü süslemede olduğu gibi hiç kullanılmadığı dikkati çekmektedir.

Bunlardan geometrik süslemeler, 1. çizgilerle oluşan düzenlemeler (a- düz çizgiler, b- kırık çizgiler, c- spiral yapan eğriler), 2. geçmelerle oluşan düzenlemeler (a- kırık çizgi-çokgen geçme, b-yarım daire, daire ve oval geçme, c- çokgenlerin geçmesi, d- yıldız geçme), 3. çokgenler, 4. yıldız olmak üzere dört grupta karşımıza çıkmaktadır.

Geometrik kompozisyonların geneline baktığımızda, her beyliğin, bazı ayrıntı ve çeşitlemelerdeki farklılıklar nedeniyle birbirinden ayrıldığı dikkati çekmektedir. Bu farklı düzenlemelerin yanı sıra, bazı kompozisyonlarda veya çeşitlemelerinde ortak düzenlemeler gösterenler de görülmektedir. Beyliklerden de özellikle Orta Anadolu'da yer alan Karamanoğulları ile Eretnaoğullarına ait yapılarda aynı kompozisyonun ya da çeşitlemelerin görülmesi dikkat çekicidir.

Beyliklerden Karamanoğulları ve Eretnaoğullarına ait yapılarda görülen geometrik süslemeler; cephe, portal, kapı, pencere, korkuluk, şebeke,

minare, eyvan ve mihrap gibi mimari ögeler üzerinde genellikle şerit, pano, madalyon, kabara, kaval silme ve sütunce gövdelerinde yer almalarının yanı sıra, çizgilerle oluşan düzenlemelerden, kırık çizgilerin kesişmesiyle ve spiral yapan eğriler ve geçmelerden oluşan geometrik kompozisyonlardan meydana gelmeleri açısından oldukça benzemektedir. Bunda da, aynı bölge içinde olmaları, ticari ve askeri ilişkiler, gezici ustalar gibi nedenler etkili olmuş olabilir.

Saruhanoğullarına ait yapılardaki geometrik süslemeler, sadece portalde yer almaları ve çokgenlerin geçmesiyle biçimlenmiş geometrik kompozisyonlardan oluşmalarıyla diğer beyliklerden ayrılmaktadır.

Aydınoğulları ve Menteşeoğullarına ait yapılarda görülen geometrik süslemeler; pencere, korkuluk, şebeke ve tavan gibi mimari ögeler üzerinde ve panolar içinde yer almalarının yanı sıra, çizgilerle oluşturulan düzenlemelerden, kırık çizgilerin kesişmesiyle biçimlenen yıldız kompozisyonlarından oluşmalarıyla da benzerlik göstermektedirler. Bunda da aynı bölge içinde olmaları, ticari, askeri ve kültürel ilişkilerinin etkili olduğu düşünülebilir.

Yine Karamanoğulları ve Eretnaoğullarında yoğun olarak görülen şerit, kabara, kaval silme ve sütunce gövdeleri üzerindeki baklava, beşgen, daraltılmış altıgen, yarım altı kollu yıldız, zigzag, balık sırtı, meander, zencerek, halat örgü ve yürek kompozisyonları; Aydınoğulları ve Saruhanoğulları Beyliklerinde şerit, kabara, kaval silme ve sütunce gövdesi vb. biçimsel düzenlemeler görülmediği için yer almamaktadır.

Hamitoğulları Beyliği'ne ait yapılarda görülen geometrik kompozisyonlar, yerleri ve biçimsel düzenlemeleri açısından Karamanoğulları ile Eretnaoğulları örneklerine benzemektedirler.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'ne ait yapılarda geometrik süslemeleri, çizgilerle oluşanlar, geçmeler, çokgenler ve yıldız

düzenlemeleri oluştururken; erken Osmanlı dönemine ait yapılarda sadece çizgilerle oluşan kompozisyonların uygulandığı dikkati çekmektedir. Geometrik kompozisyonlardan çokgen, yıldız, zigzag, çark-ı felek, meander, gamalı haç, zencerek ve özellikle yarım altı kollu yıldız kompozisyonları Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'ne (Karamanoğulları ve Eretnaoğulları) ait eserlerde yoğun olarak kullanılırken, erken Osmanlı dönemi yapılarında meander, zencerek (tekli) ve yıldız kompozisyonlarının tercih edildiği görülmektedir.

Beyliklerden Karamanoğulları ve Eretnaoğulları yapılarında görülen bitkisel süslemeler, portal ve mihrap dışındaki mimari ögelerde farklılık gösterirse de; şerit, pano, kemer ve kavsara köşeliği, kaval silme, sütunce gösdesi ve başlıklarından oluşan biçimsel düzenlemeleri ve kompozisyonları açısından büyük benzerlikler vardır. Sadece Karamanoğulları Beyliği'nde diğerlerinden farklı olarak hatayi kompozisyonu görülmektedir. Karaman İbrahim Bey İmareti (1433) portali kapı kemeri köşeliklerindeki hatayi kompozisyonlu bitkisel süsleme gerek kompozisyon, gerekse işçilik ve malzeme olarak farklıdır (Fotoğraf 14). Kapının kemer köşeliklerindeki süsleme, düzenleme ve işçilik olarak Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait hiçbir yapıda görülmemektedir. Düzenleme daha sonraları 16. yüzyılda, Osmanlı çini ve kalem işlerinde görülen bahar dalı kompozisyonlarının taşa uyarlaması olarak görülmektedir. Bu özellik dikkate alındığında, tarih ve dönem olarak Türk süsleme sanatında oldukça önemli bir yer tutacağı kanısındayız.

Ayrıca, Karaman'daki Karamanoğullarına ait örneklerde teknik olarak yüksek kabartma uygulanması, diğer bir farklılık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karaman Hatuniye Medresesi (1382) portal ve köşe odalarının kapılarındaki bitkisel süslemeler hem yüksek kabartma tekniği hem de

kademeli yerleştirilmeleri nedeniyle yaratılan ışık-gölge etkisiyle oldukça plastik bir görünüm kazanmışlardır. Portaldeki bitkisel süslemelerin yer aldığı şeritlerinin daha çok dikey şeritler oldukları, buradaki düzenlemelerin birbirinden ayrı ve sade olmalarından çok, birbiriyle sıkı sıkıya bağlı ve girift olmaları dikkati çekmektedir. Süslemeleri oluşturan palmet, lotus ya da rumilerden biri çıktığında, tüm kompozisyonun bozulacağı bir düzenlemeye gidilmiştir. Aynı özellik güneybatı köşe odasının kapısı üzerindeki kitabeli şeritlerin arasında kartuşlarda da vardır. Buradaki kartuşları oluşturan palmetlerin birini çıkarttığımızda denge bozulmaktadır. Bu da tüm programı etkilemektedir.

Yapıdaki süslemelerin çok yoğun ve girift olmalarına karşın, düzenlemelerinde hiçbir zaman bir karışıklık olmamakta ve gözü yormamaktadır. Çünkü her şerit ya da kartuş arasında bırakılan boşlukla süslemeler arasındaki ilişkiler sınırlandırılmıştır. Aynı zamanda, yüzeyden oldukça taşkın örneklerin yer aldığı bölümlerde bile süslemeler birbirlerinin sınırlarını çiğnememektedirler. Bu özelliğin süslemeleri hem kendi içlerinde hem de düzenlemede bir bütünlüğe-birliğe götürdüğü ileri sürülebilir.

Saruhanoğulları Beyliği’ne ait tek örnekte (Manisa Ulu Camii) bitkisel süsleme görülmezken; Aydınoğulları Beyliği’ne ait tek örnekte (Selçuklu İsa Bey Camii) bitkisel süslemeleri palmet, rumi-palmet, yarım palmet, palmet-lotustan oluşan kompozisyonlar meydana getirmektedir. Bitkisel kompozisyonlar yapının portallerinde (kuzey, doğu ve batı) şerit, kavsara ve kemer alt köşelerinde görülmektedir.

Menteşeoğulları Beyliği’ne ait iki cami ve bir medreseden oluşan üç örnekte, bitkisel süslemeleri rumi, palmet, rumi-yarım palmet, rumi-palmet, palmet-lotus, rumi-palmet-lotus, rumi-pallet-şakayık, hatayi vb. kompozisyonlar oluşturmaktadır. Kompozisyonlar yapılarda portal, pencere, saçak ve mihrap gibi mimari ögeler üzerindeki kitabe çerçevesini

oluşturan şeritler, pano, kemer ve kavsara köşelikleri ile tepeliklerde karşımıza çıkmaktadır.

Menteşeoğulları Beyliği'ne ait örnekler portal, pencere, saçak ve mihrap gibi mimari ögeler üzerinde, pano, kemer ve kavsara köşelikleri ile tepeliklerde yer almaları, kompozisyonlarda da rumi-palmet-şakayık ve hatayinin görülmesiyle diğer beyliklere ait örneklerden ayrılmaktadır. Yine bitkisel süslemelerin kitabe panolarını kuşatma ya da kitabe panolarını kuşatan şeritlerde yer almasıyla da değişiklik göstermektedir.

Hamitoğulları Beyliği'ne ait cami, medrese ve türbe olmak üzere üç örnekte ise, bitkisel süslemeleri palmet ve rumi-palmet kompozisyonları meydana getirmektedir.

Örneklerdeki bitkisel süslemeler belli yörelerde bulunmaları ve sade bir işçilik göstermeleri açısından Aydınoğulları örneklerine benzemektedir.

Beylikler Dönemi'ne ait bitkisel süslemeleri oluşturan kompozisyonlarda da Anadolu Selçuklu Dönemi örnekleriyle (özellikle Karamanoğulları ve Eretnaoğulları Beyliklerine ait eserlerde) benzerlikler dikkati çekerken, erken Osmanlı dönemi örneklerinde yeni kompozisyonlar bitkisel süsleme repertuvarına katılmıştır. Fakat erken örneklerde rumi, palmet, palmet-lotus vb. kompozisyonların kullanıldığını; 15. yüzyıldan sonra bunların yerini şakayık, hatayi kompozisyonlarına bıraktığı dikkati çekmektedir. Bu özellikleriyle Batı Anadolu (Aydınoğulları ve Menteşeoğulları) beylikleriyle ilişkiler görülmektedir.

Karamanoğulları Beyliği'ne ait yapılardan özellikle Karaman'da bulunan örneklerdeki bitkisel süslemeler üslup ve işçilik açısından büyük benzerlik göstermektedir. Özellikle Karaman Hatuniye Medresesi (1382) portali ve Erzurum Çifte Minareli Medrese (13. yüzyılın 1. yarısı), Sivas Çifte Minareli Medrese (1271-72) ve Sivas Gök Medrese (1271-72) ile Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1297-99) portalleri arasında hem süslemeler

hem de süsleme programları açısından büyük benzerlikler görülmektedir. Özellikle Sivas Gök Medrese'nin portali ile Karaman Hatuniye Medresesi portali şerit sayısı, şeritlerde yer alan süslemeler ve yerleri itibariyle birbirinin kopyası gibidir.15

Batı Anadolu beyliklerinden Menteşeoğullarına ait eserlerde bitkisel süslemeler ile Erken Osmanlı dönemine ait Bursa Yeşil Camii'nin (1419-1424) bitkisel süslemeleri arasında işçilik ve kompozisyon açısından benzerlikler kurulabilir. Milas Firuz Bey Camii (1394) mihrap kavsarasındaki bitkisel süslemeler ile Bursa Yeşil Cami (1419-1424) pencere alınlıklarındaki bitkisel süslemeler işçilik ve kompozisyon olarak birbirine çok yakın görünmektedir.16

Beylikler Dönemi taş süslemesinde çok yoğun görülmese de, figürlü süsleme gerek düzenleme, gerekse kompozisyon olarak Orta Anadolu'daki örneklerde Anadolu Selçuklu etkilerini sürdürürken; Batı Anadolu örneklerinden Peçin Ahmet Gazi Medresesi'nde (1375-76) görülen arslanlar biçimsel düzenleme ve kompozisyonu ile diğer örneklerden farklı yeni bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.17

Saruhanoğulları, Aydınoğulları ve Hamitoğulları Beyliklerine ait örneklerde figür görülmemektedir.

Beylikler Dönemi'ne ait örneklerde görülen figürler, her şeyden önce bulundukları yerler ve biçimsel düzenlemelerle birbirinden ayrılmaktadır. Sadece Karamanoğullarında ejder ve Eretnaoğullarında arslan figürü çörten üzerinde yer almalarıyla; Erentaoğullarında çift başlı kuş ile Menteşeoğullarında arslan figürü ise pano içinde bulunmalarıyla benzerlik göstermektedir. Bunların dışında, birbirine konum ve biçimsel düzenlemeler ile üslupsal olarak benzememektedirler.

Eretnaoğulları örnekleri bir şeritte yer almaları ve kıvrık daldan çıkmaları gibi özellikleriyle, Menteşeoğulları arslan figürleri, arka

kısımlarının üzerine oturmaları ve ellerinde sancak tutmaları; yine Eretnaoğulları arslan figürleri kapının iki yanında ve hareket eder durumda olmalarıyla diğer örneklerden ayrılmaktadırlar. Karamanoğullarındaki ejder figürü, üslup ve işçiliğinin kabalığıyla diğer örneklerden ayrılmaktadır. Bu tür farklılıkların nedenini, yapılardaki tarih farkı ile açıklamak uygun olabilir.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi’nde taş süslemede önemli bir yere sahip olan figürlü süslemenin, Erken Osmanlı dönemine ait örneklerde yer almaması dikkat çekicidir. Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi’ne ait figürlü süslemeler üslup, işçilik ve kompozisyon olarak az da olsa farklılık göstermektedir. Niğde Sungur Bey Camii (1335) eyvanındaki kuzey portalindeki süslemeler Anadolu Selçuklu Dönemi’nde kompozisyonların Beylikler Dönemi’nde uygulaması olmasıyla önemlidir. Taşkın Paşa Camii arslan başlı, Karaman Arapzade Camii ejder başlı çörtenlerinin, Anadolu Selçuklu Dönemi’nin figürlü çörten geleneğinin Beylikler Dönemi’nde devamı olduğu söylenebilir. Karaman Hatuniye Medresesi portalindeki güvercin ise kompozisyon olarak, vücudun cepheden, başın ise profilden gösterilmesi, yelpaze kuyruğun bacakları arasından aşağı sarkması vb. özellikleri ile Anadolu Selçuklu Dönemi’nin çift başlı kartal kompozisyonunun güvercine yansıması olarak görünmektedir. Bu özellikler, Anadolu Selçuklu figür geleneğinin Beylikler Dönemi’nde de devam ederek beyliklerle birlikte sona erdiğini göstermektedir.

Geometrik-bitkisel, bitkisel-diğer, yazı-bitkisel ve geometrik-bitkisel figürlü olmak üzere dört gruba ayrılan karışık kompozisyonlar; Orta Anadolu ve Akdeniz Bölgelerindeki yapılarda yoğun olarak karşımıza çıkarken, Batı Anadolu’da pek görülmemektedir. Bunun ise karışık süslemelerin üzerinde yer aldığı şerit, kuşatma kemeri köşeliği, madalyon,

kabara vb. biçimsel düzenlemelerin Batı Anadolu beyliklerinde kullanılmamasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Beyliklerden Karamanoğulları ile Eretnaoğullarına ait örneklerde görülen karışık süsleme ve kompozisyonlar birbirine portal, eyvan ve mihrap gibi mimari ögeler üzerinde, şerit, madalyon, pano, kemer ve kavsara köşe likleri, sütunce gövdelerinde yer almalarının yanı sıra, Karamanoğullarının Karaman'daki yapıları dışındaki örneklerde üslup ve işçilik olarak da benzemektedir. Bunun nedeni ise, beyliklere ait yapıların birbirine yakın tarihlerde ve yerleşmelerde bulunmaları ile açıklanabilir.

Saruhanoğulları ile Menteşeoğulları Beyliği'ne ait yapılarda karışık süsleme birbirinden ve diğer beyliklerden tamamen farklı kompozisyon özellikleri ve konumlarıyla ayrılmaktadır. Hamitoğulları Beyliği örnekleri ise cephede yoğun olarak yer almaları, madalyon ve panolar içinde bulunmaları ile diğer beyliklere ait örneklerden ayrılmaktadır.

Bitkisel-diğer motiflerden oluşan kompozisyonlar sadece Karamanoğulları ile Hamitoğulları Beyliklerinde yer almaktadır. Fakat gerek işçilik, gerekse üslup olarak birbirine benzememektedir.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'ndeki yapılarda karışık süslemeler şerit, madalyon ve kabaralarda görülürken, Erken Osmanlı döneminde şerit, madalyon ve kabaralar kullanılmadığı için, buna bağlı olarak karışık süsleme de tercih edilmemiş olmalıdır.

Hiçbir gruba sokamadığımız ve Diğer Kompozisyonlar olarak adlandırdığımız kandiller; Eretnaoğulları Beyliği'ne ait yapılarda mahfil korkulukları ile mihrapta tek olarak; Menteşeoğulları Beyliği'ne ait yapılarda pencere ve mihraplarda (pencerelerde tek, mihraplardan birinde iki, diğerinde üç olarak) karşımıza çıkmaktadır. Boyut ve konumları farklı olmamakla birlikte; üçgen kaide, yuvarlak gövde ve üçgen ağızlı olmalarıyla form açısından benzerlikler görülmektedir.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi’nin süsleme türleri arasında yer alan ve hiçbir gruba dahil edemediğimiz için “diğer kompozisyonlar” başlığı altında ele aldığımız kandil motifi de Erken Osmanlı Dönemi’nde, figürlü süslemede olduğu gibi süsleme programına dahil edilmemiştir.

Yazı ise sülüs, kufi ve ma’kılî olarak üç türde karşımıza çıkmaktadır. Sülüs örneklerden zemini boş olanlar Orta Anadolu ve Güney Anadolu Bölgeleri yapılarında, zemini bitkisel bezemeli olanlar ise Batı Anadolu Bölgesi’ndeki yapılarda görülmektedir. Özellikle de mihrap nişleri içindeki örneklerin girift bitkisel bezemeli oluşu dikkat çekicidir. Yine, Selçuklulara ait 1251 tarihli Konya Karatay Medresesi’nde görülen kitabe panosunun çevresini oluşturan bitkisel bezemeli şeritten oluşan kompozisyonun 15. yüzyılda Balat İlyas Bey Camii’nde tekrar ortaya çıkması önemlidir (Fotoğraf 15-16).

Ayrıca, yazının bitkisel çerçeve içine alınması, grift bezemeli zeminde yer alması, bitkisel süslemelerle çevrilmesi Batı Anadolu beyliklerinin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kufi ve Ma’kılî yazı örnekleri de sadece Batı Anadolu beyliklerinden Menteşeoğullarına ait 1394 tarihli Milas Firuz Bey Camii’nde karşımıza çıkmaktadır. Her iki yazının da, portalin üzerindeki sivri kemerli alınlık içinde bitkisel zeminde yer alması dikkat çekicidir (Fotoğraf 17).

Diğer bir grubu oluşturan yazı kompozisyonları ise; diğer süsleme türlerinden farklı olarak Erken Osmanlı Dönemi yapılarında da, Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi yapılarında olduğu gibi yoğun olarak kullanılmıştır. Ancak, Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi’nde yoğun olarak kullanılan sülüsün yerini Erken Osmanlı Dönemi’nde nesih yazı almaya başlamıştır. Anadolu Selçuklu Dönemi’nde yapılarda görülen kufi yazı Beylikler Dönemi’nde görülmemesine karşın, Erken Osmanlı Dönemi yapılarında az da olsa kullanılmıştır.

Sonuç olarak; Beylikler Dönemi’ne ait yapılarda taş süsleme ve programları, kendi içinde olduğu gibi diğer beylikler arasında da farklılıklar göstermektedir.

Beylikler Dönemi’ne ait yapılarda görülen taş süsleme programlarında süslemelerin bulunduğu mimari ögelerden hareketle on yedi grup belirtilmiştir. Gruplardan birinci, dördüncü, altıncı, yedinci, on ikinci, on üçüncü, on dördüncü ve on beşinci gruplar sadece Karamanoğlu Beyliği’ne ait yapılarda; sekizinci ve onyedinci grup sadece Eretnaoğullarına at yapılarda; dokuzuncu grup Aydınoğullarına; onuncu, on birinci ve on altıncı grup Menteşeoğullarına ait yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü grup Karamanoğulları ile Eretnaoğullarına; beşinci grup Karamanoğulları, Eretnaoğulları ve Pamitoğullarına ait yapılarda; ikinci grup ise Karamanoğulları, Eretnaoğulları, Saruhanoğulları ve Hamitoğullarına ait yapılarda görülmektedir.

Yapı sayısı ve türü olarak en çok örneğe sahip Karamanoğulları Beyliği, süsleme proğramında da on bir farklı grupla ilk sırada yer almaktadır. Gruplar birbirinden farklı olduğu gibi, aynı grup içinde yer alan örnekler bile program olarak birbirine çok benzememektedir. Bu da, her yapı için ayrı bir programın yapılmış olabileceği ile açılanabilir. Hatta aynı yapının dışta ve içteki farklı mimari ögeleri üzerindeki programlarda da farklılıklar görülmektedir. Bunlardan sadece Aksaray Zinciriye Medresesi ile Niğde Ak Medrese örneklerinde dış ve içteki süsleme programlarında benzerlikler görülmektedir.

Karamanoğullarına ait 14. yüzyıl ile 15. yüzyıl örnekleri farklıdır. Hatta düzenlemelerdeki farklılık yakın konumdaki şehirler arasındaki yapılarda da dikkati çekmektedir. Aksaray ve Ermenek yapılarında geometrik süslemede, Karaman yapılarında ise bitkisel süslemede yoğunluk görülmektedir. Yine teknik olarak da Karaman yapılarında yüksek

kabartma, diğer yerleşimlerdeki yapılarda yüzeysel alçak kabartma görülmektedir. 15. yüzyıl yapılarında Konya örneklerinde şeritler üzerinde geometrik süsleme, Karaman örneklerinde ise kemer köşeliklerinde bitkisel süsleme yer almaktadır.

Eretnaoğullarına ait yapılardaki taş süsleme ve programlarında; yoğun olarak şerit, kaval silme ve sütunce gövdelerinde, bitkiselden daha çok geometrik ve karışık süslemelere yer verilmesi ilginçtir. Yine yapılarda süslemelerin yer aldığı portal, pencere, eyvan ve mihrap vb. mimari ögelerin hiç boş yer bırakılmadan doludrulması ve şerit sayısındaki artış dikkati çekmektedir. Ayrıca, figürlü süslemenin de en yoğun görüldüğü beyliktir. Figürlü süslemelerde; yer aldıkları biçimsel düzenlemeler ve üslup olarak Selçuklu geleneğini devam ettiren son örnekler olmasıyla da önemlidir.

Saruhanoğullarında taş süslemenin tek örnekte görülmesi dikkat çekicidir. Bu örnekte (1366 tarihli Manisa Ulu Camii) süsleme programı, şerit, pano vb. düzenlemelerden çok, düz ve içbükey silmelerden oluşan sade bir düzenleme göstermektedir. Süsleme olarak ise; geometrik ve karışık süsleme türlerinin uygulanması, bunların da sadece portal nişi içinde belli bölümlerde birbirinden uzak konumda bulunması sade düzenleme anlayışını göstermektedir.

Aydınoğullarında da tek örnekte (1374 tarihli Selçuk İsa Bey Camii) taş süsleme ile karşılaşmaktayız. Yapıda süslemelerden çok, cephe düzenlemeleri dikkat çekicidir. Cephede özellikle giriş (batı) cephesine önem verilmiştir. Bu nedenle bu cephe diğerlerinden daha yüksek tutulmuş, portal daralıp uzayan iki kademeli kavsaralı, pencereler ise çift katlı olarak düzenlenmiştir. Yine hem portal hem de cephelerdeki pencerelerin farklı düzenlemeleri nedeniyle yenilik arayışları ve ilk denemelerinin görülmesi açısından da önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, ilk taş süslemeli tavanın

burada görülmesi de bu görüşümüzü desteklemektedir. Yine, yapının portal ve pencerelerinde görülen Suriye-Zengi etkilerini de, mimarının Şamlı olmasına bağlamak uygun olacaktır.

Menteşeoğullarına ait yapılarda da bu yeni deneme ve düzenlemeler devam etmektedir. Her yapıda ayrı portal düzenlemesi, şerit, süslemeli gövdeli ve başlıklı sütunceler ile kavsaraların bulunmaması süsleme programlarına etki etmiş, programlar sadeleşerek süslemeler belli bölümlerde toplanmıştır. Bir külliyenin parçası olması, ya da son cemaat yeri kullanımı vb. nedenlerle portal ikinci planda önemsenmiş, süslemeler içte mihraplara kaymıştır. Yine giriş cephesinin dışında tüm cephelerin programı katılmasının, süsleme programındaki yeni arayışların vedenemelerin en önemli kanıtı olduğunu düşünmekteyiz.

Hamidoğullarına ait yapılarda, biçimsel düzenlemeler ile süsleme türleri Orta Anadolu beylikleriyle aynıdır. Ancak, Korkuteli Alâeddin Camii portali gerek düzenleme, gerekse kompozisyonları açısından farklıdır ve diğer örneklerden ayrılmaktadır.

Beylikler Dönemi'ndeki yapılarda görülen süsleme programlarında banilerin etkilerinden söz etmenin, süsleme programlarının birbirine benzememeleri ve farklı oluşları nedeniyle mümkün olmadığı söylenebilir. Bu etkileri belirlemek için elimizdeki çok fazla veri olmaması, kesin şeyler söylemeyi engellemektedir. Ancak, çalışmamızın kapsamına giren eserlere baktığımızda, özellikle emir ya da beylerin yani üst düzeydeki yönetici ve saray çevresine mensup kişilerin yaptırdığı yapıların boyut olarak büyük oluşu, dışta ve içte yoğun süslemeye sahip oluşları; edebiyatçı, tarikat ehli ve din adamları tarafından inşa ettirilen yapıların ise diğerlerinden daha sade ve süslemelerin üzerinde yer aldığı mimari ögelerin farklı konumları, süsleme programlarının sadeliği vb. özelliklerden hareketle yapılardaki süsleme programlarında yukarıdan aşağıya doğru, yoğunluktan sadeliğe bir

hiyerarşinin olduğu ileri sürülebilir. Bundan hareketle de banilerin etkisinden söz edilebilir.

Ayrıca, aynı kişi tarafından aynı yıllarda yaptırılan bazı eserler arasındaki farklılık, programlamada banilerin yanı sıra diğer bazı kişilerin de (mimar vb.) etkilerinin olduğunu göstermektedir. Bunu kesin olarak söylemek oldukça güçtür. Çünkü Beylikler Dönemi'ne ait yapıların çoğunun mimarı bilinmemekte, bilinenlerin ise tek yapı bazında kalmaları bize değerlendirme fırsatı vermediği için kesin yorumlar getirmemizi engellemektedir. Sadece, Selçuk İsa Bey Camii'nde görülen Suriye-Zengi etkilerinden hareketle mimarının da

Şamlı olması nedeniyle programlamada banisinin yanı sıra mimarının da rol oynadığı ileri sürülebilir.

Son olarak; Orta Anadolu Beylikleri, gerek süslemelerin yer aldığı mimari ögeler, gerekse süsleme türleri, kompozisyonları ve giriş cephesi düzenlemeleri ile Anadolu Selçuklu taş süsleme geleneğini 14. yüzyılın sonuna kadar devam ettirmektedir. 15. yüzyılda ise, bazı denemelerle yaratılan farklılıklar göze çarpsa da, buradaki beylikler Anadolu Selçuklu Devleti toprakları üzerinde kurulmuş olmaları nedeniyle bu gelenekten kopamamışlardır.

Akdeniz Bölgesi'ndeki erken örnekler Anadolu Selçuklu örneklerine benzerken, daha geç örneklerde değişiklikler görülmektedir.

Yapı türü, mimari ögeler, biçimsel düzenlemeler, süsleme tür ve kompozisyonları açısından Anadolu Selçuklu ile Karamanoğulları ve Eretnaoğulları Beylikleri arasındaki benzerliklerin, Erken Osmanlı ile Aydınoğulları ve Menteşeoğulları Beylikleri arasında görülmesi dikkati çekmektedir. Bunda da Karamanoğulları ve Eretnaoğullarının hâkim oldukları bölgelerin daha önce Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliği altında olması, bu çevrelerde Anadolu Selçuklu Dönemi'nden itibaren

yoğun olarak taş süslemelerin görülmesi ve sanatçıların Anadolu Selçuklu Dönemi'nden itibaren usta-çırak ilişkisiyle Beylikler Dönemi'ne taşınmış olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Batı Anadolu beyliklerinin hem bölgesel hem de diğer açılardan Anadolu Selçuklu etkilerinden uzakta kalmaları ve çevre ile ilişkileri (askeri, ticari, kültür-sanat), Anadolu Selçuklu geleneğinden farklı olarak yeni denemelere daha açık ve yatkın olmalarını sağlamıştır. Bu nedenle Anadolu Selçuklu yerine Erken Osmanlı örnekleriyle; malzeme-teknik, süslemelerin konumu ve biçimsel düzenlemeleri, süsleme tür ve kompozisyonları ile süsleme programları açısından benzerlik gösterdikleri söylenebilir.

Batı Anadolu beylikleri bunların dışında cephe, portal, pencere, tavan, saçak, mihrap vb. mimari ögelerde yaptıkları denemelerle; gerek malzeme, gerekse süsleme programlarında Anadolu Selçuklu geleneği ve üslubundan ayrılarak, Erken Osmanlı sanatına geçişi sağlayacak bir "geçiş üslubu" yaratmışlardır. Figürlü ve karışık süslemenin bir örnek dışında kullanılmaması, cephe düzenlemelerinde giriş cephesinin dışında tüm cephelerin süsleme programına dahil edilmesi de bu geçiş üslubunun bir parçasını oluşturmaktadır.

Bu nedenle de Anadolu-Türk mimari süslemesindeki gelişim ve süreklilik; Anadolu Selçuklu-Orta Anadolu Beylikleri (Karamanoğulları-Eretnaoğulları), Batı Anadolu Beylikleri (Aydınoğulları-Menteşeoğulları) Erken Osmanlı Dönemi olarak izlenerek değerlendirilmelidir kanısındayız.

1 H. Örcün Barışta, "Zincirkıran Mehmet Bey Türbesi Süslemeleri Üzerine", 5. Antalya Selçuklu Semineri Bildiriler, Antalya 1995, s. 141-155.

2 S. Ögel, "Bir Selçuklu Portalleri Grubu ve Karaman'daki Hatuniye Medresesi Portali", Yıllık Araştırmalar Dergisi, II (1958) s. 115-128; R. H.

Ünal, Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar, İzmir 1982, s. 26, 42, 65.; M. Özkarcı, Niğde'de Türk Mimari Eserleri, Erzurum 1996, s. 128-130.

3 B. Karamağaralı, "İç İçe Daire Motifinin Mahiyeti Hakkında", Sanat tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 257-258.

4 Y. Demiralp, Akşehir ve Köylerinde Türk Anıtları, Ankara 1996, s. 81-82.

5 S. K. Ertuğrul, "Etkileşim Sahası İçinde Selçuk İsa Bey Camii", Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu Bildiriler, Ankara 25-27 Kasım 1998, Ankara 2000, s. 158-163.

6 Y. Demiralp, a.g.e., s. 258-260.

7 A. Durukan, Balat İlyas Bey Camii, Ankara 1988, s. 12-14; M. Görür, "Balat İlyas Bey Camii Cephe Düzenlemesi ve Pencere Süslemeleri", V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 19-20 Nisan 2001, Ankara 2001, s. 253.

8 Y. Özbek, "Doğu-Batı Kavşağında Bir Osmanlı Yapısı: Milas Firuz Bey Zaviyesi", Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazıları, Kayseri 2001, s. 397-405.

9 M. Sözen, Anadolu Medreseleri. Selçuklu ve Beylikler Devri, I, istanbul 1970, s. 34-39, 179-182, 140-144, 194-201.

10 M. Özkarcı, a.g.e., s. 56-58.

11 Ş. Yetkin, "Bazı Selçuklu ve Beylikler Devri Taş Süslemelerindeki Figürlü Plastikle İlgili İkonografik Yorumlar", Sanat tarihinde İkonografik Araştırmalar. Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 597-98.

12 Y. Demiriz, Osmanlı Mimarisinde Süsleme, I, Erken Devir (1300-1453), İstanbul 1979, s. 627-28; Y. Özbek, a. g. m., s. 405-408.

13 M. Görür, a.g.b., s. 253-261.

14 Y. Demiriz, a.g.e., s. 331-350.

15 S. Ögel, a. g. m., s. 115-128.

16 Y. Demiriz, a.g.e., s. 331-377; Y. Özbek, a. g. m., s. 406-409.

17 Ş. Yetkin, a.g.b., s. 597-598.

Beylikler Dönemi Mimarisinde Figürlü Süsleme / Dr. Muhammet Görür [s.55-61]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anadolu Taş süslemesinde oldukça zengin bir alan olan figürlü süsleme, hem süsleme hem de ikonografi araştırmalar için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Anadoluda'ki çeşitli kültürler ile, Anadolu dışı sanatın biçimlendirdiği, özellikle Orta Asya inançlarının yoğunluk kazandığı bir anlam zenginliği ve girift semboller dünyası ortaya çıkmaktadır. Orta Asya'da insan ve hayvan figürleri daima sembolik amaçlarla işlenmiş ve atlı göçebe kültürünün Şamanizme bağlı inanç dünyasının kozmolojik, astrolojik ve mitolojik simgeleri olmuştur. Avrasya göçebe kültürünün sentezi olan hayvan üslubu, Selçuklular'da halen yaşayan göçebe ruha aksetmiştir. 10. yüzyıldan itibaren kitle halinde İslâmiyet'i kabul etmeye başlayan Oğuzlar'da Şaman kültürünün etkileri büyüktü. Bu nedenle Müslüman olan Türklerde Şamanizm geleneklerinin çoğu, günümüze kadar süre gelmiştir.

8. yüzyılda antik ve Sasani sanatı etkisi altında Emevi saraylarını süsleyen çeşitli heykel, insan ve hayvan figürlü süsleme, İslâm sanatında daha sonra çok gelişecek olan ikonografik programı ortaya koymaktadır. Zengin figürlerin 9. yüzyıldan sonra Abbasilerle başlayarak daha çok el sanatlarının süsleyici öğeleri olduğu görülmektedir. Bu figürlerde Türk ve Orta Asya üslubu diyebileceğimiz yeni bir üslubun etkileri dikkati çekmeye başlar. Abbasilerin 9. yüzyılda Orta Asya'dan getirttikleri Türk askerleri için Bağdat'ın kuzeyinde kurulan "Samara şehri" yeni üslubun öncüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu üslub, özellikle 12.-13. yüzyıl Büyük Selçuklu sanatına ait örneklerde karşımıza çıkmaktadır. Sarayla ilgili av, dans,

müzisyenler, taht sahneleri ve saray ileri gelenleri, muhafızlar, hizmetkarlar, İran Edebiyatı'ndan alınan aşk ve kahramanlık konuları, gezegen burç tasvirleri, sfenks, siren, çift başlı kartal, ejder vb. fantastik yaratıklar, tavus, arslan, kartal vb. sembolik hayvanlar İslâm dünyasının yarattığı belirli bir ikonografik programla, hatta belirli bir şema ile ahşap, seramik, metal, fildişi vb. el sanatlarının farklı dallarında ana süsleme öğesi olmuşlardır. Saray ve çevresine ait bu kullanım eşyalarına paralel sahnelerin bazen Gazne ve İran bölgesi Büyük Selçuklu ve İlhanlı saraylarında olduğu gibi, mimaride de süsleme olarak kullanıldığını görüyoruz. Bazı üslup ve ayrıntıdaki farklılıklara rağmen konu programındaki beraberlik, antik ve Sasani dünyasından uzaklaşarak, daha çok Orta Asya'dan gelen göçebe el sanatı (Avrasya) üslubunun etkileri, 9.-14. yüzyıllar arası İslâm dünyasında Türkistan'dan İspanya'ya kadar uzanan çok geniş bir alanda kendini hissettirmektedir. Anadolu Selçuklu figür üslubunu etkileyen Avrasya figür üslubunun kökü M.Ö. 7. yüzyıldan başlatılan ve genellikle İskit adı altında toplanan, çeşitli Türk göçebelerinin sanatına dayanmaktadır. Karadeniz'den Çin'e, Altaylar'dan Kuzey Sibirya'ya kadar uzanan çok geniş bir alanda karşımıza çıkan Avrasya sanatı, göçebe oluşları nedeniyle büyük üslup birliği gösterir. Hun Devleti (M.Ö. 3.-M.S. 3. yüzyıl), İdil (Volga) ve Tuna Hunları (9.-10. yüzyıl), Karluk'lar (10.-11. yüzyıl) İslâm öncesinde Avrasya hayvan üslubunu devam ettiren Türk devletleridir. Silahlarda, av araçlarında, tekstilde, at koşum takımlarında, çadırlarda en çok görülen süslemeler; maskeler, yırtıcı kuşlar, arslan, kaplan, geyik, kurt, ejder, hayali hayvanlar ve hayvan mücadele sahneleri olmuştur. Şaman dini, büyü ve tılsım bu figür sanatının besleyen ana kaynaklardır. Avrasya figürlü süsleme sanatını bütün bölge ve dönemlerde devam eden ortak özellikleri; stilizasyona gidiş, uzuvları geometrikleştirerek deforme etmek, spiraller ve düğümlerle süslemek, gövdede süsleyici beneklere yer vermek, "S" şeklinde

kıvrılmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Figürler gerçeklikten uzaklaşarak dekoratif bir karakter kazanırlar. Genellikle bir hayvanın diğer bir hayvanla veya başka bir hayvana ait parçalarla birleştiği görülür. Hayvan ve insan figürlerinin bitkisel süsleme içine karıştırlması da yine bitkisel süsleme ve figürü süsleme birleşiminin başlangıcını Orta Asya'ya götürmektedir. Bu özellikler daha sonra Anadolu Selçuklu figür dünyasında kendini hissettirmektedir. Avrasya göçebe sanatında madeni, ahşap ve diğer el sanatı eserlerinde görülen "Eğri kesim" tekniği adını alan teknikte bazı örneklerde, Anadolu Selçuklu figürlü süsleme örneklerinde de uygulanmıştır. İslâm dünyasında el sanatlarında yoğun olarak yer alan figürlü süsleme, Anadolu'da sivil ve dini mimariye aktarılmıştır. El sanatı örnekleri ise daha sınırlı kullanılmıştır.1

Anadolu Selçukluları Kösedağ Savaşı'ndan (1243) sonra siyasi üstünlüğünü kaybedip Moğollar'ın hâkimiyeti altına girince, mimari eserlerde Şaman kültüyle ilgili sembollere dayanan figürlü kabartmaların çoğaldığı görülür.2

13. yüzyılın sonunda Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte 14.-15. yüzyıllarda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kurulan beylikler, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girene kadar kendi bölgelerinde kültür ve imar faaliyetlerinde bulunarak Beylikler Dönemi sanatını oluşturmuşlardır.

Beylikler dönemi süslemesinde çok yoğun görülmese de, figürlü süsleme gerek düzenleme, gerekse kompozisyon olarak Orta Anadolu'daki örneklerde Anadolu Selçuklu etkilerini sürdürmüştür. Beylikler dönemine ait 1300-1453 yıllarına tarihlenen yedi yapıda portal, kapı, eyvan ve çörtenlerde, şerit, pano ve kemer köşelikleri ile kemerlerde görülen figürler, I- Doğada bulunan hayvanlar (arslan, at, balık, boğa, fil, güvercin, kaz, kuş, oğlak, tavus kuşu ve tavşan) ve II- Hayali hayvanlar (çift başlı kuş -kartal-,

ejder) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Her iki grup da kendi içinde; sadece figürün başından oluşan ve tüm vücuttan oluşan örnekler olarak iki gruba ayrılmaktadır.

Doğada Bulunan Hayvan Tasvirleri

Sadece Figürün Başından Oluşan Örnekler

Arslan; Niğde Sungur Bey Camii eyvanındaki şeritlerde üstten dördüncüsünde (Fotoğraf 1), kıvrık daldan çıkan arslan başı profilden gösterilmiştir. Açık ağızlı ve çekik gözlü arslanların başlarının üzerinde sivri kulakları ile boyunlarında yeleleri tasvir edilmiştir. Boynuyla yapıya birleşen, cepheden verilen başlı, köşeli oval yüzlü, dolgun yanaklı, patlak çekik gözlü, ince uzun burunlu, açık ağızlı, başın iki yanında birer kulağı bulunan arslan figürü, Taşkın Paşa Camii'nin batı cephesindeki çörtenlerde (Fotoğraf 2) görülür.

At; uzun çeneli, çekik gözlü, gemini ağzına almış, boynunda çizgilerle yeleleri belirtilmiş profilden gösterilen at başı tasviri; sadece Eretnaoğlu yapısı olan Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanında kuzey duvardaki şeritlerde (Fotoğraf 3'de üstten beşinci) karşımıza çıkar.

Boğa; kıvrık daldan çıkan hafif açık ağızlı, çekik gözlü, başının üzerinde hilâl biçimli boynuzları ile kulakları profilden gösterilen boğa başı tasviri; yine yalnızca Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanı kuzey ve güney (Fotoğraf 4'te üstten birinci) duvarlarındaki şeritlerde yer alır.

Fil; yalnızca Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanındaki şeritlerde, kıvrık daldan çıkan fil, kıvrık hortumu ve uzun sivri dişiyle (Fotoğraf 5'te üstten birinci) betimlenmiştir.

Oğlak; hafif açık ağzı, uzun çenesi, sakalları, çekik gözlü başının üzerindeki uzun boynuzuyla tasvir edilen oğlak başı; yine yalnızca Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanının kuzey duvarındaki şeritte (Fotoğraf 6'da üstten birincisi) görülür.

Tüm Vücuttan Oluşan Örnekler

Arslan; Eretnaoğlu ve Menteşeoğlu beyliklerine ait birer örneğinde de çift olarak gösterilmiştir. Turhal Gümüştop Zaviyesi kapısındaki tasvirlerin her ikisi de ayakta ve hareket halinde, kuzeydekinin başı geriye dönük, güneydeki ileriye bakan figürlerin kuyrukları rumi biçiminde sonlanır (Fotoğraf 7). Her iki figürün de kuyruk uçları ve başları tahribat nedeniyle belirlenememektedir. Peçin Ahmet Gazi Medresesi ana eyvan kemeri köşeliklerindeki arslan figürleri de karşılıklı olarak yerleştirilmiştir. Fakat diğer örneklerden farklı olarak, bunlar arka kısımları üzerine oturmakta ve birer sancak tutmaktadırlar (Fotoğraf 8). Örnekler diğerlerinden daha büyüktür. Fakat, batıdaki arslanın tuttuğu sancak üzerindeki küçük arslan figürü, ön ayaklarından biri havada, diğeri dizden kırık, arka ayaklarından biri önde ve diğeri arkada hareket halinde, küçük kulakları, hafif açık ağzı, kuyruğunun sırtının üzerinde ortada bitmesi ve küçük olmasıyla, Turhal Gümüştop Zaviyesi kapısındakilere benzemektedir.

Kuşlar; kendi içinde güvercin, kaz, tavus kuşu ile isimleri belirlenemeyen kuş figürleri olmak üzere dört türde karşımıza çıkmaktadır.

Güvercin; yalnızca Karamanoğlu Beyliği yapısı olan Karaman Hatuniye Medresesi portal kavsarasındaki mukarnasların sekizinci sırasında ortada yer alan güvercin figürü, başı profilden gösterilmiş, iki yana açık ayaklarının arasında yelpaze biçiminde kuyruğu, oval gövdesinin iki yanında açık kanatları ve gövdesi üzerindeki başı ile tasvir edilmiştir (Fotoğraf 9).

Kaz; yine yalnızca Karamanoğlu eseri olan Konya-Meram Hasbey Hamamı kapı kemerinin ortasındaki kartuş içinde (Fotoğraf 10), "S" biçiminde iki kaz figürünün boyunlarının çapraz kesiştiği ve gaga gagaya gösterilmiş kazların başları, sivri gagaları, yuvarlak gözleri ve tüyleri çizgilerle belirtilmeye çalışılmıştır. Gövdelerinden çıkan rumi biçiminde

kanatları olan figürlerin gövdelerinin alt kısmından çıkan kuyrukları birleşerek yelpaze biçiminde sonlanır. (Fotoğraf 11)

Tavus Kuşu; Eretnaoğlu Beyliği'ne ait tek örneği olan Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanının kuzey duvarındaki şeritlerden üsttekinin ortasında, kıvrık dallara ayaklarıyla tutunan dikey yerleştirilmiş iki tavus kuşu görülür (Fotoğraf 12). Uzun kanatları ve kuyrukları çizgilerle belirtilmeye çalışılmıştır. Gövdelerinin üzerinde ince uzun boyun, tepelerinde ibikleriyle ve sivri gagalarıyla küçük başları yer alır.

Türleri Belirlenemeyen Kuş Figürleri; yine yalnızca Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanının güney (Fotoğraf 13) ve kuzey (Fotoğraf 14) duvarlarındaki şeritlerin üst köşelerinde, profilden gösterilen kuşlar kıvrık dallara basmaktadırlar. Oval gövdelerinin üst kısımlarında çizgilerle belirtilmiş kanatları, gövdenin arkasından çıkan kuyrukları ile gövdenin üzerinde hafif açık gagalı, küçük yuvarlak gözlü ve tepelerinde ibik ve tüyler yer alan başları dikkati çeker.

Tavşan; kıvrık daldan çıkan ön ve arka ayakları üzerine oturan tavşan figürünün alt kısmı tahrip olmuştur. Bugün sadece oval başı üzerinde sivri uzun iki kulağı görülür. Bu tasvir, Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanının güney duvarındaki şeritlerden batıdaki dikey parça üzerinde yer alır (Fotoğraf 15'da üstten dördüncü figür).

Balık; Eretnaoğlu ve Karamanoğlu beyliklerine ait birer örnekle temsil edilir. Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanının güney duvarındaki şeritlerden doğu üst köşeden ikinci figür olan balık (Fotoğraf 16) kıvrık dalın ucunda tasvir edilmiştir. Solungaç ve yüzgeçleri üçgenlerle belirtilmiş, pulsuz, küçük ve tek olarak gösterilmiştir. Konya Meram Hasbey Hamamı kapı kemeri üzerindeki balıklar (Fotoğraf 17), kaz figürlerinin başının çevresinde spiral yapmaları, başlarının aşağıda oluşu, açık ağızları, pulları

ve yüzgeçsiz oluşlarıyla Niğde Sungur Bey Camii'ndeki örnekten ayrılmaktadırlar.

Hayali Hayvanlar

Sadece Figürün Başından Oluşan Örnekler

Ejder; Eretnaoğlu ve Karamanoğlu beyliklerine ait birer örnekte karşımıza çıkar. Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanının kuzey duvarının doğusundaki panoyu kuşatan şeritlerden doğudaki dikey şeridin kesişmesinden sonraki ikinci figür olan ejder (Fotoğraf 17), kıvrık daldan dışa taşan ve helezoni şekilde kıvrılan açık ağızlı, çatal dilli ve sivri kulaklı olarak tasvir edilmiştir. Figürün üst çenesi üzerinde çizgilerle belirtilmeye çalışılan burun, açık ağızda alt ve üst çenede görülen dişler, çekik gözler, sivri uzun kulaklar, kıvrık dal ile baş arasında bilezik biçiminde boyundan çıkan yüzgeç biçiminde kanat görülür. Karaman Arapzade Camii batı cephesindeki ejder biçimindeki çörten ise (Fotoğraf 18), diğerinden farklı olarak üç boyutlu olarak gösterilmiştir. Boynuyla yapıya bitişen baş ile boyun arasında kabaca işlenmiş bilezik biçiminde pullar, ağza doğru incelen baş, damla biçiminde pullarla yapılmış çekik göz, üst dudağı yukarı kıvrılarak volütle sonlanan açık ağızda sivri dişleri görülür. Çenesinin altında pullarının işlenmiş olmasıyla diğerlerinden ayrılır.

Vücudunun Tümü Gösterilenler

Çift Başlı Kuş (Kartal); yalnızca Eretnaoğlu eseri olan Niğde Sungur Bey Camii kuzey giriş kapısının üzerindeki geniş şeridin ortasında yer alan kare pano içindeki sekiz dilimli madalyon içinde (Fotoğraf 19), dört köşeye birer palmet işlenmiş, başlarda sivri kulaklar, kıvrık gaga görülür. Boyunlar ters kalp (yürek) meydana getirecek şekilde birbirine düğümlenmiştir. Kanatlar açıktır. Kuyruk yelpaze şeklindedir ve gövdeye hilâl motifi ile bağlanmıştır. Bu çift başlı kartal, sungur da olabilir ve büyük ihtimalle camiye Sungur Bey'in arması olarak yerleştirilmiştir (Öney 1972: 151-152;

Ünal 1982: 106; Roux 1992: 88). Figürün kanatları ve kuyruğunun tüyleri çizgisel olarak verilmeye çalışılmıştır. Uzun boyunlarının ucunda yer alan başları, küçük gözleri, açık ağızlardan çıkan dilleri ile başlarının üzerinde kulakları ve ibikleri görülür. Ters yürek biçimindeki boyunların üzerinde eksende bir palmet yer alır.

İkonografik olarak baktığımızda; arslan figürü genellikle güneşin, aydınlığın, gücün ve üstünlüğün simgesidir. Gücün simgesi olması dolayısıyla hükümdarların işareti olmuştur. Ayrıca koruyucu özelliğiyle de dikkati çekmektedir. Arslan motifinin bu özellikleri hemen hemen her kültür çevresinde karşımıza çıkar.3 Arslan, altını ve güneşi, her nesnede mevcut olan hareketlilik, yönelme ve yaratıcılık ilkesini temsil ettiği için tasavvufi inançlarda tefekküre karşı hareketi simgelemektedir.4

Boğa, genellikle tavşan ve diğer boynuzlu hayvanlar gibi karanlığın ve ayın simgesi olarak ele alınmakla birlikte farklı biçimde gücü de simgelediği bilinmektedir. Ayrıca burç ve gezegen tasvirlerinde de karşımıza çıkmaktadır.5

Geyik, daha çok Asya'daki çok tanrılı inançlarla ve tasavvufla ilişkili bir figürdür ve yol gösterici özelliğinden dolayı kutsal bir hayvan olarak kabul edilmektedir. İnsandan daha hızlı ve güçlü oluşu nedeniyle büyülü güçleri üzerinde toplamasına yol açmıştır. Geyik güçlü ve yırtıcı bir hayvan olmadığı için, insanların daha çok manevi dünyasında yer almıştır. Bu nedenle de geyik figürü, din adamlarının özellikle de dervişlerin kutsal hayvanı olarak önem kazanmıştır.6

Çift başlı kartal, Orta Asya ile ilişkili bir motif olmakla birlikte, tek ve çift başlı olarak değişik çevrelerde ortaya çıkar. Koruyucu ruh ve güç simgesi olarak görülür.7 Güç simgesi olma özelliği, çift başlı kartalın Artuklu ve Selçuklu sultanlarının simgesi olarak kullanılmasına yol açmıştır.

Balık, her dönemde genellikle sayısız yumurtaları ve suda yaşaması nedeniyle bolluk, bereket, kısmet aydınlık ve canlılık vb. sembolik anlamlarının yanı sıra, burç ve Türk takvim hayvanı olarak karşımıza çıkmaktadır.8

Fil, gücü, kuvveti ve yüceliği sembolize etmektedir.

Ejder, Türk sanatında takvim hayvanı olmasının yanı sıra bolluk, bereket, ahenk, hareket, kainat, gökyüzü, iyilik, kötülük, karanlık, su, yağmur, güneş vb. sembolik anlamlara sahiptir.9

Karamanoğulları, Eretnaoğulları ve Menteşeoğullarına ait üçü cami, ikisi medrese, biri zaviye, biri de hamam olmak üzere dört değişik türde yedi yapıda figürlü süsleme görülmektedir.

Karamanoğulları Beyliği'ne ait cami, medrese ve hamam olmak üzere üç farklı türdeki yapıda cephe (çörten), portal (mukarnas yüzeyinde), kapı (kemer yüzeyinde) üzerinde; doğada görülen ve tüm vücuttan oluşanlar güvercin, kaz, balık ile hayali hayvanlar ve sadece figürün başından oluşan ejder olmak üzere, iki grupta dört figür yer almaktadır.

Eretnaoğulları Beyliği'ne ait iki cami ve bir zaviye olmak üzere iki türde üç yapıda cephe (çörten), portal, (pano içinde), eyvan (şeritler içinde) üzerinde; doğada görülen ve sadece figürün başından oluşan (arslan, at, boğa, balık, fil, oğlak); tüm vücudu gösterilen (arslan, kuş-tavus kuşu, ismi ve cinsi belirlenemeyen kuşlar-balık, tavşan) ile hayali hayvanlar ve sadece figürün başından oluşan (ejder); ile tüm vücudu gösterilen (çift başlı kuş-kartal) olmak üzere iki grupta ondört figür bulunmaktadır.

Menteşeoğulları Beyliği'ne ait bir yapıda, eyvan kemer köşeliklerindeki panoların içinde, doğada görülen ve tüm vücudu gösterilen figürler grubuna giren birer arslan figürü yer almaktadır.

Saruhanoğulları, Aydınoğulları ve Hamidoğulları beyliklerine ait örneklerde figür görülmemektedir.

Beylikler dönemine ait örneklerde görülen figürler, herşeyden önce bulundukları yerler ve biçimsel düzenlemelerle birbirinden ayrılmaktadır. Sadece Karamanoğullarından ejder, Eretnaoğulları'ndan ise arslan figürü çörten üzerinde yer almalarıyla; Eretnaoğullarından çift başlı kuş ile Menteşeoğullarından arslan figürleri ise pano içinde bulunmalarıyla benzerlik göstermektedir. Bunların dışında, birbirine konum ve biçimsel düzenlemeler ile üslupsal olarak benzememektedir.

Eretnaoğulları örneklerinden Niğde Sungur Bey Camii giriş eyvanında yer alan örnekler, bir şeritte yer almaları ve kıvrık daldan çıkmaları gibi özellikleriyle, Menteşeoğulları'na ait bir örnekse (Peçin Ahmet Gazi Medresesi ana eyvan kemer köşeliklerinde) arslan figürlerinin arka kısımlarının üzerine oturmaları ve ellerinde sancak tutmaları; yine Eretnaoğullarına ait yapılardan birinde (Turhal Gümüştop Zaviyesi kapısında) arslan figürleri kapının iki yanında ve hareket eder durumda olmalarıyla diğer örneklerden ayrılmaktadırlar. Karamanoğullarına ait bir örnekteki (Karaman Arapzade Camii'nde çörtenlerde) ejder figürü, üslup ve işçiliğinin kabalığıyla diğer örneklerden ayrılmaktadır. Bu tür farklılıkların nedenini, yapılardaki tarih farkı ile açıklamak uygun olabilir.

Figürlü kompozisyonlardan, doğada bulunan hayvan tasvirlerinden, sadece figürün başından oluşanlardan arslan, boğa, fil, oğlak; tüm vücudu tasvir edilenlerden, türleri ve isimleri belirlenemeyen kuşlar; hayali hayvanlardan, sadece figürün başından oluşan ejder figürlerinden ilki, Anadolu Selçuklu dönemine ait yapılarda da görülmektedir.

Anadolu Selçuklu döneminde görülenlerin dışında Beylikler dönemine ait yapılarda yer alanları ise; doğada bulunan hayvan tasvirlerinden sadece, figürün başından oluşanlar, at; tüm vücudu tasvir edilenlerden arslan'ın ikinci çeşitlemesi; kuşlardan güvercin, kaz-balık, tavus kuşu, tavşan; hayali

hayvanlardan sadece figürün başından oluşanlardan ejderin ikinci çeşitlemesi, vücudunun tümü gösterilenlerden ise çift başlı kuş oluşturmaktadır. Erken Osmanlı dönemine ait yapılarda ise figürlü süsleme görülmemektedir.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde taş süslemede önemli bir yere sahip olan figürlü süslemenin, Erken Osmanlı dönemine ait örneklerde yer almaması dikkat çekicidir. Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemine ait figürlü süslemeler üslup, işçilik ve kompozisyon olarak az da olsa farklılık göstermektedir. Sungur Bey Camii'nin doğu taç kapısının yan duvarları pano şeklinde düzenlenerek, bitkisel ve geometrik süslemelere ilaveten, simetrik olarak yerleştirilen çeşitli hayvan figürleriyle süslenmiştir. Orijinalinde her panoda kırkbeş (45) olmak üzere toplam doksan (90) figürün olduğu anlaşılmakta, ancak bunların büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Hayvan başları spiral kıvrık dalların uçlarında ve aralarındaki boşluğu dolduracak şekilde yerleştirilmiştir. Figürlerden kuşlar ve balıklar'ın vücutları tam olarak, diğerlerinin (fil, oğlak, at, panter, antilop, ejder, sıçan, boğa, tavşan, maymun, köpek, arslan, koyun, tavuk ve balık) ise sadece başları betimlenmiştir. Bu figürlerin oniki hayvanlı Türk takviminin bir hatırası olarak, taçkapıyı süslemek amacıyla yapıldığı düşünülebilir. Takvimdeki hayvanların tamamına yakını burada işlendiği görülür. Kuş, fil ve oğlak vb. figürler takvimde olmayan hayvanlardır. Bu takvimin Türkler arasında, İslâmiyetten sonra da yaşaması süphesiz Moğol istilasının bir neticesi olmalıdır.10

İkonografik olarak hayvan başlarının bitki dallarının ucunda yer almasına, 11. yüzyıldan itibaren Büyük Selçukluların dağılmış oldukları bölgelerde rastlanmakta ve kökü Gazneliler vasıtasıyla Hunlara kadar uzanmaktadır. Bitkisel zemin üzerine işlenen çeşitli hayvan figürlerinin en

erken tarihli örneklerinden biri, Gazneliler dönemine ait mermer kapı kanadında (11. yy.) görmekteyiz.11

Anadolu Selçuklu döneminde Karatay Han'ın (1241) çeşme eyvanında, Ak Han'ın (1253) avlu taçkapısında, Bünyan Ulu Camii (1256), Sivas Gök Medrese (1271-72) ve Sivrihisar Alemşah Kümbeti'nin (1327-28) taçkapılarında da bu tip süslemelere yer verilmiştir.12 Bu örneklerde de hayvan figürlerinin bitkisel zeminle kaynaştığı, fakat figür sayısı ve çeşidinin Sungur Bey Camii'nden daha az olduğu görülmektedir. Türk sanatında takvim hayvanı olarak gösterilen figürlerde belli bir prensip gözlenmektedir. Figürler bitkisel kıvrımlardan gelişmiş ve arada bütün ya da 3/4 profilden figürlerde görülmekle birlikte, genelde yalnızca başlar işlenmiştir. Aynı şekilde Emir Saltuk Kümbeti (XII. yüzyılın ortaları),13 Karatay Han ve Ak Han'da hayvanlar tüm gövdeleri ile işlendiği halde Bünyan Ulu Camii, Sivas Gök Medrese, Sungur Bey Camii ve Alemşah Türbesi'nde stilize edilerek sadece başlarıyla verildiği görülmektedir. Anadolu'da camiler içerisinde bu üsluptaki figürlü süslemelere yalnız Bünyan Ulu Camii (1256) ile Sungur Bey Camii'nde rastlamaktayız. Bünyan Ulu Camii'nin taçkapısında kıvrık dallar arasında bir sağa bir sola dönük sıralanmış sadece stilize (grifon ve arslan) motiflerine yer verilirken, Sungur Bey Camii'nde ise tesbit edebildiğimiz kadarıyla onaltı çeşit hayvan figürünün işlendiği görülür. Ayrıca bu yapıda oniki hayvanlı Türk takviminin haricinde de figürlere rastlanılmaktadır. Anadolu Selçuklu mimarisinde ise, takvim hayvanları hiçbir zaman tam olarak işlenmemiş, aynı cins hayvanlar tekrarlanmış veya takvimde bulunmayan hayvanlar programa dahil edilmiştir.

Niğde Sungur Bey Camii (1335) eyvanındaki figürlü süslemeler, bir daldan çıkmaları ile Bünyan Ulu Camii portalindeki figürlere; figür sayısı ve farklı figürlerin yer almasıyla da Kayseri Karatay Han (1230-40)

türbe kapısındaki, Denizli Ak Han (1253) portalindeki ve Sivas Gök Medrese (1271-72) portalindeki figürlerle benzerlik göstermektedir. Bunlardan Sivas Gök Medrese portalindeki figürlere kıvrık daldan çıkmalarının, farklı ve çok sayıda olmalarının yanı sıra işçilik ve üslup olarak da benzemektedir. Turhal Gümüştop Zaviyesi kapısındaki arslan figürleri de, kapının iki yanında yer almaları ve hareket halinde olmaları ile Diyarbakır Kalesi Yedikardeş Burcu'ndaki, Silvan Kalesi'ndeki ve İncir Han'daki arslan figürlerine benzemektedir. Niğde Sungur Bey Camii kuzey portalindeki çift başlı kuş figürü de Anadolu Selçuklu dönemindeki çift başlı kartal kompozisyonunun Beylikler dönemindeki uygulaması olmasıyla önemlidir. Konya-Meram Hasbey Hamamı kapısındaki kaz-balık kompozisyonu hem kompozisyon, hem de üslup olarak tek örnektir. Taşkın Paşa Camii arslan başlı, Karaman Arapzade Camii ejder başlı çörtenlerinin, Anadolu Selçuklu döneminin figürlü çörten geleneğinin Beylikler dönemindeki devamı olduğu söylenebilir. Karaman Hatuniye Medresesi portalindeki güvercin ise kompozisyon olarak, vücudun cepheden, başın ise profilden gösterilmesi, yelpaze kuyruğun bacakların arasından aşağı sarkması vb. özellikleri ile Anadolu Selçuklu döneminin çift başlı kartal kompozisyonunun güvercine yansıması olarak görünmektedir.

Beylikler dönemi taş süslemesinde çok yoğun görülmese de, figürlü süsleme gerek düzenleme, gerekse kompozisyon olarak Orta Anadolu'daki örneklerde Anadolu Selçuklu etkilerini sürdürürken; Batı Anadolu örneklerinden Peçin Ahmet Gazi Medresesi'nde (1375-76) görülen arslanlar biçimsel düzenleme ve kompozisyonu ile diğer örneklerden farklı yeni bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eretnaoğulları örnekleri bir şeritte yer almaları ve kıvrık daldan çıkmaları gibi özellikleriyle, Menteşeoğulları arslan figürleri, arka

kısımlarının üzerine oturmaları ve ellerinde sancak tutmaları; yine Eretnaoğulları arslan figürleri kapının iki yanında ve hareket eder durumda olmalarıyla diğer örneklerden ayrılmaktadırlar. Karamanoğullarındaki ejder figürü, üslup ve işçiliğinin kabalığıyla diğer örneklerden ayrılmaktadır. Bu tür farklılıkların nedenini, yapılardaki tarih farkı ile açıklamak uygun olabilir.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde taş süslemede önemli bir yere sahip olan figürlü süslemenin, Erken Osmanlı dönemine ait örneklerde yer almaması dikkat çekicidir. Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemine ait figürlü süslemeler üslup, işçilik ve kompozisyon olarak az da olsa farklılık göstermektedir. Niğde Sungur Bey Camii (1335) eyvanındaki kuzey portalindeki süslemeler Anadolu Selçuklu dönemindeki kompozisyonların Beylikler dönemindeki uygulaması olmasıyla önemlidir. Taşkın Paşa Camii arslan başlı, Karaman Arapzade Camii ejder başlı çörtenlerinin, Anadolu Selçuklu döneminin figürlü çörten geleneğinin Beylikler dönemindeki devamı olduğu söylenebilir. Karaman Hatuniye Medresesi portalindeki güvercin ise kompozisyon olarak, vücudun cepheden, başın ise profilden gösterilmesi, yelpaze kuyruğun bacakları arasından aşağı sarkması vb. özellikleri ile Anadolu Selçuklu döneminin çift başlı kartal kompozisyonunun güvercine yansıması olarak görünmektedir. Bu özellikler, Anadolu Selçuklu figür geleneğinin Beylikler döneminde de devam ederek beyliklerle birlikte sona erdiğini göstermektedir.

Anadolu Selçuklu döneminde ve İlhanlı döneminde figürlü süslemede yer alan insan ve fnatastik yaratıklardan sfenks, harpi sirenler ile hayvan mücadele sahnelerinin Beylikler döneminde görülmemesi dikkat çekicidir. Bu durumu, S. Mülayim, "14. yüzyıl, avcı göçebe hayat tarzını değiştiren Türklerin Anadolu'da şehir kültürüne geçişlerine tanık olan bir kesittir.

Dede Korkut hikâyelerinin Yunus Emre'nin Tasavvuf dünyasına dönüşmesi, toprak ve bitkiler evreninin daha yakından hissedilmesi, Türkler'in yaban dünya ile ilişkilerini ağır ağır kesmiştir. Yeni hayat tarzı daha ılımlı ve barışçıdır. Şehir kültürünü yaşayan yönetici zümre İslâm ve tasavvufla içli dışlı oldukça, edebiyatta da örnekleri görüldüğü üzere, plastik sanatlarda yeni bir dil hâkim olur. Bundan böyle dekorasyon formlarında yansıtılması gereken nesneler, çiçekler ve yapraklardır. Beylikler devrinde yönünü bulan yeni hayat tarzını ve inanç sistemini hiçbir şey geometrik ve bitkisel formlardan daha iyi ifade edemezdi...Bu bakımdan Anadolu Selçuklu döneminden başlayarak, Beylikler dönemini yaşayan yazı ve geometrik şekiller Osmanlı dönemi sonuna kadar gelişmesi rahatça izlenebilen soyut anlatımlardır"14 şeklinde açıklamaktadır.

Sonuç olarak, bu özelliklerden hareketle Anadolu Selçuklu figür geleneğinin Beylikler döneminde de devam ederek beyliklerle birlikte sona erdiği, ancak figürlü süslemenin sona ermesine rağmen geometrik, bitkisel yazı vb. süslemelerin Osmanlı döneminden günümüze kadar süregeldiği söylenebilir.

1 G. Öney, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ankara 1988, s. 31-32.

2 O.Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara,1965, s. 33, 259; C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, New York, 1968, s. 4, 13; N. Diyarbekirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", Türk Sanat tarihi Araştırma İncelemeleri, II, İstanbul, 1969,s.193; G. Öney, "Anadolu Selçukluları'nda Heykel, figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I (1970), s. 190-191; A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1986, s.207.

3 Meyers, Meyers Lexikon, VII, Leipzig 1927, s. 1225-26; S. Ögel, "Selçuk Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü", Belleten, XXVI/103 (1962)

s. 530; W. Hartner-R. Ettinghausen, "The Conquering Lion, the Life Cyle of a Symbol", Oriens, XVII (1964) s. 161-172; G. Ferguson, Singns and Symbols in Christian Art, New York 1966, s. 21-22; G. Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", Anadolu (Anatolia), XIII (1971), 1, 31-41; A. Durukan, "Ak Han'ın Süsleme Programı", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar. Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 149.

4 L. Bakhtiar, Sufi. Expressions of the Mystic Quest, New York 1987, s. 74)

5 G. Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları", Belleten, XXXIV/133 (1970), s. 92, 98-99)

6 S. Mülayim, "Anadolu'da Hayvan Üslubunun Bir Örneği", Folklor ve Etnografya Araştırmaları, Ankara 1984, s. 334-336.)

7 G. Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 139-172; S. Erdem, "Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 3/8 (1990) s. 72-80.

8 G. Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Balık Figürü (The Fish Motif in Anatolian Seljuk Art)", Sanat Tarihi Yıllığı, II (1968) s. 157.

9 A. Stein, Serndia Detailed Report of Explorations in Central Asia Westernmost Chiono, III, Oxford 1921; G. Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", Belleten, XXXIII/130 (1969) s. 171-216; E. Esin, "Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe'leri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I (1970) s. 161-182; G. İnal, "Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresindeki Yeri", Sanat Tarihi Yıllığı, IV (1971) s. 153-184; M. Önder, "Yeni Bulunan Selçuklu Devri Ejder Figürleri", Kültür ve Sanat, II/4 (1976) s. 12-16; Y. Çoruhlu, Türk

Sanatında Hayvan Sembolizmi, İstanbul 1995, s. 43-72; Y. Çoruhlu, Türk Mitolojisinin ABC'si, İstanbul 1998, s. 141-144.

10 O. Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941, s. 1,25.)

11 A. Bombacı, "Summary Report on the Italian Archeological Mission in Afghanistan. Introduction the Excavations at Ghazni", East and West, 10 (1959), s.3-22, fig.: 11-12; S. Ögel, "Anadolu Selçuklu Sanatının Önemli Bir Kaynağı: Gazne Sanatı", Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 2 (1964), s. 197; G. Öney, a.g.e., s.187 vd.)

12 E. Diez "The Zodiac Reliefs at the Portal of the Gök Medrese in Siwas", Artibus Asiae, XII (1949) s. 99-104; D. Ferrero, "Il Caravanseraglio di Ak Han Presso Denizli" Palladio, III-IV (1959) s.1-16; S. Dilaver, "Bünyan Ulu Camii-Erbaa/Akçaköy (Fidi) Silahtar Ömer Paşa Camii", Sanat Tarihi Yıllığı, II (1968) s.188-189; J.P. Roux, "Lé Decor Animé du Caravanseroul de Karatay en Anatolie", Syria, XLIX (1972), s. 386-392; Ş. Akalın, "Karatay Han'ın Çeşme Eyvanını Kuşatan Hayvan Figürleri ile İlgili Bazı Yorumlar", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, II/5 (1989), s.54-61; A. Durukan, "Ak Han'ın Süsleme Programı", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar: Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 143-160)

13 H. Gündoğdu, "İslâmi Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994), Konya 1995, s. 19-32.)

14 S. Mülayim, "Anadolu Türk Sanatında XIV. Yüzyıl", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 10 (1991) s. 2-14.).

Danişmendlilerde Kültür ve Sanat / Dr. Sefer Solmaz [s.62-71]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Danişmendlilerin kültür ve tarihleri siyasî, tarihlerinden daha fazla karanlık içindedir. Şimdiye kadar sadece siyasî tarihleri yapılan bazı araştırmalarla ortaya konulmaya çalışılmasına rağmen, onların kültür tarihleri ve izledikleri politikalar ile ilgili bir çalışma yapılmış değildir. Bunun en önemli nedeni de kaynak yetersizliğinden dolayıdır. Burada Danişmendlilerin Anadolu'da izledikleri kültürel politikalar ve devlet teşkilatı ile ilgili bir çerçeve çizilecektir.

I. Danişmendlilerin Kültürel Politikaları

A. Danişmendlilerin Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasındaki Rolü

Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da ilk kurulan devletlerden birisi olan Danişmendlilerin (1071-1178) Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında çok önemli rolleri ve hizmetleri vardır.1 Yaklaşık bir asır tarih sahnesinde kalan Danişmendliler, takip ettikleri askerî, siyâsî ve özellikle kültürel politikalarla Anadolu Türk tarihinde önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Devletin yıkılışından sonra bile, uzun asırlar Anadolu'da onlardan kalan kültürel geleneğin Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde devam etmiştir. Bu durum Danişmendliler Dönemi'ndeki kültürel mirasın ne kadar etkili ve kalıcı olduğunu göstermektedir.

Onların izledikleri genel politikaları Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasını gerçekleştirecek şekilde plânlanmış olduğu fark

edilmektedir. Bu kültürel politikanın temel esaslarını şöylece belirlemek mümkündür:

Bunlardan birincisi askerî ve siyasî fetihlerdir. Bu yolla bazı yöreler fethedilerek devlet kurulmuş; bir yandan bu fethedilen yerlerdeki şehir, kasaba ve köylere Türkmenler iskân edilirken, diğer yandan da yeni yerleşim yerleri kurularak, iskân işlemi plânlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Böylece Türkleşme faaliyetlerinin alt yapısı oluşturulmuş oluyordu.

İkincisi de, imar faaliyetleridir. Danişmendlilerin ele geçirdikleri yerlere camiler, tekke ve zaviyeler, imaretler vs. gibi dinî ve sosyal kurumlar inşa edilmiştir. Bu kurumlar sayesinde, İslâmlaşma faaliyetlerinin alt yapısı hazırlanmış ve daha sistemli bir şekilde gerçekleştirilmesi düşünülmüştür. Bu kurumlardan özellikle tekke ve zaviyeler, mutasavvıf, şeyh, derviş, alp erenler (Horasan erenleri) tarafından bir merkez olarak kullanılmak suretiyle, Anadolu’nun İslâmlaşması sağlanmıştır.

Üçüncüsü ise bilimsel faaliyetlerdir. Özellikle Anadolu’nun ilk bilimsel kurumları olan medreselerin Danişmendliler tarafından kurulmasıyla[2] buralardan çok sayıda bilim adamı yetişmiştir. Devletin kurucusu Danişmend Gazi’nin bilimsel çalışmalara çok önem vermesi ve bilim adamlarını himaye etmesi nedeniyle[3] Anadolu muhitinde ilk bilimsel faaliyetler Danişmend İli’nde başlamış[4] ve ilk bilimsel eserler yine bu bölgede yazılmıştır.[5] Bunun sonucunda ilmî ve kültürel seviye yükselmiş, ayrıca bir takım medenî ve dünyevî ihtiyaçlar karşılanmıştır.

İzlenen bütün bu politikalar sonucu Danişmendlilerin hâkim olduğu Orta Anadolu Bölgesi (Danişmend İli) belli bir kültürel karakter kazanmış ve Anadolu’da ilk defa Türkleşen ve İslâmlaşan bölge olmuştur.[6]

B. Danişmend İli’ndeki Kültürel Yapılanma

"Danişmend İli" denilen Orta Anadolu'nun, Anadolu Türk tarihinde ayrı bir yeri vardır. Çünkü bu bölge, Malazgirt Zaferi'nden hemen sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk devleti olan Danişmendlilerin kuruluş sahasıdır. Bundan dolayı, Malazgirt Zaferi sonrası ilk Türkleşme ve İslâmlaşma hareketi de Danişmend İli'nde başlamıştır. Ayrıca Danişmendlilerin takip ettikleri kültürel politikalar bu bölgede ayrı bir kültürel alt yapının oluşmasını sağlamıştır.

Danişmendliler, gazilerden oluşan ve gazilik ülküsüne bağlılık geleneğini ön plâna alan bir gaza devleti şeklinde ortaya çıkmıştı.7 Onların bu gazilik mefkûresine bağlı olarak Anadolu'da cihad ve gazalarda bulundukları görülmektedir.

Danişmendlilerin, gazilik yanında Türk kültürüne ve Türkmencilik ülküsüne de büyük önem verdiği müşahede olunmaktadır. Onlar bu ülküyü kendi ülkelerinde de hâkim kılmaya çalışmışlardır.8 C. Cahen,9 Anadolu Selçuklularının İran kültürünün etkisinde kalmalarına rağmen Danişmendlilerin kültürel yapısının kesinlikle bunlara benzemediğini ve tamamen farklı olduğunu ifade etmek suretiyle buna işaret etmiştir.

C. Anadolu'da İlk İlmî Faaliyetlerin Başlatılması

Anadolu'da ilmî faaliyetlerin ne zaman, kimler tarafından ve nasıl başladığı ile ilgili bir takım görüşler öne sürülmüşse de,10 aslında Anadolu'daki ilk ilmî faaliyetlerin Danişmendliler tarafından, Danişmend İli'nde başlatıldığı anlaşılmaktadır. Bunun da başlıca nedeni, Danişmendli hükümdarların kültürel alt yapılarının kuvvetli olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim, Danişmend Ali Taylu ve oğlu Danişmend Gazi bilge kişiliği olan şahsiyetlerdi. Bu özelliklerinden dolayı onlara "danişmend" unvanı verilmiş ve gene bu yüzden kurdukları devlete de "Danişmendiye" Devleti denmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, Anadolu'da

ilk medreseler XII. yüzyılın ilk yarısında, Danişmendli ülkesinde ve Danişmendliler tarafından kurulmuştur.11

1. İlk Eser Telifi

Anadolu'da ilk ilmî faaliyetler meselesiyle beraber, burada te'lif edilen ilk eser konusu da gündeme gelmektedir. Şu andaki bilgilerimize göre Anadolu'da te'lif edilen ilk eser İbnü'l-Kemal İlyas b. Ahmed'in Keşfu'l-akabe adlı eseridir.12 Bu eser, Kayseri Şehir Muhafızı olan İbnü'l-Kemal İlyas b. Ahmed tarafından, Malazgirt Zaferi'nden (464/1071) 25 yıl sonra Danişmend İli sınırları içindeki Kayseri'de te'lif edilmiş ve Danişmend Gazi'ye (ö. 498/1105) sunulmuştur. Böylece "sanıldığı gibi Anadolu'da ilmî ve edebî eserlerin, XII. asrın ikinci yarısında değil XI. asrın sonlarında" Danişmend ülkesinde ve onların himayesinde yazılmaya başladığı ortaya çıkmaktadır.13

2. İlk Türkçe Eser Telifi

Bilindiği gibi Anadolu Selçukluları zamanında resmî dil Farsça idi. Bu nedenle Anadolu'da te'lif edilen eserlerin çoğunluğu Farsça olarak kaleme alınmıştır. Ayrıca Anadolu'da Arapça eserler de yazılmıştır. Ancak burada Türkçe eser yazma geleneğinin ne zaman, nerede ve kimler tarafından başlatıldığı konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür.14

Araştırmalar göstermiştir ki, Anadolu'da bilinen ilk Türkçe eser Hâkim Bereket'in kaleme aldığı Tuhfe-i Mübarizî15 adlı tıp ilmine dair eserdir16. Hâkim Bereket, bu eserinin önsözünde bildirdiğine göre, eserini önce Lubabü'n-nuhab adıyla Arapça olarak kaleme almış, bilahare Tuhfe-i Mübarizî adıyla Farsçaya çevirerek Emir Mübarizüddin Halifet Gazi'ye sunmuştur. Halîfet Gazi'nin bu eserini çok beğendiğini ve bu eserin Türkçe olması halinde çok daha değerli olacağını ifade etmesi üzerine, onu Türkçeye çevirdiğini ifade etmektedir.

Bilim adamlarını Türkçe eser yazmaya teşvik eden Halîfet Gazi, Danişmendlilerin yıkılışından sonra Anadolu Selçuklularının hizmetine giren Danişmendli emirlerinden idi. Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzüddin Keykâvus'un Sinop fethine katılmış (1214) ve Kuzey Sahilleri Komutanlığı'na atanmıştır. I. Alâüddin Keykubad Dönemi'nde ise Amasya valiliğine atanmış ve sultanın Gürcistan seferinde şehit olmuştur.17

Sonuç olarak Anadolu'da Türkçe eser yazma geleneği XIII. yüzyılın ikinci yarısında değil, bu yüzyılın başından itibaren Amasya'da (Danişmend İli'nde) ve Danişmendlilerin soyundan gelen Emir Mübarizüddin Halîfet Gazi tarafından başlatılmıştır.

3. Felsefe ve Pozitif İlimlere (Tıp-Astronomi) Önem Verilmesi

Yukarıda Anadolu'da ilk ilmî faaliyetlerin Danişmend İli'nde ve Danişmendliler tarafından başlatıldığı ifade edilmişti. Bu amaçla Danişmendliler ülkesinde bir taraftan Anadolu'nun ilk medreseleri kurulurken, diğer taraftan da değişik yerlerden Anadolu'ya bir çok ilim ve fikir adamı celb edilmiş ve bunların ilmî faaliyetlerde bulunmalarına imkân sağlanmıştır.

Danişmend İli'ndeki bu ilmî faaliyetlerde belli başlı bir takım özellikler göze çarpmaktadır. Bu cümleden olarak felsefe, tıp ve astronomi gibi pozitif bilimlere büyük ilgi duyulduğu dikkat çekmektedir. "Selçuklular zamanında (Anadolu'da) teşekkül eden Türk-İslâm medeniyetinin ilk bir buçuk asrında felsefe ve pozitif ilimlere büyük bir ilgi duyulduğu dikkati çekmektedir. Bunun da en önemli sebebi, Anadolu'da kurulan ilk Türk devletleri yöneticilerinin ilim ve fikir adamlarını bu alana yönlendirmeleri ve müsbet ilimlerle mücehhez ilim adamlarını himaye edip, onların çalışmalarına imkân vermeleridir".18

Harezm kültür muhitinden gelen Danişmend Ali Taylu, oğlu Danişmend Gazi'yi de aynen kendisi gibi Harezm ilmî geleneği ile yetiştirmiş olmalıdır.

Danişmend Gazi’nin icraatları, babasından aldığı bu kültürel geleneğe göre hareket ettiğini göstermektedir. Bunun sonucunda İbnü’l-Kemal İlyas b. Ahmed tarafından Danişmend Gazi’ye hey’et (astronomi) ilmine dair olan Keşfu’l-akabe adlı eser sunulmuştur.19 İbnü’l-Kemal, bu eserinde Danişmend Gazi’nin astronomi ve felsefeye ilgi duyduğunu belirterek: “O yüce zatı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozoflar (Hükema) dır. Dünyanın her yanından bilge kişiler o hazrete yöneldiler. Her biri ilmini yayması nisbetinde itibar görüp, o hazretin cömertlik denizinden paylarını aldılar”20 demektedir. Bu ifadeden, Danişmend Gazi’nin Anadolu’da gerçekleştirdiği ilmî faaliyetlerin mahiyeti anlaşılmaktadır.

4. Dinî İlimlerle İlgili Çalışmalar

Bilindiği gibi Anadolu’da Türkleşme ve İslâmlaşma hareketi, Malazgirt Zaferi’nden sonra ve Danişmendliler tarafından Danişmend İli’nde başlatılmıştı. Ancak buradaki İslâmlaşma hareketi daha ziyade tekke ve zaviyeler kullanılarak avama yönelik basit dinî bilgilerin öğretilmesi şeklinde olmalıdır. Çünkü daha çok göçebe, konar-göçer durumda olan Türkmenler dinî bilgi ve ihtiyaçlarını eren kişileri dinleyerek, örnek alarak karşılamaktaydılar. Yerleşik hayata geçtikten sonra okumaya ve te’lifata dayalı dinî bilgilerin, geniş halk kitlelerine sunulması hareketi kendini göstermektedir. Nitekim bu durumu XII. yüzyılın sonlarında Anadolu’ya gelen Ömer b. Muhammed b. Ali’nin: “Diyar-ı Rum’a (Anadolu) geldim. İnsanların astronomiye rağbet ettiklerini fakat dinî ilimlerden bîhaber olduklarını gördüm”21 ifadesi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Harezm kültür muhitinden olanların aklı ön plâna alan Mutezile Mezhebi’nin etkisiyle daha ziyade pozitif bilimlere önem verdikleri görülmektedir. Yukarıda Danişmend Gazi’nin Harezm ilmî geleneği ile yetiştiği ifade edilmişti. Nitekim Keşfu’l-akabe’de22 “ehl-i’ukûl” olan ilim ve fikir adamlarının Danişmend Gazi’nin himayesine girdikleri ve bu ilim

adamlarının çalışmalarına imkân verildiği anlaşılmaktadır. Ömer b. Muhammed b. Ali'nin yukarıdaki ifadesi de bunu teyit etmektedir.

Bütün bunlar göz önüne alındığında Anadolu'da pozitif bilimlere ait eserlerin telifi daha erken dönemlerde başlamıştır. Ancak aradan belli bir süre geçtikten sonra dinî eserler yazacak ilim adamlarının yetişmesiyle dinî ilimlerle ilgili eserler de yazılmaya başlanmıştır. Öyleyse, Anadolu'da dinî eserler yazma geleneğinin bilimsel eserler yazma geleneğinden daha sonra ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmaktadır.

D. Melhemecilik (Menkabecilik-Mitolojik) Geleneği

Danişmend İli'ndeki kültürel yapılanmanın özelliklerinden birisi de bu bölgede melhemecilik geleneğinin yaygın olmasıdır. Menkabecilik, destan kültüründen gelen insanların vazgeçemeyeceği bir bilgilenme yoludur. Bu gelenek ile, dinî kahramanlar efsaneleşmektedir. Böylece bu dinî kahramanlara duyulan sevgi muhabbet zihinlere yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Dinî şahsiyetler etrafında bir menkabe halesi oluşturulmuş ve onlar destanî-efsanevî bir kişiliğe dönüştürülmüş olmaktadır. Bu menkıbecilik geleneğinin Danişmend İli'nde bir kültürel anlayış, duyuş ve düşünüş şekline geldiği görülmektedir.

Bu anlayıştan dolayı daha XII. yüzyılda, burada da devletin kurucusu olan Danişmend Gazi'nin kahraman şahsiyeti ve gazaları Anadolu halkı arasında menkabevî rivayetler şeklinde ortaya çıkmış ve bunlar yayılmaya başlamıştır.23 Danişmend Gazi yaptığı gazalarla halkın gönlünde taht kurunca, hemen ona da olağan üstü bir takım haller izafe edilmek suretiyle bir destan kahramanı haline getirilmiştir. Danişmend-nâme, yaklaşık bir buçuk asırlık bir sözlü aktarımdan sonra bu halk rivayetlerinin XIII. yüzyılın ortalarında Danişmend İli'nde derlenerek yazıya geçirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır.

1. Danişmend-nâme

Danişmend-nâme Anadolu’da destanî Türk edebiyatının ilk örneklerindendir. Bu destan, Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında önemli bir rol oynayan Danişmendli Hanedanı hakkında ve özellikle Danişmend Gazi’nin şahsında ortaya koyduğu bir kahramanlıkları destanî bir dille anlatımıdır. Bu destan, Danişmend Gazi’nin gösterdiği kahramanlıkları, Anadolu’da Rum, Bizans, Haçlı ve Ermenilere karşı giriştikleri başarılı mücadeleleri, halkın inanç ve geleneklerine uygun olarak en güzel bir şekilde dile getirmiştir.24

Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, kalabalık gruplar halinde fethedilen topraklara gelip yerleşen Türklerin yaptıkları büyük mücadeleler sonucu gerçekleşmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu dönemde halkın muhayyilesinde derin izler bırakan bir çok kahramanlar ortaya çıkmıştır. Anadolu’da gaza ve fetihlerde bulunan halkın çok değer verdiği bu kahramanlar etrafında, onların olağanüstü fedakârlıklarını anlatan destanlar ve menkabeler üretilmiştir. Bu kahramanlara bir takım kerametler atfedilmiş, böylece bu kahramanlar halk arasında veli hüviyeti kazanmışlardır.25

Danişmend-nâme’nin Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzüddin Keykâvus26 zamanında onun emri ile İbn Ala tarafından 642/1244-45 tarihinde telif edildiği tahmin edilmektedir. Danişmend-nâme’de bununla ilgili ifadelere de rastlanmaktadır.27 Ancak bu nüsha günümüze gelmemiştir.28

Bugün elimizde bulunan Danişmend-nâme nüshaları Tokat Kalesi dizdarı Arif Ali tarafından İbn Ala’nın telif ettiği eser yeniden kaleme alınmak suretiyle meydana getirilmiştir. Ancak bunun 762/1360-61 tarihinde yani I. Murat Devri’nde yazıldığı öne sürülmüşse de29 F. Köprülü başta olmak üzere30 bütün araştırmacılar bu eserin II. Murat Dönemi’nde yazıldığını kabul etmişlerdir.31

Danişmend-nâme'nin üçüncü safhasını ise, XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Mirkatü'l-cihad adlı eseri oluşturmaktadır. Mustafa Âlî, bu eserini Arif Ali'nin kaleme aldığı Danişmend-nâme'nin nüshalarından birini esas alarak yazmıştır. Nesir bölümünde dili ağırlaştırmış, nazım kısmını tamamen değiştirmiştir. Tarihçi olması nedeniyle de bazı olaylar ilâve etmiş ve eseri 17 meclis olarak tertip etmiştir. Bundan dolayı O. Turan32 Mirkatü'l-cihad'ı "Danişmend-nâme'nin nüshalarından biri saymak doğru olur" demektedir.

2. Dede Korkut Hikâyeleri

Türk tarih ve kültüründe Dede Korkut Hikâyelerinin de ayrı bir yeri ve önemi vardır. Uzun bir süre şifahî olarak varlığını sürdürdükten sonra yazıya geçirilmiş olan bu hikâyeler, aynı zamanda Türk dilinin de en güzel örneklerindendir. Yüzyıllarca halkın muhayyilesinden süzülerek geldiği için Türk içtimaî ve millî hayatının aynası niteliğindedir.33

Danişmend İli'ndeki kültürel yapının Danişmendlilerin yıkılışından sonra da devam etmesinden dolayı, bu bölgedeki melhemecilik geleneği de varlığını sürdürmüştür. Bu gelenek sonucu XIV. yüzyılda Dede Korkut Hikâyeleri Amasya yöresinde yani Danişmend İli'nde derlenmiştir. Dede Korkut Hikâyelerinin Timur'un önünden kaçarak Amasya dolaylarına yerleşen Türkmenler tarafından kaleme alındığı belirtilmektedir.34 Danişmend İli'nin belirtilen kültürel yapısı göz önüne bulundurulduğunda buna hayret etmemek gerekir. Çünkü daha önce de Danişmend-nâme bu bölgede derlenmişti. Danişmendliler Dönemi'nde sözlü olarak yaşayan bu hikâyeler bu devletin yıkılışından sonra yani XIV. yüzyılda yazıya geçirilmiştir.35

II. Danişmendli Mimari Eserleri

Danişmendlilerin izledikleri kültür politikasının bir ayağı da onlar tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetleridir. Bundan dolayı Danişmendli

kültür tarihini ortaya koymak için onların takip ettikleri imar faaliyetlerinin de bilinmesi gerekmektedir. Çünkü onların önemli özelliklerinden birisi de ele geçirdikleri bölgelerde dinî, ilmî, kültürel ve sosyal kurumlara son derece önem vermiş olmalarıdır. Hatta Anadolu'daki ilk imar faaliyetleri de[36] gene Danişmend İli'nde başlamıştır. Nitekim bununla ilgili kaynaklarda bir takım bilgiler olduğu gibi, onlardan kalan cami, mescid, medrese, tekke-zaviye ve türbe vb. gibi mimarî eserlerin bazıları günümüze kadar gelmiştir. Özellikle Danişmendliler tarafından ele geçirilen Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Kayseri, Malatya vb. gibi şehirlerde birçok mimarî eserler inşa edilmiştir.

Aslında Danişmendlilerden kalan mimarî eserlerin bir kısmı, Anadolu'daki çeşitli mücadeleler sonucu şehirlerin tahrip edilmesi,[37] deprem, sel baskını ve yangınlar gibi bir takım doğal afetler sonucu günümüze kadar gelememiştir. Ayrıca Danişmendliler tarafından inşa edilen eserlerin bir kısmı da kendinden sonra gelenler tarafından (Anadolu Selçukluları gibi) yeniden inşa edilmiştir ki bu eserlerin ilk banileri Danişmendliler olmasına rağmen artık onlara değil de kendilerinden sonra gelenlere mal edilmektedir.

Danişmendlilerin imar hareketleri Danişmend Gazi Dönemi'nde başlamış[38] Emir Gazi,[39] Melik Muhammed[40] ve Yağıbasan[41] Dönemlerinde de sürdürülmüştür.

XII. yüzyıldaki Saltuklu, Artuklu, Mengücek ve Danişmendli Devri sanatlarının Anadolu Selçuklu Sanatı'nın bir hazırlık devresi olarak ortaya çıktığı[42] söylenebilir. İşte Danişmendliler tarafından inşa edilen sade ve gösterişsiz mimarî eserler bir bakıma Anadolu Türk mimarisinin doğuş yıllarının ürünleridir.[43] Yani Danişmendli sanatı Anadolu Selçuklu Sanatı'nın bir prototipi ve öncüsü niteliğindedir. Aslında Anadolu Türk sanatının Danişmendlileri de kapsayan ve XIII. yüzyılın ortalarına kadar

devam eden dönem “bir arama, deneme ve hazmetme” dönemidir.44 Danişmendli Devri sanatının Büyük Selçuklu Sanatı ile Anadolu Selçuklu Sanatı arasında bir köprü olduğu belirtilmektedir.

A. Ulu Camiler ve Camiler

Danişmendlilerin fethettikleri yerlerde ilk inşa ettikleri mimarî eserler daha ziyade dinî yapılardır.45 Özellikle bunların başında Cuma namazlarını topluca kılınmasına imkân verecek ve adına Cami-i Kebir denilen Ulu Camiler gelmektedir.

Günümüze gelen Ulu Camilerden Sivas Ulu Camii,46 Niksar Ulu Camii47 ve Kayseri Ulu Camii’nin48 kesin olarak Danişmendli eseri olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca Malatya Ulu Camii49 Elbistan Ulu Camii50 Tokat Ulu Camii51 ve Aksaray Ulu Camii’nin ilk önce Danişmendliler tarafından inşa edildiği bazı bilim adamları tarafından ifade edilmiştir.

Ancak Anadolu’da Ulu Cami geleneği Danişmendliler tarafından başlatıldığı göz önüne alındığında Danişmendlilerden kalan Ulu Camilerin sadece bunlarla sınırlı kalmaması gerekir. Çünkü Danişmendlilerin hâkim olduğu Amasya, Çorum, Çankırı, Yozgat, Kastamonu gibi şehirlerde de Ulu Camiler bulunmaktadır. Ancak bunlar ilk durumları ile günümüze kadar gelmemiştir. Yani ilk defa Danişmendliler tarafından inşa edilen Ulu Camiler, bu şekilde kısmen veya tamamen tahrip olmuştur. Danişmendli topraklarını ele geçiren Anadolu Selçukluları, onlardan kalan bu Ulu Camileri yeniden inşa veya tamir etmişlerdir. Bu duruma işaret eden O. Aslanapa52 XII. yüzyılda yapılan Danişmendli camilerinden hiç birinin orijinal şekilleriyle günümüze kadar gelmediğini belirtmektedir. Bu camilerin çoğunda sadece Anadolu Selçukluları Dönemi’ne ait tamir kitabelerinin günümüze gelmesi bunların Selçuklu eserleri olarak kabul edilmesine neden olmuştur.

Danişmendliler Anadolu’da hâkim oldukları bölgelerde Ulu Camilerin dışında başka camiler de inşa etmişlerdir. Bunlardan Tokat Garipler Camii,53 Amasya Şamlar (Küçük Ağa) Camii,54 Niksar Cin Camii55 ve Kayseri Kölük Camii56 günümüze gelmiştir.

B. Medreseler

Anadolu’da ilk ilmî faaliyetleri başlatan Danişmendliler, ülkelerindeki bazı şehirlerde medreseler inşa etmişlerdir. Şu andaki bilgilerimize göre -eğer yapılmış olsa bile- Danişmend Gazi ve Emir Gazi Dönemlerinden kalan bir medrese veya bununla ilgili bir bilgiye rastlanılamamıştır. Buradan, ilk Danişmendli medreselerinin Melik Muhammed (1135-1143) ve Melik Yağıbasan (1143-1164) tarafından yaptırıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Buna göre de, Anadolu’da ilk medreselerin XII. yüzyılın ortalarına doğru Danişmend İli’nde kurulduğu anlaşılmaktadır.57 Danişmendliler tarafından inşa edilen bu medreselerden Niksar Yağıbasan Medresesi,58 Tokat Yağıbasan (Çukur) Medresesi,59 Kayseri Kölük Medresesi60 ve Amasya Halîfet Gazi Medresesi61 harap olsa da günümüze gelmiştir. Ancak Danişmendlilerin yaptığı Kayseri Melik Gazi Medresesi,62 Niksar Hacı Çıkrık Medresesi,63 Niksar Darü’l-Hayr Medresesi, Zile Davunlu Medresesi, Malatya Zünnûn Medresesi ve Elbistan Candar Gazi Medresesi64 günümüze kadar gelememişlerdir.

C. Türbeler

Danişmendliler Dönemi’nden kalan bir çok türbe de bulunmaktadır. Türbe olduklarından dolayı bunlara sahip çıkılmış ve çoğunluğu günümüze kadar gelmiştir. Bilindiği gibi Anadolu’da pek çok kahraman ve evliyanın türbeleri yatır olarak hâlâ ziyaret edilmektedir.65 Danişmendlilerden kalan bu türbelerden Niksar Yağıbasan Türbesi dışında, Niksar Melik Ahmed Danişmend Gazi Türbesi,66 Kayseri/Pınarbaşı Melik Gazi Türbesi,67 Niksar Sungur Bey Türbesi,68 Niksar Kulak Türbesi,69

Niksar Hacı Çıkrık Türbesi,70 Niksar Kırkkızlar Türbesi,71 Amasya Halîfet Gazi Türbesi72 günümüze ulaşmıştır.

Danişmendliler tarafından inşa edilmesine rağmen bir takım mimarî eserler günümüze kadar gelmemiştir. Ancak günümüze kadar gelemeyen bu eserlerin isimlerine bazı kaynaklarda rastlanmaktadır. İşte Danişmendlilerden kalmasına rağmen zamanımıza gelmeyen, ancak sadece isimleri tesbit edilebilen mimarî eserler: Niksar'da Sunguriye Zaviyesi73 ve Mescidi;74 Amasya'da Yağıbasan Hanı ve Danişmend Gazi Sarayı, Gümenek Ribatı; Gümüş'te Süleyman Ribatı; Kayseri'de Melik Gazi Medresesi, Sivas'ta Battal Gazi Mescidi, Yağıbasan Hankâhı75 ve Zahirüddin İli Hanı76 şeklinde sayılabilir.

III. Danişmendli Devlet Teşkilâtı

Danişmendli devlet teşkilatı ile ilgili kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Ancak yine de eldeki yetersiz bilgiler değerlendirilerek ve Orta Çağ Türk-İslâm devletlerindeki devlet teşkilatı göz önünde bulundurularak bu konuda genel bir çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır.

Danişmendliler bir gaza devleti niteliğinde ortaya çıkmıştır. Buna vurgu yapan P. Wittek77 Danişmendlilerin sürekli olarak kendilerini gazi olarak görüp görevlerinin fetihler yapmak olduğunu ve bundan dolayı da onların "memleketlerinde hiçbir hakiki siyâsî teşkilât" kuramadıklarını öne sürmektedir.

Ancak Danişmendlilerin Anadolu'da takip ettikleri bir kültür politikalarının olduğunu ve bunun sonucunda onlar tarafından bölgelerine yerleştirdikleri bu kültürel yapının, Danişmend İli'nde Anadolu Selçukluları ve hatta Osmanlılar zamanında da devam ettiği göz önüne alınınca, bu fikre katılmak mümkün görünmemektedir. Çünkü daha devlet teşkilatını oluşturamamış bir devletin, Anadolu'nun kültür tarihine damgasını vuracak şekilde bir kültürel politika takip edebilmesi mümkün

değildir. Ancak kaynak yetersizliği dolayısıyla Danişmendli devlet teşkilât yapısının bütün yönleriyle ortaya konulması mümkün olmamaktadır. Bununla beraber bazı mahdut bilgiler, bu devletin kendine mahsus bir siyasî yapısının mevcut olduğunu göstermektedir.

Danişmendli Devleti'nin başında Danişmend Gazi'nin soyundan gelen ve "Melik" unvanını kullanan hükümdarlar bulunuyordu.

Ayrıca Türk-İslâm devletlerinde bugünkü başbakan statüsünde olup merkez teşkilâtının yani yürütmenin başı olan ve devlet yönetiminde hükümdarın yardımcısı durumunda bulunan vezir vardı. Nitekim Danişmend-nâme'de bu konu ile ilgili şu bir bilgilere rastlanmaktadır. Burada Abbasî halifesinin Artuhî'yi Süleyman-şah'a vezir yaparak bunları Anadolu'ya gönderildiği78 belirtilmektedir.

Vezirlikle ilgili ikinci bir bilgi de iki farklı biçimde Danişmend-nâme'yi esas alan Osmanlı müelliflerinin eserlerinde geçmektedir. Bunlardan XVI. yüzyıl müelliflerinden el-Cenâbî79 ile, ondan yararlanan Müneccimbaşı80 İltekin el-Artukî'nin Danişmend Gazi'nin ordu komutanı ve veziri olduğunu belirtmektedirler. XVII. yüzyıl müelliflerinden Hezarfen Hüseyin Efendi81 ise babasından sonra yerine geçen oğlu Melik Gazi'nin kendisine akıllı ve bilgili bir kişi olan Halfet (Hılfat) b. İltekin'i vezir yaptığını belirttikten sonra bu Halfet'in babası olan İltekin'in de aynı zamanda Danişmend Gazi'nin veziri olduğunu da eklemektedir. Demek ki, Danişmend-nâme'de geçen bu karışık bilgilerden Danişmendlilerde vezirlik müessesesinin bulunduğu sonucuna varmak mümkündür.

Sınırları Sakarya'dan Malatya'ya kadar uzanan Danişmendli ülkesi vilâyetlerden oluşuyordu. Vilâyetlerin başında da vali veya vali statüsünde görevliler bulunuyordu. Bunlar bulundukları vilâyette devleti temsil ediyorlar ve vilâyetleri yönetiyorlardı. C. Cahen82 Danişmendlilerin hızlı bir şekilde iskân faaliyetlerini gerçekleştirerek şehirler kurduklarını ve

bunların başına da valiler atadıklarını ifade etmektedir. Yani Danişmend Gazi Dönemi'nden itibaren fethedilen bölgelere valiler gönderilmiştir. Çünkü Danişmend-nâme'de Danişmend Gazi'nin silâh arkadaşlarından her birine asker vererek bir bölgeye fetih için gönderdiği belirtilmektedir. Bunlardan Turasan, İstanbul'a doğru gönderilirken, Çavuldur Çaka da Karaman,[83] Emir Karatekin de Kastamonu taraflarına gönderilmiştir. Belli bölgelerin fethine memur edilen bu komutanların fethettikleri yerlerde kalıp burada emirlik (valilik) idarecilik yaptıkları görülmektedir ki, bunun temeli de eski Türk geleneğine dayanıyordu. Yani bu geleneğe göre fethedilen bölgelerin idaresi orasını fetheden kişiye veriliyordu. Bu komutanlardan Turasan adıyla bilinen kişi aslında Kapadokya Valisi Hasan Bey'dir. Hasan Bey Orta Anadolu bölgesinde yaptığı fetihler nedeniyle Danişmend Gazi tarafından Kayseri'ye vali olarak atanmış[84] ve Haçlılar ile yaptığı Ereğli'deki savaş sırasında şehit olmuştur. Demek ki Turasan (Tur-Hasan) bu Kayseri valisinin Danişmend-nâme'ye akseden destanî adıdır.[85]

Yine Süryanî Mihail[86] ise Melik Muhammed'in ölümü üzerine Malatya'ya karşı harekete geçen Aynüddevle'nin burada görev yapan bir vali ile ilişkilerine değinmişse de bu vali ile ilgili başka bir bilgi vermemiştir.

Bu örneklerden anlaşıldığı üzere günümüzdeki gibi Danişmendliler Dönemi'nde de şehirlerde görev yapan idareciler yani valiler bulunmaktadır. Bu valilerin atanmasında da daha ziyade o şehri fetheden kişiler tercih sebebi olmuştur.

Keşfu'l-akabe'nin müellifi olan ve Danişmendliler Dönemi'nde yaşayan İbnü'l-Kemal İlyas b. Ahmed, kendisinin Kayseri şehir muhafızı olduğunu ifade etmektedir.[87] Bundan hareketle bu kişinin o dönemde Kayseri Şahnesi (Şıhne) olduğu söylenebilir. Şahnelik bir anlamda askerî vali statüsündedir. Emrinde askerler bulunmakta olup şehrin güvenliğinden

sorumludur.88 Bir anlamda günümüzdeki Vali veya Emniyet Müdürü statüsünde olduğu söylenebilir. Bu müellifin eserini Danişmend Gazi'ye sunmuş olduğu düşünülecek olursa demek ki, Danişmend Gazi Dönemi'nde Danişmendli şehirlerinde oranın güvenliğinden sorumlu askerî valilerin görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Devlet teşkilâtındaki önemli bir birim de adliye teşkilâtıdır. Bu teşkilatın başında ise çeşitli zamanlara veya devletlere göre Emir-i Dâd89 veya Kadı'l-kudat vs. gibi değişik adlar alan ve merkezde bulunan bir görevli bulunuyordu. Türk-İslâm devletlerinde adliye teşkilâtının taşradaki temsilcileri kadılardır. Kadılar vilâyetlerde ve kazalarda90 bulunuyorlar ve şer'î ve örfî hukuka göre davalara bakıyorlardı.

Danişmendli adlî teşkilâtı ile ilgili bilgiler kaynaklara yansımamıştır. Ancak Danişmend-nâme'de Danişmend Gazi'nin fethettiği Gümenek,91 Çankırı92 ve Amasya'ya93 kadılar atandığı ifade edilmekte ve ayrıca orduda da kadıların bulunduğu94 belirtilmektedir. Ancak bunlarla ilgili başka bir bilgi verilmemiştir.

Danişmendli kadılarından şu anda sadece birisiyle ilgili bazı bilgiler vardır. Bu da Danişmendliler Dönemi'nde Kayseri'nin ilk kadısı olarak görev yapan Abdülmecid b. İsmail el-Herevî95 (ö. 537/1142) adlı bir kişidir. Danişmendli hükümdarlarından Melik Muhammed aynı zamanda bir Türk-İslâm alimi ve Hanefî hukukçusu olan el Herevî'yi Anadolu'ya celb etmiştir. Herevî daha sonra Kayseri kadılığına atanmıştır. Danişmendliler Dönemi'nde bilinen ilk Kayseri Kadısı el-Herevî'dir.96 Melik Muhammed Dönemi'nde Kayseri, Danişmendlilerin başkenti olduğu ve el-Herevî de buranın kadısı bulunduğu düşünülürse, onun aynı zamanda Kadı'l-kudât yani başkadı olduğu sonucu çıkarılabilir.

Cevat Hakkı Tarım97 Anadolu'ya ne zaman geldiği bilinemeyen Baba İlyas'ın Danişmendliler zamanında Kayseri'de bir müddet kadılık yaptığını

öne sürmektedir. C. H. Tarım'ın kaynak göstermeden verdiği bu bilgi esas alındığında, Kayseri'de Danişmendliler zamanında kadılık yapan bir ikinci kişi daha tesbit edilmiş olmaktadır.

Danişmendlilerin ilk zamanlarında devlet yönetim geleneğinin aşiretin sözlü kanunlarına dayandığı öne sürülebilir. Bu da daha ziyade örfî hukuk denilen gelenek ve göreneklere yani töreye dayanıyordu. Ancak devlet kurumsallaştıktan sonra örfî hukukun yanında şer'î hukuka göre de yargılamalar yapılmış olmalıdır. Hatta Süryanî Mihail'in bir kaydına göre Melik Muhammed Dönemi'nde belki tamamen şer'i hukuka geçiş sağlanmıştır. Çünkü Süryanî Mihail98 Melik Muhammed'in hükümdar olunca İslâmî kanunları uygulamaya koyduğunu belirtmektedir.

Devlet teşkilâtı içindeki bir diğer önemli birim de askerî teşkilâttır. Ancak, Danişmend-nâme dışındaki diğer kaynaklarda Danişmendli askerî teşkilâtı ile ilgili bilgilere pek rastlanmamaktadır. Bu eserde ise, Danişmendli askerî teşkilâtından daha ziyade Danişmend Gazi ve arkadaşlarının gazaları çok ayrıntılı, menkabevî ve destanî bir tarzda anlatılmaktadır. Onların düşmanlarla yaptıkları mücadeleler ifade edilirken, satır aralarında Danişmendli ordusuyla ilgili diğer kaynaklarda geçmeyen ve teyit edilmesi de mümkün olmayan birtakım bilgiler verilmiştir. Bundan dolayı Danişmend-nâme'deki bilgilerden hareketle Danişmendli askerî teşkilâtını ortaya koyabilmek mümkün değildir.

Danişmendlilerin başlangıçta kurumsallaşmamış olsa bile, geleneksel bir askerî teşkilâta sahip oldukları söylenebilmektedir. Savaş zamanında ülkede eli silâh tutan herkes asker olabilmekte ve halk devletin askerî gücünü oluşturmaktaydı.

Danişmend-nâme'de verilen bilgilere göre Danişmendli ordusunun hemen hemen tamamı atlı askerlerden oluşuyordu.99 Ayrıca ordunun içinde öncü ve artçı birlikler olduğu gibi özellikle akıncı birlikler de bulunuyordu.

Bunlar aynen Osmanlılarda olduğu gibi, son derece hızlı hareket eden seçme askerlerden oluşuyordu. Düşman topraklarına girerek ilk darbeyi bunlar vuruyorlardı. Yani bir bakıma düşmana korku salmak, onu yıldırmak ve yıpratmak için birtakım akınlarda bulunuyorlardı. Danişmend-nâme'de100 Turasan Kara Doğan Çavuldur ve Hasan komutasındaki akıncı kuvvetlerinin Kayseri'den İstanbul'a kadar olan şehirlere akınlar yaparak buraları tahrip ettikleri ifade edilmektedir.

Ordunun başkomutanı Danişmendli hükümdarları idi. Ancak bazı önemli ordu komutanları da bulunmaktadır Nitekim Danişmend-nâme'de Danişmend Gazi'nin silâh arkadaşları olarak Turasan, Çavuldur, Çaka, Kara Doğan, Hasan b. Meşiyya, Eyyüb b. Yunus, Artuhî, gibi önde gelen silâh arkadaşlarından söz edilmektedir.101 Ayrıca orduda savaşan Efrumiyye102 adlı bir kadın savaşçının da bulunduğu belirtilmektedir.

Yine Danişmend-nâme'nin pek çok yerinde Danişmendli ordusunun ve özellikle bunların içinde Danişmend Gazi, Artuhî ve Efrumiyye'nin savaşlarda gösterdikleri kahramanlıklar gayet mübalağalı ve menkıbevî bir şekilde anlatılmakta, Danişmendli ordusunun her zaman kendisinden kat kat üstün olan düşmanlarına karşı zaferler kazandığı ifade edilmektedir.

Düşmanlarıyla karşılaşan Danişmend Gazi önce onları İslâm'a davet etmekte,103 kabul etmeleri durumunda onlarla savaşmamaktadır. Ancak onun bu teklifi kabul edilmeyince iki ordu arasında savaşı kızıştırmak için mübareze usulü, yani teke tek düello yapılmaktadır. Bu teke tek mücadelelerde ise daha ziyade Danişmend Gazi, Artuhî veya Efrumiyye ortaya çıkararak düşmana meydan okumakta ve kendileriyle savaşacak kişilerin karşılarına çıkmalarını istemektedirler.104

Teslim olup aman dileyenlerin canları bağışlanmaktadır. Danişmend-nâme'ye105 göre Amasya'yı fetheden Danişmend Gazi aman dileyen şehir halkına dokunmamıştır.

Danişmendli Devleti’nin yıkılışından sonra da Anadolu Selçuklularının hizmetine giren Danişmendli emir ve komutanlar askerî faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bunlardan Halifet Gazi, Anadolu Selçuklu ordusunun bir çok seferine katılarak komutan sıfatıyla önemli görevler ifa etmiştir. Anadolu Selçuklu sultanlarından Gıyasüddin Keyhüsrev’in Ege seferi ile I. Alâüddin Keykubad’ın Kayseri muhasarasında Danişmendli emir ve komutanlar da bulunuyordu

.1 İsmail Hakkı [Uzunçarşılı]-Rıdvan Nafiz [Edgüder], Sivas Şehri, İstanbul 1346/1928. s. 38. H. Edhem [Eldem], (Düvel-i İslâmiyye, İstanbul 1345/1927 s. 221) “Danişmendîler Anadolu’da İslâmiyetin intişarına fevkalade hizmet etmişlerdir” demektedir. Münir Atalar “ Danişmendliler Döneminde Zile”, Niksar’ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 15) ise Danişmendlilerin “İslâmiyetin Anadolu’da yerleşmesi için olağanüstü bir gayret sarfetmiş” olduklarını ifade etmektedir. Nitekim İ. H. Konyalı (Abideleri ve Kitabeleriyle Niğde-Aksaray Tarihi, I, İstanbul 1974. s. 256-257) Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Danişmendlilerin Selçuklular ile yarış ettiklerini ve hatta onlardan geri kalmadıklarını söylemektedir. Ayrıca bk. Abdülkerim Özaydın, “Danişmendliler”, DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 473.

2 Mikâil Bayram, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Bazı Yöreler Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları”, TAD, I, Konya 1994, s. 81.

3 İbnü’l-Kemal İlyas b. Ahmed, Keşfu’l-Akabe, Fatih (Süleymaniye) Ktp., nr. 5426, vr. 250a.

4 Bayram, “Siyasî Boyutları”, TAD I, s. 80.

5 Mikâil Bayram, “Anadolu’da Te’lif Edilen İlk Eser “Kaşf al-‘Akaba”, İTED, VII/3-4, İstanbul 1979, s. 283.

6 Bayram, “Siyasî Boyutları” TAD, s. 81.

7 Paul Wittek, Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu, çev. Fahriye Arık, İstanbul 1947. s. 30.

8 Mikâil Bayram, “Selçuklular Zamanında Tokat ve Malatya Yöresinin Fikrî ve Kültürel Yapısı ve Siyasî Boyutları”, TDA, S. 72, İstanbul 1991, s. 89.

9 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler. çev. Yıldız Moran, İstanbul 19842 s. 248.

10 F. Köprülü (Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1926, s. 246) Anadolu’da bilimsel faaliyetlerin VI (XII). asrın ikinci yarısından itibaren, yani 1150’lerden sonra başladığını öne sürmektedir. C. Cahen (a.g.e., s. 245-256) ise bu tarihi daha geriye atarak, edebî ve ilmî eserlerin XII. yüzyılın sonlarında yazılmaya başladığını söylemektedir.

11 Mikâil Bayram, “Anadolu Selçukluları Zamanında Bilimsel Zihniyet ve Bilimin İşe (Üretime) Dönüştürülmesi Anlayışı ve Uygulaması”, Ahilik Kültürü Haftası 1995 Yılı İstanbul Paneli Bildirileri, İstanbul 1996, s. 15.

12, Bayram, “İlk Eser”, İTED s. 271-307.

13 Mikâil Bayram, “Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmî ve Fikrî Faaliyetler”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, (Tokat, 2-6 Temmuz 1986), Ankara 1987, s. 31-32.

14 F. Köprülü (“Selçuklular Devrinde Anadolu Şairleri”, Türk Yurdu, IV, İstanbul 1926, s. 289-295) Anadolu’da yazılan ilk Türkçe eserin XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Fakîh Ahmed’in Çarh-nâme adlı eseri olduğunu öne sürmektedir. O. Turan (Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 19933 s. 426) eser adı vermeden ilk eserin XIII. yüzyılda telif edildiğini belirtmektedir. C. Cahen (a.g.e., s. 346) de “ilk şekliyle günümüze ulaşmamasına” rağmen Anadolu’da yazılan ilk eserin XIII. yüzyılın ortalarında İbn Alâ’nın yazdığı Danişmend-nâme olduğunu

belirtmektedir. F. Sümer (“Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış”, DTCFD, XX/3-4, Ankara 1963, s. 226) ise XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkçe yazan başlıca müelliflerin Şeyyad Hamza, Dehhânî, Sultana Veled ve Yunus Emre olduğunu ileri sürmektedir.

15 Konya İzzet Koyunoğlu Ktp., nr. 12049, vr. 1b-61a. Şehabettin Tekindağ (“İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerine Çalışmalar I. ”, TM, XVI, İstanbul 1971, s. 133-139) bu eserin geniş bir tanıtımını yapmış ve tarihi değeri üzerinde durmuştur.

16 Mikâil Bayram, “Anadolu’da Te’lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”, V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bildirileri, (Konya, 25-26 Nisan 1995), Konya 1996, s. 99.

17 Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, II, İstanbul 1329/1332, s. 323-354; Tekindağ, a.g.m., s. 136-139; Refet Yinanç, “Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları” VD, XV, Ankara 1982, s. 5-7; Sefer Solmaz, Halîfet Gazi ve Halîfet-zâdeler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 1993 s. 1-14.

18 Bayram, “Bilimsel Zihniyet”, İstanbul Paneli, s. 14-15.

19 Bayram, “Siyasî Boyutları”, TAD, 80-81.

20 Keşfu’l-akabe, vr. 250a.

21 Akaid-i Ehl-i sünnet, önsöz.

22 Keşfu’l-akabe, vr. 250a.

23 M. Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, Belleten, VII/27, Ankara 1943, s. 427.

24 Ali Öztürk, Türk Anonim Edebiyatı, İstanbul 1986, s. 207; Mehmet Bicik, “Danişmend-name Destanı’nın Tahlili”, TDA, S. 95, İstanbul 1995, s. 189.

25 Bicik, aynı yer.

26 O. Turan (Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 19933, s. 127) bu hükümdarın I. İzzü'd-din Keykâvus olması gerektiğini belirtmiştir.

27 Melik Danişmend Tarihi (Danişmend-nâme), İstanbul Belediye Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet, nr. 441, 125b, 170a.

28 Necati Demir, Danişmendname, Niksar 1999, s. 10.

29 Demir, a.g.e., s. 10-11.

30 Köprülü, "Yerli Kaynaklar", Belleten, s. 427. Burada F. Köprülü "II. Murad Devri'nde, onun teşvik ve himayesiyle millî an'anelerin tekrar canlandırılmasını hedef tutan fikrî ve edebî faaliyetler esnasında" bu eserin yeniden tertip edildiğini söylemektedir.

31 Ahmet Yaşar Ocak, "Dânişmendnâme", DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 478.

32 Turan, Türkiye, s. 128.

33 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul 19863, s. 5.

34 Fahreddin Kırzıoğlu, "Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değeri", Belleten, L/198, Ankara 1987, s. 915-928.

35 Bayram, "Tokat-Malatya", TDA, s. 89, dn. 6.

36 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu'da Fikir Hareketleri İle İçtimaî Müesseselere Bir Bakış", III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler, (Ankara, 15-20 Kasım 1943), Ankara 1948, s. 303.

37 Özellikle Anadolu'da bu mücadeleler sonucunda şehirlerin Bizanslıların eline geçmesi durumunda ve ya Moğolların Anadolu'yu işgalleri esnasında maalesef bir kısım mimarî eserler tahrip edilmiştir.

38 Danişmend-nâme, vr. 9a-10b; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), trc. Hrant D. Andreasyan, notlar Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, Ankara 19872, s. 225; Süryanî

Keşiş Mihail'in Vekayi-nâmesi, trc. H. D. Andreasyan, II, TTK Ktp., Ermenice nüshadan naklen, Vekayi-nâme, s. 49.

39 Danişmend-nâme, vr. 258a.

40 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 103; Süryanî Mihail, Ermenice nüshadan naklen, Vekayi-nâme, s. 105; Abû'l-Farac Tarihi, II, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 19872, s. 367.

41 Danişmend-nâme, vr. 258a-b.

42 Semra Ögel, "Orta Çağ Çerçevesinde Anadolu Selçuklu Sanatı", Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 131.

43 Tanju Cantay, Danişmendli Mimarî Eserleri, (Yayınlanmamış Lisans Tezi, İÜEF Türk ve İslâm Sanatı Kürsüsü), İstanbul 1976, s. 1.

44 M. Oluş Arık, "Başlangıç Devri Anadolu-Türk Mimarî Tezyinatının Karakteri", Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 173.

45 C. Cahen (a.g.e., s. 258) tam anlamıyla dinî yapıların camiler, medreseler ve türbeler olduğu belirtmesine rağmen bu konuda bundan hemen önce de "Sivil amaçlarla kullanılan kervansaraylar, hamamlar, hastaneler ve benzeri yapılar da bir dereceye kadar dinsel yapıların kapsamına girmektedir" demek suretiyle dinî yapıların kapsamını da genişletmiştir. C. Cahen'in dinî yapıların kapsamını genişletmesinin nedeni onun ileri sürdüğü bir tezden dolayıdır. O Türklerin Anadolu'yu fethetmelerinden hemen sonraki dönemlerden "günümüze tam olarak ulaşmış hiçbir kamusal yapı bulunmamaktadır" (aynı yer) tezini öne sürmektedir. İşte öne sürdüğü bu tezi çürütmemek için de kervansaraylar, hamamlar, hastaneler vb. gibi bir takım sosyal müesseseleri dinî yapıların içine almış bulunmaktadır.

46 bk. Albert Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolie, II, Paris 1934, s. 146; Celal Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi, İstanbul 1970, s. 95; Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 19933, s. 109; Cantay, a.g.t., s. 37; Semavi

Eyice, “Mescid (Anadolu’da ve Rumeli’de Türk Mescid ve Câmileri) ”, İA, VII, İstanbul 1988, s. 102.

47 Gabriel, a.g.e., II, s. 122; Doğar Kuban, Anadolu Türk Mimarîsinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul 1965, s. 113; Arseven, a.g.e., s. 116; Aslanapa, Türk Sanatı, s. 108; Cantay a.g.t., s. 31.

48 Halil Edhem [Eldem], Kayseriye Şehri, İstanbul 1334, s. 30; Kuban, a.g.e., s. 120; Arseven, a.g.e., s. 96; Aslanapa, Türk Sanatı, s. 108; aynı mlf., Anadolu’da İlk Türk Mimarîsi, Ankara 1991, s. 17; Cantay, a.g.t., s. 17; Mehmet Çayırdağ, “Kayseri’de Zamanımıza Kadar Gelmemiş Olan Bazı Mühim Tarihi Binalar”, IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara 1989, s. 719; M. Baha Tanman, “Danişmendliler (Mimari) ”, DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 475.

49 M. Zeki Oral, “Malatya Kitabeleri ve Tarihi”, III. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler, TTK yay., Ankara 1948, s. 435, 437.

50 Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, Ankara 1989, s. 121-122.

51 Tuncer Baykara, “Tokat Ulu Camii Üzerine Bazı Düşünceler”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, (Tokat, 2-6 Temmuz 1986), Ankara 1987, s. 293-294.

52 Oktay Aslanapa, “Anadolu Türk Mimarisi”, Türk Dünyası El Kitabı, II, Ankara 19922, s. 336.

53 Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 21; Cantay a.g.t., s. 45; aynı mlf., “Bir Kuzey-Batı Anadolu Gezisinden Notlar”, STY, VII, İstanbul 1977, s. 21-40; Muzaffer Erdoğan, “Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri”, VD, VII, İstanbul 1968, s. 176; Tanman, a.g.m., s. 474.

54 Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, I, İstanbul 1327/1330, s. 149; Cantay, a.g.t., s. 48; Tanman, a.g.m., s. 477.

55 İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], Kitabeler, I, İstanbul 1345/1927, s. 61; Halit Çal, Niksar'da Türk Eserleri, İstanbul 1989, s. 21; Tanman, a.g.m., s. 474.

56 Aslanapa, Türk Sanatı, s. 108; aynı mlf., Türk Mimarîsi, s. 16-17; Cantay, a.g.t., s. 56.

57 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, İstanbul 19976, s. 43; aynı mlf., "Danişmendliler Dönemi'nde Türk Eğitim Tarihine Genel Bir Bakış", Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Dönemi'nde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar, 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 13.

58 Van Berchem, "épigraphie des Danishmendides", Zeitschrift für Assyriologie, XXVII, Strassburg 1912, s. 85; Uzunçarşılı, Kitabeler, I, s. 59; Aslanapa, Türk Sanatı, s. 135-136; Kuban, a.g.e., s. 143; Aptullah Kuran, "Tokat ve Niksar'da Yağı-basan Medreseleri", VD, VII, İstanbul 1968, s. 39-43.

59 TKGMA, Evkaf Defteri, no. 583, s. 44b; Halil Edhem [Eldem], "Anadolu'da İslâmî Kitabeler", TOEM, Sene 6, S. 34, İstanbul 1331, s. 587; Uzunçarşılı Kitabeler, I, s. 3; Kuran, a.g.m., s. 42, aynı mlf., Anadolu Medreseleri, I, Ankara 1969, s. 18.

60 Erol Yurdakul, Kayseri-Külük Camii ve Medresesi, Ankara 1996, s. 29-48.

61 Danişmend-nâme, vr. 258a-b; VGMA, Defter no. 610, s. 37-39; Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., I, s. 283; Uzunçarşılı, Kitabeler, I; s. 95; Tekindağ, a.g.m., s. 139; Yinanç, "Halifet Gazi Medresesi", VD, s. 6; Solmaz, Halîfet Gazi, s. 10-14.

62 Kâzım Özdoğan, Kayseri Tarihi-Kültür ve Sanat Eserleri, Kayseri 1948, s. 93; Mehmet İnbaşı, XVI. YY. Başlarında Kayseri, Kayseri 1992, s. 60.

63 Uzunçarşılı, Kitabeler, I, s. 62-63; Tuncer Baykara, “Niksar, Kalesi ve Tarihi”, TKA, XXIV/2, Ankara 1986, s. 88-89; Kâmil Şahin, “Niksar’da Danişmendli Dönemi Yağıbasan ve Hacı Çıkrık Medreseleri”, Niksar’ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar, 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 69; aynı mlf., Danişmendliler Döneminde Niksar (1071-1178), Niksar 1999, s. 21.

64 Şahin, a.g.e., s. 44.

65 Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târihi, I, İstanbul 19947, s. 214.

66 Danişmend-nâme, vr. 254b; Esterâbadî, Bezm u Rezm, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 313; el-Cenâbî, Gülşen-i Tevarîh, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3097, vr. 69a; Halit Çal, “Melik Dânişmend Gazi Türbesi”, TÜED, XIX, Ankara 1991, s. 41-45.

67 Halil Edhem, “İslâmî Kitabeler”, TOEM, S. 32, s. 454; Aslanapa, Türk Sanatı, s. 154; Orhan Cezmi Tuncer, “Anadolu Selçuklu Kümbetlerinin Gelişimi ve Özellikleri” X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (22-26 Eylül 1986), III, Ankara 1991, s. 1076; Cantay, a.g.t., s. 87-90; Tanman, a.g.m., s. 476-477.

68 Uzunçarşılı, Kitabeler, I, s. 72; Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 26; Çal, a.g.e., s. 50-51; Şahin, a.g.e., s. 95.

69 Kuban, a.g.e., s. 148; Cantay, a.g.t., s. 84; Hakkı Önkal, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996. s. 27.

70 Uzunçarşılı, Kitabeler, I, s. 62; Kuban, a.g.e., s. 148; Önkal, a.g.e., s. 410.

71 Tanju Cantay, “Niksar Kırk Kızlar Kümbeti”, STY, IX-X, İstanbul 1981, s. 83-105; Önkal, a.g.e., s. 79-83.

72 Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., II, s. 355; Cantay, a.g.t., s. 112-118; aynı mlf., “Gezi Notları”, STY s. 23; Solmaz, Halîfet Gazi, s. 24-29.

73 Şahin, a.g.e., s. 99.

74 Şahin, a.g.e., s. 105.

75 Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi”, VD, I, İstanbul 1938, s. 35-37; Osman Turan, “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri”, DTCFD, IX/4, Ankara 1951, s. 449.

76 Cantay, a.g.t., s. 98-Tanman, a.g.m., s. 477; Cevdet, a.g.m., s. 35; Turan, “Sivas Şehri”, DTCFD, s. 449, 451.

77 Wittek, a.g.e., s. 30. C. Brockelmann (İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992 s. 213) ise bu konuda Danişmend Gazi’nin “ganimet esası üzerine kurulmuş olan iktidarını sıkı bir rejim haline sokmayı asla düşünmemiş” olduğunu belirtmek suretiyle Danişmend Gazi’nin devlet teşkilatını kurma düşüncesinde olmadığını ifade etmekle P. Wittek’in görüşlerini adeta başka bir varyantla dile getirmiş olmaktadır.

78 Danişmend-nâme, vr. 255a-256b; Iréne Mélikoff, La Geste de Melik Danişmend, II, Paris 1960, s. 280-282.

79 el-Aylemü’z-zâhir, Yeni Cami (Süleymaniye) Ktp., nr. 831, vr. 25b.

80 Câmi‘ü’d-düvel, Nuruosmaniye Ktp., I, nr. 3171, vr. 364a-364b.

81 Tenkîhü tevârîh-i mülûk, Esad Efendi (Süleymaniye) Ktp., nr. 2239, vr. 62a.

82 A.g.e., s. 157.

83 Danişmend-nâme, vr. 9b.

84 Konyalı, a.g.e., II, s. 2365. H. Erkiletlioğlu (Kayseri Tarihi, Kayseri 1993, s. 74) Hasan Bey’in Kayseri’nin ilk Türk valisi olduğunu ve 475/1082 yılında görevine başladığını ve ölünceye kadar bu görevini sürdürdüğünü belirtmektedir.

85 Osman Turan, “Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak” Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 546-547; aynı mlf., Türkiye, s. 66-67; Konyalı, a.g.e., II, s. 2364-2366; Erkiletlioğlu, a.g.e., s. 74.

86 Vekayi-nâme, s. 120.

87 Keşfu'l-akabe, vr. 245a; Bayram, "İlk Eser", İTED, s. 273.

88 Şahnelik için ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Ankara 1992, s. 218-221.

89 Anadolu Selçuklularında Adliye teşkilatının başında bulunan kişidir. Yani günümüzdeki Adalet Bakanı statüsündedir. bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara 19843, s. 90, 98.

90 Kadı adının Menşei "kaza" kaza kelimesine dayanmaktadır. Bunlar kazalarda görev yaptıklarından dolayı kendilerine kadı denilmiştir.

91 Danişmend-nâme, vr. 76b.

92 Danişmend-nâme, vr. 160a.

93 Danişmend-nâme, vr. 194a.

94 Danişmend-nâme, vr. 196b. Burada ordu kadısının Danişmend Gazi ile Gülnuş Banu'nun nikâhlarını kıydığı ifade edilmektedir.

95 el-Herevî, Herat yakınlarındaki Evbe (Oba) köyünde doğdu. Maveraü'n-Nehr'de (Maveraünnehir) başta el-Berûdî (el-Barûdî) (ö. XI. yy) olmak bir çok önde gelen alimlerden dersler aldı. Bunların içinde Hanefî hukukçusu el-Halvânî ve Pezdevî (ö. 482/1089) sayılabilir. Özellikle Pezdevî'den fıkıh, ve usûl dersleri aldı. Bundan sonra da Bağdat, Basra, Hemedan ve Şam gibi şehirlerdeki medreselerde müderrislik yaptı. İşte Herevî'nin ününü haber alan Danişmendli Melik Muhammed onu Kayseri'ye getirtti ve ona Kayseri kadılığını verdiği gibi aynı zamanda Melik Muhammed Medresesi'ne de müderris olarak atadı. Herevî ölünceye kadar Kayseri'de bu görevlerini sürdürdükten sonra 537/1142 yılında vefat etti. Onun İsmail ve Ahmed adlarında iki oğlu vardır. (bk. Kâmil Şahin, "Kayseri'nin İlk Kadılarından İsmail el-Herevî (Ö. 537/1142) ve Danişmendli Dönemi'nde Kayseri'de İlim", Kayseri ve Yöresi Tarih

Sempozyumu Bildirileri (Kayseri, 16-17 Nisan 1998) II, Kayseri 1998 s. 419).

96 Şahin, “el-Herevî”, I. Kayseri Tarih Sempozyumu, s. 419.

97 Cevat Hakkı Tarım, Tarihte Kırşehri-Gülşehri, İstanbul 19483, s. 25.

98 Vekayi-nâme, s. 103; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 105.

99 Danişmend-nâme, vr. 108b.

100 Danişmend-nâme, vr. 200b.

101 Danişmend-nâme, vr. 6b-7a.

102 Danişmend-nâme, vr. 15b vd.

103 Danişmend-nâme, vr. 77a, 213a, 217b.

104 Danişmend-nâme, vr. 27b, 30b, 58b, 185b.

105 Danişmend-nâme, vr. 194b.

Saltuklu Mimarisi / Yrd. Doç. Dr. Haldun Özkan [s.72-82]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Saltuklular

Saltuklular, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1071-1202 yılları arasında hüküm sürmüş bir Türk Beyliği'dir. Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın, 1071 yılında Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra, zaferin kazanılmasında yararlılığı görülen beylere, kendi bölgelerinde birer beylik kurup, Selçuklulara bağlı olarak yaşamalarına müsaade etmesi ile Anadolu'da yeni bir Türk dönemi açılmıştır. Alp Arslan, önemli komutanlardan Ebul Kasım Saltuk'a da ıkta olarak Erzurum ve havalisini vermişti. Saltuklu Beyliği sınırları içerisinde, başkent Erzurum olmak üzere Bayburt, Tercan, İspir, Oltu ve Micingirt gibi şehir ve kaleler bulunuyordu.1 Saltukluların en etkili yöneticileri arasında Ebul Kasım, Gazi ve Ali gösterilmektedir.

Selçuklular, Danişmendliler, Mengücükler, Saltuklular, Artuklular ve Sökmenliler de iskân siyaseti gereği olarak, Orta ve Doğu Anadolu'nun, vadi, ova ve yaylalarına, yurt olarak yerleştirilirken, kısa zamanda bu nüfusu üretici duruma getirmeye; eskiden mevcut veya yeni teşekkül eden yerleşme merkezlerini ve çevrelerini canlı birer Türk-kültür merkezi haline dönüştürmeye çalışmışlardır. Saltuklular zamanında Erzurum, diğer Anadolu şehirleri gibi iktisadi ve ticari açıdan oldukça müreffeh bir şehir idi. Bölge, Akdeniz'deki limanlardan ve Suriye'den hareket edip; Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan yoluyla Azerbaycan ve İran'a giden veya Türkistan'dan Erzurum'a gelip aynı yoldan Akdeniz'e veya Trabzon limanlarına ulaşan büyük bir kervan yolunun güzergahında bulunduğu için, ticari hayat oldukça canlı idi.

Kaleler

Saltuklular, egemen oldukları bölgede yeni kaleler inşa etmemiş, Bizanslılardan ve daha önceki dönemlerden kalan kalelere yerleşerek onları onarmış ve kullanmışlardır. Erzurum, Hasankale, Tortum, İspir, Oltu, Avnik, Micingird, Zivin, Tercan, Kars ve Bayburt kalelerinin, kuruluşları M.Ö.'lere kadar indirilmektedir. Müstahkem mevkilere yerleştirilen bu kaleler, Saltuklular tarafından ele geçirilmiş ve birtakım değişiklikler ve eklentilerle bu kaleleri kullanmışlardır. Saltukluların merkezi Erzurum olduğu için, Saltuklu emirleri de Erzurum'da oturmuştur. Bayburt Kalesi; Trabzon'daki Bizanslılara karşı Erzurum'u korurken, Hasankale, Tortum, Oltu, Zivin ve Micingirt Kaleleri de Gürcü istilasına karşı savunma merkezleri olmuştur. Kars Kalesi Saltuklu hâkimiyetinde olduğu sırada yeni baştan tahkim edilmiştir.

Erzurum Kalesi

Bugünkü şehrin orta kesiminde hafif yükseltili bir tepe üzerinde bulunan iç kale, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir konuma sahiptir. Duvarları yer yer burçlar ve dayanak kuleleri ile desteklenmiştir. Kalenin hemen doğusundan geçen dere nedeni ile bu kesim oldukça eğimlidir. Kale üç kat surla tahkim edilmişti. iç kale, dış ve orta surların ortasında bir tepe üzerine kurulmuştur (Resim 1).

Erzurum Kalesi'nin kuruluş tarihiyle ilgili ilk yazılı kaynaklar M.S. 415 yılını vermektedir. Kale, Bizans Generali Anatolius tarafından yaptırılmış ve İmparatorun adından ötürü "Theodosiopolis" ismi verilmiştir.2 Bugünkü Erzurum adı ise şu şekilde meydana gelmiştir; Erzen'in (Karaz) Selçuklular tarafından yıkılması üzerine halkı Theodosiopolis'e göç edince, geldikleri bu şehre Erzen ismini vermişler ve Siirt yakınlarındaki Erzen'den ayırt etmek aynı zamanda Anadolu'ya ait olduğunu belirtmek için de "Erzen er-Rum" şeklinde ifade etmişlerdir. Daha sonra ise bu ad Erzurum

şekline dönüşmüştür. M.S. 502'de Sasanilerin eline geçen Kale, sık sık Bizans ve İranlılar arasında el değiştirmiştir.3

VII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans'ın doğuya egemen olmasını önlemek için görevlendirilen Habib bin Mesleme aracılığıyla şehir ilk kez Araplar tarafından ele geçirilmiştir. 755'te Halife Ebu Mansur, Kale'yi tamir ederek güçlendirmiştir.4

1048'de Erzurum'a kadar gelen Türk birliklerinin başında Kutalmış ve İbrahim Yınal bulunmaktaydı. Bunlar, şehrin kuzeybatısında yer alan ve ilk yerleşim yeri olan Karaz'ı kuşatma altına alıp ele geçirmişler, bu kuşatmadan kurtulanlar Theodosiopolis'e sığınmışlardır. Bu tarihten itibaren bölge Türk egemenliğine geçmiştir.5

Bu tarihten sonra çeşitli saldırılara rağmen ayakta kalmayı başaran Kale ile ilgili fazla bir belge ve kitabe bulunmamasına rağmen, pek çok kez onarım gördüğü, bugünkü duvarlarından anlaşılmaktadır.

Kalenin güneybatı köşesinde, üzerinde kûfi yazılı bir kitabe de bulunan Tepsi Minare-Saat Kulesi veya Kesik Minare olarak isimlendirilen yapı yer almaktadır. 1124-1132 yılları arasında hüküm süren Saltuklu beylerinden Ebul Muzaffer Gazi zamanında yapıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır.6 Bu yönüyle Erzurum'un en eski yapısıdır.

Erzurum Kalesi dış sur, orta sur ve içkale olmak üzere üç kademeli olarak yapılmıştır. Dış surların büyük bir bölümü Erzurum çevresindeki tabyaların inşasında sökülmüş ve surların malzemesi tabyalarda kullanılmıştır. Şehir çevresinde kısmen sur kalıntıları ile karşılaşılmaktadır. Surlar üzerinde açılan "Tebriz Kapı", "Gürcü Kapı", "Erzincan Kapı" günümüze ulaşmamıştır. Osmanlı Dönemi'nde Toprak Surlar üzerinde açılan "İstanbul Kapı", "Kavak Kapı", "Kars Kapı" "Harput Kapı"dan ise sadece "Harput Kapı" günümüze gelememiştir. Orta surlar tamamen yok olmuş, iç kale ise sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. II.

Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) onarım gördüğü anlaşılan iç kalenin girişi, "Hisar Peçe" olarak adlandırılan bir tür avluya açılır. Burada çeşitli mekanlar ve bir hamam yer almaktadır. Kalenin asıl girişinin, Saat Kulesi'nin de bulunduğu köşedeki kenar açıklığından olduğu tahmin edilmektedir.

Günümüzde, Kale içerisinde, Kale Mescidi'nden başka hiçbir yapı bulunmamaktadır. Zemini büyük ölçüde toprak dolguya sahip olan Kale içinde, 30-40 yıl öncesine kadar eski yapılar bulunmaktaydı. Bunların askeri amaçla yapılan koğuş, cephanelik ve depo yapıları ile yönetim binaları oldukları tahmin edilmektedir. Bu binaların askeri birliklerin kaleden çekilmesi sonucunda sivil halk tarafından kullanıldıkları bilinmektedir. 2000 yılında Erzurum Müzesi tarafından kazı-sondaj çalışması yapılmış ve Kale'nin batısında, bahsedilen yapılara ait duvar kalıntıları tespit edilmiştir.

Pasinler (Hasan Kale) Kalesi

Bu Kale, sağlamlığı ve müstahkem mevkisi ile Saltukluların Gürcülere karşı önemli direnç noktalarından birini oluşturmuştur. Saltuklulardan önce de var olan Kale, ilçenin kuzeydoğusunda, Hasan Dede Dağı'nın üzerinde kuzey-güney istikametinde, sarp ve sağlam bir kayalık zemin üzerine oturtulmuştur (Resim 2). Hasan Kale'nin7 sadece İç kalesi günümüze ulaşmıştır. Düzgün kesme taştan inşa edilen Kale surları, burçlarla takviye edilen surlar üzerinde, mazgallar ve seyirdim yerleri halen mevcuttur. Kalenin ana girişi, batıya açılırken bu cephede ayrıca üç kapısı daha bulunmaktadır. Ana giriş, iki sağlam burçla takviye edilerek, iç tarafında mazgal pencereli iki küçük muhafız odasına yer verilmiştir.

Tortum Kalesi

Erzurum'un Tortum ilçesinde bulunmaktadır. Yüksek bir kayalık tepe üzerine kurulmuştur. İç Kalede burçlarla takviye edilmiş, dizdar odaları,

silah ve erzak ambarları ve sarnıç bulunmaktadır.8 Dış kaleden gizli bir yolla suya ulaşılmaktadır. Kalenin duvarları kısmen sağlam olup, taşları çevredeki yapılarda kullanılmak üzere sökülmüştür. Kale üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Roma dönemine kadar inen Kale, Saltuklular tarafından da kullanılmıştır.

İspir Kalesi

Kale, Çoruh nehrinin sınırladığı yüksek bir kayalık alan üzerinde ve çevreye hâkim bir noktaya kurulmuştur (Resim 3). Dış kalenin şehir etrafındaki duvarları yıkılmıştır. İspir Kalesi'nin ilk kurucuları hakkında kesin bir bilgi yoktur, ancak Bizanslılardan ve Gürcülerden sonra Saltukoğullarının eline geçtiği bilinmektedir. Erzurum Selçuklularından Mugisüddin Tuğrulşah da kaleyi tamir ettirmiştir.9 Kale içerisinde Bizans dönemine ait sadece apsis kısmı günümüze gelebilen üç nefli bir Bazilika ve Saltuklu Dönemi'nde yapılan bir mescid bulunmaktadır. Mescidin sekizgen minaresi aynı zamanda gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır.

Kalenin batısında Çoruh nehrine inen gizli bir yol tespit edilmiş ancak yol inşası sırasında bu gizli su yolunun önemli bir kısmı tahrip olmuştur. Kale duvarları düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olup, batı duvarları ve burçları halen sağlamdır. Kalenin duvarları ve giriş kapısı Kültür Bakanlığı'nca restore edilmişse de restorasyon işlemleri tamamen bitmemiştir.

Oltu Kalesi

Erzurum'un kuzey ilçelerinden olan Oltu, Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde yer alır. Bölgeye hayat veren en önemli su kaynağını ise Oltu çayı ve kolları oluşturmaktadır. Oltu'yu önemli kılan özelliklerin başında, Anadolu'yu Kafkaslar'a bağlayan iki ana yoldan birinin üzerinde bulunması gelir. Bu yollardan birincisi Erzurum-Aşkale-Bayburt-

Gümüşhane yoludur ki, bu yol Trabzon üzerinden Kafkaslar’a açılır. İkinci yol Erzurum-Tortum-Narman’dan Oltu’ya ulaşan yoldur. Bu yol Artvin üzerinden Doğu Karadeniz kıyılarına ulaşır. Karadeniz kıyılarından gelip Çoruh havzasını takip eden yol Oltu’dan geçerek Gaziler (Bardız) üzerinden Sarıkamış ve Kars bölgesine ulaşmaktadır. Bu stratejik mevkide bulunan Oltu Kalesi Orta Çağ’da konumu bakımından bölgedeki önemli kaleler arasında yerini almıştır. Oltu çayının kenarında yüksek bir kayalık alan üzerine inşa edilmiş olan kalenin günümüze sadece iç kalesi gelebilmiştir (Resim 4). Kaleden Oltu çayına inen gizli bir yol bulunmaktadır ki günümüzde burası kapatılmıştır. Kalenin kuzeyinde iki burç bulunmaktadır. Bunlardan soldakinin içerisi türbeye dönüştürülmüştür. Doğuda harap bir hamam ve güney tarafta da bazı yapı kalıntıları mevcuttur.

Avnik Kalesi

Erzurum’un Pasinler ilçesinin doğusunda, Çobandede Köprüsü’nü geçtikten sonra Yağan köyü yolu ile bu kaleye ulaşılmaktadır. Kale yüksek bir kayalık üzerine kurulmuştur. Doğu Anadolu’da Saltuklular tarafından kullanılmış önemli kalelerden biridir. Kale iç içe üç duvarla tahkim edilmiştir. Birinci ve ikinci surların kapıları güneye açılmaktadır. Kale içindeki kayalardan birinin içerisi oyularak erzak deposu haline getirilmiştir. İkinci surun kapısı ise daha geniş bir sahaya açılır. Burada varoş bir köy haline getirilmiş ve birtakım yapı kalıntıları da günümüze kadar ulaşmıştır. En yüksek noktaya ise iç kale yerleştirilmiştir. Günümüzde Kale taşları sökülerek civardaki evlerde kullanılmıştır.

Micingirt Kalesi

Micingirt Kalesi, Sarıkamış’a uzaklığı 22 km. olan İnkaya (Micingirt) köyünde bulunmaktadır. Becen Kalesi olarak da isimlendirilmektedir. Bölgeye ilk Becen (Becan) adlı Saka Türklerinin bir oymağının yerleşmesi

ile Becen-gerd ismi verilmiştir. Bu yer M. 949'da Bizans yönetiminde kalmış ve 1048'de Selçuklulara geçerek, 1071'de Saltuklulara verilmiştir.

Kale, sarp bir kayalık alan üzerine, 205mx30m ölçülerinde dikdörtgene yakın planda kurulmuştur (Resim 5-6). Girişi doğuda olup, büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Kale içerisinde, kayaya oyulmuş bir sarnıç bulunmaktadır. Düzgün kesme taş malzemeden inşa edilen kale duvarlarında Horasan harcı kullanılmıştır.

Güneydoğu köşesindeki burcun batıya bakan yüzünde üç yarım küre şeklinde oyuntu bulunmaktadır. Bunlar muhtemelen Bayburt Kalesi'nde olduğu gibi bacini yuvalarıdır. Kalenin, Orta Çağ'da, Saltuklular Dönemi'nde kullanılmış olduğu kitabelerden anlaşılmaktadır

I. Kitabe

1- El-havarici ve'l-mütemerridin kâ (tilü'l-kefereti ve'l-müşrikin)

2- Ale'l-mazlumin (Fahrü'l-guzât zahidü'd-din

3- El-mâlikü mülki er-Rum ve'l Ermen ve Diyarbekr veRebi'atü Şehsüvâri (İran)

4- El-Hac ve'l-Haremeyn Ebu Mansur Argin Basat (yahut Şah) bin Muhammed

5- İbn-i Salduk b.Ali b.Ebi El Kasım azze nasruhu (fi-şehr) rebiü'l Evvel (sene selâsin ve) sittemie hicriye (630)10

Türkçesi: "Harici ve inadcı ve asillerin kökünü kesen kâfirler ve müşrikler ile savaşan… mazlumları koruyan, gazilerin övüncü, dinin himayecisi Rum, Ermen, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebi'a ülkelerinin sahibi… Ebul Kasım Oğlu Salduk Oğlu, Muhammed oğlu Ebu Mansur Argın Basat (Şah) (yardımı aziz olsun), tarafından hicretin 630 yılı (1233) Rebi'ül ahir'inde yaptırılmıştır."

Bu metinden Saltukluların Kale'deki imar faaliyetlerinden bahsedilmektedir.

1181-1182 tarihli Saltuklulara ait en eski kitabe ise Kale’nin köye bakan cephesinde üst kesimde yerleştirilmiştir ki İslâmi döneme ait olduğu anlaşılan kitabe şöyledir:

II. Kitabe

1- Feteha kal’el-Mübarek

2- El-Muazzam Sâhibü

3- Ed-dünya ve’d-din

4- (Bi-ticaretin) teceddedehü

Tarih Sene 577

Türkçesi: “Mübarek ve Muazzam Kaleyi dinin ve dünyanın sahibi fethetti ve ticareti için onu yeniledi” H. 577/M. 1181-82.

Zivin Kalesi

Kars’ın Sarıkamış İlçesi’nin 35 km. batısında, Süngütaşı köyünün doğusunda yer almaktadır. Bu köyün eski adı, Kale’ye de ismini vermiş olan Zivin’dir. Kalenin ilk yapılışı Urartu Dönemi’ne kadar inmektedir.11 Saltuklular Dönemi’nde tamir edilerek kullanılmıştır.12

Eski Erzurum-Kars karayolunun geçtiği ve iki vadinin kesiştiği bir noktada yapılan Kale, Doğu Anadolu’yu Kafkaslar’a bağlayan bu yolu da kontrol altına alması bakımından stratejik olarak son derece önemli bir konumdadır. Bu yol askeri olduğu kadar ticari olarak da kalenin önemini bir kat daha artırmıştır.

Kuzey-güney doğrultusunda inşa edilen Kale, yaklaşık 100m.x163m. boyutlarında olup, ana kayanın yapısına uydurulmuştur. Kale duvarları büyük oranda tahrip olmuştur. Kale içinde ana kayaya oyularak yapılan iki sarnıç, batısında basamaklarla suya inilen tünel bulunmaktadır. Surlar Horasan harçlı düzgün kesme taş malzemelidir.

Kars Kalesi

Orta Çağ’da Saltuklular tarafından onarılıp kullanılan önemli kalelerden biri de Kars Kalesidir. Karadağ’ın tepesinde kayalık bir alan üzerine kurulan Kale, iç ve dış kaleden teşekkül etmiştir. Kars Kalesi 1239 Moğol istilası, 1386’da Timur’un İşgali sırasında büyük ölçüde zarar görmüştür. Kanuni Sultan Süleyman II. Irakeyn Seferi’ne çıkarken Pasin-Kars sancakbeyine bir ferman göndererek Kale’nin ve şehrin imarını emretmiştir. 5000 amele ve ustayla 1548’de Kars’a gelen Dulkadırlı Ali Bey kalenin tamirine başlamış, fakat bir Safevî baskını sonucu faaliyet yarım kalmıştır. Ancak 1579’da Lala Mustafa Paşa, 28 günde Kars Kalesi’ni imar ettirmiştir. Kalede 5 cami, kubbeli 1 türbe, 1 beylerbeyi sarayı, 1 medrese, 1 hamam, çarşı, konaklar, vakıf dükkanları, yeniçeri kışlası, evler ve tavlalar yapılmıştır. Dış kaleden sadece bir iki burcun kaldığı, iç kalenin ise günümüze kadar sağlam olarak ulaştığı görülmektedir.13

İç kale dikdörtgen planlıdır. Batıya açılan asıl giriş kapısına rampalı döşeme bir merdivenle ulaşılmaktadır. Girişin sağında Celâl Baba Türbesi yer almaktadır. Bu türbe XII. yüzyılda Gürcü-Kıpçak akınları sırasında şehit düşen kale komutanı Celâl Baba’ya aittir. Kalenin kuzey sur duvarlarına bitişik olarak bir kale mescidi yapılmış, dikdörtgen planlı mescid 2 sütunun desteklediği düz ahşap tavanla kapatılmıştır.14

Bayburt Kalesi

Bayburt Kalesi, Karadeniz’i Basra Körfezi’ne bağlayan ticaret yolunun üzerinde bulunmaktadır. Kalenin ilk yapımı M.Ö. VIII. yüzyılda yaşayan Urartulara kadar inmektedir. Sonraki dönemlerde Roma, Bizans, Ermeni, Müslüman Araplar ve Trabzon Komnenosları idaresinde el değiştiren Bayburt Kalesi’nde bir takım tamirat ve değişiklikler yapılmıştır.15 Günümüze ulaşan surların büyük bir kısmı Türkler tarafından inşa edilmiştir (Resim 7). Anadolu Türk dönemi kaleleri içinde, en çok kitabe

bulunduran nadir kalelerimizden biridir. Ancak kitabeler Erzurum Selçukluları ve sonrasına aittir. Kale üzerinde 20 adet Arapça kitabe bulunmaktadır.16

İç kale dikdörtgene yakın bir plana sahip olup kayalık bir alan üzerine oturtulmuştur. Surlar arazinin durumuna göre üçgen, kare ve yarım yuvarlak burçlarla desteklenmiştir. Sur duvarlarının birkaç yerinde çanak biçiminde çiniler görülür. "Baçini" adı verilen bu çiniler firuze mor ve yeşil renklidir. 2.50m.-3.00m. kalınlığındaki duvarların dış yüzlerinde düzgün kesme taş kaplamalı, içerisi moloz dolguludur. Kale içerisinde, üç nefli bazilikal plana sahip bir kilise, Ebul Feth Camii'ne ait bir kemer parçası, depolar, sarnıç ve bir kısım yapı kalıntıları mevcuttur. Bayburt Kalesi günümüze ulaşan en sağlam kalelerdendir.

Camiler

Erzurum Kale Mescidi

Erzurum İç Kale'de bulunmaktadır.

Erzurum Kale Mescidi üzerinde kitabe yoktur. Yapının tarihi Tepsi Minare'ye dayanılarak 1125-1150 olarak kabul edilmektedir.17

Kale Mescidi kareye yakın bir dikdörtgen alan üzerine oturtulmuş, mihrap önü bölümü kubbeli18 ve taşıyıcıların düzenlenişi ile mihraba dik üç sahından teşekkül etmiştir (Resim 8).

Mescidin harim kısmı oldukça küçük olmasına rağmen, ortadaki L şekilli payelerle iki kısma ayrılmıştır. Birinci bölüm giriş kısmıdır ki bu kısım, ortada çapraz tonoz, iki yanda beşik tonozla örtülmüştür. Ortadaki L şeklindeki payelerin batı tarafta bulunanında beş köşeli küçük bir mihrap nişi açılarak diğerinden ayrılmıştır. İbadet alanı içerisinde, giriş kısmı ile mihrap önü bölümü, sivri kemerle birbirinden ayrılmaktadır.

Mescidin ikinci kısmını oluşturan mihrap önü bölümü ortada kubbe, yanlarda ise tonozla örtülmüştür. Daralarak yükselen iki kademeli

mukarnaslı kuşaklarla kubbeye geçilmektedir. Kasnakta açılan dört pencere ile mihrap önü bölümü aydınlatılmıştır. Mihrabın, her iki yanında duvarlara açılmış birer küçük niş bulunmaktadır.

Mescidin mihrabı, düzenleniş bakımından çok farklı olup, iç kalenin güney bedenlerinden biri içerisinde ve iki kademeli olarak düzenlenmiştir. İbadet alanına kıyasla oldukça büyük tutulan mihrabın ana çerçevesi dikdörtgen, düz bir bordür ile belirtilmiştir. Bordürün iç kısmında mihrabı üç yönden çevreleyen altıgenlerden oluşan bir kuşak dolanmaktadır. İki kademeli sivri bir kemerle sınırlandırılan mihrap nişinin kavsarası işlenmemiş ve içinde ikinci bir nişe yer verilmiştir.

Minare: İç kalenin güneybatı köşesinde, Mescidin yakınında Tepsi Minare olarak da adlandırılan minare yer almaktadır19 (Resim 9-10). Minare, gövdesinin üst kesimindeki kitabeye göre, Saltuklu Hükümdarı Emir Muzaffer Gazi zamanında (1124-32) yaptırılmıştır. Yazıt şerefe üst kenarına yakın yerde, taş üzerine pişmiş tuğladan kûfi harflerle yazılmıştır.

Türkçe Karşılığı: “İkbal (devlet ve saadet) dinin ışığı, İslâm’ın kutbu, devletin yardımcısı, milletin zahiri arkası (Meliklerin) ve emirlerin güneşi Ebü’l Kasımoğlu Ebü’l Muzaffer Gazi İnanç Biygu Alp Tuğrul Bey içindir”.20

Kitabe kuşağının güney tarafından bir kısmı, 1881 yılında, II. Abdülhamit zamanında saatin yerleştirilişi sırasında sökülmüştür. Bu söküntü, kitabenin tarih yerine rastlamıştır. Böylece bu kitabeye göre tarihlendirilen minarenin ve buna bağlantılı olarak Kale Mescidi’nin inşası için XI. yüzyılın ilk yarısı kabul edilmektedir.

Kare kaideli ve silindirik gövdeli minare, temelden sur seviyesine kadar kesme taşlardan, surdan itibaren atlamalı olarak üç sıra kırmızı, iki sıra beyaz taştan örülmüştür. Dikdörtgen çerçeveli, minarenin girişi düz atkı taşlıdır. Yüzeyi bezemeli sivri kemerli bir alınlığa sahiptir. Silindirik gövde,

kırmızı tuğlalarla sepet örgü tarzında devam ettirilmiştir. Gövdenin üst kısmına sonradan saat yerleştirilmiştir. Şerefeden yukarısı yıkılan minarenin üst kesimine XIX. yüzyılda Batılı tarzda sütunlu bir bölüm ilave edilmiştir.

İspir Kale Mescidi

İspir Kalesi içinde, çevreye hâkim bir noktada ve iç kalenin en yüksek noktasında inşa edilmiştir (Resim 11). Mescidin üzerinde kitabe yoktur ancak üslup özellikleri XII. yüzyıla uygun düşmektedir.21

İspir Kale Mescidi, dıştan dışa 10.80 m.x9.50 m. boyutlarında, kareye yakın bir alan üzerinde inşa edilmiş, kubbesiyle öne çıkan parçalı bir örtüye sahiptir (Resim 11). Cephenin güneybatı köşesinde, Kale burçlarından biri üzerinde minare yükselmektedir. Mescidin kuzey cephesinde, eksenden kuzeydoğu köşeye doğru kaydırılmış sivri kemerli ve mukarnas kavsaralı bir girişi bulunmaktadır.

Mescidin ibadet alanı 7.20 m.x8.50 m. boyutlarında ve kareye yakın ölçülerde düzenlenmiştir. Bir bölümü kubbe ile örtülü olan bu alan, kubbe kasnağında dört ana yöne açılan pencerelerle birlikte biri kuzey, biri de güney duvara açılmış iki mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır.22 Hiçbir bezemenin görülmediği, mihrabın, sonradan yapıldığı, dış duvarda görülen dolgudan anlaşılmaktadır.

İbadet alanının üst örtüsü üç bölümlüdür. Kuzeydoğu köşesine rastlayan kare alan kubbeli, bunun batısında kalan kısım doğu-batı doğrultusunda uzanan sivri kemerli bir tonozla, güneydoğu köşesinde kalan kısım ise kuzey-güney yönünde uzanan yine sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. Caminin mihrap önü kubbesine içleri dört sıra mukarnaslı dolguya sahip pandantiflerle geçilmiştir.

Minare: Mescidin minaresi, kale burcunun üzerine inşa edilmiştir. Minare dışardan dört bölüm halindeki farklı duvar örgü izleri ile dikkat çekmektedir. En altta temeli oluşturan moloz taşlarla örülmüş silindirik kale

burcu, onun üzerinde Mescid ile birlikte inşa edilmiş olan minarenin küp kısmı ve daha sonra ongen gövde yükselir. Şerefeye kadar tamamen kesme taştan örülmüştür.23 Minare gövdesinde mazgal pencereler açılarak, merdivenler aydınlatılmıştır. Şerefe, altı tuğladan yapılmış dört sıra kirpi saçak, ortasındaki yatay bir sıra tuğla dizimi ile iki kısma ayrılmıştır. Şerefe korkulukları ve külah kısmı yıkılmıştır. Minarenin kapısı ise kuzey yönüne, Mescidin damına açılmaktadır. Mescidde bezeme yoktur. Damda küçük ölçülerde bir de oda yer almaktadır.

Mescidin inşasında kullanılan ana malzeme, kesme taştır. Duvar kalınlığı 1.m. kadar olup, genişlik alttan yukarıya doğru azalmaktadır.

Erzurum Ulu Cami

Erzurum şehir merkezinde Tebriz Kapı Semtinde bulunmaktadır (Resim 12).

Bugün mevcut olmayan bir kitabeye göre Cami, M.1179 yılında Saltuklulardan İzzeddin Saltuk'un oğlu Melik Muhammed tarafından yaptırılmıştır.24

Ulu Cami 54m x 41.7m boyutlarında, dikdörtgen bir plana sahiptir. İç mekan düzenleniş açısından mihraba dikey yedi sahından teşekkül etmiştir.25

Caminin kuzey cephesi; üç kapı ve altı pencere ile en hareketli cepheyi oluşturmaktadır. Cephenin ortasındaki giriş, mihrap eksenine rastlamaktadır. Kuzey cephede bulunan üç kapının da üzerinde kitabe yoktur. Yukarıda ifade edildiği gibi cepheler ve içerisi 1965 yılında restore edilerek bazı orijinal özelliklerini büyük ölçüde yitirmiştir.

Doğu cephede, iki kapı ve altı pencere bulunmaktadır. Bu cephedeki kuzeydoğu giriş üzerinde M.1860 tarihli bir tamir kitabesi bulunmaktadır.26 Güney cephede ise mihrap önü bölümünde iki öküz gözü pencere, yanlarda

da altı pencere açılmıştır.[27] Bu cephede mihrabın taşıntısı yoktur ve mihrap önü bölümü ahşap kırlangıç kubbe ile örtülmüştür.

Erzurum Ulu Camii içten; 50.80 m.x38.60 m. boyutlarında olup, mihraba dik yedi sahına ayrılmıştır (Resim 13). Caminin orta sahnı, genişliği, yüksekliği, profilli ayak ve kemerlerin düzenlenişi ile yan sahınlardan farklı bir görünüşe sahiptir. Taşıyıcı ayaklar, bulundukları yere ve taşıyacakları ağırlığa göre muhtelif şekil ve ölçülerde yapılmıştır. Orta sahnın mihrap önü kısmında ahşaptan, "kırlangıç örtü" olarak isimlendirilen ve bölgede özellikle evlerde yaygın olarak kullanılan bir kubbe bulunmaktadır (Resim 14). Ahşap kubbe, ikisi kıble duvarına bağlı ve ikisi de L şeklindeki iki büyük ayak ile taşınmaktadır. Kubbenin kirişleri üzerinde boya ile yazılmış biri güney tarafında açılmış olan, dikdörtgen küçük pencerenin alt kenarını teşkil eden üçüncü sıradaki kiriş üzerinde (M.1787-88) diğeri kuzey tarafında dördüncü sırada (Bünyad-ı sene M.1858-59) şeklinde iki tarih görülmektedir.[28] Yan sahınlar takriben 6 m. genişliğindedir. Batıdan birinci sahnın kıble duvarındaki pencerenin solunda M. 1629-30 tarihini taşıyan dört satırlık bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Kubbenin kuzeyinde doğu batı yönündeki dikdörtgen bölme, ortasında kubbeli bir fener bulunan çapraz tonozla örtülmüştür. Orta sahnın ortasındaki dikdörtgen alan, sonradan doğu ve batı yanlarına birer kemer atılmak suretiyle kareye çevrilmiş ve tepesi açık, mukarnaslı, bir tonoz ile örtülmüştür.[29]

Caminin kuzey duvarının doğuya yakın iç yüzünde, sonradan örülen bir duvarın gizlediği ve merdivenle çıkılan bir küçük oda bulunmaktadır. Araştırmacıların "kütüphane" veya "itikaf odası" olarak nitelendirdikleri bir hücrenin[30] altında, kemeri profilli bir niş yer almaktadır.[31]

Mihrap: Kıble duvarı üzerinde içe doğru kademeli olarak derinleşen enli ve yüzeysel dört silmeden oluşan sivri kemerli mihrap, üç sıra mukarnas

kavsaralı olarak yapılmıştır. Bordür de sekizgenlerden meydana gelen geometrik motifler işlenmiştir. Ana mihrapta görülen sonsuzluk prensibi içerisinde tasarlanmış geometrik süsleme şeridi, Selçuklu Devri'nin karakteristik özelliklerini taşımaktadır.32 Doğudan ve batıdan ikinci sahınların sonunda da farklı düzenlenmiş sade birer mihrap daha bulunmaktadır.

Minare: Caminin minaresi kuzeybatı köşeye yerleştirilmiştir. Minare alt kısmı moloz taş, üst kısmı kesme taş kaplı yüksek bir kaide üzerine oturtulmuştur. Yüksekte bulunan kapısına, kaide ile caminin kuzey duvarı arasına yerleştirilen bir merdivenle çıkılan minarenin papucu, dam hizasından başlamaktadır. Tuğla ile örülmüş silindirik gövde, ancak şerefe hizasına kadar sağlam kalabilmiştir.

Erzurum Ulu Cami'nin kapıları, Selçuklu taçkapılarıyla kıyaslanamayacak kadar sade ve Osmanlı'nın son dönem mimari özelliklerini yansıtan Batılılaşma tarzı özelliklere sahiptir.33

Türbe ve Kümbetler

Erzurum Emir Saltuk Kümbeti: Erzurum'da Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde, bugün ortadan kalkmış olan yanındaki üç anonim kümbetle birlikte eski mezarlığın ortasında bulunmaktadır (Resim 15).

Kümbetin Saltuklulardan İzzeddin Saltuk'a ait olduğu kabul edilmektedir. Emir Saltuk, Nisan 1168 yılında ölmüş ve aynı yıl yerine oğlu Muhammed geçmiştir. Bu kümbetin de en geç 1189-1190 yılında tamamlanmış olduğu düşünülmektedir.34

Emir Saltuk Kümbeti bağımsız ve iki katlı olarak yapılmıştır. Dikdörtgen planlı cenazelik bölümü üzerinde sekizgen gövde yükselmektedir. Sekizgen gövde üçgen alınlıklarla tamamlandıktan sonra, silindirik olarak sonuçlanmaktadır. İçten kubbe, dıştan ise hafif şişkince bir külah örtüye sahiptir.

Kümbet, dıştan yarı yüksekliğe kadar sekizgen planlı bir gövdeye sahiptir. Girişi kuzey yönde açılmış, kemer alınlığı köşeli yıldızların oluşturduğu bezemeler ile süslüdür. Kümbetin sekiz yüzü de dıştan aynı düzenlemeye sahiptir. Kuzey yöndeki tek fark girişin bu yönde açılmış olmasıdır. Gövdenin dört ana yönlerinde ikiz mazgal pencerelere yer verilmiştir. Pencereler, kalın, kısa tutulmuş ve bir sütunla ikiz kemerli şekle dönüştürülmüştür. Üçgen alınlıklar ile son bulan cephede, hem gövdenin tamamlayıcısı hem de kasnak görevini üstlenen silindirik alanda, sekizgen gövdenin köşelerine gelen yerlerde, üçgen kesitli sekiz niş bulunmaktadır. Nişlerin her birinin tepeliğinde farklı figürler ve bitkisel unsurlar tasvir edilmiştir. Kalın bir kaytan silme külahın altında bütün gövdeyi dolanmaktadır. Külah alışılmış konik görüntünün dışında, kubbe ölçülerine daha yakın bir formda olup, üzeri taş kaplamadır. Kümbet üzerinde en çok önemsenen bezeme üçgen nişler içerisinde yer alan figürlerdir. Sekiz nişin içerisinde istiridye bezemeli ve stilize edilmiş “hayat ağacı” motiflerinin dışında; karşılıklı (antitetik) grifon ve ejder figürleri,35 kanatları açık kartal, istiridye niş altında tavşan ve boğa figürleri görülmektedir.

Kümbetin üst katına bölümüne, kuzey yönden, düz zemin seviyesinden girilmektedir. İç mekan sekizgen planlı olarak düzenlenmiştir. Gövdeden, kubbeye geçişlerde örtüye geçileceği, sekizgenin köşelerinde, sekiz istiridye yivli trompcuk kullanılmıştır. İç mekanda sıva kullanılmamış ve dışarıdaki düzgün kesme taş işçiliği içeride görülmemektedir.

Kuzey yönde, kümbetin içine girildikten sonra zeminden beş basamakla inildikten sonra küçük sivri kemerli bir girişle cenazelik bölümüne ulaşılır. Cenazelik bölümü dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü olup, tamamen toprak altındadır. Bu uygulama ile Emir Saltuk Kümbeti, dönemi içerisinde tek örnektir. Cenazelik bölümünde pencere yoktur ve üzeri beşik tonozla örtülmüş olup, içerisinde mezar ya da sanduka da bulunmamaktadır.

Nişler içerisindeki figürlerin, Uzak Doğu'da, Türk ve Çin çevrelerinde yaygın olan 12 hayvanlı takvimi temsil ettiği söylense de, bu hayvanların sayısının beş olması bu takvimle olan ilişkisini zayıflatmaktadır. Ancak bu kompozisyonların Orta Asya Türk inancı ve yaşayışı ile ilgili mitolojik konuları da yansıttığı muhakkaktır.

Emir Saltuk Kümbetinin inşasında kırmızı, beyaz ve gri olmak üzere üç renkli kesme taş kullanılmıştır. Külah kaplaması ise plaka taşlarla yapılmıştır.

Tercan Mama Hatun Türbesi: Erzincan'ın Tercan ilçesinde hükümet binasının yaklaşık 150 m. kadar batısında bulunmaktadır (Resim 17). Yapım kitabesi mevcut değildir. Tarihi bilgilere dayanılarak bu türbenin Mama Hatun tarafından, XII. yüzyılının sonu XIII. yüzyılın başlarında36 inşa ettirilmiş olduğu kabul edilmektedir.

Mama Hatun, Saltuklulardan II. İzzeddin Saltuk'un kızı ve Muhammed'in kardeşidir. 1191-1201 yılları arasında Erzurum Melikesi olarak görülen Mama Hatun'un ne zaman öldüğü kesin olarak bilinmemektedir.37

Mama Hatun Türbesi bağımsız olarak inşa edilmiş, iki katlı, dilimli gövdeli ve üzeri külahla örtülmüş bir mezar yapısıdır. Kare planlı cenazelik bölümü üzerine yükselen dilimli gövde, dairesel planlı ikinci bir yapıyla kuşatılmıştır. Bu düzenlemesi ile Anadolu Türbe mimarisi içerisinde tek örnektir. Türbede "Tercan taşı" olarak bilinen kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Dışarıdan tamamen sağır ve silindirik olan kuşatma duvarı yapısı, iç kesimde nişlerle bölünmüştür. İçeride, gövdeyi çepeçevre saran ve üzeri beşik tonoz ile örtülü, derinliği 1.23 m., genişliği 2.40 m. olan sivri kemerli on bir niş açılmıştır. Önceden içerisinde taş lahitler bulunuyordu. Bu nişler de Anadolu'da başka bir yapıda görülmemektedir. Girişin hemen sağındaki

duvar nişi içerisinden dama çıkışı sağlayan merdiven bulunmaktadır. Daha küçük boyutlarda olan kuzeydeki niş diğerlerine göre farklı bir üst yapıya sahip olup, içerisinde bir çeşme ihtiva etmektedir. Türbenin dairevi çevre duvarının yaklaşık 7.00 m. yüksekliğinde, bir taçkapısı bulunmaktadır.

Taçkapı geometrik motiflerle bezenmiş, geniş bir silme ile dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır (Resim 18-19). Taçkapı sivri kemerli ve mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Sütunce başlıkları mukarnaslı olup, başlıklar üzerinde bulunan ve birer daire içine alınarak beş köşeli yıldızlar şeklinde düzenlenen kompozisyonlar, kufi harfler ile yazılmış, Hz. Peygamber'in ve ilk dört halifenin adlarını ihtiva etmektedir. Taçkapı girintisinin iki yanında yer alan konsol şeklindeki çıkıntılar üzerine, halat örgüsü şeklinde bir bezeme işlenmiştir. Burada da yapı ustasının adını veren kitabe bulunmaktadır. Nesih hatla ve Arapça yazılan kitabede usta adı olarak "Ahlatlı Mimar Ebü'n Nema Bin Mufaddal el-Ahval'in", eser adı olarak ise "Allah onun ve yakınlarının günahlarını affetsin" yazılıdır.[38] Bu yazıya çiçekli bir dekor, fon teşkil etmektedir.[39] Yukarıdaki süslemenin büyük bölümü, kuşatma duvarının batı tarafında, taçkapının yer aldığı ön yüzde toplanmıştır. Burada yazıda, geometrik ve bitkisel örgüler, figürlü bezemeler, rozetler ve nişlerin birarada kullanılmasıyla yapının bu cephesi daha çekici bir hale getirilmiştir.[40]

Çeşme, girişin kuzeyinde, her iki yanı üzüm salkımları ile tezyin edilerek yukarısı mukarnaslı bir nişin içerisine yerleştirilmiştir.[41] İki katlı olan türbenin üst katı Mescid olarak düzenlendiğinden, çeşmenin türbeyi ziyaret edenlerin abdest alması için gereken su ihtiyacını karşılamak için yapılmış olduğu düşünülmektedir. Çeşmeden akan su, avlu zemini ile kuşatma duvarının birleştiği yerde, bir olukla dışarı atılmaktadır. Aynı zamanda üzeri açık olan avluda biriken kar ve yağmur suları da bu yolla dışarı atılabilmekteydi. Ancak bugün bu oluğun çıkış noktası da

kapanmıştır. Girişin güneyindeki niş içerisinde kuşatma duvarının üstüne çıkışı sağlayan 17 basamaklı bir merdiven bulunmaktadır.

Türbe, kare planlı bir cenazeliğin üzerine oturtulmuştur. Cenazeliğin girişi güney yönde açılmış ve buraya merdiven sahanlığının altındaki beş basamakla inilmektedir. Mukarnas kavsaralı kapı ile de cenazeliğe girilmektedir. Cenazelik 2.85 m.x2.85 m. boyutlarında olup, mukarnaslı girişe sahip tek cenazelik örneğidir. Doğu ve batı duvarlarında açılan iki mazgal pencere ile aydınlatılan cenazeliğin üzeri, çapraz tonozla örtülmüştür. İçerisinde sonradan konulmuş bir sanduka bulunmaktadır.

Alt kattaki kare kaide üzerine, sekiz kenarlı gövde tabanı ve onun üzerine de sekiz yarım silindirin oluşturduğu dilimli gövde kısmı oturtulmuştur (Resim 20). Sekiz dilimli gövde ile uyum sağlayan külahta da sekiz dilimli olarak yapılmış ve külahın dilimli yüzeyleri kaval silmelerin böldüğü panolarla süslenmiştir.

Mescid olarak kullanılan kümbetin üst katına tek yönlü ve yedi basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. İç mekan; sekiz yarım daire ile sekiz dilime bölünmüş, üst örtü de bu gövdeye uydurularak dilimli bir kubbe ile örtülmüştür. İç mekan, üç mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Türbenin üst katında sanduka ve mihrap nişi bulunmamaktadır.

Micingirt Kümbeti

Micingirt Kalesi’nin kuzey-doğu yamacında inşa edilmiştir. Üzerinde kitabe bulunmayan kümbet XII. yüzyıl Saltuklu eserleri ile bir üslup birliği göstermektedir. Gövde dıştan çokgen içten silindirik olarak düzenlenmiştir. Kümbetin girişi kuzeye açılmakta olup, dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış ve sivri kemerli olarak düzenlenmiştir.

Girişin her iki yanında ise üzeri istiridye yivli olarak işlenen birer nişe yer verilmiştir. Üst örtüsü tamamen yıkılmıştır ancak kalan izlerinden içten kubbe dıştan konik külahlı olduğu anlaşılmaktadır. Giriş yönü dışında sivri

kemerli beş pencere ile türbenin içerisi aydınlatılmıştır. Pencere alınlıkları mukarnaslarla işlenmiştir. İki renkli düzgün kaliteli kesme taş işçiliği görülmektedir.

Hamamlar

Tercan Mama Hatun Hamamı

Tercan Mama Hatun Kervansarayı'nın kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Resim 21). Hamamın kervansaray ve türbe ile aynı tarihlerde XIII. yüzyılda yaptırılmış olduğu kabul edilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana kurulan hamam 8.12 m.x14.90 m. boyutlarında, soyunmalık, ılıklık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden teşekkül etmiştir. Soyunmalık bölümü üzeri, beşik tonoz örtülü olup ortasında bir havuza yer verilmiştir. Buradan ulaşılan ılıklık bölümü kare planlı ve kubbe ile örtülmüştür. Sıcaklık bölümü ise asıl yıkanma bölümünü oluşturmakta, 4.30 m.x3.27 m. ölçülerindeki bu alanın, üzeri basık bir kubbe ile örtülmüştür. Güney kısmına ise tuvaletler yerleştirilmiştir. Külhan, hamamın doğu ucuna yerleştirilmiş, üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Sıcaklıkla külhan arasındaki bağlantı küçük bir açıklıkla sağlanmıştır.

Kervansaraylar

Tercan Mama Hatun Kervansarayı

Erzincan'ın Tercan ilçesi merkezinde hükümet binasının yaklaşık 150 m. kadar batısında Mama Hatun Türbesi'nin karşısındadır (Resim 22). Tercan'ın, Erzurum'la Erzincan arasında önemli bir ulaşım noktasında yer alması ayrıca Tercan'dan geçen tüm seyyâhların ve yolcuların konakladığı bir yapı olması bu Kervansarayı önemli kılmıştır.

Mama Hatun Kervansarayı, türbesi ve hamamı aynı dönem eseridir. XIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği genel olarak kabul edilmektedir.42 Türbenin mimarı olan Ahlatlı Mimar Ebü'n Nema Bin

Mufaddal el-Ahval'in aynı zamanda kervansarayın da mimarı olabileceği düşünülmektedir.

Mama Hatun Kervansarayı eş odaklı plan düzenine sahip olup, 51m.x51m. boyutlarında kare bir alan üzerine kurulmuştur. Kervansaray iç mekanında, bir avlu etrafında dizilen odalar ile kuzey ve güneyinde, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen ahır bölümlerinden meydana gelir. Mama Hatun Kervansarayı'nın mimarisinde kütlesellik, dışa kapalılık ve kalevari bir görünüm hakimdir. Dış cephe 16 dayanak kulesi ile tahkimatlandırılmıştır.43

Kervansarayın eyvan derinliğindeki taçkapısı, doğuya açılmaktadır. Taçkapı iç köşelerine birer sütunce, iki iç yanında ise birer mihrabiye bulunmaktadır.

Mama Hatun Kervansarayı orta avlu etrafında şekillenmiştir. Kervansarayın merkezinde yer alan 18.50 m x 25.00 m. ölçülerindeki avlunun boyutları büyümüş, kapalı ve açık kısmı olan bazı büyük boyutlu hanların avlularına yakın boyutlarda düzenlenmiştir. Avlunun kuzey ve güney kenarları boyunca dizilen beşer oda ve birer eyvan, kervanlarla gelen insanların barınması için yapılmıştır. Odalar 4.60 m.x3.30 m. boyutlarında olup, hepsi sivri beşik tonozla örtülmüştür. Ayrıca bütün odaların girişleri basık sivri kemerli ve dikdörtgen formlu olarak düzenlenmiştir.

Avlunun batı kenarında ortada büyük bir ana eyvan, bunun iki yanında daha küçük birer eyvan ile köşelerde birer odaya yer verilmiştir. Koridorun girişe yakın kısmında, kuzeyde çatıya çıkan merdiven ve biri merdivenin yanında, diğeri karşısında olmak üzere iki oda kapısı bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir konuma sahip olan bu odaların birbirleriyle ve diğer odalarla bağlantıları yoktur.

Enlemesine yerleştirilmiş olan bu koridor, iki ucunda yer alan ahırlara geçit vermektedir. Ahırlara giriş, basit dikdörtgen çerçeveli kapılar ile

sağlanmaktadır. Eş odaklı planın dış halkalarını tamamlayan ve hanın kuzey, güney kenarları boyunca uzanan ahırlardan kuzeydeki 43.40 m. x 8.70 m., güneydeki ise 48.80 m. x 8.55 m. boyutlarında olup, her iki ahır da sivri beşik tonozlu geniş birer galeri görünümündedir. Bu kısımlar belirli aralıklarla destek kemerleriyle takviye edilmiştir. Ahırlardan kuzeydekinin batı ucunda, birbiri ile bağlantılı iki oda daha bulunmaktadır. Girişten hemen sonra gelen ve kapıları giriş koridoruna açılan iki odanın, hanı korumakla görevli kişilere ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu odalarla sırt sırta yapılan ve girişleri avlu yönündeki ikinci koridora açılan odaları ise, gelen kervanların mutfak ihtiyaçlarını karşılayan görevlilerle, hanı yöneten idarecilere ait mekanlar olarak değerlendirmek mümkündür. Bu mekanların konumu, avlunun ve avlu etrafındaki mekanların yerleştiriliş düzenini büyük ölçüde etkilemiştir.

Mama Hatun Kervansarayı’ndaki aydınlatma diğer Selçuklu hanlarında olduğu gibi azdır. Bu durum yapının plan itibariyle iç içe geçmiş halkalardan oluşması nedeniyle daha da artmaktadır. Doğu kanadındaki odaların hiçbirinde pencere bulunmamaktadır. Güney ahırda, doğu taban duvarında sonradan genişletilmiş bir pencere ve tonozun sırtında on ışıklık, kuzey ahırında dokuz ışıklık bulunmaktadır.

Kervansarayın üstüne, giriş koridoruna girildikten sonra hemen sağda, kuzeyde bulunan bir merdivenle çıkılmaktadır. Kervansarayın en ilgi çekici yanlarından biri de damdaki kuzey ve güney kanatlarında, doğu-batı doğrultusunda uzanan iki dar galeridir. Her iki galeriye de doğu yönlerindeki birer merdivenle inilmektedir. Galeriler yaklaşık 2.00 m. yüksekliğinde ve dar yönde basık beşik tonozla örtülüdür. Bu galeriler, girişlerinin dışında dışa kapalıdır ve bu nedenle saklama ya da depolama için kullanılması uygundur.44

Mama Hatun Hanı'nda malzeme olarak, çeşitli boyutlarda düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Sarı renkli bu kesme taş malzeme, toprak dam dışında hanın bütün bölümlerinde kullanılmıştır.

Günümüzde Mama Hatun Kervansarayı, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onartılmış yeni bir fonksiyon yüklenerek, kullanılabilir hale getirilmiştir.45

Değerlendirme: Saltuklular, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşamış oldukları süre içerisinde hem önceden mevcut olan kaleleri onararak kullanmışlar hem de kendi kültürlerini yansıtan cami, türbe, kervansaray ve hamam gibi yapılar inşa etmişlerdir. Bulundukları konumda stratejileri mimari yapılaşmadan ziyade, yurt tutma çabalarını gerekli kılmıştır. Bunun için de mimari ikinci planda yer almıştır. Ancak ortaya konulan az, ama çok kıymetli nadide eserler ile de Türk Sanatı içerisinde sürekli kalabilmeyi başarmışlardır.

Saltuklu eserlerinin büyük bir kısmında çok kaliteli düzgün kesme taş işçiliği görülmektedir. Bu bölgedeki taş malzemenin bolluğu ve bunu işleyen çok iyi yerli ustaların bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle yapılar üzerinde Türk-İslâm Sanatı'nda pek kullanılmayan bölgesel motiflerle de karşılaşılmaktadır. Emir Saltuk Kümbeti ve Mama Hatun Türbesi'nde kullanılan motifler sadece süsleme ile sınırlı kalmayıp, mimari elemanlarda da işlenmiştir.

Ayrıca Mama Hatun Türbesi'nde ve Emir Saltuk Kümbeti'nde görülen düzenlemeler onların Anadolu'da tek örnek olarak kalmasını sağlamışlardır. Mama Hatun Türbesi çevresini kuşatan üzeri açık, dairevi kuşatma duvarı, Anadolu Türk mimarisinde ilk ve son olarak burada uygulanmıştır. Emir Saltuk Kümbeti ise inşa tarzı ve süslemeleri yönünden diğer kümbetlerden farklı olup, Erzurum'un ve hatta Anadolu'nun en erken kümbetlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Erzurum Ulu Camii'nde mihrap önü bölümünde

kullanılan ahşap kırlangıç kubbe ise Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınmış bir uygulama olup, Saltuklu eseri ile Türk Sanatı'na kazandırılmıştır. Yapılardaki mimari ve süsleme bakımından görülen bu farklılık Saltukluların Kafkasya olan ilişkilerinin etkilerine işaret etmektedir. Yapılar üzerine konulan kitabe ve usta monogramları ise bu eserlerin Türk Sanatı'na olan aidiyetlerinin kalıcı belgeleri olmuşlardır.

1 A. Ş. Beygu; Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936, s. 36-41.; M. F. Kırzıoğlu; Kars Tarihi, İstanbul 1953, s. 373.; İ. H. KONYALI; Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul 1960, s. 25-27.; A. Sevim-Y. Yücel; Büyük Türkiye Tarihi, Ankara 1990, s. 206-208.; C. Alptekin; "Saltuklu Sikkeleri" Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, Z. V. Togan Özel Sayısı, Erzurum 1985, s. 293-296. Y. Öztuna; Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, C. I, İstanbul 1983, s. 473.; O. Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973, s. 3.; F. Sümer; "Saltuklular" Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü, Selçuklu Araştırmaları Dergisi., S. 3, Ankara 1971, s. 395-400.; E. Konukçu; Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 35.

2 H. F. B. LYNCH; Armenia, Travels and Studies, Beirut 1967, s. 209-210.; E. Smith-H. G. U. Dwight; Armenia; Inckding a Journey Through Asia Minor and info Georgia and Persia, London 1884, s. 63-64.; R. Grousset; Histoire de L'Armenie, Paris 1947, s. 181.; S. Veyonis; The Decline of Medieval Hellenizm in Asia Minor and The Proces of İslâmiyation from the Eleventh Through the Fifteenth Century, London 1971, s. 17, 28.; C. B. NORMAN; Armenia and The Campaign of 1877, London 1878, s. 28-29.; B. DARKOT; İslâm Ansiklopedisi "Erzurum" Mad. c. 4, İstanbul 1964, s. 341; M. H. Yinanç, İslâm Ansiklopedisi, "Erzurum" Mad., İstanbul 1964, s. 345.

3 G. Ostrogorsky, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Ankara 1986, 65, 155.

4 Belâzuri, Futuhûl-Buldan, 1987, 278; İbnü'l Esir, El Kamil Fi't Tarih, İstanbul 1987.

5 Kalenin tamir görmesi ile ilgili elimizde fazla bilgi yoktur. Bunlardan birisi 1534 yılına aittir. Bkz., N. Sevgen; Anadolu Kaleleri I, Ankara, 1959, s. 112.

6 O. Turan, "Saltuklular" Selçuklu Araştırmaları Dergisi III, Ankara 1971, s. 391.

7 Adından dolayı kalenin kuruluşu XV. yüzyılda bölgede hüküm sürmüş olan Akkoyunlu hükümdarlarından Uzun Hasan'la ilişkilendirilir. Ancak bu dönemde, önceden mevcut olan Kale yenilenmiştir.

8 Konyalı; s. 512.

9 Konyalı; s. 504.

10 Konyalı; s. 495-496.; F. Sümer; "Saltuklular", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: III, Ankara 1971, s. 391-433.; Konukçu; s. 35.

11 F. V. König; Handbuch Der Claidischen İnscrifthen, Osnabrüch 1967. eserinde verdiği bilgilere göre Zivin'de bulunmuş ve Tiflis Müzesi'ne götürülmüş Urartulara ait bir stel üzerinde Kale ilgili bilgiler kayıtlıdır. Ayrıca bkz. M. Salvini; Geschichte und Kultur der Urartaer, Dramstadt 1995, s. 5.; G. A. Melikisvili; Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova 1960 s. 27 de Zivin Kalesi'nden Bölgedeki en önemli Urartu Kalesi olarak bahseder. A. Ceylan; Sarıkamış, Erzurum 2001, s. 63.

12 A. Ş. Beygu; 1936, s. 240.

13 A. Uluçam; "Kars'taki Osmanlı Eserleri" Yakın tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars 1991, s. 147-148.; N. Sevgen; s. 193.

14 A. Uluçam; s. 148.

15 A. Uluçam; "Bayburt Kalesi'nin Tarihi ve Mimari Özellikleri" Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988), Ankara 1994, s. 415.

16 A. Uluçam; s. 415.

17 A. Ş. Beygu; Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936. s. 38-39.; A. Altun; Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet, İstanbul 1988, s. 44, 45.

18 R. Arık; “Erzurum’da İki Cami” Vakıflar Dergisi, S: VIII, Ankara, 1969, s. 149.; R. H. Ünal; “Erzurum İli Dahilindeki İslâmî Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi S: 6, Erzurum 1973, s. 19.

19 Uzun yıllar bir Gözetleme Kulesi ve Saat Kulesi olarak da görev yapan minarenin, şerefeden yukarısı yıkıldıktan sonra “Kesik Kule” ismiyle de anılmıştır. Kule olarak kullanıldığı zaman gözetleme köşkünün top mermileri ile yıkılması sonucu, sonradan bu kısım ahşaptan yapılmıştır. Bu bölüm de harap olunca, kitabenin üzerindeki bölüm, tepsi gibi açıkta kalmıştır. Ezan burada okunduğu için halk tarafından “Tepsi Minare” olarak adlandırılmıştır. İç Kale ve Mescidi depo haline getirildikten sonra tarihi üzerine saat konulmuş ve “Saat Kulesi” olarak da isimlendirilmiştir.

20 İ. H. Konyalı; Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul 1960, s. 219-220.

21 İ. H. Konyalı; s. 502.; H. Gündoğdu; “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar” Şehr-i Mübarek Erzurum, Ankara 1989, s. 211.

22 R. H. Ünal; “Erzurum İli Dahilindeki İslâmi Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi S: 6, Erzurum 1973, s. 82.; H. Gündoğdu; “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar” Şehr-i Mübarek Erzurum, Ankara 1989, s. 211.

23 R. H. Ünal; Erzurum s. 82.;.

24 A. Ş. Beygu; s. 98-103.; R. H. Ünal; Les Monuments İslâmîques Ancıens de la Ville d'Erzurum et de sa Region, Paris 1968, s. 28-31.; R. H. Ünal; Erzurum s. 52-52.; H. F. B. LYNCH; 212.; B. Ünsal; Turkısh İslâmıc Archıtecture, London, 1970, s. 16.; H. Yurttaş; "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler" Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz Özel Sayısı, Sayı: 17, Erzurum 2001, s. 191.

25 H. Karamağaralı; "Erzurum Ulu Cami", A. Ü. İlahiyat Fak. Y. A. D. III, Ankara 1981, s. 150.; R. ARIK; s. 152-156.; A. Altun; Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet, İstanbul 1988, s. 44-45.

26 İ. H. Konyalı; s. 264.; H. Karamağaralı, s. 150.

27 Ulu Camiinin güneyine 1965 restorasyonunda bir istinat duvarı yapılmıştır.

28 R. Arık;. 44-45.; H. Karamağaralı; s. 150.; İ. H. Konyalı; s. 264.

29 Bu mukarnaslı tonoz esas itibari ile Yakutiye Medresesi'ndeki ile aynıdır. Ancak Yakutiye Medresesi'nin tonozu daha dik ve mukarnasların işlenişinde küçük farklar görülmektedir.

30 İ. H. Konyalı; s. 266.

31 Çeşme olduğunu düşündüğümüz bu nişin sağ üst köşesinde, bir benzerini mihrapta gördüğümüz geometrik rozet yer almaktadır.

32 H. Karamağaralı; s. 150.; Ö. Bakırer,; Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara 1976.

33 O. Aslanapa; Türk Sanatı, II, Ankara 1990, s. 152.

34 A. Ş. Beygu; s. 86.; İ. H. Konyalı; s. 421.; s. 126; R. H. Ünal; Erzurum s. 96-98.; O. C. Tuncer; Anadolu Kümbetleri, I, (Selçuklu Dönemi) Ankara 1986, s. 126.; M. O. Arık; "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri" Anadolu (Anatolia), CXI (1967), Ankara 1969, s. 62.; A. Altun; s. 31.; S. K. Yetkin; İslâm Ülkelerinde Sanat,

İstanbul 1984,; K. Otto Dorn; “Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus in der İslâmîschen Kunst” Beitrage Zur Kunstgeschichte Asiens, İstanbul 1963, s. 149.; H. Gündoğdu; “Geçmişten s. 175.; S. K. Yetkin; İslâm Mimarisi, Ankara 1959, s. 75; H. Önkal; Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996, s. 19.

35 G. ÖNEY; “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri”, Belleten, XXXIII, Ankara 1969, s. 181.; H. Gündoğdu; Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik, İ. Ü. Edebiyat Fak. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 1979; O. C. Tuncer; “Anadolu Selçuklu Kümbetlerinin Gelişimi ve Özellikleri”, X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Ankara 1986, s. 1076.; O. C. Tuncer; Mimarlık Tarihi, II, Ankara 1980, s. 52.

36 O. Aslanapa; Türk Sanatı, Ankara 1990 s. 132.; S. K. Yetkin; “Mama Hatun Türbesi” Y. A. D. I, Ankara 1957, s. 75.; S. K. Yetkin; Türk Mimarisi, İstanbul 1970, s. 69.; O. C. Tuncer; Anadolu Kümbetleri, I, (Selçuklu Dönemi), Ankara 1986 s. 118.; M. O. Arık; “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri’ Anadolu, (Anatolia), CXI (1967) Ankara, 1969, s. 62.; A. Altun; s. 31.; S. K. Yetkin; İslâm Ülkelerinde Sanat, İstanbul 1984, s. 92.; H. Önkal; Türbe için 1245 yılı civarını uygun görmüştür. Bkz.: Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996, s. 442.

37 F. Sümer; “Saltuklular” s. 418.; O. Turan; s. 17.

38 Z. Bayburtluoğlu; Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum 1993, s. 160.

39 ; A. Ş. Beygu;. 258.; H. Derek and O. Grabar; İslâmıc Archıtecture and ıts Decoratıon A. D. 800-1500, London 1964, s. 65.

40 S. Ögel; Anadolu Selçukluları’nın Taş Tezyinatı, Ankara 1987, s. 45.

41 Bu borulardan gelen su, muhtemelen nişin içerisinde bulunan bir musluktan dışarı akıyordu. Ancak bugün musluktan iz kalmamıştır.

42 A. Tükel (Yavuz); “Anadolu’da Eş Odaklı Selçuklu Hanları” ODTÜ Mimarlık Fakültesi Der., Ankara 1976, s. 197.

43 R. H. Ünal; s. 149.; A. Tükel (Yavuz); s. 197.; H. Gündoğdu; “Tarihi Kalıntılar” Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan, Ankara 1998, s. 227.

44 Düz toprak damla kapatılmış olan üst örtü Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan onarımlar sırasında, çift eğimli ve çinko kaplı modern bir örtüyle kapatılmıştır. Söz konusu dam üzerinde yükselen ve sayıları 36 yı bulan bacalar Osmanlı döneminde yapılmış olup, son yıllardaki onarımlar sırasında tekrar elden geçirilmiştir.

45 H. Yurttaş; “Tercan Mama Hatun Külliyesi Hakkında Bazı Düşünceler ve Yapılan Son Onarımlar” Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazıları, Kayseri 2001, s. 637.

Bitlis/Ahlat’taki Türk Devri Yapıları / Celil Arslan [s.83-99]

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bitlis iline bağlı olan Ahlat ilçesi, Van Gölü’nün kuzeybatı kıyısında, sahil boyunca uzanan hafif meyilli sırtlar üzerinde, birbirinden ayrı mahalleler şeklinde kurulmuştur. Kuzeyinde Süphan dağı, batısında Nemrut Dağı ve güneyinde, Van Gölü’nün çevrelediği geniş bir ovaya sahiptir.1 Deniz seviyesinden yüksekliği 1750 metredir.

Yeryüzü şekillerinin genel yapısı; güneybatıda yer alan Nemrut ve az da olsa kuzeydoğuda yer alan Süphan volkanik dağlarının çıkardığı volkan külü (tüf) ve lavların görüntüsünün sonucudur. Tüfler oldukça geniş bir alanda kalın bir örtü tabakası meydana getirmiştir. Arazi; sırtlar ve hafif dalgalı düzlükler halinde ve genelde plato görünümündedir.2

Su, yol, coğrafi mevki insanoğlunu uygarlık kurma ve yaşatma konumunda en büyük etken olmuştur. Coğrafi faktörler, tarihin en eski devirlerinden itibaren insan topluluklarının sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarını değişik şekillerde etkilemişlerdir. Ayrıca coğrafyanın diğer önemli özellikleri arasında ise, yerleşim alanı olarak seçilmesi ve savaş alanı olarak kullanım özelliklerine sahip olmasıdır. Ahlat bu özelliklere sahiptir. Buradan hareketle, Ahlat’ın coğrafi yapısının Orta Asya ile benzerliğinin de Türkler tarafından yerleşim yeri olarak seçilmesinde etkili olduğu kanaatindeyiz.

İlçenin adının, bölgenin en eski sakinleri olan Urartulardan geldiği ve bu kavmin şehre “Halads” dediği bilinmektedir. Ermeniler “Şaleat” (Şaliat), Süryaniler “Kelath”, Bizanslılar “Khlat”, Araplar “Hilat”, İranlılar ve Türkler Ahlat şeklinde ifade etmişlerdir.3

Ahlat'ın tarihinin ilk dönemleri Paleolitik ve Tunç Çağı'na ait münferit buluntular dışında açıklık kazanmamıştır. M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasındaki Urartu hâkimiyeti[4] sonrasında Medlerin ve Perslerin hâkimiyetine giren şehir, daha sonraki yıllarda Anadolu'da Pers hâkimiyetine son veren İskender'in (Greklerin), eline geçer. İskender'in ölümünden sonra, M.Ö. 200 yıllarında Part hâkimiyetinde kalmışsa da bağımsız bir bölge durumuna gelmiştir.[5]

Romalıların Anadolu'ya hâkimiyeti ile M.Ö. I. yüzyılda Roma egemenliğine giren bölge, Roma Devleti'nin M.S. 395 yılında ikiye ayrılması ile Bizans'ın payına düşmüştür. Bizans yönetiminde VII. yüzyıla kadar kalan Ahlat, bu yüzyıl ortalarında İslâm alemi ile münasebetlere sahne olmuştur.[6]

Ahlat, 641' de Halife Hz. Ömer zamanında Cezire fatihi, İyaz b. Ganem tarafından Bitlis ve diğer bazı şehirler ile birlikte, İslâm devletinin yönetimine geçmiştir.[7] Abbasilerin zayıflamasıyla birlikte Ahlat ve Bitlis Bizans topraklarına katılır.[8] Ahlat, Ebu Ali el Hasan b. Mervan tarafından kurulan (992) Mervanoğulları beyliği sınırları içerisinde kalır.[9] Mervanoğulları 1043'ten itibaren Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i metbu tanımışlardır.[10] Daha sonra Ahlat'ın tekrar Bizanslıların eline geçtiği görülmektedir. Tuğrul Bey'in Bağdat seferini müteakip, bir Türkmen kolu Bizans'ın Muş bölgesi valisi Theodoros ile anlaşarak Ahlat'ı işgal etmiştir.[11]

X. yüzyıl coğrafyacıları (Seyyah, Nasır'ı Hüsrev vb.), Ahlat ve Van Gölü çevresi hakkında bilgiler vermişlerdir.[12]

Türklerin Anadolu'ya geldikleri esnada, Ahlat şehri müstesna olmak üzere Erciş, Van gibi Van Gölü çevresinde bulunan bütün şehirler Bizans İmparatorluğu'na bağlı bulunuyordu. Sultan Alparslan Devri'nden (1063) itibaren Ahlat, Anadolu'ya yapılan akın ve fetihlerde üs haline

getirilmiştir. Bizanslılarla yapılan Malazgirt Savaşı'na Ahlat'tan hareket edildiği anlaşılmaktadır.13 (Malazgirt Ahlat'ın 57 km. kuzeyinde bulunmaktadır.) 12 yüzyıl başından itibaren Ahlat merkez olmak üzere kurulan Ahlatşahlar Beyliği'nin başşehri olmuş, kurucusunun adına (Sökmen el-Kutbi) nispetle Sökmeniye veya Sökmenliler olarak da ifade edilmiş ve İslâm aleminin en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir.14 Ahlatşahlar Dönemi'ndeki iktisadi ve kültürel faaliyetleri neticesinde beyliğin başşehri Ahlat, Kubbet'ül-İslâm (İslâmın Kubbesi) sıfatıyla vasıflandırılmıştır.15

İbn-ül Esir, İbn-i Vasıl, Yakut, Kazvinli Zekariya, İbn-i Said, el-İstahri gibi müellifler 12. ve 13. yüzyılda Ahlat'ın sosyal durumu, ticari hayatı, ilim, sanat, kültürel ve siyasi durumunu nakletmişlerdir.16

Teşkilatlı ve kuvvetli esnaf ve sanatkar birlikleri Anadolu'da ilk önce Ahlat'ta görülmektedir.17

Van Gölü çevresindeki tüm şehirleri egemenlikleri altına alan Ahlatşahlar Dönemi'nde Ahlat parlak devrini yaşamış, 1203-4 yıllarında Eyyubilerden El-Melik'ül Evhad b. El-Adil'in eline geçmiştir.18 Şehir, 1230 yılında Celaleddin Harzemşah (Harezmşah) tarafından zapt edilmiş ve yağmalanmıştır.19 Selçuklu ve Harzemşah orduları arasında, Yassı Çimen'de yapılan muharebede Alaeddin Keykubad zafer elde etmiş ve Ahlat kısa bir müddet Eyyubilere terk edilmiştir. Sonra Alaeddin Keykubad'ın kumandanı Kamyar tarafından fethedilmiş, Selçuklu ülkesine katılarak, kalenin ve şehrin imarına başlanmıştır.20 1243 yılındaki Kösedağ Savaşı'ndan sonra Ahlat Moğolların eline geçmiştir.21

1246 ve 1275-76 yıllarında korkunç depremler olmuş ve Ahlat harabe haline gelmiştir.22

İlhanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Valiler ve Emirler arasında sık sık el değiştirmiştir. 1441 yılında Nemrut yanardağının

faaliyete geçmesinin23 akabinde 1451-62 yıllarında Karakoyunluların yağma ve tahriplerine maruz kalmıştır.24 1472-73 yıllarında Bitlis, Muş ve diğer birçok yer ile birlikte Ahlat'ta Akkoyunluların idaresi altına girmiştir. Ancak, 1473 yılında Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Fatih Sultan Mehmed'e yenilmesi ile Akkoyunluların yöredeki egemenlikleri son bulmuştur. Ahlat ve Van Gölü çevresi, Akkoyunlulardan sonra Safevîler'in eline geçer, fakat bu hususta hemen hiç bilgi yoktur.25 1509 yıllarında Safevîler tarafından zapt edilen şehir, muhtemelen Çaldıran Zaferi ile 1514 yıllarında Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1548'de Şah Tahmasp tarafından zapt edilen şehir Kanuni Sultan Süleyman tarafından geri alınmış ve bu durum bir daha değişmemiştir. Irakeyn Seferi sırasında (1533-35'lerde sefer dönüşü) Kanuni Sultan Süleyman Ahlat'a uğramıştır.26 1655 yılında Ahlat'ı ziyaret eden Evliya Çelebi27 ve 18. yüzyılda yaşayan Katip Çelebi28 eserlerinde bu şehre geniş yer ayırmışlardır.

Ahlat, Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar, durumunu muhafaza etmiştir. Rus işgali sırasında tahribata uğramıştır. Tanzimat'tan sonra Van eyaletinin, Van Sancağı'na, II. Abdulhamit Devri'nde ise Bitlis vilayetine bağlanmıştır.

Ahlat, Anadolu Türk-İslâm tarihinin başlangıç noktasıdır. O, doğudan İç Anadolu'ya ve batıya geçişte sanki bir köprü gibidir. Orta Asya'dan gelen Oğuz boyları bir süre Ahlat'ta kalmış ve daha sonra Anadolu içlerine doğru devam etmişlerdir. Kayı boyunun da bir süre Ahlat'ta kaldığı, sonra Erzincan dolaylarında bir süre ikamet ettikleri, sonrasında da Domaniç yaylasına yerleştikleri bilinmektedir.

Tarihi Eserler

1. Ulu Camii

Haluk Karamağaralı tarafından yapılan kazılar neticesinde çıkartılan, Ulu Camii olduğu düşünülen, yapı bulunmaktadır (Resim: 1-2). Kazı

sonuçlanmadığı için yapının planı, mimarisi ve süslemeleri hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.

2. Bayındır Mescidi (Plan: 1)

Yapının Yeri: İki kubbe Mahallesinde, Bayındır kümbetinin kuzey bitişiğindedir (Resim: 3-4).

Yapım Yılı: Bayındır Mescidi, giriş eyvanı doğu köşesindeki (girişin solundaki) kitabe yapının Arapça vakfiyesidir. Girişin sağındaki yazıtta mescidin yapım tarihi olan H. 882 (M. 1477) ile Bayındır Îbn Rüstem'in adı kaydedilmektedir. Mescidin yan duvarında beyaz bir taş üzerinde "Ameli Baba Can" ismi okunmaktadır. Bu, kümbet ve mescidi yapan ustadır.29

Bütünü ile dikdörtgen planlı olan mescit iki bölümden meydana gelmektedir, öndeki giriş eyvanı birinci bölümü teşkil eder, ikinci bölüm ise ibadet mekanıdır.

Öndeki giriş kısmı sivri kemerli bir eyvan şeklindedir. Eyvanın arkasındaki harim kısmı kare plan gösterir ve sivri bir beşik tonozla örtülüdür. Üst örtü, ortadan bir sivri kemerle desteklenmiştir. Giriş eyvanından daha geniş ve yüksektir. Mekanın üzeri dıştan düz bir çatı ile örtülüdür.

Güney duvarında dışa çıkıntı yapan mihrap nişi yer alır. Mihrap nişinin iki tarafında ve altta bulunan pencereler ile doğu penceresi sonradan açılmıştır.30 Üstteki mazgal pencereleri orijinaldir. Ayrıca, kuzey duvarında üç küçük niş vardır. Güney cephe ortasındaki mihrap, dışa çıkıntı yapar.

3. İskender Paşa

Camii (Plan: 2)

Yapının Yeri: Kale mahallesinin güneyinde (Ahlat kalesi surları içinde) bulunmaktadır (Resim: 5). Meyilli bir arazi üzerindedir.

Yapım Yılı: Kapı lentosu üstündeki kemer alınlığında mermer kitabe taşı vardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden İskender Paşa

tarafından H. 972 (M. 1564-65) tarihinde yaptırılmıştır.31 Kanunî'nin Irakeyn Seferi'nden sonra, İskender Paşa'nın uzun süre bu çevrede kaldığı bilinmektedir.32

Kare plan gösteren duvarlar üzerine kubbe ile örtülü bir yapıdır. Cami bütünü ile dikdörtgen planlıdır. Esas ibadet mekanı (harimi) ise karedir. Sade olan harim kısmında kıble duvarında hafif çıkıntılı mihrap yer alır. Mihrabın ortasında üç dilimli kemer şeklinde köşeli mihrap nişi mevcuttur. Mihrap kemeri başlıklı iki sütünceye dayanır. Mahfil kısmına ait olarak duvarda izler görülmektedir. Ancak, bir fikir vermekten uzaktır. Köşe tromplarıyla duvarlara oturtulmuş tek kubbe ile örtülüdür. Ante duvarları haricinde üst örtünün tamamı yıkılmış olan son cemaat yerinin sütunla desteklenen üç bölüm halinde ve her bölümün üzerinin pandantifli kubbelerle örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Cami yapısında duvarlar kesme taştan, kubbe ve tromplar ise tuğladan örülmüştür. Doğu ve batı cephelerinde üçer, güney ve kuzey cephelerinde ikişer penceresi mevcuttur. Ayrıca üstte dört ve kubbe eteğinde sekiz pencere bulunmaktadır.

Son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesinde kare kaideye oturan on ikigen kasnak üzerinde silindirik minare gövdesi yükselir. Kasnak bölgesi ile gövdesi çifte bileziğe ayırır. Şerefeye ve külaha geçiş mukarnaslıdır. Külahın üstü daha sonra kaplanmıştır. Bu klasik Osmanlı Cami mimarisine uygun tarzda yapılmış (Merkezi bir kubbe ve son cemaat mahallinde üç küçük kubbe bulunan) bir mabeddir. Camii Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yakın zamanlarda onarılmıştır.

4. Kadı Mahmut Camii (Plan: 3)

Yapının Yeri: Kale içinde yer alan bu camii, İskender Paşa Camii karşısındadır (Resim: 6-7).

Yapım Yılı: Taç kapısı üzerindeki kitabede camii yaptıran Kadı Mahmut'un adı ile H. 992 (M. 1584) tarihi okunmaktadır.33

İskender Paşa Camii'ne benzer bir plan şemasına sahiptir. Kullanılan malzeme bakımından ayrılır. Yapıda kahverenkli Ahlat taşı kullanılmıştır. Cami, bütünü ile dikdörtgendir. Harim kısmı kare bir sahayı kaplamaktadır. Son cemaat yeri kuzey cephede duvarların uzantısı olan ante duvarları ile, bu duvarlar arasına yerleştirilen iki sütunla üç bölüme ayrılmış her bölümün üzeri üç kubbe ile örtülmüştür.

Mahalli geleneğin takip edildiği taş işçiliği yansıtmaktadır.34 Dıştan yüksek kasnaklı, piramidal külahı hatırlatan kubbesi sekiz kenarlıdır (içten kubbe ile örtülüdür). Kareden kubbe yuvarlağına geçiş, sivri kemerli tromplarla sağlanmıştır. Tromplar duvar kalınlığının içinde kaldığından dıştan belli olmaz ve sağır sivri kemerlerle birbirine bağlanır.35

Camiin girişi kuzeydendir. Kare planlı iç mekanın doğu ve batı duvarlarında üç, kuzey ve güney duvarlarında ikişer pencere açılmıştır. Mihrap nişi güney cephesinde poligonal bir çıkıntı teşkil eder (Kıble duvarının iki yanında, başlıklı yarım sütünceler bulunan, dıştan beş köşeli mihrap nişi, içten uç dilimli kemer şeklindedir). Dış duvarlar içlerinde pencereler bulunan sağır, sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir.

Minaresi yıkılmışken son yıllarda kuzeybatı köşede yapılmıştır.

5. Hamamlar

Haluk Karamağaralı tarafından yapılan kazılar neticesinde çıkartılan iki hamam mevcuttur. İki Kubbe mahallesinde bulunan Çifte Hamam (Resim: 8) ve Harabeşehir mahallesinde bulunan küçük hamam (Resim: 9) XII-XIII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

6. Akıtlar

Haluk Karamağaralı tarafından yapılan kazılar neticesinde çıkartılan, mahalli olarak akıt adı verilen, tümülüs tarzında mezar odaları mevcuttur

(Resim: 10). Kesme taştan yapılmışlardır. Mazgal pencerelere ve tonoz örtülere sahip kümbet cenazelikleri şeklindedir (Üst kısımları yıkılmış, cenazelik kısmı mevcut kümbet intibaı uyandırmaktadır).

Akıtların bazıları kısmen toprağın üzerinde bulunan gövdeleri ile günümüze kadar sağlam olarak gelmişlerdir. Çökmüş olanlar ise, zeminde bir çukur meydana getirmişlerdir.36

7. Çini Fırınları

Haluk Karamağaralı tarafından yapılan kazılar neticesinde çıkartılan çini fırınları mevcuttur.37 Ahlat kazılarında elde edilen çini parçalar, teknik, ölçü, biçim, motif ve kompozisyonları, içerdiği konuları açısından Nakış Karamağaralı tarafından yüksek lisans tezi ve makale olarak çalışılmıştır.38

8. Zaviye

Haluk Karamağaralı tarafından yapılan kazılar neticesinde çıkartılan, Zaviye olduğu düşünülen bir yapı bulunmaktadır (Resim: 11). Muhtemelen XIII. yüzyılda inşa edildiği kabul edilmektedir. Küçük ebatlı hücreleri ve ortada geniş bir mekana sahiptir (Küçük hücrelerin olması, Hoca Ahmet Yesevi'nin 63 yaşından itibaren tekkesinde yeraltında yaşadığı münzevi hayat ile bağlantılı olarak, muhtemelen O'nun tarikatına mensup bir şeyhin zaviyesi olarak değerlendirilmesi gereken bir yapıdır).

9. Şeyh Necmeddin Kümbeti

(Plan: 4)

Yapının Yeri: Ergezen mahallesindeki mezarlıkta, Erzen Hatun Kümbeti'nin güney batısında bulunmaktadır.

Yapım Yılı: Türbede biri kapı lentosu üzerinde, diğeri mukarnaslı kavsaranın üstündeki çerçeve içinde olmak üzere iki kitabesi mevcuttur. Taç kapısı üzerindeki kitabelerine göre; H. 619 (M. 1222) tarihinde, Ramazan ve Şaban aylarında yapılmıştır.39 Ayrıca kapı üzerindeki kitabe Şeyh Necmeddin Havai babanın türbe ve tekkesine ait vakfiyeyi ihtiva eder40

(Vakfiyenin Türkçesi; vakfın şartında “Allah ona rahmet etsin” bu mübarek kubbeyi şeyh yaptı… ahaliden… onun sözleri eşit değildir… ve onun ismi Aliyüddin’dir… muhakkak Allah işiten ve bilendir). Kitabeye göre H. 619 (M. 1222) Ramazan ve Şaban aylarında yapılmıştır.41 Kümbet, aynı zamanda şeyhin tekkesiymiş. Şeyh, 1222 yılında öldüğü için, Melik Eşref ve Ahlat Hükümdarı İzzettin Balaban günlerinde yaşamış olduğu anlaşılmaktadır.42 Şeyh Necmeddin Havai Baba Ahlat’ta medfun 9 evliyadan biri olduğu belirtilmektedir.43

Kapının üst seviyesinden itibaren tamamen yıkılmış olan eser 1966-67 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarılmıştır.44 Bazı düzensizlikleri olan, iki katlı, kare prizma planlı bir yapıdır.45 Kübik gövde, basit silmelerin teşkil ettiği korniş üzerinde yükselen dört vecihli ehrami bir külah ile örtülüdür.46 Kesme taştan yapılmıştır. Cenazeliğin üzeri kuzey-güney ekseninde beşik tonoz ile örtülüdür. Biri batı kenarda (kapının yanında) diğeri doğu kenar ortasında iki mazgal penceresi bulunmaktadır. Arazi seviyesinde olan üst kat kare planlıdır. Girişi doğu yöndedir (Resim: 12-13).

Ahlat kümbetleri içerisinde değişik planlı oluşu ile dikkati çeken Şeyh Necmettin Havai Baba Kümbeti, kümbet mimarisine uygun olarak yapılmış fakat, kare planlı oluşu ile de diğerlerinden ayrılmıştır.47 Eserde tezyinat, ön cephede toplanmıştır. Sade görünümlüdür.

Kümbetin benzeri, İran’da Büyük Selçuklular Dönemi’nde inşa edilen, Gümbed-i Alaviyan (Hamedan), diğer bir benzeri ise Diyarbakır Sultan Sücaeddin (Şüca) Kümbeti’dir.48

10. Usta Şagirt (Ulu Kümbet) Kümbeti (Plan: 5)

Yapının Yeri: Tatvan yönünden Ahlat’a girişte, yolun sağında (Meydanlık mezarlığının karşısında), Van Gölü’ne yakın yerde, tarlalar içerisinde bulunmaktadır. (Resim: 14)

Yapım Yılı: Kümbetin kitabesi mevcut değildir. Fakat, kuzeydoğusunda kalıntısı mevcut olan Sadi Aka (Ağa) Kümbeti'nin taşlar arasında kitabesi bulunup 1300 (13. yüzyıl sonu) okunmuştur.49 Ancak bu gün mevcut değildir. Yapım tekniği ve süsleme özellikleri dikkate alınarak 1285 yıllarına doğru yapılmış olduğu kabul edilmektedir.50 İlhanlılar zamanında Çobanlı Şeyh Hasan 1340 yılında hanlık mevkiine çıkınca Tebriz'de Usta Şagird adıyla bir mescit yaptırmıştır. Ahlat, Küçük Şeyh Hasan'ın idaresinde olduğuna göre, Usta Şagirt Kümbeti'ni de yaptırması muhtemeldir.51

Kümbet; kare kaideli, silindirik gövdeli, konik külahlı ve iki katlıdır. Ulu Kümbet, Ahlat'taki kümbetlerin en büyüğüdür. A. Gabriel tarafından "Ulu Kümbet" olarak adlandırılmıştır.52 İki katlı olan kümbetin doğu yönündeki merdivenle cenazeliğe inilir. Buranın üzeri aynalı tonoz ile örtülüdür. Alt kat birçok türbeye nispetle büyük ve yüksektir. Cenazeliğini kapısı bir zaruret olarak ön cephede değil, yan kenarda (doğuda) açılmış ve iç veya dış mekanın bozulması önlenmiştir.53 Yüksek kaideli türbelerde bu problem daima bu şekilde halledilmiştir. Kare plandan köşe pahları ile oluşturulan on ikigen ve onu izleyen bilezik üzerinde silindirik gövde yer alır (Resim: 15). Gövdenin üzeri içten kubbe, dıştan konik külah ile örtülüdür.

Üst kata, kuzeydeki karşılıklı (çift taraflı) merdivenle çıkılır. İkinci katta, doğu, batı ve güney yönde birer pencere bulunur. Güneydoğu köşede de küçük üst pencere yer alır. Bu günkü doğal yüzeyden, külah tepesine kadar 20 m. yüksekliğindedir. Cenazelik katı da dahil edilirse bu yüksekliğin toplamı 22.35 metredir.54

Ulu Kümbet, mimari olarak, İran'daki Büyük Selçuklu kümbetlerinden Damgan Cihil Duhteran (1055) Maraga Yuvarlak Kümbet (1167) ve Mil-i Radkan Kümbetleriyle benzerlik göstermektedir.55

Usta-Şagird Kümbeti Ahlat'takilerin ölçüleri bakımından en büyüğü olduğu için olmalı Gabriel tarafından "Ulu Kümbet" olarak isimlendirilmiştir.56 Yapı hakkında H. F. B. Lynch'de bilgiler vermektedir.57

11. Şadi Aka Kümbeti

Yapının Yeri: Ulu Kümbet'in yanında (Ahlat'a girişte, -müzenin karşısında- yolun hemen kenarında, 19. yüzyılın sonlarında yıkılmış olan Şadi Aka Kümbeti bulunmaktadır.

Yapım Yılı: Varlığından söz edilen kitabesinden dolayı kümbetin Şadi Aka b. Sagur b. Hakan'a ait olduğu ve 1273 tarihini taşıdığı belirtilmiştir.58 Abdurrahim Şerif Beygu, kitabenin tarihiyle ilgili satırını 1300 olarak okumuş ve kitabe sahibini de Emir Şadi Sargur Aka İbn Çağan şeklinde izah etmiştir.59 Ulu Kümbet'in mimari üslubu Şadi Aka'nınki gibi olduğundan, onun da Şadi Aka'nınkine yakın bir tarihte yapıldığı kabul edilmiştir.60

12. Hasan Padişah Kümbeti (Plan: 6)

Yapının Yeri: Harabeşehir'in üst tarafında, Tahtı Süleyman mahallesinin güney ucunda, mezarlığın kenarında, bahçenin bitiminde bulunmaktadır (Resim: 16).

Yapım Yılı: 1966 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restore edilen61 kümbetin taç kapısı üzerindeki kitabeye göre "Melikü'l-Ümera Hasan Aka" adlı bir Moğol başkanına ait olduğu ve H. 673 Recep (M. 1274 Ocak) ayında inşa edilmiş olduğu anlaşılır. Yazıtta yer alan isimlerden biri de Hasan Ali'dir ki, hükümdarın veziridir.62 Hasan Aka, Hülagü'nün oğlu Abaka Han zamanında yaşamıştır. Hasan Aka'nın Ahlat'ın bağımsız beyi olması mümkündür.63

Kare kaide üzerinde on ikigen taban kısmı ve onun üzerinde silindirik gövde ile konik külahı yükselir.

Doğudan bir kapı ile cenazelik katına girilir. Buranın üzeri, manastır tonozla örtülüdür.64 On ikigen kasnak üzerinde yukarıya doğru yükselen üst katın kuzeyinde, karşılıklı merdivenlerle üst kata çıkılmaktadır. Üst örtü içten kubbedir. Türbenin 1.05 metre kalınlığındaki duvarları, içte ve dışta kesme taşla örülerek araları moloz taş ile doldurulmuştur. Bu tekniğin Anadolu'daki türbelerde genellikle tatbik edildiği tahmin edilmektedir.65

Evliya Çelebi, bu kümbette mumyalar gördüğünden bahseder. Ancak, 1910'larda bir yangın sonucu yandığı belirtilmektedir.66

Ahlat'taki Hasan Padişah Kümbeti'nde Nahçıvan Cuga köyü kümbetinde olduğu gibi, köşeler pahlanarak on iki köşeli bir alt yapı elde edilmiştir.67 Eser Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.

13. Anonim Türbe I (Plan: 7)

Yapının Yeri: Hasan Padişah Kümbeti'nin kuzeyindedir.

Yapım Yılı: Kitabesi yoktur. Hangi tarihte ve kimin için yapıldığı bilinmemektedir.

Mevcut kısımların şekil ve malzeme olarak, Ahlat'taki diğer kümbetlere benzemesinden dolayı XIII. yüzyılın sonlarında yapıldığı tahmin edilmektedir.68

Kümbetin üst yapısı tamamen yıkılmış ve kaidenin taşları yer yer dökülmüştür. Kare oturtmalık kısmının köşelerinin pahlanması ile on ikigen kasnağa geçilmiştir. Kümbetin mescit katı yoktur.69 Kare şeklindeki cenazelik kısmına doğu cepheden merdivenle inilmekte, kuzey doğu köşedeki kapıdan içeriye girilmektedir. Burası, aynalı tonozla örtülüdür. Doğu, batı ve güney kenarlarda bulunan mazgal şeklindeki havalandırma pencereleri baca şeklinde yukarı doğru uzadıktan sonra kümbetin kaide kısmında pencereler şeklinde dışarı açılmaktadır. Kümbet kaidesinin köşeleri pahlarla daralarak üst kısım oniki kenarlı hale getirilmiştir.

14. Hüseyin Timur-Esen Tekin Kümbeti (Plan: 8)

Yapının Yeri: İki Kubbe mahallesindedir. Çifte kümbetlerden eski Ahlat'a yakın olan küçük kümbettir (Resim: 17-18). W. Bachman, bu kümbetten "küçük kümbet" olarak bahseder.70

Yapım Yılı: Giriş kapısının üzerindeki (kuzeydeki) lentoda nesih yazılı kitabede Boğatay Aka'nın oğlu Hüseyin Timur'un H.680 Recep (M.1279 Kasım) ayında şehit olduğu yazılıdır. Bu tarihte de yapılmış olmalıdır.71 Doğu penceresi lentosu üzerindeki kitabede ise; Hüsameddin Hüseyin Akakızı Esen Tekin Hatun'un H. 678 Şevval (M. 1280 Şubat) ayında vefat ettiği yazılıdır. Batı penceresi lentosunda Ayet (Kur'an-ı Kerim 3/18), Türkçesi; "Allah'tan başka şahit yoktur"güney penceresi lentosunda Hadis, Türkçesi; Resulullah buyurdu ki "kul taktirin eseridir", yazılıdır.72

Kübik oturmalıklarının üst köşeleri pahlanarak on altıgen planlı bir kaide hazırlanmış, bunun üzerine silindirik gövde, içten kubbe ve dıştan konik külah oturtulmuştur.73

Doğu yönden merdivenle inilen cenazelik kısmı kare planlıdır. Burasının üzeri geçme (manastır) tonozla örtülüdür. Güney duvarına sivri kemerli derin bir niş açılmıştır, içerisi doğu, batı ve güney yönde bulunan mazgal pencerelerle aydınlatılmaktadır.

Kuzeydeki mescit katı girişine karşılıklı merdivenlerle çıkılır. Giriş dışında; doğu, batı ve güney yönde birer pencere bulunmaktadır. Ayrıca güney penceresi hizasında ve konik çatının altında bir mazgal penceresi mevcuttur.

Eser 1969'da Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.

15. Bugatay Aka74-Şirin Hatun Kümbeti (Plan: 9)

Yapının Yeri: İki Kubbe mahallesindedir. Çifte kümbetlerden yeni Ahlat'a yakın olanıdır (Resim: 19). Hüseyin Timur kümbetinin doğusundadır.

Yapım Yılı: Kümbetin 1281 yılında yapıldığı kabul edilmektedir.75

Emirü'l Kebir şeklinde anılan Boğatay Aka ve Hüseyin Timur'un Uygur asıllı olmaları muhtemeldir. Çünkü Moğollar Dönemi'nde şehirlerin yönetimi genellikle Türk asıllı Uygurlara verilmiştir. Boğatay Aka ailesinin ne gibi felaketler neticesinde katledildikleri bilinmemektedir.76

Kümbet iki katlıdır. Üçgenler vasıtasıyla (oturtmalıkların üst köşeleri pahlanarak) on ikigen planlı kaide üzerine oturtulmuş, silindirik gövdelidir.77 Doğu yönden merdivenle cenazeliğe inilir. Cenazelik kuzey-güney istikametinde beşik tonoz örtülü kare bir mekandır. İçerisi doğu, batı ve güney yöndeki mazgal pencere ile aydınlatılır. İkinci kat girişine çift taraflı asma merdivenle çıkılır. Üst yapı, derin nişlerin içindeki üç pencereye sahiptir. Silindirik gövdenin üzeri; içten kubbe, dıştan konik külahla örtülüdür. Külah ile gövde arasında beş bölüme ayrılmış kuşak bulunmaktadır (Resim: 20).

Gövde içi, alçı üzerine kalem işi bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Girişin üzerinde, alçı üzerine ortadaki motife (muhtemelen hayat ağacını simgeleyen bir çiçek demetine) dönük, simetrik, kuyrukları kalkık olarak iki tavus kuşu işlenmiştir.78

Kümbet, İran'daki silindirik gövdeli Damgan Çihil Duhteran (Selçuklular dönemi) kümbetinin mimari geleneğini devam ettirir.79

16. Alimoğlu Hurşit (Yarım) Kümbet (Plan: 10)

Yapının Yeri: Tahtı Süleyman mahallesinde, Hasan Padişah Kümbeti'nin kuzeybatı yönünde, bahçe içindedir.

Yapım Yılı: Kitabesi yoktur. Mimari şekil ve özelliklerine bakılarak XIII. yüzyıl ikinci yarısına ve üslup özelliklerine bakılarak muhtemelen XIII. yüzyılın son çeyreğine de tarihlendirilmektedir.80

İki katlıdır. Kare planlı kaidenin üzerinde yükselen dairesel planlı gövde l.5 m. yükseklikten sonra muntazam olarak kesilmektedir, yarım bırakıldığı hissini uyandırmaktadır (Resim: 21).

Doğudan bir kapı ile cenazeliğe girilir. Cenazelik, aynalı tonoz ile örtülüdür. Kaideden on ikigen bir kasnakla silindirik gövdeye geçilir.

İkinci katın girişi kuzey yöndedir. Doğu, batı ve güney yönde birer penceresi bulunmaktadır.

17. Erzen Hatun Kümbeti (Plan: 11)

Yapının Yeri: Erkizan (merkez) mahallesindeki mezarlık içerisinde, Şeyh Necmeddin Havai Baba Kümbeti'nin kuzeydoğusundadır.

Yapım Yılı: Güney ve doğu pencereleri üzerindeki kitabeler ayet yazılarını ihtiva eder. Taç Kapı üzerindeki (kuzey kapı lentosundaki) kitabeye göre H. 799'da (M. 1396-97) vefat eden Emir Ali kızı Erzen Hatun için yapılmıştır.81

Doğu penceresi üzerindeki üç rozetle hareketlendirilen taş üzerinde "Amele Kasım İbn-i Sinan Ali" şeklinde bir usta kitabesi mevcuttur.82 Erzen Hatun, Karakoyunlu Emiri Emir Ali'nin kızıdır ve yapı Karakoyunlular devrine aittir.83 İki katlıdır. Alt kat kare planlı, üst kat ise on ikigen prizmal gövdeli (Resim: 22-23), içten; kubbe, dıştan; on ikigen, iki kademeli konik külahla örtülüdür. Doğu yönden merdivenle inilerek, cenazeliğe girilir. Burası kare planlı, üzeri çapraz tonozla örtülüdür. Doğu, batı ve güney yönlerde mazgal pencerelerle aydınlatılır. Kare oturtmalığın köşeleri pahlanarak onikigen gövdeye geçilmektedir. Kapı ve pencereler arasına, dört ana yön dışındaki cephelere "V" şeklinde ikişer niş açılmıştır (Resim: 24). Mescit katına kuzey yöndeki çift taraflı merdivenlerle çıkılmaktadır. Kuzey yön dışında, üç yöne birer pencere açılmıştır.

Erzen Hatun Kümbeti Anadolu'daki mezar anıtları içerisinde en süslü olanıdır.

18. Keşiş Kümbeti (Plan: 12)

Yapının Yeri: İki kubbe mahallesindedir. Sebebi bilinmemekle birlikte "Keşiş Kümbeti" olarak adlandırılmıştır (Resim: 25).

Yapım Yılı: Kitabesi yoktur. Yapım yılı için farklı görüşler mevcuttur;

Yapı, tarz ve malzemesine bakılarak XII-XV. yüzyıllara,84 yapının genel karakterinden dolayı XIV. yüzyıl sonlarında Karakoyunlu eseri olarak yapıldığını,85 en geç olarak XV yüzyıla ait olduğu86 XIV. yüzyılın ilk yarısına aittir87 şeklinde görüşler bulunmaktadır.

İki katlıdır. Alt kat kare planlıdır. Üst kat ise on ikigen prizmal gövdeli, içten kubbe, dıştan piramit çatıyla örtülüdür. Doğu yönden merdivenle inilen kare planlı cenazeliğin üzeri, doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Doğu, batı ve güney yönlerden mazgal pencerelerle aydınlatılmıştır. Kare kaide köşelerinden on iki kenarlı gövdeye üçgenlerle (pahlarla) geçilmektedir, On ikigen prizmal gövdenin her kenarı Bursa kemeri şeklindeki sathi oyma nişlerle hareketlendirilmiştir. (Resim: 26). Gövde iç yüzeyinde çok belirgin olmayan alçı üzerine kalem işi süslemeler mevcuttur. Mescit katına kuzey yöndeki, karşılıklı (çift taraflı) merdivenle çıkılmaktadır. Doğu, batı, güney cephelerinde pencereler yer alır.

19. Emir Ali Türbesi (Plan: 13)

Yapının Yeri: İki Kubbe mahallesindedir.

Yapım Yılı: Türbenin güney cephesinde, mermerden, kırık bir kitabede “Âli” adından başka bir kelime okunamamaktadır. Tarihlendirilmesi hakkında şu görüşler mevcuttur;

1- Mimari tarzına göre, 12. yüzyıla tarihlendirilir.88

2- Kümbet mimarisinin gerilemeye başladığı bir döneme belki de 18. yüzyıla uygun görülmektedir.89

3- Albert Gabriel’in yapıyı 12. yüzyıla tarihlendirdiği belirtilmektedir.90

4- Yapının genel karakteri itibarıyla XIV. yüzyıla yerleştirilmesi gerekir.91

5- Tarihlendirme olarak, XIV. yüzyıl kabul edilmektedir.92

6- XIV. yüzyıla aittir. Ancak, Ahlat Erzen Hatun (1397) Kümbeti yazıtında Emir Ali’nin kızı olduğu yazılıdır. Eğer kümbet bu şahsa aitse XIV. yüzyıl II. yarısına ve belki de XIV. yüzyıl III. çeyreğine tarihlendirilebilir.93

Kare planlı ana mekanın önünde duvarları kademeli olarak türbeye doğru yükselen üzeri açık dikdörtgen planlı ön mekan vardır (Resim: 27). İçten kubbe, dıştan sekizgen kasnak üzerinde, sekiz kenarlı piramidal külah boğumlu bir alemle nihayetlenir. Tek katlıdır. Ziyaret kısmına (dikdörtgen planlı, güneydeki avluya) doğusundaki kapıdan girilir. Asıl türbenin prizmatik gövdesinin güney cephesi, sivri kemerli eyvan şeklindedir, öndeki küçük avlusuna açılmaktadır. Kümbetin içi Baldeken tarzında dört kemerlidir. İçten kubbe ile örtülü yapıda kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Pandantifler, sağır sivri kemerlerle birbirine bağlanırlar. İç mekanın üç cephesinde küçük nişler vardır.

20. Anonim (Şirin Hatun) Türbe II (Plan: 14)

Yapının Yeri: İki Kubbe mahallesindedir.

Yapım Yılı: Kitabesi yoktur. Tarihi hakkında;

1- Yapının genel görünüşü XV. yüzyılda yapıldığı izlenimini bırakır.94

2- En erken, 14 yüzyıl II. çeyreğine tarihlendirilebilir95 görüşleri ortaya atılmıştır.

Kare plânlıdır. Gövdenin üst köşeleri pahlanarak sekizgen kasnağa geçilmiştir, kasnak üzerinde sekizgen kenarlı piramidal çatı ile örtülmüştür. Çatı üzerinde boğum şeklinde alem yer almaktadır (Resim: 28). Ahlat kümbetlerinin değişik bir tipidir. Plân tertibi bakımından Emir Ali Kümbeti’ni andıran bu kümbet, konstrüksiyon bakımından ondan ayrılmaktadır. Adeta Emir Ali Kümbeti’nin bir varyasyonu şeklindedir.96 Taç Kapı cephesinde üç basamaklı çift merdivenle çıkılan sathi

Bursa kemerli niş içindedir. Güney cephesinde iki, batıda ise tek pencere açılmıştır, kuzey cephe sağır bırakılmıştır.

21. Bayındır Kümbeti (Plan: 15)

Yapının Yeri: İki Kubbe mahallesinin batısında, Meydanlık Mezarlığının kuzeyindedir (Resim: 29).

Yapım Yılı: Kümbeti üst taraftan çepeçevre dolaşan kitabede H. 886 (M. 1484) yılı Ramazan ayında ölen Melik Bayındır Bey İbni Rüstem'in mezarı olduğu yazılıdır.97 Uzun kitabe kuşağında Bayındır Bey'in unvanları ve hayat hikâyesi verilir. Bayındır Bey, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunu Rüstem Bey'in oğludur.98

Kare oturtmalığı köşelerdeki pahlarla on ikigene dönüşür. On ikigenin üzerindeki silindirik gövde, güneye doğru 4/3 nispetinde sütunlar üzerine dekoratif kemerlerle açılarak, üstü mukarnas kornişlere oturan, içten kubbe, dıştan adeta bir mantar gibi taşan konik külahla örtülmüştür. Gövdeye, sekiz adet müstakil, kalın ve bodur tutulmuş kaideli ve başlıklı, kapının iki yanında sağır kısımda gömme iki olmak üzere toplam on kolon sütun ve sütunların altına birer niş yerleştirilmiştir. (Resim: 30-31).

Doğu yönde merdivenle inilerek, cenazelik kısmına girilir. Kare planlı cenazelik, doğu-batı istikametinde beşik tonozla örtülüdür. İçerisi, doğu, batı ve güney kenarlar ortasındaki mazgal pencerelerle aydınlatılır.

Bakü Şirvanşahlar Saray Külliyesi'nde Divanhane olarak tanınan bölüm, kuzeye doğru çıkıntı yapan bir teras üzerinde alçak sütunlar ve sivri kemerli revaklar ile çevrili geniş avlunun ortasında yer alan sekizgen planlı yapı, biçim olarak Bayındır Kümbeti'ne benzer. Şirvanşahlar ile Akkoyunlular iyi münasebetleri olduğu, Bayındır Kümbeti'nin mimarı Baba Can'ın da Bakü'den Ahlat'a geldiği bilinmektedir.99

22. Anonim (Mirza Bey Kümbeti) Türbe III (Plan: 16)

A. Şerif Baygu bu türbeden bahsetmiş ve fotoğrafını yayımlamışsa da isim vermemiştir.100 İ. Kafesoğlu “Mirza Bey Türbesi” diye bahseder.101

Yapının Yeri: İki Kubbe mahallesi içerisindedir.

Yapım Yılı: Kitabesi yoktur. XIV. yüzyıl 1. veya 2. yarısına tarihlendirildiği102 gibi XIV. yüzyıl sonlarına,103 XVI. veya XVII. yüzyıla da tarihlendirilmiştir.104

Bugün toprak seviyesinin altındadır. Tek katlı ve kare planlıdır. Kare plandaki türbenin beden duvarlarının üst köşelerindeki üçgen pahlarla mekanın üzeri sekizgen hale gelmiştir. Gövde üst kesiminde çıkıntı yapan üçgen pahlarla üst örtüye geçilmektedir. Üst örtüyü teşkil eden sekizgen piramit külah gövdenin üzerine bir şapka gibi oturmaktadır. Sekizgen piramidal külah üzerinde boğumlu taş alem yer alır (Resim: 32). Kuzey yöndeki girişin üzerinde aşınmış durumda mukarnaslı kavsara vardır (Resim: 33).

23. Dede Maksut Türbesi (Plan: 17)

Yapının Yeri: İki Kubbe mahallesinde, Emir Ali Türbesi’nin karşısındadır.

Yapım Yılı: Şeyh Ahmed isimli bir kimsenin H. 945 (M.1538-39) tarihli vakfiyesinde Dede Maksud’un şahit olarak ismi görülmüştür. Bu nedenle türbe XVI. yüzyıla tarihlendirilir.105

Evliya Çelebi’nin bahsettiği “Menakıbül Evliya: Telifatı es Şeyh Dede Maksut Ahlat’i” cümlesinden müellifin alim bir kişi olduğu anlaşılır.106

Kare planlıdır. Basit bir yapıdır. İç mekanı örten kuzey-güney eksenindeki beşik tonozu, dıştan düz bir çatı örter. Eserin kuzeydoğu köşesinde giriş kapısı bulunmaktadır. Güney kenar ortasında mazgal penceresi vardır. Yapı 1970 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarılmıştır.107

24. Bayındır Köprüsü

Yapının Yeri: Bayındır kümbetinin batısında, Harabeşehir ile Tahtı Süleyman mahallelerini ayıran ve eski iç kalenin batı eteğinden geçen derenin üzerinde kurulmuştur (Resim: 34).

Yapım Yılı: Kitabesi yoktur. Köprünün Bayındır tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir.108 Akkoyunlu Devri'ne, XV. yüzyıl sonlarına mal edilmektedir.109

Köprü, tek gözlü ve sivri kemerlidir. Köprü, Harabeşehir deresinin iki yanındaki kayalıklara oturtulmuştur. Derenin iki yakası arasında önce düz olan köprünün tek açıklığını takiben doğuya dönerek keskin bir dirsek meydana getirmektedir. Kırık bir hat şeklinde ve kemerlidir. Batıya doğru keskin dirsek oluşturan kısım ise, suların fazla olduğu zaman mukavemeti artırmak ve taşkınları önlemek için düşünülmüştür (Resim: 35).

Küçük bir yapı olmasına rağmen, o devrin kervan ve yayalarının geçişine elverişli merdivenli yolu ile dikkati çeker. Yanlarında hafif yüksekçe, kademeli taş korkulukları yer alır. Doğu tarafından merdiven şeklinde bir bölümle batıya doğru gitmekte, sivri kemerli geniş kısım biraz kuzeye yönelerek ilk kısımda belirli bir açı meydana getirmekte ve hafif batıya yönelerek nihayetlenmektedir.

Doğu taraftan merdiven başlangıcına yakın yerde güney kenarda taş sökülmesi ile ortaya çıkan bir boşluk sökülme mevcuttur. Buradan söküldüğü bilinen, üzerinde at figürü olduğu belirlenen bir taş müze bahçesine kaldırılmıştır.

Bayındır Köprüsü üzerinde, şekil ve damgalara rastlandığı belirtilmektedir.110 Ancak günümüzde sözü edilen unsurlara rastlanmamıştır.

Mezar Taşları

Ahlat'ta tarihi öneme haiz olan, müstakil 6 mezarlık alanı mevcuttur. Bunlar; Harabe Şehir mezarlığı, Taht-ı

Süleyman Mezarlığı, Kırklar mezarlığı, Merkez (Erkizan) Mezarlığı, Kale Mezarlığı ve Meydanlık Kabristanı'dır. Bunların büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Kültür Bakanlığı tarafından etrafı duvarla çevrilerek korumaya alınan meydanlık kabristanında fazla miktarda mezar taşı mevcuttur. Duvarla çevrili olan kısım 186.000 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Korumaya alınamayan alanlara bakıldığında mezarlık alanlarının çok daha geniş yer kapladığı görülmektedir (Resim: 36-37-38).

Meydanlık kabristanında, sayı olarak varlığı belirlenebilen 1800 civarında mezar taşı kalıntısı bulunmaktadır. Bunlardan iyi durumda olan 118 adeti Beyhan Karamağaralı tarafından ilim alemine tanıtılmıştır.111

XII. asır ilk çeyreği ile XIV. asır ikinci yarısına kadar uzanan dönemlere ait mezar taşı örneklerine rastlanmaktadır. Bazı mezarlıklarda ise, XVI-XVII. yüzyıla tarihlendirilen örnekler bulunmaktadır.

Mezarlık alanında, Ermenşahlar, Eyyubiler, İlhanlılar, Karakoyunlular, Beylikler ve Selçuklu devirlerine ait mezar taşları mevcuttur.

Mezar taşı tipler; 1- Çatma Lahitler (Resim: 39), 2-Şahidesiz Prizmatik Sandukalar (Resim: 40), a-Yekpare gövdeli basit sandukaları b-Gövdeli ve Kapaklı Sandukalar, 3- Şahideli Mezar Taşları olarak tasnif edilmiştir (Resim: 41).

Şahidelerin Cephe kompozisyonları: 1- Nişli Şahideler 2- Geometrik Bir Ağ ile Kaplı Olan Şahideler, 3- Büyük Bir Kandil Motifi ile Süslü Olan Şahideler, 4- Çeşitli Varyasyon ve Karma Tiplerden Oluşan Şahideler şeklinde gruplandırılmıştır.

Tezyinat olarak, Yıldız Ağları, Rumi Ağlar, Rumilerle Şeritlerin Kaynaşarak Teşkil Ettiği Örgüler, a-Örgülü Kufiden oluşan geçmeler, b-Geometrik olarak düzenlenen rumiler, c-Niş teşkil edene palmet örgüler, Ejder (Kurt) ve Ejder Kemerler, Kandiller ve Şamdanlar işlenmiştir.

Bordürlerde; Rumi, Geometrik ve Yazının kullanıldığı görülmektedir. Genel olarak kullanılan motifler arasında; Mührü Süleyman, Post Samarra Üslubu (eğri kesim tekniği), Kıvrım dal, Rumi, Filiz, Helezonlu Kıvrık Dal, Niş, Zencirek, Rumi örgü, Rumi ağ, Geometrik ağ, 16 köşeli yıldız, Yıldız ağ, Madalyon, Sivri kemer, Çarkıfelek, Askılı Kandil, Şamdan, Palmet, Kemerli niş, motiflerinin uygulandığı görülmektedir.

Yazı olarak; Mail kufi, Spiralli kufi, Kıvrık dal kufi, Yuvarlatılmış kufi, Celi, Sülüs, yazı örnekleri görülmektedir.

Beyhan Karamağaralı, mezar taşları üzerinde 20 san'atkar isimi tespit etmiştir. Mezartaşı ustalarının isimlerine mimari abidelerde de rastlanmaktadır. Kitabelere göre, Ahlatlı san'atkarların sıra ile önce gulam ve şagird oldukları, ustalarının adını zikrederek imzalarını attıkları ve nihayet üstad unvanını kullandıklarını bu safhadan sonra çırak ve kalfa yetiştirdikleri belirlenmiştir.112 Mezar taşları üzerinde ayrıca şu ibareler ve hususiyetler bulunmaktadır:

a- Ayetler örnekleri; İhlas suresi, Rahman Suresi; 26-27. Ayetleri, Ali İmran Suresi, 17-18. Ayet, Mü'minun Suresi 115. Ayet, Rahman Suresi 26. Ayet, Tevbe Suresi, 21. Ayet, Ayet'el Kürsi Duası, Enbiya Suresi, 35. Ayet, Ankebut Suresi, 57. Ayet, Bakara suresi 225. Ayet.

b- Kelimei Tevhit.

c- Hadis, Ölüm bir kapıdır, herkes o kapıdan geçer. Dünya ahiret ehline, ahiret dünya ehline, dünya ve ahiret (ise) ehlullaha (derviş ve mutasavvıf) haramdır. Dünya ahiretin tarlasıdır.

d- Sözler: Dünya bir saatlik bir müddettir, onu ibadetle geçir, Ölüm bir kadehtir, herkes ondan içer. Şeklinde yazılar bulunmaktadır.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse mezartaşları;

- Şehirlerin iskan alanını, sahibini belli etmektedir. Şehirlerin tapu senedi konumundadır.

- Sanatkar imzası bulunmaktadır (Şagird-Üstad). Usta-çırak ilişkisini göstermektedir. Lonca teşkilatından bahsedilmektedir. Ayrıca mezar taşlarında Kadı, İlim adamı ibarelerine de rastlanmaktadır. Bu da Ahlat'ın o dönemde ilim ve kültür merkezi olduğunu gösterir.

- Yapıldıkları çevrenin ve devrin inançlarını, adetlerini, san'at geleneklerini, iktisadi ve sosyal şartlarını aksettirirler.

- Kültür birliğini ifade eder. Milletin menşeini ortaya koyar. İnsanoğlunun dünyadaki varlığının delilidir. (Ölünün hüviyetini bildiren kitabeye sahiptirler)

-İ. Hakkı Baltacıoğlu, "Açık havada teşekkül etmiş bir kıyafet, mimari, tezyinat, hat ve teknik müzesi" olarak tanımlamıştır.

- Form, biçim, ebat ve ölçüler olarak Orhun Anıtlarıyla benzerliği bulunmaktadır.

- Terminus post quem ve terminus anti quem olarak etnografik açıdan ve sanat tarihi açısından belge niteliğindedir. Koç, koyun şeklinde mezar taşları da bulunmaktadır.

- Sadece mezar taşlarına bakarak Türklerin tarihi seyrini izlemek, göç yollarını Orta Asya'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Balkanlar'a izlemek mümkün olabilir.

- Sahip oldukları özelliklere bakıldığında mezar taşlarının tarihimiz ve kültür tarihimiz açısından ehemmiyeti ortaya çıkmaktadır.

- Taş işçiliği detaylarıyla da, mezar taşları ilginç uygulamalara zemin oluşturmuştur. Mezar taşlarının bazılarının yüzeylerinde beş kademeli, dantele gibi ince işlemelerin yapıldığı görülmektedir (Resim: 42).

- Mezar taşları, arkeoloji, sanat tarihi, kültür tarihi ve siyasi tarihin önemli kaynakları arasında yer almakta olup, ait oldukları toplumun inançlarını, adetlerini, gelenek ve göreneklerini, sanat anlayışlarını, sosyal ve kültürel yapısını aksettirirler.113

- Selçuklu Devri taş işçiliğinin en başarılı ve ilginç örneklerini bu taşlardan izlemek mümkündür114 (Resim: 43-44-45-46-47).

Ahlat'taki tüm eserler; günümüzde de ocaklardan el ile ve makine ile çıkarılan (Resim: 48) açık kırmızımsı kahverengi Ahlat Taşı denilen tüften yapılmışlardır. Ahlat taşı, ince grenli ve daha dayanıklıdır. Ocaktan çıktıktan sonra kolay işleme ve zaman içerisinde sertleşme özelliğine sahiptir.

Sonuç

Ahlat'taki eserler ağırlıklı olarak; Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerine aittir. Buradaki yapılar bölgesel ve çeşitli etkilerle birleşerek zengin süsleme şeması ve süsleme unsuru içermektedir.

Türk mezar anıtı mimarisinin kronolojisi içerisinde belli bir yeri olan Ahlat kümbetleri ilk örnekleri Orta Asya'da görülen Türk mezar anıtlarının geleneğine bağlı, fakat onlardan daha mütevazı ölçülerde ve taştan yapılmışlardır.

Kaidelerin üst hizasını profilli bir tezyinat şeridi kuşatmakta ve bundan sonra gelen gövde kısmı, dıştan profilli çerçevelerle birbirlerinden ayrılmış, dikdörtgen veya üst kemerli büyük panolarla süslenmiştir. Bu panoların ortasında yer alan üstü mukarnas kavsaralı kapı ve pencerelerin etrafını tezyinat şeritleri kuşatmaktadır. Gövdenin üst kısmı yine tezyini kuşaklar ve ayet şeritlerinden sonra mukarnaslı bir silme ile hareketlendirilmiştir. Konik veya piramidal külah kaplamasında da kabartma kordonlarla dekoratif şekiller meydana getirilecek biçimde süslenmiştir. Tezyini bakımdan gövde bir bütün olarak değerlendirilmiştir.

XIII. yüzyılda silindir biçimi, XIV. yüzyılda da çok yüzlü gövdeleriyle görülen kümbetlerde esas olan, altta cenazelik, üstte de içten kubbe, dıştan kubbe ile örtülü gövde kısmının bulunmasıdır.

Gövdenin içi, daima kıble yönü belirtilmiş bir ziyaret mescidi şeklinde düşünülmüştür. Ancak genellikle dört yönde süslemeli açıklıkları bulunan bu gövdelerin kuzeydeki açıklıkları kapı olmakla birlikte yerden çok yüksekte kalmaktadır. Nasıl çıkıldığı bilinmeyen bu kapılara çözüm olarak restorasyonlar sırasında iki yandan çıkılan merdivenler yapılmıştır.115 Cenazelik kısımlarının girişi doğu yönde bulunmaktadır. Türklerin din ve eski ananelerin etkisinde olarak doğu tarafına kutsallık verdikleri ve Tanrı'ya daha yakın bir bölge olduğuna inandıkları ifade edilmektedir. Türk destanlarına (metinlere) göre de Cennet ve Hayat ağacı göğün doğu yönündedir. Orta Asya'nın coğrafya durumu bakımından eski Türk Devletleri, doğu ile batı arasında yönlenmişlerdir.116 Bu bölümlerin ilgi çekici tonoz örtüleri bulunmaktadır. Hepsinin mazgal pencere biçiminde havalandırma ve aydınlatma açıklıkları vardır. Hafif loş, mistik bir hava verilmek istenmiş intibasını uyandırmaktadır.

Genelde Ahlat mezar anıtları; oranlan, dengesi ve etkisi açısından başarılı plastik yapılardır. Bununla birlikte, Ahlat yapıları kendi içinde kronolojik bir gelişim göstermezler. Anadolu Türk sanatında Selçuklulardan Osmanlı'ya kümbetler iki katlıdan tek katlıya doğru bir gelişme gösterirken, burada erken tarihli tek katlı örnekler görülmektedir.

Süsleme açısından Selçuklulara göre iyice sadeleşme görülür, Bitlis ve çevresi, Anadolu Selçuklu Dönemi'nin merkezi olan Konya'ya uzaklığı sebebiyle sanatta uygulanan form ve süslemeleri daha geç takip etmiştir. Bu nedenle Selçuklu etkileri geç dönemlere kadar devam etmiş olmakla beraber süsleme açısından kronolojik bir sıra izlemezler. Yapıların dış yüzeyleri taş kabartma olarak süslenmiştir. Yapılan süslemelerde genel olarak geometrik (geçme ve versiyonları), farklı sayılarda kollu yıldız motifleri, bitkisel (palmet, rumi, kıvrım dal, sap ve karma motifler), rozetler, sütünceler, yazı kuşakları, silmeler, üçgen nişler, mukarnaslar,

mihrabiyeler ve figürlü bezemelerin kullanıldığı görülür. Kullanılan süsleme unsurlarının işlenmeleri açısından bakıldığında oylumların derinleşmeye doğru bir seyir izlediği, yüksek kabartma karakterine yönelme dikkati çekmektedir.

Ahlat'ta bazı kümbetlerde bulunan emir ve beylerin cesetlerinin mumyalanmasının, milli bir menşeinin olması ihtimalini vermektedir.117

Mevcut eserlere bakıldığında XV. yüzyıl sonlarına doğru, Ahlat'ta mezar anıtı mimarisi son bulur.

Camiler ise Osmanlı devri yapılarıdır. Aynı plan ve mimariyi tekrar ederler. Mescit ise Akkoyunlular Devri'ne aittir. Bu yapılarda fazla süsleme unsuru görülmemektedir.

Yapıların tamamında volkanik kesme (tüf) taş kullanılmıştır. Çoğunlukla kitabeler beyaz taşa yazılmıştır. Kümbetlerin bazılarında külah altında beyaz taş kitabe veya süsleme şeridi geçirilmiştir. Kümbetlerin gövdeleri çeşitli şekillerde hareketlendirilmiştir.

Ahlat yapılarının mimari süslemesi, kendine özgü ve bölgesellik gösteren yorumlar doğrultusundadır. Yerli süsleyici birimlerden belli ölçüde yararlanmış bunun yanında Anadolu öncesi Türk süsleme unsurlarını devam ettirmiştir. Ayrıca bu süs unsurları daha sonraki dönemlerde Anadolu Türk yapılarında uygulanma alanı bulmuştur.

Ahlat yapılarının; plan, mimari, şekil ve süsleme bakımından XIII-XV. yüzyıllarda, daha önceki ve sonraki yüzyıllardaki Türk sanat eserleri arasında bağ teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Mezar taşları üzerinde imzaları görülen taşçı ustalarının ismine aynı zamanda Anadolu'daki mimari eserlerde de rastlanmaktadır. Ahlatlı bu sanatkarlardan beşinin Ahlat dışındaki eserleri; 1- Konya Alaeddin Camii minberini yapmış olan el Hac Mekki, b. Hilati,118 2- Divriği Ulu Camii ile Daruşşifası'nı yapmış olan Hurşah el Hılati,119 3- Tercan Mama Hatun

Türbesinin mimarı Ebu’n Nema b. Mufaddal’ul Ahval el Hilati,120 4- Gevaş Halime (Cerme) Hatun Kümbeti’nin ustası Esed b.Havend el Hılati121 5- Kayseri-Nevşehir yolu üzerindeki Alay hanın mimarının adı tam okunamamakla birlikte el-Hilatı” geçmektedir.122 6- Ahlat Erzen Hatun Kümbeti’nin mimarı Kasım b. Üstad Ali’dir.123

Bu dönemin mimarlık ürünleri, Anadolu öncesi Türk mimarlığının çeşitli denemelerinin, taş malzeme ile, yeni bir araştırma heyecanıyla yoğrulup denendiği eserlerdir. Geleneksel plan ve biçim (form) tasarımları, yeni imkânlarla ilgi çekici denemelere sahne olmuş, devamlılık içinde, yeni arayışlar, çağın mimarlık üslubunun genel karakterini meydana getirmiştir

Eski eserlerin bulunduğu yerlere bakıldığında, 4 ila 7 km. arasında bir genişlik ve 11 km. uzunlukta bir alana yukarıda anlatılan eserlerin yayıldığı görülmektedir. Bu, iskan alanının genişliğini göstermesi bakımından önemlidir. Değişik dönemlerde İslâm Kültür ve Medeniyetine beşiklik yapması itibariyle de bu yörenin kendine göre bir ağırlığı vardır. Ahlat’ın kültür tarihimiz ve san’atımızdaki yeri iki bakımdan önemlidir. Bunlar;

1- Buraya gelmeden evvelki kültürümüzün burada devam etmesi ve

2- Buraya gelen kültür unsurlarının Anadolu’ya yayıldığını göstermesi açısından önemlidir.124

Ahlat, Türk-İslâm tarihi içerisinde çeşitli dönemlere beşiklik etmiştir. Burası, doğudan İç Anadolu’ya ve batıya geçişte sanki bir köprü gibidir. Konaklama yeri diyebileceğimiz konumdadır. Sürekli göçlerin yaşandığı hareketliliğin olduğu bir beldedir. Göçler neticesi gelen sanatkarların Orta Asya kökenli sanat geleneklerini burada devam ettirdikleri görülmektedir. Yapı türleri ve yapılar üzerindeki motifler bunu teyit etmektedir.

Ahlat; tarihi niteliğinin yanı sıra, geleneksel kültüre has unsurlarını da muhafaza etmiştir. Ayrıca coğrafi yer itibariyle de diğer şark yörelerinden farklılık arz eder. Burası, gölün, insanın içine inşirah veren en güzide

yerindedir. Bu coğrafi durum Ahlat insanına o kadar tesir etmiş veya Ahlat insanı bu coğrafi durumla o kadar bütünleşmiştir ki, ekseriyetle asabî ve müteheyyiç olan Şark insanına kıyasla Ahlat'ın insanı yumuşak huyludur. İstikrarlı hareket Ahlatlının mümeyyiz vasfıdır.

1 Orak, Hüseyin, Türkiye Kılavuzu, Ankara, 1946, s. 634-635, Saraçoğlu, Hüseyin, Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul, 1989, s. 465.

2 Saraçoğlu, Hüseyin, Doğu Anadolu Bölgesi, (Öğretmen Kitapları Dizisi), M. E. B. Yayını, İstanbul, 1989, s. 469.

3 Sümer Faruk, “Ahlat Md”, TDV, İslâm Ansiklopedisi, C. II İstanbul, 1989, s. 19; Gregory, Abu'l-Ferec Tarihi, (Çeviren: Ömer Rıza Doğrul) C. I, Ankara, 1987, s. 274; Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, (Tercüme: Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, s. 90, 146, 245.

4 Erzen, Afif, Doğu Anadolu ve Urartular, (Eastern Anatolia And Urartians), Ankara, 1986, s. 4.

5 Beygu, Abdurrahim, Şerif, Ahlat Kitabeleri, İstanbul, 1932, s. 35.

6 Streck, “Ahlat Md”, İslâm Ansiklopedisi, C. I, Eskişehir, 1997, s. 160; Yinanç, Mükrimin Halil, “Bitlis Md. ”, İslâm Ansiklopedisi, C. II, Eskişehir, 1997, s. 661; Sümer, Faruk, Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar, Belleten, C., I, S. 197, Ağustos, 1986, s. 450-451.

7 Vakid-i, Futuhu-ş Şam, C. II, Kahire, 1373, s. 113.

8 Streck, a.g.m, s. 160; Albert Gabriel, Voyages, Archeologıgues dans la Turquie Orientale, Paris, 1942, s. 241; Sümer, Faruk, a.g.m., s. 447-490; Sümer, Faruk, Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990, s. 49.

9 Sümer, Faruk, a.g.e., Ankara, 1990, s. 50.

10 Yinanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I., Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944, s. 55.

11 Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965, s. 100-101.

12 Nasır'ı Hüsrev, Sefername, (Çev. Abdulvahap Tarzı), İstanbul, 1950; Sümer, Faruk, a.g.e., Ankara, 1990, s. 50.

13 Turan, Osman, a.g.e., s. 110, 119, 125-126.

14 Sümer, Faruk, a.g.e., s. 53; Streck., a.g.md., s. 160; Turan, Osman, a.g.e., s. 86; Özaydın, Abdulkerim, "Ahlatşahlar", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. 9, İstanbul, 1988, s. 195.

15 Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980, s. 117-123; Kılıç Orhan, XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van, (1548-1648), Van, 1997, s. 7.

16 Sümer, Faruk, a.g.e., Ankara, 1990; s. 53; Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971, s. 374-379.

17 Karamağaralı, Beyhan, Ahlat Mezar Taşları, Ankara, 1992, s. 88.

18 Sümer, Faruk, Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar, Belleten, C., I, S. 197, Ağustos, 1986, s. 454-458.

19 Sümer, Faruk, Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990, s. 56.

20 Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara, 1959, s. 79.

21 Sümer, Faruk, Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar, Belleten, C., I, S. 197, Ağustos, 1986, s. 454-458.

22 Sümer, Faruk, a.g.m., s. 458-461; Sümer, Faruk, Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990, s. 57.

23 Sümer, Faruk, a.g.e., s. 61.

24 Sümer, Faruk, Karakoyunlular, TTK. Yayını, Ankara, 1967, s. 39.

25 Yinanç, Mükrimin Halil, "Akkoyunlular", İslâm Ansiklopedisi, C. I, s. 262.

26 Evliya Çelebi, Seyahatname, (Sadeleştiren: Mümin Çevik) c. III-IV, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1993, s. 519.

27 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 517-523.

28 Cihannüma, İstanbul, 1145, s. 413-414.

29 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 78; Tabak Nermin, Ahlat Türk Mimarisi, İstanbul, 1972, s. 37; Erken, Sabih, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, VGM. Yayınları, Ankara, 1977, s. 267; Tuncer, Orhan Cezmi, Anadolu Kümbetleri I, Selçuklu Dönemi, Ankara, 1986, s. 91.

30 Tabak Nermin, a.g.e., s. 37.

31 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 95.

32 Tabak Nermin, a.g.e., s. 39.

33 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 96.

34 Erken, Sabih, a.g.e., s. 247-250.

35 Tabak Nermin, a.g.e., s. 41-42.

36 Karamağaralı, Haluk, "Ahlat'ta Bulunan Tümülüs Tarzındaki Türk Mezarları, Önasya, C. 5, S. 59-60, Temmuz-Ağustos, 1970, s. 4-5.

37 Karamağaralı Beyhan, "Ahlat'ta Bulunan Bir Çini Fırını", Yıllık Araştırmalar Dergisi, Ankara, 1981, s. 67-71; Karamağaralı, Beyhan, "Ahlat Seramik Ekolü", A. Ü., İslâmi İlimler Dergisi, S. 5, Ankara, 1982, s. 391-462; Karamağaralı, Beyhan, "a Ceramic Oven Discovered İn Ahlat", Fifth İnternational Congres of Turkish Art, Budapeşt, 1987, s. 497-482.

38 Nakış Karamağaralı, Ahlat Kazılarında Ortaya Çıkarılan Seramikler (2 cilt), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991; Akgül (Karamağaralı) Nakış, Ahlat Seramikleri, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1995, C. I, s. 35-39.

39 Albert Gabriel, Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale, Paris, 1940, s. 247; Arık, M. Oluş, “Erken Devir Anadolu türk Mimarisinde Türbe Biçimleri”, Anatolia XI, Ankara, 1967, s. 74; Önkal, Hakkı, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996, s. 245-246.

40 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s. 88.

41 Yetkin, Suut Kemal, Türk Mimarisi, İstanbul, 1970, s. 63.

42 Yaşa, Recep, Bitlis’te Türk İskanı, (XII-XIII Yüzyıl), Ahlat Kültür Vakfı yayını No: 2, Ankara, 1992, s. 52.

43 Ünver, Süheyl, “Ahlat’tan Geçerken”, Tarih Hayat Mecmuası, C. 2, S. 8, Eylül, 1971, s. 8.

44 Erken Sabih, a.g.e., s. 259.

45 Arık, M. Oluş, a.g.m. s. 74; Tabak Nermin, a.g.e., s. 11.

46 Önkal, Hakkı, a.g.e., s. 244.

47 Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı II, MEB., Yayının, İstanbul, 1973, s. 140.

48 Öney, Gönül, “İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi”, Yıllık Araştırmalar Dergisi, III, Ankara, 1981, s. 42; Sözen, Metin, Diyarbakır’da Türk Mimarisi, İstanbul, 1971, s. 160-162.

49 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s. 87; Kafesoğlu, İbrahim, “Ahlat Çevresinde 1945’teYapılanTarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu”, Tarih Dergisi, I, 1949, s, 174.

50 Yetkin Suut Kemal, İslâm Mimarisi, Ankara, 1965, s. 119; Karamağaralı Haluk, “Erzurum’daki Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Bazı Mülahazalar”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1971, s. 239; Önkal, Hakkı, a.g.e., s. 223.

51 Sümer, Faruk, a.g.e., s. 456-457.

52 Tabak Nermin, a.g.e., s. 12.

53 Karamağaralı, Haluk, a.g.m., s. 236-238.

54 Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 75.

55 Cezar, Mustafa, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s. 305, 345.

56 Albert Gabriel, a.g.e., s. 244.

57 H. F. B. Lynch, Armenia Travels and Studies, New York and Bombay, 1901, s. 290.

58 H. F. B. Lynch, a.g.e., s. 290.

59 Yaşa, Recep, a.g.e., 53.

60 A. Gabriel, a.g.e., s. 244.

61 Erken Sabih, a.g.e., s. 262.

62 A. Gabriel, a.g.e., s. 248; H. F. B. Lynnch, a.g.e., s. 292; Kafesoğlu, İbrahim, "Ahlat Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", Tarih Dergisi, I, 1949, s. 174; Yaşa, Recep, a.g.e., s. 54.

63 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s. 67-68.

64 Tabak Nermin, a.g.e., s. 15.

65 Tuncer, Orhan Cezmi, "Bitlis Ahlat, Hasan Padişah Kümbeti Onarımı", Rölöve ve Restorasyon Dergisi, Ankara, 1974, s. 48.

66 Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 174.

67 Cezar, Mustafa, a.g.e., s. 343.

68 Tabak Nermin, a.g.e., s. 17; Erken Sabih, a.g.e., s. 281.

69 Erken Sabih, a.g.e., s. 282.

70 Tabak Nermin, a.g.e., s. 18.

71 A. Gabriel, a.g.e., s. 245; H. F. B. Lynnch, a.g.e., s. 286; Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 173; Yaşa, Recep,a.g.e., s. 54; Tabak Nermin, a.g.e., s. 18.

72 Ernst Diez-Aslanpa, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul, 1955, s. 82; Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 72-73; Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s.

173; Tabak Nermin, a.g.e., s. 18; Erken Sabih, a.g.e., s. 281; Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 87; Yaşa, Recep, a.g.e., s. 56-57.

73 Arık, Oluş, a.g.e., s. 80.

74 “Aka” ismi Türklerce büyük ve şayanı hürmet gelen bir unvandır. (Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 90.).

75 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 72; Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 175; Tabak Nermin, a.g.e., s. 21; Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 91; Yaşa, Recep, a.g.e., s. 60-61; A. Gabriel, a.g.e., s. 245; H. F. B. Lynnch, a.g.e., s. 286; Önkal, Hakkı, a.g.e., s. 218.

76 Sümer, Faruk, a.g.m., s. 459.

77 Arık, Oluş, a.g.m., s. 80.

78 Önge, Yılmaz, “Ahlat’ta XIII. yüzyıl Nakışlarıyla Süslü Bir Eser, Boğatay Aka-Şirin Hatun Kümbeti, Önasya, C 6, İstanbul, 1971, s. 2-6, 21.

79 Öney, Gönül, a.g.m., s. 42.

80 Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 176; Tabak Nermin, a.g.e., s. 23; Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 92; Önkal, Hakkı, a.g.e., s. 227.

81 A. Gabriel, a.g.e., s. 249; Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 175-176; Yaşa, Recep, a.g.e., s. 64; Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s. 90-91.

82 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 91; Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 76; Tabak Nermin, a.g.e., s. 24; Tuncer, Orhan Cezmi, Anadolu Kümbetleri 2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara, 1991, s. 86-87.

83 Aslanapa, Oktay, “XIV. Yüzyılda Mimari”, Yüzyıllar Boyu Türk Sanatı (XIV. Yüzyıl), Ankara, 1977, s. 32.

84 Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 177.

85 Tabak Nermin, a.g.e., s. 27.

86 Erken, Sabih, a.g.e., s. 285.

87 Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 71.

88 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 74.

89 Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 177.

90 Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 82.

91 Sözen, Metin, “Eyvan Tipi Türbeler”, Anadolu Araştırmaları I, İstanbul, 1968, s. 208.

92 Tabak Nermin, a.g.e., s. 29.

93 Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 82.

94 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 77; Tabak Nermin, a.g.e., s. 33; Önge, Yılmaz, a.g.m., s. 59-60; Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 91.

95 Tabak Nermin, a.g.e., s. 34.

96 Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 87.

97 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 91.

98 Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 173-177.

99 Aslanapa, Oktay, Kırım ve Azerbaycan’da Türk Eserleri, İstanbul, 1979, s. 46-47.

100 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 91.

101 Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 173-177.

102 Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 76.

103 Tabak Nermin, a.g.e., s. 31.

104 Erken, Sabih, a.g.e., s. 289.

105 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 74; Tabak Nermin, a.g.e., s. 36.

106 Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 75.

107 Erken, Sabih, a.g.e., s. 290.

108 Çulpan, Cevdet, Türk Taş Köprüleri, Ankara, 1975, s. 120-121.

109 Tabak Nermin, a.g.e., s. 43.

110 Kafesoğlu İbrahim, a.g.m., s. 177-178.

111 Karamağaralı, Beyhan, Ahlat Mezar Taşları, Ankara, 1992, s. 102-214.

112 Karamağaralı Beyhan, a.g.e., s. 87, 99.

113 Çay, Abdulhaluk, “Tunceli Mezartaşları ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri” Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl, X-XII/1-2, (İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı), Ankara, 1985, s. 153.

114 Öney, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ankara, 1992, s. 5.

115 Altun, Ara, “Ahlat Maddesi” TDV. İslâm Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1989, s. 23.

116 Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, C. I, Ankara, 1989, s. 101, 278, 284.

117 Sümer, Faruk, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi”, Belleten, XXIV, S. 96, Ankara, 1960, s. 574.

118 Karamağaralı, Haluk, Konya Ulu Camii, Rölöve ve Restorasyon Dergisi, S. 2, Ankara, 1985; Oral, M. Zeki, Anadolu’da San’at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri, Vakıflar Dergisi., S. V, Ankara, 1962, s 30.

119 Önge, Yılmaz, Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Ankara, 1978, s. 43.

120 Yetkin, Suut Kemal, Mama Hatun Türbesi, A. Ü. İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yıllık Araştırmalar Dergisi, I, Ankara, 1957, s. 75.

121 Çavuşoğlu, Erdoğan, Van-Gevaş Halime Hatun Kümbeti, Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri, 22-25 Mayıs, 1995, Van, 1996, s., 55.

122 Konyalı, İbrahim Hakkı, Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi, I, İstanbul, 1974, s. 1101.

123 Sönmez, Zeki, Başlangıçtan XVI. yüzyıla kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar, Ankara, 1989, s. 173, 361; Bayburtluoğlu, Zafer, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum, 1993, s. 279; Beygu, Abdurrahim Şerif, a.g.e., s, 91; Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 76; Tabak Nermin, a.g.e., s. 24; Tuncer, Orhan Cezmi, a.g.e., s. 86-87.

124 Karamağaralı, Haluk, Ahlat'ın Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Önemi, Ahlat ve Kültürel Mirasımızın Korunması Sempozyumu, Ahlat, 1992, s. 29.

Akgül (Karamağaralı) Nakış, Ahlat Seramikleri, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1995.

Albert Gabriel, Voyages, Archeologıgues dans la Turquie Orientale, Paris, 1942.

Altun, Ara, "Ahlat Maddesi", TDV. İslâm Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1989.

Arık, M. Oluş, "Erken Devir Anadolu türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", Anatolia XI, Ankara, 1967.

Aslanapa, Oktay, "XIV. Yüzyılda Mimari", Yüzyıllar Boyu Türk Sanatı (XIV. Yüzyıl), Ankara, 1977.

Aslanapa, Oktay, Kırım ve Azerbaycan'da Türk Eserleri, İstanbul, 1979.

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı II, MEB. Yayını, İstanbul, 1973.

Bayburtluoğlu, Zafer, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum, 1993.

Beygu, Abdurrahim, Şerif, Ahlat Kitabeleri, İstanbul, 1932.

Cezar, Mustafa, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977.

Cihannüma, İstanbul, 1145.

Çavuşoğlu, Erdoğan, Van-Gevaş Halime Hatun Kümbeti, Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri, 22-25 Mayıs, 1995, Van, 1996.

Çay, Abdulhaluk, “Tunceli Mezartaşları ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri” Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl, X-XII/1-2, (İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı), Ankara, 1985.

Çulpan, Cevdet, Türk Taş Köprüleri, Ankara, 1975.

Erken Sabih, Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, VGM, Yayınları, Ankara, 1977.

Ernst Diez-Aslanpa, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul, 1955.

Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, (Tercüme: Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.

Erzen, Afif, Doğu Anadolu ve Urartular, (Eastern Anatolia And Urartians), Ankara, 1986.

Evliya Çelebi, Seyahatname, (Sadeleştiren: Mümin Çevik) c. III-IV, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1993.

Gregory, Abu’l-Ferec Tahihi, (Çeviren: Ömer Rıza Doğrul) C. I, Ankara, 1987.

H. F. B. Lynch, Armenia Travels and Studies, New York and Bombay, 1901.

Kafesoğlu, İbrahim, “Ahlat Çevresinde 1945’te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu”, Tarih Dergisi, I, 1949.

Karamağaralı Beyhan, “Ahlat’ta Bulunan Bir Çini Fırını”, Yıllık Araştırmalar Dergisi, Ankara, 1981.

Karamağaralı, Beyhan, “Ceramic Oven Discovered İn Ahlat”, Fifth İnternational Congres of Turkish Art, Budapeşt, 1987.

Karamağaralı, Beyhan, “Ahlat Seramik Ekolü”, A. Ü., İslâmi İlimler Dergisi, S. 5, Ankara, 1982.

Karamağaralı, Beyhan, Ahlat Mezar Taşları, Ankara, 1992.

Karamağaralı, Haluk, “Ahlat’ta Bulunan Tümüls Tarzındaki Türk Mezarları, Önasya, C. 5, S. 59-60, Temmuz-Ağustos, 1970.

Karamağaralı, Haluk, “Erzurum’daki Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Bazı Mülahazalar”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1971.

Karamağaralı, Haluk, Ahlat’ın Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Önemi, Ahlat ve Kültürel Mirasımızın Korunması Sempozyumu, Ahlat, 1992.

Karamağaralı, Haluk, Konya Ulu Camii, Rölöve ve Restorasyon Dergisi, S. 2, Ankara, 1985.

Kılıç Orhan, XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van, (1548-1648), Van, 1997.

Konyalı, İbrahim Hakkı, Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde AksarayTarihi, I, İstanbul, 1974.

Nakış Karamağaralı, Ahlat Kazılarında Ortakaya Çıkarılan Seramikler (2 cilt), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1991.

Nasır’ı Hüsrev, Sefername, (Çev. Abdulvahap Tarzı), İstanbul, 1950.

Orak, Hüseyin, Türkiye Kılavazu, Ankara, 1946.

Oral, M. Zeki, Anadolu’da San’at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri, Vakıflar Dergisi., S. V, Ankara, 1962.

Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, C. I, Ankara, 1989.

Öney, Gönül, “İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi”, Yıllık Araştırmalar Dergisi, III, Ankara, 1981.

Öney, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ankara, 1992.

Önge, Yılmaz, “Ahlat’ta XIII. yüzyıl Nakışlarıyla Süslü Bir Eser, Boğatay Aka-Şirin Hatun Kümbeti, Önasya, C 6, İstanbul, 1971.

Önge, Yılmaz, Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Ankara, 1978.

Önkal, Hakkı, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996.

Özaydın, Abdulkerim, “Ahlatşahlar”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. 9, İstanbul, 1988.

Saraçoğlu, Hüseyin, Doğu Anadolu Bölgesi, (Öğretmen Kitapları Dizisi), M. E. B. Yayını, İstanbul, 1989.

Saraçoğlu, Hüseyin, Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul, 1989.

Sönmez, Zeki, Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar, Ankara, 1989.

Sözen, Metin, “Eyvan Tipi Türbeler”, Anadolu Araştırmaları I, İstanbul, 1968.

Sözen, Metin, Diyarbakır’da Türk Mimarisi, İstanbul, 1971.

Streck, “Ahlat”, İslâm Ansiklopedisi, C. I, Eskişehir, 1997.

Sümer Faruk, Ahlat Maddesi, TDV, İslâm Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1989.

Sümer, Faruk, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi”, Belleten, XXIV, S. 96, Ankara, 1960.

Sümer, Faruk, Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar, Belleten, C., I, S. 197, Ağustos, 1986.

Sümer, Faruk, Karakoyunlular, TTK. Yayını, Ankara, 1967.

Sümer, Faruk, Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, Ankara, 1990.

Tabak Nermin, Ahlat Türk Mimarisi, İstanbul, 1972.

Tuncer, Orhan Cezmi, “Bitlis Ahlat, Hasan Padişah Kümbeti Onarımı”, Rölöve ve Restorasyon Dergisi, Ankara, 1974.

Tuncer, Orhan Cezmi, Anadolu Kümbetleri 2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara, 1991.

Tuncer, Orhan Cezmi, Anadolu Kümbetleri I, Selçuklu Dönemi, Ankara, 1986.

Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.

Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara, 1959.

Ünver, Süheyl, “Ahlat’tan Geçerken”, Tarih Hayat Mecmuası, C. 2, S. 8, Eylül, 1971.

Vakid-i, Futuhu-ş Şam, C. II, Kahire, 1373.

Yaşa, Recep, Bitlis’te Türk İskanı, (XII-XIII Yüzyıl), Ahlat Kültür Vakfı yayını No: 2, Ankara, 1992.

Yetkin, Suut Kemal, Mama Hatun Türbesi, A. Ü. İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yıllık Araştırmalar Dergisi, I, Ankara, 1957.

Yetkin, Suut Kemal, Türk Mimarisi, İstanbul, 1970.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Bitlis Maddesi”, İslâm Ansiklopedisi, C. II, Eskeşiher, 1997.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Akkoyunlular”, İslâm Ansiklopedisi, C. I, Eskeşiher, 1997.

Yinanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I., Anadolu’nun Fethi, İstanbul, 1944.

Hasankeyf’de Artuklu, Eyyûbî, Akkoyunlu ve Osmanlı DönemiMimarî Eserleri / Yrd. Doç. Dr. HüseyİN Yurttaş [s.100-113]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Prof. Dr. M. Oluş Arık başkanlığında bir ekip tarafından Hasankeyf’de başlatılan kazı çalışmaları sonucu, bir çok soruya cevap bulunacaktır. İlk iskân edilmeye başlandığı dönemden, günümüze değin çeşitli milletlerin ve devletlerin egemenliğinde kalan Hasankeyf, bugün Batman’a bağlı bir ilçe konumundadır. Belirlenebilen ilk buluntular Urartu Dönemi’ne aittir. Daha erken çağlarda, özellikle mağara sakinleri tarafından iskân edilen yörenin kesin olarak kimliğini tespit etmek mümkün değildir. Kale’nin en üst kesiminde yer alan mezarlar, bu alanın, kutsal bir mekân olarak düşünüldüğünü kanıtlar. Roma ile İran arasında sık sık el değiştiren ve Roma’nın sınır kalelerinden biri olan Hasankeyf’de, bu dönemde bir şatonun yaptırıldığı da kayıtlarda belirtilmektedir. Bizans çağında Hıristiyanlar için yaptırılan kilise ve mağara kiliseler, İslâmi dönemde de varlıklarını sürdürebilmişlerdir. VII. yüzyıldan itibaren Müslümanlarla tanışmaya başlayan yöre, Hamdanoğullarının, Mervanoğullarının Büyük Selçukluların ve nihayet Artukoğullarının hâkimiyetine geçmiştir. Artukluların Hısnı Keyfa Kolu’na başkentlik yapan Hasankeyf’de ilk önemli eserlerle yapılaşmaya gidilmiştir. Bunlar arasında, Köprü, Büyük Saray, Güney Burç Saray (?) ve Kale’deki Ulu Cami’nin ilk yapılışını sayabiliriz. Bir buçuk asra yakın ayakta durmayı başarabilen bu kol, yöreye hâkim olan Eyyûbîler tarafından tarih sahnesinden silinmiştir. Fakat Hasankeyf bu dönemde de önemini koruyabilmiş, Eyyûbî sultanlarının oturduğu, daha sonra Mısır’daki Eyyûbî Devleti’ne yollandığı bir merkez

statüsünde kalabilmiştir. Kısa bir süre Akkoyunluların eline geçen Hasankeyf XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bugünkü mevcut yapılanmanın ağırlık noktasını Eyyûbî Dönemi eserleri oluşturmaktadır. Bu yıllara ait cami, medrese, türbe gibi yapılar, plân açısından değişik uygulamaların sergilendiği tipik örnekleri oluştururlar.

Artuklu Dönemi

Hasankeyf Kalesi

Yapım yılı-dönemi: Hısnı Keyfa veya Hasankeyf Kalesi'nin ilk iskan tarihini belirleyebilmek mümkün değildir. Urartu Dönemi'ne ait buluntular, yörenin M.Ö. IX. Yüzyılda yerleşime alan olduğunu göstermektedir. Bu tarihten sonra yöreye egemen her ulusun uğrak yeri olan Hasankeyf; Roma döneminden Osmanlı'ya kadar önemini korumuştur. Kaledeki mevcut eserler Artuklu, Eyyûbî ve daha sonrasına aittir. Kale kapılarından üçüncüsü üzerinde yer alan kitabe Eyyûbî Dönemi, 826 H. (1423 M.) yılını içermektedir. Dicle'nin güney kıyısında, sarp bir kayalık üzerine kurulan Hasankeyf Kalesi doğal bir korumaya sahiptir. Dört taraftan çok dik yamaçlara sahip kaya kütlesine insan eliyle açılmış iki yoldan çıkılır. Bu çıkışlardan en işlek olanı, anıtsal kapılarıyla doğudakidir. Fazla işlek olmayan diğer yol, daha sarp bir patikayla batıdan dar bir geçitle Dicle'ye bağlanır.

Orta kesimi yoğun bir yapılanmaya sahne olan kalenin, güneybatı tarafı, yerleşimin olmadığı, kutsal alan ve mezarlıktır. Sarnıç ve kanallar bu kesimdedir. Yer yer küçüklü, büyüklü burçların ve sur duvarlarının, kalenin korunmasından ziyade içerideki halkın emniyetini sağlamak için yapılmış olması gerekir. Kalenin en manzaralı ve sarp kısmına hükümdar ailesi yerleşmiştir. Kalenin doğu ve güneydoğusundaki vadide mağara iskânı olarak niteleyebileceğimiz çok sayıda ev ve işyeri mevcuttur. Kayalara oyulan evlerde XX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar yöre halkı oturmuştur.

Yaklaşık 2000 kadar evin yer aldığı Kale, dar sokakları, üst üste binmiş evleri, iç içe açılan odaları, kuyuları sarnıçlarıyla tam bir Orta Çağ yerleşim yeri görünümündedir. Evlerin aralarında ibadet yapıları da bulunmaktadır. Evler, genelde ortada bir avluya açılan eyvan şeklinde bir bölümle burayla bağlantılı bir veya iki odadan ibarettir. Konutların çoğu kayaya oyulmuş olup, ön kısımları moloz taş, nadiren kesme taş ile örülüdür. Pek çok evin önünde kuyular bulunur. Hasankeyf Kalesi'nin belki de en önemli ve ilgi çekici bölümü, güney ucuna yakın kesimdeki yüksek tepedir. Yükseltinin zemininde, kayaya oyulmuş iki mezar ve libasyon çukuru dikkat çekicidir. Mezarlar Urartu geleneğini sürdürmesi açısından önemlidir. Kutsal alanın hemen güneyinde kalenin en önemli su tesisi yer alır. 50x8 m. boyutlarındaki dev sarnıç bir kanalla kalenin yerleşim yerine bağlanmıştır.1

Kale Kapıları: Doğu Yol I. Kapı: Kaleye asıl çıkışın kuzeydoğu köşede, birkaç kapının sıralandığı dönemeçli yoldan olduğu görülmektedir. Derenin doğu ve batısında, sağlam taş duvar örgüsü görülmektedir. Bu denli kaliteli ve büyük taş malzeme diğer yapılarda görülmez. I. Kapının, burası olması gerekir. Tarihi kaynakta2 yedi kadar kapısından söz edilen Hasankeyf Kalesi'nin doğu kesiminde dört kapı günümüze ulaşabilmiştir. Doğu Yolu II. Kapı: Kaleye çıkış yolunun ilk dönemecinde yer alan II. Kapı büyük ölçüde tahrip olmuştur. Düzgün kesme taşlarla örülen kapının atkı taşının solunda yer alan aslan figürlü3 taş dikkati çeker. Kapıyı oluşturan malzemenin Kızlar Camisi'nden getirildiği kesindir.

Çünkü adı geçen Cami'nin, aynı özellikte bezekli taşları mevcuttur. Doğu Yolu III. Kapı: Dükkan sıraları önünden yukarı doğru çıkan yolun kuzey yöndeki kıvrımı üzerinde Kale kapıları içerisinde en muhteşemi ile karşılaşırız. Kapının giriş kısmı, atkı taşı ve alınlık süslemesiyle dikkat çeker. Alınlık üzerinde, tek bir satırdan oluşan ve üsten bir silme ile sınırlanan kitabe yer alır. Kapının üst kesiminde, iki göz halinde yağ dökme

bacası görülmektedir. Doğu Yolu IV. Kapı: Batı kısmı tamamen yıkılmış olan kapı, kuruluşuyla bir öncekini hatırlatır. Son kale kapısının batı yönünü oluşturan yamaçta sur duvarlarının kalıntıları görülmektedir. Batı yolu: Kaleye çıkışı sağlayan ikinci bir yol Kale'nin batısında yer alır. Giriş, Dicle nehri kenarındaki kayaya oyulan bir yolla başlar.

Kayaya oyulan basamaklı bir tünel iki üç dönemeç sonra bir vadiye ulaşır. Bazen düz, bazen basamaklı yolla kapıya (Sır Kapısı) ulaşır. Kuzey yolu: Kalenin bir üçüncü çıkışı, -buna suya iniş yolu demek daha doğru olur- kuzey kesimdeki sarp yüzde bulunur.[4] Doğrudan doğruya kalenin su ihtiyacını karşılamak maksadıyla açılmış bir yoldur. Özellikle Urartu yerleşim alanlarında görülen bu tür suya ulaşan tünellerin sayısı oldukça kabarıktır. Küçük Saray'ın batısında kaleye ulaşır. Suya inen bir diğer tünel, yine aynı yüzeyin, biraz daha batısında bulunmaktadır.

Hasankeyf Köprüsü (Dicle Köprüsü)

Yapım Yılı-Dönemi: Köprü üzerinde her hangi bir kitabe mevcut değildir. Köprü yakınında bulunup Hasankeyf Belediyesi'nin bahçesine getirilen yazıtlı taşlar ve tarihi kaynaklar ışığında, eseri Artuklu Dönemi'ne ve XII. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarına vermek mümkündür. Köprünün yapımıyla ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerin çoğunluğu, Köprünün, Artukoğulları Dönemi'nde yapılmış olduğunda birleşirler.

Ayrılış noktaları yapım yılıdır. Köprü hakkında ilk önemli ve en gerçek bilgiyi veren İbnü'l-Ezrak'tır. Eserinde,[5] (549 H. 1154 M.) yılında Batman (Sadidma) suyu üzerindeki Malabadi (Akraman) köprüsü onarıldığını,[6] aynı yıl yaptırılmış olması gereken Hısn-ı Keyfa'daki köprünün Fahreddin Karaarslan'ın eseri olduğunu belirtmektedir.

Hısn-ı Keyfa köprüsü 1164 yılında sel ve zelzeleden zarar gördüğünden onarılmıştır.7 Yakut (vef: 626 H.(1228 M.) eserinde8 Hısn Keyfa'yı anlatırken Amid ile Cizre arasında gördüğü köprünün bir benzerini diğer memleketlerde görmediğini belirttikten sonra, köprünün tek kemerli olduğunu ve yanlarında daha küçük kemerlerin bulunduğunu söyler. İbn-i Şeddad'ın anlattıkları da ilgi çekicidir.9

Dicle üzerindeki köprünün, XII. yüzyılda Artukluların gururu olduğunu, XIV. yüzyıl başında kullanılmaz hale geldiği, XIV. yüzyılda onarıldığını belirten Viyana Croniyi (Hısn-ı Keyfa Vakiynamesi yazarı) yine aynı yüzyılda Hısn-ı Keyfa'da büyük bir imar faaliyetinin olduğunu belirtir.10 İbn-i Havkal,11 Sefiyüddin,12 1837 'de bu civardan geçen Moltke,13 Ritter,.14 Taylor,15 Conte de Cholet,16 Sandrezki,17 Hasankeyf'deki en dikkat çekici yapının, yıkıntı halinde de olsa Köprü olduğu sonucuna varmakta ve Köprü hakkında bilgi vermektedirler. Lehmann-Haupt,18 S.Guyer,19 Türk seyyahlarından Ali Bey,20 yine Köprü ile ilgili bilgi verirler. Köprü ile ilgili en detaylı inceleme A.Gabriel tarafından yapılmıştır.21 Nuri Akkurt,22 ve Cevdet Çulpan,23 Gülgün Tunç,24 Ara Altun25 eserin Artuklulara ait olduğunu belirtirler. Fügen İlter, İbn'ül-Ezrak'ın verdiği bilgileri kabul eder.26 Bütün bu bilgiler ışığında Köprünün bugünkü haliyle Artukoğulları'ndan Fahreddin Karaarslan tarafından 1155-60 yılları civarında yaptırıldığı, 1161'de hasar görüp onarıldığını, ikinci büyük onarımın Eyyûbîler Dönemi'nde yapıldığını belirleyebilmekteyiz.27 Diyarbakır-Eğil yolu üzerinde yer alan Deve Geçidi Suyu Köprüsü kitabesinin28 karakteriyle, bulunan kitabe parçaları büyük bir benzerlik gösterir. Yazı metninde geçen ifadelerin benzeri; Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Fahreddin Karaarslan tarafından yaptırılan Harput Ulu Camii'ndeki kitabesinde29 yer alır. Köprünün Mimarı belli değildir.

Eserin tanımı: Dicle nehri üzerindeki köprü, beş ayak tarafından taşınan dört kemer gözünden meydana gelmiştir. Kemerler, doğudan batıya 22, 40, 22, 15 m.'lik genişliktedirler. Dicle üzerindeki bu abidevi köprü, şu andaki kalıntılarıyla bile devasalığının hayret verici görüntüsünü sergiler. Yaklaşık 200 m.'yi aşan boyuyla, asırlarca Dicle'nin sessiz, fakat sessiz olduğu kadar engel tanımayan sularına rağmen, kısmen de olsa ayakta kalabilmiştir. Şimdiki su seviyesinin yaklaşık 6-7 m. altında kalan zeminin kayalık oluşu köprü ayaklarının dayanıklılığını artırmaktadır. Doğudaki kemerin batı kesimi yıkılmış durumdadır. Köprünün doğudan ikinci ayağı yaklaşık 16 m.'lik genişliğiyle büyük bir kütle oluşturur.

Doğu ve batısına uzanan kemerlerin yıkılmış olması, bağlantıların sağlanmasında zorluk çıkarır. Ayağın güneyindeki sel yaran büyük bir mahmuz şeklindedir. Figürlü süslemelerin birkaçı buradadır. Köprü ayağında, selyaran ve topuk üzerindeki pilonlarda meydana getirilen boşluklar, hem mekan kazanmak, hem de ağırlığı, hafifletmek gayesine yöneliktir. Üst örtüsünde kullanılan tuğla malzeme, köprünün yapım evreleriyle ilişkin görüşlere de açıklık getirecek niteliktedir.

Hasankeyf Köprüsü'nün üçüncü ayağı, batı yakasına yakın olan su içindeki ikinci büyük ayaktır. Bir önceki ayakla aynı ölçülere sahiptir. Fakat batı yönünün kaplaması tamamen döküldüğü gibi, dolgu malzemesi büyük ölçüde tahrip olmuştur. Sel yaranın doğu tarafı üzerinde yer alan dayanma kemeri daha geç tarihli onarımlara aittir. Ayaklardan dördüncüsü nerdeyse tamamen yok olmuştur. Sel yaranın bir bölümüyle, son ayağa bağlantısını sağlayan kemerin tabliyesi ayaktadır. Dördüncü ayakla beşinci ve son ayak arasındaki kemer, önemli bir ip ucunu işaret eder. Kemerin kavsi belirli bir yüksekliğe kadar (yaklaşık 6 m.) kesme taş malzeme ile devam eder. Bu yükseltiden sonra malzeme tuğlaya dönüşür. Fakat tuğla da, her iki yüzeyde sadece kemer ağzındaki belirli bir kesimde kullanılmıştır.

Geri kalan kemer malzemesi karışık biçimdeki taştır. Tuğla bölümü de Artuklu Dönemi'ne aittir. Kemerin batı yüzünün, ayakla birleştiği noktada; diğer ayaklarda da gördüğümüz eğimli taş sıralarının tuğla malzemeyle organik bir bağlantıya girmiştir. Kemer yüzeyinde görüldüğü söylenen30 sırlı malzemenin de Artuklular Dönemi'nde kullanıldığı (Diyarbakır yöresi) bilinmektedir.

Figürlü Süsleme: Yapı için önemli bir özellik de figürlü bezemeye yer verilmiş olmasıdır. A. Gabriel, tamamının on iki tane olduğunu belirttiği figürlerden üçü doğudaki büyük ayağın sel yaranı üzerindedir. Sel yaranın doğu kenarında üsten ilk düz satıh üzerinde iki insan figürü yer alır. Sağdaki ilk figür ayakta ve cepheden verilmiştir. Sel yaranın doğu yüzünde yer alan figür pek seçilememektedir. Batıdaki büyük ayağın sel yaranı üzerinde de yine bir insan figürü bulunmaktadır. Figürlerin geri kalanları yıkıntıların içinde olmalıdır. Kaplama malzemesi üzerinde yer alan usta monogramları, Kale'deki Büyük Saray'da görülen usta monogramlarıyla benzerlik göstermektedir.

Büyük Saray

Yapım Yılı-Dönemi: Büyük Sarayın yapım yılını veya dönemini belirleyebilecek bir kitabe mevcut değildir. Malzeme ve teknik açıdan Köprü ile kurulan benzerlik, Sarayın yaptırıcısı olarak Artuklu Sultanı Fahreddin Karaarslan'ı (1144-1167 M.) öne çıkarmaktadır. Roma Dönemi'nde, Kalede'ki Şatodan bahsedilmesine karşın,31 günümüze ulaşan kalıntılarla bu durumu kanıtlamak mümkün değildir. Bu nedenle bugünkü Sarayın bulunduğu alanda Roma Dönemi'ne ait bir saray yapısının varlığından söz edebiliriz. Ancak mevcut yapı kalıntısındaki malzeme ve taşlar üzerindeki usta monogramları Hasankeyf köprüsü ile benzerlik gösterdiğinden Sarayı, Artuklu Dönemi eseri olarak nitelemek doğru olacaktır. Artuklu egemenliğindeki pek çok yerde saray ve köşkten

bahsedilmesi,32 başkentlik yapmış bir yerleşim yeri için “Saray” yapısını kaçınılmaz kılacaktır. Ayrıca Artuklu Sultanı Kutbeddin II. Sökmen’in 597 H. (1200 M.) yılında Sarayın üstünden düşerek öldüğünün belirtilmesi,33 Sarayın Artuklu Dönemi’nde varolduğunu ortaya koyar. Sarayı yapan konusunda bilgi yoktur. Yapının tanımı: Hasankeyf Kelesi’nin kuzeyinde yer alan yapı kalıntıları, Büyük Saraya aittir. Dicle nehrinin güney kıyısındaki sarp yamacın hemen üstünde bulunan Sarayın kuzey cephesi nispeten ayaktadır. Yapının oturduğu alan eğimli bir arazidir. Ön cephe istinat kuleleriyle kuvvetlendirilmiştir. Bugün ayakta kalan kalıntılar Sarayın bodrum katını oluşturmaktadır. Sağır, kalın duvarlar, uzun ve dar koridorlar, üst kat veya katların taşınabilmesi içindir.

Taşıntıları dışta bırakılırsa kare bir alana kurulmuştur. Alt kat girişi, Saray’ın merkezini oluşturan ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan büyükçe bir dikdörtgen salona açılır. Bu alandan sonra değişik boyutlarda ve doğu-batı doğrultusunda uzanan 7 oda ve dehliz bulunmaktadır. Saray’ın kuzey yönü özenli bir işçiliğe sahiptir. Düzgün kesme taş malzeme yer yer erimiş ve dökülmüştür. Kuzey yüzde sıralanan altı destek kulesinin, profilli bir silme ile hareketlendirildiği kalan izlerden anlaşılmaktadır. Üst kattan hiçbir bölüm günümüze ulaşamamıştır. Sarayın kuzey doğusundaki ilk iki bölümü tamamen toprak altında kalmıştır. Sarayda bir kütüphanenin varlığından söz edilebilir.34 Kule: Kuzey cephe de yer alan girişin, doğusundaki istinat kulesinin hemen karşısında, anıtsal bağımsız bir kule bulunmaktadır. Hangi maksatla inşa edildiğini belirlemek mümkün değildir. Her kenarı 2.30 m. uzunluktaki kare planlı kule, yaklaşık 9.00 m.’ye kadar kesme taşla örülüdür.

Bu yükseltiden sonrası moloz taşla, fakat düzenli bir örgüye sahiptir. Zeminden itibaren hiçbir çıkışı olmayan kulenin üst kesimi yıkılmıştır. Kalenin en görkemli yerinde oluşu ve hemen dikkat çekici nedeniyle “anıt

kulesi” olabileceği gibi; Saray’ın üstünde olduğu belirtilen Saray Camisi’nin minaresi de olabilir.

Kalenin güney kesiminde Güney Burç Sarayı (?) olarak adlandırdığımız ve inşai özelliklerinden dolayı Artuklu Dönemi’ne verebileceğimiz bir kalıntı mevcuttur.

Darphane Binası

Yapım Yılı-Dönemi: Tepe üzerinde, Darphane yapısıyla ilgili kalıntılar yoktur. Ancak ele geçen sikkelerle Artuklu Dönemi’nden itibaren Hasankeyf’de para basıldığı belirlenebilmektedir. Bu nedenle ilk yapımın Artuklu Dönemi’nde gerçekleştirilmesi gerekir.

Tanım: Artuklu, Eyyûbî ve Osmanlı döneminde para basılan yer olarak sikkelerde anılan Hasankeyf’in bu tabii korunaklı tepesi, Darphane olarak kullanılmıştır.35 Tepede büyük kesme blok taşlar ve moloz taş duvarlar dikkati çeker. Anadolu’daki darphaneler arasında Hısn Keyfa, Hızan, İnegöl, Kars, Kastamonu, Mardin…. gibi merkezler de bulunmaktadır.36 Osmanlı Dönemi’nde Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad’ın Hısn-Keyfa’da basılmış paraları mevcuttur.37

Eyyûbî Dönemi

Ulu Cami

Yapım Yılı-Dönemi: İlk yapının Artuklu döneminde gerçekleştirildiği kuvvetle muhtemeldir. XII. yüzyılın ortalarına tarihlenebilir. Giriş eyvanında ve minarede bulunan kitabelerin tarihleri farklıdır. Minarede bulunan kitabeyi 727 H. (1327),38 eyvandaki kitabe ise 796 H. (1394) yılını vermektedir. Artuklu karakterindeki minarenin Eyyûbî Dönemi’nde, 1327 tarihinde onarılıp tezyin edildiği, 1394 yılında ise yapının bir büyük onarım daha geçirdiği anlaşılmaktadır. Yaptıran: Camiyi ilk yaptıran kişiyi belirlemek mümkün değildir. Yazıtın son satırındaki 796

H. (1394) tarihi nedeniyle yapıyı onartan kişinin, Hasankeyf Eyyûbîlerinin Sultanı; El-Melik el-Adil Ebu'l Mefahir (Fahrüddin) Süleyman olması gerekir. Yapan: Minare kaidesinin kuzey kenarında, Eyyûbî Dönemi onarımları ve bezemeleri arasında; Farablı Osman Usta'nın adı geçmektedir. Yapının Tanımı: Dikdörtgen avlunun güneyindeki harim, mihraba paralel tek bir sahından oluşur. Avlunun iki girişi bulunur. Doğudaki asıl girişin altındaki geçit, avlunun altında yer alan sarnıca yol verir. Geniş avlu plaka taş döşelidir. Giriş eyvanı önünde bulunan dikdörtgen havuz, sarnıçtan su çıkarmak için yapılmıştır. Eyvan niteliğindeki giriş, yuvarlak basık kemerle başlar. Caminin mihrap önü bölümü üç yana açıklığı olan, kubbeli, kare bir mekândır.

Girişten geçildikten sonra sekizgen kasnaklı, tromplara oturan ve sekiz dilimli kubbenin altına varılır. Üst örtünün tümünde, yöresel bir uygulama olan küpler kullanılmıştır. Güney duvarındaki mihrap, tamamen kesme taşla örülüdür ve oldukça sağlamdır. Sahnın, tonoz başlangıcı seviyesinde, beden duvarlarını içten bütünüyle dolaştığı anlaşılan uzun bir yazı kuşağı bulunmaktadır. Mihrap: Dikdörtgen bir çerçeve içerisindeki taş mihrap, güney duvarındaki sivri kemerin içine yerleştirilmiştir.39

Ana niş bu çerçevelerin içinde ve iç içe iki niş halindedir. Silindirik köşe sütuncelerini birbirine ulayan sivri kemerli dış nişin sütünce başlıkları mukarnaslıdır. Dilimli kemer içindeki ikinci niş beş sıra mukarnas yaşmaklıdır. Minare: Harime girişi sağlayan eyvanın batısında yer alır. Caminin beden duvarını aşan bir yükseklikteki kaide, kare planlıdır. Moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Kaideyi, dam seviyesinde bir bordür dolanır. Bordürden sadece kuzey yüzdeki yazı kuşağı kalmıştır. Yine bu yöndeki alçı bezemeli pano, kaidenin son bölümünü oluşturur. Gövde yukarıya doğru daralan kesik bir koni görünümündedir ve kısa bir bölümünden

sonrası yıkıktır. Kalın bir sıva tabakası altındaki gövde tuğla malzemelidir. Tuğla aralarında sırlı tuğla malzemeye de yer verilmiş olması önemli bir yanıdır. Minber: Hasankeyf Ulu Camii minberi küçük boyutlu ve ahşap malzemelidir. Kapı kanatları, aynalıkları ve taht altındaki geometrik motifler kündekari tekniğinde yapılmıştır. Minber, ayet kitabeleri yanı sıra; kapı kanatlarında ustasının ve yapım yılının verilişi açısından önemlidir. Kadı es-Said oğlu Muhammed eş-Şafii tarafından 798 H./1396 M. Tarihinde yapılmıştır. Günümüze, aynalıkları ve kapı kanatlarıyla kalabilen minber, Mardin Müzesi'ndedir.

Koç Camii

Yapım yılı-dönemi: Koç Camii, avlu çevresi ve ek yapı gruplarıyla birlikte bir kompleksi veya külliyeyi oluşturmaktadır. Eyyûbî mimari geleneğini sürdüren ve kitabesi bulunmayan yapı, plan ve süsleme özellikleri nedeniyle XIV. yüzyılın ortalarına verilebilir.40 Yapının yaptırıcısı ve ustaları hakkında bilgi sahibi değiliz. Yapının tanımı: Büyük bir alan üzerine kurulan yapının cami kısmı, mihraba paralel tek bir sahından oluşur. Avlusu ve avlu çevresindeki mekanlar simetriğe yakın bir plan düzenlemesine sahiptir.41

Moloz taş malzemeli yapı bugün çok harap durumundadır. Avlu çevresi tamamen yıkılıp, zeminle bir olduğu için, çevredeki mekanlar hakkında kesin bir şey söylemek imkansızdır. Kubbeli mihrap önü bölümü, doğu ve batıya geniş birer kemerle açılır. Duvarların orta kesiminde yer alan bordür şimdiki haliyle boştur. Eyvan taban duvarında açılan girişin kavsara ve üst bölümü alçı bezemesiyle önemlidir. Kubbeli mekânın güney duvarında alçı bezemeli mihrap nişi yer alır. Bu mekanın doğusunda kalan kısım ise tamamen yıkıktır.

Giriş: Giriş genişçe bir bordürle çevrilmiş olup, üst kısmında taç diyebileceğimiz alçı bir panoyla nihayet bulur. Kavsarası yarım

kubbe örtüye sahiptir. Yuvarlak, düz ve içbükey silmelerle çerçevelenen kavsara yekparedir. Kavsaranın içi, ortadaki bir eksenin iki tarafına simetrik olarak yerleştirilen kıvrık dallardan oluşur. Kavsara üstü ve köşelikleri oldukça plastik bir şekilde işlenen kıvrık dal, rumi ve palmet motifleriyle doldurulmuştur. Bu silmenin dışında ana bordürü oluşturan bitkisel bezemeli kûfi yazı kuşağı içten ve dıştan iki dar bitkisel bezemeli kuşakla çerçevelenmiştir.

Mihrap: Silindirik bir niş şeklindeki mihrap, alçı süslemesiyle önemlidir. Niş, sivri kemerli küresel bir yaşmağa sahiptir. Mihrap kemerinin dış yüzü, eğimli bir yüzeyle bitkisel bezemelidir. Rumilerin oluşturduğu ana motif, yine kıvrık dallarla birbirine bağlıdır. Koç Camii'nin doğusunda, bazı yapı kalıntıları bulunmaktadır. Cami çevresinde Prof. Dr. M. Oluş Arık tarafından kazı çalışmaları yapılmaktadır.

Sultan Süleyman Camii ve Medresesi

Yapım Yılı-Dönemi: Kompleksin en erken tarihli kitabesi, avlu girişi üzerinde yer alan kitabeden Cami, medrese ve türbelerin Eyyûbî sultanı Şehabeddin Gazi b. Muhammed tarafından 752 (1351 M.) yılında yenilendiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle ilk yapımın 1351 M. yılından önce olması gerekir. Minarede 809 H. (1406-1407 M.) tarihli kitabede Gazi b. Muhammed adı geçmektedir. Fakat kitabe sonundaki tarih, 1378-1437 yılları arasında hüküm süren Sultan el-Adil Süleyman'ın saltanat yılları içindedir. Bu nedenle, Er-Rızk Camii'nin de banisi olan Sultan Süleyman'ın, bu minareyi yaptırdığı, fakat babasının camiyi yenilemesi nedeniyle onun adını yazdırdığı şeklinde yorumlanabilir. Doğu cephedeki çeşmenin de Süleyman b. Gazi tarafından 818 (1416 M.) yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bir diğer tarih ve isimlerin zikredildiği kitabe, minare kaidesinin güney yüzünde yer alır. Tamamı çözülemeyen kitabenin büyük kısmı ayet ve hadislerden oluşmaktadır. Üçüncü satırda bulunan Ahmed b.

Muhammed b. Halil b. Süleyman şeceresinden, yazının 859 (1455 M.) tarihinde II. Ahmed tarafından, okuyucuya nasihat vermek gayesiyle yazdırıldığı anlaşılmaktadır. Yapı tüm evleriyle Eyyûbî Dönemi'ne aittir. Yapının mimar ve ustaları hakkında bilgi yoktur.

Yapının tanımı: Genişçe bir kare alan üzerindeki kompleks, güneyde yan yana iki bölümden oluşan cami; batıda üç eyvanı, kapalı avlusu ve çeşitli büyüklükteki hücreleriyle medrese; avlunun güneyinde ve güneybatısındaki türbelerden oluşur. Doğu cephenin kuzey ucunda minare ve avlu taçkapısıyla, cephenin ortasında çeşme yer alır. Caminin kareye yakın avlusuna, kuzey doğu köşedeki taçkapıyla girilir. Harim kısmına genişçe bir eyvanla ulaşılır. Güneydeki mihrabıyla ilk bakışta tek bir bölümden oluşan harimin batısında kare bir alan daha bulunmaktadır. Tromplarla geçilen bir kubbenin örttüğü bu mekan, sivri kemerli geniş bir açıklıkla, değişik boyut ve genişlikteki üç eyvanlı medresenin güney eyvanıyla bağlantılıdır. Taçkapı: Eyvan türü taçkapılar grubundaki giriş, bezemesi ve orantılı ölçüleriyle dikkat çeker. Kesme blok taşlardan oluşan kapıyı en dışta düz bir kaval silme çerçeveler. Bunun içinde tek sıradan oluşan mukarnas dizisi yer alır. Ana bordür geometrik bezemelidir. Çeşme: Doğu cephede, kitabesinde "Kastel" (Çeşme) olarak belirtilen, kesme taş malzemeli bir su yapısı yer alır.

Mukarnas kavsaralı taşkapılar görünümündeki çeşme, değişik bezemelere sahip mukarnas yuvaları ve kavsara tepeliği ile dikkati çeker. Çeşmenin orta kesiminde bir pencere yer almaktadır. Avlu: Kare bir alan kaplayan avludaki havuz ve revak sırasından geriye bir şey kalmamıştır. Avlunun kuzeyini oluşturan revak sırasının, minareye bağlandığı yerdeki tonoz izleri belirlenebilmektedir.42 Türbe olarak kullanılan bölümün içerisinde ahşap sanduka parçaları ile, bazı mezar taşları mevcuttur. Kaburgaların ve tonozların moloz taşla yapılmış olması dikkat çekicidir.

Cami-Harim: Doğu-batı doğrultusunda uzanan ibadet alanı, batısındaki kare alanla birlikte iki bölümden oluşur. Doğudaki dikdörtgen alan, doğu-batı doğrultusunda sivri beşik tonozla örtülüdür. Tonoz başlangıcı hizasında, yapıyı içten dolanan bir kuşağın varlığı, kalan izlerden anlaşılmaktadır. Mihrap: Güney duvarının ortasında, kesme taş malzemeli ve iç içe iki nişden oluşan mihrap,43 fazlaca bir özellik göstermeyen sade bir yapıya sahiptir. Mihrabın çevresini geometrik bordür çevreler. Kemer yüzü, bugün artık okunamayacak durumda olan bir yazı kuşağıyla bezelidir. Mukarnaslar bitkisel bezemeye sahiptir.

Minare: Kompleksin kuzeydoğu köşesinde kare bir kaide üzerinde yükselir. Pandantif benzeri pahlarıyla pabuç ve gövde, şerefe altına kadar sağlamdır. Tamamen kesme taş malzeme ile inşa edilen minarenin kaidesiyle, dört ana bölümde ele alınan gövdesi üzerinde çeşitli bezemeler görülür. Er-Rızk Camisi minaresi dikkate alınırsa, Sultan Süleyman Camisi minaresinin yıkık olan şerefe, petek ve külah kısımları için de benzeri bir uygulama düşünülebilir. Minare kaidesinin doğu yönünde yapım kitabesi yer alır. Gövdenin birinci bölümünde 4 ana yönde, vitraylı pencereleri hatırlatır tarzda bitkisel bezemeli panolar görülür. İkinci bölüm palmetlerin yan yana dizilişi ile meydana getirilmiş bir kuşakla başlar. Bu bölümde sivri kemerli kaval silmeler 6 sağır kemerciği oluşturur. Üçüncü bölümde her biri ayrı bir geometrik bezemeye sahip 8 adet niş bulunur. Dördüncü bölümünü düşey doğrultuda küçük piramitlerin sıralandığı bir bezeme meydana getirir. Minarenin şerefe altı mukarnas dolguludur. Medrese bölümü: Yapı topluluğunun batı kesimini oluşturan ve medrese olarak nitelendirdiğimiz bölüme, avlunun güneybatı köşesindeki kesme taş malzeme ile örülü mukarnas kavsaralı taçkapıyla girilir. Giriş eyvanından, kapalı avluya geçilir. Son derece başarılı ve Anadolu’da bir benzeri bulunmayan alçı bezemeli, mukarnas dolgulu kubbe, göz alıcı bir

güzelliğe sahiptir. Her yöndeki kemer köşelikleri, ikişerli gruplar halinde ayrı ayrı bezemelere sahiptir. Alçıdan olan bitkisel bezemenin temel unsurunu rûmi motifleri oluşturur. Pencerelerin üstünde yine alçı ile kabartma olarak bir yazı kuşağı kubbe eteğini dolanır. Her köşe adeta küçük bir kubbecik oluşturacak şekilde üç yönden desteklenerek yukarıya çekilmiş, böylece bu geniş alanın aşılmasında, geçiş sistemleri olmaması nedeniyle meydana gelebilecek aksaklık giderilmiştir. Kendi işinde de oylumlanan mukarnas yuvaları, kubbe kilit taşına doğru daralarak ortada 16 kollu yıldızla birlikte 16 dilimden oluşan kubbeciği meydana getirir. Medresenin Mihrabı: Ana eyvanın duvarında, mukarnaslı bir çevre kuşağı içine alınan kesme taş malzemeli iç içe iki nişden oluşan mihrap,44 caminin mihrabıyla bir benzerlik gösterir.

Küçük Cami (Seyyid İbrahümü'l Kevkebi Camii) ve Medresesi

Yapım yılı-dönemi: Bugün mevcut olmayan kitabedeki Sultan Süleyman ismine dayanarak, O'nun saltanat yılları olan 1378-1432 yılları arasında yaptırılmıştır. Yapının tanımı: Cami, doğu-batı doğrultusunda uzanan tek sahından meydana gelir. Dikdörtgen ibadet alanı tonozla örtülüdür. Önündeki üç gözlü son cemaat yeri küçük bir avluya açılır. Avlusuyla birlikte kareye yakın bir alan kaplayan Caminin kuzey kesimindeki çeşmeli teras bölümü tamamen yıkılmıştır. 1932 deki A. Gabriel'in araştırmasında:45 "Doğuda yer alan bir kapı ile ön avlu bölümüne geçildiği görülür. Avlunun güney duvarında bulunan iki açıklıktan doğudaki kapı, batıdaki penceredir. İkisinin ortasında, üzerinde Eyyûbîlerden Gazi oğlu Sultan Süleyman'ın da adının geçtiği kitabeli bir çeşme yer alır. Çeşme nişinin, güneydeki asıl avluya açılan bir de penceresi bulunmaktadır." şeklinde belirtmektedir. Sayılan bu öğelerin hiç biri bugün mevcut değildir.

Bahsedilen kitabe bulunamamıştır. Hasankeyf'deki camiler ve diğer yapılar içinde, inşasında tamamen (tonozlar hariç) kesme taş malzeme kullanılan tek yapı olması dolayısıyla önemlidir. Mihrap: Caminin mihrabı iç içe iki niştem oluşur. Dıştan bezemesiz kalın ve düz bir silme ile çevrili mihrap nişlerinden dıştakinin köşelerinde, bezemeli başlıklarıyla sütünceler yer alır. İçteki niş sivri kemerli, küresel bir yaşmağa sahiptir. Medrese: Hasankeyf'in aşağı yerleşim alanının güneyinde, eğimli bir arazi üzerinde yer alır. Küçük Cami'nin de güneyinde bulunan medrese harabesi, konum itibariyle külliyenin en yüksek kesimindedir. Büyük ölçüde haraptır. Kuzeyinde dikdörtgen bir avlu, ortada bir havuz kalıntısı belirlenmektedir. Avlunun güneyindeki medrese odaları doğu-batı doğrultusunda yan yana sıralanır. Kapı ve pencerelerin yan dikme ve atkı taşlarında kesme taş malzemenin kullanıldığı medresenin, Hasankeyf'in önemli yapılarından birini oluşturduğu kuşkusuzdur.

Er-Rızk Camii ve Medresesi (Camiü'r-Rızk)

Yapım Yılı-Dönemi: Avlu giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre. Eyyûbî Sultanı I. Süleyman tarafından 811 H. (1409 M). tarihinde yaptırılmıştır. Giriş eyvanının doğu duvarında, yer alan iki satırlık kitabeye göre Muhammed ve kardeşi Ömer yapı ustaları olarak görülmektedir. Yine aynı duvarda bulunan diğer bir kitabede yapıya su getiren ustanın İzzeddin oğlu, Hüseyin oğlu Ali'nin olduğunu belirleyebiliyoruz. Yapının tanımı: Avlu ve harim bölümleri büyük ölçüde tahrip olan cami, "yan mekanlı" plan tipindedir. Avlu, harime göre büyüktür. Mihrap eksenindeki mukarnas kavsaralı taçkapı ve minare, yapının anıtsal ve orijinal öğeleridir. Avluda yer alan revak sıralarından kuzeydeki hariç, hiç bir iz kalmamıştır. 1953'teki onarımda kuzey revakı önü, duvarla kapatılarak, ibadet yeri olarak kullanılmaktadır. Girişin doğusunda, kesme taş malzeme ile yapılan odaların duvarlarında ocak ve nişler görülmektedir. Her iki hücre tromplar

üzerine oturan, kesme taş ile örülü elips kubbelerle örtülüdür. Bu cephedeki hücreler, medrese olarak kullanılmış olmalıdır. Batıdaki revakın, harimin kuzey duvarına birleştiği noktada, ortada ışınvari yerleştirilen taşlarla örülü yaşmağıyla yarı daire kesitli bir mihrap nişi bulunmaktadır.

Batıdan itibaren ilk kapı, avlu ana girişinde olduğu gibi mukarnas kavsaralıdır. Orta kapı istiridye biçimli yarım çapraz tonoza benzer bir kavsaraya sahiptir. Kavrasa kemer yüzü bezemelidir. Bu üç kapının açıldığı asıl ibadet alanı bugün tamamen yıkılmıştır. Taçkapı: Caminin kuzey cephesinin ortasında yer alan avlu taçkapısı mukarnas kavsaralıdır. Taçkapının dış yüzlerinde alışılagelmiş geometrik, bitkisel veya mukarnaslı bordürler görülmemektedir. Bezeme, taçkapının iç üç yanında yoğunluk kazanmıştır. Düz lentolu girişin üzerinde, dalgalı çubukların kesişmesiyle oluşturulan kartuşlar, girift ve geniş bir pano meydana getirir.

Kartuşlarda Hz. Allah'ın 99 ismi yazılıdır. İsimliğin üzerinde palmet, rumi ve kıvrık dalların oluşturduğu bitkisel dar bordür, pano boyunca ve sadece giriş cephesinde yer alır. Minare: Caminin kuzeydoğu köşesinde yer alır. Yüksek kare kaide ve prizmatik üçgenlerden oluşan pabuçlukla gövdenin alt bölümünü meydana getiren sekizgen kısma geçilir. Silindirik gövde, üç ana bölüme ayrılmıştır ve her bölüm değişik bezemeye sahiptir. Taşıntısı az şerefesi ile kısa tutulan petek bölümü, dilimli kubbe külahıyla son bulur.

Er-Rızk Camisi'nin günümüze en sağlam şekliyle ulaşabilen kısımdır. Minarenin özelliklerinden biri, şerefeye iki ayrı yolla çıkılmış olmasıdır. Kaidenin kuzey yüzünde, renkli taş kakmalı geometrik bir pano yer almaktadır. Alt bölümde 4 ana yönde bezemeli birer damla motifi yer alır. İkinci bölümde kaval silmelerin oluşturduğu sağır kemerler dizisi görülmektedir. Her kemerin içinde yuvarlak ve üzerleri geometrik

bezemelerle süslenmiş panolar bulunur. Gövdenin üçüncü bölümü iki ayrı bezeme kuşağından oluşur.

Peteğin sekiz yüzü fazla derin olmayan sivri kemerli sağır kemerciklerle tezyin edilmiştir. Dört ana yönde dikdörtgen pencere açıklıklarına yer verilmiştir. Hasankeyf minareleri, yöre minarelerine kaynaklık etmesi açısından önemlidir.46

Eyyûbî Dönemi'nden kalan fakat günümüzde mevcut olmayan Mardinliler Camii, Yani Camii de belirtmek gerekir.

Kızlar Camii

Yapım Yılı-Dönemi: Yapı üzerinde tarihini belirleyebileceğimiz hiçbir kitabe yoktur. Bezemesi ve planıyla önemli olan eser, özellikleri dikkate alınarak XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl başlarından olmalıdır. Yapıyı yaptıran belli değildir. Fakat kullanılan malzeme ve süslemesi göz önünde bulundurulduğunda, Eyyûbî Sultanı I. Süleyman tarafından (1378-1432) yaptırılmış olabilir. Mardin'deki Sultan İsa Medresesi'nin bezemeleriyle büyük bir benzerlik göstermektedir. Aynı ekip, Kızlar Camisi'nde de çalışmış olmalı. Yapının tanımı: Hasankeyf'in önemli yapıları arasındadır. Ortada geniş kare bir avlu ile, avlunun doğu ve batı kenarlarında ikişer kare mekandan ibarettir. Avlunun doğu ve batı kenarları simetrik olarak üçer açıklığa sahiptir.

Ortadakiler dışarıdan avluya, iki yandakiler, köşelerdeki odalara girişi sağlar. Dört odanın her birinin güney duvarında birer mihrabiye, diğer üç yönde pencere veya kapı açıklıkları bulunur. Kuzeydoğudaki oda içerisinde yer alan birkaç mezar taşı, buranın türbe olarak kullanıldığını kanıtlar. Avlu Taçkapısı: Eksendeki taçkapı bütünüyle kesme taştan yapılmıştır. İç ve dış yan yüzleri bezemesiz olan taçkapı, sütünce ve dış çerçeve bordürleriyle unsurlanır. Bezemeli çerçeve bordürlerini dıştan sınırlayan düz kaval

silmeden sonra rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel bordür gelir. Üç sıra mukarnaslı bordür; bitkisel bezemeden kufi bordüre geçişi sağlar.

Yapının mahiyeti: Günümüzde Kızlar Camii olarak anılan yapının, gerçekte bir anıt mezar olarak yapıldığı, daha sonra bugünkü şekle dönüştürüldüğü ortadır. Türbede yatan kişilerin çoğunluğunun kadın olabileceği nedeniyle böyle bir isim verilmiş olabilir. Son derece kaliteli malzemenin yanı sıra, bezemenin fazlalığı yapının önemli bir mekan olduğunu ortaya koyar.

Eyyûbî Dönemi'nden Kalede Şeyh Şerafeddin Türbesi, sadece kitabesi mevcut olan Zöhre Hatun Türbesi ve Köprü yakınında Hz. Verkane Türbesi anılmaya değer.

İmam Abdullah Zaviyesi

Yapım Yılı-Dönemi: Zaviyenin inşa kitabesi yoktur. Türbeye girişi sağlayan eyvan içindeki kapı üzerinde yer alan tek satırlık kitabeye göre 878 H. (1474 M.) yılında Akkoyunlu hükümdarı Sultan Halil tarafından onarılmıştır. Zaviyenin yapım özellikleri ve malzemesi dikkate alınırsa, Eyyûbîler Dönemi'nde inşa edildiği kesindir. Bunun yanı sıra, Zaviyenin yapılış yıllarına ışık tutacak bilgi Hısnı Keyfa Vekayinamesi'nde bulunmaktadır. Bu bilgiye göre Eyyûbî Sultanı el-Melik el-Muvahhid Takyeddin Abdullah'ın [647-693 H. (1249-1294 M.)] saltanatı döneminde, Kafur adındaki bir hizmetçisi, rüyasında İmam Abdullah'ın çevrede şehit düşmüş olduğunu görür. Durumdan haberdar edilen Sultan Takyeddin, şehidin yerini buldurur ve bugünkü yere naklettirerek bir türbe inşa ettirir.47 Odaktaki türbenin çevresi XIV. yüzyıl başlarından, belki de Osmanlı Dönemi'ni de içine alacak geniş bir zaman diliminde oluşmuştur.48 Türbe kubbesinin aleminde yer alan "Hacı Haydar Hakanı", alemi yapan maden ustasıdır. Yapını tanımı: Yapı bugün oldukça harap durumdadır. İmam Abdullah Zaviyesi'ne doğu cephede yer alan avlu

kapısıyla girilir. Avlunun çevresi oda ve koğuşlarla çevrilidir. Güneyde mescid olarak niteleyebileceğimiz alan, uzun bir dikdörtgen mekandan oluşmaktadır. Avlunun kuzeydoğusunda kule yapısı, bu kenarın ortasında ise Zaviyenin çekirdeğini oluşturan kare mekanlı türbe yer alır. Moloz taş örgülü kulenin yukarı doğru daraldığı görülür. Kenar uzunluğu 4.60 x 4.60 m. boyutlarındaki kulenin güney kenarında basit bir kapı yer alır. Yaklaşık 4,50 m. yüksekliğinden itibaren her kenarda, sıvalı panolar yer alır. Kulenin üst kesimi, ahşap hatıllar üzerine oturan taş konsollarla dışa taşırılmıştır. Dışa taşıntılı bu kısmın minare olarak kullanılabileceği gibi, bir seyir yeri ve dinlenme köşkü olarak da kullanılmış olması mümkündür. Türbe: Zaviye'nin odak noktasını oluşturan Türbe'ye giriş, güneydoğu köşeye, doğu yandan eklenmiştir. Eyvanın sonunda, ahşap kanatlı kapı, basık kemer üzerinde tek satırlık onarım kitabesi yer alır. İçeride bir sandukanın bulunduğu mekan, tromplara oturan ve sekizgen başlayarak yuvarlağa dönüşen bir kubbe ile örülmüştür. Türbenin içinde, güney duvarda, firuze renkli ve sır altı tekniği ile yapılmış çini bir tabak bulunuyordu. Siyah renkli boya ile firuze sır altına 12 imam adlarıyla, dua cümlelerinin yazılı olduğu tabak bugün mevcut değildir. Ahşap Kapı Kanatları: Zaviye'nin en dikkat çeken kısmı, üzerinde yoğun bir bitkisel bezemenin görüldüğü ahşap kapı kanatlarıdır. Her iki kanatta aynı bezemenin işlendiği, sadece orta bölümü oluşturan bitkisel zeminli kûfi yazıda farklılık olduğu görülür. Kanatların her biri düşey doğrultuda üç parçaya bölünmüştür. Alt, üst başlıkları ile yan serenleri bezemesizdir.

Hamam

Yapım Yılı-Dönemi: Yapı üzerinde her hangi bir kitabe mevcut değildir. Sadece soyunmalık bölümüyle günümüze ulaşan Hamam, duvar örgüsü ve malzemesiyle XIV. yüzyıl sonu XV. yüzyıl başlarına tarihlenebilecek Eyyûbî Dönemi eseri olmalıdır. Yapının tanımı: Hamamın soğukluk

dışındaki diğer bölümleri tamamen yıkılmıştır. Batı duvarındaki kemer ve tonoz bağlantıları nedeniyle yapı uzantısının batıya doğru olduğu görülür. Dıştan dışa 11.85 x 11.32 m. ölçülerinde kare mekan, kubbe ile örtülüdür. Trompların içi ile kubbe tuğla ile örülüdür. Kuzey duvarının batı ucundaki tonoz ve duvar başlangıçları, yapının bazı öğelerinin (tuvalet-tıraşlık gibi) varlığını ortaya koymaktadır.

Küçük Saray

Yapım Yılı-Dönemi: Yapı üzerinde kitabe yoktur. Ancak Hısnı Keyfa Vekayinamesi'nde geçen ifadeye dayanarak Saray'ın 729 H. (1328 M.) yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Sultan el-Melik el-Adil Muciruddin Muhammed [726-736 H. (1326-1335 M.)], Saray'ın yapılmasını emretmiş ve inşaat bir yıl içerisinde bitirilmiştir.49

Yapının tanımı: Hasankeyf'in en gösterişli yapılarından biridir. 15.00 m.'ye yaklaşan derinliğiyle eyvan şeklindeki saray, günümüze ulaşamayan bir saray kompleksinin parçası olmalıdır. Sivri beşik tonoz örtülü eyvanın, doğu ve batıda ikişer, kuzeyde ise bir penceresi bulunmaktadır. Yaklaşık 9.50 m. genişliğindeki kaya bloğunun üzerine, zemin düzeltilmeden, kayalığın eğrilerine uygun olarak örülen moloz taş duvarlar çok itinalı bir işçiliğe sahiptir.

Tonoz örtüsünde yörede çokça kullanılan küp dizileri yer alır ve içi sıva ile kaplanmıştır. Süsleme: Saray'ın bugün mevcut olan bezemesi kuzey cephedeki pencere atkı taşı üzerinde ve iki yanında toplanmıştır. Pencerenin doğu ve batısında iki madalyon yer alır. Yuvarlak madalyonun alt ve üstünde palmet motifleri bulunmaktadır. Ortada, ne olduğu kesinlikle belirlenemeyen (stilize çift başlı kartal olabilir) bir cisme veya motife doğru iki yönden, iki aslan ilerlemektedir. Üç cephede, pencerelerin üst kısmında yer alan bordür yapıyı dolaşmaktadır. Benzer örneklerde yazının yer aldığını gördüğümüz kuşağın, burada da yazı ile bezeli olması gerekir.

Akkoyunlu Dönemi

Zeynel Bey Türbesi

Yapım Yılı-Dönemi: Türbenin kuzeydeki giriş kapısı kavsara kemeri üstünde yer alan kitabede Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın saltanatı yıllarında oğlu Zeynel Bey için yaptırıldığı belirtilir. Tarih verilmemiştir. Ancak Zeynel Bey’in, Akkoyunlularla Osmanlılar arasında cereyan eden Otlukbeli Savaşı’nda (1473)[50] şehit düştüğü bilinmektedir. Kendisi için türbenin bu tarihten sonra inşa edilmiş olması gerekir. XV. yüzyılın son çeyreğinde yapılmıştır. Giriş kapısı kavsara kemeri iç yüzünde çini süsleme ustası (yapı ustası da olabilir) olarak Üstad Abdurrahman oğlu Pir Hüseyin adı okunmaktadır. Yapının tanımı: Taşıntısız, dairesel bir alt yapı üzerinde yükselen silindirik gövde genel hatlarıyla ayakta olmakla birlikte harap bir durumdadır. Türbenin içi de yıkıntıdan nasibini almış, mezar odasının örtüsü yıkılmış, kaplama çini levhalar dökülmüş, sanduka ve mezardan hiçbir iz kalmamıştır. Anadolu’da bir benzerini daha göremediğimiz bu yapı, yaklaşan kötü sonuna dur diyecek kurtarıcı eli beklemektedir. Silindirik gövde içten sekizgendir. İçten küresel, dıştan yüksekçe bir kasnak üzeride soğan biçimli bir kubbe ile sonlanır.

Kuzey ve güneydeki iki büyük açıklıktan kuzeydeki kapı, güneydeki penceredir. Kasnak üzerinde üç pencere görülürken, içteki kubbe eteğine açılan 4 pencere çift yüzeyli örtünün ara boşluğuna açılır. Türbenin gövdesi kapı atkı taşı seviyesine (zeminden 4.50 m.) kadar kesme taşla örülüdür. Bu örgünün üzeri tuğla malzemedir. Gövde tuğla ve sırlı tuğla ile kaplanmıştır. Yatay ve dikey şekilde istiflenen bu tuğla ve sırlı tuğlalar gövdeyi kaplarken türbenin dış bezemesini de meydana getirirler. Kasnak, gövdeden daha küçük çaplı tutulmuştur. Çift yüzeyli üst örtünün, dış kısmını oluşturan bu kubbenin, tamamen sırlı tuğla ile kaplı olduğu, benzer örnekleri dikkate alınarak düşünülebilir.

Gövde süslemesi: Üç zikzaklı çizgiyle dört bölümde ele alınan gövde bezemesi, kelimelerin zikzak çizgilere paralel yazılmasıyla ilk bakışta balık sırtı şeklinde bir istiflenme izlenimi verir. Bezemeyi oluşturan kelimeler ile zikzak çizgiler, firuze ve koyu lacivert renkli sırlı tuğlaların dik yerleştirilişi ile meydana getirilmiştir. Bezeme, kapı ve pencerenin de çevresini dolanan bir bordürle sınırlanmıştır.

Gövdede lacivert, turkuvaz; kapı ve pencerede bu renklerin yanı sıra beyaz, siyah, kahverengi veya açık patlıcan moru renklerle, mavinin değişik tonları kullanılmıştır. Türbe girişi ve pencere: Türbenin en dikkat çekici bölümleri hiç şüphesiz kuzeydeki girişle, güneydeki penceredir. Her ikisi de aynı genişlik ve yükseklikte olup, benzer bezemeye sahiptirler. Gövdeyi dolanan çerçeve kuşağı, girişi ve pencereyi çevreleyerek, taçkapıların ana bordürü izlenimini bırakır. Atkı taşı, alınlık, kavsara köşelikleri ve dış kapı aynalığında sırlı parçalarla çini mozaik tekniğinde çeşitli bezemeler meydana getirilmiştir. Derzler kalın bırakılarak harç da bezemeye katılmıştır. Sövelerin dışa bakan yüzlerinin, bitkisel karakterli çini mozaik bezemeye sahip olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Kapı alınlığı, merkezini dokuz kollu yıldızların oluşturduğu geometrik kompozisyonla doldurulmuştur.

Kavsara tonozu çini mozaik kaplamalıdır. Merkezine 12 kollu geometrik motifler sonsuzluk prensibine göre yerleştirilmiştir. Kemer köşeliklerinde rumi bezekli kıvrık dallar, merkez tepeliğinde bir palmet bulunur. Alınlıkta kıvrık dallı zemin üzerine; türbenin kitabesi, iki farklı karakterdeki nesih hatla yazılmıştır. Türbenin içi: İçten sekiz yüzün her birinde dikdörtgen kesitli nişler açılmıştır. Sıva kaplamanın yanı sıra, tabandan yaklaşık 1,50 m. yüksekliğe kadar altıgen çini levhalarla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Sekizgenin üst köşe birleşim yerleri, 7 sırı mukarnas dizisiyle doldurulmuştur. Kubbe kilit taşı çevresinde görülen

altıgen ve beş kollu yıldız kesitli çini levhaların tüm kubbeyi kapladığı ve kilit taşı noktasında 16 kollu büyük bir yıldızı meydana getirdiği kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Osmanlı Dönemi

Küçük Mescid

Yapım Yılı-Dönemi: Küçük ölçülerdeki yapıya girişi sağlayan kapı üzerindeki dörder bölümlü üç satırlık kitabeye göre 923 H. (1517 M.) yılında yaptırılmıştır. Yapı Hasankeyf Osmanlıların eline geçtiği ilk yıllarda inşa edilmiştir.51 Yapan ve yaptıranı belli değildir. Yapının tanımı: Yapı bugünkü şekliyle geç dönem eseridir. Mihrabın bulunduğu bölüm, giriş bölümünden biraz daha geniş tutulmuştur. Doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülüdür. Çevrede yapılan araştırmada, mescitten 20 m. kadar güneyde yer alan bir duvar kalıntısı dikkati çekmiştir. Daha itinalı bir işçiliğe sahip örgüsü ve özellikle yapıyı içten dolandığını düşündüğümüz yazı kuşağı, mescidin bu alanda aranması gerektiğini ortaya koymaktadır.

1 Mevcut sarnıcın yağmur sularıyla dolduğu muhakkaktır. Ancak İbni Şeddad'ın anlatımında dikkatimizi çeken bir durum vardır. O da "…. iç kalede Sultan Sarayı, köşkler, taştan kuleler, Yeşil Meydan Camii, buğday ve arpa tarlalarından bahsederek Doğudaki Tur Abidin'den gelen ve Yeşil Meydanı sulayan kaynaklar……" şeklindeki anlatımdır (Cahen, "XIII. Asır", 1953, 97-98. s.).

2 Cahen, "XII. Asır. ", 1953, 98. s.

3 G. Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Aslan Figürü", Anadolu (Anatolia) XIII (1969), Ankara, 1971; G. Öney, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları Ankara, 1978; G. Öney, Anadolu Selçuklularında Heykel-Figürlü Kabartma ve XIV-XV. Asırlarda Devamı, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1966; H. Gündoğdu,

Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979.

4 Gabriel, 1940, 60. s.; Taylor, 1865, 33. s.; H. Vongall, "Zu den Kleinasiatisehen Treppen Tunneln", A. A. 82, 1967, 508, 516. s.; Taylor, nehre inen bu yollarla ilgili bilgi verirken şunları belirtir: "Bugünkü kasabanın doğusundaki eski kalenin avlusundan döşeli bir yolla bağlantılı kayalık cepheden nehre inen 200 basamaklı bir tünel vardır. Buna benzer az daha büyük basamaklar kent halkının Dicle'den su sağlamak ve düşman işgalleri sırasında kullanılmaktaydı. Kayalığın 40 fit yukarısında, (basamakların batısında) yüksek kemerli girişi olan büyük mağara oda vardır. Mağaranın sağ yanında tahrip olmuş bir figür bulunmaktadır. Figür gerçek boyutların üstündedir. Silah uzatmış figür, kayalık yüzeyde yüksek kabartma olarak verilmiştir. " "Taylor, 1865, 33. s., Gabriel, 1940, 60. s.).

5 İbnü'l-Ezrak, 1987, 115. s.; Artuk, Mardin, 1947, 82. s. .

6 Hüsameddin Timurtaş tarafından 541 H. (1147 M.) yılında inşasına devam ettirildiği ve oğlu Necmeddin Alpi tarafından 549 H (1154 M.) yılında bitirilen Malabadi/Batman Su köprüsü için", İbnü'l-Ezrak, "Diyarbakır dolaylarında yapılan ilk köprüydü ve bir taneydi" demektedir (İbnü'l-Ezrak, 1987, 72-73. s.) Böylece Hasankeyf Köprüsü'nden önce olduğuna işaret etmektedir.; F. İlter, Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri, Ankara, 1978, 50. s.; M. F. Köprülü, "Claude Cahen, le Diyar Bekr au temps des premiers Urtulides, Journal Asiatique 1935, pp. 219-276 hk., "Belleten, I. C., Sayı I, (1937), 285-286. s.

7 İbnü'l-Ezrak, 1987, 157. s.; Artuk, Mardin, 90. s.; Alptekin, "Artuklular", Bit, VIII. C., 1989, 191. s.; Altun, Anadolu'da Artuklu, 1978, 328. s. 'de 1166 yılı olarak verilir.; Bu tarihten 10 yıl sonra, Abbasi Halifesi Mustekfi (Mustazi) Billah 570 H. (1174 M.) yılında, Dicle üzerinde yaptırdığı bir köprü için gerekli görülen büyük bir zinciri, Hani'de

yaptırdığına dair verilen bilgi, oldukça ilgi çekicidir, Alptekin, “Artuklular”, BİT, VIII. C., 1989, 190. s.; Köprülü, “Claude Cahen” Belleten, I. C., Sayı I, 1937, 286. s.

8 Yakut el-Hamevi, Mucemü’L-Büdan, II. C., Beyrut, H. 1375/M. 1956, 286. s.; Şemseddin Sami, Kamus’ül-Alam, III. C., 1308, 1962. s.

9 Cahen, “XIII. Asır”, 1953, 97. s.

10 Cahen, “Diyar Bakr”, 1935, 95. s. ’da, Köprü’nün 750 H. (1349 M.) yılında Eyyûbîlerden Sultan el-Melik el-Adil tarafından 5 ay içerisinde tamir ettirildiği belirtilir. “Bu yılda (750 H.) 1349 M. Sultan insanların işlerini yapmak için geçecekleri köprünün Dicle üzerine yapılmasını emretti. Ve dedi ki: Sultanın, köprünün yapımıyla ilgili fermanın üzerinden beş ay geçmeden Dicle üzerine köprü kuruldu. Sultan onun üzerinden geçti buda aynı yılın mübarek şaban ayının 25. gününde tamamlandı bu köprünün bir benzeri bu alana yapılmamıştır, ” Hısnı Keyfa Vekayinamesi, V. 79a, ZENGİN, 1985, 51. s.

11 İbn Havkal, Suret’üL-Ard (Fran: Terc. J. H. Kramers ve G. Wret), Paris, 1964, 72. s.; Çulpan, 1975, 39. s.; Çulpan, “Artukoğulları Devri”, STY, III. C., 1970, 95. s.

12 Sefiyüddin, Merasid’ül-ittila alâ Esma el-Emkine ve’l-Bika, I. C., 1852, 306. s.; Çulpan, 1975, 38. s.

13 F. Von Moltke, Briefe über Zustaende in der Türkai, 1985-39, 1911, 515. s.; Çulpan, 1975, 38. s.

14 C. Ritter, Die Erdkunde., C. XI. Berlin, 1844, 94. s.; Çulpan, 1975, 38. s.; Çulpan, “Artukoğulları Devri”, STY; III. C., 1970, 90. s.

15 J. G. Taylor, Travels in Kürdistan, Londan, 1868, 32. s.;.

16 Le Conte de Cholet, Voyage en Turquie d’Asie Arménie, Kurdistan et Mésopotamie, 1982, 270. s.

17 Sandrez, Reise nach Mosul und durch Kurdistan, I. C., 277. s.; Çulpan, 1975, 38. s.

18 Lehman-Haupt, Armenien, einst und Jetzt, Berlin, 1910, 376-379. s. (Bu eserde İran'a giden Vedenik sefiri Josafat Barbaro'nun 1470'de bu köprüden geçtiği ve orta kemerin ayaksız olarak Dicle üzerinde yer aldığı belirtilmektedir).

19 S. Guyer; "Durch die Schluchten Kurdistan", Meine Tigris fahrt, Baseler Nachrichten, Verling in Berlin, 1923, 126. s.

20 Ali Bey, Seyahat Jurnali, İstanbul, 1314, 35. s.

21 Gabriel, 1940, 70-79. s.; M. V. Berchem-J. Strzygowski, Amida, Paris, 1910, 74. s.

22 Gabriel, 1940, 77. s.; Akkurt, 1964, 23. s.

23 Çulpan, 1975, 39. s.; Çulpan, "Artukoğulları Devri", STY, III. C., 1970, 95. s.;.

24 Altun, Anadolu'da Artuklu, 1978, 96. s.; Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Artuklu, 1978, 96. s.; Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, I. C., İstanbul, 1988, 42. s.

25 Altun, Anadolu'da Artuklu, 1978, 96. s.; Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Artuklu, 1978, 96. s.; Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, I. C., İstanbul, 1988, 42. s.

26 F. İlter, "Güney Doğu Anadolu Erken Devir Türk Köprülerinin Yapısal ve Süsleyici Öğeler Yönünden Değerlendirilmesi", Anadolu (Anatolia), XVIII. C. (1974), ayrı basım, 40. s.; F. İlter, Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri, Ankara, 1978, 50. s.

27 Vakıflar Genel Müdürlüğü Tescil Dairesinde 1090-1094 nolu Hurufat defterlerinde Köprü vakfından bahsedilmektedir. Eğer vakıf bu Köprü'ye

aitse 1168-1174 H. (1754-55/1760-61 M) tarihlerinde köprünün hala kullanılır olduğunu ortaya koymaktadır.

28 Çulpan, 1975, Levha XXIX, Resim 28/4.

29 Harput Ulu Camisi [561 H. (1165-66 M.)] kitabesinde: (Sauvaget, 1940, 351. s.).

30 Gabriel, 1940, 78. s.; Sözen, Akkoyunlu, 1981, 175. s.

31 Honigman, 1970, 2-3. s. Gabriel, 1940, 63. s.

32 Mardin'e onbeş dakika uzaktaki, bugün bir kısmı ayakta olan "Firdevs Köşkü" Artuklulara aittir. Köşkün su eyvanında mermer taş üzerinde bulunan yazı, bu binanın Melik İsa'nın büyük babası Melik Salih Şemseddin'e ait olduğunu gösterir. Yine saray yapılarından "Dicle Köşkü"nün; Mardin'e bir saatlik uzaklıktaki "Rismil" köyünde birçok köşkün Artuklulara ait olduğu bilinir. S. Bayar, Mardin Artuklu Devleti, Mardin, 1959, 3-4. s.; Diyarbakır iç Kalesi'nde Artuklu Sarayı mevcuttur. O. Aslanapa, "Diyarbakır Sarayı Kazısından ilk Rapor (1961) ", Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı XI-2 (1961), Ankara, 1962, 10-18. s.; A. Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi" Mimar başı Koca Sinan, I. C., İstanbul, 1988, Ayrıca bkz. A. Altun, Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi, İstanbul, 1978.; A. Altun, Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları için Bir özet, İstanbul, 1988; O. Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul, 1984.

33 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII. C., 1987, 147. s.; Turan, Doğu Anadolu, 1980, 176-177. s.; Turan, Selçuklular, 1971, 260. s.; Konyar, I. C., 1936, 188. s.

34 Artuklulara ait kütüphanelerin bulunduğu, bunlardan birinin de Hasankeyf'de Fahreddin Karaarslan'ın özel kütüphanesi olduğu bilinmektedir. Konu için bkz: A. S. Ünver "Artıklılar Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler", III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım

1943). Ankara, 1948, 221-224. s.; Katip Ferdi, Mardin Mülüki Artikiye Tarihi (Nşr Ali Emiri) Dersaadet, 1331; M. F. Köprülü “Artuklular” İA, I. C. 1965, 617-625. s.

35 C. Artuk. - i. Artuk, “Osmanlı imparatorluğu Zamanındaki Darphanelere Genel Bir Bakış”, I. Uluslararası. Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İ. T. Ünv. 14-18 Eylül, 1981 (Ayrı Basım), 268. s.; N. PERE, Osmanlılarda Madeni Paralar, İstanbul 1968, 21-22. s; Artuk, “Bazı”, I. C., 1973, 795-807. s; Artuk, “Yavuz” 1976, 415-421, s.; Artuk, “İstanbul”, I. C., 1971.

36 C. Artuk-i. Artuk, 1981, 268. s.

37 C. Artuk-i. Artuk, 1981, 271. s.; N. Pere, 1968, 105. s.

38 Minarenin kuzey kenarında yer alan kitabedeki tarih kısmı Sauvage ve Gabriel tarafından yanlış değerlendirilmiştir. Sauvaget, 306. s. ’de 927 H. (1520) olarak vermektedir. Gabriel de 61. s. ’de 1501 M. yılı olarak belirtmektedir (J. Sauvaget, “Inseriptions Arabes”, Vayages Archeologiques Dans la Turque Orientale, Paris, 1940; Gabriel, 1940, 61. s.) Kitabedeki tarihi 727 H. (1327 M) olarak okuduk ki, bu okuyuş doğrudur. Okuyuşumuzu Hısnı Keyfa Vekayinamesi V. 35b’deki anlatım da desteklemektedir. 1335 (726-735 H) yılları arasında hüküm süren el-Melik el-Adil-Muciruddin Muhammed’in saltanatı yıllarında imar faaliyetlerinde bulunduğu, 1327 (272 H.) yılında şehrin kenarında Büyük Caminin yapımını başlattığı, daha sonraki yıl Kale’nin kuzeyinde saray ve evler yaptırdığı belirlenmektedir. Aynı yıl 1328 (728 H.) Kaledeki Ulu Camiyi yaptırdığı belirtilmektedir; Hısnı Keyfa Vekayinamesi V. 35 a-35 b, Zengin, 1987, 30. s.

39 Ö. Bakırer, Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara, 1976, 43, 52, 54, 62, 66, 74, 75, 80, şek. OI, şek. 85. 191-193. Resimler.

40 Gabriel, Yapının XIV. yüzyıl sonu, XV. Yüzyıl başlarına verilebileceğini belirtir., 1940, 69. s.

41 Gabriel, 1940, 68. s., 54. Çizim.

42 Gabriel, 1940, 66. s., 52. çizim.

43 Bakırer, 1976, 28, 41, 49, 54, 56, 60, 66, 74, 80, 81, 222. s., şek. L 3, 75, Resim. 168.

44 Babırer, 1976, 28, 41, 49, 54, 56, 60, 66, 74, 80, 81, 221, 234 dn., Şek. L3, 74, Resim.

45 Gabriel,, 1940, s. 69, Şek. 55.

46 Gabriel,, 1940, 66. s.; S. K. Yetkin, 1965, 157. s.

47 Hısnı Keyfa Vekayinamesi, 41b. V.; Zengin, 1985, 74. s.

48 VGM, Tapu Tescil Daire Başkanlığındaki 1084, 1094, 1095, 1098, 1099 nolu "Hurufat Defterleri".

49 Hısnı Keyfa Vekayinamesi V. 40 b-41a'da: "Adaletli Melik (Mucirudin Muhammed) evlerin yapılmasını emretti. Onu süsletti. Ustalardan onun için "Tayyar (?)" yapmalarını istedi. Ustalar kiremidin dökümüne ve sütunları yapmaya ve "(?) Tayyar"ın ayaklarını yükseltmeye 730 H. (1330) senesinde başladılar. Onun yapımı tamamlandı. Ayakları yontma taştan yapılmış olarak, üzerine altın tozundan bezemeli yüksek bir kameriyye yapıldı. Bu en iyi şekilde inşa edilmiştir. Duvarların üzerine altın suyuyla şiirler yazdılar. " ZENGİN, 1985, 78. s.

50 İ. MİROĞLU, "Fatih Devrinde Osmanlı İmparatorluğu", BİT, X. C. İstanbul, 1989, 245. s.

51 922 H. (1516 M) tarihinde Hasankeyf'de basılmış Yavuz Sultan Selim'e ait altın sikke (ARTUK, "Bazı", 1973, 805. S.; ARTUK, "Yavuz", 1976, 416, 420. s.), Hasankeyf'in bu yıllarda Osmanlıların eline geçtiğini belgeler. Mescid'deki 923 H. (1517 M.) tarihli kitabe de, Hasankeyf'in bu tarihte Osmanlıların elinde olduğunu kesinleştirdiği gibi, Mescidin yapımı

için gerekli olan süreyi göz önünde bulundurduğumuzda tarihi bir iki sene öncesine indirmemiz gerekir ki bu 1515-1516'lara tekabül eder.

AHMET B. MAHMUD, Selçuk-name, I-II (Haz. Erdoğan MERÇİL), Terc. 101-Te Eser, İstanbul, 1977.

AHMET Tevhid, Meskukat-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu, 4. Kısım. İstanbul (Kostantiniyye), 1321.

AKKURT, Nuri, "Hasankeyf ve Tarihi Köprü", Karayolları Belleteni, Sayı 172, 1964, s. 15-24.

AKŞİT, Oktay; Roma İmparatorluk Tarihi (M. Ö. 27-M. S. 395), İ. Ünv. Ed. Fak. Yayı. No: 2052, İstanbul, 1985.

ALİ BEY; Seyahat Jurnali, (İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a) H. 1300-1304, İstanbul, 1314.

ALİ EMİRİ "Hasankeyf Eyyûbîye Hükümeti", Tarih-i Osman-i Encümen-i Mecmuası, 26, C. İstanbul 1332, (tesrini evvel 1330). 65-83.

"Hasankeyf Eyyûbî Hükûmeti" Tarih-i Osman-i Encümen-i Mecmuası, 28. C., İstanbul, 1332 (teşrini evvel 1330) 223-233.

ALPTEKİN, Çoşkun; "Artuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VIII. C., Çağ Yayınları No: 1, İstanbul, 1989.

ALTUN, Ara; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi, Kültür Bak. Yay., 264, Türk Sanatı Eserleri Seri: 3, İstanbul, 1978.

Mardin'de Türk Devri Mimarisi, İstanbul, 1971.

"Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, C. I, İstanbul, 1988. 33-35.

Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, İstanbul, 1988.

ARIK, M. Oluş; Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enst. Sanat Tarihi Serisi No: 2, Ankara, 1971.

“İslâm Mimarisine Türklerin Getirdikleri”, İslâm Sanatında Türkler, İstanbul, 1976.

“Kültürümüzün Temel Taşı Hasankeyf Kurtarılmalı”, Sanat, Sayı: II, (Şubat 1993), (Baskı Yeri Yok), 1993, s. 17-31.

“Hasankeyf Kazı ve Onarım Çalışmaları, 1991, XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı II, (Ankara, 1992) Ankara, 1993, s. 447-457.

AHUMBAY, Metin; “1990 Yıllı Hasankeyf Kazı, Araştırma ve Onarım Çalışmaları”, XIII. Kazı Çalışmaları Toplantısı II, (Çanakkale, 1991) Ankara, 1992, s. 403-413.

ARTUK, Cevriye-İbrahim Artuk; “Osmanlı İmparatorluğu Zamanındaki Darphanelere Genel Bir Bakış”, I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İTÜ, 14-18 Eylül, 1981 (Ayrı Basım).

ARTUK, İbrahim-Cevriye ARTUK, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı E. E. Müz. G. M. Yayınları III, No: 7, İstanbul, 1971.

Yavuz Sultan Selim’in Harput ve Hısnkeyfa’nın İlhakı ile İlgili İki Sikkesi”, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan, T. T. K Yayınları, Ankara, 1976, 415-420.

ASLANAPA, Oktay, Anadolu’da Türk Çini ve Keramik Sanatı, İstanbul, 1965.

Kırım ve Kuzey Azerbaycan’da Türk Eserleri, İstanbul, 1979.

Türk Sanatı, I-II İstanbul, 1984.

BAKIRER, Ömür; Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları, TTK Yayınları, Ankara, 1976.

BAYKARA, Tuncer; Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 86; Ankara, 1988.

BECKER, C. H.; “Eyyûbîler”, İA. IV. C., İstanbul, 1977, 424-429. s.

BELAZURİ, Fütûhü'l-Büldan, I-II. C. (Çev: Zâkir Kadiri UGAN), İstanbul, 1955.

BELLİ, Oktay, "Urartular", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I. C., Görsel Yayınları, 1982.

BERCHEM, Max Van-Josef STRZYGOWSKİ; Amida, Paris, 1910.

BİR, Atilla; "Eb-üL-İz aL Gazari'nin Otomatlar Kitabı" Bilim ve Teknik, C. 10, Sayı. 110, Ankara, 1977.

CAHEN, Claude; "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a Göre) Terc: Neşat ÇAĞATAY, İlahiyat Fak. Dergisi, 1953. S. 93-106. Cilt 2: Sayı, IV.

"Contribution à l'historire du Diyâr Bakr au quatorizere siecle", Journal Asiatique, C. 243, Paris, 1955, 65-100. s.

La "Chronique des Ayyabıdes" D'al-Makin b. AL-Amid, Paris, 1957.

"Le Diyâr Bakr au Temps des premiers Urtukides", Journal Asiatique, CCXXVII, 1935, s. 219-276.

CEZAR, Mustafa; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977.

CHOLET, A. P., Voyage en Turquie d'Asie, Aménie, Kurdistan et Mésopotamie, Paris, 1892.

CUİNET, Vital; La Turquie d'Asie, Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Provincede L'Asie Mineure, Pras, 1881-1894.

ÇULPAN, Cevdet; "Diyarbakır Kuzeyi: Devegeçidi Suyu Köprüsü: Artukoğulları Devri H. 615, M. 1218", S. Tarihi Yıllığı III, 1969-70, İstanbul, 1970, 287-290.

Türk Taş Köprüleri, (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar), TTK Yayınları VI. Dizi Sa. 16, Ankara, 1975.

DARKOT, Besim; “Hısn Keyfâ, (Hısn Kayfâ)”, İ. A. 44. cüz. İstanbul, 1977, 452-454.

DEMİRKENT, Işın; Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi, Ankara, 1987.

DİYARBAKIRLI, Nejat; “Artukoğullarına Ait Olması Muhtemel Bir Mezar Taşı”, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I, İst. Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul, 1963, 575-582.

DOLAPÖNÜ, Hanna; (Tarihte Mardin) Itr el-Mardin fi Tarih Merdin, İstanbul, 1972.

EVLİYA ÇELEBİ (Mehmed Zıllîoğlu) Seyahatname 1-10. C. Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1965.

EYİCE, Semavi; İlk Osmanlı Devrinin Dini İctimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler, İst. Ünv. İktisat Fak. Mecmuası (XXIII.), C. 21. No: 1-4den Ayrı Basım, 1963.

“Minare”, İA, 83. Cüz, İstanbul, 1979.

“Dicle Köprüsü”, TDV. İslâm Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul, 1994, s. 283-284.

GABRİEL, Albert; En Turquie, Cent Cınquante-Huit Photographies, Paris, 1935.

Vayages Arhéologiques dans la Turquie Orientale, Avec un Recueil D’inscriptions Arabes par Jean Sauvaget I Texte, Paris, 1940.

GRABAR, Oleg-Derck Hıll; İslâmic Architecture And Its Decoration, A. D. 800-1500, London, 1964-67.

GREGORY ABÛ’L-FARAC (Bar Hebraeus) Abu’L-Farac Tarihi I-II, Suryancadan İng. Çeviren: Ernest A. Walls Budge, Türkçeye Çev: Ömer Riza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yay. II. Dizi Sayı IIa1, 2 baskı, Ankara, 1987.

GÜNDOĞDU, Hamza; Türk Mimarisinde figürlü Taş Plastik, (Basılmamış doktora tezi), İst. Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Böl., İstanbul, 1979.

Hısnı Keyfa Vekayinamesi (Nüzhetü'n-Nazır ve Rahetü'L-Hatır), Viyana Milli Kütüphanesi Mxt 355 numarada kayıtlı.

HİLL, D. -O. Grabar, İslâmic Architecture and its Decoration, London, 1967.

HINZ, W.; Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, (Trc: T. BIYIKOĞLU), Ankara, 1948.

HONIGMANN, Ernst; Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Ter. eden Fikret Işıltan), İst. Ünv. Ed. Fak. Yay. No: 1528, İstanbul, 1970.

IŞIK, Fahri; "Batı Uygarlığının Kökeni Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu", Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XXVIII, Ankara, 1989.

İBNİ BİBİ, Anadolu Selçuki Devleti Tarihi, Çev: M. Nuri Gençosman, İlaveler: F. N. Uzluk, Ankara, 1941.

İBNİ HALLEKAN, Vefayat'ül-Ayan ve Enbaü Ebnaü'z-Zaman, I-IV. C., Kahire, 1948.

İBNİ VÂSIL, Müferricü'l-Kulûb fi Ahbâr Benî Eyyub, Nşr.: eş-Şeyyal, 1953.

İBNÜ'L-ESİR; El-Kamil fi't-Tarih 10. C. Beyrut, 1966.

İBN ÜL-EZRAK; Mervani Kürtleri Tarihi, Çev: M. E. Bozarslan, İstanbul, 1975.

Tarih-i Meyya farikın ve AMİD [Kamü'l-Artukıyyin]. Nşr. Ahmet Savran, Erzurum, 1987.

İLTER, Fügen; "Anadolu'nun Erken Devir Türk Köprüleri ile İran Köprü Mimarlığı İlişkileri", A. Ü. Ed. Fak. Araştırma Dergisi, Gabriel Özel Sayısı (Sayı 9), Ankara, 1978, 275-320.

“Güney Doğu Anadolu Erken Devir Türk Köprülerinin Yapısal ve Süsleyici Öğeler Yönünden Değerlendirilmesi”, Anadolu (Anatolia) XVIII, (1974), Ankara, 1977, 31-49.

Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri, Karayolları Genel Müd. Yayın No: 244, Ankara, 1978.

EL-İMAM MUHAMMED EL-VAKİDİ, Tarih-i Futuhü’ş-Şam, İstanbul, 1302.

İSMAİL GALİB; Takvim-i Meskukat-ı Selçukiyye, Kostatiniyye, 1309.

KATİP FERDİ, Mardin Artukluları Tarihi, Mardin Halkai Neşriyatı, Sayı: 8, İstanbul, 1939.

Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi, ve Kitabeleri Vesair Vesaik-i Mühimme, Neşreden Ali Emiri, Dersaadet, 1331.

KILCI, Ali; “Hasankeyf Vakıf Eserleri”, V. Vakıf Haftası, 7-13 Aralık, 1987, 159-190.

KIRZIOĞLU, M. F. “Amid, Kara-Amid, KaraHamid” Kara-Amid Dergisi, Yıl I, Sayı 1, 2, 3. Diyarbakır, 1953.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat; “Artuklular”, İA., I. C., M. E. B. İstanbul, 1965.

“Claude Cahen, le Diyar Bekr au temps des premiers Artukides, Journal Asiatique (octobre-décembre 1935, p. 219-276) hk., Belleten I. C., Sayı I, (1937), 283-288.

KUBAN, Doğan; Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları I, İst. Tek. Ünv. Mim. Fak. İstanbul, 1965.

LEHMANN-HAUPT, Armenien Einst und Jetzt, Berlin, 1910.

LYNCH, H. F. B., Armenia Travels and Studies, I-II, Beirut, 1965, 67.

MEINECKE, Michel, Fayencedekorationen Seldschukischer Sakralbauten İn Kleinasıen Teil I-II, Deutsches Árchaologisches. Institut, İst Mit, Beıheft 13, Tübingen, 1976.

MİROĞLU, İsmet; “Fatih Devrinde Osmanlı İmparatorluğu”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, X. C., İstanbul, 1989.

“Yavuz Selim Devri”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, X. C., İstanbul, 1989.

MÜLAYİM, Selçuk; Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler-Selçuklu Çağı-, Kültür ve Turizm Bak. Yayınları: 503 Sanat Eserleri Dizisi 1, Ankara, 1982.

NÂSIR-I HUSREV, Sefername, Çev.: Abdül-Vehhab. TARZİ, Şark İslâm Klasikleri. 22, M. E. B. Devlet Kitapları, İstanbul, 1969.

OĞUZOĞLU, Yusuf; “Hasankeyf” Mad., TDV. İslâm Ansiklopedisi, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 364-368.

ÖGEL, Semra; Anadolu Selçukluları’nın Taş Tezyinatı, TTK. Yayınları VI. Dizi-Sa-6a, (2. Baskı), Ankara, 1987.

ÖNEY, Gönül, “Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü”, Anadolu (Anatolia) XIII, 1969, Ankara 1971, 1-41.

Türk Çini Sanatı, Yapı ve Kredi Bankası Yayını, İstanbul, 1976.

ÖZTUNA, Yılmaz; Büyük Türkiye Tarihi, I. C., Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1983.

RAMSAY, W. M.; Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası, Trc: M. Pektaş, İstanbul, 1960.

SAUVAGET, Jean-A. GABRİEL; Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale, Avec un Recueil D’İnscriptions Arabes, I. Texte, Paris, 1940.

SEVİM, Ali; “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, Belleten XXVI. C., Sayı: 101, Ankara, 1962, 121-146. s.

“Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri”, Belleten XXVI. C., Sayı 103, Ankara, 1962, 502-520.

SEVİM, Ali-Yaşar YÜCEL; Türkiye Tarihi I-II, TTK XIII Diz. Sayı: 22, Ankara, 1990.

SÖNMEZ, Zeki; Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçıları, Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar, TTK. Yayınları VI. Dizi Sa. 30, Ankara, 1989.

SÖZEN, Metin; Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi, İstanbul, 1981.

Diyarbakır'da Türk Mimarisi, İstanbul, 1971.

STRZYGOWSKİ, J.; "Kara Amid", Orientaliches Archiv, I, 1911, 1912.

SÜRYANİ MAR-YEŞUA; Vakayi'nâme, 494-507 yıllarına ait Urfa-Amid ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları Bizans-Sasani Savaşları, Türkçeye Çev: Mualla Yanmaz, İstanbul, 1958.

SÜRYANİ MİHAEL, (Michel le Syrien) Chroniques, Trc. Chabet, Paris, 1905.

ŞEREFHAN; Şerefname-Osmanlı-İran Tarihi, Arapçadan Çev.: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları; 50, İstanbul, 1971.

ŞEŞEN, Ramazan; Salahaddin Eyyûbî ve Devlet, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987.

TAVERNİER, Jean-Babtiste; XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, (Çev: Ertuğrul Gültekin), Tercüman. 101 Temel Eser No: 153, İstanbul, 1980.

TAYLOR, J. G.; "Travels İn Kürdistan" Jaurnal of The Bogel Geographical 35, London, 1865.

TUNCER, Orhan Cezmi, Anadolu Kümbetleri I-Selçuklu Dönemi-Ankara, 1986.

"Diyarbakır, Mardin ve Dolaylarında Bazı Hıristiyan Dini Yapılarında Türk-İslâm Mimari Unsurları, " Sanat Tarihi Yıllığı V, İst. Ün. Ed. Fak; 1972-73, İstanbul, 1973, 209-239. s.

TUNÇ, Gülgün; Taş Köprülerimiz, Bayındırlık Bak., K. Yılları Gen. Müd. Yay. No: 237, Ankara, 1978.

TURAN, Osman; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, (2. Baskı), Nakış Yayınevi, İstanbul, 1980.

ULUÇAM, Abdüsselâm; Irak'taki Türk Mimari Eserleri, Kültür Bak. Yay. 1057, Tanıtma Eserleri Dizi: 21, Ankara, 1989.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) Türk-Çev: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edourard Dulaurer, (M. Halil Yınanç-Çeviren) (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakayonlu Devletleri 3. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Dizi Sa. 2a1, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1984.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin; Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme. Atatürk Üniv. Yayınları No: 442, Ata Ünv. Bas., Erzurum, 1975.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin; Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar, Ege Ünversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 14, İzmir, 1982.

ÜNVER, A. Süheyl; "Artuklular Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler", III. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 15-20 Kasım 1943), Ankara, 1948, 221-224. s.

El-VÂKIDİ; Fütûhu'ş-Şam, Kahire, 1302.

Van Berchem, M. -Strosgovski, J. Arabische Inschripften aus Armonien Und Diyarbakır, Göttinger, 1907.

YAKUT EL-HAMEVİ Mucemü'l-Büldan, C. 2., Beyrut, 1956 H/1375.

YELMİ, Hüseyin; Hasankeyf'deki Türk Mimari Eserleri, İst. Ün. Ed. Fak. S. T. Böl. (Basılmamış Öğrenci Tezi) İstanbul, 1975.

YETKİN, Suut Kemal; İslâm Mimarisi, A. Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1965.

YETKİN, Şerare; Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, (Genişletilmiş İkinci Baskı), İst. Ünv. Ed. Fak. Yay. No: 1631, İstanbul, 1986.

ZENGİN, Burhan; Hasankeyf Tarihi ve Eserleri (Osmanlılara Kadar) Ankara Üniv. İlahiyat Fak. (Basılmamış Lisans Tezi) Ankara, 1985.

ZENGİN, Burhan; Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserler, Ankara, 1994.

XII-XIV. Yüzyıl Artuklu Kabartma Desenli Sırsız Seramikleri / Yrd. Doç. Dr. Gül Tunçel [s.114-125]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Fırat ve Dicle ırmakları arasında kalan Mezopotamya Bölgesi,[1] tarih çağlarını başlatan en eski medeniyet merkezlerinden birisidir.[2] Seramik sanatının da[3] beşiği durumundaki bölgenin tarih öncesi çağlardan[4] günümüze kadar uzanan geçmişi daima hareket halinde olmuş, dostça veya düşmanca ilişkileri bulunan toplumlar, bazen ortak bir kültür mirası bırakmış, bazen de geçmiş dönemlerden aldıkları kültürel mirası devam ettirmiş ya da büyük ölçüde onun etkisinde kalarak geleneksel ürünler yaratmışlardır. Nitekim Seramik merkezi[5] durumundaki bu bölge için de henüz aydınlatılmamış hususlar ve kesin çizilemeyen tarih sınırları vardır. Bu açıdan kısmen de olsa Anadolu'daki Ortaçağ Dönemi arkeolojik çalışmalarına ışık tutacağını düşündüğümüz bu çalışmamızda, sınırlarımız içinde kalan Kuzey Mezopotamya Bölgesi'nden çıkmış[6] ve yurdumuzdaki çeşitli müzelere dağılmış kabartma desenli sırsız seramikler[7] üzerinde durulacaktır. Halen, Mardin, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep Malatya, Konya, Karatay, Adana ve Şanlıurfa Müzelerinde yer alan bu tür kapların bir kısmı da Diyarbakır'da bulunmuş olmakla birlikte, teşhir edilmek üzere İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi-Çinili Köşk ile Ankara Etnoğrafya Müzesi'ne gönderilmiştir. Kuzey Mezopotamya orijinli olan bu eserler kendi içlerinde kap türlerine göre testi, matara biçimi kap, kürevi-konik kap, ve küp olmak üzere başlıca dört ana grupta anlatılmaktadır.

Testiler

Testiler,8 ağız, boyun, gövde ve kaideden meydana gelmektedir. Ayrıca, kulplar yanı sıra eserlerin bir kısmında emzik ve süzgece de rastlanmaktadır.

Form

Ağız, sağlam durumda günümüze ulaşan eserlerden anlaşıldığına göre genellikle halka biçiminde ince bir kenar şeklindedir. Bazı eserlerde boynun yukarı kısmında bir boğumla daraltılmasıyla, daha dar çaplı bir üst kademe haline gelmekte, bazılarında da bir profil çıkıntısı ile belirginleştirilmektedir.

Boyun, eserlerden bir kısmında form hakkında fikir vermeyecek şekilde tamamen kırıktır. Sonradan yenilenenlerin orijinal hali ise tam olarak bilinmemektedir. Kısmen veya tamamı sağlam durumda günümüze ulaşan eserlerde boyun; konik, silindirik veya bombeli bir görünüşe sahiptir. Konik boyunlular kendi içinde iki grupta incelenebilir: Bunlardan bir kısmında ağızdan gövdeye doğru, diğer bir kısımda da gövdeden ağıza doğru bir genişleme söz konusudur (Res. 1). Kesik koni ve ters kesik koni biçiminde bir görünüşe sahip bu boyunlar genellikle düz yüzeyli yapılmakla beraber, bazılarında profilli kademeler görülmektedir. Yukarıya doğru bombeli olarak yükselen, oval görünüşe sahip boyunlar genellikle iri yapıldıklarından gövde ile orantısız bir görünüş sergilemektedir. Eserlerin bir kısmında gövde ile boyun geçişi özel bir çaba ile belirtilmemiş. Bazı eserlerde ise bir ile dört adet profil kullanılarak kademeli bir geçiş sağlanmıştır.

Gövde formu, tam olarak bildiğimiz geometrik şekillere benzemediğinden en yakın ifade edilebilecek tanımlar seçilmiştir. Buna göre, üst ve alt bölüm olarak genellikle farklı geometrik şekillerde yapılan gövde formları şu şekilde sınıflandırılabilir: 1- Üst ve alt bölümü yarım küre biçiminde, 2- Üst bölümü kürevi, alt bölümü konik, 3- Üst bölümü

konik, alt bölümü kürevi, 4- Üst ve alt bölümü konik 5- Beyzi (yumurta) formlu. Bu grupların her biri içinde bazı detay farkları vardır. Eserlerin bir kısmında aynı usta veya tek bir kalıptan çıkma etkisi uyandıracak şekilde tıpatıp ortak gövde biçimleri söz konusudur. Gövdenin üst ya da alt bölümlerine ait iki ayrı formun, karın bölümünde zor fark edilebilecek kadar birbirine kaynaştırıldığı, keskin bir karın hattı ile birleştirildiği (Res. 2) bazen de silindirik kalın bir profille gizlenerek, dekoratif nitelikte vurgulandığı görülmektedir. Gövdenin üst ya da alt parçasının kısmen basık veya bombeli olmasının yanı sıra bir kısım eserde boynun hemen altındaki üst bölümde profilli kademeler dikkat çekmektedir. Üst gövde parçasının dar, alttakinin daha geniş çaplı olduğu örneklerde, birleşme hattı bir kademe şeklindedir.

Eserlerin bir kısmında, üst gövde yarısı üzerine emzik yerleştirildiği görülmektedir (Res. 3). Bunların çoğu kırıktır ve gövdeye tutturulmuş silindirik parçalar halindedir. Bu emzikler, adeta aynı eksen üzerinde bir tarafa kulp, diğer tarafa emzik gelecek şekilde simetrik bir konumla yerleştirilmiştir. Günümüze sağlam durumda gelebilen hayvan başı biçiminde şekillendirilmiş bir emzik incelediğimiz eserler arasında oldukça dikkat çekmektedir. Bu eserde, emzikle birlikte simetrik konumda silindirik boru şeklindeki bir unsur da görülmektedir (Res. 4). Bu unsur, içi boş bir silindir şeklinde yapılarak testi gövdesine tutturulduğundan kulp olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Çünkü incelediğimiz eserler arasında içi boş bırakılan kulpa rastlanmamıştır. Dolayısıyla ikinci bir emzik olabileceğini akla getirmektedir. Fakat, aynı eser üzerine karşılıklı simetri teşkil edecek şekilde yerleştirilen iki emziğin fonksiyonu da anlaşılamamaktadır.

Eserlerin bir kısmında süzgeç kullanımı görülmekle beraber, bu kısım boyun ve gövde formu ile bağlantılı değildir. Farklı sayıda yaprakları

bulunan çiçek veya baklava dilimi şeklinde açıklıkları bulunan süzgeç hamuru boynun en dar yerine yerleştirilmiştir (Res. 5).

Kaide, testilerin bir kısmında kısmen kırılmış olmakla birlikte form bakımından fikir verebilecek durumdadır. Gerek bu eserlerden, gerekse sağlam durumda günümüze ulaşan eserlerden anlaşıldığına göre testi kaideleri; konik, silindirik ve kadeh ayağı şeklindedir. Bu kaidelerin bir kısmında, gövdeden tabana kavisli kenarlarla genişleme söz konusudur. Kaidelerin taban yüzeyi bazen boşaltılmış bulunmakta, bazen de dolu yapılmaktadır. Boşaltılanlarda halka şeklinde bir taban meydana gelmektedir. İçi boşaltılmamış bulunan kaide yüzeylerinde kenarlara paralel yarım silindirik bir kanalla taban yüzeyinde bir hareket sağlanmıştır. Nadir olarak bazı eserlerde, etrafı ince bir profille sınırlandırılmış geniş yüzeyli dairevi bir taban görülmektedir.

Kulp, testilerde genellikle tek, az sayıdaki eserde ise iki ya da üçtür. Ayrıca eserlerin bazılarında bir esas kulptan başka süs niteliğinde ve sembolik olarak yapılmış üç kulpa da rastlanmaktadır. Yassı bir kesit verecek şekilde biçimlendirilen kulplar, bir uçta boyuna tutturulduktan sonra dar bir kavisle aşağı doğru yönelerek, daha geniş bir büklümle üst gövde yüzeyine birleştirilmiştir. Çift kulp, boyun ve gövdenin iki tarafına aynı eksen üzerinde simetrik bir konumla üç kulp da, boyun ve üst gövde yüzeyine eşit aralıklarla tutturulmuştur.

Hamur

Birbirinden farklı iki hamur dokusu ve rengi söz konusudur. İri taneli ve seyrek dokulu hamurlu testiler, kiremit rengi görünüşe sahiptir ve genellikle dıştan kirli beyaz renkte astarla sıvanmıştır. İnce taneli ve sıkı dokulu hamur yapısına sahip eserlerde, renk olarak sarı ve açık bejin değişik tonları dikkat çekmektedir.

Yapım Tekniği

Testiler, iki ayrı parça halinde imal edilerek birleştirilen bir gövde ile buna bağlı boyun, kulp (kulplar) ve kaideden meydana gelmektedir.

Önceden hazırlanan iki gövde kalıbına hamurun prese edilmesi ile gövde bezemesi yanı sıra formu da meydana gelmektedir. Eserlerin bir kısmında; kalıptan çıkan iki gövde parçası birleştirildikten sonra, dıştan enli bir hamur tabakası ile kuşatılmıştır. Bazı kaplarda, alt ve üst gövde yarısının birleştiği çizgi, bir hamur şerit ile sarılarak kalın bir profil çıkıntısı haline getirilmiştir. Özellikle, üst ve alt gövde bölümlerinin simetrik olduğu durumlarda böyle bir profil çıkıntısı bulunmakta ve uygulamanın iki ayrı şekilde yapıldığı, üst bölümleri bulunmayan iki testi kalıntısından anlaşılmaktadır: Bunlardan birinde; gövdenin iki bölümü üst üste kapatıldıktan sonra, birleşme çizgisi dıştan bir hamur şeritle kapatılarak, kalın bir profil haline getirilmektedir. İkinci uygulamada ise; iki gövde yarısı arasına adeta harç tabakası şeklinde hamur konmuş (Res. 6) ve gövdenin iç tarafına akan kısım gövdeye kabaca sıvanmış, dışa taşıntısı ise kalın bir profil kuşağı haline getirilmiştir. Boyun, gövdenin üst kısmının bir devamı olarak imal edilebildiği gibi, ayrı bir bölüm olarak yapıldıktan sonra gövdeye tutturulması şeklinde de görülebilmektedir. Kaide, gövdenin alt yarısı ile birlikte çıkarılabilmekte veya ayrı bir kısım halinde imal edildikten sonra gövdeye tutturulabilmektedir. Özellikle, gövdenin alt yarısında süsleme görülmediği hallerde, bu kısım ile kaide çarkta yapılmış olmalıdır (Res. 7). Gövdenin alt yarısında bezemeye yer verildiği durumlarda, kaide ayrı bir parça halinde yapıldıktan sonra gövdeye tutturulmuş bulunmaktadır (Res. 8). Kulplar ise boyun ve gövdeye sonradan tutturulmuş bulunmaktadır.

Bezeme

Esas olarak üst gövde yüzeyinde karşımıza çıkan bezemeye, gövdenin alt kısmında da rastlanmaktadır. Her iki gövde yarısında süslemeye yer

verildiği durumlarda, karın yüzeyindeki birleşme hattı enli bir şerit olarak süslemesiz bırakılmıştır. Ancak bazı eserlerde, üst ve alt gövde yarısını birleştiren çizgi, kalın silindirik bir profil çıkıntısı haline getirilerek dekoratif bir nitelik de kazanmıştır. Her iki gövde yarısında genellikle farklı dekoratif unsurlar yer almakla birlikte bazı eserlerde simetrik bir şema gözlenmektedir. Üst ve alt gövde yüzeyindeki süsleme, kabı çepeçevre dolaşan, konturları ince birer profille belirlenmiş bir veya birkaç süs kuşağı halindedir (Res. 9).

Süslemeyi oluşturan kuşaklarda; geometrik ve bitkisel motifler yanı sıra hayvan figürleri, yazı ya da yazı taklidi kompozisyonlar yer alır. Tamamı yüzeye göre kabartılarak oluşturulan süsleyici nitelikteki unsurlardan geometrik motiflerin başlıcaları; keskin köşeli veya “S” kıvrımlı zencirek frizi, çeşitli konumlarda yerleştirilen üçgenler, irili ufaklı dairevi kabaralar, iki veya üç hatlı saç örgüsü frizi, profil hatları ile meydana getirilen baklava dilimi, mühr-ü Süleyman, balık pulu, ters doğru damla biçimi kabaralar, inci motifi, hilal motifi, kalp motifi, daire ve arkad dizisi şeklinde kontur oluşturan profillerdir.

Bunlardan inci motifleri ve zigzag oluşturan profil hatları, daha ziyade zemin dolgusunda kullanılmıştır. Dairevi kabaralar, bir ana motifin yanında yer alan bir unsur olarak kullanılabildiği gibi, zaman zaman bitkisel kompozisyon arasına serpiştirilmekte veya bir friz meydana getirmektedir. Rozetler ise, süs şeridine belirli aralıklarla yerleştirilerek kompozisyonun ana şemasında belirli odak noktalarını oluşturmaktadır. Zencirek ve saç örgüsü dizisi, genellikle ince silmelerden meydana gelen kenar bordürleri arasına dar birer friz meydana getirecek şekilde işlenmiş ve bunlar genellikle, her iki gövde yarısını süsleyen enli süs şeritlerinin kenarlarında yer almıştır.

Bitkisel nitelikli bezeme unsurlarını, daha ziyade, “C-S” şeklinde kıvrımlar meydana getiren dal ve yapraklar ile değişik çiçek ve palmet tasvirleri oluşturmaktadır.

Süs bordürlerinde görülen hayvan figürlerinden başlıcaları; kuş, balık, ejder, ördek, ceylan, grifon (Res. 10) ve büyük baş hayvan tasvirleridir. Genellikle orijinleri teşhis edilemeyecek şekilde stilize olan hayvan figürlerinden büyük baş olanlar, süs kuşağına peş peşe koşar durumda (Res. 11), kuşlar da büyük bir rozet içinde sırt sırta veya tek olarak kabartılmışlardır.

Arapça olan yazı, eserlerin birçoğunda görülmektedir. Ancak bunların büyük bir kısmı okunamamakta veya belirli bir anlam çıkarılamamaktadır. Ayrıca testilerin bir kısmında, simetrik bir düzenle süs şeridi üzerine kabartılmış yazı etkisi uyandıran bezeme de bulunmaktadır.

Bu tür kapların boyun yüzeyi genellikle süslenmemiş, bazı eserlerde ağızdan kulp bağlantısına kadar olan kısımda profillerle kademelenmeye gidilmiştir. Nadir olarak, düşey görünüşlü profil hatları ile boyun yüzeyinin bölümlere ayrıldığı ve her ünitenin, içinde birer kabara bulunan elips ya da halka şeklinde unsurlarla süslendiği görülmektedir.

Eserlerin kulplarında bezemeye yer verilmemiş, bazı eserlerde profillerle hareketlendirilmeye gidilmiştir (Res. 12).

Kaide yüzeylerinin, genellikle motiflerle süslenmediği anlaşılmaktadır. Ancak incelediğimiz eserlerden birinde, ortaya “amel” yazısı kabartılmış ve çevresinde de inci dizisinden meydana gelen bir friz kabartılmıştır.

Bezeme Tekniği

Süslemede, esas olarak baskı (prese) tekniği kullanılmasına karşılık bazı unsurlarda barbutin9 tekniği de göze çarpar. Bezeme, daha ziyade gövdede yüzeyden kabarık motiflerle karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, önceden hazırlanan iki gövde yarısına hamurun prese edilmesi ve daha sonra bu iki

parçanın birleştirilmesi ile gövde formu yanı sıra bezeme de meydana gelmektedir. Barbutin tekniği de bir testinin emziğinde karşımıza çıkmaktadır. Burada şırınga benzeri bir aletle, hamurun, yüzey üzerine sıkılarak aplike edilmesi söz konusudur.

Benzer Türdeki Diğer Eserler Hakkında Kısa Bilgiler

Burada tanıtmaya çalıştığımız, yurdumuzun değişik müzelerindeki kabartma desenli sırsız testiler Samsat,10 Ahlat,11 Korucutepe12 ve Harran13 kazılarından elde edilen buluntular yanı sıra sınırlarımız dışındaki Mezopotamya topraklarından çıkarılmış14 çok sayıdaki eserlerle form, imalat tekniği ve bezeme özellikleri bakımından son derece benzer özellikler göstermektedir. Halen British Museum'da,15 Berlin Dahlem Museum'da (Musul'dan),16 Louvre Müzesi'nde (Diyarbakır'dan),17 Münih Völkerkunde Museum'da18 sergilenen testiler yanı sıra Hobson tarafından Mezopotamya topraklarından bulunan bir eser,19 adeta aynı atölyede yapılmışçasına paralel özelliklere sahiptir.

Matara Biçimli Kaplar

Matara biçimli kaplar,20 ağız, boyun, gövde ve bir çift kulptan meydana gelmekte, nadir olarak kaide ile tabana da rastlanmaktadır.21

Form

Ağız, eserlerin bir kısmında boynun bir bölümü ile birlikte kırılarak ortadan kalkmış, az sayıdaki kapta sadece ağız profili günümüze ulaşabilmiştir. Sağlam durumdaki eserlerden anlaşıldığına göre ağız, ince kenarlı bir halka şeklindedir.

Boyun, ağız profilinden aşağıya doğru inen kısa bir silindir biçimde yapılarak, gövdenin kasnak şeklindeki silindirik yüzeyine kaynaştırılmıştır.

Gövde, esas cephelerden dairevi (Res. 13), yanlardan ise, elips gibi bir görünüşe sahiptir. Esas gövdeyi oluşturan dairevi görünüşlü cepheler dışa doğru şişkin birer bombe halinde yapılarak, silindirik bir ara bölümle

birleştirilmiştir. Bu bölüm, eserlerin çoğunda gövdeyi oluşturan bombeli yüzeylerin devamından ibarettir. Bir kısım eser de, bu iki gövde parçası arasına kasnak şeklinde silindirik üçüncü bir parça yerleştirilmiştir. Simetrik iki parça şeklindeki gövde yüzeylerini birleştiren silindirik yüzey, eserlerin bir kısmında geniş, bir kısmında da dar tutulmuştur. Birleşme hatları kalın bir profil çıkıntısı şekline getirilebildiği gibi (Res. 14) bazen de hamurla sıvanarak gizlenmiştir.

Kulplar, genellikle yassı kesitli ve çifttir. Daha ziyade bir uçta gövdeye, diğer uçta boyuna bağlanmış, nadir olarak da gövde parçalarını birleştiren silindirik kasnağa tutturulmuştur (Res. 15).

Kaide, genellikle yoktur. Gövdenin simetrik iki parçasını birleştiren silindirik parçanın geniş (Res. 16) tutulması durumunda, gövdeye sonradan içi boşaltılmış bir kaide yapılmıştır. Halka biçiminde taban oluşturan kaide silindirik kısa bir parça halindedir.

Hamur

İnce taneli, sıkı veya iri taneli gevşek dokulu hamurla yapılan kaplarda kirli beyaz ile kiremit rengi görünüş söz konusudur.

Yapım Tekniği

Matara biçimli kaplar, ayrı ayrı meydana getirilen boyun, gövde, kaide ve kulpların birleştirilmesi ile imal edilmektedir. Önceden hazırlanan iki ayrı kalıba hamurun prese edilmesi sonucu meydana getirilen gövde parçalarına karşılık boyun, kaide ve kulpların çarkta yapılmış olduğu düşünülmektedir.

Bezeme

Süsleme açısından daha ziyade bombeli gövde yüzeyleri değerlendirilmiştir. Kompozisyon bakımından ana hatları ile ortak şema kullanılmış olmasına rağmen bazı motif değişiklikleri ve detay farkları söz konusudur. Bombeli yüzlerdeki süslemede; ortadaki daire ya bezemesiz

bırakılmış veya bir süs rozeti haline getirilmiştir. Süslemesiz bırakılan eserlerin bir kısmında içeriye doğru çukurlaştırma söz konusudur. Gövde süsleme programı genellikle kabı çepeçevre dolaşan ve ince profil çıkıntıları ile sınırlandırılmış bir veya birkaç süs kuşağı halindedir.

Süs şeritlerinde, hepsi yüzeye göre kabartılan geometrik figürlerin yanı sıra hayvan figürlerinin de kullanıldığı dikkat çekmekte, buna karşılık yazı ve yazı taklidi kompozisyonlara yer verilmediği görülmektedir.

Çok çeşitlilik gösteren geometrik süs unsurlarının başlıcaları; birbirine paralel profil hatlarından meydana gelen zigzaglar, S kıvrımlı veya keskin hatlı zencirek frizi, irili ufaklı dairevi kabaralar (Res. 17), inci motifi, profil hatları ile meydana getirilen baklava dilimi, ters-doğru damla biçimi kabaralar, üç veya iki hatlı saç örgüsü frizi, kalp motifi (Res. 18), hilal, üçgen veya daire şeklinde çerçeve oluşturan profiller, İnce silmelerden meydana gelen kenar bordürleri arasına, dar birer friz meydana getirecek şekilde kabartılan inci dizisi, zencirek ve saç örgüsü, genellikle enli kuşakların bir veya iki kenarında uzanmaktadır.

Hayvan figürleri, çeşitlilik göstermekle birlikte, orijinleri teşhis edilemeyecek kadar stilize durumdadır. Eserlerden birinde, bombeli yüzün merkezinde boş bırakılan dairenin etrafında yer alan kalın süs kuşağına, rozetler içinde üst üste yerleştirilmiş kuş çiftleri (Res. 19), diğerinde; şişkin gövde yüzeylerinin ortasında yer alan rozet içine sırt sırta konumda kuş çiftleri, bir başka eserde de; iri dal ve kıvrık yapraklardan meydana gelen bitkisel zemin üzerinde koşar vaziyette pars benzeri hayvan ve arslan figürleri görülmektedir (Res. 20).

Söz konusu eserlerin boyun, taban ve kulp yüzeylerinde süsleyici nitelikte unsurlara yer verilmemiştir. Ancak, boyun bölümü, ağız meydana getiren profilasyonla hareketlendirilmiş, kulplardan bir kısmının cephesi profilli hatlarla kademelenmiştir.

Bezeme Tekniği

Bezemenin yer aldığı bombeli gövde yüzeylerinde baskı (prese) tekniği kullanılmıştır. Söz konusu teknikte; daha önceden hazırlanan kalıplara hamurun prese edilmesi ile gövde formu yanı sıra süslemede meydana gelmektedir.

Benzer Türdeki Diğer Eserler Hakkında Kısa Bilgiler

Samsat,22 Harran,23 Korucutepe,24 kazı buluntuları arasında yer alan matara biçimi kaplar, ağız, boyun, gövde formu, hamur rengi-yoğunluğu, bezeme ve tekniği bakımından burada özelliklerini vermeye çalıştığımız eserlerle büyük bir benzerlik içindedir. Ayrıca Sarre tarafından Fırat ve Dicle ırmakları arasında kalan bölgede yapılan kazılardan çıkan çok sayıdaki matara,25 Jean Soustiel'in 12-14. yy. arasına tarihlediği Kuzey Suriye topraklarına ait bir matara26 ve Arthur Lane tarafından yayımlanmış27 bir kap da form yanı sıra bezeme programındaki paralellikleri belirgin bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Kürevi-Konik Kaplar

Üst bölümü yarım küre, altı konik bir görünüşe sahip bu eserlerin fonksiyonu halen belirlenememiş, çeşitli tartışmalara yol açmıştır.28 Batı dillerinde kullanılan "sphero-conical" adının kap formunu belirtmesi dolayısıyla bizde "kürevi-konik" terimini kullanmayı ve fonksiyon bakımından kesinleşmemiş durumuna göre bir isim vermemeyi tercih ettik.29

Söz konusu eserler form bakımından ağız, boyun ve gövdeden meydana gelmektedir.30

Form

Ağız, sağlam durumda kalan eserlerden anlaşıldığına göre kürevi biçimde yapılmış, merkezine de gövdenin kullanımı için silindirik ufak bir delik açılmıştır (Res. 21).

Boyun, silindirik kısa bir bölüm halinde gövdeye bağlanır. Eserlerin bir kısmında, ağız tarafındaki kenarı, keskin bir hatla derinleşerek aşağıya doğru kavisle genişletilmiştir.

Gövde formu birkaç kategoride incelenebilir: Birinci grupta, boyundan itibaren kademelenme ile yayvan bir üst bölüm elde edilmiş, daha sonra kürevi formda devam ettirilen gövde, alt tarafa doğru konik bir görünüş kazanarak küt bir uçla son bulmuştur (Res. 22). İkinci grupta; boynun bağlantı yerinden itibaren enli profillerle genişletilerek şişkin kürevi şekle dönüşen gövde, alt kısma doğru bombeli konik görünüşle sivriltilmiştir. Üçüncü grupta ise; boynun gövdeye bağlantı hattını belirleyen profilden itibaren iç bükey kavisli bir yüzeyle başlayan gövde, yayvanlaştıktan sonra aşağıya doğru basık konik görünüş şeklini almıştır (Res. 23).

Hamur

Açık bej, kirli sarı ve açık gri renkli ince taneli sıkı bir dokuya sahiptir.

Yapım Tekniği

Eserlerin, ağız, boynun ve gövdesinin üzerindeki izlerden anlaşıldığına göre imalat esnasında çark kullanılmış olmalıdır.

Bezeme

Süslemeye daha ziyade, kürevi üst bölümünde yer verilmiş, az sayıdaki eserin konik bölüme kadar olan kısmı bu amaçla değerlendirilmiştir.

Elips, ters-doğru damla biçimi, dairevi, çok kollu yıldız şeklindeki kabaralar yanı sıra daire ve üçgen biçiminde çerçeve oluşturan profiller, dendane frizi ile örgü kompozisyonu en belli başlı geometrik motiflerdir. Bitkisel unsurlar ise bir kısmı tamamen stilize edilmiş çeşitli boyutta ve değişik yaprak sayısına sahip çiçek motifleridir. Mask şeklinde insan tasvirleri de az sayıda eserde karşımıza çıkmaktadır.

Eserlerde kürevi üst bölüm, ya birbirine paralel doğrultuda uzanan süs kuşaklarına ayrılmış ya eşit aralıklarla yerleştirilen dekoratif kütlelerle,

(Res. 24) veya derinleştirilmiş hatlarla bölümlere ayrılan gövde yüzeyleri içerisine yerleştirilen süs unsurları ile bezenmiştir. Ayrıca az sayıdaki eserde, kürevi yüzey üçgen şeklinde ya da iç içe dairelerden meydana gelen profillerle dekoratif hale getirilmiştir.

Bezeme Tekniği

Süs unsurları kazıma ve baskı tekniği kullanılarak meydana getirilmiştir. Baskı tekniği de iki ayrı şekilde uygulanmıştır. Ya doğrudan yüzeye basılan kalıpla süsleme oluşturulmuş ya da önceden hazırlanan kalıpla elde edilen dekoratif unsurlar daha sonra kap yüzeyine aplike edilmiştir. Yüzeyleri dilimlere ayıran hatlarda da kazıma tekniği kullanılmıştır (Res. 25).

Benzer Türdeki Diğer Eserler Hakkında Kısa Bilgiler

İncelediğimiz kürevi-konik kaplar Samsat31 kazısından çıkan aynı türde eserlerle gerek kap formu gerekse bezeme özellikleri bakımından büyük bir paralellik göstermektedir. Bu benzerlikler Rayy kazı buluntuları,32 Washington Özel Koleksiyonu'nu33 ve Philadelphia Sanat Müzesi'nde34 yer alan eserlerde de görülmektedir. Sarre'nin Baalbek kazı buluntuları35 ile Jean Soustiel'in tanıttığı bir kürevi-konik kapta36 form özellikleri yanı sıra, üst gövde yüzeyine aplike edilen dekoratif süs unsurları bakımından da çok benzerdir.

Ayrıca, Stockholm Akdeniz ve Yakın Doğu Antik Müzesi'nde yer alan birçok eser,37 A. Ghouchani ve C. Adle38 tarafından tanıtılan çok sayıda kap yanı sıra Nishapur39 kazı buluntuları da birbirlerine son derece uygun bölge ve dönem özelliği göstermektedir.

Küpler

Ağız, boyun ve gövdeden meydana gelen küplerin büyük çoğunluğunda boyun çevresine kulp ve süsleyici perde gibi elemanlar monte edilmiştir.

Form

Ağız sağlam durumda günümüze ulaşan eserlerden anlaşıldığına göre kenarları profilli taşıntı yapan yassı bir halka şeklindedir. Ayrıca eserlerin bir kısmında ince profillerle kademelenmeye gidilmiştir.

Boyun, küplerin tamamında silindir şeklindedir. Ancak, bir kısmında hafif bir kavisle içbükey bir görünüş kazanmasına karşılık bazı eserlerin yüzeyinin yaklaşık 2/3 oranında bir kısmına, perde gibi yapılmış dekoratif cephe yerleştirilerek boyun kısmen kapatılmıştır (Res. 26). Bunun dışında kalan bölüme de kulplar tutturulmuş bu kulplar ile dekorlu hamur tabakası arasına da kemer biçiminde bağlantılar yapılmıştır.

Gövde, eserlerin bir kısmında küre, bir kısmında da beyzi forma sahiptir. Beyzi görünüşlü eserlerden anlaşıldığına göre bu gruba giren küpler genellikle üç değişik formun birleştirilmesi sonucunda oluşmuştur. Sivri görünüşlü yarım küre şeklinde, kaidesiz en alt kısım üzerinde kesik koni biçiminde büyükçe bir ara bölüm yerleştirilmiş bunun da üzerine yine konik bir kısım oturtularak gövde tamamlanmıştır. Boyun ve kulplar ile dekoratif nitelikteki perde de bu bölüme bağlıdır.

Kulplar, boynun çevresini büyük ölçüde kaplayan dekoratif cephenin dışında kalan yüzeye eşit aralıklarla genellikle üç adet yerleştirilmiştir. Boyun ve gövdenin kesik koni biçimindeki üst bölümünü ortalayacak şekilde geniş birer kavisle tutturulan kulplar, yassı kesitli hamurla yapılmıştır.

Hamur

Açık bej renkli, ince taneli ve sıkı dokuya sahiptir.

Yapım Tekniği

Küplerde, boyun ile birkaç kısım halinde yapılarak birbirine eklenen gövde parçaları çarkta imal edilmiş ve daha sonra birleştirilmiş olmalıdır. Eserlerin çoğunun kırık olması sebebiyle gövdenin kaç parçadan meydana geldiği tam tespit edilememektedir. Ancak kısmen veya tamamen sağlam

vaziyette günümüze ulaşan bazı küp gövdelerinin üç değişik forma sahip parçaların birleştirilmesi ile oluştuğu görülmektedir ve en alt bölüm sivri görünüşlü yarım küre biçimindedir ve üzerine kesik koni şeklinde büyükçe bir kısım oturtulmuş, bununda üzerine orta bölüme oranla daha kısa, konik bir parça yerleştirilerek gövde tamamlanmıştır. Kulplar ile dekoratif nitelikteki perdeler daha sonra boyun ile üst gövde yüzeyine tutturulmuş olmalıdır.

Bezeme

Küplerde, boyun yüzeyi, boynu kısmen kapatan perde ve gövde, bezeme açısından değerlendirilmiştir.

Süsleme programında geometrik, bitkisel süsleme yanı sıra insan ve hayvan figürlerine de yer verilmiştir. Geometrik süs unsurlarının başlıcaları; damla motifi, rozet, kabara, inci motifi, yumurta dizisi, “S” şeklinde kıvrım oluşturan profiller ve örgü motifleridir. Bitkisel bezeme olarak daha ziyade kıvrım oluşturan ince dal ve yapraklar yanı sıra yıldızvari çiçekler ve palmiye ağacı (hayat ağacı?) görülür.[40] Mask şeklinde[41] veya bağdaş kurmuş insan tasvirleri[42] yanı sıra, oldukça plastik işlenmiş “Uygur tipi” kadın portrelerine[43] de (Res. 27) yer verilmiştir. Hayvan figürlerinden arslan başı[44] ve peşpeşe koşar konumda resmedilen geyik[45] tasvirleri ile C-S şeklinde kıvrım oluşturan dallar arasındaki ejderler,[46] dekoratif unsurlar olarak dikkatimizi çekmektedir.

Genellikle üç parçanın birleşmesinden meydana gelen küp gövdelerinden sağlam olarak günümüze ulaşan az sayıda eser vardır. Mevcut durumdan anlaşıldığına göre gövde yüzeyi; ince profillerden meydana gelen kenar bordürleri arasına, dar birer friz meydana getirecek şekilde kabartılan kabaralar ve helezoni kıvrımlara serpiştirilen inci motifleri ile süs kuşaklarına ayrılmış ve dekoratif unsurlar bunların arasına yerleştirilmiştir. Bunlardan bir kısmı damla motiflerinin kompozisyonu ile

meydana gelen bir zigzag şeridi ile süslenmiş (Res. 28), bir kısmında da, bir sıra düz, bir sıra başaşağı dizilerek, birbirlerinin boşluklarını dolduran sık görünüşlü damla motifleri, konturlarını belirten profillerle işlenmiş ve herbirinin içine ufak birer kabara yerleştirilmiştir. Dolayısıyla gövde yüzeyi, yoğun görünüşlü ve yeknesak bir bezeme ile kaplanmıştır.

Nadir olarak üst gövde bölümünde, koşar vaziyette peş peşe sıralanmış hayvan (geyik) tasvirlerine de rastlanmaktadır. Eserlerden bir tanesinde ağız profilinin altında yer alan boyun yüzeyine rozet, damla motifi, küçük kabara ve bağdaş kurmuş insan figürlerinden meydana gelen unsurlar aplike edilmiştir. Ayrıca, boynun gövdeye birleştiği bölüm çevresine oturtulan bilezik cephesinde de bağdaş kurmuş insan figürü kabartmalarından bir friz oluşturulmuştur (Res. 29).

Grup meydana getiren küplerde, boynu büyük ölçüde gizleyen dekoratif kütle, gövdenin üst bölümüne, boyundan biraz aralık bırakılarak tutturulmuştur. Boyun ile gövdenin üst bölümüne bağlı bulunan kulplar ve bunları birbirine bağlayan dilimli kemer şeklindeki unsurların dış cepheleri, “C-S” şeklinde kıvrımlı dal ve ufak kabaralardan meydana gelen şeritlerle süslenmiştir (Res. 30). Gövdenin orta bölümünü üst ve alttan sınırlandıran bordürler ile bu kısmı bölümlere ayıran şeritlerde; dilimli kemer şeklindeki yüzeylerde görülen motiflerin bazı eserlerde aynen tekrarlandığı görülmektedir. Bu dekoratif perdelere, belirli konumla “Uygur tipi” kadın yüzü[47] ve arslan başı[48] plastik bir şekilde kabartılmıştır (Res. 31). Kadın portrelerinde kalın kaşlar, çekik gözler, oval yüz, minik ağız ve zülуf yanı sıra boyunda üçgen biçimi sallantılardan meydana gelen gerdanlıklar da dikkat çekmektedir.

Eserlerde süsleme kompozisyonu bakımından ana şema benzer olmakla birlikte bazı motif ve figürlerde de farklılıklar görülmektedir. Uzun saç örgülü, kaftan giymiş, elinde yılan ve kılıç gibi nesneler tutan figürler yanı

sıra üçgen biçimi iri bir yüz, zayıf gövde, kavisli kol ve bacakları ile orantısız vücut bölümlerine sahip şematik hatlarla tasvir edilen bir çok insan ayakta durur vaziyette gösterilmiştir (Res. 31).49

Bezeme Tekniği

Bezeme tekniği olarak baskı barbutin, kazıma ve ajur teknikleri görülmektedir. Baskı (prese) tekniğinde daha önceden hazırlanan kalıplar, hamur yaşken kap yüzeyine basılarak süsleme meydana getirilir. Barbutin tekniğinde, ya önceden hazırlanan kalıpla şekillenen ve bezenen unsurun kap yüzeyine aplike edilmesi veya şırınga benzeri bir araçla hamurun, kap yüzeyine sıkılması söz konusudur (Res. 32).

Benzer Türdeki Diğer Eserler Hakkında Kısa Bilgiler

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne ait çeşitli merkezlerden çıkan kabartma desenli küpler, sınırlarımız dışında kalan Mezopotamya topraklarına ait örneklerle gerek form gerekse süsleme özellikleri bakımından büyük bir benzerlik içindedir. Nitekim, Mardin Müzesi’nde yer alan 25 envanter numaralı küp ile Bağdat Müzesi’nde yer alan 26 envanter numaralı küp50 adeta birbirinin kopyesi denilebilecek şekilde paralellikler göstermektedir.

Bağdat Müzesi’nde yer alan 5 küp (Musul’un batısında,51 Sinjar’da bulunan 4 küp52 Env.No: A.M. 5704, Env.No: A.M. 5706, Env.No: A.M. 7150, Env. No: A.M. 5755, ile Musul’da ele geçen Env. No: A.M. 5841 numaralı küp53), Louvre,54 Victoria and Albert Müzeleri55 ile Berlin Dahlem Müzesi’nde56 (Musul’dan), sergilenen küplerin burada tanıtmaya çalıştığımız eserlerle form yanı sıra, figüratif ve bitkisel bezeme bakımından da aynı kategoriye mensup oldukları görülmektedir.

Bu eserlerde üslup ve işleniş niteliği bakımından da bazı farklılıklar söz konusudur. Özellikle realist unsurlarda yüksek kabartma, stilize, hatta şematik unsurlarda ise yüzeysel kabartma dikkat çekmektedir.57

Toprağa gömülmesi dolayısıyla alt kısımlarının bezemesiz bırakıldığı58 anlaşılan küplerin, üst bölümlerindeki süslemede Orta Asya ve Babilonya üslubuna birlikte rastlandığı görülmektedir.59 Özellikle kadın portreleri, arslan başları ile bağdaş kuran figürler gibi plastik bir şekilde tasvir edilen kabartmaların Orta Asya üslubunda, şematik özellikteki yüzeysel kabartma ile verilen unsurların da, eski Mezopotamya geleneğini sürdüren Babilonya üslubunda yapıldığı ifade edilmektedir.60

Kabartma Desenli Sırsız Seramiklerin, Mezopotamya'daki Üretim Merkezleri ve Tarihlendirilmesi

Kabartma desenli sırsız seramiklere, usta transferleri, ithal-ihraç ve yakın komşuluk ilişkileri dolayısıyla İslâm dünyasında, Orta Asya'dan Kuzey Afrika'ya kadar çok geniş bir coğrafyada rastlanmaktadır.61 Ancak, ağırlık merkezini Kuzey Mezopotamya'nın oluşturduğu,62 buradaki şehirlerin aynı zamanda bir üretim merkezi olduğu ve yoğunluğun güneye doğru gittikçe azaldığı değişik araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir.63 Nitekim, Samsat kazı buluntuları64 arasında yer alan üç ayaklar65 ile Ani ve Hasankeyf'te bulunan fırınlar bölgedeki yerel üretimin varlığını ortaya koymaktadır.

Ayrıca sınırlarımız dışında kalan Kuzey Mezopotamya topraklarından Musul, Takrit ve Samarra'da, F. Sarre tarafından gerçekleştirilen kazılardan, çok sayıda kabartma desenli sırsız seramik çıktığı66 ve bugün olduğu gibi o zaman da işleyen bir fırının Musul'da67 olması gerektiği ifade edilmektedir. Herzfeld'de, bölgede yaptığı çalışmalar sırasında çok fazla sayıda çıkardığı seramikler dolayısıyla bir fırının Niliyyah, bir başka fırının da Samarra'nın doğusundaki Ghanaur'da olması gerektiğini vurgular.68 Mezopotamya'daki yoğun üretimin önemli merkezlerinden biri olarak ifade edilen Rakka'da, J. Sauvaget tarafından da bir fırın ortaya çıkarılmıştır.69

İncelediğimiz kabartma desenli sırsız seramikler üzerinde, tarih belirten kitabe kayıtlarına rastlanmamaktadır. Ancak, Diyarbakır topraklarından çıkarılmış, halen Louvre Müzesi'nde sergilenmekte olan, baskı tekniği ile bezeli sırsız bir testi üzerinde yer alan M. 1215-16 tarih70 kaydı, üzerinde çalıştığımız eserlerin tarihlendirilmesine çok katkı sağlamıştır. Kuzey Mezopotamya orijinli olan bu eser yanı sıra, tarihlendirme açısından önemli bir bilgi kaynağı da, halen Adıyaman Müzesi'ndeki kazı buluntuları arasında yer alan sırsız, kabartma desenli seramiklerdir. Söz konusu eserler 1185-1260 arasında tarihler taşıyan sikkelerin yoğun olarak bulunduğu tabakalarda ele geçmiştir.71 Gerek Louvre Müzesi'nde yer alan testinin üzerindeki M. 1215 tarihi, gerekse Samsat kazısından çıkan 1185-1260 arasında tarihler taşıyan sikkeler burada tanıtmaya çalıştığımız eserlerin tarihlendirilmesine çok büyük ışık tutmakta ve yabancı araştırmacılar tarafından yapılan 12-14. yy.'lar arasındaki tarihlendirmeleri de doğrulamaktadır.72

Bu tarihler arasında, Kuzey Mezopotamya topraklarını Artukluların; Hasankeyf, Mardin ve Harput'ta bölgeyi üç kol halinde idare ettikleri bilinmektedir.73 Dolayısıyla söz konusu eserlerin bu Türk devletlerine ait olduğu söylenebilir.

1 Mezopotamya'nın geçmiş dönemleri hakkında bkz: K. Bittel (Çev. H. Çambel), Ön Asya Tarih Öncesi Çağları, Mısır, Filistin, Suriye 1945; A. M. Mansel, Eski Doğu ve Ege Tarihinin Ana hatları, İstanbul 1945; Ş. Günaltay, Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya, Ankara 1987; Ş. Günaltay, Yakın Şark III, Suriye ve Filistin, Ankara 1987, Ayrıca bölgedeki İslâm fetihleri ve daha sonraki dönemler hakkında bkz: R. Mantran, (Çev: İ. Kayaoğlu), İslâmın Yayılış Tarihi (VII-IX. Yüzyıllar), Ankara 1981; B. Üçok, İslâm Tarihi Emeviler-Abbasiler, Ankara 1968; M. F. Köprülü, "Artuklular", İslâm Ansiklopedisi, C. 1,

İstanbul 1940, s. 617-625; M. Houtsma, (Çev: K. Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul 1943; İ. Artuk, Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1944; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973; A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1983. Mezopotamya'daki yerleşim yerlerini gösteren harita için bkz: B. Hroudo, Vorderasen I, München 1971, Harita II.

2 Bu konuda bkz: K. Bittel, a.g.e., s. 100; M. Joukowsky, Field Archaeology, Tools and Tecniques of Field Work for Archaeologists, Newyork 1980, s. 332.

3 T. R. Hester-R. F. Heizer-J. A. Graham, Field Method in Archaology, California 1975, s. 220-221; M. Joukowsky, a.g.e, s. 332.

4 Bkz: not. 1.

5 Seramik sanatının ortaya çıkışından sonra binlerce yıl süren gelişimi içinde imalat tekniği ve süsleme aşamaları izlenebilmektedir. Önceleri elle şekillendirilen çanak çömlek ve benzeri seramik eşyanın yapımı için daha sonra çark kullanıldığı blinmektedir. Çark kullanımının Mezopotamya'da M.Ö. 3000 yıllarında ortaya çıkması konusunda bkz: E. Cooper (Çev: Ömür Bakırer), Seramik ve Çömlekçilik, İstanbul 1978, s. 10. Ayrıca seramik sanatının prehistoric dönemden itibaren başlıca kültürlere ait dönemleri ve genel kronoloji ile teknik özelliklerini özetleyen tablo için bkz: J. Soustiel, La Ceramique İslâmique, Le Guide Du Connaisseur, Fribourg 1985, s. 392-395.

6 Ortaçağ Dönemi kazıları hakkında geniş bilgi için bkz: Ş. Yetkin, "Türkiye'de 50 Yıl İçinde Yapılan Türk Sanatı ile İlgili Kazılar", Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973; Anonim (T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü), Kazı Sonuçları Toplantısı, S. II-XX, Ankara.

7 Sırsız seramikler içinde baskı tekniği ile süslenmiş bir grup eser incelenmiştir. Bkz: G. Tunçel, Anadolu'da Türk Devri Prese Süslemeli Sırsız Seramikler, (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi). Ankara 1992. Bu konu ile bağlantılı yapılan diğer tezler hakkında bkz: İ. Aytaç, Elazığ Müzesi'ndeki Selçuklu Dönemi Sırsız Seramikleri (S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1989; L. Bulut, Samsat Ortaçağ İslâmi Devir Sırsız ve Tek Renkli Sırlı Seramikleri, (E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1991. Sırsız Seramiklerle İlgili kapsamlı bibliyografya için bkz: G. Tunçel, "Matara Biçimi Sırsız Kaplara Anadolu'dan 12-13. yüzyıla Ait Örnekler", XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1999, s. 633 (not. 2); G. Tunçel, Anadolu'daki Barbutin Dekorlu Küpler", Prof. Dr. Haluk Karamağaralı'ya Armağan, Ankara 2001, G. Tunçel, "İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki Testiler", Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan, İzmir 2002 (not. 1).

8 Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde teşhir edilen kabartma desenli sırsız testiler hakkında bkz: G. Tunçel, İstanbul Türk ve.,

9 Barbutin (barbatine) teriminin anlamı için bkz: L. Reau, Dictionaire Ilustre D'art et Archeologie, Paris 1930, s. 44; G. Reitlinger, "Unglazed Relief Pattery From Northern Mesopotamie", Ars İslâmica, V. XV-XVI, Baltimore 1951, s. 11-22 (s. 12); H. Knell-H. G. Sperlich, Ullstein Kunstlexikon, Berlin 1967, s. 66; J. Soustiel, La Ceramique İslâmique, Le Guide Du Connaisseur, Fribourg 1985, s. 383; Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language, New Jersey 1986, s. 119; E. Lucie-Smith, The Thames and Huston Dictionary of Art Terms, London, 1988, s. 25; Z. Rona, "Barbutin", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1997, s. 193. Ayrıca Barbutin tekniğinin uygulama şekli için bkz: G. Reitlinger, a.g.m., s. 12.

10 Burada tanıtmaya çalıştığımız eserlerle, Samsat kazı buluntuları arasındaki karşılaştırmalar için bkz: G. Öney, “1978-79 ve 81 Yılı Samsat Kazılarında Bulunan İslâm Devri Buluntularıyla İlgili İlk Haber”, Dokuz Eylül Üniversitesi, II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildiri Özetleri, (18-20 Kasım) 1982, İzmir, s. 23-24; G. Öney, “1978-79 ve 81 Yılı Kazılarında Bulunan İslâm Devri Buluntularıyla İlgili İlk Haber”, Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi I, İzmir 1982, s. 71-80; G. Öney, “Samsat Kazılarında 12-13. Yüzyıl Seramiği”, Dokuz Eylül Üniversitesi, II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri (18-20 Kasım 1982), İzmir 1984, s. 218-227; G. Öney, Erken Dönem Anadolu Türk İslâm Seramiği (12-14. Yüzyıllar), Antika, S. 27, İstanbul 1987, s. 16-22; G. Öney, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ankara 1992 (3. Baskı); L. Bulut, a.g.t, L. Bulut, “Kabartma Desenli Samsat Ortaçağ Seramikleri”, Sanat Tarihi Dergisi VII, İzmir 1994, s. 1-18; L. Bulut, Samsat Ortaçağ Seramikleri, İzmir 2000.

11 Ahlat’ta bulunan seramiklerle ilgili bkz: B. Karamağaralı, “Ahlat’ta Bulunan Bir Çini Fırını”, Yıllık Araştırmalar Dergisi III, Ankara 1981, s. 67-70; B. Karamağaralı, “Ahlat Seramik Ekolü”, A. Ü. İlahiyat Fakültesi, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi V, Ankara 1982, s. 391-462; T. Yazar-T. Değirmenci, “Ahi Kazılarında Ele geçen Baskı Teknikleri Sırsız Seramikler”, E. Ü. Sanat Tarihi Dergisi IX, İzmir 1998, s. 151-161;.

12 Korucutepe seramikleri için bkz: Ö. Bakırer, Korucutepe, V. 3, Amsterdam, New York, Oxford 1980.

13 Harran Seramikleri için bkz: N. Yardımcı, “1985 Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (26-30 Mayıs) Ankara 1986, s. 273-296.

14 Sınırlarımız dışında kalan Mezopotamya topraklarından çıkmış baskı tekniği ile süslenmiş iki testi için bkz: F. Sarre, Die Keramik İm Euphrat

Und-Tigris Gebiet, Berlin 1921, Tafel IX (1, 6); ve F. Sarre und E. Herzfeld, Archaologische Reise, İm Euphrat-Und Tigris-Geberit, Berlin 1921, (Res. 1, 6); Yine bu bölgeden çıkmış başka testiler için bkz: F. Sarre, Keramik Und Andere Kleinfunde Der İslâmischen Zeit Von Baalbek, Leipzig 1925, s. 6.

15 A. Lane, Early İslâmic Pattery, London 1960, 56-a.

16 Adı geçen testi hakkında bkz: E. Kühnel, İslâmic Arts, London 1963, s. 89; ve E. Kühnel, İslâmische Kleinkunst, Braunschweig, 1963, s. 96.

17 G. Migeon, Manuel D'art Musulman, Paris 1927, s. 180-181 (fig. 329).

18 O. Grabars, Muqarnas, Leiden 1989, s. 12.

19 R. L. Hobson, A. Guide to the İslâmic Pottery of the Near East, London 1932, s. 32-34, (fig. 41).

20 Bu kaplara Hacı Matarası denmesi hakkında bkz: F. Sarre, Die Keramik İm…, s. 31; J. Sauvaget, Syro-Mesopotami-ennes Du XIV Siecle Tome I, Paris 1932, s. 2'de bu eserlere "hacı matarası" isminin verilmesini haklı gösterecek bir delil olmadığı, tam tersine "bu eserleri süsleyen yazı ve armalar, bunların daha ziyade asker sınıfı ile dini olmayan bir müşteri sınıfı için yapıldıklarını göstermektedir" demektedir.

21 Anadolu'da değişik müzelerde yer alan benzer formlu matara biçimi kaplar için bkz: G. Tunçel, Matara Biçimi.; İ. Aytaç, "Elazığ Müzesi'nde Bulunan Selçuklu Dönemine Ait Süslemeli Sırsız Mataralar", Kırkambar, Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, Y. 1, S. 3, Malatya 1991, s. 26-27; L. Bulut, Kabartma Desenli Samsat., s. 5-7; G. Öney, "Pottery from the Samosata Excavations. 1978-81", The Art of the Seljuqs in İran and Anatolia Procedings of a symposium held in Edinburg in 1982 (Ed. R. Hillenbrand), California 1994, s. 286-292.

22 Bkz. Not. 10.

23 Bkz. Not. 13.

24 Bkz. Not. 12.

25 Karşılaştırma örnekerli için bkz: Sarre, Keramik Und Andere., s. 7, s. 8 (abb. 19), s. 11 (Abb 25). Ayrıca bkz: J. Sauvaget, Syro. Mesopotamiennes., s. 2; E. Bear, "Jeweld Ceramics From Medieval İslâm: A Note on The Ambiguity of İslâmic Ornament", Muqarnas, Leiden 1989, s. 83-97.

26 J. Soustiel, La Ceramique., s. 132.

27 A. Lane, Early İslâmic Pottery, London 1947 s. 27-28. L. 57.

28 Kürevi-konik kapların fonksiyonları ile ilgili çok değişik görüşler söz konusudur. Bazı araştırmacılar, bunların el bombası olabileceği görüşündeler. Bu konuda bkz: F. Sarre, Keramik und Andere., s. 21; J. C. Gardın, Lashkarı Bazar Uhe Residence Royale Ghaznevide Tome XVIII, Paris 1963, s. 51; K. A. C. Creswell, A Bibliyography of The Architecture, Arts and Crafts of İslâmic, Cairo, 1960, columns 581-582; Ayrıca M. Mercier'in bu konudaki görüşü hakkında bkz: R. Ettinghausen, "The Uses of Sphero-Conical Vessels in the Muslim East", Journal of Near Eastern Studies, V. XXIV (January-October 1965), Chicago 1965, s. 218-229 (s. 218). Parfüm, ilaç gibi sıvıların muhafaza kabı olması ile ilgili A. S. Lane'in bu konudaki düşüncesi hakkında bkz: R. Ettinghausen, a.g.m., s. 224, ayrıca bu görüşü destekleyen W. Hauser ve C. K. Wilkinson'un düşüncesi ile ilgili bkz: R. Ettinghausen, a.g.m., s. 226; H. Seyrig kürevi-konik kapların bir kısmının üzerinde islere rastlanması dolayısıyla bu eserlerin "ateş körügü" olarak kullanılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre, içi dolu kabın ağzına takılan bir boru ocağa uzanmakta, ısınma sonucu kaynamaya başlayan su, ağızdaki boru vasıtasıyla ateş üzerine buhar üflemektedir. H. Seyrig'in bu konudaki düşüncesi için bkz: H. Seyrig, Flacon, Grenades? Eolipiles? Syria, XXXVI, Paris 1959, s. 81-89 ve J.

Dumarçay, “Eolipiles” Stria, Revue D’Art Oriental Et D’Artcheologie, Tome XLII, Paris 1965, s. 75. W. L. Hildburg ile J. Dumarçay’da, Henri Seyriq ile aynı görüşü paylaştıklarını bu kapların “ateş körüğü” veya ateş yakmak için kullanılan “ateş tutuşturucusu” olabileceği hakkında bkz: W. L. Hildburg, “Aeolipiles as Fire blowers”, Archaeologia 94, 1951, s. 27-55; J. Dumarçay, a.g.m., s. 75; K. Adahl, “Seven Spheroconical Vessels n Stockholm”, Museum of Mediterranean And Near Eastern Antiquities Medethavsmuseet, Bulletin 30, Stockholm 1997, s. 61; R. Ettinghausen bu eserlerin civa kabı olarak kullanılmış olabileceği görüşündedir. Bkz: R. Ettinghausen, a.g.m., s. 226. Ayrıca N. F. Vysotski ve W. Lenz tarafından da bu düşüncenin paylaşılması ile ilgili bkz: R. Ettinghausen, a.g.m., s. 219. Bira, meşrubat ve fugga koymak amacı ile yapılmış olabileceği hakkında bkz. A. Ghouchoni-C. Adle, Sphero-conical Vessel As Fuqqa or A Gourd For Beer”, Muqarnas, An Annual on İslâmic Art And Architecture, C. 9. Leiden 1992, s. 74-75, 77. Mehmet Önder’de bu tip eserlerin, Cami, Türbe gibi yapılarda aydınlatmayı sağlayan ve kemer gergilerine asılan kandiller arasında kandil topları olabileceğini söylemektedir. Bize göre; bu tür eserlerin el bombası olması pek muhtemel görünmemekte, çünkü düşmana atılacak bir nesnenin süslenmesinin mantığı anlaşılamamaktadır. Körük fonksiyonunu karşılayacak özellikleri taşıdığı da söylenemez. Çok fazla sayıda ele geçmiş olması sebebiyle cıva kabı olma ihtimali ortadan kalkmaktadır. Ağızının üzerinde yer alan çok ufak çaplı delik de içecek kabı olmasını engellemektedir. Kandil topu olabilmesi de mümkün görülmemektedir. Çünkü insanların yukarı asacakları bir nesnenin, görünmeyecek üst kürevi bölümünü süslemesi mantık dışıdır. Bize göre, bu eserlerin ancak parfüm kabı olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Ancak bu düşüncemizi ispatlayacak deliller de söz konusu değildir.

29 Bkz: H. Seyrig, a.g.m.; A. Ghouchanı-C. Adle, a.g.m., K. Adahl, a.g.m.

30 Yaptığımız Literatür çalışması sırasında balık ve kuş formlu kap örnekleri de tespit edilmiştir. Uzbekistan Namangon Bölgesi ile Nishapur'daki balık formlu kaplar hakkında bkz: R. Ettinghausen, a.g.m., s. 227; ayrıca kuş formlu kaplar hakkında da bkz: A. Ghouchani ve C. Adle, a.g.m., s. 72.

31 Bkz. not. 10.

32 R. Ettinghausen, a.g.m., levha XLV-B, plate XLV-C.

33 R. Ettinghausen, a.g.m., levha L-A.

34 R. Ettinghausen, a.g.m., levha L-B.

35 F. Sarre, Keramik Und Andere., s. 20-22, (Abb. 66).

36 Jean Soustiel, La Ceramique., s. 132. Bu kabın J. M. Rogers Koleksiyonuna ait olduğu ifade edilmektedir.

37 A. Karın, a.g.m., s. 56 (Fig. 1), s. 56 (Fig. 2, 3, 4, 5), s. 58 (Fig. 6, 7, 8).

38 A. Ghouchani-C. Adle, a.g.m., s. 73 (Fig. 1), s. 74 (Fig 2, 3), s. 75 (Fig. 4, 5, 6, 7), s. 76 (Fig. 8, 9, 10, 11), s. 77 (Fig. 12, 13), s. 80 (Fig. 18).

39 Charles K. Wilkinson, Nishapur, Pottery of the Early İslâmic Period, Newyork, s. 353.

40 Bu konuda bkz: G. Öney, "Artuklu Devrinden Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında", Vakıflar Dergisi, S. VII, İstanbul 1967, s. 117-125; G. Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi", Belleten C. XXXII, S. 125 (Ocak 1968) Ankara 1968, s. 25-20.

41 Bkz: G. Öney, "Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Selçuk Architecture", Anatolica III, (1969-70), s. 195-203.

42 Bkz: E. Esin, “Bağdaş ve Çökmek Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi”, Sanat Tarihi Yıllığı III, İstanbul 1970, s. 231-242.

43 Uygur minyatürlerindeki ve duvar fresklerindeki kadın portrelerinin karşılaştırması için bkz: H. B. Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeler”, Vakıflar Dergisi, S. II Ankara 1938, s. 103-129 (Res. 8); G. M. Meredith-Owens, “Orta Asya Türklerinde Manihailik”, Türk Kültürü El Kitabı, C. II, Kısım Ia, s. 186-310, Lev. V, VI, VIII, X, XII-A, XII-B, XVIII, XV; E. Esin, “Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı”, Türk Kültürü El Kitabı, C. II, Kısım Ia, İstanbul 1972, s. 311-416 ve 483 (Res. 2), s. 484 (Res. 3), s. 485 (Res. 6), s. 488 (Res. 7) Lev. XXI, Lev. XXIII, Lev. XXIV, Lev. XXVIII; E. Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978, (Lev. XLIII), (Lev. LXXXVI/d); E. Esin, Early Turkish Culture, Ankara 1985; Ö. Süslü, Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Giyimi, Ankara 1989, s. 204; G. İnal, Türk Minyatür Sanatı, Ankara 1995, s. 6-9; G. Öney, Sun and Moon., s. 195-203.

44 Arslan tasvirleri ile ilgili başlıca yayınlar hakkında bkz: S. Ögel, “Selçuk Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü”, Belleten C. XXVI, S. 103, Ankara 1962 s. 529-538; G. Öney, “Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları”, Belleten, C. 31, S. 122, 1967, s. 143-167; G. Öney, “Anadolu’da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları”, Vakıflar Dergisi, S. 8, Ankara 1969, s. 283-295; G. Öney, “Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü”, Anatolia (Anadolu), C: XIII, Ankara 1971, s. 1-64.

45 Geyik tasviri ile ilgili başlıca yayınlar hakkında bkz: B. Ögel, Türk Mitolojisi I, Ankara 1971, s. 570-582; Y. Çoruhlu, Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi, İstanbul 1992.

46 Ejder tasvirleri ile ilgili başlıca yayınlar hakkında bkz: E. Esin, İslâmiyetten Önceki..., s. 100; E. Esin Türk Kozmolojisi, 1979, s. 45; s.; O. Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941, s. 93.

47 Bkz: not 43.

48 Bkz: not 44.

49 Bu figürlerden dirsekleri yanlara açılmış, ellerini göğüslerinde birleştiren kadınların menşeinin eski doğu tanrıçaları Ninmach ve Ishtar olması ve bunların tahminen hicri takvimin ilk yüzyıllarına tarihlenmesi hakkında bkz: F. Sarre, Die Keramik Im., s. 17, Bu figürlerin Hitit karakterli olduğu konusunda bkz: G. Migeon, L'Orient Musulman, Paris 1922, s. 15.

50 G. Reitlinger tarafından 12-13. yüzyıla tarihlendirilen bu küp hakkında bkz: G. Reitlinger, Unglazed., s. 16;.

51 Mezopotamya'da bilhassa Musul ve çevresinde büyük küplere "Habb" adı verildiği ve bölgede habblardan bir kısmının genellikle "Barbutin Seramik" olarak adlandırılması hakkında bkz: G. Reitlinger, a.g.m., s. 12.

52 Bkz: G. Reitlinger, a.g.m., Fig (16), (17-18), (19-20), (21).

53 Bkz: G. Reitlinger, a.g.m., Fig 22.

54 Bu eser için bkz: F. Sarre, "İslâmische Tongefasze Aus Mesopotamien", Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen, Jahr. XXVI, Heft II, Berlin 1905, s. 4 (Res. 4), Yazar ayrıca bu kırık eseri tamamlayan çizimini de yapmıştır. Ayrıca bkz: G. Migeon, Manuel D'art Musulman Arts Plastiques Et Industriels, Paris 1927, s. 178 (Res. 328); G. Reitlinger, a.g.m., Fig. 14; G. Migeon, L'Orient Musulman., Fig 20.

55 Adı geçen küp için bkz: F. Sarre, İslâmische Tongefasze., s. 3 (Abb: 3); J. Strzygowski, Altai-İran Und Völkerwanderung, Leipzing 1917, s. 261 (Abb: 206); G. Migeon, Manuel D'art., s. 179, (Fig. 327).

56 Musul'dan getirilen bu küp hakkında bkz: R. Ettinghausen, Studies in Muslim Iconography, Unicorn, Washington 1950, Pl. 31 (Left); E. Kühnel, İslâmische., s. 97 (Abb. 53); E. Kühnel, İslâmic., s. 90 (Fig. 53).

57 Strzygowski tarafından belirtilen bu konu hakkında bkz: G. Reitlinger, a.g.m., s. 17.

58 Bkz: G. Reitlinger, a.g.m., s. 16.

59 Bkz: G. Reitlinger, a.g.m., s. 12-13.

60 J. Strzygowski'nin bu konudaki düşüncesi hakkında bkz: G. Reitlinger, a.g.m., s. 17.

61 Bkz: G. Reitlinger, a.g.m., s. 12.

62 Münih Etnoğrafya Müzesi'nde teşhir edilen sırsız, kabartma desenli bir testinin üzerinde bulunan "Al Amid" yazısı dolayısıyla, Sarre'nin bu enterasan seramik türünün Yukarı Dicle bölgesinde özellikle Diyarbakır'da aranması gerektiği hakkında bkz: F. Sarre, Die Keramik., s. 20. Ayrıca bu türdeki eserlerin özellikle Kuzey Mezopotamya'daki yerleşim merkezlerinden çıkarıldığı Güney Mezopotamya'da bu kaplara ender rastlandığı hakkında bkz: F. Sarre, Keramik, Und., s. 6 ve F. Sarre, Die Keramik., s. 20.

63 F. Sarre, Die Keramik von Samarra Berlin 1925, s. 6; F. Sarre, Die Keramik im Euphrat-Und Tigris Gebiet, Berlin 1921, s. 20.

64 Samsat kazı buluntuları hakkında bkz: not 10.

65 Samsat kazı buluntuları arasında yer alan üç ayağın, yarım bırakılmış pek çok seramiğin yanısıra burada bulunmuş bir fırının Samsat'ta bölgesel bir seramik üretiminin varlığını ortaya koyması hakkında bkz: L. Bulut, a.g.m., s. 17.

66 Sarre'nin Fırat ve Dicle ırmakları arasında kalan bölgede özellikle Musul, Takrit ve Samarra'da yaptığı kazılardan çıkan çok sayıda eserin Berlin İslâm Eserleri Müzesi'nde sergilenmesi hakkında bkz: F. Sarre,

Keramik, Und., s. 6. Hatta yine bu kazılardan çıkan bir kalıbında aynı müzede 2308 Envanter Numarası ile kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca yine Dicle ovasında Musul, Takrit ve Samarra'da yapılan kazılardan çıkan kabartma desenli sırsız pek çok eserin bugün Kaiser Friedrich Müzesi'nde sergilenmesi hakkında bkz: F. Sarre, Die Keramik., s. 19; Münih Etnoğrafya Müzesi'nde sergilenen, üzerinde "Al Amid" yazısı bulunan sırasız bir testi hakkında bkz: F. Sarre, Die Keramik., s. 20.

67 Bkz: F. Sarre, Die Keramik., s. 19.

68 Bkz: F. Sarre, Die Keramik., 15.

69 Rakka'da bulunan fırın hakkında bkz: J. Sauvaget, "Tessons de Rakka", Ars İslâmica, V. XIII-XIV, Michigan 1948, s. 34.

70 M. 1215 tarihli eser için G. Migeon, Manuel., s. 180'de, "Louvre Müzesi'nde yer alan, küçük bir koleksiyona dahil kap M. 1213 tarihini taşımaktadır" demektedir. Yine aynı yazar, G. Migeon, Orient., s. 15'te "bu eser Mokri tarafından M. 1216'da yapılmıştır" şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Yazar, tahminimize göre her iki eserinde de aynı kaptan bahsettiğini, sadece hicri takvimi, miladi takvime çevirirken hata yaptığını düşünmekteyiz. G. Migeon, H. 612'nin, Miladi karşılığı olarak bir eserinde 1213, diğer eserinde 1216 demektedir. Halbuki, F. R. Unat, Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu, Ankara 1974, s. 42'de, H. 612'nin karşılığı M. 1215 gözükmektedir. Ayrıca Muhtemelen, R. Koechlin ile R. L. Hobson'da, G. Migeon'a dayanarak 1216 tarihini vermektedir. Bu konuda bkz: R. Koechlin, "Le Ceramiques Musulmanes de Suse Au Musee Du Louvre," Memorres De La Mission Archeologique De Perse, Tome XIX, Paris 1928, s. 30 ve R. L. Hobson, A Guide to the İslâmic Pottery of the Near East, Londres 1932, s. 33.

71 Samsat kazısından çıkmış çok sayıdaki sırsız seramiklerle ilgili envanter fişlerinden yararlanmamız konusunda her türlü kolaylığı gösteren

Prof. Dr. Sayın Aliye Özten'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca sikkelerdeki 1185-1260 arasındaki tarih sınırları, Samsat kazısına ait birçok envanter fişinin gözden geçirilmesi sonucu tarafımızdan belirlenmiştir.

72 Bkz: G. Tunçel, Matara Biçimi., s. 647 (not 25) ve G. Tunçel, Barbutin Dekorlu., s. 262 (not 49).

73 Bu konuda bkz: not 1 ayrıca bkz: G. Tunçel, Matara Biçimi., s. 647 (not 26); G. Tunçel, Barbutin Dekorlu., s. 264 (not 55).

Germiyanoğulları Beyliği'nde Mimari / Prof. Dr. A. Osman Uysal [s.126-132]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşüyle birlikte ortaya çıkan beyliklerden olan Germiyanoğulları (M.1300-1429); Kütahya merkez olmak üzere en geniş sınırlarıyla Afyon, Uşak, Denizli, Kula ve çevrelerinde hüküm sürmüşlerdir. Ankara Savaşı'nı takip eden yıllarda beylik, Osmanlı nüfuzu altına girmiş ve II. Murad Devri'nde Yakub Bey'in vasiyetnâmesiyle Germiyanlı toprakları Osmanlılara bırakılmıştır.

Devlet teşkilatı yapısına sahip oluşu, askerî ve siyasî nüfuzu, kültür hayatına katkılarıyla dönemin önde gelen egemenliklerinden birisi durumundaki Germiyanoğulları Beyliği, bu özelliklerine rağmen; Beylikler Devri tarihi için yapılan genellemelerin dışına çıkamamıştır. Devamlı çalkantı hâlindeki siyasî ortam, zaman zaman vuku bulan Karamanoğlu baskısı ve topraklarındaki kısa süreli ya da kesintili Osmanlı hâkimiyeti -muhtemelen bunlarla birlikte ekonomik zorunluluklar-, beyliğin imar faaliyetlerini de olumsuz yönde etkilemiş ve geniş boyutlu, büyük külliye niteliğinde yaratmalar yerine; genellikle mütevâzi, çabuk tamamlanabilecek yapılar ortaya koymuşlardır.

Bütün bu karışıklık ve kesintilere karşılık, Germiyanoğlu sahası kültür hayatındaki canlılığıyla dikkati çeker. Daha sonraları Osmanlı şairleri arasında zikredilen, Türkçe telif ve çeviri eserleriyle tanıdığımız Şeyhoğlu Mustafa, Ahmedî, Ahmedî Dâî ve Şeyhî Sinan gibi şahsiyetler Germiyanlı sarayında yetişmişlerdir. Yine meşhur Germiyanlı âlimi ve kadısı Hacı Halil oğlu İshak Fakih, Beylikler Devri ulemâsının önde gelen isimlerindendir. Kütahya'daki Vâcidiye Medresesi'nin II. Yakub

Bey yıllarındaki müderrisi Molla Vâcid, dönemin âlimleri arasında yer alır. II. Yakub Bey'in Kütahya'daki imaretine koydurduğu Taş Vakfiye, Beylikler Devri Türkçesinin en önemli belgeleri arasında olup; Türk tarihinde Göktürk ve Uygur Devri yazıtlarından bu yana nâdiren karşılaşılan yazılı taş âbideler arasında ayrı bir değere sahiptir.

Germiyanoğulları, hâkimiyetleri altındaki bölgedeki yerleşimlerde kendi güçleriyle orantılı bayındırlık eserleri meydana getirirken, bir taraftan da Kütahya'daki Balıklı Câmi ve Denizli Ulu Câmii gibi Selçuklu yapılarını tamir ettirmişlerdir. Bu sahada Yıldırım Bâyezid Devri içinde, M. 1390-1402 yıları arasındaki geçici Osmanlı egemenliği sırasında Kütahya Ulu Câmii inşa veya ihya edilmiş, Kütahya'da Takvacılar Câmii, Afyon Kâbe Mescidi ve Afyon Ak Mescit yaptırılmıştır. Afyon'daki Ulu Câmi'nin minaresi de Yıldırım Devri'nde yenilenmiş olmalıdır.

Germiyanoğlu sahasındaki şehir, kasaba ve köylerde inşa edilen eserlerin birçoğu zamanla yıkılıp yok olmuş; bir kısmı ise tümüyle yenilenerek aslî niteliklerini yitirmişlerdir. Bu arada, bazı yapıların sadece kitâbeleri günümüze ulaşabilmiştir. Binaların çoğunun ortadan kalkmasındaki temel etkenler arasında; yörenin deprem kuşağında bulunmasının yanı sıra, insan eliyle yapılmış tahribat ve yıkımlar ön planda gelmektedir.

Bu dönemde meydana getirilen Kütahya II. Yakub Bey Külliyesi (M. 1411-1414), Kütahya İshak Fakih Külliyesi (M. 1420-1434) ve Simav Babuk Bey Külliyesi (XV. yüzyılın ilk çeyreği) fazla iddialı olmayan yapı topluluklarıdır. Kütahya-Afyon arasındaki güzergâhta yapılan Yeniceköy Külliyesi; han, mescit ve çeşmeden oluşan birimleriyle, özellikle Osmanlı sahasında gelişme gösteren menzil külliyelerinin öncülerinden sayılabilir. Yukarıda isimleri verilen şehir külliyelerinden İshak Fakih ve Babuk Bey külliyelerinde de yapı adeti üçü geçmemektedir. İshak Fakih Külliyesi câmi,

medrese ve çeşmeden oluşurken; Babuk Bey Külliyesi'nde câmi, hamam ve han bulunmaktadır. Buna karşılık II. Yakub Bey'in külliyesi imaret, buna bitişik türbe, medrese ve kütüphâneden meydana gelmektedir. Vakfiyede adı geçen mescit müstakil bir bina olmayıp, imaretin eyvanlarından biridir. Külliye yakınında yer alan ve yakın zamanlarda kazısına başlanılan Yeni Hamam, külliyenin aslî parçası olmayıp, Çelebi Sultan Mehmed tarafından satın alınarak, vakfa gelir temini amacıyla Yakub Bey'e verilmiştir. İshak Fakih Külliyesi'nin çeşmesi, Babuk Bey Külliyesi'nin hanı ve Yakub Bey Külliyesi'nin medresesi yıkılarak ortadan kalkmıştır.

Germiyanlı ileri gelenlerinden Sungur Bey'in Kula'da inşa ettirdiği ribat (kervansaray; M. 1356-57), câmi ve hamam da bir külliye teşkil etmiş olmalıydı. Fakat bu yapıların tümü yıkılmış ve geriye kervansarayın kitâbesi kalmıştır. İster menzil külliyesi, isterse şehir külliyesi karakterinde olsunlar, Germiyanoğulları Devri külliyelerinde bağımsız yapı sayısı üçü geçmemektedir. Bunların birbirleriyle ilişkilerinde belli bir kompozisyon özelliği izlenmemektedir. Yapılar rastgele bir düzen içerisinde, çoğu zaman topoğrafyanın ve o zamanki sokak dokusunun izin verdiği şekilde yerleştirilmişlerdir. Dikkati çeken bir diğer önemli husus -Kula Sungur Bey Külliyesi hariç- adı geçen külliyelerin, XV. yüzyılın ilk çeyreği içinde, yâni Germiyanlıların Osmanlı himayesine girdikleri yıllarda yapılmış olmalarıdır.

Germiyanoğulları devri mimarisini yapı gruplarını dikkate alarak inceleyecek olursak; bu dönemde inşa edildiklerini bildiğimiz Gediz Ulu Câmii, Şuhut Ulu Câmii, Sandıklı-Alamescit (Alacamescit) Köyü Câmii, Tavşanlı-Beyköy Dede Balı Câmii, Tavşanlı Ulu Câmii ve Emet Ulu Câmii orijinal özelliklerini yitirip, tümüyle yenilenerek bugüne gelebilmişlerdir. Kula Sungur Bey Câmii ve Denizli Alemşah (Kurşunlu) Câmii ise yıkılarak ortadan kalkmışlardır. Kütahya Yukarı Kale Câmii (M.

1378), Sandıklı Ulu Câmii (M. 1378), Uşak Ulu Câmii (XV. yy. ilk çeyreği) ve Simav Babuk Bey (Ulu) Câmii (XV. yy. ilk çeyreği) aslî özelliklerini kısmen koruyabilirken; Kütahya Kurşunlu Câmii (M. 1377-78) ve Kütahya İshak Fakih Câmii (M. 1422-1434) özgün yapılarını büyük ölçüde muhafaza etmişlerdir. Bu arada, beyliğin merkezi konumundaki Kütahya'da bir ulu câmi yapılmamış görünmesi ilk bakışta yadırganmaktadır. Bunun nedeni, Afyon ve Denizli'de olduğu gibi Kütahya'da da Selçuklu Devri'nden bir ulu câminin varlığı olabilir. Fakat mevcut bilgilerimize göre Kütahya'daki ulu câmi Yıldırım Bâyezid Dönemi'yle ilişkilendirilebiliyor.

Bu yapılardan aslî özelliklerini koruyabilen veya kısmen koruyabilenleri göz önüne alacak olursak; Uşak ve Simav'daki ulu câmiler merkezî vurgulu bir plan şeması ortaya koyarken; diğerleri anıtsal tek kubbeli câmi ya da tek kubbeli kübik mescit karakterinde inşa edilmişlerdir.

Uşak Ulu Câmii XIX. yüzyılda geçirdiği onarım sırasında belli bir oranda değişikliğe uğramış olmalıdır. Dış duvarlarının tamamen yenilendiği, malzeme ve kapı, pencere gibi elemanların biçimlerinden anlaşılmaktadır. Son cemaat yeri ve minare de tümüyle son onarımların ürünü görünmektedir. Harim, ana eksen üzerindeki maksure kubbesi ve bunun kuzeyindeki sivri beşik tonozlu eyvan ile yan kanatlara simetrik dizilmiş, farklı büyüklükteki kubbeli hacimlerle teşkil edilmiştir. Maksure kubbesini taşıyan baldakenin yan kemerlerinin içine ikişer küçük kemer yerleştirilmiştir. Böylece bu kemerler âdetâ birer boşaltma kemeri kimliğine bürünmüşlerdir. Kubbelere pandantiflerle geçilmektedir. Uşak Ulu Câmii, maksure kubbesi ve ona açılan eyvanıyla, bir bakıma Büyük Selçuklu câmilerinin kubbe-eyvan kompozisyonunu hatırlatmaktadır. Bu hâliyle, Beylikler Devri'ndeki merkezî planlı mekan arayışının ilginç denemelerinden birisi olarak görülebilir (Şek. 1).

Simav Babuk Bey (Ulu) Câmii de sonradan onarımlar geçirmiş bir yapı olmakla birlikte; mihrap önünde büyük kubbe ve bunun iki yanındaki eş değerde ikişer kubbeli hacimleriyle Edirne Üç Şerefeli Câmi (M. 1447) ve Manisa Hatuniye (M. 1488) Câmii'ni akla getirmektedir. Fakat burada da maksure kubbesi, Hatuniye'de olduğu gibi kare baldakene oturmaktadır. Ayrıca, baldakenin yan kemerleri Uşak Ulu Câmii'nde olduğu gibi düzenlenerek içlerine ikişer küçük kemer yerleştirilmiştir.

Anıtsal tek kubbeli câmi özelliği taşıyan Kütahya Kurşunlu Câmii (Şek. 2) ve İshak Fakih Câmii'nde; kuzeyde üç bölmeli son cemaat yeri bulunmaktadır. Minare, harimin kuzeydoğu köşesine bitişiktir (Res. 1). Kübik harim, Türk üçgenleriyle geçilen bir kubbeyle örtülmüştür. Sandıklı'daki ulu câmi de anıtsal tek kubbeli bir eserdir. Minaresi mevcuttur. Fakat onarımlar geçirdiği için, ilk hâliyle son cemaat yerine sahip olup olmadığını bilemiyoruz. Yapının kubbesindeki kalem işleri Batılılaşma dönemi tasvir sanatı bakımından değerlidir. Kütahya Yukarı Kale Câmii'nin ise duvarları esaslı bir onarım görmüş; bu arada örtü elemanları değişikliğe uğramış ve minaresi yenilenmiştir.

Dönemin bugüne gelebilmiş tek kubbeli mescitleri; Afyon Arasta Mescidi (M.1355), Kütahya Analcı Mescidi (M. 1369) (Res. 2), Kütahya Çatalçeşme Mescidi (M. 1381-82) ve Yeniceköy Menzil Külliyesi'nin mescididir. Bu yapılar, benzerlerini Anadolu Selçuklu Devri'nde de gördüğümüz, kübik gövde üzerine kubbeli, minaresiz basit yapılardır. Bunlarda kubbeye Türk üçgenleriyle geçilmektedir. Kütahya'daki Analcı ve Çatalçeşme mescitlerinde bugün görünen minareler orijinal olmayıp, sonradan eklenmişlerdir.

Kütahya'da II. Yakub Bey Külliyesi içindeki imaret; Germiyanlı sahasında bu işlevdeki yapılardan zamanımıza gelebilmiş tek örnektir (Şek. 3). Meşhur Taş Vakfiye'deki ifadelerle sosyal işlevi özellikle

vurgulanan yapı; Erken Osmanlı Devri'nin henüz zâviyeli câmi kimliğine bürünmemiş, Bilecik Orhan Gâzi imareti ve İznik Nilüfer Hatun İmareti gibi örnekleriyle ilişkilendirilebilir. Yapı hem işlev, hem de mimari ilhâmını, söz konusu Erken Osmanlı binalarından almış olmalıdır. Anadolu Selçuklu Devri'nin zaviye ve kapalı avlulu medrese şemalarından gelişen söz konusu tipin bir örneği olan II. Yakub Çelebi İmareti; ortadaki kubbeli mekanın kuzey, güney ve batı kenarlarındaki birer eyvan, girişin iki yanındaki kubbeli birer odayla "ters (T)" şeması göstermektedir. Alışılmışın dışında, doğu cephedeki üç bölmeli revak, yapı kütlesi içine çekilmiştir. (Res. 3, 4) Yakub Bey'in kubbeli eyvan tarzındaki türbesi güney eyvanına bitişiktir. Güney eyvanındaki mevcut mihrap geç devir işidir. Yakub Bey İmareti de diğer Germiyanlı yapıları gibi çeşitli defalar onarım geçirmiş olmakla birlikte, plan bakımından özgün hatlarını korumuştur.

Germiyanoğulları Devri'ne ait olduklarını bildiğimiz medreseler Kütahya'da yer almaktadır. Bunlardan II. Yakub Bey Külliyesi'nin medresesi tamamen ortadan kalkmıştır. A. Altun'un tespitlerine göre (L) planlı olarak imaretin güneydoğu tarafında bulunduğu kabul edilen medrese 1935'te tümüyle ortadan kalkmıştır. A. Altun'un medresenin kütüphânesi olarak tanımladığı küçük yapı ise; ulu câminin güneybatı köşesi yakınında harap bir durumdadır. Sağır sivri kemerli cephesi ve kubbeyle örtülü kübik gövdesiyle, XIV-XV. yüzyıllarda Batı Anadolu'da görülen bir türbe tipine çok benzemektedir. Fonksiyonu doğru belirlenebilmişse; bu yapı Anadolu'daki en eski müstakil kütüphâne binalarından birisi olabilir.

Kronolojik bakımdan en erken tarihli Germiyanlı medresesi Kütahya'daki Vâcidiye'dir. M. 1314-15 yılında Alaşehir'den alınan cizyeyle Umur bin Savcı tarafından yaptırılmıştır. Süleyman Şah zamanında buraya tayin edilen Molla Vâcid'in adına izafeten "Vâcidiye" adıyla anılan

yapı, kapalı avlulu iki eyvanlı tiptedir (Şek. 4). Plan özelliğiyle Anadolu Selçuklu geleneğini devam ettirir. Fakat Selçuklu örneklerinden farklı olarak giriş eyvanının üzeri kubbeyle örtülmüştür.

Kütahya'daki diğer eğitim-öğretim yapılarından Balabaniye Medresesi'nden geriye ana eyvan ile dershâne odalarının kalıntılarından başka bir şey kalmamıştır. XIV. yüzyıl ya da XV. yüzyıl başlarına tarihlendirebileceğimiz Balabaniye Medresesi kapalı avlulu, üç eyvanlı özellik göstermektedir. Mimari kalıntıları ve arşiv belgelerine dayanarak belli bir oranda restitüsyonunu şekillendirebildiğimiz eserde, yan eyvanlar ana eksenler üzerinde yer almamaktadır. Ana eyvan, sivri beşik tonozlu örtüsüyle klâsik konumundadır. Kuzey ve güneyinde kubbeli dershâne odaları bulunur. Yan eyvanlar ise, orta mekanın kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde olup, dershâne odalarına bitişik yerleştirilmişlerdir (Şek. 5). Eldeki veriler giriş mekanının düzenini açıklamaya yetmemektedir. Bu nedenle giriş ünitesinin eyvan tarzında mı, yoksa kapalı bir hacim düzeninde mi yapıldığı konusunda kesin bir görüş ifade edemiyoruz. Dolayısıyla medresedeki eyvan sayısını eski fotoğraflarda görülebilen üç eyvanla sınırlamak zorundayız.

Beyliğ'in son yıllarına doğru inşa edilen İshak Fakih Külliyesi'nin medresesi, câminin doğusundaki yamaçta yükselmektedir. Açık avlulu iki eyvanlı tipe bağlı bir eserdir. Kuzeydoğu köşesi, eğimli araziden yararlanılarak fevkânî tarzda yapılmış; burada dışa açılan eyvan biçiminde bir mekan oluşturulmuştur. Sonradan onarımlar görmüş ve üstüne ahşaptan bir ikinci kat ilave edilmiştir. Kuzeye bakan ana cephe XIX. yüzyıl üslûbunda yenilenmiştir. Bütün bunlara rağmen yapının genel düzeni ve mekan sayısı vakfiye kaydındaki bilgilere uymaktadır. Buna göre kuzeydeki giriş eyvanından sonra ulaşılan avlunun güneyinde, kare ölçülerde ana eyvan yer almaktadır. Eyvanın cephesi sonradan kapatılmıştır. Örtüsü tahrip

olmakla birlikte, mekanın boyutları dikkate alınarak, ana eyvanın üzerinin, Batı Anadolu beylikleri sahasında görülmeye başlandığı biçimde kubbeyle örtüldüğü düşünülebilir. İshak Fakih'in vakfiyesinde zikredilen yedi oda, avlunun kuzey, doğu ve batı kenarları boyunca sıralanmışlardır. Vakfiye kaydında adı geçen kütüphâne, ana eyvanın güneyine bitişik hücre olmalıdır.

Germiyanlı Dönemi'nden bugüne ulaşabilmiş en kalabalık yapı grubunu türbeler teşkil etmektedir. Muhtelif köy ve şehirlerde karşılaştığımız türbeler arasında tipolojik bakımdan Selçuklu örneklerini tekrarlayanların yanı sıra, özellikle Batı Anadolu Beylikleri sahasında karşılaşılan yeni denemeleri yansıtan yapılar da bulunmaktadır.

Çivril-Beyce Sultan Kümbeti (XIV. yy.), Kütahya-Karaağaç Köyü yakınındaki I no.lu türbe (XIV. yy.) ve Tavşanlı Şeyh Dede Balı (Mülayim Dede) Kümbeti (XV. yy. ilk çeyreği) sekizgen gövdeli eserlerdir. Örtü sistemleri tahrip olmuş ve onarım görmüş olmasına rağmen, içten kubbe, dıştan külah biçiminde çift cidarlı bir örtüye sahip oldukları anlaşılmaktadır (Res. 5).

Bu dönemden sadece Çivril Mezarlığı'ndaki kümbet (XIV. yy.) onikigen prizmal gövdelidir. Örtü sistemi yenilenmiştir. Uşak/Sivaslı-Hacım Sultan Köyü'ndeki Hacım Sultan Kümbeti (XIV. yy.), sekizgen gövdenin önündeki eyvanıyla "kümbet-eyvan birleşimi" biçiminde tanımlanan gruba girmektedir. Örtü, dıştan sekizgen kasnağa oturmaktadır (Res. 6). Bu tip türbelerle Büyük Selçuklu Devri'nden itibaren karşılaşılır.

Altıntaş-Alıncık Köyü Türbesi (XIV. yy.), Kütahya Paşam Sultan Türbesi (XIV. yy. ikinci yarısı) ve Kütahya II. Yakub Bey Türbesi "kubbeli eyvan" tarzında yapılmışlardır. Bu tipin en çarpıcı örneği olan Alıncık Köyü Türbesi; önündeki geç devir ekleri dikkate alınmazsa, cephesi sivri kemerle çözülen kübik gövdenin üzerinde yükselen sekizgen kasnak, piramidal

külah ve cephesindeki işçiliğiyle, Selçuklu formları ve Beylikler Devri'nde beliren anlayışın kaynaştığı ilgi çekici bir denemedir (Res. 7).

Dönemin kübik gövde üzerine kubbeli türbelerinde iki grup göze çarpar. İlki basit, kare plan üzerinde yükselen kübik gövde ve örtüyü teşkil eden kubbeden ibarettir. Çivril- Emirhisar Köyü Türbesi (XIV. yy.), Sandıklı- Menteş Köyü Türbesi (XIV. yy.) ve Sandıklı Muradin Türbesi (XIV. yy.) bu gruba girer. Her üç örnekte de kubbeye Türk üçgenleriyle geçilmektedir.

İkinci alt grupta, kübik gövdeli yapının ana cephesi, dışa taşkın anıtsal bir sağır sivri kemer biçiminde düzenlenmiştir. Sığ bir eyvana benzeyen bu kemer, Ayda Arel'in de vurguladığı gibi Türkistan'daki yapıların "piştâk"larını hatırlatmaktadır. Bu gruptan Altıntaş- Işıklar Köyü I no'lu türbe (XIV. yy.) de kubbeye Türk üçgenleriyle geçilirken; aynı yüzyıldan Kula Süleyman Şah Türbesi'nde geçiş elemanı olarak basit tromplar kullanılmıştır (Res. 8). Sözünü ettiğimiz cephe uygulaması, Batı Anadolu Beylikleri sahasında ve bilhassa Germiyanlı ve Saruhanlı sahalarında dikkati çekmektedir. Menteşe Beyliği bölgesinden Balat İlyas Bey Câmii'nin (M. 1404) cephe düzeninde de aynı kompozisyonun izlerini buluyoruz.

Afyon'daki Garipler (Süleyman Şah?) Türbesi (XIV. yy.); Anadolu'da XIV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan baldaken tarzı mezar anıtlarının Germiyanlı sahasındaki tek örneğidir. Kare baldaken biçimindeki yapıda, ayakları birbirine bağlayan sivri kemerler kubbeyi taşımaktadır.

Yukarıda tipolojik açıdan ele aldığımız türbelerden sadece Tavşanlı Dede Balı Türbesi'nde oturmalık kısmı tespit edilebilmektedir. Aynı türbenin kriptasının da olduğu ileri sürülmüştür. Fakat bugünkü hâliyle bunu doğrulayabilmek güçtür. Diğer türbelerin hiçbirinde kriptaya dair bir ize rastlanılamamıştır.

Germiyanoğulları zamanında yaptırılan Sandıklı Büyük Hamam, Sandıklı Küçük Hamam, Uşak Eski Hamam ve Kula Sungur Bey Hamamı zaman içinde yıkılıp ortadan kalkmışlardır. Harap bir vaziyette günümüze gelebilen, II. Yakub Bey Külliyesi yakınındaki Kütahya Yeni Hamam'da, Kütahya Müzesi tarafından son birkaç yıldır kazıya girişilmiştir. Buna mukabil Kütahya Saray Hamamı (XIV. yy.), Kütahya Kemer Hamamı (XV. yy. başları), Kütahya Küçük Hamam (XIV. yy. sonu- XV. yy. ilk çeyreği) ve Simav Babuk Bey Hamamı (XV. yy. ilk çeyreği) ayakta kalabilmiştir.

Bu hamamlardan Kütahya Saray Hamamı ve Simav Babuk Bey Hamamı "özel hamam" ya da "konak hamamı" denilen tarzda yapılardır. Halk hamamı konumundaki Kemer Hamamı, "çifte hamam" düzeninde inşa edilmiştir. Germiyanlı Devri'nde tek kısımdan ibaret olan Küçük Hamam; XV. yüzyıl içerisinde ama Osmanlılar zamanında çifte hamam hâline getirilmiştir. Küçük Hamam ve Kemer Hamamı son zamanlarda tâdilât görmüştür.

Plan ve boyutları dolayısıyla özel hamam niteliğinde görünen yapılardan Kütahya Saray Hamamı; enine dikdörtgen planlı soğukluğun batısındaki, köşeleri pahlı kare planlı sıcaklık ile, sıcaklıktan bağımsız, doğrudan doğruya soğukluğa açılan iki hücreden meydana gelir (Şek. 6). Simav Babuk Bey Hamamı'nda ise; giriş holünün iki yanındaki kare planlı birer oda ve holün doğusundaki enine dikdörtgen planlı, iki kubbeyle örtülü sıcaklık söz konusudur. Her iki yapının da soyunmalıkları orijinal değildir.

Halk hamamı karakterindeki Kemer Hamamı, plan bakımından birbirine benzeyen, kadınlar ve erkeklere tahsis edilmiş iki bölümden oluşmaktadır. Her iki bölümün kârgir soyunmalık ve soğukluk mekanları, yol genişletme bahanesiyle yıktırılmıştır. Hamamın iki bölümü de "dört eyvanlı-köşe hücreli" tipte yapılmıştır.

Kütahya’daki Küçük Hamam, M. 1484 tarihli bir vakfiye kaydına göre, sonradan çifte hamama dönüştürülmüştür. Osmanlı devrinde bu amaçla yapılan ilaveler sırasında, ilk kısımda bazı tâdilâtlar yapıldığını ve özellikle geçiş sistemi ile kubbelerin elden geçirildiğini düşünüyoruz. Küçük Hamam, önündeki kare planlı, tek kubbeli, anıtsal soyunmalık mekanıyla çok dikkati çeker (Res. 9). Tromplarla geçilen yüksek kubbeye sahip soyunmalığın gerisinde soğukluk, sıcaklık ve buna açılan halvet hücreleri bulunmaktadır. Sıcaklığın şeması, münferit diyebileceğimiz bir plan ortaya koymakla birlikte; Semavi Eyice’nin “kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet höcreli” olarak tanımladığı tipe dâhil edilebilir.

Bilindiği gibi Selçuklu Türkiyesi’nde ana yollar, anıtsal kervansaraylar ile güvenli ve işlek hâle getirilmişti. Diğer beylikler gibi Germiyanoğulları da, bir yandan Selçuklu kervansaraylarından yararlanmışlar; diğer taraftan bu yolların kendi topraklarındaki uzantılarında yeni hanlar yapmışlardır. Germiyanlı Devri’nde yapılan Kula Sungur Bey Kervansarayı (M. 1356-57), Simav Babuk Bey Hanı ve Kütahya-Aslanapa arasındaki Gelinkayası Hanı ortadan kalkmıştır. Mevcut hanlar; Kütahya-Afyon güzergâhında sıralanan Yeniceköy Hanı, Çakırsaz Hanı ve Eğret Hanı ile Eşme-Ulubey arasındaki İnay Hanı’dır. Bu yapıların dördü de avlusuz tiptedir. Plan bakımından üç sahanlı bazilikal bir şema arz edreler (Şek. 7) Ayaklara binen kemerlerle sınırlanmış, derinlemesine doğrultudaki sahanlardan ortadaki, diğerlerinden geniş ve yüksek tutulmuştur. Tonozlar takviye kemerleriyle pekiştirilmiştir. Bu hanlar, Selçuklu Devri’nde gördüğümüz donanıma sahip değildirler. Bununla birlikte Çakırsaz Hanı ve İnay Hanı’nda ocak nişi bulunmaktadır. Yeniceköy Hanı ise, yanındaki çeşme ve mescidiyle, iddiasız bir menzil külliyesi görünümündedir.

Germiyanoğulları, kendi idarelerindeki şehir ve kasabaların Bizans Devri'nden kalmış kalelerini tamir ve ekler yaparak kullanmışlardır. Bu arada Sandıklı Kalesi tümüyle Germiyanlı eseri gibi görünüyor. Fakat kaleden geriye bir sur parçası ile kitâbe kalmıştır. Kitâbesine göre I. Yakub Bey zamanında, M. 1324 yılında yaptırılmıştır. Beyliğ'in merkezi olan Kütahya Kalesi'nin anıtsal surları fikir verecek kadar ayaktadır. Kale'nin yukarı kale bölümü esas itibariyle Bizans yapısıdır. Yuvarlak kulelerle desteklenmiş, almaşık duvar teknikli yukarı kale M. VII.-XII. yüzyıllar arasındaki inşa ve onarımlarla oluşmuştur. Yukarı kaledeki "iç kale" ve içindeki sarnıç ile köşeli kulelere sahip aşağı kale bölümü Germiyanlılardan kalmıştır. Bu bölümün duvarları, Bizans surlarından farklı olarak moloz taşlarla yapılmıştır.

Germiyanoğulları Devri'nden sadece iki mimarın adını biliyoruz. Bunlar Sandıklı Ulu Câmii'ni yapan Aydemir bin Abdullah ve Sandıklı Kalesi'nin mimarı Çoban'dır.

Bu dönem yapılarında inşa tekniği açısından moloz veya kesme taş işçilikli duvar örgüsünün yanı sıra, Bizans mimarisi kaynaklı almaşık duvar tekniğine yer verilmiştir. Devşirme malzeme diğer yapılarda da kullanılmakla birlikte, özellikle türbelerde yoğun biçimde tercih edilmiştir.

Belirgin bir sadeliğin izlendiği Germiyanlı eserlerinin cephe, eyvan cepheleri, kemerler ve taçkapılarında çeşitli biçimlerdeki silmeler ve kabaralarla plâstik etki yaratılmaya çalışılmıştır. Yan cepheler ve iç duvar yüzeylerinde süslemeye yer vermekten kaçınılmış gibidir. Bu bakımdan yapıların zaman zaman onarıldıklarını unutmamak gerekir. Belki de binaların içindeki ürkütücü sadeliğin sebebi budur. Bu genel tespitle beraber bazı yapılarda üzerinde durulabilecek süslemeler bulabiliyoruz. Bunlardan İshak Fakih minaresinde plâstik karakterli arkat ve geometrik motifler kullanılmıştır. Kütahya Kurşunlu Câmii'nin minaresinde, şerefe

altında yer yer sırlı tuğlalar göze çarpmaktadır. Evliya Çelebi’nin verdiği bilgilere bakılırsa, eskiden Simav Babuk Bey Câmii minaresi, Sivas Ulu Câmii’nin minaresine benziyordu. Belki de onun gibi tuğla ve çini işçiliğine sahipti. Vâcidiye Medresesi içindeki sanduka, II. Yakub Bey türbesi’nde zemin ve sanduka ile İshak Fakih’in kendi câmisinde yer alan sandukası çinilerle kaplıydı. Vâcidiye’deki çiniler yok olmuş, İshak Fakih’in mezarındakiler ise büyük ölçüde yenilenmiştir. II. Yakub Bey Türbesi’nde bir bölümü orijinal olmak üzere tek renk sırlı ve renkli sır tekniğinde çiniler vardır. Renkli sır teknikli çini uygulamada Osmanlı sahasındaki gelişmelerin etkili olduğu kanısındayız.

Sonuç olarak denilebilir ki; Germiyanoğulları Beyliği’nin mimarlık eserlerinde; Anadolu Selçuklu geleneğine bağlı plan ve form anlayışının yanı sıra, XIV. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu’da gözlenen yeni arayış ve denemelerle karşılaşılmaktadır. Süslemedeki fakirleşme eğilimi, yoğun biçimde devşirme malzeme tercihiyle birlikte düşünüldüğünde, Beyliğ’in ekonomik gücüyle ilişkilendirilebilir.

ACUN, H., “Manisa’daki Türbe Mimarisi”, Belleten, C. XLIX, Sayı: 195 (1985), Ankara. 1986, s. 479-501.

Ahmet Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri, C. II, Çev.: Tahsin Yazıcı, İstanbul. 1960.

AKDAĞ, M., Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C. II, İstanbul. 1974.

AKIN, H., Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, Ankara. 1968 (2).

AKOK, M., “Uşak Ulu Câmii”, Vakıflar Dergisi, Sayı: III, Ankara. 1956, s. 69-72.

ALTUN, A., “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi- Bir Deneme”, Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya, İstanbul. 1981-82,

s. 171-700.

ANONİM, Kütahya İl İmar Komisyonu Raporu, Ankara. 1960.

AREL (DOĞAY), A., 14. Yüzyılda Anadolu Türkmen Beylikleri Mimarisi, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul. 1967.

AREL, A., "Architecture and the Turkmene Emirates of the Aegean Area: A General Appraisal", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi (23-27 Eylül 1991, İstanbul), Bildiriler, C. I, Ankara. 1995, s. 163-172.

ARIK, M. O., "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", Anadolu (Anatolia), Sayı: XI (1967), Ankara. 1969, s. 57-100.

ARIK, M. O., "Turkish Architectue in Asia Minor in the Period of the Turkish Emirates", The Art and Architecture of Turkey, Edit. by.: E. Akurgal, Oxford. 1980, p. 111-136.

ASLANAPA, O., Osmanlılar Devri'nde Kütahya Çinileri, İstanbul. 1949.

ASLANAPA, O., Türk Sanatı, İstanbul. 1984.

Âşıkpaşaoğlu Ahmed âşıkî, Tevârih-i Âl-i Osman, Düz.: N. Atsız, İstanbul. 1947.

AYVERDİ, E. H., Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan II. Murad Devri, C. II, İstanbul. 1972.

BAKIRER, Ö., Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara. 1976.

BAŞ, A., Beylikler Dönemi Hanları, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya. 1989.

BAŞ, A., "Beylikler Devri Hanlarında Uygulanan Plan Şemaları", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi (23-27 Eylül 1991, İstanbul), Bildiriler, C. I, Ankara. 1995, s. 275-288.

BAYKARA, T., Denizli Tarihi, İkinci Kısım (1070-1429), İstanbul. 1969.

BİLGİN, İ., “Selçuklular ve Beylikler Devri’ne Ait Yayınlanmamış Üç Kitabe”, Vakıflar Dergisi, Sayı: XIX, Ankara. 1985, s. 267-270.

BOZER, R., Kula’da Türk Mimarisi, Ankara. 1991.

CAHEN, Cl., “Les Principautés Turcomanes au Début du XIVé. Siécle d’Apres Pachymer et Grégoras”, İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi (Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), Sayı: 32, İstanbul. 1979, s. 111-116.

Das Vilayetname des Hadschim Sultan, Haz.: R. Tschudi, Berlin. 1914.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, C. IX, İstanbul. 1935.

EYİCE, S., “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, C.: XI, Sayı: 15 (1960), İstanbul. 1960, s. 99-120.

EYİCE, S., “İlk Osmanlı Devrinin Dinî- İçtimâî Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Câmiler”, İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 23, Sayı: 1-2, İstanbul. 1962, s. 3-80.

FOSS, C., “1984 Yılı Kocaeli ve Kütahya Ortaçağ Kaleleri Araştırması”, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı (20-24 Mayıs 1985, Ankara), Ankara. 1986, s. 137-141.

GÜNER, H., Kütahya Câmileri, Kütahya. 1964.

KIZILTAN, A., Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler (XIV. Yüzyıl Sonuna Kadar), İstanbul. 1958.

MELIKOFF, I., “Germiyan- Oghullari”, EI, T. II, Paris. 1965, p. 1012-1013.

ÖNEY, G., Türk Çini Sanatı, İstanbul. 1976.

ÖNEY, G., Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453), Ankara. 1989.

ÖNGE, Y., Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara. 1995.

ÖNKAL, H., Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara. 1996.

SEVGEN, N., Anadolu Kaleleri, C. I, Ankara. 1959.

SÖNMEZ, Z., Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar, Ankara. 1989.

SÖZEN, M., Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri, C. II, İstanbul. 1972.

ŞAHİN, F., "Kütahya'da Çinili Eserler", Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya, İstanbul. 1981-82, s. 111-170.

Şikârî, Karamanoğulları Tarihi, Haz.: M. M. Koman, Konya. 1946.

TAESCHNER, F., Al-Umari's Bericht Über Anatolien in Seinem Werke Masalik al-Absar fî Mamalik al-Amsar, T. I, Leipzig. 1929.

TOKER, T., Denizli Tarihi, Denizli. 1967-68.

TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara. 1965.

UYSAL, A. O., Germiyanoğulları Beyliğinin Mimarî Eserleri, C. I-II, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Estitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara. 1990.

UYSAL, A. O., "Germiyanoğulları Beyliği Dönemi Türbeleri", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi (23-27 Eylül 1991, İstanbul), Bildiriler, C. III, Ankara. 1995, s. 397-412.

UYSAL, A. O., "Germiyanoğulları-Osmanlı İlişkilerinin Sanattaki Yansıması", Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri (7-10 Mart 1994, İstanbul), İstanbul. 2000, s. 350-360.

UZLUK, F. N., "Germiyan Oğlu Yakub II Bey'in Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi, Sayı: VIII, Ankara. 1969, s. 71-111.

UZUNÇARŞILI, İ. H., Kütahya Şehri, İstanbul. 1932.

UZUNÇARŞILI, İ. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara. 1984 (3).

VARLIK, M. Ç., Germiyanoğulları Tarihi (1300-1429), Ankara. 1974.

YETKİN, Ş., Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul. 1986 (2).

Menteşeoğulları Beyliği Mimarisi / Doç. Dr. Remzi Duran [s.133-142]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ve yıkılması sonrasında, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan ve adlarına "Tevâif-i Mülûk" denilen Anadolu Beyliklerinin ortak idealleri, Selçuklu sonrasında ortaya çıkan otorite boşluğunu her birinin kendi etrafında toplanacak Türkmen guruplarla doldurmak ve hatta tek bayrak, tek ad altında toplamaktı. Nitekim, bunun için uzun süre biribirileri ile hâkimiyet mücadelelerine girerek, zaman zaman savaş meydanlarında çarpışmışlar, zaman zaman da bulundukları bölgelerde giriştikleri imar faaliyetleri ile maddî ve manevî güç gösterilerinde bulunmuşlardır.

Bunlardan biri olan ve Anadolu'nun güneybatısında yerleşmiş bulunan Menteşeoğulları Beyliği, kara ve denizlerde topraklarını ve hâkimiyet sahasını genişletmek için sürekli mücadele etmiş, ancak güney ve batısının açık deniz olması hasebiyle sadece bazı adaları geçici sürelerle kendisine bağlamış veya vergi almış, kara da ise, kendisi gibi müslüman Türkmen beylikleri olan Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Hamidoğulları ve Tekeoğulları ile komşu olması, sınırlarını genişletmesine imkân vermemiştir.

Menteşeoğulları, 1261'den 1425-26 yıllarına kadar süren varlığı boyunca Önasya olarak bilinen Anadolu'nun Antik Karia bölgesinin1 hemen tamamını ve Likya'nın da bir bölümünü Bizanslıların elinden alarak kendilerine yurt edinmişlerdir.2

Beyliğin kurucusu Menteşe Bey zamanında (1261-91) kıyılarda Finike, Fethiye, Köyceğiz, Marmaris gibi limanlar (1261-69) ile Menderes

vadisinde bulunan Priene, Miletos ve Magedon gibi şehirlerin (1278) yanısıra Tralles (Aydın) ve Nyssa (Güzelhisar) alınmış (1282) ve denizden yapılan akınlarla bazı adalar da feth edilmiştir.3

Menteşe Beyliği'nin ilk beylerinin ölümünden sonra beyliğin sahibi olduğu topraklar Türk geleneğinde olduğu üzere kardeşler arasında taksim edilmiş ve bu durum yüzünden kardeşler biribirileriyle hâkim bey olma mücadelelerine girmişlerdir. Bu sebepten dolayı, beylerin bulundukları illerde müstakil davranmaları ve merkezde bulunan ulu bey etrafında kenetlenmemeleri, onların Anadolu Selçuklularının mirasçısı olma veya Anadolu birliğini sağlama idealinden uzaklaşmalarına sebep olmuştur. Ancak bütün bu menfi gelişmelere rağmen özellikle imar faaliyetlerinde, Menteşeoğullarının diğer komşu beyliklerin pek çoğundan geri kalmadıkları ve hatta Akdeniz kültürüne yakınlığın avantajlarını daha iyi kullanarak, mimârîde Selçuklu sonrasında önemli gelişmeleri yakaladıkları görülmektedir.

Günümüze ulaşabilen Menteşeoğulları yapılarının bir kısmı maalesef bugün hizmet dışı ve bir kısmı da bulundukları mahallerin, iskân dışı kalmış olmaları sebebiyle, gerek insan ve gerekse tabiat ve iklim şartlarının etkisi neticesinde tahribata uğramış durumdadır.

Menteşeoğulları'ndan günümüze tesbit edebildiğimiz kadarıyla on câmi, yedi türbe, bir zâviye, dört medrese, beş han ve yedi hamam yapısı intikal etmiştir. Bunların dışında, özellikle Menteşe Beyliği'ne başkentlik yapmış Balat ve Peçin'de, çok tahrib olduğu için yapı türü dahi belli olmayan ve plan şeması çıkarılamayan bazı yapı kalıntıları da bulunmaktadır. Menteşeoğullarına ait olduğunu tesbit ettiğimiz yapılardan bazıları doğrudan beyler tarafından inşâ ettirildiği gibi, bazıları da Menteşeoğulları'na ait topraklarda ve onların hâkimiyeti zamanında inşa ettirilmişlerdir.4

Menteşeoğullarından günümüze gelen on câmiden beşi tek kubbeli,[5] diğerleri ise çok destekli[6] veya ahşap tavanlıdır. Menteşeoğulları'nın çok destekli câmileri, plân şeması ve süsleme bakımından Selçuklu geleneklerini kısmen devam ettirmektedirler.

Menteşeoğulları tarafından tek kubbeli olarak inşâ ettirilen beş câmi bulunmaktadır. Bunlar, Datça Hızırşah Câmii (14. yüzyılın ilk yarısı), Eski Çine Ahmed Gâzi Câmii (14. yüzyıl ilk yarısı), Turgut (Leyne) İlyas Bey Câmii (14. yüzyıl ikinci yarısı), Balat İlyas Bey Câmii (1403-4), Peçin Yelli (Kepez) Câmii'dir (15. yüzyıl başı).

Menteşeoğulları tarafından yapılmış en erken tek kubbeli câmi Datça Hızırşah Câmii (14. yüzyıl ilk yarısı)'dir (1. Res. -1. Çiz.). Kuzey cephesinde üç kubbeli bir son cemaat mahalli bulunan yapının, kare plânlı harîminin üzeri altıgen plânlı bir kaide üzerine oturan 7.30 m. çapında basık bir kubbe ile örtülüdür.

Turgut (Leyne) İlyas Bey Câmii, dıştan, altta sekizgen üstte onikigen çift kasnak üzerine, içte ise köşelerde pandantiflere yanlarda duvarlara oturan prizmatik Türk üçgenleriyle geçilmiş yaklaşık 9.50 m. çapında tek kubbeli kare plânlı bir harîm ve batı cephesinden beşik tonoz örtülü giriş medhali ve çapraz tonoz örtülü iki gözlü bir son cemaat mahalli ile kuzeyde kısmen cephe duvarından dışa çıkma yapan poligonal kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külahlı bir minareden müteşekkil bir yapıdır (2. Res.-2. Çiz.).

Peçin Yelli (Kepez) Câmii, Turgut İlyas Bey Câmii gibi yaklaşık 7 m. çapında tek bir kubbe ile örtülü harîm ve kuzey cephede çapraz tonozlarla örtülü iki gözlü bir son cemaat mahallinden müteşekkildir (3. Res.-3. Çiz.).

Eski Çine Ahmed Gâzi Câmii, kare plânlı tek hacimli bir yapıdır (4. Res.-4. Çiz.). Devrine göre oldukça büyük yaklaşık 17 m. çapındaki yarım küre kubbesi dıştan çift katlı onikigen kasnakla desteklenmektedir.

Balat İlyas Bey Câmii kare plânlı ve tek hacimli bir yapı olarak Beylikler devrinde yapılmış Eski Çine Ahmed Gâzi Câmii ve Mudurnu Yıldırım Câmii'nden (1382) sonra bu tipin en büyük hacimli[7] ve kubbe çapı olarak da en geniş olanıdır. Ortada bir silme ile ikiye ayrılan ve kaplamalarıyla çift katlı görünüm alan sekizgen kasnakla desteklenen yaklaşık 14 m. çapındaki kubbeye sahiptir (5. Res.-5. Çiz.).

Menteşeoğullarının tek kubbeli camilerinde, toplu mekân elde etme ve büyük açıklıkları tek bir kubbe ile örtme de, yaklaşık 17.00 m. çapındaki kubbesiyle Eski Çine Ahmed Gâzi Câmii ve 14.00 m. çapındaki kubbesiyle Balat İlyas Bey Câmii, Osmanlıların Mudurnu Yıldırım Bayezıd Câmii'nin yaklaşık 20.00 m. çapındaki kubbesi dışında, XV. yüzyıl sonlarına kadar Selçuklu ve Beylikler devrinde kubbe çapları itibariyle aşılamamış yapılardır. Ayrıca Balat İlyas Bey Câmii, devrine uygun olarak hem içte hem dışta tezyinat bakımından gösterdiği zenginlik ve çeşitliliğin yanı sıra mükemmel işçiliği ile de kayda değer bir özelliğe sahiptir.

Üzeri kubbeyle örtülü üç gözlü son cemaat revakı uygulamalarıyla Datça Hızırşah ve Milâs Hacı İlyas câmilerinden ayrı olarak Peçin Yelli (Kepez) ve Turgut İlyas Bey câmilerinin çapraz tonoz örtülü ikigözlü son cemaat revakı uygulamaları ile Menteşeoğulları, sadece beylikler devrine has yenilikleri sergilemekle kalmayıp, bu erken örnekleriyle Osmanlıların mimârî gelişimine de katkıda bulunmuşlardır.

Menteşeoğulları döneminde yapılmış câmilerin önemli bir bölümünü de çok destekli câmiler oluşturmaktadır.

Peçin Orhan Câmii'nin (1331-32) E. Çelebi'nin naklettiği bilgilerden[8] mihraba dikey dörder ahşap sütunla biribirinden ayrılmış beş sahınlı bir plân şemasına sahip olduğu ve üzerinin de toprak örtülü düz damlı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze sadece temel seviyesinde dört duvarı ulaşabilen

yapının minaresinin de bulunmadığı hem mevcut kalıntılardan hem de E. Çelebi'nin naklettiği bilgilerden anlaşılmaktadır.

Menteşeoğlu İbrahim Bey tarafından yaptırılan Balat İbrahim Bey Câmii (1337-1358) ise ençok tahribata uğramış ikinci yapı olmakla birlikte 13.25x17.50 m.lik iç ölçüleriyle bir son cemaat mahalli ihtiva edip etmediği tam olarak tespit edilemeyen yapının üst örtüsünün Peçin Orhan Câmii gibi ahşap sütunlarla taşınan düz dam olması kuvvetle muhtemeldir. Yapının batı cephesinde, cephe duvarına bitişik merdiven-minaresi bulunmaktadır.

Menteşeoğullarının Milâs Hacı İlyas Câmii (1330-31) aslen düz ahşap çatılı olmakla beraber kuzey cephede yer alan üç kubbeli son cemaat mahalli ve batı cepheden bitişik Menteşeoğulları'na has merdiven-minaresi ile dikkati çekmektedir. Enine dikdörtgen planlı olan harim mihraba dikey üç sahına bölünmüştür (6. Res.-6. Çiz.).

Menteşe Beyliği'nin Anadolu Selçuklu geleneklerini pek çok özellikleriyle yaşatan önemli bir yapısı da Milâs Ahmed Gâzi Câmii olarak tanınan Milâs Ulu Câmii'dir (1378). Anadolu Selçuklu taçkapılarında olduğu gibi yapıda öne doğru çıkma yapan sivri tonoz örtülü eyvan şeklindeki taçkapı nişinin doğu ve batı iç kenarlarında yarım daire şekilli tezyinatsız birer niş yer almaktadır. Harim, mihraba dikey gayr-i muntazam dörder ayakla üç sahına ayrılmış olup, mihrap önü Selçuklu geleneğinde olduğu üzere kubbe ile örtülmüştür. Milâs Ahmed Gâzi Câmii'nde mihrap önü dışında kalan orta sahnın diğer bölümleri ve batı yan sahın beşik tonozlarla, doğu yan sahnın kuzeydeki bölümü aynalı yıldız tonoz diğerleri ise çapraz tonozlarla örtülüdür. Milâs Ulu Câmii'nin Menteşe Beyliği'ne has ve Milâs için karakteristik olan bir de, kuzey cephesinin batı ucundan başlayarak taçkapı üst hizasında çatı seviyesinde nihayetlenen merdiven-minaresi bulunmaktadır (7. Çiz.).

Menteşeoğullarından İbrahim Bey tarafından yaptırıldığı inşâ kitâbesiyle kesin olarak belli olan ancak günümüze oldukça fazla müdahaleye uğrayarak ve aslî halini kaybederek gelebilen ahşap alttan kaplamalı tavanlı tek câmi Muğla Ulu Câmii'dir. (1344) Dıştan kiremit kaplı kırma çatı ile örtülü düzgün olmayan dikdörtgen bir plân şeması gösteren yapı için E. Çelebi; "Eski Câmi tarz-ı kadîm toprak örtülüdür ve kıble kapusu onüç ayak merduban ile çıkılır ve bu tarafta haremi yoktur" demektedir.9 Bugünkü şekliyle kuzey ve batı dış cephelerinde ahşap konstrüksiyonlu bağdadî revaklar ihtiva eden yapının harîmi çıtakâri süsleme ihtiva eden ve devrinden olmayan alttan kaplamalı ahşap bir tavanla örtülmüştür. Kuzeybatı köşede câmi binasından müstakil, kübik kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli minaresi de devrinden değildir.

Menteşeoğullarına ait olan türbelerin sayısı fazla olmamakla beraber plân şemaları bakımından çeşitlilik göstermeleri ilgi çekicidir. Menteşe Beyliği türbe mimârîsinde kübik, poligonal ve kümbetle eyvan terkibinden meydana gelen türbe tipi olmak üzere üç tür türbeyle karşılaşmaktayız. Genellikle dıştaki gövde formlarını içte de aynen tekrarlayan Menteşe Beyliği türbelerinden Eski Çine İbrahim ve Hızır Bey Türbesi (14. yüzyıl ilk yarısı) haricinde hepsi tek katlı olarak inşâ edilmiş olmalarıyla Anadolu Selçuklu geleneklerinden ayrılmakla birlikte örtü şemaları bakımından benzerlik göstermeleri sebebiyle geçiş dönemi eserleri olarak değerlendirilebilirler.

Menteşeoğullarına ait türbelerden dördü kübik bir gövdeden müteşekkil kubbe ile örtülü mezar anıtıdır. Bunlar; Fethiye Menteşe Bey Türbesi (14. yüzyıl ikinci yarısı), Peçin (I Nolu) Orhan Bey Türbesi (7. Res.-8. Çiz.) (15. yüzyıl ilk çeyreği), Peçin II Nolu Türbe [Anonim] (15. yüzyılın ilk yarısı) ve Fethiye-Üzümlü (Yukarı Mahalle) Anonim Türbe'dir (14. yüzyılın). Bu türbeler tek katlı olarak inşâ edilmiş olup cenazelik katı ihtiva

etmemektedirler. Fethiye Menteşe Bey Türbesi dıştan bir medrese yapısıyla, Fethiye Üzümlü Anonim Türbe ise bir câmi ile irtibatlandırılmıştır.

Menteşeoğulları türbeleri arasında "poligonal" türbeleri altı ve sekiz kenarlılar olarak birer adet görmekteyiz. Altı kenarlı türbe Köyceğiz-Toparlar Köyü Benler Türbesi'dir. (8. Res.-10. Çiz.) (13. yüzyılın sonu-14. yüzyılın başı) Dışta külahla örtülü taş yapı içten kubbemsi bir örtüye sahiptir. Menteşe Beyliği zamanında inşâ edilmiş türbelerden sadece Eski Köyceğiz Köyü Anonim Türbe (13. yüzyılın sonu-14. yüzyılın başı) sekizgen plân şemasına sahiptir (9. Res.-9. Çiz.). Kısa kare bir kaide üzerinde sekiz kenarlı gövde ve piramidal külahlı, kesme taştan inşâ edilmiş türbenin güneyden açılmış girişin önünde bir medhal (kapı revakı) bulunduğunu gösteren duvar bakiyyesi Anadolu Selçukluları'nın Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Kümbeti (13. yüzyılın ikinci yarısı) ile benzerlik göstermektedir. Anadolu'da Beylikler Devri'nde inşâ edilmiş sekiz kenarlı türbelerin ekseriyeti kubbe ile örtülmüşlerdir. Menteşe Beyliği döneminde inşâ edilmiş olan Eski Köyceğiz Köyü Anonim Türbesi, tek katlı, sekiz kenarlı, kapı revaklı ve piramidal külahlı oluşu ile Büyük Selçuklu geleneğinin Anadolu uzantısı ve hatta Anadolu Selçuklu geleneğinin de devamı niteliğinde bir eser olarak önemlidir.

Menteşe Beyliği türbe mimârîsinde "kümbetle eyvanın terkibinden meydana gelen" tek türbe Eski Çine İbrahim Bey ve Hızır Bey Türbesi'dir (14. yüzyılın ilk yarısı). Türbe, kare plânlı, içten kubbe dıştan kısa sekizgen kasnakla geçilen piramidal bir külahla örtülü, kuzeyde sivri kemerli açıklığı bulunan eyvan şeklinde bir üst gövde ile doğu batı doğrultusunda beşik tonoz örtülü cenazelik katından müteşekkildir (10. Res. -11-12. Çiz.). Menteşeoğulları zamanında inşâ edilmiş türbelerden cenazelik katı ihtiva eden tek türbedir. İbrahim ve Hızır Bey Türbesi, Anadolu'da beylikler Devri'nde çok az uygulama alanı bulmuş olan "kümbetle eyvanın

terkibinden meydana gelen türbeler"in Beylikler Devri'nde Selçuklu geleneklerini taşıyarak gelen örneklerinden birisidir.

Menteşe Beyliği eserleri arasında tarikat yapısı olarak tek örnek Balat'da bulunmaktadır. Balat'taki eserler arasında "tekke-zâviye" olarak tanınan ve tarafımızdan "Ahmed Gâzi Zâviyesi (14. yüzyılın son çeyreği) " olarak tanıtılan yapı; plân şeması itibariyle eş büyüklükte kare plânlı, üzerleri kubbe ile örtülü yan yana iki hacimden müteşekkildir (11. Res.-13. Çiz.). Bu yapı her ne kadar genel plân şeması itibariyle Osmanlı devrinde, özellikle Mimar Sinan'ın tekke yapılarının çekirdeğini oluşturan tevhidhânelere çok benziyorsa da, çevresinde başka yapı bulunmaması, yapıyı kesin olarak bu fonksiyonla tanımlamamıza imkân vermemektedir. Balat Ahmed Gâzi Zâviyesi, Mimar Sinan'ın gelişmiş tekke yapılarındaki tevhidhanelere olan benzerliği yanı sıra, bu tekke yapılarında yer alan şeyh odası ve kahve ocağı hücrelerinden müteşekkil programı asgariye indirilmiş bir selamlık10 niteliğindeki mekanlarla da ilişkilendirilibilir. Zira, zâviyenin doğu odası, kuzey duvarında bir ocak nişi ve güney duvarında da tevhidhanelerde olduğu gibi şeyh postunun önüne serildiği bir "yalancı mihrap" ihtiva etmektedir. Bu şekliyle hem programı asgariye indirilmiş bir selamlık hem de tarikat ayininin icra edildiği bir tevhidhane niteliğine sahip görünen yapı, Mimar Sinan'ın gelişmiş tekke yapılarının bir prototipi olarak değerlendirilebilir.

Menteşeoğullarından günümüze gelebilen dört medrese bulunmaktadır. Menteşeoğulları zamanında Fethiye, Peçin ve Balat'ta medreseler inşâ edilmiş, ancak bunlardan bir kısmı tamamen yok olmuştur. Peçin'de bulunan; Ahmed Gâzi Medresesi (1375), Yelli (Kepez) Medrese (15. yüzyılın ilk çeyreği), İlyas Bey (Karapaşa) Medresesi (14. yüzyılın ortaları) ve Balat'ta bulunan İlyas Bey Medresesi (15. yüzyılın ilk çeyreği) günümüze kadar kısmen sağlam olarak ulaşabilmiştir.

Peçin Ahmed Gâzi Medresesi, Anadolu'da Selçuklu döneminde ve sonrasında geniş bir uygulama alanı bulan açık avlulu, tek katlı ve iki eyvanlı medreseler gurubuna girmektedir (12. Res.-14. Çiz.). Medrese plân şeması itibariyle tam simetrik bir düzenlemeye sahiptir. Güneyinde, orta eksende yer alan taçkapısı Anadolu Selçuklu geleneklerine bağlı olarak âbidevî bir şekilde ve ana kütleden öne doğru çıkma yapmaktadır. Fakat, giriş açıklığının üzeri, Anadolu Selçuklu geleneklerindeki gibi mukarnaslı kavsara şeklinde olmayıp Akdeniz kültürünün, Gotik yapılarının etkilerini taşıyan şişkin iç içe silmelerden oluşan sivri kemer demetiyle vurgulanmıştır. Ahmed Gâzi Medresesi'nde girişin önünde sivri beşik tonoz örtülü giriş eyvanı ve tam karşısında da üzeri kubbe ile örtülü ve ana kütleden yükselti ve çıkma yapan ana eyvan yer almaktadır. Kubbe dıştan sekizgen bir kasnakla desteklenmiş olup üzeri alaturka kiremitle kaplanmıştır. Ahmed Gâzi Medresesi, kubbeli ana eyvanıyla Osmanlı medreselerine bir geçiş örneği olarak değerlendirilebilir.

Balat İlyas Bey Medresesi, İlyas Bey Câmii'nin kuzeyinde avluyu üç yandan çeviren gayr-i muntazam hücreleriyle açık avlulu medreseler gurubuna girmektedir. (13. Res.-15. Çiz.) Genel plân şeması itibariyle bir bütünlük arzetmeyen medrese, avluyu çevreleyen hacimlerin biribirine olan nisbetleri ve birleşmeleri homojen olmayan, asimetrik bir kuruluşa sahiptir. Balat İlyas Bey Medresesi zamanla yapılan ilavelerle vücud bulmuş ve halihazır şekliyle ortası şadırvanlı, açık avlulu, tek eyvanlı medreseler gurubu içinde değerlendirilebilir. Güneyinde yer alan tek kubbeli câmi ile organik bir bağı olmamakla birlikte avluyu çevreleyen ve “U” şeması oluşturan medrese birimleriyle, güneyde yer alan câmi ile birlikte ortaya çıkmış olan plân şemasının, daha sonra Osmanlı Devri'nde gerek Anadolu'da ve gerekse Anadolu dışında daha seçkin ve olgun eserlerle sürdürülmüş olması kayda değer bir özelliktir.

Peçin Yelli (Kepez) Medrese, açık avlulu medreseler içinde bir giriş ve bir de ana eyvan olmak üzere iki eyvanlı ve tek katlı olarak yapılmış bir mimârî eserdir (16. Çiz.). Günümüze pek sağlam ulaşamıyan yapı gelişmiş medrese plân şemalarındaki avlu, eyvan, dershâne ve talebe hücrelerinin biribiriyle olan irtibatı ve oranı pek korunmuş değildir. Peçin Yelli (Kepez) Medrese, XV. yüzyıl başlarında inşâ edilmiş olmasına rağmen, beyliğin madden zayıfladığı bir devrede inşâ edilmiş olması sebebiyle olsa gerektir ki, Selçuklu sonrası için pek bir yenilik getirmeyen ve hatta daha da az gelişmiş bir medrese yapısı görünümündedir.

Peçin'de bulunan bir diğer medrese de İlyas Bey (Karapaşa) Medresesi'dir. Kareye yakın dikdörtgen bir plân şemasına sahip revaksız açık avlulu, tek eyvanlı medrese Ahmed Gâzi Medresesi gibi tam simetrik bir düzenlemeye sahiptir (14. Res.-17. Çiz.). Peçin İlyas Bey (Karapaşa) Medresesi'nde girişin tam karşısında yer alan beşik tonoz örtülü ana eyvan, Beylikler Devri'nden itibaren görülmeye başlandığı şekilde medresenin diğer hacimlerinden yüksek tutulmuş ancak medrese ana kitlesi içinde çözümlenmiştir.

Menteşe Beyliği dönemine ait hanlar, genel olarak Beylikler Devrinde yaygın bir uygulama alanı bulan "Sadece kapalı bir mekandan oluşan" ve "Kapalı ve açık kısımlardan oluşan"[11] han guruplandırmasına uygun olarak inşa edilmişlerdir. Bu döneme ait olarak birinci gurupta üç, ikinci gurupta iki han olmak üzere toplam beş han bulunmaktadır. Açık mekânlı olanlar; revaksız bir iç avlu etrafında sıralanmış kapalı mekânlardan, kapalı mekânlı olanlar ise; tek sahınlı, üzeri sivri beşik tonoz örtülü tek bir mekândan müteşekkildirler. Kapalı mekânlılardan sadece Peçin Kızıl Han iki katlı olup ayrı bir özellik arzetmektedir.[12] Menteşe Beyliği hanlarından Bafa Gölü Hanı dışındakiler, birer şehir içi hanı-ticaret hanı-olarak karşımıza çımaktadırlar. Meneteşe Beyliği hanları, bu özellikleri ile Selçuklu

devrinden mimârî formuyla örneğini tanımadığımız şehir içi hanları hakkında fikir vermeleri bir yana, Osmanlı şehir içi hanlarına model teşkil eden geçiş dönemi eseri olmaları bakımından önemli birer maddî kaynak durumundadırlar.

Söke-Milâs karayolu üzerinde kurulmuş olan Bafa Gölü Hanı (14. Yüzyılın ikinci yarısı) plân şeması itibariyle tek sahınlı olarak inşâ edilmiştir. Bafa Gölü Hanı'nın girişi Şarapsa (Şerefza) Hanı'nda (1236-46) olduğu gibi ön cephedendir. Hanın üzerini kuzey-güney doğrultusunda alttan takviye kemerleri ile desteklenmiş bir beşik tonoz örtmekte, ışık üst seviyelerde açılmış mazgal pencerelerden sağlanmaktadır.

Peçin'de Bafa Gölü Hanı ile hemen aynı plân şemasına sahip ikinci kapalı mekanlı han olarak Siğmen mevkiindeki Üçgöz (Karapaşa) Hanı (14. yüzyılın ikinci yarısı) görmekteyiz (18. Çiz.). Han ana binası plân şeması itibariyle Şarapsa Hanı, Peçin Kızıl Han alt katı ve Bafa Gölü Hanı'na yakın benzerlik göstermekle beraber batı dar cepheden açılmış giriş kapısı ve kuzey ve güney taraftan bilahare ilave edilmiş ocaklı odalarla farklılık göstermektedir. Üçgöz Hanı, iki yanında oda sıraları ve ortada kapalı holü ile basit fakat ilginç bir Beylikler Devri han örneği olarak değerlendirilebilir.13

Anadolu'da Beylikler devri'nde kapalı mekanlı ve iki katlı olarak düzenlenmiş tesbit edilebilen iki han örneği vardır.14 Bunlardan birisi Osmanlılar dönemine ait Afyon Döğer Kervansarayı (15. yüzyılın ilk yarısı) ve diğeri Menteşe Beyliği eseri olan Peçin Kızıl Han'dır. (15. yüzyılın ilk çeyreği) Her iki yapının da hemen hemen eş zamanlı olmaları bu tipin ortaya çıkışı açısından önemlidir. Peçin Kızıl Han, dikdörtgen plânlı bir yapı olup kuzey-güney doğrultusunda beşik tonoz örtülü tek sahınlı bir alt kat ve ortadaki düz damlı ve mazgallı ayazlık şeklinde, yanlar kubbe ile örtülü kare plânlı üç bölümlü bir üst kattan ibarettir. Eser, plân şeması

itibariyle Beylikler Devri'nde inşâ edilen hanlar arasında önemli bir yer tutmaktadır (15-16. Res.-19-20. Çiz.).

XIV. yüzyılın ortalarında Balat'ta inşâ edilmiş olan I Nolu (Tiyatro Hanı) Han (17. Res.-21. Çiz.) ve II Nolu (Pireli Han) Han, Menteşeoğulları için önemli bir yerleşim merkezinde bulunmaktadır. Osmanlılar zamanında benzer şekilde şehir merkezlerinde yapılan konaklama tesisleri, "kervansaray" yerine "şehir içi hanı veya ticaret hanı" olarak adlandırıldıkları için, bu iki konaklama tesisi de "han" adıyla literatüre geçmiştir.15

Balat hanları plân şemaları itibariyle biribirine oldukça yakın benzerliktedir. Tek katlı olarak doğu-batı istikametinde dikdörtgen bir plân şeması arzeden hanların girişleri uzun kenardan verilmiştir. Hanların her ikisi de ortalarında açık birer avlu ve avluyu çevreleyen boydan boya beşik tonoz örtülü "L" şeklinde ahır ve depolar ile ocaklı olarak mazgal pencerelerden ışık alan ikamete tahsis edilmiş küçük odalar ihtiva etmektedirler. Balat hanları, Beylikler Devri'nin en erken şehir içi hanları olmaları ve Selçuklu ile Osmanlı arasında ticaret hanları için model teşkil etmeleri açısından önemli iki örnek olarak kabul edilebilir. Ayrıca han odalarında ocak ve baca mimârîsinin tespiti de Selçuklu sonrası için Beylikler Devri'nde ortaya çıkmış bir yenilik olarak zikre değer.

Menteşeoğulları mimârî eserleri arasında önemli bir yapı gurubunu hamamlar teşkil etmektedir. Menteşeoğulları'ndan günümüze intikal eden sosyal yapı olarak yedi hamam günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlar; Balat'ta bulunan I Nolu Hamam (İbrahim Bey Hamamı) (1337-48), II Nolu Hamam (İlyas Bey-A) ve III Nolu Hamam (İlyas Bey-B) (15. yüzyılın başları) ile Peçin'de bulunan Kale Hamamı (14. yüzyılın ilk yarısı), Ahmed Gâzi Hamamı (14. yüzyılın son çeyreği), Yelli (Kepez) Hamamı (15. yüzyılın başı) ve Konak Hamamı'dır. (15. yüzyılın başları)

Menteşeoğullarının yayıldıkları coğrafi alanda inşâ ettikleri hamam yapıları hiç şüphesiz bunlarla sınırlı değildir. Ne var ki günümüze kadar intikal etmiş olup Menteşelilere atfedebildiğimiz hamamlar yeni belgeler ve bulgular ortaya çıkana kadar bunlardan ibarettir. Plân şemalarını tesbit edebildiğimiz Menteşe Beyliği dönemine ait yedi hamamın sıcaklık kısımları, farklı plân özellikleri göstermektedir. Semavi Eyice tarafından sıcaklık plân şemaları esas alınarak yapılan tipolojiye16 kısmen uygun düşmelerine rağmen, küçük boyutlu olup münferid plânlı olanlar da bulunmaktadır. Genel olarak soyunma (camekân), aralık, ılıklık, sıcaklık, külhan ve su deposu bölümlerine yer verilen Menteşe Beyliği hamamları, sınırlı imkânlarla inşâ edilmiş olmaları sebebiyle küçük ebadlı oluşları bir tarafa, Selçuklu geleneklerini devam ettiren ve kendisinden sonraki devirlerde yapılanlar için bir köprü vazifesi gören eserlerdir.

Menteşeoğlu İbrahim Bey tarafından Balat'taki câmii'nin hemen yanı başında bulunan İbrahim Bey Hamamı Hamam'ın soyunmalık kısmı tamamen yıkılmış17 olmakla birlikte dikdörtgen ve kare şekilli aralık ve ılıklık bölümü ve dört eyvanlı köşe hücreli sıcaklık kısmı ile enine dikdörtgen su deposundan müteşekkildir (22. Çiz.). Sıcaklığın orta bölümü, köşe hücreleri ve ılıklık kısmı kubbeyle, diğer kısımların ise beşik tonozlarla örtülü olduğu mevcut bakiyyelerinden anlaşılmaktadır. Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemine ait benzer şemaya sahip hamamlarda da aynı özelliği görmek mümkündür.

Peçin, Ahmed Gâzi Hamamı ilk örneklerine Anadolu Selçukluları'nda XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Konya Sahip Ata Külliyesi'nin Çifte Hamamı'nda rastladığımız üç eyvanlı ve köşe hücreli sıcaklıklı tiptedir. Soyunmalık kısmı Beylikler Devri'ne ait diğer hamamlarda olduğu gibi büyük ölçüde çökmüş olan hamamın, aralık, ılıklık, üç eyvanlı ve iki köşe hücreli sıcaklık ve aynı eksende üç bölümlü bir su deposu ve külhandan

müteşekkildir. Ahmed Gâzi Hamamı'nda eyvanlar ve su deposu beşik tonoz, diğer bütün hacimler kubbe ile örtülmüştür (23. Çiz.).

Bu tipin Menteşeoğullarından kalan ikinci önemli eseri Balat İlyas Bey Medresesi'nin kuzeyinde yer alan ve literatüre Büyük Hamam veya İlyas Bey Hamamı olarak geçen18 II Nolu (İlyas Bey Hamamı-A) Hamam'dır. Hamam, doğu cephesinde, ana kütleden güneydeki su dağıtım şebekesi sebebiyle biraz kuzeye kaydırılmış olan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen şekilli, oldukça büyük tutulmuş ve hemen hemen temel seviyesine kadar yıkılmış olan soyunma mahalli ile,doğu-batı istikametinde aralık, ılıklık, üç eyvanlı ve köşe hücreli sıcaklık ve su haznesi-külhan kısmından müteşekkildir (18. Res-25. Çiz.). Soyunma mahalli alt seviyede kısmen sağlam olarak günümüze ulaşan19 II Nolu (İlyas Bey Hamamı-A) Hamam, diğer hamamların soyunma mahallerinin alt seviye düzenlemesi hakkında az da olsa fikir vermesi açısından önemlidir. Duvar diplerinde, açıklıkların bulunduğu kısımların haricinde oturma sekileri ve orta kısımda zeminde kalan izlerden bir şadırvanın20 yer aldığı anlaşılmaktadır.

Menteşeoğullarına ait bu tip hamamların üçüncüsü, aynı plân şemasını kısmî farklılıklarla muhafaza eden Peçin Yelli (Kepez) Hamam'dır. Eğimli bir arazi üzerinde kurulmuş hamam; soyunma, aralık, ılıklık, üç eyvanlı ve köşe hücreli sıcaklık ve "L" şeklinde su deposu ve külhandan müteşekkil oldukça fakir malzeme ile inşâ edilmiş bir geçiş dönemi eseridir (24. Çiz.). Batı cephede yer alan soyunma mahallinin üst örtüsü tamamen çökmüş olmakla birlikte beden duvarları-giriş kısmı hariç-büyük ölçüde sağlam olarak ulaşabilen yegâne Menteşe Beyliği eseridir. Kuzey cephe duvarında oldukça büyük iki dikdörtgen pencere açıklığı bu dönem soyunma mahalleri için oldukça önemlidir. Selçuklu Devri hamamlarında soyunma mahalleri genellikle yüksek duvarlı olup, duvarların üst kısmındaki küçük mazgal

pencereler ve örtülerde yer alan “ışıklık” tabir edilen tepe pencereleri ile aydınlatılmışlardır.21

Peçin’de yer alan ve Konak Hamamı olarak isimlendirdiğimiz yapı genel plân şeması itibariyle S. Eyice’nin yaptığı tipolojide “ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip”in22 sıcaklık plân şemasına benzemekle beraber, yapının bu şeması sadece sıcaklık için değil bütünü için geçerlidir (26. Çiz.). Zira, batı cephenin ortasından açılmış bir kapı ile kuzey-güney doğrultusunda boydan boya beşik bir tonozla örtülü, kuzey cephesinde büyük dikdörtgen bir penceresi bulunan enine dikdörtgen bir mekana girilmektedir. Üzerleri kubbeli halvetler bu mekana birer müstakil kapı ile açılmaktadırlar. Halvetlerin doğusunda ise su deposu ve külhan yer almaktadır. Anadolu Türk mimârîsinde bu tip, sadece sıcaklık plân şemalarında yaygın bir uygulama alanı bulmuştur.

Menteşeoğullarının “Ilıklık-Sıcaklık ve Halvet Eş Odalar Halinde Olan Tip”e23 giren tek hamamı Balat’ta II Nolu (İlyas Bey Hamamı-A) Hamamı’nın hemen güneyindeki III Nolu (İlyas Bey Hamamı-B) Hamam’dır. Hamam, doğu-batı doğrultusunda yan yana biri beşik tonoz örtülü dikdörtgen, ikisi kare plânlı ve kubbeli üç hacim ile kuzeyden bitişik su deposu ve külhandan müteşekkil bir yapıdır. Bu şekliyle kadınlar hamamı veya Balat İlyas Bey Medresesi görevlileri veya misafirleri için yapılmış özel bir hamam olarak değerlendirilmiştir.24 Hem aralık hem de soyunma mahalli olarak görülen tepe ışıklıklı ilk bölümün girişi güneyden verilmiştir. Kalan pandantif izlerinden üzerlerinin kubbe ile örtülü olduğu anlaşılan diğer iki halvete batı duvarlarının güney kenarlarından açılmış kapılarla geçilmektedir.

Menteşe Beyliği’nin erken dönemlerine ait olup belli bir tipolojiye dâhil olmayan tek eser Peçin Kalesi’nde bulunan hamamdır. Peçin Kale Hamamı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alanda inşâ edilmiş olup üst

örtüsü hariç büyük ölçüde sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Hamam, “L” şeklinde bir soyunma mahalli, beşik tonoz örtülü ılıklık veya aralık olarak değerlendirilebilecek bir medhal, kubbeli bir yıkanma hücresi, su deposu ve külhandan müteşekkildir (27. Çiz.). İlk bölümün, duvar kenarlarında yer alan oturma sekilerinden bir soyunma mahalli olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Tek yıkanma hücresine sahip hamam, bu şekliyle bir “özel hamam” veya “bey hamamı” olarak kabul edilebilir.

Menteşe Beyliği mimârî eserlerinde kullanılan malzeme, yapı türlerine göre farklılık göstermemektedir. Genellikle devrin hâkim inşâ malzemesi taş, tuğla, mermer ve devşirme malzemedir. Bunların yanı sıra çini, ahşap ve kurşun malzeme de kullanılmıştır. Duvar örgülerinde, taş malzeme yer yer tuğla ve devşirme malzemeyle genellikle karışık olarak kullanılmış olmakla birlikte, bazı yapılar da, XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı mimârîsinde görülmeye başlayan[25] almaşık teknikte duvar örgüleri ile karşımıza çıkmaktadır.[26] Kemer örgülerinde, kapı ve pencere açıklıklarında çoğunlukla tuğla malzeme kullanılırken daha büyük açıklıklarda ve takviye maksatlı kemerlerde ise taş malzeme tercih edilmiştir. Kubbe örgüleri ise çoğunlukla tuğla malzemelidir.[27]

Beylikler devrinin bir özelliği olarak yapılarda mermer malzeme kullanımı açısından Balat İlyas Bey Câmii, hem malzeme hem de süsleme bakımından oldukça zengindir. Yapı, içte ve dışta mermer malzeme ile kaplanmış olmasının yanı sıra, tamamen mermerden oldukça sanatkârane yapılmış bir de mihraba sahip bulunmaktadır.

Ahşap malzemeli olarak günümüze ulaşan yegâne Menteşe Beyliği eseri Eski Çine Ahmed Gâzi Câmii’nin minberidir. Genel görünüş ve tezyinat itibariyle Selçuklu geleneklerinin izlerini taşımaktadır. Çini malzemeye ise sadece Balat İlyas Bey Câmii taçkapısı ve pencere alınlıklarında kakma olarak yapılmış süslemelerde rastlamaktayız. Beylikler devrinin bir başka

karakteristik özelliği olan kurşun kaplama uygulamasının örnekleri arasında Milâs Ahmed Gâzi Câmii mihrab önü kubbesi ve Balat İlyas Bey Câmii'nin kubbesi görülmektedir.

Menteşeoğulları mimârî eserlerindeki süslemeler, çoğunlukla oyma, kabartma ve kakma teknikte yapılmış poligon ve yıldızlardan oluşan geometrik şekiller, palmet, lotus, şakayık ve rûmîlerden oluşan bitkisel süslemelerle, mukarnas ve hat örneklerinden müteşekkildir. Beylikler devrindeki gelişmelere paralel olarak süsleme de, yapıların türüne göre dışta ve içte ahenkli ve dengeli bir dağılım söz konusudur. Taçkapı, mihrap, kubbe geçişleri, tonoz, kapı ve pencere alınlıkları, süsleme programına dahil edilen unsurlardır. Yapıların iç kısmının süslenmesinde, Selçuklularda olduğu gibi, mihrap süslemenin en yoğun olduğu mekândır. Menteşeoğulları'nın en süslü ve gösterişli yapısı olan Balat İlyas Bey Câmii, iç dekorasyonu ile Selçuklu geleneklerinden uzaklaşan ve dış yapı ile uyumlu, ahenkli bir görünüş sergilemektedir. Menteşe Beyliği yapılarında figürlü süsleme oldukça sınırlıdır. Peçin Ahmed Gâzi Medresesi ana eyvan kemer köşeliklerinde karşılıklı olarak yerleştirilmiş mermer panolara kabartma olarak işlenmiş, kuyrukları ejder başı şeklinde nihayetlenmiş, ön ayakları ile Ahmed Gâzi Bey'in adı yazılı birer bayrak tutan ve profilden verilmiş arslan kabartmalı figüratif süslemeler, minyatür geleneğinin oldukça erken bir zamanda kâğıttan mermere yansıması olarak değerlendirilebilir. Menteşeoğulları hamam yapılarının ekseriyetinin iç kısımlarında rastlanan, sıva üstüne stampaj tekniğini ile kalıp basma olarak yapılmış sıva süslemeler de önemli yer tutmaktadır. Erken örneklerini İslâm dünyasında Emevi Devri hamam yapılarında ve Selçuklular zamanında da gördüğümüz bu tarz sıva süslemelerin, Beylikler devrindeki gelişmesi bakımından Menteşe hamamları önemli bir belge durumundadır.

Menteşeoğullarına ait eserlerin pek çoğunun inşâ kitâbesi mevcut değildir. Mevcut olanların muhtevalarında, Selçuklu geleneklerinin devam ettiği, ancak bazı kitâbelerde tarihin rakamla verildiği görülmektedir. Bu uygulama bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Menteşeoğulları Beyliği'nin yaklaşık bir buçuk asırlık ömrü süresince, vücud verdiği gelişmeler sadece mimârî eserlerle sınırlı kalmamaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol tahakkümüne girmesi sonrasında, Türkmen beyliklerinde kısmen uyanan millî düşünce ile, dilde Türkçe kullanımı hususunda hassasiyet gösterildiği görülmektedir. Her ne kadar kaynaklar, sadece meşhur olan Karamanoğlu Mehmed Bey'in her yerde Türkçenin kullanılmasına dair yayınladığı bildirgeyi öncelikle zikrederlerse de, özellikle Aydın, Saruhanoğulları, Germiyanoğulları, Candaroğulları ve Karesioğulları gibi Menteşeoğulları da Türkçeye önem vermiş, Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercümeler yaptırarak Türkçeyi ön plânda tutan bir anlayış sergilemişlerdir.28

1 W. M. Ramsay, Karia'ya ait şehirleri şöyle sıralamaktadır: Miletos (Balat), Halikarnasos (Bodrum), Gnidos (Kemikler), Stratonicea (Eskihisar), Amazon (Mazınkale), Alinda (Muğla-Karpuzlu), Alabanda (Araphisar), Antiocheia (?), Aphrodisias (Karacasu-Geyre), Apollonia (?), Iasos (Kıyıkışlacık), Erıza (?), Kbyra (?), Bargylia (Varvıl), Mobolla (Muğla) (W. M. Ramsay, Anadolunun Tarihi Coğrafyası (Çev. M. Pektaş), İstanbul, 1960, s. 472).

2 Karia bölgesini feth eden Türk ordularının başında Selçukluların bir uç beyi olan Sahil Beyi Menteşe Bey bulunmaktadır. Moğol istilası sonrasında Anadolu Selçuklu Devleti'nin uçlarda merkezi otoritesinin zayıflaması sonunda, Aydın, Saruhan, Germiyan ve diğer uç beyleri gibi Menteşe Bey de bulunduğu bölgede-Karia'nın hemen tamamı ve Likya'nın bir bölümünde-istiklâlini ilan etmiştir (R. Duran, "Mimari

Eserleri, Sikkeleri ve Arşiv Belgeleriyle Menteşeoğulları Tarihine Yeni Bir Bakış", Sanat Yazıları (Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı), Kayseri 2001, s. 221-247.

3 Mükrimin Halil, Düsturname-i Enveri (Medhal), Ankara, 1979, s. 20-21; İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988, s. 19; A. Z. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Ankara, 1984, s. 342; H. İnalcık, "Osmanlı Devletinin Kuruluşu", İslâm Tarihi ve Medeniyeti, I, İstanbul, 1988, s. 272-279; Franz Taeschner, "1453 Yılına Kadar Osmanlı Türkleri" (Çev. N. Ülker), Tarih İncelemeleri Dergisi, V, İzmir, 1990, s. 285-286.

4 R. Duran, Menteşe Beyliği Mimarisi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1995, s. 1-405.

5 Datça Hızırşah Câmii, Eski Çine Ahmed Gâzi Câmii, Turgut İlyas Bey Câmii, Balat İlyas Bey Câmii ve Peçin Yelli (Kepez) Câmii.

6 Peçin Orhan Câmii, Balat İbrahim Bey Câmii, Milâs Hacı İlyas Câmii, Milâs Ahmed Gâzi Câmii.

7 XV. yüzyıl sonlarına kadar Balat İlyas Bey Camii'ni hacim olarak aşan tek eser Bulgaristan'da bulunan Eski Zağra Hamza Bey Camii (15. yy. ikinci yarısı)'dir.

8 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-72) (Sad. Z. Danışman), C. IX, İstanbul 1935, s. 210.

9 E. Çelebi, a.e., IX, s. 201.

10 M. B. Tanman, "Sinan'ın Mimarisi Tekkeler", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I, İstanbul, 1988., s. 321.

11 A. Baş, Beylikler Dönemi Hanları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1989, s. 29.

12 Beylikler dönemine ait kapalı mekânlı ve iki katlı ikinci han örneği, hemen hemen eş zamanlı olarak bilinen, Osmanlıların Afyon Döğer

Kervansarayı (15. yy. ilk yarısı)’dır. Her iki yapı, bu tipin ortaya çıkışı açısından önemlidir.

13 M. O. Arık, “Peçin Kalesi ve Kenti Örenlerindeki 1982 Yılı Çalışmaları”, V. Kazı Sonuçları Toplantısı, İstanbul, 23-27 Mayıs 1983, s. 314.

14 A. Baş, a.e., s. 31.

15 K. Wulzinger-P. Wittek-F. Sarre, Das İslâmische Milet, Berlin und Leipzig, 1935, s. 40-41; C. Güran, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, Ankara, 1978, s. 1, 17; A. Durukan, Balat’ta Türk Devri Yapıları (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1982, s. 329.

16 S. Eyice, “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, Tarih Dergisi, C. I, Sayı: 15, İstanbul, 1960, s. 108-116.

17 A. Kemal Aru, (Türk Hamamları Etüdü, İstanbul, 1949, s. 51-52), soyunma mahallerinin hamamın ana binasına göre daha çabuk yıkıldıklarını, buna da kullanılan malzemenin zayıflığının yol açtığını ileri sürmektedir ki, mevcut örnekler değerlendirildiğinde haklılık payı vardır.

18 Wulzinger-Wittek-Sarre, a.e., s. 43-45.

19 Soyunma mahallinin temelleri ve bir kısım duvarları V. G. M. tarafından 1992 yılında yapılan temizlik ve sondaj çalışmaları sırasında açığa çıkarılmıştır.

20 Şadırvana ait kürevî çanak, 1992 yılında yapılan çalışmalar sonunda hamamın hemen güneyinde yer alan III Nolu (İlyas Bey Hamamı-B) Hamam’ın avlusunda bulunmuştur.

21 Y. Önge, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”, Vakıflar Dergisi, XII, Ankara, 1978, s. 121-134.

22 S. Eyice, a.m., s. 112-113.

23 Daha çok özel hamamlarda rastlanan bu tipte bütün kısımlar hemen hemen eş büyüklükte, biribirileriyle irtibatlı kubbeli odalar halindedir “S. Eyice, a.m., s. 114”.

24 Wulzinger-Wittek-Sarre, a.e., s. 47.

25 A. Batur, ”Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine”, Anadolu Sanatı Araştırmaları, 2, İstanbul, 1970 s. 137.

26 Fethiye Menteşe Bey Türbesi (14. yy. ikinci yarısı), Turgut İlyas Bey Câmii (14. yy. ikinci yarısı).

27 Milâs Ahmed Gâzi Câmii (1378) mihrab önü kubbesinde örgü malzemesi taştır.

28 Zeynep Korkmaz, “Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri”, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. II, Ankara, 1981, s. 583-589.

Ramazanoğulları Beyliği Mimarî Eserlerinde Süslemeler / Doç. Dr. Şerİfe Özüdoğru [s.143-155]

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Ramazanoğulları Beyliği XIV. yüzyılın ikinci yarısında Adana merkez olmak üzere, Çukurova'da Tarsus, Kozan (Sis), Misis, Ayas (Yumurtalık), Payas ve çevresinde kurulmuştur. Oğuzların Üçok kolu, Yüreğir boyundan olan Ramazan Bey'in adına ilk kez 1352 yılında rastlanılmaktadır. Ramazanoğlu Halil Bey Devri'nde Osmanlı yönetimine girdikleri bilinmektedir.1

Ramazanoğulları Beyliği 230 yıla yakın siyasi hayatları içinde hiçbir zaman bağımsız bir devlet statüsüne erişememişlerdir. Bugüne kadar bu beyliğe ait bir sikkeye rastlanılmamıştır. İlk önce Mısır Memlûklularına, daha sonraları da Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yarı bağımsız bir beylik olarak yaşamışlardır. Ramazanoğulları, II. Beyazıd Devri'nde Osmanlı-Memlûk savaşlarında Memlûk kuvvetlerinin yanında yer almışlardır. Osmanlıların zamanla bölgede güç kazanmaları ve Memlûk vergilerinin ağırlığı nedeniyle Ramazanoğulları beyleri Osmanlılar tarafına meyletmeye başladılar. Mahmut Bey, Yavuz Sultan Selim'le birlikte Ridaniye seferinde bulunmuş ve orada şehit olmuştur (1517). Beylik Osmanlı yönetimindeki en parlak yıllarını Piri Paşa ve oğlu İbrahim Bey zamanında yaşamıştır.2

1608 yılında Pir Mansur Bey'in beylikten çekilmesi üzerine Adana, Ramazanoğullarının Ocaklık mülkü olmaktan çıkmış, beylerbeyliğine çevrilerek merkezden gönderilen valiler tarafından idare edilmeye başlanmıştır.3

Adana merkez olmak üzere Çukurova bölgesinde egemen olan Beylik'ten Adana ve Tarsus'ta pek çok mimari eser günümüze gelebilmiştir.

Piri Mehmet Paşa Vakfiyesi'nden de anlaşıldığı gibi 1538 yılında Çukurova'nın Ramazanoğulları yönetiminde o zamana kadar görülmemiş bir zenginlik ve güzelliğe kavuşmuş olduğu saptanmaktadır. Adana'da pek çok okul açıldığı, pazar yerlerinin kurulduğu, aşevleri açıldığı, susam yağı çıkaran yerlerle, pirinç unu yapan değirmenlerin, boyahanelerin işletildiği Çukurova'nın tarımsal, ekonomik ve sosyal bakımdan ileri bir düzeyde olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada Ramazanoğulları Beyliği'nin Osmanlı egemenliğine girdiği tarihe kadar olan (17. yüzyıl'a kadar) Adana ve Tarsus'taki mimari eserlerin süslemeleri incelenmiştir. Yapılardaki bezemeler tek tek anlatılarak tahlilleriyle sonuçlandırılmışlardır.

Adana

Akça Mescit

Ulu Cami mahallesinde yer alan mescit Adana'nın en eski Türk eseri olarak kabul edilmektedir. Akça Bey adlı bir Türkmen beyi tarafından yaptırıldığından aynı isimle anılan yapının tarihi olmamasına karşın, portalde bugünkü kitabesinin bulunduğu yerde izleri kalan iki kabartma kuş figürü ebced hesabıyla yapım tarihini ortaya koymaktadır. Kuş, ebced hesabıyla 406 H. iki kuş 812 H. tarihini verir ki, o da 1409 M. yılına tesadüf etmektedir.4

Akça mescit Ramazanoğullarından kalan en eski eser olarak kabul edilmektedir. Mimarı belli olmayan yapı alçak bir platform üzerinde düzgün kesme küfeli taşlarla inşa olunmuştur. 7.30 m. x 7.30 m. ölçülerinde kare bir mekan üzerine kubbeyle örtülüdür. Kubbe eskiden kiremitle kaplıyken bugün sıvayla bırakılmıştır. Önünde ahşap direkler üstüne çinkoyla örtülü son cemaat yeri sonradan eklenmiştir. Adana'da tümüyle Selçuklu geleneğinde tek yapı Akça Mescit'tir.

Portal, nişini çevreleyen üç sıra halindeki oyma taş tekniğinde işlenen bitkisel süslemeler Selçuklu geleneğini yansıtır. İçteki ilk sırada çifte rumi ve palmet motifleri üzerinde kapının sağ yanında iki kuş figürü yer alır. Akça Mescit portalinde yer alan kuş figürleri Anadolu Selçuklu Devri'nde de görülmektedir. Sivas Gök Medrese portali, Niğde Sungur Bey Camii (Karamanoğulları), Divriği Ulu Camii batı portalinde rastlanılmaktadır.

Yapı günümüze çeşitli onarımlar geçirerek gelebilmiştir. 1830 yılında Hacı Ali Bey, 1867 yılında da Hacı Hasan Ağa tarafından onarılmıştır. Cumhuriyet döneminde bir süre Adana Müzesi'ne ait İslâmi kitabeler deposu olarak kullanılmış, 1957 yılında onarım görerek yeniden ibadete açılmıştır.5

İkinci sırada ortadaki bir palmetten çıkan rumilerin uçlarındaki dallarla dairesel kıvrımlar oluşturarak sonsuzluk duygusu veren bir bezeme uygulanmıştır (Resim: 1).

En dış bordürde ise, palmet ve çifte rumilerin üç koldan birbirine dolanarak oluşturdukları grift bitkisel dekor görülür.

Giriş kapısının üzerindeki kitabeyi çevreleyen kör kemerde 11 ve 15. yüzyıllarda Türk süsleme sanatında sıkça rastlanılan ve birbirlerine ince uçlarla bağlanan münhailer kesintisiz şekilde devam etmektedir.

Mihrap mermerden olup, dikdörtgen biçiminde iki bordür sırası ve tabla başlıklı iki sütunceyle çevrelenmiştir. Dış bordürde bitkisel, içteki sırada ise on iki kollu yıldızlardan çıkan ışınsal geometrik süsleme yer alır. Aynı geometrik desene, Siirt Ulu Cami minaresi, Konya Aksaray Sultan Han portalinde de rastlanılmaktadır.

Mihrap nişinin iki yanındaki sütuncelerin gövdelerinde ince dallarla birbirlerine bağlanan palmetler ve üç dilimli rumilerle dantel hissi uyandırmaktadır.

Küçük Mescit

Ulu Cami mahallesindedir. Akça Mescit'ten sonra 1492 yılında Ramazanoğullarından Halil Bey döneminde yaptırılmıştır. Oldukça küçük olan yapı kare mekanlı üstü toprak damla örtülüdür. Kesme taşlardan yapılan mescit süsleme yönünden oldukça sadedir. Ulu Camii Medresesi'ne yakın olup, bir süre depo olarak kullanılmıştır.

Harem Dairesi

Adana'nın Ziya Paşa Parkı'nın doğusunda Ulu Cami Külliyesi'nin bitişiğinde yükselen yapının güney kapısı üzerindeki kitabeden 1495 yılında Ramazanoğullarından Halil Bey tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.6

Vakıf Sarayı da denilen yapının adı, Ramazanoğulları kadınlarının oturduğu yer, sarayın Harem dairesi, bölümü olmasından gelmektedir. Üç katlı olan bina 16 m.x10 m. Ölçülerinde zemin katı kesme taş, üst katlar tuğla örgülüdür. Birinci ve ikinci katların zemini tahtadır. Dış cephesi oldukça sade olan yapıda, Osmanlı padişahlarından IV. Murad Bağdat Seferi'ne çıktığında Adana'ya uğramış ve üç gece misafir edilmiştir (Resim: 2).

Selamlık Dairesi

Harem dairesinin kuzeyinde yer alan bina, Tuz Hanı olarak da bilinmektedir. Aslında Beylik sarayının bir bölümüdür. Ramazanoğlu ailesinin oturduğu ve erkeklerin toplandığı, resmi işlerin görüldüğü yapı, Halil Bey tarafından 1497 yılında yaptırılmıştır. Selamlık dairesinin kuzeyinde hamam, doğusunda da mescit yer almaktadır.

Yağ Camii

Eski Belediye caddesi, Büyük çarşı denilen semtte yer alır. Eskiden cami önünde yağ satışı yapılan bir pazar kurulduğundan halk arasında esere "Yağ Camii" de denilmektedir (Resim: 3).

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bu pazardan söz etmekte, ancak yapıyı Eski Cami adıyla belirtmektedir. Eski bir kiliseden camiye çevrilmiştir.

Yağ Camii avlusu içinde yapıya bitişik medresesi de bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki kitabesinden kiliseden 1501 yılında camiye çevrildiği belirtilir. İkinci kitabe avlu portalı üzerindedir. Halil Bey tarafından 1558 yılında camiye çevrildiğini medreseyle birlikte Piri Paşa tarafından inşa ettirildiği yazılıdır. Üçüncü kitabe bugün Arkeoloji Müzesi'nde olup, binanın 932 H. yılında yapıldığı minaresinin de 1525 M. tarihinde yaptırıldığı bildirilmektedir. Ancak bugünkü minare yakın tarihte yapılmıştır.7

Cami, 14.50m.x9.80 m. ölçülerinde enine dikdörtgen bir mekana sahiptir. Kuzey-güney yönünde sütunlarla mihraba paralel beş nefe ayrılır, küfe tipi denilen bir plan tipine sahiptir. Taşıyıcı sütunların kısa olanları yapıya loş bir hava vermektedir. Üst örtüsü ahşap olup, kiremitle kaplıdır. Eski kiliseden kalan apsisi de bugün doğu duvarında ayaktadır.

Son cemaat yeri dört sütuna oturan beş kemer açıklıklı, üzeri düz sundurma çatıyla kaplıdır.

Avlu portali oldukça yüksek ve abidevi bir tarzda kuzeydoğu köşede yer alır. Yapının sade ve yalın görünümüyle tezat teşkil eder. Basık kemerli giriş kapısı Selçuklu geleneğindedir. Kapı kemeri siyah-beyaz alternatif taş dizilerinden meydana gelmektedir. Üstte uçları palmet motifleriyle taçlanan bir kartuş içinde yapının kitabesi bulunur. Girişin iki yandaki kumsaati biçimindeki sütunceler, taç kapının görkemi yanında cılız bir görünüm oluşturur. Portal tepeliği bir büyük, bir küçük çiçek motifleriyle taçlanmıştır.

Avlunun kuzey duvarı cephesi, her birinin ortasında birer mazgal deliği bulunan dilimlerle sonuçlanmaktadır. Yapı, bu yönüyle Kahire Sultan Hasan Medresesi cephesiyle benzerlik gösterir.8

Caminin esas giriş kapısı ise, yapı ölçülerine göre oldukça basıktır. Kapı kemeri dört sıra zikzak süslemelerle heraketlenmiştir.

Mihrap, bugün yağlı boya ile boyanarak oldukça sade tutulmuştur. Minber, yakın tarihte ahşaptan yapılmıştır.

Yağ Camii Medresesi

Medrese 1558 yılında Piri Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bugün yalnızca güney tarafındaki öğrenci odaları ve dershanesi ayaktadır. Kesme taştan yapılmış olan medresenin bir zamanlar iki katlı olduğu yapının batısındaki girişi yanında bulunan eski taş merdivenlerin yukarıya doğru yükselmesinden anlaşılmaktadır.

Dershane, oldukça yüksektir. Üstü kubbeyle örtülmüştür. Yüksek kemerli 8 m.x8m. ölçülerindeki kare eyvanı bugün iki pencere ve bir kapı ile örtülerek dükkan olarak kullanılmaktadır. Öğrenci odaları ise 2.50 m.x2.50 m. boyutlarında kare planlı küçük hücreler şeklindedir. Ancak üçü ayakta kalabilmiştir. Odalar beşik tanozlarla örtülmüştür. Dershane odasının kademeli konsolların taşıdığı ahşap saçağındaki on bir panonun her birinde değişik geometrik motifler işlenmiştir. Işınsal yıldızlardan meydana gelen süslemelerin bazıları yıprandığından yalnızca izleri kalabilmiştir.

Tahtalı Cami

Necceran mahallesi, Tepebağ yokuşu üzerindedir. 1601 yılında "Sevindikzade" adında bir hayırsever tarafından yaptırıldığı vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır.9

İki blok halinde yapılmış olan caminin kuzeybatı bölümünün altından yol geçmektedir. Burası yaz aylarında son cemaat yeri gibi kullanılmaktadır. 9.50 m x 4.50 m. boyutlarındaki dikdörtgen mekanın üstü ahşap tavanla örtülmüştür. Camiye kuzeyde sekiz basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır.

Minber ve mihrabı 1948 yılında yenilenmiştir. Silindirik minaresi girişin sol yanındadır.

Ulu Cami

Ulu Cami mahallesi ortasında yer alan yapı Adana'nın en büyük camiidir. Enine planlı harimin eşit aralıklarla sıralanan payelerle bölünerek oluşturulan cami tipiyle Anadolu Selçuklular, mimari ve dekorasyon karakteriyle de Eyyubi ve Memlûk etkilerinin ağır bastığı yapının üzerindeki kitabelerden 1513 yılında Ramazanoğlu Halil Bey tarafından inşaasına başlandığı binanın bina, daha sonra Halil Bey'in oğlu Piri Paşa tarafından 1520 ve1541 yıllarında yapılan çalışmalarla son şeklini aldığı anlaşılmaktadır.10

Camii 34.50 m. x 32.50 m. ölçüsünde enine dikdörtgen mekan, dört sütunla kıble duvarına paralel iki nefe ayrılmamıştır. Üzeri çapraz tanozlarla örtülmüştür. Mihrap önünde on iki köşeli tambur üstünde yükselen bir kubbeye sahiptir.

Mihrap önünde yükselen kubbe, Memlûk kubbeleri tarzında soğanvari bir form gösterir. Harmin yanındaki türbenin kubbesi de aynı mimari özelliği aksettirmektedir. Her iki kubbenin kurşunla kaplanmasına karşın revak kubbeleri kiremitle kaplanmıştır (Resim: 4-5-6).

Girişin hemen üzerinde kademeli olarak yukarı doğru sivrilen stalaktitli konik çatının Selçuklu mimarisi tarzında yapılması ve bu mescitin küçük olan bir beyliğin büyümesiyle ihtiyaca yetmemesi nedeniyle bir ilave olarak bugünkü esas yapının inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir (Şekil: 1).

Yapının harim kısmına ek olarak, bölgenin sıcak olması ve daha fazla cemaatin ibadet edebilmesi düşüncesiyle avlunun bir kısmı ahşap örtü ile kapatılarak büyük bir son cemaat yeri haline getirilmiştir. Harimin kuzey cephesinde konsollar yer almaktadır.11

Ulu Cami'nin batı ve doğu tarafındaki iki büyük portalden avluya girilmektedir. Esas binanın batı yönündeki girişi ve Ramazanoğlu Halil Bey'in yaptırdığı bölüm mimari açıdan farklılıklar ortaya koymaktadır.

Caminin bitişiğindeki (doğusunda) türbe, Ramazanoğulları ailesi için 1541 yılında yaptırılmıştır. Kare mekanlı olan yapıya çapraz tonazla örtülü bir ön mekan ile, harimdeki kapıdan girilmektedir.

Eski yapının cephesinden daha yüksek tutulan portal dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Mukarnas kavsaralı kaş kemer içine alınmıştır. Bursa kemeri tipindeki girişi, iki yanında yer alan mihrabiyeleri ve niş köşeliklerindeki sütunceleri ile portal Osmanlı karakteri arz eder.

Esas giriş kapısı kemerindeki gamalı siyah-beyaz taşlar, Osmanlı izleri taşır. Portalın iki yanındaki kum saati biçimindeki sütuncelerin kaidelerinde görülen palmet ve rumilerin sarmal dallarla birbirine tutturulduğu bitkisel dekorun benzerlerine Artuklu eseri olan Marufiye Medresesi eyvanlarının sütunce oturtmalıklarında da rastlanır. Portalin üzerini bir sıra bitkisel dekorlu dişli mazgallar taçlandırır. Aynı tarzda mazgallı taçlandırma Adana'da Yağ Camii avlu portalinde de uygulanmıştır. Bunların en erken örnekleri Pers ve Sasanilerde görülür. (6. yy.), Emevilerde, (8. yy.), endülüs Emevilerde (İspanya'da) Kurtuba Camii'nde (11. yy.), Mısır'da Tolunoğlu Ahmet Camii'nde, Fatimi Devri'nde El-Ezher Camii'inde yer alan bu süslemelerin etkileri Memlûklüler vasıtasıyla Adana Ulu Camii portaline kadar gelebilmiştir.

Portalin arkasında yer alan mukarnaslarla kademelendirilmiş kule görünümlü üst örtü, İslâm sanatında türbelerde yaygın olarak raslanılmaktadır (Samerro İmam Dûr Türbesi, 11. yy.). Irak'ta Bağdat yakınında Sitte Zübeyde (13. yy.) Cezire ve Musul'daki türbeler ile Şam'da Nuriye Maristanı ve Nurettin Mahmut Zengi'nin türbesinde (12. yy.) uygulanmıştır.

Zengin kültüründen gelen kulevari örtünün kasnağında "Hayat Ağacı" yanında "Simetrik uzanmış iki ejder" figürü Anadolu Türk süsleme sanatında sıklıkla kullanılan bir ögedir.

Ortada hayat ağacı, diye adlandırabileceğimiz üç servi motifi ve ortadakinin altında başlarında boynuz bulunan karşılıklı iki ejder figürü yer almaktadır. Bu, Selçuklularda uğur ve mutluluk sembolü olarak kullanılmıştır.

Servi motifi, Türk sanatında oldukça sık rastlanan bir süsleme ögesidir. Tek ve birden fazla serviye, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde rastlanılmakta olup, inanç keyfiyeti bahis konusu olmaksızın Anadolu'nun eski bir geleneğinin devamı gibi görülmektedir. Özellikle taş işçilikte bu gelenek oldukça yaygındır.12

Eski İran mitolojisinde Hayat Ağacı, hayat veren bitki olarak tanımlanır. Hint mitolojisinde ise Hayat Ağacı soma olarak yorumlanır. Ve semavi bir bitkidir. "Gandereva" denen ejder onu korur.

Yakutlara göre "Hayat Ağacı", Altaylı bir Şamanın göğe yükselmek için çıktığı bir ağaç, bir dünya sütunu ve dünya ağacı olup yerin ortasından göğe yükseliyordu. Aynı inanç, İskandinav ve Moğol Efsanelerinde de vardır. Çin'de de Hayat Ağacı'nın yanındaki ejderler güneşi sembolize ederler.

Selçuklu'da Hayat Ağacı, büyük olasılıkla tasvir edildiği yapılara önemli bir merkez olduğu düşüncesi kazandırır. Ejder ise ahengi, hareketi, evreni sembolize eder. Aynı zamanda gökyüzünün, sembolü olabildiği gibi, karanlığa karşı aydınlığın, kötülüğe karşı iyiliğin, kudret ve kuvvetin sembolüdür.

İslâm sanatında Evren tasvirleri ise, Türklerin İran ve Ön Asya'ya geldiklerinden sonra yaygınlaşmıştır. Karşılıklı Evrenlerin de Çin'de krallık arması olarak kullanıldığı, Çin sanatının ve kültürünün Orta Asya'dan etkiler aldığı ve Türklerin batıya gelmelerinden önce bu motifi tanıdıkları ve gittikleri ülkelerde uyguladıkları akla yatkındır.13

Dr. Emel Esin, Çin'de, Orta Asya Türk sanatında olduğu gibi, Selçuklularda da boynuzlu bazen pullu olarak görülen ejder motiflerinin

çok eski bir tarihi geçmişi olduğunu kaydeder. Selçuklu Evreni, Yılan vücutlu olup, ve daima yandan görünür. “Pussant”denen vaziyettedir.14

Selçuklu sanatında en çok rastlanan Evren maskesi, açık ağızlı olup, Evren’in (ejderin) her iki dudağı da hortum gibi uzamakta, biri yukarı, diğeri aşağı kıvrılmaktadır. Buradaki kubbede yer alan Evren motifi, çift Evren olup, Selçuklu karekteri arz etmektedir.

Ejder’in Hayat Ağacıyla birlikte kullanılması da yaygın örneklerdendir. Hayat Ağacı, ejderler veya tılsımlı diğer hayvanlar tarafından korunur. Çin’de Ejder figürü Tanrı’nın bir sembolüdür. Çin mitolojisinde “Saadetin Babası olarak yorumlandığı ve yüksek dağlar üstünde ejderlerin yaşadığı ve bu tepelerde ejderler için mabetler yapıldığı yazılıdır.

Burada görülen, ortada Hayat Ağacı ve altında karşılıklı iki ejder figürü Anadolu Selçuklu’da sıklıkla rastlanılan ejder örnekleri tarzındadır. Genellikle çift başlı, gövdeleri düğümlü olan Selçuklu ejderleri bazı örneklerde çift baş yerine buradaki örnekte olduğu gibi karşılıklı olarak yerleştirilmektedir. Türk sanatında genellikle cami, medrese, türbe, han, darüşşifa gibi yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Suriye’de Halep Kalesi’nde, Bağdat Kalesi kapısında Anadolu’da ise Ani kalesi iki burçta (1072-1110) Diyarbakır Kalesi Urfa Kapısında (1183-1184), Kayseri (Tuzhisarı) Sultan Hanı Köşk mescidi’nde (1232-1236), Anamur Akcamii (1220-1237), Burdur Susuz Han portalinde (13, yy. ortası), Konya Alaaddin Sarayı ve Felekabad Sarayı alçılarında ejder çiftleri görülmektedir.15

Hayat Ağacı’yla birlikte işlenen ejderler ise Erzurum Çifte Minareli Medrese’de, arabeskler üzerinde ise; Divriği, Ulu Camii, Niğde Hudavent Hatun Türbesi’nde, Akşehir Kileci mescit ahşap kapı kanatlarında yer alır.16

Doğu cephesinin kuzey köşesinde, minarenin güneyine bitişik olarak yükselen doğu portalinin çerçevesi hafifçe dışa doğru taşmaktadır. Dikey

bir dikdörtgen formda olan portalde sivri kemer çerçeveli bir niş yer almaktadır. Cephe tamamen renkli mermerle kaplanmıştır. Yatay kuşaklar halinde siyah-beyaz ve sarı mermerli horizontal olarak periyodik sıralar şeklinde düzenlenen portal, Suriye etkisini yansıtır. Suriye'den Mısır'a kadar uzanan; renkli taş ve mermer süslemelerin Anadolu'ya Zengi, Eyyubi ve Memlûk yoluyla girdiği saptanmıştır.

Girişin üstündeki yatay atkı, geçmeli mermer beyaz, sarı ve siyah renkte çiçek motiflerinin inkrüstasyon tekniğiyle yanyana sıralanmasıyla bezenmiştir. Ortası altı yapraklı iç içe mine, uçları altta ve üstte ters yönde palmet motifleriyle sonuçlanmış ve aralarında uçları birbirine değen ters oturtulmuş iki siyah palmetle doldurulmuştur. Bunun hemen üzerinde sûlûs yazılı bordür, yapının kitabesini vermektedir. Sivas Şifahanesi taç kapısına benzer nitelikte olan yazı dekoru Anadolu Selçuklu geleneğini yansıtır.17

Bunun üstündeki yatay frizde ise bir sıra lotus dizisi yer almaktadır. İki yandaki uzantılarda lotusların araları meyveye benzer küçük topuzlarla dekorlanmıştır. Kavsaranın içindeki mukarnas sıralar tepede istiridye dilimli bir yarım daire nişle sonuçlanmaktadır.

Stalaktitlerin bulunduğu ilk sırada altı pano yanlarda üçer pano olarak kuşak şeklinde devam eder. Nişlerin içinde palmet ve rumilerin birbirinin içine girmesiyle meydana getirilen grift süslemeler görülür. Kavsaranın alt köşelerinde rozas (gül) motifleri istiridye biçiminde bir yaprakla birlikte yerleştirilmiştir. Üst sıralarda da aynı grift bezemenin var olduğunu, bugün hasar görmemiş olan stalaktitleri iç yüzeylerdeki dekorlardan anlamaktayız.

Portal cephesinin üst kısmında iki sıra halinde dizilmiş palmet motifleri, bitkisel karakterli bir korniş oluşturur. Bu görünümle cephe, Kahire Sultan Hasan Medrese'nin cephelerini boydan boya saran ve portalini de taçlandıran (mukarnaslı ve palmetli saçak kornişini hatırlatan) dekoruna benzer. Birçok yönden Anadolu Selçuklu portallerinden etkilendiği belli

olan bu medresenin (Sultan Hasan Medresesi'nin) kornişi Akkoyunlular ve Karamanoğulları eserlerini de etkilemiştir. Mardin'de 15. yy.'dan kalan Kasımiye Medresesi portalinde de görülür. Niğde Ak Medrese portalini süsleyen mukarnaslı kornişte de etkileşim açıkça görülmektedir.

Ulu Camii doğu portalinin kavsarası tam bir sentez teşkil eder. Mukarnasların sarkıtları Osmanlı-Türk sanatına, dilimli kemer ve dilimli yarım istiridye kubbeciği ile Eyyubi Medreselerine, Memlûk yapılarına 1420 tarihli El-Müeyyed Camii portalinde ve 1474 tarihli Kayıtbay Camii ve Artukluların 1385 tarihli Mardin Zinciriye portaline bağlanmaktadır.

Anadolu da ise, Selçuklular Devri'nde Konya Alaaddin Camii (1220), Karatay Medrsesi (1250) ve Sahip Ata külliyesinde zengi düğümü ile birlikte ayrıca Zazadin Han'ın (1237) cephesinde kendini gösteren polikromik mermer kaplamalar önce Artuklularca kullanılmıştır.18 Daha sonra Gaziantep'te Boyacı ve Eyyuboğlu camileri ve Diyarbakır camilerinin bazılarında da uygulanmıştır. Batı Anadolu'da ise Selçuk İsa Bey Camii'nde görülen aynı etki, 1522 tarihli Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde ve İstanbul Topkapı Sarayı'nda da görülmektedir. Gaziantep'te geç devir yapılarında bile bu özellik, devir farkı aranmaksızın karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklarını 6. ve 7. yy. İslâm eserlerinden alan, Zengi, Eyyubi ve Memlûk eserlerinde sıklıkla görülen renkli polikromik taş ve mermer işçiliği Anadolu'yu da etkilemiştir.

Özellikle türbe cephelerinde ve eski yapı olduğu kaydedilen binanın kuzey cephesindeki pencereler Memlûk etkilerini kuvvetle hissettirirler. Türbe pencereleri, Kahire, Sultan Baybars Camii ile dekorasyon yönünden benzerlik gösterirler. Dikey dikdörtgen çerçeveli üç pencere siyah-beyaz, sarı renkli taşlardan birbiri ardınca alternatif sıralar meydana getirerek

dizilmesiyle çerçevelenmiştir. İki yanda birer sütunce bulunur. Bunların gövdeleri geometrik düğümlü ve profillidir. Başlıklarda ise mukarnas dolgular hakimdir. Bu sütuncelerde Zengi sanatının etkisi gözlenir.

Pencerelerin içine yerleştiği dıştaki nişin tepesinde ise, mukarnas sırası duvara hareketlilik kazandırmaktadır. Bu tipi, ise Fatımi camilerinden El-Akmer'de görürüz. Sultan Hasan Medresesi pencereleri de buna benzer birer niş içine alınmışlardır. Ancak, Sultan Hasan Medresesinde çift pencere (altta ve üstte) sırası gözlenir. Anadolu'da ise Selçuklu yapısı olan Çay Taş Medrese'de (1279), Beylikler Dönemi'ne ait olan Selçuk İsa Bey Camii'nde mukarnaslı pencere çerçevelerine rastlanır. Yanlarda ise, sekiz kollu yıldızların üst üste bir sıra dizilmesinden meydana gelen dikdörtgen çerçeveler, duvara estetik bir güzellik sağlamıştır.

Eski yapı bölümünün kuzey cephesindeki pencereler ise, dikey dikdörtgen biçiminde olup, dilimli iki sağır nişle taçlandırılmıştır.

Nişin alt kısmında yer alan pencerelerin pervazlarında sarı, beyaz, siyah mermerlerin ardarda dizilişinden meydana gelen bezeme görülür. Pencerelerin üstündeki atkı, türbe (pencereleri ile) aynı özelliği gösterir. İki yandaki sütuncelerde Zengi düğümleri yer almıştır. Başlıkları ise stalaktitli olup, aralarında palmet ve rozet motifleri bulunur. Dilimli kemerli nişler, Anadolu'da Artuklu sanatında, daha önceki örneklerine de İspanya Endülüs Emevilerinde Kurtuba Camii'nde ve Suriye'de Eyyubi portallerinde uygulanmıştır.

Kıble duvarındaki pencereler türbe cephesindeki gibi mukarnaslı dikdörtgen bir niş içine alınmış olup, pervazda renkli polikromik malzeme kullanılmış, yanyana iki sütunce yerleştirilmiştir. Başlıklarında lotus yaprakları, üstte ise, birbirine kıvrık dallarla bağlanan bir sıra palmet dizisi görülür. Yanlarda ise, iki sıra zikzak örgünün iç içe geçirilmesinden meydana gelen hasır örgüsü diye adlandırılan dekor

dikdörtgen çerçeveler meydana getirmektedir. Aynı örgünün sütuncelerin kardesinde bir sıra oluşturduğu da gözlenir. Alt ve üst yüzeyleri uzatılmış çökertme pencerelerin benzerlerine Kahramanmaraş Hatuniye Camii, Milas Firuz Bey Camii'nde de rastlanmaktadır. Bu uygulamalar doğrudan Memlûk etkisi olarak yorumlanmaktadır.19

Sivri kemerli üç açıklıkla avluya açılan cephede siyah beyaz ve sarı renkli taşlar alternatif olarak yerden iki metre yüksekliğe kadar devam ederken üst bölümde tek renkli kesmetaş yüzey görülür.

Doğu portaline bitişik olarak inşa edilen minare kare bir kaide üzerinde sekizgen bir gövdeye sahiptir. Şerefesi Memlûk tarzındadır. Sekiz küçük sütuncenin taşıdığı külah kısmı Memlûk karakterli olup imparator taçlarını andıran tepelikle son bulur. Şerefenin altı mukarnas dolguludur.

Minare kaidesindeki yuvarlak profilli madalyon içine açılan dilimli dairevi pencere ve madalyon Sultan Baybars Camii'nde (Kahire) görülür. Gövdedeki renkli taş kuşaklar ve geometrik örgülü bölümlerle ve ortasında bulunan dilimli kör nişlerle süslüdür. Her yüzeye birer niş gelecek şekilde düzenlenmiştir. Ortalarında birer ışık deliği de mevcuttur. Bu hava ve ışık deliklerinin etrafları da dilimli ve yuvarlak dairevi silmelidir. Gövdedeki dilimli kemerler, Halep Ulu Camii, Gaziantep Eyyubiye Camii ve Mardin minarelerinde de görülür.

Minare kapısındaki yatay atkı taşında oyma taş işçiliğinin nadide örnekleriyle karşılaşılır.

Ortada altta yarım çiçek rozet motifinden gelişen kıvrımlı rumilerin üçgen bir kompozisyon meydana getirerek tepede bir büyük palmetle tepelik oluşturduğu kompozisyon görülür.

Mihrapta siyah-beyaz mermerlerle bir bordür yapılarak, yarım daire şeklindeki alınlık içinde 16. yy. çinilerinden şahane bir dekorasyon görülür.

Dikdörtgen bir form içine alınmış olan mihrap nişinin içi de İznik çinileriyle dekorlanmıştır. Mihrap nişinin üst kısmı mukarnas yaşmakla örtülmüştür. Stalaktitler arasında sarı yıldız kullanılmıştır. Mihrap nişinin sivri kemerinde bir sıra siyah-beyaz taşların iç içe geçmesinden meydana gelen palmet şeklindeki motiflerin alternatif sırasından meydana gelir. Dikdörtgen yüzeyde ise, kitabesi görülür. Köşelerde geometrik düğümler yer almıştır. Aynı düğümlerin benzerlerine Sivas Gök Medrese çeşmesinin köşe dolgularında da rastlanır.

Dış kenarlarda ise siyah-beyaz mermerlerden bir şemse, bir daire sırasıyla dikdörtgen çerçeve oluşturulmuştur. Şemselerin içinde iç içe altı kollu yıldızlardan gelişen geometrik süslemeyle üstte hatai motiflerinin, dilimli rumiler ile sarılmasından meydana gelen bitkisel motifler görülür.

Tepedeki şemsenin içinde ise bir Kur'an ayeti bulunur. Mihrabın üstündeki yarım daire alınlıkta çini motifler yerleşmiştir. Beyaz zemine lacivert firuze, mercan kırmızısıyla bitki motifleriyle süslü çiniler tipik 16. yy. Osmanlı çinileridir.

Mihrap nişinin ortasındaki mavi renkli sekiz kollu bir yıldız motifinin etrafında kahverengi zemine, beyaz ve lacivert yapraklı ve aralarında yeşil tomurcukların yer aldığı bir şakayık motifinden türeyen ince yeşil dallar ve uçlarında mor sümbüllerin kırmızı lalelerin dolandığı, hatayilerin görkemle açıldığı çok renkli pano, sıraltı tekniğinde yapılmış olup, açık mavi koyu mavi, mor, kahverengi, beyaz, kırmızı yeşil renkler kullanılmıştır.

Mihrapta yer alan şamdan dekoru çekül gibi düşey olarak bir telle sarkıtılmıştır. Üzerinde dört yapraklı bir yoncadan gelişen çiçek motifleri ve aralarında mine çiçekli dolgular görülür. Mihrap duvarında yerden iki metre yüksekliğe kadar mihrap alınlığındaki dekor devam eder.

Minber, kitabesinde 1520 tarihini veren minber Stalaktitli kitabesi dört zarif sütun üzerine soğan kubbeli köşk kısmıyla kendine özgü bir özellik arz

eder.

Aynalık kısmındaki geometrik motiflerden meydana gelen mermer dekor minberin estetik zenginliğini arttırmaktadır.

Henüz İstanbul'da renkli sır tekniği devam ederken Adana gibi uzak bir vilayette sıraltı tekniğinin ve özellikle mercan kırmızısının kullanılmış olması enteresan ve dikkate şayandır (Resim: 7).

Yapının Harim kısmında doğu duvarındaki çinilerde zemine lacivert renkli olarak yapılan ortada altı dilimli bir çiçekten firuze renkli nokta olarak dört yönde ince dalların daireler oluşturduğu ve dallarda da açık-koyu tonda yeşil renkli yapraklar ve aralarında patlıcan moru çifte sümbüllerin yer aldığı çemberlerin yan yana sıralanmasından meydana gelen ve aralarındaki boşlukların firuze minelerle doldurulduğu bu güzel kompozisyona hayran kalmamak elde değildir. Sıraltı tekniği kullanılmıştır.

Üstteki bordürde ise, mavi ve mor renkli palmetlerin yer aldığı tezyinatlar görülür. Osmanlı çini sanatının İznik örneklerinin en olgunlarını teşkil etmektedir.

Sıraltı tekniğine göre yapılmış ve mercan kırmızısının kullanıldığı şahane panonun içinde nar ve erik çiçekleri hançer şeklindeki yapraklar ve ince dallarla birbirine bağlanarak bir dekor oluşturmaktadır. Bu dekorasyon 16. yy. Osmanlı klasik çini dekorudur. Rüstem Paşa Camii çini dekorlarıyla benzerlik gösterir. Çiçek motiflerinde lacivert, kobalt mavisi, kırmızı yapraklarla açık koyu mavi renkler kullanılmış olup, şeffaf sırla sırlanmıştır. Kenarlarındaki bordürde kırmızı palmetler ve açık mavi rumiler ve dallar lacivert zemine yerleştirilmiştir. Kemer yüzeyinde nişteki panodan bir sıra, iç yüzeyinde ise çifte rumi ve aralarında hatailer sıralanmaktadır.

Batıdaki duvarda ise; beyaz zemin üzerine oturan altıgenler ve aralarındaki üçgenlerden oluşan geometrik dekorların ortalarında altı yapraklı çiçek desenleri görülür.

Diyarbakır Şeyh Sefa Camii harim kısmındaki çinilerle dekor yönünden benzerlik gösterir. Altıgenlerin kesişmesinden türeyen altı kollu yıldızlar ve ortalarında rozet motifleri görülür. Aynı mercan rengi burada da uygulanmıştır.20

Türbenin avluya bakan dış yüzeyinde ise, dört yönde gelişen hançer tipi yapraklar ve ortalarında lacivert hatai ve şakayıklarla dört kollu yıldızlardan oluşan tezyinat bulunur. Üstteki bordürde firuze zemine, beyaz palmet ve stilize kıvrımlı bulutlardan geçme desen hakimdir.

Adana Ulu Camii, 1998 yılı depreminden sonra oldukça hasar görmüştür. Yapının portal, kemer, kubbe kasnağı minare ve pencerelerinde görülen çatlak ve dökülmeler onarılmaktadır.

Türbe

Mihrabın yanındaki sağdaki küçük kapıdan türbeye girilmektedir. 6.30x5.50 m. ölçüsündeki kare bir mekan ve üzerini örten tek kubbe sisteminden meydana gelir. Türbeyle harimin aynı yapı içinde kaynaştırılması, kubbe tipi ve mimari elemanları itibariyle Suriye-Mısır-Eyyubi-Zengi, Memlûk etkilerini bünyesinde toplamış, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı mimarisinin unsurlarıyla yoğrularak bir bütünlük yaratılmaya çalışılmıştır.

Türbedeki üç sanduka Ramazanoğullarından Halil Bey’le Piri Paşa’nın oğulları Mehmet ve Mustafa Beylere aittir.

Türbe duvarlarından üçünde yerden 2 m. yüksekliğe kadar uzanan süt beyazı zemine ortada lacivert benekli mavi çiçekler yeşil dallar ve yapraklarla kırmızı rumilerden oluşan dekor oldukça gözalıcıdır.

Üstte palmetlerden çıkan rumiler Çin bulutları gibi hareketlendirilerek bir bordür oluşturmuştur.

a. Birinci sanduka Halil Bey’in olup sulüs yazıyla 1510 yılına ait olduğu yazılıdır.

b. İkinci sandukanın Emir Mehmet Şah'â ait olduğu yazılıdır. 1533 tarihlidir.

c. En sondaki üçüncü sandukanın ise Ramazanoğullarından Piri Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'e ait bulunduğu, 1551 de öldüğü yazılıdır.

Bu lahitlerin önündeki bir kapaktan altta mezar odasına on basamakla inilmektedir.

Lahitlerin kaidesine her üçünde de duvarlarındaki çinilerin bozulan yerler eklenmesiyle kompozisyon bütünlüğü bozulmuştur. Başlarındaki yüzlerde lacivert zemin üzerine beyaz renkli çini kitabeler yer alır. Lahitlerin üzerinde ise caminin mihrap duvarında görülen çini desenleri işlenmiştir. Süt beyazı zemin iri çiçekler ve hançer yapraklarla mercan kırmızısı, yeşil, mavi, siyah renkler kullanılmıştır (Resim: 8).

Caminin harim kısmında (yan bölümlerden sağdakinde) kıble duvarında bulunan pencere üzerinde mozaik çini tekniğinde bir pano bulunmaktadır. 0, 42x0,42 m. ölçüsünde bir karedir. Caminin oldukça loş bir yerinde olduğu için hemen göze çarpmıyor. Desen bakımından genel görünüşü ile sıraltı tekniğinde yapılmış çini levhaları hatırlatıyor. Esas deseni birbirine baklava meydana getirecek şekilde bağlanmış dört beyaz palmet ve ortadaki küçük bir rozetten çıkan koyu sarı renkte dört rumi teşkil ediyor. Beyaz palmetlerin içinde yeşil sarı, koyu mavi, açık mavi ve kırmızı dolgular var. Kırmızılar taş gibi sertleşen bir çeşit macundandır. Beyaz palmetler açık mavi çiniden çifte saplarla birbirine bağlanmıştır.

Ayrıca palmetlerin uçlarından iki yana doğru çıkan yine açık mavi saplar ortasında kırmızı bir benği olan rozet ve buradan zıt yönlere doğru çıkan yeşil bir yaprak ve kırmızı benekli bir koncayı taşır. Sarı rumilerin uçlarından çıkan ince saplar köşelerde küçük sarı bir palmetle sonuçlanır. İçlerinde yeşil dolgular vardır.

Bütün panonun etrafı sarı, koyu lacivert renkte birer santim kalınlığında ve en dışta da iki parmak kalınlığında firuze rengi çinilerden bir şeritle çevrilmiştir. Caminin sıraltı tekniğinde yapılmış olan lahitleri ve duvar çinileri yanında mozaik tekniğindeki bu çini pano, Selçuk geleneği olan bir tekniğin hatırası gibi durmaktadır (Resim: 9).

“Bu panoya benzer nitelikte bir çini parçası İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde 2095 sayılı (envanter) numarası ile teşhirde olan bir eserdir. 0.16x0.15 cm. ölçüsünde olup, aynı şekildeki teknikle yapılmış ve desen olarak da palmet ve rumilerinden bir kompozisyona sahip olması açısından benzerlik gösterir.21

Bu yan bölümün avlu cephesindeki kapısının iki yanındaki dış duvarlarda türbe duvarlarındaki çini motiflerinin aynı örnekleri hakimdir. Süt beyazı zemine ortası mavi dolgulu altı kollu bir rozetten çıkan çifte kırmızı rumiler arasında kalan açık mavi dolgulu lacivert palmetlerden meydana gelen altıgen panoların birbiri ardınca dizilmesinden meydana gelen bitkisel kompozisyon yerden 2 m. yüksekliğe kadar devam eder.

Kenar bordüründe firuze zemin üzerine çin bulut desenlerinden örgüler görülmektedir. Bu bitkisel desenli çini bordür tam kapı üzerinde kare bir pano oluşturmaktadır. Lacivert zemin üzerine bitkisel desenler ve sülus ayet yazılar yer almaktadır.

Adana Ulu Camii çinileri, devrinin çini tekniğini ve dekorunu en iyi aksettiren örneklerdir.

Bu panolardaki beyaz zemin (süt beyazı) yaprak yeşili, gök mavisi, kobalt renklerinin kullanılması, devrinin İstanbul dışındaki nadide varyasyonlarından birini oluşturmada en önemli özelliklerindendir. Camide sıraltı tekniği ağırlık kazanırken yapının yan bölümlerinin birindeki iki panoda çini mozaik tekniği kullanılmıştır.

Türbede ve camide de sıraltı tekniğinde çiniler kullanılmıştır. Bu örnekler caminin yapıldığı yıllarda İznik ocaklarında üretilen panolardan oluşur. Türbenin önündeki son cemaat yeri duvarlarında kullanılan çiniler, çok çeşitli desenler arz etmekte renklerinin soluk, zeminlerinin süt beyazı parlaklığında olmaması ve örneklerinin çok kaliteli görünmemesi bunların o yöredeki bir çini merkezinde üretildiği izlenimini ve şüphesini doğurmaktadır. Aynı soluk renklerin Hasan Ağa Camii pencere alınlıklarında da karşımıza çıkması bunu kuvvetlendirmektedir.

Cami Avlusundaki Türbe

Ulu Cami'nin kıble duvarı önündeki cami genişliği boyunca büyük saate doğru uzanan bir park bulunur. Ziya Paşa'nın mezarı da bu parkta yer almakta olup, buraya kendi adı verilmiştir.

Türbenin cami avlusunun güney köşesinde yer aldığı görülür. Üstü yüksek tamburlu bir soğan kubbeyle örtülüdür. Altı köşeli bir gövdeye sahiptir.

Türbenin Ramazanoğullarından dört hanıma ait olduğu halk arasında söylenmekle beraber, içindeki lahitlerin kime ait olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur (Resim: 10).

Hafif sivri kemerlerin demir şebekelerle kapatılarak meydana gelen açıklıklarından birinde basık kemerli bir giriş kapısı ve üzerinde yer alan boş kitabe taşı, üç dilimli profilli taşla sonuçlanmaktadır. Kapı çok yüksek bir sivri kemer içine alınmıştır. Kemerlerin tam orta noktasında birer çiçek rozeti görülmektedir. Türbenin içinde bulunan lahitlerin çinileri bugün yoktur.

Ulu Cami Medresesi

Ulu Cami ile aralarından bir sokak geçen medrese doğu tarafta yer almaktadır. Kitabe taşında Halil Bey'in oğlu Piri Paşa tarafından Kanuni

Sultan Süleyman zamanında 1540 yılında yaptırılmıştır. İlk yapılışından bu yana çeşitli amaçlarla kullanılmıştır.

Düzgün kesilmiş taşlardan yapılan medresenin mimari belli değildir. 32.70x31 m. ölçüsünde kare bir plan gösterir. Batı cephesindeki cümle kapısı büyük bir avluya açılmakta ve avlu etrafında medrese odaları sıralanmaktadır. Birbirine bitişik arka arkaya iki odadan meydana gelen dershane odaları kiremitli kubbeyle örtülüdür. Medresenin kuzeyinde yer alır. Arkadaki dershane odası bugün dükkan olarak kullanılmaktadır.

Medrese odaları dıştan düz bir çatıyla örtülüdür. Avluda 16 medrese odası bulunmaktadır. Avlunun ortasında sekiz köşeli bir şadırvan görülür. Şadırvanın üstü konik kubbeyle örtülmüştür. Dershane avluya yüksek, sivri kemerli bir eyvanla açılmaktadır. Siyah-beyaz taşların düzgün şekilde dizilmesiyle kemerlere canlı bir görünüm verilmiştir. Kemerin oturduğu yastıkların mukarnaslı olduğu ve dolgular arasına rozet motiflerinin yerleştirildiği görülür. Dershanenin iki yanında bulunan pencerelerde, oyma taş işçiliğinin en güzel örneklerine rastlanmaktadır (Resim: 11).

Batı yönündeki pencerelerin birinin dört yanını çerçeve gibi dolanan bordürde altı kollu iç içe iki yıldızdan çıkan üç çift ışınların kesişmesinden doğan geometrik oymataş tezyinat yer alır. Bu dantel gibi işlenmiş geometrik süsleme medresenin sade olan yapısını bir ölçüde hareketlendirilmiştir. Aynı süsleme Kahramanmaraş Taş Medrese dershane kısmının güneye bakan iki penceresi lento taşı üzerinde de görülmektedir.22

Doğudaki pencerenin üst kısmında ise beyaz mermer bir levha görülür. Bu mermer lentonun üstünde ortada bir rozet motifi ve ucundaki palmetten çıkan ince saplar görülür. 11. yy’dan beri kullanılan bu taş dekorasyon 1093 tarihli İkinci Harrekan Kümbedi cephe frizinde Siirt Ulu Camii minaresinde (1124), Dunaysır Ulu Camii mihrabı dış sütuncelerinde görülürken ortası

bombeli olarak yapılan iki yivli şeritler halindeki örneği Tokat Ebul Kasım Türbesi (1234) cephesindeki nişlerde tekrarlanır.23

Portal, medresenin batı cephesinde yer alır, sivri kemerli bir eyvan ve basık kemerli bir girişten ibarettir. Düzgün kesme taşlardan yapılan cephede iki yanda iki küçük sütunce yer almakta ve başlıklar iki sıra mukarnas dolgularla zar şekline getirilmiştir.

Giriş kemerinin üstündeki kitabe taşı uçları palmet şeklinde desenlenerek kartuş haline getirilmiştir. Palmetlerin saplarındaki rumilerin arasına ise birer çiçek rozet motifi yerleştirilmiş olup sülus yazılı kitabeye zarif bir görünüş vermektedir.

Divriği Ulu Camii doğu portalinde nişi içine alan silmeli düğümlerle de yakın benzerlik aksettirir. Ahlat Ulu Kümbet'in (13. yy.) silindirik gövdesi üzerindeki kör kemerleri dolanan düğümlerde de bu zevkin erken örneklerine rastlamak mümkündür.24

Savcızade (Kemeraltı) Camii

Abidin Paşa cddesindedir. Şehrin surlarının sekiz kapısından birine, Tarsus kapısı kemerine izafeten Kemeraltı Camii adıyla anılmaktadır. Yapının üzerinde iki kitabesi bulunmaktadır.

1548 yılında Ramazanoğlu Piri Mehmet Paşa zamanı da yaptırılmıştır. Savcıoğlu Hacı Mustafa adında bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır.

Yapının mütevellisi Hazım Savcı'ya göre cami yaptıran Hacı Mustafa'nın babasının Bilecik ilinin Savcı Bey köyünden olduğunu, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi nedeniyle buraya gelerek yerleştiğini, bu verimli arazileri mülk edinip, kısa zamanda zengin olduğunu, Savcı Bey'in oğlu Hacı Mustafa tarafından Piri Mehmet Paşa zamanında caminin yaptırıldığı Hadi Altay'ın notlarında yer almaktadır.

1548 yılına ait olan kitabesi bugün Adana Müzesi'ndedir. Bu kitabeye göre caminin yanında bir de Medresesi bulunduğu belirtilmektedir. Kesme

taştan yapılmış, kare bir mekân üzerine oturan kubbesi ve iki kubbeli küçük son cemaat yeriyle basit bir plan şeması gösterir. Kubbeler kiremitle kaplıdır. Mihrap duvarı ve batı cephesindeki çift sıra pencereleriyle iç mekan aydınlık ve ferahtır.

Giriş kapısı son derece sade olan, yapının minaresi kuzeydoğu köşesinde yükselir. Kare bir kaideye oturan minare gövdesi oniki köşeli olup, 16. yy.'ın klasik minare şemasına uygundur. Şerefe korkulukları nişlerle hareketlendirilmiştir.

Mermerden dikdörtgen bir bordür içine alınan mihrap nişi, sivridir. Mihrabın mukarnas yaşmağı, ince dolguludur.

Minber, taştan olup, boyalıdır.

Hasan Ağa Camii

Ali Dede mahallesinde Yağ Camii arkasındaki sokaklardan birinin köşesinde bulunur.

Piri Paşa'nın valiliği döneminde 1558 yılında Abdullah oğlu Hasan Ağa tarafından yaptırılmıştır.

12 m.x10.70 m. ölçüsünde kare planlı bir yapıdır. Doğu, kuzey ve batı olmak üzere üç yönde kapısı mevcut olan yapının kuzeyindeki girişi en büyüğüdür. Bugün sadece buradan giriş sağlanabilmektedir. Diğerleri kapatılmıştır.

İki sıra halindeki sütun sırasına oturan son cemaat yerinin ilk bölümü üç küçük kubbe ile örtülmüştür. Öndeki sütunlar ise, ahşap gölgeliği sundurmayı taşımaktadır. Sütunların biri hariç başlıkları Osmanlı tarzını vermektedir. En baştaki sütun başlığı korint nizamında olup, devşirmedir.

Kare mekanlı harimin üzerini yüksek kasnaklı bir kubbe örter. Köşe trompları ile kubbeye geçiş temin edilmektedir. Bu orta mekana 1814 onarımında eklendiği tahmin edilen ahşap tavanlı olan iki bölüm yer alır. Bu bölümlere de mihrap yerleştirilmiştir.

17. yy.’da Adana’dan geçen Evliya Çelebi’nin imzalı yazıtının güney duvarı üzerinde yer aldığı kaynaklarda belirtilmişse de bugün yazı silinmiştir.

Minaresi Klasik Osmanlı tarzında ve tek şerefelidir.

Son derece sade bir girişe sahip olan avlu kapısında süsleme yoktur. Caminin esas girişi ise, basık bir kemerle içeriye açılmaktadır. Kapı kemerinin üzerindeki kitabe taşı boştur. Son cemaat yerindeki pencere alınlıklarında lentonun köşelerinde birer mermer madalyon ve üstünde ortada bir palmet motifinden iki yana doğru gelişen rumilerden bitkisel bir dekor yer alır.

Bütünü ile renkli siyah-beyaz ve pembe mermerlerin kullanılmasından meydana gelen mihrap iki yanda iki küçük sütunceye dayanan yüksek sivri kemerli nişi ile ilginç bir özellik gösterir. Yüksek at nalı biçimindeki niş kemeri siyah-beyaz ve pembe gamalı mermerlerin alternatif dizilmesinden meydana gelir. Dış bordür dikdörtgen şeklinde olup, alt köşelerde birer pembe düz levha yerleştirilmiştir. Üstte beyaz zemine siyah mermer şeritlerle rüzgar gülü şeklinde düzenlenmiş motifler yer almıştır. At nalı kemeriyle Endülüs Emevileri, Kuzey Afrika renkli mermerleriyle de Memlûk etkileri taşımaktadır.

Niş kemerinin kavsarası yedi sıra mukarnas dolgularıyla dekorlanmıştır. Nişin alt yüzeyi ise renkli mermerden dilimli üç kör kemerle dekorlanmıştır. İki yandaki mermer sütuncelerin gövdeleri kum saati şeklindedir.

Başlıklarda ise, uçları stalaktitli iki sıra mukarnas dizisi yer almıştır. Mihrap bu renkli görünümüyle Mısır etkisini vermektedir. Ayrıca Artuklu Medreselerinden Marufiye’nin selsebilinde mozaik süsleme hariç aynı taş düzenlemenin uygulandığına şahit oluyoruz.

Siyah, beyaz ve pembe mermer malzeme ile yapılan minberin süpürgelik kısmında dilimli kemerler, aynalık kısmında ise aynı

mermerlerden üçgen levhalar görülür.

Ortadaki üçgen levha dantel gibi oyularak geometrik desen verilmiştir.

Bu renkli taş kakma süslemenin benzerlerine de Gebze, Çoban Mustafa Paşa Camii portal detayıyla minber aynalıklarında rastlanılmaktadır.

Caminin kuzey duvarına oturan ve dört ahşap direğe dayanan ve iki katlı çok zarif ahşap bir mahfil bulunmaktadır. Karşıdan mahfile bakıldığında belirli aralıklarla ahşap stalaktitlerin meydana getirdiği şamdanvari görünüş hayranlık uyandırır. Ahşap ve kalem işi süslemelerinin asıl şahaserleri mahfilin alt kat tavanlarında görülür. Yirmi bir ayrı dekora sahip ahşap panoların onu bir tarafta, onu bir tarafta olmak üzere kapı hizasındaki ahşap göbekten simetrik olarak geometrik bezemelerle iki yana sıralanmaktadır.

Hasan Ağa Camii ahşap kapı kanatları geometrik bezemeleri, Edirne Üç Şerefeli Camii avlu portali kapı kanatları, Diyarbakır Şeyh Sefa Camii çinileri ve İstanbul Şehzade Camii pencere kapaklarıyla benzerlik gösterir.

Yapıya sonradan eklendiği sanılan, yan bölümün son cemaat yerine açılan pencere alınlıklarından birinde sıraltı tekniğinde yapılan çiniler yer alır.

Panonun zemini beyaz olup, ortada sekiz kollu lacivert zeminli bir yıldız bulunmaktadır. Yıldızın içinde ‘Kitaben Menşuren bakiyen’ yazısı beyaz renkle işlenmiştir. Panonun üst kısmı tamamlanmamıştır.

Ortadaki yıldızdan çıkan sağlı sollu yeşil dallar uçları tomurcuklu mavi mor renkli erik çiçekleri ve diğer yeşil dallarla hatayi motifleri iki köşede de hançer tipi yaprak ile dekorlanmıştır. Hatayilerin içleri beyaz firuze ve koyu sarı ile renklendirilmiştir Bordürde ise lacivert üzerine çiçek ve yaprak motiflerinden oluşan bir bezeme görülür.

Çukur Mescit

Ulu Cami mahallesinde iken bugün harap olarak, yıkıldığından bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Yapılış tarihi, 1538 yılı olarak Vakıf kayıtlarına geçmiştir.

Mümine Hatun Mescidi

Kömür Pazarı semtinde bulunmaktadır. 1559 yılında Hacı Arif Bey tarafından karısı adına yaptırılmıştır. Yığma taşlardan malzemeyle meydana getirilen mescit, bu gün bir doktorun muayenehanesi olarak kullanılmakta ve dükkana dönüştürülmüştür.

Cuma Fakıh Mescit ve Medresesi

Adana'nın Kale Kapısı semtinde olup, sokağın köşesinde yükselir. 1541 yılında Cuma Fakıh adlı bir hayır sahibi tarafından yaptırılmıştır. 9 m.x8 m. boyutunda iki katlı olarak yapılan mescidin son yıllardaki onarımlarla esas şeklinin bozulduğu görülür. Alt kat bugün dükkan olarak kiraya verilmiştir. Kayıtlarda pencerelerin yuvarlak kemerli olarak bildirildiği görülüyor. Ancak bugünkü araştırmalarda pencereler dikdörtgen ve ahşap sövelidir. Üstü toprak damla örtülüdür. Yapının minaresi yoktur. Gerek içinde ve gerekse dışında her hangi bir süslemeye rastlanılmamıştır.

Medrese

Caminin güney batısında bulunduğu kaydedilen medrese, 16 m. x 17 m. boyutlarında avluya sahip olduğu belirtilmektedir. Ancak bugün medrese odaları ev şekline dönüştürülmüştür. Dershane odasının da yeri belli değildir.

Çarşı Hamamı

Büyük saat kulesinin hizasında, eski belediye caddesi üzerindedir. Adana'nın en eski ve en büyük hamamıdır.

1529 yılında Piri Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kesme taştan yapılmıştır.

Sivri bir kemerle düz atkı taşlı girişten oluşan portalin yüzeyi (kemer hizasından itibaren) ve niş yüzeyi oyma taş işçiliğinin dekoratif bitkisel motifleriyle desenlenmiştir.

Irmak Hamamı

Hükümet konağı yanındadır. Seyhan nehrine yakınlığı dolayısıyla 'Yalı Hamamı' adıyla da anılmaktadır.

37.50 m.x30.50 m. genişliğinde, dikdörtgen bir yapıdır. Temel ve külhan kesimlerinde hamamın yerinde eskiden bulunan bir Roma yapısının üzerine kurulduğunu ispatlayan devşirme malzemeler kullanılmıştır.

Yapıda herhangi bir süsleme yoktur. Dıştan bakıldığında, üç sıra kırmızı tuğlaların zikzaklı yerleşiminden meydana gelen kirpi saçak yapıya hareket kazandırır.

Gön Hanı

Adana arastası yanında yer alan Han'ın yalnızca portali orijinalliğini koruyabilmiştir. Yapıyı 1530 yılında Piri Paşa yaptırmıştır. Eskiden hayvan derileri satışı yapıldığı için adı Gön Hanı olarak kalmıştır. Bugün adı Vakıflar Çarşı'sıdır.

Portalde basık kemerli bir girişin üzerinde dikdörtgen bir friz uzanmaktadır. Adana Ulu Camii Medresesinin dershane pencerelerinde görülen çifte yivli kırık çizgilerin kesişmesinden ortaya çıkan altı kollu yıldız motiflerine burada da rastlanmaktadır. Köşelerde yer alan madalyonların içleri boş bırakılmıştır. Kemer yüzeyinde ise bir ters, bir düz palmet dizisinin iki sıra halinde yerleştirilmesinden oluşan bitkisel taş dekorun alçıya uygulanması Elhamra Sarayı süslemelerinde görülmektedir. Adana'da Akdeniz çevresinin ve daha güneydeki kültürlerin İspanya'ya kadar uzantısının etkileri hemen her yapıda hissedilmektedir. (Resim 13)

Aynı dekorun bu yapıdan on yıl sonra yaptırılan Adana Ulu Camii Medresesi portalinde yeniden tekrarlandığı görülmektedir.

Tarsus Eski Camii

9. veya 10.yüzyıldan kalma eski bir kiliseden camiye çevrilen yapıya daha sonra bir minare eklenmiştir. Kıble duvarına da bir mihrap yerleştirilmiştir.

Yapının günbatısındaki girişi yaklaşık 1 m. kadar aşağıda kalmıştır. Kuzey cephesinde bir başka girişi de bulunan caminin ana mekanını altı sütun üç nefe ayırmaktadır. Doğu duvarında harime açılan iki küçük odanın kapıları üzerindeki yazılardan Ermeni Kralı Oşin (1308-1320) adı okunduğundan eser yapının bir Ermeni Kilisesi olduğu anlaşılmaktadır. Ramazanoğulları Devri'nde camiye çevrilmiştir.25

Kubatpaşa Medresesi

Tarsus'un makam denilen semtindedir 1550 yılında Kubad Paşa tarafından yaptırılmıştır. Portali Selçuklu geleneği taşımaktadır. Avlu kesmetaş döşelidir. Açık avlulu medrese tipindeki yapıda üzerleri kubbeyle örtülü iki eyvan görülür. Medrese odaları üzerinde yer alan bacalar kule gibi görülmektedir.

Ulu Camii

Cami-i Nur diye de bilinen yapı Kırkkaşık Bedesteni bitişiğindedir. Ulu Cami Piri Mehmet Paşa'nın oğlu III. İbrahim Bey tarafından 1579 yılında yaptırılmıştır.

Mihraba paralel uzanan üç nefli enine dikdörtgen yapının önünde kubbeli revaklı bir avlu bulunmaktadır. Harime beş geniş iki küçük kapıyla girilmektedir.

Caminin minaresi yapıdan 5 m. kadar uzaktadır. 1363 tarihinde Memlûkler tarafından yaptırılmıştır. Minare kapısı üzerindeki kitabeden edinilen bu bilgiler burada daha önce eski bir cami ya da mescitin varlığına,

zamanla yıkılan bu yapının yerine İbrahim Bey Devri'nde şimdiki binanın yapıldığına işaret etmektedir (Şekil: 2).

Siyah beyaz taş dekorasyonuyla dikkatleri üzerine çeken avlu portali oldukça gösterişlidir.

Yapının mihrap ve minberi restore edilmiştir.26

Kırk Kaşık Bedesteni

Tarsus Ulu Camii bitişiğinde yer alan bedesten adını üzerindeki kaşık kabartmasından almıştır. Tarsus'un önemli yol güzergahı üzerinde olması nedeniyle her zaman bir ticaret merkezi olma özelliğini korumuştur.

Dikdörtgen planlı olan bedestenin orta alanı beş kubbeyle, dükkanlar tonuzla örtülüdür. Kitabesi olmadığından yapının tarihi bilinmemektedir. Ancak Ulu Cami ile aynı tarihlerde yaptırıldığı tahmin edilmektedir27 (Şekil: 3).

Ramazanoğulları Beyliği'nin Anadolu dışında Halep'te de eserler meydana getirdikleri bilinmektedir. Ancak bu kentte fazla kalmadıkları için eserler bakımsızlıktan yıkılmıştır.28

Ramazanoğullarından kalan mimari eserler, malzemesi cinsi, süsleme çeşitleri, teknik ve üslup yönünden tahlil edildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Adana'da kullanılan taş malzeme sarımtrak kesme taş olup, işlenmeye müsait bir cinstedir. Özellikle Ulu Cami, cephesindeki pencerelerde görülen halat ve yıldız motifleri muntazam şekiller çıkarmaya elverişli taştan yapılmıştır.

Taşın yanında renkli ve beyaz mermer tezyinatta kullanılmış olup, çekici hareketli ve canlı dekorlar yaratılmasına neden olmuştur.

Bölgesel olarak Gaziantep ve Diyarbakır'da çok kullanılmış olan siyah beyaz taş dekorasyonun Adana yapılarında büyük yeri olduğu açıkça ortadadır. Özellikle portaldeki süslemelerin en ilginç bölümünü teşkil

etmektedir. Adana Ulu Camii doğu portali Konya Zazadin Han, Diyarbakır Safa Camii, Gaziantep Alay Bey, Kürkçü Hanı, Bostancı Camileriyle benzerlik içindedir.

Geometrik bezemelerde, Türklerin daha önceki Anadolu öncesi devirlerde kullanıp sevdikleri motiflerin Anadolu'ya yeniden değişik malzeme, teknik ve diğer ülkelerden gelen etkilerin birleşmesinden doğan zengin bir dekorasyon görülmektedir. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Devri'nde devam eden geometrik bezemeli taş işçiliğine Adana'da da rastlamak mümkündür. Hatta Adana'da aynı geometrik dekorasyon yalnızca taşta değil ahşap malzemede de kullanılmıştır (ahşap kapı kanatları ve mahfil tavanlarında, bazen saçaklarda, çağının, ustasının, yöresinin ve malzemenin zevkini bu gün bile gözler önüne sermektedir).

Güney Anadolu'da başta Adana'da olmak üzere, derin oyma taş tekniği tek ve çift yiv sistemi, şeritlerin çift yivlerle kuvvetlendirilmesi, düğüm ve yıldızların bolca kullanılması, yerli taş atölyelerinin geleneklerinden gelmektedir.

Taş malzeme zaman zaman geometrik kompozisyonların elemanlarını açıkça belli eden farklı renklerdeki değişik cins malzemeyle birlikte de uygulanmaktadır. Bu süsleme esas olarak renkli taş kakmaya ve oyulan zeminleri renkli harçla doldurarak kontrast bir etki yaratmaya dayanmaktadır.

Selçuklu ve Osmanlı mimarisi senteziyle karşımıza çıkan Ulu Cami süsleme açısından Suriye ve Mısır'a kadar uzanan, hatta Endülüste bile karşılaştığımız Akdenizli bir düzenleme içindedir. Bitkisel süslemelerinde Sultan Hasan Medresesi'ne (kornişteki) gider. Özellikle bu korniş, Mardin'de 15. yy. Kasimiye Medresesi'nin portal cephesinde de kullanılmıştır.

Mukarnaslarıyla Osmanlı’ya, dilimli kemerleriyle Eyyübilere (El Müeyyed Cami Portalinde), 1474 tarihli Kayıtbay Camiine ve 1385 tarihli Artuklu Mardin Zinciriye Medresesine yakındır.

Mukarnaslı yarım kubbeleriyle Sultan Baybars Camii Medresesi’yle benzerlik içindedir. Bu dilimli kubbecik batı Anadolu’da Selçuk İsa Bey Camii portalinde de işlenmiştir.

Kapıdaki polikromik taş kaplamalar zengilerden başlamak üzere Anadolu Selçuklu’da Konya Alaaddin Camii, Karatay Medresesi, Batı Anadolu’da Aydınoğullarında, Selçuk İsa Bey Camii’nde kendini göstermiş, ardından da Osmanlı’da Gebze, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve Topkapı Sarayı Harem Dairesine kadar gelmiştir. Adana’daki bu çok renkli taş işçiliğinin, Ulu Cami’nin portal, pencere pervazları ve kemerlerinde ve minaresinde uygulandığı Tarsus Ulu Camii avlu portalinde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Adana Ulu Camii minaresi form olarak Memlük minareleri tipindedir. Gaziantep Alâüddevle Camii, Antakya Ulu Camii, Adana Ulu Camii minareleri biçim olarak birbirine denktir. Minaredeki madalyonla Kahire, Sultan Baybars Camii minaresine, bezemeleriyle Halep Ulu Camii (1090-94), Hasankeyf ve Mardin minarelerine yakındır. Aynı polikromik düzenleme mihrapta da görülüyor. Ayrıca Adana’da Hasan Ağa Camii mihrabında da Memlûk etkisi mevcuttur. At nalı kemeriyle İspanya Endülüs, Kuzey Afrika ve Memlûk mimari organlarının bir sentezini teşkil eder.

Percere alınlıklarıyla Hasan Ağa Camii Selçuklu ve Osmanlı çini alınlıkları etkisini gösterir. Bordürdeki on iki kollu yıldızlardan oluşan süslemeler ise, Anadolu’da Dunaysır Ulu Camii’nde, Tokat Gök Medrese Eyvan cephesi, Konya Karatay Medresesi portali bordürlerinde görülür. Aynı ışınsal geometrik bezemeye Adana, Hasan Ağa Camii, kapı kanatlarında da rastlanır. Ahşap dekorlar yönünden: Geometrik ışınsal

yıldız düzenlerinin Edirne Üç Şerefeli Camii avlu portali ahşap kapı kanatları, İstanbul, Şehzade Camii pencere kapakları, Adana Hasan Ağa Camii giriş kapısında kullanıldığı görülmektedir.

Minberlerdeki süslemeler yönünden: Aynalıklardaki süslemeler, daha çok geometrik olup, form olarak Aksaray Ulu Camii minberiyle Adana Ulu Camii minberi aynalık dekorları (geometrik düzenleme) birbirine yakındır. Hasan Ağa Camii minberi ise taş kakma tekniğinde olup, geometrik bezemelidir. İlk bakışta şebekeleri hatırlatır.

Dilimli kemerler yönünden: Adana Camilerinde Ulu Camii, Suriye-Zengi mimarisi ve Mardin'deki Artuklu yapılarına bağlanır.

Bitkisel süslemeler yönünden: Akça Mescit ve çarşı hamamı portalindeki grift Selçuklu taş işçiliği nebati bezemelerini yansıtan kompozisyonları, Ulu Cami doğu portalindeki çiçek-yaprak kuşağı gibi desenlerle batı portali ve Yağ Camii avlu portalindeki palmetli taçlar özenle işlenmiştir. Sade küçük denilebilecek yapılardaki anıtsal dekorlar şaşırtıcı zenginliktedir. Örneğin Akça Mescit portal ve mihrabı gibi. Özellikle Çarşı Hamamı kervansaray portallerini hatırlatacak süslemelere sahiptir.

Figürlü plestik yönünden: Akşa mescit portalinde yer alan kuş figürleri ve Ulu Cami kubbesindeki karşılıklı iki evren tasviriyle Asya'dan gelen Selçuklu da devam eden geleneğin beyliklerde de kullanılmasını açıkça göstermektedir.

Rozetler yönünden: Balıksırtı, üçgen, yıldız, gül bezek motiflerinde Gaziantep camileri ile yakın çizgiler arz eder. Burmalı sütun gövdeleri yönünden: Selçuklu geleneğinin daha sonraki yüzyıllardaki devamı görülürken, sütun başlıkları Osmanlı tarzını yansıtır.

Çini desenleri yönünden: Adana Ulu Cami çinileri yönünden İstanbul Rüstem Paşa Camii çinileri, Kanuni Sultan Süleyman Türbesi, Hürrem Sultan Türbesi, İstanbul Takkeci İbrahim Ağa Cami mihrap çinileri gerek

teknik (sıraltı) ve gerekse desen açısından birbirine yakındır (Naturalist çiçek ve Çin bulutu desenleri).

Ayrıca, Diyarbakır, Behram Paşa Camii duvar çinileri, Fatih Paşa Camii'nden günümüze gelebilen çini parçaları, desenleri yönünden Ulu Camii duvar çinileriyle benzerlik arz eder. Geometrik çini dekorları yönünden: Şeyh Sefa Camii (Diyarbakır) çinileri ile Ulu Cami (Adana) çinileri yakın özellikler gösterir (Altı kollu yıldızlar içindeki çiçek motifleri desenlerinde).

Kısaca toplanacak olursa Adana İli, Suriye-Mısır, Artuklu Anadolu Selçuklu ve Osmanlı mimari eleman ve motiflerinin bir sentezini yaparak, kendi yöresinin üslubuyla yoğurmuş, yeni biçimler yaratmış ve orijinal çizgilerini koruyarak nadide esereler meydana getirebilmiştir.

1 Faruk Sümer; "Ramazanoğulları" İslâm Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul 1964 s. 612-620.

2 Yılmaz Kurt; "Ramazanoğulları" (1378-1608) Tarihte Türk Devletleri II, Ankara Üniversitesi Yayınları yayın no: 98, Ankara 1987, s. 19-426.

3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri Ankara, 1984, s. 178.

4 Taha Taros; "Akça Mescid ve İki Kuş" Görüşler, Nisan 1938, s. 10, Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler; Ankara, 1972, C. 1. s. 11'de Akça Mescid'in yapım tarihi 1409 yerine 1489 Olarak verilmiştir.

5 Enver Kartekin; Ramazanoğulları Beyliği Tarihi, İstanbul, 1979, s. 103-104.

6 Kasım Ener; Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, İstanbul 1964 s. 11-12 Daha fazla bilgi için bkz: Hadi Altay; Adım adım Çukurova, Adana 1965, s. 18.

7 Murat Yüksel; Çukurova'da Türk İslâm Eserleri ve Kitabeleri, Adana 1975, s. 20-22.

8 Şerife Cengiz; Adana Mimari Eserlerinin Süslemeleri, Mimar Sinan Üni. Sosyal Bilimler Enst. Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Basılmamış Yük. Lisans Tezi 1986. s. 35-37.

9 Enver Kartekin; a.g.e., s. 118.

10 Ali Osman Uysal; "Adana Ulu Camii" Vakıflar Dergisi S. 19, Ankara, 1985, s. 277-282.

11 Memluk etkilerine açık olan merkezlerdeki eserlerde strüktürel olmayan konsol dizileri görülmektedir. Diyarbakır Zinciriye (1198), Mesudiye (1198-99) Medreselerinin avlu revağı saçaklarında Mardin Ulu Camii doğu duvarı saçağında ve Adana Ulu Camii harimi kuzey cephesinde görülmektedir. Bkz: Şerife Cengiz; a.g.t., s. 41-77.

12 Cevdet Çulpan; Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihinde Serviler, İstanbul, 1961, s. 145. Hayat Ağacıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz: Gönül Öney; "Anadolu Selçuk Sanatında Hayat Ağacı motifi", Belleten, XXXII, 125, Ankara, 1968, s. 25-36.

13 Güner İnal; Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın, Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri, İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Yıllığı 1970-71, S. 4, s. 157-158.

14 Emel Esin; "Evren" (Selçuklu Sanatı Evren Tasvirlerinin Türk İkonografisindeki Menşeileri) Selçuklu Araştırmaları I, Ankara, 1969 s. 161-192.

15 Gönül Öney; "Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri, Belleten, C. XXXIII, s. 130, T. T. K. Basımevi Ankara 1969, s. 171-184.

16 Gönül Öney; Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara 1978, s. 45-54.

17 Metin Şahinoğlu; Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanılması, İstanbul 1984, s. 30.

18 Ara Altun; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 292.

19 Baha Tanman; "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memluk Etkileri", Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras, İstanbul 2000, s. 83. Dulkadirli eserleriyle ilgili bkz: Hamza Gündoğdu; Dulkadiroğlu Beyliği Mimarisi, Ankara 1986, s. 23-95.

20 Adana Ulu Camii Çinileri, Diyarbakır Behram Paşa, Fatih Paşa ve Safa Camii çinileriyle yakın benzerlikler gösterir. Bkz. Metin Sözen; Diyarbakır'da Türk Mimarisi, İstanbul 1971, s. 89.

21 Şerare Yetkin; "Türk Çini Sanatında Bazı Önemli Örnekler ve Teknikleri". İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Yıllığı, İstanbul 1964-65. s. 90-91.

22 Zafer Bayburtluoğlu; "Kahramanmaraş'ta Bir Grup Dulkadiroğlu Yapısı" Vakıflar Dergisi X. Sayı, Ankara 1973, s. 234-250.

23 Selçuk Mülayim; Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler, Ankara 1982, s. 84.

24 Oktay Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul 1984, s. 168.

25 Levent Zoroğlu; A Guide to Tarsus, Ankara 1995, s. 55-57.

26 Levent Zoroğlu; a.g.e., s. 43-47.

27 Levent Zoroğlu; a.g.e., s. 50.

28 Enver Kartekin; a.g.e., s. 128-129.

Akkoyunlu Devri Mimarisi / Prof. Dr. Hamza Gündoğdu [s.156-165]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

On dördüncü yüzyılın ortalarından itibaren giderek kuvvet kazanan ve XV. yüzyılın ikinci yarısında en geniş sınırlara erişen Oğuzların Bayındırlı koluna mensup Türkmen Beyliklerinden biri olan Akkoyunlular, öncelikle Diyarbakır ve Ergani yörelerinde kendileri gibi dağınık şekilde yaşayan Türkmen gruplarını çevrelerinde toplayarak kısa süre içinde önemli bir devlet kurmuşlardır. Kurucuları Tur Ali Bey'den itibaren hızla kuzeye, doğuya ve batıya doğru topraklarını genişleterek Trabzon-Rum İmparatorluğu ile akrabalık tesis eden Akkoyunlular, öte yandan sürekli ellerinde tuttukları Elazığ, Erzincan, Bayburt, Erzurum ve Tunceli dolaylarında öncelikle, İran ve Azerbaycan'ın güney kısımları ile Diyarbakır ve Mardin yörelerinde ise daha sonra siyasi, ekonomik ve sanatsal açıdan etkili olmuşlardır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu devletin en ünlü hükümdarlarından Uzun Hasan, en büyük rakiplerinden biri olan Karakoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırarak onların sahip oldukları toprakları bütünüyle ele geçirmiştir (1467). Bunun üzerine kendini Timur gibi görmeye başlayan Hasan Bey, aralarındaki bazı sınır olaylarını bahane ederek Osmanlılara karşı tavırlarını sertleştirmiş, bu konuda Venedik ile anlaşarak hareket ve eylemleriyle Otlukbeli Savaşı'na sebep olmuştur. İki devlet arasında savaş kaçınılmaz hale gelince, Erzincan yakınlarındaki Otlukbeli mevkiinde meydana gelen savaşta yenilen Uzun Hasan, savaş alanını terk ederek Tebriz'e kaçmıştır (1473).

Otlukbeli yenilgisini takiben Tebriz’e kaçan Uzun Hasan’ın prestiji ve saygınlığı tamamen ortadan kalkmıştır. 1478 yılında onun ölümünü müteakiben devleti giderek zayıflayarak, Akkoyunlu topraklarının önemli bir kısmı, XVI. yüzyılın başlarından itibaren Safevîlerin eline geçmiştir. Safevî hükümdarı Şah İsmail’e karşı zaman zaman Osmanlılara, Dulkadırlılara veya Memlüklere bağlılığını bildirerek bu devletlerden yardım gören bazı Akkoyunlu Beyleri, bir süre de bulundukları yörede beyliklerini sürdürerek çevrelerinde mimari eserlerin yapımına katkıda bulunmuşlardır.

Dönemin özelliği olarak sanata ve sanat eserlerinin yapımına katkıda bulunan Akkoyunluların, dağılmış oldukları bölgelerde mimari alanında birçok yapıya imza attıkları görülmektedir. Bu konuda Akkoyunlular en çok faaliyet gösterdikleri Diyarbakır, Elazığ, Bayburt, Erzincan, Mardin ve Tunceli yörelerinde; camiler, medreseler, hamamlar, türbeler, zaviyeler, tekkeler, hanlar, bedestenler, köprüler, çeşmeler, hatta köşkler vücuda getirmişlerdir.

Ortaya koydukları eserlerde çağın diğer devletlerinin de yolunu takip eden Akkoyunlular, müesseselerinde daha çok Selçuklu ve Osmanlı tarzı bir yapılanmayı esas almışlardır.

Akkoyunluların ortaya çıkışı ve yoğun siyasi faaliyetleri sırasında inşa ettikleri eserler yeterince tanıtılmamış, o dönem Anadolu-Türk sanatının bir uzantısı olarak görüldüğü için bunlar zaman zaman konular itibariyle tek tük araştırma alanlarına dahil edilmiştir.

1975 yılında Prof. Dr. Metin Sözen tarafından yayınlanmış olan Anadolu’da Akkoyunlu Devri Mimarisi konulu eser, Akkoyunluların yaptırmış ya da onartmış oldukları eserleri ilk kez sistematik biçimde ele alarak sanat tarihimizdeki yerini almıştır.

Akkoyunlular zamanında yaptırılmış bu eserlere külliye açısından bakmak gerekirse; öncelikle onların ilk yıllardan itibaren ellerinde bulundurdukları ve kuzeydeki Trabzon-Rum İmparatorluğu'na karşı giriştikleri hareketlerde üs konumunda bulunan Bayburt'un Sinür (Çayıryolu) Beldesi'nde yaptırmış oldukları Kutluk Bey Camii, Zaviye ve Türbesi' (Resim 1). Mimari açıdan dikkat çekmektedir.

Akkoyunluların en önemli hükümdarlarından biri olan Kutluk Bey (1360-1389) tarafından yaptırılan bu külliye, onun ölümünden önceki tarihlere ait olmalıdır. Günümüzde zaviye tamamen ortadan kalkmıştır. Ancak 1550 tarihinde Osmanlı döneminde onartılan cami ile yakın yıllarda onartılan (1996) Kutluk Bey Türbesi, geçirdiği onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Ortada dört ahşap sütuna oturan tekne tavanlı, kare planlı Kutluk Bey Camii'nin önünde; uzun, dikdörtgen planlı son cemaat yeri ile, son cemaat duvarının kuzey duvarı uzantısında sekizgen kaideli, yuvarlak gövdeli minare yükselmektedir (Çizim1). Camiden 20 m. kadar doğuda yer alan sekizgen planlı türbe, eskiden kubbe ile örtülü ve içerisi de çinilerle süslü imiş.

Sinür yakınlarında ve Akkoyunluların ilk yerleşim merkezlerinden biri olan Pulur (Gökçedere) Beldesi'nde de Akkoyunluların soyundan Korkmaz Bey'in oğlu Ferruhşad Bey tarafından 1517 tarihinde yaptırılan külliye; cami, imaret, darüttalim, han, hamam, ve türbe-mezardan oluşmaktadır (Resim 2). Yavuz Sultan Selim ile birlikte hareket eden Ferruhşad Bey bu külliyesini, Çaldıran Savaşı'ndan hemen sonra, Yavuz'un kendisine temlik ettiği köy ve arazilerin gelirleriyle yaptırmış ve onun hacda ölümü üzerine de varisleri tarafından 1532 yılında Vakfiyesi tescil ettirilmiştir. 9m. çapındaki yüksek kasnak üzerine oturan tek kubbesi ile Ferruhşad Bey Camii; ön cephede 2.70 m. kadar yanlara taşkın ortada üç, iki yanda birer

tonozla örtülü beş gözlü son cemaat yeri ve düzgün kesme taş mimarisi ile dikkat çeker (Resim 3).

Daha sonra aynı aileden Süleyman Bey tarafından külliyeye ilave edilen caminin önündeki tek katlı, L planlı ve beş hücreli medrese, farklı boyutta, düzgün Kelkit taşından inşa edilmiş, mimari durumu ile camiden sonraki bir tarihe işaret eder (Resim 4). Ferruhşad Bey külliyesinin diğer birimleri (han, imaret, darüttalim) zamanla ortadan kalkmış, ancak hamamın çok az bir kısmı ile Ferruhşad Bey'in babası Korkmaz Bey'e ait mezar-türbe, harap şekilde günümüze ulaşmıştır.

XII. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen ve Artukoğulları döneminde yaptırıldığı bilinen Mardin Ulu Camii'ne, Akkoyunlular tarafından bazı ilave ve onarımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Aslında Ulu Camii'ne bazı kasaplardan alınan vergilere muafiyet tanınması konusunda ferman niteliğinde olan iki kitabenin, Mardin'de bir zaviyesi, bir türbesi ve bir de imareti bulunan Cihangir (1444-1468) tarafından koydurulmuş olabileceği tahmin edilmektedir.

Ulu Camii'nin güneybatısında zaviye ile birlikte inşa edilmiş Cihangir Bey Türbe ve Zaviyesi ile eski mahallelerden Babü'l-Hammara girişi yakınlarındaki İmaret'de Mardin'de XV. yüzyılın ortalarındaki imar faaliyetleri konusunda fikir verir. Gerçi günümüze ulaşmamış olan İmaret'in, Babü'l Hammara yakınlarında bulunduğunu birkaç kayıttan öğreniyorsak da aynı yöne bakan kapıları ile türbe ve zaviyenin aynı duvarı paylaşan kompleks yapısı, burasının küçük bir külliye olduğunu gösterir. Ortası kubbeli, yanları beşik tonoz biçiminde derin kemerlerle genişletilmiş zaviyenin doğu duvarına bitişik şekilde inşa ettirilmiş türbenin üzeri, yıldız tonozla örtülüdür.

Akkoyunluların önemli merkezlerinden biri olan Ahlat'ta: zaviye, mescid, türbe, köprü ve köşkten oluşan yapıları bulunmaktadır. Bunlar da

1481 yılında ölen Emir Bayındır'ın oğlu Rüstem Bey tarafından yaptırılmış olan zaviye, mescit ve türbe ile birlikte külliyenin bir parçası idi. Ancak günümüze ulaşmamış olan imaretin yanındaki Emir Bayındır Mescidi (Resim 5). dikdörtgen planlıdır (Çizim 3).

Ortadan sivri kemerle desteklenen yapı, iki mekana bölünmüş olup üzeri beşik tonozla örtülüdür. Düzgün kesme taştan inşa edilmiş mescidin girişteki eyvan kemeri üzerinde yer alan kitabede bulunan 1477 tarihi, Emir Bayındır'ın oğlu Rüstem'in külliyeyi bu tarihte inşa ettirdiğine işaret etmektedir. XIV. ve XV. yüzyıllara ait pek çok tarihi yapıyı bünyesinde bulunduran Ahlat'ta, bu dönemde bir hayli taş ve süsleme ustası yetişmiştir. Bu ustalardan biri olan Baba Can Bey'in adının geçtiği mescidin kitabesi, eyvanın batı duvarına yerleştirilmiştir.

Emir Bayındır Mescidi'nin güneyinde bulunan kümbet ise halk arasında daha çok Parmaklıklı Kümbet olarak bilinmektedir. Akkoyunlu Rüstem Bey'in 1481 yılında ölümü üzerine eşi Şah Selime Hatun tarafından mescidin de mimarı olan Baba Can Bey'e, 1491 yılında yaptırılan bu kümbet; silindirik gövdelidir. Ancak gövdenin 3/4'lük kısmı, güneye doğru sütunlar üzerine dekoratif kemerlerle biçimlenmiş olup, üzeri mukarnas kornişlere oturan konikal bir külahla örtülmüştür (Resim 6).

Akkoyunluların en önemli eserlerinden biri olan Emir Bayındır Kümbeti'nin altında, kare planlı bir kripta (mumyalık) bulunmakta, buraya zemin seviyesinden tek taraflı bir merdivenle inilmektedir. Kuzey ve batı yönlerdeki mazgal pencerelerle aydınlanan kriptanın üzeri, doğu-batı yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülüdür.

Yüksek kaide üzerinde yarısı sütun ve kemerlerle açık, yarısı da kapalı konumda olan kümbete, kuzeyde iki yönlü merdivenin yer aldığı bir kapıdan girilmektedir. Girişin iki yanı sağır nişlerle teşkilatlandırılmış, çevresi bitkisel ve geometrik kompozisyonlarla süslenmiştir.

Ahlat'taki Taht-ı Süleyman Deresi üzerinde bulunan köprü de Emir Bayındır Köprüsü olarak bilinmektedir (Resim 7). Kitabesi bulunmayan ve üzerinde at ve koyun kabartmasına benzeyen bir kabartma bulunması dolayısıyla bu köprünün Akkoyunlulara, Akkoyunlulardan da burada mescit, zaviye ve türbesi bulunan Emir Bayındır oğlu Rüstem Bey'e ait olduğu tahmin edilmektedir. Düzgün kesme taştan inşa edilmiş olan köprü; yaklaşık 21 m. uzunluğunda, 3.10 m. genişliğinde, iki kırık hattan oluşan, kademeli şekilde basamakları bulunan ve yörede bir başka örneği olmayan bir mimariye sahiptir. Köprünün tek kemer açıklığı 11.20 m. ve yüksekliği de 5.60m. dir. 1954 ve 1978'lerde onarılan köprünün, bu onarımlarda korkulukları ve at veya koyun kabartmalı taşları kaybolmuştur.

Girişte de belirtildiği üzere Akkoyunlular, bazı önemli merkezlerde kendilerine köşk, saray gibi küçük çapta binalar da yaptırmışlardır. Külliyenin bir parçası olmasa da böyle bir köşk yapısının Ahlat'ta Taşdirek adlı yerde bulunduğu ve adının da Emir Bayındır Köşkü olarak tanındığı, kaynaklarda yer almaktadır. Günümüze ulaşmayan bu köşkün, Emir Bayındır tarafından onun ölüm tarihi olan 1491 tarihinden önce yaptırıldığı, ancak mimarisi konusunda fazla bilgi bulunmadığı anlaşılmaktadır. 1945 yılında çevrede araştırmalar yapmış olan İ. Kafesoğlu, bu köşkün kalıntılarının Merkez Mahallesi'nde bulunduğunu belirtmektedir.

Külliye veya kompleks yapılar olarak gördüğümüz bu yapılardan başka Akkkoyunluların çeşitli merkezlerde cami, mescit, medrese, türbe, hamam, zaviye, imaret, han, kervansaray, köprü, çeşme, kale ve kaplıca türü yapılar inşa ettirdikleri bilinmektedir. Bu mütevazi çerçeve içinde tüm bu yapıların tanıtılması mümkün değildir. Ancak aşağıda da bunların mimari gelişim ve bezemeleri bakımından önemlilerine işaret edilmeye çalışılacaktır.

Camiler konusunda Akkoyunluların yayılmış oldukları tüm birimlerde değişik planlı ve çeşitli türde camiler yaptırarak, bilinen daha eski ve

önemli yapıları da onarttıkları anlaşılmaktadır.

Harput'ta Sara Hatun Camii, Akkoyunluların en ünlü hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun tarafından 1465 yılından sonra bir mescit olarak yaptırılmış iken, Osmanlı hükümdarı III. Murad (1574-1595) zamanında Mustafa oğlu Hacı tarafından 1585 yılından tamamiyle yenilenmiştir. Bu yapının da harap olması üzerine Abdülmecid döneminde müftü Hacı Ahmed Efendi tarafından 1843 tarihinde bugünkü haliyle yeniden yaptırılmıştır (Resim 8). Yakınındaki Sara Hatun tarafından yaptırılmış bir mektep, bir medrese bir çeşme ve bugünkü Cimşit Hamamı da bu yapılar topluluğunun birimlerinden sayılır. Orijinal durumu hakkında fazla bilgi bulunmayan ve Sara Hatun'a ait olan ilk caminin ahşap örtülü olduğu tahmin edilmektedir. Bugünkü cami; ortada dört sütun üzerine oturan merkezi kubbe, köşelerde ve yanlardaki tonoz örtü uygulaması ile, merkezi planın bir çeşitlemesi olarak inşa edilmiş olup (Çizim 4), Keban Yusuf Ziya (1799) ve Yeni Malatya Ulu Camileri (1900) ile benzerlik gösterir.

Diyarbakır'da külliye şeklinde inşa edilmiş olduğunu kabul edebileceğimiz Akkoyunlu yapılarından bazıları da Safa (İparlı) Camii ve Medresesi'dir. İparlı veya Safa adlarıyla da anılan bu caminin önündeki medrese de bu yapıyla ilişkili görülür. Uzun Hasan zamanında, Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyt'in isteği ile XV. yüzyılın ortalarında yaptırıldığı kabul edilen Cami, 1531 tarihinde Üstad Ahmedü'l Amidi adında bir mimar tarafından onarılmış, düzgün iki renkli kesme taş mimarisi, içerisinde bulundurduğu çinileri ve zengin taş süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Ön cephede; yanları kapalı, ortada dört yuvarlak sütuna sivri kemerlerle oturan, dışardan gizlenmiş beş gözlü son cemaat yerinin üzeri, beş kubbe ile örtülüdür (Çizim 5). Dışarıdan gizlenmiş son cemaat kubbelerinin doğusunda, duvarın uzantısında kübik kaideli yuvarlak

gövdeli, gövdesinin üzeri dikey ve yatay kuşaklar halinde taş bezemelerle süslenmiş minare yükselmektedir. İçte, ortada güney ve kuzey duvarlardan ileri taşırılmış ikişer duvar payesine, doğu ve batıda da serbest ikişer payeye oturan kubbe, Sinan'ın sekiz istinatlı camilerini hatırlatan dikdörtgen bir plan ortaya koyar. Doğu ve batıda serbest payelerin gerisindeki boşluklar, köşelerde kubbe, ortada beşik tonozla örtülüdür. Ortadan ikiye bölünmüş tromplar üzerine oturan merkez kubbe, basık sekizgen bir pramidal şekilde dışa yansıtılmıştır. İçte 1.20 m. yüksekliğe kadar duvarlar sıraltı tekniğinde çinilerle, diğer kısımlar ve son cemaat yeri kubbeleri de kalem işleriyle zenginleştirilmiştir.

Diyarbakır'da dikkat çeken Akkoyunlu camilerinden biri de Mardin Kapısı yakınındaki Aynı Minare Camii'dir. 1489 tarihli vakfiyesinde Hoca Ahmed tarafından yaptırıldığı belirtilen cami, bu adla da anılmaktadır. Bu şahsın Akkoyunluların Diyarbakır'a hâkim olduğu yıllarda yaşamış olduğu bilinmektedir.

Oldukça değişik bir plana sahip Aynı Minare Camii'nin kıble tarafında ileri taşırılmış beş kenarlı mihrap önü mekanının gerisinde; ortası çapraz, yanları beşik tonozla örtülü, doğu ve batıya uzunlamasına dikdörtgen şekilli bir alanla yan mekanlı camileri hatırlatan bir iç düzenlemeye yer verilmiştir. Girişte, yanları kapalı dört bölümlü son cemaat yeri ortada üç sütuna oturmakta, avluda minare yer almaktadır. Cami girişi orta eksenden hafif doğuya kaymış olup, son cemaat yeri örtüleri düzensizlik gösterir.

Akkoyunlulardan Sultan Kasım'ın Diyarbakır'da yaptırdığı Şeyh Mutahhar Camii, halk arasında Kasım Padişah veya kısaca Şeyh Matar Camii olarak da tanınmaktadır. Tarihi Hasan Paşa Hanı'nın batısında bulunan bu cami, kuzeydoğuda dört sütunlu kaideye sahip minare üzerindeki kitabesine göre 1500 tarihinde Akkoyunlu hükümdarlarından Sultan Kasım tarafından yaptırılmıştır. Dört sütun üzerindeki başlıklara kare

kaideli gövdesi ile oturan minare, Diyarbakır'daki örnekler içinde en ilginç olanıdır. Gövdesi siyah-beyaz taşlarla örülü minarenin üzeri de silindirik olup, kaide bakımından Bursa'daki Timurtaş Paşa Camii'ni (1397) hatırlatmaktadır (Çizim 6). Tek kubbeli Şeyh Matar Camii, bir sıra beyaz, bir sıra siyah kesme taşlardan inşa edilmiş olup önünde, ikisi serbest, ikisi yanlardaki payeler ile kaynaşmış yarım sütuna oturan, hafif yanlara taşkın bir son cemaat yerine sahiptir. Eğimli çatı ile örtülü son cemaat kemerleri de duvarlar gibi iki renkli taştan inşa edilmiştir.

Diyarbakır'daki Akkoyunlu devri yapısı olan Lala veya Lale Bey Camii adlarıyla da tanınan eser, XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında Eğil beylerinden Lala Kasım Bey tarafından yaptırılmıştır. Küçük ölçülerde ve tek kubbeli caminin önünde; iki yana taşkın beş bölümlü son cemaat yerinin ortasında üç kubbe, birisi minare kaidesi, doğudaki de dört küçük açıklığı bulunan bir türbe olarak düzenlenmiştir. Tamamı kesme taştan yapılmış caminin, siyah-beyaz taşlardan örülü yuvarlak gövdeli minaresine giriş, son cemaat yerinden sağlanır. Altta beşik tonozlu kriptası bulunan türbede, kimin yattığı pek bilinmemektedir. Caminin üst örtüsü yıkılmış olup, köşelerde tromplu geçiş unsurları belli olmaktadır. Ancak buranın üzeri, günümüzde düz çatı ile örtülüdür.

Diyarbakır'da ilki XV. yüzyıla tarihlenen ve Akkoyunlu dönemine bağlanan külliye tarzındaki yapılardan biri de Nebi (Peygamber) Camii ve Medresesi'dir (Çizim 7). Dağ Kapısı (Harput) girişinde bulunan Nebi Camii, minare üzerindeki kitabeye göre Kasap Hacı Hüseyin tarafından 1530 tarihinde yenilenmiş, yanına aynı tarihte bir de Hanefiler kısmı eklenmiştir. Daha önceden geniş bir alana yayıldığı bilinen Nebi Camii; önünde yanları kapalı, ortada iki sütuna, üç kemerle oturan üç kubbeli son cemaat yerine sahiptir. Son cemaat yerinin doğusunda 1530 tarihinde yaptırılan siyah bazalttan, kare prizmal gövdeli minare bulunmaktadır.

Enine dikdörtgen planlı iç mekan; doğu ve batıda kare tabanlı birer payeye oturan dıştan pramidal çatı altına gizlenmiş tek kubbe ile örtülü olup yan boşluklarda ikişer yarım tonoz bulunmaktadır. Bu şeklini 1955 yılındaki onarımda almış olan medrese ve tuvaletlerle, arada havuz ve mihrap yönünde de 1718 tarihli bir türbe önünde bulunan camide, mihrabın çinilerle süslü olduğu belirtilmekte ise de son onarımlarda bunlar kaldırılmış ve bir daha da yerine konmamıştır.

XV. yüzyılın sonlarında Akkoyunlu Kasım Bey'in yeğeni İbrahim Bey tarafından Diyarbakır'da aynı adla anılan mahallede inşa edilmiş olan İbrahim Bey Mescidi; ortada iki paye ile altı eş üniteye bölünmüş olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Altı eş üniteden mihrap önü, mihrabın sağı ve onun gerisindeki birimler kubbe, diğer üç ünite çapraz tonozla örtülüdür (Çizim 8). Caminin önündeki yanları kapalı, ortada iki paye ve basık üç sivri kemere oturan üç gözlü son cemaat yeri de, eş büyüklükte üç kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yeri ile birlikte dokuz eş üniteli örtü biçimine sahip olan İbrahim Bey Mescidi bir bakıma, XV. yüzyılın sonlarında yaptırılmış olan İstanbul Zincirlikuyu Atik Ali Paşa Camii'ni hatırlatmaktadır.

Akkoyunluların Diyarbakır'da bizzat yaptırdıkları bu camilerden başka, Ulu Camii gibi daha eski yapılara çeşitli ilave ve onarım yaptıkları da bilinmektedir. Diyarbakır Ulu Camii'nin batı cephesi, Akkoyunluların ünlü hükümdarı Uzun Hasan tarafından onartılmıştır. Bu bölümün güney yüzüne yerleştirilmiş 1469 tarihli kitabe, bu onarımı doğrulamaktadır.

Akkoyunluların hemen her zaman ellerinde bulundurdukları Bayburt'un Pulur beldesi yakınlarındaki Çatalçeşme (Hınzeverek) Köyü'nde de XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başlarına ait bir cami bulunmaktadır (Resim 8). Daha sonraki onarımlarda mimari özelliklerinin bir hayli değiştiği görülen caminin, aslen bu köyde doğmuş ve sonra sadrazamlık mevkiine kadar yükselmiş Kara İbrahim Paşa ile de alakalı olduğu belirtilirse de 1683

yılında sadrazam olan İbrahim Paşa'nın bu yapıyı tamir ettirmiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Günümüzde duvarları ve minaresi yenilenmiş olan cami içte, ortadan ikiye ayrılmış tromplar üzerine oturan tek kubbeye sahiptir. Önündeki düz çatılı son cemaat yerinin sağında, minare yükselmektedir.

Mardin ve çevresinde Akkoyunluların hâkimiyetleri uzun sürmüştür. Bu bakımdan başta kale olmak üzere diğer yapı türlerinde de bu devletin hâkimiyet yıllarında Mardin'de birçok yapı yaptırılmıştır.

Mardin'de Akkoyunlu döneminde onartılan Ulu Camii'den başka kale girişi üzerinde yer alan Kale Camii'ni de Akkoyunluların yaptırdığı bilinmektedir. Ali Bey'den sonra Akkoyunluların başına geçen Hamza Bey (1435-1444) zamanında inşa edildiği tahmin edilen Kale Camii'den günümüze, sadece bir duvar gelebilmiştir. Kesme taştan ve sağlam bir mimariye sahip olduğu anlaşılan duvarda yer alan mihrap, oldukça sadedir. Aynı yerde bulunan Hızır (Akkoyunlu) Camii de ilk yapım itibariyle Halife Ömer zamanına kadar indirilmekte, sonradan 1285/86 tarihlerinde Halife Melik Mansur ve 1432 yılında da Akkoyunlular tarafından onartılmıştır.

Daha önce Mardin'de türbe, zaviye ve imareti tanıtılan Cihangir'in Nusaybin'de yaptırdığı Cami, 1468 tarihinden önceye verilir. XVI. yüzyılda Hacı Şah-Kulu Bey'in bu çevreye bir mescid ve bir de medrese yaptırarak vakıf kurduğu ve çevre nüfusunun giderek arttığı belirtilmektedir.

Mardin Şeyh Çabuk Camii, aslında Hz. Ömer zamanına kadar indirilen bir tarihe sahip olmakla birlikte sürekli onarımlarla Akkoyunlular dönemine kadar gelmiştir. Yanına eklenen tekke, hanikah-zaviye gibi birimlerle daha çok Akkoyunlu devrine tarihlenen caminin asıl mekanı, doğuya doğru daralan ince, uzun dikdörtgen bir plana sahiptir. Bu ana mekânın üzeri kısmen beşik, kısmen de çapraz tonozla örtülüdür.

Akkoyunluların önemli bir merkezi de Erzincan idi. Burada devletin önemli hükümdarlarından Tur Ali Bey'den itibaren pek çok eser yapılmış ve vakıflar oluşturulmuştur. Devletin kurucusu Karayülük Osman Bey'in (1403-1435) torunlarından Mansur Bey'in oğullarından Tur Ali Bey'in Erzincan Rumsaray (Mecidiye) Köyü'nde bulunan zaviyesinden başka, Uzun Hasan soyundan Kelkit Seraskeri Maruf Çelebi'nin de Tercan'ın Edebük Köyü'nde bir cami ve zaviyesi bulunuyordu.

1939 depreminde yıkılmış olan Erzincan Halilullah Camii (1449). Gerek Gerek Camii (1454-55), Cimin Bucağı Akkoyun Baba Mescidi (1301) Erzincan Gülabi Mescidi (1567), yörede Akkoyunlulara bağlanan diğer eserlerdir.

Akkoyunluların külliye bünyelerinde yer alan ve yukarıda adları belirtilen medreselerinin belirli bir plan tipolojisine sahip olmadıkları görülmektedir. Diyarbakır'da Şeyh Safa (İparlı) Camii yanında bulunan medrese (XV. yy. ortaları); ortadaki derince tutulmuş mihrabın iki yanında kümelenmiş beşik tonoz örtülü iki hücre ile, bunların önünde, üzeri çapraz tonozla örtülü iki kemerli bir revak ve yan tarafta dikdörtgen planlı uzun beşik tonozla örtülü bir mekândan ibarettir.

Diyarbakır'da Nebi Camii karşısındaki Medrese de 1530 yılında yıkılan minare ve Hanefiler Cami ile birlikte inşa edilmiş olup, yan yana üç mekandan ibarettir.

Mardin'de Sultan Kasım Medresesi; Akkoyunlulardan Cihangir'in oğlu Sultan Kasım tarafından 1487-1502 tarihler arasında yaptırılmıştır. Mimari açıdan Anadolu'da Selçuklular tarafından geliştirilen medrese planlarına yaklaşan özelliği ile Sultan Kasım Medresesi, diğer Akkoyunlu medreselerinden ayrılır. Açık avlulu medreselerin iki katlı, iki veya tek eyvanlı tipleri içinde yer alan bu medrese, hem Hanefi hem de Şafii eğitimini esas almaktaydı. Zengin vakıfları bulunan medrese, eğimli

bir araziye iki katlı olarak kurulmuş, içerisinde iki türbe, cami gibi unsurlara göre planlanmıştır. Yakınındaki Sultan İsa Medresesi ile plan ve mimari yönden benzerliğine işaret eden A. Gabriel, daha önce yarım kalmış olan bu binayı Akkoyunluların tamamlamış olabileceğini ileri sürmektedir. Akkoyunluların bu en önemli medresesinin sola kaymış durumdaki taçkapısının batısında, tek kubbeli bir cami ve doğusunda da iki türbe bulunmaktadır. Bezemeleri zamanla bir hayli yıpranmış durumdaki taçkapıdan girilince, önce beşik tonozlu bir koridora ulaşılır. Burada sağdaki bir kapı ile ortada eyvan, dört yanda payelerin gerisinde hücre ve eyvanların bulunduğu kare planlı avluya erişilir (Çizim 9).

Ana eyvanın sağındaki bir kapı ile de üst kata götüren merdiven kısmına ulaşılır. Üst katın, alt kat planı ile aynı olduğu görülür. Ancak türbeler ve ana eyvan, iki kat boyunca yükselmektedir. Taş ve yer yer de tuğla malzemenin kullanıldığı Sultan Kasım Medresesi, Akkoyunluların gerek plan, gerekse bezeme bakımından en önemli yapısıdır.

Akkoyunlu İbrahim Bey’in XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyılın başlarında yaptırmış olduğu kabul edilen Mardin Şah Sultan Medresesi, iki katlı medreseler grubuna girmekte iken, günümüze hayli harap şekilde gelebilmiştir. İbrahim Bey Camii’nin kuzeyinde yer alan medresenin doğu ve batısında dört payeye oturan çapraz tonozlarla örtülü bir revağının bulunduğu anlaşılmaktadır. Cami ile organik bir bütünlük gösteren medresenin, cami önünde U şeklinde yer alan planı ile, erken devir Osmanlı camileri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.

Akkoyunlu Beyleri kendi yaptırdıkları cami, mescid, medrese gibi mimari birimlerin yanında, çeşitli merkezlerde veya çevrelerinde değişik ölçekte Türbe ve kümbetler de yaptırmışlardır. Bunların külliye tarzında düzenlenmiş olanlarına yukarıda kısaca değinilmiştir. Mimari ve süsleme

yönünden dikkat çeken diğer türbe ve kümbet örneklerine de burada kısaca değinmekte yarar vardır.

Sekizgen planlı Bayburt Sinür (Çayıryolu) Beldesi Kutluk Bey Türbesi ile Pulur Beldesi'ndeki küçük, dökdörtgen prizması şeklinde inşa edilmiş olan Korkmaz Bey Türbesi, günümüzde özelliklerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Üzerinde pek durulmamış, fakat Pulur'un güneyinde Yakup Abdal Köyü'nde tepede yer alan bir Türbe de gösterdiği XIV. ve XV. yüzyıla ait özellikleri ile Akkoyunlu dönemine mal edilebilir. Hakkında hiçbir kaynakta bilgi bulunmayan, kare altlık üzerine, köşeleri pahlanarak sekizgen gövdeye dönüştürülen kısmın üzerine oturtulan bir kubbe ile örtülü olduğu anlaşılan Yakup Abdal Türbesi, 1980'li yılların başında üstten yıkılarak, duvarlar tamamlanmış ve bir kubbe ile örtülmüştür (Resim 9). Eski izlerden anlaşıldığı kadarıyla kaideden itibaren türbe gövdesi, düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş, daha sonra bunun üzerine daha büyük bir kubbe yerleştirilerek türbe, çevre halkının ziyaretgahı haline getirilmiştir.

Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi, Hasankeyf yerleşim yerinden 1 km. uzakta ve Dicle'nin sol kıyısında bulunmaktadır (Resim 10). Kuzeyde yer alan ve iki yandan merdivenli girişi bulunan türbenin kapısı üzerindeki iki satırlık çini kitabede bu yapının, Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Bey'e ait olduğu yazılıdır. Zeynel Bey'in, Osmanlılarla Akkoyunlular arasında cereyan eden 1473 tarihindeki Otlukbeli Savaşı'nda öldüğü bilindiğine göre, türbenin bu tarihi takibeden bir-iki yıl içinde yapılmış olması mümkündür. Giriş kapısı üzerindeki kitabeden türbeyi, Pir Hasan adında bir mimarın yaptığı anlaşılmaktadır.

Alttaki yuvarlak planlı kriptanın üzerinde silindirik gövdesi ile yükselen türbenin, belli bir seviyeye kadar kesme taştan inşa edildiği, dökülen tuğla kaplamalardan anlaşılmaktadır. Üzeri hafif şişkin bir kubbeyle örtülü olan türbe, içten sekizgen planlıdır. Gövdedeki iki açıklıktan biri giriş kapısı,

diğeri de penceredir. İçteki diğer altı niş, basık bir kemerle sonuçlanmaktadır. Tromp ve pandantif karışımı geçiş elemanlarının üstünde birkaç sıra mukarnas, şişkin kubbenin alt yapısını hazırlamaktadır. Şişkin kubbenin altındaki kasnakta ise dört pencere açılmıştır (Çizim 10).

Zeynel Bey Türbesi'nde güneye bakan pencere ile kuzeydeki portalin çevresinde geometrik ve bitkisel bezemelerle zengin bir çini uygulaması görülür. Ayrıca silindirik dış gövde yüzeyleri, geometrik sırlı tuğlalarla kaplanmıştır.

Iğdır'ın Amarat (Çakırtaş) Köyü Kul Yusuf Kümbeti, portali üzerindeki iki satırlık Arapça kitabeye göre 1485 tarihinde yaptırılmıştır (Resim 11). İki katlı düzenlemeye sahip kümbetin altta, beşik tonozlu bir kriptası bulunmaktadır. Bu kriptada halk arasında Kul Yusuf Bey'in yattığı tahmin edilir. Kümbet'in sekizgen gövdesi, içten yuvarlak olup kubbeyle, dıştan pramidal bir çatı ile örtülüdür. Doğudaki giriş kapısından başka kümbetin gövdesinde iki mazgal pencere daha bulunmaktadır. Günümüzde özelliğini bir hayli yitirmiş olan kümbetin içerisinde Akkoyunlu mezar taşlarına benzeyen koyun ve koç şeklinde sanduka bulunduğu bildirilmekteyse de son yıllarda illegal define arayıcıları tarafından bunlar tahrip edilmişlerdir.

Akkoyunlu türbeleri içinde Emir Bayındır Türbesi ile Zeynel Türbesi, gerek planları, gerek süslemeleri ve kullanılan malzeme açısından en dikkat değer iki yapıdır. Bunlardan taş mimarisi ve taş süslemeleriyle Anadolu'daki en değişik plan tipini ortaya koyan Emir Bayındır Türbesi ile, yuvarlak gövdeli miğferi andıran kubbesi ile ve gövde de taş üzerine sırlı tuğla kaplanmış bezemeleri ve kapı pencere çevrelerindeki çini kaplamalar ile Zeynel Bey Türbesi, Akkoyunluların Anadolu-İran ve Irak arasında farklı plan ve süsleme tekniklerini benimsemiş, ama bir üslup oluşturamamış mimari eserler ortaya koyduklarını göstermektedir.

Akkoyunlu yapıları içinde dikkat çeken bir grup da zaviye ve tekkelerdir. Bunlardan eski Erzincan'da Terzi Baba Tekkesi ile bunun yakınlarındaki Tur Ali Bey Zaviyesi, Akkoyunluların bu türden eserlere karşı göstermiş olduğu bakış açısını yansıtmaktadır. Öte yandan Bayburt'un Sinür Beldesi'nde günümüze ulaşmamış, Kutluk Bey'e ait bir Zaviye'nin varlığı, yine kaynaklardan öğrenilmektedir. Erzincan'ın Fethullah Mahallesi'nde bulunduğu bildirilen bir Zaviye de Uğurlu Mehmed'e aitti.

Daha önce Mardin'de Kasım Padişah Medresesi yakınında değindiğimiz Cihangir Bey Zaviye ve Türbesi, Cihangir Bey'in (1444-1468) son yıllarına maledilmektedir. Akkoyunlu eserleri içinde en fazla tahrip olan bu grup eserlerden Diyarbakır'daki Uzun Hasan Balıklı Zaviyesi de, Balıklı Mescidi bitişiğinde bulunan, ancak günümüze ulaşmayan XV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen eserler arasında yerini almıştır. Diyarbakır İpariye Tekkesi, İpariye Camii ile birlikte Uzun Hasan'a maledilmekte ve XV. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir. Bingöl'ün Genç İlçesi'nde Diyarbakır yolu üzerindeki Uzun Hasan dönemine ait olduğu kabul edilen Ziyaretgah, Bayburt'a bağlı Balahor (Çimenli) Köyü'ndeki Uzun Hasan'ın eşi, Sultan Yakup'un annesi Selçukşah Hatun'a ait XV. yüzyılın ortalarına tarihlenen Zaviye de ne yazık ki ortadan kalkmışlardır.

Mardin'deki Hamza-i Sagir Mescit ve Zaviyesi; Akkoyunlu Cihangir'in oğlu Hamza Bey tarafından yaptırılan bir bölümü yıkılmış, diğer kısımları da başka amaçlar için kullanılmış olan, orijinal planı konusunda bilgi edinemediğimiz eserlerdendir. Bu zaviyenin ortadan kalkan birimleri arasında mescid, darülkurra ve Zaviye de bulunmaktaydı.

Kitabesinden Akkoyunlu Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Halil'in 1474 Nisan-Mayıs aylarında onartmış olduğu anlaşılan Hasankeyf İmam Abdullah Zaviyesi, Dicle'nin karşı kıyısında bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Çevre duvarı içerisine yerleştirilmiş zaviye, içteki avlu

etrafına serpiştirilmiş birimlerden ibaret iken, 1930'lu yılların başında A. Gabriel tarafından incelenerek bir krokisi çizilmiştir. İçerisinde kuzey duvara bitişik yapılmış tromplu kubbeden başka, kuzeydoğuda da bir kule yer alıyordu. Türbe ile kule arasındaki beşik tonozlu kapının ahşap kanatları, tonoz harcı içerisine gömülmüş pişmiş toprak kaplar, zengin süslemelere işaret etmekteydi. Şiilere ait bu ziyaretgâhın Akkoyunlular tarafından onarıldığını belgeleyen 22x185 cm. boyutlarındaki kitabe, ana giriş kapısı üzerinde bulunmaktadır.

Diyarbakır'da bugünkü Vali Konağı ve Orduevi'nin yer aldığı Dağ Kapısı yakınlarında bulunan bir Mevlevi Tekkesi; Akkoyunlu İbrahim Bey'in onarttığı eserler arasında bulunuyorsa da bu yapının Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yıkıldığı anlaşılmaktadır.

Mardin surlarından Savur Kapısı dışında yer alan Hamza-i Kebir Zaviye ve Türbesi'nden günümüze sadece türbe kalmıştır. Giriş kapısı üzerindeki kitabeden bu türbenin, Ekim 1444 tarihinde ölen Akkoyunluların güçlü hükümdarlarından Karayülük Osman Bey'in oğlu Hamza Bey için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Türbenin yapım tarihi kitabede 1438 olarak verilmiştir. Aslında zaviye, mescit ve türbeden oluştuğu kaynaklarda yazılı olan bu yapılardan günümüze, sadece türbe gelmiştir. Türbe içerisinde yer alan iki mezar da 1925-31 yılları arasında saldırıya uğrayıp ortadan kalkmış ve mescit haline dönüştürülmüştür. Düzgün kesme taşlardan temiz bir işçiliğe sahip olan türbenin, mescide dönüştürülme işlemi sırasında girişe camekanlı bir bölüm eklenmiş, ortada tromplu kubbenin örttüğü kare mekân, dört yöne, beşik tonozlarla haçvari şekilde düzenlenerek kolları uzatılmıştır.

Çeşitli kaynaklarda han ve kervansaraylar konusunda Akkoyunlulardan kalma iki yapı adına rastlanır. Bunlardan birisi daha önce bir külliye içinde yer aldığı belirtilen Pulur'daki Ferruhşad Hanı idi. Katip Çelebi'nin Kitab-ı

Cihannüma’sında değindiği ve gecelediği bu hanın yeri konusunda tam bilgimiz olmamakla birlikte, caminin güneyinde, hamamın yakınlarında olabileceği tahmin edilmektedir. Bunun bir kervansaraydan çok, külliyeye gelip giden yolcuların ve hayvanlarının kalmasına mahsus bir mekan olabileceği düşünülmektedir.

İkinci han ise İbrahim Bey Bican Vakfı’na ait olduğu belirtilen Mardin’deki İbrahim Bey Hanı’dır. Yapım tarihi bilinmeyen bu hanın Akkoyunlulara ait bir yapı olabileceği A. Gabriel, A. Altun ve M. Sözen tarafından da kabul edilmektedir. Günümüzde yarısı garaj, yarısı da han olarak kullanılan cadde üzerindeki yapının, Akkoyunlulara ait han olamayacağını ifade eden A. Altun, söz konusu yapının XVII. ve XVIII. yüzyıla ait olabileceğini ileri sürmektedir. Bu durumda kaynaklarda yer alan ve Akkoyunlulara mal edilen hanın ortadan kalktığı ve günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

Hamamlar konusunda da Akkoyunluların çeşitli merkezlerde hayli yapılaşma içinde bulundukları gerek mevcut, gerekse ortadan kalkmış örneklere bakarak söylenebilir. Hamamların da, yine külliye tarzındaki yapıların yanında veya tek başına inşa edildikleri ayakta olan örneklerden anlaşılmaktadır.

Daha önce bir külliyenin yanında yer aldığı belirtilen Pulur’daki Ferruhşad Hamamı’ndan günümüze çok az bir kısım ulaşabilmiştir. Caminin güneyinde evler ve ahırlar arasına sıkışmış hamamdan, sadece sıcaklık olabileceği tahmin edilen bir kısımla, buna bir kapı ile bağlı yarısı tonoz, yarısı da küçük bir kubbe ile örtülü koridor parçası gelebilmiştir (Resim 12, Çizim 2). Tromplu geçişe sahip tuğla kubbe ile örtülü kısımda beden duvarlarından kubbeye geçişte, tuğla süslemeye yer verildiği görülmektedir.

Tunceli’nin Çemişgezek İlçesi’ndeki Hamam-ı Atik (Eski Hamam) adıyla bilinen yapı, en sağlam şekilde günümüze ulaşmış Akkoyunlu hamamlarından biridir. Giriş kapısı üzerindeki yapım ve onarım kitabelerine göre Uzun Hasan’ın oğlu Yakup Bahadır Han tarafından yaptırıldığı belirtilen hamam, 1763 tarihinde Hacı Ali Ağa adlı bir şahıs tarafından onartılmıştır. İlk yapıyı, XV. yüzyılın ikinci yarısında, Uzun Hasan’ın sağlığında ya da ölümünü takip eden yıllarda oğlu Yakup Bahadır Han yaptırmış olmalıdır. Hamamın çift fonksiyonlu olduğu anlaşılmaktadır. Daha küçük ve ortada kubbeli sıcaklık mekanının çevresindeki beşik tonoz örtülü dört eyvanla, diğer dört köşede kubbeyle örtülü küçük mekanların, birinci sıcaklığı meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Bu sıcaklığın bir köşesindeki kapının sonradan açıldığı, diğer köşedeki kubbeli mekânın dış girişe yakın olması nedeniyle ilk kapının burası olduğu, buradan hamamın diğer bölümüne (erkekler) geçiş sağlandığı tahmin edilebilir. Sıcaklığın önünde yer alan, ortası beşik tonoz, yanları eyvan biçiminde düzenlenmiş, üzeri kubbeli mekanın ılıklık olduğu, ılıklıktan ortada göbek taşının bulunduğu dört eyvanlı, dört köşe hücreli sıcaklık kısmının, erkekler bölümünün sıcaklığı olabileceği anlaşılmaktadır. Sıcaklığın gerisindeki içerisi bölüntülü dikdörtgen mekân ise hamamın külhan kısmıdır (Çizim 11).

Erzincan’daki Gülabi Bey Camii yakınındaki Gülabi Bey Hamamı, eski bir yapı iken 1486 yılında Akkoyunlulardan Emir Seyit Bey’in kızı Zebat Hatun tarafından onartılmıştı. Ancak diğer yapılar gibi bu hamamda 1939 depreminde yıkılmıştır.

Diyarbakır’da Mirza Hamamı (XV. yy.) ile, Harput Kapısı yakınındaki Suakar (Suvvakiye) Hamamı da Akkoyunlu İbrahim Bey’in vakfı iken son yıllarda ortadan kaldırılmış örneklerdendir.

Özelliklerini biraz yitirmiş olmakla birlikte günümüze ulaşmış Akkoyunlu hamamlardan biri de Bayburt'taki Bend Hamamı'dır (Çizim12). Kalenin eteğinde, Çoruh'un kenarında kurulmuş olan Bend Hamamı'nın, XVI. yüzyılın başlarında Pulur'da adına külliye yaptırmış olan Ferruhşad Bey'e ait olduğu tahmin edilmektedir. Ferruhşad Bey'in Pulur'daki külliyeye ait vakfiyesinde adı geçen Bayburt'taki Şingah ve Ciğerşin Mahallelerindeki hamamlardan Şingâh Hamamı'nın bu hamam olması gerekmektedir. Soğukluğu bir hayli değişmiş Bend Hamamı'nın uzun dikdörtgen planlı ılıklığından sonra ortada kubbe, dört yanda beşik tonozla örtülü dört eyvan ve köşelerde de kubbeli dört hücrenin bulunduğu sıcaklık bölümü, nispeten sağlam durumdadır.

Akkoyunluların köprü mimarisi alanında da hâkim oldukları topraklarda çeşitli köprüler yaptırdıkları ve mevcut köprüleri onardıkları kitabe, belge ve kaynaklarda ortaya çıkmaktadır.

Geçmişte Anadolu'nun en büyük açıklıklarından birine sahip olan Hasankeyf Köprüsü, her ne kadar XII. yüzyılda Artuklular tarafından yaptırılmış (1116-1117) ise de bu köprünün batıdaki kemeri 1473 tarihinden sonra Akkoyunlular tarafından onarılmışır. Köprünün bu ayaklarında kullanılan tuğlalarla, hemen 300 m. kadar aşağıda bulunan Zeynel Bey Türbesi'nin tuğlaları, bu ilişkiyi akla getirmektedir. Zeynel Bey'in Otlukbeli'nde ölümünden sonra (1473) burada türbesi yapılırken çevre yapıların da onarıldığı düşünülebilir. Köprünün de bu onarımlar sırasında elden geçirilmiş olduğunu M. Sözen eserinde belirtmektedir.

Ahlat'ta Emir Bayındır Külliyesi'nin bir parçası olan köprü üzerinde daha önceden durulmuştu. Ancak, bu köprü son onarımda eski özelliğinden pek çok şey yitirmiştir (Resim 7).

Arapkir-Malatya yolunda, Tohma suyu üzerindeki Sultan Hasan (Kırkgöz) Köprüsü'nün kitabesi bulunmamakla birlikte Evliya

Çelebi Seyahatnamesi'nde, bu köprünün Uzun Hasan'a ait olduğunu belirtmektedir. Yaklaşık 223 m. uzunlukta ve 22 gözden ibaret köprünün eni, 3.60 m. kadardır. Yakın yıllarda yenilenen köprü, geçmişte bir kaç kez onarılmıştır.

Akkoyunluların daha eski dönemlere ait kaleleri onartarak, şehir savunmasına ve imarına önem vermiş oldukları, çevredeki çeşitli kalelerdeki onarım kitabelerinden anlaşılmaktadır.

Onartılan kalelerden Akkoyunluların, Bayındıriye adıyla tarih sahnesine ilk çıktıkları Ergani'deki Osmaniyye Kalesi'nde; devletin güçlü hükümdarlarından Kara Yülük Osman Bey'e ait 1402-1409 tarihli bir onarım kitabesi bulunmaktadır. Öte yandan Akkoyunluların uzun süre ellerinde tuttukları kuruluşu çok eskilere uzanan Diyarbakır Kalesi'nde A. Gabriel'in LXXV. ve LXXVI. no'lu kuleleri arasında yer alan kitabenin tarihi 1449-1450 olup, kentin yönetimi bu tarihlerde Akkoyunluların elinde bulunuyordu. Bundan başka Diyarbakır Surları üzerindeki iki kitabe de Akkoyunlu dönemine ait onarımları belgelemektedir.

Mardin Kalesi'nde çeşitli onarımlarla, giriş kapısının Akkoyunlular tarafından onartıldığı daha önce belirtilmişti. Buradaki iki kitabe Akkoyunlu devrindeki onarıma işaret etmektedir.

Harput Kalesi'de Uzun Hasan döneminde, etraflı bir onarıma tabi tutulmuştur (Resim 13).

Öte yandan Erzincan ve yöresi, Akkoyunlu tarihinde önemli yeri olan yerleşim merkezlerinden biridir. 1939 depreminden sonra harap şekilde günümüze gelmiş olan Erzincan Kalesi'nde Akkoyunluların onarım yaptırmış olmalarına kesin gözü ile bakılmakta, ancak bu konuyla ilgili bir kanıt elimizde bulunmamaktadır.

Erzurum ve çevresine XIV. ve XV. yüzyıllarda hâkim olan Akkoyunlular Pasinler Kalesi'ni de onartmış olmalıdırlar (Resim 14).

Erzurum çevresindeki diğer kalelerden Şenkaya’ya bağlı Bardız (Gaziler) Kalesi ile Köprüköy’e bağlı Avnik Kalesi’ni ve Diyadin Kalesi’ni de Akkoyunlular onartarak günümüze taşımış olmalıdırlar.

Gerçi XIV-XV. yüzyıllar, siyasi bakımdan Anadolu’nun en karışık dönemi olduğu için hangi devlet ve toplulukların nereye, nasıl ve hangi boyutta imar faaliyeti ve onarımlarda bulunduğu kesin olmamakla birlikte çeşitli devlet ve beyliklerin, hâkimiyet kurdukları bölgelerde pek çok onarım, yenileme ve ekleme yaptırmış olmaları da kaçınılmazdır.

ABU BAKR-I TİHRANİ, Kitab-ı Diyarbakriyya (Yay. N. Lugal-. F. Sümer), Ankara 1962.

AKKURT, N., “Hasankeyf ve Tarihi Köprü”, Karayolları Belleteni, No: 172, Ankara 1969, s. 15-24.

AKOK, M., “Diyarbakır Ulu Cami Mimari Manzumesi”, Vakıflar Dergisi, S. VIII, Ankara 1969, s. 113-140.

ALİ KEMALİ, Erzincan Tarihi, İstanbul 1932.

ALTUN, A., “Safa Camii ve Medresesi”, Arkitekt, C. 40, No. 341, İstanbul 1971, s. 33.

ALTUN, A., Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul 1978.

ALTUN, A., “Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not”, Vakıflar Dergisi, S. IX, Ankara 1971, s. 191-200.

ALTUN, A., Mardin’de Türk Devri Mimarisi, İstanbul 1979.

ARDIÇOĞLU, N., Harput Tarihi, İstanbul 1964.

ARIK, M. O., “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri”, Anadolu (Anatolia), No. 11, Ankara 1969, s. 57-119.

ARTUK, İ., “Mardin’de Akkoyunlu Hamza’nın Mezarı”, SAD., S. l, Ankara 1970, s. 157-159.

ARTUK, İ., Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1934.

ASLANAPA, O., Turkish Art and Architecture, London 1971.

ASLANAPA, O., Türk Sanatı, I-II, İstanbul 1972, 1973,

ASLANAPA, O., Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı, İstanbul 1977.

AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERABADİ, Bezm'ü Rezm (Çev. M. Öztürk), Ankara 1990.

BALİN, R., Diyarbakır, İstanbul 1966.

BARKAN, Ö. L., "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", Tarih Vesikaları, C. I, No. 2, İstanbul 1941, s. 91-106.

BAYKAL, B. S., "Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Kati Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması", Karacadağ, C. 4, No 43, Diyarbakır 1941, s. 302-307.

BEYGU, A. Ş., Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936.

BEYSANOĞLU, Ş., Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, C. I. II. III, Ankara 1998.

BORAN, A., Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri, Ankara 2001.

CÖHÇE, S., "Otulukbeli Savaşı'na Kadar Akkoyunlular", Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşı'nın Yeri ve Önemi Paneli (11 Ağustos 1996)'ne Sunulan Bildiriler, Ankara 1997, s. 121-134.

ÇULPAN, C., Türk Taş Köprüleri, Ankara 1975.

DİE 1997 NÜFUS SAYIMI, Bayburt Bölümü.

DOLAPÖNÜ, H., Tarihte Mardin, İstanbul 1972.

EBU BEKR-İ TİHRANİ, Kitab-ı Diyarbekiriya (Çev. M. Demirdağ), İstanbul 1999.

EVLİYA ÇELEBİ, Seyahatname, (Sad. Z. Danışman), C. III.

GABRİEL, A., Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale, Paris 1940.

GABRİEL. A., “Mosquees et Medresses Ortokides”, Halil Edhem Hatıra Kitabı, C. I, Ankara 1947, s. 216-217.

GÖYÜNÇ, N., XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969.

GÜNDOĞDU, H., Dulkadırlı Beyliği Mimarisi, Ankara 1986.

GÜNKUT, B., Diyarbakır Tarihi, Diyarbekir 1937.

GÜRESŞEVER, G. - Altun, A., “Bayburt Köylerinde Türk Mimari Eserleri”, Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul 1970, s. 33-47.

İLTER, F., “Anadolunun Erken Devir Türk Köprüleri ile İran Köprü Mimarlığı İlişkileri”, A. Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı 9, Ankara 1978, s. 275-320.

KAFESOĞLU, İ., “Ahlat ve Çevresinde Tetkik Seyahati Raporu”, Tarih Dergisi, C. 1, S. 1, İstanbul 1949, s. 167-200.

KARAKOYUNLU, S., Bayburt Tarihi, Ankara 1990.

KARAMAĞARALI, B., Ahlat Mezartaşları, Ankara 1972.

KATİP ÇELEBİ, Kitab-ı Cihannüma, İstanbul 1145.

KOCABAŞ, T. - BOL, N. - USTAOĞLU, E., Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşunun 75. Yılında Erzincan, İstanbul 1999.

KONUKÇU, E., “İki Kabile Devlet Yöneticileri”, Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi, Ankara 1997, s. 1-17.

KONUKÇU, E., “Otlukbeli Meydan Savaşı”, Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşı’nın Yeri ve Önemi, Ankara 1997, s-19-44.

KONUKÇU, E., Kara ve Akkoyunluların Yurdunda, İstanbul 1993.

KONUKÇU, E., Otlukbeli Meydan Savaşı, Ankara 1998.

KONYALI, İ. H., Erzurum Tarihi, İstanbul 1960.

KONYAR, B., Diyarbekir Tarihi, C. I, Ankara 1936.

MAYER, L. A., İslâmic Architects and Their Works, Geneve 1956.

MİNORSKY, V., “Mardin” mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s. 82-98.

MİROĞLU, İ., “Akkoyunlu Beylerinden Ferruhşad Bey’in Vakfiyesi”, TTK Belgeler, C. XV, 1993, S. 19, s. 183-204.

MİROĞLU, İ., “Bayburt” mad., TDVİA, C. 5, s. 225-229.

MİROĞLU, İ., XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul 1975.

ÖNEY, G., Beylikler Devri Sanatı XIV -XV. Yüzyıl (1300-1453), Ankara 1989.

ÖNEY, G., Türk Çini Sanatı/Turkish Tile Art, İstanbul 1976.

ÖNGE, Y., “Ahlat Emir Bayındır Kümbeti ve Mescidi,” Önasya, C. 5, S. 59-60, Ankara 1970, s. 6-7.

ÖNGE, Y., “Iğdır Amarat (Çakırtaş) Köyü’ndeki Kümbet”, Önasya, C. 5, S. 55 Ankara 1970, s. 8-9.

SARRE, F. -. HERZFELD, E., Archaologische Reise in Euphrat und Tigris-Gebiet, Bd. 2, Berlin 1920.

SAUVAGET, L., “İnscriptions Arabes”, Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale, Paris 1940, pp. 287-374.

SAVCI, S., “Diyarbakır ve Havalisindeki Minareler Çan Kuleleri ve Ulu Camii Hakkında”, Karacadağ, Diyarbakır 1942, C. 5, S. 53, s. 673-677,

SEVGEN, N., Anadolu Kaleleri, C. I, Ankara 1959.

SEVGEN, A., “Anadolu’da Koyun ve At Motifli Mezar Taşları”, Tarih Dünyası C. I, S. 8, s. 333-336.

SÖZEN, M., “Anadolu’da Akkoyunlu Mimarisinin Özellikleri,” I. Milletlerarası Türkoloji Kongresine Sunulan Bildiriler, İstanbul 1973, s. 92-93.

SÖZEN, M., “Aq Qoyunlu Art” Turkısh Treasures, No: 2, İstanbul 1978, s. 44-45.

SÖZEN, M., “Çemişgezek’de Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, Sanat Tarihi Yıllığı, S. 4, İstanbul 1971, s. 29-47.

SÖZEN, M., Anadolu Medreseleri, C. I, II, İstanbul 1970, 1972.

SÖZEN, M., Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi, İstanbul 1975.

SÖZEN, M., Diyarbakır'da Türk Mimarisi, İstanbul 1971.

SUNGUROĞLU, İ., Harput Yollarında, C. I, İstanbul 1958.

ŞAHİN, T. E., Erzincan Tarihi, Erzincan 1985.

TABAK, N., Ahlat Türk Mimarisi, İstanbul 1972.

TAŞÇI, A., Bayburt'ta Türk-İslâm Devri Dini Mimari, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1997.

TUNÇ, G., Taş Köprülerimiz, Ankara 1976.

TURAN, O., "Bayburt" mad., İslâm Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1949, s. 365-367.

TURAN, O., Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973.

TURAN, Ş., "Fatih Mehmet-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 4-5, s. 63-138.

USLU, G. A., Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi, Sanat Eserleri, İstanbul 1980.

UZUNÇARŞILI, İ. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988.

ÜNAL, R. H., "Monuments İslâmiques Pre-Ottomane de la Ville de Bayburt et de se Environs", Revue des Etudes İslâmiques, XL-1, Paris 1972, s. 99-127.

VAN BERCHEM, M. STRZYGOWSKİ, J., Amida, Heidelberg-Paris 1910.

WOODS, J. E., 300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular (Çev. S. Özbudun), İstanbul 1993.

YALÇIN, O., Diyarbakır, İstanbul 1959.

YINANÇ, M. H., "Akkoyunlular" mad., İ. A. C. I, s. 251-270.

YÜCEL, Y., "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri" Belleten, 194 (1985), s. 287-311.

XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Abidevî Yapıların Özellikleri / Dr. Rayihe B. Amenzade [s.166-173]

Azerbaycan Bilimler Akademisi Sanat Enstitüsü / Azerbaycan

Tarihi ve coğrafi açıdan Azerbaycan'ın önemli bir yer tuttuğu Orta Doğu bölgesinin dünya kültür tarihine özel bir katkısı vardır. En eski uygarlıklar burada meydana gelmiştir. Geleneklerin, ilkelerin, örneklerin bütünselliği, farklı devirlerde çeşitli düzeylerde sınırdaş ve uzak memleketlerle olan sürekli ilişkiler gibi çok yönlülüğüyle büyük bir sanat olgusu olarak ortaya çıkan parlak Ortaçağ kültürü burada formülleşmiştir. Fakat fazlaca kaybedilmiş mimari anıtlar, eserler, yalnız görgü sahiplerinin betimlemelerinde korunup "saklanmıştır". Gözde ve herkesçe bilinen eserler ve başlıca olarak da Tebriz minyatür okulunun benzersiz ve hayat nabzının atışının açıkça duyulduğu ve yoğrulduğu yaşantı, töreler, çağın "aroması" ve temel olarak da şehir ponoramasının görüntüsü, "kuş uçuşu" yüksekliklere varan kaleler, anıtsal yapılar, onlarındış ve iç görünüşleri, camiler, saraylar, türbeler, hamamlar, parçalar, fortifikasiyonlar vs gibi harikulade sanat yapıtları, kendi türünün en güzel örnekleri olan minyatürler Ortaçağ'ın kendine özgü "belgeleridir."

Gelenekler, merkezileştirilmiş devletin halifelik çerçevesinde kültür ve sanatı dev adımlarla gelişiyordu. O'nun sanat ve entelektüel potansiyeli büyüktü; onların serpilip gelişmesi için ise elverişli koşullar yeni feodal temel üzerinde tek bir ekonomik sistemle özendirilmiş iktisadi artışın hızlanması ile belirleniyordu. Bu da doğal olarak, Ortaçağ soyunun bütün yönleri manevi, ekonomik ve siyasi taleplerini karşılayabilecek mimarî görevler dairesinin genişlemesi ile mimarî-inşaat faaliyetinin artmasına yol açıyordu.

XI. yüzyılda uzun süre mimarî-inşaat deneyiminden geçmiş yapı ve binaların kesin tipoloji süresi ile tamamlanma süreci zayıflıyor. Geçmişte yetenekli insanların ilgi ve hayranlığı ile ortaya çıkan sanat aşkları temelinde yerel gelenekler üzerinde doğup, meydana gelen mimarî olgunluk ortaçağ döneminde fevkalade zenginlikleriyle kendisini ortaya koyuyordu. Birbirine yapışık düz çatılı konutlar zemininde şehirlerin esas aksan ve siluetini oluşturan ana meydanların, ana cadde kavşaklarının, topoğrafik bakımdan en ilgi çekici "avuçiçi alanların, (yüzeyin "altın" notlarının) anıtsal binalar, tapınakların, sarayların, sivil ve anıt yapıların inşası için ayrılan zengin ticaret şehirlerinin hızlı büyümesi devlet prestijinin artmasına yardımcı oluyordu. Onlar, yüzyıllar boyu Aran, Nahçıvan, Tebriz, Şirvan-Apşeronun büyük mimarî okullarının billurlaşmış alt yapısını betimliyorlardı.

Muhammet Mescidi ya da diğer adıyla, Şınık Kalesi'nin (1078/9, Bakü, mimarı üstad Muhammet bin Abubekir) bize tümüyle sağlam olarak ulaşan taştan ibadet yapısının, kuleye benzer minarenin tam yanı başında bulunan iki localı kompozisyonu, ülke kuzeyinde bu türden yapıların en erken inşa edileni ve dikey dominantlardan içeri-şehir oluşturma objesi olarak gayet ilginç ve dikkat çekici olanıdır.1 Onun simetrik açılarıyla mihrap nişine uygun olan yarım dairesel çıkıntısı ve kompozisyon yöntemleri Azerbaycan'ın ibadet yapıları için tipiktir (Ali Şah Mescidi, Tebriz, Güney Azerbaycan, 1311-1324).2

Bu sırada Fransız seyyahı Dubois de Montpere'nin "Samhor Direği" diye adlandırdığı minare tipinde bir yapıdan söz etmek yerinde olur. "Samhor Direği" (şu anda izleri de kaybolmuştur-resim. Dübua dö Monpere) mühendislik yönünden pek olgun bir minare olup, gayet kusursuz eksiksiz olarak inşa edilmiş bir yapıttır (Alt kısmının dm. 4 m, yukarı kısmınınki de 3 m. oluşturur)3 60 m. yüksekliğe sahiptir.4 Bu minare Aran

mimarlık okulunun kendine özgü çizgilerini yansıtmaktadır, doğal “sınırları” Kür nehri ile Aras nehri arasında çizilmiştir. Onun kronolojisi ise hemen IX-XIII. yüzyıllar arasına denk düşüyor. Bu enfes minare türünde yapı nehir taşından pişmiş tuğladan, yontulmuş kireç taşından örtülmüş tek parça pitoresk özgül mimari biçiminin büyük plastiğinde firuze rengine boyanmış küçük ölçekli tuğlaların önemli düzeyde kullanımı ile uyumlu şekilde bütünleşerek ifade edilmiştir. Dübua de Monpere’nin bu gelişmiş minare türünü “direk” olarak tanıtması minarenin doğrudan doğruya “direğe” benzemiş olmasıyla değil de, muhtemelen o dönem mimarisinde doğu ile batı mimari inşası malzemelerinin birbirinden keskin çizgilerle ayrılması ile ilgilidir. Doğu mimarisinde, yukarıda söz edildiği gibi, çeşitli yapılarda taş, kireç taşı, nehir taşı, pişmiş tuğla vs. malzeme kullanılmasının yaygın olmasına rağmen Avrupa ve Rusya’da ahşap yaygındı. Batı ve özellikle Rus mimarisinde ibadet yerlerinin, meskenlerinin, özellikle de büyük kiliselerin inşasında ağaç, tahta vb. kullanılıyordu. Üstlerindeki yüksek ensiz, kuleler (Çan kuleleleri) doğu minareleri kadar yüksek yapılmıyordu. Bir mimari yapının minare dışında “direk” olarak nitelendirilmesinin etimolojik nedenlerini de yalnız, yukarda açıkladığımız gibi, doğu ve batı mimari farklı malzemelerden oluşması ve farklı yapı düzeni ile yorumlayabiliriz.

XI-XII. yy. şehirlerinden günümüze yalnız içkale, kale duvarı, minare vs. gibi çok sayıda harabe ulaşmıştır; örneğin, Şemşir içkalesi (XI-XII yy.), Beylegan şehrinin kalesi (XII. yy), Eskipara yakınlığında (Kazak bölgesine ait) inşa kompleksi, eski Gence’de köprü temelleri (XII y.), ünlü Hudaferin Köprüsü’nün temel taş direkleri5 vs. İki türbenin meydana getirdiği ve muhteşem bir estetiğe sahip çok köşeli anıtsal yapının merkez kompozisyonunun mimari tipi Harrakan’da bulunuyor: (1067/8 Zencanlı Muhammet İbn Maki ve 1093 yılında Zencanlı mimar Abül Meali İbn

Maki tarafından yapılmıştır).6 Bu yapılarda doğu sanatı görüşüne uygun kalitede süslü (bezemeli) örtünün zengin içeriğiyle XII. yy. mimarisinin aşırı düzeyde ifadeli oluşuna ulaşmış başlıca inşa malzemesi aracı bulunan pişmiş tuğlanın örülme uyumu tüm parlaklığıyla gösterilmiştir. Şunu da kaydedelim ki, daha X. yüzyıl başlarında inşa edilmiş bu türbelerin süsleme programına Yakın Doğu despotluğunun etkisi altında meydana gelen proklamatif (teşvik ve propoganda edilen) sanatın geliştirip ortaya koyduğu formüller, örneğin, "Hayat ağacı" kabartması, (Harrakan'da) hayvan mücadele sahneleri (Ağdam bölgesinin "Haçın Türbetli" türbesi, 1314, Mimar üstad Şahbenzer) dahil edilmiştir.7

Gerek dinsel, gerekse dünyevi alandan olsun, yukarı tabaka temsilcilerinin kişiliğini ebedileştiren türbe kavramı, asgariye inen bir bütün olarak iç alanın ilkesel yönden anlaşılması ile bir anıt gibi göze alınıyordu. Bir bütün gişada kesin olarak ayrılmakla beraber eşitliğini koruyup sağlayan iki kamara boşluğunun içine kapanıklığı ve bitişikliği (bu özellik temel olarak XI. yüzyıla kadarki türbelere aittir) Ortaçağda bu kadar geniş yer alan memoryal (anıtsal türbelerin) yapılış fikrini yanıtlamaktadır.

Ortaçağ Azerbaycan mimarisi gelişiminin genel yolları kontekstinde bölge mimarlık okulunun özgül özellikleri net olarak görülmektedir; onlara sürekli yaratıcılık teması ve sanat deneyiminin karşılıklı alış verişi refakat ediyor.

Bu planda, ülkenin çeşitli bölgelerinde çeşitli tarihi dönemlerde yapılmış veya dikilmiş hiçbir yapı portaller kadar Azerbaycan anıtlarını, benzerliklerine göre birleştiremiyor.8 Söz konusu portallerin kompozisyonu kendisinde onların daha özgül çizgilerini, yöntemsel belirtilerini akümüle ederek, Azebaycan mimari eserlerinin bütünlüğü ve yapılış unsurları sırasında mimari bütünlüğün ana bileşiminde ilk sıralardan birini alıyor.

Azerbaycan’ın hatıra anıtı yapılarının biçimlenmesini oluşturan portal kompozisyonlardan biri Ortaçağ mimarisinde önem kazanmıştır. “Moğollara kadarki” türbelerin portal kapsamlılığı öylesine bir derinlilikle işlenmiştir ki, kompozisyon merkez noktaya kalmış, yani kendi bütünlüğünü muhafaza etmiştir. Daha XII. yüzyılda birkaç tip portal9 Ortasağın transit ticaret merkezinden ve gelişmiş sanat merkezleri bulunan canlı şehirlerden biri olan Merağa’nın (Güney Azerbaycan) hatıra anıtı diğer yapılarında kullanılmıştır. Ülkede mimarlık sanatının önemli işaret (şamantası) ve vakayinamesi sayılan Kırmızı Günbez Türbesi’nin (1148 yılında Mimar Bekir Muhammet İbn mimar Bendan) odayı yapıcı direkle merkez noktaya yerleştirilen asıl mezar odasının (bodrum mezarının) kompozisyon çözümünün başlangıcını tam buradan aldığını söyleyebiliriz (erken örneklerden yoksunuz). Söz konusu direklerden kenar ve köşelere de sıra kemerleri atılmıştır. Yüzyıl boyunca korunabilen bu olağanüstü zarif, fakat sert yapılış sonuçta Mümine Hatun Türbesi’nin yapılışında (1186/7, daha sonra Anadolu Türbelerinin esas mezar odasında (Kemah’ta) Menguçek Gazi ve hatta Rusya’nın (XV. yy.) tek direkli yemek odalarında bile tekrar edilmiştir; bu da feodalite dönemi Doğu ve Batı mimarlarının mühendislik görüş ve düşüncelerindeki mâlum ortaklığı kanıtlamaktadır.10 Olgusal olarak içine kapanık 3/4 köşeli sütunlarla ön cepheyi oluşturan Kırmızı Kümbed Türbesisinin portal kompozisyonunun olağanüstü plastiği düzgün profillendirilmiş çevreye benzer ve keza düzlüğün esnek çatma sıra kemerli eğrisi ile karakterize edilir. Burada kronolojik olarak ilk kez (muhafaza edilmiş sıralı düzlükler sırasında) portalın kemer alındıklarında sıralanmış düzlük görünüyor.11

Çağın yoğun arayışlarının sürdürülmesiyle gelişen yenilikçi başlangıç sonraki yüzyıllarda portayların evrimini hızlandırdı. Yuvarlak türbe portalı (1167, Merağa) kuvvetli ışık-gölge efektleriyle unsurların detaylaştırılması,

süslemelerin incelik ve zerafetiyle içboyutlu-uzaysal çizgiler kazanmıştır. Bu yolda atılan mühim adımlardan biri de Se-Kümbet (1184 yılında, mimar Abu ibn Musa, Urmiye, Güney Azerbaycan) türbesinin portal kompozisyonudur. Burada Kuleli Türbe'nin silindirik bina ile mimar tarafından önemli boyutlara kadar geliştirilen bu portali ender bir örnek sayılmaktadır. Böylece, yapının kulevari görünümü portal, kompozisyonunda mevcut basınç altında kayboluyor. Portal klasik tipi, portal-duvar gözü, XIV. yüzyılda Nahçıvan Mimarlık okulu anıtlarında kural mükemmelliğe ulaşır. Bundan sonraki dönemlerde -XV. ve XVI. yüzyılda aynı tip portallere Bakü ve Erdebil'de rastlıyoruz. Sonuncuda ise bu portallerin mimari yapılı önemli işareti, her şeyden önce, Azerbaycan'ın klasik portal kompozisyonunun evrimindeki son aşamayı oluşturuyordu.12

Elde edilen bilgiler şu gerçeği saptamaya imkan vermektedir. Aynı tip portaller XIV. yy. başlarında Tebriz mimarları tarafından da, kalıntıları ve izleri Tebriz'de şu anda kaybolmuş meşhur Gazaniye ve Rah-e Raşidi13 bölgelerinde yapılmıştır. Çokalanlı yüksek gelişmiş zanaat üretimi Gence, Beylegan, Şemkir, Nahçıvan, Bakü, Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Uşnu vb. şehirlerin hızlı büyüyüp genişlemesine yol açmıştır ki, aynı şehirlerin mimari çehresi askeri stratejik önemli tesislerin -kuleli, kapalı kale duvarları ve keza çeşitli tipten anıtsal türbe yapıları sayesinde oluşuyor.14 Şehirlerin ekonomik esasını su sağlama sistemi oluşturuyordu. Bu da temel olarak hidroteknik tesisler-yapılar, kehrizler, barajlar, artezyen kuyuları, vs. gibi şehircilik (mimarlık) bünyesinin mühim etkenini oluşturan, türbeler, meskenler, konutların yerleştiği meyvalı ve süslü bahçelerin zümrüt vahalarını sulayan, yeşillikleri artıran asıl "kan sağlayan" atar damarlarıdır.

Bilindiği gibi ülkenin, kuzeyinde Şirvanşahlar devletinin yerel kuruluşlarının ve keza, arazileri Azerbaycan'ın güney bölgeleri, İran'ın ve

Irak'ın bir kısmı da dahil, Kür nehrine kadar uzanan Azerbaycan'ın Atabeyler-İldegizliler devletinin oluşması XII. yüzyıla rastlıyor.

Siyasi yaşam aktifliğinin artması, kuvvetlenmesi, zanaat ve ticaretin gelişimi yeşil bahçelerin içinde kaybolan ve devamlı olarak çeşitli tipten anıtsal türbeler Nahçıvan'nın geniş boyutlarda büyümesine, gelişmesine yol açtı. Söz konusu anıtsal türbeler nomenklatürü üzerine "Acaip-üt-Dünya" (XIII. yy.) veya "Dünyanın görülmedik gariplikleri" eserinde kimliği belirsiz bir yazar tarafından söz edilen bu gariplikler kil ve kireçten iyice pişirilmiş tuğla ve kiremitlerden ve sırlı briket ve tuğlaların dizilmesiyle kurulmuş şehir civarlarındaki köşkler-banliyö yapılar, saray tipinden pavyonlar, taraçlar, bölümler portallar-anakapılar (belki de revaklar-R. A.), gösterişli mescitler, medreseler, dar-ül mülkler (hükümdar, padişah sarayları) veya birkaç katlı resmi hükumet binası vs. yapılardır).15

Nizam-î Gencevî, Hakan Şirvanî gibi kişilerin yanı sıra dönemin ünlü kişileri arasında Azerbaycan mimarlığının gelişmesinde yeni mimarî-teknolojik çözümler ve kararların ortaya çıkmasından tutun da, yeni kompozisyon ve mimarlık bölümlerinin yeni düzeninin meydana getirilmesine değin pek fazla katkıda bulunmuş olan Nahiçevan mimarlık okulunun kurucusu Acemî ibn Abubekr Nahçıvanı'nin özel ve saygın bir yeri bulunmaktadır."16

Çeyrek yüzyıl içinde o, Nahçıvan'da çokgen şeklinde (sekiz-on yüzlü) benzer boyutta Yusif ibn Kuseyr türbesi (1167) ve Mumine Hatun türbesinin kompozisyonlarını (1186) yapıyor. Mumine Hatun türbesinde birinciden farklı olarak, piramital külah kapalı yüksek kaide bulunuyor. Süs açık-seçikliliği ile hatların net denecek düzeyde temizliği, bir bütünün ve parçalarının uyumlu dengesi, bütünsellik, zengin ritim ve motiflerle geometrik karakterli kompozisyon oluşturan süsleme aynı anıtlarda fevkalade, mimarî-sanatsal ifadeyi yaratıyor. Nahçıvani'nin minareleriyle

anıtın baş kısmını oluşturan portal kompozisyonları Ortaçağda doğuda geniş çapta yaygın bulunan minareli portaller tipinin başlangıç temelini atmıştır.17 Şunu da kaydedelim ki, Anadolu medrese kompozisyonunda cephe şemalarının oluşmasında minareli portallerin rolü büyük olmuştur. Prof. Dr. Oktay Aslanapa çifte minareli portaller üzerine şöyle yazıyor,: "Böyle çifte minareli portallerin Anadolu Selçuklu medreselerinde ne kadar büyük rol oynadığı düşünülürse, Nahçevan Mümine-Hatun Künbeti önemi bir kat daha artar".18

Feodallerin hâkimiyet ve servet uğruna gittikçe daha şiddetli savaş vermeleri, iç çelişkiler, dış düşmanlara karşı savunma, da feodallerin ekonomik potansiyeli, mahalli inşaat yönsemeleri, yöntemleri ve gelenekleri gibi kuvvetli etkilerin baskısı şehirlerin savunma tahkimatının yapılmasına neden oluyordu. Fethedilmezliği, alınmazlığı ile ünlü olan, çok sayıda kale -Şutur, Ruin-Dej, Tala, Kotur, Dizmar, Dara-Dej, Kahram, Şamiran, Zaris vs mimari-inşaat tahkimat inşasının sanatının yüksek düzeye ulaşmış karakteristik örnekleridir.19

Savunma sistemi "Mancınık" gibi alev makinesi taarruz topu ile silahlanmış düşmanın saldırısına dayanabilecek kuleler ve kapılar tahkimatının birkaç halkasını içine alıyordu. Kale duvarları dikdörtgen ve yarım dairesel kulelerle güçlendirilmişti. Kalenin kapıları ise mimarî önem taşıyordu, onların rolü gayet önemli idi. Aynı portaller askerî-stratejik hedef niteliğini oluşturduğu kadar, bu kale-şehrinin başlıca anayollarının "tanımlayıcısı, belirticisi idi, gümrük ve kamu kompleksi tam burada bulunuyordu. Feodallerin kalelerinin içkaleleri, güç erişilir alçak sıradağlar üzerinde "boy atan" kaleler, düzlük araziler ve tepeliklerde yükselen danjonlar (dairesel, dikdörtgenler) büyük arazinin savunma sistemine dahil ediliyordu, tüm yolları denetim altında tutuyorlardı. vs. Tüm bunlar tek bir mimarî tarz geleneğinde kompozisyon çözümlerinin çoğunluğunu elde

ederek, standartlara aykırı olarak, tarihsel yönde oluşuyorlar.20 Deniz yolları ve kervan yolları intansif ticaretin merkezleştiği şehirden geçen başlıca ulaşım yolları idiler. Bu da devletin ekonomisine olumlu biçimde yansıdığından, yöneticiler onun gelişimesi için her türlü yardımı yapıyorlardı.

Büyük ve küçük kervansaraylar (hanlar, ribatlar), bir-iki gözlü öyle köprüler inşa edilmişti ki, onların çoğu, (örneğin, Hudaferin nehri üzerinde XII. yüzyılda inşa edilmiş Hudaferin köprusü, Hram nehri üzerinde XII. yüzyılda inşa edilmiş Kırmızı köprü vs.) mühendislik sanatının mucizeleridir. XIII. yüzyılın ortalarından başlayarak kervan anayolları yeni hatlara geçiyor, Azerbaycan'ın şehirleri halkların tarihi kaderinde ve onların ticaret, kültür, bilgi, iletişim alanlarının genişlemesi yolundaki sonsuz gayretlerinde büyük rol oynayan benzersiz Büyük İpek Yolu'nda Ön Asya'nın büyük piyasalarına dönüşüyor.

Kervansaray ve köprülerin kompozisyon olarak uyumu oldukça ilginçtir: I. kervansarayın köprü ayakları boyunca (Berde) yerleştiği yerde, 2. kervansarayın Cug'un ayakları altına simetrik olarak yerleştiği yerde, 3. kervansarayın Culfa'da a) pot başının yardımıyla, b) üzerinden köprü geçirilmiş nehrin karşı kıyılarında yerleştiği yerde vs.21

Azerbaycan ve Anadolu parçası mimarlarının anıtsal yapıları ve tesisleri Ortaçağ Azerbaycan mimarisinin bir taraftan ayrılmaz parçası olarak pek ilginçtir, diğer taraftan da onun mimarî biçimleri, kompozisyon özellikleri, mühendislik yapısal yöntemleri, sanatsal ifade gücünün araçlar takımı aktarılmış, yaratıcılıkla yeniden işlenip düzeltilmiş ve çok sayıdaki yapıda kullanılmıştır. Bu mescitler ("Kale-Mescit", Divriği'de 1180/1, mimar Hasan ibn Firuz Merağa'lı22 Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi, XV yy, mimarı Hasan ibn Abdurrahman). Konya-Beyşehir yolları üzerinde kervansaray ve yapıların, mimarı Hacı Bahtiyar Tebrizi 23

Azerbaycan’lı mimarları Ortaçağ şehirlerinin büyük mimarlık-şehircilik kavşaklarının mimari yapılar grubunun meydana geldiği daha önemli “alanlarına” bir mimar, müellif gibi doğrudan katılıyorlardı ve onların mimar panoramasına biçim veremede büyük rol oynuyorlardı. Örneğin, Sivas’ta-Dar-üş Şifa türbesi (1217 yılında mimarı Ahmet ibn Ebubekir Merendi)24 ve Türbe-Mevlevihane kompleksinde mukarnas dolgulu Mevlana Celaleddin Rumi türbesinde (şu anda eserleri, bakiyesi silinmiş, kaybolmuştur. 1274 yılında Mimar Bedreddin Tebrizi), Bursa’da “Yeşil” Külliye de Tebriz’den gelen mimarî-inşaat birliğinin ustaları, Farsça söylendiği gibi, “ustadan-e Tebrizi” (Tebriz ustaları) çalışmışlardır. Bu da Yeşil Cami mihrabındaki epigrafik panodan kendini belli ediyor.25 Onlardan hatıra anıtları, yapıları ve anıtlar grubu yapıcısı bulunan Tebrizli Asir Ali (XVI. yy. İstanbul, Manisa, Trabzon, Sarayevo, Sofya, Konya, Eskişehir vs şehirlerde) fenomenal düzeyden verimli bir mimar olarak ün kazanmıştır.26

Halifeliğin altı yüzyıllık hâkimiyetini (1258) deviren kudretli İlhanlılar hanedanının egemenlik (1256-1357) simgesi her şeyden önce, büyük yapım görevlerinin çözümlerinde kendini gösteriyordu. Aynı görevlerin görülmemiş boyutlar kazanan şehircilikte, şehir yapıcılığı, kuruculuğunda, bir bütün oluşturan şehir yapılarında çözümü devlet programının birinci dereceden önemi olan görevleri sırasına dahil oluyordu. Buraya büyük ölçüde maddî kaynaklar ve insan kaynakları yerleştiriliyor, ilginç kompozisyonlar meydana geliyordu. Söz konusu kompozisyonlar, gelişmiş teknik-konstruktif çözümler, görenlerin aklında, yüreğinde silinmez izler bırakan harikulade estetik etki gücüne sahip parlak mimarlık eserleri idi.

Şehirlerde kuruculuk, yapıcılık işleri önem kazanıyor, bir kısmı enkaz ve küller içinden yapılıp yükseliyor, diğerleri taksimat bünyesini muhafaza ederek (Tebriz) kendi sıralarını terkediyorlar, Yeni Mahmutabad, Kutluk-Balık, Ucan (Şehri İslâm) şehirlerinin temeli atılıyordu. Bu temel atma işleri sıkı surette şehri birkaç kısma bölen çok hatlı berkitme sistemiyle, genel savunma sistemine dahil edilmiş iç kalelerle yürütülüyordu.

Düzgün oval denecek şekilde bulunan Sultaniye, radyal-çevre sistemli iç dağılımın şehircilik fikirleriyle bir bütün olarak gerçekleşmiş mimarlık örneğidir (XIV. yy. başları).27 Sultaniyenin genel yapısında feodal isteklerin koskoca sübvansiyonları, mimarların yüksek meslek ve sanat nitelikleri düzgün örgütlenmiş inşaat işleriyle görülmedik boyutlara ulaşıyor. Halkın yoğun olarak ziyaret ettiği Olcaytu kompleksi (1316) ise onun şehir oluşturma etkeni olmuştur. Onun ideolojik-kompozisyon merkezi dünya mimarlığının şaheseri olan türbe ise şu anda da mağrurca yükselmektedir. Uzak parlak devre özgü çizgileri betimleyen çeşitli muhteşem ve şaşaalı yapılar salt imparatorluk kibrine yansıyordu. Aynı yapılar en ince fantezilere bile çarpıcı desenlerinin büyüsüyle meydan okuyordu. Onun kompozisyon uyumu pitoresk, fakat kitle ve hacmin düzenli bölüşümüne yöneltilmiştir. Portal tüm kökenleriyle eski mimarî yapıların portallerine bağlı yeni çözüm, timsal, ve cisimleşme tarzı içindedir. Şimdi bu, onun tüm kompozisyon unsurlarını kendisine amirane şekilde tabi eden fevkalade egemen olan halkasıdır.

Yapının süslemesi oldukça gelişmiş zirvelere ulaşarak mimarî-çini karo kaplamasının gerilimli arayışlarının işareti altında geçmektedir. Mükemmel takımlarda mozaiklik ve majolikliğin çok fonksiyonluluğu, dekoratif imkanlar, faydacı amaca yöneliklik, önemli açıklıkları vurgulamalar, onları yapının portal, kule, iç ve dışının ayrılmaz bir parçasına (öğesine) çevirmiştir.

Mimarlık çizimleri ve keşif bedelleri, çeşitli anıtsal yapıları ve kervan yollarının yapılmasına kadar tüm inşaat işlerinden, işçilere emek, alet ve araçlar ile, hayvanların sağlanmasına ve her türlü inşaat ve mimarlık işlerinin örgütlenmesine kadar tüm işlemler doğrudan doğruya "Divan-i İmaret Hassa"sının devlet memurlarınca tespit ediliyordu. Hükümdarların şahsi talimatı üzere ve kendilerinin özel araçlarıyla yapılan inşaat-mimarlık işleri "Divan-i İmaret Hassa"nın yanında bulunuyordu28 ki, tüm bunları, üzerine Reşidüddin tarafından özel olarak kaydedilmiş, özellikle güzelliği ve muhteşemliği ile dikkat çeken ve Aladağ, Urmiye, Sucas-Sudnsas, Ucan, Zencan'da İlhanlı sarayları ve Arran'da Saray-Mansuriye örneğinde gösterebiliriz.29

İlhanlıların birinci başkenti Merağa'da, doğal tepelerden biri üzerinde tek başına inşa edilmiş (çağdaş haritada Rasat adıyla işaretlenmiştir),-gözlemevinin mimarlık kompleksi yükselmektedir. (Mimarı İbn Osman Merağayi'dir).30 Bunun temeli, büyük bilgin Nasrettin Tusi tarafından atılmıştır. Gözlemevi on altı yapıdan oluşuyordu; teknik olarak karmaşık, birleşik, kompleksli astronomik medrese, kütüphane takımından (alanı 330 m2) oluşuyordu. Burada 400 bine yakın el yazması muhafaza ediliyor, medrese, mescit, her alanda ilmi araştırmaların yapılması, her milletten büyük bir bilgin topluluğunun, ilmi okulların temsilcilerinin oturması için gerekli yapılar bulunuyordu.

Rab'e-Reşidi şehirciğinin temeli Tebriz'in doğusunda Sahib-i Divan Reşidüddin tarafından atılmıştır. Bu şehircik, Reşidüddin'in mektuplarından da belli olduğu üzere, 30 bin ev, 24 kervansaray, 1300 küçük dükkan, "iyi hamamlar", "herkesi sevindirecek" bahçeler, darphane, değirmenler, depolar vs.31 yapılması kaydedilen geniş çaplarda kompleksli genel planların gerçekleşmesi yolunda "faaliyet ve hareketlere" geniş meydan açıyordu. Başlıca kompozisyon kavşaklarından biri 200 hafız için ayrılmış

sokaklara bitişik Günbad türbesinin yanında yapılmıştır (yine orada). Hayriyecilik ve sağlığa büyük dikkat ve özen gösteriliyordu. Burada hanikah Dar-üş-Şifa, bimaristanlar (yani hastahaneler), eczaneler ve onlarda çalışan usta Hindistan, Çin, Mısır, Şam doktorları vs. bu ülkelerden getirilen ender ilaçlar, şifa veren otlar, bitkiler bulunuyordu. Burada dolaşan acayip huylular için Dar ül-Miskin (hakir evi) ve Dar-ül ziyafe (konak) bulunuyordu. Fakat medreseler, feodal memleketinin devlet ve kültür hayatında önemli yer tutan özgün ortaçağ üniversiteleri sayıca çoğunluğu oluşturuyordu. Burada 7 bin öğrenci ve tullap, tahsil görüyordu. Onları öğreten bilginler ise değişik doğu ülkelerinden davet edilmişlerdi, "… hayırseverlik, hayriyecilik müesseselerinin parlaklığı, medrese, hanikahlar, hastaneler özensizliğe ve ihmalciliğe hiç bir suretle izin verilmeyen mühim işler sırasına dahildi…". Bunlar üzerine Reşidüddin'in kayıtları mevcuttur32 Çok sayıda (atölyede) kâğıt imal ediliyor, minyatürlerle donatılmış el yazmaları kâğıda çekiliyor ve ciltleniyordu. Aynı işlerle tüm caddelerin hattatları, nakkaşları, ressamları, ciltçileri, zarkupları vs. uğraşmaktaydı.33 Ebvab-el-birr Şenb Gazan yahut Gazeniye'nin temeli (şu anda kaybolmuştur) 5 Ekim 1297 yılında Tebriz'in güney batısında34 atılmıştır.35

Önceden tasarlanmış plana uygun olarak, aynı zamanda birtakım anıtsal yapılar ve tesisler inşa edilmiştir. Büyük türbe için geometrik merkezin ayrılma ilkesi organik olarak uygun düşen gruplar şeklinde karşılıklı denkleşerek yerleşmiş baş geçit yapılarının bulunduğu kesin planlaştırılmış alanların temeline dayanır. Bu yapının fevkalade içine kapalılığı ve anıtsallığı 1318 yılında yapılmış çift sıralı yüksek duvarlı minyatürde daha fazla vurgulanmaktadır. Buraya yalnız, düzenlenmiş alanı geçerek, onun önceden açılmaya hazırlanmış portallerinin yardımıyla girmek oluyordu.

Son olarak, Erdebil’de rastlanan bu kompozisyon yöntemi semantik olarak derin kökenleri bulunan bir “Temizlenme” ritüeli sürecine kadar gidiyor.

Ali-şah mescidi (Erk kalasi-1311 yılında yapılmıştır. Mimarı Ali şah Tebrizi’dir) bir devri kapsar. Bu dönem içinde bu anıtı yapan mimarın türbesi de dahil olmak üzere, kalenin etrafında bir sıra anıtsal yapılar toplanmıştır.

Yüksek tek düze duvarlarla çevrili büyük dikdörtgen yapılar, balkon kompozisyonu gibi görünüyor. Bu peron enine ekseni kemerli revaklarla kuşatılmıştır. Uzunluğuna ekseni ise geleneksel olarak saray kompozisyonu gibi görünen medrese ve zaviye, simetrik yerleşmiş tonozlu mescit/tonoz aralığı 30,15, tonoz yüksekliği 40 m,36 mescidin uzunluğu 60 m37 planında dikdörtgenin ayna gibi karşılık verdiği kule temelleriyle istihkamlı portal şeklinde muazzam giriş la kaydedilmişti. Mescidin cephesi monumental portal kompozisyonunu oluşturuyor… dek korunmuş olan duvarlarına ve duvardan koskoca bir çıkıntı oluşturmuş gözüken yarım daire şeklindeki mihrabına bakılırsa, asıl boyutları üzerine fikir belirtmek mümkün olabilir.

Timur’un, devletini Doğudaki en güçlü devlet yapmak çabasıyla büyük bir özen ve hevesle fetihler yapması XI. yy. sonu ve XV. yy. başlarında Orta Asya kültürünün güçlü etkisini önceden tayin etmiş oldu ki, bunda yenibaştan oluşan haşmetli ülke halklarının dinsel birliklerinin faktörü de çok katkıda bulunmuştur. Timur’un “yüksek talimatı, öğüdü” üzere odukça büyük boyutlarda, çeşitli görevli ve bezemelerle süslenmiş yapılar yapılmıştır. Onlar, kompozisyonun daha efektif unsuru biçiminde uzaysal olarak gelişmiş portaller sayesinde içine kapalı kuleye benzer temeller mimarlık sanatının özel şa’şaa ve azametini kazanmışlardır. Köklerini, Orta Asya bilginlerinin adaletli gösterişleri üzerine, Azerbaycan’da “sayısal” parametreleriyle Timur’un en büyük boyutlu yapılarından geri kalmayan, İlhanlılar dönemi anıtsal yapılarında aramak gerekir.38

Orta Asya mimarlığının yüksek gelenekleri temeli üzerinde, yerel ve seyyar ustalar-uzmanlarla sıkı temas koşullarında tek bir sanat okulunun “yeni stil”i (İbn Arapşah) temelleşip kendisini onayladı. Burada Azerbaycanlı mimarların katkısı büyüktür. Onların yetenekleri boşa harcanmayarak iz bırakmış, ama organik olarak kanlı canlı yaratıcılık şeridiyle Orta Asya mimarlığının şaheserlerine dökülmüştür. Azerbaycanlı mimarların isimleri ve soyadları/nisbeleri/geleneksel olarak portallar üzerinde gösterilmiştir. Tümen Aka Türbesi, Semerkant, 1405, mimar Şeyh Muhammed ibn Hocabek Tebrizi. Ak-saray sarayı, (kimi vakit iki kez), (1380-1404, mimar. Muhammet Yusuf Tebrizi), Semerkant’ta Bibi Hanım mescidinin kompleksinin (1399-1404) yapılmasına katılan Azerbaycan’dan gelmiş tas ustaları üzerine Timur’un saray müverrihlerinin, bu arada Şerefüddin el-Yezdi’nin yazılarına rastlanır.

Azerbaycan Ortaçağ mimarlığı türlü gelişim yollarını geçerek XV. yüzyıla doğru ilerleyip gelişerek altın devrini yaşamıştır. Bu, zamanın onayladığı mimarlık değerlerinin altyapısını kendisinde toplayan ülkenin kültür tarihinde parlak bir sayfadır. Siyasal-ekonomik durumun istikrar kazanması ve başkenti Bakü olan Azerbaycan’ın kuzeyinde Şirvanşahlar devletinin kurulmasıyla, Azerbaycan’ın güneyinde Karakoyunlu devletinin (1410-1468), sonra da başkenti Tebriz olan Akkoyunlular devletinin (1468-1501) meydana gelmesiyle iki, önde gelen Şirvan-Apşeron ve Tebriz mimarlık okullarının sonraki gelişim ve büyümesinin şartları oluşmuş oluyordu.

Kendi zamanının (döneminin) sosyal-ekonomik ve mimarlık-sanat taleplerinin akışının gerektirdiği büyük, çok planlı anıtsal yapımcılığın çözümü süreçlerinde-XIII. yy. sonları ve XIV. yy. başlarında oluşan Tebriz mimarlık okulu çok sayıda usta ve uzmanlar ordusuna onların

haleflerine ve geniş “etkin dairesine” sahip olarak kendi özel stilini geliştirmiştir.39

Kalkanvarî yelkenlerin her çeşitten çizgilerinde, çok daha seyrelen tromplarda düzgün profilleştirilmiş kaburgalı çatma kemerleri güzel kasnak üzerinde kubbenin gözenekli, stalaktit, tümsekli, konik-külahına benzer başlıkları, büyük ustalık-sanatkarlıkla döşenmiş taştan ve tuğladan tonozlar (kemerler, vitrajların rengarenkliği, çinilerin derin, temiz tonları ve onların hazırlanmış parçalarından yapının iç ve dış “duvarlarındaki” emsalsiz güzellikteki mozaik pano, mukarnaslı kompozisyonların güçlü ışık gölge etkileriyle evrensel nitelik alan hareketli plastikliğini gördüğümüz mimarî kompozisyonların etkilerini artırıyor ve bunların etkinliği ve büyüleyici gücünde oldukça rol oynuyor; Tebriz’de Gök Mescit’te portal kompozisyonları, kendi evriminin zirvesine ulaşan kompozisyonları, Erdebil’de Divanhane’de, Kandilhan mescidinde, Bakû’da Şirvanşahlar sarayının türbe yapılar grubu örneğinde daha gelişmiş ve mükemmel sanat eserleridir.

Görülen malzeme, önemi (26v., 27 a, 27 v-28 a, 29 v, 30 a, 30 v, 31 a, 31 v-32 a vs cetveller) bakımından emsalsiz olan Nasuh Matrakçı minyatürleri sanat değeri ve mükemmel birleşmiş ustalığın akkümüle edildiği yapılar grubunda birleşen çok sayılı anıt yapıları ile birlikte Tebriz, Hoy, Hemedan vs. diğer ortaçağ şehirlerinin görünüşü üzere kendisinde büyük bilgi ve kaynak bulunduruyor.

İçe kapalı minarelerle tüm cephe kompozisyonunun portalle kesin ifade edilmiş simetrik okunun korunup sağlandığı mescit, kendi mimarî çözümüyle seçilmektedir. Başlıca çekirdeği etrafında gruplanan birkaç bloklu binalarla beraber Merkez Kubbe kompozisyonu fikri dinsel yapılarında ibadet yerlerinde kendisini takip eden örneğini. (Gök mescit, Tebriz, 1465.)

Meşhed’de Mescid-i Şah (1451, mimarî Ahmet ibn Şamsettin Muhammet Tebrizi) esas mezar odasıyla birleşen anma mescidinin oldukça az kompozisyon tipidir. Kubbeler dizisi ile çevrili merkez salonun aşağısında esas mezar odası bulunmaktadır.40

Cephe kompozisyonlarının şema çizgileri Gök mescidin çizgilerine benziyor, fakat burada minareler çift olarak uygulanmıştır.

Cephenin iki yanındaki minareler kompozisyona egemen olduğu geleneksel şema artık imgesel oluyor. Aynı minareler Doğuda oldukça geniş bir alanda yaygınlaşmıştı. (Mesc. Uzun Hasan, Tebriz, 1478).41

XV. yüzyılda toplumsal-siyasal ve ekonomi yaşamın istikrarlı hale gelmesi Şirvan-Apşeron mimarî okulunun mimarlarından kurucu dahinin olağanüstü yükselişine, çok renkli ve zengin anıtsal yapı tipleri kendisine özgü sanatkarlık olgunluğuna ve üslup özgünlüğüne yol açmış oldu. Burada geometri boyutların lakonikliği ve netliği biçim ve yüzeyin vurgulanmış dikeyliği, taş örmedeki titizlik, çok planlı süsleme donatımındaki yönetim aynı anıtsal yapıların başlıca belirleyicileriydi. Bu sırada portaller, başlıca iç boyutlu-uzaysalıdır-küçük yapıların başlıca unsurlarıdır. Onların esas önemliliği yalnız mutlak ölçülerle kalmayıp, benzersiz P harfi şeklinde dolanmış arşitrav, yahut yüzeyin kemer açısı ile ve keza rafine edilmiş, kompozisyon bakımından daha mühim parçalarda toplanmış gayet zayıf süslemelerle ve, epigrafi (yazı) ile/vurgulanmış olmasıdır.42

Bakü’nün Şirvanşahlar’ın başkenti olarak seçilmesi, İçerişehir’de yuvarlak kuleler ve güçlü kapıları bulunan kale duvarları ile halka içine alınmış (çevrili), alanın değişik yüzeyine uygun düşen Şirvanşahlar sarayının yapılar grubunda ikametgahın inşasına refakat ediyordu. Yapılar grubu Doğu ve Batı istikametinden uzanan planlı bünyenin zikzaklı konfigurasyonuna sahiptir ve şehrin başlıca gözetleme ve savunma noktası olan tepelerin zirve ve sırtlarında hâkim yer tutarak güçlü değişikliğe sahip

bir alanda bulunmaktadır. Onun mimarî bütünselliği, organik olarak şehir siluetiyle, soylu taştan-kireçten yapı inşasının genel ifadeliliğiyle karşılıklı bağdaşan kompozisyonun tek boyutluluğuna neden olmaktadır. Ortaçağ şehirlerinin üç boyutluluk ve yükseklik siluetini belirleyen her taraftan görünür üç boyutlulukları ile yapıların kendi kümelenmesindeki sıkışıklık (birlikdelik) iyi düşünülmüştür. Onlar, sabit şekilde işaret koymanın ve tek bir mimarî fikre tabi tutulmuş plan tasarımının kesinliğini izleyerek dünyanın ülkeleri üzerine yönlendirilir ve bunlar özel hayranlıklar yaratan gölgeli köşelerin, suları taze yapan, kulağa hoş gelen su şeritlerinin aktığı rezervuarların korunup sağlandığı avlularda toplanmıştır.

Safevîler dönemi (1501-1736) geniş alanlarda dikilen, rezervuarları, fiskiyeleri yeşil alanlara açılan, asırlık çınarlara ulaşan yapılar, imparatorluk azameti ve coşkusu ile karakterize ediliyordu. Bu mimarî fevkaladelik uzak ve yakın noktalardan lacivert kubbeleri parlayan mescit, medrese, hanikah, imamzadelere, göğe uzanan silindirik gövdeli minarelere, perspektifte konunun kubbe resimlerine saray ve gişelere (pavyonlara uygun düşen), düzenlenecek bahçelere (çarbak), ince hafif, zarif kaplamalı, alçı süsleme ve oymalara ustaca daha iyi görüş alanı açıyordu.

XVI-XVII yüzyıl anıtsal yapılarının kompozisyon çözümünde geleneksel biçimlerin kalıcılaştırılması veya kökleştirilmesi, uzaysal kompozisyonlarda betimlenen önceki yüzyılların mimarisinden gelen ilişki karakteridir. Burada üstünlük önderliğe verilmiyor, yığınsallık, kârlılık, kesin, lokonik üyelenme, mimarî biçimlilik, rasyonel dağıtım amaca yönelikliliği (kervansaraylar, hamamlar), inşaat malzemelerinin tasarruflu kullanımına tercih ediliyor.

Mimarî yapıların içine mimarlarca yöneltilmiş yenilikler yapıların içini köklü şekilde değiştirmiştir. Yeni plastik çözüm yoluna yeni yaklaşım sırasında tonoz biçiminde-kubbe tavanların uzaysal sisteminde kesin rol

oynamış girift figürlü kemer köşeliklerinin ve sucuncelere oturan kemerlerin harikulade ve çok çeşitliliği meydana çıkıyor ki, bu da yapı ve tesislerin iç kompozisyonlarına yansımaktadır.

Mimarlarca örgütlü şehircilik ilkelerinin gelişimine büyük özen gösteriliyordu. Uzaysal ortamın yapı grubu karakteri her bir yapının, özellikle de mimarlık konusu ağır basan yapıların vurgulanmış fonksiyonel önemliliği bulunan anıt yapıların uyumluluk bağlarıyla belirleniyordu. Yapı gruplarına özgü çizgilerinde büyük alanların pitoresk örgütlenme, insan endamı ile ortak ölçülebilirlik, doğa ile uyum beraberliği, arazisinin yüksek düzeyde hazırlanması, örgütlenmiş bölgede kitle ve hacmin mimarî dengesi, katı simetrinin olmayışı, yöneltim ilkesi, gözlemlenir. Üzerine söz edilen tüm yapı grupları kompleksi hayat ve dinî tasavvurlarda mühim rol oynamıştır.

XVII. yüzyıla doğru merkez tipli alanların öneminin artması mimarî yönden bezemeli alanların taksimatlı ve içboyutluluk-uzaysallık fikrine tabi tutulan her türlü ilginç ve çözüm kazanan şehir merkezî transformasyonu ile direkt ilgilidir. Tebriz, Gence şehirleri ve keza Bakü şehrindeki ticaret sokağı ortaçağ şehirleri unsurlarını birleştiren yaşamın başlıca yoğunlaşma merkezidir.

Mahalle mescidinin şehircilik çekirdeğinin ikametgah grupları gibi ortaya çıkışı kompozisyon olarak gayet küçük alanlarda uyumlu ve mahalle içinde yapılan binaların tipolojisini belirliyordu.

Azerbaycan mimarlığının benzersiz ortaçağ örneklerinde kendisinin parlak timsalini bulan yapılar grubu inşası ilkesi hemen XVII. yüzyıl sonlarına doğru belli bir biçim almıştı. Bağımsız mimarlık konusuna çevrilen yapılar grubu saraylar (Kazvin, Tebriz), anıtsal yapılar, (Kalehan, Hazer), ibadet mekanları (Gence, Ordubat) şeklinde inşa ediliyordu. Günümüze kadar kalmış olan ve bize özgün ve ilkel biçiminde ulaşan

hanikah ve imamzade (Eher, Gence) söz konusu yapılar grubunun sonuncusuna, ibadet mekanı ve ziyaret yerleri dahil edilmektedir.

Erdebil'de bulunan (XIII-XVII yy.)-Azerbaycan mimarlarınca yapılan anıt yapılarından en enfes çizgileri, ustalıklı işlemleri, benzersizlikleri içinde bulunduran Şeyh Safi kompleksi, bir kutsal tapınak yeri olarak ortaçağ anıt mimarisinin emsalsiz örneğidir. Komplekse dahil binalar ve tesisler mimarî kompozisyonunda taksimat ilkeleri ve bütünlüğü sağlanmış hinekahın ilk çekirdeğine sonradan birleştirilmiştir.

Portallerle ayrılmış mimarî düzenli anıtsal avluların almaşıldığı, düzenli işlem yöntemleri ile çevrili duvarlar, bitkilerin düzenli yorumlanışı çarbak, sonuncu baş avluda aktiflik doruğuna varan tüm kompozisyonun toplayıcı karakteri duygusallığını programlaştıran tüm unsurlarının karşılıklı başlattığı ekselenel kompozisyonun dinamiğini belirliyordu. Mimarî düzenli saray onun kısa parçalarında üç taraftan inşa edilmiştir ve aynı parçalar üzerinde kompozisyon yönteminde iki anıt yapının muhteşem portalleri çift aynalı şekilde yansıtılmıştır, sarayın üçüncü tarafında ise tüm mimarî kuruluşu ile Şeyh Safi türbesinin (XIII. yy. mimar Evez Muhammet) başlıca rolünün vurgulandığı anma mescidinin (Kandil hane, XVI. yy.) anıtsal kompozisyonu ile kaplıdır.

Dahi mimar dördüncü mühim unsur olan avlu boşluğunu kaplayan okul tenha duvarları, tüm kompozisyonun modül ve ritminin "belirleyicisini, kutsal-saygıdeğer ihtiyarların ebedi yerleştikleri" cennet kulübelerini betimlercesine baştan başa bitkisel çinileri ile dokunmuş harika, enfes güzellikleri de öngörmüştür.

Fakat, asıl süs-dekorun zafer çaldığı yerde tüm mimarî etkinlik çözülmektedir. Bu resim yüzyıllar zarfında enfes halılar, porselenler, altın avizeler, lambalar, kıymetli, minyatürlü deri ve maroken ciltlerde kitap

pariteleri ile tamamlanan dekoratif uygulamalı güzel sanat eşyalarının zengin koleksiyonu ile bütünleşir ve gelişir.

Burada çağlar, devirler uzaysallıklar, kültür-uygar dünyalar bir bütün içinde bağdaşmaktadırlar.

1 M. Useynov, L. Bretanskiy, A. Salamzade. İstoriya Arhitekturı Azerbaycana, Moskva, 1963.

2 Giyasi Cefer Eli oğlu. Me`mar Hace Elişah Tebrizi. Bakı, 1997.

3 Cefer Giyasi, Nizami Dövrü Me`marlıg Abideleri. Bakı, 1991.

4 A. V. Salamzade, K. M. Mamed-zade. Pamyatniki Nahçıvanskoy Şkolı Azerbaydjanskogo Zodçestvo, Baku, 1995.

5 A. B. Salamzade, E. V. Avalov. Aran Me`marlıg Mektebi Haggında Kitabda. E. B. Salamzade, K. M. Memmedzade "Arazboyu Abideler", Baki, Elm, 1979.

6 N. A. Vinogradova, T. P. Kaptereva, T. H. Starodub, Tradisionnoe İskusstvo Vostoka. Moskva, 1997.

7 A. V. Salamzade. Arhitektura Azerbaycana, Baku, 1963.

8 Rayihe Emenzade. Azerbaycan Me`marlığında Baştağlar. Bakı, 1995.

9 Z. M. Bunyatov. Gosudarstvo Atabekov Azerbaycana, Baku, 1978.

10 O. Aslanapa. Türk Sanatı. Ankara, 1990.

11 Vilayet Kerimov. Oboronitelnoye Soorujeniya Azerbaycana, Baku, 1998.

12 İbrahim Hakkı Konyalı, Konya Tarihi, 1964.

13 Çönül Çantay. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı darüşşifaları, Ankara, 1992.

14 Cefer Giyasi. Yahın-Uzag Elerde, Bakı, 1985.

15 V. G. Muradov. Gradostroitelstvo Azerbaycana XIII-XVI yy., Bakü, 1984.

16 Muhammad ibn Hinduşah Nahçivani. Dastur al-katib Fi Tayyn al-maratib t. II, Moskva, 1976.

17 Raşid-ad. Din. Cami-at-Tavarih, Baku, 1957.

18 Ağababa Rzayev. Nesireddin Tusi. Heyatı, Elmi, Dünya görüşü, Bakı, 1996.

19 L. Bretanskiy, A. Salamzade. O stroitelstve Observatorii v Marage, v kn. “İskusstvo Azerbaycana”, t. V, Baku, 1956.

20 Hamdallah Kazvini, Nuzhat al-Kulub, Baku, 1983.

21 Raşid-ad. Din. Perepiska, Moskva, 1971.

22 Azerbaycanda neşriyyat işi, Bakı. 2000.

23 G. A. Pugaçenkova, L. İ. Rempel. Vıdayuiesya Pamyatniki Arhitekturı Uzbekistana, Taşkent, 1958.

24 Ş. E. Ratiya. Meçet Bibi-Hanım v Samarkande, Moskva, 1950.

25 Naşùhüs-silahi (matrakçı). Beyan-ı menazil-i sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Ankara, 1976.

26 B. Rudasenova. Zodçestvo Sentralnoy Azii. HI vek, Taşkent, 1976.

Nahçivan’da Türk Mimarisi / Turgay Yazar [s.174-184]

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti’ne bağlı özerk bir bölge olan Nahcivan’ın,1 kuzeyinde ve doğusunda Ermenistan, güneyinde İran, batısında ise İran ve Türkiye ile ortak kara sınırı vardır. Güneyden Aras Nehri, kuzeyden Zelengur Dağ silsilesiyle sınırlanan Nahcivan, bu konumu ile Anadolu, Kafkasya ve Güney Azerbaycan arasında bir geçiş bölgesidir.2

Azerbaycan’ın Türkler tarafından fethi Selçuklu döneminde olmuşsa da, Selçuklular’dan evvel bölgeye yerleşen Türk veya proto-Türk kavimlerin olduğu bilinmektedir.3 Nahcivan, Sultan Alpaslan’nın 1064’ de düzenlediği Kafkas seferiyle Büyük Selçuklu topraklarına katılmış, 1118’de Irak Selçukluları’nın, 1146 yılından sonra ise İldenizliler’in hâkimiyetine girmiş, 1174 yılına kadar bu devletin başkenti olarak en parlak günlerini yaşamıştır.

Bölge, 13. ve 14. yüzyıllarda İlhanlı döneminde bu özelliğini kısmen koruyabilmiş, 14. yüzyılın sonlarındaki Timurlu hâkimiyetiyle birlikte merkez olma özelliğini kaybetmiştir. Bölgenin bu niteliğinin Safevî ve Kacar dönemlerinde de devam ettiği gözlenmektedir.4

Nahcivan’daki sanat eserlerinin incelenmesi, bu kronolojiye uygun iki farklı gelişim çizgisi ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki, 12. yüzyıldan 14. yüzyılın sonlarına kadar süren Büyük Selçuklu ve İlhanlı dönemi, diğeri ise 14. yüzyılın sonlarından başlayarak 19. yüzyılın sonuna kadar devam eden Timurlu, Safevî ve Kacar dönemleridir. 12-14. yüzyıllar arasında bölgesel öneme sahip bir merkez olan Nahcivan’ın, 14 yüzyıldan sonraki dönemini taşra kenti olarak nitelemek uygundur. 14. yüzyıldan sonra merkezi önemini kaybeden Nahcivan, Safevîler’le, Osmanlılar arasındaki siyasal ilişkilerden de etkilemiştir. Bölgenin birçok defa yağmalandığı ve tahrip edildiği

görülmektedir. Yukarıda tanımlanan siyasal tablo, 15. ve 16. yüzyıllarda Nahcivan'da daha çok yerel geleneklerin etkili olduğu bir mimari anlayışın oluşmasını sağlamıştır. Moloz taş duvarlı, estetik yanı olmayan mekânlar üretebilen bu mimari, bölgedeki vergilerin kaldırılması gibi Safevî desteği ile 17. ve 18. yüzyıllarda kısmen canlanmışsa da, 18. yüzyılın sonlarında Safevî Devleti'nin ortadan kalkmasıyla bu gelişimini sürdürememiştir.

Bu canlanma Ordubad Ticaret Binası ve Ordubad Medresesi gibi Safevî etkileri taşıyan mimari ile de belgelenebilmektedir. 19. yüzyıl, kerpiç ve ahşap gibi yerel malzemelerle üretilen bir mimariyi ifade etmektedir. Bu dönemde birkaç küçük mescit ve hamam dışında yapı üretimi sınırlıdır.

I. Örnekler ve Tipoloji5

1. Mescitler

Mescitler, Nahcivan'da 12-19. yüzyıllar arasında inşa edilen yapılar içersinde önemli bir grubu oluşturmaktadır. Tespit edilen örnekleri, şehir içindeki konumları, boyutları, plan tipleri açısından "Cuma Mescitleri" ve "Mahalle Mescitleri" olarak iki grupta incelemek mümkündür.

1.1. Cuma Mescitleri

Şehir merkezlerinde yer alan ve merkezi yönetimce inşa ettirilen6 cuma mescitleri diğer mescitlere göre daha anıtsal yapılardır. Nahcivan'daki cuma mescitlerinin bilinen ilk örneğinin, Nahcivan Mümine Hatun Türbesi'nin bulunduğu manzume içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Günümüze gelemeyen mescit, eldeki bilgilere göre Mümine Hatun Türbesi'ne yakın bir tarihte, büyük bir olasılıkla bu yapının banisi olan Atabey Cihan Pehlivan tarafından (1175-1186) inşa edilmiştir.7 Seyahatnamelerdeki çizimlerine göre, mihrap duvarına paralel iki sahından oluşan mescidin, mihrap önünde iki sahnı kaplayan büyüklükte kubbesi vardır (Res.1). Mümine Hatun Türbesi'yle karşılaştırıldığında, kubbe çapının en az 20 m.

civarında olması gerekir. İlk örnekleri, Gazneli döneminde inşa edilen Leşkeri Bazar8 (998-1030) ve Karahanlı döneminde inşa edilen Talhatan Baba (11. yüzyılın sonu-12. yüzyılın başları) 9 camilerinde görülen bu plan şeması, sonraki dönemlerde Anadolu'da özellikle Artuklu çevresinde yaygın olarak kullanılmıştır.10

Nahcivan'daki cuma mescitlerinin ikinci örneği olan Ordubad Cuma Mescidi, günümüze çeşitli dönemlerde yapılan eklemelerle gelebilmiştir. Yapının bünyesinde farklı dönemlere işaret eden üç bölüm yer almaktadır. Mihrap süslemelerine göre 14. yüzyıl sonlarından daha erken olamayacak ilk dönemini, mihrap önündeki kubbeli bölüm ile enlemesine düzenlenmiş ahşap tavanlı dört sahın oluşturmaktadır. Yapının 1604 tarihli ikinci döneminde, ilk bölümü kuzey ve doğudan L şeklinde kuşatan kısım ile güneydeki eyvan tarzındaki birimler eklenmiştir. Yapının batısında olması beklenen aynı tarzdaki bölümün yıkıldığı ve iki sahınlı olarak yeniden düzenlendiği tahmin edilmektedir. Yapının kuzey portali üzerindeki Kacar tacı ise, bu bölümün düzenlemesinin Kacar döneminde (1887-1826) yapıldığını göstermektedir.

Ordubad Cuma Mescidi'nin mihrap duvarına paralel sahınlardan oluşan mihrap önü kubbeli ilk bölümünü, Talhatan Baba ve Leşkeri Bazar Ulu Camisi'yle başlayan, Nahcivan Cuma Mescidi'nde sürdürülen, mihrap önü kubbeli şemanın bir çeşitlemesi olarak değerlendirmek mümkündür. Yapının ahşap tavanlı olması, Ordubad'ın ikinci derecede bir merkez olmasına bağlanabilir.

Nahcivan'daki cuma mescitlerinin üçüncü örneği, 19. yüzyılın başlarına tarihlenen Ordubad Tekşeyi Mescidi'dir. Tekşeyi Mescidi, Nahcivan'daki bey mahfilli tek örnek olması açısından da önem taşımaktadır. Mukarnas başlıklı ahşap sütunlara oturduğu anlaşılan ahşap tavanlı harim kısmının, destek ve örtüsü değiştirildiği için kesin bir saptama

yapılamamakla birlikte, planının mihrap duvarına dikey üç sahından oluştuğu anlaşılmaktadır. Yapının kuzeyinde, işlevi tam olarak belirlenemeyen ikinci bir bölüm bulunmaktadır.[11]

1895 tarihli Nahcivan Caferiye Mescidi, cuma mescitlerinin Nahcivan'daki son örneğidir (Çiz. 2). Kitabesine göre Şii akidelere bağlı Caferiler için inşa edilen yapı harim ve iç avludan oluşmaktadır. Harim, mihrap önündeki kare planlı kubbeli bölüm ile bu bölümü doğu, batı ve kuzeyden kuşatan kubbemsi tonozlu üç dikdörtgen birimden oluşmaktadır. Avlunun doğu ve kuzey kanatları önünde yer alan mekanlar, Caferi itikat ve eğitiminin verildiği bölümler olmalıdır. Azerbaycan'da bu dönemde inşa edilen mescitlerin genellikle çok sütunlu veya tek kubbeli olmasına rağmen[12] Caferiye Mescidi'nin mihrap önü kubbeli ve iç avlulu olarak inşa edilmesini, yapının bir tarikata ait olmasına ve eğitimle ilişkili işlevine bağlamak mümkündür.

1.2. Mahalle Mescitleri

Nahcivan'daki mahalle mescitlerinden iki örnek günümüze gelebilmiştir. Bulundukları mahallenin ismiyle anılan küçük ölçekli bu yapıların ilk örneği, 18. yüzyılın sonlarında veya 19. yüzyılın başlarında yapıldığı tahmin edilen Ordubad Yukarı Ambras Mescidi, diğeri ise 19. yüzyıla tarihlenen Dilber Mescidi'dir. İç düzenlemeleri değiştirildiği için kesinlik taşımamakla birlikte, üç sahınlı, ahşap sütunlu ve ahşap tavanlı yapılar oldukları anlaşılmaktadır. Ambras Mescidi, Nahcivan'daki mescitler içinde son cemaat yeri bulunan tek örnektir.

2. Zaviyeler

Nahcivan mimarisi içinde türbe ve mescitlerden sonra en fazla örneği görülen yapı tipi tarikat yapılarıdır. Nahcivan'daki en erken örneği 13. yüzyıla ait olan tarikat yapıları için ortak bir şema saptanamamıştır. Ancak plan tipi, tarikat yapısının bünyesindeki diğer yapı veya birimlerle olan

ilişkisi kriter alınarak bir sınıflama yapıldığında, Nahcivan'daki zaviyeleri üç ana tip içinde değerlendirmek mümkündür.

2.1. Avlu Eyvan Şemalı Zaviyeler

Nahcivan'daki tarikat yapıları içerisinde en erken tarihlisi olan Karabağlar Zaviyesi, bu tipin tek örneğidir. Çeşitli dönemlerde yapılan eklemelerle günümüze ulaşabilen yapı, bugünkü şeklini 13. yüzyılın sonlarında İlhanlı döneminde almış, 14. yüzyılın ilk yarısında ise yapıya bir türbe eklenmiştir.

Günümüze sadece çifte minareli portali ile türbesi gelebilen zaviyenin planı zemin seviyesinde kısmen tespit edilebilmektedir. Yapı, haç planlı bir giriş mekanı, avlu ve eyvan ile bu bölümlerin iki yanında yer alan dikdörtgen planlı ikişer mekândan oluşmaktadır.

Karabağlar Zaviyesi, plan şemasından çok çifte minareli portali ile dikkat çekicidir. Nahcivan'da Mümine Hatun Türbesi'nin 1187 tarihli kuşatma duvarı portali, çifte minareli portallerin bilinen ilk örneğini oluşturmaktadır. Bu yapı günümüze ulaşamamıştır. Çifte minareli portallerin ikinci örneğini ise kûfi hatlı kitabeleri ve kaidesindeki tuğla örgülerinden hareketle, 13. yüzyılın başlarına tarihlenen Karabağlar Zaviyesi portalidir. Karabağlar Zaviyesi portali, minarelerin portalle olan ilişkisi, kaidelerinin biçimi ve minare gövdelerinin tuğla örgüleri arasında kullanılan çini birimler gibi özellikleri açısından, daha sonra Anadolu'da gelişecek çifte minareli portal düzenlemelerinin ön örneğini oluşturmaktadır.

Seyahatnamelerdeki resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla Mümine Hatun Türbesi'nin kuşatma duvarındaki minareler, silindirik gövdeli ve kaidesizdir.13 Karabağlar Zaviyesi portalindeki minarelerde ise, gövde dikdörtgen prizmal kaideler üzerindeki sekizgen pabuçluklara oturmaktadır. Bu tür çifte minareli portal düzenlemelerinin Konya Sahip Ata Hanikâhı

(1258), Sivas Çifte Minareli Medrese (1271), Sivas Gök Medrese (1271) ve Erzurum Çifte Minareli Medrese (13. yüzyılın son çeyreği) 14 gibi sonraki örneklerinin Anadolu'da yer alması, bu yapıların inşasında Karabağlar Zaviyesi'nin etkisi olduğunu, bu etkinin de büyük bir olasılıkla Moğollar tarafından Anadolu'ya taşındığını göstermektedir. Karabağlar Minaresi'nin tuğla örgüleri arasında kullanılan sırlı birimlerin, Anadolu'da inşa edilen minarelerde yaygın olarak kullanılması bu kanıyı güçlendirmektedir.15 Çifte minareli yapıların 14. yüzyıldan itibaren İran'da yaygınlaşmasında, Anadolu'daki örneklerin etkisi ve İlhanlıların rolünün olabileceğini düşünmek gerekir.

2.2. Bir Avlu Etrafında Gelişen Zaviyeler

Bu tipin Nahcivan'daki tek örneği Hanega II Numaralı Zaviye'dir. Mimari özelliklerinden hareketle 16. yüzyıla tarihlenen yapı planını tam olarak saptayamadığımız bir avlunun güney ve batısında yer alan bazı tonozlu mekanlar ile bu mekanlara bitişik inşa edilen mescitten oluşmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda yaklaşık dikdörtgen planlı mescit, mihrap duvarına paralel üçer bölümlü ve kubbemsi tonoz örtülü iki sahından oluşmaktadır.

2.3. Bir Türbe Etrafında Gelişen Zaviyeler

Bu tür zaviyelerin ortak özellikleri, önceden mevcut bir türbeye yapılan ilavelerle oluşmalarıdır. Nahcivan'da iki örneği tespit edilen bu tür zaviyelerin ilk örneği olan Hanega I Numaralı Zaviye, 14. yüzyılın ortalarına tarihlenen bir türbeye, 1495-96 tarihinde eklenen mescitten oluşur. Yapının çevresinde bir çeşme ile işlevi ve tarihlerini saptayamadığımız başka yapı kalıntıları da yer almaktadır. Bu kalıntılar, zaviyenin kapsamlı bir külliye olduğunu göstermektedir. Mescit, mihrap duvarına paralel ve kubbeli iki sahından ibarettir. Plan tipi ve örtüsü açısından Hanega II Numaralı Zaviye mescidi benzer bir örnektir. İkinci

örnek Nahcivan İmamzadesi'dir. Zaviye, bir mezarlık içerisindeki 14. yüzyılın sonları-15. yüzyılın başlarına ait bir türbenin yakınına inşa edilen, kare planlı ve kubbeli bir mekânın sonraki bir tarihte türbeyle birleştirilmesinden oluşmuştur. Yapının yakınına 18. yüzyılda ikinci bir türbe daha inşa edilmiştir.

3. Türbeler

Nahcivan'da en fazla inşa edilen yapı türüdür. Türbeler bazı zaviyelerin ilk yapıları olmaları dışında, mimari özellikleri açısından da önem taşımaktadır. Nahcivan'daki türbeler alt ve üst kat planları açısından çeşitlilik göstermektedir.

3.1. Kare Planlı Yapılar

Hanega ve İmamzade I Numaralı Türbe Nahcivan'daki kare planlı yapılardır. İçten ve dıştan kare planlı olan her iki yapının sonraki dönemlerde zaviyeye dönüştürülmesi ve tek katlı olmaları ortak özellikleridir. 14. yüzyılın ortalarına tarihlenen Hanega I Numaralı Türbe, dış cephede üçgen pahları, içte ise girişinin iki yanında yer alan nişlerindeki alçı süslemeleriyle dikkat çekmektedir.

Yapı içten kubbe, dıştan piramidal külahla örtülüdür. En erken 14. yüzyılın sonlarına yerleştirilebilecek İmamzade I Numaralı Türbe ise, dışta yüksek kasnağındaki yazılı süslemeleriyle, içten ise mukarnaslı kubbesiyle Timurlu örneklerine yaklaşmaktadır.

3.2. Dikdörtgen Planlı Yapılar

Nahcivan'da biri 12. yüzyılın sonlarına, diğeri 17. yüzyıla tarihlenen iki örnek tespit edilmiştir. İlk örnek olan Gilan I Numaralı Türbe'nin üst katı içten ve dıştan dikdörtgendir. Yapı zemin seviyesinde günümüze ulaşabildiği için örtü sistemi hakkında bilgi yoktur. Yapının dıştan dikdörtgen, içten sekizgen planlı alt katının ortasında, sekizgen planlı bir ayak yer almaktadır.16

Günümüze çeşitli dönemlerde yapılan eklemelerle ulaşabilen Nehrem Türbesi ise orijinalinde dıştan dikdörtgen içten haç planlıdır. Tek katlı türbe yüksek kasnaklı ve kubbeyle örtülüdür.

3.3. Sekizgen Planlı Yapılar

Nahcivan'da sekizgen planlı dört türbe tespit edilmiştir. Bütün yapılar içten ve dıştan sekizgen planlı ve çift katlıdır. Sekizgen planlı yapıların ilk örneği olan 1162 tarihli Yusuf bin Kuseyr Türbesi, Nahcivanlı Mimar Acemi bin Ebubekr tarafından inşa edilmiştir. Yapı özellikle kesme tuğla tekniğinde yapılan cephe süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Yapının sekizgen planlı alt katı kubbemsi tonozla örtülüdür.

12. yüzyılın sonlarına tarihlenen Gilan II Numaralı Türbe'nin sekizgen planlı üst katı günümüze ulaşmamıştır. Yapının alt katı dıştan kare, içten haç planlıdır. 15. yüzyıla tarihlenen Der Türbesi'nin alt katının plan tipi tespit edilemememektedir. Yapı köşelerindeki büyük boyutlu plasterleri ve yüksek kasnağı ile dikkat çekmektedir. Nahcivan'daki sekizgen planlı yapıların son örneği olan İmamzade II Numaralı Türbe ise 18. yüzyıla tarihlenmektedir. İçten kubbemsi tonoz, dıştan sivri kubbeyle örtülü yapının içten ve dıştan kare planlı alt katı düz tonozludur.

3.4. Ongen Planlı Yapılar

Tek örneği Mümine Hatun Türbesi'dir. Yusuf bin Kuseyr Türbesi'ni inşa eden Acemi bin Ebubekr tarafından 1186 yılında inşa edilen yapı, Nahcivan'daki İldenizliler Saray Manzumesi'nin bir parçasını oluşturmaktadır. Günümüze ulaşmamakla birlikte Nahcivan Cuma Mescidi ve kuşatma duvarındaki Çifte Minareli Portal manzumenin bilinen diğer yapılarını oluşturmaktadır. Yapını üst katı dıştan ongen, içten daire planlıdır. Üst katın ongen planını tekrarlayan alt katın ortasında ongen bir ayak yer almaktadır.

Yapı plan tipi ve cephe süslemeleri açısından dikkat çekicidir. Cepheleri ile alt katın ayak, duvar ve örtüsünde yer alan altmışın üzerindeki farklı kompozisyon ile adeta bir süsleme repertuarı oluşturmaktadır.

3.5. Onikigen Planlı Yapılar

Tek örneği 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Gülistan Türbesi'dir. Dıştan onikigen, içten daire planlı yapının üst katı içten kubbe dıştan sivri külahla örtülüdür. Yapının basık kubbeyle örtülü alt katı ise içten ve dıştan kare planlıdır.

3.6. Dilimli Planlı Yapılar

14. yüzyılın 2. çeyreğine tarihlenen Karabağlar Türbesi bu tipin tek örneğidir (Res. 3). Yapı dıştan oniki dilimli, içten onikigendir. Kalan izlerinden yapının üst katının içten kubbe, dıştan sivri külahla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Yapının alt katı dıştan onikigen içten haç planlıdır (Çiz. 3). Haç kolları beşik tonoz, orta kısım ise basık kubbeyle örtülüdür.

Yukarıda kısaca özetlediğimiz türbeler içerisinden, üst kat planları açısından on, onikigen ve oniki dilimli, alt kat planları açısından ise, alt katı ortasında ayak bulunan türbeler üzerinde önemle durmak gerekmektedir.

Türbe mimarisi içinde sadece üç örneği tespit edilebilen ongen planlı türbelerin bilinen ilk örneği olan Mümine Hatun Türbesi Nahcivan'da, Konya II. Kılıç Arslan Kümbeti (1178-1192 arası) 17 Anadolu'da, Meraga Kümbet-i Kebut18 ise (1196) Güney Azerbaycan'da yer almaktadır. Bu yapılardan Mümine Hatun ve Konya Kılıç Arslan Türbesi hanedan üyeleri için inşa edilmiştir. İldenizliler'in en parlak dönemlerinde inşa edilen Mümine Hatun Türbesi'nin bu yapılara örnek olduğu söylenebilir. Kanaatimce bu etkinin en büyük nedeni, Büyük Selçuklu devleti içindeki en büyük siyasal gücü oluşturan İldenizliler'e bir öykünmenin söz konusu olmasıdır ve bu plan Anadolu Selçuklu sultanı tarafından bilinçli olarak seçilmiştir. Kümbet-i Kebut'un kimin için yaptırıldığı bilinmemekle

beraber, yapının kalitesi hanedan üyesi olabilecek önemli bir şahsiyet için inşa ettirildiğini göstermektedir.

Nahcivan'da birer örnekle temsil edilen ve 14. yüzyıla tarihlenen onikigen ve oniki dilimli yapıların değerlendirmesinde, bu yüzyılın en büyük siyasal olgusu İlhanlı hâkimiyetini dikkate almak gerekir. Anadolu ve Azerbaycan'a yaklaşık aynı tarihlerde hâkim olan İlhanlılar'ın, Anadolu'ya soktukları ve burada geliştirdikleri bazı mimari formları tekrar Azerbaycan ve İran'a taşıdıkları görülmektedir. Konu bu şekilde ele alındığında, Gülistan Türbesi gibi bütün örnekleri Anadolu'da olan bir türbe tipinin19 Nahcivan'da inşa edilmesi açıklık kazanmaktadır.

Dilimli gövdeli tip için de benzer bir durum söz konusudur. Mimaride dilimli cephe düzenlemelerinin ilk örnekleriyle 6. yüzyılda Horasan'da karşılaşılmaktadır. Özbekistan Teşik Kale'nin günümüze gelebilen kalıntıları, yapının cephelerinde yarım daire dilimlerin yer aldığına kuşku bırakmamaktadır.20 Bu geleneğin, daha sonraki dönemlerde izlenemese de, Karahanlı döneminde Ribat-ı Melik Kervansarayı (1078-1079) gibi örneklerde tekrar ortaya çıkması,21 günümüze gelemeyen ara örneklerinin olduğunu göstermektedir. Dilimli gövdeli türbelerin ilk örneklerini üçgen dilimlere sahip türbeler oluşturmaktadır. Kümbet-i Kabus22 (1006) gibi erken tarihten başlayan üçgen dilimli türbe örneklerine 14. yüzyılın başlarına kadar rastlanmaktadır.23 Bu türün farklı bir uygulanmasıyla Kişmar Türbesi'nde (1300) karşılaşılır.24 Bu yapıda üçgen ve yarım daire dilimler birlikte kullanılmıştır. Karabağlar Türbesi gibi yarım daire dilimlere sahip tek örnek Radkan Kümbeti'dir (1281). Ancak bu yapıda, dilimlerin boyutları küçültülmüş ve çok sayıda dilime yer verilmiştir.25 Anadolu'da ise dilimli gövdeli tek örnek Tercan Mama Hatun Türbesi'dir.26 Tercan Mama Hatun Türbesi'nde, Karabağlar Türbesi'ne yaklaşan boyutlarda sekiz dilim yer almaktadır. Dilimli düzenlemenin

Antalya Yivli Minare Külliyesi ve Erzurum Çifte Minareli Medrese gibi yapılarda, minare gövdelerinde de uygulandığı görülmektedir.27 Kanaatimizce Moğollar tarafından Anadolu'da, özellikle minarelerde uygulanan bu gelenek, Tercan Mamam Hatun Türbesi gibi örneklerin etkisinde de kalınarak tekrar türbelerde denenmiştir. Karabağlar Türbesi'nde dilim sayısının oniki olmasının, bu dönemde Anadolu'da inşa edilen onikigen türbelerin yaygınlığıyla ilişkili olabileceği de düşünülebilir.

Türbe mimarisi içerisinde, ongen planlı yapılarda olduğu gibi örnekleriyle yalnızca Güney Azerbaycan, Nahcivan ve Anadolu'da karşılaşılan alt katı ortasında bir ayak bulunan türbeler de kendi içerisinde bir grup oluşturmaktadır.

Bu yapıların Güney Azerbaycan'daki örnekleri Meraga Kümbet-i Surh (1147-1148) 28 ve Duzal29 (12. yüzyılın sonları), Anadolu'daki örnekleri ise Kemah Mengücek Gazi30 ve Niksar Kırkkızlar Türbesi'dir (1220).31 Anadolu, Güney Azerbaycan ve Nahcivan'da yer alan bu örnekler, bu üç bölge arasındaki kültürel ilişkilerin ne derece güçlü olduğunu göstermektedir.

Anadolu'daki iki türbenin sanatkârı Ömer bin İbrahim el-Taberi (Kemah) ve Ahmed bin Ebubekr el-Merendi'nin (Niksar) de bu bölgeden Anadolu'ya gelmiş olması, bu plan şemasının kaynağının Azerbaycan olduğunu göstermektedir.32

4. Medreseler

Nahcivan'da günümüze gelebilen tek medrese örneği, 1725 tarihli Ordubad Medresesi'dir. 20. yüzyılın başlarında gaz fabrikasına dönüştürülerek tahrip edilen medresenin, dikdörtgen planlı bir avlu etrafında yer alan öğrenci hücreleri ile dersanelerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Azerbaycan’da günümüze gelebilen tek medrese örneği olması33 Ordubad Medresesi’nin önemini artırmaktadır. Ordubad Medresesi’ni, Safevî medrese geleneğinin taşra örneği olarak değerlendirmek mümkündür.

5. Han ve Bedestenler

Nahcivan’da günümüze gelmeyen bir kervansaray ve yenilenmiş olarak günümüze ulaşan bir bedesten tespit edilebilmiştir.

Kervansarayın sadece bir kanadının planı belirgindir.34 Bu plana göre yapı bir avlu etrafında yer alan barınak ve servis mekanlarından oluşmaktadır.

Nahcivan’da tespit edilebilen tek bedesten örneği 17. yüzyıla tarihlenen Ordubad Ticaret Binası’dır. Cepheleri tümüyle değiştirilen yapı, sekizgen planı ve kubbeli bir merkezi mekân ile, bu mekânı dört yönden kuşatan yan birimlerden oluşmaktadır (Çiz. 10). Ortadaki sekizgen mekânı, köşelere yerleştirilen beş yüzlü ve profilli büyük ayaklar oluşturur. Ayakların yüzlerine nişler açılarak parçalanmış ve kütlesellik giderilmeye çalışılmıştır. Merkezi bölümü kuşatan birimler, kubbemsi tonozlarla örtülmüştür.

Ordubad Ticaret Binası’nın, Azerbaycan’da 15. yüzyıldan itibaren örneklerine rastlanan şehiriçi hanlar içerisinde ünik bir örnek olduğunu belirtmek gerekir. Ordubad Ticaret Binası’nın yakın örneklerini, Safevî döneminde inşa edilen bedestenler oluşturmaktadır. Safevî örnekleri, gerek büyük boyutlu payelerin nişlerle parçalanması, gerekse de merkezi mekân ve bu mekânı kuşatan yan mekanlardan oluşan şemalarıyla aynı anlayışın örnekleridir

1.6. Buzhaneler

Nahcivan’da, biri günümüze gelebilen iki buzhane tespit edilmiştir. Bunlardan 14. yüzyıl öncesine tarihlenen Nahcivan Buzhanesi son yıllarda tahrip olmuştur. Dikdörtgen planlı tek mekândan oluşan yapı, örtü

seviyesinde beş destek kemeriyle altı bölüme ayrılmış ve kubbemsi tonozlarla örtülmüştür.35

Nahcivan Buzhanesi'yle benzer bir şema gösteren Ordubad Buzhanesi iki bölümlüdür. 18. yüzyıla tarihlenen yapının batısındaki giriş mekânı niteliğindeki bölümün, malzeme farkı, düz tavanla örtülü olması ve buzhanelerin genellikle tek mekânlı yapılar olması nedeniyle sonradan ilave edildiği düşünülmektedir. Dikdörtgen planlı ve merdivenle inilen buzhane, örtü seviyesinde üç takviye kemeriyle dört bölüme ayrılmış ve kubbemsi tonozlarla örtülmüştür (Çiz.11).

Örnekler değerlendirildiğinde buzhanelerin kısmen toprağa gömülü, dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Yapıların içine merdivenle inilmesi ve tonozlarının kemerlerle desteklenmesi ortak özellikleridir.

1.7. Hamamlar

Nahcivan'da ortak plan özellikleri gösteren ve 19. yüzyıla tarihlenen iki hamam tespit edilmiştir. Örneklerden Nahcivan Hamamı'nın soyunmalık kısmı daire, ılıklığı ise sekizgen planlıdır. Sıcaklık mekanı, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı, ortası dört sütunlu ve kubbeli, tek eyvanlı ve iki halvetten oluşan bir şema yansıtır. Ordubad Hamamı ise, sekizgen planlı soyunmalık, sekizgen planlı ılıklık ile dört sütunlu, ortası kubbeli, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı sıcaklıktan oluşmaktadır.

Her iki yapının soyunmalık kısımları farklı olmakla birlikte, ılıklık ve sıcaklık mekanları benzer şekilde düzenlenmiştir. Nahcivan'da 19. yüzyıl konut mimarisinde, girişlerin arkasında yer alan sekizgen planlı geçiş mekânları yaygın bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Bu nedenle bir geçiş mekanı olan ılıklık planlarının konut mimarisinden etkilenmiş olabileceğini düşünmek gerekir.36 Nahcivan'daki hamamlarda, sıcaklık bölümünün düzenlenmesinde de ortak özellikler tespit edilmektedir. Ortası

dört sütunlu ve kubbeli, enine dikdörtgen planlı sıcaklık düzenlemeleri Azerbaycan'da 19. yüzyılda inşa edilen hamam örnekleri içerisinde yaygındır.

II. Malzeme ve Teknik

1. Yapı Malzemesi ve Teknikleri

Nahcivan'da 12-19. yüzyıllar arasında inşa edilen yapılarda inşa malzemesi olarak yaygınlık sırasına göre tuğla, taş, kerpiç ve ahşap kullanıldığı görülmektedir.

1.1. Tuğla

Nahcivan mimarisinde en fazla tercih edilen malzeme türüdür. İncelenen bütün örneklerde, yerleri farklı olmakla birlikte tuğla kullanıldığı tespit edilmektedir Bütün örneklerde dolgu duvar-düz istif tekniği uygulanmıştır. Malzeme ölçüleri iki örnek dışında homojen bir dağılım gösterir. 13. yüzyılın başlarına tarihlenen Karabağlar Zaviyesi minarelerinde 14x14x5 cm. ile tuğla boyutunun küçüldüğü, 1715 tarihli Ordubad Medresesi'nde ve 19. yüzyılda inşa edilen Tekşeyi Mescidi'nde ise, 22x22x4-5 cm. ölçülerle tuğla boyutunun büyüdüğü görülür. Bu ölçüler dışında, genellikle 18-20 cm. arasında değişen uzunlukta, 4-5 cm arasında değişen kalınlıkta tuğla kullanılmıştır. Bu homojen dağılımı bölgenin geleneksel özelliklerine bağlamak gerekir. Genellikle 1-2 cm. civarında tespit edilen derz kalınlıklarında da aynı homojenlik izlenmektedir.

1.2. Taş

Tuğladan sonra en fazla kullanılan yapı malzemesi taştır. Taş malzemenin türbelerde kaidelerde, diğer yapı türlerinde ise temel ve platform duvarları ile az sayıda yapıda beden duvarının inşasında kullanılmıştır. Bütün örnekler dolgu duvar tekniğindedir. Taş ölçüleri ve

derz kalınlığı açısından bir homojenlik yoktur. Çevrede bulunabilen çeşitli boyutlardaki taşların kullanıldığı tespit edilmektedir.

Türbe kaideleri daha özenle ele alınmış ve kesme taş kullanılmıştır. Hanega I ve II Numaralı Zaviye'lerin mescitleri ve Nehrem Türbesi'nin beden duvarları moloz taş örneklerdir. Bu yapılar içinden, Hanega I Numaralı Zaviye Mescidi dıştan taş ve içten tuğla kullanılan tek örnektir. Örtü, destek ve kemerlerde taş kullanımı tespit edilememiştir. Taş kullanılan yapıların 16 ve 17. yüzyılda ve Hanega'da yoğunlaştığı görülmektedir.

Bölgede bütünüyle kesme taştan inşa edilen tek yapı olan Gülistan Türbesi, işçiliği açısından diğer yapılardan ayrılmaktadır. Bu yapıyı, Kafkasya veya Anadolu'nun kesme taş mimarisinin etkisi altında yapılan ünik bir örnek olarak değerlendirmek ve diğerlerinden ayırmak gerekir.

1.3. Kerpiç

18-19. yüzyılda inşa edilen mescitlerde kerpiç kullanıldığı tespit edilmektedir. Kerpiç kullanılan yapılarda, portal ve pencere gibi açıklıklar ile giriş veya giriş cepheleri tuğla örgülerle kaplanmıştır. Kerpiç kullanılan örneklerin ahşap sütunlu ve tavanlı olmaları ortak özellikleridir.

1.4. Ahşap

Nahcivan mimarisinde az sayıda örnekte, destek ve örtüde ahşap kullanıldığı görülmektedir. Ahşabın örtüde kullanıldığı ilk örnek, 14. yüzyıl sonlarına tarihlenen Ordubad Cuma Mescidi'nin ilk kısmıdır. Mescidin destek sistemi kârgir olmasına rağmen, sahınlar kirişleri üstten kaplı ahşap tavandır. Ahşap malzeme kullanılan diğer örnekler 18-19. yüzyılda inşa edilen Ambras, Tekşeyi ve Dilber mescitleridir. Bu yapıların orijinal tavanları günümüze gelemediği için bir değerlendirme yapılamamaktadır. Kısmen orijinal olduğunu düşündüğümüz Ambras Mescidi son cemaat yeri tavanı, kirişlemesi üstten kaplama tekniğindedir.

2. Süsleme Malzemesi ve Teknikleri

Nahcivan mimarisinde süslemede tuğla, sırlı tuğla, çini, taş, alçı ve ahşap kullanıldığı tespit edilmektedir.

2.1. Tuğla

Nahcivan mimarisinde tuğla süsleme önemli bir yere sahiptir ve her dönemde uygulanmıştır. Tuğla süslemelerde tuğla örgü, tuğla kaplama ve tuğla mozaik tekniği ile karşılaşılmaktadır.

2.2. Sırlı Tuğla

Nahcivan'da sırlı tuğla süsleme ile, 12-14. yüzyıllar arasında karşılaşılmaktadır. Sırlı birimlerin kitabelerde veya tuğla süslemelerin derz aralarında kullanıldığı görülmektedir. Mümine Hatun Türbesi'nin külahının sırlı tuğlalarla kaplanmasını ise ünik bir örnek olarak belirtmek gerekir.

3.3. Çini

Nahcivan mimarisinde çini süslemeyle, İlhanlı dönemine ait Karabağlar Zaviyesi portali ve türbesi ile, 18. yüzyıla ait Ordubad Medresesi'nde karşılaşılmaktadır. İlhanlı örneklerinde, ince şeritler içindeki bitkisel ve geometrik süslemelerle, kitabelerde kullanılan çiniler mozaik tekniğindedir. Renkler beyaz, açık mavi ve firuzedir. 18. yüzyılda ise, sıraltı tekniğinde üretilen levhaların duvar yüzeyine kaplandığı görülmektedir.

2.4. Alçı

Nahcivan'da 1186 tarihli Mümine Hatun Türbesi'nin kubbe eteğinde ve 14. yüzyıla tarihlenen Hanega Türbesi'nin güney cephesindeki nişlerde alçı süslemelerle karşılaşılmaktadır. Bütün örneklerde baskı tekniği uygulanmıştır. Mümine Hatun Türbesi'ndeki alçıların boyalı olduğu, Hanega Türbesi'nde ise motiflere delikler açıldığı görülmektedir. Alçı süslemenin yaygın olmadığı belirtilebilir.

2.5. Taş

Nahcivan'da taşın süslemenin kullanıldığı en önemli örnek Gülistan Kümbeti'dir. Kümbette bütün cephelerde süsleme yer almaktadır.

2.6. Ahşap

Tek örnek olan Tekşeyi Mescidi sütun başlıklarında, geometrik örgü ve mukarnasları oluşturan birimler çakma tekniği ile birleştirilmiştir.

3. Süsleme

3.1. Süslemenin Yapı Yüzeyine Dağılımı

Nahcivan’daki mimari örnekler, süslemenin yapı yüzeyine dağılımı açısından incelendiğinde, biri 12. yüzyıldan 14. yüzyılın ilk yarısına kadar süren, diğeri ise 14. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 19. yüzyıla kadar devam eden iki farklı süsleme anlayışı olduğu ortaya çıkmaktadır.

12.-14. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönemde inşa edilen örneklerde süsleme daha önemli bir yere sahiptir. Özellikle türbeler, dış cepheleri boş yer bırakılmayacak şekilde bezenmiştir. Bu yapılar içerisinde Mümine Hatun Türbesi’nin önemini ayrıca belirtmek gerekir. Tuğla kaplama, tuğla örgü, tuğla mozaik ve baskı tekniğinde yapılan alçı süslemeleriyle altmışı aşkın kompozisyonun yer aldığı bu yapıyı “süsleme sözlüğü” olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapı yüzeyinin bütünüyle bezendiği süsleme anlayışının değiştiği, süslemenin portal, niş, lento, geçiş elemanı ve örtü gibi belirli mimari öğelerde toplanmaya başlayarak azaldığı izlenmektedir.

3.2. Süsleme Türleri

Nahcivan mimarisi süsleme türleri açısından değerlendirildiğinde, geometrik, bitkisel, yazılı, karışık, kullanım eşyaları ve mimari unsurlarla oluşan bir süsleme repertuarının kullanıldığı saptanmaktadır. Bu grupların içinde en yaygın olanı geometrik süslemedir. Diğer süslemeler kullanım yoğunluğuna göre yazılı ve bitkisel, mimari unsurlar, kullanım eşyaları ve karışık süsleme olarak sınıflanabilir.

1. Geometrik Süsleme

Geometrik süslemeler, uygulama yöntemleri ve kompozisyonların yapısı dikkate alındığında, tuğla örgüler, basit geometrik düzenlemeler, geometrik geçmeler ve geometrik örgüler olarak sınıflamaktadır.

Tuğla örgülerle yapılan süslemelerde, kırık çizgiler, baklavalar, gamalı haç gibi motiflerin yanı sıra kûfî yazı düzenlemeleriyle de karşılaşılmaktadır.

Geometrik kompozisyonların ikinci grubunu oluşturan basit geometrik düzenlemeler, 12-14. yüzyıllar arasında, ince şeritler içinde veya sütunce, kemer, mukarnas yüzeyi gibi eğimli yüzeylerin bezenmesinde kullanılmıştır. Bu uygulamanın 13. ve 14. yüzyıl örnekleri sırlıdır. Sırlı örneklerin daha küçük boyutlu oldukları görülür. Bu düzenlemelerin, baklava, damla, uzun kenarı ekseni üçgen şeklinde dışa çıkıntılı dikdörtgen, altıgen gibi tek birimlerle yapılan örneklerinin yanında, birden fazla birimin bir arada kullanıldığı türleriyle de karşılaşılmaktadır.

Nahcivan’daki geometrik süslemenin en önemli grubunu oluşturan, ince şeritlerle biçimlendirilen geometrik düzenlemelerin, tek şeritle yapılan basit düzenlemeler, geometrik geçmeler ve geometrik örgüler olarak üç farklı uygulaması görülmektedir. Tuğla örgülerden sonra en yaygın süslemeyi şeritlerle yapılan geometrik süslemeler oluşturmaktadır. Şeritlerle yapılan süslemeler yaygın olarak 12. yüzyılda görülür. Bu dönemde inşa edilen bütün yapılarda karşılaşılan bu süslemeleri, dönemin genel özelliği olarak belirtmek mümkündür.

Şeritle yapılan düzenlemelerin tek şeritle yapılan türünün tek bir örneği vardır. Geçmelerin ise, iki, üç veya daha fazla şeritle yapılan düzenlemeleri olduğu gibi, ikili geçmelerin birbirine ilmeklenen örneklerine de rastlanmaktadır. Geçmelerin, geometrik örgülere yaklaşan bir diğer türünde ise çokgenler veya çokgen kesitleri ile şeritlerin birlikte kullanıldığı görülür.

Geometrik örgüler ise kapalı, açık ve her iki sistemin birlikte kullanıldığı örgüler olarak üç grup oluşturmaktadır. Geometrik örgülerin yapısını tespit etmek için yaptığımız çözümlemeler, bu örgülerin ortak bazı temel geometri kurallarına bağlı olarak üretildiklerini doğrulamıştır. Bu çözümlemelere göre örgüler:

1. Süslenecek yüzeyin boyutuna göre planlanmaktadır.
2. Tek örnek olmakla birlikte bazı geometrik örgülerin tasarımında tuğla kalınlıklarının da hesaplandığı anlaşılmaktadır.
3. Kaplamada kullanılacak birimlerin boyutlarını, geometrik örgünün başlangıcındaki dairenin çapı belirlemektedir.

2. Bitkisel Süsleme

Nahcivan'da bitkisel süslemeler, geometrik kompozisyonlardan sonra en yaygın süsleme türüdür. Bitkisel süslemede, palmet, rumî, hatayi ve çeşitli çiçek motiflerinden oluşan bir repertuar ve bunların oluşturduğu bitkisel örgüler yer almaktadır. Palmet ve rumî motifleri 12. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar örneklerine rastlanan en yaygın motiflerdir. Genellikle dolgu motifi veya bitkisel örgüler içinde kullanılmışlardır. 14. yüzyılın sonlarından başlayarak çok yaygın olmasa da hatayi ve çiçek motifleriyle karşılaşılır. 18 ve 19. yüzyıl örneklerinde çiçeklerin dal ve yapraklarla birlikte kullanıldığı görülmektedir.

3. Yazılı Süsleme

Bitkisel süslemelerle aynı yoğunlukta izlenen yazılı süslemeler de, Nahcivan'da önemli bir bezeme unsurudur. Yazılı süslemelerin kûfi, sülüs ve talik yazıdan oluşan örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Kûfi yazı kullanılan bütün örnekler 12.-14. yüzyıllar arasındadır.

Kûfi yazının, köşeli, düğümlü, örgülü ve çiçekli kûfi olarak isimlendirilen örneklerinden köşeli küfî yazı, diğerlerine göre daha yaygındır. 13 ile 18. yüzyıl arasında karşılaşılan sülüs yazılardan 13.

yüzyıla ait çiçekli sülüs yazılar istiflidir. 18. yüzyıldan sonra Nahcivan'da talik yazı kullanılmıştır ve başlıca tipi oluşturur.

4. Kullanım Eşyaları

Nahcivan'da kullanım eşyalarıyla yapılan süslemelere kandil ve şamdan motifleri, mimari unsurlarla yapılan süslemeye ise mukarnas bezeme örnek verilebilir. Tek örnekte görülen karışık süslemede, bitkisel örgü içinde hayvan başları ve el motifleri yer almaktadır.

4. Sonuç

Kısaca belirtmek gerekirse, merkezi öneme sahip olduğu 12. yüzyıldan 14. yüzyılın sonuna kadarki dönem içerisinde, Güney Azerbaycan ve Anadolu arasındaki sanatsal etkileşimde bir köprü görevi gören Nahcivan, bu tarihten sonra önemini giderek kaybetmiş ve bir taşra kentine dönüşmüştür. 14. yüzyıldan sonra daha çok Timurlu ve Safevî etkileri taşıyan eserler görülmektedir. 12-14. yüzyıllar arasındaki sanatsal etkileşimdeki rolü nedeniyle Nahcivan, Türk sanatı içerisinde önemli bir yere sahiptir.

1 Nahcivan adı muhtelif devir ve kaynaklarda "Naksuana", "Nahç", "Naşeva", "Naşevi", "Nahcivan", "Naçevan", "Nakşi-cihan" veya "Nakşicihan" olarak kaydedilmiştir. "Dünyanın güzelliği" manasına da gelen Nahcivan sözünün anlamı hakkında çeşitli görüşler vardır. Şehrin adını "Nuh Tufanı" ile açıklayarak "İlk dayanak" manasına geldiğini ileri sürenler olduğu gibi, Sasani hükümdarı Behram'ın lakabı olan "Nehçir" sözünden türediği yolunda görüşler de mevcuttur. Bkz. Rauf Memmedov, Nahcivan Şehrinin Tarihi Oçerki, Baki 1977, s. 26-28; Ağamusa Ahundov, "Nahcivan Sözünün Menşei", Nahcivan Tarihinin Sahifeleri, Baki 1996, s. 46-50.

2 Nahcivan Özerk Cumhuriyeti, bugünkü idari yapısına göre Nahcivan, Ordubad, İliç, Babek, Culfa ve Şahbuz olmak üzere altı rayona ayrılmıştır.

Rayonlara bağlı kentlerin sayısı farklıdır. Cumhuriyetin başkenti Nahcivan'dır.

3 Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten, 83 (1957), s. 429-447; Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", İslâm Ansiklopedisi, 2 (1993), s. 91-118.

4 Nahcivan tarihi için bkz. Rauf Memedov, a.g.e.; Ziya Musa Buniyatov, Azerbaycan Atabekleri Devleti, Baki 1985, Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991; Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara 1993; F. Aliyev-M. Aliyev, Nahcivan Hanlığı, Baki 1996.

5 Bu çalışma kapsamında yapı tipleri mescitler, zaviyeler, türbeler, medreseler, han be bedestenler, buzhaneler ve hamamlar olarak sınırlanmış, bölgedeki çok sayıda kale, köprü ve konut mimarisi bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

6 L. Golombek-D. Wilber, The Timurid Architecture of Iran and Turan I-II, Princeton, 1978, s. 45; Oleg Grabar, İslâm Sanatının Oluşumu, (Çev. N. Yavuz), İstanbul 1988: 86-87.

7 Jane Dieulafoy, La Perse, la Chaldee et la Susiane, Paris 1887, s. 28; Eduard Jacobsthal, Mittelalterliche Basksteinbauten zu Nachtschewan im Araxesthale, Berlin 1899, s. 5, Lev. 1.

8 Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977, s. 237, çiz. 206.

9 Bkz. Yüksel Sayan, Türkmenistan'daki Mimari Eserler, Ankara 1999, s. 118-122.

10 Bkz. Ara Altun, Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi, İstanbul 1978.

11 Bu bölümün girişi üzerindeki 1825 tarihli bir kitabe bulunmaktadır. Ancak kitabenin yapıya ait olduğunu kanıtlayacak bir bilgi edinilememiştir. Kitabenin yerleştiriliş biçimi elden geçtiğini göstermektedir.

12 Ş. S. Fetullayev, Gradostroitelistvo i Arhitektura Azerbaidhana XIX-Naçala XX Beka, Leningrad 1986, s. 240-241, 320.

13 Eduard Jacobsthal, a.g.e., s. 13, res. 3.

14 Anadolu’daki çifte minareli yapılar için bkz. Orhan Cezmi Tuncer, Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar, Ankara 1986.

15 Anadolu’daki bu tür örgüler için bkz. Ömür Bakırer, Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I-II, Ankara 1981.

16 Turgay Yazar, “Harabe Gilan Türbeleri (I ve II Numaralı Türbe) ”, Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, (Ed. M. Denktaş-Y. Özbek), Kayseri 2001, s. 597-607.

17 Hakkı Önkal, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996, s. 190.

18 Gulam Ali Hatem, “İran’da Büyük Selçuklu Türbeleri”, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1974, s. 113-127.

19 Doğu Anadolu’da yoğunlaşan bu tür örneklerin Moğol istilası sonrası ortaya çıktıkları görülmektedir. Örnekler için bkz. O. Cezmi Tuncer, Anadolu Kümbetleri-3-Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara 1992, s. 278-280; Hüseyin Rahmi Ünal; “Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar”, Vakıflar Dergisi, 11 (1977), s. 121-163.

20 G. A. Pugaçenkova-L. I. Rampel, İstoriya İskusstvo Uzbekistana, Moskova 1965, res. 94-95.

21 Mustafa Cezar, a.g.e., s. 189, res. 144.

22 Bkz. A.e., s. 328.

23 Rey Burc-u Tuğrul (1139), Veramin Alaaddin (1276), Demavend İmamzade Abdullah (1300) ve Bistam Türbesi (1313) üçgen dilimli türbe örnekleridir.

24 Bkz. O. Cezmi Tuncer, Anadolu Kümbetleri-1-Selçuklu Dönemi, Ankara 1986, s. 50.

25 Bkz. Mustafa Cezar, a.g.e., s. 345.

26 Bkz. O. Cezmi Tuncer, a.g.e., not 23, s. 118; Önkal, a.g.e., s. 437-443.

27 Yivli minareler için bkz. Selçuk Mülayim, "Yivli Minare Geleneği", Antalya 2. Selçuklu Eserleri Semineri, 26-27 Aralık 1987, Antalya 1988, s. 11-25.

28 Gulam Ali Hatem, a.g.t., 44-59.

29 A. V. Salamzade-K. M. Memed-zade, Azerbaycan Mi'marlığının Nahcivan Mektebi Abideleri, Baki 1985, s. 161-163; Cafer Giyasi, Nizami Devri Mi'marlığ Abideleri, Baki 1992, s. 99.

30 Yapı için bkz. Rahmi Hüseyin Ünal, "Monuments Salguqides de Kemah", Anatolie Orientale, 6 (1968), s. 150-178; O. Cezmi Tuncer, a.g.e., not 23, s. 107-111.

31 Daha geniş bilgi için bkz. O. Cezmi Tuncer, a.g.e., 240-245.

32 Zeki Sönmez, Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar, Ankara 1989, s. 162, 214; Zafer Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum 1993, s. 120, 268.

33 A. V. Salamzade-K. M. Memed-zade, a.g.e., s. 200.

34 A.e., s. 225, plan 160.

35 A.e., s. 225-230.

36 Konut planları için bkz. A. V. Salamzade, Acemi Ebu Bekr Oğlu ve Nahcivan Mimarlığ Abideleri, Baki 1976, s. 63-64, 66.

AHUNDOV, Ağamusa, “Nahcivan Sözünün Menşei”, Nahcivan Tarihinin Sahifeleri, Baki 1996, s. 46-50.

ALASKERZADE, A., “Yusuf bin Kuseyr ve Mümine Hatun Türbelerinin Kitabeleri”, A. Bakihanov Adına Tarih Enstitüsünün Eserleri, I (1947) s. 76-91.

ALİYEV, F-M. ALİYEV, Nahcivan Hanlığı, Baki 1996.

ALTUN, Ara, Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisi’nin Gelişmesi, İstanbul 1978.

ASLANAPA, Oktay, Kırım ve Kuzey Azerbaycan’daki Türk Eserleri, İstanbul 1979.

—-Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, Ankara 1996.

ASLANOV, G-B. İBRAGİMOV ve S. KASKAJ, “Das mittelalterliche Haraba-Gilan (Azerbajdzen) ”, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin 1997, s. 401-425.

AZİMBEKOV, İsa, “Musulmanskie Nadpisi Tiflisa, Erivani i Hah. SSR”, Azerbaycan Asari-Atika İhbarı-İz “”vestiya Azkomstarisa, 4/2 (1929), s. 295-311.

BAKIRER, Ömür, Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I-II, Ankara 1981.

BAYBURTLUOĞLU, Zafer, Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum 1990.

BRETANISKY, L. S., Zodçestvo Azerbaidhana XII-XV vv., Moskova 1966.

BUNİYATOV, Ziya Musa, Azerbaycan Atabekleri Devleti, Baki 1985.

BUNİYATOV, Z. ve H. MEMMEDOV, Nahcivan Sancağının Mufassal Defteri, 9 Muharrem 1140 (27 Avgust 1727), Baki 1996.

CEZAR, Mustafa, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977.

DIEULAFOY, Jane, La Perse, la Chaldee et la Susiane, Paris 1887.

FATULLAEV, Ş. S, Gradostroitelistvo i Arhitektura Azerbaidhana XIX-Naçala XX Beka, Leningrad 1986.

GIYASİ, Cafer, “Harabe Gilan Serdabesi”, Gobustan, 3 (1981), s. 40-43.

—-“Haraba-Gilanın Bazı Hatıra Abideleri”, İlim ve Hayat, 2 (1981) s. 37-38.

—-Nizami Devri Mi’marlık Abideleri, Baki 1991.

GOLOMBEK, L. ve D. WILBER, The Timurid Architecture of Iran and Turan I-II, Princeton 1988.

GRABAR, Oleg, İslâm Sanatının Oluşumu, (Çev. N. YAVUZ), İstanbul 1988.

HATEM, Gulam Ali, “İran’da Büyük Selçuklu Türbeleri”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara 1974.

JACOBSTHAL, Eduard, Mittelalterliche Backsteinbauten zu Nachtschewan im Araxesthale, Berlin 1899.

KARAMAĞARALI, Haluk, Anadolu’da Moğol İstilası Sonra Yapılan Dini Mimarlık Eserlerinin Plan ve Form Özellikleri”, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara 1976.

KERİMZADE, S, “Karabağlar Türbesi’nin Kitabeleri Hakkında Ba’zı Mülahazalar”, Azerbaycan İlimler Akademisi Haberleri, Tarih, Felsefe, Hukuk Serisi, 2 (1969), s. 75-77.

—-“Nahcivan Mi’marlığ Abidelerinin Kitabeleri”, İlim ve Hayat, 7 (1980), s. 37-39.

de KHANİKOFF, M. N., “Les Inscriptions Musulmanes du Caucase”, Journal Asiatique, 8 (1982), s. 57-155.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara 1993.

MEMEDZADE, K. M., Azerbaycan'da İnşaat Senedi, Baki 1978.

MEMEDZADE, K. -H. GULİYEV-B. İBRAHİMOV ve B. KERİMOV, "Haraba-Gilanın Ba'zı Hatıra Abideleri", İlim ve Hayat, 2 (1981), s. 37-38.

—-"Der Kentindeki Mimarlık Kompleksi", Gobustan, 3 (1981), s. 44-46.

MEMEDZADE, K ve V. KERİMOV, "K Voprosu Konservpuy İ Restavraşi Mavzolayi İ Vahi V Sele Der Ordubadskogo Rayona Nahcivanskoy ASSR", Azerbaycan CCR Elimler Akademiyasının Haberleri, Edebiyat Dil ve İncesenet Seriyası, 2 (1982), s. 96-105.

MEMMEDOV, Rauf, Nahcivan Şehrinin Tarihi Oçerki, Baki 1977.

MERÇİL, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991.

de MONTPEREUX, Dubois, Voyage Autour du Caucase, Paris 1840.

MORIER, J., A Second Journey Through Persia, London 1818.

MÜLAYİM, Selçuk, "Yivli Minare Geleneği", Antalya 2. Selçuklu Eserleri Semineri, 26-27 Aralık 1987, Antalya 1988, s. 11-25.

NE'METOVA, M. S., Azerbaycan'ın Epigrafik Abideleri, Baki 1963.

OUSLEY, A. William, Travels in Various Countries of the East, More Particularly Persia, London 1823.

PUGAÇENKOVA, G. A ve L. I. RAMPEL, İstoria İskusstvo Uzbikustana, Moskova 1965.

SAFAROV, F. Y., "Qarabağlar Me'marlıg Kompleksinin Kitäbäları", Anayurtan Atayurda Türk Dünyası, 3 (1993), s. 61-63.

SALAMZADE, A. V., Arhitektura Azerbaydjana XVI-XIX, Baki 1964.

—-Ajemi Hakhichevani, Baki 1976.

—-Acemi Ebu Bekr Oğlu ve Nahcivan Mimarlığ Abideleri, Baki 1976.

SALAMZADE, A. V. ve K. MEMED-ZADE, Azerbaycan Mi'marlığı Abideleri I, Nahcivan MSSR Abideleri, Baki 1951.

—-Arazboyu Abideler, Pamyatniki Na Arakse, Baki 1988.

—-Azerbaycan Mimarlığı'nın Nahcivan Mektebi Abideleri, Baki 1985.

SARRE, Friederich, Denkmäler Persischer Baukunst, I-II, Berlin 1910.

SAYAN, Yüksel, Türkmenistan'daki Mimari Eserler, Ankara 1999.

SISOEV, V. M, "Nahcivani Na Arakse i Drevnosti Nah. SSR", Azerbaycan Asari-Atika İhbarı-İzvestiya Azkomstarisa, 4/2 (1929), s. 87-121.

—-"Nahiçevanskiy Yezd", Azerbaycan Asari-Atika İhbarı-İzvestiya Azkomstarisa, 4/2 (1929), s. 123-215.

SÖNMEZ, Zeki, Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar, Ankara 1989.

SÜMER, Faruk, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten, 83 (1957), s. 429-447.

TOGAN, Zeki Velidi, "Azerbaycan", İslâm Ansiklopedisi, 2 (1993), s. 91-118.

TUNCER, Orhan Cezmi, Anadolu Kümbetleri-1-Selçuklu Dönemi, Ankara 1986.

—-Anadolu Kümbetleri-3-Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara 1992.

USEYNOV, M. -L. BRETANİSKY ve A. SALAMZADE, İstoria Arhitekturu Azerbaidhana, Moskova 1963.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin, "Monuments Salguqides de Kemah", Anatolie Orientale, 6 (1968), s. 150-178.

WILBER, Donald, The Architecture of İslâmic Iran, The İl Khãnid Period, New York 1968.

YAZAR, Turgay, "Two Tombs from Nakhichevan and the Arhitect Acemi bin Ebubekr", Art Turc/Turkish Art, Genève 1996, s. 767-774.

——-“Nahcivan Mimarisi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

——-“Harabe Gilan Türbeleri (I ve II Numaralı Türbe) ”, Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, (Ed. M. Denktaş-Y. Özbek), Kayseri 2001, s. 597-607.

Tarihî Türk Halıcılığı / Prof. Dr. Hamza Gündoğdu [s.185-195]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Orta Asya'da M.Ö. II. binlerde konfederasyonların oluşması ile bu konfederasyonların içerisinde yer alan Hunların ataları sonraki tarihlerde Büyük Hun Devleti'ni kurarak, doğuda Mançurya'dan batıda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Hindistan'a kadar bütün Orta Asya'ya hâkim olmuşlardır.

M.Ö. I. binde Çinlilerin Hyong-Nu dedikleri Hun toplulukları içerisinde Türklerin atalarının da rol aldıkları yine Çin kaynaklarında belirtilmektedir. Siyasi ve etnik bakımdan daha karmaşık olan Hunların içerisinde Kızıl Tiler olarak da adı geçen Türklerin önemli bir çoğunluğa sahip oldukları ve bu dönemde oluşan Orta Asya kültürlerinin içerisinde yoğuruldukları bilinmektedir.

M.Ö. VII ve VI. yüzyıllarda bulundukları bölgelerden batıya doğru hareket eden ve Ural Dağları ile Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek Kafkaslar'a ve Kuzey Karadeniz'e yerleşen Hun grupları içerisindeki bazı topluluklar, M.Ö. IV. yüzyılda burayı ziyaret eden Herodot tarafından "doğudan gelme kavimler" olarak nitelendirilmiştir. Böylece bu dönemde Orta Asya'da oluşan kültür ve sanatın taşıyıcıları olan ve tarihte İskitler adıyla tanımlanan bu kavimlerin, daha sonraki dönemlerde asimilasyona uğrayarak; değişik din, inanç, felsefi düşünce ve hatta farklı ırkların çerçevesinde siyasi faaliyetlerini sürdürdükleri, ancak temelde yaşama biçimleri ve kültürel yapılarını kolay kolay terk etmedikleri anlaşılmaktadır. Hatta bu grupların bazıları, daha sonraki asırlarda daha da

batıya giderek Orta ve Doğu Avrupa halkları üzerindeki baskılarını sertleştirmişlerdir.

İşte aşağı yukarı 30o güney ve 50o kuzey paralelleri arasında yer alan Orta Asya'nın en geniş bölgesinde M.Ö. I. binde yaşayan ve içlerinde Türklerin çoğunlukta olduğu kavimler, anılan tarihlerde halıyı keşfederek ve onu daha sonraları dağıldıkları bütün bölgelere taşıyarak önemli bir rol oynamışlardır.

Yüz yıl öncesine kadar dünyanın en eski halılarının XIV-XV. yüzyıllardan kalmış oldukları literatürlerde yer alırken, Orta Asya'nın yüksek yaylalarında Hun kurganlarında yapılan kazılarda ortaya çıkan yeni halıların keşfiyle dünya halı sanatı tarihçesi, birden bire günümüzden 2500 yıl öncesine kaydırılmıştır.

M.Ö. VI. yüzyıllardan I. yüzyıla kadar, bütün Orta Asya'yı kapsayan ve Hun topluluklarının yayıldığı alanlarda görülen "hayvan üslubu", milattan sonraki toplulukların batıya hareketleriyle Doğu Avrupa ve Karadeniz'in kuzeyindeki alanlarda da yaygınlaştığı için, kısaca iki kıtayı kapsayan anlamında "Avrasya hayvan üslubu" olarak tanımlanmıştır.

Orta Asya'da bu dönemde hayvan figürlerinde kuvvetli bir üsluplaşmanın orta ya çıkmasıyla; altın, gümüş, bronz gibi madenlerden ajurlama tekniği ile ya da başka tekniklerde yapılmış küçük figürinler ve çeşitli objeler, hayvan heykelleri veya kabartmalar ortaya çıkmıştır. Benzer örnekler, ahşap üzerine işlenerek veya biçim verilerek de elde edilmiştir. Ayrıca keçe üzerine uygulanmış, sakin ya da mücadele eder vaziyetteki figürlü kompozisyonların uzantılarını, dokumalar üzerinde de görmek mümkündür. Bazan da deriden kesilip, eğerlere aplike olarak yapıştırılmış hayvan şekillerinin, kuvvetli bir üsluplaşmaya giderek, çok geniş bölgelere yayılmış olduğunu görmekteyiz.

Bu şekilde üsluplaşmış ve içlerine efsane hayvanlarının katıldığı örneklerle zenginleştirilmiş, M.Ö. V-I. yüzyıllar arasına tarihlenen bir halı, yakın tarihlerde ortaya çıkmış ve "dünyanın en eski halısı" olarak kabul edilmiştir.

Rus arkeoloğu C. İ. Rudenko'nun, Kazakistan'ın doğusunda, Altay Dağlarının güneyinde Pazırık Yaylası'nda ortaya çıkardığı bu halı, teknik, motif, desen, renk ve kompozisyon açısından Orta Asya kültürlerinin ortak bir ürünü olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda arkeoloji ve sanat tarihi açısından da dünyanın bugün için bilinen bu en eski halısı, halı tarihçesini günümüzden 2500 yıl öncesine çekmiştir.

Orta Asya'nın çeşitli yörelerinde daha milattan önceki asırlarda başlayan mezar soygunculuğu, Rudenko'nun kazdığı bu kurganı da hedef seçmiş ve bilinmeyen bir tarihte, bu kurgan da soyulmuştur. Soygundan sonra mezar içine sızan sular burada donarak, halı ile birlikte soygundan arta kalan eşya ve objelerin kaskatı şekilde günümüzde ulaşmasını sağlamıştır. Buzlanma olmasaydı belki bu kurgandaki objeler de zamanla çürüyecek ve halının tarihçesi konusunda çok önemli bir kanıttan yoksun kalacaktık. Belki de bu konuda, başka tarihler teklif etmeye devam edecektik. Burada dikkatimizi çeken önemli bir hususun, bu halının teknik, desen, renk ve kompozisyon bakımından oldukça ileri bir devreye işaret ediyor olmasıdır. Yani bu halı, basit bir ilk olmayıp, alt yapısının en az 5-6 asır öncesine dayandığı anlaşılan bir sanatın ulaştığı en üst seviyeyi göstermektedir. Benzer değerlendirmelerde bulunan bir başka Rus arkeoloğu Khoplin'de halıcılığın yörede iki bin yılından beri bilindiğini ve asıl vatanının da Batı Türkistan olduğunu ifade etmiştir.

Günümüzde St. Petersburg Hermitage Müzesi'nde bulunan bu halı, teknik olarak Türk (Gördes) düğümü ile dokunmuştur. Gayet ince, çift bükümlü yünden dokunmuş olan halının 1 dm2'sinde 3600 düğüm

bulunmaktadır. Bu da bu halının özel bir şahıs için oldukça sık ve kaliteli dokunmuş olduğunu göstermektedir. Buna ilaveten halı üzerindeki desenlerde Türk kültürüne ait yansımalar ön plana çıkarken, yer yer Batı İran ve Mezopotamya kültürlerinin etkileri de görülmektedir. Kuşkusuz İlk ve Ortaçağlar boyunca Doğu ile Batı arasında çok önemli bir ulaşım sağlayan İpek Yolu üzerinde bulunan kurganlar, bu güzergahtan gelip geçen yolculardan etkilenen Orta Asya halkları tarafından meydana getirilmiştir. Halı üzerinde dikkat çeken motif ve şekiller, halıyı çevreleyen beş bordür ile, orta alanda görülmektedirler. En dıştaki ve içteki dar bordürde, Doğu toplumlarının sanat eserlerinde çokça yansıtılmış olan mitolojik grifon figürleri sıralanmıştır. Dıştan içe doğru ikinci bordürde haçvari şekilde düzenlenmiş kar çiçeği motifleri yer almışken, üçüncü bordürde ilerler şekilde süvari kompozisyonlarına yer verilmiştir. Bu süvariler; kuyrukları düğümlü, yeleleri süslü, başlarında tuğları ve oldukça süslü koşum takımları bulunan atlar üzerinde, vücutlarındaki dar paçalı çakşırları, başlarındaki önü açık, arkası kapalı başlıklarıyla, yer yer Mezopotamya ve Sasani kültürlerine ait motifleri akla getirirken, yer yer de Orta Asya Türk toplumlarının yaşama biçimine ait görüntüler ortaya koyarlar. İçteki dördüncü bordürde (ikinci geniş bordür), aynı yönde ilerler şekilde bataklık bir araziden geçen geyik dizilerine yer verilmiştir. Geyiklerin Sibirya'ya mahsus bir hayvan olmasının yanında, ön kol ve arka kalçaları üzerindeki nokta, virgül gibi şekiller, Avrasya hayvan üslubunun ortak özelliklerini yansıtmaktadır (Resim 1).

Halının orta alanında içleri kar çiçeği ya da post motifleriyle doldurulmuş 6x4=24 eşit kare yer almaktadır. Ancak burada, benzer örnekler arasında zemin rengiyle motif rengi arasında değişim görülmektedir. Genel anlamda Pazırık Halısı'nın hâkim renkleri, kırmızı zemin üzerine beyaz, mavi ve sarıdan ibarettir.

Oldukça kaliteli ve ileri bir devreye işaret eden Pazırık Halısı'ndan sonraki ele geçen diğer halı parçaları arasında uzun bir boşluk bulunmaktadır. Ancak bu boşluk, bu dönemde halının yapılmadığı anlamına gelmez. Çabuk eskiyen, yıpranan bir malzeme olması dolayısıyla halıların, çok eski tarihlerden günümüze ulaşmış olmaları da ancak bir talih ve şans işidir.

Pazırık Halısı'nı, Sir Marc Aurel Stein'in 1906-1908 yılları arasında Doğu Türkistan'da Lou-Lan'da bir kuyu mezarında ve Lop-nor'da bir Budist mabedinde ortaya çıkardığı M.S. III ve VI. yüzyıllara tarihlenen halı parçaları takip etmiştir. Günümüzde Hindistan'da Yeni Delhi ve Londra British Müzelerinde sergilenen bu parçalar, teknik bakımdan pek ileri sayılmayan tek argaca düğümlü, sert ve kaba yünlerden örülmüş olup, yeşil, mavi, kırmızı ve kahverengi tonlardadır. Desen olarak da halı zeminindeki eşkenar dörtgenler, dikey ve yatay hatlarla zikzak şekilleriyle süslenmiştir.

A.von le Coq'un 1913 yılında Turfan bölgesinde, Koço yakınlarında Kızıl'da bir tapınak odasında ortaya çıkardığı halılar, M.S. V-VI. yüzyıllara tarihlenmekte ve bu dönemde buraların hâkimiyetini ellerinde tutan Göktürklerin atalarına mal edilmektedirler. Günümüzde Berlin İslâm Sanatları Müzesi'nde sergilenen bu halı, alternatif çözgüler üzerine tek düğümlü olarak kaba ve sert yünden dokunmuştur. Desenlerde geometrik şekillerin yanında ejder figürlerine de yer verilmiştir.

Görüldüğü gibi, Orta Asya'ya milattan önce ve milattan sonraki dönemlerde hâkim olmuş bütün Türk toplulukları arasında, halı, keçe ve diğer dokumaların özel bir yeri vardır. Halı, o dönemde soyluluğun, zenginliğin ve prestijin de bir simgesi sayılmış, özellikle Türk hükümdarları, hatta Osmanlı Dönemi'nde bile halıcılık, özel bir anlam kazanmıştır.

Geçmişte tahtlara serilen kıymetli eşyalar üzerine örtülen halı, Uygurlar Dönemi'nde Çin hükümdarlarına gönderilen belli başlı hediyelik eşyalar arasında yer almıştır.

Çeşitli kaynaklarda VIII., IX. ve X. yüzyıllarda Uygurlarda halıcılığın çok yaygın olduğu, Maveraünnehir denilen Sir Derya ve Amu Derya (Seyhun-Ceyhun) Nehirleri arasındaki yerleşim merkezlerinde ve Buhara'da, oldukça kaliteli halıların üretildiği bilinmektedir.

VIII. yüzyılın sonları ile IX. yüzyıllar, Türklerin İslâm dünyası içinde siyasi ve kültürel bakımdan oldukça etkili oldukları bir dönemdir. Abbasi hükümdarlarından Harun Reşid ve onun oğulları Emin, Me'mum, Mu'tasım Dönemlerinde başkent Bağdat yakınlarında kurulan Samerra, Türkler ve halifenin özel muhafızı olan Türk askerleri için özel bir merkez haline getirilmişti. Türklerin Yakın Doğu'ya gelmeleriyle yörede birden bire artan hareketlilik ve kültür ortamı içerisinde, bölgede halıcılık da yaygınlaşmıştı. İşte bu dönemden kalan bazı halılar, çok küçük parçalar halinde, Fustat'ta (eski Kahire) ortaya çıkmıştır. İsveçli bilim adamı C. J. Lamm'ın 1935-1936 yıllarında Fustat'ta yaptığı kazılarda ele geçen parçalardan biri üzerinde H. 202 (M. 817-18) tarihi okunmaktadır ki bu halı bugün, Kahire Arap Müzesi'nde teşhirde bulunmaktadır. Bunların kufi bordürleri, XIII. yüzyılda Anadolu'da dokunan Selçuklu halılarıyla ilişkili görünmekte ve diğerlerine göre daha ileri bir devreye işaret etmektedir.

Lamm'ın ortaya çıkardığı Abbasi Dönemi Türk halılarından bir kısmı, İsveç Göteborg ve Stockholm National Müzelerine götürülmüş ve orada teşhir edilmektedir. Bunlardan Göteborg Müzesi'nde IX. yüzyıla tarihlenen 30,5 x 13 cm. boyutlarındaki halı; kırmızı, beyaz ve mavi renklerin hâkim olduğu, altıgen şekillerin kaydırmalı eksenlere göre sıralandığı bir düzenleme gösterir. Stockholm Müzesi'ndeki 29 x 32 cm. boyutlarındaki

parça halı ise kırmızı, yeşil, deve tüyü sarısı, mavi ve beyaz renklerle geometrik bir desene göre dokunmuştur.

Eski Kahire'de Lamm'ın ortaya çıkardığı yüzlerce halı parçasından İsveç'e götürülenlerden sadece 29'u yayımlanmış, diğerlerinin özellikleri henüz tanınmamıştır. Yayımlanan halılardan yedisi XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu halılarıyla teknik, desen, renk ve kompozisyon özellikleri bakımından benzerlik gösterdiğinden, Anadolu Selçuklu halısı olarak teşhis edilmiştir. İsveç'e götürülen parça halılardan bazıları, Atina Benaki Koleksiyonu'na gönderilmiş ise de orada kaybolmuştur. Bir kısmı İsveç Stockholm Müzesi'nde bulunmakta, bir kısmı da New York Metropolitan Müzesi'ne götürülmüştür.

Teknik olarak Türk (Gördes) düğümlü ve yünden dokunmuş olan Selçuklu Dönemi'ne ait halıların daha çok; kırmızı, zeytin yeşili, kahve rengi ve koyu mavi renklere sahip oldukları, aynı zamanda Abbasi Dönemi halılarından daha ileri bir devreye işaret ettikleri dikkati çekmektedir. Oldukça sert, kaba yünden dokunmuş bu halıların içinde XIV ve XV. yüzyıla ait olanlar da bulunmaktadır.

Fustat'ta bulunmuş olan halılardan başka Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'ne ait XIII. yüzyıla tarihlenen oldukça kaliteli ve sağlam dokunmuş halılar da keşfedilmiştir. Bunların hepsinin Gördes düğümlü olması, halıcılığın Batı Türkistan'da ortaya çıkarak çeşitli Türk grupları tarafından Anadolu'ya taşınmış olduklarını göstermektedir.

1071 yılındaki Malazgirt Zaferi'yle Türk halı sanatının Anadolu'da daha düzenli bir gelişim seyri olmuştur.

Anadolu'da XIII. yüzyılda halıcılığın yaygınlaştığını, oldukça kaliteli ve ihraç anlamında dokunmuş halıların bulunduğunu bize, bu dönemde Anadolu'yu dolaşmış olan seyyahlar haber vermektedir. Bunlardan 1271-72 yıllarında Anadolu'dan geçerek Pekin'e kadar uzun bir seyahati

gerçekleştiren Marco Polo, Seyahatnamesi'nde Konya, Aksaray, Kırşehir, Kayseri gibi şehirleri kastederek "Türkomanya'da dünyanın en güzel halıları dokunmaktadır" demektedir. Ayrıca 1330'lu yıllarda Anadolu'yu dolaşan İbn Batuta da "Aksaray'da koyun yünüyle dokunan halıların hiçbir ülkede eşi, benzeri yoktur. Bu sebeple bu halılar Suriye, Irak, Mısır, Hindistan, Çin ve Türk ülkelerine sevk olunur" diyerek, bu halıların önemli bir pazar alanının da bulunduğunu belirtmektedir.

İşte bu döneme ait, bugün için bilinen ve Anadolu Selçuklularına bağlanan 18 halı mevcuttur. Bu halılardan yedisi daha önce Fustat'ta Lamm'ın yapmış olduğu kazılarda ortaya çıkan parça halılar arasından tespit edilmişti. Motif, teknik ve renk özelliklerinden dolayı Anadolu'da keşfedilen halılarla ortak özelliklere sahip olan bu parçaların, Anadolu'dan ihraç edilen halılar olduğu anlaşılmaktadır. İhraç amacıyla dokundukları için halıların Gördes düğümlü, daha sık, tek veya çift bükümlü yünden, daha kaliteli dokundukları, içlerinde sarı deve tüyüne yer verildiği de görülmektedir. Ayrıca en belirgin özellik olarak da bunlarda zeytin yeşili kullanılmıştır.

Diğer bir grup Anadolu Selçuklu halısı, 1905 yılında Alman Konsolosluğu'nda görevli Danimarkalı Loytved'in delaletiyle İsveçli F. R. Martin tarafından Konya Alaaddin Camii'nde bulunmuştur. Bugün İstanbul, Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde teşhir edilen bu halıların sayısı sekizdir (Resim 2).

Daha sonra Rudolph M. Riefstahl tarafından 1930 yılında Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde, Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait üç halı daha keşfedilmiştir (Resim 3). Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nden kaldığı anlaşılan bu on sekiz halıdan, başka Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından Tibet Grubu olarak adlandırılan on iki

halıdan hayvan figürlü dört halı da Anadolu Selçuklu halısı olarak teşhis edilmiş, böylece XIII. yüzyıla ait halıların sayısı 22'ye çıkmıştır.

F. R. Martin tarafından Konya Alaaddin Camii'nde bulunup İstanbul Türk-İslâm Eserleri Müzesi'ne götürülen sekiz halıdan yedisi camide, bir tanesi de cami avlusundaki Kılıçarslan Türbesi'nde keşfedilmiştir. Bu halıların tamamı, bir camiye vakfedilmek amacıyla büyük boyutlu olarak dokunmuşlardır. Alaaddin Keykubat (1219-1236) Dönemi'nde 1221'de, Alaaddin Camii'nin genişletilmesinden sonra, bu halıların dokutularak camiye serildiği anlaşılmaktadır. Desimetrekarede ortalama 729 ile 840 düğüm bulunan bu halıların geniş bordürlerinde, birbirine geçmeli sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen kompozisyonlar yer almaktadır. Orta alanlarda sekiz kollu yıldızlardan gelişen çeşitli hat ve kartuşlarla oluşturulan eş kenar dörtgenler, bunların aralarında veya şekil olarak kuş, yılan, kartal, akrep; bitkisel şekiller, elibelindeler ve çengeller yer almaktadır. Bunların kaydırmalı eksenlere göre ve sonsuzluk prensibine uygun şekilde zemine yerleştirilmiş olması da Türk halı sanatında görülen ortak özelliklerdir. Arışların çift bükümlü kırmızı yünden olduğu, argaçların bazan tek, bazan çift bükümlü, düğümlerin ise tamamiyle Gördes tekniğinde olduğu görülmektedir. Renk bakımından da kök boya denilen doğal bitkilerden elde edilen renkler kullanılmıştır. Bordür ve zeminlerde birbirine yakın renkler kullanılmıştır. Mesela bordürde zemin sarı ise motif kırmızı veya bunun tersi renklere yer verilmiştir. Zemin renklerinde de açık-koyu maviler, desen ve zemin rengi olarak kullanılmışlardır. İçlerinde 15 m2'yi bulan halıların da yer aldığı bu örnekler cami için dokutulmuş olduğundan, üzerlerinde figürlü kompozisyonlara yer verilmemiştir.

1930 yılında Riefstahl tarafından Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde keşfedilen dört halıdan üçü XIII., birisi XV. yüzyıla ait bir halı olarak teşhis edilmiştir. Üzerlerindeki motifler ve teknik özellikler bakımından Alaaddin

Camii'nde ele geçen halılara benzeyen bu halılar bugün Konya Mevlana Müzesi'nde bulunmaktadırlar.

XIII. yüzyıldaki Selçuklu halılarını takiben XIV. yüzyılda, hayvan figürlü halılar ortaya çıkmıştır. Bunlardan yakın zamanlarda Tibet'te ortaya çıkan figürlü dört halının, sipariş üzerine, Anadolu'dan götürülmüş oldukları tahmin edilmektedir. Teknik, desen, renk ve kompozisyon olarak ve yünlerin cinsi bakımından Anadolu Selçuklu halılarıyla ortak özellikler gösteren bu halılar, aynı zamanda Anadolu'da XIV. yüzyılda ortaya çıkacak hayvan figürlü halılar grubunun erken örnekleri olarak kabul edilmektedir. Bu halılarda zeminler, Bergama halılarında olduğu gibi dört eşit kare ve dikdörtgene bölünerek her birinin içerisine iç içe hayvan figürleri yerleştirilmiştir.

XIV ve XV. yüzyılda ortaya çıkan hayvan figürlü halıların aynı dönem Rönesans ressamlarının tablolarında yansıtılması bunların, Batı'da da çok sevildiğini göstermekte, zenginlerin, soyluların, asilzade ve kralların çevresi için bir prestij kaynağı olduklarını ortaya koymaktadır.

Bu gruptaki hayvan figürlerini yerleştiriliş ve duruş şekillerine göre dört gruba ayırarak inceleyen Prof. Dr. Kurt Erdmann ve Prof. Dr. Bekir Deniz'e göre birinci grupta, hayvan figürleri kesin sınırları bulunmayan kareler içerisinde yer almaktadır. Konya Etnoğrafya Müzesi'nde teşhir edilen Horozlu Halı, bu gruba dahil edilmektedir.

İkinci grupta; küçük karelere bölünmüş halı zemininde her biri içinde tek başına duran simetrik hayvan figürleri yer alır (Resim 4). Bunların erken tarihlilerine IX-X. yüzyıla ait Fustat halıları arasında rastlanmaktadır (Resim 5).

Üçüncü grup hayvan figürlü halılarda zemin, iki kareye bölünmüştür. Karelerin içinde kalın bordürlü sekizgenler ve köşelerde kartuşlu üçgenler bulunmaktadır. Sekizgenlerin içinde de ortadaki bir hayat ağacının iki

yanında ejder figürleri, tavus kuşları ve diğer hayvanlarla zaferi, aydınlığı, karanlığı, düşmanı simgeleyen, birbirleriyle mücadele eden hayvan figürleri yer almaktadır. İsveç'te Marby Köyü'ndeki bir kilisede keşfedilen böyle bir halı, literatüre Marby Halısı olarak geçmiştir (Resim 6). Yine Orta İtalya'da bir kilisede bulunarak bir antikacıya satılan ve Wilhelm von Bode tarafından 1890'da keşfedilen Ming Halısı da bu gruba girmektedir. XIII. yüzyıla bağlanan Selçuklu halılarının henüz keşfedilmediği bu dönemde Ming Halısı, dünyanın en eski halısı olarak kabul edilmişti (Resim 7). Bu halı bugün, Berlin İslâm Sanatları Müzesi'nde teşhir edilmektedir.

Üst üste yerleştirilmiş kareler içerisinde, birbirleriyle mücadele eden ejder ve zümrüdü anka kuşu bulunan Ming Halısı, Anadolu'da Beylikler Devri'ne mal edilmekte ve XIV. yüzyıla tarihlenmektedir. Halı'nın hâkim renginin sarı olması dolayısıyla bu renk, Çin'in Ming Hanedanı'nın kutsal rengi sayıldığından halıya Ming Halısı denilmiştir. Ancak halının üzerindeki hayvan mücadeleleri, Avrasya hayvan üslubunun XIV. yüzyıla kadar devam ettiğini gösteren önemli bir belgedir.

Dördüncü Grup hayvan figürlü halılarda zemin, küçük madalyonlara dönüşmüş ve içlerine de serbest hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Bunların benzerlerine Fustat Halılarında da rastlanmaktadır.

Hayvan figürlü halıların Batı'da tanınması çoğunlukla, Batılı ressamların tabloları vasıtasıyla olmuştur. Roma'da Sana di Pietro'nun “Meryem'in Nişanlanması” adlı tablosunda, Lippo Memmi'nin Berlin'deki bir tablosunda, William Lark'ın “Lady Cary” (1615) adlı tablosunda, Niccolo di Buonaccorso'nun Londra National Gallery'de bulunan bir tablosunda, Giovanni di Paolo'nun 1940 tarihli bir resminde, Jaume Huget'in Barcelona Katolonya Müzesi'nde bulunan bir tablosunda (1455-56), Ambrogio Lorenzetti'nin Münih'te Baer koleksiyonunda bulunan bir tablosunda, Fra Angelico'nun Floransa'daki bir resminde, Domenico di

Bartolo’nun Siena’da bulunan resminde, Hans Memling’in Stuttgart’ta bulunan “Barthseba” adlı resminde, Carlo Crivelli’nin resimlerinde, hayvan figürlü Türk halılarının tasvirleri yer almaktadır. Görüldüğü gibi bu durum, sadece birkaç ressamın değil, pek çok ressamın tablosunda yer almakta ve bunların “Doğu’nun zenginliği ve lüksü” olarak gördükleri halıları, Batı’ya tanıtma arzularını gündeme getirmektedir. Burada sayılan ressamlardan başka daha pek çok ressam tablolarında, fireskolarında bu halıları kendi toplumlarına tanıtmışlardır.

Halıcılık geleneğinin sürdürüldüğü XIV ve XV. yüzyıl Anadolusu’nda Osmanlıların da bu gelişim çizgisinde eserler verdikleri, ancak XVI. yüzyıldan itibaren bu sanata yeni tip ve teknikle apayrı bir biçim ve şekil vermeye başladıkları görülmektedir. Bu dönem halılarının XIV. yüzyılın devamı olarak Erken Osmanlı devri halıları, XVI. yüzyıldaki halıları Klasik Osmanlı devri halıları, daha sonraki asırlara ait olanları da Geç Osmanlı devri halıları olarak tanımlamak mümkündür.

Erken Osmanlı devrinde Avrupalı ressamlar, Batı’ya ihraç edilen halıları tablolarında, fresklerinde resmettikleri için bunlar şekil, form ve desen bakımından geometrik motifli halılar olarak tanımlanmaktadır. Gördes düğümlü olmaları nedeniyle Türk halıları, çoğunlukla geometrik örneklerin ortaya çıktığı bir kompozisyona göre düzenlenmişlerdir. Bu bakımdan halı zemini daha çok kare ve dikdörtgen şekillere bölünerek bunların içlerine de geometrik ve soyut bitki motiflerinden oluşan kompozisyonlar yerleştirilmiştir (Resim 8). Genellikle kenarları örgülü hatlardan oluşturulan küçük sekizgenler ile bunların aralarında baklavaların yerleştirilmesinden meydana gelen örnekler, Alman ressamlarından Hans Holbein’in tablolarında uygulama alanı bulduğundan bu halılar, literatüre Holbein Halıları olarak geçmiştir (Resim 9). Oysa geometrik motifli Türk halılarının I. grubunu temsil eden bu örnekleri, Holbein’den başka birçok Batılı ressam

da resmetmiştir. Batılıların resmettiği halı örneklerinin Timur ve Osmanlı devri minyatürlerinde de yansıtılmış olması, bunlara o dönemde ne kadar önem verildiğini ve çevrede ne derece yaygınlaşmış olduğunu göstermektedir.

Geometrik motifli Türk halılarının II. grubunu da Venedikli bir ressam olan Lorenzo Lotto, tablolarında resmetmiştir. Onun için bu halılara da Lotto Halıları denilmektedir (Resim 10). Halbuki bu halıları Lotto'dan başka, pek çok Batılı ressam da tablolarında resmetmiştir. Lotto halılarının genel kompozisyon düzeni; geometrik motifli halıların I. grubuna (Holbein) benzemekle birlikte, küçük karelere ayrılmış halı zemininde bitkisel rumi ve palmetlerin oluşturduğu bir sekizgen ve yine aynı örneklerin oluşturduğu eşkenar dörtgen ya da baklava şekillerinden meydana gelen bir kompozisyon düzeni esas alınmıştır. Daha serbest şekilde ve çözümlenmiş bitki formlarının (rumi, palmet) meydana getirdiği bu sekizgen ve baklava şekilleri, sonsuzluk prensibine ve kaydırmalı eksenlere göre, alternatif bir sıralama gösterir. Bunların bordürlerindeki kufi yazıdan bozma bitkisel form ve şekiller de karakteristik bir özellik taşır. Bir bakıma Uşak ve çevresindeki XVI. yüzyılda dokunmuş halılarla benzerlik gösteren Lotto halılarının kahverengi ve sarı zemin üzerine, çeşitli desenlerden meydana gelen renk anlayışı dikkat çekicidir.

Geometrik motifli III. grup halılarda zemindeki kare ve sekizgenler büyüyerek iç alan iki, üç veya dört eşit kareye veya dikdörtgene ayrılmıştır. Bu alanların her birine ayrı ayrı sekizgenler ve bunların içerisine de sekiz köşeli yıldızlar, çeşitli bitki motifleri, sakin duruşlu veya mücadele eder vaziyetteki hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Bordürlerde de çoğunlukla çeşitli çiçek desenleri ve kufi yazı formları kullanılmıştır. Genellikle Bergama ve yöresinde dokunduğu anlaşılan bu grubun hâkim renkleri; mavi, kırmızı ve kahverengidir (Resim 12).

IV. grup geometrik motifli halılar da III. grup halılara benzemekle birlikte, orta alanda üst üste yerleştirilmiş bir veya iki kareyle bazan da üç kare veya bir sekizgenin çevresinde daha küçük kare ve sekizgenlerden meydana gelen bir gruplaşmayı esas alır. Bordürlerde de iyice şematikleştirilmiş çiçek ve kufi yazı örneklerine yer verilmiştir.

XVI ve XVII. yüzyıllarda İç Batı Anadolu'da başta Uşak olmak üzere, Afyon, Kütahya ve Manisa çevrelerinde genel adıyla Uşak halıları denilen bir halı grubu ortaya çıkmıştır. Osmanlı Sarayı'nda çizilen bitkisel motiflere uygun şekilde, devrin kumaş, çini, tezhib, kalem işi ve benzeri süslemelerinde görülen desenleri andıran ve madalyon düzenini esas alan motifler ile süslü halı örnekleri, bu grup halılar içerisinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Manisa'nın Osmanlı şehzadelerinin yetiştiği bir şehir olması dolayısıyla Saray'ca desteklenmiş bazı faaliyetlerin bu grubun ortaya çıkmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sipariş yoluyla Manisa ve Uşak çevrelerinde yaygınlaşan bu halılarda madalyon şeklinin kullanılmış olması, İmparatorluğu'n gelişmesi nedeniyle İran'dan, Tebriz'den gelen ya da Osmanlı tabiyetine geçen gruplarca, bu dokumaların çevrede yaygınlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Tamamen Gördes düğümlü olarak dokunmuş bu halılarda, madalyonlar zamanla parçalanarak yıldız motifleri şekline dönüştüğünden, bunlara kısaca Madalyonlu veya Yıldızlı Uşak halıları da denilmektedir (Resim 13).

Madalyon veya yıldız motifli Uşak halılarında zemin dolgusu, Osmanlı Saray Nakkaşhanelerinde çizilen; kıvrık dallar, rumiler, grift bitki formları, bahar çiçekleri ile lale, gül, karanfil, hatayi, penç, Çin bulutları ve gonca motiflerinden meydana gelmektedir. Bordürlerde ise yer yer örgülü kufiler, bulut motifleri veya ortalarından bağlanmış fiyonglarla çatal rumilerin oluşturduğu palmet ve çiçek desenleri bulunmaktadır. Renkleri itibarıyla genellikle mavi, kırmızı ve bunların açık koyu tonları kullanılmıştır. Uşak

halıları arasında sipariş üzerine büyük boyutlu olanların yanında, halkın ihtiyacına göre dokunmuş, küçük boy örneklere de rastlanmaktadır.

Uşak halılarının daha sonraki dönemlerinde de benzer örnekler, daha fazla şematize edilerek dokunmuşlardır. Bunların yanında XVII. yüzyıldan itibaren Post motifli veya Beyaz zeminli bir gruba da öncülük eden halılar, daha çok Konya ve Afyon yörelerinde karşımıza çıkmaktadır (Resim 14). Genellikle beyaz zemin üzerinde yüzülmüş hayvan postlarını hatırlatan şekillerin içinde, benek benek işlenmiş kırmızı ve mor desenlere yer verilmiştir. Zaman zaman üç beneğin yanyana gelmesi ve pars motiflerini ya da dudak motiflerini andıran şekillerin ikisinin karşılıklı gelmesiyle oluşturulan kaplan veya zebra çizgilerine benzeyen şekiller Çintemani grub'un vazgeçilmez örnekleri olmuştur.

XV-XVI. yüzyılda karşımıza çıkan Uşak grubunun bir diğer temsilcisi de Ejderli halılardır. Eşkenar dörtgenlere bölünmüş halı zemininde, bulut motifleri yaygınlık kazanır. Bordürler genişleyerek bunların içlerine yine iri Çin bulutları ya da Çin bulutlarını andıran ortasından düğümlü fiyong şekilleri işlenmiştir.

XVII. yüzyıl başlarında İzmir, Uşak ve Konya yörelerinde ortaya çıkan bir grup halı da Kuşlu halılar olarak tanınmaktadır. Aslında kuş figürüyle ilgisi olmayan bu zemin motiflerinde, uçları yan yana gelmiş iri yaprak şekilleri bir kuşa benzetildiğinden, bu isimle anılmıştır. Yaprakların uçları birbirleriyle birleştirilerek kendi aralarında dörtlü gruplar oluşturan ve alternatif, sonsuzluk görüntüsü meydana getiren bu grubun bordürlerinde, çeşitli çiçek motifleriyle Çin bulutları da yaygınlık gösterir (Resim 15).

Bergama halıları diye tanınan bir grup halı XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında Batı Anadolu'da Bergama, Yuntdağ, Kozak ve Ayvacık yörelerinde yaygınlık kazanır. Geç Bergama Halıları diye bilinen ve üçüncü ya da dördüncü grup geometrik motifli halılarda olduğu gibi

bunların içlerinde de iki, üç ya da dört sekizgen bulunmakta veya ortadaki bir sekizgenin alt ve üst kısımlarında daha küçük ikişer madalyonla geometrik şekillerde gruplaşmalar oluşmaktadır (Resim 16). Madalyon içlerinde ya da madalyonu oluşturan şekiller arasında ejder, kuş, hayat ağacı ve benzeri motiflere yer verilmiştir. Bordürlerde ise Çin bulutu ve şematik çiçek motiflerinin yer aldığı bu örneklerin renkleri, koyu mavi, kırmızı ve sarı olup, bordür ve konturlarda da siyah kullanılmıştır.

XVI-XVIII. yüzyıllarda Anadolu'nun değişik yörelerinde organize olmamış şekilde yaşayan Yörüklerin İslahiye, Anamas Yaylaları ve Teke Yöresi'nde dokunmuş ilginç halı örnekleri görülmektedir. Tam olarak hangi aşiret veya göçer grubu tarafından dokunduğu bilinmeyen bu halıların içinde, yer yer ilginç örneklere de rastlanmaktadır. Daha genel bir ifade ile Anadolu halısı diye tanımlanan bu örneklerin içinde, büyük boyutlular fazla yer tutmaz. Konar göçer halkın günlük kullanımı için dokunan bu halılarda, tüyler uzunca kesildiğinden, daha dayanıklı, daha sıcak ve uzun havlı halılar olarak dikkati çekerler.

Türk halı tarihi açısından yer yer düzenli gruplar halinde karşımıza çıkan bu halılardan başka Anadolu'nun, hatta Avrupa'nın birçok yöresinde, o bölgenin adıyla anılan ve o yöreye mahsus bazı özellikleri de içeren halı örnekleri bulunmaktadır. Bunlardan adından söz edilebilecek derecede önemli olanlar arasında bazılarına değinmekte yarar vardır.

Anadolu dışında Macaristan'da Transilvanya'da dokunan halılar, Erdel halıları diye de anılmaktadır. Ayrıca İç Batı Anadolu'da Kula'da dokunan ve aynı isimle anılan halılar ile Gördes halıları da Osmanlı Saray halılarının bir uzantısı olarak dikkati çekerler. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Manisa yöresine hâkim olan ayanlardan Karaosmanoğullarına ait Gördes halıları, Kırşehir ve çevresinde dokunan Sinekli Kırşehir, Mucur halıları, Smirna halıları, Konya Ladik, Konya Karapınar, Aksaray Taşpınar ve

Milas halıları da üzerlerindeki desen ve kompozisyon bakımından farklı ve yöreye özgü örneklerle dokunmuş halılardır. Ayrıca Kayseri, Yahyalı, Sivas, Antalya Döşemealtı, Isparta, Fethiye, Ezine ve Kars yöresi halıları da kendi içlerinde tipik özellikler taşıyan örnekleri ile dikkat çekerler.

Osmanlı Saray Halıları: Bu grup halılar, Türk halı sanatının önemli bir kolunu teşkil eder. XVI. yüzyılda halının gelir getirici önemli bir ticari eşya haline gelmesiyle Osmanlı Sarayı'nda bu konuda çalışmalar başlatılmış, Saray'da kurulan atölyelerde halı dokunmaya başlanmıştır. Saray Nakkaşhanesi'nde oluşturulan desenlere göre, yeni bir teknik olan İran (Sine) düğümü ile dokunan bu grup halılar Saray'ın ihtiyacını karşılamak üzere, ya da ziyarete gelen Batılı elçi ve devlet adamlarına hediye amacıyla dokunmuşlardır.

İran düğümünün daha ince ve bir argaca düğümlenerek diğer argacın arkasını dolaşan ipliklerin uçlarının serbestçe öne salıverilmesiyle bu dönemde, Osmanlı Sarayı'nda kadife gibi çok ince halılar üretilmiştir. Bu tekniğin tercih edilmesinin sebebi, çok ince, sık düğümlü, zarif, dokunurken düğümlerin sağa ve sola çekilmesiyle iki yana oluşturulan kadife gibi meyilli ve yumuşak, aynı zamanda çok ince desenlerin işlenmesine müsait bir dokuma şeklinin ortaya çıkmasından dolayıdır. Ancak bu halılar Türk gördes düğümüyle dokunmuş halılar kadar sağlam ve dayanıklı değildirler.

Osmanlı Saray halıcılığının ortaya çıkışıyla ilgili olarak iki alternatif üzerinde durulmaktadır. Bunlardan biri Mısır'ın 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı Devleti'ne katılmasıyla ilgili görüştür. Kahire'de çok ince bükülmüş yün veya ipekten Osmanlı Sarayı'ndan gönderilen ve Saray nakkaşhanelerinde çizilmiş hançer yaprakları, palmetler, rumiler, laleler, güller, karanfiller, bahar dalları gibi zengin bitkisel kompozisyonlara göre çeşitli boyutlarda halılar dokunmuştur. Belki bir çeyrek asır kadar bu

durum böyle devam etmiş, ancak sonradan tamamıyla İstanbul'da Saray'da veya Bursa'da kurulan atölyelerde, aynı şekilde Osmanlı Saray halıları dokutulmaya devam edilmiştir.

Sultan III. Murat zamanında 1585 yılında bir fermanla, Mısır'dan on bir halı ustasının, beraberindeki yün malzemeyle İstanbul'a çağrılması, bu dönemde Saray atölyelerinin ve Bursa tezgahlarının faaliyette olduğunu göstermektedir. Osmanlı Saray halılarının arış ve argaçlarında ipeğin kullanılmasıyla motif anlayışında da bir değişiklik olmuştur. Halı zeminine hâkim olmaya başlayan madalyon fikrinin, İran'da Tebriz yöresinde dokunan halılardaki ana motif olması dolayısıyla, bu halıların etkilendiği alternatif ikinci çevre olarak İran gösterilmektedir. Ancak Saray halılarındaki madalyonlar Tebriz halılarındaki gibi ana motif değil, tamamıyla Türk kompozisyon ve çiçek desenli zeminin üzerinde daha küçük ölçülerde, tali motif veya unsur olarak görülen bir madalyon şeklidir (Resim 17).

Osmanlı Saray halıcılığı, XVIII. yüzyıla kadar önemini sürdürmüşse de bu tarihten itibaren bozulmaların başlaması ile, aynı desen ve kompozisyon özelliklerinin Konya ve Uşak yörelerinde de devam ettirildiği görülmektedir. Ancak Saray halılarının büyük bir kısmı Saray'da tüketildiği için bunlardan günümüze az örnek gelebilmiştir.

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Saray halılarının niteliğini kaybetmesi ve desenlerinin de giderek şematik bir hal almasıyla bu sanatı sürdürmek için yeni yollar aranmıştır. 1844'te Sultan Abdülmecid tarafından yeni yaptırılan Avrupa usulü saraylar için halı dokutmak üzere Hereke'de açılan kumaş tezgahları, 1891 yılında II. Abdülhamid tarafından ilave edilen tezgahlarla genişletilmiş ve buralarda kaliteli halıların dokutulmasına devam edilmiştir. Günümüzde Sümerbank'ın kontrolünde olan bu tesisler Türk düğüm tekniğiyle kaliteli halıların üretimini sürdürmektedir.

Bu kısa tarihçede ağırlıklı olarak değindiğimiz Anadolu halıcılığı dışında Türklerin yayıldığı bölgelerde, kaynağını Türkistan’dan alan Türk (gördes) düğümü ile, halı dokumacılığı devam etmektedir.

Azerbaycan’da, Orta Asya’nın değişik bölgelerinde, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Afganistan’da yöre adlarıyla dokunan halılar da, tarihi Türk halıcılığının, VIII. yüzyıldan günümüze kadar düzenli biçimde sürdürüldüğünü göstermektedir (Resim 18, 19).

Çeşitli kaynaklar, Buhara’da, Aral Gölü çevresinde VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar kaliteli halıların dokunduğunu bildirmektedir. Uygurlar Dönemi’nde IX. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Doğu Türkistan’da kaliteli halılar dokunmuştur. Bugün buralarda Kazaklar, Tacikler, Yomud Türkmenleri, Afgan ve Özbek Türkleri tarafından dokunan halılar ile Semerkand halıları, dünyaca tanınmaktadırlar.

Seccadeler: Boyutları bakımından daha küçük ölçüde dokunan halılar olup, üzerinde secde edilmesi (namaz kılınması) dolayısıyla bunlara seccade denilmiştir. Ya da bazı bölgelerimizde seccadelere namazla da denmektedir. Seccadelerin namaz boyutuna uygun olarak düzenlenmiş, sıra sıra ve saf düzenine göre şekil verilmiş olanlarına da saf seccade denilmektedir. Bunların üzerlerinde saf sırasını belirten mihrap nişleri ile bunları birbirinden ayıran kemer ve sütunlara yer verilmiştir. Ayrıca kemerlerin ortasından sarkan kandil motifleri ve ayak konulacak yerlerde de şematik nalın ve ibrik motifleriyle seccadeler, zengin bir kültürü yansıtırlar. Bazen üstte ve iki yanda sınırlayıcı olan kemerlerin ortasından sarkan kandillerde, kemer şekillerinde farklılıklar, şematik örnekler ortaya çıkar. Bunların değişmesi, bölge özelliklerine bağlı kaldığından, seccadelerin dokunma yerlerinin anlaşılmasında belirleyici olur. Bu şekillere göre de Anadolu’daki seccadelerin nerelerde dokunmuş oldukları tahmin edilebilir.

İslâmiyet'ten önceki dönemlere ait, üzerinde namaz kılmak amacıyla dokunmuş herhangi bir seccade örneği yoktur. Ancak halıcılığın yanında, üzerinde namaz kılmak için temiz ve yumuşak bir zemin elde etmek amacıyla IX-X. yüzyıllarda seccadenin kullanılmaya başladığı anlaşılmaktaysa da bunlardan günümüze ulaşmış en eski örnekler XV. yüzyıldan kalmıştır.

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan bir XV. yüzyıl seccadesi, diğer Selçuklu Dönemi halılarındaki sekiz köşeli yıldızları ve kufi bordürleri hatırlatan süs unsurlarıyla dikkat çeker. Bazıları iki, bazıları beş mihrap nişi ile ya da daha çok mihrap nişi ile şekillenen saf seccadelerin nişini oluşturan bordürler, alt kenarda içeri doğru kıvrılmışlardır. Bu bordürleri, bazen çok ince bir çizgi halinde, bazen bir sütun düzeninde, bazen de çift hatlı olarak görmek mümkündür. Renklerin koyu mavi zemin üzerine iki sıra halinde sekizer mihrap nişinden ibaret olan örnekte, mihrap çevreleri kırmızı şeritli, kenarları ise mor renktedir. Mor rengin XV. yüzyıldan önce kullanılmadığı bilinmektedir (Resim 20).

Seccadelerin de halılar gibi yöresel özellik gösterenleri XVI. yüzyıl sonundan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların içinde en tanınmış olanları Gördes seccadeleridir. XVII. yüzyılın sonlarına doğru kıvrak hatlarla çizilmiş mihrap nişli örneklerin iki tarafında, sütun şeklinde sınırlayıcı faktör bulunur. Marpuçlu Gördes seccadeleri olarak bilinen bu örneklerde zemin daima tek renk olup, bunların içinde lacivert zeminliler daha fazla tercih edilmektedir (Resim 21). Beyaz zeminli Gördes örneklerine az rastlanmakla birlikte, kırmızı, yeşil ve mavi örnekler çoğunluktadır. Beyaz zeminli olanlara yörede, Kız Gördes denilmektedir (Resim 22).

Kula Seccadeleri de daha sade mihraplı ve mat renklidirler. İnce şeritlerden oluşan bordürlerin yanında, içlerinde sıra sıra çiçeklerin

bulunduğu ve bu görünüşü ile mezarları andırdıkları için adına, Mezarlıklı Kula denilen, geniş bordürlü örnekler vardır. Ayrıca içlerinde mavi, kırmızı ve sarı renklerle sık dokunmuş örneklere de rastlanmaktadır.

Bölgesel seccade örneklerinden bir grup da Lâdik'te dokunmuş olanlardır. Bu seccadelerde renklerle, mihrabın alt ve üst kısımlarında sıralanan uzun bir sap halindeki çiçek ve ağaç motifleri dikkat çekicidir. Bu grubun geç örnekleri arasında mihrap nişleri merdivenli olanlara da rastlanmaktadır. Genellikle kırmızı, mavi ve sarı renklerin hâkim olduğu Lâdik seccadeleri, Konya yöresinde dokunarak özel bir grup oluştururlar. Boşluklarda kandil ve ibrik motiflerinin yer aldığı semboller, inancı, safiyeti, aydınlığı ve temizliği simgelemektedirler.

Kırşehir ve buna bağlı olarak da Mucur'da dokunmuş seccadeler XVIII ve XIX. yüzyılda yaygınlık kazanırlar. İçi çizgili mihrapları, marpuçlu örnekleri ve iki-üç çeşit kırmızı, yeşil, krem renkleriyle dikkat çeken bu seccadelerin, daha sonraları çeşitli örnekleri de ortaya çıkarak şekil, biçim ve desenleri de zenginlik kazanmıştır.

Milas Seccadeleri ile Gördes seccadeleri, şekil ve form bakımından Bergama geleneğini birlikte sürdürürler. Zeminin koyu kırmızı, bordürlerin sarı ve yeşil renklerden oluşan örnekleri yaygındır. Mihrap nişlerinin üst kısmında da baklava motiflerine rastlanır.

Halıcılıkta olduğu gibi, Osmanlı Saray Seccadeleri de, XVI. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar şekil, form, kalite, renk ve desen bakımından yüksek bir nitelik ortaya koyarlar. Bunların da ilk örneklerinin İstanbul'dan gönderilen düzen ve şekillere göre Kahire'de dokunmuş olabilecekleri, E. Künhel, M. S. Dimand, K. Erdmann ve O. Aslanapa tarafından ifade edilmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Saray'da ve Bursa atölyelerinde de dokunmuş olan örneklerin, teknik

bakımdan farklı olmaları dikkat çekicidir. Arış ve argaçları ipekten olan bu seccadelerin, pamuktan dokunmuş olanları, çoğunlukla mavi renktedirler.

Osmanlı Saray Seccadeleri içinde en dikkat çekeni Berlin Müzesi'nde bulunan 1610 tarihli bir seccadedir. İstanbul seccadesi olarak tanınan bu örnek I. Ahmed (1603-1617) Dönemi'nde dokunmuştur.

Sultan I. Ahmed'in Seccadesi olarak bilinen bir örnek de 1617'de açılışı yapılan Sultanahmed Camii'nin hünkar mahfeline konulmak üzere dokunmuş olmalıydı. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan bu örnek, fıstık yeşili mihrap nişi ortasında, koyu kırmızı, sivri, oval bir madalyon dolguya sahiptir. Firuze renkli kıvrık dal ve rumilerden meydana gelen köşe dolguları, krem rengindedir.

Osmanlı Saray seccadelerinin Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde de çeşitli örnekleri bulunmaktadır. Bunlardan Kâbe motifli olanında mihrap nişi üç kemer ve ikisi bordürle kesilmiş kemer içine, Kâbe motifi yerleştirilmiştir. Mihrap nişlerinin ortasından kandiller sarkar. Ayrıca yıldızlar, sütun başlıkları gibi kısımlarda, gümüş sırmaların kullanılmış olması da dikkat çeker.

XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı Saray seccadelerinde de bozulma görülür. Bunların yerine Anadolu'nun değişik yörelerinde ortaya çıkan seccadeler bu boşluğu doldurmaktadır.

Başlangıcından günümüze kadar düğümlü dokumalar diye bilinen halı ve seccadeler Türk tarihi ile birlikte bir paralelizm gösterir. Siyasi ve ekonomik bakımlardan yükselme ve değer kazanma dönemlerinde, bu sanatın da kalitece yükselme gösterdiği dikkat çekmektedir. Batılılar bu sanatı "doğunun lüksü" olarak görmüş ve tanıtmışlardır. Parlak canlı renkleri, kuvvetli desenleriyle dönem dönem farklılık gösterse de Anadolu halıcılığında düzenli ve giderek zenginleşen bir renk ve kompozisyon anlayışı daima hâkim olmuştur.

AKPINAR, C., “Anadolu Döşemealtı Halıları”, Antik Dekor, S. 41, 1997, s. 142-148.

ALDOĞAN, A., “Döşemealtı Halıları”, Sanat Dünyamız, Y. 12, S. 35, 1986, s. 29-32.

ALİYEVA, K., Azerbaijan Carpet, Bakü 1985.

ALİYEVA, K., Nahçevaskiye Kovri (Nahcivan Halıları), Bakü 1988.

ARIK, R., “Manzaralı Halılar”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. V., Ankara 1983, s. 23-30.

ASLANAPA, O., “Osmanlı Saray Halıları Meselesi”, Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (Ankara, 19-24 Ekim 1959), Ankara 1962, s. 28-32.

ASLANAPA, O., “Türk Halı Sanatında Yeni Gelişmeler”, Sanatsal Mozaik, Y. 2, S. 19, Mart 1997, s. 54-57.

ASLANAPA, O., “Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler”, Arış, Y. 1, S. 2, Ağustos 1997, s. 10-17.

ASLANAPA, O., Turkısh Art and Architecture, London 1971, New York 1972.

ASLANAPA, O., Türk Halı Sanatı, İstanbul 1972.

ASLANAPA, O., Türk Halı Sanatının Bin Yılı, İstanbul 1987.

ASLANAPA, O.-DURUL, Y., Selçuklu Halıları, İstanbul 1973.

ATALAY, B., Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları, Ankara 1967.

AYTAÇ, S., “Yağcıbedir Yörük Halıları”, Sanatsal Mozaik, S. 4, Aralık 1995, s. 52-58.

BARIŞTA, H. Ö., “Karaman Taşkale Halılarından Örnekler”, Erdem (Halı Özel Sayısı-I), C. 10, S. 28, Ekim 1999, s. 43-48.

BATARİ, F., Ottoman Turkısh Carpets, Budapest 1994.

BAYRAKTAROĞLU, S., “Çanakkale Halıları”, Vakıflar Dergisi, S. XIX, Ankara 1985, s. 237-260.

BAYRAKTAROĞLU, S., “Sivas Halıları”, Kültür ve Sanat, Y. 2, S. 6, Haziran 1990, s. 25-28.

BİLGİN, Ü., “XIX. Yüzyıl Seccadeleri”, Sanat Dünyamız, Y. 6, S. 17, Eylül 1979, s. 18-22.

BODUR, F., “Karapınar Halıcılığı”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 73-81.

DENİZ, B., “Aksaray Halıları”, Sanatsal Mozaik, Y. 1, S. 11, Temmuz 1996, s. 33-46.

DENİZ, B., “Arısama Halıları”, Lâle, S. 5, Aralık 1987, s. 9-15.

DENİZ, B., “Kırşehir Halıları”, Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, S. III, İzmir 1984, s. 25-81.

DENİZ, B., “Mucur Halıları”, Bilim Birlik Başarı, Y. 12, S. 48; 1987, s. 20-24.

DENİZ, B., “Taşpınar Halıları”, Sanat Dünyamız, Y. 9, S. 25, 1982, s. 18-22.

DENİZ, B., Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygılar, Ankara 2000.

DİYARBEKİRLİ, N., “Pazırık Halısı”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 1-8.

DİYARBEKİRLİ, N., Hun Sanatı, İstanbul 1972.

DİYARBEKİRLİ, N.-HİNNER, R., “Early Turkısh Rugs Four Rugs in Aksaray”, Halı, 39/1986. pp. 28-31.

DOVODOV, N., Carpets and Carpet Product of Türkmenistan, Ashgabat 1983.

ERDMANN, K., Der Türkisch Teppiche des 15. Jahrhunderts, İstanbul (t. Siz).

ERGENE, C., “Türk Saray Halıları”, Kültür ve Sanat, Y. 4, S. 13, Mart 1992, s. 26-27.

GÜNDOĞDU, H., “Erzurum’dan Bir Grup Dokuma”, I. Milletlerarası Türk Halı Sanatı Kongresi’ne (7-14 Ekim İstanbul) Sunulan Bildiri (Basılmamış).

GÜNGÖR, H., Türk Halıları-I, İstanbul 1984.

HALICI, F., “Ladik Seccadeleri”, Antika, S. 2, Mayıs 1985, s. 6-9.

KARAHAN, R., “Van Kilimleri”, Kültür ve Sanat, Aralık 1996, s. 44-46.

KARAMAĞARALI, B., “Bir Konya Halısı Hakkında”, Arış, Y. 1, S. 1, Mart 1997, s. 112-117.

KAYIPMAZ, F., “Isparta’da Halıcılık”, Kültür ve Sanat, S. 22, Haziran 1999, s. 34-37.

KERİMOV, L., Azerbaydjan Kover, C. 1, Bakü-Leningrad 1961.

KIRZIOĞLU (GÖRGÜNAY), N., “Kars Ardahan Çevresinde Tarih Yazılı Halı ve Kilimlerden Örnekler”, Kültür ve Sanat, Y. 2, S. 8, Aralık 1990, s. 23-25.

KÜÇÜKERMAN, Ö., Anadolu’nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası “Saray’dan Hereke’ye Giden Yol”, İstanbul 1987.

KÜHNEL, E., “Die Entwicklung Des Orienttepichs”, Die Kunstwelt, III, 1914, pp. 441-460.

KÜHNEL, E., “Die Ewkaf-Museum in Konstantinopol”, Zeitschrift für Bildende Kunst, LVIII, 1924, pp. 41-50.

MARGULAN, A., Kazhskoye Narodnoc Prikladnoe İskusstvo (Kazak El Sanatları), C. 1, Almatı 1986, C. 2, Almatı 1987.

MARTİN, F. R., A History of Oriental Carpets Before 1800, London 1908.

MAY, F. T. D., “Ghördes Prayer Rugs”, Bullington Magazine, XXXIX, 1921, pp. 54 vd.

MOSKHOVA, V. G., Carpets of the People of Central Asia, of the Late XIX and XX. Centuries, George W. O’Bannon 1996.

ONUK, T. -VD., İçel El Sanatları, Ankara 1998.

ÖNEY, G., “Türk Halısının Serüveni”, Arış, Y. 1, S. 1, Mart 1997, s. 50-54.

ÖNGE, Y., “Eğer Örtülü Olarak Dokunmuş Konya Halıları”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1994, s. 63-72.

ÖZTÜRK, İ-AYDIN, Ö., “Türk Halıcılığının Tarihsel Gelişimi ve Gördes Halıları”, Türkiyemiz, S. 72, Mayıs 1994, s. 26-30.

ÖZTÜRK, Y., Balıkesir-Sındırgı Yöresi Yağcıbedir Halıları, Ankara 1992.

RASİM EFENDİ, “Azerbaycan Halıları”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S. 5, Erzurum 1971, s. 143-162.

RİCE, T. T., Ancient Arts of Central Asia, London 1965.

RİEFSTAHL, R. M., “Primitive Rugs of the Konya Type in the Mosque of Beyshehir”, The Art Bulletin, XIII, 1931, s. 176-201.

ROBİNSON, V. J., Eastern Carpets, London 1982.

SAMUK, G., “Uşak Halılarının Dünü Bugünü”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 107-133.

SARRE, F.-FALKENBERG, T., “Ein Frühes Knupfteppichfragment Aus Chinesisch Turkestan”, Berliner Musen, LXII, 1921, s. 21 v. d.

SEYİRCİ, M., “Antalya Yöresinde Dokunan Yörük Seccadeleri”, Milli Kültür, S. 65, Haziran 1989, s. 24-27.

SEYİRCİ, M., “En Eski Döşemealtı Halılarından Altı Örnek”, Milli Kültür, S. 62, Eylül 1988, s. 18-22.

SÖNMEZ, Z., “Batı Anadolu Halıcılığının 19. Yüzyıldaki Durumu Üzerine”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32,

1984, s. 95-106.

STEİN, A., Ancient Khotan, Oxford 1907.

SÜMER, F., “Anadolu’da Türk Halıcılığına Dair En Eski Tarihi Kayıtlar”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 44-54.

TAĞEYEVA, R., Azerbaycan Halçaları, Bakü 1983.

TEKÇE, E. F., Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü, Ankara 1993.

VEGH, J.-LAYER, C., Tapis Turcs, Prevenant des Eglises et Collections des Transilvanie, Paris 1925.

YETKİN, Ş., “Osmanlı Saray Halılarından Yeni Örnekler”, Sanat Tarihi Yıllığı, VII, İstanbul 1977, s. 143-165.

YETKİN, Ş., Türk Halı Sanatı, Ankara 1973, Ankara 1991.

YÖRÜK, Ö., “Çanakkale-Ayvacık Yöresi Halıları Üzerine Bir Araştırma”, Kültür ve Sanat, Y. 2, S. 8, Aralık 1990, s. 70-75.

Klâsik Tebriz Minyatürleri (XIII-XIV. Yüzyıllar) / Dr. Dildar Atmaca Şirzad [s.196-200]

Azerbaycan Devlet İlimler Akademisi / Azerbaycan

On üçüncü yüzyılın sonu, on dördüncü yüzyılın başlarında, Tebriz Minyatür Okulu'nun kurulduğu bilinmektedir. Ele aldığımız bu dönem Yakın Doğu'da, Azerbaycan'ın İlhanîler Devleti (1256-1357) dönemidir. O dönemde Azerbaycan Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası idi. İlhan Gazan Han Dönemi'nde (1295-1304) İlhanlılar Devleti güçlenerek bağımsızlığına kavuşmuş ve İslâm dinini kabul etmiştir.

13. yüzyılda Moğol işgali ile, Çin ve Yakın Doğu bir tek idari yönetim altında birleşmişti. Yakın Doğu'nun tüm hayat tarzı ve kültürü Çin'in etkisi altında idi. Böylece bu etkileşim resim sanatına da yansımıştı. Ancak, üzerinde durulması gereken bir nokta da resim yapmaya dinin getirdiği farklı boyutlardır.

Azerbaycan minyatür sanatı, Yakın ve Orta Doğu halklarının, sanat tarihinde en ilgi çeken safhalarından birini oluşturur. Değeri açısından kitap süslemesinde kullanılan minyatür sanatının oluşumunda klasik şark şiir sanatının etkisi büyük olmuştur.

Antik mitolojinin Eski Yunan sanatına etkisi olduğu gibi, klasik şark şiirinin de İslâm şark minyatür sanatının oluşmasına mühim etkisi olmuştur.

Çağdaş sanat tarihi ilminin elde ettiği sonuca göre Azerbaycan minyatür sanatı Müslüman doğuda gelişmiş ve taşıyıcı rolü olmuştur. Yakın ve Orta Şarkta minyatür sanatının en eski numunelerinden sayılan bir çok eser Azerbaycan'ın şehirlerinden Hoy'da, Marâga'da, Tebriz'de yapılmıştır.

Bu sanatın bu bölgede ortaya çıkışı ve yaygınlaşması tesadüf değildi. XIII. asrın sonu XIV. asrın başlangıcında İlhanlı Devleti'nin merkezî şehri

(başkenti) olan Marâga ve Tebriz doğunun en önemli kültür merkezlerindendi. XIV. asrın başı Tebriz çevresinde yerleşen iki büyük şehri Gazaniyye ve Reşidiyye'de ilim ve tahsil ocakları, kuruluşları, büyük kütüphanesi, sanat atölyeleri bulunmaktaydı. Bu kütüphanelerde farklı ülkelerden gelmiş ressamlar ve hattat ustaları çalışırdı. Bu sanatçılar doğunun büyük âlim ve şairlerinin eserlerini, Reşideddin'in Cami et-tavarih eserinin mükemmel elyazma nüshalarını hazırlıyorlardı. Aynı zamanda onların minyatürlerle süslemesini yapıyorlardı.

Azerbaycan minyatür sanatının belli olan en eski numunelerinden Varka ve Gülşa (XIII. asır.), Me'nafi el-hayvan (1298), Cami et-tavarih (1308, 1314, 1318) elyazmalarının minyatürleri doğuda yeni bir okulun oluşmasını başlatıyordu.

Hülakiler devrinde İran'da ve Azerbaycan'da Hülagü hüküm sürmüş İlhanlıların sarayında çalışan Uzak Doğudan davet edilmiş sanatçıların bir kısmı Çinliler olmuştur.

D. Denike'ye göre Moğollarla birlikte Çin kültürünün esasını oluşturan birçok Çinli sanatçı, âlim ve ressam İran'a gelmiştir. Avrupa alimlerinin bir kısmı E. Dits, E. Kühnel ve diğerleri haklı olarak bu sanatçıların millî köklerine göre Çinli değil, Uygur olduklarını savunuyorlardı. Bu fikrin doğru olduğunu tarihi belgeler de destekliyor. Raşideddin'in Vakıfname'sinde Tebriz saray atölyesinde çalışan ressam ve sanatçıların isim listesi bulunmaktadır (Dumlun Buga, Tom Timu, Ayas, Altun Buga, Tagay Timur ve diğerleri). Gösterilen 20 isimden hiç birisinin Çinli adı taşımaması, tam tersi Doğudan getirtilmiş bu şahısların Türk-Uygur kökenli ustalar olduklarını ispat ediyordu.

Uygur sanatının ileri derecede gelişmesinde, Uygur sanatçılarının Yakın ve Orta Doğuda büyük şöhret kazandıklarına dair delil çoktur.

Le Kok’un Turfan’da bulduğu resimler Uygur kökenli ressamların dünyanın en meşhur portreci ressamlar olduklarını ispatlamaktadır.

Uygur ustalarının Çin’de, Hindistan’da, Orta Asya ve İran’da mabet yapması ve onları duvar resimleri ile süslemesi IX-XI asırlarda Uygur sanatının etkisinin kuvvetli olduğunu ve bir sanat okulunun oluşmasına aracı olduklarının delilleridir.

Uygur ressamlarının Orta Şark, İran ve Azerbaycan’da tasviri sanatın gelişmesinde, Çin-Uygur sanatının an’anelerinin yaygınlaşmasında önemli rolü olmuştur. Tebriz okulunun erken çağlarda minyatür sanatına yansımış Çin-Uygur etkisi, bu devirde Marağa ve Tebriz’de çalışan Uygur ressamlarının sanat faaliyetlerinde de etkili olmuştur.

Tebriz minyatür okulunun erken çağlarında, bu okulun kendi üslubunun oluşmasında o devirde kaleme alınan tüm elyazmaların rolü büyük olmuştur. Me’nafi el-hayvan ve Cami et-tavarih nüshalarını süsleyen minyatür resimlerde üslubun oluşum şekli belli olmaktadır.

Üslub hususiyetlerine göre bir ressam eliyle yapılmış minyatürlerde, hayvan figürleri çok canlı ve gerçekçi tasvir edilmektedir. Resimde arka planı oluşturan sade bir manzara, ağaçlar dekoratif anlam taşımaktadırlar. İkinci grup minyatürlerde Zümrüdü Anka kuşu, ağaç budaklarında, dallarında oturmuş saksağanlar, kartal ve diğer hayvan tasvirleri üslub hususiyetleri bakımından birinciden tamamen farklı bir yön taşımaktadır. Bu minyatür resimler Çin resim sanatının kuvvetli etkisi altındadır. Uzun ve inatçı arayışlar isteyen bu problemlerin halli Tebriz ressamları Cami et-tavarih elyazmasının minyatürlerinde olur. Gazan Han’ın ve onun veziri, meşhur âlim ve devlet adamı Reşideddin zamanında Tebriz’de kitap sanatı yüksek gelişme noktasına varmıştır. Tebriz’in Şenbi-Gazan adını taşıyan bölgesinde yerleşen “Beytül-Kütüb” (Kitab evi) ve “Beytül ganun” (Kanun

evi) adlı iki devlet kütüphanesinden ayrı Reşidiyye’de Reşideddin’in kendi kütüphanesi vardı.

Reşideddin’in kütüphanesinde doğunun farklı ülkelerinden davet edilmiş kitap hattatları, ressamlar, minyatür ustaları çalışmaktaydı. Onlar Reşideddin’in Cami et-tavarih (1, 2, 3) eserinin elyazma nüshasını hazırlayıp, minyatürlerle süsleyip, onları farklı şark ülkelerine dağıtıyorlardı. Reşideddin, Kendi atölyesinde yazılmış ve süslenmiş olan Cami et-tavarih ve diğer eserlerin yabancı hattatlar ve ressamlar tarafından kopyalanmasına olumlu bakıyordu.

Reşideddin’in yaşadığı dönemde hazırlayıp şark ülkelerine gönderilen Cami et-tavarih adlı eserinin elyazma nüshalarından üçü önemlidir.

1307-1314 yıllarında iki tarihi nüsha Edinburg Üniversitesi’nin Kütüphanesinde ve Londra’da Kral Asya Birliği’nde muhafaza ediliyordu. Üçüncü nüshası ilk defa Ağa oğlu tarafından tetkik olunmuş 1318 tarihli İstanbul nüshasıdır.

Cami et-tavarih elyazmalarının farklı ressamlar tarafından yapılmış resimleri Azerbaycan minyatür sanatının gelişiminde önemli bir yer almaktadır.

“Hint Dağları”, “Tibet Dağları”, “Buddanın Ağacı” konulu resimler Tebriz ressamlarının tabiat manzaralarına olan tutkusunu sergilemektedir. Şark minyatür sanatında çok nadir rastlanan bağımsız manzara tarzını oluşturan bu eserlerin kompozisyon kuruluşu ortamı dekoratif (dağ ve ağaçlar) gerçekçi tasvirlerle sunulmaktadır.

Tebriz ressamları tabiat manzaralarında, akan çay, göl gibi doğa tasvirlerini farklı dekoratif tarzda çizgileriyle kullanmaktaydılar. Bu bakımdan “Suvarilerin çaydan geçişi” (İstanbul Topkapı Müzesi) ve “Nuh ile Ailesi Gemide” (Londra, Kral Asya Birliği) adını taşıyan minyatürlerinde deniz tasviri önemli ve çok orijinal dekoratif tarzda

sunulmuştur. 1318 yılında Reşideddin Olcaytu Han'ın zehirlenip öldürülmesi suçundan haksız yere idam edildi. Onun Rubi Reşidiye adlı kütüphanesini ve atölyesini yıktılar. Bu olay Tebriz'de kitap sanatı (hattatlık) gelişiminde durgunluk dönemini başlatmış oldu. Tebriz elyazma kitaplarının ve minyatür sanatının yeni gelişim devri tahminen 10 yıl sonra başladı.

1328 yılında Reşideddin'in oğlu Gıyaseddin Abu Seyid'in sarayda padişahın yardımcısı olmasından sonra sanatta gelişim eski haline dönüşünü yaşamaya başladı. Ülkenin sosyal-siyasî ve kültür hayatında babasının yolunu destekleyen, geleneklerini devam ettiren Gıyasettin hattatlığı düzene kavuşturmak için kütüphanenin ve atölyenin yeniden inşasına başlamıştır.

1328-1336 Gıyaseddin'in vezirliği bir döneminde, Tebriz tarihine girenlerden ikisi "Büyük Tebriz Şahnamesi" veya Demott "Şahnamesi" olmuştur. 1330-1350 yılları arasında "Şahname" nüshası sanat ve edebiyat tarihinde çok önemli yer tutuyordu.

Orta Şark minyatür sanatının önemli eserlerinden sayılan Demott "Şahnamesi"nin minyatür resimleri devrimize çok tahrip olmuş halde ulaşmıştır. Elyazmanın bir kısmı kaybolmuş, bir kısmı ise, XVIII-XIX. asırlarda tecrübesiz ressamlar tarafından çok kötü bir biçimde restore edilmiş ve geçmişteki halini kaybetmiştir.

Büyük Tebriz "Şahname"sinin minyatürleri Avrupa ve Amerika Birleşik Devleti'nin birçok müze ve kütüphanelerinde ve şahsî kolleksiyonunda bulunmaktadır. Şimdiki zamanda minyatürlerin farklı kitaplarda yayınlanmış 50'den fazla örneği vardır. Yüz ifadesi ve fikrin değeri açısından bir grup minyatür seçilmektedir. "Firudin'in oğlunun ağlaması", "İrec'in ölüm haberi", "Erdevan ve Erdeşir", "Rüstem'in defni", "İskender'in cenazesi üzerinde ağlaşma" ve diğer eserler örnek olarak gösterilebilir.

“Rüstem’in defni” ve “İskender’in cenazesi üzerinde ağlaşma” gibi insan yüzü tasvirlerinin bulunduğu kompozisyon eserlerde ressamın önündeki önemli meselelerden biri, minyatürde bulunan tüm kütlenin psikolojik yüz ifadesinin verilmesidir. Bir minyatürde diğer önemli teknik taraflar, figürlerin yüzeyde düzgün yerleşmesi, hareket ritmi, renk uyumu, kompozisyon dekoratifi ve duygusal etkinin kuvvetli olmasıdır.

“Behram Gur ve Azade Avda”, “İskender’in Yecüc ve Mecüclere karşı duvar çektirmesi”, “İskender’in yoldaşları ile ejderhayı öldürmesi” ve diğer eserler, kompozisyon kurumu, manzara tasviri ve suretlerin etnografik taraflarına dayanarak Cami et-tavarih resimlerinden farklıydılar. Bu tarzın hususiyetlerinden biri de, saray hayatının toplantı ve maişet sahnelerini canlandıran minyatürlerde kendini bulmaktadır. “Nuşirevan Çin hakanına mektup yazdırır”, “Anası Rudabeni mezemmezedir”, “Rudabe ve Zal” eserleri, Tebriz sanat okulu için önemli bir orjinallik taşıyordu. Mimarlık yapıtları ve onların iç ve dış tarafının zengin dekoratif süslemesi, Tebriz sanat okulunun şeklini oluştururdu.

1336 yılında Giyaseddin idam edilir ve sanat atölyesi soyulur. Bu ülkenin, Tebriz’in sosyal, siyasî ve kültürel gelişiminin 20 yıla yakın devam eden bir gerilim (tenezzül) devrinin başlaması idi. Gerilimin kaynaklarından bazıları da merkezî devlet yönetiminin olmaması, hâkimiyet uğruna yapılan kavgalar (savaşlar) olmuştur.

1358-13?? yıllarında güzel yazı yazan, edebiyat ve sanat heveskârı olan Sultan Uveys’in hâkimiyeti devrinde, Tebriz atölyesi yeniden faaliyete başlıyordu ve kitap sanatının gelişiminde canlanma dönemi yerini bulmaktaydı.

1360-1370 yıllarında “Şahname” resimlerinin mevcut olan bir kısmı yapılabilirdi, ama yapılmadı. 1360-1374 yıllarında yazılan “Kelile ve Dimne” İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde muhafaza edilmektedir.

Farklı manada öğretim içerikli hikâyelerde günlük hayatı yansıtan resimlerden birinde, saf bir hırsızın yakalanma sahnesi tasvir edilir. Minyatürde, ev sahibinin elindeki sopayla hırsızı dövmesi ve yatağında oturmuş genç bir kadının bu sahneyi izlemesi tasvir edilir.

"Kelile ve Dimne" eserinin minyatürlerinin kompozisyon açısından sade ve derli toplu oluşu, iç mimarinin rolü, figürlerin yüz ifadelerinin canlılığı ve gerçekçiliği dikkate değerdir.

Tahmini 30 yıl kadar önce, M. İpşiroğlu'nun bulup yayınladığı yeni malzemeler, XIV. asır Tebriz okuluna mensup olan bir çok eserin varlığını ispatlar.

Cami et-tavarih eserinde çizilmiş meçhul resimler, savaş ve av sahneleri, saray toplantılarının tasviri minyatürleri üslup özelliklerine göre bölümlere ayrılmaktaydılar. Yazar, onların Tebriz okuluna mensup olduklarını söyler. Tebriz'de ve esasen yerli ressamların yaptıkları sanat eserlerinin ortaya çıkmasında, İlhanlı hanlarının ve sultanlarının bir siparişçi rolünü üstlenmiş olmalarının payı büyüktür. Buna göre, bir halkın fikri ve estetik prensiplerinin tarih içinde yetişen ve gelişen bütünlüğü ve benzerliğini, o devirdeki sanat geleneğinin hükümdarlık eden sülalenin adıyla bağdaşmasını, "Moğol okulu", "Moğol üslubu" olarak adlandırmak mümkün değildir.

XIII-XIV. asırlarda Tebriz'de oluşan minyatür sanatını "Moğollar Okulu" olarak değil, "Moğol devrinde Tebriz okulu" olarak adlandırabiliriz.

Azerbaycan'ı fethettikten sonra Timur bir çok sanatçıyı Semerkand'a götürmüştür. XV. asrın birinci yarısında Herat hakimi, devrinin meşhur sanatseveri ve sponsoru Baysungur Mirza'nın saray kütüphanesi ve atölyesi Orta Doğu'da sanat merkezi olmuştur.

XV. asrın en meşhur hattatlarından Mevlana Cafer Tebrizî idi. O, uzun süre Baysungur'un saray kütüphanesinin müdürü olmuş, sarayda çalışan 40 hattatın yazı işlerinden sorumlu tutulmuştur. Meşhur "Baysungur Şahnamesi"ni yazmış ve birkaç nadide hattat yetiştirmiştir.

"Hazret Baysungur Mirze'nin Tebriz'den üstad Seyyidi Ahmed, nakkaş Hacı Ali Müsevviri ve mücellit Cevameddin Tebrizî'yi saraya getirme amaçlarından biri de Sultan Ahmed Bağdatlı'nın herkes tarafından büyük beğeni toplayan tarzını bu ressamların öğrenmesi ve büyük sanatçının halefi gibi yetişmelerini istemesidir. Ferideddin ve Caferî cilt şeklinde kitaplar hazırlamaları ve Gevameddin de ciltler üzerinde kabarık tasvirler yapmaları için görevlendirilmişlerdi.

Daust Mehemmed'in bu bilgilerine göre, XV. asrın başlarında Tebriz sanat okulunun yüksek seviyede inkişaf etmesi, Azerbaycan ressamlarının yeri bulunmaz sanatçılar olarak doğuda şöhret kazanması ve komşu ülkelerde kitap süsleme sanatının gelişiminde faydalı rolünün olduğunu ispatladı. Teymur ve Şahruh yönetimi devrinde, Herata'da birçok tanınmış hattat ve nakkaş tarafından meydana getirilmiş elyazmalarının günümüze pek azının ulaşması da hayret vericidir.

1930'lu yıllarda XV. asır Tebriz okuluna ait olan elyazmalarından bilim âleminde yalnız 2-3 numune belli idi. Bunlardan biri ve minyatür sanatı bakımından en meşhur olanı Nizami'nin "Hüsrev ve Şirin" manzumesinin bir nüshası idi. Washington'da Frir Galerisi'nde saklı bu elyazma, ilk defa Mehmet Ağaoğlu tarafından araştırılmış ve 1937 yılında eserin minyatürleri yayınlanmıştır. Bu manzume, farklı konuları tasvir etmektedir. 5 zarif minyatürle süslenmiştir. Birinci kitabı süsleyen minyatürün konusu "Şirin Yıkanırken Hüsrev'in ona rastlaması"dır. Bir süre sonra kalıba çevrilen kompozisyon, burada sade oluşu ile dikkat çekmektedir. Dağlar ve yeşillikten ibaret olan sade manzara fonu, ön planda

pınarda yıkanan Şirin, solda ise ağaçların arkasına saklanan Hüsrev’e şeklinde tasvir edilmektedir.

Elyazmanın son iki minyatür resmi “Şirin’in Ferhad’ın yanına gelmesi” ve “Hüsrev ve Şirin Kasrı önünde” konulu eserler, kompozisyon kuruluşu ve simaların ifadeleri, sonraki dönemlerde yapılanlara, örnek teşkil edecektir.

XV. asrın birinci yarısında Tebriz okulunun gelişim karakterini göz önüne seren diğer bir eser, şimdiye dek belli değildi. “Hüsrev ve Şirin” elyazması ve Abd el-Hoyun’un Sultan Ahmed Celair’in Divan’ı için yaptığı resimler XV. asrın birinci yarısında ilk numunesi olmuştur.

Tebriz minyatür sanatının gelişimini öğrenmek için bu sanat eserinde bulunan resimler yeterli bilgi vermektedir. Tebriz okulunun bu devirde faaliyetini, büyük önem verenAlman bilim adamı F. Schultz, komşu şark ülkelerindeki minyatür sanatının gelişiminde ve klasik okulun oluşumunda büyük rolü olan Tebriz minyatür sanatını “ana-mektep” olarak görmektedir.

İncesanat Hakkında Sohbetler. Bakü-1997. (Tebriz minyatürleri)

Reşideddin, Djami-at-Tavarih (sbornik letopisey). T, III, Perivod s Fersi A.K. Arendsa. Moskva-L.1946

Raşideddin, Djami-at-Tavarih. T. I, çI. Predisloviye A.Ali-zade, kritik tekst A. A. Romaskeviça, Moskva, 1965.

Raşideddin, “Perepiska”. Perevod, Bvedeniye i komentariy A. I. Falinoy, Moskva, 1971.

XIII. Asrın Sonu-XV Asrın Başlarında Tebriz Sanat Okulun Oluşumu, D.Gasanzade, Bakü-1999.

Selçuklu ve Beylikler Döneminde Aksaray Şehri / Dr. Muhammet Görür [s.201-207]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Konumu itibariyle doğudan batıya, kuzeyden güneye uzanan askeri ve ticari yolların kavşağında yer alan Aksaray hemen her dönemde önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Bu nedenle sık sık el değiştirdiği için de pek çok kez harap olmuş ve yeniden kurulmuştur.

Aksaray ve çevresinin tarihi, çevresindeki höyüklerde yapılan kazılar ve buluntulara göre Neolitik Dönem'e kadar inmektedir.1 Antik Dönem'de Garsaura adıyla tanınan şehrin, M.Ö. 3000 yıllarında önemli Hitit merkezlerinden Karşaura ile aynı yer olduğu kabul edilmektedir. Son Kapadokya Kralı Archelaos tarafından yeniden kurularak krallığın başkenti yapıldıktan sonra Archelais adı ile anılmaya başlamıştır.2

Şehir hakkındaki en erken tarihli kaynak olan "Coğrafya" isimli kitabında Strabon; şehrin büyük fakat özelliği olmayan bir kasaba olduğunu söyler.3 Strabon zamanında Garsaura eski parlaklığını kaybetmiş olabilir. Ancak Konya'dan Kayseri'ye giden yolda önemli bir durak noktası olması açısından hiç kuşkusuz önemini korumuştur. Ayrıca Strabon, Archelaos'un krallığının sonlarına doğru burasını Archelais olarak adlandırdığını bilmemektedir. Buraya sülale adının verilmesi, şehrin konumunu ve önemini ortaya koymaktadır. Bu da bize, Strabon'un (M.S. 19) şehir hakkındaki bilgilerinin zamanına göre oldukça eski olduğunu düşündürtmektedir.

M.S. 17 yılında Kapadokya Roma'ya bağlı bir eyalet durumuna geldikten sonra, İmparator Claudius Dönemi'nde (M.S. 41-54) Aksaray'a Roma kolonistleri yerleştirilerek Clonia Archelais ismi verilmiştir.4 Leake

1844 tarihli kitabında bugünkü Aksaray’ın kaynaklarda Ankara-Bor arasındaki konumu ile uyum içinde olmasından ve Archelais’in bir su ile beslendiği yolundaki bilgilerinden yola çıkarak antik Archelais olduğunu belirtir. Ancak hiçbir seyyahın Aksaray’ı tanıtmamasından şikayet ederek, eski koloninin tam olarak bugünkü Aksaray’ın neresinde kurulduğunun belirlenemediğini söylemektedir.[5] Bugün Ulu Irmağ’ın kuzeydoğusunda çok az bir kısmı görülen duvar parçalarından yola çıkarak, önemli askeri ve ticari yollar üzerinde ve düz bir alanda kurulmuş olan şehrin sur ile çevrili olduğunu ve bu kalıntıların da surlardan kalan parçalar olmalıdır (Fotoğraf 1).

Roma İmparatorluğu 395 yılında Doğu ve Batı Roma İmparatorluğu olarak ikiye ayrıldığı zaman Aksaray, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu idaresine geçmiştir. Roma İmparatorluğu Dönemi’nde Colonia Archelais olarak adlandırılan Aksaray, Bizans İmparatorluğu Dönemi’nde Coloneia olarak karşımıza çıkıyor. Romalılar ve Bizanslılar askeri yolların tutulması ve ticari hayatın güvenliğine büyük önem veriyorlardı, Aksaray da yolların kavşak noktasında yer aldığı için konumu itibariyle özel ilgi görmüştür. Bugün şehri keserek kuzeybatı-güneydoğu istikametinde Konya üzerinden Aksaray’a, oradanda Kayseri ve Sivas’a giden yolların kavşak noktasındaydı.[6]

Bizans Dönemi’nde de konumu itibariyle önemli bir merkez olan şehrin, kilise kayıtlarında 14. yüzyıla kadar ismi geçmektedir.[7] Dönem kaynak ve haritalarında piskoposluk merkezi olarak gösterilen şehrin en eski piskoposu Erythrica 325’deki İznik Konsili’ne katılmıştır.[8]

Bu dönemdeki şehir dokusu hakkında elimizde çok az veri vardır. Bunlar da, Ulu Irmağ’ın kuzeydoğusunda çok az bir kısmı görülen duvar parçaları ile özellikle 1925 ve daha sonraki yıllarda şehir içinde yapılan hafriyatlar sırasında ortaya çıkarılan kalıntılardır. Bunlar da üzerinde

yeterince araştırma ve inceleme yapılmadan ya kapatılmış ya da üzerlerine yol, okul vb. yapılmıştır. Sadece yerel yayınlarda birkaç kelime ile anlatılmışlardır. Bilinen ilk veriler, 1925 yılında bugünkü Aksaray Lisesi temel hafriyatı sırasında ortaya çıkan ve Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülen hamam kalıntısıdır.9

Ikinci veri, yine aynı yıl içinde Ulu Cami'ye yeni minare yapımı sırasında, temel hafriyatında çıkan yer mozaikleridir. Ayrıca, bugünkü Turizm Caddesi'nde Emlak Bankası inşaatı sırasında Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülen su kanalları ortaya çıkarılmıştır.10 Bu verilerden hareketle, konumu itibariyle önemli bir merkez olan şehrin, Bizans ve daha önceki dönemlerdeki şehir dokusunu ortaya çıkaramıyoruz. Fakat dönem kaynak ve haritalarında Piskoposluk merkezi olarak gösterilen şehrin, 3. yüzyıldan önce bir sur ile çevrili olduğunu, iç kalede bugünkü Ulu Cami'nin yerinde olduğu düşünülen en az bir büyük kiliseye sahip olduğunu ve bugünkü Aksaray Lisesi'nin yerinde de bir hamam bulunduğunu söyleyebiliriz. Şehir merkezine ve çevresine yapılan diğer yapılarda Bizans Dönemi şehir dokusunun oluşturulduğu görüşündeyiz.

Bu yüzyıldan sonra şehir etrafında yerleşim nüvelerinin oluştuğunu, büyük olasılıkla sur dışında zirai faaliyetler gösteren halkının tehlike anında kaleye sığındığını söyleyebiliriz.

Bizans Dönemi şehir dokusunu oluşturan ulaşım şebekesinin en azından doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda yer alan iki ana yolu, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde de kapılarla bağlantılı olduğu için muhafaza edilmiş olmalıdır. Bunu dışında şehir içinde dolaşan su kanalları ile de şehrin su ihtiyacının sağlandığı ileri sürülebilir. Bu görüşümüzü, Turizm Caddesi'nde hafriyatlarda ortaya çıkan su kanalları da desteklemektedir.

Ulu Cami'nin güneyinde yer alan meydanında Bizans Dönemi'nden kalmış olduğu düşünülebilir. Ayrıca. Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı döneminde hatta günümüzde de çarşının ve ticaretin yapıldığı bölgelerin, Bizans Dönemi'nde de Selçuklu ve Beylikler dönemlerindeki yoğunlukta olmasa bile ticari işleve yönelik kullanılmış olması gerektiğini düşünüyoruz. Bunun tersini düşünmek, askeri ve ticari yolların kavşağında kurulmuş olan Aksaray için mümkün değildir.

Şehir 7. yüzyılı izleyen üç yüzyıl boyunca aralıklarla süren Bizans-Arap savaşlarında konumu itibariyle tampon bölge olmuştur. Ereğli askeri teşkilatına bağlı Aksaray'a ilk İslâm ordusu Mervanoğlu Abdulmelik komutasında 699 yılında gelmiştir. Bizanslıların tekrar Aksaray'ı ele geçirmeleri üzerine Mervanoğlu Abdülmelik askerlerini bu havaliye göndererek Ereğli, Aksaray, Karaman ve Konya bölgelerini tekrar ele geçirmiştir. Aksaray, Arapların eline geçtiği zaman Qulonia adını taşıdığı bilinmektedir.11

Bu tarihten sonra sık sık el değiştiren şehir, 944 yılından itibaren güçlenerek karşı saldırılara başlayan ve sınırlarını Malatya'ya kadar genişleten Bizans İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir. Türkler tarafından fethedilene kadar da Bizans idaresinde kalmıştır.12

1071 yılındaki Malazgirt Zaferi'nden sonra Selçuklu emir ve komutanları Anadolu'da fetihlerine devam ederlerken, 1072 yılında Kutalmışoğlu Süleymanşah kardeşleri Mansur, Alpilik ve Donat ile Anadolu'ya gelip Fırat ırmağı boylarında ve Urfa çevresinde fetihlere başlamıştır. Daha sonra Orta Anadolu'ya yönelerek, Anadolu üzerinden Marmara Denizi yönüne hareketle 1075 yılında İznik'i fethettiği ve kurduğu Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti yaptı. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı Melihşah kendisine Anadolu Selçuklu Hükümdarı fermanını, Bağdat Abbasi Halifesi Kaaim Biemrillah da Hil'at ve ferman ile birlikte

Nasırr'üd-devle, Ebu'l Fevaris ve Rükneddin unvan ve lakaplarını göndermiştir.13

Aksaray'da 1077 yılında Anadolu Selçuklu Devleti topraklarına katılmıştır. 1080 olayları sırasında Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Konya ve Aksaray hükümdarı olarak adı geçmektedir.14

Sultan Mesut Dönemi'nde Aksaray, doğuya yapılacak seferler sırasında üs olarak kullanılmıştır. Sultan Mesut, burada cami vb. ibadet ve sosyal yardım müesseseleri yaptırtmıştır.15 Bugün Aksaray Ulu Camii'nde bulunan minber üzerindeki tarihsiz kitabede Anadolu Selçuklu Sultanı olarak adı geçmektedir.16

Sultan Mesud'un 1155 yılında ölümü üzerine oğlu II. Izzeddin Kılıçarslan Anadolu Selçuklu tahtına oturdu.17 II. İzzeddin Kılıçarslan 1170'de yeniden kurduğu Aksaray'da kendisine bir saray, askerlerine meskenler inşa ettirirken, şehirde camiler, medreseler, hamamlar, zaviyeler, han ve çarşılar yaptırtmış; Azerbaycan'dan buraya gaziler, alimler ve tüccarlar getirterek yerleştirmiştir. Bir odugah ve gaza üssü haline getirdiği Aksaray'a Rum ve Ermenilerin girmelerine müsaade etmemiştir. Çok defa burada oturduğu ve seferlerine buradan başladığı için diğer Ortaçağ Anadolu şehirlerinden her biri hususiyetine göre bir unvan taşırken; Aksaray'da bu hüviyeti dolayısıyla Dar'ür-Zafer, Dar'ül-Cihad ve Dar'ür-Ribat ünvanlarını almıştır.18

Selçuklulardan sonra sırasıyla İlhanlı, Eretna, Karamanoğulları, Kadı Burhaneddin, Karamanoğulları, Osmanlılar ve Karamanoğullarının eline geçen şehir, bu çekişmeler sırasında oldukça tahrip olmuştur.

11. yüzyılın sonlarında kesin olarak Selçuklu idaresine geçen Aksaray'a Selçuklu ve Beyliklerin neler getirip götürdüklerini, şehrin fiziksel dokusu yoluyla ortaya koymaya çalışacağız. Aksaray'ın zengin tarihi, kısa aralıklarla pek çok yönetim değiştirmesi, siyasi, kültürel ve ekonomik

olayların zaman zaman odak noktasını teşkil edişi; geçirdiği doğal afetler ve savaşların yanı sıra günümüzde eski eserlerin bilinçli veya bilinçsiz olarak diğer Anadolu kentlerinden daha çok tahribe uğraması ve plansız kentleşme sonucunda eski dokusunun hızla yitirmektedir. Burada Anadolu Selçuklu sultanları ve beyleri ile çeşitli beylik ve devletlerin Aksaray şehrine katkılarını, yaptırdıkları eserlerle ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Şehir içindeki dini, ticari, eğitim ve sosyal içerikli yapılarla surlar ve evler yolların kenarlarına sıralanarak günümüze çok azı gelmiş olan Selçuklu ve Beylikler Dönemi şehir dokusunu oluşturmuşlardır.

Şehir tarihinde her yeni yönetime devredilen ana fiziksel elemanın yollar olduğu dikkate alındığında, böylesi önemli bir konuma sahip Aksaray'ın şehirler ve hatta ülkelerarası yollar üzerinde bulunuşu fiziki gelişiminde de etkili olmuştur.

Şehrin bilinen beş kapısından güneydeki Ereğli Kapı ve doğudaki Kiçi Kapı dışında üç kapısından (Küçük Kapı, Meydan Kapısı ve Konya Kapısı) kuzey, güney ve batıya açılan ticaret yolları başlar. (Harita 1) Kiçi Kapı doğuda Ervah Mezarlığı ile bağ ve bahçelere açılırken, güneyde yer alan Ereğli Kapısı İç Kale'ye açıldığı için ticaretten çok devlet adamları, saray halkı ve askerler tarafından kullanılmış olmalıdır. Buna karşın şehrin diğer üç kapısı, şehir içi yolların şehirlerarası yollara açıldığı önemli kavşak noktalarını oluşturmaktadır (Çizim 1).

Şehirlerarası ticarette Aksaray'ın oynadığı önemli rol, bugünde pek çoğu bilinen Hanlara bakılarak söylenebilir. Özellikle Konya-Aksaray ve Aksaray-Kayseri arasındaki yolun bu dönemde oldukça önemli ve işlek bir yol olduğu, şehirlerarasındaki hanların birbirine çok yakın, diğer bölgelere ve yollara nazaran daha sıklıkla yapılmış olması da bu görüşümüzü desteklemektedir. Bunlardan bazıları Konya-Aksaray arasında Sultan Han (1229), Zazadin Han (1236), Akhan (13. yüzyıl), Obruk Han (13.

yüzyılın ortaları); Aksaray-Kayseri arasında Alay Han (12. yüzyıl), Sarı Han (13. yüzyılın ilk yarısı), Ağzıkarahan (Hoca Mesud Hanı) (1238-43), Öresun Han'dır. (13. yüzyılın 2. yarısı)

Anadolu'nun Suriye, İran ve diğer ülkelerle ticari ve askeri ilişkilerini sağlayan önemli yollar üzerinde yer alan Aksaray'ın kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan ana yolları şehirlerarası ulaşım ağıyla birleşir. Küçük Kapı ile Kiçi Kapı ve Meydan Kapısı ile İç Kale'yi birleştiren yolların şehir merkezine gidildikçe yoğunlaşan geniş ticaret alanlarına ve çarşılara açıldığı görülür. Bugün olduğu gibi o dönemde de yollar boyunca karşılıklı sıralanmış dükkanların bulunduğunu söylersek, bu yolların ticari önemini ortaya koymuş oluruz.

Yine şehrin güneybatısındaki Konya Kapısı ile merkez arasındaki yolun ticari ağırlığa sahip olduğu ileri sürülebilir. Beylikler Dönemi'nde de şehirler ve milletlerarası yolların değişikliğe uğramadan kullanılmıştır. Bu yollar üzerinde Selçuklu Dönemi'nde 12 ve 13. yüzyıllarda inşa edilmiş olan hanların ihtiyaca cevap vermesi nedeniyle yenileri yapılmamıştır. Yine bu dönemde kuzey, güney ve batı yönlerindeki askeri ve ticari yollar ile şehrin doğu-batı, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ana yolların birleştiklerini söyleyebiliriz. Bizans Dönemi'nde de kullanıldığını düşündüğümüz, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde de bazı eklemelerin yapıldığı, zaman zaman sönükleşip canlandığı merkezde yer alan çarşı kısmı, bugünkü Minare Mahallesi'nde ızgara planlı yollarıyla, şehrin bu kesiminde eski dokunun görünüş açısından da olsa korunduğunu göstermektedir (Harita 1).

Bugünkü yol ağından hareketle, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde de şehrin diğer kısımlarına giden yol ağının ızgara planından ayrılarak, merkezden uzaklaştıkça düzensizleşip daralıp kıvrılarak ilerlediğini söyleyebiliriz. Yine bugünkü yol ağından hareketle, Selçuklu ve Beylikler

Dönemi’nde de şehir merkezinde çıkmaz sokak bulunmadığını söyleyebiliriz. Bugün şehrin güneyinde Taşpazar Mahallesi 4 no’lu sokak ile kuzeydoğu Şeyh Hamit Mahallesi Güzel Baba ve Güzel Baba 2 sokaklarının kesiştikleri yerde bulunan çıkmaz Sokakların, o dönemlerdeki şehir ve surların dışında yer alması nedeniyle Selçuklu ve Beylikler Dönemi’nde de bulunup bulunmadıkları honusuda kesin bir şey söyleyemiyoruz. (Harita 1)

Bunun dışında şehrin kuzeydoğusundan gelerek, şehri kuzey ve batıdan dolaşarak Tuz Gölü’ne dökülen Ulu Irmak’tan, kanallar vasıtasıyla şehir içindeki değişik işlevli yapılara ve evlere suyun ulaşımını sağlayan su yollarıda şehrin içinde ve dışında bulunmaktaydı. 1331 yılında şehre gelen İbn Batuta, şehri bölen üç kanalın evlerin içinden de geçtiğinden bahseder.19 Bugünkü Şeyh Hamit, Taşpazar ve Meydan mahallelerindeki su kanalları hala kullanılmaktadır.

Selçuklu Dönemi’nde Aksaray’da en azından bir meydanı bulunduğunu biliyoruz. Aksarayi kitabında, Anadolu Genel valisi İrincin zamanında, Ali Paşa ve kardeşi Ahi Ahmed ile Şenkitoğlu arasındaki çatışmaları “… 4 ay müddetle her gün Şenkitoğlu, çekildiği Aksaray Şifa yurdundan dışarı fırlar, bu iki kardeş ve adamlarıyla Şehir Meydan’ında çarpışırdı” şeklinde anlatmaktadır.20

Aksarayi’nin verdiği bilgiler ışığında, Selçuklu Dönemi’nde bir şehir meydanı bulunduğunu ve bu meydanında, Ulu Cami’nin güneyinde, bugünkü P.T.T., Ziraat bankası ve Tarım Kredi Kooperatifi’nin bulunduğu alan olduğunu düşünüyoruz. Böyle düşünmememizin sebebi de bu alanın 20. yüzyılın ortalarına kadar şehrin açık pazarı olarak kullanılmasıdır (Fotograf 2). Planlı yapıldığını gösteren başka bir meydanın bulunup bulunmadığını kesin olarak bilmiyorsak da, Meydan Kapısı adı verilen kapının, bu ismi önündeki bir meydandan almış olma ihtimali yüksektir.

Bugünde burada, meydan olabilecek genişlikte boş bir alan vardır. Ayrıca, Meydan ve Çerdiğin mahalleleri arasında Hastanenin karşısında meydan olabilecek başka bir alan daha vardır. Burada planlı olarak değil de, etrafının yapılarla çevrilmesiyle arada kalan boşlukta doğal bir meydan oluşmuş olmalıdır.

Beylikler Dönemi'nde de, Selçuklu Dönemi'nde kullanılan meydanlar korunarak tekrar kullanılmış olmalıdır. Bunların dışında planlanmış veya planlanmadan oluşturulmuş bir meydan olup olmadığı hakkında elimizde kaynak ve veri yoktur.

Bugün şehirde Ulu Camii ve çevresinde, Hamidiye Mahallesi'nde, Bal Sokak'ta, Belediye'nin batısında, Hükümet Konağı'nın önünde ve arkasında, 4 no'lu Sokak'ta, Kunduracılar Sokağı'nda, Dere Mahallesi'nde, Meydan Mahallesi'nde, Çerdiğin Mahallesi'nde, Nevşehir Caddesi'nde büyük boş alanlar vardır. (Harita 1) Ulu Camii çevresinde, Dere Mahallesi'nde, Meydan Mahallesi'nde ve Nevşehir Caddesi'nde, boş alanlar park ve bahçe olarak, diğer boş alanlar ise otopark olarak değerlendirilmişlerdir.

Fakat şehrin bu açık alanlarına rağmen, bugünkü sıkı dokusu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde nasıldı sorusu cevapsız kalmaktadır.

Selçuklu Dönemi'nde, şehrin hangi mahallelerden oluştuğu ve bu mahallelerin isimleri hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Fakat şehri o dönemde kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda kesen iki ana arter'in dört bölüme ayırdığını ve en azından o dönemde surların içinde kalan kısmın dört mahalleden oluştuğunu söyleyebiliriz.

Beylikler Dönemi'nde ise, isimlerini bildiğimiz Emirza Bey, Debbağlar, Minare, Mevlana Yakupzade, Emir Fakih, Çeşme, Hatip, Kerim Hasan, Boyacı Ali ve Kiçi Kapı mahalleleri olmak üzere 10 Mahallesi vardır.21 Fakat bu mahalleleri bugün tam olarak konumlandırmamız mümkün

değildir. Her şeyden önce bunlardan hangilerinin sur içinde, hangilerinin sur dışında bulunduklarının kesin olarak bilemiyoruz. Mahalleler isimlerini ya mahalle mescitlerinden ya da kale kapılarından almıştır. Bu yapıların günümüze gelememesi veya isim değişmesi gibi sebepler yerlerinin tesnbitini ve kesin bir sonuca varmayı güçleştirmektedir. Bunlardan Kiçi Kapı şehrin doğusunda, Debbağlar Mahallesi'nin batısında, Mevlana Yakupzade Mahallesi'nin de kuzeydoğusunda bulunduğunu düşünmekteyiz.

Daha önceleri surlarla çevrili sınırlı bir alanda sıkışmış olan şehrin, fiziksel olarak birbirini kesen yolların ayırdığı ve temelde fiziksel bölünme üzerine, sosyal, dini ve ticari kurumların yer aldığı merkez ve çevresindeki mahalleler yerine küçük gruplar halinde şehrin etrafına yayılan ve yeni halkın oluşturduğu yolların sınırlı olmayan mahalleler bulundukları bölgelerde birer sosyal ünite olarak belirirler.

Küçük mahallelerde yaşayarak kendilerini merkezi bölgeden soyutlayan halkın bağ, bahçe ve tarlaları ile uğraşmaları, merkeze ise mallarının satarak ihtiyacı olan eşyaları almak için gitmeleri sebebiyle, merkezle olan ilişkileri daha çok çarşı-pazar ihtiyacına yöneliktir.

Şehrin çarşı ve pazarları, ticaret yapıları ve ticaretin yoğun olarak yapıldığı bölgeler bugünkü Minare Mahallesi'nde ve Hamidiye Mahallesi'nin bulunduğu kısımlarda kurulmuştur. Minare Mahallesi'nin bulunduğu kısımda Selçuklu Dönemi'nde II. Kılıç Arslan tarafından yaptırılan Kılıç Arslan Hanı, Beylikler Dönemi'nde yaptırılan Hacı Şükrullah Hanı ve çarşılar bulunurken; Hamidiye Mahallesi'nde Ulu Cami'nin güneyindeki meydanda şehrin açık pazarının olduğu ve meydanın yer aldığını söyleyebiliriz. Bugünde bu bölgeler, şehrin çarşısının ve ticaret merkezinin bulunduğu yerlerdir.

Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde şehrin iktisadi ve ticari faaliyetinde bilhassa dokumacılık önemli bir yere sahipti. 1331 yılında Aksaray'a gelen

İbn Batuta, koyun yününden imal edilen ve hiçbir yerde benzeri olmayan halıların Şam, Mısır, Irak, Hind, Çin ve Türk illerine kadar gönderildiğini söylemektedir.22 Ayrıca şehirde ve çevresinde ekonomik faaliyetlerin ağırlığını zirai mahsuller, meyvecilik ve hayvancılık teşkil etmektedir.

Şehirde Selçuklu Dönemi'nden bilinen en erken tarihli yapı Sultan I. Mesut'un bugünkü Ulu Camii'nin yerine yaptırmış olduğu mescittir. Mescit daha sonra II. Kılıç Arslan tarafından bazı ekleme ve onarımlarla genişletilmiştir (Fotograf 3).

Bunlara ek olarak şehrin kuzey ve batısında I. Alaeddin Keykubad Dönemi'nde yaptırılmış ve günümüze sadece minareleri gelen iki cami vardır. Bu iki cami arasında muhtemelen aynı zamanlarda yapılmalarından olacak ki pek çok benzerlik vardır. Kuzeydeki Şamlı Mahallesi'nde, Nevşehir Caddesi üzerindeki Kızıl (Eğri) Minare (Fotoğraf 4); batıdaki ise Küçük Bölcek Mahallesi'nde, aynı ismi taşıyan cadde üzerindeki Yıkık (Güdük) Minare'dir (Fotoğraf 5). Her iki yapı'da, önemli ticaret yollarının başladığı ve şehir içindeki iki ana arterin bu yollarla kesiştikleri yerlerde yapılmaları ve şehre, Kızıl (Eğri) Minare'nin Başköprü, Yıkık (Güdük) Minare'nin ise Debbağlar Köprüsü ile bağlanması açısından büyük benzerlik göstermektedir. Ayrıca, işlev olarak da sadece çevrelerindeki mahalle sakinleri için değil, şehre dışarıdan gelen kervan ve tacirlerinde ibadetlerini yapmakları için inşa edilmiş olduklarını düşünmekteyiz.

Yine şehrin güneybatısında Taşpazar Mahallesi'nde, aynı ismi taşıyan cadde üzerinde bulunan Cıncıklı Mescit'de (Çizim 2), önemli bir yol üzerinde bulunması veya bu bölgede nüfusun artması sebebiyle ihtiyaca cevap verememiş olmalı ki hemen güneyinde, 13. yüzyılın sonlarında veya 14. yüzyılın başlarında Araçzade Mescidi yaptırılmıştır. Şehir merkezinde Sultan I. Mesud'un yaptırttığı ve oğlu II. Kılıç Arslan'ın onartıp bazı

eklemelrle genişlettiği mescit, Beylikler Dönemi'nde Karamanoğlu II. Mehmet Bey Dönemi'nde 1408-1409 yılında yenilenerek bugünkü şeklini almıştır (Fotoğraf 3).

Ayrıca Beylikler Dönemi'nde, bugün mevcut olmayan, Ferişteh hatun, Fahr-i Tabib, Debbağlar, Kiçi Kapı, Mevlana Yakupzade, Minare, Elagöz, Kalemberziye, Emir Fakih, Çeşme, Hatip, Emir Yusuf, Hemper Hatun, kerim Hasan, Paşacuk, Boyacı Ali ve Ahmet Bey Mescitleri yaptırılmıştır.23 Bunlardan Ferişteh Hatun Mescidi şehrin kuzeydoğusunda Bedr Muhtar Mahallesi'nde, Fahr-i Tabib Mescidi kuzeybatısında Dere Mahallesi'nde, Debbağlar Mescidi batısında Debbağlar Mahallesi'nde, Kiçi Kapı mescidi doğusunda Kiçi kapı Mahallesi'nde inşa ettirilmiştir. Bunların dışındaki diğer mescitler büyük ihtimalle şehri çeviren büyüklü küçüklü mahallelerde inşa ettirilmiş olmalıdırlar.

Cami ve mescitlerin yanı sıra, Selçuklu Dönemi'nde şehrin kuzeydoğusunda, Şeyh Hamid Mahallesi'nde inşa ettirilen Melik Mahmud Hanikahı ile günümüze gelemeyen yerini tesbit edemediğimiz Efdaliye Hanikahı; Beylikler Dönemi'nde ise, şehrin doğusunda Ervah Mezarlığı içinde Şeyh Cemaleddin Zaviyesi, kuzeybatısında Dere Mahallesi'nde Fahriye Mevlevihanesi ile Nakkaş Mahallesi'nde Nakkaşiye Zaviyesi, Gündoğdu Mahallesi'nde Gazneli Ali Zaviyesi ile yerlerini tesbit edemediğimiz Hacı Bektaş, Mercaniye, Feramürziye, Bablı, Fikai Zaviyeleri ile bir Tekke24 inşa ettirilmiştir.

Aksaray'da yerlerini tesbit edebildiğimiz, Taşpazar Mahallesi'nde Bedriye, Dere Mahallesi'nde Hüsamiye, Meydan Mahallesi'nde Seyfiye, Gündoğdu Mahallesi'nde Beramuniye (Taciye) Medreseleri (Fotoğraf 6) (Harita 1) ile yerlerini tesbit edemediğimiz Ebubekriye ve Melikiye gibi Selçuklu Medreseleri Beylikler Dönemi'nde de kullanılmış olmalıdır ki, Beylikler Dönemi'nde Ulu Cami'nin kuzeyinde Ibrahim Bey Medresesi ile

Zinciriye Mahallesi’nde Zinciriye Medresesi (Fotoğraf 7) olmak üzere iki medrese ile yerlerini tesbit edemediğimiz Sıraciye Ilim Evi ve Eslim Paşa Dar’ül-hüffazı inşa ettirilmiştir.25 Bu yapılardan sadece Zinciriye Medresesi (Fotoğraf 7) ile Beramuniye (Taciye) Medresesi’nin portal parçası (Fotoğraf 6) günümüze gelebilmiştir. Diğerleri mevcut değildir.

Selçuklu Dönemi’nde şehrin kuzey doğusunda, bugünkü Şifahane Mahallesi’nde inşa ettirilen Darüşşifa, Beylikler Dönemi’nde de kullanılmış olmalıdır ki bir yenisi yapılmamıştır.

Şehirde su ile ilgili olarak çeşme, sebil türü yapılardan hiç biri ile karşılaşamıyoruz. Bunun da şehir içindeki su kanalları vasıtasıyla suyun evlere kadar taşınmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ayrıca su ile ilgili olarak şehirde Başköprü ve Debbağlar Köprüsü; Saray Hamamı ve Kılıçarslan Hamamı’na ek olarak Beylikler Dönemi’nde Bey ve Tarhacı Hamamları inşa ettirilmiştir.

Aksaray’da bir darphanenin bulunduğunu ve hem Selçuklu, hem de Beylikler Dönemi’ne ait Aksaray’da basılmış sikkelerin bulunmasından yola çıkarak yapının iki dönemde de kullanıldığını söyleyebiliriz. Bugüne kadar şehrin kuzeydoğusunda Şeyh Hamit Mahallesi, Güzel Baba Sokak’ta bulunan Melik Mahmut Hanikahı darphane olarak tanıtılmasına karşın, darphanenin şehrin ve surların dışında değil de şehir içinde, iç kale’de, saray yakınlarında bulunması gerektiğini düşünmek yanlış olmayacaktır (Çizim 1).

Şehirde Selçuklu Dönemi’ne ait olan türbeler, biri hariç, hepsi şehrin doğusundadır. Sadece bugün mevcut olmayan Çaput Baba Türbesi şehrin kuzeydoğusunda, Şifahane Mahallesi’ndedir. Hırkalı Sultan Türbesi Gündoğdu Mahallesi’nde, Ervah Tepe Türbesi (Fotoğraf 8) Ervah mezarlığı içinde, Kılıçarslan Türbesi (Fotoğraf 9) Kırkkızlar (Kılıçarslan) Tepesi üzerindedir. Bunlara ek olarak Beylikler Dönemi’nde bugün mevcut

olmayan ve yerlerini tesbit edemediğimiz Nefise Hatun ve Hani Türbeleri inşa ettirilmiştir.

Aksaray'da Selçuklu Dönemi'ne ait iki mezarlık bulunmaktadır. Birincisi şehrin doğusunda bulunan ve ilk dönemlerden beri kullanıldığını düşündüğümüz Ervah Mezarlığı ve ikincisi şehrin güneyinde bugünkü Toprak mahsülleri Ofisi, Silolar ve İtfaiye'nin bulunduğu alanda kurulmuş olan ve bugün mevcut olmayan Sine Çayırı Mezarlığı'nın yanına 1309 yılında bir musalla inşa ettirilmiştir.

Beylikler Dönemi'nde de şehrin doğusunda Naturoğulları, kuzeydoğusunda Bedr Muhtar Mahallesi'nde Bayram Tepe ve Bedr Muhtar, kuzeyinde Meydan Mahallesi'nde Kabaktaş Veli Mezarlıkları kurulmuştur (Harita 1). Mezarlık sayısının bu dönemde artmasının sebebini, o dönemdeki savaşlar ve salgın hastalıkların artması ve eski mezarlıkların ihtiyaca cevap verememiş olmasına bağlıyabiliriz.

Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde şehrin asıl dokusunu oluşturan sivil yapılar hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Yalnızca İç Kale'de, bugünkü Hükümet Konağı'nın bulunduğu bölgede bir saray bulunduğunu biliyoruz. Bunun yanı sıra şehrin doğusunda Kılıçarslan (Kırkkızlar) Tepesi'nde de bir köşk vardır.

19-20. yüzyıllardan kalma sivil yapılar bugün şehirde tescillenmiş olarak daha ziyade şehrin güneybatısında Taşpazar Mahallesi'nde, batısında Küçük Bölcek ve Nakkaş mahallelerinde, kuzeyinde Dere ve Meydan mahallelerinde, kuzeydoğusunda Sofular ve Gündoğdu mahallelerinde yoğunlaşmaktadır.

Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde de durumun hemen hemen aynı olduğunu, surların içinde değil de daha çok surların dışında sivil yapıların yoğunlukta bulunduğunu, sur içindeki sivil yapılarında zamanla, şehirde yapılan yeni yapıların inşası sırasında yıkıldıklarını düşünmekteyiz.

Sonuç olarak tarih boyunca pek çok kez el değiştiren şehir, adına hutbe okutmak ve sikke bastırmak şartıyla tabi olduğu hükümdar tarafından atanan Emir, Melik, Vali ve Naibler tarafından yönetilmiştir.

Sürekli olarak Ulu Irmağ'ın doğusunda, eski şehir kalıntıları üzerinde kurulan şehir, gerek Selçuklu ve gerekse Beylikler Dönemi'nde önceleri surlarla sınırlı bir alanda yerleşmenin olduğu kapalı kent görünümündeydi. Daha sonra sur dışında inşa ettirilen cami, zaviye, medrese vb. yapılar çevresinde kurulan yeni mahallelerle kapalı kent görünümünden kurtularak yerleşimin sur dışında da geliştiği açık kent görünümü kazanmıştır (Harita 1).

1 Anonim, "Aksaray" maddesi, Yurt Ansiklopedisi, VIII-IX, İstanbul 1982-83, s. 6173, 6233.

2 William Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, (Çev. Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 314.

3 Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), (Çev. Adnan Pekman). İstanbul 1993, s. 61.

4 Kornemann, "Coloniae" maddesi, Paulys Realencyclopaedie der Classischen Altertums Wissenschoft, IV, Stutgart 1900, s. 551.

5 William Martin Leake, Journal of a Tour in Asia Minor. With Compartive Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country, London 1842, s. 75.

6 Friedrich Hild, Das byzantinische Strassensystem in Kapodokien, Wien 1977, s. 40.

7 F. Hild ve M. Restle, "Koloneia", Tabula Imperii Byzantini, II, Wien 1981, s. 207.

8 F. Hild ve M. Restle, a.g.m., s. 207-208.

9 Muallim Hüsnü, Hasan Dağı'nda İlmi Cevelan, Aksaray 1928, s. 48.

10 İ. Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde-Aksaray Tarihi, I-III, İstanbul 1974, s. 1055.

11 F. Hild ve M. Restle, a.g.m., s. 207.

12 Gregory Abu’l-Farac, Abu’l Farac Tarihi, I-II (Çev. Ömer Rıza Doğral), Ankara 1987, s. 240-241.

13 A. Sevim ve Y. Yücel, Türkiye Tarihi. Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara 1989, s. 97, 100.

14 M. Zeki Oral, “Aksaray’ın Tarihi Önemi ve Vakıfları”, Vakıflar Dergisi, 5 (1962) s. 223-240.

15 İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., 277-280.

16 M. Zeki Oral, “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri”, Vakıflar Dergisi, 5 (1962) s. 23-29).

17 A. Sevim ve Y. Yücel, a.g.e., s. 100.

18 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul 1984, s. 233.

19 Ibn Batuta, Ibn Batuta Seyahatnamesi, (Çev. Mehmet Şerif), İstanbul 1914, s. 342; İsmet Parmaksızoğlu, Ibn Batuta Seyahatnamesi’nden Seçmeler, İstanbul 1989, s. 25.

20 Kerimeddin Mahmud Aksarayî, Selçuki Devletleri Tarihi, (Çev. M. Nuri Gençosman-F. Nafiz Uzluk), Ankara 1943, s. 337.

21 Feridun Nafiz Uzluk, Fatih Devri’nde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi, Ankara 1958, s. 45-50.

22 İbn Batuta, A.g.e., s. 342.

23 Feridun Nafiz Uzluk, a.g.e., 40-45.

24 Feridun Nafiz Uzluk, a.g.e., 51-53.

25 Feridun Nafiz Uzluk, a.g.e., 54-57.

D. Doğu'daki Türk Mührü: Mezar Taşları

Ahlat Mezar Taşları / Prof. Dr. Beyhan Karamağralı [s.208-217]

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Mezar taşları, tarihli olmaları sebebiyle, etnografik ve sanat tarihi eserleri için "terminus post quem" ve "ante quem" olarak da belge hüviyeti taşırlar. Kısaca mezar taşları yapıldıkları çevrenin ve devrin inançlarının, adetlerinin, sanat geleneklerinin, tabii, iktisadi ve sosyal şartlarının müşterek mahsulüdür. Türk mezar taşları, milli kültürümüzün nesiller boyu devam edegelmiş belgeleridir. Onlar halkın duygu ve düşüncelerinin, sanat zevkinin, örf ve adetlerinin akisleridir. Mezar taşları sadece bir milletin yayıldığı ülkelerdeki kültür birliğini ortaya çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda o milletin menşeini de ortaya koyarak ona damgasını basar. Onlar bir milletin tapu senetleridir.

Türklerin zaman zaman hükümleri altında bulundukları Türkistan, Azerbaycan, Macaristan, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Romanya ve Arap ülkelerinde yapmış oldukları mezar taşları ile Türkiye'deki örnekler arasında ayrı kültürü paşlaşmaktan doğan benzerlik dikkati çeker.

Düzensiz şehirleşme sonucu bir kısım mezarlık arsa haline getirilmiş ve buralardaki bazı mezar taşları müzelere yığın halinde atılmıştır. Bu taşların envanterleri de eğer yapılmış ise yanlış olmuş baş ve ayak taşları ile sandukaları birbirine karışmıştır.

Mezarlıklar

Mezarlıkları bakımından Ahlat, bütün Ortaçağ İslâm dünyasında müstesna bir yer işgal eder. S. Eyice, bölgeyi dolaşan İngiliz seyyah H. B.

Lynch'nin 1901 yılında yayımlanan kitabında bu mezarlığı, Kensal Green ve Pere Lachaise mezarlıkları ile mukayese ettiğini, bu mezar taşlarını sanata çok değer veren, çok seviyeli bir medeniyetin temsilcisi olarak gördüğünü söylediğini, Doğu Anadolu'yu dolaşan W. Bachmann'ın da Lych'in sözlerini tekrarladığını, ifade etmektedir. (B. Karamağaralı, Ahlat Mezar taşları, 1972).

Ahlat'ta muhtelif yerlerde görülen küçük mezarlıklardan başka tarihi değer taşıyan ve büyük sahalar kaplayan altı mezar vardır.

1. Harabe Şehir Kabristanı

Bu mezarlık Selçuklu Kalesi içindeki Harabe Şehir'de bulunmaktadır. Etrafı taş bir duvarla çevrili olan kabristanda alelade mezar taşları ile iki "akıt" (tümülüs tarzında mezar) bulunmaktadır.

2. Taht-ı Süleyman Kabristanı

Hasan Padişah Kümbeti'nin güneybatısında, adını taşıdığı mahallede bulunmaktadır. Burada XIV. asra ait pek çok şahideli mezar taşı, bir akıt ve bir koç heykeli mevcuttur. mezar taşları itina ile işlenmiştir. Bir kısım mezar taşları Meydanlık Kabristanı'nda isimleri bulunan sanatkârların kitabelerini taşımaktadır. Bununla beraber buradaki eserler Meydanlık Kabristanı'na göre ikinci sınıf eserlerdir. Bu mezarlığa Kara Şeyh Mezarlığı da denilmektedir.

3. Kırklar Mezarlığı

Kırklar Mahallesi'nde bulunan bu mezarlıktaki kabirlerin bir kısmı XIII-XIV. asırlara aittir. Bunlar da şahide ve sandık şeklinde mezar kısmını ihtiva eden tiptedirler. Kitabeli ve sanatkâr imzalı olmakla beraber, küçük ölçüde ve kabaca işlenmişlerdir. Fakat sütun şeklindeki bir sanduka, bu tipin, Ahlat mezarlıklarında bulunanların en itinalılarındandır. Bu mezarlıkta Orta Asya balballarını hatırlatan insan şekli arkaik şahideler

mevcuttur. Bunlar yuvarlak bir baş ile omuzları belirleyen taş blokları halindedir.

4. Merkez Kabristanı

Merkez Mahallesi’nde Şeyh Necmeddin ve Erzen Kümbetleri’nin bulunduğu sahadır. Çoğu harap olmuş basit mezar taşlarını ihtiva etmektedir. Bu mezarlığın bulunduğu mahalleye “kayı” dan muarref olarak “Kaya” denmektedir. Mezarlık da aynı zamanda Kaya Mezarlığı olarak anılmaktadır. Erken Osmanlı devri yazmalarından Kayı Boyunun ilk durağının Ahlat olduğu kayıtlıdır. Civarda “Kınık” isimli bir köyün de olduğu söylenmektedir. Bu sebeple “Kaya” denen bölgede Kayıların oturdukları düşünülebilir.

5. Meydanlık Kabristanı

Ahlat’ın en mühim ve en büyük mezarlığı budur. Bugün kuzeyden güneye Taht-ı Süleyman yolu ile Tatvan şoşesi, doğudan batıya İki Kubbe Mahallesi ile Harabe Şehir arasındaki geniş düzlüğü kaplayan mezarlığın çevresi kısmen tarla haline getirilmiş ve şahıslara tapulanmıştır. Bugün Taht-ı Süleyman yolunu, Tatvan şoşesine bağlayan yol, mezarlık içinden geçirilmiş ve pek çok mezar bu yola rastlandığı için bozulmuştur. Mezarlıkta, bir oda, bir hol şeklinde veya birkaç odalı akıtlara rastlanmaktadır. Meydanlık Kabristanı XII. asrın başından XVI. asra kadar tarihlenen muhtelif tiplerden, takriben bin kadar mezar taşı ihtiva etmektedir. Mezar taşları sıralanışlarına göre bize devirleri, istilâ ve savaşları göstermektedir. Bu bakımdan Meydanlık Kabristanı bulunmaz bir tarihi belge durumundadır.

6. Kale Mezarlığı

Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran Seferi’nden sonra inşasına başlayan ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında tamamlanan Osmanlı Kalesi dışında bulunan bu mezarlık, Osmanlı devri mezar taşlarını ihtiva eder. Tezyinat

yalnızca şahidelerin yan yüzlerinde, kuş ve hançer motiflerinden ibarettir. Kitabesinden “Şeyh” olduğunu öğrendiğimiz Eyyup’un mezar taşı 1644 tarihlidir. Diğer bir mezar taşında da ölen kimsenin ilim ve kalem sahibi olup ve yine aynı tarihte, 1644’te öldüğü anlaşılmaktadır. Bu mezar taşları, Ahlat’ta bu sanat kolunun artık sönmüş bulunduğunu ve Ahlat’ın bir mezar merkezi olma hüviyetini kaybettiğini göstermektedir.

7. Koç Heykelleri

Ahlat’ta üzerinde kitabesi bulunan kırmızı tüften yapılmış iki koç heykeli de bulunmaktadır. Bunların ikisinin de başları kopmuştur. Ortaokulun bahçesinde müzeye kaldırılmış bulunan 100x0.60x0.43 m. ölçüsündedir. Bu heykel karın kısmından ikiye ayrılmıştır. Sırtını kaplayan kitabe 1400-1401 tarihini verir. Diğer heykel Kırklar mezarlığında yarıya kadar toprağa gömülü vaziyette bulunmuştur. Bu mezar taşı 1.06x0.60x0.41 m. ölçüsündedir. Taşın sırtında itinasız dişi olarak yazılmış mezar kitabesi bulunmaktadır. Doğu Anadolu’nun pek çok bölgesinde bu tip mezar taşlarına rastlanmaktadır. Bunlar içinde üzerinde haz bulunanlar da vardır. Bizanslılar ve diğer Hırıstiyanlar topluluklarında koç, koyun ve at şeklinde mezar heykeli mevcut olmadığı için, Ermeni ve Gürcüler tarafından yapılmış bulunan bu tip mezar taşları köksüz kalmaktadır. Kanaatimizce bunlar Türk kültürünün Ermeni ve Gürcülere tesirinin belgeleridir; ya da bu topluluklar tarafından Hıristiyanlaştırılan fakat kendi inanç ve adetlerini yaşatan Türklerin bıraktıkları hatıralardır. Koç ve koyun heykellerinin Doğu Anadolu’dan başka, Seyitgazi, Afyon ve Akşehir gibi İç Anadolu bölgesinde rastlanması bunların Türklerden başka hiçbir topluluğa ait olamayacağını ortaya koyar.

Ahlat Mezar taşları genel vasıflarına göre; I. Çatma lahitler, II. Şahidesiz prizmatik sandukalar, III. Şahideli mezarlar olarak üç ana grup içinde incelenebilir.

I. Çatma Lâhideler

Bunlar gri tüften kesilmiş iki uzun levhanın kenarlarından bir açı teşkil edecek şekilde birbirine çatılması ile meydana gelen bir lâhitle, baş ve ayak uçlarındaki üçgen boşlukları kapatmak üzere yerleştirilen dikdörtgen bloklardan meydana gelmişlerdir. Meydanlık Kabristanı'nın kuzeydoğu köşesinde bulunan bu mezarlar sayıca fazla değildir. Mezarlıkların satıhları çoğunda boş bırakılmıştır. Yazı bulunan bir lâhitte "Besmele"den başka ölünün hüviyetini bildiren bir kitabe de görülür. Yazı arkaik bir kûfî'dir.

Bu tip mezar taşları Ahlat'ın bilinen en erken taşlarıdır. XI. asrın sonu veya XII. asrın başına ait olan örnekleridr.

II. Şahidesiz Sandukalar

Bu mezar taşları İslâm âleminde her bölgede ve devirde sevilerek yapılmışlardır. Bunların en eskileri Ahlat'ın Meydanlık Kabristanı'nda görülür. Kabristanın kuzeydoğusunda toplu olarak bulunan bu tipin, güney-batıya doğru seyrekleştikleri müşahede edilir. Bunlar iki gruba ayrılırlar:

1. Yekpare gövdeli

Sandukalar

Bunlar kaidesiz veya alçak ve ensiz birkaç basamaklı bir kaide ile birlikte kesilmiş, beş kenarlı prizma biçiminde, yekpare bir kitle teşkil eden basit sandukalardır. Çoğu gri tüften yapılmıştır. Uzunlukları 1.91-2.15 m. yükseklikleri 0.60-0.90 m. arasında değişmektedir. Bunlar Meydanlık Mezarlığı'nın kuzeydoğusunda orta kısımlarda yer alırlar.

Bu sandukalarda, iki yanda çatıyı teşkil eden satıhlarda dişi olarak ölünün hüviyetini bildiren kitabe yer alır. Ayrıca "Besmele" ve "İhlas" surelerinin baş kısımlarına tesadüf edilmektedir. Kitabeler mail kesimdir. Hiçbirinde sanatkâr ve tarih kitabesi yoktur. Bu eserler de XI. asrın sonundan XII. asrın ilk çeyreği arasında tarihlenebilirler.

2. Gövdeli ve Kapaklı Sandukalar

Gövdeli ve kapaklı sandukalar olarak ele aldığımız bir grup sanduka daha vardır. Bu sandukalar yekpare sandıkların batısında yer alırlar.

Bunlar içi boş bir sandık şeklinde gövde ile onun üzerine konulmuş olan prizmatik kapaktan meydana gelmişlerdir. Ancak çoğunda kapak kaybolmuş, gövde toprak altında kalmıştır. Bunlar H. Karamağralı tarafından yapılan kazı sırasında toprak üstüne çıkarılmış ve temizlenmiştir. 1.94-2.18 m. uzunluğunda ve 0.27-0.68 m . yüksekliğindedirler. Bu tip mezarlar Orkun vadisinde Bilge Kağan Anıtı civarında da görülmektedir. Orta Asya'da pek çok örnek bulunan bu tip sandukaların diğer örneklerini Gaznelilerde de bulmaktayız. Şam'da, Halep'te başka örnekleri vardır.

Ahlat'taki bu tip lâhitlerde ölünün lâkabı, adı ve seceresi kapaktaki mail kısmın satıhlarına kûfî ile yazılmıştır. Kitabe kuzeye bakan yüzden başlar ve prizmatik kapağı dönerek devam eder. Ölüm tarihleri yalnız iki eserde kayıtlıdır. Biri 1158 diğeri 1161 tarihlidir. Bunların hiçbirinde sanatkâr kitabesi yoktur ve eserin kitabesinde yazı arkaik bir sülüstür. Bu taş arkaik sülüs için terminus ante quem (bundan evvel olamaz) ve kûfî hat için terminus post quem (bundan sonra olamaz) teşkil etmektedir. 1161 tarihli eserle birlikte ham kûfî yazı kullanımı hem de bu tip sanduka yapımı sona erer. Bu eserin bulunduğu devir Sökmenoğulları devridir. Bunlarda Samarra tezyinatının etkisi görülmektedir.

Bu taşlardaki tezyinatların esasını kûfî celisi ile yazılmış sureler teşkil eder. Sandukalardaki kûfî yazı çeşitleri dörde ayrılır. Bunların her birini eserler üzerinde görebiliriz.

A- Harflerin alt kenarları aynı hat üzerindedir. Harflerin sadeliği, köşelerin keskin olması ve alt kenarlarının aynı sırada olmaları ile karakterlenirler.

B- Kûfî yazının noktalarla süslendiği örnekler: Bunların başta gelen özelliği harflerin aralarına ve içlerine noktaların, ota benzer stilize motiflerin yerleştirilmiş olmasıdır. Bunlar Samarra C uslûbunu hatırlatırlar.

C- Bu grupta kûfî hattın uçları spirallerle biter. Spirallerin noktaların yerini aldığı müşahede edilmektedir. O halde bu kûfî yazı türü noktalı kûfîden sonra ortaya çıkmıştır. Yani kûfî yazı daha gelişmiştir. Bu mezarlar bir evvelkileri takiben yapılmışlardır. Bu gruptaki mezar taşları Samarra tezyinatını hatırlatmaları, "S" kıvrımlarını ihtiva etmeleri ile sandukaların en güzellerini oluştururlar.

D- Rumili ve kıvrık dallı kûfî ile yazılmış olan sandukalar, gerek ölçülerinin büyüklüğü gerekse kûfî yazıya karışan kıvrık dal tezyinatı ile evvel taşlardan daha sonra yapılmışlardır. Yazı ve kıvrık dallar evvelkilerden farklı olarak dik kesim gösterirler ve kabartma olarak işlenmişlerdir. Kıvrık dallardan çıkan filiz ve yapraklar harflerin aralarındaki boşlukları doldurur. Ahlat'taki sandukaların gelişme seyri içinde bu taşların 1160-1200 arasında Sundukoğulları (Ermenşahlar) zamanında yapılmış olduklarını düşünmekteyiz

III. Şahideli Mezarlar

Bu tip mezarlar XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren görülmeye başlarlar ve XVI. yüzyıla kadar devam ederler. Şahideler genellikle taşın yalnız baş kısımda bulunur. Bunların sandukaları silindirik, sütün veya dikdörtgen priza şeklinde görülebilirler. Silindirik sandukalar bir veya birkaç basamaklı bir kaide ile onun üzerinde silindir şeklinde bir kapak ihtiva ederler. Meydanlık Kabristanı'nın doğu tarafından yoğun olarak bulunan bu tipin örnekleri batıya ve güneye doğru seyrekleşir. Bunlar 1210 tarihinden itibaren görülmeye başlarlar. Sökmenoğullarının kurduğu devletin 1207 yılında Eyyubillerin eline geçmesi mezar taşı yapımını etkilememiş, mezar taşı süsleme sanatı normal gelişmesini takip etmiştir.

Bu dönemde Ahlat iç işlerine serbest, halkı huzurlu olmuştur. Fakat 1229'da Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı, istilası ile ve onu takip eden devrede, mezar taşlarının tip ve süslemelerindeki gelişme ve değişme durmuş buna mukabil Moğol istilasından sonra çok ihtişamlı eserler yapılmaya başlanmıştır. Şahideli mezar taşlarında sadece baş taşının bulunduğu örnekler giderek artmış ve önemli şahısların mezar taşları fevkalade süslü, ihtişamlı ve Orta Asya'daki Orkun Stelleri ile boy ölçüşecek ölçülerde olmuşlardır.

Şahideli mezar taşlarının mezarı teşkil eden dikdörtgen sanduka kısmının yan kenarları yanyana kısa boylu nişler, kandiler ve madalyonlarla süslenmişlerdir.

Şahideli Mezar taşlarında cephe kompozisyonu:

1- Geometrik ağ ile kaplı olan şahideler: Bunlarda geometrik ağ yekpaere bir pano gibidir. Bazen geometrik süsleme bir çerçeve içine alınır. Bu şahideler genellikle silindirik sandukalı mezar taşlarında görülürler. XIII. yüzyılın sonlarında bu tip sona erer. İmza kitabesi arkada, ölüm kitabesinin bitiminde yer alır. Bazen şahidenin ön yüzünde, üst kısımda, aşağıya doğru uzanan sağır bir sivri kemer görülür. Geometrik ağ, süslemenin gelişme seyri içinde daralarak ve küçülerek devam eder. Geometrik ağların erken örneklerinde yıldızların ortalarında meydana gelen boşluklara post Samarra motifi olan "S" kıvrımları işlenmiştir.

2- Nişli Şahideler: XIII. yüzyılın sonlarında şahideler geometrik ağ ile kaplı silindirik sandukalı mezar taşı tipi azalmış ve tek tük görülmeye devam etmiştir. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren XIV. yüzyıl boyunca dikdörtgen biçimli sandukası bulunan şahideli mezar taşlarının şahidelerinin aşağı yukarı yarısını kaplayacak şekilde orta kısımlarına bir sağır kemer içinde geometrik ağ ve yıldız kompozisyonları yerleştirilmiştir. Kemerin kalın yüzü yazı ile kaplıdır. Bazen nişi teşkil eden bu alanda

geometrik ağın konturları oyularak belli edildikten sonra yıldızların içi bir dantel gibi tekrar işlenmiştir. Bu iki defa oyulma şahidelere boyut kazandırmıştır. Orta kısımdaki büyük nişin içinde yalnızca palmet yaprak kompozisyonuna da rastlanmaktadır. Bir sivri sağır kemer içindeki bu palmetli nişler daha çok XIV. yüzyılda görülür. XV. yüzyılda ancak birkaç örnekle temsil edilirler. Şahidelerin üçte birinde ortanın yukarısında imza kitabesi yer alır. Yazı genellikle itinalı sülüstür. Kitabe bir çerçeve içine alınmıştır. Kitabenin fonu kıvrım dallarla doldurulmuştur. Kitabeliğin üst tarafında yine süsleme bordür ve şeritler görülebilir. Şahidelerin yukarı kısmına baktığımız zaman en üst örgülü kûfîden esinlenmiş bir desenin, alt alta iki bordür halinde yer aldığını görürüz. Bu kûfîdir bozma şekil zaman zaman “Allah” lafzını da ihtiva eder. Bazı örneklerde burada küçük nişler de görülür. Nişlerin içine kandiller asılıdır, şamdanlar da yanar vaziyette gösterilmişlerdir. Şahidelein en alt bölümünde yine enli bir nişli bordür vardır. Bu bordürde de içlerinde kandillerin asılı olduğu ve yanar vaziyette mumların yer aldığı şamdanların bulunduğu küçük yanyana nişler görülür.

Şahideler arka yüzlerinde ölenin ismi, şeceresi ve unvanları bildirilir.

“Meliku’ş-Şuara,” Hafızu’l-Kuran, Mazlum, Emiru’l-kebir; ve Emirül-ecel vs. gibi, suda boğularak veya başka bir ülkede bulunan oğlunun hasretine dayanamayarak bu dünyadan göçmüş ise bunlar da şehideler de belirtilmiştir. Dindarlar, kadılar, melik ve melikeler de mezar taşlarına kaydedilir. Ayrıca ölenlerin vasıflarına uygun şiirler de bu yüzde kalır. Dünyanın döndüğüne, gökyüzüne ve yıldızlara ait bilgileri de bu taşlardan öğrenmek mümkündür. Bütün İslâm felsefenin özelliklerinden kaydedildiği mezar taşları Türk kültür tarihinin belgeleridir.

Şahidelerin arka yüzlerindeki ölüm kitabelerinin üzerinde, bazen iki üç sıra halinde mukarnas bulunur. Bazen de bu bordürün yerinde başlangıç

kısımları ejder başı şeklinde bir kemer görülür. Kemerin tepede düğüm yaptığı örnekler de mevcuttur. Bu ejder süslemelerin menşei Çin Han Sülalesi'ne (145-169) kadar dayanır. Bir Wu aile mezarında, taş bir levha üzerinde, tepede düğüm yapan kemer şeklinde ejderler görülür. Yine Çin'de Şhensi'de IV-VI. yüzyıllara ait mezar taşı mahiyetindeki bir kabartma levha üzerinde yine kemer şeklinde ortada düğüm yapan ejderler vardır. Mineapollis Müzesinde VI. yüzyıla ait bir lahit kapağı üzerinde birbirine sarılmış iki ejder kabartması görülür. Sian-Fu'da VIII. yüzyıla ait bir Nesturi anıtı üzerinde taşın yukarı kısmında başları yanlara doğru açılan iki ejder görülür. Osaka Müzesi'nde bulunan Lu-Ch'eng'e ait bir Sung devri (920-1126) manzara resminde, kemer şeklinde iki başlı ejder tasvirli bir mezar anıtı bulunur. Kırgızistan'da Burana şehrinde müzede yukarıda saydığımız anıtlara benzeyen ve Ahlat mezar taşlarını hatırlatan kemer şeklinde ve başlangıç yerleri ejderlerle biten bir mezar anıtı sergilenmektedir. Kültigin'in (Köl-Tigin) Orkun vadisindeki 732 tarihli anıtı üzerinde de böyle bir kabartmanın olduğu bilinmektedir. Bilge Kaan anıtında, bir kemer şekli meydana getiren bir çift ejder kabartması bulunmaktadır. Bu anıt, formu ve ölçüleri itibarıyla Ahlat mezar taşlarını hatırlatır. Buna ilave olarak Ahlat'taki taşların üst kısımlarında yer alan ejder kabartmaları ile de büyük bir kompozisyon benzerliği gösterirler. Bu durum ölüm hakkındaki duygu ve düşüncelerin büyük bir değişikliğe uğramadan Ahlat'' kadar geldiğini göstermektedir. Evliye çelebinin dediği gibi dillerinin Çağatayca'ya çalması, Doğu Türkistan'dan gelen oymakların kendi geleneklerini ve etkisinde kaldıkları motifleri Anadolu'ya getirdiklerini ortaya koyar.

3- Büyük bir kandil motifi ile süslenmiş şahideler: Kandil motifleri bütün şahideyi kaplamaktadır. Bunun yanı sıra alt ve üstte yazı ve nişli bordürlerin bulunduğu örnekler de vardır. Bu tip mezar taşlarının üzerinden

sanatkâr kitabesi yoktur. Bunlar daha ziyade mahtut gelirli kimselere ait olmalıdırlar. Meydanlık Kabristanında bulabildiğimiz en erken örneği 1249 tarihlidir. XIV. yüzyıl bu kandilli şahidelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yazılar

Şahideler üzerindeki yazılar, dini metinler ve kitabeler olmak üzere ikiye ayrılır. Dini metinler ayet ve hadisler ile dua ve ölümle ilgili hikmetli sözlerdir. Kitabeler ise ölüyü ve sanatkâr'ı tanıtan bilgileri ihtiva eder.

XII. yüzyılın sonlarına doğru "Besmele" ile birlikte Al-i İmran suresinin 185., Enbiya suresinin 35. ve Ankebut suresinin 57. ayeti olan "Küllü nefsin zaikatu'l mevt" (bütün nefisler ölümü tadıcıdır) yazıları mezar taşlarında görülmeye başlar.

XIII. yüzyılda kandilli şahidelerin alınlıklarında da "Küllü nefsin zaikatu'l-mevt" ayeti kullanılmıştır. Buna ilave olarak "Allah" lafzının da yazılı olduğu örnekler vardır. XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren şahidenin orta kısmında bulunan sağır nişi meydana getiren kemerin yüzünde Ayetu'l-kürsi veya Al-i İmran suresinin 18. ayetinin bir kısmı yer almaktadır. Yazılar bazen dişi bazen kabartma olarak hakkedilmişlerdir. Bu dönem yazılarında görünüş ve gösteriş ön plana çıkmıştır.

Şahidelerin arka tarafındaki ölü kitabesinden arta kalan boşluğa bazen "küllümen" aleyha fanin (Bütün insanlar fânidir) manasındaki Rahman sûresinin 26. Ayeti veya bazen bir hadis "Ey-Dünya Saatün, Vecaalha Taaten (Dünya kısa bir müddettir. Onu ibadetle geçir)", bazen de bir dua "Rahmetu'llahi (Allah ona rahmet etsin)" sözleri yerleştirilmiştir. Bu yazılar artistik yazılar değillerdir, ancak itinalı olarak yazılmışlardır. Sanatkâr ve ölüm kitabeleri oldukça süslü yazılmışlardır. XII. yüzyıl sonu, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ölümle ilgili Farsça şiirler ölü kitabesinin altında yer alır.

İmza kitabelerinin XII. asrın sonu ile XIII. asrın eserlerinde belli bir yeri yoktur. Sanatkârlar henüz araştırma safhasındadırlar. İsimlerini müsait bir yere sıkıştırmaktadırlar. XIII. asrın son çeyreğinde bir iki eser hariç hepsinde sanatkâr imzaları itinasızca ve küçük olarak yazılmıştır.

XVI. asrın başında sanatkâr kitabesinin belli bir yeri, belli bir yazı üslubu belirlenir. Kitabeler düz silmeli veya zencirekli bir çerçeve içine alınırlar. Kitabelik böylece değişmez bir şekil almış olur. Sanatkâr Havend b. Bergi, Asil b. Veys ile bu klasik tarz XIV. asrın sonuna kadar devam eder.

Ölüm kitabeleri XII. sırda “haza kabru” kelimeleri ile başlar. Bu tarz XIV. asra kadar devam eder. XIII. asırda “hazihi türbeti” veya “hazihi ravzatü” ibareleri nadir görülür. XIV. asırda bunlar çoğalarak devam ederler. Bunlar ölüm kitabelerinin başlama sözleridir. XIV. asırın ilk çeyreğinde nadir görülen “Allahumme taattaf birahmetuke ve rafetuke ala sakini haza’llahd” ile başlayan ibareler XV. ve XVI. asırlarda moda halinde yaygınlaşır.

Ölüm kitabesi metinlerinde kısaca ölünün şeceresi, lâkap ve şöhreti yazılır ve ölüm tarihi kaydedilir. XIII. asrın ikinci yarısından itibaren ölüyü öven ve onun vasıflarını anlatan ibareler artmaya başlar. XIV. asırda ise Orkun stellerindeki gibi ölünün sağlığında yaptığı işler övgüyle anlatılır. Meselâ bir kitabe “İlmiyle iş gören, fazıl, kadınların ve hakimlerin en büyüğü, iki âlemin müftüsü, dinin ve milletin süsü” gibi sıfatları yer alır. Bazı kimselerin Emir, Ahi, Fetâ olduklarını da öğrenmekteyiz.

Ölüm kitabelerinde yer alan ölünün arkasından duyulan hüzün, ölünün hayat hikâyesini kısaca anlatan ibareler, Göktürk mezar kitabelerinde de dikkati çeker. Orkun anıtlarından başka Koşo Çaydam’da bulunan mezar taşları üzerinde de ölünün arkasından duyulan hüzün, ölünün hayat hikâyesini anlatan pasajlar mevcuttur. Bu durum eski Türk geleneklerinden

birinin daha Ahlat'ta tekrar ortaya çıktığını göstermesi bakımından ehemmiyetlidir.

Mezar Taşı Ustaları ve Ahlatlı Sanatkârlar

İstila ve bilhassa zelzeleler Ahlat'ın XII.-XIV. Asır anıtlarının ve kümbetlerinin bir çoğunu yıkmış ve ortadan kaldırmıştır. Bu yapıların mimarî ve tezyini karakterleri hakkında ancak kazılar sonunda bilgi edinilmiştir.

Ahlatlı sanatkârlardan beşini, Ahlat dışında meydana getirdikleri eserlerden tanıyoruz. Bunlar Konya Alaaddin Camii'nin minberini yapmış olan "El-Hac Mekki b. Bergi el-Hilâti", Anadolu'daki bütün XIII. asır anıtları içinde gerçekleşen müstesna bir yer işgal eden Divriği Ulu Cami ve Darüş-Şifası'nı yapmış "Hurşah el Hilâti" Tercan'daki Mama Hatun Türbesi'nin mimarı Ebu'n-Nema b. Mufaddal'l-Ahval el-Hilâti" Gevaş Halime Hatun Künbeti'nin ustası "Esed b. Havend el-Hilâti" Kayseri-Nevşehir yolu üzerindeki Alay Han'ın ismi tam olarak okunmayan sanatkârdır.

Anadolu Selçuklu Sanatı içinde nevi şahsına münhasır birer yapı olarak kalan Divriği ve Tercan'daki mimari anıtların Ahlatlı birer sanatkâr tarafından yapılmış olması Ahlatlı sanatkârlar üzerine dikkati çekmektedir. Biz bugün eserleri Ahlat dışında bulunan beş büyük sanatkârdan başka 23 Ahlatlı sanatkâr daha tanıyoruz. Bunlar mezar taşlarını mezar anıtları haline getiren sanatkârlardır. Bu sanatkârlardan "Kasım b. Üstad Ali" Ahlat'ın en güzel kümbetlerinden olan Erzen Hatun Kümbeti'nin mimarıdır. Gevaş Halime Hatun Kümbeti'ni yapan "Esed b. Havend" Ahlat mezar taşlarını yapan ustalardan biridir. Bu durum Ahlat mezar taşlarında ismi bulunan sanatkârların aynı zamanda mimar olduklarını ortaya koymaktadır. Esasen bu ustaların süslemiş oldukları eserlerin kalitesi de bunların yüksek bir kültür sahibi olduklarını göstermektedir.

Ahlat mezar taşları üzerinde sanatkâr imzalarının bulunuşu bu eserlere bir hususiyet ve ayrıca da ehemmiyet kazandırmaktadır. Uygurlardan kalan Koşo Çaydam havalisindeki bir sanduka üzerinde “azgana er ağar yapmış” denilmektedir. Müslüman mezar taşları içinde tespit edebildiğimiz en erken imza Yezd’de, Fatıma binti Yezd b. Ahmet b. Ali’nin mezar taşındadır. Anadolu mezar taşlarında ilk olarak imza Ahlat’ın Meydanlık Kabristanı’ndaki şahide mezar taşları üzerinde görülmektedir. Tokat mezar taşlarından birinde ve Akşehir mezar taşlarının birkaçında imzaya rastlanmaktadır. Bunların değeri sadece münferit bazı ustaların isimlerinin bilinmesinden ileri gitmemektedir.

Genellikle mezar taşlarındaki üslûpların gelişme ve değişmesinde sanatkârların rolü tespit edilememektedir. Buna mukabil Ahlat mezar taşlarındaki imza kitabelerinden, sanatkârların hüviyetlerinden başka, hayatlarının muhtelif safhalarını ve üslûplarının gelişme ve değişme seyrini takip edebiliyoruz. İmza kitabelerinin bazılarında, sanat hayatının merhalelerini ifade eden “gulâm, şagird, “ûstad” gibi lâkaplar bulunmaktadır. Dikkati çeken diğer bir husus da Ahlatlı mezar taşı sanatkârlarından mühim bir kısmının dede, baba, oğul, amcazade ve hoca-talebe münasebetleri içinde bulunmalarıdır. Sanatkârlar ilk eserlerinde ustalarının ismini belirtmektedirler. Ahlat mezarlıklarında yatanlar arasında ahi ve feta sıfatlarını taşıyan bazı isimlere rastlanmaktadır. Bu durum, sanatkârlar arasındaki dikkat çekici bağları ve dayanışmayı. XII.-XVI. asırlardan Doğu Anadolu’da yaygın olan Fütüvvet veya Ahilik teşkilatının mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Bir esnaf teşkilâtından olan fütüvvet veya ahilikte esnafın riayet etmesi gereken bir çok kaide ve merasim mevcuttur. Mesela bir sanata intisap eden bir kimsenin muayyen bir müddet bir ustanın yanında o sanatı öğrenerek çırak veya kalfa olması gerekmekte, ondan sonra kendi başına iş yapabilmesi veya işyeri açabilmesi için bir

ehliyet merasimi yapılmaktadır. Ahlat mezar taşlarındaki imza kitabelerinde rastladığımız gulam şakirt ve üstat unvanları bu teşkilatın burada taşçı sanatkârları, arasında ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir. Kitabelere göre, Ahlatlı sanatkârların, daha sonra sadece isimlerini yazdıklarını yani bir merasim sonunda kendi başlarına iş yapma iznini aldıklarını ve nihayet “üstad” unvanını kullandıklarını; bu safhadan sonra çıkrak ve kalfa yetiştirdiklerini tespit edebiliyoruz.

Ahlat mezar taşlarında tespit ettiğimiz sanatkârlar şunlardır: Osman b. Hasan, İbrahim b. Kasım, Esed b. Eyyüp, Cuma b. Muhammed, Havend b. Bergi, Esed b. Haved, Asil b. Veys, Muhammed b. Veys, Hacı Yusuf b. Miran, Hacı Mirçe b. Miran, Hacı Miran b. Yusuf, Muhammed b. Miran, Buus b. Şems (Şemdik) ed Darrabi el-Hilâti, Kasım b. Üstad Ali, Kasım b. Muhammed , Ahmed.

Bunlardan başka kendi eserlerini bulamadığımız fakat yetiştirdiği sanatkârların imza kitabelerinde ismi anılan Üstat Hoyeng adlı bir sanatkâr vardır.

Bütün bu sanatkârların hiçbirinin lahdini bulamadık. Meydanlık Kabristanı’nda rastlayabildiğimiz üç sanatkâr mezarı hüviyetleri hakkında başkaca bilgi edinemediğimiz “el-Müveşşi” lâkabı ile maruf üstat Ali b. Mevlud’’a, üstad Miran b. Hacı b. Hüseyin el-Haccare’ye ve üstat Alemuddin Sencer es-Sayigi’ye aittir. Diğer sanatkârların hiçbirinin mezarının bulunmaması, buna mukabil mezarı bulunan üç ustanın da mezarlıkta hiçbir eserine rastgelinmemesi bu üç sanatkârın mezar taşı ustası olmadığını düşündürür. Mezar taşı sanatkârlarının mezarlarının ise Meydanlık Kabristanı’nın dışında başka bir mezarlıkta bulunduklarını düşünmekle beraber henüz bu mezarlara rastlayamadık

Eseri Bulunan Mezar Taşı Sanatkârları

1. Osman B. Hasan

Elimizde bulunan üç eseri de XII. asrın son çeyreğine aittir. Bunlar baş ve ayak şahidesi bulunan yekpare sandukalı örneklerdir. İmza kitabesi ilk defa bu sanatkârlarda XIII. asırda klasik şeklini alacaktır.

Bu sanatkârlar adı bilinen ilk sanatkârdır. Eserleri Meydanlık Kabristanı'nın kuzeyinde, ortalara doğrudur.

2. İbrahim B. Kasım

Babasının Kasım olduğunu öğrendiğimiz sanatkârın eserleri Meydanlık Kabristanı'nın doğu kısmındadır. 1223 ve 1225 tarihli iki eserinde şahideler yıldız ağları ile kaplanmıştır. Sanatkârların 1217 ve 1222 tarihli iki eseri daha vardır. Bunların şahideleri silindiriktir. Bu sanatkârların şahideleri yıldız ağları ile kaplanmıştır.

3. Hasan B. Yusuf

Klasikleşen, şahideyi enlemesine bordürlerle ve büyük bir nişle süsleyen şahide kompozisyonlarının öncülerindendir. Motifleri iri ve kabadır. Küçük ölçülerde ve XIII. asrın ilk çeyreğinde eser vermiştir.

4. Muhammed Davud

Henüz tek bir eserini tanıdığımız bu sanatkâr XIII. asrın ilk çeyreğinde çalışmıştır. Şahideli bir mezar taşı yapmıştır. Taşın ön yüzünde sivri bir kemer içinde geometrik bir ağ görülür.

Bu sanatkâr, ön yüzündeki sivri kemerli nişi, kemer köşeliklerine koyduğu imza kitabesi ve kemerin üstündeki geçmeler ile birçok yeni unsuru bir araya toplamıştır.

5. Ahmed El Müzeyyin

Bu sanatkârların eserlerine Ahlat'ın Meydanlık Kabristanı'nda ve Reşadiye'de Çehrgilân Mezarlığı'nda rastlamaktayız. İmzası ve tarihi okunabilen en erken eseri 1249, en geç 1261 yıllarındandır.

Sanatkârlar şahide tezyinatında yepyeni motif ve kompozisyonlar denemiş. yeni bir teknikle çalışmalar yapmıştır. Böylece geometrik motifler

ve etrafını saran rumi bordürler tamamen kaybolmuştur. Sanatkârların karakteristlik bir kompozisyonu örgülü kûfîden mülhem tezyinatın çift ve simetrik olarak bir pano halinde kullanılmasıdır. Ahmed el-Müzeyyin her eserine bir veya birkaç kandil de yerleştirir. Bu sanatkâr yeni bir lahit formu denemiş ve lahitler üzerine yeni motif ve kompozisyonlar yapmıştır. Moğol istilasına uğramış, karışıklığın hüküm sürdüğü bir yerde eski geleneğin ve çok emek isteyen, çift şahideli silindirik sandukaların terk edilmesi ve işçiliğin kabalaşması bu sanatkâr için tabii karşılanabilir.

6. Veys B. Ahmed

Eserleri Meydanlık Kabristanı'nın Kuzeydoğu kısmında, "Kadılar Mezarlığı" denilen alanda, bulunmaktadır. Bu mezar taşlarından en erkeni 1265, en geç olanı da 1275 tarihini taşımaktadır. Sanatkârların babası olan Ahmed, Ahmed el Müzeyyin olabilir. Eserlerinin tarihleri de böyle bir münasebete uygundur. Veys'in Asil ve Muhammed isimli oğulları devrin en büyük ustalarıdır. Yine devrin büyük ustalarından Asil b. Veys'e hocalık yapmış bulunan Esed b. Eyyub'da Veys'in yetiştirdiği bir sanatkârdır.

Bu sanatkâr, da birtakım yeni şekil, motif ve kompozisyonlar denemiştir. Sanatkârın repertuvarında yıldız ağları ile nar-palmet veya kandil-ruli konbinezonu mühim bir yer işgal eder. İmza kitabesinin yeri belli değildir. Eserleri babasınınkilere göre daha emeklidir. XIII. asrın üçüncü çeyreğinde eserler vermiştir.

7. Esed B. Eyyub

İmzasına Meydanlık ve Tahtı Süleyman Mezarlıklarında rastladığımız bu sanatkârların en erken 1277, en geç olanı ise 1291'dir. Sanatkâr bir eserinde Üstat unvanını kullanmakla beraber, Veys b. Ahmed'in gulâm'ı olduğunu kaydetmektedir. Babasının Müslüman olduğu anlaşılan Esed'in köle olması mümkün değildir. Çünkü İslâm fıkhında babası Müslüman olan

köle olamaz. O halde buradaki “gulâm” kelimesini köle değil talebe anlamına almak uygun olur. Sanatkâr kendisinin Veys b. Ahmed’in şagirdi olduğunu yaptığı eserlerinde tekrarlamıştır. Havend b. Bergü isimli büyük üstat ile Veys b. Ahmed, Esed b. Eyyub’un talebeleridir. Bu sanatkârların eserleri çok gelişmiştir. Sanatkâr hep yeni kompozisyonlar ve motifler denemiştir. Geometrik kompozisyonların ustası Ahmed b. Müzeyyin’in tesiri görülür. Fakat Ahmed’in kûfîden mülhem geometrik örgülerini rûmilerle kaynaştırmıştır.

8. Cuma B. Muhammed

Bu sanatkâr XIII. asrın son çeyreğinde çalışmıştır. XIV. asrın sanatkârı Yusuf b. Miran onun talebesidir. Adını Hoyeng olarak okuduğumuz hocasının ise hiçbir eserine rastlamadık. 1297 tarihli eserinin hiçbir orijinal tarafı bulunmamaktadır. Kitabelerini kaba bir sülüs ile kabartma olarak yazmış, harf aralarını rumîlerle süslemiştir. Barok bir hava taşıyan, taba ve kabarık motifler kullanılmış, teferruatlı ve emekli çalışmıştır. Sanduka tezyinatında urgan şeklinde ve aşırı derecede kabarık silmeli kemer dizileri üslubunu karakterlendirmektedir.

9. Asil B. Üveys

XIII. asrın sonu ile XIV. asrın ilk yarısında eser veren bu sanatkârların babası Üstat Veys b. Ahmet; ustası ise babasının gulâmı veya şakirdi olan Esed b. Eyyub’dur. Kardeşi Muhammed b. Üveys’dir. Meydanlık ve Taht’ı Süleyman Kabristanları’nda eserleri bulunmaktadır. En erken tarihli eseri 1325, son eseri ise 1327 tarihlidir.

Asil bin Veys, şahideli taşlar yapmıştır. Çift katlı oygu tekniğini geliştirmiş ve değişik seviyedeki motiflere farklı ışık tonları vererek, üstte bulunan desenleri daha plastik olarak göstermiştir. Yeni tekniklerle, şahidelere bambaşka görünüşler kazandırmıştır. İmza kitabesinde çift katlı

oygu sistemini terk etmiş, yazı yıldız ağları, rumîleri hep aynı seviyede yaparak ayrı bir tarz gelişmiştir.

Işık gölge kontrasını küçük satıhlarda bile halletmiştir. Sanatkâr son eserlerinde motifleri sıklaştırarak veya seyrekleştirerek çeşitli oyunlar yapar, zengin desenler işler. Eserlerinde gözün seçemeyeceği kadar küçük rumîlerle, filigran tarzındaki oygularla, boş tek bir nokta bırakmaksızın taşı işlemiştir. Bu iki katlı işlemenin şaheser bir örneğidir. Bu kompozisyonu Esed b. Havend ve Mirçe b. Miran daha maharetle tekrarlamışlardır.

Asil'in harikulade eserleri yanında kaba bir işçilik gösteren, küçük çalışmaları da vardır. Asil'in şagirdine tesadüf edemedik. Bu sanatkârlardan sonra, mezar taşı işlemeciliğinde bir duraklama dikkat çeker.

10. Muhammed B. Veys

Veys b. Ahmed'in Asil b. Veys'in kardeşidir. XIII. asrın sonlarından 1331 yılına kadar eser vermiştir. Bu sanatkâr iddiasız fakat temiz ve itinalı kompozisyonlar yapmıştır. Değişik ve çeşitli motiflere rağbet etmemiş, teferruatı işlemekten kaçınmıştır. Şahideleri büyük ölçüde değildir. Eserleri kardeşine göre daha azdır.

XIII. asrın sonuna ait olduğunu tahmin ettiğimiz zaman eserlerinin birinde imza kitabesinde "Muhammed b. Veys ve Muidi'nin eseri" denilmektedir. Bundan dolayı bu eserini yaptığı sırada yanında kalfa yetiştirecek bir seviyede olduğu düşünülmelidir. Fakat talebesinin ismine daha sonra rastlanmıştı. Bir eserinde, farklı bir kompozisyon kullanılmıştır. Bu eserde ölüm kitabesinin yazılı olduğu iç yüzde üstte tepede gövdeleri düğüm yapan iki kurt başlı ejder motifi görülür. Ejder figürleri korkunçtur. Ağızları açık, dişleri sivri, gözleri adetâ yerinden oynamış gibidir. Sanatkâr palmetlerle dolu inişlerden oluşan güzel bir şahide yapmıştır.

11. Havend B. Bergi

Sanatkârın 1291-1317 tarihleri arasında yaptığı eserler Meydanlık ve Tahtı Süleyman kabristanlarında bulunmaktadır.

Yaptığı taşlardan biri üzerindeki sanatkâr kitabesine göre Esed b. Eyyup'un gulâmıdır. Kendisinin, devrin büyük sanatkârlarından biri olan Esed b. Bergi isminde bir oğlu mevcuttur.

Sanatkârın motif ve kompozisyonlarında devamlı bir gelişme görülür. Çeşitli motifleri değişik şekillerle kombine ederek ve iki ayrı derinlikte işleyerek gölgeli ve plastik görünüşlü zengin kompozisyonlar meydana getirmiştir. 1314 tarihli mezar taşı sanatkârın gelişmesini ve özelliklerini en iyi gösteren eserlerinden biridir. Bu şahide 3.52 m. boyu ve 0.97 m. eni ile Ahlat'taki en yüksek taşlardan biridir ve ölçüleri ile Bilge Kaan anıtına yaklaşmaktadır. Sanatkâr bu eserinde ışığı çok iyi kullanmış, motifleri plastik göstermiştir. Üstadın sanat değeri düşük eserleri Tahtı Süleyman Kabristanı'nda bulunmaktadır

12. Esed B. Havend

Üstat Havend b. Bergi'nin oğludur. Meydanlık ve Tahtı Süleyman Mezarlarında taşları bulunmaktadır. Elimizde bulunan tarihli eserleri 1317-1327 tarihleri arasındadır.

Eserleri Havend bin Bergi'nin en güzel eserlerini yaptığı zamana rastlar. Bu sebeple onun etkisinde kalmıştır. Havend'e göre daha plastik görünüşler elde etmiştir. Babasının repertuarındaki motif ve kompozisyonları kullanılmış, gözle bile zor seçilecek incelikte oygular yaparak babasını aşmıştır. Nişleri Asil b. Veys'ten daha emeklidir.

Sanatkâr, ayrı bir teknikle bütün işlemeli satıhları aynı hizada gösteren yani aynı derinlikte oyulmuş yüzleri, güneşte adeta perdahlı gibi olan bir tarz geliştirmiştir. Bu taşların üzeri Ahlat'ta bütün taşlar yosun kaplandığı halde, yosun tutmamaktadır. İlk eserlerinde bile itinalı bir işçilik görülen Esed b. Havend Gevaş, Halime Hatun Türbesi'nin mimarıdır.

13. Hacı Yusuf B. Miran

1294-1336 tarihleri arasında yaptığı eserlere Meydanlık ve Tahtı Süleyman Mezarlıklarında rastlanmaktadır. Gevaş Halime Hatun Kümbeti civarında da yaptığı taşlara rastlanmaktadır. Van Gölü çevresinde tanınmış olan sanatkârların ustası Cum'a b. Muhammed'dir. Mirçe b. Miran'ın kardeşidir. Şagirdlik eserlerinde, ustası Cum'anın etkisi görülür. Bu sanatkâr daha ziyade orta tabakanın taşlarını yapmıştır. Gevaş'taki taşları bir hususiyet taşımaz. Şahide ve sandukalarının ölçüleri nispeten küçüktür.

14. Hacı Miran B. Yusuf

Sanatkârın Meydanlık ve Tahtı Süleyman mezarlıklarında eserleri vardır. Norşin'de iki eseri bulunmaktadır. Bu eserinden biri 1320 tarihlidir. Yusuf ismindeki babasının Yusuf bin Miran, Amcasının Mirçe b. Miran olması kuvvetlidir. Muhammed b. Miran ismindeki sanatkâr da oğlu olmalıdır. Eserleri 1320-1345 tarihleri arasındadır. İkinci derecede işçilik gösteren en küçük ölçülerde çalışmış olan sanatkârın pek çok eseri vardır.

Miran b. Yusuf, orijinalitesi olmayan aynı motif ve kompozisyonları sık sık tekrarlayan bir sanatkârdır. Eserlerinin çoğunda işçilik kaba ve itinasızdır. XIII. asrın başlarında kullanılan sanduka tipini tekrar canlandırmıştır.

15. Hacı Mirçe B. Miran

Eserleri Meydanlık Kabristanı'nın "Kadılar Mezarlığı" denilen kısmında batı tarafta bulunmaktadır. Yaptığı taşlar 1319-1338 tarihleri arasındadır. Yusuf isminde bir ustası vardır. Bu Yusuf'un ağabeyi Yusuf b. Miran olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Ancak Mirçe gibi bir sanatkârın ustası olabilecek Yusuf isminde başka bir sanatkâr da tespit edemedik.

Üstat 1326 tarihli eserde imzasını "haci" olarak kullanmaktadır. Bu usta da ağabeyi gibi hacca gitmiştir. Sanatkârların baba veya oğlunun bulunup bulunmadığını tespit edemiyoruz.

Mirçe’nin şahideleri, ölçü bakımından Havend b. Bergininkiler kadar büyük olmamakla beraber abidevi karakterlerdedir. Şahidelerin kitabe bulunan iç kısımları, iki üç sıra halinde zengin stalaktıtlidir. Kitabenin altında kalan boşluk, itinalı eserlerinde küçük tezyini nişlerle süslenmiştir.

Mirçe devrinin en büyük ve tanınmış kişilerinin mezarlarını işleyen, sayıları mahdut büyük ustalardandır.

Asil b. Veys, Havend b. Bergi, Esed b. Havend ve Mirçe b. Miranyaklaşık aynı zamanda yaşamışlardır. Onlardan sonra mezar taşı imalâtında bir duraklama olmuştur.

Sanatkâr, hiç boş yer bırakmadan bütün sahayı doldurur. Çift derinlikte işler. Eserleri fevkalade itinalıdır.

16. Muhammed B. Miran

Meydanlık Kabristanı’nda iki eserine rastladığımız sanatkâr XIV. asrın son çeyreğinde eser vermiştir. Eserleri motif ve kompozisyon bakımından bir yenilik getirmez. Eserleri birinci sınıf bir işçilik göstermez.

17. Kasım B. Üstad Ali

Meydanlık Kabristanı’nın batısında iki eserine rastlanmıştır. Ahlat’ta Erzen Hatun Kümbeti’nin de mimarıdır. XIV. asrın son çeyreği ile XV. asrın ilk çeyreğinde eserler vermiştir. Babası Üstat Ali’nin Kabristanda hiçbir eseri yoktur. Muhtemelen mezar taşı ve kümbet üstadıdır.

Kasım b. Üstat Ali’nin Ahmed isminde bir talebesinin bulunduğu kitabelerden anlaşılmaktadır. Sanatkâr mezar taşı ustası olarak bir yenilik getirmemiş, eskileri tekrarlamıştır.

18. Ahmed

1420 tarihli tek bir eserine rastlanmıştır. Kasım b. Üstad Ali’nin talebesidir. Bu sanatkâr da bir yenilik ve değişiklik getirmemiş, kendinden evvelki kompozisyon ve motifleri tekrarlamıştır. Desenleri daha basitleştirmiş, kabaca ve acemice işlemiştir. Kompozisyonlarının bütününde

bir ahenk görülmez yalnız sandukasının yan kenarlarını güzel bir geçme ile süslemiştir.

19. Buus b. Şemsik ed-darrabî el Hilati

Bu sanatkârın Meydanlık Kabristanı'nda iki eserine rastlanmıştır. Bunlardan biri 1378 tarihlidir. Hilati, mahlasını kullanan sanatkâr motif ve kompozisyon bakımından bir yenilik göstermez. Ancak itinalı işçiliği ile dikkati çeker. Motifleri daha çok ana hatları ile vermeğe çalışmış, teferruattan kaçınmıştır.

20. Kasım B. Muhammed

Meydanlık Kabristanı'nda "Kadılar Mezarlığı" denen kısmın kuzeyinde, ince uzun nispetleri, ince işçiliği ve yoğun tezyinatı ile derhal dikkatleri üzerine çeken dört esere imzasını atmıştır. Bu sanatkâr uzun bir fasıladan sonra tekrar birdenbire ortaya çıkmış gibi görünüyor. 1502-1508 yılları arasında eserler vermiştir. Kasım b. Muhammed XIV. asrın kaideleşmiş motif ve kompozisyonlarını tekrarlamaya çalışmıştır. Ancak, kompozisyonlarda muvaffak olamamıştır. İnce uzun şahidelerin alındığında yer alan uzun panolar içleri ince ince doldurulmuş olmakla beraber XIV. asrın ahenginde değildir. Alınlıkta geçmeler ve yıldız ağları kullanmıştır. Şahidelerinin hepsine niş yapmıştır. Şahidelerin arka yüzleri, yukarıya kemerler yerleştirmiştir. Ölüm kitabeleri yazının Osmanlı sülüsüne döndüğü bir devreye tesadüf etmektedir. Yazı güzel ve itinalıdır. Dikdörtgen şeklindeki sandukalar birer kapak mahiyetindedir.

Şahidelerin bütün zarafetine rağmen, mahareti maniyerizme vardıran çok ince ve detaylı işçilik, panoların nispetlerinin bozulması bir inhitatı göstermektedir.

Kasım b. Muhammed XI. asrın sanatını yeni bir zevk ve anlayış içinde canlandırma teşebbüsü uzun ömürlü olmamış, Ahlat'a bir hususiyet veren bu sanat, kısa süren bu son parıltının ardından tamamen sönmüştür.

Sonuç

Meydanlık Kabristanı’nda muhtelif tipteki lahitlerin yayılma sahası Ahlat’ın geçirdiği muhtelif devirleri göstermektedir.

Bütün bu lahitler tipleri, miktarları, tezyin özellikleri ve kitabeleri ile bölgenin kültür tarihi ile siyasi tarihi bakımından çok önemli belgelerdir. Çift gövdeli sandukaların son örneklerini takiben, mezarlıkta 25-30 yıllık bir boşluk görülmektedir. Bu fasıladan sonra birdenbire en gelişmiş şekliyle çift şahideli silindirik sandukalar ortaya çıkmıştır. Bu durum sosyal ve siyasi bir takım olaylarla ilgilidir.

Bu tipin ortadan çekilerek, yerini tek şahideli dikdörtgen prizma şeklindeki mezarlara bıraktığı görülmektedir. Bu durum tesadüfi değildir. Moğolların sürükleyip getirdikleri Doğu Türk Urukları, Erman şahlardan çok daha kuvvetli olarak, Türklerin İslâm’dan evvelki inanç, adet ve geleneklerini Ahlat’a taşımışlardır. Bu derin şahideler birer mezar anıtı karakterindedir.

Bunlar hiçbir İslâmi mezar taşında rastlanmayan ölçüleri, kitabelerinin muhtavası ve ejder motifli tezyinatı ile Orhun anıtlarının İslâmiyet ten sonraki devamı gibidir.

Meydanlık Kabristan’ı, bu anıt şahidelerle eski Orta Asya mezarlıklarının görünüşünü almıştır. XIV. asır Ahlat Mezar taşlarının en mükemmel bir şekilde yapıldığı, halkın refah ve zenginlik içinde olduğu bir devreyi göstermektedir. XVI. asırda, XIV. asrın parlak çağına dönme gayretleri olmuş ise de neticesiz kalmıştır.

Kitabeler, bizce meçhul olan bazı şeyh, vali, emir, âlim, fakih, şair ve kadıların isimlerini tanıtmaktadır. Bunlar Ahlat’ın belli bir döneminde mühim simalardır.

20 sanatkâr üslupları ile tespit edilmiştir. Ayrıca usta talebe münasebeti ortaya çıkarılmıştır. Mezar taşı sanatkârlarından Kasım b. Ustad Ali ile

Esed b. Havand aynı zamanda kümbet mimarıdırlar. 3 sanatkârın ismi de ölüm kitabelerinde kayıtlıdır.

Bu lahideler üzerindeki yazılar bu sanat dalının şaheserleri olmaktan başka, kûfîden neshe ve sülüs'e kadar devam eden gelişmeyi bize kronolojik olarak bütün safhaları ile verilmesi bakımından önemlidir.

İlhanlı devri lahitlerinde hadislerin çok azaldığını ve taşın tâli bir yerine, bir boşluğu doldurmak için yerleştirildiği görülür. Şahidelerin dış yüzünde, nişi çevreleyen bordürler üzerinde Ayetu'l Kürsi ile Âli İmran süresinin 18. ayeti tekrarlanır. Bunlar görünüş ve gösterişin ön plana alındığı tezyini yazılardır. Dinî mahiyetteki yazıların azalması ve ehemmiyetini kaybetmesi bu devir için karakteristiktir. Ölünün hüviyetini bildiren kitabelerdeki mübalağalı metihler, İlhanlı devrinin özelliğidir.

İlhanlı devrinde şahıslara fazla önem verilmesi, zerginliğe itibar edilmesi, Ahlat'ın manevi bir çöküş içinde bulunduğunu gösterir.

Ahlat'taki mezar taşları o bölgede bir Ahilik teşkilatının bulunduğunu ortaya koymuştur.

Mezar taşı ustaları aynı zamanda mimardırlar. Orta Asya ile Anadolu arasındaki köprüyü de gösteren mezar taşları, bu alandaki çalışmaların ilerlemesi ile yeni boyutlar kazanacak ve Orta Asya ile Anadolu arasına yeni bağlar kuracaktır.

Van Gölü Havzası'ndaki Tarihî Mezarlıklar ve Mezar Taşları / Prof. Dr. Abdüsselâm ULUÇAM [s.218-226]

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Ölümün insan hayatının sonu oluşu kadar, ölümden sonra adının yaşatılması arzusu da, kaçınılmaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişinin kendisi istemiş olmasa bile, geride kalanlar, ölenin gömüldüğü mezarın üzerine birtakım semboller koyarak onun ismen ölmemesine özen göstermişlerdir. Özellikle sağlığında sayılan-sevilen, hatta tapılan bazı insanların adlarını ebedileştirmek arzusuyla değişik boyut ve biçimde mezar anıtları yapılmıştır. Piramit, kurgan, kümbet, türbe, gibi değişik adlarla anılan ve bu amaçla şekillendirilen pek çok abide günümüze kadar gelebilmiştir.

Büyük programlı mimari anıtların yanı sıra, sanduka ya da şahide biçiminde yapılmış gösterişli mezarlar da mevcuttur. Bu tür mezarlara Türklerin hüküm sürdüğü geniş bir coğrafyada rastlamak mümkündür. Değişik dönemlerden kalan bu eserlerin en güzel örnekleri hiç şüphesiz Doğu Anadolu bölgesinde bulunmaktadır. Özellikle Van Gölü havzasında, Ahlat başta olmak üzere Erciş, Gevaş, Norşin (Güroymak), Aşağı Kolbaşı gibi yerleşim birimlerinde Türk kültür tarihi açısından büyük önem taşıyan birçok mezar anıtı ve mezar taşı bulunmaktadır. Bu çalışmada, etraflıca yayımlanan ve ayrı bir başlık altında sunulan Ahlat ve Gevaş mezarlıkları dışında kalan mezar taşları üzerinde durulacaktır.

Eski Erciş Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları

Eski Erciş, Van Gölü'nün kuzeyinde bugünkü Erciş ilçesine 10, Van'a 109 km mesafede bulunmaktadır. Erciş'in Ururtular tarafından kurulduğu, daha sonra Van Gölü çevresinde hüküm süren tüm uygarlıkların yerleşim

alanı olarak kullanıldığı bilinir. 640 yılında İslâm topraklarına katılmış, Emeviler zamanında Mervanoğullarının, Abbasi döneminde Hamdânilerin, IX. yüzyıldan sonra da Vaspurakan ve Bağratlı gibi mahalli krallıkların egemenliğinde kalmıştır.

Anadolu'da Türklerin ilk yerleşim alanlarından biri olan Erciş, Tuğrul Bey tarafından 1054'te fethedilerek Selçuklu topraklarına katılmış, şehir altın çağını Ahlatşahlar zamanında yaşamıştır. XIV. yüzyılda Karakoyunluların başkenti olan Erciş, 1514 Çaldıran Savaşı ile Osmanlı hâkimiyetine girmiş, 1548 tarihinden itibaren de Van Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak merkezi olarak kalmıştır.

XIX. yüzyılda meydana gelen deprem sonrasında Van Gölü'nün yükselmesi ile Eski Erciş yok olmuş, günümüze kentin tarihi mezarlığı ulaşabilmiştir. Mezarlık, Eski Erciş'in 1,5 km batısında, Çelebibağı kasabası sınırları içinde bulunmaktadır. Yerinin kutsallığına inanılarak, kesintisiz İlk Tunç Çağı'ndan 1992 yılına kadar kullanılmış ve zamanla bir tepe haline gelmiştir. Kapladığı 6.000 metrekarelik alanın etrafı Çelebibağı Belediyesi tarafından duvarla çevrilmiş, ancak Van Gölü'nün yükselmesi sonucu bu duvarlarla birlikte mezarlığın da bir bölümü sular altında kalmıştır. Tepe noktası göl seviyesinden 600 m yükseklikte bir adacık durumunda kalan mezarlık, 1999 yılından itibaren suların çekilmesiyle tekrar kara bağlantısına kavuşmuştur.

Topografik haritasının çıkarılması sırasında yapılan yüzey araştırmalarında mezarlıkta insitu durumda yüzeyde 41, kısmen toprak altında 58 olmak üzere 99 adet sanat değeri bulunan mezar taşı ve sanduka tespit edilmiştir. Yüzeydeki en eski örnekler, mezarlığın tepe noktasında olup Selçuklu döneminden kalmıştır. Kapaklı sanduka tipindeki bu mezarların taşları yıkılmış, bir bölümü toprak altına gömülürken bir kısmı da daha sonra yapılan mezarlarda kullanılmıştır. Mezarlığın bu

kesimine son zamana kadar cenaze gömüldüğünden, kûfi hatlı kitabelerle bezenmiş Selçuklu sandukalarının yanında, kavuklu Osmanlı mezar şahidelerini ve Lâtin harfleriyle yazılmış günümüz mezar taşlarını bir arada görmek mümkündür.

Mezarlığın kuzeydoğu bölümü çökmüş, üzerinde vaktiyle mevcut olan mimarî yapıların temel ve duvar kalıntıları ortaya çıkmıştır. Güney ve doğu kısımlarında yoğunlaşan mezarların şahide biçimleri ile üzerindeki süsleme ve yazı karakterleri XIV-XV. yüzyıllara, Karakoyunlu dönemine işaret etmektedir. Bazılarında isim ve ölüm tarihleri mevcuttur. Şahideli Karakoyunlu mezarlarının çoğu define avcıları tarafından tahrip edilmiştir. Koç ve koyun şeklindeki mezar taşlarından geriye kalan sekiz tanesi Van Müzesi'ne götürülmüştür.

1992-1995 yılları arasında mezarlığın oluşumu ile üzerinde taşıdığı kültür varlıkları hakkında somut bilgi edinmek amacıyla arkeolojik kazılar yapılmış, yıkılan ve toprak altından çıkarılan sandukalarla şahideler kısmen restore edilmiştir.

Çelebibağı Mezarlığı'ndaki Mezar Tipleri

Mimari Şekilli Mezarlar

Mezarlıkta yapılan kazılar sırasında ikisi kare plânlı, biri sekizgen, diğeri de tuğladan olmak üzere dört mimari şekilli mezar ortaya çıkartılmıştır.

Selçuklu mezarlarının yoğun olduğu tepe noktasında bulunan yapılar, sıkıştırılmış çakıl taşı üzerine atılmış temele oturan ve iki-üç sırası günümüze ulaşabilen taş duvarlarla çevrilmiştir. Aynı anda plânlandıkları halde topoğrafik konumlarının tepe oluşu yüzünden zemin kotlarında farklılıklar mevcuttur. Duvarlar harçla tutturulmuş düzgün kesme taş kaplamalı dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. İçlerinde bulunan lahitlerle mihrap süslemeleri, yapıların X-XI. yüzyıllardan kaldığı kanaatini

vermektedir. Kuzey Mezar Anıtı adıyla tanıtılan birinci yapının kıble duvarında, levha şeklinde bir mihrap bulunmaktadır. İkisi dikdörtgen, diğeri sekizgen plânlı olan bu yapılar, akıtlarla kümbetler arasında yer alan ve havzada başka örnekleri bilinmeyen mezar türleridir.

Baş ucundaki sütun biçimli şahidenin etrafı temizlenirken ortaya çıkarılan tuğla mezar odası, yöredeki mezar anıtları içinde tek örnek durumundadır. Bir bölümü toprak üzerinde kalacak şekilde inşa edilen mezar 2,20 x 0,65 m iç ölçülerinde dikdörtgen plânlıdır. Temel yerine iki sırası taş, diğer kısımları sekiz sıra tuğladan oluşan duvarların üzeri, tuğlaların kaydırılmasıyla çatılan sivri kemerli muntazam bir tonozla kapatılmıştır. 1,40 m yüksekliğindeki mezar odasının iç mimarisine özen gösterilirken, dış mimarisinde yalnız toprak üstünde kalan kısmına önem verilmiştir. Ustanın, mezarı içeriden şekillendirdiği, tamamlanınca ayak ucuna gelen doğu tarafından çıktığı, cenazenin de buradan konularak duvarın taşla sonradan örüldüğü anlaşılmaktadır. Diğer mezar ve taş lahitlerde görülmeyen bir özellik de, cenazenin tuğla döşenmiş zeminine serilen 0,10 m kalınlığında beyaz çakıl taşları üzerine konulmuş olmasıdır.

Kapaklı Sanduka Tipi Mezarlar

Daha çok Selçuklu döneminden kalan bu mezarlar iki bölüm halindedir. Birinci bölüm toprak altında bulunan, etrafı taş duvarlarla örülmüş, cesedin konulduğu mezar çukurudur. Birbirine kenetlerle tutturulmuş düzgün sal taşlarıyla kapatılan bu bölümün üzerinde, dört dikme taş ve prizmatik bir kapaktan oluşan sanduka yer almaktadır. Kireç taşından yontulmuş düzgün levhalar halindeki sandukaların içleri boş bırakılmıştır. Genellikle aynı kompozisyonda tezyin edilen Selçuklu sandukalarının yan yüzlerinde, kıvrık dal ve rûmiler arasında örgülü kûfi hatla yazılmış kitabeler bulunmaktadır. Kuzey cephedeki dikme taşından "Besmele" ile başlayan kabartma kitabelerde, "İhlas Sûresi" veya "Ayetü'l-Kürsî" yazı

istikametinde devam etmektedir. Kitabeler süsleme amacıyla yazıldığından, ayetler levhanın bittiği yerde hep yarım kalmıştır. Prizmal kapakların düşey uzun kenarlarında birer palmet dizisi, baş ve ayak ucuna gelen yüzlerde kûfi karakterli “Lafza-i Celal” (Allah), alt kenarlarında ise kazıma olarak yazılmış Farsça beyitler mevcuttur. Çoğu kapakların kenarları defineciler tarafından kırılmış durumdadır. Mezarlar, kitabelerine göre XII. yüzyılda yapılmışlardır. İlhanlı dönemine ait iki kapaklı sanduka ortaya çıkarılmıştır. Üzerindeki yazılar nesih, süslemeleri yalın ve sadedir.

Şahideli Sanduka Tipi Mezarlar

Karakoyunlu döneminde yoğunlaşan bu mezarlar, dikdörtgen prizması şeklinde blok taştan bir sanduka ile baş ucuna dikilen şahideden oluşmaktadır. Yüksek şahideleri ve süslemeleriyle görünüşleri daha görkemlidir. Mezar çukurları ile aynı zamanda sandukanın platform taşlarını oluşturan kenetli kapak yapıları diğer mezarlarla aynı özelliğe sahiptir. Çoğu mukarnas alınlıklı şahidelerin yalnızca doğuya bakan ön yüzleri işlenmiştir. Şahidenin kenarlarında yazı kuşakları; ortada kandil motifleri etrafında geometrik ve bitki süslemeleri; mukarnaslı alınlıklarında ise üstte “Besmele”, altta bitki süslemeleri veya Allah’ın (C.C.) sıfatları yer almaktadır. Şahidelerin işlenen yüzleri, muhtemelen yosunlanmayı önlemek veya estetik etkiyi artırmak amacıyla sarı renkli, reçine cinsi bir madde ile kaplanmış, ancak zamanla bir kısmı dökülmüştür.

Sandukaların çoğunun üst yüzünde ortada dikdörtgen çerçeve içinde dilimli kemer veya birbirine bitişik iki daire ile sonuçlanan sembolik bir mihrabiye yer almaktadır. Etrafını saran kimlik ve tarih kitabeleri ile “Zümer Sûresi”nin 53. Ayeti, “İhlas Sûresi”; yan yüzlerinde ise geometrik ve bitki motifleri bulunmaktadır. Çoğunun doğu yüzünde her biri değişik geometrik motifleri içeren süsleme örnekleri mevcuttur. 714 (1315) yılında

ölen Muhammed kızı Tenzile Hatun’a ait mezar İlhanlı, diğerlerinin çoğu Karakoyunlu döneminden kalmıştır.

Selçuklu döneminden kalan az sayıdaki şahideli mezarlardan birisinin şahidesinin iki yüzü de işlenirken, tuğla mezarla birlikte iki mezarda daha sütun biçiminde şahide kullanılmıştır. Bunlardan Şeyh Zaid oğlu Esad’a ait olanı 587 (1192) tarihlidir.

Üzeri Açık Şahideli Sanduka Tipi Mezarlar

Kapaklı sandukaların gövdelerine benzeyen bu mezarlar, kalker taşından yontulmuş dört dikme levhadan oluşmaktadır. Baş ucundaki levha daha yüksek tutularak şahide haline getirilmiştir. Sandukaların içleri toprak doldurularak üzerleri açık bırakılmıştır. Az sayıda örneği olan bu mezarların ikisi Selçuklu dönemine aittir. Plân, mimari, yazı ve süsleme açısından kapaklı sandukalarla aynı özelliğe sahiptirler. İnce levha şeklindeki şahidelerinin üst kısımları kırılmıştır.

Üzeri Kapaklı Şahideli Sanduka Tipi Mezarlar

Üzeri açık şahideli sandukalara üçgen prizmal bir kapak konularak bu grup mezarlar oluşturulmuştur. Normal kapaklı sandukalardan farkları, batı yöndeki baş ucu taşının bir şahide olarak düzenlenmesi ve kapağın yalnız diğer üç sanduka levhasının üzerine oturtulmuş olmasıdır. Bu grup mezardan üç adet tespit edilebilmiştir. Birisi 738 (1388) yılı ramazan ayında öldüğü belirtilen Süleyman kızı Künnas Hatun’a aittir.

Koç Koyun Şeklindeki Mezarlar

Azerbeycan’dan Doğu Anadolu Bölgesine kadar geniş bir alanda görülen koç-koyun şeklindeki mezar taşları genellikle Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerine mal edilir. Karakoyunlular özellikle başkentleri olan Erciş ve civarında mezarlarını bu tür taşlarla şekillendirmişlerse de maalesef günümüze az sayıda örnek ulaşabilmiştir. Erciş halkının “her cuma gecesi en irilerinden ikisinin toslaşarak kavga ettiğini”

efsaneleştirerek anlattığı koç-koyun biçimli mezar taşlarından dokuz tanesi Van Müzesi'nde bulunmaktadır. Bunlardan ikisi 1932 yılında Meydan Mezarlığı'ndan, diğer yedi adedi Çelebibağı Mezarlığı'ndan intikal etmiştir. Heykel şeklindeki mezar taşları müzenin bahçesinde teşhir edilmektedir. Mezarlıkta yapılan kazılar sırasında bu heykellere ait kırılmış ayaklarıyla birlikte iki adet kaide taşı bulunmuştur. Diğer eski yerleşim alanları ile mezarlıklarda çoğu kırılmış vaziyette koç-koyun biçiminde mezar taşı bulunmaktadır. Sağlam olanların bir kısmı, Kültür va Tabiat Varlıkları Yasası'na uygun olmasa da, bazı resmî kurum ve kuruluşların avlu veya bahçelerine yerleştirilerek kısmen koruma altına alınmıştır.

Erciş Çevresindeki Tarihi Mezarlıklar

Erciş ve çevresinde kültür varlığı nitelikli bazı küçük mezarlıklar bulunmaktadır. Ancak bunlar zaman aşımı, ilgisizlik ve definecilerin kaçak kazıları yüzünden Çelebibağı Mezarlığı'na göre daha çok tahrip olmuş durumdadırlar. Mezar örneklerinin azlığına karşılık tipolojik açıdan benzerlikler gösteren Erciş merkezindeki Beyler ve Haydar Bey mezarlıkları ile Tekler (Gürgüz), Gölağzı (Purmak), Ziyaret ve Karaşeyh Köyü mezarlıklarını saymak mümkündür.

Erciş'in merkezinde, Kadem Paşa Hatun Kümbeti'nin güneybatısında bulunan Beyler Mezarlığı, önceleri geniş bir alanı kaplamakta idi. Bugün çevre duvarları yıkılmış, bir bölümü harman yeri ve tarla haline getirilmiş, diğer kısımlarda da mezar taşları sökülmüş vaziyettedir. Kalan örneklerden Çelebibağı'ndaki XIV-XV. yüzyıl Karakoyunlu döneminin şahideli sanduka tipi mezarlarıyla aynı özellikleri taşıdıkları görülmektedir.

Erciş yakınında bulunan Haydar Bey Mezarlığı da bundan farklı değildir. Hoca Ahmet Yesevi Hazretleri'nin müridlerinden biri olduğu söylenen Haydar Baba'nın dergahı ve türbesi etrafında gelişen kutsal mezarlık, günümüzde de bir ziyaret yeri durumundadır. Haydar Baba'ya

yeni ve modern bir türbe yapılmış, çevresindeki ağaçlar dilek ve adak ağacı haline gelmiştir. Daha kuzeydeki asıl türbenin yalnız kriptası günümüze ulaşabilmiştir. Yeni türbenin etrafındaki mezarlıkta şahideli sanduka tipinde birkaç örnek mevcuttur. Güney tarafta son zamanlarda yapılmış, üzerinde tüfek resimleri bulunan iki anıt mezar yer almaktadır.

Erciş yakınındaki Gürgüz (Tekler) Köyü Mezarlığı'nda beyaz kalker taşından yapılmış sandukalı mezarlar bulunmaktadır. Şahidesiz sandukaların da aslında şahidelerinin olduğu, ancak zamanla kayboldukları veya başka mezarlarda kullanıldıkları tahmin edilmektedir. Şahide ve sandukaların süsleme kompozisyonları da Çelebibağı mezarlarına yakın benzerlik göstermektedir. Buradaki bazı mezarların baş ve ayak ucunda olmak üzere iki şahidesi mevcuttur. Bu özellik, Çelebibağı mezarlarının yalnız geç örneklerinde görülmektedir. Mezarlıkta sayılan 14 mezardan dördü şahidesiz, sekizi çift şahideli, ikisi de farklı biçimde yapılmış sandukalardır.

Mezarlığın yer aldığı hafif eğimli alanın alt kısmında bulunan üç mezardan en alttakinde 1270 (1853) tarihi okunmaktadır. Sandukanın yan ve arka yüzlerinde birer hançer resmi vardır. Aynı mezarın ayak şahidesinde kandil motifi, ortasında gülbezek, etrafında ise birbirine geçmeli geometrik motifler yer almaktadır.

Mezarların bir kısmının şahidelerinde usta adlarına ve tarih kitabelerine de rastlanmaktadır. Bunlardan birisinde 737 (1336) tarihi okunmaktadır.

Günümüzde Erciş'in bir mahellesi durumundaki Gölağzı (eski adı Purmak) Mezarlığı'nda, koyun veya koç biçimli mezarlarla değişik üslûpla şekillendirilmiş sanduka ve şahideler dikkati çekmektedir. Koç heykeli şeklinde yontulan bir örnekte, kuyruk, arka ayaklar ve platformun blok halde bırakıldığı görülmektedir. Başı kırılmış vaziyettedir. Beyaz kireç taşından yapılmış diğer bir koyun şekilli mezar taşı, gövde ve ayaklar arası

açılmış vaziyette yapılmıştır. Başı kırıktır. İki sıra kesme taşla örülmüş ve üzerine dikdörtgen prizması şeklinde şahide yerleştirilmiş bir mezarın, bu şahideleri yuvalarından çıkıp üzerine yıkılmış vaziyettedir. Purmak Mezarlığı'ndaki araziye dağılmış, üst kısımlarında üçgen ve kemer formlu nişleri olan yazılı şahideler ilginçtir. Koyun şeklindeki bir mezar taşı da Osmanlı döneminde ters çevrilerek ayakları kırılıp yerlerine baş ucundaki kavuk biçimli iki küçük şahide yerleştirilmiştir.

Erciş-Patnos karayolu yakınında, Adilcevaz'a bağlı Karaşeyh Köyü Mezarlığı'nda kültür ve sanat değeri olan çoğu yıkılmış değişik türden mezarlar bulunmaktadır. Etrafı duvarla çevrili büyük bir alanı kaplayan mezarlığın güneyinde beldeye adını veren Karaşeyh'in türbesi bulunmaktadır. Son zamanlarda yenilenen üzeri açık türbede kabartma olarak cepheden işlenmiş bir koç başı ile doğusunda yüksekçe yapılmış bir mezar sandukası mevcuttur. Sandukada bir kama resmi görülmektedir. Bu mezarın kuzeyinde birisi beyaz diğeri siyah taştan yapılmış başları kırık iki koç heykeli yer almaktadır.

Mezarlıkta, Çelebibağı'ndaki gibi mukarnas başlıklı şahideleri olan prizmatik sanduka tipinde iki mezarla, yanında şahidesiz iki sanduka daha bulunmaktadır. Ayrıca çocuk mezarları üzerine konulmuş stilize koç şekilli yedi adet sanduka ile üzerinde hançer kabartması bulunan büyük bir sanduka ve kandil motifli bir şahide dikkati çekmektedir. Mezarlığın güneyinde siyah bazalt taşından yapılmış diğer koyun heykelleri kısmen tahrip olmuş durumdadır.

Erciş yakınlarındaki Ziyaret adı verilen mezarlıkta az sayıda da olsa tarihi nitelikli mezarlar bulunmaktadır. Adı üzerinde bir ziyaret yeri olan mezarlık, kutsallığına inanıldığından hiç kesilmemiş ve kendi haline gelişmiş ağaçların altında bulunmaktadır. Çevredeki mezarlıklarda görülen tipik koç-koyun formunda ve şahideli sanduka tipinde örnekler mevcuttur.

Kalker taşından, baş ve gövdesi tek blok halinde yapılmış koç heykeli şeklindeki bir mezar taşı sağlam durumundadır. Ayakları ve karın altı toprağa gömülmüş olan taşın kuyruk ve boynuzları stilize olarak çizgiyle gösterilmiştir. Gövdeye ok uçları işlenmiştir.

Sandukaları toprak altında kalmış şahideli iki mezar mevcuttur. Birisinin üst kısmı kırılmış, diğeri mukarnaslı tepeliği ile sağlam olarak günümüze ulaşabilmiştir.

Bitlis-Güroymak Mezarlığı

Van Gölü havzasındaki tarihi mezarlıklar arasında yer alan üç mezarlık, Bitlis'in Güroymak İlçesinde bulunmaktadır. Kümbet, Şeyh Muhammed ve Kırmızı Şehitler adındaki bu mezarlıklar geniş bir alana yayılmıştır.

Eski adı Norşin olan Güroymak, Muş-Bitlis-Tatvan karayolu üzerinde bulunmaktadır. 1310 (1892) Bitlis Vilayeti Salnamesi'nde, Güroymak'ta tarihi binaların yanı sıra birçok mahallede müslüman mezarlarının yer aldığı yazılıdır. Sözü edilen yapılar günümüze ulaşmasa da, çevredeki mezar taşlarının çoğu korunmuştur. En erken tarihli mezar taşı ile en geç tarihli mezar arasında altı yüz yıllık zaman farkı bulunmaktadır. Bu sürede, diğer sanat eserleri gibi mezar taşları da tarihin birçok olayına tanık olmuşlardır.

Kümbet Mezarlığı'nda bulunan Fahreddin Davud ve Şeyh Mahmud'a ait şahideler ile Kırmızı Şehitler Mezarlığı'ndaki Nureddin Mahmud'a ait mezar taşı, bölgede İlhanlı hâkimiyetinden kalan eserlerdir. XIV. yüzyıla tarihlendirilen Emir Taceddin'in şahidesi, bu kişinin yönetici kesimden birisi olduğunu göstermektedir. Aynı mezarlıkta bulunan Şeyh Said'in şahidesi ise, bölgede Karakoyunluların hâkimiyet kurmaya çalıştıkları döneme rastlamaktadır.

Ahmet Kızı Habibe'nin mezarı Akkayonlu hâkimiyetinin sağlandığı XV. yüzyıla aittir. Ayrı yüzyıllarda şekillendirilmiş olmalarına rağmen, mezar taşlarında Selçuklu süsleme geleneğinin devam ettirildiği

görülmektedir. Karakoyunlu ve Akkoyunlulara ait koç-koyun şeklindeki mezar taşlarının, bu mezarlıklarda bulunmaması ilginçtir. Şeyh Muhammed Mezarlığı'ndaki XVI. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen mezar taşları Akkoyunlulara bağlı Şerefhanlar Dönemi'ne aittir. Bölgenin XIX. yüzyılda hakimi olan Osmanlıların varlığı ise, Şeyh Muhammed Mezarlığı'ndaki sarıklı şahidelerde görülmektedir.

Mezar taşı (şahide) yapımında kullanılan ve yörede "ölü taşı" denilen malzeme, çok çabuk aşınan ve tahribi kolay olan bir yapıya sahiptir. Önemle şehit mezarı olduklarına inanılan mezar taşlarında, iklim şartları ve geçen zamanın tahribini açıkça görmek mümkündür. Nitekim şahidelerdeki kitabeler bu aşınma nedeniyle okunamaz hale gelmiştir.

Güroymak mezarlıkları Van Gölü çevresinde yer alan Ahlat, Gevaş, Çelebibağı ve Erciş mezarlıkları kadar gösterişli mezar taşlarına sahip değildir. Bu durum, Güroymak'ın geçmişte çok önemli bir merkez olmadığını göstermektedir. Ancak burada bulunan mezarlıklarda yapılacak kazılarla, bölgenin siyasi ve kültürel tarihine önemli yeni bilgiler ekleneceği de bir gerçektir.

Şeyh Muhammed Mezarlığı'nda bulunan mezar taşları, kendi içlerinde çeşitli süsleme örnekleri sergilemelerine rağmen özenli bir işçilik görülmemektedir. Buna rağmen bir mezar taşında yer alan "Amele İbrahim" adı, bu dönemde bölgede mezar taşı ustalarının varlığını ve mezar taşlarının Ahlat'ta olduğu gibi, bir usta grubu tarafından şekillendirildiğini göstermektedir.

Güroymak'ta bulunan mezar taşlarında ortak süsleme unsuru olarak kandil motifleri ile yerel süsleme öğeleri karşımıza çıkmaktadır. Kitabelerde görülen bozuk celi sülüs hattın da mahalli uslûp özelliklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ahmet kızı Hanife ile adı okunamayan ikinci bir hanıma ait çifte mezarın başına tek taş dikilmiş, ancak taşın

üzerine iki ayrı şahide işlenmiştir. Bu şahide bölgede başka örneği görülmeyen ünik bir eser durumundadır. Bunun yanı sıra üzerinde hayvan mücadelesinin anlatıldığı mezar taşları ise Orta Asya geleneğini yansıtmaktadır.

Güroymak'ta bulunan mezar taşlarından yedi tanesi celi sülüs hatla yazılmıştır. Diğer mezar kitabelerinde mahalli özellikler taşıyan sülüs hat kullanılmıştır. Mezar taşlarındaki yazıların beş tanesi, kabartma tekniğiyle yazılmıştır. Şahidelerde bulunan kitabelerin hepsi Arapçadır. Yalnız bir mezarın ayak ucu taşında "Farsça" bir şiire yer verilmiştir. Diğer bir ayak taşında ise Türkçe kitabe bulunmaktadır. Kitabelerde dikkati çeken bir başka özellik ise, yanyana gömülen kadın-erkek mezar taşlarında, kadınlara ait yazılar kazıma, erkeklere ait olanın ise kabartma tekniğiyle yazılmasıdır.

Güroymak mezar taşlarında bitkisel ve geomerik kompozisyonlarla kandil, kılıç, hançer ve kalkan motiflerine yer verilmiştir. En çok kullanılan bitkisel motif, rûmi ve palmetlerdir. Hayat ağacı ile çiçek motifleri de sevilerek kullanılan süsleme örnekleri arasında yer almaktadır.

XIII. yüzyıla ait bir şahidede rûmi motifi, dal kıvrımı şeklinde ince bir süsleme şeridi oluşturmaktadır. XIV. yüzyıla ait başka bir mezar şahidesinin arka yüzünde, rûmi ve palmetler sivri kemerli bir pano içinde kandili çevrelemektedir. Bu şahidenin ön yüzündeki alınlıkta bulunan rûmi ise, Ahlat mezar taşlarında bulunan ejder motifinin rûmiye dönüştüğünü gösteren önemli bir örnek durumundadır. Mezarın ayak ucu taşında da rûmi-palmet süslemesine yer verilmiştir.

Güroymak mezar taşlarının sekizinde geometrik örgü motifi kullanılmıştır. Bunlar bir daire ile sınırlandırılmış altı kollu yıldız, zencerek, zikzak, iç içe geçmiş altı daireden oluşan süsleme, sekiz kollu yıldız ve çarkıfelek motiflerinden meydana gelmektedir. İki kırık doğrunun kesişmesinden oluşan zencerek motifi, gerek mimari süslemede, gerekse el

santlarında Anadolu Selçuklularında erken dönemden itibaren kulanılan süsleme öğeleridir. Van Gölü çevresinde pek çok mezar taşında rastlanan kandil motifinin, Güroymak'taki mezar taşlarından on birinde değişik şekilde işlendiği görülmektedir.

Mezar taşlarının çoğunda kılıç kalkan süslemesi bulunmaktadır. Kalkan görünüş itibariyle güneş motifini andırmaktadır. İlhanlı dönemine tarihlendirilen bu mezar taşlarına işlenen güneş, kalkan ve kılıç motifleri, mezar sahibi kişinin kahraman ve bahadır olduğunu ifade etmektedir.

Van Gölü HAvzası'ndaki Mezar Taşlarının Türk Mezar Kültüründeki Yeri

Ahlat'tan sonra, Van Gölü yöresinde yapılan inceleme ve yüzey araştırmaları ile Gevaş ve Çelebibağı Mezarlıklarında gerçekleştirilen kazı ve restorasyon çalışmaları, kültür tarihi açısından önemli bulgular ortaya koymuştur.

Çelebibağı Mezarlığı'nda bulunan ikisi kare, diğeri sekizgen plânda yapılmış üç mezar anıtı, Ahlat'taki akıt türü mezarlarla türbe-kümbetler arasında yeni bir tür oluşturmaktadır. Kitabeleri olmamasına rağmen, yapılış tarihleri hakkında fikir verebilecek ip uçları mevcuttur. Selçuklu mezarlarının yoğun olduğu alanda yapılan kazı ve restorasyon çalışmaları sırasında, sanduka tipi Selçuklu mezarlarının platform taşları arasında daha eski dönemlere ait, basit mihrabiye süslemeli levha şeklindeki mezar şahideleri bulunmuştur. Selçuklu mezarlığı oluşturulurken mevcut olan, ancak deprem veya bakımsızlık nedeni ile kısmen yıkılan mezar anıtlarının duvarları üstten ikinci taş seviyesine kadar sökülerek içleri toprakla doldurulmuş ve mezarlık için yeni bir alan elde edilmiş olmalıdır. Çünkü mezar anıtları, kendileri de tahrip olmuş Selçuklu mezarlarının altından ortaya çıkarılmıştır.

Çelebibağı Mezarlığı’nda, üzerinde kitabesi bulunan en eski Selçuklu mezarı 555 (1160) yılını gösterdiğine göre, mezar anıtları bu tarihten önceye, X-XI. yüzyıla ait olmalıdır. Zaten Kuzey Merar Anıtı’ndaki niş halini almamış mihrap da X. yüzyıla işaret etmektedir ki, İslâm Sanatı’nın Anadolu’daki en erken örnekleri arasında bulunmaktadır. IX. yüzyıldan itibaren müslümanların Van Gölü çevresine kalıcı olarak yerleştikleri, Türklerin 1064 yılından sonra bu bölgede yoğunlaşarak 1071 Malazgirt Zaferi’nin hazırlıklarını burada gerçekleştirdikleri bilinmektedir.

Erciş’teki mezar anıtlarında ve diğer tarihi nitelikli tüm mezarlarda yörede bulunan beyaz kalker taşı kullanılmıştır. Duvarları kaplayan kesme taşlarda, bu taşları işleyen ustaların bir ölçüde imzası sayılan’, P, $ şeklinde monogramları bulunmaktadır. Kalker taşı Gevaş mezarlarında da kullanılmış, ancak çevredeki diğer mezarlarda kahve renkli Ahlat taşı tercih edilmiştir.

Yapılış amacı ve kaynağı ne olursa olsun, Çelebibağı’ndaki mezar anıtları, yörede mevcut çoğu iki katlı görkemli kümbetlerin; yer altı dünyasının birer evi niteliğindeki akıtların; sanduka, şahide, koç-koyun ve at biçiminde şekillendirilen ve her biri birer şaheser olan mezarların yanı sıra, mütevazi yapılarıyla Türk-İslâm mezar mimarisine eklenen yeni bir halka durumundadırlar. Kuşkusuz Issık Göl civarındaki Koçkor’da olduğu gibi değişik yörelerde benzer örnekleri bulunan ve araştırmalarla sayıları çoğalacak olan bu mezar anıtları, ileride sanat tarihi terminolojisine özgün bir adla geçecektir.

Selçuklu dönemine ait tuğla mezar, sütun biçimli şahidesi ve yarısı toprak altındaki mimarisiyle, yörede başka örneği henüz bilinmeyen ünik bir eser niteliğindedir.

Sanduka tipindeki Selçuklu mezarları, mimarî form ve örgülü çiçekli kûfi hatla yazılmış kitabeleri ile Ahlatşahlar Dönemi’nin XII. yüzyıldan

kalan en nadide örnekleridir. İslâm Sanatı'nda "Samerra C Üslûbu" olarak tanımlanan "Eğri Kesim Tekniği"nin Ahlat ve Erciş'teki mezar taşlarında karşımıza çıkması, sanatçıların Orta Asya'dan beri süregelen Türk Sanat kaynağından esinlendiklerini hatırlatmaktadır.

Tek blok taştan oluşan prizmal sandukaları, baş ucuna dikilen mukarnas tepelikli şahideleriyle Karakoyunlu mezar taşları da, yazı ve süslemeleriyle Selçuklu geleneğini devam ettirmektedir. Aynı inancı ve kültürü taşıyan sanat çevresi içinde şekillendirilmiş mezarlardaki yazılar, ölüm anı ile sonsuz hayatı içeren Ahiret'te bağışlanma ve ödüllendirilme ümidini yansıtan metinlerle kimlik bilgilerini içermektedir. Şahidelerin ana süsleme unsuru olan kandil motifleri, ebedî yolculuğun başlangıcı sayılan mezar çukurlarını aydınlatan ışık kaynağının simgesi durumundadır. Sandukaların üst yüzündeki mihrabiye nişleri ise etrafında kimliği yazılı mezar sahibinin "mü'min" ve "müslüman" olduğunu belgelemek istemektedir.

Sandukaların yan yüzleri ile şahidelerde Selçuklu döneminde başlayan ve Anadolu'daki tüm Türk sanat çevrelerinde XV. yüzyıl sonuna kadar kullanılan geometrik süslemelere ve bitki süslemelerine yer verilmiştir. Değişik sayıda köşeli yıldız formları ile yıldız kollarından oluşan geometrik kurgulu rozet veya madalyonların yanı sıra, bir kaç örneğin meydana getirdiği daha girift kompozisyonlara rastlamak mümkündür. Kıvrık dal ve rûmilerden oluşan palmetlerle lotüs dizileri gibi bitki süslemeleri arasında, ölümsüzlüğü simgeleyen geometrik asıllı geçme-düğüm motifleri sıkça kullanılmıştır. Ahlat mezar taşlarında görülen ejder figürlerine diğer mezarlıklarda fazla yer verilmemiş, yalnız Çelebibağı'ndaki tek mezar sandukası ile Güroymak Mezarlığı'ndaki bir mezar şahidesinde ağızlarını açmış karşılıklı ejder başlarından oluşan süsleme dizisi rûmilere dönüştürülerek Orta Asya geleneği devam ettirilmiştir.

Van Gölü havzasındaki anıtsal mezarların çoğunun hanımlar için yapılmış olması ilginçtir. Osmanlı Dönemi'ne kadar mezar taşları arasında cinsiyete göre bir ayırım yapılmamış, erkek ve kadınlar için aynı form ve süsleme özellikleri taşıyan şahideler dikilmiştir. Bir mezarın erkeğe mi yoksa kadına mı ait olduğu ancak üzerindeki kimlik kitabesinden anlaşılabilmektedir. Güroymak'taki bazı erkeklere ait mezar taşlarında kabartma; kadınlara ait mezar taşlarında ise kazıma tekniğinde yazılmış kitabe ve süslemelere yer verilmiştir. Osmanlı döneminde ise, ülkede yaygın mezar geleneğine uygun olarak erkekler için daha büyük hacimde, kavuk veya sarık biçimli baş şahideleri dikilirken, hanımlara daha mütevazi, üçgen alınlıkla biten şahideler yapılmıştır.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemleri ile çoğunlukla Şii mezhebine mensup yöre halkının bazı mezar taşları koç-koyun ve at biçiminde işlenmiştir. Heykel şeklindeki bu mezar taşlarının, üzerindeki kılıç, balta, ok-yay gibi savaş aletleri ile ayna-tarak, saban gibi kişinin mesleğini simgeleyen resimleriyle kültür tarihimiz açısından ayrı bir önemi vardır.

Mezarlıklarda, çoğu yıkılıp harabe haline gelmiş bir çok zaviye mevcuttur. Bunlar, yörede yaşayan veya makamı bulunduğuna inanılan din büyüklerine ait türbe-kümbetlerin veya anıtsal mezarların yanına yapılmış gösterişsiz mimari örneklerdir. Mezarlıktaki "yatırlar" (veliler) bir ibadet saygınlığı ile ziyaret edilmiş, dünyada dilek ve duaların kabulüne aracı; ahirette şefaatçi olacakları ümidiyle bunların çevresine gömülme arzusu da önemli bir yarış halinde sürdürülmüştür. Mezarlıktaki bazı mezar şahidelerine örtü bırakılıp ağaçlara çaput bağlanması da Orta Asya Türk inanç ve kültürünün kesintisiz devam ettirildiğini göstermektedir.

Çelebibağı Mezarlığı'nın halk kültürü açısından ayrı bir önemi vardır. Halk ozanı Ercişli Emrah'ın mezarının burada olduğu söylenir. Bu inançla,

mezarlığın tepe noktasında Emrah ve sevgilisi Selvi için bir mezar düzenlenerek ziyaret yeri haline getirilmiştir. Gerçekle ilgisi olmasa da, halkın bağrından çıkan bir ozana, kutsal saydığı mezarlığın tepe noktasına taht kurması, O'na gösterilen saygının ve yakınlığın bir işaretidir.

Van Gölü havzasında bulunan tarihi mezarlıklarla mezar taşları, Orta Asya'da Hun ve Göktürklerle başlayıp Osmanlı ile Avrupa içlerine kadar yayılan Türk mezar kültürünün bütün örneklerini üzerinde taşıyan canlı birer açık hava müzesi durumundadırlar. Ancak son yıllarda artan kaçak define kazıları ile ilgisizlik ve ihmaller yüzünden tahrip edilen bu mezar taşları hızla yok olmaktadır.

O. Aslanapa,“Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Kümbetleri”. Yıllık Araştırmalar Dergisi, A. Ü. İlahiyat Fakültesi, I, Ankara 1957, s. 105-109.

Belâzürî, Fütuhü'l-Büldân M. Fayda Terc.), Ankara 1987, s. 203,207-20.

A. Ş. Beygu, Ahlat Kitabeleri, İstanbul 1932, s. 12-13,60.

S. Bülbül Van Gölü Havzası Türk Mimarisinde Figürlü Bezeme, Van 1994 YYÜ Sosyal Bil. Enst. basılmamış yükseklisans tezi).

M. Canard, Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazire et de Syrie, I, Paris 1954, s. 441-485.

A. Çay, Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara 1983.

Ç. Çelik, Güroymak‘taki Tarihi Mezar Taşları, Van 1999, YYÜ. Sosyal Bil. Ens. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)

B. Darkot, “Erciş” md. İ. A. , IV, s. 285-286

T. Demiroğlu, “Ak ve Karakoyunlu Mezarlarındaki Koç Heykelleri”, TTOKB, 74/3, Ankara 1948, s. 15

A. Erzen, “Doğu Anadolu ve Urartular”, Ankara 1992.

Evliya Çelebi, Seyahatname Üçdal nşr., III, İstanbul 1976, s. 1204-1206.

E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı F. Işıltan terc.), İstanbul 1970, s. 55-57.

İbnü'l Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, V, s. 160; VI, s. 125-126; VIII, s. 197-234; IX, s. 94.

B. Karamağralı, Ahlat Mezar Taşları, Ankara 1972, s. 24-26; "Ahlat Anıtları", Ahlat ve Kültürel Mirasımızın Korunması, Ankara 1992, s. 51-84.

H. Z. Koşay, "Doğu Anadolu Mezarlıklarındaki Koç ve Koyun Heykelleri", Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi Bildirileri, Ankara 1962, s. 215-218, 255-257; "Keban'ın Palur Sakyol Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1976, s. 77-80, Lev. 41-44

G. Öğün, "Ortaçağ Boyunca Van Bölgesi Tarihi", Sosyal Bilimler Dergisi I) YYÜ Fen-Edb. Fak.), Van 1990, s. 120-122.

K. Pektaş, «Bitlis İl Merkezinde Türbe ve Mezarlıklardaki Mezar Taşları 1997», XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, Ankara 1999, s. 105-128; «Bitlis Mezar Taşları 1998» XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, Ankara 2000, s. 15-28

A. Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1987, s. 15-28,31,51;

F. Sümer, Karakoyunlular, Ankara 1984, s. 42-45,50,53-59,112-120; Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990, s. 47-64;"Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler" Belleten, LIV, S. 210, Ankara 1990, s. 105-108; Taberî, Tarih-i Taberî, III, Kahire 1963, s. 1409,1508-1510

T. Tarhan, V. Sevin, B. Aşan, “Van-Gevaş Tarihi Türk Mezarlığı Kurtarma Kazısı Onarım ve Çevre Düzeni Çalışmaları”, XII. Kazı Sonuçları Toplantısı II, Ankara 1991, s. 405-427

P. Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, İstanbul 1985, s. 115-116

O. C. Tuncer, “Akçayuva Köyü Yakınlarında Bulunan Yeni Bir Kümbet ve Yöresindekilerle Karşılaştırılması”, Önasya VII, Ocak-Şubat 1972, s. 77-78; Anadolu Kümbetleri, III, Ankara tarihsiz, s. 214-224

A. Uluçam, “Selçuklu Dönemi Ahlat Mezartaşları İle Erciş Mezarları Arasındaki İlişkiler”, GAP ve DAP Projeleri Çerçevesinde Van Gölü Havzası, Ankara 1993, s. 65-72; “Eski Erciş Kalesi ve Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı Kazısı-1992”, XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, II, Ankara 1995, s. 487-511; “Erciş Çelebibağı’ndaki Mezar Çeşitleri”, Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri, Van 1996, s. 85-100; “Eski Erciş Çelebibağı Mezarlığı’nda Bulunan Üç Mezar Anıtı Hakkında”, Aslanapa Armağanı, İstanbul 1996, s. 287-291; “Eski Erciş Kalesi ve Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı Kazısı-1994”, XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, II, Ankara 1996, s. 429-451; Eski Erciş Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları, Ankara 2000

İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988, s. 164, 180-186;

R. H. Ünal,“Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri”, Vakıflar Dergisi, XI, Ankara 1976, s. 144-154; Van Vilayeti Salnamesi, 1315, s. 166-170.

Nahçıvan'da Taştan Yapılmış Koç ve Koyun Heykelleri / Doç. Dr. Hacı Fahrettİn Seferli [s.227-232]

Nahçıvan Devlet Üniversitesi / Azerbaycan

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında mezar üstü anıtların büyük bir kısmını çeşitli taşlardan hazırlanmış koç ve koyun heykelleri oluşturmaktadır. Bu heykellerin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında yayılmasını bölgelere göre inceleyecek olursak geçmişte Nahçıvan'ın her yerinde bu tür figürlerin belli bir ölçüde yayılmış olduğunu görürüz.

Arazide kayda alınan bu abidelerin büyük bir kısmı kırmızı renkli taşlardan hazırlanmıştır. 1836 yılına ait bir kaynakta, Elinceçay bölgesinde, Culfa köyünün ahalisi kırmızı renkli, sert Darıdağ taşından değirmen taşları ve anıt mezarlar yaptıkları hakkında bilgilere rastlamaktayız.1 Buradan da görüldüğü gibi, Nahçıvanın Rus işgaline uğradığı devirde, şimdiki Culfa bölgesinde taş üzerinde işleme ve taş yontma sanatı ile ilgili bir merkez vardı. Tanınmış iktisatçı, bilgin, Azerbaycan etnografyasını çok iyi bilen, Mehemmedhesen Velili (Baharlı), bu merkezin çok eski zamanlardan beri faaliyet gösterdiğini bildirmektedir.2 Biz, Nahçıvan arazisindeki taştan yapılmış koç ve koyun heykellerinin bir kısmının, özellikle Culfa ve Ordubad bölgelerinde bulunan abidelerin büyük çoğunluğunun bu merkezde hazırlanmış olduğu kanısındayız.

Bu heykeller, hazırlandıkları materyalin devamlılığına ve dayanıklılığına göre günümüze çeşitli durumlarda gelmişlerdir. Büyük bir

kısmı doğal olayların etkisiyle aşınarak bozulmuş olan bu heykellerin çok az bir kısmı bozulmadan günümüze kadar gelebilmişlerdir.

Son dönemlerde bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde halk arasında yayılmış bir dedikodu (halk arasında bu figürlerin başında veya karnında altın saklanmış olduğuna dair, haince bir yalan yayılmıştır) bu abidelerin define avcıları tarafından toplu biçimde dağıtılıp yok edilmelerine neden olmuştur. Bir zamanlar araştırmacılar tarafından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin topraklarında kayda alınan abidelerden büyük bir kısmının günümüze kadar gelememiş olmasının temel nedeni işte bu yalan olmuştur.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, topraklarında koç ve koyun heykellerinin bulunmasına göre Azerbaycan'da ilk sırada yer almaktadır. Bölgede bu figürlerin geniş biçimde yayılması burada yaşayan yerli halkın eskiden beri koyunculukla uğraşmış olduklarını gösterir. Koç, eski Türk halklarında güç, kuvvet, bolluk sembolü olarak kabul edilmiş, lezzetli ve kaliteli eti ise halkın başlıca besin maddesi olmuştur.

Azerbaycan arazisindeki taştan yapılmış koç ve koyun heykelleri ülkemize gelen seyyah ve tarihçilerin de dikkatini çekmiş olmalı ki, onlar, eserlerinde ve gezi notlarında bu abideler hakkında ilginç bilgiler vermişlerdir. Örneğin, 1834 yılında Azerbaycan'ı gezen Fransız seyyahı Dyuba de'Monpere gezi notlarında Karabağ'da çok sayıda taş hayvan figürleri gördüğünü ve yerli halkın onlara çok önem verdiklerini belirtmiştir.3

Bu abideler hakkında Rus bilgini V. M. Sısoyev de ilginç bilgiler vermiş, hatta Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin bazı bölgelerinde onların sayılarını da göstermiştir. Bilgin gezi notlarında Nahçıvan Şehri'nin doğusunda yer alan bir mezarlıkta kendisine, kırmızı taştan, uzunluğu 1,5 m, yüksekliği 62, eni 40 cm. olan bir koyun figürü gösterildiğini, yerli halkın ona büyük saygıyla yanaştığını, çocuğu olmayan kadınların bu

figürün altından sürünerek geçerlerse, çocukları olacağına inandıklarını belirtir.4 Bu tür mezar taşlarının geçmişte, bazı bölgelerde fal bakmak için kullanıldıkları hakkında bilgilere de araştırmacıların yazılarında rastlamaktayız.5

Taştan yapılmış koç ve koyun figürlerinin çok eski bir geçmişi vardır. Örneğin, Hakasya'da ve Kazakistan'da bulunan taş koç figürleri araştırmacıların fikrine göre M. Ö. II. binli yıllara aittir.6 Milattan önce binli yıllarının başlarında Azerbaycan'ın güneyinde Göytepe bölgesinde mezarların üstüne bu tür taş heykeller konduğu tarihi kaynaklarda görülmektedir.7 Şimdiki Türkiye topraklarının doğu eyaletlerinde de eski dönemlere ait taştan yapılmış koç ve koyun figürlerine rastlamak mümkündür.8

Moğolistan'da, Ulan-Batur şehrinden 400 km. batıda yerleşen ve VIII. yüzyılda yaşamış olan meşhur Türk hakanı Gültekin'e ait olan abidede doktor Yislin'in rehberliği altında yapılan Çekoslovakya-Moğolistan arkeolojik araştırmalar ekibince, abidenin giriş kapısında karşı karşıya dayanmış iki adet koyun figürü bulunmuştur.9 Rus bilgini V. V. Radloff, İngiliz bilgini H. Heygel ve Fransız bilgini de'Lyakok da burada iki adet mermer koç figürünün olduğunu doğrulamışlardır.10

Araştırmacılar, mezarların üzerine koyun ve koç figürlerinin dikilmesi olayının eski Türk boylarının defin gelenekleri ve inançlarıyla ilgili olduğunu söylemekteler.11 N. Rzayev'in fikrine göre, bu tür mezar üstü figürlerini ilk kullanan Oğuz boylarıdır.12

Taştan hazırlanmış koç ve koyun heykellerinin haritasını inceleyecek olursak, bu tür heykellerin, Kazakistan, Hakasya, Azerbaycan, Türkiye vb. gibi Türklerin yaşadığı bütün coğrafyada geniş bir şekilde yayılmış olduğunu görürüz. Y. A. Şer, eski Türklere has taştan yapılmış insan figürlerinin yayıldığı coğrafyadan söz ederken eski Türk boylarına ait bu tür

heykellerin, Güney Ural'dan Doğu Moğolistan'a kadar geniş bir arazide yayıldığını belirtir.13 Bu fikri, tam anlamıyla taştan yapılmış koç ve koyun heykelleri için de söyleyebiliriz.

Bu figürlerle ilgili inançlara arkeolojik araştırmalarda da rast gelmek mümkündür. Arkeolojik araştırmalar sonucu birtakım bölgelerde, özellikle de Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arazisindeki Kültepe yaşayış bölgesinden İlk Tunç Devri'ne ait metal kaplamalı kilden yapılmış, küçük boyutlarda koyun figürleri bulunmuştur.14 Hakasya'daki mezarlıklarda ağaçtan yapılmış koç heykelleri bulunmuştur.15 Geçmiş Azerbaycan arazisi olan, şimdiki Ermenistan'da, Çeçen-İnguşya'da, Gürcüstan'da da arkeolojik araştırmalar sonucu bu tür figürlere rastlanmıştır.16 Araştırmacılar mezarlara bu tür figürlerin konulmasının eski gelenek ve inançlarla ilgili olduğu kanısındadırlar.17

Buradan da, mezarlara konulan bu koç ve koyun heykellerinin ilk dönemlerde mezarların içine konulduğu, zaman geçtikçe bu figürler mezarların içinden çıkarılmış ve mezarların üstüne konulmaya başlandığını söyleyebiliriz. Halk arasında, mezarların üzerine konulan bu heykellerin, defn edilen kişinin ahiret dünyasında cennete gitmesine yardım edeceklerine dair inançlar vardır. Onlar ölen adamın bu heykellere binerek cennete gideceklerine inanırlar.18

İslâm dini putperestliğin aleyhine olduğundan, Azerbaycan'da İslâm dininin yayılmasından sonra mezarların üstüne bu tür heykellerin konulması geleneği zayıflamıştır. Bu nedenle de Azerbaycan arazisinde İslâmın hükümranlığının ilk dönemlerinde (VIII-XIII. yüzyıllar) bu tür figürlere rastlamamaktayız. XV. yüzyıldan itibaren, Azerbaycan'da Karakoyunlu ve Akkoyunlu boylarının hâkimiyete geldikleri dönemden sonra mezarların üzerine koç ve koyun heykellerinin konulması geleneği yeniden yaygınlaşmaya başlamıştır. Artık bu dönemden başlayarak, mezarların

üstüne koyulan koç ve koyun heykellerinin üzerinde dini özellik taşıyan yazılarla da karşılaşmaktayız.

Yerli halkın taştan hazırlanmış bu heykellere güçlü inançları arazimize sonradan göç etmiş olan Ermenilerin de, onlara saygıyla yaklaşmalarına neden olmuştur. Araştırmacılar, Ermenilerin bu figürleri eski Müslüman-Türk mezarlıklarından getirip kendi mezarlıklarında yeni mezarların üstüne koyduklarını söylemekteler.19 Ayrıca Ermenilerin bununla yetinmeyip son dönemlerde bu heykelleri arazimizden kütlevi surette çalarak Ermenistan'a götürdüklerini, onları İrevan şehrinin sokak ve meydanlarına dikerek bugün bu eserleri Ermeni kültürünün örnekleri gibi dış dünyaya tanıtma çabalarını da belirtmenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Yukarıda incelediğimiz olayları değerlendirecek olursak, eski Türk halklarının defin gelenekleri ile bağlı olan taştan yapılmış koç ve koyun heykellerinin ilk dönemlerde mezarlara, defn olunan kişinin yanına koyulduğunu, zaman geçtikçe bu geleneğin değiştiğini ve bu tür heykellerin mezarların üstüne konulmaya başladığını olduğunu görürüz. İslâm'ın yayılma yükseliş döneminde ise bu gelenek bir süre için unutulmuş, Karakoyunlu ve Akkoyunlu boylarının Azerbaycan'da hâkimiyete gelmeleri ile yeniden yaygınlık kazanmıştır.

Bu dönemden itibaren Azerbaycan'da ve Nahçıvan'da mezarların üstüne taştan yapılmış koç ve koyun heykelleri dikilmeye başlar. Nahçıvan arazisinde günümüze kadar gelmiş olan bu taş heykellerden bir kısmının üstünde epigrafik yazılar bulunmuştur ve bunların tamamı XV. yüzyılın II. yarısından sonraki döneme ait oldukları bilinmektedir.

Bu tür mezar üstü anıtların Nahçıvan'ın her bölgesinde yaygın olduğu yapılan arkeolojik araştırmalardan da belli olmaktadır. Ama Ordubat, Şahbuz, ve Culfa bölgelerinde bu figürlerle daha sık karşılaşmaktayız. Bugüne kadar yapılmış olan arkeolojik kazılarda Nahçıvan'ın

Ordubad İlinin Bilev Köyünde 12, Aşağı Aza Köyünde 3, Düylün Köyünde 2, Culfa İlinin Hanağa Köyünde 9, Gülistan Köyünde 100'den fazla, Şahbuz İlinin Tırkeş Köyünde 6, Mezre Köyünde 6, Babek İlinin Cehri Köyünde 9 adet taş koç ve koyun figürünün bulunmuştur. Nahçıvan arazisinin genelinde ise 300'den fazla bu tür figür bulunmuştur.

Bu figürlerin büyük bir çoğunluğu sade bir biçimde yapılmış olsalar da bir kısmının üzerinde Türk kültürünün izlerini taşıyan çeşitli resimlerin olduğu da görülmüştür. Bu figürlerin üzerinde Türk etnografisini yansıtan bir takım resimlerin yanı sıra bazılarının üzerine kitap ve çeşitli yazılar işlenmiştir. Bu da abidenin hangi devirde ve kimin anıtına dikilmiş olduğunu belirlemek açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu taş figürlerin üzerindeki tasvirlerle ilgili araştırmacılar çeşitli fikirler belirtseler de bunların çoğu daha tam olarak incelenmemiş bir kısmı ise tamamen yeni oldukları için araştırmacılar tarafından daha görülmemişlerdir. Saz, kılıç, ok, keman, kırık ayna çeşitli insan ve hayvan tasvirleri bu taş işlemeler içerisinde en fazla dikkat çekenleridir.

Ordubad ilinin Düylün köyünde bulunan ve XVII. yüzyıla ait olan bir adet koç figürünün bir tarafında saz ve kılıç tasviri işlenmiş, diğer tarafında anısına dikilmiş olduğu kişinin (Hesen Hüseyneli oğlu) adı yazılmıştır.

İzlenimlerimizden yola çıkarak bu abidelerin üzerindeki tasvirlerin anısına dikilmiş olduğu kişinin mesleği ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Kendi mesleğinin bütün inceliklerini bilen kamil sanatkarların ölümlerinden sonra onların mezarlarına dikilen bu figürlere meslekleri ile ilgili tasvirlerin işlenmesi onlara olan saygının belirtisiydi.

Etnograflar, üzerinde saz ismi olan bu tür mezarların aşıklara ait olduğunu onaylamaktalar.20 Bu fikirden yola çıkarak Düylün'de bulunan ve üzerinde saz tasviri olan figürün anısına dikildiği Hesen Hüseyneli Oğlu'nun aşık olduğunu söyleyebiliriz.

Koç heykelinin üzerinde sazla beraber kılıç tasvirinin olması ise Azerbaycan kültürü açısından karakteristik bir haldir. Kahramanlık destanlarımızda da görüldüğü gibi halk kahramanlarımızın çoğu, bazen kılıçla ulaşamadıkları amaçlarına sazla ulaşmışlardır. Köroğlu ve diğer kahramanlarımızın yer yer sazı çok ustalıkla kullandıklarını görürüz. Köroğlu en tehlikeli seferlerinde, ölüm kalım savaşlarında sazı yanından ayırmamış, zaferlerini atı, kılıcı ve sazıyla kazanmıştır.

Culfa ilinin Gülistan köyü yakınlarında Aras Nehrinin sol kıyısındaki mezarlıkta bulunan koç heykelinin (XVII. yüzyıl) üzerine işlenmiş tasvir dikkat çekicidir. Heykelin bir tarafında müzik meclisi tasvir edilmiştir. Resimde oturmuş durumda üç kişi görülmektedir. Bunlardan birisi elindeki cura sazla dikkat çekmektedir.21

Müzik tarihimiz açısından çok önemli olan bu anıta dayanarak Nahçıvan arazisinde aşık sanatının geliştiğini, aynı zamanda bu dönemde orada müzik meclislerinin düzenlendiğini söyleyebiliriz.

Orta Çağ döneminde Nahçıvan'da müzik meclisinin düzenlenmesi Nahçıvan'ın konumu açısından doğaldı. Çünkü Yakın ve Orta Doğu'nun gelişmiş kültür merkezlerinden biri sayılan, önemli ticaret yollarının üstünde yerleşen ve çeşitli ülkelerle sıkı kültürel, siyasi ve ekonomik ilişkileri olan Nahçıvan büyük sanatkarlar yetiştirmiştir.

Bu toprağın yetiştirdiği müzik adamlarının Osmanlı, Safevî ve başka Doğu Hükümdarlarının saraylarında düzenlenen müzik meclislerine katıldıklarını tarihi kaynaklardan okumaktayız. Örneğin, Osmanlı Padişahı IV. Murat'ın sarayında faaliyet gösteren sazcılardan en tanınmışı Nahçıvanlı Murat Ağa olmuştur.

Yukarıda sözü edilen ve üzerlerinde saz tasviri olan bu iki koç heykeli, Nahçıvan müzik tarihinin öğrenilmesi açısından çok önemli kaynaklardır.

Nahçıvan topraklarında günümüze kadar ulaşmış olan koç heykellerinden birkaçının üzerinde kılıç tasviri görülmektedir. Ordubad bölgesinin Köçeri mezarlığında, Babek bölgesinin Cehri köyünde, Şahbuz bölgesinin Badamlı köyünde vb. bulunmuş koç figürlerini buna örnek olarak gösterebiliriz. Araştırmacılar, üzerinde kılıç tasviri olan bu mezar üstü abidelerin savaşçılara ait olduğu kanısındalar.

Ordubad bölgesinin Aşağı Aza köyünde bulunan ve üzerindeki yazılardan 1472 yılında ölmüş olan Sefer adlı kişiye ait olduğu anlaşılan anıtın diğer tarafında ok, yay ve ok kabı tasviri işlenmiştir. Bu tasvirler merhumun avcı olduğunu göstermektedir.

Şahbuz bölgesinin Mezre köy mezarlığında bulunan bir koç heykelinin (ölçüsü 130 x 30 x 48) üzerinde öküzün üzerine atlamaya hazırlanan bir çita tasviri çizilmiştir. Resimde öküz savunma durumunda, boynuzlarını ileri tutarak tasvir edilmiştir. Nahçıvan arazisinde yaşayan hayvanlar hakkında bilgi veren bu tasvirin daha basit varyantına Ordubad'ın Gemigaya bölgesindeki kayalıklarda gördüğümüz ve milattan çok önceye ait olduğu bilinen tasvirlerde de rastlamaktayız. Bu tür tasvirlere günümüzde Ermenistan'ın işgali altında olan eski Azerbaycan topraklarının birçok bölgesinde rastlamak mümkündür.

Nahçıvan arazisinde bulunan taş heykellerden bazılarının üzerinde at tasviri görülmektedir. Nahçıvan'daki müzede saklanan, üzerinde at ve kılıç tasviri olan ve Şahbuz bölgesindeki Şahbuz köy mezarlığında bulunan, sağ tarafında bir süvari (ata binmiş bir insan), sol tarafında ise eğerli at tasvir edilmiş iki adet koç heykeli, bu konuda verilebilecek en güzel örneklerdendir.

Atın Türkler arasında önemli yere sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Ömrü at üstünde geçen bir milletin atı sevmesi, ona saygıyla yaklaşması hatta onu uğur sembolü olarak kabul etmesi gayet doğal bir olaydır. Bazı

Türk boyları, çeşitli dönemlerde atın anısına heykeller yapmış, ölen atı mezara gömmüşlerdir. Eski Türklerde ölen insanın atıyla beraber gömüldüğünü arkeolojik kazılara esasen söyleyebiliriz. Arkeolog E. Elekberov Nahçıvan'ın Şerur ilindeki Şahtahtı köyünde yaptığı arkeolojik kazılar sonucu at iskeleti bulmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalarda da at iskeletleri bulunmuştur.22

Arap coğrafyacısı ve gezgini İbn Fadlan Volga Nehri sahillerine yaptığı gezi esnasında tanıklık ettiği, Bulgar Türklerinin cenaze törenini anlatırken Bulgarların birkaç atı da öldürerek merhumla birlikte mezara gömdüklerini belirtmektedir.23

Bu gelenek zamanla değişmiş ve yerini mezar üstü heykellere işlenen tasvirlere bırakmıştır. Araştırmacılara göre, İslâm'ın mezara eşya koyma geleneğini yasaklaması, bir zamanlar merhumla birlikte gömülen eşyaların İslâmiyet sonrası mezar üstü heykellere yansımasına neden olmuştur.24

At, bütün Türk kavimlerinde olduğu gibi Azerbaycan Türkleri arasında da aşırı derecede sevilmiştir. Bunun sonucu olarak at mezar üstü heykellerin üzerlerinde tasvir edilmiş hatta mezarların üstüne at heykelleri dikilmiştir. Gence, Gazah, Laçın vb. bölgelerde mezarların üstüne dikilmiş at heykelleri bunun en güzel örneklerindendir.25

Prof. Dr. R. Efendiyev Nahçıvan bölgesinde de at figürleri bulmuş ve onların resmini bastırmıştır.26

Koç ve koyun figürlerinin üzerindeki at tasvirleri ve mezarların üstüne dikilen at heykelleri bu hayvanın Azerbaycan Türklerinin hayatında önemli rol oynadığını ve halk tarafından en fazla sevilen hayvan olduğunun kanıtıdır. O erkeklik sembolü olarak kabul edilmiş hatta Dede Korkut Destanı'nda kardeşle eşit tutulmuştur.27 Mezar üstü figürlerdeki tasvirlere yansıması ve bazen de mezar üstlerine dikilme nedeni bu sevgi olsa gerek.

Şerur Şehrinde bulunan bir koç heykeli üzerinde deve kervanı tasvir edilmiştir. Bu tasvir Orta Çağ dönemi Nahçıvan'da devenin başlıca ulaşım aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Aynı zamanda Nahçıvan deveciliğin tarihini öğrenmek açısından da bu tasvir çok önemlidir. Bu abidenin üzerindeki kervan tasviri merhumun muhtemelen kervan başı olduğuna bir işarettir.

Şahbuz bölgesinin Badamlı köyünde üzerinde insan tasviri olan bir koç heykeli bulunmuştur. Resimdeki insanın sağ elinde mangal üzerine tutulmuş bir şiş, sol elinde ise sürahi bulunmaktadır. Aynı bölgenin Keçili köyünde ise üzerinde av sahnesi tasvir olunmuş bir heykel bulunmuştur. At üstünde oturmuş, sağ elinde yay, sol elinde ise ok olan bir kişi tasvir edilmiştir. Avcının önünde ise atmacası uçmaktadır.28

Bu tür tasvirler Nahçıvan halkının Orta Çağ dönemindeki hayat tarzı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Atmaca tasvirine Şahbuz bölgesinin Keçili köyünde de rastlanmaktadır. Burada bulunmuş olan bir mezar üstü anıt üzerinde öküzün üzerine atlayan bir çita tasvir edilmiştir. Atmaca ise çitanın boynun üzerinde tasvir edilmiştir.29

Taştan yapılmış koç ve koyun heykellerinin üzerlerinde gördüğümüz tasvirlerden yola çıkarak her ne kadar Orta Çağ'da İslâmi etkilerle resim yapmak yasaklanmışsa da30 halk içinden çıkan sanatçıların bu yasağa uymadıklarını söyleyebiliriz.31 Bu sanatçılar, taş üzerine işledikleri tasvirlerle Orta Çağ heykelcilik sanatının en güzel örneklerini vermişler.

Nahçıvan'da bulunan koç ve koyun heykellerinden bir kısmının üzerinde Arapça yazılara rastlamaktayız. Bu yazıların bir kısmı, direkt olarak heykelin yapımı esnasında yazılmış olsa da, bazıları ise daha İslâm öncesi döneme ait heykellerin üzerine yazılmıştır. Bu da İslâm'ın yükseliş döneminde yapılmış olsa gerek. Prof. Dr. S. Aşurbeyli'nin düşüncelerine göre de, üzerinde Arapça yazılar olan bu taş heykellerin büyük bir kısmı

İslâm öncesi dönemlerde yapılmış, Orta Çağ'da bu abidelerin üzerine yazılar yaılmıştır.32

Günümüze kadar gelen bu koç ve koyun heykelleri orta çağ Azerbaycan-Türk heykel sanatının tarihi örnekleri olmakla beraber, bu heykeller halkımızın tarihi, kültürü, etnografisi vb. ile ilgili çok önemli bilgileri de günümüzü kadar taşımışlardır. Taş yonma sanatının bu güzel örneklerinin yapılış şekilleri de farklıdır. Onların büyük bölümü iki ayaklı yapılmış olsalar da, Nahçıvan arazisinde dört ayaklı koç ve koyun heykellerine de rastlanmıştır.33 Ama ne yazık ki B. M. Sısoyev'in bulmuş olduğu bu figürler, geçen 75 senelik zaman içerisinde kaybolmuştur.

Bu abideleri bir kısmının doğa olayları (kar, yağmur vb.) karşısında yıpranmış olmaları, yukarıda da belirttiğimiz gibi bir kısmının Ermeniler tarafından çalınarak Ermenistan'a götürülmüş olmaları, önemli bir kısmı ise define avcıları tarafından tahrip edilmiş olmaları da belirtilmesi gereken bir başka acı gerçektir. Belki bu nedenden dolayı XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Nahçıvan arazisinde bulunan anıtların büyük bir hissesi günümüze kadar ulaşamamıştır. Örneğin, Rus bilgin V. M. Sısoyev'in XX. yüzyılın 20'li yıllarında Şerur bölgesinin Garabağlar köyünde üç,34 Ordubad bölgesinin Venend Köyünde iki,35 Aşağı Aza köyünde on36 adet koç heykelinin bulunduğunu belirtmiş olmasına rağmen, bu gün onlardan sadece Aşağı Aza köyünde üç adet heykel kalmıştır. Bütün bunları göz önünde bulundurarak en azından günümüze kadar gelmiş olan bu heykelleri korumak gerekir.

Toprağımızın eski zamanlardan beri Türk toprağı olduğunu, Türklerin bu arazilerde tarihin en erken dönemlerinden itibaren yaşadıklarının ispatı olan ve aynı zamanda Nahçıvan taş yonma sanatının gelişme aşamalarını izleme olanağı sağlayan bu heykelleri bulmak, inceleyerek gelecek nesillere ulaştırmak ve korumak her Türk evladının kutsal borcu olmalıdır.

1 Obozrenie Rossiyskih Vladeniy za Kavkazam v Statistiçeskom, Etnografiçeskom i Finansovom Otnoşeniyah, Sankt-Petersburg 1836, IV. Çast, s. 313.

2 Mehemmedhesen Velili (Başarlı), Azerbaycan, Bakü 1993, s. 148.

3 Efendi, P., Azerbaycan Dekorativ-Tetbiki Senet Nümuneleri, Bakü 1976, s. 69.

4 Sısoev, V. M., Nahçivanskiy Kray- Nah SSR (Otçet o Poezdke Letom 1927 Goda), İzvestiya, "Azkomstaris"A, IV. Vıpusk, (tetrad 2), Bakü 1929, s. 125.

5 Guliyev, Ş. A; Behtiyarov A. S., Azerbaycan'da Gedim Dini Ayinler ve Onların Meişette Galıkları, Bakü 1968, s. 59.

6 Efendiyev R., Daşlar Danışır, Bakü 1980, s. 23.

7 1974, Ò. 68.

8 Efendiyev, R., Daşlar Danışır, s. 23.

9 Şer, Y. A., Kamennıe İzvayaniya Semireçya, Moskva-Leningrad 1966, s. 18.

10 Efendiyev, R., Daşlar Danışır, s. 23-24.

11 Rzaev, N. İ., İsskustvo Kavkazskoy Albanii, IV. v. do n. e. - VII. v. do n. e., Bakü 1976, s. 188.

12 Rzaev, N. İ., İsskustvo Kavkazskoy Albani, s. 188.

13 Şer, Y. A., Kamennıe İzvayaniya Semireçya, Moskva-Leningrad 1966, s. 20.

14 Abibullayev, O. A., Eneolit i Bronza na Territorii Nahiçivanskoy ASSR, Bakü 1982, s. 141, Tablitsa XXV.

15 Arheologiya SSSR. Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, Moskva 1981, s. 50.

16 Piotrovskiy, B. B., "Posleniya Mednogo Veka v Armenii", Jurnal Sovetskaya Arheologiya, 1949, o 11, s. 176; Munçaev, T. M., "Pamyatniki

Maykopskoy Kulturı v Çeçene-İnguşetii”, Jurnal Sovetskaya Arheologiya, 1962, o 3, s. 185-186; Djahaşvili, A. İ; Glonti, L. İ., Urbnisi I, Tbilisi 1962, s. 61.

17 Abibullayev, O. A., Eneolit i Bronza na Territorii Nahiçivanskoy ASSR, Bakü 1982, s. 142.

18 Guliyev, Ş. A; Behtiyarov A. S., Azerbaycan’da Gedim Dini Ayinler ve Onların Meişette Galıkları, Bakü 1968, s. 58.

19 Sısoev, V. M., Nahçivanskiy Kray- Nah SSR (Otçet o Poezdke Letom 1927 Goda), İzvestiya, “Azkomstaris”A, s. 186.

20 Bünyadov, T., Esirlerden Gelen Sesler, Bakı 1975, s. 147.

21 Seferov, F.; Ceferov, H., “Nahçivan’da Saz Seneti Tarihinden”, Ali Mekteblerarası Konfransın Materiyalları, Bakı 1998, s. 52-53.

22 Pogrebova, M. N., İran i Zakavkaze v Rannem Jeleznom Veke, Moskva 1977, s. 115.

23 Puteşestvie İbn Fadlana na Volgu, Moskva-Leningrad 1939, s. 63.

24 Guliyev, Ş. A; Behtiyarov A. S., Azerbaycan’da Gedim Dini Ayinler ve Onların Meişette Galıkları, Bakü 1968, s. 81.

25 Efendi, R., Azerbaycan Dekorotiv-Tetbigi Seneti, s. 71.

26 A.g.e., s. 93.

27 Kitab-i Dede Gorgud, Bakü 1978, s. 60.

28 Safarov, F. E., Arabo-Persreyazıçnıe Nadpisi Nahiçevanskoy ASSR Kak İstoriko-Kulturnıe Pamyatniki, Dissertatsiya kond. ist. nauk. Baku 1987, s. 151-152.

29 A.g.e., s. 147.

30 Doroşenko, E. A., Şiitskoe Duhovenstvo v Sovremennom İrane, Moskva 1985, s. 68; Yakovlev, E. G., İsskustvo i Mirovıe Religii, Moskva, Vısşaya Şkola 1985, s. 198; Formozov, A. A., “K Probleme Oçagov

Pervobıtnogo İsskustvo”, Jurnal Sovetskaya Arheologiya, Moskva 1983, no 3, s.

31 Djafarzade, İ. M; Djafarzade, S. K., “Azerbaydjanskie Namogilnıe Kamn”, Jurnal Sovetsaya Etnografiya, Moskva 1965, no 3, s. 104-109.

32 Aşurbeyli, S., Skulptura Azerbaydjana Drevnogo Priroda i Priroda Srednevekovya, Azerbaycan Tarihi MuzeyininEserleri, Tom 1, Bakü 1956, s. 105.

33 Sısoev, V. M., Nahiçevan Na Arakse i Drevnosti Nah. SSR (Otçet o Poezdke Letom 1926 g.), İzvestiya “Azkomstars” Vıpusk 4, (tetrad 2), Bakü 1929, s. 119.

34 A.g.e.

35 A.g.e., s. 180.

36 A.g.e., s. 196.

Abibullaev, O. A., Gneolit i Bronza na Territorii Nahiçevanskoy ASSR, Baku 1982.

Arheolokie SSSR. Stepi Evrazii v Gpohu Srednevekovye, Moskva 1981.

Bünyadov, T., Esrlerden Gelen Sesler, Bakü 1975, s. 147.

Kuliyev, H. A., Behtiyarov, A. S., Azerbaycanda Kedim Dini Ayinler ve Onların Meişetde Kalıkları, Bakı 1968.

Dcavahaşvili, A. İ.; Klonti, L. İ., Urbnisi I, Tbilisi 1962.

Djafarzade, İ. M; Djafarzade, S. K., “Azerbaydjanskie Namogilnıe Kamn”, Jurnal Sovetsaya Etnografiya, Moskva 1965, no 3, s. 104-109.

Doroşenko, E. A., Şiitskaya Duhovenstvo v Sovremennom İrane, Moskva 1985.

Efendi, R., Azerbaycan Dekorativ-Tetbiki Senet Nümuneleri, Bakü 1976.

Efendiyev, R., Taşlar Danışır, Bakü 1980.

Kitab-i Dede Gorgud, Bakü 1978.

Mehemmedhesen Velili (Baharlı), Azerbaycan, Bakü 1993.

Munçaev, T. M., “Pametniki Maykopskoy Kulturı v Çeçene-İnkuşetii”, Jurnal Sovetskae Arheologiya, 1962.

Piotrovskiy, B. B., “Poslenie Mednogo Veka v Armenii”, Jurnal Sovetskaya arheologiya, 1949, o 11.

Pogrebova, M. N., İran i Zakavkaze v Rannem Jeleznom Veke, Moskva 1977.

Puteşestvie İbn Fadlana na Volgu, Moskva-Leningrad 1939.

obozrenie Rossiyskih Vladeniy za Kavkazam v Statistiçeskom, Etnokrafiçesom i Finansovom Otn_şeniyah, Sankt-Petersburg 1836, çast 4.

Sısoev, V. M., Nahiçevan na Arakse i Drevnosti Nah. SSR (Otçet o Poezdke Letom 1926 goda), İzvestie, «Azkomstaris»a, vıpusk 4, (tetradğ 2), Baku 1929.

Safarov, F. Y., Arabsko-Persoyazıçnıe Nadpisi Nahiçevanskiy ASSR Kak İstoriko-Kulturnıe Pamyatniki, Dissertatsiya, Kand. İst. Nauk, Bakü 1987.

Seferov, F.; Ceferov, H., “Nahçıvan’da Saz Seneti Tarihinden”, Ali Mekteblerarası Konferansın Materialları, Bakü 1998.

Sısoyev, V. M., Nahiçevanskiy Kray-Nah. SSR (Otçet o Poezdke Letom 1927 Goda) İzvestiya “Azkomstratis”a Vıpusk 4 (Tetrad 2), Baku 1929.

Rzayev, N., Esrlerin Sesi, Bakü 1974.

Rzaev, N. İ., İsskustvo Kavkazskoy Albinii IV. v. do n. e-VII. v. n. e., Baku 1976.

Formozov, A. A., “K Probleme Oçagov Pervobıtnogo İsskustva”, Jurnal Sovetsaya Arheologiya, Moskva 1983, no 3.

Şer E. A., Kamennıe İzvaenie Semireçe, Moskva-Leningrad 1966.

Yakovlev, E. T., İsskustvo i Mirovıe Religii, Moskva, Vısşaya Şkola 1985.

KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

CENGİZ HAN, MOĞOLLAR VE TÜRK HALEFLERİ

A. Moğollar

Çinggis Han ve Moğollar / Prof. Dr. İsenbike Togan [s.235-255]

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Okul kitaplarımıza Türk Moğol İmparatorluğu adıyla geçmiş ve tarih öğrenimimizin bir parçası olmuş olan bu siyasi yapı, Türkçemizde Moğol Devleti, Moğol İmparatorluğu, Çinggis Han (Cengiz Han) ve Devleti gibi değişik adlarla da anılır. Çin'den Doğu Avrupa'ya ve Anadolu'ya kadar geniş bir alanı içeren bir imparatorluğun kurucusu olması dolayısıyla Çinggis Han, ansiklopedi maddeleri1, makale ve kitap şeklinde tarih araştırmaları2, roman3 ve hatta filmlerden aşina olduğumuz bir kişiliktir. Son yıllarda Almanya, A.B.D ve Hollanda'da açılan sergilerle de daha geniş bir tanıtım yapılmıştır.4

Ancak kişiliği ve kurduğu devlet ile imparatorluğun tarihte bıraktığı izler hakkındaki görüşler çeşitli ve çelişkilidir. Bu yazıda bir taraftan bu türlü değişik görüşler ele alınırken, diğer taraftan da Çinggis Han ve evlâdının kurup geliştirdiği imparatorluk yapısının Türk, Moğol ve İç Asya tarihi açısından nasıl bir bağlama oturduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

I. Dünden Bugüne Tarihçilerin Değerlendirmeleri

Çinggis Han hakkında bize bilgi veren tarihi kaynakların büyük bir kısmı onun yaşadığı 13. yüzyılda bazıları da 14. yüzyılın başında yazılmıştır. Bunlar, kurulan imparatorluğun kapladığı alanların genişliğiyle uyumlu bir çeşitlilik gösterirler. Geçmişteki tarih yazıcılarının büyük bir çoğunluğu, eserlerini Moğolların şevketli devirlerinde Moğol hanları hizmetinde yazmış oldukları için, buralarda gördüğümüz ayrıntılar daha çok bize Moğolları ve onların idaresini tanıtırlar. Bu tanımın dışında kalanlar da olmakla birlikte, bunların sayısı fazla değildir. Bu dönem kaynakları karşılaştırmalı ve eleştirel bir yaklaşımla yazılmış birçok çalışmanın konusu olmuştur.5

Moğol İmparatorluğu sona erdikten sonra bu bölgelerde kurulan yeni devletler meşruiyetlerini Çinggis Han ve evlâdının kurduğu Moğol İmparatorluğu'nda temellendirerek, kendilerini bu büyük imparatorluğun yerine geçen siyasi yapılar olarak tanımlamışlardır. Öte yandan kendi meşruiyetlerini yeniden tanımlayan bu siyasi yapılar döneminde yazılan tarihi eserler, kendilerini ön plana çıkarırken zamanla Moğol karşıtı bir tavır da sergilemeye başlarlar. Böyle bir tavır ilk önce Moğol İmparatorluğu'nun iki ucunda, Çin'de ve Rusya'da görülür. Çin'de Ming sülâlesi döneminin (1368-1644) birçok uygulamalarında görülen bu tavır, Rusya'da 15. yüzyılın ikinci yarısında Ortodoks kilisesinin siyasette etkin olmasıyla kendini gösterir.6 Sonraki yüzyıllarda milliyetçilik hareketleri baş gösterdikten sonra ise bu tavrın yaygınlaştığını görüyoruz. Nitekim erken Osmanlı tarih yazımında Çinggis Han ve evlâdına karşı bir tavır olmamasına rağmen, daha sonraki yüzyıllarda ve Cumhuriyet devrinde Rusya'dakine benzer bir tutumun geliştiğini görüyoruz. Ancak daha ileride de söz edileceği gibi bu yaklaşım, Türkiye'de yaygın bir tutum olmamıştır. Bir taraftan okul kitapları Türk-Moğol İmparatorluğu'ndan söz ederken, öte yandan bilginlerin bir kısmı Moğol devri tahripkarlığından söz etmişlerdir.

Kısacası tahripkârlığı vurgulayan benzer görüşler 20. yüzyılda çeşitli ülkelerde yaygınlık kazansa da, son 20-25 yıl içinde, yani 1975'lerden sonra tarihçilerin bu dönem hakkındaki görüşlerinin büyük bir değişime uğradığı görülmektedir. Ayrıca, batıda ve doğuda Moğol İmparatorluğu tarihi ile ilgili çalışmalar, yeni görüşlerin ileri sürüldüğü bir alan halini almıştır.7

Öte yandan Moğol İmparatorluğu ile ilgili çalışmalar ise, bütün Moğol tarihini kapsamaktan ve Moğol toplumu ile ilgili olmaktan çok,8 Çinggis Han devrinde kurulmuş olan imparatorluk yapısı ile ilgilidir.9 Moğolların kendileriyle değil de imparatorluğun Çinggis Han tarafından kurulduğu ve evlâdı tarafından görkemli bir şekilde devam ettirildiği dönemler üzerinde odaklanan tarihçilerin bu eserlerini, dünyada büyük değişikliklerin meydana geldiği 1975-95 arasındaki dönemde verdikleri görülür. Büyük bir ihtimalle bu değişim, bilginlerin kendilerini yaşadıkları dünyada büyük değişikliklerin ortasında bulmalarıyla ilintilidir. Bu değişiklikleri, özellikle çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisinde etkin olmalarıyla yeni bir dünya düzeni anlayışının doğması, tarih yazımında da "dünya sistemi"nin geçerli bir kavram olarak kullanılması (1974) ile "küreselleşme" kavramının önem kazanması (1986) şeklinde özetleyebiliriz. Hatta bu açıdan bakıldığında, son zamanlarda İç Asya tarihini yeni bir dönemlendirmeye tabi tutma çalışmaları da dikkati çekmektedir.10 Moğol İmparatorluğu bütün bu çalışmaların odak noktasını teşkil etmektedir.

Dünyada meydana gelen bu değişiklikler çerçevesinde bugün Moğol tarihine bakış da değişmiştir. Ne de olsa Çinggis Han ve evlâdı idaresindeki Moğollar ve Türkler, Asya-Avrupa çapındaki en büyük imparatorluğu kurmuşlardı. Evvelce bu imparatorluk Asya'da şiddetle esen bir fırtına olarak değerlendirilmişken,11 son çeyrek yüzyılda birden oldukça ciddi çalışmaların meydana geldiği dinamik bir alan olarak karşımıza

çıkmaktadır. Böyle bir değişimi yalnız batıda görmüyoruz; 1960’larda başlayan bir ivme ile önce Çin Halk Cumhuriyeti’nde (ÇHC) ve sonra eski SSCB’de de Moğol İmparatorluğu tarihinin hareketli bir araştırma alanı haline geldiği gözlenmektedir. Moğol İmparatorluğu’na karşı olumsuz tavrını değiştirmeyen ise, sadece eski Sovyetler Birliği olmuştu. Ancak, 1991 sonrasında Rusya Federasyonu’nda bu durum değişmiştir. Burada, günümüzün tarih yazımı değerlendirilirken, sırasıyla eski SSCB, bugünkü Rusya ve ÇHC’deki çalışmalar genel hatlarıyla tanıtılacak; sonra da, batı dillerinde ve Türkçe yazılmış eserler değindikleri konular bağlamında ele alınacaktır.12

İleride daha ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, 1962’de ÇHC‘de Çinggis Hanın tarihteki yeri olumlu bir şekilde değerlendirilmişti. Bu olaya bir tepki olarak 1970’de eski SSCB’de “Asya ve Avrupa’da Tatarlar ve Moğollar” adını taşıyan bir sempozyum düzenlenmiş ve sunulan bildiriler aynı yıl Mongolı-Tatarı v Azii i Evrope adıyla yayınlanmıştır. Sempozyumdaki hâkim fikir şu şekilde özetlenebilir:

Bazı Çinli bilginler tarafından ileri sürülen ve Çinggis Han’ın seferlerinin insanlık tarihi açısından ilerici bir rolü olmuş olduğunu ortaya koymaya çalışan fikirler bilimsel temellere dayanmamaktadır.

Sino-Sovyet ilişkilerinin gergin bir dönemine rastlayan bu görüşler, Çin’deki Moğol, yani Yüan sülâlesi üzerinde odaklanmanın, emperyalist emellere hizmet ettiği merkezinde idi.13 Ayrıca ÇHC’deki tutumun Marksist tarihçilik anlayışını da yozlaştırmağa yönelik olduğu düşünülüyordu. Aslında o dönemin Moğol Halk Cumhuriyeti’nde de bilginler Sovyet yanlı politikalar içerisinde SSCB’deki meslektaşlarının görüşlerini paylaşıyorlardı. Bu konuya 1991’de yazdığı “Tarih ve Mitoloji’de Çinggis Han” makalesi ile değinen büyük Moğol bilgini Sh. Bira, yeni başlayan demokratikleşme sürecinde 1992 yılında Çinggis

Han’ın 830. yıl dönümünü kutlama hazırlığı içinde olduklarını, oysa ki 30 yıl önce 800. yıldönümünde Çinggis Han’ın o dönem Moğol Halk Cumhuriyeti Devrimci Partisi tarafından lânetlendiğini kaydetmektedir.[14]

Moğol tarihi çalışmalarına katkılarıyla tanınan ve eserleri Türkçeye de çevrilmiş olan Barthold ve Vladimirtsov’un[15] ölümlerinden sonra, 1930’lardan itibaren Sovyet bilginleri arasında Moğol İmparatorluğu’nun çevredeki yerleşik kültürleri gerek ekonomik bakımdan gerekse sosyal ve kültürel açıdan felakete sürüklemiş olduğu görüşü hâkim olmuştur.[16] Unesco İpek Yolu Bozkır Seferinde (1991) de Orta Asyalı arkeolog ve tarihçilerin de, devamlı olarak Moğol tahripkârlığından söz ettiklerini duymuş; batıda ve ÇHC’de yapılan yeni araştırmaların Orta Asya’da henüz pek revaç bulmamış olduğunu müşahede etmiştim. Bu durum da ileride sözü edileceği gibi 1991 sonrasında değişmiştir. Profesör Edward Allworth da 1990’de çıkan The Modern Uzbeks[17] adlı eserinde Sovyetler devrindeki bu anti-Moğol görüşün Altınordu hâkimiyetine dayanan bir nefret olduğunu söylüyorsa da, kaynaklardan anladığımız kadarı ile, bu türlü görüşler daha çok Altınordu sonrası Rus İmparatorluğu’nun yükselişi ve sonra da milliyetçilik hareketleri içinde gelişmiştir. Charles J. Halperin’in Russia and the Golden Horde adlı eseri Altınordu devrinde, Rus ve Türk-Moğol ilişkilerinin ne kadar girift olduğunu ve özellikle Moskova Dükalığı’nda kurumların Türk-Moğolları örnek almağa yönelik olmuş olduğunu göstermektedir. Donald Ostrowski’nin yakınlarda yayınlanmış olan Muscovy and the Mongols adlı eseri de bu konuları ayrıntılı bir biçimde ele almakta ve Rusya’da görülen bu görüş değişikliğini 15. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirmektedir.[18]

Rusya’da Altınordu’dan sonra gelişen Moğol İmparatorluğu karşıtı görüşler yakın zamanlara kadar devam etmiştir. Moskova’da 1991 Ağustos’unda başarısızlıkla sonuçlanan darbeden sonra Boris Yeltsin’in

danışmanlarından Sergei Stankevich’e tarihte benzer bir olaydan söz edilmesi mümkün mü diye sorulduğu zaman o, “eğer bir paralellik söz konusu ise, bu olaylar Moğol boyunduruğundan kurtulmamızla karşılaştırılabilir. Tabii bu seferki Moğol işi değil ideolojikti ve 300 yıl değil 73 yıl sürdü” demiştir.19

Ancak Sovyetler devrinde yazılmış bütün eserler bu denli olumsuz değildir. Belli bir anti-Çinggis tavır sergilenmesine rağmen, o dönemde Çinggis Han tarafından yıkılmış olan Naiman Hanlığını ve onların Hristiyanlığını ele alıp bu açıdan bakıp inceleyen ilginç bir eser yayınlanır. Bu eser, Hun ve Göktürklerin tarihini de yazmış olan Lev Gumilev’in 1970’de yayınladığı Poiski VımışlennogoTsartva veya İngilizce çevirisiyle Searches for an Imaginary Kingdom adını taşır. Anti-Çinggis tutumuna rağmen Gumilev’in bu eseri “olumsuzlar” türü içinde değerlendirilemez. Eserde özellikle beylikler, hanlıklar yıkılabilir ama halklar yaşamlarına devam eder şeklinde bir mesaj vardır ki, bu mesaj kendini eserin kardeş Moğol halkına ithaf edilmesiyle de gösterir.

Çinggis Han ve Moğol İmparatorluğu üzerinde yoğunlaşan çalışmalar o yıllarda ÇHC’de de görülmektedir. Ancak, yukarıda da değindiğim gibi ÇHC’de 1962’de Han Ju-lin’in Çinggis Han hakkında yazdığı makale ile, Moğol tarihine bakış değişmişti. Bu yeni görüşe göre uzun bir parçalanma devrinden sonra Çinggis Han İmparatorluğu devrinde bütün Çin birleşmiş ve milli ekonomi gelişmişti; ayrıca aynı görüşe göre Moğol İmparatorluğu’nun kozmopolit yapısı içinde Çin’de yaşayan birçok yabancı, Çin kültür ve uygarlığı ile yakından tanışmıştı. Bu görüşlere 1949 sonrasında Çin’de birliğin sağlanmasının ve 1950’li yılların ekonomi politikasından sonra da 1960’lı yılların nasıl algılandığının yansıdığını görüyoruz. Ayrıca 1950’li yıllarda Çin’de milli azınlıklar politikası başlatılmış ve 55 topluluğa milli azınlık statüsü verilmişti. Hatta o devirde

böyle bir statüye kavuşmak isteyen 350 irili ufaklı grubun bulunduğunu da biliyoruz. 1962 yılında ÇHC'de 1962 yılında Millî Azınlıklar Genel Kongresi yapılmıştı. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında Han Ru-lin'in yazısının, birçok halkları bir arada yaşatan ÇHC açısından taşıdığı mesaj da önemli idi. Öte yandan, Kültür Devrimi yıllarında (1968-880) Çinli bilginler çalışmalarını Çin'deki Moğollar (Yüan sülâlesi) devrine kaydırmışlardı. Bu çalışmaların ürünlerini hem kültür devrimi sırasında, hem de sonrasında görüyoruz. Ama, 1980 sonrasında bu alanda, özellikle apolitik mikro çalışmalar kendini gösteriyor. Genç kuşak ÇHC tarihçilerinin Yüan sülâlesi devrine yönelmeriyle, özellikle mikro seviyede boylar tarihi (bir anlamda tarihteki milli azınlıklar olarak) ve yine konargöçer boyların tarihteki sosyal yapıları hakkında çok ilginç çalışmalar ortaya çıkar. Nanjing Üniversitesi özellikle bu yeni çalışmaların merkezi oldu. Bugün, İpek Yolu Komisyonunun önde gelen isimlerinden Chen De Zhe ve hem Farsça, hem Doğu Türkçesi bilen Li Ying Sheng ve Hua Tao gibi bilginler, bu çevrede yetişmişlerdir. Tarihte, Yüan Sülâlesi adı verilen Çin'deki Moğollar devri ve öncesi hakkında yapılan çalışmalar, derlemeler ve özel sayılar ile yayınlanmıştır.20 Bunlar konargöçer halkların "kurum"ları ile ilgilenen her tarihçinin görmesi icap eden önemli yayınlardır. Ayrıca ÇHC İç Moğol Özerk Bölgesi'nde de aynı konuda çok ciddi çalışmalar yapılmaktadır. Burada yapılan çalışmalar, Moğol tarihinin yalnız imparatorluk devri ile değil, bütün dönemleriyle ilgilidir. Gerek Bilimler Akademisi, gerekse İç Moğol Üniversitesi'ndeki bilginler son yıllarda kaynaklar üzerinde odaklanan çok geniş çapta yayınlarda bulundular; bunlar arasında özellikle Moğolların Gizli Tarihi ile ilgili incelemeler dikkati çekmektedir. Yukarıda söz edildiği gibi Moğolistan ve Buryat Cumhuriyeti'nde (RF) de Moğol tarih ve kültürü araştırmalarında bütüncül

bir yaklaşım sergilendiği gibi, benzer bir yaklaşım Japonya'da da gözlenmektedir.21

Batı bilim dünyasında ise, evvelce ABD üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulan ve hâlâ da kullanılmağa devam eden John K. Fairbank'ın East Asia: The Great Tradition adlı kitabı yukarıda sözünü ettiğimiz değişimlere örnek olarak ele alınabilir.22 Bu eserde23 Moğolların Çin'i fethetmelerinden önce on bir madde ile "barbar"ların Çin üzerinde kısmî de olsa, ne gibi koşullarda hâkimiyet kurabilmiş oldukları ele alınırken, özellikle bu tür olayların Çin'in zayıf olduğu dönemlere rastladığı belirtilir. Aslında güç kullanmakta ve askeri manevralarda mahir olan "barbar"ların, Çin'de gerçek bir fütuhatı gerçekleştirebilmelerinin ancak Çinli devlet adamlarının tavsiyelerini dinleyerek, bir anlamda "uygarlaşma"larıyla mümkün olduğunu ifade eden bu satırlar, böyle bir süreçten geçen ve artık kendilerini "barbar" olarak görmeyen bu yabancıların, geride bıraktıkları soydaşlarına karşı acımasız bir "böl ve yönet" politikası uygulamış olduklarını belirtir. Bu görüşlere göre de Moğolları diğer İç Asya kavimlerinden ayıran bu uygarlaşma sürecini tam olarak yaşayamamış olmaları ve Çin'e yerleşerek asimile olmuş daha önceki sülalelerden farklı olarak 1368'de Çin tarihinde Çin'den ayrılan tek "barbar" olarak ülkeleri Moğolistan'a geri çekilmeleridir. Oysa ki, Moğolların imparatorluğun her tarafında aynı davranışta bulunmuş olmalarını söylemek zordur; zira aynı Moğolların İslâm dünyası içindeki tutumları farklı olmuştur. Kendilerine İslâm alemi ile uyumlu bir yaşam kuran Moğollar ise sonuçta hem Müslüman olmuşlar hem de yerleşerek "Türkçe" konuşur olmuşlardır. Hatta Çin'deki Moğollar devrinde tiyatro eserleri ve romanların gelişmesinin alışılagelmiş edebi dilde değil de günlük konuşma dilinde yazılmış olmaları da, 24 Moğollar ve onlarla işbirliği yapan kişilerin kültür seviyelerinin düşüklüğü ile açıklanıyordu. İşte

John K. Fairbank'ın hocalık yaptığı Harvard Üniversitesi'nde ve başka üniversitelerde bir taraftan lisans seviyesinde bu eski kitap okutulurken, diğer taraftan aynı üniversitede kendi adına kurulmuş olan "J. K. Fairbank Center for East Asian Research" araştırma enstitüsünde yakın zamanlardaki ölümüne kadar, Fairbank kendi odasında otururken, diğer odalarda lisansüstü çalışmalarda bulunan öğrencilerin ve genç bilginlerin eserlerinde tamamen yeni bir hava esmekte idi. Bu farklı havayı J. K. Fairbank'ın 1992'de Merle Goldman'la beraber yayınladığı China. A New History (Yeni Bir Bakış Açısıyla Çin Tarihi) adlı eserde de görmek mümkündür. Artık bu eserde "barbar" sözcüğünün kullanılmadığını ve Moğol İmparorluğu'ndan "Moğol İmparatorluğu içinde Çin" başlığı altında söz edildiği görülür.25 Kitabı beraber yayınlayan Merle Goldmann da Fairbank'ın öğrencilerinden biridir.

Aynı dönemlerde Harvard Üniversitesi'nde doktora çalışmalarında bulunmuş olan Thomas Barfield, J. K. Fairbank ve İç Asya tarihçisi merhum Joseph Fletcher ile çalışarak, tarihe antropolojik teorilerin ışığı altında bakmış ve yukarıda sözü edilen görüşlerden çok farklı görüşler ortaya atmıştır. Barfield The Perilous Frontier (Tehlikeli Sınırlar) adını taşıyan eserinde diğer yazarların yaptığı gibi Moğol İmparatorluğu'nu İç Asya halklarının en başarılı (!) temsilcisi yani en başarılı "barbar" olarak ele almamıştır. Barfield'e göre Moğol İmparatorluğu'nu kuranlar başka İç Asya kavimlerine benzemiyorlardı, yani nev-i şahıslarına münhasır idiler. Diğer İç Asya kavimlerinin Çin ile ilişkilerine 2000 yıllık bir tarih çerçevesinden bakan Barfield, İç Asya'da Moğollarınki dahil üç türlü davranış görmektedir. Bunların birincisi Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi istemiş olsalar gerçekleştirme imkânları olan, ama tarihte hiçbir zaman Çin'i fethetmeyi düşünmemiş olan Bozkır İmparatorluklarıdır. İkinci tür ise özellikle Doğu Moğolistan, Mançurya taraflarında odaklanmış olan Orman

Kavimleridir ki bunlar da Kuzey Çin'de fetihler sonucu elde ettikleri topraklar üzerinde sülâleler kurmuşlardır. Üçüncü türü ise bir Cihan İmparatorluğu kurmuş olan Moğollar oluşturmaktadır. Tabii burada Barfield'ın getirdiği en büyük yenilik, yerleşik olmayan bütün İç Asyalılara homojen bir grup olarak bakmamak olmuştur. Daha evvel yapılan ayrımlar ise salt etnik köken ve millet esasında yapılmıştır. Sadece Çin bakış açısından bakarak yapılan "barbar", "göçebe" şeklindeki genellemeler, yukarıda değinildiği gibi tarih boyunca yaşamış bütün İç Asyalıları aynı potaya koyuyordu. Halbuki Barfield bu İç Asyalıların gerek ekolojik nedenlerden, gerekse sosyal ve ekonomik organizasyon açısından farklı olduklarını ve bu sebeplerden de farklı davranışlarda bulunduklarını göstermektedir. Barfield'ın eseri bizi Uygur tarihinden de bildiğimiz gibi, tek emeli Çin'i fethetmek olmayan İç Asyalılarla karşılaştırmaktadır. Oysa ki, tarihte göçleri, fetihleri ile tanınan Türklerin adı da, genelde kolaylıkla istilâlarla birleştirilir ve bunun sonucunda "ganimet" için her zaman her yeri fethetmeye hazır oldukları izlenimini uyandırdı.

Aslında bir antropolog olan Barfield, görüşlerini daha çok Marksist olmayan antropolojik teori çerçevesinde geliştirmiş olduğu için, antropolojide yaygın bir görüş olan konargöçer halkların ekonomik ve siyasi yapısının dış dürtüler olmadan devlet kurmaya uygun ve yeterli olmadığı görüşlerine katılmaktadır.26 O yüzden de Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi siyasi yapıların, ancak Çin'de siyasi birlik hareketleri olunca, Çin'i "sömürebilmek" için oluştuğunu ileri sürmektedir; yani İç Asya halklarının kendilerini değişime götürecek bir iç dinamiğe sahip olmadıkları savındadır. Barfield'in geliştirdiği ve oldukça yaygın olarak kabul gören bu görüşlerin bir taraftan 1970 ve 1980'lerde "dünya sistemi" teorilerinin oluştuğu dönemde, tarih içinde bir Uzak Doğu-İç Asya sisteminin nasıl işlemiş olduğunu anlamaya yönelik olduğunu görüyoruz. Öte yandan

konargöçer ekonomi çerçevesinde yaşayan halkların, iş kendilerine kaldığı takdirde “değişiklik” istemedikleri ve ancak dışarıdan dürtü olduğu takdirde değişim sürecine girdikleri hakkındaki antropolojik literatürün öncülerinden olan William Irons gibi antropologlar da görüşlerini gene aynı 1970’li, 1980’li yıllarda bugünkü dünyanın gerçekleri çerçevesinde oluşturmuşlardı. Öte yandan Barfield eserinde27 geniş yer verdiği Moğol İmparatorluğu’nun eski Bozkır geleneklerine dayanmadığı görüşünü kuvvetle ileri sürmektedir. Böyle bir savı ileri sürmesi, Barfield’in kendi ileri sürdüğü fikirlerle uyum içerisindedir. Diğer bir deyişle eğer Bozkır geleneklerinin var olduğundan söz edilirse, o zaman, devletin oluşumunu da dış etkenler, dürtüler yerine iç dinamiklerle açıklamak gerekirdi. Barfield bu açıdan tutarlıdır; onun birçokları tarafından da kabul edilen görüşüne göre iç dinamiklere dürtü verecek bir devlet geleneği olmadığı için, bozkırda devlet oluşumu dış dürtülerle oluşmuştur. O bakımdan, geleneğin olmadığını ısrarla belirtmek, öne sürülen model açısından önemli olmaktadır. Öte yandan Barfield, Çinggis Han’ın kendi ailesi içindeki problemlerini çözebilmek ve korkularını yenebilmek için astığı astık, kestiği kestik olma durumunda olmuş olduğunu belirterek, eğer bir gelenek olmuş olsa bile, Moğolların o gelenekten tamamen farklı bir konuma düştüklerini ve başarılarının burada olduğunu ileri sürmektedir.

Barfield’in yukarıda söz konusu olan üçlü şematik yaklaşımı, bize Türklerin tarihine bir taraftan fütuhatla kurulan ve diğer taraftan da iç dinamiklerle fütuhatsız kurulan Türk devlet ve sülâlelerini karşılaştırmanın ve onlardan ne türlü tipolojiler ve genellemeler çıkarabileceğimizi düşünmenin yararlı olacağını akla getirmektedir. Öte yandan Thomas Barfield’in çalışması bizi Türklerin tarihi hakkında başka konularda da düşündürtmektedir. Mesela, Thomas Barfield Türk ve Moğollarda meşruiyetin başlıca iki kanaldan alındığını düşünerek, Asya’nın doğusunda

iki hâkim sülâle olmuştur; bunlardan birincisine Aşina, diğeri Çinggis Han sülâlesi demektedir ve genellikle kurdukları devletlerin kısa ömürlü olması dolayısıyla İç Asya kavimlerinin “kısa süreli, geçici devletler kurma konusunda yetenekli oldukları” görüşlerine karşı çıkmakta, bilakis burada sülâlelerin bir devamlılık sergilediğini ve bunun düşündürücü olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda İç Asya’da Türk ve Moğol hükümdar ailelerinde babadan oğula geçen bir veraset sisteminin olmamasını bir eksiklik olarak gören görüşlere karşı çıkarak, burada görülen uygulamaya yatay veraset usulü denilebileceğini ve bunun sülâlenin yaşça büyük fertlerinden gençlere doğru geçen bir sistem olduğunu söylemektedir. Diğer bir deyişle bizim “ekberiyet” sistemi diye adlandırdığımız sistemi tarif etmektedir. Böylece de genellikle literatürde babadan oğula veraset yoluyla tahta geçme sistemi olmamasından dolayı, İç Asya’da kurulan sülâle ve devletlerin geçici olmuş oldukları konusundaki görüşlere karşı ileri sürdüğü fikirler, evvelce bu veraset konularında Jack Goody’nin yapmış olduğu çalışmaları[28] tamamlayıcı mahiyette olmuştur. Barfield’in söyledikleri Türklerin tarihinde veraset meseleleri üzerine dikkati çekmiştir.

Gene aynı çevrede yetişmiş genç tarihçilerden Elizabeth Endicott-West ve Thomas T. Allsen (1989) birlikte yaptıkları çalışmalarında Moğol İmparatorluğu devrinde “ortak” adıyla bilinen tüccarların, devlet ve sülâle azaları ile kurumsallaştırılmış ilişkileri üzerine etütler yapmışlar ve Moğol İmparatorluğu’nda tüccarların devlet idaresi ile kurdukları organik ilişkileri betimlemişlerdir. Bu yapılan çalışmalar günümüz Orta Asya’sında da gelişen bu türden ilişkileri anlamak için bir rehber mahiyetindedir. Bu çalışmalar evvelce Moğol devrinin tüccar sermayesini teşvik eder mahiyette işlediğini ileri sürmüş olan Zeki Velidi Togan’ın fikirlerinin[29] Franz Schurmann[30] tarafından Çin kaynaklarına dayanılarak işlenmesinden sonra bu konuda yapılmış en önemli etütlerdir. Öte yandan Thomas Allsen Moğol

İmparatorluğu yapısını gerek idari (1987) ve gerekse kültür yönünden inceleyen kitap ve makaleleriyle dikkati çekmektedir. Genelde başka tarihçilerin el atmadıkları “Sol Kol Prensleri” (1987) gibi yapısal konular, İlhanlılara Çin kültürünü öğreten kişinin aslında bir Moğol olduğunu gösteren (1996) ve ticari alışverişle beraber yürüyen kültür alışverişi (1997) ve en son olarak da “Tatar bezi” diye bilinen altın iplikle dokunmuş ipekli kumaşın tarihi üzerine yazdığı eserlerle, Moğolların evvelce iddia edilmiş olduğu gibi salt kültür taşıyıcısı olmadıklarına işaret etmekte ve dolayısıyla zimnen ancak kendisinin kültürü olan kişilerin başkalarının kültürünü anlayıp takdir edeceklerini söylemektedir.

Öte yandan bu etütlerle aynı zamanda yayınlanan bir diğer eser de geniş yankılar uyandırmıştır. Bu eser Janet Abu-Lughod’un Before European Hegemony adlı eseridir. Bu eserde ise özellikle Immanuel Wallerstein tarafından 1970’li yıllarda ortaya atılan ve batı kapitalizminin hegemonyası altında kurulduğu ileri sürülen “dünya sistemi” teorisine karşı çıkılmaktadır. Abu-Lughod, “dünya sistemi” gibi bir olgunun batının tekelinde olmadığını göstermek istemektedir ve bu noktadan hareketle Çin’de, Orta Doğu’da ve Avrupa’da gelişmiş olan ticaret ve kentleşmenin 13. yüzyılın ortasında Moğol İmparatorluğu’nun bütün bu alanları birleştirmiş olması dolayısıyla ilk “dünya sistemi”nin kurulmasına vesile olduğunu ileri sürmektedir. Abu-Lughod’un çalışması yayınlandığı yıllarda geniş yankılar uyandırmıştı. Benim bildiğim kadarı ile Moğolların bu konudaki “yeni” keşfedilen olumlu rolleri pek eleştiriye uğramadı, bilakis kabul gördü. Abu-Lughod’un görüşlerinin tartışılan yanı, 1) batı kapitalizminden önce dünya sistemi gerçekten var mıydı? 2) Eğer varsa, o zaman belki de Moğollarınki de ilk değildir, daha önce de başkaları yok muydu? soruları üzerinde odaklanmış oldu; yani tartışmalar daha çok ekonomi tarihi ile ilgili oldu. Örneğin Üçüncü Dünya çalışmaları ile tanınan

Semir Amin, batıdan önce dünya sistemi olmadığı görüşünü savunurken, Andre Gunder Frank, insanlık tarihinin bir dünya sistemleri tarihi olarak algılanması gerektiğini ve Orta Asya'nın yalnız Moğollar devrinde değil, bütün tarih boyunca merkezi bir rol oynamış olduğunu göstermek için Centrality of Central Asia31 gibi eserler vücuda getirmiştir. Abu Lughod da Andre Gunder Frank'ın bu görüşlerine belki başka bir bağlamda katılmaktadır demek mümkündür. Abu-Lughod kendi deyimi ile ilk dünya sitemi üzerindeki görüşlerinde İç Asya'ya ve dolayısıyla Moğollara bir motor rolü veriyorsa, dünya sisteminin çöküşünü de İç Asya'ya bağlamakta ve çöküşe aslında dünya sistemini ayakta tutan Çin ile bağların kopmasında amil olarak gördüğü Emir Temür'ün (Timurleng) sebep olduğunu ileri sürmektedir.32

Atlantik ve Pasifik ötesinden Moğol İmparatorluğu klasik deyimle kuruluş ve yükseliş devirleri ile ilgi çekerken, Atlantik'in Avrupa yakasında özellikle İngiltere'de yapılan çalışmalardan biri imparatorluğun çözülmesi ile ilgili olmakla beraber, asıl kaynakların inanılırlığını sorgulayan çok ilginç bir çalışmadır. "The Dissolution of the Mongolian Empire" adını taşıyan bu makale (1976) tarih eserlerinin politik güç ve meşruiyetle ilgisini Moğol devri kaynaklarını ele alarak sergilemektedir. Genelde Moğolca, Çince ve Farsça üç ayrı dilde ve üç ayrı kültürel çevrede yazılmış eserlerin birbirini nasıl tamamladıkları, bu devri öğrenen her filolog ve tarihçi için bir heyecan kaynağı olmuştur. Ancak, Peter Jackson'un etüdü bize, alışılagelmiş yaşça büyük üyenin tahta geçmesi teamülüne karşın, 13. yüzyılın ortasında Çinggis Han'ın en küçük oğlu Toluy Han'ın üç oğlunun imparatorluğa hâkim olduğunu; Altınordu'daki Batu Hanın bunları da desteklemesi ile Kağanlığın Möngke Hanın, Çin'in Kubilay Han'ın, İran'ın ise Hülegü Han'ın eline geçtiğini ve böylece "meşru" olmayan bir kadro değişikliği meydana geldiğini; aynı zamanda bu idareci kadroların da

değiştiğini göstermektedir.33 Bizim o kadar çok güvendiğimiz kaynakların aslında hep Toluy evlâdı tarafından hazırlanmış ve hazırlatılmış olduğu ve ailenin menfaatlerine ters düşen olayların bu tarih kitaplarına alınmadığı ve bu konuda ne Çinggislilere ne de Toluylulara dost olmayan Memluk tarihçilerinin eserlerinin belge teşkil ettiğini bu çalışmadan öğrenmekteyiz.

Diğer bir İngiliz tarihçisi olan David Morgan da, gene benzer bir şekilde, yüzyıllardır varlığına inandığımız Çinggis Han yasasının, aslında bizim yerleşik mihraklardan bakarak anladığımız şekilde yazılı olmadığını bilakis sözlü direktifler olduğunu ileri sürmüştür.34 David Morgan çalışmasını, 70'li yıllarda "yasa" hakkında verilen bilgilerin bir kaynaktan diğerine aktarılan bilgiler olduğunu gösteren İsrailli tarihçi David Ayalon'un çalışmalarına dayandırmıştır. Moğolların Gizli Tarihi'nde "yasa" yani jasaq kelimesi Çincede jünfa "ordu örfü", yani "ordu düzeni" kelimesi ile karşılanmıştır ki, bu çeviri Türkçedeki "örfi idare" deyimini hatırlatır. Ayrıca Morgan'ın saptamasının doğru olduğunu, "yasa" tabirinin daha sonraki yüzyıllardaki kullanış şeklinden de anlıyoruz. David Morgan son yıllarda, bu alandaki birçok bilginin özgün makalelerini The Mongol Empire and its Legacy ("Moğol İmparatorluğu'nun Mirası") adıyla yayınlamıştır. Bu araştırma eseri sahadaki en son gelişmeleri izlemek için vazgeçilmez bir el kitabı niteliğinde bir derleme yayındır.

Kaynakların, yazılı belgelerin inanılırlığını irdeleyen diğer bir çalışma ise yukarıda sözü geçen Lev Gumilev'in eseridir. Kendisinin belgesel değil de, "sezgisel" tarih anlayışı ile hareket ettiğini söyleyen Lev Gumilev, eserinde özellikle Moğolların Gizli Tarihi'ni bize aktarmış olan yazarın pasajlar, satırlar arasından sızan görüşlerine yer vermekte hatta bir nevi dedektiflik yapmaktadır. Eserin en önemli saptamalarından birisi de İç Asya kavimlerinin tarihe bakışları ile ilgilidir ve Gumilev bu bağlamda ez cümle şunları söylemektedir: 35

Yalnız maddi kültür değil manevi kültür alanında da konargöçerler yerleşik komşularından geri kalmıyorlardı. Ancak böyle bir sav üzerine Hunlarda ilmî teoriler aramak boşuna olurdu; eski Yunanlılar bile bu türlü teorik görüşleri eski Mısır ve Babil'den almışlardı.

Konargöçerlerin anlatıları başlıca iki türdü: kahramanlık hikâyeleri ve cin ve peri masalları. Bu her iki tür de bizim anladığımız anlamdaki edebiyattan çok mitolojiye yakındı. Konargöçerler olayları ve gerçekleri algıladıkları gibi ve duygularını katarak anlatıyorlardı. Kısacası bizim için edebiyat ne ise, onlar için de mitoloji o idi.

Yani Gumilev tarih anlayışından söz ederken, bize Orta Asya kavimleri için gerçekleri nasıl algıladıkları ve bu konuda ne hissettiklerini bildiren ve bazen de mitolojik mahiyette olan sözlü edebiyatın önemli bir kaynak olduğunu söylemektedir. Yani tarih salt yazılı kaynaklar ve orada yazılanlar değildir demekte ve sözlerine şöyle devam ederek,bu halklar, tarihi de geçmişi de bizden farklı olarak algılıyorlardı. Onlar için tarih bir soy ağacı idi. Tarih bir olay veya kurum değil, şimdi artık ölü olan ataları idi. Böyle bir yaklaşım Avrupalılara ne kadar uzak gelse de, zamanın akışının hesabını tutmak için en az diğer sayım sistemleri kadar geçerlidirdemektedir. Nitekim bir Kırgız atasözü de

Saltı cok kişinin
Köristeni bolbayt

Yani, geleneği olmayanın mezarı olmaz, demektedir.36 Bu Kırgız atasözü, herhalde, İç Asya tarihinde ister boy ister sülâle veya devlet şeklinde ömür sürmüş toplulukların, kendi gelenekleri var mıdır tartışmalarına tarihin içinden yanıt vermektedir. Öte yandan, Çinggis Han ve evlâdı devri ile ilgili kaynaklarımızın çoğu Gumilev'in sözünü ettiği türden, sözlü gelenekler, rivayetler, deyişler, efsanelerle tarih yazımını

bağdaştıran eserlerdir. Hatta 14. yüzyıl başlarında Reşideddin bu konuda şöyle der:37

Birbirlerinden bu denli farklı olan ve ayrı tarihi süreçlerden geçmiş insanların tarihleri mutlak bir şekilde açıklanamaz; bunların kuşaktan kuşağa aktarılan ve halen de aktarılmakta olan tarihi rivayetleri ne aynıdır ne de birbiriyle uyumludur….Aslında herkes bir olayı kendi duyduğu rivayete göre anlatır; durum böyle olunca tarihçiler sadece başka rivayetlerle belgelenebilen rivayetleri yazmış olsalar, ellerinde anlatılacak bir şey kalmayacaktı. Onun için her kavmin hikâye ve rivayetlerini kendilerinin söylediği gibi ve kendi tarihlerinde yazıldığı gibi aldık. Böylece sorumluluk ravi'nin yani rivayeti anlatanın oldu….

Yaptığı çalışmalarda gerek sözlü gerekse yazılı tarih malzemelerini yakından tanıyarak çalışmalarını yürütmüş olan Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan, Çinggis Han ve evlâdının tarihiyle ilgili yaptığı çalışmalarla, bazen polemiklere de sebebiyet verecek derecede özgün görüşler ileri sürmüştür. Ölümünden bir yıl önce verdiği dersleri (1969-1970 Kış sömestresi) Çinggis Han'a hasretmiş olan Zeki Velidi Togan, teksir halinde basılmış olan ders notlarında:38

Fakülteye intisabımdan beri (1927) Çinggis Han'ın tarihini bir defa 1962'de anlatmıştım. Şimdi Çinggis'i daha geniş ölçüde anlatacağız. Çinggis 1153'te bir diğer rivayete göre ise 1167'de doğmuş ve 1227'de ölmüştür. Hayatı tafsilatıyla biliniyor ve malumdur. Kendisi cihana büyük ölçüde tesirli olduğundan Avrupalılar olsun, Çinliler olsun, bunun hayatını yazmışlardır. Kendisinin yazdırdığı tarih de vardır. Bu bize Farsça, Türkçe, Arapça, Çince ve Moğolca olarak gelmiştir. Bu yönlerden tarihi tafsilatlı olarak öğrenilmeye müsaittir. Nitekim bunlar devrimize kadar çeşitli alimler tarafından tetkik edilmiştir. Eskilerden Petis de la Croix vardır ki, önce eserini Fransızca yazmış, sonra İngilizce ve Almancaya da çevrilmiştir.

İngilizcede pek mufassal ve tarafsız olarak Howorth'un Moğol Tarihi de vardır. Fransızca olarak R. Grousset'nin kitabı önemlidir ki, İngilizceye de çevrilmiştir. Türkçemizde maalesef Çinggis Han'a dair tafsilatlı bir eser hâlâ yoktur demekte ve Çinggis Han ve evlâdı tarihini ayrıntılı olarak yazmış olan Reşideddin'in Cami ü't-tevarih adlı eserinin Moğol ve Türk tarihi ile ilgili kısımlarının bile Türkçeye çevrilmemiş olmasından yakınmakta, bu eserin SSCB'de 4 cilt olarak yayınlanmış olmasından söz etmektedir.39 Orijinal nüshalarının en nadideleri Topkapı Sarayında bulunan bu eser, bir kaç yıl önce İran'da 4 cilt olarak yeniden yayımlanmıştır.40 Bu yayın kelimelerin Moğolca kökenlerine kadar inen ayrıntılı açıklamalar ve dizin ile çıkarak, daha önceki edisyonların yerini almış oldu.

Zeki Velidi Togan'ın 29 Ocak 1970'de verdiği dersle son bulan bu ders notlarından sonra yayınlanan Türkçe makaleler yok denecek kadar azdır.41 Ancak bu yazının başında belirttiğim gibi, Türkiye dışında bu konudaki çalışmalar bir hayli yekûn tutmakta ve bilimsel alanda tartışmalara sebep olmaktadır. Öte yandan eserlerinde Çinggis Han ve Moğollara geniş yer vermiş olan Zeki Velidi Togan'ın bu alandaki çalışmalarına gelince, bunların özellikle aşağıdaki konular üzerinde odaklandığını görürüz. Türk tarihinin Asya tarihi bağlamında ve kendi tabiri ile "iktisadi amillerin" önde geldiği bir ortamda oluşup geliştiği görüşünde olan Zeki Velidi Togan, Çinggis Han ve evlâdının kurduğu devlete birçok Türk boy ve topluluğunun destek vermiş olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Çinggis Han'ın mensup olduğu Borçigin soyunun Türkçe Böri Tegin'den geldiği görüşünü savunarak, elâ gözlü, sarışın oldukları söylenen bu sülâlenin mensuplarının Türkler arasında hükümdar olma kutuna sahip bir soydan geldiğini ileri sürmüştür.

Onun görüşüne göre, hükümdar olma kutuna sahip soylar, aileler "kutlu" oldukları için bugün bizim ayrı milletler olarak gördüğümüz gruplar arasına dağılmış olabilirlerdi. 12. yüzyıl sonu ile 13. yüzyılın başında da bu "kutlu" soyun mensubu olan Borçigin ailesi Moğol kabileleri arasında bulunuyorlar ve Moğolca konuşuyorlardı. Destan malzemesine ve elçilik raporlarına dayanarak vardığı sonuca göre, bu aile evvelce bugün ÇHC'nin Qinghai eyaletinde bulunan Kökenor (yani gökçe deniz; qinghai da gökçe deniz demektir)42 gölü yakınlarında yaşamış olması dolayısıyla destanlara konu olmuştu. Onun bu görüşleri bugünkü milliyet anlayışı açısından çeşitli tartışmalara sebebiyet vermişti. Budizmin kabulünden sonra yazılmış olan Moğol tarihine dair eserlerde de Çinggis Han ailesinin anavatanı Tibet taraflarında gösterilir.

Ancak bu konuda bir hükme varmadan şunu söylemek gerekir ki, antropoloji bilimi bugün bu türlü idare ettikleri halklara fiziki açıdan benzemeyen ve "boylar üstü" konumda olan hükümdar ailelerinin varlığını kabul etmektedir; daha yakın tarihte ayrıca Avrupa genelinde Hohenzoller ailesinin de çeşitli milletlere kral vermiş olduğunu biliyoruz. Ancak Çinggis Han'ın mensup olduğu ailenin kökenleri konusundaki bilgi ve belgelerimiz pozitivist sonuçlara varacak nitelikte değildir. Aslında Türk tarihi açısından önemli olan husus daha sonraki tarihlerde Orta Asya'daki Türklerin meşru hükümdar ailesini temsil etmiş olması dolayısıyla Çinggis evlâdının Türk tarihi açısından bir dönüm noktasını teşkil etmesidir. Bu sebeple Zeki Velidi Togan bu meselenin ancak Orta Asya'nın 8-12. yüzyıllar arasındaki etnografi tarihi tetkik edilirse aydınlatılabileceğini belirtmiş ve 1962-63 yılı derslerine İç Asya Etnografyası adını vermiş ve 2 sömestre boyunca Çinggis Han'ın ortaya çıkışından önceki dönemde İç Asya boyları hakkında farklı dillerde yazılmış kaynaklarda verilen bilgileri bir araya toplamış ve değerlendirmiştir.43

Nitekim daha sonraki gelişmeler bunun doğru bir yol olduğunu göstermiştir. Boy tarihi, etnografya ve efsaneler üzerinde çalışmaların sayısı son yıllarda artmıştır. Bu tür çalışmaları özellikle ÇHC içindeki İç Moğol Özerk Bölgesi’nde, Rusya Federasyonu’ndaki Tataristan44 ve Buryat Cumhuriyeti ile ve Moğolistan’da görmekteyiz. Moğolistan’da evvelce Yu. Rinçen’in önderliğinde yürütülmüş olan kaynak çalışmaları ve Moğol tarih yazımı ve kültürü üzerine çalışmalar şimdi Sh. Bira’nın başkanlık ettiği Moğol Tarih ve Kültür Cemiyeti ile devam ettirilmektedir. Sh. Bira özellikle kaynak araştırması, Çinggis Han devrinin kültürel temelleri ve meşruiyet prensipleri üzerine yaptığı çalışmalarla bilinir.45 Bu yörelerde boy tarihi, efsane, etnografya ve kaynak çalışmasının yanı sıra Çinggis Han’la ilgili yoğun çalışmalar yapıldığı gözlenmektedir.46 Hatta Çinggis Han’ın hiç gitmediği Rusya Federasyonu Saha Cumhuriyeti (Yakutistan) yazarlarından Nikolay Lutginov da, bir Çinggis Han romanı yazmış,47 evvelce Çinggis Han’ın bir müstevli olarak görüldüğü Buryat Cumhuriyeti’nde Skrinnikova yeni bir bakış açısı ile bir eser meydana getimiştir. Orta Asya cumhuriyetlerinden Kazakistan’da M. Abusaidova yayınladığı Ötemiş Hacı Çinggisname’si (1992) ile Kadyrbayev ise boy tarihi ile ilgili çalışmalarıyla (1989, 1993) dikkat çekerler. Bu arada Özbekistan’da da B. Akhmedov Temür’ün torunu Mirza Uluğ Bek’in eserini Tört Ulus Tarihi adıyla yayınlamıştır (1994).

Görüldüğü gibi gerek Çinggis Han gerekse onun ortaya çıktığı dönemin tarihi, dünyanın farklı yerlerinde ciddi olarak ele alınmaktadır ve özellikle SSCB’nin dağılmasından sonraki yeni dünyada o dönemin kimlik anlayışına ışık tutan efsaneleri de bilim adamlarının araştırdıkları önemli konular olmuştur.

II. Çinggis Han’ın Tarih Sahnesine Çıkışı

A. Çinggis Han Öncesi Moğollar

Moğolların Gizli Tarihi adlı 1240'lardan kaldığını düşündüğümüz anonim eser Çinggis Han'ın soyu hakkındaki efsanelerle başlar. Eserin başlangıç cümlesini oluşturan bu efsaneye göre Çinggis Han'ın soyu "Yüce Tanrı tarafından kut ile yaratılmış Börte-çino (boz kurt) idi; eşi ise Güzel Maral (Alageyik)" idi. Bu sözlerle Çinggis Han'ı yücelten efsanelerin aslında geyik, alageyik ve boz kurt etrafında oluşmuş yaradılış efsanelerini birleştirdiğini ve bu efsaneler yoluyla bütün eski tarih mirasına sahip çıkılmış olduğunu görüyoruz. 48 Eserin ikinci cümlesi ise, "Onlar denizi geçerek geldiler" şeklindedir. Birçok bilginin üzerinde düşünmüş olduğu bu iki cümle gerçekten anlamlıdır. Zira ikinci cümle ile de, Çinggis Han'ın atalarının batıdan doğuya gitmiş olduklarına işaret edilmektedir.49 Ancak, doğuya varmak için aşılan denizin hangi deniz veya göl olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bilindiği gibi 14. yüzyıl İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşideddin tarafından toplanmış olan Oğuz Destanı'nda da bu görüş tekrarlanır. Orada Oğuz Han Tanrı'ya inanıp onun birliğini kabul etmeyen amca oğullarını hem yener hem de Karakurum'a sürer. Oğuz onlara her zaman kaygılı olunuz anlamında Muval 50 diye ad verir.

Kısacası, Reşiddedin'deki Oğuz Destanı'na göre Oğuz'un amca oğulları Oğuz evlâdından ve Türkistan'dan ayrılır, doğuya giderler ve orada Moğol olurlar. Diğer bir deyişle, hem Moğolların Gizli Tarihi'nde hem Reşideddin'de Türk ve Moğolların tarihlerinin birbirinden keskin hatlarla ayrılamayacağı vurgulanmış olur. Kimin Moğol, kimin Türk olduğu konusu da bu görüşler çerçevesinde yeniden ele alınarak eserin değişik bölümlerinde şu sözlerle açıklanır:

1. Oğuz boyları
2. Türklerden olup bugün kendilerine Moğol denilen, ama aslında Moğol olmayanlar

3. Yukarıda zikri geçenler gibi ancak yakın zamanlarda Moğol adını alanlar. Bunların halkı çok boyları da sayısızdı. Bilinenlerin adı burada verilmiştir. Bunlar Kerait, Nayman, Öngüt, Tangkut, Bekrin, Kırkızlardı.

4. Eskiden de Moğol olarak bilinenler

a. Turkan-i Moğol yani Moğolların Türkleri. Bunlar Dobun Bayan ve Alan Goa'dan önce yaşamış ve Ergenekon'a gitmiş olan Nüküz ve Kıyan'ın 51 neslinden gelen Törülki'lerdir.52

b. Nirun yani asil ve saf kan olanlar yani Alan Goa'nın neslinden gelenler.

Gerçekten de tarihin daha önceki devirlerinde boy ve toplulukları bugünkü "milliyet" anlayışımız çerçevesinde birbirinden ayırmak zordur. Bu erken devirlerde daha Moğol adı bile yoktur. Moğol adı, bir siyasi birliğin adı olarak, 12. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bugün Moğol bilim adamları

Çinggis Han adı büyük bir fatihin ismi olmaktan öte, Moğollara milli ve kültürel kimliklerini kazandıran kişidir. Moğolları devlet, Uygur yazısı esasında geliştirilmiş olan bir yazı ve İkh Yassa[Yüce Yasa] denilen ilk anayasalarının sahibi yapan odur. En önemlisi de o tarihten itibaren Moğol boylarının tek bir milli kimlik içinde birleşmiş olmalarıdır demektedirler.53 Çinggis Han öncesi dönemlerde biz, ancak proto-Moğollardan söz edebiliriz. İleride Moğolları oluşturacak boylarla Türklerin tarihi iç içedir. Muhakkak ki, Hun İmparatorluğu içinde Moğolca konuşan boylar vardı. Tabğaçların arasında da, genelde Siyenbi dediğimiz proto-Moğolların bulunduğunu biliyoruz. Avarları da, Moğollar ataları olarak görürler. Orhun yazıtlarında, bazı proto-Moğol boylarından Şığvey (Shih-wei) şeklinde söz edilir. Bazı proto-Moğollar ise, Tatar olarak bilinir. Ancak, Tatar dediğimiz zaman da, gene tek bir dil ve milliyet söz konusu değildir. Bazı

Tatarlar Türkçe konuşmuşlardır.[54] 10-12. yüzyıllara damgasını vurmuş ve bugün Çin’in adının Rusçada “Kitay” olarak anılmasına katkıda bulunmuş olan Kitan/Kitay’lar (Çidan<Ch’i-tan) da bir proto-Moğol halktı. Kuzey Çin’de Liao adında bir sülâle kuran Kitan/Kitaylar, Uygurlarla çok sıkı ilişkilerde bulunmuşlardır. Hatta Kitay imparatoriçelerinin geldiği soy, aslında Uygurlara dayanmaktadır. Kitanlar, Uygur tüccarlara da özel ilgi göstermişler ve ayrıcalıklar vermişlerdir. 1124 yılında Liao sülâlesinin yıkılması üzerine bir kısım Kitan/Kitaylar batıya gitmişler ve Orta Asya’da liderleri Yelü Daşı idaresinde Karahıtaylar devletini kurmuşlardır. Bütün bu siyasi birlikler, 1206’da kurulan Çinggis Han devletinin idaresi altına girmişlerdir.

B. Tarihi Süreç İçinde 13. Yüzyıla Kadar İç Asya Panoraması

Çinggis Han’ın ortaya çıkışını hazırlayan sebepleri anlayabilmek için zaman içinde geriye gitmek ve değişimlere İç Asya mikyasında göz atmak gerekmektedir. Kırgızların, 840 tarihinde Uygurların bugünkü Moğolistan bölgesindeki hâkimiyetlerine son vermelerinden sonra, uzun bir müddet İç Asya’nın kaderine büyük devletler yerine, irili ufaklı küçük devletler ve boylar hâkim olmuştur. Ancak, bu durum, sadece İç Asya’ya özgü bir durum değildi. Doğu Asya’da, Tang (T’ang) hanedanı 905’te yıkılmış; Batı Asya’da da Abbasi halifeleri 847’den itibaren artık eskisi gibi güçlü bir merkezi temsil etmemeye başlamışlardı. 1258 yılına kadar devam edecek Abbasi halifeliği daha çok naiplerle idare edilmeye başlayacaktı. Ön ve Orta Asya’da Tolunoğulları, İhşitler, Samanoğulları gibi sülâleler de naiplikten, valilikten devlet kurmuş veya yönetimi ele almışlardı. İlk Müslüman Türk devletleri de, bu çerçevede İslâm ülkelerinden geçen ticaret yolları etrafında oluşmuşlardı. Doğu Asya’da ise, Tang sülâlesinden sonra, Kuzey Çin’e hâkim olan Kitan/Kitayların Liao sülâlesi, Çin’de kurulan irili ufaklı sülâlelerden biri idi. Kaynaklarımıza göre, Kitanların

1124’de yıkılmasından sonra, onların yerine kaynaklarımızda Altın Hanlar denen Cin (Chin) sülâlesi başa geçmişti. Bu dönemlerde, Güney Çin’de, Sung sülâlesi, Kansu ve Ordos bölgesinde de, Türk, Moğol ve Tibetli unsurların bir karışımı olan Tangutlar bulunuyordu. 11-12. yüzyıla gelindiği zaman ise, bunların kuzeyinde birçok beylik ve boylar vardı. Bunların bir kısmı Türk kökenli, bazıları Moğol kökenli, bazıları ise her halde iki dilli idi. İşte, 1206 yılında, Çinggis Han adıyla başa geçen Temücin, ölümüne (1227) kadar Doğu Asya’dan Doğu Avrupa’ya bütün bu halkları kendi kurduğu idare altında birleştirmiş oldu. Böylece, 9. yüzyılın ortalarından beri irili ufaklı devletler tarafından idare edilmekte olan Asya, tek bir şemsiye altına toplanmış oluyordu.

Bu büyük değişikliğe daha genel bir çerçeveden bakacak olursak, M.Ö. 200’lerde başlayan tarihsel dönem içinde, Asya’nın, özellikle doğuda zaman zaman büyük imparatorluklar devri yaşadığını, zaman zaman ise, irili ufaklı devletlerle yönetildiğini görürüz. Çinggis Han İmparatorluğu’nun ortaya çıkmasına kadar geçmiş olan 1400 yıllık tarihte iki büyük imparatorluk dönemi olmuştur. Bunların birincisi M.Ö. 200-M.S. 200’lere kadar süren, kuzeyde Hunların, güneyde Han sülâlesinin hâkim olduğu devirdir. İkincisi ise, Çin’de de önce Sui (589-618), sonra da Tang (618-905) sülâlelerinin, kuzeyde ise 552’de Göktürklerle başlayıp, Uygurların 840’ta yıkılmasına dek süren dönemdir. Daha geniş bir çerçeve içinde düşünürsek, birinci dönemde Avrupa, Ön Asya ve Kuzey Afrika’da Roma İmparatorluğu ile Asya’da da Hunlar ve Hanlar idaresindeki büyük imparatorluklar; ikinci dönemde ise, Avrupa ortaçağlarda irili ufaklı feodal beylikler dönemine girmişken, Ön Asya ve Kuzey Afrika’da Emevi ve Abbasiler yönetimindeki imparatorluklar, Bizans İmparatorluğu, Doğuda Tang sülâlesi, ve Kuzey Asya‘da da Göktürk ve Uygurlar karşımıza çıkar. İmparatorluklardan oluşan bu evrensel nitelikteki dönemlerin

arasında ise irili ufaklı politik yapı ve boylardan meydana gelen ara dönemler vardır.

Yukarıda sözü edildiği gibi son ara dönem 840’da başlamıştı. 1206’da Çinggis Han idaresinde kurulan siyasi ve ekonomik yapı, Doğu Asya’dan Doğu Avrupa’ya, ve sonra da Ön Asya’ya kadar yayılarak bu ara dönemlere son vermiştir. 14. yüzyılda Moğol İmparatorluğu tamamen yıkıldıktan sonra bile bu ara dönemlere geri dönülmemiş, Asya daha çok bölgesel nitelikli imparatorluklarca paylaşılmıştır.

Tekrar 840 sonrasına ve beylik ve boylara dönecek olursak, 12. yüzyılda bunların bazılarının babadan oğula geçen sülâleler şeklini almış olduğunu; bazılarının ise, bu türlü kalıtımsal yapılanmaya karşı çıkan boylar halinde yaşadıklarını görüyoruz. Türkçe konuşanların çoğunlukta olduğu beylik ve boylarda sülâle usulü örgütlenme daha sık görülürken, Moğolca konuşan ve dağınık olarak bugünkü Moğolistan’ın doğu taraflarında ve eski Mançurya bölgesinde yaşayan boylar, sülâle usulüne karşı oldukları gibi, kimi zaman bir boyu, bir değil de birkaç kişinin birden idare etmesini ve böylece katılımın daha yaygın olmasını yeğliyorlardı. İleride Çinggis Han adını alacak olan Temücin’in bağlı olduğu gruplar daha çok bu ikinci türden idi. Bunlara Moğolca olarak nirun, yani, belkemiği veya arka deniliyordu; gerçekten de yeni kurulan bu siyasi yapının belkemiğini oluşturuyorlardı. Ancak, her iki durumdan da memnun olmayanlar vardı. İşte, bunların, 12. yüzyılın son çeyreğinde yavaş yavaş Temücin’in etrafında toplanmağa başladıklarını görüyoruz. Bu dönemleri bize ayrıntılı olarak anlatan Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Temücin’e ilk katılanlara nöker “arkadaş, yoldaş” denilmektedir. Temücin’e ilk katılanlar arasında çok değişik boylardan gelenler olduğu gibi, çok değişik yerlerden gelenler de vardı. Bugünkü Tuva Türklerinin ataları olan Urianghay boyu, en erken katılanlardandı. Ayrıca, 1124’ten sonra Kuzey Çin’de hâkim olan Altan

Hanlardan memnun olmayan Kitanlar, ticaret için Doğu Asya taraflarına gelmiş Orta Asyalı Müslüman Türk, İranlı ve Arap kökenli tüccarlar, 12. yüzyılın sonlarında Temücin ile beraber düzeni değiştirmek isteyen kimselerdi.55

Evvelce Orta Asya'nın batısı ile ilişki kurmak isteyen Kitan ve Uygurlara, Gazneli Mahmud olumsuz yanıt vermişti, ama 1124'ten sonra, Orta Asya'da hâkim duruma geçen Budist Karahıtayların idaresinde Müslüman olmayan tüccarlara Orta Asya'da ticaret yolu açılmıştı. Ancak, Karahıtayların nihayette bir Orta Asya devleti olmaları, Müslüman tüccarlara Çin'in kapılarını açmıyordu. Fakat 13. yüzyılın başlarında, artık baskının yönü değişmişti ve bu nedenle Orta Asyalı Müslüman tüccarlar, Çin ticaretinde rol almak istediklerini gösteriyorlardı.

Nitekim imparatorluk kurulurken bu oluşumda rol alan tüccarlar "ortak" adıyla siyasete de ortak olmuşlardı.56 Hanların karargâhları, o dönemin deyimiyle ordaları yürüyen şehirler; sonradan "ordu pazar" denilen pazarları da tüccarlar için yürüyen pazar niteliğinde idi. Tüccarların pazara gitmesi gerekmiyordu. Pazarlar tüccarlar ve müşterilerle beraber yürüyordu. İşte bu suretle ticaret yollarının yönü değiştirilmiş, yollarda güvenlik sağlanmış ve alanın da satanın da memnun olması için büyük çabalar harcanmıştı. Bu düzen 1250'li yıllarda o kadar yerleşmişti ki, artık tüccardan tamğa adı verilen "damga vergisi" alınmağa başlanmıştı. Hatta, damga vergisi almak için mühür, damga kullanan valilere damga basmalarından ötürü, Moğolca daruğa Türkçe baskak denmiştir.57 Bütün bunlardan görüleceği gibi, Moğol İmparatorluğu'nda ticari vergiler önemli bir gelir kaynağı haline gelmişti. Bu konuya bu kadar önem verilmesinden dolayı, ticarete yönelik bu siyasete tarihçiler sonradan genelde Pax Mongolica, yani Moğol Barışı adını vermişlerdir. Bu dönem içinde Moğol

Barışı ile imparatorluk başkentine birçok seyyah gelmiş ve bize birbirinden ilginç seyahat raporları bırakmışlardır.

Tanrı dağlarının kuzeyinde ve güneyinde ticaretin akışını sağlama siyaseti güden “Moğol Barışı”, bu dağların güneyinde de, tarımsal alanlardan eski yapıyı bozmadan yararlanılmasına yol açmıştır. Onun için fetihler sırasında yıkılan yerler yeniden tamir edilmiş ve özellikle su yollarının bakımına önem verilmiştir. Bu alanlar prenslere ülüş (pay, hisse) olarak verilmemiş, onun yerine merkeze bağlı valilerle idare edilmiş ve gelirleri de böylece merkeze aktarılmıştır. Genel olarak bu yöredeki tarımsal üretim elden geldiğince korunmuşsa da, merkezi idareye karşı olan Çinggis evlâdından bazıları, bu yörenin gelirinin merkeze aktarılmaya çalışılması karşısındaki memnuniyetsizliklerini, talan ve tahribat yoluyla belirtmişlerdir. Sonuçta, 1269’da bugünkü Kırgızistan’da Talas’da yapılan kurultayla tarımsal bölgelerin korunması karar altına alınmıştır.

C. Çinggis Han’ın Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sebepler ve İlk Dönem-1227

Yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan bütün bu gelişmeler, ancak Çinggis Han devleti kurulduktan ve imparatorluğun sınırlarının Çin’i de içine alacak şekilde genişlemesiyle “Moğol Barışı” kurulup; önce Müslüman sonra da Marco Polo gibi gayri müslim tüccarlara Çin yolu açıldıktan sonra, meydana gelmiştir. Bu yeni dönemde Müslüman tüccarlar, Java adalarına kadar açılmışlardır. Demek ki, Çinggis Han İmparatorluğu’nun oluşumunu hazırlayan sebepler iki ayrı kaynağa dayanır. Bunlar

a. Boylar ve beylikler arası çekişmeler ve halkın memnuniyetsizliği

b. Orta Asyalı Müslüman tüccarların baskısıdır.

Bunlardan birincisi çok daha kısa sürede çözümlenebilmiş, ikinci ise çok daha uzun sürmüştür. İç dinamiklerden meydana gelen çelişkilerin çözülmesi içte seferler yaparak boyları itaat altına aldıktan sonra, bu

halkları Batı Asya ve Doğu Avrupa'ya doğru yapılan seferlerle dağıtmak ve onların oralarda yerleşerek Türk, Moğol, yerleşik ve göçebe halklardan oluşan yeni bir karışım meydana getirmelerini sağlamak şeklinde olmuştur. Bu sürecin belki de 13. yüzyıl boyunca devam etmiş olduğu da söylenebilir. Problemlerin tüccarlar açısından çözümlendiği bu dönemde ise, yerel tepkiler daha sonraları imparatorluğun çözülmesine yol açacaktır.

Tarihlere, Çinggis, adıyla ve 1206'da kurduğu yeni düzeni ilanıyla geçen daha çok yaptığı fütuhatlarla anılan bu ünlü hükümdarın asıl adı, Temücin idi.58 Tangutlar üzerine 1210'da bir sefer yapmış ve güneybatı kanadını emniyet altına almıştır. Ondan sonra da, 1211 yılına kadar çeşitli boy ve beylikleri idaresi altına almıştır. Daha sonra 1215 yılında da, bugünkü Pekin şehrini Altan Hanlardan alan Çinggis Han'ın bunun ardından batıya doğru yürümek üzere planlar yapıp yapmadığı tarihçiler tarafından günümüzde de tartışılmaktadır.59 Gerçek ne olursa olsun, olaylar onu Orta Asya'ya ve batısına yani Ön Asya'ya doğru çekmiştir. Böyle bir harekatta 1215 yılında, o zaman Maveraünnehir'de hüküm süren Harzemşahlara (Harezmşah) gönderdiği 450 kişilik elçilik ve ticaret kervanının, Otrar şehrinde durdurularak birçok kişinin öldürülmesi, büyük bir itici kuvvet olmuştur. O zamanın görüşüne göre, hem elçiler hem tüccarların her ikisinin de bugünkü Kızılay-Kızılhaç gibi dokunulmazlıkları vardı. Hatta Yusuf Has Hacib de Orta Türkçe ile:

yalavaçka bolmas ölüm ya kıyın
eşitmiş sözin çin tegürse tilin
yalavaç tedüküm bu tilci turur
bu tilci sözün aysa ölmez kalur (3818-19)
bugünkü Türkçe ile de
elçi işittiği sözü aynen uzaklaştırırsa,
ona ölüm veya ceza yoktur.

işte elçi dediğim böyle olan elçidir;

bu elçi ne söylerse söylesin ona zeval yoktur

demektedir. İşte bu sebepten dolayı, Çinggis Han, Muhammed Harzemşah'tan Otrar valisini kendisine yollamasını istemiştir. Yani onu bizzat cezalandırmak istemiştir. Harzemşah'ın bu teklifi kabul etmemesi, Çinggis Han'ın batıya sefer yapmasına vesile olmuştur. Bu sırada Uygurlar, Almalık ve Kayalık hükümdarları ve Karluklar, Çinggis Han'a bağlılıklarını bildirerek onun saflarına katılmışlardır. Uygurlar, özellikle bundan sonraki yıllarda, Çinggis Han ve oğullarının yardımcıları olacaktır. Semerkant ve Buhara'yı 1120 yılında alan Çinggis Han, ordularına direniş gösterenlere karşı acımasızca davranmıştır. Bu arada eski Semerkant şehri -bugünkü Afrasyab harabeleri- yerle bir olmuştur. Çinggis Han, 1225'te yurduna geri dönmüş; sonra da, 1227'de, Tangutlar üzerine düzenlediği yeni sefer sırasında ölmüştür.

Çinggis Han'ın ölümünden 1259-60'lara kadar Kağanlığın merkezi bugünkü Moğolistan'da Karakurum şehrinde olmuş ve başa üç Büyük Kağan geçmiştir. Ögedey (1229-41), Güyük (1246-48) ve Möngke (1252-59) adını taşıyan bu kağanlar zamanında Karakurum'a her bir taraftan elçiler ve Moğol İmparatorluğu'na boyun eğmiş veya onların egemenliğini kabul etmiş tabi hükümdarlar gelmiştir. Bunlardan bazıları bize, çoğu o zamanlar Avrupa'da yaygın olan Latince ile yazılmış çok değerli seyahatnameler bırakmıştır.60 Öte yandan bu dönemde Moğolca, Çince ve Farsça yazılmış belgeler, tarih kitapları ve seyahatnameler büyük Kağanlar zamanını ayrıntılı olarak öğrenmemize imkân vermektedir. Yalnız Asya ve dünya tarihini etkilemesi açısından değil, aynı zamanda bu devri incelemek bakımından kullanılabilen kaynakların zenginliği bu dönem tarihçi ve araştırmacılarının ilgisini çekmiştir.

Çinggis Han daha hayatta iken kurduğu imparatorluğu dört oğlunun idaresine vermiş ve kaynaklarımız bunlardan “dört ulus” diye söz etmişlerdir.61 “From Ulus to Khanate” (Ulustan Hanlığa) adlı makalesiyle bu hususu inceleyen Peter Jackson’un belirttiği gibi bu konu, tarihçiler tarafından eleştiriye tabi tutulmadan kabul edilmiştir.62 Gerçekten Çinggis Han’ın ölümünden 1260’lı yıllara kadarki dönemde imparatorluğun Büyük Kağanlığa bağlı, her birini bir hanın yönettiği dört ulustan oluşması, şimdiye kadar çoğunlukla imparatorluk topraklarının dörde bölünmesi şeklinde anlaşılmıştır. Peter Jackson’un da gösterdiği gibi ülüş sahibinin ulusu, farklı bölgelerde bulunabiliyordu.63 Sınırları belirgin olan bir toprak ayırımı sonradan oluşmuştur hatta bu arada ülüş sahibi olanların kimlikleri de değişmiştir. Başlangıçta büyük paylaşım Çinggis Han’ın Cöçi (Coçi), Çağaday, Ögedey ve Toluy adlarındaki dört oğlu arasında olmuştu. Ancak ordunun, ailenin malı ve mülkü sayılmış olması ve ordunun külliyetli bir kısmının, aile ocağının bekçisi Toluy Hanın hissesine düşmesi sonucunda,64 genç yaşta ölen Toluy Han’ın evlâdı, diğerlerine göre, daha avantajlı bir konuma gelmişti.65

Sonuçta, 1250-1260 arasında, Toluy Han’ın üç oğlu, imparatorluğun büyük bir kısmına hâkim olmuştu. Bunlar da büyük Kağan durumunda olan Möngke Han, Çin’de hüküm süren Kubilay Han ve İran’ı fetheden Hülegü Han idiler; yani zamanla imparatorluk topraklarına en küçük oğul Toluy’un evlâdı ile, Toluy evlâdının başa geçmesine sebebiyet veren en büyük oğul Cöçi’nin evlâdı hâkim olmuşlardı.

Ögedey evlâdı66 yavaş yavaş önemlerini kaybetmiş Çağaday evlâdı ise, Çağataylılar adıyla, Timur devrine kadar Maverünnehir bölgesinde, daha sonra da Doğu Türkistan yöresinde yaşamaya devam etmişlerse de, doğu taraflarının kaynaklarında Çağatay adı zamanla kullanılmaz olmuştu.

Dört ulus 1260 yılından sonra, kendilerinden ayrı ayrı adlarla söz ettiren ve aslında yerleşik ve konargöçer nüfusların ağırlıklı olduğu ikişer hanlıktan meydana gelen dört hanlık şekline dönüşür. Konargöçer olanlar da (Altınordu ve Çağataylılar), paylaşımcı ve çok merkezli gelenekler; yerleşik nüfusun ağırlıklı olduğu İlhanlılar ve Kubilay Hanlığı'nda ise, bir merkez etrafında birikimcilik görüşü egemendi. Birikimciliği bir başkent, bir merkez etrafında kurumsallaşma olarak anlıyoruz. Vergi gibi gelir kaynakları bu merkezde biriktiriliyor ve kararlar burada verilerek dağıtım da, bu merkezden yapılıyordu. Ancak bu sırada Büyük Kağanlık resmi olarak devam etmiş ve Kubilay Han evlâdının elinde kalmıştır. Aşağıda görüleceği gibi, bu dört ulus ve dört hanlık, 14. yüzyılın ortalarından itibaren dağılmaya başlamış ve Çinggis Han'ın kurduğu imparatorluk böylece parçalanmıştır.

III. Çinggis Evlâdı

A. Altınordu

Çinggis Han'ın en büyük oğlu Cöçi Han'a, "Moğol atlılarının gidebildiği kadar" bütün batı diye verilmiş olan bu bölge, çoğunlukla eski Kıpçak yurtları idi. Hatta, Karadeniz'in kuzeyine "Deşt-i Kıpçak" yani Kıpçak bozkırları denirdi. Eski Bulgar ve Hazar yurtları da buralarda idi. Onun için, aslında altın renkli otağ, karargâh anlamına gelen Altınordu yöresi, başlangıcından itibaren Türk etkisi altında gelişmiştir. Her ne kadar hanlar yarlık denilen emirnameleri bir süre Moğol dilinde yazmışlarsa da, bu yörede bürokratik dilde Türkçe hâkim olmuştur. Aslında Moğol dilinde yazılan yarlıklar bile "Mengü (ebedi) Tanrının gücüyle diye" Türkçe olarak başlardı. Daha evvelce söz konusu edildiği gibi, bu imparatorluğun kuruluş safhasında ve bürokrasisinde, daha evvelki Türk imparatorluklarının deneyimlerinden yararlanılmış olduğu gibi, Türklerden

Uygurlar gibi hem bürokrat hem muhasebeci olanlar, imparatorluğun vazgeçilmez öğeleri olmuşlardır.

Cöçi daha Çinggis Han'ın sağlığında öldüğü için, seyahatnameler ve tarih kitapları onun oğlu Batu'dan söz ederler. Kağan olmamasına rağmen Batu, kağanlık içinde, en çok sözü geçen kimse olmuştur. Batu Han, devrinde İdil (Volga) bölgesindeki Bulgar Devletine son verilmiştir. Bu arada Moskova dükalığı da vergiye bağlanmış, 1240'da da Kiev alınmıştır. Batu'dan sonra başa geçen kardeşi Berke (1255-66), İslâmiyeti kabul etmiştir, ancak İslâmiyet asıl Özbek Han devrinde (1312-1340) tam olarak bölgeye yerleşmiştir. Özbek Han devrinde Moğol ordularıyla gelen ahali de, Türk değildiyse bile, artık Türkleşmiş bulunuyordu. Özbek Han'ın sarayını ziyaret etmiş olan Kuzey Afrikalı gezgin İbn Batuta, bize, özellikle Özbek Han'ın hanımlarının özgün ve özgür tavırlarını anlatır. İbn Batuta, o dönemde, dünyada yedi büyük hükümdar olduğunu söyler; bunların dördü Çinggis evlâdındandır. Tabii, Özbek Han en önemlilerindendir. 14. yüzyılın sonlarına doğru Altınordu'da problemler baş gösterir. Temür'ün düzenlediği seferlerden sonra da, başkent Saray şehri ve diğer yerleşimler kendilerini yeniden toparlayamazlar. Bu dönemde, yerel güçlerin ön plana çıktığını ve beylerin hanlara karşı mücadele ettiklerini görürüz. Sonuçta, Altınordu Hanlığı; Kırım, Kazan, Sibir ve Astarhan Hanlıklarına ayrılmıştır. Hatta Özbek ve Kazak Hanlıklarının da oluşmasında, yine, Altınordu'nun payı vardır. Altınordu tarzı çok merkezli yaşam tarzını devam ettirenler, Hanlara karşı tavır almış olan ve kendilerine mirza veya murza denen Noğay beyleri olmuş ve halk indindeki varlıklarını destanlarında sürdürmüşlerdir.

B. İlhanlılar

Toluy Han'ın oğlu Möngke 1252-57 yıllarında kağan olunca, kardeşi Hülegü'yü batıya yolladı. Her on kişiden biri seçilerek toplanıp gönderilen bu kuvvetler, yavaş yavaş batıya doğru ilerleyerek önce İran'ı, sonra

1258’de Bağdad’ı alarak halifeliğe son verdiler. Hülegü Han, kendisine Çinggis Han’dan miras kalmayan ve kendi kılıcının hakkıyla elde ettiği bu yerlerde, yeni bir idare kurdu. O dönemde gönüllü olarak tabi olanlara il denirdi; kendiliklerinden tâbi olmayanlar bulğa yani asi sayılırlardı. Hülegü tâbi olanların, büyük kağana tâbi hanı olduğu için67 kendisine ilhan ünvanı verildi. 1336’ya kadar devam edecek olan bu sülâle, İlhanlılar olarak bilindi. İlhanlıları bilmek, Türkiye tarihi açısından önemlidir.

Çinggis Han İmparatorluğu’nun Türkiye tarihi açısından etkileri, daha Çinggis Han zamanından itibaren görülür. Çinggis Han’ın ordularına katılmak istemeyen Türkmen boyları, bu orduların önünden batıya doğru göç etmeye başlamışlardı. Celaledddin Harzemşah ile yapılan ve onun ölümü ile sonuçlanan savaşlar da, Doğu Anadolu’ya kadar uzanmıştı. Bunlardan sonra, 1243’de, Baycu Noyan idaresindeki güçler, daha İlhanlı devleti kurulmadan önce, Kösedağ’da, Selçuklu kuvvetlerini yenerek, Anadolu Selçuklularını Karakurum’a bağlamışlardı. Hatta, Selçuklu hükümdarları, Karakurum’u ziyaret etmek durumunda kalmışlardı. Hülegü idaresindeki İlhanlılar, Anadolu ile olan ilişkilerin kurumsallaşmasına sebebiyet verdiler. Önceleri Anadolu, uzaktan kumandalı bir idare altında iken, 1275’teki Türkmen isyanları sonucunda, İlhanlı başkenti Sultaniye’ye tâbi oldu. İlhanlılar, ordularını, bugünkü İran Azerbaycanı’nın Arran ve Muğan yaylalarına yerleştirmek isteyince, buralara yerleşmiş Türkmenler de Anadolu’ya gelmişti. Bunların ardından 1275’ten sonraki olayları takiben Anadolu’ya birçok İlhanlı tümeni yerleşmiş oldu. İlhanlılar devrinde Anadolu’ya gelenlerin büyük bir kısmı da, aslen Türk boylarından geliyordu. Moğol olup buraya yerleşenler de, sonunda Türkleşmiş oldular. Moğol ve İlhanlı idaresi, her ne kadar Selçuklu egemenliğinin zayıflamasına ve sonunda çökmesine sebebiyet vermişse de,

aynı zamanda Anadolu'ya yeni dalgalar halinde Türklerin gelmesine yol açmıştır; Osmanlılar da, bu göç dalgaları içinde Anadolu'ya gelmişlerdir.

İlhanlılar, İran'da, yerleşik İran kültürü ile konargöçer gelenekleri birleştiren bir idare kurmuşlardır. Özellikle askerlere yurtluk olarak verilen ve bir çeşit ikta olan topraklar, kurulan bu yeni düzende ordu mensuplarının da yerleşmesine ve buraları yurt edinmesine yol açmıştır.68 Osmanlılarda, sonradan bu sistemin daha da geliştirildiğini ve tımar sisteminin yerleşmesinde etkili olduğunu göreceğiz.

C. Çağataylılar

Çinggis Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın hissesine düşen halklar ve yöreler daha çok Orta Asya'nın merkezinde idi. Bu bölgelerde hiç olmazsa Göktürklerden beri Türkler, hem yerleşik, hem de konargöçer hayat yaşaya gelmişlerdi. Eski Soğd ve diğer İranlı nüfusun kalıntısı olan ve İran dili konuşanlar da, daha çok kentlere yerleşmişti. Bu yerleşik alanlar vergi açısından doğrudan Kağana bağlı idi; ayrıca yerleşik halkın oturduğu bu bölgeler Mahmut Yalavaç ve oğlu Mesut Bek gibi o bölgelerin yerlisi olan valiler tarafından idare ediliyordu. Çağatay Han ve evlâdının ordularına mensup olanlar, Moğol ordularının çoğu gibi, çok farklı boylardan geliyorlardı. Bu farklılıklara rağmen, Pamirlerin doğusundaki ve batısındaki kuvvetler daha çok bir arada bulunmağa başladılar; biz onları, doğu ve batı Çağataylılar diye ayırırız. Batı Çağataylılar arasında İslâmiyet erken devirlerde yayılmaya başladı; bunu, birçok Moğol kökenli boy mensubunun Türkleşmesi izledi. Böylece, 14. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, artık bu bölgelerde bazen insanlar kendilerinin Moğol olduğunu söylese bile, kendileri hem Müslümandı, hem de Türkçe konuşuyorlardı. İşte, 1360'larda siyaset alanına atılan Temür böyle bir ortamda büyümüştü.

D. Çin'de Yüan Sülâlesi

Toluy Hanın oğullarından Kubilay Han, ağabeyi Möngke devrinde kuvvet kazandı ve kendisine, Kuzey Çin bölgesinde yer yaptı. Kağanlık kendisine geçince de, başkenti, Karakurum'dan bugünkü Pekin'e taşıdı. Kubilay Kağan'ın hem yetişmesi, hem de ilgileri çerçevesinde edindiği çevre, Karakurum'da değil Pekin'de odaklanıyordu. Ayrıca, Kubilay Han da, kardeşi Hülegü gibi, kendine, eski törelerle bağımlı olmayacağı yeni yurtlar edindi. Geleneğe göre miras olarak kalan yurtlar (ülüş), kendi törelerine göre ve hatta Çinggis Han devri yasalarına göre yönetilmeli idi. Ancak, yeni fethedilen yerlerde yeni töreler uygulanabilirdi. İşte, gerek Hülegü'nün gerekse Kubilay Han'ın yeni fethettikleri yerlerde, bu fethedilen yerlerin yerleşik kültürüne uygun politikalar ürettiklerini görüyoruz. İran'da yerleşik ve konargöçer kültürler arasında ara yollar bulunmuşken, Çin'de, Kubilay Han idaresinde yerleşik ve merkeziyetçi Çin'in siyasi kültür geleneklerinin ağır bastığını görüyoruz. Dengenin yerleşik ve merkeziyetçi kültürden yana olmasının en güzel örneği Kubilay Han zamanında askeri ve sivil idarenin ayrılmasıdır. Orta Asya konargöçer geleneklerinde, askeri ve sivil ayrımı olmazdı. Hem hayvancılık, hem avcılık, hem savaşçılık aynı kimseler tarafından yapılırdı. O yüzden de, bu topluluklar boylar esasında örgütlendikleri zaman, onlara karşı yaptırım gücü kullanılamazdı. Boylar, sadece ikna edilebilirlerdi. İkna olmayanlar, memnun olmayanlar göç yolunu tutardı. Bu tutum ve anlayış nedeniyle tarihimizde bu kadar çok göç görüyoruz.

Halbuki yerleşik ve merkeziyetçi bir devlet anlayışı içerisinde askeri ve sivil idare birbirinden ayrılır, silah taşıma hakkı ancak askerlere verilir, askerlerin, ordunun da sivil halkın ürettikleri ile beslenmesi gerekirdi. Bunun için de levazım kuvvetleri ve ulaşım yolları gerekli idi. İşte Kubilay Han zamanında yalnız iki idare birbirinden ayrılmakla kalmadı, aynı zamanda Güney Çin'in fethinden sonra Güney Çin'in tarımsal

zenginliklerinin ve gelirinin kuzeydeki merkeze kolaylıkla aktarılabilmesi için büyük bir su kanalı yaptırıldı. Güney Çin'de Sung sülâlesine son veren Kubilay Han, sonradan Vietnam ve Japonya üzerine de seferler yaptı, ama bu seferleri o kadar başarılı olmadı.

13. yüzyılın sonlarına kadar hükümdarlık eden Kubilay Kağan zamanında Çin'e gelen Marko Polo bize çok ilginç seyahat hatıraları bırakmıştır. Kubilay Han'ın Çin'de kurduğu bu sülâleye Çinliler, Yüan sülâlesi derler. 14. yüzyıldaki Yüan hükümdarları (hâlâ ismen Kağan rolünde iseler de, zamanla daha çok yerel baskılara uyum göstermek durumunda kalmışlardır) devrinde Moğolların tarihi hakkında ilginç eserler yazılmış, Moğol kültürünün yaşatılması için özen gösterilmişti.

Ancak, 1368'de çıkan isyanlar sonucu, son Yüan hükümdarı Moğolistan'a geri dönmüştür. Genelde Budizmi benimseyen bu hükümdarlar, 16. yüzyıldan sonra da Tibet Lamaizmini seçerek, Tibetteki baş lamaya, Moğolca Dalay "okyanus kadar büyük ve derin" Lama, yani "Dalay Lama" ünvanını vereceklerdir. Doğu Moğolları arasında hükümdarlık, Kubilay evlâdında kalmıştır.

V. Tarihsel Bağlam İçerisinde Bir Değerlendirme

Moğol tarihçisi Sh. Bira, Çinggis Han'ın birçok kez siyasi ve ideolojik emeller uğruna bir anlamda sömürülmüş olduğunu ve günümüzde de dünya tarihçilerinin onu dünyayı fetheden, bir şeyler yaratmaktan çok, yakıp yıkmış olan büyük bir savaşçı veya cihangir olarak değerlendirmiş olduklarını belirtir. Ancak bu görüşlere karşın Sh. Bira "Moğollar için o, Moğol tarih, kültür ve geleneklerinin başlangıç noktasını teşkil eder" demektedir.69 Söz konusu yazısında Bira, Çinggis Han'ın Moğol tarihindeki yerinden, mitolojik bir kahraman olarak özelliklerinden, Moğol kültüründe ve folklorunda Çinggis Han ile ilgili inanç ve törenlerden söz etmektedir. Aslında Çinggis Han'ın kurduğu devlet, hem Moğol, hem

Türk ve İç Asya tarihi, hem de dünya tarihi açısından yüzyıllar boyunca önemini korumuştur. Bazı tarihçiler Moğol İmparatorluğu'nun İslâm, Rus, Çin kültürlerine olan etkisi üzerinde durmuşlardır. Ancak belki de en önemlisi bu imparatorlukla gelişen politikaların Türk ve Moğolların siyasi kültürlerini ne şekilde yönlendirdiğidir. Böyle bir değişimin ve dönüşümün en belirgin göstergeleri tarih yazımıdır.

İlhanlılar idaresinde 14. yüzyılda yazılmış olan Cami'üt-tevarih gibi eserlerin dışında Moğollar ve Türkler arasında 15. yüzyıldan sonra gelişmiş olan tarih yazımcılığı Çinggis Han etrafında odaklanır. Artık Budizmi benimsemiş olan Moğol tarihçiliği onun soyunu Tibet taraflarına ve Hint uygarlığına bağlarken, Türkler arasında gelişen tarih ve destanımsı tarih yazımı Çinggis Han'ın mensup olduğu Borcigid'lere kutsiyetlerini atfeden Alan Goa (Güzel Alan) hikâyeleri etrafında örülür. Resmi tarih yazımının yanında, genellikle Orta Asya ve İdil-Ural bölgesinde Çinggisname olarak bilinen destansı bir tarihi edebiyat gelişir ve burada halklar kendi tarihlerini anlatırlar. Hatta kendisini Çinggisli geleneklere bağlamayan Osmanlılar bile, alternatif bir tarih görüşü olarak bu hikâyeleri zikrederler. Bu hikâyelerle başlayan tarih görüşü, belli bir dünya görüşünü simgeler ve bu dünya görüşü Çinggis Han'dan sonraki yüzyılları şekillendirmiş olduğu için eserler bu çerçevede meydana getirilmiştir. Çinggis Han ve evlâdının kurup geliştirdiği büyük imparatorluk tarihi bağlam içine oturtulurken, özellikle bu dünya görüşüne değinilecektir.

Çinggis Han Devleti'ni ilk aşamada meydana getiren boylar daha çok konargöçer hayvancılık çerçevesinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bazı boylar ise, avcılıkla geçiniyorlardı. Çinggis Han boylara dayanan bir örgütlenmeyi kaldırıp bir ordu-devlet yarattığı zaman, onlar yine konargöçer hayatlarına ve hayvancılığa dayanan ekonomik faaliyetlerine devam ettiler. Hatta, özellikle halkın hem kendini besleyebilmesi, hem de

arabaların üstüne kurdukları derme evlerle istenilen yerlere hızla gidebilmeleri, onlara üstün bir hareket gücü sağlamıştı. Bunların ötesinde Çinggis Han, ordu saflarında görev alan herkese, elde edilen ganimetten de pay vermeyi, yeni kurduğu düzenin en önemli temellerinden biri haline getirmişti. Evvelce akınlar, savaş ve talan olduğu zaman, ganimeti beyler alırdı. Halbuki yeni düzen ordudaki askerleri de ganimetten yararlandırıyordu.

Çinggis Han devrine ait olayları destanımsı bir mahiyette anlatan Moğolların Gizli Tarihi'nden gördüğümüze göre, devlet kurulmadan önceki dönemde soy içinde yaşlıların sözü geçiyordu. Hatta Çinggis Han ailesinin o tarihte birlikte yaşadığı soyun ileri gelen yaşlı hanımları, Çinggis Han'ın annesini kurban sunma töreninin dışında bırakmışlardı. Halbuki devlet kurulduktan sonra, yeni düzen içinde boylar ve soylar önemlerini yitirince, aileler önem kazandı. Her ailenin içindeki yetişkin erkekler doğrudan doğruya bağlı oldukları komutanlarına, yani devlete karşı yükümlü oldular. Aile içinde de soyun ileri gelenleri değil, bir derme evde bir ocak etrafında toplanan çekirdek ailenin büyükleri, yani anne ve babalar önem kazandı. Bu çerçevede, ana-oğul ilişkilerinin ön plana çıktığını görüyoruz.70 Bütün bunlardan anladığımız, eski soy-boy düzeninden yeni devlet düzeni arasındaki farklılıkların, kendini soydan çok yetişkin erkeklerin ordu düzenine tabi olduğu aile düzeni içerisinde gösterdiğidir. Eski düzende Çinggis Han'ın annesinin, soy tarafından dışlanması olayında gördüğümüz gibi,71 soyun bir yaptırım gücü vardı. Ordu düzeninin kurulması ile, yaptırım gücü, orduya ve emir komuta zincirine geçmiş oldu.

Böylece, soy devreden çıkınca, evvelden de, derme evlerle varlıklarını sürdürmüş olan aileler, devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmekle mükellef çekirdek aileler durumuna geldiler. Ancak, Moğolların çevresindeki hiyerarşik yapılı, çoğunlukla Türklerden oluşan gruplarda

böyle bir yapı zaten vardı; ordu düzeniyle bu yapı onlar arasında sadece yaygınlaştı. Türkler arasında yaygın olan bu aile yapısı içersisinde erkek çocuklar yaş sırasına göre evlendirilir ve kendilerine müstakil derme ev ve sürülerden hisse verilirdi.

En küçük oğul da aile ocağını bekler ve babasının ocağının varisi olurdu. Soyun üyeleri üzerinde etkin olduğu Nirun boylarında, bu ocağın bekçisi gençlere o dönemde Moğolca olarak otçigin deniliyordu ki, bu tabir Türkçe ot "ateş" ve tigin "prens" sözlerinden geliyordu. Bu dönemde Çinggis Han'ın erkek kardeşinin adı da, Temüge Otçigin'dir. Çinggis Han'ın en küçük oğlu Toluy'un adı Moğolca "ayna" ile açıklanırsa da bu açıklama 14. yüzyıla dayanmaktadır; büyük bir ihtimalle onun adı da ocak bekçiliği ile ilgili idi.72 Kısacası, ocak bekçiliğine verilen önem, Çinggis Han öncesi dönemde görüldüğü gibi, imparatorluk kurulduktan sonra da devam etmiş ve herhalde mirasın aile esasında yaygın olarak düzenlenmesiyle, muhtemelen daha da artmıştır.

Çinggis Han'ın kurduğu bu yeni düzende artık insanlar, hangi soydan geldiklerine, kimin çocuğu olduklarına göre değil de, devlete bağlılıklarına ve başarılarına göre değerlendiriliyorlardı. Soy ancak, devleti temsil eden aile için geçerli idi. Yani, sadece Çinggis Han ve evlâdı kendi aralarında bir soy olarak yaşıyorlardı ve soy olarak ayrıcalıkları vardı. Bu dönemde iki soy ve boy, Borcigid ve Kongratlar dikkati çeker. Birisi Çinggis Han'ın mensup olduğu soy, diğeri de onların dünür kabilesidir.73 Bu ayrıcalıkların en önemlisi de, hükümranlık hakkı idi. Böylece, eski Türk geleneğindeki kut kavramı, "altın soy" biçiminde Çinggis Han soyunun eline geçmişti. Ebedi Tengri'nin hükümdarlık kutunu, Çinggis Han soyuna vermiş olduğuna inanılıyor ve Temüge Otçigin gibi ocak bekçisi erkek kardeşleri bile bu kavramın dışında kalıyordu.74 Bu usul, Kazaklar arasında yakın zamanlara kadar devam edegelmiştir ve Kazak Hanları Çinggislilerden

olmuştur. Altın Soy mensupları ve ordudaki yüksek rütbeli noyanlar yeni düzenin üst tabakasını meydana getirmişlerdir. Nöker denilen eski arkadaşlar ve yoldaşlar, ordunun emir-kumanda zinciri içinde noyanların hizmetine girmişlerdir. Bir de başka uluslardan, mesela Kitanlardan, Çinlilerden meydana getirilen yeni birlikler ve bunların erleri vardı. Ayrıca bu dönemde köleler de görülmektedir.

Devletin kurulmasından önce, boylar arasında uyuşmazlık ve çatışmalar olduğu için, Çinggis Han, eski boy toplumları yerine bir ordu devlet düzeni kurmuştu. Böylece, eski iç çelişkilere de bir çözüm getirmiş oluyordu. Artık, 1206'dan sonra tarihsel kaynaklar, boylar veya boy beylerinden değil, kendilerine Moğolca noyan denilen, konumlarını, başarıları veya Çinggis Han'a gösterdikleri sadakatlarıyla kazanan devlet büyüklerinden söz ederler. Eski boy mensupları ise, yeni kurulan ordular çerçevesinde Asya'nın her yerine, ve Doğu Avrupa'ya gönderiliyorlardı. Gittikleri yerleri kendilerine yurt edinen bu ordu mensupları, böylece, bugünkü Moğolistan sahasında yaşayan ve birbiri ile çekişen boy mensupları olmak yerine, yeni kurulan düzen için her yerde görev alan kimseler olmuşlardır. Fakat, böylece, 840'lardan sonra, Orta Asya bozkırlarında hâkim olmuş olan kabilecilik, boylar böylesine dağıtılmak suretiyle önlenmiş oluyordu.

Dağıtılan bu boylar arasında özellikle Kerait, Nayman, Merkit adlarındaki boylar çok önemli idi. Çinggis Han bu boyları dağıtmış olmasına rağmen, onlar bugün hala Kazaklar, Başkurtlar arasında yaşamaya devam etmektedirler. Gene, Çinggis Han'ın dağıttığı boylardan Tatarların adı da, özellikle Doğu Avrupa'ya giden Moğol orduları içinde yaşamıştır. Moğol adı, aslında Çin kaynaklarına göre, Çinggis Han'ın atalarının mensup olduğu ve 11. yüzyılda daha henüz yeni kurulmuş olan bir siyasi birliğin adı idi. İşte Çinggis Han kurduğu yeni devlete böylece "Monggol ulus" adını vermiştir. Yeni kurulan ordu düzeni Moğolca casağ denilen

“yasa” ile düzenleniyordu. Onluk, yüzlük ve binliklerin işleyiş şekli, emir kumanda zinciri hep yasa ile düzenleniyordu. Artık halk, eski boy yaşantısı içinde olduğu gibi kendi seçimleri ve kendi kararları çerçevesinde hareket edemiyor, istedikleri ile diledikleri şekilde birleşip, sonra da çıkarlarına uygun düşmediği için eski ortaklarından olur olmaz nedenlerle ayrılamıyorlardı. Mesela, hatırlanacağı gibi Malazgirt savaşında Peçenekler saf değiştirmişlerdi; tarihte boylar savaşlara da kendi çıkarları ve siyasetleri açısından bakarlardı ve böyle saf değiştirmeler çok sık olurdu. İşte Çinggis Han devletinin uyguladığı yeni yasa düzeni artık, bu türlü boy esasında, bireysel hareketlere izin vermiyordu. Emirlere itaat etmeyenler şiddetle cezalandırılıyorlardı.

Ordu birimleri, yani onluk, yüzlük, binlik ve tümenler içindeki, yani bütün toplumdaki hayatı düzenleyen yasaların, evvelce yazılı olduğu düşünülürdü. Halbuki yeni araştırmalar, Çinggis Han yasası olarak bilinen bu yasaların yazılı olmadığını göstermiştir.75 O yüzden, toplumların yapısı değiştikçe, yasalar da zamanla bazı değişikliklere uğramışlardır. Ancak,

a. din ile devlet işlerinin birbirlerinden ayrı tutulması ve

b. devlet idaresinde ülkenin oğullar arasında paylaştırılması, memalikin paylaşılması yani ülüş kendilerini sürekli olarak yasadaki en önemli özellikler olarak korunmuşlardır. Yasa, ordu düzeni idi; yani devlet hukuku, devlet töresi idi; çekirdek aile düzeni konusundaki görüşleri kapsamıyordu.76 Hâkim sülâle olarak Altın soy (altan uruğ) adını alan Çinggisli sülâlesi de, soy özelliklerini korusa da bir aile olduğu için, hanedan içinde aile hukuku hakimdi. Bu durum kendilerini özellikle veraset hukuku ve kadınların konumunda gösterecektir.

Din devlet ilişkilerinin birbirinden ayrı tutulması, hâkimiyetin evlatlar arasında paylaşılması ve ancak, Çinggis Han soyundan gelenlerin han unvanını taşıması, sonradan Çinggis Yasası diye bilinecek yeni düzenin

yüzyıllar sürecek yenilikleri idi. Kimin han olacağına ise, aile üyeleri kendi aralarında karar veriyorlardı. Bu maksatla da, kurultay denilen meclisler düzenliyordu. Kurultaya dört ulustan da temsilciler katılıyor ve büyük kağanın kim olacağına karar veriliyordu. Bu usul, bir süre sonra, veraset ve hükümdarlığın her ulusun kendi içinde çözümlenmesi şekline dönüşmüştür. İş böyle olunca da, yukarıda gördüğümüz gibi, İlhanlılarda ve Kubilay Hanlığı'nda daha merkezi idareler ve bürokrasiler kullanılmış; Altınordu ve Çağatay Hanlığı'nda da, daha çok, adem-i merkeziyetçi bir tutum izlenmiştir. 14. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman Altınordu hariç, diğer uluslarda bir çözülme görülür. Uluslar, konumlarına göre, farklılıklar göstermişlerdir. Çin'de merkezi yapı korunmuş, Kubilay'ın torunları Çin'den ayrılmıştır. İlhanlılar'da çözülme, daha çok beyliklerin ortaya çıkması şeklinde olmuştur ki, bunu Anadolu'da da, görmekteyiz. Beylikler daha çok yerleşik ve konargöçer ahalinin yerleşik halkla kaynaştığı bölgelerde oluşmuştur. Çağataylılar sahasında ise, boylar yeniden ortaya çıkmıştır.

Ülüşte Esneklikle Belirgin Sınırların Oluşması

Kaynaklarımızın bize söylediğine göre, Çinggis Han, daha sağlığında, Mongğol ulus adını verdiği imparatorluğu, dört oğlu arasında bölüştürmüştü. Fethedilen yerlerin hanedan mülkü sayılması, eski Türk geleneklerinden de alışık olduğumuz bir yöntemdi. Türklerin tarihinde ülüş adını verdiğimiz bu paylaşımda, geleneksel tarih görüşüne göre kağanlık, Ögedey Han'a; ucat yani batıdaki uçların fethi en büyük oğul Cöçi Han'a; yasa yani devlet düzenini ikinci oğul Çağaday Han'a ve ailenin malı mülkü de, ocağın bekçisi en küçük oğul Toluy Hana verilmişti.77 Genellikle bu ülüş dört ayrı ulus halinde hatta sınırları da aşağı yukarı belli olan toprak birimleri, bölgeler olarak düşünülür. Ancak olayların bu şekilde anlaşılmasına sebep bizim bakış açımızdır. Biz yerleşik bir düzenden

geldiğimiz için ve sınırları belirgin olan toprak esasında düşündüğümüz için ve daha sonraları da gerçekten de “dört ulus” denilen böyle bir paylaşım, üleşim olmuş olduğu için, toprakların belirgin sınırlarla üleşimini ve daha doğrusu sınırların oluşumunu Çinggis Han’ın ölümüyle başlatırız. Bu dönemde Çinggis ailesi içinde aile hukuku ile devlet hukukunun tam olarak ayrıldığını da söylemek zordur. Bildiğimiz kadarı ile bütün oğulların ülüşleri vardı; ülüşler önce halk yani ordu esasında idi; onun için de ulus deyimi kullanılır. Ulus o dönemde hâkimiyet altındaki toprak değil de tabi halk anlamına geliyordu.[78]Ancak konargöçer ekonomi toprağın yaylak ve kışlak olarak kullanımına bağlı olduğu için, bir ülüşte yurtluklar da vardı. Ayrıca ülüşler savaşlardan alınan ganimet ve değişik bölgelerden elde edilen gelirleri kapsıyordu.[79]Kısacası dört ulus tabiri, Çinggis Hanın dört oğluna tabi olan halklar anlamındadır. Aslında olayı böyle koyunca, sınırları belirlenmiş topraklardan söz edilmediği açık olarak görülür. Çoğunlukla Toluy evlâdının hükümranlığı döneminde yazılmış olan tarihler[80] en büyük payın Çinggis Han ocağının bekçisi Toluy’a düşmüş olduğunu yazarlar. Ancak tarih yazım geleneklerinin kardeşler arası mücadeleyi aile hukuku çerçevesinde açıklamış olmaları dikkat çekicidir. Kısacası mesele olayın nasıl olduğu değil de nasıl algılanmış olduğudur.[81]

Öte yandan bu dört erkek kardeşin konup göçtükleri yurtlukları da belirli idi. İmparatorluğun merkezi Karakurum olmuştu. Tanrı dağlarının kuzeyindeki bölgeler Karakurum yolunda durak noktaları meydana getirmişti. Mesela bu durak noktalarından bugünkü Gulca yakınındaki Almalık, hem Maveraünnehir, hem de Hoten ile arasında vergi, hububat ve ticaretin odaklandığı bir yerdi. Çinggis Han evlâdının ordaları da bu durak noktaları etrafında yer almışlardı. Uçsuz bucaksız yurtluklarına rağmen, Çinggis Han’ın oğullarının asıl ordaları bu yörede birbirine komşu olarak kurulmuştu. Cöçi Irtış’ta, ikinci oğul Çağaday İli kenarında, üçüncü oğul

Ögedey Emil suyu kenarında idi. Görüldüğü gibi ticaret yolları kavşaklarında su kenarlarına kurulmuş olan bu ordalar ticaretin ve ticaretin getirdiği gelirlerin ve bu gelirlerin yarattığı gücün de üleşildiğini gösteriyor. Batıdan doğuya uzanan Balasagun, Almalık, Kayalık, Canbalık, Beşbalık şehirlerinden geçen ticaret yollarının ağzında çok sayıda tüccarın beraberce seyahat etmesini sağlayarak kurdukları ordular ve orda pazarları ile, Çinggis Han oğulları geniş bir alan üzerinde ticaretin akımını ve artışını sağlamış, kontrol etmiş ve aynı zamanda bunu üleşmiş oluyorlardı. Diğer bir deyişle Çinggis Han evlâdı arasındaki üleşim bizim bugün anladığımız anlamda henüz pastanın paylaşılması gibi, ayrı ayrı kısımlar halinde değildi. Yukarıda önce sorumlulukların bir taraftan birbirleriyle örtüşen, diğer taraftan da ayrılan bir şekilde, değişik düzeylerde bir iş bölümüne benzer bir şekilde paylaşıldığını görmüştük. Onun için, Çinggis Hanın ölümünden sonra biz bir taraftan paylaşılmış “dört ulus”tan söz ederiz, diğer taraftan da Ögedey Han’ın cülusunun iki sene sürmesini anlamaya çalışırız.82 Öte yandan Ögedey Han’dan (1229-41) ve oğlu Güyük’ün (1246-48) kağan olarak tahta geçmelerinden sonra Güyüg’ün hatunu Oğulğaymış’ın idaresinin tekrar farklı çatışmalara yol açtığını ve 1252’de Möngke’nin Altınordu Hanı Batu Han’ın desteği ile başa geçtiğini ve böylece kağanlığın Ögedey ahfadından Toluy evlâdına geçtiğini biliriz; ama bunları gene paylaşılmış “dört ulus” çerçevesinde anlamaya çalışırız. Hatta, Temücin’in neden Çinggis Kağan değil de Çinggis Han olduğu da tam anlayamadığımız meselelerdendir. Bazen onun, başlangıçta küçük bir Moğol grubunun hanı (1198) olmuş olması dolayısıyla, aynı unvanı taşımaya devam ettiği söylenir. Aslında Çinggis Han’ın, 1206’da kurduğu bu devlet 1260’lara kadar bir oluşum sürecindedir. Bu süreç fethedilen ülkeler açısından değil kurumların oluşması açısındadır. Oluşum süreci, 1258-60’larda tamamlanmış, üleşim o zaman gerçekleşmiş ve sınırlar oluşmuştur.

Dorothea Krawulski 1260'ta sınırların oluşmasına, Hülegü Han'ın Ayn Calut yenilgisinin sebebiyet verdiğini ileri sürer.83 Halbuki daha ileride de belirtileceği gibi 1260 daha doğrusu 13. yüzyılın 60'lı yılları birçok alanda farklı sınırların ortaya çıktığı yıllardır.

Çinggis Han'ın kurduğu devlette aile hukuku ile devlet hukukunun tam olarak ayrılmamış olduğu görüşü, duruma bir açıklama getirmektedir. Bu çerçevede, o zaman 1206-1260 oluşum sürecini, bir ailenin kız ve oğulları sırası ile evlendirebilmek (veya günümüzde okutabilmek) için uzun bir birikim süresine ihtiyacı olduğu gibi, Çinggis Han'ın kurduğu siyasi yapının da paylaşılmaya, üleşilmeye hazır oluncaya kadar yarım yüzyıl gibi bir zamanın geçmesi gerektiği açıktır. Çinggis Han ve evlâdında gördüğümüz bu sürecin diğer Türk ve Moğol siyasi yapılarında da görülüp görülmediğinin incelenmesi gerekir. Ancak, biz, kendi zamanımızda güce önem verdiğimiz için ve genellikle sosyal bilim teori ve modelleri, Colin Renfrew'un sözünü ettiği biçimde "hâkimiyet anlayışına dayandığı için"84 Çinggis Han tarafından kurulan imparatorluğu fetihler çerçevesinde değerlendirerek, en genişlemiş biçimi aldığı zamanı en güçlü olduğu zaman şeklinde algılıyoruz. Diğer bir deyişle, fetihlerle elde edilen askeri ve alansal gücün, kurumsal güce delalet ettiği görüşündeyiz 85.

Bu açıdan Moğol İmparatorluğu'na 1206 ortaya çıkış dönemi; 1260 kurumsallaşma döneminin son bulması ve ülüşlerin sınırlarının belirlenmesi, 1350'lerden sonrası da alansal, topraksal anlamda çözülme dönemidir diye bakabiliriz; ancak, kurumsal olarak sağlanan devamlılık, daha sonra da değinileceği gibi, 19. yüzyıla kadar devam edecektir.

Bu süreç, bir sistem midir sorusuna geçmeden önce, kuruluş deyimine de değinmek istiyorum. Genelde biz devlet ve sülâlelerin kuruluşundan söz ettiğimiz zaman, kurulunca, olmuş bitmiş gibi bakarız; halbuki bir evin bile yapılıp bitmesinin farklı süreçleri vardır. Önce kaba inşaat yapılır, sonra iç

ayrıntılar üzerinde durulur. Ama evin döşenmesi ve bir devamlılık içinde yaşanır hâle gelmesi ayrı bir süreçtir. Devlet ve sülâleler için de bu durum farklı değildir. Aynı yaklaşımla Çinggis Han tarafından kurulmuş olan siyasi yapıya baktığımız zaman, bu siyasi yapının 9-12. yüzyıllarda Çin hariç Asya’nın büyük bir kısmına kültürel olarak hâkim olmaya başlayan İslâm dünyasının[86] meydana getirdiği bir zihniyet birliği ortamında meydana gelen düşünsel ve ticari iletişim ağlarının dışında kalmış konargöçer Türk Moğol boylarının müşterek bir hareketi gibi değerlendirilebilir. Böylece bu hareket ile 9-12. yüzyıllarda gelişmiş olan ticari ve düşünsel ağlar İç Asya’nın kuzey taraflarını ve Çin’i de kapsayacak şekilde genişletilmiş olur. Bu yeni iletişim ağları ordularla seferber edilen halk yani nüfus hareketleri, ticari ve kültürel alışverişle kuvvetlendirilir, ancak bu yapı daha yeni gelişmekte olduğu için henüz herhangi bir bölünmeye hazır değildir. Bu dönemde farklı düzeylerde sorumluluk anlayışı ile, kağanlık hem çeşitli katmanlardan oluşur ve hem de bu katmanların belirgin özellikleriyle sanki farklı kısımlara bölünmüş izlenimi verebilir; öte yandan da, kağanlığa bağlı olmak açısından bir bütün oluşturur. Yerleşik tarım ve zanaatın yaygın olduğu alanlarla, göçebe hayvancılığın hâkim olduğu alanlar arasında meydana gelen gerginlikler, Çin ve İran’ın fethedilmesiyle, yerleşik alanların güçlendirilmesiyle bir dengeye ulaşır. İşte ülüş, paylaşım, sınırlar, ancak bundan sonra yani 1260-1270 yıllarında oluşur.

Sınırlar oluştuğu zaman, sınırlar sadece ekonomik ilişkileri belirlemez. Batıda Türkçe ve İslâmiyet, Uzak Doğu’da Budizm ve Moğolca galebe çalacaktır. İşte bu çerçevede batıya gidenlerin Müslüman olduğu ve bu oluşuma karşı olanların ise Budizm yolunu seçtikleri anlaşılabilir. Genelde hiyerarşik ilişkiler içinde yaşayan Türk boyları, hiyerarşik düzenin kendilerine açtığı yolda yürüyerek, İslâm dünyasının Allah katında herkesin

eşit olması kavramıyla yoğrularak, hanlık yolunun beylere de açılması için çalışacaklardı. Budizmi seçenler ise, toplumu idare eden kesimlerin aristokrat olmasını yeğliyorlardı. Ancak ister Müslüman olsun, ister Budist olsun her iki kesimde de yasa önemini korumuştur.

Bütün bu batıya doğru yönlenme içinde İç Asya'da 10. ve 13. yüzyıllarda Budizm, Hıristiyanlık ve İslâmiyet arasında görülen dinler mücadelesi87 sona ermiş oldu. Dinler mücadelesinin hâkim olduğu dönemde, bir taraftan çeşitli dinlere mensup tüccarlar birbirleriyle kıyasıya bir mücadele içine girmişler, öbür taraftan da farklı hükümet şekilleri denenmiştir. Orta Asya'ya Budist Karahıtayların hâkim olmasının da bu döneme rastlaması bir tesadüf değildir. O sıralarda, 1206'daki kurultayla iş başına getirilen Çinggis Han ise, hem dini bir otorite ile hâkimiyeti paylaşmaz, hem de kendisinin Tengri'nin özel buyruğu ile başa geçtiğini vurgular. Böylece Çinggis Han'ın Tengri ile özel bir ilişki içinde olduğu hem kabul edilir, hem de hükümdar ailesinin otoriteyi möngke tngri-yin küçün-dür yani, "ebedi tanrının gücü ile" elde etmiş olduğu ve onun desteği ile ayakta durduğu han yarlıklarında vurgulanır. Bir bakıma sanki Göktürk modeline geri dönüldüğü görülen bu dönemde, Tengri ile özel ilişkiler, Çinggis Han'ı ve onun evlâdını yüzyıl kadar dinler üstü bir konumda tutar. İç Asya'daki eski geyikli ve börü'lü (kurt) efsanelerini, kendi şeceresinde birleştiren Çinggis Han yukarıda gördüğümüz gibi kendi ataları hakkındaki görüşlerin "yukarıdaki Tenggeri (Yüce Tanrı) tarafından kut ile yaratılmış Börte-çino (Börü Tegin, bozkurt) idi. Onun eşi ise Güzel Meral (Ala Geyik) idi" şeklinde yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir. Tengri ile özel ilişkiler sonucunda elde edilen dinler üstü bu konum ise,88 bu dinlere mensup ruhani liderlere özerklik ve vergi muafiyeti vererek onları siyasal açıdan himaye ve denetimi altında tutmak şeklinde gelişmiştir ki, bu özellik daha sonraları Türkler arasındaki Çinggis Han yasasının ana

prensibi olarak yüzyıllarca ayakta kalır. Orta Asya'daki Türkler arasında han unvanını taşıyan hükümdarlar Çinggis sülâlesinden gelmiş ve bu hükümdarların devleti, dinler (veya din) üstünde tutmaları yasa olmuş ve yasayı belirlemiştir. Onun için de Çinggis evlâdı, İslâmiyeti kabul ettikten sonra "şeriat ve yasa" veya "şeriat ve örf" tartışmaları olmuştur. Çinggisli prenslere "Töre" denmesinin sebebi de, onların töreyi, yasayı, yani devlet ve dini, birbirinden ayrı tutma prensibini temsil etmeleridir.

Meseleye, yasanın yukarıda sözünü ettiğimiz biçimi ile, yani hâkimiyetin Çinggislilerde olması, din ile devlet idaresinin ayrı olması, hatta dinin devlet tarafından denetlenmesinin Çinggis Yasası'nın belkemiği olduğunu görerek yaklaştığımız zaman, din ve devlet ilişkilerini bir arada, fakat birbirinden ayrı tutanın "sülâle, hânedan" olduğu görülür. Onun için de yüzyıllar boyu Orta Asya'da ve İdil-Ural boylarında Türkler kendilerine hanlık edecek ve o dönemde kendilerine "oğlan" denilen Çinggisli prenslerin peşinde olmuşlardır. Din ve devleti "iki yol" olarak birbirinden ayrı tutan ve dinin devlet denetimine girmesi gerektiği görüşünde olmayan Uzak Doğu'daki Budist Moğollar kendi tarih yazımlarına başlangıç noktası olarak Güzel Alan'dan çok kendilerine milli kimlik veren Çinggis Han'ı ve Budizmi kutsamış olan Kubilay Han'ı görmüşlerdir. Kendilerine Temüge Otçigin neslinden hanları önder edinmiş olan Kalmuklar ise, doğuda Moğollar, batıda Türklerle uyuşamamışlardır. Kalmukların Zungar (Sol Kol) Devleti, 18. yüzyılda Rus ve Çin İmparatorluklarının ticaret yolları ve hukuku konusunda anlaşması sonucu ortadan kaldırılmıştır. Öte yandan Kalmuklar, belki de Moğol ve Türk halkları tarafından dikkatle izlenen meşruiyet prensiplerine karşı gelmiş sayıldıkları için, her iki taraftan da destek görmemişlerdir. Çinggis Han nesli ise Kazaklar arasında 19. yüzyıla kadar hâkim zümre olarak yaşamağa devam etmiştir.

On üçüncü yüzyılın olayları içinden çıkarak Avrazya çapında bir imparatorluğun oluşmasında birinci rolü oynayan Çinggis Han yaptığı devrimsel nitelikli yenilikler tam olarak anlaşılıncaya kadar, belki bir süre daha sadece cengaver bir savaşçı, cihangir olarak görülmeye devam edecektir. Ancak bu anlayış Çinggis Han'ın gerek Moğollara millî bir hüviyet kazandırmış olan gerekse de Türklerin tarihi içerisinde yüzyıllar sürecek hâkimiyet ve meşruiyet prensiplerinin oluşmasına hizmet etmiş büyük bir devlet adamı olduğu gerçeğini değiştiremez. Onun tarih içindeki yeri, medeniyete kazandırmış oldukları ancak bu birikimden yararlanarak, alternatif bir hâkimiyet ve meşruiyet görüşü oluşturmuş olan Osmanlıları iyi öğrenmekle anlaşılabilir.

1 "Cengiz Han," Ana Britaninnica, cilt 7, s. 380-382. W. Barthold, "Cengiz Han," İslâm Ansiklopedisi cilt 3, s. 91-98; bu yazı M. Fuad Köprülü tarafından güncelleştirilerek tamamlanmıştır (s. 98-100).

2 Osman Turan 1941; Barthold Turkestan (1928/1968).

3 Homeric, Moğol Kurdu (çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999. Eserin orjinal adı: Le loup mongol'dur.

4 Bu sergilerin katalogları Heissig ve Müller 1989; Kessler 1994; Berger ve Bartholomew 1995; Fontein 1999; The State Hermitage Museum 2000 tarafından hazırlanmıştır.

5 Bu dönem kaynaklarının eleştirisel tanıtımı için bkz: Morgan 1986: 5-27 ve Manz 1997.

6 Ostrowski1998: 23.

7 Oysa bugün Türklerin tarihi ile ilgili yeni çalışmalar P. Golden 1992 ve J. P. Roux istisna edilecek olursa yok denecek kadar azdır.

8 Moğol Tarihi hakıındaki eseriyle Bawden (1989) ve Jagchid birer istisna teşkil ederler.

9 Kronolojik olarak ele alacak olursak,

Lev Gumilev 1970; Peter Jackson 1976; David Morgan 1986; Thomas Allsen, 1985, 1989; Charles Halperin 1987; Elizabeth Endicott-West 1989; Paul Buell 1977; Morris Rossabi 1988; Janet Abu-Lughod 1989; Devin De Weese 1994.

Oysaki Türklerin tarihi içinde Osmanlı İmparatorluğu tarihi ile ilgili yeni görüşler ve etütler gerçekten zengin bir dönem içindedir. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili çalışmalar, siyasi tarih ve devletin çeşitli konulardaki siyaseti ve bu siyaseti uygulayan kurumları tarihinden, sosyal tarihe ve toplumun ekonomi içinde nasıl yer aldığının irdelenmesine doğru kaymıştır. Kısacası Moğol İmparatorluğu tarihi üzerine batıda yapılan incelemeler Osmanlı tarihi kadar zengin ve çeşitli değildir; ancak bunlar İç Asya ve Türk tarihine ışık tutacak niteliktedirler.

10 Di Cosmo 1999, Golden 2000.

11 Mesela TRT tarafından da gösterilmiş olan 4 dizilik NHK (Japon) ve BBC yapımı film Mongol Hordes: Storm from the East (“Doğudan Esen Fırtına: Güruh halinde gelen Moğol Kuvvetleri”) adını taşımaktadır. Filmin adını Türkçeye çevirirken özellikle ordu <orda’dan gelen hordes kelimesini sözlükteki karşılığı ile verdim; yoksa herhalde Türkçede bu adı biz “Moğollar Geliyor: Doğudan Esen Fırtına” şeklinde çevirirdik. 1992’de yapılan bu filimin adı bu konulara genel olarak nasıl bakıldığını göstermek için güzel bir örnek teşkil etmektedir.

12 Bu çalışmalarda kullanılan yöntem ve ileri sürülen problemlerden Türklerin tarihi alanında da yararlanabiliriz.

13 Elizabeth Endicott-West 1984: 97-110.

14 Bira 1994: 419.

15 Türkçeye de çevrilmiş olan Barthold’un eserinden yukarıda söz edilmişti. Vladimirtsov’un Moğol feodalizmi hakkındaki eseri Abdülkadir İnan tarafından Türkçeye çevrilmişti.

16 Thomas T. Allsen 1976: 5-28.

17 Allworth 1990: 242

18 Ostrowski 1998: 23.

19 Benzer görüşler Ostrowski tarafından bir araya toplanmıştır (1998: 1-13)

20 Bunlar örneğin, Chen Dezhi'nin "Kereit Kingdom up to the Thirteenth Century",

"Zhou Liangxiao, "Mongol system of electing Khans and problems of succession to the throne of Yüan Dynasty,"

Cai Meibiao "The Evolution of the Zha and the Zha Army",

Jia Jingyan, "A Study of the Tamachi Army",

Zhou Lianxiao, "A Preliminary study of the Tou-xia System of the Yüan Dynasty",

Ye Xinmin, "The four Keshik of the Yüan Dynasty," gibi ihtisas makaleleridir.

Son zamanlarda (1992) Li Zhian'ın Yüan Sülalesinde fenfeng (ülüş) Hakkında adlı eseri yayınlanmıştır.

21 Bu çalışmalara örnek olarak Sugiyama Masaaki (1997) ve The Third International symposium on Mongology sponsored by Inner Mongolia University. Summaries of SymposiumPapers (1998).

22 John K. Fairbank 1960.

23 1960: 259-60.

24 Fairbank, 1960: 286-89.

25 Fairbank ve Goldman 1992 (1998): 119-125

26 İ. Togan "Uzlaşmacı tarih görüşü," yakında yayınlanacaktır.

27 Barfield 1989: 6. bölüm: s. 187-228.

28 Jack Goody 1966.

29 Z. V. Togan 1970: 121, 125, 309, 311, 445.

30 F. Schurmann 1956.

31 Andre Gunder Frank 1992.

32 Ancak Abu-Lughod’un asıl kaygısı Çinggis veya Temür değil, batının hegemonyası olduğu için de kitabını, geleceğin dünya sistemlerinin merkezlerinin başka taraflara doğru kaymakta olduğuna, bu münasebetle de Pasifik etrafında gelişen yeni merkezlere işaret ederek bitirmektedir.

33 İleride “Tarihsel bağlam içerisinde bir değerlendirme” kısmında bu konulara değinilecektir.

34 D. O. Morgan 1986. 163-176.

35 Gumilev 1989: 31.

36 Halbuki biz tarih anlayışımızda (tarih yazıcılığında) sözlü gelenek ile tarihi ayırıyoruz. Benim bildiğim kadarı ile Türkler bunu 17. yüzyıldan beri yapmağa başladılar.

37 Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi Cami’üt-tevarikh. 4 cilt Tahran, 1373 şemsi [1995]. Cilt I: 11-12.

38 Zeki Velidi Togan 1969-10, Cengiz Han (Teksir edilmiş ders notları, 66 sayfa).

39 Kendisi bu arada Reşiddin’in eserinde bulunan Oğuz Destanı üzerinde çalışıyordu ki, eser ölümünden sonra Tuncer Baykara tarafından 1972 yılında yayınlanmıştır.

40 Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi Cami’üt-tevarikh. 4 cilt Tahran, 1373 Şemsi (1995).

41 Yuvalı (1994) ve kaynakçada gösterilen İsenbike Togan’ın yazıları. Ayrıca Evrim Binbaş’ın “The Turco-Mongol Amirs during the time of Chinggis Khan according to the Shu’ab-i Panjgana,” adlı çalışmasını yayına hazırlanmaktadır.

42 Gökçe Deniz Kitab-i Dede Korkud’da da görülür.

43 Zeki Velid Togan, İç Asya Etnografyası (Teksir edilmiş ders notları) 1962-63.

44 Daha çok Altınordu üzerinde yoğunlaşan bu çalışmaların Altınordu bahsinde ele alınacağını düşünerek, burada onlardan söz edilmeyecektir. Ancak Kazan'da Mirkasım Usmanov gibi kaynakları iyi bilen bir bilginin bulunması, burada Moğol İmparatorluğu ve Türk tarihi açısından önemli kaynak çalışmaları yapılmasına sebebiyet vermiştir. Usmanov kendisi de Macar bilgini Maria Ivanic ile beraber bir Çinggisname yayınlamaktadır.

45 Bira 1994.

46 Skrinnikova 1998.

47 Lutginov 1998.

48 Bu konuda Tamura (1973)'nın makalesine bakılabilir.

49 ZVT Cengiz Han s. 27. Tamura (1973: 19) bu göçün kuzeyden güneye olduğu görüşünü, 11-12. yüzyıla ait Çin kaynaklarıyla belgelemiştir. Ancak Tamura'nın sözünü ettiği göç daha geç tarihlidir; batıdan doğuya göç ise çok daha erken tarihlere dayanır.

50 Z. V. Togan 1972: 20.

51 Bu konuda bkz. D. Yıldırım 2000.

52 Bu konuda bkz. İ. Togan 1998: 125.

53 Otgonbayar 1996.

54 S. Klyaştornıy 1990.

55 F. W. Cleaves 1955.

56 İ. Togan 1984.

57 Ostrowski Altınordu'da bu iki sözün farklı anlamlarda kullanıldığını söyler. 1998: 37-43.

58 Temücin veya Çinggis Han'ın hayatını ve icraatını ele alan son zamanlarda yapılan önemli çalışmalardan birisi de 1983'te Almanca, 1996'da İngilizce olarak yayınlamış olan Ratchnevsky'nin eseridir.

59 Morgan 1986: 63. ve İ. Togan 1998.

60 Morgan 1986: 23-27 ve Skelton 1965:

61 Temür'ün torunu Mirza Uluğ Bek de Farsça yazılan tarihine Dört Ulus Tarihi adını vermiştir. B. Akhmedov, N. Nurkulov ve M. Hasanii eseri 1994 yılında Özbek diline çevirmişlerdir. Ayrıca bkz. Manz 1997.

62 Jackson 1999.

63 Jackson 1999: 18 ve 27.

64 Krawulski 1989: 65-85.

65 Bu avantajlı konumToluy evlâdının Çin'de ve İran'da hükümranlık etmesiyle kendini gösterir. Sonuçta kayba uğrayan Ögedey soyu olur. Bu durum Uluğ Bek adına yazılan Dört Ulus Tarihi'nin planında ve sayfa tahsisinde gösterir. Bu eser (B. Akhmedov 1994) Çinggis Han ve onu takiben büyük kağanlıkta (uluğ yurt) oturanlar önce Ögedey ve evlâdı, sonra Möngke ve Kubilay ve onun evlâdı olamak üzere Toluy evlâdı (s. 82-217); Cöçi ve evlâdı s. (218-237); İlhanlılar (s. 238-296); Çağaday ve evlâdı (296-325); Ögedey evlâdından Mahmud Khan (s. 326) şeklinde düzenlenmiştir. Görüldüğü gibi burada dört ulus içinde en çok kaybe uğrayan Ögedey evlâdına yarım sayfa ayrılmıştır ve orada da sadece Temür devrinde hanlanan Mahmud Handan söz edilmektedir; büyük kağanlık ve İran'daki İlhanlılar Toluy neslidir.

66 Bu konuda M. Biran'ın çalışması (1997) dikkati çekmektedir.

67 Doerfer II: â657.

68 Z. V. Togan 1930 ve 1970: 285-301.

69 Bira 1994: 407 ve 419.

70 Bu gelişmeleri Çinggis Hanın annesi Höleün'ün evlat edindiği çocuklar simgeler.

71 Moğolların GizliTarihi §70. Aynı eserde benzer durumlar, yeni düzen içinde kadınların evvelce soy içinde ve birbirleriyle olan hiyerarşik

ilişkilerinin artık bozulmuş olduğu (§130) veya gönüllü olarak yeni düzeni uyguladıkları (§ 155) şeklinde kendini gösterir.

72 Bu konuda ayrıca bir yazı hazırlamaktayım.

73 Dursun Yıldırım: 2000: 107.

74 Temüge Otçigin'i kendi atası olarak gören Kalmuklar aynı zamanda Ölöd<Ögeled yani "ötekiler" diye de bilinirlerdi.

75 Morgan 1986.

76 David Morgan'ın da belirttiği gibi yasa asker ve devlet yönetimi ile ilgili idi. (1986-163-176). Halbuki Çin'de Konfuçyanizm aile düzenini de kapsıyordu.

77 Reşiddin'de bu konuda verilen bilgi için bkz. Boyle 1971: 17-18. Peter Jackson da bu konudaki kaynakları bir araya toplayarak eleştiriye tabi tutmuştur (1999: 17-29). Ayrıca yukarıda söz edildiği gibi Krawulski de bu konuyu incelemiştir (1989: 65-85).

78 Haenisch 1962: 163 ve Doerfer I: â54.

79 İ. Togan 1973 ve Z. V. Togan 1970: 285-301.

80 P. Jackson 1976.

81 Krawulski bunun seferden dönerken Toluy ile Ögedey arasında yapılan bir anlaşmaya dayandığını söyler. Ancak kaynaklarımızın olayları bize aile hukuku çerçevesinde sunmuş olduklarını göz ardı etmemek gerekir (1989: 77).

82 Krawulski bu sürenin Çağaday'ın ikna olması için çalışılarak geçildiği düşüncesindedir (1989: 77).

83 1989: 123, 132.

84 Renfrew 1986.

85 Halbuki Osmanlılarla ilgili çalışmaların da gösterdiği gibi, bu ikisi arasında tam bir korelasyon yoktur

86 Hodgson 1974 cilt II.

87 Barthold, 1901 ve Z. V. Togan 199-70.

88 Bazı bilginler Tenggeri ile ilişkilerin Çin'den geldiği görüşündeyseler de (de Racheviltz 1977) Sh. Bira'nın belirtiği gibi, Tengri kavramınn kuzey bozkırlarındaki yaygınlığı tartışma götürmez (Bira 1994: 414). Bu konuda Türkçe yazılmış bir çok yazı da bulunmaktadır.

The Treasures of the Golden Horde, The State Hermitage Museum, St. Petersburg.

Tataro-Mongoli v Azii i Evrope, Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1977.

The Third International Symposium on Mongology sponsored by Inner Mongolia University, Summaries of Symposium Papers, Inner Mongolia University, Hohhot, 1998.

Abu-Lughod, Janet L., Before European Hegemony, Oxford University Press, Oxford, 1989.

llsen, Th. T., "The Princes of the Left Hand: An Introduction to the History of the Ulus of Orda in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries", AEMAe, 5(1985[1987]). 5-40.

Allsen, Thomas, T., "Guard and Government in the Reign of the Grand Qan Möngke, 1251-59", HJAS, 46(1989). 83-125.

Allsen, Thomas, T., "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260", Asia Major, Paris, II(1989). 83-125..

Allsen, Thomas, T., Commodity and exchange in the Mongol Empire. A cultural History of İslâmic Textiles, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Allsen, Thomas, T., Mongol Rule in East Asia, Twelfth-fourteenth Centuries: An Assessment of Recent Soviet Scholarship, in Mongolian Studies, 3(1976). 5-28.

Allworth, Edward, The Modern Uzbeks, Hoover Instution Press, Standford, 1990.

Amitai-Preiss Reuven ve David Morgan, The Mongol Empire and its Legacy, Brill, Leiden, 1999.

Barfield, Thomas J., The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, Basil Blackwell, Cambridge, Massachussetts, 1989.

Barthold, V. V., Zur Geschichte Christentums in Mittel-Asien bis zur mongolischen Eroberung, Tübingen und Leipzig, 1901.

Barthold, V. V., Turkestan Down to the Mongol Invasion, 4th ed, E. J. W. Gibb Memorial Trust, Philadelphia, Pennsylvania, 1977.

Barthold, W., “Cengiz Han”, İslâm Ansiklopedisi, cilt 3: 91-98.

Bawden, Charles, The Modern History of Mongolia, Kegan Paul International, London, New York, 1989.

Berger, Patricia ve Bartholomew, Mongolia. The Legacy of Chinggis Khan, Asian Art Museum, San Fransisco, 1995.

Binbaş, Evrim, “The Turco-Mongol Amirs during the Time of Chinggis Khan according to the Shu’ab-i Panjgana”, yayına hazırlanmaktadır.

Bira, Sh., “To the Study of the Indo-Mongolian Historical and Cultural Contact,” Studies in the Mongolian History, Culture and Histography, Institute for Lanfuages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA), Tokyo, 1994, 259-270.

Bira, Sh., Studies in the Mongolian History, Culture and Histography, Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA), Tokyo, 1994.

Bira, Sh., The Mongolian Conception of Chinggis-Khan: Historic and Mytical Hero, Studies in the Mongolian History, Culture and Histography. Selected papers, Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA), Tokyo, 1994, 407-419.

Bira, Sh., “Mongolian Historiography”, Rapports IV-Methodologie et Histoire Cotemporaine, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Wien, 1965, (s.

49-56).

Bira, Sh., “Early Mongolian Political Concepts,” Bulletin. The IAMS News Information on Mongol Studies, 2(1999). 61-70.

Biran, M., Qaidu and the Rise of Independent Mongol State in Central Asia, Richmond Survey. 1997.

Cleaves, Francis, Woodman The Secret History the Mongols, Harvard University Press, Cambridge, 1982.

Cleaves, Francis Woodman, “The Historicity of the Baljuna Covenant”, HJAS, 18(1995). 357-421.

de Racheviltz, Igor, “Some Remarks on the Ideological Foundation of Chinggis Kahn’s Empire”, (1977). 21-36.

de Racheviltz, Igor, “The Secret History of the Mongols”, in Papers on Far Eastern History, derleyen Center for Middle Eastern Studies, Chicago, cilt 4, 5, 10, 13, 18, 21, 23, 26, 30, 31 (1971-85).

de Rachelviltz, Igor, Index to the Secret History of the Mongols, Indiana University Press, Bloomington, 1972.

DeWeese, Devin, İslâmization and Native Religion in the Golden Horde, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1994.

Dobrovits, Mihaly, “The Turco-Mongolian Tradition of Common Origin and the Historiography in fifteenth Century Central Asia”, Acta Orientalia, 47(1994). 269-277.

Doerfer, Gerhard, Türkishe und Mongolische Elemente im Neupersischen, Franz Steiner, Wiesbaden, 4. Cilt, 1964-1975.

Endicott-West, Elizabeth, “Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260”, Asia Major, II(1989).

Fairbank, John K., East Asia: The Great Tradition, Houghton Mifflin Co., Boston 1960.

Fairbank, John King ve Merle Goldman, China. A New History, Harvard U. P., Cambridge, Massachusetts, 1992, 1998.

Fontein, Jan, The Dancing Demons of Mongolia, V+K Publishing, Amsterdam, 1999.

Golden, P. B., “I will give the people unto thee”: Yhe Chinggisisd Conquest and Their Aftermath in Turkic World”, TRAS, 10, 1(2000). 21-41.

Goody, Jack, Succession in High Office, Cambridge U. Press, 1966 Cambridge.

Gumilev, L. H., Poiskı vımışlennogo Tsavarta, Izdatel’stvo Nauka, Moskva, 1970.

Gumilev, L. V., Searches fon an Imaginary Kingdom. The Legend of the Kingdom of Prester John, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Haenisch, Erich, Wörterbuch zu Monghol un Niuca Tobca’an (Yüan-ch’ao pi-shi) Geheime Greshichte der Mongolen, Franz Steiner, Wiesbaden, 1962.

Halperin, Charles, Russia and the Golden Horde, Indiana U. P., Bloomington, Indiana, 1987.

Heissig. Walther ve Claudius C. Müller, Die Mongolen (2 cilt), Haus der Kunst, München, 1989.

Hodgson, Marshall G. S., The Venture of İslâm, Chicago U. P, Chicago, 1974(3 cilt).

Homeric, Moğol Kurdu (çev. Ali Cevat Akkoyunlu)., Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999.

Jackson, Peter, From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290, in The Mongol Empire and its Legacy (yay. Reuven Amitai-Preiss ve David O. Morgan), Brill, Leiden, 1999, 12-38.

Kessler, Peter, “The Dissolution of the Mongol Empire”, CAJ 22(1978): 186-2441978.

Kessler, Adam T., Empires beyond the Great Wall. The Heritage of Genghis Khan, Natural History Musuem, Los Angeles, 1994.

Klyashtorny, S. G., “Das Reich der Tataren in der Zeit vor Chinggis Khan”, Central Asiatic Journal, 36(1992). 72-83.

Krawulski, Dorthea, Mongolen und Ilkhane-Ideologie und Geshichte, Verlag für İslâmiche Studien, Beirut, 1989.

Lutginov, Nikolay, Po Veleniyu Çingishana, Sovremennıy Pisatel’, Moskva, 1998.

Manz, Beatrice Forbes, “Mongol History rewritten and relived”, Revue des mondes musulmans et de la Mediterranae, 89-90(1997). 129-149.

Marshall, Robert (filmin yapımcısı ve yöneticisi), Mongol Hordes: Storm from the East, NKH ve BBC, 1992.

Mirzo Uluğbek (Yay. Akhmedov, B. N. Nurkulov ve M. Hasanii), Tört Ulus Tarikhi, Çulpon Naşriyatı, Taşkent, 1994.

Morgan, David, The Mongols, Basil Blackwell, New York, 1986.

Morgan, David, “The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate”, BSOAS, 49(1986). 163-176.

Ostrowski, Donald, Muscowy and the Mongols Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier 1304-1589, Cambridge U. Press, Cambridge U. Press, Cambridge, 1998.

Otgonbayar, “Crisis of Cultural Identity in Mongolian Nomadic Civilization”, Interface of Cultural Identity Development (yay. Baidyanath Saraswati), India International Centre, Yeni Delhi, 1996.

Ötemiş Hacı (yay. Abuseitova M. Kh.) Çingiz-name, Alma-Ata, 1992.

Rashid al-Din, The Successors of Genhis Khan, Columbia University Press, New York and London, 1971.

Rashid al-Din, Rashiduddin Fazlullah’s Jami’u’t-tawarikh: Compendium of Chronicles (trans. by Wheeler Thackston), Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Kaynakları: 45, 1998.

Reşideddin (yay. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi), Cami’ut-tavarikh (4 cilt), Elbruz, Tahran, 1373 şemsi[1995].

Renfrew, Colin, “Introduction: peer polity interaction and socio-political cnange”, in Colin Renfrew and John F. Cherry (ed.), Peer Polity Interaction and Socio-political Change, Cambridge University Press, Cambridge, 1986 (s. 1-18)..

Roux, Jean-Paul, Türklerin Tarihi (çev. Galip Üstün), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989.

Skelton, R. A., E. Maston ve George D. Painter, The Vinland Map and the Tartar Relation, Yale U. P., New Haven, London, 1965.

Skrinnikova, T., Kharizma i vlast’ epokhy Chingiz-khana, RAN, Moskva, 1998.

Sugiyama, Masaaki, Dai Monggoru no jidai (Büyük Moğollar Devri), Kyoto, Japonya, 1997.

Temir, Ahmet, Moğolların Gizli Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1948.

Togan, İsenbike, “Jöchi Khan and the Siege of Khwarezm as Symbols of Legitimacy”, Source Studies of the History of Ulus Djuchi (The Golden Horde). From Kalka to Astrakhan. Kazan, Tatarstan (RF). baskıda.

Togan, İsenbike, Türk Tarihinde Uzlaşmacı Tavır: Ruhaniyat-Siyaset ve Boy-Devlet İlişkileri, Üçüncü Binyılın Eşiğinde Türk Uygarlığı, Togan, İsenbike, Cengiz Han Devletininin Kuruluş Safhaları, Tarihte Türk Devletleri II, Ankara, 1987, 529-541.

Togan, İsenbike, Ottoman History by Inner Asian Norms”, The Journal of Peasant Studies 18 (April/July 1991). 3-4: 185-210 reprinted in New

Approaches to State and Peasant in Ottoman History ed. by Halil Berktay and Suraiya Faroqhi., Frank Cass, London, 1992.

Togan, İsenbike, “İç Asya’dan Orta Asya’dan Türkiye’ye Bir Bağlantı ve Uzanış”, Osmanlı Devletinin Kuruluşu: Efsaneler ve Gerçekler, İmge Yayınevi, Ankara, 2000, 53-61.

Togan, İsenbike, “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret”, Toplum ve Bilim, 25/26 (1984). 71-90..

Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti,” Türk Hukuk ve İktisadiyatı Tarihi Mecmuası, I(1939). 1-42.

Togan, Zeki Velidi, Cengiz Han (Teksir edilmiş Ders Notları), 1970.

Togan, Zeki Velidi, Oğuz Kağan Destanı-Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, Kayı Yayınları, İstanbul, 1972.

Turan, Osman, Çingiz “Adı Hakkında”, Belleten, 19(1941).

Vladimirtsov, B. Y., Moğolların İçtimai Teşkilâtı. Moğol Göçebe FeOdalizmi, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Yıldırım Dursun, (Ergene Kon)=(Erkin Kün) mü? Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1997, 2000, 61-149.

Yuvalı, Abdülkadir, İlhanlılar Tarihi, I. Kuruluş Devri, Erciyes Üniversitesi yayınları, Kayseri, 1994.

Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı / Prof. Dr. Ahmet Temir [s.256-264]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Önsöz

Altay kavimlerinden sayılan Türk, Moğol, Mançu, Kore ve Japon milletleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi, her şeyden önce dil araştırmalarına dayanılarak yürütülmüş ve yürütülmektedir. Türk boylarının, bu Altay kavimlerinden Moğolların dışında hiçbiri ile komşulukları olmadığı için Türklerle bunlar arasındaki ilişkiler filolojik araştırmalar seviyesinde kalmıştır.

Fakat Türklerle Moğollar arasındaki ilişkilere gelince büyük bir başkalık göze çarpmaktadır.

Eski devirlerden beri Türklerin anayurdunun bir parçası olarak bilinen ve bugünkü Moğolistan ve Mançurya'yı içine alan Asya'nın kuzeydoğu bölgeleri, Hunlardan beri Türk boyları ile Moğol ve Mançu gibi diğer Altay kavimlerinin faaliyette bulunduğu sahalar olmuştur. Türklerin cedleri olarak kabul edilen ve Çin'le daimî bir mücadele halinde yaşayan Hunlar buralardan batıya ve güneye yayıldıklar gibi, 6-8. yüzyıllardan itibaren Asya tarihinde siyaset ve kültür bakımından büyük rol oynamaya başlayan Göktürk İmparatorluğu'nun merkezi de burası idi. Ancak, denizden uzak ve sert kara iklimine sahip olan ve bilhassa Çin ile daimî bir savaş halinde yaşamayı gerektiren bu bölgeyi, gelecek için karanlık gören Türkler, IX. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş terk etmişler ve merkezlerini batıya ve güneybatıya nakletmişlerdir.

Türklerin, en eski dil ve kültür âbidesi olarak bilinen Orhon Yazıtları bu bölgelerde meydana gelmiş ve bunların asılları da hâlâ burada muhafaza

edilmekle beraber, burası bugün artık “Moğolistan” olarak tanınmakta ve Türklükle ilgisi, ancak tarihî bir değer taşımasıdır.

Siyasî ve idarî merkez batı ve güneybatıya kaymakla beraber, Türk boylarının bir kısmı Moğollarla bir arada veya onlarla komşu bir halde yaşamakta devam etmişler, Moğolların bir kısmı Türkleşirken bazı Türk boylarının da “Moğollaştığı” görülmüştür. Altay’daki Türk boyları ile Moğollar arasındaki buna benzer karşılıklı temas ve kaynaşmalar, XX. yüzyıla kadar devam etmiş ve etmektedir. Bu yüzden, Moğollar arasında Türk ve Türkler içerisinde de Moğol boy adlarına rastlandığı gibi, bazen de aynı boy adının hem Türk, hem Moğol cemiyetlerinde aynı zamanda kullanıldığı görülmüş, fakat duruma göre bunların bazıları “Türk”, bazıları “Moğol” menşeli olarak mütalâa edilmiştir.

XII. yüzyılda tarih sahnesine çıkışlarından önce, Moğolların ve bu zümreye mensup aşağıda saydığımız boyların, devlet kurma gibi siyasî ve içtimaî faaliyetleri sınırlı kalmıştır. XII. ve XIII. yüzyıllarda, bir cihan imparatorluğu kurulması şeklinde karşımıza çıkan hâdiseler ise, dünya tarihinin en önemli sayfalarından biri olup, bundan önceki Hun, Avar, Göktürk devirlerini hatırlatmakta ve onların birer tekrarı gibi karşımıza çıkmaktadır.

12. yüzyılda, Moğolistan ve civarında başlıca şu büyük boylar yaşıyor ve birbiriyle amansız bir mücadele halinde bulunuyorlardı: İrtiş ile Orhon arasında ve Altay dağlarının kuzeyinde olmak üzere en batıda Naymanlar, onların doğusunda Orhon civarında Kereyitler, onların kuzeyinde, Selenge nehrinin orta ve aşağı mecrasında Merkitler, onların batısında ve Naymanların kuzeyinde olmak üzere Oyratlar, Büyür gölü civarında Tatarlar ve ilk zamanlarda fazla kuvvetli ve tanınmış olmamakla beraber, Cengiz Han tarafından bütün boyların birleştirilmesinden sora adları umumî bir millî isim haline getirilen Moğollar (Manghol) bunların başlıcaları idi.

Naymanlar ve Kereyitler, Uygur Türklerinin komşusu olmakla kültür bakımından onların tesiri altında kalmışlar, yazı ile birlikte birçok medeniyet ve kültür unsurlarını Uygurlardan alan Moğol boylarından bilhassa Naymanlar, diğer komşularına nazaran üstün bir seviyede bulunuyorlardı. X. yüzyılda Moğolistan'da siyasî faaliyetin hızlandığını, Kırgızların batıya, Yenisey civarına püskürtüldüğünü ve Kuzey Çin'e yerleşen Hıtay'ların, Liao adında bir sülâle kurduğunu görüyoruz. Liao Devleti 1225'te yıkılmış ve onların bir kısmı batıya göçerek, Tarım ve Fergana vadisinde, yüzyıl kadar yaşayan Kara-Hıtay Devleti'ni kurmuşlardır.

Çinliler, kuzeydoğudaki boyları, bazen kendi adlarıyla zikretmekle beraber, (mes. Hiung-nu=Hun; T'u-K'üe=Türk), çok defa onları Türk veya Moğol olarak ayırmadan, toptan Tatar (Ta-ta) diye adlandırmışlar, XIII. yy. başlarında ise Moğolları, Çin sınırına yakınlılıklarına ve medenî seviyelerine göre "Beyaz Tatar", "Kara Tatar" ve "Yabanî Tatar" şeklinde gruplandırmışlardır.

Tatar sözü, gerek Türk ve gerek Moğollar arasında eskiden beri bir boy adı olarak kullanılmakta idi. Ancak, Moğollardaki Tatarlarla Türk boyu olan Tatarların aynı olmadıklarını hatırlatmak yerinde olur. Moğol-Tatarlar, 1202 tarihinde Dalan-Nemürges savaşında Cengiz (Çinggiz) Han tarafından yenilerek parçalanmışlar ve bütün mensupları da diğer boylar arasında taksim edilmişlerdir. Böylece Tatar boyu Moğollar arasında ortadan kalkmakla beraber, bu ad yabancılar tarafından bazen "Moğol", bazen de "Türk" anlamında kullanılmakta devam edilmiştir. Türk dilinin en eski belgelerinden olan Orhon Yazıtları'nda zikredilen "Tatar" halk adını bazı tarihçiler Moğol, bazıları da Türk menşeli olarak mütalâa etmişlerdir. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lûgat-it-Türk'ünde adı geçen Tatarların bir Türk boyu olduğunda şüphe olmasa gerek.

Ruslar da Cengiz devri için bazen “Moğol”, bazen de “Tatar” adını kullanmışlar, hatta ondan sonra kurulan ve birer Türk devleti olan Altın Ordu ve Kazan Hanlığı ve ahalisine hep Tatar demişlerdir. Çarlık devrinde ellerine geçirdikleri bütün diğer Türk boylarına Ruslar toptan “Tatar” demişler, fakat bununla hiçbir zaman “Moğollar”ı kastetmeyip, bu tâbiri yalnız ve yalnız Türk boyları için kullanmışlardır (meselâ: Kazan Tatarları, Kırım Tatarları, Astrahan Tatarları, Kafkasya Tatarları, Azerbaycan Tatarları, Taşkent, Hive, Buhara Tatarları, Kaşgar-, Kulca, Sibirya, Altay Tatarları, vb.)

Bugün “Tatar” sözü bir Türk boyu adı olarak ancak “Kazanlı” veya “Kuzey Türkleri” dediğimiz İdil-Ural, Batı Sibirya ve Astrahan ahalisi ile “Kırımlı”lar için kullanılmaktadır. Zikrettiğimiz bu boylar artık bugün bu ismi kendileri de bir halk adı olarak benimsemiş durumdadır.

Cengiz Devleti ilk devrelerde Moğollardan ibaret iken, kısa zamanda genişleyerek bir cihan imparatorluğu haline gelmiş ve neticede bir Türk-Moğol İmparatorluğu şeklini almıştır. Çünkü, Türklerle meskûn hemen hemen bütün ülkeler bu devletin içine alınmış bulunuyordu. Başka birçok milletler de bu imparatorluğa mensup olmakla beraber, esas kitle ve nüfusun büyük kısmı (100 yıl Moğol idaresinde kalmış olan Çin istisna edilirse) Türklerden ibaretti. Bazıları sulh yolu ile, bazıları savaş neticesinde Cengiz’e tabi olan Türk boyları, kısa zamanda onunla anlaşarak büyük imparatorluğun sosyal, askerî ve idarî bütün işlerine iştirake başlamışlardır. Sayı bakımından imparatorluğun içinde azınlıkta kalan ve kültür bakımından Türklere nazaran aşağı seviyede olan Moğolların mühim bir kısmı İslâmiyeti kabul ederek Türkleşmiş, kalanları da esas Moğolistan’a dönmüştür. Böylece, imparatorluk parçalandığı zaman, bundan Moğol değil, Altın Ordu, Sibir, Çağatay, İlhanlı gibi yeni yeni Türk

devletleri ortaya çıkmış, Moğolların hâkimiyeti eski yurtlarına inhisar etmiştir.

Kaynaklar: Türk-Moğol veya Cengiz (Çingiz) Devleti'nin, 13. yüzyılda bilhassa ani olarak kuruluşu ve emsalsiz bir genişleme kudretine sahip oluşu, şimdiye kadar birçok tarihçiyi ilgilendirmiştir.

Avrupalı bilginler bu devri araştırırken uzun zaman ancak Moğolcadan başka dillerde yazılmış olan eserlerden faydalanabilmişlerdir ki, bunlardan bir kısmı Plano Carpini, Wilhelm von Rubruck ve Marco Polo gibi Avrupalı tüccar veya misyoner seyyahlar tarafından kaleme alınmış, bir kısmı İbnül-Esir, Nesevî, Cüveynî, Vassaf, Raşid-ed-Din, İsfizarî vb. gibi İslâm tarihçileri tarafından yazılmış, bazıları da Yüan-shih (Yüan sülâlesinin tarihi), Sheng-wu chin-ch'ien-lu (Mukaddes savaşçının şahsî seferleri) ve başkaları gibi Çin dilinde yazılmış kitaplarla Ermenice kaleme alınmış eserlerden ibaretti.

Moğol dilinin yazılı belgelerine, 13. yüzyılın ilk yarısında rastlamaya başlıyoruz. 13. yüzyıl malzeme bakımından zengin değil ise de, Moğolların Gizli Tarihi'nin ortaya konmasıyla büyük bir önem kazanmış bulunmaktadır.

O tarihten Budizm edebiyatının üstünlük gösterdiği 17. yüzyıla kadar geçen 3-4 asırlık bir devreye ait eserlerin, yarlık, yazıt ve mektuplardan ibaret olduğu zannediliyordu. Şimdi anlaşılmıştır ki, Moğollar kendi tarihlerinin "karanlık" devresinde de, yani Yüan sülâlesinin yıkılmasından 16. yüzyılın son yarısında başlayan "yenileşme" devresine kadar geçen zamanda kültür mahsullerinin pek çoğunu saklayabilmişlerdir; Moğollarda edebiyat ve yazı kesilmemiş, Yüan sülâlesinin edebî gelenekleri devam etmiştir. Avrupalıların, Moğol yazı dilinin bu devresinden "boşluk" diye bahsetmeleri, herhalde bu devrede eser meydana gelmediği için değil de, bu eserlerin Avrupa'da tanınmamış olmasından ileri gelmiştir.

Moğollarda tarih edebiyatı malzemesi olarak: 1. Orijinal epik eserler, 2. Çin tarihçilerin tesiri altında meydana gelen, 3. Mançu tesiri gösteren ve 4. Tibetçeden Moğolcaya çevrilen eserler sayılabilir.

Destanî üslûpta eski eserlerden en önemlisi, Moğolların Gizli Tarihi'dir. Bazı eserlerdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Cengiz Han zamanında Moğollarda casak (yasağ, yasa) adı verilen kanun ve nizamnameler de meydana getirilmiştir.

Fakat bu casaklar bize kadar yetişmemiş veya tam metin halinde henüz bulunamamıştır. Bundan başka, Cengiz Han'ın bilig'leri (vecize, hikmet) de kendi zamanında yazılmış olup, bunlar türlü müelliflerin eserlerinde ve bazı Moğolca eserlerde de bize kadar gelmiştir. Bundan başka tarihî eser olarak, 13. ve ondan sonraki yüzyıllarda meydana gelmiş olan türlü yazıt, yarlık ve emirnameleri de zikredebiliriz.

Daha sonraki zamanlara ait tarihî kaynaklar arasında, anonim bir eser olan Altan Tabçi ile Ordos prensi Sanang-setsen Hung-tayci tarafından 1662'de yazılmış olan Hat-un ündüsün-ü erdeni-yin tobçiya (Hanların menşei üzerine cevher mecmuası) adlı kitabı birinci yeri işgal ederler. Sanang-setsen yalnız halk arasında yaşayan destanî rivayetlerden değil, aynı zamanda, çoğu bize kadar gelmeyen yazılı eserlerden de faydalanmıştır.

Bütün bu saydıklarımız içerisinde Moğolların Gizli Tarihi adlı on iki bölümden ibaret Moğolca eser özel bir yer tutmaktadır. Bu kitap, efsanevî menşeden başlayarak Ögödey'in zamanına kadar Moğollar hakkında en eski bilgileri içine almaktadır. Eserin kimin tarafından yazıldığı bilinmiyor. Yalnız en sonundaki "Kolophon"unda: "Büyük Kurultay toplandığı zaman, Sıçan yılının yedinci ayında, Kelüren nehrinin Köde'e adasında, Dolo'an-Boldak ve Şilginçek mevkileri arasında saray kurulmuşken yazılıp tamamlandı". (§ 282)'de dendiğine göre, bundan eserin 1240 yılında ikmal edildiği anlaşılıyor. Demek ki bu eser, Moğol devrine ait resmî Çin tarihi

olan Yüan-shih'dan 130 yıl ve 17-18. yüzyıllarda yazılan Moğolca tarihî eserlerden 300-400 yıl daha eskidir. Eserde hadiselerden birçoğunun görülerek ve zamanında yazıldığı şüphesizdir. Bazı yerlerinde fuzulî tekrarların gözükmesi ve hadiselerden bazılarının karanlık kalması, yazarın eserini son kontrolden geçirmediğini göstermektedir ki, bu sadelik kitabın tarihî değerini azaltmaz, bilâkis yükseltir.

A. Büyük Hanlar

Cengiz'in kurduğu Hakanlık esas itibariyle Türk tarihinin ayrılmaz bir kısmını teşkil etmektedir. Zaten Cengiz'in kendisi de, bazı rivayetlere göre, Türk menşelidir. O zamana kadar, tarihte hemen hemen hiçbir rol oynamamış olan Kerülen nehri yakınındaki kabileler, Yesügey-baatur'un oğlu Temücin'in (Timuçin)'1 dehası sayesinde kısa bir zaman içinde büyük bir faaliyet göstermeye başladılar.

Önce "Moğol Devleti" olarak kurulan, fakat sonraları bir "Türk-Moğol İmparatorluğu" şeklinde gelişen bu devlet, kurucusuna izafeten "Cengiz İmparatorluğu" diye de adlandırılmaktadır, çünkü 13. yy.'da Orta Asya'da cereyan eden siyasî, askerî ve içtimaî hâdiseleri, onun şahsiyetinden ayrı mütalâa etmek hemen hemen imkânsızdır.

1240 tarihli Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Cengiz (Çinggis) Han'ın şeceresinden bahsedilirken, en eski ceddi, Türk destanlarında olduğu gibi, bir bozkurta bağlanmakta ve onun Türk menşeli olduğu hakkındaki rivayetleri destekler gibi görünmektedir. Adı geçen esere göre onun sülâlesi şu sırayı takip etmektedir:

Çinggis2 (Cengiz) Han'ın Cedleri

Bozkurt ile beyaz dişi geyikten doğan Bataçi-han/Tamaça/Horiçar-mergen/A'ucan-boro'ul/Sali-haça'u/Yeke-nidun/Semsoçi/Harçu/Borcigiday-mergen/Torocholcin-bayan/Dobun-mergen/Onun eşi Alan-ho'a'dan tabiatüstü bir hâdise neticesinde doğan

Bodonçar/Habiçi/Menen-tudun/Haçi-külük/Haydu/Baişing-hor-dohxin/Tumbinay-seçen/Habul-han/Bartan-ba'atur/Yesügey-ba'atur/Temücin (Cenggis-han).

Boylar arasında devam eden mücadeleler sırasında, Yesügey-baatur, Merkitlerden Yeke-Çiledü'nün elinden karısı Höelün-ücin'i kaçırmış ve bu kadın sonradan Çinggis'in anası olmuştur. Buna karşılık Merkitler de 10 yıl sonra Yesügey'i zehirleyerek öldürmüşlerdir. Yesügey'in Höelün-ücin'den Temücin (doğ.1155 veya 1167?), Hasar, Haçiun ve Temülün adında 4 oğlu ve Temüge adında bir kızı olmuştur. 9 yaşında yetim kalan ve rakipleri tarafından ortadan kaldırılmak istenen Temücin ve kardeşleri anaları tarafından çok ağır şartlar altında büyütülmüşlerdir. Bölgesel savaşlarda başarı kazanan ve taraftar ve dostları gittikçe çoğalan Temücin, 1196'da mahdut sayıda boylar tarafından ilk defa "Çinggis" unvanı verilerek "Han" (Ha'an, Kagan) seçilmiştir. Önce dost, sonraları rakip ve düşman olarak rol oynayan sivrilmiş şahıslar arasında Kereyit hükümdarı Onghan (To'oril=Toğrul) ile Caciratlardan Camuha bilhassa göze batmaktadır.

Fakat Temücin, bu ve diğer rakiplerini bir bir ortadan kaldırmayı başarmış ve bütün boyların birleştirilmesinden sonra 1206 Pars yılında Onan nehri membaında toplanan büyük kurultayda, tazelenen Çinggis (Çingiz=Cengiz) unvaniyle büyük hükümdar ilân edilmiştir.

Esas imparatorluğun kurulması ve büyük dış seferler bundan sonra başlar. Devletin idarî işlerini tanzim eden casag'lar (casak, yasa, kanun) bu kurultayda kabul edilmiş, Cengiz'in bilig'leri (vecize, hikmet) de kendi zamanında yazılmış ise de, bunlar tam metin halinde bize kadar intikal etmemiştir.

Cengiz, kısa zaman içerisinde Nayman, Oyrat ve Kırgızları yenmiş (1206) ve kuzey Çin'deki Hıtay'larla (Kitay, Kitan) Tangut'lara (Si-hia)

karşı savaşarak (1211) başşehirleri Pekin'i almış (1214), generallerden Muhali de Sarı ırmağın kuzeyindeki bölgeleri zaptetmiştir (1217). Doğu Türkistan'daki Uygurlar (1209), Yedi Su bölgesindeki Karlukların hükümdarı Arslan Han (1211) ve Almalık (kulca) hükümdarı Bozar, Cengiz'in elçilerine müspet cevap vererek onun hükümdarlığını tanımışlar ve savaşsız bu devlete katılmışlardır. Karahıtaylara sığınan Naymanlı Güçülük, Cengiz'e karşı savaşta yenilmiş, Liaotung ve Kore vergiye bağlanmışlardır. Komutanlardan Cebe Noyan Cungarya ve Doğu Türkistan'ı geçerek Kaşgar ve Hotan üzerinden Pamir'e varmış, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay İrtiş membaından hareketle Balkaş gölünün kuzeyinden ilerlerken, büyük oğlu Coçi Kaşgar, Uş ve Kokand üzerinden Maveraünnehir'e ulaşmıştır (1217). Harezmşah Kutbeddin Mehmed'in tedbirsiz hareketi ve Cengiz tarafından gönderilen elçilerin Otrar valisi tarafından öldürülmesi (1218), Cengiz'in Batı seferini çabuklaştırmış ve yukarıda anlatıldığı gibi üç koldan ilerleyen kuvvetlerin birleşmesiyle meydana gelen büyük ordunun başında ilerleyen Cengiz Han Harezmşahları yenerek Buhara ve Semerkand'ı tahrip etmiştir (1219-1220). Kutbeddin Mehmed'in oğlu Celâleddin Mengübirti de Türkistan'da tutunamamıştır. Cengiz'in küçük oğlu Toluy güneybatıdan ilerleyerek Merv'i almış (1221), Tebriz ve Tiflis üzerinden Kafkasya'yı geçerek Kiyev civarında Dnepr'e varmıştır (1222). İran'ın zaptı tamamlandıktan sonra (1222-1224) güney orduları Anadolu'nun içerisine kadar sokulmuşlardır. Cengiz kendisi Hindukuş'u aşarak (1221) İndus civarında Harezmlilerin arta kalan ordularını dağıttıktan sonra Lahor'a kadar Pencap'ı istilâ etmiştir (1222). Fakat güney Çin'deki karışıklıklar yüzünden geri dönmek mecburiyetinde kalmış ve Tangut seferi esnasında attan düşerek yaralanan Cengiz Han (1226), 1227 Domuz yılında ölmüştür.

Cengiz, ölümünden önce, üçüncü oğlu Ögedey'in (Otay) hükümdar olmasını tavsiye etmişti. Ögedey, 1228'de toplanan kurultayda bu emre uyularak han seçildi ve kardeşi Çağatay tarafından tahta oturtuldu. Ögedey zamanında Kore ilhak olundu, Kuzey Çin tamamiyle imparatorluğa bağlandı ve 1237-1241 yıllarında cereyan eden Batı seferi ile İdil Bulgarları ve Rusya dahil Almanya'ya kadar bütün Doğu Avrupa istilâ edildi.

Ögedey'in ölümünden sonra devlet, yeni bir han seçilinceye kadar onun eşi Töregene tarafından idare edilmiştir. Töregene, 1246 kurultayında Batu'nun muhalefetine rağmen oğlu Güyük'ün han seçilmesini temin etti. Bu hareket, Batı ordularının muzaffer kumandanı ve Coçi'nin oğlu Batu ile Güyük arasında silâhlı bir çatışmaya sebep olmak üzere iken, Güyük'ün ölümü ile (1248) ortalık yatışmış ve onun eşi Ogul Gaymış'ın üç yıl naib olarak devleti idaresinden sonra (1248-1251), hükümdarlık Cengiz'in küçük oğlu Toluy'un nesline geçmiştir. Toluy'un oğlu Müngge'nin (Möngke, Mengü) han seçilmesi (1251/52) tarafları tatmin etmiş ve çatışmayı önlemiştir.

Müngge, Cengiz tarafından başlatılarak Ögedey zamanında kısmen takip edilen işleri tamamlamak istiyordu. Bu maksatla biri Güney Çin, diğeri de Orta Doğu olmak üzere iki yönden büyük ordular sevk ederek plânın tatbikine girişmiştir. Çin'deki orduların başında büyük kardeşi Hubilay (Kubilay), Orta Doğu'ya yollanan kuvvetlerin başında küçük kardeşi Hülegü bulunuyordu.

Eski geleneğe göre devlet sülâlenin malı sayıldığından, Cengiz daha hayatta iken türlü bölgeleri oğulları arasında taksim ederek bundan faydalanma hakkı tanımıştı. Buna göre büyük oğlu Coçi (Cuçi, Cuci) kuzey-batı, yani Kıpçak ülkesini, Çağatay Türkistan'ı, Ögedey doğu bölgelerini almış, küçük oğlu Toluy da, baba ocağını devam ettirmek üzere

esas yurtta kalmıştı. Kağanlık kuvvetli bulundukça Cengiz'in oğulları merkeze sadatakle bağlı kalarak kendi ülkelerini birer vali gibi idare etmişlerdir. Fakat merkez zayıfladıkça imparatorluk, jeopolitik ve kültür merkezlerinin durumuna göre: 1) Hubilay (Kubilay) ile başlamış olan Çin Yüan sülâlesi (merkezi Moğolistan'da buna bağlı idi), 2) Çağatay oğullarının idaresinde bulunan Türkistan, 3) Coçi (Cuçi) oğullarının elinde Altın Ordu ve 4) Hülegü ailesinin elinde bulunan İlhanlılar olmak üzere 4 kısma ayrılmıştır.

B. Kubilay ve Çin'de Yüan Sülalesi

Büyük Kağan Kubilay'ın, devlet merkezini Karakurum'dan Pekin'e nakletmesi ve asıl Moğol bölgesinin de bu merkeze bağlanması ile, Türk ve Moğol milletleri arasındaki münasebete bir set çekilmiş ve bunlar arasında uzun zamandan beri devam edegelen bağların her cihetten gevşemesine ve yahut tamamen kesilmesine sebep olmuştur. Bu tarihten itibaren bu iki millet arasındaki ilişkiler her yerde ve devirde milletler arasında müşahede edilen tabiî hudutları aşmamış ve gerek etnik ve gerekse kültür bakımından, esaslı bir tesire yol açmamıştır. Cengiz İmparatorluğu merkezinin zayıflaması neticesinde vücuda gelen parçalardan, merkezi Pekin olan doğu kısmının tarihi, Çin milletinin tarihi ile karışmış, batı kısmı ise, daha Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasından evvel gördüğümüz Türk merkezleri etrafında, bunun tarihî cereyanına katılmıştır.

Bu devlet, büyük kağanlardan Çinggis (Cengiz, 1206-1227), Ögedey (Oktay, 1227/29-1241), Güyük (1246-1248), Müngge (Möngke, Mengü, 1251/42-1259) ve kısmen Hubilay (Kubilay, 1264-1294) devirlerinde, kuvvetli bir merkeze bağlanmak suretiyle, birliğini korumuştur. Müngge (Mönke, Mengü) kağan ölürken, kendisine halef olarak küçük kardeşi Arık Buğa'yı seçmişti. O esnada Çin'deki orduların başında bulunan Kubilay, Şang-tu'da ordudaki beylerden mürekkep bir

kurultay yaparak kendisini kağan intihap ettirdi. Payitaht olarak Pekin'i seçti. Karakurum'da bulunan Arık Buğa, an'aneye muhalif hareket eden bu kurultayı tanımadı. İmparatorluğun diğer tarafları da bu hususta Arık Buğa taraftarı oldular. Fakat Kubilay, Arık Buğa'yı yenerek, dâvayı kendi lehine halletti. Kubilay, uzun mücadelelerden sonra Güney Çin'i de ele geçirdi ve sülâlesi, Yüan ismi ile, Çin tarihinde parlak bir devir yarattı. Kubilay büyük kağan sıfatıyla devletin diğer kısımlarını da kendine tabi saymakta devam etmiş ve İran İlhanlıları uzun bir müddet bu metbuiyeti kabul etmişlerdir. Fakat sülâlenin gittikçe Çinlileşerek imparatorluğun başı olmaktan ziyade, Çin hükümdarları şekline girmesi, diğer mıntıkalar üzerindeki tesirini azaltmış ve bir müddet sonra, devletin diğer kısımları ile olan nazarî bağlılığı da sona ermiştir.

C. Çağatay Sülalesi ve Türkistan

Cengiz Devleti'nin Çağatay ismi ile anılan Türkistan kısmında ayrı bir sülâlenin kurulması, Çağatay'ın ölümünden sonra olmuştur. Cengiz zamanında bu saha resmen Çağatay'a verilmiş olmakla beraber, hiçbir zaman Çağatay tarafından idare edilmemiştir. Bu bölgedeki eski Türk sülâleleri yerlerinde bırakılmış olduğu gibi, sonradan bu il içinde gördüğümüz Maveraünnehir de, Hucent'te oturan Mehmet Yalavaç ve sonra oğlu Mesut Bey tarafından büyük kağan namına idare edilmiştir. Burasının Cengiz ailesinin ilk hanı Kara Hülegü olup (1242-1247), Kağan Güyük ona halef olarak Çağatay'ın oğlu Yisü Mengü'yü tâyin etmişti. İmparatorluğun parçalanması ile neticelenen mücadeleden sonra, Çağatay'ın torunu Algu, Doğu ve Batı Türkistan'a, ayrıca Harezm ülkesinin bir kısmı ile Afganistan'ı da ilâve ederek, Çağatay oğulları tarafından idare edilen bir birlik vücuda getirmiştir. Algu'nun vefatından sonra (1266), hâkimiyet Ögedey ailesinden Kaydu'ya ve sonra bunun oğlu Çapar'a geçmişse de sonradan tekrar oğullarından Duva elinde kalmıştır (1291-1306).

İmparatorluğun parçalanmasına götüren iç savaşlar, bilhassa Türkistan'ın iktisadî vaziyetini sarsmış olduğundan, idarede devamlı bir istikrar temin edilememiştir. Duva'nın bilhassa iktisadî vaziyeti düzeltmek için Cengiz oğulları arasında umumî bir sulh yapma teşebbüsü de akîm kalmıştır. Tarma Şirin tahta geçince (1326-1333) İslâmiyeti kabul etmiş ve bu suretle Maveraünnehir'in diğer İslâm memleketleri ile olan iktisadî münasebetleri kuvvetlenmişse de, diğer taraftan Cengiz yasasını bozduğundan, şark kısmındaki kabilelerin ayaklanmasına sebep olmuştur. Birkaç defa yer değiştiren idare merkezi, Kazan (1346) zamanında tekrar yer değiştirerek, Maveraünnehir'de Karşı şehrine nakledilmiş ve bundan sonra idarede İslâm tesiri artık katîleşmiştir. 1346-47 yıllarından başlayarak, hanlar ile askerî kumandanlar arasında alevlenen mücadele neticesinde, merkezin kuvveti büsbütün zayıflamış ve idare, başta resmen Cengiz ailesine mensup bir han bulunmakla beraber, bunları istedikleri gibi kullanan kumandanlar elinde kalmış ve bu vaziyet pek az değişikliklerle Timur zamanına kadar devam etmiştir.

D. Hülegü ve İlhanlılar

Büyük kağan Müngge (Mengü) 1253'te, kardeşi Hülegü kumandasında büyük bir orduyu İran'a göndermişti. Hülegü, 1.I.1256'da Amu Derya'yı geçti ve hâkimiyetini tasdik ettirmek üzere, İran ve Kafkasya'daki küçük yerli beyleri kabul etti. Bu sonuncular arasında, vaktiyle büyük kuvvet ve nüfuza malik olan İsmailîlerin reisi Rüknettin de vardı. Rüknettin tabiler arasında kabul edilmediği için, Alamut kalesine kaçarak, muhalefet göstermek istemişse de muvaffak olamamış ve kısa bir zamanda gerek kendisi ve gerek İran'daki bütün taraftarları ortadan kaldırılmıştır. Hülegü, büyük kağanın vassali sıfatıyla, burada büyük bir devlet kurmayı tasarlamıştı. İran'ın zaptı tamamlandıktan sonra 1258 başlarında Bağdat'ı ele geçirdi. Hülegü'yü tanımakta gecikmiş olduğu gibi, ona karşı koymak

için bir kuvvete de sahip bulunmayan halife Müstasım, aile efradı ile öldürülmüştür.

Halife ailesinden ancak bazı kimseler Mısır'a kaçarak ölümden kurtulabilmişlerdir. Bunlardan iki kişi, 1260 ve 1261'de, Sultan Baybars tarafından arka arkaya halife ilân edilmiş ve bu aile, Mısır'ın Osmanlılar tarafından zaptına kadar, burada sözde halifelik etmiştir. Bağdat'ın zaptından sonra, Suriye Beylikleri de Hülegü himayesine girmişler; Mısır'daki Türk kuvvetler ise, Hülegü'nün, tabi olmaları hakkındaki talebine, Filistin'e hücum ile cevap vererek 3. IX. 1260'ta Nabulus yanında, Aynı Calût'ta Hülegü'nün ordusunu büyük bir hezimete uğratmışlardır. Hülegü'nün halefleri, Türkistan ve Altın Ordu ile de mücadelelerde bulundukları gibi, Mısır Türk devletine karşı Avrupa devletleriyle de birleşmeye çalışmışlardır. İslâmiyeti kabul eden Ahmet (1282-1284) zamanında, İlhanlıların asıl kuvvetleri arasında da İslâmiyet yayılmaya başlamış ve Müslümanların yardımı ile tahta geçen ve İslâmiyeti kabul ederek Mehmet ismini alan Gazan Han (1295-1304) zamanında, İlhanlıların geri kalan kısmı da Müslüman olmuştur. İlhanlılar teşkilatı uzun sürmemiş, Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) devrinden itibaren başlayan ihtiras kavgaları, onun ölümünden sonra daha çok büyüyerek, devletin temelini sarsmıştır. Memleketteki kuvvet, Azerbaycan'da Emir Çoban oğulları ve Bağdat'ta da kurucusu Şeyh Hasan olmak üzere başlıca iki ailenin eline geçmiştir. Merkezin zayıflaması, eskiden mevcut birçok yerli beylerin istiklâllerini kazanmalarına yol açmıştır.

E. Coçi ve Altın Ordu

Çinggis Han ölümünden önce zapt edilen ülkeleri oğulları arasında taksim ederken İrtiş'in batısındaki yerleri büyük oğlu Coçi'ye vermişti. Bu ülkeye "Coçi Ulus" veya "Altan Orda" dendi. Fakat devletin esas kurucusu,

Doğu Avrupa'yı zaptederek geniş yerleri ele geçiren Coçi'nin ikinci oğlu Batu olmuştur. Coçi, 1227'de babası ile aynı yıl, hem de ondan 6 ay önce ölmüş olduğu için "Altın Orda"nın kuruluşunda fazla rolü olmadı.

Çinggis'in ölümünden sonra Han olan 3. oğlu Ögedey zamanında (1227-1241) 1235'te toplanan kurultayda batı yönüne büyük bir sefer açılması kararlaştırılmıştı. Bu amaçla kalabalık bir ordu toplanmış ve seferin komutası, Coçi'nin oğlu Batu'ya verilmişti. 1236 ilkbaharında Moğol orduları harekete geçerek İdil Bulgarları ülkesini çabucak almış, 1240 yılı yazına kadar bütün Rus yurdu ile Kıpçak bozkırlarını (Kumanların ili) ele geçirdikten sonra 1241'de Macaristan'a ve Balkanların bir kısmına girmişlerdi, fakat tam bu sırada Ögedey Kagan'ın ölümünü duyan Batu, yeni kağan seçiminde bulunmak arzusuyla ileri hareketi durdurarak, İdil boyuna dönmüş ve 1241'de kendisine ait geniş ülkeleri yönetmek için Aşağı İdil boyunu merkez olarak seçmişti. Kısa zamanda kurulan Saray şehri, bu yeni devletin başkenti olmuştur.

Zamanında Altın Ordu Devleti, Kıpçak bozkırlarını, Orta ve Aşağı İdil bölgesini, İrtiş boyundan İdil nehrine kadar Aral gölü çevresini, Harezm'i ve Azerbaycan'a kadar Kafkaslar'ı içine almıştır. Bunlardan başka Rus knezlikleri ve Lehistan ile Litvanya'nın batı bölgeleri de Batu Han'a aitti.

Altın Ordu Devleti 250 yıllık tarihinde (1241-1502) Batu'dan sonra başlıca şu Hanlar tarafından idare edilmişti:

Batu'nun yerine Berke Han geçti (1257-1266). O, devletin çıkarları için birtakım savaşlar yapmak zorunda kalmıştır.

Altın Ordu'da tam bir dinî hoşgörü vardı. Berke Han zamanında kabul edilen Müslümanlık, yayılarak hâkim bir din olmuş, Canıbek Han zamanında Sadettin-i Teftazanî, Kutbettin-i Razî gibi din bilginleri Saray'da kalmışlardı. Fakat bunun yanında 1261 yılından beri Saray'da bir Rus Ortodoks piskoposluğunun bulunduğu da bilinmektedir. Hatta bu

piskoposlar Bizans'a elçi olarak gönderilmek gibi diplomatik hizmetlerde kullanılmışlardır.

Memlekette, İslâmlığın kabulünden önce, yasa (Moğol hukuku) uygulanıyordu. Fakat İslâmlığın kabulünden sonra, yargucular tarafından uygulanan yasanın yanında, kadıların uygulamakla ödevli oldukları şeriat hükümleri de yer almıştır.

Berke'nin yerine Mengü Temür (1266-80) onun yerine Tuda-Mengü (1280-87) geçti. Özbek Han (1313-1341), Canıbek Han (1342-1357) ve Berdibek Han (1357-1359) zamanları, Altın Ordu'nun en kudretli devri idi. Fakat, bundan sonra karışıklıklar başladı ve bu hal 1380'de Toktamış'ın Aksak Timur'un yardımı ile Altın Ordu Hanı olmasına kadar devam etti. Fakat sonra bu ikisinin arası açıldı ve 1391 ve 1395 yıllarında aralarında büyük savaşlar oldu. Bu savaşlarda Aksak Timur Toktamış'ı yenerek Saray şehrini tahrip etti. Toktamış 1398'de tekrar Saray'a girmeyi denedi ise de başaramayıp Litvanya Krallığı'na sığındı.

Bu olaylardan sonra Altın Ordu büyük devlet olarak bir daha belini doğrultamadı. Son yüzyıl iç karışıklıklar geçti.

Bu devirde Altın Ordu'da Han olarak rol oynamış şahıslardan başlıca Uluğ Muhammed Han ile Küçük Muhammed Han'ı görüyoruz. Uluğ Muhammed, 1426 ve 1427'de Altın Ordu Hanı olarak iki defa Saray'da bulunduktan sonra Kırım'a çekilmiş ve sonra da İdil-Ural bölgesine geçerek Kazan Hanlığı'nı (1437-1552) kurmuştur.

1502'de Altın Ordu hükümdarı Seyit Ahmet ile Kırım Hanı Mingli Giray'a yenilince Litvanya Kralına sığındı ve 1505'te onun ölümünden sonra Saray'da Han olarak tahta çıkacak kişilik sahibi bir kimse bulunamadığı için, Altın Ordu devlet olarak ortadan kalkmıştır.

Altın Ordu'nun Varisleri Altın Ordu'nun çöküşünden sonra, onun toprakları üzerinde birbirine yakın tarihlerde kısa ömürlü 5 Türk Hanlığı

kurulmuştur:

1. Kazan Hanlığı (1437-1552)

Kurucusu; Altın Ordu Hanlarından Uluğ Muhammed Han olup, 1426 ve 1427 yıllarında Saray'da iki defa Altın Ordu tahtına geçmişse de orada tutunamayıp Kırım'a gitmiştir.

Fakat Uluğ Muhammed orada devamlı kalmayıp, devletin idaresini Kırım'ın ilk Hanı Mingli Giray'a devrederek kendisi İdil Ural bölgesine çıkmış ve burada Kazan şehri merkez olmak üzere "Kazan Hanlığı"nı kurmuştur (1437).

Kazan Hanlığı, bazen yalnız bazen Kırım ile birlikte, Moskova'ya karşı ilk yıllarda başarı ile mücadele etmişlerdir. Meselâ, Kazan'a saldıran Moskova Büyük Prensi II. Vasiliy yenilerek Uluğ Muhammed'in eline esir düşmüştü. Ayrıca, Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kasım tarafından Rusya'dan haraç ve vergi toplamayı kolaylaştırmak için "Kasım Hanlığı" diye küçük bir devlet bile kurulmuştu. Nihayet bu uzun mücadelede, Prusya'dan temin edilen yeni silahlarla donatılan Rus tarafı üstün geldi: II. İvan 15.X.1552'de Kazan'a girdi. Erkekler öldürüldü, camiler, mektepler, medreseler yakılıp yıkıldı. Bugün orada, Kazan Hanlığı'nın kadın hükümdarlarından Süyüm-Bike zamanından kalma "Han mescidi" veya "Süyüm-Bike Minaresi" adlı tek bina o günlerin hatırasını yaşatmaktadır.

2. Sibir Hanlığı

Altın Ordu'nun dağılmasından sonra Batı Sibir'de (Sibirya) kurulan Hanlığın ilk hükümdarı Taybuğa'dır. Ondan sonra onun oğlu Hoca Han, sonra onun oğlu Mar Han, sonra da Yadigâr Han tahta çıkmıştır.

Yadigâr'la yaptığı mücadeleyi kazanan Küçüm Han 1563'ten başlayarak Sibir Hanlığı'nın başına geçti ve başşehri Tura'dan İrtiş üzerindeki İsker'e nakletti.

Küçüm Han zamanı, Sibirya’nın Ruslar tarafından istilâsı devrine rastlamıştır. Küçüm de hayatının büyük bir kısmını bu istilaya karşı mücadele ile geçiren bir mücahit olarak tanınmıştır.

Yermak’ın Sibir Seferi (1579-1584):

16. yy’ın ortalarında Rusya’nın güneyindeki Don-Volga bölgesinde, Moskova’yı rahatsız eden bir korsan-haydutlar çetesi türemişti. Atamanları Yermak’ın idaresindeki birkaç bin kişilik bu çete, devlet tarafından sıkıştırılacağını anlayınca, Moskova’nın Kuzey Rusya’daki sadık derebeylerinden Stroganovların mülküne girip kondu. Fakat Stroganovlar Yermak çetesine Sibirya’yı anlatarak Uralları geçip Doğu seferine çıkmasını sağladılar. Yermak, 1579’da emrindeki 5000 kişilik bir kuvvetle bol miktarda ateşli silâh (tüfek, barut) yüklenerek Sibirya’ya doğru yola çıktı ve 1584’e kadar beş yıl içinde geniş bölgeler ele geçirerek bunları Moskova çarına hediye etti. Yermak’ın bu başarısı, o devirde yeni çıkan ateşli silâhların orta zaman silâhlarına karşı başarısından başka birşey değildi. Bu yüzden Küçüm Han da Yermak’a karşı giriştiği savaşları hep kaybetti. Fakat ne var ki, Yermak’ın adamları gittikçe azalıyor ve Küçüm Han da onları adım adım takip ediyordu. En sonunda, Yermak ile adamları Vagay nehrindeki küçük bir adada derin uykuya dalmışken, 1584 yılının 5/6 Ağustos gecesi, Küçüm Han’ın askerleri saldırarak hepsini kılıçtan geçirdiler. Bu baskından kurtulan bir tek adam vardı, o da Moskova’ya kadar giderek haberi ulaştırdı.

Elinde ateşli silâhlar olmadığı için, Küçüm Han bu başarısını devam ettiremedi ve Ruslar 1587’de Sibirya’yı ikinci defa işgal ettiler. Küçüm Han’ın 1598’lerde öldüğü tahmin edilmektedir.

3. Nogay Hanlığı

Türk ve Moğol halkları arasında bir boy adı olarak rastlanılan “Nogay” sözü, Altın Ordu Hanlığı devrinde önemli rol oynamış ve tahta çıkmadığı

halde 40 yıl (1259-1299) bir hükümdar gibi devleti idare etmiş olan komutanlardan “Nogay” adından gelmektedir.

Nogay’ın şahsî başarıları büyük olmakla beraber, Altın Ordu tahtına oturmayıp devlet içinde devlet gibi hareket etmesi, Altın Ordu’nun iç savaşlarla sarsılarak zayıf düşmesine sebep olmuştur. 1291’de yine Nogay’ın himayesinde Altın Ordu tahtına geçen Tohtu, sonra O’na karşı cephe almış, bu duruma son vermek maksadiyle uzun süren bir mücadeleye girişmiş ve neticede Nogay yenilerek öldürülmüştür (1299).

Nogay’ın idaresinde toplanan boylar, O’nun ölümünden sonra bu ad ile tanınmışlar ve Altın Ordu’nun parçalanması üzerine “Nogay Hanlığı” ismi altında ayrı bir devlet meydana getirmişlerdir.

Adını, Altın Ordu Devleti’nin büyük kumandanlarından “Nogay”dan alan ve bu devletin çöküşünden sonra kurulan Nogay Hanlığı, Volga’dan İrtiş’e ve Hazar Denizi’nden Aral gölüne kadar uzanan sahaları içine alıyordu. Merkezi, Yayık nehrinin yakınındaki Saraycık şehri idi. Ahalisinin esas unsurunu Kıpçak zümresine ait Türk boyları teşkil etmekte olup, bunların içinde Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olduğu tahmin edilen Mangıtlar sivrilmiş durumda idi. 1557’den sonra Nogay Hanlığı birkaç zümreye ayrılmış, Kafkasya’nın kuzeyindekiler “Küçük Orda”, Emba gölü civarında bulunanlarına “Altıul Ordası” denmiş, İsmail Han’ın idaresinde kalanlar ise “Büyük Nogay Ordası” adı altında birleşmiş ve IV. İvan’ın hâkimiyetini tanımışlardır (1555-1557). Küçük Orda Nogayları üzerinde Rus nüfuzu ancak 18. yy.’ın ikinci yarısından sonra başlamıştır. “Bucak Ordası”, “Yedisan Ordası”, “Canıbuyluk Ordası”, “Yedikul”, “Azak”, “Kuban” gibi bölümlere ayrılmış ve Kırım Hanlığı’na tabi olmuşlardır. Sonraları mühim bir kısmı Türkiye’ye göç ederek Anadolu’da iskân edilmişlerdir. Rusya’ya kalanlar, bugün Kuzey Kafkasya’nın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadırlar.

4. Astrahan Hanlığı

Volga (İdil) nehrinin Hazar Denizi’ne döküldüğü yerde kurulan Astrahan şehri merkez olmak üzere 1502’de kurulan Astrahan Hanlığı’nın ilk hükümdarı, Altın Ordu Devleti’nin son hanı Sayit Ahmet’in kardeşi Abdülkerim olmuştur. Kardeşler arasındaki taht kavgasında Seyit Ahmet yenilerek Litvanya Büyük Prensi Aleksandr’a sığındı (1502) ve Astrahan Hanlığı da orada öldürülmesinden sonra kurulmuştu. Fakat 1552’de Kazan’ın düşmesinden sonra Astrahan’ın da sonu yaklaştı: II. İvan’ın generallerinden Mansuru idaresindeki Rus ordusu bu Hanlığı işgal etti.

5. Kırım Hanlığı

Kırım Hanlığı’nın, Coçi’nin Tuka-Temür adlı oğlunun neslinden Hoca Giray tarafından kurulduğu, bastırdığı madeni paraların tarihine dayanılarak tahmin ediliyor. Onun tarafından ilk bastırılan sikkeler 1441/42 tarihini taşır.

1475’te Osmanlılar Kefe’yi işgal ettiler ve böylece Kırım Osmanlılara bağlı bir devlet oldu. (Kırım’ın bundan sonraki tarihinin, Osmanlı Türkiyesi’yle Rusya arasındaki yüzyıllar süren bir mücadele konusu olarak Osmanlı devri tarihi içinde incelenmesinin uygun olacağı düşüncesiyle, burada daha fazla ayrıntılara girilmemiştir).

1 Cengiz (Çinggis) Han’ın çocukluk adının Moğolcadaki şekli Temücin olup, “Temürci, Temirci, Demirci” anlamına geldiği tahmin edilmektedir. Türkçede Temiçin, Temuçin, Timoçin, Timuçin gibi türlü şekillerde şahıs ve soyadı olarak da kullanılmaktadır.

2 Temücin’e hükümdar olunca verilmiş olan Cengiz (Çinggis) unvanının Moğolca şekli bu esere göre Çinggis’tir, yani baş harfinin Ç- olması gerekir. Moğolcadan Türçeye geçen sözlerin sonundaki seslerde -s > -z kanununa göre, Türkçede sonu -z olmuştur. Bu söz Türkiye Türkçesinde,

herhalde Farsçanın tesiriyle, umumiyetle "Cengiz" şeklinde kullanılmaktadır.

Türk lehçelerinde Çinggiz, Çınggız, Çingiz, Çıngız, Cengiz gibi türlü şekillerde kullanılan bu sözün menşei, mânâsı ve tarihi üzerine gerek halk etimolojisi ve gerek ilmî açıklamalar olmak üzere birçok denemeler yapılmışsa da şimdiye kadar katî bir neticeye varılamamıştır. İlmî araştırmalar cümlesinden olarak P. Pelliot, G. J. Ramstedt, W. Kotwicz, W. Barthold, L. Ligeti, B. Vladimirtsov, E. Haenisch, Osman Turan v.b.'nin araştırmaları zikre değer. Bu incelemelerin teferruatına girişmeyerek, ancak son iki araştırmacının fikirlerine temas etmekle yetineceğiz: E. Haenisch, Çinggis sözünü diğer araştırmacılardan farklı olarak Çince cheng "meşru, kanunî" tabiri ile açıklamaktadır (Wörterbuch 1939, s. 28). Bütün diğer araştırıcıları gözden geçirmekle beraber, Haenisch'in 1935, 1939 ve 1941'lerde çıkmış olan "Moğolların Gizli Tarihi" ile ilgili eserlerini görememiş olan, O. Turan, "Çingiz adı hakkında" adlı makalesinde (Belleten V, 1941, s. 267-276), bu Tabiri "Deniz" sözüne bağlamaya çalışmışsa da, inandırıcı bir neticeye varamamıştır.

Büyük Hanlar Devri

Barthold, W., "Çağatay" maddesi, İA III, İstanbul 1945, s. 266-270.

Barthold, W. ve Köprülü, M. Fuad, Cengiz Han, "Çingiz Han (1167-1227)" maddesi, İA III, İstanbul 1945, s. 91-98 ve 98-100.

Bartol'd, V., Turkestan v epohu mongol'skago naşestviya I, II, (Moğol istilası devrinde Türkistan), S. Petersburg 1898-1900; (İngilizcesi: Barthold, W., Turkestan down to the Mongol invasion, Oxford 1928, Gibb mem. N. Ser. V.)

Blochet, E., Djami el-Tévarikh, histoire général du monde par Fadl allah Rashid ed Din, Tarikh-i moubarek-i Ghazani, histoire des Mongols, éditée par E. Blockhet, tom I: Leiden, Brill 1910, II: 1911.

Cüveynî: Juwayni, Alâ U'd-Din Atâ Malik-i, The Ta'rikh-i Jahan-Gushâ, edited by Mirza Muhammad bin Abd'l-Wahhâb-ı Qazwini, Leiden, Brill, I: 1902, Gibb mem. Ser. XVI, 1; II: 1916, XVI, 2; III: 1937, XVI, 3.

Grousset, René, L'empire Mongol (1re phase), Paris 1941.

Haenisch, Erich, Die geheime Geschichte der Mongolen, aus einer mongolischen Neiderschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss erstmalg übersetzt und erläutert. Leipzig, O. Harrassowitz 1941, ikinci basılış: 1948.

Haenisch, Erich, (metin); Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'aopi-shi), Die geheime Geschichte der Mongolen, aus der chinesischen Transkription im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt, Leipzig, Asia Major 1935 ve O. Harrassowitz 1937.

Haenisch, Erich, Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an. Leipzig, O. Harrassowitz 1939.

Hâfız-ı Abrû, Chronoque des Rois Mongols en Iran, Texte persan édité et traduit par K. Bayani, II Traduction et notes, paris 1936.

Hammer-Purgstall, Joseph, Freiherr von, Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien, Darmstadt, Verl. C. W. Leske, I: 1842, II. 1843.

Houdas, O., Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirit par Mohammed en-Nesawi, texte Arabe, publiée. par O. Houdas, Paris 1891, Publications de l'Ecole des langues vivantes.

Howorth, Henry Hoyle, History of the Mongols, from the 9th to the 19th century, 4 cilt, London 1876-1888, ilâve ve Index, London 1927.

Jahn, Karl, Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârak-ı Gâzâni des Raşid Al-Din., herausg. Nach den Handschriften von Stambol, London, Paris und Wien mit einer Einleitung, kritischem Apparat und Indices von., London 1940. Gibb Mem. Ser. XIV.

Kurat, Akdes Nimet, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler, İstanbul, Burhanettin Matbaası 1940, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınlarından.

Marco Polo, The description of the World, yayınlayanlar: A. C. Moule ve P. Pelliot, London 1938, 4 cilt.

Pelliot, Paul, Histoire Secrète des Mongols, Restitution du texte Mongol et traduction Française des chapitres I à VI, Paris, 1949.

Plano Carpini, Johann von, Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247, çeviren ve açıklayan: Fr. Risch, Leipzig 1930.

Quatremère, M., Histoire des Mongols de la Perse, écrite en Persan par Raschid- el-din, publiée. par M. Quatremère, Paris, Imp. Royale 1836.

Raşid el-Din, Cami el-Tevarih: bkz. E. Blochet, K. Jahn, M. Quatremère.

Raşid el-Din, Sbornik Letopisey 1. (İ. N. Berezin neşri), Metin: Spb. 1861, Tercüme: 1858; II, 1868; III, 1888.

Raşid el-Din, Sbornik letopisey I, 1-2 (İ. P. Petruşevskiy neşri), Moskova-Leningrad 1952; II (Yu. P. Verhovskiy neşri), 1960; III (A. A. Romaskeviç neşri), 1946.

Rásonyi, Laszlo, Tarihte Türklük, Ankara 1971; Moğol İstilâsı, s. 174-191, Altın Ordu ve Varisleri, s. 218-235.

Rubruk, Wilhelm von, Reise zu den Mongolen, çeviren: Fr. Risch, Leipzig 1934.

Shiratori, K., Onyaku-móbun-gnechô-hishi. A Romanised Representation of the Yüan-ch’ao-pi-shi (A Secret History of the Mongols) in its Original Mongolian Sound. The Tôyô Bunko Publications Series C. Vol. VIII, Tokyo 1942.

Spuler, Bertold, Die Mongolenzeit, HbdOr VI, 2, Leiden-Köln 1953.

Temir, Ahmet, Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un niuça tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi) (yazılışı 1240), I, tercüme, Prof. E. Haenisch'in Almanca ve S. Kozin'in Rusça tercümesini Moğolca aslı ile karşılaştırıp dilimize çeviren. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1948.

Temir, Ahmet, Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı, TDEK, Ankara 1976, s. 912-925.

Temir, Ahmet, Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han, Ankara 1989, Kültür Bakanlığı, Türk Büyükleri dizisi: 124.

Turan, Osman, "Çingiz Adlı Hakkında", Belleten V, 1941, s. 267-276.

Vassaf; Abd Allah bin Fazl Allah, Tecribet'il-Emsar ve Tezciyet'il-A'sar: Geschihcte Vassaf's, Persisch herausgegeben und Deutsch übersetzt von Hammer-Purgstall, I. Band, Wien, 1856.

Vladimirtsov, B. Ya., The Life of Chingis-Khan, London 1930; (Fransızcası:) Paris 1947; (Türkçesi: H. A. Ediz, Cengiz Han, İstanbul 1950).

Kazan Hanlığı

Ahmer, A., Kazan Tarihi, Kazan 1910.

Arat, R. R., "Kazan", İA VI, İstanbul 1955, s. 505-522.

Atlasî, H., Kazan Hanlığı, Kazan 1913, İkinci b. 1920.

Atlasî H., Süyüm Bike, Kazan 1912.

Firsov, N. N., Proşloye Tatarii (Tataristanın mazisi), Kazan 1926.

Fuks, K. F., Kratkaya istoriya goroda Kazani (Kazan şehrinin kısa tarihi), Kazan 1817.

Gubaydullin, G. S., İz Proşlogo Tatar (Tatarların mazisinden), Materiyalı Po İzuçeniyu Tataristana II, Kazan 1925, s. 71-112.

Gubaidullin, G. S., K Voprosu o proischojdenii Tatar (Tatarların menşei meselesi üzerine), Vestnik nauçnago O-va Tatarovedeniya, 8, Kazan 1927, s. 131-142.

Hudyakov, M., Oçerki po istorii Kazanskago Hanstva (Kazan Hanlığı Tarihi üzerine dersler), Kazan 1923.

"Kazanskoye Hanstvo" (maddesi), BSE 19, 1953, s. 310-312.

Kurat, A. N., Kazan Hanlığı'nı Kuran Uluğ Muhammed Han Varlığı, İstanbul 1937.

Kurat, A. N., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait Yarlık ve Bitkiler, İstanbul-Ankara 1940.

Kurat, A. N., "Kazan Hanlığı", DTCFD XII, Ankara 1954, s. 227-246.

Lébédeff, Olga de, Abrégé de I'histoire de Kazan, Roma 1899.

Mende, G. von, Der nationale Kampf der Russlandtürken, Berlin 1936.

Mercanî, Ş., Müstefad-ülAhbar fi ahvali Kazan ve Bulgar, Kazan, I: 1885, II: 1900.

Taymas, A. Battal, Kazan Türkleri, Ankara 1964.

Vorobyov, N. İ., Kzanskie Tatarı (Kazan Tatarları), Materyalı Po İzuçeniyu Tatarstana II, Kazan 1925, s. 133-166.

Sibir Hanlığı

Arat, Reşid Rahmeti, "Küçüm Han" (maddesi), İA VI, 1955, s. 1071-1074.

Atlasî, Hadi, Sibir Tarihi, Kazan 1911.

Barthold, W., "Sibir ve İbir" (maddesi), İA XII, 1965, s. 585.

Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", Belleten V, 1941, s. 53-101.

Fischer, I. E., Geschichte Sibiriens seit der Endeckung bis zur Eroberung durch russischer Waffe, S. Petersburg 1774.

Messerschmidt, D. G., Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727, herausgegeben von E. Winter und N. A. Figurovskiy, Berlin, I: 1962, II: 1964.

Patkanov, Über das Volk der Sabiren, KSz I, 1990, s. 258-277.

Radloff, W., Aus Sibirien I, II, birinci basılış: Leipzig 1884, ikinci basılış: 1893. A. Temir’in Türkçe tercümesi: Sibirya’dan I* 1954, I** 1956, II* 1957. Mf. V. Bilim eserleri serisi.

Rásonyl, L., Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 77, 220, 269-270.

Schiltberger, Johann, Reise in den Orient, München 1814.

Yadrintsev, N. M., Sibir kak koloniya (Müstemleke olarak Sibirya), 1882.

Nogay Hanlığı

Nogayskaya Orda, “Nogaytsı” maddeleri, BSE 30, Moskova 1954, s. 116, 117.

Rásonyi, Lázsló, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 143, 220-222, 232, 373.

R-V, V., “Nagai, Nagaytsı, Nogaytsı” maddesi, ESBE 39, S. Petersburg 1897, s. 421-422.

R-V, V., “Nogay ili Nagay” maddesi, ESBE 41, S. Petersburg 1897, s. 311-312.

Veselovskiy, N. İ., Han iz Temnikov Zolotoy Ordı, Nogay i ego Vremya (Nogay ve zamanı), ZRAN, VIII seri, XIII, cilt, Petrograd 1922.

Yakubovskiy, A. Y., Altın Ordu ve İnhitatı, İstanbul 1955, s. 67- 70, 82-87.

Moğol Devleti / Yrd. Doç. Dr. Sebahattin Ağaldağ [s.265-277]

Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Cengiz ortaya çıkmadan önce Moğollar Asya’da yaşayan küçük bir kabileydi. 13. yüzyılın başlarında sadece Türk dünyasını değil o zamanki dünyanın büyük bir kısmını içine alan, Asya ve Avrupa’nın bütün milletlerini ilgilendiren hadiselerin meydana gelmesine sebep olan Moğol İmparatorluğu’nun kurulmasıdır. Bu imparatorluğa kurucusunun adına izafeten “Cengiz İmparatorluğu”, “Moğol İmparatorluğu” adı verilmiştir.

Türkler bozkır sahasında yerleşmişler, orijinal bir kültür olan bozkır kültürünü meydana getirmişlerdir. Moğollar ise, daha ziyade orman kavmi olup, bozkır sahalarına çıkmaları daha geç devrede olmuştur. İlk devrede bu imparatorluğun hâkim unsurunu Moğollar teşkil etmekle beraber, devletin büyümesi ile ordunun büyük bir kısmını Türkler teşkil etmiş, devlet teşkilatının esasları ve müesseseleri Türk geleneklerine göre kurulmuştur. Moğolların ilk hocaları ve ilk memurları Uygurlar olmuştur.1

Türklerle Moğollar arasında dil birliği bakımından bir münasebetin bulunmadığı iki kavim arasında ırk birliğinin olmadığı antropolojik malzemelerin incelenmesi sonucu anlaşılmıştır.2 Son 50 yıl içinde yapılan arkeolojik araştırmalar, Türklerin beyaz ırka mensup oldukları, yeryüzünde 3 büyük ırk grubundan Europid adı verilen Turanid tipindeki Brekisefal oldukları, Türklerin kendilerini başta Delikosefal Mongolitler olmak üzere diğer ırklardan ayıran antropolojik özelliklere sahip oldukları anlaşılmıştır.

Başlangıçta bir Moğol kabilesi olan Cengiz, devletini kısa zamanda genişleterek, Türklerle dolu olan sahaları hâkimiyeti altına almış, Türk boylarından bazıları sulh yolu ile, bazıları da savaşla Cengiz'e tabi olmuşlardır. Böylece bu büyük imparatorluğun sosyal, askeri, siyasi ve idari işlerine karışarak kuvvetlenmişlerdir. İmparatorluk içinde sayı bakımından azınlıkta kalan, kültür bakımından Türklerden aşağı olan Moğolların önemli bir kısmı, İslâmiyet'i kabul ederek Türkleşmiş, geri kalanlarıda Moğolistan'a dönmüşlerdir. İmparatorluk parçalandıktan sonra Moğol değil, Altınorda (Altınordu), Sibir, Çağatay, İlhanlı gibi yeni Türk devletleri meydana gelmiştir.

Moğolların Tarih Sahnesine Çıkışları

Cengiz Han'ın aralarından çıkacağı Moğollar şimdiki dış Moğolistan'ın kuzeydoğusunda Onon ve Kerulen nehirleri arasında göçebe hayatı yaşıyorlardı.3 Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ile isimlerini bütün bir topluluğa verecek olan aşiretler Moğolca konuşmaktaydılar. Moğol adı Çin'de T'ang çağından beri bilinmektedir. T'ang çağından kalan Çin metinleri Şe-wei kabileleri arasında Aşağı Kerulen ve Kuzey Kingan, tamamen Moğolca konuşan Mong-wu veya Mong-wo adında bir kabilenin varlığından bahsetmektedir.4 Moğol adının ilk defa burada ortaya çıktığı kuvvetle muhtemeldir. 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar önemli bir rol oynamış olan Kitaylar, Tunguz dillerinin teması ile bir Moğol lehçesi konuşmuşlardır.5

Moğol kabileleri sürdürdükleri hayat tarzı bakımından 12. yüzyılın sonunda bozkırlarda hayvancılıkla uğraşan kara ve su avcılığı yapan kabileler olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

Moğollar'ın başlangıçta bir bozkır halkı olarak değil de, orman halkı olarak kendini gösterdiği tahmin edilmektedir. Ormanlık sahada yaşadıklarına delil, tahtadan yaptıkları arabalardır. Ormanlık alanda yaşayan

kabileler kayın ağacından yaptıkları kulübelerde otururlardı. Türkler ise keçeden yaptıkları çadırlarda yaşamışlardır.

Cengiz Han Moğol İmparatorluğu'nu kurduğu sırada Asya ve Doğu Avrupa küçük feodal devletlere bölünmüş haldeydi. Doğu Türklerinin ve Uygurların eski yurtlarında etnik manzara 13. yüzyılda oldukça değişmişti. Kırgızları, Kitanlar yenmişti. Onları eski yurtlarından çıkararak sürmüşlerdi. Kitanların devamı olan Kara Hıtaylar 12. yüzyılın sonlarına doğru Hami'den Aral Gölüne kadar olan sahada ve Yenisey nehrinin yukarı mecrasına kadar yayılmışlardı.6 1200 yılına doğru Karluk ve Uygurlar, Kara Hıtay Devleti'nin vassalı idi. Kıtaylar Liao adı ile Kuzey Çin'de iki yüzyıl boyunca hüküm sürmüşlerdir. Ortaçağda Avrupalıların kullandıkları Kathay adı o devreden kalmadır.7

12. yüzyılın sonunda Çin, güneyde Milli Song İmparatorluğu ile kuzeyde Pekin başkent olmak üzere Cürcet, Chin (Kın), Tunguz imparatorlukları arasında paylaşılmıştı. Çin'in kuzey batısında Tangut krallığı vardı. Tarım'ın kuzey doğusunda, Turfan'dan Kuça'ya uzanan bölgede Budist Uygur Türkleri yaşıyordu.

Kitanlar 907'de T'anglardan sonra kurulmuş 1125'de ikiye ayrılmıştı. Batıya giden yolu Kara Hıtay olarak bilinen kesimi, Tiyanşan'ın orta kısımlarına hâkim olarak yaşamışlardır. Songlar ise 960'da kurulmuş, Kubilay'ın 1279'da Çin'i istilasına kadar devam etmiştir. Bu devlet kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kuzey Songlar 1127'de, Güney Songlar ise 1279'da yıkılmışlardır.

Kuzey Çin'de Chin (Kin) sülalesi bulunuyordu. Türk kaynakları bunlara Cürcet adını vermişlerdir. Cengiz Han bunları 1204'de ortadan kaldırmıştır.

Maveraünnehir ve bütün İran, Türk ırkından kültür bakımından Arap-Fars etkisinde Harzem (Harezm) Sultanlığı vardı. Onların gerisinde Abbasi Halifeliği, Eyyubi Sultanlığı ve Anadolu Selçukluları yaşamaktaydı.

Kuzeyde Sibirya-Moğolistan sınırında, Gobi Çölü'nün kuzeyindeki bozkırlarda Türk-Moğol ve Tunguzlara ait çok sayıda kabileler vardı. İran sahasında çeşitli devletler bulunuyordu.8 Bunların başında Abbasi Devleti gelmektedir. Cengiz Devleti kurulduğu sıralarda Nasir, Zahir, Müntasır, Müstasım baba oğul sülaleleri devam etmiştir. Merkezi Aral'ın güneyi olan Harzem sahasında ve batı Türkistan'ın birçok yerlerine Harzemşah'lar hakimdi. Cengiz'in ilk yıllarında Muhammed Tekiş iktidarda bulunuyordu. Daha sonra Alaaddin Muhammed geçti. Harzemşahların batısında çeşitli Atabeylikler vardı. Bunların bazıları şunlardır: Musul Atabekleri, Halep, Sincar, Şam Atabekleri, Diyarbakır'da Artukoğulları bulunuyordu. Mardin ve Harput Artukoğulları ayaktaydı. Ahlat'ta bir Ermeni krallığı, Azerbaycan'da Şeddatoğulları, Anadolu'daki Selçuklu Devleti, feodal devletlere bölünmek üzereydi. Şeddatoğullarının kuzeyinde Şirvanşahlar; Anadolu'da Sivas-Malatya tarafları Danişmendoğulları'nın idaresindeydi. Erzincan'da Mengücekoğulları, Erzurum civarında Saltukoğulları, İran Azerbaycan'ı taraflarında Elderinoğulları, Güney İran'da Salgurlular, Diyarbakır-Musul taraflarında Inaloğulları zikredilmeye değer devletlerdir.

Bütün bunlardan başka Hindistan'da Dehli Sultanlığı, Afganistan'da Gurlular bulunuyordu.

Cengiz'in ortaya çıktığı sahalarda Nayman Hanlığı vardı. Naymanlar Ubsa-Nor'dan Kara İrtiş'e kadar olan bölgede Yukarı Selenga'da yaşıyorlardı.9 İsimleri Moğolca görünmesine rağmen, bu hanlığın hükümdarlarının isimleri Türkçe'dir. Göktürk Devleti'nin merkezinde Kerayitler vardı. Kerayitlerin ünlü hükümdarları Tuğrul'un adı Türkçe'dir.10 Kerayitlerde Naymanlar gibi Nasturi Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Onların Hıristiyanlığı kabul edişleri miladi bin yılına rastlamaktadır. Naymanlar gibi Kerayitlerde Türk soyundan gelmektedir.

Bunların Türk olduklarına delil olarak hanlarının, komutanlarının adlarının Türkçe olması gösterilebilir. Bu isimler; İnanç, Bilge, Buka Han, Taybuka, Köksev, Yedi Tuğluk gibi isimlerdir.

Cengiz Han, oğlu Çuçi için Kerayit Hanı Tuğrul'un kızını isteyecek, onların menfi cevabından sonra Moğollarla Kerayitlerin arası açılacaktır. Cengiz Han ilk yılarında Kerayitlerle Naymanları etrafında görmüş, ilk yardımları onlardan almıştır. Kerayit Hanı Tuğrul ile Cengiz'in babası Yesügey Bağatur dosttu.

Menhitler, Kerayitlerin kuzeyinde Selenga nehrinin orta ve aşağı kısımlarında Baykal Gölü'nün güneyinde yaşıyorlardı.11 Naymanlar ve Kerayitlerle birlikte hareket eden Merhitler sınırlarını batıda İrtiş, güneyde Doğu Türkistan'a kadar uzanan sahada büyük bir kavimler birliği meydana getirdiler. Ceniz'in babası Yesügey Bağatur, Merhit asilzadelerinden Yeke-Çiledü'nün elinden karısı Olün'ü kaçırmış, bu kadın daha sonra Temuçin'in anası olmuştur. Merhitler Moğollardan intikam almak için fırsat kollamışlar, nihayet 1175 yıllarında bu fırsatı yakalayarak, Temuçin Kerayit Hanı Tuğrul ve kendi yaşında olan Cacirat kabilesi reisi Camuka'nın yardımı ile karısı Börtey'i kurtarmış, bir müddet sonra Temuçin'in karısı Börte Cengiz'in büyük oğlu Çuçi'yi dünyaya getirmiştir. Temuçin bu çocuğun kendisinden mi yoksa karısını kaçıran Merhitlerden birinden mi olduğunu incelemek istememiştir.

Merhitler Orta Asya'da önemli bir yer işgal etmişler, Cengiz'in dağlık kesimlere hâkim olmasını engellemişlerdir. Cengiz'in Merhitlerle olan itilafı daha ziyade ailevi olarak görülmektedir.

Celayirler Moğol kavminin büyük bir şubesidir. Saf Moğol olan Celayirlerin bir kısmı Moğolistan'ın doğusunda Oron ırmağının kıyılarında, bir kısmı da Moğolistan'ın merkezinde bulunan Karakurum etrafında göçebe bir hayat sürüyorlardı. Karahıtaylar tarafından ezilen bir kısmı da

esir edilen Celayirler 10. yüzyılda Cengiz'in kabilesine hücum ederek onlara bir hayli zayiat verdirmişlerdir. Celayirler, Cengiz'in mücadelesinin ilk yıllarından itibaren Celayirlerle iyi münasebet kurmuştur. Celayirler de onu desteklemişlerdir.

Oyratlar Moğolların batı koluna mensupturlar. Bunlar Altayların eteklerinde, İç Moğolistan'da ve Çin'de yaşamışlardır. Dilleri moğolca Türkçe'nin karışımıdır. Cengiz Han'ın yükselişinde büyük rol oynamışlardır.

Cengiz ortaya çıktığı sırada Naymanların kuzeyinde Yukarı Yenisey'de başkanlarını İnal ünvanını taşıdığı Kırgız aşiretleri yaşıyordu. Tarihi kaynaklar, Kırgızların Moğolların en kabiliyetli savaşçıları olduğunu kaydetmektedir.

Tatarlar ise, ilk yurtları Türkistan'ın doğusunda olan Cengiz Han zamanında Anadolu ve Kırım'a kadar uzanan sahalara yayılan bu kavmin adına Eski Türk kitabelerinde rastlanmaktadır. Kültegin (Köl-Tigin) kitabesinde "Otuz Tatar" adı ile, Bilge Kağan Kitabesi'nde de "Dokuz Tatar" olarak söz edilmiştir. Tatar kelimesi Uygur kaynaklarında da yer almıştır.12 Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügat-it Türk'de Tatarları bir Türk boyu olarak göstermiştir. Tatarlar Çinliler tarafından üçe ayrılmışlardır. Bu ayırım onların menşei ve siyasi durumlarına göre değil de medeniyet durumlarına göre olmuştur.13 Bunlara Ak Tatarlar, Kara Tatarlar, Yabani Tatarlar ismini vermişlerdir. Çinliler Tatarları Ta-ta diye isimlendirmişlerdir.

Aktatarlar, Cengiz devri kabileleri arasında önemli bir yer alır. Onun ilk mücadele yıllarında amansız bir düşman olmuşlardır. Aktatarlar Cengiz'in dedesini öldürmüşler, aralarında kan davasının çıkmasına sebep olmuşlardır. Cengiz Aktatarları cezalandırmış, bir kısmını kendisine bağlamıştır.

Karatatarlar ise Gobi Çölü'nün kuzeyinde yaşarlardı. Çinlilere göre, Temuçin Karatatarlardandı. Karatatarlar Cengiz'in mensup olduğu

Tatarlardı. Cengiz'in mensup olduğu Börçeginler Kara Tatarların bir koluydu. Baykal Gölü'nün batısında Selenga taraflarında yaşamışlardır.14

Cengiz Han'ın Soyu

Cengiz Han'ın aralarından çıkacağı Moğollar şimdiki dış Moğolistan'ın kuzey doğusunda Onon ve Kerulen nehirleri arasında göçebe bir hayat sürmüşlerdir.15

Cengiz'in şeceresi birçok bakımdan enteresandır. Bir kısım ecdadı Tibet lakapları almışlardır. O taraflarda yaşamış gibi gösterilmiştir. Bunların bir kısmı Börçegin sülalesinin Budizm'i kabul ettikten sonra Tibetli rahiplerin uydurduğu şeylerdir.

Aybek-ed Devvaddari, Cengiz'in atalarına ait mufassal hikâyeler nakleder: O bunları Baycu devrinde Azerbaycan taraflarına gelen Moğollardan öğrenmiştir. Bunlara göre Cengiz'in büyük atası Karaaslan imiş. Bu Tibetli bir kadının çocuğu imiş. Tibetli kadın ormanda ağaç toplamaya gitmiş. Orada bir erkek çocuk dünyaya getirmiş. Bu çocuk demir gibi ağır olduğundan eve getirememiş. Ormanda vahşi hayvanlar arasında büyümüş. Burada dikkat çekilen husus annenin Tibetli gösterilmiş olmasıdır.

Diğer bir rivayette Cengiz'in 9. ceddi Alangua adında efsanevi bir kadındır. Çinliler Kuke-non bölgesinde kadınların hâkim olduğu bir ülkeden bahsederler. Burada da bir hükümdarın adı Alangua dır. Cengiz'in ecdadına ait rivayetlerde Alangua'nın çocuklarından Budan-çardan bahsedilmektedir. Budun-cur, milletin hizmetinde olan anlamına gelmektedir. Timur'un mezar kitabesinde de Alangua adından hürmetle bahsedilmektedir.

Cengiz'in ecdadına ait efsanelerden birisi de Ergenekon destanıdır. Cengiz'in atası olarak bir kurt gösterilmiştir. Kurt, Cengiz'in atası olan şahsı bir mağaraya kaçırır. Ceddi olan şahıs arada bir kahraman olarak çıkar.

1240 yılında yazılmış olan Moğolların gizli tarihi şu sözlerle başlar:16

"Çinggiz Kağanın ceddi, Yüksek Tanrının taktiriyle yaratılmış bir bozkurt idi. Eşi beyaz bir maral idi. Denizi geçerek geldiler. Onan nehrinin membaında Burkan Haldun dağı civarında yerleştiklerinde Bataçi Han adlı bir oğulları oldu".

Bundan sonra eserde Bataçi Han neslinden gelenler bir sayılarak, Temuçin'in babası Yesügey Bağatur'a kadar 20 isim bildirilmiştir.

Bataçi Han'ın oğlu Tamaça, onun oğlu Moriçor Mergen, onun oğlu A'ucan Baraul onun oğlu Karçu, onun oğlu Borcigiday Mergen, onun oğlu Torokolçin Bayan, onun oğlu Dobun Mergen, onun eşi Alangua'dan doğan Budun çur Munggak, onun oğlu Kabaçi Bahadır, onun oğlu Menen Tudun, onun oğlu Kaçi Külük, onun oğlu Kaydu, onun oğlu Bayşingon Tokşin, onun oğlu Tumbinay Seçen, onun oğlu Kabul Kağan, onun oğlu Bartan Bahadır, onun oğlu Yesügey Bahadır, onun oğlu Temuçin.

Temuçin'in Doğumu ve Çocukluğu17

Yesügey Bahadır'ın büyük oğlu Temuçin, bir gün Cengiz Han diye anılacak olan bu büyük şahsiyet Pelliot'un yeni görüşüne göre 1167 yılında Onon ırmağının kıyısında Dülün Boldag adı verilen yerde doğmuştur. Temuçin'in doğum tarihi için İranlı ratihçiler 1155 yılını vermektedir. Yuan hanedanın tarihçileri ise 1162 yılını göstermektedirler. Pelliot ise 1340 tarihli Çin kaynakları üzerinde yaptığı çalışmalar, Temuçin'in doğum tarihini 1162 olarak kabul etmektedir. Cengiz Han 1227'de öldüğünde ancak 60 yaşlarında bulunuyordu.

Temuçin'in babası Yesügey Bahadır, bir gün Onon nehri civarında doğanıyla avlanırken oradan geçmekte olan Merkitlerin Olkunot Kabilesinden bir kız alıp götürmekte olan Merkitli Yeke-Çiledü'nün elinden iki kardeşinin yardımı ile bir kızı kaçırdı. Bu kızın adı Ölün-Uçin idi. Yesügey Bahadır kaçırdığı bu kız ile evlendi. Onon nehri civarında bulunan

Deliün Boldag mevkiinde bulundukları sırada, Yesügey Bahadır Tatarlardan Temuçin-Üge, Kori Buka'yı esir alarak getirdiği sırada oğlu Temuçin dünyaya geldi. Bu çocuğa Temuçin-Üge'nin adından dolayı Temuçin ismini verdi. Yesügey Bahadır'ın Ölün-Uçin'den Temuçin, Hasar, Haçi'un, Temuge isminde dört oğlu, Temulin adında bir kızı olmuştur. Temuçin 9 yaşında iken Hasar yedi, Haçi'ün beş, Temuge üç, Temulin ise beşikte idi.

Temuçin dokuz yaşında iken Yesügey Bahadır onun için annesi Ölin-Uçin'in akrabaları olan Torgut kabilesine mensup Olhuno'utlardan, kendi dayılarından kız istemek için Temuçin'i alarak yola çıkmış, yolda Unggirat kabilesinden DaySeçen'e rastlayarak ona misafir olmuştur.18 Temuçin'i DaySeçen'in kızı Börte-Uçin ile nişanlayarak geri dönmüştür. Yesügey Bahadır yolda Tatarlara rastlayarak onlara misafir olmuş, Tatarlar onu tanıyarak, eskiden yapmış olduğu yağmayı hatırlayarak, gizlice onu öldürmeye karar vererek, içkisine zehir katarak zehirlediler. Yesügey Bahadır üç gün sonra evine geldiğinde fenalaştı ve öldü.

Yesügey Bahadır'ın kabilesi Temuçin'i çok küçük ve güçsüz gördüğünden ona itaat etmeyerek ayrılmışlardır. Temuçin'in annesinin bütün ısrarlarını da kabul etmeyen kabileler onlardan ayrılarak bu aileyi yalnızlığa terk etmişlerdir. Baba akrabaları tarafından terk edilen Temuçin kardeşlerini ve analarını yanına alarak o zaman Burhan Haldun adı verilen Onon ırmağının kaynağındaki Kentey dağlarında kara ve su avcılığı ile yaşamaya mecbur kalmışlardır. Geçimlerini avcılıkla sağlamışlardır. Bu zor hayat şartları içinde Temuçin ve kardeşleri gözü pek cengaverler olarak yetişmişlerdir. Bu arada Temuçin düşmanları Tayciyutlara esir düşmüş, esaretten güçlükle kurtulmuştur.

Temuçin dokuz yaşında iken nişanlanmış olan DaySeçen'in kızı, nişanlısı Börte-Uçin'i almak için kardeşini yanına alarak, nişanlısının

yanına gitmiş, kayın babası DaySeçen onları sevinçle karşılayarak, Samur'dan bir kürk çeyiz ile birlikte kızı Börte'yi Temuçin'e vermiştir.

Temuçin 1175 yılında Kerayitlerin güçlü hükümdarı, babasının yakın arkadaşı Tuğrul Han'ın yanına giderek bağlılıklarını bildirerek onun yardımını istemiştir. Eşinin çeyizi olan samur kürkü Tuğrul Han'a vermiştir. Tuğul Han'ın yardımı ile dağılmış olan kabilesini birleştirme sözünü almıştır.

Temuçin on iki kişiden ibaret ailesiyle Kerulen nehrinin kaynağından ayrılıp, Burgi sahilinde bulundukları sırada Merkitlerin baskınına uğramışlar, bu baskında Temuçin'in karısı Börte esir edilmiştir. Temuçin eşini Tuğrul Han ve Cacirat kabilesinin reisi Camuka'nın yardımı ile kurtarmıştır.

Camuka ile Temuçin bir yıl beraber hareket ettiler ancak Onon nehri üzerinde Korkonak Cobor mevkiinde birbirlerinden ayrılarak birbirlerine düşman oldular. Çünkü her ikisi de Moğolların hükümdarı olmak istiyordu. Temuçin'i, Celayir, Kıyat Baa'rin kabileleri destekledi. Moğol aristokları Altan, Kuçar, Seçe-beki Temuçin'in yanında yer aldılar. 1196 yılında ant içerek onu Moğolların Han'ı yaptılar.

Temuçin 1196 yılında hanlık unvanını alınca, Kerayitlerin hükümdarı Tuğrul Han'a bir elçilik heyeti göndererek, Moğolların yeni hanı olduğunu bildirdi. Tuğrul Han'da onun han yapılmasını destekleyerek, hanlığını kabul etti.

Temuçin hanlığının ilk yıllarında dört büyük rakibi ile mücadele ederek onları devreden çıkarmıştır. Bunlar Temuçin'in kan kardeşi "Anda" olan Camuka babasının yakın arkadaşı Tuğrul Han, Naymanların reisi Buyruk Han ve Merkitlerin reisi Togtoga Beki'dir.

Camuka 1201 yılında Argun nehri kıyısında toplanan kurultayda kendisini Gur-han yani Moğolistan imparatoru olarak ilan etmiş,

Temuçin 1201 yılında Camuka ile savaşarak onu mağlup etmiş, 1202 yılında da Tatarlarla savaşmıştır.

Temuçin ile Tuğrul'un aralarının açılmasına bir kız isteme hadisesi sebep olmuştur. Oğlu Çuçi için Tuğrul Han'ın kızı Ça'ur-beki'yi istemiştir. Kendi kızı Koçin-beki'yi de Tuğrul'un oğlu Sengüm'e vermek istemiştir. Ancak bu istek Kerayitler tarafından kabul edilmemiştir. Aslında Kerayit Han'ı Tuğrul Han kendi tabiinde olan, gelecekte kendisine rakip olabileceğini düşünmeden 1196'da Temuçin'i yok etmediğine pişman olmuştu.19

Temuçin 1203 yılı yazında Kerayitlerle zorlu bir mücadeleye girmiş, Balcuna bataklığında zor günler geçirmişti.20 Temuçin 1203 sonbaharında Kerayitleri büyük bir bozguna uğratarak büyük bir zafer kazanmıştır. Tuğrul Han ve oğlu Sengüm kaçmışlardır. Tuğrul Han Nayman subaylarından Karasübeci'ye esir düşmüş onun tarafından öldürülmüştür. Sengüm ise seyisi ile kaçmış, Etsin-göl civarında eşkiyalık yapmış, Uygurlar arasında bilinmeyen bir nedenle öldürülmüştür.

1203 yılının sonlarında Temuçin Moğolistan'ın doğusuna, Naymanlar ise batısına hakimdiler. Temuçin'in ezeli düşmanları olan Camuka, Merkit beyi Toktoga-beki, Oyratların reisi Kutula-beki Naymanlarun saflarında toplanmışlardı.

Temuçin 1204 ilk baharında bir kurultay topladı. Bu kurultayda bazı komutanlar, bu mevsimde atların zayıf olduğunu, sonbaharda sefer yapılmasını istediler. Temuçin'in kardeşi Temuge ve amcası Darıtay ve Noyanlar ise ani bir baskın yapılmasına bu baskının şaşkınlığından faydalanmak için hemen harekete geçmenin doğru olacağını söylediler. Bu fikirleri doğru bulan Temuçin yapmakta olduğu süreç avına son vererek, ordusunu teftiş ederek, orduyu binlik, yüzlük, onluklara ayırdı. Bunların başlarına da binbaşılar, yüzbaşılar, onbaşılar tayin etti. Temuçin

Naymanlarla savaşa girmeden önce Moğol ordusunun ve devlet teşkilatının özünü teşkil eden nizamnameleri neşretti. Gündüz ve gece nöbetçileri tayin etti. Gündüz yetmiş, gece seksen nöbetçi üç gün nöbet tutacaklar, üç günde bir nöbet değiştireceklerdi. Bu tedbirleri aldıktan sonra Nayman seferine çıktı. 1204 yılının yaz ayının başında Temuçin tuğunu açarak yürüyüşe geçti. Cebe ile Kubilay'ı önden yolladı. Bunlar Kerulen boyunca ilerlediler. Nayman, Cacirat, Merkit ve Oyrat kuvvetlerine karşı şiddetli bir savaşa girişen Temuçin kesin bir galibiyet elde etmiştir. Ağır bir şekilde yaralanan Taybuka ölmüş, oğlu Küçlüğ İrtiş civarına kaçmıştır. Merkit beyi Toktoga beki de Küçlüğle birlikte kaçmıştır. Camuka ise savaş meydanında dostlarını terketmişti. Camuka eşkiyalık yapmaya başlayan arkadaşlarının arasına katılarak maceraperest bir hayat sürerken kendi adamları tarafından Temuçin'e teslim edilmiştir. Kan kardeşi olan Camuka prenslere yapıldığı gibi kanı yere dökülmeden öldürülmüştür.

1205 yılı baharında Temuçin tekrar harekete geçerek elinden kaçıp kurtulmuş olan Toktoga-beki'yi takip etti. Yapılan mücadelede Toktoga'ya bir ok isabet ederek öldü. Savaş sırasında bir çok Merkitli ve Naymanlı öldü. Nayman ve Merkitlere karşı yürütülen savaşlarda Naymanların saflarında yer almış olan Camuka bütün milletini kaybetmiştir.

Temuçin'in Cengiz Adını Alması ve Kağan Seçilmesi21

Temuçin, Kerayit, Nayman ve Merkitleri aradan çıkardıktan sonra 1206 yılının ilkbaharında Onon ırmağının kaynaklarında kendisine bağlanmış olan bütün kabileleri bir araya getirerek büyük bir kurultay topladı. Temuçin 1196 yılında han olarak seçilmişti. Onun büyük han olarak seçilmesi ancak 1206 kurultayı ile mümkün olmuştur. Moğolistan'ın batı tarafının ele geçirilmesi Naymanların mağlup edilmesi ile tamamlanmıştır. Moğol ve Türk kabilelerinin tamamı tarafından ve gizli tarihin "Kağan" ünvanını verdiği22 Büyük han yapılan Temuçin Cengiz adını aldı. Çinlilere

göre Temuçin bu ünvanı daha çocuk yaşta iken almış, bazı yazarlara göre 1196'da han olması ile bu ünvanı kullanmıştır. Bazıları ise Kerayit zaferinden sonra Cengiz ünvanını kullanmıştır.

1206 Pars yılında bütün boyların birleşmesi ve Onon nehrinin kaynağında toplanan kurultay da büyük hanlığın belirtisi olarak dokuz tuğ dikilmiştir. Çinliler Temuçin'e Çingiz Kağan ünvanını vermişlerdir.

Pelliot Çengiz kelimesinin Türkçe Tengiz veya Dengiz olduğunu düşünmektedir. G. Nemeth Cengiz isminin Tengiz kelimesinden çıktığını, deniz ve göl anlamına geldiğini söylemektedir. Vladimirstov Cengiz'in şamanlar tarafından sayılan bir ışık ruhunun adı olduğunu düşünmektedir.

Kağan kelimesi Moğolca metinlerde Kahan ve Kaan olarak geçer. Pelliot Cengiz Han'ın kağan unvanını hiç kullanmadığını, gerçek unvanının Çingiz-Kan şeklinde olması gerektiğini söylemektedir. Temuçin hükümdar olunca ona verilen Cengiz unvanının Moğolca şekli Çinggis'tir. Moğolcadan Türkçeye geçen sözlerin sonundaki "s" sesi "z" ye dönüşmüştür. Baştaki "c" harfi de Moğolca da "ç" olarak yazılmıştır. Türk lehçelerinde bu ad Çinggiz, Çınngız, Çingiz, Cengiz olarak söylenmiş ve yazılmıştır.

Temuçin'in bu ünvanı ne zaman aldığı hakkında tartışmalar bulunmaktadır. Bazıları 1203 Kerayit zaferinden bazıları da 1206 Nayman seferinden sonra 1206 kurultayında almış olduğunu iddia etmektedirler. Hemen hemen bütün kaynaklar Cengiz Han'ın 1206 yılında bütün Moğolistan'ı yüksek hâkimiyeti altında birleştirdikten sonra ilk devlet meclisini yani kurultayını topladığını, müesseselerinin temelini burada attığı meselesinde müttefiklerdir.

Moğol topluluğu Cengiz Han'dan önce teşkilatsızdı.1206 kurultayında devletin ordu ve içtimai teşkilatı yapıldı. Bunların en önemlisi Cengiz Han yasası adı ile yasakların konulmasıdır. Moğolların sosyal teşkilatları,

devlet ve memleket yönetiminin esasları 1206 kurultayında belirlenmiştir.23

Cengiz Han'ın Fetihleri

Cengiz, hakan olduktan sonra en önemli işi Çin'i fethetmesidir. Cengiz Han büyük bir cihan imparatorluğu kurmak için Çin ve Tangut ülkesini almak, Orta Asya'yı ele geçirmek istemiştir. Cengiz Han zamanında bugünkü Çin sahasında üç devlet vardı. Kansu civarında Tangutlar, kuzeyde Chin veya Kin krallığı ve güneyde Sung İmparatorluğu bulunuyordu.24

Tangutlar Kansu bölgesinde yaşayan Tibet ırkından Budist dininden olan Tangutlarla olan mücadele Moğolların yerleşik ve medeni bir millete karşı yaptıkları ilk sefer olmuştur.25 1209 yılında yapılan bu seferle Cengiz Han, ordusunu denemiş, eski hadiselerin hesabını sormuş, İpek yolunu kontrol altına alarak Tangutlar tabiyet altına alınmıştır.

Cengiz Han Tangutları mağlup ettikten sonra Chin veya Kin İmparatorluğu denilen Cürcet Krallığı üzerine 1211 yılında bütün oğullarınıda yanına alarak Çin seferine çıkmıştır.26 1211 seferi Cengiz Han tarafından metotlu bir şekilde yönetilmiş Çin sistemli bir şekilde yakılıp yıkılmasına rağmen müstehkem mevkiler ele geçirilememiştir. 1213 yılında Moğol ordusu üç kola ayrılarak Çin'i istila etmiştir. Birinci ordu Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy, merkez ordusunun başında olarak Hopei ovasını baştan başa geçerek Ho-kienfu'yu almış, daha sonra Şang-tongg'a girerek Tsi-nan'ı zaptetmiştir. Cengiz Han'ın kardeşi Kasar ile küçük kardeşi Temuge ot Çigin komutasındaki üçüncü ordu Peçili körfezine kadar uzanarak Çin'i yakıp yıkmıştır. 1214 yılında Cengiz Han'ın üç ordusu Pekin önünde birleşerek şehri muhasara etmişlerdir. Ümtsizliğe düşen Pekin valisi intihar etmiş, böylece Pekin Moğolların eline geçmiştir. Moğollar şehri işgal ederek, insanları katletmişler, şehri yakıp yıkmışlardır. Cengiz Han kendisine itaat edenlere karşı son derece adil davranarak onları

mükafatlandırmış, dostlarına karşı sadık ve merhametli olmuş, kendisine itaat etmeyen karşı gelenlere ise acımasız davranmıştır. Bu katliamlarla kendisine karşı çıkanlara ders vermek istemiştir.

1215'de savaşı yoluna koyan Cengiz Han ordularının büyük bir kısmını Çin'den çekerek Türkistan'ın fethine girişmiştir. Batıya dönmeden önce Cengiz Han Çin'deki harekatı yönetmesi için büyük komutanlarından Mukali'yi görevlendirmiş, yedi yıl boyunca başarılı savaşlar sonunda Kin krallığını Honan'a hapsetmeyi başarmıştır.

Bu arada Cengiz Han bazı diplomatik temaslarda bulunmuş, 1215'de Pekin'i aldıktan sonra Harzemşah'ın elçisini kabul etmiş, İslâm halifesiyle de temas kurmuştur. Cengiz Han kuzey Çin seferinde Chin imparatorluğunu yok edemedi. Çünkü bu iş için ülkenin içerilerine girmek gerekiyordu. Bunun için de daha çok kuvvetlere ihtiyaç vardı. Bu iş için, henüz teşekkül halinde bulunan ordularını ezdirmek istemedi. Esas maksadı Çin'i itaat altına almaktı. Cengiz Han bu seferinde Sarı ırmak büklümünün kuzeyini tamamen ele geçirdi. Bu seferde Türkistan seferinde kullanmak üzere ordusunun teçhizatını ve eksiklerini tamamladı. Askeri nakliyat için pek çok deve getirdi. Çin'den teknik eleman, uzman, sanatkarlar getirilerek binaların yapılmasına başladılar. Bu zaman içinde, Batı Türkistan'a yapacağı seferin hazırlıklarını yaptırarak araziyi tanımaya çalışmıştır. Cengiz'in başarılarından birisi de seferlerinde harita kullanmış olmasıdır. Harita işleriyle oğlu Çuçi meşgul olmuştur.

Karahıtay Devleti'nin Fethi

Cengiz Han 1218 yılında Cebe Noyan komutasında 20.000 kişilik bir kuvveti Karahıtaylar üzerine yollamıştır. O sırada Naymanların son hükümdarı Taybuka'nın oğlu Küçlüğ eski müttefikleri Merkit kalıntılarıyla Doğu Türkistan'a gitmiş, Karahıtay Gurhan'ı kendisini Karabalgasan'a kabul etmiş, ona itimat ederek 1208'de kızıyla evlendirmiştir. Küçlüğ

kayınbabasının zayıflığından ve yaşlılığından faydalanarak bir an önce tahta geçmek için faaliyete başlamıştır. Karahıtayların eski tabileri olan Harzemşah Muhammed ile anlaşarak Gurhan’ı devirmek, topraklarını paylaşmak istemiştir. Harzemlilerin hücumlarına Karahıtaylılar karşı koymuşlardır. Harzemşahlar 1210’da Semerkant’ı işgal ettiler. Bu arada Küçlüğ kayınbabasına karşı isyan ederek, hazinesini yağmalayarak, Balasagon üzerine yürümüştür. Küçlüğ Balasagon yakınlarında mağlup olmuş, ancak bir müddet sonra Gurhan Çeleku gafil avlanarak 1211 yılında esir edilmiştir. Küçlüğ kayınbabasına iyi davranarak onun adı altında kendisi hükmetmeye başlamıştır. Küçlüğ’ün Karahıtay üzerindeki hâkimiyeti 1211 yılından 1218 yılına kadar devam etmiştir. Nasturi bir Hıristiyan olan Küçlüğ, bölgede zalimce bir dini baskı uygulayarak Müslümanları öldürtmüş, onları Hıristiyan olmaya zorlamıştır. Bu olaylara Hoten imamı itiraz edince, onu medresenin kapısında haça gerdirerek öldürtmüştür. Bu vahşetlerden sonra bölgeye gelecek olan Moğollar kurtarıcı olarak karşılanmıştır.

Cengiz Han 1218’de Cebe Noyan komutasında 20.000 kişilik bir kuvveti Küçlüğ’ün üzerine yolladı. Moğol komutan Küçlüğ’ün dini baskısından faydalanarak Karahıtay ülkesini herhangi bir direniş olmadan teslim aldı. Bilhassa Müslümanların yardımı büyük oldu. Balasagon direnmeden teslim oldu. Cengiz Han daha sonra camileri tamir ettirmiş, ibadete izin vermiş, hatta onları ibadete zorlamıştır. Cengiz Han Müslümanlara “Madem dininiz namaz kılmayı emrediyor, kılmanız lazım” diyerek Müslümanlara zorla namaz kıldırtmıştır. Karahıtay Devleti’ni yıkılmasıyla İli, Issık göl, Talas ve bütün Doğu Türkistan Moğol İmparatorluğu’na bağlanmıştır.

Moğol Harzemşah Münasebetleri27

Aral gölüne dökülen Amu derya (Ceyhun) nehrinin her iki yakasına Harzem ülkesi adı verilir. Bu bölge Orta Asya'nın ekonomik, kültürel ve siyasi hayatına etki etmiştir. Harzemşahlar sülalesinin kurucusu bir Türk olan Anuş Tegin'dir. Bunun hangi Türk sülalesine mensup olduğuna dair aydınlatıcı bilgi yoktur. 1172-1200 yılları arasında Harzem hükümdarı Tekiş sultan ünvanını kullanarak bölgeye hâkim olmuş, 1200'de ölümü üzerine Alaeddin Muhammed (1200-1220) iş başına geçmiştir.

Cengiz Han 1215'de Çin'de kazandığı zaferle Moğol kabilelerini birleştirmiş, Çin'in zenginliklerine sahip olmuştu. Harzemşah Muhammed, Cengiz Han'ın Çin'i fethettiği haberini alınca, Cüzcani'ye göre bu haberin doğruluğunu öğrenmek, Moğolların kuvveti hakkında bilgi almak için Cengiz Han'a bir elçilik heyeti yollamıştır. Gönderilen heyetin başında Bahaeddin Razi bulunuyordu. Harzem heyeti Cengiz Han'ın yanına geldiğinde Pekin alınmıştı. Ölülerin kemikleri dağ gibi yığılmış, toprağa insan yağı bulaşmıştı. Cesetlerin çürümesi dolayısıyla çıkan hastalıktan Bahaeddin Razi'nin arkadaşlarından bazıları öldü.

Cengiz Han, elçileri iyi kabul ederek, kendisinin doğu hükümdarı olduğunu, Harzemşah sultanını da batının hükümdarı saydığını aralarında dostluk ve sulh olmasını, tüccarların bir ülkeden diğerine serbest olarak seyahat etmelerini istediğini bildirdi. Bu sırada Çin ile Moğolistan arasındaki ticaret Uygurların ve Müslümanların elindeydi.

Harzemşah'ın bu elçilik heyetine karşılık olarak Cengiz Han'da bir elçilik heyeti ve ticaret kervanı yolladı. Neseviye göre bu heyetin başında Harzemli Mahmut Yalavaç, Buharalı Ali Hoca, Otrarlı Yusuf Kenka bulunuyordu. Sultana gönderilen hediyeler arasında kıymetli madenler, kumaşlar vardı. 1218 baharında Harzemşah Muhammed bu elçilik heyetini kabul etti. Elçiler ona, Cengiz Han'ın zaferlerini duyduğunu, kendisiyle bir antlaşma yapmak istediğini onu "oğullarıyla aynı

tutmayı" teklif ettiğini söylediler. Ertesi gece Harzemşah sultanı elçilerden Harzemli Mahmud Yalavaç'ı gizlice kabul ederek, Mahmud dan kendisinin Harzemli olduğunu, vatanının menfaatlerine uygun olarak hareket etmesini, Cengiz Han hakkında doğru bilgi vermesini, Cengiz'in sarayında casus olmasını, bunun için kendisini mükafatlandıracağını söyledi. Sultanın öfkesinden korkan Mahmud Yalavaç onun bu isteklerini kabul ederek, Harzem ordusunun Moğol ordusundan güçlü olduğunu söyledi. Harzemşah Muhammed bundan memnun olarak Cengiz Han ile antlaşmaya karar verdi. Cengiz Hanla Harzemşahlar arasındaki mücadele Harzemliler yüzünden oldu. Cengiz Han Harzemşahlar ile dürüst, adil, ticari ve siyasi ilişkiler kurmayı denemiştir.

Harzemşah Alaeddin Muhammed, Çin'i fethederek cihan fatihi olmak istiyordu. Fakat bu hususta ilk adımı Cengiz Han atmıştı. Harzemşah Sultanı Cengiz'in hareketlerini dikkatle takip ediyordu. Bunun için Cengiz Han'a iki defa elçi göndermişti. Cengiz Han bu elçilik heyetine karşılık çok zengin bir ticaret kervanı göndermişti. Ancak bu kervanlar yağma edildi. Harzemşahlarla savaşın sebebi de bu kervanların yağması olmuştur.

Cengiz Han'ın yükselişi Harzemşahları yakından ilgilendirmişti. Harzemşah elçilerini Cengiz Han Pekin'de kabul etmişti. Görüşme sırasında "Dünyanın imarı ticaretle olur, onun için aramızdaki ticari münasebetleri geliştirelim" demişti. Cengiz Han'da Alaeddin Muhammed'e elçiler göndererek karşılık vermiştir.

Otrar Hadisesi

Otrar faciası 1218 yılında meydana gelmiştir. Harzem ülkesine giden elçilik heyeti, geri dönerek Cengiz Han'a bilgi vermişler, Cengiz Han Harzemşahlarla yapılan antlaşmadan memnun kalmıştı. Yapılan antlaşma gereğince batıya bir ticaret kervanı sevk edilmiştir. Nesevi kervanın başında

bulunan tüccarların adlarının Ömer Hoca Otrari, Hammal Meragi, Fahreddin Dizeki Buhari ve Emineddin Herevi olduğunu yazmaktadır.

Cüzcani kervanda altın, gümüş, Çin ipekleri, kunduz ve samur kürkleri ile yüklü 500 deve, hepsi Müslüman 450 kişi bulunuyordu. Kervan Otrar'da durdurulmuş, mallar yağmalanmış ve kervanda bulunanlar Kadir Han adıyla tanınan28 Harzem valisi İnalcık tarafından öldürülmüştür. Kervanda bulunan mallar Buhara ve Semerkant tüccarlarına satılarak elde edilen gelir sultana gönderilmiştir.

Cüveyni kervanda bir devecinin kaçarak, bu haberi Cengiz Han'a bildirdiğini yazmaktadır. Cengiz Han bu haber üzerine itidalini ve nefsine hâkimiyetini kaybetmeyerek, babası daha önce Harzemşah Tekiş'in hizmetinde bulunan İbn Kefreç Buğra'yı iki Moğol ile birlikte Harzemşah'a göndererek olayı protesto edip, İnalcık'ın teslimini istemiştir. Harzemşah bu isteği reddederek elçiyi öldürtüp arkadaşlarının sakallarını traş ettirerek Cengiz Han'a yolladı. Bu hareket Cengiz Han tarafından Harzemşah ülkesinin istilasına sebep teşkil etti.

Bu hadiseler Harzem devletine karşı bir seferin yapılmasını zaruret haline getirmiştir. İslâm kaynaklarına göre, Cengiz Han'ın bu seferi 600.000 veya 700.000 kişi ile yaptığı söylenmektedir. Bu rakamlar çok mübalağalıdır. Herhalde Moğollar bu seferde çok sayıda kuvvet kullanmış olmalıdır. 1211 seferinde olduğu gibi bu seferinde de Cengiz Han dört oğlu ile birlikte sefere çıkmıştır.

Cengiz Han'ın harp hazırlıkları, Harzemşah ordusunun çok kuvvetli olduğuna Cengiz'in inanmış olduğunu göstermektedir. Müslüman müşavirlerin bilgilerine dayanarak Harzemşahlar hakkında gerekli istihbaratı yapmış, 1219 yılı sonbaharında Cengiz Han Balkaş gölü'nün güneydoğusunda bulunan Kayaliğ'a gelmiş, orada Karluk hükümdarı

Arslan Han kendisine katılmıştır. Uygur hükümdarı İdikut Barçuk’ta Cengiz ordusunun saflarında yer almıştır.

Harzemşah Muhammed Cengiz Han gelmeden önce askeri bir şura topladı. Bazı komutanlar ordunun Seyhun sahilinde toplanmasını Moğolları burada karşılamayı, uzun yürüyüş yaparak buraya gelmiş olan Moğol askerlerinin toplanmasına fırsat vermeden savaşmayı teklif ettiler. Bazıları ise Moğolların Maveraünnehir’e girmesine engel olamıyorsak, ülke içinde Moğol ordusunu tahrip etmeyi teklif ettiler. Bazıları da Maveraünnehir’i kendi halinde bırakıp Ceyhun geçitlerinde Moğol ordusunu karşılamak istediler. Harzemşah Muhammed ordusunu Siniderya ile Maverraünnehir’in müstahkem mevkilerine dağıtarak Moğol ordusunu karşılamaya karar verdiler. Böylece sayı üstünlüğüne rağmen kuvvetlerini dağıtması üzerine her noktada sayıca azaldılar. Harzemşah Muhammed birinci görüşe göre, düşmanı karşılamış olsaydı, Cengiz’in ordusunu yenebilirdi. Harzemşah, Cengiz’in merkezi ordusunu parçalayarak yenmeyi düşünmüştü. Ancak Cengiz’in komutanları değiştirilebilirdi. Halbuki Harzem komutanları müstakildi. Sultan komutanların elindeydi. Ayrıca Sultan annesi ile de ihtilaflıydı.

Cengiz Han Otrar’a geldiğinde Harzemşah’ın savaş planını öğrenerek şehirlerin arasına girecek şekilde ordusunu düzenleyerek, Harzem şehirlerinin birbirlerine yardım etmesini önledi. Ordusunu gruplara ayırdı. Buna göre oğulları Çağatay ve Ögedey, Otrar önlerinde kalarak şehri alacaklar. Çuçi ise Siniderya boylarına ilerleyerek Sığnak ve Cend’i alacak, Cengiz Han küçük oğlu Tuluy ile birlikte Buhara’ya yürüyecekti. Böylece Harzemşah ordusunun birbirleriyle teması önlenecekti.

Çağatay ve Ögedey’in komutasındaki ordu Otrar’ı kuşattılar. Kuşatma uzun sürdü. Beş aylık bir muhasaradan sonra Hacip Karaca teslim olmaya karar vererek, askerleriyle birlikte şehirden çıktılar. Çağatay ve Ögedey

kendi sultanlarına ihanet etmesi yüzünden ona itimat etmeyerek öldürdüler. Otrar halkı da şehirden kovuldu. Daha sonra şehir yağma edildi. Kaleyi savunan askerlerin hepsi idam edildi.

Cengiz Han ve ordusu 1220 şubatında Buhara önlerine geldi.29 Buhara şehri surlarla tahkim edilmişti. Şehirde 20-30 bin kişilik bir Harzem birliği vardı. Şehir Moğollar tarafından kuşatıldı. Şehir İbnül Esir'e göre 10 Şubat 1220'de, Cüzcani'ye göre 16 Şubatta teslim oldu. Şehir halkı Sultanın ordusu için hazırlanan erzakı teslime, hendeği doldurmaya mecbur tutuldular. Zengin tüccarlara satılmış olan Otrar katliamındaki malları teslime zorladılar. Şehir tamamen boşaltıldıktan sonra yağma edildi. Emre uymayıp şehirde kalanlar öldürüldü.

Cengiz Han Buharayı ele geçirdikten sonra Semerkant üzerine yürüdü.30 Nesevi'nin bildirdiğine göre şehirde 40.000 asker vardı. Şehrin valisi Terken Hatun'un kardeşi Tugay Han'dı.

Cengiz Han Semerkant üzerine geldiğinde Otrar kuşatmasında bulunan Çağatay ve Ögedey'de babalarının kuvvetlerine katıldılar. Cengiz Han savaştan önceki iki gün askerin dinlenmesine izin verdi. Daha sonra şehrin etrafını dolaşarak surları, kale kapılarını, kuleleri ve siperleri inceledi.

Moğollar kuşatma sırasında, müdafileri aldatmak için esirleri kullanarak, onlara Moğol elbisesi giydirilerek on kişiye bir sancak verdiler. Şehir halkı Moğolların çok büyük bir ordu olduğunu zannederek korktular. Bu Moğolların çok sık olarak kullandıkları bir savaş hilesiydi. Bir şehri almak için Moğollar civardan kılıç tehdidi ile erkekleri toplayarak savaşa mecbur edip, bunları hendeklere sürerek, hendeklerin ve çukurların doldurulmasını sağlayarak, şehirlerin kolayca ele geçirilmesini gerçekleştiriyorlardı.

Semerkant şehri dört gün kuşatıldı. Şehir halkı büyük kayıplara uğrayınca şehri teslim etmeye karar verdiler. Bazı komutanlar savaşmak

istiyorlardı. Büyük bir kısmı ise teslim olmaktan başka çareleri olmadığını söyleyerek görüşlerinde ısrar ettiler. Bu tartışma sabaha kadar devam etti. Yapılan çetin tartışmalardan sonra müdafiler şehri Cengiz Han'a teslim etmeye karar verdiler. Şehrin kadısından, Şeyhülislâmından ve alimlerinden oluşan bir heyeti Cengiz Han'a yolladılar. Cengiz Han gelen elçileri iyi karşıladı. Kuşatmanın beşinci günü şehir halkı Semerkant'ı Moğollara teslim ettiler. Şehirde bulunan halk dışarı çıkarılarak yağma edildi.

Çuçi komutasında gönderilen orduda 20 Nisan 1220'de Cent önlerine geldi.31 Halk şehir kapılarını kapadığı halde savaşmadı. Moğollar surlara merdivenle çıkarak, dokuz gün boyunca şehri yağmaladılar. Çuçi yıl sonuna kadar Seyhun'un aşağı kesimlerinde savunma tertibatı alarak kaldılar.

Moğollar Benakent ve Hocent'i zaptettiler.32 Harzem'in eski başkenti olan, şimdiki Hiyve'nin yakınındaki Gurganç, Cengiz Han'ın iki oğlu Çuçi ve Çağatay tarafından kuşatılmış, kuşatmanın uzun sürmesi ve komutanlar arasındaki anlaşmazlık sebebiyle Ögedey'in komutası altında 1221 Nisanı'nda ele geçirilmiştir.

Harzemşah Muhammed'in Kaçışı ve Ölümü

Harzemşah Muhammed, Moğolların Ceyhun'u geçmelerine engel olmak istedi. Semerkant muhasarasında müdafilere iki defa yardımcı birlik gönderdi. Fakat bunlar şehre ulaşamadı. Cengiz Han, Sebütey Bahadır ve Tokuçar komutasında 30.000 kişilik bir kuvvete Harzemşah'ı takip etmek ve onu yakalamak görevini verdi. Bunlar barışsever halkı hırpalamayacak, şehirleri yağma etmeyeceklerdi.

Sultan Irak valisi olan oğlu Rukneddin'in vezirinin fikri gereğince Irak'a çekilip bir ordu meydana getirerek mücadeleye devam etme kararındaydı. Diğer oğlu Celaleddin babasının bu kararına muhalif olarak ordunun yönetiminin kendisine verilmesini istedi.

Cebe ve Sebütey komutasındaki Moğol ordusu gelmeden, Harzemşah Ceyhun sahilini terk ederek 18 Nisan 1220 yılında Nişabur'a geldi. Harzemşah Nişabur'da kalmayarak Rey yolu ile Kazvin'e kaçtı. Bistam'da saray vezirlerinden Emir Taceddin Bistami'ye iki sandık mücevher vererek Ardahan'a gönderilmesini istedi. Hazine Moğollar tarafından ele geçirilerek Cengiz Han'a gönderildi.

Cebe ve Sebütey Cengiz Han'dan aldıkları emirle yolda durmayıp, yağma yapmayarak, kimseyi öldürmeden, Sultanı yakalamak istediler. Harzemşah Nişabur'da izini kaybettirmeyi başarmıştır. Cebe ve Sebütey Noyanların kuvvetleri birbirinden ayrılarak Sultan'ı aradılar. Her iki birlik Rey'de birleştiler. Rey halkı kendi isteğiyle Moğollara teslim oldu. Rey'de Sultanın Hamedana gittiğini öğrenince oraya doğru harekete geçtiler. Hamedan civarında yapılan savaşta Harzemşah Sultanı kaçarak izini kaybettirdi. Gurgan şehrinden üç gün uzaklıkta Gurgan nehrinin denize döküldüğü Abaskun şehrine yakın olan Hazar denizindeki bir adaya sığındı. Burada akciğer iltihabından 1221 yılının aralık ayında öldü. Nesevi, Sultanın vefatında bir kefen alacak kadar parasının olmadığını çok sıkıntı çektiğini bildirmektedir. Harzemşah'tan sonra oğlu Celaleddin Moğollara karşı mücadeleye devam edecektir.

Alaeddin Muhammed ölümünden az önce yanında bulunan oğulları Celaleddin, Ak-şah ve Uzlağ-şah'ı çağırarak, kendisinin intikamını alacak ve sarsılan devlet düzenini yeniden kurabilecek kişinin Celaleddin olacağını söyleyerek, kılıcını Celaleddinin beline takmıştır.

Celaleddin Harzemşah'ın Moğollarla Mücadelesi

Harzemşah Muhammed'den sonra sultan olan Celaleddin ve kardeşleri, babalarını defnettikten sonra 70 süvari ile Mankışlağ'a geldiler. Oradan başşehre geçerek Celaleddin'in sultanlığını açıkladılar. Uzlağ Şah'ın bazı komutanları bu durumu kabul etmediler. Bunlar arasında Belh ve Yenikent

valisi Tuci Pehlivan, Celaleddin'e suikast yapmak istedi, ancak vaktinde haber alınarak suikast önlendi.33 Uzlağ Şah ve Ak Şah Harzem'i terk ettiler. Şehzadelerin kaçtığını öğrenen Cengiz Han şehzadeleri yakalatarak esir etti. Cüveyni, şehzadelerin esir edilişinden iki gün sonra öldürüldüğünü bildirmektedir. Nişabur'da bir müddet kalan Celaleddin Neseviye göre 6 Şubat 1221'de bu şehri terk ederek Zusan şehrine giderek ordu toplamak istedi fakat başarılı olamadı.

Cengiz Han 1221'de Ceyhun'u geçerek Belh'i işgal etti. Celaleddin, Urlular ile Türkler arasındaki mücadele sebebiyle ordusunda tam bir birlik sağlayamadı. Celaleddin Emin'ül Mülk'ün daveti üzerine Gazne'ye gitti. Yanında 30.000 kişilik bir kuvvet vardı. Emin'ül Mülk 50.000, Seyfeddin Ağrak'ta 40.000 kişiyle ona katıldılar.

Celaleddin çeşitli unsurlardan kurulu bir ordu meydana getirerek, Kabil'in kuzeyinde Pervan'da iki gün süren bir muharebe yaptı. Moğol komutan Şiki-kutuku Noyan'ı büyük bir mağlubiyete uğrattı. Bu galibiyet üzerine Moğolların eline geçmiş olan şehirler isyan ederek Moğol valileri öldürdüler. Savaştan sonra ordu komutanları ganimeti bölüşme yüzünden kavga ettiler. Celaleddin bu kavgaları bastıramadı, onlara hâkim olamadı. Ganimetlerin paylaşılması sırasında, Emir Melik, Seyfeddin'e kamçı ile vurdu. Celaleddin bu hareketi cezalandıramadı. Seyfeddin adamlarını alarak ayrıldı. Pervan muharebesinden sonra Celaleddin'in ordusu dağıldı. Yanında Emin'ül Mülk ve Türkler kaldılar.

Pervan muharebesinin intikamını almak isteyen Cengiz Han Celaleddin'i yakalamak için Gazne'ye yürüdü. Bu sırada Celaleddin Gazne'yi terk etmişti. Cengiz Han hiçbir direnme görmeden Gazne'yi ele geçirdi. Pervan muharebesinden sonra komutanları tarafından terk edilen Celaleddin Hindistan'a gitmek için hazırlıklara girişti.34 Gazne mağlubiyetinden sonra Sind nehrine kadar çekilen Harzem Sultanı 24

Kasım 1221’de yapılan muharebede Moğol ordusunun merkezini dağıtmayı başardı. Cengiz Han kaçmaya hazırlanırken o zamana kadar beklemekte olan Cengiz Han’ın Hassa ordusu muharebenin sonucunu belli etti. Cengiz Han Celaleddin’i sağ olarak ele geçirmek istediğinden onun bulunduğu yere ok atmakta gevşek davrandılar. Celaleddin’in yedi yaşındaki oğlu esir edilerek öldürüldü. Annesini, karısını ve diğer kadınları Moğolların eline esir düşmesin diye suya attırdı. Kadınların hepsi öldü. Moğol çemberinin daraldığını gören Celaleddin atını nehre sürerek karşı kıyıya geçti. Askerlerinden 4.000 kişi onunla birlikte karşı sahile vardı. Akıntıya kapılmış 3.000 süvari üç gün sonra ona yetiştiler. Celaleddin’in cesaretini ve kahramanlıklarını gören Cengiz Han “Bir babanın işte böyle bir oğlu olmalıdır” demiştir.

Cengiz Han Celaleddin’in arkasından Sind nehrini geçmeye lüzum görmeyerek geri dönmüştür. Celaleddin 1224 yılında Hindistan’dan İran’a gelerek kardeşi Gıyaseddin Pir Şahla mücadele ederek Cengiz Han’ın ölümünden sonra da Cengiz Han’ın oğlu Ögedey zamanında Moğollarla mücadele için teşebbüste bulunacaktır. 1231 yılında Moğol takibinden kaçarken Meyyafarıkıyn civarında, Ahlat’ta öldürülen kardeşinin intikamını almak için bir Kürt tarafından öldürülmüştür.

Cengiz Han 1223 ilk baharında Kulan-başı bozkırında oğullarıyla bir kurultay yaptı.35 10 Mart 1223’de Cengiz Han bir av esnasında attan düştü. 1223 yazını İltiş civarında geçirerek, 1225 yılı ilk baharında Moğolistan’a döndü. Cengiz Han’ın oğullarının hepsi babalarıyla birlikte döndüler. Sadece Çuçi batıda kaldı. İmparatorluğun merkezi dışında bir devlet kurmaya çalıştığı ortaya çıkınca Cengiz Han ile Çuçi’nin arası açıldı. Reşidüddin baba ile oğul arasındaki anlaşmazlıktan bahsetmektedir.

Çuçi 1227 yılının şubat ayında ölmüştür. Cengiz Han onun ölüm haberini aldığında Tangut ülkesinde bulunuyordu. Reşidüddin’e göre oraya

1225 baharında, Çin tarihlerine göre 1226 baharında gitmiştir. 1227 ilkbaharında Tangut başkenti kuşatılmış, kuşatma devam ederken 18 Ağustos 1227 yılında ölmüştür. Öldüğünde 70 yaşındaydı. Cengiz Han'ın cesedi Moğolistan'a getirilerek Onon ve Kerulen nehirlerinin kaynakları civarında bulunan kutsal Burhan-Haldun dağlarında gizli bir yere gömüldü. Gömüldüğü yer Moğol geleneğine göre gizli tutuldu.

Cengiz Han'ın Şahsiyeti

Cengiz Han'ın şahsiyeti ile ilgili en geniş bilgiyi Cüzcani vermektedir. Cüzcani'nin bildirdiğine göre onun uzun boylu, geniş alınlı, sağlam bünyeli, kedi gözlerine benzer gözleri olan bir şahıstı.

Cengiz Han kendisine çok güvenen, zor durumlarda hâkimiyetini sağlamak için her türlü önlemleri alan, toplu katliamlardan bile kaçınmayan ayaklanan yerlere karşı acımasız olan bir kişiydi.

Cengiz Han dengeli bir zekaya, aklı selime sahipti. Sertliğine rağmen dostlarına karşı son derece cömert ve müşfikti. Hainlere karşı çok sert davranmış, kötü duruma düşmüş efendilerine ihanet edenleri ölümle cezalandırmıştır. Düşmanı olmuş hükümdarlara sonuna kadar bağlı ve sadık kalmış kişileri kendi hizmetine alarak mükafatlandırmıştır. Himayesine aldığı yoksulları sonuna kadar korumuş, bütün hayatı boyunca onları takip etmiştir.

Ordusunda sıkı bir disiplin uygulamış yasaklarına uymayanları şiddetle cezalandırmıştır. Orduda yalancılık, hırsızlık hayal edilmeyecek duruma gelmiştir. Cengiz Han sadece Moğol diliyle konuşmuştur.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra onun kurmuş olduğu teşkilat sayesinde devlet 40 yıl yaşamış, imparatorluğun bölünmesinden sonra ortaya çıkan devletlerde de Cengiz Han ailesinin hâkimiyeti birkaç nesil devam etmiştir.

Cengiz Han'dan Sonra Moğollar

Cengiz Han hayatta iken milli geleneklere uyularak oğullarına ve yakınlarına bazı topraklar verilmişti. Selenga ve Yenisey arasındaki ülke ile Yenisey havzasını zapteden Çuçi'ye verildi. Çuçi Cengiz Han'dan 6 ay önce öldü. Onun ölümünden sonra Batu babasının topraklarına sahip oldu. Bilge ve yumuşak bir hükümdar olması dolayısıyla ona Sayın Han ünvanı verilmiştir.36

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay yasanın uygulanmasıyla görevliydi. Çağatay'a eski Karahıtay İmparatorluğu, doğuda Uygur ülkesinden, batıda Buhara ve Semerkant'a kadar uzanan Bozkırlar, İli, Issık Göl, Çu ve Talas havzaları, Maveraünnehir bölgeleri verilmişti.

Cengiz'in üçüncü oğlu Ögedey, Balkaş'ın kuzey ve doğusundaki Tarbagatay, Kara İrtiş ve Uranga bölgelerine sahip olmuştu.

Cengiz'in en küçük oğlu Tuluy, Moğol geleneğine göre ailenin koruyucusu "Otçigin" sıfatıyla babadan kalan ilk toprakların mirasçısı olarak, Tula, Yukarı Onon, Yukarı Kerulen arasındaki toprakları ele geçirdi. Tuluy gözü pek ve iyi bir askerdi. Büyük fikirleri, davranışları olmamış, kendisini içkiye vererek 1232'de ölmüştür.

Cengiz Han'ın oğlu Ögedey babasının sağlığında halef seçilmişti. Ögedey Cengiz'in oğulları arasında en zeki olanıydı. 1229 yılında han ilan edildi. Ögedey zamanında askeri harekatlar devam etmiş, bunun yanında en önemli özellik Cengiz Han'ın kurmuş olduğu imparatorluğun teşkilatlanması ve huzurun sağlanması için tedbirlerin alınmış olmasıdır. Karakurum şehri devlete merkez olmuştur.

Ögedey Kağan zamanında Kin krallığı yıkılmış Batı İran fethedilmiştir.37 1231 yılında Dicle köprüsü yanında Celaleddin Harzemşah, Moğol kuvvetlerine mağlup oldu. Diyarbekir, Erbil Moğollar tarafından yağma edildi. 1236'da Gence tahrip edilerek,

Gürcistan ve Tiflis ele geçirildi. Ögedey Kağan döneminde Moğollar kuzey Çin'in, İran'ın ve Güney Rusya'nın fethini tamamlamışlardır.

Ögedey Kağan zamanında maliye ve posta işleri teşkilatlanmıştır.38 Ögedey Kağan aldığı tedbirlerle ülkede sükunet sağlanmış, halk vergilerden kurtarılmıştır. Ögedey Kağan 11 Aralık 1241'de ölmüştür. Ölümüne aşırı derecede içkiye olan düşkünlüğü sebep olmuştur.39

Ögedey Kağan'ın hanımı Töregene, Çağatay'ın ve hanedan üyelerinin yardımıyla saltanat naibi yapıldı. 1242 yılından 1246 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Töregene Hatun kendi oğlu Göyük'ü kağan ilan etmek için uğraşmıştır. 1246 ilk baharında Orhun nehrinin kaynağında Kökü-nor gölünün yanında büyük bir kurultay toplandı. Kurultaya Tuluy'un iki oğlu, anneleri, Çağatay ailesi ve Batu'nun kardeşleri katıldılar. Kurultaya katılanlar 2.000 beyaz çadıra yerleştirildiler. Eyalet valileri, tabi krallar, Rus büyük dükü Yaroslav, Ermeni kralı I. Hatum'un kardeşi Sempad, Selçuklu Sultanı IV. Kılıçarslan, Kirman, Fars, Musul Atabeklerinin elçileri, Bağdat halifesinin temsilcisi kurultaya katıldılar.

1246 kurultayında Göyük büyük han olarak seçildi. 1248 yılına kadar iktidarda kaldı. Göyük babası gibi alçak gönüllü ve alicenap bir karaktere sahip olmamakla beraber, babası gibi kadın ve içkiye düşkündü. Yeni han idareye barıştırıcı bir havayla başladı. Cengiz ve Ögedey zamanında çıkartılan kanunlar tastik edildi. Göyük'ün saltanat yıllarında İslâmın ve islâmi ilimlerin gelişmesine engel teşkil etmiştir. Göyük 1248 nisanında 45 yaşındayken ölmüştür. Bu ölüm Avrupa'yı büyük bir tehlikeden kurtarmıştır.

Göyük'ün ölümünden sonra devlet işlerini Oğul Kaymış yürütmüştür. 1250 yılında Issık Göl yakınında Alakmak mevkiinde büyük bir kurultay toplanmıştır. Bu kurultay da Mongka büyük han seçilmiştir. Ancak Cengiz oğulları bu kurultayın kutsal yerlerde toplanmadığını bahane ederek bunun

tasdik edilmesini reddettiler. Bir yıl sonra Batu kardeşi Berke'yi, Kerulen nehri üzerinde Ködege-Aral'da kurultayı toplamakla görevlendirdi. Berke, Ögedey ailesinin ve Çağatay ulusunun muhalefetine rağmen 1 Temmuz 1251'de Mongka'yi büyük han olarak ilan etti. Böylece kağanlık Ögedey ailesinden Tuluy ailesine geçmiş oldu. Mongka Kağan 1251 yılından 1259 yılına kadar iktidarda kaldı. Ögedey'in ölümünden sonra durmuş olan Moğol askeri faaliyeti Mongka Kağan ile tekrar başladı. 1253 yılında Onon nehrinin kaynağında toplanan kurultayda Mongka Kağan, küçük kardeşi Hülagü'yü Bağdat halifesini, Mezopotamya'yı hâkimiyet altına almak, İran'ı ve Suriye'yi fethetmek ile görevlendirdi. Kendisi de diğer kardeşi Kubilay'ı yanına alarak Güney Çin'de bulunan Song İmparatorluğu'nun üzerine yürüdü. Çin'e gönderilen Kubilay Çin medeniyetinin tesirinde kaldığından Çin'in fethine dört elle sarılmıştır. 1258 eylül ayında toplanan kurultay da Mongka, Song İmparatorluğu'na karşı yürütülen savaşın yönetimini üzerine aldı. 11 Ağustos 1259 yılında Çin seferi sırasında koleradan öldü.

Mongka tahta çıktığında 43 yaşındaydı. Cengiz Han'dan sonra Moğol kağanlarının en önemlisidir. Sefahatten, debdebeden hoşlanmayan, az konuşan Mongka Cengiz Han yasasını yeniden canlandırmış, sert, adil bir yönetici olmuş, Cengiz Han dönemindeki fetihleri yeniden başlatmıştır. Mongka daha uzun yaşamış ve halefleri onun politikasını devam ettirmiş olsalardı, Moğol İmparatorluğu daha geniş sahalara yayılabilirdi. Mongka'yı bütün din mensupları kendilerinden saymışlardır. Mongka dini müsamahanın yanında her bölgeyi mahalli adetlere ve karakterlerine göre idare etmiş, sarayına her türlü din ve milletin temsilcilerinden adam almış, herhangi bir bölgeye yazılan yazılar, o bölge halkının dili ve kültürüne göre yazılmıştır.

Kubilay ve Çin'de Moğol Sülalesi

Mongka'nın üç kardeşi vardı. Bunlar Kubilay, Hülagü ve Arık Böge idi. Hülagü 1256 yılından beri İran hanlığı yapıyordu, tahtta hak iddia edemeyecek kadar uzakta bulunuyordu. Taht mücadelesi Tuluy'un iki oğlu arasında başladı. Arık Böge en küçük olduğundan, baba yurdunun mirasçısı sıfatıyla Karakurum'da 1260 yılında kendisini büyük han ilan etti. Çin'de bulunan Kubilay 4 Haziran 1260 yılında Çin-Moğolistan sınırında topladığı kurultayda ordusu tarafından büyük han olarak seçildi. Böylece Moğol tarihinde ilk defa olarak iki büyük han ortaya çıkmış oldu. Bu sırada Kubilay 44 yaşındaydı. Kubilay hükümet merkezi olan Karakurum'u Pekin'e nakletti. Arık Böge, Kubilay mücadelesi dört yıl devam etmiş, 1264 yılında Arık Böge Kubilay'a teslim olmak mecburiyetinde kalmıştı. Kubilay kendisini bağışlamış, ancak taraftarlarını idam ettirmiştir. Arık Böge 1266'da ölümüne kadar göz hapsinde tutulmuştur.

Kubilay uzun bir mücadele sonunda Güney Çin'de bulunan Song İmparatorluğu'na 1279 yılında son vererek tarihte ilk defa olarak Güney Çin yabancıların eline geçmiştir. Kubilay'ın Çin'de kurduğu imparatorluk, Kubilay'ın ölümünden sonra git gide Çinlileşmiş, 1368 yılına kadar devam etmiştir. Son imparator Togan Timur zamanında devlet elden çıkmış, Çu-çang Moğol sülalesine son vererek Çin'de Ming sülalesini kurmuştur.

Çağatay Hanlığı

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a babasından kalan mirastan doğu ve batı toprakları kalmıştı. Cengiz İmparatorluğu'nda Çağatay ismiyle söylenen Türkistan'da ayrı bir sülalenin teşekkülü Çağatay'ın ölümünden sonra olmuştur. Cengiz Han zamanında bu saha resmen Çağatay'a verilmiş olmakla beraber müstakil bir devlet olarak idare edilmemiştir. Çağatay Hanlığı Türk ülkesinin üzerine kurulmuş bir Moğol hâkimiyetidir. Çinlileşmiş Kubilaylılar, İranlılaşmış Hülagülerden farklı olarak 15. yüzyıla

kadar İli, Talas arasında Bozkır'ın adamları olarak kalmışlar, bulundukları ortama direnmişlerdir.

Çağatay Hanlığı'nın kurucusu Cengiz Han'ın oğlu Çağatay (1227-1242) bütün ömrü boyunca hayranlık duyduğu ve çekindiği babasına son derece bağlı olarak babasının yasasını sonuna kadar uygulamada titizlik gösterecek ve küçük kardeşi büyük han'a bağlı kalacaktır. Çağatay ölmeden önce ülkesini Bamiyan kuşatmasında 1221'de ölen Mütügen'in oğlu Kara Hülagü'ye bırakmıştır. Kara Hülagü'yü, Çağatay'ın ölümünden sonra Moğolların büyük hanı Göyük tahttan indirmiştir. Gerekçe olarakta oğul sağ iken torunun tahta çıkamayacağını göstermiştir. Çağatay tahtına Göyük'ün çok samimi dostu Çağatay'ın yaşlı oğlu Yesü Mongka'nın 1252'de ölümü üzerine Kara Hülagü'nün dul eşi Organa Hatun, küçük yaşta olan Mübarek Şah adına Çağatay ulusunun hükümdarı tayin edildi 1252 yılından 1261 yılına kadar iş başında kaldı. 1261 yılında büyük hanlık mücadelesi Arık Böge ile Kubilay arasında başlamıştır. Arık Böge Organa Hatun'a güvenemiyordu. 1261 yılında Algu, Çağatay hanı yapıldı. 1266 yılına kadar iktidarda kaldı. Algu'nun 1266'da ölmesi üzerine Organa Hatun ve Kara Hülagü'den olan Mübarek Şah 1266 Martında tahta geçti. Mübarek Şah Müslüman olan ilk Çağataylıdır. Mütige'nin torunu olan Barak'ta Kubilay Han'dan aldığı bir yarlığ ile Mübarek Şah'ın yanında ortak hükümdar seçilmiştir. 1266 Eylülünde Hocent'e gelerek, ordunun kendi tarafına geçmesini sağlayarak, Mübarek Şah'ı tahttan indirip, hükümdar avcı başısı yapmıştır. Barak'ın 1271 yılında ölümünden sonra dört oğlu Algu'nun iki oğlu ile birleşerek Kaydu ile mücadele etmişlerdir.

Barak'tan sonra Duva (1274-1306) onun ölümünden sonra Duva'nın küçük oğlu Kebek (1309-1326) tahta geçmiştir. Çağatay Devleti'nin ilk resmi parası Kebek tarafından tedavüle sokulmuş, Kebek Müslüman olmuştur.

1343’ten sonra Çağatay hanlığı Moğolistan ve Maveraünnehir olarak ikiye ayrılmıştır. Talas, Yukarı Çu, Issık Göl, İli bölgelerini içine alan Moğolistan bu dönemde karışıklıklar içinde kalmış, bu zaman içerisinde Kaşgar civarına hâkim olan Duğlat kabilesinin reisleri Tulug, Bulacı ve Kemareddin adındaki üç kardeş XV. yüzyılın ortalarında bölgeye hükmetmişlerdir. Bulacı, Tuğluk Timur’u 1347 yılında hükümdar yapmış, 1364 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Tuğluk Timur İslâmiyet’i kabul etmiş, onun Müslüman olması üzerine 160.000 Moğol da Müslümanlığı kabul etmiştir. 1360 yılında Maveraünnehir’i istila etmiş, Şehr-i Sebz’de Timur’un amcası Hacı Barlas direnmişse de dayanamayarak Horasan’a çekilmiştir. Hacı Barlas’ın öz yeğeni Aksak Timur, Tuğluk Timur’un yanına geçmiştir. Tuğluk Timur bu bağlılıktan dolayı kendisine Keş ve civarı verilmiştir. Tuğluk Timur Maveraünnehir’de fazla kalmayarak geri dönmüş, ordu toplayarak Maveraünnehir’e tekrar gelmiştir. Tuğluk Timur’un Moğolistan’a dönmesi üzerine Hacı Barlas, Timur’u yenmiş, bu durumu haber alan Tuğluk Timur Maveraünnehir’e gelmiş, Hacı Barlas Horasan’a kaçarak haydutlar tarafından öldürülmüştür.

Tuğluk Timur 1364 yılında ölünce oğlu İlyas Hoca hanlık makamına getirilmiştir. Dindar bir hükümdar olan İlyas Hoca han olduğunda tecrübesiz bir gençti. Aksak Timur Taşköprü mevkiinde İlyas Hoca ile savaştı. İkinci muharebede İlyas Hoca’nın 20.000 kişilik ordusu yok oldu. Han İli’ye çekildi.

Timur 1370 yılında Keş şehrinde bir toy vererek, bu toy sırasında devlet idaresi, idari teşkilat, askerlik işleri yeniden tanzim edilerek Timur İmparatorluğu’nun temelleri atılacak, Çağatay ülkesi de Timur’un eline geçecektir.

1 R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980, s. 187; V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul 1981, s. 59.

2 V. Barthold, a.g.e., s. 478; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1947, s. 45.

3 L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 176; Moğolların Gizli Tarihi, s. 3; Abu'l Faraç Tarihi II, s. 476.

4 V. Barthold, a.g.e., s. 63; İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1972, s. 28.

5 R. Grousset, a.g.e., s. 186; Pelliot, Aproposdes, Comans, JA, 1920, s. 46.

6 A. Tenir, Cengiz Han, s. 138; L. Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 178.

7 R. Grousset, a.g.e., s. 187; Barthold, a.g.e., s. 59.

8 R. Grousset, a.g.e., s. 187.

9 S. Ağaldağ, Türk-Moğol İmparatorluğu Tarihi, Konya 1996, s. 9.

10 Pelliot, La Haute Asie, 25.

11 A. Temir, Cengiz Han, s. 136; Moğolların Gizli Tarihi, s. 109.

12 M. Ergin, Orhun Abideleri, s. 49; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, s. 33.

13 R. Grousset, L' Empire des Steppes, Paris 1948, s. 257.

14 A. Temür, Cengiz Han, s. 136.

15 L. Rasanyi, a.g.e., s. 176; Moğolların Gizli Tarihi, s. 3; Abu'l Faraç Tarihi II, S. 476.

16 Moğolların Gizli Tarihi, s. 3.

17 A. Temir, Cengiz Han, s. 13-21; Vladimirstov, Life of Chingiz Khan, s. 33.

18 Moğolların Gizli Tarihi, s. 19.

19 S. Ağaldağ, Türk Moğol İmparatorluğu Tarihi, Konya 1996, s. 37.

20 A. Temir, Cengiz Han, s. 21.; Cihangüşa I, s. 104.

21 Pelliot, "Les Mongols et la papaute", Rev. d. I'Orien teheretten 1922, No 1-2; Çingiz Khan, Enc. İsl. s. 877; Cihangüşa I, s. 109; Moğolların Gizli

Tarihi, s. 41-42.

22 Kağan kelimesi VI. asırda Cücenlerden Göktürklere VIII. asırda da Göktürklerden Uygurlara geçmiştir.

23 Abul Faraç Tarihi II, s. 480; Tarihi Cihangüşa I, s. 95; L. Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 180.

24 Moğolların Gizli Tarihi, s. 169; W. Eberhart, Çin Tarihi, Ankara 1947, s. 244/245.

25 R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 222.

26 L. Rasonyi, a.g.e., s. 178; R. Grousset, a.g.e., s. 124.

27 Barthold, Türkistan, s. 401; Pelliot, Notes sur le Turkestan 1930, s. 52-55.

28 L. Rasonyi, a.g.e., s. 178.

29 Barthold, Turkestan, s. 503-504; İbnül Esir XII, 39; Cüveyni I, 81; Cihanguşa I, s. 13-160.

30 Cihanguşa I, s. 166-170.

31 Cihanguşa I, s. 150-151.

32 Cihanguşa I, s. 144-149.

33 K. Gürün, a.g.e., s. 408; R. Grousset, a.g.e., s. 239.

34 R. Grousset, a.g.e., s. 237.

35 Moğolların Gizli Tarihi, s. 187; R. Grousset, a.g.e., s. 241.

36 R. Grousset, a.g.e., s. 247.

37 B. Spuler, a.g.e., s. 446; R. Grousset, a.g.e., s. 253; S: Ağaldağ, a.g.e., s. 95.

38 Moğolların Gizli Tarihi, s. 187; R. Grousset, a.g.e., s. 257.

39 Moğolların Gizli Tarihi, s. 187; R. Grousset, a.g.e., s. 257.

Barthold, V. V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstnbul, 1981.

Barthold, V. V., Cengiz Han, Londra 1899.

Barthold, V. V., Orta Asya Türk Tarihi, İstanbul 1927.

Grousset, R. Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980.

Rasonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara 1971.

Kafesoğlu, “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi” İ.Ü.E.F.T.D. VIII, 1953, s. 105-136.

Ağaldağ, S., Türk Moğol İmparatorluğu Tarihi, Konya 1998.

Turan, O., Belleten V, 1941, s. 267.

Gülersoy, T., “Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Tao’çiye göre Çingis Han’ın şeceresi” A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi. V. Sayı, 8-8, 1967, s. 189-191.

Toğan, Z. V., Moğollar, Çingiz ve Türkler, İstanbul 1941.

Toğan, Z. V., Moğollar Devrinde Anadolu’nun İçtimai Tarihi, İstanbul 1931.

Toğan, Z. V., Cengiz Han ve Moğollar, İstanbul 1941.

İnan, A., Moğolların İçtimai Teşkilatı, Ankara 1944.

Kurat, A. N., Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi, Ankara 1974.

İslâm Ansiklopedisi, Cengiz Han Maddesi.

Eberhart, W, Çin’in Şimal Koşulları, Ankara 1947.

Eberhart, W, Çin Tarihi, Ankara 1947.

Kotan, N., Cengiz Han, Erzurum 1976.

Marko Polo Seyahatnamesi, 1001 Temel Eser, İstanbul 1976.

Douglas, The Life Jenglis Khan, Londra 1887.

Degoignes, J. Mistorire Generale Des Muns, des Turcs, des Moğols et des autres Tartrares Occidentauxs, Paris 1756-1758.

Howort, H. History of the Moğols, London 1876-188.

D’Ohsson, Histoire, des Mongols, La Haye-Amsterdam, 1834-1835.

Carpini Plano de, Relations des Mongols au Tartares, CIV, Paris 1839.

Cüveyni, Alaeddin Ata Melik, Tarih-i Cihan Güşa, I, III.

Spuler, B., İran Moğolları, Ankara 1957.

Vladimirstov, Moğolların İçtimai Teşkilatı, Ankara 1944.

Yakeubovski, Cengiz Han, Paris 1927.

Herman, A., Atlas of China, Harard 1935.

Manghol-Un Nuça Tobçaan (Yuan Çao Pi-shi) Moğolların Gizli tarihi, Ankara 1948.

Türkler İle Moğolların Irkî Münasebetleri / Cihat Cihan [s.278-286]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Türklerin Anayurdu, Göçleri ve Komşuları

Türkler, dünyanın yaşayan en eski kavimlerinden birisidir. Türk tarihini değerlendirirken, onu hem zaman hem coğrafî bakımdan diğer toplulukların tarihinden ayıran şu noktaların göz önünde tutulması gerekir:

1- Diğer milletlerin fertleri toplu olarak bir arada bulunduğu için, onların herhangi bir süre içindeki durumu açıkça tespit ve tetkik edilebilmektedir. Halbuki, dağınık şekilde yaşayan Türk kitleleri birbirlerinden farklı gelişme yolları tâkip ettiğinden, Türk tarihini belirli zaman kesiminde bir bütün hâlinde değerlendirmek kolay olmamaktadır.

2- Tarihleri sınırlı olup, belirli bir coğrafî çevre içinde cereyan eden diğer milletlerin yayılmaları da aynı vatan toprakları içinde meydana gelirken, çeşitli Türk kütleleri asırlarca yeni yurtlar aradıklarından, tarihî mekânları farklılık göstermiştir.

Bu coğrafî ve siyasî bölünme neticesinde bir kısım Türkler atlı göçebe bozkır kültürüne mensup olurken, diğer bir kısmı yerleşik hayata bağlanmıştır. Aynı zaman dilimi içerisindeki Türk kütleleri, bir bölgede siyasî nüfûzunu kaybederken, diğer bölgelerde iktidârın zirvesine ulaşmışlardır. Bu sebeple Türk tarihi eski yeni birçok milletlerin tarihi ile bir arada, hattâ iç içe gelişmiştir.1 Türklerle aynı coğrafyayı paylaşan Moğollar da, bozkır kültürünün bir üyesi olarak bu tarihî karmaşa içerisinde yer almışlardır. Moğolların soyu ve Türklerle komşuluk ya da akrabalık meseleleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Türkistan tarihi

büyük ölçüde boylar tarihidir. Boylar ise sık sık göç eder, hareket halindedirler.

Başlangıçtan itibaren Türk tarihi coğrafî kaderin çizdiği bir akış gösterir. Türkler Asya'da coğrafî bir bütünlüğe ulaşamamışlardır. Doğal korunması olmayan hudutlarının2 çevresindeki birden fazla güçle, birden fazla cephede mücadele etmek mecburiyeti olan bir "iç devlet" olarak kalmışlardır. Asya Türk devletlerinin mücadele içinde bulunduğu Çin, daha fazla coğrafî bütünlüğe sahipti. Moğolların da Çinlilere nazaran daha az, fakat Türklere göre daha fazla coğrafî bütünlük imkânları olmuştur. Moğollar ve Çinliler, "kenar devlet" olabilmişler ve bundan yararlanmışlardır.3

Millet ve devlet adı olarak "Türk" kelimesi, ilk defa Çin'de Chou Sülâlesi (557-579) yıllığında, Batı'da Bizanslı tarihçi Agathias'in (ölm. 582) eserinde; Arapçada Câhiliyye devri şâiri Nâbi-ga't'uz-Zubyânî'nin (ölm. M. 600'e doğru) Divân'ında ve Slavcada XII. asır "İlk Rus Kroniki"nde zikredilmiştir.4 Türk kelimesi, Kök Türk (Göktürk) Hakanlığı'nın kuruluşundan itibaren önce bu devletin, daha sonra bu devlete bağlı, kendi özel isimleri ile de anılan, diğer Türklerin ortak adı olmuş ve zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade etmek üzere millî bir isim haline gelmiştir.5

Kentey Dağları, Tula, Kerulen, Onan ve İngoda nehirleri çevresinde yerleşen Moğollar, Pelliot ve Eberhard'a göre muhtemelen T'ang Devri'nde hatta belki de Wei Sülâlesi Çağı'nda aşağı Kerulen nehri civarında Shih-wei diye anılan kavmin ahfadıdırlar. Bu kavmin Meng-wu adlı adlı bir oymağı vardı. Belki de bu söz, Moğol adının ilk şeklidir.6 XII. asırda Kuzey Çin'de hüküm süren Kin Sülalesi'ne karşı isyan etmiş olan beylerin idaresi altındaki küçük bir topluluk ismi olduğu söylenen Moğol kelimesiyle ilgili olarak, Kin (Kin-şi) vekayinamelerinde 1147'de bu

Moğollar ile sulh yapıldığı ve 1161'de ise, Meng-ku-ta-ta'ya (Moğul Tatarları) karşı sefer yapıldığı kaydedilmiştir.

Bu ülkenin son hükümdarı ise Kutula Kağan idi.7 Kutula Kağan zamanında, ortadan kalkan Moğol soy adını8 Cengiz Han yeniden diriltmiştir. Cengiz, kabilesi için Moğol tabirini kabul ederken kendisini Kutula Kağan'ın halefi ilân etmiş onunla akrabalığını da ileri sürmüştür. Moğol kelimesi Cengiz Han Devri'nde resmi bir tabirden ibaret idi, milletin kendisi tarafından kullanılmıyordu. Bununla beraber Yüan Sülalesi'nin resmî yazılarında Moğollar'a ve onlarla birleşmiş kavimlere Çin'de Moğol, Moğolistan'da Tata (Tatar) denilmektedir.9

1. Türk ve Moğol Anayurdu

İnsanlığın ve medeniyetin ilk izlerine rastladığımız Orta Asya,10 Türklerin ve çeşitli milletlerin oturduğu, yayıldığı ve devamlı bir hareketlilik içinde bulunan bir bölgedir. Türklerin anayurdu da hiç şüphesiz Türkistandır. Kaynakların yetersiz olması sebebiyle bilhassa M.Ö. ve M.S.'ki 4-5. yüzyıl Türkistan tarihi hakkında kesin bilgilere ulaşamamaktayız. Zaman zaman doğudan Çinlilerin Türkistan içlerine kadar yaptıkları seferlerle birlikte, batıdan gelen ve çeşitli bölgelere yerleşen Batılı kavimlerin de (Germen, Aryanî gibi), savaş veya kültürel tesir ile etkisiz hale getirilmeleri; XIII. yüzyıldaki Moğol istilâsının bile kısa sürede bertaraf edilmiş olması bu coğrafyadaki Türk medeniyetinin köklerinin sağlamlığını göstermektedir.

Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak, Altay Dağlarını Türklerin anayurdu kabul ederken, sanat tarihçileri Tanrı Dağları-Kuzeybatı Asya sahasını, bazı kültür tarihçileri İrtiş-Urallar arasını veya Altaylar-Kırgız bozkırları arasını veya Baykal Gölü'nün güneybatısını göstermişlerdir. Bâzı filologlar ise Altaylar'ın doğusunun veya Kingan sıradağ bölgesinin ya da

90. boylamın doğusunun Türk anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir.11

Türkistan'da S. V. Kiselev ve S. S. Çernikov tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar M.Ö. 2. binden daha önceki durumu, yâni Türk anayurdunu tespitte daha kesin neticeler vermiştir. Buna göre, Minusinsk bölgesindeki Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500-1700) ile bilhassa aynı bölgedeki Andronova kültürünün (M.Ö. 1700-1200) temsilcileri olup etraftaki dolikosefal mongoloidlerden ve keza dolikosefal "Akdeniz tip"lerinden farklı bulunan "brakisefal savaşçı beyaz ırk" Türk soyunun proto-tipi idi ve Taş Devri'nin ilk çağlarından itibaren Altay-Sayan Dağlarının güneybatı bölgesinde (yaklaşık olarak Minusinsk-Tuva-Abakan bozkırları) yaşamakta idi.12

Moğolların ilk yurtları ile ilgili olarak ana kaynaklarda muhtelif bilgiler mevcuttur. "Aslında Tatarlar daha kuzeyde yaşarlarmış. Yani Mançurya bölgesinde. Burası büyük bir düzlükmüş".13 "Tatarların oturdukları, doğup büyüdükleri yerler ziraata elverişli olmayan yerlerdir. Onların ülkesinin uzunluğu ve eni yedi sekiz aylık bir yoldan fazladır. Doğusunda Hitay, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selenga, güneyinde ise Tangut ve Tibet bulunur."14 "Tatarların dış memleketlere yayılmalarından önceki ilk yurtları malûm bir vadi idi (?) yani dünyanın şimali şarkındaki büyük ova idi. Bunun boyu ve eni sekiz aylık seyahatti. Memleketleri şark tarafından Uygur Türklerinin memleketine, kuzey tarafından Salapgay (Seber, Sibirya) denilen memlekete, güneyden Hindistan'a kadar uzanıyordu".15

Bu bilgilerin ortak noktası Moğolların ilk yurtlarının kuzeyde Türklerin doğusunda olduğudur. Moğollaştırılan Oğuz Destanı'nda da bunların Oğuz'un amcazadeleri olup ona karşı çıktıkları için kuzeye sürüldükleri, sürekli gamlı olmaları sebebiyle onlara Muval adının verildiği

görülmektedir.[16] Ermeni Rahibi Grigor da, Moğolların kendi yurtları olan Türkistan’dan çıkarak şark taraflarında bir yere gittiklerini orada vurgunlarla geçinip uzun bir zaman çok fakir bir hayat sürdüklerinden bahsetmektedir.[17] Grigor’un konuyla ilgili bilgileri bizzat Moğollardan öğrendiğini bilmekteyiz. Bu da Moğolların Reşideddin’de olduğu gibi Türkistan’a ve Türk soyuna ait olma çabalarının bir başka göstergesidir. Aksi takdirde Moğolların bozkırdan kuzeye ormanlık bölgeye çok önceleri Türkler tarafından sürüldüğü akla gelmekle birlikte kültür tetkikleri bu düşünceye imkân vermemektedir.

Türkçe ve Moğolcadaki orman hayvanlarının isimlerinin, sayıların ve akrabalık ifade eden kelimelerin birbirinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Halbuki bozkır hayvanlarının isimleri her iki dilde de müşterektir. Bu durum, Türklerle Moğolların eskiden farklı coğrafyalarda yaşadıklarını ve sonraları münasebet kurduklarını gösterebilir.[18] Eğer Türkler ve Moğollar arasında ırk, vatan ve dil birliği olsaydı, her iki kavmin ilk devirlerinde, kan bağını muhafaza ettikleri kabile hayatında özellikle aile arası akrabalığa dair isimlendirmelerde benzerlik olması gerekirdi.

Türklerin anayurdu ile ilgili hâlen kesin bir sonuç bulunmamakla birlikte, Hazar-Aral sahası ile Orhun-Selenga kıyıları bu konuda önem kazanmaktadır. Moğolların asıl toprakları ise Türk ana yurdundan binlerce kilometre kuzeyde Mançurya ile Baykal gölü etrafındadır.[19]

Bilindiği üzere, bir memleketin iklimi, üzerindeki halkın ruh ve beden yapısının teşekkülünde önemli ölçüde rol oynar. Ormanlık bölgelere hiç girmeyen (Altaylar istisna edilirse) Türkler, daima bozkır coğrafyasının tesirinde kalarak savaşçı ve teşkilatçı olmak zorunda kalmışlardır. İlk Moğol grupları olan Shih-weilerin coğrafyası ise alçak olduğundan rutubetlidir. Yazın çok sıcak ve yağmurludur. Kışın ise her tarafta şiddetli soğuklar hüküm sürer ve bu mevsimde kesif karanlıklar oluşur.[20] Bu

iklimin insanı başkalarına tabiî olmaktan kendini kurtaramamış, önemli bir siyasî teşekkül kuramamıştır. Ancak Meng-wu Shih-weileri gittikçe batıya doğru kayarak bozkır iklimi dairesine girecekler ve Türklerden atlı göçebe bozkır kültürünün unsurlarını alarak tarih sahnesinde kendilerini hissettirebileceklerdir. Bu hareket sonucu Moğollar, Kadırgan dağlarının kuzey bölgelerinden, batıya ve doğuya doğru yayılmışlardır. Moğolların güney bölümleri ise, aynı dağların güney uçlarından yayılarak, Çin'in kuzey sınırlarına kadar sokulmuşlardır.21

2. Antropolojik Tasvirlere Göre

Türkler ve Moğollar

Tarihte, Türk toplulukları hakkındaki antropolojik tavsifler oldukça karışıktır. Gerek Çin yıllıklarında,22 gerek Batı kaynaklarında23 Türkler daha çok Moğol tipinde (sarı renkli ve dolikosefal) tasvir edilmişlerdir.24 Eski Hıristiyan ve Müslüman kaynakları doğuda efsânevî bir Ye'cüc ve Me'cüc kavmi bulunduğuna inanmışlar, bu sebeple o bölgede yaşayan diğer kavimleri onlar gibi ve Mongoloid göstermişlerdir. Bu edebî ananenin Müslüman oluncaya kadar Türkler, daha sonra da Moğollar için kullanıldığı mâlûmdur.25

Eski çağlarda Türklerin "mongoloid" gösterilmeleri, bu iki bozkırlı kavmin sıkı münasebetleri ile açıklanabilir. Türklerin tarih boyunca en sıkı temasları yakın komşuları Moğollarla olmuş, kalabalık Moğol kütleleri Türk idaresine alınmış (Asya Hunlarında, Tabgaçlarda olduğu gibi) ve bunlar Türklerle birlikte geniş kapsamlı göç hareketlerine katılmışlardır (Batı Hunlarında ve Avarlarda olduğu gibi).

Asya'da M.Ö. 3000'den itibaren mevcut kurganlardan çıkarılan iskeletler üzerinde yapılan araştırmalara ve kaynaklardaki bilgilere istinaden Türklerin antropolojik özellikleri şu şekilde tasnif edilmektedir: Brekisefal kafatası, koyu renkli saç, hafif esmere çalan beyaz (buğday

rengi) ten, orta boy (ortalama 167 cm.), uzunca beyzî (değirmi) yüz, hafif çekik, fakat mongoloid olmayan göz (badem), orta gürlükte sakal ve bıyıktır.26

Irk antropolojisinin sonuçlarına göre: Türklük, üç büyük ırk ailesi (Europid, Mongoloid ve Negrid) içinde Europid ırkına bağlıdır. Europid grubunun kuzey bölümünde pigmenti az olan açık saçlı ve açık tenli teuto-nor-dicus, dalo-nordicus ve Doğu Baltık ırkları; ortada, Orta Asya içlerine kadar uzanan bölümde esmer alpin, dinarid ve turanid ırkları; güney bölümünde siyah saçlı, koyu esmer tenli ve kara gözlü mediterran, taurid ve indid ırkları bulunmaktadır. Baltıklı, alpin, dinarid ve turanid ırklar brakisefal, diğerleri ise dolikosefaldirler.27

Dünya ilim alemince kabul edilen ve bizzat Moğolların temsil ettikleri ayrı bir ırk örneği vardır ki, buna doğrudan doğruya “Mongoloide” denmiştir. Bu ırk Türk ırkından büyük farklarla ayrılmaktadır. Mongoloid ırk tasvirine ilk defa Heredot’un eserinde rastlanır. O, İskitlerin ötesinde basık burunlu bir kavmin mevcudiyetini belirtmektedir.28 IV-VI. asır Latin müellifleri, daha ziyade, Hunlar arasında çok miktarda mevcudiyetinden şüphe olmayan ve garplılara pek garip görünen Moğolları şöyle tasvir etmişlerdir: “Boyları kısa, vücutlarının alt yanı çelimsiz fakat üst kısmı kalın, omuzları geniş, başları haddinden fazla büyük, renkleri esmere yakın sarı, elmacık kemikleri çıkık, burun yassı, gözler küçük çukur fakat canlı, sakalsız…”.29

Moğollar XIII. asrın ilk çeyreğinde büyük istilâlarının başlangıcında dış görünüşleri itibarıyla Yakın Doğu müelliflerinin de dikkatini çekmişlerdir. Bu müellifler de Moğolları tarif ederken, Türklerden farklı olan taraflarını tespit etmişlerdir. Bağdatlı Muvaffakuddin Abdüllâtif bunlardan birisidir. Harzemşahların (Harezmşahlar) son günlerinde Yakın Doğu’da seyahatler yapan bu tabip gördüğü Moğollar hakkındaki müşahedelerini hatıratında

kaydetmiştir ki, O'na göre; "Tatarlar Türklere nispetle daha yayvan yüzlü, daha geniş göğüslü, kol ve bacakları daha küçük, renkleri daha esmerdir.".30 Bu kayıtta Moğolların Türklerle mukayese edilmesi dikkat çekicidir.

Yine XIII. asırda Ermeni Grigor memleketine ilk defa gelen Moğolları şu şekilde anlatır: "Bunların başları öküz başı gibi büyük, gözleri kuş gözü gibi küçük burunları kedininki gibi yassı, çeneleri köpek çenesi gibi çıkık, belleri karıncanınki gibi ince, bacakları domuzunki gibi kısa ve sakalları hiç yok."31 Aynı farkları kaydeden başka bir müellif de İbnü'l-Furât'tır. İbnü'l-Furât, XIV. asırda, bir casusluk vakası münasebetiyle önemli rol oynayan Doğlat kabilesinden bir Moğolu şöyle tanıtmaktadır: "Büyük yüzlü, çekik dar gözlü, tüysüz, çenesinde hiç sakal yok".32 Bütün bu kayıtlar Moğolların antropolojisini ve Türklerden farklı taraflarını ortak noktalarla izah eden tarihî müşehadelerdir.

Anadolu Türkleri de turanid ırkının daha ziyade "taurid", diğer bir tabirle Ön Asya unsurları ile karışmışlardır. Bazı nazariyelere göre münferit Türk oymaklarına da Moğol kanı karışmıştır. Moğollar ise europit ırktan olmayıp "sinid" ve diğer Doğu Asya kavimleri ile birlikte "mongoloid" ırkındandırlar. Türklerin arasında, batıdan doğuya doğru gidildikçe, bu ırkın vasıflarını gösteren gruplara rastlanır.33

3. Asya'da Irkların Ortaya Çıkışları ve Yayılmaları

Altay Dağları ile Sayan dağlarının güneybatı kısımları, Taş Devri'nin ilk çağlarından itibaren brakisefal beyaz bir ırk tarafından iskân ediliyordu. Bu ırk, bir yandan Tanrı Dağları bölgesine yayılırken; diğer yandan da bugünkü Kazakistan içlerine doğru sızmıştı. Güney Sibirya, henüz bütün özellikleri ile iyice belirmiş yerli bir halka sahip değildi.

Daha sonraları Güney Sibirya'da, beyaz bir ırkla; mongoloid ırkların karışımından yeni bir ırk doğmakta idi. Uzun bir süre devam eden ırkların

bu karışımı, M.Ö. 3. binde ve 2. binin başlarında, Güney Sibirya halkını mongoloid bir hale sokmuştu. Batı Türkistan ve Pamir bölgelerinde ise Akdeniz ırkına benzer dolikosefal bir ırk bulunuyordu.34

Altay, Yukarı Yenisey ve Tarım Havzası'nda M.Ö. 3000'den önce Mezolitik kültürler mevcuttur. Daha sonra Neolitik taş alet tekniği görülür, fakat bu devrin belli başlı karakteri olan ziraat çok az veya hiç yoktur. Ormanlık bölgelerde Mongoloidler, bozkırlarda ise beyaz ırk yaşamaktadır. Tibet yaylasının yaşanabilir bölgelerinde ise yine Mongoloidler görülmektedir.35

M.Ö. 2. binin başlarında da Altay Dağları'ndaki kavimlerin ırk saflıklarını hâlâ muhafaza ettiklerini antropolojik tetkiklerden anlamaktayız. Güney Sibirya'da ise Mongoloid ırklar hâkim bir durumda idiler. Fakat, 2. binin başlarında birdenbire bu Mongoloidlerin kovulduğunu ve yerlerine batıdan gelen bir kavmin yerleştiğini görüyoruz. Bu yeni akının Altaylar'dan gelmiş olması da muhtemel gözükmektedir. Altay Dağları ile Güney Sibirya, bu çağın başlıca iki kültür merkezidir. Her iki kültür de artık Oğuz tipinde beyaz bir ırk tarafından temsil edilmekteydi. Batı ve Doğu Sibirya ile Moğolistan'ı ve hatta batıdaki Urallar'ı dahi kendi nüfuz sahası içine alan bu kültürün sahibi Türklerin ataları idiler.36

M.Ö. 1700 tarihinden itibaren Orta Asya'da göçebe ve muharip bir kavme ait kültürün yavaş yavaş hâkim olmaya başladığını görmekteyiz. "Andronovo insanı" şeklinde adlandırılan bu ırk, Altaylar'ı ve Tanrı dağlarını kaplamış olup, Kök Türk Dönemi'ne kadar devam etmiştir. Andronovo insanı denen bu ırk, Türk soyunun bir proto tipini teşkil etmektedir.37

M.Ö. 1100 yıllarında, bölgenin doğu yörelerindeki "Karasuk kültürü", "Andronovo kültürünü" takip etmektedir. Karasuk kültürü, doğudaki Çin kültürleri ile bağlantılı olup, aralarında benzerlikler mevcuttur. Altaylar'da,

M.Ö. 1100 yılına kadar “Doğu Andronovo kültürü” devam etmiştir. Bundan sonra, muhtemelen kuzey Çin hududundan gelen Mongoloidler daha göçebe ve daha az ziraatçı olan Karasuk kültürünü bu bölgeye tanıtırlar. M.Ö. 1150’den itibaren Kuzey Çin’in göçebe kavimlerinin kuzeybatıya, Ordos bölgesinden Moğolistan ve Sibirya’ya göçleri başlar.38

M.Ö. 800 tarihlerinde Altay Dağları ve Minusinsk yakınındaki bozkırlara atlı göçebeler hâkimdir. Karasuk medeniyeti yavaş yavaş ortadan kaybolur. Altay’da “Maiemir kültürü” ve Minusinsk’te “Tagar kültürü”, Güney Rusya’daki İskitlerin “Hayvan Üslûbu”na çok benzeyen san’at ekolüne ve kültürüne tekabül etmektedirler. Bu devrede bazı Moğol boyları, atlı göçebeliği benimsemişlerdir.

Çin’in kuzeyindeki Moğol kabileleri ise ancak M.Ö. 500’lerde Sarmatlardan öğrendikleri atlı göçebeliği tatbik etmeye başlamışlardır. Bunlar atlı birliklerden müteşekkil ordular meydana getirerek Çin’e baskı yaparlar ve Çin’in tehlikeli bir düşmanı haline gelirler.39 Kuzey Çin’deki Moğolların atlı göçebeliği tanımalarındaki zaman farkı Türklerle olan yakınlıklarıyla orantılı olmuştur. Çin için bir tehdit haline gelen Moğollar klasik Çin politikası çerçevesinde Türklere karşı yönlendirileceklerdir.

Asya Hun Devleti zamanında Moğolistan, Baykal gölünün kenarları ve kuzeyi brakisefal Mongoloidlerle kaplı idi. Altay Dağlarını baştan başa kaplayan ve bu bölgeye hâkim olan ırk ise, ilk devirlerden itibaren burada yaşamakta olan beyaz bir ırktı. Tanrı Dağları ile dolaylarında da braki ve mezosefal olan bir ırk bulunuyordu.

Bu brakisefallerden bir kısmı, Amu Derya ile Sir Derya arasındaki brakisefallerle ve diğer kısmı da Altaylar’daki brakisefal ırkla akraba idiler. Hun Çağı’nda, Güney Sibirya da yavaş yavaş Türkleşmeye başlamıştır. Altaylar’daki beyaz ırk, Yenisey havzasındaki mongoloidlerin yerini alırken

Minusinsk bölgesi ile Kuzey Altay arasındaki ırk farkı, ortadan kalkmaya başlamıştır. Asya Hun Devleti'nin kurduğu Orta Asya siyasî birliği, ırklar arasında bir karışma ve kaynaşmayı da beraberinde getirmiştir. Bu ırk değişimi bilhassa yüzlerin hafif bir çekik gözlülük karakterine bürünmesinden anlaşılmaktadır. Altaylar'ın kuzeyinde dolikosefal Mongoloidlerle, brakisefal beyazların karışmasından yeni ve ziraatçı bir kavim meydana gelmiştir. Altaylar'ın yüksek bölgelerinde yaşayan brakisefal beyazlar ise, Kök Türk Devri'ne kadar karışmadan yaşamışlardır.40

Kök Türkler, henüz küçük bir kabile iken, Orta Asya'da artık Moğol ırkının kuvvetli tesirleri görülmeye başlamıştır. Bir yandan düz yüzlü Oğuz tipinden olan Türklerin bir kısmı, eski ırk karakterlerini kaybedip hafif çekik gözlüleşirken; diğer yandan da hakiki ve hiç karışmamış Moğol unsurları da batıya doğru sızmaya başlamışlardır. Kök Türk Çağı'nın başlangıcında, Altaylar'ın özellikle güneybatı ve kuzeydoğu kesimlerinde yaşayan düz yüzlü Oğuz tipinden Türkler, hâlâ hâkimdiler. Kök Türk Devleti'nin kurulmasından hemen önce veya kuruluşu sırasında, Tanrı Dağları civarında çekik gözlülük tesirleri artmış ve hatta halis Moğol iskeletleri de bulunmuştur.41 Bu olaylarda Moğol karakteri taşıyan Juan-juan Devleti'nin kurulmasını ve Moğol kabilelerine dayanarak Asya'da hâkimiyeti ele geçirmesini açıklamaktadır. Nitekim, Juan-juan Devleti ile ilgileri çok muhtemel olan Avrupa Avarlarının Moğol ırkından olmaları da bunu izah eder. Doğuya gidildikçe çekik gözlülük oranı artmaktadır.

B. Asya'nın Prehistorik Kültürleri

İnsanlık tarihinin en eski devresini tarih öncesi devirler oluşturmakta, bu devir aynı zamanda tarihteki en uzun süre sayılmaktadır. Tarih öncesi devirler insanın var oluşundan, yazının ortaya çıktığı devreyi kapsamaktadır. Bu açıdan Asya kıtası Prehistorik kültürler bakımından

büyük öneme haizdir. Asya'nın Prehistorik kültürleri şu şekilde tasnif edilmektedir:

A. Doğu Asya Prehistorik Kültürleri

1) Proto-Tunguz Kültürü, 2) Proto-Moğol Kültürü, 3) Proto-Türk Kültürü, 4) Proto-Tibet Kültürü, 5) Tai Kültürü, 6) Yang-Shao Kültürü, 7) Lung-Shan Kültürü, 8) Liao Kültürü.

B. Orta Asya Prehistorik Kültürleri

1) Anav Kültürü, 2) Kelteminar Kültürü, 3) Afanesievo Kültürü, 4) Andronovo Kültürü, 5) Kurot Kültürü, 6) Karasuk-Tağar-Taştık Kültürleri, 7) Mayemir Kültürü, 8) Bolşerecensk Kültürü.

C. Güney ve Batı Asya Prehistorik Kültürleri

1) Mohanjo-Daro Kültürü, 2) Harappa Kültürü, Taze-Bağ Kültürü, 4) Namazgah Tepe Kültürü.42

Doğu Asya Prehistorik kültürleri Çin'in kuzeyinde hayvancı toplulukların oluşturduğu kültürlerdir. Eski çağlarda Çin'in kuzeyi baştan başa Türk ve Moğol kavimleri tarafından kuşatılmıştı. Bunlardan, hangilerinin Türk ve hangilerinin de Moğol olduklarını, kesin olarak tespit etmek mümkün değildir.43 Ancak bir gerçek olarak, doğuya doğru eski Moğol dünyasının başladığı ve batıya doğru da, Türklerin çoğaldığı bilinmektedir.44 Konumuz ile daha yakın ilgisi olan kültürler Proto-Tunguz, Proto-Moğol, ve Proto-Türk kültürleridir.

1. Proto-Tunguz Kültürü (Su-şin)

Bu kültürün merkezi bugünkü Hopei (Pekin'in bulunduğu eyalet), Shantung ve Güney Mançurya'dır. Kuzeydoğu kültürü de denilen bu kültürü meydana getiren insanlar, herhalde bugünkü Tunguzların ataları ve galiba bugünkü eski Sibirya kabilelerinde bulunan bir elemanın karışmasından meydana gelmiş olanlardı. Bu kabileler özellikle avcı idiler ve biraz da iptidaî ziraatla meşgul olmuşlardır. Bazı esaslı şekiller ihtiva

eden kaba ve kalın çanak ve çömlek de yapmışlardır. Bu şekiller, sonraki Çin çanak çömlekçiliğinde uzun zaman muhafaza edilmiştir (meselâ üç ayaklı denilen şekil). Özellikle bu kültür için domuz beslemek tipik olmuştur.45 Türkler domuza, tonguz, donguz ve dolayısıyla şimdi de domuz demektedirler. Bu sebeple Tung-hu ile Tunguz ve Tonguz, aralarında bir ilgi olması muhtemeldir.46

Sığır yetiştiriciliği birkaç boyda mevcuttur. Ancak çift sürmek için sığırdan istifade edilmemiştir. Bazı boylarda at bulunmakla birlikte binmek için kullanılmamıştır. Evleri, toprak içine kazılan bir çukurun üstü tahtalarla kapatılarak yapılmıştır. Üstten açılan bir delikten merdivenle içeriye girilmektedir. Moğol veya Türk tesiriyle kullanılmaya başlanmış arabaları da mevcuttur. Kışın domuz yağıyla vücutlarını yağlamışlar, yazın ise çıplak bir vaziyette gezmişlerdir.47

Dolikosefal mongoloidler genellikle Tunguzların ataları olarak kabul edilmişlerdir. Antropolojik buluntulara göre, Asya Hun Devleti’nin doğu kısımları, Tunguzlar tarafından idare ediliyordu. Bu da tarihî hadiseleri teyit eden bir durumdur. T’ung-hu veya Tunguzlar, Mo-tun’dan önce, Gobi çölüne ve belki de Tula ve Orhon kıyılarına kadar yayılmışlardı.48

2. Proto-Moğol Kültürü

(A.Dung-hu, B. Şı-veğ veya Shih-wei)

Kuzey kültürü de denilen bu kültür özelliklerine göre iki gruba ayrılmıştır. Dung-hu kavimleri, Güney Mançurya ve İç Moğolistan’ın Jehol eyaleti civarında oturan ve bazen daha fazla genişleyen kavimler grubudur. Göçebe olup, çiftçilikle çok az ilgilenmişler ve kısmen de avcılık yapmışlardır. At ve sığır en önemli av hayvanları olmakla birlikte, sığır daha önemlidir. Aile yapılarında ana egemenliği görülmektedir.49

Shih-weiler, bugünkü Moğolistan’da oturan, zamanla büyük sahalara yayılan ve Dung-hu grubu ile yakın akraba olan eski Moğol kültürüne

mensup kavimlerin bir parçasını oluşturmaktadırlar. Kuzeydekiler avcı, güneydekiler çobandırlar. Çoğu göçebedir, çiftçilik yapanlar da olmuştur. Sığır ve at beslemişlerdir. Domuz besleme de yaygındır. Tamamen olmamakla birlikte ana eğemenliği izleri görülmektedir.50

Dung-hular Tunguz, Shih-weiler ise Türk tesirinde kalmışlardır. Shih-wei kavimlerini asıl eski Moğollar, Dung-hu kavimlerini de kuvvetli surette Tunguz tesiri altında kalmış eski Moğollar olarak düşünebiliriz.

Proto-Moğolların başlangıçta ekonomileri avcılığa dayanıyordu. Sonradan batı komşuları Hunların tesiri ile hayvan yetiştirici ve çoban olmuşlardır. Ev hayvanları arasında da sığır, birinci derecede öneme sahip olmuştur.51 Bu kültürü taşıyanlar, sonraki Moğol kabileleri, yani Proto-Moğollardır. Antropolojik bakımdan, Tunguzlar gibi, Moğol ırkına mensupturlar.52

3. Proto-Türk Kültürü (Hyung-nu)

Bahsedilen kültürlerin batısında bulunan ve kuzey-batı kültürü denilen bu kültürü Türklerin ataları meydana getirmişlerdir. Kuzeybatı kültürü menşei bakımından, bir avcı kültürüdür ve sonraları çoban kültürüne dönüşmüştür. Bunun yanı sıra az da olsa ziraat kültürü görülmüştür. Bilhassa bunlar buğday ve darı yetiştirmişlerdir. En önemli hayvanları sığır değil attır. Çin kaynaklarına göre, bu kültürün merkezi bugünkü Shensi ve Kansu eyaletleridir. Proto-Türklerin ilk göründükleri zamanlar, yani M.Ö. üçüncü bin yılının ortalarında bile, sonraları taşıdıkları vasıflara sahip bulunuyorlardı.53

Çin'deki, Şensi ve Kansu bölgelerinin içlerine kadar giren bu atlı kavimler, daha çok düzlük yerlerde ve ovalarda yaşıyorlardı. Çin'e yerleşenler ise, şehirler kurmuşlar ve surlar ile kaleler yaptırmışlardır.54 Taş Devri'nden kalan eserler arasında, kümbetli otağ şeklinde ve ortasında ocak bulunan ağaç ve balçıktan mesken kalıntıları bulunmuştur. Proto-

Türkler kendileri için karakteristik olan, merkezinde atın yer aldığı savaşçı çoban kültürünü oluşturmuşlardır. Bunlar atı evcilleştirip yetiştirerek onu insanlığın hizmetine sunmuşlardır.55

Çin'in kuzeyinde eski ve birbirlerinden farklı başlıca iki kültür vardı. Bunlardan biri at yetiştiren Hunlar; diğeri ise domuz besleyen, Tunguz kültürü idi. Bu her iki kültürün de kendilerine göre tipik temelleri ve ayrılıkları vardı. Bu iki eski kültür, arasında ise, Tung-hu ve Shih-wei kültürleri bulunuyordu. Shih-weiler, daha çok Toba ve Kök Türk Çağı'nda gelişmeye ve tarihte kendilerini fark ettirmeye başlamışlardır. Arada kalan bu iki kültür, (Tung-hu, Shih-wei) bazen Proto-Türkler ile bazan da Mançurya'daki ilk Proto-Moğollar ile bağlılık ve benzerlik göstermektedirler. Tung-hu kültürü en eski Türk ve Mançurya kültürünün karışmasından oluşmuştur.

Türk-Moğol münasebetlerinin en açık görüldüğü bu kültürler arasında ırkî bir bağlantıdan ziyade saf kültür ayrılıkları görülmektedir. Bu da antropolojik bilgileri desteklemektedir.

Sonuç

Tablo 1 Bu üç kültürün daha kolay mukayesesi için W. Eberhard'ın Çin kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilere göre aşağıdaki tablo oluşturulmuştur:

Türkler ve Moğollar farklı iki kavim olmakla birlikte komşu olmaları sebebiyle sürekli bir etkileşim içerisinde bulunmuşlardır. Bozkır göçebe hayat tarzının müşterek özellikleri bu etkileşimi artırmıştır. Türkler ve Moğollar, iki farklı kavim, tarih ve kültürün mensupları olarak, uzun çağlar içinde çetin mücadelelere girmişlerdir. Genelde Türkistan tarihi daha ziyade Türk-Çin mücadelelerinin bir özeti görünümündedir. Oysa bu mücadelede çoğu zaman Moğollar da yer almışlardır. Batıya kaymaya çalışan Moğolları, Türkler engellemişlerdir.

Türkler ve Moğollar, asırlarca millet olma süreci içerisinde, siyasî mücadelelerin bir araya getirdiği iki bozkır kavmidir. Coğrafî yakınlık da bu mücadelelere zemin hazırlamıştır. Mücadelelerde bazen Türkler, bazen Moğollar birbirleri üzerinde hâkimiyet tesis etmişlerdir.

Moğol adı, Cengiz İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte, XIII. asrın başlarından itibaren dünyaya yayılmış, dünya çapında büyük ve yaygın bir isim olmuştur. Özellikle Oğuz Türkleri arasında Moğol veya Moğol olarak söylenen ve aşağılaştırıcı bir sıfat olarak kullanılan bu isim, ilk defa T'ang Sülâlesi'nin resmî tarihlerinde Meng-wu ve Meng-wa olarak, Shih-wei kabile grupları arasında önemsiz bir kabilenin ismi olarak görülmektedir. Buna göre, başlangıçta (VII. asırda) küçük, önemsiz bir kabilenin ismi olan "Moğol" adı, Cengiz Han Dönemi'nden itibaren, aynı ırka, ortak bir dile ve kültüre mensup olan kabilelerin hepsini kapsayan, ortak bir ad olmuştur. Bu sebeple, Cengiz Han'dan önceki Moğollar Proto-Moğol olarak adlandırılmışlardır ve bunların başında da Shih-wei adı verilen kabileler gelmektedir. Ancak Moğol kavimlerinden, Hunlar zamanında Tung-hu, Sien-pi, Wu-huanlar, Kök Türkler Döneminde Shih-wei, Juan-juanlar, Uygur Çağı'nda da Tatar ve Kitanlar önem kazanmışlardır.

Türk kelimesi, Kök Türk Hakanlığı'nın kuruluşundan (552) itibaren önce bu devletin, daha sonra bu devlete bağlı, kendi özel isimleri ile de anılan, diğer Türklerin ortak adı olmuş ve zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade etmek üzere millî bir isim haline gelmiştir. Türk toplulukları arasında daima dil ve kültür birliği mevcut olmuştur. Fakat birkaç istisna durum dışında Türk topluluklarının hepsi hiçbir zaman aynı ad altında anılmamıştır.

Asya'daki arkeolojik kazılardan elde edilen neticelere göre, M.Ö. II. binden itibaren Türk âleminin doğusunda bir Moğol dünyası vardı. Tula

(Togla) nehrinin kaynağı her iki dünyayı birbirinden ayıran sınır vazifesini görüyordu. Türk dünyası bu nehrin kaynağına kadar devam ediyor ve buralarda Töleslerden Bayırkular ile onların da doğusunda dağınık bir vaziyette Türk kabileleri yaşıyordu. Bu nehrin kaynağının doğusundan itibaren Moğol dünyası başlıyor ve Mançurya'nın batı ve güney batı bölgelerine kadar devam ediyordu.

Antropolojik bilgilere göre Türklerin brakisefal ve Moğolların mongoloid ırk olarak temsil ettikleri bu iki kavim arasında çok sıkı temaslar görülmektedir. Coğrafî olarak zaman zaman Türkler Moğol âleminin içine doğru uzanmışlar ve bazen de Moğollar Altaylar'a doğru yayılmışlardır. Bu iki kavmin kuvvetli kültür etkileşimi, dünya tarihine de yön vermiştir.

1 İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", İ. A., XII/II, MEB Yay., Eskişehir, 1997, s. 142.

2 Türkistan coğrafyası için bkz: Ahmet Ardel, "Orta Asya Coğrafyasına Toplu Bakış", TKA, S. 1, Ankara, 1969, s. 111-132.

3 Suat İlhan, Jeopolitik Duyarlılık, TTK yay., Ankara, 1989, s. 65-66.

4 İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, 6. Baskı, Boğaziçi yay., İstanbul, 1991, s. 44.

5 Türk adının menşei ve mânâsı için krş: Adile Ayda, "Türk" Kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye", Belleten, XL/158, (Nisan 1976), s. 239-247; İbrahim Kafesoğlu, "Türk Adı", BTTD, S. 34, (Aralık 1987), s. 34-40.

6 Laszlo Rasonyı, Tarihte Türklük, 2. Baskı, TKAE yay., Ankara, 1988, s. 176.

7 W. Barthold, "Cengiz Han", İ. A., III, s. 91.

8 Cami'üt-Tevarih'de Moğol adının menşei ve manasını "Moğol sözü aslen "Monk ol"du, yani mütehayyir (afallamış, şaşırmış) ve saf" denmektedir. Raşideddin Fazlullah, Cam'iu-t Tevarih, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, tarih yok., Millî Eğitim Basımevi, s. 134; Şecere-i Türkî de ise "Asl-ı lafzı Moğol, Mongoldur. Avamın dili yakışmazlıktan git git Moğol eyitdiler. Bunun mânasını bütün Türk bilür. Kaygı mânasındadır. Ol Moğol'un mânası sade dil yani kaygılı sade dimek olur" denilmektedir. Bkz: Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türkî, (DTCF Kütüphanesindeki Osmanlıca Nüsha), s. 17.

9 V. V. Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, 2. Baskı, TTK yayını, Ankara, 1990, s. 406.

10 Orta Asya tabirini "coğrafî" açıdan ele alıp "siyasî" bir kavrama dönüştüren Ruslar olmuştur. Bu coğrafyanın Türkçe adı "Türkistan" olup, Moğolların kendilerine tarih ve mitoloji oluştururken bu adı kullanmak zorunda kalmaları Asya coğrafyasındaki Türk kültürünün etkinliğini ve yaygınlığını da ispat etmektedir.

11 Kafesoğlu, a.g.e., s. 47.

12 Kafesoğlu, a.g.e., s. 48; Bahaeddin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 3-7, 196.

13 Markopolo Seyahatnamesi, Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman, C. I, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 66.

14 Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, çev. Mürsel Öztürk, C. I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1988, s. 62.

15 Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, C. II, TTK yay., Ankara, 1987, s. 476.

16 A. Zeki Velidî Togan, Oğuz Destanı, 2. Baskı, Enderun Yay., İstanbul, 1982, s. 19-20. krş. Ebülgazi Bahadır Han, (Şecere-i Terakime)

Türklerin Soy Kütüğü, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, ty., s. 30-31; Şecere-i Türkî, s. 24.

17 Aknerli Grigor, Moğol Tarihi, çev. H. D. Andresyan, İ. Ü. Edb. Fak. Yay., İstanbul, 1954, s. 3.

18 Ahmet Temir, "Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler", A. ÜDTCF Dergisi, XIII/1-2, (Mart-Haziran), Ankara, 1955, s. 19-20.

19 İbrahim Kafesoğlu, "Türkler, Moğollar ve Cengiz'in Milliyeti", Türk Yurdu, S. 252, (Ocak 1956), s. 507; Ögel, İslâmiyetten Önce, s. 30; Saadettin Gömeç, Kök Türk Tarihi, Türksoy Yay., Ankara, 1997, s. 1.

20 Cevdet Gökalp, Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, s. 91.

21 Ögel, İslâmiyetten Önce, s. 551.

22 René Grousset, Bozkır İmparatorluğu, çev. M. Reşat Uzmen, 1. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul, 1993, s. 39. Çin yıllıklarında Jung ve Ti kavimleri adıyla bahsedilen Hunlar ve Moğollar, aynı millet olarak telâkki edilmişlerdir. Türkler ve Moğollar, Çinliler tarafından farklı iki kavim olarak ancak M.Ö. 659 yılında tefrik edilebilmişlerdir. Bkz. Mustafa Kalkan, "Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi", Türk Kültürü, S. 393, s. 11.

23 Batıda Türklerin Moğol ırkından oldukları telakkisinin mazisi, milâdî IV. asra kadar çıkar. Avrupa Hunları karşısında dehşete düşen A. Marcellinus, S. Apollinaris ve Yordanes gibi o devir müelliflerinin Hunlar hakkındaki korkunç ve tabiatıyla mübalâğalı tasvirleri bilâhare Avrupalı tetkikçilere kaynak vazifesi görmüştür. Özellikle "Hunların, Türklerin ve sair Tatarların Tarihi" (1757) isimli eserin yazarı Deguignes'den sonra Türk-Moğol aynîliği gerçek haline gelmiştir. Bkz: Kafesoğlu, "Türkler, Moğollar", s. 113.

24 Kafesoğlu, a.g.e., s. 45.

25 Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târihi, C. I, 6. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993, s. 34.

26 Adile Ayda, “Eski Türk Tipi”, Türk Kültürü, S. 29, (Mart 1965), s. 298-301; Rasonyı, a.g.e., s. 7-9; Ögel, Kültür Tarihi, s. 47-129.

27 Rasonyı, a.g.e., s. 7-8.

28 Turan, a.g.e., s. 34-35; Bu kavmin ismi Arimaspoidir. Arimaspoiler, kalabalık, savaşçı, tek gözlü bir kavimdir ki, dünyanın kuzey-doğu kıyısında otururlarmış; bunlar altını muhafaza eden Griffler’in arazisine komşu imişler, oradan altın almaya çalışırlarmış. Nemeth’e göre bu topluluğun Moğol olma ihtimali yüksektir. Çünkü Moğolcada aram-dak “tek gözlü” demektir ve altın toplayan karınca kralı efsanesi Moğollarda mevcuttur. Bkz. Gyula Nemeth, “Türklüğün Eski Çağı”, Ülkü, XV/90, (Ağustos 1940), Ankara, 1940, s. 516-517.

29 Kafesoğlu, “Türkler, Moğollar”, s. 506, B. Szâsz, A Hunok Története (1943), s. 36’dan naklen.

30 Kafesoğlu, Aynı yer.

31 Grigor, a.g.e., s. 7.

32 Kafesoğlu, a.g.m., s. 506-507, Tarihü İbni’l-Furât (Beyrut neşri, Cilt IX, kısım 2), s. 369’dan naklen.

33 Rasonyı, a.g.e., s. 9.

34 Ögel, İslâmiyetten Önce, s. 5.

35 Taner Tarhan, “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, İ. Ü. Tarih Dergisi, S. 24 (Mart 1970), s. 19.

36 Ögel, aynı eser, s. 4.

37 Ögel, İslâmiyetten Önce, s. 7.

38 Tarhan, a.g.m., s. 21-22.

39 Tarhan, Aynı makale, s. 27-30.

40 Asya Hun Devletinin doğu kısımları, Tunguzlar tarafından idare edilmekteydi Ögel, İslâmiyetten Önce, s. 47-48.

41 Ögel, aynı eser, s. 128.

42 Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, 3. Baskı, TTK yay., Ankara, 1995, s. 16 vd.; Sebahattin Ağaldağ, Genel Türk Tarihi (Orta Asya-Doğu Avrupa) 1. Baskı, Konya, 1997, s. 11 vd.

43 Çin'de Han sülâlesinden itibaren (M.Ö. 206) kavim adlarının ayrı Çin karakterleriyle yazılmaları sebebiyle eski tarihi ve etnik zincirin koptuğu bir devirdir. Han sülâlesinden önceki devirlerde Çin'in kuzeyindeki kavimler hakkında bkz.: Bahaeddin Ögel, "Büyük Hun Devletinin Kuruluşundan Önce Kuzey Çin'in Etnolojisi Hakkında", AÜDTCF Dergisi, VII/4, (Aralık 1949), s. 663-679.

44 Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. I, KB Yay., Ankara, 1981, s. 4.

45 Eberhard, Çin Tarihi, s. 16-17.

46 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, C. I, TTK Yay. Ankara, 1998, s. 4-5.

47 W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 41 vd.

48 Ögel, İslâmiyetten Önce, s. 48-49.

49 Eberhard, aynı eser, s. 50.

50 Eberhard, aynı eser, s. 62 vd.

51 Ağaldağ, a.g.e., s. 12; Ögel, Büyük Hun, s. 9.

52 Eberhard, Şimal Komşuları, s. 90 vd.; Çin Tarihi, s. 17.

53. Bu bilgilere dayanarak Türklerin ilk vatanlarının Çin eyaletleri olan Shensi ve Kansu olduğu iddia edilmemektedir. Buraların, Türk ağırlık merkezinin yalnız bir kenar parçası olduğu bilinmekte, ancak bu devirlere

ait Çin kaynakları, Türk bölgesinin merkezini tesbit etmeye imkan vermemektedir. Bkz: Eberhard, Aynı eser, s. 17.

54 Ögel, Büyük Hun, s. 11.

55 Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı Ankara, 1976, s. 5-7; Emel Esin, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi İstanbul, 1978, s. 3.

Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair / Yrd. Doç. Dr. Hayrunnisa A. Akbıyık [s.287-297]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Cengiz Han'ın liderliğinde (1155-1227) başlayan büyük bir kısmı onun idaresi altında bir kısmı da onun ölümünden sonra halefleri tarafından devam ettirilen seferler Asya'nın tamamını derin şekilde etkilemiştir. Bu etkiyi değişik açılardan değerlendirmek mümkündür. Biz burada politik gelenek içinde hükümdarlığın intikali konusunda emîrlerin etkisi üzerinde durmaya çalışacağız.

Cengiz Han ya da han olmadan önceki adıyla Temüçin'in tarih sahnesine çıktığı dönemde Asya'nın siyasî görünüşünü şöyle özetleyebiliriz: Bu sırada Çin ikiye bölünmüş, Karahıtaylar, Harezmşahlar, Abbasi hilafeti gibi siyasî teşekküllerin yanı sıra kabile konfederasyonu şeklinde tanımlayabileceğimiz Naymanlar, Merkitler, Keraitler, Öngütler ve Uygurlar gibi siyasî gruplar da vardı. Temucin önce Moğol kabilelerini daha sonra da bu kabile devlet diyebileceğimiz grupların hepsini hâkimiyeti altına almayı başardıktan sonra seferlerine devam etti. Böylece onun sağlığında Kafkaslar'a ve Deşt-i Kıpçak'a kadar bütün Orta ve Batı Asya ve doğuda Çin bu seferlerden nasibini aldı. Abbasi Halifeliği'ne son vermek torunu Hülagü'ya1 ve Çin'in ele geçirilmesini tamamlamak da diğer torunu Kubilay'a2 nasip oldu.

Cengiz Han babasının ölümünden sonra kabilesinin onu ailesiyle yalnız bırakmasından itibaren zorlu mücadeleler sonunda kuvvetlenmiş ve elde ettiklerini kendisine yardım edenlerle paylaşmayı bilmişti. Cengiz Han ülkesini oğulları arasında paylaştırdı. Cuci'ye İrtiş Irmağından İtil ırmağına kadar Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ve Harezm'i vermişti. Cuci'nin babasından altı

ay kadar önce ölümü ile burada idare, oğulları Batu ve Orda İçen’e geçmiş ve bu bölgede Altın Ordu Hanlığı kurulmuştu. II. Kıpçak seferi sona erdiğinde (1229-1242) Cuci ulusunun batıdaki sınırı Karpat dağları ve Tuna munsabına kadar uzanmış oldu. Çağatay’a doğuda Uygur bölgesinden batıda Maveraünnehr’e kadar olan yerler verilmişti ve burada Çağatay Hanlığı oluştu.

Ancak bu bölgede bulunan şehirlerin idaresi Yalavaç ailesi vasıtasıyla doğrudan Büyük Kağan’a bağlı kılınmıştı.3 1256’da Möngge Han tahta oturur oturmaz kardeşleri Kubilay ve Hülagu’yu maiyetlerine verilen birer ordu ile doğu ve batıya sefere gönderdi. Hülagu Asya’nın batısında yarım kalan seferlere devam etti ve burada İlhanlıları kurdu. İran’daki bu Moğol hanedanı 1256’dan 1344’e kadar devam etti. Kubilay ise Çin’de Pekin’i kurdu ve 1280’de Güney Çin’in zabtını tamamladı. Çağatay Hanlığı da varlığını 1242’den 1370’e Timur’un ortaya çıkışına kadar sürdürdü. Cuci Ulusu tarafından kurulan Altın Ordu ise yaklaşık buna yakın tarihlere kadar gücünü korudu.

Bu üç devletin Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu Hanlıklarının zayıflayıp parçalanmaları sonucu çeşitli devletler ortaya çıktı. Altın Ordu’dan başlayacak olursak bu devletin yıkılmasıyla Kırım, Kazan, Kasım, Astarhan hanlıkları başta olmak üzere Kazak, Özbeklerin Maveraünnehir’e kaymalarıyla da Özbek, Buhara Hive ve Hokand hanlıklarını Altın Ordu’nın bakiyesi sayabiliriz. Hanedan ve politik gelenek olarak bunlar Altın Ordu’yla bağlantılıdır. Asya’nın merkezinde Çağatay Hanlığı’nın batı kısmında Maveraünnehir merkezli Timurluları bu hanlığın mirascısı olarak görebiliriz. İlhanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra ise çeşitli yerel hanedanlar kurulmuştur.

Bunlar bir süre sonra Timur’un idaresi altına girdiler ve Timurlular, Akkoyunlular ve Karakoyunlular kendilerini İlhanlı devletinin mirasçısı

olarak gördüler. Burada isimleri sayılan devletlere bakılırsa bunların Çin hariç Asya'nın neredeyse tamamında özelliklede Orta Asya'da uzun bir süre etkili olan devletler olduğu görülür.

Cengiz Han ve seferleri ile ilgili en önemli ana kaynağımız olan Gizli Tarihi'ndeki ifade ile "çadırlarda yaşayan halk itaat altına alındıktan sonra Pars yılında 1206'da Onan nehrinin menbaında toplandılar ve dokuz parçalı tuğlarını dikerek Cengiz Han'ı Büyük Han ilân ettiler. Cengiz Han "ulusun kuruluşunda birlikte çalışmış olanları Binbaşı yapıp teşekkürümü ifade etmek istiyorum" diyerek4 onlu sisteme göre yeni bir teşkilâtlanma yaptı.5 Bu yeni teşkilâtlanma Moğolların ve Cengiz'in idaresi altında birleşen çadırda yaşayan halk için bir dönüm noktası oldu. Onlu sistemle kabile organizasyonundan daha farklı ve geniş çaplı bir siyasî organizasyona geçmek münkün oldu. Bu yeni yapılanmayı İsenbike Togan6 şöyle açıklamaktadır: "Cengiz Han sanki düzensiz hareketliliğin, göçlerin ve yerelliğin önünü almak istermiş gibi yeni bir düzen kurmuştur. Bu düzen içinde eski boy kaygular, yerellikler engellenmiştir. İster konar göçer olsun ister Uygurlar gibi yerleşik olsun bu düzen içinde yer alan herkes artık ordu düzeninin bir parçası olmuştur. Bu çerçevede de boylar dağıtılmış, çeşitli boylardan oluşan birlikler yeni ele geçirilen yerlere gönderilmiştir". Bu şekilde kabile boyutlarının üzerinde daha geniş boyutlu bir yapı kuruldu ve bu yeni düzenlemeyle yukarıda sınırlarına işaret ettiğimiz seferler gerçekleştirilebildi. Ancak bir iki nesil sonra bu geniş açılı bakış ve tavır yerini tekrar kabilelerin ön plâna çıktığı bir yapıya bırakmıştır. Hatta bu dönemde daha önce isimlerine rastlamadığımız yeni kabilelere rastlıyoruz. Kabile yapısının tekrar canlanması kadar bu yeni kabilelerin oluşumu da çok ilginç bir konudur. Cengiz Han'ın tesis ettiği sistem uyarınca maiyetlerine değişik kabilelerden gruplar verilen şahsiyetlerin ismi bir süre sonra bir kabile ya da boy adı gibi anılır olmuştur. Altın Ordu sahasında

Nogaylar, Çağatay Ulusunda Yasavuri ve Karaunas gibi. Bu kabile yapısının tekrar ön plâna çıkması ve devletler (Altın Ordu, Çağatay, İlhanlı ve Timurlu) içinde idarede etkin olmaları bizim için ilginç neticeler doğurmuştur diyebiliriz. Politik yapı açısından bunun en önemli sonucu devletleri ayakta tutan birkaç unsurdan biri, belki de en etkilisi olan askeri gücü büyük ölçüde kabilelerin sağlaması nedeniyle kabilelerin irsi liderleri siyasî yapıyı belirlemede etkili olmuşlardır. Bu liderler sahip oldukları gücü kaybetmek istememişler ve mutlak merkeziyetçi yapılanmaların karşısında olmuşlardır. Bunu sağlayabilmek için han olma hakkının Cengiz'in erkek neslinden gelen şahıslara ait olması yasasını7 bazen bir oyun haline getirecek kadar sulandırmak suretiyle kullanmışlardır. Bu Altın Ordu coğrafyasında "han kütermek" Çağatay Ulusu'nda ise "han bazı" şeklinde anılır bir davranış tarzı haline gelmişti. Aşağıda bu hususun her ulus içinde nasıl bir seyir takip ettiği üzerinde duracağız.

Cengiz Han'dan itibaren hâkimiyetin nasıl belirlendiği hususuna bakalım. Cengiz Han için söylenen onun Orhun Abideleri'ndeki gibi çıplakları giydiren, aç halkı doyuran himayeci bir devlet adamı misyonuna sahip olmadığı düşüncesi tam anlamıyla doğru gözükmüyor. Orhun Abidelerinde hükümdarın esas görevi halkı doyurmak, giydirmek ve zengin etmektir. Tahta çıkan kağanların başarı ölçüsü budur. Bilge Kağan diyor ki "tanrı buyurduğu için devletim kısmetim var olduğu için ölecek milleti dirilttim, çıplak milleti elbiseli kıldım, fakir milleti zengin kıldım az kavmi çok kıldım".8 Steplerde kabile hayatına bağlı yapılarda beyin görevi aslında halkın karnını doyurma imkanlarını yaratmaktır.9 Cengiz Han'ın fiili olarak yaptığı da bundan farklı bir şey değildir. O'nun yönetmi etrafına kabileleri ve taraftarlarını toplarken gücünü ve elde ettiklerini etrafındakilerle paylaşmaya dayanıyordu. (Müslümanlar üzerine sefere çıkmak istemiş Tangutlara elçi göndermişti. Burada Cengiz Han'ın elçisine kuvveti

yetişmedikten sonra onun hanlığı neye yarıyor dediler).10 Zaten başka türlü etrafına farklı kabileler ve şahısları toplayıp onları bir arada tutamazdı. Bozkır kabileleri bağımsızlıklarını gelir ve ganimet elde edebilmek için bir kişinin idaresine devrediyorlar böylece güçlerini birleştirip ganimet elde edebiliyorlardı.11 Cengiz Han da bu şekilde gücü kendi elinde toplamış ama etrafında birleşen kabileleri tedirgin edecek katı mutlakiyetçi bir yapı sergilememişti. Abartılı unvanlar kullanmamayı, mütevazi olmayı, cömert olmayı tavsiye etmiş,12 nihayet devletini tek bir oğluna bırakmak yerine paylaştırmış ve onları bağlı devlet başkanları şeklinde organize etmişti. Böylece Asya kıtasını doğudan batıya kadar bir idare altına almayı başarmıştı. Bu durumda o bir açıdan Asya'yı tek bir idare altında birleştirdi, bir bakıma da bu idare olabildiğince katı bir merkezilikten uzaktı. Yani bir yandan yasa adıyla sürekli vurgulanan bir gelenek oluşturulacak bir yandan da merkezilikten uzak (adem-i merkezî) bir yapıya sahip olduğu söylenecekti. Bu durum biraz çelişkili görülebilir. Ancak burada merkezi ya da adem-i merkezi dediğimiz mekanizmayı tanımlarsak çelişki olmadığını görürüz.

Kabile yapısının ya da boy teşkilâtının hâkim olduğu siyasî yapılarda lider liyakatini ispat ederek yani liderliğe lâyık bir kişiliği olduğunu göstererek başa gelebilir. Sadece mevrus hakkı olduğu için başa geçmesi söz konusu değildir. Buna ilaveten kut sahibi olduğunu göstermek ve kendini etrafındakilere kabul ettirmek durumundadır. Bu şekilde kendini kabul ettirdikten sonra bir hükümdar için gerekli olan otoriteye ya da saygınlığa sahip olabilir, kanun koyabilir, töreyi uygular, bir hükümdarın ihtiyacı olan bugünkü tabirle yasama ve yürütme yetkilerini kullanır ve bu durum, işini hakkıyla yaptığı sürece devam eder. Bir hükümdar olarak bu şekilde sahip oldukları güç anlamında merkezi ve güçlü bir hükümdar portresi çizer. Ancak bu güç daimi değildir, görevini iyi yapamadığı

takdirde liderliği kaybeder, kendisinden sonra yerine geçecek kişiyi tam olarak tayin edemez (veliaht gösterebilir ama gösterdiği adayın başa geçmesi zaruri değildir), yeni liderin de kendini ispat etmesi, kabul ettirmesi gerekir. Bu yapıda güç sadece hanedan üyelerinin elinde değildir. Boy beyleri bu konuda etkili şahıslardır. Dolayısıyla gücün paylaşıldığı, bir elde toplânmadığı yani gayri merkezi bir yapı da söz konusudur.[13] Cengiz Han da buna uymuş ve etrafındakilere liderliğini kabul ettirmiş ve bir hükümdarın tabii hakkı olan kanun koyma, düzen ve nizam tesis etme hakkını kullanarak yasa tesis etmiştir. Burada sürekli gönderme yapılan yasa aslında içerik itibarıyla olmasa bile davranış tarzı olarak Türk devlet geleneğindeki töreden başka bir şey değildir. Türk devlet geleneğinde töre devlet kurucusu Kağan'ın mutlaka tesis etmesi gereken bir şeydi. Oğuz Han vasiyet edip töre koyduğu gibi Bumin Kağan da tahta çıkınca töreyi tanzim etmişti, Elteriş Kağan da töreye göre bozulmuş olan milleti düzene sokmuştu. Cengiz Han yasası da esas itibariyle Türk devletlerindeki töreden başka bir şey değildi[14] ve bu gelenek İslâmiyet'in kabulünden sonra da devam etmişti.[15]

Cengiz de bir davranış tarzı olarak büyük bey olmanın gereğini yaptı ve kanun koydu. Sonuç olarak Cengiz Han'ın Eski Türk kağanlarından çok farklı bir yapı sergilemediğini söyleyebiliriz. Zaten aksi olsa çeşitli Türk boylarının kendisiyle birlikte hareket etmesini sağlayamazdı. Fakat onun koyduğu yasa hanlık hakkını kendi neslinden gelenlere münhasır kılıyordu. Bununla eski geleneklerden farklı yeni bir hanlık hukuku kurma düşüncesinde olduğunu düşünebiliriz.[16] Koyduğu yasa kendisinden sonra da etkili oldu.[17] Ancak zaman içinde bu yasa sahip oldukları güçlerini han ile paylaşmak ya da ona devretmek istemeyen güçlü emîrler tarafından kullanılarak, kukla hanzadeler bu emîrlerin güdümünde tahta oturtularak güçlü hanların iş başına gelmesine izin verilmedi. Böylece mutlakiyetçi

yapının ya da gücün bir elde toplânmasının önüne geçilmiş oldu. Hâkimiyet ve idare hakkının Cengiz Han’ın soyundan gelen erkeklere ait bir hak olması yasası yukarıda saydığımız devletlerde idareci aileyi belirlemekte etkili olmuştur. Ancak Cengiz neslinden gelenler her zaman bu özelliklerine dayanarak etraflarındakilerin kendilerine bağlılığını sağlayamamışlardı. Bunu hem Altın Ordu, hem Çağatay hem de İlhanlı idarelerinde görebiliriz. Bu arada bir hususa daha dikkat etmek gerekiyor o da şudur: söz konusu hanlıkların hepsi Cengiz neslinden gelen hanlar tarafından idare edilmekle beraber hâkim oldukları bölgelerde coğrafî şartlarından ve söz konusu yerlerde kendilerinden önce kurulan devletlerin oluşturduğu birikim ve kültürel mirastan da etkilenmişler ve kuruluşlarından bir süre sonra bağımsız birer devlet olmuşlar hatta birbirleriyle mücadele etmek durumunda da kalmışlardır. (Altın Ordu ile İlhanlıların Kafkaslar ve Harezm, Çağataylarla Altın Ordu’nın Harezm ve Seyhun ötesinde, yine Çağataylarla İlhanlılar’ın Horasan için mücadeleleri gibi). Burada Cengiz Han’ın bütün Asya’yı içine alan büyük bir devlet kurduğunu ancak daha sonra onun kurduğu büyük devletin küçük ve yerel devletlere dönüştüğünü söylemek çok da yanlış olmaz. Altın Ordu’dan başlayarak hanlıkların durumuna göz gezdirirsek konuyu daha iyi takip edebiliriz.

Yukarıda sözünü ettiğimiz devletler hem teşkilât hem de nüfus bakımından Cengiz Han’ın oğullarının maiyyetlerine verilen dörder bin Moğolla kurdukları devletler değildir. Bu devletlerin (Çin istisna edilirse) nüfusunu oluşturan halk diğer milletlerin de bulunmasına rağmen Türklerin esas kitleyi oluşturduğu bir nüfus yapısına sahiptir. Aslında Türklerle Moğol boylarının birlikte hareket etmeleri ya da ilişkileri Cengiz’in Naymanları ya da Uygurların hâkimiyeti altına almasından daha öncelere dayanır. Hunlar ve Göktürkler zamanından beri bunlar aynı siyasî birlik içinde yer almışlardı. Cengiz’in faaliyetleri sonucu bazen barış

(Kırgızlar gibi) bazen de savaş yoluyla ona bağlanan Türk boyları kurulan devlette sosyal, askerî ve idarî bütün mekanizmalarda yer almışlardı. Cengiz'in ilk faaliyetleri Moğollar arasında idi ama genişleyip cihan imparatorluğu hâline geldiklerinde Türklerle meskun bütün ülkeler bu devlete bağlanmak durumunda kaldı. Moğollar azınlıkta kaldıkları bu kitle içinde zamanla Türkleştiler ve İslâmiyet'i seçtiler.18 Bu durumu Altın Ordu sahasından başlayarak tespit edebiliriz. el-Ömerî19 bu durumu Tatarların Deşt-i Kıpçak'a gelmesiyle Kıpçaklarla akraba olduklarını ve buranın coğrafi durumdan etkilenme Kıpçaklardan kız alma, şehirleri onların arasında bulunmasıyla Kıpçak gibi bir cins olduklarını belirterek açıklıyor. Cengiz Han yaptığı taksimatta Cuci'ye dört emîrin idaresinde dört bin Moğol vermişti. Tayciutlardan Manggur'un binliği, Keskitay Fuman Noyan idaresinde Kesikit binliği, Huşin kavminden Huşiday binliği, Baysungur idaresindeki binlik20 olmak üzere dört kabileden dört binlik verilmişti. Ancak daha sonra bunların sayısı Rus, Çerkes, Kıpçak, Macar ve diğerlerinin katılımıyla artmıştı.21 Altın Ordu sahasındaki kabileler Reşidüddin'in ve diğerleri diye işaret ettiği gibi bunlarla sınırlı değildi. Kongrat, Mangıt, Nayman, Argın, Karluk, Uygur vs. gibi çeşitli kabileler Altın Ordu sahasında etkili olduğunu bildiğimiz kabilelerden birkaçıdır.22 Çağatay ve İlhanlılarda olduğu gibi Altın Ordu sahasında da bir süre sonra dil olarak Türkçenin, din olarak da İslâmiyet'in etkin olduğunu göreceğiz. Altın Ordu sahasında neşredilen yarlıklardan bize ulaşanlarda bu durumu en açık şekilde görmekteyiz.23 Bunlara tarihçilerin verdikleri bilgileri de ilave edebiliriz. Altın Ordu Hanı Berke Han'a Mısır'dan gelen elçilik heyetinin getirdiği mektup tercüme edilmiş ve hanın huzurundakilere Türkçe okunmuştu.24 Altın Ordu hanları arasında İslâmiyet'i ilk kabul eden Berke Han (1256-1266) olmuştur.25 Bu değişime ilaveten Altın Ordu hanları Berke Han'dan sonra büyük Kağan'a bağlı kalmak yerine müstakil

hareket etmeyi tercih etmişler ve Menggü Timur'dan itibaren paralarında büyük hanın adını zikretmemişlerdir.26

Altın Ordu Hanlığı'nın Cuci ulusu tarafından kurulduğunu belirtmiştik. Cengiz Han oğlu Cuci'ye diğer çocukları gibi bir miktar Moğol askeri vermişti.27 Ancak Altın Ordu Devleti bünyesinde etkili olan ve isimleri kaynaklarda geçen kabileler sadece Cengiz'in ona verdiği sayı ile sınırlı değildir. Her şeyden önce Batu'nun itaat altına aldığı Kıpçaklar vardı. Bunlar XI. yüzyıl ortalarından itibaren İrtiş Yayık havzasından çıkarak Karpatlar ve Tuna'ya kadar Karadeniz'in kuzeyindeki ovaları tamamen hâkimiyetleri altına alan ve bu topraklara kendilerinden önce gelip yerleşen Hazar, Uz, Peçenek gibi diğer Türk illerinin kalıntılarını da kendilerine katan büyük bir Türk ili idi28 ve bütün bozkıra adını vermişti: Deşt-i Kıpçak, Secut, Kinhit, Huşin, Kıyat, Kograt, Mangıt, Nayman, Barin (Dörmen) Alçi-Tatar, Uygur (Uygur Bacırtık Boga Toktoga Han'ın atalığı olmuştu),29 Karluk, Argun, Kuşçu, Beyrek, Kanglı (Berdi Bek'in atalığı Kanglı Tulubay idi),30 Altın Ordu sahasında etkili olduğunu bildiğimiz boylardan birkaçının adıdır. Burada bizim için mühim olan husus kökenleri ne olursa olsun Moğol ya da Türk kabilelerin Altın Ordu içinde aktif olmalarıdır. Zira Cengiz Han onlu teşkilâtı kabul ederek kabile yapısından daha büyük ölçekli bir organizasyonu mümkün kılmıştı. Şimdi onlu sistem korunmakla birlikte kabileler de bütün güçleriyle varlıklarını sürdürüyor ve kabilelerin ırsî liderleri idarede etkili oluyorlardı. Batu'nun (1227-1256) ve Berke'nin (1256-1266) saltanatı döneminde Cengiz Han'ın mirasına olan sadakat bütün canlılığı ile devam etti. Bu iki han kağanların adlarını ve damgalarını ihtiva eden paralar bastırmışlardı. Altın Ordu da ilk defa kendi adına para darp ettiren Müngge Timur olmuştur (1266-1281). Ancak fiiliyatta bağımsızlığın alâmetleri Berke'den itibaren kendini gösterdi. O kendi devletinin çıkarlarını korumak adına yine kendisiyle aynı gelenekten

gelen İlhanlı ile mücadele etmekten geri durmadı.31 Berke Han (1256-1266) devrinde kendinden söz ettirmeye başlayan Tümen emîri Nogay'ın Müngge Timur zamanında (1266-1281) da gücünü arttırdığını görüyoruz. Emîr Nogay, Tuda Müngge Han (1282-1287) zamanında dış devletlerle birebir mektuplaşmasına yabancı devletlerin onu devlet başkanı zannetmelerine bakılırsa gücünü iyice artırmıştı. Aslında Tula Buka Han'ı bir tertiple yakalatıp öldürülmesini ve yerine Tokta'nın han olmasını (1291-1313) sağladığı göz önüne alınırsa devlet içindeki gücünü anlamak daha kolay olur.

Nogay, Tokta Han zamanında da gücünü korumaya devam etmiş ve Han ile arası bozulan emîrleri himaye etmek ve Han istediği zaman geri vermemek gibi işler yapması, kendisine sığınan emîrlerin bir süre sonra onun tavırlarından rahatsız olup tekrar Tokta Han'ın yanında yer alabilmeleri emîrlerin hareket tarzını ve han ile olan ilişkilerini göstermesi bakımından ilginçtir ve mutlak merkeziyetçi bir yapı manzarası arz etmemektedir. Hanların hanlıkları veya liderlikleri ancak emîrlerin onları desteklemeleriyle mümkündür.32 Bu durumu Nogay'dan sonra Özbek Han'ın tahta geçişi sırasında da müşahede edebiliyoruz. Tokta Han atalığı Uygur Bacırtık Boga'nın tesiriyle Batu Han neslinden kim varsa hepsini öldürtmüş sadece veliahdı olarak oğlu İlbasar'ı bırakmıştı (bu şekilde saltanat için kardeş katli alışılmış bir davranış tarzı değildir). Ancak İlbasar da kendisinden önce ölünce Batu Han ailesinin sona ermesi tehlikesi ortaya çıkmıştı. Tokta Han soyunun tükenmesinden kederlenerek yatağa düşmüştü. Bunun üzerine Özbek Han'ın annesi Gelin Bayalun Özbek'in varlığını haber verdi. Tokta Han öldürttüğü şehzadelerden kardeşi Tuğrulca'nın eşi olan Gelin Bayalun'u daha sonra kendine nikâhlamıştı. Tuğrulca'nın öldürülmesi sırasında gebe olan Gelin Bayalun kısa süre sonra doğan oğluna Özbek adını vermiş ve onun hayatını kurtarmak için Kabartay

ülkesinde yakını olan İnal Bey'in yanına göndermişti. Bu haber Tokta Han'ın üzüntüsünü azaltmış ve yakın emîrlerinden Kıyat Astay ve Secut Alatay beyleri Özbek'i getirmekle görevlendirdi. Beyler Özbek'i getirdiklerinde Tokta Han ölmüş ve atalığı, Uygur Bacırtık Buga ilinin kalabalık oluşuna güvenerek hanlığını ilân etmiş, Gelin Bayalun Hatun'u da kendine nikâhlamıştı. Kıyat Astay ve Secut Alatay beyler Uygur Bacırtık Buga'yı hile ile öldürerek Özbek'i han ilân ettiler. Nogay'ın hanları belirleyen etkisinden sonra burada da Özbek'in hanlığını yine emîrler belirlemiş oldular.33 Uygur Bacırtık Buga Hanlığı'nı ilân edince, Cuci Ulusu'nun bütün prensleri bu durumu kabullenmek zorunda kalmış sadece Şiban Han neslinden gelenler kendilerine bağlı Karluk, Beyrek, Kuşçu ve Nayman illerini alarak kendi yurtlarına çekilmişlerdi. Özbek han olunca Bacırtık Buga'ya muhalefet etmeyen ve onun hanlığını kabullenen bütün prenslerin illerini ve malikânelerini ellerinden alarak onları kendisinin han olmasında emeği geçen Kıyat Astay'ın emrine vermişti. Burada prenslerin güç kaynağı olan malikanelerinin ellerinden alınarak bir boy beyinin, bir emîrin eline verilmesi şüphesiz emîrin gücünü arttırmasına katkıda bulunacak bir husustur. Bu örnek bize daha sonra Kırım Hanlığı'nda karşılaştığımız bir durumu hatırlatmaktadır: kimin Han olacağı Karaçi beylerinin özellikle Uluğ Bey'in (baş karaçu) seçmesi durumudur ve bunun üzerinde aşağıda durulacaktır. Özbek Han'ın saltanatı (1313-1340) Altın Ordu Hanlığı'nda parlak bir devir olarak görülmektedir. Özbek Han'dan sonra yerine geçen oğlu Cani Bek Han (1340-1357) kardeşi Tini Bek'i bertaraf etmişti. Cani Bek Han'dan sonra Berdi Bek'in (1357-1360) saltanata geçişinde de emîrlerin rolü görülüyor. Tümen Beyi Kanglı Tulubay, Berdi Bek'i babasına karşı kışkırtarak onun başa geçmesinde etkili olduğunu görüyoruz.34 Cani Bek Han'ın boğdurulması üzerine Berdi Bek, Tulubay tarafından tahta oturtulmuş ve karargahta hazır

bulunan beyler alelacele getirtilerek bağlılık yemini ettirilmiş, biatte gecikenler ve imtina edenler de hemen katledilmişlerdi. Bu şekilde Tulubay tarafından tahta oturtulan Berdi Bek yine onun telkiniyle oniki kardeşini de öldürmüştü. Kanglı Tulubay'ın amacı hanedanı yok etmek idi. Huzursuzluk ulus emîrleri arasında da yayılmış ve İtil boyunda bulunan Kıyat Mamay kendine bağlı illeri alarak Kırım'ın ilerisinde Özü rmağına katılan Erel, Samar ve Yılkı sularından Turla ırmağına kadar uzanan yerlere göçürmüş, Sol kol illerini ise Kıyat Astay'ın torunu Tengiz Buka, Sir Derya boylarına alıp götürmüştü.35 Onların bölgeden ayrılması ile Kıyat emîrlerinin idaresindeki birçok boy ve oymak tarafından korunan Altın Ordu başkenti olan Saray şehri korumasız kalmış ve hanlığını ilân edenlerin arasında sık sık el değiştirmişti.

Mensup olduğu sülaleye son verdiği için "kökün kırgan köten Han" olarak anılan Berdi Bek ile Altın Ordu tahtında "Bulkak" (karışıklık) devri denilen bir karışıklık dönemi başlamış ve daha o tahtta iken yedi rakip han ortaya çıkmıştı. Hanedanın hangi kolundan geldikleri bilinmeyen birçok hanın aynı tarihleri taşıyan paralarının bulunması karmaşayı göstermeye yeterdir.36 Bu karışık dönem Urus Han'ın arkasından da Toktamış'ın hanlıkları döneminde nisbeten ortadan kalkmıştır. Toktamış Altın Ordu tahtına geçebilmek ve müstakil bir hükümdar olabilmek için sadece hanedan üyeleri ile değil Mamay gibi kuvvetli bir emîr ile de mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştı. Burada Mamay ile ilgili olarak onun Ak Orda hariç Altın Ordu'nun büyük kısmını idaresi altında olduğunu hatırlatmak lazım. Mamay'ın Cuci ulusunun doğusundaki olaylara yani Urus Han'ın Ak Orda'da idareyi tesisine ve Toktamış'a çok dikkat etmediği anlaşılıyor. Belki onu kendine ciddi bir rakip olarak görmüyordu. Fakat Cengiz neslinden gelen bir han olarak Altın Ordu'nın tamamına hâkim olmak isteyen Toktamış için Mamay en ciddi rakip idi. 1380'de

Kulikova da Mamay'ın Ruslara yenilmesi ve bu savaşta büyük zayiat vermesi Toktamış'ın Mamay'ı yenmesini kolaylaştırdı. Kalka Irmağı kenarında yapılan bu mücadele bir Han ile Emîr'in ilk kez karşı karşıya gelişi değildi. Aynı manzarayı daha önce Emîr Nogay devrinde de görmüştük. Toktamış Mamay'ı yenerek Hacı Tarhan'dan Bulgar'a kadar uzanan Volga toprakları, Kuzey Kafkasya, Volga'nın batısındaki yerler ve Kırım gibi Altın Ordu'nun en önemli bölgelerini ele geçirdi. Böylece Harezm hariç bütün Altın Ordu'ya hâkim oldu.37 Bu andan itibaren de Emîr Timur ile karşı karşıya geldi. Timur Harezm'i ele geçirebilmek için dört sefer düzenlemek zorunda kalmıştı. Harezm'de hâkim olan Kongrat kabilesi Cengiz Han zamanından beri dünür kabile idi. Cuci'den itibaren Batu ve diğer hanların birçok eşleri vardı ancak bunlar bir tanesi mutlaka Kongrat kabilesinden olurdu.38 Yani bu bölge ve hakimleri olan bu kabile Altın Ordu'ya daha yakındı. Timurla, Toktamış'ın çekişmesinde bu iki bölgenin (Azerbaycan ve Harezm) hâkimiyeti dışında etkenler de olduğunu düşünmek mümkün. Toktamış'ın Altın Ordu'nun tamamına hâkim olduğu tarihlerde Cengiz Han'ın halefleri tarafından kurulan devletler yıkılmışlardı. Ancak Cengiz yasası hâlâ etkisini sürdürüyordu. Emîr Timur Suyurgatmış'ı han ilân etmek zorunda kalmıştı, Altın Ordu sahasında emîrler hanları belirleyecek kadar güçlenebiliyorlar ama han olamıyorlardı. Böyle bir politik geleneğin canlı olduğu durumda Cengiz neslinden ve han olma hakkına sahip birinin Altın Ordu'da güçlenmesi ve Cengiz Han'ın mirasını canlandırma hevesine kapılması her zaman mümkündü. Böyle bir şeyin gerçekleşmesi de Timur'un devletinin sonu olurdu. Zira Timur meşruiyet bakımından Toktamış ile boy ölçüşebilecek durumda değildi ve Toktamış'a bu imtiyazı veren gelenek Timur'un hâkim olduğu bölgeler ve onun askeri gücünü oluşturan kabileler arasında da hâlâ

canlıydı. Bu durumda Timur için Toktamış'ın gücünün kırılması kaçınılmazdı.

Urus Han'ın gücünü kırmak amacıyla tahta geçmesi için desteklediği Toktamış ile şimdi kendisi karşı karşıya kalmıştı. Sonuçta 1391 ve 1395 yıllarında iki kez yapılan savaşı da Timur kazandı ancak Toktamış'ı ele geçirmeyi başaramadı. Fakat onun tekrar güçlenmesini engellemek için geniş çaplı yağmalar yaptı. Toktamış Han'ın gücünü kaybetmesinden sonra Altın Ordu sahasında Mangıtlardan Emîr Edige'in (Edigey) etkili olduğunu ve istediğini hanlık tahtına oturtabildiğini görüyoruz.[39] Altın Ordu'da emîrlerin birbirleriyle ve hanlarla, mücadeleleri yoğun bir şekilde devam ederken Rus prensliklerinin merkeziyetci bir devlet halinde birleşmeleri[40] aslında Altın Ordu'nun kaderinin belirlenmesinde Timur'un seferlerinden daha etkili olmuştur.[41] Altın Ordu Hanlığı tahtında Toktamış Han'dan sonra Mangıtlardan Emîr Edige'nin desteği ile Timur Kutluğ, Şadibek ve Polat Sultan'ın hanlıkları sözkonusu oldu fakat bunlar kukla han durumundaydılar. Hanlar arasındaki çekişmeler devam ediyordu, ancak hâlâ Rusya, Litvanya ve Lehistan gibi komşularını rahatsız edebilecek kuvvetteydiler. Altın Ordu'daki karışıklıklar nedeniyle hiçkimse vergilerini ne zaman ve kime vermek gerektiğini bilmiyordu. İç savaşlar üretim kuvvetlerini yıkıyor, ahali yoksullaşıyor, çiftçi ve esnafın ürünleri azalıyor, buna karşılık değişen hükümdarların talepleri artıyordu. Bu ekonomik hayatı bunalıma sürüklüyordu. Ticaret transit mahiyetini kaybetmişti. Altın Ordu'da çöküş yaşanırken Moskova sosyal ve siyasal alanda gelişme göstermiş ve Altın Ordu'nın iç mücadelelerinden faydalanmaya bile başlamışlardı. Birbiri ile mücadele eden hanlar istedikleriyle ittifak yaparak daha tehlikeli olanı zayıflatmaya çalışıyorlardı. Emîr Edige'nin ölümünden (1419) sonra birkaç han ortaya çıktı: Uluğ Muhammed, Devletberdi ve Barak. Bunların mücadeleleri Altın Ordu'nun

parçalanmasını başlattı. Uluğ Muhammed Kazan’a çekildi ve Kazan Hanlığı’nı kurdu. Barak’a yenilen Devletberdi Kırım’a göçtü ve akrabalarından Hacı Giray Kırım Hanlığı’nı kurdu.42 Kırım Hanlığı’nda hanın belirlenmesinde kabilelerin ve bunların ırsi liderlerinin rolü daha açık olarak ortaya çıkmıştır. Kırım Hanlığı’nda Karaçi/karaçu beyler denilen kabile beyleri (Şirin, Barın, Argın, Kıpçak ve Mangıtlar) hanlık makamına kimin oturacağına karar verirlerdi. Bunlar askerlerin çoğunluğuna kumanda ediyor ve hanlığın aslî siyasetini tayin ediyorlardı. Bu beylerin desteği ve sadakati ile hanlar tahtta kalabiliyorlardı. Hatta Osmanlı himayesine girdiği zaman bile bu beyler hanın kim olacağı hususunda belirleyici olmaya devam etmişlerdi.43

Altın Ordu’da saltanatla ilgili gelişmeler böyle olurken Hülagu tarafından kurulan İlhanlı Ulusu içinde de Altın Ordu’da olduğu gibi Hanlık makamına kimin geçeceği konusunda emîrlerin son derece etkili olduklarını görüyoruz. İlhanlı Devletinin kurucusu Hülagu44 büyük kağan Möngge tarafından bölgeye gönderildiğinde burada Emîr Argun nisbeten düzeni sağlamıştı. Bu emîr düzenlediği seyahatlerle yerel halktan gelen memurların ve idarecilerin güvenini sağlamış ve nisbeten düzeni tesis etmeyi başarmıştı. Hülagu’nun bölgeye gelişi ile kendisi müşavir olarak kalmış, Abaka döneminde (1265-1282) ise adeta işten el çektirilmiştir.45 Hanlığın kurucusu Hülagu’nun ölümünden sonra yerine Abaka’nın tahta çıkmasında emîrler etkili olmuştu.46 Abaka’dan sonra tahta çıkan Teküdar Müslüman olup Ahmed adını almış ve atalarının kanunundan ayrıldığı için ve atalarını tanımayıp İslâmiyet’i seçmesi ve takip ettiği politika nedeniyle emîrler Argun’a meylettiler ve neticede Ahmet Teküdar hanlık makamını kaybetti.47 Argun’un ilhan olmasında etkili olan Emîr Buka, elde ettiği güce dayanarak Argun Han’ı bertaraf edip yerine kendi himayesinde birini tahta çıkarma teşebbüsü anlaşılınca öldürüldü.48 Argun Han’dan sonra

emîrlerin önemli bir kısmı şehzade Geyhatu'nun (1291-1295) başa geçmesi konusunda anlaştılar. Onun saltanatı döneminde gerçek güç emîrlerin elindeydi.49 Geyhatu'dan sonra başa geçen Baydu 1295'te tahta çıkışında şehzade, hatun ve emîrlerin müşterek müdahalesinin olduğu biliniyor.50 Yukarıda adı geçen Emîr Argun'un oğlu olan ve Müslüman olan Emîr Nevruz da Gazan Han'ın iktidarı elde etmesinde ve daha sonra da büyük çaplı reformları gerçekleştirmesinde etkili olmuştu. Gazan Han'a kadar (1295-1304) İlhanlı hükümdarları büyük hanların onayını aldılar. Gazan Han'dan itibaren bu konu Büyük Han Kubilay'ın ölmüş olmasının da etkisiyle önemini yitirdi.51 Hanedan da varlığını ancak otuz yıl daha sürdürebildi.

İlhanlı Devleti ile yaklaşık aynı dönemde gücünü yitiren Çağatay Hanlığı sahasında da Altın Ordu Devleti'nde olduğu gibi bazı değişimler olmuştu. Bu da devletin kurulduğu coğrafyada kendilerinden önce oluşan siyasî yapıların birikiminden etkilenmek suretiyle olmuştur. Bu etkilenmenin uzantısı Timurlu Devleti'nde daha net hissedilmiştir denilebilir. Timurlulara gelmeden önce Çağatay Hanlığı'ndaki gelişmelere bakalım. Hanlık Cengiz'in halefi devletler arasında bağımsızlığını en geç elde eden devlettir. Çağatay Hanlığı'nda ilk Müslüman hükümdar Kara Hülagu ve Organa Hatun'un oğulları olan Mübarek şah idi. 1264'te Çağatay tahtına oturmuş ancak Kubilay'ın Barak'a yarlık vererek Çağatay ulusunun başına göndermesi üzerine Mübarekşah tahtı bırakmak ve Barak'ın maiyetinde Barscı emîri olarak vazife almak mecburiyetinde kalmıştı.52 Daha sonra Barak'ın ve Alaaddin Tarmaşirin'in de İslâmiyet'i kabul ettiği biliniyor. Bu değişim şüphesiz hanedan üyeleriyle sınırlı kalmadı. Önemli bir şecere olan Muizzü'l-ensabda geçen isimler onomastik bakımdan değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuç bu dönüşüm bakımından çarpıcıdır. Buna göre Çağatay Ulusu içindeki Barlas kabilesi çok hızlı bir şekilde Orta

Asya’daki geniş Müslüman nüfusu içinde hızla değişime uğramış ve Müslümanlığı seçmiştir.[53] Seyyah İbn Battuta’nın verdiği bilgiler Çağatay Hanlığı’ndaki dil olarak Türkçenin, din olarak İslâmiyet’in etkisini çok açık şekilde sergilemektedir. Diğerlerinde olduğu gibi İslâmileşme ve yerlileşme süreci içinde İslâmiyeti kabul eden hükümdara karşı geleneklerine sadık kalmak isteyenlerin muhalefeti bu hanedanda da yaşandı. Bu anlamda 1326-1335 tarihleri arasında hanlık makamında oturan Alaaddin Tarmaşirin iyi bir örnektir. İbn Batuta’nın[54] verdiği bilgiye göre, Türkçe konuşan bu hükümdür sabah ve yatsı namazlarını cemaatle birlikte kılacak kadar dindardı. Hanlığının son dört yılında Almalık bölgesine hiç gitmediği için Cengiz yasasına riayet etmemekle suçlanmıştı. Nitekim Almalık yakınlarında yapılan kurultayda Cenkşi ve Bozanoğul’un elebaşılığını yaptığı muhalifleri tarafından hanlıktan azledildi ve daha sonra da katledildi. Sonuçta Çağatay ulusu, Cengizî geleneklerin canlı olduğu doğu ve yerleşik kültüre ve İslâmiyet’e daha yakın olunan Maveraünnehir olmak üzere bir ayırım söz konusu oldu. Maveraünnehir bölgesinde bulunan göçebe ve göçebe geleneklerini sürdüren nüfusa Çağatay deniyordu ancak artık burada Çağatay soyundan hanlar idarede değildi. Öte yandan doğuda Çağatay sülalesinden gelen hanlar varken bile buradaki halk kendini sadece Moğol olarak tanımlıyordu. Bu şekilde Çağatay ve Moğol gibi tanımlamaların yanı sıra Moğollar Çağataylara karaunas (melez) ve Çağataylar da Moğollara çete (haydut) diyorlardı.[55]

Bu ayırıma rağmen Batıdakilerin Cengiz geleneğinden tam koptuğunu iddia edemeyiz. Timur faaliyete başladığı dönemde bir yandan hocalar (dervişler) bir yandan da kabile reisleri ile temasta idi. Zira döneminin iki önemli güç odağı bunlardır. Çağatay Hanlığı ve Timur’un devletini kurduğu coğrafya (Timur Çağatay Han’a düşen yerlerden fazlasını hâkimiyeti altına almıştır) politik geleneğe dair birikim bakımından Altın Ordu Devleti’nin

kurulduğu coğrafyadan biraz farklılık arz etmektedir. Burada Timurlu Devleti'nin yayıldığı yerlerde, daha önce kurulan devletlere bakarsak bunların sosyal organizasyon bakımından belirli sistemleri olan gelişmiş yapılar olduğunu görürüz. Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Harezmşahlar, Karahanlılar, Gazneliler ve diğer irili ufaklı İslâm devletleri teşkilât sahibi devletlerdi. Bu devletlerin hepsinde saltanatın intikali konusunda bazı benzerlikler görmek mümkündür. Hanedanının bir aileden devam etmesi gerektiği fikri hepsinde görülür. İdareci aile olarak halifelerin Kureyş'ten olması fikri çok yaygın bir kanaatti. Gazali saltanat fikrini ortaya atarak halifenin yanı sıra bu kabile dışından gelen şahısların hükümdarlıklarını entelektüel anlamda meşrulaştırmış oldu.56 Hanedanların hâkimiyetlerinin meşruiyetini sergilemek için kendilerinden önce gelen meşrulukları kabul görmüş sistemlere bağlamaya çalışmaları da sık görülen bir durumdu. Samaniler kendilerini Behram Çubin'e dayandırır. Selçuklular Oğuz Han'a, yine Osmanlılar Oğuz nesline gibi. İdareci ailelerin kendilerini meşru gösterme yöntemlerinden biri de dönemlerinde gücü ve meşruiyeti bakımından kabul görmüş hanedanlarla akrabalık ilişkisi kurmaya çalışma yoludur. Tuğrul Bey'in Halife'nin kızı ile evlenmek istemesi gibi. Timur da Cengiz neslinden Saray Mülk hanımla evlenmiş ve Güregen (damat) sanını bir unvan gibi kullanmıştır. Çocuk ve torunlarını da Cengiz neslinden gelen hanımlarla evlenmesini istemiştir. Kısıca söylemek gerekirse bir yandan İran-İslâm geleneği bir yandan da Cengiz Yasası Timur döneminde politik geleneği biçimlendiren iki önemli kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Yasa gereği han olma hakkı Cengiz Han neslinden gelen erkeklerin hakkıydı. Ancak uygulamada bazı değişiklikler olmuştu. Yukarıda anlatmaya çalıştığımız Altın Ordu ve İlhanlılar içinde meydana gelen değişim ve emîrlerin güç kazanmaları çok benzer şekilde Çağatay Ulusu içinde de ortaya çıkmıştı. İşte Emîr Timur bu yapı içinde ortaya çıktı ve

diğer emîrlerin başaramadığı bir şeyi başararak kendi hanedanını kurdu. Bunu başarması Asya tarihi bakımından son derece önemlidir. Zira onun hanedanını kurması ile hükümdarlık hakkının sadece Cengiz neslinden olanlara ait olduğu şeklindeki yaygın fikir kırılacak ve Timur'dan sonra soyundan gelenler müstakil hükümdarlar olarak kendi adlarına para bastırıp hareket edeceklerdir. Şüphesiz bu değişim zaman içinde ve yavaş yavaş oldu. Timur meşruiyetini doğrudan doğruya iddia etmedi ve paralarını Suyurgatmış yada Mahmud adına darp ettirdi ve kendisi bu paralarda Emîr Timur Güregen olarak anıldı.57 Onun kukla han kullanmasının nedenini daha önce açıklamaya çalıştığımız güçlü kabile reislerinin tavrında aramak mümkün. Emîrler Timur'a kendilerine itaat edebilecekleri bir han göstermesini istediler o da Suyurgatmış Oğlan'ı hanlık tahtına oturttu.58 Böylece önemli ölçüde askeri gücün kaynağı olan kabileler ve onların ırsi liderlerini idare altına almayı başardı,59 öte yandan bulunduğu coğrafyada etkili olan İslâm kültürünü ve bunun temsilcileri ile olan ilişkisini de kendini İslâm alemini müfsidlerden temizleyen biri olarak lanse ederek düzenledi. O Müslümanların emîri, Türklerin beyi ve Moğolların güregeni idi. Onu takip edenler bu geleneklerden hangisine bağlı olurlarsa olsunlar kendilerine yakın bir yön buldular böylece onun yanında yer aldılar. Timur da kendini bunlardan birine dahil etmek yada sadece birine dayanarak hareket etmekten kaçındı.60

Timur'un başlangıçtan itibaren hareket tarzına bakılırsa değişen şartlara göre değişik hâkimiyet kaynaklarını vurguladığını ve nihayet kendi hâkimiyetini tesis ettiğini görürüz.61 Timur nihayet kendi hanedanını kurmayı başarmıştı. Hatta Cengiz Han'ın şöhretiyle yarışacak bir şöhrete de ulaştı. Çin hariç onun sefer düzenlediği yerlerin tamamı idare altına alınmıştı. Nihai hedefi olan Çin üzerine düzenlediği seferin başında Otrar da 1405'te vefat etti. Güçlü bir devlet adamının ölümü özellikle ölen

kişi göçebe bir hâkim ise genellikle siyasî çöküş ve silahlı veraset mücadelelerine yol açmıştır. Timur'un ölümünden sonraki mücadelelerde onun gücü ve yayıldığı yerlerle orantılı olarak uzun ve geniş bir bölgeye yayılmış oldu.62 Aslında Timur bir veliahd göstermişti ancak bunun pek bir anlam ifade etmediğini63 yaşanan olaylar göstermişti.64

Timur'un kurduğu devlet içinde yaşananlar Asya tarihinde Cengiz Han'la oluşturulan yapının ve politik geleneğini de biraz değiştiği bir dönem olması bakımından önemli bir dönemdir. Timur'dan sonra devletin başına geçmeyi başaran Şahruh artık kuklada olsa bir han tain etmek mecburiyetinde kalmamıştı. O paralarında sultanü'l-azam unvanını kullanırken65 kaynaklar kendisinden hakan-ı said olarak söz etmektedirler.66 O hükümdarlığını ve meşruiyetini İslâm geleneğine göre ifade ediyor ve han olmak ya da bunun gibi tartışmalara girmiyordu. Ancak burada onun döneminde Timurlu Devleti'nin tamamen yasadan ya da geleneksel yapıdan uzaklaştığını ve sadece şeriate ve İslâm geleneklerine bağlı kalındığını iddia etmek67 doğru görünmüyor.68 Kişisel olarak dindar bir portre çizmesine rağmen devlet idaresinde etkili olan şahıslara ve onu destekleyen emîrlere bakılırsa geleneksel yapı bütün canlılığı ile devam etmektedir.69 Yani idareyi ve yönetimi elinde tutan emîrler Timur'u destekleyen ve onun zamanında da iş başında olan emîrlerdir. Şahruh Bahadır bunların gücünü kırmak ya da sınırlamak yoluna gitmemiş, han olmak iddiasında bulunmamıştır. Ancak aynı hükümdarın saltanatı sırasında Maveraünnehir hakimi durumunda olan oğlu Uluğ Bey Moğollarla sınır komşusu olması nedeniyle de daha yakın idi. Muhtemelen bu nedenden ötürü güregen lakabını taşıdığı70 gibi kukla han tayin etme geleneğine de uymuştu. Öte yandan hâkim olduğu yerleri bir yandan Moğollara bir yandan da Deşt-i Kıpçak'tan güneye inmeye çalışan Özbeklere karşı korumak zorunda kalmıştı. Bu iki bölgede de yukarıda açıklamaya

çalıştığımız boy yapısı bütün canlılığı ile devam etmekteydi. Timurlu hanedanı içinde Ebû Said dönemi politik gelenek bakımından önemli bir dönemdir. Ebû Said döneminde saltanatı belirleyen unsurlara kabilelerin yanısıra şehirlerde yaşayan ve tasavvuf erbabının liderliğinde kendilerini ifade eden bir grubuda ilave etmek gerekiyor. Nitekim bu hükümdarın tahta çıkışı bu sayede olmuştu.71 Bu duruma ilaveten Ebû Said ile Moğol Hanı Yunus Han arasında geçen bir konuşma politik gelenekteki değişmeyi bize açıkça göstermektedir. Tarih-i Reşidi'deki bilgiye göre Sultan Ebû Said (1451-1469) Yunus Han'ı destekleyerek onu Moğollar arasına göndermek üzere Irak'tan getirtti. Horasanda Bağ-ı Zegan'da Timurlu hükümdarı Ebû Said ile Yunus Han arasında şöyle bir konuşma geçti. Ebû Said Yunus Han'a " Emîr Timur'un ilk seferinde kumandanları doğal olarak ona itaat etmediler, Bunun üzerine o hepsini öldürebilirdi fakat bu şekilde kendi gücünü zayıflatmış olurdu. Kumandanlar kendisine itaat etmemiz gereken bir han göster dediler. Böylece Emîr Timur, Suyurgatmış Han'ı onların üzerine han tayin etti ve emîrler bu şekilde ona bağlandılar. Bütün fermanlar han adına yayınlanıyordu. Ancak Emîr Timur onu sıkı denetim altında tutuyordu. Ölümünden sonra oğlu Mahmud Han onun yerine atandı. Fakat Mirza Uluğ Bey zamanına kadar bu hanların gücü sözde idi. Benim zamanımda hanlar genellikle Semerkand'da hapistiler. Ben tahta geçtiğimden beri iktidarım sağlam olduğu için bir hana ihtiyacım yok. Bu yüzden şimdi seni yoksulluk elbisesinden çıkarıp, hükümdarın kıyafetleriyle donatıp kendi yurduna göndereceğim, benim vassalım olacaksan 'hâdim-i mahdûm' adına tahammül etmek zorundasın ve arkadaş adını ortadan kaldırman gerek" demiştir ve Yunus Han da can-ı gönülden bu şartları kabul etti.72

Sultan Ebû Said kendini kukla han tayin etmek zorunda hissetmemiş ancak paralarında ve yarlıklarında güregen lakabını kullanmıştı.73 Ebû Said

saltanatını iki unsura borçluydu. Biri Ubeydullah Ahrar liderliğindeki tasavvuf ehli idi diğeri de Argun kabilesiydi. Argun kabilesi Timur ve Şahruh döneminde kendinden pek söz ettirmemiştir. Oysa Ebû Said devrinde devlet idaresinde en önemli noktalarda bu kabileden gelen emîrleri görüyoruz.74 Bu şekilde Ebû Said'in yapısal bazı değişikliklere gitmek istediği bunun da zaman zaman tepkilere neden olduğu açıktır. O Timurlu Devleti'nin tahtına oturabilmek için sadece Timurlu mirzalarıyla değil Emîr Nur Said Bilkut ve Emîr Halil gibi emîrlerin isyanlarıyla da uğraşmak zorunda kalmış ve bunlardan Emîr Halil'i çocuklarıyla birlikte öldürtmüştü.75 Ebû Said de bu kararını diğer emîrlere açıklamak ve savunmak durumunda kalmıştı. Bu durum emîrlerin hükümdar karşısındaki güçlü konumlarını göstermek bakımından önemlidir. Ebû Said Timurlu Devleti'ni toparlamaya çalışan son hükümdardır denilebilir. Onun Azerbaycan'ı da ele geçirmek amacıyla çıktığı son seferinde adeta yalnız bırakılması ve yenilgiye mahkum edilmesi ve Uzun Hasan tarafından yakalandığında, tekrar saltanatına kavuşursa kendilerini cezalandırmasından endişe eden emîrlerinin teşvikiyle Uzun Hasan tarafından öldürülmesi güçlü bir hükümdar istemeyen emîrlerin direnişi gibi değerlendirilebilir. Onun ölümünden sonra Timur Devleti hızla küçülmüş ve bir bölge devleti, bir şehir devletine dönüşmüş ve nihayet Özbeklerin ilerlemesiyle tarih sahnesinden silinmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse Timurlu dönemini politik gelenek açısından değerlendirirsek han unvanının meşru hükümdar tarafından kullanılma mecburiyetinin ortadan kalktığı bunun yerine İslâmî kökenli emîr ve sultan gibi unvanların gündeme geldiğini söyleyebiliriz. Şüphesiz bu değişim Timurlu Devleti'nin merkezi toprakları diyebileceğimiz Maveraünnehir ve Horasan bölgesindeki sosyal yapıyla ve tarihî birikimle doğrudan bağlantılıdır.

Sonuç

Cengiz Han Naymanları yendikten bir süre sonra 1206 yılında toplânan bir kurultayda han ilân edilmiş ve onlu sistemi kabul eden bir düzenleme yapılmıştı. Bu düzenlemenin önemi kabile yapısının yerine boy teşkilâtından daha geniş çaplı organizasyonu mümkün kılması idi. Bu sistemin kabul edilmesinin yanı sıra bazı kabileler savaşlar sonunda ganimet gibi tasavvur edilip paylaşılmış ve dağılmıştı. Böylece nüfus bakımından da bir harmanlama meydana geldi. Bu şekilde kabillerin gücü ikinci plâna düşmüş ve Cengiz neslinden gelen hanedan üyelerinin liderliğinde, yeni bir siyasî organizasyon kuruldu. Buna göre hanedandan biri büyük kağan olurken, buna bağlı uydu devlet (bağlı devlet) diyebileceğimiz devletler de Cengiz Han'ın yaptığı taksimat doğrultusunda oluştu. Böylece bütün Asya (Arabistan ve Hindistan hariç) tek idare altında toplânmış oldu. Bu sistemde han olma hakkı yine sistemin kurucusu Cengiz Han'ın koyduğu yasa gereği kendi erkek neslinden gelen şahıslara ait idi (Cengiz Han'ın ve oğullarının kızlarından yani bu soya bağlı hanımlardan doğan erkeklerin bu hakkı yoktu). Ancak kurulan bu sistem bir süre sonra tekrar kabile ve boy yapısının canlanmasına engel olamadı.

Boylar ve bu boyların ırki liderleri politik yapıda etkili olmaya devam ettiler (Altın Ordu, Çağatay ve İlhanlı Uluslarında bu durumu yazımız boyunca açıklamaya çalıştık). Ancak yerleşmiş kanaat meşru hanın Cengiz soyundan gelmesi gerektiği şeklinde olduğundan bu boy beylerinden hiçbiri yeni bir hanedan tesis edemedi. Beyler kimin han olabileceğine karar verebilecek kadar güçlendiler fakat kendi hükümdarlıklarını ilân edemediler. Kendilerini hükümdar ilân edememeleri yeni ve canlı bir devletin kurulmaması anlamına da geliyordu. Bu durum Timur'un devletini kurmasına kadar devam etti. Timur da beylerin (emîr) istediklerini han tayin ettikleri ve bu kukla hanlar adına faaliyet gösterdikleri bir dönemde faaliyete başladı ve o da kendini han ilân edemedi ve bir han (Suyurgatmış

Han) tayin etti. Onun neslinden gelen hükümdarlar bir han tayin etmek zorunda kalmadılar. Timurlu hükümdarları han unvanını almamışlar bunun yerine İslâm geleneğinden gelen sultan unvanını kullandılar. Bu farkla kendi hükümdarlıklarını açıkça ifade edebildiler.

1 Bu hükümdar dönemi için bk. Abdülkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri, Kayseri 1994.

2 Bu kağan hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Morris Rossabi, Khubilai Khan His Life and Times, Berkeley 1988.

3 Moğolların Gizli Tarihi, (çev. Ahmet Temîr), Ankara 1986, s. 185.

4 Moğolların Gizli Tarihi, s. 133-134. Temüçin daha önce Cengiz Han unvanıyla han ilân edilmişti, fakat o zaman sadece Moğolların hanı idi. 1206'da ise artık Nayman, Kerait, Merkit, Uygur gibi kabile devletleri de idaresi altına almayı başardı ve sadece Moğoların değil bütün boyların lideri durumuna geldi.

5 A.g.e., s. 149.

6 "Türklerde Devlet Oluşum Modelleri: Osmanlılarda ve Timurlularda", Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s. 72.

7 Bize bir metin halinde ulaşmayan Cengiz Han'ın yasası hakkında bk. George Vernadsky, "Cengiz Han Yasası" Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, 1941-42, Ankara 1944. s. 107-132; Curt Alinge, "Moğol Kanunları" Çev. Coşkun Üçok), A. Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, IX/3-4, 1952 s. 235-261; X/1-4, 1953, s. 687-703; XI/1-2, 1954 s. 525-542; XI/3-4, 1954, s2 86-304; XII/1-2 1955, s. 285-297; XIII/1-2, 1956, s. 194-219. (Bu çalışma sadece Cengiz Yasası değil daha sonraki Moğol kanunlarıyla da ilgilidir). Yine Cengiz Han'ın yasası ve Memlûklar'daki etkisine dair bir seri yazı hakkında bk. David Ayalon, "The Great Yasa of Chingiz Khan A Reexamination", Studia İslâmica, XXXIII, 1971, s. 97-140; XXXIV, 1971, s. 151-180.; XXXVI, 1972 s. 113-158; XXXVIII, 1973, s. 107-156.

8 Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1983, s. 39.

9 Halil İnalcık, "Kutatgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara 1966, s. 270. (Aynı yazı daha sonra Halil İnalcık, Osmanlı'da Devlet Hukuk, Adalet, İstanbul 2000, s. 11-27. adlı makalelerin toplândığı eserde yer almıştır).

10 Moğolların Gizli Tarih, s. 118.

11 Joseph Fletcher, Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire, Harvard Ukrainian Studies, 3-4/1 1979-1980, s. 237-38.

12 Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, (nşr. Muhammed Kazvini) London 1911, I, s. 19.

13 Bu yapıyı tarihçilerimizden İsenbike Togan'ın ifadesiyle yatay çeşitlilik diye adlandırmak mümkün. O birbirinden hiyerarşi ile ayrılmamış, aksine birbirinden hem bağımsız hem de aynı sistem içinde yer alarak birbirine bağlı olan ve hâkimiyete ortak olanların durumunu yatay çeşitlilik, mutlak merkeziyetçi yapı diyebileceğimiz en tepede hükümdar ve aşağı doğru hiyerarşik dağılımı ise dikey çeşitlilik diye tanımlamıştır. Bk. İsenbike Togan, Onikinci Yüzyılda Hâkimiyet Mücadelesi: Çin, Orta Asya ve Yakın Doğu'da" Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara, 1998, s. 93-102.

14 Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de" s. 268-269.

15 Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örf-i Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları", Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993, s. 322-323. (Bu makale daha önce A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XIII, 1958'de yayınlanmıştır).

16 Vernadsky, a.g.m. s. 109.

17 Çağatay'ın yasa konusundaki birikimi her zaman saygıyla karşılanmıştır. Cengiz Han'ın küçük gelini Sorhagtani (Sorhahtani) Beki de (Kereit Han'ının yeğeni idi Cüveynî, Tarih-i Cihanguşa, III, s. 3) yasaya

uymayı vurgulamış ve çocuklarının hepsi (Menggü, Kubilay, Arık Buka, Hülagu) han olmuşlardı. Merkezde büyük hanlar nezdinde yasa böyle etkili olurken Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu hanlıklarında da yasa daima etkili olmuştur. İlhanlı sarayında hususi bir hazine de bunun saklandığı ve gerektiğinde müracaat edildiği bilinmektedir (Cüveyni, I, s. 17-18.). Altın Ordu'nun etkisiyle yasanın Memluklardaki etkisi konusunda bk. D. Ayalon, gös. yer.

18 Ahmet Temîr, "Türk Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât", Türk Kültürü, X/118, s. 194.

19 Tiesenhausen, Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler, (çev. İ. H. İzmirli,) İstanbul 1941, s. 373.

20 Baysungur'un idaresindeki kavim adı kaynakta boş bırakılmış bk. Reşidüddin, Camiü't-tevarih, (nşr. Behmen Kerimi,) Tahran 1338, s. 408. Bu kavmin Kıyat kabilesi olabileceğine dair bk. Mustafa Kafalı, Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s. 36 n. 131.

21 Reşidüddin, s. 408-409.

22 Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasî Rolleri ve Ehemmiyetleri", Tarih Enstitüsü Dergisi, II, 1971, s. 101-109.

23 Yarlıklar için bk. A. N. Kurat, Topkapı Sarayı Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940.

24 Altın Ordu'ya Ait Metinler, s. 134. Memlûk sarayı ile Altın Ordu sarayı arasındaki yazışmaların dili hakkında bk. David Ayalon, "The Great Yasa of Chingız Khan" Studia İslâmica, XXXVI, 1972, s. 133-134.

25 Altın Ordu sahasında İslâmiyet'in yayılması hakkında bk. Deven De Weese, İslâmization and Native Religion in the Golden Horde, Pennsylvania, 1994.

26 Kafalı, Altın Ordu, s. 59.

27 Asker ve sayılar için bk. Gizli Tarih, s. 162; Kafalı, a.g.e, s. 36.

28 Kafalı, a.g.e, s. 36.

29 A.g.e, , s. 37.

30 A.g.e, , s. 38.

31 Berke Han Altın Ordu'da İslâmiyet'i ilk kabul eden handır ama devlet sistemi içinde İslâmiyet'in etkili olması Özbek Han zamanında olacaktır. Kazaklar arasında kullanılan din Özbekden kaldı ata sözü dikkat çekicidir.

32 Nogay ve bu dönem Altın Ordu siyasî hayatı için bk. A. Nimet Kurat IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Ankara 1991 (2. baskı); A. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü (Çev. Hasan Eren), Ankara 1992; Mustafa Kafalı, a.g.e.

33 Özbek kavramının bu hadise ile ilgili olabileceği düşünülmektedir. Uygur Bacırtık Buga hanlığını ilân edince Cuci ulusunun bütün prensleri bu vaziyeti kabullenmek mecburiyetinde kalmışlar sadece Şiban Han evladı bu durumu kabullenmemiş ve Batu Han'ın ataları Şiban Han'a verdiği Karluk, Beyrek, Kuşçu ve Nayman illerini alarak kendi öz yurtlarına çekilmişlerdi. Bu münasebetle Özbek Han'ın özel ilgisine mazhar olanlar anlamında "Özbek ulusu"adıyla anılmış olabilirler. Bk. Kafalı, a.g.e, s. 46.

34 Yakubovsky'nin Rus kroniklerine dayanarak verdiği bilgiye göre: Altın Ordu'da karışıklıklar gittikçe artıyordu. Cani Bek Han'ın Tovlubiy, (Toğlubay) adında bir tümen beyi vardı. Akıllı, kurnaz ve otoriter bir kumandan olan Tovlubiy Altın Ordu'da baş rolü oynamak isteyerek Canibek'in oğlu Berdibek'i kışkırtarak onu babasını öldürmeye ikna etmiş, suikastçılar çeşitli vaadlerle birçok ordu beylerini de yanlarına çekmişlerdi (a.g.e., s. 115).

35 Kafalı, a.g.e, s. 86.

36 Bu dönem siyasî olayları için bk. Kafalı, a.g.e.

37 Yakubovski, a.g.e, s. 148-249.

38 Kafalı, a.g.e., s. 120.

39 Yakubovsky, s. 191.

40 Gös. yer.

41 Burada Timur’un tahrip ettiği iki devleti Altın Ordu ve Osmanlıyı karşılaştırırsak durum daha iyi anlaşılabilir. Osmanlı Devleti Ankara Savaşı’ndan sonra sadece fetret meselesi ile karşı karşıya kalmamış aynı zamanda büyük çapta toprak kaybına uğramıştı. Ankara Savaşı’ndan önce Bizans İmparatorluğu’nun merkezini kuşatma altına alma durumunda iken savaştan sonra bu devlete sadece toprak vermekle kalmamış hanedandan rehin vermek mecburiyetinde kalmıştı. Buna rağmen Fetret devrinin sonunda Anadolu ve Rumelideki topraklardan oluşan bir devlet tekrar oluşmuştur. Burada Yıldırım Bayezid’in halefi Çelebi Mehmed’in Timur’un halefi Mirza Şahruh’a(1405-1447) verdiği cevap ilgi çekicidir. Şahruh kardeşlerini bertaraf etmesi yerine onlara bir yer vermesi gerektiğinin davranışının töre-i ilhani’ye uymadığını söyleyince Çelebi Mehmed cevabî mektubunda Osmanlı Devleti’nin kuruluş gününden beri seleflerinin karşılaştıkları problemleri kendi tecrübelerine dayanarak çözdüklerini, saltanatın ortaklık kabul etmeyeceğini belirtmişti. (Feridun Bey, Münşeatüs’s-Selâtin, İstanbul, 1264, I, 150). Böylece o törenin dışında kendi meselelerini tecrübelerinin ışığında kendilerine göre çözdüklerini belirterek yeni bir anlayışa işaret etmektedir. Osmanlı Devleti içinde merkezi devlet mantığı gelişmiş ve bunu sağlayacak sosyal şartlar ve teşkilâtlanmada bu doğrultuda tesis edilmiştir. Ancak Altın Ordu sahasında kuruluş anından beri merkezi devlet mantığı devleti oluşturan, teşkilâtı biçimlendiren odakların (asker, hanedan, bürokrat kesimi vs.) kafasında yoktu. Ancak Cengiz Han’ın tesis ettiği bir sistem ve koyduğu yasa bir parça kurduğu düzeni devam ettirme amacında idi. Ancak bu amaç devlet

kurmak için gerekli en önemli unsurlardan olan idareci ve asker kesimini oluşturan kabileler ve liderleri tarafından aynen benimsenmemiş görünüyor. Bunlar sahip oldukları gücü Han'a devretmek istemiyorlardı. Yani merkezi devlet mantığına yatkın değillerdi bu nedenle Timur'un darbesinin yanı sıra Altın Ordu mevcut bu yapının da devletin çöküşünü hazırladığını düşünmek mümkündür.

42 Yakubovsky, a.g.e, s. 204-219.

43 Halil İnalcık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahip Giray Döneminde Kırım Hanlığı", Emel, 135, Mart-Nisan 1983, s. 52-53. (Bu makale İngilizce olarak Harvard Ukrainian Studies, III-IV, 1979-1980 s. 445-466. da yayınlanmıştır.); Muzaffer Ürekli, Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569), Ankara 1989. s. 63, 77 ve başka yerlerde de boy beylerinin gücünü gösteren ifadeler mevcuttur.

44 Hülagunun bölgeye gelişi ve devletini kurması hususunda bk. Yuvalı, a.g.e.

45 B. Spuler, İran Moğolları, (çev. Cemal Köprülü) Ankara, 1987, s. 63.

46 B. Spuler, İran Moğolları, s. 78.

47 A.g.e, , s. 91-92.

48 Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları (694/1295-703/1304), M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul 2000, s. 16.

49 Neşredilen ilk Farsça İlhanlı fermanında Geyhatu döneminde etkili olan üç emîrin adının fermanda zikr edilmesi dikkate değerdir. Bunlar Şiktur, Ak Buka ve Tagaçar'dır. Bk. Abo'ala Soudaar, "İlk Farsca İlhanlı Fermanı", Çev. Osman Özgüdenli, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisinde yayınlanacak.

50 Spuler, a.g.e, 102; a.g.tez, s. 33.

51 Spuler, s. 292. İslâmiyet'i kabul eden ve köklü reformlar yapan Gazan han için bk. O. Özkuzugüdenli, a.g.t.

52 Reşidüddin, s. 545-546.

53 John E. Woods, The Timurid Dynasty, Bloomington, İndiana 1990, s. 10. Burada 1227'den başlayarak her 20 yıl bir nesil sayılarak Erdemci soyundan gelenler (altı nesil) ve Karaçar soyundan gelenlerin (dokuz nesil) isimleri gruplândırılmıştır. Gruplândırma Arap, İran-Arap, Türk-Arap, İran, Türk-İran, Türk-Moğol isimleri olarak tasnif edilmiş ve buna göre 949 isim değerlendirilmiş ve üçüncü nesilden itibaren Arap isimlerinin arttığı ortaya çıkmıştır. Mesela birinci nesilde yüzde yüz olan Türk-Moğol isimleri altıncı nesilde yüzde 3'e düşmüşken birinci nesilde yüzde sıfır olan Arap isimleri altıncı nesilde yüzde altmış üç civarında görünmektedir. bk. a.g.e. s. 11.

54 İbn Batuta, Seyehatname-i İbn Batuta, (çev. Mehmet Şerif) Matbaa-i amire İstanbul 1333-1335, I, s. 419; 422-423. Kebek Han da Müslüman olmamakla beraber adil bir hükümdardı ve Türkçe konuşuyordu a.g.e., s. 418.

55 Barthold, W, Uluğ Bey ve Zamanı, (Çev. İsmail Aka), Ankara 1990, s. 15-16.

56 A. K. Lambton, State and Goverment in Medieval İslâm (An İntroduction to the Study of İslâmic Political Theory the Jurists) Oxford University Press 1981, s. 108.

57 Stanley Lane-Poole, The Coinage of Bukhara (Transoxiana), London 1882, s. 4-20. Burada belirtilen paraların bir tanesinde emîr-i azam' sanı vardır.

58 Mirza Haydar Duglat, Tarih-i Reşîdî, (Ed. W, M. Thackston,) Harvard University 1996, Farsça metin s. 51-52, İng. Terc. s. 44.

59 Timur döneminde kabilelerin idarî ve politik güçleri ve Timur'un bu yapı içinde gücü elde etmesi meselesi Beatrice F. Manz tarafından The Rise

and Rule of Tamerlane, Cambridge University Press 1993 adlı kitabında tahlil edilmiştir.

60 Mansure Haider, “Timurlular devrinde Hâkimiyet Anlayışı”, (Çev. Ekrem Memiş), Türk Kültürü, XII/258, 1984, s. 618.

61 Beatrice Forbes Manz, “Timur ve Hâkimiyetin Sembolü”, (Çev. M. Şamil Yüksel), Tarih İncelemeleri Dergisi, XVI, s. 271.

62 İsmail Aka, “Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı”, Türk Kültürü, XXXVII/430, s. 85.

63 Türk hâkimiyet anlayışında veliaht tayinlerinin çok belirleyici olmadığına dair bk. Halil İnalcık “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, A. Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, XIV, 1958, s. 86-87.

64 Timur’un ölümünden sonraki mücadeleler ve Şahruh’un saltanatı için bk. İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, Ankara, 1996.

65 Poole, Coinage of Bukhara, s. 34. Buradaki paralarında es-sultan muineddin Şahruh, es-sultanü’l-azam Şahruh Bahadır, unvanlarını kullanmıştır.

66 Mesela bk. Abdürrezzak Semerkandi, Matla’ı Sadeyn ve Mecma’ı-Bahreyn, (nşr. Muhammed Şefi) Lahor 1949 II, s. 721.

67 Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (Çev. K. Y. Kopraman-İ. Aka) Ankara 1975, s. 312.

68 Aka, a.g.m., s. 86.

69 Hayrunnisa Alan, “Bir Timurlu Hanımı Gevherşad Ağa ve Tarhani Emîrler”, Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s. 234.

70 Poole, Coinage of Bukhara, s. 38.

71 Sultan Ebû Said döneminde özellikle Şeyh Ubeydullah Ahrar’ın etkili olduğu ve bu hükümdarın şeyhin fikirlerine çok önem verdiği bilinmektedir. 1454 yılında Şahruh’un ölümünden sonra yaşanan hâkimiyet

mücadeleleri içinde Şahruh'un torunu Ebü'l-Kasım Babür'ün Semerkand da bulunan Ebû Said'i kuşatması olayında bu şeyhin telkinleriyle şehri savunma kararı almış ve başarılı olmuştu. Bu başarısı da onun saltanatının teyidi anlamına gelmektedir. Daha sonra saltanatı boyunca yine her önemli kararda Hoca Ubeydullah Ahrarın fikrini almıştı. Semerkandî, a.g.e, II/3, s. 184.; Mirhond, Ravzatu's-safa, Tahran 1339, VI., s. 792.

72 Mirza Haydar Duglat, Tarih-i Reşîdî, gös. yer.

73 Poole, a.g.e, s. 40; Akdes N. Kurat, Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Altın Ordu Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940, s. 120; İbrahim Artuk-C. Artuk, İstanbu Arkeoloji Müzesi Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu, İstanbul 1974, s. 874.

74 Ebû Said Devri'nde etkili olan emîrler için bk. Shiro Ando, Timuridische Emîre nach dem Muizzal-ansab, Berlin 1992, s. 172-193.

75 Mirhond, a.g.e. s. 841.

Moğol İstilasının Sebepleri / Yrd. Doç. Dr. H. Ahmet Özdemir [s.298-311]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Moğolları İslâm alemini istîlâya sevk ve teşvik eden sebeplerin en başta geleni, “seçilmiş millet inancı ve dünya devleti” düşüncesidir. Öbür âmilleri de İslâm âleminin zenginliği ve İslâm dünyasının davetkâr durumu başlıkları altında toplayabiliriz.

Seçilmiş Millet İnancı ve Dünya Devleti Düşüncesi

Moğollarda seçilmiş millet inancı ve dünya devleti düşüncesi çok belirgindir. Cengiz’in büyük büyükannesi olarak kabul edilen Alan-Ko’a, kocasının ölümünden sonra evlenmediği halde doğum yapmasının etrafta dedikoduya sebep olması üzerine çocuklarına tuhaf bir hikâye anlatarak kendisini savunmaya çalışmıştır.1 Eğer Alan-Ko’a efsanevi bir şahsiyet değilse,2 söz konusu gayr-ı meşru ilişkiye kılıf uydurmak amacıyla3 bu ilişkiler sonucu doğan çocukların güya “Tanrı’nın oğlu olduklarını”4 söyler. Daha sonra da şöyle bir kehânette bulunur: “Kardeşlerinizi (güya bacadan sızan ışıktan hamile kalınmak suretiyle dünyaya gelen bu çocukları), kara başlı adi insanlarla mukayese ederek nasıl böyle (ileri-geri) konuşabiliyorsunuz? Onlar bütün insanların Hanı oldukları zaman adi halk gerçeği anlayacaktır.”5

Alan-Ko’a’yı gerçek dışı efsanevî bir şahsiyet kabul edecek olursak, peşinen birilerinin böyle efsanevi bir şahsiyet oluşturduklarını da kabul etmiş oluruz.6 O halde bundan kimin yararı olabilir? Elbette Cengiz hanedanının. Öyleyse ya bizzat Cengiz veya neslinden gelenler yahut hem kendisi hem de torunları; hâkimiyetlerini pekiştirmek, seçilmiş bir nesil olduklarını kabul ettirmek ve dünyayı yönetmek gibi7 mukaddes bir görevle

görevlendirildiklerini ispatlamak için böyle efsanevî bir şahsiyetin varlığına ihtiyaç duymuşlardır. Yok eğer Alan-Ko'a gerçek bir şahsiyetse, adı etrafında oluşturulan efsaneden faydalanmak da yine Cengiz hanedanına düşmüştür.

Cengizilerin Tanrı'nın çocukları olduklarına dair bu efsane öylesine etkili olmuştur ki, Cengiz Han'ın bütün halefleri, kendilerini Tengri'nin yeryüzündeki temsilcileri olarak görmüşler,8 buyrukları Tanrı buyruğu, onlara isyan Tanrı'ya isyan olarak kabul edilmiştir.9 Cengiz adı etrafındaki efsaneler sadece büyük ninesi Alan-Ko'a ile sınırlı kalmamıştır. Sihirli gücünün çevresinde hurafeci bir çekinme oluşturan ve Teb-Tenggeri10 diye bilinen Şaman Kököçü,11 1206 Kurultayı'nda Ulu Gök Tengri'nin Cengiz Han'a kainatın kağanlığını verdiğini ilan etmişti. Bu ilâhî tasdik yeni İmparator'a otoritesinin temelini sağlamıştı.12 Cengiz'in haleflerinde, meselâ Papa IV. İnnocent'e yazdığı mektupta torunu Güyük-Kağan'ın mührü üzerinde aynı ibareyi (Mongka tengri-yin küçündür) görmekteyiz.13

Benzer bir rivayet de şöyledir: Temücin dokuz yaşında iken, babası tarafından kız istemeye götürülürken Unggiratlardan Dei-Seçen'e rastladılar. Dei-Seçen, baba oğulun amacını öğrenince ve o gece gördüğü bir rüyayı anlattı.14 Rüyasındaki müjdeyi Cengiz'e yormuştu.

Cengiz'in kağan seçilmesine büyük katkısı olan Şaman Kököçü bir ara Cengiz ailesi arasına nifak sokmaya kalkmış, ancak hilesi fark edilerek düzmece bir güreşle beli kırılmıştı.15 Daha sonra göçe karar verilmişti. Teb-Tenggeri'nin üzerine kurulmuş bulunan çadırın penceresi kapatılmış, kapısı örtülmüş ve etrafına nöbetçiler konmuş olmasına rağmen, üçüncü gün şafak sökerken çadırın penceresinin açıldığı ve Teb'in vücudunun kendiliğinden yükselerek kaybolduğu rivayet edilmiştir. Bu mizansen hakkında Cengiz'in yorumu ilginçtir: "Teb-Tenggeri benim kardeşlerime el

uzattığından ve kardeşlerimin arasına sebepsiz yere nifak soktuğundan Tanrı onu sevmedi, ruhunu da vücudu ile birlikte alıp götürdü.”16

Cengiz, gençliğinde de devamlı olarak, hattâ bazen farkına varıp ayırt edemediği efsanevî uyarı ve ikazlara muhatap olmuştur.17

Fakat asıl ilginci, bu seçilmiş millet inancı ve dünya hâkimiyetinin Moğollara verildiğine dair hâkim kanaat, istîlâya uğrayan halklar arasında da yaygındır. Meselâ, meşhur Ermeni tarihçisi Aknerli Grigor, tuhaf bir hikâye anlatır. Moğollar, önceleri putperest bir toplum olmakla beraber, güneşe de ilahi bir kudret olarak taparlardı.18 Sonra bu inançtan vazgeçip gök ve yer yaratıcısı olan Allah’tan istimdat ettiler ve emirlerine uymaya söz verdiler. Bunun üzerine melek (?), altın tüylü bir kartal şekline girmiş olduğu halde19 onlara göründü ve kendi lisanlarınca konuşarak, Cengiz adını taşıyan reislerini çağırdı. Reis, meleğin karşısında bir ok menzili kadar uzakta durdu. Melek, Allah’ın emirlerini ilettikten sonra, kendisine Ğayan20 unvanını verdi ve o, Çangız Ğayan veya Çangız Khan diye adlandırıldı. Melek, onlara bir çok memleket ve eyaletleri zapt ederek hadsiz hesapsız bir surette çoğalmalarını dahi söyledi ki bu aynen husul bulmuştur.

Grigor’un bundan sonraki ifadeleri, istîlâya maruz kalan ülkelerdeki diğer din adamlarının yorumlarıyla aynıdır21: “O müthiş millet, dünyada bize hâkim olacaklarına dair Allah’ın iradesine vakıf olunca, askerlerini topladı ve İranlılara (Hârizmşâhlar) karşı yürüdü…”22 Görüldüğü gibi, Grigor gibi dini bütün bir Gregoryen bile, Moğollara dünya hâkimiyetinin verildiğini büyük bir safdillikle kabullenmekte, hattâ kendi kavmini, istîlâya uğrama kaderini paylaşan öteki kavimlerle bir tutmaktadır.

Cengiz, ilâhî bir görevle görevlendirildiğine belki bizzat kendisi de inanıyordu. Moğolların her yerde bıkmadan tekrarladıkları ünlü söz de bunu gösterir: “Gökte tek bir güneş, yeryüzünde tek bir kağan.”23 Ne var ki

Cengiz'e ilahi özellikler atfetmeye bağlı bu hurafeci çekinmenin, halka daralarak Cengiz Han'ın etrafına yaklaştıkça önemini yitirdiği de gözden ırak tutulmamalıdır. 24

İslâm Aleminin Zenginliği

İslâm âlemini Moğollar açısından cazip kılan unsurlardan, belki de en belli başlılarından birisi, bu dünyanın maddi zenginliği idi.

Moğollara en yakın yörelerden başlayarak o günkü İslâm dünyasına şöyle kabaca bir göz atacak olursak ne demek istediğimiz daha iyi anlaşılacaktır.

En yakın yöreler derken öncelikle Seyhun nehrinin kuzey kıyılarını, sonra da Maveraünnehir'in zengin şehirlerini kastediyoruz. Orta Çağ İslâm coğrafyacıları Maveraünnehir derken ıstılahî anlamda Türkistan'a, yani İslâm ülkeleri ile Çin arasında uzanan ve Türkler ile Moğol göçebelerinin yaşadığı bölgeye dahil etmedikleri Ceyhun ve Seyhun havzasındaki medeni bölgeden söz etmektedirler.25

Müslüman coğrafyacılar Mâverâünnehir'in mamurluğu, toprağının verimliliği, mahsul ve ehlî hayvan bolluğu, nüfusunun çokluğu, insanlarının cömertliği, misafirperverliği, yol ve geçitlerinin mükemmelliği, ribat vb. hayır müesseselerinin çokluğu, halkının cesareti, ilim ve maarife karşı meyil ve istidadı konularında yeterince ve aydınlatıcı bilgiler vermişlerdir.26

Sadece ihraç mallarının listesi bile zenginliğin ölçüsü olmak bakımından bize yeterli fikir verecektir.27 İstahrî ve Yakut, Maveraünnehir halkının, başka memleketlerin hiçbir malına muhtaç olmadığını, hattâ bölgede imardan nasiplenmemiş hiçbir şehir, köy, akarsu, tarla veya mera bulunmadığını, her yörenin kalkınmada ve refahta birbirine denk olduğunu, dolayısıyla hiçbirinin diğerine üstünlüğü bulunmadığını belirtir.28

A. Seyhun Havzası

Merkez Haylam’dı. Şehrin aynı adı taşıyan nehir üzerinde yer aldığı anlaşılıyor.29 Haylam’ın köylerinden Şikit, ceviz ağaçlarıyla dolu olduğu için belki bin cevizi bir dirheme almak mümkündü.30

Üş ve Üzgend (veya Özkend)31 iki önemli şehirdi.32 Özkend büyük bir ticaret merkezi idi. Hattâ Karahanlıların ilk döneminde Maveraünnehir’e başkentlik yapmıştı. Karahıtaylar Devri’nde devlet hazinesi burada muhafaza ediliyordu.33

Yakut, Özkend’in Türklerin ticaret mahalli olduğunu belirtir, meyve ve sebze bahçeleriyle ırmaklarına değinir.34 Hocend Uş yolu üzerindeki Kuba şehri,35 başka şehre sahip olmayan bir bölgenin merkezi idi.36 Kuba, Makdisi’ye göre büyüklük ve servet itibariyle Ahsikes’ten daha ileride idi.37 Ancak Fergana’nın birinci şehri, Karahanlılar Devri’nden itibaren önemi iyice artan Marginan idi. Yakut buradan “Fergana’nın en tanınmış şehirlerinden” diye bahseder.38

Fergana ana yolunun güneyindeki dağlık İsfere (Esberç) bölgesi kısmen ovada, kısmen dağda yer alıyordu. Yakut’a göre burası, neft, firuze (Turkuvaz), demir, bakır, altın, kurşunun yanı sıra göre kömür madenlerine39 sahipti. Bu taşlar yakacak olarak kullanılıyor ve küllerinden deterjan gibi faydalanılıyordu. 40

Fergana’nın kuzey kısmında vilayet merkezi Ahsîkes’ti.41 Makdisî’ye göre Ahsîkes Filistin’deki meşhur Remle şehrinin bir buçuk katıydı.42 Hocend-Ahsîkes yolunda bulunan Hacistan etrafındaki büyük tuz madenlerinden elde edilen tuz,43 Şaş, Hocend ve diğer vilayetlerin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Fergana ekilebilir alanlarının genişliğinden ve madenlerinden dolayı zenginliğiyle meşhurdur.44 Ahsikes yakınında altın ve gümüş madenleri bulunuyordu. Suh (veya Suc45) yakınında cıva işletmeleri, Yukarı Nesa’da katran, amyant keteni, altın, gümüş, firuze,

demir, bakır ve kurşun madenleri vardı. Nihayet Fergana, İslâm memleketlerinde nışadır[46] üretilen birkaç vilayetten birisiydi. Ayrıca Narin ile Kara Derya arasında kalan bölgede yer alan Nasrabad geniş ve sık ağaçlıklı bahçeleri olan büyük bir şehirdi, Renced civarında bol ekilebilir arazi vardı, Tişhan nüfusu kalabalık büyük bir şehirdi, Zarkan orta büyüklükte olmasına karşın pirinç tarlalarıyla ve sulama tesisleriyle öne çıkıyordu.[47]

Hocend de Mâverâünnehir'in büyük şehirlerinden birisiydi. Bağ ve bahçeleriyle nam salmıştı. Nüfusu o kadar yoğundu ki, kendi bölgelerinde yetiştirilen hububat kafi gelmediğinden açığı kapamak için ithalat yapılırdı.[48]

Semerkant ile Hocend arasındaki sahada yer alan Hişt şehri, gümüş madenleri civarındaki dağlarda kurulmuştu.[49]

Hiç şehir bulunmayan bölgeler de vardı. Meselâ Masha ve Burgar. Muhtemelen bu iki bölge arasındaki hudutta yer alan Mink'ten ve mevkii tam belirtilmemiş Mersmende civarından elde edilen hammaddeden Fergana'da demirden silahlar imal edilerek ta Bağdat'a kadar bütün vilayetlere ihracat yapılırdı. Buna ilave olarak Buttam dağlarında, yani Yukarı Zerefşan vilayetinde altın, gümüş, zaç ve nışadır işletmeleri bulunuyordu.[50]

Moğol istilasına uğrayan bölgelerden birisi de[51] Uşrusana idi. Bölgenin en önemli doğal kaynağı Taşkent'e aşağı yukarı bir günlük mesafede bulunan bir gümüş madeniydi.[52]

Gazilerin toplanma yeri olan İsficab[53] bölgesi de önemli ve zengin bir bölge idi. İsficab bölgesinin batısında Otrar şehrinin de bulunduğu Kencide bölgesi yer almaktaydı. Farab, Kencide ve Şaş arasında, yani İsfıcab'ın batısında ve güneybatısında zengin meralar bulunmaktaydı.

B. Mâverâünnehir Bölgesi

Hindistan’dan (Belh üzerinden), İran’dan (Merv üzerinden) ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunan ve Buhârâ’nın başkent olduğu dönemlerde bile daima Mâverâünnehir’in birinci şehri olan Semerkant, cıvıltılı ticari hayatı ve civarındaki fevkalade geniş verimli toprağı ve güzel havasıyla54 yoğun sayıda insanı çeken bir cazibe merkezi konumundaydı. Ilıman iklime sahip şehrin suyu da lezzetli idi,55 büyük bir kısmını bahçeler kaplamaktaydı ve hemen her evin bir bahçesi vardı. İç kalenin tepesinden bakıldığında bahçelerdeki ağaçlar yüzünden hiçbir yapı görünmezdi.56 Ebü’l-Ferec, şehrin sadece iç kısmının değil, etrafının da bahçelerle çevrelendiğini belirtir.57 İstahrî’nin sözünü ettiği yaygın bahçe ziraatı,58 oldukça gelişmiş bir sulama sistemine ihtiyaç gösteriyordu. Cüveynî: “Dünyada cenneti görmek istersen, Semerkand’ı gör. Ey Belh toprağını orayla bir tutan kimse hiç şekerle çürük kavun bir tutulur mu?”59 der. Semerkant 12 bölgeye hükmeden bir vilayet merkezi konumunda idi.60

Semerkant’a bağlı bu 12 yerleşim biriminin zenginliği de göz kamaştırıcıydı. Meselâ Dargam bölgesi, bağlarıyla ünlüydü.61 Bir başka bölge olan Abgar, çok iyi mahsul veren ekilir araziye ve çok sayıda köye sahipti. İbn Havkal’a göre verimli bir yılda elde edilen mahsul bütün Sogd nüfusunu beslemeye kafiydi.62

Zerefşan Nehri’nin güneyinde bölgede yer alan Pencîkes şehri, meyve, özellikle de ceviz istihsali açısından bölge birincisiydi.63

Semerkant’ın kuzeyinde bağımsız bir idari birim oluşturan Kuşanıye şehri, Soğd bölgesinin Semerkant’tan sonra en çiçekli şehri olarak bilinirdi. İstahri burayı “Soğd şehrinin kalbi” olarak niteler. İslâm öncesi devirlerde burası müstakil bir prenslikti.64

Semerkant’la Buhârâ’yı birbirine bağlayan yol üzerinde bulunan Kerminiye,65 verimli ve sulak bir araziye sahipti. Aynı yol üzerinde ikinci

büyük köy Tavavis'ti. Bahçelerinin bolluğu ve akar sularının çokluğu ile meşhur zengin bir şehirdi.66

Buhârâ ile Tavavis arasında konaklamak için ara menzil görevi yapan Şarğ'ın (veya Carğ)67 karşısında İskickes (veya Sekeckes) Köyü vardı.68 Bunlar önemli ticaret merkezleriydi.

Moğol istîlâsına uğrayan şehirlerden birisi de Buhârâ'dır. Buhârâ'nın; mahalleleriyle, çarşılarıyla, büyük yapılarıyla, muhteşem camileriyle, 10'un üzerindeki sulama arklarıyla, şahane saraylarıyla, dikkat çekecek derecedeki geniş ve taş döşeli sokaklarıyla,69 yoğun nüfusuyla,70 artan nüfusa yeterli arsa sağlayamamasıyla71, yer sıkıntısından evlerin birbirine bitişik inşa edilmesi yüzünden çıkan yangınların verdiği zararlarla72 ve bu mimari tarzın sebep olduğu diğer kötü taraflarıyla (kokular, pis sular vs.)73 âdeta bugünkü metropolleri andırır azmanlıkta bir şehir olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Buhârâ'nın etrafı da Semerkant'ta olduğu gibi büyük köylerle ve şehirlerle çevrilmişti ve bu köylerden bazısı Buhârâ'dan bile daha eski kabul edilmekteydi. Hattâ Makdisi'ye göre Buhârâ'nın etrafındaki köylerin her biri şehirlere eş büyüklükteydi.74 Buhârâ'dan beş fersah uzaklıkta yer alan Peykend şehri75 ise, İslâm öncesi devirlerde bile büyük bir ticaret merkezi sayılmaktaydı. Asıl ilginç olansa buraya Bakır Şehri veya Tüccar Şehri gibi bir isim verilmesiydi.76

C. Hârizm (Harezm) Toprakları

Hârizm, Ceyhun Nehrinin döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan arazinin adıdır. Hârizm, Yakut'un da belirttiği gibi Mâverâünnehir'e dahil olmayıp, başlı başına ayrı bir iklimdir.77 Ceyhun'un yukarı mecrâsının doğusundaki, Asya'nın sayılı bitek ve verimli topraklarından Buhârâ ve Semerkant Bölgesi bir yana bırakılırsa, geniş bozkırlar ve çöller diyarı Batı Türkistan ortasındaki

Hârizm mıntıkasının önemini kavramak için haritaya bakmak yeterlidir. Aral Gölü'ne yaklaştıkça yatağı genişleyen ve debisi artan Ceyhun Nehri, göz alabildiğine yayılmış kum deryaları ortasında âdeta bir hayat pınarı gibidir. İşte Hârizm toprakları bu hayat ırmağının yüzlerce kola ayrıldığı yerdedir.78 Bu yeryüzü cenneti, tarihin ta ilk çağlarından beri gerek yoğun nüfusu, gerek ekonomik seviyesiyle daima bir cazibe merkezi olagelmiştir. Ceyhun'la sulanan arazi geniş değildir ama ziraata çok müsaittir.79 Burada tahıl istihsalinin yanı sıra bağcılık yapı1abilmekte, hattâ pamuk yetiştirilebilmektedir. Balıkçılık da gözde bir meslektir ve balık çeşitliliği göz kamaştırır. Hârizm'in doğusunda ve batısında küçükbaş hayvancılık, özellikle koyun yetiştiriciliği meşhurdur. Ayrıca buna bağlı olarak yün ve yünlü mamuller revaçtadır. İslâm coğrafyacıları ihraç maddesi olarak pamuk yağı, peynir, balık, halı, kumaş, süslü elbiseler ve Bağdat'a kadar özel ambalajlar içinde gönderilen kavunlardan söz ederler.80 Ceyhun nehrinden, ulaşımda da yararlanılıyordu. Nehir taşımacılığı hayli gelişmişti. Kayık ve sandal tipi küçük su araçları sivillere hizmet ederken, daha büyük gemiler askeri nakliye işlerinde kullanılıyordu.

Hârizm, büyük bir ticaret merkeziydi. Coğrafî mevki itibariyle Çin, İran, Hindistan, Sibirya, Rusya'nın güney kesimleri ve İskandinav ülkelerinin ortasında, tam kavşak noktasında, ticaret yollarının kesiştiği bir yerde mevzilenmişti.81 Dolayısıyla ticari kervanlar, Harizm'e uğramak zorundaydı. Hârizm pazarlarında satılan malların çeşitliliği ve getirildiği yöreler bu konuda fikir sahibi olmak için kafidir. Volga Bulgaryası'ndan getirilen ticaret emtiası arasında, hayvan derileri, bal, mum, giyim eşyası; İskandinavya'dan sevk edilenler arasında balık dişi ve tutkal, türlü zırhlar, kılıçlar yer alırken; Sibirya bozkırlarındaki göçebe halk da Hârizm pazarlarına koyun, sığır ve at sürüleri eşliğinde gelirdi.82 Hârizm; kısaca toprağı mümbit, coğrafî durumu müsait, hareketli ticarete malik, ahalisi

müreffeh şeklinde tarif olunabilir.[83] İstahrî'ye göre, Hârizmîlerin refah seviyesi bilhassa Türkler ile olan ticari münasebetlerine[84] dayanıyordu.[85]

Hârizm hanlarının ve çarşılarının zenginliği göz kamaştırıcıydı. Halıları, ipekli, yünlü ve pamuklu dokumaları meşhurdu. Hârizmliler demircilik ve marangozluk işinin de ustasıydılar. Hattâ sırf Hârizm'e mahsus fildişi ve abanozdan imal edilen birtakım aletlerden bahsedilmektedir. Vahşi eşek (zebra), tavşan ve keçi derileri, tutkal, tuz ve yukarıda bir yerlerde söz ettiğimiz balıkçılık mesleğini kârlı kazanca döndüren balık kılçıkları ve balık dişleri de önemli gelir getiren diğer maddelerdi.[86]

Hârizmşâhların Kas'tan sonraki başkenti, Gürganç'tı. Buraya Araplar Cürcaniye, Moğollar ve Türkler ise Ürgenç derlerdi.[87] 1219-1220 yılları arasında bir süre başkentte kalmış olan Yakut el-Hamevî Gürganç'ı gördüğü şehirlerin en genişi ve en zengini kabul etmektedir.[88]

İslâm Ülkelerinin Davetkâr Hali

Moğollara yakın bölgede Moğollarla savaşabilecek iki büyük devlet vardı. Gurlular ve Harizmşahlar. Hattâ, Gurluların Moğol istilasından önce yok olduğunu göz önüne alırsak, sadece Hârizmşâhlar (Harezmşah) vardı diyebiliriz. Bu iki büyük devlet dışında bölgeye hâkim olan, sayıları kalabalık küçük sultanlıklar, büyük bir savaşa girecek güçten yoksundular. Bölgedeki bu İslâm emirlikleri, bölük pörçük bir görünüm arz etmekteydiler. Bölünmüşlük, hem söz konusu tavâif-i mülûkun güçsüzlüğünün hem de İslâm topraklarındaki esaslı otorite boşluğunun işareti idi. Otorite boşluğunu Abbâsî hilafetinin doldurması beklenebilirdi. Ama o, kendi iç ve dış problemlerini çözmekten bile acizdi.[89] Bu konuda diğer İslâm ülkeleri de, hilafet merkezinden geri kalmaz bir zaafiyet içindeydi. [90]

Ne hilafet merkezinin aciz kaldığı konularda otoriteyi eline alacak, dava-yı din ve siyaset edecek Büyük Selçuklu Devleti gibi bir güçlü siyasi

irade ne de dini gayret ve hamiyete sahip Selahaddin-i Eyyûbi gibi büyük sultanlar vardı. Dağılıp parçalanan o büyük devletlerden hisselerine birer pay düşen yöneticiler, kabiliyet ve yetkilerini, büyük devlet adamlarının haleflerinde sık sık müşahede olunduğu üzere, kendilerine tevdi edilen emaneti koruma ve kollama noktasında istihdam edemediler. İç çekişmelerle oyalanıp durdular. Tabii bu durum, yaygın siyasi çalkantılara, ahlaki çöküntüye, aşağı yukarı bütün eyalet ve vilayetlerde anarşiye zemin hazırladı.

Şehrini zaten fiilen bağımsız yöneten bir vali, devletin zaafından yararlanarak tam bağımsızlık için isyan etmekten çekinmiyordu.[91] Elbette yeni atanan vali gelip, küçük ya da büyük çaplı bir çarpışma ve çatışmadan sonra hâkimiyeti ele alana kadar. Askerler, hoşlanmadıkları ya da icraatını beğenmedikleri valiye darbe düzenleyip, yerine başkasını getirebiliyorlardı.[92] Kimse kimseye güven duyamıyor, duyanlarsa bedelini ağır biçimde ödüyorlardı. Mazenderan Hakimi İsfehbed Şemsüddevle'nin çocuğu yoktu. Kendi yetiştirmelerinden olması hasebiyle güvendiği Ebu Rıza Hüseyin el-Alevi'yi kumandan tayin etmişti. Fakat kumandanının ihanetine uğrayıp 606/1210'da öldürüldü.[93]

Biraz güçlenen bir sultanlık, komşu sultanlıkların topraklarını ele geçirmek için derhal saldırıya geçiyordu. Zapt edilen topraklar bir süre sonra bir başka sultanlık adına aynı akıbete uğruyordu. Bir devlet sultanının ölümü, çevre sultanlıkların, hattâ bizzat o sultanlığa bağlı valilerin tabii mirasçılarmışçasına toprak paylaşımına kalkışması için yetiyordu.[94]

Bir sultana, valiye, emire, hakime damat olmak bulunmaz bir nimetti ve ekseriya kayınpederin ölümünden sonra, hattâ bazen daha sağlığında onun makamını gaspla sonuçlanıyordu.[95]

Tamahkar ve açgözlü damatlarla güçlü kayınpederler arasındaki mücadeleler, tam bir ibret örneği oluyordu. Faturayı ise genelde çaresiz ve

çilekeş halk ödüyordu.96

Babasının esir düştüğünü duyan oğul, atabeyliğini ilan ediyor, babası sağ salim çıkıp geldiğinde ise onunla mücadeleden çekinmiyordu.97

Halk çoğu zaman iki hükümdar arasında kalıyor,98 olan biteni endişe ve korku içinde izliyordu. Toplumdan yükselen öfke selinin önünü almak için vücudunu siper eden emirler, yaralanmasına aldırış etmeksizin canını kurtardığına seviniyordu.99

Sultanlar, hakimler, emirler, valiler, şahneler, vezirler, sahipler, dârlar, dâdlar… Küçük büyük makam ve yetki sahibi olan fakat asla sorum1uluk sahibi olmayan hemen herkes servet biriktirmekte yarışıyordu.100

Devir öyle bir devirdi ki; gasp, yağmalama,101 rüşvet, yüksek mevkilerdeki memurların görevden alınıp tutuklanması ve emlaklerinin müsadere edilmesi,102 yahut tam aksine onca yaptığına rağmen zalimin mazlum mevkiine konması ve iltimas görmesi veya tam tersi olağan sayılıyordu. Eskiden Gurlulara tâbi bir emir olan Hüseyin b. Harmil'i örnek verebiliriz. Bir rivayete göre,103 bir ara halka kötü davranan, hattâ malına el uzatan Hârizm askerlerini tutuklattı ve olayı Hârizmşâh'a rapor etti. Emirini onaylaması gereken Hârizmşâh'ın tepkisi, sanılanın aksine farklı oldu. O, bunu itaatsizlik olarak değerlendirdi. Ardından tutukluların derhal Hârizm'e gönderilmesini emretti. Daha sonra ordu marifetiyle esir alınan İbn Harmil, olayın değişik boyutlar kazanarak bir tür isyan hareketine dönüşmesi üzerine nihayet öldürüldü.104

Hârizmşâh askerinin ele geçirilen yerlerde Müslüman halka zulmetmesinden ve kötü davranmasından dolayı Semerkant'ta da benzer olaylar gerçekleşmişti.105

Mezhepler ve gruplar arası çekişmeler, mücadeleler ve çatışmalar tırmanmıştı. 596/1200 yılında Cemaziyelâhir ayında bir Bâtınî suikastı sonucu hayata veda eden106 Hârizmşâh Tekiş'in Veziri

Nizamülmülk Mes’ud b. Ali, hayr u hasenat sahibi iyi bir insandı. Yalnız küçük bir kusuru vardı: Şafii idi. Merv’de Şafiiler için Hanefilerin camiinden büyük bir cami yaptırmıştı. Hanbelilerin imamı olan şeyhülislâm bunu kıskandı ve ayak takımını (evbaş) toplayıp camiyi yaktırdı. Hârizmşâh Tekiş, şeyhülislâma ve camiyi yıkanlara yaptıkları tahribatı tazmin ettirdi.107

Bayram şenlikleri veya taç giyme şölenleri o kadar görkemli idi ki, katılımcılar kendilerinden geçerek, farz namazları eda etmeyi, hattâ bazen Bayram Namazları’nı kılmayı bile unutuyorlardı. 640/1243 yılı Ramazan Bayramı’nda (24 Mart) kutlama merasimi gece yarılarına kadar sürdüğünden, bayram namazı kılınamamıştı. 10 Zilhicce 644/18 Nisan 1247 tarihine rastlayan Kurban Bayramı günü ise askerler musallaya108 ancak günbatımında çıkabilmişlerdi. Çünkü Halifenin önünde yeri defalarca öpmekten bayram namazı kılmaya ancak o zaman fırsat bulabilmişlerdi. Yeri öpmekle kalsalar iyi. Halifenin mübarek elini, nöbet kapısının eşiğini, atının ayak bastığı mekanı… vs. öpmek de adettendi.109

Batıniler bile mevcut şartlar sonucu toplumun gayri memnunlarını sinesinde toplama başarısını gösterir hale gelmişlerdi.110

Komşu Ermeni ve Gürcü gayrimüslim unsurlar da fırsattan istifade etmeye çalışıyor ve belli belirsiz başarılar kazanıyorlardı.111

Bazı yetkililerin gelişmelerden rahatsızlık duyduklarına tanık olunabiliyordu. Meselâ “Hanların Hanı” diye tanınan Osman,112 kafirler diye nitelendirdiği Karahıtayların İslâm diyarlarına tahakkümüne üzülmekteydi.113

Maalesef Müslüman devlet adamlarının birbirine güveni yoktu. Verilen sözler tutulmuyor, taahhütler yerine getirilmiyordu.114

A. İç Çekişmeler

Cengiz Han'ın Moğol kabilelerini buyruğu altında toplamaya çalıştığı dönemde, Harizmşahlarda da önemli değişiklikler olmaktaydı. İlk zamanlar Harizmşahların başında, Bağdat yakınlarından Talas civarlarına kadar uzanan115 büyük bir imparatorluk kurmuş Alaeddin Tekiş (568-596/1172-1200)116 vardı. Halk, adil ve insaflı bir hükümdar olan117 Tekiş'in118, şahsından ve icraatından memnundu.119 İdare nizamı ve teşkilatı sağlam ve düzenliydi. Çoğunluğu Kanklı, Kıpçak, Uran ve Sair Türklerden oluşan devrin en seçkin ordusuna sahipti.120 Memleket içindeki çeşitli halk grupları arasında ve ordu içinde uyumsuzlukların belirmesine meydan vermeyen güçlü bir şahsiyetti. 596/1200 yılında yeni bir fetih için çıktığı sefer esnasında121 hayata gözlerini yumdu.122 Oğlu Muhammed'e kurulmuş teşkilatıyla, kuvvetli ve organize ordusuyla büyük bir sultanlık bırakmıştı.

Muhammed Hârizmşah'ın ilk yılları, hanedan azalarıyla mücadele etmek ve Gurlu istîlâlarına karşılık vermek gibi bunaltıcı olaylarla geçti.123 Hattâ bu saldırılardan birinde, Hârizmşâhlar Devleti'nin başkenti Gürganç bile muhasaraya alındı.124 Sultan, bu Gurlu kuşatmasından Karahıtaylardan yardım isteyerek kurtulabildi.125

Daha sonra önce Mazenderan'ı,126 ardından Maveraünnehir'i topraklarına katan Muhammed Hârizmşâh, Karahanlı hanedanını tarihe gömdü. Gurlu hanedanına nihai manada son veren de Sultan Muhammed'dir. Böylece devletinin sınırlarını güneyde ta Hindistan'a kadar genişletmişti. Kirman, Sicistan ve Umman Denizi'ne kadar olan bölgeyi Hârizmşah Devleti'ne katmak, lrak-ı Acem'i almak, Fars ve Azerbaycan'ı tabiiyete bağlama başarısı da yine kendisine aittir.127

Karahıtaylılarla yapılan mücadeleler Hârizmşah'a uzun yıllara mal olmuştur. Hattâ bir ara Hârizmşah, Karahıtaylara Maveraünnehir'de ciddi manada mağlup oldu ve uzun süre ortalıkta görünemedi. Rivayetlere göre

ya esir düşmüştü128 ya da savaş öncesi aldığı bir tedbir sayesinde129 bir müddet sanki bir Karahıtay askeri gibi mağlup olduğu orduyla birlikte dolaşmıştı.130 İşte bu mağlubiyet, bir araştırmacının tavsifiyle “Moğol istîlâsı istisna edilirse Hârizmşâh Muhammed’in uğradığı en büyük muvaffakiyetsizliktir.”131 Hârizm Sultanı, bu vartayı atlatmayı başardı. Hârizmşâh’ın Karahıtaylardan kurtulması Naymanlı Güçlük’e verdiği destek sayesinde onun Karahıtay tahtını ele geçirmesi ile oldu.132

Elde ettiği zaferler, Hârizmşâh’ın başını döndürmüştü.133 Resmi yazışmalarında “İkinci İskender” ismini kullanırken, bir yandan da Sultan Sencer ismiyle anılmaktan hoşlanıyordu.134 Doğrusu Hârizmşâh, ülkesinin sınırlarını Sultan Sencer Devri Büyük Selçuklu Devleti genişliğine yakın bir hale getirmeyi başardığından bunu hak etmiyor değildi.135 Hissiyatını, değişik biçimlerde yansıtmakta idi.136

O dönemde Hârizmşahlar her ne kadar en güçlü İslâm ülkesi gibi görünüyorlarsa da, büyük bir iç çekişme içindeydiler. İbnü’l-Esir, Hârizmşâh’ın yaşadığı paradoksu enfes bir tahlille anlatır. Sultan, Maveraünnehir Bölgesi’ni tamamen hâkimiyeti altına almış, Karahıtaylara karşı da zafer kazanmıştır.137 Ama onun başlıca arzusu, adının Bağdat’ta hutbede okunması ve Halife tarafından Sultan lakabının verilmesidir.138 Halbuki Halife, onun arzusunun zıddına bir tavır sergilemektedir. Sultan, Bağdat üzerine yürümeyi düşünmektedir. Fakat ülkeden ayrılması halinde başkasının devlete el koymasından korkuyordu. Çünkü ordusu içinde bu makama sahip çıkacak yüz kişi vardı.139

Bazen problemleri çözmekte en etkili unsur olan ordu, bizatihi kendisi problem haline geliyordu. 604/1208 yılında Hârizmşâh, böyle tehlikeli bir isyan hareketiyle karşılaştı. Sultan’ın, Karahıtaylarla yapmakta olduğu başarısız mücadelelerden ve gerek Herat’ta gerek Horasan’da meydana gelen birtakım karışıklardan yararlanmak isteyen Türkan Hatun’un akrabası

Kezlik-han140 muhalefet bayrağını açıverdi. Ancak Sultan meselenin üstünden geldi.141 Yine Türkan Hatun'un akrabasından olup Hârizmşah Muhammed'in saltanat naibi sıfatıyla görevlendirdiği Semerkand baskakı Emir Burtana, Karahıtaylarla temasa geçerek gizlice anlaştı. Hârizm ordusu ile Karahıtay ordusu savaşa tutuşunca Burtana savaş alanını bırakıp kenara çekildi. Hârizmşâh'ın esir düştüğüne dair rivayetlerin de içinde yer aldığı Karahıtay mağlubiyeti bu acı ihanet sonucu gerçekleşmişti.142

Harizmşah, annesi Türkan143 Sultan'dan çok çekinmekteydi. Hattâ bu çekince, vehim derecesine yükselmişti. Bu yüzden tehlikeli olacağını ve zarar vereceğini vehmettiği nice değerli insanı devre dışı bırakma operasyonunu sırf bu işler için oluşturduğu özel tümene havale ettiği bilinmektedir.144

Neredeyse devletin ikinci hükümdarı mevkiine yükselen Valide Sultan, Hârizm'e gelen ırkdaşlarını145 askere almış ve başlarına da genelde akrabası arasından seçtiği komutanları atayarak kendisine bağlı bir komuta erkanı oluşturmuştur.146 Acemler de denilen bu askerler, sert ve merhametsizdiler. Gittikleri yeri harap ederlerdi. Halk onlardan kaçardı. Cüveyni'nin tespitine göre147 bunların yaptığı zulüm, devletin temellerini sarsan en önemli etkenlerden biriydi.

Valide Sultan'ın kendine bağlı devlet erkanı148 ve yedi üyeli ayrı bir İnşa Divanı vardı. Hârizmşah'ın emir ve fermanları Valide Sultan'ın müdahalesiyle bozulabiliyordu. Ama genelde, aynı mesele hakkında Sultan'la validesinin emirleri arasında ayrılık bulunduğu takdirde daha geç tarihte yayınlanmış olanın uygulanması prensibi geçerliydi.149

Nesevî'nin aktardığına göre Hârizmşâh, fethettiği toprakların büyük bir kısmını mutlaka annesinin tasarrufuna terk ederdi.150 Cüveynî'ye göre ise, Türkan Hatun'un ayrı bir sarayı, kendine bağlı devlet erkanı, emlak ve akarı vardı.151 Türkan Hatun, devlete ve memlekete çok hayır ve hasenat yapmış

olmasına rağmen152 zararı daha fazlaydı. Türkan Sultan'ın korumasına aldığı birisi, bütün cürümlerine rağmen Hârizmşâh tarafından cezalandırılamıyordu bile. Mesela, başveziri ve annesinin bendesi Nizamülmülk'ü, yolsuzlukları ayyuka çıktığı, hattâ cürm-i meşhud yaptırdığı halde cezalandıramamıştı.153

Özetle Hârizmşâhlar İmparatorluğu, hazırlıksız ortaya çıkmış bir sultanın emrinde yeni gelişme içinde, geçmişi olmayan bir imparatorluktu.154 Hâkimiyetini destekleyecek Cengiz Han'ın "yasak"ına155 benzer hiçbir şeye sahip değildi. Etnik bakımdan, bir tarafta şehirlerin ve tarımın İranlı halkı Tacikler (veya Tazikler) 156 ve diğer tarafta orduyu teşkil eden Türkler arasında kalmıştı. Selçuklularda olduğu gibi Atabeyler çıkarabilecek bir Türk boyu üzerine de dayanmıyordu. Hârizm hanedanı, arkalarında herhangi bir boy olmaksızın Selçuk soylu ailelerinden türemişti. Ordusu Kırgız bozkırının bütün Oğuz ve Kanklı boylarından tesadüfen seçilmiş paralı askerlerden meydana geliyordu.157

Moğol saldırısına uğradığında Hârizm İmparatorluğu, son şekline ancak birkaç yıl önce kavuşmuştu. Henüz istikrar sağlayabilecek vakit bulamamış, tamamen teşkilatsız bir durumda yakalanmıştı. Bu hazırlıksız bünye, ilk darbede kağıttan kaleler gibi yıkıldıysa Cengiz Han stratejisi önünde hayranlık çığlıkları atmanın hiç de yeri yoktur. Hârizm İmparatorluğu'na bağlı çeşitli kısımların arasında Sultan Muhammed'in şahsından başka bir bağlayıcı unsur yoktu. Cengiz Han saldırdığında, Buhârâ ve Semerkant'ın sadece sekiz yıldır Hârizmîlerin elinde olduğunu ve dahası Semerkant'ın ani bir hücum ve katliamla ele geçirildiğini, Afganistan'ın Cengiz istîlâsından ancak 4 yıl önce Hârizm'e tamamen bağlandığını (Gazne 1216'da); Batı İran'ın ise sadece 3 yıl önce (1217) Hârizm hâkimiyetine girdiğini düşünmek gerekir. Gerçekte, tarihçilerin ifadesinin aksine Cengiz

Han istîlâsı sırasında bir Hârizm İmparatorluğu yoktu. Onun yerine her türlü devlet teşkilatından mahrum bir imparatorluk hücresi, tomurcuğu vardı.158

Hârizmşâh'ın ileri gelen ve sevip sayılan üyelerini katlettirdiği159 ve Halife ile sürtüşmeye girdiği için ulema sınıfı ile de arası bozuktu. Kafirlerin elinden kurtardığı halkla da arası iyi değildi. Çünkü Hârizmşâh'ın idarecileri ve komutanları halka zulmetmekten geri durmuyordu. Ayrı bir zümre gibi yaşayan Hârizm ordusunun halkla hiçbir münasebeti yoktu. Oğulları arasında taksim ettiği bütün bu eyaletleri, Sultan Muhammed henüz yeni fethetmişti ve ahalisi ona ısınamamışlardı. Bu muhtelif eyaletler arasında yalnız din bağı vardı. Bu bile mezhep ihtilafları sebebiyle o kadar sağlam değildi. Çok zamandan beri boyunduruk altında yaşayan bu kavimler, Sultan Muhammed'in kılıcına itaat etmişlerdi.160 Yeni elde edilen toprakları devlete manen bağlamak, idari kurumları yeniden düzenlemek için uzunca bir barış ve sükun devresine ihtiyaç vardı.161

Siyasi ve idari karmaşadan, Gurlular da nasibini almıştı. Sultan Şihâbüddin'in büyük hezimetle sonuçlanan bir seferden dönüşünden sonra ülkesinde karşılaştığı manzaraya bakmak yeterlidir. Gur Sultanı'nın fecî hezimeti, hele öldüğü şâyiası, Gur Devleti'nin muhtelif topraklarıyla bağlantısının çözülmesine sebep olmuş, yer yer askerleri öldürülmüş, hazineleri yağmalanmış, vilayetlerde müstakil hükümdarlar türemişti.162

Hemen belirtelim ki Moğol istîlâsı başladığında Gurlu hanedanı, Hârizmliler tarafından tarihten silinmiş ve Gur toprakları Gazne merkez olmak üzere müstakbel Hârizmşâh, Celâleddin'in hâkimiyetine verilmişti.163

Sultan Muhammed tarafından alınıncaya kadar, kah Karahıtaylara,164 kah Hârizmşâhlara tâbi olan Buhara ve Semerkand gibi

Maveraünnehir şehirlerinde mahalli hanedanlar hüküm sürmekteydi. Bağlı oldukları devlet, mahalli hanedanları yerlerinde bırakıp, oraya sadece denetim ve vergi tahsili için sınırlı sayıda memur gönderiyordu. Hârizmşâh Muhammed Dönemi'nde Semerkand'da eski Karahanlılar neslinden Hanların Hanı lakabıyla anılan bir sultan bulunuyordu. Buhârâ'da ise şehrin imamlık, hatiplik gibi yüksek dini vazifelerini babadan oğula veraseten intikal eder şekilde ellerinde tutan ve reislerine Sadr-ı cihan denilen Burhanoğulları hakimdi.165 Sadırlar o kadar güçlü idi ki, Buhârâ'yı tabiiyetlerine alıp vergiye bağlayan Karahıtaylar kendi mümessillerinin bile Sadırların talimatı dairesinde hareketine rıza gösteriyorlardı.166 İlgilendiğimiz dönemde halktan bir "kalkan tüccarının" oğlu olan Sencer, hâkimiyeti Burhanoğullarından gasp etmişti.167 Buhârâlılar, Sencer'den ancak Hârizmşâh'ın ordusuyla gelerek şehri devletine ilhakıyla kurtulabilmişlerdi.168 Dolayısıyla hanedanların durumu da iyi değildi.

Hazar Denizi'nin hemen güney ucunda yer alan Mazenderan da böyle bir küçük beylik şeklinde idi ve Hüsamüddevle Erdeşir'in oğulları tarafından yönetiliyordu. Büyük kardeş Şemsülmülük Rüstem, İsfehbed (hükümdar) olunca küçük kardeş Rüknüddevle Karın ülkeyi terk ederek, Hârizmşâh'ın kardeşi ve naibi Ali Şah'a başvurdu. Rüknüddevle, Mazenderan'ın abisinin elinden kurtarılıp kendisine teslim edilmesi halinde Hârizmşâhların tabiiyetine gireceğine söz verdi. Bunun üzerine Mazenderan, Hârizmşâh topraklarına ilhak edildi.169

B. Dış Mücadeleler

Muhammed Hârizmşâh'ın saltanatının ilk yıllarındaki meşguliyeti sırasında Mazenderan ve Irak eski sahipleri tarafından geri alınmıştı.170

Bunu, Gurluların Hârizmşâhların içişlerine müdahalesi izledi.171 Gurlular sadece Hârizmli muhalif hanedan üyelerine yardım etmekle

kalmayıp Hârizm topraklarına da saldırdılar. Merv, Nesa, Ebiverd, Tus ve Nisabur'u, kısacası bütün Horasan'ı ele geçirmişlerdi.172

Sultan Muhammed'in buna ertesi yıl (597/1201) cevap verdi. Horasan şehirleri, bu sefer Hârizmşâhlar tarafından birer ikişer geri alındılar.173 Ertesi yıl (598/1202) Hârizmşâh, Herat'ı kuşattı ancak ele geçiremedi. Üstelik kuşatmayı kaldırıp dönerken Gurlularla Hârizmşâhların öncü kuvvetleri karşılaştı, iki taraf da hayli kayıp verdi.174

Bu arada Gur'un en büyük sultanı Gıyasüddin Ebü'l-Feth Muhammed b. Sam ölmüştü (599/1203).175 Misilleme yapma sırası Hârizmşâhlara gelmişti. Hârizmşâh, vakit geçirmeden İkinci Horasan Seferi'ne çıktı. Ancak Herat'ta kazandığı nispi başarıyı, yeni Gur Sultanı Şihabüddin'in Hârizm üzerine yürümesi takip etti. Hârizmşâh, kendisini ve başkenti Gürganç'ı ancak Karahıtaylardan aldığı yardım sayesinde kurtarabildi.176

Bu sefer de Şihabüddin uğradığı bir silahlı saldırı sonucu vefat etmişti (602/1206).177 Dağılan Gurlu Devleti'nin Hârizmşâhlara komşu yörelerine, daha önce vefat eden Gıyasüddin'in oğlu Mahmut hâkim olmuştu. Onun lakabı da Gıyasüddin'di. Oğul Gıyasüddin'in payına Firuzkuh ve Herat tarafları düşmüştü. 178

Hârizmşâh Muhammed, Gurlulara nihai darbeyi indirmek ve Karahıtay sınırını garantiye almak niyetiyle kendisi Belh üzerine yürürken, Horasan kıtalarını da Gurluların Herat valisi İzzüddin Hüseyin b Harmil'den vaki olan davet üzerine oraya yollamıştı. Belh'e önem vermesinin sebebi şu idi: Karahıtayların Gurluların karışık durumundan yararlanarak buraları istîlâya kalkışmasından endişe ediyordu. Sefer netice vermiş ve hem Herat hem Belh tarafları Hârizmşah topraklarına dahil edilmişti.179

Birbiri ardı sıra gelen, Tirmiz'in alınıp Semerkant Sultanı Osman'a teslim edilmesi,180 Talekan, Endhud ve Meymene'nin ele geçirilmesi181

gibi olayların peşinden Gur Devleti'nin sona erdiğini söyleyebiliriz. Çünkü Gur Sultanı Mahmut, Hârizmşâhlara tâbi olmayı, ülkesinde onun adına hutbe okutmayı ve para bastırmayı kabul etmişti.182 Gurlulardan geriye Hindistan ve eski Gur taraflarındaki birkaç müstakil küçük beylikten başka bir şey kalmamıştı.

Sultan Tekiş zamanında Hârizmşâh topraklarına katılan Irak-ı Acem'in kısa bir süre sonra Hârizmşâh Devleti'nden kopmuştu. Ard arda cereyan eden darbeler sonucu yönetim birkaç kez el değiştirmiş, 607/1211 yılı itibariyle de Nasırüddin Mengli'nin eline geçmişti. Mengli, Mazenderan'daki iç karışıklıktan medet umarak burayı ele geçirmek istedi. Fakat karışıklıklar sırasında öldürülen İsfehbed Şemsülmülük'ün hâkimiyeti ele almış kız kardeşi sayesinde Mazenderan kendiliğinden savaşsız Hârizmşâhlar Devleti'ne iltihak etti.183

Bu arada Karahıtaylarla çetin bir savaşa giren Hârizmşâh mücadeleden kesin zaferle çıkarak Maveraünnehir'e hâkim olmuştu.184

Bu hâkimiyetin ardından belki de tarihin en hazin hâdiselerinden birisi cereyan etti. Hârizmşâh askeri, ele geçirilen yerlerde Müslüman halka zulmetmekten geri durmadı.185

Semerkant Sultanı ve Hârizmşâh'ın damadı Osman, şehri teslim etmek üzere bir yandan Karahıtayları davet ederken bir yandan da Semerkant'ta mevcut bütün Hârizm askerini katlettirdi. Katliamdan Hârizmli siviller bile kurtulamadı. Saldırıya geçen şehir halkı, Hârizmlileri parçalayarak kasaplık etler gibi çarşı pazara asıyordu.186

Hârizmşâh, olaya yalnızca Semerkantlıların değil Hârizm'deki bütün yabancıların öldürülmesini emrederek tepki verdi. Türkan Sultan müdahale etmeseydi binlerce masum cana kıyılacaktı.187 Fakat katliam emri, Semerkant'ta yerine getirildi. Şehre giren ordu, bir mahalle hariç halkın tamamını kılıçtan geçirdi.188 Seyyidlerin, imamların ve ulemanın ellerine

aldıkları Kur'anları kaldırarak şefaat dilemeleri tesirini gösterdi de nice sonra katliam durdurulabildi.189 Böylece Karahanlılar hanedanı artık tamamıyla tarihe karışmış oluyordu.

Gurluların tamamen tarihe gömülmesi hâdisesi de Semerkant olaylarından kısa bir süre sonra gerçekleşti.190

604-605/1208-1209 tarihlerinde görevi gereği Sultan Muhammed'in yanına gelen Melik Nusretüddin'le yaptığı işbirliği sonucunda Hârizmşâh, kısa sürede Kirman Sicistan ve Umman denizine kadar olan bölgeyi de topraklarına kattı.191

Halife Nasır, Abbâsî hilafetinin dünyevi gücünü canlandırmaya çalışmakta idi. Halife, Irak-ı Acem'i Mengli'nin elinden alarak aralarında paylaşmak üzere Azerbaycan Atabeki Özbek ve Batıni lideri Celâleddin Hasan'la ittifak kurup anlaşmıştı.192 Fakat işler umulanın aksine gelişti. Mengli hezimete uğratılmış, diğer iki müttefık yerlerine dönerken geride Halife'nin hoşlanmayacağı icraatlarda bulunan temsilciler bırakmışlardı. Özbek'in temsilcisi Oglımış, Irak-ı Acem'de hutbeyi Hârizmşâh adına okutmuştu.193 Halife'nin tepkisi, Batıni fedailerini kullandığı bir suikast olarak geldi. Oglımış Hârizmşâh'a bağlılığını hayatıyla ödemişti. Olay, Hârizmşâh'ın Irak-ı Acem üzerine yürümesine yeterli oldu.194

Hârizmşâh, önce Fars Atabeki Sa'd'ı hezimete uğrattı.195 Azerbaycan Atabeki ise Hârizmşâh'ın önünde tutunamayacağını anlayarak çareyi ülkesine kaçmakta buldu. Ordusu ve hazinesi Muhammed Hârizmşâh tarafından ele geçirildi.196 Ancak hatasından dönmesini bilen Özbek'in özür dileyip tabiiyetini bildirmesi ile iş tatlıya bağlandı.197 Bu sefer sonucunda Irak-ı Acem artık kesine yakın bir şekilde Hârizmşâhlar Devleti'ne bağlanmıştı. Hârizmşâh'ın İslâm dünyasından hâkim olamadığı kıtalar, sadece Anadolu ile Orta Doğu tarafları idi.

İşte Sultan Muhammed'le Halife Nasır'ın mücadelesi bu safhadan itibaren başladı. Topraklarını Bağdat yakınlarına kadar genişletmiş olan Hârizmşâh, hutbenin daha önce Büveyhoğulları ile Selçuklular zamanında örneği görüldüğü üzere kendi adına okunmasını arzu ediyordu.[198] Halife ise defalarca tekrar edilen bu isteğe bir türlü olumlu cevap vermiyordu.[199] Bunun üzerine Hârizmşâh bazı siyasi propagandaya başladı. Abbâsî hilafetinin meşru olmadığını, hilafet gereklerinin ve sorumluluklarının yerine getirilmediğini bahane ederek,[200] hattâ bu konuda önde gelen fakihlerden fetvalar alarak, Tirmizli Seyyid Alâ el-Mülk'ü Halife atadı.[201] Hattâ Reşidüddin, ünlü müfessir Fahrüddin-i Razi'nin de fetva verenler arasında olduğunu belirtir.[202] Hârizmşâh, Abbâsî Hilafeti'ne son darbeyi indirmek için müsait anı kollar olmuştu. Oglımış'ın öldürülmesi kendisine o fırsatı verdi. Ve yukarıda özetle verdiğimiz askeri harekattan sonra Bağdat üzerine yürüme kararı aldı.

Harekatı durdurması için Hilafet merkezi ile Hârizmşâh arasında elçiler gidip geldi.[203] Hârizmşâh, Bağdat'ı zaptetmek konusunda kararlıydı. Ancak sevk ettiği ordu, Esedabad geçidinde tutulduğu kar fırtınasında telef oldu.[204]

Kısaca ifade etmek gerekirs;e iç çekişmeler ve dış mücadeleler İslâm dünyasını bir kurt gibi içten içe kemiriyor, tahrip olmuş bünye dışarıdan ne kadar görkemli görünürse görünsün içi boşaltılmış bir halde hayatiyetini sürdürmeye çabalıyordu. Yöneticiler haris, halklar bezgin, ordular öfkeli idi.

Böyle yönetimler ve yöneticiler elinde normal fonksiyonunu icra edemeyen, disiplinini kaybetmiş, isyana müsait bir yapı içinde teşkilatlanmış, hattâ durmaksızın isyan eden İslâm ordularının dünyanın en büyük istîlâcılarından birisi olarak nitelenen Cengiz ve gayet güzel teşkilatlanmış muntazam orduları karşısında duramayacağı açıktı.

1 Bu kadın, kocasının ölümünden sonra yeniden evlenmediği halde doğum yapmıştır. Bu durum dedikoduya sebep olunca, o, beş çocuğunu etrafına toplayarak bacadan sızan ışık vasıtasıyla eve giren sarışın bir adamın karnını okşadığını ve onun nurunun kendi vücuduna geçtiğini, çıkarken de güneş veya ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıktığını söyler. Geniş bilgi için bk. Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un niuça tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi) (trc. Ahmet Temir), Ankara 1948, 7-8; Reşidüddin b. Fazlullah el-Vezir b. İmadüddevle Ebü'l-Hayr Muvaffıkuddevle et-Tabib, Cami'u't-tevarih, I-II, (nşr. Behmen Kerimi), ys. ts., I, 171; Ayrıca bk. Cami'u't-tevarih (trc. Abdülbaki Gölpınarlı), ys. ts., 131; Ahmet Temir, Cengiz Han, Ankara 1989, 15. Konuya İbn Kesir de (Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (774/l372), el-Bidaye ve'n-nihaye, I-XIV, Beyrut 1966, XIII, 127) temas eder.

2 Bazı araştırmacılara göre Alan-Ko'a efsanevi bir şahsiyettir. Meselâ René Grousset, [Bozkır İmparatorluğu, (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993, 190] şöyle der: Kocası Dubun-mergenin ölümünden sonra “efsanevi ana” Alan-Ko'a'nın bir ışık huzmesinden gebe kalarak Nirun Moğollarını dünyaya getirdiği, bunlardan olan Bodunçar'ın sekizinci neslinden Cengiz Han'ın atası olduğuna dair efsaneler vardır.

3 Reşîdüddîn de (I, 169, 171; Türkçe trc., 131), Alan Ko'a'nın hamile kalması olayını “yorumlu” vermekte ve anlatılanlara inanmadığını nezaket ölçüleri içinde ihsas ettirmektedir: “Moğolların zan ve takrirlerine göre -günahı anlatanın boynuna- (be zu'm-i Moğolve'l-'uhdetu ale'r-ravi) kocasının ölümünden sonra da hamile kalmış ve ondan sonra çocuk vücuda gelmiştir”. Olay, Kalkaşendi'de [Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali (821/1418), Subhu'l-a'şa fi sına'ati'1-'inşa, I-XV, ys. 1910, 1920, IV, 306] biraz açık

müstehcen ifadelerle anlatılır. Alan Ko’a’nın bunu kendini kurtarmak için uydurduğu, Meryem kıssasından etkilenebileceği belirtilir.

4 Gizli Tarih, 7-8; Temir, Cengiz, 15.

5 Gizli Tarih, a. y.; Reşîdüddîn, I, 171; Temir, Cengiz, a.y.

6 Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Temücin’den henüz Kağan seçilmediği dönemde bile sürekli Çinggis diye söz edilmesi, bu rivayetlerin sonradan oluşturulduğunu gösteren delillerdendir. Zaten bunların, daha çok halk arasında yaşayan masal, destan ve rivayetlerden alındığı çeşitli araştırmacılar tarafından özellikle belirtilmiştir. (Meselâ bk. Temir, Cengiz, 15).

7 Ebü’l-Ferec, [Gregory (Bar Habreus) (684/1286), Abu’l-Farac Tarihi (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987] Ögedey’in kağan seçildiğini anlattığı pasajda, yeni kağanın Çağatay tarafından sağ elinden, Autkin [Cüveyni’de Ötegin. Bk. Alaeddin Ata Melik el-Cüveyni (681/1282 Tarih-i Cihangüşa (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1988, I, 217.] tarafından sol elinden tutularak dört şilteli bir tahta oturtulduğundan söz eder ve Moğol tahtının dört şilteli olmasının sebebini şöyle açıklar: “Bu dört şiltenin manası dünyanın dört köşesine hâkim olmaktı.”

8 Bu, Hülâgû’nun Müsta’sım’a yazdığı mektuplarda çok net ifade edilmektedir. Bk. Reşîdüddîn, II, 202; Muhammed Mahir Hammade, el-Vesâ’iku’s-siyâsiyye li’l-hurûbi’s-salîbiyye ve’l-ğazvi’l-Moğolî li’l-âlemi’l-İslâmî, Beyrut 1986, 345, 347.

9 Grousset, 215.

10 Gizli Tarih’i yayınlayan Haenisch iki yerde (s. 163, 1 no.’lu dipnotla s. 230’daki 244 no.’lu açıklamada) Teb hecesi ile şiddetlendirilen Teb-tenggeri lakabının “en yüksek sema, en yüksek tanrı” anlamına geldiğini belirtmektedir.

11 Kököçü hakkında bk. Gizli Tarih, 230; Cüveynî, I, 105; Reşîdüddîn, I, 211.

12 Grousset, 213.

13 Pelliot, ”Les Mongols et la Papaute”, Revue de 1’Orient chretien, 1923, 22 (Grousset, 213’ten).

14 Gizli Tarih, 19-20.

15 Cüveynî (I, 106), bunu isim vermeksizin herhangi bir kimseyle masum bir güreş gibi aktarır.

16 A.e., 163-167; Temir, Cengiz, 86.

17 Gizli Tarih, 30-33. Cengiz’in ilahi ikaza muhatap olduğu bir başka olay için bk. Gizli Tarih, 30.

18 Güneşe tapma ile ilgili bir başka rivayet için bk. Ebü’l-Ferec, II, 526.

19 Grigor’un kartal kıyafetine girmiş meleğe ait bu hikâyesine başka bir kaynakta aynı ile rastlanmamışsa da, buna benzer bir hikâye Sağang-Seçen’in Moğolca metninde vardır. Bu efsaneye göre, Cengiz Han’a beş renkli bir tarla kuşu görmüştür. Daha geniş bilgi için bk. I. J. Schmidt, Geschichte der Ostmongolen, St. Petersburg 1829, s. 71 (Grigor, 3’ten).

20 Moğol imparatorunun Hakan veya Kaan unvanının Ermenice transkripsiyonudur ki Kiragos’ta (220) Khağan şekline rastlanır. Bk. Grigor, 4.

21 Târîh-i Cihângüşâ müellifi Cüveynî de (I, 156-157), Buhârâ’nın istîlâsı sonrasında İslâm âlimlerinin olan biteni Girgor’unkine benzer tarzda Allah’ın gazabı olarak yorumladıklarını aktarır. Hattâ günümüzde bile Moğol İstîlâsı Allah’ın gazabı ve cezalandırması olarak nitelendirilmektedir. Krş. Ebü’l-Hasen en-Nedvî, “Ğâratü’Tatar’ale’l-’âlemi’l-İslâmî, esbâbühâ ve netâ’icühâ”, Mecelletü’l-Ezher, II, Yıl: 51 (Sefer 1399/Ocak 1979), 305-314.

22 Aknerli Grigor, Okçu Milletin Tarihi (Trc. Hrant D. Andreasyan), İstanbul 1954, 3-5.

23 Barthold Spuler, el-’Âlemu’l-İslâmî fi’1-‘Asri’l-Muğuli, (Trc. Halid İsa Es’ad), Dımaşk l987, 26. Süheyl Zekkâr’ın dipnotta Çin kaynaklarına ve Gizli Tarih’e atfen söylediği, Cengiz’in, kabilesi arasında Şamanlık yaptığına dair görüşüne katılmıyoruz. Doğrusu ne Gizli Tarih’te, ne de bir başka kaynakta Cengiz’in Şamanlığını ihsas ettirecek bir ima olmadığı gibi, hiçbir araştırmacı da böyle bir iddiada bulunmamıştır.

24 Gizli Tarih, 162.

25 W. Barthold, “Maveraünnehir”, İA, VII, 408-410.

26 Bu konuda bk. Guy le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge 1905, 433 vd.

27 Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisi (X. asır), Ahsenü’t-tekasim fi ma’rifeti’l-ekalim, Leiden 1877, 323-326.

28 Ebu İbrahim b. Muhammed el-Farisi ve’l-Istahri (X. asır), Mesalikü’l-memalik (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1967, 287; Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevi (626/1228), Mu’cemu’l-buldan, I-V, Beyrut ts, V, 45-46.

29 Haylam ve diğer yerleşim birimlerinin mahalleri hakkında bk. İstahri, 272, 334; Yakut, II, 413.

30 Makdisi, 271.

31 Kafesoğlu (185), şehrin ismini Özkend olarak zikreder.

32 İstahri 333; Ebü’1-Kasım b. Havkal en-Nasibi (X. asır), Kitabü Surati’l-arz (nşr. J. H Kramers), Leiden 1967, 394; Makdisi 272; Ebü’l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih (280/893) el-Mesalik ve’l-memalik (nşr M. J. De Goeje), Leiden 1889-1967, 208; Yakut, I, 280, 281.

33 Moriedga D’Ohsson, Tarih-i Moğol [trc. Mustafa Rahmi (Balaban)], İstanbul l340-1342/1920-1923, 13-14; Vasiliy Vladimiroviç Barthold.

Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan (nşr. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, 171.

34 Yakut, I, 280.

35 Kuba, Fergana'da bir şehir, Medine'de bir köy, çölde bir konak yeri ismidir. Makdisi, 27.

36 Istahri, 333.

37 Makdisi, 272.

38 Yakut, IV, 121.

39 "Odun gibi yanan siyah taşlardan meydana gelen bir dağ."

40 Yakut'a göre (I, 172) "Bir veya iki yük kömürün fiyatı bir dirhem idi".

41 Yakut burayı ırmaklarının ve havuzlarının bolluğundan, meyve ve sebze bahçelerinden bahisle "Mâverâünnehir'in en nezih şehri" olarak kabul eder. Bk. IV, 121.

42 Makdisî, 271.

43 Ünlü gezgin Marco Polo tuz istihsalini ve tuzun yemeklerde tatlandırıcı olarak kullanılmasından başka bir işe daha yaradığını anlatır: Bozuk para yapımı. Ona göre Moğollar paralarını şu yolla yaparlar. Altın çubuklar dökerler ve bunlar ağırlıklarına göre, damga vurulmadan para sayılır. Daha küçük paraların yapımı ise şöyledir. Bu ülkede tuzlu kayalıklar vardır. Bunların suyunu küçük tavalarda kaynatarak tuz çıkarırlar. Kaynatma işi bir saate yakın sürdükten sonra hamura benzer bir şey elde ederler ve bunu iki para değerinde pastayı andıran biçimlere dönüştürürler. Kurumaları ve katılaşmaları için bu paraları kızgın tuğlalar üzerine yerleştirirler. Bu işten hemen sonra kağanın damgasını vururlar. Bunların seksen tanesi bir Saggio altın değerindedir. Satıcılar dağlık yerlerde yaşayan ve uğrak yerlerde oturmayan, altınlarını, misklerini ve diğer mallarını kolay kolay satamayan ve tuzu yemeklerinde kullanan kişilerden bu tuz

pastalarının karşılığında Saggio altını alırlar. Bk. Marco Polo, Marco Polo'nun Geziler Kitabı (trc. Ömer Güngören), İstanbul 1985, 122. Ayrıca bk. Marcopolo Seyahatnamesi (trc. Filiz Dokuman), I-II, ys., ts., I, 185.

44 Yakut, IV, 253. Yakut Fergana'da yetişen meyve ve bitkileri şöyle sıralar: Üzüm, ceviz, elma, gül, menekşe, güzel kokulu yabani bitkiler (bir çeşit parfümeri malzemesi-reyahin) ve dağlarda yaban fıstığı.

45 A.e., III, 277.

46 İstahri, 334.

47 Makdisi, 271.

48 İbn Hurâzbih, 208; İstahri, 333; Makdisi, 272,.

49 Makdisî, 278.

50 İstahrî, 327.

51 En azından Moğolların Şaş şehirlerinden Benakes'i tahrip ettiklerini bilmekteyiz.

52 Makdisi, 342; İbn Hurdazbih, 27.

53 Makdisi, 273.

54 Cüveynî, I, 166.

55 Cüveynî, a. y.

56 İstahrî, 317, H. H. Schaeder, "Semerkand", İA, VII, 468-471.

57 Ebü'l-Ferec, II, 514.

58 Ebü'l-Ferec Semerkant'ın Moğollar tarafından istîlâsı münasebetiyle şehrin bahçelerinden "muhteşem" diye söz eder. Bk. II, 512.

59 Cüveynî, I, 166. Ayrıca bk. H. H. Schaeder, a. y.

60 İstahrî, 320 vd; İbn Havkal, 369 vd.

61 Yakut tarafından nakledilen beyitlerde Dargam'dan nehir (vadi) diye bahsedilir. Bk. Yakut, II, 451.

62 İbn Havkal, 495 vd.; Makdisi'ye (279) göre ise söz konusu mahsul hem Sogd hem de Buhârâ'nın bütün halkına iki sene yeterdi.

63 Makdisi, 279.

64 Barthold, Türkistan, 101.

65 Etimolojik değerlendirmeler için bk. Barthold, Türkistan, 103.

66 Yakut, IV, 46; I, 353.

67 A.e., III, 335.

68 A.e., III, 230.

69 A.e., III, 353 vd.; Safıyyüddin Abdülmü'min b. Abdülhak el-Bağdadi (739/1338), Merasıdü'l-ıttıla' ala esma'i'1-emkineti ve'l-bika' (Ve hüve muhtasaru Mu'cemi'l-büldan li-Ya'kut) (nşr. Ali Muhammed el-Buhari) I-III, Beyrut 1954, I, 169.

70 Yakut, I, 353.

71 Makdisi, 281.

72 Yakut, I, 353.

73 Makdisi, 281.

74 A.e., 282. Barthold, Sem'ani ve Yakut'a göre Zerefşan Bölgesi'ndeki şehir ve köylerin tam bir listesini çıkarmıştır. Bk, Türkistan, 127-144.

75 İstahri, 314; Makdisi, 282.

76 Barthold, Türkistan 124.

77 Yakut, V, 45.

78 Kafesoğlu, 30-31. Nehirlerden yararlanarak yapılan zirai hayatın canlılığına dair bk. Reşid Abdullah Cümeyli, Dirase fi't-tarihi'l-hilafeti'l-Abbâsîyye, Rabat 1984, 255-257.

79 Cümeyli, a. y.

80 Hârizm karpuz veya kavunlarının, Halifelerden Me'mun (197-2171813-833) ile Vasık'ın (227-232/842-847) saraylarına kurşun kaplar içine karla beraber yerleştirilerek ihraç edildiğine dair bk. Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, Horezmce Tercümeli; Mukaddimetü'l-Edeb (nşr. Z. Velidi Togan), İstanbul 1951, Önsöz, 33.

81 İbn Havkal, 397; Henri Yule, Cathay and the Way Together (Being a Collection of Mediaveal Notices of China), London 1951, II, 287.

82 Istahri, 303; Togan, Mukaddime, 32.

83 Yakut, II, 398.

84 Türklerin Harizm’le bağlantılı ticari münasebetlerinden dolayı “Türk Kapısı” olarak adlandırılması ve bu noktadaki faaliyetler için bk. Zeki Velidi Togan, “Harizm”, İA, V/I, 240-257.

85 İstahri, 287.

86 Cümeyli, 255-257.

87 Reşîdüddîn, “Hârizm ki asıl adı Gürganç’tır. Moğollar oraya Ürgenç derler.” der. Bk. I, 371.

88 Yakut, Mu’cem, II, 123.

89 Yalnız Halife Nasır’ın Abbâsî Hilafeti’ni güçlendirme uğrundaki olumlu çabalarını ve manevralarını göz ardı etmemek gerekir.

90 Moğol istilası öncesinde İslâm devletlerinin durumuna dair bk. Abbas İkbal Aştiyani, Tarih-i Moğol ez hamle-i Cengiz ta teşkil-i Devlet-i Timur, Tahran 1345/1926, 8-14.

91 Nâsır’ın Hûzistan Valisi Sencer’in isyanını (607/1209) örnek verebiliriz. Bk. İzzüddin Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü’l-Esir (630/1232), el-Kamil fi’t-tarih (nşr. Carolus Johannes Tornberg), I-XII, Beyrut 1979, 1982, XII, 289.

92 İbnü’l-Esir, Ahlat’ta meydana gelen böyle bir olayı bütün teferruatıyla anlatır. Bk. XII, 253.

93 Cüveynî, II, 57.

94 Hârizmşâh Tekiş’in ölümü üzerine oluşan fiili taksimat için bk. İbnü’l-Esir, XII, 157-158.

95 Nâsır Lidinillah’ın memlükü olan Taştemur’un, Halife ile arasının bozulması üzerine önce Luristan Hakimi Ebu Tahir’e iltihak edip damat

oluşu ve daha sonra Ebu Tahir'in ölümü üzerine kayınpederinin yerine geçişi belki sayısız örnekten sadece birisidir. Bk. İbnü'l-Esir, XII, 256; Cüveynî, II, 101.

96 Muhammed Hârizmşâh'la Semerkant ve Buhârâ hâkimi olan Hanların Hanı (İbnü'l-Esir'de aynı anlama "Sultanu's-Selatin") lakaplı damadı Osman arasındaki kapışmadan halkın payına düşen şey, binlerce Müslümanın katledilmesinden başka bir şey değildi. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, XII, 268-269. Ayrıca bk. Cüveyni, II, 102-103.

Aynı şekilde, sefere ittifak halinde çıkıp, bir iki başarıdan sonra yolları ayrılan Kutlug İnanç'la Halife Nasır'ın Veziri İbnü'l-Kassâb arasında vaki olan anlaşmazlığın faturasını, Rey halkı bizzat hilafet ordusu tarafından tarihçilerimizin "Kimse İslâm ülkelerine Müslümanların kan ve mallarından hiçbir şey bırakmamak gibi böyle bir merhametsizlik yapmamıştı." şeklinde tarif ettikleri bir katliam ve yağmaya tâbi tutularak ödüyordu. Bk. İbnü'l-Esir, XII, 112; Ebu Bekir Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed b el-Hüseyin b. Himmet Ravendî (694/1294), Rahatıı's-sudur ve ayetü's-sürur (trc. Ahmet Ateş), I-II, Ankara1957-1960, II, 348.

97 Fars Atabeki S'ad'ın oğlu Ebu Bekir, babasının Hârizmşâh'a esir düşmesini fırsat bilerek idarenin dizginlerini ele almakta gecikmemişti. Babasının Harizmşah tarafından affedilerek tâbi vasfıyla idarenin kendisine teslimi üzerine; baba oğul birbirine girmiş ve babası oğlunu bertaraf etmişti. Bk. Şihabüddin Muhammed b. Ahmed en-Nesevi (662/1264), Siratu's-Sultan Celaliddin Mengüberti (nşr. O. Houdas), Paris 1891, 19.

98 Cüveyni, II, 51.

99 602/1205 yılında iki çarşı esnafı arasında çıkan ve birçok insanın ölmesine, mallarının yağmalanmasına ve evlerin tahribine yol açan kavgayı yatıştırmak için ortaya atılan Herat Emiri taşlanmış ve linç edilmek

üzereyken öfkeli halkın elinden güç bela kurtarılıp kaçırılarak günlerce saklanmış veya Firuzi Köşkü'nde mahpus hayatı yaşamak zorunda kalmıştı. Bk. İbnü'l-Esir, XII, 208.

100 Nasır'ın Veziri İbnü'l-Kassab'ın Rey'i ele geçirmesi üzerine şehri terk edip Bağdat'a gelen ve vezirliğe kadar yükselen Nasırüddin Nasir b. Mehdi el-Alevi, 604/l208 yılında azledilince Halife'ye yazdığı bizce itirafname niteliğindeki bir mektupta Bağdat'a geldiğinde bir dinar veya bir dirhemi bile olmadığını fakat başkentte eline bir hayli para ve gayet mükemmel değerli eşya geçtiğini ve o gün için 5 bin dinardan fazla parası bulunduğunu bizzat belirtir. Amacı, Halife'nin affına uğrayarak bazı Alevilere daha yakın olmak için Meşhed-i Ali'de görevlendirilmesini rica etmektir. Ve asıl ilginci, bizzat Halife'ye herhalde bir nevi rüşvet sayılabilecek bir garip teklifte bulunmakta, bu ricasının yerine getirilmesi için elindeki paraları vermeyi önermektedir. Halife, teklifi manidar bir cevap vererek kesin bir dille reddetmiştir. Bk. İbnü'l-Esir, XII, 276-277; Ravendi, II, 348.

101 Gasp ve yağmalama olaylarından hacıların bile kurtulamadığı anlaşılıyor. Mesela 608/1212 yılında, hem de Mina'da yağmalamanın gece boyunca sürdüğünü kaynaklarımız kaydetmektedir. Bk. İbnü'l-Esir, XII, 297.

102 Huzistân Valisi Sencer'in mallarına el konulması ile ilgili olarak bk. İbnü'l-Esir, XII, 289.

103 İbnü'l-Esir, XII, 260-262. Cüveynî'ye (II, 51) göre ise, Hârizmşâh'ın İbn Harmil'in üzerine yürümesinin gerekçesi başkadır. Fuat Köprülü'nün ("Hârizmşâhlar", İA, V/I, 272) Cüveynî'nin bu rivayetine itibar ettiğini görüyoruz.

104 İbnü'l-Esir, XII, 262.

105 A.e., XII, 268; Cüveyni, II, 102-103.

106 Cüveyni, II, 35; İbnü’l-Esir, XII, 158.

107 İbnü’l-Esir, a. y.

108 Eskiden bayram namazlarını kılmak ve yağmur duası yapmak için bütün kent halkını alabilecek genişlikte bir meydana çıkılırdı ve buraya musalla denirdi.

109 Ebu’l-Hasen en-Nedvi, “Ğaratu’t-Tatatar ’ale’l-‘alemi’l-’İslâmi, Esbabuha ve neta’icuha”, Mecelletu’l-Ezher, II, y. 51, (1399/1979), 305-314, 311.

110 İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221), Ankara 1992, 144.

111 Mesela, 6031/1207 yılında Gürcüler fırsattan istifade Kars’ı zapt ettiler, ancak bununla da yetinmeyip şehrin mahsulünü yıllarca gasp ettiler. Bu arada Kars valisinin imdat isteğine hiçbir yerden olumlu çağrı gelmediği acı bir vakıadır. Bk. İbnü’l-Esir, XII, 256. Yine Gürcüler 605/1208 yılında Ahlat üzerine gelip Erciş üzerine yürümüşler ve Erciş’i tarihçimizin ifadesiyle sanki daha evvel hiç kurulmamış bir şehir gibi, duvarları, binaları ve bütün yapıları alt üst olmuş ıssız bir kasabaya çevirmişlerdi. Ahlat Emiri ise Ahlat’tan çıkarsa bir daha geri dönemeyeceği korkusuyla bütün bu olup bitenlere seyirci kalmıştı. Çünkü Ahlat halkına yaptığı zulmün farkındaydı ve halkın kendisini şehre geri almayacağını biliyordu bk. İbnü’l-Esir, XII, 279. 601 yılındaki saldırıları için ayrıca bk. İbnu’l-Esir, XII, 204.

112 Tarihte bu adla adlandırılan iki sultan vardır. İbrahim b. Hüseyin ile oğlu Osman. Bu ikincisi sonradan Muhammed Hârizmşah’ın damadı olan Buhara hakimidir. Ancak bu hısımlık bile Hârizmşah’la birbirlerini yemelerine engel olamamıştır.

113 İbnü’l-Esir, XII, 259. Gerçi bu sultanın sonradan Müslüman halka reva gördüğü bir çırpıda 10 bin kadar Müslümanı öldürtecek vahşilikteki muamele, onun da küçük hesapların peşinde bir sultan olduğunu

göstermiştir. Bu vahim olayın çeşitli boyutları için bk. İbnü'l-Esir, XII, 268. Ayrıca bk. Cüveyni, II, 101-103.

114 İbnü'l-Esir, a. y.

115 Sıbt İbnü'l-Cevzi'ye göre [Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu (654/1257), Mir'atü'z-zeman, VIII/I-II, Haydarabad, Dekkan 1370/1951, VIII/II, 471] Çin, Hindistan ve Maveraünnehir'den Horasan'a ve Bağdat kapılarına kadar uzanan.

116 Reşidüddin, I, 295; Cüzcani, I, 301. Kafesoğlu'nun (84), Sultan Tekiş'in tahta çıktığı 22 R. Ahir 568 tarihine karşılık gelen miladi tarihi 10 Ocak 1173 olarak göstermesi yanlıştır. Doğrusu 12 Aralık 1172 olmalıdır.

117 Kafesoğlu, 146.

118 Tekeş, Takaş, Takeş ve Tekiş şeklinde de okunan Tekiş ismi hakkındaki tartışmalar için bk. Fuat Köprülü, "Türk Etnolojisine Ait Tarihi Notlar: Uran Kabilesi", Belleten, c. VII, sa: 26 (Nisan 1943), Ankara 1943, 227-245, 232.

119 İbnü'l-Esir, XII, 157; Cüzcani, I, 301; Cüveyni, II, 16, 22, 24; Reşidüddin, I, 294-295.

120 Sıbt İbnü'l-Cevzi (VIII/II, 472) Sultan Tekiş'in 100 bin kişilik bir orduya sahip olduğunu, ordusunun başında savaşa bizzat katıldığını, hattâ bu yüzden bir gözünü kaybettiğini ifade eder. İbnü'l-Cevzi'ye göre, Tekiş bu konudaki titizliğini "Sultan savaşa bizzat girmezse sultanlığa layık değildir. Çünkü kadın değildir." diyerek dile getirirdi.

121 Sıbt İbnü'l-Cevzi'ye göre (VIII/II, 471) Bağdat üzerine düzenlediği sefer sırasında.

122 Ebü'l-Ferec, II, 472, Reşidüddin, I, 294-295.

Cüveyni (II, 36), Sultan Tekiş'in, 596/1200 yılında Cemaziyelâhir ayında Abbasi halifesi marifetiyle Bâtınî suikastine kurban giden başveziri

Nizamülmülk Mes’ud b. Ali’nin intikamını almak için çıktığı sefer esnasında nefes darlığından öldüğünü belirtir.

123 İbnü’l-Esir, XII, 156 vd.

124 Nesevi, 22; Cüveyni, II, 42.

125 Cüveyni, II, 41, 71; Reşidüddin, I, 297, 313-314.

126 Mazenderan için bk. R., Vasmer, Mazenderan, İA, VII, 420-426.

127 Muhammed b. Tekiş’in ülkesine kattığı topraklar için bk. Nesevi, 3; Reşidüddin, I, 313.

128 İbnü’l-Esir, XII, 263-264.

129 Sultan Muhammed’in, savaştan önce, karşılaştığı düşman askerlerinin kıyafetini giymek gibi bir tedbiri vardı.

130 Cüveyni, II, 67.

131 Kafesoğlu, 179.

132 Cüveyni, II, 73; İbnü’l-Esir, XII, 269-270.

133 Cüveyni, II, 72.

134 A.e., II, 62.

Oğlu veliaht Uzlagşah’ın tevkii bile şöyle idi. “Ebü’l-Muzaffer Uzlagşah b. es-Sultan Sencer Nasıru Emiri’l-mü’minin. ” Bk. Nesevi, 25. Cüveyni, Sultan’ın nail olduğu nimetin farkında olduğunu ve Sultan Sencer’in saltanat süresinin uzunluğuna heves ederek kendisine böyle denmesini istediğini nakleder. Yani ona göre sebep gurur değil, özentidir.

135 Nitekim İbnü’l-Esir de (XII, 371) 21 yıl ve bir kaç ay süreyle saltanat sürmüş Muhammed b. Tekiş için, “Büyük Selçuklulardan sonra onun kadar muazzam bir devlete sahip olan bir hükümdar gelip geçmemişti. ” der.

136 Nesevi, 17-21.

137 Cüzcani, I, 309.

138 Gerçi Cüveyni başka yerde (II, 77-78) bir gerekçe daha ileri sürer. Annesini hacca gönderen İsmaili İmamı Celaleddin Hasan'ın heyetine başkent Bağdat'ta Hârizmşah'ın hacc heyetinden fazla iltifat edilmiş, İsmaililere sancak verildiği halde Sultan'ın gönderdiği kafiledekilere soğuk davranılmıştı. Benzeri bir gerekçe için bk. Nesevi, 12.

139 İbnü'l-Esir, XII, 316. Hatta, ileride Moğol istîlâsı münasebetiyle bahsedeceğimiz üzere, ordu hükümdar çekişmesinin, Cengiz'le kapıştığı sıcak savaş ortamında bile olanca hızıyla sürdüğü, Hârizmşah'ın çadırının bir gece kendi askerlerince atılan oklarla delik deşik edilmesinden anlaşılıyor. Sultan, bu badireyi istihbaratı iyi çalıştığı için suikasti öğrenip önceden tedbir alarak atlattı. Bk. Sıbt b. el-Cevzi, VIII/II, 599; Cüveyni II, 88.

140 İbnü'l-Esir'de Kezlik Han olarak geçen bu zatın ismi Kazvini neşrinde [Alaeddin Ata Melik el-Cüveyni (681/1282), Tarih-i Cihangüşa (nşr. Mirza Muhaınmed Kazvini], I-III, Leiden-London, 1912-1916, II, 69.) "(Kezli, Közli, Gizli?)" şeklinde olup, aynı sayfadaki 6 no.lu dipnotta eserin değişik yazmalarında "(Körli, Kerli, Kirli?)" ve "(Körpi, Kerpi, Kirpi?)" şeklinde de geçtiğine dikkat çekilmektedir.

141 Tafsilat için bk. İbnü'l-Esir, XII, 263-265. Ayrıca bk. Cüveyni, II, 54. Türkân Hatun'un akrabası Kezlik-Han'ın başına açtığı dertleri bertaraf edebilen Sultan, yine Valide Sultanın bir başka yakını olan Otrar valisinin hatasını canıyla ve devletiyle ödemek zorunda kalacaktı.

142 Cüveyni, II, 67. Tarih-i Cihangüşa'ın Türkçe tercümesinde Emir Burtuna Tört Aba olarak geçer. İsmin değişik yazılımları için bk. Tarih-i Cihangüşa (nşr. Kazvini), II, 83.

143 İslâm kaynaklarında Türkân şeklinde yazılan bu ismin Türk literatüründe okunuşu genellikle Türkân şeklinde olmuştur. Konu

hakkında bk. Osman Turan, “Terken unvanı, Torkan değil Türkân”, Türk Hukuk Tarihi Dergisi c. I (1941-1942), 67-73; Ankara 1944.

144 Özel tümen ve icraatları hakkında bk. Nesevi, 23. Ayrıca bk. Cüveyni, II, 162.

145 Türkân’in ırki bakımdan Kanklı mı, Kıpçak mı, Bayavutlu mu, Bayatlı mı olduğuna dair bk. Cüveyni, II, 162; Nesevi, 25. Ayrıca bk. Köprülü, “Uran Kabilesi”, 237.

146 Cüveyni, II, 162 Değişik yorumlar için bk. D’Ohsson, 91-94.

147 Cüveyni, II, 162.

148 Nesevi, 44.

149 Nesevi, 42.

150 A.e., a. y.

151 Cüveyni, II, 162.

152 Nesevi (42) sözü uzatmak istemediği için Türkan Sultan’ın bütün hayır ve hasenatına yer vermediğini belirtir.

153 A.e., 28-31. Ayrıca bk. D’ohsson, 93-94.

154 Grousset, 232.

155 Cengiz yasası hakkında bk. Curt Alınge, Moğol Kanunları (Trc. Coşkun Üçok), Ankara 1967.

156 Eski İranlılar Araplara ‘Tâzî’ derlerdi. Suriyeliler Araplara ‘Tâzî’, Ermeniler ‘Dâjîk’ derlerdi. İranla sınır komşusu olan Türkler de Araplar için kullandıkları ‘Tâjîk’ kelimesini Acemlerden almışlardır. Araplar, İran ve Maveraünnehir’i fethedince Türkler buralara ‘Tâzîk İli’ dediler. Çünkü buralar da Arapların oluyordu. Türkler gibi Moğollar da Müslümanlara ‘Tâjîk’ namını verdiler. Araplar nasıl kendilerinden başka milletlere Acem derse Türkler de kendilerinden başkasına Tâjîk derdi. Bk. D’Ohsson, 100.

157 Gerçi Oğuz ve Kanklı boylarının Hârezmşah ordusuna asker olması hadisesi daha çok Türkân Sultan'ın gelin gelmesinden sonra olmuştur. Bk. Cüveyni, II, 62; Nesevi, 42.

158 Grousset, 171-172.

159 Necmeddin-i Kübra'nın hulefasından halk ve din adamları nezdinde büyük itibar sahibi olan Mecdüddin'i öldürtmesini kastetmekteyiz. Tartışmalar için bk. Kafesoğlu, 220.

160 D'Ohsson, 91.

161 Köprülü, "Harizmşahlar", İA, V/I, 263-296, 276.

162 İbnü'l-Esir, XII, 208. Ayrıca bk. Cüveyni, II, 47; Reşidüddin, I, 314.

163 Cüveyni, II, 69.

164 Cüveyni, II, 59, 102.

165 Nesevi'nin (23, 24) zamanın Buhara Sadrı Burhaneddin Muhammed b. Ahmed'in mevkiine, emrindeki fakih (asker?) sayısına dair ifadeleri ilginçtir. Âl-i Burhan (Benî Mâze) hakkında bk. Kafesoğlu, 174; Wilhelm Barthold, "Bukhara", EI2, I, 1293-1296.

166 İbnü'l-Esir, XII, 257. Burhaneddin Sadr-ı cihan Muhammed b. Ahmed'in o yıl hacca gitmesi ve yol arkadaşlarına verdiği sıkıntı sebebiyle dönünceye kadar sadr-ı cehennem lakabıyla anılması vesilesiyle….

167 Cüveyni, II, 74, Barthold, a.y.

168 Cüveyni, II, 59.

169 Cüveyni, II, 57-58; Reşidüddin, I, 348.

170 İbnü'l-Esir, XII, 157; Cüveyni, II, 57-58.

171 Harizmşah'ın yeğeni Hindu-han'ın Gurlulara sığınması üzerine Sultan Giyasüddin'in Harezm topraklarına göz dikmesi hususunda bk. Reşidüddin, I, 295; İbnü'l-Esir, a. y.

172 Reşidüddin, a. y.; İbnü'l-Esir, XII, 164-166; Cûzcânî, II, 307; Reşidüddin, I, 295.

173 İbnü'l-Esir, XII, 174.

174 Reşidüddin, I, 296. 297; İbnü'l-Esir, XII, 177.

175 İbnü'l-Esir, XII, 180; Reşidüddin, I, 297.

176 Cüveyni, II, 42, Reşidüddin, I, 297; İbnü'l-Esir, XII, 186-187.

177 İbnü'l-Esir, XII, 212-213; Cüveyni, II, 45.

178 İbnü'l-Esir, XII, 180, 214; Cüveyni, II, 47.

179 İbnü'l-Esir, XII, 226-230; Cûzcânî, I, 307, Cüveyni, II, 48; Reşidüddin, I, 312-313.

180 İbnü'l-Esir, XII, 231; Cüveyni, II, 49.

181 İbnü'l-Esir, XII, 245.

182 İbnü'l-Esir, XII, 245-246; Cüveyni, II, 50.

183 Cüveyni, II, 57-58; Reşidüddin, I, 312-313.

184 Cüveyni, II, 59; Reşidüddin, I, 313.

185 İbnü'1-Esir, XII, 268.

186 A.e., a.y. Cüveyni'ye göre (II, 101-104) Sultan Osman'ın bu davranışının sebebi bir gönül meselesi idi.

187 İbnü'1-Esir, a. y.

188 İbnü'1-Esir'in verdiği 200 bin rakamı ne kadar abartılı olursa olsun, yaşanan vahşet ve katliamın boyutlarını yansıtması bakımından önemlidir. Bk. XII, 269.

189 İbnü'1-Esir, a.y.; Cüveyni, II, 103.

190 Cüveyni, II, 69.

191 A.e., a.y.

192 İbnü'l-Esir, XII, 306.

193A.e., XII, 307.

194 Nesevi, 13; Cüveyni, II, 99.

195 İbnü’l-Esir, XII, 317; Cüveyni, II, 78; Reşidüddin, I, 341.

196 Cüveyni, II, 79; Reşidüddin, a. y.

197 Nesevi, 15; Cüveyni, II, 79.

198 Cüveyni, II, 99-100. Ayrıca bk. Wilhelm Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927, 127.

199 Nesevi, 11.

200 Cüveyni, II, 78, 100; Reşidüddin, I, 340-341.

201 Cüveyni, II, 79; Reşidüddin, I, 340.

202 A.e., a. y.

203 Cüveyni, II, 96-97; Nesevi, 22; Ebu’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Hallikan (681/1282), Vefeyatü’l-a‘yan ve enba’ü ebna’i’z-zeman, I-VIII, Beyrut 1398-1978/1968-1972, II, 94; III, 256.

204 Nesevi, 20; Reşidüddin, I, 341.

AKNERLİ Grigor, Okçu Milletin Tarihi (trc. Hrand Andreasyan), İstanbul 1954.

ALINGE, Curt, Moğol Kanunları (Trc. Coşkun Üçok), Ankara 1967.

AŞTİYANİ, Abbas İkbal, Tarih-i Moğol ez hamle-i Cengiz ta teşkil-i Devlet-i Timur, Tahran 1345/1926.

EL-BAĞDADİ, Safıyyüddin Abdülmü’min b. Abdülhak (739/1338), Merasıdü’l-ıttıla‘ ala esma’i’1-emkineti ve’l-bika’ (Ve hüve muhtasaru Mu’cemi’l-büldan li-Ya’kut) (nşr. Ali Muhammed el-Buhari) I-III, Beyrut 1954.

BARTHOLD, Wilhelm, “Bukhara”, EI2, I, 1293-1296.

“Cengiz Han”, İA, II, 91-98.

Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927.

BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç, Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan (nşr. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

BOYLE, J. Andrew, “Cingiz Khan”, EI2, II, 41-44.

“The Longer Introduction of the “Zij-i Ilkhani” of Nasır al-Din Tusi, Journal Asiatic Studies, VIII (1963), 244-254.

CÜMEYLİ, Reşid Abdullah Dirase fi’t-tarihi’l-hilafeti’l-Abbâsîyye, Rabat 1984.

EL-CÜVEYNİ, Alaeddin Ata Melik (681/1282), Tarih-i Cihangüşa (nşr. Mirza Muhaınmed Kazvini), I-III, Leiden-London, 1912-1916.

Tarih-i Cihangüşa (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1988.

D’OHSSON, Moriedga, Tarih-i Moğol (trc. Mustafa Rahmi [Balaban]), İstanbul l340-1342/1920-1923.

İBNÜ’L-ESİR, İzzüddin Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), el-Kamil fi’t-tarih (nşr. Carolus Johannes Tornberg), I-XII, Beyrut 1979, 1982.

EBÜ’L-FEREC, Gregory (Bar Habreus) (684/1286), Abu’l-Farac Tarihi (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987.

EL-GAMİDİ, Sa’d b. Muhammed Huzeyfe Müsfir, Sükutu’d-devleti’l-Abbâsîyye, Beyrut 1401/1981.

GROUSSET, René, Bozkır İmparatorluğu, (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993.

İBN HALLİKAN, Ebu’l-Abbas Ahmed b. Muhammed (681/1282), Vefeyatü’l-a‘yan ve enba’ü ebna’i’z-zeman, I-VIII, Beyrut 1398-1978/1968-1972.

EL-HAMEVİ, Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah (626/1228), Mu’cemu’l-buldan, I-V, Beyrut ts.

HAMMADE, Muhammed Mahir, el-Vesâ’iku’s-siyâsiyye li’l-hurûbi’s-salîbiyye ve’l-ğazvi’l-Moğolî li’l-âlemi’l-İslâmî, Beyrut 1986.

İBN HAVKAL, Ebü’1-Kasım b. Havkal en-Nasibi (X. asır), Kitabü Surati’l-arz (nşr. J. H Kramers), Leiden 1967.

İBN HURDAZBİH, Ebü’l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih (280/893) el-Mesalik ve’l-memalik (nşr M. J. De Goeje), Leiden 1889-1967.

EL-ISTAHRİ, Ebu İbrahim b. Muhammed el-Farisi (X. asır), Mesalikü’l-memalik (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1967.

KAFESOĞLU, İbrahim, Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221). Ankara 1992.

EL-KALKAŞENDİ, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Ali (821/1418), Subhu’l-a‘şa fi sına‘ati’l-inşa, I-XIV, Kahire ts.

KÖPRÜLÜ, Fuat, “Hârizmşâhlar”, İA, V/I, 272.

“Türk Etnolojisine Ait Tarihi Notlar: Uran Kabilesi”, Belleten, c. VII, sy: 26 (Nisan 1943), Ankara 1943, 227-245.

Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un niuça tobça’an (Yüan-ch’ao pi-shi) (trc. Ahmet Temir), Ankara 1948.

EL-MAKDİSİ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (X. asır), Ahsenü’t-tekasim fi ma’rifeti’l-ekalim, Leiden 1877.

MARCO POLO, Marco Polo’nun Geziler Kitabı (trc. Ömer Güngören), İstanbul 1985.

Marcopolo Seyahatnamesi (trc. Filiz Dokuman), I-II, ys., ts.

EN-NEDVÎ, Ebü’l-Hasen, “Ğâratü’Tatar’ale’l-’âlemi’l-İslâmî, esbâbühâ ve netâ’icühâ”, Mecelletü’l-Ezher, II, Yıl: 51 (Sefer 1399/Ocak 1979), 305-314.

NESEVİ, Şihabüddin Muhammed b. Ahmed (662/1264), Siratu’s-Sultan Celaliddin Mengüberti (nşr. O. Houdas), Paris 1891.

RAVENDÎ, Ebu Bekir Necmeddin Muhammed b. Ali (694/1294), Rahatıı’s-sudur ve ayetü’s-sürur (trc. Ahmet Ateş), I-II, Ankara1957-1960.

REŞİDÜDDİN ET-TABİB, Reşidüddin b. Fazlullah el-vezir b. İmadüddevle Ebü’l-Hayr Muvaffıkuddevle, Cami’u’t-tevarih, I-II, (nşr.

Behmen Kerimi), ys. ts.

SCHAEDER, H. H., “Semerkand”, İA, VII, 468-471.

SIBT İBNÜ’L-CEVZİ, Şemsüddin Ebu’l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu (654/1257), Mir’atü’z-zeman, VIII/I-II, Haydarabad, Dekkan 1370/1951.

SPULER, Barthold el-’Âlemu’l-İslâmî fi’1-‘Asri’l-Muğuli (trc. Halid İsa Es’ad), Dımaşk l987.

LE STRANGE, Guy, The Lands ofthe Eastern Caliphate, Cambridge 1905.

TEMİR, Ahmet, Cengiz Han, Ankara 1989.

The Cambridge History of İran (nşr. John Andrew Boyle), I-V, Cambridge 1968.

TOGAN, Zeki Velidi “Harizm”, İA, V/I, 240-257.

TURAN, Osman, “Terken unvanı, Torkan değil Türkân”, Türk Hukuk Tarihi Dergisi c. I (1941-1942), 67-73; Ankara 1944.

YULE, Henri, Cathay and the way together (Being a collection of mediaveal notices of China), London 1951.

EZ-ZEMAHŞERİ, Mahmud b. Ömer Horezmce Tercümeli; Mukaddimetü’l-Edeb (nşr. Z. Velidi Togan), İstanbul 1951.

Cengiz İstilası / Yrd. Doç. Dr. H. Ahmet Özdemir [s.312-323]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Cengiz'in ilgisini doğrudan İslâm dünyasına çeken olayların ilki, Hârizm (Harezm) diyarından giden üç tüccarın Cengiz'e mal satma girişimleridir. Tüccar kesimi Moğollara sık uğramaz, uğrayınca da her türlü kumaşı çok pahalıya satma imkanı bulurdu.1 Bu sebeple Ahmed Hocendi,2 Emir Hüseyin oğlu3 ve Ahmed Balçıh4 adındaki üç tüccar, Cüveynî'ye göre5 yanlarına sırmalı elbiseler, değerli kumaşlar ve satılabilecek daha başka şeyler alarak doğuya doğru yola çıkmışlardı.6

O sıralarda Cengiz Han, bütün bölgeleri asilerden ve haydutlardan temizlemiş, yollara "karakçi" ler7 yerleştirmişti. Bunların görevi, yoldan geçen tüccarın güvenliğini sağlamak, taşıdıkları mallardan Han'a layık olanları ona götürmekti.8

Bu üç tüccarın malları da, nöbetçi karakollardan birinde arandı. Balçıh'ın mallarını beğendiler ve onu alıp Han'ın huzuruna çıkarttılar. Denkler açılıp fiyatlar sorulunca Balçıh, 10 veya 20 dinarlık şeylere 3 baliş9 istedi.10 Buna çok sinirlenen Cengiz Han'ın "Bu adam bizim hiç kumaş görmediğimizi mi sanıyor? Gidin hazineden kumaşlarımızı getirin de gözü kumaş görsün." dedi. Gidip hazineden kıymetli kumaşlar getirerek tacire gösterdikten sonra mallarına el koydular ve kendisini de tutukladılar. Sonra arkadaşlarını getirdiler. Kumaşların fiyatı ısrarla sorulmasına rağmen söylemeyip "Biz bunları Han'a hediye olarak getirdik." dediler. Bu hareket, Cengiz'in hoşuna gitti. Altın sırmalı elbiselere birer kese altın, diğer elbiselere de birer kese gümüş vermelerini emretti. Sonra Ahmet Balçıh'ı çağırarak onunkileri de aynı fiyattan satın aldı. Hepsine ikramda bulundu.

Cüveynî'ye göre Müslüman olduklarından kendilerine beyaz ve temiz keçeden çadırlar kurdular.11 Bu karşılaşma Cengiz'in İslâm alemine olan ilgisinin artmasına sebep oldu.12

Orta Asya'ya ayak basan Müslümanlar, ilk fetihlerden itibaren Çin'e göz dikmişlerdi. Hattâ Haccac, Sind fatihi Muhammed b. Kasım'la, başarılı rakibi Kuteybe'ye "hangisi Çin'e önce ayak basarsa onu Çin valisi yapacağını" vaad etmişti.13 Yüzyıllar sonra Muhammed Hârizmşâh (Harezmşah), işte bu idealin peşine düşmüştü. İmadülmülk Taceddin Debir-i Cami'nin aktardığına göre konuyu erkanıyla tartışmaya açmıştı. Hattâ uzaklığına ve harekat zorluğuna dair söylenenler bile onu fikrinden döndürememişti.14 Cüzcani, bunları 617/1220 tarihinde Tulek Kalesi'nde öğrenmiştir.15 Öyleyse Hârizmşâh'ın Çin'le 1214-1215 yıllarıda ilgilenmeye başlamıştır. Bu tarih, yaklaşık olarak Pekin'in Cengiz tarafından zapt edildiği tarihtir (1213 veya 1215).16

Hârizmşâh haberin doğruluğunu araştırmak üzere Seyyid Bahaeddin Razi başkanlığında bir heyeti Çin'e gönderdi. Cengiz hâlâ Çin'de idi. Heyetin izlenimlerini, Tabakât-ı Nâsırî müellifi, bizzat heyet başkanından dinleyip17 aktarmıştır.18 Razi'nin ifadesine göre, heyet, Tamgaç (Pekin) sınırında uzaktan kar kaplı bir tepe zannettikleri yığının, aslında öldürülmüş insanların kemikleri olduğunu öğrenmiş, insan yağından simsiyah kesilen toprak üstünde üç menzil ilerlemiş, ancak bu üç menzillik mesafeyi kat ettikten sonra kuru bir zemine ayak basabilmişlerdi. Bu defa da, çürüyen insan cesetlerinden yayılan ve âdeta mikrop saçan ağır kokudan birçok insan ve hayvanın ölmesi faciasıyla karşılaşmıştı. Heyet üyelerinden bazılarını da aynı acı son bekliyordu. Her tarafta dehşet veren bir tahribat gözleniyordu. Tamgaç kapısında, şehir zapt edildiği gün Moğolların eline düşmemek için kendilerini surlardan aşağıya atarak ölen 20 bin bakireye ait dağ gibi kemik yığını olduğu gibi duruyordu.19

Cengiz Han, Hârizm elçisini hoşnutlukla karşıladı, hattâ iltifat etti. Bunun sebebi, Cengiz’in ticari faaliyetlere verdiği önemdi. Göçebeler için yerleşik kavimlerle ticaret yapmak mühimdi ve en çok da giyecek mallarına ihtiyaç duyulurdu.20

Cengiz en azından şimdilik dostluktan yanaydı. Ticaret kervanlarının güven içinde gidip gelmesine müsaade edilmesini istiyor, kendisi de bunu sağlayacağına söz veriyordu.21 Daha sonra gönderdiği elçileri de benzer mesajlar iletmişlerdir.22 Hârizmşâh’ın elçilik heyetine karşılık Cengiz de bir elçilik heyeti gönderdi. Cengiz’in elçilik heyetinin başında Hârizmli Mahmud, Buhârâlı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kenka vardı.23 Heyet, Hârizmşâh’a pahalı hediye olarak Çin dağlarından çıkarılmış ve ancak arabayla taşınabilen deve hörgücü iriliğinde bir altın külçesi, yine maden külçeleri (D’ohsson’a göre gümüş24), yeşim parçaları, hutüvv25 boynuzları, keçi, misk, akik taşları, Torku26 denilen beyaz deve tüyünden dokunmuş kumaşlar götürüyordu.27

Hârizmşâh, Cengiz’in elçilerini 1218 baharında, Irak dönüşünde Maveraünnehir’de28 kabul etmiştir.29 Heyetin, başlangıçta kullandığı iltifat dolu ifadelerinin sonunda, Cengiz’e atfen sarf ettiği şu sözler Hârizmşâh nezdinde infial uyandırmıştır: “Seni en kıymetli oğlumla bir tutuyorum!,”30 Hârizmşâh, heyet üyelerinden Hârizmli Mahmut’la ertesi gece bir görüşme yaptı.31 Sultan, Cengiz’in Çin’i zapt edip etmediğini öğrenmek istiyordu. Bu belki de bir sınama idi. Çünkü Hârizmşâh gibi bir sultanın böylesi olaylardan haberdar olmaması herhalde düşünülemez. Nitekim Hârizmli tacir cevabında bunun doğru olduğunu, böyle şeylerin gizlenemeyeceğini ve Sultan’ın yakında bunu kesin bir biçimde öğreneceğini belirtmiştir.32 Bu ukalaca cevap üzerine, Hârizmşâh bir anda parladı. Ancak Mahmut’un onu yatıştırmak için söylediği iltifatkâr sözler karşısında sakinleşti.

Harizmşah'ın, heyetin Cengiz'e atfen söylediği "Hârizmşâh'ı en kıymetli oğullarıyla bir tutmak" ifadesine öfkelendiği anlaşılıyor.33 Cengiz'in başarılarının, ona kendisine "oğlum" şeklinde hitap etme hakkı vermediğini, bunun herkesin bildiği gibi tâbiyyet anlamına geleceğini söylemesi bunu gösteriyor. Hârizmli tacirin Sultan'ın tavrından korktuğu açıktır. Hârizmşâh'ın Cengiz'in ordularına dair sorusuna "Sultan'ın milletlerine, hesapsız kuvvetlerine karşı Cengiz'in ordusu, bir süvari müfrezesi karşısında basit bir atlı yahut gecenin karanlığında bir duman gibi34 kalır."35 şeklinde yanıltıcı bir cevap vermiştir. Sonuçta Cengiz'in teklifi olumlu bulunarak iki ülke arasında ticaretin geliştirilmesi konusu onaylanmıştır.

Otrar Fâciası

Moğollarla Hârizmşâhlar ve İslâm alemi arasındaki tatsız olayların başlangıç noktasını teşkil eden Otrar36 faciası, işte bütün bunlardan sonra vuku bulmuştur.

Otrar faciasına sebebiyet verecek kervan, Moğol ülkesinden elçilerle aynı zamanda hareket ederek, elçiler Hârizm ülkesinden ayrıldıktan kısa bir zaman sonra Sultan Muhammed'in memleketinin hududunda bulunan Otrar şehrine varmış olmalıdır.37 Nesevî kervanın başında bulunan dört tüccarın adını şöyle sıralar: Ömer Hoca Otrari, Hammal Merağİ, Fahreddin Dizekî Buhârî ve Emîneddin Herevî.38 Cûzcânî'ye göre yanlarında altın, gümüş, Çin ipeklileri, torku kumaşları, kunduz, samur kürkleri, İbrişim, Çin ve Tamgaç diyarının nadide emtiaları ile yüklü 500 kadar deve vardı.39 İbnü'l-Esir de kervandakilerin elinde çok miktarda eritilmiş altın ve gümüş külçeleri olduğunu teyit ediyor.40 Kervanda Cüveynî ve Reşidüddin'e göre41 450, Ebü'l-Ferec'e göre42 400 kişi bulunuyordu. Cüveynî, kervana katılanların dini kimliğine değinmez.43 Bunu belirten Reşidüddin'dir.44 İbnü'l-Esir, ise kervandakilerin Türklerden ve özellikle tüccarlardan

oluştuğunu belirtir.[45] Kervana katılanların tamamı, Cengiz Han'ın, emri üzerine oğulları, komutanları ve emirleri tarafından seçilmiş tüccarlardı.[46] Hattâ Cüveynî, Cengiz Han'ın Hârizmşâh'a hitaben yazdığı bir mektuptan söz eder.[47] Ebü'l-Ferec'e göre ise yazılı değil sözlü bir mesaj vardır ve Cengiz'in elçisi tarafından Hârizmşâh'a şifahen iletilmiştir.[48] Reşidüddin ve Cüzcani de elçilerin benzer sözlü mesajlar getirdiğini kaydederler.[49]

Tüccarların hepsi casus diye valinin emriyle Otrar'da tevkif edildiler. Adı İnalçık olan bu vali Gayır (Kayır) Han[50] unvanını taşıyordu. Nesevî ona Yinal Han[51] demektedir. Kelime İnalcuk şeklindeki kullanımıyla Çağatay Türkçesinde "şehzade" manasına gelmektedir. Unvan olabileceği gibi ad da olabilir. Gayır da, Türkmence bir kelime olup "kudretli" anlamına gelmektedir.[52] Vali, Türkan Hatun'un akrabası,[53] Nesevî'ye göre ise Sultan'ın dayısının oğlu idi.[54]

Nesevî'ye göre olay, valinin işgüzarlığından ve bu kıymetli malları ele geçirme hırsından kaynaklanmıştır. Vali, Hârizmşâh'a tüccarların casus gibi hareket ettiklerini bildiren hayin mayin[55] bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Sultan Muhammed, valisine söz konusu tüccarlar hakkındaki kararını bildirene kadar ihtiyatlı davranmasını ve gözlemde bulunmasını emretmiştir. Fakat vali daha sonra kendi kendine karar vererek tüccarı tutuklamış ve mallarına kendiliğinden el koymuştur.[56]

Tutuklulardan bir daha hiç haber alınamamıştır.[57] Ancak Sultan sonradan valinin hareketine müsamaha göstermeye muhtemelen mecbur olmuştur. Çünkü askeri fırka ile mücadeleye girişemezdi.[58]

İbnü'l-Esir'in rivayetine göre ise vali, Sultan'a yalnız kervanın gelişini ve mallarının miktarını haber verdi. Sultan derhal tüccarların katledilmelerini ve mallarının kendisine gönderilmesini emretti. Mallar Buhârâ ve Semerkant tüccarlarına satılarak elde edilen parayı Sultan aldı.[59]

Cüveynî ve Reşîdüddîn’e göre İnalçık aslen Hintli olan bir tüccarın tavır ve hareketine öfkelendi. Hintli, valiyi daha önce tanıdığı için şimdi de teklifsizce ismiyle çağırmaya başladı ve han unvanını kullanmadı.60 Şahsi garaz ve tüccarların mallarını gasp etme arzusuyla dolu vali hepsini tevkif etti ve Sultan’a hitaben Irak’a61 gönderdiği bir mektupta62 casus olduklarını63 bildirdi. Sultan da fazla düşünmeden tüccarların katledilmesini ve mallarının müsaderesini emretti.64

Reşîdüddîn’in, Cüveyni’den ayrıldığı nokta, Harizmşah Muhammed’in, valisinin verdiği haber üzerine meseleyi etraflıca değerlendirmeksizin, sadece fukahanın fetvasına istinaden65 tüccarın öldürülmesini ve mallarının ganimet alınmasını emrettiği hususudur.66

Ebü’l-Ferec’e göre Sultan bunların elindeki mallara göz dikerek ismi İnaşluk (İnalshuk) olan valiye bunların hepsini gizlice yok etmesini bildirmiştir.67

Gizli Tarih’teki bir haber de, Cengiz tarafından Uhana (veya Ukana)68 idaresinde gönderilen 100 kişilik bir elçilik heyetinin Müslümanlarca (Sartağul) alıkonularak öldürüldüğünden söz ediliyor. Cengiz, Uhana’nın ve 100 arkadaşının intikamını almak için sefer hazırlıklarına başlamıştır.69

Cüveynî’ye göre 450 kişilik kervanın tamamı imha edildi. Ancak Hârizmşah’ın ölüm emri Gayır Han’a ulaşmadan önce bir yolunu bularak zindandan kaçıp bir yerlere gizlenen bir tüccar, Cüzcani’ye göre o sırada hamamda banyo yapmakta olan bir deveci külhan yolundan kaçarak arkadaşlarının başına geleni öğrenip bu dehşetengiz haberi Cengiz Han’a bildirdi.70

Bunun üzerine Cengiz, babası daha önce Tekiş’in hizmetinde bulunmuş olan İbn Kefrec Buğra’yı71 iki Tatar ile birlikte Hârizmşah’a göndererek yapılan ihaneti protesto ve İnalçık’ın teslimini istemeye memur etti.72 Hârizmşah bu teklifi reddetmekle kalmayarak elçiyi öldürttü.73 Arkadaşları

da sakalları tıraş edilerek geriye gönderildi.74 Yukarıda da değindiğimiz gibi, aslında Sultan Muhammed, hem akrabasından hem de ordu kumandanlarından birisi olan İnalçık'a istese bile ceza veremezdi.75

Olay, Cengiz Han'ı öylesine etkilemiştir ki, gözlerinden yaşlar dökülmeye başlamıştır. Öfkeli durumda yalnız başına bir tepeye çıkar.76 Başını açıp yüzünü toprağa koyarak üç gün üç gece inler. Tepeden indikten sonra savaş için gerekli hazırlıklara girişir.77

Grousset'e göre bu tepe, Burkan Kaldun Dağı'dır. Cengiz, "Bir hac ziyareti gibi" dağın üstüne çıkmış, bağlılığının ifadesi olarak Moğol usulünce börkünü çıkarmış,78 kemerini omuzlarına asmış, dokuz defa yere diz çöküp tevbe ve istiğfar etmiş,79 üç gün gece gündüz yakarmıştı.80 Grousset, Cengiz'in bu hareketinin daha sonra ananevi bir özellik kazandığını belirtir.81

Cengiz'in sefer hazırlıklarına bakılırsa Hârizmşâh'tan çekindiği anlaşılır. Bundan onun Hârizmşâh'la kapışmayı henüz erken bulduğu sonucunu çıkarabiliriz. Otrar faciası, önünde sonunda gerçekleşmesi kaçınılmaz kapışmayı belki biraz daha erken bir tarihe almıştı.

İlk Karşılaşma

Moğol Hârizmşâhlar münasebetinde önemli yeri olan, Otrar faciasından önce mi sonra mı82 vuku bulduğu konusunda kaynakların ihtilaf ettiği bir çarpışmada, bir tarafta bizzat Hârizmşâh, öteki tarafta ise Cengiz'in Güçlük üzerine yolladığı Moğol birlikleri vardı.83 Cüveyni'ye göre, Güçlük'ten ayrılmış olan Tok Togan, Kam-Kemcik'e gitmişti. Cengiz, Tok Togan'ı ortadan kaldırmak için büyük oğlu Tuşi'yi görevlendirmişti. Tuşi görevi yerine getirdi.84 Tuşi, bu seferden dönerken Harizmşah tarafından takip edilip savaşa zorlandı. Sultan, Merkitlerin Tok Togan komutasında Kanklılar üzerine yürümekte olduklarını haber alınca, harekete geçmişti. Cend'e varınca Merkitlerin müttefiki olan Güçlük'ün imha ve Merkitlerin

bir Moğol ordusu tarafından takip edildiğini öğrendi.85 Moğollar, çekilirken Sultan Muhammed86 bunlara yetişti ve Moğol ordu komutanının Cengiz'in müsaadesi olmaksızın böyle bir çatışmayı göze alamayacaklarını, başka bir görevle geldiklerini bildirmesine,87 hattâ Merkitlerden kazandığı esirler ve ganimetler hakkında dilediği gibi hüküm vermeyi ve tasarrufta bulunmayı teklif etmesine rağmen88 Sultan "Cengiz sana benimle savaşmamanı emretmişse Allah Teala da bana seninle savaşmamı emretti. Üstelik sevap vadetti. Hepiniz müşrik olduğunuz için seninle Gürhan ve Güçlük arasında benim açımdan herhangi bir fark yoktur." demiş89 ve sonuçta Moğol ordusu çaresiz savaşa girmek zorunda kalmıştır. Şartlar Hârizmşâh lehine görünüyordu. Çünkü Moğol birlikleri henüz bir gün önce yorucu bir savaştan çıkmışlardı, sayı olarak da Hârizm askerinden epeyce azdılar.90

Bu ilk savaş, Hârizmşâh'ın bütün üstünlüğüne rağmen yine de uzun sürdü. Hattâ bir ara güç duruma düşürülen Sultan, oğlu Celaleddin sayesinde kurtulabildi.91 Akşama kadar süren savaş sonunda kamp ateşi yaktı zannedilen Moğol birliklerinin bu hareketinin bir şaşırtmaca olduğu ve geceleyin çekip gittikleri anlaşıldı.92 İbnü'l-Esir'in anlatımı daha farklıdır: Dört gün süren savaşın galibi mağlubu yoktur. Sadece Moğollar değil Hârizm ordusu da aldatmaca olarak kamp ateşi yakıp geri çekilmiş ve Hârizmşâh Muhammed, Buhârâ ve Semerkant gibi şehirleri takviye etme derdine düşmüştür.93

Savaşın Sultan Muhammed'in gözünü korkutmasını94 -çünkü oğlu Celaleddin yetişmese idi,95 çembere alınacaktı- ve daha sonra alacağı kararlara etkisini ileride göreceğiz. Cüveynî, oğlu Çuçi'nin (Coçi) Cengiz'e Hârizm askerinin ne kadar güçlü ve kalabalık olduğunu ama yine de Moğollar karşısında durabilecek hiçbir ordunun bulunmadığını anlattığını aktarır.96

Savaş Hazırlıkları

Cengiz’in Bahaddin Razi başkanlığında gelen heyeti kabulünde kullandığı ifadeler, Hârizmşâh, ülkesi ve ordusu hakkında yeterince bilgi sahibi olduğunu gösterir. Kendisini doğunun, Hârizmşah’ı da batının efendisi olarak nitelemiştir. Daha sonra Hârizmşâh’a gönderdiği elçilerin verdiği mesaj da aynıdır.97

İşte bu sebeple Hârizmşâh’a karşı savaşa hazırlanırken işi baştan sıkı tuttu ve belki de sorumluluğu tek başına paylaşmamak için 615/1218 tarihinde büyük Moğol kurultayını topladı.98 Kurultayda Sultan Muhammed’le savaş kararı alındı.99 Bu maksatla savaş için ne gerekli ise ordu ona göre hazırlandı. Bizzat kendisi, bütün oğullarını yanına almak ve esas kuvvetleriyle olmak üzere sefere çıktı.100 Ayrıca kendisine bağlı milletlerden destek almayı da ihmal etmedi. Almalıglı Suğnuk Tekin ile Uygur İdi-kut ve Kayalıg Hükümdarı Karlık Arslan Han101 Cengiz’in batı seferine bizzat ordularının başında katılıyorlardı.102 Eşlerinden Yesui Hatun’un Cengiz’in ölümü halinde yerine geçecek kimsenin belirlenmesini istemesi, savaş kararının, aile mensuplarını endişelendirdiğini gösteriyor. Teklif, aile üyelerinin, öteki akrabaların ve noyanların hazır bulunduğu bir mecliste değerlendirilerek ittifakla Ögedey (Ögeday, Oktay) veliaht seçildi.103

Aşağı yukarı 150-200 bin civarında bir asker sayısına sahip104 Moğol ordusu bizzat Cengiz komutasında harekete geçti. Kendisi sefere çıkmadan komutanlarını öncü olarak sevk eden Cengiz, onların ardından oğullarını yola çıkardı ve en son da yanına karısı Kulan Hatun ile oğlu Tuluy’u alarak bizzat kendisi Hârizmşâh ülkesine doğru yürüdü.105 Fakat Moğol askeri yürüyüşe başlamadan önce Cengiz, Ç’ang Ç’un başkanlığında, sayılan 5 bini bulan bir Çinli mühendis ordusunu ağır Moğol teçhizatının taşınmasını sağlamak üzere yolları düzeltmeleri,

nehirlere köprüler kurmaları ve geçit noktalarını belirleyip uygun hale getirmeleri için önden yollamıştı.106 Cengiz'in takip ettiği yol, tüccarların kullandığı ticaret yolu olup araştırmacıların tespitlerine göre bugün demiryolu aynı güzergahı takip etmektedir.107 Kuvvetlerin buluşma mahalli olarak Otrar şehri seçilmişti. Kaynaklarımızın ekserisinin ittifakıyla Cengiz 616/1219 yılı ilkbaharında (Rebiülevvel/Mayıs ayında) yola koyulmuş ve aynı yılın Cemaziyelevvel/Haziran ayında İrtiş nehri kıyılarına ulaşmıştı.108

Cengiz'in yola çıktığını haber alan Hârizmîler cephesi de hareketlenmişti. Sultan Muhammed, istişarelere başladı. Ortaya çıkan görüşleri üç grupta toplayabiliriz:

1. Sultan önce büyük saygı beslediği Şihabüddin Hayvaki'ye109 danıştı. Hayvaki, Hârizmşâh'ın moralini düzeltmeye çalıştı, İslâm ülkelerinden asker talep edilerek kalabalık bir ordu toplanmasını önerdi.110 Fakat bu asla mümkün değildi. Nitekim ileride anlaşılacaktı.111 Hayvaki, ordunun bütün kuvvetleriyle Seyhun'un karşı tarafına geçmesini, nehrin düşman ile İslâm diyarı arasında tabii bir engel olarak kullanılmasını, Moğollar geldiklerinde uzun süre yol yürüdükleri için yorgun, Harizm ordusunun ise dinlenmiş olacağını, bu şartlar altında savaşın lehlerine gelişebileceğini belirtti.112 Şehzade Celâleddin de aynı kanaatteydi.113

2. Hârizmşah'ın devlet adamları ile istişari organlarının düşüncesi daha farklı idi. Onlar, Moğolların Seyhun'u aşmasının beklenmesini, nehri beriye geçince de dar dağ geçitlerinde, bilmedikleri yollarda bir tekini bile sağ bırakmamacasına imha edilmesini teklif ediyorlardı."114

3. Sadece Cüveyni ile Reşidüddin'in yer verdiği ve galiba en korkakça olan üçüncü bir görüşe göre, Gazne tarafına gidilerek direnilmeye çalışılmalı, orada tutunulamazsa Hindistan'a çekilinmeliydi.115

Sultan, ikinci planı tatbik etmek istedi fakat hayli değişiklikle. Düşmanın, dar geçitlerde vur kaç taktikleriyle yıpratılma düşüncesi bir kenara atılmıştı. Hârizmşâh'ın özel planınca her şehir garnizonu takviye edilmek suretiyle Moğollara karşı tabir caizse bir tür savunma savaşı verilecekti.

Cengiz'in öncelikle Otrar'a saldıracağı tahminiyle 20 bin kişilik bir garnizona sahip116 İnalçık, 50 bin askerle takviye edildi. Ayrıca Hacib Karaca'nın117 10 bin kişilik bir tümenle destek vermesi de kararlaştırıldı.118 Buhârâ şehrine, İbnü'l-Esir'e göre 20 bin, Cüveynî ve Nesevî'yi göre 30 bin askerlik takviyede bulunuldu.119

Hârizmşâh, başşehri Semerkant'ın korumasına daha bir önem verdi. Bazı kaynaklara göre Semerkant'taki Hârizmli asker sayısı, takviye kuvvetlerle birlikte 110 bine ulaşmıştı.120

Hârizmşâh'ın ordusunu kuzey uçtaki Cend'le güneydeki Semerkant ve Buhara arasında parçaladığını görüyoruz. Celaleddin'in bütün itirazlarına, gerekirse komutayı kendisine bırakmasını istemesine rağmen Sultan Muhammed'i fikrinden döndürmek mümkün olmamıştı.121 İşte bu safhadan sonra Moğollarla Hârizmîler tamamen sıcak savaş ortamına girmiş oldular.

İstîlâ Safhası

615/1219 yılı baharında yola çıkan Cengiz, 616/1220 yılı sonbaharı sonlarında Otrar kapılarına dayanmıştı.122 Asker sayısına ait rakamlar çelişkili de olsa Otrar'ın gayet güzel tahkim edilmiş olduğunu görmüştük. Vali İnalçık'ın olayların gelişimindeki rolü de malumdu. Bu bakımdan canı pahasına bir müdafaa ve direnişe girişmesi yadırganmamalı. Cengiz, Otrar'daki direnişin uzun süreceğini anlayınca askerleri arasında derhal bir işbölümüne gitti. Oğulları Çağatay ve Ögedey'i kuvvetleriyle Otrar muhasarasına bıraktı.123 Adıgeçen oğullarına İdi-kut, emrindeki 10 bin

kişilik Uygur tümeniyle eşlik ediyordu.124 Kaynaklarımız Otrar muhasarasına bırakılan Moğol birliklerinin sayısı konusunda maalesef belli bir rakam vermiyor.125 Reşidüddin'e göre bu sayı "çend nefer tüman", yani tahminen 30-40 bin kişidir. 126

Otrar, Moğollara aylarca direnmiş,127 ancak hariçten bir türlü yardım alamadığı için maneviyatı kırılan ve kuşatmadan bezen halk kadar 10 bin kişilik kuvvetiyle takviyede bulunan Hacib Karaca da savunmanın işe yaramayacağı kanaatine varmıştı.128 Bir gece askerleriyle beraber Moğollara teslim olmak üzere şehri terk eden Hacib Karaca'nın çıktığı Sofi kapısından giren Moğollar şehri işgal ettiler. Fakat Karaca'nın bu hareketi canını kurtarınaya yetmedi. Moğollar "Sen kendi efendini nasıl aldattınsa bizi de öyle aldatacaksın. Onun için senin bize lüzumun yoktur." diyerek onu ve adamlarının tamamını öldürdüler.129 Vali İnalçık, emrindeki kuvvetlerle130 iç kaleye çekilerek bir süre daha131 direndi ise de sonunda esir alındı. İnalçık, daha sonra Cengiz'e gönderilmiş ve orada işkenceyle acı çeke çeke öldürülmüştür.132 Cüzcani, Otrar'da bulunan hiç kimsenin sağ bırakılmadığını söyler.133

Cengiz, ordusunu taksim ederek Hârizm ülkesinin veya Maverünnehir'in değişik yörelerini işgal ve istîlâ etmekle görevlendirmişti.134 Sayıları, duruma ve verilen göreve göre değişen, Sultan Muhammed ve ordusu görünmediği için istedikleri gibi hareket eden bu birlikler, başlangıçta birazcık direnen şehirleri, ahalisini kılıçtan geçirerek yerle bir edince,135 bölgede esen korku, dehşet ve panik havası içinde öteki Hârizm şehirlerini ciddi bir direnişle karşılaşmaksızın136 birer ikişer ele geçiriyorlardı. Fakat meselâ Hocend'de olduğu gibi, Moğollara karşı yer yer harikulade mukavemetler de görülmüyor değildi.137

Sultan Muhammed, Maveraünnehir şehirlerini tahkim ettikten sonra, önce Horasan'a gitmiş, sonra Belh'te karargah kurmuştu.138

Kaynaklarımız, buraya kadar anlattığımız dönemde Hârizmşâh'ta herhangi bir kıpırdanma olmadığında söz birliği etmiş gibidirler. Halbuki ayrılmadan önce Buhârâlılara ve Semerkantlılara Horasan ve Hârizm tarafından asker toplayarak yardıma geleceğini vaadetmişti.139

Cengiz, Hârizmşâh'ın planlarından ve tedbirlerinden hep haberdardı. Casuslarından ayrı olarak, Hârizmşâh kanadından kendi tarafına geçen veya teslim olan -meselâ Hacib Karaca'dan- kimselerden, Hârizm topraklarına yeni katılmış olup Sultan Muhammed'in otoritesini henüz tam kabullenememiş eski yerli hanedan üyelerinden özel ve ancak içeride olanların bilebileceği türden bilgiler topluyordu.140 Dolayısıyla Semerkant'ın Buhârâ'dan daha iyi tahkim edildiğini öğrenmişti. Onun için Semerkant'ı bir anlamda atlayarak önce Buhârâ'ya yüklenmesinden tabii bir şey olamazdı. Halbuki Hârizmşâh Muhammed, tam aksini düşünmüş ve hem başkent oluşundan hem de Moğollara Buhârâ'dan daha yakın mevkide bulunuşundan dolayı Semerkant'a önce saldırılacağını hesap ederek orayı iyi tahkim etmişti.

Cengiz'in Buhârâ önlerine gelişi hakkında kaynaklarımız yıl olarak değil ama ay olarak değişik tarihler vermektedirler. İbnü'l-Esir, Buhârâ'nın 4 Zilhicce 616/10 Şubat 1220 tarihinde141 teslim olduğunu ve Moğolların şehre girdiğini belirtir.142 Direnişin 3 gün sürdüğünü önceden söylediği için Cengiz'in Buhârâ surlarına dayanma tarihinin 1 Zilhicce/6 Şubat 1220 olduğu anlaşılır. Cûzcânî'nin verdiği tarih 10 Zilhicce'dir.143 Cüveynî ve Reşidüddin bu tarihi 617 Muharrem'i olarak gösterirlerken,144 Ebü'l-Ferec de 617 (1220) yılının ilk ayı diyerek Muharrem'e kail olmuştur.145 Kaynaklarımız Buhârâ' daki asker sayısı hakkında da farklı bilgiler verir.146 Moğollara direnmenin faydasız olduğuna kanaat getiren askerler, büyük bir halk kitlesini de yanlarına alarak147 üçüncü gün akşam üstü kaleden ansızın fırlayıp bir yarma hareketi sonunda kaçıp savuşmuşlardı

ama yine de peşlerini bırakmayan Moğollar tarafından imha edilmekten kurtulamaldılar.148

Savunmasız kalan şehir halkı çareyi teslim olmakta buldu. Ancak iç kale direniyordu ve bu direniş 12 gün sürdü. İç kalenin de düşmesinden sonra Buhârâ, tamamen Moğolların eline geçti. Cüzcani, Moğolların halkı şehit ettiğini, alimleri öldürdüğünü ve kitapları yaktığını söyler.149 Cüveynî'ye göre ise, Cengiz şehri görmek için kaleden içeri girmiş, atını Ulu Cami'ye sürmüş ve mihrabın önünde durmuştur.150 Oğlu Tuluy da attan inip minbere çıkmış, oradan halka sahrada ot bulunmadığını, bu yüzden aç kalan atların doyurulmasını emretmiştir. Şehirde bulunan ambarları açıp tahılı dışarı çekmişler. Mushaf (Kur'an-ı Kerim) sandıklarını camiin ortasına getirerek içindekileri yere dökmüşlerdi.151 Boşalan sandıkları atlara yem teknesi yapmışlar. Dans edip oynamaları için şehirde bulunan çalgıcıları ve şarkıcıları oraya toplamışlardı. Şarap kadehleri dolup boşalıyordu. Moğollar, geleneklerine uyarak şarkı söylüyor, nara atıyorlardı. İmamları, şeyhleri, alimleri ve din büyüklerini atların ve katırların bakımı için görevlendirmişlerdi.152

Bir süre sonra Cengiz Han ayağa kalkıp çadırına gitmek üzere yola koyuldu. Yanındakiler de onu takip ettiler. Kur'an yapraklarının ayaklar altında kaldığını ve çiğnendiğini gören Maveraünnehir bölgesi alimlerinin en büyüğü Emir İmam Celaleddin Ali b. Hasan er-Rindi, imamların en büyüğü olan Rükneddin İmamzade'ye dönerek "Mevlana, bu ne haldir? Yarabbi, uyanık mıyız yoksa rüya mı görüyoruz? "dedi. Rüknüddin İmamzade "Sus, bu Allah'ın bize karşı hoşnutsuzluğunun bir işaretidir. Konuşmanın sırası değildir." cevabını verdi.153

Başlangıçta Moğolları kızdırıp daha fazla zarar vermelerini önlemek için birtakım hakaretlere tahammül ettiği anlaşılan bu zatların, para pul konusuna ait isteklere de, halkın üzerine sadece elbisesini alarak

şehir dışına çıkması emrine de, şehrin yağmalanıp yakılmasına da boyun eğdikleri anlaşılıyor. Fakat iş, erkeklerin gözleri önünde kadınların ırzına tasalluta gelince artık dayanamayan İmamzade, oğlu ve şehrin kadısı Sadreddin154 Han, Moğollarla çarpışarak şehit düşmüşlerdir.155

Savaşanlar şehit olmuş, teslim olanlar esir alınarak götürülmüş, şehir bütün olarak medreseleri ve mescidleriyle ateşe verilmişti. Reşidüddin, ulu cami ile tuğladan inşa edilmiş bazı saraylar dışında bütün binaların yandığını belirtir.156 Yangın ve yıkım Buhârâ'yı perişan etmişti.157 O büyük ticaret, kültür ve medeniyet merkezi Buhârâ, yerle yeksan olmuştu.158 Üç çeyrek asır sonraki ziyaretçiler bile yıkıntı ve harabe görüntünün henüz tamamıyla kaybolmadığını belirtiyorlardı. Tahribat öylesine büyüktü. Reşidüddin, Buhârâ'da 30 binden fazla insan öldürüldüğünü söyler.159 Fakat Buhârâ halkından bazısının yine de kaçıp kurtulduğu anlaşılıyor Ebü'l-Ferec'in nakline göre Buhârâ'dan Horasan'a kaçabilenlere şu sorulmuştu."Size nasıl muamele ettiler?" Onlar da şöyle cevap vermişlerdi: "Bize bu çeşit sualleri sorup bizi niçin yoruyorsunuz? Tatarlar geldiler, definelerimizi ortaya çıkardılar, sonra yaktılar, yağmaladılar ve gittiler. İbret almak isteyen alsın."160 Cüveynî ise cevabı şöyle kaydeder: "Geldiler, yıktılar, yaktılar, öldürdüler, götürdüler ve gittiler." Ve ekler: "Bunu duyan bilgili kimseler, bu olayın bundan daha veciz bir şekilde anlatılamayacağı görüşünde birleştiler."161

Sıra artık Hârizmşâh Alaeddin Muhammed b. Tekiş'in başkenti Semerkant'a gelmiştir. Cengiz'in Buhârâ'dan Semerkant'a iki şehir arasında uzanan Zerefşan Irmağı boyunca gittiği anlaşılıyor. İbnü'l-Esir'in Moğolların Buhârâ'dan alınan esirlere yaptığı muamelelere dair anlattıkları insanın tüylerini ürpertir. Yolda, orduya eşlik edemeyen esirler öldürülmüş, dayanabilenler Semerkant muhasarasında kullanılmak üzere sağ bırakılmıştır.162 Semerkant'a yaklaştıklarında süvari birliklerini önden

göndermişler, piyadeleri ve esirleriyle birlikte ağırlıklarını geride bırakmışlardı. Müslümanların kalbine büyük bir korku salarak kendilerini kalabalık göstermek için böyle davranmış ve yavaş yavaş şehre yaklaşmışlardı. Bu taktik, Semerkant halkı üzerinde beklenen etkiyi sağlamıştı.163

Piyadelerle esirlerin ve ağırlıklarının Semerkant önlerine ulaşması bir gün sonra oldu. Moğollar esirleri onar kişilik gruplara ayırarak her gruba bir sancak vermişlerdi.164 Bundan amaç, kuşatılanlar tarafından esirlerin de düzenli ordunun bir parçası gibi algılanmasını sağlayarak orduyu kalabalık göstermekti Semerkant'ın iyi takviye edildiğini görmüştük. Cüveyni, Semerkant'a 110 bin kişilik bir ordu yerleştirildiğini, söz konusu ordunun 50 bininin Türk, 50 bininin ise Tacik olduğunu ve 20 filleri bulunduğunu belirtmektedir.165 Cûzcânî'ye göre ise bu rakam 20 veya 60 bindir.166 İbnü'l-Esir, Hârizmşâh'ın Maveraünnehir şehirlerini takviye ederken Semerkant'a 50 bin asker yerleştirdiğini söyler.167 Ne var ki İbnü'l-Esir, verdiği rakamın, sadece takviye kuvvetlerine mi, yoksa bütün asker sayısına mı ait olduğunu belirtmemiştir. Aynı karışık durum Buhârâ için de söz konusudur. O bakımdan askerleri Türk ve Tacik olarak ayırmak, hattâ fillerin sayısına işaret etmek gibi teferruat kabilinden bilgiler veren Cüveyni'nin rakamı daha itimada şayan görünüyor. Fakat askerlerin milletlerine işaret eden bir başka tarihçimiz Cüzcani, daha detaylı bilgiler verir. Ona göre 60 binlik Semerkant ordusunu oluşturan unsurlar arasında Türkler, Tacikler, Gurlular, Halaçlar ve Karluklar vardır.168 Hem Moğollara karşı yürütülen savaşa bizzat iştirak etmiş olan hem de yakın mevkide bulunan tarihçimiz Nesevi'nin verdiği rakam 40 bin civarındadır.169 Cengiz öldüğünde Moğol ordusundaki asker sayısının topu topu 129 bin civarında olduğunu ileri sürerek Hârizm ülkesini istila eden Moğol ordusu hakkında verilen rakamları kesin bir dille reddettiğini

gördüğümüz araştırmacılar, her ne hikmetse sadece bir Hârizm şehrinde 110 bin kadar asker bulunduğunu belirten rivayetlere hiç itiraz etmezler.

Kuşatmanın üçüncü günü müdafiler bir çıkış hareketi yaptılar.170 Kaynaklarımızın adı geçen huruç hareketine dair haberleri farklılık gösterir. Ebü'l-Ferec'e göre çıkış başarılı olmuş, kıran kırana bir çarpışmadan sonra huruç yapan Semerkant müdafileri çok sayıda Moğol'u esir alarak içeri getirip kuşatmacıların maneviyatını bozmak için işkence ile öldürmüşlerdir.171 İbnü'l-Esir'de ve Cüzcani'de teferruatla anlatıldığı şekliyle ise, Moğollar her zamanki hileleri üzere önce geri çekilir gibi yaptılar, amaçları kaleden çıkanları çembere almaktı. Semerkantlılar ve askerler,172 olayın farkına varamayarak düşmanı püskürtüyoruz zannıyla daha da ilerleyip kurulan tuzağa düştüler. Bu çıkış hareketinde bir rivayete göre 70, bir başka rivayete göre 50 bin kişi hayatını kaybetti.173

Bizce İbnü'l-Esir'le Cûzcânî'nin haberi doğruya daha yakın görünüyor. Eğer durum Ebü'l-Ferec'in anlattığı gibi olsaydı Semerkant'taki askerin ve halkın maneviyatı güçlenir, direnme azim ve isteği artar, dolayısıyla şehir böylesine kısa zaman içinde düşmez, halk da teslim olmayı bu kadar erken düşünmezdi. Ve eğer huruç hareketi sırasında esir alınıp içeri götürülen Moğollar işkenceyle öldürülmüş olsalardı Moğollar Semerkant'tan hiç kimseyi sağ bırakmazlardı.

Huruç hareketinde şiddetli bir katliam olmuş olmalı ki, umudu kırılan müdafıler teslime karar verdiler. Cengiz'e gönderilen heyet gerekli güvenceleri aldıktan sonra Moğollar şehre girdiler. İç kale direnişe devam ediyordu. Moğolları yarıp çıkan bin kişilik bir askeri kuvvet dışında kurtulan olmadı. Halkı dışarı çıkaran Cengiz ordusu şehri yağmaladı. Ondan sonra görüşmeler sırasında İbnü'l-Esir'in ifadesiyle "Moğollarla biz aynı ırktanız. Onlar bizi öldürmezler." diyerek Moğol hizmetine girmiş

askerler toptan kılıçtan geçirildi.174 Cüveynî bunların sayısının 30 bin dolayında olduğunu belirtir.175

Buhârâ'nın düşüşünden takriben bir ay sonra 617 yılı Muharrem (1220 Mart) ayında Semerkant da düşmüştü.176 Hârizmşâh Muhammed bir defasında 10 bin, bir başka kez 20 bin kişilik iki ordu sevk ederek Semerkantlılara yardımda bulunmaya teşebbüs etmişse de gönderdiği tümenler çatışmaya bile girmeden mağlup olmuş gibi geri dönmüşlerdir.177

Bundan sonra Sultan'ın bütün umudu Moğolların hiç olmazsa Ceyhun'un berisine geçmesini önlemekti. Bunun için bazı tedbirler almışken178 yanından ayrılan bir Karahıtay birliği ile Kunduz Hükümdarı Alaeddin179 Cengiz'e Hârizmşâh'ın durumuna dair birinci elden bilgiler getirdiler. Bunun üzerine Cengiz, İbnü'l-Esir'in "müteğarribe" yani batıya gidenler, batıya yönelenler adıyla anıldığını belirttiği 30 bin kişilik180 bir kuvveti Hârizmşâh'ın işini kesin manada bitirmeleri amacıyla takibe gönderdi. Tümenlere Cebe, Sebütey ve Cengiz'in damadı Tohuçar komuta ediyordu. Moğol kuvvetleri aldıkları ismi hak edercesine Hârizmşâh'ın peşisıra batıya, hep batıya gittiler. Gerçi bir ara Hârizmşâh'ın izini kaybettikleri için dağılır gibi olmuşlarsa da onların bu dağınık vaziyetinden itifade edecek niyette bir Sultan, zihniyet ve yapılanma olmadığından Hârizm ülkesini âdeta bir uçtan öbür uca dolaşıp durmuşlardır. Cengiz tarafından aldıkları emir gereği geçtikleri yerlerde halka dokunmadan, şehirlere ilişmeden amansız bir takibe girişmişlerdi.181 Kaynaklarımız da yer yer Sultan'la Moğolların karşılaştığına, hattâ savaştığına dair ihtilaflı bilgiler vardır. Fakat şurası kesindir ki Sultan en sonunda Hazar Denizi'nde bir adaya sığınarak Nesevî'ye göre182 muzdarip olduğu akciğer iltihabı sebebiyle, Ebü'l-Ferec'e göre183 ailesinin Moğolların eline geçtiğini, erkeklerinin öldürülüp kadınlarının Karakurum'a gönderildiğini duyunca kahrından ve üzüntüsünden orada hayatını kaybetmiştir.

Harizm’in İstilası

Cengiz’in anne Sultan’la oğul arasındaki geçimsizlik ve güvensizlikten haberi vardı. Bunu lehine çevirmeye yönelik bazı teşebbüslerde bulundu. Önce Türkan Hatun’un komutanları ağzından yazılmış düzmece bir mektup hile yoluyla Hârizmşâh’ın eline ulaştırıldı.184 Sonra da Danişmend Hacib’i Türkan Sultan’a göndererek Alaeddin Muhammed’in bir oğul olarak annesine karşı nankörce davranışlar sergilediğini ve bu kavganın sadece Sultan’la kendi arasında olduğunu, isterse Valide Sultan’ın göndereceği bir adamına Hârizm, Horasan ve Ceyhun ötesini kendisine bıraktığına dair teminat vereceğini iletti.185 O sırada Türkan Sultan, Gürganç’ı terk edip Horasan’a gitti.186 Çünkü Sultan Muhammed annesinden ailesini ve çocuklarını yanına alarak daha emniyetli olan Larican ve İlal kalelerine gelmesini istemişti.187 Oradan Mazenderan’a yöneldi ve İlak Kalesi’ne188 sığındı.189 Sultan Muhammed’i takiple görevli Moğol kuvvetlerinden bir kol tarafından kuşatıldı. Direnişi fayda vermeyerek bir müddet sonra esir alındı. Esirler Cengiz’e gönderildiler. Türkan Sultan, Karakurum’da sefilane bir hayat sürdükten sonra 630/1232 yılında orada ölmüştür.190

Türkan’dan sonra Gürganç karıştı. Nesevi, karışıklıktan istifade ederek halkın malına musallat olan Kûhi Drûgan adlı bir başıbozukla etrafına toplanan ayak takımının şehri en azından bir süre idare ettiklerini kaydeder.191 Ancak hem Hocend’de iyi bir savunma hareketi yürüten ve Moğolların elinden başarılı bir şekilde kurtulmayı başaran Timur Melik’in, hem de Sultan’ın eski divan üyelerinden ve saray erkanından bazı kimselerin gelişi ile ortalık biraz yatışır gibi oldu. Derken Hârizmşâh Muhammed’in ölümünden sonra başkente gelmeyi başaran oğulları, halka babalarının vasiyetini değişitirdiğini ve Uzlug-şah’ı azledip yerine Celaleddin’i bıraktığını ilan ettiler192 Duruma razı olmayan Türk emirlerin suikastinden kurtulmak için Timur Melik’le193 beraber

Horasan’a kaçan Celaleddin’e[194] sonradan Moğolların gelmekte olduğunu haber alan öteki iki kardeşi de iltihak etmek üzere yola koyuldularsa da Moğollar tarafından yakalanıp hazin bir şekilde öldürüldüler.[195]

Artık Gürganç’ta ne sivillerden ne de askerlerden baş tutacak bir kimse vardı.[196] Ordu, yaklaşan tehlikenin nihayet farkına vararak kendi içinde birliği sağladı. Fakat güya sultan seçilen ve birliğin başı olan Humar-tegin, bir müddet sonra kendiliğinden aldığı bir karar gereği tek başına Moğollara teslim oldu.[197] Ancak şehrin alınması, Ebü’l-Gazı’ye göre[198] 8, Reşidüddin’e göre[199] 7, İbnü’l-Esir’e göre[200] 5 ve nihayet Nesevi’ye göre[201] 4 ay sonra oldu. Esas güçlerini saklayan Moğollar her zamanki taktiklerini uygulayarak sayıca az bir kuvvetle şehre saldırmışlar, bu da müdafılerin kendilerinde sur dışına çıkma cesareti bularak peşlerine düşmesi için yeterli olmuştu. Ve işte o anda daha önce de örneklerini gördüğümüz gibi çembere alınan takipçiler acımaksızın kılıçtan geçirilmişlerdi.[202] Fakat bu huruç hareketi, sadece takipçilerin kılıçtan geçirilmelerine sebep olmadı.

Moğollar takipçilerin çıktığı kapıdan içeri girme fırsatı buldular ama püskürtüldüler. Kuşatma uzadıkça Moğollar arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıktı Cengiz’in oğulları ve komutanları birbirini suçlar olmuşlardı.[203] Bu da gösteriyor ki, Moğol ordusu istilaya uğramış bölgelerde genel kanaat haline geldiği şekliyle asla yenilemez değildi. Dört ay gibi kısa bir sürede Buhârâ ve Semerkant gibi büyük şehirler de dahil olmak üzere neredeyse Maveraünnehir’in tamamını işgal ve istila eden Moğol ordusu bocalamakta idi. Cengiz, olaya müdahale etmekte gecikmedi.

Kuşatmaya katılan üç oğlu Çağatay, Ögedey ve Tuli arasından Ögedey’i başkomutan seçti. Bu sayede Moğol ordusu saldırılarını hem artırmış, hem de daha geniş bir cepheye yaymıştı. İşte Humar-tegin’in teslim olması bu safhadan sonra gerçekleşmiştir. Direniş gerek halk gerek asker nezdinde o

kadar büyük kabul görınüştü ki Moğollar, surları ele geçirdikten sonra bile mahalle mahalle savaşmak zorunda kaldılar.204 Hattâ Gürganç muhasarasında o zamana kadar olmadığı kadar büyük kayıplar verdiler.205 Cüveynî bu konuda o savaşta iki tarafın kaybettiği insan sayısını kendisine söyledikleri zaman inanamadığını, onun için de yazamadığını belirtir.206 618 Rebiülevveli'nde (1221 Mayısı) şehri tamamen istila ettiklerinde207 aslında surları yıkılmış, halkı imha edilmiş, sular altında bırakılmış, yanmış, yakılmış, oturulabilecek bir tek mahallesi bile kalmamış bir harabe kent, daha açık bir deyişle bir toprak yığını ele geçirmişlerdi.

Reşidüddin, Gürganç'ta öldürülenlerin sayısı ile ilgili olarak korkunç rakamlar verir. Ona göre 100 bin esnaf ve sanatkarla kadınları ve çocukları ayıran Moğollar, geri kalan halkı öldürmüşlerdir. Her bir Moğol akseri payına düşen 24 Müslümanı katletmiştir. O gün için orada mevcut Moğol askeri sayısını 50 bin olarak gösteren Reşidüddin'in bu hesabınca Hârizm'de öldürülenlerin sayısı 1 milyon 2 yüz bin civarındadır.208

Cengiz'in bundan sonraki harekatı ise kısaca şöyle oldu. Moğollar 617/1221 ilkbaharını dinlenerek geçirdiler. Çünkü karşılarına çıkmaya cesaret edemeyen bir Sultan'dan ebediyen kurtulmuşlardı. Müteveffa Hârizmşâh'ın sahip olduğu şehirleri bir bir ele geçirmiş, hükümdar ailesinden öldürebildiklerini öldürmüş, esir alabildiklerini esir almışlardı. Geçtikleri yerlerde arkalarında hâlâ üzerinde dumanlar tüten harabeler bırakmış, hadsiz hesapsız ganimetlere konmuşlardı. Yeni şehirlere doğru harekete geçebilmek için hem kendilerinin hem de atlarının dinlenmeye ve toparlanmaya ihtiyacı vardı. Yaz mevsimini de Nahşeb otlaklarında geçiren Cengiz ve ordusu artık yeni istilalara girişebilirdi. Güneybatıya doğru hareket ettiler. Hedefleri Tirmiz şehri idi.209 Direnişe geçmiş Tirmiz'i istila eden Moğollar, kana ve mala doymadıklarını

gösterircesine yeni bir katliam ve yağma yaptılar.210 Değişik rivayetlere göre Belh şehrini Tirmiz'den önce ele geçirmişlerdi.211 Çelişik rivayetler Cengiz'in Ceyhun'u geçtikten sonraki harekatı hakkında artık müttefıktirler. İşte bu merhaleden sonra Cengiz ve ordusu kuzeyde Hârizm yöresinden, orta kesimde yer alan Horasan'a, güneyde ise Talekan ve Gazne'ye kadar Hârizmşâh ülkesine hâkim durumdadır.212 Cebe Noyan'la Sebütey Bahadır'ın Sultan Muhammed'in peşinden Hemedan'a ve Hârizm ülkesinin batı sınırlarına kadar operasyonlar yaptıklarını da unutmamak gerekir. Ögedey ve Çağatay bu merhaleden sonra babalarına katılırken, küçük oğul Tuli Horasan'ı alt üst etmekte idi. Merv'in düşüşü de bu sırada olmuştur. Cengiz'in Talekan'a doğru harekete geçtiğini belirtmiştik. Nusret-gûh'u zorlu bir kuşatmadan sonra istila edip harabeye çeviren Cengiz, Sultan Muhammed'in varisi durumundaki Celaleddin'le kozunu paylaşmak üzere güneye ilerliyordu. Sind nehri kenarındaki savaştan kesin galibiyetle çıkan Cengiz, hasmı Celalüddin'i nehre atlayarak kaçtığı için ele geçiremedi.213 Sultan Celaleddin daha sonra Moğollarla mücadelesine devam edecekti fakat o an için Cengiz, onun işini kesinlikle bitirdiği ve Hârizm Devleti'ne tamamiyle hâkim olduğu kanaatindeydi.

Moğollar, henüz kendilerini Çin'i tam anlamıyla zapt etmiş saymıyorlardı. Bu sebeple Cengiz, Mukali'yi (veya Mukuli) aşağı yukarı ordunun yarısıyla Çin'de bırakmıştı. Celaleddin Hârizmşâh'ı da yenilgiye uğratan Cengiz'e özel ulakları, Çin, Tamgaç ve Tangiut'un isyan halinde olduğu haberlerini getirdiler.214

Cengiz'in dönüşüne dair, Hârizm seferine çıkarken yardım istediği Tangiut hükümdarının teklifini reddetmesinin hesabını sormak veya Hârizm'de işinin bittiğine inanarak artık asıl vatanına dönmek gibi sebepler de ileri sürülebilir. İhtimalleri azaltmak ya da çoğaltmak mümkün

görülüyor. Ancak kesin olan şey, Cengiz'in ülkesine dönmeye karar verip dönüş yolunu tutmasıdır.

Cengiz, 619/1222 yılı sonbaharında Ceyhun'u bu defa geri dönmek için geçti. Beş yıl kadar önce Hârizm seferine çıkarken başladığı yere, yani İrtiş nehri kenarına varması 621/1224 yılı yaz aylarına tesadüf eder.215

Yetmiş küsur yaşına rağmen onun mücadele ve savaş dolu hayatı hâlâ aynı hızla devam ediyordu. Dünyanın tanıdığı en büyük istilacılardan biri olan ve ömrünün son dönemlerinde yenilgi yüzü görmemiş Cengiz Han, yeni bir sefere hazırlanırken kesin ve nihai bir şekilde ölüme yenik düştü (624/1227).216

1 Alaeddin Ata Melik el-Cüveyni (681/1282), Tarih-i Cihangüşa (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1988, I, 135; Reşidüddin b. Fazlullah el-vezir b. İmadüddevle Ebü'l-Hayr Muvaffıkuddevle, Cami'u't-tevarih, I-II, (nşr. Behmen Kerimi), ys. ts., I, 342.

2 Hocend: Tacikistan'daki Leninabad. Bk. Cüveyni, a.y..

3 Kazvini, (Alaeddin Ata Melik el-Cüveyni (681/1282), Tarih-i Cihangüşa (nşr. Mirza Muhaınmed Kazvini), I-III, Leiden-London, 1912-1916, I, 59, 3 no.'lu dipnot) Hüseyin'in bazı yazmalarda Hasan şeklinde geçtiğine işaret eder.

4 Cüveyni, (Türkçe trc., I, 135)'de "Belhi". Kazvini, bu nisbe'nin Tarihi Cihangüşa'ın değişik nüshalarında şu biçimlerde yazıldığına işaret etmektedir: "Balhıh, Balcıh, Bânçıh. " Kazvini'ye göre (I, 58) doğrusu Bâlçîh olabilir (Sonuncu hariç isimlerde geçen "h" harflerinin tamamı noktalı "ha"dır.) Aynı ismi Vasiliy Vladimiroviç Barthold, (Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan (nşr. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, 420) "Bâlçiç (?)" olarak kaydetmiştir. Önüne parantez içinde bir soru işareti koyması bu okunuş hakkındaki tespit ve kanaatinin tam olmadığını göstermektedir. Türkçe trc. 'de üç tüccar Ahmed Hocendi, Emir

Hüseyin ve oğlu Ahmed Belhi olarak tanıtılır. Kazvini neşrinde (I, 59) ise Ahmed Hocendi, Emir Hüseyin oğlu (İbn Emir Hüseyin?) ve Ahmed Balhıh olarak geçer.

5 Cüveyni, a.y.. ; Reşidüddin, I, 342. Reşidüddin tüccarın isimlerinden hiç bahsetmez.

6 Tüccarların hikâyesi için ayrıca bk. Gregory (Bar Habreus) Ebü'l-Ferec (684/1286), Abu'l-Farac Tarihi (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987, II, 481.

7 Karakçiler [(İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221). Ankara 1992, 232'de Korakçi] için Cüveyni'nin yanısıra ayrıca bk. Ebü'l-Ferec, II, 481; Muhtasar, 7.

8 Reşidüddin, I, 342.

9 Moğol para birimi. Tarih-i Cihangüşa'nın Türkçe tercümesinde baliş, ilk baskıda (I, 135) "kese altın", ikinci baskıda ise (I, 117) "baliş altın" şeklinde tercüme etmiştir. Baliş hakkında bk. M. Fuad Köprülü, "Baliş", İA, II; 280.

10 Ebü'l-Ferec'teki (II, 483) ve Reşidüddin'deki (I, 342) değerler biraz daha farklıdır.

11 Cüveyni, a.y.. Ayrıca bk. Reşidüddin, I, 342, Ebü'l-Ferec, II, 481-483.

12 Harold Lamb, Cengiz Han (Çev. Ali ünal), İstanbul1987, 116.

13 Ahmed b. Ebu Ya'kub İshak b. Ca'fer b, Vehb b. Vadıh Ya'kubi (283/897), Tarihu'l-Ya'kut I-II, Beyrut ts., II, 289.

14 Ebu Ömer Minhacüddin Osman b. Muhammed el-Cüzcani, Tabakatı Nasıri, (nşr. Abdülhay Habibi), I-II, Tahran 1984, I, 310; II, 102, 103.

15 Cûzcânî, a.y.. Barthold (Türkistan 418), tarih ve mevki anmadan Cûzcânî'nin bu bilgileri bizzat Bahaeddin Razi'den aldığını nakleder.

16 Değişik tarihlerin tahlili için bk. Barthold.

17 Barthold buna da temas etmez. Bk. a.e., a.y.

18 Cüzcani, I, 310-311.

19 Cüzcani, II, 103. Abdülhayy el-Habibi, Tabakat-ı Nasıri'nin bazı yazmalarında bu rakamın 60 bin olarak geçtiğini kaydeder.

20 Cüveyni, I, 93, 135; Reşidüddin, I, 342. Cengiz'in ticarete önem verdiğine dair bilgiler Cüzcani'de de (a.y..) yer alır.

21 Cüzcani, I, 311; Cüveyni, I, 136; Reşidüddin, I, 343.

22 Ebü'l-Ferec II 482.

23 Şihabüddin Muhammed b. Ahmed Nesevî (662/1264), Siratu's-Sultan Celaliddin Mengüberti (nşr. O. Houdas), Paris 1891, 33; Reşidüddin, I, 343.

24 Moriedga D'ohsson, Tarih-i Moğol [trc. Mustafa Rahmi (Balaban)], İstanbul l340-1342/1920-1923, 94.

25 Bu kelime, bugün deniz aygırı ve deniz gergedanı dişi diye izah edilmektedir. Çince kelime hu-tu'dur. Bk. Barthold, Türkistan, 291. Necip Asım Şihabüddin Muhammed b. Ahmed Nesevi (662/1264), Celalüttin Harezemşah [trc. Necip Asım (Yazıksız)], İstanbul 1934, 28) bunu Zergerdan boynuzu diye tercüme etmiştir.

26 D'Ohsson'da (94) Târkûl (veya Târkol), Barthold'da birkaç kez tergu (Meselâ bk. Türkistan, 421). Hattâ Barthold tarihçiler ve bilhassa Reşidüddin tarafından kumaşlara ve özellikle hükümdara takdim edilen kumaşlara "tergu" dendiğini belirtir.] şeklinde geçen kelimenin doğrusunun Torku olduğuna dair bk. Ahmet Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, I-III, İstanbul 1934, III, 191.

27 Cüzcani, II, 103; Nesevi, 33.

28 D'Ohsson (94), Hârizmşâh'ın Irak'tan dönerken birkaç gün Nişabur'da kaldığını, sonra Buhârâ'yı ziyaret ettiğini kaydederek Cengiz Han'ın elçilerini Buhârâ'da kabul ettiğini belirtir.

29 Nesevî, 32-33.

30 Reşidüddin’de de (I, 343) geçer.

31 A.e., a.y..

32 A.e., a.y..

33 Harizmşah gizlice görüştüğü Mahmud el-Harezmi’ye Nesevi’nin (33) ibaresiyle, “Sen benim topraklarımın genişliğini, askerimin çokluğunu biliyorsun. Bu lanet olasıca kim oluyor da bana’oğul’ diye hitap edebiliyor?” demiştir.

34 Kafesoğlu (234) bunu “bir ışık huzmesi gibi” şeklinde anlamıştır.

35 Nesevî, a.y..

36 Eski adı Farab olan Otrar harabelerinin bugünkü durumuna, şehrin Seyhun Nehri ile Aris Dağı arasındaki coğrafi konumuna, Harizmşahlar Devleti’nin doğudaki en uç noktasını teşkil ettiğine ve Timur’un Çin seferine giderken 1405 yılında hayatını burada kaybettiğine dair bk. Cüveyni, I, 110 (290 no. lu dipnot).

37 Barthold, Türkistan, 422.

38 İsimlerin farklı yazılımları için bk. Nesevi, 34.

39 Cüzcani, I, 311; II, 103.

40 İzzüddin Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü’l-Esir, (630/1232), el-Kamil fi’t-tarih (nşr. Carolus Johannes Tornberg), I-XII, Beyrut 1979, 1982, XII, 361.

41 Cüveyni I, 136; Reşidüddin, I, 343.

42 Ebü’l-Ferec, II, 482.

43 Tacirlerin Müslümanlığı meselesine Ebü’l-Ferec de değinmez. Krş. II, 482.

44 Reşidüddin, I, 343.

45 İbnü’l-Esir, XII, 361.

46 Cuveyni, a.y.. ; Reşidüddin, a.y..

47 Cüveyni, a.y..

48 Ebü'l-Ferec, II, 482.

49 Cüzcani, I, 311; II, 103; Reşidüddin, a.y..

50 Cûzcâni (I, 311; II, 103) Kadır Han. Cüveynî'ye göre de Gayır Han. (Bk. a.y..) Hattâ Cüveynî, Gayır Han ismini Türkân Hatun'un akrabalığına bağlayarak "Sultan'ın annesi Türkân Hatun'la olan akrabalığı dolayısıyla ona Gayır Han da diyorlardı." demekte. Nesevî (34), bu akrabalığı açarak, valinin, Türkân Sultan'ın erkek kardeşinin oğlu, yani yeğeni olduğunu belirtiyor. Bu bilgilerden hareketle Gayır'ın yeğen anlamında kullanıldığı sonucuna varılabilir. Tahirü'l-Mevlevi (Olgun) (Cengiz ve Hülagu Mezalimi, İstanbul1322/1904, 20) Çağatay Lugati'ni kaynak gösterek İnalcık'ın şehzade, bey, derebeyi anlamlarına geldiğini ifade eder. Yine aynı sayfada bir yerde İnalcık'ın Hârizmşah'ın dayısı olduğunu söyler. Reşidüddin (I, 343), Gayır'ın unvan olduğunu belirtir.

51 Nesevî, 34.

52 Cüveynî, a.y..

53 Cüveynî, a.y.. ; Reşidüddin, a.y.. M. Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", İA. V/I, 263-296, 274.

54 Nesevi, a.y..

55 Nesevi'de aynen böyledir.

56 Nesevi, a.y..

57 Nesevî, a.y..

58 Nesevi (35) bunu açıkça zikreder.

59 İbnü'l-Esir, XII, 362. Cengiz, istiladan sonra Harizmşah'ın Buhara tacirlerine sattığı emtiayı özellikle isteyip geri almıştır. Bk. İbnü'l-Esir, XII, 366.

60 Cüveynî, I, 136; Reşidüddin, I, 343.

61 Cüveynî, bir yerde (I, 137) Sultan Muhammed'in Kayır Han'ın mektubunu Irak'ta iken, bir başka yerde ise (II, 99) Irak'tan döndükten sonra Harizm'de aldığını belirtir. Mektubun Harizmşah'ın eline nerede geçtiğine dair tartışmalar için bk. Barthold, Türkistan, 423.

62 Reşidüddin bir yerde (I, 341) Harizmşah'ın mektubu Irak'tan dönüşü sırasında, başka bir yerde de (I, 343) Irak'ta iken aldığını belirtir.

63 Lamb, Moğollarca gönderilen kervanda casusların yer almasına kuvvetle ihtimal vermektedir. Bk. 116.

64 Cüveyni, I, 137; Reşidüddin, I, 341.

65 Reşidüddin fukahanın fetvası meselesine sadece bir yerde (I, 341) değinir.

66 Reşidüddin, I, 341, 343.

67 Ebü'l-Ferec, II, 482.

68 Arapça ve Farsçada yer alan noktalı "hı" harfinin ifade ediliş ve Latin alfabesi harfleriyle yazılış tarzındaki aksaklıktan kaynaklanan bu tür çift okumalara dikkat etmek gerekiyor.

69 Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un niuça tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi) (trc. Ahmet Temir), Ankara 1948, 174.

70 Cûzcânî, I, 311; II, 104; Cüveyni, I, 137; Reşidüddin, I, 344.

71 Bu isim sadece Nesevi'de yer alır, Cüveyni gönderilen elçinin ismini zikretmez.

72 Nesevî, 34-35, Cüveyni, I, 138.

73 Nesevi'ye göre (35) elçilerin tamamı katledilmiştir.

74 İbnü'l-Esir, XII, 323.

75 Nesevi, 35. Ayrıca bk. D'Ohsson, 97.

76 Kafesoğlu, 246; René Grousset, Bozkır İmparatorluğu, (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993. 215.

77 Cüveynî, I, 137; Reşidüddin, II, 344; Ebü'l-Ferec, II, 482.

78 Gizli Tarih, 41; Ebü'l-Ferec, II, 482; Reşidüddin, I, 344.

79 Reşidüddin'e göre (I, 344) yüzünü yere koymuş (secde?).

80 Reşîdüddîn, a.y.. Ebü'l-Ferec'e göre (bk. a.y..) yüzünü toprağa koyarak, yemeden içmeden üç gün orada kalmıştır.

81 Grousset, 215.

82 İbnü'l-Esir'deki (XII, 364) sırası, kesinlikle Otrar faciasından sonradır. Cüveynî, I, 126-127 ve Reşîdüddîn, I, 344'te de böyledir. Cûzcânî'ye göre ise (I, 310) Otrar faciası, 615/1218 yılında vuku bulan bu çatışmadan sonra meydana gelmiştir.

83 Reşidüddin, I, 345.

84 Cüveyni, I, 126.

85 Reşidüddin, I, 345.

86 Barthold ve ondan naklen Kafesoğlu'nun, Cüveyni (II, 81) ve Reşidüddin'e (I, 344) dayalı olarak Hârizmşah'ın Irak'tan dönüşünde Nisabur üzerinden Buhara'ya gelip 10 Şevval'e (615/1218) kadar Dergam şarapları içmekle vakit geçirdiğine dair haberlerini Sultan'ın dini kimliğiyle bağdaştırmak zordur. Çünkü hemen Ramazan ayı öncesine ve sonrasına tesadüf eden bir zaman diliminde, İslâmi yaşantıdan ne kadar uzak olursa olsun, [ki uzak olmadığını da biliyoruz. Meselâ İbnü'l-Esir (XII, 330) onu fıkıh ve tefsir ilimlerine vakıf bir kimse olarak tanıtır.] bir İslâm hükümdarının şarap içtiğine dair böylesi rivayetler iyi tetkik edilmelidir.

87 Cüveynî I, 126-127; II, 82.

88 Nesevi, 10. Ayrıca krş. D'Ohsson I, 98.

89 Nesevi, 10.

90 Nesevi'ye göre (10) Moğollar yaklaşık 20, Harizmşahlar ise 60 bin kişi idiler.

91 Cüveynî, a.y.. ; Reşîdüddîn, I, 345; Cûzcânî, I, 310.

92 Cüveynî, I, 127; Reşîdüddîn, a.y.. Ayrıca bk. D'Ohsson, 97-98. Cuveynî, kamp ateşi yakılmasına yer vermeden Moğolların çekildiğini söyler.

93 Krş. İbnü'l-Esir, XII, 364-365.

94 Sultan'ın endişe, korku ve vehmine dair bk. Nesevi, 11; Cüveyni, II, 84; Reşidüddin, I, 346.

95 Barthold (Türkistan, 396), Şehzade Celâleddin'in bu kahramanlığını sadece Cüveynî'nin aktardığını ve Sultan Celâleddin'in biyografisini yazan Nesevî'nin söz konusu kahramanlığa değinmediğini belirterek Cüveynî'nin verdiği bilgileri şüpheyle karşılamaktadır. Halbuki olayı Reşidüddin (I, 345) ve Cüzcani'nin de (I, 310) zikrettiğini yukarıda belirtmiştik. Kaldı ki Nesevi (10), Celaleddin'in adını anmamakla birlikte olaya temas eder. Ona göre sağ kanat sol kanadın imdadına yetişmemiş olsa Tuşi Harizm ordusunu hezimete uğratacaktı.

96 Cüveyni, a.y..

97 Reşidüddin, I, 343; Nesevî, 316.

98 Reşidüddin, I, 353. Buradaki hicri tarihten "on" rakamı düştüğü için 605 gibi gözüküyorsa da bir önceki sayfada doğrusu 615 olarak geçmektedir.

99 D'Ohsson, 98.

100 Cüveynî, I, 139. Cûzcânî de bu durumu "Çin ve Türkistan askerinin hepsini topladı." diye dile getirir.

101 Cüveynî'ye göre (I, 139) Kayalıg Hükümdarı Arslan Han, Cengiz'in saltanatını mahvedip kendisini öldürmemesi için tabiiyet arzederek Moğol ordusuna kendiliğinden katılmıştır.

102 Cüveynî, I, 139; Ebü'l-Ferec, II, 496; Gizli Tarih, 257.

103 Gizli Tarih, 174-181; Reşidüddin, I, 353; D. O. Morgan, "Mongols", EI2, VII, 231-235, 232.

104 Asker sayısı hakkında verilen rakamlar konusundaki tartışmalar için bk. Barthold, Türkistan, 429; Kafesoğlu, 247-248.

105 Gizli Tarih, 181.

106 Sa’d b. Muhammed Huzeyfe Müsfir Gâmidî, Sükutu’d-devleti’l-Abbâsîyye, Beyrut 1401/1981, 115-116.

107 C. C. Walker, Jenghiz Khan, London 1939, 86.

108 Gizli Tarih, 256-287.

109 İbnü’l-Esir, XII, 363. Hayvaki veya Hiveki biçimindeki her iki okuyuşun da doğru olduğuna dair bk. Safıyyüddin Abdülmü’min b. Abdülhak el-Bağdadi (739/1338), Merasıdü’l-ıttıla‘ ala esma’i’1-emkineti ve’l-bika’ (Ve hüve muhtasaru Mu’cemi’l-büldan li-Ya’kut) (nşr. Ali Muhammed el-Buhari) I-III, Beyrut 1954, I, 498. Şihabüddin Hayvaki, Gürganç’ın Gurlu Sultanı Şihabüddin tarafından 601/1204’te kuşatılması sırasında direnişte önemli rol oynamış bir alimdir. “Dinin ana dayanağı, devletin kalesi” şeklinde nitelendirilen Şafii fakihi bu zatın, minberlerden ahaliyi düşmana karşı davet eden sesi, “malını ve canını koruma yolunda ölen şehittir. ” mealindeki hadise istinaden yaptığı vaazlar, etkili ve yönlendirici hutbeler, küçük büyük şehir halkını ayağa kaldırmış, tek yürek haline gelen cemaat vatan müdafaasına koşmuştu. Hayvaki’nin şahsi bütçesinden yaptığı bağışlar sonucu herkes silah, para, nesi var nesi yoksa ortaya dökmüştü. Krş. Cüveyni, II, 139.

110 İbnü’l-Esir, XII, 363; Cüveyni, a.y..

111 Cüveynî, II, 105; Ebü’l-Ferec (II, 513) bu düşünceye “Ceyhun nehri’nin ötesindeki memleketlerden yardım gelmesini beklemeğe imkan yok. ’ denilerek karşı çıkıldığını anlatır.

112 İbnü’l-Esir, a.y.. ; Cüveyni, a.y..

113 Cüveyni, II, 105; Ebü-l-Ferec, II, 514; Reşidüddin, I, 347. Reşjdüddine göre, Celaleddin babasına orduyu emrine verip kenara

çekilmesini ve zafere kadar beklemesini dahi teklif etme cüretini dahi göstermişti.

114 İbnü'l-Esir, XII, 363.

115 Reşidüddin, I, 347.

116 Reşidüddin, I, 346.

117 Bu zat, saray muhafızlarının komutanı idi. Bk. Cüveyni, I, 140.

118 A.e., a.y.. ; Ebü'l-Ferec, II, 496; Reşidüddin-I, 353.

119 İbnü'l-Esir, XII, 365; Reşidüdin, I, 346.

120 Nesevî, 43.

121 Cüveynî, II, 1 05-1 06.

122 Reşidüddin, I, 353.

123 Cüveyni, I, 140; Reşidüddin, I, 353.

124 Cüveynî, İdi-kut'un Güçlük'e karşı yürütülen harekata 3 yüz kişi ile katıldığından söz ettiği yerde (I, 110) Sultan Muhammed'e karşı kaç kişi ile katıldığına temas etmez.

125 Cüveynî, I, 140; Reşidüddin, I, 353; Ebü'l-Ferec, II, 496.

126 Reşidüddin, a.y..

127 Reşidüddin'e göre (I, 353) 5 a.y.

128 Cüveynî'ye göre (I, 140) 5 ay süren direniş sonunda kıtlık başgöstermişti. Gayır'a danışıp teslim olmayı öneren Karaca'nın teklifi reddedilmişti.

129 Ebü'l-Ferec, a.y..

130 Reşidüddin'e göre sadece 20 kişi ile. Bk. I, 354.

131 Reşidüddin'e göre 1 ay Bk. I, 353.

132 Cüveynî, a.y.. ; Ebü'l-Ferec, a.y.. ; Reşidüddin, I, 354; Nesevî, 69 Krş. D'Ohsson, 101-102. Cüveynî, İnalçık'ın karargahta öldürüldüğünü söyler. Bu rivayet mantıksızdır. çünkü hemen orada karargahta öldürülecekse diri ele geçirmenin anlamı olamaz.

133 Cüzcani, I, 311.

134 Dağılım için bk. İbnü’l-Esir, XII, 389; Reşidüddin, I, 353.

135 Meselâ Sığnak ve Eşnas şehirleri. Bk. Cüveynî, I, 143-144.

136 Zamûk, Nûr, hattâ Cend ve Benaket gibi müstahkem ve büyük şehirler bile kendiliğinden teslim oldu. Krş. Cüveyni, a.y..

137 Hocend direnişi Buhârâ ve Semerkant’ın düşmesinden sonradır Vali Timur Melik’in dillere destan şanlı direnişi ve gösterdiği kahramanlık, Moğolları bile hayran bırakmış, ancak yine de şehrin düşmesini önleyememişti. Bk. Cüveynî, I, 346; Reşidüddin, I, 356-357. Cüveynî, Timur Melik için “Rüstem Pehlivan (meşhur Zaloğlu) sağ olsaydı ona ancak, seyis olabilirdi” der.

138 İbnü’l-Esir, XII, 367; Ebü’l-Gâzi Bahadır Han (32) Hârizmşâh için “Çingiz Han ile savaşamadan kaçıp Mazenderan’a gitti.” ifadesini kullanır.

139 İbnü’l-Esir, a.y..

140 İbnü’l-Esir (XII, 367), Moğolların Harizmşah’ın acziyetini iyice anladıklarını belirtir.

141 Hem Kafesoğlu’nun eserinde, hem de İbnü’l-Esir’in Türkçe tercümesinde 4 Zilhicce’nin 11 Şubat’a tekabül ettiği gösterilir. Yanlıştır. Doğrusu 10 Şubat 1220 Pazartesi olmalıdır. Şehrin düşüşü ne yazık ki Kurban Bayramı’ndan 5-6 gün önceye rastlamış ve Buhârâlılar bayram yerine matem yaşamışlardır.

142 İbnü’l-Esir XII 365-366.

143 Cüzcani, I, 311.

144 Cüveynî, I, 154; Reşidüddin, I, 360.

145 Ebü’l-Ferec, II, 505.

146 İbnü’l-Esir, Sultan Muhammed’in Maveraünnehir şehirlerini takviyesi zımnında verdiği bilgiler arasında Buhâra’ya 20 bin asker yerleştirdiğinden bahsederken (XII, 365), Cüzcani, 12 bin süvari (I,

352), Cüveyni ise (I, 149) “dış orduda” 20 bin asker vardı der (buna göre bir de iç ordu olmalı. Acaba dış ordu derken şehrin sabit garnizonuna ilave edilen takviye kuvvetleri mi kastediyor?); Reşidüddin’e göre de (I, 360) 20 bin askerdir, Nesevi (34) ise toplam 30 bin olduğunu yazar Bu kadar kaynaktan hiçbirisi 30 binin üzerinde bir rakam vermezken, Kafesoğlu 50 bin rakamından bahseder. Krş. 26 ı 56.

147 Cüveyni, I, 156.

148 A.e., a.y..

149 Cüzcani, I, 311.

150 Ebü’l-Ferec (II, 505) Cengiz’in şehri görmek üzere içeri girince yapının dikkatini çekmesi ve burayı hükümdar sarayı zannetmesi ve öyle olmadığının belirtilmesi üzerine Ulu Cami’ye girip mihrabın önüne oturduğunu kaydeder. Ayrıca bk. Reşidüddin, I, 360.

151 Mushaflara ve mushaf sandıklarına yapılan hakaretler için ayrıca bk. İbnü’l-Esir, XII, 366.

152 Cüveynî, I, 156-157; Reşidüddin, I, 361.

153 Cüveyni, a.y.. ; Reşidüddin, a.y.. Farklı bir anlatım için bk. İbnü’l-Esir, XII, 366-367.

154 D’Ohsson’a göre (105) Bedreddin. Ancak bu yanlış olmalı.

155 İbnü’l-Esir, XII, 367; Reşidüddin, I, 361; Cûzcânî, I, 311-312. Reşidüddin, yangının birkaç gün sürdüğünü belirtir. Rüknüddin İmamzade’nin ölürken söylediği şiir için bk. Cüzcani’ye bk.

156 Reşidüddin, I, 361. Barthold’un (436) Buhârâ’nın bitişik nizam evleri ve dar sokakları yüzünden zaten sık sık toplu yangınlarla karşılaşan bir şehir olması dolayısıyla, böyle bir yağmalama yüzünden kendiliğinden çıkan bir yangına maruz kaldığı fikrine katılmıyoruz. Çünkü İbnü’l-Esir’in de işaret ettiği üzere Moğollar istîlâ ettikleri şehirlerin sonradan kendilerine isyan edemeyecek bir hale getirilmesine dikkat ediyorlardı. Kaldı ki

Cüveynî (I, 157) iç kaleye sığınan askerlerin geceleri düzenlediği baskınlara sinirlenen Cengiz'in şehirde bulunan evlerin tamamının ateşe verilmesini emrettiğini açıkça kaydetmektedir. Hattâ bir başka haberinden (I, 158) yakma işleminin iki defa tekrarlandığını çıkarıyoruz.

157 Cüveynî, I; 158.

158 Reşidüddin, I, 362.

159 A.e., I, 361.

160 Ebü'l-Ferec, II, 506.

161 Cüveyni I, 159.

162 İbnü'l-Esir, XII, 367.

163 A.e., a.y..

164 A.e., a.y..

165 Cüveynî, I, 166-167; Reşidüddin, I, 362.

166 Cûzcânî, I, 312. 20 ve 60 bin rakamları, Tabakat-ı Nasıri'nin değişik yazmalarındaki farklardan kaynaklanmaktadır.

167 İbnü'l-Esir, XII, 365.

168 Cûzcânî, I, 312.

169 Nesevî, 41. D'Ohsson (106) tarihçilerin mübalağasını hesaba katarak Nesevî'nin verdiği 40 bin rakamını tercih etmektedir.

170 Cengiz Semerkant sınırlarına dayanan ordusuna iki gün istirahat vermişti. Belki de bundan aldıkları cesaretle Bk. Cüveyni, I, 168.

171 Ebü'l-Ferec, II, 512.

172 İbnü'l-Esir huruç hareketine askerlerin katılmadığını söylerse de Cüveyni hareketi askerlerin yaptığını kaydeder. Her İki grup iştirak etmiş olabilir.

173 Krş. İbnü'l-Esir, XII, 367-368; Cûzcânî, 313; Cüveynî, I, 168. Cüveynî rakamdan bahsetmeden iki tarafın da ağır kayıplar verdiğini söyler. Türkler çıkmış savaşmış ve geri dönmüştür. Moğolların tuzak kurup

çembere almasına da rastlayamıyoruz. Bilakis hem Cüveynî hem İbnü'l-Esir huruç hareketi yapan savunmacı askerlerin Moğolları esir alıp kaleye çekildiklerini ve esirlerini işkenceyle öldürdüklerini belirtirler.

174 İbnü'l-Esir, XII, 368.

175 Cüveynî, I, 170.

176 Cüzcânı, I, 312.

177 İbnü'l-Esir, XII, 368.

178 Gerçi Ebü'l-Ferec (II, 514) Sultan Muhammed'i "Bu adamlarla döğüşmek için bizde yürek kalmadı. " şeklinde konuşturur. Hattâ Moğollarla savaşma görüşünde olan oğlu Celâleddin'le aralarında geçen tartışmaya da değinir.

179 Nesevî, 55.

180 Ebü'l-Gazi Bahadır b. Arab Muhammed (1064/1663), (Şecere-i Terakime) Türklerin Soy Kütüğü (nşr. Muharrem Ergin), İstanbul ts., metin, 20, trc, 32. İbnü'l-Esir'e göre 20 bin kişilik Bk XII, 369 Cüzcani'de ise (I, 312) komutanların ismi değişiktir, tam zapt edilemediği anlaşılıyor. D'Ohsson da (110) 20 bin kişiden bahs eder. Takibe gönderilen ordudaki asker sayısı hakkında bir değerlendirme için bk. Ebu Omer Minhacüddin Osman b. Muhammed (662/1264 sonrası), Tabakat-ı Nasıri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, Hindustan; From A. H. 194 (810 A. D.) to A. H. 658 (1260 A. D.) (trc. Major H. G. Raverty), I-II, New Delhi 1970, II, 987-988, 3 no., lu dipnot.

181 İbnü'l-Esir, XII, 370.

182 İbnü'l-Esir, XII, 371; Cüzcâni, 312-313.

183 Ebü'l-Ferec, II, 514; İbnü'l-Esir, XII, 371.

184 Nesevî, 37.

185 A.e., 38.

186 Cüveynî, II, 163. Ayrıca bk. D'Ohsson, 120.

187 Cüveynî, R 163.

188 Ebü'l-Ferec'e göre (R 514) Balan Kalesi.

189 D'Ohsson (a.y.), Bunun da Sultan Muhammed tarafından tavsiye edildiğini söyler.

190 Cüveynî, II, 164.

191 Nesevî, 38. Bu adam, dağ gibi yalan söylediği için bu isimle anılıyordu.

192 Gerçekten Sultan Muhammed ölmezden kısa bir müddet önce Celaleddin'i veliaht tayin ederek, herkesin onun bayrağı altında birleşmesini istemiş ve kendi kılıcını kendi eliyle Celaleddin'in beline kuşatmıştı. Cüveynî, I, 109; Nesevi, 56, -57.

193 Sultan Celaleddin'le bir süre dolaşan Timur Melik, sonunda ondan ayrılıp Suriye'ye göçmüştü. Ama sıla hasretine dayanamayarak tekrar Hocend'e döndü. Babasının kahramanlığından dolayı Hocend valiliğine getirilen oğlu ile buluştu. Taltif göreceği umuduyla Batu Han'ın yanına giderken, yolda Ögedey'in büyük oğlu Kadakan tarafından tutuklandı. Saygısız davrandığı gerekçesiyle canlı hedef yapılıp Kadakan'ın oku ile şehit oldu. Cüveynî ekler: "Bu ok sanki Timur Melik'in şimdiye kadar attığı oklara verilmiş son bir cevap gibiydi. " Bk. I, 146-149.

194 Cüveynî, a.y.. ; Nesevî, 57-59.

195 Cüveynî, I, 110; Nesevî, 61-62.

196 Ebü'l-Gazı, metin 20, trc 32.

197 Cüveynî, a.y..

198 Ebü'l-Gazı'nin (a.y..), müdafacıların sekiz ay direndiğine ve Moğolların şehre ancak dokuzuncu ayda girebildiğine dair rivayeti ihtiyatla karşılanmalıdır.

199 Reşidüddin, I, 375.

200 İbnü'l-Esir, XII, 394.

201 Nesevî, 92-94. Nesevî, 617 Zilkadesi’nde (1220 Kasımı) başlayan kuşatmanın 618 Seferinde (1221 Martı şehrin düşmesiyle sona erdiğini kaydeder.

202 Ebü’l-Ferec, II, 513.

203 Reşidüddin, I, 372.

204 İbnü’l-Esir, XII, 394; Cüveynî, I, 174.

205 Reşidüddin öldürülen Moğollara ait kemik yığınlarının kendi zamanında bile hâlâ görüldüğünü belirtir Bk. I, 372-373. Cüveyni 100 binlerden bahseder. Bk. I, 172.

206 Cüveynî, I, 175.

207 Nesevî’ye göre (93, 94) 618 Seferinde.

208 Reşidüddin, I, 373.110

209 Cûcânî, II, 112 (Raverty, II, 1 004); Reşıdüddin, I, 374.

210 Reşîdüddîn, a.y..

211 A.e., a.y..

212 Reşidüddin, I, 375.

213 Ebü’l-Ferec, II, 515; Nesevî, 83-84. Nesevî, yenilen Hârizm askerlerinin boğulacaklarını bile bile Sind Nehri’ne atladıklarını, en son nehir kenarına gelindiğinde annesi ile hanımlarının “Allah aşkına bizi öldür de esir verme!” diye gözyaşı döktüklerini, bunun üzerine Celâleddin’in askerlerine onları nehre atmalarını emrettiğini ve gözünün önünde boğuluşlarını hazin bir şekilde anlatır.

214 Cüveyni, I, 184.

215 A.e., I, 185.

216 Ebü’l-Ferec, II, 523. 61.

EL-BAĞDADİ, Safıyyüddin Abdülmü’min b. Abdülhak (739/1338), Merasıdü’l-ıttıla‘ ala esma’i’1-emkineti ve’l-bika’ (Ve hüve muhtasaru

Mu’cemi’l-büldan li-Ya’kut) (nşr. Ali Muhammed el-Buhari) I-III, Beyrut 1954.

BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç, Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan (nşr. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

CAFEROĞLU, Ahmet, Uygur Sözlüğü, I-III, İstanbul 1934.

EL-CÜVEYNİ, Alaeddin Ata Melik (681/1282), Tarih-i Cihangüşa (nşr. Mirza Muhaınmed Kazvini), I-III, Leiden-London, 1912-1916.

Tarih-i Cihangüşa (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1988.

EL-CÜZCANİ, Ebu Ömer Minhacüddin Osman b. Muhammed (662/1264), Tabakat-ı Nasıri, (nşr. Abdülhay Habibi), I-II, Tahran 1984.

Tabakat-ı Nasıri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, Hindustan; From A. H. 194 (810 A. D.) to A. H. 658 (1260 A. D.) (trc. Major H. G. Raverty), I-II, New Delhi 1970.

D’OHSSON, Moriedga, Tarih-i Moğol (trc. Mustafa Rahmi [Balaban]), İstanbul l340-1342/1920-1923.

EBÜ’L-FEREC, Gregory (Bar Habreus) (684/1286), Abu’l-Farac Tarihi (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987.

İBNÜ’L-ESİR, İzzüddin Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), el-Kamil fi’t-tarih (nşr. Carolus Johannes Tornberg), I-XII, Beyrut 1979, 1982.

EL-GAMİDİ, Sa’d b. Muhammed Huzeyfe Müsfir, Sükutu’d-Devleti’l-Abbâsîyye, Beyrut 1401/1981.

EBÜ’L-GAZİ, Bahadır b. Arab Muhammed (1064/1663), (Şecere-i Terakime) Türklerin Soy Kütüğü (nşr. Muharrem ERGİN), İstanbul ts.

GROUSSET, René, Bozkır İmparatorluğu, (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993.

KAFESOĞLU, İbrahim, Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221). Ankara 1992.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Baliş”, İA, II; 280.

“Hârizmşâhlar”, İA. V/I, 263-296.

LAMB, Harold, Cengiz Han (Çev. Ali ünal), İstanbul 1987.

Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un niuça tobça’an (Yüan-ch’ao pi-shi) (trc. Ahmet Temir), Ankara 1948.

MORGAN, D. O., “Mongols”, EI2, VII, 231-235.

NESEVİ, Şihabüddin Muhammed b. Ahmed (662/1264), Celalüttin Harezemşah [trc. Necip Asım (Yazıksız)], İstanbul 1934.

Siratu’s-Sultan Celaliddin Mengüberti (nşr. O. Houdas), Paris 1891.

(OLGUN), Tahirü’l-Mevlevi, Cengiz ve Hülagu Mezalimi, İstanbul 1322/1904.

REŞİDÜDDİN ET-TABİB, Reşidüddin b. Fazlullah el-vezir b. İmadüddevle Ebü’l-Hayr Muvaffıkuddevle, Cami’u’t-tevarih, I-II, (nşr. Behmen Kerimi), ys. ts.

WALKER, C. C., Jenghiz Khan, London 1939.

YA‘KUBİ, Ahmed b. Ebu Ya‘kub İshak b. Ca‘fer b, Vehb b. Vadıh (283/897), Tarihu’l-Ya’kut, I-II, Beyrut ts.

Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı / Matthias Heiduk [s.324-333]

Freıburg Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Tarih Enstitüsü / Almanya

Yeni seyahat biçimlerinin kişilerarası bağlantıları ve alışverişi kolaylaştırmasına ve yeni kitle iletişim araçlarının ek bilgi kaynakları sunmasına rağmen, bugün bile genellikle basmakalıp, önyargılı düşünceler ve yanlış anlamalar başka uluslar ve medeniyetlerle ilgili görüşlerde belirleyici oluyor. Farklı diller, yaşam biçimleri, inançlar ve düşünceler yabancılar hakkındaki görüşlerde engelleyici bir unsur olmaya devam ediyor. Farklı olan, sadece benzerlikleri algılayan merceklerle görülmeye çalışılıyor. Orta Çağ'da, uzak diyarlardaki yabancı medeniyetleri tasavvur etmek şimdikinden daha zordu. Yazılı kaynaklar sadece bu kaynaklara ulaşan ve okumasını bilen pek az kişiye faydalı oluyordu. Çoğu bilgi sözlü olarak yayılıyordu, bu yüzden tarihçiler bu dönemler hakkında pek az bilgiye sahiptirler. Sadece tüccarlar, elçiler, misyonerler ve maceracılardı. Seyahatin dışında, savaş başka ülkeler hakkında bilgi edinmenin tek yoluydu. Savaşlar kültürler arası alışveriş için tam olarak uygun bir ortamı yaratmasa da Orta Çağ kaynakları genellikle savaşlara gönderme yapar. Bu kaynaklar da özellikle zaman zaman Asya steplerinden gelip Avrupa'yı istila eden, sadece askeri değil birçok anlamda Avrupalılara meydan okuyan atlılarla yapılan mücadeleleri konu alır. Batılı kasaba ve köy hayatı ile göçebe veya yarı göçebe hayatı gibi birbirine bunlardan daha da yabancı medeniyetlerin çatışmasını tasavvur etmek çok zordu.

Bu çalışma-anlayış ve bilgi tarihine bir katkı olarak1-sadece bir tarafın bakış açısını inceleyecektir: Roma Katolik kilisesine bağlılığı ile bilinen ve Latin dilini aydın dili olarak kabul eden Orta Çağ'ın Orta ve Batı

Avrupası'nın bakış açısı. Asya bozkır halkları olan Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Macarlar ve Moğolların algılamaları ve deneyimleri temsili kesitler olarak sunulacaktır. "Moğol tecrübesi" özel bir ilgi gerektirir, çünkü daha önce bilinmeyen ya da elde edilemeyen çok değişik kaynaklar ortaya çıkmıştır. Sonuç bölümünde ise Osmanlılarla yapılan mücadele konusunda birkaç söz söylenecektir.

Orta Çağ kronolojik açıdan kesin bir şekilde belirlenemez. Hun istilası, Kavimler Göçü ile birlikte Roma Antik Çağı'nın sona ermesini gösterirken, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselmesine denk gelen süreçte Orta Çağ sona erer. Kaynakların çokluğu ve çeşitliliğinin yarattığı sebeplerle, bu kadar geniş bir zaman aralığını inceleyecek olan kısa bir çalışma ancak birkaç tipik örneğe yoğunlaşabilir. Kaynakların yarısı bile tam olarak incelemeye alınamaz. Bununla birlikte, Batılıların Doğulu yabancılarla ilgili görüşlerini özellikle yansıtacak örnekler sunup, bu görüşlerin nerede birleşip nerede birbirlerinden farklılaştığını göstermeyi umuyorum.

Bu makale etnolojik bir çalışma olmayıp, amacı da bugün bildiklerimizin dayandığı kaynakların doğruluğunu ölçmek değildir. Alıntı yapılan yazarlar kendi adlarına konuşacaktır ve kendi görüşlerini vereceklerdir.

Bu çalışma tarihsel bir zemin sunmakla birlikte olayların toplumları ve onların düşüncelerini nasıl etkilediğini inceleyecek ve insanların neden kendi deneyimlerini veya başkalarının ifadelerini kullandıklarını ortaya çıkaracaktır.

1235 Moğol Kurultayı'nda Batı'ya karşı bir sefer başlatılmasına karar verildi. Bu sebeple Moğollar güçlerinin yaklaşık üçte birini bu amaca tahsis ettiler. Deneyimli komutan Sübotay tarafından desteklenen ordunun başına Batu getirildi. Seferin başarılı olmasındaki önemli bir faktör, casuslar yardımı ile yapılan kapsamlı bir hazırlık ve esirlerin kapsamlı bir şekilde

sorgulanmalarıdır. Akın edilecek istikametler, yolların durumu, silahlı kuvvetlerin yerleşimi ile ilgili bilgiler, düşman güçlerin büyüklüğü, morali ve hatta iç çatışmaları ile ilgili bilgilerin hepsi toplanmıştı.2 Avrupa dillerini iyi konuşan yetkin elçiler Rus prenslerinin, Macar Kralı IV. Bela ve İmparator II. Frederic gibi Batılı hükümdarların huzuruna çıkarak kayıtsız şartsız teslim olmalarını istediler.3 Asıl harekat 1236 kışında nihayet boyunduruk altına alınan Volga Bulgarları ve Kumanlara karşı bir seferle başladı. Batı'ya ilk uyarı, İdil bölgesinde Suzdal'da yaşayan bir Macar misyonerin, Friar Julian'ın, 1237'de tanık olduğu, "Tatarlar gece gündüz Macar Hıristiyan Krallığı'nı nasıl işgal ederiz diye tartışıyorlardı"4 ifadelerine yer verilen mektubu ile ulaştı.

Fakat uyarı dikkate alınmadı. Bu sırada 1238-1240 yılları arasında Moğollar Rusya seferi için gerekli bağlantıyı güvenceye almak için Güney Kırım'a doğru ilerlediler. Bozkır atlıları Rus prenslerinin arasındaki ittifak eksikliğini nasıl kendi lehlerine çevireceklerini iyi biliyorlardı. Göçmenler gerekli uyarıyı vermişti, fakat Rus prensleri birlikte hareket etmeye yanaşmayacaklardı. İç düşmanlıklar devam etti.5 Seferin sonlarına doğru Moğollar Kiev'i ele geçirdi ve yakıp yıktı. Ancak II. Frederic'in İngiltere Kralı III. Henry'e bu olaylardan bahsettiği mektubundan biliyoruz ki, bundan sonra Doğu Avrupa'daki gelişmeler Batı'nın ilgisini çekmeye başladı.6

Ağır zaiyata rağmen Moğollar daha fazla saldırı planlıyorlardı. 1241 Şubatı'nda Macaristan seferi başladı. İki koldan kuvetlerle desteklenen Batu'nun komutasındaki ordu Karpat Dağları'ndan geçerek ilerliyordu. Orda'nın yönetiminde kuzeydeki güçler Macar Kralı Bela'ya dışardan yardım gelmesini engellemek için Polonya'yı işgal etti. Krakov, Ratibor ve Breslav harabeye çevrildi ve 9 Nisan'da Silesya Dükü II. Heinrich'nin güçleri Wiegnitz yakınlarındaki Wahlstatt'ta yenilgiye uğratıldı. Savaşta, ki

sonradan birçok kahramanlık efsanesine sebep olmuştur, II. Heinrich öldürüldü.7 Sonrasında Moğol ordusunun bütün kolları, daha önce ana kuvvetlerin Mohi yakınlarında Kral Bela'nın ordusunu yendiği, Pannonian ovasında birleştiler.

Moğollar başarılı savaş teknikleriyle fetihlere ve direnişleri kırmaya devam ettiler. Şehirlerin çoğu yeterli istihkamları olmadığı için kolayca ele geçirildi. Terör bir savaş aracı olarak kullanılıyordu. Moğolların esirleri siper olarak kullanıp böylece düşmanlarına kendi insanlarını öldürttüğü duyulunca panik ve dehşet havası iyice yayıldı. Eğer bir bölge çok direnirse bu söz konusu bölgenin halkının vahşi bir şekilde öldürüleceği anlamına geliyordu. Kaçmaya çalışanlar yakalanıp yüzerli gruplar halinde katlediliyorlardı. Moğollar tarafından köle olarak kullanılacaklar için sadece rahiplerin, esnafın ve genç kadınların canı bağışlanıyordu. Seferleri sırasında Moğollar geçtikleri yerlerin ahalisini yerlerinden ediyorlardı.8 Torre Maggiore'li Rogerius'un da belirttiği gibi bu gaddarlık haberleri istenen etkiyi yarattı. Düşmanları korkudan felç olmuş bir şekilde, daha yüz yüze gelmeden silahlarını elden bırakıyor ve teslim oluyorlardı.9

Ocak 1242'de Moğollar donan Tuna'yı geçtiler ve Macar prenslerinin direnişini kırmak için Kral Bela'yı ele geçirmeye çalıştılar. Fakat bu sırada Batu, büyük han Ögedey'in öldüğünü öğrendi. Bunun üzerine Coçi'nin oğlu Batu hem kayıpların çok olması sebebiyle hem de yeni hanın seçilmesinde söz sahibi olmak için seferi durdurmaya karar verdi ve kendi birlikleriyle umulmadık bir şekilde ortaya çıktıysa, yine umulmadık bir şekilde, Asya steplerine geri çekildi. Macaristan'ın istilası bilinen akınlardan daha farklıydı. Moğollara iyice bağlayabilmek amacıyla, fethedilen topraklar vergi alanlarına bölündü ve işbirlikçi prensler arasında paylaştırıldı, para basıldı ve yasal güvenlik muhafaza edildi.10

“Bu kötü yıl… ve günahlarımızın karşılığı olarak yabancılar geldiler. Kimse, onların kim olduklarını, nerden geldiklerini, hangi dili konuştuklarını, hangi kabileye veya hangi dine mensub olduklarını bilmiyor… onların kim olduklarını ve nerden geldiklerini sadece Tanrı biliyor.”11 1223 Kalka Savaşı’yla ilgili bir Novgorod’lu tarihçinin söylediği bu sözler insanların gerçekten neyle karşılaştıklarını anlayamadıklarının bir göstergesiydi. Bu yabancı insanların onların dünya görüşlerinde bir yeri yoktu. Moğolların 1241 Macaristan istilası ile ilgili Latin metinlerin yazarları da aynı problemle karşılaşmışlardı. Fırtınanın yaklaştığına dair uyarılar, Friar Julian’ın mektubu gibi, ya gözardı edilmiş ya da bunların “şaka veya belirsiz bir hayal ürünü olduğu düşünülmüştü”.12 Moğol kuvvetlerinin yetenekleri, yıkıcı gücü küçümsenmiş ve Johannes Fried’e göre de, onların dünyayı fethetme idealleri Batı’nın anlayamayacağı kadar fazla cesur ve iddialı bir girişim olarak görülmüştü.13

Uyarıların en ciddisi ve dayanılmazı bir dizi feci yenilgiyle gelmişti. Bu sefer yardım çığlıkları Avrupa’nın en ücra köşelerine kadar ulaşmış ve bütün Hıristiyanlığın büyük bir tehdit altında olduğu anlaşılmıştı.14 Bu zamana ait günlükler ve yıllıklarda yer alan tanık zabıtları mektuplar ve kurbanların şikayetleri, dehşetin çok acı resmini yansıtır. Beauvais’den Vincent, Trois-Fontains’den Alberich ve özellikle Saint Albans Manastırı’ndan Matthew Paris, ki kendisi Chronica maiora’sında Tatarlarla ilgili bilgi veren ilk kişilerdendir, gibi yazarlar tarafından Moğollarla ilgili haberler toplanmaya başlandı.15 Moğolların vahşi savaş teknikleriyle insanlar arasında saldığı dehşet, Batı’nın yabancıları algılayışını toptan etkilemiştir. Onlar Hıristiyan olmayan ve inanılmayacak derecede vahşi barbarların somut bir örneği olarak kabul edildiler. Onlar ne kutsal yerlere saygı duyuyorlardı ne de çocukları, kadınları, yaşlıları ayırtediyorlardı.16 Herkes öldürülüyordu, kiliselere saklananlar bile. Kadınlara ve kızlara

katledilmeden önce tecavüz ediliyordu.17 Erkeklerin yanında tam silahlı bir şekilde savaşan kadınların bile işkence ve katliamlardan keyif aldıkları söyleniyordu.18 Daha ileri giden bazı metinlerde, yazarların kendi gözlemleri olmasa da, Asya steplerindeki atlıların ne kadar vahşi olduklarını belirtmek için yamyamlık güdüsünden bahsedildiği görülür. Onlar insan değil de tam bir canavar olarak addedildiler.19 Aşırı derecede gaddar olmalarının yanında, hilekar ve açgözlü olarak da tanımlanıyolardı-çünkü mağrur Hıristiyan şövalyelerinin yenilgilerine en akla yatan açıklama buydu.20

Genel olarak, bu tanımlamalar, belirli kişilerin değil yüzü belli olmayan bir güruh tarafından işlenen vahşetin, basmakalıp ve belirsiz genellemelerin tasvir edilmesidir. Onların varlığına rivayet eden en bariz açıklamalar İncil'de, Apocalypse'de ve dünyanın sonu ile ilgili kehanetlerde bulunuyordu. Moğollar dağlarda saklanmış ve bir gün ortaya çıkıp İsa düşmanlığı adına bütün inananları yok edeceği düşünülen insanlar olarak görülüyordu. Bazı imalı Moğol isimleri de bu şüpheyi doğrular gibi görünüyordu. Tatarlar kelimesi Tartarlar diye çevrilirse Tartarus, yani dünyanın dibinden gelenler anlamına geliyordu,21 Moğol kelimesi de, yani Yecüc Mecücle ilişkilendiriliyordu. Ancak öte yandan Alexander tarafından Yahudi kabileler, dünyanın sonunu getirmek için ortaya çıkmışlardı. Nitekim, bunların Musa'nın kanunlarıyla bir alakaları yoktu ve İbranice de konuşmuyorlardı, fakat aynı zamanda hilekar oldukları için başkalarıymış gibi davranıyor olabilirlerdi de.22 Ayrıca Apocalypse'de bahsedilen atlıların nerden geldiği de tartışmalı bir konuydu. Narbonnelu Ivo barbarların vahşi niyetleriyle ilgili sıraladığı söylentilerin bazılarına göre bunlar üç dinin kutsal emanetlerini kendi ülkelerine getirmeyi, hadlerini aştıkları için Romalıları cezalandırmayı, kuzeylileri, Furor Thetonicus'u kontrol altına almayı, Fransa'yı da ele geçirip kendi insanlarını beslemek

için yeteri kadar verimli toprak fethetmeyi, Santiago de Compostela'ya hacca gitmeyi planlıyorlardı.23

Büyük Han Ögedey'in ölümüyle Moğolların beklenmedik bir şekilde geri çekilmesi, Batı'ya zaman kazandırarak bu yabancılar hakkında bilgi toplanıp gerekli değerlendirmelerin yapılmasına imkan tanıdı. Fakat yine de birçok soru cevapsız kaldı, anlatılan hikâyelerden çoğu çağın aydınlarına inandırıcı gelmiyordu. Bunlardan bir tanesi de Kölnlü tarihçi St. Pantaleon'dur, ki 1241 yılında şöyle yazmıştır: "Bu barbar insanların kökenleri, davranışları ve yemek alışkanlıkları hakkında duyduğumuz inanılmaz şeyler insanlık dışıdır. Henüz yeterince anlaşılamadığından, doğruların ışığı üzerimizde parlayana kadar bu konu hakkında birşey yazmayacağız."24

Moğol akınları, Batı'nın Asya steplerindeki insanlarla ilk karşılaşması değildi. 800 yıl önceki Hun istilası da Germen kabilelerini hatta Roma İmparatorluğu sınırları içindeki halkları yerinden etmişti. Bugünkü Güney Rusya'ya yapılan ilk Hun akını geçici olarak nitelenmişti. 375 dolaylarında, önce Alanileri ve ardından Ostrogotların yenilgisi söylentiden öte gibi görünmüyordu onlara. En önemli görev sınırları korumaktı, yani ilk başta Hunlar hakkında bilgi edinme gibi bir çaba oluşmamış, onlar da barbarların bir kolu olarak görülmüştü. Ambrosis kilisesinin papazı kaderle ilgili bir risalesinde şöyle sorar: "Bizler Arianların Tanrı'ya küfreden tüyler ürpetici seslerine ve Trakya sınırında Dacia, Mesia ve bütün Pannonian'ın Valeria eyaletlerinden doğru gelen barbarlara kulak asmadık mı?"25 Bu münasebetle kilise yazarlarının her zaman yaptıkları gibi, papaz yabancıları bölücüler ve putperestlerle mukayese ediyordu.

Birkaç yıl sonra İmparator Gratian yaklaşan, aralarında Hunların da bulunduğu, kavimlerle ilgili bir şeyler yapması gerektiğini düşündü ve onları Pannonia bölgesine yerleştirerek Roma İmparatorluğu'na entegre

etmeye çalıştı. Bozkır insanlarıyla yüzleşme vakti gelmişti artık. Romalı ve Yunan yazarlar Heredot'un tanımlamalarına başvurdular. Bu insanlar İskitler olmalıydılar. Görünüşleriyle, yaşam biçimleriyle ve tarzlarıyla Hunlar, onlara, Heredot'un Tuna'nın kuzeyinde yaşadıklarından bahsettiği barbarları anımsatıyordu. Bu nedenle İskit kelimesi sıklıkla Hunlarla eş anlamlı olarak kullanılıyor. Diğer taraftan Priscus bütün göçebe halkları İskit diye adlandırıyor ve Hunları bunlardan ayrı tutuyordu.26 Kökenleri hakkında çok az şey biliniyordu. Hıristiyan Orosius bunların dağlarda hapsedilen ve dünyanın sonunu getirecek olan kabileler olduğunu ilk ileri sürenler arasında idi.27

Doğal olarak İmparatorluk halkı sınırlardan büyük bir hışımla gelmekte olan bu akıncıların, barbarların hangi kolundan oldukları gibi konularla pek ilgilenmiyordu. Büyük yıkım vardı, birçok insan esaret altına alınmış, ve Pax Romana sona ermiş gibi görünüyordu. Bir başka papaz, Hironymus dehşet ve zalimliklerden bahsettiği mektubunda "İmperium Gothların, Sarmatianların, Hunların ve diğerlerinin saldırısıyla parçalanıyor, kadınlar onların şehvetlerine kurban gidiyor, rahipler katlediliyor, kiliseler yakılıp yıkılıyordu" diye yazmıştı.28 Birçok yazar Romalılar ve barbarlar arasındaki farkın insanla hayvan arasındaki farkla aynı olduğu sonucuna vardı. Hatta Salvianus onların kötü yönlerini ve fenalıklarının bir listesini yapmış ve Hunların özellikle arsız olduklarına kanaat getirmişti.29 Bir diğer grup da Hunların barbarlıklarının ispatı olarak kendi yaşlılarını kurban edip yediklerine inanmışlardı.30

Bazen İmparatorluğun iç problemlerine dikkati çekmek için Hunların yüceltildiği görülmüş ama bunlar kişisel görüş olmaktan uzak, tartışmalarda sözü geçen sembolik karşılaştırmalardan ibaret durumlardı. Misyonerler belki medenileşirler umuduyla bu yabanileri Hıristiyanlaştırmak istemişlerdi. Örneğin Paulus Orosius kendi tarih kayıtlarında bir

apologia'dan bahseder: daha önceki din değiştirmelerin Roma'nın düşmanlarına itidal ve insanlık kazandırdığını öne sürer.31 Buna istinaden çok geçmeden Hunlara misyonerler gönderilir. Theotimus'a onlar tarafından büyük bir saygıyla davranıldığından bahsedilir.32 Başarılı görevlere ilişkin ilk raporlara rağmen toplu din değiştirmeler olmaz. Görünüşe göre Hunlar ve hepsinin üstünde, yöneticileri "Tanrı'nın Kırbacı" Atilla, Hıristiyan azizlerinin daha da azizce görünmeleri için kötü adam rolünü oynamak zorunda kalıyordu.33

Ancak Hunlarla Romalılar arasındaki bütün ilişkiler doğal olarak vahşi değildi. Bazı zamanlarda steplerin atlıları Roma toplumunun üyeleri haline geliyordu. Hatta görünüşe göre sürgünde yaşayan Hunlardan bazıları vaftiz bile olmuşlardı. Askeri özelliklerine çok değer veriliyordu ve İmparatorluk onları kendi avantajına kullanmaya çalışıyordu. Magister militum Stilicho'nun koruması Hun'du, Hun birlikleri defalarca Roma'nın müttefiki olarak dövüşmüşlerdi. Roma İmparatorları Germen halklarına yaptıkları gibi Hunları da federal sistemlerine entegre etmek istiyordu.34 İmparatorluğun asimilasyon gücü vardı. Atilla Roma'nınkine göre biçimlendirilmiş bir sistemle yönetimini pekiştirmeye çalışıyordu, Romalı soylularla karşılaştırılabilecek yeni bir soylu sınıfı ve yerleşik yaşama yönelik bir eğilimle birlikte.35 Ancak kaynaklar diğer bir barışçıl ilişki hakkında sessiz kalıyor, ticaretin bahsi nerdeyse hiç geçmiyordu. Kaynakların elde edilmesi Hunlar açısından hayati derecede önemliydi. Yağma, haracın dayatılması ve hediye talepleri bu çerçevede görülmelidir. Ancak muhtemelen Hunlar "yasal" alışveriş ile de silah, dokuma ve tahıl satın almıştır. Yoksa 435 yılında Atilla ve Romalılar arasında imzalanan antlaşmada açıkca Hunlara pazara erişme izni veren bölümün hiç bir açıklaması olamaz.36

Avrupalı tarihi kayıtlara göre Hunlar arasındaki en önemli figür Atilla’dır. Ancak kaynaklar bize kişiliği hakkında çok az şey söylüyor. Priscus bir elçilik heyetinin üyesi olarak huzuruna geldiği zaman onu çok kısa bir süre için görebilen zamanın tek yazarıydı. Birçok kilise yazarı gibi Hunların Kralı’nı bir canavar olarak betimlemiyordu. Buna rağmen Atilla anlaşılmaz, karmaşık, tahmin edilemez ve belirsiz kaldı.37 Hun İmparatorluğu’nun Avrupa’daki kısa süreli varlığına rağmen Atilla birçok efsanede hayali bir figür haline geldi.38 Rönesans devri İtalyan şehirlerinin efsanelerinde ve paralarında göründü. Hunlar burada genelde şeytani özellikleriyle gösterildi. Aynı zamanda iki dünya savaşında da müttefikerin propagandasında Hun, kana susamış Alman askerlerini karakterize etmede kullanıldı. Macar hümanizminde Atilla, Tuna devletinin ya da hüküm süren hanedanların kurucusu olarak gösterildi. Nikolaus Olahus onu ideal Rönesans prensi olarak tarif ediyor. Atilla operaların ve filmlerin kahramanı oluyordu. “Barbar” ya da soylu vahşi olarak sürekli popülerliğinin izi, efsanevi tarihi kişilikler olan Nibelung ve Bernli Dietrich söylencelerinde göründüğü Cermen efsane dünyasına kadar götürülebilir.39 Ancak bu tasvirlerde daha çok bir sahne öğesi olarak yer alıyor, nerdeyse olayların akışına hiç müdahale etmiyordu. Aynı şeyler Edda’nın atlı şarkıları, Walthari ya da Hildebrand şarkıları için de geçerli. Burada Hunların Kralı soylu vasallar, maceracılar ve temsili misafirlerle birlikte muhteşem bir maiyet oluşturuyor, ancak diğer aktörler başrolleri oynuyor.

Takip eden yüzyıllarda da Bizans İmparatorluğu’nun kaderi göçebe halklara bağlı olmaya devam etti. 9. yüzyılın başlarına kadar Avarlar Karpat bölgesine karşı sürekli bir tehdidi temsil ettiler, Osmanlı İmparatorluğu o bölgeye yayılana kadar değişik biçimleriyle Bulgar İmparatorluğu bölgenin siyasi yapısını şekillendirdi. İşte bu yüzden bu

halklar Latin Batı kaynaklarında değil Rum kaynaklarının tekrarlanan temalarıydı: burada Avarlar, Bulgarlar ya da Kuman veya Peçenekler gibi diğer göçebe kavimlerden bahsediliyordu. Bazı kayıtlar, mesela John Biclarensis ya da Sevillalı İsider çok az bilgi içerirken, Fredegar kayıtları ya da Paulus Diaconus'unkiler daha fazla ayrıntı sunuyor.40 Bunlar bize bir yanda Avarlar diğer yanda Baveryalılar ve Langobardlar arasındaki sınır çatışmalarını anlatıyor. 8. yüzyılın başında Beda diğer birçok Slav halkının arasında Anglo-Saxon Hıristiyanlaştırmaya tabii olacak paganlar listesine Hunları da ekliyordu.

O zamana kadar tüm step halkları için "İskitler" terimi kullanılıyorken artık "Hunlar" terimi kullanılmaya başlandı. Beda onu Avarlarla özdeş olarak da kullanıyordu.41 788'de Baverya'nın Charlemagne'nın Frenk İmparatorluğu'na katılmasıyla Avarlar İmparatorluğun güneydoğudaki komşuları haline geldiler, ancak Dük Tassilo ile yapılan eski bir koalisyondan dolayı düşmanca hareket eden komşular oldular. Nüfuz alanları ile ilgili görüşmeler bir sonuca ulaşmadı ve 791 yılında Frenk Kralı savaşa karar verdi. Bu ve bunu izleyen yıllardaki diğer harekatlar, Karpat havzasındaki Avar Hanlığı'nın yıkılmasına yol açtı.42 Frenk güçleri Avar Hanlığı'nı Hıristiyan karşıtı paganizmin merkezine yerleştirenler şeklinde yoğun bir propagandaya maruz kalıyordu. Lorsch manastırının yıllıklarında da kanıtlandığı gibi: "contra Deum, deinde contra regem et christianos".43 Böylece parıldayan zafer iyinin kötüye galip gelmesi olarak görülüyordu ve Charlemagne, oğulları ve generalleri gerçek inancın koruyucusu olarak kutsanıyordu. "Unutulmuş tarihten bu yana Frenklere karşı açılan hiç bir savaş onlara bu kadar zenginlik ve güç getirmemişti."44 Avar birliğinde kıymetli ganimetler şaşkınlıkla takdir ediliyordu: "Bütün o çarpışmalarda o kadar değerli şey ele geçirildi ki, Frenklerin Avarların başkalarından gayrimeşru biçimde aldıklarını meşru biçimde Avarlardan aldığına inanmak

uygun gözüküyor.”45 Görünüşe göre Avarlar karşısındaki zaferden sonra Hun tehlikesi savuşturulmuştu ve barbarizmin Kavimler Göçü’ndeki son kalıntıları da yok olmuştu. Hıristiyanlığın savunucusu olan ve Avarların hakkından gelen Charlemagne, Roma imparatorlarının saygıdeğer varisi olduğunu kanıtlamıştı. Frenk savaşçılarının hemen ardından Tuna havzasına misyonerler geldi ve toplu vaftizler başladı; çağdaş bir yazar eski vahşilerin alçakgönüllülükle imana geldiğini yazıyordu.46 Ancak Avarlar vaftiz edilmeyi savaş şansı tekrar yanlarında olunca geri çevrilebilecek bir tür baskı ayini olarak düşünmüş olabilirler.

Tekrarlanan isyanlar, ayaklanmalar ve artan sayıda Slavın Pannonia’ya akması Frenklerin bölgeyi sürekli siyasi kontrolde tutmalarını ve tamamen Hıristiyanlaştırmalarını imkansız hale getirdi.47

Avarlara karşı yapılan savaşların bir sonucu olarak Frenkler Bulgarla ilişkiye girdi. 9. yüzyılda Karpat havzasındaki güç boşluğu iki tarafın da çıkar alanlarını sık sık tanımlamasını gerektiriyordu ve Bulgar heyetleri sıkça Frenk saraylarına geliyordu.48 Ancak kaynaklar bize karşılıklı anlayış ve yabancıların nasıl algılandığı hakkında hiçbir şey söylemiyor. Muhtemelen Bulgar İmparatorluğu yöneticileri Hıristiyan olduktan sonra Avrupa sisteminin bir parçası olan, Frenk ve Bizans İmparatorlukları arasındaki bir güçten daha fazlası olarak değerlendirilmiyordu. Latin Batı’da Bulgar İmparatorluğu ve onun sakinlerinin yaşantısı hakkında çok az şey biliniyordu. Büyük Alfred’in “Orosius”u Dünya’yı tasvirinde (9. yy’ın sonunda) Bulgar İmparatorluğu hakkında coğrafi konumu dışında bir şey belirtmiyordu.49 İki taraf da bir süre sonra birbirlerine olan ilgilerini kaybettiler. Orta Çağ boyunca zaman zaman Bulgarlar Papaların ilgisini çektiler, çünkü Bulgar Çarı, Bizans ile Birleşik Kilise kurma çabalarında arabulucu olarak görülüyordu. Ancak Bulgarlar sonunda Rum Kilisesi’ne

döndüklerinde Roma’nın gözünde hizipçi haline geldiler ve bundan sonra Rumlarla birlikte anıldılar.[50]

9. yy’ın sonundan itibaren Macarlar “Hıristiyanlığın korkusu” rolünü üstlendiler. 890’dan başlayarak Charlemagne İmparatorluğu’nun varisi olan devletlere karşı savaş açtılar, ancak Avarlar gibi doğuya, Bizans’a doğru gitmiyorlardı:[51] Bu Latin metinlerinin neden onlardan daha sık bahsettiğini açıklıyor. Batılı yazarlar Macar kavimlerini Hun ve Avar geleneğinden gelen başka bir bela olarak sınıflandırıyorlardı; bu sık sık onları isimlendirdikleri şeydi. Bazen, Rum yazarlardan da etkilenerek onları İskitler ya da Türkler olarak da adlandırıyorlardı.[52] Macarlar hakkındaki ilk ilmi yazılarda diğer göçebe halkları tanımlamakta kullanılan bütün basmakalıp ifadeleri buluyoruz. Metinler göçebelerden, kendilerinden önceki diğer step savaşçıları gibi saldırılarında hafif, hareketli güçler kullanan bileşik yaylı okçular, avcılar ve pastoralistler olarak bahsediyor.[53] Bütün örneklerde Prümlü Regino’nun Chronicon’unda daha 889’daki bir yorumunda görüldüğü gibi.[54] “barbarların” askeri disiplini ve fiziksel dayanıklılığına hayranlık duyuluyordu.

Diğer yandan yemek yeme alışkanlıkları ile başlayan Hıristiyanlığın kirli ve kana susamış düşmanları ile ilgili bütün klişeleri buluyoruz: sözde çiğ at ve kedi eti yedikleri; hatta daha kötüsü, yamyam oldukları vb. Bazı yazarlar bu anthropofagia’yı ayinin bir parçası olarak görürken diğerleri bu tavizi vermeye dahi yanaşmıyorlar.[55] Macarlar traşlı elleri ve çirkin yüzleriyle tamamen iğrenç görünüşlü olarak rapor ediliyorlardı, kaba dilleri ise barbarlıklarına uyan bir ifade biçimi idi.[56] Acıya alışsınlar diye bebeklerin yüzlerini kesiyor olabilirlerdi.[57] Akınlarla ilgili raporlar her zamanki saldırganlıkları içeriyordu; yerleşimler ve manastırlar yakılıp yıkılıyor, sakinleri yaşa ve cinsiyete bakmadan katlediliyor, din adamları öldürülüyor, kutsal binalara tecavüz ediliyordu. Hayatlarına kastedebilecek

her türlü tehlikeden habersiz açgözlü atlılar, yakalayabildikleri herşeyi alıyorlardı.58

Anonim “canavar” yığınlarının alışıldık tasvirleri ile uyumlu olmayan metinler daha bilgilendiricidir. Augsburglu Gerhard, Vita Sancti Uodalrici’sinde üstün cesarete sahip bir Macar’dan bahseder. Yazarın kelimelerinde bu adamın liderlik vasıflarına ve başarılarına karşı bir saygı sezilir.59 Hatta IV. Ekkehard’ın Saint Gallen manastırına yapılan bir saldırı ile ilgili raporunda mizahi unsurlar bile vardır. Papazlar ve biraderler hazineleriyle birlikte emin bir yerde olmayı başarmışken akli yönden sakat bir birader ayrılmayı istememişti. Ama steplerden gelen atlılar ona kibar davranmış, savaşçıların ziyafetine katılmasına ve hatta keyfini çıkarmasına izin vermişlerdi.60

Bazı yazarlar Macar akınlarını şaşırtıcı bir doğallıkla rapor etmiş, onları Tanrı’nın adil bir cezalandırmasından daha fazla görmemişlerdir.61 Diğerleri göçebe atlıların ortaya çıkışını Norman ve Saracen akınlarıyla karşılaştırınca soluk kalan, hoş olmayan başka bir olgu olarak görmüşlerdir.62 Hatta Gremonalı Liudprand bütün kötülüklerin kaynağının Macarlarla ittifak kuran Carinthialı İmparator Arnulf olduğunu düşünmüştür.63

Özellikle Macar akınlarının daha renkli anlatımları, güncel raporlar değil, sonradan kaydedilmiş hatıralarda görülür. Bu metinlerin diğer bir amacı da insanları gerçek kahramanların özellikleri hakkında bilgilendirmektir. Bu akınlar sıklıkla istilacılara karşı direnişi örgütlemiş ve bu yolda şehit olmuş ulu insanlar hakkında bilgi verir.64 Kimi yöneticiler için Macarlara karşı kazanılmış bir zafer, iktidarlarını perçinlemenin bir yoluydu.65 Alman kralı I. Henry tarafından Macarlara karşı alınan önlemler O’nun ileri görüşlülüğünün kanıtı sayılmıştır. Kral I. Henry bundan dolayı 933’teki Unstrut Muharebesi’nde ödüllendirilmiştir. 955’te I. Otto’nun

Augsburg yakınlarındaki Lechfeld'de kazandığı zafer ayrı bir öneme sahiptir, çünkü Macar akınlarına son noktayı koymuştur. Otto bu zaferden sonra inançsız paganlara karşı İsa adına savaşan biri olarak yüceltilmiştir. Bu zafer Roma İmparatorluğu'na göz diken Alman Kralı'na İtalya'daki çıkarlarına yoğunlaşma fırsatı vermiştir. Alman tarihçiler için 955 yılı destansı öneme sahiptir.66 Lechfeld zaferi Macaristan'la ilişkilerde kökten bir değişikliği ifade eder. Askeri eylemler yerini diplomatik ilişkilere ve Roma Katolik Kilisesi'nin Hıristiyanlaştırma çabalarına bırakmıştır. Kral I. Steven'in taç giymesi ve vaftiz olmasıyla Macar monarşisi Batı soyluları arasında yerini almıştır. Toprağa bağlı bir nüfusu olan ülkenin siyasi bir kurum haline dönüşmesi süreci başarıyla tamamlandı. Bu değişim tarihi metinlere de yansımıştır: artık Macarlar Hıristiyanlığa dönmüş olmalarının yarattığı olumlu hava içinde değerlendirilmektedirler. Bu yeni yaklaşımın bir örneği Merseburglu Thitmar'ın Kral Steven'i öven yazılarında bulunabilir.67 Latin tarihinde geçmiş günlerin dehşeti unutulmamıştır, ama barbarlar adlandırmasıyla yeni dönemin dost komşular adlandırması arasında açık bir fark vardır.68

1242'de Moğolların geri çekilmesiyle birlikte Tanrı'nın gazabının tekrar Hıristiyanların üzerinde olup olmayacağına dair belirsizlikler oluştu. Daha sağgörülü bazı Batılı hükümdarlar bu tür saldırılara karşı hazırlıklı olmak istiyorlardı. Böylece Papa 4. Innocent inisiyatifi ele aldı ve Moğollar konusunda elde edilebilecek tüm bilgiyi toplattı ve olası soruları kapsayan katologlar hazırlayacak olan komiteler oluşturdu. Tatar Sorunu 1245'teki Lyon Konseyi'nin gündemindeydi. Kardinaller Papa'nın misyonunu sürdürmeye karar verdiler ve söz konusu katalogda adı geçen dokuz maddeyi araştıracak öncü birlikler gönderdiler. Bu maddeler sırasıyla şöyleydi: Yabancıların kökeni, inançları, dini ritüelleri, yaşam tarzları, güçleri ve sayıları, niyetleri, bir anlaşmaya varma konusundaki

kararlılıkları, elçileri kabul ve onlara davranışları.69 Curia yalnızca eski kaynaklardan yapılan alıntılarla yetinmektense herşeyi sonuna kadar araştırmayı yeğlerdi. 13. yy. skolastik empirisizmin etkisindeki kardinaller Orta Çağ'ın en kapsamlı düşman -araştırma- heyetini oluşturdular.70 Bu araştırmaların sonuçlarından biri Plano Carpinili Franciscan John'un seyahatnamesidir. Söylenti ve efsanelerle dolu bir dönemden sonra bağlantı ve karşılıklı etkileşim gezginlere o ana kadar tamamen bilinmeyen bir dünyanın kapılarını açtı. Uzakdoğu'daki insanlar ve ülkeler hakkında bildirilen kapsamlı raporlar Avrupa'da daha sonraları dünyanın algılanışını kökten değiştirecek bir bilgi dağarcığını oluşturdu.

1245'te yolculuğuna Lyon'dan başlayan Plano Carpinili John, Karakurum'daki Moğol Meclisi'nde Güyük'e Büyük Han payesinin verilişine tanık oldu. 1247'de Avrupa'ya döndüğünde Papa'ya sunduğu rapor Avrupalıların Orta Asya'daki gözlemlerine dair ilk kaynaktır.71 Bir diğer yararlı kaynaksa 1253-1255 yılları arasında gönüllü misyonerlik göreviyle Karakurum'da Büyük Han Möngke'nin konuğu olarak bulunmuş olan Rubruklu William'ın Itinerarium adlı eseridir.72 Öncü birlikler keşfe çıktıklarında hala şahit oldukları istilaların etkisindeydiler ve bu yüzden steplerde yaşayan yabancıları gözlemlemeye başladılar. Bu gözlemlerin iki sonucu kesin olarak doğruydu: Asya'da gerçekten incelenmeye değer kültürler vardı ve fakat atlılara dikkat etmek gerekiyordu. Göçebe savaşçıların Apocalypse'in çocukları olmadıklarının anlaşılması bir rahatlama yarattı. John göçebelerin kendilerini Moğol diye adlandırdıklarını farketmişti, ama kendisi tıpkı Avrupa'da olduğu gibi onlara Tatar demeye devam etti. Gerçek adlarının Tattari olduğunu anladığında ise onları cehennemle özdeşleştirmenin büyüsü gitti.73 Hatta, giderek, İskender'in mührü kırıldığı ama tutsak insanlar henüz çıkıp gelmediği için, Yecüc ve Mecüc'ün Moğolların düşmanı olduğuna bile inandı.74 John'ın

saptamalarından biri de, Moğol hükümdarlarının, ne yazık ki, Tanrı gibi tapınılmayı istedikleri ve tüm dünyayı fethetmeye kararlı olduklarıydı. Bununla beraber Hakkın yoluna geleceklerine dair ümitlenmek için hala bir neden var idiyse bu egemenlikleri altındaki bir avuç Hıristiyana gösterdikleri hoşgörü ve destekti. Moğolların din değiştirdiğine dair söylentiler de bu iddiayı destekler görünmektedir. Bu söylentilerin yayılması için özellikle çalışanlar Doğulu Hıristiyanlardı, çünkü böylelikle Batı'nın ilgisini çekebileceklerini ve onu Müslümanlara karşı harekete geçmek üzere kışkırtabileceklerini düşünüyorlardı.75 Rubruklu William'ın tam ayrılırken Mödke'nin ona söylediklerinden çıkardığı Büyük Han ve adamlarının vaftiz olmaya niyetlerinin olmadığı, bahsedilen hoşgörünün pragmatik bir davranıştan daha ileri olmadığıydı.76 William'ın kendisi de sıklıkla cereyan eden dini tartışmalardan birinde hazır bulunmuştu.77

Eserdeki inanılmaz miktarda bilginin hepsini burada ele almak mümkün değildir. Ancak araştırmacılar, eserin etnografik gözlem açısından eşsiz nitelikte olduğu konusunda birleşirler, varılan sonuçlar o kadar sağlıklıdır ki bugünün verileri ışığında da aynıları elde edilmektedir. Historia Mongalorum Moğolların Budizmi kabul etmeden önceki erken step kültürlerine dair yapılmış en iyi çalışmadır.78 Merak, keskin gözlem gücü, açık fikirlilik ve ayrıntılı, titiz bir çalışmanın verimli birleşimi Rubruklu William'ın eserini şaşırtıcı bir şekilde gerçekçi kılmıştır. Yazılarında hissedilen samimi sempati günümüz okuyucusunu bile etkiler ve harekete geçirir.79

Bu ilk seyahatler Uzakdoğu'ya yapılacak sayısız keşif yolculuklarının yalnızca bir girizgahıdır.

Moğolların Asya'da hâkim güç olarak kaldıkları zaman boyunca yabancılar Büyük Han'ın korumasında oldukları için bölgede kalmak güvenliydi. Misyonerler ve tüccarlar da bu hareket özgürlüğünü Çin'deki

Yüan hanedanının 1350'deki yıkılışına kadar bol bol kullandılar. Tüccarlar kumaş, baharat ve lüks tüketim mallarının ticaretinin yüksek miktarlardaki yatırıma değecek kadar karlı olduğu Hindistan ve Çin'e uzun, riskli gemi yolculukları yaptıkları halde, rakiplerinin eline rotaları ve pazarlar hakkında yararlı bilgi vermemek gerekçesiyle bu gezileri hakkında yazmakta mütereddit oldukları için onlar hakkında dolaylı yollardan bilgi alabiliyoruz.80 13. yy.'daki en kapsamlı gezi notları sanıldığının aksine bir tüccara değil Marko Polo'ya aittir (Divisament dou monde).81

13. yy.'ın sonlarından itibaren Moğolların arasına karışan misyonerlerin saptaması da bölgenin Hıristiyanlaştırılma olasılığının yüksekliğiydi. Bu konuda yazılanların en bilineni Pordenone'li Odorico'nun Relatio'sudur.82 Bu esere göre, Büyük Han misyonerlerin yapısal çabalarına karışmadığı gibi Haç'a da en yüksek saygıyı göstermiştir. Ayrıca Büyük Han'ın Hıristiyanlık için de çok değerli olan adalet, yumuşaklık, fakirlere yardım gibi ruhani özellikler taşıdığı belirtilmiştir. Bunlar, sınırsız zenginliği ve engin gücü Tanrı vergisi olabilirdi. Bu saptamadan sonra artık Hıristiyanlığa yönelik bir tehditten bahsedilmez olmuştu. Büyük Han'ın sarayının herşeyi ezip geçtiğini ve gücünün eşsiz olduğunu kabul eden Marko Polo, Han'ın kendisi için de o ünlü 'Beyler beyi' tanımlamasını yapmıştır.83 Öyle ki, Büyük Han bilge ve yetkin bir yönetici olduğu için sahip olduğu tüm zenginliği ve gücü haketmektedir. Böylece Moğolların Avrupalılar gözündeki imajı 'her çeşit suçun hilekar kışkırtıcıları'ndan bir tür kusursuzluğa dönüşmüştür.

Önceki ve sonraki gezilerdeki bu algılamalardaki farklılaşmalar değişen koşullarla ilintilidir. Plano Carpinili John ve Rubruklu William düşman topraklarına ilk girenler oldukları için yabancılara karşı ihtiyatlıydılar. Hükümdarların saraylarında kalış süreleri kısa olduğu için kısıtlı bir fikir edinebilmiş olmalarının yanı sıra dil de önemli bir engeldi. Öyle ki bu ilk

gezginler yalnızca kendilerine bilgi verenlerle sınırlı kalıyorlardı. Ayrıca törenler ve hükümranın kutsallaşmış kişiliği de Moğol dünya görüşünün ne kadar farklı olduğunu gösteriyordu. Moğolların tenha steplerdeki tutumlu yaşayışları, onların kibirli bir duruma gelmelerine yol açacak bir dünyayı fethetme idealleriyle uyumlu değildi. Oysa Marko Polo ve Çin'e giden misyonerler, orada çoktan hükümranlığını kurmuş olan Han'la karşılaştılar. Han'ın engin zenginliği ve muazzam gücünü gösteren sarayı ışıltısıyla o kadar gözalıcıydı ki, hükümdara tapınmak yapılacak en doğru şeymiş gibi gözüküyordu insanın gözüne. Bu sonradan gelen grup çok daha uzun süreler kalıp dillerini ve daha birçok şeyi öğrenecek fırsat buldu. Onlar için Han Hıristiyanlığın düşmanı olmaktan çıkmış, hatta giderek yakında vaftiz olması umut edilir biri haline gelmişti.

Asya'ya seyahat edenlerden edinilen zengin bilgi kaynaklarına göre Avrupa toplumu kendilerinin işine en iyi ne yarayacaksa onu alacaklardı. Plano Carpinili John ve Rubruklu William gibi yazarların daha objektif olan gözlemleri, Marco Polo ve Pordenoneli Odrich'in fantastik hikâyelerinin yanında okuyucular ve dinleyiciler arasında daha az popülerdi.84 Büyük Han'ın görkemli ve egzotik sarayı gerçekten dikkat çekiciydi, yani John Mandeville'nin hayali gezisi ilgili raporlarında bu tür tanımlamalara başvurması sebepsiz değildi.85 Papalık politikalarında Hanlar, Müslümanlara karşı mücadelede potansiyel müttefik olarak görülüyordu.

Fakat her seferinde yakın bir ittifakın kurulmasından önce Curia Hıristiyanlığa geçilmesini istemiştir, ki sonradan bu istek seyahat raporlarında belirtilenlere dayanarak gayet gerçekçi görünüyordu. Ama Papalar artık Avrupalı hükümdarları geniş çaplı bir haçlı seferine çağıramayacaktı, bu yüzden İlhanlılarla müzakereler karşılıklı diplomatik notalar göndermekle sınırlandırıldı.86 Batılı hükümdarlar daha çok Moğolların başarı reçeteleri ile ilgileniyorlardı. Moğol hükümdarlarının bu

kadar güçlü olmayı ve bu kadar inanılmaz serveti biriktirmeyi nasıl başardıklarını bilmek istiyorlardı. Buna istinaden, Burgundy Dükü Korkusuz John için hazırlanan birkaç gezi raporunun de lüks basımındaki Boucicaut Master'ın elyazması tezhiplerinden bildiğimiz gibi, Büyük Han'ın sarayı onların kendi başarılarının bir göstergesiydi.87 Pierre Dubois'nın Kutsal Toprakları yeniden fethetme planı stratejik düşünceye dayanır ve Fransa Kralı'na Büyük Han'ı en ideal stratejist olarak önerir.88

Belli açılardan, Orta Çağ'ın sonuna doğru göçebe toplumların mirasını en azı Avrupa açısından Osmanlı İmparatorluğu devralır. Doğru, askeri karşılaşmalar göçebe aşiretler zamanındaki gibi değil artık, ama Hun veya Macar barbarları merkezli bir düşman imajı yaratılmıştı ve bu durum Avrupa'nın res publica christiana olarak kendi kimliğini bulmasına yardımcı olmuştur. Türkler, kendilerinden önce gelenlerden farklı olarak, İslâm'ın cisimlenmesi olarak görülmüş ve bu sebeple Hıristiyan dünyasına bir tehdit olarak algılanmıştır.89 Orta Çağ'ın son büyük Haçlı seferlerinin arkasında yatan düşünce de bu tehdidi ortadan kaldırmaktı. Seferler 1396'da Macar Kralı Sigismund'un önderliğinde başladı ve Nikapolis yakınlarında büyük bir yenilgiyle sona erdi.90 15. yüzyıl boyunca Haçlı Seferleri için başka planlar düşünüldü, Latin Batı ve Osmanlılar arasındaki ilk ilişkiler Mars işaretinin altında gerçekleşti. İstanbul'un kaybedilmesinden sonra Türk hükümdarları Hıristiyan karşıtına benzetildi. Zalim Türk, pagan, saldırgan ve kilise düşmanı imajı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan kölelerin akıbeti ile ilgili önyargılı söylentilerle daha bir yerleşti. Türkleri betimleyen resimlerde kutsal kitaptan Massacre of the Innocents (Masumların Katli) gibi motifler kullanıldı, Albrecht Dürer, Pilate'ı bir Türk sultanı olarak resmetmişti.91 Yazılı medya da Türk karşıtı propagandanın halk arasında başarılı bir şekilde yayılmasına yardımcı oldu. 16. yüzyıldan itibaren insanları

Müslüman tehdidine karşı savaşmaya teşvik eden küfürlü şarkılar gazatelerde basılmaya başladı. Bir başka popüler araç ise "Türk-kitapçıkları" diye adlandırılan, tamamiyle sorgulanmadan, otantik veya uydurma savaş ve gezi haberlerinden oluşturulmuş yayınlardı. Bunların halk arasında öyle güçlü bir etkiye sahiptiler ki İmparator I. Maximilian'ın Alman danışmanları Fransızların "kendi asılsız iddialarına halkı inandırmak için mektup ve notalarla yaymayı adet edindiği" yalan ve uydurma haberler üzerine yorumda bulunmak zorunda kaldılar.92 İtalyan ticari şehirlerinde, özellikle Venedik'te, bu konuyla ilgili çok daha farklı bir görüşteydiler. Onlar kârlı Levent ticaretine devam etmeye niyetliydiler ve Türk olan herşeyle ilgileniyorlardı.93 Almanya'da Türkler motifi, bazen kendi yetersizliklerine dikkat çekmek için kullanıldı. Tüccarlar kendi ülkelerindeki tekelden kaçmak istedikleri için umutlarını Osmanlı İmparatorluğu'na bağlamışlardı. Paralı askerler ve köylüler kendi baskıcı rejimlerinden kaçıyorlar ve Sultan'ın yönetimi altında daha çok özgürlüğe kavuşacaklarını umuyorlardı. Martin Luther bu insanlardan şöyle yakınıyordu: "yin deutschen landen, so des Türken zukunft und seines regimentes begeren, als die lieber unter dem Türken denn unter dem Keiser oder fürsten sein wollen."94 16. yüzyıldan itibaren, Spandugina, Menavino veya Busbecq gibi bilginlerin gezi raporlarında da aktarıldığı gibi, Türkler hakkında daha olumlu görüşlere daha güçlü bir katılım vardı.95 Sublime Porte Fransız büyükelçisi, d'Aramon, bir grup araştırmacıyı Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Batı Avrupa'nın devlet kurumlarını eleştirel bir şekilde karşılaştırması için görevlendirdi ve bu çalışmanın sonucunda birçok önyargı ortadan kalkmış oldu. Osmanlı Devleti'nin başarısı ve din konusundaki hoşgörüsü takdir edildi.96 En nihayetinde Batılı hükümdarlar, ki askeri potansiyelleri uzun bir zaman süresince Türklerin gerisine düşerek, Osmanlı İmparatorluğu'nu

Avrupa'daki baş politik aktör olarak kabul etmek zorunda kaldılar.97 Bundan böyle Türkler artık pagan olarak değil, insan olarak görülmeye başlandı.

1 Bkz. H. W. Goetz: Vorstellungsgeschichte. Menschliche Vorstellungen und Meinungen als Dimension der Vergangenheit. Bemerkungen zu einem jüngeren Arbeitsfeld der Geschichtswissenschaft als Beitrag zu einer Methodik der Quellenauswertung. İçinde: Archiv für Kulturgeschichte 61, 1979, s. 253-271 ve O. G. Oexle: Deutungsschemata der sozialen Wirklichkeit im frühen und hohen Mittelalter-Ein Beitrag zur Geschichte des Wissens. İçinde: Vorträge und Forschungen 35, 1987, s. 65-117.

2 Bkz. H. Göckenjan: Der Westfeldzug (1236-1241) aus mongolischer Sicht. İçinde: U. Schmilewski (Ed.), Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen, 1991, s. 43.

3 A.g.e., s. 39.

4 H. Dörrie (Ed.): Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen, 1956, s. 177f.

5 Bkz. J. Gießauf: Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine, 1995, p. 11f.

6 "…expugnata et capta ejusdem regni Cleva civitatum maxima, totum illud nobile regnum, caesis devastatum, …" Matthew Paris, Chronica Maiora. Ed. Richard Luard. Rolls Series 57, Vol. 4., 1877, s. 113.

7 Wahlstatt Savaşı Alman ve Leh tarihlerinde ulusal sembol olarak kabul edilir. Uzun zamandır iki taraf da olayları kendi çıkarlarına gore yorumladılar. Bkz. M. Weber: Die Schlacht von Wahlstatt und ihre Bewertung im Wandel der Zeit, U. Schmilewski (bkz. not 1), s. 129-147.

8 Bkz. G. A. Bezzola: Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220-1270). Ein Beitrag zur Völkerbegegnung, 1974, s. 83-88.

9 Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per tartaros facta. Monumenta Germaniae Historica (MGH) SS XXIX, 1925, p. 562, l. 43-48.

10 H. Göckenjan (bkz. not: 1), s. 55f.

11 Die Erste Novgoroder Chronik. Ed. Joachim Dietze, 1971, s. 94, l. 191.

12 MGH SS XXIX (bkz. not 9), s. 585, l. 29.

13 J. Fried: Auf der Suche nach der Wirklichkeit. Die Mongolen und die europäischen Erfahrungswissenschaften im 13. Jahrhundert. İçinde: Historische Zeitschrift 243, 1986, s. 292f.

14 Bkz. G. A. Bezzola (bkz. not 8), s. 67.

15 Bkz. J. Gießauf (bkz. not 5), s. 45f.

16 Matthew Paris (bkz. not 6), Rolls Series 57, Vol. 6, 1882, s. 81 ve 79.

17 A.g.e., Vol. 6, s. 84.

18 A.g.e., Vol. 4, s. 273.

19 A.g.e., s. 77.

20 A.g.e., s. 83.

21 Fransız IX. Matthew Paris Louis'e göre: "Vel nos ipsos, quos vocamus Tartaros, ad suas Tartareas sedes unde exierunt, retrudemus, vel ipsi nos omnes ad caelum subvehent. ", a.g.e., Vol. 4, s. 111.

22 Bkz. J. Fried (bkz. not 13), s. 295.

23 Matthew Paris (bkz. not 6), Rolls Serisi 57, Vol. 4, 1877, s. 276.

24 Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis. MGH SS XXII, 1872, s. 535f.

25 Ambrosius: De fidei 2, 16, 140.

26 Bkz. E. A. Thompson: The Huns, 1962, s. 13-15.

27 Orosius: Historiae adversus paganos, 7, 33, 10.

28 Hieronymus: Epistulae 60, 16, 2-3.

29 Salvianus: De gubernatione Dei, 4, 64-70.

30 Claudianus: Rufinum, 2, 36-40.

31 Paulus Orosius: Historiae adversus paganos. Ed. C. Zangenmeister. Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum Academiae Vindobonensis 5, 1882.

32 Bkz. E. A. Thompson (bkz. not 26), s. 43.

33 Bkz. L. Löfstedt: Attila, the Saintmaker in Medireview French Vernacular, F. Bäuml/M. Birnbaum (Ed.), Attila-The Man and his Image, 1993, s. 65-74.

34 Bkz. K. Dietz: Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378-584 n. Chr.). Germanen, Hunnen und Awaren-Schätze der Völkerwanderungszeit, 1988, s. 27-67.

35 Bkz. G. Wirth: Attila-Das Hunnenreich und Europa, 1999, s. 138.

36 E. A. Thompson (bkz. not 26), s. 195.

37 Bkz G. Wirth (bkz. not 35), s. 136f.

38 Bkz. F. Bäuml/M. Birnbaum (bkz. not 33).

39 Bkz. E. Cordt: Attila-Flagellum Dei, Etzel, Atli. Zur Darstellung des Hunnenkönigs in Sage und Chronistik, 1984.

40 Bkz. W. Pohl: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr, 1988. p. 9f. ve D. A. Tirr: The Attitude of the West towards the Avars. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 28, 1976, s. 111-121.

41 W. H. Fritze: Slaven und Avaren im angelsächsichen Missionsprogramm III. Zeitschrift für slavische Philologie 33, 1967, s. 358-372.

42 Bkz. W. Pohl: Die Awarenkriege Karls des Großen 788-803. Militärhistorische Schriftenreihe 61, 1988.

43 Annales Regni Francorum anno 792/93. MGH SS VI, 1895, s. 35.

44 Einhard: Vita Karoli Magni. MGH SS rer. Germ. in us. schol. 6, 1911, s. 16.

45 A.g.e.

46 Theodulfus: Ad Carolum Regem. In: MGH Poetae 1, 1881, s. 484.

47 Bkz. W. Pohl (bkz. not 42), s. 25-31.

48 Bkz. P. Schreiner: Das Bulgarenbild im europäischen Mittelalter. Études Balkaniques 18/2, 1982, s. 58-68 ve V. Gjuzelev: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. In: Byzantinobulgarica II, 1966, s. 15-39.

49 Bkz. V. Gjuzelev: Bulgarien und die Balkanhalbinsel in den geographischen Vorstellungen des angelsächsischen Königs Alfred des Großen (871-901). Byzantinobulgarica IV, 1973, s. 91-104.

50 Bkz. P. Schreiner (bkz. not 48), s. 80f. ve V. Gjuzelev: Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter (9. -14. Jh.). Bulgarian Historical Review V/1, 1977, s. 34-58.

51 Macar akınlarıyla ilgili inceleme için bkz. S. de Vajay: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862-933), 1968 ve P. Sugar (Ed.): A History of Hungary, 1990.

52 Bkz. M. G. Kellner: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der ´Gens detestanda´ zur ´Gens ad fidem Christi conversa´, 1997. s. 63-75.

53 Bkz. D. Sinor: The Inner Asian Warriors; Journal of the American Oriental Society 101/2, 1981, s. 133-144.

54 Regino of Prüm: Chronicon. Ad anno 889. MGH SS rer. Germ in us. schol. 50, 1890, s. 131ff.

55 A.g.e., s. 133 and Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. MGH SS rer. Germ. in us. schol. 2, 1917, s. 80.

56 Otto of Freising: Gesta Friderici imperatoris. MGH SS rer. Germ. in us. schol. 46, 31912, s. 50.

57 Regino of Prüm (bkz. not 54), s. 133.

58 Bkz. M. G. Kellner (bkz. not 52), s. 16-61.

59 Gerhard of Augsburg: Vita Sancti Uodalrici. Ed. W. Berschin, 1993, s. 194.

60 Ekkehard IV: Casus Sancti Galli. Ed. G. Meyer von Konau, 1877, s. 199ff.

61 Flodardus: Historia Remensis ecclesiae. MGH SS XIII, 1881, p. 451 ve Thietmar of Merseburg: Chronicon. MGH SS rer. Germ. nova series IX, 1935, s. 46.

62 Raydonus: Vita de sancto Pardo episcopo. Acta Sanctorum 6, 1688, s. 372.

63 Liudprand of Cremona: Antapodosis. MGH SS rer. Germ. in us. schol. 41, 1915, s. 15.

64 Bkz. M. G. Kellner (bkz. not 52), s. 56ff.

65 Bkz. G. Althoff/H. Keller: Heinrich I. und Otto der Große. Neubeginn auf karolingischem Erbe, 1985.

66 Bkz. M. Springer: 955 als Zeitenwende-Otto I. und die Lechfeldschlacht. In: Otto der Große-Magdeburg und Europa, 2001, s. 199-208.

67 Thietmar of Merseburg (bkz. not 61), s. 496.

68 Bkz. M. G. Kellner (bkz not 52), s. 175-181.

69 H. Dörrie (bkz. not 4), s. 188.

70 Bkz J. Fried (bkz not 13), s. 303f.

71 John of Plano Carpini: Ystoria Mongalorum. Ed. A. Wyngaert. Sinica franciscana I, 1929, s. 27-130.

72 William of Rubruk: Itinerarium. Ed. A. Wyngaert. Sinica franciscana I, 1929, s. 164-332.

73 Salimbene of Parma: Chronica. MGH SS XXXII, 1905/13, s. 207.

74 A. Wyngaert (bkz not 71), s. 61f.

75 Bkz J. Richard: La papauté et les missions d´Orient au Moyen Age, 1977, s. 85f.

76 A. Wyngaert (bkz not 72), s. 298.

77 A.g.e., s. 289-297.

78 Bkz. B. Spuler: Die Mongolen im Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350, 19854 and M. Weiers: Westliche Boten und Reisende zu den Mongolen. In: A. Eggebrecht (Ed.), Die Mongolen und ihr Weltreich, 1989, s. 186-188.

79 Bkz. G. A. Bezzola (bkz. not 8), pp. 170-179 ve F. Reichert: Begegnungen mit China. Die Entdeckung Ostasiens im Mittelalter, 1992, s. 90.

80 Bkz. F. Reichert: Erfahrung der Welt. Reisen und Kulturbegegnung im späten Mittelalter, 2001, s. 188-193.

81 Bkz. F. Reichert (bkz. not 79), p. 114 ve L. Olschki: L´Asia die Marco Polo, 1957, s. 95-98.

82 Odorico da Pordenone: Relatio (Liber de mirabilibus mundi). Ed. A. Wyngaert. Sinica franciscana I., 1929, s. 413-495.

83 Marco Polo: Milione-Le Divisament dou monde. Ed. Gabriella Ronchi, 1982.

84 Bkz. F. Schmieder: Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis zum 15. Jahrhundert, 1994, pp. 44-48 ve M. Münkler: Erfahrung des Fremden. Die Beschreibung Ostasiens in den Augenzeugenberichten des 13. und 14. Jahrhunderts, 2000.

85 John Mandeville/Jean de Mandeville: Mandeville´s Travels. Ed. Malcolm Letts. 2 Vol., 1953.

86 Bkz. K. E. Lupprian: Die Beziehungen der Päpste zu islâmischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels, 1981.

87 M. -T. Gousset: Ein ikonographisches Programm des Johann Ohnefurcht?, Comment to BNP MF 2810, 1996, s. 87-99.

88 Pierre Dubois: De recuperatione de Terre Sancte. Ed. A. Diotti, 1977, s. 218.

89 Bkz. B. Lewis: Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire, 1963 and D. Hay: Europe. The Emergence of an Idea, 1957.

90 Bkz. N. Housley: The Later Crusades 1274-1580, 1992, s. 76ff.

91 C. Göllner: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert, 1978, s. 23.

92 A.g.e., s. 21.

93 Bkz. H. İnalcık/D. Quataert (Ed.): An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914, 1994, s. 188-217.

94 Martin Luther: Werke. Weimar Ed. Vol. 30/2, 1909, s. 137.

95 S. Faraoqhi: Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources, 1999, pp. 110-143 and F. Reichert (bkz. not 80), s. 130-136.

96 Bkz. M. Grothaus: Zum Türkenbild in der Adels-und Volkskultur der Habsburgermonarchie von 1650 bis 1800. In: G. Heiss/G. Klingenstein (Ed.), Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789, 1983, s. 63-88.

97 B. Spuler: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven N. F. 11, 1935, s. 53-115/171-222/313-366 and Jahrbücher für Geschichte Osteuropas I, 1936, s. 229-262/383-440.

1200-1800 Yılları Arasında Batı'daki Orta Asya İmajı / Dr. Geoff Watson [s.334-344]

Massey Üniversitesi Tarih, Felsefe ve Siyaset Bilimleri Fakültesi / Yeni Zellanda

On üçüncü ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında Batılıların zihnindeki Orta Asya imajı on üçüncü yüzyılda ortaya çıkan Moğol istilaları ile yakından alakalıdır. Elinizdeki bu makale Batı dünyasındaki Orta Asya algısının Moğol istilalarından ne derece etkilendiğini ve bu imajın on dokuzuncu yüzyıl başlarında ne ölçüye kadar değişmiş olduğunu sorgulayacaktır.

Orta Asya Efsanesinin Yaratılması: Moğol İstilaları

Bazıları Moğol istilâlarının dünya tarih yazıcılığının başlangıcını temsil ettiğini iddia ederler. Öyle ki dünyadaki belli başlı medeniyetler arasındaki ilk etkileşim süreci bu istilalar sırasında gerçekleşmiştir.1 Moğol istilaları sırasında Avrasya’daki toprakların büyük bir kısmı kuşatılmıştır: Moğolistan, Türkistan, Hindistan, Çin, bazı İslâm toprakları ve Avrupa. Moğolların yükselmesi 1182 ve 1208 yılları arasında sonu gelmez savaşlar sonrasında Tatarları birleştiren ve 1206 yılında Büyük Han unvanını alan Cengiz zamanında olmuştur.

1227 yılında, döneminin sonlarına doğru Cengiz Han başarılı bir askeri donanımla Küçlüğ Krallığı’na ve Harezmşah’lı Muhammed’e karşı gelmiş ve bu suretle hâkimiyet alanını Jungariya, Semireçi ve merkezi Kazakistan’a kadar genişletmiştir.

Cengiz’den sonra gelenler ise Moğolların gücünü daha da arttıracak fetihlerde bulunmuşlar ve Türkistan’ı almışlardır. Çin’i de belirli aşamalar sonrasında topraklarına katmayı başarmışlardır. Çin’i fetih hareketleri, 1234’te kuvvetleriyle Jurchen Chin’i yenen Ögeday zamanında başlamış ve 1268-79 yılları arsında Kubilay’ın çabalarıyla son bulmuştur.

1258 yılında Hülagü zamanında Moğollar, Abbasi halifeliğini yağma etmişlerdir. Bunun ardından 1260 yılında Memlüklülar tarafından Aynı Calut'ta bozguna uğratılmalarına rağmen Pers topraklarında kök salmayı başarmışlardır. Hindistan da defalarca yapılan Moğol saldırılarına maruz kalmıştır.2 Doğu Avrupa'ya yapılan taarruzlar Oktay önderliğinde 1235-1242 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Ortodoks kilisesinin en önemli merkezlerinden olan Kiev, 1240 yılında istila edilmiştir. Silisyalı Henri ve Teutoniz şövalyeleri 1240 yılının 9 Nisanı'nda Liegnitz'de bozguna uğratılmışlardır.1241 yılında büyük Oktay Han'ın ölümünden sonra Avrupa seferleri duraksamış ve bundan sonra Moğollar yeni topraklar elde etmek yerine, sahip oldukları toprakları korumakla yetinmek durumunda kalmışlardır.

Batılıların zihinlerindeki Moğol kavramının ne anlama geldiği ile ilgili olarak C. W. Connell, 1969 yılında yayınlamış olduğu kitabında, 1240 ve 1340 yılları arasındaki Moğol gerçeğine Batılıların tepkilerinin dört aşamadan oluştuğunu iddia etmiştir. Bunların ilki 1241 ve 1242 yıllarına tekabül etmektedir ki "korku" aşamasıdır. İkincisi, 1241 ve 1264 yılları arasında Batılıların Moğollara karşı oluşturmaya niyetlendikleri "Haçlı Seferi" aşamasıdır. Üçüncüsü, 1248 ve1311 yılları arasındaki Moğollar ile birleşip Müslümanlara karşı oluşturmayı umdukları "birlik" aşamasıdır. Dördüncüsü ise, 1280'lerde başlayıp da ta 1330'lara kadar süren yıllarda "Moğolları Hıristiyanlaştırma umudu" aşamasıdır.3

Connel'in bakış açısı Batılıların Moğol istilalarına verdiği cevabı özetlemesi açısından faydalıdır. Ancak yine de Batılıların zihinlerindeki Moğol kavramının Connel'in önerdiği kadar net bir şekilde sınıflandırılıp sınıflandırılamayacağı sorgulanmalıdır.

Moğol istilaları Avrupa'da Orta Asya'ya karşı merak uyanmasında kilit rol oynamıştır. Birçok sayıda papa temsilcisi Moğol saraylarına

gönderilmiş; bu ziyaretler Friar Jullian'ın 1234-35 yıllarında Volga'ya ve 1237 yılında da Doğu Rusya'ya seyahatleriyle başlamıştır.4 1245 yılında Papa Innocent IV, IV. Büyük Han'a ziyarette bulunması için Pian di Carpine'li John'u, Doğu kiliseleri ile irtibat kurması için ise Longjumeaulu Andrew'i yollamıştır. Yine 1253-1255 yılları arsında resmi olmayan bir görev nedeniyle Rubruklu William, Moğol saraylarına gönderilmiştir.5 Gönderilen bu delegelerin gözettikleri en önemli konular kiliseyi doğrudan ilgilendiren Hıristiyanlıkla ilgili olduğu gibi, Müslümanlara karşı Moğollardan askeri yardım almak gibi zamanın politik dengeleri ile de yakından alakalı olabiliyordu. Moğolların orduları ve yaşam tarzları ile ilgili edinilen bilgilerin çoğu Moğolları şeytan olarak nitelendirip, onları aşağılayan bir portre çizmesine rağmen doğruydu. Friar Julian tarafından hazırlanmış raporda Moğol askerleri ve onların askeri taktikleri detaylı bir şekilde tanımlanarak, Avrupalılar, olası bir Moğol istilası hususunda uyarılmaktadır.6 Friar John'un "Moğolların Tarihi" adlı detaylı çalışması Vincent de Beauvais'in "Speculum Historiae" adlı çalışmasında daha da genişletilerek yeniden işlenmiş ve 1253 yılında yayımlanmıştır.7

Rubrucklu William'ın hazırladığı rapor ise Orta Asya'nın fiziki coğrafyasının Avrupa'ya tanıtılması alanında 19. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuş çok büyük bir katkıdır.8 Bundan başka William, Moğollar ile ilgili öne sürülen birtakım efsanelerin ne kadar boş olduğunu ispatlayan delilller de ortaya koyarak Moğolların Avrupalılar tarafından daha iyi tanınmasına büyük katkıda bulunmuştur. Ünlü İngiliz felsefecisi Roger Bacon'ın (1220-92) Opus Maius adlı çalışmasında William'dan alıntılar bulunmaktadır. William'ın çalışması İngiliz edebiyatında Orta Asya ile ilgili hazırlanmış en erken tarihli çalışmadır. Hakluyt ve Purchas'tan tam üç yüz yıl sonra yayımlanmıştır. Monte Coruinolu Johng Moğol sarayının dillere destan zenginliğinden bahseder.9 Papalık tarafından gönderilen elçilerin asıl görevi

her ne kadar diplomatik konularla alakalı istihbarat edinmek olsa da, bunlardan bazıları kendi zamanlarındaki bazı seyyahların kitaplarında da rastlanan türde fantastik hikâyelere yer vermiştir. Pian di Carpineli John ve Longjumeaulu Andrew'in kayıtlarında kötü şekilli insanlara ait bilgiler vardır.10 Friar Odaric'in kayıtlarında ise köpek suratlı insanlara ve altından yapılmış saraylara dair kayıtlar bulunmaktadır.11

Papalık elçilerinin sunduğu ve genellikle doğru olan raporlar, Moğolları şeytani varlıklar olarak tanımlanmıştır. Bunların birçoğu bazı kronikçiler tarafından göz ardı edilmiştir.12 Matthem Paris'in "Chronica Majora" adlı çalışmasında Moğollar birçok ülkede gerçekleştirdikleri içler acısı yıkımlardan dolayı kınanmış ve her biri kovulmuş şeytana, yeryüzünü tamamıyla istila etmiş çekirgelere benzetilmişlerdir.13

Connell, bazı kaynaklarda Moğolların, Deccal'ın, Yecüc ve Mecüc'ün ya da İsmaililerin vekilleri olarak nitelendirildiğini ve mitolojideki bu belirsizlik ve karmaşıklıkların onların kabul edilebilirliğini arttırdığını ve neredeyse evrensel bir doğruymuşçasına karşımıza çıkarıldığını iddia etmektedir.14 Kutsal kitaplarda geçen 'Tufan' hikâyeleri ile Moğol istilacılarının dehşet veren gaddarlıkları arasında bağlantı kurulacak olunursa Connel'in iddiasının doğru olduğu görülecektir.15 Yine bununla alakalı olarak Aziz Methodius yazmasında Moğollar Deccal'in gelişinden önce dünyayı kuşatan insanlar olarak tanımlanmışlardır.16 Diğer kaynakların bazılarında ise İsmaililer ile Moğollar arasında bağlantı kurulmuştur.17 Böylece Moğollar, kayıtlarda Hıristiyanlık karşıtı düşmanlar olarak temsil edilegelmişlerdir.18 Yine yaygın bir inanışa göre Moğollar, Tanrı'nın günahkar Hıristiyanları cezalandırmak için kullandığı bir araçtır. İşte bu nedenle de 'Tanrı'nın çekici' nitelendirmesi Moğollara uygun görülerek kullanılmıştır.19

Moğolların Deccal ile özleştirilmesi ‘Tatar’ ve ‘Tataristanlı’ sıfatlarıyla daha da güçlendirilmiştir. Weberci görüşe göre bu isimler Orta Asya’ya ait birçok fikre dayanak teşkil etmektedir. Daha sonra zikredildiği gibi,Tatarlar 13. yy.’da Cengiz tarafından yenilgiye uğratılmış göçebe bir topluluğun ismidir. Ancak Çin’de, Orta Asya’da ve Avrupa’da ‘Tatar’ kelimesi Moğolların ve Türkçe konuşan bütün insanların tanımlanmasında kullanılmaktadır. ‘Tatar’ kelimesinin bu yanlış kullanımı nedeniyledir ki Tatarlar hiç yaşamamış oldukları topraklarda sanki hep oraya aitlermişçesine ölümsüzleştirilmişlerdir. 13. yy.’da yaşamış bir İranlı tarihçi olan Reşiduddin, ‘Tatar’ isminin nasıl olup da Avrasya’ya bu kadar hızla yayıldığına şaşırması tuhaf değildir.20 Moğolistan dışında yaşayıp da bölgeyi, özellikle de bölgenin kabile tarihini iyi bilen çok az sayıda insan vardır. Fakat Batı Avrupa’da Moğollara neredeyse başlangıcından beri “Tartares” ya da “Tatarlar” olarak işaret edilmektedir.

“Tartars” ismi Yunanca bir sözcük olan ve “Cehennem” kelimesinin karşılığı olan “Tartarus” kelimesinden gelmektedir.21 Connell’in açıkladığı kadarıyla, günlük hayatta inanılan mitolojiye göre ‘Tatar’ cehennemden yollanmış bir vekildir, deccale alamettir, bir tür şeytandır, gizemli Doğu’da, Yecüc ve Mecüc’ün topraklarında taşkınlık çıkarmış İsmail’in oğludur. İşte bundan dolayıdır ki Tanrı, işlenmiş olan günahların bir cezası olarak onu Hıristiyanların üzerine musallat etmiştir.22 Bununla birlikte Tatar ismi alçaklığın bir türevi olan düzenbazlık ve sahtekarlık ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bohemya ve Polonya’nın eyalet papazı olan Gianolu Friar Jordon, Moğolların kazanmış olduğu zaferleri çok cesur oldukları için değil, düzenledikleri hileler dolayısıyla elde ettiklerini iddia etmiştir.23 Moğolların fiziksel özellikleri ‘sarı yüzlü, yan bakışlı gözlere sahip ve ince sarkık sakallı gibi ürkütücü bir imaj olarak tanımlanmıştır.24 Moğolların ve genelde tüm Orta Asya insanlarına dair fiziksel görüntü ve karakterleriyle

ilgili bu tanımlamalar hiç dinmeden uzun yıllar yankılanagelmiştir. Sonuç olarak 'Tatar' ifadesi Moğol seferlerinden türemiş ve 19. yüzyıla kadar Orta Asya'yı ifade etmek için kullanılmıştır. Coğrafi olarak ise 'Tatar' kelimesi sınırları pek belli olmamakla birlikte Avrasya'nın büyük bir kısmına tekabül etmektedir.25 "Çin'in Genel Tarihi" adlı eserinde Jean Baptiste Du Hal de "Büyük Tataristan" kavramını Avrasya'yı ifade etmek için kullanmıştır. 1771 yılının Britanica ansiklopedisinde ise Tataristan için aşağıdaki coğrafi sınırlar çizilmiştir. Büyük Tataristan olarak adlandırılan devasa bölge Asya'nın kuzey kısmını oluşturan, kuzeyde ve batıda Sibirya ile sınırlandırılmış alandır. Moskova'nın ve Sibirya'nın güneyinde yaşayan Tatarlar, Astrahan, Lirkassia ve Dağıstanlıdırlar. Özbek Tatarları ve Moğollar, Hindistan ve İran'ın kuzeyinde ve son olarak da Tibet Tartarları Çin'in kuzeybatısında yaşamaktadırlar.26

Coğrafi bir anlama karşılık gelen 'Tataristan' kelimesi uzun bir süre yazarlar tarafından Orta Asya'nın romantik yönlerine vurgu yapmak için de kullanılmıştır. Bu sebepledir ki Fleming Zinjiang'a yapmış olduğu seyahati anlattığı kitabına romantik çağrışımlar nedeniyle "Tataristan'da Seyahat" ve "Tataristan'dan Haberler" isimlerini vermiştir.

Moğollar, Avrupa medeniyetinin tarih boyunca karşılaştığı en büyük tehlike olarak algılanmıştır.27 Gumilev Moğol barbarlığını konu alan hikâyelerin en çok Batı Avrupa'da yaygın olduğunu iddia eder ve ekler: Moğolların hareketleriyle ilgili en tarafsız kayıtlar Çinli tarihçiler tarafından tutulmuştur.28Ayrıca Gumilev'e göre, Moğollar her ne kadar Müslüman ve Rus tarihçiler tarafında eleştirilseler de, bu eleştiriler hiçbir zaman Batı Avrupa'daki Moğol nefreti derecesine çıkarılmamıştır.29 Connell ise Matthew Paris'in çalışmasında da olduğu gibi, Moğolları gaddarlıkla suçlayan tarih çalışmalarının politik düşünce kaynaklı ve istilacılara karşı Batı birliği düşüncesiyle geliştirildiğini iddia eder.30 Gumilev ise daha

geniş bir bakış açısı getirerek Avrupalı tarihçilerin Moğolları bu kadar nefretle anmalarının sadece Moğolların Avrupa ordularını yenmeleri dolayısı ile ya da, Haçlı Seferleri'ndeki başarısızlıklar nedeniyle ya da Prester John mitinin sonuçsuz kalmasıyla veya Moğolların şeytani varlıklar olarak adlandırılmaları ile alakalı olmadığını, büyük oranda Batılıların zihnindeki Orta Asya kavramından kaynaklandığını iddia eder.31

Marko Polo'nun 1270 ile 1295 yılları arasında yaptığı seyahatlerin kayıtları, Batılıların zihinlerindeki Orta Asya imajını büyük ölçüde etkilemiştir. Marko Polo, papalık tarafından görevlendirilmiş bir elçi değildi, ama seyahatleri sırasında büyük ölçüde öyleymiş gibi davrandı.32 Bazıları her ne kadar Marko Polo'nun seyahatnamesinde anlattığı her yere gittiği konusunda şüphe duysalar da Marko Polo'nun büyük ölçüde doğru söylediğine, samimi olduğuna inanılır.33 Marko Polo'nun seyahatnamesinin ne kadar popüler olduğu düşünülecek olursa, seyahatnamesinde Orta Asya ile ilgili olumlu şeyler söylemiş olması tuhaf bir zıtlık gibi görünür. Polo, seyahatnamesinde Bedehşan'ın zenginliğine ve Belh ve Semerkant şehirlerine duyduğu hayranlığı dile getirir.34

Buna ek olarak Marko Polo, Cengiz'in fethetmiş olduğu topraklardaki insanlara zulmetmeyen ve iyi idareciliği sayesinde halkının sadakatini kazanmış bir idareci olduğundan söz eder.35 Ayrıca Kubilay'a 'dünyanın gelmiş geçmiş en iyi efendisi' unvanını uygun görür.36

Polo Moğol kadınlarının ev hayatına çok düşkün olduklarını ve çocuklarıyla çok ilgilendiklerini vurgular.37 Marko Polo'nun çalışması Orta Asya'nın coğrafi yapısının anlaşılmasına da ışık tutmuş ve verdiği bilgiler 18. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuştur.

Orta Asya'nın coğrafi yapısı ile ilgili bilgilerin eksikliği o bölgenin uzun bir süre bilinmeyen bir diyar olarak kalmasına ve bu da bölge üzerine yazan tarihçilerin büyük bir oranla kendi hayal dünyalarındaki yansımalara

dayanarak yazmalarına neden olmuştur. 18. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da var olan Orta Asya ile ilgili raporlar büyük bir ölçüde papalık elçilerinin ya da Marko Polo'nun hazırladığı raporlardı. 1573'te Anania'nın "L'universale fabrica del Mondo"sunda Tataristanla ilgili bilgiler büyük oranda Ptolemy'nin ve Marko Polo'nun çalışmalarından ve birkaç yıl Rusya'da yaşamış olan Richard Gray'in gözlemlerinden faydalanılarak hazırlanmıştı.38 Anania'nın Orta Asya'ya dair bilgilerinin çağcılı herhangi bir İtalyandan daha iyi bir durumda olabilmesi doğaldı. Ancak yine de Orta Asya'ya dair bilinenlerin deneysel gerçeklerden uzak olması 15. ve 16.yüzyıllardaki coğrafya bilgilerinin doğası hakkında bize ipucu vermektedir. Derek Gregory'nin iddiasına göre 16. ve 17. yüzyılda "Coğrafya da diğer bütün bilgiler gibi büyük oranda büyü ve mitoloji ile besleniyordu. Kozmoloji ile astroloji iç içe girmişti, deneysel bilim gerçeği insanların algılamasından çok uzaklardaydı."39

Ne zaman ki 18. yüzyılda Cizvit papazları imparator X. Kang himayesinde çalışmalar yaptılar, işte o zaman Orta Asya'nın coğrafi yapısına dair bilgilerde önemli bir gelişme kaydedildi. Bu gelişmeler 18. yüzyılın ortalarında gerçek coğrafya bilgisinin doğuşu olarak kabul edildiler.40 Fransa Kral'ının coğrafyacı danışmanı misyonerlerin kişisel haritalarından da faydalanarak bir Orta Asya haritası yaptı.41 Birçok eksikliğine rağmen bu harita Du Hal'in iddia ettiği gibi Tataristan'ın coğrafyasının daha iyi bilinmesinde önemli bir aşama oldu.42

Orta Asya ile Etkileşim:

Prester John, İttifak Arzusu ve Protestanlık

Moğollar da, Hıristiyan ideallerinin önemli şahsiyetlerinden biriyle bağlantı halindeydiler: Prester John, Asya'da bir yerde bulunduğu sanılan büyük bir Hıristiyan kralı. Prester John'un bulunduğu yerle ilgili birçok söylenti vardır. 1145 yılında Gabala rahibi Papa Eugenius'e Uzak Doğu'da

yaşamış olan Presbyter Johannes isimli bir kraldan söz etmiş ve bu, Prester John efsanesinin oluşmasına neden olmuştur.43 1165 yılında Prester John'dan geldiği iddia edilen ve içinde John'un üç Hindistan'ın kralı olduğu yazılı olan bir mektup bütün Avrupa'da elden ele dolaşmıştır.44 1221 yılında Kral David'le ilgili raporda Prester John'un Kral David'in İranlılara saldırmasına yardım etmek için geleceği iddia edilmişti.45 Papa elçilerinin bazı raporlarında da Prester John'a dair göndermeler vardır. Pian Di Carpineli John ise Prester John'un büyük Hindistan'ın kralı olduğunu ve birtakım metal hileler ve Yunan ateşini kullanarak Cengiz'i yendiğini iddia etmiştir.46 Rubrucklu William Prester John'un halkı üzerinde hükümranlık kurmuş ve kısa bir zaman önce ölmüş Nestori papazı olduğunu söyleyerek, Prester John'un gücünün çok abartılmış olduğunu iddia etmektedir.47

Moğollar, Prester John ile ilgili efsanelerden haberdardılar ve denilebilir ki olası müşterek bir Haçlı seferi için pazarlık güçlerini arttırabilmek maksadıyla bu tür efsanelerle ilgili spekülasyonları cesaretlendiriyorlardı, destekliyorlardı. Buna bir örnek verilecek olsa 9. Lous'i ziyaret etmiş olan iki Moğol temsilcinin Göyük'ün annesinin Prester John'un kızı olduğunu iddia etmeleri gösterilebilir.

Bir sonraki yüzyılda Friar Odarıc'in Çin'i ve Orta Asya'yı ziyaret ettiği zaman, Prester John efsanesinin yeni varyasyonları türetilmişti. Odaric sonraları Monte Carvinolu John'un Katolikleştirdiği Prens George tarafından yönetilen Çin'in Tendus eyaletinin bir zamanlar Prester John'un krallığının bulunduğu topraklar olduğunu ileri sürer. Odaric de Friar William gibi Prester John efsanesi ile ilgili kuşkularını 'hakkında söylenilenlerin yüzde biri bile doğru değil' diyerek yalanlamak ister.48 Prester John'u Asyalı bir yönetici olarak gören son Batılı seyyah da odur. Prester John'un hayali krallığının nerede olduğu ile ilgili spekülasyonlar daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. 14. yüzyılda krallığın

Habeşistan'da olduğuna inanıldı ve Batı kültüründe bu inanç iki yüz yıl kadar daha sürdü.49 Aslında bütün bunlar gösteriyor ki inanılabilir bir delil bulunmamasına rağmen Prester John efsanesinin bu denli rağbet görmesi Moğollara Hıristiyan bir kral bulma arzusundan başka bir şey değildi.

Moğolları Hıristiyanlığa döndürme umutları da boşa çıkmıştı. (Pian Di Carpina'lı John tarafından takdim edilen ve). Büyük Han Güyük'ü Hıristiyan olmaya sevk eden mektuplara yanıt olarak Güyük, Papanın gücünü kabul etmeyeceğini açıkladı.50 Nasturi Hıristiyanlığının gücü Rubrucklu Willam'ın ve Johnn Montecorvino'nun bölgeyi Protestanlaştırma çabalarını hüsrana uğrattı. 1294 yılında Çin'e varan Montecorvino'nun iddiasına göre, Montecorvinolu John orada bulunduğu ilk on iki yıl içinde altı bin kişiyi vaftiz etti ve eğer Nesturiler olmasaydı bu sayının otuz bin olması muhakkaktı.51 Hıristiyan bakış açısından değerlendirildiğinde Orta Asya, İslâm, Budizm ve Şamanizm tarafından hâkimiyet altına alınmış kutsal bir metruk olmuştu.

Moğolların deccalin habercisi olduğuna dair genel kabul görmüş mitolojiye rağmen bazıları daha faydacı bir görüşü benimseyerek Moğolların müslümanlara karşı müttefik bir güç olabileceğini savundular. Ancak bu yaklaşım pek bir sonuç getirmedi. Çünkü Pian Carpinalı John'un Güyük'e önerdiği, İslâm'a karşı Batı'yla birleşme teklifi Güyük tarafından reddedildi.52 Bununla birlikte 1258 yılında hem Eljigideisin hem de Nasturi Hıristiyanlardan birer temsilci 9. Lois'i ziyaret ederek Güyük'ten Sultan'a ve Halife'ye karşı müttefik olma çağrısı taşıyan bir mektup getirdiler. Bu teklif kabul edilmişti edilmesine, ancak elçiler geri döndüklerinde Göyük ölmüştü. Göyük'ün yerine geçen oğul Kaymış, Batılı misyonerlere ılımlı mesajlar vermiş, standart tutumlarında değişiklik yaparak Batı'dan Moğolları müttefik kabul etmelerini istemiştir. Daha sonraki aşamalarda 1264 ve 1304 yılları arasında Batılı güçler ile

İlhanlılar arasında İran'da diplomatik ilişkiler hızlanmış, bir tür Avrupa-Moğol ittifakı gündeme gelmiştir.53

1272'de İngiltere Prensi Edward ile İlhanlılar arasında bir ittifak kurulup Memlüklere karşı birleşilmesine rağmen bu tür ittifaklar genelde sonuçsuz kalmışlardır. Kaldı ki Memlüklere karşı kurulan ittifakta çok az sayıda Moğol yer almış ve böylece bu teşebbüs başarısızlığa uğramıştır. Diplomasi açısından bakıldığında, Moğolların elit halka içerisinde müttefik olarak kabul görmesi aslında Moğolların Hıristiyanlığı kabul etmiş olması gibi abartılmış bir iddia ile de alakalıdır. Sonunda da anlaşılmıştır ki Haçlı seferlerinde bir Avrupa-Moğol ittifakı hayalden öte bir şey değildi.54

Değişmeyen İmajlar: Orta Asya Bağlamında Süreklilikler ve Değişimler

Moğol istilaları baz alınarak türetilmiş olan Orta Asya imajı, 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Orta Asya özellikle seyahat yazımlarında ve şiirsel anlatımlarda egzotik ve barbar bir bölge olarak tanımlanmaya devam edilmiştir. Bununla birlikte bu imajda önemli birtakım değişmeler de olmuştur.

Rönesans ve Aydınlanma ile gelişen felsefi düşünce akımları ışığında Orta Asya, doğu despotizminin önemli bir temsilcisi olarak görülmüştür. Her ne kadar Moğol istilası Orta Asya'ya dair bilgi edinmeyi teşvik edici bir unsur olarak görülse de, Batı'da Orta Asya'nın gerçek coğrafi bilgilerine ulaşmak, 18. ve 19.yüzyıla kadar pek mümkün olmamıştır. Moğol İmparatorluğu, zirveye ulaştığı ve durakladığı dönemlerde Orta Asya Batı Avrupa için merkezden uzakta bir çevre olmuştur. Haçlı seferlerinin sona ermesinden sonra da Orta Asya, güçleriyle diplomatik ilişkiler geliştirip müttefik olmak için çok neden kalmamıştı. Buna ek olarak Orta Asya, artık Prester John'un olası toprakları olarak da görülmüyordu. Ve artık Moğollarla ilgili istenmeyen imajları ortadan kaldırmak için pek neden kalmamıştı. Çünkü Moğolları Protestan yapma ya da onlarla stratejik

ittifaklar kurma gerekliliği ortadan kalkmıştı. Böylece Moğol istilaları ile özdeşleştirilen Orta Asya imajı Avrupa'da uzun yıllar degişmeden devam etti.

Tehlike ve Maceralar Ülkesi:

Edebiyat ve Seyahatnamelerde Orta Asya İmajı

Batı edebiyatında Orta Asya'nın klişeleşmiş imajı tehlikeli fakat egzotik ve romantik cazibesi olan bir bölge olarak betimlenmiştir. Sir John Mandeville'nin Seyahatlerinde Orta Asya'dan egzotik bir yer olarak bahsedilmiştir. Sir John Mandeville'nin seyahatleri Orta Çağlardan başlayıp da 19. yüzyılın başlarına kadar büyük oranda rağbet görmüş hayali seyahatler türünün bir örneğidir. Bazı durumlarda hayali gezgincinin itibarı gerçek gezgincilerinkinden daha fazla da olabiliyordu. Bu tür çalışmalar büyük oranda bilinmeyen dünyaları tanımlayıp orayla bir bağlantı kurmak ve orayı varsayımlarla kurulu olan kozmoloji içinde bir yere oturtmak açısından önemli bir görev üstlenmiştir.55 'Sir John Mandavilla'nın Seyahatleri' büyük oranda popülarite kazanmış ve 1400 yılında belli başlı bütün Avrupa dillerinde ve 1500 yılında Çekçe, Danimarkaca, Almanca ve İrlandaca da okunabilir duruma gelmiştir.56 Igor De Rachewiltz'e göre 15. yüzyılda okuma yazma bilsin bilmesin bütün herkesin zihnindeki Asya imajı gerçekle hikâyelerin bir tür karışımı olan Mandavilla'nın hayali seyahatlerinin anlatımı ile şekilleniyordu.57 Kitap kendisinden önceki seyahatnameleri ve efsanevi hikâyelerin birbirine geçmiş hali idi ve büyük oranda Friar Odanic'in kayıtlarında da yer verilmişti. Mandavilla Büyük Han'ı bir kahraman ve krallığının hayırhah bir yöneticisi olarak betimlemiştir.58 Yine Mandavilla'ya göre Büyük Han, sarayında emsalsiz ve ihtişamla yöneticilik yapan münevver biriydi.59 Bundan başka Tatarları yöneticilerine besledikleri sadakat duygularından ve itaatkarlıklarından dolayı da övmüştür.60 Bu kitabın güvenirliği büyük oranda sorgulanmıştır.

Aslına bakılırsa Doğu'ya ait bütün seyahatnameleri Hakluyvari çalışmalarda derleyen Samuel Purchas, Friar Odec'i Sir John Mandaville'den kaynak göstermeden alıntı yapmakla suçlamıştır.61 Orta Asya'ya dair benzeri romantik çalışma örneklerinden diğeri de Chaucer'in 'Düşes'in Kitabı' ve 'Çançiçeği Masalları' isimli çalışmalardır. Düşes'in Kitabı'nda Orta Asya, beklenen aşığa büyük bir meydan okuma olarak ifade edilir.

Eflat'la kimse gitmesin
Prusya'ya ve Tataristan'a
İskenderiye'ye ve Türkiye'ye de
……?
……?
Ve Carrenavre üzerinden eve dön62

Yukarıda işaret edilen alıntı, romantik kahramanların aşıklarına olan sadakatini göstermek için ne zorluklara katlandıklarını anlatmaktadır. Tataristan, bu nevi romantikler için büyük bir meydan okuma anlamına gelmektedir. Baüghson dördüncü ve beşinci dizelerin Gobi çölünden geçerek gitmek ve Gobi çölünün kenarındaki Karanar (ya da Siyah-Göl) üzerinden geri dönmeye karşılık geldiğini öne sürer.63 Muscatin'e göre ise 'Düşes'in Kitabı' isimli çalışma 14. yüzyıl Fransız saray edebiyatı ile Orta Asya'nın özdeşleştirilmesi gibi bütün Avrupa'da yaygın olan hayali varsayımların bir birleşimidir.64 Prester John gibi bir hikâyede Tatarlar ülkesinde olan bir asilden bahsedilir ki Kavalye Hikâyesi olarak adlandırılan bu hikâye de diğerleri gibi Doğu mistizmi üzerine örülüdür.65 Bu hikâyeler zihinlerdeki 'Orta Asya' algısı üzerinde uzun süreli etkiye sahip olacak niteliktedir. 1803 yılında Charles Lamb, arkadaşı Thomas Manning'in bağımsız Tataristan'a seyahat etmeye niyetlendiğini öğrendiğinde onu pis, anlaşılması mümkün olmayan, at üstündeki

Tatar insanların' ülkesine gitmemesi için uyarmıştır. Lamb, Mannig'i Chaucer'den etkilenerek, yüzük, pirinç, at gibi aptalca hikâyelere inanmakla suçlar. Ona göre Tatarlar soğuk ve yavan yaratıklardır.66

Elizabet Draması döneminde ise Orta Asya, despotik idareciler tarafından yönetilen, düzenbaz insanların yaşadığı bir ülkedir. 1590'da yayımlanan Christoper Marlowe'nin Tamburlaine adlı kitabında Orta Asya'ya ait basmakalıp tiplemeler çizilmiştir; yazar, Timur'u büyük Tatar, hırsız olarak nitelendirir.67 "Tatar Hırsızlar" ve "soysuz Tatarlar"a göndermede bulunur.68 Tamburlaine, yeryüzünün felaketi olarak sembolleştirildiği Timur'un hayatındaki iniş çıkışları konu alan bir tiyatro oyunudur. Timur hastalığına yenik düşüp ölürken ardında zalimliğin hüküm sürdüğü bir ordu bırakarak oğullarına sadece bir yıkım mirası tevdi ediyordu. Lach'ın gözlemlediğine göre Tamburlaine gibi oyunlarda Doğulular 'savaş canlısı, şehvet düşkünü, kardeş katili" tipler olarak lanse edilmiştir.69 Daha sonraki dönemlerde bir diğer hayali gezgin de Defoe'nin Robinson Crouse'dur. Burada da Tatarların zaferler kazanan bir topluluk oldukları vurgulanmasına rağmen tabiatlarındaki kötü huylara gönderme yapılmıştır. Defoa da "The Farther Adventures of Robinson Crusoe" adlı 1719 yılında basılan eserinde diğerleri gibi Tatarların Yecüc ve Mecüc ile aynı oldukları iddiasını sürdürmüştür.70 Bununla birlikte Defoe'nin kahramanı Moğolların savaşkan doğaları ve ahlaki tutumlarını küçümsemiştir. Çin ve Tataristan üzerinden seyahat ederken Robinson Cruose, Çin İmparatorluğu'nun nasıl bu kadar aşağılık insanlar tarafından fethedildiğini merak etmiştir. Öyle ki, ona göre, Moğollar savaş tekniği tanımayan, düzenden anlamayan ve disiplin altına alınamayan insan yığınıdırlar.71 Cruse, romanda Tatarlarla çarpıştığında onların kolaylıkla savuşturulduğunu söylemiştir.72 On bin Tatar Cruose'un güçleri tarafından bozguna uğratılmıştır.73 Söz konusu eser, kendine güveni artan, yükselen

İngiltere’nin bir yansıması şeklindedir.74 Tatarlara karşı kazanılan başarı dünya üzerindeki karanlık bir gücün ortadan kalkmasına işaret ediyor, medeni bir uygarlığın vahşi insanlar üzerindeki zaferini müjdeliyordu. Edebiyatın dram türünde ve hayali seyahatlerdeki Orta Asya imajı oraya gidip de kayıt tutanlarınkinden pek farklı değildi. 1558 yılında Abdullah Han Özbek zamanında Orta Asya’yı ziyaret eden ilk İngiliz, Anthony Jenkinson isimli bir tüccardı ve Buhara’ya gitmişti. Abdullah Han’ı tanıtırken ‘tam bir Tatar olduğunu gösterdi: Benden borç alarak birşeyler almaya gitti’ ibaresini kullanmıştı.75 Fakat aynı yönetici daha sonradan Jankinson’un çalınan parasını geri ödedi. Ve bu onun için en iyi adalet diyerek suçluyu idam etti.76 Jankinson bölge ile ilgili hazırladığı raporda Tatarların hırsız ve katilliğe karşı meyilli, fesat insanlar olduğunu yazmıştır.77

17. yüzyılın ortalarında Avrupalı gezginlerden Bernier ve Manucci gibileri Orta Asya’nın saf ve beceriksiz insanlar tarafından mesken edildiği iddiasını daha da ileri götürdüler. 1661’de Moğol İmparator’unu ziyaret etmiş Belhli elçilerle karşılaştılar. Bernie onlara ‘Dünyada Özbek Tatarlarından daha pis ve daha sefil, daha dar kafalı başka insanlar yoktur herhalde’ dedi.78 Amacı bu elçilerden Özbek Hanlığı’yla ilgili bilgiler edinmekti. Ancak gördü ki oraya giden elçilerin bu tür düşünceleri yoktu ve Bernie’nin neden bahsettiğini pek anlamamışlardı. Elçiler Özbek Hanlığı’nın sınırlarından bile haberdar değillerdi ve birkaç yıl önce Çin’in egemenliğinde olan Özbeklere dair hiçbir şey bilmiyorlardı.79 Manucci de Tatarların ‘kaba tabiata sahip pis insanlar’ olduklarında hemfikirdi.80 Hem Bernier hem de Banucci onların yeme alışkanlıklarından, çatal ve kaşık kullanmamalarından iğrenmişlerdi.81 Manucci “Özbek soylularının yemek yerken ellerinin, ağızlarının ve yüzlerinin nasıl yağlandıklarını görmek çok iğrençti” demiştir.82

Manucci ve Berger Özbeklerin kişişel huylarına eleştiri getirirken, Moğol ordusunda nasıl istekle bulunmak istediklerini ve Moğolların cesur savaşçılar olduklarını itiraf etmişlerdir. Ayrıca Bernier 'hiçbir ulus ok ve yayı onlar kadar iyi kullanamaz' diyerek bu özelliklerine hayranlık duyduğunu gizlememiştir.83

Orta Asya'ya dair seyahatnamelerin hepsi evrensel olarak düşünüldüğünde bu kadar da olumsuz değildir. Şüphesiz tartışmaya açıktır ki göçebe Tatarlar genelde medeniyetten uzak olarak tanımlanırken yerleşik hayata uyum sağlamış 'Tatar' hanedanlar daha fazla hoşgörülmüştür. Kubilay hem o dönemin seyyahı Marko Polo hem de daha sonraki tarihçilerden Edward Gibon tarafından sarayının medeni ve ihtişamlı olması dolayısıyla övülmüştür.84 1860 yılında Çin'i ziyaret etmiş olan John Barrow Qing Hanedanı soylarının Tatarlara dayanması ve Cengiz'in torunu olmaları nedeniyle kendileriyle gurur duyduklarını vurgulamışlardır.85 Ve devlet yönetimi geleneğinin ne ölçüde Çin geleneklerine uygun olduğu yorumunda bulunmuştur.86

Despotluk ve Göçebelik:

Felsefi ve Tarihi Açıdan Orta Asya'nın Algılanması

Rönesans ve aydınlanma sırasında Orta Asya, Doğu despotizmi ile özdeşleştirilmiş ve özellikle 19. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde bu, ateşli bir biçimde savunulmaya devam edilmiştir. Doğu despotizmi kavramı Yunan zamanında türemiş ve Aristo tarafından Asyalı yöneticilerle ve kölecilikle özdeşleştirilmiştir.87 Rönesans ve aydınlanma felsefecileri Avrupa'da yeni oluşmakta olan cumhuriyetleri ve ilkel demokrasileri başka yerlerdeki zorba rejimlerden ayrıştırmak için bu kavramı kullanmışlardır. Despotizm ise her zaman olumsuz anlamda kullanılmamıştır. Yönetimin en doğal şeklinin monarşi olduğuna inanan Bodin, Tatarları, dünyada gelmiş geçmiş en iyi monarşik topluluk olarak adlandırarak saygısını dile

getirmiştir.88 1576 yılında yayımladığı “Cumhuriyetin Altı Kitabı” adlı risalesinde takdir ettiği gibi Tatar politik sisteminin mutlak bağımsızlığa iyi bir örnek olduğunu dile getirerek takdir etmiştir.89 Diğer düşünürler konuya biraz daha eleştirel yaklaşmışlardır. Adam Smith ‘Ulusların Zenginliği’ adlı çalışmasında Tatar hanlarının hepsinin despotik olduğunu öne sürmüştür.90 Montesqieu’nun ‘Hukukların Ruhu’ adlı çalışması politik düşünce alanındaki belli başlı çalışmalardan biridir ve 1748 yılında yayınlanmıştır. Montesqieu yönetim biçimlerini üç kategoride incelemiştir. Cumhuriyet, erdemli olma üzerine inşa edilmiş demokratik ya da aristokratik bir idaredir. Monarşi, hukuki sınırlamalara tabi bir egemen yönetimidir. Son olarak Despotizm ise, egemenlik hakkı yönetenin kendi keyfinde olan bir yönetim şeklidir.91 Montesqiu Tatarların hem karakterlerini hem de durumlarını eleştirerek “Asya’nın Doğal Fatihleri kendi kendilerini köleleştirmişlerdir”92 demiştir. Tatarların Çin despotizmine bağlı olduğunu iddia ederek Çin despotizmini de kısmen eleştirir.93 Tatarların yaşantısını ‘vahşi’ olarak nitelendirir ve onları medeni dünyayı tahrip etmekle suçlar.94 Ayrıca onların köle tabiatları ve tahripkar doğaları nedeniyle göçebe hayata ve sert çevreye uyum sağladıklarını ileri sürer.95

Despotizm üzerine yapılan tartışmalar daha geniş bir şekilde medeniyetlerin gelişimi ile paralel işlenirken Orta Asya, çoğu zaman Avrupa’nın aksine ilkel bir bölge olarak tanımlanmıştır. Moğolların yıkıcı bir tabiata sahip tembel bir toplum olmaları onların göçebe olmalarıyla özdeşleştirilmiştir. Bu sınıflandırmalar Aydınlanma döneminde şekillenmeye başlayan toplumların gelişme kavramlarıyla ve özellikle ‘Dört Aşama’ teorisi ile doğrudan alakalıdır. Bu teoriye göre ilerlemekte olan toplum gittikçe yükselen dört aşamadan geçerek gelişir. Avcılık, evcilleştirmecilik, tarım ve ticaret. Dördüncü ve en ileri aşamada bulunan

Avrupa uygarlıklarının aksine Orta Asya halkları avcılık ve evcilleştirme olan 3. ve 2. aşamadadırlar.96 Örneğin Rousseau Tatarların ve Amerikalı vahşilerin toprağı işlemeyi bilmeyenlerin yaşayan örnekleri olduğunu söyler.97 Toprağı işlemeyi bilmeden sanatta ve bilimde ilerlemenin, ticarette bir gelişme göstermenin hiçbir olasılığının olmadığına inanılır.

Edward Gibon'un önemli çalışması "Roma'nın Gerilemesi ve Çöküşü" çalışmasında Orta Asya Tatarları dünya tarihinde tahrip edici bir güç olarak takdim edilmiştir.98 Gibon, bir yandan Cengiz'in ne kadar zalim olduğundan yakınırken, diğer yandan onun dini hoşgörüsünün derecesini takdir etmiştir.99 Kubilay'ın dönemi ise "mektuplaşmanın ve ticaretin arttığı, huzur ve adaletin yaygınlaştığı aydın bir dönem olarak takdir edilmiştir"100 Gibon, Timur'un dinç, sağlıklı, alçak gönüllü, bilime meraklı biri olduğunu ancak insanlık için hayırsever biri olmaktan ziyade bir musibet olduğunu söyler.101 Tatarların tabiatındaki yağmacılığı göçebe hayat tarzını benimsemiş olmakla ilişiklendirir.102 Bir Tatar çobanın çadırında rahatsız edici basitliği ile çıplak bir şey Avrupa'nın saf ve arınmış sanat anlayışı ile çehre değiştirdiğini savunuyordu.103 Bundan başka Gibon, göçebe hayat sürenlerin aylaklığa tarım ve üretim ile uğraşanlardan daha fazla yatkın olduklarını ile sürer.104 Gibon, göçebe hayatın birçok yönünü eleştirse de Tatarların savaşçı ruhları ve Türkmenlerin cesaretlerine övgüler yağdırmakta ve Tatarları Seytian geleneğinin kahramanları olarak görmektedir.105

Türkmenlere yapılan bu övgüler, aslında göçebe hayatın geçmişine, yapısına ve hayat tarzına getirilen eleştirilere rağmen savaşta kabiliyetli olmaya ve dinç bir hayat sürmeye duyulan özlemi dile getirmektedir.

Moğol istilalarının bir sonucu olarak Batı'daki emel ve çekinceler, Orta Asya'ya en uç seviyelerde yansıtılmıştır. Moğollar deccalın temsilcisi olarak algılanmıştır. Moğol istilacılarının zalimce tutumları ve yıkıcı

olmaları nedeniyle Avrupa'nın karşılaştığı gelmiş geçmiş en kötü düşman olarak algılanmıştır. Ancak Moğollar zaman zaman İslâm'a karşı potansiyel bir müttefik olarak da kabul görmüşlerdir. Karşılıklı güvensizlik ve çatışan öncelikler Moğollarla Avrupalıların ittifak yapmasına engel olmuştur. Ve bu da Gumilev'in idiasına göre Moğollara karşı beslenen nefretin en üst seviyelere tırmanması ile sonuçlanmıştır.

Bundan başka Orta Asya Batılılarca Prester John gibi hayali birtakım mitlerle de özdeşleştirilmiştir. Bitmek bilmeyen Prester John miti aslında Batılıların Orta Asya'nın Hıristiyan bir monarşi ile yönetilmesi husunda duydukları arzunun bir uzantısıdır.

Batılıların zihinlerindeki Orta Asya algısı büyük oranda Moğol istilaları ile şekillenmiş ve 19. yüzyılın başına kadar Batı litaratüründe Moğol istialalarıyla tanınmışlardır. İster gerçek ister hayal ürünü olsun Orta Asya'ya dair yazılanlar oranın tehlikeli ve bir o kadar da romantik olduğu ile ilgilidir. Chauceri'nin Orta Asya tanımlaması, bölgenin egzotik maceralar diyarı olduğu yönündedir. Bununla birlikte bölge ile ilgili eleştirel tanımlamalar da yapılmıştır. Marco Polo ve Sir John Mandeville'nin Orta Asya ile ilgili kayıtları genelde olumlu olmasına rağmen, bölge dürüst olmayan insanlar tarafından mekan tutulmuş, zalim hükümdarlarca yönetilen bir yer olarak tanımlanır. Marlovie'nin Tamburlaine gibi tiyatro oyunlarında da Orta Asya şiddet yanlısı, despotik idareciler tarafından yönetilen bir yer olarak karakterize edilmektedir. Orta Asya'ya seyahat etmiş olanların tecrübeleri kendilerinden öncekilerin izlenimleri ile uyuşmaktadır. Buhara'yı ziyaret etmiş olan ilk İngiliz yolda soyulmuş ve Abdullah Han'ın kaprislerine muhatap olmuştur. Orta Asya ile ilgili bu tür algılamalar İngiliz dilinde de kendini göstermiş ve bu dilde Tatarlar "sahtekar ve kaba" kelimeleri ile eş anlamlı hale gelmiştir.

Bazı açılardan söylenilebilir ki, Orta Asya'ya dair bu kadar olumsuz düşüncelerin geliştirilmesi, oranın artık hayali Prester John'un ülkesi olmadığı ve Hıristiyanlık için potansiyel başbelası bir yer olduğu anlaşıldıktan sonra daha da artmıştır. Ve görülmüştür ki bu diyar İslâm'ın, Budizm'in ve Şamanizm'in etkisi altındadır. Daha önceleri Orta Asya ile özdeşleştirilen Yecüc ve Mecüc inancından sonra bölge İslâm'la olan bağlantısından dolayı Doğu despotluğunun önemli bir merkezi olarak görülmüştür. Böylece daha önceki deccal, şeytan tiplemeleri Batılıların zihninde Müslüman yöneticiler ile özdeşleştirilmiştir. Orta Asya'ya daha az eleştirel yaklaşanlar da olmamış değildir, ama bunlar sayıca azdır. Bununla birlikte göçebe yaşamı benimsemiş olan Orta Asya insanları her zaman medeni olmamakla toplumsal gelişmeleri birinci ya da ikinci aşamada kalmış toplumlar olmakla suçlanmışlardır.

Avrupa'da Moğol istilalarının yarattığı Orta Asya imajı her ne kadar birtakım değişiklikler yaşansa da, 18. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Orta Asya daima kaba ve barbar insanların yaşadığı bölge olarak tanımlanmış, drama, tiyatro, roman, seyahatnameler gibi bütün edebi türler de o şekilde olumsuz yankı bulmuştur.

Bu tür bir bakış açısı politik düşünceyi ve tarihsel değerlendirmeleri de etkilemiştir. Bölgenin coğrafyasını tanımada önemli adımlar atılmış olmasına rağmen birçok kısmı hiçbir şekilde bilinmemektedir. Buna ek olarak Orta Asya'nın tarihi literatürüne ve bölgeyi tanıtıcı önemli çalışmalara duyulan ilgi eksikliği bölge hakkında yeterli bilgilerin daha bir müddet edinilemeyeceği anlamına gelmektedir. Moğol istilaları yıllar önce Avrupa'da Orta Asya'ya dair bilgi edinme merakı uyandırmış bir vesiledir. Ve daha sonraları Orta Asya'ya duyulan ilgisizliğin altında yatan gerçek, o an için böyle bir vesilenin var olmamasıdır. Ve böyle bir vesile Rusya'nın

Orta Asya'ya yayılması ve "büyük oyun" olarak adlandırılan durum ortaya çıkana kadar, yani 19. yüzyıla kadar da bulunmuş değildi.

1 S. A. M. Adshead, Central Asia in World History, MacMillan Press Basinngtoke, 1993 s. 5 ve s. 53.

2 Tarih-i Mübarekşahi'ye göre 1257, 1258, 1288 yıllarında Hindistan üzerine akınlar düzenlenmiştir. Sadece 1296 yılında Hindistan'a farklı liderler tarafından tam 5 akın düzenlenmiştir. Yahya Bin Abdullah Sirhindi, The Tarihk-i Mubarak Shahi, H. Beveridge tarafından İngilizceye çevirilmiştir., Durgan, Delhi, 1986, s. 28, 36, 51, 121, 132. 1308 yılındaki Delhi kuşatması da dahil olmak üzere 1297-1308 yılları arasında altı kez daha kuşatılmıştır. Adshead, s. 69.

3 C. W. Connell, Western Viev of the Tartars 1240-1340, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Rutgers Devlet Üniversitesi, New Jersey, 1969, s. 22.

4 Van der Sprenkel'e göre Friar John'dan elimizde 5 tane metni olmasına rağmen Odoric'in çalışmasından kalan 73 adet yazma vardır. Donald Leslie'de " Batı Kaynakları", Colin Mackerras, Wang Gungwu tarafından yayına hazırlanmıştır; Essays on the Sources for Chinese History, Canberra, 1973, s. 154.

5 A.g.e., s. 154.

6 De Rachewiltz, Papal Envoys to the Great Khans, Standford Üniversitesi Basımı, Stanford California, 1971, s. 73.

7 Frances Wood, Did Marco Polo go to China? Secker ve Warburg, Londra, 1995, s. 19. Igor De Rachewiltz, Papal Envoys to the Great Khans, s. 89. De Rachewiltz yayınların tarihini 1253 olarak verir.

8 De Rachewiltz, Papal Envoys to the Great Khans, s. 129.

9 "Şimdiye kadar gördüklerim ve bana söylenenlerden bildiğim kadarıyla eminim ki dünyada hiçbir prens ya da kral, Cham'ın sahip olduğu

zenginliğe sahip olamaz, onun sahip olduğu kadar çok insan olmaz ve hiç kimse yönettiği insanlara onun kadar iyi davranamaz. ” Mante Corvino’dan İlk Mektup, Henry Yule tarafından “Cathay and the Way Thither” adlı çalışmanın 3. Cildinde yayınlanmıştır. Yeniden gözden geçiren Henri Coldier, 1914, Ch’eng Wen Yayınevi tarafından yeniden basılmıştır; Taipei, 1972, s. 51.

10 A.g.e., s. 97.

11 “ The Travels of Friar Odoric” Yule ve Cordier’den alıntılanmıştır. C. 2, s. 168 ve 220-22.

12 Connell, s. 227-28.

13 Matthew Paris, Matthew Paris’s English History from the Year 1235-1273, Latinceden J. A. Gilles, Henry G. Bohn tarafından çevrilmiştir., Londra, 1852, C. 1, s. 312.

14 Connell, s. 242.

15 Axel Klopprogge, Ursprung und Ausspr ägung des abendländischen Mongloenbildes in 13. Jahrhundert. Ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters, Asiat. Forschungen, 122, Wiesbaden, 1993, s. 168-69.

16 Kloppráge, s. 170, Connell’e de bakınız. s. 235.

17 A.g.e., s. 172-74.

18 A.g.e., s. 172-73.

19 De Rachewiltz, Papal Envoys to the Great Khans, s. 83, ayrıca Connell’e bakınız, s. 250.

20 Rasid-ad-din, Sbornik letospief, I, L. A. Khetagurov tarafından çevrilmiştir., Moskow-Leningrad, 1952, s. 75, 101-103. Igor De Rachewiltz’de yer almıştır., The Name of the Mongols in Asia and Europe: a Reappraisal, Yayınlanmamış Çalışma, 1995, s. 2.

21 “Bırakın bu Tatarları, şeytanın Tatarları”, Matthew Paris, C. 3, s. 250-51. The Oxford English Dictionary’e de bakınız., 2. ci baskı. C. XVII,

1989, s. 651.

22 Connell, s. 228.

23 A.g.e., s. 248.

24 Connell, s. 247.

25 “Büyük Tataristan kelimesi altında kastettiğim şey Doğu Okyanusundan, Japonya’nın Kuzeyine, Baltık Denizi’ne İran’a, Moğolistan’a, Bengalin yakınlarındaki Arrakan Krallığı’na, Çin İmparatorluğu’na kadar olan bölgedir. ” Jean Baptiste Du Halde, General History of China, Richard Brookes tarafından çevirilmiştir., 1741, C 4, s. 142.

26 The Encyclopaedia Britannica, C. 3, Edinburgh, 1771, s. 887.

27 Connell, s. 249.

28 Gumilev, s. 365.

29 A.g.e.,

30 A.g.e., s. 93.

31 Gumilev, s. 368.

32 Adshead, s. 71.

33 Marco Polo’nun seyahatleri ile ilgili şüpheci en son çalışma Franches Wood’un “Did Marco Polo go to the China? ” çalışmasına bakınız. Aslında Wood’un çalışmasının da bu alandaki tartışmalara farklı bir boyut getirip getirmediği tartışma götürür. Anna Kobak’ın “All that time without a cup of tea”, Frances Wood tarafından değerlendirilmiştir, Did Marco Polo go to the China?, Times Liyterary Supplement, Temmuz 26, 1996, s. 9.

34 Marco Polo, The Travels of Marco Polo, Ronald Latham tarafından yeni bir önsöz eklenerek tercüme edilmiştir., Penguin, Londra, s. 74, 75 ve 81.

35 Marco Polo, s. 94.

36 A.g.e., s. 113.

37 A.g.e., s. 98.

38 Lach, Asia in Making of Europe; A Century of Wonder, C. 2: 2, s. 232.

39 Derek Gregory, Geographical Imaginations, Blackwell, Londra, s. 17.

40 A.g.e., s. 16.

41 A.g.e., C. 4, s. 452.

42 Du Halde, C. 4, s. 86-87.

43 Charles F. Beckingham ve Bernard Hamilton (ed.), Prester John, The Mongols and the Ten Lost Tribes, Variorum, Aldershot (1996).

44 De Rachewiltz, Papal Envoys to the Great Khans, s. 34-35.

45 A.g.e., s. 39.

46 A.g.e., s. 107.

47 “ Bu Kaitaylar yani Kara Hitaylar benim dew geçmiş olduğum bazı tepelerde yaşarlar (Altay ve Tian Shan arasında) ve bu iki tepenin arasındaki vadide Nasturi biri yaşamaktadır. Çok güçlü birisidir. Nasturi Hıristiyanlığına mensuptur ve orada yaşayan insanlar üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Kon Ham’ın (Liao Krallığının İmparatoru) ölümünden sonra bu kişi kendisini kral ilan etmiş ve bölgedeki Nasturiler kendisini Kral John olarak adlandırmışlardır. Ve bunu on kereden fazla söylediklerinde gerçeğe dönüşmüştür. ”, Gumilev, s. 126, ayrıca bakınız, s. 189.

48 Yule ve Cordier’de “ The Travels of Friar Odoric, C. 2, s. 244-245.

49 Igor De Rachewiltz, Papal Envoys to Great Khans, s. 185.

50 Lach, Asia in the Making of Europe: The Century of Discovery, C. 1: 1, s. 32.

51 Yule and Cordier’de “First Letter of John of Monte Corvino”, C. 3, s. 46.

52 Lach, Asia in the Making of Europe: The Century of Discovery, C. 1: 1, s. 32.

53 “The Mongol Defeat at Ain Jalut”, in J. J. Saunders, Muslims and Mongols, G. W. Rice, (ed), University of Canterbury, Christchurch, 1977, s. 72.

54 Gumilev’in iddiasına göre Moğollar ile ilgili olumsuz algılamalar Kudüs Krallığı tarafından da desteklenmiştir. Çünkü Kudüs Kralı, Nasturi kralının Memlüklerle yaptığı ve kalelerini kaybettikleri savaşta rol oynadığın kanıtlamak istemiştir. Gumilev, s. 365.

55 Hayali seyahatlerle ilgili birkaç yorumlayıcı çalışma vardır. Hayali gezginlerle ilgili yukarıdaki çalışma “Fantezi ve Misafir” adlı çalışmasıyla Batı Avusturalya Üniversitesi’nden Paul Arthur’un konuyla ilgili yaptığı bir seminerden alınmıştır. Seminer 1998 yılında Şubat ayının 28’inde Misafir Öğretim Görevlileri Programında gerçekleştirilmiştir. “ Writing Voyages and Encounters”, Kültürlerarası Araştırma Merkezi, Avusturya Ulusal Üniversitesi, 3-29 Mayıs, 1998.

56 Frances Wood, Did Marco Polo Go to China, s. 141.

57 De Rachewiltz, Papal Envoys to the Great Khans, s. 207.

58 The Travels of Sir John Mandeville, C. W. R. D tarafından çevrilmiştir. Londra, Penguin, 1983, s. 144.

59 A.g.e., s. 150-56.

60 “ Bölgede yaşayan insanların her biri yöneticilerine sonsuz bir sadakat duygusu ile bağlanmışlardır. Ve asla birbirleri ile tartışmazlar, aralarında hırsızlık ve soygunculuk yapan da yoktur. Birbirlerine karşı duydukları sevgi ve saygı takdire değerdir.”

61 De Rachewiltz, Papal Envoys to the Great Khans, s. 186.

62 Geoffrey Chaucer, The Book of the Duchess, 1024-29 arası satırlar, Albert C. Baugh’de yer almıştır. (ed.) Chaucer’s Major Poetry, New York,

1963, s. 20.

63 Baugh, s. 20.

64 Charles Muscatine, Chaucer and the French Tradition, California, 1957, s. 99.

65 H. S. V. Jones, "The Squire's Tale" W. F. Bryan ve Germaine Dempster'de yayınlanmıştır. (Eds.) Sources and Analogies of Chaucer's Canterbury Tales, New York, 1941, s. 357.

66 William MacDonald (ed), The Works of Charles Lamb, C. XI, (Londra, J. M. Dent ve Co. 1903), s. 239.

67 Christopher Marlowe, Tamburlaine, Bölüm 1, Oyun 3, sahne 2, satır 171.

68 A.g.e., Bölüm 1, Oyun 2, Satır 16, ve Oyun 2, Sahne 2, Satır 65, Ayrıca bakınız. Bölüm 1, Oyun 3, Sahne 1, Satır 2.

69 Lach, Asia in the Making of Europe; A Century of Wonder, C. 2: 2, s. 380.

70 A.g.e., s. 179.

71 A.g.e., s. 167.

72 A.g.e., s. 168-76.

73 A.g.e., s. 174-176.

74 Alan Downie, "Robinson Crusoe`s Eighteenth Century Contexts"; Robinson Crusoe: Myths and Matmorphoses, Lieve Spaas and Brian Stimpson (ed) MacMillan, Londra, 1996, s. 25. Downie'nin iddiasına göre "The Farther Adventures of Robinson Crusoe" adlı çalışma birinci kısım olan "The Life and Strange Surprizing Adventures of Robinson Crusoe"'nın bir devamı olarak düşünülmelidir. Çünkü 1719'larda birinci kısım ve ikincı kısım genelde beeraber satıldılar. Downie, s. 15.

75 Morgan ve Coote, s. 86.

76 A.g.e., s. 87.

77 E. Delmar Morgan ve C. H. Coote (ed), Early Voyages and Travels Into Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, 2. Cilt, Hakluyt Society, Londra, 1886, s. 53.

78 Francois Bernier, Travels in the Mogul Empire, A. D. 1656-58, Irving Brock'un tercümesine dayanılarak yeniden gözden geçirilmiş ve geliştirilerek hazırlanmış baskısı Archibald Constable tarafından basılmıştır, Londra, 1891. yeniden basım, Delhi 1968, s. 120.

79 A.g.e., s. 121.

80 Niccolao Manucci, Storia Do Mogor or Mogul India 1653-1708, William Irvine tarafından tercüme edilmiştir. Londra, 1907, C 2., s. 39.

81 Bernier, s. 121.

82 " Özbek soylularının nasıl yemek yediklerini görmek insanda tiksinti duygusunu uyandırıyordu. Öyle ki yemek yerken ellerini kullanıyorlar, ellerinden, ağızlarından yağlar damlıyor, yüzleri yağ içinde kalıyordu. Yemek yemelerini bitirdikleri zaman ise birkaç tane pirinç bile boşa gitmesin diye parmaklarını yalıyorlar, yağları temizleyebilmek için bir elini diğerinin üzerine sürtüyorlar ve sonra da her iki elini de yüzlerine, sakallarına ve bıyıklarına sürüyorlardı. Sanki içlerinden yemeği en makbul olanı yemek yerken en yağlanmış olanı gibi, kendisiyle gurur duyarak etrafındaki kalabalığa aldırmadan, sanki bir boğa bağırıyormuşçasına çok yüksek bir sesle geğiriyordu. " Manucci, C. 2, s. 41.

83 Bernier, s. 122, ayrıca bakınız, Manucci, C. 2, s. 39.

84 Edward Gibbon, Gibbon's Decline and Fall of the Roman Empire, 1776-78, 6. Cilt, Everyman; Dent: Londra, New York, Christopher Dawson (ed.), İlk baskı: Everyman 1910, yeniden basım 1966, C. 6, s. 275.

85 John Barrow, Travels in China, Londra, 1806, yeniden basım Taipei, 1972, s. 185.

86 A.g.e., s. 183.

87 Franco Venturi, “Oriental Despotism”, Journal of the History of Ideas, 24, 1963, s. 133. Ayrıca “Düşünceler Tarihi Sözlüğü”nde Melvin Richter’in Despotizm maddesine bakınız, C. 2, Charles Scribner’s Sons, New York, 1973, s. 1-18.

88 K. G. McRae (ed.) Jean Bodin: The Six Books of a Commonweale (İngilizce baskısının tıpkıbasımı 1606; Cambridge, 1962, s. 719, Lach) Asia in the Making of Europe; A Century of Wonder, C. 2: 2, s. 312.

89 A.g.e.

90 Adam Smith, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776, Edwin Cannan (ed.), Norman S. Berg, Georgia, 1976, s. 672.

91 Montesqieu, The Spirit of the Laws, Anne M. Cohler tarafından çevirilmiş ve yayına hazırlanmıştır. Basia Carolyn Miller and Harold Samuel Stone, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge, 1989, s. 10.

92 A.g.e., s. 282.

93 A.g.e., s. 126-28.

94 “Tatarlar birbirlerine karşı yumuşak huylu ve insancıl görünürler. Ancak sıra savaşa geldiğinde her biri çok zalim birer kimliğe bürünür. Fethettikleri bölgenin insanlarını bir bir kılıçtan geçiriler. Savaşta ele geçirdikleri bazı insanları satmakla ya da kendi aralarında paylaşmakla insaniyet adına iyi bir şey yaptıklarına inanırlar. Asya’dan Akdeniz’e oradan da Hindistan’a kadar birçok bölgeyi ellerine geçirmişlerdir. Doğu Persi oluşturan bütün bir bölge onlar sayesinde çöle dönüşmüştür. ” A.g.e., s. 295.

95 “Arabların özgür olmalarına karşı, tatarların köle ruhlu olduklarını söyleyen Montesqiu Tatarların “politik bir köleleik” durumunda olduklarını iddia eder. Çünkü Tatarların ne kasabaları ne ormanları vardır. Sadece birkaç bataklık arazileri ile donmuş birkaç ırmakları vardır. Uçsuz, bucaksız

bir vadide yaşarlar, hayvan otlatırlar, bir savunma yerleri ya da sığınakları yoktur. Montesqiu argumanını daha da ileri götürerek iddia etmiştir ki, Moğolların yağma edici özellikleri aslında “ Böyle bir tabiat koşulunda ancak bu tür insanlar ortaya çıkacaktı. Bu insanların şehirleri ve kasabaları yok, savaş bunların nerdeyse geçim kaynakları, hakkından geleceğine inandıkları her savaşa nerdeyse hazırlıksız olarak hemen giriveriyorlar ve kazanana kadar savaşıyorlar. Kazanamayacaklarını düşündükleri savaşlar için ise daha güçlü hale gelene kadar bekliyorlar, askerlerini hazırlıyorlar. Onlar için şehir yaşanılan bir yer olmaktan çok, güçlerini sakladıkları yer olarak karşımıza çıkıyor. Şehirleri insana sanatsal zevkler vermekten çok uzak. Ancak kendilerini en iyi akıtılan kanların intikamını alırken gösteriyorlar, işte o zaman çok büyük bir güç olarak karşımıza çıkıyorlar.” Montesqieu, s. 294-96.

96 Ronald Meek, Social Science and the Ignoble Savage, Cambridge, Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 34, s. 50-51, 53-56, 97-98.

97 Rousseau, Essays, s. 97-98.

98 “Tarihin her döneminde Tatarlar ve Blütleı cesur tabiatları ve savaşçı özellikleri ile tanınırlar. Asya’nın hemen hemen her bir bölgesi kuzeyin bu etraflarına terör saçan insanları tarafından defalarca ele geçirilmiş ve alt üst edilmiş, yağmalanmıştır. Avrupa’nın verimli toprakları da bu insanlardan nasibini almıştır.” Gibbon, C. 3, s. 4.

99 A.g.e., C. 6, s. 275.

100 A.g.e., C. 6, s. 288.

101 A.g.e., C. 6, s. 333-4.

102 “İskitlerin yaşadığı bölgede ve Tataristan’daki uçsuz bucaksız ovalarda, avare bir şekilde avcılık yapan insanlar görürsünüz. Bu insanların cahilliği onların üzerinde yaşadıkları toprağı işlemelerine bile engel

olmaktadır. Ve bu insanlar kendilerini tek bir eş ile sınırlandıran erkekleri aşağılamaktadırlar. ” a.g.e., C. 3, s. 3.

103 A.g.e., C. 3, s. 5.

104 A.g.e., C. 3, s. 8.

105 A.g.e., C. 6, s. 6

Adshead, S. A. M. Central Asia in World History, MacMillan Press, Baskingstoke, 1993.

Barrow, John. Travels in China, Cadell, London, 1806, yeni basım, Ch`eng Wen, Taipei, 1972.

Baugh, Albert C. (Ed.) Chaucer’s Major Poetry, Appleton-Crofts, New York, 1963. Connell, C. W. Western Views of the Tartars 1240-1340, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Rutgers The State University, New Jersey, 1969.

Bernier, Francois. Travels in the Mogul Empire, A. D. 1656-58. Archibald Constable tarafından Irving Brock’un çevirisi baz alınarak gözden geçirilmiş ve genişletilerek yeniden hazırlanmıştır. Londra, 1891, yeni basım, Delhi, 1968.

Defoe, Daniel. The Farther Adventures of Robinson Crusoe, 3 Cilt, Stratford-Upon-Avon, 1927.

De Rachewiltz, Igor. Papal Envoys to the Great Khans, Stanford Üniversitesi Yayınları, Stanford California, 1971.

Downie, Alan. “Robinson Crusoe’s Eighteenth Century Contexts” Lieve Spaas ve Brian Stimpson’ında yer almıştır. (ed) Robinson Crusoe: Myths and Matmorphoses, MacMillan, Londra; St Martines, New York, 1996.

Du Halde, Jean Baptiste. The General History of China. Containing a geographical, historical, chronological, political. and physical description of the empire of China, Chinese Tartary, Corea and Thibet. Including an exact

and particular account of their customs, manners, ceremonies, religion, arts and sciences, translated by Richard Brookes, Londra 1736.

Encyclopaedia Britannica, 1. baskı, 3 Cilt, Bell and MacFarquhar, Edinburgh, 1771.

Gibbon, Edward. Gibbon’s Decline and Fall of the Roman Empire, 1776-78, 6 Cilt, Everyman; Dent: London, New York, Christopher Dawson (ed.), İlk basım Everyman tarafından yapılmıştır. 1910, Yeni basım, 1966,

Gregory, Derek. Geographical Imaginations, Blackwell, Cambridge, Massachusetts; Londra, 1994.

Gumilev, L. N. Searches for an Imaginary Kingdom: The Legend of Prester John, R. E. F. Smith tarafından tercüme edilmiş ve ilk baskısı 1970’te yapılmıştır. Cambridge Üniversitesi Yayınları tarafından çevrilmiş ve yayınlanmıştır, Cambridge, New York, Melbourne, 1987.

Klopprogge, Axel. Ursprung und Ausssprägung des abendländischen Mongloenbildes in 13. Jahrhundert. Ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters, Asiat. Forschungen 122, Wiesbaden, (1993).

Lach, Donald. Asia in the Making of Europe, University of Chicago Press, Chicago, 1965-.

Manucci, Niccolao. Storia Do Mogor or Mogul India 1653-1708, translated by William Irvine, Londra, 1907.

Marlowe, Christopher. Complete Plays and Poems, E. D. Pendry and J. C. Maxwell (ed), Everyman, 1909, yeniden basım, 1990.

Meek, Ronald. Social Science and the Ignoble Savage, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

Montesqieu, Charles de Secondat. The Spirit of the Laws, first published 1748, Anne M. Cohler tarafından çevrilerek yayına

hazırlanmıştır; Basia Carolyn Miller ve Harold Samuel Stone, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Morgan, E. Delmar and Coote, C. H. (Eds.) Early Voyages and Travels into Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, Hakluyt Society, Londra, 1886.

Otto, Bishop of Freising. The Two Cities: a Chronicle of Universal History to the Year 1146 A. D, translated by Charles Christopher Mierow, Arthur P. Evans, Charles Knapp (Eds.), 1928, Columbia University Press, New York, 1928.

Polo, Marco. The Travels of Marco Polo, Ronald tarafından hazırlanmış bir giriş eklenerek tercüme edilmiştir. Latham, Penguin, Londra, 1958.

Saunders, J. J. Muslims and Mongols, G. W. Rice, (ed), University of Canterbury, Christchurch, 1977.

Smith, Adam. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776, Edwin Cannan (ed.), Norman S. Berg, Georgia, 1976.

Van der Sprenkel, Otto. “Western Sources” in Donald Leslie, Colin Mackerras, Wang Gungwu, (Eds.) Essays on the Sources for Chinese History, Australian National University Press, Canberra, 1973.

Venturi, Franco. “Oriental Despotism”, Journal of the History of Ideas, 24, (1963), s. 133-42.

Wood, Frances. Did Marco Polo go to China?, Secker and Warburg, Londra, 1995.

Yule, Henry. Cathay and the Way Thither: Being a Collection of Medireview Notices of China, first published 1866. Henri Cordier tarafından gözden geçirilen çalışma yayına hazırlanarak 1915’te basılmıştır, yeni basım, Ch`eng Wen, Taipei, 1972.

B. Çağatay Hanlığı

Çağatay Hanlığı / Prof. Dr. Mustafa Kafalı [s.345-354]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Cengiz Han (1155-1227), ölmezden önce Moğolistan dışında kalan batı bölgelerindeki fethedilen ülkeleri oğullarına tahsis ederken Türkistan ikinci oğlu Çağatay Han'ın hissesine düşmüştü. Kaynaklarda zikredildiğine göre ona tahsis edilen ülkenin hudutları, doğuda Beş-Balık bölgesini içine alacak şekilde başlıyor, batıda Ceyhun (Amu-Derya) ırmağına kadar uzanıyordu.1 Kuzeyde İli havzası ve Yedi-Su bölgelerinin hanlık sahasına dahil olduğunu, Çağatay Han'ın yaylağının İli boyunda, kışlağının ise Yedi-Su havzasında Kayalık şehri yakınında oluşundan anlaşılmaktadır.2 Zaten bu bölge hanlığın başkenti durumundadır. Ceyhun ırmağı hudut olduğuna göre hudutlar güneyde Horasan'ı dışarıda bırakmaktaydı. Ancak Ceyhun ırmağının başlangıcında yer alan Bedahşan, Belh ve Gazne bölgelerini, Şerefüddin Ali Yezdî, hanlık sahasına dahil etmektedir.3 Ayrıca Ürgenç şehri ve Harezm ülkesinin esas bölümünün Cuci (Coçi) ulusuna ait olduğunu bilmekteyiz.4 Ayrıca Çağatay hanları adına basılan paralarda devamlı olarak Otrar, Kenced ve Talas (Taraz) isimleri bulunduğuna göre, bu şehirler ve bölgeler de Çağatay Hanlığı sahasına girmekteydi.5 Bu duruma göre Doğu Türkistan bütünüyle Batı Türkistan'ın Harezm ve Türkmenistan bölümleri hariç Çağatay Hanlığı sahasına girmekteydi. Çağatay ulusu bu saha içerisinde teşekkül etmiştir. Yalnız Çağatay Han'a tahsis edilen bu ülkede bütün şehirler Ürgençli Mahmut Yalavaç adında bir Türk umûmî vali tarafından Kağan namına idare edilmekteydi. Cengiz Han 1223 yılında Türkistan'ı terk etmezden önce, onu kendi namına bütün Türkistan şehirlerini idare etmek üzere vazifelendirmişti.6 Bu vazife

Ögeday Kağan zamanında da devam etmiş, bütün Türkistan şehirlerinin idaresi ve vergilerinin toplanması ve kağanlığa gönderilmesi onun idaresine bağlanmıştı.7 Çağatay Hanlığı sahasındaki bütün şehirleri idare eden Mahmut Yalavaç, Hocent şehrinde otururdu ve ancak kağana karşı hesap vermekle mükellefti.8 Bütün Türkistan şehirleri, ister mahalli hanedan mensupları ister tayin edilen Darugaçin ve Tangmaçi isimlerindeki idareciler olsun, hep umûmî vali Mahmut Yalavaç vasıtasıyla doğrudan doğruya kağanlık makamına bağlanıyorlardı. Dolayısıyla Çağatay ülkesindeki şehirler, Çağatay Hanlığı'nın hâkimiyeti dışında kalmaktaydı. 1239 yılında Buhara ve yakınındaki Tarab kasabasında zuhur eden isyan ile Mahmut Yalavaç meşgul olmuştu. Bu isyanı vesile ederek Mahmut Yalavaç'ı vazifesinden tard eden Çağatay Han, kağana hesap vermek ve haddini aştığını kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı. Ögeday Kağan, ağabeyisinin üzerine fazla varmamış, Mahmut Yalavaç'ı Çin'e vali tayin etmiş ancak onun yerine oğlu Mesut Yalavaç'ı aynı salahiyet ile umûmî vali yapmıştı.9 Bu durum göstermektedir ki Çağatay hanları umûmî valiye müdahale hakkında sahip değildiler. Çağatay Han ve halefleri, daha sonra görüleceği üzere ancak bütün Türkistan'ın şehir dışı hayatına, yaylak, kışlak ve otlaklarına hâkim olabilmişlerdir. Bu münasebetle Çağatay ulusu yalnızca şehir dışında yaylak ve kışlak hayatı yaşayan, hayvancılıkla meşgul olan kır nüfusunu ifade eden bir deyim olacaktır. Hatta şehir dışı kır nüfusundan olanlara Çağataylı, şehir nüfusundan olanlar için Maveraünnehirli tabirinin kullanıldığını daha sonraki devrelerde görebilmekteyiz.10 Cengiz yasası ve Moğol ananesinin bu durumun meydana gelişinde esas olduğu muhakkaktır.

Zira yalnızca hayvancılıkla hayatlarını sürdüren Moğollar, bu hayat tarzının dışında yerleşik medeniyetin icaplarından olan ziraat, ticaret, el sanatları ve esnaflık ile katiyen ilgilenmiyorlardı. 1240 Kurultayı'nda

Ögeday Kağan, ağabeyisi Çağatay’ın da tasvibi ile yaptığı ve muvaffak olduğu meselelerden iftiharla bahsetmektedir.

1. Şehirlere valiler ve idareciler tayin ederek şehir dışı yaylak, kışlak ve otlakları millete tahsis etmek

2. Toprağı Moğollara tahsis ederken susuz bölgelerde kuyular açtırarak milletine su ve otlak yeri temin etmek.

Ögeday Kağan, Çanay ve Uygurtay adındaki iki adamını sırf bu işleri tanzim etmek üzere vazifeli kılmıştı.11 Hakikatte Kağan, bu işleri yaparak Moğol milletinin hayat tazına uygun bir şekilde hizmet etmekteydi. Çünkü Moğollar için şehir hayatı cazip değildi. Zaten hayvan sürüleri ve hayat tarzları onların şehirlerde oturmasına mani idi. Böylece şehir hayatından uzak kalarak hem cengaverliklerini koruyarak gevşemiyorlar ve hem de büyük nüfus içinde erimeyi önlemiş oluyorlardı. Şehirlerin idaresini ise mahalli hanedan mensupları veyahut da Mahmut Yalavaç’a bağlı Darugaçin ve Tangmaçinler ile temin ediyorlardı. Hatta değil şehirde oturmayı orada vali olmayı dahi Moğollar hakir bir vazife olarak görüyorlardı. Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Ögeday Kağan’ın oğlu Kiyuk, Batu Han’a (1227-1256) karşı itaatsizlikte bulunmuştu. Ögeday Kağan, durumu öğrenince büyük bir hiddete kapılmış ve bu münasebetle suçlu oğlunu azarlarken, kendisini şehirlere Tangmaçi (vali) olarak tayin etmekten söz etmişti.12 Bu durumdan anlaşıldığına göre şehre idareci olmak bir Moğol asilzadesi için hakaret manasına gelmekteydi.

Çağatay Han’ın ordası ilkbahar ve yaz aylarında İli Irmağı havzasında Almalık şehrine yakın bir mahal olan Kuyaş’da, sonbahar ve kış aylarında ise İli Irmağı’nın Yedi-Su havzasında ulaştığı yerde Kayalık şehrine yakın bir yerde bulunurdu.13 Bu duruma göre Hanlığı’n bir yaylak başkenti bir de kışlak başkenti olmak üzere iki merkezi vardı. Tabiî Çağatay Han’ın ordası dediğimiz zaman ki kaynaklarda Uluğ-Ev adı kullanılıyordu-14 onun Uluğ-

Ev’i etrafında binlerce çadırın kurulduğu Çadırlı-Yurt manasında ve iki menzil arasında taşınılabilen bir merkez olarak düşünülmelidir. Yani hanlar da dahil kırlarda şehirlerin dışında yaşanılıyordu. Cengiz Han’ın ordusu Moğolistan’da iken Moğol kabilelerine dayanmakta idi. Daha sonra Uygur bakşılarının teklifi ile klasik Türk devlet yapısındaki onlu sisteme geçilmiş ve kabile askeri yerine bozkırlı Türklerin birliklere girmesi ile askeri birliklerin sayısının yer yer on hatta yirmi misline kadar arttığı görülmüştü. Dolayısıyla Moğolların Türkistan’a girişi münasebeti ile binlikler bir tümen veyahut iki tümene hatta bazen üç dört tümene erişecek şekilde artmış bulunuyordu. Bu vaziyet Moğolların şehre girmemesine rağmen kısa zamanda Türkleşmelerini hazırlayacaktır.

Çağatay Hanlığı’nın kuruluş döneminde Çağatay Han’ın emrine dört tane binbaşı verilmişti. Bunların Barlas, Celayir, Sulduz, Arlat kabilelerinin binlikleri ve binbaşıları olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra bu dört tane binliğin asgarî bir tümen hatta bazen iki tümen ve üç tümene kadar büyüdüğünü Çağatay Hanlığı yapısı içinde görmekteyiz.15

Cengiz Han’ın sağlığında Moğol örf ve adetine en riayetkar ananeyi en iyi bilen ve Cengiz Yasası’nın en iyi tatbikçisi olarak Çağatay Han ün yapmıştı.16 Diğer kardeşleri ile birlikte babasının Harezmşahlar üzerine yaptığı sefere katılmış hatta en sevdiği oğlu Mu-Tekin, Bamiyan Muhasarası esnasında 1221 yazında maktul düşmüştü. 17

Çağatay, Celaleddin Harezmşah’ı takip vazifesi verildiği için 1221/1222 kışını Hindistan hududunda geçirmişti.18 Daha sonraki yıllarda Cengiz Han’ın 1226-1227 yıllarında Tangut üzerine yaptığı son sefer boyunca Çağatay, Uluğ Yurt’ta bırakılan birliklerin kumandanı olarak babasına vekaleten naiblik etmişti. Seferin sonunda Cengiz Han öldüğü için babalarının cenaze merasimini, seferden onunla beraber dönen Ögeday ve Tuli ile birlikte yapmışlardı.19 Büyük kardeşleri Cuci Cengiz Han’dan altı

ay önce öldüğü için bu seferde ve merasimde bulunamamıştı.20 Daha sonra ertesi yıl yapılacak kurultayda buluşmak üzere kardeşlerinden ayrılarak yurduna dönmüştü. Zaten babaları hayatta iken kardeşler babalarının huzurunda Ögeday'ı kağanlığa halef olarak seçmiş idiler. 21 1228 Sıçan yılında toplanan kurultayda Çağatay Han, kardeşlerin en büyüğü olarak Ögeday'ı elinden tutarak bizzat kendisi kağanlık makamına oturtmuştu. Bu merasimden sonra da kendi yurduna dönmüştü.

Çağatay Han'ın pek çok hanımı olmakla beraber bunlardan en muteber olanı ikisi idi. Bunlardan birincisi Yisülün Hatun'dur. Yisülün Hatun'un anası Börte-Füçin Hatun'un yeğeni idi. Yani o da Kongırat kabilesi noyanlarının soyundandı. Cengiz Han'ın Hatun'u Çağatay'ın anası Kongırat ümerasından Day-Seçen'in kızıydı. Day-Seçen'in oğlan kardeşi Dari-Tay'ın torunu ise Yisülün Hatun'dur. Çağatay Han'ın ikinci hanımı ise Yisülün Hatun'un kız kardeşi Tüken Hatun idi.22 Çağatay Han'ın sekiz tane oğlu olmuştu.

Bunlar yaş sırasına göre 1-Muçi-Yebe, 2-Mu-Tekin, 3-Bilkişi, 4-Sarban, 5-Yisun-Müngge, 6-Baydar, 7-Kadakı, 8-Bayçu'dur.23 Çağatay Han oğulları içinde en fazla ikinci oğlu Mu-Tekin'i severdi. Cengiz Han da bu torununu ziyadesiyle sever ve daima yanında bulundururdu. Cengiz Han sevdiği torununun Bamiyan'da ölümü üzerine gazaba gelmiş ve Bamiyan şehrini bütünüyle tahrip ettirmişti. Çağatay Han'ın vefatından sonra ona halef olan Çağatay hanları, istisnaları bir tarafa bırakılacak olursa umumiyetle Mu-Tekin'in neslinden gelmişlerdir. Ocak-Şubat 1242 yılında Ögeday Kağan'ın ölümünden birkaç ay sonra Çağatay Han'ın da öldüğünü kaynaklardan tespit edebiliyoruz.24

Kara-Hülâgü Han (1242-1246)

Çağatay Han, Yisülün Hatun'dan olan ikinci oğlu Mu-Tekin'i Bamiyan'da kaybedince üçüncü oğlu Bilkişi'yi veliaht yapmak istemişti.

Ancak o da on üç yaşında vefat etmişti. Bunun üzerine Çağatay Han Mu-Tekin'in oğlu Kara-Hülâgü'nün veliaht olmasını istemiştir. Mu-Tekin'in, Bayçu, Börü, Yisun-Tuva, ve Kara-Hülâgü adlarında dört oğlu vardı. Kara-Hülâgü kardeşlerinin en küçüğü idi.25 Çağatay Han ölünce onun vasiyetine uyarak Han'ın hatunu başta olmak üzere vezir Habeş Amîd ve Çağatay Sülalesi mensupları hep birlikte Kara-Hülâgü'yü hanlık makamına oturttular.26 Bu sırada Kağan seçilemediği için vekaleten Ögeday Kağan'ın hanımı Tura-Kina Hatun niyabeten bu makamda bulunuyordu. Kara-Hülâgü Han'ın bu hanlığı 1246 yılında Kiyuk'un kağan seçilmesine kadar devam etmiştir. Kiyuk Kağan (1246-1248) bu makama gelir gelmez Kara-Hülâgü Han'ı azlederek onun yerine Çağatay Han'ın beşinci oğlu Yisun-Müngge'yi hanlık makamına tayin etmiştir.27 Kara-Hülâgü Han'ın hanımı Organa Hatun, Çağatay Han'ın kız kardeşi Çiçakin hatun ile Oyrat Turalçi Küregen'in kızıydı. Dolayısıyla Çağatay Han gelininin dayısı olmaktaydı. Kara-Hülâgü Han'ın Organa Hatun'dan bir oğlu olmuştu. Mübarek-Şah adını taşıyan bu zat Çağataylı ailesi içinde ilk Müslüman olan şahsiyettir.28

Yisun Müngge Han (1246-1251)

1246 Kurultay'ında Kiyuk, kağan seçildikten sonra Çağatay ulusunun başında bulunan Kara-Hülâgü Han'ı tahttan azletmişti. Zira Kiyuk Kağana göre oğul dururken torunun tahta çıkması uygun değildi. Çünkü o sırada Çağatay Han'ın oğullarından Yisun-Müngge hayatta idi.29 Çağatay Han'ın beşinci oğlu Yisun-Müngge kaynakların verdiği bilgiye göre devamlı sarhoş gezer, devlet işlerini hanımı Tayşi Hatun ve veziri Bahaeddin Merginani yürütürdü. Vezir Bahaeddin Merginani bir ilim adamı, alimleri ve ilmi koruyan muhterem bir zat idi. Babası Ferganalı bir alim, annesi ise Kara-Hanlı sülalesinden Togan Han'ın neslinden gelmekteydi. Çağatay Han'ın veziri Habeş Amid tarafından yetiştirilmişti. Hatta Çağatay'ın oğullarından

Yisun-Müngge'nin yanına Bahaeddin Merginani'yi veren de Habeş Amid idi. 1251 yılına kadar Yisun-Müngge'nin hanlığı devam etti. Bu yıl içinde yapılan kağanlık seçiminde Müngge Kağan seçilince Kara-Hülâgü tekrar hanlığa iade edildi ve Yisun-Müngge katledilirken ciddi bir ilim adamı olan Bahaeddin Merginani de katledilenler arasındaydı.30 Ancak hanlığına iade edilen Kara-Hülâgü, hanlığa oturamadan yolda ölecektir. Onun hatunu Organa Hatun hem Kara-Hülâgü'ye ve hem de ona halef olacak oğlu Mübarek-Şah'a vekâleten 1251 yılından 1261 yılına kadar Çağatay ulusunun başında idareci olarak kalacaktır. 1251 yılında Kara-Kurum'da Müngge Kağan'ın (1251-1259), kağan seçildiği kurultay Çağatay ve Ögeday nesli için çok büyük hadiseler ve neticeler meydana getirmişti. Çünkü Müngge Kağan'ın seçiminden sonra kağana karşı bir suikast hareketi ortaya çıkarılmış, Çağatay ve Ögeday sülâlesinin bütün yetişkin çağda olan mensupları ve devlet ileri gelenleri ile ümeradan bir kısmı yasa gereği katledilmişlerdi.31 Kara-Hülâgü Han Müngge Kağan'ın taraftarı olduğu için bu hareketin dışında idi. Ancak o da Çağatay hanlığı makamına dönerken yolda vefat edecektir. Böylelikle Kara-Hülâgü Han'ın oğlu Mübarek-Şah küçük yaşta olduğu için hanlığa nasbedilmiş, fakat annesi Organa Hatun nıyabeten 1261 yılına kadar fiilen on yıl hanlık makamını idare edecektir. Yukarıda da söylediğimiz üzere Organa Hatun, Cengiz Kağan'ın kızı Çiçakin Hatun ile Oryat emirlerinden Turalçi Küregen'in kızı idi.

Bu bakımdan Moğol aristokrasisinde ve kurultaylarında iki taraftan Cengizli olduğu için yeri itibarlıydı. Hatta 1255 yılı yazında Hülâgü Han kağanlık yurdundan İlhanlı ulusunun başına giderken Çağatay yurdunda Organa Hatun tarafından misafir edilmişti. 1259 yılında Müngge Kağan'ın ölümünden sonra ortalık yine karışmış ve Müngge Kağan'ın kardeşleri Arık Buka ile Kubilay, kağanlık için mücadele ettiği dönemde de Organa

Hatun'un oğlu Mübarek-Şah'a nıyabeten hüküm sürüşü devam edecektir.[32] 1261 yılında Çağatay'ın altıncı oğlu Baydar'ın oğlu Algu Han, Çağatay tahtı için ortaya çıkacaktır. Algu, Arık Buka tarafından Çağatay Hanlığı makamına gönderilmiş ve hanlık makamını ele geçirdikten sonra Arık Buka'ya erzak ve askerî malzeme göndermek için emir verilmişti.[33] Algu, Çağatay Hanlığı'nı istiklâline kavuşturmak arzusunda olduğu için silâh yardımını göndermekten imtina etmiş, Arık Buka ile Kubilay arasındaki mücadelede dışarıda kalmayı tercih etmişti. Bunun üzerine Arık Buka, Algu üzerine yürümek istemiş ise de 1262 yılında Sayram'a (Süt Göl) yakın bir yerdeki Polat mevkiinde muharebe etmişler ve bu muharebeyi Algu kazanmıştı. Ancak daha sonra Arık Buka tekrar zafer kazanmayı temin etmiş, fakat 1263 yılında Kubilay Kağan'ın ordularının üzerine geldiğini öğrenince Çağatay bölgesini terk etmişti.

Bu münasebetle de Algu Han, Çağatay Hanlığı'nı tekrar derleyip toparlamaya muaffak olacaktır. 1266 yılında Algu Han öldüğü sırada Çağatay Hanlığı, kağanlığın vesayetinden kurtulmak için mücadele vermekte idi. Hatta şehirlerin idarecisi durumunda olan Mesut Yalavaç Bey de kağanlık merkezindeki bu karışıklıktan dolayı Algu'ya yakın davranmıştı. Algu Han'ın Kıyan, Çotu ve Tok-Timur adında üç oğlu vardı.[34] Algu Han'ın 1266 yılının ilk aylarında ölümü üzerine Kara-Hülâgü Han'ın oğlu yetişkin yaşa girmiş olan Mübarek-Şah, Cemali Karşî'ye göre hanlık makamına oturmuştu.[35] 1266 Martı'nda hanlığa Mübarek-Şah'ın kendiliğinden oturmuş olması Kubilay Kağan'ın hoşuna gitmemişti. Eylül ayında, yani altı ay sonra, Yisun-Tuva'nın oğlu Barak, Kubilay tarafından Çağatay ulusuna han olarak gönderilecektir. Yine Cemali Karşî'nin nakline göre Eylül ayının içinde Barak gelip duruma hâkim olacaktır. Mübarek-Şah kaynaklardan anlaşıldığına göre yumuşak huylu bir zat idi. Nitekim Barak'a boyun eğerek onun maiyyetine girmiş ve hizmet etmiştir. Mübarek-Şah'ın

beş tane oğlu vardı. Bunlar sırasıyla şunlardır: 1. Olcay-Buka, 2. Buralgay, 3. Hur-Kaday, 4. İsen-Pulat, 5. Kadak.36

Barak Han (1266-1271)

Çağatay Han'ın oğullarından Mu-Tekin'in torunu ve Yisun-Tuva'nın oğludur.37 Babası Yisun-Tuva 1251 yılında Müngge Kağan'ın seçimine muhalefet ve suikast hareketine katıldığı için idam edilmişti. Bu hadiseden sonra katledilen şehzadelerin çocukları, Karakurum'da terbiye edilmek üzere bırakılacaklardır. Barak ve kardeşleri de bunlar meyanında idiler. Kubilay Kağan 1264 yılında kardeşi Arık Buka'yı bertaraf ettikten sonra Algu'nun ölümü üzerine boşalan Çağataylı tahtına Mübarek-Şah'ın kendiliğinden oturmasını hoş görmeyerek onun yerine Barak Han'ı Çağatay ulusuna han tayin etmişti. Barak böylece Çağatay Hanlığı tahtına çıkacaktır. Arık Buka ile Kubilay'ın kağanlık için mücadelesi sırasında Ögeday Kağan'ın İmil ırmağı havzasında oturan torunu Kaydu Han, Ögeday ulusunu tekrar canlandırmıştı. Barak, ulusuna ulaştıktan sonra kısa zamanda duruma hâkim olmuş ve hatta Mübarek-Şah'ı dahi maiyyetine alarak onu Av Emiri, yani Barsçı'lığına tayin etmişti.38 Barak Han, Çağatay ulusuna hâkim olduktan sonra Kaydu Han ile İl- hanlı hükümdarı Abaka Han ile ve hatta Kubilay Kağan'a karşı dahi Çağatay ulusunu müdafaa mecburiyetinde kalacaktır. Hanlığının ilk yılında Kubilay Kağan'ın Çağatay ülkesine Moğultay ismindeki kumandanıyla gönderdiği orduyu mağlup etmiş, hatta Doğu Türkistan'daki Hoten şehrine kadar onları kovalamıştı. Ögeday ulusunun başındaki Kaydu Han ile yaptığı muharebeler iyi gitmekte iken 1267 yılındaki son muharebeyi kaybederek Semerkant yakınlarına çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.39 Daha sonra Ögeday Kağan'ın torunu Kadan-Oğul'un oğlu Kıpçak-Oğul Barak Han'ın yanına elçi olarak gelmiş ve sulh yapılmıştı. Ertesi yıl 1269'da Talas yakınında müşterek bir kurultay toplanmış, Ögeday ve Çağatay sülâlelerinin mensupları, kumandanları hep

bir araya gelmişlerdir. Vassaf'ın nakline göre bu kurultay 1268 yazında Semerkant yakınlarındaki Katvan ovasında olmuştu.40 Ancak hadisenin seyrinden anlaşıldığına göre Vassaf'ın vermiş olduğu bu yer kurultay yeri değil, Ögeday ulusunun elçisi olan Kıpçak-Oğul'un, Hanın ordasına geldiği yer olmalıdır. 1269 kurultayı Barak Han'ın Kaydu Han'a tâbiliği kabul ettiği kurultay olarak görülür. Yani Barak, Kubilay Kağan'ı değil, Kaydu Han'ı kağan gibi kabul etmekteydi. Şehirleri idare eden Mesut Yalavaç ise bundan sonra topladığı vergileri kağanlığa değil, Kaydu Han'a gönderecekti.

Ayrıca Barak Han, Doğu Türkistan'ın ana bölümünü Kaydu Han'a terk ediyordu. 668 hicri yılı baharında yani 1270 yılında, Barak Han'ın ordusunda Kaydu Han'ın Kıpçak-Oğul ve Çapat emrinde gönderdiği birliklerden başka Çağataylı şehzadelerden Ahmet Börü, Nikbay-Oğul, Taligu ve Mübarek-Şah da kendi birlikleri ile yer almışlardı. Ayrıca kardeşleri Mümin ve Yasar-Baylı (Vassaf'ta Yasavur) da Barak Han'ın yanındaydılar. Bu ordu iki kol halinde Ceyhun ırmağını geçtiler.41 Bu kollardan birincisi Tirmiz yakınından geçerek Bedehşan, Talkan, Şıbırgan üzerinden ilerlerken, diğer kol Amuy yakınından Ceyhun'u geçerek Merv, Mervcik bölge ve şehirlerini ele geçirerek Nişabur'a varmazdan evvel birleşmişlerdi. Abaka Han'ın gönderdiği kuvvetleri burada mağlup eden Barak Han, Nişabur'u da zaptetti.42 Daha sonra 1270 yazında cereyan eden ikinci muharebede Kaydu Han'ın gönderdiği yardımcı kuvvetlerin Barak Han'dan ayrılarak geri dönmesi dolayısıyla Barak yalnız başına Abaka Han ile karşılaşmak mecburiyetinde kalacaktır. Bu muharebeyi Barak kaybederek Ceyhun'un kuzeyine çekilecektir. Ertesi yıl İlhanlı kuvvetleri Ceyhun'u geçerek Çağatay ülkesine girmişler ve Barak Han'ı çok güç durumda bırakmışlardı.

Kaydu Han amcazedesi Barak Han'a yardımcı olabilmek için Maveraünnehir'e girecektir. Bu kuvvetlerin gelişi dolayısıyla İlhanlı hükümdarı Abaka'nın kuvvetleri süratle Ceyhun'un güneyine çekileceklerdir. Ancak Barak Han, bu hadise sırasında vefat edecektir. Vassaf'a göre Barak kendisine ikram edilen şarabı içtikten sonra ölmüştür. Zira bu şarapta zehir vardı. Öldüğü sırada saltanatının altıncı yılında idi.43 Uluğ Bey aynı ifadeyi tekrarlar.44 Kadı Ahmet Gaffar-ı Kazvinî, 669 Koyun yılının nihayetinde öldüğünü kaydetmektedir.45 Bu da 1271 yılı sonbaharına tekabül etmektedir. Barak Han ölmezden bir yıl önce İslâmiyet'i kabul ederek Sultan Gıyaseddin unvanını almıştı. Kaynaklar bu hususta ittifak halindedirler. Barak Han öldüğü zaman geriye beş tane oğul bırakmıştı. Bunların adları sırası ile 1-Bek-Timur, 2-Duva, 3-Tokta, 4-Uladay ve 5-Bozan46 idi.

Nikbay Han (1271-1274)

Barak Han'ın 1271 yılı sonlarında vefat edişinden sonra Çağataylılardan Nikbay'ın diğerleri arasında önde olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Çağatay Han'ın dördüncü oğlu Sarban'ın oğludur.47 Algu Han ve Barak Han zamanlarında ordu kumandanı olarak hizmet gördüğünü bildiğimiz bu hanzade, Barak'ın vefatından sonra çıkan karışıklıklar sırasında İlhanlı ordusunun Buhara'dan başlayarak Ceyhun'un ötesine atılmasında Vassaf'ın verdiği bilgilere göre Abaka, Buhara'ya girdikten sonra elli bin kişiyi katlettirmiş, şehrin abidelerini de tahrip ettirmişti. Hatta Mesut Yalavaç'ın yaptırdığı büyük Mesudîye Medresesi bu tahrip olanlar arasında bulunmaktaydı. Nikbay, Gaffari'nin nakline göre 671 yılında Abaka'nın kuvvetlerini mağlup etmiş ve Çağataylı toprağından çıkarmıştı.48 Reşidüddin ise Nikbay'ın hanlığının üç yıl kadar sürdüğünü söylemektedir.49 Bu duruma göre onun hanlığı 1274 yılı içinde bitmiş olmalıdır.

Buka-Timur Han (1274-1277)

Nikbay Han'ın kısa ve mücadele içinde geçen hükümdarlığından sonra Buka-Timur ona halef olmuştur. Buka-Timur Han, Çağatay Han'ın yedinci oğlu Kadatı'nın oğludur.50 Kaydu Han'ın yarlığı ile han olmuştu. Reşidüddin onun hakkında pek bilgi vermemektedir. Ancak Saçkıran hastalığından vefat ettiğini söylemektedir. 51 Yalnızca Kadı Ahmet Gaffar-ı Kazvinî vefat tarihi olarak 671'i vermektedir. Bu duruma göre üç yıl kadar hanlık etmiştir.52

Duva Han (1277-1307)

Buka-Timur Han'ın ölümünden sonra Duva Han onun yerine Çağatay Hanlığı makamına gelmiştir. Kaydu Han'ın yarlığı ile Çağatay ulusunun başına geçen Duva Han, Barak Han'ın beş oğlundan ikincisidir.53 Onun otuz yıl süren saltanatı müddetince Çağatay Hanlığı üst üste gelen tahribat yağma ve katliamların meydana getirdiği yaraların tedavi gördüğü devre olacaktır. Zira Duva Han'ın da Kaydu Han kadar dirayetli ve siyasî olduğu anlaşılmaktadır. Aralarındaki münasebet ve mesafeyi iyi ayarlayan Duva zamanında kaynaklarda verilen bilgilere göre harap şehirler imar edilirken Andican adında yeni bir şehir kurmuştu.54 Her ne kadar bu imar işleri Mesud Bey tarafından yapılıyor ve Kaydu Han'a bağlı olarak yürütülüyorsa da netice itibariyle kendi hanlık sahası huzura kavuşmuş olmaktaydı. Cemal Karşî'nin nakline göre 1272 yılında Buhara'nın tahribi sırasında yıkılan yerler tekrar canlanmış Mesudiye Medresesi yeniden imar olmuştu. 1289 yılında Mesud Yalavaç vefat edince medresenin yanında kendisi için yaptırmış olduğu türbeye defnolunmuştur. Ekim 1289 yılında vefat eden Mesud Bey'in yerine büyük oğlu Ebubekir Yalavaç, Kaydu tarafından tayin olunmuştu.55 Marco Polo'nun nakline göre Kubilay Kağan'ın batıdaki hududu Hoten şehrine kadar uzanıyor, onun batısında kalan Kaşgar, Yarkent, Aksu, Kara-Hoço gibi şehirler daha öncede

zikredildiği üzere Çağataylılar tarafından Kaydu Han’a bırakılmıştı.56 Kubilay Kağan’ın 1294 yılından ölümüne kadar Kaydu ve Duva arasındaki ittifaka karşı ciddi bir taarruzu göze alamadığı yine Marco Polo tarafından nakledilmektedir. Bu durumdan istifade eden Duva Han, Horasan hududunu emniyete almış hatta Gazne dahil Hindistan’a kadar olan bölgeleri hanlığı hudutlarına dahil etmiştir.57 Kaydu Han’a bağlı olarak çalışan Ebubekir Yalavaç’ın 1298 yılında vefatı üzerine onun yerine kardeşi Satılmış Bey tayin edilmiştir. O da ağabeyi, babası ve dedesi gibi dirayetle şehirleri iyi bir şekilde idare etmiştir. Reşidüddin’in nakline göre Kubilay Kağan’ın halefi olan torunu Olcaytu Timur Kağan’ın (1294-1307) dikkati Kaydu ile Duva ittifakına dönecektir. Zira Kaydu’nun devleti büyük itibar kazanmıştı. Bunun üzerine Kaydu ile Olcaytu Timur Kağan arasında muharebeler başlayacak ve muharebe yaralanan Kaydu’nun ölümü ile son bulacaktır.

Bu hadiselerin 1298 yılında başlayıp 1301 yılına kadar da devam ettiği bilinmektedir. Buna göre 1301 yılında Kaydu Han vefat etmiştir.58 Duva Han, Kaydu ile Olcaytu Timur Kağan arasındaki mücadeleye katılmamış ve bununla iyi bir politika takip etmiş olmaktaydı. Babasının ölümünden sonra Kaydu’nun yerine geçen oğlu Çapar Han (1301-1306) babasının dirayetini gösteremeyecektir. Cemalî Karşî’nin nakline göre, Satılmış Yalavaç 1303 yılında vefat etmiş, onun yerine Mesut Yalavaç’ın üçüncü oğlu Sevinç Bey, Çapar Han’ın yarlığı ile şehirlerin idaresine tayin edilmiştir. Sevinç Bey, babası ve dedesi gibi Hocent şehrinde oturmayıp, şehirlerin idaresinin merkezini Hocent’ten Kaşgar’a taşıyacaktır. Cemalî Karşî, o tarihte kendisi de Kaşgar’da bulunuyordu.59

Bu duruma göre 1303 yılında Duva Han ile Çapar Han arasında huzursuzluk meydana gelmişti. Daha sonra çarpışmalar zuhur edecek ve ittifak bozulunca bundan istifade eden Olcaytu Timur Kağan’ın orduları, Çapar Han üzerine yürüyeceklerdir. Duva Han ile Çapar Han arasındaki

çarpışmalar, nihayet 1304 yılında harbe dönüşmüş, Çapar Han'ın kuvvetleri Çağatay ülkesine girmişlerdir. Birinci muharebe Semerkant civarında ikinci muharebe ise Hocent yakınlarında cereyan etmiş ve Çapar Han mağlup bir vaziyette ülkesine doğru çekilirken bu defa Olcaytu Timur Kağan'ın orduları ülkesini istilâ etmeye başlamıştı.60 1305 yılında çok üstün kuvvetler ile Ögedaylıların yurduna giren kağanlık orduları Kaydu Han'ın kurduğu bu güçlü ili tamamen dağıtmışlardı.

1305'i 1306'ya bağlayan aylarda dağılan kabilelerin bir kısmı kağanın ordularına boyun eğmiş, geri kalanlar ise Çapar Han başta olmak üzere Duva Han'a sığınmak mecburiyetinde kalmışlardı. Duva Han, bu iltica edenleri Ceyhun ırmağını geçirerek kuzey Afganistan'a iskan etmişti. Hatta onlardan bir kısmı Horasan üzerinden İlhanlı ülkesine giderek onlara iltica edeceklerdir.61 Böylece 1306 tarihinde Kaydu Han'ın kırk yıl boyunca dirayetle topladığı ulusu tamamen tarihe karışmış oluyordu. Bu son hadise ve iltica durumundan sonra Duva Han ile Çapar Han'ın barıştıkları anlaşılmaktadır. Timur Han'ın orduları, Ögeday ulusunu yok etmekle kalmamış, ayrıca Çağatay Hanlığı'nın merkezi durumunda olan İli Irmağı havzası ile Yedi-Su ve Talas havzalarını da tamamen istilâ ve yağma etmişlerdi. Duva Han, kağanın orduları ile mücadele etmiş ve daha ileri harekata devam etmelerini önlemişti. Reşidüddin'e göre, bu muharebelerde yaralanmış62 ve daha sonra bunların tesiri ile ölmüştür. Duva Han otuz yıl süren saltanattan sonra 13 Temmuz 1306-2 Temmuz 1307 tarihinde ölmüştür.63 Mu'iniddin Natanzi, 24 Temmuz 1305-12 Temmuz 1306 tarihini vermekte ise de hadiselerin seyrinden 1307 tarihine daha uygun düşmektedir.64 Duva Han öldükten sonra geriye bir hayli şehzade bırakmıştır. Bunların bir kısmı kendisini takiben sıra ile han olmuşlardır.

Künçük Han (1307-1308)

Duva Han'ın ölümü üzerine Künçük Han babasının yerine Çağatay Hanlığı makamına gelmiştir. Ancak hanlık içinde karışıklıklar halen devam etmekteydi. Çağatay Han'ın oğlu Mu-Tekin'in oğlu Börü'nün oğlu Kadakçı'nın oğlu Taligu, Künçük Han'a karşı hareket edenler arasındaydı. Hatta Çağatay Ulusu'na iltica eden Çapar Han ona yardımcı olmuştu. Abdül Gaffar Kazvinî'nin nakline göre 707 yılı sonunda (1308 Mayısı) Börübaşı mevkiinde Künçük Han'a baskın vererek kardeşleri Sorgu-Oğul ve Ebukan ile birlikte katledileceklerdir. Bunun üzerine Duva Han'ın diğer oğulları birleşerek Taligu Han (1308-1309) üzerine yürüyeceklerdir.65 Dolayısıyla Künçük Han'ın hanlığı bir yıl kadar sürmüştür. Taligu bu münasebetle hanlığını ilan edecektir. İlk yaptığı toy (kurultay)'da Duva Han'ın oğullarından Kebek'in baskınına uğrayarak katledilecektir. Onunda hanlığı bir yıla yakın fakat karışıklık içinde geçmiştir. Abdül Gaffar Kazvinî'nin nakline göre hadise 708 senesi sonu (1309 Haziran) 66 olmaktadır. Bu vakadan sonra Kebek ağabeyi İsen-Buka'yı Çağatay Hanlığı tahtına çıkarmıştır.67 Aynı yıl içinde toplanan Toy'da han seçimi için yapılan toplantıda Kebek Han, ağabeyi İsen-Buka'yı eliyle hanlık makamına oturtmuştur.68 İsen-Buka'nın hanlığının üçüncü yılına Buyantu Kağan (1311-1320) Çağataylı şehzadelerinden Yasavur-Oğlanı, eline yarlık vererek, Çağatay ulusuna Han olarak gönderdi. Bu durumu haber alan İsen-Buka Han ve kardeşi Kebek, Doğu Türkistan hudutlarında onu karşılamak üzere ordularıyla hareket ettiler. Ancak yapılan mücadele Çağataylı sahasında farklı coğrafyalarda devam etmiş, fakat Yasavur, hanlık makamını ele geçiremeden İlhanlılara iltica etmek mecburiyetinde kalmıştır. Hatta daha sonra Yasavur'a bağlılık gösterenler Afganistan coğrafyasında ve kısmen İran coğrafyasında bir tümen adı altında varlıklarını devam ettireceklerdir. İsen-Buka Han, Gaffar-ı Kazvinî'ye göre 1318 yılı sonu ve 1319 yılı başı civarında vefat etmişti.69

Mu’iniddin Natanzi ise 719 yılını vermektedir. O da 1319 yılına tekabül eder. İsen-Buka Han’ın mezarının Nahşep’te (Karşı) olması ise Hanlığ’ın merkezinin artık Kaşga Irmağı havzasına taşındığının bir ifadesidir.

Kebek Han (1319-1326)

Ağabeyi İsen-Buka Han’ın 1319 yılının ilk aylarında ölümü esnasında Kebek, Yasavur ile uğraşmakta idi. Nihayet onu perişan ederek İlhanlı ülkesine kaçmaya mecbur ettiği sırada Han’ın öldüğü haberini alarak Çağatay Hanlığı makamına gelecektir. Mu’iniddin Natanzi’nin ifadesine göre, Yasavur Müslüman idi ve hacca gittiği sırada orada bir fedai tarafından katledilmişti.70 Böylelikle Kebek Han, Yasavur meselesinden kurtulmuş oluyordu. Kebek Han ağabeyi Künçük Han ve İsen-Buka Hanların zamanından beri şahsiyeti ile dirayet ve kumandanlık vasıfları ile temayüz etmişti. Çağataylılar tarihinde Kebek Han’ın önemi ilk defa adına para darbettiren hükümdar oluşudur. Çünkü o tarihe kadar kağanlık adına darbedilen anonim paralar mevcut idi. Yani Çağatay Hanlığı’nın resmen istiklali Kebek Han ile başlamıştır.71 Kebek Han’ın bastırmış olduğu paralar o kadar meşhur olmuştur ki, Ruslarda para karşılığı kullanılan Kapik kelimesinin Kebekî’den (Kebek’in bastırdığı para) geldiği ifade edilir. Çağatay Han zamanında hanlık ordasının adı bilindiği üzere Uluğ-Ev adını taşımaktaydı. Uluğ-Ev’in olduğu yer de başkent sayılırdı. Kebek Han ise Saray manasına gelen Karşı adındaki hanlık makamını Kaşga-Derya havzasında yaptıracaktır. Burdan da anlaşılıyor ki Hanlığ’ın merkezi eski Nahşep yeni adıyla Karşı çevresine taşınmıştır. Kebek Han zamanı Çağataylıların huzura ve kudrete kavuştuğu dönem sayılmalıdır. Namına darbettirdiği paraların sonuncuları Semerkant 725 tarihini taşıyan gümüş sikkelerdir. Halefi İlçigiday Han’ın ilk parası 726 tarihini taşıdığına göre Kebek Han’ın hanlığının sonu 1326 yılının ilk aylarına kadar uzamaktadır.72 İlçigiday Han, ağabeylerinden sonra 1326 yılı içinde hanlık

yapmış, yalnız kaynaklardan anlaşıldığına göre bu kurultayın yapılacağı zamana kadar devam etmiştir. 726 yaz aylarında yapılan Toy'da Tarmaşirin Han, hanlık makamına getirilecektir. İlçigiday Han'ın namına darbettirdiği Ordu-yı Pazar 726 tarihli para dışında parası olmadığına göre bu hanlık takriben beş altı ay kadar sürmüştür.73

Alaeddin Tarmaşirin Han

(1326-1335)

1326 yılında hanlık makamına gelen Tarmaşirin Han'ın ilk parası da 726 tarihini taşımaktadır.74 Çağatay hanları içinde Mübarek-Şah ve Barak Han'dan sonra gelen üçüncü Müslüman handır. Onun zamanında zaten Müslüman Türk kitlesinin bulunduğu Türkistan coğrafyasında hanedanın mensupları da istisnaları bir tarafa bırakılacak olacak olursa İslâmiyet'e girmişlerdir. Alaeddin Tarmaşirin Han 1329 yılında yaptığı sefer ile güneyde hâkimiyetini Delhi Sultanlığı hudutlarına ulaştırmıştı.75 İbn Batuta'nın nakline göre Tarmaşirin Han, islâmiyeti kabul ettikten sonra Alaeddin adını almıştır. Tarmaşirin Han dindar ve Türkçe konuşan bir hükümdardı. Ancak İbn Batuta'nın kendisini ziyareti sırasında kış olmasına rağmen kendi çadırlı otağında kalmaktaydı. Bu durum başlangıçtan beri Çağataylıların ananeye sadık kalmalarının ifadesi olsa gerektir. Ancak Almalık bölgesinin ananevî merkez olması hasebiyle hanlar, toyu mutlaka bu bölgede yaparlardı.

Tarmaşirin Han'ın İslâmiyet'i kabulü Çağatay Ulusu ile islâm ülkeleri arasındaki bağlantının kurulmasını temin etmişti. Bu münasebetle ticaret bu devrede canlanmıştı. Ancak yukarıda zikretmiş olduğumuz husustan dolayı hanlığın merkezinin bulunduğu Maveraünnehir ile İli havzası ve Almalık bölgesi arasında ikilik ortaya çıkmış oluyordu. Yasa taraftarlarını sindirebilmek için oğlu Celâleddin Sencer'i Semerkant bölgesinde vazifelendirmişti.76 Böylece İli bölgesini daha yakından kontrol imkânına

sahip olacaktı. Ancak bu tedbir de yeterli olmamıştır. Nitekim İbn Battûta'nın da naklettiğine göre 1335 yazında Almalık yakınlarında yapılan kurultayda, Çenkşi ve Bozan-Oğul'un elebaşılığını yaptıkları muhalif grup, onun hanlıktan azledilmesini sağlamıştı. Daha sonra ise katledilmiştir.77 Tarmaşirin Han'ın son parası Tirmiz 735: 1 Eylül 1334-20 Ağustos 1335 tarihini taşıdığına göre hadisenin tarihi doğrulanmış olmaktadır.78 Mu'iniddin Natanzî de onun yasaya karşı olması dolayısıyla bu duruma düştüğünü kaydetmektedir.79

Hanlığın Çöküşü

Alâeddin Tarmaşirin Han'ın 1335 yılında azledildikten sonra katledilmesi Çağatay Hanlığı'nın süratle çökmesine sebep olacaktır. Bunun neticesinde idare tamamen Ulus Emîrleri olarak bilinen, kabilelerin hem askerî hem de irsî reisleri durumundaki kumandanların eline geçecektir. İdarenin emirlerin eline geçtiği bu devrede devlet tamamen sukut etmişti denebilir. Çünkü bu devrede emîrler çoğu zaman Ögeday neslinden gelme şehzadeleri han diye tayin ediyorlar ve onu kısa bir zaman sonra indirip bir diğerini han yapıyorlardı.

Tarmaşirin Han'dan sonra hanlık makamına gelen Çenkşi Han, Mu'iniddin Natanzî'nin nakline göre İslâmiyet'e karşı tavır almıştı. Tarmaşirin'in kardeşi Ebukan'ın oğlu olan Çenkşi Han, eski dinlerine dönüş yolunda gayret göstermekteydi. Mu'iniddin Natanzî iki yıl saltanattan sonra katledildi80 demektedir. 736 ve 737 tarihli ve onun namına darbedilmiş olan paralar bu bilginin doğruluğunu göstermektedir.81 Bu duruma göre Çenkşi Han 1336-1337 tarihinde hanlık etmiştir. Çenkşi Han'a halef olan Bozan Han'ın parasına rastlamıyoruz. Yalnız kendisine halef olan Yisun-Timur'un 739 ve 740 tarihli paraları olduğuna göre Bozan Han 1338 yılı içinde hanlık etmiş olmalıdır. Yisun-Timur Han'ın paraları 739: 20 Temmuz 1338-1340 tarihlerini taşıdığına göre onun hanlığı da 1338 yazı ile 1340

yazı arasındadır.82 Yisun-Timur Han, emirler tarafından katledilmişti.83 Yisun-Timur Han’a halef olan Kazan-Timur Halil (Halilullah) Yasavur’un oğlu idi. Çok şedîd olan Kazan-Timur, aynı zamanda dindardı. Bazı paralarında yalnızca Halilullah adını gördüğümüz bu hükümdar zamanında Karşı sarayına iki menzil mesafede olan Zincir-Saray yapılmıştı.84 Çağatay hanlarının müstakil hareket eden son temsilcisi olan Kazan-Timur Halil Han’ın paraları 743, 744, 745 tarihlerini taşımaktadır. Bu duruma göre onun hanlığının sonu 1345 Mayısı’na kadar ulaşmaktadır.85 Natanzî’nin nakline göre bu hükümdarı Emir Kazagan katletmişti.86 1345 yaz başından itibaren Emir Kazagan’ın hükümetinin devresi başlamaktadır. Emir Kazagan (1345-1358), ona halef olan Emir Abdullah (1358-1359) ve Kazagan’ın torunu Emir Hüseyin’in (1359-1370) hâkimiyeti devreleri devam edecek ve 1370 yılında Emir Timur, yeni bir devreyi başlatacaktır. Her ne kadar bu emirler devresinde bazı hanların adları zikredilir ise de ancak bunların hepsi sembolik şahsiyetlerdir.

Bu arada Kaydu Han’a bağlanan Doğu Türkistan bölgesinde Duğlat emirlerinin yardımıyla Çağatay sülâlesinden hanlar getirmek gayreti olmuştur. Bunlardan Tuğluk Timur Han (1347-1362) ve onu takiben oğlu İlyas Hoca Han (1362-1389) ve Hızır Hoca Han 1389-1399 yılları arasında Çağatay Han’ı olarak ortaya çıkacaklardır.87 Fakat bu hanlardan sonra Duğlat Emirleri, han sülâlesinden olanları şehir ve kasaba idarecileri gibi kullanmışlar ve kendileri aynen Batı Türkistan’da olduğu gibi söz sahibi olmuşlardır.

Devlet Teşkilâtı

Çağatay Hanlığı’nın en mühim devlet organı toy idi. Diğer uluslarda kurultay adı ile bilinen bu meclisin Çağataylılarda Türkçesinin kullanılması ilgi çekicidir. İbn Battuta bu kelimeyi harekeleyerek manasını yılda bir defa Almalık adı verilen yerde toplanan, hanedan ve devlet erkânının bir araya

gelerek meseleleri görüştükleri ziyafetli toplantı demektedir.88 Yine seyyahın nakline göre Tarmaşirin Han dört yıldır bu toplantıya gitmediği için ananeye ve yasaya karşı olmakla itham edilmiş ve bu münasebetle hanlıktan azledilmişti. Bilindiği üzere hanlığın kuruluşundan yüz sene sonra Kaşka ırmağı boyundaki Karşı (Nahşeb) şehri yakınına başkentin taşındığı bilinir. Han ve hatun toyun tabii başkanı idiler. Diğer uluslarda şehzadelerin adı oğlan diye ifade edilmektedir. Çağataylı sahasında yer yer oğlan kelimesi görülmekle beraber oğul kelimesi yaygındır.89 Bunlardan başka damatlar küregen lakabıyla bilinmektedir. Ayrıca tarhan unvanlı hanın müşaviri makamında beylerin de varlığını görmekteyiz. Ayrıca vezir unvanlı bilinen vazifeli kimseler de var idi. Ayrıca Çağatay Hanlığı teşkilâtında en yüksek devlet vazifelileri arasında yasa emiri, bitigçi, al-tamgaçı ve barsçı adıyla bilinen kimseler de toyda yerlerini alırlardı. Al-tamgaçı ilmiyyeden bir kimse olup hanların yarlıklarına kırmızı renkli damgayı vurma işi bu zata ait idi. Diğer Türk devletlerinde görülen tuğracı veya nişancı vazifesinde bulunan vazifenin eş değerinde olan kimselerdi. İbn Battuta ve Tarmaşirin Han arasındaki konuşmaları bu zat tercüme etmişti.90 Bitigçi, yasa ve barsçı emirleri Çağatay hanedanı şehzadelerine mahsus vazifelerdendi. Bitigçi emiri defterdar vazifesine, Yasa Emiri yasa ve yargı işlerine, barsçı ise her yıl yapılan sürek avlarının tanzim ve tertibine bakarlardı. Bu sürek avları günlerce sürerdi ve yasa gereği olduğu için çok mühim bir vazife durumundaydı. Aslında askerî talim mahiyetinde olan bu avlar neticesinde gıda temini de yapılmış oluyordu. Cengiz Han'ın av işlerini büyük oğlu Cuci'nin, yasa işlerini ise Çağatay'ın idare etmesi; 91 bu vazifelerin ehemmiyetini ortaya koymaktadır.92 Çağatay hanlarından Barak Han (1266-1271), tahtından indirdiği Mübarek-Şah'ı kendisine barsçı tayin etmişti.93 Barak Han aynı zamanda bitigçiliğine şehzadelerden Ahmet

Börü'yü getirmişti.[94] Çağatay Hanlığı'nın şehirler dışında kurulan sade yapısında teşkilata dair başka unsur bulamamaktayız.

Askerî Teşkilât

Dört ulus teşekkül ederken Çağatay Han emrine verilen dört binbaşının adından bahsedilmektedir. Bunların Çağatay ulusu sahasındaki Barlas, Celâyir, Sulduz ve Arlat binbaşıları olduğu anlaşılmaktadır ve bu dört binbaşının içinde en kıdemlisi olan Barlas Karaçar Noyan baş emir durumundaydı.

Bilindiği üzere Karaçar Noyan, Emir Timur'un büyük atasıdır.[95] Ancak bu binliklerin daha sonra tümenlere geliştiğini görmekteyiz. Yani binlikler tümen haline gelmişlerdir. Tabii binliklerin tümen haline gelişinde Türkistan'daki bozkır Türklerinin onların bünyesine girmesinin de çok rolü olmuştur. Dolayısıyla bu durumun Türkleşmede ehemmiyeti büyük idi. Cengiz Han zamanından itibaren Türk askerî teşkilatındaki onlu sistem ihya edildiği için askerî rütbeler onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümen başı şeklinde ortaya çıkmıştı. Bu durum aynen Çağataylı yapısında devam edecektir. Orduların saf tutuşunda Sağ-Kol, Sol-Kol ve Öng-Kol (merkez) adlarıyla yerlerini almaktaydılar.[96] Gizli Tarih'te Çağatay Han'ın baş emiri durumunda olan Karaçar Noyan aynı zamanda Ulus Emiri durumundaydı. Bu askerî rütbeler başlangıçta Moğolcaları görülmekle beraber daha sonra kaynaklarda da görüleceği üzere Türkçeleri Moğolcaların yerini almıştır.

Malî, Adlî ve Posta İşleri

Çağatay Hanlığı'nın malî işlerinin ve vergilerinin neler olduğuna dair kaynaklarda malûmat yok denecek kadar azdır. Ancak diğer uluslarda mevcut olan vergilerin Çağatay ulusunda da aynıyla olduğunu düşünmek gerekmektedir. Esas itibarıyla kır hayatına ve hayvancılık yapısına dayanan Çağatay ulusunda vergilerin, şehir ve ziraî nüfusa ait olanların varlığı düşünülemez. Diğer uluslarda da olan vergilere kıyasla düşünülecek olursa

mal ve talay, gayri menkul şehir mülkünden; kalan, 1/10 nispetinde ziraî mahsulden; tamga vergisi, ticaret mallarından ve kopçur 1/100 nispetinde hayvanlardan alınan umumi vergilerdi.97 Bu vergiler içinde yalnızca kopçur vergisi, Çağatay Ulusu'nun şartlarına uymaktadır. Çünkü diğer vergiler, şehir şartlarının vergileridir. Yalnız galle98 adı ile orduya erzak ve hayvan temini gayesiyle aynî olarak tahsil olunan vergi vardı ki bu verginin de Çağatay ulusunda tatbik olunduğunu düşünebiliriz. Çağatay hanlarının ancak kuruluştan 90 yıl sonra para darbettirmelerinde, siyasî hâkimiyet ve istiklâl kazanmasının rolü olmakla beraber, bozkır şartlarında vergilerin aynî oluşunun ve ihtiyaçların para kullanmaya ihtiyaç duymadan temininin de tesiri olsa gerektir. Zira para, kır hayatından ziyade şehir hayatındaki tedavülde zarurettir.

Çağatay Hanlığı'nda adlî işlerin amiri bilindiği üzere Yasa Emiri idi. Ancak yargı işlerini yargucu adı ile bilinen hakimler icra ederlerdi. İbn Battuta, Harezm ülkesinde gördüğü bir mahkeme heyetini anlatmaktadır. "Hergün vazife görmek üzere kendilerine ait daireye giden kadı, yanında fakîh ve kâibi ile birlikte bulunurken, yargucu da sekiz kişilik maiyyetiyle yine bu dairede bulunmaktaydı. Yargucu ümeredan bir zat idi. Muhakeme anında her iki heyet de birlikte bulunurlar ve davanın şeriate ait olan kısmına kadı hükmeder, yasa ve töreye ait olan tarafına yargucu hükmeder; neticede karar birleştirilirdi. Onların verdikleri hükümlerin metin ve adil olduklarını gördüm"99 demektedir.

Bütün dört ulusta yam adı verilen bir posta teşkilâtı kurulmuştu. Moğol Kağanlığı'nda, başkent Karakurum ile diğer uluslar arasında haberleşme ve posta işlerinin 1240 yılında, Ögeday Kağan'ın topladığı son kurultayda yeniden düzenlendiğini görmekteyiz. Bu kurultayda haberlerin geç ulaşması, yerleşik merkezler halkı ve idarecilerinin ölçüsüz külfetlerinden mutazarrır oluşları üzerinde durulmuş, neticede yeni esaslar

getirilmişti. Ögeday Kağan, hatta bu hususların karara bağlanışında ağabeyi Çağatay Han'ın tasdik ve tasvibi ile belirli hükümlere bağlanmıştı. Aksayan hususların giderilerek ulaşım, haberleşme ve posta işleri yam adındaki teşkilât ile yürütülecekti. Bu yeni nizama göre, ulaklar fevkalade haller haricinde, katiyen gidilen

istikamet boyunca şehir, kasaba ve köylere uğramayacaklardı.100 Böylelikle o zamana kadar meskun yerler halkının mecbur oldukları mükellefiyet ortadan kalkacak; hem de yiyecek, ikmal ve dinlenmeyi yapabilmek uğruna ulaklar, şehirlere uğrayarak yolu uzatmayacaklardı. İmparatorluğun çeşitli istikametlerine, en kısa şekilde ulaşabilecek yollar üzerinde posta menzilleri kurulacaktı. Her ulus kendi bölgesindeki menzil teşkilâtını kurmakla mükellefti. Her menzilde bulunması lazım gelen 20 ulak ve seyis ayrıca bu bölgelerin askerî birliklerinden temin edilecekti. Ayrıca bu posta menzillerine lazım olan binek atları, yemek için koyunlar, sütünü içmek için kısraklar, gereğinde kullanılmak üzere arabalar ve diğer levazımatın sayıları ve miktarları ayarlanmıştı.101 Yukarıda görülen hususlar diğer uluslarda da olduğuna göre Çağatay ulusunun ulaşım, haberleşme ve posta işlerinin de bu şekilde olduğu anlaşılmaktadır.

1 Cuveynî, Tarîh-i Cihân-Güşâ, Mirza Muhammet neşri, I, 226-227.

2 Cihân-Güşa, I, aynı yer.

3 Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme Mukaddimesi, Bayezid Umûmî, Nu. 4975, s. 112, (Bu yazma, sahife esasına göre numaralandırılmıştır).

4 M. Kafalı, Altın-Orda Hanlığı, s. 12.

5 Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja, s. 547-566 arasındaki paralar.

6 Moğolların Gizli Tarihi, Ahmet Temir neşri, s. 185.

7 Cihân-Güşâ, II, 254.

8 Cihân-Güşâ, I, 86, Zafernâme Mukaddimesi, s. 125-126.

9 Cihân-Güşa, I, 85-90, Zafernâme Mukaddimesi, s. 126-127.

10 Nizamüddin Şâmî, Zafernâme, Necati Lügal terc., s. 23.

11 Gizli Tarih, s. 203-205.

12 Gizli Tarih, s. 196-197.

13 Cihân-Güşâ, I, 226-227.

14 Cihân-Güşâ, II, s. 241-243, 272-273, III, s. 23, 56 ve 97.

15 Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârih, Behmen Kerimî neşri, I, 541-549, Moğolların Gizli Tarihi, s. 162-163.

16 Câmi'ü't-tevârih, I, 541.

17 Câmi'ü't-tevârih, I, 534-535.

18 Câmi'ü't-tevârih, I, 542.

19 Câmi'ü't-tevârih, I, aynı yer.

20 Câmi'ü't-tevârih, I, 522-523.

21 Gizli Tarih, 178-181, Câmi'ü't-tevârih, I, 542.

22 Câmi'ü't-tevârih, I, 533.

23 Câmi'ü't-tevârih, I, 534-540.

24 Cihân-Güşâ, I, 195-196, Tarih-i Vassâf, Hindistan tabı, s. 580.

25 Câmi'ü't-tevârih, I, 535, 539.

26 Cihân-Güşâ, I, 210, Cami'ü't-tevârih, I, 544.

27 Cihân-Güşâ, aynı yer, Cami'ü't-tevârih, aynı yer.

28 Câmi'ü't-tevârih, I, 77, 544.

29 Cihân-Güşa, I, 210.

30 Cihân-Güşa, III, 59. Câmi'ü't-tevârih, I, 540, 544. Geschichte Vassaf's, I, 154, metin 163.

31 Cihân-Güşa, III, 54-66.

32 Câmi'ü't-tevârih, I, 540.

33 Câmi'ü't-tevârih, I, 544.

34 Câmi'ü't-tevârih, I, 540, 545. Geschichte Vassaf's, I, 25, metin 23.

35 Barthold, Turkestan, I, metin 148.

36 Câmi'ü't-tevârih, I, 539. Barthold, Turkestan, I, metin 148.

37 Câmi'ü't-tevârih, I, 536. Yisun-Tuva'nın Mümin, Barak ve Yasar-Baylı adlarındaki üç oğlundan ikincisi Barak Han'dır.

38 Câmi'ü't-tevârih, I, 546. Cengiz Han'ın Barsçısı Cuci Han olduğuna göre Mübarek-Şah'ın vazifesinin değeri yüksek bir mevki olduğu anlaşılmaktadır.

39 Geschichte Vassaf's, I, 128-130, metin 135-136.

40 Geschichte Vassaf's, I, 129-132, metin 135-138.

41 Ahmed Gaffar-ı Kazvînî'ye göre 668 Zilhiccesi ilk günü 22 Temmuz 1270, Bk. Cihân-ârâ, s. 199. Ancak bu geçişin bahar aylarında olması daha akla yakın olsa gerektir.

42 Geschichte Vassaf's, I, 136-137, metin 143-144.

43 Geschichte Vassaf's, I, 146, metin 153.

44 Shajrat ul Atrak, Miles neşri, s. 366.

45 Cihân-âra, s. 199.

46 Câmi'ü't-tevârih, I, 536.

47 Câmi'ü't-tevârih, I, 539.

48 Geschichte Vassaf's, I, 146-147, metin 153-154, Cihân-âra, s. 200.

49 Câmi'ü't-tevârih, I, 548.

50 Câmi'ü't-tevârih, I, 548.

51 Câmi'ü't-tevârih, aynı yer.

52 Cihân-âra, s. 200, 675 yılı 15 Haziran 1276-6 Mayıs 1277 olduğuna göre üç yıl kadar hanlık yapan Buka-Timur Han'ın 1277 baharında vefat ettiği anlaşılmaktadır.

53 Câmi'ü't-tevârih, I, 536, 548.

54 Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî, Jean Aubin neşri, s. 106.

55 Turkestan, I, metin 139.

56 The Book of Marco Polo, I, 196.

57 Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî, s. 106.

58 Câmi'ü't-tevârih, I, 678.

59 Turkestan, I, metin 151.

60 Cihân-âra, s. 198.

61 E. Bretschneider, Medieval Researches, I, 109-156.

62 Câmi'ü't-tevârih, I, 548, 678, Reşidüddin, Duva Han'ın ölüm haberini vermemektedir.

63 Cihân-âra, s. 200, Müneccimbaşı, Türkçe terc. II, 686.

64 Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî, s. 106.

65 Cihân-âra, s. 200, Câmi'ü't-tevârih, I, 535-536.

66 Cihân-âra, aynı yer.

67 Cihân-âra, aynı yer.

68 Cihân-âra, aynı yer.

69 Cihân-âra, aynı yer, Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî, s. 107-109.

70 Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî, s. 110.

71 Markof, s. 555.

72 Markof, aynı yer.

73 Markof, s. 556-557.

74 Markof, s. 557.

75 Cihân-ârâ, s. 201.

76 Celâleddin Sencer'in Semerkant'ta babasına niyabeten bastırdığı paralar 731, 732 ve 733 tarihlidir. Bk. Markof, s. 558.

77 İbn Battûta, I, s. 422-423.

78 Markof, s. 558.

79 Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî, s. 111.

80 Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî, s. 112.

81 Markof, s. 558-559.

82 Markof, s. 559.

83 Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu’inî, s. 113.

84 The Tarikh-i Rashidi, s. 43.

85 Markof, s. 559-560.

86 Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu’inî, s. 113.

87 Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu’inî, s. 114-115.

88 İbn Battuta, I, 422-423.

89 İbn Battuta, I, 424. Ayrıca Cihân-Güşâ, I, 229.

90 İbn Battuta, I, 420.

91 Cihân-Güşâ, I, 29.

92 M. Kafalı, Altınorda Hanlığı, s. 123.

93 Câmi’ü’t-tevârih, I, 534.

94 Geschichte Vassaf’s, s. 144, metin 151-152.

95 Nizamüddin Şamî, s. 164.

96 Gizli Tarih, s. 55.

97 Cihân-Güşâ, I, 25; II, 256, 261.

98 Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 302-303.

99 İbn Battuta, I, 408.

100 Gizli Tarih, s. 203.

101 Gizli Tarih, s. 203-204; ayrıca bu hususlar Cüveynî’nin eserinde de aynıyla tekrarlanır, bkz. Cihan-Güşâ, I, s. 24-25.

Abdullah b. Fazlullah eş-Şîrâzî, Tecziyetü’l-Emsâr ve Tezciyetü’l-A’sâr, I-V, Taşbasma, Bombay 1269/1853.

‘Alâeddin ‘Ata Malik-i Juweynî, Tarikh-i Jahân-Gushâ, Mirza Muhammed of Qazvin, London, I-1912, II-1916, III-1937.

Anonim, Monghol-un Niuça Topça’an, Moğolların Gizli Tarihi, Türkçe terc., Ahmet Temir, Ankara 1948.

Barthold, V. V., Turkestan vi Epohu Mongolskavo Naşestviya, St. Petersburg 1900; Turkestan down to the Mongol Invasion, Translated by H. A. R. Gibb, London 1958.

Barthold, V. V., Turkestan vi Epohu Mongolskavo Naşestviya, Metinler, St. Petersburg, 1898.

Bretschneider, E., Mediaeval Researches, From Eastern Asiatic Sources, I-II, London 1967.

Dawson, Christopher, The Mongol Mission, London-New York 1955.

Ebu'l-Gazî Bahadır Han, Şecere-i Türk, Baron Demasions, I-II, St. Petersburg, 1871-1874; Rıza Nur neşri, İstanbul 1925.

Hondmîr, Habîbü's-siyer, Tahran 1853-1854; Histoire des Khan Mongols du Turkestan, M. C. Defrémery, Paris 1852.

İbn Battûta, Rıhle (Tuhfetu'n-nuzzâr fi garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr), Türkçe terc., M. Şerif Paşa, I-II ve Fihrist, İstanbul 1333-1338.

Kadı Ahmed Gaffâr-ı Kazvînî, Târîh-i Cihân-ârâ, Müctebâ Minovî neşri, Tahran 1343.

Lane-Poole, Stanley, Catalogue of the Oriental Coins in the British Museum, VI, London 1881.

Le Strange, Guy, The Lands of the Eastern Caliphate, London 1905.

Marco Polo, The Book of Marco Polo, The Venetian, Translated by H. Yule, Edited by E. Cordier, I-II, London 1921.

Markof, A, K. İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja, St. Petersburg 1892.

Minhâc al-din al-Jawzjânî, The Tabaqât-i Nâsırî of Aboo Omar Minhâc al-din al-Jawzjânî, edited by W. Nassau Less, Mawlawis khadi Hossin and abd-al-Hai, Calcutta 1864; The Tabaqât-ı Nâsırî, Translated by M. Raverty, London 1881.

Mirhond, Ravzatü's-safâ, Tahran 1853-1857.

Mirza Muhammed Haider Dughlat, The Tarikh-i Rashidi, N. İlias and E. Denison Ross, London 1898.

Mu’in-al-din Natanzi, Muntakhab-al-Tavârikh-i Mu’inî, Publies Per Jean Aubin, Tahran 1956.

Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, Türkçe terc. Necati Lügal, Ankara 1948.

Plano de Carpini, The Journey of Friar John of Plano de Carpini, W. Rockhill, London 1900.

Reşidüddin, Fazlullah, Câmi’ü’t-tevârih, Behmen Kerîmî, I-II, Tahran 1338.

Reşidüddin, Fazlullah, Şu’b-i Pençgâne (Neseb-nâme-i Mülûk), Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi, Yazma nu. 2937.

Savalief, P. S., Moneti Cucidof, Çagataidof, Celairidof i druge, RAOVOT, III, 1858.

Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme, Bayezid Umumi Kütüphanesi, Yazma nu. 4975.

Ulugh Bek, The Shajrat-ul-Atrak, Translated by C. Miles, London 1838.

Vassâf-al-Hadra, Geschichte Vassaf’s, Wien 1856.

W. Rubruck, The Journey of William of Rubruck, W. Rockhill, London 1900.

Çağatay Devleti / Prof. Dr. Sabri Hizmetli [s.355-358]

Ahmet Yesevi Üniversitesi Tarih Fakültesi / Kazakistan

Siyasi ve idari tarih: Çağatay Hanlığı, Moğol Hükümdarı Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın soyundan gelenlerin kurduğu devlettir. Yedisu, Çungarya, Maveraünnehir, Kaşgarya ve Amu Derya bölgeleri ile Horasan toprakları üzerinde yaklaşık bir asır yaşamıştır. Ayrıca, Uygurların yaşadıkları yerler ile Karahitay ve Harezmşahlar ülkesinin büyük bir bölümü Çağatay Devleti'nin hâkimiyetinde olmuştur. Devletin egemenlik alanı zamanla doğuda Altaylar'a, batıda Harezm'e, güneyde Kunkin ve Kara Kum'a, kuzeyde ise Aral ve Balkaş Göllerinin arasındaki sınırları aşan yerlere kadar uzanmıştır. Ülkenin Maveraünnehir bölümünde hüküm süren Çağatay hanları, XIV. asırda Timur'un bu hanedanlığı ortadan kaldırmasına kadar yönetimde bulunmuşlardır. Moğolistan bölgesindeki hanlar ise XVI. asrın ortalarında Oyrot, Kazak ve Kırgız saldırılarına değin iş başında kalmışlardır.

Çağatay Devleti'nin genel durumu ve hanları hakkındaki bilgiler dağınık ve yetersiz ise de, siyasi ve askeri tarihine dair azımsanmayacak malumat bulunmaktadır. Devlet törelere ve yasalara göre idare edilmiştir. Cengiz soyundan gelen hanlar Çağatay ulusunda kendi adet ve törelerini Çin, İran ve Kıpçak ülkesinde (Deşt-i Kıpçak) hüküm süren hanlardan daha iyi korumuşlardır. Mevcut adetleri ve gelenekleri yaşatmaya önem vermelerinin yanında kendilerine gelir getiren Maveraünnehir ve Kaşgarya halklarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Ancak söz konusu bölgeler Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş dönemlerinde büyük zarar görmüş, Semerkant ve Buhara da Burak Han (1264-1270) tarafından yağmalanmıştır. Moğolların Şamanizm'e dayalı inancı ile Müslüman

yaşantı tarzı, yasa ile şeriat ve göçebelerle yerleşik halk arasında ortaya çıkan çatışmalar Çağatay ulusuna her bakımdan zarar vermiştir. Ne var ki, bu çatışmalar ve zararlar, yağmalamalar ve baskılar çok sayıdaki olumsuzluklarının yanında, Maveraünnehir'deki Müslüman halkın dini ve milli değerlere daha sıkı bağlanmasına, ilme ve alimlere daha çok saygı göstermesine sebep olmuştur. Tarihçi Vassaf ile ünlü seyyah İbn Battuta gibi seyyahlar eserlerinde, XIII ve XIV. asırlarda Çağatayların, Semerkant, Buhara ve benzeri şehirlerin belirtilen olaylar sonundaki olumsuz durumlarından söz etmişlerdir.

Devletin adını aldığı Çağatay, Cengiz Han ile eşi Börte-Üci'nin ikinci oğludur. Yasaları, adet ve töreleri çok iyi bilen bir devlet adamı idi ama, İslâm dinine ve Müslümanlara bakışı olumsuz olmuştur. Babasının yanında Çin ve Haremzşah seferlerine katılmıştır. Ancak babasının ölümünden sonra artık hiçbir sefere katılmamış, ölen hükümdarın hayatta kalan en büyük oğlu olarak itibarını korumuştur. Cengiz Han tarafından veliahd seçilen Ögedey'i hükümdar ilan eden beyler arasında yer almıştır. O yıllarda bazen Moğolistan'da kardeşinin sarayında, bazen de Cengiz Han tarafından kendisine verilen bölgede bulunmuştur. Onun İli vadisinde ve Türkistan'da bugünkü İli eyaletinde kışlık ve yazlık olmak üzere iki ayrı yeri olmuştur.

Babası Çağatay'a, doğuda Uygurlar ülkesinden itibaren batıda Buhara ve Semerkant'a kadar olan bölgeleri vermişti. Ancak bu yerler çoğunlukla Çağatay değil, kağan adına idare edilmiştir. Çağatay'ın Otrarlı Veziri Kutbeddin Habeş-Amid devlet idaresinde büyük söz sahibi idi. Han'ın yanında da büyük itibar sahibi olup, oğullarından her biri Çağatay'ın bir oğluna arkadaş olmuştur. Çağatay 11 Kasım 1241'de (5 cemaziyelahir 639) ölen kardeşi Ögedey'den sonra ancak birkaç ay yaşamış ve 1242 yılının başlarında ölmüştür.

Maveraünnehir’deki Türk veya Türkleşmiş göçebeler IX-XV. asırda Çağatay adı ile anılmaktaydılar.

Çağatay’ın adına izafeten kurulan Moğol-Çağatay Devleti, gerçekte Çağatay’ın ölümünden 20-30 yıl sonra, yani 1270’li yıllarda kurulmuştur. Önce Bamiyan’da öldürülen Mütüge’nin oğlu Kara Hülagu, sonra yeni kağan Güyük’ün emri ile Çağatay’ın oğullarından Yisu Möngke sülale reisi olmuşlar ve Çağatay ulusuna han tanınmışlardır. 1251’deki olaylar sebebiyle Çağatay Devleti’nin önemi azalmış, hanedanın ileri gelenlerinin çoğu ya öldürülmüşler ya da sürülmüşlerdir. Kısa süre tahtta oturduktan sonra ölen Kara Hülagu’dan sonra devleti henüz küçük olan oğlu Mübarek Şah adına 10 yıl müddetle dul eşi Organa idare etmiştir.

Möngke Kağan’ın 1259 yılında ölümünden sonra durum değişmiştir. Kağan’ın kardeşleri Kubilay ile Arıg Buka aralarında taht kavgası yaparken, Çağatay’ın torunu Algu da Orta Asya’yı bu sonuncu kişi adına ele geçirmek için çalışmıştır. Algu kısa zaman içinde Orta Asya ülkeleri ve Harezm ile Afganistan gibi daha önceleri Çağatay Devleti’ne ismen bile bağlı olmayan yerleri ele geçirmiştir. Ancak, bu başarıları kendi hesabına almış ve bağımsız hükümdar gibi hareket etmiştir. Bu sebeple o, Orta Asya’da bağımsız bir Moğol Devleti’nin kurucusu sayılabilmiştir.

1265-66’da hükümdarın ölümünden sonra Çağatay hanedanına mensup beyler devletin idaresini Ögedey’in torunu Kaydu’ya bırakmak zorunda kalmışlardır. Kaydu 1301 veya 1303’te ölümüne kadar hükümdar tahtında oturmuştur. Kaydu’nun tahta oturduğu tarihten itibaren de Mesud Bey, Orta Asya’nın verimli eyaletlerini Kaydu adına yönetmeye başlamıştır. Mesud Bey’in 1289’da ölmesi üzerine de üç oğlu birbiri ardına ülkeyi idare etmişlerdir.

Kaydu’nun 1301 ile 1303 yılları arasında ölmesinden sonra hükümdar tahtına oğlu Çapar geçmiştir. Çapar ile Tuva Han bir süre iyi ilişkiler içinde

olmuşlarsa da, bazı siyasi ve sosyal olaylar yüzünden araları açılmış ve birbiriyle savaşmışlardır. Neticede Çapar yenilmiş, Tuva da 1307'de ölmüştür. Yerine geçen oğlu Künse'nin 1308 yılında ölmesiyle tahta Çağatay sülalesinden Taliku oturmuştur.

Birtakım tarihçilere göre Kaydu'nun halefi Çapar'dan sonra hükümdar olan Barak Han'ın oğlu Tuva, Çağatay Devleti'nin asıl kurucusudur. Tuva'nın oğlu İsen Buka zamanında Çin'den gelen büyük orduların saldırıları Orta Asya içlerine kadar ilerleyebilmiş, hanın Issık göl ve Talas havalisindeki yaylak ve kışlaklarını yağmalamışlardır. Ancak Tuva'nın öteki oğlu Kebek'in 8 yıllık hanlığı zamanında Çağatay Devleti yeniden birliğine kavuşmuş ve eski önemini kazanmıştır.

1326 yılında Kebek'in kardeşi Tarmaşirin tahta oturduktan kısa süre İslâm dinini kabul etmiş ve Alaaddin adını almıştır. Ne var ki devleti iyi idare edememiş; doğu eyaletlerini büsbütün ihmal edip halkına iyi davranmadığı için bu yörelerin göçebeleri 1333'lerde kendisine isyan etmişlerdir. 1338'lerden itibaren de devlet idaresi zayıflamış ve Çağatay prensleri Türk emirlerinin elinde kukla gibi ülkeyi idare etmeye başlamışlardır.

Çağatay halkları nihayet Özbekler tarafından Orta Asya topraklarından çıkarılmışlardır. Bunlardan Hindistan'a göçen Timurlular, Çağatay adı ile anılarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bugünkü Doğu Türkistan'da XVII. asrın sonlarına kadar Çağatay neslinden olduğunu savunan bir sülale ve onları idare eden prensler olmuştur. Ancak bunların kendilerine Çağatay değil, Moğol dedikleri anlaşılmıştır.

Sosyal ve Kültür Tarihi: Çağatay Devleti'nde hanlık babadan oğula geçerek devam etmiştir. Bazen hükümdar hayatta iken evladından birini veliaht tayin etmiş, bazen de beyler kendi aralarından birini han seçmişlerdir. Çoğunlukla hanın büyük oğlu babasının yerine geçmiştir.

Hanlar ve prensler kağan adına idarede bulunmuşlardır. Her halükarda han da kağan da Cengiz evladından ya da Çağatay sülalesinden olmuştur.

Çağataylar uzun süre merkezi bir devlet kuramamışlar; daha çok eyaletlere, vilayetlere veya hanlıklara bölünen bir idari yapıda olmuşlardır. Halkın millet bilinç ve birliğine kavuşamaması, ulus özelliğinde olması ve hanedanlığa mutlak surette bağlı bulunmaması bunun başlıca nedenlerini teşkil etmiştir. Üstelik, eyalet ve vilayet yöneticileri merkezden tayin edilmişse de, Çağatay hükümdarı geleneksel olarak ülkesinin topraklarını bölgeler ve eyaletler halinde evladı arasında bölüştürmüştür. Bununla birlikte, vezirler ve valiler hana itaat etmek durumunda olmuştur. Sikkeler kağan veya han adına basılmış, vergiler de yine onun adına toplanmıştır. Bu arada eski mahalli sülaleler de, mahalli hanlara bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. İdareciler genellikle halkın örf ve adetlerinden kopmamaya özen göstermişler ve ulusun inançlarına saygılı olmuşlardır. Üstelik milli ve manevi değerleri, şairleri ve alimleri korumuşlar, sanata ve sanatçılara destek vermişlerdir. Bazı Çağatay hanları ve idarecileri ata dini üzere kalırken birçokları Müslüman olmuşlar ve İslâm medeniyetine hizmet etmişlerdir.

Çağatay ulusunun önemli bölümü bozkırlarda ve tarım havzalarında göçebe topluluklar halinde yaşamıştır. Bunlar hayvancılık ve ziraatla uğraşırken, şehirlerde yerleşik halde yaşayanların başlıca işleri ticaret, sanat, avcılık ve dokumacılık olmuştur. Semerkant, Buhara, Kaşkar, Yerkent, Aksu önemli şehirleri teşkil ediyordu. Çağatay hanı şehir hayatı ile fazla ilgilenmemiştir.

Çağatay ulusunun birçok dini olmuştur. Şamanizm, Budizm, Hıristiyanlık, Nasturilik ve İslâmiyet başlıca dinleri oluşturmuştur. Ancak bazen bu dinlerin mensupları arasında mücadeleler ve kanlı çatışmalar meydana gelmiştir. Özellikle Şamanizm ve Hıristiyanlık ile İslâm

dini arasında üstünlük mücadelesi gözlenmiş; bazı hanlar da bu mücadeleye taraf olarak katılmışlardır. Aynı türdeki mücadeleler farklı kültürler, diller ve edebiyatlar arasında da meydana gelmiştir. Fars dili ve kültürü ile Çağatay kültürü, dili ve edebiyatı arasındaki mücadele buna açık örnektir.

Çağatay ulusu şairlere, edebiyatçılara, alimlere, seyyidlere ve hocalara büyük hürmet göstermiştir. Bu kişilerin de halk üzerinde büyük etkisi olmuştur. Mesela, Danyal Hoca Galdan ve Hoca Hidayetullah (Hazreti Afak), taraftarları arasında büyük hürmet görmüşler ve kendilerinin gizli güçleri bulunan kutlu kişiler olduklarına inanılmıştır. Bu kişiler halk yanındaki manevi otoritelerini çok iyi değerlendirmişler ve mesela Hoca Hidayetullah 1694'te ölümüne kadar Kaşgarya'nın mutlak hakimi olmuştur. Ancak bu dini kişilerin İslâm'ın Çağatay halkları arasında yayılmasında önemli hizmetler yapmışlardır.

Çağatay dili ve edebiyatı dünyadaki en eski dil ve edebiyat türlerindendir. Ali Şir Nevai ve ondan sonraki Orta Asya şairlerinin kullandıkları edebi Türk lehçesine ve onun ürünlerine Çağatay adı verilmiştir. Bu lehçe XIII ve XIV. asırlarda Orta Asya'da Moğol istilasından sonra Cengiz Han'ın evladı tarafından kurulan Çağatay Devleti, İlhanlı ve Altınordu Devletlerinin arasında gelişmiş ve zenginleşmiştir. XV. asırda Ali Şir Nevai ile birlikte edebi özellik kazanarak Orta Asya'nın edebi lehçesi konumuna yükselmiştir. Bu dil ve edebiyata " Çağatay lehçesi" de denilmiştir. Çağatay edebi lehçesinin esasını hakaniye Türkçesi oluşturmuştur.

Dilbilimciler Çağatay dili ve edebiyatını birtakım devirlere bölerek ele almışlardır:

1. İlk Çağatay Devri (XIII-XIV. Asırlar): Moğol istilasından Timur saltanatının son zamanlarına kadar, Cengiz Han evladının hâkimiyetinde bulunan Yakın Doğu ve doğu Avrupa'da Orta Asya edebi

türkçesinin oluşum dönemidir. Bu devirin sonunda klasik çağatayca ortaya çıkmıştır.

2. Birinci Klasik Çağatayca Devri (XIV-XV. Asırlar): Nevai'ye kadar olan dönemdir. Bu dönemde Çağatay Türkçesi edebi dil, şiir dili ve resmi dil olarak büyük önem kazanmış ve önemli gelişme göstermiştir. Ahmet Yesevi ve şakirtlerinin edebi-tasavvufi eserleri, hikmetler ve şiirler ile Nizami, Sakkaki, Salman Savaci, Haydar Harezmi, Hocandi, Lütfi ve Hafız gibi şairlerin eserleri hem Çağatay şiir ve edebiyatının Herat ve Semerkant başta olmak üzere büyük yerleşim merkezlerinde gelişmesine hem de Türkçenin Farsça ve Arapça gibi diller karşısında varlığını korumasında önemli katkıda bulunmuştur.

3. İkinci Klasik Çağatay Devri: Ali Şir Nevai devri diye de adlandırılan bu dönemde (XV. asrın son yarısı) şairler ve edebiyatçılardan Çağataycanın güçlü savunucuları olmuştur. Ali Şir Nevai ve Hüseyin Baykara bu devre damgasını vuran ve Çağataycanın gelişmesine yardım eden en önemli kişilerdir. Klasik Çağatay şiir ve edebiyatı bu dönemde altın çağını yaşamıştır. Çağatayca hem Timurlular ve Çağataylar hem de Kaşgar'dan Kazan'a, Kırım'a, Tebriz ve İstanbul'a kadar bütün Türk edebi çevrelerinde büyük ilgi ve destek görmüştür.

4. Klasik Devrin Devamı (XVI. asır): Babur ve Şeybanlılar devrinde Maveraünnehir ve Havarizm bölgelerinde, Buhara ve Semerkant gibi merkezlerde, Herat ve Horasan sahalarında Çağatay Türkçesi veya klasik Çağatay edebiyatı büyük ilgi görmüştür. Ahmet Yesevi kültü ve hikmet tarzı Şeybanlılar Devri'nde kendini kabul ettirmiş, hatta moda olmuştur. Babur ve Hind saraylarında Türk askeri aristokrasisi arasında büyük ilgi ve destek görmüştür. Mirim Bey ve İbrahim Cani gibi şairler bu devirde yetişmiştir.

5. Gerileme ve Çökme Devri (XVII-XIX. Asırlar): Bu asırlar hem Çağatay fikir ve sanatı hem de dil ve edebiyatı için gerileme ve çökme devri

olmuştur. Fars dili ve edebiyatı, tıpkı Fars kültür ve sanatı gibi Çağataycaya üstünlük sağlamıştır. Bu zamana kadar çeşitli evreler geçiren, her yerde destek gören ve gelişen Çağatay dili ve edebiyatı artık yerini mahalli lehçelere, gelişen edebiyatlara bırakmış ve XX. yüzyılda Çağatay tabiri yerine Özbek adı kullanılmaya başlamıştır.

Çağatay Türk dili birden bire ortaya çıkmayıp, yukarıda belirtilen safhalardan geçerek kökleşip geliştiği gibi, Çağatay edebiyatı da aynı geçmişi yaşamıştır. Kökleri ta Orhon Yazıtlarına ve Uygur-Türk, Buda-Maniheist Türk edebiyatına kadar uzanmıştır. Ancak bu edebiyatın temeli Altınordu Devleti'nde ve onun bir vilayeti olan Harezm'de atılmıştır. En yakın temeli ise Türk-İslâm devrindeki Hakaniye edebiyatı (Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık, Divanu Lügati't-Türk) ve onun yeni bir gelişme aşamasını oluşturan Harezm-Altınordu Türk edebiyatıdır. Haydar Harezmi, Lütfi, Sekkaki, Atayi, Ahmedi (XIV. asır), Ali Şir Nevai (1441-1501), Hüseyin Baykara (1438-1506), Zahiruddin Babur (1483-1530) ve benzeri şairler ile edipler sayesinde Çağatay edebiyatı çok değerli eserlere sahip olmuş ve çeşitli türdeki bu edebi eserleriyle 17 asır yaşayabilmiştir.

Kaynaklarda Çağatay Türk dili ve edebiyatı hakkında yeterli bilgi olmasına karşın, Çağataylar kültür ve uygarlığı konusunda malumat sıkıntısı yaşanmaktadır. Çağatay ulusunun idari, sosyal, ekonomik, ticari ve kültürel durumlarını aydınlatıcı bilgilere sahip değiliz. Ancak, Çağatay uluslarının kültür ve uygarlık düzeyi, sosyal ve mali durumu o devirdeki diğer halklarınkinden aşağı düzeyde olmadığı bilinen bir gerçektir. Çağatay Devleti tarihinin siyasi ve askeri yönlerden ziyade kültür ve uygarlık yönünden ele alınması belirtilen sorunu önemli ölçüde çözecektir.

Barthold W. Viladimiroviç, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz.: Hakkı n Dursun, İstanbul 1990, I, 128 vd.

Barthold W. W., Çağatay, İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., Eskişehir 1997, III, 266-270.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1989, 9. cilt, 301-310.

D'Ohsson, Histoire des Mongols, II, 108 vd.

Hambly, G., Zentralasien, Frankfurt, 140 vd.

Hizmetli, Sabri, Orta Asırlar Tarihi Jane Örkeniyeti, Çimkent 2000, 140-142.

İbn Fazlullah el-Ömeri, Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar, nşr. Muhammed b. Ali b. Hasan, Beyrut 1405/1985.

İnan, Abdülkadir, Çağatay Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı Ankara 1992, 80-102.

Jozef, Thury, Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler, Türkçe tercümesi, Milli Tetebbular Mecmuası (MTM), İstanbul 1915, II, 207-233.

Köprülü, M. Fuad, Türk Edebiyatı, İslâm Ansiklopedisi, Eskişehir 1997, III, 270-323.

Köprülü, M. F., Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1928.

Köprülü, M. F., Edebiyat Araştırmaları I, TTK. yay., 3. bas., Ankara 1999, 140-41.

Köprülü, M. F., Edebiyat Araştırmaları 2, Ötüken yay., İstanbul 1989, 93-193.

Köprülü, M. F., Çağatay Edebiyatı, İslâm Ansiklopedisi, Eskişehir 1997, III, 270-323.

Köprülü, M. F., Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul 1919, 187-192.

Kut, Günay, Ali Şir Nevai, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, II, 449-453.

Quatremere, Notices et Extraits, XIII.

Togan, Z. Velidi, Ali Şir, İslâm Ansiklopedisi, Eskişehir 1997, I, 349-357.

Zahidov, Vahid, Özbek Edebiyatı, Taşkent 1959-60, 4 cilt.

C. İlhanlı Devleti

İlhanlılar / Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı [s.359-363]

Ahmet Yasevi Üniversitesi Tarih Fakültesi / ????????

Tarih boyunca Türk devletleri genelde, Avrasya coğrafyasının tamamı veya büyük bir bölümüne hâkim olmuşlardır. Bu sınır zaman zaman Asya'nın tamamı Avrupa ve Afrika kıtalarını da içine almıştır.

XIII. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkmış olan Cengiz Han, kısa zamanda hemen bütün Asya kıtası, oğul ve torunları da Avrupa ve Afrika'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu devletin siyasi manada ömrü uzun olmamış ise de bırakmış olduğu idari ve mali alandaki izler daha kalıcı olmuştur.

Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki temsilcisi konumundaki İlhanlı Devleti, Cengiz Han'ın torunu Hülagu tarafından kurulmuştur. İlhanlı Devleti, kuruluşundan itibaren ilk elli yıl içinde (1256-1296) idari bakımdan Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki temsilcisi olmuş ise de daha sonraki dönemde bu özelliğini kaybetmiştir. Zira bu devletin dayandığı halkın çoğunluğu Türk unsuru olup, Moğollar zaman içinde devlet hayatındaki etkisini kaybetmiştir. Kuruluş döneminde devlet hayatında din faktörü etkili olmamış ise de, Ahmet Teküdar zamanında islâmiyetin devletin resmi dini olarak kabul edilmiş olması Türkleşme hadisesini çabuklaştırmıştır. Bu değişme olayı diğer Moğol devletleri için de söz konusu olmuştur.

İlhanlı Devleti'nin kurulmuş olduğu topraklar X.yy.'dan itibaren gittikçe yoğunlaşan Türk göç yolu ve sahası içinde bulunuyordu. Büyük Selçuklu ve bu devletin dağılmasından sonra tarih sahnesine çıkmış olan Harezmşahlar Devleti ile ağırlıklı olarak mahalli Türk beyleri bu

coğrafyanın idaresini ellerinde uzun süre tutmuşlardır. Asya'da meydana gelen siyasi, sosyal ve diğer hadiseler Önasya coğrafyasındaki Türk birikimini çabuklaştırmıştır. Cengiz Han'ın batı seferinden sonra Ögedey Kağan zamanında batıda görevlendirilmiş olan, Curmagun ve Elcigidey Noyanların gönderilmeleri, aynı şekilde, Batu Han'ın ikinci Kıpçak seferi ve Hülagu'nun geniş yetkilerle donatılmış olarak görevlendirilmiş olduğu İran seferleri bu değişimi hızlandırmıştır.[1]

Büyük Hanlık merkezi olan Karakurum'da Cengiz Han'ın ölümünden sonra başlamış olan saltanat mücadelesine Ögedey ve Çağatay'ın oğullarına karşı Tuluy oğullarının Cuci oğullarının da desteği ile katıldığını görüyoruz. Mengü Han, daha sonra Cuci Han'ın oğlu Batu'nun da yardımı ile bu mücadeleyi kazanarak Büyük Han olmuştur. Mengü'nün tahta geçmesiyle, Cengiz Han zamanından beri uygulanmakta olan bir geleneği değiştirmiş ve (Doğu ve Batı yönüne ünlü generallerin "Yeke Noyan" gönderilmesi) bu görev, Moğol şehzadelerine verilmiştir. Nitekim Mengü, kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken hemen aynı yetki ile diğer kardeşi Hülagu'yu da Batı'ya göndermiştir.[2] Ayrıca, saltanat çekişmeleri sırasında sarsılan merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak maksadıyla Cengiz Han zamanından beri takip edilen "Ulus verme" yerine bir çeşit tayin yoluyla, kardeşlerinden birini doğudaki, diğerini da batıdaki topraklar üzerine göndermiştir.[3] Bu durum, tarihi Türk devletlerinde görülen merkez, doğu ve batı yani üçlü sistem ile doğrudan ilgilidir. Bu uygulama, Türk hâkimiyet telâkkisi ile Moğol hâkimiyet telâkkisi arasındaki yakınlığı göstermektedir.

Cengiz Han ve oğulları zamanında Moğol askeri valileri tarafından idare edilen Batıdaki Moğol topraklarında merkezi yönetimin zayıflamasıyla başlamış olan dahili kargaşaların sonucu olarak, ülke genelinde yeni başarılar kazanılması şöyle dursun, yer yer devletin mevcut toprakları da tehdit altına girmişti. Bilhassa, Moğollar'ın ihmal ve ihanetine

hiçbir şekilde müsaade etmemiş oldukları vergi sistemi de batıdaki idari uygulamalar sırasında bozulmuştu. Yukarıdaki sebeplerden dolayı Hülagu, 1253 yılında batı seferi için Kurultay kararı ve Büyük Kaan'ın emri üzerine görevlendirilmiştir. Hülagu, batıda daha önce zaptedilmiş olan mevcut Moğol topraklarından başka kendisinin ele geçireceği toprakları yönetmek üzere görevlendirilmiştir. Mengü Han, kardeşi Hülagu'ya batıda yapacağı işlerle ilgili olarak başlıca üç önemli görev vermiştir. Daha sonraki gelişmelere göre Hülagu, bunlardan ilk ikisini yani İsmailîler ve Bağdat Abbasi halifeliği meselesini halletmiş, üçüncüsü olan Suriye ve Mısır meselesini aynı şekilde sonuçlandıramamıştır.4

Hülagu'nun idaresine verilen Moğol ordusu, ilk zamanlar mevcut Moğol ordusunun hemen bütün özelliklerini taşımakta, sayıca da onun beşte biri oranında idi. Bu beşte bir nisbeti, devletin önem verdiği doğu ve batı yönünde daha önce gerçekleştirilen diğer seferler ile Kubilay'ın Çin seferi sırasında da geçerli olmuştu5. Moğolların batı yönünde düzenledikleri seferin önemli bir sonucu da, Moğol ordusunda bulunan Türk kökenli askerler ile Moğol tehlikesi karşısında oturdukları yurtlarını terk ederek batı yönünde yer değiştiren Türk boylarının Önasya'nın etnik çehresini Türklüğün lehinde değiştirmiş olmasıdır. Çünkü tarihçi Reşîdü'd-din Moğol ordusu içerisinde "teme çerisi"nden, yani aile fertleri ve mevcut mal varlığı ile birlikte hareket eden askerlerden bahsetmektedir.6

Devletin kurucusu olan Hülagu'nun askeri gücü yanında idari ve mali konulardaki uygulamaları incelendiği takdirde İlhanlı Devleti'nin konumu ve döneminde üstlenmiş olduğu rol kısmen aydınlanmış olacaktır. Nitekim, yeni devlete merkez olarak da Tebriz şehri seçilmiştir. Hoca Nasreddin Tûsî başta olmak üzere devrin ünlü ilim adamlarını yakın çevresinde toplamıştır. Hülagu'nun askeri ve idari alandaki başarılarına kuzeydeki Moğol topraklarının hâkimi olan Altınordu Devleti kısmen engel olmuştur.

Bu iki kardeş devletin Hülagu ve Berke zamanında başlattıkları mücadele yıllarca sürmüş ve iki ülkede bu çekişmeden büyük zarar görmüştür.[7]

Mengü Kağan'ın ölümü ile başlayan taht mücadelesinde Hülagu, ağabeyi Kubilay'ın yanında yer almış, Kubilay'ın Büyük Han olması ile de Kubilay Han'ın göndermiş olduğu bir yarlığ (ferman) ile Ceyhun nehrinden Mısır topraklarına kadar uzanan geniş topraklar onun idaresine verilmiştir.[8] Böylece fiilen mevcut olan İlhanlı Devleti'ni Büyük Han da tanımış oldu.

İlhanlı tarihi incelendiği zaman göze çarpan bir diğer husus da bu devletin, kuruluşundan itibaren 1294 Gazan Han zamanına kadar Karakurum'daki Büyük Han'a bağlı olması ve Gazan Han zamanında bu bağlılığa son verilmiş olmasıdır. İlhanlı Devleti'nin statüsünü gösteren emâreler arasında, Hülagu'nün ölümünden sonra tahta geçen oğlu Abaka'nın, amcası ve Büyük Han Kubilay'dan yarlığ gelmeden İlhanlı tahtına oturmamış olması, İlhanlı hükümdarının darp ettirmiş oldukları paralarda önce Büyük Han'ın adının zikredilmesi ve Büyük Han'ın İlhanlı hükümdarlarının sarayında bir temsilcisinin bulunmuş olmasıdır. Ayrıca, belli başlı askeri seferler sırasında alınmış olan kararlar ile şehzade ve yüksek dereceli görevlilerin idam cezalarında da Büyük Han'ın nihai kararı vermiş olmasıdır. İlhanlı Devleti'nin Karakurum'a olan bu bağlılığı, Türk devlet geleneği ile de yakından ilgilidir.

İlhan Devleti'nin batıda almış olduğu ilk mağlubiyet 1260 yılında ünlü kumandanlardan Ket-Buka Noyan kumandasındaki İlhanlı ordusunun Mısır sınırında Ayn-Calut dwenilen yerde Memlûk ordusuna yenilmesi olmuştur. Memlûk ordusunun hemen tamamı askerliği meslek olarak seçmiş olan Türk asıllı (çoğunluğu Kıpçak Türkleri) askerlerden oluşmaktaydı. Oysaki, İlhanlı ordusu, aynı şekilde ordusunun hemen tamamına yakın kısımı Türk unsurundan oluşan Altınordu Devleti ile yapmış olduğu mücadelede daha başarılı olmuştur.

Cengiz Han tarafından kurulan bu devlet, gerek doğuda ve gerekse batıda zaptetmiş olduğu topraklar üzerinde öncelikle kendi sivil ve askeri teşkilatını kurmuştu. Bu teşkilatın sivil kadrolarında Türk boylarına ve bilhassa Uygur ve Harezm Türklerine ağırlıklı olarak görev verilmiştir. Askeri sistemin başında hemen her zaman Moğollar bulunmuş ise de, devletin kuruluşu sırasında Cengiz Han, Moğolların "küren" kabile sistemi yerine bir Türk devlet geleneği olan "onlu sistemi" benimsemiştir.9 Cengiz Han'ın başarılarında bu sistem değişikliği önemli ölçüde etkili olacaktır.

Ayrıca Cengiz Han'ın müşavirleri, oğul ve torunlarının hocalarının da büyük bir bölümü Türk menşeli ve bilhassa Uygur Türklerine mensup kimselerdi. Moğollar'ın yazı dili Uygur alfabesi olduğu için, İranlı memurlar İlhanlı Devlet idaresinde görev alabilmek için Uygur alfabesini öğrenmek mecburiyetinde olduklarından dolayı çağdaş kaynaklarda bu uygulama kapalı ifadelerle tenkid edilmiştir.10

1294 yılından sonra Gazan Han, Cengiz yasasını günün ihtiyaçlarına göre tadil ve islah etmiş, darp edilen paralarda Büyük Han'ın adını kaldırmış ve böylece kendisini Büyük Han ilan etmiş ise de, devletin adı "İlhanlı" olarak devam etmiştir.

Cengiz Han tarih sahnesine çıktığı sırada, Önasya siyasi ve iktisadi bakımdan parçalanmış vaziyette idi. Türk-İslâm aleminin en güçlü devletleri olarak batıda Harzemşahlar. Türkiye Selçuklu Devleti ve Abbasi Halifeliği bulunuyordu. Diğerleri ise birbirleriyle sürekli mücadele halindeki küçük siyasi kuruluşlardı. Yaklaşan Moğol tehlikesine karşı Harezmşah Muhammed'in ve daha sonra oğlu Celaleddin'in yanlış politikası ve diğer bazı sebeplerden dolayı Moğollara karşı batıda "Birleşik Cephe" kurulamamıştır. Bu siyasi dağınıklık ister istemez iktisadi buhranı da beraberinde getirmiştir. Nitekim, o sıralarda Bağdat'tan Buhara'ya ticari malzeme götüren bir kervanın 28 ayrı yerde gümrük vergisi ödemek

zorunda olduğu kaydedilmektedir.11 Bu vergilere hediye ve benzeri masraflar da ilave edilince ortaya büyük rakamlar çıkmaktadır. Bu durum ticari hayatı olumsuz yönde etkilemiştir. Moğollar ve İlhanlı Devleti zamanında ise, aynı cağrafyada siyasi birlik sağlanmış olduğu için tacirlerden daha az miktarda gümrük vergisi alındığı düşünülürse o günkü ticari, mali ve siyasi buhran hakkında bir fikir verilmiş olur.

İlhanlı Devleti'nin idari, mali, askeri ve yargı müesseseleri bir yandan tarihi Türk devlet geleneği ile benzerlik gösterirken, diğer yandan da kendisinden sonra bu cağrafyada kurulacak olan Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve nihayet Osmanlı müesseseleri için de bir bakıma model olmuştur. Çünkü, İlhanlı Devleti'nin sivil yöneticileri genelde Türk kökenli kimseler olduğu gibi, bahsi geçen devletlerin gerek hanedan ve gerekse dayandıkları etnik unsur da genelde Türk boylarına mensup olmuştur. Ayrıca, bilhassa Uygur ve Harezmşahlar devletlerinde uzun zaman hizmet etmiş ve bu işi aile mesleği haline getirmiş olan bazı ünlü ailelerin (Cüveyni ailesi vb.) de etkisi büyük olmuştur. İşte çoğunluğunu Uygur ve Harezm Türkleri'nin oluşturduğu sivil mimarlar İlhanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bir benzetme yapacak olursak, Abbasi Devleti'nde Bermekoğulları, Moğollar Dönemi'nde Yalvaç, İlhanlılar Devleti'nde de Cüveyni ailesi söz konusu devletlerin sivil hayatında büyük rol oynamış aileler olarak bilinmektedir.

İlhanlı Devleti'nin kuruluş döneminde hâkim din Göktanrı dini ise de, hanedan ve idareci zümre arasında Budist, Hıristiyan, Nestüri, Yakubi ve diğer dinlere mensup olanlar vardı. İslâmiyet, zaman içinde diğerlerinin aleyhine yayılmış ve Gazan Han zamanında devletin resmi dini olmuştur. Moğollara karşı batıda genel olarak halkı Müslüman olan siyasi kuruluşlar mücadele verdiği için özellikle devletin kuruluş döneminde Müslüman

halk büyük sıkıntı çekmiştir. Moğol İmparatorluğu'nun dini meseleler konusunda son derece liberal olduğu söylenebilir.

Hülagu'nun 1265 yılında ölmesi üzerine Budist olan büyük oğlu Abaka tahta geçmiştir. İlhanlı Devlet teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde Abaka'nın büyük emeği olduğu bilinmektedir. Abaka hayatı boyunca Müslüman Altınordu ve onun müttefiki Memlük Devleti ile mücadele etmiştir. Memlük Sultanı Baybars'ın Anadolu seferi ve Elbistan savaşında İlhanlı ordusunu yenmesi üzerine Abaka'nın Anadolu'ya gelişi adeta katliama dönüşmüş ve yüzyıllarca hafızalarda silinmeyen bir hadise olarak kalmıştır. Bu hadiseden sonra Anadolu'daki İlhanlı tahakkümü daha da artmıştır.

1282 yılında Abaka Han'ın ölümü üzerine, yerine Müslüman olan Kardeşi Ahmet Teküdar geçmiş ise de, yeğeni Argun, amcasına karşı çıkmış ve Sultan Ahmed'i mağlup ederek babasının tahtına geçmiştir. Budist olan Argun'un sonu gelmeyen israflarını karşılamak için yahudi dinine mensup olan Veziri Sa'dü-d-Devle'nin devlet bütçesini denkleştirmek için koyduğu yeni vergiler ile kendi yakın akraba ve dost çevresini devlet hizmetine alması yeni huzursuzluklara sebep olmuştur. Argun'un 1292 yılında ölmesi üzerine hanedan üyeleri, emirler ve hatunların da katılmaları ile toplanan kurultayda Geyhatu hükümdar seçilmiştir. Bu sırada Keyhatu, Anadolu'da Karaman oğulları başta olmak üzere, yer yer ayaklanan Türkmenleri cezalandırmak için Anadolu üzerine gönderilmişti. Keyhatu'nun müsrif ve eğlence düşkünü olması sebebiyle devletin mali gücü zayıflamıştı. Veziri Ahmet el-Halif, ona kağıt para basmayı teklif etti.12 Böylece Çinliler örnek alınarak İlhanlı Devleti'nde, ilk defa 1294 yılında kağıt para tedavüle çıkarıldı. Çin'de kağıt para en iyi cins ipekten yapılır ve kirlenince de toplanarak yıkanır ve yeniden piyasaya sürülürdü. Çinliler bu paraya "CAV" (CAO) adını vermişti. Keyhatu, kağıt paraları piyasaya sürünce

madeni paraları yasakladı. Ancak, halktan büyük tepkiler geldiği ve iktisadi hayat felce uğradığı için dört ay sonra bu yasak kaldırılmıştır.

Bu sırada Şehzade Baydu, Argun'a karşı çıktı ve Argun'u mağlup ederek İlhanlı tahtına çıktı. Ancak onun saltanatı da uzun sürmedi. Çünkü, karşısına rakip olarak Horasan valisi Şehzade Gazan çıkmıştır. 1295 yılında tahta geçen yeni hükümdarın yanında Nevruz gibi bir veziri vardı. Vezir Gazan'a islâmiyeti benimsetmekle kalmamış, Moğol geleneği bozulmuş ve İslâmiyet'in devletin resmi dini haline gelmesinde de önemli rol oynamıştır. Gazan Han, kuvvetli ve dirayetli şahsiyeti sayesinde, dağılmakta olan devleti kontrol altına aldı ve maliyeyi ıslaha çalıştı.

Orduyu sıkı bir disipline alarak, yeniden teşkilatlandırdı. Komutanlara "dirlik" yani hizmet mukabilinde belirli arazileri tahsis etmek suretiyle yeni bir uygulama getirdi.13 Cengiz zamanında kurulmuş olan posta teşkilatı Ögedey Han döneminde geliştirilmiş, Gazan Han ise sistemi ıslah etmiştir. Moğollar posta teşkilatı istasyonlarına "YAM" diyorlardıı. Gazan Han ise yeni menzilhaneler yaptırarak ulakların bu menzilhanelerde istirahat ve ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamış, onların halkı taciz etmelerine ve soymalarına mani olmuştur. Ziraatı teşvik maksadıyla su kanalları açtırdı. Bunların etrafında yeni yerleşim sahaları kurulmasını sağlamış, siyasi bakımdan ise, Anadolu genel valilerinden Baltu ve Sülemiş isyanları çıkmış ise de Gazan bu isyanları baştırmıştır.14 Ancak Anadolu'daki Moğol valilerinin de artık ikballerini Türkmenlere bağlamış olmaları da üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Bu hadiseler, İlhanlı Devlet hayatında Türkmenlerin durumunu kuvvetlendirmiştir. Gazan, zeki faal, kültürlü bir devlet adamıydı. Bozulmuş ve dağılmaya yüz tutmuş olan devleti ve onun müesseselerini yeniden düzenlemiştir. Tebriz'de cami medrese, hastahane başta olmak üzere birçok dini ve sosyal eserler yaptırmıştır. 1304 yılında Gazan Han'ın ölümü ile yerine kardeşi Olcaytu

geçmiş Gazan Han zamanında alınan tedbirlerin neticesi olarak, ülke genelinde huzur ve güven hâkim olmuştur. 1316 yılına kadar dış politikada Memluklar ile mücadele devam etmiştir. Hatta Memluklara karşı ortak hareket için, başta Papa olmak üzere Fransa ve İngiltere devletlerine elçiler göndermiştir.

Bu sırada, Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Bey de Bizans'ı Marmara sahillerinde sıkıştırmaktaydı. Bizans İmparatoru Osman Bey'e karşı Olcaytu Han'a yaklaştı ve kızı Mariya'yı İlhanlı sarayına gelin olarak göndermişti. Bu sırada son Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'un Kayseri'de 1308 yılında vefatı ile Türkiye Selçuklu Devleti tarihe karışmış, Anadolu tarihinde Beylikler devri başlamıştı.

İlhanlı Devleti'ne başta Karamanoğulları olmak üzere Anadolu Beylikleri yer yer karşı çıkıyorlardı. Nitekim, bu tarihlerde İlhanlı Devleti'nın batı sınırı Kızılırmak nehrinden ileriye gitmiyordu. Emir Çoban Anadolu seferiyle Konya ve Karaman'ı aldı ise de bilahere burası tekrar Karaman oğullarına geçmişti. Aynı zamanda Altınordu ile de çarpışmalar devam etmekteydi.

Olcaytu Han, Kazvin ile Tebriz arasında Sultaniye adlı yeni bir şehir kurdurdu. Bu şehir, devletin yıkılmasına kadar saltanat merkezi olarak kalmıştır. Gazan Han bir dünya tarihi yazdırmayı düşünmüş ise de, ortaya çıkan ve Cami'u-t-tevarih adlı eser genelde, Türkler'in ve Moğollar'ın tarihine geniş yer vermiştir. Bu eserin yazılmasına Gazan Han zamanında başlanmış, Olcaytu Han zamanında tamamlanabilmiştir.

1316 yılında Olcaytu'nun ölümü ile, yerine henüz çocuk yaştaki oğlu Ebu Sait geçirildi. Yeni Sultan, bir Uygur Türkü olan Atabeği Emir Sevinç ile birlikte valisi bulunduğu Horasan'dan gelerek tahta oturdu. Hükümdarın küçük yaşta olmasından istifade eden vezir Tacettin Ali şah ince zekası sayesinde, diğer vezir Reşidüddin'i gözden düşürdü.

Beylerbeyi, Emir Sevinç’in ölümü üzerine yerine Emir Çoban getirilmiştir.15 Çoban, Moğolların Sulduz boyuna mensuptu. İlhanlı Devleti’nın dayandığı iki boydan biri Sulduz diğeri de Celayirler olarak bilinmektedir.

Vezir Ali Şah Emir Sevinç’in ölümünü takiben çevirdiği entrikalar sonucu önce, Reşidüddin’i suçladı ve sonra da öldürttü. Daha sonra da Çoban’a karşı olumsuz tavır takındı. Maksadı İlhanlı Devleti’nin tek hakimi olmaktır. Anadolu valisi İrin-Cin ve Kurmuşu’nun isyanları, Emir Çoban tarafından bastırılmıştır. Emir Çoban, Altınordu’ya karşı da başarılar kazanmıştır. İşte bu sırada Çoban’ın oğlu Dımaşk Hoca yüzünden Sultan ile beylerbeyinin arası açılır. Sultan, başta Dımaşk Hoca ve Çoban ailesine mensup olan herkesin cezalandırılması yönünde buyruk çıkarttır. Emir Çoban Anadolu valisi olan Büyük oğlu Demirtaş ile birleşerek Sultan’a karşı yürümek istediyse de mümkün olmadı. Kumandanlarının ihanetinin sonucu mağlup oldu ve öldürüldü. Anadolu valisi Demirtaş Anadolu’daki Türkmenleri de etrafına toplayarak müstakil hareket etmeye başlamıştır. Bu dahili mücadelelerin devam ettiği bir sırada Ebu Sait 1335’te ölmüştür.

Bu tarihten sonra İlhanlı Devleti’nin parçalanma dönemi başlamıştır. Merkezi otoritenin zayıflaması ile birlikte her emir idaresi altındaki toprağın sahibi olmuştur. Bu dönemde, İlhanlı tahtında dahili mücadeleler birbirini takıp etmiştir. Artık siyasi hâkimiyet, İran’dan Anadolu’ya geçmiştir. Anadolu’dan İlhanlı tahtını ele geçirmek üzere hareket eden mühim miktarda bir kuvvet İran’a çekilmişti. Bu sırada Anadolu’nun doğu ve güneydoğusunda aslen bir Uygur Türkü olan Eretna Bey hâkimiyeti ele geçirmiştir. Eretna 1343 yılında Sivas ile Erzincan arasındaki Karanbük Savaşı’nı kazandıktan sonra, kendini müstakil hükümdar ilan etmişti (1343).

Türk devletleri ve Selçuklularda görülen Divan, Vezir, Naib ve Beylerbeyi vb. unvanlardan birçoğunun İlhanlı Devleti'nde de bulunduğu görülür. Bu unvan ve müesseseler zaman ve mekana bağlı olarak kısmî değişikliklerle Osmanlılara da geçmiştir. İlhanlı Devleti'nin bu konumu ile tarihi Türk Devletlerindeki müesseselerin Osmanlı Devleti'ne geçmesinde aracılık görevini üstlenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Devletin sivil idaresinin başında bulunan Vezir, mali ve idari bakımdan her türlü yetkiye sahipti. İlhanlı hükümdarları bu konuda vezirlere geniş yetkiler vermişlerse de eceli ile ölen tek İlhanlı veziri Tacettin Ali Şah olmuştur. Hülagu'nun ilk veziri ise Seyfüddün Bitikçi'dir.16 Selçuklu Devleti'nde Nizamü'l-Mülk ne ise İlhanlılarda da Semsüddin Cüveyni aynı konum ve yetki sahibi olmuştur. Askeri bakımdan en yüksek mevkide ise Beylerbeyi bulunur ve onun yanında Üç Ulus Beyi vardı. Beylerbeyi daha ziyade merkezde; Ulus Beyleri ise, kendi bögelerinde otururlardı. İlhanlı ordusu da, tıpkı tarihî Türk devletlerinde görülen "Sürek Avı"nda olduğu gibi, orduyu eğitim ve manevra için aylarca süren av oyunları ihdas etmişlerdi. İlhanlı hükümdarları, tahta çıkışlarında "Saçı Saçmak" üsûlü yanında; şehzadelere, noyanlara ve diğer ümerâya hil'atler, askere bahşişler dağıtırlardı. Ahmet Teküdar tahta çıktığında, bu hil'atler dışında her askere 120 dinar bahşiş vermişti.

Aynı usûl, Selçuklu ve diğer Türk devlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de "Culûs" bahşişi şeklinde devam etmiştir ki, bu usûl zamanla Osmanlı Devlet bütçesine büyük külfetler getirmiştir. Yine, Türkiye Selçuklular'ında görülen Saltanat Naibliği İlhanlılarda da vardı17. Ancak bazen Vezir veya Beylerbeyi bu vazifeyi de üstlenebiliyordu. Çünkü, Beylerbeyi Emir Çoban aynı zamanda Naib idi.

İlhanlılar ve bilhassa Moğollar vergi hususunda taviz vermemişlerdir. Mali işlerde, Müstevfi'nin başında bulunduğu bir Divan ve Vergi

Naibleri ile bu iş yürütülürdü. Osmanlılar zamanında da Siyâkat yazısı ile yazılmış 7 ayrı defter bu iş için kullanılmıştır. Kopçur, Gılan ve Tamğa gibi hayvan, arazi ve meslek vergilerinin hemen aynısı Osmanlılarda da vardı. Şu halde kuruluş döneminde Osmanlı maliyesi İlhanlı maliye sisteminin bir devamı gibi ise de, zamanla değişikliğe uğramıştır.

İlhanlı hükümdarı Gazan Han, kendinden önce uygulanan vergi ve diğer bazı kanunları ki-bunlar genelde Cengiz Han Yasası idi-yeniden gözden geçirerek, bir kısmını azalttı ve bazılarını da şartlara bağlı olarak arttırdı ve bunların âdil bir şekilde uygulanması, vergilerin tahsil edilmesi konusunda da ağır cezaî hükümler getirmiştir. Osmanlı Devleti, diğer Müslüman ülkelerde kullanılmış olan "Müstevfi" yerine İlhanlıların kullandığı "Defterdar" unvanını tercih etmişlerdir.

Hülagu zamanında ülke genelinde Müslüman teb'anın şer'i ve hukukî işlerine müderris ve kadılar bakarlardı. Kadıların tayinlerini merkezde bulunan Kadı'l-Kuzzat yapardı. Hukuki, siyasi, idari, örfî ve askeri mahkeme işlerine "Yarguci" bakardı. Bunlar daha ziyade Cengiz Yasasına göre karar verirlerdi.

İlhanlı Devleti'nin kurulduğu saha ve birlikte oldukları Türk unsuru, bu devletin kuruluşundan kısa bir zaman sonra İslâmlaşma ve takiben de İslâmiyet bu devletin resmi dini olarak kabul edilmiştir. İlhanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafya yüzlerce yıldan beri Türk boylarının yurdu olmuş, Türk medeniyetine mekan olmuştu. Devlet hayatına hâkim olan Moğol unsuru zaman içinde etkisini ve yetkisini kaybetmiştir. Nitekim İlhanlı Devleti'nin dağılmasını takiben ortaya çıkan siyasi teşekküller arasında bulunan Celayir Ulusu'nun adını taşıdığı "Celayiroğulları" devleti de zamanla varlığını kaybetmiştir. İlhanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada kurulmuş olan Akkoyunlu-Karakoyunlu ve Safevî Devletleri tarihi, kültürü ve geleceği ile Türk varlığını temsil etmişlerdir.

1 Bu hususta geniş bilgi için bk. P. Pelliot et L. Hambin., Histoire den Campagnee de Cengis Khan, Leıden 1951.

2 Cüveynî (Alâeddin Ata Melik), Tarîh-i Cihangüşa, nşr. Mirza Muhammed Kazvini, III, London 1937, s. 12-18; Abu'l-Farac, Chronogrophy, trc. W. Budge, Londra 1932, Türkçe tercümesi. Ö. R. Doğrul, Ankara 1950, II, s. 555; el-Ömer. Mesâlikü'lebsâr, Tiesenhausen, Altınordu Devleti Tarihine Aid Metinler, İ. H. İzmirli terc.: İstanbul 1941, s. 394-95.

3 Reşidüd-din, Camiü't-tevârih, nşr. Quatremere, Histoire des Mongols de la Perse, Paris 1836, s. 110, Cüveyni, I, s. 184.

4 Abdülkadir Yuvalı, Hülagu Han ve Zamanı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1979, s. 58-63.

5 Reşidüd-din, Quatremere, s. 137.

6 Reşidüd-din, Moskova, s. 151.

7 Reşidüd-din, Quatremere, s. 396, Vâsılı Hamevi, Tiesenbansen, I, s. 154.

8 Reşidüd-din, aynı eser, ss. 141-143.

9 Moğollar'ın Gizli Tarihi, s. 149; B. Y. Vladimirtsov, Moğollar'ın İçtimai Teşkilatı, Türkçe trc. Abdulkadir İnan, Ank. 1944, s. 62.

10 Cüveyni, II, s. 255.

11 Z. V. Toğan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1946, s. 117.

12 Bu hususta geniş bilgi için bk. K. Jahn. İran'da Kağıt Para, Türkçe trc., M. Altay Köymen. Belleten XXIII (1942).

13 W. Barthold, İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet, T. H. İ. T. M., I, İstanbul 1931, ss. 148-149.

14 K. Jahn. Geschichte Gazan Hans. (Ta'rih-i Mubarak-ı Gazanî) Reşşid A-diin, London, 1940, ss. 121-33.

15 Aksarâyi, Kerimüd-din, Müsâmeretü’l - Ahbâr, nşr. O. Turan, Ankara 1944, ss. 310-311.

16 Reşidüd-din, Quatremere, ss. 297-310.

17 Cüveyni, II, s. 200.

İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması / Ayşe D. Erdem Kuşçu [s.364-375]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. XIII. Yüzyılın Başlarında Orta Doğu'da Siyasî Durum

Onüçüncü yüzyılın başlarında Orta Doğu'nun tamamına yakın bir bölümü Müslümanların elinde bulunuyordu. Bağdat ve çevresinde, halife en-Nâsır li-dinillah'ın (1180-1225) başarılı idaresi sayesinde geçici bir itibâr kazanan Abbasî Halifeliği, önceki dönemlerde olduğu gibi dahilî ve haricî tehlikelerle karşı karşıya idi. Haçlılar'ın İslâm fetihleriyle başlayan kadim düşmanlıkları henüz devam ederken doğuda gittikçe önem kazanan ve sınırları Halifelik aleyhine giderek genişleyen Harzemşahlar Devleti, İran'ın büyük bir bölümünü elinde bulunduruyor ve Abbasî Devleti için büyük bir tehdit oluşturuyordu.

Siyasî, askerî ve iktisadî bakımdan Büyük Selçuklu Devleti'nin mirasını devralan Harezmşahların yıldızının parladığı bu dönemde Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Eyyûbiler, tam bir parçalanma dönemine girmişti. Türkiye Selçuklular'ı ile yapılan mücâdeleler devleti oldukça yıpratmıştı. Diğer yandan bitmek tükenmek bilmeyen taht mücâdeleleri ve bu mücadelelerde başarılı olabilmek için uygulanan "Memlûk sistemi" devleti yavaş yavaş çöküşe götürüyordu.

Orta Doğu ile coğrafî yakınlığı ve siyasî münâsebetleri sebebiyle Anadolu ve Bizans'ın durumuna gelince, bu dönemde; Türkiye Selçukluları Devleti Anadolu'da güçlü bir siyasî teşekkül olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Sultan Alâüddin Keykubâd'ın (1219-1236) başarılı icraatı sayesinde gücünün zirvesine ulaşan Selçuklu Devleti, Moğol istilâsına kadar siyasî ve iktisadî açıdan bölgenin en güçlü ülkesidir. Buna karşılık

Bizans, 1204 tarihinde Latinler'in İstanbul'u ele geçirmesiyle o zamana kadarki sahip olduğu nüfuz sahasının sadece bir kısmında tutunabilmiştir.

Gürcistan ve Ermenistan ise Orta Doğu'da değişen siyasî dengelere göre bir politika takip etmeye çalışan iki küçük devletçik olmaktan öteye gidememişlerdir.

Yüzyılın ilk çeyreğinde Moğolistan'da meydana gelen değişiklik siyasî birlikten mahrum olan Orta Doğu'yu derinden sarsacak, bütün dengeleri altüst edecek bir etki yapmıştır. Bu değişiklik ise, hiç şüphesiz ki Çingiz Han'ın Moğol lideri olmasıyla başlamıştır.

Adriyatik Denizi'nden, Çin ve Hint denizlerine kadar yaklaşık 20 milyon kilometrekare genişliğinde bir alanı etkisi altına alan Moğol İstilâsı, bu yüzyıla damgasını vuracak derecede önemlidir. Zirâ Çingiz Han, 1227 yılında öldüğünde Moğollar'ın hâkimiyet sahası Kore'den İran'a ve Hint Okyanusu'ndan Sibirya'ya kadar uzanmaktaydı. Böylesine büyük bir devleti bir daha hiç kimse tesis edememiştir.1

B. Hülagu'nun Bağdat'a Girişi, Abbasi Devleti'nin Yıkılışı ve Hulagu'nun İlhanlı Devleti'ni Kurması

Çingiz Han'ın 1227 yılındaki ölümünden sonra sırasıyla Ögedey (1227-1241), Güyük (1246-1248) ve Mengü (1251-1259) Moğol Devleti'ne "Büyük Han" seçilmişlerdir.

1 Temmuz 1251 tarihinde kurultay kararı ile Büyük Han seçilen Tuluy'un oğlu Mengü, tahta geçtikten sonra ülkesinde yeni düzenlemeler yaptı. O, ortanca kardeşi Kubilay'ı, yanında Celâyir kabîlesinden arkadaşı Mengli ile birlikte Çin'den ibâret olan doğu tarafına gönderirken, küçük kardeşi Hülagu'ya da batı vilâyetlerine yönelmesini emretmişti.2 Mengü Han kardeşi Hülagu'ya gönderdiği yarlığında (ferman), onun büyük ve güçlü bir ordunun başında olduğunu, sahip olduğu bu ordu için sınır olmadığını ve Turan ülkesinde, İran'dan daha güçlü olduğunu belirtiyordu.

Ayrıca ona Çingiz yasalarını ve Moğol geleneklerini korumasını öğütlüyor, hâkim olacağı bölgeleri de Ceyhun'dan Mısır'a kadar olan yerler şeklinde açıklıyordu. O, kardeşi Hülagu'nun hareketine Horasan'ın Kuhistan bölgesinden başlamasını tavsiye ediyor, İsmailîler ve ellerinde bulunan kalelere işaretle, özellikle Girdkûh ve Lenbeh Ser/Lenbeser kalelerini hedef gösteriyordu. Sonra da Bağdat'taki Abbasî Halifeliği'ne yönelmesini istiyordu.3

Görüldüğü üzere Hülagu'nun hâkimiyeti altına alınması istenen ülkeler arasında İran'ın batısı, Irak, Selçuklular'ın hâkim olduğu Anadolu, Küçük Ermenistan, Mısır ve diğer Önasya ülkeleri vardı.4 Moğollar, bu döneme kadar Asya'nın batısına tamamen hâkim olamamışlardı.5 Çingiz Han'ın oğullarından Ögedey ile başlayan mücâdele sonucunda Harezmşah Celâlüddin'in hâkim olduğu İran ele geçirilmiş, Kösedağ Savaşı'ndan (1243) sonra da Anadolu Selçuklu Devleti Moğol tahakkümü altına girmişti. Ancak merkez Karakurum'daki taht kavgaları ve sair sebepler Asya'nın batısının tamamen hâkimiyet altına alınmasını geciktirmişti. Halbuki Moğollara göre buradaki Müslümanların itaat altına alınması ve denize doğru yayılmanın gerçekleşebilmesi için hem Abbasî Halifeliği'nin ve hem de İsmailîler'in ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu amaçla Moğol ordularının beşte biri Hülagu emrine verildi.6 Ele geçirilen ülkeler Büyük Han'ın nüfuzu altında olmak şartıyla Hülagu'nun hâkimiyetine girecekti. Tâbi devletlerden gelen yardımcı birliklerle Hülagu ordusunun sayısı 70 bine ulaştı.7 19 Ekim 1253 tarihinde ikâmetgahından hareket eden Hülagu, Ekim 1255'te Semerkant'a ulaştı.8 Yolda pek çok emîr ve beyi kendisine tâbi kıldı. Onların düzenlediği toy ve şölenlere katıldı. Bunlar arasında daha önce Moğollar'a itaat etmesi karşılığında kendisine ve hâkimiyet sahasına dokunulmayacağı garantisi verilen Ermeni Kralı I. Hethum da bulunuyordu.9

Cüveynî Hülagu’nun durumunu şu şekilde nakleder: “Zafer önünde “ilerle” diyor, başarı sağında ve solunda yürüyor, fetih arkasından koşuyordu”.10 Gerçekten de Hülagu Semerkant’a geldikten sonra hareketine hız kazandırmıştı. O, önce civardaki hükümdarları kendisine boyun eğmeye davet etti. Amacı seferinin asıl gayesini tahakkuk ettirmek olduğu için İsmailîleri de buna dahil etti. Hülagu kendisine kışlak olarak Mugan’ı seçtiği için burada bulunan Baycu oradan ayrılıp Kösedağ Savaşı sonucunda hâkimiyet altına alınan Anadolu’ya göçmeye mecbur kaldı. Buraya gelir gelmez Erzurum’dan Aksaray’a kadar bütün Anadolu şehirlerini tahrip etti. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı İzzüddin Keykâvus Baycu’ya karşı mücâdeleye karar verdi. İki ordu 15 Ekim 1256 tarihinde Sultan Han’ı civarında savaşa tutuştu, fakat Selçuklu ordusu kolaylıkla bozguna uğradı.11 İzzüddin Keykâvus’un kardeşi IV. Kılıç Arslan ve taraftarları Moğollar’a dayanmak suretiyle iktidarı elde etmek istediğinden Baycu ile bir sulh anlaşması imzaladılar ve Moğollar’a tekrar itaatlerini arz ettiler. Fars hükümdarı I. Sa’d, Herat hükümdarı, Irak, Azerbaycan, Erran ve Şirvan beyleri hâkimiyet sahalarının korunması şartıyla Hülagu’nun emrine girdiler. Ancak, eski aktif siyâsetlerini kaybetmiş olmalarına rağmen Moğollar için hâlâ tehlikeli sayılan İsmailîler, yapılan itaat teklifini kabul etmediler.12 Moğollar hemen harekete geçerek İsmailîler’in şeyhi Rüknüddin Hürşah ve taraftarlarını Alamut kalesinde kuşattılar. Yapılan muhârebe sonucunda Alamut kalesi ele geçirildi. 1 Aralık 1256’da Hürşah ve taraftarları mağlûp edildi.13 Moğollar’a karşı gelmekle yaşama hakkını kaybeden Hürşah, Büyük Han Mengü’nün huzuruna çıkarıldıktan sonra öldürüldü. İsmailîler’den geri kalanlar da Kazvin’de öldürüldüler.

Bâtınî mezhebine mensûp olan ve yıllardır işledikleri cinâyetlerle Müslümanları aciz bırakan İsmailîler’in ortadan kaldırılması İslâm alemini

bir derece rahatlatmıştı. Ancak bunun yerine daha büyük bir tehlike olan Moğollar, doğrudan doğruya İslâm ülkelerini hedef almışlardı.

Moğollar için artık el-Cezîre yolu açılmış, sıra Abbasî Halifeliği'ne gelmişti. Abbasî Halifeliği, Irak ve Huzistan bölgelerini içine alıyordu. Başta merkez Bağdat olmak üzere ülke mamûr bir durumda idi. Hint ticareti eskiden olduğu gibi halifeliğin en zengin gelir kaynağı idi. Bağdat nüfusunun çokluğu, kalabalık pazarları, ilim müesseseleri ile İslâm âleminin en zengin şehri vasfını taşımakta devam ediyordu.14 1242 yılından itibaren burada Halife el-Musta'sım Billah hüküm sürüyordu. O güne kadar hiçbir önemli icraatı bulunmayan ve olaylar karşısında kayıtsızlığı ile bilinen halife, bu büyük tehlike karşısında çevresindekilerin de tesiri ile hiçbir önemli tedbir almadı. Zirâ Halife el-Musta'sım'ın etrafı yalnız beceriksiz müşâvirlerle değil aynı zamanda hainlerle de çevrili bulunuyordu. Başta vezir el-'Alkami Muhammed b. Ali15 olmak üzere halifeye ihânet edip Hülagu ile işbirliği yapan Arap kökenli devlet adamlarının entrikaları sayesinde, Hülagu'nun bütün dikkatleri Abbasî Halifesi ve devleti üzerinde toplandı.

O, 1257 yılında Bağdat'a bir elçi göndererek, şehrin surlarının yıktırılmasını, halife veya vekilinin görüşmelerde bulunmak üzere kendi karargâhına gelmesini istedi. Halife bu teklifi reddedince Hülagu harekete geçerek Bağdat'a yöneldi. Öncü kuvvetlerinin başında Kadgan ve Kitboğa bulunuyordu.16 Hülagu ordunun bir bölümünü Tekrit ve Musul yolundan Baycu Noyan komutasında Bağdat'a gönderdi.17 Kendisi de kumanda ettiği ve yolda katılanlarla beraber sayıları 30 bine18 ulaşan bir ordu ile 18 Ocak 1258 tarihinde Bağdat'a girdi.19 Kısa bir süre sonra Moğollar her taraftan saldırıya geçtiler. Beş gün beş gece şiddetli savaşlar yaptılar. Hülagu kâtiplerine halife ailesinden olanların, bilginlerin, Hıristiyan keşişlerin, şeyhlerin ve sivillerin hayatlarına dokunulmayacağına

dair bir ferman yazmalarını buyurdu. O, fermanı okun ucuna takarak şehrin içine attılar.20 Bundan sonra savaş daha da şiddetlendi ve 7 Şubat 1258 tarihinde Moğol ordusu kale duvarlarını aşarak şehre girdi. Hülagu şehre girer girmez yazdırdığı fermanın aksine burada aralarında âlimler, emirler, hâcibler ve büyük şahsiyetlerin bulunduğu pek çok kişi katledildi. Bu katliâm kırk gün sürdü. Binlerce kişinin katledildiği şehirde, kuyu ve kanallara saklananlardan başka kurtulan olmadı. Halife de tekmelenerek öldürüldü.21 Hülagu halifeyi ve Bağdat halkını bu şekilde katlettikten sonra yerine Irak'ta bir naip bırakarak buradan ayrıldı.

İslâm dünyasının en büyük medeniyet merkezinin bu şekilde tahrip edilmesi ve beş asır süren Abbasî Devleti'nin yıkılmasında büyük suç sahibi olan Vezir el-'Alkami, Hülagu'ya her türlü yardımda bulunmasına karşılık ondan beklediği iltifâtı göremedi. Bilakis Hülagu onun en yakınındaki kişilere bile ihânet edebilecek şahsiyette biri olduğunu anlayarak hiçbir surette ona itibâr etmedi ve el-'Alkami üzüntü içinde öldü.22

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girmesiyle artık siyasî alanda önceki dönemlerde olduğu kadar etkili olamayan Abbasî halifeleri, herşeye rağmen Müslümanların en yüksek dinî makamını temsil ettiklerinden, Moğollar'ın bu hareketi bütün İslâm aleminde nefretle karşılandı.23 Moğol vahşetinin izleri asırlarca silinmedi. Bu durum daha sonraki dönemlerde Moğollarla mücâdeleye girişen Müslüman ülkelerinde daima göz önünde bulunduruldu.24 Abbasî Devleti'nin ortadan kaldırılması henüz kuruluş aşamasında olan ve tarihte İlhanlı Devleti25 adıyla bilinen bu yeni Moğol devletine büyük bir mücâdele azmi kazandırdı.

C. İlhanlı Devleti'nin Memlûklerle ilk Teması

Hülagu’nun faaliyetleri bu şekilde devam ederken Mısır ve Suriye’de Eyyubî Sultanı el-Melik es-Sâlih Necmüddin Eyyûb’ün ölümüyle başlayan karışıklık tamamen farklı bir boyut kazanmıştı. Onun çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmliler’den teşkil ettiği Memlûk grupları oğlu Turanşah döneminde yeni bir devri başlatmış ve Mısır’da 1250 yılında “Memlûk Devleti” adıyla bilinen yeni bir Türk devleti kurulmuştu.26 Hülagu Bağdat’dan sonra Suriye’ye yöneldiği sırada Memlûk Devleti tahtında ilk Memlûk sultanı olan Aybek et-Türkmânî’nin oğlu el-Melik el-Mansur Nurüddin Ali bulunuyordu.

Moğol tehlikesinin adım adım yaklaştığının hissedilmesi üzerine Memlûk emirleri bu sırada küçük yaşta bulunan Nurüddin Ali’nin tahttan indirilerek Kutuz’un sultan olmasını sağladılar (12 Kasım 1259). Kendisine “el-Melik el-Muzaffer” lakâbı verilen Kutuz, sultan olduktan sonra Hülagu’nun attığı her adımdan haberdar olarak devlet içinde birtakım tedbirler almaktan geri kalmadı. Çünkü bütün Suriye ve İslâm alemi Moğollar’ın tehdidine marûz kalmıştı.

Hülagu Suriye tarafına yöneldikten sonra el-Cezire bölgesinde baskısını arttırdı. İlk olarak Bağdat’ın alınmasına kızan, Moğol hâkimiyetini tanımayan ve daha önce kendisini Hülagu’nun elçisi olarak ziyâret eden bir Ya‘kubî papazını haça gerdirerek öldüren27 Meyyâfarikin Eyyubî hâkimi el-Melik el-Kâmil Nasırüddin Muhammed üzerine Surtak ve Kadgan Noyan komutasında birlikler sevketti.28 Moğollar şehrin etrafına mancınıklar kurarak şehri kuşattılar. Şehri teslim etmek istemeyen ahaliden pek çoğunu öldürdüler. Burada Moğollara karşı mukâvemet iki yıl sürdü.29 Sonunda Moğollar Gürcü ve Ermeni müttefiklerinin yardımıyla burayı ele geçirdiler. el-Melik el-Kâmil’i ve önde gelen adamlarını Hülagu’ya götürdüler. Ve el-Kâmil ölünceye kadar büyük işkencelere marûz kaldı. O devir müerrihlerinden en-Nüveyrî onun kafasının kesilerek bir mızrağın

ucunda Halep, Hama ve hattâ Dimaşk’a kadar bütün şehirlerde davullar ve dellallar eşliğinde dolaştırıldığını yazar.30

Aynı yıl Musul hakimi el-Melik er-Rahim Bedrüddin Lü’lü, Hülagu’nun Irak’ı ele geçirdikten sonra etrafa saldığı korkudan çekinerek ağır hediyelerle onun yanına gitti. Bedrüddin Lü’lü’nün beraberinde götürdüğü değerli hediyeler arasında Musul şehrinin ve kalesinin anahtarları da bulunuyordu.31 Musul hakimi, Hülagu katına ulaşıp beraberindeki kıymetli hediyeleri sunduğunda Hülagu ona iltifâtlarda bulunup iyi bir şekilde karşıladı.32 Daha sonra memleketi Musul’a dokunulmayacağına dair bir ferman verdi.

Bedrüddin Lü’lü Hülagu’dan aldığı bu fermanla Musul’a döndüğünde Musul halkı Moğol tehlikesinden kurtuldukları için oldukça sevinmişlerdi. Fakat bir süre sonra Hülagu ile şahsî bir dostluk tesis etmiş olan Bedrüddin Lü’lü öldü.

el-Cezire bölgesinde meydana gelen bu korku Anadolu’yu da etkisi altına aldı. Hülagu’nun Büyük Han’ın emri ile batıya gelmesiyle daha önce kendisinden kilometrelerce uzaklıktaki Moğol Devleti’ne tâbi olan Türkiye Selçuklu sultanları, II. İzzüddin Keykâvus ve IV. Kılıç Arslan kardeşler bu defa tâbinin tâbii33 durumuna düşmüşler ve Hülagu’nun isteği üzerine ağır hediyelerle İlhanlı Devleti başkenti Tebriz’e gelmişlerdi. Hülagu, İzzüddin Keykâvus’a 1256 yılında Sultan Han’ı önlerinde Baycu’ya ve Moğollar’a karşı mücâdelelere giriştiğinden dolayı kızgın idi.34 Daha sonra İzzüddin Keykâvus kendisini affettirmek için Hülagu’ya karşı birtakım iltifâtlarda bulundu. Hülagu da onu affetti ve siyasî birlikten zaten mahrum bulunan Selçuklu ülkesini iki kardeş arasında taksim etti. Böylece devlet coğrafî olarak da bölünmüş oldu. Bu durum Mengü Han’ın bilgisi ve fermanı dahilinde gerçekleşmişti.

Halep ve Dimaşk hakimi el-Melik en-Nasır Yusuf da Moğollar'ın etrafa saldığı dehşetten korktuğu için oğlu el-Melik el-Aziz'i kıymetli hediyelerle Hülagu'ya göndermişti. Amacı Musul hakimi Bedrüddin Lü'lü gibi Hülagu ve Moğol tehlikesini en az zararla atlatmaktı.

El-Melik en-Nasır, oğlu el-Melik el-Aziz'i göndermeden önce Hülagu'ya itaatini arz etmek için hiçbir girişimde bulunmamıştı. Bu yüzden Hülagu, el-Melik el-Aziz'e niçin geç kaldığını sordu.35 Daha sonra da; “Biz seni istemedik babanı istedik. Sulh olmasını istiyorsanız, kendisi bize gelsin, yoksa biz ona gideriz” diyerek niyetini açıkça belli etti.36 el-Melik en-Nasır, Fırat sahilinde bulunan bu İslâm düşmanlarının her halukârda ülkesini parçalamalarından korktuğu için yanlarına gidemiyordu.

Hülagu, Erbil'e de Argu komutasında bir tümen göndererek şehrin teslim olmasını istedi. Buradaki halk teslim olmayı reddetti. Uzun süren kuşatmadan sonra şehir ele geçirildi. Hülagu tıpkı Meyyafârikin hakimi el-Kâmil'e yaptığı gibi Erbil'de bulunan ve şehrin savunmasında büyük rol oynayan halife el-Musta‘sım'ın valisi Tacüddin bin es-Salaya'yı öldürdü.

1259 yılı Eylül'ünde Hülagu Kuzeybatı Suriye'ye yöneldi. Ordusunun merkezine bizzat kendisi komuta ediyor, öncü kuvvetlerin başında ise Ketboğa bulunuyordu.37 O ordusunun sağ kanadının komutasını Baycu'ya, sol kanadın komutasını ise, Suncak Noyan'a vermişti.

Hülagu, Nusaybin, Harran ve Urfa üzerinden, herhangi ciddî bir mukâvemetle karşılaşmaksızın, el-Bîre'ye doğru ilerleyerek Fırat'ı geçti. Suruc halkının tâbiyetlerini bildirmek üzere elçi göndermemesi buranın yakılıp yıkılmasına sebep oldu. Hülagu ve askerleri kısa bir süre sonra hızla ilerleyerek Suriye'yi geçtiler. Moğollarla bir meydan savaşını göze alarak müthiş bir direniş gösteren Menbic şehrinde korkunç katliamlar yapıldı. Askerler ve muhârip güçler el-Bîre, Kal‘atü'n-Necm ve Ca'ber kaleleri ile Kalonikus ve Balaş'a karşı yerleştirildiler. Buradaki bütün ahâli

öldürüldü.38 1260 yılı başında Moğol ordusu, ki bu defa oldukça kalabalıktılar, Halep etrafında birleşti. Hülagu, Halep'in muhâsarasını bizzat kendisi idare etti.39 Saldırı başladığı sırada Halep ve Dımaşk hâkimi en-Nâsır Yusuf Dımaşk'ta bulunuyordu.40 O, oğlu el-Melik el-Aziz'in Hülagu'nun yanında bulunmasından dolayı tehlikenin ortadan kalktığını düşünüyordu. Fakat durum hiç de umduğu gibi olmadı. Hülagu en-Nâsır'ın oğlu el-Melik el-Aziz'e söylediği gibi Moğollar'a itaatini arz etmekte geciken el-Melik en-Nâsır'ın üzerine bizzat kendisi gelmişti. Bunun üzerine en-Nâsır vezir Kemâlüddin Ömer b. el-Adim'i Mısır Memlûkleri'nden yardım istemek üzere Mısır'a gönderdi. Daha sonra da kendisi Mısır'a yöneldi. Nablus'ta birkaç gün kaldıktan sonra Emir Mücirüddin ve Emir Ali bin Şuca'a'yı bir grup askerle burada bırakarak Gazze'ye gitti. Bu sırada Hama'da Eyyubî ailesinden el-Melik el-Mansur hâkim bulunuyordu.41 el-Melik en-Nâsır Gazze'ye geldiğinde daha önce kendisini öldürmeyi planlayıp, Halep ve Dımaşk'ta kardeşi ez-Zahir Gazi'yi Eyyûbî tahtına çıkarmak isteyen Memlûkleri de ona katıldılar. Aynı şekilde kardeşi ez-Zâhir Gâzi de kendisiyle barışarak birlikte hareket etmeye karar verdi.

Bu sırada Hülagu ve askerleri Halep'i kuşattılar. Burada bulunan el-Melik en-Nâsır Selâhüddin Yusuf'un oğlu el-Melik el-Muazzam Turanşah ve Halep halkı şehri sonuna kadar müdafaaya karar vererek şehrin surlarını tahkim edip mukâvemete başladılar.42 Oldukça kalabalık olan Moğol ordusuna ancak 40 gün dayanabildiler. Daha sonra Turanşah kaçarak Halep'e girdi. Moğol askerleri Halep'e girdikten sonra kendilerine karşı direnen Halep askerlerini ve ahâlisini korkunç bir şekilde cezalandırdılar. Moğolların Halep'te yaptıkları Suriye'nin diğer bölgelerinde çabucak yayıldı.43 Bu sayede de diğer Eyyûbî melikleri Hülagu'nun itaatini kabul etmeyi hızlandırdılar.

Moğollar Halep'ten sonra Nablus'a yöneldiler. Onların gelişinden az önce Halep hakimi el-Melik en-Nâsır buradan ayrılmış, el-Ariş'e gitmişti. Hülagu ve askerleri Nablus'a girer girmez buradaki Emir Mucirüddin ve Emir Ali bin Şuca'a ile pek çok askeri katlettiler.

Hülagu ile tek başına mücâdeleyi göze alamayan el-Melik en-Nâsır el-Ariş'e ulaştıktan sonra Mısır'da bulunan Sultan el-Melik el-Muzaffer Seyfüddin Kutuz'dan yardım istemek için bu defa da Kadı Burhanüddin'i gönderdi.44 Kendisi de Hama hakimi el-Melik el-Mansûr ve askerleri ile birlikte Şam ve Mısır arasında bulunan Katya'ya gitti.45 el-Melik en-Nâsır bizzat Mısır'a gitmeye korkuyordu. Daha önce kendilerine yardım etmeyi reddettiği Bahrî Memlûkler şimdi Moğollar'a karşı Kutuz'un etrafında birleşmişlerdi.46 Belki de bu nedenle burada kendisinin itibâr görmeyeceği vehmine kapılıp Suriye'ye geri dönmeye karar verdi. el-Melik el-Mansur ve askerleri Mısır'a yöneldi, fakat el-Melik en-Nâsır yanında kardeşi el-Melik ez-Zâhir Gâzi ve Hıms hakimi el-Melik es-Salih bin Şirkûh ve Şehâbüddin Kaymari olduğu halde47 önce Kudüs ve Hicaz arasında bulunan Musa vadisine sonra da Zeyza Çölü'ne gitti.

Moğollar burada yanında oldukça az sayıda askeri bulunan el-Melik en-Nâsır'ı sıkıştırdılar.48 Kendisi aman dilemek üzere Moğollar'a yöneldi ancak, bu nafile bir teşebbüstü. Nihâyet Moğollar kendisini esir ettiler.

Hama hakimi el-Melik el-Mansûr ve beraberindeki askerleri ise daha Mısır'a gelmeden Memlûk Sultanı el-Melik el-Muzaffer Kutuz tarafından itibarlı bir şekilde karşılanmışlardı. Hattâ Kutuz bizzat onları karşılamak üzere es-Salihiyye'ye kadar gelmiş ve Hama hakimine bir sancak göndererek Kahire'ye geri dönmüştü.49

Hülagu ve askerleri Halep'te de Bağdat'taki gibi korkunç katliamlar yaptıktan sonra, Hıms'ın eski emiri el-Eşref'i burada bırakarak Hârim'e yöneldiler.50 Hârim ahalisi şehri Halep kalesi emîri Fahrüddin'den

başkasına teslim etmeyeceklerini söyleyince Hülagu bu duruma çok kızdı, fakat bunu açığa vurmadı. Emir Fahrüddin'i göndererek şehrin teslim alınmasını sağladı. Şehre girdikten sonra Hârim ahalisini feci bir şekilde cezalandırdı. Şehirdeki kadın-erkek, yaşlı-genç herkesin öldürülmesini emretti. Hattâ şehri Moğollar için teslim alan Emir Fahrüddin de öldürüldü.

Hülagu, Halep ve Antakya arasındaki Hârim kalesini ele geçirdikten sonra Antakya sınırına ilerledi. 1243 yılından itibaren Moğollar'a kayıtsız şartsız itaat eden Ermeni Kralı Hethum ve Antakya hakimi olan damadı Hülagu'ya tekrar bağlılıklarını bildirmek üzere onun karargâhına geldiler. Hülagu da kendisine daha önce yardımcı birlikler göndermiş olan Kral Hethum'u çeşitli şekillerde mükafaatlandırdı. Bundan sonra Hülagu, Fırat'ı geçerek Mardin'e yöneldi. Mardin emiri el-Melik es-Said şehri teslim etmeyerek mukâvemete başladı. Ancak aynı yıl burada ortaya çıkan vebâ salgını halkın pek çoğunun ölümüne sebep olmuştu. Bu yüzden Mardin emirinin oğlu el-Melik el-Muzaffer kaleyi kendiliğinden Hülagu'ya teslim etti.51

1260 yılı başında Hülagu, Memlûk sultanı Kutuz'un kendisine tâbi olması için bir elçilik heyeti göndermişti.52 Elçiler beraberinde Hülagu'dan tehdit dolu bir mektup da getirmişlerdi. Kutuz'u aşağılayan ve Mısır Memlûkleri'nin manevîyâtını sarsmayı amaçlayan bu mektupta şunlar yazılıydı: "Doğu'nun ve Batı'nın meliklerinin meliki Büyük Kaan'dan; Allahım Senin isminle yer döşendi, gök yükseldi. el-Melik el-Muzaffer Kutuz'un kılıçlarımızdan kaçarak o bölgeye giden bir köle olduğu bilinir. Memlûkler saltanatta olan sultanları Kutuz'un nimetlerinden faydalanıyorlar. Ve O'nun tasallutu altında bulunanları da öldürüyorlar. Diyar-ı Mısır'da ve çevresinde devlet ûmerâsının ve ülke halkının işlerini el-Melik el-Muzaffer Kutuz'un yönettiği biliniyor. Muhakkak ki biz Allah'ın yeryüzündeki ordusuyuz, O'nu kızdıranlara O'nun gazabıyla

hükmetmek için yaratıldık. Sizin için muteber olan bütün memleketlerde irâdemiz kuvvetli ve develeriniz kadar güçlüyüz. Perde açılmadan önce kendi isteğinizle teslim olunuz. Yoksa hatanızdan dönemez, pişman olursunuz. Biz ağlayana merhamet etmez ve şikayet edene acımayız. Muhakkak ki bizim ülkeleri fethedip, pek çok insanı öldürdüğümüzü ve yeryüzünü fesâttan temizlediğimizi duymuşsunuzdur. Kaçmak istediğiniz zaman hangi yer sığınağınız, hangi yol kurtuluşunuz ve hangi ülke haminiz olacak. Bizim kılıçlarımızdan kurtuluş ve heybetimizden kaçış yoktur. Atlarımız iyi koşar, oklarımız parçalayıcıdır ve kılıçlarımız yıldırım gibi çarpar. Kalplerimiz dağlar gibi ve sayımız kum gibidir. Kaleler bizi engelleyemez, askerlerin bizimle savaşması fayda vermez ve çığlıklar bizce duyulmaz. Şüphesiz ki siz haram yediniz ve sözünüzde durmadınız. İman ve akidelerinizi genzinizden kısık bir sesle söylediniz. Aranızda haramları ve isyanı yaydınız.

Kim bizimle savaşmayı istediyse pişman oldu. Ve kim bizden aman dilediyse selâmet buldu. Emir ve şartlarımıza itaat ederseniz sahip olduğumuz mallar sizin ve bizim içindir. Aksi takdirde kendi elinizle kendinizi helâk etmiş olursunuz. Bizim topluluğumuza karşı dikkatli olmanızı ve dikkatli durmanızı tembih ediyoruz. Suçlu olduğunuz bizim tarafımızdan tespit edilmiştir. Onun için takdir edilmiş kurallarla üzerinize hükmettik. Sizin gözünüzde çok olan bizim için az ve sizin kıymet verdikleriniz bizim için değersizdir. Sultanlarınızın maharet gösteremediği şeyleri yapabilmek için pek çok yol biliyoruz. Harp ateşiyle yanmadan önce mektuba bakıp cevap gönderin aranızdaki şerri atın. Şan ve şerefi bizde bulacaksınız. Şu an kaldığınız ülkenizde bizden gelecek büyük felâkete karşı belânızla yeterince korunamazsınız. Size merhamet edip elçi gönderdik, itinalı davranıp sizi ikâz ettik. Size karşı bizim yapacağımız bir

şey kalmadı. Doğru yolu bulup çirkin cezalardan korkarak büyük sultana itaat etmek üzere Allah'ın selâmı bizim ve sizin üzerinize olsun".53

Kutuz, tehdit dolu bu mektuptan hiçbir suretle etkilenmeyerek es-Salihiyye'de emirlerini topladı. Ve onlarla durumu görüştü. Alınan kararlara göre Moğollar'a itaat edilmeyip sonuna kadar mukâvemet edilecekti.

Bu suretle Hülagu'nun göndermiş olduğu dört kişiden oluşan elçilik heyeti Kahire'nin değişik yerlerinde idâm edildi. Bunlardan biri Kal'atü'l-Cebel'in altında bulunan "At pazarında", ikincisi "Bâbü'z-Züveyle"de, üçüncüsü "Babü'n-Nâsır" da diğeri ise "Reydaniyye"de asıldı. Sonra bunların kafalarının hepsi, halka teşhir için Bâbü'z-Züveyle'ye asıldı. Ve daha sonra da Kahire ve

Mısır'ın diğer yerlerinde Allah için cihad çağrısında bulunuldu. Sultan Kutuz ise Moğollar'a karşı harekete geçmek üzere hemen hazırlıklara başladı.54

Moğollar'a karşı girişilecek bir mücâdelenin meydana getirdiği bu olağanüstü durum Mısır halkını birtakım maddî fedakârlıklarda bulunmaya zorladı. Bu amaçla büyük küçük bütün Mısır halkından kişi başına birer dinar alındı. Ayrıca mülk sahiplerinden bir aylık peşin vergi ile zenginlerden ve tüccarlardan acil olarak zekâtlar toplandı. Ailesinden miras kalmış olanların mirasının üçte biri, çarşı ve giriş kapılarından birer aylık bac ve daha pek çok eşya alındı. Toplanan bu mallar altıyüzbin dinardan daha fazla bir meblağa ulaştı.55

Güçlü bir ordu için gerekli olan bu mâlî tedbirlerin yanısıra birtakım askerî tâlim ve düzenlemeler de yapıldı.56

1260 yılının Şubat ayında Hama halkı şehirlerinin tahrip edilmesinden korkarak şehrin anahtarlarını Hülagu'ya gönderdiler. Hülagu'da Hama halkına dokunmayacağını kararlaştırıp şehre aman gönderdi. Ayrıca Hüsrev Şah adında-aslen Moğol olmayan-birini de buraya şıhne (vali) olarak

gönderdi.57 Birkaç gün sonra Moğollar Dımaşk'ı kuşattılar. Moğol komutanı Ketboğa yanında Ermeni kralı ve Antakya hakimi ile birlikte mancınıklarla Dimaşk kalesini sıkıştırmaya başlayınca şehir halkı aman dileyip teslim olmayı kabul etti. Şehri teslim aldıktan sonra yağmalamaya başladılar. Dimaşk emiri Zeynüddin Hâfizî'yi öldürdüler. 6 Nisan 1260'da şehri tamamen ele geçirdiler. Dimaşk'tan sonra Ba'labek'e yöneldiler. Ve kaleye çıktılar. Moğollar'dan bir grup da emir Baydara komutasında Gazze'ye geldi.58 Şimdi sıra Mısır'a gelmişti.

D. 'Ayn-ı Câlût Savaşı

Girdiği şehirleri yakıp yıkan büyük-küçük, kadın-erkek binlerce insanı acımasızca katleden Moğollar'ın, bütün İslâm alemini kuşattığı bu tehlikeli dönemde Mısır'daki gelişmeler Müslümanlar için son derece önemliydi. İlk Memlûk Sultanı Aybek zamanında (1250-1257) başkanları Aktay'ın öldürülmesi üzerine Suriye'ye kaçmış olan el-Bahriyye Memlûkleri59 Sultan Kutuz'a bir elçi gönderip aman dilediler ve Moğollar'a karşı işbirliği yapmayı teklif ettiler. Kutuz onlara amân vererek Mısır'a davet etti ve kendilerini törenlerle karşıladı. Böylece bütün Memlûkler Moğollar'a karşı Kutuz'un etrafında birleştiler.60

Bu sırada meydana gelen hadiseler Moğollar'ın Suriye'deki askerî düzenin değişmesine ve şartların Memlûkler lehine gelişmesine sebep oldu. 11 Ağustos 1259 yılında Moğol Büyük Han'ı Mengü, kardeşi Kubilay ile Çin'de savaşırken ölmüştü. Bunun üzerine kardeşleri Kubilay ile Arık Boğa (Erik Boğa) arasında taht kavgaları başladı. Hülagu kardeşi Mengü Han'ın vefâtı ve Moğolistan'da çıkan iç karışıklık sebebiyle ordusunun büyük bir kısmıyla başkent Karakurum'a hareket etti.61 Böylece Suriye'deki Moğol kuvvetlerinin komutanlığı ise Ketboğa Noyan'a bırakıldı. Suriye'de kalan bu birliğin sayısını Ebu'l-Ferec onbin kişi yani bir tümen olarak verir. Fakat Moğol ordularının on bin kişiden fazla olduğu muhakkaktır.62

Kutuz hazırlıklarını tamamladıktan sonra Moğollarla karşılaşmak üzere ordusunun başında Kahire'den çıkıp Suriye'ye yöneldi. Yanında Hama hakimi el-Mansûr ve kardeşi el-Melik el-Efdal de bulunuyordu. Kutuz ve ordusu es-Salihiyye'ye yaklaştıklarında bazı emirler Moğol harekâtı hakkında anlatılan ürkütücü hikâyelerden dolayı tereddüt gösterdiler. Gerçekten de o ana kadar Moğol tehlikesi karşısında mukâvemet eden hiçbir kavim başarılı olamamıştı. Kutuz uyanık davranarak emirlerine "Ey Müslüman emirleri! Sizler yıllardır beytü'l-malın ekmeğini yiyorsunuz ve şimdi de savaşmak istemiyorsunuz. Ben işte gidiyorum. Kim cihâd etmek isterse benimle gelsin ve kim bunu istemezse evine geri dönsün. Muhakkak ki üzerinizde Allah vardır. Ve Müslümanların günahı geride kalanların boynunadır"63 şeklinde etkili bir konuşma yaptı.

Memlûk ordusu böyle bir ruh haliyle 1260 yılı Haziranı'nda Suriye'ye yöneldi. 26 Temmuz'da Memlûk öncü birlikleri kumandanı Emir Baybars el-Bundukdarî o sırada Gazze'de bulunan Moğol komutanlarından Baydara üzerine yürüdü.

Baydara Ba'labek'te bulunan Ketboğa'ya elçiler göndererek durumu bildirip yardım istedi. Fakat Ketboğa ona "olduğun yerde kal ve bekle" diyerek Gazze'yi korumasını ve yardım gelinceye kadar şehri tahliye etmemesini emretti.64 Memlûkler Gazze'ye hücum ederek Baydara'yı yendiler ve şehri ele geçirdiler. Buradaki Moğolları da Asi Nehri'ne kadar kovaladılar.65

Ba'labek'te bulunan Ketboğa derhal Taberiye gölü yanında Ürdün vadisine yürümek istediyse de Müslümanların Dimaşk'ta çıkardığı bir isyan üzerine bundan vazgeçmişti. Moğollar'ın Dimaşk'ı istilâsı sırasında mukâvemet eden bütün Müslümanlar kılıçtan geçirilirken Hıristiyanlar itinâ ile himâye edilmişlerdi.66 Şimdi harekete geçme sırası Müslümanlarda idi.

Bu nedenle burada bulunan Hıristiyan ev ve kiliseleri tahrip edildi. Moğol birlikleri düzeni tekrar sağlamak zorunda kaldılar.

Memlûkler'in Filistin'e varmaları ve Gazze'yi ele geçirmeleri Suriye'deki Müslümanlar açısından oldukça önemli bir olaydı. Onların bu zaferi duyulduğu zaman Suriye halkı arasında Moğollar'a karşı mukâvemet edebilme azmi ve ümidi doğdu. Bu arada Kutuz Filistin sahilinden yukarıya doğru ilerleyerek daha kuzeyden ülke içine girmeyi ve bu suretle Ketboğa'nın ikmâl yollarını tehdit etmeyi kararlaştırdı. Fakat onun kullanmayı planladığı bu yol Akka'da bulunan Frank arazisinden geçiyordu.67 Kutuz siyasî dehâsı sayesinde Haçlılar ile çatışmaktan ve böylece iki ateş arasında kalmaktan kaçınma basiretini göstererek elçilerini Akka'ya gönderdi.68 Burada bulunan Haçlı hakiminden arazilerinden geçiş izni istendi. Onların bu duruma muvafakât etmesi umulandan daha kolay oldu. Çünkü, Haçlılar'ın elinde bulunan Sayda şehrinin bir süre önce Moğollar tarafından yağmalanması henüz unutulmamıştı. Üstelik Moğollar her yerde yaptıkları korkunç katliamlarla Haçlılar'ı da tedirgin ediyorlardı. Kutuz ve ordusu sahil boyunca güvenlik içinde Haçlı topraklarını geçerek kuzeye yöneldiler. Daha Akka'da iken Ketboğa'nın Ürdün'ü geçerek doğu Celile'ye girmiş olduğu haberini alan Kutuz, derhal ordusunu Nazareth üzerinden güney doğuya sevk etti. 2 Eylül 1260 tarihinde Filistin'de Beysan ve Nablus arasında bir belde olan 'Ayn-ı Câlût'a ulaştı. Emirlerini toplayarak onlara Moğollar'ın bölgede yaptıkları katliam, yağma, esir alma gibi çirkin faaliyetlerini hatırlatarak onlara karşı savaşmayı emretti.69 Ve ordusunun büyük bir bölümünü bölgedeki ormanlıklara sakladı. Memlûk öncü birliklerinin komutanlığını da Baybars'a bıraktı. Bu sırada Ketboğa da "öfke ve gazabından bir alev denizi gibi" 'Ayn-ı Câlût'a ulaştı.70 Yanında Eyyubî ailesinden es-Subeybe hakimi el-Melik es-Said de bulunuyordu. Kutuz'un ordusunun hazırlıkları

tamamdı. Böylece iki ordu 3 Eylül 1260 Cuma günü sabahın erken saatlerinde ‘Ayn-ı Câlût köyünde muhârebeye başladı.71

Gürcü ve Ermeni birlikleri ile desteklenmiş Moğol ordusu son derece techizatlı ve kabiliyetli süvarilerden oluşuyordu. Ketboğa bizzat ordusunun sağ ve sol kanadında büyük bir şecaat ve hamiyetle savaşıyordu.72 Savaş bütün şiddetiyle sürerken Baybars kumandasındaki Memlûk birlikleri süratle tepelere doğru çekildi. Moğol kuvvetleri Memlûkler’in hazırlamış olduğu tuzağın farkına varmaksızın onları takibe başladı. Bu sırada Kutuz’un daha önceden pusuda bekleyen askerleri Moğolları birden bire kuşattı ve savaş yeniden şiddetlendi. İki muhârip ordu ‘Ayn-ı Câlût’da tam bir ölüm kalım mücâdelesi veriyordu. Böylesi görülmemişti. Memlûk ordusu önce sarsılmaya başladı. Özellikle ordunun sağ kanadı büyük kayıp vermişti. Bunun üzerine Sultan Kutuz bizzat savaşa katıldı.73 Sağ kanadın vaziyeti düzeltilince Memlûk ordusu yeniden moral kazandı. Birkaç saat içinde Moğol ordusu imhâ edilircesine bir mağlûbiyete uğratıldı. Moğollar’dan sağ kalanların bir kısmı kaçarken, Ketboğa yanında kalan bin adamı ile sonuna kadar mücâdele etti. Fakat netice alamadı. Moğol tarihçisi Reşidüddin’in tabirine göre savaş meydanı tam bir mezbahâya dönmüştü. Moğollar böyle bir meydan savaşında ilk defâ yenilgiye uğramışlardı. Savaş esnasında “Vah İslâm!, Ya Allah! Kulun Kutuz’u İslâm için gâlip eyle” diyen Kutuz şimdi askerleri ile zafer çığlıkları atıyordu. Savaşın kesin olarak sona ermesinden sonra Kutuz, atından inerek yüzünü yere sürdü ve Allah için iki rekat şükür namazı kıldı.74 Daha sonra elde ettikleri savaş ganimetlerini askerlerine dağıttı.

Moğollar’ın hezimet haberi 5 Eylül 1260 gecesinde Dimaşk’a ulaştı.75 Bunun üzerine Dimaşk’ta bulunan Moğol nâibi ve diğerleri şehirden kaçmaya başladılar. Dimaşk halkı özellikle de gençler Moğol birliklerini takiple, onlara ağır darbeler vurdular, bazıları esir alındı, bazıları da

öldürüldü.76 Şehirde hemen hemen hiçbir Moğol kalmadı. Böylece Dimaşk'ta yedi aydan fazla süren Moğol istilâsı sona erdi. Dimaşk halkı yalnızca şehri Moğollar'dan temizlemekle kalmadı, aynı zamanda 'Ayn-ı Câlût Savaşı'nda Moğollar'a katılan Fahrüddin Muhammed el-Genci, İbnü'l-Maskini ve İbnü'n-Nufeyl ile diğer Moğol işbirlikçilerini de öldürdüler.77

'Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan iki gün sonra Kutuz Taberiyye'ye geldi. Suriye halkına da zaferini ve Moğollar'ı hezîmete uğrattığını yazdı.

E. 'Ayn-ı Câlût Savaşı'nın Sonuçları

'Ayn-ı Câlût Savaşı'nda Memlûkler'in zaferi dünya tarihi için bir dönüm noktası oldu. Moğollar'a uzun zamandan bu yana ilk kez büyük bir darbe vurulmuştu.78

Moğollar şayet bu savaşta gâlip gelselerdi Mısır'a kadar ilerleyecekler, Irak'taki faaliyetleri gibi burada da aynı fiilleri işleyecekler, Mısır'a yerleşmeseler bile Irak'ta yerleştikleri gibi Suriye'ye de yerleşeceklerdi. Böylece Yakındoğu'daki bütün İslâm ülkeleri Moğol hâkimiyeti altına düşecekti.79 'Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan kısa bir süre önce Moğollar'ın süratle ele geçirdikleri Suriye istihkâmları bu savaştan sonra aynı süratle ellerinden çıktı.

Moğollar'ın muhâsara ettiği el-Bîre (Birecik) muhâsaradan kurtulduğu gibi Dimaşk'taki Moğol istilâsı da sona erdi. Bu sebeple 'Ayn-ı Câlût zaferi sadece Mısır'ı değil aynı zamanda Suriye'yi de Moğol hâkimiyetinden kurtardı.80 Bundan sonra Kutuz, Suriye'nin efendisi oldu.81

Bilindiği üzere Memlûkler Mısır'ın hâkimiyetini Mısır tahtının şer'i sahibi olan Eyyûbîler'in elinden zorla almışlardı. Bu durumu ve kendi köle asıllarını unutturmak için, kendilerine şeref verecek ve hâkimiyetlerine meşrûiyyet kazandıracak büyük bir hadiseye ihtiyaçları vardı.82 Nitekim daha önce zikrettiğimiz gibi Hülagu, Eyyûbîler'in yerine Mısır'ın idâresini

ele geçiren ve henüz kurulma aşamasında olan Memlûk Devleti'ni itaat altına almak amacıyla gönderdiği mektubunda hem Memlûkler'i hem de onların sultanı olan Kutuz'u aşağılıyor ve onun Sivas'ta satılmış bir köle olduğunu hatırlatıyordu. İşte 'Ayn-ı Câlût savaşı Memlûkler'in bu vasıflarını unutturup onlara İslâm dünyasının hâmisi ve bayraktarı sıfatını kazandırmıştır. Dolayısıyla onların hâkimiyetlerinin devamı Müslümanları korumalarının devamı ile mümkün olacaktır.

Memlûk Devleti 'Ayn-ı Câlût'u müteakiben iki asır boyunca, Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemine kadar, Yakın Doğu'nun en büyük devleti haline gelmiştir.

Memlûklerin 'Ayn-ı Câlût'da gâlip gelmesinin en önemli sonuçlarından birisi de Mısır ve Suriye'nin birleştirilmesidir. XII. yüzyılda Nurüddin Mahmud Zengi ve sonra da Selâhüddin Eyyûbî'nin bütün güçleri ile çabalayarak temin ettikleri Suriye ve Mısır'ın birliği Turanşah döneminde Memlûkler'in Mısır'ı ele geçirmesiyle parçalanmıştı. Turanşah'ın ölümünden sonra Eyyûbî ailesinden Halep hakimi en-Nâsır Dimaşk'ta, es-Sa'id Gazze ve Subeybe'de; el-Mugis ise Kerek ve Şevbek'te istiklâllerini ilân etmişlerdi. Bu sayede siyasî birlikten mahrum olan bölge istikrarsızlık içindeydi. Bunlardan başka Hama'da el-Melik el-Mansûr, Sahyun, Burziye ve Balatunus'ta Emir Muzafferüddin Osman, Tell-başir, Rahbe ve Tedmür'de el-Melik el-Eşref, Musul'da Bedrüddin Lü'lü, Meyyâfarikîn ve Diyarbakır'da el-Kâmil, Mardin'de es-Seyid İlgazi, Erbil'de es-Sahib Tacüddin hâkim bulunuyordu.83 Eyyûbî ailesinden el-Melik en-Nâsır'ın 3 Şubat 1251'de Mısır'ı ele geçirerek Memlûkler'e son verme gayretleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Abbâsî Halîfesi el-Musta'sım yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında Yakın Doğu'daki Müslümanların birliğini temin etmek amacıyla Dimaşk hâkimi en-Nâsır Yusuf'a elçiler göndererek

Memlûk Sultanı Aybek ile anlaşmasını ve ittifâk yapmalarını emretmiş, bunun sonucunda Suriye'deki Eyyûbîler ile Mısır'daki Memlûkler arasında anlaşma sağlanmıştı. 1253 Nisan'ında yapılan bu anlaşmaya göre Mısır ile Gazze, Kudüs ve sahil bölgesi dahil olmak üzere Ürdün Nehri'ne kadar olan Filistin Memlûkler'in oluyor, Suriye'nin geri kalan kısmı da Eyyûbîler'e bırakılıyordu.84 Bu anlaşma; Eyyûbîler'in, Memlûkler'in Mısır'daki hâkimiyetinin şer'î olduğunu kabul etmesi85 anlamına geldiği gibi, Mısır ve Suriye'nin de resmen bölünmesi demekti. İşte 'Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan sonra Mısır ve Suriye'nin birliği yeniden temin edilmişti. Fakat bu birliğin sağlanmasında Eyyûbî hanedanının rolü olmamıştır. Moğollar Suriye'ye girdikleri zaman bazı Eyyûbî melikleri onlarla ciddî bir mücâdele yapmak yerine Moğollar'a yüklü hediyeler göndererek veyahut kendiliğinden teslim olarak onların Suriye'yi ele geçirmelerini kolaylaştırmışlardır. Hattâ Eyyûbî ailesinden es-Subeybe hakimi el-Melik es-Sa'id Moğollar'ın gücü karşısında durmaya muktedir olamadığı gibi büyük bir acz ve ihânetle 'Ayn-ı Câlût'da Ketboğa ordusunda Müslümanlara karşı savaşmıştır. Bütün bu sebepler yüzünden Eyyûbîler, Müslümanların gözündeki itibarlarını kaybetmişlerdir. Artık herkeste Eyyûbî ailesi mensûplarının hükümdarlık yapmaya lâyık olmadıkları düşüncesi hâsıl olmuştur.

'Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan sonra Kutuz, Fırat'tan itibaren Suriye'nin tamamı ile Mısır'ın tek hakimi oldu.86 Önünde Moğollar'ın gücü karşısında ciddî bir mukâvemet gösteremeyen Eyyûbî ailesine mensûp birkaç melikten başka kimse kalmamıştı. Kutuz, Hülagu Halep'te iken ona Hıms'ın anahtarlarını teslimle çeşitli ikramlarda bulunan Eyyûbî ailesinden Hıms hakimi Musa el-Eşref'i affetti.87 Ve onu yeniden Hıms'a vali olarak tayin etti. Aynı şekilde Hama hâkimi el-Melik II. el-Mansur da affedildi. Fakat 'Ayn-ı Câlût Savaşı'nda Moğollar'a katılarak Müslümanlara karşı

savaşan Sabib ve Banyas emiri el-Melik Hasan'ın özrü kabul edilmeyerek boynu vuruldu.88

Memlûklerin 'Ayn-ı Câlût zaferi bütün İslâm ülkelerinde hemen duyuldu. Savaştan sonra Ketboğa'nın başı zafer alâmeti olarak törenle Mısır'a götürüldü.89

'Ayn-ı Câlût zaferinden beş gün sonra Kutuz fâtih ve muzaffer bir şekilde Dimaşk'a geldiğinde törenlerle karşılandı. Daha sonra Mısır'a gitmek üzere yola çıktı.

'Ayn-ı Câlût savaşının kazanılmasında Memlûkler'in şecaatini zikrederken onlara yardım eden birtakım amilleri de itirâf etmemiz gerekir. Çünkü bu amiller tarihte perde arkasında kalmış gerçeklerin keşfedilmesinde oldukça önemlidir. Bunlardan birincisi savaşın vukû bulduğu dönemde Suriye'de bulunan Haçlılar'ın, belki de ileride Moğollar'dan gelebilecek tehlikeleri zamanında hissettiklerinden olsa gerek Müslümanlara karşı hücum etmemeleridir. Bunun gibi Hülagu'nun ordusunun büyük bir bölümüyle Karakurum'a gitmek üzere harekete geçmesi Suriye'de bulunan Moğol birliklerini zayıflatmıştır.

Dönemin kaynaklarında Ketboğa'nın komutasında Suriye'de bulunan Moğol ordusunun sayısı hakkında verilen bilgilerin doğruluğu kesin değildir. Meselâ daha önce zikrettiğimiz gibi Ebu'l-Ferec, Moğol ordusunun sayısını on bin kişi olarak verir. Bu rakamı B. Spuler ve Howorth aynen zikretmişlerdir. Ermeni tarihçilerinden Vardan ise, Hülagu'nun Suriye'de bıraktığı askerlerinin sayısının yirmi bin kişi olduğunu buna nazaran Memlûk ordusunun daha kalabalık olduğunu yazar.90

İkinci bir etken ise Hülagu'nun bizzat muhârip ordunun başında olmaması Memlûkler'in maneviyâtını yükseltmiştir. Hattâ Sultan Kutuz'un Moğollar ile muhârebe için Mısır'dan hareketinden önce bu durumu göz

önünde bulundurduğunu da söyleyebiliriz. Çünkü Moğollar'ın Mısır Memlûkleri'ni tehdit etmeleri 1260 yılı başlarında Hülagu'nun Kutuz'a gönderdiği mektupla başlamıştır. 'Ayn-ı Câlût Savaşı ise aynı yılın Eylül ayında gerçekleşmiştir. Kanaatimizce Kutuz tahta geçer geçmez, Moğollar'la mücâdeleye karar vermiş ve geçen bu zaman zarfında yalnızca hazırlıklarını ikmâl etmekle kalmamış Moğollar'la mücâdele için ince bir hesapla en uygun vakti beklemiştir. Şayet Hülagu doğuya hareket etmeyip bizzat ordusunun başında bulunsaydı askerlerinin maneviyâtı üzerinde önemli ölçüde etkili olacaktı ve belki de Kutuz'un beklediği fırsat Hülagu'nun ölümüne kadar ele geçmeyecek ve olaylar çok daha farklı gelişecekti. Fakat burada göz önünde bulundurulması gereken önemli bir hakikat şudur. Tarihte, başladığı süratle sonsuza kadar devam eden hiçbir istilâ hareketi yoktur. Her hareketin ve istilânın ne kadar güçlü olursa olsun bir durma noktası vardır.91 İşte Moğollar da 'Ayn-ı Câlût 'ta durdurulmuşlardır. Onların Suriye'ye ulaşmaları güneybatıda ulaştıkları son nokta olmuştur. Bundan sonra Hülagu'nun kurmuş olduğu İlhanlı Devleti küçük istisnalar haricinde kat'i sınırlarına ulaşmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

İlhanlı Devleti ile Memlûk Devleti arasında yapılan 'Ayn-ı Câlût, Savaşı iki ülke arasındaki rekabetin ilk somut sonucu olmuştur. Bundan sonraki dönemde İlhanlılar'ın Memlûk politikası pek değişmemiş ve Abaka zamanında Sultan Baybars'ın Anadolu seferi haricinde daima ilk saldıran taraf onlar olmuşlardır. Fakat Baybars'ın Anadolu seferini de doğrudan İlhanlı Devleti'ni vurmayı amaçlayan bir taarruz olarak nitelendirmek yanlış olur.

İlhanlı Devleti 'Ayn-ı Câlût Savaşı sonucunda Memlûk Devleti'nin askeri ve siyasî gücünü fark etmesine karşılık bölgedeki hâkimiyet mücâdelesinden vazgeçmemiş, iki devlet arasındaki çekişmeye zaman

zaman diğer unsurlar da katılmıştır. Savaşın galibi Memlûkler’in Suriye ve Mısır’ı birleştirmesi, İlhanlı Devleti’nin büyük umutlar beslediği Akdeniz ticaretinin kontrolünün Memlûkler’e kaptırılmasına sebep olmuştur. Ayrıca Mısır’ın Nil Nehri’nden elde ettiği zenginlikten de pay alamayacağını anlayan İlhanlılar, güneyde Memlûkler kuzeyde ise soydaşlarının kurmuş olduğu Altınordu Devleti tarafından İran’a sıkıştırılıp kalmanın vermiş olduğu psikoloji ile kendilerine siyasî ve iktisadî açıdan çıkış yolu aramaya başlamışlardır. Onlar için siyasî ve askerî açıdan elde edilecek bir galibiyet iktisadî âmilleri de etkileyecekti. Bu sebeple kendilerine güçlü müttefikler bulmak zorunluluğu hissetmişlerdir. Ve neticede dönemin en büyük Müslüman devleti olan ve bununla da kalmayıp İslâmiyet’in bayraktarlığını üstlenen Memlûk Devleti’ne karşı Hıristiyan devletleri ve papalık ile ittifâk etmişlerdir. Fakat bu ittifak İlhanlılar’a ne siyasî ne iktisadî ve ne de dinî açıdan elle tutulup gözle görünen bir fayda sağlamıştır.

Memlûkler ile mücâdelesinde siyasî ve askerî açıdan başarı sağlayamayan İlhanlı Devleti iktisadî emellerini ise tâbiyeti altında bulunan Anadolu Selçuklu Devleti üzerinde tahakkuk ettirmeye çalışmış ve Anadolu’yu yıllarca sömürmüştür.

İki devlet arasındaki münâsebetlerin yukarıda da söylediğimiz gibi kısa sürelide olsa sulh dönemine girdiği zamanlar olmuştur. Özellikle ilk Müslüman İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdar’n halisâne niyetlerle başlattığı barış görüşmeleri Memlûk Devleti’nin İlhanlılar’a karşı duyduğu güvensizlik sebebiyle sonuçsuz kalmıştır. Daha sonraki dönemde İslâmiyet’i kabul eden diğer İlhanlı hükümdarları, Teküdar ile aynı samimiyette olmamalarına karşılık, İslâmiyet’in arkasına gizlenerek Memlûkler ile münâsebetlerin düzeltilmesi konusunda bazı girişimlerde bulunmuşlarsa da bunların hiçbiri uzun vadede uygulamaya konulmamış,

yapılan barış antlaşmaları kağıt üzerinde kalmıştır. Barış öncesi ve sonrası yaşanan sakin dönemler ise iki tarafın da siyasî strateji ve durum değerlendirmesi yapabilmesi için fırsat oluşturmuştur.

Çingiz Han'ın cihangirliği ve dünya hâkimiyeti fikrinden yola çıkarak önlerinde hiçbir gücün duramayacağını zanneden İlhanlılar, Memlûkler sayesinde durdurulmuş ve onlardan yedikleri ağır darbeler sonucunda yavaş yavaş yıkılmaya sürüklenmişlerdir. Böylece bu mücâdelede kazanan taraf Memlûkler olmuştur. Onların İlhanlılar karşısında elde ettikleri başarılar ve buna bağlı olarak İslâm alemindeki itibârlarının artması Osmanlı Devleti'nin yükselişine kadar bölgedeki en önemli siyasî güç olmalarına sebep olmuştur.

1 S. RUNCİMAN, Haçlı Seferleri Tarihi, (Ter; Fikret Işıltan), Ankara, 1992, II. Baskı, III. cilt, s. 212.

2 Resîdüddin Hemedanî, Câmiü't-Tevârih, (Arapça tercüme; Muhammed Sadik Nesat, Mahmud Musa Hendavi ve Fuad Abdülmutî Sayyâd), Kahire, 1960, I. cilt, 2. Kısım, s. 233-34.

3 Ibn Tagribirdî, Ebi'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf, en-Nücûmü'z-Zahire fî Mülûk-i Misr ve'l-Kahire, Kahire, 1963, VII. cilt, s. 327.

4 en-Nüveyrî, Sehabüddin Ahmed b. Abdü'l-Vehhâb, Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb, Kahire, 1985, XXVII, cilt, s. 379.

5 B. SPULER, İran Moğolları (Ter; Cemal Köprülü), Ankara, 1987, II. Baski, s. 59.

6 Kaynaklar Moğol ordusunun teşkilât ve talimi hakkında uzun uzun bilgi vermelerine rağmen onların sayılarının tamami hakkında kesin bir bilgi vermezler. Bkz. Cüveynî, Alâüddin Ata Melik; Tarih-i Cihan Güsâ, (Ter; Mürsel Öztürk), Ankara, 1988, I. cilt, s. 98-99. Nitekim W. Barthold Çingiz Han'ın Harzemsah Muhammed ile mücâdelesini anlatırken Müslüman müelliflerin bu dönemde Çingiz Han'ın ordusuna dair verdikleri

rakamları abartılı bulur ve Moğol düzenli orduları hakkında mevcut bilgilerin istifâde edilemeyecek kadar tezat teşkil ettiğini belirtir. Daha sonra bir yorumda bulunarak Çingiz Han ordusunun sayısının 150 binden az ve 200 binden fazla olmadığını ileri sürer. W. BARTHOLD, Moğol Istilâsina Kadar Türkistan, (Hzr.; Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990, s. 428-29. Ebu'l-Ferec ise Mengü

Han'ın doğu ve batıda bulunan orduların hepsinden her on kişiden iki kişinin ayrılıp Hülagu'ya katıldığını yazar ki bundan da Hülagu ordusunun Mengü Han ordusuna nisbeti anlaşılır. Bkz. Ebu'l-Ferec, Ebu'l-Ferec Tarihi, (Ingilizce'den trc.; Ö. Riza Dogrul), Ankara, 1950, II. cilt, s. 556.

7 B. SPULER, a.g.e., s. 440.

8 Cüveynî, Tarih-i Cihan Güsâ, III, cilt, s. 57-58.

9 S. RUNCIMAN, H. S. T., III. cilt, s. 252.

10 Cüveynî, a.g.e., III. cilt, s. 60.

11 Osman TURAN, Selçuklular Zamaninda Türkiye, Istanbul, 1993, III. Baski, s. 480.

12 B. SPULER, İran Moğolları, s. 60.

13 Cüveynî, Tarih-i Cihan Güsa, III. cilt, s. 81-82.

14 Faruk SÜMER, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Arastırmaları Dergisi I, (1969), s. 3.

15 es-Suyûtî, Celâlüddin Ebu'l-Fazl Abdurrahman, Tarih-i Hulefâ, Kahire, 1952, s. 543. Suyûtî ayrica eserinde el-'Alkami'yi Hülagu ile isbirliği yapmasından dolayı en büyük suç sahibi olarak gösterir ve "Allah lanet etsin" şeklinde bir ibâre ile hem kendisinin hem de diger Müslümanların el-'Alkami'ye karşı besledikleri nefreti dile getırir. Ibn Tagribirdi, (en-Nücûm, VII. cilt, s. 43). O'nun habis, haris ve rafizî oldugunu belirtir. Muhammed b. Şakir el-Kutubi, (Fevâtü'l-Vefâyât, Beyrut, 1974, III. cilt, s. 252). ve el-'Aynî, (Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zemân,

Kahire 1987, 656 yılı olayları, s. 170). el-‘Alkamî’nin Bağdad yakinindaki Kerh ehlinden bir rafizî ve alevî oldugunu kaydederler.

16 en-Nüveyri, Nihâyetü’l-Ereb, XXVII. cilt, s. 380.

17 el-Makrizî, Takiyyuddin Ahmed b. Ali, Kitabu’s-Sülûk li-Ma’rifet-i Düveli’l-Mülûk, Kahire, 1934, I. cilt, s. 407.

18 es-Suyûtî, (Tarih-i Hulefâ, s. 543). Hülagu’nun 200 bin kişilik bir ordu ile Bağdad’a girdigini yazar. Buna karşılık el-Makrizî bu konuda bilgi verirken temkinli davranarak “muasir müverrihlerin kaydettiklerine göre bizzat Hülagu’nun kumanda ettiği ordunun sayısı 30 bin civarindaydı. Halife el-Musta’sim’in ordusunun sayisi ise 20 bin idi” şeklinde bir ifâde kullanir. el-Makrizî, (es-Sülûk, I. cilt, s. 407). en-Nüveyrî ise Hülagu ordusunun sayısı hakkında 80 tümen gibi bir rakam verir ki bundan onun ya 10 bin kişilik askerî birliğe ad olarak verilen “tümen” tâbirini bilmediği veyahut da maksadinin farkli oldugu anlaşılır. (en-Nüveyrî, Nihayetü’l-Ereb, XXVII. cilt, s. 380). Hülagu’nun ordusu hakkında daha önce verdiğimiz 70 bin kişi rakamı gözönünde tutulursa burada el-Makrizî’ye itimad etmemiz daha isâbetli olacaktır. Çünkü Hülagu’nun 1255 yılından 1258 yılına kadar geçen kisa bir zaman zarfında ordusunun neredeyse üç kati artmasi mümkün değildir. es-Suyûtî’nin bu şekilde bir mübâlağaya gitmesi Hülagu ordusunun sayısının halifelik ordusundan daha kalabalık olusundan veya Bağdad kusatmasının siddetli ve burada meydana gelen tahribatin korkunç boyutlarda olmasindan kaynaklanabilir. el-Aynî ise önceden sayısı 100 bine ulasan halifelik ordusunun halife el-Musta’sim döneminde iktâları kesilerek yirmibine düsürüldügünü, Bağdad’da katliam yapan Hülagu askerlerinin sayısın 200 bin odugunu belirtir. (el-Aynî, Ikdu’l-Cumân, 656 yılı olayları, s. 170-71).

19 Ibn Tagribirdi, en-Nücûm, VII. cilt, s. 48; el-Aynî; Ikdu’l-Cumân, 656 yılı olayları.

20 Cüveynî, Tarih-i Cihân Gusâ, III. cilt, s. 173 (Nasirüddin b. Muhammed et-Tusî'nin Bağdad'in Moğollar tarafindan istilâsi hakkında Cihân Gusâ'ya yazdigi zeyl.).

21 es-Suyûtî, Tarih-i Hulefâ, s. 543. Halifenin nasil ve ne şekilde öldürüldügü hakkında kaynaklardaki bilgiler birbirinden farklıdır. Bu konuda genis bilgi için bkz. Ebu'l-Ferec, Ebu'l-Ferec Tarihi, II. cilt, s. 569-570. Ancak Ebu'l-Ferec'in halifenin sehid edilmesi tarihini 21 Subat 1258 vermesine karşılik el-Makrizî, (es-Sülûk, I. cilt s. 409) 13 Subat 1258 olarak verir. Moğol kaynakları ise halifenin ortanca oglu ile beraber hayatina son verildigini daha sonra da büyük oğlu ve diger yakınlarının öldürüldügünü kaydederler. (Cüveynî, Tarih-i Cihân Gusâ, III cilt, s. 175).

22 es-Suyûtî, Tarih-i Hulefâ, s. 544.

23 15 yil 7 ay 6 gün hilâfet makamında bulunmus olan halife Musta'sim'in öldürülmesi ile merkezi Bağdad olan Abbasogulları Devleti inkirâza ugradı. 659 yılına kadar Müslümanlar halifesiz kaldilar. el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 409.

24 Kâzim Yasar KOPRAMAN, Memlükler, Dogustan Günümüze Büyük Islâm Tarihi, Istanbul, 1989, Çag Yay., VI. cilt, s. 458.

25 Hülagu'nun İran'da tesis ettiği bu devlete "İlhanlı Devleti" denilmesinin sebebi Büyük Moğol Kaan'ina tâbi "Ilhan" olmalarından dolayıdir. Moğollar'da da bütün Türk devletlerinde oldugu gibi, ülke hanedan üyelerinin ortak malı idi. Bu sebeple Moğol Devleti de Çingiz Han ailesinin müsterek malı oldu (I. Hakki UZUNÇARSILI, Osmanli Devleti teşkilâtina Medhal, Ankara, 1988, IV. Baski, s. 175). Bu açidan İlhanlı hükümdarları iç islerinde serbest, dis islerinde Karakurum'da oturan Büyük Moğol Han'ına tâbi idiler.

26 el-Melik es-Sâlih'e nisbetle "el-Memâlik es-Salihiyye" de denilen mezkûr memlüklere büyük bir ehemmiyet veriliyordu. Onun hassa ordusu

için teşkil edilen bu yeni grup Nil Nehri üzerindeki er-Ravza adasina yerlestırildi. Bunların kara ile irtibâtı kesildi. Arapların Nil Nehri'ni "Bahrü'n-Nil" diye tesmiye etmelerinden dolayı bu gruba "el-Memâlik el-Bahriyye" (Deniz Memlükleri) denildi. (K. Y. KOPRAMAN, Memlükler, D. G. B. I. T., VI. cilt, s. 438).

27 D'OHSSON, Histoire des Mongols, Amsterdam, 1834-35, III. cilt, p. 307.

28 el-Aynî, Ikdu'l-Cumân, 656 yılı olayları, s. 177; en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb, XXVII. cilt, s. 383.

29 en-Nüveyrî, (Nihâyetü'l-Ereb, XXVII. cilt, s. 383). Meyyâfarikin halkinin Moğol kusatmasi esnasinda çok zor günler geçirdigini, sehirde kitligin başgösterip yiyecek birseyin kalmamasi üzerine ahalinin kedi, köpek ve ölü eti yemek zorunda kaldığını anlatır.

30 en-Nüveyrî, a.g.e., XXVII. cilt, s. 384.

31 el-Aynî, Ikdu'l-Cumân, 656 yılı olayları s. 178.

32 Musul hakimi Bedrüddin Lü'lü'nün Hülagu'ya getırdigi hediyeler arasında iki büyük inci küpe de bulunuyordu. Hülagu Bedrüddin Lülü'nün itaatini arzetmesinden ve kendisine söyledigi güzel sözlerden o kadar hoşlanmıştı ki ikisi arasında sohbet devam ederken birara Lü'lü'nün getırdigi inci küpeleri kendi elleriyle kulagina takmasını istemiş, Bedrüddin Lü'lü de bunu memnuniyetle yerine getırmıştı. (en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb, XXVII cilt, s. 385).

33 Hülagu, kardesi Mengü Han ölünceye kadar ona bagli kalmış ve ele geçirdigi yerleri onun adına idare etmiştir. Moğol hani Mengü ve İlhanlı hükümdari Hülagu arasındaki tâbi-metbû münâsebetlerini Hülagu'nun o dönemde Mengü Han adına para bastırip kendi adına para bastırmamasindan anlamak mümkündür. (el-Kalkasandî, Sihâbüddin Ebu'l-Abbâs, Subhu'l-A'sa fî Sinâ'ati'l-Insâ, Kahire, 1913-1919, IV. cilt, s. 418).

Zirâ para bastırmak o dönemde en önemli hâkimiyet alâmetlerinden biri idi. İlhanlılar’in bu tâbilik durumu Gazan Han döneminde Büyük Moğol Han’i Kubilay’in ölümüne kadar devam etmiştir. (B. SPULER, İran Moğolları, s. 292).

34 Osman TURAN, S. Z. T., s. 491.

35 el-Aynî, Ikdu’l-Cumân, 656 yılı olayları, s. 179; en-Nüveyrî, Nihâyetü’l-Ereb, XXVII. cilt, s. 385.

36 Ebu’l-Ferec, Ebu’l-Ferec Tarihi, II cilt, s. 572.

37 E. DULAURIER, “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar”, Müverrih Kirogos’dan Müstahrec, Türkiyat Mecmuasi, II, (1928), s. 211.

38 Ebu’l-Ferec, Ebu’l-Ferec Tarihi, II. cilt, s. 574.

39 E. DULAURIER, “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar”, s. 211.

40 Ibn Tagribirdî, en-Nücûm, VII. cilt, s. 69.

41 el-Aynî, Ikdu’l-Cumân, 658 yılı olayları, s. 232.

42 en-Nüveyrî, Nihayetü’l-Ereb, XXVII. cilt, s. 386-87; Ebu’l-Ferec, Ebu’l-Ferec Tarihi, II. cilt, s. 574.

43 Sa‘id Abdülfettah ‘Âsûr, Asrü’l-Memâlikî fî Misr ve’s-Sam, Kahire, 1994, 3. Baski, s. 35.

44 el-Aynî, Ikdu’l-Cumân, 658 yılı olayları, s. 232.

45 Ibn Tagribirdi, en-Nücûm, VII. cilt, s. 71.

46 K. Yasar KOPRAMAN, Memlükler, D. G. B. I. T., VI. cilt, s. 453.

47 el-Aynî, Ikdu’l-Cumân, 658 yılı olayları, s. 233.

48 Ibn Tagribirdi, en-Nücûm, VII. cilt, s. 71.

49 el-Aynî, Ikdu’l-Cumân, 658 yılı olayları, s. 233.

50 el-Melik el-Esref daha önce Hims’i Hülagu’ya mukâvemetsiz ve bilâkayd teslim etmiş, bu sebeple Hülagu’nun teveccühünü kazanmıştı. (el-Aynî, Ikdu’l-Cumân, 658 yılı olayları, s. 240).

51 Ebu’l-Ferec, Ebu’l-Ferec Tarihi, II. cilt, s. 576.

52 Ibn Aybek ed-Devadarî, (Kenzü’d-Dürer ve Camii’l-Gurer, Kahire, 1948, VIII. cilt, s. 47). Bu elçilik heyetinin 40 kişiden oluştugunu ve hep n de Memlükler tarafindan Bâbü’z-Züveyle’de asıldığını yazar.

53 el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 427-28; Ibn Iyâs, Muhammed b. Ahmed, Bedâyi’ü’z-Zuhûr fî Vekayi’i’d-Duhûr, Kahire, 1982, II, Baski, I. cilt, I. Kısım, s. 304-305.

54 el-Makrizî, es-sülûk, I. cilt, s. 429.

55 Ibn Iyâs, Bedâyi’ü’z-Zuhûr, I. cilt, I. Kısım, s. 305-306.

56 ‘Ayn-i Calût Savasi’nda Memlük ve Moğol orduları hakkında genis bilgi için bkz. Muhammed Zâhur Veter, Ma‘reketu ‘Ayn-i-Câlût, Dimask, 1989.

57 en-Nüveyrî, Nihâyetü’l-Ereb, XXVII. cilt, s. 388.

58 el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 426.

59 Bunların arasında Baybars el-Bundukdârî, Kalavun el-Elfî, Sungur el-Askâr gibi daha sonra Memlük tarihinde mühim rol oynayacak olan emirler de bulunuyordu.

60 K. Y. KOPRAMAN, Memlükler, D. G. B. I. T., VI. cilt, s. 453.

61 en-Nüveyrî, (Nihâyetü’l-Ereb, XXVIII. cilt, s. 390). Hülagu’nun Moğolistan’a gitme sebebini bizzat Moğol Büyük kağanlığı makamını istemesi şeklinde açıklar. Ancak B. Spuler Hülagu’nun daha Tebriz’de bulundugu sırada kardesleri Kubilay ve Arik Boga arasında bir seçim yapildigini ve bu seçim sonucunda Kubilay’in “Büyük Han” seçilip Hülagu’nun da bu duruma memnun kaldığını yazar. (B. SPULER, İran Moğolları, s. 67).

62 Kanaatimizce bu rakam Moğol birlikleri komutani Ketboga’nin tasidigi “Noyan” rütbesinden kaynaklanmaktadir. Çünkü noyan Moğol

askeri teşkilatinda onbin kişiye komuta eden emirdir. Ve ona “Emir-i Noyan” da denir. (el-Kalkasandî, Subhu’l-A’sa, IV, cilt, s. 421).

63 el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 429.

64 Residüddin, Camiü’t-Tevârih, I. cilt, II. Kısım, s. 313-314.

65 Residüddin, a.g.e., I. cilt, II. Kısım, s. 313.

66 Hülagu hanimi Dokuz Hatun’un Hıristiyan olmasi sebebiyle bu dinin mensuplarına karşı daima müsamahakâr davranmış ve Moğol ordusu girdigi bütün Islâm ülkelerinde pek çok Müslümani katletmesine karşılık hristiyanlara dokunmamistır.

67 el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 430.

68 K. Y. KOPRAMAN, Memlükler, D. G. B. I. T., VI. cilt, s. 454.

69 el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 430.

70 Residüddin, Camiü’t-Tevârih, I. cilt, s. 313.

71 el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 430; Ibn Tagribirdi, en-Nücûm, VII. cilt, s. 73; Residüddin, Camiü’t-Tevârih, II. cilt, I. Kısım, s. 113-114; Ebu’l-Fidâ, Kitabü’l-Muhtasar fî Ahbari’l-Beser, Kahire, 1325, IV. cilt. s. 205-207.

72 Residüddin, Camiü’t-Tevârih, I. cilt, II. Kısım, s. 313.

73 Ibn Tagribirdi, en-Nücûm, VII. cilt, s. 73.

74 el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 431.

75 el-Makrizî, a.g.e., I. cilt, s. 432.

76 Ibn Aybek, Kenzü’d-Dürer, VIII. cilt, s. 51.

77 Ibn Tagribirdi, en-Nücûm, VII, cilt, s. 75.

78 H. HOWORTH M. P., History of The Mongols, London, 1988, Part III, p. 169.

79 K. Y. KOPRAMAN, Memlükler, D. G. B. I. T., VI. cilt, s. 454.

80 Sa‘id ‘ASUR, Hurubu’s-Salibiyye, Kahire, 1963, II. cilt, s. 1137.

81 el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 433; HOWORTH, History of The Mongols, Part III, p. 172.

82 K. Y. KOPRAMAN, Memlükler, D. G. B. I. T., VI. cilt, s. 455.

83 Ibn Tagribirdi, en-Nücûm, VII. cilt, s. 14.

84 el-Makrizî, es-Sülûk, I. cilt, s. 385.

85 K. Y. KOPRAMAN, Memlükler, D. G. B. I. T., VI. cilt, s. 446.

86 Sa‘id ‘ASUR, Asrü’l-Memâlik fî Misr ve’s-Sam, s. 42.

87 en-Nüveyrî, Nihâyetü’l-Ereb, XXVII. cilt, s. 389.

88 Ibn Tagribirdi, en-Nücûm, VII. cilt s. 74.

89 Sâme, (ez-Zeylü an er-Ravzateyn, Kahire 1947, s. 89); Ebu’l-Fidâ, (Muhtasar, IV. cilt, s. 205); Ebu’l-Ferec, (Ebu’l-Ferec Tarihi II. cilt, s. 576). Ketboga’nin savas esnasinda öldürüldügünü, çocuklarının esir alindigini yazarlar. Buna karşılik Residüddin, (Camiü’t-Tevârih, I. cilt, s. 314-315). Ketboga’nin savas sirasinda esir alinarak Kutuz’un huzuruna getırildigini ve daha sonra da yine onun emri ile öldürüldügünü kaydeder. Ibn Tagribirdi ise Ketboga’nin Memlük emirlerinden Celâlüddin Akkus tarafindan savas sirasinda öldürüldügünü ve onun kesik başının yine ayni kişi tarafindan Misir’a götürüldügünü yazar. (Ibn Tagribirdi, en-Nücum, VII. cilt, s. 74). Ketboga’nin, nerede veya nasil öldürülürse öldürülsün, Moğol komutanlarının en büyüklerinden biri oldugu ve Kutuz ile mücâdele edinceye kadar hiçbir maglûbiyete uğramadığı kesindir.

90 Müverrih Vardan, “Türk Fütuhati Tarihi”, (Ter, H. Andreasyan), Tarih Semineri Der., Istanbul, 1937, 1/2, s. 234.

91 K. Y. KOPRAMAN, Memlükler, D. G. B. I. T., VI. cilt, s. 454.

Arapça Kaynaklar

Bedrüddin Mahmud b. Ahmed, Ikdu’l-Cumân fî Tarih-i Ehli’z-Zaman, Arapça Yazma Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, No: 2391 (XIX), 2392 (XX), (Eserin ilk altı cildi Kahire’de 1987 yılında neşredilmiştir).

Ebû'l-Fidâ, Kitabü'l-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer, Kahire, R. 1325, III-IV Cilt.

Ebû'ş-Şame, Zeylü an er-Ravzateyn, Kahire, 1947.

İbn Aybek ed-Devâdarî, Kenzü'd-Dürer ve Camii'l-Gurer, Kahire, 1948.

İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, Bedâyi'ü'z-Zuhûr fî Vekayi'i'd-Duhûr, Kahire, 1982, II. Baskı.

İbn Şakirü'l-Kutubî, Fevatü'l-Vefâyat, Beyrut, 1974.

İbn Tagribirdî, Cemâlüddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, en-Nücûmü'z-Zahire fî Mülûk-i Mısr ve'l-Kahire, Kahire, 1963.

el-Kalkaşandî, Şihâbüddin Ebu'l-Abbâs, Subhu'l-A'şa, fî Sinâ'ati'l-İnşâ, Kahire, 1913-1919, C: VIII, XIII, XIV.

el-Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk, Kahire, 1934.

en-Nuveyrî, Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb, Kahire, 1975-1985, C. XXVII-XXXI.

es-Süyûtî, Celâlüddin Ebu'l-Fazl Abdurrahman, Tarih-i Hulefâ, Kahire, 1952.

Farsça Kaynaklar

Cüveynî, Alâüddin Atâ el-Melik, Tarih-i Cihan Güşâ, (Trc.: Mürsel Öztürk), Ankara, 1988.

Reşidü'd-Din, Fazlullah, Camiü't-Tevârih, Tahran, 1958 (Arapça ter:

Muhammed Sadık Neşat, Mahmud Musa Hendavi, Fuad Abdülmuti Sayyâd, Kahire, 1960).

Ermenice Kaynaklar

Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" (Trc.: H. Andreasyan) Tarih Semineri Dergisi, 1/2 İstanbul, 1937.

Suryanca Kaynaklar

Ebu’l-Ferec, Ebu’l-Ferec Tarihi, (İngilizceden trc.: Ö. Rıza Doğrul), Ankara, 1950, TTK. Yay.

Tetkik Eserler

‘ÂŞÛR, Sa‘id Abdülfettah. 1994 Asrü’l-Memâlikî fî Mısır ve’ş-Şam, Kahire, III. Baskı; 1963 el-Hurubu’s-Salibiyye, Kahire.

BARTHOLD, V. V., 1990 Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (Hzr.: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, TTK. Yay.

D’OHSSON. 1834-35 Histoire des Mongols, Amsterdam.; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 6. ve 9. cilt.

DULAURIER, Ed., 1928 “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar” (Müverrih Kirogos’dan Müstahrec), Türkiyat Mecmuası, S. II., İstanbul.

H. HOWORTH, M. P., 1988 History Of The Mongols, London.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar., 1989 Memlükler, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, Çağ Yay., VI. Cilt.

RUNCIMAN, S. F., 1992 Haçlı Seferleri Tarihi, (Trc.: Fikret Işıltan), Ankara, III. cilt, 2. Baskı.

SPULER, B., 1987 İran Moğolları (Trc.: C. Köprülü), Ankara, II. Baskı.

SÜMER, Faruk., 1969 “Anadolu’da Moğollar”, SAD, S. 1.

TURAN, Osman., 1993 Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, III. Baskı.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı., 1988 Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara, IV. Baskı.

VETER, Muhammed Zahur., 1989 Ma‘reketu ‘Ayn-ı Câlût, Dimaşk.

İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler / Yrd. Doç. Dr. Mustafa Demir [s.376-385]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Irak, Anadolu, Horasan, Azerbaycan bölgelerinde bazen devrinde hâkimiyetinin en üst düzeyini gerçekleştiren İlhanlı Devleti Olcaytu devrinden itibaren merkezi yönetimde Noyanların siyasi ve askeri konumlarından kaynaklanan bir zayıflama ve siyasi mücadele arenası içine girmişler, "İlhan" ın tuttuğu bir noyan zaman içinde İlhan'ın yerine İlhanlı Devleti'ni temsil edebilecek bir düzeyde siyasi güce ulaşıyordu. Bu gelişmede Olcaytu'dan itibaren yönetime geçen İlhanlıların zayıf siyasi kişiliklerinin de önemli bir payı ve yeri bulunmaktadır. Göçebe bir siyasi kurum olarak bir anda büyük bir coğrafyayı hâkimiyetine alan Moğollar merkezi ve yerleşik devletler ve ülkeler manzumesinin yönetimini bu göçebe gelenek ile sürdürememişler siyasi bütünlüğü korumak çok zor bir duruma gelmiştir. Burada ifade ettiğim değerlendirmeler aşağıda son dönem İlhanlı Devleti siyasi gelişmelerinin bir sonucu olarak kabul edilebilir.

Abaka Han zamanında şekillenen İlhanlı dış siyaseti olarak Bizans'la iyi ilişki içinde olma, Memlük ve Altınordu Devleti'yle mücadeleyi sürdürme geleneği1 Olcaytu ve Ebu Said dönemlerinde de devam ettirilmiş, Moğolların Memlüklere karşı yönelmiş Hıristiyan Avrupa ile müttefikliği,2 İlhanlı Devleti'nin askeri gücü devam ettiği sürece var olmuştur.

I. Bizans Devleti İle İlişkiler

Gazan Han ölünce, yerine Bizanslıların Kharbadas adı ile bildikleri Olcaytu (1304-1316) adlı kardeşi geçmişti. 1305 tarihinde Bizans İmparatoru II. Andronikos, (1282-1328) Olcaytu'ya, daha önce de

Gazan Han’a teklif edilen Türklere (Osmanlılara) karşı Bizans’a yardım isteğini iletmek üzere İran’a bir elçi heyeti gönderdi. Olcaytu da 20 bin kişisi Konya yöresindeki güçten olmak üzere 40 bin kişi göndermeyi vadetmiştir3

Osmanlılar Selçuklu sultanlığının yıkılmasından istifade ederek Bizans aleyhine genişleme siyasetini rahatça sürdürüyorlardı. Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Bey (1299-1326), Bizans’ın önemli bir şehri olan İznik’i tehdit ediyordu. Bu gelişmeye karşı Olcaytu’nun ittifakını arayan II. Andronikos bu maksatla kız kardeşi Maria’yı Olcaytu Han ile nişanlamıştır.4

Yapılan bu ittifak sonucunda bir Moğol ordusu, Eskişehir’deki Osmanlı bölgesine girip saldırıya geçmiş, fakat Orhan Bey tarafından püskürtülmüştür.5 Bu ittifak, Osmanlıların 1308’de Tricocca’yı ele geçirmesine sebep oldu.6 Bu gelişmeler ile Moğol yardımından ümidini kesen Bizans’ın ananevi İlhanlı dostluk siyasetine ilişkin kayıtlara daha sonraki dönemlerde rastlayamıyoruz.

II. Suriye’deki Siyasi Gelişmeler

Bölgedeki Nesturilere karşı geleneksel Cengiz sempatisinin terk edilmesine rağmen Olcaytu, Gazan Han’ın siyasetini genel hatlarıyla devam ettirmiştir. Memlüklere karşı mücadele anlayışı Suriye’ye hemen yansımış 1304-1305 yıllarında Memlüklere, Suriye üzerinden İlhanlıya bağlı Kilikya Ermeni Krallığına yağma hareketlerine kalkışmışlar, 1305’te ikinci akınlarında Moğollar tarafından püskürtülmüşlerdir.7

Kilikya Ermenilerine karşı Olcaytu’nun politikası müspet olarak görülüyor. 1307 tarihinde Anadolu Moğol umum valisi Bulargu’nun Klikya Ermenilerine yaptığı sefer sırasında Sis’te bir cami yaptırmak istemesi üzerine Ermeni kralı Heytum

Bulargu’yu Olcaytu Han’a şikayet etmiş, bu durum hem Heytum’un hem de Bulargu’nun sonunu hazırlamıştır.8 Olcaytu Han’ın başa geçmesinden itibaren Memlüklerin Suriye’ye karşı yayılmacı bir politika izlemeleri üzerine 1312 tarihinde Olcaytu’nun Suriye’ye bir sefer düzenlediğini görüyoruz. Bu seferde Olcaytu Fırat üzerinde Rahbe bölgesine kadar ilerlemiş, buradan geri dönmüştür.

Bu seferin Moğolların son Memlük seferi durumunda olduğunu görüyoruz.9 Buna cevaben Memlükler Nisan 1315’te Şam valisi Tengiz kumandasında ani yürüyüşle Malatya’ya saldırıp şehri yağmaladılar ve geri döndüler. Bu olayın bir sebebi de Emir Çoban’ın 1315 tarihinde kendine itaat etmeyen Karamanoğullarının elinden Konya şehrini almasıydı.10 Ebu Said Bahadır Han’ın vefatıyla Suriye ve Anadolu’nun güneyi Memlük Devleti’nin kışkırtmasıyla hareketlenmeye başladı. Ebu Said den sonra Maraş bölgesindeki Bozoklu Türkmenleri Malatya’ya kadarki bölgelerde etkili olmaya başladılar. 1335 yılı öncesinde Bozok Türkmenlerinin boy beyi olarak siyasi gücü bulunan Karaca Bey, 1337 yılında Memlük Sultanı Nasır’ın XI, (1341) tahrikiyle Taraklı Halil Bey’i mağlup ederek Elbistan’ı ele geçirmiş ve Memlük sultanlığı tarafından “Türkmenlerin emirliği” menşuru Karaca Bey’e tevcih edilmiştir. Karaca Bey’in 1338’de Eratna’ya bağlı Darende valisi Hadım Mercan’ın yokluğundan istifade ile Darende’yi almış ve Memlüklere teslim etmek istemiştir. Memlüklerin Darende’yi Karaca Bey’e bırakmaları, Karaca Bey üzerine gelen Eratna’nın aynı yıl mağlup olması, bu arada Celayirli Şeyh Hasan ve Çobanlı Şeyh Hasan’ın anlaşmalarından endişelenen Eratna da Nasır’a itaatini arz ederek11 Dulkadiroğlu Karaca Bey gibi Memlüklerin tabiliğini kabul etmiş İlhanlı Devletinin yıkılmasıyla Suriye ve Anadolu’nun güneyi Memlük Devleti’nin kontrolü altına girmiştir.12

1341 tarihinde Nasır'ın ölümü üzerine Memlüklerin Karaca Bey üzerindeki kontrolü biraz azaldı ve Karaca Bey Eratna arazisine saldırılarını keserek Memlüklerden bağımsız hareket etmeye başlamıştır.13 Yalnız Memlük kontrolünün bütün Orta ve Güney Anadolu için fasılalarla Kadı Burhaneddin'e kadar sürdüğü görülüyor.

III. Türkiye'deki Siyasi Gelişmeler

Olcaytu'nun İlhan olduğu dönemden itibaren Türkiye idareciliği Moğollara merkezi mücadelelerinde güç veren bir kuvvet olmuştur.14 Olcaytu çağında Türkiye Umum valiliğinde 1312 tarihine kadar Alpuşka Noyan bulunuyor, İlhanlı tümenlerinin başında ise Mangıtoğlu Karacuk ile Emir Nurin oğlu Baydu bulunuyordu. 1312-1317 tarihleri arasında ise Türkiye umum valisi olarak İrencin Noyan görev yapmıştır.15

1307 yılında İlhanlı Devleti'nin hem Türkiye hem de merkez idaresi için önemli bir olay ortaya çıktı. Bu tarihte Olcaytu'nun Gilan'a açtığı seferde beylerbeyi Menkut Kutlugşah'ın İlhanlı ordusuna kayıp verdirmesi sebebiyle görevden alınması16 üzerine beylerbeyliği görevine Suldus Çoban Bey getirildi.17 Ve Emir Çoban'ın Anadolu üzerindeki kontrolü gitgide arttı.

1314 tarihinde beylerbeyi Emir Çoban'ın bir ordu ile Anadolu'ya gönderilip Anadolu'daki Türkmenleri ve Türkmen beyliklerini İlhanlı otoritesine bağlamaya çalıştığı görülüyor. Erzincan'ın batısında Karabük mevkiine gelen Emir Çoban bir müddet burada kaldı. Hamidoğulları, Eşrefoğlu, Germiyanoğlu, Candaroğlu, Karahisar Beyi Fahreddin Ali şah torunları gibi Türkmen beyleri bulunuyordu. Karamanoğullarının itaatini belirtmemesi üzerine Emir Çoban 1315 tarihinde Konya'yı Karamanoğullarının elinden aldı.18

Ebu Said Bahadır Han döneminde Emir Çobanoğlu Timurtaş 1317-1327 tarihleri arasında Anadolu umum valisi oldu. Timurtaş Anadolu'da güçlü

bir idare kurdu. 1320 tarihinde Karamanoğullarını Konya'dan uzaklaştıran Timurtaş onların husumetini üzerine çekti. Timurtaş'ın Türk ilim ve tasavvuf erbabının desteğini de aldığını görüyoruz.Yine Timurtaş'ın daha sonraki dönemde umum vali naibi olacak Eratna'yı ve beylerini İlhanlı idaresine bağlamakla görevlendirdiği tespit ediliyor.19

Timurtaş babası Emir Çoban'ın Ebu Said Bahadır- han ile arası açılıp kardeşi Dımaşk Hoca ile babasının ölüm haberlerinin Anadolu'ya gelmesine değin20 bu görevi sürdürdü.

Timurtaş Bey'den sonrada Anadolu'da Çobanlı sülalesi tesirindeki yönetim anlayışı devam etti. Türk beylikleri, gitgide önem kazanmaya devam ederken Timurtaş'ın bıraktığı Naib Eratna Bey İlhanlı yönetiminin temel ekseni olmuştur; 1327 yılında Ebu Said Han Anadolu valiliğine ilk önce Ali Padişah'ı Anadolu valiliğine getirmiş daha sonra da Celayirli Şeyh Hasan'ı aynı görevle görevlendirmiştir. Bu dönemlerde Eratna yine naib olarak görevde kalmıştır.21

Büyük Şeyh Hasan Celayirli, İlhanlı Devleti'nin son Anadolu umum valisidir. Ebu Said Han'ın ölümünden sonra İran'da, merkezde çıkan anlaşmazlıklar üzerine İran'a giden Celayirli Büyük Şeyh Hasan, hanlık mücadeleleri sırasında Anadolu valiliğini Eratna'ya teklif etmiş Eratna ise bunu kabul etmeyip Memlük Devleti'nin bağlılığı altına girmeyi tercih etmiştir.22

Ebu Said Han'ın 1335 tarihinde ölümü sonrası önemli miktarda Moğol kuvvetinin Anadolu'dan İran'a kayması, Türkiye'de Eratna, Dulkadiroğlu ve Karacabey gibi Türk beylerinin bağımsızlıklarını belirli bir süreçte kazanmalarına fırsat vermiştir.23

A. Eratna Bey

Başlangıçta Timurtaş Bey'e bağlı uçlarda yaşayan Türkmen beylerinin İlhanlı idaresine bağlanması için görevlendirilen bir emir olan24 ve 1325

tarihinde bu amaçla Batı Anadolu'da Germiyan oğullarıyla bir sefere memur edilen Eratna Bey, Emir Çoban'ın öldürülmesi üzerine Timurtaş tarafından umum vali naibi olarak bırakılıp Timurtaş da Mısır'a kaçmıştır.25 Bu gelişmeden sonra Anadolu'ya umum vali tayin edilen Emir Ali Padişah'ın vekili İnanç Noyan'ın Eratna'yı mağlup edememesi ve İnanç Noyan'ın ölümü üzerine Ali Padişah 1328 de Eratna'yı naib olarak Sivas'ta bırakmıştır. Kendisi ise Ebu Said Han tarafından Horasan valiliğine nakledilmiştir.26 Ali Padişah'ın Horasan'a gönderilmesi üzerine Anadolu'da umum vali olarak Celayirli Şeyh Hasan Büzürg görevlendirilmiş, Şeyh Hasan da yine Eratna'yı naib olarak bırakmıştır.27 Ebu Said Bahadır Han'ın 1335 de ölümü üzerine Şeyh Hasan Celayir'in İran'da taht mücadelelerine girişmesi Eratna'nın bağımsızlık isteklerini kamçılamış, Eratna İlhanlı Devleti'ne bağlılığını yerine getireceğine kimi zaman Memlüklere bağlılık göstermiştir, kimi zaman ise bağımsız bir tutum sergilemiştir.28 1336-1341 tarihleri arasında tam bir siyasi tavır ortaya koyamayan Eratna Bey 1341 de bir taraftan Mısır Memlük Sultanı Nasır'ın ölümü29 diğer taraftan da Büyük Şeyh Hasan'ın hükümdarlığını Irak'ta ilan etmesi üzerine30 kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.

1343 yılında Hacı Tugay'ın ölümünden sonra Anadolu hâkimiyetini güçlendirmek için Eratna üzerine tahttaki Süleyman Han'ı sevk eden Çobanlı Devleti hükümdarı Küçük Şeyh Hasan'ın Süleyman Han'ın Eratna'ya karşı 1343 Ekiminde Karabük'te mağlup olmasından sonra hanımı tarafından öldürülmesi31 Eratna'nın hem Memlük hem de İlhanlılara karşı bağımsızlığını güçlendirmiştir.

B. Akkoyunlular,

Karakoyunlular

İlhanlı Devleti'nin yıkılışı süreci ile birlikte bu devletin enkazı üzerinde birbirleriyle mücadele eden Celayir, Çoban ve Subay hanedanlarının kavgalarına katılan bu iki oymaktan Karakoyunlular, Irak'taki Celayir ailesinin, Akkoyunlular ise bu aileye rakip olarak Musul ve Diyarbekir bölgesinde hükümet kuran Sutayoğullarının hizmetine girmişler ve birbirleriyle mücadele etmişlerdir.32

Hacı Sutay'ın 1332 yılında ölümüne müteakip Uyrat Beylerinden Ali Padişah Diyarbekir valisi olmuştur. Emirlerin kışkırtması ile Ebu Said Han'dan sonra Arpa Han'a isyan edip Musa Han'ı han ilan eden Ali Padişah Arpa Han'ı yenip iktidarı ele geçirmiştir. Buna karşılık Ali Padişah'ın düşmanları Sutaylılar, Barımbay, Hacı Tugay ve Celayirli Şeyh Hasan birleşerek Ali Padişah'ı ve Musa Han'ı 1336 yılında devirdiler. Aladağ yakınında yapılan bu savaşta iktidar kesin olarak Celayirli Şeyp Hasan'a geçiyor ve Azerbaycan Arran ve Irakeyn onun hâkimiyeti altına giriyordu. Sutaylılar ise Diyarbekir'deki Ali Padişah'ın naibini yenerek 1336 yılında Diyarbekir Erzurum, Van bölgelerine hâkim oldular. Sutaylılardan İbrahim Şah Diyarbekir bölgesini Hacı Tugay ise Musul Ahlat ve Erzurum taraflarını elinde tutuyordu.

İbrahim Şah'ın amcası Hacı Tugay'ı öldürdüğü 1343 yılında Karakoyunlu Türkmenleri Hacı Tugay yanında Musul, Van ve Erzurum bölgelerinde, Akkoyunlular ise İbrahim Şah'ın yanında Diyarbekir havalisinde etkili durumdaydılar33 İbrahim Şah'ın ve ondan sonra Hacı Tugay oğlu Pir Muhammed'in ölmesi ile etkili konumlarını kaybeden Sutaylılar yerine Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Karakoyunlu Devleti'nin yerini almıştır.34

Akkoyunlular ise Diyarbekir havalisinden daha kuzeye doğru havalilere hâkim olmuşlar. 1340 tarihinden itibaren Trabzon Rum İmparatorluğu topraklarına saldırılar düzenlemeye başlamışlardır.35

IV. Bahadır Han'ın Ölümü Sonrası İlhanlı Merkezindeki Siyasi Gelişmeler

Ebu Said Han'ın ölümü İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecini hızlandırdığı gibi İlhanlı Devleti'nin yönetimindeki feodal siyasi yapılanmaları da ortaya çıkardı. Feodal yapılanmadan kaynaklanan ülüş hakkının aranmasına dayalı iktidar mücadeleleri bu sefer şehzadeler arasında değil, devlet yönetimindeki nüfuzlu aileler arasında başladı.

Ebu Said'in 30 Kasım 1335'te ölümü ile İlhanlı Devleti büyük bir siyasi boşluk içine düştü. Bu gelişmede Ebu Said'in Özbek Han ile savaş için seferde iken yolda veliaht tayin etmeden ansızın ölmesi ile devlette ortaya çıkan yönetim boşluğu etkili oldu. Ölürken Ebu Said'in vasiyeti ile Vezir Gıyaseddin Muhammed hükümeti kurup tenfiz yetkisini aldı ve Ümeranın tasvibiyle Arpa Han'ı36 han seçmiştir.37

Bu gelişmeye mukabil Diyarbekir valisi Ali Padişah, Arpa'nın hanlığını kabul etmedi. Baydu'nun torunu Musa'yı han ilan edip Arpa'nın üzerine yürüdü. Bu girişimi sırasında Ali Padişah, Uyrat boyunun beyi olarak birçok emir ile bu konuda anlaşmış38,Emir Çoban'ın kızı ve ölen Ebu Said Han'ın hanımı Bağdat Hatun da Arpa Han'a karşı tasarruflarda bulunmaya başlamıştı ve Arpa Han'ın nesebinin bozuk olduğunu vurguluyordu.39

Ali padişah Uyrat Uygur ve Türkmen güçleriyle Hemedan'da Çağatur Çayı kıyısında 1336 Nisanında yapılan savaşta Arpa Han'ı yendi.

Kısa bir süre sonra da Arpa Han Hoca Lü'lü tarafından öldürüldü. Böylece altı aylık bir hanlıktan sonra İlhanlı tahtına Musa Han geçti. Fakat gerçek iktidar Ali padişahtaydı.40

Ali padişahın karşısında yer alan ittifak sebebiyle Musa Han'ın idaresi ancak dört ay sürebildi.

Uyratlı Ali Padişahın Hacı Tugay idaresindeki Sutaylılara saldırıları artış gösterdiği için Hacı Tugay Anadolu umum valisi Celayirli Şeyh

Hasan Büzürg'ü Ali Padişah'a karşı kışkırttı. O da Hülagü soyundan Muhammed'i han ilan ederek Ali Padişah'ın üzerine yürüdü. Aladağ yakınında 1336 Temmuzunda yapılan savaşta Ali Padişahı öldürdü. Şeyh Hasan önünden Uyratlarla birlikte Musa da Irak bölgesine kaçtı. Yönetime ise Celayir Hasan hâkim oldu.41

Musa, Ali Padişah'ın iki kardeşi Muhammed Bey ve Hafız ile birlikte Uyratların çoğaldığı Kuzey Irak'ta güçlendi. Hasan Büzürg ise Hacı Tugay ve Emir Kara Hasan'ı Uyratlara karşı gönderdiyse de bunların gücünü kıramadı.

Hemedan valisi Mahmud bin İsam Kutlug vasıtasıyla birleşen Uyrat güçleri, 1337 Mart ayında Irak'ı Aceme gelen Horasan ordusuna saldırdılar. Bu gelişmenin ardından Uyrat güçleriyle birleşen Tuga Timur, Horasan güçleriyle 15 Haziran 1337'de Meraya yakınında Hasan Büzürg ile karşılaştı. Savaş alanından önce Tugay Timur kaçtı. Musa ve Uyratlar da başarısız oldular. Kısa süre sonra da Musa yakalanıp Hasan Büzürg'ün emriyle 10 temmuz 1337'de öldürüldü.42

Bu mücadelelerin 1337 tarihinden itibaren İlhanlı Devleti'nin çatısı altında değil de Çobanlı-Celayirli, Kart Muzafferiler gibi hanedanlar arasında yapıldığını görüyoruz. Nitekim İlhanlı Devleti'nden Fars vilayetini Muzafferiler, Azerbaycan'ı Altınordu Devleti, Horasan'ı Serbedariler almışlar böylece İlhanlı mirası paylaşılmış oldu.43

A. Çobanlı Devleti

Çobanlı Devleti'nin oluşumu Emir Çoban'ın beylerbeyi görevinde yükselmesi ve güçlenmesi ile birlikte İlhanlı Devleti içinde ortaya çıkmaya başlar.

Ebu Said Han'ın saltanatının ilk on yılında1316-1327 Çoban Bey'in ülkeyi kudret ve basiretle idare ettiği, Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş vasıtasıyla da Anadolu idaresini kontrol ettiği görülüyor.44 1317

yılında Emir Çoban’ın Ebu Said Han’ın tenfiz yetkisini büyük ölçüde üstlenmiş olması Hace Tacüddin önderliğinde ehl-i divanın Emir Çoban’a karşı ittifak içine girmesine sebep olmuşsa da Emir Çoban ehl-i divanın ittifakını kolaylıkla dağıtabildi ve bu gelişme Ebu Said katında Emir Çoban’ın gücünü daha da arttırmasına sebep oldu.[45]

Emir Çoban’ın 1327 tarihinde öldürülmesine ve Ebu Said Bahadır nezdinde gözden düşmesine yol açacak iki önemli gelişme oldu;

Birinci olarak Emir Çoban’ın Ebu Said’in halasının oğlu Celayir Şeyh Hasan Büzürg ile evli kızı Bağdat Hatun’u, Ebu Said Han’ın evlenmek için istemesi, Emir Çoban’ın da bu isteği kızının halen evli olduğu gerekçesiyle reddetmesiydi. Bu istek yerine getirilseydi İlhanlı Devleti dağılma sürecine daha geç bir tarihte girecekti.

İkincisi ve daha önemlisi ise İlhanlı merkezinde Ebu Said Han’ın işlerini gören Emir Çoban’ın oğlu Dımaşk Hoca’yı Ebu Said’in emirlerinin teşvikiyle 1327’de ani bir kararla öldürmesi oldu.[46]

Bu durum üzerine Horasan’dan kalkarak Ebu Said üzerine yürüdüyse de, Ebu Said Han ona karşı başarıyla durdu. Mücadeleyi göze alamayan Emir Çoban Horasan’da İlhanlı Devleti’ne bağlı hüküm süren Melikü’l-ümeralık durumdaki Kert hükümdarı Gıyaseddin Kert’e sığındı.

Fakat Gıyaseddin Kert Ebu Said’in konumunu düşünerek Emir Çoban’ı ve onun oğlu Calav Han’ı idam ettirdi.[47] Bu gelişme üzerine 1327 yılında yani aynı tarihte Anadolu’da isyan ederek Memlük sultanı Nasır’a sığındı ve orada öldürüldü.[48]

1327 tarihinden itibaren iktidardan uzaklaştırılan Çobanlıları Ebu Said Han’ın ölümünden sonra İlhanlı Devleti’nin paylaşılma mücadeleleri içinde tekrar görüyoruz. 1337 tarihinden Tuga Timur muhalefetinden sonra Hasan Büzürg Celayir bu sefer Çobanlı Şeyh Küçük Hasan’ın muhalefetiyle karşılaştı. Çobanlı Hasan bu maksatla annesi Devlet Hatun’un babası

Timurtaş yerine ortaya çıkardığı düzmece Timurtaş, ile evlendirilip onun iktidarın en büyük adayı yapmıştı. Düzmece Timurtaş Çobanlı, Uyrat ve Türkmenlerden[49] topladığı güçlerle Çobanlı Hasan'a destek verdi.

Çobanlı Hasan, düzmece Timurtaş ağzından Hasan Celayir ve Hacı Tugay'ı itaate davet etti. Bu davet Aladağ yakınında Şehr-i Nev'de Çobanlı-Celayirli savaşına sebep oldu. Celayir Hasan ve Hacı Tugay, mağlup oldukları gibi 1336-1338 tarihleri arasında İlhan olan Muhammed'in de yakalanarak öldürülmesine sebep oldu. Düzmece timurtaş ise Çobanlı'yı öldürmeye kalkınca Çobanlı Şeyh Küçük Hasan Timurtaş'ı öldürerek Amcası Surgan'ın anası Satı Beg'i hükümdar ilan etti.[50] Böylece Çobanlı Hasan Celayirli Hasan'dan Tebriz'i alarak Tebriz merkezli Azerbaycan ve Irak-ı Acem'i de içine alan Çobanlılar Devleti'ni kurmuş oldu.[51]Daha öncede Arpa Han'ın İlhan oluşunda onunla evlendirilen Sati Beg[52] mevkiini kuvvetlendirmek isteyen Çobanlı Şeyh Küçük Hasan tarafından İlhanlı hanlığından azledilmiş, yerine Abaka'nın yeğeni Süleyman kukla hükümdarlığa çıkarılarak İlhanlı Devleti'nin görünüşteki devamlılığı temin edilmiştir. 1340 tarihinde Süleyman Han ile Sati Beg'i zorla evlendiren Küçük Şeyh Hasan böylece Çobanlı Devleti'nin konumunu güçlendirmiştir.[53] Çobanlı hükümdarı Süleyman Han'ın Eratna'ya karşı Karanbük Savaşında 1343'te mağlup olması[54] ve ardından küçük Şeyh Hasan Çobanlı'nın 1344'te ölümü, Çobanlı Devleti'nin gücünde azalmaya yol açmıştır.[55]

Küçük Hasan'ın 1344 tarihinde ölümü üzerine Süleyman Han hamisini kaybetti. Süleyman Han'a karşı Yağı ve Siyurgan beylerle birleşen Hasan'ın kardeşi Melik Eşref, kendi adayı Nuşirvan'ı tahta çıkarıp hâkimiyetini ilan etti ve 1344 tarihinde Arran ve Azerbaycan'ın tamamını alarak hâkimiyetini sağlamlaştırdı.[56]

Eşref Han’ın kısa bir süre sonra Anuşirvan’ı devre dışı bırakarak57 İran ve Azerbaycan’da halka karşı baskıcı bir yönetim uygulaması, Celayirlilere karşı giriştiği Bağdat kuşatmasında başarısız olması Çobanlı Devleti’nin çok kısa hüküm süreceğini ortaya çıkarmıştı. 1356 tarihinde Canibeg Han Altınordu güçleriyle Derbend’i ve Kur Irmağı’nı geçerek Erdebil üzerine yürüdü. Eşref Han ise bu sırada Ucan’ı işgale kalkışmıştı. Canibeg ordusu karşısında tutunamayıp bu tarihte Hoy’a kaçan Melik Eşref Azerbaycan hakiminin haber vermesi ile Canibeg tarafından katledildi ve İlhanlı-Çobanlı dönemi sona ermiş oldu.58

B. Celayirli Devleti

Olcaytu Han devrinde valilik yapan Moğol zedegan ailelerinden Celayirli ailesinden Emir Hüseyin’in oğlu olan Emir Hasan Ebu Said’in ölümünden sonra Irak coğrafyasında Celayirliler Devleti’ni kurmuştur. Emir Çoban’ın torunu Şeyh Hasan’dan ayrılması için kendisine “Büzürg” lakabı verilen Şeyh Hasan Celayir Büzürg 1336 tarihinde İlhanlı şehzadelerinden Muhammed’i han ilan etmiş, 1337 tarihinde Aladağ’da Şeyh Küçük Hasan’a mağlup olup Muhammed Han’ın 1338 tarihinde öldürülmesi ile Irak coğrafyasına çekilen Hasan Büzürg 1340 tarihinde Çobanlı Devleti’ni kurmayı başarmıştır.59

H. 740 tarihinde küçük Hasan’ın Irak’ı Acem ve Sultaniye’de hâkimiyeti tesis etmesi ile aynı anda Bağdat bölgesine geldi, Cihan Timur’u kukla han olarak Celayirli hanı ilan edip adına para bastırarak Celayirli Devleti’ni tesis etti. Irak’ı Arap, Diyarbekir, Kuhistan bölgelerinde hâkimiyetini genişletme imkanı elde etti.60

Şeyh Hasan Celayir’in gücü iki kaynaktan geliyordu;

Birinci kaynak nüfus potansiyeliydi. Celayirli Devleti Celayirli ve Uyrat oymaklarına dayanan bir siyasi güçtü. Fakat Uyrat oymağının Celayir Devleti’ne bağlılığı süreklilik göstermemektedir.61

İkinci kaynak ise İlhanlı siyasi gücünden Hasan Celayir'in aldığı paydır. Ebu Said Han'ın Dilşad adlı hanımını 1335 sonrası nikahına alan Hasan Celayir siyasi açıdan belirli bir güce ulaştı ve bu güçte başlangıçta merkezdeki taht mücadelelerine karıştı.[62]

Celayir Şeyh Hasan 1340 Haziranı'nda Çobanlı Şeyh Hasan karşısında ağır bir mağlubiyete uğrayınca Celayirlilerle Ali Padişah taraftarları Memlük sultanı Melik Nasır'a müracaat ettiler. Melik Nasır'dan nüfuzunu kullanarak Sutaylılarla Celayirleri barıştırmasını istiyorlar, Memlük sultanı adına Bağdat, Musul ve Irak-ı Acem'de hutbe okutacaklarını bildiriyorlardı.

Çobanlı Şeyh Hasan ise bu gelişmeye karşı Sutaylılara saldırdı. Yanında Çobanlı hükümdarı Süleyman Han olduğu halde Mardin'e kadar olan bölgeleri hâkimiyetine aldı. Sutaylıların başına Barambay oğlu İbrahim Şah'ı getirerek kendine bağlı hale soktu.[63]

Bu tahrikler sonucu Melik Nasır'ın Tebriz'e Çobanlı Hasan üzerine bir ordu hazırladığı sırada Çobanlı Hasan ile Celayir Hasan'ın anlaştığı haberinin Mısır'a ulaşması onu derinden sarstı ve 1341'de vefat etti.[64]

Şeyh Hasan Celayirli bu anlaşmanın ardından kendi devletinin sınırları içinde Bağdat, Hille, Vasıt ve Basra'da hüküm süren bir hükümdar olarak H. 757 tarihine kadar varlığını devam ettirdi[65] ve bu tarihte ölünce yerine oğlu Muizzüddin Sultan Üveys, Celayirli saltanatına geçmiştir.[66]

Şeyh Hasan Büzürg sadece Irak-ı Arap bölgesinde hüküm sürmüş olmasına karşılık[67] Şeyh Üveys Celayirli Devletinin hâkimiyet sahasını Irak-ı Acem, Tebriz ve Azerbaycan'a bölgelerine kadar genişletti. Şeyh Cüneyd döneminde Celayirliler Doğu İran'da Muzafferiler, Ermeniyye ve Van Gölü güneyinde Karakoyunlularla sınır komşusu durumunda bulunuyorlardı.[68]

Eşref Han İlhani'nin ölümünden sonra Altınordu Hanı Canibey Han tarafından alınıp oğlu Berdibeg'in idaresine bırakılan Tebriz ve

Azerbaycan, daha sonra, 1359 tarihinde Şeyh Üveys tarafından Celayirli hâkimiyetine alınmış, buradaki kötü idarenin sona erdirilmesi69, Şeyh Üveys'in ve Celayirlilerin konumunu daha da güçlendirmiştir.

V. Azerbaycan'ın Durumu ve

Altınordu Devleti ile İlişkiler

Altınordu hükümdarı Özbek Han tahta çıktıktan sonra Kutlug Timur'un telkini ile İlhanlılar'la süren harp durumunu sona verebilmek için 1314 tarihinde bir elçilik heyetini Sultaniye'ye, Olcaytu nezdinde göndermiştir. Olcaytu da iki devlet arasında dostluğun geliştirilmesini istiyordu. Fakat bu sırada Özbek Han'a suikast tertipçilerinden Babaç İlhanlılara sığınmıştı. Babaç kuvvetlerine Harezm hakimi Kutlug Timur'un baskın yapması fakat mağlup olarak geri çekilmesi, İlhanlılar aleyhine Çağatay Han'ı Esen Buka'nın (öl.1318) Özbek Han'la ittifak halinde Babaç üzerine Çağatay şehzadesi Yasavur'u sevk etmesine sebep oldu ve Babaç kuvvetleri püskürtüldü. Özbek Han bu gelişme üzerine İlhanlılar'a bu sefer Akbuga başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi ve Olcaytu Özbek Han'ın isteğini yerine getirerek Babaç'ı boğdurttu.70

1318 tarihinde Olcaytu Han'ın ölümü ile Altınordu Devleti İlhanlılar'a düşmanca tutum aldı. Özbek Han Olcaytu'nun ölümüne müteakip 1319 tarihinde Derbend'i geçerek Cenubi Kafkasya'dan Şirvan'a girdi Kür ırmağı boyunca İlhanlı beylerbeyi Emir Çoban ile savaştı. Bu savaşta Özbek Han netice olamayıp Derbend üzerinden Deşt-i Kıpçak'a geri döndü.71

Bu gelişmeden sonra 1325 tarihinde Emir Çoban İlhanlı ordularının başkomutanı sıfatıyla Terek'e kadar Kıpçak (Altınordu) Hanlığı'na karşı yapılan seferi başarı ile sürdürmüş, bunun sonucunda Altınordu Devleti 1335 tarihine kadar İlhanlı topraklarına saldırmaya cesaret edememiştir.72

Özbek Han 1335'te Ebu Said Bahadır Han'ın vefat haberini duyunca İlhanlı ülkesine kışa rağmen sefer açmış Derbend üzerinden Kür Irmağı boyuna erişmişti. Buna karşı yeni İlhanlı hükümdarı Arpa Han ordusu ile ırmağın karşısında yerini aldı. Bu sırada çok değer verdiği Kutlug Timur'un ölüm haberini alan Özbek Han ordusuna geri dönüş emri verdi. İlhanlı ordusu ise kritik siyasi durumdan dolayı Altınordu güçlerini takip edemedi.73

Azerbaycan coğrafyası Altınordu Devleti'nin geri çekilmesinden sonra Çobanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiş ve bu süreç içinde dirlik ve düzenlikten uzaklaşmışlardır. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın kardeşi Melik Eşref (1344-1356) Azerbaycan'da sağlam bir hâkimiyet kurmuş, fakat uyguladığı zulüm ve baskı, halkın Altınordu hâkimiyeti içine girmek için Canibeg Han'a müracaat etmelerine sebep olmuştur. Bunun üzerine Canibeg Han tarafından ordu Azerbaycan'a sevk edilmiş, 1356 yılında yapılan Altınordu-Çobanlı savaşında Melik Eşref'in yenilmesi ile Azerbaycan Altınordu Devleti'ne ilhak edilmiştir.74

Canibeg Han'ın Melik Eşref'ten aldıktan sonra Azerbaycan valisi olarak Tebriz'de bıraktığı şehzade Berdi Beg Canibeg Han'ın ağır hastalığı üzerine babasından izinsiz tahta çıkmak üzere Altınordu merkezine dönmesi üzerine75 Tebriz'de Ahicug adındaki emir saltanatını ilan etmiştir. Azerbaycan halkının bu emirin zulümlerini Celayirli sultanı Şeyh Üveys'e iletmeleri üzerine Şeyh Üveys Ahicug üzerine gitmiş ve onu yenerek Celayirli Devleti sınırlarına Tebriz, Selmas, Sultaniye, Erdebil, Hoy ve Şirvan bölgelerini de katmıştır. Bu topraklar Şeyh Üveys H. 777 tarihinde vefat ettiği tarihte Celayirlilerin elinde bulunuyordu. 76

VI. Horasan Kirman ve Fars'taki Gelişmeler

Horasan XIV. yüzyılın başında İlhanlı hâkimiyetine girmişti. Olcaytu, Gilan'ı yıllık 2000 dinar vergiye bağlamış, Herat'a giriştiği taarruzlar

neticesinde 1307'de Horosan'da İlhanlı hâkimiyetini tesise muvaffak olabilmişti.77Fakat Horasan'da İlhanlı hâkimiyeti şeklen sağlanmış, esasen burada mevcut Kert hanedanının elinde kalmaya devam etmişti.78

Olcaytu 1313'te Doğu Afganistan'ı Çağataylıların elinden aldı. Buna karşı Esen Buka Murgab'da İlhanlı ordusuna galip gelip 1315'te Horasan'ın bir kısmını ele geçirmiştir. Çin Hanlığı'nın Çağatay Hanlığı'na 1316'da yaptığı saldırılar Horasan'ın İlhanlı hâkimiyetinde kalmasını sağladı.79

Çağatay şehzadelerinden olup Olcaytu zamanında Horasan'a geçmiş kendine bir miktar arazi ikta edilmiş Yasavur, Ebu said'in gençliğini fırsat bilip Horasan'ı ele geçirmeye teşebbüs etti. Bölgenin İlhanlı valisi Emir Yasavul'u öldürerek 1317'de Mazenderan'ı istilaya girişti. Ona karşı Ebu Said'in gönderdiği İsen Kutlug savaştan çekilince Yasavur, Horasan'a da girdi. Fakat Herat'taki Şarki Horasan hükümdarı Gıyaseddin kert ile bu yüzden mücadele etmek zorunda kaldı. 1318 tarihinde ise tekrar Mazenderan'a girip Tus'daki İlhanlı güçlerini bozdu. Bunun üzerine bölgeye gönderilen Hüseyin Celayir ile Gıyaseddin arasında kalan Yasavur Maveraünnehir'e geri döndüyse de burada Çağatay Hanı Kebek Han tarafından mağlup edilip öldürüldü.80

1326 tarihinde Emir Çoban oğlu Hüseyin Horasan'ı işgal eden Çağatay Han'ı Tarmeşirin'i Gazne'de yendi ve Türkistan'a ricata mecbur bıraktı. 1327 tarihinde Emir Çoban'ın gözden düşmesi ve Gıyaseddin Kert tarafından boğdurularak Ebu Said'in isteğinin yerine getirilmesi Horasan'daki İlhanlı hâkimiyetinin sonunu getirmiştir.81 Çağatay Hanlığı'nda 1334'de göçebelerin yasaya riayetsizliği sebep göstererek isyan etmeleri, Tarmaşirin'in ise iktidarsızlığı, Çağatay Hanlığı'nın İlhanlı Devleti'nin dağılan siyasi coğrafyasından pay almasını engellemiştir. 1370 tarihine kadar Çağatay prensleri Türk emirler tarafından tahta birer kukla hükümdar gibi oturtulmuşlardır.82

Afganistan'a baktığımızda siyasi gücü gitgide artan Kert ailesi Olcaytu döneminde muhtariyet temayülüne girmişti. 1306'da Olcaytu Danişmend Bahadır'ı hükümdar gibi davranmaya başlayan Kert meliki Fahreddin'e karşı Herat şehrini kuşatmaya gönderdi. Fahreddin Amankoh kalesine çekilmeye razı oldu, şehri savunan Muhammed Şam ise Danişmend'i şehrin içine çekerek öldürdü. Bunun üzerine herat önüne Danişmend oğlu Bucay ile Yasavul gönderildi. 1307'de Herat İlhanlı denetimine girdi Fahreddin ise Amankoh'ta öldü.83

Olcaytu bu durumdan istifade ederek Kert ailesinin elinden topraklarını alacağı yerde melikliği aileden Gıyaseddin'e 1307'de tevdi etti. Gıyaseddin ise 1315 tarihinde Olcaytu'nun yanına gelerek kendini temize çıkardı ve Herat şehri bu tarihte Kert ailesine bırakılmış oldu.84 Gıyaseddin'in oğlu Muizzüddin Kırman emiri Kutbeddin'e yardım ederek 1340 tarihinde sınırlarına Kirman'ı da katmak istemişse de Kert orduları mağlup olmuşlar böylece İlhanlı toprakları içinde Kert ailesi Afganistan dışına çıkamamıştır.85

Yezd bölgesinin önemli ailesi olan Muzafferiler ise Argun Han zamanında İlhanlı hizmetine girmişler, Gazan Han döneminde siyasi güç haline gelmişlerdir. Olcaytu'nun 1303'te tahta çıkması ile Ardistan, Herat ve Merv'den Abarkuh'a kadar yolların muhafazası Muzaffer'e verilmişti. Muzaffer'in 1314'te ölümü üzerine oğlu Mubarizüddin ailenin başına geçti. 1316'da Olcaytu'nun ölümü ve Ebu Said'in başa geçmesini müteakip Güney İran sahilindeki bölgenin hakimi Şah İncü ile birleşen Mubarizüddin 1318'de Yezd atabeği Hacışah'ın yerinden çıkarıp şehri hâkimiyetine aldı ve böylece Muzafferilerin Yezd bölgesinde başlayıp Fars, Irak-ı Acem ve Kirman bölgelerine yayılan emirlik kurmaları mümkün oldu.86

Ebu Said, dönemi boyunca Muzafferiler şeklen İlhanlılara bağlı olan Muzafferiler Ebu Said Han'ın ölümünden sonra Fars Kırman ve Yezd'in hâkimiyeti için Mesud Şah İncü ile mücadeleye başladılar. Mubarizüddin Muhammed Yezd'e ilave olarak Şirazi de İlhanlı valisi Ebu İshak'ın elinden aldı. Şah İncü Mubarizüddin'den Şiraz'i almaya çalışsa da başarılı olamadı ve 1340 tarihinde Celayirli Şeyh Hasan'dan destek almak üzere Bağdat'a gitti ve Celayirli Şeyh Hasan'dan destek alarak Müberiziddin ile mücadelelerini sürdürdü.87 Şah İncü Şiraz'ı 1347 tarihinde Muzafferilerden alarak hutbeyi tekrar kendi adına okutmaya başlamıştır.88

Mubarizüddin Kirman emiri Kutbeddin'i mağlup ederek Kirman'ı da Muzafferi hâkimiyetine aldı. 1340 tarihinde Muzafferi orduları Kert güçlerini Kırman'da mağlubiyete uğratarak bu bölgedeki hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.89

VI. I. Tuga Timur

1305 yılında Olcaytu'nun himayesine girmiş ve Kıpçak hanı Özbek'in şikayeti üzerine 1315'te idam edilen Bahadır Bey'in oğlu olan Tuga Timur, Ebu Said Han'ın ölümünden sonra İlhanlı hanlığına çıkmış önemli bir tarihi şahsiyettir. Tuga, Timur'un içinde yaşadığı tümen Mazenderan ile Taberistan'ın doğu kısımları arasında yaşıyordu. Tuga Timur'da bu sebeple İlhanlı doğu coğrafyasının yıkılış dönemi siyasetinde etkili olmuştur.

Hasan Büzürg Celayir'in Muhammed'i İlhanlı tahtına çıkarması üzerine Hasan Büzürg'ün emirleri arasında huzursuzluk baş gösterdi. Prens Ali Cafer, Şeyh Ali Uygur İgrenç ve diğer birkaç emir 1337'de Tuga Timur'u İlhanlı hanı ilan ettiler. Tuga Timur, emirleriyle birlikte 1327'de Azerbaycan'da batıya doğru Sultaniye'ye kadar ilerledi ve diğer bir müddei Musa Han lehine harekete geçen Uyratların hücumunu püskürttü ve Uyratların tımarı yemi Hemedan'ı yağmalattı. Bu gelişme üzerine Tuga Timur ve Musa Han Muhammed Han'a karşı uzlaşmaya gittiler ve İran'ı

aralarında taksim etmeyi kararlaştırdılar. Fakat Mayıs 1337'de Garmarûd'da Hasan Büzürg'e mağlup oldular.Musa ve emirleri yakalanarak Temmuz 1337'de idam edildi. Tuga Timur ise Mazenderan ve Horasan'da ailesinin başında hüküm sürdü.90

Bu gelişmeler sırasında Horasan veziri Hoca Alaeddin Muhammed'in adamları isyan çıkararak Serbedariler saltanatını tesis ettiler. Serbedari hâkimiyetinin genişlemesiyle Tuga Timur'un Horasan'daki etkinliği bir hayli azaldı. Tuga Timur ise buna karşılık Muizzüddin Kert ile dostane münasebet içinde bulunma zorunluluğu duyuyordu.91

Hasan Büzürg 1338'de kuracağı saltanat için Cihan Timur'dan önce92 Tuga Timur'u şeklen ilhan yapmayı düşünmüş ve bu maksatla onu Irak'a çağırmıştı. O da Emir Argunşah'la birlikte Irak'a geldi. Fakat Hasan Büzürg'ün Çobanlı Hasan ile Tuga Timur'u dışlayacak şekilde müzakerelere girişmesi üzerine Tuga Timur Meraga'daki karargahını bozup Horasan'a geri döndü.93 Büyük Şeyh Hasan'ın Tuga Timur'un aleyhine dönmesine sebep olarak Irak'a gelişinde Tuga Timur Hasan Büzürg'ün denetimindeki Diyarbekir bölgesini ele geçirdi.

Bu gelişme üzerine Hasan Büzürg onu Horasan'dan da çıkarmaya karar verdi. Tuga Timur bundan habersiz Mart 1339'da Rey bölgesine kadar ileri hareket içine girdi. Onun bu hareketi Horasan'da ve batıda Hasan Büzürg'ü daha da güçlendirdi. Bu arada Tuga Timur'un Ebu Said'in kızı Sati Beg ile evlenmeleri mümkün olmayınca Tuga Timur'un İlhanlı merkezindeki iddiası azalmış oldu.94 Tuga Timur 1353 tarihinde Serbedariler tarafından öldürülünceye kadar Horasan'da hüküm sürmüştür. Fakat biz onun sikkelerinin basıldığı H. 739-743 tarihleri arasında95 İlhanlı Hanı olarak kabul edildiğini ifade edebilir.

Sonuç olarak ifade etmemiz gerekirse, İlhanlı siyasi coğrafyası, bu bölgenin nüfuz sahibi olup İlhanlı Devleti'nin hizmetine girmiş aşiret

yapısındaki aristokrat aileleri tarafından paylaşılmış, bölgede uzunca bir süre siyasi istikrar sağlanamamıştır.

1 Berthold Spuler, İran Moğolları, Türkçe Trc. Cemal Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 78-88.

2 Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, Türkçe Trc. M. Reşat Uzman, 2. Baskı, İstanbul 1993, s. 363-368; D’ Ohsson, Historie des Mongols depius Tchingis-Khan Jusgu’a Timour-Beg ou Tamerlan, II. Traduction, 1835, s. 586-610.

3 Donald M. Nicol, Bizans’ın Son Yılları (1261-1453) Türkçe Trc., Bilge Umar, İstanbul 1999, s. 150.

4 D’Ohsson, IV, s. 536; Rene Grosset, a.g.e., s. 364; Donald M. Nicol, a.g.e., s. 150.

5 Rene Grousset, a.g.e., s. 364; Donald M. Nicol, a.g.e., s. 150-151.

6 1307’de Moğolların Karacahisar’a yönelmesinden sonra İznik ve İzmit bağlantısı kesildi. Btinya’ya gelen 30 bin kişilik Moğol ordusu bölgede akınlar sırasında Karacahisar’ı yağmaladılar, Orhan Bey’e yenilince de geri döndüler. (D. M. Nicol a.g.e., s. 151; H. A. Gibbons, Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu, Türkçe Trc. Bülent Arı, Ankara 1998, s. 38).

7 D’ Ohsson, IV, s. 532; Rene Grousset, a.g.e., s. 363-364.

8 Takıyyüddin Makrizi, Kitabu’s-Süluk Lima’rifet-i Düveli’l-Mülük, C: II, (Nşr. M. Mustafa Ziyade), Kahire, 1942, s. 38-39.

9 Rene Grousset, a.g.e., s. 364; Faruk Sümer, ‘Anadolu’da Moğollar’, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: I, Ankara 1970, s. 81.

10 Makrizi II, s. 142-143; Faruk Sümer, ‘Anadolu’da Moğollar’’, s. 81-82.

11 Makrizi, II, s. 430-446; Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, Ankara 1989, s. 9-11; Yaşar Yücel, “Eratna Devleti” (Anadolu Beylikleri

Hakkında Araştırmalar II), Ankara 1989, s. 9-10. Memlük Sultanının Eratna'nın itaatini arz etmesine rağmen Darende'yi Karaca Bey'e ait olarak tescil etmesi, (Makrizi, II, s. 494-495; Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, s. 11) Memluk Sultanının Eratna'yı Moğol-İlhanlı Devleti'nin bir emiri olarak görmesiyle ilgili olmalıdır. Nitekim Memlükler Eratna'nın Karaca Bey'e karşı girişimlerini hutbeyi ve sikkeyi Memluk Sultanı adına kestirmediği gerekçesiyle cevapsız bırakmıştır. (Makrizi, II, s. 490).

12 Nitekim s. Albüm tarafından Ebu Said'den sonra İlhanlı hâkimiyet mücadelesi sürdüren Muhammed Han, Musa Han, Cihan Timur Tuga Timur ve Süleyman Han'ın hâkimiyet bölgelerinin Irak-ı Arap'tan daha doğuya doğru genişlediğinin ifade edilmesi, (S. Albüm, "Studies in İlkhanid History and Numismatics I; A Late Ilkhanid Hoard", Studia Iranica, XIII, (1984) s. 74-110) Olcaytu'dan sonra İlhanlıların Suriye toprakları için çok ciddi çaba sarf etmediklerini gösteriyor.

13 Makrizi, II, s. 566 Refet Yinanç, a.g.e., s. 12.

14 Faruk Sümer, 'Anadolu'da Moğollar', s. 76; Makrizi, II., s. 38.

15 Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, III. Baskı, İstanbul 1981, s. 244.

16 Hamdullah Kazvini, Tarih-i Güzide (Nşr. Edward Baron) London 1910, s. 596.

17 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 73.

18 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 81. Daha sonra Anadolu umum valisi olan Timurtaş da babası gibi Anadolu'da Türkmen beylerini sıkı şekilde kendine bağlı tutma siyasetini sürdürmüş, Türkmen beylerinden Dündar Bey'in üzerine yürüyerek 1323'te onu tutsak etmiş, 1326'da Eşrefoğlu hanedanını sona erdirmiştir. (Faruk Sümer, a.g.m., s. 87-88).

19 Ahmet Eflaki, Ariflerin Menkibeleri, II, (Türkçe Trc. Tahsin Yazıcı) İstanbul 1986., s. 369-370.

20 Hafız Ebru, Chronigue Des Rois Mongols en Iran, K. Bayani II. Traduction et Notes, Paris 1936, s. 92-104; Kazvini, Tarih-i Güzide, s. 609-610; Zeki Velidi Togan., Türk Tarihine Giriş, s. 245. Timurtaş bu haberi duyunca Kayseri üzerinden İlnanlı sarayını teklikeli görerek Mısır'a Nasır'ın yanına sığınmış, Karamanoğullarının kışkırması sonucu 1328'de orada öldürülmüştür. (Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi., İstanbul 1984, s. 649-650; 2. V. Togan, a.g.e., s. 245).

21 İ, Hakkı Uzunçarşılı, 'Eratna Devleti', Belleten, Sayı: 126, (1968), s. 165; Kemal Göde, Eratnalılar, Ankara 1994, s. 13-17.

22 Makrizi, II., s. 445; Faruk Sümer, 'Anadolu'da Moğollar', s. 101; Uzunçarşılı, a.g.m. s. 165 Naib Eratna'nın bu görevini sürdürürken İlhanlı umum valiliğini kabul etmemesi, onun bağımsızlığını kazanması iyi bir fırsat olmuştur. (Yaşar Yücel, Eratna Devleti, s. 6-7.).

23 Abdulkadir Yuvalı, 'İlhanlı Devleti', Tarihte Türk Devletleri II., Ankara 1987, s. 549.

24 Ahmet Eflaki, Ariflerin Menkibeleri, II., 370.

25 İbn-I Haldun, Kitabu'l-İber, C. V., Taşbaskısı, Tarihsiz, s. 1185-1186; Faruk Sümer, " Anadolu'da Moğollar", s. 89-90; İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, Ankara 1984., s. 43: Kemal Göde, Eratnalılar, s. 13-14.

26 H. Hüsameddin Amasyavi, Amasya Tarihi, C. 2, İstanbul, H. 1332, s. 480-488.

27 İ. H. Uzunçarşılı, "Eratna Devleti", s. 165; Kemal Göde, a.g.e., s. 35.

28 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 101; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, İstanbul 1345, s. 89; Bertold Spuler, İran Moğolları, (Türkçe Trc. Cemal Köprülü), II. Baskı, Ankara 1987, s. 151.

29 Bertold Spuler, a.g.e., s. 388.

30 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, s. 89, 107; Bertold Spuler, a.g.e., s. 151.

31 İ. Hakkı Uzunçarşılı, A. Beylikleri, s. 156; F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar, “s. 105. Eratna, bu savaşta galip geleceğinden emin olmadığı için Kayseri valisi vasıtasıyla Memluk sultanına bağlılığını bildirmiştir. (Makrizi, II., 635).

32 M. Halil Yinanç, “Akkoyunlular”, İ. A., (MEB) C. 1, Eskişehir 1997., s. 253; Faruk Sümer, Karakoyunlular, C. I, II. Baskı Ankara 1984., s. 37.

33 Faruk Sümer, a.g.e., s. 33-34; Yaşar Yücel. Eratna Devleti, s. 78.

34 Faruk Sümer, a.g.e., s. 37-38. Sutaylıların güçlerini yitirerek Musul ve Diyarbekir bölgelerini ellerinden çıkarmaları bu bölgelerdeki kale ve şehirleri Akkoyunluların ele geçirmelrine sebep olmuştur. (M. H. Yinanç, “Akkoyunlular“, s. 253).

35 M. H. Yinanç, a.g.m., s. 254; Faruk Sümer, Karakoyunlular, s. 37.

36 Arpagaun (Arpa) Han hanedanlık sülalesi olan Hülagü neslinden değildi. Hülagü’nün kardeşi Arık Böge’den geliyordu. (S. Albüm, Ilkhanid History……, s. 60; Rene, Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 368.).

37 Hafız Ebru, a.g.e., s. lll-ll8; Abdüsselam Abdülaziz Fehmi, Tarihu’d-Devleti’l-Moğoliyyeti Fi İran, Ayn Şems Ün. Yay. 1981, s 232. Arpa Han adına 1335 tarihli Rey ve Şebinkara’da basılan paralar onun Ebu Said’I hemen müteakiben han olduğunu gösteriyor. (S. Albüm, Ilkhanid History and Numismatics, s. 62).

38 Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar“, s. 95; Abdüsselam Fehmi, a.g.e., s. 232-233.

39 Abdüsselam Fehmi, a.g.e., s. 233.

40 Faruk Sümer, a.g.m., s. 95-96; Abdüsselam Fehmi, a.g.e., s. 233.

41 Faruk Sümer, “a.g.m., s. 96; S. Albüm, a.g.e., s. 66. Musa Han’a ait paralar H. 736/M. 1336 tarihine aittir. (S. Album Ilkhanid History and

Numismatics…s. 69).

42 S. Albüm., a.g.m., s. 67.

43 Mustafa Ali, Fusül-I Hall ü Akd ve Usül-I Harc ü Nakd, Nuruosmaniye Ktp. Yazmalar No: 3399, v. 59 b-60 a.

44 W. Bardhold, “Ebu Said Bahadır”, İ. A., (MEB), C. IV, (Eşkişehir 1997), s. 44-45.

45 Hamdullah Kazvini, Tarih-i Güzide, s. 603-604.

46 H. Kazvini, a.g.e., s. 607-608. Sultanın bu ani kararla Dımaşk Hoca’yı öldürmesi Emir Çoban’ın nüfuzuna karşı Ebu Said Han’dan beklenmeyen bir tavırdı ve bu gelişme Emir Çoban’ın nüfuzunun kırılmasına sebep olduğu gibi İlhanlı merkezinde siyasi dengelerin değişmesine sebep oldu. Bu olayla İlhanlı yıkılışının öne alındığını söylememiz mümkündür.

47 Tarih-i Güzide, s. 608-609; Faruk Sümer, “Anadolu Moğollar”. S. 89-T. W. Haig, “Kert”, İ, A. (MEB), C. 6, Eskişehir 1997, s. 596.

48 H. Kazvini, Tarih-i Güzide, s. 609; Timurtaş’ın isyanı Anadolu’da İlhanlı ve Çobanlı hâkimiyetinin sona ermesine sebep olmuştur. (R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 368).

49 Çobanlıların Rum ve Canikli köklerden oluşan kuvvetleri bulunuyordu. Yine Türkmen güçleri de bulunuyordu. Çobanlı diye anılan bu Türkmen unsurları Arranda yerleşmişlerdi. Ayrıca Çobanlıların idaresi altında kıpçaklar, Berumlar, Herbatanlar ve Öngütler de vardı. (Faruk Sümer, ‘Anadolu’da Moğollar’, s. 99) İlhanlı hâkimiyetinde daha önce Çoruk solundaki Barkal Dağlarında yaylayan Kıpçaklar Çobanlı-Celayirli ailelerin savaşlarından sonra İspir Bölgesi ile Çunda Bölgesi arasında yaşamaya başladılar. Fakat bu bölgelerde artık İlhanlı hâkimiyeti yerine Kartel kralı Parlak Gorgi’yi matbu tanıdılar. Böylece İlhanlı döneminde Çobanlılara verilen Kıpçak desteği Çobanlı Devleti’nin kuruluşu ile birlikte

ortadan kalkmıştır. (Fahrettin Kırzıoğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992, s. 151-152.

50 S. Album, Ilkhanid History and Numismatic…, s. 71; Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 98; Z. Velidi Togan, Türk Tarihine Giriş, s. 231.

51 D’Ohsson, IV, s. 735; Hafız Ebru, Mongols en Iran., s. 131-135; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu. 368.

52 Sati Beg adına basılan 739 tarihli sikkelerden (S. Albüm Numismatics, s. 80) ve yine Süleyman adına basılan 739 tarihli sikkelerden (S. Albüm, s. 83) Sati Beg’in İlhanlı saltanatının bir yıldan daha az bir süre sürdüğü görülüyor.

53 Bertold Spuler, İran Moğolları, s. 149-150; Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 99, Zeki Velidi Togan, Arpa Han ve Musayı’da katarak Sati Beg, Süleyman ve Melik Eşref’in tahta çıkardığı Nuşirvan dahil olarak beş “İlhan”ın Çobanlılar tarafından tahta çıkarıldığını ifade ediyor. (Z. V. Togan, Türk Tarihine Giriş., s. 231-232) ki bu beş isimden son üç tanesinin “Çobanlı İlhanı” olduğunu söyleyebiliriz.

54 Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II., (Emir Mutahharten), s. 247.

55 B. Spuler, a.g.e., s. 151; S. Albüm, a.g.e., s. 100.

56 B. Spuler, a.g.e., s. 151-152. Kuşkusuz Süleyman Han’ın azledilmesinde Karanbük’te aldığı mağlubiyet etkili olmuştur. Yine Anuşirvan adına Tebriz’de Çobanlı Devleti merkezinde basılan altın sikkelerde tarih bulunmuyor. Diğer yerlerde darbedilen paralarda H. 741 tarihinin yer alması, Anuşirvan’ın Çobanlı Hanlığı öncesinde de saltanat iddiası içinde olduğunu gösteriyor. Bu tarihlerde Çobanlı tahtında Süleyman Han bulunmaktadır. (Mihab Derviş Lütfi, “El-Elkab ala’l-Meskükati’l-İlnani”, Sümer, 21/1-2, Bağdat, 1965., s. 166.

57 Mihab Derviş Lütfi. a.g.m., s. 166.

58 Mustafa Ali, Fusul-iHall ü Akd. V. 70a. B. Spuler. İran Moğolları, s. 153-154. Azerbaycan bundan sonar Canibeg oğlu Berdi Beg ve Ahicug tarafından yönetilmiş, daha sonra da Şeyh Üveys tarafından Celayir'li Devleti sınırlarına dahil edilmiştir.

59 S. Albüm, "…Numismatics…", s. 71; M. Halil Yinanç, "Celayir", İ. A. (MEB.) C. II., Eskişehir 1997, s. 64. Şeyh Hasan Celayir Cihan Timur'u Kuklabir Han olarak ileri sürmesine rağmen bağımsız bir hükümdar olarak Celayir Devleti'ni kurmuş, oğlu Üveys'ten itibaren İlhanlı hükümdar sülalesinden bir hana da ihtiyaç duyulmamıştır. (R: Grausset, Bozkır İmparatorluğu, s. 368; S. Albüm., a.g.m., s. 84-85).

60 S. Albüm, a.g.m., s. 84; B. Spuler, a.g.e., s. 149.

61 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 99.

62 Mustafa Ali, Füsül, v. 70 a.

63 Makrizi, Sülük, II, s. 489; S. Albüm, Ilkhanid History and Numismatics…, s. 99-100; Faruk Sümer, "Anadoluda Moğollar", s. 99-100.

64 Makrizi, Sülük, II, s. 521-522; Faruk Sümer, a.g.m., s. 100-101.

65 Cihan Timur'un basılan sikkelerinin H. 740 tarihine ait olması, (S. Albüm, Numismatics…, s. 85; Mihab Derviş Lütfi, El-Elkab Ala'l-Meskükati'l-İlhani, s. 166) Hasan Celayir'in H. 740-750 tarihleri arasında kendi adına sikkeler bastırarak hâkimiyette tek başına kaldığını gösteriyor. (Bertold Spuler, a.g.e., s. 330-331) Tuga Timur'un H. 740 tarihinden itibaren saltanat mücadelesinden geri çekilmesi üzerine Çobanlılara karşı destek alabileceği bir müttefikten mahrum kalan Hasan Büzürg'ün meşruiyetini Tuga Timur'un mücadeleden çekilmesine dayandırdığı görülüyor. (S. Albüm, a.g.m., s. 96-97).

66 M. Halil Yinanç, "Celayir", s. 64. M. Halil Yinanç'ın Şeyh Üveys'in babasının yerine 1356 tarihinde tahta geçtiğini belirtmesine karşılık Mustafa Ali, Şeyh Üveys'in tahta H. 750 tarihinde çıktığını ifade eder. (M.

Ali, Fusul, v. 71 a) Fakat Ali'nin sehven H. 757 tarihini 750, H. 767 tarihinide H. 777 tarihi olarak yazdığı anlaşılmaktadır. (Faruk Sümer, Karakoyunlullar s. 40-41).

67 Faruk Sümer, Karakoyunlular, s. 40.

68 M. Halil Yinanç, "Celayir", s. 64.

69 Faruk Sümer, a.g.e., s. 41.

70 Mustafa Kafalı, Altınordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s. 73-75.

71 M. Kafalı, a.g.e., s. 76; W. Barthold, "Ebu Said Bahadır", İ. A (M. E. B), C. IV, s. 45. Emir Çoban'ın bu seferde İlhanlı emirlerine uyguladığı baskı politikasi ümeranın ona süikast düzenlemesine yol açtı. Muhalifler Emir Çoban'ın Gökçegül kenarındaki karagahını ele geçirdiler. Emir Çoban ise oğlu Hasan ile birlikte Tebriz'e oradan da Sultaniye'ye Ebu Said Han'ın yanına ulaşmayı başardı. Bu isyanı bizzat Ebu Said'in ordusu 1319 Miyaniç Savaşı'nda bastırmayı başardı ve bu gelişmeyle Emir Çoban'ın İlhanlı Devleti'ndeki konumu daha da güçlendi. (Hamdullah Kazvini, Tarih-i Güzide, s. 605-606; W. Barthold, "Ebu Said Bahadır" s. 45).

72 H. Kazvini, Tarih-i Güzide, s. 607; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 367.

73 Mustafa Kafalı a.g.e., s. 81 Özbek Han'I bu sefere, İlhanlı ailesinin sona erdiğini ve tahtın boş kaldığını belirten Ebu Said'in hanımı Bağdat Hatun'un teşvik ettiği görülüyor ki bu İlhanlı merkezindeki Ebu Said'in ölümünden sonra ortaya çıkan durumun nezaketini açıkça gösterir. (Aynı yer) Azerbaycan 14. yüzyılın ilk yarısında Cuci (Altınordu) ulusunun bütün çabasına rağmen İran Moğol sülalelerinin elinde kalmıştır. (A. Yu. Yokubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, (Türkçe Trc. Hasan Eren), Ankara 1992, s. 52) Bu tarihte Azerbaycan'da Çobanlı hâkimiyetinin tam olarak sağlandığı söylenemez.

74 A. Yu. Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, s. 110-111; Mustafa Kafalı, a.g.e., s. 83-84; Mustafa Ali, Fusul-I Hall, v. 71 a.

75 Mustafa Kafalı, a.g.e., s. 85.

76 Mustafa Ali, Fusul-I Hall, v. 72a. Bu bilgiden İlhanlı yıkılışından sonar kırk yıllık bir süreç içinde İlhanlı Devleti mirasının büyük bölümünü Celayirli Devleti'nin hâkimiyetine geçirdiği ortaya çıkmaktadır.

77 Hafız Ebru, Mongols en Iran, s. 17, 25; T. Haig, "Olcaytu", İ. a. (MEB) C. 8, Eskişehir 1997, s. 388.

78 Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 365.

79 R. Grousset, a.g.e., s. 365; D'ohsson, IV, 562-564. Olcaytu 1313 Horosan seferine Memlüklerin kışkırtması ile Çağataylı Kebek Han'ın çıkardığı isyan üzerine başlamış, isyan bastırılmış kontrol altına alınan Horosan'a Ebu Said vali olarak atanmıştır. (T. W. Haig, "Olcaytu" s. 388).

80 Hafız Ebru, Mongols en Iran, s. 71-86; D'Ohsson, IV. 612-628; W. Barthold, "Ebu Said Bahadır", s. 44-45; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 365.

81 Hafız Ebru, a.g.e., s. 90-103; R. Grousset, a.g.e., s. 367. Bu gelişme Horosan'da Kert-Çağatay mücadelelerini alevlendirmiştir. Fakat Çağatay Hanlığı Tarmaşirin döneminde Horosan'ı ihmal etmiştir.

82 W. Barthold, "Çağatay", İ. A. (MEB), C. III., Eskişehir 1997, s 269.

83 Hafız Ebru, Mongolsen Iran, s. 17-30; Rene Grousset, a.g.e., s. 365.

84 D'Ohsson, IV, 568-571; Hafız Ebru, a.g.e., s. 37-43; Rene Grousset, a.g.e., s. 365.

85 T. W. Haig, "Kert" İ. İ. (MEB) C. 6 Eskişehir 1997 s. 596-597.

86 H. Kazvini, Tarih-i Güzide, s. 613; K. V. Zettersteen, "Muzafferiler" İ. A. (MEB) C. 8, Eskişehir 1997, s. 774.

87 M. Ali, Fusül, v. 66b-67b; S. Albüm, Ilkhanid History and Numismatiç, s. 112-113; KV. Zettersteen, a.g.m., s. 774. Şah İncü'nün H.

740 tarihinde bastırdığı sikkeler Mubarizüddin’e mağlup olmadan darbedilmiş olmalıdır (S. Albüm, a.g.m., s. 114).

88 K. V. Zettersteen, a.g.m., s. 774.

89 T. W. Haig, “Kert”, s. 596-597.

90 V. Minorsky, “Tuga Timur” İ. A. (MEB) C. 12/1, Eskişehir 1997, s. 480; Bertold Spuler, İran Moğolları, s. 146-147; S. Albüm, a.g.m., s. 87-89.

91 Minorsky, “Tuga Timur”, s. 480-481.

92 S. Albüm., a.g.m., s. 84.

93 V. Minorsky, a. gm., s. 481; S. Albüm, a.g.m., s. 88. Tuga Timur’un H. 739/m. 1338 tarihinden itibaren sikke bastırmaya başlaması Irak’tan Horosan’a dönmesiyle kendi başına Tuga Timur’un İlhanlığını ilan ettiğini ve daha onceye ait basılmış paraları bulunmaması da onu bu harekete Hasan Büzürg’ün sürüklediğini gösteriyor. (S. Albüm, a.g.m., s. 88-90).

94 Bertold Spuler, e.g.e., s. 149; S. Albüm, a.g.m., s. 89.

95 S. Albüm, a.g.m., s. 89-98.

Ahmet Eflaki, Ariflerin Menkibeleri, II, (Türkçe Trc. Tahsin Yazıcı) İstanbul 1986.

D’ Ohsson, Historie des Mongols depius Tchingis-Khan Jusgu’a Timour-Beg ou Tamerlan, II. Traduction, 1835.

H. Hüsameddin Amasyavi, Amasya Tarihi, C. II, İstanbul, H. 1332.

Hafız Ebru, Chronigue Des Rois Mongols en Iran, K. Bayani II. Traduction et Notes, Paris 1936.

Hamdullah Kazvini, Tarih-I Güzide (Nşr. Edward Baron) London 1910.

İbn-I Haldun, Kitabu’l-İber, C. V., Taşbaskısı, Tarihsiz.

Mustafa Ali, Fusül-I Hall ü Akd ve Usül-I Harc ü Nakd, Nuruosmaniye Ktp. Yazmalar No 3399.

Takıyyüddin Makrizi, Kitabu’s-Süluk Lima’rifet-i Düveli’l-Mülük, C: II, Nşr. M. Mustafa Ziyade, Kahire 1942.

II. Araştırmalar.

Abdüsselam Abdülaziz Fehmi, Tarihu'd-Devleti'l-Moğoliyyeti Fi İran, Ayn Şems Ün. Yay. 1981.

Albüm S., "Studies in İlkhanid History and Numismatics I; A Late Ilkhanid Hoard", Studia Iranica, XIII, (1984), ss. 49-116.

Bardhold W, 'Ebu Said Bahadır', İ.A, MEB, C.IV, Eşkişehir 1997, ss. 44-46.

"Çağatay", İ. A. (MEB), C. III, Eskişehir 1997, ss. 266-270.

Donald M. Nicol, Bizans'ın Son Yılları (1261-1453) Türkçe Trc., Bilge Umar, İstanbul 1999.

Gibbons H. A., Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Türkçe Trc. Bülent Arı, Ankara 1998.

Göde Kemal, Eratnalılar, Ankara 1994.

Grousset Rene, Bozkır İmparatorluğu, Türkçe Trc. M. Reşat Uzman, 2. Baskı, İstanbul 1993.

Haig T. W., "Olcaytu", İ. A. (MEB), C. IX, Eskişehir 1997, ss. 387-389.

"Kert", İ, A. (MEB), C. VI, Eskişehir 1997, ss. 596-597.

Kafalı Mustafa, Altınordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.

Kırzıoğlu Fahrettin, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992.

Mihab Derviş Lütfi, "El-Elkab ala'l-Meskükati'l-İlnani", Sümer, 21/1-2, Bağdat. 1965.

Minorsky V., "Tuga Timur", İ. A. (MEB) C. XII/I, Eskişehir 1997., ss. 480-482.

Spuler Bertold, İran Moğolları, (Türkçe Trc. Cemal Köprülü), II. Baskı, Ankara 1987.

Sümer Faruk, Karakoyunlular. 1, II. Baskı, Ankara 1984.

‘Anadolu’da Moğollar’, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: I, Ankara 1970, ss. 1-147.

Togan Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, III. Baskı, İstanbul 1981.

Turan Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi II. Baskı, İstanbul 1984.

Uzunçarşılı İ. Hakkı, ‘Eratna Devleti’, Belleten, Sayı: 126, (1968), ss. 161-189.

Anadolu Beylikleri, Ankara 1984.

Kitabeler, İstanbul 1345.

Yaşar Yücel, Eratna Devleti (Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II), Ankara 1989.

Yinanç M. Halil, “Celayir”, İ. A. (MEB.) C. II., Eskişehir 1997, ss. 64-65.

“Akkoyunlular”, İ. A., (MEB) C. I, Eskişehir 1997, ss. 251-270.

Yinanç Refet, Dulkadir Beyliği, Ankara 1989.

Yokubovskiy A. Yu., Altınordu ve Çöküşü, (Türkçe Trc. Hasan Eren), Ankara 1992.

Yuvalı Abdulkadir, ‘İlhanlı Devleti’, Tarihte Türk Devletleri II., Ankara 1987.

Zettersteen K. V., “Muzafferiler“ İ. A. (MEB) C. VIII, Eskişehir 1997, ss. 774-776.

İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri / Manana Gabashvili [s.386-393]

Gürcistan Bilim Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü Academic Giorgi Tsereteli / ?????

Halefleri daha sonraları Türk devleti haline gelen oluşturan İlhanilerin uluslararası ticaret politikası, devletin kurulmasıyla eş zamanlı olarak vücuda getirilmiştir. 1253 yılında Kurultayın onayı ile Arap, Pers, Gürcü, Ermeni ve diğer milletlerin mensuplarından teşekkül eden Hulâlgû'nun birliklerinin batıdaki askeri girişimlerinin gayesi, İran'ı ve İran'a komşu olan devletleri baskı altına almak, istila etmek ve yönetim politikalarını daha da ileriye götürmekti. İran'a doğru yönelmenin arkasında yatan neden, orada yüzyıllardır bulunan ticaret yollarıydı. Bunlardan en önemli olanı doğudan başlayıp, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde (Levant) sona ereniydi. Bilindiği üzere, Moğollar göçebe ticaretinin gelişimine katkıda bulunuyorlardı ve onların zenginler sınıfına dahil olanları fazlasıyla bu nevi ticarete iştirak etmekteydiler. Bu nedenle, zenginler sınıfına dahil olanlar, uluslararası ticarete ilgi duyup, büyük kârlar elde etme imkanı sağlayabilecek olan ticaret yollarının kontrolünü ellerinde bulundurmaktaydılar. İran'ın içerisinden geçen Doğu Akdeniz Yolu, 1256 yılında kurulan ve Orta Asya, Anadolu ve Kafkaslar'da geniş topraklara sahip olan İlhaniler Devleti'nin merkezinin İran olmasını gerektirdi.

Büyük Kaan'a tâbi oldukları varsayılan İlhani Devleti,1 daha fazla genişleme çabası içerisindeydi. Kafkaslar ve kuzey devletlerine hâkimiyet, İlhanilere Doğu Akdeniz Yolu'nun tamamını kontrol etme imkanı verebilirdi. Böylece, İlhani Devleti'nin kurulmasıyla eş zamanlı olarak oluşan dış politika, hiç değiştirilmeden devleti sona ermesine kadar

muhafaza edildi. İlhani Devleti açısından değerlendirildiğinde, yukarıda belirtilen nedenlerle, Devlet uluslararası politikada yerini almıştı. İran, bu nedenle doğu ve batı uluslarının ilgi odağı haline geldi. Ayrıca, 13. yüzyıldan itibaren doğuda üretilen gıda maddelerine olan ihtiyaç, batıda artmaya başlamıştır ve Doğu Akdeniz Yolu daha geniş bölgelere ulaştırılmıştır. Şu da unutulmamalıdır ki, Avrupa'daki ekonomik gelişme doğrudan Yakın Doğu ile yoğun bir şekilde ticaret yapılmasına neden olmuştur.2 Bu nedenle, yukarıda değinilen ekonomik etmen, Batılıların yalnızca Şark politikası'nda değil, aynı zamanda İlhani politikasında da etkili olmuştur. Ticaret yollarının gelişmesi, Kafkasların ve çevresindeki bölgelerin ekonomik yaşamlarında da çok önemli bir hale gelmişti. Bu nedenle, çeşitli politik ilişkiler oluşturulmuştu.

Konuyla ilgili hususi literatürde, Doğu Akdeniz Yolu'nun önemi konusunda görüşler çok önceden beri dile getirilmiştir (W.Heyd, G.Bratiano, V. Gabashvili, H. İnalcık ve diğerleri). Bununla beraber, farklı ulusların Doğu Akdeniz Ticaret Yolu üzerindeki rolleri ve etkileri konuları, sistematik bir şekilde araştırılmamıştır. Aynı şey, İran İlhanileri için de söylenebilir.

Ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi sürecinde birinci İlhan - Hulâgû ile Altınordu Devleti arasındaki münasebet belirli bir oranda vergi ödenmesini zorunlu kılıyordu. Bu vergi, Altınordu'ya gönderilen malların fiyatlarının yüksek olmasına sebebiyet vermekteydi.3 İlhan, Cuçilerin uluslararası ekonomik gelişme planlarına da muhalefet etti. Sonuçta aralarındaki münasebet son derece gergin bir hale gelip, aralarındaki ticaret neredeyse yok denilebilecek bir seviyeye düştü.4 Aynı gerekçeyle veya ticari çıkarlar nedeniyle göçebe ticaret yoluna ait ticari menfaatleri ve ayrıcalıkları eline geçirmeye çalıştı. Bu nedenle, İlhan'ın Horasan ve Suriye ile olan münasebetleri de hasmane bir hale geldi.

İlhaniler Horasan’dan geçip Şark’ı Uzak Doğu’ya bağlayan göçebe ticaret yolu’na sahip çıkmaya çalıştı. Bu karşı çıkma iki ayrı savaşla son buldu. Örneğin, 1273 yılında Alagha Han, Buhara5 şehrini harap etti. 1295’te Çağatay Han’ı, İran’ı işgal etti.

Suriye’nin mücadele etme nedeni -ki mücadele Mısır’la karşı karşıya gelinmesine neden olmuştur- doğu akdeniz ticaret yolu’nun kuzeyde kalan kısmıdır. İran İlhanileri Suriye’nin üstünlük kurma mücadelesini bertaraf etmiştir. Böylece, İran İlhanileri doğu akdeniz yolu’nun kontrolünü eline geçirdikten sonra, anılan yolun güney kısmını da eline geçirme fikrine kapıldılarsa, bu planı gerçekleştirme imkanına sahip olamadılar. İlhani hanları nadiren de olsa Hindistan’a hücumlarda da bulundular.6 Daha evvel belirtildiği üzere, ticaret yolları konusundaki teşebbüsler politik işbirliklerinin oluşmasına vesile oldu. Örneğin, İlhanilere karşı yapılan savaşta Altınordu, Mısır’ın müttefiki oldu. İlhaniler kendi çıkarları için batıda bir müttefik arayışı içerisindeydiler. Dış ticaret politikası çalışması, ilgili ülkenin hem dış hem de iç şartlarını değerlendirmeyi gerektirir. Bir ulusun dış politikasının başarılı olmasının doğrudan o ülkenin iç şartlarına ve ortamına bağlı olduğunun özellikle dikkate alınması gerekir. İlhani Devleti’nin gelişmesinin ilk safhasında (1256-1295), katı Moğol geleneklerinin hüküm sürdüğü bilinmektedir. Bu gelenekler, öncelikle ulusun, ekonominin, kasabaların ve kasaba yaşantısı üzerinde istikrarın sağlanmasında önemli bir araç olmuştur. İlk İlhaniler hiç bir kasabayı yeniden yapılandırmayı denemediler. Onlar Cengiz Han’ın yasalarına göre davrandılar. Bu yasalar, kasabaların ve şehirlerin inşasını ve şehir yaşantısının gelişimini engellemekteydi.7 Hatta, yasada duvarların yıkılmasına dair hususi bir hüküm mevcuttu. Moğolların şehirlerde yaşayan nüfusa karşı aşırı gaddarca davrandığına değinilmelidir. Moğollar, şehirlerde yaşayanları ya öldürdü ya da Hashar’a götürdüler. Bu nedenle,

Yakın Doğu'daki şehir ve kasaba nüfusunda azalma oldu. Aslında İlhaniler Moğolların halefleri durumuna geldiler ve Altınordulular istila etmekle Moğolların karşıya karşı bulundukları şartların aynısını yaşadılar.

Moğollar Yakın Doğunun yalnızca politik vakalarını değiştirmeyip, ekonomik yaşam tarzını da değiştirdiler. Moğol istilaları bir çok unsura dayalı Fars-İslâm ve Arap-İslâm geleneklerinin zayıflamasına neden oldu. Her şeyden önemlisi, Moğol silahlı kuvvetlerinin çoğunluğu Türklerden oluşturuldu. Türk unsurunun kuvvetlenmesi ile Yakın Doğu'da vergi ve benzeri mükellefiyetliklerin konulmasında ve yaygınlaşmasında Moğol-Türk hâkimiyeti baskın duruma geldi. Bağdat'ın 1258 yılında düşmesi Moğol-Türk geleneğinin gelişmesine ve yerleşmesinde katkıda bulundu. Bu durum, İslâm'ın ve İslâm'ın dini söyleminin değerden düşmesine ve zayıflamasına neden oldu.8 Şehrin düşmesi diğer bakımlardan da önemlidir. Bağdat'ın düşmesiyle ticaret yollarının güzergahları yeniden düzenlendi ve Tebriz şehrinin önemi arttı.

Gazan Han'ın reformlarıyla başlayan İran İlhanilerinin ikinci safhası (1295-1395), ulusu oluşturan sınıfların birçoğunu bir araya getirmiş ve birçoğu uluslararası ticaretle bağlantılı olan problemlerin çözümü konusunu değerlendirmiştir. Ayrıca, parasal problemler ve parasal sistemlere dair problemlerin belirlenmesi de reform programına dahil edilmiştir. Reformun esas gayesi, kötü iç ve dış şartların oluşturduğu, yıkıma yol açan İlhanilerin sorunlarını çözüme kavuşturmaktı. İlk İlhanilerin fethedilen ülkelerden büyük ganimetler elde ettikleri bilinmektedir. İlhaniler, yerel feodallerden önemli miktarda vergi aldılar ve fethettikleri ulusların ekonomilerini mahvettiler. Zorunlu göç ve nüfusu yoğun olan yerlerin terk edilmesi yaygın hale geldi. Bu eylemler milli gelirin azalmasına ve İlhani topraklarında sonu gelmez iç kargaşaların ortaya çıkmasına neden oldu. Ekonomik gerilemeyle birlikte, merkezi hükümet, hanedan üyelerinin

politik güç kazanma ve kontrol etme mücadelesi nedeniyle gerilemiştir. Henüz 1295 yılında bile tahtta hak iddia eden üç kişi vardı: Keyhatu, Baydo, Gazan.9 Yalnızca Hulâgû'nun soyundan gelenler tahta çıkabileceğinden, kurultaya iştirak hakkı olan âzalar, yüksek mevkiler ve iyi eyaletleri elde etme avantajına sahip olabilmek için, bu üç kişinin yanında yer aldılar. İstikrarsızlığın yol açtığı sürekli gerginlik ve menfi gelişmeler, ticaret alanında olduğu gibi şehir yaşamında da istenmeyen sonuçlara neden oldu. Gazan Han, ulusun gelir kaynaklarını merkezde toplamaya başladı. Şehir nüfusunun yardımı olmaksızın tüm ulusu belirli bir sisteme dahil etmek mümkün olamazdı. Gazan Han binaların ve şehirlerin inşası için gerekenleri yapmaya başlayan ve halkı bu yönde teşvik eden ilk liderdi. Kendi bizzat bu işlerin yapılmasını üstlendi; projelerin finansal planlamasını yaptı ve fonların idaresini güvendiği yetkililere verdi.10

Gazan Han aynı zamanda ticari yollarının ve o yolların yolcularının güvenliği için acil önlemler aldı; katı talimatnameler yayınladı. Gazan Han'ın merkez hükûmeti Tebriz'den Hindistan, Orta Asya ve Karadeniz'e açılan güzergahlardaki yol güvenliğini sağlama görevini üstlendi. Tebriz'den Trabzon'a giden güzergah Doğu ile Batı arasındaki ticarette hayati bir rol oynaması sebebiyle özellikle iyi gözetlendi ve korundu.11 Trabzon hem Tebriz için Batıya açılan asıl liman kapısıydı ve hem de Batı'nın Tebriz'e ulaşmasını sağlayan asıl kapıydı. Bazı bilim adamları ve tarihçiler İlhanilerin yalnızca başşehirlerle (Tebriz Sultaniye ….) yakından ilgilendiğini ve ihtimam gösterdiğini ileri sürmektedirler. Gerçek durum böyle değildi. Yukarıda bahsi geçen şehirlere özel bir ilgi gösterilmiştir ve bu şehirlerin başkent oluşları, uluslararası ticaret yolları açısından önemine göre belirlenmiştir. Tebriz'in başşehre giden yolun kesişme noktasında olduğu ve bu nedenle şehri mümkün olabildiğince geliştirdiği bilinmektedir. O nedenle Gazan Han'ın muvaffakiyetleri muazzamdır. Çünkü o,

reformlarıyla Tebriz'i daha da geliştirdi ve böylece daha çok insan şehre yerleşmek istedi. Tarihi kaynaklar Tebriz'e yerleşmek isteyenlerin şehre sığmayacak kadar çok olduğunu söylemektedir. Bu nedenle, şehre yeni gelenler şehir duvarlarının yakınlarında yerleşmek zorunda kaldı. Gazan Han'ın yeni duvarlar ve şehrin etrafında yeni bariyerler inşa etmesi gerekti.12 Gazan Han'ın emriyle bütün şehirlerin kapılarında pazarlar, kervansaraylar, hamamlar, atölyeler ve canlı hayvan satmaya müsait pazar yerleri inşa edildi. Reşidüddin'in belirttiğine göre bunlar şehre değişik kapılardan girebilecek olan tüccarlar için yaptırılmıştır. Yukarıda belirtilen icraatların yanında, Gazan Han yeni kurulan şehri, eski Tebriz şehri kadar büyük yaptırttı ve şehre Şenebi Gazan adını verdi.13

Onun talimatnamesine göre, Bizanslı ve batılı tüccarların bagajları ve eşyaları aynı zamanda Tebriz gümrük idaresinin de personeli olan, yerel gümrük görevlilerinin huzurunda, bu mekanlarda kontrol edilmek zorundaydı.14 Bu durum, Tebriz'in kontrol sistemi hakkında bilgi verir. Gazan Han'ın reformlarını ilk başlatan Reşidüddin'in Tebriz'in önemini özellikle vurgulaması bir tesadüf değildir. O, başşehirde yeni bölgeler geliştirdi ve o bölgeleri Raşidiye (Rashidi'nin bölgesi) olarak adlandırdı. O bölgelerde 30.000 mesken, 30 kervansaray ve 1.500 han ile birlikte ticaretle alakalı pekçok müessese teşekkül ettirdi. O bölgelerde özellikle diğer milletlerden ve bölgelerden olan kalifiye işçiler ve zanaatkarlar yerleştirildi. Benzeri bir uygulama, inşası Sultan Olcayto döneminde tamamlanan Sultaniye şehrinde de gerçekleştirildi ve Sultan Olcayto, kısa bir süre için başşehri buraya taşıdı. Reşidüddin'de burada 1.500 mesken ve ticaretle ilgili pekçok müessese teşekkül ettirdi.15 Humdullah Kazuini belirttiğine göre memlekette hiçbir yerde bu kadar çok bina bulunmamaktaydı.16 Görüleceği üzere, Reşidüddin yalnızca reformların ideolojik lideri olmayıp, uygulanmasında da liderdi. Kanımızca, bu iki önemli unsur birlikte ve eşit

ağırlıklı olarak değerlendirilmelidir. Zamanının en eğitimli ve bilge kişilerinden olan Reşidüddin'in bir tarihçi olduğunu aklımızdan çıkarmamalıyız. Onun kütüphanesinde başta İran, Anadolu, Hindistan olmak üzere diğer birçok ülkeden el yazması yüzlerce kitap olduğu bilinmektedir.[17] Bir tarihçi olarak sahip olduğu bilgi ana ülkesinin geçmişini esaslı bir şekilde inceleme, karşılaştırma yapma ve kendinden önce burada yaşayan toplumun çok iyi haberdar olduğu Tebriz'in, Moğollar döneminden önce oynadığı rol hakkında karar verme şansını vermiştir. O dönemlerde dahi değişik ülkeler doğu akdeniz ticaret yolu üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi ve dünyadaki ticaret yollarını kontrol etme yarışı içerisindeydi.

Moğol istilalarından önce ticaret yollarının üzerinde hâkimiyet kurma çabasında olanlardan biri Gürcistan Krallığı'ydı. Gürcistan Krallığı o dönemde Yakın Doğudaki en güçlü milletlerden biri olup, Bizans İmparatorluğunun halefi olduğunu ileri sürmekteydi. Kraliçe Tamara'nın (1184-1213) dış politikasının bir yandan doğuya özellikle İran'a, öte yandan Karadeniz'e yöneltilmiş olduğu bilinmektedir.

Bu amaçla Kraliçe, yakın akrabası Alexis Commenos'u tahta geçirdiği (1204) Trabzon İmparatorluğu'nun gelişimine yardımcı oldu.[18] Kraliçe daha sonra, o zamanlar birleşmemiş olan İran'a bir sefer düzenledi (1210) ve Tebriz, Miana, Zenjan ve Kazvin şehirlerini ele geçirdi.[19] Gürcistan ordularını Trabzon'a gönderdi ve şehirle yakından ilgilendi. Bu eylemleri Cuveyni'nin aktardığı bilgilere göre değerlendirdiğimizde, haklı bir gerekçesi olduğu görülür. Cuveyni; Gürcülerin Jelal-Ed-Din'e karşı bir askeri planının olduğunu ve amaçlarının Celaleddin'in ordularını Tebriz'den çıkarmak olduğunu belirtmektedir. Daha sonraki amaçları, Bağdat Halifesi'ni görevden uzaklaştırarak yerine bir Hıristiyan rahibi temsilci olarak atamaktı.[20] Kronolojik olarak değerlendirildiğinde bu

eylemlerin (İbn'ül-Esir, Nesavi)21 Kraliçe Tamara'nın İran'la ilgili askeri mücadelelerinden çok farklı olmadığının belirtilmesi zorunludur.

Bütün bunların gayesi, doğu akdeniz ticaret yolu'nda ticaret öncülüğü ele geçirmektir. Daha evvel belirtildiği üzere, Moğol istilalarının sonucu olarak Anadolu ve Yakın Doğu'daki politik durum büyük ölçüde değişti. Doğu Gürcistan'ın İran İlhanileri tarafından işgalinden sonra belirgin politik değişiklikler orada da oldu. Bu değişikliklerden sonra, Gürcistan, doğu akdeniz ticaret yolu ticaret sistemine farklı bir yöntemle katılmayı denemeye başladı. Bu girişim doğrudan Reşidüddin tarafından yakından değerlendirildi. Bu yeni durum ve şartlarda, İlhaniler doğuyu batıya bağlayan doğu akdeniz ticaret yolu ticaret sistemine müdahil olmayı denediler. Moğol tarihçilerinin (Reşidüddin, Vasop, Humdullah) Kuzey İran ve Tebriz'i vurgulamaları, özel bir ilgi duymaları tesadüfi değildir. Kuzuini, bölgeden geçen genel güzergahları çok methetmektedir.22

Orta Çağ'a ait kaynaklar da (Vasap, Ömer ve diğerleri) bu bölgenin Altınordu ve İran İlhanileri arasındaki çekişmenin merkezinde olduğunu belirtmektedir.23 Tebriz, Bağdat'ın düşmesi, Kafkaslar'dan güneye giden ticaret güzegahının değişmesi,24 Karadeniz'deki yeni durum ve Gazan Han'ın parasal sistemle ilgili reformları sonucunda daha önemli bir konuma geldi. Gazan Han'ın emriyle gümüş ve altının ağırlığı, Tebriz yöntemi diye isimlendirilebilecek başka bir birim kullanılarak belirlenmek zorundaydı.25 Rashid-Ad-Din, Gazan Han'ın parasal reformlarını çok takdir etmektedir. Onun ifadesiyle 'geçmişte hiçbir zaman bu kadar güzel bir sistem olmamıştır veya gelecekte de böyle güzel bir sistem olmayacaktır.'26 Reformlardan önceki dönemde, İran İlhanlıları ile onlara bağlı diğer bölgelerdeki ölçü birimlerinde ve hatta para birimlerinde dikkate değer farklılıklar bulunmaktaydı.27 Bu durum gerek ulusal ticaretin gerekse dış ticaretin gelişimine engel oldu. Yukarıda belirtilen nedenler gerekçesiyle

Gazan Han, ülkesindeki bütün farklı para birimlerini tedavülden kaldırıp, yerine birleştirilmiş değere sahip, ülkesinde her yerde kullanılabilecek tek bir para birimini tedavüle koydu. Reşidüddin şöyle yazdı: 'İslâm Hükümdarı para meselesini şu şekilde çözüme kavuşturdu: öncelikle yeni para birimi üzerine işlenecek olan, taklit edilmesi neredeyse imkansız olan çok farklı bir amblemin oluşturulmasını emretti, bütün altın ve gümüş metal paraların onun belirlediği şekilde basılmasını emretti.' Allah ve onun peygamberinin ismi de bu metal paraların üzerine işlenmeliydi. Üzerinde Allah'ın ismi olan metal paraları hiçbir zaman basmayan Gürcistan bile uluslararası piyasalarda ticaret yapabilmek için bu paraları basmaya ve bu para birimini kullanmaya zorlandı. Böylece, Gürcüler Gazan Han'ın hükümdarlığını tanımamalarına rağmen, İslâmi paraları basma ihtiyacını duydular.28 Görüleceği üzere, Gürcüler İlhani hükümranlığında olmamalarına rağmen, uluslararası ticarete iştirak edebilmek için bu para sistemine girmeye zorlandılar. Bu nedenle, Gürcü Kralı Muhteşem Giorgi (1314-1346) birleşik İlhani para birimini basmaya devam etti ve nihayetinde Gürcistan'ın Moğol kuralına uymasından vazgeçti. Gazan Han'ın tek para biriminde metal paraların tek bir cinsi vardı; sabit ağırlığı 2,13 gramdı ve yüksek ayarlı gümüş sikkeler birbirlerinden yalnızca tedavüle çıkarıldıkları veya basıldıkları yerler itibariyle ayırt edilebilirdi (Tebriz Sultanlığı, Tiflis).29 Kanımızca Gazan Han'ın Müslüman oluşu ve ulusunu Müslümanlaştırması parasal reformun yapılacağının göstergesi olup, reformların başarıya ulaşmasında da etken bir unsurdu. Reformlar konusunda din faktörüne ve dinin bu reformların başarılı olmasına olan etkisine değinmeden önce, araştırmacıların, bilim adamlarının bu konulardaki gelişmeleri gerek iç ilişkiler gerekse dış ilişkiler açısından analiz etmeye devam ettiğinin belirtilmesi gereklidir. Öncelikle belirtilmelidir ki, İslâm'ın ulusal din olarak kabul edilmesinden sonra

Gazan Han, özellikle İslâm kültürünün gelişmesinde önemli sayılan üst sınıf insanlardan bir çok dost ve taraftar edinmiştir. Gazan Han'ın reformlarını destekleyen yerel aristokratlar, Fars törelerine göre Gazan Han'a 'Husrev' (Kral), ulusa da 'Memalik İran' (İran Ulusu) demeye başladılar.30 Uluslararası ilişkiler açısından bakıldığında, Altınordu ve Mısırlılar gibi İran'ın düşmanı olan ülkeler, din unsurunu İran'a karşı kullanamazlardı. Çünkü Gazan Han kendi hükümdarlığı zamanında İslâm'ı kabul etti ve onun zamanında İslâm en yaygın din haline geldi. Gazan Han'ın, birçok dine mensup sayısız kişiyle ticaret yapan Moğolların, ticari alandaki üstünlüklerini ve özel imtiyazlarını Müslüman tacirlere kaptırdığı gerçeğini değerlendirmemiş olabileceği ihtimaline inanmıyoruz. Bu durum Orta Çağ'daki pekçok yazar tarafından da dikkate alınmıştır.31 Bu nedenle, Gazan Han, Cuçilerin kontrolü altında Müslümanların o zamanın dünya ticaretinde baskın hale gelmesini değerlendirmek zorundaydı. Bu durum, Gazan Han'ın birleştirilmiş yeni para biriminin ve reformlarının Arap para sistemine dayalı olması gerçeği ile de ispatlanabilir. Bu nedenle, Gazan Han'ın para reformu, uluslararası ticaret piyasalarına özel bir ilgi duyan dış politikasıyla doğrudan bağlantılıydı. Seleflerinde olduğu gibi, Gazan Han da Altınordu ve Mısır'la ilgili problemleri ve ihtilafları çözümlemede başarılı olamadı. İlhaniler bu nedenle Hıristiyanlara karşı toleranslıydılar. Örneğin, annesi ve eşi Hıristiyan olan Hulâgû Han, kiliselerin inşa edilmesini ve bakımlarının yapılmasını destekleyip, Hıristiyan olan personeline hükümet içinde yüksek mevkiler vermişti.32 Birçok Ermeni ve Süryani menşeli kitapta, Hulâgû Han'ın bir Hıristiyan lider olarak takdim edildiği görülür.33 İlhani Ahmed çocukluk yıllarında Hıristiyandı. Esas adı Nicholas'tı.34 Tebriz, Mereğa ve Tus şehirlerinde, aktif olan Ortodoks Nesturi, Yakubi ve Hıristiyan kiliseleri bulunmaktaydı.35 İlhanilerin Hıristiyanlara, onların mülklerine ve İran'ın bazı kısımlarındaki katı

geleneklerine karşı oldukça saygılı davrandıkları gözlemlenmektedir. İlhaniler, Bağdat'ı istilaları sırasında Hıristiyan ve Musevilere asla zarar vermediler. Daha önce değinildiği üzere, İlhaniler Altınordu ve Mısır'la mücadele edebilmek için Hıristiyan Batı ile yakın bir ilişki içerisinde olma gereğini duydular. İlhaniler, Fransız Kralı IV. Philip, İngiliz Kralı I. Edward36 ve kızı Abaka Han (Abaga Khan) ile evlenen Bizans Kralı VIII. Paleologos37 ile diplomatik münasebet içerisindeydiler. İlhaniler, Cenovalılar, Venedikliler ve Roma Papaları (IV. Clement, IX. Gregory, IV. Honorius) ile de münasebet içerisindeydi.38 Argun Han (1284-1291) elçilerini dört kez Batı'ya göndermişti. 1285, 1287, 1289 ve 1290; Nesturi Hıristiyanları bu elçilere rehberlik etmişti.39

Cenovalı B. Buscarelli, Argun ve Gazan Han'ın birçok elçisine rehberlik etmişti.40 Batı bu münasebetleri Doğu'da Hıristiyanlık propagandası yapabilmenin bir vasıtası olarak kullandı. Doğu akdeniz ticaret yoluyla yakından ilgilenen Roma Kilisesi, İlhanileri Katolikleştirmek ve Doğu'daki Hıristiyanları kendine bağlamak istedi.41 Katolik Kilisesi 1291 yılında Asya'daki ilişkilerde oldukça aktifti. Papa, Hıristiyanların Mısır'la ticaret yapmasını yasakladı.42 İran İlhanileri Batı'yla Suriye'ye karşı haçlı seferlerinin başlatılması pazarlığını yaparken, Fransız, Roma ve İngiliz kiliselerinin vermiş oldukları sözler hiçbir zaman ciddi bir sonuç doğurmadı.

Sonuç olarak, yukarıda da belirtildiği üzere İlhaniler Suriye'yi işgal etmeyi hiçbir zaman başaramamış; Doğu Akdeniz Ticaret Yolu'nun Güney kısmını araştırmışlar

Tebriz ve Halep şehirlerini kontrol etmişlerdir. Bu nedenle, ticaret yollarının Kuzeydeki Tebriz-Trabzon kısmı -ki kanımızca bu kısım Karadeniz Bölgesi için inşa edilmiştir- üzerinde durmuşlardır. Bu kısım, o bölgenin dünyanın farklı bölgeleriyle bağlantısını daha kesin bir şekilde

gerçekleştirmiştir. 8 ile 12. yüzyıllar arasında Karadeniz Bölgesi, Bizans İmparatorluğu'nun kontrolündeydi. Arabistan ve Bizans İmparatorluğu arasındaki rekabetin yan etkisi olarak ortaya çıkan Adeniz'deki deniz seferleri, Doğu Karadeniz'deki ticarete ve haberleşmeye mani olmaktaydı. Ortaya çıkan bu durum, başta Trabzon olmak üzere Doğu Karadeniz'deki şehirlerin durumunda menfi bir etki yaratmaktaydı.43 İtalyanların 13. yüzyılın sonlarına doğru bir kez daha bölgeye gelip, bölgeyi uluslararası ticarete açmasıyla, bölgedeki şartlar önemli ölçüde değişti. O zamanlar Venedik, Cenova ve Pisa şehirleri hem Batı hem de Doğu ticaretinde önemli roller oynadılar. İnanıyoruz ki, Gazan Han bu faktörü de Doğu Akdeniz Yolu'nun Suriye tarafına doğru giden güney kısmı için yaptığı gibi, değerlendirmek zorunda kalmıştır. Gazan Han'ın politikası Kuzey ticaret güzergahları ve Karadeniz'e yöneltildi. Gazan Han'ın reformlarının ve genel olarak onun parasal değişiminin İtalyanların bölgede yoğun olarak ticaret yapmaya başladığı 13. yüzyılın 90. yıllarında ortaya çıktığına dikkat edilmelidir. Cenovalıların 1291-1292 yılları arasında Trabzon'da yerleştiklerini ve kolonilerinin geliştiğini görmekteyiz.44 Eş zamanlı olarak İtalyan tüccarlar ve misyonerler de Tebriz'e varmışlardı. İtalyan kaynaklarının bu konuda bize bilgi verdiğinin bilinmesi kaydedilmeye değerdir. 1292 tarihli bir kaynağa göre, Cenovalılar Tebriz-Trabzon ticaret güzergahının tam kontrolüne sahiptiler.45 Bu dönemden sonraki yazılı kaynaklar, (hem Doğu menşeli hem de Batı menşeli) Trabzon ve Tebriz'in önemini vurgular. Şahsen Tebriz şehrini ziyaret eden Marco Polo, şehri İran'ın en büyük ve en iyi şehri olarak tasvir eder.46 Onun ifadesine göre, gıda ve ihtiyaç maddeleri Bağdat, Musul, Keşmir ve diğer şehirlerden getirilirdi. Özellikle Cenovalılar olmak üzere, Latin tüccarlar şehre gelip bu nevi ürünleri satın alırlardı.47 Marco Polo, Tebriz şehrini oluşturan farklı etnik ve dini gruplara -Nesturiler, Yakubiler, Gürcüler,

Acem ve Ermeniler- özellikle dikkat etmektedir.48 İtalyanların ve temsilcilerin birincil önceliği kendileri için hayati öneme sahip olan, kısa ve oldukça kolay bir güzergaha sahip Tebriz-Trabzon yolunun güvenliğini sağlamaktı. Her iki taraf birbirleriyle koordineli olarak güzergahın korunması için kaideleri oluşturdular. Venedik Senatosu, o bölgede ticaret yapabilmek için Trabzon-Tebriz güzergahının güvenliği konusunu öncelikli olarak birçok kez gündeme getirmiştir.49 Resmi Dökümanlardaki açıklamalar da bu güzergahla Tebriz'e50 ulaşılmasının ve ticaretle ilgili kurumsallaşmanın önemine yer vermiştir. 1331-1332 yıllarında Venedik'le İlhaniler arasında yapılan bir antlaşma ile yalnızca güzergahın güvenliği değil, güzergahta seyahat eden yolcuların ve tüccarların da güvenliği sağlandı.51 Kazançlı olan Karadeniz-Tebriz ticaret yoluyla oldukça ilgilenen Roma Kilisesi'nin önemli miktarda misyoneri o bölgelere göndermeye başladığına dikkat edilmelidir. Papa IV. Innocent, 21 Mart 1245'te Doğu'ya gidecek olan misyonerlere özel imtiyazlar veren bir kanunmeyi yürürlüğe koydu.52

İtalyanlar bölgenin önemini ticaretin Venedik, Roma, Pisa ve Cenova'ya büyük kârlar getiriyor olmasından dolayı çoktan belirlemişlerdi.53 O dönem boyunca, İtalyanların varidatı dört katına çıktı. İtalyan tarihçiler bu dönemi 'Cenova'nın Altın Çağı' olarak nitelemektedirler.54 Gazan Han'ın parasal reformları bölgedeki finansal temelli birçok problemi çözüme kavuşturduğundan, Tebriz-Trabzon güzergahı düzenli bir duruma geldi. Bu düzenli durumdan, Pegolotti'nin de tartıştığı ağırlık birimlerini, metal paraların ebatlarını ve bölgede tek para biriminin kullanılmasını kastediyoruz.55

Tebriz ve Trabzon'daki metal paraların ağırlığı 2,13 gramdı. Kendi para birimini Tebriz ve Trabzon'un para birimiyle uyumlu hale getiren Güney Gürcistan'ın da bu ağırlık birimi sistemini benimsediğinin belirtilmesi

gerekir. Bu dönemde ana ticaret yollarının birinin Tebriz ve Sultaniye'den, diğerinin Trabzon'dan geçtiği dikkate alınmalıdır. Böylece, uluslararası ticaretin koordinasyonu ve bu koordinasyonun Tebriz-Trabzon yoluyla olan alakası açıkça görülür. Tiflis bu yolun Kafkaslar'daki kavşaklarından biriydi. Çiftlik ürünü şeker, kuru üzüm, meyve, pirinç, bakır, gümüş ve altın maddeler, kaplamalar, deriden yapılan ürünler, halı Tebriz- Trabzon güzergahıyla buradan dışarıya çıkarılıyordu.56 İşlenmemiş ipek ve ipek ihracatı özel bir öneme sahipti.

Değerli eşyalar, tekstil ürünleri, boyalar, baharatlar Trabzon üzerinden transit olarak Tebriz'e ulaştırılıyordu.57 İtalyan, Fransız, Flaman ince dokunmuş kumaşları Trabzon üzerinden Tebriz'e götürüldü.58 Keten ve kadife kumaşlar,59 hatta cam, metalden yapılmış eşyalar vb.60 İtalyanlar Karadeniz ve Hazar Denizi'nin birleşitirilmesine 'İpek Yolunu' yeniden canlandırmak için yardımcı oldular. Meşhur Şark Bilimci Rus V. Barthold, Cenovalıların Gilan'da üretilen ipeği dışarıya çıkarabilmek için 12. yüzyılda bile gemilerini Karadeniz'den Hazar Denizi'ne taşıdıklarını ve böylece bu iki denizi birbirine bağladıklarını belirtmektedir.61

İlhaniler Hazar Denizi sahillerinde yeni şehirler oluşturmalıydılar. Bu unsuru dikkate alan reformcu Gazan Han, Gazan Han'ın taraftarları ve onun halefi Olcayto Han bunu yaptı. Bu unsur çok dikkate alınmalıdır. Bu şehirleri kendilerinin İslâmi isimlerine dayanarak Mahmudabad ve Sultanabad olarak isimlendirdiler. Bu iki denizin birleştirilmiş olmasının Tebriz-Trabzon Yolunun önemini artırmış olduğu oldukça açıktır.

Tebriz-Trabzon yolu 13. ile 15. yüzyıllar arasında yoğun bir şekilde işledi. Bu yolun yoğun bir şekilde işlemesinde, İtalyanların aktif olarak Karadeniz'de bulunması ve burada ticaret yapmaları etkili olmuştur. Bu durum, Osmanlıların Karadeniz'de kendilerini göstermeye başlaması ve burada hâkimiyeti ele geçirmesine kadar sürmüştür. Bu yolun o günlerdeki

uluslararası politikayla olan bağlantısı Orta Çağ'daki yazarlar tarafından belirtilmiştir. Mario Sanudo Senior 15. yüzyılın başında Tebriz-Trabzon yolundan daha etkin bir şekilde istifade edebilmek için Mısır'a karşı haçlı seferlerinin düzenlenebileceğini belirtip, Mısır'ın limanlarını bloke etmeyi ve Mısır'la ticaretin durdurulmasını ileri sürmüş olup,62 Karadeniz'den Hindistan'a yeni bir kervan yolunun yapılıp yapılamayacağına da dikkat çekti.63 Daha sonra, 15. yüzyılda B. Minianelli, Venedik ve Cenova'nın doğudan batıya baharat taşımasında Tebriz-Trabzon ticaret yolunun avantajlı olduğunu tespit etti.64 Bu nedenle, Doğu Akdeniz Ticaret Yolu'nun kuzey kısmını destekleyen politikanın önemi açıktır. Bu yol Karadeniz'e bağlanıyordu ve İtalyanlar için çok önemliydi. Bu alanda pekçok tedbirler alan İran İlhanileri için de bu yol çok önemliydi. Gazan Han'ın parasal reformu bu amaca hizmet etmiştir.

İlhani Devleti'nin dağılması üzerine (1335), devletin politikası Gazan Han'ın halefleri tarafından devam ettirildi. Tebriz için yapılan savaşlarda ve Tebriz-Trabzon yoluna karşı olan davranışlarında bu politika yansıtılmıştır. Daha da önemlisi, kendi para sistemlerini Gazan Han'ın oluşturmuş olduğu para sisteminin temeli üzerine oturttular. Gazan Han'ın haleflerinin Altınordu'ya karşı muhalefetlerini bildirmekle kendini gösteren bu politikayı, dış ilişkilerde de uygulamaları manidardır. İlhani Devleti'nin dağılması üzerine, Altınordu Devleti yeniden kuvvetli bir şekilde İran ve Tebriz için savaşmaya başladı. İlhanilerin kalıntıları üzerine, merkezi Tebriz olan Çoban Oğulları diye yeni bir Türk politik birimi kurulmuştu. Çobanoğulları, bu savaşın mağduru oldu. Altınordu Han'ı Canıbek, (1356-1357) Çobanoğullarını yendikten sonra oğlu Berdikbek'i tahta geçirdi. O günlerde Tebriz, Khoy, Nahçivan, Barda ve MeraFa'da paralar baba ve oğul adına basılmaktaydı. Merkezi İlhani Devleti'nin dağılması ve Yakın Doğu'daki krizlerin menfi yönde Tebriz-Trabzon yolu üzerinde etkide

bulunduğunun belirtilmesi gerekir. Savaş, Tebriz ve İran'ın da yoldan istifade etmesini olumsuz yönde etkiledi. Bu olumsuz etkilenme İran İlhani Devleti'nin dağılmasıyla başlamıştı. Devletin dağılmasından sonra ortaya çıkan durum, bir zamanlar Hulâgû'nun halefleri arasında meydana gelen savaşa benzedi. Tebriz'i ele geçiren İlhanilerin halefi durumuna geldi. İlhanilerin dağılmasından sonra Çobanoğullarına ilk kez merkezi Bağdat'ta olan Celayirler adlı bir Türk devleti karşı geldi. Celayirlerin talepleri Çobanoğulları halen Tebriz'de iken Altınordu devletinin yaptığı gibi, Tebriz ve Şirvan'da paralarını bastırtabilmekti.65 Celayirlerin gerçek planı Altınordu Devleti'ndeki kargaşadan yararlanarak Tebriz'i işgal etmekle aşikar hale geldi. İlhanilerin halefi olduğu iddiasında olan I. Uveis Celayir (1350-1374) Tebriz'i kendi başkenti yaptı. I. Uveis, Venedik Barlosundan hemen Tebriz-Trabzon arasındaki düzenli kervan yolculuklarının yeniden başlatılmasını rica etti.66 İki yıldan beridir bu yolun yeniden hareketlenmesini ileri süren Venedikliler, I. Uveis'in talebine hemen karşılık verdiler.67 İlhanilerin halefi olduğunu ileri süren Celayirlerin bu iddialarının onların para sisteminin İlhani para sistemine dayandırılmış olması gerçeğiyle ispatlandığını düşünmekteyiz. Daha da belirgin söylemek gerekirse Celayirlerin para sisteminin İlhanilerin son üç Han'ının (Muhammed Han, Satiıbeg ve Süleyman) para sistemine dayandığının belirtilmesi gerekir.68 Ticari menfaatler sağlamak için çevre ülkelere ve Gürcistan'a para bastırmak işleminin Celayirler tarafından yapıldığının belirtilmesi de kayda değerdir. Gürcistan Kralı VII. Giorgi ve Ahmed Celayir bu nevi bir metal parayı 1396 yılında birlikte tedavüle çıkardılar. Bu paranın üzerinde Gürcü Kralı'nın isminin ardında 'zaferler kazanan / muzaffer' sıfatı eklenmiştir.69 Böylece, iyi bilinen ve test edilen eski sistem yeni şartlarda da uluslararası ticaretteki yerini korudu. Cengiz Han'ın imparatorluğunu yeniden kurma fikrinde olan

Timurleng Sultaniye şehrini işgal ettikten sonra Tebriz'de sikke bastırmıştır. Bu sikke, Celayir sikkesi şeklinde ve ağırlığındaydı.70 Timurleng İran'da savaşırken İlhanilerin planlarını uyguladı. Timurleng 1386-1404 yılları arasında Kafkaslar'ı ve İran'ı birçok kez ele geçirdi. Timurleng'in amaçlarından bir tanesi bu ülkelerden geçen batı ve doğu ticaret yoluna hâkimiyet kurabilmekti. Timurleng'in Celayirleri mağlup etmesinden sonra, İran ve Tebriz için yapılan savaşlarda Altınordu'nun onun esas muhalifi olması doğaldı. Bu ikisi arasındaki muhalefet, sikkeler üzerindeki meselelerde de kendini gösterir. Sikkeler konusundaki anlaşamamazlık Tebriz için savaş yapılmasında da etken olmuştu. Timur'un Tebriz'i terk etmesinden sonra, Tokdamış Tebriz'i ele geçirdi. Ve Tebriz, Derbent, Şirvan ve Mahmudabad'da para basmaya başladı. Tokdamış da para sistemini Celayirlerin para sistemine dayandırmıştı.71 Tebriz Darphanesi'nin Tokdamış Dirhem'ını basmayı durdurduktan sonra Timur ve Soyurgatmiış'in sikkelerini dışarıya göndermeye yeniden başladığının belirtilmesi de gerekir. Timur ve Soyurgatmış'in adına basılan paralar da Celayirlerin sistemine dayandırılmıştı.72 Bilindiği kadarıyla Timur Altınordu Devleti'ni bozguna uğrattı (1395). Timur doğu Akdeniz yolu'nun güneydeki kısmını kontrol etmeyi de denedi. Bağdat'ı 1393 ve 1401 yıllarında iki kez işgal ettiyse de, savaşlar önemli bir başarıyı beraberinde getirmedi.

Timurleng'in imparatorluğunun dağılmasından sonra Ahmed Celayir, Celayiroğulları Devleti'ni kısa bir süre için yeniden kurduysa da 1410 yılında Karakoyunlular tarafından ortadan kaldırıldı. Bu devletin başşehri yine Tebriz'di. Bu devletin para sistemine gelince; para sisteminin temeli Celayirlerin veya, başka bir deyişle İlhanilerin para sistemine dayandırılmıştı. Tebriz'i İlhaniler mi yoksa Çobanoğulları, Celayir veya Timurleng'in mi yönettiğinin bir önemi olmadığının burada belirtilmesi

gerekir. İtalyanlar Tebriz'le ve onun yetkilileriyle ilişki kurmaya devam ettirdiler; Tebriz-Trabzon yolunu uygun bir duruma getirdiler. Bu ilişkilerin oldukça farklı şartlar ve durumlarda devam ettiği açıktır.

15. yüzyılın sonunda Akkoyunlu Devleti'nin başkanı Uzun Hasan (1453-1478), özellikle Venedikliler başta olmak üzere İtalyanlarla bu bölgede yakın bir ilişki içerisindeydi. Uzun Hasan'ın son Trabzon İmparatoru David'in damadı olması bu ilişkiyi daha da anlamlı bir hale getirdi. Uzun Hasan David'in askeri yardımıyla topraklarını genişletti. Karakoyunlu Devleti'ni ortadan kaldıran (1467) Uzun Hasan, başkenti Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıttırdı. Tebriz ve Trabzon hükümdarlarının ona karşı dostane tavrının Trabzon-Tebriz yolunun olağan bir şekilde işlevini yerine getirebileceğine neden olması doğaldır. Venedik elçileri Katerino Zenon, Iosafat Barbaro, Ambrosio Kontarini, vd., 15. yüzyılın 70'li yıllarında sık sık Tebriz'i ziyaret ettiler.73

Uzun Hasan Osmanlılara karşı yapılan savaşta pozisyonunu koruyabilmek için Venediklilerle işbirliği yapma ihtiyacını hissetti. Başkenti Tebriz olan Karakoyunlu Devleti savaş sürecinde burada kuruldu.

Karakoyunlu Devleti kuruluşunun başlangıcında Akkoyunlu Devleti'nin bir uzantısı görünümündeydi. İran'la Osmanlılar arasındaki sayısız savaşların ardında, stratejik açıdan önemli olan bu bölgelerde bulunan uluslararası ticaret yolu üzerinde hâkimiyet kurma ve o yolları kullanabilme kudretine sahip olma çabası vardı. Bu çaba, İlhaniler ve onların halefleri olan Türk devletlerinin motivasyon aracıydı. 1514'teki ilk İran-Osmanlı savaşında Osmanlılar kısa bir süre için de olsa Tebriz'i ele geçirdiler. Daha sonra şehri geçici olarak 1533, 1534, ve 1548 yıllarında da ele geçirdiler.74 Şah Abbas Osmanlıların tehdidi dolayısıyla İran'ın başkentini önce Kazvin'e (1548) ve sonra İsfahan'a (1598) taşıdı. Yakın Doğu'daki politik görünüm, 14. yüzyılda da İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki

husumet ve uluslararası ticaret yollarının güzergahlarının orta ve güney İran'a yönlendirilmesi nedeniyle değiştirildi.

Böylece, 13. ile 15. yüzyıllar arasındaki İran İlhani ve onların halefi Türk devletinin uluslararası ticaret politikası doğu Akdeniz yolu'nun kuzeyde kalan kısmına yöneltilmiştir. Doğu Akdeniz ticaret Yolu'nun Güney kısmına hâkimiyet kurmayı başaramamışlardı, İtalyanların Karadeniz'deki mevcudiyeti yolun yukarıda belirtilen yüzyıllarda uluslararası ticarete dahil olmasına katkıda bulunmuştur. Bu durum, Tebriz-Trabzon yoluna özel bir önem verilmesine neden olmuştur.

1 İ.Petruşevskiy 'İran i Azerbaycan pod vlesyu Khulagundov' (1256-1553), Sbornik, Tataro-mongoliv Azii iv Evrope, M., 1970, s.229.

2 V. Burko-Kryajin Velikie puti v Mirovoy Torgovle, M., 1925, XVI-XVII vekah s. 19. M. Tikadze, Commercial Relationships of Syrian Cities in the 16th-18th centuries, Essays on the History of the cities of the Near East, Tbilisi, 1970, II, s. 241-242 (Gürcüce).

3 A.A. Ali-Zade, Sotsialne-ekonomiçeskoyi politiçeskaya istoria Azerbaycana v XIII-XIV v., Bakû 1956, s.315.

4 A.g.e.

5 A.g.e., s. 231.

6 İ.P. Petruşevski, a.g.e., s. s. 231.

7 V. Gabashvili, the period of the Mongol Rule, Essays on the history of the Near East, Tbilisi 1957, s. 165 (Gürcüce).

8 A.g.e., s. 157

9 A.A. Ali-Zade, a.g.e., s. 280.

10 Feyzullah Raşid-ad-din, Cami ot-tavarih (Sbornik Letopisey) Prevod s Persiskogo Yezika Akad. A.K. Aretdsa, Bakû, 1957, t.III, s. 232, The Persian text, s. 410.

11 S.P. Karpov, Trpezundskaya İmperiya i Zapodnoevropeskiye Gosudaristva v XIII-XV vv., 1981, s. 21.

12 Raşi-ad-din, s. 234, Farsça Metin, s. 413.

13 A.g.e., s. 235, Farsça Metin, s. 413.

14 A.g.e.

15 A.g.e.

16 İ.P. Petruşvskiy, Gorodskoya Znet v Gosudaristve Khulaguidov. Sovetskoe Vostokevedenie IV, L. 1949, s. 918.

17 The Geographical Part of the Nuzhat Al-Qulub, Compost by Hamd-Allah Mustawfi Qazwini derleyen G. Ye Strange, GWS, XIII, Yeiden - London, 1925, s. 85, 101, 182.

18 İ.P. Petruşeskiy, a.g.e., s. 99.

19 Akad. Fyu. İ. Uspenskiy, İstoriya Vizantiskoy İmperii, M., 1948, s. 600-601. M / Gabashvili, Trabzon in Georgian sources. Tbilisi. State University Works. 1998, â327, s. 141-154 (Gürcüce).

20 Kartlis Tskhovreba (Gürcistan'ın Tarihi), Tbilisi 1959, V. II, s. 105-109. (Gürcüce).

21 V.G. Tizetgauzet, Sbornik Materialov Otnosyaşiska k İstorii Zolotoy Ordi, İzvestiya iz Persidskih Soçinyenii, M.L., 1941, t. II? s. 158.

22 A. A. Ali Zade, a.g.e., s. 105.

23 Hamd-Allah Qazwini. s. 163-180.

24 V.G. Tizengauzet, t. II. s. 81; A. A. Ali-zade, s.313.

25 İ. P. Petruşeskiy, Hamdallah Kazvini, Kak İstorik po Sotsialno-Ekonomiçeskoy İstorii Vostoka Zakavkazya. İzvestiya AN. SSR, Odelenie Obşestvenikh Nauk, 1937, No:4, s. 912.

26 Raşid-Ad-din, s.283. Farsça Metin, s. 497.

27 A.g.e., s. 208, Farsça Metin, s. 371.

28 İ. I. Djalaganya, iz İstorii Monetnogo Dela Gruzii; XIII v. Tbilsi, 1958, s. 85.

29 Raşid Ad-din, s. 280, Farsça Metin, s. 492.

30 E. A. Pahopov-Moneti s. Gruzii, Tbilisi. 1979. s. 276. 1979, s. 276.

31 V. Gabashvili, Ylkhan Iran in the First Half of the 14th century, Essays on the History on the Near East, s. 207 (Gürcüce).

32 V. G. Tizengouzet, Sbornik Materiyalov Otnosyaşikhsya Kistorii Zolotoy Ordi, İzvleçenie iz Soçinyeniy Arabskih S.P.B., 1884, t. I. s. 306-307.

33 B. Spuler. Die Mongolen in Iran Politik, Ver Waltung und Kutuz der Ilchanzeit 1220-1350, Berlin, 1955, s. 211-212.

34 İ. P. Petruşeskiy, İran'ı Azerbaycan, Pod Vlasti Khulagundov (1256-1353) s. 249, pril. 71.

35 I. Gabashvili, Status of Relations in the Ylkhanid State under the First Ylkhans, Perspective-XXI (History, Political science, Culturalogy), Tbilisi, 2001, s. 18 (Gürcüce).

36 R. A. Guseynov, Siriskie İstoçniki XII-XIII v.v., 06 Azerbaycan, Bakû, 1960 s. 56, 57, 78.

37 S.P. Karpov, a.g.e., s. 154.

38 Kiraskos Ganalzaskiy, İstoriya Russk. pev. T. Ter. Grigorian. Bakû 1946. s. 200.

39 P. Pelliot, Yes Mongoly et la Papaute, Extrait de la Revue de l'Orient chretien, 3-e sezie, No1. Paris, 1923, s. 3-33. İ. Petruşeskiy, a.g.e., s. 231.

40 İ. P. Petruşvskiy, a.g.e., s. 231.

41 A.g.e.

42 A.g.e.

43 S. P. Karpov, a.g.e., s. 21.

44 M. Gabashvili. Georgian Towns in the XI-XII Centuries, Tbilisi, 1981. s. 57 (Gürcüce).

45 W. Heyd, Historize du Commerce du Yeranyt an Moyln Age, II Leipzig, 1885, s. 178-188.

46 W. Heyd, a.g.e., s. 95,S.P. Karpov a.g.e., s. 91-92.

47 S. P. Karpov, a.g.e., s. 91.

48 Marko Polo, prevod Minaeva, M., 1955, s. 60.

49 A.g.e.

50 A.g.e.

51 Archivio di Stato di Venezia (Consilium Rogatorum), ser. Mitti (Mixtorum), XLIII, f III, III V.

52 G. Forcheri, Navigazione a Genova nel Trecento, Il Yiber Gazarie, Geneva, 1974, s. 71.

53 Archivio di Stato di Venezia Senato (Consilium Rogatorum). Misti (Mixtorum), XV, f 8v-9r.

54 Acta Innocenti, s. IV, (1243-1254) e registries Vaticanis, aiique collegit, Th T. Haluscynskyi et M.M. Wojnar, Rome, 1962, No 19, 21-22 / III, 1245.

55 The Information of the 15th Century Italian Travelers About Georgia Sources of the History of Georgia, 26, İtalyanca'dan Italian by E. Mamistvalashvili tarafından tercüme edilmiştir, giriş, yorum ve fikirler aynı yazar tarafından ilave edilmiştir, Tbilisi, 1981. s. 11 (Gürcüce).

56 İstoriya İtalii, M. 1970, s. 209.

57 F.B. Pegolotti, La Pratica Della Mercatura, ed. by E. Evans, Cambridge, Mass, 1936, s. 29.

58 V. Gabashvili. Trans Caucasus and the Near East Cities in Middle Ages, Essay on the History of the Cities of the Near East, s. 35. (Gürcüce).

59 Pegolotti, a.g.e., s. 30-32, Il, libro dei Conti di coza di U. Dorini e T. Vertele (Il nouvo Ramusio) III, Roma. 1936, s. 230.

60 Pegolotti, s. 31-32 Badoer, s. 14, 25 27, 29.

61 Pegolotti, s. 30, Badoer, s. 102, 299, 307.

62 M. Balard, Genes et l’ Iytre - Mer, t. 1, Yesactes de Caffa du notaire Yamberto 1289-1290. Paris-La Ghaye, 1973, (Documents et Recherches, 12), N 236.

63 Akad. V. V. Bartol, İslâm na Çernom More, M., T. VI? c / 286$.

64 Sanudo Mazino Torsello, Secreta Fidelium Crucis-In Bongars, F Gesta Dei per Francos, t. 2. Hannover, 1611, s. 3, 23.

65 Sanudo Mazino Torsello, Secreta Fidelium Crucis-In Bongars, F Gesta Dei per Francos, t. 2. Hannover, 1611, s. 3, 23.

66 Fragmenta protocolli, diaria privata, sermones, ed. G. Hoffmann, Roma, 1951, (Conc. Flor, Docum. et scriptores, ser. A.v-III, fasc. 2.), s. 83, 85-86 (1442).

67 M. A. Seyredzini, Momentnoe Delot Denejnoe Obraşenie v Azerboycane XIV-XV vv., Knyiga II, Bakû 1981, s. 76.

68 A.g.e.

69 ASV, Libri, Commemoriali, VII, f. 126. V. (Dipl. Ven-Yev. t. 2, No92) - 1370 / V.

70 A.g.e. (Dipl. Ven-Yev. t. 2, No93)-22 / VIII, 1370.

71 A.g.e., s. 213.

72 A.g.e.

73 Z. Gvaberidze, The Relationship of Georgia, Ylkhan Iran and Jelaire States, Tiflis, 1981, s. 47, 48 (Gürcüce).

74 Seyfedini, s. 207.

KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

ALTINORDU HANLIĞI VE KIPÇAK BOZKIRLARINDAKİ TÜRK HANLIKLARI

A. Altınordu Hanlığı

Altın-Orda Hanlığı / Prof. Dr. Mustafa Kafalı [s.397-411]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Cengiz Han (1155-1227), 1220 yılında başladığı Harezmşahlar seferi ile meşgul iken 1222 yılında kumandanları arasında en değerli ikisini, Cebe Noyan ve Subitay Noyan'ı Derbent üzerinden Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'na sefere memur etmişti. Bu sırada büyük oğlu Cuci (Coçi) Han'ı da Harezmşahlar ülkesinin zaptı tamamlandıktan sonra aynı yıl içinde kendisine verdiği İtil Irmağı doğusundaki yurduna göndermişti.1 Cuci Han'ın bu şekilde gönderilişinin tesadüfî olmadığı hadisenin seyrinden anlaşılmaktadır. Kendisi seferin ikmali ile uğraşırken, Cebe ve Subitay Noyanlar Kafkasya üzerinden Batı Deşt-i Kıpçak'a akınlar yapacaklardı. Cuci Han da İtil Irmağı'ndan İrtiş'e kadar uzanan ve babası tarafından kendisine verilen Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Cebe ve Subitay'ın Batı Deşt-i Kıpçak'taki ileri harekatını takip ederek ileride zaptı düşünülen bu ülke için hazırlıkta bulunabilecekti. Ayrıca Cuci Han'ın halen tamamlanmamış olan Harezm seferi esnasında, Cebe ve Subitay Noyanların herhangi bir muvaffakiyetsizlikleri ihtimali yanında, Cengiz Han ordularının gerisini

emniyet altına almak için de düşünülmüş olmalıdır. Nitekim hadiselerin daha sonraki seyri bu düşünceye hak verdirtecek şekilde cereyan etmiştir. Güney Kafkasya'yı çiğneyen Cebe ve Subitay Noyanlar bundan sonra Derbent üzerinden hareketle Kuzey Kafkasya'ya girmişlerdi. Müşterek düşmana karşı birlikte hareket eden Kafkas kavimlerinden Alanlar, Çerkezler, Lezgiler, Kıpçaklarla anlaşarak Moğol ordusunu karşıladılar. İlk çatışmada netice alamayacaklarını anlayarak hileye başvuran Moğollar, Türk-Moğol kardeşliğinden bahsederek Kıpçakları, Kafkaslı müttefiklerinden ayırmaya muvaffak olmuşlardı. Hatta bunun delili olmak üzere Kıpçak Hanı Konçak Han'a hediyeler göndermişlerdi. Bundan sonra Alanları, Çerkezleri ve Lezgileri kolayca yenerek kılıçtan geçirmişler daha sonrada dağınık vaziyette geri dönmekte olan Kıpçaklara baskın vererek onları da perişan etmişlerdi.[2] Bu arada Kıpçak Hanı Konçak Han da telef olanlar arasındaydı.[3] Yeni Kıpçak başbuğu Kotan Han vaziyetin vehametini anlayarak Rus prensleri ile anlaşıp bu tehlikeye karşı ordu hazırlığına girişmişti. Cebe ve Subitay Noyanlar kumandasındaki Moğol ordusu bu büyük ordu karşısında on iki gün durmadan geri çekilerek hem muharebe için uygun yeri seçebilmek ve hem de düşmanlarını gevşekliğe sevk etme yolunu seçtiler. Nihayet Don Irmağı'na katılan Kalka Irmağı boyuna geldikleri sırada birdenbire taarruza geçtiler. Moğol ordusu bu zaferden sonra düşmanlarını takip etmeyerek Kırım'ın ticaret merkezi olan Sudak şehrini yağmaladı. Buradan elde edilen bol ganimetler ile yurtlarına dönmek üzere doğu istikametinde yola çıktılar.[4] Fakat, İtil Irmağı'nın Aktuba Irmağı'na ayrılan büklümüne gelince kuzeyden gelen Bulgar Türklerinin ani baskınına uğramışlar ve Asya'ya hem ganimetlerini kaybederek ve hem de ancak dört bin kişi ile dönebilmişlerdi. Moğol ordusunun bu baskında uğradığı zayiatın büyük olduğu anlaşılmaktadır.[5]

İlk Kıpçak seferi dehşet salma ve yağma hareketi gibi görünse de hakikatte daha sonra yapılacak olan ikinci Kıpçak seferinin bir hazırlık tatbikatı olarak değerlendirilmelidir. Cengiz Han 1225 yılında Harezmşahlar üzerine yaptığı seferden sonra yaz mevsimini İrtiş Irmağı civarında geçirmiş, sonbaharda Tula Irmağı boyundaki yurduna dönmüştür.6 1222 yılından beri Doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan büyük oğlu Cuci Han'ı yerinde bırakmış ve ona İrtiş Irmağı'ndan İtil Irmağı'na kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesi ile Harezm'in idaresini vermişti. Ayrıca burada Uluğ Orda'nın tesis edilmesini ve Altın Taht'ın kurulmasını emretmişti.7 Kurulacak olan Uluğ Orda'nın Cuci adına teşkil olunacak yeni ulusuna, Altın Taht'ın ise Cuci Han'ın evladının bu ulus üzerindeki hâkimiyetine delalet ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yapılmış olan birinci Kıpçak seferi ise Cuci Han'ın adına teşkil olunan yeni ulusun gelişme ve büyüme istikameti şeklinde düşünülmüş olmalıdır. Bu, ikinci Kıpçak seferinin bilahare Ogeday'ın kağanlığa seçildiği 1228 kurultayının en mühim meselesi haline geldiğinden anlaşılmaktadır.8

Dolayısıyla dört ulus içinde ilk tesis olunan Cuci Ulusu olmaktadır. Ötemiş Hacı'nın nakline göre Cengiz Han, Cuci Han'a İrtiş'ten İtil Irmağı'na kadar olan bu geniş ülkeyi Yurt, Harezm'i ise askerlerinin atlarının yemini karşılamak üzere vermişti.9 Cuci Han 1227 yılı baharında Cengiz Han'dan altı ay önce bir av esnasında kaza ile attan düşmüş ve omurgası kırılarak ölmüştü.10 Cuci'nin Hatunlarından ve odalıklarından dünyaya gelen oğullarının tamamı kırk kadar olup, yalnızca hatunlarından olanların sayısı on sekiz tane idi. Bunların isimleri sırası ile şöyleydi: 1- Orda-İçen 2- Batu 3- Berke 4- Berkçe 5- Şiban 6- Tangut 7- Bo'ul (Bogul) 8- Cilavun 9- Şinkur 10- Çimpay 11- Muhammed 12- Odur 13- Tokay - Timur 14- Senküm 15- Hükeci 16- İsen 17- Börü 18- Kavadar.

Cuci Han’ın birçok hanımı olmakla beraber bunlar içinde üç tanesi itibarlı idi. Birinci ve Uluğ Hatun’u Kongırat kabilesinden Serkan Hatun, ikincisi Mekeş Noyan’ın kızı Almalık Hatun’un kızı Bek-Tutmak Hatun, üçüncüsü yine Kongırat kabilesinden Elçi Noyan’ın kızı Erkin-Kuçin (Ögey-Kuçin) Hatun adlarındaydılar. Büyük oğul Orda-İçen, Serkan Hatun’dan, Batu ise Erkin-Kuçin Hatun’dan dünyaya gelmişlerdi.11 Cuci Han, 1222-1227 yılları arasında beş yıl kadar kendi yurdunda hüküm sürmüş ve kendi adıyla anılacak olan Cuci Ulusu’nun temelini atmıştır. Ancak ömrü yetmediği için Cuci Ulusu’nun büyümesi ve tabiî hudutlarına ermesi, oğlu ve halefi Batu Han zamanında ve ikinci Kıpçak seferinin neticesinde mümkün olacaktır. Çünkü birinci Kıpçak seferinin sonunda Batı Deşt-i Kıpçak ülkesi üzerinde bir hâkimiyet kurulamamıştı. Cuci Han’ın hâkimiyeti Batı’da İtil boyuna kadar uzanmaktaydı. Zira bu birinci sefer ancak bir keşif seferi idi. Onun dışında fetih gayesi yoktu.

Cuci Han’ın 1227 yılında ölümünden sonra büyük oğlu Orda ve ikinci oğlu Batu babalarının tahtına çıkmak hususunda aralarında anlaşamamışlar ve her ikisi de diğerinin lehine tahttan feragat etmekte ısrar etmişlerdi. Orda, küçük kardeşi Batu’yu babasının yerine geçmekte daha layık görmekte idi. Batu ise ağabeyi olması hasebiyle Orda’nın tahta çıkmasını istiyordu. Neticede meselenin halledilmesi için dedeleri Cengiz Han’ın huzuruna gittiler. Torunlarını kabul eden Cengiz Han, Batu için Altın Busagalı Ak-Orda’yı (altın aksamlı Ak-Orda), Orda için ise Gümüş Busagalı Gök-Orda’yı (gümüş aksamlı Gök-Orda) kurdurtmuştu. Ayrıca onlara iltifat ve ihsanlarda bulunduktan sonra Batu’ya Sayın Han, Orda’ya ise İçen Han lakaplarını vermişti. Dolayısıyla Cuci Ulusu’nun Sağ-Kol ve Sol-Kol’unda yer alan iki bölüm daha sonra bu isimlerle anılacaklardı.12 Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak, Orda-İçen Han’a, İtil boyu ve zaptı planlanmış ve kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak ise Sağ-Kol Sayın

Han’a yurt olarak verilmişti. Ancak bu bölünmenin iki ayrı hanlık olmayıp Türk Devlet teşkilatındaki Sağ ve Sol-Kol tertibinde Cuci Ulusu’nun ikili idareye göre tanzim edildiği açıkça görülmektedir. Çünkü Cengiz Han, Orda-İçen Han’ı Sayın Han’a (Batu), tabi kılmıştı. Görüldüğü üzere Ak-Orda ve Gök-Orda hanlıklarının Cuci Ulusu’nun iki bölümüne alem oluşunun manası Altın Busagalı Ak-Orda’nın Sayın Han Sülalesinin, Gümüş Busagalı Gök-Orda’nın ise Orda-Han Sülalesi’nin sembolü oluşundan ileri gelmektedir. Ayrıca madenlerin kıymetine göre renklerin değeri hakkındaki bir fikre sahip olmaktayız. Buna göre altın ile ak renk, gümüş ile gök renkten üstün olmaktadır.

Bu şekilde renkle yönlerin isimlendirilmesi yine ananeye uygun düşmektedir. Zira Türkler batıyı ak, doğuyu gök renk ile isimlendirirken, güneyi kızıl, kuzeyi kara, merkezi ise sarı renklerle adlandırmışlardır.13 Bu bakımdan Kazvinli Kadı Ahmet Gaffârî’nin 1564 yılında telif ettiği Tarih-i Cihân-Ârâ ile Mu’iniddin Natanzi’nin 1414 yılında ikmal ettiği Tarih-i Mu’ini’nin Cuci Ulusu’nun iki bölümünü isimlendirmeleri hatalı olmaktadır. Ancak geçen asırdan beri pek çok Avrupalı tarihçi muteber iki kaynak diye bu iki eseri göstermişler ve bunun içinde yanlışlığa düşmüşlerdir. Zira ikisi de Avrupalı tarihçilere temel kaynak durumunda olan eserde Ak-Orda ve Gök-Orda hanlıklarının adlarını yanlış takdim etmişlerdir.14 Bu iki kaynağa dayanan ve yerli kaynakları göremeyen veya ihmal eden J. Von Hammer-Purgstall, P. Savelief, H. Howorth, S. Lane-Poole, E. De Zambaur, Berthold Spuler, A. Y. Yakubovsky, Rene Grousset bu isimlendirmeyi hatalı yapmışlardır. Bununla beraber A. Markof, Khara-Davan, George Vernadsky ve Z. Velidî Togan bu bölümlerin adlarını doğru olarak nakletmektedirler.15

Arapça kaynaklarda ise Altın-Orda Hanlığı’nın adı “Kıpçak Sultanlığı” şeklinde geçmektedir. Farsça kaynaklar ile yerli Türkçe kaynaklarda asıl adı

Ak-Orda olduğu halde; Altın-Orda adının daha sonraları yaygınlaşmasına ve Ak-Orda yerine kaim olmasının üzerinde duralım. Avrupalı tarihçilerin Batı Deşt-i Kıpçak hanlığını Altın-Orda olarak tanımalarındaki temel sebep, Ak-Orda hanedanının sembolünün yukarıda zikretmiş olduğumuz Ak-Orda'nın aksamının altından oluşu ile alakalı olsa gerektir. Çünkü Rus kaynak ve mehazlarında Altın-Orda'nın adı Zolotaya Orda yani Altın-Orda şeklindedir. Rusça isimlendirmenin Altın-Orda manasında oluşu bu ismin Avrupa dillerindeki adlandırmaya tesiri olmuştur. Zira İngilizce Golden-Horde, Almanca Goldene-Horde, Fransızca Horde d'Or şekillerinde aynı mefhumu ifade etmek üzere kullanılmışlardır.

Plano de Carpini'nin nakline göre Moğolların Altın-Orda tabirini kullandıklarını bilmekteyiz. Güyük Kağan'ın 1246 yılında kağan seçildiği sırada kağanlık otağına Şira-Orda (Sarı Otağ) denirken; bu otağa yakın mesafede Altın-Orda adı verilen diğer bir otağın varlığından bahsedilmektedir.16 Yalnız Moğollar tarafından Ak-Orda yerine Altın-Orda tabirinin kullanıldığına dair henüz herhangi bir yerli kaynağa sahip değiliz.

Altın-Orda Hanlığı'nın tabiî hudutlarına varışı ancak 1228 yılındaki kurultayda kararlaştırılan ikinci Kıpçak seferi ile mümkün olacaktır.17 Batı Deşt-i Kıpçak'ın fethini temin eden sefer 1229-1241 sona erdiği zaman Cuci Ulusu'nun batıdaki hududu Karpat dağlarına ve Tuna'nın döküldüğü sahaya kadar uzanıyordu. Bu tarihten itibaren Altın-Orda Hanlığı İtil havzası dahil Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları, tabi durumda olan Gök-Orda Hanlığı ise doğuda İrtiş Irmağı'na güneyde ise Sır-Derya (Seyhun) boyuna kadar geniş Doğu Deşt-i Kıpçak'ı içine alacaktır.

Cengiz Han oğlu Cuci Han'ın ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak ülkesini torunları Batu Han=Sayın Han ve Orda-İçen Han arasında taksim etmişti. Cuci Ulusu'nun ve hanlığının Türk Devlet teşkilatındaki iki bölümlü devlet idaresi esasına göre yapılan bu taksimde daha sonra fethedilecek olan

Sağ-Kol illeri ve Öng kol illeri İtil Irmağı boyundaki vilayetler ile hanlık makamı Sayın Han (1227-1255)'a, Sol-Kol illeri ile Sır-Derya boyundaki vilayetler Orda-İçen Han'a verilmişi.18 Cuci Han'dan sonra bütün Cuci ailesinin reisi ve hanı olan Sayın Han'a dedesi hâkimiyet alameti olan Altın Busagalı Ak-Orda'yı kurdurduğu için soyundan gelenler Ak-Orda Hanedanı adı ile anılmışlardı. Sayın Han Sülalesi'nden gelen Ak-Orda veya Altın-Orda hanları da aynen ataları Sayın Han gibi Cuci ailesinin ve ulusunun başkanı olmakta devam etmişlerdi. Sayın Han sülalesi yani Ak-Orda hanedanının bu hâkimiyet devresi, Batu Han'ın 1227 yılında Cuci Ulusu'nun başına geçtiği tarihten itibaren Batu ailesinin sonuncusu olan Berdi-Bek (1357-1360)' in ölümüne kadar yüz otuz üç yıl devam etmişti. Cengiz Han, Sayın Han'ın ağabeyi Orda-İçen Han'a Gümüş Busagalı Gök-Orda'yı kurdurduğu için onun neslinden gelen bu hanedan da Gök-Orda Hanedanı adıyla adlanmıştı. Orda-İçen neslinden gelen hanlar da ataları Orda-İçen gibi Sayın Han sülalesinden olan hanlara bağlı kalmışlardı. Yalnız bu bağlılık hali Gök-Orda hanı Sası Buka'nın oğlu Mübarek-Hoca zamanına kadar devam etmişti. Zira Mübarek-Hoca H. 728-729, yani 1327-1328 yıllarında Sığnak şehrinde istiklal alameti olan paralarını darb ettirecektir.19 Özbek Han bu isyan hareketini şiddetli bir şekilde bastırarak hanedanın bu koluna son verecektir. Böylece 1360 tarihine kadar devam eden Ak-Orda ve 1328 senesine kadar devam eden Gök-Orda hanedanları son bulduktan sonra Cuci Han'ın bilinen on sekiz evladından beşinci oğlu Şiban ile on üçüncü oğlu Tokay-Timur'un Altın-Orda Hanlığı'nın bünyesinde hâkimiyet kuran üçüncü ve dördüncü sülaleler halinde ortaya çıkacaktır.

Şimdi hanlığın kurucusu olan Sayın Han'ın neslinden gelen Ak-Orda Hanedanı ile başlayalım.

Batu (Sayın) Hanı (1127-1256): Cuci Han'ın ölümü üzerine ikinci oğlu Batu Han, babasının tahtına geçmişti. Deşt-i Kıpçak'ın zaptı onun zamanında tamamlanmış ve Cuci Ulusu esas itibariyle onun devrinde teşekkül etmişti. Ak-Orda Sülalesi'nin müessisi ve ilk hükümdarıdır. Dört oğlu vardı. Adları 1- Sertak, 2- Togan (Tutugan), 3- Ebüken, 4- Ulakçı idi.20

Sertak Han (1256 sonu ve 1257 yılı içinde): Batu Han 1256 yılında ölünce yerine oğlu Sertak, Münge Kağan'ın yarlığı ile babasının tahtına çıkmıştı. Fakat bir sene kadar hanlık yapamadan öldü.21

Ulakçı Han (1257 yılı içinde): Sertak Han'ın ölümünden sonra kardeşi Ulakçı, Mengü Kağan'ın yarlığı ile tahta çıktı. Fakat Ulakçı Han da ağabeyi Sertak Han gibi bir sene hanlık süremeden öldü.22

Berke Han (1257-1266): Sertak ve Ulakçı Hanların birbiri ardınca ölmeleri üzerine, Cuci Ulusu'ndan beğler Batu Han'ın küçük kardeşi Berke'yi han ilan ettiler. Berke Han, Sayın Han Sülalesi'ni, İlhanlı müdahalesinden koruması ve Cuci Ulusu'nda ilk Müslüman hükümdar oluşuyla meşhurdur. 1266 yılında vefat ettiği zaman hiç evladı yoktu.23

Münge-Timur Han (1266-1282): Berke Han ölünce Altın-Orda tahtına, Batu Han'ın oğullarından Togan (Tutugan)'ın oğlu Münge-Timur, han oldu. Berke Han, Sayın Han Sülalesi'nin dışında kalması hasebiyle Münge-Timur Han'ın tahta çıkmasıyla Saray tahtı, tekrar Sayın Han Sülalesi'nin eline geçmiş oldu. Dartu ve Tuda-Münge adlı iki kardeşi vardı. 1282 yılında öldü.24

Tuda-Münge Han (1282-1287): Tuda-Münge, biraderinin yerine 1282 yılında tahta çıktı. Ahmaklığı ve divâneliği ile meşhurdu. Beş yıl hanlık yaptı.25

Tula-Buka Han (1287-1291): Tuda-Münge ve Münge-Timur Hanların kardeşi Dartu'nun oğlu Tula-Buka, amcasının yerine 1287 yılında han oldu. 1291 yılında öldürüldü.26

Tokta (Toktoga) Han (1291-1313): Tula-Buka Han'dan sonra Altın-Orda tahtına çıkan Tokta Han, Münge-Timur Han'ın oğlu idi. Alguy ve Tuğrulca adlarında kardeşleri vardı. Tokta Han 1300 yılında Emir Nogay'ı mağlup ederek öldürtmüştü. Nogay'ı bertaraf ettikten sonra Atalığı, Uygur Bacırtuk Buka'nın tesir ve teşvikiyle Sayın Han Sülalesi'nin bütün mensuplarını teker teker öldürtmüş ve yalnız veliahd olan oğlu İlbasar'ı hayatta bırakmıştı. Fakat İlbasar kendisinden önce ölünce kederinden hastalanarak öldü.27

Özbek Han (1313/1340): Tokta Han, Atalığı Uygur Bacırtuk Buka'nın teşvikiyle Sayın Han sülalesi oğullarını öldürtürken bu arada kardeşi Tuğrulca'yı da öldürtmüş ve dul kalan hanımı Gelin-Beyalin Hatun'u kendisine nikahlamıştı. Fakat Gelin-Beyalin, kocası Tuğrulca'dan gebe idi. Doğan çocuğa Özbek adını vererek gizlice Kabartay Çerkezlerinin içine göndermişti. Çünkü Toktaga Han, mevcud ve yeni doğan bütün çocuklarını öldürtüyordu. Fakat bu sırada veliahdı İlbasar-Oğlan ölünce Sayın Han Sülalesi'nin son bulduğunu görerek üzüntüsünden hastalanmıştı. Bunun üzerine Gelin-Beyalin Hatun, Özbek Han'ın varlığından Tokta Han'ı haberdar etmiş, han da emirlerinden Kıyat Astay ile Secut Alatay Beğ'i Özbek Han'ı getirmek üzere göndermişti. Çünkü Tokta Han, ölmeden önce sülalesinin son temsilcisi olan yeğeni Özbek'i kendisine veliahd ilan etmek istiyordu. Secut-Alatay Beğ ve Kıyat-Astay Beğ, Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Tokta Han ölmüş ve Atalığı Uygur Bacırtuk-Buka Hanlığı'nı ilan etmiş, hatta Gelin-Beyalin Hatun'u da kendisine nikahlamıştı. Cuci Sülalesi'nin diğer şubelerinden oğlanlar da bu kuvvetli beğe karşı boyun eğmeye mecbur kalmışlar, yalnız Şiban evladı, Bacırtuk-

Buka ile mücadele etmeye çalışıyordu. Böyle bir vaziyette kuvvet ile baş edemeyeceklerini anlayan Kıyat Astay ve Secut Alatay Beğler, boyun eğmiş gibi görünerek hile ile Bacırtuk-Buka'yı öldürdüler ve Özbek Han'ı Altın-Orda tahtına çıkardılar.28 Özbek Han, Ak-Orda (Altın-Orda) tahtına çıktığı zaman 14 yaşına basmıştı.29 Daha önce bahsetmiş olduğumuz Tay-Tuğlu Begüm Hatun'la ancak tahta çıktıktan sonra evlendiği anlaşılıyor. Tini-Bek, Canı-Bek ve Hızır-Bek adında üç oğlu olmuştu.30 Özbek Han zamanında Gök-Orda ve Cuci evladının bütün şubelerini alakadar eden mühim hadiseler cereyan etmiş ve Özbek Han, bütün Cuci Ulusu'nda merkeziyetçi bir idare tesis etmişti. Gök-Orda hanedanının alakalı kısmında bahsedeceğiz. Özbek Han'ın ölümünden sonra oğullarından Canı-Bek Han, Gök-Orda'da bulunan kardeşi Tini-Bek Han'ı mağlup ederek öldürtmüştü. Aynı akıbet diğer kardeşleri Hızır-Bek'in de başına gelmişti.31

Canı-Bek Han (1340-1357): Canı-Bek Han, kardeşlerini bertaraf ettikten sonra Cuci Ulusu'na hâkim oldu. Berdi-Bek adındaki oğlundan başka bir de Kildi-Bek adında oğlu olduğu anlaşılıyor.32 Berdi-Bek 1357 yılında beğlerden Kanglı Tulubay vasıtasıyla babasını öldürterek Altın-Orda tahtına çıkmıştı.33

Berdi-Bek (1357-1360): Berdi-Bek Han, Atalığı Kanglı Tulubay'ın teşviki ile kendi sülalesinin bütün oğlanlarını öldürttü. Bunun için kendisine "Kökün Kırgan Köten Han" derler.34 Berdi-Bek Han'dan sonra Sayın Han Sülalesi'nden kimse kalmadığı için sülale son buldu.

Orda-İçen Han ise babası Cuci Han'ın ölümünden sonra Sol-Kol'da yani Sır-Derya boylarında han olmuştu. Ancak bu hanlık müstakil bir devlet hükümdarlığı değil Altın-Orda Hanlığı'nın bir bölümü durumunda olan Gök-Orda kısmının idareciliği manasında idi. Annesi Kongırat kabilesinden Serkak (veya Serkan) Hatun idi. Orda-İçen Han'ın üç hatunu olup üçü de Kongırat kabilesinden idi. Birinci hatununun ismi Çöke Hatun,

ikincisinin Tunakana Hatun, üçüncüsünün ise yalnızca bu kabileden olduğunu bilmekteyiz. Yedi tane oğlu vardı. Bunların adları sırayla 1- Sertak-Tay, 2- Kuli, 3- Kurmuşi, 4- Konggiran, 5- Çurmakay, 6- Kutubay, 7- Hülagü idi.35 Orda-İçen Han, kardeşi Batu Han'a tabi olarak hareket eder ve yarlıklarının başına onun ismini yazdırırdı. Sol-Kol askeri ve Sol-Kol oğlanları Odar, Tokay-Timur, Şinkur ve Sengüm onun hizmetinde idiler.36

Kongıran Han: Orda-İçen Han öldükten sonra oğullarından Kongıran başa geçmişti. Kongıran Han'ın hiç evladı yoktu.37

Kulçi (Koyunçi) Han: Kongıran Han'dan sonra Gök-Orda'nın başına Orda-İçen Han'ın en büyük oğlu Sertaktay'ın oğlu Kulçi (Koyunçi) geçmişti. Kulçi'nin lakabı Toruk Han idi. Sertaktay'ın Kongırat kabilesinden olan hanımı Bukulun Hatun'dan dünyaya gelmişti. Doğduğu zaman babası ölmüştü. Kulçi'nin dört oğlu vardı. 1- Bayan, 2- Başkırtay, 3- Çıgan-Buka, 4- Mutuday.

Bayan Han: Kulçi'den sonra yerine oğlu Bayan geçmişti. Bayan, zamanında amcazadelerinden Hülagü'nün torunu ve Timur-Buka'nın oğlu Köplek ile uzun müddet mücadele etti. Dört oğlu vardı. Bunların adları 1- Şadi, 2- Sası-Buka, 3- Tekne, 4- Salciyutay38 idi.

Sası-Buka Han: Babası Bayan Han'ın ölümü üzerine Gök-Orda tahtına çıkmıştı. Toktoga Han ile çağdaştır. Özbek Han'ın tahta çıkmasından sonra vefat ettiği anlaşılıyor. Zira Sası-Buka'nın oğlu İrzen Han, Mu'iniddin Natanzi'ye göre Özbek Han'ın hükmü ile Gök-Orda tahtına çıkmıştı.39

İrzen Han: Tarih-i Mu'ini'ye göre İrzen Han Otrar, Sabran, Cend ve Barçkent gibi Sır-Derya boyundaki şehirlerde camiler, mescidler inşa ettirmiş ve hayır işleri ile uğraşmıştı. Özbek Han 1320 tarihinde Müslümanlığı kabul edince hanedan mensuplarına da kabul ettirmişti. Demek ki, İrzen Han cami, mescid ve hayır işleri ile uğraştığına göre o da

Müslüman olanlardandı. Hadisenin seyrinden O’nun 1320’li yıllardan sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Yalnız vefat tarihi 1327 yılından önce olmalıdır. Çünkü oğlu Mübarek-Hoca bu tarihte Gök-Orda’nın Ak-Orda’dan ayrılışını ifade için para darbettirerek istiklalini ilan etmişti.40

Mübarek-Hoca: Babası İrzen Han’dan sonra Gök-Orda tahtına çıkan Mübarek-Hoca H. 728-729, yani 1327-1328 yıllarında istiklal alameti olan paralarını Gök-Orda’nın merkezi Sığnak şehrinde darp ettirmişti.41 Bunun üzerine Deşt-i Kıpçak’ta Bulkak yani karışıklık meydana gelmişti. Özbek Han bu isyan hareketini çok şedit bir şekilde bastırmış olmalıdır. Mübarek-Hoca perişan olmuş, iki buçuk sene kadar takipten kurtulmak için daima kaçmış ve Altay dağlarında ölmüştü. Mu’iniddin Natanzi, halen bu Bulkak hadisesi Deşt-i Kıpçak’ta bir asır geçmesine rağmen unutulmamıştı, demektedir.42 Özbek Han’ın isyanı bastırdıktan sonra Gök-Orda hanedanına son verdiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Kadı Ahmet Gaffari ve Mu’iniddin Natanzi hanedanın devam ettiğini nakletmekte iseler de bunu yerli kaynaklar desteklememektedirler. Mübarek-Hoca’nın fitnesi neticesinde meydana gelen bu büyük Bulkak hadisesini Ötemiş Hacı ve Kırımlı Abdülgaffar’ın nakilleri ile değerlendirecek olursak hadisenin mahiyeti daha iyi aydınlanmış olacaktır. Özbek Han’ın Ak-Orda tahtına çıkmadan önce Toktoga Han’ın ölümü üzerine atalığı Uygur Bacırtuk-Buka’nın fırsattan istifade ederek hanlığını ilan ettiğini söylemiştik. O zaman yalnız Şiban evladı hariç bütün Cuci evladı mensupları boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlardı. Özbek Han, Bacırtuk-Buka’yı bertaraf edip tahta çıktığı zaman Cuci oğlanlarının bu boyun eğme işine çok kızmış olmasına rağmen onlara dokunmadığı anlaşılıyor.

Fakat Orda-İçen Sülalesi’nden İrzen’in oğlu Mübarek-Hoca’nın 1327 yılında kendisine karşı isyan edip istiklalini ilan etmesi üzerine evvelce saklamış olduğu hiddetini ortaya koyduğunu görüyoruz. Zira Kara Kişi yani

asil olmayan biri olarak tavsif ettiği Uygur Bacıtuk-Buka’ya boyun eğmelerine rağmen meşru Sayın Han sülalesinden olan kendisine karşı isyan edilmesi onu çok şiddetli hareket etmeye sevk etmiştir. Muhtemelen Sol-Kol oğlanları da Mübarek-Hoca’nın hareketine katılmışlar veya hiç olmazsa O’nun hanlığını tasvip etmişlerdi. Özbek Han isyan hareketini bastırıp Cuci Ulusu’nda hâkimiyetini tesis eder etmez Cuci Han’ın hatunlarından olma diğer oğlanları çağırtıp huzuruna topladı ve onlara siz Cuci Han’ın neslinden değil misiniz ki bir Kara Kişi’ye kul nöker ve muti oldunuz. Madem ki sizler Kara Kişi’nin kulluk nökerliğini kabul ettiniz ben de sizi Kara Kişi’ye koşun vereyim diyerek onları eski suçları ile mahkum etmiş yalnız Şiban evladı hariç hepsini teba’aları ile birlikte Uluğ Bey’i Kıyat Astay’ın emrine vermişti. Şiban evladına da Bacırtuk-Buka ile mücadele ettikleri için iltifatlarda bulunup onlara kendi öz illerini vererek yurtlarına göndermişti.43

Yukarıda Ötemiş Hacı Tarihi’nden aldığımız kısım, Cuci Ulusu’nun teşkilatında mühim bir değişmeyi ortaya koymaktadır. Böylelikle Özbek Han Bulkak hadisesini berteraf ettikten sonra Cuci Ulusu’nda o tarihe kadar mevcut olan ikili idare sistemini de yıktığı görülüyor. Dolayısıyla bu hareket neticesinde Gök-Orda hanedanı sona ermiş oluyordu. Kıyat Astay’dan sonra Sol-Kol oğlanları ve kabileleri önce oğlu Kıyat Cerkutlu sonra da torunu Kıyat Tengiz-Buka’nın idaresi altında kalmışlardı. Bu hal Berdi-Bek Han’ın ölümünden sonra Sol-Kol’a mensup Tokay-Timur oğlanlarının Tengiz-Buka’yı katletmelerine kadar devam etmiştir.44

Özbek Han’ın Gök-Orda hanedanına son verişinin delillerinden birisi de büyük oğlu Tini-Bek’i Gök-Orda tahtına tayin edişidir. Kutb, Hüsrev-ü Şirin adlı manzum eserini, Tini-Bek Han Gök-Orda tahtında iken onun maiyetinde bulunduğu sırada yazmıştı.45 Özbek Han’ın oğlunu Sığnak’a

Han olarak gönderişi, Ak-Orda ve Gök-Orda'yı merkezi bir idarede toplayarak Cuci Ulusu'nu yalnız Sayın Han Sülalesi'nin hâkimiyeti altında birleştirmek istemesinden kaynaklanıyordu. Tini-Bek Han'ın, babası Özbek Han'ın vefatından sonra tahta çıkan kardeşi Canı-Bek Han tarafından katledildiğini zikretmiştik.

Gök-Orda hanedanının Mübarek-Hoca'nın istiklal teşebbüsünde bulunmasından sonra sona erişinin en mühim delili ise, bu hânedanın devam ettiğini bildiren Mu'iniddin Natanzi'nin ve Kadı Ahmet Gaffari'nin her ikisinin de Orda-İçen sülalesine ait naklettikleri soy kütüğünün, Tokay-Timur neslinden geldiği bilinen Urus Han, Toktamış Han ve Timur-Kutluk Han'a bağlanışıdır.46 Halbuki yerli Türkçe kaynakların hepsi, istisnasız adı geçen üç hanın, Sol-Kol oğlanlarından Cuci Han'ın on üçüncü oğlu Tokay-Timur neslinden geldiğini söylemektedirler. Çok kıymetli ve sağlam şecere kitabı olan Muizzü'l-ensab, her üç hanı da Tokay-Timur nesline bağlamaktadır. Ayrıca Ötemiş Hacı,47 Kırımlı Abdülgaffar,48 Ebulgazi,49 ve Ali Celayir50 gibi Cuci Ulusu'nun yerli kaynakları da adları geçen hanları Cuci Han'ın on üçüncü oğlu Sol-Kol oğlanlarından Tokay-Timur'a bağlamaktadırlar. Dolayısıyla Orda-İçen Sülalesi'nin devamlılığını, Tokay-Timur evladı ile temin etmek suni bir yakıştırma olmaktadır. Mu'iniddin Natanzi ve Kadı Ahmet Gaffar-ı Kazvini, bu yakıştırma veya hatayı Tokay-Timur evladının da Sol-Kol oğlanlarından oluşu ve Berdi-Bek Han'ın ölümünden sonra Sol-Kol yani Sır-Derya boyunda hâkimiyetlerini kurarak Gök-Orda hanedanının yerini almaları münasebeti ile yapmış olsa gerektir. Eğer Mu'iniddin Natanzi ve Ahmet Gaffar-ı Kazvini'nin verdiği soy kütükleri, bir an için doğru olarak farzedilecek olursa Kırım, Kazan, As-Tarhan ve Kazak Hanlarının da soylarını Orda-İçen Sülalesi'ne bağlamak icap etmektedir. Halbuki Seyid Mehmet Rıza, Es-Seb'üs-seyyar ve Halîm Giray, Gülbün-i Hânân adlı eserlerinde soykütüğünü Cuci Han'ın oğlu

Tokay-Timur'a bağlamaktadırlar. Netice olarak Orda-İçen Han neslinin devam ettiğini gösteren hiçbir yerli kaynak mevcut değildir.

Tokay-Timur Sülalesi: Cuci Ulusu'nda önce Orda-İçen, sonra da Sayın Han Sülalelesi son bulunca, Saray tahtı boş kalmıştı. Bunun üzerine Cuci evladından bir çok oğlanlar Ak-Orda tahtına çıkabilmek için mücadeleye başlamışlardı. Soyları ve şahısları hakkında malumatımızın sınırlı olduğunu ve yalnızca bastırmış oldukları paralardan isimlerini tanıdığımız birçok oğlan bu karışıklık devresinde hanlıklarını ilan etmişlerdi.51 Fakat hiçbirinin hanlığı Cuci Ulusu'na nizam getirmemiş ve hanlıkları çok kısa olmuştu. Bilhassa Saray tahtı için yapılan mücadele Şiban oğulları ve Tokay-Timur oğlanları arasında cereyan etmişti. Berdi-Bek Han'ın 1360'da ölümü üzerine Şiban Han neslinden Hızır Han (1360-1362) Saray şehrinde han olurken Tokay-Timur neslinden Kara Nogay Han (1360-1362) da Sol-Kol'da hanlığını ilan etmişti.52 Kara Nogay Han üç yıl hanlık yaptıktan sonra vefat etmiş, yerine küçük kardeşi Tuğluk-Timur Han (1362-1369) geçmişti. Tuğluk-Timur, Ötemiş Hacı Tarihi'ne ve Umdet'ü't-tevârih'e göre Sır-Derya boyunda hanlık yapmıştı.53 Yalnız Kara Nogay Han'ın da Tuğluk-Timur Han'ın da darbedilmiş paraları mevcut değildir. Muhtemelen mezkûr iki han da Saray tahtı için yapılan mücadelelere uzaktan seyirci kalmak istemişlerdi. Tuğluk-Timur Han'ın ölümünden sonra yerine amcazedeleri Badık oğlan oğlu Urus Han, Sol-Kol'da han olmuştu.54

Urus Han (1369-1379): Urus Han, tahta çıkar çıkmaz Sığnak şehrinde para darp ettirmişti.55 Urus Han'ın 1377 yılında Saray tahtını da ele geçirdiğini görüyoruz. Çünkü H. 779/1377 yılına ait Saray şehrinde darp edilmiş para mevcuttur.56 Urus Han, Sağ-Kol'da Kırım tarafında hâkim olamamıştı. Zira Kıyat Mamay'ı bertaraf edememişti. Böylelikle Tokay-Timur evladından Altın-Orda tahtına çıkan ilk han, Urus Han olmaktadır. Urus Han'ın Kayırçak, Tokta-Pulat (Tokta-Buka), Timur-Melik, Tuğluk-

Pulat ve Toktakıya adlarında oğulları vardı. Urus Han'ın adı geçen oğulları içinde yalnız Kayırçak Han neslinden gelenler Kazak-İli'nin başına geçerek sülale tesis edebilmişlerdi.[57]

Bu sırada yine Tokay-Timur neslinden olan Urus Han'ın amcazadesi Tuy-Hoca Oğlan oğlu Toktamış ve diğer amcazadesi Timur Kutluk, Urus Han'ın hizmetindeydiler.[58] Bunlardan Toktamış ile Urus Han bozuşmuşlar, uzun mücadeleden sonra Toktamış, 1379 yılında Urus Han'ı bertaraf ederek Altın-Orda tahtına çıkmıştı.[59]

Toktamış Han (1379-1397): Toktamış Han,[60] 1381 yılında Sağ-Kol beği Kıyat Mamay'ı da Kalka muharebesinde perişan edip öldürdükten sonra bütün Cuci Ulusu'nun hakimi olmuştu. Toktamış Han'ın Celaleddin, Kebek, Cebbar-Berdi, Kerim-Berdi, Kadir-Berdi ve Küçük Sultan adında oğulları vardı. Bunlardan Küçük Sultan hariç diğerleri 1412-1419 yılları arasında Altın-Orda Hanı olabilmişlerdi. Çünkü Toktamış Han, Timur'a önce 1391'de Kunduzça (Kundurça)'da, 1395'te de Terek muharebesinde mağlup olduktan sonra tahtını kaybetmişti. Yerine Edigü Bey'in yardımıyla Timur Kutluk han olmuştu.[61]

Timur-Kutluk Han (1397-1400): Toktamış ve Urus Hanların amcazadesi olan Timur-Kutluk, 1397 yılında Saray tahtına çıkmıştı. Daha sonra teşekkül edilen As-Tarhan hanları onun neslinden gelirler[62] Polat Han ve Timur Han adında iki oğlu vardı. 1400 yılında bu han vefat edince yerine yeğeni Kutlu-Beg oğlu Şâdi-Beg han oldu.

Şâdi-Beg (1400-1407): Edigü Bey'in yardımıyla 1400 yılında han oldu. Gıyaseddin isminde bir oğlu vardı. 1407 yılında Edigü Bey ile bozuştuğu için hanlığı kaybetti. Şâdi-Beg Han'dan sonra Timur-Kutluk Han'ın oğulları sıra ile Polat Han (1407-1410) ve Timur Han (1410-1412) Altın-Orda tahtına çıkmışlardı. Meşhur Küçük Muhammet Han bu Timur Han'ın oğludur.

1412 yılında Timur Han'ın vefatı üzerine Toktamış Han'ın oğulları siyaset sahnesine çıkacaklardır. Sıra ile Celalettin Han (1412-1413), Kerim-Berdi Han (1413-1414), Kebek Han (1414-1415), Kadir-Berdi Han (1415-1416) ve sonuncu oğlu Cebbar-Berdi Han (1416-1419) yılları arasında Altın-Orda tarihinde han olarak yerlerini alacaklardır. Ancak çok şedit bir mücadele içinde olduklarından dolayı hanlıkları kısa müddetler içinde kalmıştır. 1419 yılında Toktamış Han'ın oğlu Kadir-Berdi Han vefat edince beyleri, Toktamış sülalesinden kimseyi bulamadıkları için Toktamış'ın amca çocuklarından İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed'i, Altın-Orda tahtına çıkardılar. Uluğ Muhammed Han daha sonraları Küçük Muhammed ile yaptığı hanlık mücadelesini 1436 yılında kaybedince Kazan'a giderek Kazan Hanlığı'nı kurmuştur. Kazan hanları onun neslinden gelmişlerdir.63

Kazan Hanlığı'ndan sonra Kırım'da da Kırım Hanlığı teşekkül etmişti. Bu hanlığın kurucusu da Uluğ Muhammet Han'ın amcazadesi Baş-Timur (Taş-Timur)'un torunu ve Gıyasettin'in oğlu Hacı Giray olmuştur. Kırım hanları onun neslindendirler.64 Görüldüğü üzere Cuci Han'ın oğlu Tokay-Timur neslinden gelenler muhtelif şubeler halinde hüküm sürmüşlerdir. Tokay-Timur neslinden zuhur eden bu sülaleler dört isimde düğümlenmiştir.

1- Urus Han ve Evladı: Urus Han'dan sonra oğlu Kayırçak'ın oğlu Barak Han, 1424-1427 yılları arasında Altın-Orda Hanı olmuştur. Neslinden gelenler Kazak Hanlığı'nı kurmuştur.

2- Toktamış Han ve Evladı: Toktamış Han'dan sonra oğulları Celaleddin Han (1412-1413), Kerim-Berdi (1413-1414), Kebek Han (1414-1415), Kadir-Berdi Han (1415-1416), Cebbar Berdi Han (1416-1419) ve Cebbar Berdi'nin oğlu Seyyid Ahmed Han (1436-1465) hanlık yapmışlardır. Ancak ayrı bir sülale kuramamışlardır.

3- Kutluk-Timur Evladı: Kutluk-Timur'un oğlu Kutlu Beg neslinden Şâdi-Beg ve Gıyasettin Han Altın-Orda Han'ı olmuşlarsa da sülale devam etmemiştir. Buna mukabil Kutluk-Timur'un diğer oğlu Timur-Kutluk Han kolu devam etmiştir. Onun oğlu Timur Han ve torunu Küçük Muhammet Han (1424-1425, ikinci defa 1427-1440) Altın-Orda Hanı olmuşlardır. Küçük Muhammet Han'ın oğlu Mahmut Han neslinden Hacı-Tarhan (As-Tarhan) hanları neşet etmiştir. 1600 yılında Buhara Özbek hanlarının sona ermesi üzerine onların yerine geçen Caniyân Sülalesi bu sülalenin bir koludur. Büyük oğlu Ahmet Han 1465-1481 yılları arasında hanlık yapmış ve Şiban Han neslinden Tura Şibanilerinden İbak Han 1481'de Mangıt mirzalarından Musa Beğ ile birleşerek Ahmet Han'ı baskınla katletmiştir. İbak Han'ın Ahmet Han'ı bertaraf etmesinden sonra mücadele devam etmiş, hatta kendisi kısa bir zaman sonra vefat edince oğlu Murtaza Han, İbak Han'ın iddiasını devam ettirmiş, buna mukabil ise yine Küçük Muhammet han neslinden Şeyh Ahmet Han'ın Saray şehrinde hanlık makamına geldiğini görmekteyiz. Ancak Şeyh Ahmet Han'ın kendisinden önceki Hanlar gibi Altın-Orda Hanlığı'nın gücünü temsil ettiğini söylemek mümkün değildir. Zira yalnız Saray şehri çevresinde varlığını sürdürmeye devam edebilmiştir. Kırım hanlarından Mengli Giray 1502 yılında Saray şehrini ele geçirip tahrip ettiği zaman Şeyh Ahmet Han Saray tahtında bulunmakta idi. 1481 yılından sonra Saray tahtının zaten bir gücü kalmamıştı. Bu bakıma Kırım Hanı'nın Taht-Algan unvanı büyük bir muvaffakiyet ifadesi değildir.

4- Çigay veya Canay Evladı: İçkili Hasan'ın oğlu Uluğ Muhammet Han, 1436 yılında Altın-Orda tahtını kaybedince Kazan şehrine giderek burada Kazan Hanlığı'nı kurmuştur. Çigay'ın diğer oğlu Baş-Timur (Taş-Timur) oğullarından Gıyasettin oğlu Hacı Giray Han (1440-1466) Kırım Hanlığı Sülalesi'ni kurmuştur.

Şiban Han Sülalesi: Şiban Han, Cuci Han'ın beşinci oğlu idi. Babaları Cuci Han'ın ölümü üzerine Sayın Han ve Orda-İçen Han, dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittikleri zaman, Şiban Han da beraber gitmişti. Cengiz Han, Sayın Han'a "Altın Busagalı Ak-Orda"yı, Orda-İçen Han'a "Gümüş Busagalı Gök-Orda"yı kurdururken Şiban Han içinde "Pulat Busagalı Boz-Orda"yı kurdurmuştu.65 Deşt-i Kıpçak'a döndükten sonra bu ülkenin fethinin tamamlanışında Şiban Han'ın büyük gayretleri görüldüğü için Sayın Han, O'na "bu seferde işimizi gören bitiren sen oldun" deyip on bin çadırlık tebaa ile birlikte Kuşçu, Karluk, Beyrek ve Nayman kabilelerini vermiş ve benim ve ağabeyim Orda-İçen arasındaki bütün ülkeler senindir. Yazın Irgız, Savuk, Or ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar Yayık ırmağının şarkında yayla, kışın Kara-Kum, Ara-Kum sahası ile Sır-Derya, Sarı-Su ve Çu ırmağı ayağında (döküldüğü yer) kışla, diyerek bu ülkeleri ona vermişti.66 Şiban Han'ın 1- Baynal, 2- Bahadır, 3- Kadak, 4- Balaka, 5- Çerik, 6- Mergen, 7- Kurtoga, 8- Ayaçı, 9- Sayılgan, 10- Bayancar, 11- Macar ve 12- Konçi adında on iki oğlu vardı.67 Şiban Han'ın ölümü üzerine ikinci oğlu Bahadır geçmişti. Bahadır'ın iki oğlu vardı. Büyüğünün adı Cuci-Buka, küçüğünün ise Kutluk-Buka idi. Cuci-Buka babasının yerine geçmişti.68

Cuci-Buka'nın dört oğlu vardı. 1-Badakul, 2-Bek-Timur, 3-Yangıçar, (Ebulgazi'de Nikçar), 4-Yisun-Buka idi.69 Cuci-Buka ölünce yerine büyük oğlu Badakul geçmişti. Ming-Timur adlı bir tek oğlu vardı. Çok zeki ve akıllı olduğu için kendisine "Külük" lakabı verilmişti. Babasından sonra Külük Ming-Timur başa geçti.70 Külük Ming-Timur Han'ın 1-İlig (İlgek), 2-Fulat (Pulat veya Pusat), 3-Canta, 4-Sevinç Bay (Sevinç-Timur), 5-Bek-Kondu, 6-Tunga adında altı oğlu vardı.71 Külüg Ming-Timur ölünce yerine Fulat geçti. Fulat'ın 1-Arab-Oğlan (Arab-Şah) ve 2-İbrahim (Ayba) adında iki oğlu vardı.72 Fulat, Sayın Han Sülalesi'nin son bulduğu günlerde han

idi. Fulat Han'dan sonra Şiban Ulusu'nun başına Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu İlik (İlgek) oğlu Kan-Bay geçmişti. Devresi Urus Han zamanına isabet eder. Toktamış Han, Kıyat Mamay üzerine yürümek için Kan-Bay'dan yardım istemiş, fakat Kan-Bay yardım etmemiş idi.73 Toktamış Han'a Kan-Bay'ın amcazadesi Fulat'ın oğlu Arab-Oğlan yardımda bulunmuştu.74 Toktamış Han, 1381 yılında Kıyat Mamay'ı bertaraf ettikten sonra, Arab-Oğlan'ı Kan-Bay'ın yerine geçirerek, Şiban Han'dan miras kalan illeri ve Şiban yurdunu Arab-Oğlan'a vermişti.75 Arab-Oğlan kardeşi İbrahim (Ayba) ile iyi geçinerek Şiban Ulusu'na beraberce hükmetmişti.76 Daha sonra Şibanilerin başına Kan-Bay'ın oğlu Mahmudek Hoca geçmişti. Mahmudek Hoca, kendi zamanında Tura ülkesinde oturan Kongırat ve Secut tümenlerini mağlup ederek Tura vilayetinde tam bir hâkimiyet kurmuştu.77 İbrahim (Ayba)'in torunu ve Tuğlu-Şeyh (Devlet Şeyh)'in oğlu Ebulhayr, bu Mahmudek Hoca ile çarpışmış, onu mağlup ederek öldürmüştü. Ayrıca dul kalan hanımı Mangıt Mirzalarından birinin kızı olan Canak Begüm'ü de kendisine almıştı.78 Ebulhayr Han H. 813/1413 yılında doğmuş H. 874/1469 yılında vefat etmişti. Üç hanımı ve on bir oğlu vardı. Burgut kabilesinden Ağanak Bige'den, Şah Budak ve Hoca Muhammed (Hocuğum), Kongırat ilinden olan ikinci hanımından Haydar Han, Seyid Baba Han, Sancar Sultan, Şeyh İbrahim, Uluğ-Bek'in kızı olan üçüncü hanımı Rabia Hatun'dan da Küçküncü Han, Sevinç Hoca Han ve Ak-Burun Sultan dünyaya gelmişti.79 Ebulhayr Han, üç defa Taht Vilayeti'ni (Saray şehri) ele geçirmiş ve Orday-ı Bazar'da namına hutbe okutmuştu. Timurilerden Maveraünnehir ülkesinin birçok kısımlarını almıştı.80 Ebulhayr Han vefat ettikten sonra Şibanilerin başına Arab-Oğlan neslinden Yadigar Han geçmişse de Ebulhayr Han gibi kuvvetli hükümdar olmadığı anlaşılıyor.81 Ebulhayr'ın torunu ve Şah Budak'ın oğlu Şeybak Han (1500-1510) en meşhur

Özbek hükümdarlarındandır. Onun zamanında Timurîlerin elinde olan Maveraünnehir, Semerkand, Buhara ve hatta Horasan'ın bir kısmı Özbekler tarafından zabtolunmuştu. Bu sırada zuhur eden Şah İsmail 1510 yılında Şeybak Han'ı mağlup ederek katlettirmiş ve Harezm ülkesine kadar darugalarını göndermişti. Yalnız 1514/1515 yılında Yadigar Han evladından Yılbars Han (1515-1526) Harzem'i zaptederek Şah İsmail'in darugalarını kovmuştu. Artık bu tarihle birlikte kat'i olarak Şiban evladının üç ayrı koldan sülale ve üç ayrı hanlık teşkil ettiklerini görüyoruz:

1- Ebulhayr Han Sülalesi (Maveraünnehr Şibanileri); Semerkand, Buhara, Taşkent ve bütün Maveraünnehr sahasına hükmettiler.82

2- Yadigar Han Sülalesi (Harezm Şibanileri); Harezm, Mangışlak ve Esterabad'a kadar Hazar ötesi Türkmen-İli sahasında hüküm sürdüler.83

3- Bek-Kondu Sülalesi (Tura Şibanileri): Bu sülale esas Şiban yurdunda kalan Melik-Timur (Külük Ming-Timur) oğlu Bek-Kondu evladının teşkil ettiği sülaledir.84

Devletlerin hayatında kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş bir nevi kader çizgisidir. Bu ölçülerde bakıldığı zaman devletin kuruluşu Batu Han (1227-1256) Hanlığı'nın ilk yarısı devlet kuruluşu ile geçmişti. 1229 yılında başlayıp 1241 yılına kadar devam eden Kıpçak seferinin neticesinde İtil boyu Kuzey Kafkasya, Bulgar Hanlığı, Kırım, Slav Prenslikleri ve batıda Balkan Dağları, Tuna boylarına kadar hanlığın bünyesinde birleştirilmiş oluyordu. Böylece Ak-Orda yani Altın-Orda Hanlığı'nın hâkim kanadının teşekkülü tamamlanmış oluyordu. Daha sonra ülkenin ticarî, iktisadî ve sosyal hayatını tanzim etmek meseleleri kalıyordu ki, Batu Han'ın bunları yapabilmek için siyasî hudutlara erişmesi gerekmekteydi.

Ancak ondan sonra bu hususlarla ilgilenmiş ve başkent olarak İtil boyunda Saray şehrini kurmuştu. Ogeday Kağan'ın ölümünden sonra bütün

Dört UIus içinde en kudretli şahsiyet olarak Batu'yu görmekteyiz. Batu'nun istekleri dahi Dört Ulus'ta mutlaka yerine getirilmesi emir olarak telakki edilmekteydi. Anadolu Selçuklu Sultanlığı'na Moğol ordularının girdiği 1243 Kösedağ Muharebesi'nde Batu'nun askerleri de olduğu için Batu'nun Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da da vergi tahsildarları vardı.1256 yılında onun ölümünden sonra hayatta iken kudreti karşısında karşı çıkamayanlar Batu Han'ın tahsildarlarını bu bölgelerden kovacaklardır. Esasında Azerbaycan ve Doğu Anadolu diğer bir kardeş ulus olan İlhanlı Ulusu'na bağlı bulunmaktaydı. Daha sonraki yıllarda İlhanlı Ulusu ile Altın-Orda Hanlığı, İlhanlı Devleti bitene kadar harbedeceklerdir. Dolayısıyla hanlığın kuruluşu hatta yükselişe başladığı dönem Batu'nun hanlığı döneminde olmuştur. Batu Han'ın 1256'da ölümünden sonra 1256 yılı içinde iki oğlu Sarıtak Han ve Ulakçı Han ay hesabı ile birbiri ardınca ölüverince yükselişe yeni başlayan hanlığın sıkıntılı bir döneme düşeceğini göstermekteydi. Ancak Sayın Han neslinden hanzâdelerin yetişkin yaşa gelinceye kadar Batu Han'ın kardeşi Berke Han'ın (1257-1266) kurultay kararı ile hanlık makamına getirildiğini biliyoruz. Berke Han on yıla yaklaşan hanlığı sırasında devlet dizginlerini dirayetle yönetmiş, İlhanlılar ile tahsildarların gönderilişi dolayısıyla başlayan harbi dirayetle yönetmiş, siyaset olarak da Mısır Türk Memluk Sultanlığı ile dostluk kurarak dış dünyaya karşı yalnızlıktan kurtulmuştu. Berke Han'ın Altın-Orda hanları içinde İslâmiyet'i kabul eden ilk han oluşu da önemlidir. Berke Han ağabeyinin Slav Prenslikleri üzerine koyduğu vergileri yeniden tanzim etmiş ve ağabeyinin yapmış olduğu işleri devam ettirmiştir. Bu arada ağabeyinin kurduğu Saray şehrinin biraz daha kuzeyinde olan Yeni Saray'ı kuracaktır. Berke Han 1266 yılında öldüğü zaman çocuksuz olması münasebetiyle hâkimiyet tekrar Sayın Han Sülalesi'ne geçecektir. 1266 yılında Batu'nun torunu Münge-Timur (1266-1282) istiklal alameti olan paralarını ilk

darbettiren hükümdardır. Ondan önceki Batu ve Berke Hanlar da dahil yalnızca kağanın adı zikredilen Dört Ulus içinde kullanılan anonim paraları bastırırlardı. Böylece kağanı tanımama, Münge-Timur'dan sonra başlayacaktır. Münge-Timur'un çok dirayetli bir hükümdar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kaynaklarda Münge-Timur, Külük lakabıyla beraber zikredilir. Külük, Türkçe akıllı, dirayetli ve zeki manasına gelen bir kelimedir. 1282 yılında öldüğü zaman kardeşi Tuda-Münge (1282-1287) ona halef olacaktır. Tuda-Münge divane tabiatlı olduğu için yeğeni Tula-Buka Han (1287-1291) tarafından hanlıktan indirilecektir. 1291 yılında Berke Han zamanında İlhanlılar ile olan muharebelerde temayüz etmiş olan Emir Nogay'ın yardımıyla Tula-Buka Han, Mengü-Timur'un oğlu Tokta-Han tarafından tahtından indirilecektir. Tokta Han (1291-1313), hanlığı müddeti içinde hanedan mensuplarını kırarak yalnızca oğlu İlbasar'ı bırakmıştı. İlbasar da ölüverince Sayın Han Sülalesi'nin bitme tehlikesi ortaya çıkacaktır. Ancak Tokta Han öldürttüğü ağabeyi Tuğrulca'nın oğlu Özbek Han'ın saklandığı bölgeden getirilip han yapıldığı ana kadar bu tehlike devam etmiştir. Özbek Han zamanı Altın-Orda Hanlığı'nda birçok yeniliklerin yapıldığı devre olacaktır. 1313 yılında han olan Özbek 1320 yılında İslâmiyet'i kabul etmiş ve Altın-Orda Hanlığı'nda bütün hanedan mensuplarının İslâmiyet'e girmelerini temin etmiştir. 1328-29 yıllarında ise Gök-Orda Han'ı Mubarek-Hoca'nın Sığnak şehrinde istiklal alameti olan paralarını darbettirmesi üzerine Özbek Han yalnızca Mübarek-Hoca'yı değil onun mensubu olduğu Gök-Orda Sülalesi'ni de ortadan kaldıracaktır. Bunu, Sığnak şehrine veliahdı durumunda olan oğlu Tini-Bek'i idareci olarak tayin etmesinden anlamaktayız. Böylece 1329 tarihinde Altın-Orda Hanlığı'nın kuruluşundan bu yana Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Sayın Han Sülalesi'ne bağlı olarak hüküm süren Gök-Orda hanedanı tarihe karışmış oluyordu. Özbek Han dönemi Altın-Orda Hanlığı'nın kudret ve ihtişam

dönemi olarak bilinir. 1340 yılında ölümü üzerine oğlu Canı-Bek Han (1340-1357) babasına halef olacaktır. Canı-Bek Han ağabeyi Tini-Bek'i ve diğer kardeşi Hızır Bek'i ancak bertaraf ettikten sonra hanlık makamına gelebilmişti. Canı-Bek Han döneminde de aynen Özbek Han dönemindeki gibi hanlığın ihtişamının devam ettiği görülür. Hatta yıllardır İlhanlı Ulusu ile mücadele mevzusu olan Azerbaycan'a girerek (1356) ele geçirmesi, Altın-Orda Hanlığı'nın eriştiği kudretin zirvesi olarak görülebilir. Hatta oğlu Berdi-Bek'i buraya vali olarak bırakıp geri dönmüştü. Ancak Berdi-Bek babasının dönüşünden sonra oğlunun yanına bıraktığı Tümen beyi Tulubay teşviki ile Berdi-Bek gizlice Saray şehrine dönecek o sırada hasta durumunda olan babası Canı-Bek Han'ı katlederek hanlık makamına geçecektir. Berdi-Bek'in hanlığı 1357'den 1360 yılına kadar devam edecektir. Berdi-Bek, Tulubay adlı beyinin yapmış olduğu menfi telkinler dolayısıyla küçük kardeşlerinin hepsini boğdurarak hiç halef bırakmayacaktır. Bu münasebetle de Sayın Han Sülalesi'nin bitişini hazırlayan Berdi-Bek Han'ın adı kaynaklarda Kökün Kırgan Köten Han şeklinde geçmektedir ki, kendi sülâlesini yok eden han, demektir.

Altın-Orda Hanlığı'nın yükseliş dönemi Canı-Bek Han'ın ölümüyle sona ermiş oluyordu. Bundan sonra kaynaklarda geçen ifadelere bakılacak olursa bir Bulkak devri başlamıştı. Bulkak, Osmanlı tarihindeki Fetret Devri'nin karşılığı olmaktadır. Berdi-Bek'in kaynaklarda verilen bilgiye göre iki buçuk veya üç yıllık bir hükümeti vardır. Ancak hanlığın her yerinde artık Berdi-Bek'in hükmü geçmemekte, hatta başkent çevresindeki büyük Kıyat emirlerinin bir kısmı Sır-Derya boyuna bir kısmı da Kırım tarafına giderek başkenti korumasız bırakmışlardı.1360 tarihinde ölen Berdi-Bek ile Ak-Orda Sülalesi böylece bitmiş oluyordu.

Bundan sonraki Altın-Orda hanları Şiban ve Tokay-Timur neslinden geleceklerdir. Bulkak dönemi sonlarına doğru Tokay-Timur neslinden Urus

Han (1369-1379) Cuci Ulusu'nun Sol-Kol'unda hâkimiyeti kurmuş batıya doğru niyetlendiği sırada Toktamış Han ile mücadelesi başlayacaktır. Dolayısıyla Bulkak, Urus Han döneminde de devam etmiş sayılmaktadır. Çünkü Altın-Orda Hanlığı'na gelenlerin hiçbirisi hanlığın bütününe hâkim olamamıştır. Bulkak dönemindeki hanların sayısı elliye yaklaşmaktadır. Kaynaklardaki bilgiler ile Markof'un kataloğundaki paralar farklılıklar göstermektedir. Berdi-Bek Han'dan sonra Şiban Han neslinden Hızır Han ve Bo'ul (Bogul) neslinden Bazarcı Oğlan gibi ilk Bulkak hanları ortaya çıkmışsa da bu kırk küsür hanın pek çoğunun hangi nesebden geldiği dahi belli değildir. Urus Han'ı bertaraf eden Toktamış Han (1379-1397) devletin dizginlerini toplayarak hanlığı tekrar yükseltebilmişti. 1397'de onun hanlığı kaybetmesiyle birlikte başlayan devir bir duraklama devresidir. Gelen hanlar daha ziyade Tokay-Timur neslinden olanlardır. Bu duraklama döneminde Toktamış'a halef olan amca çocuğu Timur-Kutluk Han (1397-1400) evladı ile Toktamış Han evladı arasında bir mücadele dönemi başlayacaktır. Bu mücadeleli dönem hanlığın bölünmesine ve parçalanmasına kadar devam edecektir. 1436 yılında Uluğ-Muhammet Han tarafından Kazan Hanlığı, onu takiben 1440 yılında Hacı-Giray tarafından da Kırım'da Kırım Hanlığı kurulacaktır. Böylece ilk bölünmeler ortaya çıkmış oluyordu. Saray şehrinde oturan hanlardan kaynaklarda Uluğ Orda şeklinde bahsedilmektedir. Bu mücadelelere Şiban Han evladı da katılmak istemiş ise de Tokay-Timur nesli hâkimiyeti elden bırakmamıştır. Bu münasebetle Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Şiban Han evladı Özbek Han'ın hanlığa çıkışında yardımcı oldukları için bunlara kaynaklarda Özbekler veya Özbekîyân denmekteydi. Bu mücadeleli dönemde Özbekler merkeze hâkim olamamışlar, fakat kendi bölgelerine de saray hanlarının otoritesini sokmamışlardır. Dolayısıyla bu dönem hanları en son Toktamış Han zamanında temin edilen birlik seviyesine asla ulaşamayacaklardır.

Özbeklerin de doğusunda Urus Han evladının direndiği hanlık merkezine karşı gruplar Kazak adıyla anılacaklardır. Kazak kelimesi, kendi başına buyruk hareket eden, manasında bir Türkçe kelimedir. Yani hanlık merkezini tanımayanlar bu isimle zikr edile edile bu yeni teşekkül edilen ilin adı da Kazak İli olacaktır. Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Özbekler ve Kazaklar kendi hâkimiyet sahalarını tayin ederlerken İtil boyu ve Kırım havzasında Kazan ve Kırım Hanlıklarını takiben 1465'lerden itibaren Hacı-Tarhan (As-Tarhan) Hanlığı da kurulacaktır. Hatta bu arada Yayık Irmağı ve Saraycık şehri merkez olmak üzere Nogay-Mangıt Ordası da bir ayrı bölüm olarak tarih sahnesinde görülecektir. Diğer Dört Ulus'a bakılacak olursa, o ulustaki tek hanedanın devamlılığına karşılık Deşt-i Kıpçak'ta bu kadar bölünmenin olmasının sebebi, bulunduğu coğrafya ile ve siyasî mücadeleler ile izah edilebilir. Hatta Özbekler, Deşt-i Kıpçak'taki kendi hâkimiyet sahalarını kısmen terk ederek Uluğ Bey devresinden itibaren Ebu'l-Hayr Han zamanında, Maveraünnehir'e ineceklerdir. Timurîlerin idaresine son veren Özbekler, Çağatay ülkesine inmekle hâkimiyet sahalarını Deşt-i Kıpçak'ın dışına genişletmek imkanına sahip olmuşlardır. Timurlular Devleti'ni ortadan kaldırarak Buhara merkez olmak üzere yeni bir hanlık kuracaklardır. Hatta Buhara Hanlığı'nı takiben Harezm'de Özbeklerin eline geçecek ve burada da Hive-Özbek Hanlığı ortaya çıkacaktır. Böylece Özbekler vasıtasıyla Cuci Ulusu'nun sahası Çağatay Hanlığı'nı da içine alacak şekilde böyle bir genişleme imkanına sahip olmuştur.

Altın-Orda'nın son hükümdarı durumunda görülen Şeyh Ahmet Han (1481-1502), yalnızca Taht-İli diye bilinen Saray şehri ve çevresinde söz sahibi idi. 1502 yılında Kırım Han'ı Mengli-Giray gelip Saray şehrini ele geçirmiş ve şehri tahrip ettikten sonra geri dönmüştü. Kaynaklar bu münasebetle ondan Taht-Algan diye bahsetmektedir. Alınan taht ancak

Saray ve çevresi idi. Esasında Saray şehrinin tahribi ile biten hanlığın kudreti çok daha önceden sona ermişti.

Altın-Orda Hanlığı’nın Teşkilatı

Cihanşümul Türk Devlet yapısında görülen teşkilat yapısında Sağ-Kol, Sol-Kol ve merkez teşkilatı olmak üzere bilinen bir yapılanma vardır. Cuci Ulusu’nun ve Altın-Orda Hanlığı’nın teşkilatlanmasında yerli kaynaklarda geçen Sağ-Kol, yani batı bölüm, Ak-Orda adıyla, Sol-Kol ise doğuda Gök-Orda adıyla iki bölüme ayrılmıştı. Bu bölümlerin renklerle isimlendirilmesinde kültür tarihimizin bir özelliğini görmekteyiz. Sağ-Kol, Sol-Kol teşkilatının yanında, merkez teşkilatı ise kaynaklarda Ön (Öng) Kol diye geçmektedir. Ancak devleti Ak-Orda yani diğer adıyla Altın-Orda temsil etmekte, Gök-Orda bölümü ise ayrı bir devlet gibi değil bir devletin bir aşağı idari kanadı şeklinde mana taşımaktaydı.

Reşidüddin, devletin her iki idarî kanadında da Cuci evladının ve torunlarının yer aldığını nakletmektedir. Bu hanzâdelere oğlan tabiri kullanılmaktadır. Oğlan tam şehzade karşılığıdır. 800 tarihli Timur-Kutluk Han’ın yarlığının başındaki “Timur-Kutluk, sözüm; Sağ ve Sol-Kol Oğlanları, Tümen beğleri, Bin Beğlerim”85 ifadesinin de gösterdiği gibi Cuci Ulusu’nun devlet yapısında Sağ ve Sol-Kol oğlanları adı verilen Cuci evladının yeri başta gelmekte ve şehzade tabiri oğlan adı ile karşılanmaktaydı. Devletin başındaki Han ve hanımının unvanı ise Hatun şeklindedir. El-Ömerî’nin nakline göre “Kıpçak ülkesinde Hatunlar Hanlarla birlikte idareye iştirak ederler verilen yarlıkların bir çoğunda Han ve Hatun birlikte karar verdiler şeklinde kayıtlar bulunur. Ben böyle yarlıkları gördüm” demektedir.86

Canı-Bek Han’ın anası ve Özbek Han’ın Hatun’u Tay-Tuğlu Hatun’un Metropolit Feognost’ta vermiş olduğu yarlıkta Ulus Emiri ve Orda Emirlerine ve vilayet ve şehir kasaba darugalarına ve damgacılara ve elçiler

şeklinde bütün devlet ileri gelenlere hitap eden ifadesinden devlet idaresindeki Ulus Emiri'nin en üst seviyede Orda Emiri'nin ise bölümlerden bir tanesinin ve vilayet, şehir, kasaba darıgalara ve damgacılara ve elçilere87 şeklinde geçen ünvanlar devlet teşkilatındaki protokol yerini göstermektedir.

En üst seviyede her yıl toplanan ve mühim meselelere karar verilen Kurultay ise devletin mühim kararlarının alındığı yüksek bir meclis durumundaydı. Bir de ünvanlar arasında Atalık ünvanını görmekteyiz. Atalık daha ziyade vezir hüviyetinde bir yüksek makam idi. Yine kaynaklardan anladığımıza göre Sağ-Kol Orda Emiri Kırım'da, Sol-Kol Orda Emiri ise Harezm'de oturmakta idi.88

Tümen Beğleri ve Bin Beğleri askeri kumandan hüviyetinde olan bu kimseler umumiyetle Kıyat, Kongırat, Mangıt, Şirin, Barın, Secut gibi kabilelerin emirleri durumundaydılar. Kurultayı teşkil eden elemanlar yukarıda işaret olunduğu gibi ya Cuci Sülalesi mensupları yahut da kabilelerin ırsî beyleri idi. Başlangıçta bu beyler Moğolca, Noyan ünvanı kullanırlarken daha sonraları Türkçe Bey kelimesi onun yerine kaim olmuştur. Hatta Arapça Emir kelimesi de bu manayı karşılamak üzere kullanılmıştır. Hanlığın en büyük icra organı olan kurultay, yasaya göre kararlar almaya mecburdu. Dolayısıyla yasa ve yargı işlerine bakan Yasa Emiri olan bey de kurultayın tabii azası meyanında idi. Ayrıca Uluğ Bitikçi veya Bitikçi Emiri diye bilinen defterdarlar da kurultaya katılmışlardır. Esasen Yasagul ve Bitikçiler de beyler arasından seçilmişlerdir. Cengiz Han'ın Yasa Emiri Çağatay, Batu Han'ın Bitikçisi ise Berke Han idi. Altın-Orda Hanları kurultay meseleleri ve kararlarından başka devlet işlerini yürütürken Kineş=Kingeş, heyetine danışırdı. Ayrıca hukuk işlerinde Saray şehrinde oturan Baş Kadı ve Baş Yargucu teşkilatın başındaydılar. Teşkilata uygun şekilde Sağ-Kol ve Sol-Kol Orda Kadıları ve Orda Yargucuları da

mevcuttu. Orda Kadıları ve Orda Yargucuları Sağ-Kol'da Kırım'da, Sol-Kol'da ise Harezm'de oturmakta idiler. Bu münasebetle Saray Kadısı veya Baş Kadı, daha sonra Sağ ve Sol-Kol Orda Kadılıkları, üçüncü kademede ise şehir kadıları şeklinde bir sıralamayı görebilmekteyiz. Aynı durum yargucular için de cari idi. Kadılar dinî hukukla alakalı meselelerde yargucular ise örf ve adete ait yasa hukuku üzerinde hükmederlerdi.

Yarlıklarda görebildiğimiz tuğra veya nişan karşılığı damga kullanılmaktaydı. Osmanlılarda nişancının veya tuğrakeşin vazifesini, Altın-Orda Hanlığı'nda Tamgacı yapmaktaydı.

Rütbe olmamakla beraber Tarhanlık ve Küregenlik unvanları muhterem makamlar arasında geçmektedir. Bunlardan Küregen, Sayın Han Sülalesi'ne damat olan beylerin kullandığı ünvan idi. Tarhanlık ise han tarafından yarlık ile birlikte verilen her nevi vergiden muafiyet ve dokuz çeşit suçtan muaf sayılan kimseler için kullanılırdı. Bunların teşkilata göre değil aynı zamanda sayıları da belli olmazdı. Çünkü devir devir bunların sayısı çok azalmış bazen de artmıştır.

Cengiz İmparatorluğu'nun bir bölümü olan Altın-Orda'da da posta ve ulaşım Yam adı verilen posta teşkilatı ile yapılırdı. Bu nizam içinde yer alan ulaklar fevkalade haller dışında şehirlere ve meskun mıntıkalara uğramadan esas menzillerine ulaşmak için gayret ederlerdi. Menzil yerlerinde at ve yedek ulaklar bulunur, her ulak kendisine ulaşan evrakı bir sonraki menzile ulaştırma şeklinde vazife görürdü.89

Altın-Orda Hanlığı iktisadî şartlar itibariyle üst seviyede zengin bir ülke olmamıştır. Bu durum Deşt-i Kıpçak'ın coğrafî yapısı ile yakından ilgilidir. El-Ömerî, "bu ülkenin insanları, bozkır şartlarına uygun şekilde umumi olarak hayvancılıkla, bazı yerlerde ise ziraat ile iştigal ederler. Kıtlık ve hayvan hastalıklarının zuhur ettiği yıllarda perişan olurlar; hatta erkek evlatlarını satmak zorunda kalırlar. Bugün Mısır ordusunda bunların pek

çoğu vardır.” diyor.[90] Altın-Orda’nın ticarî geliri de büyük sayılamazdı. Çünkü, Avrupa ile Asya arasındaki ticarî irtibat o devirde Ön-Asya yoluyla yapıldığı için Deşt-i Kıpçak ikinci planda kalıyordu. Dolayısıyla, mesela İlhanlılara oranla büyük siyasî kudrete sahip olmasına rağmen, mütevâzı bir iktisadî hayata mahkumdu. İlhanlılarda, İktisadî gücün ifadesi olarak altın para bol miktarda darp edilirken, Altın-Orda Hanlığı’nda Sayın Han Sülalesi’nin son bulduğu 1360 yılına kadar altın para bastırıldığına dair emâre görülememiş ve ancak gümüş ve bakır paralar darbedilmiştir.

Altın-Orda Hanlığı’nın Kırım, Bulgar, Kuzey Kafkasya, Harezm ülkesinin o devir dünyasındaki ticarî hayatta yeri mühim durumdaydı. Batu Han’ın kurmuş olduğu Saray şehrinden sonra Berke Han’ın kurduğu Yeni-Saray şehri bu merkezler arasında yeni yer almış bulunmaktaydı. Ayrıca Kırım bölgesindeki Kerç, Kefe, Sudak ve Azak limanları Ceneviz ve Venedikli tâcirlerin ticarî depolarının yer aldığı limanlar durumundaydı. Bu şehirler arasında gelip giden kervanlar ve yukarıda saymış olduğumuz limanlara uğrayan gemilerden damga vergileri alınırdı. Bu alınan damga vergileri hanlığın temel gelir kaynakları arasındaydı. Ayrıca Altın-Orda Hanlığı’nın hanlığa gelir temin eden Ortaklık adı verilen bir usulden faydalandığını bilmekteyiz. Ortak diye tabir edilen bu tüccar kimseler komşu ülkelerde ticarî temsilci gibi çalışırlar ve büyük gelir temin ederlerdi. Ayrıca devlet gelirleri arasında tabii Rus knezliklerinden alınan vergiler bulunmaktaydı. Bunlar daha ziyade Daruga ve Baskak adı verilen vergi amirleri tarafından toplanırdı. Bu vergiler tabiî olan Rus kneziklerinde baca vergisi (ev başına demektir), haraç ve bac yıllık olarak toplanırdı. Bunlardan başka devlet posta teşkilatı için alınan Yam ve Ulak vergisi Galle adı ile orduya erzak ve temini gayesiyle toplanan vergiler Altın-Orda Hanlığı’nın canlılığını ve hayatiyetini temin etmekteydi.

Cuci Ulusu'nun kendi bünyesinde toplanan vergilerin başında, gayrimenkullerden alınan Uluğ-Mal, veya Talay adındaki vergi gelmektedir. İkinci olarak, Kalan adı verilen ve öşür tertibinde olan vergi, hasat sonunda, müstahsilin elde ettiği hubûbatın 1/10'u oranında alınırdı. Kopçur adındaki diğer bir vergi ise, bozkır sekenesi ile alakalı olup, koyun sürülerinden 1/100'u miktarınca aynî olarak alınırdı.91

Altın-Orda Hanlığı'nın kuruluş döneminde bu ülkede var olan pek çok şehri bilebilmekteyiz. Bu şehirlerin başında kuzeyde Bulgar şehri, Kuzey Kafkasya'daki Macar şehri, İtil boyundaki Ükek, Suvar gibi şehirler meyanında Kırım sahasında Kefe, Kerç ve Sudak, Harezm ülkesinin merkezi Harezm şehri ve yine Sır-Derya boyundaki Doğu Deşt-i Kıpçak'ın merkezi Sığnak şehri gelmektedir. Bu şehirlere ilave olarak hanlığın kuruluşundan sonra Batu Han zamanında kurulan Eski-Saray ve Berke Han zamanında kurulan Yeni-Saray şehirleri, Yayık ırmağı boyunda ise Saraycık şehrini ilave edebiliriz. Hatta tahrip edilen İtil şehrinin yerine kurulan, bugün As-Tarhan adıyla anılan şehrin yerine, Hacı Tarhan adında yeni bir merkezin meydana geldiğini de bilmekteyiz. Yine daha sonra gelişen ve Sağ-Kol Ordası'nın merkezi durumunda olan Kırım yarımadasının ortasındaki Kırım şehrini de bunlara ilave etmek gerekmektedir.

İbn Batuta 1330'lu yıllarda Anadolu'dan Kırım'a çıktıktan sonra, daha sonra Eski Kırım adını alan, Kırım şehrini görmüş daha sonra Don nehrinin Azak denizine döküldüğü yerdeki Azak şehrine ulaşmış, Kuzey Kafkasya'daki Macar şehrine ulaşmış, oradan da Saray şehrine, daha sonra da Saraycık şehri üzerinden Harezm'e erişmişti.92 1330'lu yıllardaki durum bu merkezde iken Altın-Orda Hanlığı'nın XV. asrın ortasından itibaren bölünmeye başlaması üzerine Kırım'da Bağçe-Saray ve Ak-Mescid, İtil'in orta havzasında eski Bulgar şehrine yakın olan Kazan şehri Kazan

Hanlığı zamanında ve İtil'in Hazar Denizi'ne döküldüğü bölgedeki As-Tarhan veya Hacı -Tarhan şehirleri ise gelişmelerini daha ziyade bu hanlıkların kuruluşundan sonra yapacaklardır.

Deşt-i Kıpçak'ın fethi sırasında Rus prenslikleri üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Kief Büyük Knezliği'nin başkentinde Moğollar tarafından tahribi sebebiyle; eski itibarını kaybeden Kief şehrindeki Rus metropolitliği, daha sonra kuzeydeki Moskova'ya taşınmıştı. Altın-Orda Hanları, Moskova prensini Büyük Knez olarak tayin ettikleri gibi, Moskova metropolitlerini de Rus kilisesinin başı olarak tanıdılar. Böylece, Moskova Knezliği, Altın-Orda'nın da himaye ve müsamahasıyla diğer Rus knezleri üzerinde hâkimiyet kurmaya muvaffak oldular. Başka bir ifade ile, Altın-Orda, başlangıçta Batu'nun yıktığı Kief Büyük Knezliği yerine, daha kuvvetlisini yani mustakbel Rus Devleti'nin temelini teşkil edecek Moskova Rusyası'nın inkişaf yolunu açmış oluyordu. Derinliğine tetkik edilmemiş olmasına rağmen, Altın-Orda'nın bazı müesseselerinin, hususiyle Moskova Knezliği tarafından taklit ve kabul olunduğuna dair belirtiler vardır. Netice itibariyle, Altın-Orda Hanlığı, Doğu Avrupa'nın ve Rusya'nın modern devreye girişine amil olmuştur.

Altın-Orda Han'ı Ahmet Han'ın 1480 yılında Moskova üzerine yapmış olduğu seferin sonuçsuz olarak bitmesi Moskova Büyük Knezliği'nin artık ciddi olarak varlık göstermeye başlayışının ifadesi olmaktadır. O sırada Moskova'nın başında bulunan Büyük Knez III. İvan (1462-1505) Rus Devleti'ni canlandıran ilk Büyük Prens durumunda olmaktadır. Onu takiben III. Vasili (1505-1533) ve daha sonra Rus Devleti'nin başına geçen IV. İvan (1533-1584), Rus Devleti'ni tarih sahnesinde devlet haline getiren müthiş lakaplı bu IV. İvan olacaktır.

Nitekim 1547 yılından itibaren Büyük Prenslik ünvanını bırakarak Çar ünvanını almakla bu iddiasını açıkça ortaya koymuştur. 1552 yılında

Kazan Hanlığı'na 1556 yılında Hacı-Tarhan Hanlığı'na daha sonra Saraycık merkezli Mangıt-Nogay Ordası'na son vererek Sibirya'daki Tura Şibanîleri Devleti hükümdarı İşim Han ile mücadeleye giren ve Sibirya topraklarına doğru genişleme siyasetini ortaya atan bu IV. İvan olacaktır. Onun vefatından sonra 1600 yıllarına doğru Tura Şibanîleri Devleti'ne son verilecek, hatta daha doğudaki Kazak Hanlığı ile mücadelelere başlanacak ve Rus Devleti'nin İrtiş boylarına kadar genişlemesi bu siyasetin sonucu olacaktır. IV. İvan'ı muvaffak kılan Rus ordusunu yeniden teşkilatlandırarak ateşli silahlarla onları teçhiz etmesi sayesinde ateşli silahlardan mahrum olan bu hanlıkların kolayca istila edilebilmesinin sebebini görmek ve bulabilmek mümkündür. Daha sonraki yüzyıllarda Japon Denizi'ne kadar uzanan ve Türkistan Hanlıklarına son veren siyasetin temeli IV. İvan zamanında ortaya konulmuştur.

Altın-Orda Hanlığı'ndan en son geriye kalan Kırım Hanlığı ise Osmanlı desteği münasebeti ile 1774 Kaynarca Anlaşması'na kadar Osmanlı yardımıyla Rus ileri harekatı karşısında direnmiştir. Fakat Kaynarca Anlaşması'ndaki Kırım Hanlığı'na istiklal verme maddesi görünüşte olmuş, hakikatte ise Kırım Hanlığı'nın Rus kontrolüne girişinin başlangıcı sayılmalıdır. 1783 yılında Rus ordularının Kırım Hanlığı'na girerek Kırım Hanlığı'na son vermesi ve doğrudan doğruya Kırım ülkesinin Rusya'ya ilhakı ile 1783 tarihinde Kırım Hanlığı da tarihe karışacaktır.

1 Moğolların Gizli Tarihi, Monghol-un Niuça Topça'an, Ahmet Temir terc. Ankara 1948, s. 185; Cüveyni, Cihân-Gûşâ, M. Kazvini neşr. I, 115-116; Reşîdüddin, Câmi'üt-tevârih, Behmen Kerîmî neşr, I, s. 430-431.

2 İbn'ül-Esir, El-Kâmil, Tiesenhausen, I.n s. 54-56; Cihân-Gûşâ, I. s. 116-118; Câmi'ü't-tevârih, I. s. 382.

3 Rene Grousset, L'Empire des Steppes, s. 308; P. Pelliot, A propos des Comans, J. A., 1920, s. 149.

4 Reşüdiddin, Câmi’ü’t-tevârih, ayni neşr. I, s. 382-383.

5 El-Kâmil, Tiesenhausen, I, s. 57-59.

6 Moğolların Gizli Tarihi, s. 186.

7 Reşidüddin, Câmi’ü’t-tevârih, I. s. 383, Reşidüddin metinde Orda’yı Buzurg ve Taht-ı Zerrin tabirlerini kullanmıştır.

8 Moğolların Gizli Tarihi, s. 191.

9 Ötemiş Hacı Tarihi, Z. Velidî nüshası, 16b-17b.

10 Reşüdiddin, Câmi’ü’t-tevârih, I, s. 523; Ali Celâyir, Câmi’ü’t-tevârih, İ. Berezin neşr., Kazan 1851, II.; s. 114; Ötemiş Hacı Tarihi, 17a, Abdülgaffar Kırımî, Umdetü’t-tevârih, Necip Âsım neşr. İstanbul 1343, s. 16-17; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, Desmaisons neşr. St. Petersburg, I-II, 1871-1874, I, s. 132.

11 Reşidüddin, Şu’b-i Pençgâne, III, Ahmet kütb. Nu. 2937, 108a-109a, Muiz’zu’l-ensâb, Tiesenhausen, Sbornik Meteryalof Otnosiaşçihsia k İstorii Zolotiy Ordu, A. A. Ramaskoviç, S. L. Volin neşr, II, Moskova-Leningrad, 1941, s. 29vd., Reşüdiddin, Câmi’ü’t-tevârih, I, s. 507-513.

12 Ötemiş Hacı Tarihi, 17b; Umdedü’t-tevârih, s. 17-18: Seyid Mehmet Rıza, es-Seb’ü’s-seyyâr, 34a, Ayrıca bk. M. Kafalı, Cuci Ulusu ve Ak-Orda= Altın-Orda, Gök-Orda, İ. E. F. T. Dergisi, sayı 24, s. 63-65.

13 George Vernadsky The Mongol and Russia, Yale University, 1953, s. 121; A. von. Gabain, Renklerin Sembolik Anlamları, S. Tezcan terc. A. T. D. III, 1, s. 111; Z. Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1942, s. 41-42, Fahrettin Çelik, Tarihte Dört Yönün Adlandırılması, Türk Amacı, İstanbul 1942, s. 38-41, 81-84, 132-138, 177-181, 267-277, 334-336, 372, 378.

14 Mu’iniddin Natanzi, Tarih-i Mu’ini, Jean Aubin neşr, Tahran, 1957, s. 81; Kadı Ahmet Gaffârî Tarih-i Cihan-Ârâ, M. Minovî neşr, Tahran 1342, s. 203-205.

15 Geniş malumat için bk. M. Kafalı aynı makale, s. 59-68.

16 The Jurney of John of Plano de Carpini, W. Rockhill neşr, London 1900, s. 21-22.

17 Moğolların Gizli Tarihi, s. 191.

18 Ötemiş Hacı Tarihi, 19a; Umdet'ü't-tevarih, s. 18.

19 Markof, A. K., İnvertarnity katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja, St. Petersburg, 1892, s. 528.

20 Şu'b-i Pençgâne, 113a-b; Ali Celayir, Câmi'ü't-tevârih, II, s. 121.

21 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 525; Şu'b-i Pençgâne, 113a-b.

22 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, aynı yer; Şu'b-i Pençgâne, aynı yer.

23 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 525-526.

24 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 526-527.

25 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 527-528.

26 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 528.

27 Ötemiş Hacı Tarihi, 27b-28b; Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 529-532.

28 Ötemiş Hacı Tarihi, 29a-31a; Umdet'ü't-tevârih, s. 32-35.

29 Ötemiş Hacı Tarihi, s. 29a-29b; Umdet'ü't-tevârih, s. 32; Ebulgazi "13 yaşında idi" demektedir (Şecere-i Türk R. N neşr. S. 180). Bazı yabancı kaynaklarda bu yaş için verilen rakamlar çok farklı ise de 13-14 yaşı doğru olması lazım. Zira Nogay 1299/1300 yılında ölünce, Toktaga Han'ın Atalığı Bacırtuk-Buka, Toktoga'yı bütün oğlanları öldürmek hususunda ikna etmişti. Özbek Han'ın babası Tuğrulca da bu tarihte öldürülmüş olmalıdır ki hanımı Gelin-Beyalin o sırada Özbek Han'a hamile idi. Özbek Han 1313 yılında tahta çıktığına göre 13-14 yaş doğru olmaktadır.

30 Tarih-i Şeyh Üveys, s. 76.

31 Tarih-i Şeyh Üveys, aynı yer.

32 Tarih-i Mu'ini, s. 85.

33 Tarih-i Mu'ini, s. 84.

34 Ötemiş Hacı Tarihi, 35a-b; Umdet’ü’t-tevârih, s. 41.

35 Şu’b-i Pençgane, 109a; Reşiduddin, Câmi’ü’t-tevarih, I, s. 506-507.

36 Reşiduddin, Câmi’ü’t-tevarih, I, s. 507.

37 Şu’b-i Pençgane, 109a; Reşiduddin, Câmi’ü’t-tevarih, I, s. 512.

38 Reşidüddin, Câmi’ü’t-tevârih, I. s. 508-510.

39 Tarih-i Mu’ini, s. 88.

40 Tarih-i Mu’ini, s. 88-89; Markof, s. 528.

41 Markof, s. 528.

42 Tarih-i Mu’ini, s. 89.

43 Ötemiş Hacı Tarihi, 31b; Umdet’ü’t-tevârih, s. 35.

44 Ötemiş Hacı Tarihi, 36a-b ve 39b; Umdet’ü’t-tevârih, s. 41-43.

45 Eserin başlangıcındaki Tini-Bek Han’ın hanımı Melike Hatun’a ait methiye kısmı. Bkz. Kutb, Hüsrev-ü Şirin, A. Zayackovsky neşr., I-II, Varşova 1958, I, s. 27; II, 5b-7b.

46 Tarih-i Cihan-Ârâ, s. 205-206; Tarih-i Mu’ini, s. 93-98.

47 Ötemiş Hacı Tarihi, 17a.

48 Umdet’ü’t-tevârih, s. 45, 55, 90-91.

49 Ebulgazi Bahadır Han, Secere-i Türk, s. 184.

50 Ali Celayir, Câmi’ü’t-tevârih, s. 158, 159, 163.

51 Markof, s. 463-467 arasındaki hanlar ve paralar. Ayrıca bkz. Lane-Poole, (Stanley), Catalogue of Coins in the British Museum, VI; Coins of the Mongols in the British Museum, London 1881, VI, s. 147-168.

52 Ötemiş Hacı Tarihi, 40b; Umdet’ü’t-tevârih, s. 43-44.

53 Ötemiş Hacı Tarihi, 41a; Umdet’ü’t-tevârih, s. 45.

54 Ötemiş Hacı Tarihi, 41a; Umdet’ü’t-tevârih, s. 45-46.

55 Markof, s. 528’deki 770/1369 yılında Sığnak’ta darbedilen para.

56 Markof, s. 478’deki Saray şehrinde darbedilen H 779/1377 tarihli para.

57 Kazak Hanlarının nesebi şöyledir: Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur oğlu Açık oğlu Mamıtık (Bahtiyar) oğlu Timur Hoca oğlu Badık Oğlan oğlu Urus Han oğlu Kayırçak oğlu Barak Han, Kazak hanlarının atasıdır. Ali Celayir, Câmi'ü't-tevarih, II, s. 163; Ebulgazi bu soy kütüğünü eksik olarak verimiştir. Bk. RN neşr., s. 184-185. Aynı eksik soy kütüğünü Şihabüddin Mercani, Müstefadü'l-ahbar, fi tarih-i Kazan ve Bulgar, I-II, Kazan 1885-1900, I, s. 122 de ve Murad Remzi, Telfikü'l-ahbar, ve Telkihü'l-âsâr fi ahvali Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar, I-II, Orenburg 1908, I, s. 568'de tekrarlamışlardır.

58 Ötemiş Hacı Tarihi, 40b.

59 Ötemiş Hacı Tarihi, 45b-46b; Umdet'ü't-tevârih, s. 55.

60 Toktamış Han'ın nesebi şöyledir. Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Öz-Timur (Örenk Timur) oğlu Sarıca oğlu Könçek oğlu Tokul-Hoca oğlu Tuy-Hoca oğlu Toktamış (Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr. S. 184).

61 Ötemiş Hacı Tarihi, 59a-61a.

62 As-Tarhan hanları Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Kin-Timur oğlu Abay oğlu Togan oğlu Kutluk-Timur oğlu Timur-Kutluk Han oğlu Timur Han oğlu Küçük Muhammed oğlu Ahmet soyundan gelirler. Ali Celayir, Câmi'ü't-tevârih, II, s. 159; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr, s. 185. Müneccimbaşı, Küçük Muhammed, Uluğ Muhammed ve Toktamış'ın küçük oğlu Küçük Sultan'ı birbirine karıştırır. (Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, Sahâifü'l-Ahbar, Türkçe terc. II, İstanbul 1285, s. 695-698).

63 Kazan hanlarının nesebi şöyledir. Cuci Hanoğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur oğlu (Tok-Timur) Sarıca oğlu Könçek oğlu Tülek-Timur oğlu Habine (Şecere-i Türk'te bu şekildedir. Ötemiş Hacı Tarihinde "Çıga", Umdet'ü't-tevarih'te "Çıgay", Gülbün-i Hanan ve es-seb'ü's-seyyar'da "Canay" şeklindedir.) oğlu İçkili Hasan oğlu Uluğ

Muhammed Han (Şecere-i Türk, RN, neşr, s. 184; Umdet'ü't-tevarih, aynı neşr, s. 92-95).

64 Kırım hanlarının nesebi ise: Cuci Han oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur (Tok-Timur) oğlu Sarıca oğlu Könçek oğlu Tülek-Timur oğlu Çıgay veya Canay oğlu Baş-Timur (Taş-Timur) oğlu Gıyasettin Sultan oğlu Hacı Giray şeklindedir. (Umdet'ü't-tevarih, aynı neşr, s. 95-97; Halim Giray, Gülbün-i Hânân, İstanbul 1911, s. 3). Şecere-i Türk'te soy kütüğünün sonunda hata edilmiştir. Bkz. Şecere-i Türk, RN neşr, s. 184.

65 Ötemiş Hacı Tarihi, 17a; Umdet'ü't-tevarih, s. 18.

66 Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr, s. 188.

67 Şu'b-i Pençgâne, 114b Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr. S. 189; Ötemiş Hacı Tarihi'nde yalnız Şaban, Şevval ve Bahadır adında üç oğlundan bahsediyor. Bkz. 73a.

68 Ebulgazi, Şecere-i Türk, aynı yer; Ötemiş Hacı Tarihi'nde Kutluk-Buka, Bahadır'ın oğlu ve Cuci-Buka'nın babası olarak gösterilmiştir. Bkz. 73a. Fazlullah Ruzbehan, Şiban evladının şeceresinde Bahadır'ın oğlu ve Cuci-Buka'nın babası olarak Yisun-Buka'dan bahsediyor. Bk. Fazlullah Ruzbehan, Mihman-nâme-i Buhara, Minüçihr Sutüde neşr., Tahran 1341, s. 41.

69 Şu'b-i Pençgâne, 114b; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr. S. 189.

70 Ebulgazi, Şecere-i Türk, aynı yer.

71 Ötemiş Hacı Tarihi'nde Tunga eksiktir. Bkz. 73b; Mu'izziü'l-ensab ve Şecere-i Türk bu eksikliği tamamlıyor.

72 Ötemiş Hacı Tarihi, 73a-b.

73 Ötemiş Hacı Tarihi, 45b.

74 Ötemiş Hacı Tarihi, 46a.

75 Ötemiş Hacı Tarihi, 47b; Umdet'ü't-tevarih, s. 55-57.

76 Ebulgazi, Şecere-i Türk, s. 190.

77 Ötemiş Hacı Tarihi, 48b.

78 Ötemiş Hacı Tarihi, 69b.

79 Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr, s. 190.

80 Ötemiş Hacı Tarihi, 48b.

81 Ötemiş Hacı Tarihi, 51b.

82 Maveraünnehri Şibanilerin nesebi şöyledir; Cuci oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-buka Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Fulat oğlu İbrahim (Ayba) oğlu Tuğlu-Şeyh (Devlet Şeyh) oğlu Ebulhayr Han, Ötemiş Hacı Tarihi, 73a-b; Mihmanname-i Buhara, s. 41; Ebulgazi, Şecere-i Türk, s. 189-190.

83 Harezm Şibanilerinin neseb cetveli sırası ile şöyledir; Cuci oğlu Bahadır oğlu Cuci-buka Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Fulat (Pulat veya Pusat) oğlu Arab-Oğlan oğlu Hacı Tuğlu oğlu Timur Şeyh oğlu Yadigar Han, Ötemiş Hacı Tarihi, 73a-b; Ebulgazi, Şecere-i Türk, s. 193-200.

84 Tura Şibanilerinin nesebi ise: Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Bek-Kondu oğlu Gali Oğlan (Ali Oğlan) oğlu Hacı Muhammed oğlu Mahmudek (Şeybak) oğlu Külük Muhammed oğlu Aybak oğlu Murtaza oğlu Küçüm Han şeklindedir. Ötemiş Hacı Tarihi, 73a-b; Ali Celayir, Câmiü’t’tevarih, II., s. 155-156.

85 Wilhelm, V. Radlof, Yarlıki Toktamışa i Timur-Kutluga, ZVORAO, III, Petersburg 1889, s. 20.

86 Mesalikü’l-ebsâr, Tiesenhausen, I, s. 363-368.

87 M. D. Priselkof, Hanskie Yarlıki Russkim Mitropolitam, ZİFFPU, CXXXIII, Petersburg 1916 s. 59.

88 İbn Batuta, Seyahatname, I, s. 376; Kırım’daki Orda Emiri İsa Beg, Tokay Timur’un oğlu Öz-Timur’un oğlu Sarıca’nın oğlu idi. Bkz. Ebulgazi,

Şecere-i Türk, s. 178.

89 Moğolların Gizli Tarihi, s. 204.

90 Mesalikü’l-ebsâr, Tiesenhausen, I, s. 363-366.

91 Cihan-guşâ, I, s. 25; II, s. 256, s. 261.

92 İbn Batuta, I, s. 364-369.

93 Berezin, N. İ., Tarhannie Yarlıki Toktamışa, Timur Kutluka i Saadet Gireya, Kazan 1851.

Celâyir, Ali, Cami’ü’t-tevârih, I-II, İ. Berezin neşr., Kazan 1851.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, Tarih-i Cihân-Gûşâ, Mirza Muhammed Kazvini neşr., I-III, London 1912, 1916, 1837.

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, Desmaisons neşr., St. Petersburg, I-II, 1871-1874; Türk Şeceresi, Rıza Nur neşri, İstanbul 1925.

El-Kutbî, Ebu Bekr el-Kutbî el-Aherî, Târih-i Şeyh Üveys, J. B. von Loon neşr. ve terc., Gravenhage 1954.

el-Ömeri, Şihabüddin İbn Fazlullah, Mesalikü’l-ebsâr fi memalikü’l-emsâr, Tiesenhausen, I, İstanbul 1941.

Fazlullah Ruzbehan, Mihman-nâme-i Buhara, Minüçihr Sütûde neşr., Tahran 1341.

Federof, G. A., Davidof, Kladı Cucidskih Monet, I, Moskov 1960.

Fraehn, Ch. M. Von, Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschi’s oder von der Goldenen Horde, St. Petersburg-Leipzen 1832.

Gaffârî, Kadı Ahmet, Tarih-i Cihan-Ârâ, M. Minovî neşr., Tahran 1342.

Halim Giray, Gülbün-i Hânân, İstanbul 1911.

İbn Batuta, Ebu Abdullah Muhammed et-Tanci, Seyahatname, Rıhle; Tuhfetü’n-nuzzar fi garâib’il-emsar ve acâibi’l-esfâr, M. Şerif terc., I-II, III (fihrist), İstanbul 1333-1338.

İbn’ül-Esir İzzüddin Ebu’l-Hasan, Tarih el-Kâmil, Tiesenhausen, I, Türkçe terc. İstanbul 1941.

Kırımî, Abdülgaffar, Umdetü’t-tevârih, Necip Âsım neşr., İstanbul 1343.

Kurat, Akdes Nimet, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki, Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Âid Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940.

Kutb, Hüsrev-ü Şirin, A. Zayackovsky neşr, I-II, Varşova 1958.

Lane-Poole, Stanley, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, London 1881.

Markof, A. K., İnvertarnity katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja, St. Petersburg, 1892.

Mehmet Rıza Seyyid, es-Seb’ü’s-seyyâr Ragıp Paşa Kütb, Nr. 1016; Kazım Beğ neşr., Kazan 1248.

Moğolların Gizli Tarihi, Monghol-un Niuça Topça’an, Ahmet Temir neşr., Ankara 1948.

Muiz’zu’l-ensâb, Tiesenhausen, II, Moskova-Leningrad 1941.

Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, Sahâifü’l-Ahbar, Türkçe terc. II, İstanbul 1285.

Natanzi, Mu’iniddin, Müntehâbü’t-tevârih-i Mu’ini, Jean Aubin neşr., Tahran 1957.

Ötemiş Hacı, Ötemiş Hacı Tarihi, yazma; Z. Velidî Nüshası., Zeki Velidî Togan Hususi Kütb; Taşkent Nüshası, Zeki Velidî Hususî Kütb. (Kopyası); Mustafa Kafalı, Bu eser üzerinde Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul 1965.

Priselkof, M. D., Hanskie Yarlıki Russkim Mitropolitam, ZİFFPU, CXXXIII, Petersburg 1916.

Reşîdüddin, Câmi’üt-tevârih, Behmen Kerîmî neşr., I-II, Tahran 1338.

Reşidüddin, Şu’b Pençgâne, Topkapı Sarayı, III. Ahmet kütb. Nu. 2937.

Rockhill, W., The Jurney of John of Plano de Carpini, London 1900.

Savaliev, P. S., Moneti Cucid of, Cagatayidof, Clearidof i druge, RAOVOT, III, St. Petersburg 1858.

Tiesenhausen, W. G., Altınordu Devleti Tarihine Âid Metinler, I, İsmail Hakkı İzmirli terc., İstanbul 1941.

Tiesenhausen, W. G., Sbornik Meteryal of Otnosiaşçihsia k İstorii Zolotiy Ordu, I, Petersburg 1884; A. A. Romaskoviç-S. L. Volin neşr., II. Moskova-Leningrad, 1941.

Wilhelm, V. Radlof, Yarlıki Toktamışa i Timur-Kutluga, ZVORAO, III, Petersburg 1889.

Araştırmalar:

A. Zeki Velidî, Togan, Türk ve Tatar Tarihi, Kazan 1912.

A. Zeki Velidî, Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1946.

Çelik, Fahrettin, Tarihte Dört Yönün Adlandırılması, Türk Amacı, İstanbul 1942.

von Gabain, A., Renklerin Sembolik Anlamları, Semih Tezcan terc, Ankara Üniversitesi Tarih Dergisi, III/1.

George Vernadsky, The Mongol and Russia, Yale University, 1953.

Gökalp, Ziya, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1942.

Howorth, Henry, History of the Mongols, I-IV, London 1876-1927.

Kafalı, M, Cuci Ulusu ve Ak-Orda= Altın-Orda, Gök-Orda, İ. E. F. T. Dergisi, sayı 24, İstanbul 1970.

Kafalı, Mustafa, Altın-Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.

Köprülü, M. Fuad, Altınordu’ya Âid Yeni Çalışmalar, Belleten, V-19, Ankara 1941.

Kurat, Akdes, Nimet Kurat, Kazan Hanlığı, DTCFD. XII/3-4, Ankara 1954.

Murad Remzi, Telfikü’l-ahbar, ve Telkihü’l-âsâr fi ahvali Kazan ve Bulgar ve Mülûki’t-Tatar, I-II, Orenburg 1908.

Pelliot Paul, A propos des Comans, Journal Asiatique, Avril-Juni 1920.

Rene Grousset, L’Empire des Steppes, Bozkır İmparatorluğu, M. Reşat Uzmen terc, İstanbul 1980.

Spuler, Bertold, Die Goldene Horde (1223-1502), Wiesbaden 1965.

Şihabüddin Mercani, Müstefadü’l-ahbar, fi tarih-i Kazan ve Bulgar, I-II, Kazan 1885-1900.

Vladimirtsof, B. Y., Moğollar’ın İctimaî Teşkilatı, Abdülkadir İnan terc., Ankara 1944.

Vom Hammer-Purgstall, J., Die Geschichte der Goldenen Horde im Kipschak, Wien-Budapeşte 1840.

Yakubovsky, A. Y., Altınordu ve Çöküşü, H. Eren terc., Ankara 1976.

Altın Ordu / Prof. Dr. Uli Schamiloglu [s.412-428]

Wısconsın Üniversitesi Madıson / A.B.D

Altın Ordu, Cengiz Han (ölümü 1227) tarafından oğlu Coçi'ye verilmiş olan Batı Avrasya bölgesinde, 13. yüzyılın başlarında Coçi'nin oğlu Batu tarafından kurulmuş olan devlete atfen kullanılan ve günümüz uluslararası bilim çevreleri tarafından kabul gören bir terimdir. Bu devlete, hala gizemini koruyan bazı sebeplerden dolayı 14. yüzyılın ortalarında anarşi hâkim oldu.1 "Altın Ordu" ismi günümüz bilim çevreleri tarafından, Büyük Ordu, Nogay Ordu ile Kazan, Kasım, Kırım, Astrahan ve Sibirya hanlıkları da dahil olmak üzere Altın Ordu devletinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan devletler için de kullanılmaktadır. 15.-18. yüzyıllar arasını kapsayan bu dönem, önceki dönem ile karıştırılmaması için "İkinci/Geç Altın Ordu" olarak da isimlendirilebilir.

Bizim "Altın Ordu" olarak bildiğimiz, Sibirya'ya kadar uzanan ve üzerinde göçerlerin, ziraatla uğraşan köylülerin ve yerleşik hayata geçmiş olanların yaşadıkları uçsuz bucaksız bir ülkedir: Bu devlete ait step arazisi, bugünkü Moğolistan ve Kazakistan'dan, Kafkasya'dan Tuna nehrinin ağzına kadar batıya uzanan Karadeniz kıyıları da dahil olmak üzere Moldova'nın berisine kadar olan Kuzey Kafkasya'ya; Transkafkasya'nın kendisi, Orta Asya'daki Harezm; Ural Dağları; İdil Nehrini'nin aşağı bölgeleri ve İdil-Kama'nin birleştiği yerleri kapsamaktaydı. Bu devletin en eski yerleşim merkezi İdil ile Kama nehirlerinin birleştiği bölge boyunca uzanan Bulgar'dır, fakat daha sonra başkent İdil Nehri'nin aşağı ucunda kurularak geliştirilen "Saray" (ya da Saray Batu) olmuştur ve bunu da nehrin daha yukarılarında kurulan "Yeni Saray" (ya da Saray Berke) takip etmiştir. Bu devlet, Venedik, Cenova ve Piza gibi denizcilikle uğraşan ve

Kırım ile Karadeniz kıyısı boyunca başka yerlerde ticaret kolonileri bulunan İtalyan cumhuriyetleri ile yaptığı yoğun ticaretle zenginleşerek büyümüştür. Altın Ordu, 14. yüzyılda yükselen Türk-İslâm kültürüne de ev sahipliği yapmıştır.

Terminoloji

Bu devletin tanıtımına başlamadan önce, 13.-14. yüzyıllara ait olup "Altın Ordu"2 adıyla bilinen bu devletin, 13.-14. yüzyıllara ait kaynaklarda bu isimle asla geçmediğini önemle kaydetmek gerekmektedir. "Altın Ordu" ismi büyük olasılıkla ilk kez 16. yüzyılda ya da daha sonra tartışmalı ve muhtemelen de güvenilir olmayan bir Rus kaynağı olan Kazan Tarihi'nde kullanılmıştır. Söz konusu bu kaynakta Kazan Hanlığı "Altın Ordu"'nun (Zlataya orda) devamı olarak tanıtılmaktadır.3 Bu yüzden çağdaş bir terim olan "Altın Ordu" tarihsel anlamda doğru değildir!

Bugün bizim "Altın Ordu" diye adlandırdığımız devlet esasında, her biri kaynaklarda farklı bir isimle tanımlanan iki farklı kısmı kapsamaktadır. Modern bilimsel çevrelerde "Altın Ordu" terimi, Cengiz'in büyük oğlu Coçi'nin (Moğol ulusu) kontrolü altında bulunan ve 1227 yılında erken yaşta ölümü ile bölünen iki bölgenin biri ya da her ikisine atfen kullanılmaktadır. Bu iki kısım için en yaygın kullanılan isim, özellikle de Moğolların kendileri tarafından görevlendirilen yazarlar tarafından Farsça yazılmış olan resmi tarihlerde, doğu isimlendirmesi (mirası) için "Orda patrimonisi" olarak ve batı isimlendirmesi olarak da "Batu Patrimonisi" şeklinde idi. "Coçi Patrimonisi" terimi ise batı patrimonisine ya da iki patrimoninin birleşiminden oluşan tüm topraklara atfen kullanılmaktaydı. Raşididdin'e göre, Orda'nın geçmişi daha eskilere dayanmasına rağmen, Coçi'nin batı patrimonisi (ki Batu tarafından yönetilmekteydi) daha yüksek bir statüye sahipti. Tercih edilecek yoruma

göre, bunlar ya aynı devletlerin iki bölümü idi ya da her biri bağımsız bir devleti temsil etmekteydi.

Coçi’nin topraklarının bu pay edilmiş iki parçası için kullanılan diğer bir grup ismin, yani “Mavi Ordu” (Türkçe’de Gök Orda) ve “Beyaz Ordu” (Türkçe’de Ak Orda) doğru tanımlanması konusunda da tarihcilikte bir uzlaşma sağlanamamıştır. Rusça kaynaklarda bu isimlere sık sık rastlanmaktadır, Batu’nun batı patrimonisine atfen Belaya Orda “Beyaz Ordu” ve Orda’nın doğu patrimonisine atfen ise Sinyaya Orda “Mavi Ordu” denmektedir. Pek çok bilim adamı (Grekov ve Yakubovskiy’i müteakip) Gök Orda’nın batıya ve Ak Orda’nın ise doğuya yerleştiğini yazmaktadır. Benim görüşüme göre, Ak Orda Batu’nun batı patrimonisi, Gök Orda ise Orda’nın doğu patrimonisiydi. Burada, geleneksel tarih çalışmalarında aşırı şekilde atıflarda bulunulan bir gerçeğe, yani Altın Ordu’nun edebi eserlerinin birisinde Kutb’un Hüsrev ve Şirin’i bulunan ve Tinibek Han’ın hanımı Melike’ye atfen “Ak Orda devleti tahtının güzelliği” atfına dikkat çekeceğim. Değişik kaynaklarda bahse konu olan iki kısım için kullanılan isimler en iyi şekilde aşağıdaki tabloda temsil edilmektedir:

BATI DOĞU

Sağ el ordusu Sol el ordusu

Coçi’nin patrimonisi (Batu) Orda’nın patrimonisi

Ak Orda Gök Orda

Harezm ve Kıpçak

Berke Soyu

Özbek Soyu

Açıklığa kavuşturulması gereken diğer bir isim grubu ise “Moğol” ve “Tatar” isimleridir, çünkü Orta Çağ’a ait pek çok kaynakta Moğollar aynı zamanda “Tatar” olarak da adlandırılmaktadır. “Tatar” isminin, Doğu Moğolistan’da güçlü bir kabile konfederasyonunun ismi olarak sekizinci

yüzyıl gibi erken bir tarihte kullanıldığı ispatlanmıştır. Öte yandan, “Moğol” isminin 11. yüzyılın sonlarında varlığını sürdüren bir konfederasyon için kullanıldığı görülmektedir. Bu gruplar 13. yüzyılın başlarından itibaren birbirlerinin rakipleriydiler ve bu “Tatarlar”ın nihai bir şekilde Moğollar tarafından mağlup edilmesine kadar sürdü. Aslında, Latin seyyahlar, Cengiz soyundan gelenlerin “Tatarlar” olarak çağrılmak istemediklerini gözlemlemişlerdir. Ancak, biz de 13.-14. yüzyıllarda “Moğol” isminin kullanımından vazgeçilerek “Tatar” ismi lehine bir gelişmeyi gözlemleyebiliriz. Nihayetinde, bu terim Altın Ordu topraklarına ulaşan Moğol ve Türk halkları için ve bunların yerli Kıpçak Türkleri ile yaptıkları evlilikle oluşan yeni bir etnik grup için kullanılan genel bir isimdi. Yine de, “Umari”ye göre, Batı Avrasya’nın orijinal Kıpçak Türk nüfusundan bazıları, 14. yüzyılın sonlarına kadar Kuman ya da “Kıpçak” olarak bilinmeye devam etti.

Daha sonraki yüzyıllarda, “Tatar” ismi, pratik bir şekilde, Rus İmparatorluğu’ndaki Slav olmayan bütün halklara atfen kullanılmaya başlandı. Daha sonra ise, 19. yüzyılda modern ulus kimliklerinin yaratıldığı dönem sırasında, “Altın Ordu”nun eski toprakları üzerinde yaşayan Müslüman Türk halkları bu ismi yeniden canlandırdı.4

Siyasal Örgüt ve Kabile Teşkilatı

Altın Ordu’nun ve takipçisi olan İkinci Altın Ordu hanlıklarının siyasi ve kabile örgütlenmesinin en önemli boyutu “Dört Bey Sistemi”dir. Bu sistem, 13.-14. yüzyıllardaki Moğol Cihan İmparatorluğu’nun devlet yapısının geleneksel incelemelerinde ihmal edilmiştir. Bu sistem, 15.-18. yüzyıllar için biraz daha ayrıntılı etüt edilmiş ve bu devletlerin yapılarının karakteristik özelliği olarak tasvir edilmiştir.5

İkinci Altın Ordu’da Han, devlet içindeki tek güçlü kişilik değildi. Cengizoğulları devletinde (“tebaa” halkların tersi anlamında) “ülke” olarak

bilinen hâkim “vatandaş” nüfusunun önemli bir kısmını temsil eden dört (daha sonraları bazen beş de olmuştur) yönetici kabilenin temsilcileri de eşit derecede önemliydi. 15.-18. yüzyıllar arasında dört Karaçay Beyleri (13.-14. yüzyıllarda ise bunlar ulus beyleri olarak bilinmektedir) olarak bilinen bu dört yönetici kabilenin liderlerinin oluşturduğu “Devlet Konseyi” Han’ın çıkarlarına taban tabana zıt çıkarlara hizmet edebilmekteydi. Han’ın divanını, kendisi tarafından doğrudan atanan kişiler değil, bu devlet konseyi üyeleri oluşturmaktaydı. Dört-bey sisteminin bu Karaçay beyleri, kendi hiyerarşilerine sahiptiler ve aslarını uzaklaştırma, seçme ve Cengizoğulları hanlarının beyaz kilimi üzerindeki törenle rütbe tevcihi aracılığıyla olduğu kadar devletin dış işlerinde ve askeri meselelerinde aktif olarak yer almak suretiyle, bahse konu olan bu devletlerin her birinin yönetiminde önemli bir rol oynamaktaydılar. Bu dört bey tarafından onaylanıncaya kadar han tarafından alınan hiçbir karar meşru sayılmamaktaydı, genellikle belgelerin üzerinde hanın mührünün yanında bu hanların mührü de bulunurdu. Orduyu kontrol edenler de bu dört Karaçay beyinden başkaları değildi. Bu dört Karaçay beylerinin lideri konumunda olan bey (Altın Ordu’da bekler bek ya da “beylerbeyi”) bazı zamanlar handan daha güçlü olmakla birlikte, çoğunlukla han kadar güçlüydü.

Han ülkenin fraksiyonlarını birbirlerine karşı kullanabilmekte; güçlü olduğu dönemlerde kabile liderlerinin seçimini etkileyebilmekte, hatta mevcut liderleri öldürtebilmekteydi. Ancak, böyle bir hareket tıpkı bir egemen hükümdarın öldürülmesine teşebbüs etmek gibi büyük riskler taşıyan ve cesaret isteyen bir hareketti. Bu dört Karaçay beyi, ayrıca yabancı hükümdarlarla yazışırlar ve mühürleriyle hanın belgelerini onaylarlardı. İkinci Altın Ordu döneminde ise, bir de dini Karaçayların oluşturduğu paralel bir kurum bulunmaktaydı.

Var olan bütün belgelere ve aslında devletin en önemli özelliği olmasına rağmen İkinci Altın Ordu devletlerinin sosyo-politik örgütlenmesinin en temel yönlerinden biri olan dört-bey sistemi genel bir kabul görmemiştir. İkinci Altın Ordu'daki dört bey sistemi konusundaki araştırmalara 19. yüzyılda V. V. Vel'yaminov-Zernov öncülük etmesine rağmen, çalışmalarda hala İkinci Altın Ordu'nun ve daha önceki devletlerin yönetim modelinin otokrasi ya da daha netameli olarak da batı modelindeki krallık olduğunu yazmaktadır. Önceki Altın Ordu devletinin kendisinin de örgütlenmesini çözmek için bu sistemin dikkatli bir şekilde incelenmesi önemli bir temel sağlayacaktır. Altın Ordu'nun teşkilatlanması hakkında, ikinci bilgiyi görmezden gelen hiçbir açıklama yeterli kabul edilemez. Ne yazık ki, Altın Ordu hakkındaki eski tarih çalışmalarının tamamı bu kategoriye girmektedir. Bu makalenin yazarı aşağıda 13.-14 yüzyıllarda etkin olan bu sistem üzerinde yoğunlaşacaktır.

Altın Ordu'nun Siyasi Tarihi

1227 yılında Cengiz Han öldüğünde, İrtiş Nehri, Altay Dağları, Kıpçak Stepleri (Deşt-i Kıpçak) ve bu yöndeki ülkelerden oluşan Coçi ulusunun çoğunu fethetme görevi onun oğullarına kalmıştı. Coçi'nin baş hanımı Kongratlı Sorgan'dan olma en büyük oğlu olan Orda, doğu, Gök Orda'nın yöneticisi olarak atanmıştı, annesi Kongratlı Alçi Noyan'ın kızı Öki Fucin olan ikinci oğlu Batu ise batı, Ak Orda'nın yöneticisi olarak atanmıştı. İlhanlı tarihçisi Reşididdin'e göre, Orda kendi topraklarını Batu'dan farklı bir şekilde yönetmekteydi ve Cengiz Han'ın resmi çocukları olan diğer oğlu öldüğünde, Batu bütün torunlarının en kıdemlisi olarak kabul görmekteydi.

Cengiz Han öldüğü zaman Batu'ya verilmiş olan topraklar üzerinde kurulan sürekli bir Cengizoğulları devleti bulunmamaktaydı (1227). Moğol güçleri, İran üzerinden geçerek Azerbaycan'a, Kafkasların

kuzeyindeki steplere ve Cengiz Han'ın orduları ile 1221-1224 yılları arasında yeniden birleşmesinden önce Rusya'nın güneyindeki steplere giderken batı topraklarında kısa bir süreliğine görünmüşlerdir. Ancak 1230'lu yıllarda, Cengiz Han'ın isteğiyle babasının yerini alan Büyük Han Ögedey (1229-1241 yılları arasında yönetimde kalmıştır) yönetimi altında, Batu kendisine verilen toprakları nihai olarak kontrol altına almıştır. Batu'nun orduları kendi patrimonisinin merkezi bölgelerini fethetmiş, Rus prensliklerine boyun eğdirmiş ve Moğol genişlemesinin Orta Avrupa'daki batı sınırlarını teşkil eden Macaristan'a ulaşmıştır.

Coçi'nin oğlu Batu'nun saltanatı sırasında Coçi patrimonisinin batı yarısındaki gelişmeler hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Daha ziyade, 1236 yılında başlayan nihai seferlerle 1255-Batu'nun 1256 yılında ölümüne kadar geçen dönemde, bir bütün olarak Moğol Cihan İmparatorluğu'ndaki gelişmeler konusunda çok daha fazla bilgiye sahibiz. Batu'nun saltanatı sırasında İmparatorluk kendi patrimonisi üzerinde hala genişlemekteydi ve Batu büyük hanın seçimi sürecinde önemli bir nüfuz edinmişti. Normal olarak, büyük hanın karısı ya da yönetici aile içerisindeki en yaşlı kadın, hanın ölümünden sonra han naibi olurdu. Bu durumda, Ögedey'in dul eşi Töregene Hatun Moğol Cihan İmparatorluğu'nun geçici yöneticisi oldu ve Ögedey'in oğlu Güyük'ün Ögedey'in halefi olarak atanması için kurultayda çaba harcadı. Ögedey'in ölümünü müteakip, Güyük 1246-1248 yılları arasında Büyük han sıfatıyla imparatorluğu yönetti. Ancak, Batu bu seçimden memnun değildi ve 1248 yılında Güyük ölünce, hemen harekete geçerek Toluy'un oğlu Möngke'nin bir sonraki büyük han olmasını sağladı. Bu destek Coçi soyundan gelenler ile Toluy soyundan gelen aileler arasında uzun yıllar sürecek bir ittifak oluşmasına vesile oldu. Bu ittifak daha sonra Çin'deki Moğol Yüan hanedanı yöneticilerini de kapsayacaktır.

Möngke'nin büyük hanlığına (1251-1259) denk gelen bir dizi çok önemli olay bulunmaktadır. Möngke, Hülagü'ye İran'ı, Kubilay'a ise Çin'i fethetmesi emrini verdi. Möngke, Hülagü'ye İran'ı fethetmek üzere orduları komuta etme emrini verdiğinde, Batu'nun patrimonisi de ordu toplama sisteminin bir parçası olarak asker katkısında bulunmuştur. Batu, Şiban oğlu Balakan ve Coçi oğlu Bo'al oğlu Mingkadur oğlu Tutar'ın yönetimindeki batı patrimonisinden her 10 erkekten 2'sini yardım için göndermiştir. Doğu patrimonisinin yöneticisi durumundaki Orda da büyük oğlu Kuli komutasındaki ordularını göndermiştir.

Bu tarihe kadar, Moğol Cihan İmparatorluğu'nun pek çok ülkesi, doğrudan büyük han tarafından atanan yöneticiler tarafından idare edilmekteydi, ancak henüz daha 13. yüzyılın ikinci yarısında değişik hanlıklar arasındaki ilişkiler bozulmaya başlayacaktı. Bir sonraki büyük han olarak seçilmesinden sonra, Kubilay'ın Çin'e yönelik gerçekleştirdiği seferle birlikte, Moğol Cihan İmparatorluğu'ndaki ayrılık daha da önemli bir faktör haline geldi. Bütün ülkeyi yönetmeye devam edebilmek için uzaklıklar çok fazla olduğundan, her bir devlet kendi bağımsız politikasını geliştirdi. Büyük Han, atadığı yöneticiler aracılığıyla bu bölgeleri yönettiği sürece, bu bölgeler onun doğrudan kontrolü altındaydı, fakat bu noktada dört tane bağımsız Cengizoğlu devletinin varlığı üzerinde düşünmek gerekmektedir: Coçi patrimonisi (Batu ve Orda patrimonilerine bölünmüştür), Çağatay patrimonisi, Hülagü patrimonisi ve Kubilay patrimonisi (aynı zamanda Büyük Han'ın tahtı olmaya da devam etmekteydi). Büyük han değişik hanlıklar üzerinde bir de jure otorite sahibi olmasına rağmen, Kubilay'ın ölümünden sonra aslında pratikte hiçbir etkiye sahip değildi.

Batu'nun hayatı muhtemelen 1254-1255 yılları civarında sona ermiştir. Ölümünden hemen sonra yerini oğlu Sartak almıştır. Pek çok kaynak

Batu’nun henüz yaşarken Sartak’ı halefi olarak hazırladığını göstermektedir, fakat Sartak’ın hayatı konusunda muhtemelen Hıristiyan olduğu dışında çok az ayrıntı bilmekteyiz. Han olmasının hemen akabinde Moğol başkenti Karakurum’daki büyük hanı ziyaretten ülkesine dönerken eceliyle ölmesi yüzünden dolayı Sartak’ın hanlığı çok kısa sürmüştür. Sartak’ın yerini oğlu ya da kardeşi olan Ulagçay almıştır, ancak o da sadece kısa bir süre için (1255-1257 yılları arasında) yönetimde kalmıştır.

Ulagçay’ın ölümünü müteakip, Batu patrimonisinin dördüncü hanı tahta geçişinin tam tarihi bilinmeyen Berke (ölümü 1266) olmuştur. Kaynaklar onun daha önceki kariyerine dair çok az bilgi vermektedir, bu muhtemelen Sartak’ın Batu’nun halefi olarak düşünülmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Altın Ordu’nun gelecek yöneticileri arasında İslâmı kabul eden ilk kişi Berke olmuştur. Pek çok bilim adamı Berke’nin İslâm’a geçişinde Orta Asyalı Sufi lider Kübraviye’li Seyfeddin Baharzi’nin önemli bir rol oynadığını anlatmaktadır.6 Şüphesiz bu, Altın Ordu toprakları üzerinde İslâm’ın başlangıcı değildir. Çünkü İdil Bulgaristan’ı daha henüz 10. yüzyılın başlarında İslâm’ı kabul etmişti. Altın Ordu’nun bir parçası olan Harezm de Moğol öncesi dönemde İslâm’ın diğer bir önemli kalesini oluşturmaktaydı.

Altın Ordu’daki Cengizoğulları arasında, uluslar arası planda siyasal ve ticari bir dizi temas gerçekleştiren ilk yönetici de Berke olmuştur. Reşididdin tarafından Berke döneminin en önemli olayı olarak, Batu tarafından İran’daki Hülagü’nün ordularının bir parçasını oluşturmak üzere gönderilen bazı orduları kumanda eden Şiban oğlu Balakan’ın ihanetini göstermektedir. Berke, Hülagü’nün Balakan’ı infaz etmesine müsaade etmiştir, bundan sonra da Batu patrimonisinin diğer liderleri olan Tutar ve Kuli zehirlenmiştir. Bu olay Batu patrimonisi ile İran arasında bu

dönemde başlayan husumetlerin sebebi olarak gösterilmektedir. (Üzerinde durulması gereken başka faktörler de olabilir, mesela, bu dönemde gelişen ülkeler ötesi transit ticaret için bu sınır ülkesinin taşıdığı ekonomik önem gibi.) Aynı zamanda, Berke yönetimindeki Batu patrimonisi, o dönemde Memlûk Türk kölemen hanedanı tarafından yönetilen Mısır ile yakın bir ilişkiye girmiştir.

Memlûk Sultanı Baybars 1261-2 yıllarında Berke'ye bir elçi göndererek İran'ın hükümdarı Hülagü'ye karşı bir cihat başlatma önerisinde bulunmuştur. Berke'nin Mısır ve Çağatay Hanlığı lideri Kaydu ile yapmış olduğu ittifaklar yüzünden İran şimdi düşmanlar tarafından kuşatılmış durumda idi ve Moğol Cihan İmparatorluğu'nun birliği ise hızla çözülmekteydi. İlhanlılara karşı sadece Memlûklar değil, Batu patrimonisi de savaşmaktaydı. 1262, 1263 ve 1265 yıllarında İran ile Batu patrimonisi arasında savaşlar oldu. Bu sadece İran'a karşı seferler yapılan bir dönem değildi, aynı zamanda Doğu Avrupa'ya da seferler yapılmaktaydı. Berke'nin saltanatı sırasında, baskak diye bilinen Moğol temsilcilere karşı ayaklanmaların olduğu Polonya ve Rus şehirlerine yönelik seferler yapılmıştır. Bir askeri ve kabile lideri olan Nogay liderliğinde sadece Doğu Avrupa'ya değil, Balkanlara da pek çok askeri sefer düzenlenmiştir. Berke, Hülagü'nün halefi olan İlhanlı hükümdarı Abaga ile bir savaş sırasında 1265-1266 yılında Terek nehri boyunda öldü.

Berke'nin han olarak seçilmesi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır ve bu bilgiler, daha erken değilse bile, henüz 13. yüzyılın ortalarındayken hanın kolektif seçimi için bir mekanizmanın var olduğunu ispatlamaktadır. Mesela, Arapça kaynaklarda geçen bir metinde "devletin halkı" Berke lehine Tudan'ın adaylığına muhalefet etti demektedir. Bu tür bilgiler, Reşidüddin'in resmi raporlarında belirtilen ve sadece basitçe Berke'nin Batu'nun yerine geçtiğinin ifade edildiği bilgilerin çok ötesindedir. Memlûk

kaynaklarında yer alan benzer bir ifade de, “yönetici kabilelerin” liderlerinin, yeni bir hanın seçiminde birden fazla aday arasından bir seçim yaptığına dair görüşle aynı çizgidedir. Ne yazık ki, Memlûk kaynakları 13. yüzyılın ilk yarısı için bu tür ayrıntılardan çok kısıtlı miktarda vermektedir.

13. yüzyılın ikinci yarısının kalan kısmında, Batu patrimonisinde bir dizi yönetici daha bulunmaktadır. Berke’yi Reşidüddin’e göre, Batu’nun oğlu Tokokan’ın ikinci oğlu olan Mengü Temür (1266-1280 yılları arasında yönetimde kalmıştır) takip etmiştir. Mengü Temür Memlük devleti ile diplomatik ilişkilerini sürdürmüş, İlhanlılarla barış yapmış, Bizans Paleologlarıyla dostane bir ilişki sürdürmüş, ve Çağatay Hanlığı’na müdahale etmiştir. Annesinin ismi bilinmemesine rağmen, Mengü Temür’ün üç baş hanımının isimlerini biliyoruz:

Kongratlı Ölcey, Üşinli Sultan Hatun ve kabile bağlantısını bilmediğimiz Kutukuy Hatun.

Mengü Temür’ün saltanatının bitmesini müteakip, Tokokan’ın üçüncü oğlu ve bir önceki han olan Mengü Temür’ün kardeşi olan Töde Mengü’nün (1280-1287 yılları arasında saltanat sürmüştür) yönetimi sırasında bölücü bir iç siyaset dönemi başlamıştır. 1280-1287 yılları arasında saltanat süren Töde Mengü hakkında çok fazla bir şey bilmiyoruz. Daha önce Nogay’ın yaptığı gibi o da sadece Bulgaristan’a değil Macaristan ve Polonya’ya da seferler düzenlemiştir. Töde Mengü ayrıca, kendisinin selefi için gönderilen ama kendi iktidarının ilk yıllarında başlayan Mısır ile diplomatik temsilci değişimlerini devam ettirmiştir. Töde Mengü’nün kariyeri onun muhtemelen mistik İslâm’a olan ilgisiyle de dikkat çekmektedir, Arapça kaynaklara göre o, sessiz bir inziva hayatı için hanlık görevini bırakarak emekli olmaya karar vermiştir. Ancak, Reşidüddin’e göre, bir önceki han Mengü Temür’ün Tölebuga da dahil olmak üzere oğulları han seçiminden tatmin olmamışlar ve Töde Mengü’yü

alaşağı etmişlerdir. Tölebuga (1287-1290 yılları arasında yönetimde kalmıştır) Töde Mengü'nün yerine geçmiştir, ancak hanın bu pozisyonu uzun sürmemiştir. Tölebuga da kendi isteğinin aksine görevinden uzaklaştırılmıştır. Mengü Temür'ün bir diğer oğlu ve bir sonraki han olan Tokta (1290-1313 yılları arasında hüküm sürmüştür) kendi hayatından endişe ettiğinden meşhur emir Nogay ile Tölebuga'yı pusuya düşürerek öldürmek konusunda bir anlaşmaya varmıştı.

13. yüzyılın ikinci yarısında ancak Cengiz Han'ın oğlu Coçi'nin oğlu Bo'al'ın oğlu Nogay'ın kariyerine dair var olan deliller Altın Ordu'daki "dört-bey sitemi" içindeki bir figüre dair ayrıntılı bir tartışma sunmaktadır. 13. yüzyılın ikinci yarısında bir dizi hanın seçilmesi ve görevden uzaklaştırılmasındaki rolü de dahil olmak üzere Nogay'ın önemi hakkında uzun bir kayıt bulunmaktadır. Onun kariyerine dair kaynak malzemenin bolluğu, aynı zamanda, onun kariyerini ele alan önemli miktarda ikincil bir literatürün varlığı anlamına da gelmektedir. Altın Ordu'nun erken dönemini çalışan pek çok araştırmacının canını sıkan bir başka yöne ise, Nogay'ın aynı zamanda Slav kaynaklarında Çar olarak anılmasıdır, oysa İslâmi kaynaklarda yalnızca bir ordu komutanı olarak tarif edilmektedir. Sadece, Cengiz'in soyundan gelenlerin kurdukları devletlerin Batılı anlamda bir krallık olduklarını empoze etmeye çalışan bir dizi bilim adamının kafasını karıştıran bu değişik tanımlama ve tasvire rağmen, 15.-18. yüzyıllar için tasvir edilen dört kabile liderinin rolüne de uyan Nogay'ın kariyeri, burada, 13.-14 yüzyıllardaki Altın Ordu'da bulunan bir tarihi figürün ilk örneği olarak hizmet görebilir.

Bir kısım kaynaklar, Nogay'ın belki Batu Han dönemi (1237-1255) kadar erken bir tarihte bir ordu lideri olduğunu göstermesine rağmen, kaynakların ağırlıklı çoğunluğu onun Berke (1255-1266) döneminde sivrildiğini göstermektedir. Reşidüddin, Nogay'ı hem Batu, hem de Berke

yönetimi altında bir ordu komutanı olarak tanımlamaktadır. Reşidüddin ayrıca onu Altın Ordu ordusunun sağ kanadının başı olarak tasvir etmektedir. Arapça Memlûk kaynakları da, Nogay'ın kariyerinin askeri boyutunu ele almaktadır, ancak bu kaynaklar Farsça kaynaklardan farklı bir dizi terminoloji kullanmaktadır. İbni Haldun'a göre, Nogay, Hülagü'nün halefi İlhan Abaga'ya (1265-1281 yılları arasında hüküm sürmüştür) karşı düzenlediği sefer sırasında Berke'nin takdiri ile yükseldi. Kaynaklara göre, Berke onu Abaka'ya karşı gönderdiği bir ordunun başına getirdi. Aynı kaynaklar, Abaga'ya karşı kazandığı zaferlerden sonra Berke'nin Nogay'ı birkaç tümenin (her biri 10.000 kişiden oluşan birlik) başına getirdiğine dair daha fazla ayrıntı vermektedir.

Bu kaynaklar, onu bu seferlerle alakalı bir ordu komutanı olarak tasvir ederken, Yesüntay ismindeki diğer bir askeri lideri de onun yardımcısı olarak göstermektedirler. Başka kaynaklar ise, Mengü Temür'ün (1269-1280) saltanatı altında, 1270 yılında, Nogay'ın hiçbir ordunun lideri olmadığı halde Berke'nin ailesinin toprakları üzerindeki ordu liderlerinin en büyüğü olduğunu kaydetmektedir. Nogay'ın 1299-1300 yılı civarında öldüğünü düşünecek olursak, bunun aslında bir askeri rol oynamak için ya da hatta o devirde yaşıyor olabilmek için çok uzun bir süre olduğu görülecektir. Ancak, kaynaklar onun çok uzun bir hayat sürdüğünü doğrulamaktadır. Bütün kaynakların tutarlı bir şekilde aynı kişiden bahsetmesi (genellikle doğru verilen şecereyi baz alarak, iki ayrı Nogay olabileceğine dair önermelerin hilafına bir kanıta ağırlık kazandırmaktadır.

Nogay, ayrıca Altın Ordu'nun diplomatik ilişkilerinde de önemli bir role sahipti. Ona atfedilen önem ve saygı, Altın Ordu ile Memlûk devleti arasında yapılan diplomatik değişimlerin protokollerinden açıkça görülebilir. Memlûk hükümdarı tarafından 1282 yılında kuzeye gönderilen ve "Hükümdar" Mengü Temür'e sunulacak olan hediye listesinde Nogay'ın

ismi ikinci sırada yer almaktadır; Nogay'ı ise şunlar takip etmektedir: "hükümdar" Ökeci ("Hükümdar" Mengü Temür'ün kardeşi); Töde Mengü, daha sonra tahtı ele geçirecek olan Mengü Temür'ün kardeşi; Tölebuga (Mengü Temür'ün kardeşi); hatunlardan Çiçek Hatun, Tötlin Hatun, Tatyun Hatun, Sultan Hatun ve Kutlu Hatun; sol kanat emiri Mavu (ya da Ma'u) ve sağ kanat emiri Tayra; Kutluk (Ökeci'nin karısı); ve son olarak da Sultan Ziyaeddin bin İzzeddin (Rum hükümdarı) . Bu listenin bir diğer versiyonu bir miktar daha da daraltılmış ve farklı bir sıralamayla yapılmıştır. Bu liste hanedan üyelerini öncelikli olarak sıralamış ve Nogay için ayrılan bölümde ise "onlar arasında bir lider ve şöhret sahibi olduğu için" ifadesi yer almıştır. Bir başka elçinin anlattıklarına göre, 1283-4 yılında kuzeye, yani Töde Mengü, Nogay ve Kaydu'ya (Çağatay Hanlığı Hükümdarı) elçiler gönderilmiştir.

Bu kaynaklarda Nogay'ın kendi "yönetici kabilesi"nin lideri olduğuna dair de pek çok metin bulunmaktadır. Han'ın bir tehdidiyle karşılaştığında kendi halkı ile istişare ettiğinden bahsedilmektedir. İbni Haldun'a göre, Nogay kuzey ülkelerinde bir grubun hükümdarı idi ve Coçi Han'ın soyundan gelen hükümdarlar üzerinde kontrole sahipti. Daha ileri gidilerek, O'nun, kuzey ülkelerindeki pek çok Tatar'ın yönetimini elinde tuttuğu ifade edilmektedir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, burada anılan birkaç referans, İkinci Altın Ordu'ya dair bilgilerden daha az yetersiz değildir.

Nogay'ın kariyerine ve bir dizi hükümdarın kaderine karar verilmesindeki rolüne dair en ayrıntılı ve dramatik kanıtlar Memlûk kaynaklarında bulunmaktadır. İbni Haldun'a göre, Nogay Coçi Han'ın soyundan gelen hükümdarlar üzerinde kontrole sahipti. Bu bilginin diğer bir versiyonu da "Ayni"de bulunmakta ve şöyle demektedir; bir zaman sonra Nogay çok daha önemli bir kişilik haline geldi ve "hanlar arasında kabul edilir" oldu. Birçok bilim adamı neslinin kafasını karıştıran, Nogay'ın

oynadığı role dair iki özel dönemi Han Tölebuga'nın Tokta (1291-1312 yılları arasında hüküm sürmüştür) tarafından devrilmesinde ve daha sonra da Tokta'nın alaşağı edilmesinde oynadığı roldür. Bu hikâyelerin her ikisi de kaynaklarda oldukça iyi belgelenmiştir ve nesiller boyu bilim adamları bu döneme dair kayıtları didik didik inceleyip Altın Ordu'da "iç savaş" olarak atıfta bulunulan gelişmeleri açıklamaya gayret etmişlerdir. Bunları, Cengiz soyundan gelen han ile, bu döneme dair benim gördüğüm, yönetici kabilelerin liderliği için verilen sürekli mücadelenin fevkalade bir örneği olarak tekrar etmeye değer.

Töde Mengü'nün (1280-1287) yerine Tölebuga geçer geçmez, Tölebuga ile Nogay arasında, pek çok kaynakta bir hikâye aracılığıyla anlatılan bir gerilim kaynağı oluştu. Bu hikâyeye göre, Tölebuga Krakow seferine Nogay'ı da davet etti ve bu seferden yeterince tatmin oldular. Ancak, kış döneminde evlerine dönerken hava koşulları çok kötüleşti. Tölebuga memleketine çok daha güç koşullara sahip bir rotayı takip ederek döndü, bu kötü koşullar yüzünden ordusunun önemli bir kısmı açlıktan kırıldı. Kayıtların bu kısmının gerçek mi yoksa kurgu mu olduğuna dair elde bilgi olmamasına rağmen, kaynaklar Tölebuga'nın neden Nogay'a karşı savaşmaya karar verdiğini açıklamakta bunu kullanıyorlar.

Kaynaklar ayrıca, Tölebuga'nın annesinin aracılığıyla ikisi için özel bir toplantı ayarlandığından bahsetmekteler, ancak oldukça zeki ve çok tecrübeli olan yaşlı Nogay, desteklerini almak üzere bir önceki han olan Töde Mengü'nün bazı oğullarıyla görüştü. Neticede, toplantı sırasında, Tölebuga'nın yanında oğullarından bazıları olmasına rağmen, Nogay'ın destekçileri fark ettirmeksizin Tölebuga'yı kuşatmayı başardı, Tölebuga bunu fark ettiğinde artık iş işten çoktan geçmişti. Töde Mengü'nün en büyük oğlu olan Tokta, Tölebuga'yı ve rakip gördüğü kendi kardeşlerini öldürdü.

Bu olayları müteakip Tokta 1291 yılında tahta oturdu. Nogay egemenliği ona devretti, Tokta ve onunla işbirliği yapan kardeşlerini hükümdar olarak atadı. Diğer bir kaynağa göre, Tölebuga ve beş kardeşi, yani Mönge Temür'ün bütün oğulları öldürülünce, Nogay Tokta'yı ülkenin tahtına oturttu ve Tokta'nın devletinin yönetimini üstlendi ve kendisine katılan kardeşleri arasında geriye kalan her kim varsa ona teslim etti. Onlara yeterince güven duyar hale geldikten sonra Nogay'ın Tokta'ya "Bunlar senin kardeşlerin ve senin hizmetindeler" dediği varsayılmaktadır. Nogay daha sonra kendi konumuna dönmüştür, fakat daha önce kendisine karşı ittifak yapan emirleri kolay kolay unutmamıştır. Bir noktada, Nogay karısını Tokta'ya göndererek, Tokta'nın yolu üzerinde pek çok pürüz gördüğünü ve bu pürüzlerin de Nogay'a karşı Tölebuga ile ittifak yapan emirler tarafından oluşturulduğu mesajını iletti. Tokta, bu mesaja cevap olarak, bu emirleri tek tek öldürdü. Daha sonra, Tokta'nın Mengü Temür ile birlikte devleti yönetmiş olan ve Tölebuga sarayında olduğu kadar onun öldürülmesinde de önemli bir rolü olan kendi annesinin müdahalesine canı sıkıldı. Burada Tokta'ya yardım eden yine Nogay oldu ve Tokta adına onun annesini ve koruması altında bulunan sadık emiri Baytara'yı öldürdü.

1293-1294 yıllarında Tokta ile Nogay arasındaki ilişkiler dostça olmasına rağmen, bu ilişkilerin 1297-1298 yıllarında husumete dönüştüğüne dair bilgiler bulunmaktadır. Bu düşmanlık için değişik sebepler vardı ve kaynaklara göre bu düşmanlıkta önemli bir unsuru, Nogay'ın daha önceden bahsettiğimiz karısı Baylak Hatun'un Cöke ve Teke adlı iki oğlundan korkması ve hanı onlara karşı yanına çekmesiydi. Diğer bir sebep de, bazı emirlerin Tokta'yı terk ederek Nogay'ın hizmetine girmesi, hatta bunlardan birinin Nogay'ın kızıyla evlenmiş olmasıydı. Bu emirleri kendisine teslim etmesine dair talebini geri çeviren Nogay'a cevap olarak Tokta'nın Nogay'a gönderdiği mesajı, Nogay kabilenin yaşlıları ile

bir toplantı yaparak tartıştı. Atlarına Don Nehri’nde (tahminen Altın Ordu başkentine yakın olduğundan) su içirmek istediğini içeren Nogay’ın Tokta’ya cevabi mesajından sonra her iki taraf da savaş hazırlıklarına başladı. Netice olarak, daha önceki bir bölümde bahsettiğim gibi, Nogay’ın durumunun bu kadar güçlü olması, muhtemelen kontrolünde bulunan Kırım’dan elde ettiği büyük gelirlerden kaynaklanmaktaydı.

Kaynaklar, ayrıca, Nogay’ın “Berke ailesi” (Altın Ordu ülkesi anlamında kullanılmaktadır) üzerinde de baskın bir güç olduğundan bahsetmektedir, hoşlandığı kişiyi tahta geçirmekte, hoşlanmadıklarını alaşağı etmekteydi, istediğini istediği yere atamaktaydı. Nogay bu rolünün sürmesini istiyordu, fakat bu Tokta’nın çıkarlarına uymuyordu. Neticede, Tokta ile Nogay savaş meydanında karşı karşıya geldiklerinde, Nogay’ın orduları Tokta’nın güçlerini darma dağın etti, fakat kaçmakta olan düşmanın takip edilmesine müsaade etmedi. Yeniden ittifak kurulmasından sonra iki taraf 1299-1300 yılında tekrar buluştu. Hikâyeyi ve Nogay’ın yaşamını sona erdirmek için, bir Rus Nogay’a yaklaşarak onu öldürdü, ama böylesine çok önemli bir şahsiyeti öldürmeye cesaret edebildiği için Tokta da Rus’u öldürdü. Yani son, kimin han olacağına karar veren “yönetici kabilelerin” liderlerinin başının rolünün bir klasik tasviri ı, ya da tam tersi olmalıydı.

13. yüzyılda dört yönetici kabilenin ya da dört ulus beyinin varlığını ispatlamaya en çok yaklaşan, ölümünden kısa bir süre önce, 1299 yılında, Nogay’ın Kırım şehri Sudak’a saldırdığından bahseden Mufaddal’daki sorunlu metindir. Genelde güvenilir olan Tizengauzen’in tercümeleri, bu vakada, söz konusu döneme dair hem bu metni, hem de diğer kaynakları tamamen yanlış temsil etmektedir. Bu pasajın Tizengauzen tarafından yapılan tercümesine göre, Berke hanedanının tahtında “hükümdar” olarak bulunan Nogay Kırım şehri Sudak’a gelmiştir. Kendisine destek verenleri şehirden ayrılmaya davet etmiş ve bu davete uyan şehrin nüfusunun

yaklaşık üçte biri şehri terk etmiş ve Nogay, nüfusun geriye kalan kısmı ile birlikte şehri yok etmiştir. Bu yıkımın sebebi, Sudak'ın gelirlerinin aralarında Mısır ile diplomatik ilişkileri bulunan Tokta'nın da olduğu dört "hükümdar" tarafından bölüşülmesiydi. Ayrıca, ortakları (bu geliri paylaştığı kişiler) gelirin bölüşümü sırasında yardımcılarına saldırmışlardı. Aslında, kaynağın bu tercümesi yanıltıcıdır. Bunun yerine, bu her iki ismi de Nogay şeklinde (Blochet tarafından hazırlanan Mufaddal basımında olduğu gibi) okumak gerekir. Bu yüzden, gelirleri paylaşan "hükümdarlar"dan biri Nogay'ın kendisidir.

Aynı kaynak, Kırım'a saldırı düzenleyenin de Nogay'ın kendisi olduğunu doğrulamaktadır. Bu hikâye Rükneddin Baybars tarafından biraz farklı anlatılmakta ve kendisi kuzeyde Tokta ile savaşırken kızının oğlu (torunu) Aktacı'yı vergi toplamak üzere Kırım'a gönderdiği ifade edilmektedir. Bu torunun vergi toplamaya gittiği halk tarafından öldürülmesi üzerine Nogay, torununun intikamını almak üzere ordularını Kırım'a göndermiştir. Nogay'ın Kırım'ı zaamet olarak verdiği torununun ismi hariç, İbni Haldun da benzer bir hikâye anlatmaktadır ve söz konusu torundan Karaca diye bahsetmektedir.

Bu vaka, Tizengauzen'in Tokta ve diğer "hükümdarlar"ın geliri paylaşmasından dolayı saldırdığı şeklindeki tezinden daha iyi bir sebep olarak kabul edilmelidir. Her şeyden önce, bu tür bir açıklama diğer üç "hükümdarın" kimler olduğuna bir açıklık getirmemektedir. Ayrıca, Nogay da dahil olmak üzere Kırım'ın yöneticilerinin genellikle "hükümdarlar" olarak anılmasını görmezden gelmektedir. Bu yüzden, bu metin gelirlerin bu dönemde nasıl paylaşıldığının muhtemel bir örneğidir. Nogay'ın Kırım üzerinde kontrole sahip bir hükümdar olarak tasvir edilmesi, onun bir ulus beyi olduğuna ve Altın Ordu'nun önemli bir bölümünü yönettiğine dair

görüşü desteklemektedir. Bu nokta, daha sonra Kırım'da üslenmiş olarak bilinen "yönetici kabileler"in diğer liderleri için de söylenebilir.

Nogay'ın ölümünden sonra oğulları arasında mücadele başladı. Kaynaklarda bulunan, bu olayların gelişimine dair kayıtlarda, Nogay'ın oğullarından biri olan Cöke'nin Tunguz adında bir "yardımcısı" olduğu, ancak bu yardımcının daha sonra saf değiştirerek Nogay'ın damadı Müncük oğlu Taz ile ittifaka girdiği kaydedilmektedir. Taz ve Tunguz'un Özbek'i devirmeyi denedikleri de bilinmektedir. Bu, Nogay'ın soyundan gelenlerin "yönetici kabileyi" sürdürmeye çalıştıklarını ve bu "yönetici kabile" içinde liderlik rolünü üstlenmek istediklerini göstermektedir. Bu anlatımlar bağlamında, Yansi gibi tümenlerin diğer liderlerinden de (Tokta'nın Yansi'nin kardeşi Abacı ile aynı makama atadığı) bahsedilmektedir. Mevzubahis olan bu kişiler de ordu komutanları ve Nogay'ın arkadaşları olarak tasvir edilmektedirler.

Yaşamının en önemli vakasında yükselişe geçen Nogay, Moğollar döneminde Avrasya steplerindeki hanedan ile "yönetici kabilelerin" liderleri arasındaki ilişkileri karakterize eden iktidar/güç siyasetini en iyi şekilde örneklendirmektedir. Ancak, bu dönemle ilgilenen ikincil yazılı kaynakların en önemlileri, erken dönem bilim adamlarının "dört-bey sistemi"nin sağladığı bir bağlam içine Nogay'ın kariyerini yerleştirmekte başarısız olduklarını ortaya koymaktadır. Bunun yerine, Veselovskiy tarafından kaleme alınan monografinin başlığında olduğunda gibi, Nogay'ın bir han mı yoksa 10.000 kişinin kumandanı mı olduğuna dair soruyu tekrarlayıp durmuşlar ya da kaynakların birinci elden analiz edilmesi durumunda ispatlanamayacağı görülecek olan değişik teoriler ortaya atmışlardır.

Şayet, Nogay'ın aslında ulus beylerinin bir lideri olduğu kabul edilecek olursa, Nogay ve muhtemelen onun yönetici kabilesinin, Tokta ve ona bağlı

olanlarla giriştikleri iktidar mücadelesini kaybetmesi, bir başkasına ve başka bir yönetici kabileye hanlık makamının önünü açmıştır. Nogay'ın ölümünden hemen sonraki dönemde, ulus beylerinin liderliği konumunun kim tarafından doldurulmuş olabileceği kesin olarak bilinmemektedir. Bir kısım kaynaklara göre Tokta, Nogay'ın "yerini" Mengü Temür'ün oğlu Saraybuga'ya vermiştir, ancak kaynaklardaki "yerini" kelimesinden ne kastedildiği kesin olarak belli değildir. Kaynaklarda yer aldığına göre Saraybuga'nın daha sonra Nogay'ın geride kalan oğlu Turay ile Tokta'ya karşı bir komplo kurarak Han olmak istemesi neticesinde, Tokta daha sonra bu konumu kendi oğulları Tükelbuga ve Elbasar'a vermiştir. Belki de bu, özellikle bir han olmak isteyen ancak bir ulusun beyi olmayan Saraybuga'ya sadece Kırım ve belirli bölgelerin kontrolünün verildiği şeklinde anlaşılmalıdır. (Tuna ve Urak nehirleri boyunca bulunan topraklar Nogay'ın toprakları olarak anılmaktadır.)

Tokta'nın halefi olan Özbek Han (1313-1341 yılları arasında hüküm sürmüştür) belki de Batu patrimonisinin en iyi tanınan yöneticisi olmuştur ve Tokta tarafından kurulan güçlü merkezi otorite geleneğini devam ettirmiştir. Özbek Han bir Müslümandı ve onun yönetimi altında İslâm Batu patrimonisinin resmi devlet dini olarak kabul edildi. Özbek'in saltanatı sırasında Altın Ordu'da kültürel yaşamın diğer alanları da gelişmeye başladı. Özbek, Mısır Sultanı'nın Batu patrimonisinden Tulunbey ile evlenmesiyle, 1320 yılında Mısır ile olan ilişkileri yeniledi. Ancak, bu tür hareketler aynı zamanda Batu patrimonisinin İran ile olan düşmanlıklarının yenilenmesiyle de alakalıydı. Mamafih, Mısır bu sefer İran'a karşı seferinde Batu patrimonisine yardım etmedi. İşin doğrusu, 1323 yılında Mısır İran'daki İlhanlılarla bir anlaşmaya vardı. 1324-1325, 1328 ve 1339 yıllarında İlhanlılar tarafından tehdit edilince Batu patrimonisi Mısırlılar'ın desteğini sağlamaya çalıştı ama başarısız oldu. 1324-1325 yıllarında

İlhanlı güçleri Kuzey Kafkasya'daki Terek Nehri'ne kadar ilerlemeyi başardı. Bunun akabinde Batu patrimonisi de 1340 yılında Horasan'a karşı ilerlemeyi başardı, ancak Terek Nehri çevresindeki topraklarını geri alamadılar.

Özbek'in güçleri, 1319'da (Ediren'ye karşı) , 1324'te (Trakya'ya karşı) sefere çıkarak Balkanlarda toprak edinmeye çalışmış ve 1330 yılında da Bulgar hükümdarı Georg II. Terter'e yardım etmiştir. Akat, ticari anlamda önemli olan bu topraklar üzerinde sürekli bir kontrol kuramamıştır. 1330'lu yıllarda Orta Avrupa'ya yönelik taarruzlara dair kayıtlar da bulunmaktadır. Özbek, bütün saltanatı boyunca pozisyonunu güçlü bir şekilde devam ettirmeyi başarmıştır.

Tokta'nın saltanatından sonra da dört-bey sisteminin devam ettiğini anlamak önemlidir. Nogay'ın yenilgiye uğramasından sonra ittifakın yeniden kurulması döneminin akabinde, Altın Ordu'daki ulus beylerinin liderlik konumu, açık bir şekilde, tarihi bir kişilik olan Kutluk Temür'e (ölümü 1335) atfedilmektedir. Kutluk Temür, kaynaklarda ilk olarak Tokta'nın "yardımcısı" ve onun emirlerinden biri olarak görülmektedir. Bir kaynağa göre, Tokta devletinin yönetimi Kutluk Temür'e büyük güven beslemekteydi. Böylece, Tokta Nogay'ın yardımlarıyla saltanata otururken, neticede ölümü üzerine Nogay'ın devlet içindeki rolünü üstlenecek kişi Kutluk Temür idi. Tokta'nın yönetimi altındaki kabile yapılanmasının başı olan Kutluk Temür, Batu Han'ın oğlu Tokokan'ın oğlu Möngke Temür'ün oğlu, Tagrılça'nın oğlu Özbek'in seçiminde de önemli bir rol oynamıştır.

Özbek'in babası Tagrılça Möngke Temür'ün onuncu oğlu olduğu için asla Han olamamıştır. İbni Dukmak'a göre Kutluk Temür, oğlu Özbek'i tahta geçirmek için Tagrılça'nın dul karısı ile işbirliği yapmıştır. İbni Haldun'un yazdıklarına göre, Tokta'nın ölümü üzerine Kutluk Temür, Özbek'in annesinin tavsiyesi üzerine Özbek'e sadakat yemininde

bulunmuştur. Bununla birlikte, bunlar Tokta'nın oğlu Elbasmış ve onun emiri Kadak'a karşı bir ittifakta birleşmişlerdir.

Kutluk Temür'ün rolünün tanımlamaları arasında onun Özbek'in ülkesinin lideri olduğu da bulunmaktadır. Diğer bir kaynakta, o "Saray (Altın Ordu devletinin başkenti) emiri" olarak adlandırılmakta, bir başka kaynak ise Özbek'in yönetiminin ona bağımlı olduğunu ifade etmektedir. Bu tanımlamaların ışığı altında, Özbek'in saltanatı sırasında Kutluk Temür'ün üstlendiği rol ile Tokta yönetiminde üstlendiği rolün aynı olduğu yeterince açıktır.

Kutluk Temür'ün kaynaklarda kayda geçmiş olan rolünün başka yönlerini de diplomatik bağlantılarla meşgul olması ve Özbek ile Mısır arasında aracılık yapması oluşturmaktadır. Ayrıca, İlhanlı ulus emirleri tarafından İlhanlı tahtına geçmesi teklifini aldığında, Özbek Han bu teklifi Kutluk Temür ile istişare etmiş ve bu istişarenin akabinde söz konusu teklifi geri çevirmiştir. Bu vakada, Kutluk Temür muhtemelen Özbek ile sadece bir "yardımcısı" olarak istişarede bulunmamıştır. Han'ın hiyerarşisine tabi olabilecek bir adam olmayan Kutluk Temür, daha ziyade İkinci Altın Ordu "ülkesi" olarak tabir edilen coğrafyanın baş sözcüsü idi.

Pek çok olay mükemmel bir paralellik sergilemektedir, şöyle ki Tokta, Nogay'ın çıkarları için Nogay'a rakip olan emirleri öldürmüştür, Nogay da Tokta'nın menfaatleri için Tokta'nın annesini öldürmüştür. Bir kaynağa göre, Özbek'in saltanatının başlarında, Özbek Tokta'nın oğlu Elbasmış'ı öldürürken, Kutluk Temür de onun emiri Kadak'ı öldürmüştür. Nogay'ın damadı Müncük oğlu Taz (açık bir şekilde yüksek statülü bir grup olmamasına rağmen, kendilerini bir yönetici kabile olarak kabul ettirmek için çalışan bir grubun lideri), Özbek'i devirmeye teşebbüs edince, Özbek adına Taz'ı öldüren kişi yine Kutluk Temür olmuştur. 1333 yılında Altın Ordu bölgesinde seyahatlerde bulunan İbni Batuta'ya göre, Kutluk Temür

“Özbek’in dominyonları arasında yer alan” Harezm’de Özbek’in temsilciliğini yapmaktaydı. Aynı zamanda, İbni Batuta onu “büyük emir” diye de adlandırmakta ve Kutluk Temür aslında Özbek’in Horasan’daki valisiydi demektedir.

Kutluk Temür ile Nogay’ın kariyerleri arasında pek çok önemli farklılıklar bulunmaktadır. Herşeyden önce, Nogay’ın kendi ulusu gibi Kırım’dan (ya da Tuna ile Ural nehirleri arasındaki daha geniş bir bölge) başka herhangi bir bölgeyi kontrol altında tuttuğuna dair kaynaklarda hiçbir işaret bulunmamaktadır. Halbuki, Kutluk Temür kısa bir süre için Özbek’in “yardımcılığı” görevinde bulunduktan sonra onun tarafından Harezm’e gönderilmiştir. Orada, Özbek’in karısı Bayaluni Hatun’un kardeşi olan Bay Demir’in yerine geçmiştir, ancak 1323-4 tarihinde Kutluk Temür bir kez daha Özbek tarafından yardımcılık görevine getirilmiştir. Görevlerindeki bu değişimi, bu tarihlerde Çağatay Hanlığı’na karşı yapılacak sefer ile alakalandırmak mümkündür. Bu sebeple Kutluk Temür’ün tecrübesine savaş alanında ihtiyaç duyulmaktaydı. Konumları bu şekilde değiştirebilmesi, Özbek Han’ın “yönetici kabileler”in liderliğinde değişiklikler yapacak kadar güçlü bir lider olduğunu gösteren bir örnek olarak düşünülmesine imkan vermektedir (oysa “yönetici kabile”nin güçlü bir lideri durumunda olan Nogay, Tokta’nın saltanatı sırasında hanların değişimini empoze edebilmekteydi) . Bu çok sık olan bir durum değildi, çünkü “yönetici kabile” lideri ile han arasında her ikisinden birisi değiştirildiğinde bir karşılıklı kabul uygulaması mevcuttu.

Aşağı yukarı Kutluk Temür’ün ölümünden sonra (1335), Altın Ordu’daki “yönetici kabile”nin tek tek liderlerinin kronolojisini kesin bir şekilde takip etmek çok daha güç hale gelmiştir. Bu döneme ait ulus beylerinin çok azı bilinmektedir, ancak bu göreve ne zaman geldikleri ve aynı dönemde birlikte çalıştıkları diğer ulus beylerinin kimler olabileceği

konuları açık değildir. 1340 yılında yaşanan olaylarla bağlantılı olarak, Kırım'ın "han yardımcısı" olarak Melik Temür isminde birinden bahsedilmektedir ve bu hala Özbek Han'ın saltanatı altında bulunmaktadır. Daha önce Tuluk Temür'de olduğu gibi, bu isimde de isimle birlikte Melik ("hükümdar") unvanının kullanıldığını görmek zor olmasa gerek. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında tartışılacak olan bazı başka isimler de bulunmaktadır, ancak bunlar tam belirlenmiş bir döneme ait değillerdir.

Nogay'dan sonra hanedan dışından tarihi figürlerin ele alınışı, Nogay'ın kariyerine gösterilen özen ile mukayese edilemez. Kutluk Temür'ün kariyeri, Nogay'ın halefinin kariyeri gibi görülebilmesine rağmen, destekleyici yazında aynı derecede dikkatleri çekmemiştir. Geliştirilen bir diğer iddiaya göre ise, dört-bey sistemi Altın Ordu'da Özbek Han tarafından kurulmuştur. Ancak, bu teori İlhanlıları Özbek Han'ın sarayı ile alakalandıran bir kaynağın yanıltıcı tasvirini yapan Safargaliev'e dayanmaktadır. Bu, bir başka yerde göstermiş olduğum gibi, bu kaynağın tam versiyonunda bulunan İlhanlı isimlerinden anlaşılabilir.

Özbek, halefi olarak büyük oğlu Tinibek'i (1341-1342 yılları arasında hüküm sürmüştür) hazırlamasına rağmen, Özbek'in ölümünden sonra Tinibek (1342-1357 yılları arasında hüküm sürmüştür) kardeşi Canıbek tarafından yerinden edilmiştir. Canıbek'in 15 yıl süren saltanatı hakkında çok fazla bir şey bilinmemektedir. Canıbek, 1342-1343 yıllarında tahta geçtiğine dair bilgi vermek üzere Memlûk sultanına bir elçi göndermesine ve yine 1357 yılında İran ve Azerbaycan'daki Horasan'a yönelik yaptığı saldırının başarılı olduğuna dair bilgi vermesine rağmen, bu dönemde İslâm ülkeleri ile olan ilişkiler önceki dönemler kadar sıkı değildi. Canıbek daha sonra, fethettiği topraklara vali olarak oğlu Berdibek'i atadı, ancak Berdibek kısa bir süre içinde han olarak babasının yerini alacaktı (1357-1359). Canıbek'in yönetimi altındaki Batu patrimonisini Rus prenslikleri

arasında tıpkı eskiden olduğu gibi etkinliğini güçlü bir şekilde korumuştur. Bu dönem aynı zamanda, Litvanya'nın güneye seferler başlattığı bir dönemdir, fakat Canıbek'in saltanatının sonuna kadar Batu patrimonisi ve Litvanya, Polonya'ya karşı düzenlenen saldırılarda işbirliği yapmışlar ve Litvantyalılar Podolya için haraç ödemişlerdir. Ancak, Canıbek'in saltanatından sonra, Batu patrimonisi ile Doğu Avrupa devletleri arasındaki ilişkiler farklı bir karakter kazanmıştır.

Kaynaklarda, bazıları ya da tamamı Özbek Han'ın haleflerinin yönetimi altındaki "yönetici kabile" liderleri olan pek çok isim zikredilmektedir. Şayet verilen bilgiler doğru ise bu, beyler için büyük oranda bir görev değişikliğinin ya da "yönetici kabileler"in rollerindeki değişimlerin çokluğu anlamına gelecektir. Bu tür ittifaklar Han'ın çok güçlü bir konumda olduğu ya da değişik "yönetici kabileler" ile potansiyel "yönetici kabileler" arasındaki iktidar mücadelesinde bazen birini bazen de diğerini başkalarına karşı kullanmaktadır. Bir diğer açıklama da bir sonraki bölümde açıklayacağımız Kara Ölüm'dür. Muhibbi'ye göre, Kutlubuğa İnak, geleneksel olarak Özbek Han ailesinin topraklarındaki dört yöneticiden biriydi. Bu kaynak ayrıca, Kutlubuğa İnak'ın Mısırlı yetkililerle yazışmakla meşgul olduğunu ve 1351 yılında onlardan bir cevap aldığını kaydetmektedir. O aynı zamanda Canıbek Han'ın "yardımcısı" olarak da adlandırılmaktadır. Bu kişilik hakkında bu tanımlamalar dışında çok az şey bilinmektedir. Muhibbi, ayrıca, Mahmud Divani olarak da bilinen Husameddin Mahmud'un, Canibek'in veziri olduğunu da yazmaktadır. Onun dört beylerden biri olduğuna inanmak için bütün sebepler mevcuttur, çünkü o Kutlubuğa İnak'ın üç arkadaşından biridir. Bu kişilerin dördünden de, "büyük emirler" olarak bahsedilmektedir. Berdibek'in (1357-1359 yılları arasında hüküm sürmüştür) kısa saltanatı hakkında da çok az bilgi bulunmaktadır. Bir kaynağa göre, Bardibek Han'ın tahta çıkarılmasında

daha önce bahsettiğimiz Mahmud Divanı önemli bir rol oynamıştır. Kaynaklar ayrıca, Emir Caruk'un oğlu Saray Temür'ün Berdibek'in veziri olduğunu ifade etmektedir.

Altın Ordu'da İslâm Medeniyeti

İslâm'ın nihayet Özbek Han yönetimi altındayken devlet dini statüsünü kazandığı açıktır. İslâm dinini kabul ettikten sonra Özbek Han, hem animistlere hem de Budist rahiplere karşı bir kampanya başlatmıştır, ancak "ehli kitap" mensuplarına yani Yahudiler ve Hıristiyanlara karşı sefer başlattığına dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. Özbek Han'ın yönetimi altındaki Altın Ordu'daki dini yaşamın gelişme hikâyesi, öğrenilen bir din olduğu kadar kozmopolit bir medeniyet içindeki popüler İslâm seviyesinde de olmak üzere, Altın Ordu'nun gerçek anlamda İslâmi dini kültürü ile bütünleşmesinin de hikâyesidir. Büyük seyyah İbni Batuta'nın sağladığı ayrıntılı bilgiler sayesinde bu konuda çok şey bilmekteyiz.

Aşağı yukarı 1333 Ocak ayında Altın Ordu toprakları üzerinde yaptığı seyahatleri sırasında, İbni Batuta her yerde camilere, kadılara ve Sufi zaviyelerine rastlamıştır. Mesela, Kırım'ın bir şehri olan Kefe'de bir camiye rastlamıştır, orada Şeyhzade el-Horasani'nin liderliğini yaptığı bir imarethanede kalmıştır, buranın hem Hanefi mezhebine göre hüküm veren bir kadısı, hem de şafi mezhebine göre hüküm veren bir başka kadısı bulunmaktaymış. İbni Batuta ayrıca, pek çok eğitimli din adamıyla tanışmıştır, bunların arasında bir kadı ve As (Alan) olan bir hoca ve ayrıca hutbe okuyan ve sembolik öneme sahip olmakla birlikte Cuma namazlarının kılındığı camide halife adına insanları selamlayan bir vaiz/hatip de bulunmaktaydı. İbni Batuta, 1288 yılında Mısır Hükümdarı Baybars'ın yardımlarıyla Kırım'da inşa edilen bir camiden bahsetmektedir, ancak biz, biri Özbek tarafından 1314 yılında yaptırılan Kırım Cuma camii olmak

üzere Kırım'da iki tane daha caminin olduğunu bilmekteyiz. İbni Batuta, Aak'ta da dini talebeler ve bir kadı ile tanışmış, burada bir vaaz ve salat selamın akabinde Kur'an tilavetine de şahitlik etmiştir. Ayrıca, başka türden Arapça dini şarkılar/ilahiler de bulunmaktaydı ve bunlar Farsça'ya olduğu kadar Türkçe'ye de tercüme edilmekteydiler. Ünlü seyyah, Macar'da Irak'tan gelme bir şeyhin imarethanesinde kalmış ve Buhara'dan gelme bir hatibin vaazlar verdiği bir camiyi ziyaret etmiştir. Saraycık'ta da Ata diye hitap edilen çok yaşlı dindar bir adama ait olan bir imarethanede kalmış ve yine bir kadı ile tanışmıştır. Daha sonra da Kath'da, yine bir kadı ve onunla birlikte dindar ve kendini adamış bir şeyh olan Mahmud el-Hivaki ile tanışmıştır.

Büyük seyyahın tasvirlerinde, dini hayat bakımından Saray Berkede müstesna bir şehirdi. Saray'da Cuma namazlarını kılmak için 13 cami bulunmaktaydı, bunların arasında bir de Şafi medresesi ve daha pek çok küçük cami mevcuttu. İbni Batuta, Şafi din alimi Sadreddin Süleyman el-Lakzi (Dağıstan'daki Lezgi), Mısırlı bir Maliki din alimi olan Şemseddin el-Mısri, yaptığı işte en iyi olarak kabul edilen Saray kadısı Bedreddin el-Arac ve diğer din alimleriyle de tanışmıştır.

Müslümanların tatil günü olan her Cuma, Özbek Han , "en yüksek payeye sahip şeyhlerden biri ve iyi karakterli, ruhu cömert olan, aşırı mütevazı ve aynı zamanda da bu dünyanın mülklerine sahip olanlara karşı da hiddetli tavır takınan bir adam olan" Numadeddin el-Harizmi'ye bağlı olan bir imarethaneyi ziyaret etmekteydi. Bu şeyh, fakir kardeşleri, ihtiyaç sahipleri ve yolcuların önünde son derece mütevaziyken, Özbek'e karşı tavrı bunun tam tersiydi. Öte yandan, bugünkü çağdaş bakış açımızla şunu da belirtmeliyiz ki, bu aynı şahıs İbni Batuta'ya köle olarak bir Türk erkek çocuğu hediye etmiştir.

Büyük seyyah, Harezm’de öylesine mükemmel bir İslâm dini ve eğitim merkezi ile karşılaşmıştır ki, ne Saray Batu ne de son zamanlarda kurulmuş olan Saray Berke buraya rakip olabilirdi. İbni Batuta buradaki Cuma camiini ve medreseyi ziyaret etmiştir; bu medrese ve külliyesi Özbek’in büyük emiri Kutluk Temür tarafından vakfedilmiştir, cami ise onun dindar karısı Turabak Hatun tarafından inşa edilmiştir. İbni Batuta ve ona eşlik eden refakatçi seyyahlar yeni inşa edilen bir başka medresede de kalmışlardır. O, Sünni ilahiyatının Mutezile ekolüne mensup bir dizi din alimiyle görüştüğünü anlatmaktadır. Özbek Han ve büyük emir Kutluk Temür’ün Ortodoks Sünni İslâm’a bağlı olmasından dolayı, bu ilim adamları kendilerinin Mutezile ekolüne bağlı olduklarını gizlemişlerdir. İbni Batuta, ayrıca, sadece Harezm’de uygulanan bir adetten, namaz vaktinin yaklaştığına dair Müslüman halkın uyarılmasından da bahsetmektedir. Toplu namazlara katılmayanları cezalandırmak için her camide bir kamçı bulunmaktaydı, namaza katılmayanlar ayrıca 5 dinar ceza ödemek zorundaydı, alınan bu paralar caminin bakım ve onarımında ve fakirleri doyurmakta kullanılmaktaydı. Bu kesintiye uğramadan devam eden eski bir gelenek olarak kabul edilmektedir. İbni Batuta, ayrıca, Moğol istilası sırasında öldürülen ve daha sonra Kubreviye Sufi tarikatına ismi verilmek suretiyle yeniden hürmet gösterilerek yüceltilen Şeyh Necmeddin el-Kubra’nın türbesi üzerine de bir imarethane yapılmış olduğundan bahsetmektedir. Burada bütün yolculara yemek verilmekteydi, imarethanenin şeyhi ve medresenin hocası olan Seyfeddin bin Asab aynı zamanda Harezm’in esas vatandaşlarından biriydi. Şeyhi, kutsal topraklar olan Mekke ve Medine’de bir yıl ya da daha fazla zaman geçirmiş olan Celaleddin as-Semerkandi olan bir başka imarethane daha bulunmaktaydı. Şehirden dört mil kadar uzakta ise imam Ebu’l-Kasım Manmud ibni Ömer el-Zemahşeri’nin türbesi bulunmaktaydı.

İbni Batuta, ayrıca, sadr ünvanı ile tanınan kadı Ebu Hafs Ömer el-Bekri ve onun yardımcıları ile yaptığı toplantıların değişik ayrıntılarını da anlatmaktadır. Bu kadı, kendisine Kutluk Temür ile evli olan baldızı tarafından büyük bir servet ve gayri menkul bağışlanmış bir kişiydi. Evi zengin halılarla döşenmiş, duvarlarında elbiselerin asılı olduğu, ve gümüş yaldızlı vazoların ve duvarlara yapılan çok sayıdaki hücrede Irak camı bulunan bir evdi.

O ayrıca, çok sayıda öğüt verici ve dini kaideleri hatırlatıcı vaaz bulunduğundan ve Cuma namazlarında hutbe okuyan hatipler olduğundan bahsetmektedir, Mevlana Zeyneddin el-Makdisi'nin o güne kadar işittiği en büyük dört hatipten biri olduğunu ifade etmektedir. İbni Batuta anlatımlarına, emirin olağan uygulamalarından birinin de onun halkı dinlediği salonu kadının her gün ziyaret etmesiydi diye devam etmektedir. Büyük emirlerden biri ortaya oturmakta ve Türklerin yargıç dediği büyük emirler ve şeyhlerden sekizi de ona eşlik etmekteydi. Dini kanunlar (şeriat) kapsamındaki anlaşmazlıklar kadı, dini alanın dışında kalan uyuşmazlıklar ise emirler tarafından çözülmekteydi.

İbni Batuta'nın eşsiz kaynağından edinilen bilgiler çok önemlidir. Harezm ve Bulgar'da (Bulgar muhtemelen İbni Batuta tarafından ziyaret edilmemiştir) , Moğol istilaları özellikle Harezm ve Orta Asya'daki diğer yerlerde bulunan Sufi tarikatlarının liderleri arasından olmak üzere büyük şahadetlere sebebiyet vermiş olmasına rağmen, Moğol öncesi zamanlardan beri İslâmi adanmışlılığın 1330'ların bakış açısına göre söyleyecek olursak ciddi bir kesintiye uğramaksızın-devam ede geldiği sonucuna ulaşabiliriz. Büyük seyyah tarafından ziyaret edilen Kuzey Kafkasya ve Kırım'daki merkezlerin İslâmi altyapısının ne kadar eski olduğunu bilmemiz oldukça zordur. Fakat, şu kadarı tahmin edilebilir ki, Saray'daki Ortodoks İslâmi kurumların gelişmesi birkaç on yılda, hatta muhtemelen birkaç yıl içinde

olmuştur. İbni Batuta'nın ziyareti sırasında, Özbek Han'ın zahit bir dini liderin önünde tevazu ile durması da dahil olmak üzere en yüksek seviyedeki yönetici elitin dini hayata tam olarak katılması da eşit derecede spekülatiftir. Bununla birlikte, Sufi tarikatlerin Altın Ordu'nun dinsel sınır bölgeleri boyunca toplumun geniş kesimlerinde İslâm'ın yayılmasındaki rolü de önemsenmemezlikten gelinmemelidir. Berke Han döneminde Altın Ordu toprakları üzerinde Sufi tarikatlerinin propagandasıyla yürütülen bir İslâm misyonerliğinden bahsetmek mümkündür. Özbek Han döneminde de bu tür bir misyoner İslâm'ın varlığı söz konusuydu, çünkü İbni Batuta'nın bahsettiği imarethaneler doğaları gereği Batu patrimonisi toprakları boyunca İslâm dini ve misyonerlik şebekesinin birer kurumu şeklinde görev yapmaktaydı.

Özbek Han, Kutluk Temür ve diğer önde gelen yetkililer ve onların aileleri çoğu kendi adlarıyla anılan cami, medrese ve külliyeler kurmak için büyük miktarlarda paralar harcadılar. Bunlar ya da diğer kişiler de bu dini vakıflara yüksek miktarlarda katkılarda bulunmuş olmalılar, gelirleri bu önemli İslâmi kurumların sürekli bir şekilde bakım ve onarımı için kullanılmak üzere İslâm dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi buralarda da vakfiyeler (genellikle vakfedenin aile üyeleri tarafından kontrol edilmekteydi) kurulmuştu. Harezm'de dini yaşama katılım Cengiz soyundan gelen elit ile dini elit arasında evlilik ittifakları yapılacak kadar genişlemişti, bu Cengiz oğullarının egemenlik meşruiyetinin yeni ve önemli bir tasdik şekli olarak görülmektedir.

Yeni kurulan şehirlerde yeni türeyen dini sınıfların iskan edilmesi için yeni inşa edilen kurumlara büyük yatırımlar yapıldığı aşikardır. İbni Batuta tarafından tanıtılan din alimlerinin büyük kısmı, Altın Ordu'ya isimlerinden anlaşılacağı gibi (sona eklenen kelime "nisbet" coğrafi orijinlerini göstermektedir, mesela Mısri, Mısır orijinli biri olduğunu

göstermektedir) Ortadoğu ve diğer bölgelerdeki İslâm medeniyet merkezlerinden göç etmişlerdi. Aslında, Altın Ordu hem Sünni hem de Şiiler'e ev sahipliği yapmakta ve bütün dünyada uygulanan İslâm fıkhını temsil eden Ortodoks İslâmi mezhepler bulunmaktaydı. (Bugün, Anadolu dahil olmak üzere Batı Avrasya Hanefi mezhebini takip etmektedir, İran kültürel çevresi ile uyumlu olarak sadece Transkafkasya, Azerbaycan ve İran Şiidir.) Bu, Altın Ordu başkenti ile o dönemde bütün dünyadaki geleneksel İslâm öğretisi merkezleri arasındaki ilişkilerin ne kadar yakın olduğunu göstermektedir, zaten bütün bu farklı grupların temsilcileri de Altın Ordu'ya gelmişti. Bu, aynı zamanda Altın Ordu elitinin nispeten çok kısa bir süre içinde nasıl bu kadar zenginleştiğinin de bir başka göstergesidir.

Ancak ilim adamlarının hepsi de dışarıdan gelmemekteydi. Bu din alimlerinin bazıları İranî As (Alan) yerli etnik gruplardan ya da başta Harezm olmak üzere Altın Ordu'nun Moğol öncesi geleneksel İslâm merkezlerinden olabilmekteydi. Altın Ordu devletinin başkentleri olan Saray Batu ve Saray Berke'de açıkça daha önceden İslâmi din adamalarının yetiştirilmesine hasredilmiş kurumlar bulunmamaktaydı, ancak, kaynaklar ayrı dini okullardan bahsetse de etmese de, 1333'de İbni Batuta'nın ziyareti zamanında, Altın Ordu'nun bazı din alimleri Saray'da eğitilmiş olabilirler. Neticede, dini yaşamın merkezleri olan ve din alimleri tarafından çekip çevrilen camiler bu amaca da hizmet etmiş olabilir. Eğitim kesinlikle, İbni Batuta'nın ziyaret ettiği Kuzey Kafkasya ve Kırım'ın diğer güney merkezlerinin bazılarında gelişme aşamasındaydı. Yani, yöneticiler tedricen artan zenginlikleriyle sadece şehirler kurmakla kalmamış, dini pratiklere ve eğitime adanmış binalar vakf etmişler ve bu binaların içini de İslâm alimleriyle doldurmuşlardır. Dini eğitim almış sınıfın ve üretilen bilginin yenilenmesi kadar bu bilginin İslâmı yeni kabul etmiş olanlara taşınması

için faaliyet gösterilen ve İslâmi bilginin korunması ve öğretilmesi kapasitesine haiz başkentler dahil olmak üzere Altın Ordu'nun yeni şehir merkezlerinin bile, İslâmi öğretinin kozmopolit merkezleri olarak iddia edilmesi mümkündür. Ancak Bulliet'nin gösterdiği gibi bu sürece nesiller süren bir zaman gerekebilmektedir.

Bu şehirlerdeki büyük yatırımlar neydi? Bir İslâmi dini altyapı mı? Dünya medeniyetine katkıda bulunan bir insanlık başkenti mi? Peki bu katkılar nelerdi? Eğer böyle bir katkı var idiyse bu Altın Ordu'ya has bir katkı mıydı? Moğol istilalarıyla birlikte gerçekleştirilen insan kıyımları, katliamlarının ciddi bir entelektüel kesintiye, hatta bazı yerlerde bu anlamda sürekli bir mahrumiyete yol açtığı doğrudur. Aynı zamanda, acı verici bir yanlış algılama 13.-14. yüzyıllar ve daha sonrasındaki bütün dönemde Altın Ordu'daki yüksek kültüre dair genel görüşü gölgelemiştir. 14. yüzyılın sonuna kadar olan dönem için tatmin edici tek cevap, Altın Ordu'nun halihazırda toprakları üzerinde bulunan medeniyet/uygarlık geleneklerinin devamına, kendi merkezleri ile kendi sınırları dışında bulunan merkezler arasında bilgi akışına ve kendi toprakları üzerinde yeni medeniyet gelenekleri geliştirmeye önemli katkılarda bulunmuş olmasıdır. Bu ancak, Altın Ordu medeniyeti için katkıda bulunan kaynakların anlaşılmasına gayret gösterilirse ve Altın Ordu hem zaman hem de mekan anlamında uygun bir kültürel gelişme çevresine yerleştirilebilirse doğru bir şekilde anlaşılabilir.

Bu dönemde bilgiden kasıt dini bilgidir ve bu yüzden bizim yüksek kültür ile alakalı bütün çalışma kategorilerinin ürünleri için dini merkezlere bakmamız gerekmektedir. Kırım, Kuzey Kafkasya, İdil-Kama nehirlerinin kesişim bölgesi ve Harezm gibi daha önce bahsedilen yerleşik İslâm medeniyeti merkezlerinin çoğu ya da tamamı muhtemelen Moğol istilasından daha önce kurulmuş/belirlenmiş olan rollerini

sürdürmekteydiler. 14. yüzyılda hareketli bir kültürel ve dini yaşam ile mukayese edildiğinde Moğol istilasından hemen önceki dönemde Kuzey Kafkasya'nın söz konusu merkezlerinin ne kadar aktif olduğu konusunda emin olmak son derece güçtür.

Pek çok kaynakta kaydedildiği gibi 10.-12. yüzyıllarda İdil Bulgar Devletin'de de aktif bir entelektüel yaşam vardı; burası büyük ihtimalle Moğol istilası yüzünden büyük bir kültürel geriye gidişin en büyük acısını yaşayan bir merkez olmuştur. Öte yandan, Harezm, küçük bir kesinti yaşadıktan sonra İslâmi öğretinin önemli bir merkezi olmayı sürdürmüştür.

Ancak şurası da açıktır ki, bu kuruluş zamanında Altın Ordu toprakları üzerinde henüz iyi şekillenmiş bir İslâm Türk yazı dili geleneği oluşturulamamıştı. Orta Asya'da 12. yüzyıldaki karmaşık linguistik durumu aşırı derecede basitleştirmesine ve Moğol, Türk ve diğer ailelere ait olan dilleri konuşanlar arasında karşılıklı etkileşime rağmen, İdil Nehri bölgesine gelen ve Cengiz soyundan olan yönetici elitin çekirdek grubu, Moğolca diyebileceğimiz bir dil konuşmaktaydı. 13.-14. yüzyıl Batu patrimonisinden yazılı Moğolca'ya dair çok az sayıda örnek bulunmaktadır. Arapça kaynaklarda, Moğolca yazılmış belgelere yönelik atıflar vardır, fakat bunun Moğol dilinde yazılmış olduğu anlamına mı, yoksa diğer dillerde olmakla birlikte Moğol alfabesiyle (Moğol alfabesinin türetildiği Uygur alfabesi gibi) yazılmış olduğu anlamına mı geldiği üzerinde devam eden bir tartışma vardır. Hepsine birden yarlık denilen bütün fermanların ve diplomatik yazışmaların orijinal Türkçe versiyonlarının sadece 14. yüzyılın sonlarından (1398) bu yana olanları günümüze kadar gelebilmiştir. Daha önemlisi, 13.-14. yüzyıllara ait olan tercüme edilmiş bütün belgelerin bir Türkçe orijinaline dayandığı görülmektedir. Kaynaklardaki diğer referanslar, Altın Ordu devletinin yönetici elitinin, çevreleri Türkçe konuşan halklar tarafından çevrili olduğu

için ve karşılıklı evlilikler yaptıkları için çok hızlı bir şekilde Türkleştiğini iddia etmektedir.

Ancak, iyi anlaşılmayan bir nokta da yarlıkların ötesinde, 13.-14. yüzyıllar boyunca Altın Ordu topraklarında birden fazla İslâmi Türk yazın dili ortaya çıkmış ve geliştirilmiştir. Bunlardan birincisi İdil Bulgarcası'dır. Genel olarak sadece İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği bölgedeki mezar taşlarındaki Arapça karakterden bildiğimiz bir yazın dilidir.7 Arap dilinin İdil Bulgar devletinde dökülen sikkelerdeki kullanımının 10. yüzyıla kadar dayanmasına rağmen, İdil Bulgar devletinde en eski mezarı yazıtlarının tarihi sadece 13. yüzyıla kadar uzanmaktadır.8 Bulgar şehrindeki en eski mezar taşının tarihi 1271, en sonuncularının ise 1356 olarak tespit edilmiştir.9 Bu mezar yazıtları ticaretten kazanılan büyük bir zenginliği, belki daha büyük bir teknik yeteneği ve İdil Bulgarları ile Arapça konuşan İslâm dünyasının kalan kısmı ile olan kültürel bağlarını yansıtmaktadır, çünkü bu yazıtların bazı kısımları Arapça yazılmıştır. Bu, İslâm Türk yazılı dilleri alanında, tarihçiler tarafından hesaba katılmasını gerekli kılan, Moğol döneminin bir başka yeniliğidir.

Yüksek kültürün gelişmesi açısından daha önemli olan, Altın Ordu toprakları üzerindeki bir İslâm Türk yazı dilinde (ya da bazı dil bilimcilerin ısrar ettiği gibi, dillerde) kaleme alınmış olan pek çok güzel yazı ve dini eserin varlığıdır. Bu eserler bizim, 12. yüzyıldaki seviyesinden çok daha gelişmiş olan bir yazın dilini temsil eden yerel bir dille yazılmış olan Altın Ordu edebiyatından bahsetmemize imkan vermektedir. Bu dil Türkologlar tarafından Altın Ordu dili, Harezm dili ya da başka terimlerle tanımlanmaktadır. 14. yüzyılın başlarındaki eserler arasında Rabguzi'nin Kısas ül-Enbiya ve Mu'in ül-Mürid'i de bulunmaktadır. Bu yüzyılın daha ileriki yıllarındaki eserler arasında ise romantik şiir Hüsrev ü Şirin,

Harizmi’nin romantik şiiri Muhabbetname ve bir dini risale olan Nehc’ül-feradis de bulunmaktadır.

Bu eserlerin bir kısmı ve diğer dilerdeki başka eserler, Altın Ordu’nun yönetici elitinin edebiyat üzerindeki patronajının açık bir delilidir, burada yapılan ithafın patronaj ile eşit tutulduğunun varsayıldığını düşünüyorum ben. Neticede, dini külliyeleri vakf etmekten farklı olmayan bu süreç edebiyat verimliliği için esastı.

14. Yüzyılda Orda Patrimonisi

Dikkatlerimizi yeniden doğuya yönelttiğimizde, Altın Ordu’nun Ak (ya da batı) ve Gök (ya da doğu) kesimlerine bölünmesi Cengiz Han’ın yaşadığı döneme kadar dayanır. Bu dönemde, batı kesimine Batu liderlik etmekteydi ve sağ kanat olarak isimlendirilmekteydi, doğu kesime ise iki oğlundan büyük olanı Orda liderlik etmekteydi ve bu kesim sol kanat şeklinde adlandırılmaktaydı. Yasal olarak Orda ulusu daha kıdemli olmasına rağmen, pratikte Batu’nun ulusu daha baskın yarıyı oluşturmaktaydı. 13. yüzyılda Orda’nın bu topraklarına dair diğer kaynaklardan sadece biri olan Ebu’l-gazi’nin Şecere-yi Türk adlı eseri, Batu’nun genç kardeşi Şiban’a kendi topraklarının doğusunda bir toprak verdiğine dair bilgiler içermektedir, oysa Reşidüddin sol kanat prensleri arasında Şiban’ın adını bile telaffuz etmemektedir.

Gök Ordu’nun erken dönemlerindeki yöneticiler hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Allsen’e göre, Orda yönetimi ve şahısları ile alakalı en son belgesel veri 1250’lere dayanmaktadır.10 Allsen’e göre Orda’nın yerine Kongkıran geçmiş ve 1250’lerden 1270’lere kadar hüküm sürmüştür. Kongkıran’ın halefi ise, 1277’den hemen sonra başlayarak 1300’e kadar hüküm süren Orda’nın torunu Koniçi olmuştur. Koniçi’nin halefi ise 1299 yılı sonlarında Bayan olmuştu. Raşid ad-Din, Bayan hakkında hala yaşamakta olan biri diye söz etmekte ve onu

Çağatay Hanlığı'ndan Du'a ve Kaydu ile savaşan biri olarak tanıtmaktadır. Orda ulusunun son potansiyel yöneticisi ise Sasibuka idi, fakat Reşidüddin, daha sonraki saltanatı bilebilmesi açısından Reşidüddin çok erken bir dönemde yaşamış olduğu için Sasibuka'dan nadiren söz etmekte ve onu Bayan'ın oğlu olarak tanıtmaktadır. 13. yüzyıl hakkında bunlardan başka çok az şey bilinmektedir.

Reşidüddin'in kayıtlarını (bu kaynak 13. yüzyılın sonlarından 14. yüzyılın başlarına kadar geçen dönem hakkında bilgi vermektedir) takip eden dönemde Orda ulusunun kaderi hakkında ayrıntı veren yayınlanmış tek kaynak Natanzi'nin Müntesap'ü-tavaris'idir. Ne yazık ki, Natanzi'nin eseri pek güvenilir değildir.11

Çağdaş tarihçinin Natanzi için kullandığı en kibar kelimeler, başka hiçbir yerde bulunamayacak eşsiz ayrıntılar sunmasıdır; onun yazdıkları hakkındaki en kötü kelimeler ise onun kurgulanmış bir tarihi eser olduğu ve hiçbir detayını ispatlamanın mümkün olmadığıdır. Herhangi bir modern tarih romanı yazarı gibi, Natanzi de eserinde pek çok gerçek tarihi kişiliğe yer vermiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında bilim adamları, Natanzi tarafından verilen bütün ayrıntıları, bir bütün olarak bir değeri olup olmadığına bakmaksızın kendi çalışmalarına alan Grekov ve Yakubovski tarafından ve daha sonra bunların açtığı yol daha pek çok diğer bilim adamı tarafından da takip edilmiştir -dayatılan ağır yükle uğraşmak zorunda kalmışlardır.12 Fakat, Natanzi'nin Altın Ordu'nun batı yarısına dair tarihi kayıtları sadece kendisi için konuşmaktadır.

Natanzi, Reşidüddin'in Nogay'ın yenilgisi ve oğullarının kaçışına dair kayıtlarını takip etmiş ancak Tokta'nın ölümünü de dahil edecek kadar ileri gitmemiştir. O, Coçi'nin ulusunun iki kesime bölündüğünü ve Nogay'ın soyundan gelenlerin doğu kesiminde (ona göre Uluğdağ, Sekiziağaç, Karatal, Tuysen, Cend ve Barçkend bölgeleri) bir yer edinerek kendilerini

Ak Ordu olarak adlandırdıklarını ifade etmiştir. Tokta'nın soyundan gelenlere ise batı toprakları verilmiştir (yine ona göre, İbir-Sibir, Rus, Lipka, Ükek, Macar, Bulgar, Başkırd ve Saray Berke) ve bunlar Gök Ordu sultanları olarak adlandırılmışlardır. Bu halihazırda çok sayıda sorun içermektedir, doğu ordusunu "Ak" ve batı ordusunu ise "Gök" diye adlandıran tek kaynaktır.

Altın Ordu'nun batı yarısının sonraki yöneticileri hakkında Natanzi aşağıdaki bilgileri vermektedir. Tokta'dan sonraki hükümdar Toğrul idi, 1336-7 yılında öldü. Toğrul'un yerini oğlu Özbek aldı ve 1365'te ölene kadar hüküm sürdü. Daha sonra Canıbek ve Canıbek'in oğlu Berdibek ve nihayet de Canıbek'in oğlu Keldibek'in yönetimleri geldi. Bunlardan sonra "Gök Ordu" (batı ya da Ak Ordu) emirleri "Ak Ordu"dan (doğu ya da Gök Ordu) bir han davet etmeye karar verdiler.

Natanzi'nin bu yazdıklarının ciddiye alınmasını amaçladığına inanmak güçtür. Onun takip ettiği geleneksel kayıtlarla ilişkisi olmayan diğer bütün kayıtlar, Tokta'nın 1312-3 yönetimde kaldığını ve yerine oğlunun değil, Mengü Temür'ün oğlu Toğrılca'nın oğlu Özbek'in geçtiğini belirtmektedir. Özbek'in "klasik" saltanatının 16. yüzyıldaki Osmanlı Sultanı Muhteşem Süleyman'ın saltanatı kadar iyi bilindiğini söyleyerek onun gerçek saltanatı olan 1312-1341'den ziyade 1336-7'den 1365'e kadar saltanat sürdüğünü ifade ederek, hem Orta Çağlardaki hem de modern zamanlardaki okurlarının inancını sarsmıştır. Çok kısa süren Tinibek'in saltanatından sonra, Özbek'in uzun süre hüküm süren halefi Canıbek (1341-1357) saltanata gelmiş ve onu da Berdibek (1357-1359) takip etmiştir. Bu kaynakta isimleri verilen emirlerin çoğunun isimlerinin benzerlerine bir başka kaynakta rastlamak mümkün değildir. (Toğlubey, Muksan, Moğulbuğa, Ahmed, Nanguday ve "emirler emiri" Moğulbuğa oğlu İlyas.)

Bilim adamlarının çoğu Natanzi’nin Orda ulusunun tarih kayıtlarını, onun Ak Orda ile Gök Orda’yı birbirine karıştırmaktan kaynaklanan hatalarını tashih ettikten sonra kabul etmektedirler. Natanzi’nin inandırıcılığına dair daha önce verdiğimiz tartışmaları hatırlatarak, Müntesab’ü-tavaris’i Orda ulusunun tarihi hakkında “tek/eşsiz” kaynak olarak kullanıp da hata yapmamayı haklı göstermek mümkün müdür? Kısacası, Orda ulusunun daha sonraki tarihi hakkındaki Natanzi’nin kayıtları şöyledir. Nogay’ın oğlu Sasibuğa (yukarıda belirtildiği gibi, Reşidüddin onu sadece Bayan’ın bir oğlu olarak bilmektedir) 30 yıl boyunca yani 1320-1 yılındaki ölümüne değin “Ak Ordu”yu (doğudaki Gök Orda) yönetmiştir.

Sasibuğa’nın yerine oğlu Erzen geçmiştir, Erzen ülkeyi 1344-5 yılında ölünceye kadar 25 yıl boyunca yönetmiştir ve öldükten sonra Sığnak’a defnedilmiştir. Onu da kısa bir süre için Mübarek Hoca takip etmiştir, Mübarek Hoca tahtta sadece altı ay kalabilmiştir. Bir sonraki hükümdar, Canıbek’in (Natanzi’nin kayıtlarına göre henüz yönetime gelmediği tahmin edilmektedir) emri ile kardeşi Çimtay olmuştur ve 17 yıl boyunca hüküm sürmüştür (yani 1361 yılına kadar) . Babasının yaşadığı dönemde “Gök Ordu”yu (Batı ya da Ak Ordu) yönetmek isteyen oğlu Urus Han onu takip etmiştir. Bu sıralamayı doğrulayacak çok az yazılı kanıt bulunmaktadır, ancak Yakubovskiy 19. yüzyılda P. Savle’ev tarafından yayınlanan nümizmatik kanıtları açıklamaktadır.

Bu kişilerin Cengiz soyundan gelen hanlar olarak mı yoksa başka çeşit yöneticiler olarak mı bu sikkeleri döktürdükleri sorusuna bu bir dizi sikkeden hareketle cevap verilemeyeceğini önemle not etmek gerekir.

Kanıtlar da kafa karıştırıcı türdendir: Yakubovskiy’e göre, Mübarek Hoca kendi adına sikke bastıran ilk kişidir, bunun anlamı ise onun, batının başkenti Saray’daki Han’dan bağımsızlığını ilan eden “Ak Ordu”nun (doğu

Gök Ordu) ilk hanı olduğudur. Fakat bunun en önemli neticesi ve diğer yazılı kanıt şudur ki, ikinci bir tablodaki verilere cevap olarak, Yakubovskiy bile -ki O, Natanzi'nin Altın Ordu tarihi üzerine yazdığı eseri bilimsel düşünceye tanıtan kişidir- Natanzi'nin "Ak Ordu" (doğu ya da Gök Ordu) yöneticilerine dair kronolojisini radikal bir şekilde değiştirmeye ihtiyaç duymuştur.13

Kara Ölüm ve Altın Ordu'nun Çöküşü

Altın Ordu tarihinin son aşaması, "Huzursuzluk Zamanı" olarak adlandırılan dönemde Altın Ordu'nun batı yarısının dağılması ile başlamıştır. Canıbek oğlu ve halefi Berdibek (1357-1359) tarafından öldürülünce, ki daha sonra kendisi de bir cinayete kurban gitmiştir, Altın Ordu'nun ya da daha doğrusu batı yarısının toprak ve siyasal bütünlüğü tamamen bozulmuştu. Bu çöküşün altında yatan sebebin izleri ise Kara Ölümün (veba-taun) Altın Ordu topraklarında ilk ortaya çıktığı Canıbek'in saltanatı dönemine kadar uzanmaktadır. Takip eden yıllarda, bir dizi han bölgesel iktidar için birbirleriyle mücadele edip durdu ta ki Toktamış'ın işgalleri aracılığıyla 1370'ler-1380'lerde düzen tekrar sağlanana kadar. Ancak, bu yeni düzen nihai olarak Altın Ordu'nun iki ayrı kesiminin toprak açısından ve siyasal olarak birleşmesi anlamına geliyordu (ya da bu topraklar üzerindeki siyasi kontrolü yeniden dağıtmak), çünkü batı yarısının yeni hükümranları aslında doğu yarısındandı.

Bilim adamları Altın Ordu'nun yıkılışına dair farklı tarihler ileri sürmektedirler. En eski bir yaklaşım, 1380 yılında Rusların Kulikova kutbunda Mamay'ın güçlerini yenilgiye uğratmasını Ruslar üzerindeki "Tatar Boyunduruğu"nu yıkan ve Altın Ordu'yu sona erdiren en erken tarih olarak görmektedir. Daha sonraları, arkeoloji merkezli bilim adamları, Altın Ordu'nun sonunun 1395'te Timur'un seferleri sonucu olduğunu görmüşlerdir. Başka bilim adamları da, yıkılış tarihini "Ugra

Nehrinde Duruş” tarihi olan 1480 olarak ifade etmektedir. Kazan (1552), Astrahan (1556) ve Kırım (1774) gibi takip eden değişik hanlıkların 16.-18. yüzyıllarda sona ermesi de Altın Ordu’nun yok oluş tarihi olarak gösterilebilir. Bu çalışma ise oldukça farlı bir yaklaşım sergilemektedir: Bu çalışma orijinal Altın Ordu’nun ani ve beklenmedik bir şekilde 1359’da Berdibek’in ölümünden sonra sona erdiğini kabul etmektedir, bu dönem Altın Ordu’nun “Huzursuzluk Zamanı” olarak adlandırılan döneme girdiği zamandır. Bu doğrudan, o dönemde baş göstermiş olan veba salgının bir sonucudur. Veba salgını ilk olarak 1340’larda Altın Ordu’da görülmüştür.14 Berdibek’in ölümü üzerine merkezi otoritenin çökmesini müteakip, 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarında Altın Ordu topraklarında yeni bir siyasi durum oluşmaya başladı. Bu yeni siyasi durum, kabile bağlılıklarının değişmesi ve Altın Ordu’nun eski toprakları üzerinde bir dizi küçük bölgesel güç odaklarının yaratılmasıyla karakterize edilmektedir.

Bir başka yerde ifade ettiğim gibi Kara Ölüm, Orta Asya’yı henüz 1340’lar kadar erken bir tarihte kasıp kavurmaya başlamıştı. Makrizi’ye göre, veba salgını Özbek’in topraklarına 1341-2 yılında ulaştı. Bu salgın, Saray ve Astrahan da dahil olmak üzere Altın Ordu şehirlerini vurdu. Salgın Astrahan’dan yayılarak Kafkaslar üzerinden Azerbaycan’a ve Ermenistan’a ulaştı. Kırım’daki İtalyan ticaret merkezleri Kara Ölüm’ün Orta Doğu ve Avrupa’ya geçiş noktası oldu. İtalyan tacirler 1343 yılında Tana’dan (Azak) sürüldüler ve surlarla çevrili olan Kefe şehrinde 1343 yılında kuşatma altına alındılar, yine 1345-1346 yılları arasında da kuşatmaya devam ettiler. 1345-1346 kuşatması sırasında, veba salgını Altın Ordu’nun diğer kısımlarında olduğu gibi Moğol ordusunda da kendini gösterdi. Güçlü direnişleri sayesinde, muhtemelen de kuşatmayı yapan ordunun zayıflayan durumu sayesinde Cenovalılar kuşatmayı kaldırmayı başardı. Bu Cenovalıların çoğu İstanbul’a kaçtı ve doğal olarak enfeksiyonu beraberlerinde bu şehre de

taşıdılar. 1347 yılı civarında, salgın İtalya ve Mısır'a ulaşmıştı. Kara Ölüm'ün dehşeti şimdi Avrupa ve Ortadoğu'nun üzerindeydi.

İbn'ül-Verdi'ye göre, salgın "Özbek'in ülkesi"ne 747 Receb'inde yani 1346 yılının Ekim ve Kasım aylarında ulaştı, köyler ve kasabalarda yaşayanlar buraları boşalttı. Aynı kitap Kırım'dan bir kadıya atfen tahminen 85.000 kişinin öldüğünü bildirmektedir. Bunlara ilave deliller batıya Rus topraklarından gelmektedir, çünkü oradaki vakayinameler, Rusya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar bulunan şehirlerde yüksek ölüm oranlarının eşlik ettiği pek çok salgın olayından bahsetmektedir. 1349'da ilk veba vakasının Polotsk'da gözükmesini müteakip, salgın 1352 yılında Pskov, Novgorod, Smolensk, Kiev, Chernigov, Suzdal "ve bütün Rus ülkesine" yayıldı ve nihayet 1353 yılında Moskova'ya ulaştı. Salgın Pskov'a 1360 yılında yeniden uğradı, 1364-1366 yılarında ise Nijniy Novgorod ve kuzeydoğu Rusya'nın bütün büyük şehirlerine yayıldı.

Daha pek çok salgın kaynaklarda belgelenmiştir. 1352 ve 1364 yılları arasında, Rus kaynaklarındaki önemli gözlemler Rus topraklarındaki Kara Ölüm'e kıymetli bir teyit imkanı sağlarken, uzantıları Altın Ordu'ya varan bu salgının veba olduğu var sayılmaktadır. Batı Avrupa'da bile veba salgının tam simptomotolojisini tanımlama sorunsalı aşırı derecede önemlidir.

Salgının ilk dalgasının en erken 1349 yılında vurduğu bilinmesine rağmen, pek çok bilim adamı tarafından Rusya'ya batıdan ulaştığı görüşü kabul edilmektedir bu salgının güneyden, yani Kırım gibi salgından etkilenmiş Altın Ordu topraklarından gelmiş olup olamayacağı üzerinde hala bazı soru işaretleri bulunmaktadır.

Buna ilaveten, Rus kaynakları 14. yüzyılda Altın Ordu'da birkaç kez daha Kara Ölüm vakaları olduğunu doğrulamaktadır. 1364 salgın dalgasının Saray'dan başladığı, 1374 dalgasının ise sadece "bütün Rus toprakları"nı

vurmakla kalmayıp, Altın Ordu'yu da kasıp kavurduğu söylenmektedir. 14. yüzyıldaki son bir salgın dalgası 1396 yılında yeniden Altın Ordu'yu vurdu. 1346 yılında Altın Ordu'nun güneyindeki Kara Ölüm'ün başlangıçtaki etkisi üzerine kanıtlara baktığımızda, muhtemel bir dalganın 1349'da kuzeye doğru yayıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca, salgının 1364, 1374 ve 1396 yıllarında Altın Ordu'daki başka yerlere ulaştığının ispatlanmasından yola çıkarak, ben, Kara Ölüm'ün bu dönemde Altın Ordu'nun batı topraklarının tamamını olmasa bile çoğunu ziyaret ettiğini varsaymanın akla yatkın olacağını düşünüyorum. Ayrıca, bir Kara Ölüm dalgasının 1357-1358'de İdil Bulgar Devleti'ni vurduğuna dair bir hipotezde bulunmak için şartların ifade ettiği yeterli deliller mevcuttur, öyle ki bu salgın İdil Bulgar dilinin sonunu getirmiştir.

Kara Ölüm'ün muhtemel sonuçları büyük ölçekli nüfus kayıplarını, siyasi yapılardaki istikrarsızlıkları, kültürel ve teknolojik gerilemeyi, enflasyonu, ve nüfus baskısını kapsamaktadır. Şüphesiz, Kara Ölüm'ün Altın Ordu ve Orta Asya toprakları üzerinde yaşayan nüfus üzerindeki etkileri korkunç olmalıydı. Kara Ölüm'ün Altın Ordu'nun güney bölgelerindeki pek çok nüfus merkezlerine uğradığını daha önce görmüştük. Sadece bir dalga sırasında, yalnızca Kırım'da 85.000 kişinin öldüğüne dair iyi bilinen bir rakamı da yukarıda not etmiştim. Daha önce bahsettiğim Makrizi'nin aynı eserinde, Kara Ölüm'ün Orta Doğu'ya ulaşmasından önce step bölgesinde sebep olduğu nüfus kayıplarından da bahsedilmektedir. Salgının yeniden ortaya çıkması, Avrupa, Rusya ve Ortadoğu'da şimdi hayatın bir gerçeği iken, Altın Ordu'da halihazırda kötü olan durumun daha da kötüleşmesine hizmet etmekteydi. Şayet böyle devam eden demografik etkiler Altın Ordu için kabul edilecek olursa, o zaman 1340'larda Altın Ordu'nun nüfusu sadece uzun bir dönem için tedrici bir düşüşün başlangıcında olabilirdi.

Altın ordu vakasında, merkezi otoritedeki toplam parçalanmanın, 1345-1346 ya da daha erken bir tarihte, bu ülkede patlak veren Kara Ölüm salgınını takip eden dönemde olduğu ileri sürülebilir. Yönetici elit tabakasından ölümlerin Altın Ordu devleti üzerindeki etkisi Rusya üzerindeki etkisinden çok daha büyük olmuştur, çünkü Altın Ordu'nun merkezi otoritesi devlet içindeki değişik sosyo-politik grupların uzlaşmasına dayanmaktaydı. Genellikle, Altın Ordu'nun siyasi birliği dört büyük yönetici kabile ile Han arasındaki ilişki sayesinde korunmaktaydı ve bu siyasi bağlar genellikle evlilik ittifakları ile sağlamlaştırılmaktaydı. Devlet içindeki fraksiyonlar arasındaki olağan iktidar mücadeleleri, kendi soylarını kabilede, hanedanda ya da her bir kabilede başa getirmek isteyenler tarafından yapılmaktaydı. Soy ağacında kimin nereye konulacağına büyük ölçüde hanedanın ya da kabilenin başı olma statüsüne sahip olanlar karar verirlerdi. Şayet veba salgını bir ya da daha fazla yönetici soyun önde gelen üyelerinin sayısını aniden önemli oranda azalttıysa, bu tür soylar tamamen kaosa düşmüş olabilir. Altın Ordu'da olan da tam bu idi. Berdibek'in ölümünü müteakip dört büyük kabile liderinden her biri Hanlık pozisyonu için Cengizoğulları hanedanının başka bir üyesini desteklemekteydi ve bu çatışmaya herhangi bir uzun dönemli bir çözüm bulamıyorlardı. Bu olaylarla Altın Ordu devletinin siyasi bütünlüğü nihai olarak kaybedildi. Bu sebepten dolayı, bu dönemde Altın Ordu'nun geleneksel siyasi yapılarının pek çoğunun yıkılmasında Kara Ölüm'ün ana unsur olduğunu savunuyorum.

İkinci Altın Ordu

Cengiz soyundan gelenlerin Batı Avrasya'daki yönetimlerinin iki ilave dönemi daha bulunmaktadır. 13.-14. yüzyıllardaki erken dönem Altın Ordu devletinin farklı olan durumu ile radikal bir şekilde ayrım koyabilmek için daha sonraki bu iki döneme dair en iyi terim "İkinci Altın Ordu"dur.

Aslında, 15. yüzyılın temel özelliği 14. yüzyılın bir devamı olmamasıdır. İkinci Altın Ordu'nun (15. yüzyıl ile 16. yüzyılın ortalarına kadar) ilk döneminde, Altın Ordu'nun eski batı yarısının geriye kalan ve 15. yüzyılda "Büyük Ordu" diye bilinen, çekirdeği/özü, eski batı yarısı toprakları üzerinde varlığını sürdüren pek çok bölgesel hanlıktan sadece biriydi. Diğer yeni bölgesel güç odakları, ki ben bunların çoğunun devletin orijinal doğu yarısının soyundan olduklarına inanıyorum, Kazan,15 Kasım,16 Kırım,17 Astrahan18 ve Sibirya kadar Nogay Ordu19 gibi diğer siyasi gruplaşmalar da yeni kurulan hanlıklara dahildi. 1

5. yüzyıldan 16. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem, aynı zamanda güç dengesinde de önemli değişimlerin yaşanmasına şahit oldu ve bu gelişmeler sonucunda Rus Prenslikleri ve Orta Avrupa devletleri İkinci Altın Ordu'nun kendisi içindeki yerel mücadelelerde yeni bir rol iddiasında bulundular. Bu, bazı bilim adamları tarafından "Tatar Boyunduruğu"nun sona erdirilmesi tarihi olarak ileri sürülen ve "Ugra Nehrinde Duruş" (1480) olarak adlandırılan olayı da içermektedir. Böylece, 14. yüzyılın sonları-15. yüzyılın başlarından 16. yüzyılın ortalarına kadar olan olayları, Kazan (1552) ve Astrahan (1556) Hanlıklarının çöküşü ve Rusya'nın Sibirya'ya girişini ayrı bir dönem olarak kabul etmeye değer.

İkinci Altın Orda'nın (16. yüzyılın ortaları-18 yüzyıl) iki ayrı döneminin ikinci kısmı, Kasım Hanlığı ve Kırım Hanlığı'nın daha ileri tarihini kapsamaktadır. Ryazan yakınlarındaki Kasım Hanlığı 15. yüzyılda henüz yeni kurulmuşken sona ermiştir: bu hanlık Moskova'nın hizmetine girmiştir.

1475 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile birleşen Kırım Hanlığı, Altın Ordu'nun doğrudan devamı olan son devlettir. Kırım Hanlığı'nın 18. yüzyılın sonunda Rusya tarafından işgal edilmesi, Cengiz Han'ın soyundan

gelenler tarafından kendi orijinal toprakları üzerinde yönetilen eski Moğol Cihan İmparatorluğu'nun son devletinin de sonunu getirmiştir.

1 Bakınız, J. Hammer-Purgstall, Geschichte der Goldenen Horde, das ist der Mongolen in Russland (Pesth, 1840); B. Spuler, Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502 (Wiesbaden, 19652); B. D. Grekov and A. Yu. Yakubovskiy, Zolotaya Orda i ee padenie (Moscow-Leningrad, 1950); A. N. Nasonov, Mongolï i Rus' (Istoriya tatarskoy politiki no Rusi) (Moscow-Leningrad, 1940/The Hague-Paris, 1969); G. Vernadsky, The Mongols and Russia, A History of Russia, iii (New Haven, 1953); M. G. Safargaliev, Raspad Zolotoy Ordï, Uçenïe zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta 11 (Saransk, 1960); G. A. Fedorov-Davïdov, Obp çestvennïy stroy Zolotoy Ordï (Moscow, 1973); M. Kafaly, Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri (Istanbul, 1976); V. L. Egorov, Istoriçeskaya geografiya Zolotoy Ordï v XIII-XIV vv. (Moscow, 1985); C. J. Halperin, Russia and the Golden Horde. The Mongol Impact on Medieval Russian History (Bloomington, 1985); I. Vásáry, Az Arany Horda (Budapest, 1986); D. DeWeese, İslâmization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to İslâm in Historical and Epic Tradition (University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1994); and other works. Many of the Arabic and Persian sources cited here are collected in V. G. Tizengauzen, Sbornik Materialov otnosyap çixsya k İstorii Zolotoy ordï, i: Izvleçeniya iz soçineniy arabskix (St. Petersburg, 1884); and V. G. Tizengauzen, ed. A. A. Romaskeviç and S. L. Volinïy, Sbornik Materialov Otnosyapçixsyak İstorii Zolotoy Ordï, ii: Izvleçeniya iz Persidskix Soçineniy (Moscow-Leningrad, 1941). Tarapça kaynakların ilk cildi Fransızca başlığı ile de bilinmektedir Recueil de Matériaux Relatifs Â l'histoire de la Horde d'or. Bu eserin birinci cildinin ilk yarısının İ. H. İzmirli tarafından yapılmış Türkçe tercümesi de mevcuttur,

Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler (Istanbul, 1941). Bu bölüm Uli Schamiloglu bahsi geçen eserine dayanmaktadır, The Golden Horde: Economy, Society, and Civilization in Western Eurasia, Thirteenth-Fourteenth Centuries (Madison: Turko-Tatar Press, in press). Tam referanslar ve bu bölümde ifade edilmeyecek pek çok ilave konu için bakınız bu esere.

2 Türkçe'de Altın orda (çağdaş Kazan Tatarcası'nda Altın urda).

3 G. A. Bogatova, "Zolotaya Orda", Russkaya reç' 1970: 1, p. 76; and V. P. Yudin, "Ordï: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya", Kazaxstan, Srednyaya i Tsentral'naya Aziya v XVI-XVIII vv., ed. B. A. Tulepbaev (Alma-Ata, 1983), pp. 106-165.

4 See Uli Schamiloglu, "The Formation of a Tatar Historical Consciousness: Şihabäddin Märcani and The Image of the Golden Horde", Central Asian Survey 9: 2 (1990), pp. 39-49.

5 V. V. Vel'yaminov-Zernov, Izsledovanie o kasimovskix tsaryax i tsareviçax, ii, Trudï Vostoçnago Otdeleniya Imperatorskago Russkago Arxeologiçeskago Obe çestva 10 (St. Petersburg, 1864), pp. 411-437; V. E. Sïroeçkovskiy, "Muxammed-Geray i ego vassalï", Uçenïe zapiski Moskovskogo ordena Lenina Gosudarstvennogo Universiteta im. M. V. Lomonosova 61: Istoriya 2 (1940), pp. 3-71; E. L. Keenan, Jr., "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", Slavic Review 26 (1967), pp. 548-558; H. Inalcik, "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I", Harvard Ukrainian Studies 3-4/i (1979-1980), pp. 445-466; B. F. Manz, "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", Harvard Ukrainian Studies 2 (1978-1979), pp. 282-309; J. Pelenski, Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s) (The Hague-Paris, 1974), pp. 1-61; Uli Schamiloglu, "The Qaraçy Beys of the Later Golden Horde:

Notes on the Organization of the Mongol World Empire”, Archivum Eurasiae Medii Aevi 4 (1984), pp. 283-297; and “Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde”, Ph. D. dissertation (Columbia University, 1986).

6 J. Richard, “La Conversion de Berke et les débuts de l’islâmisation de la Horde d’Or”, Revue des Etudes İslâmiques 35 (1967), pp. 173-184; I. Vásáry, “History and Legend in Berke Khan’s Conversion to İslâm”, Aspects of Altaic Civilization III, ed. D. Sinor, Uralic and Altaic Series 145 (Bloomington, 1990), pp. 230-252; M. I. Waley, “A Kubrawî Manual of Sufism: The Fusûs al-âdâb of Yahyâ Bâkharzî”, The Legacy of Mediaeval Persian Sufism, ed. L. Lewisohn (New York, 1992), pp. 289-310; and DeWeese, İslâmization and Native Religion, p. 83ff.

7 Yazıtlar hakkında bakınız, A. Róna-Tas and S. Fodor, Epigraphica bulgarica, Studia Uralo-Altaica 1 (Szeged, 1973); and F. S. Xakimzyanov, Yazïk Apitafiy Voljskix Bulgar (Moscow, 1978); Åpigrafiçeskie Pamyatniki Voljskoy Bulgarii i ix yazïk (Moscow, 1987).

8 See Róna-Tas and Fodor Epigraphica Bulgarica, pp. 38-40, bu bölgedeki Arapça yazıların tarihleri hakkında. Ayrıca bakınız A. G. Muxamadiev, Bulgaro-tatarskaya monetnaya sistema XII-XV vv. (Moscow, 1983), pp. 22-40 on Volga Bulgarian coinage.

9 D. G. Muxametp in and F. S. Xakimzyanov, Åpigrafiçeskie Pamyatniki Goroda bulgara (Kazan, 1987), pp. 120.

10 T. T. Allsen, “The Princes of the Left Hand: An Introduction to the History of the Ulus of Orda in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries”, Archivum Eurasiae Medii Aevi 5 (1985 [1987]), pp. 5-40.

11 Natanzî’s eserinin eleşitirileri için bakınzı Safargaliev, Raspad Zolotoy Ordï, p. 114 ff. ; ve Yudin, “Ordï: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya”, pp. 125-126 ve burada alıntılanan literatür.

12 Grekov and Yakubovskiy, Zolotaya Orda i ee Padenie, Index under “Anonim Iskendera.

13 Grekov & Yakubovskiy, Zolotaya Orda i ee Padenie, pp. 310-317.

14 Türk tarihinde Kara Ölüm hakkındaki görüşlerimi takip eden eserde açıkladım; “The End of Volga Bulgarian”, Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas (Szeged, 1991), pp. 157-163; “Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde”, Central Asian Survey 12: 4 (1993), pp. 447-457; “The Rise of the Ottoman Empire? Observations on the Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization” (in press); and in Chapter 9 of The Golden Horde: Economy, Society, and Civilization in Western Eurasia, Thirteenth-Fourteenth Centuries.

15 Kazan hanlığı hakkında bakınız M. Xudyakov, Oçerki po İstorii Kazanskogo Xanstva (Kazan, 1923); E. L. Keenan, Jr., “Muscovy and Kazan’ 1445-1552: A Study in Steppe Politics”, Ph. D. dissertation (Harvard University, 1965); “Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy”; and Pelenski, Russia and Kazan.

16 Kasımoğulları hanlığı için bakınız, Vel’yaminov-Zernov, Izsledovanie o Kasimovskix Tsaryax i Tsareviçax.

17 Kırım hanlığı hakkında bakınız, V. D. Smirnov, Krïmskoe Xanstvo Pod Verxovenstvom Ottomanskoy Portï do Naçala XVIII Veka (St. Petersburg, 1887); Sïroeçkovskiy, “Muxammed-Geray i ego vassalï”; H. Inalcik, “Kırım”, İslâm Ansiklopedisi, vi (Istanbul, 1955), pp. 746-756; “The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I”; A. Bennigsen et al., Le khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkap y (Paris-The Hague, 1978); and A. W. Fisher, The Crimean Tatars (Stanford, 1978).

18 Astrahan için bkz. A. N. Kurat, IV. -XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve Devletleri (Ankara, 1972).

19 Nogay Ordu için bkz. A. Bennigsen and C. Lemercier-Quelquejay, "La grande horde Nogay et le problème des communications entre l'empire ottoman et l'asie centrale en 1552-1556", Turcica 8/ii (1976), pp. 203-236.

Coçi Ulusunun Etnik Tarihinin Erken Gelişmesindeki Özellikleri Hakkında / Prof. Dr. Mirkasım A. Usmanov [s.429-433]

Kazan Üniversitesi Tataristan Bilimler Akademisi / Tataristan

Cengiz Han’ın geniş alana yayılmış ve nüfusu karışık devleti olan bir Büyük Moğol İmparatorluğu birleşik bir ülke olarak uzun sürmedi. Bölünme süreci 1260’larda, yani kuruluşundan 45-50 yıl sonra başladı.1 Bu devasa devletin 20-30 yıl içinde gerçek anlamıyla bir büyük güç olarak ortaya çıkmış olması, bu sürece katkıda bulundu. Ayrı topraklara bölünmenin sonucu olarak Büyük Han (sonradan Yüan) Devleti ve Coçi, Çağatay ve Hülagu ulusları gibi, hem toprak, hem de nüfus yapısı itibariyle büyük olan imparatorluklar meydana geldi.2 Yeni doğmuş devletlerin bu özelliğini sonraki kaderleri, örneğin uluslar içindeki değişik bölgeler arasındaki çelişkiler, merkezin güçlendirilmesi ve ardından 14-15. yy.’larda pekçok bağımsız ülkeye bölünmeleri, çok iyi gösterir.

Doğal olarak, belli unsurlar bu devletlerin böyle hızla dağılışının etmeni idi. Bunlar arasında aşağıdakiler en önemli sebeplerdir: Halkların arasındaki kültürel, etnik ve ideolojik farklılıklarla birlikte, bu ülkelerin değişik bölgeleri arasındaki toplumsal ve iktisadi çelişkiler. Belki bu iki sebep grubundan birincisi daha baskındır. Çünkü toplumsal ve iktisadi çıkarların ortadan kalkması sonradan etnik, kültürel ve siyasi çatışmaların doğup gelişmesine yol açmıştır. Dış göstergelerle bakınca ise, olaylar bölge ve etnik toplulukların önderleri arasında ideolojik, özellikle siyasi mücadele olarak gelişiyordu.

Çok uluslu devletlerin dağılması, ülke içindeki, ‘birleşik’ devletin doğması ve gelişmesiyle birlikte başlayan etnik pekişme sürecini sona

erdirir. Bunun sonucu olarak, imparatorluğun bir zamanlar birleşik olan büyük ‘etnos’unun küçük, daha doğrusu akraba milletlere, kaçınılmaz olan bölünme süreci başlar. Tüm bunlar Coçi ulusu veya Coçilerin devletinin -16. yy.’dan sonraki ismiyle Altınordu’nun- numune olarak kullanılmasıyla izlenebilir.[3]

Burada, Coçi ulusu zamanında, Avrasya’da Türkçe konuşan halkların fetihlerle birlikte ‘çökelmesi’ ve karışmasıyla başlayan ve Coçi ulusunun bağımsız bir ülke olarak tecrit ve yükselme dönemi boyunca yoğunlaşan etnik sürecin belli hususiyetleri olduğundan da bahsetmeliyiz. Bu insanlar hayat tarzlarının ayırdedici özelliklerinin özgün karakteriyle, yaşama biçimleri, toplumsal yapıları ve nihayet o dönemde Avrasya’daki göçebe kabile toplumunun ortak yasalarının normları ile koşullanmışlardı. Bu makalede, bu sorunun bazı özel ve özgün yönlerini vurgulamak istiyorum. Esas dikkat ise bu sorunun tarih yazımındaki ayrıntılarına sarf edilecektir.

Değişik yazarlar Coçi ulusu hakkındaki araştırmalarda şöyle veya böyle bu devletin çokulusluluğunu vurgular[4] ve Türk dilinin ülke nüfusu içinde hâkim olduğunu kabul eder.[5] Altınordu dönemine kadar giden yazılı kaynaklarda yapılan araştırma ve yayınlar bunu onaylar.[6]

Guyuk ve Möngke’nin yönettiği esas Moğol fatihlerinin önemli bir kısmı Orta Asya’ya döndükten sonra kalanların Deşt-i Kıpçak’ın Türkçe konuşulan çevresinde önemli ölçüde eritildikleri anlaşılıyor.[7] Çağdaş gözlemciler de bu gerçeği kaydeder. Bu yüzden, Mısırlı Arap tarihçisi Ömeri şunları yazarken oldukça açıktır: “Eski zamanlarda bu ülke Kıpçakların toprağı idi, fakat Tatarlar (Moğollar-yazar)[8] burayı aldı ve Kıpçaklar onlara bağlandılar. Sonraları onlar (Moğollar) karıştı ve onlarla (Kıpçaklar) akraba oldu ve toprak onların tabii ve ırki özelliklerine galip geldi ve sanki bir kökendenmişçesine hepsi Kıpçaklar gibi oldu, çünkü

Moğollar Kıpçakların topraklarında yerleşiyor, onlarla evleniyor ve onların topraklarında yaşıyorlardı."9

Memlük Mısırı ve Coçi ulusu arasındaki ilişkileri iyi bilen Ömeri, bildiğimiz gibi 1349'da ölmüştür.10 Dolayısıyla 14. yy. ortalarında bitmiş olan bir süreç hakkında konuşmaktadır. Ve bu, Moğol unsurun Türk (Kıpçak) bileşen tarafından 'soğurulması' sürecinin bundan çok önce, 13. yy'da, yani daha Deşt-i Kıpçak'ın Moğollarca fethi sırasında başladığını göstermektedir. Aşağıdaki dil gerçekleri bunu ispatlar.

Dilbilimcilerin kabul ettiği üzere, 13-14. yy.'lar Türkçenin Rusçaya nüfuzunun üçüncü aşamasıdır. Rus-Türk ilişkilerinin meşhur uzmanı N. A. Baskakov, bu dönemin "Rus kelime hazinesine Türkçe ve aynı şekilde daha az Moğolca kelimelerin büyük ölçüde girişiyle özgünleştiğini" yazar.11 V. D. Arakin "Rusçadaki Türkçe unsurların ezici çoğunluğu, 13. yy.'ın ikinci yarısından başlayarak, Altınordu'nun Kıpçak ağzından alınmıştır" derken daha kesindir.12 Rus knezliklerinin bağlı olduğu Batu Han'ın topraklarında Moğolca konuşanlar 13. yy. ve 14. yy.'ın ilk yarısında sayıca baskın değillerdi. Bu yüzden, Coçi ulusundaki gerçek Moğollar, ülkede askeri ve idari konumlardaki kesin öncülüklerine rağmen dil üzerinde ve dolayısıyla etnik yapıda kaydadeğer bir etki yapamayan bir etnik azınlığı oluşturuyorlardı. Başka bir deyişle, savaş meydanındaki galipler kültür ve hayat tarzı konularında mağlup idiler. Bu özgün bir dönüşüm idi.

Sovyet araştırmacıları bu dönemleri tanımlarken, rehberleri zımni bir doğru olarak bir Marksizm klasiğinin düşünceleri idi: "…çoğunlukla daha az medeni fatih, fetihten sonra kendisini bulduğu şekilden fethedilen ülkenin yüksek ekonomik şartlarına geçmek zorundadır; ele geçirdiği halk tarafından özümsenir ve genellikle onların dilini bile benimser."13

Rusya'da Perestroika'dan önce, F. Engels'in bu sözleri Altınordu tarihiyle ilgilenirken durumu açıklamak için mecburen

alıntılanırdı.14 Bunun sebepleri şöyledir: Öncelikle, ‘onu bilmeme’ yazarın yöntemsel noksanı olarak düşünülürdü. İkincisi, bu klasikten alıntı, yazarları yukarıdaki etnik dönüşümün bazı karmaşık konularını çözmekten azade kılıyordu. Üçüncüsü, ‘kültürsüz’ fatihlerin ‘birinin kendi halkına’ yenilmesi vurgulanarak, ızdırap çeken ama hâlâ ’daha medeni’ atalara tazminat veriliyordu. Ancak bu sadece ‘nitelikli’ tarafa vurgu, yani fethedilen halkın ‘kültürel üstünlüğü’ ile fatihlerin ‘vahşilik ve barbarlığının’ tezadının gösterilmesi, Moğol fetihleri tarihiyle ilgili tüm sorulara cevap vermemektedir.15 Özellikle Moğol kültürü ile onları özümseyen Deşt-i Kıpçak Türkleri arasındaki ilişkilerle ilgili sorular cevapsız kalmaktadır. Bu çalışmada daha sonra bu konuda daha detaylı konuşacağız. Sonuçta inanıyorum ki, yukarıdaki alıntı somutlaştırıldığında, öncü bilim adamlarının dikkat sarfettikleri, Türklerin Moğolları özümsemesinin nitel sebeplerinden daha az olmayan bir rol oynamasına rağmen, nicel unsur gözden çıkarılacaktır.16

Olay, 1218-1239 arasında Altay’dan Tuna’ya kadar Avrasya bölgelerinin Moğollarca fethi sırasında Coçi ve Batu Han’ın ordularındaki Türk unsurların oranının kaydadeğer ölçüde artmış olmasıdır. Diğer bir deyişle, Doğu Avrupa’ya akan ‘Tatar’ fatihler etnik olarak sadece Moğollar değil, örgütlenme ve Moğol seçkinleriyle Han muhafızlarının öncü konumuyla birlikte, Türk bileşenin baskın olduğu bir yığıntı idi. 13-14. yy. Rus kelime haznesindeki Türkçe ve Moğolca ödünçlemelerin ilişkisinin yukarda geçen özelliğini bu açıklar. Bu aynı zamanda, Coçi ulusundaki Moğolların Ömeri’nin kaydettiği gibi hızlı Türkleşmesini de açıklar.

Doğal olarak şu bilinmek istenir: Askeri olarak yenilen Türkler Coçi ulusunda etnik olarak nasıl galip geldiler? Bu soruyu, Türklerin, yani Uygurların Moğollarca erken bir dönemde istihdam

edilmesi (yazılı dili benimseme, eğitimli Uygurların memur ve öğretmen olarak çağrılması vb.) gerçeğini hatırlatarak cevap verebiliriz. V. V. Barthold'un işaret ettiği gibi, bu halkların hayat tarzlarının, adetlerinin ve dünya görüşü geleneklerinin yakınlığı bu eğilimi teşvik etti.17 Uygurlar 1209'da 'gönüllü' olarak ve daha sonra Kırgız ve Uryanhaylar zorla katılmakla birlikte,18 anlaşıldığı kadarıyla Moğol devletinde' 'Büyük Fetihler'den (1206-1207) önce de bazı Türkçe konuşan boylar vardı.19

Ancak, büyük fetihlerden önceki Cengiz Han'ın erken devletinde ve geniş Moğol hanlıklarında Moğollar şüphesiz sayıca hâkim unsur oldukları için, bu erken gerçeklerin Coçi ulusunun etnik sürecinde belirleyici etki yapmadığına inanıyorum. Moğol fetihlerinin batı istikametinde Türklerin artışı, Deşt-i Kıpçak'ın geniş arazisine geldiklerinde ve nihayet Karahıtay ve Harezm devletlerini yenip batıya doğru daha da ilerledikten sonra yoğunlaştı. Avrasya'nın bu parçasında, çoğunlukla Kıpçakça, Oğuzca ve benzer ağızlar konuşan Türk dilli halkların yaşadığı bilinen bir gerçektir. Bunlar, büyük devlet örgütlenmesi olmayan küçük kabile birlikleri halinde yaşıyorlardı ve bozkır geleneğine göre Moğol ordusuna, veya L. N. Gumilev'in dediği gibi halk ordusuna ciddi bir direniş göstermeden katılmışlardır.20

"Ciddi direniş göstermeden", çünkü Moğol fatihler Altaylar'dan Orta İdil bölgesine, daha doğrusu Otrar'dan İdil Bulgarlarının21 topraklarına ilerlerken, yerel halktan hemen hemen ciddi bir direniş görmemişlerdir. Aksine, pekçok Türk boyunun önderlerinin Harezmşah Muhammed'den ziyade Cengiz Han'ın rehberliğini tercih ettiğine dair delililer vardır. Örneğin bir Moğol karşıtı İranbilimci olan I. P. Petrushevskiy,22 Harezmşah İmparatorluğu'nun Türk boylarının hem savaş niteliklerinde hem de cesarette Moğollardan aşağı olmamalarına rağmen, öyle çok istekli bir direniş göstermediklerini kabul etmek zorunda kalır.23 Genel olarak,

1223’te Kalka’daki ünlü savaştan ve İdil Bulgarlarının Moğollara ilk direnişinden, İdil üzerindeki Bahman savaşına kadar24 tarihi kaynaklar Türk halkların Moğol fatihlerle ciddi bir savaşından bahsetmezler. Yukarıda geçtiği gibi, Batu Han’ın ordusu Rusya’ya girdiğinde, nicelik olarak hayli Türkleşmişti. Ve bu etnik değişiklik en başta Kıpçak bozkırındaki nüfus sayesinde gerçekleşiyordu.

Burada ayrıntıya inen mukabil bir soru sorulabilir veya sorulmalıdır: Avrasya bozkırlarının Türk nüfusu hangi aygıtlar üzerinden Coçi ve Batu hanların ordularına katılıyorlardı? Bu sorunun cevabının kabile toplumlarındaki tabilik sisteminin özgünlüklerinde bulunabileceğine inanıyorum. Bütünde bu kurumun ve özelde askerlik ve derebeylik sistemlerinin ayrıntılarına girmeden, kısaca kabile toplumlarındaki toplumlar üstü bağımlılığın (bağımlılaşım) özgünlükleri üzerinde duracağız. Bu çalışmanın ‘Avrasya göçerlerinde derebeylik var mıydı?’ şeklindeki ‘ebedi’ tartışmanın konularını gözönüne almak gibi bir hedefi olmadığı da ayrıca belirtilmelidir. Her halükarda ve her toplumda, toplumsal yapısına bakılmaksızın, bu toplumların tabaka ve sınıflarının temsilcileri arasındaki bağımlılık ve bağımlılaşım kurumunun farklı ve bazen özel bir yerde sadece bir kez geçen biçimleri olagelmiştir.

Özellikle batıdaki yerleşik derebeylik toplumlarda bir bağlının efendisine bağımlılığı uzun vadede mevcut toprak ilişkisi ve belli bir toprak parçasında kişi veya ailenin haklarını takdir eden bir anlaşma ile sağlanırdı. Diğer bir deyişle, kiralanan arazi ve toprak insanları hem bir kalıpta birleştiriyor, hem de birbirinden ayırıyordu. B. Ya. Vladimirtsev ve S. P. Tolstov25 gibi bilginlerin kaydettiği gibi, yüksek sınıflardan, soy ve kabile seçkinlerinden çobanlara tabilerin bağımlılığı doğrudan toprak üzerinden değil, dolaylı olarak, yani hayvan sahipliği yoluyla uygulanmıştır. Uzun vadede hayvan yetiştiricisi toprağın gerçek kullanıcısı ve sahibi idi. Ve

doğal olarak, bunlar soy ve kabile önderleri, daha az varlıklı ve fakir olanların bağlı olduğu kabile seçkinleri idi. Bu birinci maddedir. İkincisi, teknik olarak tüm arazi, bu özel toplumdaki herhangi bir ferdin mülk durumuna bakılmaksızın, tüm soyun ve boyun ortak mülkü olarak telakki edilirdi.26 Üçüncüsü, soy ve boy önderleri şu veya bu derecede bütün soy ve boyla kan akrabalığı içinde idi. Bütün bunlar, tüm soy ve boyun önder ve seçkinleri ile birliği fikrini ortaya çıkarıyor ve güçlendiriyordu. Başka bir deyişle, bir soy ve boy önderi hem yüce bir efendi, hem de toplumun öbürleriyle eşit hakta bir ferdi idi. Bu yüzden önder nereye giderse, bütün soy veya boy onu takip ediyordu. Ve bu yüzden soy-sop gelenekleri olan kabile toplumları, "Benim bağlımın bağlısı benim bağlım değildir" diyen Batı (yerleşik ve derebeylik) bağımlılığının bilinen ilkeleriyle açıklanamaz. Aksine, kabile kültüründe bir soy veya boy önderi diğer daha güçlü bir öndere bağlılık arz ederse, bunu bütün soy veya boyun yeni bir üst öndere tabiliği izlerdi. Bu süreç genellikle kitlesel özellikte idi.27

Bu özgün ve bence yazıda çok iyi gösterilmeyen aygıt, Kıpçak bozkırlarında yaşayan Türklerin Coçi ve Batu Han'ın ordularına nispeten kolay ve hızlı girişine yardımcı olmuştur. Dev imparatorluğun batısındaki Moğolların diğerlerine kıyasla hızla erimesi temel ve belirleyici sebebi bu güçlü aygıt olmuştur. Uzun vadede muhtemelen, göçebe bağımlılık düzeninin bu özelliği geçmişte Avrasya'daki göçebe imparatorlukların hızlı büyümesi ve çabuk dağılmasının da sebebi olmuştur.

Doğal olarak, Coçi ulusundaki Moğolların Türkleşmesine yol açan sebeplerin 'nicel' yönlerini vurguladığımda, kesinlikle yukarda bahsedilen 'nitel' unsurların önemini inkar etmiyorum. Din unsurunun ve nihayet Moğol fethinden önce İslâm'ı benimseyen Coçi ulusunun merkezleri Harzem, Bulgar ve Kuzey Kafkasya etkisinin önemini gözardı etme niyetim de yok. Bir bütün olarak, tüm bu unsurlar gerçekleşmiş ve incelediğimiz

süreci belli derecede etkilemiştir. Fakat Altınordu ile ilgilendiği zaman ne gerçeklerde, ne de ahlaki olarak titiz olan Sovyet tarih yazım geleneği gibi, sadece onlardan bahsetmek de belki yanlış olacaktır. Yazarına aldırmaksızın Engels'den alıntılar, SSCB'de özelde Moğol, genelde göçer karşıtlığını destekleyen ifadeler için kullanıldı ve nihayet tarihi gerçeklerin ırkçı yorumlanmasına götürdü. Bu birincisi. İkincisi, Engels'in fikirlerinin bazı diğer özel şartlara uygulanması olası iken,28 13-14. yy.'daki Türk-Moğol etnik bütünleşmesini açıklamakta zor uygulanmaktadır. Yukarıda kaydedildiği gibi, hayat tarz ve şartları ve o zamanlar Deşt-i Kıpçak'taki Türk ve Moğolların toplumsal gelişmesi yaklaşık aynı seviyede idi. Ancak, Orta Asya'daki göçer devlet geleneğini benimsemenin yanında, Uzak Doğu, yani Çin'in büyük medeniyetine de alışan Moğollar, Kıpçak bozkırlarındaki birbiriyle ilgisiz Türklerden devlet örgütlenmesi ve yönetim kültürü açısından daha yüksek seviyede idiler. Bu yüzden, Sovyet tarih yazınının mazmunlarına karşı bazı savlar vardır.

İncelediğimiz etnik sürecin hızlılığına gelince, fatihlerin sayısının azlığı bunu temin etti; bunun gerçekliği uzun dönemli arkeolojik buluntuların sonuçlarıyla doğrulanabilir. Örneğin G. A. Fedorov-Davidov kendisinin temel arkeolojik araştırmasını şöyle özetler: "Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğol nüfusu çok fazla değildi. Bozkır bölgeleri, sadece soy ve boy seçkinlerini yeni efendilerle, yani Altınordu hanları ve onların emirleriyle değiştiren eski göçer nüfusunu muhafaza etti."29

Sonuç olarak, Coçi ulusundaki Moğolların Türkleşme sürecinin 13. yy.'ın ilk yarısında başladığına ve ikinci yarısında bittiğine dair daha az kuşku vardır. Bu ifadeyi diğer bazı gerçekler de destekler. Bu yüzden, Coçililerin Moğolca konuştuğu fikrinin destekçisi olan S. Zakirov,30 Berke Han'ın (1257-1266), Katrmer'e göre, Mısır elçilerini nasıl kabul ettiğini şöyle anlatıyor: "50 emir bir otağda oturuyordu. Elçiler içeri

girdiğinde, sultandan (Mısırlı, yazar) hana bir mektup verdiler… Başkadı mektubu (Arapçadan, yazar) Türkçeye çevirdi ve vezir onu Berke'ye okudu. Han ve orada bulunanların hepsi, mektubun içeriğinden dolayı son derece mutlu idiler."31 Eğer Türkçe, Berke ve maiyeti için oldukça anlaşılır ise, sonraki Coçililere daha aşina, hatta onlar için anadil olduğunu varsayabiliriz. Bu belgelerle de ispatlanabilir. Örneğin V. V. Bartold, uzun süre Özbek Han'ın (1312-1342) sarayında bulunan Arap Seyyah İbn Batuta'nın hanın sarayındaki hayat tarzı ve adetleri betimlerken, tamamı Türkçe kökenli pekçok yerel kelime kullandığını kaydeder.32 Olayların çağcılı bir Arap bilginin de gözlemlediği gibi, Mısır sultanları Kıpçak önderlerine mektuplarını çoğunlukla Türkçe yazarken de muhtemelen bu gerçeği hesaba katıyorlardı.33

Doğal olarak, Moğolca Coçi ulusunda hemen ıskartaya çıkarılmadı. Büyük ihtimalle, belki Cengiz Han zamanından başlayarak Coçililer bir süre çift dilli kaldılar.34 Moğolca iletiler Karakurum ve sonra Hanbalık'taki (Pekin) büyük hanlara, aynı zamanda atalarının dilini Coçililerden daha uzun süre kullanan Hulagululara yazılıyordu. Bu dil, geleneğe bir atıf olarak, özel 'muhafız belgesi'35 olan künyelere yazılan yazılarda kullanılıyordu. Sonraları bozkırda yerleşmiş aileler arasında kullanıldığı görüldü.36 Fakat, 13. yy.'da bütün Avrasya'nın etnik-siyasi haritasının yeniden şekillenmesinin bir sonucu olarak, Kıpçak bozkırında gelecekteki etnik süreçlerin temelleri yeniden atıldığında, Moğolca sert bir darbe aldı. Bunların Coçi ulusundaki etnik süreçlerin özgünlükleri olduğuna inanıyorum. Yukarıdaki belgelerin gösterdiği gibi, Avrupa'daki Moğolların Türkleşmesi bazı bilginlerin düşündüğünden daha erken başladı ve bitti. Onlar ise genellikle tam işleyen Moğol dilinden sadece kalıntıların kaldığı 14. yy.'a göndermede bulunmaktadırlar.

1 Burada zaman gerçek Moğol Devleti'nin doğuşundan değil, asli Moğol mülküne yeni toprakların katılmasıyla özgünleşen etkin dış fetihlerden itibaren ölçülür.

2 Ulusların ne zaman bağımsız olduğunu belirlemeye çalışırken, ne Cengiz Han'ın oğullarına az çok özerk bölgeler dağıttığı 1224'ten, ne de bunun Coçi ulusu veya Altınordu için yapıldığı 1240 tarihinden saymalıyız (Tipik örnek için V. I. Buganov, The Golden Horde, Soviet Historical Encyclopedia, C. 5, 700). Ulusların gerçek bağımsızlığı Kubilay ile Arığ-Buğra arasındaki meşhur savaştan, ikincisinin yenilmesinden, ulus hanlarının adına para basılmasından ve egemenliklerini öbür ülkelerin kabul etmesinden sonra başlar (Pek çok uzman hala bunda çok sorunlar gördüğü için, belki de bu sorun özel bir araştırma gerektirmektedir).

3 Coçi ulusu mefhumu, aşağıdaki nedenlerle Moğol İmparatorluğu'ndaki Batı Ulusu isminden yana olan Rus ve Avrupa tarih yazınındaki yarı unutulmuş Ulus Coçi mefhumuna tercih edilmektedir. Öncelikle ve en önemlisi, ülke varlık ve gelişme halinde iken kullanılan tabire en iyi bu uyar. İkincisi, bu yaklaşım Avrasya'daki çok sayıda halkın Orta Çağ tarihi sorunlarını zengin bir temelden gözlemlemeyi sağlar.

(Bkz. M. A. Usmanov Granted Acts of the Jöchid Ulus in the 14th-16th Centuries, Kazan 1979, 16-17). İkincil mefhum Altınordu'yu kötüye kullanmak ve başlangıçtaki ismi gözardı etmek araştırma nesnesinin zaman ve mekan açısından daralmasına sebep olur, çünkü Rus tarih geleneği Altınordu'dan, herşeyden önce, Coçi ulusunun batı kısmını, daha doğrusu, Batu Han'ın varislerinin Aşağı İdil'deki Saray merkezli mülkünü anlamaktadır.

4 Hammer-Purgstall N. J. Geschichte der Goldene Horde in Kipschak, das ist der Mongolen in Russland. Pesht. 1840; Spuler B. Die Goldene

Horde. Die Mongolen in Russland (1223-1502). Leipzig, 1943 (2., erweiterte auflage. Wiesbaden, 1965); Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde and its Fall. M. -L., 1950 (aynı, 2. baskı: Moscow 1990); Safargaliev M. G. Golden Horde Disintegration. Saransk, 1960 (aynı, 2. baskı şu kitapta: At the Meeting-Point of Continents and Civilizations From the experience of Emergence and Disintegration and Empires in the 10th-16th Centuries, Moscow 1996, ss. 276-526); Fedorov-Davidov G. A. Nomads of Eastern Europe under the rule of khans of the Golden Horde. Archeological Monuments. Moscow 1966; Fedorov-Davidov G. A. Social Order in the Golden Horde. Moscow 1973; Fedorov-Davidov G. A. The Art of Nomads and the Golden Horde. Moscow, 1976; M. A. Usmanov Granted Acts…; Yegorov V. L. Historic Geography of the Golden Horde in the 13th-14th Centuries, Moscow 1985; DeWeese Devin. İslâmization and Native Religion in the Golden Horde. Pennsylvania 1994.

5 Spuler B. Die Goldene Horde…, S. 282; Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde…, 65.

6 Berezin I. Permits for Special Privileges of Tokhtamïsh, Temür Qutlugh and Saadet Girey. Kazan 1851; Radlov V. V. Permits of Tokhtamïsh and Temür Qutlugh. -Notes of the Oriental Department of Russian Archeological Society, Cilt. 3, issues 1-2, 1-40; Borovkov A. K. The Experience of the Philological Analysis of Permits for Special Privileges issued by Khans of the Golden Horde to Russian Metropolitans. -Izvestia Akademii Nauk. Series for Literature and Language. 1966, Cilt. 25, issue 1, 13-24; Malov S. Ye. Studies of Permits and Eastern Documents. Academician V.

A. Gordlevskiy for his 75th Anniversary. Moscow 1953, 187-195; Nadjit E. N. Historical and Comparative Dictionary of Turkic Languages in the 14th Century. Kitap 1, Moscow, 1979, 31-150. Nadjit E. N. About

Medieval Literary Traditions And Mixed Written Turkic Languages. -Soviet Turkology, 1970, â1, 87-92. Sultanov T. I. The Letter of Ulugh Muhammad Khan of the Golden Horde to Sultan II of Turkey. -Turkological collection 1973 Moscow, 1975 53-61. M. A. Usmanov Granted Acts…, 94-111. M. A. Usmanov The notion of "Yarlik" (permit) and issues of classifying official acts of the Jöchid Ulus Khanates. Official Source Studies, Moscow 1979, 218-244. Kononov A. N. History of Studying Turkic Languages in Russia. Period before the October Revolution. 2nd edition, supplemented and corrected, Leningrad 1982, 249, 318. Latest research: Ozyetgin A. Melek. Altın Ordu, Kirim ve Kazan sahisina ait Yarlik ve Bitiklerin Dil ve Uslup İncelemesi. Ankara, 1996.

7 Spuler B. Die Goldene Horde…, 283; Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde…, 66.

8 Orta Çağ Arap ve Fars kaynaklarında Tatar ve Moğol budun adları oldukça tartışılır şekilde eşanlamlı kullanılmıştır. Tatar budun adının tarihi için bkz. Gumilev L. N. Search of the Imaginary Kingdom, Moscow 1970, 102-109.

9 Tizengauzen V. G. Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde. Excerpts from Arabic Writings, Cilt. 1, S. Petersburg 1884, 235. B. Spuler'e göre, din unsuru yabancı Moğolların Türkleşmesi, yani Altınordu halkının gerçekte Berke Han (1257-1266) zamanında başlayan İslâmlaşması bariz bir rol oynamıştır (Spuler B. Die Goldene Horde…, 282).

10 Memlük sultanı Nasır'ın danışmanı olan Ömeri hakkında bkz. see Krachkovskiy Yu. I. Arabic Geographical Literature. -Selected Works, Cilt. 4, Moscow-Leningrad 1957, 405-411. Memluk sultanları ile Coçi ulusunun yöneticileri arasındaki yakın ilişkiler için bkz. Al-Kholi Amin. Relations between the Nile and the Volga in the 13th-14th Centuries, Moscow 1962;

Zakirov S. Diplomatic Relations of the Golden Horde with Egypt (13th-14th Centuries), Moscow 1966.

11 Baskakov N. A. Turkisms in East-Slavic Languages adlı kitabının girişi, Moscow 1974.

12 Arakin V. D. Turkic Lexical Elements in Russian Language Monuments of the Mongolian Period. “Turkisms in East-Slavic Languages”, Moscow 1974, 146. Arakin V. D. Turkic Lexical Elements in Russian Stories and Legends of the 13th-14th Centuries. -Soviet Turkology, 1973, â3, 28-37.

13 Engels F. Anti-Duering. -Marx K., Engels F. Collection of works, Cilt. 20, 188, alt çizgi yazarındır. -M. U.

14 Gimadi Kh. G. Peoples of the Middle Volga during the Rule of the Golden Horde. -Materials on history of Tataria, issue 1, Kazan 1948, 195. Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde…, 62. History of Tatar ASSR, Cilt. 1, Kazan 1955, 88. Safargaliev M. G. Disintegration of the Golden Horde…, 37. Tikhvinskiy S. L. Tatar-Mongolian Conquests in Asia and Europe, -collection of articles, Moscow 1970, 11. During that time the author of these lines also yielded to this “temptation”: M. A. Usmanov Granted Acts…, 100.

15 Moğol tarihinin böyle basitleştirilmiş yorumları, özellikle kaynak bilgisine böyle tek yanlı yaklaşımlarla ilgili şüphelerimi, daha 1972 yılında SSCB’de izin verilecek bir biçimde, The Tatar-Mongols in Asia and Europe adlı kitabın bir değerlendirmesinde dile getirmiştim. Bkz. Peoples of Asia and Africa, 1971, â5, 182-185.

16 Spuler B. Die Goldene Horde…, 282; Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde…, 65.

17 Bartol’d V. V. Emergence of the Empire of Genghis Khan. -Collected Works, C. 5, 264. Son zamanların bir aydını da aynı sonuca ulaşmıştır:

Spuler B. Die Goldene Horde…, 283.

18 Kutlukov M. Mongolian Dominance in Eastern Turkestan, “The Tatar-Mongols in Asia and Europe”, 46-61. B. Spuler’e göre, Cengiz Han zamanında bile Türkler Moğol ordusunun yarısından fazlasını oluşturuyordu. Bkz. Spuler B. Die Goldene Horde…, 281.

19 Kara D. The Book of Mongol Nomads (Seven centuries of the Mongolian writing), Moscow 1972, 17.

20 Gumilev L. N. Search of the Imaginary Kingdom, 172-175.

21 Otrar olayı için bkz. Bartol’d V. V. Turkestan during the Time of the Mongolian Invasion. -Collected Works, C. 1, 464-467. Bulgar ve Moğolların ilk çarpışması için bkz. Barthol’d V. V. Twelve Lectures on History of the Turkish Peoples of Middle Asia. Collected works, C. 5, 136. Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde…, 51.

22 Bununla ilgili yukarda geçen kitap değerlendirmesine bakınız: Peoples of Asia and Africa, 1972, â5, 183.

23 Petrushevskiy I. P. Campaign of the Mongolian Army in Middle Asia in 1219-1224 and its Consequences. -The Tatar-Mongols in Asia and Europe, 113.

24 Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde…, 59.

25 Ayrıntı için bkz. Vladimirtsov B. Ya. The Social System of the Mongols. Mongolian Nomadic Feudalism. Leningrad 1934. Tolstov S. P. The Genesis of Feudalism in Nomadic Cattle-Raising Societies. -Proceedings of the State Academy for Material Culture, issue 103, Moscow-Leningrad 1934. Son zamanlarda göçerlerde derebeylik olduğu kuramı eleştirilmektedir. Fakat bu yazarların göçebe toplumun değişik tabakaları arasındaki gerçek bağımlılık (bağımlılaşım) biçimlerinin varlık ve özgünlükleriyle ilgili gözlemleri kuşku götürür görünmemektedir.

26 Ayrıntı için bkz. Markov G. Ye. Nomads of Asia. Structure of Economy and Public Organization, Moscow 1976, 278-313. 1955'ten önce Batı Çin'de (Kuldja-Inin şehri bölgesi) yaşayan bu satırların yazarı, Kızay kabile birliğinden göçer Kazaklarla sık sık görüşüyordu. Zengin olmaktan uzak olan ve kabile seçkinliği falan bilmeyen Kazak hayvan sahiplerinin dağdaki bir bölgeyi gösterip "Burası bizim toprağımız; bizim kabilemize aittir" dediklerini çok sık duydum.

27 Soy ve boy yapılarını koruyan göçebe toplumların bu özelliği, göçerlerin, yarı göçebe halkların ve oldukça yakın dönemde olanların, yani 18. yy. Başkurtlarının tarihinde izlenebilir. Ayrıntı için bkz. Appeal and Correspondence of Leaders of the Pugachev Movement in the Volga and Urals Regions, Kazan 1988, 12.

28 Örneğin Çin, İran vb. çevresi.

29 Fedorov-Davidov G. A. Nomads of Eastern Europe under the Rule…, 247.

30 Bu konuda bkz. M. A. Usmanov Granted Acts…, 94-96.

31 Zakirov S. Diplomatic Relations…, 48.

32 Bartol'd V. V. Twelve Lectures…, 139-140.

33 Al-Kholi Amin. Relations Between the Nile and the Volga…, 31.

34 Bartol'd V. V. Turkestan During the Time of…, 452-455.

35 Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde…, 66-67; M. A. Usmanov. Granted Acts…, 100-101.

36 Coçi ulusunun belli bir kesiminin evde bile çift dilli olduğunu gösteren belgelenmiş gerçekler vardır: Poppe N. N. The Golden Horde Manuscript on the Birch Bark. -Soviet Orientalism, Cilt. 2, 81-134.

Tatarların Kökeni Meselesi / Yrd. Doç. Dr. H. Ahmet Özdemir [s.434-440]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Günümüzde Sibirya'nın güney bölgesini ve Moğolistan'ı teşkil eden, Çin ile Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki sahalarda XII. yüzyılda göçebe ve avcı birtakım kabileler ikamet ediyordu. Bu kabilelerin çoğu Moğoldu.1 Fakat o sıralar kendilerine henüz Moğol adını vermiyorlardı.2 İleride açıklayacağımız üzere, sonraları bunların hepsi bu adı benimsediler. Bunların bugüne erişen torunları da kendilerine halen Moğol adını vermektedirler.

Moğollar Gobi Çölü'nün kuzeyine düşen Onan ve Kelüren nehirleri ile Baykal Gölü kıyılarında yaşıyorlardı. Dolayısıyla bu yöreler aşağı yukarı bütün araştırmacıların ittifakıyla Moğolların esas yurdu sayılmaktadır.3

Cüveynî'ye göre Moğolların ülkesinin eni ve boyu 7-8 aylık bir yoldan fazla idi. Doğusunda Hıtay (Kuzey Çin), batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selengay, güneyinde ise Tangut (Tangiut) ve Tibet bulunmaktaydı.4

Moğollar bu yörelerde gerçekten çok sert iklim şartlarında yaşıyorlardı. Sıcaklık farklılıkları sadece kış ve yaz mevsimlerinde değil gece ve gündüz de korkunç boyutlara ulaşıyordu. Kışları sert ve soğuk, yaz ayları ise gayet sıcak geçiyordu.5 Cüveynî iklimin soğukluğundan dolayı yaban fıstığından başka bir meyve ağacı yetişmediğini söyler.6

Moğollar aman vermez bir iklimde hayat sürdürüyorlardı.7 Çünkü yüksek rakımlı bu ülke, aynı coğrafi enlemde yer alan diğer ülkelerden daha soğuktur.8 Baykal Gölü senenin dört-beş ayında donar. Isının sıfırın altında 25'leri bulması olağan bir hâdisedir. Bora eser, fırtına çıkar, üstelik sık sık

da deprem olur. Diğer taraftan Moğollar, bu iklime eşlik eder bir coğrafi çevreye sahiptirler. Etrafta yüksek dağlar bulunmaktadır. Bu dağlar çok yüksek olup sivri kayaları bulutlara değmektedir. Bu kayaların yarıklarında tek tük ağaçlar yeşermiştir. Dağların zirveleri buz ve karlarla kaplıdır. Vadiler kumluktur. Ancak ırmakların kenarları çayırlarla, çam ve kayın ağaçlarıyla süslüdür.9

Çinli Ç'ang-Çu'n ise, Gobi Çölü'nü ve Moğol kabilelerini manzum olarak şöylece tasvir eder: "…yerde ağaçlar bitmez, biten şey yalnız yabani otlardır: Tanrı burada dağlar değil, yalnız tepecikler yaratmıştır; burada ekin yetişmez;10 sütle beslenirler; deriden dikilmiş elbise giyerler; keçe çadırlarda yaşarlar, bununla beraber şen ve neşelidirler."11

Eserinin bir başka yerinde ise şöyle der: "Ve onlar bütün ömürlerini kaygusuz geçirirler. kendi kendilerinden memnun olarak yaşarlar." Sonra sorar: "Halik-kader, hikmet-i rabbaniye-alemi yaratırken niçin bu yerdeki insanlara at ve sığır sürülerine çobanlık etmeyi emretmiş?"12

Bu coğrafi çevrenin, acımasız iklimin ve zor hayat şartlarının psikolojik bakımdan Moğolları ne derece olumsuz etkileyeceği izahtan varestedir. Nitekim bazı araştırmacılar Moğolların kendilerine acımayan tabiat şartları kadar acımasız olduğuna dikkat çekerler.13

Moğollar bu vasatta tam bir göçebe hayatı yaşamaktaydılar. Her kabile, diğerlerinden bağımsız bir hayat sürdürürdü. Reşidüddin et-Tabib'in değerli eseri Cami't-tevarih'ten edindiğimiz bilgiler bizlere Moğol kabilelerini, birbiriyle yakınlıklarını, uzaklıklarını, ilişkilerini ve kabilelerin soylarını tam bir açıklıkla, yer yer destansı özellikleri de katarak aktarmaktadır.14

Otlak ve su yetersizliği, yiyecek azlığı; kabileleri âdeta birbiriyle yarışır hale getirmekteydi. Neticede bu yarış kızışarak iç mücadele ve savaşa kadar varmaktaydı.15 İşte Moğollar, büyük imparatorluklarını kurmadan önce böyle bir hayat sürdürüyorlardı.

Gerek Moğol istîlâsını yaşayan çağdaş Müslüman tarihçiler, gerek daha sonraki çağlarda gelen tarihçiler ve birtakım araştırmacılar, Moğollardan sürekli "Tatar" şeklinde söz ederler. Hattâ günümüz Arap tarihçileri halen aynı tutumu izlemektedirler diyebiliriz.16 Fakat söz konusu yanlışlık sadece Müslüman ve Arap tarihçilere has değildir. Eski Batılı seyyah ve tarihçiler de aynı yanlışa düşmüşlerdir, dahası bu konuda Batılılar da yalnız değildir. Meselâ Ünlü Süryani tarihçi Ebü'l-Ferec veya nam-ı diğer Bar Hebraeus da Moğollardan Tatarlar şeklinde bahsetmektedir.17 Yani söz konusu yanlış hayli yaygındır. Bu yanılgının tarihi ise çok eskilere gitmektedir, hattâ ülkelerini ziyaret eden Batılı seyyah Rubrouck'a bizzat Moğollar Tatar olarak adlandırılmaktan duydukları rahatsızlığı iletmişlerdir.18 Çünkü Moğollarla Tatarlar arasında bir tür kan davası vardır19 ve Mukali,20 Cengiz'i babası Yesügey'i zehirledikleri için21 devamlı Tatarlardan intikam almaya teşvik etmektedir. Yine aynı Mukali, Gizli Tarih'in naklettiğine göre Moğolların Tatarlara karşı duyduğu eski intikam hissini ileri sürerek Cengiz'i han yapmıştır.22

Aslında Moğollarla Tatarlar arasındaki ihtilaf daha gerilere gitmektedir. Bütün Moğolları yöneten Ambakay (Ambahai, Hambahai) -Kağan'ın ölümünden sonra yönetimi Kutula (Hutula)- Kağan olmuştu.23 Ambakay (veya Hambakay) döneminde Moğollarla Tatarlar arasında dostluk münasebetleri başlamış, hattâ Ambakay, kızını Tatar boylarından Ayri'ut ve Buyru'utlara vermişti. Kızını düğüne götürürken Tatarlardan Cuyin halkından bir grup tarafından yakalanıp Kitanların reisi Altan Kağan'a teslim edilmişti.24 Bu esaret, Ambakay'ın ölümüyle neticelenmişti.25 Böylece Moğol-Tatar münasebetleri bir daha düzelmeyecek şekilde bozulmuştu.26 Moğollarla Tatarlar arasındaki savaş, Köpek Yılı'nın (1202) baharında Dalan Nemürges savaşında Tatarların Cengiz tarafından yenilerek parçalanmalarına kadar da sürmüştür.27

Moğolların Tatar olarak adlandırılmasına dair söz konusu tarihi yanlış, daha sonra araştırmacılar tarafından fark edilmiş ve Barthold, Spuler, Boyle gibi önde gelen Batılı müsteşrikler Moğol-Tatar ayrımına dikkat çekmişlerdir. Batılı müsteşriklerin durumu fark etmesinde Çin kaynaklarının, Reşidüddin et-Tabib'in Cami'u't-tevarih'inin ve belki de en önemlisi Moğolların Gizli Tarihi adlı eserin etkisi büyüktür.28 Araştırmalar sonucunda Moğol ve Tatar kelimelerinin bir anlamda-yanlış kullanımı da mazur gösterecek tarzda-aynı, ama gerçekte farklı şeyleri ifade etmekte olduğu anlaşılmıştır. Kısaca söylemek gerekirse bütün Tatarlar Moğoldurlar, fakat bütün Moğollar Tatar değildirler.

Meselenin aslı şudur: Tatar klanı kalabalık bir klandı ve XII. yüzyılda büyük bir önem kazanmıştı. Bunun üzerine birçok Moğol kabile, hattâ klan mümessilleri yabancılarla münasebetlerinde ancak dar bir çerçevede bilinen kendi kabile ve klan adlarını kullanmayarak, kendilerine meşhur Tatar adını vermekteydiler. Etnograflar bu gibi hâdiselerde, yani küçük bir kabilenin, -aralarında düşmanlık bile bulunsa- kuvvetli bir akraba komşunun adını benimsemesi hâdisesiyle dünyanın muhtelif yerlerinde, Kafkasya'da, Altaylar'da, şimdiki Moğolistan'da sık sık karşılaşmaktadırlar. Reşidüddin bu meselede çok açık olarak şunları söylemektedir:

"Bunlar (yani Tatarlar), ululuk ve hürmete nail ve gayetle yücelik ve yüksekliğe sahip bulundukları cihetle diğer Türk sınıfları, başka boylara mensup olup ayrı ayrı adları olduğu halde, kendilerini onların adıyla şöhretlendirdiler ve hepsine Tatar dendi. Bu muhtelif sınıflar, kendilerini onlardan saymak ve onların adıyla şöhret bulmakla rütbe ve mansıba erişeceklerini anlamışlardı. Nitekim bu zamanda da Cengiz Han ve uruğu Moğol olmakla diğer Türk kavimleri; Calayır, Tatar, Oyrat, Onkut, Kereyit, Nayman, Tangkut vesaire gibi her birinin muayyen bir adı ve hususi lakabı olduğu halde hepsi de tefahür yüzünden kendilerine Moğol diyorlar."29

Reşidüddin’in bu meseleye dair açıklamaları bu kadarla kalmıyor. O, aynı yörede yaşayan göçebe kavimlerin, birbirlerinin adını nasıl iktibas ve istihdam ettiklerini aydınlatan bilgiler vermeye devam ediyor. O günlerde övünmek için kendilerini Moğol olarak adlandırıp tanıtan kavimlerin, eskiden bu addan istinkaf ettiklerini belirtiyor ve artık bu işin o kavimlere mensup yeni nesillerin kendilerini ezelden beri Moğol sanmaya başlamasına kadar vardığını ekliyor: “Onların şimdi mevcud olan oğulları, eskiden de Moğol adına mensup ve bu isimle mevsum bulunduklarını tasavvur ederler. Halbuki böyle değildir.”30 Ardından Moğolların Cengiz Han’ın mensup olduğu bir boy olduğunu, daha sonra hemen her boyun kendini Moğollara nispet etmeye başladığını açıkça söylüyor: “Diğer kavimlere o zaman Moğol demezlerdi. Çünkü şekil, heyet, lakab, lehçe, adet ve şiveleri birbirlerine yakın olmakla beraber eskiden lehçe ve adet hususunda farklı idiler.” Ve sözü can alıcı noktaya getiriyor: “Bu zamanda ise iş bir raddeye geldi. Hıtay, Gürcü, Nikyas, Uygur, Kıpçak, Türkmen, Karluk, Kalaç kavimleriyle esirlere ve Moğollar arasında yetişen Acem boylarına (Tâcik) bile Moğol diyorlar. O cemaat da ikbal ve mansıba erişebilmek için kendilerine Moğol demeyi maslahata muvafık buluyorlar.” Görüldüğü gibi Reşidüddin’in verdiği bilgiler, konuyu yeterince, hattâ fazlasıyla aydınlatıyor. İş, o dereceye varmıştır ki, Moğolların savaşıp esir aldığı başka kavimlere mensup insanlar bile artık kendilerine Moğol adını vermektedirler. Bu durumun eskiden beri çok yaygın bir uygulama olduğunu da, hem de Moğol-Tatar ayrımını kolaylıkla netleştirecek tarzda şöyle özetliyor: “Bundan evvel de Tatarın kuvvet ve şevketi yüzünden kazıyye böyle idi ve bu sebeple hâlâ Hıtay, Hind, Sind ve Maçin şehirleriyle Kırgız, Kılar, Başkırt, Deşt-i Kıpçak31 memleketlerinde, şimal vilayetleriyle Arap boylarına ait memleketlerde, Şam, Mısır ve Mağrib’de bulunan bütün Türk boylarına Tatar diyorlar.”32

İşte bundan ötürüdür ki Tatarların adı dünyanın dört bir yanına yayıldı. Bizzat Moğollar da önceleri Asya'da, sonraları da Avrupa'da Tatar adı altında tanındılar. Daha sonraları Avrupalılar, bu tabiri Moğollar tarafından zapt edilen ve Moğolların maiyetinde istîlâ seferlerine iştirak eden milletlere vermeye başladılar. Bazı Türk kabilelerinin bugüne kadar Batılılarca Tatar adıyla tanınması buna bağlanmaktadır.33 Halbuki bunların hakiki Tatarlarla hiçbir ilgisi yoktur.

XII. yüzyılda Tatarlarla Kereitler arasında Onan ve Kelüren ırmakları boyunca birçok göçebe ve avcı kabilelerle klanlar yaşıyordu.34 O sıralarda bunların arasında bulunan bir Moğol kabilesinin ehemmiyet ve nüfuzu o kadar artmıştı ki, bu kabilenin reisi Kabul, kağan unvanını aldı. O zamanlar Kin, yani Altan adıyla meşhur olan Cürcen adlı yabancı bir sülalenin hüküm sürdüğü Çin'e, uzak seferler ve akınlar yapmaktan geri kalmadı. Kabul Han'ın oğlu Katula da Kağan unvanını taşımaktaydı. O da Kinlerle harb etti ve bir kahraman olarak şöhret buldu.35 Anlaşıldığına göre, Kabul Han'ın bu aristokrat kabilesi Börciğin adını taşıyordu. Bu kabile, birkaç komşu kabile ve klanı kendisine tabi kılarak birleştikten sonra Moğol adını aldı. Bu ulusa, eski masallarda bilinen kadim ve kudretli bir halkın veya kabilenin şanlı adının bir hatırası olarak Moğol ismi verilmişti.

XII. asrın ortasında Moğol ulusunun kudreti, büyümekte olan göçebe halkın rahatsız edici akınlarından bir an önce kurtulmak düşüncesiyle Kinlerin kendi maksatları için ustaca kullandıkları Tatarlar tarafından kırıldı.36

İşte Tatarların Moğollara bir süre hâkimiyet kurmasında ve yine o süre içinde Moğol isminin âdeta unutulmasında Çinlilerin de böylesi önemli bir rolü vardır.37

Sadece Moğollar değil, hemen hemen Orta Asya'da göçebe halinde yaşayan bütün kavimler, Çin'e iç rahat vermiyordu. Çin asker toplayıp

müdafaa vaziyeti alıncaya kadar onlar işlerini bitiriyorlardı. Çin bunların hücumlarına asla mani olamadı. Onlar daima bir geçit buldular. Çin imparatorları bu göçebe kavimlerle olan sınırlar üstünde diğer Tatar kavimlerinden asker tedarik ederek müdafaaya uğraştı iseler de bu siyaset Çin açısından genellikle olumsuz oldu. Bunun üzerine Çin, bunların hücumundan kurtulmak için en iyi çarenin bu göçebe kavim arasına ihtilaf sokmak olacağını akıl etti. Bu sayede kabile reislerini kendine bağlıyordu. Bağlılarına unvanlar, teveccühler, beratlar, mühürler, hükümdar elbiseleri, davul ve alem vermek adettendi.38 Zengin Çin'in Türk olsun, Moğol olsun bütün göçebelere karşı daima bu taktiği uyguladığı bilinmektedir. Herhangi bir grup Çin için tehlikeli olmaya başlarsa bir başka grubu onun aleyhine kışkırtmak, mücadele bittikten sonra bu defa aynı taktiği eski müttefiklerine karşı kullanmak Çin'in vazgeçilmez temel politikasıydı. Ancak zaman zaman mahir birinin idaresi altında toplanan kabileler, tabi durumunda da olsalar Çin imparatoruna istedikleri kanunları yaptırıyorlardı. Bunlarla sulh yapabilmek için Çin imparatorları paralar, ipekli kumaşlar hediye etmek, Tatar prenslerin doymak bilmeyen hırslarını doyurmak, hattâ kendi kızlarını gelin vermek mecburiyetinde kalıyorlardı.39 Nitekim bu durum yukarıda da değindiğimiz üzere XII. yüzyılda aynen tahakkuk etmiştir. Kin İmparatorluğu'nun 1147 yılında Moğollarla akdettiği bir ittifak antlaşması 1161 yılına kadar devam etmiş ve o yıl o zamanki Kin İmparatoru Mongku-Tatarlara karşı harekete geçtiğine dair bir beyanname neşretmiştir.40 Büyük bir ihtimalle kısa bir zaman sonra Buir-Nor Tatarları Moğolları perişan etmişlerdir. Ancak hemen aynı yüzyılın sonunda Çin, Kereitler ile Moğolları bu Tatarların aleyhine kışkırtma ihtiyacı duydu. İşte Cengiz Han'ın ortaya çıkması bu devreye rastlar.

Moğolların Gizli Tarihi'nde yer alan bilgilere göre Cengiz'in (562-624/1167-1227)41 ceddi Tanrı'nın takdiriyle yaratılmış bir bozkurt idi, eşi

ise beyaz bir maral idi.42 Bu bozkurttan itibaren Cengiz'in babası Yesügey-Bahadır'a43 kadar 20 isim sayılmaktadır.44 Ancak Cengiz'in büyük büyükannesi olan bir kadından özellikle bahsetmemiz gerekecek. Adı Alan-Ko'a olan bu kadın, kocasının ölümünden sonra yeniden evlenmediği halde doğum yapmaya devam etmiştir. Bu durum etrafta dedikoduya sebep olunca,45 o, beş çocuğunu etrafına toplayarak bacadan sızan ışık vasıtasıyla eve giren sarışın bir adamın karnını okşadığını ve onun nurunun kendi vücuduna geçtiğini, çıkarken de güneş veya ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıktığını söyler.46 İşte Temücin'in dedesi Bartan Bahadır, Alan Ko'a'dan tabiatüstü doğan bu üç çocuktan en küçüğünün dokuzuncu göbek torunudur. Cengiz'in babası Yesügey-Bahadır da bu Bartan-Bahadır'ın üçüncü oğludur.47

Yesügey-Bahadır'ın Moğollarla Tatarlar arasında süregelen yukarıda söz ettiğimiz savaşların uzantısı biçiminde değerlendirilebilecek bir suikasta kurban gidip Tatarlar tarafından zehirlenmesinden sonra yetim kalan Temücin'in -çünkü o henüz kağan seçilmemiş ve Cengiz adını ya da unvanını almamıştı-48 başından çileli bir hayat geçmiştir.49

Moğolların Gizli Tarihi, bu zor ve çetin günleri50 olanca açıklığıyla kaydeder. Ailenin dostları ve akrabaları Yesügey'in eşini ve çocuklarını bozkırın ortasında yalnız bırakıp göç etmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bunun üzerine maharetli bir kadın olan51 anneleri Hö'elin-Ücin çocuklarını yabani meyvelerle, yabani soğanlarla, topraktan kazdığı bitki köklerini süte katarak beslemiş; servi ağacından bir değnek alarak eğitmiş52, onlar da büyüyünce Onan Nehri'nden önce olta ve iğnelerle, daha sonra da ağlarla balıklar avlayarak annelerinin yükünü hafifletmeye çalışmışlardır.53

Yesügey'in ölümü 1165 olarak belirlenmektedir.54 Büyük oğlu Temücin babası öldüğünde 9-10 yaşlarında olduğuna göre, ailenin bu ağır mücadele ve savaş dolu hayatı, Temücin'in yavaş yavaş başarı kazanarak

1196’da etrafında toplanan boylar tarafından Han seçilmesine kadar 30-31 yıl, bütün boyların birleştirilmesiyle “Büyük Han” ilan edilişine kadar da 40-41 yıl sürmüş olmalıdır.

Bu zaman diliminde, Temücin Tatarlar tarafından esir edilip kurtulmayı başarmış,55 atları yağmalanmış ama Temücin onları kardeşlerinin yardımını dahi reddederek tek başına geri almış,56 nişanlısı Börte’yi bulup evlenmiş,57 Kereitlerin reisi To’oril (Tuğrul) ile baba ittifakını tazelemiş,58 karargahı Merkitler tarafından basılarak karısı Börte kaçırılmış,59 Tuğrul, Camuka ve Temücin arasında Merkitlere karşı üçlü bir ittifak yapılmış,60 Merkitlere baskın düzenlenerek Börte kurtarılmış61 ve nihayet Moğol boylarından birçoğu Temücin’in etrafında toplanmış ve ilk defa “Çinggis-Kağan” unvanı ile Han seçilmiştir (1196).62

Ancak Cengiz’in Han seçilmesi hem Camuka’nın, hem de Tuğrul’un kıskançlık krizlerine tutulmalarına sebep olmuştur. Bunun üzerine önce Camuka, sonra da Tuğrul bertaraf edilmiş, güçlü Moğol boyu Kereitler devre dışı bırakılmıştır. Daha önce Temücin’in 1196’da “Çinggis Kağan” unvanı ile hükümdar seçildiğinden bahsetmiştik. Fakat bu henüz kati bir zafer sayılmazdı. Çünkü o zaman Cengiz, Moğolistan’ın ancak küçük bir kısmına hâkimdi ve bu yolda ilerlemek isteyen başkaları da vardı. Cengiz’in en büyük rakipleri, eskiden ona dostluk bağlarıyla bağlanmış olan Kereyit Hükümdarı Tuğrul ile Cadaranlardan Camuka idi. Sonuçta Tuğrul da, Camuka da Cengiz’i terk ederek onu ortadan kaldırmak maksadıyla birleşmişlerdi. Rakiplerine göre her bakımdan üstün olan Cengiz, bu savaşlardan galip çıkmış ve bu ölüm kalım mücadelesi Tuğrul ve Camuka’nın ölümüyle Cengiz’in lehine sonuçlanmıştır.63

Cengiz, işte esas bundan sonra bütün Moğolistan’ın hakimi olmuş ve 1196’da yapılan seçim muamelesi 1206’da tekrarlanarak yeniden Han ilan edilmiştir.64

Moğolların bizim anladığımız manada tarih sahnesine çıkışı da işte bu 1206 Kurultayı'ndan sonra olmuştur.

Kurultay'dan hemen sonra Moğollar, nasıl kabına sığmaz bir millet olduklarını göstererek Moğolistan dışına ilk hücumlarını ve dünyaya ilk açılma hamlelerini yaptılar. 1206 yaz mevsiminin sonunda, güzün, Moğolistan dışına ilk saldırı düzenlendi. Cengiz ordusu Naymanları ansızın bastırmıştı. Baskın semeresini vermiş ve Moğollar durmadan başlarını ağrıtan bir düşmandan artık ebediyen kurtulmuşlardı.65 Bu hamleleri hemen iki yıl sonra 1204'te Hsi-hsy'lara ve Tangi'utlara (veya Tayciyut) düzenlenen ilk hamle, ardından 1206 yılındaki ikinci hamle ve 1209 yılındaki üçüncü ve nihai hamle izlemişti. Tangi'utlar Moğollara her yıl belli miktarda vergi vermek üzere boyun eğmişlerdi.66

Bu hamleleri başka hamlelerin izlemesi kaçınılmaz gibi bir şeydi. Öyle de oldu. Daha sonraki hedef Çin ve Mançurya idi. Bu hamleler de 1215 yılında Pekin'in düşmesi ile son bulmuştu. Nizami Çin orduları, sayıca ve teçhizatça Moğollardan kat kat üstünlüklerine rağmen âdeta tuzla buz olmuştu.67

Çin ve Mançurya'nın alınmasından sonra artık bir dünya gücü haline gelmekte olan Moğol ordusunun önünde iki komşu güç durmaktaydı: Uygurlar ve Karahıtaylar. Bu iki ülkenin bizim açımızdan önemi, sadece Moğollara komşu olmaları ve Moğol istîlâsının seyrindeki sıraları değil, Moğollarla İslâm alemi arasında bir anlamda engel ve set oluşturuyor olmalarıdır.

Uygurlar bir Türk boyu olup Orta Asya tarihinde çok önemli roller oynamış bir milletti. Ancak Moğolların Cengiz öncülüğünde etrafı kasıp kavurmaya başladığı dönemde artık eski güçlerini kaybetmiş, sağa sola dağılmış ve zayıflamış bir durumdaydılar. Başlarında İdi-kut68 isminde bir hükümdar vardı.69 Uygurlar Moğollara kendiliklerinden baş eğdiler.70

Ama o yörenin en medeni milleti olan Uygurlar, cahil efendilerine otoritelerini kabul ettirerek onları kısa zamanda kültürel açıdan kontrolleri altına aldılar. Bu cümleden olarak, henüz bir yazıya sahip olmayan Moğollara kendi alfabelerini kabul ettirmelerini örnek verebiliriz.71

Uygurlardan sonra sıra Karahıtaylara gelmişti. Çünkü Karahıtaylar o dönemde Maveraünnehir ve Türkistan arazisine yakın yerleri ele geçirmiş ve Uygurları yıllık vergiye bağlamışlardı.72 Ancak Moğollar Karahıtaylara doğrudan istîlâ amacıyla saldırmadılar. Moğolların Karahıtay ülkesine saldırmasına Hârezmşâhlarla aralarında çıkan Otrar faciası sebep olmuştur. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, Hârezmşâhlarla Moğollar arasında oluşan fiili durum üzerine, Cengiz, Sultan Muhammed'le uğraşırken Karahıtay tahtını gasp etmiş olan ve Moğollarla sürekli düşmanlık halinde bulunan Naymanlı Güçlük tarafından arkadan vurulma riskini bertaraf etmek için Hârezmşâhlardan önce Güçlük'ün işini bitirmiştir.

Moğol tarihi açısından bundan sonrası Hârezm ülkesinin istîlâsı anlamına gelmektedir. Bu ise başka bir makalede genişçe ele alınmayı gerektirir.

1 Moğol adı hakkında bk. Pelliot, "Apropos des Comans", Journal Asiatique, 1920, I, 145 (René Grousset, Bozkır İmparatorluğu, (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993, 189'dan). Ayrıca bk. D. O. Morgan, "Mongols", EI, VII, 231-235.

2 Boris Y. Vladimirtsov, Cengiz Han (trc. Hasan Ali Ediz) İstanbul 1950, 7.

3 N. Poppe, "On Some Geographic Names in the Jami'al-Tawarikh", Harvard Journal Asiatic Studies., Vol. VIII, (1956), sy. 1-2, 33-41; John Andrew Boyle, "The Longer Introduction of the 'Zij-i Ilkhani' of Nasır al-Din Tusi", Journal Asiatic Studies, VIII (1963), 244-254; ayrıca 1 no'lu dipnot.

4 Alaeddin Ata Melik el-Cüveyni (681/1282), Tarih-i Cihangüşa (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1988, I, 93.

5 J. Plano Carpini, The History of Mongols, (nşr. C. Dawson), London 1955-56, 5.

6 Cüveyni, a.y.

Yine Cüveyni (I, 105) Şaman Kököçü'nün hikâyesi vesilesiyle şiddetli soğuktan bahseder.

7 Moriedga D'Ohsson, Tarih-i Moğol [trc. Mustafa Rahmi (Balaban)], İstanbul l340-1342/1920-1923, 20.

8 Cüveyni, Şaman Kököçü'nün hikâyesi vesilesiyle şiddetli soğuktan bahseder. I, 105.

9 D'Ohsson, 14-15.

10 Moğolların yaşadığı yerlerin ziraate elverişli olmadığından Cüveyni de bahseder. Bk. I, 93.

11 Boris Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi, Ankara 1987, 60.

12 A.e., a.y.

13 D'Ohsson, 20.

14 Moğol kabileleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Reşidüddin b. Fazlullah el-vezir b. İmadüddevle Ebü'l-Hayr Muvaffıkuddevle et-Tabib, Cami'u't-tevarih, I-II, (nşr. Behmen Kerimi), ys. ts.; I, 23-163 vd.; Ayrıca bk. Cami'u't-tevarih (trc. Abdülbaki Gölpınarlı), ys. ts., 21 vd.

15 Daha geniş bilgi için bk. Cüveyni, I, 93; Reşidüddin, I, 165.

16 Bu konudaki eleştiriler için bk. Sa'd b. Muhammed Huzeyfe Müsfir el-Gamidi, Sükutu'd-devleti'l-Abbâsîyye, Beyrut 1401/1981, 53 vd.

17 Ebü'l-Ferec, Gregory (Bar Habreus) (684/1286), Abu'l-Farac Tarihi (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987, II, 476. Ebü'l-Ferec'in bölüm başlığı epeyce ilginç: "Tatar Olan Moğolların Saltanatının Başlangıcına

Dair" (Arapça tercümesi: İbtida'ü Devleti'l-Moğol ve hüm et-Tatar) bk. Ebü'l-Ferec Cemalüddin b. el-İbri (684/1286), Tarihu'z-zeman (trc. İshak Ermele), Beyrut 1986, 235.

18 Moğolların yanlış yere Tatar veya Tartar diye adlandırıldıkları bilinmektedir; bu konuda XIII. asır Batılı seyyahlara itirazlarda bulunmuşlardır. René Grousset, Bozkır İmparatorluğu, (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993, 213.

19 Çünkü Moğolların eski kraliyet ailesinin iki mensubunu aşağılatıcı bir tarzda cezalandırılmak üzere Kin1ere teslim edenler, yine Kinlerle anlaşarak 1161'de ilk Moğol krallığını yıkanlar, nihayet Bozkır'da dostane bir yemek sırasında zehirli yiyecekler vererek Cengiz Han'ın babası Yesügey'i 1167'de öldürenler hep o Tatarlardı. Geniş bilgi için bk. Grousset, 199.

20 İsim, Moğolların Gizli Tarihi'nde böyle geçmektedir. Bk. Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un niuça tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi) (trc. Ahmet Temir), Ankara 1948, 19-22. Ayrıca Grousset'nin, ismin doğru telaffuzuna dair iddiaları ve Moğolların Gizli Tarihi'ni referans verişi için bk. 199.

21 Gerçekten de Tatarlar, Merkitlerden kız kaçırmaktan dönerken içlerinden birilerini esir alan Yesügey'e kin bilemekteydiler. Yesügey, henüz dokuz yaşındaki oğlu Cengiz'i, Ungguratlardan Dey-Seçen'in yanına kızını gelin vermesi şartıyla bırakıp dönerken Çekçer memleketindeki Sarı Bozkır'da toplantı yapmış Tatar halkına rastlar. Onlar da intikam lmak için onu içkisine zehir katarak zehirlerler. Yesügey evine döndükten üç gün sonra zehirlenmenin etkisiyle ölür. Geniş bilgi için bk. Gizli Tarih, 21-22; Ahmet Temir, Cengiz Han, Ankara 1989, 19-20.

22 Grousset, a.y.

23 Gizli Tarih, 18; Reşidüddin, I, 194-195.

24 Gizli Tarih, 15-16; Reşidüddin, a. y.

25 Cengiz’in babası Yesügey’in Ambakay’la amcaoğlu olduğuna dair bk. Reşidüddin, I, 195.

26 Gizli Tarih, 15-18. Yine Gizli Tarih (16), Ambakay Han’ın Moğollara “Benim halim sizler için ibret olsun. Tatar halkı tarafından esir edildim. Beş parmağınızın tırnakları kopuncaya ve on parmağınız kırılıncaya kadar benim intikamımı almaya çalışın.” şeklindeki vasiyetine yer verir.

27 Gizli Tarih, 82.

28 Konunun değerlendirmesi için bk. Gamidi, 53-54.

29 Reşidüddin, I, 57-58; Türkçe trc., 69.

30 Reşidüddin, I, 58.

31 Cami’u’t-tevarih’i Türkçeye tercüme eden Gölpınarlı bunu izafetle Deşt-i Kıpçak şeklinde değil, Deşt ve Kıpçak diye ayırarak yanlış okumuştur. Krş. 69-70.

32 Reşidüddin, I, 57-58.

33 Vladimirtsov, Cengiz, 11-12.

34 Moğol boyları hakkında bk. Abbas İkbal Aştiyani, Tarih-i Moğol ez hamle-i Cengiz ta teşkil-i Devlet-i Timur, Tahran 1345/1926, 6-8.

35 Reşidüddin, I, 191-195.

36 Vladimirtsov, Cengiz, 11-12.

37 D’Ohsson, 13-14; Vasiliy Vladimiroviç Barthold. Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan (nşr. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, 405.

38 D’Ohsson, a.y.

39 A.e., a.y.

40 Barthold, Türkistan, 406.

41 Cengiz ismi hakkında bk. Pelliot, “Les Mongols et la Papaute” Review de l’Oriant chrêtien (1922-1923), nr. 1-2, 25. Söz konusu bu makalede Pelliot, Çinggiz’in Türkçe “tengiz” (Uygurca) veya dengiz

(deniz, Osmanlıca)'in tıpkı Moğolcu "dalay" gibi "damak1aşmış" şekli olduğunu düşünmektedir. Diğer taraftan kuvvetli, güçlü anlamına gelen Moğolca "çingga" ke1imesinden başka etimolojiler aranmıştır. Bk. Grousset, 198.

Moğollar ve Cengiz üzerine çalışmalarıyla tanınan Ahmet Temir'e göre ise, Cengiz isim değil unvandır. Temir bize şu bilgileri vermektedir: Temücin'e hükümdar olunca verilmiş olan Cengiz (Çinggiz) unvanının Moğolca şekli bu esere (Moğolların Gizli Tarihi) göre Çinggis'tir, yani baş harfinin Ç-olması gerekir. Moğolcadan Türkçeye geçen sözlerin sonundaki seslerde -s>-z kanununa göre, Türkçede sonu-z olmuştur. Kalkaşendi de (Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Kalkaşendi (821/1418), Subhu'l-a'şa fi sına'ati'l-inşa, I-XIV, Kahire ts., IV, 305) Şemseddin el-Isfahani'nin Mesalikü'l-ebsar'ından naklen "bazılarının Cengıs okunuşunun daha doğru olduğunu" söylediklerini ifade eder. Bu söz Türkiye Türkçesinde, herhalde Farsçanın tesiriyle, umumiyetle Cengiz şeklinde kullanılmaktadır.

Türk lehçelerinde Çinggiz, Çınggız, Çingiz, Çıngız, Cengiz gibi türlü şekillerde kullanılan bu sözün menşei, manası ve tarihi üzerine gerek halk etimolojisi ve gerek ilmi açıklamalar olmak üzere birçok denemeler yapılmışsa da şimdiye kadar kesin bir neticeye varılamamıştır. İlmi araştırmalar cümlesinden olarak P. Pelliot, G. J. Ramstdet, W. Kotwicz, W. Barthold, L. Ligeti, B. Vladimirtsov, E. Haenisch, O. Turan… vb. araştırmaları zikre değer.

Bu incelemelerin teferruatına girişmeyerek, ancak son iki araştırmacının fikirlerine temas etmekle yetineceğiz. E. Haenisch, Çinggis sözünü diğer araştırmacılardan farklı olarak Çince cheng "meşru, kanuni" tabiri ile açıklamaktadır (Wörterbuch 1939, 28). Bütün diğer araştırmacıları gözden geçirmekle beraber Haenisch'in 1935, 1939 ve 1941'lerde çıkmış olan Moğolların Gizli Tarihi adlı eserini görememiş olan O. Turan "Çingiz

adı hakkında” adlı makalesinde (Belleten, V (1941), 267-276) bu tabiri “Deniz” sözüne bağlamaya çalışmışsa da inandırıcı bir neticeye varamamıştır. Fakat Boyle, bu görüşün Pelliot tarafından öne sürülmüş doğruluğu en muhtemel görüş olduğunu söyler. Bk. J. Andrew Boyle, “Cingiz Khan”, EI2, II, 41-44.

Cengiz’in çocukluk adının Moğolca’daki şekli ile Temücin olup “Temürci, Temirci, Demirci” anlamına geldiği tahmin edilmektedir. Demirci anlamına geldiğine dair iddialar reddedilmiştir Bk. İbrahim Kafesoğlu, “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz’in Türklüğü Meselesi”, İÜEF Tarih Dergisi, V (1953), 105-136. Türkçede Temiçin, Temuçin, Timoçin, Timuçin gibi türlü şekillerde şahıs ismi ve soyadı olarak da kullanılmaktadır. Bk Temir, 13, 16 nolu dipnot.

42 Gizli Tarih, 3.

43 Moğolca “kahraman, cengaver, yiğit” manasına gelen bağatur (bahadır) kelimesi, bir unvan ve kabile teşkilatı içinde askeri bir asalet zümresinin adı olarak kullanıldığı gibi, şahıs ismi olarak da kullanılır. Çok eski bir tarihe çıkan bu kelime, Moğolların Gizli Tarihi’nde ba’atur şeklinde tespit edilmiştir. Meşhur Leiden yazmasında (1245) zikredilen bahadur şekli Farsçadan alınmıştır (N. Pope, İzvestiya Akademii Nauk 1927, 1266). Bunun gibi Ermeni tarihçisi Grigor’un eserinde tesadüf olunan bahatur şekli de Farsça bahadur’dan başka bir şey olamaz (Francis Woodman Cleaves, Harvard Journal of Asiatic Studies XII, 435-436. Kalmıklar bu kelimeyi bugün batr diye telaffuz ederler (G. J Ramstdet’in Kalmık Lügati’ne bk.). Bu kelime Türkler arasında batur, batır, matur… şekillerinde kullanılır (Radloff).

Paul Pelliot (Journal Asiatique, CCXVII, 55) bu kelimenin Türkçe’ye Avarca’dan geçtiğini ileri sürmüştür. Halbuki M. Fuad Köprülü İslâm

Ansiklopedisi’ne yazmış olduğu “Alp” maddesinde bağatur kelimesinin Türkçeye Moğol istîlâsından sonraki asırlarda girdiğini kaydetmiştir.

Farsçada bahadur kelimesinin Moğolca’dan alındığını biliyoruz. Yine aynı manaya gelen Macarca bator kelimesi ise Türkçeden alınmıştır (Zoltan Gomboez, Die Bulgarisch-Türkischen Lenwörter in der Ungarischne Sprache, Helsinki 1912, 41). Leh dilinde kullanılan bahatır şekli ise Rusça’dan alınmıştır.

Bağatur kelimesinin Moğollar arasında uzun zamandan beri kullanıldığı anlaşılıyorsa da, etimolojisi hakkında henüz kati bir şey söylenemez. Bk. Vladimirtsov, Cengiz, 9, 1 no. lu dipnot.

Bu tabir hakkında bk. M. Fuad Köprülü, “Bahadır”, İA, II, 216-219.

44 Birçoğu halk arasında yaşayan masal, destan ve rivayetlerden oluşmuş olan bu isim1erden bazıları hakkında bazı açıklamalar için bk. Temir, Cengiz, 15.

45 Gizli Tarih’te (7) dedikodu yapanların bizzat Alan Ko’a’nın kendi oğulları olduğu kayıtlıdır. Alan Ko’a Dobun-Mergan’ın karısıdır. Dobun-Mergan’ın oğulları, babalarının ölümünden sonra doğan çocuklar için “Bizim annemiz kocası ve erkek akraba kardeşleri olmadığı halde üç erkek çocuk doğurdu. Evde yegane erkek, şu Ma’alih Baiya’utlar’dan olan kimsedir Bu üç çocuk ondan olsa gerektir. ”, demişlerdir. Ma’alih Baiya’utlar’dan olan kimse dedikleri, Dobun-Mergan’ın bir av dönüşü yolda rastlayıp babasından bir geyik budu karşılığında hizmetçi aldığı şahıstı.

46 Gizli Tarih, 7-8; Reşidüddin I, 171; Türkçe trc. 131; Temir, Cengiz, 15.

İbn Kesir’in Tarih-i Cihangüşa’dan faydalandığını kendi ifadelerinden tespit ettik. Ne var ki Tarih-i Cihangüşa’ı tam anlayamamıştır. Anlayamadığı yerlerden birisi de burasıdır. İbn Kesir, Alan-Ko’a’yı bizzat

Cengiz’in annesi zannetmiştir. Hatta bu yanlış anlayış sonucu Cengiz’in neseb-i gayr-i sahih olduğunu iddia eder: “Annesi ona güneş ışığından hamile kaldığını iddia ediyordu. Bundan dolayı babası tanınmamaktadır. Açıkçası nesebi meçhuldür. Bağdat Veziri Alaeddin el-Cüveyni’nin cem ettiği bir büyük ciltli kitap gördüm…” Bk. İbn Kesir, Ebu’l-Fida İsmail b. Ömer (774/l372), el-Bidaye ve’n-nihayet hükümdarlardan Güçlü Han ile diğer bir Han’a haber gönderip biraderzâdesinin kocasının yerine geçirilmesine aracı olmalarını rica etti. Çünkü Duşi Han, arkasında çocuk bırakmaksızın öldüğünden ülkesi hükümdarsız kalmıştı. Hanlar, kadının teklifini kabul ederek Cengiz’i eniştesinin yerine geçirdiler”.

63 Gizli Tarih, V. ve VIII. Bölümler, Cüveynî, I, 105.

64 Gizli Tarih’e (133) göre Moğollar, Pars yılında (1206) Onan Nehri’nin menbaında toplandılar, dokuz parçalı tuğlarını dikerek Çinggis-hahan’ı “Han” ilan ettiler. Cami’u’t-tevarih’teki değişik tarihler için bk. Reşidüddin, I, 292, 307.

65 Gizli Tarih, a. y.; Reşidüddin, I, 220.

66 Reşidüddin, I, 221, 308.

67 A.e., I, 221, 321 vd.

68 İdi-kut (Iduq-qut) kelimesinin “mübarek, saadet, kudsiyet-penah” anlamına geldiğine ve bu şekliyle Orhun Kitabelerinde [Bilge Kağan için dikilen ikincisinin şark cephesinde (II E) 25. satır] geçtiğine ve bu unvanın Türklerde ve teşkilat itibarıyla onların yörüngesine girmiş Moğollarda “kağan”dan daha küçük Uluğ-erkin gibi bir unvan olduğuna dair bk. Wilhelm Thomsen, “Moğolistan’da Türkçe Kitabeler” (trc. Ragıb Hulusi), Türkiyat Mecmuası, III (1926-1933), İstanbul 1935, 81-118, 88.

Cüveyni’ye göre (I, 110) İdi-kut “devletin sahibi” anlamına gelmektedir. Yine Cüveyni eserinin bir başka yerinde (I, 121) büyük Uygur göçünden sonra yerleşilen ve beş mahalleli bir şehir olduğu için Beş-balık

(Beş şehir) denilen şehrin emirine İdi-kut denildiğini belirtir. İdi-kut'un soyu ve ülkesi hakkındaki efsaneler için bk. Cüveyni, I, 116-121.

69 O zamanlar Uygurların durumlarına ve sahip oldukları topraklara dair bk. Gâmidî, 80-81.

70 Çünkü tâbi oldukları Karahıtayların zulmünden yılmışlardı. Gizli Tarih, 159; Cüveyni, I, 110; Reşîdüddîn, I, 309.

71 Ebü'l-Ferec, II, 478; Cüveynî, I, 96; I, 110; Carpini, 56.

72 Cüveynî, a. y.; Reşîdüddîn, I, 320-321. Ayrıca bk. The Cambridge History of İran (nşr. John Andrew Boyle), I-V, Cambridge 1968, I, 44-45.

AŞTİYANİ, Abbas İkbal, Tarih-i Moğol ez hamle-i Cengiz ta teşkil-i Devlet-i Timur, Tahran 1345/1926.

BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç, Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan (nşr. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

BOYLE, J. Andrew, "Cingiz Khan", EI2, II, 41-44.

BOYLE, John Andrew, "The Longer Introduction of the 'Zij-i Ilkhani' of Nasır al-Din Tusi, Journal Asiatic Studies, VIII (1963), 244-254.

CARPİNİ, J. Plano, The History of Mongols, (nşr. C. Dawson), London 1955-56.

EL-CÜVEYNİ, Alaeddin Ata Melik (681/1282), Tarih-i Cihangüşa (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1988.

D'OHSSON, Moriedga, Tarih-i Moğol [trc. Mustafa Rahmi (Balaban)], İstanbul l340-1342/1920-1923.

EBÜ'L-FEREC, Cemalüddin b. el-İbri (684/1286), Tarihu'z-zeman (trc. İshak Ermele), Beyrut 1986.

, Gregory (Bar Habreus) (684/1286), Abu'l-Farac Tarihi (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987.

EL-GAMİDİ, Sa'd b. Muhammed Huzeyfe Müsfir, Sükutu'd-devleti'l-Abbâsîyye, Beyrut 1401/1981.

GOMBOEZ, Zoltan, Die Bulgarisch-Türkischen Lenwörter in der Ungarischne Sprache, Helsinki 1912.

GROUSSET, René, Bozkır İmparatorluğu, (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993.

İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (774/l372), el-Bidaye ve'n-nihaye, I-XIV, Beyrut 1966.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz'in Türklüğü Meselesi", İÜEF Tarih Dergisi, V (1953), 105-136.

EL-KALKAŞENDİ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali (821/1418), Subhu'l-a'şa fi sına'ati'l-inşa, I-XIV, Kahire ts.

Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un niuça tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi) (trc. Ahmet Temir), Ankara 1948.

NESEVİ, Şihabüddin Muhammed b. Ahmed (662/1264), Siratu's-Sultan Celaliddin Mengüberti (nşr. O. Houdas), Paris 1891.

POPPE, N., "On some Geographic names in the Jami'al-Tawarikh", Harvard Journal Asiatic Studies, Vol. VIII, (1956), sy. 1-2, 33-41.

REŞİDÜDDİN ET-TABİB, Cami'u't-tevarih (trc. Abdülbaki Gölpınarlı), ys. ts.

Reşidüddin b. Fazlullah el-vezir b. İmadüddevle Ebü'l-Hayr Muvaffıkuddevle, Cami'u't-tevarih, I-II, (nşr. Behmen Kerimi), ys. ts.

TEMİR, Ahmet, Cengiz Han, Ankara 1989.

The Cambridge History of İran (nşr. John Andrew Boyle), I-V, Cambridge 1968.

THOMSEN, Wilhelm, "Moğolistan'da Türkçe Kitabeler" (trc. Ragıb Hulusi), Türkiyat Mecmuası, III (1926-1933), İstanbul 1935, 81-118.

TURAN, Osman, "Çingiz Adı Hakkında", Belleten, V (1941), 267-276.

VLADİMİRTSOV, Boris Y., Cengiz Han (trc. Hasan Ali Ediz) İstanbul 1950.

VLADİMİRTSOV, Moğolların İçtimai Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi, Ankara 1987.

B. Kıpçak Bozkırlarında Kurulan Türk Hanlıkları

Kazan Hanlığı (1437-1556) / Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat [s.441-452]

Kazan Hanlığı müellifi Hadi Atlasî'nin aziz hatırasına sayıları pekçok olan Çingiz oğullarının Altın Ordu hanı Canibek'in ölümünden sonra (1357) giriştikleri taht kavgaları ve bilhassa Aksak Temir'ün 1391 ile 1395 yıllarında Kıpçak ilini tahribi üzerine Altın Ordu'da tam bir çözülme hareketi baş gösterdi; bunun neticesi olarak yer yer ayrı "Hanlılar" kurulmağa başlandığı zaman, vaktiyle Kama Bulgarlarının hâkim oldukları Orta İdil sahasında, "Kazan Hanlığı" adıyla yeni bir siyasi teşekkül meydana getirildi; bunun kurucusu Uluğ-Muhammed Han'dır.

Çingiz sülâlesinden Togay-Temür, Tölek-Temür neslinden İçkili Hasan oğlu Uluğ-Muhammed Han, 1419-1424 ve 1427-1436 yıllarında Altın Ordu Hanı sıfatıyla Saray'da hâkimiyet sürdükten sonra tahtını Küçük-Muhammed'e kaptırınca Kırım'a gitti; Kırım'da da tutunamayınca, Orta İdil sahasına giderek yeni bir devlet kurdu.

Vaktiyle Bulgar Devleti'ni teşkil eden ve muhtemelen XIII. yy. başlarında bir hudut kalesi olarak kurulan Kazan şehrinin de bulunduğu Orta İdil sahası, ekonomik, etnik ve stratejik bakımdan kendi başına bir devlet tesisi için çok müsait bir yerdi; buradan, Moskova Rusya'sını daha kolaylıkla baskı altında tutmak, Uluğ-Muhammed Han'a düşman olan "Orda"ların hücumundan korunmak daha kolay olacaktı. Uluğ-Muhammed'in Kazan şehrini alıp almadığı kat'iyetle tespit edilemiyor; burası, galiba Uluğ-Muhammed'in oğlu Mahmud Han tarafından zapt edilmiş ve Kazan Hanlığının merkezi olmuştur.

Uluğ-Muhammed Han, 1439 ve bilhassa 1445 yıllarında yaptığı seferlerle Moskova Knezliği'ne karşı tam bir üstünlük sağladı; 1445'te Rusları ağır bir hezimete uğratarak, Knez Vasili III.'ü (Kör Vasili, 1425-1462) esir etmesi neticesinde Moskova Rusyası, vaktiyle Altın Ordu'ya olduğu gibi, şimdi de Kazan Hanlığı'na tâbi bir duruma konuldu. Mahmud (veya Mahmutek) Han'ın uzun süren hâkimiyeti zamanında (1445-1461) Orta İdil boyu tam bir emniyet ve asayişe kavuştuğundan, Kazan şehri eski Bulgar ve Altın Ordu'nun merkezi Saray'ın yerini aldı ve büyük bir ticaret merkezi haline yükseldi; ayni zamanda aşağı İdil, Azak civarı ve Kırım'dan Orta İdil boyuna çok miktarda ahali geldi; Türkistan, Sibir, Kafkaslar'dan ve Rusya'dan Kazan'a tüccarların akını başladı. Kazan Hanlığı, bu suretle, kuruluşundan 10-15 yıl içinde, hem siyasi hem de ekonomik bakımdan kuvvetli bir devlet olarak ortaya çıktı ve âdeta eski Altın Ordu'nun yerini almış oldu.

Kazan Hanlığı ile Moskova Rusyası arasındaki takribî sınır Sura nehrinin orta ve aşağı mecrasını takip etmekte, Volga'nın yukarısında da Vetluga hudut teşkil etmekte idi. 1478'den itibaren, Novgorod'a tâbi ülkeler Moskova'nın eline geçince, Kazan Hanlığı şimalden de Moskova Rusyası tarafından sarılmış bir duruma düştü. Hanlığın doğu hududu Ak İdil'e kadar uzanmış, Sibir Hanlığı'na varıp dayanmıştı; cenubta da Nogay Ordası, Aşağı İdil'de Ejderhan Hanlığı, dağlık sahanın cenubunda Don boyuna çıkan geniş bozkırlar bulunuyor ve burası XVI. yüzyılda Don Kazakları tarafından işgal edilmişti.

Kazan Hanlığı'nın içi tarihi, bazı devirleri müstesna, hanların çok kısa fasılalarla birbirini takip etmeleri şeklinde, bir türlü istikrar bulamayan bir manzara arz etmektedir. Hanlığın devamı müddeti olan 115 yıl içinde 19 defa han değişmiş, 15 han tahta çıkmış, bunlardan bazıları ikişer ve hattâ üçer defa tahtı işgal etmişlerdir. Halbuki aynı müddet içinde Moskova da

ancak dört hükümdar tahtta bulunmuştur. Kazan'da Uluğ-Muhammed Han sülâlesi 80 yıl devam etmişse de, 1518 ile 1552 yılları arasında Kasım, Sibir, Kırım ve Ejderhan sülâlelerinden hanlar davet edilmiştir. Çingiz neslinden olmakla beraber, ekseriyetle birbirlerine düşman olan bu açık bir misalini teşkil eder. Kazan hanlarından hiçbirinin menşe ve yetişmeleri bakımından Kazan ili ile yakından ilgisi yoktu; Kazan'da doğup büyüyen, saltanat süren ve orada ölen tek bir hana rastlanmıyor, bunlardan Uluğ-Muhammed ve Mahmud, Saray an'aneleri ve muhitinde büyümüşler; sonrakilerden bir çoğu Moskova Rusyası'nda, bazıları Kırım'da, nihayet Sibir'de ve Nogaylar arasında yetişmiş, herkes az veya çok bulunduğu muhitin tesiri altında kalmıştı. Kazan yurduna bağlılıkları zayıf olan, aralarından Şah-Ali gibi hainler bile çıkan Kazan hanları arasında, müspet faaliyetleri ile temayüz eden şahıslar mâlesef azdır.

Kazan Hanlığı'nın iç tarihinin ikinci hususiyeti de yerli aristokrasinin devlet işlerine karışması ve bunun neticesi olarak iki büyük parti halinde şiddetli mücadelenin devam edip gitmesidir; iç mücadelenin neticesi olarak Kazan'da, büyüklerden mürekkep küçük bir zümrenin tahakkümü başlamış ve bir türlü önü alınamayan anlaşmazlıklara sebebiyet vermiştir. Büyükler arasındaki mücadelenin hakikî sebepleri daha ziyade şahsî ihtiraslardan doğmuştu; bu mücadele hattâ ihanetlere yol açmış, Kazan yurdunu felâketten felâkete sürüklemiştir. Ekserisi Moğol menşeli olan ve Kazan yurduna dışardan geldikleri anlaşılan beyler, oğlanlar ve hattâ seyyitlerden bir çoğunun Kazan Hanlığı tarihinde oynadıkları rol çok acıdır; Hanlığın zaafa düşmesi, sukûtu ve Kazan Türklerinin maruz kaldıkları bunca felâketlerden tarih karşısında bilhassa bu zümre mesul tutulmalıdır.

Bizans ve Altın Ordu mektebinden geçen, başında İvan III. ve İvan IV. (Korkunç İvan) gibi hükümdarlar bulunan Moskova Rusyası'nın, Kazan Hanlığı'nın en yakın komşusu olması keyfiyeti, Hanlığın tarihinde

meşum bir tesir yaratmıştı; bunun içindir ki, Kazan Hanlığı’nın tarihini Moskova ile komşuluk ışığı altında mütalâa etmek mecburiyeti karşısındayız. Zaten daha Kiyef Rusyası devrinden itibaren Rusya’nın Orta İdil boyu ile çeşitli münasebetleri mevcuttur; Rusların erkenden Volga boyunca aşağıya doğru iniş hareketleri başlamıştı; ancak Moğol; Türk istilâsı bu yayılışı önleyebilmişti. İlk fırsatta bunun yeniden başlayacağı aşikârdı. Kazan Hanlığı ile Rusya arasında ekonomik bağların sıkı olduğu Kazan’da daima çok miktarda Rus tüccarlarının bulunması ile sabittir; bu bakımdan hattâ Rusların “sulh yolu ile Kazan yurduna sızma” hareketlerinden bahsetmek mümkün gibi görülüyor. Kazan panayırında dışardan gelenler arasında Rusların büyük bir ekseriyet teşkil ettikleri sırasına göre bunların adedi 10-15 bine çıktığı dahi malûmdur. Kazan yurdunda aynı zamanda çok miktarda Rus esirleri, Rus köleleri de bulunduğundan bu “Rus kesafeti” Hanlık için âdeta bir iç tehlike teşkil edecek mahiyette idi. 1505 ve 1523 yıllarında Kazan panayırındaki Rus tüccarları yağma ve katledilmekle “Rus akınının” durdurulması istenmiş olmalıdır. Bunun karşılığı olmak üzere, Moskova knezi Valisi III. 1523’te çıkardığı bir fermanla Rus tüccarlarının Kazan panayırına gitmelerini yasak etmiş ve Kazan’ın biraz yukarısında, Makaryev manastırı mevkiinde, yeni bir panayır ihdas etmişti. Kazan Türkleri arasında “Mekerce” adı ile maruf ve sonraları Nijni-Novgorod’a nakledilen bu meşhur Rus panayırının başlangıcı, bu suretle, Kazan’daki vak’alarla ilgilidir.

Kazan Hanlığı ile Moskova Rusyası arasında 14 defa harp vuku bulmuştur; bunların sekizi (1467, 1478, 1530, 1545, 1549, 1550 ve 1552) Moskova’nın altısı (1439, 1445, 1505, 1521, 1523 ve 1536) Kazanlıların teşebbüsü ile başlamıştı; demek oluyor ki, Kazan Hanlığı’nı durmadan Rusya’ya hücum yaparak, Rus köylerini ve şehirlerini yağma eden bir devlet diye vasıflandırmak yersizdir.

Mahmud Han idaresinde Kazan Hanlığı en kudretli devrini yaşamasına rağmen, Moskova'ya karşı sefer açılmaması, Kazanlıların kendi hallerinde yaşamak istediklerini ve mühim sebep olmadan Rusya'ya karşı harekete geçmek istemediklerini göstermektedir. Buna karşılık, Moskova Rusyası kuvvetlendiği nispette Kazan üzerine baskısını artırmış, Kazan'ın iç işlerine müdahale suretiyle Hanlığı zayıflatmak ve yıkmak siyasetini sistemli bir şekilde tatbik etmiştir.

Moskova tahtına İvan III.'ün çıkması ile (1462) Rusların Kazan'a karış yıkıcı faaliyetleri aldı yürüdü. Büyük bir diplomat ve kurnaz bir hükümdar olan İvan III. dağınık Rus knezliklerini Moskova etrafına toplayarak "Millî Rus Devleti'ni" kurduğu zaman, "Tatar Hanlıkları" arasında devam edip gelen mücadelelerden âzamî derecede istifade etmek imkânını bulmuştu. Moskova hükümetinin prensibi, bu hanlıkları birbirleriyle çarpıştırmak ve karşılıklı olarak zayıflatmaktı; bundan istifade edecek yegâne devlet Rusya olacaktı. Kazan Hanlığı'nda patlak veren "parti mücadelesi" İvan III.'ün ayrıca işini kolaylaştırdı. 1467'de Kazan Hanı Halil'in ölümü üzerine, tahta geçirilecek yeni han meselesi yüzünden Kazan'daki nüfuz sahibi büyükler arasında ihtilâf çıktı; bunlardan bir kısmı ölen hanın oğlu İbrahim'i, diğeri de, Moskova'ya tâbi bir devlet olarak ya Uluğ-Muhammed veya Mahmud Han zamanında teşkil edilen Kasım Hanlığı'nın hanı, Uluğ-Muhammed'in oğlu, Kasım'ı Kazan tahtına geçirmek istiyorlardı; Kasım'ın namzedliğinin Moskova tarafından desteklenmesi bu parti mücadelesine muayyen bir istikamet verdi; Kasım Hanlığı artık bu sıralarda Rusya'nın tam bir "peyki" ve hanı da İvan III.'ün sadık bendesi olduğundan, Kazanlılardan Kasım ile işbirliği yapmak isteyenler Rus taraftarı telâkki edilmişlerdi. İvan III.'ün Rus kuvvetleri göndermek suretiyle Kasım'ı Kazan'a han nasp etmek isteyişi, Kazan'da hemen bir

tepki yaptı ve “millî” parti taraftarlarının galebesini, İbrahim’in tahta çıkarılmasını sağladı (1467).

Rus müdahalesine bir cevap olmak üzere Kazan kuvvetleri geri döndüler. Moskova hükümeti buna karşılık Kazan üzerine büyük bir ordu gönderdi ve 1 Eylül 1469 tarihinde Ruslar ilk defa olmak üzere, Kazan şehrini kuşattılar; muhasara bir netice vermedi ise de, Ruslar kendileri için uygun bir sulh akdine muvaffak oldular; buna göre 40 yıldan beri Kazan yurdunda bulunan Rus esirleri-köleleri serbest bırakıldılar.

İvan III. 1478 ilkbaharında Novgorod şehrini ve ona tâbi Sibirya’ya kadar uzanan geniş sahayı ilhak edince, Rusya ile Kazan Hanlığı arasında kuvvet muvazenesi birdenbire Rusların lehine değişti; Hanlık bu defa şimalden de Moskova tarafından tehdit edilmeğe başlandığı; neticede Rus baskısı büsbütün arttı. İvan III, Kırım Hanı Mengligerey ile sıkı bir iş birliği sayesinde Altın Ordu hâkimiyetinden büsbütün çıktıktan sonra (1480), Kazan’ı, kendine tâbi bir duruma koymak yolundaki emellerini gerçekleştirmek üzere harekete geçti. Zaten o sıralarda Kazan’ın içinde cereyan eden vak’alar İvan III. ün işini büsbütün kolaylaştıracak mahiyette idi. Şöyle ki 1479’da Kazan’a parti mücadeleleri yeniden alevlenmiş, Nogaylarla yakın münasebet tesisini isteyen “millî” partinin galebesi üzerine, Rus taraftarları, kendi namzedleri olan İbrahim Han’ın ve Nur-Sultan Hatun’un 10 yaşındaki oğlu Muhammed-Emin’i, “terbiye edilmek üzere” Moskova’ya, İvan III.’ün yanına göndermişlerdi; bununla Moskova knezinin eline Kazan’ın iç işlerine karışması için mükemmel bir koz verilmiş oldu. Nitekim, “Rus partisi”, İvan III. tarafından gönderilen askeri kuvvete dayanarak, Han’ı tahtından indirerek yerine Muhammed-Emin’i geçirdiler. Fakat bununla Kazan’da karışıklık sona ermedi, Rus taraftarları bir türlü vaziyete hâkim olamadıkları için sükûnet hasıl olmadı. Ruslar bundan faydalanarak 1487 yazında Kazan üzerine büyük bir sefer tertip

ettiler. Kazan'ın içinde birlik olmadığından, şehrin Moskovalılara teslimi kararlaştırıldı. 9 Temmuz 1487 tarihinde Kazan'a Rus kıt'aları girdi; Ruslara muhalefetleriyle tanınanlar, başta İlham Han ve ailesi olmak üzere, birçok kimse tevkif edildi ve Rusya'ya menfaya gönderildiler; muhalefetin ileri gelenleri idam edildiler; "millî" partiden bazı beyler ve mirzalar Sibirya'ya kaçmak suretiyle canlarını kurtardılar. Ruslar tarafından tatbik edilen bu terör neticesinde Kazan'da Moskova'nın istediği idare kuruldu ve bu suretle Kazan ilinde Rus zulmü ve tahakkümü başlamış oldu. Ruslara göre "mesut bir vak'a" olan bu zafer, Moskova'da çanlar çalınarak tesit edildi; İvan III., lâkabına "Bulgar beyi" unvanını ilâve etmek suretiyle eski Bulgar ilinin de hâkimi olduğunu belirtmek istedi.

Muhammed-Emin Han, sekiz yıl müddetle (1487-1495) İvan III.'ün arzusuna göre hareket etti; Saray Hanına karış Ruslar ve Kırımlılarla birlikte sefere dahi iştirak etti (1490); Rus tüccarlarına geniş imtiyazlar verildi. Fakat bu siyaset kısa bir zaman içinde Kazanlılarda reaksiyon uyandırdı ve Kel-Ahmed adında bir beyin başında bulunduğu küçük grup, Sibir hanı İvak ile münasebet tesis ederek, hanzade Mamuk'u Kazan tahtına davet ettiler. 1495'te Mamuk tahta çıkarıldı, Rus taraftarları takibata uğradılar, Muhammed-Emin de Moskova knezine sığındı. Mamafih, Kazan ahvaline vakıf olmayan Sibir hanzadesi keyfi hareketleriyle Kazan büyükleri arasında memnuniyetsizlik uyandırınca, Kel-Ahmed, bu defa Moskova ile anlaşmak siyasetini takibe başladı. Bu sıralarda, sabık han Muhammed-Emin'in biraderi Abdüllâtif de Rusya'da bulunmakta idi. İvan III. Kazanlıların istekleri üzerine Abdüllâtif'in han olarak nasbına muvafakat etti.

Abdüllâtif annesi Nur-Sultan ile birlikte, Kırım'a gitmiş ve babalığı Mengligerey'in sarayında terbiye edilmişti; bundan dolayı Kırım'a karşı sempatisi fazla idi. Rusya'da kısa bir müddet kaldığı için, biraderi

Muhammed-Emin'in hilâfına olarak, Ruslara karış bağlılığı yoktu. Nitekim yaşı ilerledikçe müstakil ve hattâ Moskova menfaatlerine aykırı bir siyaset takibine başladı. Bunun üzerine, büyük bir nüfuz sahibi olmak ta devam eden Kel-Ahmed Moskova'ya giderek, Rus büyüklerine danıştı ve Abdüllâtif'i tahtından indirmek için hazırlık yaptı. 1502 yılı Ocak ayında Kazan'a gelen bir Rus elçisi tarafından Abdüllâtif tahttan indirilerek Rusya'nın ücra köşelerinden biri olan Beloozero'ya menfaya gönderildi. Bunun üzerine İvan III.'ün "oğul"luğa kabul ettiği Muhammed-Emin, üçüncü defa olmak üzere Kazan tahtına geçirildi.

Muhammed-Emin Han'ın, bu defa hiç beklenmedik bir siyaset takibine başladığını müşahede ediyoruz; Moskova Büyük Knezinin artık epey ihtiyarladığı ve dolayısıyla eski enerjisini kaybettiği nazarı itibare alınarak Kazan'da Rus nüfuz ve tahakkümünü kıracak tedbirlere başvurulduğunu görüyoruz. Bunun ilki, Kazan panayırına gelen Rus tüccarlarının yağma edilmesi oldu (24. Haziran 1505). Bununla da yetinilmeyerek, Nogaylar-: dan gelen külliyetli yardımla Nijni-Novgorod üzerine bir hücum yapıldı. Moskova hükümeti Kazanlıları tedib maksadıyla 1506'da bir ordu gönderdi ise, Ruslar yenilerek geri döndüler. Mamafih Muhammed-Emin Moskova'ya karşı düşmanlıkta daha ileri gitmedi; "iyi komşuluk" esasları üzerinde münasebetin devamı imkânı hasıl olunca, arada gerginlik bitti. Rus tüccarları eskisi gibi Kazan'a gelmeğe başladılar; çok geçmeden Muhammed Emin Moskova ile yakın bir münasebet tesis etti; iki devlet arasında 1512'de akdedilen "ebedî barış", bu dostluğun bariz bir ifadesi idi.

Rusların bu dostça siyasetleri, 1505 de vuku bulan İvan III.'ün ölümü üzerine, Moskova Knezliği'nin kuvvetten düşmesinin bir neticesi idi; Vasili III. babası tıynetinde bir kimse olmadığı gibi, baş gösteren bazı düzensizlikler Rusların Kazan'a karşı büyük ölçüde harekete geçmelerine

imkân bırakmamıştı; diğer yandan Muhammed-Emin Han tarafından takip edilen siyaset Rusların menfaatine tamamıyla uygundu ve Hanlığı Moskova için tehlikeli bir komşu olmaktan çıkarmıştı. Bu durum Muhammed-Emin'in ölüm yılı olan 1518'e kadar devam etti. Mamafih Moskova hükümeti, her ihtimali düşünerek, ilerisi için bazı tedbirler almayı da ihmal etmemişti; 1517'de Muhammed-Emin Han ağır bir hastalığa tutulunca, Kazan tahtına en yakın namzed olan ve Rus düşmanlığı ile tanınan Abdüllâtif'in âni olarak ölüvermesi bunlardan biri olsa gerektir.

Abdüllâtif ölünce, Kırım hanı Mehmedgerey, Mengligerey'in oğlu Sahigerey in Kazan'a han nasbedilmesini Moskova hükümetine teklif etmişti; fakat Knez Vasili III. (1505-1533) buna yanaşmadı; çünkü Kazan'da Kırım nüfuzunun yükselmesi Moskova için tehlikeli bir durum yaratabilirdi. Moskova hükümetinin İvan III. tarafından tespit ve tatbik edilen ve 1487 de Kazanlılara silâh kuvvetiyle kabul ettirilen esaslara uygun olarak Kazan tahtına ancak Moskova knezinin muvafakat ettiği biri han olabilecekti. O sıralarda Vâsili III.'ün eli altında her bakımdan işe yarayacak, bir namzed mevcuttu: Kasım hanı Şeyh Evliyar'ın oğlu (Temür-Kutluğ neslinden) Şah-Ali (Şeyh-Ali).

Şah-Ali 1505'te doğmuş 1516'da babasının ölümü üzerine Kasım Hanlığı'nın başına geçirilmişti. Ruslara yakın bir muhitte ve Moskova knezine, sadakat prensipleri üzerine büyütülmüş olduğundan kendisinden asla şüphe edilemezdi. Vasili III. tarafından ileri sürülen bu namzed Kazanlılarca kabul edildi; Kazan'dan Moskova'ya gelen bir elçi heyeti ile Moskova hükümeti arasında yapılan bir anlaşma sonunda, Şah-Ali, 1 Şubat 1519 tarihinde, Moskova'da Kazan hanı ilân edildi; Nisanda Kazan'a gelerek, Rus elçisinin huzurunda tahta çıkış merasimi yapıldı. Moskova yardımı ile üç defa Kazan tahtına çıkarılan Şah-Ali'nin saltanatı bu suretle başlamış oldu. Han ancak 13 yaşında olduğundan, devlet idaresi

fiilen Rus elçisi Karpov'un elinde idi; Kazan şehrinde asayişi muhafaza bahanesiyle bir miktar Rus askeri de şehre konmuştu. Bu durum karşısında Sidi Oğlan'ın başında bulunduğu "millî" hareket tekrar kuvvetlendi. Kazan'dan Bahçesaray'a gizlice bir elçi heyeti gönderilmiş, Kırım ile bir ittifak akdedilmiş ve Sahibgerey, han olarak Kazan'a davet edilmişti. 300 kadar Kırımlı asker ile Sahibgerey'in 1521 yılı ilk baharında âni olarak Kazan'a gelmesi üzerine Şah-Ali tahtını bırakıp Rusya'ya kaçtı. Rus taraftarları, Kasımlı tüccarlar ve Kazan'daki Ruslar yağma ve bir çoğu katledildiler. Sahibgerey de Kazan ahalisi tarafından alkışlanarak tahta geçirildi.

Sahibgerey'in Kazan'daki hâkimiyeti (1521-1524), Hanlığının en parlak yıllarından birini teşkil etmektedir. Kırım ile ittifak Rusların nüfuz ve tahakkümünü kırmakla kalmadı, 1521 yazın Kazan'da ve Kırım kuvvetleri müştereken harekete geçerek Moskova üzerine yürüdüler. Knez Vasili III. "eskiden beri olduğu gibi" Kırım hanına vergi ödemeyi kabul etti. Kazanlılar da seferden çok ganimet ve Rus esiri alıp götürmek suretiyle tatmin edildiler. Kazan yurdunda Rus nüfuzunu tamamıyla kırmak niyetiyle, Kazanı da bulunan Rus tüccarlarını kovdular; buna karşılık Vasili III. Rus tüccarlarının Kazan panayırına iştiraklerini menetti.

Kazan-Kırım iş birliğinin devamı müddetince Kazan'ın Rus baskısından kurtulacağı anlaşılmıştı. Fakat, Hanlığın talihsizliğine karşı, Rus düşmanı Mehmedgerey Han, Ejderhan üzerine yaptığı bir sefer esnasında öldürülmüş ve Kırım tahtına geçen Saadetgerey ile Sahibgerey arasında iş birliği temin edilememişti. Sahibgerey Han nedense Kazan'da fazla kalmak istememiş, Kırım yolu ile İstanbul'a gitmişti. Kazan'dan hareketinden önce, han olarak yerine Kırım'dan, henüz 13 yaşındaki Safagerey'i nasbetmişti. Kazan tahtında çok genç bir hanın bulunmasından, Ruslar hemen istifadeye: kalkıştılar ve sefer açarak Kazan'a kadar geldiler; mamafih hiçbir başarı

elde edemeyerek geri döndüler. İkinci Rus hücumu 1530’da yapıldı; bu defa Kazan’a Nogaylardan ve Ejderhan’dan yardım gelmişti; bundan ötürü Ruslar tekrar muvaffakiyetsizliğe uğradılar; hattâ çok miktarda Rus ateşli silâhları, arkebüs tüfenkleri, Kazanlıların eline geçti. Safagerey Han, bu suretle, Moskova’ya karşı Hanlığı muvaffakiyetle koruyabilmişti; dolayısıyla kendisinin Kazan yurdunda itibarının arttığı muhakkaktır; fakat devlet işlerinde nüfuzun gittikçe Kırımlıların eline geçmesi keyfiyeti, yerli ahali arasında “yabancı”ların tahakkümüne karşı bir cereyan başlanmasına yol açtı. Bu hareketin başında İbrahim Han’ın kızı Gevher-Şad’ın bulunması, Kazan Hanlığı’nda sırasına göre kadınların da siyasete karıştıklarını gösteren bir misal teşkil etmektedir. Safagerey Han, muhalefeti şiddetli tedbirlere başvurmak suretiyle kırmak istediyse de, muvaffak olamadı ve bir komplo neticesinde tahtından indirildi. Bu defa devlet idaresi fiilen, Gevher-Şad’ın eline geçti. Yeni bir hanın nasbı lâzım geldiğinden Moskova knezine müracâtta bulunuldu. Knez Vasili, tekrar Şah-Ali’yi nasbetmek arzusunda idi; fakat Kazanlılar onu istemediklerinden, Şah-Ali’nin biraderi Can-Ali’nin namzetliği üzerinde anlaşma yapıldı.

1531-1533 yıllarında Kazan tahtını işgal eden Can-Ali, henüz 15 yaşında iken tahta çıkmış ve aldığı terbiyenin tesiriyle tamamıyla Moskova’nın arzusuna göre hareket etmekte idi; Can Ali Han, evleneceği zaman bile Moskova knezinin muvafakatını aldı ve Nogay mirzası Yusuf’un kızı Süyüm-Bike ile evlendi. 1533’te Vasili III. ölünce Moskova hükümetinde zaaf eseri belirmişti; bundan “millî” parti taraftarları cesaret olarak yeniden kuvvet buldular; Gevher-Şad partisi dahi Ruslara karşı tavrını değiştirdi. Can-Ali Han Kazan’da o kadar nefret uyandırmış olmalıdır ki halk kitlesi galeyana gelerek, 25 Eylül 1533 tarihinde kendisini öldürdüler. Kazan tahtına yeniden Safagerey Han çıkarıldı. Hükümetin

değişmesi hemen tesirini gösterdi ve Ruslara karşı sefer açıldı. Diğer yandan, vaktiyle olduğu gibi bu defa da Kırımlıların nüfuzu artması üzerine, yeniden muhalefet grubu teşekkül etti ve Moskova ile gizlice münasebet tesis edildi. Mamafih bu hareket yatıştırıldı ve Safagerey Han 1546 yılına kadar tahtta kalabildi. O sene Kazan'daki Kırımlılara karşı bir ayaklanma neticesinde, Safagerey Han tahtından indirildi ve Nogay Mirzası Yusuf'un yanına iltica etti. Kazan tahtına da, Moskova'nın tasvibi ile yeniden Şah-Ali geçirildi. Moskova'nın sadık uşağı olan Şah-Ali'nin idaresi bu defa da memnuniyetsizlik uyandırdı, ancak bir ay tahtta kaldıktan sonra, Kazan şehri, Nogaylı askerlerle gelen Safagerey'e teslim olunca, Şah-Ali tekrar Rusya'ya kaçtı, Safagerey de üçüncü defa olmak üzere tahta çıktı (Temmuz 1546).

Safagerey yeniden hâkimiyeti ele alınca, Kazan'da şiddete başvurdu; büyük beylerden bir çoğu idam edildiler; bunun üzerine 76 bey Kazan'dan kaçarak Rusya'ya iltica ettiler; bu şiddet siyaseti neticesinde Moskova ile anlaşmak istiyenler partisi imha edilmiş ve "milli parti" de idareyi sağlamca eline almış ve Kazan'da iç istikrar yerleşmiş gibiydi; fakat Safagerey Han'ın bir talihsizlik eseri olarak ancak 42 yaşında iken, 1546 yılının Martı'nda, âni ölümü bu istikrara son verdi ve Hanlığın, süratle sukuta doğru gitmesine yol açtı. Safagerey, Can-Ali'den dul kalan Süyüm-Bike ile evlenmişti; ilk karısından büyük yaşta oğulları Kırım'da bulunuyorlardı. Sahibgerey Han'ın nedense bunlardan birinin Kazan'a han olarak gitmesini arzu etmemesi üzerine, Kazanlılar, Safagerey'in Süyüm-Bike'den olan, henüz üç yaşındaki oğlu Ütemişgerey'i tahta çıkarmak mecburiyetinde kaldılar. Süyüm-Bike oğluna niyabet edecek ve Kırımlı Koçak Oğlan da, devlet işlerine bakacaktı. Türk millî geleneklerine bağlılığı ve ötedenberi Moskova düşmanlığı ile temayüz etmiş olan Nogaylı Yusuf Mirza'nın kızı Süyüm-Bike, babasından aldığı terbiye ve ikinci kocası Safagerey Han'ın

tesiriyle Rus düşmanı olarak tanınmış ve “millî” partinin mümessili sıfatıyla Kazan yurdunda ve Kazan Türkleri tarihinde en çok sevilen ve anılan bir kahraman, olarak nâm kazanmıştır.

Moskova Rusyası’ndaki durumun Kazan Hanlığı üzerine daima tesiri olduğunu bu defa bir daha görmekteyiz. 1547 yılında, henüz 17 yaşında olan İvan IV. (sonraki adıyla: Korkunç İvan, İvan III.’ün torunu) Moskova büyük knezlerinden ilki olarak “Çar” lâkabını almış ve saltanata başlamıştı. Mitropolit Makari gibi, çok mutaassıp ve bilgili bir papazın telkinleri, Peresvetov adlı birinin, Çara fütûhat yapması yolundaki tesirleri sâikiyle, İvan IV. “cennet misillü bir yer olan” Kazan Hanlığı’nı zapta karar vermişti. Çar, kendisini İvan III.’ün hakiki halefi biliyor ve dedesinin çizdiği yoldan yürümeğe azmetmiş bulunuyordu. Kazanlılar 1549’da, Ütemişgerey’in han seçildiğini İvan’a bildirince, Çar, Moskova hükümetinin muvafakatı olmadan Kazan tahtına getirilen Ütemiş’i tanımadığını beyan etti. Moskova hükümdarının bu sözleri Rusların Kazan’a karşı pek yakında harekete geçeceklerini gösteriyordu; nitekim 1550’de bir Rus ordusu, Şah-Ali ve Ejderhan hanzadelerinden Yadigâr (sonraki Kazan hanı) ile birlikte Kazan üzerine yürüdü; Ruslar Kazan’ı kuşattılarsa da, alamadılar ve çekilip gitmek zorunda kaldılar.

Çar İvan IV., Kazan’ı alabilmek için, Hanlığa yakın bir sahada bir dayanak noktası yapılması gerektiği kanaatine varınca, Züye nehrinin İdil’e döküldüğü yerde (Kazan’dan 60 km. yukarıda) Sviyajsk (Züye) adıyla bir kale yapılmasını emretti. 1551 ilk baharında inşasına başlanılan bu kale kısa bir zamanda bitirildi. Bunun üzerine, “dağlık” tarafındaki Çuvaş ve Çirmişler, Moskova Çarının tabiiyeti altına girmeğe başladılar; Züye kalesi yapılmakta iken, Kazan Hanlığı sahasından geçen İdil ve Kama nehirlerinin geçitleri Rus kıt’aları tarafından tutuldu ve Kazan şehri her taraftan abluka altına alındı.

Ablukanın tesiriyle Kazan'da her türlü ekonomik faaliyet durdu, şehirde heyecan başgösterdi; Rus taraftarları yeniden harekete geçtiler ve Kazan'da "Kırım tahakkümü" kalkarsa, Rus Çarı ile anlaşmak ve iyi geçinmek mümkün olacağı ümidine kapılanlar çoğaldı. Hal böyle iken, Koçak Oğlan ve yanındaki Kırımlı askerler, Kazan'dan kaçtılar; fakat nehir geçitlerinde Ruslar tarafından yakalandılar ve Moskova'ya götürülerek idam edildiler.

Koçak Oğlan'ın gitmesi üzerine Kazan'da hemen yeni bir grup teşekkül etti; Huday-Kul oğlan ile Nur-Ali Şirin bey başa geçerek, Moskoflarla müzakerelerde bulunmak üzere Seyyid Kul-Şerif mollayı Züye'ye gönderdiler. Çarın isteği üzerine Şah-Ali tekrar Kazan'a han olarak gidecek, fakat ancak İdil'in sol yani "ova" tarafı Kazanlılara tâbi olacak, "dağlık" tarafı yani Hanlık arazisinin yarısı ise Moskova'ya ilhak edilecekti. Züye'de Ruslarla Kazan murahhasları arasında yapılan müzakerelerde, Moskova hükümetinin talebi kat'i olduğundan, Kazanlılar için yapılacak bir şey kalmamıştı. Çarın başka bir talebi ile de: "millî parti"nin başmümessili sayılan Süyüm-Bike ve oğlu Ütemişgerey Han, Ruslara teslim edileceklerdi. Çarın bu isteği de kabul edildi ve 11 Ağustos (1551) günü Süyüm-Bike ve oğlu Ruslara teslim edildiler. Bu vak'a, Kazan Hanlığı tarihinin en hazin günlerinden birini teşkil etmektedir. Yine Rusların istekleri üzerine, Kazan ahalisi mümessilleri, yani "Kurultay", "dağlık" tarafın Moskova'ya terk edilmesi keyfiyetini tasdik edecek ve aynı zamanda Hanlıkta bulunan bütün Rus esirlerinin salıverilmesi hakkında bir karar alacaktı. Uzun münakaşalardan sonra Rusların her iki talebi de kabul edildi. 16 Ağustos 1551 tarihinde Şah-Ali, Rus askerleri ve Rus elçisinin refakatinde Kazan'a girerek, üçüncü defa olmak üzere, tahta çıktı; ertesi gün Rus esirlerinin serbest bırakılmasına başlandı. Şah-Ali'nin idaresinde, eskiden olduğu gibi, Rus nüfuzu yeniden Kazan ilinde hâkim oldu, "dağlık"

tarafı, Moskova Çarının elinde bırakıldı. Kazanlılar “dağlık” tarafından hiç olmazsa yasak toplamak hakkını elde etmek maksadıyla Çar’a bir elçi heyeti gönderdiler; bunlara verilen cevap “Kazanlılara “dağlık” sahasından tek bir metelik dahi verilemeyeceği” merkezinde idi.

Rusların baskısı, “dağlık” sahasının elden gitmesi, Şah-Ali’nin tamamıyla Rusların keyfine göre hareketi, Kazan’da muhalefet partisinin yeniden canlanmasına yol açtı. Sibir beyi Bibars Rast bu hareketi idare ediyordu. Şah-Ali Han bundan haber alınca, Rus elçisi Paletski’nin teşvikiyle, Kazan büyüklerinin ileri gelenlerinden yetmiş kişiyi han sarayına ziyafete davetle, hepsini hâinane bir tarzda boğazlattı; fakat durumun bundan sonra da sükûnet bulmadığı anlaşılıyor. Moskova hükümeti bu vaziyet karşısında Kazan Hanlığı’nı tamamıyla ilga ve Kazan şehrine bir Rus umumi valisi göndermekle meselenin kökünden halledileceğine hükmetmiş ve derhal harekete geçmişti. Bunun icabı olarak Şah-Ali’nin tahtından vazgeçmesi emredildi. Kazan’a gönderilen Rus elçisi Adaşev, Kazan da alınacak tedbirlere nezaret edecekti. Şah-Ali Moskova’dan aldığı emir üzerine tahttan feragat etti. Kazan’a, Çar tarafından umumi vali olarak Mikulinski adında bir Rus büyüğü tayin edildi; Kazan ahalisi Çar İvan IV.’e biat edecekti. Ruslar anında Züye’de bulunan Kazanlı büyüklerden birkaç kişi 7 Mart günü Kazan’a gelerek, ahaliyi Çar’a biat ettirdiler. Rus valisi, 9 Mart günü Kazan’ı teslim almak üzere, şehir surlarının dibine kadar gelmiş bulunuyordu. Kazan Hanlığı’nın sulh yolu ile Rusya’ya katılması işi birkaç saatlik zaman meselesi gibi idi. Fakat hiç beklenilmeyen bir hâdise, Moskova hükümetinin bu yoldaki plânını alt üst etti ve Hanlığın hayatının bir müddet daha uzatılmasına imkân verdi.

Kazan’a tayin edilen Rus valisi, şehrin iskelesi olan Bişbaltaya gelerek, Kazan’a girmek için hazırlıklarını bitirmek üzere iken, Ruslarla iş birliği yapmış olan ve vali ile birlikte gelen Kazan büyüklerinden İslâm Bey,

Kebek Bey ve Alike (Elkey?) Narık Mirza, şehre giderek halkı hazırlamak ve sükûneti muhafaza etmek bahanesiyle validen izin aldılar. Bu üç zat Kazan'a girince "Rusların şehirde katliâm yapacakları" şayiasını yaydılar ve halkı, şehri müdafaaya davet ettiler. Bunun üzerine şehirde heyecan başgösterdi; halk galeyana geldi ve herkes silâha sarıldı. Bir müddetten beri Rusların müfrit taraftarı olan Çapkun Otuç Bey de, şehre gelerek müdafilere katıldı. Mikulinski şehre yaklaşınca kale kapılarını kapalı buldu; Kazanlıların kendilerini müdafaaya azmettikleri meydana çıkınca, Rus valisi Züye kalesine dönüp gitmek zorunda kaldı. Moskova hükümeti Hanlığın ancak silâh kuvveti ile zapt edilebileceğini açık olarak anlamış bulunuyordu.

Kazan büyükleri ve ahalisini son dakikada böyle bir karar almağa teşvik eden sebepler sarih olarak bilinmemekle beraber, Rusların şehre girince katliâm yapacakları şayiası esas âmili teşkil etmiş olmalıdır. Hanlığın elden gitmesi endişesi de mühim bir sebep teşkil etmiş ve son dakikada olsa dahi, şimdiye kadar birbirlerini imha ile meşgul olan Kazan büyüklerinde Hanlığın istiklâlini muhafaza kaygısı birdenbire canlanmışa benziyor. Rusların daha önce birkaç defa Kazan'ı kuşatmalarına, rağmen, alamayışları; bu defa da şehri kurtarmak ümidini uyandırmış olmalıdır. Kazan'da han bulunmadığından, hemen yeni bir hanın seçilmesi gerekiyordu. İdareyi ele alan Çapkun Otuç Oğlan ve diğer büyükler, Nogaylardan yardım alabilmek ümidiyle, o sıralarda Yusuf Mirza yanında bulunan Ejderhan sülâlesinden Yadigâr Muhammed'i Kazan'a davet ettiler. Yadigâr da birkaç yüz Nogayı askerle Kazan'a gelerek tahta çıktı. Seyyid Kul-Şerif Molla, Çapkun Otuç, Alike (Elkey?) Narık, Noğay beyi Zeniyet? (Ziynet?), Sibir beyi Kebek ve beylerden Derviş, bu sıralarda Kazan'da en nüfuzlu kimselerdi. Kazan'da vuku bulan değişikliğin tesiriyle, "dağlık" tarafındaki gayrimüslim ahali, yani Çuvaşlar ve Çirmişler kitle halinde

Ruslara karşı ayaklandılar; ancak Züye kalesi ve çevresi Moskova'nın idaresinde kaldı. Nogaylardan ve galiba Kırım'dan da yardım beklenmekte idi; hakikaten 3000 kadar Nogaylı asker Kazan'a geldi; fakat diğer hanlıklardan yardım alınamadı.

Kazanlıların kendilerini müdafaaya karar vermeleri Moskova'da malûm olunca, Çar Kazan'a karşı büyük bir sefer açılmasını emretti. Züye kalesine topların ve mühimmatın gönderilmesine başlandı. Moskova'nın bu sıralarda dışardan, ancak Kırım'dan hücuma uğraması beklenebilirdi; tehlikeli düşman sayılan Lehistan-Litvanya ile o sıralarda anlaşmağa varılmış, Livonya-Alman şövalyelerinin de yakında Ruslara karşı harekete geçmelerine ihtimal verilmemekte idi. Kırım tarafından gelmesi beklenen hücumu karşılamak üzere, bir miktar Rus kuvveti, Moskova'nın cenubundaki Kolomna'ya sevk edilmişti.

Hakikaten Kırım hanı Devletgerey, yaz ortalarında, Rusya'ya bir akın tertip etti; Kırımlı kuvvetler, 300 kadar yeniçeri ve birkaç topla, Tula şehrine hücum teşebbüsünde bulundularsa da, şehri alamadılar ve çekilip gittiler; Kırımlıların ikinci bir kolu, hanın çekilişinden habersiz olarak ilerlemekte iken, Rusların hücumuna uğrayarak mağlup edildiler; çok miktarda ganimet ve o meyanda birkaç top Rusların eline geçti. Gayet fena tertip edilen bu Kırım akını, bu suretle, Kazan'a gitmek üzere hazırlanan Çarı, seferden alıkoymak şöyle dursun, Rus ordusunun kuvvei mâneviyesinin büsbütün yükselmesine sebep oldu.

Rus ordusu 5 Ağustos'ta (1552), Kazan Hanlığı hududu olan Sura nehrini geçerek, hiçbir mukavemet görmeden doğuya doğru ilerlemeğe başladı. 13 Ağustos'ta bütün Rus kuvvetleri Züye kalesinde toplanmış bulunuyorlardı. Şah-Ali Han da burada idi; o, akrabası olan, Yadigar Muhammed Han'a, teslim olması ve boş yere mukavemet etmemesi yollu bir mektup göndermiş; fakat Kazan'dan gayet sert bir cevap almıştı. Bunun

üzerine Rus ordusu Züye'den hareketle, 20 Ağustos (1552) günü Kazan yakınına vardılar. Birkaç gün sonra şehrin muhasarasına başlandı.

Rus ordusu 150 bin kişi olup, ayrıca çok miktarda Şah-Ali Han'ın Kasımlı Tatarları da vardı. 150 top ve ateşli silâhla mücehhez olan Rus ordusu, Kazanlılara nispetle her bakımdan üstün idi. Kazan'ı da müdafaa eden kuvvetlerin 30 bin yerli, 3 bin Nogaylı askerden ibaret olup, bir miktar top ve ateşli silâhları vardı. Ayrıca Kazan'ın dışında, Rusları arkadan vurmak üzere 15 bin kadar kuvvet bulunduğunu da öğreniyoruz; bunlar, Yapança Bey, Şunak Mirza ve Arça beyi Eyyüb'ün kumandasında idiler.

23 Ağustos Kazan şehri artık her taraftan kuşatılmıştı. Kazan'dan kaçıp Rus ordugâhına gelen hain Kamay Mirza, şehrin müdafaa tertibatı hakkında birçok malûmat vermekle, Kazanlıları çok müşkül bir duruma düşürdü. Yapança beyin kuvvetleri Rusları boyuna hırpaladığından ilk hafta muhasaradan fazla bir netice alınmadı. Ruslar büyük kuvvetlerle Yapanca beyin kıtalarına karşı harekete geçerek, 1 Eylül günü bunları imha ettiler; Arça şehrine kadar yapılan bir Rus askerî hareketi neticesinde, Kazan Hanlığı'nın en zengin kısmı yağma ve tahrip edilmiş oldu. Kazanlıların yer altından yaptıkları su yolu Ruslar tarafından lâğımlanarak havaya uçuruldu. Lâğım işlerini Butler adındaki bir İngiliz idare ediyordu. 30 Eylül günü Kazan surlarının bir kısmı havaya uçurulunca, Rus askerleri şehre hücum teşebbüsünde bulundularsa da, geri atıldılar. Fakat 2 Ekim günü sabah erkenden, barutla dolu otuz adet fıçıya ateş verilince, surların bir kısmı yıkıldı, delikler açıldı ve Ruslar kitle halinde şehre saldırdılar. Kazan müdafileri şiddetle karşı koydularsa da, çokluk karşısında takatları kalmayıp, iç şehre çekildiler; sokaklarda müthiş bir boğazlaşma başladı. Kul-Şerif Camîi yanında, Başta Kul-Şerif Molla ve etrafında toplanan Kazan ruhanileri, hafızlar, Danişmendler-hepsi de elde kılıçla Rusların üzerine saldırdılar ve hepsi de dövüşe dövüşe şehit oldular. Yadigâr hanın,

yanındaki birkaç kişi ile Ruslara teslim olmasından sonra da Kazan müdafileri mücadeleye devamla tek bir kişi kalıncaya kadar çarpıştılar; nihayet Ruslar her tarafı işgal ile Kazan'ı ele geçirdiler.

Şehrin içinde, müthiş bir katliâm başladı; erkeklerden kimse bırakılmadı, kadınlar ve çocuklar öldürüldü; nasılsa kurtulanlar esir edildiler. Kazan'ın bütün serveti yağma edildi, camiler, mescitler, evler yakıldı, yıkıldı. Kazan'ın maddi ve manevi eserinden hiçbir şey bırakılmadı. 1437'de Uluğ-Muhammed Han tarafından kurulan Hanlık, 115 yıl sonra, bu suretle, Moskova Çarı İvan IV. eliyle sona erdirildi. Kazan şehrinin müdafaası münasebetiyle Kazan Türklerinin gösterdikleri kahramanlık Türk tarihin en şanlı sahifelerinden birini teşkil etmektedir; diğer yandan Ruslar tarafından Kazan'da işlenen cinayetler, Moskofların eline geçen yerlerde Türklere karşı yapılan arkası kesilmeyen takibat ve zulmün tipik misallerinden biri mahiyetindedir.

Kazan'ın muhasarası ve zaptının Rus askeri tarihi bakımından ehemmiyeti, Rusların ilk defa olarak büyük bir müstahkem mevkî ele geçirmelerinde idi; şimdiye kadar Ruslar herhangi bir kale zaptetmiş değillerdi. Kazan'ın zaptı Rusların kale muharebelerinde bir başlangıç teşkil etti.

Kazan şehrinin sükûtu ile Kazan ilinde Ruslara karşı mücadele sona ermiş değildi; Kazan Türkleri, Çirmişler ve Çuvaşlar birkaç yıl daha Moskof müstevlilerine karşı durmak istediler. Yer yer ayaklanmalar oldu, hatta bazı müstahkem mevkiler inşa edilerek, Ruslara karşı teşkilatlı mukavemet yapıldı. Zeyn-Seyyid, Sarı-Batır, Mamış-Birdi ve Ahmed-Batır gibi önderler bu ayaklanmaların kahramanları sıfatıyla şöhret kazandılar. Mamış-Birdi, Kazan şehrinden 45 km. kadar yukarıda, İdil boyunda inşa ettirdiği "Çalım" kalesinde dört yıl kadar dayanabildi. Süyüm-Bike'nin biraderi Ali Ekrem'i han olarak getirdi ve Kazan Hanlığı'nı canlandırmak

teşebbüsünde bulundu. Fakat, 1556'da Çalım kalesinin sükûtu, Ali Ekrem hanın öldürülmesi, Mamış-Birdi'nin de ihanetle Rusların eline düşürülmesi ve idamı üzerine, Ruslara karşı mukavemet tavsadı ise de, 1560'a kadar mücadele devam etti. 1552-1556 yıllarında Kazan ile Kama arasında bilhassa "kara halk" tarafından yapılan ayaklanmalar Ruslar tarafından sonsuz bir şiddetle bastırıldı. Bu münasebetle Kazan Türklerinden henüz sağ kalan beyler, mirzalar, yüksek ruhanilerden 1500 kişi imha edildi; halk bu suretle önderlerinden mahrum kaldı. 1556'da nihayet Ruslar vaziyete tamamıyla hâkim oldular ve sabık Kazan Hanlığı ülkesinde, kendi menfaatlerine uygun bir nizam kurdular. Bu nizam sadece Moskova Rusya'sının, Rus halkının faydasına hizmet etmeğe matuftu. Yüz yıllardan beri orta İdil sahasında hâkim bir unsur olarak yaşayan, bağımsız bir devlet sahibi olan Kazan Türkleri için 1552 yılı 2 Ekim'den itibaren mahkûmiyet devri başlamış oldu.

Kazan Hanlığı, tıpkı eski Bulgar Devleti gibi, muhtelif din ve ırktan birçok kavmin bir arada yaşadığı bir memleket olmakla beraber, siyasî, ekonomik ve kültür hayatında üstün olan unsur Kazan Türkleri idi. İdil Kama Bulgarlarından bir kısmının bir miktar yerli fin (ve eski burtas) ve galiba, XI. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde Kıpçak unsurları ile karışmak suretiyle meydana gelen, Kazan Türkleri, Kazan Hanlığı devrinde Kazan, Aşıt, Meşe ırmakları, Nukrat (Vyatka) nehrinin aşağı kısmı, Şuşma, Zey, Çirmişen ve Ik nehirleri ile İdil'in sağ (dağlık) tarafında, Züye nehri boyunca toplu bir halde yaşıyorlardı. Kendilerini "Bulgarlı" veya "Kazanlı", galiba daha ziyade "Müslüman" diye tesmiye eden bura ahalisine Moğol istilâsı ve Altın ordu hâkimiyeti neticesinde bilhassa Ruslar ve umûmiyetle yabancılar tarafından verilen "Tatar" adının Kazan (Orta İdil) Türklerince benimsenmiş olduğu belli değildir. Ak İdil sahasındaki Başkırtların da Kazan Hanlığı'na tâbi oldukları anlaşılıyor. Fin

kavimlerinden en kalabalık zümreyi Çirmişler teşkil ediyordu; bunlar Volga'nın sol kolu olan Vetluga ile Kama'nın kolu olan Nukrat (Vyatka) nehirleri arasında ve bir kısmı da, galiba Hanlığın "dağlık" sahasında yaşıyordu. Yine bir fin kavmi olan Arlar (Arça şehri bunlara izafeten bu adı almıştır) "Kazan Artı"ndan Kama'ya kadar uzanan bölgede oturuyorlardı. İdil'in sağ (dağlık) tarafında ise, Züye mansabı mıntıkasında çok miktarda yine bir Türk kavmi olan Çuvaşlar ve Züye ile Sura nehirlerinin baş kısımlarında Mokşı (Erze ve Mortua) lar vardı. Çirmişler ve Arların nispeten iptidai bir kültür seviyesinde oldukları, başlıca meşguliyetlerinin avcılık, arıcılık teşkil ettiği, Çuvaş ve Mokşıların da kültür bakımından bunlardan yüksek olmadıkları, arıcılık yaptıkları biliniyor. Bu kavimlerden bilhassa Çirmişler çok cesur ve gayet usta okçu idiler.

Kendi beylerinin idaresinde "patriarkal" nizam ve "Şamanizm" inançları dairesinde yaşayan gayrimüslim bu kavimler, Kazan Hanlığı'nda geniş bir serbestiye sahiptiler; bunların Hanlığa tabiiyetleri, in natura olmak üzere muayyen miktarda "yasak" (vergi) ödemekten ibaretti. Çirmiş, Ar ve Çuvaşların örf, adet ve dillerinde geniş ölçüde Kazan Türklerinin tesiri görülüyor; bunlardan bir çoğunun İslâmiyeti kabul ile "Türkleştikleri" keyfiyeti Müslüman Kazan köylerinde bazılarının Çirmişçe ve Çuvaşça tesmiye edilmesiyle de sabittir. Kazan Hanlığı'nın devamı müddetince gayrimüslim kavimlerin Hanlık idaresine karşı ayaklanmadıkları, Kazanlıların baş düşmanı Moskova Rusya'sına karşı şiddetle mücadele etmeleri gibi haller, Kazan Hanlığı'nda hâkim ve çoğunluk teşkil eden Kazan Türkleriyle "azınlık"lar arasında tam bir anlaşma hüküm sürdüğünü gösterir.

Kazan Türklerini büyük çoğunluğu köylerde yaşamakta ve esas meşgalelerini ziraat teşkil etmekte idi. Orta İdil boyunca yerleşen Türk kavimlerinin, ta Bulgarlardan itibaren ekin ektikleri ve ziraat

kültürünün geliştirdikleri, arkeolojik araştırmalar münasebetiyle bol miktarda meydana çıkarılan ziraat aletleriyle sabittir. Kazan Hanlığı devrinde toprağın büyük çiftlikler halinde işletildiği, han ailesinin, beyler, mirza, oğlanlar ve ruhanî reislerin elinde çok miktarda arazi bulunduğu biliniyor; köylülerin de kendi toprakları olduğu anlaşılmaktadır.

Kazan ili Türk-İslâm ahalisi çiftçi bir kavim olmakla beraber, etnik bünyelerinde çok miktarda Kıpçak unsurların karışmış olması dolayısıyla, gelenek, örf ve âdet, gıda ve giyimlerinde göçebelikle ilgili elemanların bulunduğu muhakkaktır; yani ayni zamanda yerli fin tesirlerini de mevcudiyetini kabul etmeliyiz; bunun içindir ki Kazan Türkleri bazı bakımdan diğer Türk kavimlerinden farklıdırlar. Kazan Hanlığı devrinde, Kazan Türklerinin, yalnız o sahadaki fin kavimlerinden değil, umumiyetle "bütün diğer Tatarlar"dan (yani etraftaki Türk menşeli kavimlerden) daha medenî oldukları biliniyor; İslâmiyetin ve şehrin hayatının erkenden inkişaf etmesinin bura ahalisinin yaşayış tarzı ve kültürüne büyük tesiri olduğunu kabul etmeliyiz.

Orta İdil boyundaki ormanlarda arıcılık bilhassa inkişaf etmiş, gıda ve ticaret maddesi olarak bal (ve balmumu) mühim bir yer tutmuştur. İdil, Kama ve Nukrat (Vyatka) ve diğer nehirlerde çok miktarda balık bulunduğundan, balıkçılık bir meslek olarak gelişmiş ve tuzlu balık ihracat maddeleri arasında başta gelmişti. Sansar, samur, tilki, kunduz, su samuru ve sincap gibi hayvanların çokça bulunduğu ormanlık sahada ve nehir boylarında yaşayan Çirmiş, Ar ve Çuvaşların başlıca meşgalelerini avcılık teşkil etmekte idi; bu kavimlerden "yasak" (vergi) bilhassa kürk ve baldan ibaret olmak üzere in natura alındığından, Hanlık hazinesinde çok miktarda kürk ve bal birikmekte idi; yerli tüccarların da köy köy dolaşarak kürk ve bal topladıklarına göre, Kazan panayırında Kazan tüccarları tarafından satışa çıkarılan maddeler arasında bu maddelerin

birinci yeri tuttuğu biliniyor; bundan ötürüdür ki, vaktiyle eski Bulgarlar gibi, Kazanlılar da kürk ticareti ile nâm kazanmışlardı. Kazan ilinde “dericiliğin”de çok inkişaf etmesi, bir taraftan avcılık, diğer yandan iri baş ehli hayvan yetiştirmenin tabî bir neticesi olsa gerektir.

Kazan şehri, büyük bir ticaret merkezi haline gelmesini, İdil nehri boyunda kurulmasına medyundur; istilâlar ve iç harpler yüzünden birer harabe haline gelen Bulgar ve Saray şehirleri, emniyetsizlik tesiriyle eski mevkilerini kaybedince, Kazan Hanlığı’nın tesisi üzerine emniyet ve asayişe kavuşan orta İdil sahasının başşehri, Kazan, bu defa doğudan, cenuptan ve batıdan gelen tüccarların buluşma yeri oldu. Kazan’da, yerli ahaliden başka, çok miktarda “Tacik” (Türkistanlıların umumî adları), Ermeni, Gürcü, Sibiryalı tüccarlar ve her zaman binlerce Rus tüccarı ve zanaat erbabının kaldığı malûmdur; her yıl 24 Haziran’da başlayıp birkaç hafta süren “Kazan panayırı” bu devrin milletlerarası ticaretinde yüksek bir mevki işgal etmekte idi. Rusya’dan tuz ve bazı mamul eşya, Batı Avrupa’da imal edilen kumaşlar, Türkistan’dan ve diğer cenup memleketlerinden altın gümüş işlemeli kumaşlar, pamuklular, ziynet eşyası, bilhassa Kazan yurdunda toplanan kıymetli kürkler, dünyanın her tarafından gelen tüccarlar arasında yapılan alışverişin başlıca maddelerini teşkil ediyordu. Oldukça inkişaf ettiği bilinen kuyumculukta, Kazanlı ustaların eski Bulgarlar, Altın Ordu (Saray) ve Türkistan sanatkârlarının izini takip ettikleri görülüyor. Kazan müzelerinde teşhir edilen eşya bu tip sanat hakkında bir fikir verebilir.

Kazan Hanlığı devrinden kalan herhangi bir binanın mevcut olmayışı ve bu sahada arkeolojik araştırmaların henüz layıkıyla yapılmamış olması, bu devir mimarisinin öğrenmeğe imkân vermiyor. Ancak “köy mimarisi” ve köylerin şekli hakkında bazı mütalâalarda bulunmak mümkün görülüyor; Kazan ilinin Türk-İslâm köyleri, mescit ve evlerinin, bugünkü hali ile, bir

dereceye kadar Kazan Hanlığı devri inşaatını andırdığını kabul etmeliyiz. Kazan şehrinde beş büyük camînin bulunduğu, bunlardan birinin hattâ sekiz minareli olduğu, hanın ve bazı büyüklerin “sarayları” olduğunu kaynaklarca tespit edilmiştir. Kazan devrinden kalan yegâne yadigâr olan “Süyüm-Bike minaresi” veya “Han mescidi”nin ise, ancak aşağı kısımlarının hanlık zamanına ait olduğu sanılıyor. Cami ve diğer taş binaların her halde Kasım Hanlığı devrinde Kasım şehrinde bina edilen yapılar benzedikleri kabul edilmelidir. Kazan şehrinin iç taksimatı ve yapılış tarzına gelince, bu hususta Türkistan şehirlerinin örnek tutulmuş olduğu mümkündür.

Kazan Hanlığı bir İslâm memleketi olmakla beraber, coğrafî durumu bakımından, büyük Müslüman kültür merkezlerinden uzaktı; İslâmiyet’in İdil boyunda X. yüzyıldan beri yayılmış olmasına rağmen, gerek Bulgar Hanlığı ve gerek Altın Ordu devrinde, İslâmî kültürün fazla inkişafına müsait zemin mevcut değildi. Öteden beri köylerde devam ettirilen mektep ve medrese faaliyetinin ancak halkın dinî ihtiyaçlarını karşılayacak bir seviyede bulunduğu anlaşılıyor. Orta İdil boyunda, eski Bulgar ve Altın Ordu devrinde Türkistan’la yakın münasebetin tesir üzerine yayılan ve kökleşen tasavvuf hareketi, Kazan Hanlığı zamanında da devam ettirilmiştir; bilhassa Nakşibendi tarikatının rağbet kazandığı biliniyor; yakın bir zamana kadar ziyaretgâh olan “evliya” mezarlarından bazılarının Kazan Hanlığı devrine ait olması mümkündür; yazılı eserlere dahi giren “şeyh” (işan) adlarının çokluğu Kazan ilindeki tasavvuf hareketinin derecesini göstermeğe kâfidir. Kazan Hanlığı’nda yüksek rütbeli din adamlarının, seyyitlerin, molla, hafız ve danişmentlerin bulunduğu ve ruhanîlerin halk üzerinde büyük otoriteleri, seyyitlerin devlet işlerinde yüksek nüfuzları olduğu malûmdur; mamafih Kazan “ulema” sının ilmî seviyelerinin pek de yüksek olmadığı anlaşılıyor. Ahalisinin çoğunluğunu köylü halkı teşkil ediyor ve ancak küçük bir zümre, bilhassa tüccar ve sanat

erbabı, Kazan şehrinde yaşıyordu. Bu şartlar içinde, Kazan şehri ve Kazan ilinde geniş ölçüde bir ilim ve yüksek bir medeniyet hareketinin (meselâ Semerkant, Buhara veya İstanbul gibi) inkişafına zemin ve zaman müsait değildi. Kazan Hanlığı, İslâm dünyasının artık inhitat etmek üzere olduğu bir devrine rastlamış olduğundan, İslâm memleketlerinden gelen tesirlerin, zaten yeni inkişaflara yol açması beklenemezdi.

Bununla beraber Kazan ilinde, bilhassa Kazan şehri ve diğer daha küçük şehirlerde, "aydın" (münevver) bir zümrenin mevcut olduğu, edebiyat ve san'at mensuplarının bulunduğu da muhakkaktır. Muhammed-Emin Han'ın Herat ve Semerkant hükümdarlarıyla san'at ve edebiyat mevzuları üzerindeki münasebeti bu hususta bir misal teşkil edebilir; meşhur bestekâr ve sazendelerden Gulâm Şadî, Şibanî Han tarafından Kazan'a gönderilmişti. Muhammed-Emin Han'ın Farisî şiir yazdığı bilindiğine göre Han'ın bir istisna teşkil etmediği, başka şair ve ediplerin de bulunduğu aşikârdır. Kazan ilinde, Hanlık devrindeki yerli edebî eserlerin çok olmadığı kabul edilmekle beraber, Türkistan tesiriyle bazı edebi eserlerin yazıldığı malumdur; bunlardan, XVI. Yüzyıl Kazan ediplerinden Muhammedyar Mahmud oğlu tarafından kaleme alının Tuhfe-i Merdan ve Nur-ı Sudûr adlı eserler, Kazan Hanlığı'nda edebi hareketin mevcudiyetini göstermektedir.

Kazan Hanlığı devri "edebi", daha doğrusu "idari" dil hakkında "Sahibgerey Han Yarlığı"ndan bir dereceye kadar fikir edinmek mümkündür; Kazan Hanlığı devrinden kalan yazılı malzemenin çok az olması, bu devir Kazan Türklerinin edebi dil, edebi zevk ve san'at zevkleri hakkında bir hükme varmamıza imkan bırakmıyor; ancak mukayese yollu tahminlere yol açıyor.

Batı Avrupa'da ve belki de Osmanlı İmparatorluğunda başlayan yenilik hareketlerinin ancak mahdut sahada, ezcümle ateşli silahların kullanılmasında, (galiba Ruslar vasıtasıyla), küçük bir tesiri olmuştur;

sayıları belki de bir milyonu aşmayan (?) Kazan ili ahalisinin, öteden beri alışmış oldukları idare tarzı, hayat telakkileri ve alışveriş dağdağası içinde, kendi dar muhitleri dairesinde dış alemde olup biten büyük değişiklikler ve beliren tehlikelerden habersiz olarak yaşadıklarına hükmedilebilir.

Eski geleneklere ve mevcut ekonomik ve sosyal şartlara uygun olarak Kazan Hanlığı'nda ahali birkaç sınıftan teşekkül ediyordu; Çingiz neslinin muhtelif şubelerinden gelen hanlar, Mahmud Han'ın ölümünden sonra (1461), sık sık değiştiğinden, Kazan'da han ailesi mensuplarının çoğalmaları mümkün olmamıştı. Buna mukabil yüksek aristokrasi ailelerinin büyük bir kalabalık teşkil ettiği biliniyor; 1546 yılında, bir defa yüksek aileden yetmiş altı kişinin Moskova'ya kaçışları veya Şah-Ali Han tarafından ziyafete davet edilerek büyüklerden yetmiş kişinin öldürülmesi (1549), bu hususta bir fikir verebilir. Yüksek tabakadan dört ailenin bilhassa temayüz ettiği malumdur; bunlar "karaçi" adını taşıyor ve irsi bir makam olmak üzere hanın en yakın müşavirleri sıfatıyla devlet işlerinde büyük nüfuz sahibi idiler. Karaçilerden Şirin ailesi bilhassa meşhurdu. Emir'in karşılığı olan "bey" (bek, biy, Rusçası-knez) ler, bunların küçük oğulları olan "mırza" lar ve askeri rütbelerin başında geldiği anlaşılan "oğlan"lar ve dini zümre reisi olan "seyyid"ler yüksek sınıfı teşkil ediyorlardı; bunlardan başka, her türlü vergi ve mükellefiyetten muaf olan "tarhan" ların halk arasından çıkması mümkündü.

Köylünün, başka bir tabirle "kara halk"ın hukuki statüsü iyice bilinmemekle beraber, toprak sahibi ve hür olduğu anlaşılıyor; fakat büyük çiftçiliklerde, beylere tabi "çur" (kul) ların veya "kişi"lerin mevcudiyeti de tespit edilmiştir; ırgat olarak, bilhassa Rus esirlerinin çalıştırıldığı, Kazan Hanlığı'nda daima çok miktarda Rus esir ve kölelerinin bulunması ile sabittir.

Kazan Hanlığı’ndaki vergi sistemi ve türlü mükellefiyetler hakkında açık bilgimiz olmamakla beraber, Altın Ordu’daki nizamın tatbik edildiğini gösteren bazı vesikalara malikiz. 1523 yılında verilen Sahibgerey Hanın “Tarhanlık yarlığı”nda esas vergi olarak “yasak” gösterilmiş, fakat ondan başka “kalan, “müsamma salığ”, “sala harcı”, “yer kabalası”, “tütün sanı”, “süsün ulûfe” adıyla vergi ve mükellefiyetler bulunduğu görülüyor; “köprücü”, “kiçüci”, “tutkavul”, “tamgacı” (ve herhalde “tartnakçı”) tabirleri bulunduğuna göre nehir geçitlerinde ve gümrüklerde, hudut muhafaza noktalarında alınan resimlerin Kazan Hanlığı’nda da tatbik edildiğini göstermektedir.

Memur ve idare mensuplarına gelince bu hususta da fazla bir şey bilmemekle beraber, Hanlığın kendine has bir “memur teşkilatı” olduğu anlaşılıyor; bilhassa vergi toplanması defter kayıtlarına göre yapılmış olmalıdır; arazi alım-satımının da senetlerle tespit edildiği biliniyor; bu cins senetlerde satanın ve alanın adları, arazinin hudutları, fiyatı, şahitlere ve yazana verilen ücret kaydedilmekte idi. “Bakşı”ların (bitikçi) Kazan Hanlığı’nda yüksek mevki işgal ettikleri ve diplomatik hizmetlerde kullandıkları da biliniyor. Moskova ile münasebette Kazan diplomasisi epey inkişaf etmiş ve bazı “bakşılar” bu sahada ihtisas edinmişlerde. Kazan Hanlarının sikke bastırdıkları biliniyor; Uluğ-Muhammed Han tarafından bastırılan sikkelerden bazıları Kazan’da bulunmuştur; bundan başka Kazan’da tedavülde olan ve Arap harflerle darbedilen bazı Rus sikkeleri de (mesela İvan III’ün) meydana çıkarılmıştır.

Askeri teşkilata gelince, bunun Uluğ-Muhammed Han tarafından, Altın Ordu nizamına göre kurulduğu ve halefleri tarafından da aynı şekilde devam ettirildiği görülüyor; ordunun esas kısmını atlı asker teşkil ediyordu; Kazan Hanlığı Moskova’ya karşı taarruz halinde bulunduğu müddetçe atlı kuvvetlerin bulunmasıyla yetinilmişse de, Rusların hücumu sıklaşınca,

Kazan şehrini müdafaada yaya askeri de kullanılmağa başlanmıştır. Yaya askerin bilhassa Çirmişlerden teşkil edildiği anlaşılıyor. Başlıca silahın ok, kılıç ve mızrak olduğu, fakat Hanlığın sonlarına doğru az miktarda olsa dahi ateşli silahların da kullanıldığı biliniyor; Kazan kalesinde toplar bulunduğu gibi, galiba arkibüz tüfeği (arquebuse) de vardı; bu çeşit tüfeklerin Ruslardan ganimet olarak alındığını gösteren kayıtlara malikiz; mamafih Kazanlıların ateşli silah kullanmakta mahir olmadıkları, hele topçuların pek az olduğu biliniyor. Kazan Hanlığı'nda birçok büyük nehir bulunduğundan gemicilik de epey inkişaf etmiş ve nehir donanması dahi yapılmıştır. Çuvaşların gemicilikte bilhassa usta oldukları ayrıca bilinmektedir.

Kazan şehrinin kendi devrine göre "zaptı güç" bir kale olarak vasıflandırılması, Kazanlıların kale binasındaki maharetlerini gösterdiği gibi, Kazan'ın sukûtundan sonra birkaç yerde müstahkem mevkiler inşa etmeleri de bunu teyit eder; ancak Kazan şehrinin surları, taş yerine ağaçtan yapılmış, asrın ihtiyaçlarına uymuyordu. Ruslarda süratle tatbik edilen top ateşine ve lağımla havaya uçurulmak tehlikesine karşı duracak sağlamlığı haiz değildi.

Kazan Hanlığı'nın coğrafi durumu, tabii servet, topraklarının çok mümbit ve ticaret münasebetleri için çok elverişli olmasına mukabil, müdafaası bakımından o derece elverişsiz idi. İdil ve Kama nehirleri kendi başlarına birer tehlike teşkil ediyorlardı. Nijni-Novgorod'dan hareket eden veya Vyatka-Kama boyunca aşağıya inen Rus nehir-donanması, Rus nehir korsanları (Uşkuynik'ler) Hanlığı her an tehdit edebiliyorlardı. Moskova hükümeti Kazan üzerine yaptığı seferde bilhassa Volga (İdil) nehrinden faydalanmış, toplar, mühimmat ve erzak hep su yolu ile Kazan'ın yanı başına kadar sevk olunmuştu. Hanlığın yegane tehlikeli komşusu olan Moskova Rusyası ile Hanlık arasında, bazı nehirler ve ormanlık sahadan

başka, müdafaaya elverişli tabii manialar mevcut olmadığından, Rus taarruzunu ancak Kazan kalesinin surları arkasından karşılamak imkanı kalmıştı. Kazan Hanlığı'na devamlı bir surette yardım edecek kuvvetli komşu bir İslâm devleti de mevcut değildi; Altın Ordu "kalıntıları" Hanlıklardan, ara sıra gelen yardım ancak tesadüfi mahiyette olup, geçici ehemmiyeti haizdi. Kazan tahtında hanın değişmesi üzerine, bu Hanlıklar ile münasebetin şekli de değişmekte, bir müddet önce dost olan komşu, az sonra ya kayıtsız veya düşman olarak görünmekte idi. Devrin en muazzam İslâm-Türk devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, mahiyeti henüz tespit edilemeyen muhtelif amillerin tesiriyle, Kazan ülkesi ile ya hiç ilgilenmemiş veya yetersiz bazı teşebbüslerde bulunmakla iktifa etmiş ve Hanlığın Moskoflar tarafından yok edilmesini önlemek yolunda ciddi bir teşebbüste bulunamamıştır. İslâm-Türk dünyasının en uzak bir köşesinde nispeten küçük ve zayıf bir devlet olan Kazan Hanlığı, bu suretle, kuvvetli Moskova Rusyası karşısında, tek başına bırakılmıştır.

Kazan Hanlığı'nın sükûtu hem Rusya hem de Türk illeri tarihi bakımdan adeta bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Kazanın sükûtu, Rusların her şeyden önce İdil (Volga) nehrini ele geçirmelerine imkan verdiği gibi, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ilk temaslara ve az sonra gerginliğe yol açtı. Kazan düşmeden önce, Moskova Rusyası'nın İdil üzerindeki en ileri karakolu Züye kalesi idi; Rus ilerleyişine mani olan Kazan kalesi düşünce, Ruslar İdil nehri boyunca aşağıya inerek, 1556'da Ejderhanı Estihan zapt ettiler ve İdil (Volga) nehrinin mansabını da ele geçirerek Hazar denizine ulaştılar; Oka'nın İdil'e döküldüğü yerden itibaren, bin yıl kadar bir "Türk nehri" olan İdil bu defa "bir Rus nehri" oldu ve Rusya'nın ekonomisi için can damarı vazifesini görmeğe başladı. Rus ilerleyişi bununla da durmayarak, şimali Kafkaslar'da, Tarak nehrine ve Kabardalılar sahasına, bir Osmanlı-Türk kalesi olan Azak çevrelerine

kadar yayılmağa başladı. Diğer yandan, Kazan'ın sukûtu üzerinden birkaç yıl sonra, Ural dağları çevresinde yaşayan Başkurtlar ve Sibir Tatarlarının bir kısmı kendi arzularıyla Moskova'ya tabi oldular. Kazan Hanlığı'nın sukûtu, bu suretle, Rusya'nın "çok milletli" bir devlet olmasına yani süratle gelişen Rus emperyalizmine yol açmış oldu.

Nogaylardan ve Türkistan'dan gelen bazı ikaz ve ricalar üzerine Osmanlı Devleti'nin başında duranlarda, nasılsa Rus tehlikesinin farkına varılmış ve Moskofları geri atmak, hatta Ejderhan ve Kazan Hanlıklarını canlandırmak arzusu uyanmıştı. Sultan Selim II. tarafından Moskova Çarı İvan IV. E (Korkunç İvan) yazılan tehdit dolu mektuplar ve 1569'da çok fena tertip edilen ve başarısızlıkla biten, Ejderhan seferi bu siyasetin tezahürü idi. İnebahtı hezimeti (1571) ve Kıbrıs seferi (1571) Babıâlinin dikkatini başka tarafa çekmiş, Kazan (ve Ejderhan) meselelerini unutturmuştu. Korkunç İvan'ın ölümünden az sonra Rusya'da başlanan "karışıklık" (1603-1613) lardan Kazan Türklerinin faydalanarak, Rus boyunduruğundan kurtulamayışlarının sebebi: Elli yıl süren Moskof tahakkümü neticesinde ahaliye önderlik yapacak, halkı Ruslara karşı teşkilatlandıracak kimselerin imha edilmesi idi. Mamafih "Hanlığı canlandırmak" için bazı teşebbüsler yapıldı, hatta 1635'te Rahman-Kulı adında bir zat yardım isteyerek Kırım'a gönderildi, fakat bu ve buna benzer sonraki müracaatlardan hiçbir netice çıkmadı, Kazanlılara dışardan hiçbir yardım gelmedi ve bura Türkleri uzun yüzyıllar boyunca Moskova-Rus boyunduruğu altında yaşamağa mahkum ediliş oldular. Kazan ilindeki ayaklanmalar ise kana boğularak bastırılmakta idi.

Kazan Hanlarının Listesi

Uluğ-Muhammed 1437-1445

Mahmud (Mahmutek) 1445-1461

Halil 1461-1467

İbrahim 1467-1479

İlham (Ali?) 1479-1487

Muhammed-Emin (Birinci Defa) 1487-1496

Mamuk (Sibir hanzadelerinden) 1496-1497

Abdüllatif 1497-1502

Muhammed-Emin (ikinci defa) 1502-1518

Şah-Ali (Şeh-Ali? (Birinci defa) 1519-1521

Sahibgerey (Kırım sülâlesinden) 1521-1524

Safagerey (Birinci defa) 1524-1531

Can-Ali 1531-1533

Safagerey (İkinci defa) 1533-1546

Şah-Ali (İkinci defa) 1546-1548

Safagerey (Üçüncü defa) 1548-1549

Ütemişgerey 1549-1551

Şah-Ali (Üçüncü defa) 1551-1552

Muhammed Yagidâr (Astrahan sülâlesi) 1552-

Karamzin, N. İstoriya Gosudarstva Rossiyskago. (muhtelif ciltleri);

Şihabeddin Mercani, Müstefad-ü'l-ahbar fi tarih-i Kazan ve Bulgar. İki cilt. Kazan 1885,1900;

Murad Remzi, Telfikü'l-ahbar ve Telkihü'l-asar fi ahval-i Kazan ve Bulgar ve Mülûk-i Tatar. Orenburg, iki cilt, Orenburg, 1908

Ayneddin Ahmer (of), Kazan Tarihi. Kazan 1910

Ahmed Zeki Validi, Türk ve Tatar Tarihi. Kazan 1912;

Hadi Atlasi, Kazan Hanlığı. Kazan 1913 (ikinci basımı 1920)

A. Aziz, Tatar Tarihi. Kazan 1924: Ali Rahim, A. Aziz. Tatar Edebiyatı Tarihi. Kazan 1925

Chudyakov, M. Oçerki po istorii Kazanskogo tsarstva. Kazan 1923 (tafsilatlı bibliyografya verilmiştir)

İstoriya tatarii v dokumentach i materialach. Institut Istiorii; Akad. Nauk, Moskova Gosizdat (değiştirilmiş yeni tab'ı, 1948)

G.V. Yusupov, Tatarskiye Epigrafiçeskiye Pamyatniki XV. V., Epigrafika Vostoka V (1951). Sovetskaya Etnografiya 3 (1946) Etnogenez meseleleri (Rusça): A. Smirnov, T. Trotimova, N. Vorob'yev, L. Zalyay'lerin Kazan Türklerinin menşelerine ait yazıları (37-92 ss).

Abdullah Battal (Taymas), Kazan Türkleri. İstanbul 1925; ayni müellifin: Sahib Giray Han Yarlığı. Türkiyat Mecmuası II (1928).

Akdes Nimet Kurat. Kazan Hanlığını Kuran Uluğ-Muhammed Han Yarlığı. İstanbul 1937.

Kazan Hanlığı'nda İdarî Yapı / Dr. Donald Ostrowski [s.453-459]

Harvard Üniversitesi / A.B.D.

Kazan Hanlığı (1438-1552) varlığını biraz daha uzun süre devam ettirebilir miydi? Kazan yönetici sınıfı uzun vadeli bağımsızlık için stratejilerini en iyi şekilde kullanmada başarısız mı olmuştur? Bu soruları yanıtlamak için Kazan Hanlığı'nın kurumsal yapılarıyla birlikte karar verme süreçlerine de bakmamız ve bir yere kadar Kazan idari sınıfının stratejilerinin ne olduğunu belirlemeye çalışmamız gerekmektedir. Bu makalenin görüşü; Kazan idari sınıfının, kolaylıkla zarar görebilecek olan zor bir jeopolitik konumda yapılabilecek olanın en iyisini yaptığı ve nihai kaderini önlemek için zaten yapılabilecek çok az şey olduğudur.

Kazan Hanlığı idari yapısı ile ilgili başlıca kaynaklar, birkaç yarlık (üç tanesi Tatarca ve diğer birkaçı da Rusça tercüme olarak günümüzde de mevcuttur),1 Rus tarih kayıtları2 ve Posol'skii prikaz3 da korunan diplomatik yazışmaları içermektedir. Ayrıca Kutsal Roma İmparatorluğu'nun Büyükelçisi Sigismund von Herberstein da Moskova-Kazan ilişkilerinin çağdaş bir anlatımını sağlamaktadır.4 Bu kaynaklar, Kazan Hanlığı'nın yönetim şekli, idari kurumları ve sosyal yapısı hakkında az miktarda doğrudan bilgi sunmaktadır. Bizim bu kurumları ve yapıları anlamak için yaptığımız girişim yüzünden kaynaklar, tarihçileri türlerine bağlı olarak değişen çeşitli zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. Bizim amaçlarımıza göre yarlık, tanımlanan koşullar hakkındaki bilgi üzerine bizim gerçekten sahip olmadığımız varsayımlar ve aşırı detay yüzünden zarar görmektedir. Rus tarih kayıtları, Rus sarayı ve hükümdarının faaliyetlerinden yana güçlü bir önyargı sergilemektedir, ancak bir

Kazanlının bakış açısından neler olduğunu anlamak için yapılan herhangi bir teşebbüse meydan vermemektedir. Herberstein'ın raporu Rus kaynaklarının bir kopyasıdır. Rus diplomatik belgeleri o kadar anlamı belirsiz bir dille anlatılmıştır ki (daha sonra bu makalede belirtilen bazı istisnalar ile birlikte) eşit derecede mantıklı olan birkaç yoruma olanak vermektedirler ve buna ek olarak dahili konular yerine daha çok harici konuların koşullarını tartışmaktadırlar. Rus diplomatik kaynaklarıyla ilgili bir başka problem de Kazan ile ilgili belgelerin arşivinin zayiatıdır.

Yine de Kırım Hanlığı ve Nogay Hanlığı ile ilgili olan Posol'skii prikaz belgelerinin hemen hemen bütün serisi bugün mevcuttur ve Kazan Hanlığı hakkında değerli bilgi sağlamaktadır.5 Dahası 1530'da başlayan Moskof tarihi kayıtları Posol'skii arşivindeki6 "Kazan kitaplarının" kelimesi kelimesine aynısı gibi görünmektedir. Bu kopyaların dikkatlice okunması, Moskova-Kazan ilişkileriyle ilgili kaybolan belgelerin birçoğunun belli bir yere kadar yeniden oluşturulmasına olanak sağlamaktadır.

Ayrıca bu oldukça seyrek kaynak merkezinden çıkan kanıt ile batı bozkır bölgesindeki diğer Tatar Hanlıklarının kanıtını kıyaslayarak, Kazan Hanlığı'nın idari sınıfı yapılarının belirsiz dış hatlarını tereddütlü bir şekilde oluşturabiliriz.7 Tipik bir Tatar Hanlığı'nın kurumsal yapısı, geleneksel olarak Cengiz Han'ın soyundan gelen bir han tarafından yönetilen bir hükümet içermektedir. Han muntazam olarak, her biri önde gelen beyliklerden birini yöneten ve genellikle dört kişi olan karaçi beylerinin divanı ile fikir alışverişinde bulunmuştur.8 Bu divan bir devlet meclisi olarak iş görmüştür ve bütün önemli devlet kuruluşları için bu divanın tasdiki gerekli olmuştur. Karaçi beylerinin imzaları iç politikayla ilgili bütün önemli belgeler için de gerekli olmuştur. Yabancı güçlerle yapılan antlaşmalarda karaçi beylerine ek olarak hanın kardeşleri ve oğulları, dini liderler, yakın akıl hocaları ve aynı zamanda bazen karaçi

beylerinin haricindeki diğer prestijli topluluk üyeleri gibi önemli şahısların da tanıklıkları zorunlu kılınmıştır. Nihayet yabancı büyükelçilerle yapılan toplantılarda da ileri gelen toplulukların temsilcileri olarak karaçi beylerinin varlığı gerekli olmuştur. Böylece han ile yabancı güçler arasında karaçi beylerinin çıkarlarına muhalif olabilecek görüşmeler yapılması önlenmiştir. Bazen han ve divan, temsilci bir meclis olan kurultayın da tavsiyelerini kabul etmiştir. Kurultay, hanın akrabaları (kalga, saltanlar), dini liderler (seyidler, mollalar, imamlar), hanın heyeti (beyler, ulanı) ve yönetim sınıfının alt sıralarından gelen çeşitli önemli şahıslar (mirzalar) gibi hanlığın yönetim sınıfının önemli kişilerinden oluşmuştur. Kurultay sadece tavsiyeler vermekle kalmayıp, iktidardaki hanı görevden alabilmiş ve ölen veya görevden alınan bir hanın yerine yeni bir han da seçebilmiştir. Bizim Kazan Hanlığı kanıtımız ile bu standart model ne kadar yakın ilişki içinde olmuştur?

Kazan hanlarının hepsi de Cengiz soyundan gelmiştir, ancak uygun adaylar arasından birisinin seçiminde bir takım yasal, politik ve geleneksel hususların Kazan yönetim sınıfı tarafından düşünülmesi zorunlu olmuştur.9 Kıpçak Hanlığı'nın eski hanı Ulu Muhammed (1419-1435)10 Kazan'ın ilk hanı olmuştur. Ulu Muhammed, Batu'nun kardeşi Toğay-Timur'un soyundan gelmiştir. Böylece Cengiz Han'ın oğlu Cöçi vasıtasıyla Ulu Muhammed de Cengiz soyundandır. 1435'te Ulu Muhammed'in uzaktan kuzeni olan Küçük Muhammed kendisini Kıpçak Hanlığı'nın Hanı ilan ederek hanlığın yönetimini ele geçirmiştir. Sonuç olarak Ulu Muhammed, taraftarları ile birlikte kuzeye doğru Belev'e kaçmış ve 5 Aralık 1437'de kendisini çıkarmak için gönderilen bir Rus askeri heyetini bozguna uğratmıştır.11 1439'un Temmuz ayında Ulu Muhammed on gün süreyle Moskova'yı kuşatmış, Moskova dolaylarını harap etmiş ve Kolomna şehrini yakmıştır.12 Ulu Muhammed'in Saray'dan kaçışının hemen ardından

meydana gelen bu olaylar, Ulu Muhammed'in etrafında toplamaya başladığı askeri gücün bazı belirtilerini ortaya çıkarmıştır. Çünkü tarihi kayıtlar, saraydan ayrıldığında Ulu Muhammed'in yanında sadece şahsi heyetinin olduğunu bildirmektedir. Yine de yüz yılı aşkın tarihi boyunca Kazan Hanlığı hiçbir zaman askeri alanda kendi kendine yeterli hale gelmemiştir ve savunma için büyük ölçüde yabancı ittifaklara bağlı olmak zorunda kalmıştır. 1445 yılı itibariyle, Ulu Muhammed kalıcı olarak Kazan'a yerleşmiş ve böylece Kazan Prensliği'nin son hükümdarı olan Ali Bek'i (1429-1445)13 kovduktan sonra Kazan Hanlığı'nı resmen kurmuştur.

Ulu Muhammed'in iktidarının son önemli başarısı 7 Temmuz 1445'te Suzdal yakınlarında Rus prensi II.Vasiliy'in esir alınmasıdır.14 Aynı yılın Ekim ayında Ulu Muhammed II. Vasiliy'i büyük bir fidye karşılığında serbest bırakmıştır. Hiç şüphesiz bu fidye, hanlığını daha sağlam bir temel üzerine kurmasına yardımcı olmuştur.15 Ertesi yıl Ulu Muhammed'in ölümünün ardından oğlu Mahmud tahta çıkmıştır. Kazan Tarihi'ne (Kazanskaya İstoriya) göre Mahmud, babası ve kardeşi Yakup'u bacaklarını kestirmek suretiyle öldürtmüş ve böylece taht için hak iddia edebilmiştir.16 Hem Mahmud'un, prens kanı dökülmesine karşı olan Moğol-Tatar yasağını bozuşunu anlatan hem de hala hayatta olan Yakup'un (açıkça her iki bacağı da sağlam olarak) 1447'de Rus prensinin hizmetinde savaşmaya gidişini17 görmezden gelen bu hikâye hiç de güvenilir değildir.

1518'de Ulu Muhammed'in büyük torunu Han Muhammed Emin (1484-1485, 1487-1495, 1502-1518) öldüğünde çeşitli krizler meydana gelmiştir, çünkü Muhammed Emin'in ölümü Kazan yönetimindeki Ulu Muhammed silsilesinin bitişini temsil etmiştir. O zamana kadar hanlar, iktidarda bulunan aileden olan ve özellikle Ulu Muhammed'in oğlu Mahmud'un soyundan gelen erkeklerin arasından seçilebilmiştir. Ulu Muhammed'in diğer iki oğlu Kasım ve Yakup o

zamanlar artık hayatta değillerdir. Moskova prensliği için seçkin bir askeri kumandan ve Kasım'ın oğlu olan Danyar da çoktan ölmüştür. 1466-1467 yılları arasında Han olarak iktidarda kalan ve Mahmud'un oğlu olan Halil erkek varis bırakmamıştır. Sonraki Han İbrahim'in (1467-1479) ilk karısı Fatima'dan üç oğlu olmuştur: İlham (1479-1485 ve 1486-1487 yıllarında iktidarda kalmıştır), Melik-Tagir ve Kudai Kul. İlham'ın erkek varisi olmamıştır. Hem Melik-Tagir hem de Kuday Kul Moskova Prensliği'nin hizmetine girmiştir. Melik-Tagir'in Fedor ve Vasiliy adında iki oğlu olmuştur ve ikisi de Hıristiyan olarak yetiştirilmiştir. Kazan Hanı'nın Müslüman olması şartı bulunmamasına rağmen (gerçekte Kıpçak Hanlığı'nın 13. yüzyıldaki hanlarından en az bir tanesi Hıristiyan olmuş olabilir), yine de 16. yüzyılın başlarında Müslüman hanlara sahip olma geleneği iyiden iyiye kurulmuştur. Bu gelenek, 1552 yılında Kazan'ın Hıristiyan bir çar/han olan IV. İvan tarafından fethedilmesi ve yönetilmesine kadar (Kazan'ın o anda artık bağımsız bir devlet olmamasına rağmen bozulmamıştır. İlham'ın üçüncü oğlu Kuday Kul, 1505'te Hıristiyanlığa geçerek Peter ismini almış ve Büyük Prens III. Vasiliy'in kız kardeşi Yevdohiya ile evlenmiştir. Yevdohiya ve Kuday Kul/Peter'in iki kız çocukları olmuştur.18 İbrahim'in ikinci karısı Nur Sultan'dan iki oğlu olmuştur. Ancak bu çocuklardan ne Muhammed Emin'in ne de Abdüllatif'in erkek varisi vardır.

Bu zor durum karşısında Kazan idari sınıfı, muhtemelen yapabildiği en iyi seçim olmasını umduğu seçimi yaparak Astrahan Hanı Abdül Kerim'in akrabası olan (ve böylece Cengiz soyundan gelen) ve Moskova'da III. Vasiliy'in koruması altında bulunan19 Şah Ali'yi seçmiştir. Böylelikle Moskova, Kazan ve Astrahan arasında potansiyel bir ittifak kurulmuştur. Tahmin edilebileceği gibi böyle bir olasılık Kırım Hanı Muhammed Giray için uygun olmamıştır ve Muhammed Giray 1518'de Muhammed

Emin'in ölümünden önce III.Vasiliy'i uyarmıştır: "Ve karar verdik; eğer Muhammed Emin'e bir şey olursa Sahip Giray'ı o yurdun hanı yapacağız. Ve eğer başka bir yurttan gelen birisi kendini han olarak kabul ederse, sen, kardeşim büyük prens, başın belaya girecektir (v istome budeş') ve aramızdaki işler bozulacaktır."20 Muhammed Giray muhtemelen ona göre Kırım Hanlığı'nın Astrahan'ı yönetme hakkını gaspettikleri için, Astrahan'ın Nomogan Hanedanı'na karşı sıcak olmamıştır.21 Ancak o anda Vasiliy'in Şah Ali'ye olan desteği konusunda bir şey yapacak durumda olamamıştır çünkü aynı zamanda kendisini seçen Kazan idari sınıfı ile de savaşacaktır. Ancak 1521'de Kazan idari sınıfı Şah Ali'ye karşı gelmiş ve onu görevden almıştır. Daha sonra, batı bozkır diplomatik ilişkileri için geniş pratik ayrıntıları olan bir seçim yapan divan ve kurultay, Muhammed Giray'ın kardeşi Sahip Giray'ı han seçmiştir. Moskova ve Astrahan ile olan Kazan ittifakı bir darbede Kazan ve Kırım Hanlığı arasındaki ittifaka dönüşmüştür.

Keenan Sahip Girey'in tahta çıkışını sırf "daha büyük komşularına karşı bağımsızlıklarını muhafaza etmek için" Kazan prenslerinin yaptığı bir teşebbüs olarak görmekte ve Muhammed Giray'ın bununla ilgili yapacak hiçbir şeyi olmadığı düşüncesine karşı çıkmaktadır.22 Bu düşünce, Muhammed Giray'ın o zaman Astrahan hanı olan Kazan prenslerine gönderdiği "bana sultan arayan birisini gönderdiler, ben de onlara sultan gönderdim"23 mesajı tarafından çelişkiye düşürülmüş gibi görünecektir.

Ancak, Astrahan hanının Moskova desteğini etkisiz hale getirmek için Muhammed Giray olanları çarpıtarak anlatmış olabilir veya Muhammed Giray'ın bir sonraki hanı seçmiş olduğuna inanmak için sebebi olabilir. Yeni bir han seçimi üzerinde görüşürken, Kazan divanı, seçimlerinin aralarındaki ittifakı pekiştirebileceğini umdukları yabancı bir hükümdara elçi gönderme prosedürü uygulamıştır. Bunun amacı o hükümdarın aynı fikirlere sahip

olup olmadığını anlamaktır. Bu uygulama, karşılık olarak Moskova büyük prensi ve Kırım hanının değişik zamanlarda, gerçekte kendilerinin Kazan hanını seçen kişi olduklarını düşünmelerine (ya da en azından istemelerine) sebep olmuştur.

Eğer Kazan Karaçi beyleri gerçekten Moskova büyük prensi ile karşılaştırıldığında bağımsız bir politika benimsemeye çalışmışlarsa, Kırım Hanı'nın kardeşini seçtiklerinde onun sahip olabileceği etkiyi yanlış hesaplamışlardır. Çünkü Muhammed Giray daha sonradan Kazan'ın kendi yurdu24 olduğunu iddia etmiş ve bunu aynı yılın sonlarında Moskova'ya yapılan saldırının gerekçe aşamalarından birisi olarak kullanmıştır. Sonraki 30 yılın neredeyse tamamı boyunca, 1551'e kadar Kazan'da Kırım Hanı'nın bir akrabası iktidarda kalmıştır.25 Kazan Hanlığı'nın Ulu Muhammed tarafından 1430'ların sonunda ve 1440'ların başında kurulduğu zamanlardaki askeri zayıflığı, divan ve kurultayın han seçimi üzerine komşu devletlerle yaptıkları müzakerelerin kaynaklarındaki kanıtı açıklamaya başlamaktadır. Eğer Kazan ile Sibirya, Astrahan ve Nogay hanları arasındaki diplomatik benzerliğe sahip olsaydık, tahminen Moskof Büyük Prensi ve Kırım Hanı ile olduğu gibi bu mesele üzerinde de benzer hararetli müzakereler bulabilirdik.

Elimizdeki kanıt, Kazan'daki karaçi beyleri divanında kimin olduğu konusunda çok belirli bilgi sağlamamaktadır. Bir problem de "karaçi" veya "bey" (ya da "beg") terimlerinin Kazan Hanlığı kaynaklarımızda nadiren görünmesidir. Divan üyelerinin ya da devlet meclisi üyelerinin kim olmuş olabileceği konusunda da fazla kanıtımız bulunmamaktadır.26 Rus tarih kayıtlarının bazı isimlerden söz ettiği az zamanlardan birisi, Kal Ahmed (Kalimed), Orak (Urak), Sadır (Sadyr) ve Agiş'i (Agish) III. İvan'a elçi gönderen Kazan prensleri (Knezler) olarak bizlere anlattıkları 1496 kayıtlarıdır. Yönettikleri toplulukların veya beyliklerin hiç ismi

verilmemiştir. Ancak Kazan Hanlığı beyliklerinin, Kıpçak Hanlığı'ndan gelen ve belli bir yere kadar o hanlığın önde gelen beylikleri ile paralellik gösteren muhalif unsurlardan oluştuğu düşünülmesi gereken bir olasılıktır. İki sebepten ötürü, Rus tarih kayıtlarında sözü edilen "prenslerin" hizmet prensleri değil de karaçi beyleri olduklarından epeyce emin olabiliriz. Birincisi, diğer Tatar hanlıklarında karaçi beyleri divanını oluşturan geleneksel sayı dörttür ve bu prenslerden dört tane vardır.

İkincisi, hanın askeri heyetinin üyeleri olan beylerle karşılaştırıldığında, bu prensler, diplomatik benzerliklerde karaçi beyleri için söylenene çok benzer bir şekilde ayrılmaktadır.27 1519'daki Voskresensk ve Nikon tarihi kayıtlarında Şirin Prensi Bulat'ın karaçi olarak adlandırıldığına dair kanıtlarımız vardır.28 1551 ve 1552'deki tarih kayıtlarında, ulu karaçi veya divan başkanı olma ihtimalinin sahibi ve aynı zamanda Bulat'ın oğlu olan Nur Ali'ye ait referanslar bulunmuştur. Mart 1551'den önce, "ulanı ve üç ya da dört prensle birlikte" Nur Ali'den de söz edilmiştir.29 Aynı yılın Ekim ayında, Nikon Tarih Kaydı ve Tsarstvennaya kniga "baş Kazanlı karaçi Şirin Prensi Nur Ali, Bulat'ın oğlu ve Şabas Prensi Şamov…"30 diye söz etmektedir. Eğer "Şabas" da "Şirin" gibi bir topluluk ismine karşılık geliyorsa (bu isimlerin metindeki yerleşimleri aynıdır), o zaman bu "Şabas" ın diğer Kazan beyliklerinden birisinin adı olduğunun kanıtıdır.

1923'te Kazan Hanlığı'nın kurumsal tarihinin kaynaklarına dair çalışmada Khudiakov önemli bir buluş yapmıştır. Rus tarihçilerinin 1497 ve 1551 yılları arasında "bütün ülke" (vsya zemlya), "bütün Kazan ülkesi" (vsya Kazanskaya zemlya) ya da "Kazan ülkesinin bütün halkı" (vse liudi Kazanskoy zemli) gibi terimleri kullanışlarının on dört örneğine dikkat çekmiştir. Khudiakov bu referansları Kazan kurultayı ile özdeşleştirmiştir.31 Bir kurultayın "bütün halktan" oluşmamasına rağmen, bütün ülkeyi temsil ettiğine olan inanış Moskova prensliği'nin temsilci

meclislerine referans olarak “ülke” yi (zemlia) kullanmalarında müteakip yankılar bulmuştur (sonradan historyografide Zemskiy sobor olarak isimlendirilmiştir).32 “Bütün Kazan ülkesi” ve “Kazan ülkesinin bütün halkı” terimlerinin yer aldığı konuları inceleyerek, geleneksel Moğol kurultayı ile bağlantılı olan üç temel görev - hanın seçilmesi, önemli devlet konularında hana tavsiyeler verilmesi ve hanın görevden alınması ile birlikte yer aldıklarını görebiliriz.

1496 yılı altındaki Rus tarih kayıtları, Kazan “prensleri”, Kal Ahmed, Orak, Sadır ve Agiş’in gönderdiği bir elçi olan Seyid Baraş’ın Büyük Prens III. Ivan’a gelişini anlatmaktadır (Kazan prenslerinin karaçi beyleri divanı ile birlikte teşhisi için yukarı bakınız). Bu tanıma göre, Seyid Baraş, önceki han Muhammed Emin’e ihanet eden prenslerin ve “bütün ülkenin”, büyük prensin bağışlamasını talep ettikleri bir dilekçe getirmiştir. Aynı tanım, III. İvan’ın “prensleri ve bütün ülkenin dilekçesine göre” isteklerini nasıl kabul ettiğini ve Muhammed Emin’i tahta geri getirmeden onun yerine küçük kardeşi Abdullatif’i gönderdiğini anlatmaya devam etmektedir.33 Kazan karaçi beyleri ve “bütün ülkenin” gerçekten ne istediğini bize söyleyecek olan yazılı belgeye sahip değiliz ancak umuyoruz ki, son derece taraflı Rus tarih kayıtlarında anlatıldığı gibi sefil bir hal almamıştır.

Bunun yerine, Moskova prensliği vakanivist’lerinin, içinde Kazan hanının seçilmesine karşı büyük prensin ilişkilerini anlattıkları yorumcu sistemi anlarsak, daha makul bir açıklama çıkarabiliriz. Hem tarih kayıtlarında hem de Herberstein’ın Rus sarayında kendisine anlatılanlardan çıkardığı raporda bu yorumcu sistemi açıkça görebiliriz. İlham’ın tahta çıkışından beri (1479) sadece hanı seçmek ve tayin etmekle sorumlu olan kişi olarak, büyük prens han yapıcı rolünü üstlenmiştir. Kısa bir süre sonra, seçilen han Moskova’nın çıkarına olmayan faaliyetler sergilemeye, adaletsizlik yapmaya ve kötü niyetli akıl hocalarını dinlemeye başladığında

büyük prens her konuda düş kırıklığına uğramıştır. Büyük prens isteksiz ve kederli bir şekilde görevdeki hanı başka bir hanla değiştirmeye mecbur edilmiştir ve düş kırıklığı ile isteksiz yer değiştirme döngüsü kendisini tekrar etmiştir.34

Bu Rus yorumu tek taraflı ve yanıltıcıdır. Moskova büyük prensinden başka Kazan idari sınıfı (Kazan idari sınıfı dahilindeki muhalif gruplar lehinde veya aleyhinde askeri ve diplomatik destek sağlayabilecek konumda olan Nogaylar, Sibir Hanı, Kırım Hanı, kurultay ve karaçi beyleri divanını içeren)35 gibi başka oyunculara bakmamız gerekir. Bunu yaptığımız takdirde daha makul bir sonuç olan, Kazan divanı ve kurultayın Abdüllatif'i han olarak seçmesi sonucuna ulaşırız. O anda Abdüllatif, Moskova büyük Prensinin koruyucu gözetimi altında bulunmuştur. Ancak Kazan jeopolitik olarak emniyetsiz bir konumdadır. Kazanlılar, askeri bütçelerini Moskova prensliği ile daha çok veya daha az eşit şartlarda savaşacak şekilde düzene sokabilmişlerse de, komşuları arasında oluşacak herhangi bir ittifak Kazan Hanlığı'nın feci akıbetini yazacaktır. Bu komşular arasında, batıda Moskova Prensliği'nden başka, doğuda Sibirya Hanlığı, güneyde Nogaylar ve güneybatıda Kırım Hanlığı bulunmaktadır.

Kazan'ın ticari canlılığına epeyce katkıda bulunan bu konum, Kazan'ı çevresindeki güçlerin bir birleşimi ile meydana gelebilecek olan potansiyel bir fethe de maruz bırakmıştır. Bu durumda Kazan idari sınıfının yabancı ilişkilerdeki amaçları, komşu güçleri birbirine düşürmek, koruyucu olarak bir veya daha fazla komşu ile ittifak kurmak ve bu koruyucu güçlerin Kazan'daki iç sorunlara müdahalesini en aza indirmekten oluşmaktadır. 1552'ye kadar oyunu iyi bir şekilde devam ettiren Kazan liderleri ülkenin yabancı bir güç tarafından fethedilmesini önlemişlerdir.

Rus tarih kayıtlarında sözü geçen sonraki 13 kurultayın dokuzu hanın seçilmesi veya görevden alınmasında yer almıştır.36 Şüphesiz arada geçen ve hanın seçilmesi veya görevden alınması konularında Rus tarih kayıtlarında sözü edilmeyen kurultaylar da vardır. Ek olarak, bu dönem boyunca Rus tarih kaynakları bilhassa Moskova ilişkileri ile ilgilenen beş ayrı kurultayın daha olduğunu bildirmiştir. 1518'de kurultay han seçimini tartışmak için Moskova'ya bir elçi göndermiştir.37 1524, 1530 ve 1546'da Moskova prensliği ile yapılan barış görüşmeleri için kurultaylar özel elçiler göndermiştir.38

Rus tarih kayıtlarında sözü geçen son Kazan kurultayı 14 Ağustos 1551'de ortaya çıkmıştır. Bu tarihte "bütün Kazan ülkesi", "Dağ tarafı" (Gornyaya storona) yani, batıda Çeremis (Çuvaş) Dağı ve Kazan'ın güneybatısındaki Mordvinler adına aracılık yapmayacaklarına dair söz vermiştir.39 Bu sözün önemini anlamak için, Kazan Devleti'nin vasal halkının etnik kompozisyonuna bakmamız gerekir.

Diğer batı bozkır hanlıklarının sınırları gibi Kazan Hanlığı'nın sınırları da hiçbir zaman net olarak belirlenmemiştir. Kazan devleti, Kazan'da bulunan merkezi yönetim ile Tatar ve Tatar olmayan çiftçi ve göçebelerin gevşek birliğinden oluşmuştur.40 Her grup kendi topraklarında ikamet etmiştir ve göçebeler de yazlık ve kışlık otlakları arasında belirledikleri güzergahlar üzerinde hak iddia etmiştir. Bir halk hükümet ile fetih veya anlaşma yoluyla bir ilişki içine girdiğinde, nehir kıyısında bulunan bir halk olarak aynı şekilde davranmıştır.41 Kazan Hanlığı'nın ekonomik ve politik merkezi Bulgarların eski topraklarıdır. Hanlık zamanı boyunca bu topraklarda bulunan nüfus, çoğunlukla Türk ve Müslüman olan çiftçilerden oluşmuştur. Bu Türk-Müslüman tarım merkezinin çevresinde Tatar olmayan ve nehir kıyısında yaşayan toplumlar yer almıştır.

Hanlığın merkezinin güney doğusunda Başkurtlar yaşamıştır. Hem göçebelik hem de tarımla uğraşmışlardır. Kuzeydoğuda, geçimleri orman ürünleri ve nehre dayanan, çok tanrılı dine inanan ve Fin kökenli olan Votyaklar (sonradan Udmurtlar olarak adlandırılmıştır) yaşamıştır. Kuzeybatıda, İdil Nehri'nin Kazan'da güneye doğru kıvrılmasından önceki sol kıyısında bulunan Fin Mari (Meadow Çeremisleri olarak da adlandırırlar) yaşamıştır. Nehrin sağ kıyısında Kazan'ın batısına ve güneybatısına doğru, çok tanrılı Bulgarların soyundan gelen Çuvaşlar (Dağlı Çeremis olarak da adlandırılırlar) yaşamıştır. Kazan'ın güneyine doğru İdil Nehri'nin sağ kıyısında Mordvinler yaşamıştır. Mordvinler Fin soyundan gelmişlerdir ve çok tanrılı dine inanmışlardır. Başkurtlar gibi, Mari, Çuvaş ve Mordvinlerin de geçimleri orman ve nehir ürünlerine dayalı olmuştur. Böylece denilebilir ki; Rus Çarı'na söz vererek Kazan kurultayı, İdil Nehri'nin sağ kıyısında yer alan ve vergi ödeyen bütün Kazan vasalları üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmiştir. Hiç şüphesiz bu söz, Kazan hükümetine yıkıcı bir finansal darbe vurmuştur.

Kazan kurultayı ile ilgili kanıtımız, siyasi istikrarsızlık dönemlerinde ve idari sınıfın daha geniş bir mutabakatının gerekli olduğu zamanlarda kurultayın her zamankinden daha faal olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlamaktadır. Ancak bu kanıt, belirli kurultayların kompozisyonu hakkında herhangi bir saptama yapmamıza olanak sağlamamaktadır.

1552'de Kazan Hanlığı Rus ordusu tarafından fethedilmiştir ve bağımsız bir devlet olarak varoluşuna son verilmiştir. Rorlich'in vurguladığı bir düşünce Kazan Hanlığı'nın yok oluşunu, politik sistemin giderek durgunlaşan çevrenin ihtiyaçlarını ayarlamadaki başarısızlığına ve içinde Kazan'ın biçimsiz politik topluluğunun merkezileşme, despotizm ve genişleme güçleriyle boy ölçüşemediği uluslararası çevrenin şartlarına mal etmektedir.42

Buna bakmanın kesinlikle tek bir yolu vardır. Yine de Moskova’nın yararlandığı oldukça geniş insan gücü kaynaklarına, iç Avrasya’ya gelen barut devrimine ve bir de Rusların bozkır idari kurumları uyarlamadaki başarılı stratejilerine bakıldığında Kazan’ın fethedilişinin Kazan idari sınıfı açısından çok da büyük bir başarısızlık olmadığı, Moskova prensliği idari sınıfı açısından da bir başarı olduğu düşünülebilir. Belirli bir yere kadar iki açıklama birbirine bağlıdır. Çünkü sıfır-sonuçlu oyunlarda bir taraf daha iyi yapmaya başladığında diğer tarafın daha kötü yapmaya başladığı herkesin bildiği bir gerçektir.

Ancak 13. yüzyıldaki Moğollar gibi Ruslar da 16. yüzyılda batı bozkıra, önceden varolanlardan daha üstün olan askeri teknolojiler ve idari stratejiler kombinasyonunu getirmiştir. Kazan idari sınıfının, giderek üstünleşen zorluklara karşı hanlığın bağımsızlığını koruma görevini bu koşullarda nasıl yerine getirebildiğini anlamak zordur.

1 Bu yarlıkların ilki 10 Nisan 1466’da Mahmut Han tarafından yayınlanmıştır. Tibor Halasi-Kun, “Monuments de la langue tatare de Kazan, ” Analecta Orientalia memoria Alexandri Csoma de K_rös dicata (= Bibliotheca Orientalis Hungarica, vol. 5) 1 (1942): 138-155; ve Donald Ostrowski, “Philologica III, Kazan Türkçesine ait dil yadigârları, ” Ankara Üniversitesi il ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 7. 4 (1949): 603-644. Diğer iki yarlıkın detaylı incelemesi için, bkz. Shamil Muhamedyarov and István Vásáry, “Two Kazan Tatar Edicts (İbrahim’s and Sahib Girey’s Yarliks), ” in Between the Danube and the Caucasus: A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe, yay. György Kara (Budapest: Akadémiai kiadó, 1987), 181-216. Ulu Muhammed’in Kıpçak Hanlığı Hanı iken 14 Mart 1428’de yayınladığı tüzüğü Pelenski dördüncü bir yarlık olarak adlandırmıştır: [“the facts that the Kazan Khanate was founded by

dissident elements from the Golden Horde and that Ulu Mehmet became the first Khan of the new Tatar state allow this yarlık to qualify at least as a borderline case. ”] Jaroslaw Pelenski, Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s) (The Hague: Mouton, 1974), 14, fn. 6. Ancak bu yarlık da buradaki çalışmamız için bir “sınır çizgisi”dir.

2 Yayınlanan tarih kayıtları metinlerinin bir çoğu Polnoe sobranie russkikh letopisei (PSRL), 40 cilt, serilerinde bulunabilir. (St. Petersburg/Petrograd/Leningrad and Moscow: Arkheograficheskaia komissiia, nauka, and Arkheograficheskii tsentr, 1841-2001), ancak Kazan ile ilgili bilgiler Ioasafovskaia letopis’, yay. gibi PSRL serileri haricinde yayınlanan tarih kayıtlarında bulunabilir. A. A. Zimin

(Moscow: Akademiia nauk SSSR, 1957) ve Ustiuzheskii letopisnyi svod (Arkhangelogorodskii letopisets), yay. K. N. Serbina (Moscow and Leningrad: Akademiia nauk SSSR, 1950).

3 Dördüncü bir tür ana kaynak olan taş yazıtlar politik yapılar ve politikalar hakkında bizlere kesin bilgi vermemektedir. D. G. Mukhametshin, “Epigraficheskie pamiatniki Kazanskogo khanstva kak istoricheskii istochnik, ” Iz Zolotoi Ordy, yay. A. A. Arslanova, G. F. Valeeva-Suleimanova, I. L. Izmailov, ve D. M. Iskhakov (Kazan’: Fond im. M. Sultan-Falieva, 1993), 118-133.

4 Sigizmund Gerbershtein [Herberstein], Zapiski o Moskovii (Moscow: Izdatel’stvo Moskovskogo universiteta, 1988), 170-179; Sigismund von Herberstein, Notes upon Russia, çev. R. H. Major, 2 cilt. (New York: Burt Franklin, 1851-1852), 2: 58-73.

5 Bu materyalin birçoğu 1487-1519 yılları arasındaki süreyi kapsayan Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva (SRIO), 148 cilt. (St. Petersburg, 1867-1916), c. 41 ve 95’de yayınlanmıştır. Daha fazla materyal, A. F. Malinovskii, “Istroicheskoe i diplomaticheskoe sobranie del

proiskhodivshikh mezhdu Rossiiskimi velikimi kniaz'iami i byvshimi v krymu tatarskimi tsariami s 1462 po 1533 god, " Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei, 5 (1863): 178-420'de bulunabilir. Prodolzhenie drevnei Rossiiskoi vivliofiki, 11 cilt. (St. Petersburg, 1786), c. 6-11'de 1543-1565 yıllarında yayınlanan belgeler bulunabilir.

6 Bu yerlerin listesi ve S. O. Shmidt, Opisi tsarskogo arkhiva XVI veka i Arkhiva posol'skogo prikaza 1614 goda (Moscow: Izdatel'stvo Vostochnoi literatury, 1960)'da listelenen Posol'skii prikaz'ın içinde yer alan uygun "kutu"ları için bkz. Edward L. Keenan, Jr., "Muscovy and Kazan', 1445-1552: A Study in Steppe Politics" (Ph. D. dissertation, Harvard University, 1965), 401.

7 Kıpçak Hanlığı (De_t-i-Qip_aq) için bkz. Bertold Spuler, Die goldene Horde. Die Mongolen in Ru_land (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1943); ve Uli Schamiloglu, The Golden Horde: Economy, Society and Civilization in Western Eurasia, 13th and 14th Centuries (forthcoming). Kırım Hanlığı için bkz. V. E. Syroechkovskii, "Mukhammed-Girai i ego vassaly, " Uchenye zapiski Moskovskogo ordena Lenina gosudarstvennogo universiteta im. M. V. Lomonosova, 61: Istoriia, no. 2 (1940): 3-71; Beatrice Manz, "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532, " Harvard Ukrainian Studies, 2 (1978): 282-307; and Halil Inalcik, "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate Under Sahib Giray I, " Harvard Ukrainian Studies, 3/4 (1979-1980): 445-466.

8 Uli Schamiloglu, "The Qara_ı Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire, " Archivum Eurasiae Medii Aevi 4: (1984): 283-297. Bütün Karaçi beylerine bağlı olarak yapılan sosyal düzenleme seviyelerinin varlığı ile birlikte, yetersiz ve sosyal açıdan eşitlikçi olan "klan" ve "kabile"nin geleneksel tahsisleri bulunabilir. Harvard arkeologu Carl Lamberg-Karlovsky'nin hanlıkların beyliklerden

oluştuğunu iddia eden önerisi kabul edilmiştir. C. C. Lamberg-Karlovsky, “Bronze Age Khanates of Central Asia, ” Antiquity, 68 (1994): 398-405. Her bir beylik, sosyal bir hiyerarşik sıra ile tanzim edilen çeşitli grupların bağlı olduğu egemen bir klan tarafından yönetilmiştir. “beylik”in antropolojik literatürü için bkz. Elman R. Service, Primitive State Organization: An Evolutionary Perspective (New York: Random House, 1962), 143-177 ve Donald Ostrowski, Origins of the State and Civilization (New York: W. W. Norton, 1975), 15-16, 151-152; Fred O. Gearing, Priests and Warriors: Social Structures for Cherokee Politics in the 18th Century ([Mehasha, WI]: American Anthropological Society, c. 93, 1962); ve Jared Diamond, Guns, Germs, and Steel: The Fate of Human Societies (New York: W. W. Norton, 1997), 273-276.

9 Moğol ve İslâm kanunlarının Kazan yasal sistemine özellikle hanın seçilmesine dair yaptığı katkılar için bkz. Boris Nolde, La formation de l’empire russe. Études, notes et documents, 2 vols. (Paris: Institut d’études slaves, 1952-1953), 1: 5-9.

10 Vel’iaminov-6

17 PSRL, 6. 2: col. 120; 8: 120; 12: 72-73; 18: 202; 25: 268; 26: 206; 27: 113, 273; 28: 108-109, 276; 39: 146; Ioasafovskaia letopis’, 32, 40-41.

18 bkz. Donald Ostrowski, “The Extraordinary Career of Tsarevich Kudai Kul/Peter in the Context of Relations Between Muscovy and Kazan’, ” in State, Society and Nationality: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski (forthcoming).

19 Vasilii Kırım Hanı Muhammed Girey’in elçisi Appak’a Şah Ali’nin Kazan prensleri tarafından istendiğini söylemiştir. SRIO, 95: 661. Cf. Ioasafovskaia letopis’, 176; PSRL, 13: 32; 20: 389.

20 SRIO, 95: 520.

21 Keenan, “Muscovy and Kazan’, 1445-1552, ” 237, 239. Ek olarak, 1502’de Kırım’ın idaresini ele geçirdiği Büyük Ordu’dan kaçan prenslerin III. Vasilii’nin Meshchera’yı kendi “yurt”u olarak benimsemesini kabul etmelerine Muhammed Girey karşı çıkmıştır. Bu prensler Abdul Kerim’e bağlıdır. SRIO, 95: 296, 378.

22 Keenan, “Muscovy and Kazan’, 1445-1552, ” 253-254, 260-261.

23 SRIO, 95: 679.

24 SRIO, 95: 679. Muhammed Girey, annesi Nur Sultan iki Kazan sultanı ile evlendiği için Kazan üzerinde meşru bir hakka sahip olduğuna inanmıştır. 1524’te Osmanlı İmparatorluğu Kazan’ın Osmanlı İmparatoru Sultan Süleyman’ın (1520-1566) “yurt”u olduğunu ileri sürdüğünde, Muhammed Girey’in bu hakkı zora girmiştir. Prodolzhenie Drevne-rossiiskoi vivliofiki, 9 (1793): 63-64. Muhammed Girey, 1525’te hanlık görevinden alındıktan sonra Süleyman’ın desteğini almak için İstanbul’a giden Sahip Girey’in emrine girmiştir. Kimlerin ne zaman Kazan’ın kendi “yurt”ları olduğunu iddia ettiklerinin müzakeresi için bkz. Pelenski, Russia and Kazan, 76-87.

25 Tek önemli istisna, Büyük Ordu’nun son hükümdarı Ahmed’in kardeşi ve Bahtiyar’ın torunu olan Can Ali’nin 1530ların başında hanlık

yaptığı birkaç yıllık süreçtir. Can Ali’nin iktidarının kesin tarihleri hala tartışılmaktadır. Arat ve Kurat 1531-1533 olduğunu ileri sürmektedir. Smolitsch 1531-1535 olduğunu önermektedir. Ve Pelenski de 1532-1535 olduğunu önermektedir. R. R. Arat, “Kazan, ” İslâm Ansiklopedisi, 20 cilt. (Istanbul: Maarif Matbaasi, 1940-1988), 6: 511; Kurat, “Kazan Hanlığı, ” 247; Igor Smolitsch, “Zur Geschichte der russischen Ostpolitik des 15. und 16. Jahrhunderts, ” Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 6 [o. s.] (1941): 65; Pelenski, Russia and Kazan, 334. İlkine nispeten daha önemsiz olan bir diğer istisna da 1546’da Şah Ali’nin kısa bir süreliğine tekrar han olmasıdır.

26 Problemin türü, içinde “Kulderbysh Kazan’dan büyük prense bir belge ile gelmiştir…prensler ve karaçiler ve ichki ve mirzalardan…ve bütün Kazan halkından” ifadesini bulduğumuz 1519 Voskresensk Yıllığı’nın kaydıdır. PSRL, 8: 266.

27 “tsar … i ulani … i kniazi … i kniazi i murzy, ” ilk “knezler”in karaçi beyleri ve ikincilerin de hizmet prensleri olduğu diplomatik kayıtların olağan formülüdür. bkz. e. g., SRIO, 95: 32. Aynı şekilde 1497 kayıtları altındaki Moskof yıllıkları “kniazi kazanskie i ulany i zemskie kniazi”nin III. Ivan’a bir söz verdiğini bildirmektedir. Ioasafovskaia letopis’, 132; PSRL, 12: 243-244. “kniazi kazanskie” karaçi beyleri ve “zemskie kniazi” orta ve düşük yönetim sınıfının üyeleri olan yerel prensler olarak anlaşılmalıdır. Ancak bkz. değişik bir anlayışa sahip olan “Muscovy and Kazan’, 1445-1552, ” 91-93.

28 PSRL, 8: 266; 13: 32. 1542’ye kadar olan Voskresensk ve Nikon kayıtları ile Tsarstvennaia kniga da yer alan Prens Bulat’a ait müteakip refesanslar onu bir karaçi olarak adlandırmamalarına rağmen, bir karaçinin içinde bulunabileceği durumlara yerleştirmişlerdir. bkz. PSRL, 8: 273 (1530), 276 (1531), 282 (1533), 291 (1536), 295 (1541); 13: 47 (1530), 56-57 (1531-1532), 69 (1533), 88 (1536), 99 (1541), 100, 105 (1536-1541), 142 (1542); ve 13: 424-425 (1536), 433 (1541), ve 440 (1542).

29 PSRL, 13: 161, 463.

30 PSRL, 13: 171, 471.

31 Khudiakov, Ocherki po istorii Kazanskogo khanstva, 191-195.

32 Zemskii sobor hakkında daha fazla bilgi için bkz. Donald Ostrowski, “The Assembly of the Land (Zemskii sobor) as a Representative Institution, ” in Modernization in Early Modern Russia, yay. Jarmo Kotilaine ve Marshall Poe (forthcoming).

33 PSRL, 6: 41; 8: 232; 12: 243; 20: 364; 24: 213; 26: 290; 28: 328; 39: 171; and Ioasafovskaia letopis', 131-132.

34 Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii s derzhavami inostrannymi (PDS), 1: 288-289; SRIO, 35: 530-531; Gerbershtein, Zapiski, 170-171; Herberstein, Notes, 2: 58-59. III. Ivan'ın oğlu III. Vasilii 1521'de Sultan Süleyman'a gönderdiği bir mektupta benzer bir yorumu anlatmıştır. SRIO, 95: 695-696. 1535'te Litvanya ile yapılan diplomatik misyona talimatlarda III. Vasilii "baştan itibaren" (iz nachala) Kazan'da hanın kim olacağına karar veren tek kişinin Moskof büyük prensi olduğuna dair inancını tekrar ileri sürmüştür. SRIO, 59: 26.

35 Cf. Keenan, "Muscovy and Kazan', 1445-1552, " 178-179.

36 1516'da Kazan kurultayı Abdüllatif''i han seçmiştir. PSRL, 8: 260; 13: 25; 28: 351. 1519'da Kazan kurultayı Şah Ali'yi han seçmiştir. PSRL, 8: 267; 13: 32. 1531'de Kazan kurultayı Sefa Girey Han'ı görevden almıştır. PSRL, 8: 276; 13: 54-55. Daha sonra 1531'de bir başka kurultay Can Ali'yi han seçmiştir. PSRL, 8: 277; 13: 55. 1535'te bir kurultay Can Ali'yi görevden almıştır. PSRL, 8: 291; 13: 88, 424; 29: 20. 1541'de bir kurultay Sefa Girey'in hanlık görevinden alınmasını tartışmıştır. PSRL, 8: 295; 13: 100. 1546'da bir kurultay bir kez daha Şah Ali'yi han seçmiştir. PSRL, 13: 148-149, 447-448; 29: 47-48. 1551'de kurultay Ötemiş Girey'i görevden almış ve Şah Ali'yi han seçmiştir. PSRL, 13: 167, 468; 29: 64.

37 PSRL, 8: 266; 13: 31.

38 1524'teki görev için bkz. PSRL, 8: 271; 13: 44. 1530'daki görev için bkz. PSRL, 8: 274; 13: 47. 1546'daki görev için bkz. PSRL, 13: 149, 450.

39 PSRL, 13: 169, 470; 29: 65.

40 Burada David Christian'ın önerisi kabul edilmiştir ve geçimleri göçebelikten çok çiftlik hayvanlarına dayanan gruplar için "bedeviler" yerine "göçebeler" terimi kullanılmıştır. David Christian, A History of

Russia, Central Asia and Mongolia, vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire (Oxford: Blackwell, 1998), 81.

41 Keenan, “Muscovy and Kazan’, 1445-1552, ” 80.

42 Rorlich, Volga Tatars, 31.

Astrahan Hanlığı / Prof. Dr. İlya V. Zaitsev [s.460-465]

Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Rusya

Istrahan tarihinde üç dönem vardır: Bunlardan birincisi Timur tarafından 1395-1396 kışında yıkılan Hacı-Tarhan şehri dönemi. Bu şehir geleneksel olarak İdil nehri deltasında, onun sağ kıyısında bulunan bir arkeolojik mevki olan ve günümüz Astrahan şehrinin yukarısında bulunan Şareni Bugor yerleşimi olarak kabul edilir. Bugün ise bu şehirden geriye neredeyse hiçbir şey kalmadı; yapılar ya ırmak suları ya da modern binalar yüzünden yok olmuştur. Tek geriye kalan ise Orta Çağ yerleşiminin yakınlarında olan ve toprak evleri bulunduğu kısım olmuştur. Bu bulgular Şareni Bugor'daki arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkmıştır. Geleneksel görüşe göre Astrahan XIII. asırda kurulmuştur. Bu, belki, XIII. asrın 50'li yıllarında gerçekleşmiştir, çünkü bu asrın sonlarında şehrin var olduğu kesindir. Arap gezgini olan İbni Batuta (M.S. 1304-1368/69) bu şehrin isminin anlamını açıklamaya çalışan ilk kişidir. Bu efsane Astrahan Tatarları arasında günümüze kadar gelmiştir. "Tarhan onların kullandığı manada 'vergiden muaf olan yer' demektir. Şehrin adını almasından önce bir Türk hacı olan bir mübarek Türk bu civarda yerleşmiş, sonra sultan bu yerleri vergiden muaf kılmıştı. O yer önce bir köy haline geldi, sonra büyüdü ve şehir halini aldı ve dünyanın en muazzam nehirlerden biri olan İdil nehri üzerinde kurulmuş ve büyük pazarlara sahip en güzel şehirlerden biri haline geldi. Sert soğuklar gelene, nehir ve kolları donana kadar sultanın meskeni burası olmuştu," diye yazıyordu İbni Batuta.1 Kendi gezi kronolojisine göre, İbni Batuta Özbek bölgesine (günümüz Pyatigorsk'a yakın) 6 Mayıs 1334'de gelmiştir. Hacı-Tarhan'dan ise 14 Haziran 1334'de

ayrılmış ve aynı yılın 11-13 Kasımı'nda İstanbul'dan bu şehre geri dönmüştür.2

Timur'un fethi ve yıkımı sonrasında şehir başka bir yerde yeniden yapılandı ve böylece belki çok kısa bir zaman için de olsa Hacı-Tarhan el-cedid (yani yeni Hacı-Tarhan) ismini aldı. Bu yeni isim Şadibek Han tarafından hicri 805'de (miladi 1402-03) basılan sikkelerde görülebilir. Belki, GöF;}! şehrin yeni yerinin isminin belirtisi olmaktan ziyade "mutlu, kutlu, bahtlı ya da güvenli" anlamına gelen süslü ve etkileyici bin söyleyişin sembolü olabilir.3 Çok geçmeden bu yeni şehir Astrahan (daha doğrusu Hacı-Tarhan) Hanlığı'nın başkenti olmuştur.4

Hanlığın kuruluş tarihi hakkında değişik tarihçiler tarafından değişik fikirler öne sürülmüştü: 1459-1460, 1466, 1495, vs. gibi. Bu tarihlerden hiçbiri kaynaklarca doğrulanmış değildir. Hacı-Tarhan (Astrahan) XV. asrın ikinci yarısına ait hiçbir kaynakta bağımsız bir devlet (Hanlık) olarak zikredilmiyor. 1459 yılına kadar Astrahan Taht Eli'nin (Rus yıllıklarında Bolşaya Orda, yani Büyük Ordu olarak geçen) bir parçası olarak Timur-Kutluk'un torunu Küçük-Muhammed'e tabi idi. Babasının tahminen 1459'deki ölümünden sonra onun oğulları iktidar kavgası başlatmış ve her ikisi sırayla şehri ele geçirmişti. Böylece, XV. asrın 50'li-70'li yıllarında şehir Taht Eli'nin merkezlerinden biri haline gelmişti. XV. asrın ikinci yarısında Hacı-Tarhan Nogay mirzalar ve Küçük-Muhammed'in halefleri olan Taht Eli hanlarına bağımlı kalmıştır.

1475 yılındaki Osmanlı askeri harekatı sabık Altın Ordu bölgesindeki güç dengesini önemli ölçüde değiştirmişti. O tarihten sonra Taht Eli hanları Kırım Hanlığı'na karşı olan mücadelesinde Osmanlı mevcudiyeti ve çıkarlarını göz önünde bulundurmak zorunda kalmıştır. 1502 yılında Kırım Hanı olan Mengli-Giray Altın Ordu'nun son kalıntıları olan Taht Eli Devleti'ni yok etti. 1502 yılından daha erken olmamak şartıyla, Hacı-

Tarhan Kırım Hanı tarafından yıkılan Taht Eli'nin siyasi halefi haline geldi. Böylece, Astrahan Hanlığı Altın Ordu Devleti'nin yerine geçti diyebiliriz.[5] Tarih boyunca, Astrahan hükümdarları Nogay mirzaları ve Kuzey Kafkasya boyları (Çerkes ve Kabartay) ile çok yakın bağlar kurdular.

Hanlığın tarihine dair Astrahan kaynaklarında fazla bilgi (vakayınamelerinde) bulunmamaktadır. Şehirde bulunan bütün yazılı belgeler günümüze kadar ulaşamamıştır. Ya Rus işgali sırasındaki yangında yok olmuş ya da kaybedilmiştir. Astrahan Hanlığı ile Rusya arasındaki ilişkilere dair diplomatik belgeler de bulunamamıştır. Dolayısıyla, Hanlığın tarihine dair esas kaynak Rus kaynakları olmuştur. Onlardan en önemlisi olan Posolskiye knigi ("Elçi Kitabı" Moskova'daki Eski Belgeler Devlet Arşivi'nde muhafaza edilmektedir) Rusya ile Nogay Orduları, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile olan siyasi bağlantılarla ilgilidir.[6]

1502 yılından sonra Abdülkerim bin Mahmud Astrahan'ın ilk hükümdarı olmuştur. Onun tahta geçişinin tam tarihini tespit etmek imkansızdır. Posolkiy prikaz (Moskova Dışişleri) arşivinin verilerinden bildiğimiz gibi, birçok belge Rusya ile Cengizid (Cucı) "yurt"larla (devletlerle) olan diplomatik ilişkilere değinmekteydi. Bunların arasında bir de özel Astrahan kitapları (Astrahanskiye knigi, Rusça tetrad, Türkçe-Arapça defterden) da bulunmaktaydı. Maalesef, bunlar XVI-XVII. yüzyıllarda Moskova'da çıkan yangınlar sırasında yok olmuştur. Kaybedilen bu belgeler Abdülkerim'in hüküm sürdüğü "7016'dan 7025'e kadarki"[7] (M.S. 1508-1517) yıllara aitti. Büyük ihtimalle Abdülkerim ya 1508 yılına kadar şehir üzerinde tam bir otorite kuramadı, ya da Nogay mirzalarına bağımlı formal bir otoriteye sahipti. Abdülkerim'in sarayından iki kişinin ismi bilinmektedir: ulu-biy/bey (büyük prens) olan Hitay boyundan Baba Ali Bey ve Hacı-Tarhan vilayetinin ünlü ve zengin tüccarı ve Han'ın Naibi olan Hacı Niyaz.[8]

M.S. 1508 yılına kadar şehirde istikrarlı bir iktidarın gerçekleşmediğini görüyoruz. Diplomatik Moskova kaynaklarında bahsi geçen Astrahan hanı değil “Çarlar, yani Hanlar” olmuştur. Böylece, 1503 yılında Don nehri civarında “Astrahan Çareviçi ve Çarlar” tabi olan Kazaklar ve şahzade ve Kefe beylerbeyine giden Rus elçisinin ve Kefe’nin Moskova sefiri olan Ali Hoca’nın (Rusça Alakozya) kafilelerini soymuşlardı. Onlar birçok Moskovalı ve Osmanlı tüccarlarını soymuş ve öldürmüşlerdi.9 Bu metin Astrahan “Çar”larının (Hanlarının) Rus belgelerdeki ilk bahsidir.

1502 sonrası hanlık sınırları şöyle tanımlanabilir: doğuda, Nogay Ordusu tarafından Buzan olarak bilinen İdil ağızlarından biri. Kuzeye doğru sınır İdil nehri boyunca devam ediyor ve günümüz Volgograd şehrinin bulunduğu bölgeye kadar uzanıyordu. Batı (Kırım) sınırı Don nehri boyunca güneye doğru devam ediyor ve Türkçede Süt-Su (ya da Slav dillerinde Moloçnıye Vodı) olarak bilinen Mius nehrine kadar uzanıyordu. Doğu sınırını ise Hazar Denizi oluşturuyordu.

Mengli-Giray Han Astrahan’a karşı etkili askeri harekat için Moskova’nın desteğine muhtaçtı. Herşeyden önce, Kırımlılar kendi filosuna sahip olmadığından ve İdil ağzına gidemediğinden, şehri nehir tarafından ablukaya almak için bu desteğe muhtaçtı. İş böyle olunca, Astrahan Hanlığı’nı fethetmek için Kırım’da Moskova gemilerini kullanmak fikri doğdu. Fakat aslında diplomatik görüşmelerinde Moskova ve Bahçesaray karşılıklı olarak gerçekçilikten uzak koşullar öne sürdüler. Grandük Kırım hanını muhtemel Astrahan Savaşı’nda destek vaadi karşılığında Letonya’ya karşı seferber etmek niyetindeydi. Mengli-Giray ise Astrahan’a karşı savaşın Letonya harekatının ön şartı olduğunu belirtti. 1502 yılından sonra ise Kırım Hanlığı’nı İdil Cengizidlerine karşı desteklemek Moskova için çıkar sağlamaz hale gelmişti. Bu Kırım’ın askeri ve siyasi açılardan zararlı bir şekilde güçlenmesine ve Rusların giderek

kendi yurtları olarak görmeye başladıkları Kazan üzerinde Kırım etkisinin giderek artmasına neden oldu. Coçi'nin siyasi sahası üzerinde iktidarın tek bir merkezde toplanmamış olması Moskova'nın pekala işine geliyordu.

Muhammed Giray döneminde Moskova ile Kırım arasındaki antlaşmanın bozulması Rus düklerini Kırım'a karşı bir müttefik arayışına mecbur bıraktı. Moskova ile Kırım düşmanlığı sırasında Astrahan Hanlığı da bu rolü üstlenmiş oldu.

En geç 1514 yazında Canibek bin Mahmud Rus diplomatik yazışmalarında Astrahan Hanı olarak geçmişti.

1515 yazında Muhammed Giray şehre ve Nogaylara karşı yürütülen büyük askeri sefer sırasında Astrahan'ı kuşattı. Astrahan Hanı Nogay Ordusuna kaçmak zorunda bırakılmıştı. Muhammed Giray o sene şehri ele geçiremediğinden Canibek çok geçmeden geri dönmüştü. 1521 yılı baharında Nogay mirzası olan Seyidahmed bin Musa (Şiydiak) şehri işgal etti ve orada birçok sultanı katletti. Onların kimler olduğunu bilmiyoruz. Muhatemelen Canibek'in akrabaları idi. Canibek'in kendisi de 15 Ağustos 1521 tarihinden önce ölmüştür. 1521 Ekim ayına kadar Astrahan Hanı olmadı çünkü Nogay soyluları halen iktidar talibi iki kuzen -Hüseyin bin Mahmud ve Murtaza bin Ahmed- arasında seçim yapmaktaydılar. Nihayet bir tercih yapıldı ve Hüseyin Astrahan Hanı ve Nogayların vassalı oldu ve 1523 yılına kadar Nogaylara bağımlı kaldı.

Muhammed Giray'ın ünlü 1521 Moskova Seferi sırasında sadece 580 Astrahan akıncısı yarımadaya saldırdı ve Kırım uluslarını yağmaladılar. Onları cezalandırmak gayesiyle Muhammed Giray 1523 yılında Astrahan'a karşı muazzam bir askeri seferberlik başlattı. Altın Ordu'nun halefleri olan bütün Tatar devletler üzerinde egemenliğini kurabilme ihtimalinin olduğu düşüncesiyle Astrahan'a saldırdı.10 Şehir talan edilmişti, Hüseyin Han da mülteci durumuna düşmüştü (muhtemelen Nogay Ordusuna kaçmıştı).

Fakat bu zaferden çok geçmeden, Muhammed Giray ve onun oğlu ve kalgası olan Bahadır Giray şehrin yakınlarındaki bir ziyafet sırasında Nogaylar tarafından katledilir. Bu katil Hacı-Tarhan civarında yaşayan ve Nogayların bir boyu (ili) olan Mangıtlar tarafından teşvik edilmişti. Hüseyin bin Mahmud şehre geri döndü ve bağımsız bir hükümdar oldu. Gerçi biz Hüseyin bin Mahmud'un ne zaman Hacı-Tarhan Hanlığını bıraktığını bilmiyoruz. Büyük ihtimalle bu onun ölümü ile gerçekleşmiştir. XVI. yüzyılın 30'lu yıllarında Astrahan tarihini çoğu zaman Nogaylar ve Çerkesler gibi dış güçlerden kaynaklanan bitmek bilmez başkaldırılar tavsif etmektedir.

Şeyh Ahmed bin Ahmed'in Astrahan'daki hükümdarlığından kaynaklarda belli belirsiz bahsedilir, bu suretle ve ona dayanarak onun 1525 ila 1528 aralarında hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz, fakat kaynakların yetersizliği yüzünden bunu kesin olarak kanıtlamak mümkün olmamaktadır.

Bunun ardından, Astrahan Kasım bin Seyidahmed'in hükümdarlığı altına geçti. Onun tahta geçiş tarihi bilinmemektedir. Muhtemelen aralıklarla (İslâm Giray bin Muhammed Giray iktidarı) 1532 yazına kadar hükmetmiş olabilir. Onun Astrahan'daki bütün selefleri Mahmud bin Küçük Muhammed'in soyundan gelmekteydi. Kendisi ise Mahmud'un kardeşi Ahmed'in soyundan gelip Astrahan tahtına geçen ilk kişiydi.

30'lu yılların başlarında bile Moskova ile olan barışçı ilişkilerine rağmen, Astrahan Hanı Grandüklerden alınan geleneksel haracın adreslerinden biri olarak kalmaktaydı.

Mayıs 1531'den önce Kırım Hanedanı'ndan gelen İslâm Giray bin Muhammed Han şehri yönetmeye başlamıştı.11 Fakat 1532 yılının Ocak ayından önce tahtı terk etmişti bile. Ondan sonra Kasım bin Seyidahmed ikinci kez Astrahan Hanı olarak tahta geçti. 1532 yılının yazında ise Rus vakainameler Ak-Kubek bin Murtaza'dan Astrahan

Hanı olarak bahseder. O 1533 yılına kadar hükmetti ve Çerkeslerin desteğine sahipti. Hicri 938 (M.S. 15 Ağustos 1531-2 Ağustos 1532) tarihli ve ismi belirtilmemiş bir Astrahan hanından Osmanlı Padişahı Kanuni Süleyman'a gönderilen ve halen Topkapı Sarayı Arşivinde (Topkapı E. 5292) muhafaza edilmekte olan mektup muhtemelen onun iktidarı döneminde yazılmıştır.12 Bu mektup Kıpçakça yazılmış 15 satırdan ibaretdir. Yazarı (Astrahan Hanı, muhtemelen Kasım) Süleyman'a karındaş olarak hitap etmekte ve "geçmişte bizim atalarımız arasında mevcut olan iyi münasebetler ve ticari bağlantılar"dan bahsetmektedir. Bu mektup hanın hizmetçisi olan Takı Hacı vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiştir. Astrahan Devleti'nin tek diplomatik belgesi bu mektuptur. Eğer mektup gerçekten Kasım tarafından yazılmış ise 15 Ağustos 1531 ila 1532 Temmuzu'nun başı arasında yazılmış olmalıdır. Fakat çok zayıf bir ihtimal de olsa bu mektup Temmuz'un ortasında tahta geçen Ak-Kubek bin Murtaza tarafından, tahta geçişini haber vermek maksadıyla yazılmış olabilir. Bu durumda bu mektubun yazılış tarihi daha da daralır: Temmuz ortası ile 2 Ağustos 1532 arası.

Ağustos 1533 yılına gelindiğinde, Abdurrahman bin Abdülkerim Astrahan Hanı olmuştu. Aynı sene zarfında Kırım'a karşı müttefik bulmak gayesiyle Moskova'ya sefir yollamıştı.

1535 ilâ 153613 yılları arasında İslâm Giray bin Muhammed Giray şehri ele geçirme teşebbüslerini tekrarladı. Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı mektubunda Astrahan'ın teslim olduğunu ve şehir camiinde Süleyman şerefine hutbe okunduğunu yazmıştı.14 Fakat Astrahan tarihinin bu dönemine dair çok az bilgiye sahibiz. Daha sonra, Kasım 1537'de, İslâm Giray ve Kırım Hanı Sahib Giray'ın saray maiyeti olan bir Mangıt Beyi Bakı bin Hasan bin Timur tarafından katledilecektir. Fakat yazılan tarihi konulmamış bu mektup İslâm Giray tarafından 30'lu yılların ortasında değil

de 1531-32 yıllarındaki Astrahan saltanatı sırasında da yazılmış olabilmektedir.

Astrahan Abdurrahman bin Abdülkerim hâkimiyeti altında en azından 1537 yılının Ekim ayının sonuna kadar kaldı. Onun bütün iktidarı buyunca Moskova ile olan ilişkiler barış içinde geçmişti. 1537 yılının Kasım ayında şehir Nogay Beyi olan Seyidahmed bin Musa'nın ordusu tarafından kuşatılmıştı. Bu kuşatmanın baş sebebi, Nogay Ordusuna ödenmesi gereken haracın (yaklaşık 60 000 altın) ödenmemesiydi.15 Ekim 1537'de Derviş Ali bin Şeyh Haydar Astrahan Hanı olarak Rus vakayinamelerine geçmiştir. Diyebiliriz ki, bir siyasi önder olarak konumu çok zayıftı ve Nogay vassallığına bağımlı kalmıştı. Çok geçmeden Çerkeslerin ve Kırımlıların şehirde başlattığı olaylar sonucunda Derviş Ali önce dayısı olan Nogay mirzası İsmail'e daha sonra ise Moskova'ya kaçmak zorunda kalmış ve daha sonra Temnikov şehrinde ikamet edilmiştir. 1539 yazında Abdurrahman bin Abdülkerim'den ikinci kez Han olarak bahsedilmektedir ve en az 1543 yılına kadar iktidarı elde tutacaktır.

1545-1546 yılları arasında Ak-Kubek bin Murtaza ikinci kez Han olmuştur. 1546 yılında ise Yamgurçı (Yağmurcu) bin Birdibek tarafından tahttan indirilmiştir. 1546 ya da 1547 yılında Kırım Hanı olan Sahib Giray Astrahan'ı ele geçirmiş fakat daha sonra Kırım'a geri dönmüştür.16 Şehir kısa bir süre için tahrip edilecektir. 1549 yılında ise Yamgurçi bin Birdibek'in tekrar Astrahan'da olduğunu görüyoruz. Aynı senenin sonunda ya da sonraki senenin başında Astrahan Rus Kazakları tarafından ele geçirilmiştir. Özellikle tasarlanmış bir askeri harekat olduğu konusunda şüpheliyim, daha ziyade kendiliğinden gelişen bir akın olduğu kanısındayım. Yamgurçı Çerkeslere sığınmıştı. Peki 1550 yılında taht kimin elindeydi?

1551 yılında Yamgurçı’nın Moskova’nın desteği ile şehri tekrar ele geçirme teşebbüsü başarılı oldu. Kendisi ise Çar Dördüncü (Korkunç) İvan’ın vassalı olmuştu. Moskova’nın hamiliği sadece kağıt üzerinde kalır görünmekteydi. 1552-1553 yıllarında, Nogay müttefiki ve mirzası İsmail’den esinlenen Dördüncü İvan Aşağı İdil bölgesini ilhak için planları geliştirmeye başladı. 2 Ekim 1552’de Kazan işgal edildikten sonra nehrin ana kolu Rus etkisi altına girmiş oldu. Astrahan da bir sonraki hedef haline gelmişti. İsmail, kendisinin yeğeni olan ve siyasi zayıflık ve katı dindarlık ile bilinen ve hem çar hem de mirza için uygun aday olan Derviş Ali’nin Astrahan tahtına getirilmesini Dördüncü İvan’a önerdi. Derviş Ali teklifi kabul etti ve Nogay ulusundan yola çıktı. 16 Ekim 1551’de Kasimov şehrine gelmişti ve aynı ayın sonuna doğru Moskova’da karşılandı. Nisan 1554’de Moskova’dan Astrahan’a büyük bir askeri harekat düzenlendi. 2 Temmuz 1554’de Astrahan ele geçirilmişti. Şehir halkı Moskova orduları gelmeden şehri terketmişti. Derviş Ali Han olarak atandı. Yamgurçı ise Hazar kıyılarına doğru kaçarak orada Ruslara karşı mücadelesini sürdürmek istediyse de başarısız oldu ve 20 kişilik maiyeti ile önce Tümen’e (Dağıstan)17 daha sonra Osmanlı yönetimindeki Azak’a ve sonunda ise muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu’na kaçmak zorunda kalmıştır. Karıları ise Ruslar tarafından hapsedilmiş ve daha sonra Moskova’ya gönderilmişti.18 B. İşboldin’in belirttiği gibi, Yamgurçı ile Derviş Ali arasındaki çatışma bir kardeş kavgası idi çünkü her ikisi Ahmed bin Küçük Muhammed’in torunlarındandı ve kuzendiler.19

Derviş Ali Moskova’ya yıllık haraç olarak 1000 ruble (ya da her biri 3 kopeyk değerinde 40 000 altın, yani 1200 ruble) ve her yıl 3000 balık vermek zorundaydı. Ayrıca Rus balıkçılar İdil boyunca Hazar kıyılarına kadar herhangi bir vergi ödemeden avlanma imtiyazını elde etmiş oldu. Takriben 500 Astrahan prensi (mirzalar ve oğlanlar) Çar Dördüncü İvan’a

bağlılık yemini ettiler ve ölümünden sonra Moskova’nın sonraki hanı (çarı) seçme hakkına sahip olduğunu Derviş Ali’ye bildirdiler.

Rus hamiliği döneminde şehre geri dönen toplam nüfus 10 500 idi ve bunlardan 7000 kadarı avam (kara kişi), 3 000 kadarı ulema ve 500 kadarı ise soylu idi.

Astrahan Hanlığı’nın resmi bağımsızlığına rağmen, Dördüncü İvan 1554 yılından itibaren kendi hükümdarlık sıfatlarına Astrahan’ı (Astrahanskiy) da eklemişti.

1555 ylında, Yamgurçı’nın Kırımlılar ve birkaç yeniçeri desteğiyle Derviş Ali’yi Astrahan’dan kovma girişimi başarısız olmuştu.

Ağustos 1556’da ataman Lyapun Filimonov önderliğindeki Rus Kazakları tekrar Astrahan’ı ele geçirdi ve talan etti. İ. Çeremisinov ve M. Kolupayev (voyvoda) önderliğindeki düzenli ordular Astrahan’a ulaştığında şehir çoktan boşalmıştı. Yeni bir işgalden korkan Derviş Ali şehri ateşe vermiş ve önce Azak’a daha sonra ise Mekke’ye kaçmıştı. Bütün surlar yıkılmıştı ve yeni Rus kalesi eski kalenin aşağısında yapıldı. Astrahan’ın sıradan (kara) halkı kısmen Nogaylar tarafından kendi topraklarına sürülmüş, kısmen yeni gelenler arasında erimiştir. Astrahan soyluları ise ya Moskova seçkinlerine katılmış ya da Kırım Hanlığı’na ve Osmanlı İmparatorluğu’na kaçmıştır.

Astrahan Hanlığı Coçi’nin ahfadından olan diğer hanlıklarla (Kırım, Kazan ve Kasımov) aynı kurumlar ve resmi yapılanmaya sahipti. Kalka, (Han’ın varisi) kurumu, Karaçı beyler,20 oğlanlar, ulema, Seyidler21 Kalka unvanının varlığını Adbdurrahman’ın iktidarı döneminden beri var olduğunu biliyoruz; 1542 yılında Abelek (Alik) bin Hüseyin bin Mahmud onun kalka’sı idi. Ayrıca, Yamgurçı bin Birdibek’in 1552 itibarıyla kalkası akraba olduğunu tahmin ettiğim bir Takbildi idi. 1555 yılından beri Kırımlı Devlet Giray’ın oğlu Kazbulat Derviş Ali’nin kalkası idi.

Astrahan Hanları

Hanların isimleri Hükümdarlık tarihleri

Abdülkerim bin Mahmud 1502 (1508?)-1514

Canibek bin Mahmud 1514-1521 yazı

(15 Ağustos'tan önce)

Hüseyin bin Canibek Ekim 1521'den sonra-?

Şeyh Ahmed bin Ahmed ?-? (1525-1528 arası)

Kasım bin Seyidahmed ?-1532 yazı (aralıklarla)

İslâm-Giray bin 1531 (Mayıs ayından Muhammed-Giray önce)-1532 (Ocak ayından önce)

Ak-Kubek bin Murtaza 1532 yazı-1533

Abdurrahman bin Abdülkerim 1533-Ekim 1537'den sonra

Derviş-Ali bin Şeyh-Haydar Ekim 1537-1539 yazı

Abdurrahman bin Abdülkerim 1539 yazı-1543 (?) (ikinci defa)

Ak-Kubek bin Murtaza 1545-1546 (ikinci defa)

Yamgurçi bin Birdibek 1546-1550/1551-1554 (aralıklarla)

Derviş-Ali bin Şeyh-Haydar 1554-1556 (ikinci defa)

Karaçı Beyler arasında en etkili olan Kongrat boyu (il) idi. Onlar Kırım'da ve Nogay Ordu'da yaşıyorlardı.

Astrahan'daki Karaçı Beylerin düzeni diğer hanlıklardan biraz farklı görünüyordu. Kongratlar (Kuratlar), Mangıtlar, Alçınlar ve Kıyatlar (yani Nogay ya da Taht Eli kökenli boylar) hakkında bilgi sahibiyiz, fakat muhtemelen yönetime katılabilen Şirinler, Barınlar, Kıpçaklar ve Argınlar hakkında bilgi mevcut değildir. Büyük ihtimalle Kongratlar (Kuratlar) bu devlet yapısı içinde önder konuma sahip olan boydu (çoğu zaman Kongrat prensleri Astrahan'ın Moskova'ya gönderilen elçileri olmuştur).22

Hanlığın başlıca gelir kaynağı İdil-Hazar Denizi üzerindeki büyük ticari yoldaki transit ticaretti. Şehrin ayrıca zengin balık ve tuz kaynakları

vardı.23

Astrahan Tatarları Sünni Müslüman idi. En büyük mezheb Altınordu ve onun halefi olan devletlerin de en yaygın ekolü olan Hanefilik idi. Fakat şehirde ayrıca Şiiler ve bunların muhtemelen İranlılar tarafından yaptırılan kendi camileri mevcuttu.24 İslâm uleması ise diğer Coçi devletlerinde olduğu gibi Seyidlerden, mollalardan, hafızlardan ve danişmendlerden oluşuyordu.

AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi. Wiesbaden.

AO: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapeşte.

CMRS: Cahiers du Monde Russe et Soviétique. Paris-Lahey.

CMR: Cahiers du Monde Russe. Paris.

CAJ: Central Asiatic Journal.

K.: Kazan.

M.: Moskova.

1 The Travels of Ibn Batuta A. D. 1325-1354. Translated by H. A. R. Gibb. Cilt. II. Cambridge, 1962. ss. 496-497.

2 Hrbek I. The Chronology of Ibn Batuta’s Travels//Archiv Orientalni. Cilt. 30/3. Prag, 1962. ss. 469-482.

3 Smirnov V. D. Tolkovaniye slova GöF;}!ÉöGs//Zapiski vostochnogo otdeleniya russkogo arheologiçeskogo obşestva. Cilt. 1 (1886). Spb., 1887. s. ıı.

4 Astrahan Hacı-Tarhan’ın Rusçaya uyarlanmış şeklidir.

5 Zaytsev İ. Astrakhan Khanate: the Political History and Diplomatic Relations in the XV-XVI Centuries//The 36th ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies). Book of Abstracts. Montreal, 2000. s. 37.

6 Rogojin N. M. Posolskiye knigi Rossii kontsa XV-naçala XVI vekov. M., 1994.

7 Opisi tsarskogo Arhiva XVI veka i Arhiva Posolskogo prikaza 1614 goda. M., 1960. s. 106.

8 Utemiş-hacı. Cengiz-name. Alma-Ata, 1992. s. 54b, 42a, 97.

9 Sbornik russkogo istoriçeskogo obşestva. Cilt. 41. Sankt-Peterburg, 1884. s. 462.

10 Halim-Geray Sultan Gülbün-i Hanan yahud Kırım tarihi. İstanbul, 1327/1909. s. 33; Pelenski J. Russia and Kazan. Conquest and imperial Ideology (1438-1560s). The Hague-Paris, 1974. s. 34.

11 Russian State Archive of the Ancient Acts (RGADA), fon 123, No 6, ss. 314-314r.

12 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu. II. Fasikul. İstanbul, 1940. s. 182; Le Khanat de Crimée dans les archives du Musee du palais de Topkapi. Paris, 1978. ss. 118-120.

13 Posolskiye knigi po svyazyam Rossii s Nogayskoy Ordoy. Mahaçkale, 1995. s. 128.

14 Gökbilgin T. Quelques sources manuscrites sur l’epoque de Sahib Giray I er Khan de Crimee (1532-1551) a İstanbul, Paris et Leningrad//CMRS, vol. XI (3). Paris-La Haye, 1970. s. 467.

15 RGADA, fund. 123, No: 8, ss. 413-413r.

16 Tarih-i Sahib Giray Han. Ankara, 1973. s. 97, 106-113; İnalcık H. The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I//Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (Harvard Ukrainian Studies, Vol. III/IV). Harvard, 1979-1980. s. 458.

17 Onun karılarından biri Kırım-şamhal’ın (bölgenin Kumuk yöneticisinin) kızıydı.

18 Mayıs 1555’te onlar serbest bırakılarak Rusya’yı terkedebilmişti. Onlardan biri (El’-yakşı) daha sonra Ulyana Ortodoks ismiyle vaftiz

edilmişti. Onun ya Moskova'da ya da yolda doğan oğlu (Yarıştı-sultan) Peter ismiyle vaftiz edilmiştir.

19 Ischboldin B. Essays on Tatar History. New Delhi, 1963. s. 85.

20 Shamiloglu U. The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire//AEMA. Vol. 4. Wiesbaden, 1984.

21 Ishakov D. M. Seyidı v pozdnezolotoordınskih gosudarstvah. K., 1997. ss. 65-68.

22 Daha yakın zamanlardaki çalışmalar (örneğin Munıs'in çalışması) Astrahan'ın Kongrat Kaynaklı olan Altın Ordu Beylerbeyliğine (emir ül-ümera) bağlı olduğunu gösteriyor. Bakınız, Bregel Yu. Tribal Tradition and Dynastic History: the Early Rulers of the Qongrats According to Munis//Asian and African Studies (Journal of the Israel Oriental Society). Vol. 16. Haifa, 1982. ss. 33369.

23 Zaytsev İ. Torgovlya i hozyaystvo goroda Hacı-Tarhana//Velikiy Voljskiy put. Materialı Kruglogo stola i Mejdunarodnogo nauçnogo seminara. Kazan, 28-29 avgusta 2000 goda. K, 2001. ss. 84-98.

24 Şehirde 17. asrın başlarında İran'lı tüccarlar tarafından Şii meslektaşları için inşa edilmiş en az iki cami mevcuttu.

Asseb o-sseyar ili Sem planet, soderjaşiy istoriyu Krımskih hanov ot Mengli-Girey hana 1-ogo do Mengli-Girey hana 2-go, t. e. s 871/1466 po 1150/1737 god. Soçineniye Seyyida Muhammeda Rizı. K, 1832 (Es-Seb' us-Seyyar fi ahbar-i muluk-i Tatar).

Gaziz G. [Gubaydullin G. S.] İstoriya Tatar. M., 1994.

Iskhakov D. M. -Seyidy v pozdnezolotoordynskih gosudarstvah. K., 1997.

Ot srednevekovıh tatar k tataram novogo vremeni (etnologiçeskiy vzglyad na istoriyu volgo-uralskih tatar XV-XVII vekov). K., 1998.

Khudyakov M. G. Oçerki po istorii Kazanskogo hanstva. M., 1991.

Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov. Alma-Ata, 1969.

Rogozhin N. M. Posolskie knigi Rossii kontsa XV-nachala XVI vekov. M., 1994.

Safargaliev M. G. Raspad Zolotoy Ordy//Na styke kontinentov i tsivilizatsiy…Iz opyta obrasovaniya i raspada imperiy X-XVI vekov. M., 1996.

Sbornik russkogo istoriçeskogo obşestva. T. 41. Spb., 1884.

Tavarih-i guzida-Nusrat-name. Taşkent, 1967.

Usmanov M. A. -Istoçniki knigi Ş. Mercani “Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar”, ch. 1, Kazan’ 1885//Oçerki istorii Povoljya i Priuralya. Vyp. II-III. K., 1969.

Tatarskie istoriçeskie istoçniki XVII-XVIII vekov. K., 1972.

Utemish-hajjı Genghisname. Alma-Ata, 1992.

Velyaminov-Zernov V. V. Issledovanie o kasimovskih tsaryah i tsarevichah. Ch. 1-2. Spb., 1863-1864.

Zaitsev İ. -Osmanlı İmparatorluğu ve Taht Eli: Siyasi Münasebetler (XV-XVI yüzyıllar)//“Osmanlı”. Cilt 1, Bölüm 3. Ankara, 1999.

- The Title Qalga and the Continuity of Authority in the Dzhuchid States (XVIth century)//Hierarchy and Power in the History of Civilizations. International Conference (Moscow, June 15-18, 2000). Abstracts. M, 2000.

- Formation of Astrakhan Khanate//Russian Orientalists to the 36th ICANAS. M, 2000.

- Astrakhan Khanate: the Political History and Diplomatic Relations in the XV-XVI Centuries//The 36th ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies). Book of Abstracts. Montreal, 2000.

- Torgovlya i hozyaistvo goroda Hacı-Tarhana//Velikiy Voljskiy put'. Materialy Kruglogo stola i Mejdunarodnogo nauçnogo seminara. Kazan', 28-29 avgusta 2000 goda. K, 2001.

- Astrahanskoe hanstvo. K., 2001 (in press).

[R. Rahmeti Arat] Astırhan//İslâm Ansiklopedisi. Cilt 1. İstanbul, 1940.

Barthold W. Astrakhan//E. J. Brill's First Encyclopaedia of İslâm. 1913-1936. Vol. I. Leiden-N-Y-København-Köln, 1987.

Bennigsen A. L'expedition turque contre Astrakhan en 1569//CMRS, Cilt. VIII, No 3. Paris, 1967.

Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay Ch. -Le Khanat de Crimée au Début du XVI Siecle. De la Tradition Mongole a la Suzeraineté Ottomane d'aprés un document inédit des Archives Ottomanes//CMRS, vol. XIII, No 3. Paris, 1972.

La Moscovie, la Horde Nogay et le Probleme des Communications entre l'Empire Ottoman et l'Asie Centrale en 1552-1556//Turcica. Revue d'etudes Turques. T. VIII/2. Paris-Strasbourg, 1976.

Bregel Yu. Tribal Tradition and Dynastic History: the Early Rulers of the Qongrats According to Munis//Asian and African Studies (Journal of the Israel Oriental Society). Vol. 16. Haifa, 1982.

Gökbilgin T. -L'expedition Ottomane contre Astrakhan en 1569//CMRS, vol. XI (1). Paris-La Haye, 1970.

Quelques sources manuscrites sur l'epoque de Sahib Giray I er Khan de Crimee (1532-1551) a Istanbul, Paris et Leningrad//CMRS, vol. XI (3). Paris-La Haye, 1970.

Gökyay O. Ş. Hannâme//Necati Lugal Armağanı. Ankara, 1968.

Halim-Geray Sultan Gülbün-i Hanan yahud Kırım tarihi. İstanbul, 1327/1909.

Howorth H. H. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. Part II, Division I. L, 1880.

Hrbek I. The Chronology of Ibn Batuta’s Travels//Archiv Orientalni. T. 30/3. Praha, 1962.

İnalcık H. -Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-İdil Kanalı Teşebbüsü (1569)//Belleten. Türk Tarih Kurumu. -Cilt 12, Sayı 46. Ankara, 1948.

The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I//Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (Harvard Ukrainian Studies, Vol. III/IV). Harvard, 1979-1980.

Ischboldin B. Essays on Tatar History. New Delhi, 1963.

Kafalı M. Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri. İstanbul, 1976.

Le Khanat de Crimée dans les archives du Musee du palais de Topkapi. Paris, 1978.

Kurat A. N. -The Turkish Expedition to Astrakhan’ in 1569 and the Problem of the Don-İdil Canal//The Slavonic and East European Review. Vol. XL, Number 94, December 1961. L, 1961.

IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara, 1972.

Lemercier-Quelquejay Ch. -Les khanats de Kazan et de Crimee face a la Moscovie en 1521//CMRS. 1971, vol. XII, No: 4.

Les Expéditions de Devlet Girây contre Moscou en 1571 et 1572 d’après les documents des Archives ottomanes//CMRS. 1972, vol. XIII, No: 4.

Mercani Şihabeddin Müstefad-ü’l-ahbar fî ahval-i Kazan ve Bulgar. K., 1885.

Öztuna Y. İslâm Devletleri: Devletler ve Hanedanlar. Cilt 1. Ankara, 1989.

Pelenski J. Russia and Kazan. Conquest and imperial Ideology (1438-1560s). The Hague-Paris, 1974.

Remzi Muhammed Murad Telfîkü'l-ahbar ve telkihü'l-âsar fî vak'ai Kazan ve Bulgar ve muluk at-Tatar. Mucallad 2. Orenburg, 1908 (195-204).

Saray M. The Hanate of Astrahan//A short history of Turkish-İslâmic States (Excluding the Ottoman Empire). Ankara, 1994.

Seferoğlu S. K., Müderrisoğlu A. Türk Devletleri Tarihi (etnolojik bir deneme). Ankara, 1986.

Seyidi Reis Mirat ül-Memalik. İstanbul, 1313/1895.

Shamiloglu U. The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire//AEMA. Vol. 4. Wiesbaden, 1984.

Spuler B. Astrakhan//The Encyclopaedia of İslâm. New Edition. Vol. 1. Leiden-London, 1960.

[Şarafutdinov S.] Şecere-i Çingiziyya. K., 1906.

Tarih-i Sahib Giray Han. Ankara, 1973.

Togan A. Z. V. -Umumi Türk Tarihine Giriş. Cild 1: En eski devirlerden 16. asra kadar. Istanbul, 1946.

- Türkistan ve İdil havzasının medeni münasebetleri tarihinden//Yeni Türkistan. No:No:2-3. İstanbul, 1927.

- Kazan Hanlığında İslâm Türk Kültürü//İslâm Türkleri Enstitüsü Dergisi 1965, C. III, S. 3/4.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu. II. Fasikul. İstanbul, 1940.

The Travels of Ibn BaÄÄÑÄa A. D. 1325-1354. Translated by H. A. R. Gibb. Vol. II. Cambridge, 1962.

Veinstein G. Une lettre de SelOm II au roi de Pologne Sigismond-Auguste sur la campagne d'Astrakhan de 1569//Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Bd. 82. Wien, 1992.

Yapp M. E. The Golden Horde and its Successors//The Cambridge History of İslâm. Vol. I The Central İslâmic Lands. Cambridge, 1970.

Kasım Hanlığı / Prof. Dr. İlya V. Zaitsev [s.466-471]

Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Rusya

Kasım adı (Rusça orijinalinde Gorodok ya da Merçesky; Tatarca'da Kerman Hanlığı, Kizi Kerman ya da Kirmencik) Kazan Hanlığı'nın kurucusu Ulu Muhammed'in oğlu Kasım'dan gelir.1 Merçesky, "Mesçera'daki şehir" (Ryazan bölgesinin kuzey doğusunda bir yer) anlamına gelir. Gorodez M.S. 1152 yılında Rus Prensi Yuriy Dolgoruky tarafından kurulmuştur.

1444 kışında Ulu Muhammed, büyük ihtimalle Kazan'dan gelerek, Rus şehirleri Nijni Novgorod ve Murom'u fethetti. Bu, Moskova için çok ciddi bir tehlikeydi ve Moskova Büyük Knezi II. Vasiliy, topraklarını korumaya karar verdi. Bu sırada iki Tatar Prensi (Ulu Muhammed'in oğullarından) zaten Vasiliy'nin hizmetindeydi. Suzdal şehri yakınlarındaki 7 Temmuz 1445 savaşında Ruslar yenildi ve Vasiliy, Ulu Muhammed tarafından hapsedildi. Vasiliy kısa süre sonra serbest bırakıldı ve 1 Ekim 1445'te Kurmis'ten (Nijni Novgorod yakınlarında) ayrıldı ve aynı yıl 26 Ekim'de Moskova'ya vardı. Tatar desteğiyle Vasiliy'e Moskova hükümdarlığında eski mevkisi iade edildi.

Antlaşmanın şartlarını tam olarak bilmiyoruz. Ulu Muhammed'e Moskova Prensliği sınırları içinde küçük bir hanlık kurma hakkının verildiğini farz etmek çok mantıklı olabilirdi. Hanlığın oluşturulmasının birçok amacı olduğunu farz edebiliriz. Birinci amaç, Han veliahtlarından bir tanesini diğer bir hükümdarlığa getirerek Kazan Hanlığı'nın emniyetini sağlamaktı. İkincisi yine emniyet sorununun çözümlenmesiydi. Yeni hanlık, Kazan ve Moskova arasında bir çeşit tampon olabilirdi. Üçüncü amaç ise Moskof siyasetinin içine nüfuz etme fırsatıydı. Sonuncusu mali

kaynaklardı: bütün yerel vergiler bu yarı bağımsız devlette toplanmalıydı ve ayrıca Moskova Kasım Hanlığı’na yıllık vergi ödemeye ikna edildi. Yeni hanlığın kurulması, savaşta kaybetmenin bir çeşit bağışı anlamına geliyordu. Ama Ulu Muhammed’in bu planları kısa sürede değişmişti. M. Saray’ın bahsettiği gibi, “Kazan savunmasında bir ileri karakol mevki gibi hizmet vermesi amacıyla kurulan bu Hanlık, Rus entrikalarının etkisiyle ileride bir Kazan düşmanı haline geldi.2

Ulu Muhammed’in öldürülmesinin ardından (1446) başlayan kardeş savaşlarında Kasım ve kardeşi Yakub, Moskova Büyük Knezi’nin hizmetine girmeye ikna edildiler. Rus kaynaklarına göre, Kazan Hanı Ulu Muhammed’in oğullarından bir tanesi olan Mahmutek (Mamotyak) baba ve kardeş Yusuf’u öldürdü. Mahmutek’in kardeşleri Kasım ve Yakub Kazan’dan “Çerkez topraklarına” (Kuzey Kafkasya’ya) kaçtılar ve 1446 sonbaharında Moskova prensliğine vardılar.3

Diğer yandan Kasım ve Yakub’un, Vasiliy, düşmanı Dimitri Semyata tarafından kör edildikten sonra, 1446 baharının başlarında Moskova-Litvanya sınırında olduklarına dair bilgiler vardır. Müttefikleri Vasiliy’e hep sadık kaldılar. Kısa bir süre sonra Vasiliy otoritesini yeniden kurdu.

Kasım Hanlığı’nın adının geldiği şehir, kendisine yaklaşık 1455 yılında (1456’dan sonra değil ve hiç bir durumda 1445’te değil)4 verildi. Hiç bir şüphe yok ki 1449 yılında Kasım hala ona bu zamanlarda verilen Zvenigorod’da (Moskova’dan çok uzakta olmayan bir şehir) yaşıyordu.5 1454-1455 yıllarında Zvenigorod, Rus Prensi Vasiliy Yaroslaviç’e verildi. Kasım, belki de hemen hemen bu zamanlarda, kendisine yaşamak için yeni bir yer buldu.6 Bunun antlaşmanın maddelerine uygun olup olmadığı söylemek zordur. Ulu Muhammed on yıl önce ölmüştü. Kazan’ı, Han Mahmutek yönetiyordu. Bu suretle II. Vasiliy’nin Ulu Muhammed ile

yapılan antlaşmanın koşullarını Han'ın ölümünden sonra gerçekleştirmesi gerektiğini düşünmek zordur.

Kasım yeni başkentine bir cami (1467 yılından bu yana var olan, kalın kireç taşı bloklarından yapılmış tek minareli cami) 7 ve taştan bir saray (artık yoktur, en son 1768'de P. Pallas tarafından görülmüştür.) yaptırdı. Bütün binalar kireç taşından yapılmıştır.

Mesçera'nın (Meshcerskie knyaz'ya) ilk olarak 1434'te, yani Kasım'ın varışından hemen önce zikredilen bazı özel prensleri vardı. Bu prensler Moskova Büyük Knezi Vasiliy'e vasalları olarak boyun eğdirildiler ve sonra Kasım'ın saray mensupları oldular.8 Vasiliy'nin maiyeti ve korumaları sadece 500 Tatar'dan ibaretti. Şehrin nüfusunun ana kısmının Vasiliy'nin varışından önce Tatarları da (ya da diğer Türkçe konuşan grupları) kapsadığı farz edilebilir. Onlar yeni yöneticilerini Moğcengizollar Hanedanından ancak 1455 yılında aldılar ve hanlığın yeni yönetim yapısına dahil edildiler. Bu suretle, Sirinler Prensi (bek) Muhammed (Bahmet) b. Hüseyin'in "Mesçera'daki şehre" 707 ya da 706 yılındaki (M.S. 1198/1199) varışını biliyoruz.9 Bu tarih 1298/99 şeklinde düzeltilmelidir. Sonuçta bazı Türkçe konuşan etnik gruplar Kasım Hanlığı'nın kuruluşundan önce Mesçera'ya vardı.

Kurbangali Halidov'a göre, Ulu Muhammed'in üçüncü oğlu Yakub, babasının ölümünün ardından Kazan'ı terk etti ve Astrahan'da yaşamaya başladı. Onunla birlikte Kazan'ı terk eden insanlar "Kara Nogay"adını aldılar.10 Kasım'ın kardeşi Yakub hakkında neredeyse hiç bir şey bilmiyoruz. Yakub'un İvan'la (Moskova Büyük Knezi Vasiliy'nin oğlu) birlikte kuzeydoğu Rusya'daki Koksenga nehri boyunda yerleşik olanlara karşı yapılan askeri seferde yer aldığı tarih olan 1452 kışından sonraki Rus tarihi kaynakları onun isminden bahsetmemişlerdi.11

Rus vakayı namesinde Kasım’dan 1452’den sonra 1467 yılında bahsedilir. Bu yıl Moskova Prensliği Kazan’a karşı bir sefer düzenlemiştir. Kasım savaşa katılmış ve Moskova Büyük Knezi’ne yardım etmiştir.

Kasım 1469’da öldü. Aynı yıl İvan Vasilyeviç (Vasiliy’nin oğlu) Kasım’ın eşine oğlunun yanına -Kazan Hanı İbrahim- gitmesi için izin verdi. Kasım, Altın Ordu hanlıkları arasında uygulanan levirat geleneğine göre Mahmutek’in dul eşiyle12 evlendirildi. Kasım’ın ölümünden sonra oğlu Daniyar 1486’ya kadar hüküm sürdü. Onun hükümdarlığı sırasında Rusya’nın iç işlere olan etkisi artmıştır.

Kasım daha sonra (H. 891-896/M. 1486-91) Prens Nurdevlet (Giray hanedanının eski hanı, Kırımlı Mengli Giray’ın kardeşi) tarafından yönetildi. 1478’in sonu ya da 1479’un başında kardeşi Haydar’ın refakatinde (kardeşleri Mengli Giray’ın yönetimi altında olan) Kırımdan Litvanya’ya sonra da (sonbahar, 1479) Moskova’ya kaçtı. III. İvan’ın onları Mengli Giray’dan koruyacağına söz verdiğini varsayabiliriz. Onlara koruma önerildi ama 1480’de Haydar, III. İvan tarafından suçlanıp Vologda’ya sürgüne gönderilmişti. Hatası neydi? Bilmiyoruz. Zaten, kısa süre sonra geri döndü.

1480’de Nurdevlet ve Zvenigorod Vasiliy Nozdrovati voyvodası III. İvan tarafından Taht Eli Hanı Ahmed’in üzerine gönderildi. Ordusuna arkadan saldırdılar ve Volga nehri boylarında ordunun dörtte birini yok ettiler. 1486’da Nurdevlet III. İvan tarafından Kasım hanı olarak atandı. Nurdevlet’in hükümdarlığı sırasında; Mürteza b. Ahmed Kırım tahtını ele geçirmek ve Nurdevlet’i kendi yanına çekmek istiyordu. Ona Kırım üzerinde otorite sözü verdi. Mürteza’nın elçisi Moskova’ya böyle bir teklifle gitti, ama bu girişimler başarısız oldu (1487).13

Kasım daha sonra Nurdevlet’in oğulları Satılghan ve Canay tarafından yönetildi. 1512’de Cuci’nin (Coçi) torunlarının başka bir kolundan gelen

Şeyh Evliyar (Ahmed'in yeğeni ve Han Küçük Muhammed'in torunu) Kasım prensi ilan edildi. O, Kasım'ı 1508 ve 1516 yılları arasında yönetti ve Nogay prensi İbrahim'in14 kızı Şah Sultan ile evlendi.

1516'da Şeyh Evliyar'ın 1505 de doğan küçük oğlu Şah Ali Kasım'a hükümdar oldu (sözde), (Adı genellikle Ali Sigaley Sigaliyaroviç olarak bilinir). O, Kasım tahtını daha önce de ele geçirebilirdi: Kırımlı memurlardan mirza Bahtiyar Ocak 1516'da Moskova'ya yazdığı mektupta; Kasım'ın "merçersky yurt" Moskova Büyük Knezi tarafından "Nomogan yurdu"nun (Taht Eli) prensi (Çareviç) Şah Ali'ye15 verildiğini yazmıştır. Bu yüzden Şah Ali daha da önce, 1515'in sonlarında, tahta çıkabilirdi. Ama 1519 baharında Kazan tahtına çıkarılmıştı (ama 1521'de Kazan'dan Moskova'ya kaçtı). Aslında Şah Ali zor bir hayat sürdü: Çar tarafından tekrar tekrar Kazan Hanı olarak atandı ve sonra bütün itibarı elinden alınarak çok kötü koşullarda hapsedildi fakat sonra kendisinden özür dilendi ve mevkii iade edildi. Kasım Moskova devletinin siyasi tamponu olarak komşu Müslüman hanlıklara -Kazan, Astrahan- karşı kullanılmaya devam edildi. Gerçekten sonraları, Rusya'nın tam bir vasalı haline geldi.

Belki de, Şah Ali, Kasım'daki ikinci hükümdarlığı sırasında kendi darphanesine sahipti. Bu, üzerinde "Tatarca" (Arap alfabesiyle kullanılarak) "Şah Ali, Kasım Çarı 1533" yazan gümüş bir sikkenin varlığı sayesinde biliniyor. Şehrin tarihçisi N.I. Şiskin bu paranın bir örneğine XIX. yüzyıl sonlarında sahipti.16 Bunun Kasım darphanesinden çıkmış gerçek bir örnek olup olmadığını ya da bir tarihçinin hatası olup olmadığını söylemek zordur.

Şah Ali 61 yaşında H. 10 Şevval 974 (21 Nisan 1567)'te veliaht bırakmadan öldü. P. Pallas (1768) ve sonra V. V. Velyaminov-Zernov (1863) tarafından onun ve pek çok akrabasının mezarlarının olduğu yer olarak tarif edilen Takya (kireçtaşından küçük kare bir anıt mezar), şehirde bir caminin yanına H. Ramazan 962 (Temmuz-Ağustos 1555) de inşa ettirmiştir.

Kazandaki hükümdarlığı süresince kardeşi Can Ali 1516 civarında doğdu-Kasım'da onu temsil etmiştir ve sonra bir ayaklanmada öldürülene kadar kısa bir süre Kazan Hanlığı'nı yönetmiştir (1532-1535).17

Şah Ali'nin tahta geçirilmesi Kırım Hanlığı'nda öfke ve hoşnutsuzluğu ortadan kaldırdı. Kırım Hanları Kasım'ı Giray hanedanının malı olarak görüyorlardı. Muhammet Giray Han'ın, elçisi Abdülveli Şeyhzade tarafından Moskova'ya götürülen mektubunda; Kırımlı Kuaraçi beylerinin Şah Ali, Kasım tahtına oturmadan Moskova Büyük Knezine bağlılık yemini etmeyecekleri yazılmıştır.18

Şah Ali'nin yerine Kasım tahtına Taht Eli Hanı Ahmed'in torununun çocuğu (Rus kaynaklarında Bolshaya Orda) Sayın Bulat geçmiştir. Bahadır Sultan'ın oğlu Bek Bulat'ın (Moskova'ya 1562'de geldi) oğludur. Şah Ali'nin ölümünden hemen sonra 1567'de mi yönetici oldu? Tam olarak bilmiyoruz. Sadece 1570'e kadar hanlık yaptığı biliniyor.

Sayın Bulat 1573'te vaftiz olup Simeon adını aldı ve hanlığı kaybetti, Moskova'ya yerleşti ve 1575'te Korkunç İvan'dan "Bütün Rusya'nın Çarı"19 unvanını aldı. 1616'da Ortodoks keşişi Stephen olarak öldü.

Sayın Bulat'ın yönetimine kadar Kasım'ı yönetmek yöneticilere Çar unvanını (Tatar Hanın Rusça'daki karşılığı) alma hakkını vermiyordu. Sadece daha önce hanlık (Taht Eli'nde, Kazan'da, Kırım'da vs.) yapanlara Kasım Çarı deniyordu. Diğerleri (sadece Sultanlık yapanlar) statülerini koruyup Sultanın Rusçadaki karşılığı olan "Çareviç" (çarın oğlu) unvanını alırlardı. Sayın Bulat'ın hükümdarlığından sonra Kasım hükümdarları Rusların elinden Çar (Han) unvanını aldılar.

1570'te ölen ve Kasım'a gömülen Han Ahmet'in büyük torunu ve Abdullah b. Ak-Kubek20'in oğlu Mustafa Ali 1584'ten önce Sayın Bulat'ın yerine geçirildi. Mustafa Ali'den ilk kez 1577'deki Rus vakayınamelerinde bahsedilir. 1584'te Rusya'nın Osmanlı elçisi Boris P. Blagov III. Murat'a

Çar Feodor İvanovitç'in tahta çıkışını haber vermiştir. Bu görevi sırasında elçi, Mustafa Ali'den Kasım Hanı diye bahsetmiştir.

'Abdullah b. Ak-Kubek Moskova'ya Mayıs 1552'de gelmiş, sonra da Can Ali'nin (Şah Ali Han'ın erkek kardeşi) kızıyla evlenmiş ve IV. İvan ona Yuryev şehrini bütün gelirleriyle birlikte bağışlamıştır. 'Abdullah Rusya'nın komşularıyla olan savaşlarında pek çok kez görev almıştır. Diğer oğulları Mürteza-Ali (vaftiz edildikten sonra Mihail Kaybulovitç) ve Araslan Ali'dir. Abdullah b. Ak-Kubek 1570'te öldü.21

1586'dan sonra Kasım Hanlığı'nın yöneticisi olan Mustafa Ali ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1590 yılından önce ölmüş olma olasılığı yoktur, çünkü 1608'de kızı yalnızca 17 yaşındaydı. Diğer taraftan Kasım Hanlığı'nı 1600'den daha sonra yönetme olasılığı da yoktur.22 Aslında 1586'dan 1600'e kadar olan dönem, Kasım Hanlığı'nın tarihinde "kör" bir devirdir.

XVI. yüzyılın sonunda Kazak Hanlarının ailesinden gelen Uraz Muhammed, Kasım Hanı olarak geçer. 1588 veya 1587 yılında bir bakanıyla (Karaçi Bey)23 ve Taybugid Seyit Ahmet b. Bekbulat (Küçüm Han'ın rakibi) ile birlikte Sibirya'daki Rusların komutanı D. Çulkov tarafından hapsedilmiştir. Şehir büyük olasılıkla H. 15 Ramazan 1000 tarihinde (25 Haziran 1592'de) Uraz Muhammed'e bağışlanmıştır.24 Ancak bir olasılığa göre de bu olay 1600 (H. 1008) yılında gerçekleşmiştir.

Bu yanlış anlama Uraz Muhammed'in kişisel vakanüvisi Kadir Ali Bey'in metninden kaynaklanmaktadır. Kadir Ali Bey, Uraz Muhammed'in Kasım'da H. 1000 (1592) yılında yani hayvanlı takvime göre fare yılında tahta çıktığını yazmıştır. Ancak fare yılı aslında H. 1008 (1600) yılıydı.25 Zilhicce'nin 10'u olan ve Cuma gününe rastlayan tarihin taç giyme töreninin tarihi olması da kolay anlaşılabilir bir şey değildir.26

Uraz Muhammed XVII yüzyılın başında, Rusya'daki iç savaş sırasındaki çarpışmalara katılmış ve H. 1019 (1610) yılının sonunda Kaluga şehrinde öldürülmüştür. Kasım Hanlığı'ndaki bir elyazması Kur'an kutusunda yazılı olan Uraz Muhammed'in soy kütüğü şöyledir: Urus Kağan b. Kuyrucuk Kağan b. Borak Kağan b. Canibek Kağan27 b. Yadik Kağan b. Şigay Kağan b. Undan Sultan b. Uraz Muhammed.28 Bu şecere Kadir Ali Bey'in "Cami-üt-tervarih'indeki Destan-ı Uraz Muhammed Han'dakinin" aynısıdır.29

Kasım Hanlığının son hükümdarları, Arslan (ya da Alp Arslan, 1610 (ya da 1614)-626'nın sonu ya da 1627'nin başlangıcı; son Sibirya hanı Küçüm'ün torunu) ve Çuçi'nin oğlu olan Şiban hanedanının Sibirya kolundan gelen oğlu Seyid Burhandır. Arslan Sibirya'nın Turol-Tura vilayetinden gelmiştir.30 Soy kütüğü ise şöyledir: Alp Arslan b. Ali b. Küçüm b. Murtaza b. Aybek b. Külük Muhammed b. Mahmudek (Şeybak) b. Hacı Muhammed b. Ali Oğlan b. Bek Kondu b. Melik Timur b. Batavul b. Cici Buka b. Bahadır b. Şiban b. Çoçi. Annesi (Rus kaynaklarında Hanzade diye geçer31), Nogay Bey Din Ahmet'in kızıdır (Nogay Hordası hanedanı olan Mangut Kabilesinden) ve 1577'de Ali b. Küçüm ile evlenmiştir. 1598'de kendisi ve çocukları Ruslar tarafından hapsedilmiştir.32

Seyid Burhan, Kasım Hanlığı'nın hükümdarı olarak ilk defa 1627'de geçer. Yaklaşık 1624 yılında doğmuştu ve kendi başına hükümdar olamazdı. 1653 ve 1655 yıllarında Hristiyanlığı kabul etmiş ve Vasiliy adını almıştır. 1678 yılında ölümüne kadar Kasım Hanlığı'nın başında kalmıştır. Tatarların bir bölümünün Misayil'in (Ruzan'ın 1651-1656 yılları arasındaki başpiskopos) zorlamasıyla din değiştirmesi bu döneme rastlar. Başpiskopos yine bu çabalarının birinde öfkeli Tatar halkı tarafından öldürülmüştür. Kasım Hanlığı'nın mezar kitabelerinde sık sık geçen Kur'an ayetleri (III,

52) Hıristiyan misyonerlerinin bu çabalarına inat olsun diye yerleştirilmiştir.33

Seyid Burhan (Vasiliy) zamanında bile. Şehrin idaresi bir Rus voyvodanın elindeydi. Tatar prenslerinin sözde bir idaresi vardı. Kasım Hanlığı Tatarlarının yabancılarla özellikle de Müslümanlarla izinsiz temasa geçmesi Ruslar tarafından yasaklanmıştı.

Seyid Burhan'ın (Vasiliy) annesi Fatıma Sultan Seyid Ak Muhammedin kızıydı.34 Ondan ilk defa 1627 yılında "Sultan Seyitovna" (Seyid'in kızı Sultan anlamındaki Rusça tamlama) adıyla bahsedilmiştir.35 Alp Arslan ile 1624'ten (Seyid Burhan'ın doğum tarihi) önce evlenmiştir. Fatıma Sultan, Seyid Burhan'ın ölümünü takip eden yıllarda hükümdar olarak tanınmıştır. En son 1681'de adı zikredilmiş ve muhtemelen bu tarihte ölmüştür. Bundan sonra Kasım Hanlığı'na ait bir çar ya da çareviç36 olmamıştır. Ülke sıradan bir bölge merkezi olmuştur. G. Gaziz'in düşündüğü gibi 1678 yılını Kağanlığın sona erdiği tarih diye göstermek tabi ki doğru değildir.37

Kasım Hanlığı'nın ana özellikleri şunlardır: Hanlığa ait belli bir hanedan yoktur. Kağan tahtına Çöçi topluluğunun farklı kollarından hak iddia eden bir kişi geçebilir. Tahta geçmek için Cengiz'in oğlu Çoçi'nin soyundan gelmek vazgeçilmez ve daimi koşuldur. Altın Ordu'dan sonra gelen devletlerin politik düşünce ve uygulamasında sadece Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin otorite hakkı vardır. Asıl kişi Rus dış ve iç politikasının somut konjüktürlerine göre belirleniyordu. Aynı zamanda Kasım Hanlığı Çoçi'nin soyundan gelen (Kırım, Kazahan ve Astrahan) diğer hanlıklarla aynı kɛurumlara sahiptir.: Karaçi Beylerin38, oğlanların, Müslüman din XE "din" adamlarının ve Seyidlerin39 makamları. Karaçi Beyleri arasında en etkili olan şirin Kabilesidir. Bu kabilenin üyeleri Kazan'da, Kırım'da ve Kasım Hanlığında yaşamışlardı. Önceleri Kuaraçi Beyliğinin yapısı diğer hanlıklara benziyordu: Şirinler ve Barinler (Han'ın

soltarafında) ile Kıpçaklar ve Arginler (sağ tarafında). Daha sonra Uraz Muhammed'in ktidarı ile bu yapı değişmiştir. Caler ve Mangıt kabileleri eklenmiştir. Bu iki kabile Uraz Muhammed'in 1600'de taç giymesinde de hazır bulunmuşlardır.

Oğlanlar tabakası, askeri işlerden sorumlu Moğollar'dan oluşuyordu. Diğer bir tabaka, prenslere bağımlı olan "Kara Adamlar" idi. Bunlar bir tür vergi olan "yasak" ödemek zorundaydı. Hanlığın nüfusunun diğer bir sınıfı da "kazaklar" adıyla biliniyordu ve posta işleri ile askeri harekatlardan sorumluydu.

Müslüman din adamları, Seyidler, Mollalar, hafızlar ve danişmendlerden oluşuyordu. Kasım Hanlığı'nın seyidleri Şakular ailesinden ve 15. yy.'ın son çeyreğinde yaşamış olan Şah-Kulu'dan gelmiştir.40 Bunların şehirde kendi mahkemeleri ve birlikleri vardı ve özel birlikleriyle Moskova Çarlarının Kazanlara ve diğer doğu komşularına karşı yapılan askeri harekatlara katılırlardı.41

Neredeyse Kasım Hanlığı'nın varoluş sürecinin tamamında, Hanlar Moskova'dan haraç almıştır. Önceleri Altın Ordu Hanlıkları iktidarının ve Moskova'nın onlara bağımlılığın işareti olarak daha sonra (16. yy.'dan itibaren) da Han'ın prestijini desteklemek için yapılan geleneksel bir ödeme olarak. Kasım Hanlığı'nın Moskova devlet ve dini ideolojisinde önemli bir rolü vardı: Moskova tarafından tahta geçirilen kukla hanlar diğer Müslüman devletlere (ilk başta Osmanlı İmparatorluğu'na) çarların hoşgörüsünü kanıtlamak için kullanılmışlardır. 1570'de Rusya'nın İstanbul elçisi Kuzminski söylediğine göre: Kasım Hanlığı'nda tacını giyen kralımız IV. Ivan İslâm'a uygun olarak camiler ve "kişen" mezarlıklar yapılmasını emretti.42

Kasım Hanlığı'nın Tatarlar'ı sünni müslümandı. Altın Ordu ve ondan sonraki devletlerde en yaygın mezhep Hanefilik idi. Kasım Hanlığı

Rusya’daki İslâmî kültür merkezlerinden biri oldu. 1702’de Büyük Petro’in emriyle yıkılan cami, 1768’de Büyük Katerina’nin hükümdarlığı döneminde aynı temel üzerine tekrar yapılmıştır. 19. yy.’da bir sıra tuğla daha dizilmiştir.

Kasım’da gömülü bir çok han vardır. Bazıları yönetici bile değildi. Böylece 1622’de Hive Hanı İlbars Sultan, kardeşi Afgan Muhammed Sultan b. Arab-Muhammed’i en büyük kardeşi Habaş’a öldürülmesi için gönderdi. Ama Afgan Muhammed kurtulmayı başardı ve Rus elçisi onu Rusya’ya kaçırdı. Altın Hanımla evlendi. Bu ismin kişisel adı olduğua dair şüphelerim var. M. A. Osmanov’un da farkettiği gibi, Altın Hanım Uraz Muhammed, Undan Sultan ve Şigay Han’ın karılarının da adıydı.43

Bu ismin hanların ve sultanlarn karılarına verilen bir ünvan olma olsılığı daha yüksek. 1648’de Afgan Muhammed Sultan Moskova’da öldü. Altın Hanım onun naaşını Kasım Hanlığı’na getirdi ve H. 1059/M. 1649’da orada gömdürdü. Daha sonra kendisi ve kocasının bazı akrabaları da aynı yere gömüldü. Mozolesi hala Kasım Hanlığı’nda bulunmaktadır.

Hanlığın sınırlarınn belirlemek zor. Anlaşldığı kadarıyla Hanlar ilk önceleri Kasım Hanlğı’nın dışıdaki bölgelerde de bazı haklara sahipken daha sonraları sadece kendi hanlıklarından sorumlu tutulmuşlardır.

Kasım Hanlığı’ın Tatar nüfusu diğer Çoçi devletleriyle (Tatar terminolojisinde “yurt”) özellikle de Kırım, Kazan, Astrahan ve Nogay Ordu Hanlıklarıyla yakın ilişki içerisindeydi. Devletler arasında sürekli bir hareket vardı.44 19. yy.’ın sonunda ve 20. yy.’ın başlarında Tatarlar, Kasım Hanlığı nüfusunun bir kısmını oluşturuyordu: 1897 nüfus sayımına göre Kasım Hanlığı’nda 1,539’u Tatar 13,545 kişi ve 1909’da yaklaşık 2000’i Tatar 17,075 kişi vardı.45

1 Kasım “Tregup” lakabına sahipti (Rusçadaki “üçlü dudaklara sahip olmak”).

2 Saray M. The Hanlık of Kasim (849-1092/1445-1681)//A short history of Turkish-İslâmic States (Excluding the Ottoman Empire). Ankara, 1994. Sf. 268.

3 Zimin A. A. Vityaz'na rasput'e: Feodal'naya voyna v Rossii XV veka. M., 1991. sf. 103-105.

4 Öztuna Y. İslâm Devletleri: Devletler ve Hanedanlar. Cilt 1. Ankara, 1989. sf. 551. G. Gaziz'in farz ettiği gibi, Kasım'a şehrin verildiği yıl olan 1467 tarihi çok şüphelidir (Gaziz G. [Gubaydullin G. S.] Istoriya Tatar. M., 1994. sf. 100).

5 Gorsky A. A. Moskva i Orda. M. 2000. sf. 147.

6 Zimin A. A. Op. cit. sf. 172.

7 Büyük Petro'nun emriyle 1702'de yıkılmıştır.

8 Iskhakov D. M. Ot srednevekovyh tatar k tataram novogo vremeni (etnologicheskiy vzglyad na istoriyu volgo-ural'skih tatar XV-XVII vekov). K., 1998. sf. 189.

9 Antik Sanatlar Rus Devlet Arşivi El Yazmaları (RGADA), Fon 181, No. 84, SF. 391. Ayrıca bkz. Iskhakov D. M. Op. cit. sf. 190.

10 Khalidov K. Tavarih-i hamsa-i sharki. K., 1910. sf. 183; Bulatov A. B. Nekotorye materially o nogaysko-tatarskih svyazyah v proslom//Materialy po tatarskoy dialektologii. Vyp. 3. K, 1974. sf. 189.

11 Vel'yaminov-Zernov V. V. Issledovaniye o Kasımskih tsaryah i tsarevichah. Chast' I. Spb., 1863. sf. 3-26; Zimin A. A. Op. cit. sf. 149. Yakub'un bu olaylardan önce bile çok ender anıldığını söylemek gerekir. Yakub, 1449'da Muscovyi Vasiliy'in Grand Dükünün emriyle Sigizmund Keystutoviç'in oğlu Mihail'e karşı kavgasında Polonya Kralı Kazimir'e yardım etti (Florya B. N. Orda i gosudarstva Vostochnoy Evropy v seredine XV veka (1430-1460)//Slavyane i ikh sosedi. Vyp. 10. Slavyane i kochevoy mir. K 75-letiyu akademika G. G. Litavrina. M., 2001. sf 187).

12 Vel’yaminov-Zernov V. V. Op. Cit. s. 43-59. Rus kaynaklarından hatırlayacağımız gibi Kasım ve Yakup Kazandan Mahmutek tarafından 1445’te korkutulup kaçırılmıştır. Öyleyse Mahmutek’in dul eşiyle nasıl evlenebilir.

13 Vel’yaminov-Zernov V. V. Op. Cit. s. 124-139.

14 A.g.e. s. 217-246.

15 Sbornik Russkogo istoriceheskogo obshesteva. T. 95. Spb., 1895. s. 251.

16 Shishkin N. I. Istoria goroda Kasimova s dervneyshih vremen. Ryazan’, 1891. s. 25.

17 Vel’yaminov-Zernov V. V. Op. Cit. s. 253-276.

18 Sbornik Russkogo İstoriceheskogo obshesteva. s. 388; Vel’yaminov-Zernov V. V. Op. Cit. s. 248-249.

19 Zimin A. A. Ivan Groznyi i Simeon Bekbulatovitch v 1575 godu//Iz istorii Tatarii. Sbornik IV. K., 1970; Trepavlov V. V. Status “Belogo Tsarya”: Moskova i tatarskie hanstva c XV-XVI vekah//Rossia i Vostok: Problemy vzaimodeystviya. M., 1993. IV. Ivan, Sayın Bulat’ı tahta geçirirken muhtemelen Cengiz Hanın karizmasıyla kendi tahtını güçlendirmek istemiştir.

20 Ak-Kubek b. Mürteza b. Ahmed Astrahan’da iki kez hanlık yaptı (1532-33, 1545-46).

21 Kobeko D. Mihail Araslanovitch Kaybulin, Tsarevitch Astrahaniskiy//Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Russkogo Arheologicheskogo obshesteva, T. 13, Vyp. 4 (1900). Spb., 1901. s. 077-080; Ischboldin B. Tatar Tarihi hakkında makaleler. Yeni Delhi, 1963. s. 86.

22 Vel’yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Chast’ II. Spb., 1864. p. 92-93.

23 Bu kişi muhtemelen Kadir Ali Bey’dir (Cami-üt-tevarh’in yazarı). Karaçi Bey Küçüm Han’ın ilk danışmanıydı (ilk olarak 1581’de Küçüm

maiyetinin bir üyesi olarak zikredilir). Fakat, sonra, Küçüm'ün düşmanları Seyyid Ahmed b. Bekbulat ve Uraz Muhammed bin Undan Sultan ile birlikte bir üçlünün üyesi olmuştur. Daha sonra, Tobol'sk yakınlarındaki av esnasında Rus birlikleri tarafından hapsedilmiş ve Uraz Muhammed'in maiyetinden biri olarak Kasım'a gitmiştir.

24 Zemnoe iskusstvo-nebesnaya krasota. Iskusstvo İslâma/Earthy Art-Heavenly Beauty. Art of İslâm. Katalog vystavki v Gosudarstvennom Ermitage, Sankt-Peterburg, 13 iyunya-17 sentyabrya 2000. Spb., 2000. s. 151.

25 Usmanov M. A. Op. cit. s. 48-49.

26 Ibidem. s. 90.

27 Abu Said.

28 Zemnoe iskusstvo-nebesnaya krasota. Iskusstvo İslâma/Earthy Art Heavenly Beauty. Art of İslâm. Katalog vystavki v Gosudarstvennom Ermitage, Sankt-Peterburg, 13 iyunya-17 sentyabrya 2000. Spb., 2000. s. 150-151, No. 67.

29 Biblioteka vistochnyh istorikiv, izdavaemaya I. Berezinym. T. II, Ch. 1 (Sbornik letopisey. Tatarskiy tekst s russkim predisloviem)., 1854. s. 162; Usmanov M. A. Op. cit. s. 87; Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Chast' II. Spb., 1864. s. 119-122.

30 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Chast' IV. Spb., 1864. s. 3-4.

31 Bunun bir isim olduğundan şüpheliyim. Daha ziyade bir ünvana benziyor.

32 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Chast' III. Spb., 186. s. 2-3, 5.

33 Barthold W. Op. cit. s. 800.

34 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Part. IV. Spb., 1887. s. 3-4.

35 Iskhakov D. M. Seyidy v pozdnezolotoordynskih gosudarstvah. K., 1997. s. 15.

36 W. Barthold’un bakış açısına göre Rus kaynaklarında ünvanlardan bazen biri bazen diğeri kullanılmıştır. Ancak gördüğümüz gibi sorun hak iddia eden kişilerin önceki durumlarındaydı.

37 Gaziz G. [Gubaydullin G. S.] Op. cit. s. 101.

38 Shamiloglu U. The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire//AEMA. Vol. 4. Wiesbaden, 1984.

39 Iskhakov D. M. Seyidy. s. 14-22.

40 Ibidem. s. 15.

41 Ibidem. s. 17-18.

42 Solov’ev S. M. Istoriya Rossii s drevneyshih vremen. Kn. III (T. 5-6) 1960. s. 605.

43 Usmanov M. A. Op. cit. s. 91-92.

44 bkz. Iskhakov D. M. Etnopoliticheskie i demograficheskie protsessy v XV-XX vekah In: Tatary. M., 2001. s. 129-131.

45 Barthold W. Op. cit. s. 800. On the modern Tatar population in Kasimov see Sharifullina F. L. Kasimovskie tatary. K., 1991; Tatary. M., 2001

Biblioteka vistochnyh istorikiv, izdavaemaya I. Berezinym. T. II, Ch. 1 (Sbornik letopisey. Tatarskiy tekst s russkim predisloviem). (Kazan), 1854

Bulatov A. B. Nekotorye materially o nogaysko-tatarskih svyazyah v proshlom//Materialy po tatarskoy dialektologii. Vyp. 3. K, 1974.

Florya B. N. Orda i gosudarstva Vostochnoy Evropy v seredine XV veka (1430-1460)//Slavyane i ikh sosedi. Vyp. 10. Slavyane i kochevoy mir. K 75-letiyu akademika G. G. Litavrina. M., (Moskova) 2001.

Gaziz G. [Gubaydullin G. S.] Istoriya Tatar. M., 1994.

Gorsky A. A. Moskva i Orda. M. 2000.

Iskhakov D. M. -Seyidy v pozdnezolotoordynskih gosudarstvah. K., 1997.

—, Ot srednevekovyh tatar k tataram novogo vremeni (etnologicheskiy vzglyad na istoriyu volgo-ural’skih tatar XV-XVII vekov). K., 1998.

Khalidov K. Tavarih-i hamsa-i sharki. K., 1910.

Khudyakov M. G. Ocherki po istorii Kazanskogo hanstva. M., 1991.

Kobeko D. Mihail Araslanovitch Kaybulin, tsarevitch Astrahanskiy//Zapiski Vostochnogo otdeleniya Russkogo Arheologicheskogo obshestva, T. 13, Vyp. 4 (1900). Spb., 1901.

Mercani Şihabeddin Müstefad-ü’l-ahbar fî ahval-i Kazan ve Bulgar. K., 1885. s. 156.

Mihailovsky E., Il’enko I. Ryazan’. Kasimov. M., 1969.

PSRL. -T. XIII (Patrirshaya ili Nikonovskaya letopis’). (St. Petersburg) 1904.

Remzi Muhammed Murad Telfîkü’l-ahbar ve telkihü’l-âsar fî vak’ai Kazan ve Bulgar ve muluk at-Tatar. Mucallad 2. Orenburg, 1908 (195-204).

Sbornik Russkogo istoricheskogo obshestva. T. 95. Spb., 1895.

Sharifullina F. L. Kasimovskie tatary. K., 1991.

Shishkin N. I. Istoriya goroda Kasimova s drevneyshih vremen. Ryazan’, 1891.

Solov’ev S. M. Istoriya Rossii s drevneyshih vremen. Kn. III (T. 5-6). K., 1960.

[Şarafutdinov S.] Şecere-i Çingiziyya. K., 1906.

Tatary. M., 2001.

Trepavlov V. V. Status “Belogo Tsarya”: Moskva i tatarskie hanstva v XV-XVI vekah//Rossiya i Vostok: Problemy vzaimodeystviya. M., 1993.

Usmanov M. A. Tatarskie istoricheskie istochniki XVII-XVIII vekov. K., 1972.

Vel’yaminov-Zernov V. V. Issledovaniye o kasimovskih tsaryah i tsarevichah. Chasti I-IV. Spb., 1863-1887.

Zemnoe iskusstvo-nebesnaya krasota. Iskusstvo İslâma. /Earthy Art Heavenly Beauty. Art of İslâm. Katalog vystavki v Gosudarstvennom Ermitage, Sankt-Peterburg, 13 iyunya-17 sentyabrya 2000. Spb., 2000.

Zimin A. A. - Ivan Groznyi i Simeon Bekbulatovitch v 1575 godu//Iz istorii Tatarii. Sbornik IV. K., 1970.

-Vityaz’na rasput’e: Feodal’naya voyna v Rossii XV veka. M., 1991.

Zotov O. V. Moskovskaya Rus’: geopolitika v “serdtse zemli” (o ranney micromodeli imperii)//Rossiya i Vostok: problemy vzaimodeystviya. Chast’I. M., 1993.

Barthold W. Kasimov//E. J. Brill’s First Encyclopaedia of İslâm. 1913-1936. Vol. IV. Leiden-N-Y-København-Köln, 1987.

Hammer-Purgstall J. von Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist der Mongolen in Russland. Pesth, 1840.

Howorth H. H. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. Part II, Division I. L, 1880.

Ischboldin B. Essays on Tatar History. New Delhi, 1963.

Kurat A. N. Rusya Tarihi. Ankara, 1993.

Öztuna Y. İslâm Devletleri: Devletler ve Hanedanlar. Cilt 1. Ankara, 1989.

Pelenski J. Russia and Kazan. Conquest and imperial Ideology (1438-1560s). The Hague-Paris, 1974.

Saray M. The Hânate of Kâsim (849-1092/1445-1681)//A short history of Turkish-İslâmic States (Excluding the Ottoman Empire). Ankara, 1994.

Seferoğlu S. K., Müderrisoğlu A. Türk Devletleri Tarihi (etnolojik bir deneme). Ankara, 1986.

Shamiloglu U. The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire//AEMA. Archivum Eurasiae Medii Aevi, Vol. 4. Wiesbaden, 1984.

Yapp M. E. The Golden Horde and its Successors//The Cambridge History of İslâm. Vol. I The Central İslâmic Lands. Cambridge, 1970.

Sibir Hanlığı / Prof. Dr. İlya V. Zaitsev [s.472-479]

Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Rusya

15. yüzyılın başlarında, Altın Ordu'nın dağılım sürecinin daha belirgin hale gelmesiyle birlikte, Batı Sibirya'nın-Çingi (veya Çimgi)-Tura-merkezindeki esas çoğunluğu, Mangıt klanından, Nogay hükümdarlık hanedanının kurucusu beylerbeyi Edige ve halkı oluşturuyordu. Edige, Cengiz Han'ın soyundan gelen, yönetimde yasal hakları olan, kukla-kağanları tahta geçirdi ve aslında kendi menfaatlerine göre onlara hükmettirdi. 1420'de Edige öldü, yerine oğlu Mansur geçti ve babasının politikasını devam ettirdi. Mansur, Cuci'nin oğlu Şiban'ın torunlarından biri olan Hacı'nın beylerbeyi oldu.

15. yüzyılın 20'li yıllarında Şiban'ın ulusu bağımsız topluluklara bölündü: Cumaduk -Han'ın sahip olduğu bölge, Mahmud-Hoca'nın bölgesi, Burkutların ve Mangıtların bölgesi. Sibirya "yurdu" henüz bağımsızlığını elde etmemişti. 1428'de Şiban'ın ulusundaki hanlardan birine (Cumaduk) itaat eden Şiban'ın diğer torunu Ebu'l-Hayr Ubeydullah, önemli sayıda yandaş topladı ve kendisini bütün devletin Han'ı ilan etti. Bu sırada 17 yaşında idi.

Ebu'l-Hayr Ubeydullah'ın soyu şu şekilde idi: Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cıci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Pulad (Fulat) oğlu İbrahim (Ayba) oğlu Tuğlu-Şeyh (Devlet Şeyh) oğlu Ebu'l-Hayr.1

Mesut Kuhistani'nin tarihinde H. 833 senesi (M. 29.91429-18.9.1430), belki de hatalı bir biçimde "biçin (bijin) yılına uygun olarak" (yani maymun yılı), Ebu'l-Hayr Ubeydullah'ın tahtını sağlamlaştırma yılı olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte, "maymun yılı" (17.01.1428-05.01.1429) yanlış

olarak 833 hicri yılı ile eşleştirilmiş ve sonunda H. 831-832'ye tekabül eden bir sonuca varılmıştır.2

M. 1429-1432 yılları arasında Ebu'l Hayr Ubeydullah, hâkimiyet konusundaki önemli rakiplerini devre dışı bıraktı; Tura'da (veya Tora) gerçekleştirdiği mücadeleden sonra şehri ele geçirdi ve başkent yaptı (Tura 1446'ya kadar başkent olarak kaldı). Burası, Ubeydullah'ın istilasından önce Burkut kabilesinin merkez şehri idi. Daha sonra, Tobol (Mesut Kuhistani tarihinin el yazmalarında bu isim Tubl veya Tunl şeklinde yazılmıştır) nehri kıyılarında Mahmud-Hoca'nın ordusunu dağıttı ve 1431/32'de Hârizm'i yağmaladı. Ebu'l-Hayr Ubeydullah, yeni devletin -Özbek Devleti'nin- kurucusu oldu. Daha sonra Hârizm'i bıraktı. Bırakmasının temel nedeni, (veba salgını ve Timur'un oğlu Şahruh tarafından gelebilecek bir tehlike gibi faktörlere ilaveten) Aral bozkırlarında Mahmud ve Ahmed'in (Küçük Muhammed'in oğulları) harekete geçişi idi.3

"Cuci'nin soyundan gelen padişahlar olan Mahmud-Han ve Ahmed-Han, itaate ve boyun eğmeye yanaşmadılar, isyan bayrağını açtılar, inatçılığa ve başkaldırıya yöneldiler…" Böylece, Ebu'l-Hayr Ubeydullah, kardeşler üzerinde "hâkimiyetini kurmak konusunda ipleri eline aldı."4 M. G. Safargaliyev'e göre, Ebu'l-Hayr Ubeydullah'a karşı mücadele eden Mahmud ve Ahmed, Küçük Muhammed'in oğulları değildi, "çünkü onların babası Küçük Muhammed 1437'de 20 yaşlarında idi, dolayısıyla onun oğulları 1430'da han konumunda olamazdı. Mahmud ve Ahmed sadece Hacı Muhammed-Han'ın oğulları olabilirdi, babalarının Sibirya'daki hükümdarlığı süresince de han olarak adlandırılmış olabilirler."5 Maalesef, Mahmud b. Vali "Bahru'l Esrar" isimli eserinde gayet emin bir şekilde Hanların, Timur'un oğlu Muhammed'in (yani Küçük Muhammed) çocukları olduğunu belirtir.6

Ebu’l-Hayr, koalisyonu (Mahmud, Ahmed, babaları ve kardeşleri Cavak-sultan ve Başyak-sultan) bozma yolunda girişimlere başladı ve Aikri-Tub bölgesine yakın bir yerdeki savaşta bir zafer elde etti.7 Mesut Kuhistani’ye göre, Ebu’l-Hayr Ubeydullah, kardeşlerinin bölgesi olan Ordu-Bazar’ı işgal etti, Batu’nun daha önceleri bulunduğu bu bölgeye yerleşti. Şimdi bu yerin tam olarak neresi olduğunu belirtmek zordur. A. A. Semenov’a göre, Ikri-Tub, Sir Derya nehrinin kıyılarındaki bozkır bölgelerindeydi.8 Bu ismin ikinci kısmı “Türk” olarak da okunabilir. Tub/tup-taban, esas, temel, başlangıç. Savaş, büyük nehrin kıyısında gerçekleşti. Ahmed ve Mahmud’un sahip olduğu bölgede bulunan büyük nehir, Yayık (şimdiki adıyla Ural) idi. Dolayısıyla, Ordu-Bazar, büyük ihtimalle onun kıyılarında kurulmuş bir bölge idi. Ebu’l-Hayr Ubeydullah, savaştan sonra Ordu-Bazar’a geçti.9 Ahmed ve Mahmud, sonuçta mağlup olmadı, fakat çeşitli kayıplara uğradılar ve muhtemelen Astrahan’a kaçtılar.10 Ebu’l-Hayr Ubeydullah, 1431’de zaferin anısına para bastırdı. Daha önce (1429) Çingi-Tura fethinin anısına madeni para basmıştı. Bu emisyondan elimizde para bulunmamaktadır. Daha sonraları (muhtemelen, 1481’de Taht Eli’nde Ahmet-Han’a karşı kazanılan zaferden sonra) Seyyid İbrahim (Ibak) Han, Sibirya’daki konargöçer toplulukların meskun olduğu bölgede bir miktar madeni para basmıştır. Sibirya Şibanilerinin para basma adeti kendi başına, Cuci “yurtları” arasında bir egemenlik bahanesiydi.11

15. yüzyılın 40’lı yıllarında, Ebu’l-Hayr Ubeydullah, Sir Derya bölgesinin orta kısımlarını zorla ele geçirdi ve 1446’dan itibaren Sıgnak kasabasını başkent yaptı. 1468/1469’da Han’ın ölümüne kadar bu başkentte kaldı. Ölümünden sonra orada yakıldı.12 Sibirya bölgesinde Özbek Hanlığı’nın merkezinin kayması ile birlikte yeni bir devlet -Sibirya Hanlığı- yükselişe geçti.13 Çingi-Tura şehri, başkentleri idi. Devletin kurucusu ise Hacı-Muhammed idi. Muhtemelen, o, Ebu’l-Hayr

Ubeydullah’ın yönetimden mahrum bıraktığı bağımsız Şibani hükümdarlarından biriydi. Ancak bu şekilde, Sibirya Şibanileri ile Özbek akrabalarının sürekli mücadeleleri açıklanabilir.14 Fakat, maalesef, bu Han’ın yönetimi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz.

Hacı-Muhammed’in halefi konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen, oğlu Mahmud olabilir. Bununla birlikte, 1468’de Ebu’l-Hayr Ubeydullah’ın ölümünden sonra Mangıt’ın önde gelen kardeşleri, Vakkas b. Nureddin d. Edige’nin oğulları Musa ve Yağmurçi (Yağmurci), tercihlerini Hacı-Muhammed’in başka bir oğlundan Seyyid İbrahim’den (Ibak) yana kullandılar. 1469’da güç onun ellerindeydi. Aynı yıl, Seyyid İbrahim, Şeyh Haydar Han b. Ebu’l-Hayr Ubeydullah’ı mağlup etti ve öldürdü; Özbek Şibanilerin mirasçısı Muhammed Şeybani Sultan’a eziyet etti.

70’lerin başında, Ibak, Mangıt’ın önde gelenleri, Edige’nin torunları Musa ve Yağmurçi ile birlikte hareket etti. Böylece, Nogaylar ve onların yönetim klanı Mangıt, Ibak’ın gücünü diğerlerinin üzerinde bir güç olarak benimsedi. 1480’de Ibak, Büyük Rus Dükası III. İvan ile görüşmeler gerçekleştirdi ve önceki müttefiki Ahmed b. Küçük Muhammed’e karşı bir antlaşmaya vardı. Ahmed’e karşı gerçekleştirilen mücadelede III. İvan’ın desteği konusunda Seyyid İbrahim’in önemli bir fonksiyonu vardı. Seyyid İbrahim başarılı olması durumunda Cuci’nin torunları arasında yönetimde hak iddia edebilirdi. 1481’de Ahmed, Donets nehrinin ağzında Ibak ordusu ve onun Nogay müttefikleri Musa ve Yağmurçi tarafından bozguna uğratıldı ve öldürüldü. Bundan sonra Seyyid İbrahim, kendisini bütün Cuci Ulus’unun Han’ı olarak ilan etti (“Timur-Kutluk’un torununu öldürdü ve Sayin Han’ın tahtını ele geçirdiğini duyurdu”)15 Ahmed’in katli ile ilgili Rus kronikleri, Seyyid İbrahim’in ismini “Şibanların çarı” veya “Nogay çarı” gibi ifadelerden sonra kullanmıştır. Bu da demektir ki Nogaylar ordunun esas kısmını teşkil ediyordu, asıl Sibirya ulusları yoğun bir nüfusa

sahip değildi.16 Cuci Ulusunun Seyyid İbrahim tarafından böyle birleştirilmesinin gerçekdışılığı çok açıktır: Gerçekte o, sadece Sibirya yurdunun kontrolüne sahiptir. Kuzey Ugrian ve Sibirya bölgelerinin yöneticileri, Mangıtlar ve Taht Eli Seyyid İbrahim'in sözde otoritesini tanıdılar. Şibani Devleti, parçalanmaya başladı. III. İvan'ın Cuci Devleti'ni birleştirmeye yönelik politikalara yanaşmaması bu süreci hızlandırdı.17 1483'te Yugra'ya (Ural dağlarının arkasındaki kuzey bölge) gerçekleştirilen askeri harekat ile Şibani hükümdarları Moskova'ya tabiiyeti kabul ettiler. Seyyid İbrahim, Kazan Hanlığı ile ittifak halindeydi, fakat 1484'te Kazan'da Moskof parti iktidara geldi ve şehirde bir Moskof onların yandaşlarına yardım etti. Ali Han (İbrahim ve Fatıma'nın oğlu)18 tahttan indirildi ve onun kardeşi (İbrahim ve Nur-Sultan'ın oğlu) Muhammed-Emin yerine getirildi.19 Sonra Ali, tekrar tahtına geçti. Fakat, 1487'de Kazan, Rus birlikleri tarafından ele geçirildi; Ali Han tekrar tahttan indirildi; eşleri, kardeşleri ve annesi Fatıma ile birlikte Moskova'ya götürüldü. Muhammed-Emin tekrar tahta getirildi. Kazan'da kendi başına tahtta hak iddia eden Seyyid İbrahim, bir protesto faaliyetine girişti. Sibirya kronikleri, Ibak (Upak) ismini Kazan Han'ı olarak zikrederler; doğrusu muhtemelen o, bu ünvanı 15. yüzyılda 70'lerin sonunda veya 80'lerin başında elde etmişti.20 Rus saldırılarından rahatsız olan Ali Han'ın yandaşları Kazan'dan onun yanına kaçtılar. 1489'da Ibak, III. İvan'a bir mektubunda, barış şartlarının sağlanabilmesi için "Çar Alegam"ı (Ali Han) geri göndermeyi teklif etti. Ibak'ın bir adayı olarak Alegam'ın serbest bırakılması Moskof yönetimi açısından oldukça önemliydi. III. İvan, bu teklifi geri çevirdi; Ibak'tan ve Nogay mirzalarından kendilerine sığınan Kazan göçmenlerini infaz etmelerini istedi ve Muhammed-Emin'in topraklarını da yağmaladı.21

Seyyid İbrahim'in pozisyonu kendisini sonunda topraklarının parçalanma aşamasına getirdi: Volga havzası konusundaki mücadele

Şibanilerin Batı Sibirya'daki durumlarını tehdit eder hale geldi.22

1495'te Seyyid İbrahim, Taybuga klanından Isker Muhammed bek (hükümdar) tarafından öldürüldü.23 Rus kroniklerine göre, Ibak, kız kardeşinin kocası olan Taybugalıların başındaki Mar adlı şahsı idam ettirdi. Mar'ın büyük oğlu babasının öcünü alarak Ibak'ı öldürdü. Muhtemelen Ibak'ın çok yakınından olan (kardeşi veya yeğeni?) Mamuk b. Mahmud Han yerine geçti.24 Mamuk, Kazan için mücadeleye girdi ve burayı 1496'da fethetti. Kazan soyluları onun politikalarından rahatsız oldular. Arsk'ın prenslerine Mamuk'un askeri harekatları sırasında Kazan'da bir askeri darbe tertip edildi. Mamuk, Kazan'a dönemedi, Çimgi-Tura'ya gitmek zorunda bırakıldı. Şibanilerin yandaşlarının büyük bir kısmı onunla birlikte Kazan'dan göç etti (Prens Urak da onlar arasındaydı). Muhtemelen bu göçmenler 1499'daki Kazan harekatında Mamuk'un teşvikçileri ve katılımcıları idi. Bu dönemlerde Agalak (Mamuk'un kardeşi) Kazan tahtında hak iddia etti. Bu harekat başarısızlıkla sonuçlandı: Kazanlılar düşmanlarının bozguna uğratılmasında Rusların yardımını aldılar.25 Bu sıralarda Şibaniler, sonunda Ural dağları arkasında vassallarını kaybettiler: Rusların askeri müdahalesi yüzünden Yugra prenslikleri. 1500 civarında Kutluk'tan (Seyyid İbrahim'in oğlu) Sibirya Şibanilerinin Han'ı diye bahsedilir oldu. 1505'te Ural civarındaki Rus bölgelerine bir akın gerçekleştirdi, ama başarısızlıkla sonuçlandı.

Yerel asıllı bir klan olan Taybugalılar, Sibirya Şibanilerinin halefi oldular. Başlangıçta sejiut klanına (Kırım'da da bilinen önceki Sibirya Şibani Hanlığı'nın bir klanı) bağlı ayrı bir kabilesel prenslik görünümünde idiler.26 Topraklarının birinci merkezi önce, işim nehrinin yanındaki Kızıl-Tura bölgesi, daha sonra Isker kasabası idi. "isker" ismi ("an old place"~türk. eski yer) Taybugalıların başkenti için kullanılmakta ve

sonra sadece Rus kaynaklarında Küçüm (Tobol ve irtiş havzasının yanında) ismi bulunabilmektedir.

Taybuga Devleti'nin kurucusu Seyyid İbrahim'i öldüren Isker Muhammed bek idi. Taybuga'nın gerçek bir şahıs olup olmadığı, özel bir ad mı yoksa bir unvan mı olduğu konusunda net bilgiye sahip değiliz.27 Yılmaz Öztuna, Taybuga hanedanının soyunu şu şekilde belirlemiştir: 1. Mamık (Mamak) Han (1200?-1220), 2. oğlu Taybuga Han (1220-), 3. oğlu Hoca Han, 4. oğlu Mar Han, 5. zevcesi olan Opak Bey'in hemşîresi Hâtûn, 6. oğlu Muhammed Han, 7. Angış Muhammed Han, 8. oğlu Kaasım Han, 9. oğlu Yâdgâr.28 Kuşkusuz onlar, Cezgizlilerden değildi, dolayısıyla Han unvanını kullanmamışlardı. Devlet bekler (veya biyler) tarafından yönetildi. İlk uygulama safhası (Nogay Hanlığı'nda (Nogay Ordası) gerçekleştirildi.

Maalesef, Taybugalıların 1495-1555 arası siyasi tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bu dönemde Taybuga Devleti prensliği, çok güçsüz bir merkezi otoriteye sahip Yugra kabilesel başkanları ve Sibirya Tatarlarından oluşan bir tür federasyon görünümündeydi.29 Sibirya Şibanileri'nin devrilmesi, belki de sonunda yüksek derebeyler tarafından yıkılan Nogay Hanlığı (Nogay Ordası) devletinin taşıdığı yapısal faktörlerden bir ksmını taşıması sonucuydu.30

Kasım bek, Muhammed bek'in halefi idi. Muhtemelen, onun döneminde 1535 yılında Taybugalılar, güçlü Nogay mirza Şeyh-Mamay'a karşı savaştılar. Kasım, kardeşleri Yadigar (Ediger) ve Bakhulat ile birlikte başarıya ulaştı. 1563'te Taybugi devleti, Sibirya Şibanilerinin haleflerinin saldırıları ile yıkıldı. Sibirya Şibanileri 16. yy.'ın 50'li yıllarında bile yakınları -Buhara hükümdarı Abdullah Han II- tarafından desteklendiler ve Sibirya yurt'undaki otoritelerini yeniden kazanmak konusunda mücadeleye başladılar. Savaş tehdidini gören ve 1555'in Ocak'ında askeri destek arama girşimlerine başlayan Yadigar, Nogay bek'i İsmail aracılığıyla Rus Çarı

İvan IV'ten yardım istedi. Bu destek, Yadigar'ın Moskova'ya bağımlılığını ifade ediyor ve yıllık vergi vermeyi taaahhüt ediyorlardı.31 B. İshboldin, bağımlılığa yol açan dini bir neden üzerinde de durur: Yeni Şibani Han'ı Küçüm kıskanç bir Müslüman idi, fakat Yadigar pagandı.32 Yine de Yadigar, Rus desteğini almadı (1556-1557 yıllarındaki Rusya ile gerçekleştirilen birçok diplomatik faaliyete rağmen). Sonunda kaybeden taraf kendisi oldu ve Küçüm Sibirya Han'ı oldu.

Küçüm'ün soyu şu şekilde belirlenmiştir (Ötemiş Hacı ve Câmi'ü't-tevârih'e göre): Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cıci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Melik-Timur (Ming-Timur) oğlu Bek-Kondu oğlu Ali Oğlan (Gali Oğlan) oğlu Hacı Muhammed oğlu Mahmudek (Şeybak) oğlu Küçük Muhammed oğlu Aybak oğlu Murtaza oğlu Küçüm.33 Sibirya Tatarları efsanelerine göre Küçüm, yeğeni Nogay mirza Şegey tarafından 12 yaşına kadar eğitildi.34 V. V. Trepavlov'un faraziyesine göre Şegey, mirza Şeyh-Mamay idi.35 Ebu'l Gazi'ye göre, Küçüm, "Turan"da kırk yıl boyunca hüküm sürdü, hayatının sonlarına doğru görme duyusunu kaybetti ve Hicri 1003'te (1594/1595) Ruslar tarafından hâkimiyetine son verildi. Mangıtlara (yani Nogay) sığındı ve onların arasında öldü.36

Sadece Rus kaynaklarından devrinin önemli olayları hakkında düzenli kronolojik bilgiye ulaşılabilir. Küçüm, Sibirya ve Tümen Han'ı ünvanını benimsemişti ve Nogay Hanlığı (Nogay Ordası) ile iyi ilişkiler kurmuştu: En azından üst düzey Nogay mirzaları kızlarıyla, oğulları da Nogay prensesleriyle evlenmişti. Bu sıkı ilişkiler, uluslararası arenada müşterek istekler gelişmesine yol açtı: Küçüm, Abdullah Han II ve Nogay bekleri, Kazakların Han'ı Hakk-Nazar'a karşı bir koalisyon oluşturdu. Bu koalisyon, 1580'de Hakk-Nazar'ın ölümüne kadar oldukça sağlam bir şekilde devam etti.

Taybuga yurt'u, yani 1563'e kadar Taybugilerin merkez noktası, Küçüm Hanlığı'nın merkezinde kuruluydu.37 Küçüm tarafından yeniden yapılandırılan devlet, Muhammed Şibani'nin soyundan Özbek'in vassali haline geldi ve bu devletin bir parçası gibi şekillendi. Tıpkı Balh Hanlığı gibi. Özbek Hanlığı'nın güçlü hükümdarları, Sibirya Hanlarını değiştirmek konusunda yasal hakka ve fırsatlara sahipti: Böylece, 60'lı yılların ortalarında Ahmet Giray Han (Küçüm'ün kardeşi), tahta çıkarıldı. Fakat, onun ölümüyle birlikte Küçüm Han tekrar tahta geçti.38 Bu iki kardeş dönemi (Küçüm ve Ahmed), merkezi otoritenin zayıflığı, yerel elitlerin ayrışması ve devlet sisteminin etkinliğini kaybetmesi dönemidir. Hanlık, daha önce olduğu gibi yarı bağımlı kara parçaları haline gelmiş durumdadır artık. Küçüm, Buhara'da odaklanan yerel elitlere karşı mücadele etti. 980'de (1572-1573) Abdullah II tarafından Buhara'dan gönderilen birçok vaizle gerçekleştirilen aktif bir İslâmi propaganda ile Orta Asya ile ticari ve kültürel ilişkiler güçlendi.39

Öncelikle Küçüm ve Ahmet Giray Hanlar Yadigar'ın yıllık vergi vaadini teorik olarak sağlama aldıklarını sandılar fakat tahsilat konusunda başarı gösteremediler. 1569-1571 yıllarında; Ivan IV, Küçüm'ü vassallik kabulüne yönelik bir duruma (shert)40 getirmeye çalıştı, fakat bu girişiminde başarısız oldu. 1573'te Küçüm'ün yeğeni Muhammed Kuli Sultan Moskova'ya bağlı Çusovskie volosti (Perm ve Ekaterinbourg bölgeleri civarında bir alan) bölgesine başarılı bir akın düzenledi. İvan IV, Şibanilerin düşmanı Kazak Hanı Hakk-Nazar ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı, fakat Hakk-Nazar 1580 yılında öldü ve Şigay (Abdullah Han II'nin vassali) Kazakların hükümdarı oldu. Küçüm, onun kızlarından biriyle evliydi.41

Yermak'ın gerçekleştirdiği şiddetli akın ile Sibirya'daki Şibanilerin sonu geldi.42 Yermak yönetimindeki Cossacklar 25 Ekim 1582'de Isker'i

fethettiler. Cossacklar, başarılarını o zamanların Sibirya'sında bilinmeyen ateşli silahları kullanmalarına borçluydular. Yıl bitimine kadar Yermak, Isker'de bağımsız bir hükümdar gibi hareket etti ve sadece Abalak yakınlarında Küçüm kuvvetlerine karşı gerçekleştirilen savaştan (5 Aralık 1582) sonra Moskova'dan destek alma ihtiyacı hissetti. Yermak, Isker'i ve Irtiş nehri kenarındaki birçok küçük kaleyi fethedince, Küçüm Güney steplerine doğru kaçtı, bağlıları ile Irtiş'in orta kesimlerinden Nogay Hanlığı (Nogay Ordası) bölgesine doğru geçti. Daha sonra Nogaylar, kendi ülkelerinde Taybuga diye bir ünvan belirlediler, muhtemelen bu ünvan, yurt'un kurucusunun adından geliyordu.43 Fakat klanın bütün üyeleri Nogayların arasında yaşamıyordu. Aynı dönemde Taybuga Seyyid Ahmed b. Bikbulat da Küçüm'e karşı savaşıyordu. Sonunda 1586'da mücadeleyi kazandı, Şibanilerin yöneticisini Isker'den sürgüne gönderdi, Taybuga beklerinin devletini yeniden yapılandırdı, fakat 1598'de Moskof voyvodası (kumandan) D. Çulkov, Isker'e geldi ve Seyyid Ahmed bek'i hapsetti. Bu da devletin sona ermesi demekti.

Beklenmeyen saldırı (1584 veya 1585) sonucu düşüş Yermak dönemine kadar ilk kez gerçekleşmiş değildi, daha önce de Ruslar Isker'i boşaltmışlardı, fakat 1587 yılında bu şehrin yanında bir Rus şehri olan Tobolsk'un inşasına şahit oluyoruz.

Küçüm Han, 20 Ağustos 1598'de Ruslardan gelen son darbeyle uğradıkları yenilgiden fazla acı çekmedi. Ruslarla gerçekleşen mücadele boyunca kısa süre içerisinde Sibirya'nın doğu ve güney bölgelerinde otoritesini yeniden kurma yönünde başarı gösterebiliyordu. Sonunda Küçüm Han'ın, babasının onlara saldırılarının öcü olarak esir düştüğü Nogaylar tarafından öldürüldüğü söylenebilir.44

Osmanlı hükümdarları ile Şibani soyundan Özbekler arasında ilişkilerin varlığını biliyoruz. Muhtemelen, Osmanlı padişahları ile Sibirya Şibani

Hanları arasında bir takım ilişkiler mevcuttur. 16. yy.'ın sonunda Osmanlı defterdarı Seyfi Çelebi, Osmanlı'ya ait olmayan Asya bölgelerini (Çin, Tibet, Hindistan, İran, Kaşgar ve Kalmuklar) konu alan küçük bir kozmografi yazdı. Bu kozmografinin Kaşgar ve Kazakları konu alan üçüncü bölümünde Seyfi Çelebi, Sibirya'nın Tatar Hanlığı'ndan bahseder (Tura terimini kullanır). Seyfi Çelebi'nin yazılarının tam tarihlerini bilmiyoruz ama kuvvetle muhtemeldir ki; bu eser derleme bir eserdir;45 bu da demektir ki Osmanlı tarihçiliğine ait mevcut eserlerde Sibirya Hanlığı'na dair bilgi bulunabilir. Seyfi'ye göre, "Tura" ülkesi Kazak halkı ile komşu bir bölgede bulunuyordu. Genişlik ve uzunluk bakımından yirmi günlük bir seyahat mesafesinde bulunuyordu. Diğer taraftan da Kıpçak steplerine sınır idi. Hükümdarın adı Küçüm Han idi -Genghis'in soyundan, İmam-ı Azam (Ebu Hanife) mezhebine bağlı bir Müslüman idi.

Küçüm Han, bir müddet ülkesinden ayrıldığı esnada Rus kafirleri geldi ve gece boyunca Tura şehrine yerleşti. Küçüm Han, durumu öğrenir öğrenmez şehri kuşatır. Bir veya iki yıl kafirlerin şehirden ayrılmasına müsaade etmez. Onları zayıflatıp o şekilde istihdam etme amacındadır. Bu olaylar, Tura ülkesinin yeniden oluşum aşamasında olma süreci ile bağlantılı olarak Küçüm Han'ın politikası olarak anlaşılabilir.46 W. Barthold'un verdiği bu bilgilerden anlaşıldığına göre; Seyfi'nin eseri, başında verilen tarihten daha geç bir tarihte kaleme alınmıştır.47

Hanlığın ekonomisinde temel taşları inek yetiştiriciliği ve hayvan kürklerinden elde edilen gelirler oluşturuyordu. Kürkler, Rusya'nın Sibirya'dan aldığı verginin esasını teşkil ediyordu. Nüfusun büyük bir çoğunluğunu göçebeler ve avcılar oluşturuyordu. Hanlıkta küçük kasabalar da mevcut idi.48

Moskof Çar'ının arşivinde (Tsarskiy Arkhiv) ve Posol'skiy prikaz (Rus Dışişleri Bakanlığı) arşivinde pek çok materyal, Ruslarla Sibirya Şibanileri

ve Taybugleri de içeren Cengizlilerin (Djuchidler) “yurtları” (devletleri) arasında diplomatik ilişkilerden bahseder. Arşiv listelerinde bu dokümanlar belirtilmiştir. Sibirya’ya ait kitaplar (farklı yıllara ait çeşitli eski eserler), Posol’skiy prikaz arşivinde (Rus Devleti Dış ilişkiler Ofisi) Şemaha ve Kazak Ordası bölgelerine dair diplomatik “kitaplarla” [(Rus. Tetrad’, Türk-Arab defterinden bir calk (!?)] birlikte bir grup halinde mevcuttur. Bu belgeler aynı zamanda Nogay, Kazan ve Astrahan Hanlıklarının diplomatik dokümanlarıyla da muhafaza edilmiştir. Tsarskiy Arkhiv listesinde “Tümen bölgesinden gelen kitaplar”a da işaret edilmiştir.49 Daha çok Tümen’den Kuzey Kafkasya (Dağıstan) anlaşılmaktadır, fakat Sibirya’daki Tümen bölgesi de kastediliyor olabilir. Bütün bu dokümanlar, 16. ve 17. yy.’larda Moskova yangınlarında yok oldu. Kaybolan “Sibirya kitapları”, muhtemelen, 1555-1563 yıllarına aitti, Yadgar’ın ve “bütün Sibirya bölgesi”nin elçilik raporlarını içeriyorlardı.50

1591’de İngiliz Jerom Horsey, Moskova’da “Chiglicke Alothe” adında bir “Sibirya kralı” görür; bu kral buraya annesi, en güvenilir danışmanları ve “mursey”leri ile birlikte getirilmiştir. “Chiglicke Alothe”, Horsey’e Sibirya’da yaşadığını, Ob nehrini geçerek Catay’a (yani Çin) gitmek üzere yol aradığını söyler.51 Bu “çarın” adı Kazan adlarına ve Kasimov Han Şah Ali (Rusça ifadesiyle Schigaley)’ye benzese de, belki de, Jerom Horsey, 1585’te Moskova’ya esir olarak gönderilen Küçüm’ün yeğeni (veya oğlu) Mametkul’u (Muhammed-Kuli) kastetmektedir. Seyfi Çelebi’nin verdiği bilgilere göre; “Ruslar Tura’ya yerleştiğinde Küçüm Han’ın oğulları Moskova’ya gönderilmişti.”52 Başka bir İngiliz J. Fletcher ise hatıralarında Muhammed-Kuli’yi kastetmiştir (Sibirya kralının kardeşi).53 Küçüm Han’ın büyük oğlu Arslan (veya Alp-Arslan) ve onun oğlu Seyyid Burhan, Tatar kaynaklarındaki adıyla “Tubol-Tura vilayetini” inşa ederler. Bu

vilayet, Rusya’daki Tatar aristokrasiyi de içerir ve Kasimov Hanlığı’nın son hükümdarları da bunlardır.54

1 M. Kafalı, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, n. 125, s. 35.

2 S. K. İbragimov, “Sochinenie Masu’da Ben Osmani Kuhistani “Tarihi Abulhayr-hani”, İzvestiya Akademii Nauk Kazakhskoy SSR, Seriya İstorii, Arheologii i Etnografii, Vıp. 3 (8), Alma-Ata 1958. s. 88; Tsybulsky V. V., Lunno-solnechnyi Kalendarstran Vostochnoy Azii s Perevodom na Datı Evropeyskogo Kalendarya (s 1 po 2019 g. n. e.), M. 1988. s. 280; Safargaliev M. G., “Raspad Zolotoy Ordy”, Na Stıke Kontinentov i Tsivilizatsiy, İz Opyta Obrasovaniya I Raspada İmperiy X-XVI Vekov, M. 1996, s. 458.

3 B. A. Ahmedov, Gosudarstvo Kochevıh Uzbekov, M. 1965, s. 46-51.

4 İbragimov, a.g.e., s. 94.

5 Safargaliyev, a.g.e., s. 459.

6 S. G. Klyashtorny, T. I. Sultanov, Kazakhstan: Letopis Treoh Tısyacheletiy, Alma-Ata 1992, s. 221.

7 A. A. Semenov, bütün el yazmalarında en yaygın okuma şekli olan “Aikri-Tup” ifadesini, Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsündeki yazmadan “İkri-Tur” şeklinde okumuştur (İbragimov, a.g.e., s. 93).

8 A. A. Semenov, “K Voprosu o Proishozhdenii i Sostave Uzbekov Sheybani-khana”, Materialy po İstorii Tadzhikov i Uzbekov Srednıy Azii, Vıp. 1, Stalinabad 1954; Sheybani-khan ı Zavoevanie İmperii Timuridov.

9 İbragimov, a.g.e., s. 94.

10 Ahmedov, a.g.e., s. 51.

11 A. G. Nesterov, “Gosudarstva Sheybanidov i Taybugidov Zapadnoy Sibiri v XIV-XVII Vekah: Arheologiya i İstoriya”, Avtoreferat

Kandidatskoy Dissertatsii, M. 1988. s. 12; Nesterov A. G., “Monetı Sibirskih Sheybanidov”, Dialog Kultur Evrazii: Voprosy Srednevekovoy İstorii i Arheologii, İzuchenie i Sohranenie İstoriko-Kulturnogo Naslediya, Vıp. 2, K. 2001.

12 Fazlallah ibn Ruzbihan İsfahani, Mihman-name-yi Buhara (Zapiski buharskogo gostya), M. 1976, s. 117.

13 Moğol döneminde Sibir adı için bkz.: Barthold W., “Sibir wa-Ibir”, E. J. Brill Encyclopedia of İslâm, 1913-1936, c. VII, Leiden-N-Y-Kobenhavn-Köln 1987, s. 398. Sonraları Tatarlar, Sibirya Hanlığı’nı “Tubol (yani Tobol)-Tura” olarak adlandırmışlardır.

14 Nesterov, Gosudarstva, s. 13.

15 Posolskaya Kniga po Svyazyam Rossii s Nogayskoy Ordoy, 1489-1508 gg., M. 1984., s. 48-49. Sayin, Cuci’nin ismi idi.

16 V. V. Trepavlov, “Taybuga, “Na Mangytskom Yurte tretiy gosudar’”, Tatarica, Zvezdnyi Chas Tatarskoy İstorii, No. 1, Zima 1997/98, K. 1997, s. 99.

17 Nesterov, Gosudarstva, s. 14.

18 Gerçekten de tam olarak onun bir Müslüman olarak adı ne idi bilmiyoruz, Sadece Rus kroniklerinde, “Il’ham” şeklinde kullanımını biliyoruz. Ali Han şeklindeki kullanım oldukça hipotetik bir kullanımdır. Bkz.: Usmanov M. A., “Le Khan nomme Ali exista-t-il a Kazan?” Turcica, c. 30, 1998.

19 M. G. Khudyakov, Ocherki po İstorii Kazanskogo Hanstva, M. 1991, s. 47.

20 V. V. Velyaminov-Zernov, İssledovanie o Kasimovskih Tsaryah i Tsarevichah, Chast 1, Spb., 1863. s. 389-391; Ahmedov, a.g.e., s. 61.

21 Posolskaya Kniga, s. 17-26.

22 Nesterov, Gosudartva, s. 15.

23 Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 389-391; Nesterov, Gosudarstva, s. 15; Ahmedov, a.g.e., s. 61.

24 Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 391-392.

25 Nesterov, Gosudarstva, s. 15; Khudyakov, a.g.e., s. 55-57.

26 D. M. İskhakov, “Ethnopoliticheskie i Demograficheskie Protsessı v XV-XX Vekah”, Tatari, M. 2001, s. 122.

27 Bu konuda bir tartışma için bkz.: Nesterov, 1988; Frank, 1994; Trepavlov, 1997.

28 Y. Öztuna, İslâm Devletleri: Devletler Hanedanlar, c. I, Ankara 1989; M. Saray, “The Hanate of Sibir (Siberia) (End of the 15th century-907/1598)”, A History of Turkish-İslâmic States (bu eser Osmanlı’yı da dahil eder), Ankara 1994, s. 273.

29 Nesterov, Gosudarstva, s. 16.

30 Trepavlov, a.g.e., s. 100.

31 Nesterov, Gosudarstva, s. 16.

32 B. Ischboldin, Essays on Tatar History, New Delhi 1963, s. 100.

33 Kafalı, a.g.e., s. 35-36, n. 127.

34 N. F. Katanov, Predaniya Sibirskih Tatar o Kuchume i Ermake, Tobolsk 1986, s. 8.

35 Trepavlov, a.g.e., s. 100.

36 W. Barthold, “Kucum Han”, E. J. Brill Encyclopaedia of İslâm, 1913-1936, c. IV, Leiden-N-Y-Kobenhavn-Köln 1987.

37 Trepavlov, a.g.e., s. 102.

38 Nesterov, Gosudarstva, s. 17.

39 N. F. Katanov, “Predaniya Tobolskih Tatar o Pribytii v 1572 Godu Muhammedanskih Propovednikov v Gorod İsker”, ETGM, Vıp. VII, 1987; “O Religioznyh Voynah Uchenikov Sheyha Bagauddina Protiv İnorodtsev Zapadnoy Sibiri”, ETGM, Vıp. XIV, 1904 (1905); S. N. Muratov,

“Vostochnye Rukopisi iz Arkhiva Akademika V. V. Radlowa”, Pismennye Pamyatniki Vostoka, Ezhegodnil 1972, M. 1997, s. 22; Nesterov, a.g.e., s. 17; Saray, a.g.e., s. 274, W. Barthold’a göre W. Radloff tarafından kullanılan bu doküman (Aus Sibirien Lepzig, 1983, s. 146 sq.). Küçüm tarafından Buhara’ya gönderilen bir elçilik raporuyla ilintilidir ve bu dönemde Küçüm, Khawarizm’in başındaki şahıs olan Abdullah II’yi Sibirya din alimleri göndermekle görevlendirir. Khwarizm, bu dönemde bağımsız bir krallık idi, Buhara hanlığının hâkimiyeti altında değildi. W. Radloff’un beyanatıyla örtüşen bir bilgiye başka tarihsel kaynaklarda rastlanmamaktadır.

40 Arapça’dan cjg-bir durum (a condition).

41 Nesterov, Gosudarstva, s. 18, Küçüm’ün oğlu Sultan Abdullah, Kazak Han Adik (Aybek) b. Djnibek ve Sultan Nigar-Hanım’ın kızıyla evliydi (İsmi bilinmiyor). Evlilikten sonar öldü (T. İ. Sultanov, Praviteli Pervago Kazakskogo Gosudarstva (1470-1718), Almatı 1993, s. 30.

42 S. M. Soloev, İstoriya Rossii s Drevneyshih Vremen, Kn. III (T. 5-6), M. 1960, s. 686-701; R. G. Skrynnikov, Ekspeditsiya v Sibir Otryada Ermaka, Leningrad 1982.

43 Frank, a.g.e., s. 23; Trapavlov, a.g.e., s. 100.

44 Nesterov, Gosudarstva, s. 19.

45 Louvrage de Seyfi Çelebi, 1968; J. E. Matuz, “The Tatar Khanate of Siberia in a late-sisteenth century Ottoman Cosmography”, Yazıki, Duhovnaya Kultura i İstoriya Türkov: Traditsii i Sovremnenost, Trudy Mezhdunarodnoykonferentsii v 3-h tomah, T. 3, M. 1997, s. 118; ayrıca bkz.: Schfer Charles Histoire de l’Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary, T. II, P., 1876. App. V. s. 292-297, 303; T. İ. Sultanov, “Kratkoe Opisanie Sochineniya Seyfi”, İzvestiya Akademii Nauk Kazahskoy SSR Obshestvennnyh Nauk, Alma-Ata 1970, No: 1.

46 Matuz, a.g.e., s. 118-119.

47 W. Barthold, “Kucum Han”, E. J. Brill Encyclopaedia of İslâm, 1913-1936, c. IV, Leiden-N-Y-Kobenhavn-Köln 1987, s. 1093.

48 Pignatti V., “İsker (Kuchumovo Gorodishe)”, ETGM, Vıp. XXV, 1915; Katalog Kollektsii Nahodok na İskere, Prinadlezhashey Tobolskomu Gubernskomu Muzeyu, ETGM, Vıp. XXVI, 1916; Levasheva V. P., “O Gorodishah Sibirskogo Yurta”, SA, c. XIII, 1950. s. 341-348; Sobolev V. İ., “Rannesrednevekovye Goroda Tatarskogo Naseleniya Zapadnoy Sibiri”, Goroda i Derevni Sibiri Dosovetskogo Perioda i ih Vzaimisvyazi, Novosibirsk 1988; Kızlasov L. R., Ocherki po İstorii Sibiri i Tsentralnoy Azii, Krasnoyarsk 1992. s. 163-179; Pismennıe İzvestiya o Drevnih Gorodah Sibiri, M. 1993, s. 46-51.

49 Opisi Tsarskogo Arhiva XVI Veka i Arhiva Posolskogo Prikaza 1614 Goda, M. 1960, s. 107, 20.

50 N. M. Rogozhin, Posolskie Knigi Rossii Kontsa XV-nachala XVI Vekov, M. 1994, s. 54.

51 Jerom Horsey, Zapiski o Rossii, XVI Veka, M. 1990, s. 106-106.

52 Matuz, a.g.e., s. 119.

53 Fletcher, O Gosudarstve Russkom, Proezzhaya po Moskovii, M. 1991, s. 88.

54 V. V. Velyaminov-Zernov, a.g.e., Chast IV, Spb., 1864, s. 3-4.

Abuseitova M. Kh., Kazakhstan i Tsentralnaya Aziya v XV-XVII Vekah: İstoriya, Politika, Diplomatiya, Almatı 1998.

Ahmedov B. A., Gosudarstvo Kochevıh Uzbekov, M. (Mokova) 1965.

Atlasi Hadi, Seber Tarihy, Soenbike, Kazan Hanlığı, K.(Kazan) 1993 (AtlâsO HâdO, SObOr Ta’rOkhO, K. 1912).

Dmitrieva L. V., Muratov S. N., Opisanie Turkskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya, T. II, M. 1975.

Biblioteka Vostochnıh İstorikov, izdavaemaya İ. Berezinım, T. II, Ch. 1 (Sbornik Letopisey, Tatarskiy tekst s Russkim Predisloviem), K. 1854.

Boyarshinova Z. Ya., Stepanov N. N., "Zapadnaya Sibir v XIV-XVI Vekah", Drevnyaya Sibir, Maket 1 toma İstorii Sibiri, Ulan-Ude 1964.

Egorov V. L., İstoricheskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV Vekah, M. 1985.

Fazlallah ibn Ruzbihan İsfahani, Mihman-name-yi Buhara (Zapiski buharskogo Gostya), M. 1976.

Fletcher G. O., "Gosudarstve Russkom", Proezzhaya po Moskovii, M. 1991.

Gaziz G. (Gubaydullin G. S.), İstoriya Tatar, M. 1994.

Horsey Jerom, Zapiski o Rossii, XVI-nachalo XVII Veka, M. 1990.

İbragimov S. K., "Sochinenie Masu'da Ben Osmani Kuhistani 'Tarihi Abulhayr-hani'", İzvestiya Akademii Nauk Kazakhskoy SSR, Seriya İstorii, Arheologii i Etnografii, Vıp. 3 (8), Alma-Ata 1958.

İskhakov D. M., Seyidy v Pozdnezolotoordinskih Gosudarstvah, K. 1997; Ot Srednevekovıh Tatar k Tataram Novogo Vremeni (Etnologicheskiy Vzglyad na İstoriyu Volgo-Uralskih Tatar XV-XVII Vekov), K. 1998; "Etnopoliticheskie i Demograficheskie Protsessy v XV-XX Vekah", Tatary, M. 2001.

"Drevnyaya Sibir", İstoriya Sibiri, T. 1, Leningrad 1968.

Katanov N. F., Predaniya Sibirskih Tatar o Kuchume i Ermake, Tobolsk 1896; "Predaniya Tobolskih Tatar o Pribıtii v 1572 Godu Muhammedanskih Propovednikov v Gorod İsker", ETGM (Ejegodnik Tobolscogo Gubernskogo Muzeya), Vıp. VII, 1897; "O Religioznıh Voynah Uchenikov Sheyha Bagauddina Protiv İnorodtsev Zapadnoy Sibiri", ETGM, Vıp. XIV, 1904 (1905).

Khudyakov M. G., Ocherki po İstorii Kazanskogo Hanstva, M. 1991.

Klyashtorny S. G., Sultanov T. İ., Kazakhstan: Letopis Treoh Tısyacheletiy, Alma-Ata 1992.

Kızlasov L. R., Ocherki po İstorii Sibiri i Tsentralnoy Azii, Krasnoyarsk 1992; Pismennıe İzvestiya o Drevnih Gorodah Sibiri, M. 1993.

Levasheva V. P., “O Gorodishah Sibirskogo Yurta”, SA.(Sovetskaya Arkeologiya), c. XIII, 1950.

Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov, Alma-Ata 1969.

Mercani Şihabeddin, Müstefad-ü’l-ahbar fî ahval-i Kazan ve Bulgar, K. 1885.

Miller G. F., İstoriya Sibiri, T. I, M. 1999.

Muratov S. N., “Vostochnıe Rukopisi iz Arkhiva Akademika V. V. Radlowa”, Pismennıe Pamyatniki Vostoka, Ejegodnik, 1972, M. 1977.

Nesterov A. G., “Gosudarstva Sheybanidov i Taybugidov Zapadnoy Sibiri v XIV-XVII Vekah: Arheologiya i İstoriya”, Avtoreferat Kandidatskoy Dissertatsii, M. 1988; “Monetı Sibirskih Sheybanidov”, Dialog Kultur Evrazii: Voprosı Srednevekovoy İstorii i Arheologii, İzuchenie i Sohranenie İstoriko-Kulturnogo Naslediya, Vıp. 2, K. 2001.

Opisi Tsarskogo Arhiva XVI Veka i Arhiva Posolskogo Prikaza 1614 Goda, M. 1960.

Pignatti V., “İsker (Kuchumovo Gorodishe)”, ETGM, Vıp. XXV, 1915; “Katalog Kollektsii Nahodok na İskere, Prinadlezhashey Tobolskomu Gubernskomu Muzeyu”, ETGM, Vıp. XXVI, 1916; Posolskaya Kniga po Svyazyam Rossii s Nogayskoy Ordoy,1489-1508 gg., M. 1984.

PSRL. T. XIII (Patrirshaya ili Nikonovskaya Letopis), Spb., 1904; T. XXXVI (Sibirskie Letopisi), M. 1987.

Remzi Muhammed Murad, Telfîkü’l-ahbar ve telkihü’l-âsar fî vak’ai Kazan ve Bulgar ve muluk at-Tatar, Mucallad 2, Orenburg 1908.

Rogozhin N. M., Posolskie Knigi Rossii Kontsa XV-nachala XVI Vekov, M. 1994.

Safargaliev M. G., “Raspad Zolotoy Ordy”, Na Stıke Kontinentov i Tsivilizatsiy, İz Opıta Obrasovaniya i Raspada İmperiy X-XVI Vekov, M. 1996.

Schefer Charles, Histoire de l’Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary, T. II, P. 1876.

Semenov A. A., “K Voprosu o Proishozhdenii i Sostave Uzbekov Sheybani-khana”, Materialı po İstorii Tadzhikov i Uzbekov Sredhey Azii , Vıp. 1, Stalinabad 1954; “Sheybani-khan i Zavoevanie İmperii Timuridov”, Materialı po İstorii Tadzhikov i Uzbekov Sredhey Azii, Vyp. 1, Stalinabad 1954.

Shaykhiev R. A., Tatarskaya Narodno-Kraevedcheskaya Literatura XIX-XX Vekov, K. 1990.

Sibirskie Letopisi, Spb., 1907.

Skrynnikov R. G., Ekspeditsiya v Sibir Otryada Ermaka, Leningrad 1982.

Sobolev V. İ., “Rannesrednevekovıe Goroda Tatarskogo Naseleniya Zapadnoy Sibiri”, Goroda i Derevni Sibiri Dosovetskogo Perioda i ih Vzaimisvyazi, Novosibirsk 1988; “Rasprostranenie İslâma v Sibirskih Hanstvah (k postanovke problemy)”, Traditsii i İnnovatsii v İstorii Kulturı, Novosibirsk 1995.

Solovev S. M., İstoriya Rossii s Drevneıshih Vremen, Kn. III (T. 5-6), M. 1960.

Sultanov T. İ., “Kratkoe Opisanie Sochineniya Seyfi”, İzvestiya Akademii Nauk Kazakhskoy SSR, Seriya Obshestvennıh Nauk, No. 1, Alma-Ata 1970; Praviteli Pervogo Kazahskogo Gosudarstva (1470-1718), Almatı 1993.

Şarafutdinov S., Şecere-i Çingiziyya, K. 1906.

Tavarih-i guzida-Nusrat-name, Tashkent 1967.

Trepavlov V. V., “Taybuga, ‘Na Mangıtskom Yurte Tretiy Gosudar’”, Tatarica, Zvezdnyi Chas Tatarskoy İstorii, No. 1, Zima 1997/98, K. 1997.

Tsıbulski V. V., Lunno-Solnechnıi Kalendar Stran Vostochnoy Azii s Perevodom na Datı Evropeyskogo Kalendarya (s 1 po 2019 g. n. e.), M. 1988.

Usmanov M. A., “İstochniki Knigi Sh. Mardzhani “Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar”, ch. 1, Kazan 1885, Ocherki İstorii Povolzhya i Priuralya, Vıp. II-III, K. 1969; Tatarskie İstoricheskie İstochniki XVII-XVIII Vekov, K. 1972.

Utemish-hajji, Genghis-name, Alma-Ata 1992.

Valeev F. T., Sibirskie Tatarı, Kultura i Bıt, K. 1993.

Velyaminov-Zernov V. V., İssledovanie o Kasimovskih Tsaryah i Tsarevichah, Ch. 1-2, Spb., 1863-1864.

Yusupov M. Kh., Shigabutdin Mardzhani kak İstorik, K. 1981.

Ziyaev H. Z., Sibirlik Uzbeklar (XVI asr. -XX asrning boshlari), Toshkent 1958; Urta Osie va Sibir XVI-XIX Asrlar, Toshkent 1962; Srednyaya Aziya i Sibir (Vtoraya Polovina XVI-XIX Veka), Tashkent 1964; Uzbeki v Sibiri, Tashkent 1968.

Zuev Yu., Kadyrbaev A., “Pohod Yermaka v Sibir: Turkskie Motivı v Russkoy Teme”, Vestnik Evrazii (Acta Eurasica), No. 3 (10), M. 2000.

Ahsanu’t-Tawarikh, A Chronicle of the early Safawis being the Ahsanu’t-Tawarikh of Hasan-i-Rumlu, Vol. I (Persian text), Baroda 1931. (Gaekwad’s Oriental Series, no. LVII).

Barthold W., “Ku2um Khân”, E. J. Brill’s First Encyclopaedia of İslâm, 1913-1936, c. IV, Leiden-N-Y-København-Köln 1987; “Sibir wa-Ibir”, E. J.

Brill’s First Encyclopaedia of İslâm, 1913-1936, c. VII, Leiden-N-Y-København-Köln 1987.

Bushing Magazin für die neue Historie und Geographie, 1785, T. 18.

De Weese D., İslâmization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to İslâm in Historical and Epic Tradition, Pennsylvania 1994.

Frank A., The Siberian Chronicles and the Taybughid Biys of Sibir, Bloomington 1994 (Paper on Inner Asia, No 27).

Hammer-Purgstall J. von, Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist der Mongolen in Russland, Pesth 1840.

Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan, T. I, Texte. Spb., 1871.

Howorth H. H., History of the Mongols from the 9th to the 19th century, Part II, Division I. L, 1880.

İnan A., “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı”, Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968.

Ischboldin B., Essays on Tatar History, New Delhi 1963.

Kafalı M., Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.

Kurat A. N., Rusya Tarihi, Ankara 1993.

Matuz J. E., “The Tartar Khanate of Siberia in a late-sixteenth century Ottoman Cosmography”, Yazıki, Duhovnaya Kultura i İstoriya Türkov: Traditsii i Sovremennost, Trudı Mezhdunarodnoy Konferentsii v 3-h tomah, T. 3, M. 1997.

Öztuna Y., İslâm Devletleri: Devletler ve Hanedanlar, Cilt 1, Ankara 1989.

L’ouvrage de Seyfi Çelebi, Historien Ottoman du XVIe Siecle, Paris 1968.

Pelenski J., Russia and Kazan. Conquest and imperial Ideology (1438-1560s), The Hague-Paris 1974.

Radloff W., Aus Sibirien, Lepzig 1893.

Saray M., “The Hânate of Sibir (Siberia) (End of the 15th century-907/1598)”, A short history of Turkish-İslâmic States (Excluding the Ottoman Empire), Ankara 1994.

Seferoğlu S. K., Müderrisoğlu A., Türk Devletleri Tarihi (etnolojik bir deneme), Ankara 1986.

Shamiloglu U., “The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire”, AEMA (Archivum Eurosiae Medii Aevi), c. 4, Wiesbaden 1984.

Togan, Z. V., “En Eski Devırlerden 16. Asra Kadar”, Umumi Türk Tarihine Giriş, C. 1, İstanbul 1946; “Türkistan ve İdil Havzasının Medeni Münasebetleri Tarihinden”, Yeni Türkestan, No. 2-3, İstanbul 1927.

Vásáry I., “The Institution of the Foster-brothers (emildäş and kökäldäş) in the Chingisid States”, AO (Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungoricae), T. XXXVI, Budapest 1982.

Yapp M. E., “The Golden Horde and its Successors”, The Cambridge History of İslâm, c. I, The Central İslâmic Lands, Cambridge 1970.

Yermak’s Campaign in Siberia…, L. 1975.

Kırım Hanlığı / Yrd. Doç. Dr. Yücel Öztürk [s.480-513]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Hanlığın Kuruluşuna Etki Eden Siyasi Hadiseler

1.A. Altınordu'nun Doğuşu

On üçüncü yüzyılın ilk yarısından XV. yüzyılın sonlarına kadar Deşt-i Kıpçak2 sahasının siyasî hayatı Altınordu Hanlığı'na bağlı kalmıştır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han daha hayatta iken ülkesinin yönetimini dört oğlu arasında taksim etmiş, İrtiş'ten İdil Irmağı'na kadar olan sahayı büyük oğlu Cuci'ye (Coçi) vermiştir.3 1222-1227 yılları arasında bu bölgede hüküm süren Cuci Han Cuci Ulusu'nun temelini atmış, 1227 yılında babası Cengiz Han'dan altı ay önce vefat edince, devletinin gerçek manada tesis ve geliştirilmesi oğlu Batu'ya kalmıştır.4

1222 yılında Cengiz Han'ın en iyi komutanlarından Cebe Noyan ile Subitay Noyan "Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'nın" yurdunu fetih için görevlendirilmişti.5 Derbent geçidinden hareketle Kafkasları aşan Cebe ve Subitay Noyan önlerine çıkan Alanlarla Kuban boyuna göç etmiş bulunan az sayıda Kıpçak kıtalarını mağlup ettikten sonra 1223 yılı başlarında Kırım sahillerine doğru uzandılar. Bu dönemde Deşt-i Kıpçak'ın sahibi bulunan Kıpçaklar ve onlara tabi olan Ruslar, haklarında herhangi bir malumata sahip bulunmadıkları Moğolların fetih harekâtını durdurmak üzere ittifak ettiler. Moğolların teslim olmaları hususundaki teklifi müttefikler tarafından reddedildi. Moğol orduları, kendilerini takib eden müttefik güçlerini Azakdenizi'ne akan Kalka Irmağı'na kadar çektiler. 16 Temmuz 1223 tarihinde cereyan eden Kalka muharebesinde Kıpçak ve Rus orduları imha edildi.6

Cuci'nin 1227'de vefatı üzerine yerine geçen ve Altınordu Hanlığı'nın gerçek kurucusu sayılan Batu Han'ın (1227-1256) liderliğinde 1235-1242 yıllarında icra edilen ikinci Kıpçak seferinde evvela Kıpçakların liderliğinde Moğollara karşı mukavemet eden Bulgar, Başkurt ve As (Alan) kuvvetleri mağlup edilmiş, akabinde Rus kuvveteri üzerine yürünmüştür.7 1237'de İdil Bulgarlarının memleketlerini tahrip eden Batu Han'ın orduları ilk darbeyi Ryazan Knezliği'ne indirdiler. İleri hareketle Moskova'yı yakarak tahrip eden Moğol orduları, 1238'de Rusların bu sahada en büyük şehri olan Viladimir şehrini düşürerek yıktılar. Moğol orduları, Kuzey Rusyası'nın en büyük şehirleriyle beraber 14 Rus şehrini ele geçirdiler. Bu suretle Kuzey Rusyası'nda siyasî güç teşkil edecek bir teşkilat kalmamış oluyordu. Moğol ordusunun diğer bir kolu, Aralık 1238'de Kırım Yarımadası'nı işgal etti. Bu dönemde Kuzey Rusyası içtimaî teşkilat ve kültürel seviye bakımından geri olup, Moskova henüz ehemmiyet taşımayan küçük bir yerleşim biriminden ibaretti. Rus kültür dairesini Kiyev Rusyası temsil etmekte idi. Moğol işgal hareketi, 1239'da Kiyev Rusyası üzerine yöneldi. Batu Han'ın teslim ol çağrısını ileten elçisini öldürmek suretiyle mukavemete yeltenen Kiyevliler şiddetle cezalandırıldılar. İşgal edilen Kiyev tahrip edilerek ahalisi kılıçtan geçirildi.8

Kısaca özetlenen ikinci Kıpçak seferi, izleri henüz silinmekte olan birinci seferi tamamlamış ve Deşt-i Kıpçak üzerinde Moğol hâkimiyetini kesin olarak tesis etmiştir. XVI. yüzyılın başlarına kadar Doğu Avrupa, Batu Han'ın, Aşağı Volga üzerinde Astarhan şehrinin kuzeyine 65 kilometre mesafede kurduğu başkent Saray'ın9 politik gücüne göre şekillenecektir. Bir Moğol Devleti olarak kurulan Altınordu, bu dönemde hâkim unusurunu Kıpçakların teşkil ettiği Türk topluluklarının etkisiyle Türkleşecek, siyasî

hayatı boyunca hâkimiyet sahası üzerinde Türk kültürünün devamını sağlamak gibi büyük bir rol oynayacaktır.

1.B. Altınordu Döneminde

Güç Merkezleri

Altınordu'nun kuruluşundan önce Kıpçakların batı ve kuzey sahalarında yerleşmiş bulunan Rusların siyasî ve içtimaî bakımdan vucut bulmalarını sağlayan hareket Kiyev merkezinde gelişmiştir.10 Bizans tesiriyle Hıristiyanlığı benimseyen Kiyev Slav dairesi, Rus kültür ve medeniyetinin Ortodoks merkezinde teessüs etmesi neticesini doğurmuş, Rusların Katolik kültür dairesinden kopmalarına yol açmıştır.11 Rusların dağınık kabile yapısından milî bir bünyeye ulaşmalarında Ortodoks Hıristiyanlığının etkisi büyük olmuştur. Rus alfabesi, yazılı kanunları ve devlet kurumları Bizans modelinde bu sayede gelişecektir.12 Bahsedildiği üzere Kiyev Rusyası'nın siyasî varlığına son veren ikinci Kıpçak seferi aynı zamanda Kiyev'in medenî inkişafını da temelden sarsmış, bu sahada farklı bir siyasî ve kültürel gelişmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Cengiz İmparatorluğu'nun fiilen parçalanmasından sonra güç dengeleri Türkistan, İran ve Çin'de ortaya çıkan yeni Moğol imparatorluklarınca belirlenir olmuş, hâkimiyet sahası Deşt-i Kıpçak olan Altınordu bu nedenle dikkatini daima doğuya yöneltmek zorunda kalmıştır. Batı ve kuzey bölgelerindeki hâkimiyetini ise yerli Rus knezlerinin siyasî bakımdan mutlak itaat, idare ve teşkilat açısından ise sadece vergi tarhını esas alan gevşek idare anlayışı içinde sürdürmüştür. Kiyev, Moğol orduları tarafından tahrip edildikten sonra ağırlığını Rus medeniyetinin teşkil edeceği bir oluşuma hiçbir zaman kavuşamamış, burada XIII. asrın ilk yarısından itibaren Lehistan nüfuzu altında Litvanya Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Altınordu'nun kuvvetli devrinde varlığı hissedilmeyen Litvanya Devleti, Altınordu'nun iç karışıklıklarla yıprandığı dönemlerde muhalif

unsurların güç aldığı bir odak haline gelecektir. Litvanya hâkimiyeti altında Lehistan'ın Katolik mezhebini Ortodoks Rus ahalisine empoze etmesi, Kozak hareketinin başlamasına yol açacaktır.13

Kiyev'in aksine, siyasî olduğu kadar kültür ve medeniyet bakımından da ehemmiyetsiz olan kuzey Rusyası ciddî bir gelişme göstermiştir. Rus knezlerinin Altınordu hanından berat almak sureti ile Rus ahali üzerinde hâkimiyet sürdürmeleri knezlerin meşruiyetini pekiştirmiş, büyük hanın otoritesi altındaki Kuzey Rusyası siyasî istikrara kavuşmuştur. Rusya üzerinde Altınordu'ya bağlı valiler konumuna gelen knezler içinde metbuları nezdinde en muti ve güvenilir olma hususiyetini kazanmayı başaran Moskova knezliği, baskak ve bitikçiler elinde külfetli bir mesele haline gelen vergi tahsili işi de uhdesine verilmek suretiyle "büyük knez" addedilmiş, bu suretle Altınordu'nun zayıflama döneminde varlığını kuvvetle hissettirecek bütün kuzey Rusyası'nın lideri haline gelmiş bir Moskova siyasî nüvesi teşekkül etmiştir.14

Kırım Yarımadası'nda da benzer gelişmeler oldu. Altınordu'nun içtimaî bakımdan asıl unsurunu teşkil eden Türkler, Yarımada'nın bozkır kesimlerinde yerleşmişti. Güney sahil kesiminde ise Bizans hâkimiyeti zamanında teessüs etmiş birbirinden farklı etnik topluluklar mevcut idi. Bizans'ın XIII. yüzyıldan itibaren Latin sömürgesi haline gelişi, etkisini Kırım'da da hissettirmiştir. Altınordu Kırım üzerindeki hâkimiyetini de vergi tarhına münhasır kılmış, bu gevşek idare anlayışı içinde Yarımada'nın ticaret antreposu olan Kefe'yi Cenevizlilere kiralamakta bir beis görmemiştir.

Altınordu hükümdarı Mengü Timur'dan (1266-1280) Kefe'de yerleşme izni alan Cenevizliler, Uran Timur'dan burayı satın almışlardır. Zamanında dünya limanlarının en büyüklerinden olan Kefe'de yerleşen Cenevizliler, burasını Karadeniz'de kurmuş oldukları muazzam ticarî imparatorluğun

merkezi haline getirdiler. Merkez Cenova tarafından çok geniş yetkilerle donatılan kolonilerin yönetiminden sorumlu konsolos veya podesta, göreve atanma sırasında Cenova kanunlarından başka otoriteye itaat etmeyeceğine yemin etmek zorunda idi. 1434 ve 1449'da yetkileri Pera Podestalığı mevkiine çıkartılan Kefe Podestalığı, Kırım Hanlığı'na da itaat etmemekle emredilmişti. Etrafını sağlam surlarla çevirerek Kefe'yi müstahkem bir şehir haline getiren Cenevizliler, XIV. Yüzyılın başlarına doğru Kırım Yarımadası'nın ticarî ehemmiyet taşıyan bütün limanlarını kontrol altına almışlardı.15 Kefe mihraklı Ceneviz hâkimiyeti, gerek Kırım Hanlığı'nın kuruluşu sırasında gerekse Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'ya bağlanması sırasında başlıca siyasî faktör haline gelecektir. Ceneviz'in burada kurmuş bulunduğu koloni ağı, Altınordu'nun parçalanmaya yüztuttuğu zamanlarda muhaliflerin sığınağı olması için uygun zeminin ortaya çıkmasının da başlıca amili olacaktır.16

1.C. Altınordu'nun Parçalanması

Özbek Han (1312-1342) zamanında gücünün zirvesinde bulunan Altınordu Devleti, bu hanın vefatından sonra gerileme dönemine girdi.17 Canibek Han (1342-1357)'ın vefatı ve akabinde başgösteren taht mücadeleleri ile hanlık parçalanmaya yüz tuttu. Berdibek (1357-1359?), Kulna (1360-1362), Nevruz ve Hızır hanlar, siyasî hâkimiyet uğruna yapılan mücadeleler sonunda öldürüldüler. 1360 ve 1380 yılları arasında hâkimiyet için savaşan 25 han ortaya çıkmış, hanlıkta siyasî istikrardan eser kalmamıştır.18 Bu siyasî kargaşa sırasında Moğol askerî aristokrasisi içinde yetişmiş güçlü komutanlar, hanlığın yönetimini ellerine geçirmişlerdir.19 1360'lardan 1380'e kadar Altınordu'nun fiili hâkimiyetini Mamay ele geçirmiş, onun hâkimiyetini tanımayan hanedan mensupları ile Mamay arasında çıkan mücadeleler sonunda Altınordu parçalanmıştır. Altınordu'nun Kuzey Rusyası üzerinde hâkimiyetinin sona ermesi üzerine

Rusya güçlenmiş, Altınordu’ya karşı bağımsız hareket etmekten çekinmez olmuştur. Mamay, Moskova’nın bu saygısız tutumunu cezalandırmak için yaptığı seferde Kulikovo’da Ruslara ağır bir hezimete uğrayarak Altınordu üzerindeki hâkimiyetini kaybetmiştir.20 Ruslara mağlup olduktan sonra Kalka muharebesinde de Toktamış’a yenilen Mamay, Ceneviz hâkimiyetindeki Kefe’ye sığınmış, orada Cenevizliler tarafından katledilmiştir.21 Kulikovo bozgunu Moskova’nın istiklaline giden yolu açabilecek bir hadise idi. Ancak, Altınordu’nun dağılış döneminde zuhur eden Toktamış, Rusların bu zaferin meyvelerini devşirmelerini geciktirecektir. Toktamış, güçlü siyasî kişiliği ve Timur’un yardımı ile Altunordu’yu son kez toparlamış, ancak başarısını borçlu olduğu Timur’a hasım olunca sonunu hazırlamıştır. Timur, 1391 ve 1395’te cereyan eden iki savaşta Toktamış’ı mağlup etmekle yetinmemiş, Altınordu’nun bütün hayat sahalarını kurutmaya çalışmıştır.22

1395 Terek Muharebesi’nde Timur’a mağlup olan Toktamış, son çabalarını göstermek üzere bu dahili mücadeleler esnasında hâkimiyetlerini Kırım Yarımadası’na yayan Cenevizliler üzerine yürümüştür. Cenevizlilerin merkezi Kefe’yi ele geçiren Toktamış, burada güçlenerek Timur’a karşı yeniden harekete geçmek niyetinde iken, Timur Kutluk Han’ın ani saldırısı sonunda mağlup olarak Litvanya’ya sığınmıştır.23 Altınordu Hanedanı’ndan gelen Timur Kutluk, aslında Timur’un Toktamış’a karşı hareketinde kılavuzluk yapan, Toktamış’ı devirmek suretiyle evvelce Nogay ve Mamay gibi Altınordu’yu eline geçirmeye çalışan emir Edige’nin kuklası idi. 24 Timur Kutluk zamanında hâkimiyeti elinde tutan Edige ile Timur Kutluk’un ölümünden (1405) sonra yerine geçen oğlu Timur arasında çıkan ihtilaf sonunda Timur Edige’yi mağlup etmiş, ancak Litvanya prensi Vitovt’un desteği ile hareket eden Toktamış’ın oğlu Celâleddin’e yenilerek tahtını kaybetmiştir (1411).

Bu safhada Altınordu tahtı için Toktamış evlâdı25 arasında ve tekrar sahneye çıkan Edige arasında şiddetli mücadeleler cereyan etmiş, Edige'nin 1419'da Toktamış oğlu Kadir Berdi tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Altınordu Tahtı Uluğ Muhammed'e geçmiştir.26 Karışıklık 1437'ye kadar devam etmiştir.

2. Kırım-Hanlığı'nın Kuruluşu

Kırım Hanlığı'nın kuruluş zamanına rastlayan bu büyük karışıklık ilgili araştırıcılar tarafından farklı yorumlanmış, hanlığın kuruluşu hususunda hemen hemen birbirine uymayan değişik nazariyeler türemiştir. Hanlığın kuruluş tarihini A. Süha Arslangiray27 burada tafsiline imkân olmayan uzun tahliller sonunda 1449, A. Nimet Kurat bir araştırmasında28 1442'den hemen önce 1440, diğer bir araştırmasında29 1428; Gülbün-i Hânân'a dayanan İsmail Otar 143730 Hasan Ortegin31 1420; hanlığın ortaya çıkışı hakkında en detaylı araştırmanın sahibi Muzaffer Ürekli ise, Hacı Giray I.'in ilk kez darp ettirdiği paraların tarihlerini esas alarak 1441-1442 olarak kabul ediyor.32 Hanlığın kuruluşunu 1440'lar ve sonrasına doğru çeken bahis konusu araştırıcıların kuruluş tarihinde esas aldığı iki mühim kriterden birisi Uluğ Muhammed Han'ın Altınordu tahtına hâkim olmak için 1419-37 yılları arasında sürdürdüğü mücadele devresinde Kırım'a gelerek hâkim olması, diğeri ise Hacı Giray I. adına darbedilen ilk paraların tarihinin 1440'lardan sonra olmasıdır.

A. Nimet Kurat'ın Uluğ Muhammed Han'ın taht serüveni hususundaki kapsamlı tetkikinin özetini verip Ceneviz ve Rus kaynaklarından edindiğimiz intibaları nakletmek sureti ile kendi görüşümüzü ifade edeceğiz. Uluğ Muhammed Han, 1419'da Altınordu hanı oldu. Arap ve Leh kaynakları ile Smirnov'a dayanan Kurat'a göre, Uluğ Muhammed'in 1419'da tahtı ele geçirmesi Litvanya kralı Vitovt'un desteği ile olmuştu. Tarihçi Aynî'nin verdiği bilgiler de 1419 ve sonrasında Uluğ Muhammed'in

önce Deşt-i kıpçak sonra Kırım üzerinde hâkim olduğu istikametindedir. 1424-5 tarihinde Barak'a yenilen Uluğ Muhammed, Altınordu tahtını kaybederek Kırım'a çekilmiştir. Mücadelesini sürdüren Uluğ Muhammed, 1427'de Saray tahtını tekrar ele geçirmiştir.33 Uluğ Muhammed'in Altınordu tahtına geçtiği 1427'de Devlet Berdi adlı bir zat Kırım'da hâkimiyet kurmuş, Aynî Ali'ye göre Mısır'a elçi göndermişti. Uluğ muhammed Han, Saray tahtını 1436-7'ye kadar muhafaza etmişti. Bundan sonra Abdülgaffar Kırımî'ye dayanan Kurat'a göre Uluğ Muhammed, bu tarihlerde Edige Mirza'nın oğullarından biriyle müttefik olan Gıyaseddin adında bir prensle yaptığı mücadeleyi kaybederek tekrar Kırım tahtına çekilmeye mecbur olmuştu. Bu arada Gıyaseddin de hanlığını az bir süre sonra Küçük Muhammed'e kaptırmış, "Küçük-Muhammed Han Saray'da ve Uluğ Muhammed Han da Kırım'da hükümdar sıfatıyle kalmışlardı". Tekar Aynî 'ye dayanan Kurat, 1436-7 yıllarında Uluğ Muhammed'in Kırım'da olmadığını belirtmektedir. Uluğ Muhammed'in Kırım'da tutunamamasının sebebini belirtmeden ifade eden Kurat, onun 1436 veya 1437 başlarında Kırım'a yakın mevkide bulunan Belev şehri yakınında Rusları mağlup ettiğini ve müteakiben Kazan mıntıkasına giderek Kazan Hanlığını kurduğunu belirtmektedir.34

Kaynakların ittifakla belirttiği üzere Hacı Giray I.'in 35 amcası olan Devlet Berdi'nin 1427-8'de Kırım'da hüküm sürdüğü kesindir. Ceneviz ve Rus kaynaklarından edinilen bilgilere göre 1434 yazında Hacı Giray I.,

Kırım'da Cenevizlilerle şiddetli bir savaşa tutuşmuş ve galip gelmiştir.36 Uluğ Muhammed'in 1436-7'ye kadar Saray tahtında olduğu bilindiğine göre, esas mesele, Devlet Berdi'nin akıbetinin ne olduğu ve Hacı Giray I.'in amcasından tahtı nasıl tevarüs ettiğidir. Devlet Berdi'nin aslında Kırım değil, Saray tahtının müddeisi olduğu hususundaki kayıtlar,37 bu hususta ihtiyatlı olmak kaydıyle bir takım tahminler yapılmasına imkân

verebilir. Devlet Berdi, saray tahtı için müccadeleye girdiği sırada Kırım'daki hâkimiyetini Hacı Giray I.'e devretmiş olmalıdır. Esasen, Hacı Giray I.'in dedesi ve Devlet Berdi'nin babası olan Taş Timur'un da Kırım'da hâkim olduğuna dair bilgiler,38 bu hanedanın Devlet Berdi'den evvel Kırım'da bir nüve teşkil ettiğini ilzam etmektedir. Diğer yandan, Uluğ Muhammed'in Saray tahtını son kez kaybettikten sonra Kırım'da hâkim olması imkân haricindedir; zira, Saray tahtını kaybetmesi ile Ruslarla savaşa tutuşması aynı yıla rastlamaktadır. Uluğ Muhammed'in Saray tahtını kaybetmesinden sonra Kırım'a çekilmesi hususunda verilen bilgiler, onun evvela Kırım'ı ele geçirmeye teşebbüs ettiği, ancak başaramayarak Ruslar üzerine yürüdüğü, nihayet Kazan'a çekilerek orada Kazan Hanlığı'nı kurduğu şeklinde yorumlanabilir. O'nu Ruslarla savaşmaya, onları mağlup ettikten sonra Kazan'a çekilmeye zorlayan faktörler de bu şekilde izah edilmiş olur.

Kırım Hanlığı'nın kuruluş ile ilgili mülahazalarımızı son birkaç tahlille nihayetlendirmek istiyoruz. Emir Edige'nin 1419'da ortadan kaldırılması ve Saray tahtına Uluğ Muhammed'in geçmesinden hemen sonra mezkûr Han'a karşı muhalefet iki odakta toplanmıştır. Bu odaklardan en güçlüsü Toktamışoğullarıdır. Diğeri, Hacı Giray I.'in amcası Devlet Berdi ve babası Gıyaseddin'in mücadelesidir. Bu iki kardeşin Uluğ Muhammed'e karşı birlikte hareket etmiş olmaları muhtemeldir. Hanedan'dan olmayan Edige evladı da bu karışıklık döneminde güçlü han Uluğ Muhamed'e karşı Gıyaseddin'le ittifak etmiştir. Uluğ Muhammed Han'a son darbeyi 1436'da Edige oğullarından birisi ile müttefikan hareket eden Gıyasedin vurmuştur. 1427-8'lerde Kırım'da hâkim bulunan Gıyaseddin'in kardeşi Devlet Berdi de muhtemelen Gıyaseddin'i desteklemiştir.

Gıyaseddin, Uluğ Muhammed'i yendikten sonra tahtında çok az süre kalabilmiş, Seyyid Ahmed Han'a yenilerek Saray'ı terk etmiştir

(muhtemelen 1436-37).39 Hacı Giray I.’in babası Gıyaseddin’in bu hadiseden sonra ki serüveni de sarih değildir.40 Seyyid Ahmed Han’ın Saray tahtını ele geçirdikten sonra Kırım’ı ele geçirmek üzere hareket ettiği ve Hacı Giray I.’i tedip ettiği görülmektedir.41 Hacı Giray I.’ın şehzadelik dönemlerinde olduğu belirtilen bu tedip hareketinin tarih bakımından eksik yönü olmakla beraber, Seyyid Ahmed’le Gıyaseddin arasındaki mücadeleyi tebarüz ettirdiği kesindir. Halim Giray ve Seyyid Mehmed Rıza’nın naklettiğine göre Altınordu tahtını ele geçiren Seyyid Ahmed Han, Hacı Giray I. ve kardeşini düşman ilan ederek vücutlarını kaldırmak üzere harekete geçmiştir. Seyyid Ahmed, iki kardeşi Özi Nehri’ne kadar kovalamış, kardeşler nehri yüzerek geçmek suretiyle canlarını kurtarmışlardır.

Hacı Giray I. bu hadiseden yaralı olarak kurtulmuştur.42 Kaynakların müttefikan zikrettiği bu hadise tevatürle beslenerek birtakım ilaveler almışsa da iki mühim hususu tebarüz ettirmektedir. Birisi, Seyyid Ahmed Han’ın Hacı Giray I. ve kardeşinin vücudunu ortadan kaldırmak lüzumunu hissetmiştir ki, bu husumetin sebebi, Gıyaseddin’in güçlü bir muhalif olmasıdır. İkinci husus, Seyyid Ahmed’in Özi Nehri’ne kadar iki kardeşi kovalayabilmesidir ki, bu sırada Uluğ Muhammed dahil bütün rakiplerini saf dışı ettiğini gösterir.

Uluğ Muhammed’in gayet iyi bilinen serüvenine göre 1419-37 tarihlerinde fasılalarla Kırım ve Saray tahtında bulunması bakımından bu tedibin 1437 ‘lerde olması gerekir. Seyyid Ahmed’in merkezi Saray olması bakımından Kırım ona uç bölge olma hususiyetini sürdürmüş, 1436-7 yıllarında veya daha erken bir tarihte olması muhtemel bu tedip hareketi geçici olmuş, Hacı Giray I. Kırım’daki hâkimiyetini sürdürmüştür.43

3. Hacı Giray I.’den Osmanlı Hâkimiyetine (1428-1475)

Seyyid Mehmed Rıza, daha Altınordu zamanında çok miktarda Tatar kabilesinin “Deşt-i Kıpçak’dan hudud-ı Kırım’a nakl ve iskân” edildiğini bildirmektedir.44 Altınordu bünyesinde cereyan eden şiddetli taht mücadeleleri sırasında Kırım hudutlarına yakın ve uzak bozkırlarda bu mücadelelerden bunalmış kabile reislerinin merkez saraydan bir hayli uzak Kırım Yarımadası’na çekilmiş oldukları tarihi vakalarla sabittir. Devlet Berdi ve yeğeni Hacı Giray I.’in 1426’lardan itibaren burada Kırım Hanlığı’nı kurmaları bu kabile güçlerinin desteği ile vukubulduğu kesindir. Tatar kabilelerinin Kırım Yarımadası’na yerleşmeleri daha eski tarihe gitmekte olup, bahis konusu dönemde bu göç hareketinin hızlandığı görülmektedir.

Hacı Giray I.’in dayandığı Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak isimli 4 kabile mevcut olup bunlardan en büyüğü Şirinler idi. Kırım Hanlığı’nın kuruluşunda aslî güç olan bu kabile güçlerine “Karaçi”, beylerine de “Karaçi beyleri” deniliyordu. Hanlığın askerî, idarî ve içtimâî yapısının teşekkülü bunlar sayesinde gerçekleşmişti.45 Hacı Giray I., mümkün olduğu kadar fazla kabile gücünü Kırım’a çekmek suretiyle gücünü artırmaya çalışmıştı.46

Hanlığın teşekkül ettiği 1420’lerden itibaren Kırım’da asli güç Ceneviz idi. Altınordu’nun parçalanmasının doğurduğu boşluk Kırım’ı siyasî muhtariyet bakımından uygun hale getirmiş, Ceneviz bundan azami derecede istifade ederek hâkimiyetini bütün Kırım sahillerine yaymıştı. Hacı Giray I.’in devlet kurmasında esas unsur olan bu siyasî boşluk, Kırım Hanlığı’nın karşısına daha başlangıçta önemli bir rakip çıkartmıştı.

3.A. Cenevizlilerle Mücadeleler

Kırım Yarımadası’na yerleşen Tatar kabileleri, Yarımada’nın hayat tarzlarına elverişli bulunan bozkır kesiminde yerleşmişlerdi. Şirin mirzaları

ve hanlığın ilk merkezi ise Eski Kırım (Solhat) idi.47 Burada XIII. yüzyıldan itibaren büyük bir koloni faaliyeti içinde olan Ceneviz ise sahil kesiminde faaliyet gösteriyordu. Yarımada'nın en büyük şehri ve Ceneviz'in merkezi durumunda olan Kefe'den başka doğuda Kerç, Taman, Azak, batıya doğru Sudak, Balıklağo, biraz iç kesimde yer alan Mankub ve İnkirman gibi şehirler bünyesinde kurulmuş bulunan ticarî ağ, Ceneviz'in hâkimiyet sahasını teşkil etmekte idi. Sudak, Mankub ve Balıklağo'nun ahalisinin büyük kısmı Rum-Ortodoks ahaliden meydana gelmekte olup, Ceneviz'in faaliyetlerini yoğunlaştırdığı sırada Mânkub ve Balıklağo siyasî bir güç teşkil ediyor ve Ceneviz yayılmasından rahatsızlık duyuyordu. Hacı Giray I., Ceneviz'e karşı mücadelesinde daha güçlü durumda olan ve Ceneviz hâkimiyetinde bulunan Balıklağo'ya hâkim olmak niyetinde olan Mankub knezi ile ittifak etmiştir. Bu ittifak'a göre Mankub knezi Aleksy, Hacı Giray'ın da desteği ile Balıklağo'yu alacaktı. Hacı Giray I.'in Mankub'la aynı etnik yapıya sahip bulunan ve Ceneviz'e bağlı olan Balıklağo'nun Mankub knezine bağlanmasını kabul etmesinin sebebi, sahil kesiminde tesis edilmiş bulunan güçlü Ceneviz nüfuzunu kırmak ve yine bu güçlü rakibe karşı ittifak oluşturmaktı. Hacı Giray I., bu merhaleden sonra Mankub knezi ve Balıklağo ile beraber bütün sahil kesimine hâkim olmak niyetinde idi.48

Aleksy, 1433 sonbaharında kale halkının da desteği ile Balıklağo'yu ele geçirdi.49 Bu hadiseden dolayı 1434 senesi yazında Balıklağo'yu (Cembalo) geri almak maksadı ile hazırlıklarına başlayan Ceneviz, 8 Haziran 1434 tarihinde donanma ile Balıklağo'yu kuşatarak zapt etti. Kelede büyük bir katliam yaptıktan sonra 9 Haziran'da İnkirman (Kalamiti) kalesine yöneldi. Cenevizlilerin karadan yaptıkları kuşatma sırasında kale halkının tamamı firar etmiş, şehir boş kalmıştı. İnkirman'ı yağmaladıktan sonra ateşe veren Cenevizliler, geri dönerek Balıklağo üzerinden Kefe'ye

dönmeye başladılar. Ceneviz'e karşı bu hareketin diğer önemli mihrakının Solhat merkezli Kırım Hanlığı olduğunu bilen Cenevizliler, 14 Haziran 1434'te Solhat'ı muhasara etmeye karar verdiler. 50 Bu maksatla harekete geçip önlerine çıkan kasaba ve köyleri yağma ve talan ile etrafa dehşet saçan Ceneviz ordusu, anî bir baskınla onları imha etmeyi planlayan Hacı Giray I. tarafından izlenmekte idi. Hava sıcak olup yürüyüş sırasında Cenevizliler teçhizat ve silahlarını arabalara koymuşlardı.

Cenevizliler Solhat'a 5 mil uzaklıkta bulunan Kastadzon (muhtemelen Kaçkaçokrak veya Karaköz köyleri) yakınına geldiklerinde Hacı Giray I.'in ani baskınına uğradılar. Hacı Giray I., meşhur sahte pusu ve ricat taktiği gereğince bozguna uğramış gibi geri çekilerek Cenevizlileri asıl kuvvetlerinin bulunduğu alana çekti. Düşmanın 8000, Kırımlaların ise 5000 kuvvetten oluştuğu bu muharebede Cenevizliler kesin bir surette mağlup edildiler. Kırım akıncıları akşama kadar Ceneviz ordusunu takip ve imha etti.51

Kırım kuvvetleri, 27 Haziran 1434 yılında Balıklağo'yu kuşattılar. Asıl birlikleri imha edilmiş bulunan Ceneviz, anlaşma yolunu denedi. Şimdilik Ceneviz'e üstünlüğünü kabul ettirmenin yeterli olduğunu, ayrıca müstahkem surlarla çevrili bulunan kalenin alınmasının zorluğunu müdrik bulunan Hacı Giray I., Cenevizlilerle müzakereyi kabul etti.52 13 Temmuz'a kadar süren müzakereler sonunda yapılan ve ayrıntıları kesin olarak bilinmeyen antlaşma ile Ceneviz'in Kırım Yarımadası üzerinde Kırım Hanlığı'nın hâkimiyetini tanıdığı ve Hanlık ile sulh içinde bulunmayı yeğlediği anlaşılmaktadır.53 Nitekim, bu tarihlerden 1454 yılına kadar Kırım Hanlığı ve Ceneviz arasında sulha mugayir büyük çaplı bir hareket vukubulmamıştır.54 Bu antlaşma ile Kırım Hanlığı Kefe dahil bütün Yarımada'nın yüksek hakimi sıfatını kazanıyor, Cenevizliler ise sahil

kesiminde ki ticaretlerini Hanlık'la sulh içinde sürdürme hakkını muhafaza ediyorlardı.

Bu mücadelelerin en mühim tarafı, meşru sınırları bölgenin etkin gücü tarafından tanınmış bir Kırım Hanlığı'nın mevcudiyetini ortaya koymasıdır. Nitekim, Hacı Giray I.'in, Fatih Sultan Mehmet'e göndermiş bulunduğu 1453 tarihli bitikte Hanlığı'nın sınırlarını "Kırk Yer'de ve Kırım'da, Kefe'de ve Kerç'te ve Taman'da ve Kopa'da ve Kıpçak'da ve benim hükmüm yeten her yerde" ifadeleri ile tahdit ederken asıl dayanağı bu antlaşma olsa gerektir.55 Bu ifadeler, Hacı Giray I.'ın hâkimiyet iddiasının Kırım Yarımadası ile sınırlı olmadığı, Altınordu'nun bütün hâkimiyet sahasına uzandığını ortaya koymaktadır.

3.B. Ceneviz'e Karşı Osmanlı-Kırım İttifakı

Hacı Giray I.'in Kırım Yarımadası üzerinde kurmuş bulunduğu hanlığın Ceneviz karşısında etkin bir şekilde mücadele edebilmesi için surları yıkacak teknolojinin elde edilmesi gerekiyordu. Hanlık bu imkandan mahrum idi. İstanbul'un fethini gerçekleştiren Fatih'in en büyük gayesi, denizlerdeki Latin üstünlüğüne son vermekti. Fatih'in Latinlilerle mücadelesi ile Hacı Giray I.'in mücadelesi hemen hemen aynı zamanda vukubulmuş, bu sayede iki Türk devleti arasında vukubulduğu görülen ittifak kendiliğinden ortaya çıkmıştı. İki Türk devleti arasında 1454 yılında anlaşma ile tespit edilen ittifaka göre, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri Kefe'yi kuşatacak, alındığı taktirde Kefe Kırım Hanlığı'na verilecekti. Osmanlı kuvvetleri ise ganâimle yetinecek, ayrıca nakliye hususunda donanmaları ile yardımcı olacaktı.56 Kefe'yi hedef alan bu antlaşma, Ceneviz nezdinde derhal etki yaptı. Kefe Cenevizlileri Cenova'dan yardım isteyen mektuplar yolladılar. Bu mektuplarda Cenevizilerin telaşı açık idi. zaptedilen kalelerin Kırım Hanlığı'na verileceği, esir edilen Cenevizlilerin satılacakları bildiriliyordu.57

Anlaşma gereği hareket eden Kırım ve Osmanlı kuvvetleri 11 Temmuz'da Kefe'yi muhasara etti. Demir Kâhya kumandasında Osmanlı donanmasının denizden gerçekleştirdiği muhasara, karadan 6000 kişilik Kırım kuvveti tarafından yürütüldü. Muhasara sonunda Kefe alınamadıysa da, telaşa düşen Cenevizliler, müttefik güçlerin öne sürdüğü antlaşmayı kabul ettiler. İki aşama halinde yapılan müzakerelerin sonunda Cenevizliler Osmanlı Devleti'ne yıllık 3000 altın vergi vermeyi kabul ettiler. Ceneviz, Kırım hanına da ayrıca vergi vermeyi taahhüd etmişti.58

Bu aşamada iki Türk devletinin Kırım sahilleri üzerinde birbiriyle çatışan emelleri ortaya çıkmaktadır. Fatih'in usta politikası, Osmanlı ve Kırım menfaatlerinin iki devlet arasında soğukluğa yol açmasına mani olmuştur. Fatih'in Latinlilerle çok vüsatli bir mücadele içinde bulunması bakımından Kuzey Anadolu limanları ile Ege'deki Venedik ve Ceneviz üsleri öncelik taşıyor, Kırım Hanlığı ile Ceneviz'in mücadelelerinin sonucuna göre Kırım üzerinde politika yürütmek bu stratejiye uygun düşüyordu. Kırım vukuatı hususunda Osmanlı diplomasisinin bekleme dönemine girmesi Ceneviz'i rahatlatmış, Hacı Giray I. marifeti ile güçlenen Kırım Hanlığı'nın zayıflatılması yolunda ki politikalarını uygulama imkânı bulmasını sağlamıştı. Ceneviz, Hacı Giray I. ile oğlu Haydar arasında 1455'te cereyan eden dahili mücadelede Haydar'ı destekleyip Hacı Giray I.'i uzaklaştırmak sureti ile hanlığın zayıflamasına neden olmuştur. 59 Hanlığın yeni serpilmekte olan gücünün bu şekilde dış müdahaleye maruz kalması yerli ümera tarafından tehlikeli görülerek Hacı Giray I. desteklenmiş, Haydar Litvanya'ya sığınmak suretiyle tahtını terketmek zorunda kalmıştır.60 Bu hadiseden sonra hâkimiyeti ele geçiren Hacı Giray I. duruma hâkim olmuş, Kırım Hanlığı yükselişini sürdürmüştür. Hacı Giray I., 1466-67 senesinde vefat etmiş,61 bir rivayete göre

Bahçesaray'da Salacık mevkiine,62 bir rivayete göre Eski Kırım (Solhat)'a defnedilmiştir.63

3.C. Hacı Giray I.'in Vefatından Sonra Baş Gösteren Meseleler

Hacı Giray I.'in vefatı, aslî gücü Karaçi beylerinin teşkil ettiği hanlıkta dahili mücadelelerin vukuuna sebep oldu. Kabile aristokrasisi, iktidarın devri sırasında kendi beylerini seçme çabası içine girince kargaşa artıyor, hanlık zayıflıyordu.64 Altınordu'nun çöküşüne yol açan bu içtimaî yapı, bütün tarihi boyunca Kırım Hanlığı'nın en zayıf yönünü teşkil edecektir.

Hacı Giray I.'den sonra baş gösteren taht mücadeleleri, Mengli Giray I. ile Nur Devlet arasında cereyan etti.65 Bu mücadelenin ilk safhada Nur Devlet, ikinci safhada Mengli Giray I.'in galibiyetiyle sonuçlandığı anlaşılıyor.66 Mengli Giray I.'in hâkim olmasından sonra bu kez Nur Devlet Cenevizlilere sığınmış ve onlar tarafından hapsedilmiştir. Hanlık'ta baş gösteren bu dahili mücadele Ceneviz'in işine yaramış, Osmanlı diplomasisinin müdâhaleden uzak olduğu bu dönemde, hanlığın siyasî kontrolü Ceneviz'in eline geçmişti. Ceneviz, muhalifleri elinde tutmak suretiyle hanlığı istediği gibi idare ediyordu.67 Mengli Giray I.'in Cenevizlilerin isteklerine boyun eğmekten başka çaresi yoktu. Nitekim, 25 Ekim1469'da Osmanlı kuvvetleri Yakub Bey kumandasında Kefe'yi ikinci kez kuşattıklarında, Mengli Giray I. Fatih Sultan Mehmed'e yazmış olduğu bitikte68 bundan şikâyetçi olmuştur. Mengli Giray I.'in bu şikâyetinin asıl sebebi, Osmanlı kuşatmasının Cenevizlileri rahatsız etmesi ve Mengli Giray I.'in Ceneviz istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmasıdır.69

Ceneviz karşısında müttefik aramak zorunda kalan Mengli Giray I., Lehistan ve Moskova ile ilişkilerini geliştirmek zorunda kaldı. Ceneviz'den başka Altınordu'dan başgösteren tehdit ve bu dönemde Lehistan hâkimiyetinde Litvanya'nın Moskova'ya karşı Altınordu ile ittifaka girmesi, Kırım-Moskova ittifakını zorunlu hale getirdi. Bu surette, birbirine

rakib olmak üzere Kırım-Moskova ve Altınordu-Lehistan blokları teşekkül etti.70

Mengli Giray I. Zamanında Kırım Hanlığı'nın bu bağımlılığı dolayısı ile Ceneviz, Lehistan, Altınordu ve artık önemli siyasî güç haline gelmiş bulunan Moskova'nın teşkil ettiği güç dengeleri içinde güçlü bir yer işgal etmediği görülüyor. Ceneviz müdahaleleri, yerli kabile beylerinin vaziyete el koymalarına yol açacak boyuta varmıştır.71

4. Kırım Sahillerinin Osmanlılar Tarafından Fethi

Hacı Giray I.'in 1466'da vefatından Mengli Giray I.'in 1478'de tahta çıkışına kadar Kırım Hanlığı'nın iç çalkantısı sürdü. İktidar, Nur Devlet, Mengli Giray I.ve Canbek arasında el değiştirdi.72 Mengli Giray I. 'in en güçlü rakibi olan Nur Devlet'in Litvanya ve Moskova knezlerine sığınması, bu devletler karşısında Mengli Giray I. 'i zor durumda bırakmıştır. Bilhassa Moskova, Nur Devlet kozunu iyi kullanmıştır. Nur Devlet, İvan III.'e sadakatle hizmet etmiştir. Mengli Giray I.-İvan III. arasında cereyan eden diplomaside Nur Devlet'in rolünü dikkate almak gerekir. Diğer yandan, Moskova, Altınordu, Litvanya ve daha içeride Ceneviz müdahaleleri Kırım Hanlığı'nı iyice bunaltmıştır. 73

Hanedanın inkırazı ile noktalanabilecek bu bunalım, yerli aristokrasiyi kendi başının çaresine bakmaya mecbur etmiştir. Osmanlı fethini intac eden bu hadiseler zamanında Şirinlerin beyleri olan Mamak ve Eminek, hanlığın en etkili simaları idiler. Mamak 1474'de vefat etmiş, yerine Eminek geçmişti. Mamak'ın dul eşi, Cenevizlilerden almış olduğu destekle Eminek'le mücadele etmişti. Mamak'ın eşi, Eminek'in yerine Sartak isimli bir beyi geçirmek istiyordu. Ceneviz'in baskısına boyun eğmekten başka çaresi olmayan Mengli Giray I., Eminek'i azlederek Sartak'ı atadı. Ceneviz'in Eminek yerine Sartak'ı atamasının sebebi, Eminek'in Osmanlılarla işbirliği içinde olması idi. Bu şartlar altında Eminek Mirza,

Mengli Giray I.’e karşı isyan ederek onu Kefe’ye kaçmak zorunda bıraktı. Ceneviz’in Hanlık içindeki gücü karşısında uzun süre tutunamayacağını müdrik bulunan Eminek Mirza, eskiden beri muhabere içinde bulunduğu anlaşılan Fatih Sultan Mehmed’i Kırım işlerine müdahaleye çağırdı. Eminek, bu çağrısında Kefe’nin Osmanlılar tarafından fethedilmesini de teklif ediyordu.74 Osmanlıların Kefe seferine çıktığı 1475’e doğru cereyan eden ve bölgenin müstakbel tarihinde köklü değişikliklere yol açacak bu hadiselerin Osmanlı müdahalesi ile çözülmesinde başlıca amil, Eminek mirzanın mezkur daveti olmuştur.75

Bu şartlar altında Fatih Sultan Mehmed, 1475’te Kırım sahillerinin fethi için Gedik Ahmed Paşa’yı görevlendirdi. Hazırlıklarını tamamlayan G. Ahmed Paşa, tahminen 1 Haziran 1475’te Kefe sahillerine ulaştı. Teslim ol çağrısının reddedilmesi üzerine şehri kuşatan Osmanlı kuvvetleri, üç dört gün içinde Kefe’yi fethettiler.76 Kerç, Sudak ve Balıklağo kaleleri direniş göstermeden teslim oldu. Arkasından Azak ve Taman düştü.77 Osmanlı ordusunu en çok uğraştıran, müstahkem surlarla çevrili Mankub78 kalesi oldu. Uzun bir kuşatmadan sonra burası da alındı.79

5. Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girişi

Kefe ve akabinde Kırım sahillerinde yer alan bütün şehirlerin Osmanlılarca fethini müteakib vukubulan gelişmeler hususunda araştırıcılar müttefik değildir. Bir rivayete göre Kefe’nin fethi sırasında zindanda bulunan Mengli Giray I. oradan çıkartılarak İstanbul’a gönderilmiş,80 diğer rivayete göre Gedik Ahmet Paşa tarafından hürriyetinin iadesini müteakib Kırım Hanlığı’na getirilmiş ve Osmanlı-Kırım arasındaki hukukî rabıtayı belirleyen bir antlaşma imzalanmıştır.81 Bu antlaşmanın muhtevası belli olmasa da, evvela Ceneviz’in tasarrufunda bulunan Kefe, Soğdak, Balıklağo, Mankub, İnkirman, Azak ve Taman şehirleri bütün köyleri ve arazisi ile beraber Osmanlı hâkimiyetine girerken, Yarımada’nın iç bozkır

kesimi ile Azak, Taman-Astarhan arasındaki Nogay-Çerkez alanı Kırım Hanlığı'nın hâkimiyetinde kalıyordu.82 Böylece, eskiden Kırım-Ceneviz arasında çizilmiş bulunan coğrafî harita, Osmanlı-Kırım arasında da muhafaza edilmiş oluyordu.83 Coğrafî bakımdan mevcut bulunan bu paralellik, hukukî bakımdan hiçbir surette varid değildir. Hanlık, bu merhalede Osmanlı'yı metbu tanımıştır.

Osmanlı desteği ile tahtına avdet eden Mengli Giray I., 1476 yazında "Taht İli"ni ele geçirmek maksadıyla İdil boylarına kuvvetli bir akın yapmış, ancak Seyyid Ahmed Han84 tarafından fena halde mağlub edilmiştir. Mengli Giray I., yaralı vaziyette kaçarak Kırker'e (Kırkyer: Çıfut Kale) sığınmıştır. Seyyid Ahmed, bu hadiseler sırasında Kırım Hanlığı'nın merkezi Solhat'ı 40 gün süreyle kuşattı ve Kırım'da büyük tahribat yaptı.85 Seyyid Ahmad Han, Kefe beyinin usta manevrası ile Kefe üzerine yürümekten vazgeçmiştir. Kırım'ın Osmanlı'ya ait olan yerler haricindeki bölgelerini işgal etttiği görülen Altınordu hanı, Kırım Tahtına Nur Devlet'i geçirdi.86 1476'da tahtını kaybeden Mengli Giray I., 1478'de Şirinlerin beyi Eminek Mirza'nın Osmanlı Devleti ile işbirliği içindeki teşebbüsü ile tekrar Kırım tahtına geçirildi.87

Mengli Giray'ın 1478'den 1514 yılına kadar devam eden üçüncü saltanatı, gerek iktidar süresinin uzunluğu, gerekse Mengli Giray I.'in tecrübe ve olgunluğu sayesinde Kırım Hanlığı'nın sağlam bir şekilde teessüs etmesini sağladı. Giray Hanedanı'nın Osmanlı desteği olmadan nasıl dış müdahalelere maruz kaldığı, yukarıda görüldü. Şirinlerin Osmanlı'yı tercihi bilhassa şayanı dikkattir. Bir yandan hanlığın Ceneviz kolonisi olmaya yöneldiği, diğer yandan Moskova'nın Nur devlet şahsında iyice tebarüz ettiği üzere iktidar adaylarını korumak sureti ile yönetimde iyice nüfuz kazandığı, kezâ; Altınordu tehdidinin sürekli hissedildiği bir vaziyette, Şirinler ve onlarla uzlaşma halinde bulunan diğer

Karaçi beyleri Osmanlı'dan yardım istemişler ve Hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesini intac eden hadiseleri başlatmışlardır.

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiliğine girmesi ile neticelenen bu yeni durum, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Karadeniz politikasını da değişmez esaslara bağlamıştır. Fatih Sultan Mehmed, Ceneviz'i Karadeniz'den sildiği gibi, Kırım Hanlığı'na da son vererek burada klasik Osmanlı eyâlet sistemini uygulayabilirdi. Fatih, aksini yaparak kuzey politikasını kendi himayesindeki Kırım Hanlığı uhdesine bıraktı.88 Osmanlı Devleti batıda Avusturya, doğuda İran olmak üzere iki büyük cephede mücadele ederken Altınordu, Rusya, Kozak ve Çerkez güçleri tarafından paylaşılmış bulunan Deşt-i Kıpçak sahasının kontrolünü Kırım Hanlığı'na havale etmiş, üçüncü bir cepheyi açmayı düşünmemiştir. Buna gücünün yetmediği, yaklaşık iki yüz sene sonra mecburen başlatılan harekâtın muvaffakiyetsizliği ile sabittir. Bu politika, Kırım Hanlığı'nın kesin olarak Osmanlı'ya tabi olması esasına dayandığından, Osmanlı Devleti güçlü bir hanlığı hiçbir zaman arzu etmemiştir. Hanlığın güçlenmeye başlamasını tabiyet statüsü için tehdit olarak görmüş, derhal müdahale etmiştir. Bu politika hiç aksatılmadan uygulanmıştır. Osmanlı Devleti, hanlık üzerindeki nüfuzunu Karaçi beyleri vasıtası ile sürdürmüştür. Güçlü hanların bu Karaçi beyleri bakımından da arzu edilmediği calibi dikkattir.

Mengli Giray I. zamanında Kırım kuvvetleri ilk kez Osmanlılarca düzenlenen büyük çaplı seferlere iştirak etmiştir. 1484 yılında II. Bayezîd'in Kili ve Akkerman üzerine yaptığı sefere Kırım Kuvvetleri 50.000 akıncı ile destek vermiş, gösterdikleri yararlılık karşısında Sultan tarafından ak börk, altınlı üsküf ve bol miktarda hediyelerle taltif edilmiştir.89 Mengli Giray I.'den itibaren Kırım akıncı güçleri Osmanlı seferlerinin vazgeçilmez destekçisi olmuştur. Bu vaziyet, Hanlığın kendi siyasî vetiresi içinde gelişmesinin en mühim engellerinden birini teşkil etmiştir. Hanlık üç kıta

üzerinde yayılan Pax Ottomana'nın en mühim ayağı haline gelmekle büyük güç kaybına uğramıştır.

Mengli Giray I., Osmanlı Devleti'nin ciddi bir kaosa sürüklendiği Yavuz Sultan Selim ile Bayezîd II. arasında vukubulan ve Yavuz'un tahtı ele geçirmesiyle son bulan mücadeleler sırasında siyasî tecrübesi ve olgunluğuyla mühim bir rol oynamıştır. Yavuz Sultan Selim, babası ve kardeşi Ahmed ile mücadelesini sürdürmek üzere Kefe'ye gittiğinde, Şehzade Ahmed Mengli Giray I.'le mektuplaşarak Selim'i tutuklamak ve kendisiyle işbirliği etmesi karşılığında Kefe Sancağı ile mülhakatını teklif etmiş, Mengli Giray I. bunu kabul etmemişti.90 Mengli Giray I., bu isteğin aksine Selim'e yardım etmişti. Bu arada Mengli Giray I.'in oğlu Kalgay Mehmed Giray ve Selim arasında ilginç bir hadise cereyan etmiştir. Mehmed Giray'ın Selim'e, "vaadedilen toprağı sen hükümdar olsaydın verir miydin?" sorusuna; Selim'in "padişahlar memleket alırlar, kimseye memleket vermezler, şâyet para ve elbise gibi şeyler dilerseniz verilir, amma memleket asla" şeklinde cevap vermesi üzerine, Kalgay babasına Selim'in öldürülmesini teklif etmiştir. Mehmed Giray'ın bu isteğini reddeden Mengli Giray I., onun muhtemel teşebbüsüne karşı Selim'in Özi suyunu geçmesine yardım etmiştir. Mehmed Giray, öldürmek üzere Selim'i takip etmiş, ancak yetişememiştir.91

6. Müstakiliyet Çabaları ve Sonuçları

Mengli Giray I.'in vefatından (Ocak 1514)92 sonra yerine Mehmed Giray I. geçmiştir. Mehmed Giray I.'le beraber Hanlığın Osmanlı'ya karşı müstakil olma gayreti içine girdiği görülür. Bu vaziyet, iki devlet arasında hiç bitmeyecek olan gizli rekabeti kaçınılmaz olarak ortaya çıkarır.

Osmanlı Devleti'nin Yavuz zamanında İran ve Mısır seferleriyle meşgul olması, hanlığın serbest kalmasında etkili olmuştur. 93 Enerjik bir han olan Mehmed Giray I., Kalgay nasbettiği kardeşi Bahadır Giray'la

Moskova üzerine akınlar yaptı. Kazan hanı Muhammed Emin'in ölümünden sonra Moskova'nın kendi adamını Kazan tahtına çıkartarak Kazan'ı ele geçirme çabalarını engelledi. Kazan tahtına Mehmed Giray I.'in girişimi ile Abdüllatif Han geçti (1516). Knez Vasili bunu tanımak zorunda kaldı. Abdüllatif Han'ın vefatı, Kazan meselesini tekrar gündeme getirdi. Kazan Hanlığı'nı istila niyetinde olan Mehmed Giray I., bu kez kardeşi Sahib Giray'ı Kazan tahtına çıkartmak niyetinde olduğunu bildirdi. Kazan'da gözü olan Vasili, Mehmed Giray I.'den çekinmesinden dolayı bunu da tanımak zorunda kaldı.94

Bu dönemde Kazan ekseninde cereyan eden hadiseler, Rusya'nın bu bölge üzerinde medenî ve kültürel tesirler gösterdiği, hatta Türk nüfusunun az miktarda bir kısmını kendine bağladığını göstermektedir.95 Mehmed Giray I.'in Sahib Giray'ı atamasını müteakib han tayini için Kazan ahalisinden bazıları Rusya'ya müracaat ettiler. Knez Vasili, Kırım ve Hacı Tarhan (Astarhan) hanlıklarından kaçarak Rusya'ya iltica etmiş bulunan Şeyh Ali'yi Kazan hanlığına getirdi.96 Mehmed Giray I., Vasili'yi bu hareketinden dolayı sert bir şekilde uyardı. Telaşa kapılan Vasili, Selim'e elçi göndererek Mehmed Giray I. karşısında yardım istedi. Babası ile mücadelesi sırasında Kefe'ye gittiği sıralarda vukubulan hadiseler yüzünden Selim I.'den çekinen Mehmed Giray I., Moskova'ya karşı istediği sertliği gösteremedi.97 Selim'in vefatı üzerine bu endişelerinden kurtuldu ve 1520 yılında Rusya üzerine büyük tahribatla neticelenen bir sefer yaptı. Vasili, Kanuni'nin tahta çıkışını tebrik etmeyi de fırsat bilerek İstanbul'a gönderdiği Elçi ile O'na Mehmed Giray I.'in taarruzlarından rahatsız olduğunu bildirdi. Kanunî, Rusya'ya karşı ölçülü olması hususunda Mehmed Giray I.'i uyardı.98 Mehmed Giray I., Rusya'nın emelinin "Memâlik-i İslâmiye'yi kâmilen zapt ve islâm yurtlarında bulunan camileri kiliselere çevirmek niyetinde olduğunu kerrâren anlatmış ise de Sultan

Süleyman nezdinde sözleri ufak bir te'sir bile uyandıramadı." 99 Mehmed Giray I., Sultan Süleyman'la anlaşmaya muvaffak olamayacağını bile bile dikkatini Kazan üzerine yöneltti. Bir müddetten beri Kazan'da hüküm süren Şeyh Ali, halkın nefretini kazanmıştı. Ayrıca, Mehmed Giray I., Kazan'ı Vasili yanlısına bırakmak niyetinde değildi. Bu suretle kardeşi Sahib Giray'ı yeterli kuvvetle Kazan'a göndererek tahta oturttu (1521).100

Mehmed Giray I, bu hadiseden hemen sonra Nogay kabileleri ve Lehistan kralı ile müttefikan Rusya üzerine büyük bir sefer düzenledi. Knez Vasili, müttefik knezlerle karşı koymaya çalıştı ise de mağlup edildi. Müteakiben Moskova kuşatıldı. Şehri savunmaktan aciz bulunan Vasili, sulh teklifinde bulundu. Birçok hediye ve sabık vergilerin ödenmesi şartıyle sulh yapıldı.101

Moskova üzerindeki hâkimiyetini gerçekleştiren Mehmed Giray I., İdil Havzası'na yöneldi. Gayesi, Altınordu'nun son bakiyelerini teşkil eden Nogayları itaat altına almaktı. 1523'te gerçekleştirdiği seferle bu gayesine de ulaştı. "Mehmed Giray aynı zamanda Nogay, Hive, Deşt-i Kıpçak, Sibirya hanlıklarını dahi tevhid ve Acem hükûmetini mahv etmek ve bu suretle Avrupa'yı tehdît etmek tasavvurunda idi."102 Bu enerjik han, Vasili'nin usta siyasetini dikkate almamış, hâkimiyet alanını genişletmek hususunda acele etmişti. Vasili, Nogaylar üzerine yapılan seferin doğurduğu tepkileri değerlendirmek sureti ile Mehmed Giray I. aleyhine kampanya başlattı. Bu uğurda hazinelerini harcamak sureti ile Kazan'da Sahib Giray, Nogay uruğları arasında da Mehmed Giray I. aleyhtarlığını yaydı. Vasili'nin bu çabaları semeresini verdi. Mehmed Giray I. 1523'te vukubulan bir suikastle öldürüldü.103 Kırım Hanlığı ahalisi ile aynı soy ve kültüre dayandıklarından şüphe olmayan bu uruğların, sosyo politik faktörlerle nasıl Rusya'ya alet oldukları, bu hadiselerle müşahade edilmektedir.

Mehmed Giray I.’in öldürülmesinden sonra yerine Gazî Giray I. geçtiyse de Şirinlerin İstanbul nezdindeki teşebbüsü ile değiştirilerek yerine Saadet Giray I. atandı (1524).104 Saadet Giray I., Selim I.’in taht mücadelesi sırasında bulunduğu Kefe’den Mehmed Giray’ın tehdidi karşısında ayrıldığı sırada O’na refakat etmiş, bu suretle başlayan iyi ilişkiler, O’nun İstanbul’a gelmesiyle devam etmiştir. Kırım Hanlığı’nın kontrol edilmesi maksadıyla han namzedlerden birinin İstanbul’da rehin edilmesi geleneği de bu dönemde başlamış olmalıdır.105

Kırım Hanlığı’nın Hacı Giray I.’den sonra Osmanlı, Rusya ve Lehistan karşısında müstakil bir güç haline gelmeye başladığı bu merhale, Mehmed Giray I.’ın katledilmesi ile kesintiye uğradı. Hanlığın Altınordu mirasını toparlaması akim kaldı. Bundan en çok yarar gören ise Rusya oldu. Bu hadiselerin seyri dikkatlice incelendiğinde, Osmanlı’nın Kırım karşısında Moskova’yı himaye etmesi belirginleşmektedir. Kırım Hanlığı’nın büyüme ve istiklaline giden yolda ki maniaları şimdiden tespit etmiş bulunuyoruz: Mutlak hâkimiyetten rahatsızlık duyması pek tabbii olan çoklu iç kabile aristokrasisi ile hinterlantta bunlarla ittifaka her an hazır Nogay uruğları, hanlığın kabile sürtüşmeleri ile Azak Astarhan arasında ki hâkimiyet mücadelesinin doğurduğu gerginliği kendi çıkarlarına rahat bir şekilde tahvil etme imkânına sahip Moskova, bu güçler kendi amaçları doğrultusunda kullanma anlayışında İstanbul. Mehmed Giray I.’in katledilmesinden sonra hanlığın karşılaştığı bunalımda bu unsurların az veya çok rolü bulunmaktadır.

Saadet Giray I., tehlike addettiği Gazi Giray I.’i öldürttü. Bu hadise, hanlığı daha önce Hacı Giray I.’ın vefatı sırasında karşılaşılan boyutta bir siyasî inkıraza sürükledi. Gazî Giray I.’in katlinden sonra Mengli Giray I.’in oğullarından İslâm Giray isyan bayrağını açtı. Bu şekilde Kırım, Osmanlı Devleti ve ona tabi Şirinlerin desteklediği Saadet Giray I. ile

Nogay uruğlarından güç alan İslâm Giray I.'in şiddetli mücadelesine sahne oldu. İslâm Giray I., 1527'de Saadet Giray I.'e galebe çaldıysa da kargaşa bitmedi. İktidar mücadelesi 1532'de iyice şiddetlenerek iç savaş boyutuna ulaştı. Bu savaşta Kefe ve ona bağlı Azak bütün güçleri ile Saadet Giray I.'i desteklediler. İki taraf Azak civarında şiddetli bir savaşa tutuştu. Saadet Giray I., büyük kayıplarla hezimete uğrayarak İstanbul'a sığındı. Kefe beyi ölenler arasında idi. 1532'de cereyan eden bu hadiseden sonra İslâm Giray I. 5 ay süren cebrî bir iktidarı müteakip, Osmanlı'nın kontrolünde bulunan kabile beylerine rağmen ayakta kalamayacağını anlamış ve hanlığı İstanbul'dan gönderilen Sahib Giray I.'e bırakmıştır.106

İslâm Giray I., Sahib Giray'ın tahta geçişinden sonra mücadelesini sürdürmüş, ilk aşamada ısrarla Osmanlı Devleti'nin güvenini kazanmak sureti ile Sahib Giray I.'i düşürmek istemiştir. İstanbul nezdindeki çabaları sonuç vermeyince Ruslara yanaştı. Ruslardan belli bir yardım almayı başardı. İktidar uğruna Polonya'ya da yanaştı. Sahib Giray I.'in adamı Baki Bey tarafından 1537'de öldürülünceye kadar Sahib Giray I.'in amansız rakibi oldu.107 Enerjik bir han olan Sahib Giray, bu gaileyi bertaraf ettikten sonra hanlığın zayıf tarafını teşkil eden meselelerle uğraştı. O'nun zamanı, Kırım Hanlığı'nın en parlak devri olacaktır.

Sahib Giray I.'in mücadelesi birçok yönden Mehmed Giray I.'i andırmaktadır. Osmanlı usulünde merkezî bir idare kurmak en büyük hedefi idi. Bu hususta kesin engel teşkil eden kabile aristokrasisini tasfiye çabası içine girdi. Bu maksatla despotluğa başvurmaktan çekinmedi.108 İstiklâl şuuru taşıyan bütün hanlar gibi, Kırım'dan İdil Havzası'na kadar olan sahayı hâkimiyetine dahil etmeye çalıştı ve bunu başardı.

Sahib Giray I., 1538'de Kanuni'nin Boğdan seferine katılıp Kalgay Emin Giray'a Moskova üzerine ganimet maksatlı bir akın yaptırdıktan sonra yüz elli bin kişiden mürekkep büyük bir ordu ile Moskova seferine

çıktı.109 Yardımı ile tahtını sağlamlaştırdığı Baki Bey'i vahşice bir planla ortadan kaldırarak (1541) 110 vesayetten kurtulduktan sonra ki faaliyetleri Çerkezler üzerinde yoğunlaştı. Çerkez ve Nogay ekseninde hâkimiyet kurmak için yaptığı seferler, onun döneminin yegâne kroniği Remmal Hoca tarafından ayrıntısı ile nakledilir. Sahib Giray Han I., Taman ve hinterlandı üzerinde yoğunlaşan Jane Çerakise şekâvetinin Taman beyi Halil Bey tarafından ulaştırılması üzerine 1539'da Çerkezler üzerine sefere çıktı. Şirinler, Barınlar, Kıpçaklar ve Mangıtlardan müteşekkil 40.000 kişilik ordusu ile Kerç boğazını geçerek Taman'a, oradan Temrük üzerinden Kuban Suyu ötesindeki Hıtıbıt dağına ulaştı. Sahib Giray, buradan Elbruz Dağı'na hareket etti. Oradan on günlük bir yol daha kat ederek Çerkez yurduna vasıl oldu. Çerkezler yurtlarını terkettiklerinden savaş vuku bulmadı.111 Sahib Giray Han I., 1542 yılında Çerkezler üzerine ikinci bir sefer yaptı. Kabile birliklerinden müteşekkil Kırım akıncı birlikleri, Sarı Göl'de toplandıktan sonra ilk seferdeki güzergâh üzerinden Çerkez üzerine varıldı. Bu sefer Çerkezler için tam bir kıyım oldu.112 Sahib Giray Han I., üçüncü seferini 1544'te Kabartaylar üzerine yaptı. Or ağzı, Özi, Don, Azak üzerinden yapılan sefer sonunda 10.000 civarında esirle geri dönülmüştür.113 1545'te Astarhan Seferi vukubuldu. Nogaylara gözdağı vermek amacı taşıyan bu sefer, başarı ile son buldu. Nogayların ertesi yıl gerçekleştirdiği misilleme bertaraf edildi. Nogaylar kırıma uğradı.114

Bu faaliyetleri sonunda hanlık içinde mutlak bir güç haline gelen Sahib Giray Han I., hem kabile aristokrasisi, hem de Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiş, onun ortadan kaldırılması için bahaneler aranmıştır. Kefe yakınlarındaki bir köyde vukubulan arazi ihtilafında Kefe yöneticileri ve ayanına karşı sert tavırları ve azarları Kanuni'ye abartılarak nakledilmiş, padişah Sahib Giray I.'in tehlike olduğuna inandırılmıştır. Sahib Giray I., ustaca düşünülmüş bir plan gereğince Çerkez üzerine bir sefere ikna

edilmiş, arkasından Devlet Giray'ın Kırım tahtına cülus etmesi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kabile aristokrasisi sayesinde elinde tuttuğu gücün farkında olan Sahib Giray I., direnmeden teslim oldu.115

7. Hanlığın Gerileyişi ve Rus Yayılması

Sahib Giray I.'in Çerkez seferine gönderilmesinden sonra İstanbul'dan bir fermanla Kırım Hanlığı'na tayin edilen Devlet Giray I. (1551-1577), Kırım tahtına geçer geçmez Sahib Giray I.'i ortadan kaldırmakla uğraştı. Çerkez seferinden dönmekte olan Sahib Giray I.'i Taman yakınlarında öldürttü. Devlet Giray I., Sahib Giray I.'in bütün maiyetini, erkek oğullarını ve torunlarını da öldürttü.116

Kırım Hanlığı'nın en haşmetli devrini yaşadığı bu devrede Osmanlı müdahalesi ile Kırım Hanlığı'nın dahili meselelerle uğraşması, Rusya'nın yükselişini intac etti. 1552'de Kazan'ı işgal eden Rusya, Hazar'a inen koridoru tutan Astarhan şehrini ele geçirme hazırlığına başladı. Ruslarla mücadele etmeye çalışan Astarhan hanı Yağmurcı Sultan mağlup oldu. Astarhan'ın imdadına koşan Devlet Giray I.'in de mağlub olarak çekilmesi üzerine Ruslar Astarhan'ı işgal ettiler (1556).117 Kazan ve Astarhan'ın düşmesi, Türk ve Rus tarihinde bir dönüm noktası olup, bundan sonra Rusların hedefi Azakdenizi, hatta Kırım Yarımadası olacaktır.118

Rus yayılmasının iyice belirginleştiği bu dönemde, Osmanlı'nın kuzey siyaseti hakkında fikir beyan etmek oldukça güçtür. Osmanlı'nın Avusturya ve İran cephelerine yayılmış olan faaliyeti, Rus tehdidinin idrak edilmesini engelleyen en önemli hadisedir.119 Rusların usta siyaseti de en etkili faktördür. Ruslar, Osmanlı ile aralarında evvelce kurulmuş bulunan dostluk anlayışına halel getirecek hareketlerden kaçınmaya özen göstermişlerdir. Rus yayılmasına hizmet eden başlıca faktörler, Kırım Hanlığı'nın Devlet Giray I.'den itibaren zayıflaması sonunda Astarhan-Azak arasındaki hâkimiyetini kaybetmesi ve burada Rus yayılmasına hizmet eden müttefik

Kozak-Çerkez hareketinin teessüs etmesidir.120 Sahib Giray I. zamanında Nogaylar ve Çerkezler üzerine yapılan akınların bu toplulukları birbirine ve Rusya'ya yaklaştırması ve Devlet Giray I.'in tahta geçirilmesi sırasında hanlığın zâfiyete uğramasının doğurduğu güç boşluğu, Kozak-Çerkez bloğunun teşekkülüne zemin hazırlamıştır.121 Kozak-Çerkez bloğunun Osmanlı'yı rahatsız eden faaliyetleri ortaya her çıktığında, Rusya bu gelişmelerle bir ilgisi bulunmadığı ve Kozakların Rusya'nın da düşmanı oldukları hususunda Osmanlı'yı ikna etmeyi başarmıştır.122

Devlet Giray I., 1556'daki başarısız Rusya seferinden sonra 1557'de Rusya içlerine seferlere devam etti. Kırım kuvvetlerinin Tula'ya kadar ilerlediği sırada Kırım Hanlığı tarihinde ilk kez cephe gerisinden büyük bir saldırıya uğradı. Bu hadise, yukarıda kısaca bahsedilen Kozakların Özi (Dnyeper) ağzında İslâmkerman, Çerkezlerin ise Kerç boğazı'nın öte yakasında bulunan Taman ve Temrük kalelerini vurmaları şeklinde cereyan etti.123 Hanlığın aynı anda doğu ve batıdan saldırıya uğrayarak tehlikeli duruma düşmesi sonunda Devlet Giray I. Rusya seferini yarıda keserek hızla geriye döndü. Kozaklar, Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla kuzeye püskürtüldü.124 Hanlık bu merhaleden itibaren yalnız Kuzey rakipleriyle değil, yanıbaşındaki Kozak ve Çerkezlerle de mücadele etmek zorunda kalacaktır.125 Kozokların Çerkezlerle müttefikan gerçekleştirdiği saldırıların yalnız Kırım sahasını hedeflemediği, Osmanlı hâkimiyetini de tehdit ettiği hatırlanmalıdır; zira, Taman ve Temrük hukukî ve fiili statüsü itibariyle Osmanlı hâkimiyet sahasında yer almaktadır.126

Kozak ve Çerkezlerin Rusya tarafından himaye edildiğini müdrik olan Devlet Giray I., 1558 yılında Riazan, Tula ve Kaşir şehirlerini vurmak sureti ile Rusya'yı tazyik etti. 1559'da bir Rus kıtası Kırım'ın batı sahillerine saldırarak hasar yaptı. 127 1559'da Kozak lideri Dimitraş, Çerkezlerle müttefikan Azak'a saldırdı. Azak'ın imdadına yetişen Kefe beyi

ile Dimitraş arasında şiddetli bir muharebe cereyan etmiş, Dimitraş mağlub olmuştur. Dimitraş 10.000 kişilik bir kuvvetle tekrar saldırdı ise de, alınan tedbirler sonunda savaşmaya cesaret edememiştir. Bu hareketin ardından, Azak üzerine Kozak lideri ile müttefik olan Çerkez lideri Kansavuk'un saldırısı vuku bulmuştur. Azak müdafaa güçleri tarafından bertaraf edilen Çerkezler mağlup edilerek bir kısmı esir olmuş, diğerleri ise firar ederek Dimitraş'la birlişmişlerdir. Dimitraş ve asi Çerkez grupları Taman, Azak, hatta Kefe kıyılarında Osmanlı hâkimiyetini tehdit etmeye devam etmişler, mezkur kale beyleri hazırlıksız yakalandıkları bu deniz savaşlarında ihtiyaç duydukları gemileri merkezden istemişlerdir. Merkezle yapılan muhabereden anlaşıldığı kadarıyla tedarik edilen gemilerin bölgeye geç ulaşması ve yetersiz olması yüzünden kesin bir sonuca ulaşılamamıştır.128

Bu hadiseler, Rus yayılmasının Osmanlı Devleti tarafından belli oranda idrak edilmesine yol açmıştır. Kırım-Osmanlı yardımlaşmasının arttığı bu dönemde, Osmanlı topçu birlikleri ile takviye edilmiş Kırım askerî birlikleri Rusya üzerine seferlerini sıklaştırmışlardır. Mayıs 1562'de Devlet Giray Han I. kumandasında Rusya üzerine bir yıpratma seferi yapıldı. Ertesi yılın Nisan-Mayıs aylarında Kalgay Mehmed Giray Mihailov'a kadar ilerlerken, Ekim 1564'te Devlet Giray I. komutasında Kırım ordusu Riazan şehrini yağma etti. 1565 yılında Rusya üzerine Devlet Giray I. komutasında bir sefer daha yapıldı. Devlet Giray I., Osmanlı Sultanı'nın isteği üzerine 1566 yılında düzenlenen Sigetvar seferine katılmak üzere Kalgay Emin Giray komutasında 20.000 kişilik bir kuvvet gönderdi.129

Osmanlı Devleti, Astarhan üzerinden hacca giden hacılara mani olunması üzerine Rusya karşısında ciddî kararlar almış, daha 1562'lerde tasavvur edilen Astarhan Seferi için harekete geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuzey üzerine ilk ciddî ve büyük seferi olan bu hareket, Devlet Giray I. Nezdinde doğurduğu endişelerden dolayı daha başlangıç

aşamasında birtakım pürüzlerle karşılaşmıştır. Osmanlı Devleti, Astarhan Seferi sonunda hâkimiyetini Astarhan'a kadar yaymış olacaktı. Bu durum, Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet sahası olan Azak-Astarhan arasını kendi eliyle Osmanlı'ya terketmesi demekti. Kırım hanı, Osmanlı nüfuzunun Astarha'a kadar uzanmasıyla Kırım'ın bir Osmanlı eyaleti haline gelmesi endişelerini de taşıyordu.130 Devlet Giray I.'in Rusya üzerine yukarıda çok kısa özetlenen müteselsil seferlerinin bir maksadı da Rusya'yı Osmanlı nezdinde tehdit olmaktan çıkararak Astarhan Seferi'nin gerçekleşmesine mani olmaktı.131

Astarhan Seferi, İran'ı kuzeyden kuşatmak, Türkistan ile irtibat kurmak, Don nehri ile İdil'i bir kanalla birleştirmek sureti ile Türk deniz gücünü Hazar'a kolayca sevketmek gibi şümullü hedefleri ihtiva ediyordu.132 9 Şubat 1568'de Cafer Bey'e gönderilen hükümlerden133 ilk hazırlıklarına başlandığı anlaşılan, bütün Rumeli ve Anadolu sancaklarından büyük miktarlarda iaşe, mühimmat ve askerî güçle takviye edilen seferin Kefe beyi Kasım Bey tarafından yürütülmesine karar verildi. Devlet Giray I.'in sefere katılarak134 Kısım Bey'e yardımcı olması emredilmişti.135 1569 yılında büyük hazırlıklardan sonra gerçekleşen Astarhan seferi, tam bir hezimetle sonuçlanmış, Rusya üzerine yönelen bu büyük hamle akimkalmıştır. Seferin başarısız olmasının en önemli sebebleri, Kırım hanının belirtilen endişelerle daha ordunun hareket ve intikal aşamasında güçlükler çıkarması ve bu tavrını sefer boyunca sürdürmesidir.136 Ciddi etüdler yapılmadan karar verilen kanal kazma işinin zaman kaybına yol açması neticesinde ordunun Astarhan'a hayli geç ulaşması da etkili olmuştur. Astarhan'ı göstermelik bir kuşatmadan sonra avdet eden ordunun büyük kısmı yollarda telef olmuş, çok azı Azak'a varabilmiştir.137

Osmanlı-Kırım ilişkilerinin oturduğu dengelerin bu şekilde birbirine zıt unsurları ihtiva etmesi, Osmanlı kuzey politikasının en zayıf yönünü teşkil

ederken, Rusya'nın azami istifadeler elde etmesini intac etmiştir. Buna benzer hadiseler, Osmanlı-Kırım münasebetlerinde süreklilik arzeder.

1569'da Astarhan'ın fethi ve kanal teşebbüsü akim kaldıktan sonra Devlet Giray I., Rusya ile girdiği müzakerelerde Astarhan ve Kazan'ın kendisine verilmesi yönünde taleplerde bulundu. Osmanlı'nın Astarhan muvaffakiyetsizliğini Rusya'nın yanına bırakmayacağından endişelenen İvan, Selim II.'nin cülusunu tebrik etme fırsatından da yararlanmak sureti ile dostluk mesajlarını iletmekle görevli bir elçi gönderdi. İvan, bu vesileyle Astarhan ve civarının Osmanlılara verilebileceğini ima etmek suretiyle Rusya'nın Osmanlı ile dost kalmak niyetinde samimi olduğuna Osmanlı'yı inandırmak istemişti. Bu sırada Kıbrıs'ın fethi için hazırlıklara girmiş bulunan Osmanlı Devleti, Rus elçisine karşı takındığı soğuk tavırla Rusya ile eski dostluk anlayışına dayanan yakınlığı kaldırmış, ancak kısa sürede Rusya üzerine Astarhan'ın rövanşına yönelik bir sefere de çıkmamıştır. Osmanlı bu dönemde Rusya işlerini Kırım Hanı Devlet Giray I.'e havale etmiştir. 138

Devlet Giray I., 1569 sonrası ortaya çıkan konjonktür içinde bütün gücü ile Rusya'yı sıkıştırmaya devam etti. 1570 Nisan-Mayıs ayları ile Eylül aylarında Mehmed ve Alp Giraylar komutasında gerçekleştirilen iki seferle Riazan ve Kasıra bölgeleri tahrip edildi. 139 1571'de Bizzat Devlet Giray I. komutasında 120.000 akıncı ile yürütülen büyük çaplı sefer çok başarılı geçti. Rus çarının kaçması üzerine savunma hatları çöken Moskova yakıldı. İstanbul'da büyük yankı ve sevinç uyandıran bu haber sonunda Devlet Giray I.'e taht algan unvanı verildi. Devlet Giray I., 1572 yılında muvaffakiyetsiz bir sefer daha yapmıştır. Devlet Giray I.'in vefatına kadar geçen süre içinde Rusya ile hasmane ilişkiler devam etmiş, Kırım akıncıları 1574, 1575, 1576 yıllarında Rusya üzerine akınlarını sürdürmüşlerdir.140

8. Hanlığın Osmanlı Siyaseti İçinde Erimesi

Devlet Giray I.'in vefatı üzerine yerine oğlu Kalgay Semin Mehmet Giray (Mehmed Giray II. 1577-1584) geçti.141 Osmanlı Devleti'nin giriştiği en kapsamlı muharebelerden biri olup fasılalarla 1618'e kadar devam eden Osmanlı-İran savaşlarında Osmanlı ordusunun yanında yer alması istendi. Kalgay nasbettiği Adil Giray ve oğlu Saadet Giray'la derhal İran Cephesine hareket etti. Aras nehri sahiliyle Berdaa ve Gence diyarını talan ve tahrib ettikten sonra padişahın iznini almadan yerine bir miktar asker bırakarak Kırım'a döndü.142 Serdar Lala Mustafa Paşa'nın vekâleti Özdemiroğlu Osman Paşa'ya bırakarak dönmesi Kırım ve Osmanlı otoriteleri arasında kriz yaratmış, Semin Mehmed Giray daha düşük rütbede bir Osmanlı paşasının emri altına girmeyi konum ve mevkiine uygun bulmamıştı.143 Oğlu Saadet Giray'ın da babasından sonra Kırım'a dönmesiyle cephede Osmanlı ordusu ile beraber Adil, Gazi ve Mübarek Giraylar kalmışlardı.144

Semin Mehmed Giray'ın hayatına mal olacak geri dönüş hadisesi, çetin geçen bu muharebelerde Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'yı yalnız bıraktığı şeklinde yorumlanamaz. Semin Mehmed Giray, Osmanlı vakanüvislerince değerlendirilmesi mümkün olmayan; ancak, millitlerarası güç dengelerinin seyrinden belli olduğu üzere Kırım Hanlığı için öncelik teşkil eden Rus meselesinin peşini bırakmak istemiyor, hanlığın askeri gücünün büyük kısmını Osmanlı emrine verirken, kendisi Rusya ile hesaplaşmak istiyordu. Bundan daha mantıklı bir şey olamazdı. En büyük rakibi Rusya'nın Çarlık unvanını taşıdığı bu devrede, Kırım hanının Osmanlı vezirinin altında görülmeye razı olmaması da haklı bir tepkidir. Kırım akıncı güçleri, Adil, Gazi ve Mübarek Giraylar komutasında savaşın daha ilk merhalelerinde büyük kahramanlıklar göstermiştir. Peçevî, Özdemiroğlu'nun eski Şirvan hakimi Ereş hanla giriştiği şidddetli savaşlarda Semin Mehmed Giray'ın Adil, Gazi, Saadet ve Mübarek Giraylarla yetişerek zaferin kazanılmasını

sağladığını büyük bir övgü ile belirtir.145 Dört gün süren muharebe Osmanlı kuvetleri tarafından kazanılmış, Ereş Han esir edilerek infaz edilmişti. Özdemiroğlu, kaçan İran kuvvetlerinin takibine Adil Giray'ı memur etmiş, yapılan takib sonunda Ereş Han'ın oğulları, hazineleri ile birlikte 2.000 deve ve pek çok koyun ele geçirilmişti.146 Adil Giray ve maiyyeti bu savaşların seyrini değiştiren başarılar göstermeye devam ettiler. Özdemiroğlu'nun 30-40 bin miktarında bir ordu tarafından Şemahi Kalesi'nde kuşatıldığı ve ümitsizce direndiği sırada yardıma yetişen yine Kırım kuvvetleri olmuştu. On günden beri Şemahi'yi kuşatmakta olan İranlılar, Kırım kuvvetlerinin imdada yetişmesi üzerine muhasarayı kaldırarak çekilmek zorunda kaldılar. Adil Giray, İranlıları pusuya düşürerek dağıttıktan sonra İran ordusunu takib ederken Gazi Giray'la beraber pusuya düşürülüp esir edildi.147

Adil Giray, Kahkaha zindanında uzun süren esaretinden sonra öldürüldü. Gazi Giray ise bir vesile ile kaçıp kurtularak Erzurum'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanına, oradan da İstanbul'a vardı.148 Kalgay Adil Giray'ın öldürülmesi, Kırım tarihinde ilk kez "nureddin"lik adı ile yeni bir payenin ihdasına sebep oldu. Adil Giray'ın yerine Cengiz töresi gereğince büyük kardeş Alp Giray'ın Kalgay olması gerekiyordu. Semin Mehmed Giray oğlu Saadet Giray'ı tahta hazırlamak bakımından "Nureddin" payesi vererek ikinci veliaht yaptı.149

Semin Mehmed Giray, devam etmekte olan Osmanlı-İran savaşlarına ikinci kez katılma emri aldı. On bin kişilik bir Tatar kuvvetini Azak beyi Mehmed Bey kumandasında gönderdikten sonra kendisi de cepheye gitti. Semin Mehmed Giray'ın Özdemiroğlu ile buluştuktan sonra kış bastırmadan Kırım'a avdet etmesi, padişahın gözünden düşmesine neden oldu.150 Bu hadise, Semin Mehmed Giray'ın Şirvan cephesini ikinci terkedişi olup hakkında ki menfi kanaatin kesinleşmesini intaç etmişti.

Semin Mehmed Giray Kırım’a döndükten sonra onu halletmek emrini almış bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa, Kırım’a vardı. Özdemiroğlu’nun niyetini anlayan Semin Mehmed Giray, onu bir yemek ziyafeti vesilesiyle Solhat’a sokmak suretiyle ortadan kaldırmayı denedi. Kırım hanı, bu hileye kanmayan Özdemiroğlu’nu Kefe kalesinde kuşattı. Kırk günlük kuşatmada zor durumda kalan Özdemiroğlu’nun imdadına Kılıç Ali Paşa gönderildi. Osmanlı kuvvetlerine direnemeyeceğini anlayan Semin Mehmed Giray, Nogay uruğlarına doğru kaçmaya teşebbüs etti ise de kardeşi Alp Giray tarafından yakalanarak öldürüldü (Aralık 1584).151 Yerine İstanbul’da ikâmet etmekte olan İslâm Giray II. (1584-1588) atandı.152

Semin Mehmed Giray’ın iktidardan düşmesi ve İslâm Giray iktidarının başladığı dönemde Lehistan ve Rusya arasında Kırım Hanlığı’nı ilgilendiren çok önemli gelişmeler vukubulmuştur. Semin Mehmed Giray zamanında Rusya’nın başında Korkunç İvan lakabı ile meşhur IV. İvan (1547-1584), Lehistan’ın başında ise Polanya tarihinin en haşmetli hanlarından Stephen Bathory (1533-1586) bulunuyordu. Litvanya’nın çökerek yerine Kozakların ortaya çıktığı bu dönemde, İvan’ın büyük Rusya’yı kurmasına az kala Bathory, Mikhail Vishnevetsky liderliğindeki Kozakları da kendi hâkimiyetine alarak 1579-81 yıllarında Rusya’ya karşı harekete geçmiştir.153 Yapılan savaşlar sonunda verdiği kayıplar Rusya’yı temelinden sarsmıştır.154 Rusya uzun yıllar süren savaşlarda harab olmuş, çiftçi sınıfı büyük darbe yemiş, üretim hayatı gerilemiş, bunun sonunda içtimaî çalkantılar içine girmiştir. Tarihçilerin “felâketler dönemi” tesmiye ettiği bu zamanda,155 Kırım Hanı Semin Mehmed Giray Han bu konjonktürel avantajları kullanma çabasında idi. Mezkûr han, önce Rusya üzerinde büyük tehdit teşkil eden Bathory üzerine yöneldi. Volniya’ yı tahrip ettikten sonra Litvanya sınırlarını vurmak sureti ile Bathory’ye gözdağı veren Kırım hanı, Moskova ile kurduğu teati sırasında Astarhan ve

Kazan'ın iadesi ile Don Kozaklarının bölgeden tehcir edilmesi karşılığında Rusya'yı Lehistan karşısında desteklemeyi vaadediyordu. Bu dönemde İsveç ile de yoğun savaş içinde olan Rusya, sözkonusu istekleri açıkça reddetmek yerine diplomatik lisanla ikna yolunu seçerek Kırım hanı ile ittifakını sürdürmeye çalıştı. İşte bu vaziyette, Kırım hanı 1578'de Hanlık için ciddi bir tehdit teşkil etmeyen Şirvan cephesine katılma emri aldı.156 Hanlığın enerjisi bu cephelerde harcandı. Semin Mehmet Giray'ın hangi saiklerle Osmanlı emirlerini dinlemeyerek Kırım'a avdet ettiği, konjonktürel hadiselerin seyrinden daha iyi anlaşılmaktadır. Kırım bir darbe daha almış, bundan en kârlı çıkan ise yine Rusya olmuştu.

İslâm Giray II., uzun yıllar rehin bulunduğu İstanbul'dan Kırım tahtına çıkarıldıktan sonra, sabık Kalgay Alp Giray'ı yeni kalgay, oğlu Mübarek Giray'ı Nureddin yaptı.157 Hanlığın kısaca özetlenen siyasî zayıflaması, hâkimiyet ifadesi olan Cuma hutbelerinde de ifadesini buldu. İslâm Giray II.'den itibaren hutbelerde halife sıfatıyla padişahların isminin önce okunma esası getirildi.158

İstanbul merkezli müdahalelerle hanlığın el değiştirmesinden sonra Kırım Hanlığı'nın iç savaş seviyesinde bir dahili mücadeleye sahne olması, adeta kaçınılmaz olmaktadır. Yeni han, hanlığının dördüncü ayında Saadet Giray'ın isyanı ile karşılaştı. Saadet Giray, Nogaylardan mürekkep bir ordunun başında Bağçe Saray'ı kuşatarak zabtetti. Firar eden İslâm Giray II., Osmanlı hâkimiyetindeki Kefe'ye sığındı.

Saadet Giray'ın Kefe'yi muhasarası ile başlayan kanlı çatışmalar, İstanbul'da telâş uyandırdı. Duruma müdahale etmek için Özdemiroğlu Osman Paşa görevlendirildi. Osmanlı kuvvetlerinin Kırım'a varmasından önce İslâm Giray II., Kefe beyi ve civardaki Osmanlı kuvvetlerinin yardımı ile Saadet Giray'ı mağlup etti. Saadet Giray, tekrar Nogaylar arasına karıştı.159 Selânikî'nin, "bu esnâda evâsıt-ı şehr-i şevvâl'de Özbek Tatarı

Hanı Abdulah Han’dan gelen elçi ve Küçük Nogay dimekle meşhûr olan tâ ‘ife-i Tatar’un âdemi gelup arzıhâl eylediler ki “maktul olan Kırım Hanı Mehmed Giray oğlı kaçup Rus kralına ilticâ eyledüklerinde mübâlağa leşker koşup vilâyet-i Ejderhan kal’asına beğ diküp ve hâliyâ tedârikleri budur ki leşker-i melâ’in-i bî pâyân Nogay’ı alup, sürüp önine katup Kırım üstüne gelüp ehl-i İslâma küllî intikâm itmek kastındadur”160 şeklindeki ifadesi vakanüvis mizacına atfedilse bile, aynı zamanda devlet işlerinde vukufu olan bir resmî görevlinin hissiyatını yansıttığı gibi, dönemin hadiselerini yönlendiren perde arkası güçlere de işaret eder. Selaniki’nin bu kaydı, Howorth’un verdiği bilgilerle desteklenmektedir. Saadet Giray ‘ın Rusya emrine girdiği hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, İslâm Giray’a karşı yapılan mücadele sonunda diğer kardeş Murat Giray Çar’ın emrine girmiş, Nogaylar ve Kozaklardan topladığı güçlerle Rusya yanlısı hareketlerine devam etmiştir. Yeni Çar Feodor, Murad Giray’ı iki voyvoda eşliğinde elinde beratla İdil bölgesine gönderdi. Murad Giray, kendisini Yayık, Volga, Don ve Terek hakimi sayıyor, İslâm Giray’a gönderdiği habercilerle bununla övünüyordu. Aslında camiye gidişinde bile Rus muhafızlarının kontrolünde idi. Rusya onun vasıtası ile İslâm Giray II.’yi Lehistan üzerine baskı yapmaya zorladı ve etkili oldu. Semin Mehmed Giray’ın Rusya üzerine kurmak istediği baskı, şimdi Rusya tarafından Kırım Hanlığı üzerinde tatbik edilmektedir. Murad Giray, 1587 yılında İslâm Giray’la yazışmasında onu Lehistan üzerine akınlar yapmaya ikna etme çabasında idi. Bu çabalar etkili olmuştur. Kırım Hanlığı’na bağlı Nogaylar, 1587 yılında Ukrayna üzerine yaptıkları akınlarla çok sayıda esir elde ettiler. İslâm Giray II., Kırım mirzaları arasında Rusya üzerine akınlar yapılması doğrultusundaki istekleri reddetmiştir. Bununla birlikte, ona bağlı olmasına rağmen kontrol edemediği Nogaylar halâ Rusya’ya zarar veriyordu. Murad Giray hadisesi, iç siyasî çekişmeler sonunda Rusya’ya

sığınan han adayları sayesinde Rusya'nın Kırım siyasetini nasıl etkilediğini gösteren güzel misallerden biridir. Murad Giray, hamii Rusya sayesinde İslâm Giray II. üzerine yürümeyi sabırsızlıkla beklemiş, ancak bu amacına nail olamamıştır; zira, bu dönemde Rusya Kırım Hanlığı'nı Polonya ile ittifaka itecek aşırı davranışlardan kaçınıyor, onu sadece kendisine zarar veremeyeceği bir çizgide tutmaya çalışıyordu. Diğer yandan, Rusya'nın Osmanlı ile kurmuş bulunduğu kadim dostluk siyaseti bu dönemde de belli ölçülerde devam ediyordu.161 Burada hatırlanması gereken husus, Devlet Giray zamanında Rusya üzerine başlayan şiddetli ve yıpratıcı akınların niçin durduğu ve Rusya'nın kurnaz bir siyasetle Kırım Hanlığı'nı en büyük rakibi olan Polonya üzerine nasıl yönelttiğidir. Büyük kralı Bathory'nin 1586'da ölümü ile Polonya zayıflarken, İvan IV.'den sonra Rusya, imparatorluk haline gelmenin büyük sancılarını göğüsleyerek gelişmesini sürdürmüştür. Rusya, yüzyılın sonlarına doğru Çerkezler ve Gürcüler üzerinde de belirgin bir hâkimiyet kurmuştur. 162

İslâm Giray Han II., Mart 1588'de Akkirman civarında vefat etti. Yerine kardeşi Bora Gazi Giray Han/Gazi Giray II. (1588-1608) geçti.163 Gazi Giray II., İran cephesinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın nezaretinde sayısız yararlılıklar göstermiş, Osmanlı sarayının büyük güven ve teveccühünü kazanmıştı. İran savaşlarında esir düştükten (1581) sonra birkaç yılını164 Kahkaha zindanında geçirmiş, bir vesileyle kaçarak kurtulmuş, önce Erzurum'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanına (1585), oradan İstanbul'a gelmiş, bağlanan salyane ile Yanbolu'da sakin bir hayat sürmekte iken Kırım hanlığına getirilmiştir.165

Kırım hanlarının en büyüklerinden kabul edilen,166 şair ruhlu,167 iyi eğitim görmüş, İran ceplelerinde tecrübe kazanmış bir han olan Bora Gazi Giray Han, Lehistan, Rusya ve İsveç arasında yoğun olarak cereyan eden mücadelelerde yer alma çabasını büyük güçlükler içinde, zaman zaman

gerilime girme pahasına, Osmanlı sarayı ile sürtüşmeden yürütmeye çalışmıştır. Batı ve doğu cephelerinde Avusturya ve İran ile savaş halinde olup Kırım akıncı güçlerinin desteğine mutlak bir ihtiyaç içinde olan Osmanlı Devleti nezdinde Kırım Hanlığı'nın kendi dış politikasını tatbik etmesi imkân haricindedir. Buna rağmen, enerjik hanlar imkân ve fırsat buldukları ölçüde hanlığın Doğu Avrupa siyasetinde etkili olması için hiçbir fırsatı kaçırmamışlardır.

Gazi Giray II.'nin ilk yıllarında Osmanlı-İran savaşlarının ilk safhası İstanbul Antlaşması (21 Mart 1590) ile nihayete ermişti. Avusturya cephesinde ise birtakım gayri nizamî güçlerin sınır ihlalleri haricinde büyük çaplı bir savaş mevcut bulunmuyordu.168 Lehistan sınırı ise Osmanlı ve Kırım Hanlığı bakımından ciddî meseleler ihtiva ediyordu. Artık Lehistan'ın kontrol edemediği bir güç haline gelmiş bulunan Kozaklar, Dnyeper ağzına kadar olan sahada terör estiriyordu. Kozak saldırıları 1589 yılında Kırım içlerine kadar uzanmıştı. Osmanlı bu saldırılardan Lehistan'ın sorumlu olduğunu düşünüyordu.169

Bora Gazi Giray, bu şartları değerlendirdi. Çar'a yazdığı mektupta Osmanlı sarayı ve kendisinin Kazan ve Astarhan üzerindeki kadim iddialarden vazgeçtiğini belirterek bunun karşılığında Lehistan üzerine yapacağı seferde Rusya'nın desteğini talep ediyordu. Bora Gazi Giray, bu istikamette Polonya üzerine yaptığı seferde Litvanya ve Galiçya'da büyük hasar yaptı. Lehistan haraç vermek sureti ile Hanlığı sulha ikna edebildi.170 Bora Gazi Giray Han, teklif edilen ittifakın kabul edilmesi bir yana, sefer hususunda Rusya'nın Lehistan'a bilgi verdiğinden kuşkulanarak İsveç Devleti ile ittifak arayışına girdi. Rusya'ya sığınmasından sonra Kırım üzerindeki tehdidini halâ devam ettirmekte olan Murad Giray'ı muhtemelen İdil içlerindeki casusları sayesinde zehirletmek sureti ile öldürten Bora Gazi Giray Han, bundan Rusya'yı sorumlu tutup intikamını

almak üzere harekete geçti. Esas maksadı Rusya'yı cezalandırmaktı. Bu dönemde Rusya, hanedan dışından Boris Godunov'un hâkimiyetinde olup, Godunov ve karşıtlarının iktidar mücadelelerinin doğurduğu suikastlerle zayıf düşmüş bir vaziyette bulunuyordu.171

Bu durumdan da istifade etmek isteyen Bora Gazi Giray Han, Osmanlı topçu birlikleri ile takviye edilmiş 150.000 bin kişilik bir ordu ile Rusya üzerine yürüdü (26 Haziran 1591). Moskova güçleri Kırım ordusunu Moskova'ya iki verst mesafede müdaffaa vaziyetinde karşıladı. Kırım akıncı birlikleri müdafaa halindeki Rus topçu ve tüfenkçilerinin cehennemi ateşi ile karşılaştı. Karamzin'in verdiği bilgilere göre klasik savaşta Ruslardan çok güçlü olan Kırım akıncıları, Rusya ordusunun mücehhez olduğu eteş gücü karşısında başarılı olma şansından mahrumdu. Kırım akıncı güçlerinin Moskova'yı tahrip etmesi bu kez engellenmişti. Çar Feodor, Moskova'yı korumak gibi bir zaferin kazanılmasını sağlayan kahramanlarını büyük ihsanlarla ödüllendirdi.172

Bora Gazi Giray Han bu suretle Lehistan ve Moskova üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışırken 1593'te Osmanlı-Avusturya savaşı patlak verdi.173 1594'te Avusturya cephesinde savaşmak üzere sadrazam Sinan Paşa'ya iltihak etti. Burada geçen muharebelerin akıbetini etkileyen mücadelelerde bulundu. Osmanlı'ya isyan eden Boğdan'ı itaat altına aldı. Boğdan yönetimine hanzadelerden birinin tayini hususundaki teklifi İstanbul tarafından reddedildi. Osmanlı'ya darılarak Kırım'a dönen han, ısrarlı davetlere rağmen uzayıp giden Avusturya cephesine kendisi gitmeyerek kalgayı Fetih Giray'ı gönderdi. Çağalazâde Sinan Paşa nezaretinde görev yapan Fetih Giray komutasında Kırım akıncı güçleri başarıyla savaştılar. Çağalazâde Sinan Paşa, 1596'da Haçova meydan muharebesini kazandıktan sonra bu savaşlarda en büyük destekçisi olan Fetih Giray I.'in Kırım Hanlığı'na atanmasını sağladı (Ekim-Kasım 1596).

Üç ay sonra Çağalazade Sinan Paşa'nın azli ve yerine Bora Gazi Giray taraftarı İbrahim Paşa'nın getirilmesi üzerine İstanbul'dan bir beratla tekrar Kırım tahtına atandı.174 İstanbul'dan beratlı iki hanla karşılaşan Kırımlılar büyük şaşkınlık içine düştüler. Kefe müftüsünün fetvası ile Bora Gazi Giray'ın beratı işleme konuldu.175 Hanlığı yeniden elde eden Bora Gazi Giray Han, Fetih Giray'ı katlettirdi. Kalgaylığı Devlet Giray'ın oğlu, Fetih Giray'ın kardeşi ve kalgayı Selamet Giray, nureddinliği de Devlet Giray'a tevcih etti. Bir süre sonra Devlet Giray'ı öldürtmesinin doğurduğu korku, kalgay ve kardeşlerinin İstanbul'a sığınmalarına sebep oldu. Han, bu sefer kalgaylığı oğlu Toktamış, nureddinliği de diğer oğlu Sefer Giray'a verdi. Bora Gazi Giray han, bundan sonra ki faaliyetlerini ikinci aşamasında bulunan Osmanlı-Avusturya savaşlarına hasretmek zorunda kaldı. Zaman zaman İstanbul'un aşırı istekleri karşısında bunalıp savaşlara kalgayı görevlendirince büyük tepkilerle karşılaştı. 1602'de bu tür gerilimler yüzünden tahtını kaybetmek tehlikesi geçirince cepheye bizzat gitmek zorunda kaldı. Avusturya cepesinde sükûnetin başlaması üzerine Anadolu'da Celâli isyanlarını bastırmak için yardıma çağrıldı. Hanlığı'nın son yıllarına doğru yeniden başlayan İran savaşlarına bizzat katılma emri aldı. Bu sıralarda inşası tamamlanmış bulunan Gazî Kirman Kalesi'nden dönerken yolda vefat etti (Şaban 1016/Kasım 1607).176

Gazi Giray II., Kırım Hanlığı'nı Osmanlı tarzında bir yönetime kavuşturmak için çalışmalar yapmış, bu maksatla "han ağalığı"177 ile Kırım akıncı güçlerinin en zayıf yanını teşkil eden ateşli silahlarla mücehhez kıtalar ihdas etmiştir.178 Temrük ötesinde,179 Kafkasya'da Gazi Kirman'ı inşa etmesi, Howorth tarafından İran cephesine gitmemesinin intac edeceği cezadan kurtulmak gayesine yönelik olduğuna yorumlanır.180 Ancak, bu dönemde Rusya kontrolünde Kırım içlerine kadar uzanan Don Kozaklarının saldırılarını göğüslemek ve artık Kafkasya'ya inmekte olan

Rus yayılmasını durdurmak gibi gayelere yönelik olduğunu düşünmek daha doğrudur.181 Howorth'un nokta-i nazarı da bazı sonuçlar ilzam etmekten uzak değildir; zirâ, Bora Gazi Giray Han, büyük hanlık siyaseti gütmeye çalışan, ancak buna Osmanlı diplomasisi içinde imkân bulamayan birisi idi. Mezkûr kalenin yapılışının bir sebebi de İstanbul'un müdahaleleri sırasında emin bir sığınak bulma gayesi olabilir.

Bora Gazi Giray'dan sonra Kırım tahtına kısa müddetle Toktamış Giray geçti.182 Yeni hanın cülusu, Osmanlı yönetimini ikiye bölmüştü. Şeyhülislâm Sunullah Efendi ile Defterdar Ahmet Paşa Toktamış Giray'ı, Hoca Sadeddin Efendizâde Mehmed Efendi ile Kaptan-ı Derya Hafız Paşa ise Selâmet Giray'ı tercih ediyordu. Nihayet Selâmet Giray tarafı galip geldi. Selâmet Giray I., hanlık beratı ile Kırım'a gönderildi (14 Nisan 1608). Aynı zamanda Mehmed Giray'a kalgaylık, Şahin Giray'a ise nureddinlik payeleri verildi.183 Kırım'dan ayrılmış olan Toktamış ile Kırım'a gitmekte olan Mehmed Giray yolda karşılaşıp kavgaya tutuştular. Mehmed Giray galip gelerek Toktamış ve kardeşi Sefer Giray'ı öldürdü. Kırım tahtında ırsi olan kargaşa, Selâmet Giray I.'in rakiplerini öldürtmek niyetinin ortaya çıkması ile devam etti. Selâmet Giray I.'in Mehmed Giray ve Şahin Giray'ı ortadan kaldırma niyetinin karşı tarafça haber alınmasından sonra bu iki giray Çerkez ülkesine firar ettiler. Selâmet Giray I., bunun üzerine üvey oğlu Canbek Giray'ı kalgay, kardeşi Devlet Giray'ı nureddin yaptı.184 Selâmet Giray I. zamanında Kırım Hanlığı'nın milletlerarası münasebetlerde aktif bir rol oynadığına şahid olmuyoruz. Selâmet Giray I., Haziran 1610'da vefat etti ve Kırım hanlığına Canbek Giray II. (I. Hanlığı: 1610-1622. II. Hanlığı: 1627-1636) geçti.

Yeni hanın cülusu ile hanın kardeşi Devlet Giray kalgay, Selâmet Giray han evladından Azimet Giray nureddin oldular. Devlet Giray Osmanlı-Lehistan arasında cereyan eden muharebelerde mağlub ve maktul olunca

Azimet Giray kalgay, hanın oğullarından Mübarek Giray nureddin nasbedildiler. Kalgaylık ve nureddinlik mansıpları bu şekilde iki kez daha el değiştirdi. Şüphe edilerek öldürülen Azimet Giray'ın yerine Akça Mübarek Giray, Akça Mübarek Giray'ın vefatı üzerine Mehmed Giray Kalgay olmuştur.185

Canbek Giray II.'nin cülus zamanı, Rusya'nın dahili zafiyet içinde yıprandığı, sınırlarında yer alan savunma hatlarının İsveç ve Lehistan güçleri tarafından ele geçirildiği bir dönem idi. Kırım Hanlığı, kontrol dışı ve münferit Tatar baskınları haricinde bu müsait vaziyetten yararlanamamıştır.186 Sebebini aşağıda icmalen verilecek hadiselerden istidlal etmek zor olmayacaktır.

Canbek Giray Han II., kendini devam etmekte olan Osmanlı-İran muharebelerinin içinde buldu. Hanın masrafları için gerekli hazinenin tahsisinden sonra, 1618'de 40.000 akıncı187 ile Kefe'den hareketle veziri-i azam Halil Paşa ile birleşti. Nahcıvan ve Azerbaycan topraklarında muzafferane mücadele ederek büyük çapta esir ve ganimet elde etti. Ganimete dalan Kırım kuvvetleri, Serav'da mağlub edildi.188 Mağlubiyetin bozguna dönüşmesi Halil Paşa'nın dirayeti ile önlendi.189

Müteakip yıllarda Osmanlı Devleti ile beraber Kırım akıncı birliklerini batı cephesinde görüyoruz. Kırım hanı, Turla suyuna iki konak mesafede kamp kurmuş olan Kozak birliğini imha ettikten sonra 1621'de Osman II. ile birleşti. Hotin ve Tabur muharebelerinde yer aldı.190 Ertesi yıl hiçbir sebep yokken halledilip Rodos'a sürüldü.191 Bu mesnedsiz müdahaleden sonra Kırım tahtında Mehmed Giray III.'ü görüyoruz. 1622 tarihinde cereyan eden bu hadisenin mimarı, mezkûr tarihte sadarete geçen Merre Hüseyin Paşa idi. Merre Hüseyin Paşa'nın bu hadiseden kısa bir müddet sonra azledilmesi ile Mehmed Giray'ın yerine tekrar Canbek Giray atandı.192 Kızlarağası Mustafa Ağa'nın marifeti ile193 tahtan

uzaklaştırıldığı haberini alan Mehmed Giray III., emre riayet etmeyerek direndi. Karşısına çıkan Canbek Giray II.'yi Kefe'ye sığınmak zorunda bıraktı. Kırım kabile güçleri de Mehmed Giray yanında yer aldı. Meseleyi halletmek üzere gönderilen Kaptan-ı Derya Recep Paşa, Mehmed Giray'ın kararlılığı karşısında başarılı olamayarak iktidarın Mehmed Giray'da kalmasına razı olmak zorunda kaldı. Canbek Giray II. şansını denemek istedi ise de büyük bir bozgunla tekrar Kefe'ye sığındı. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri büyük kayıplar verdi. Recep Paşa'nın ayrılmasından sonra meseleyi halletmek için gönderilen Mehmed Subaşı'nın girişimi de sonuçsuz kalınca Osmanlı hükümeti Mehmed Giray III.'ün hanlığını tasdik etmek zorunda kaldı (1624).

Mehmed Giray III. idaresinde kalgay Şahin Giray, bu dönemde Osmanlı nezdinde kabul edilmiş, bölgesel bir güç haline gelmiş bulunan Nogay reisi Kantemir ve ailesi üzerinde büyük bir mezalim gerçekleştirdi. Kantemir bunun intikamını almak için her yolu denedi. Osmanlı desteğinde Şahin Giray'ı mağlub etti. Atama sırasında yaşanan mağlubiyeti unutmamış bulunan Osmanlı Devleti, büyük destekle Kantemir'i Vezir Hasan Paşa ile beraber Canbek Giray'ı nasbetmek üzere harekete geçirdi. Memed ve Şahin Giraylar firar ettiler.194 1627 'de Kırım tahtına tekrar Canbek Giray II. getirildi. Mezkûr hanın ikinci hâkimiyeti Ramazan 1044/Şubat 1635'e kadar devam etti. Bir rivayete göre cebr ve şiddeti,195 bir rivayete göre ise hayli geçkin yaşından dolayı hükûmet edememesi,196 üçüncü kez azledilmesinde etkili oldu. Ekim 1636'da vefat etti.197 Mehmed Giray, Kozaklarla müttefikan mücadelesini sürdürmeye çalıştı ise de cereyan eden muharebelerde hayatını kaybetti.198

Canbek Giray II.'den sonra Kırım Tahtına İnayet Giray Han geçti. Kuruluşundan sonuna kadar Osmanlı ceplelerinde zorunlu görev yapan Kırım akıncıları, bu akınlarda yağma ve ganimet peşinde manevi zafiyetlere

duçar oldular.199 Hanlığın İstanbul mihraklı entrikaların da etkili olduğu dahili mücadeleler içinde iyice zayıfladığı bu dönemde hanzadeler Lehistan, Rusya, hatta İran'dan medet umdular. Hanlığın zayıflaması, Astarhan'a kadar olan sahada müstakil güçlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Nogay reisi Kantemir, bunlardan birisidir. Hukuken Kırım Hanlığı'na bağlı olan Kantemir, Hotin muharebelerinde gösterdiği muvaffakiyetler sayesinde sarayın teveccühünü kazanmış, padişahla muhaberat içine girmiştir.200

İnayet Giray, İran Savaşlarına katılmak üzere Akkirman civarında kalabalık Mansur kabilesine hükmettiği anlaşılan Kantemir ile beraber hareket halinde iken Kantemir'in kendisini terkederek Akkirman'a gitmesine sinirlenmiş, o da cepheye gitmekten vazgeçerek Akkirman'a yönelmiştir. Akkirman'a varmadan burada çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Kefe'yi kuşatıp yöneticilerini katleden (1636)201 Kırım hanı, hikâyesi uzun olan vukuat sonunda tahtının tehlikeye düştüğünü anlayıp durumu arzetmek üzere İstanbul'a gitti. Kantemir de bu sırada İstanbul'da bulunuyordu. İki amansız rakip Murat IV. huzurunda şiddetli bir muarezeye girişince sultanın gazabına uğrayan İnayet Giray oldu. Murat IV. onun idam edilmesini emretti ve emir derhal yerine getirildi (Nisan-Mayıs 1637).202 Kırım tahtına Rezmi Bahadır Giray (Bahadır Giray I.) atandı (Mayıs-Haziran 1637).203

Hanlığın zayıflamasından istifade eden Kozaklar harekete geçtiler. 6.000 kadar Zaporyo Kozağı 2.000 miktarı Don kazağı ile birleşerek İran'a yönelmişken, bundan vazgeçerek Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Azak'ı kuşatıp zapt ettiler (Haziran 1637). Rusya, Osmanlı nezdinde düşmanı olarak lanse ettiği güçler sayesinde tarihi hülyalarından birisine kavuşmuş oluyordu. Azak'ın düşürülmesi için gerekli olan barut Moskova'dan temin edilmişti.204

Osmanlı ordusu Haziran 1641'de Azak'ı istirdat etmek istediyse de başaramadı.1642'de Azak'ı tekrar kuşatma niyetinde idi. Ancak, zaman Rusya için henüz erken olup, halâ en büyük dünya gücü olan Osmanlı ile sıcak savaşa girmek menfaatına aykırı idi. Üstelik, resmi olmasa da fiilen Kafkasya'ya kadar hâkim bulunuyordu. Bu bakımdan, Kozaklarla kurmuş olduğu sıcak münasebetlere ve onlar üzerindeki otoritesine dayanarak Azak'ı terketmelerini sağlayacaktır.205

Rezmi Bahadır Giray Han, isyan, yağma ve katliam faaileyetlerini sürdüren Mansuroğulları ile mücadele etmek zorunda kaldı. Kefe müftüsünün fetvası ile gerçekleştirdiği hareketle Mansuroğullarının büyük bir kısmını imha etti.206 Vergilerini vermeyen Rusya'ya şiddetli bir ferman göndererek uyardı. Rusya, vergilerini ödemeyi taahhüd etti. Azak'ın istirdadı için yapılan muhasaradan dönerken Ekim-Kasım 1641'de taun hastalığından vefat etti.207 Kırım tahtına biraderi Mehmed Giray IV. atandı (Kasım 1641).208

Mehmed Giray IV., evvel ki taht mücadeleri zamanlarında vukubulan hadiseler yüzünden kardeşlerinin tepkisi ile karşılaştı. Aralarında münâferet ve muhalefet vuku bulunca Giray evlâdından olduğu meşkuk Çoban Mustafaoğlu Kulbuldu'yu Fetih Giray unvanıyla kalgaylığa getirdi. Geleneğe aykırı bu tutumu, hanzadelerden başka Kırım kabile güçlerinin de tepkisini çekti. Azak'ın Kozaklar elinde iken yeni muhasara hazırlıklarının başladığnın duyulması üzerine teslim edildiğini belirtmiştik. Mehmed Giray IV. zamanında Kalmuklar Kırım'ı tehdit ediyor, Çerkezler arasında da kabile savaşları vukubuluyordu. Azak'ın muhasarası için yapılan harekât sonunda Mehmed Giray'ın Çerkezlere karşı mezâlimane icraatı Kefe valisi tarafından merkeze şikâyet edilmişti. Bu vaziyeti göze alan İstanbul, onu azlederek yerine İslâm Giray III.'ü atadı (Haziran sonları 1644).209

9. Lehistan'ın Zayıflaması ve Kırım Hanlığı

Ömrünün önemli bir kısmını Lehistan'da esir olarak geçiren İslâm Giray III., Lehistan siyasetine vakıf idi. Bu dönemde Lehistan, Boğdan Hemilnitski şahsında alevlenen Ukrayna-Kozak hareketi ile şiddetli bir mücadele içinde idi. İslâm Giray III. bu vaziyeti değerlendirerek bu ünlü Kozak lideri ile kurduğu ittifakla (1648) 210 Lehistan'ı zorladı. Sözkonusu ittifak siyasî olduğu kadar askerî boyutu da muhtevî idi. Bogdan Hemilnitski ve İslâm Giray kumandasında Lehistan'a karşı savaşan kuvvetlerin sayısının 300.000211 kişiden mürekkep olduğu kaydediliyor. Hükûmet boşluğunun doğurduğu krizlerle zayıf düşmüş bulunun Polonya, Kırım-Kozak ittifakı ile baş edemedi. Kırım-Kozak güçleri 1648-1649 yıllarında birkaç kez vurdular ve büyük tahribat yaptılar.212

Lehistan'a karşı kurulan bu ittifakın Rusya'yı da rahatsız ettiği, her iki devletin İstanbul'a Tatar akınları hususunda yaptığı şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Osmanlı hükûmeti buna karşı Rusya'dan Don kozaklarının artık Azak kurbunda cereyan eden baskılarına mani olunması ve Kırım Hanlığı'na ödenmekte olan yıllık ananevî verginin ödenmesini şart koştu. Elçilik teatisi sonunda Rusya'nın basit vaadlerle istediğini elde etmesine gücenen Kırım hanı, Osmanlı padişahına, "Padişahın içten destekçisi ve hizmetkârı olduğunu belirttikten sonra, Rusların ancak zor anlarda barışı hatırladıklarını, talih kendilerine döndüğünde ellerinden gelen melaneti yapmaktan çekinmediklerini, Kırım Hanlığı'nın baskısı olmaması durumunda Akkerman'ı alıp Moldavya üzerine hâkim olacaklarını hatırlatıyor, izin verildiği taktirde Rusya'yı Kırım ve Osmanlı Devleti nezdinde Moldavya statüsüne indirmeyi amaçladığını" belirtiyordu.

Rusya ile ilişkilerini geleneksel çizgide iyi niyet anlayışı içinde yürütmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu dönemde Lehistan'ı bölme noktasına ulaşan Ukrayna-Kozak hareketini desteklemeye devam etti. Osmanlı desteğinde 1649'da Kırım ve Kozak işbirliği ile gerçekleştirilen

büyük çaplı sefer, Polonya'yı zor durumda bıraktı. Kırım Hanlığı, bu gelişmelerden azamî seviyede istifade etti. Polonya üzerinde tarihinin en güçlü nüfuzunu gerçekleştirdi. Vukubulan antlaşmayla (1649) Lehistan, yıllık 300.000 florin tutarında sabit vergi vermeği, hanlığın eski sınırlarını ve Kozakları tanımayı, kültürel haklarını muhafaza etmeyi kabul ediyordu.213

Ukrayna'nın istikbalini kurmakta olan Kozak hareketinin Kırım himayesinde teşekkül edişi, kayda değer hadiselerden birisidir. Ukrayna Kozakları bu himaye karşısında Kırım Hanlığı'nı Kafkasya üzerine yapılan seferlerde askerî bakımdan destekliyordu. Polonya antlaşma şartlarını yerine getirmedi. 1652'de vukubulan savaşlarda Lehistan başarılı oldu. İslâm Giray'ın Lehistan üzerine en etkili seferi 1653'te vukubuldu. Osmanlı Devleti tarafından da teşvik edilen Kırım akıncılarının Bar ve Kaminetz'e kadar yağma ve tahrip yaptığı sefer sonunda ananevî vergi ödenmesi şartı ile Lehliler antlaşma yaptılarsa da bununla tatmin olmayan Kırımlılar yağma ve tahribatını sürdürdüler. Bu seferde Litvanya baştan başa yağmalandı. 5000'den fazla esir toplandı.

Kırım Hanlığı Lehistan üzerinde istediği nüfuzu kurduktan sonra bu devletle Astarhan bölgesini istirdat etmek maksadı ile Rusya'ya karşı bir ittifak kurmak istiyor, ancak, Lehistan'ın amansız düşmanı olan Bogdan Hemilnitski engeli ile karşılaşıyordu. Lehistan ve Kırım Hanlığı arasında 1653'ün sonlarında gerçekleştiği anlaşılan ittifak Bogdan Hemilnitski'nin Rusya ile yakınlaşmasına, hatta bir antlaşma ile (Pere Slav Antlaşması: 6 Ocak 1654) Rus tabiyetini kabul etmesine yol açacaktır.214

İslâm Giray III., Temmuz 1654'te hastalanarak vefat etti. Yerine Mehmed Giray IV. İkinci kez Kırım tahtına geçirildi.215 Mehmed Giray IV, ikinci hükûmetinin başlarında, bölünmüş bulunan kabile aristokrasisini yatıştırmak zorunda kaldı. Mansuriler ve Şirinler arasında rekabet mevcut

idi. Adil Giray'ın eceli ile vefatı üzerine Murad Giray'ın nureddinliğe getirilmesi nisbi bir uzlaşma sağladı. Bu dönemde Lehistan, bir yandan İsveç ve diğer yandan Rusya-Kozak ittifakının saldırıları ile bitab düşmüş idi. Rusya, Ukrayna Kozaklarını da kendine çekerek Polonya üzerinde ki baskısını yoğunlaştırmıştı. Lehistan bu suretle büyük tavizlerle Kırım Hanlığı'na Ukrayna Kozaklarını ezdirme çabası içine girdi. Kırım Hanlığı'nın gayesi ise, Erdel prensi Rakozi'nin liderliğinde teşekkül etmiş Moldavya, Eflak, Kozak ittifakını dağıtmaktı. Leh-Kırım ittifakı ile yapılan hareketle Kozaklar mağlub edildi (1654-1655).

Bu hadiseden sonra Kozakların Lehistan üzerine yaptıkları akından dönen Bogdan Hemilnitski ile Kırım Hanı arasında Oserna'da cereyan eden küçük çaplı bir muharebe sonrasında, Kırım hanı Kozak başbuğunu Rusya ile işbirliği yapmakla itham etmişti. 216 Bogdan Hemilnitski 1657'de öldürüldü.217 Polonya ile gerçekleşmiş bulunan ittifak içinde Kırım akıncıları bu sefer Erdel'e üzerine yürüdü. Kırım hanı, Erdel prensi Rakozi üzerine büyük bir ordu ile gerçekleştirdiği akınla Osmanlı Devleti'nin bu önemli rakibini ezdi (1657). Erdel konfederasyonu dağıtılmış, Rakozi'nin yakın akrabaları esir alınmış, ordusu imha edilmiş, Kırım akıncıları büyük ganimetlerle dönmüştü. Ertesi sene Rakozi'nin üssü Elbe Julia dahil Transilvanya baştan başa tahrip edildi. 218

Mehmed Giray IV, 1658 yılından sonra da Lehistan ile işbirliği içinde bulundu. Bu dönemde Lehistan Kozakları tanımış, kültürel haklarını iade ederek barış yapmıştı. Kozak gruplarından bazıları, Lehistan yerine Rusya ile işbirilği içinde idiler. Kırım hanı bu Kozak gruplarını Lehistan ile işbirliği içinde ezdi. 1659'da Bogdan'ın yerine geçen Kozak lideri Vigofski ile müttefikan Rusya ile mücadele etti.219 Haziran 1660'ta bir Rus ordusu imha ve esir edildi. Bu haberler İstanbul'da büyük sevinçle

karşılandı. Aynı yıl Mehmed Giray IV., Rusya'nın düşmanı olan İsveç ile ittifak arayışına girdi. Karşılıklı hediyeler gönderildi.

Kırım Ordusu 1661'de Transilvanya'yı bir kez daha vurdu. Köprülü Mehmed Paşa kumandasında Erdel işini kökten halletmek üzere 1658'de hareket eden Osmanlı ordusunda yüz binden fazla Kırım ve Kozak kuvveti yer almıştı. Köprülü Mehmed Paşa, bu hareketini 1661'de tamamlayarak Erdel meselesini halletti.220 Köprülü Mehmed Paşa'nın vefatından sonra yerine geçen oğlu Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa da Avusturya seferine görevlendirilmiş (1663), mezkûr sadrazam Mehmed Giray IV.'ü de sefere davet etmişti. Kırım hanı bu sefere kendisi gidemeyerek oğlu Adil Giray'ı gönderdi.221 Bu seferde Kozaklar da Osmanlı ordusunun yanında yer aldı. Kırım akıncıları 1663'te büyük bir başarı ile savaştı. İki kez Moravya ve Silezya'yı vurdu. Ağustos'da Tirnau, Friestadl, St. Georgen yağma ve tahrib edildi. Kırım akıncıları Eylülde Nikolsburg, Rabensburg ve Brunn'a yürüyerek tahrib ettiler. Howorth, Kırım akıncılarının bu hareketlerini Batu'nun meşhur Kıpçak seferi ile mukayese etmektedir.222

Büyük başarı ile gerçekleştirilen bu harekât sonunda Mehmed Giray IV. tahtını kaybedecektir; zira, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Kırım hanının sefere bizzat katılmamasından dolayı onu suçlu görmüş ve azledilmesini sağlamıştır223 (Haziran 1666).224 Kırım tahtına aynı yıl içinde Adil Giray atandı.225

10. Doğu Avrupa'da Rus Üstünlüğünün Başlaması

Adil Giray Han'ın tahta geçişinin ilk yılında vukubulan harici gelişmeler, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti açısından büyük ehemmiyet taşımaktadır. Lehistan ve Rusya, uzun yıllar devam eden yıpratıcı savaşlar sonunda 13 yıllık bir antlaşma ile sulh yaptılar (1667). Antlaşmaya göre Zaporyo Kozakları (Batı Kozakları) Lehistan'da kalıyor, Dnyeper'in doğusu burada yaşayan Kozak ahalisi ile Rusya'ya bırakılıyor, bundan

başka iki devlet birbirine Kırım'a karşı ittifak içinde olmayı vadediyordu. Bu antlaşmayla iki devlet arasında paylaşılan Kozak ahalisi, Osmanlı hâkimiyetinde yaşayanlar da göz önünde bulundurulduğunda üç parçaya taksim edilmiş oluyordu. Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Kozaklar, hatman Doroshenko'ya tabi idiler. Mezkûr antlaşma ile Lehistan-Rusya ittifakı içinde yer alan diğer Kozak hatmanı Serko ise O'nun rakibi idi. Kırım Hanlığı, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lehistan-Rusya savaşlarından azami derecede istifade etmiş, bu iki gücün hanlık üzerindeki baskısı bu yüzden gerçek manada hissedilmemişti. 1667 antlaşmasına göre ise iki amansız rakip olan Lehistan ve Rusya müttefik oluyorlardı. Bu bakımdan, adil Giray ve sonrası dönem, Kırım Hanlığı açısından hiç te kolay olmayacaktır. Lehistan cephesinde rahatlayan Ruslar, bu tarihlerden itibaren artık Osmanlı himayesindeki Kırım'a saldırmaya cüret edeceklerdir.

Bu antlaşmadan rahatsız olan Osmanlı Devleti, önce Lehistan'ı sindirdikten sonra Rusya üzerine yürümeyi tercih etti. Kırım hanının kontrolünde Tatar ve Kozak kuvvetleri muhtemelen 1667 yılında Polonya ordusunu büyük bir bozguna uğratıp komutanlarını esir aldı. Buna misilleme olalarak hatman Serko liderliğinde yapılan saldırıda ise Kırım akıncıları şiddetli bir mağlubiyete uğratıldı. Adil Giray, Osmanlı himayesinde Kırım-Kozak ittifakının gereklerinin aksine[226] müttefik Kozak ahalisinin topraklarının yağmalanmasına müsaade edince sultanın tepkisine müncer oldu ve azledildi.[227] Yerine, Selim Giray I. Atandı (Nisan 1670).[228]

Selim Giray Han, cülus eder etmez Kabartaylar üzerine sefere çıktı. Sefer nihayete ermeden Mehmed IV. Komutasında Lehistan üzerine yapılan sefere çağrıldı (1670).[229] Osmanlı ordusunun Kamaniçe'yi kuşattığı sırada Kırım hanının orduya iltihakı merasimle kabul edildi. Kamaniçe'nin fethi (27 Ağustos 1672) ve sonrası vukuatta Kırım akıncı güçlerinin rolü

büyüktü. Savaş sonunda Podolya Lehistan'dan Osmanlı hâkimiyetine geçiyor, Lehistan'ın Kozaklar üzerinde son yıllarda kurmuş bulunduğu hâkimiyet ortadan kalkıyor, Lehistan'ın Kırım Hanlığı'na ödediği yıllık ananevi vergi muhafaza ediliyordu.230

Osmanlı Devleti, Lehistan üzerinde nüfuzunu kurduktan sonra Rusya üzerine yöneldi (1674).231 Kırım hanının Osmanlı himayesinde ki Kozak hatmanı Doreshenko ile ittifakını sıkılaştırması sağlanarak Kozak lideri Kırım askeri gücü ile desteklendi. Doroshenko, Rusya üzerine yıpratıcı bir sefer düzenledi. Müteakiben, Dnyeper'in doğusunda büyük katliam gerçekleştirdi. Mezkûr Kozak liderininin yağma, katliam ve tahribata yönelik hareketi, arkasındaki desteğin kaybolmasına ve Rus yanlısı grupların güçlenmesine sebep oldu. Ruslar, onu Çehrin'de kuşatarak esir ettiler (1675). Doroshenko, hatmanlıktan vezgeçmek şartıyla hürriyetine kavuşabildi, ancak aynı yıl içinde öldü.

Merkezleri Çehrin'in Ruslar eline geçmesi ve Doroshenko'nun ölümü ile Osmanlı yanlısı Kozaklar da Rus himayesine girmiş oluyordu ki, bunun kabulü, Ukrayna'nın elden çıkmasına göz yummak demekti. Osmanlı hükumeti atadığı yeni ataman Hemilnitski'yi vezir Şişman İbrahim Paşa ve Selim Giray Han nezaretinde Ukrayna'ya gönderdi.232 Osmanlı-Kırım kuvvetleri, öncelikle evvelki antlaşma şartlarına mugayir davrandığı müşahade edilen Lehistan'ı uyarıp gerekli garantiyi aldıktan sonra 233 Ruslar elindeki Çehrin'e hareket etti. Serdar İbrahim Paşa ve Selim Giray Han'ın yürüttüğü ve Ruslara karşı Osmanlıların ilk seferi olan bu mühim harekette Osmanlı ve Kırım kuvvetleri üç tarafı bataklıklarla çevrili olan kaleyi alamadıkları gibi, yardıma gelen Rus kuvvetleri karşısında tutunamayarak muhasarayı kaldırdılar. Muvaffakiyetsizlik hem Kırım hanı hem de serdarın azline sebep oldu.234 Selim Giray'ın yerine Murad Giray atandı (Mart 1677).235

Çehrin'in alınamaması İstanbul'da umumî bir memnuniyetsizlik yaratmış, harekâtın durdurulması halinde Rusların bölge üzerinde ki üstünlüğünün kabul edilmesi gibi bir vaziyet hasıl olmuştu. Osmanlı Devleti, 1678'de Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında tekrar Çehrin üzerine yürümüştür. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri Çehrin'e üç konak mesafede buluştular. Hatman Hemilnitski de ittifak içinde idi. Kırım ve Osmanlı kuvvetleri büyük güçlükler içinde, zaman zaman yardıma gelen Rus kuvvetleri tarafından hezimete uğrama tehlikesi geçirmelerine rağmen Çehrini fethettiler (12 Ağustos 1678). Kalede bulunan 30.000 muhafız imha edildi.236

Murad Giray, Kırım Yarımadası'nın doğu yakasında Ruslar tarafından yapılmış olan istihkamlar üzerine şiddettli akınlar düzenleyerek bunları yıktı. Taman ve civarında ki kaleleri yeniden tahkim etti.237 Murad Giray'ın uyarısı üzerine Rusya'ya karşı yeni bir harb müzakeresi yapılmış, padişahın Edirne'ye hareketi üzerine meselenin ciddiyetini anlayan Rus çarı, Murad Giray vasıtası ile sulha razı olmuştur (13 Şubat 1681) 238

Osmanlı Devleti Rusya ile sulh aktettikten sonra yönünü Avusturya üzerine çevirmiş, meşhur Viyana kuşatması vukubulmuş, muhasaranın muvaffakiyetsizliğinden Murad Giray sorumlu tutularak239 azledilmiş, yerine Hacı Giray II. tayin edilmiştir (Kasım 1683).240 Murad Giray zamanında Ruslar artık Osmanlı ile ilişkilerinde Kırım'ın aracılığını tanımamış, direkt temasa geçmişlerdir.241

Viyana kuşatması sırasında kahramanca mücadelesi ile ünlü olan Hacı Giray II., bir yıllık iktidarı sırasında Lehistan'ın Besarabya'yı işgaline karşı koymuş, İsmail geçidi yakınlarında onlarla muharebe etmiştir. Seyyîd Mehmed Rıza'nın uzun uzun alattığı dahili mücadeleler, entrikalar ve kabile güçlerinin hoşnutsuzluğu gibi sebeplerden azledilmiş, yerine tekrar Selim Giray Han I. atanmıştır (Haziran 1683).242

11. Kırım üzerinde Rus Kıskacı

Viyana bozgununun yaşandığı 1683 tarihi, Osmanlı Devleti için olduğu kadar Kırım Hanlığı için de bir dönüm noktasıdır. Osmanlı güç dengeleri içinde birinci konumda olmaktan çıkıyor, Macaristan'dan Belgrad'a kadar olan topraklarını kaybediyor, Rusya Doğu Avrupa'nın en üstün gücü haline geliyordu. Rusya bu tarihten önce Çehrin'de Osmanlı karşısındaki gücünü tecrübe etmişti. Merzifonlu'ya yenilse bile bunu muvaffakiyet sayabilecek gerekçeleri mevcuttu. Artık Osmanlı'dan çekinmiyor, savaşı göze alabiliyordu. Kuruluşundan itibaren önce Altınordu, Sonra Osmanlı'ya karşı güttüğü dengeli ve ikiyüzlü politika yerini alenî yayılma stratejisine bırakmıştır. Rusya, Lehistan üzerinde üstünlüğünü kabul ettirerek sulh yapmış, Ukrayna'yı kendine bağlamış, burada şimdiye kadar Lehistan-Osmanlı ve Kırım Hanlığı tarafından teşkil edilmiş bulunan dengeleri kendi lehine çevirmiştir.

Bütün araştırmamızın hülasasını teşkil eden tespitimizi bir iki cümle ile dile getirmenin zamanı gelmiş bulunuyor: Kırım Hanlığı daha kuruluşundan itibaren Pax-Ottomana'nın bir parçası idi. Haşmetli devirleri kadar zafiyetleri de Pax-Ottomana'ya göre şekillenmişti. Demek ki, Pax-Ottomana var olduğu sürece Kırım Hanlığı yaşayabilirdi. 1683'ten itibaren büyük bir darbe yiyen Pax-Ottomana tedricen eridikçe Kırım Hanlığı'nın mevcudiyetini mümkün kılan şartlar da ortadan kalkıyordu.

Viyana bozgunundan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya, Lehistan ve Venedik'den mürekkep Kutsal Haçlı İttifakı teşkil edildi (1684). 1696'da bu ittifaka Rusya da katıldı. Kırım Hanlığı Osmanlı'nın yanında bütün ceplelerde yer almakla beraber, bilhassa Lehistan ve Rusya cephelerini bizzat omuzladı.243

Selim Giray I.'in Avusturya cephesinde bulunmasından (1686-1687) 244 istifade eden Ruslar, hâkimiyetleri altındaki Kozak lideri Mazeppa ile

Kırım'a 50.000 kişilik bir ordu ile saldırdılar (1687).245 Oçakof (Özi) ve civarı yağmalanarak pek çok Kırımlı esir edildi. Rus Prensi Galitzin yine Mazeppa ile müttefikan Perekop'a kadar ilerledi.246 Avusturya cephesine katılması emredilen ve bu sırada Sofya'da bulunan Selim Giray'ın bu durumda Kırım'da kalarak gaileyi defetmesi uygun görüldü. Ruslarla ve müttefikleriyle şiddetli savaşlar yapıldı. Ruslar kesin olarak mağlub edildi.247

Selim Giray, 1689'da Yeğen Osman Paşa gailesi ve başka siyasî meselelerle boğuşmaktan zayıflamış bulunan merkezde aleyhine çevrilebilecek entrikaları yok etmek ve merkezin sorunlarının halledilmesinde yardımcı olmak maksadı ile İstanbul'a gelmek arzusunda olduğunu bildirdi. İsteği kabul edildi. Selim Giray'ın gelişi, Yeğen Osmanı Paşa meselesinin halledilmesi hususunda müsbet tesirlerini derhal gösterdi. Han'ın otoritesi ile moral bulan hükûmet erkanı kararlılık göstererek bu gaileyi defetti.248

Selim Giray, müteakip yıllarını büyük bir hızla devam eden Avusturya cephesi savaşlarında geçirdi. 1690'da yılancık denen hastalığı dolayısıyla savaşa bizzat gelemeyince Kalgay Devlet Giray'ı gönderdi.249 Nureddinlik makamında bulunan oğlu Azimet Giray'ın vefatından çok müteessir oldu. Tahttan feragat ile hacca varmak isteğini İstanbul'a bildirdi. Arzusu İstanbul tarafından kabul edildi. Yerine Saadet Giray II. atandı (Mart 1691).250

Saadet Giray da devam etmekte olan Avusturya cephesine çağrıldı. Osmanlı kuvvetlerinin mağlubiyetinde Kırım hanının cepheye geç vasıl olmasının etkisi görüldü. Bir rivayete göre ise, yağma ve çapula alışkın Kırım akıncılarına şiddetle müdahale etmesi Kırım ordu ümerası arasında huzursuzluk yaratmış, azledilmesi için merkeze arzlar sunulmuş, bu iddiaları dikkate alan İstanbul, Saadet Giray'ı azlederek yerine Safa Giray'ı atamıştır (Aralık 1691).251

Kırım hanları, sürekli müdahalelerle artık orduya hükmedemez olmuşlardır. Safa Giray'ın başına gelen, bu nevi bir vaziyetti. Batı cephesine hareket etme emri almış bulunan Safa Giray'ın ordusu onu terketmişti.252 Birkaç aylık iktidarı azledilmek suretiyle son bulmuş, yerine Selim Giray I. (üçüncü hanlığı) atanmıştır (Ekim 1692).253 Bu dönemde iyice müşahade edildiği üzere, Kırım hanlarının nasb ve azilleri Kırım nokta-i nazarından değil, ya Osmanlı dış siyaseti, ya da Kırım ümerası ile Osmanlı sarayının ortaklaşa tatbik ettiği entrikalar çerçevesinde yürütülüyordu. Bu kez gerçekleşen azilde Avusturya cephesinde alınan vahim neticelerin etkili olduğu kesindir.

Balkanlardan Macaristan'a açılan kapı olan ve Edirne'ye kadar olan sahayı kontrol eden mühim mevki Belgrad kuşatma altında idi. Selim Giray derhal cepheye çağırıldı ve 1693'te Orduya iltihak etti. Belgrad'ın muhasaradan kurtarılmasında büyük tesiri oldu. Han'ın maiyyetinde bulunan Şehbaz Giray, Lehlilerle Kaniçe yakınlarında şiddetli savaşlar yaptı.254 Eylül 1695'te tekrar cepheye çağrıldığında Lugos, Nissa, Behin kalelerinin fethinde aktif görev aldı. Avusturya generali Frederick Veterani'nin öldüğü, ordusunun imha edildiği büyük Lippa muharebesinde de önemli rol oynadı.

Kırım hanının cephede bulunduğu 1693-1695 yıllarında Kırım ve hinterlandında yerli Kırım güçleri ile Kozaklar arasında şiddetli savaşlar cereyan ediyordu. Kozak yağma ve çapul hareketi Perekop'a kadar uzandı.255 Ruslar Azak Kalesi'ne 1595'te saldırdılarsa da alamadılar. 1696'da II. Mustafa'nın batı seferine çıktığı sırada Çar Petro'nun Azak'a yeni bir muhasara hazırlığı içinde olduğu haberi üzerine Kırım hanının yerinde kalması, batı cephesine oğullarından birini göndermesi bildirildi.256 Selim Giray I.'in Kırım'da bırakılması isabetli olmuş, ilk muhasarada Ruslar mağlub edilmiştir.257 Ruslar aynı yıl içinde

gerçekleştirdikleri ikinci kuşatmada Azak'ı zabtettiler (6 Ağustos 1696).258 Petro, Kerç Boğazı'nı kontrol etmek üzere yeni kaleler ve donanma inşa etti. Taman Rusların eline geçmiş, Kefe başta olmak üzere bütün Kırım sahilleri Rus tehdidi altında kalmıştı.259

Bu buhranlı devrede iyice yorulan ve bunalan Selim Giray I., kendi isteği ile tahttan vazgeçti. Yerine Devlet Giray II. Atandı (Ocak 1699).260 Azak'ın kaybı,261 Osmanlı Devleti olduğu kadar Kırım Hanlığı açısından da bir dönüm noktasıdır; zira, Ruslar artık içdenizlere resmen inmiş, Osmanlı'nın kuzeydoğu ve kuzeybatı Kafkasya ile olan irtibatını kesmiş, ayrıca, doğrudan Kırım'ı tehdit eder olmuşlardır. Osmanlı'nın Azak'ı kaybetmesi, Kırım'dan Astarhan'a kadar olan sahada yaşayan ve Kırım Hanlığı'nın asker kaynağını teşkil eden kabilelerin Osmanlı'dan ümidlerini keserek Rusya'ya dönmelerine de sebep olmuştur. Bu durum, bizzat Kırım Hanlığı'nın iç kabile ümerasının da artık Ruslara karşı temkinli olmasına neden olmuştur. Diğer yandan, Kırım'da bitmek bilmeyen dahili kabile mücadelelerinin de hızlanmasına yol açmıştır. Devlet Giray II., iktidarının büyük kısmını bu dahili mücadeleleri yatıştırma çabası içinde geçirmiştir. Kardeşi Kaplan Giray, isyan halinde olan Çerkezler üzerine gönderilmiştir. Kalgaylık ve Nureddinlik mansıpları yüzünden birbirine düşen prensler, hanlığın rakibi olan Nogay kabilelerine sığındılar.262 Devlet Giray II. vekayiinde gözönünde bulundurulması gereken diğer husus, 1700 İstanbul antlaşmasının ortaya çıkardığı konjonktürde Osmanlı ve Kırım siyasetinin büyük tezatlar göstermesidir. Osmanlı Ruslarla imzalanan sulhu muhafaza etmeye çalışırken, Kırım'ın dahili ve haricindeki bütün muhalif etnik unsurları kendi yanına almaktan başka bölgenin önemli güçlerinden biri olan Kozaklardan istifadeyle fiili işgal hareketine Giren Rusların faaliyetlerinden Rahatsız olan Devlet Giray Osmanlı'yı sert bir şekilde ikaz ediyor, Kırım'ın can düşmanı olan Potkalı Kozaklarının Kırım'ın

yanışbaşında kaleler inşa ederek Kırım'ı vurmaya hazırlandıklarını, Rusların Karadeniz'de donanma inşa ettiklerini bildiriyor ve tedbir alınmasını istiyordu. Raşid bu vekayii naklederken, resmi bir tarihçi sıfatıyla Devlet Giray Han'ın şikâyetlerinin yersiz olduğunu, ima etmektedir.263 Diğer yandan, yine Râşid 'e göre bu dönemde Kırım dahili ve harici isyanlar içinde bulunmakta, Rusların güdümünde ki Nogayların şekavetlerinden Kırım hanı Bahçesaray'a bile gitmeye cesaret edemeyince Nogay ülkesine sığınmak zorunda kalmakta, Kefe müftüsü bu şartlar muvacehesinde Nogayların kâfir ahkâmına göre yargılanıp cezalandırılabilecekleri hususunda fetva vermektedir.264 Hanlık'ta dahili asayiş tamamen bozulunca, artık ata binemeyecek kadar yaşlanmış bulunan Selim Giray I.'e müracaat edildi. Devlet Giray II., azledilerek yerine Selim Giray I. atandı (dördüncü hanlığı, Aralık 1702).265

Selim Giray Han, Kırım hanlarının en büyüklerindendir. Sultan Mehmed IV., Süleyman II., Ahmed II., Mustafa II. ve Ahmed III. Devirlerinde Osmanlı ordularının en kritik anlarında destanî başarılar göstermiş, Osmanlı sarayında büyük hürmet ve taktir kazanmıştır.266 O'nun kazandığı yüksek itibar karşısında, Osmanlı Devleti'nin Viyana bozgunu ve sonrasında hızla itibar kaybettiği bir sırada hanedanlığın İstanbul'dan Kırım'a geçebileceği endişeleri hasıl olmuştur.267

Bu büyük tecrübe bile Rusların Azak'a inmelerini, Kırım Yarımadası'nın dört tarafını güçlü kalelerle tahkim etmesini engelleyememiştir; zira, Osmanlı Devleti, bu sıralarda gücünü batı cephesinde tüketiyordu. Selim Giray I. 22 Aralık 1704'te vefat etti.268 Hanlığa Kapıkulu Ocağı'ndan Abdülbaki Efendi, Şirinlerin emiri Murtaza Mirza ve Kırım ulemasından Abdülaziz Efendi'nin riyasetindeki murahhas heyetinin reyiyle Gazi Giray III. atandı (30 Aralık 1704).269

Ruslar karşısında mağlubiyeti tescil edilmiş bulunan Osmanlı Devleti'nin Kırım'ın iç dengeleri için hayatî olan otoriteyi temin edememesi, doğu hinterlandında her zaman Kırım'ın hem güç kaynağı, hem de problemli yanını oluşturan Nogayların dezentegrasyon sürecine girmelerine yol açmıştır. Gazi Giray, isyan eden Nogay ve Çerkez kabilelerine karşı başarısız oldu. Bu durumun Rusların yayılmasını hızlandırdığı açıktı.270 İstanbul'daki entrikacılar için bulunmaz fırsat teşkil eden bu vaziyet değerlendirildi.

Gazi Giray III., Han ağası Mustafa Ağa'nın Yusuf Paşa'ya verdiği rüşvet ve Yusuf Paşa'nın İstanbul nezdinde girişimi ile azledilerek yerine Kaplan Giray I. atandı (Mart 1707).271

Han azilleriyle iyice güç kaybına uğrayan Kırım Hanlığı, doğu ve batı hinterlandındaki hâkimiyetini iyice kaybetmeye başladı. Gazi Giray III. devrinde başlayan isyanlar yayılarak devam etti. Kaplan Giray I. kendini Kabartaylar, Çerkezler ve diğer Kafkas toplulukları ile Kefe ve bizzat hanlığın içinden çıkan güçlerden müteşekkil büyük bir ittifak karşısında buldu.272 Bu güçlü ittifak ile Kabartay hududunda vukubulan ve pek çok ümeranın şehid olmasına sebep olan hezimetten kabahatli bulunarak azledildi. Yerine Rodos'ta mukim bulunan Devlet Giray II. atandı (ikinci atanması) (13 Aralık 1708).273

Devlet Giray II, Prut muharebesinde (1711) Rus çarına karşı Osmanlı ordusunun yanında muvaffakiyetle mücadele etti. Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında yakaladığı tarihi fırsatı Baltacı Mehmed Paşa'nın ehliyetsizliği yüzünden kaçırmasından en fazla müteessir olanlardan birisi de o idi. Devlet Giray II., Baltacı'nın cezalandırılmasında ısrar etti.274 Rusya'nın zayıfladığı bir anda en büyük arzusu, Prut Savaşı'nın devamı niteliğinde harekâtın sürdürülmesi idi. Poltava'da Ruslara yenilerek Osmanlı'ya sığınmış bulunan İsveç kralı Charles'ın memleketine

gönderilmesi Devlet Giray'a tevdi olunmuş, O'na memleketine kadar refakat etmesi istenmişti. Yol masraflarının da Kırım hanınca karşılanmasının istenmesi Kırım hanının rahatsızlığını mucip olmuş, Devlet Giray İsveç kralına Dnyester'e kadar eşlik ettikten sonra ondan ayrılmıştı.[275] Bu hususta ki şikâyetler İstanbul'a ulaşınca azledildi. Yerine Kaplan Giray I. (ikinci hanlığı) atandı (27 Mart 1713).[276]

Kaplan Giray I., 1716'da vukubulan Avusturya seferine katılma emrini almıştı. Bu seferin sonucunu belirleyen Varadin muharebesinde (Ağustos 1716) Osmanlı ordusu feci bir mağlubiyete uğramıştı.[277] Kırım hanının Avusturya seferine geç vusulünün akıbette etkili olduğu ileri sürülerek azledildi (Ekim 1716). Yerine Kara Devlet Giray atandı (Kasım 1716). Aslında Kırım hanı bu sefere zamanında katılmıştı.[278] Azil ve atamanın asıl sebebi, Kara Devlet Giray'ın sefer için külliyetli ordu toplamayı vaad etmesi idi.[279]

Kara Devlet Giray, Selim Giray Han I.'in evlâdı değildi.[280] Selim Giray'ın güçlü şahsında teessüs etmiş bulunan veraset geleneği, Kara Devlet Giray'ın Kırım ümerası içinde benimsenmesini imkânsız kılmıştı.[281] Osmanlı'nın batı seferi için gerekli orduyu kurmak üzere Kırım'a döndüğü sırada ordu ümerası arasında hasıl olan huzursuzluk had safhaya ulaştı. Artık kontrol edilemez olmaya yüz tutmuş bulunan dahili kargaşayı dikkate alan İstanbul, O'nu azlederek Saadet Giray III.'ü atadı (Şubat 1717).[282]

Osmanlı ordusu batı cephesinde mağlub olmuş, Pasarofça sulhunu imzalamıştı (21 Temmuz 1718).[283] Lale Devri'nin başlangıcı olan bu tarihten itibaren, Saray sulhu korumaya azimli idi. Kırım Hanlığı'nın da buna uyması zaruri idi. Dahili ve harici meselelerde hâkimiyetini kaybetmiş bulunan hanlık, bu siyasetin gereklerini yerine getirmekte zorlandı. Kırım Hanlığı'na da isyan halinde olan mirzalar ve Nogayların yaptığı akınlarla

ilgili şikâyetler İstanbul’a ulaştı (1718). Saadet Giray III., 1720’de Kafkasya üzerine sefere çıktı. Maksadı hinterlandı kontrol altına almaktı. Ancak orada esir edildi.284 Esaretten kurtulup tahtına döndüğünde hanlığın iç dengeleri artık onun aleyhinde idi. Şirin ümerası ve onlara tabi ayan-ı memleketin hoşnutsuzluğu karşısında Osmanlı Devleti’nin han lehine girişimleri de Han’ın mevkiini koruması için yeterli olmadı. Saadet Giray III., Şirinlerin baskısı ile tahttan uzaklaştırıldı (Ağustos-Eylül 1724). Hanlığa Mengli Giray II. atandı (Eylül 1724).285

Mengli Giray II., İstanbul’dan tayini sırasında artık İstanbul’un kontrolünden çıkmış bulunan Şirinleri safdışı etmek için kesin emir almıştı. Görevi, Şirin kabile beyleri arasında ki bağları keserek dağılmalarını sağlamaktı. Bu doğrultuda giriştiği icraatında karşısında en büyük rakib Şirin ümerası arasında büyük otorite sahibi olan Can Timur oldu. Han, Can Timur ve destekçilerini başarılı bir şekilde safdışı ederek Şirinlerin dahili siyesette ki nüfuzunu azallttı. Mengli Giray tahta geçtiğinde Osmanlı Devleti İran muharebeleri ile meşgul idi. İstenilen miktarda akıncıyı oraya sevkettikten sonra Bucak taraflarında isyan eden Adil Giray gailesini yatıştırmış, başarılı icraatiyle dahilde sükuneti sağlamıştı. Kafkasya’da Nogay ve Çerkezler üzerine gerçekleştirdiği başarılı seferleriyle hâkimiyetini kabul ettirmişti.286 Mengli Giray II.’nin Hanlığı düzene sokmaya başladığı sırada Patrona Halil İsyanı vuku buldu. İsyanının elebaşlarının padişahı keyfi isteklerine icbarı meyanında287 azledilerek yerine Kaplan Giray I. üçüncü kez atandı (Ekim 1730).288

Osmanlı Devleti’nin Patrona İsyanı gailesiyle zayıflamasını fırsat bilen İran, doğudan istilâya başladı. Osmanlı orduları İran cephesinde başarılı olamadılar. 1733’te Kaplan Giray İran cephesine katılma emri aldı. Kaplan Giray I., Çerkez Kumuk, Kabartay, Dağıstan topluluklarının beyleri ile kurduğu temaslarla onları İran harekâtında ittifaka dahil etti. Kafkasya

üzerinden Derbent'e inerken, Kafkas topluluklarının Kırım-Osmanlı ittifakı içinde yer almasından rahatsız olan289 Rusların engeli ile karşılaştı.290 Kaplan Giray 1147/1734 yılında Osmanlı-İran muharebelerinde yer almak üzere cephede iken İstanbul'a Nadir Şah'la ilgili müzakereler için yollandı. Osmanlı Devleti'nin bütün gücü ile İran cephesinde bulunduğu, Kırım hanının cephede olduğu bu dönemde Avusturya ile ittifak akdeden Rusya, Azak üzerinden Kırım Yarımadası'na doğru büyük bir harekât başlattı. Bir ara Rusların eline geçen, Prut zaferinden sonra tekrar elde edilen Azak'ın Rusların işgaline uğraması, İstanbul'da şaşkınlık yarattı. Osmanlı Devleti Ruslarla savaşa karar verdi. Kırım hanının Azak'ın yardımına koşmasına imkân yoktu; zira, bizzat başkent Bahçesaray muhasara altında idi. Rus kuvvetlerini Or Kapı'da karşılayan Kırım hanı muvaffak olamadı. Ruslar, Kırım'ı istilâ ile merkez Bahçesaray, Gözleve ve Akmescit şehirlerini ateşe verdiler. Burada yüzyılların eseri olan umran, Selim Giray I'in kurmuş olduğu zengin kütüphane dahil yok edildi.

Ruslar, bu istila sonunda Kırım'da kalmadılar. Kırım'ı baştan başa yakıp yıktıktan sonra çekildiler; zira, henüz Ukrayna meselesi ile meşguldüler.291 Bu istilâ, Kırım Hanlığı'nın mezkûr tarihe kadar karşılaştığı en büyük felâkettir. Artık Rusları durduracak gücün kalmadığı ortaya çıkmış, Rusların gerekli hazırlığı yaptıktan sonra burada kalıcı istilayı başarabilecekleri anlaşılmıştı.

Nikris illetine duçar olan Kaplan Giray I., bu istilanın defedilmesinde etkili olamadığı kanaatiyle azlolunup yerine Fetih Giray tayin edildi (Ağustos 1736).292 Merkez, tahrip edilen Bahçesaray'dan Karasubazar'a taşındı. Fetih Giray, Rusya'dan öç almak maksadı ile Osmanlı birliklerinin desteğinde büyük hasarla neticelenen başarılı bir akın düzenledi. Ruslar buna şiddetle cevap verdiler. Bu kez prens Galitzin kumandasında Kırım'a giren Ruslar, yeni merkez Karasubazar'ı da tahrib ettiler. Kuzeydoğu

sınırında ki Azak gibi Yarımada'nın kuzeybatı sınırında en mühim seddi teşkil eden Özi Kalesi düştü. Bu başarısızlık Kırım hanıyla beraber Osmanlı sadrazamının da azline yol açtı.293 Bu gelişmelerle beraber, Fetih Giray'ın yerine Mengli Giray II. ikinci kez tayin edildi (Ağustos sonu 1737) 294

Mengli Giray II.'nin tahta geçtiği sırada Osmanlıların Özi'yi istirdat faaaliyeti devam ediyordu. Kırım Han'ı, beklenmekte olan Rus kuşatmasını, yeniden tahkim edilmiş bulunan Perekop'ta bekliyordu. Rus generali Laski, kurnazca bir planla hareketini Yarımada'nın kuzeydoğusunda yarı bataklık ince dil halinde uzanan Sıvaş tesmiye edilen alan üzerinden kurduğu köprüden hareketle Arabat mevkiinden Kırım'a girdi. Karasubazar'ı bir kez daha tahrip eden Ruslar geriye, Ukrayna'daki karargâhlarına çekildiler (1738). Mengli Giray II., Ukrayna'da bulunan Ruslar üzerine başarısız bir harekât gerçekleştirdi. Ruslar buna da sert karşılık verdiler. Kırım'a girerek tahrip ettiler. Büyük umran beldesi Kırım, artık bir çölden farksızdı.295 Bu savaşlardan yorgun ve bitkin Mengli Giray II., strateji gereği Rusların Ukrayna'ya çekilmelerini kendi başarısı addederek Ruslarla barışın uygun olacağnı telkin ediyordu. Avusturya'nın sulha razı olması, Fransa'nın tavassutu ile Rusların da ikna edilmesiyle sulh yapıldı. Oysa Kırım'ın kapısı Azak Rusların elindeydi.296 Mengli Giray II.'nin vefatı üzerine (30 Aralık 1739) hanlığa Selâmet Giray II. getirildi (Şubat 1740).297

Avusturya ve Rusya ceplerinde sulh yapılmış, sıra sulh şartlarının tatbikine gelmişti. Ruslar, Selâmet Giray II.'nin antlaşma şartlarına mugayir hareketle esirleri iade etmediğini İstanbul'a şikâyet ettiler. Sulhu korumak gayreti içinde olan Osmanlı, Selâmet Giray II.'yi azlederek Selim Giray II.'yi Atadı (Ekim 1743) 298

Selim Giray II. Kırım tahtına geçtiği sırada Osmanlı Devleti İran'a savaş ilan etmişti. 1746'ya kadar süren İran-Osmanlı muharebelerinde Selim Giray II. muvaffakiyetle savaştı. 1743'te İstanbul'da başgösteren

kıtlıkta zahire sevkiyle başkentin imdadına koştu. İstanbul nezdinde itibarını muhafaza eden ender hanlardan birisi oldu. Saray'ın büyük teveccühüne mazhar olup yüklü hediylerle taltif edildi. İsyan eden kalgay Şahin Giray'a karşı şiddetle mücadele ederek mağlub etti. Şahin Giray Lehistan'a sığındı.299 Selim Giray II. 18 Haziran 1748'de vefat etti. Hanlığa Arslan Giray I. (birinci hanlığı) atandı.300

Kırım hanlarının ortalama hükûmet süreleri bakımından uzunca bir süre iktidarda kalmayı başaran Arslan Giray I. zamanı, Ruslar tarafından yakıp yıkılan Kırım'ın yeniden imârı faaliyetiyle geçti. Bahçesaray'da yeni bir medrese inşa edildi. Arabat Kalesi onarıldı. İmar ve inşa faaliyetleriyle hanlığın batı ve güney kanadı yeniden hayatiyet kazandı. Arslan Giray I., saray müntesibi Kırımlı Rıza Efendi'nin girişimiyle azledilip yerine Halim Giray Atandı (Şubat-Mart 1756).301

Gençliği Rumeli de geçen Halim Giray, dahili meselelere vakıf değildi. Nogayların ödemekle yükümlü oldukları vergileri hesapsızca yükseltmesi ve bunların liderlerinin iç dengelere dikkat etmeksizin değiştirilmesi, isyanlara sebep oldu. İsyanları sert bir şekilde bastırma girişimi ters etki göstererek ayaklanmanın büyümesine sebep oldu (1757). Bu arada İstanbul'da başlayan kıtlık Kırım hanından yardım istenmesine yol açmış, Nogaylarda bol miktarda zahire bulunduğunun haber alınması üzerine temin etmeleri istenmişti. Nogaylar bunu reddedince savaş yoğunlaştı. Kırım güçleri Nogaylara mağlub olarak Bahçesaray'a sığındı.

Bu vaziyet umumen Kırım kabile güçlerinin çözülmesi tehlikesini doğurdu. Halim Giray azledilip yerine Kırım Giray (ilk hanlığı) atandı (Ekim 1758).302 Halim Giray'ın azledilmesine yol açan Nogay isyanın alevlenmesinde Kırım Giray'ın da rolü olmuştu. İstanbul aslında Arslan Giray'ın atanmasına karar vermiş, ancak kabile güçlerinin kararlı muhalefeti karşısında Kırım Giray atanmıştı.303 Bu suretle İstanbul'un

tasvibi haricinde Kırım tahtına geçmiş bulunan yeni han, kendisini hiçbir zaman emniyette hissetmemiş, Besarabya'daki karargâhından ayrılmamıştır. Kırım Giray, Kozak istilâsına karşı başarı ile mücadele etti (1760). Arslan Giray'ın muhalefeti onu zayıflatan en önemli unsurdu. Rusya, Avusturya ve Prusya ile aktif siyaset uyguladığı batılı araştırıcıların dikkatini çekmiştir. Kırım Hanı'nın Frederick ile iyi ilişkiler içinde bulunması İstanbul nezdinde hoş karşılanmamıştır. İstanbul onu bazı müzakerelerde bulunmak üzere merkeze çağırınca evvela azledilme endişesi ile gitmedi.304 Merkezin ısrarı üzerine, maiyetinin uyarılarına rağmen 1764'te İstanbul'a vardığında azledilip yerine Selim Giray III. (ilk hanlığı) atandı (Ağustos 1764).305

Selim Giray III., artık vakıa haline gelmiş bulunan Rus üstünlüğünden rahatsız idi. Rusların Bağçesaray'da bir gözlemci heyeti bulundurmaları onu rahatsız ediyordu. Bu konuda Ruslara baskı yaptı. 1765'te bazı müzakerelerde bulunmak üzere İstanbul'a çağrıldığında vuku bulan görüşmelerde Rusların niyetleri üzerinde sarayı ikna edip fiili destek koparmaya çalıştı.306 Viyana mağlubiyetinden Karlofça'ya kadar büyük Haçlı ittifakı, ondan sonra Avusturya, Rusya ve İran'la yaptığı savaşlarda yorgun düşen Osmanlı Devleti artık dünya politikasında aktif siyaset gütmekten vazgeçiyor, sulhu korumaya büyük gayret gösteriyordu.307 Kırım hanının niyetlerinden endişe edilerek azledilip yerine Arslan Giray (II. hanlığı) atandı (Mart 1767).308 Arslan Giray, Bahçesaray'da tahtına çıkmasından kısa bir süre sonra vefat etti (Mayıs-Haziran 1767). Kabile güçlerinin Kırım Giray oğlu Baht Giray'ı istemelerine rağmen 309 hanlığa Maksud Giray (ilk hanlığı) atandı (Haziran 1767).310

12. Hanlığın Sükûtu

Rusya'nın milletlerarası politikada ağırlığını iyice hissettirmesi, Lehistan'a pervasızca müdahale etmesi, Kırım Hanlığı'nın sınırlarına

tecavüz etmesi ve bu hadeselerle başlayan muhaceretlerin doğurduğu tepkiler İstanbul'u zorluyor, savaş yanlısı grupları yatıştırmak zorlaşıyordu. İmparatorluğun gücünü iyi bilen Koca Ragıp Paşa, savaşın yıkım getireceğini en iyi bilenlerden idi. O'nun vefatı üzerine sadaret makamına gelen Muhsinzâde Mehmet Paşa da Rusya karşısında Osmanlı'nın gücünü mukayese edebilecek tecrübeye sahip olup, savaşı engellemek için elinden gelen bütün gayerti göstermiştir. Bu büyük tecrübenin korkaklıkla itham edilerek azledilip yerine Mahir Hamza Paşa'nın tayin edilmesi, Osmanlı-Rus savaşına giden yolu açtı. Yapılan son müzakerelerde Rusya'ya harp ilan edildi (Ekim 1768). Osmanlı Devleti, hazırlık yapmadan büyük bir savaşa giriyordu.311

1768'de Osmanlı Devleti Ruslaya ile muharebeye giriştiğinde Maksud Giray muharebe umuru için yeterli evsafta olmadığı düşüncesi ile azledilerek yerine Kırım Giray (ikinci hanlığı) tekrar atandı (Ekim 1768).312 Bu atama oldukça isabetliydi. Bu dönemde Kırım'da bulunup değerli hatırat bırakmış bulunan Baron de Tott'un verdiği bilgilere göre313 Kırım Giray oldukça enerjik bir han idi. Cevdet Paşa da aynı görüştedir. Cevdet Paşa, "gerçekte yer ve gök götürmez askerle Rusya üzerine "yüründüğünü, ancak "disiplinsiz ve eğitimsiz" askerle disiplinli ve eğitimli" Rus askerlerine karşı başarılı olunamadığından bahisle, Kırım Giray hakkında şu tespitleri yapmaktadır: "Öte taraftan Kırım Giray Han Rus topraklarını çiğneyip talan etmiş, bir taraftan Osmanlı ordusundan birazı Özi suyunu geçerek Rusya'yı epeyce sıkıştırmıştı. Serdar'ı Ekrem ordusu da Hotin tarafına gelerek Turla ırmağına köprü kurup asker geçirerek ilerlemeğe başlamıştı. Bu haberler Petersburg'da korku ve dehşet uyandırarak az kalsın ihtilâle sebep olacaktı. Lâkin Kırım Giray ölünce yerine geçen, gevşekçe olmakla onun yerini tutamadığından ve o sene mevsimsiz yağıştan nehirler coşup taşınca Osmanlı ordusu birkaç

kısma ayrılıp parçalanmış ve mühimmatı kayıplara uğradığından, Ruslar bundan faydalanarak Osmanlı orudsunu Tuna'ya doğru epeyce kovaladılar. Böylece Prut yılından Ruslar Baltacı Mehmed Paşa'nın gafletiyle nasıl imha olmaktan kurtulmuşlarsa bu kere de Özi Irmağı'nın böyle vakitsiz taşması, Katerina'yı tehlikeden kurtardı, diye bazı Avrupa tarih yazarları yazmıştır. Hele Kırım Giray'ın vefatından Ruslar çok istifade ettiler."314

Kırım'ın mukadderatının tayin edildiği bu önemli savaşın kaderi, birtakım tabii hadiselerle beraber Kırım Giray'ın vefatından da etkilendi. Kırım Giray, Mart 1769'da vefat edince Kırım hanlığına Devlet Giray III. (ilk hanlığı) atandı.315

Savaş bütün hızı ile sürmekte idi. Devlet Giray III., Hotin ve Boğdan savaşlarında ki muvaffakiyetsizliği üzerine azledildip yerine Kaplan Giray II. atandı (Ocak-Şubat 1770).316

Kaplan Giray II., 80.000 kişilik ordusuyla Osmanlı ordusuna iltihak etmek üzere Yaş'a hareket etti. Prut civarında önünü kesen Ruslarla kahramanca savaştı. Bir ay kadar süren muharebelerde mağlub oldu. Bender, İsmail ve Akkerman Ruslar eline geçti.317 Bu gelişmeler üzerine han azledilip yerine Selim Giray III. (ikinci hanlığı) atandı (Kasım 1770).318

İlkbahar 1185/1771-72' de Ruslar Kırım'ı istila ettiler. Vukubulan muharebelerde Osmanlı-Kırım kuvvetleri feci bir hezimete uğradılar. Serasker İbrahim Paşa esir düştü. Kırım kuvvetleri de perişan olmakla, Selim Giray III. orduyu ve Kırım'ı terkederek İstanbul'a sığındı. Kırım hanlığına Maksud Giray (ikinci hanlığı) getirildi (Kasım 1771).319 Aynı tarihlerde Şahin Giray, bir heyetle resmi bir antlaşma aktetmek üzere Rusya'ya gitti.320

Serasker İbrahim Paşa'nın kâtibi Necati Efendi, Ruslara esir edilişi ve orada ki vukuatı muhtevi değerli bir hatırat bırakmıştır. Bu hatırattan

edindiğimiz umumi kanaate göre Osmanlı Devleti artık Kırım halkı nezdinde ümid olmaktan çıkmış, Rus himayesinin kabulü de fakto bir vaziyet almış, bu durum Kırım ümerasını kesin hatlarla parçalamış, hanlığın varlığının devamı imkânsız hale gelmiştir.

Osmanlı komuta heyeti Kırım'da gerçekleştirmek durumunda olduğu harekâtın iaşe ve levazım boyutunu geleneksel anlayışa göre yerli halktan temin etmeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Rus istilasının kaçınılmaz olduğunu analayan yerli ümera artık Osmanlı ile müttefik görünümü vermekten hazer etmekte, lojistik destek unsurlarından mahrum kalan Osmanlı ordusu, hareket kabiliyetini kaybetmiş bulunmaktadır. Rus nüfuzunun ortaya çıkardığı umumi panik, hanların hükûmet etmesini de imkânsız hale getirmiştir.321

Bu aşamada Kırım kabile güçleri İstanbul'dan yapılan atamaları tanımamakta, hanları bizzat kendileri seçmektedir. İstanbul ise bu durumu çaresiz kabul etmektedir. Maksud Giray Han'ı tanımayan kabile güçleri "Sahib Giray II.'yi Kırım'ın müstakil hanı seçtiler"322 (1771).323 Rusya ile görüşmelerini sürdüren Şahin Giray da yapılan antlaşma sonunda (Kasım 1772) hanlık beratı almıştı.324

Rusya'nın bu merhalede güttüğü siyaset, Kırım yerli ümerasını Osmanlı'dan tamamen koparmak idi. Osmanlı'nın tam bir mağlubiyet içinde imzaladığı Küçük Kaynarca Muahedesi'nde bile bu siyasetini maharetle tatbik etti. Rusya, bütün Tatar ve Kafkas topluluklarının hamii rolünü oynuyordu.325 Mezkûr muahedenin ücüncü maddesine göre "Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Camboyluk ve Yedicek" ulusları tam bağımsızlık anlayışı içinde müstakil olacaklar, kendi hanlarını bizzat Cengiz soyundan kendi rızası ile atayacak, Osmanlı asla müdahale edemeyecekti. Rusya, bu maddeyle güya, Tatarların kültürlerini hiçbir baskıya maruz kalmadan icra edebilmelerini de garanti altına almıştı. Bu meyanda Müslüman olmaları

hasebiyle dini bakımdan halifeye bağlı kalmaları tabii karşılanmakla beraber, bu dini bağlılığın asla istiklallerine halel getirmeyecek şekilde tatbikini öngörmüşlerdi. Küçük Kaynarca'ya göre Buğ-Kuban arasında Türklerle meskûn arazi müstakil Kırım Hanlığı'na bırakılırken, Kerç Boğazı'nın iki yakası ile Kılburun Kalesi ile Kabartay ülkesi Ruslara kalıyordu.326

Sahib Giray halâ meşru han olmakla beraber, hiçbir etkisi kalmamıştı. Bölünmüş bulunan Kırım halkı, büyük bir iç savaşa sürüklendi. Osmanlı yanlısı olan Sahib Giray bu kargaşa içinde tutunamayarak İstanbul'a sığındı.327 Ayan, mirzalar ve ulemanın ittifakı ile Kırım hanlığına Devlet Giray III. (ikinci hanlığı) atandı (Nisan 1775).328

Ruslarla yerli kabile güçleri arasında gizli bir anlaşma vuku bulmuş, Kırım kabile güçleri artık Rus yanlısı olmuştur.329 Rus yanlılarının başında Şirinlerin gelmesi hiçte şaşırtıcı değildir; zira, Şirinler Osmanlı'nın gidici, Rusların kalıcı olduklarını anlamış, politikalarını buna göre belirlemişlerdir. Devlet Giray III., Rus yanlılarının saldırıları sonunda firar edince330 Kırım tahtına Rus yanlısı Şahin Giray geçti (Ocak 1777) 331

Artık Kırım'da Osmanlı'ya tabi bir hükümet bulunmuyordu. Bu durum Kırım ahalisi nezdinde büyük infiali mucip oldu. Ruslara karşı başlayan ayaklanmalarda halktan çok sayıda Rus katledildi. Saldırıya uğrayan Şahin Giray Ruslara sığındı.332 Osmanlı hükümeti Kırım'a Selim Giray III.'ü (üçüncü hanlığı) gönderdi (1191/1777) ise de Ruslar karşısında başarılı olamayarak İstanbul'a sığındı (1778).333 Ruslardan destek alan Şahin Giray, Kırım tahtına yeniden oturdu (1779-1782-ikinci hanlığı).334

Rus yanlısı Şahin Giray'ın başa geçişinden itibaren Kırım hicret faciası başladı. Bu tarihten itibaren Kırımlılar kitleler halinde Anadolu'ya göç ettiler.

Osmanlı Devleti Kırım için henüz son kozunu oynamamıştı. Kırım gerilimi iki devlet arasında savaşı kaçınılmaz kılıyordu. Rusya'nın Aynalıkavak Tenkihnamesi ile Kırım ve Taman'ın askerden arındırılması gibi tavizlerde bulunması karşılığında Osmanlı Şahin Giray'ın hanlığını tanımak durumunda kaldı. Rusların aldığı taviz, daha kazançlı idi; zira, halk nezdinde kâfir olarak nitelenen birisi halife tarafından meşru hale getiriliyordu. Ruslar, Nogaylar ve Çerkezleri de artık kendi vassalı gördüğü Kırım Hanlığı'nda bırakma hususunda ısrar etti. Şahin Giray, bu topluluklardan da büyük tepki gördü. Bir ara Ruslara sığındı ise de onlardan aldığı takviyelerle General Potemkin komutasında geri geldi. Rus generali, ayırım yapmadan gerçekleştirdiği soykırımda 30.000 kişiyi katletti. Kırım, Rusya'nın bir vilayeti haline getirildi (1783). 1787'de Kırım meselesi yüzünden Osmanlı-Rusya arasında bir kez daha savaş yaşandı. Osmanlı kesin bir mağlubiyete uğradı. Yaş antlaşması (1792) ile Kırım'ı Rusya'ya terketti.335

Kırım'ı bir eyâlet haline getiren Ruslar, burada insanlık tarihinde emsali görülmemiş bir zulüm, katliam ve tahribat gerçekleştirdiler. XVIII. asrın sonlarında henüz Rus yıkım hareketinin devam ettiği tarihlerde Kırım Yarımadası'nı gezen Clarke, tüyler ürpertici hadiselere şahit olmuştur. Müslüman ahali bir yana, bu yıkımdan yerli Rum, Ermeni ve yahudiler de muzdarip olarak Yarımada'yı terk etmişlerdir. XV-XVI. asırlarda Karadeniz'in Marsilyası tabir edilen Kefe'de 1800'lerin başlarında ancak 50 aile kalmıştı. Yarımada'da Rus yıkımından nasibini almayan hiçbir şehir ve kasaba kalmadı. Ruslar yüzyılların ümranını Türk ahalinin gözleri önünde yıkıyarak eğleniyor, cami, çeşme ve diğer umrandan edindikleri kurşunu mühimmat istihsalinde kullanıyorlardı.336 Kırım faciası, bugün de aktüalitesini korumaktadır.

1 Bu araştırma için ihtiyaç duyduğum kaynakların temininde hiçbir yardımı esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet Alpargu ve kıymetli büyüğüm İsmail Otar Bey'e içten teşekkürlerimi sunmaktan mutluluk duyarım. Rusça'dan çevirilerde ve araştırmamın her aşamasında emeği olan eşim Gülcihan Öztürk'e de teşekkür etmek borcumdur.

2 Kıpçaklara istinaden "Kıpçak Bozkırı" manasında tesmiye edilen "Deşt-i Kıpçak", coğrafî bakımdan dar ve geniş kapsamlı olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Dar manası ile Kıpçakların yayılış sahası olup, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayarak Batı Sibirya, Hazar Denizi, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları ihtiva ederek batıda Karpat Dağlarına kadar uzanır. Güneyde ise Kırım Yarımadası'nı içine alarak Kuban ve Terek ırmaklarının sınır teşkil ettiği hat üzerinden Sır-Derya'ya kadar uzanır. Geniş kapsamı ile, Kıpçaklardan sonra aynı saha üzerinde hâkimiyetini genişleterek devam ettiren Altın Ordu'nun hâkimiyet sahasını ihtiva eder (Mustafa Kafalı, Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s. 11-12).

3 M. Kafalı, Aynı eser, s. 17.

4 M. Kafalı, Aynı eser, s. 18.

5 M. Kafalı, Aynı eser, s. 15-16.

6 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Ankara 1987, s. 64.

7 M. Kafalı, Aynı eser, s. 49.

8 A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 65-70. Deşt-i Kıpçak'ın Moğollar tarafından istilası hususunda ayrıca bkz. A. Yu. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü (Çev. Hasan Eren), Ankara 1992, s. 28 vd.

9 George Vernadsky-Michael Karpovich, A History of Russia-The Mongols and Russia, III, New Haven: Yale Universitiy Press 1959, s. 141.

10 A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 21.

11 G. Vernadskiy, A History of Russia Kiyevian Russia, II, s. 150, 204 vd.

12 A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 31 vd.

13 Kiyev Rusyası'nın çöküşünden sonra ortaya çıkan ve Lehistan hâkimiyetinde varlığını sürdüren Litvanya'nın 1569'da Lehistan'la birleşmesi Ortodoks ahali üzerindeki Katolik baskısını artırmış, buna paralel olarak bugünkü Ukrayna toprakları üzerinde Lehistan ve Rusya'ya karşı bağımsızlık savaşı veren Kozak hareketi hızlanmıştır (Bkz. Philip Longworth, The Cossacks, London 1969, s. 90 vd).

14 A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 90-91.

15 Ceneviz'in Kırım Yarımadası'nda kurmuş bulunduğu koloni ağı için bkz. Şerafettin Turan, Türkiye-İtalya İlişkileri, I, Ankara 2000, s. 67 vd.

16 Kırım Yarımadası'nın, Altın Ordu'nun parçalanma döneminde muhaliflerin sığınağı haline gelişi hakkına bkz. Halil İnalcık, "Kırım", Mad. İA, VI, s. 746.

17 A. Yu. Yakubovskiy, Aynı eser, s. 109 vd.

18 A. Yu. Yakubovskiy, Aynı eser, s. 115 vd.

19 Altın Ordu'da hanedandan gelmeyen güçlü komuntanların hâkim olması geleneğini başlatan kişi Nogay'dır. Nogay, 1259-1299 yılları arasında hüküm süren zayıf hanlar zamamında idareyi fiilen elinde tutmuştu (Bkz. Ahmet Temir, "Nogay Hanlığı", Türk Dünyası El Kitabı, I, s. 435; M. Kafalı, Aynı eser, s. 64.

20 A. Yu. Yakubovskiy, Aynı eser, s. 130.

21 6

Umdetü't-tevârih'e göre, "Çıgay oğlanın büyük oğlu İçkili Hasan olup Uluğ Muhammed Han'ın babası idi. Bir oğluna da Bâş Timur derlerdi. Bunun dahi Gıyaseddin ve Devlet Berdi nâm iki oğlu vâr idi. Gıyaseddin'in nesli yoktur. Devlet Berdi ise amca-zâdesi Uluğ Muhammed Hân asrında Kırım içinde fakat kendü nökerleri içinde oturur idi. A'mâ olmağla bir işe karışmazdı. Kendüsü Kırım'da vefat itti. Mezârı Kırım'da Salacık dedikleri

mahaldedir. Bunun Hâcı Giray ve Cihan Girây nâm iki oğlu var idi" (Bkz. Umdetü't-tevarih (Nşr. Necib Asım), İstanbul-Matba'a-ı Amire 1343, s. 95 vd. -Bundan sonra: Umdetü't-tevârih-). Gıyaseddin ve Devlet Berdi'nin kardeş olduklarını göstermesi bakımdan önem taşıyan mezkûr kaynak, Hacı Giray'ın babasını Gıyaseddin yerine Devlet Berdi olarak vermektedir. Bize göre Es-seb'ü's-seyyâr'ın neseb cetveli doğrudur. Sahanın önemli isimlerinden M. Kafalı, Umdetü't-tevârih'i benimser ve Halim Giray, onunla aynı olması bakımından Es-sab'ü's-seyyâr ve bunlara yakın olan Şere-i Türk'ün yanlış olduğunu belirtir (Bkz. Aynı eser, s. 32).

36 Bu hususta Abdullahoğlu Hasan ve Rusça kaynak için bkz, Aş. Hacı Giray dönemi.

37 M. Ürekli, Aynı eser, s. 6.

38 Taş Timur'un Toktamış ile Timurlenk arasında cereyan eden mücadeleler esnasında Kırım'da istiklâl kazandığı, kısa süren bu hâkimiyet esnasında adına para bastırdığı (1395 tarihli), Timurleng'in galibiyetini müteakib Kırım'ı terkettiği ifade edilmektedir (Bkz. Hasan Ortegin'den naklen, A. Süha Arslangiray, Aynı eser, s. 35).

39 Yukarıda özetle bilirtildiği üzere, Hacı Abdülgaffar Kırımi'ye dayanan Kurat, Edige oğullarından biri ile Gıyaseddin'in Uluğ Muhammed'i tahtından uzaklaştırdığını ve Gıyaseddin'in kısa müddetle saray tahtına oturduğunu belirterek, Gıyaseddin'in tahttan uzaklaşmasından sonra Uluğ Muhammed'in Kırım, Küçük Muhammed'in ise Saray'da (1436'larda) hüküm sürme hususunda anlaştıklarını ifade etmektedir. Burada üzerinde durulması gereken husus, 1436'larda vuku bulduğu belirtilen (Bu tarihin biraz daha erken tarihlerde olması muhtemeldir Y. Ö.) mücadelelerde tahta en güçlü adayın Seyyid Ahmed Han olduğudur. Yakubovskiy, Tiesenhausen'den naklen, Uluğ Muhammed'e karşı yürütülen mücadeleyi şöyle izah eder: "Litvanya ve özellikle Rusya, altın Ordu'nun

kuvvetlenmesini istemiyordu. Ordu'daki durum üzerine bol bilgi alan Kör Vasiliy, kendisine karşı düşmanca bir hareket hattı takip eden Uluğ Muhammed'i zayıflatmak için Seyyid Ahmed'i bulmuştu. Şimdi barkaç rakibin, Uluğ Muhammed'in, Seyid Ahmed'in ve Temir Han'ın küçük oğlu Kiçik (Küçük olmalı-Y. Ö. -) Muhammed'in katılmasıyla yeni bir siyasî karışıklık başlamıştı. Ayrılıkçı kuvvetlerin faaliyeti sayesinde Uluğ Muhammed'in durumu aydan aya kötüleşiyordu. Zigmund, Vitovt kadar sadık bir dost çıkmamış, ayrıca Litvanya'da hüküm süren şartlar, Zigmund'un Svidrigaylo ile anlaşmasını gerektirmişti. Böylelikle, Uluğ Muhammad tecrit edilmişti. Eski Kırım'ı ele geçirdikten sonra, Seyyid Ahmed'in durumu düzelmişti. " (A. Yu Yakubovskiy, Aynı eser, s. 209). Yakubovskiy burada Gıyaseddin'den bahsetmemekle beraber, Gıyaseddin'in Edige'nin oğlu ile beraber Uluğ Muhammed'i yendiği Kurat'ın Aynî'den neklen verdiği bilgilerle kesinleşmişti (Bkz. Yuk). Bizim kanaatimize göre kesin bir kronolojik temele oturtulamayan bu hadiselerde Küçük Muhammed Uluğ Muhammed'e karşı Seyyid Ahmed gibi kendi adına mücadele etmiş, ancak zafer nihaî olarak Seyyid Ahmed'in eline geçmiştir.

40 Gıyaseddin Han'ın Vitovt'a sığınması hakkında verilen bilgilere bakılırsa (Bkz. M. Ürekli, Aynı eser, s. 9.) O'nun 1437'den sonra Litvanya'da olduğu akla geliyor; ancak, bu doğru olamaz, zira Vitovt 1430'da ölmüştür (Bkz. Aş. Dipnot).

41 M. Ürekli, Seyyid Ahemd Han'ın 1430'lardan sonra Uluğ Muhammed Hanl'la mücadele ettiğini, 1437'de ise O'nu Kazan'a çekilmeye mecbur ettiğini belirtip Gıyaseddin'in rolünü atlarken yine de Seyyid Ahmed Han'ın nihaî olarak Saray tahtını ele geçirdiği hususunda bizi desteklemektedir (Bkz. Aynı eser, s. 6, 9).

42 Hacı Giray’ın Seyyid Ahmed Han tarafından tedip edilmesi hakkında bkz. Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 35. b-36. a.; Gülbün-i hânân, s. 11-12.

43 Bir Rusça kaynağa göre 1419-39 arasında Kırım’da hüküm süren hanlar ve hâkimiyet tarihleri şöyledir: Uluğ Muhammed: 1419-1426; Devlet Berdi: 1426-1428; Hacı Devlet Giray I. (Tahta ilk teşebbüsü. Hanedan’ın kurucusu, Gıyaseddin’in oğlu): 1428-1428; Uluğ Muhammed (Toktamış’ın oğlu. Kazan’a kaçtı.): 1428-1436/37; Hacı Devlet Giray I.: 1434-1434 (Tahta ikinci teşebbüsü); Gıyaseddin (Hacı Giray I. ’in babası): 1437-1439; Hacı Devlet Giray I. (Tahta üçüncü teşebbüsü): 1439-1456). Bu kronolojiye göre Hacı Giray tahtını 1455-56’da Nur Devlet’e kaptırmış, 1456’da tekrar almış, 1466’da da vefat etmiştir (Bkz. V. E. Potekhin, D. V. Potekhin, Tavrida-Kırım, Simferepol 1994, s. 63-64). Bu kronoloji bizi yukarıdaki yorumlar bakımından cesaretlendirmiştir. Hacı Giray’ın amcası Devlet Berdi’den sonra Hacı Giray’ın Kırım’da hüküm sürdüğü hususundaki tespit bizi desteklerken, Uluğ Muhammed’in 1419-26 ve 1428-36 arasında Kırım tahtında olduğunu tebarüz ettirmesi bakımından tenakuz yaratmaktadır. Ancak, Rusça kaynağın Uluğ Muhammed’in bu tarihlerde Kırım değil Altın Ordu tahtında bulunduğunu gözden kaçırdığı ortadadır. Yukarıda üzerinde durulduğu üzere, Uluğ Muhammed’in 1428’de Altın Ordu hanı olduğu, II. Murat’a göndermiş olduğu bitiğe göre kesindir (Bkz. Yuk). Rusça kaynağın, Uluğ Muhammed’in Altın Ordu tahtının hakimi sıfatıyla Kırım’a da hâkim olması düşüncesinde olduğu görülüyor. Bu kronolojiye göre Devlet Berdi’nin Kırım’daki hâkimiyet süresinin başlangıcı olan 1426’ya kadar Uluğ Muhammed’in hâkim olduğu görülüyor ki, Kurat’ın uluğ Muhammed’in taht serüveni hakkındaki tedkiki ile uyuşmaktadır. Kurat’a göre Uluğ Muhammed’in 1425-26’da Barak’a yenilerek Kırım’a geçtiği, fakat kısı müddet sonra (1427) tekrar Saray’ya döndüğü belirtilmişti (Bkz. Yuk). Bu kaynağın ortaya çıkardığı başka bir mesele, Gıyaseddin’in 1437-

39 arasında Kırım'da hüküm sürdüğü hususudur ki, yukarıda Gıyaseddi'in Litvanya kralı Vitovt'a sığındığı hakkında verilen bilgiler de gözönünde bulundurularak yorumlanmaya muhtaçtır. Vitovt'un 1430'da öldüğü (Bkz. Alfred Erich Senn, "Lithuania" Mad. The Webster Family Encyclopedia, XI (The Webster Publishing Company 1984), s. 30.) bilindiğine göre, bu sığınma hadisesi evvelki bir tarihte olmalıdır. Bu durumda, Hacı Giray üçüncü kez Kırım tahtını bizzat babasından tevarüs etmiş olmaktadır.

44 Bkz. Esseb'ü's-seyyâr, v. 35. a.

45 Karaçi beyleri, "Dört rükn", "Dört Karaçi beyi" gibi sıfatlarla anılırdı. Bu dörtlü teşkilat yapısının Altın Ordu'dan tevarüs edildiği anlaşılıyor (Bkz. M. Ürekli, aynı eser, s. 77). Osmanlı'da görülen sancak, eyâlet sistemi mukabilinde Kırım Hanlığı'nda aşiretlerin teşkil ettiği idârî üniteler mevcuttur. Hanlığın idarî taksimatı, başlıca dört Karaçi beyinin temsil ettiği dört sancaktan meydana geliyordu. Kırım askerî gücü bütünü ile bunlar ve Yarımada'nın dışında yaşayan Nogaylardan meydana geliyordu. Karaçi beyleri, hanlığın idaresinde söz sahibi olup, devlet meclisinde alınan kararlar bunların reyiyle icraya konulurdu. İdareyi beğenmedikleri durumlarda meclise katılmamak sureti ile tepkilerini ortaya koyarlar, şiddetli muhalefetin gerekli olduğu zamanlarda Kayalaraltı mevkide kendi birlikleri ile toplanarak aldıkları kararlar muvacehesinde kendi icraatlarını tatbik ederlerdi. Protestonun bu safhası, "han"ın bütün gücünün elinden alınması manasına gelirdi. Hanlığın yönetiminde rol oynayan diğer önemli bir unsur da "nökörler"dir. Bunlar, beylerin seçme askeri olup Osmanlı'da ki "hassa" birliklerinin yerini tutarlar (Kırım Kabile yapısı hakkında bkz. H. İnalcık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı", Emel (Özel), Sayı: 135, (İstanbul 1983), s. 51-73-Bundan sonra: Han ve Kabileler.; Beatrice Forbes Manz, "The

Clans of the Crimean Khanate”, Harvard Ukrainian Studies, II/3 (Cambridge 1978), s. 282-309.

46 A. Nimet Kurat, Türk Kavim ve Devletleri., s. 208; Yarımada’ya 14. yüzyılda Kırım denilmesinin (Bkz. V. E. Potekhin, D. V. Potekhin, Aynı eser, s. 62) sebebi, Türk nüfusunun burada kesafet kazanması idi.

47 Hanlığın merkezinin Bağçesaray olduğu hususunda yaygın kanaat mevcuttur. Ceneviz-Kırım mücadelelerinin seyrinden merkezin Solhat (Eski Kırım) olduğu anlaşılıyor. Şirinlerin merkezinin Eski Kırım olması halinde (Bkz., V. E. Sroeckovsky, Muhammed Geray Han ve Vasalları (Çev. Kemal Ortaylı), Ankara 1978, s. 12), ilk merkezin Bağçesaray olması imkânsızdır; zira, hanlık, Şirinlerle organik bütünlük içinde teessüs etmiştir. Kurucu kabile ile hanlığın bu kadar bir mesafede bulunması sözkonusu olamaz. Abdülgaffar Kırımî de hanlığın ilk merkezinin Eski Kırım olduğu görüşündedir (Bkz. Umdet’üt-tevârih, s. 99). Merkez sonradan Bağçesaray olmuş (Bağçesaray’ın 1501’de kurulduğu hakkında bkz. Gülbün-i Hânân, Nâşirin notu, s. 16), bundan dolayı Solhat “Eski Kırım” tesmiye edilmiştir. Hanlığın klasik çağını idrak ettiği dönemlerde hanların makarr-ı saltanatı Bağçesaray, Kalgay’ın Akmescit, Nureddin’in ise Kaçı karyesi yakınında ki saray idi (Bkz. Hazerfen Hüseyin Efendi, Telhîsü’l beyân fî Kavanîn-i Âl-i Osmân (Aslı Bibliotheque Nationale de Paris Ancien Fonds Turcs no. 40’da ki nüshanın İstanbul Başbakanlık Arşivi Kütüphanesi 220 no. ’da kayıtlı sureti, v. 105. a vd).

48 Hanlığın kuruluşu ve ilk mücadeleleri hususunda büyük ehemmiyet taşıyan tespitler hususunda bkz. Abdullahoğlu Hasan, “Ceneviz menbalarına göre XV. asır Kırım Hanlığı”, I, Azerbaycan Yurt Bilgisi, X (İstanbul 1932), s. 336-337.; Bu hadiseler için ayrıca bkz., Y. Öztürk, Aynı eser, s. 17 vd.

49 Abdullahoğlu Hasan, “Aynı makale”, s. 337.

50 Abdullahoğlu Hasan, “Aynı makale”, s. 337.

51 Abdullahoğlu Hasan, “Aynı makale”, XI, s. 372, 373. Rus vakanüvisi Andrey Gatari’den naklen Rusça çağdaş bir tedkik tarafından ele alınan bu savaş, Ceneviz kaynakları ile tamamen örtüşmektedir. Rusça kaynakta, özetle, Ceneviz için en büyük tehlikenin Yarımada’da sürekli dolaşma halinde bulunan Tatarlar olduğu, 14 Haziran’da Cenevizlilerin Solhat merkezli Kırım Hanlığı’na savaş ilan ettiği, sıcaktan dolayı Cenevizlilerin silah ve teçhizatlarını arabalara yerleştirdiği, Tatar okçularının ani bir taarruzla Cenevizlileri bozguna uğrattığı, Cenevizlilerin bütün ağırlıklarını bırakarak firar ettikleri, Tatarların takip ve imha suretiyle pek çok ganimet elde ettikten sonra Solhat’a avdet ettiği, büyük şenlik ve kutlama yaptıkları belirtilmektedir. Kaynakta ayrıca, daha sonra savaş meydanına geri dönen Tatarların, Cenevizlilerin cesetlerinin başını keserek bunlardan iki kule yaptıkları, bu sırada cereyan eden hadiselerde Yahudilerin Hıristiyanların yağmalanması ve öldürülmesinde rol oynadıkları, Ceneviz ve Kırım Hanlığı arasında Solhat’ta bir antlaşma yapıldığı da açıklanmaktadır (Bkz. V. E. Potekhin, D. V. Potekhin, Aynı eser, s. 10).

52 Kırım Hanlığı’nın bu surları düşürmek için gerekli donanma ve topları bulunmuyordu (Bkz. H. İnalcık, “Hacı Giray I. ” Mad. İA, V/1, s. 26.

53 Abdullahoğlu Hasan, “Aynı makale”, s. 373.

54 1438 yılında Carlo Lomellina kumandasındaki bir Ceneviz ordusunun Hacı Giray tarafından bozguna uğratılması (Bkz. Bedriye Sabit, Kırım’ın Osmanlı İmparatorluğu’na Eklenmesi Meselesi, İstanbul 1934, s. 5.), 1434 tarihli antlaşma ile ortaya çıkan statükonun sağlamlaştığını ifade edelim.

55 Hacı Giray’la ilgili bu belge için bkz. A. Nimet Kurat, Yarlık ve Bitikler, s. 67.

56 Bu antlaşma için bkz. H. İnalcık, “Yeni vesikalara göre Kırım’ın Osmanlı tabiliğine girmesi ve bir ahitname meselesi”, Belleten, VIII/30 (Ankara 1944), s. 194, s. 197. ”-Bundan sonra: Kırım’ın Osmanlı tabiliğine girmesi-.

57 Abdullahoğlu Hasan, “Aynı makale”, s. 376.

58 H. İnalcık, “Aynı makale”, s. 198; Aynı yazar, “Hacı Giray”, Mad. Eİ2, III, s. 44; Yücel Öztürk, Aynı eser, s. 20-21.

59 H. İnalcık, “Aynı makale”, s. 199.

60 Abdullahoğlu Hasan, “Aynı makale”, II, s. 378.

61 M. Ürekli, Aynı eser, s. 13.

62 Bkz. Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 37. b; Gülbün-i Hânân, s. 16.

63 Abdülgaffar Kırımî, Umdetü’t-tevârih, s. 97.

64 Dahili karışıklık hususunda bkz. H. İnalcık, “Aynı makale”, s. 199 vd.

65 H. İnalcık, Mengli Giray’ın Hacı Giray’dan itibaren hanların yeni payitahtı olan “Kırker”’de, Nur Devlet’in ise kabilelerin büyük kısmımın meskûn olduğu Özi boylarında hüküm sürdüğünü belirtmektedir (Bkz. “Aynı makale”, s. 200, 201). Bizim açımızdan bu imkânsızdır; zira, Nur Devlet’in Özi boylarında, yani Yarımada’nın dışında olması durumunda Mengli Giray’ın tahtı için bir mania kalmayacaktır. Nur Devlet’in Kırım hanı sıfatı ile Eski Kırım’da olması muhtemeldir. Es-seb’ü’s-seyyâr’a göre (Bkz. v. 38 a.) Mengli Giray Kefe’ye sığınmıştı. Bunun sebebi, Nur Devlet’in tazyikinden başka bir şey olamazdı. Bu hadiseler hakkında kaynaklar tenakuzlarla doludur. Es-sab’ü’s-seyyâr’a göre Nur Devlet Seyyid Ahmed Han neslindendir (Bkz. v. 38. a).

66 Mengli Giray’ın Cenevizlilerin elindeki Kefe’ye (Es-Seb’ü’s-seyyâr (v. 38. a) veya Mankub’a (Gülbün-i Hânân, s. 17) sığınmış bulunması bunu gösteriyor. Gülbün-i Hânân’a göre Nur Devlet Mengli Giray’ın amca-zâdesi

idi. Mengli Giray üç ay hüküm sürdükten sonra Nur Devlet ve diğer amca-zâdesi Baykeldi'ye mağlup olarak Mânkub'a sığınmıştı (S. 16).

67 M. Ürekli, Aynı eser, s. 15.

68 Mezkûr bitik için bkz. A. Nimet Kurat, Yarlık ve Bitikler, s. 85.

69 Y. Öztürk, Aynı eser, s. 22.

70 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 203-204.

71 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 204.

72 1466'dan sonra Kırım Hanlarının hâkimiyet süreleri ve tarihleri için bkz. H. Ortegin, Aynı eser, s. 11.

73 A. Yu. Yakubovskiy, Aynı eser, s. 214; Ceneviz müdahaleleri içn ayrıca bkz. Alan Fisher, Crimean Tatars, California 1978, s. 8.

74 Bu hadiselerin tafsilatı için bkz. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 24-25.

75 H. İnalcık, "Han ve kabiler. " s. 51. Osmanlı fethine yol açan hadiseyi Halim Giray ve ona dayanan Cevdet Paşa yanlış yorumlamıştır. Bu kaynaklara göre osmanlıları davet eden kişi Mengli Giray idi (Bkz. Gülbün-i Hânân (Nşr. Sadi Çöğenli-Recep Toparlı), Erzurum 1990, s. 16-18; Cevdet Paşa, Kırım ve Kafkas Tarihçesi, İstanbul 1307, s. 13).

76 Tafsilat için bkz. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 26-27. Bu seferi gerçekleştiren Osmanlı donanması ve askerinin mevcudu, kuşatma ve fethin safhaları için bkz. Es-seb'ü's-Seyyâr, v. 38. b; Aşıkpaşa-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman (Nşr. Ali Bey), İstanbul 1332, s. 182; Mehmet Neşrî, Kitab-ı Cihannümâ, II (Nşr. F. Reşit Unat-M. Altan Köymen), Ankara 1995, s. 823; Tursun Bey, Tarih-i Ebul'l-Feth (Nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 169; İbn Kemal, Tevarih-i Âl-i Osman, VII. Defter (Neşr Şerafettin Turan), Ankara 1991, s. 384, Hoca sadettin, Tâcü't-Tevarih, III (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1990, s. 149; Gelibolulu Mustafa Ali, Künhü'l-Ahbâr, Nur-u Osmaniye Ktb., no: 3407, v. 149. a.

77 Tafsilat ve kaynaklar için bkz. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 28.

78 Mankub Kalesi’nin mükemmel bir tasviri için bkz. Evliya Çelebi, Seyahatname, VII (Nşr. Mümin Çevik), İstanbul 1985, s. 339 vd.

79 Gedik Ahmed Paşa klasik kuşatma ile sonuç alınamayacağını anlayınca bozgun görüntüsü vererek geri çekilmiş ve pusuya yatmıştır. Klasik kara savaşlarında başvurulan bu taktiğin deniz muharebelerinde de uygulandığını gösteren bu hadiselerin tafsili için bkz. İbn Kemal, VII. Defter, s. 389; Künhü’l Ahbâr, v. 149. a; Tacü’t-Kevârih, III, s. 152.

80 İbn Kemal, VII. Defter, Giriş, LXXIX, s. 388-90; Muhtasar Cenâbî Tercümesi, Nur-u Osmânîye kütb, No. 3107, v. 162. a vd.

81 H. İnalcık, “Kırım’ın Osmanlı tabiliğine girmesi”, s. 207. Sözkonusu antlaşmanın muhtevası belli değildir. Bu antlaşmadan, Mengli Giray tarafından İstanbul’a gönderilen bir mektupta bahsedilmektedir (Mektup için bkz. A. Nimet Kurat, Yarlık ve Bitikler., s. 87 vd).

82 Azak-İdil ve İdil ötesi sahada yaşayan Çerkez, Nogay, Kabartay, Kumuk topluluklarının menşei, Kırım Hanlığı karşısındaki statüleri, Rusya’nın bu topluluklara karşı yürüttüğü siyaset hakkında değerli bilgiler için bkz. Kefeli İbrahim Efendi, Tevârih-i Tâtâr Hân ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir (Nşr. Cafer Seyid Ahmed Kırımer), ?, s. 34 vd. Bundan sonra: Tevârih-i Tâtâr.

83 Kırım Hanlığı ile Osmanlı hâkimiyet sahalarının tafsili için bkz., Y. Öztürk, Aynı eser, s. 101 vd.

84 Bahis konusu Seyyid Ahmed, Hacı Giray’dan beri bildiğimiz han değildir. Bahis konusu han 1465’te Rusya’ya yaptığı seferde mağlub olduktan sonra sahneden çekilmiş, yerini Küçük Muhammed’in oğlu diğer Ahmed’e bırakmıştır (Bkz. A. Yu. Yakubovskiy, Aynı eser, s. 214). Bu vakalarda adı geçen şahıs budur.

85 H. İnalcık, “Aynı makale”, s. 212. H. İnalcık’ın kaynağı olan Es-seb’ü’s-seyyâr için bkz., Ragıp Paşa ktb., No 1016, V. 39. b.

86 Kefe beyi Kasım bey, Osmanlı donanmasının yardıma geldiği görüntüsünü yaratmış ve Seyyid Ahmed Han buna inanmıştır (Bkz. H. İnalcık, “Aynı makale”, s. 212, 213.

87 H. İnalcık, “Aynı makale”, s. 220. Teşebbüsün Eminek’ten gelmesine rağmen, onların kontrolünün İstanbul’da olduğu kesindir. 1475’ten itibaren ortaya çıkan yeni statüye göre Osmanlı’nın Kırım tahtında Altın Ordu’ya tabi bir hanın bulunmasına rıza göstermesi tarihi gerçeğe aykırıdır. Şirinlerin İstanbul’dan yönetildiklerini düşünmek doğru olur. Bundan sonra hanlığın dahili meselelerinde Şirinlerin istanbul ile nasıl organik bir bağ içinde bulundukları görülecektir.

88 Bu tabiyetin hukûkî çerçevesi ilk etapta tamamen çizilmemiş, tedricen ortaya çıkmıştır. Kırım hanlarının Osmanlı protokolünde mevkii padişahtan aşağı, vezir-i azamdan yukarı idi. Bu teamül, Kanunî’nin Eflak seferi sırasında teşekkül etmişti. Bu sefer sırasında Gazî Giray Han otağ-ı hümâyuna vasıl olduğunda Kanunî Kırım hanına kendisiyle eşit yükseklikte bir yere oturmasını teklif etmiş, Gazî Giray bunu kabul etmeyerek daha alçak bir mevkiye oturmayı uygun bulmuştu. Kırım hanlarının kendilerini vezir-i azamdan üstün saydıklarına şüphe yoktur. Yanık seferi sırasında vezir-i azam Sinan Paşa bu teamüle riayet etmeyince ciddî bir krize sebebiyet vermişti. (Bkz. Hazerfen Hüseyin Efendi, Aynı eser, v. 104. a, b). Hukûkî statüde başlangıçta mevcut bulunan belirsizlik, iki devlet arasında sürekli yaşanan siyâsî krizlerin başlıca sebebini teşkil ettiği gibi, zaman zaman büyük seferlerin hezimete dönüşmesine de yol açmıştır.

89 M. Ürekli, Aynı eser, s. 21, 22.

90 Tafsilat için bkz. Yücel Öztürk, Aynı eser, s. 51 vd.

91 M. Ürekli, Aynı eser, s. 23.

92 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 44 b.

93 M. Ürekli, Aynı eser, s. 24.

94 Gülbün-i Hânân, O. Cûdî neşri, s. 28-29.

95 Kazan Hanlığı üzerinde Kırım-Rus hâkimiyet mücadelesi hakkında tafsilat için bkz. A. Nimet Kurat, Kazan Hanlığı, AÜDTCFD, XII/3-4, 1954'den Ayrı Basım, Ankara 1954, s. 227-246.

96 Gülbün-i Hânân, s. 29.

97 Gülbün-i Hânân, s. 30.

98 Gülbün-i Hânân, s. 30-31.

99 Gülbün-i Hânân, s. 31.

100 Gülbün-i Hânân, s. 31.

101 Gülbün-i Hânân, s. 32.

102 Gülbün-i Hânân, s. 33.

103 Gülbün-i Hânân, s. 33. Hâlim Giray, Mehmed Giray'ın iki oğlu Gazi ve Baba Girayların babalarının maiyyetinden kaçıp kurtularak Nogaylar arasına katıldığını ve onlarla müştereken bu suikastın planlandığını ifade eder (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 26). Kırımî ise bu hadisenin Mehmed Giray'la Nogaylar arasındaki çarpışma sonunda gerçekleştiğini belirtir (Umdetü't-tevârih, s. 98-99). V. E. Sroeckovsky (Bkz. Aynı eser, s. 59 vd.)'de de bu hususta kayda değer malumat vardır.

104 Muzaffer Ürekli, Aynı eser, s. 27, 28. Ürekli, Şirinlerin beyi Memiş Mirza'nın İstanbul'a sunduğu arz ile Saadet Giray'ın atandığını Es-seb'ü's-seyyâr'dan neklen belirtiyor (Bkz. Aynı eser, s. 27). Gülbün-i Hânân'da ise Mehmed Giray'ın Mamay Mirza'nın başını çektiği bir grup Nogay tarafından şehid edildiği belirtiliyor (Bkz. s. 26).

105 M. Ürekli, Aynı eser, s. 28.

106 Y. Öztürk, Aynı eser. Tafsilat için bkz. H. İnalcık, "İslâm Giray I. " Mad. İA, V/2, s. 1104; A. Nimet Kurat, Türk Kavim ve Devletleri., s. 232, M. Ürekli, Aynı eser, s. 29-30. Gülbün-i Hânân, s. 36, 37.

107 Özalp Gökbilgin, 1532-1579 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu, Ankara 1978, s. 10-13. Bundan sonra: Kırım..

108 Sahib Giray'ın hanlık hudutları içinde kesin hâkimiyet tasisi uğruna gösterdiği faaliyetlerin tafsili için bkz, Es-seb'ü's-seyyâr, v. 47. a. Sahib Giray, bahis konusu dört Karaçi beyinin yönetimdeki etkinliğini hafifletmek maksadı ile Sücut kabilesi rüesasına itibar kazandırdı. Ayrıca alternatif kabilelerin gelişmesini destekledi (Bkz., Aynı eser, v. 48. a.; H. İnalcık, Han ve Kabileler., s. 52.

109 Bkz. Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 14 vd.

110 Özal Gökbilgin, Kırım., s. 22 vd.

111 Kaysunî-zâde Nidâî Remmal Hoca, Tarih-i Sahib Giray Han (Nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973, s. 35. Tafsilat için ayrıca bkz. Özalp Gökbilgin, Kırım., s. 18 vd.

112 Remmal Hoca bu seferde vukubulan yağma ve katliamı gayet ayrıntıyla verir (Bkz. Remmal Hoca, s. 80).

113 Remmal Hoca, s. 82-84. Bu seferin tarihi için Özalp Gökbilgin (Kırım., s. 26)'dan istifade ettik.

114 Özal Gökbilgin, Kırım., s. 27.

115 Trajik şekilde gelişen bu hadisenin ayrıntılı seyri için bkz. Remmal Hoca, s. 120 vd.

116 Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 39. Sahib Giray nesline karşı gerçekleştirilen vahşet mertebesindeki bu icraatın doğurduğu infial, mesele ile ilgili kaynaklara da yansımıştır (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 49).

117 Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 42, 43.

118 A. Nimet Kurat, Kazan., s. 245; Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 43.

119 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü (1569", Belleten, C. 12 (1948), s. 363. Bundan sonra, "Osmanlı Rus rekabeti. ".

120 Sahib Giray zamanında Nogayların hâkimiyet altına alınması için yapılan seferler bu toplulukları iyice zayıflatmış, başlayan içtimai zâfiyet bölünmeyle sonuçlanmıştır. Çıkan ihtilaflar içinde Nogayların Yusuf Mirza ve İsmail Mirza'nın başını çektiği iki kutba bölünmesi ve bir kısmının Rusya'ya sığınması, bahiskonusu iki liderin ölümünden sonra iyice dağılmaları, bölgede önce Kozak-Çerkez, hemen akabinde Rus nüfuzunun ortaya çıkmasına yol açacaktır (Nogayların siyasi ve içtimai çöküntüye girmeleri hususunda, bkz., M. Alpargu, "XVI. yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve Orduları", Emel, 215 (Ankara 1996), s. 34 vd).

121 Y. Öztürk, Aynı eser, s. 70-71.

122 "Moskova-Kazak münasebeti ve anlaşması yarı resmi halde idi; Moskova, bu "yaramazlar"ın hareketlerinden her hangi bir sorumluluğu yüklenmek niyetinde değildi; iş ciddiye bindiği zaman, bu Kazakların "kendi başına buyruk" oldukları, veya "sergerde tayifesi" oldukları ileri sürülerek, bunlarla hiçbir ilgisi olmadığını açıkça beyan etmekten çekinmiyordu. " (Bkz. A. Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, Ankara 1966, s. 53).

123 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 363.

124 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 363. Bir görüşe göre Çerkezler Taman ve Temrük Çerkezler eline düşmüş ve Osmanlı topçusu tarafından tekrar püskürtülmüşlerdir (Bkz. A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 56).

125 Y. Öztürk, Aynı eser, s. 71.

126 Tapu Tahrir defterlerinde veya diğer muhasebe kayıtlarında yer alan kale ve şehirleri, Osman hâkimiyetinde kabul ediyoruz. Bu açıdan, Kırım ve Kerç Boğazı'nın doğusunda Osmanlı'ya tabi şehir ve kaleler için bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir, No. 370, s. 481-497.

127 Nogayların da katıldığı bu sefer Kalgay Emin Giray komutasında gerçekleştirilmişti (Bkz. Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 43; H. İnalcık, "Aynı

makale”, s. 363).

128 Kozak-Çerkez saldırıları ile ilgili belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde saklı Mühimme Defterei No. III’de yer almakta olup A. Refik tarafından neşredilmiştir (Bkz. Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, XI-XII/17) (İstanbul 1926), s. 259-277. Sözkonusu Mühimme Defteri neşredilmiştir (Bkz. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arişivi Daire Başkanlığı, 3 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım), Ankara 1993). Bu hadiseler için ayrıca bkz., H. İnalcık, “Aynı makale”, s. 364 vd.; Y. Öztürk, Aynı eser, s. 72 vd.

129 Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 46, 47.

130 H. İnalcık, “Osmanlı-Rus rekabeti”, s. 567.

131 H. İnalcık, “Osmanlı-Rus rekabeti”, s. 567 vd.

132 Tafsilat için bkz. Es-seb’ü ‘s-seyyâr, v. 51b. vd. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 82 vd.

133 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, VII, 295/838.

134 Bu hususta Devlet Giray’a name-i hümayun gönderildiği hakkında bkz. Es-seb’üs-sseyyâr, v. 51 b.

135 Bkz. Yuk. Aynı hüküm.

136 “Allah’ın hikmeti, düşmandan korkmak için hiçbir sebep yokken, yiyecekle gerekli araç ve gereçler bol miktarda eldeyken asker içinde bir dedikodu yayıldı. “Buranın kışı üç ay önceden gelir, o zaman herkesin eli ayağı işlemez olur” dediniliyordu. Bu masala inanıldı ve kimse birbirini beklemeden hepsi göçüp gittiler. Bazı kimselerin inancına göre Kırım Hanı, böyle bir söylenti çıkararak askeri korkutmuştu. Han ise başka bir kuruntuya kapılmış bulunuyordu: Eğer Osmanlı akeri karadan ve denizden Kıpçak Çölü ile Şirvan taraflarına gidip gelmeye başlarsa Tatarların gözden düşeceği, hatta Kırım’ın bile ellerinden gidebilieceği ihtimalini düşünüyordu. ” (Peçevi İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, I, (Nşr. Bekir Sıtkı

Baykal), Ankara 1999, s. 448). Devlet Giray, Astarhan Seferi'nden hemen sonra Rusya ile girdiği müzakerelerde Astarhan'ın imdadına gelen Rus kuvvetlerine saldırmadığını belirtmek suretiyle bu tespiti teyid etmiştir (bkz. H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 384.

137 Kapsamlı tedkiklere mevzu olan bu sefer için bkz. Es-seb'ü's-seyyar, v. 51 vd.; H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekâbeti", s. 374 vd.; A. Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 102 vd.; M. Ürekli, Aynı eser, s. 47 vd. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 81 vd.

138 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 384 vd.; Özal Gökbilgin, Kırım., s. 52.

139 Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 51.

140 Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 52, 53.

141 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 52 b.; Gülbün-i Hânân, s. 53.

142 Es-seb'ü's-seyyâr, Özdemiroğlu'nun emrinde bulunmasının nefsine ağır geldiğini (Bkz. v. 52 b.) belirtir. Selâniki ise bu durumu "çep-endâz mâ-beynlerinde kelâm-ı nâ-sezâ geçüp ve âb-ı Aras kenârını vea Berâ' ve Gence diyârını tamamen talân u târâc eyleyüb velâkin serdâr-ı âlişân ile mülâkata mecâl ü imkân olmayup, giç gelüp Kars'dan kışlaya teveccüh itmiş bulunup mekânlarına evdet eyledükleri haberleri geldi" şeklinde ifade eder (Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, I (Nşr. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, s. 123).

143 Müstecip Ülküsal, Kırım Türk-Tatarları, İstanbul 1980, s. 53.

144 Gülbün-i Hânân, s. 53.

145 Peçevî Tarihi, II, s. 50.

146 Bu hususta kaynaklar oldukça çelişkilidir. Howorth adil Giray'ın İranlıları Mahmudabad mevkiinde pusuya düşürüp mağlup ettiğini ve İran ordusunu kovalarken pusuya düşürülerek esir olduklarını (Henry H.

Howorth, History of the Mongols from The 9th To the 19th Century, Part II, New York 1880, s. 515) belirtirken, Es-seb'ü's-seyyâr'a göre (Bkz. v. 52. b.) Adil Giray emrinde ki kuvvetler yağma ve tahrib hareketini sürdürdüğü sırada Mahmudabad mevkiinde kapu halkı ile istirahat halinde iken Koç Kuban Hamza adında bir İranlı komutanın ani bir baskınına uğradı ve az sayıda askeri ile kahramanca mücadele ettiyse de esaretten kurtuluamadı. Gülbün-i Hânân (Bkz. s. 53) Es-seb 'ü's-seyyâr'ı tekrarlar.

147 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 515.

148 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 53 a.; Gülbün-i Hânân, s. 54; İsmail Hikmet Ertaylan, Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1958, s. 22.

149 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 53 b.; Gülbün-i Hânân, s. 55; M. Ülküsal, Aynı eser, s. 53.

150 Bir rivayete göre oğlu Murad Giray'ı gönderdi ve kendisi Moskof üzerine sefere çıktı (Bkz. Es-seb'ü's-seyyâr, v. 53 b.; Gülbün-i Hânân, s. 55). Bir rivayete göre ise Semin Mehmed Giray kalabalık bir ordu ile cepheye hareket etti. Dağıstan canibini çok iyi tanıyan Azak sancakbeyi Mahmut Bey'i on bin atlı ile kendinden önce gönderdi. Kendisi de Osmanı Paşa'ya mülâki oldu. Burada birçok muharebeye katıldıktan sonra Kırım'a avdet etti (Peçevî Tarihi, II, s. 59, 60; Howorth, bu vekayii, peçevî doğrultusunda kaydeder. Bkz., Aynı eser, s. 515; M. Ülküsal, Azak beyi Mahmud bey yerine, her halde Gülbünü-i Hânân, naşirin notuna (s. 55) dayanarak Kefe beyi Mehmed Bey'i zikreder. Bkz. M. Ülküsal, Aynı eser, s. 53. 1578'de Kefe beyi Kasım bey olup, kendisine İran cephesine intikal emri verildiğinde hasta oluşu yüzünden gidememiş, onun yerine Azak beyi Mehmed Bey tayin edilmiştir. Azak beyi Mehmed Bey, 1579'da şiddetlenen muharebelerde Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Kırım'a yardım kuvveti getirmesi ve Semin Mehmet Giray'ı cepheye gelmesi konusunda ikna etmesi için gönderilmişti. Kırım hanı 10000 kişilik kuvvetle Mehmet

Bey’i gönderirken kendisi de müteakiben cepheye, Özdemiroğlu’na mülaki olmuştu. Özetle, Peçevi’nin kaydı divan kayıtları ile doğrulanmaktadır. Bu hususta Mühimme defterlerine yansıyan divan hükümleri için bkz. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 96-97).

151 Es-seb’ü’s-seyyâr, 53 b., 54 a.; Gülbün-i Hânân, s. 55-56; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 516; M. Ülküsal, Aynı eser, s. 53; Y. Öztürk, Aynı eser, s. 47.

152 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 54 a.; Gülbün-i Hânân, s. 56; Tarih-i Selânikî, I, s. 144; M. Ülküsal, Aynı eser, s. 54.

153 George Vernadsky-Michael Karpovich, A History of Russia Russia at the Dawn of the Modern Age, IV, s. 262.

154 Bu dönemde Lehistan ve Rusya arasında cereyan eden uzun süreli savaşların tafsilatı için bkz. A. Nimet Kurat, Rusya Tarihi, s. 160 vd.

155 “Müthiş İvan 1584 yılında öldü. Livanya ve Oprişenina savaşlarından dolayı onun hâkimiyetinde Rusya politik belirsizlik, ziraî üretim kaybı, vergi sisteminin tefessühü, ve büyük çaplı insan kaybına duçar olmuş, imparatorluğun batı ve kuzeydoğu sahaları tahrib olmuş ve köleliğe doğru büyük bir kayma ortaya çıkmıştı. ” Bkz. Walther Kirchner, History of Russia, Second Edition, New York 1950, s. 51.

156 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 512-513.

157 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 54 b.; Gülbün-i Hânân, s. 57; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 519. Kanunî ve Selim II. zamanlarında padişahların mültefiti olmuş, ancak Murad III. zamanında gözden düşerek Konya’ya sürülmüştü (Cevdet Paşa, Kırım ve Kafkas Tarihçesi, s. 27).

158 Cevdet Paşa, Aynı eser, s. 27.

159 Saadet Giray Nogaylardan aldığı destekle İslâm Giray’a bir kez daha saldırmış, ancak Alp Giray tarafından mağlub edilmiş, tekrar Nogaylara sığınmış, orada 8 yıl yaşadıktan sonra ölmüştür (Bkz. Es-seb’ü’s-

seyyâr, v. 54. b, 55 a. İslâm Giray oğlu mübarek Giray'ın komutasında Nogaylardan mürekkep bir ordu ile onu ortadan kaldırmaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır (H. H. Howorth, Aynı eser, s. 521. Bu hadiseller için ayrıca bkz. Gülbün-i Hanân, s. 57; Cevdet Paşa, Aynı eser, s. 28; H. İnalcık, "İslâm Giray II. " Mad. İA, V/2, s. 1105).

160 Tarih-i Selânikî, I, s. 190.

161 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 520-21.

162 H. Howorth, Aynı eser, s. 522-23.

163 Gülbün-i Hânân, 58, 59.

164 Gazi Giray'ın esaretinin 7 yıl sürdüğü belirtilir (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 59; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 523). İranlılara esir düştüğü tarih eğer 1581 olarak kabul edilirse (Bkz. H. İnalcık, "Gazi Giray II." Mad. İA, IV, s. 734), Özdemiroğlu ile buluşmasının 1585 olması bakımından yedi yıllık esaret süresi kabul edilemez. Gazi Giray'ın esaretinin başlangıcı İran vukuatının başlangıç tarihi olan 1578 ise esaret süresi yedi yıl olabilir.

165 H. İnalcık, Aynı madde, s. 734-735.

166 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 523; H. İnalcık, "Aynı madde", s. 736.

167 Divanı ve mensur yazıları yayınlanmıştır (Bkz. İsmail Hikmet Ertaylan, Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1958).

168 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. III/1, Ankara 1983, s. 63, 69.

169 Carl Max Kortopeter, Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus, New York 1972, s. 104-105.

170 H. Howorth, Aynı eser, s. 524.

171 Bu tarihlerde Rusya'nın iç vaziyeti için bkz. A. Nimet Kurat, Rusya Tarihi, s. 176.

172 H. H. Howorth, Aynı eser, s. S. 526. Howorth, Karamzin'den naklen Kırım ordusunun büyük bir bozguna uğrayarak çekildiğini, Kırım'a

ancak üçte birinin dönebildiğini belirtiyor ki, buna katılmak zordur. Zira, bu seferin ardından yapılan anlaşmaya göre Çar henüz Kırım'a haraç ödemeye devam ediyordu (Bkz. H. İnalcık, “Aynı madde”, s. 735).

173 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 70.

174 H. İnalcık, Aynı madde, s. 735.

175 M. Ülküsal, Aynı eser, s. 56.

176 H. İnalcık, Aynı madde, s. 735-36; Gülbün-i Hânân, s. 73.

177 Cevdet Paşa, Kırım ve Kafkas Tarihçesi, s. 30.

178 Bunu, mezkûr han zamanında konulan “tüfenkçi ulufesi” adlı bir vergiden anlıyoruz (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 62.

179 Kırım hanı, mezkûr kaleden Kırım'a dönerken Temrük kelesinde vefat etmişti (Gülbün-i Hânân, s. 63). Mezkûr kale, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı'ın en mühim karakollarındn birisi olacaktır.

180 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 537.

181 Gazi Giray, hükümranlığının son yıllarında Don kozaklarının şiddetli saldırılarına maruz kalmıştı. Bundan başka, Kırım üzerinde baskı kurmak üzere Lehistan-ve Rusya ittifak halinde idi (Bkz., C. Max Cortopeter, Aynı eser, s. 228, 229).

182 Gülbün-i Hânân'a göre, Gazi Giray'ın vefatı üzerine Sultan Ahmed, bir hatt-ı hümâyunla hanlığın Gazi Giray evladına verilmesi şartını getirmişti. Toktamış Han, buna binaen cülus etmişti (Bkz. s. 72).

183 Gülbün-i Hânân, s. 72-73. Bora Gazi Garay Han Şaban 1016/Kasım sonu/1607' de vefat etti (Bkz. yuk). Bu arada çıkan ihtilaflar Selâmet Giray'ın cülusunu geciktirdi.

184 Gülbun-i Hânân, s. 73; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 538; M. Ülküsal, Aynı eser, s. 58.

185 Es-seb'ü's-seyyâr, s.; Gülbün-i Hânân, s. 75 vd.

186 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 540.

187 Han’ın iran cephesine daveti ve hazine iradı hususunda Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi, E. 11. 496’da yer alan arşiv belgesi için bkz. Alexandre Bennıgsen-Pertev Naili Boratav-Dilek Desaive-Chantal Lemercier Quelquejay, Documents concernant L’Empire Ottoman et L’Europe Orıentale Le Khanat de Crımèe dans les Archives du Musèe du Palais de Topkapı, Paris 1978, s. 145. Bundan sonra: Khanat de Crımèe..

188 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 539. Gülbün-i Hânân, mağlubiyeti İranlılara sığınmış bulunan Şahin Giray’ın Tatar savaş usulü hakkında düşmanı bilgilendirmesine yorar (Bkz. s. 76).

189 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, III/1, s. 68.

190 Kâtip Çelebi, Fezleke, C. I, Cerîde-i Havadis Matbaası tabı 1286, s. 409; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 130 vd.

191 Gülbün-i Hânân, s. 77; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 539.

192 Gülbün-i Hânân, s. 82.

193 Mezkur kızlarağası Mehmed Giray’a mazide kalmış bir hadiseden dolayı kin duyuyordu. Onun halledilmesi için 200000 kuruş rüşvet aldığı da iddia edilir (Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 173).

194 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 174-176.

195 Gülbün-i Hânân, s. 85.

196 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 543.

197 Gülbün-i Hânân, s. 77.

198 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 176; Ayrıca bkz. Gülbün-i Hânân, s. 81-83; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 542-543.

199 Gülbün-i Hânân, s. 85.

200 IV. Murat’a sunduğu mektup için bkz. TSMA, E. 1096, Khanet de Crımee., s. 149.

201 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 544.

202 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 71 b. Gülbün-i Hânân’a göre İnâyet Giray’ın idam tarihi Muharrem 1047/Mayıs 1637 ‘dir. (Bkz. s. 87, 89).

203 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 73 a.; Gülbün-i Hânân’a göre Bahâdır Giray’ın atanma tarihi 13 Muharrem 1048/27 Mayıs 1638’dir (Bkz. s. 89). Gülbün-i Hânân’a göre yeni hanın tayini yaklaşık bir yıl gecikiyor ki, bu mümkün değildir.

204 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 545; Philip Longworth, The Cossacks, s. 83 vd.

205 Philip Longworth, Aynı eser, s. 86-87.

206 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 73 a.; Gülbün-i Hânân, s. 91.

207 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 76 a.; Gülbün-i Hânân, Rezmî Bahadır Giray Han’ın vefat tarihini Receb 1050/Ekim-Kasım 1640 olarak veriyor ki, yanlıştır (Bkz. 91). Osmanlı ile müttefikan Azak’ın Kozaklardan istirdatı için yapılan başarısız muhasara Bahadır Giray zamanında vukubulmuştur. Bu muhasara çok şiddetli cereyan etmiş, çok miktarda asker telef olmuştur. Bahadır Giray Azak muhasarasından dönerken vefat etmiştir Azak muhasarası 1641’de vuku bulmuştur (Bkz. Mustafa Na ‘imâ Efendi, Na ‘imâ Tarihi (Matbaa-ı âmire tab ‘ı), IV, 1283, s. 7).

208 Gülbün-i Hânân, s. 94; Na ‘imâ Tarihi, IV, s. 7.

209 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 546; Es-seb ‘ü’s-seyyâr, v. 81. Atanma ve azil tarihi, Gülbün-i Hânân’da mezkûr yılın Rebîülevvel’i olarak veriliyor (bkz. s. 94).

210 İslâm Giray ve Bogdan Hemilnitski arasında vukubulan görüşmelerden sonra ittifak yapma merhalesine gelinmiş, İslâm Giray III. 25 Nisan 1648’de bunu İstanbul’a bildirmiştir (Bkz. Peter Bartl “17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu” (Çev. Erendiz Özbayoğlu), İlmi Araştırmalar Dergisi, 6, İstanbul 1998, s. 301. Doğu Avrupa tarihinin XVI. yüzyılda en önemli

kesitini teşkil eden Kırım ve Kozak devletlerinin tam bir kronolojisi henüz mevcut değildir. Bu hadiselerin kronolojik değerlendirmesi için bkz. Omelijan Pritsak, “İlk Türk-Ukrayna ittifakı (1648)”, İlmi Araştırmalar, 7 (İstanbul 1999), s. 267.

211 Bu sayı çok abartılıdır.

212 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 549.

213 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 549-550.

214 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 552; P. Bartl, “Aynı makale”, s. 307. İslâm Giray III. ‘ün Lehistan seferi sonunda yapılan sulh için bkz. Na ‘imâ Tarihi, V, s. 365 vd.

215 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 549-552. Halim Giray, İslâm Giray’ın Ramazan 1060/Ağustos 1650’de vefat ettiğini belirtiyor (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 95) ki kabüle şâyân değildir. Es-seb’ü’s-seyyâr’da ise tarih verilmiyor (Bkz. v. 85. b).

216 H. H. Howorth, Aynı eser, 553-554.

217 Peter Bartl, “Aynı makale”, s. 312. Howorth (Bkz. Aynı eser, s. 554) 6

242 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 96, 97. a; Gülbün-i Hânân, s. 123-124; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 563.

243 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 460. Selim Giray, 1484’te Lehistan kralı Sobyeski’nin taaruzunu göğüsleyen Kırım akıncılarına şöyle hitab etmişti: “Dinimize za’f gelmekle her taraftan üzerimize din düşmanları galebe eyledi; Kerbelâ gönüdür; bu cengi ne Âl-i Osman ve ne de benim için edin. Ölünceye kadar din uğruna çalışıp din uğruna çalışıp din düşmanına arka vermiyelim ve kıyamete kadar iyi adla anılalım.” (İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 474).

244 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 469 vd.

245 Tarih-i Râşid, I, s. 508; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 515.

246 H. Howorth, Aynı eser, s. 565. Howorth Kırımlıların mağlubiyeti kabul ile barışı parayla satınaldığını belirtiyor ki, Raşid O’nu tamamen nakzediyor.

247 Tarih-i Râşid, I, s. 508-509. Râşid, başka yerde bu hadiseyi 1689 vekâyii içinde ele alıyor (Aynı eser, II, s. 106. Uzunçarşılı, Rus saldırılarının 1689 mayısında vukubulduğunu, Selim Giray’ın yetişerek Rusları püskürttüğünü kaydıdiyor (Bkz. Aynı eser, s. 516).

248 İ. Hakkı Uzunçarşılı H. H. Howorth, Aynı eser, s. 515 vd.

249 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 527.

250 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 100. a, b.; Gülbün-i Hânân, s. 125; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 565.

251 Gülbün-i Hânân, s. 126; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 565; Tarih-i Râşid, II, s. 177.

252 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 565.

253 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 103. a; Gülbün-i Hânân, s. 128.

254 Tarih-i Râşid, II, s. 260, 268; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 566; İ. Hakkı Uzunçarşılı, III/1, s. 553.

255 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 566.

256 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 561.

257 Tarih-i Râşid, II, s. 352.

258 Tarih-i Râşid, II, s. 386; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 567.

259 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 568, 569.

260 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 132. a; Gülbün-i Hânân, s. 129; Tarih-i Râşid, II, s. 480.

261 Ruslar, fiilen ele geçirdikleri Azak’a İstanbul antlaşması ile sahip oldular (H. H. Howorth, Aynı eser, s. 568, 569).

262 Bu şiddetli dahili mücadelelerin tafsili için bkz., Tarih-i Râşid, II, s. 506 vd.

263 Tarih-i Râşid, II, s. 565 vd.

264 Tarih-i Râşid, II, s. 575 vd.

265 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 148. a; Gülbün-i Hânân, s. 129-133; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 570.

266 Selim Giray Han I. 'in şahsiyeti hakkında bkz. Tarihi-i Râşid, II, s. 480.

267 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 571.

268 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 154. a; Gülbün-i Hânân, s. 118; Tarih-i Râşid, III, s. 168.

269 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 157. a; Gülbün-i Hânân, s. 139; V. D. Smirnov, Kırımskoye Hanstvo Pot Verhovenstvon Otomanskoy Port V. XVIII Stoletiy, Odesssa 1889, s. 3.

270 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 571.

271 Yusuf Paşa'nın girişimi ve diğer ayrıntılar için bkz. Es-seb'ü's-seyyâr, v. 157. b vd.; Gülbün-i Hânân, s. 139-140, 142; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 8.

272 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 571.

273 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 162. b; Gülbün-i Hânân, s. 143; Tarih-i Râşid, III, s. 254; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 7.

274 A. Nimet Kurat, "Baltacı Mehmet Paşa" Mad. İA, II, s. 289.

275 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 573.

276 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 163. a; Gülbün-i Hânân, s. 134; Tarih-i Râşid, IV, s. 4; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 25.

277 İ. Hakkı Uzunçarşlı, Aynı eser, IV, Ankara 1982, s. 119 vd.

278 Kırım hanı Mayıs 1716'da serdar-ı ekreme mülâki olmuş, onunla gizli bir görüşme yapmış, Lehistan ve Rusların muhtemel hareketlerine binaen Kırım hanının bu cephede kalarak 15000 kişilik Kırım akıncısının

Belgrad cephesinde yer almasına karar verilmişti (İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 116).

279 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 165. a; Gülbün-i Hânân, s. 144, 152; Tarih-i Râşid, IV, s. 315; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 30.

280 Mezkur Han, Çobangiraylar neslinden idi (Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 130.

281 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 575.

282 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 165. b-166. a; Gülbün-i Hânân, 152; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 30-31.

283 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 144.

284 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 575.

285 Es-seb’ü’s-seyyâr, 168. b; Gülbün-i Hânân, s. 156, 160; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 38, 39.

286 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 576-577.

287 Gülbün-i Hânân, s. 166.

288 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 175. b; Gülbün-i Hânân, s. 145, 166, V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 51.

289 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 578.

290 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 226, 232.

291 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 254 vd; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 578 vd.

292 Gülbün-i Hânân, s. 146, 168; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 58.

293 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 570 vd.

294 Es-seb’ü’s-seyyâr, v. 179. b; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 65.

295 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 580 vd.

296 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 284, 292; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 581.

297 Gülbün-i Hânân, s. 167, 171; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 69.

298 Gülbün-i Hânân, s. 171, 173; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 71; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 581.

299 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 582 vd.

300 Gülbün-i Hânân, s. 173, 174; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 76.

301 Gülbün-i Hânân, s. 175. Mezkur kaynakda Arslan Giray'ın azli hususunda bir de Cemaziyelâhir tarihi veriliyor (Bkz. s. 178); V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 81; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 582 vd.

302 Gülbün-i Hânân, s. 178; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 86.

303 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 583, 584.

304 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 584, 585.

305 Gülbün-i Hânân, s. 181, 183; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 96.

306 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 585.

307 İ. H. Uzunçarşılı, Aynı eser, IV/1, s. 367.

308 Gülbün-Hânân, s. 183, 175; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 104, 105.

309 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 585.

310 Gülbün-i Hânân, s. 175, 187; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 105.

311 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 365 vd.

312 Gülbün-i Hânân, s. 187, 181; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 109.

313 Baron de Tott'un intibaları için bkz. H. H. Howorth, Aynı eser, s. 588.

314 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, I, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 79.

315 Gülbün-i Hânân, s. 182, 188; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 114. Devlet Giray III., her iki kaynakta Devlet Giray IV. olarak geçiyor. Bunun sebebi, Devlet Giray'lara "Kara Devlet Giray"ın dahil edilmesi olmalıdır.

316 Gülbün-i Hânân, s. 189, 190; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 117.

317 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 595.

318 Gülbün-i Hânân, s. 190, 183; V. D. Smirnov, Aynı eser, 128.

319 Gülbün-i Hânân, s. 183, 187; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 144.

320 Alan Fisher, “Şahin Girey, The Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea”, Jahrbucher für Geschichte Ostevropas Neve Folge-Band 15, September 1967, Otto Hrrassowitz-Wıesbaden 1967’den Ayrı Basım, s. 343.

321 Kırım Tarihi ismiyle el yazması, Mısır nüshası olan bu eserden İsmail Otar’ın büyük lüfyuyla istifade ettik. Daha sonra bu bu el yazmasının bir nüshasının Es’ad Efendi (Süleymaniye Ktb.) Kütüphanesi No. 2080’de bulunduğunu tespit ettik (Geniş bilgi için Bkz., İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları, İstanbul 1943, s. 209).

322 H. İnalcık, “Kırım”, Madde İA, VI, s. 750.

323 Gülbün-i Hânân, s. 187, 191; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 149.

324 Alan Fisher, “Aynı makale”, s. 344.

325 1771 Dolgorukij manifestosu ile Rusya Kırımlılara, Kırım’ın Osmanlı sömürgesi olduğu, Kırım’ın Ruslarla işbirliği ettiği taktirde

bütün Cengizilerin şanlı geçmişlerindeki istiklâlin iade edileceği mesajını vermiş, bir hayli etkili olmuştu (Bkz. Alan Fisher, “Aynı makale”, s. 343).

326 H. İnalcık, “Aynı madde”, s. 750-751.

327 H. İnalcık, “Aynı madde”, s. 751.

328 Gülbün-i Hânân, s. 192, 189; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 162.

329 Tarih-i Cevdet, Aynı eser, s. 80.

330 H. İnalcık, “Aynı madde”, s. 751.

331 Gülbün-i Hânân, s. 189, 206; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 181.

332 H. İnalcık, “Aynı madde”, s. 751.

333 Gülbün-i Hânân, s. 184; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 190.

334 Khanet de Crimèe., s. 369. Kırım tahtında bundan sonra, Bahadır Giray II. (1782), Şahin Giray (1782-1783-üçüncü kez), Şahbaz Giray (? -1789), Baht Giray (1789-1792) hanlar bulundular (Bkz. Aynı eser, s. 369-370).

335 H. İnalcık, “Aynı madde”, s. 751-752.

336 Edward Daniel Clarke, Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part The first, Russia, Tartary, and Turkey, New York 1970, s. 329 vd.

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir, No. 370.

Mühimme Defteri, VII.

B. A. O. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arişivi Daire Başkanlığı, 3 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım), Ankara 1993.

Ahmet Refik, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, XI-XII/17 (İstanbul 1926), s. 259-277’de yer alan belgeler.

Alexandre Bennıgsen-Pertev Naili Boratav-Dilek Desaive-Chantal Lemercier Quelquejay, Documents concernant L’Empire Ottoman et L’Europe Orıentale Le Khanat de Crımèe dans les Archives du Musèe du Palais de Topkapı, Paris 1978.

Kurat, A. Nimet, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940’de yer alan belgeler.

Kaynak Eserler

Abdülgaffâr Kırımî, Umdetü’t-tevarih (Nşr. Necib Asım), İstanbul-Matba’a-ı Amire 1343.

Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, I, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Ahmed Cevdet Paşa, Kırım ve Kafkas Tarihçesi, İstanbul 1307.

Aşıkpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osman (Nşr. Ali Bey), İstanbul 1332.; Mehmet Neşrî, Kitab-ı Cihannümâ, II (Nşr. F. Reşit Unat-M. Altan Köymen), Ankara 1995.

Evliya Çelebi, Seyahatname, VII (Nşr. Mümin Çevik), İstanbul 1985.

Gelibolulu Mustafa Ali, Künhü'l-Ahbâr, Nur-u Osmaniye Ktb., no: 3407.

Halim Giray, Gülbün-i Hânân (Nşr. O. Cûdî), Necm-i İstakbâl Matbaası 1337;.

Halim Giray, Gülbün-i Hânân (Nşr. Sadi Çöğenli-Recep Toparlı), Erzurum 1990.

Hazerfen Hüseyin Efendi, Telhîsü'l beyân fî Kavanîn-i Âl-i Osmân (Aslı Bibliotheque Nationale de Paris Ancien Fonds Turcs no. 40'ta ki nüshanın İstanbul Başbakanlık Arşivi Kütüphanesi 220 no.'da kayıtlı sureti).

Hoca sadettin, Tâcü't-Tevarih, III (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1990.

İbn Kemal, Tevarih-i Âl-i Osman, VII. Defter (Neşr Şerafettin Turan), Ankara 1991.

Kâtip Çelebi, Fezleke, C. I, Cerîde-i Havadis Matbaası tab'ı 1286.

Kaysunî-zâde Nidâî Remmal Hoca, Tarih-i Sahib Giray Han (Nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973.

Kefeli İbrahim Efendi, Tevârih-i Tâtâr Hân ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir (Nşr. Cafer Seyid Ahmed Kırımer). Tarihini tespit edemedik.

Kırım Tarihi. Kırım Seraskeri İbrahim Paşa'nın kâtibi Necati Efendi'nin hatıratını havi olan bu el yazmasının İsmail Otar kitaplığında bulunan Mısır nüshasından istifade ettik. Eserin bir nüshası Es'ad Efendi (Süleymaniye Ktb.) Kütüphanesi No. 2080'de bulunmaktadır (Geniş bilgi

için Bkz., İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları, İstanbul 1943, s. 209).

Mehmed Raşid, Tarih-i Râşid, I, II, III, IV, Matba ‘a-ı Âmire tab ‘ı 1286.

Muhtasar Cenâbî Tercümesi, Nur-u Osmânîye kütb, No. 3107.

Mustafa Na ‘imâ Efendi, Na ‘imâ Tarihi, IV, V, VI, Matbaa-ı âmire tab ‘ı 1283.

Peçevi İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, I, II (Nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1999.

Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, I, II (Nşr. Mehmet İpşirli), Ankara 1999.

Seyyid Mehmed Rıza, Es-Seb’ü’s-seyyâr fî ahbar-ı mülûki’t-Tâtâr, Süleymâniye-Ragıp Paşa, No: 1016.

Tursun Bey, Tarih-i Ebul’l-Feth (Nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977.

Tedkik Eserler.

Alpargu, Mehmet “XVI. yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve Orduları”, Emel, 215 (Ankara 1996), s. 28-43.

Arslangiray, A. Suha, Kırım Hanlığı Menşe-kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğu’na Bağlanması, İstanbul 1959.

Carl Max Kortopeter, Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus, New York 1972.

Edward Daniel Clarke, Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part The first, Russia, tartary, and Turkey, New York 1970.

Fisher, Alan, “Şahin Girey, The Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea”, Jahrbucher für Geschichte Ostevropas Neve Folge-Band 15, September 1967, Otto Hrrassowitz-Wıesbaden 1967’den Ayrı Basım, s. 342-364.

Fisher, Alan, Crimean Tatars, California 1978.

Gökbilgin, Özalp, 1532-1579 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu, Ankara 1978.

Hasan, Abdullahoğlu, "Ceneviz menbalarına göre XV. asır Kırım Hanlığı", I-II, Azerbaycan Yurt Bilgisi, X (İstanbul 1932), s. 332-338; XI, 372-378.

Henry H. Howorth, History of the Mongols from The 9th To the 19th Century, Part II, New York 1880.

İnalcık, Halil, "Gazi Giray II. " Mad. İA, IV, 734-735.

İnalcık, Halil, "İslâm Giray I. " Mad. İA, V/2, s. 1104-105.

İnalcık, Halil, "Yeni vesikalara göre Kırım'ın Osmanlı tabiliğine girmesi ve bir ahitname meselesi", Belleten, VIII/30 (Ankara 1944), s. 185-229.

İnalcık, Halil, "Hacı Giray I. " Mad. İA, V/1, s. 25-27.

İnalcık, Halil, "Hacı Giray", Mad. Eİ2, III, s. 211-218.

İnalcık, Halil, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı", Emel (Özel), Sayı: 135, (İstanbul 1983), s. 51-73.

İnalcık, Halil, "Kırım", Mad. İA, VI (İstanbul 1993), s. 741-746.

İnalcık, Halil, "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü (1569) ", Belleten C. 12. (1948), s. 349-402.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. III/1, Ankara 1983; III/2, Ankara 1982; IV/1, Ankara 1982.

İsmail Hikmet Ertaylan, Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1958.

Kafalı, Mustafa, Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.

Kirchner, Walther, History of Russia, Second Edition, New York 1950.

Kurat, Akdes Nimet, "Baltacı Mehmet Paşa" Mad. İA, II, s. 289.

Kurat, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, Ankara 1987.

Kurat, Akdes Nimet, Türkiye ve İdil Boyu, Ankara 1966.

Kurat, Akdes Nimet, Kazan Hanlığı, AUDTCFD, XII/3-4, 1954'den Ayrı Basım, Ankara 1954, s. 227-246.

Kurat, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972.

Kurat, Akdes Nimet, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940.

Manz, Beatrice Forbes, "The Clans of the Crimean Khanate", Harvard Ukrainian Studies, II/3 (Cambridge 1978), s. 282-309.

Müstecip Ülküsal, Kırım Türk-Tatarları, İstanbul 1980.

Omelijan Pritsak, "İlk Türk-Ukrayna ittifakı (1648) ", İlmi Araştırmalar, 7 (İstanbul 1999), s. 255-284.

Ortegin, Hasan, Kırım Hanlarının Şeceresi, İstanbul 1938.

Otar, İsmail, "Kırım hanları cedveli", Kırım Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 18, (Ankara 1997), s. 3-8.

Öztürk, Yücel, Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600, Ankara 2000.

Peter Bartl "17. yüzyılda ve 18. Yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu" (Çev. Erendiz Özbayoğlu), İlmi Araştırmalar Dergisi, 6, İstanbul 1998, s. 301-330.

Philip, Longworth, The Cossacks, London 1969.

Potekhin, V. E., Potekhin, D. V., Tavrida-Kırım, Simferepol 1994.

Sabit, Bedriye, Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi, İstanbul 1934.

Senn, Alfred Erich, "Lithuania" Mad. The Webster Family Encyclopedia, XI (The Webster Publishing Company 1984).

Sroeckovsky, V. E., Muhammed Geray Han ve Vasalları (Çev. Kemal Ortaylı), Ankara 1978.

Temir, Ahmet, "Nogay Hanlığı", Türk Dünyası El Kitabı, I, s. 435.

Turan, Şerafettin, Türkiye-İtalya İlişkileri, I, Ankara 2000.

Ürekli, Muzaffer, Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569), Ankara 1989.

Smirnov, V. D. Kırımskoye Hanstvo Pot Verhovenstvon Otomanskoy Port V. XVIII Stoletiy, Odesssa 1889.

Vernadskiy, George-Karpovich, Michael, A History of Russia Kiyevian Russia, II, A History of Russia The Mongols and Russia, III; A., History of Russia Russia at the Dawn of the Modern Age, IV, New Haven: Yale Universitiy Press 1959.

Yakubovskiy, A. Yu., Altın Ordu ve Çöküşü (Çev. Hasan Eren), Ankara 1992.

KIRKBEŞİNCİ BÖLÜM: TİMURLULAR

Timurlular / Prof. Dr. İsmail Aka [s.517-533]

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Timur Devri

Cengiz Han, ülkesini taksim ederken, Türkistan, oğlu Çağatay'ın hissesine düşmüştü. Timur'un doğduğu tarihlerde (736/1336), Çağatay Hanlığı sarsıntı geçirmekte idi. Hâkimiyet Cengiz Han soyundan gelen hanlardan çok, kabile reislerinin elinde bulunuyordu. İlk defa 1360 yılında adından söz edilmeye başlanan Timur, 1370 yılında Mâverâünnehir'e hâkim olarak, Semerkand'da tahta oturmuştu. Bu sırada İran parçalanmış bir durumda idi. Merkezi herat olmak üzere Horasan'da Kertler, merkezi Sebzvar olmak üzere Horasan'ın batı taraflarında Serbedarlılar, merkezi Curcan olmak üzere Bistam, Damgan ve Simnan yöresinde Toga Timurlular, merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman taraflarında Muzafferliler, merkezi Bağdad olmak üzere Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve Âzerbaycan'da Celâyirliler hüküm sürüyorlardı. 1380 yılına gelindiğinde Horasan, Serbedarlılar, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferliler arasındaki mücadeleler dolayısıyla karışık bir durum arz etmekte idi. Bu bakımdan bölgenin ele geçirilmesi Timur için zor olmadı.1

Horasan'a seferleri sırasında İran'ın durumunu daha yakından gören Timur, 1386 yılında bu ülkeyi ele geçirmeye karar vererek Semerkand'dan hareket etti. Üç Yıllık Sefer (1386-1388) diye anılan2 bu sefer sırasında Timur, Âzerbaycan'a gelerek, Karabağ'da konmuştu.

O’nun, Kuzey İran ve Âzerbaycan’ı ele geçirmesi, vaktiyle Cuci (Coçi) ulusu ile İlhanlılar arasında olduğu gibi, bu bölgede yeni çatışmaların başlamasına yol açacaktı. Zira Timur’un desteğiyle Altın Orda’da (Altınordu) hâkimiyeti ele geçiren Toktamış, artık Timur’a kafa tutmaya başlamıştı. Ne Timur’un, ne de Toktamış’ın zengin Âzerbaycan’ı kendi arzuları ile terk etmeyecekleri muhakkaktı. İlk Altın Orda hanları zamanında olduğu gibi, şimdi de Toktamış, Memlûk sultanına bir elçilik heyeti göndermişti. Timur’un İran’da kuvvetlenmesi ihtimaline karşı, Altın Orda ile Mısır arasında bir ittifak hazırlandığı daha sonraki olaylardan anlaşılmaktadır. Zira taraflar aralarında er-geç bir savaş çıkacağını biliyor ve buna hazırlanıyorlardı.

Güney İran’da Şiraz’ı kuşatmakla meşgul olduğu bir sırada, Toktamış’ın, Sir Derya kıyısındaki şehirleri ele geçirmeye kalkması üzerine 1391 yılı başında harekete geçen Timur, Yesi, Karaçuk ve Sayram üzerinden bozkırı da aşınca Uludağ’a vardı. O, burada bu seferin hatırası olmak üzere bir kitâbe dikilmesini emretti.3 Taraflar nihayet 20 Haziran 1391 tarihinde Kundurca (Kunduzca) mevkiinde karşılaştılar ve savaş Timur’un zaferiyle sona erdi. Lâkin bu yenilgi Toktamış’ın kaderini belirlememişti.

Toktamış’a karşı sefer sırasında yanındaki bazı yerli hâkimlerin onun yokluğundan yararlanarak kendisine yüz çevirmeleri üzerine Timur, 1392 yılı yazında Beş Yıllık Sefer (1392-1396) diye anılan4 sefere çıktı ve Ceyhun’u geçerek, İran üzerinden Şiraz’a gelip Muzafferliler hanedanına son verdi. Böylece o, Irak-ı Arab’a gelip Bağdad kapılarına dayanmış bulunuyordu. Bu sırada henüz Orta Anadolu’da hâkimiyetini sağlamlaştıramamış bir Osmanlı Devleti; Sivas-Kayseri bölgesinde Kadı Burhaneddin, birçok mücadeleden sonra Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Karamanoğulları; Doğu Anadolu’da Erzincan emirliği ve Karakoyunlular;

Maraş dolaylarında Dulkadirliler ve henüz kuruluş halinde olan Akkoyunlular hüküm sürüyordu. Kısacası Anadolu'da siyasî bir birlik bulunmuyordu. Dikkate değer tek siyasî varlık Memlûk devleti idi. Malatya'ya kadar hâkimiyeti uzanan bu devlet Anadolu'daki olaylarda söz sahibi idi. Fakat iç mücadeleler bu devleti de yıpratmaya başlamıştı.

Timur'un Bağdad kapılarına gelip dayanması birçok devlette huzursuzluklara yol açtı. Bu tehlike karşısında Osmanlılar, Memlûkler, Altın Orda ve Sivas'ta tedbirler alınırken, Anadolu beyliklerinde sevinç havası esmeye başlamıştı. Yaklaşan tehlike Bâyezid, Berkuk, Toktamış ve Kadı Burhaneddin'i birbirine yaklaştırmış, fakat Erzurum'a kadar gelen Timur, birdenbire dönerek, Toktamış üzerine yönelmişti. Taraflar 15 Nisan 1395 tarihinde Terek ırmağı kıyısında karşı karşıya gelmişlerdi. Savaşı Toktamış kaybetmekle birlikte ele geçirilememişti. Bu ise Timur'un canını sıkmıştı. Zira geniş topraklara ve zengin kaynaklara sahip olan Toktamış'ın yeniden mücadeleye girişmesinden çekiniyordu. Bu yüzden Özü (Dnepr) taraflarına giderek Toktamış'a taraftar olan bu kabileleri yağmalayıp Balkanlara doğru sürdükten sonra, kuzeye Ten (Don) ırmağına doğru yöneldi. O, Moskova'ya kadar yürümüş, dönüşte zengin Azak, Haç Tarhan (Ejderhan) ve Berke Sarayı üzerine gitmiş, buraları da yağmalayıp yakmıştı. Bunları yapmakla Timur, Altın Orda'ya kesin darbeyi indirmeyi düşünüyordu. Bu savaşın önemi gerçekten büyüktür. Böylece beş yıl içinde Altın Orda'ya iki büyük darbe vurulmuş, bundan sonra Altın Orda ikinci derecede bir devlet durumuna düşmüştü. Ayrıca bu savaş Orta Asya, Güneydoğu Avrupa ve Rusya için pek önemli bir hadise teşkil eder. Timur farkında olmadan Ruslara yardım etmişti. Zira artık Altın Orda hanları, Moskova knezleri için bir tehlike olmaktan çıkmıştı.

Timur daha Beş Yıllık Sefer sırasında Anadolu'ya girip, Sivas'a doğru ilerlerken birdenbire dönüp, dörtlü ittifakın bir kolu olan Toktamış üzerine

giderek onu etkisiz hale getirmişti. O, Toktamış üzerine yeniden Orta Doğu'ya dönmek niyetiyle gitmişti. Zira Toktamış'a galip geldikten sonra, 1395 / 96 yılı kışında Şirvan'da Samur ırmağı kıyısından Bâyezid'e gönderdiği mektubunda niyetlerini açıkça ortaya koyuyor, Berkuk ile Kadı Burhaneddin'e haddini bildireceğini söylüyor, Bâyezid'i de tehdit ediyordu. Ancak onun ittifakı parçalama çabaları bir sonuç vermemiş, Altın Orda seferinden dönüşte Hint seferine girişmesi (1398-1399), ittifak üyeleri arasındaki bağları da bir süre için gevşetmişti.

Timur'un yokluğunda müttefikler, Timur'u Anadolu ve Suriye üzerine yürümeye teşvik eden veya onunla iş birliği yapanlarla mücadeleye başladılar. Bu arada Karakoyunlular ve Celayirliler de eski yurtlarına yeniden sahip olmak için Timurlular ile mücadeleye başlamışlardı. Lâkin Kadı Burhaneddin'in 1398 yılı yazında Akkoyunlu begi Kara Yülük Osman Beg tarafından öldürülmesi bölgede sağlanmış olan iş birliğinin de sonu olmuş ve Timur'u oldukça sevindirmişti.

Kadı Burhaneddin'in ölümü üzerine Bâyezid, doğuya doğru yayılma enegelinin ortadan kalktığını görerek harekete geçmiş, hatta hareketlerini Memlûklere ait topraklar üzerine de yöneltmişti. Böylece dostluk yerini düşmanlığa bırakmıştı. Kadı Burhaneddin'in yerini doldurmak isteyen Bâyezid, dostlarını kaybetmiş bulunuyordu. 1397 yılında Karamanoğlu'nu yenen Osmanlı sultanı Konya, Larende ve Aksaray'ı ele geçirmiş, Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi üzerine de önce Amasya'yı, ardından Sivas'ı kendi topraklarına katmıştı. 1392 yılında Memlûk hükümdarı da ölünce, bundan yararlanan Osmanlı sultanı, Fırat bölgesine inerek Malatya, Darende ve Divriği'yi işgal etmişti. Böylece o, Anadolu'nun siyasî birliği yolunda büyük adımlar atmış, fakat Timur'a karşı savunmada yalnız kalmıştı.

Hindistan seferini de başarı ile sonuçlandıran Timur, bir süre Semerkand'da kaldıktan sonra yeniden İran'a yöneldi. Esasen daha Samur ırmağı kıyısından Bâyezid'e gönderdiği mektubunda tekrar geleceğini bildiriyordu. Kadı Burhaneddin ve Berkuk'un art arda ölmeleri, Memlûk Devleti içindeki mücadeleler ile Bâyezid'in silah zoru ile gerçekleştirdiği ilhakın bölgede yarattığı hoşnutsuzluk, Timur'un pek büyük bir güçlük ile karşılaşmayacağını gösteriyordu.

Bütün bu şartları değerlendiren Timur, 1399 yılı Eylül ayında batıya doğru yeniden sefere çıktı. Yedi Yıllık Sefer (1399-1404) adı verilen5 bu seferde o, Suriye'ye gelerek Halep, Hama, Humus ve Dımaşk gibi şerhirleri ele geçirerek, Memlûklere ağır bir darbe indirmiş, ardından Bağdad üzerine gidip burasını da tekrar fethettikten sonra Tebriz'e gelmişti.

Osmanlı sultanı ile Tinur'un aralarında gidip - gelen elçi ve mektuplar vasıtasıyla anlaşmaları mümkün olmadı. 1396 yılında Niğbolu'da Haçlı ordularını perişan eden Bâyezid İslâm dünyasında kazandığı şöhret ve gururuna mağlup olmuş¸ Timur'un tehditlerine aldırış etmediği gibi kendisi de tehdite başlamıştı. Timur, kabulü mümkün olmayan isteklerde bulunmakta, bunlar ise Bâyezid tarafından geri çevrilmekte idi. Esasen bunlar kabul edilse bile, bunu yeni isteklerin takip edeceği açıktı. Çünkü o, barış perdesi arkasından Bâyezid'i kışkırtarak, İslâm dünyası nazarında sorumluluğu ona yüklemek istiyordu. Nihayet Timur 1402 yılı Mart ayında Âzerbaycan'dan Anadolu'ya doğru harekete geçti. Kemah, Sivas, Kayseri, Kırşehir yoluyla Ankara'ya gelmişti. Bundan henüz altı yıl önce Osmanlı Devleti ağır bir imtihandan parlak bir zaferle çıkmıştı. 1396 Niğbolu Zaferi bir tesadüf değildi. Ankara Savaşı'nda (Temmuz 1402) Osmanlı ordusu yenilerek dağıldı. Bu hengamede devlet ileri gelenlerinden her biri bir şehzadeyi yanına alarak kaçmış ve Bâyezid ise tutsak düşmüştü.6 Böylelikle onun büyük devlet olma hayal ve gayretleri birdenbire son

bulmuştu. Bâyezid'in yenilgisiyle sona eren bu savaş ile, Bizans İmparatorluğu elli yıl kadar daha varlığını sürdürme imkanına kavuşmuş,7 Rumeli'nde fetihler durmuş, şehzadeler arasındaki hâkimiyet mücadelesi ve Timur tarafından Anadolu beyliklerinin yeniden canlandırılması yüzünden Anadolu'nun birliği bozulmuştur.

Anadolu beyliklerini canlandırdıktan sonra Semerkand'a dönen Timur'un Çin'e doğru çıktığı yeni bir sefer sırasında ölümü (18 Şubat 1405), kurduğu devletin kaderi üzerinde büyük bir tesir yaptı. Cengiz Han'ın ölünmünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde, Timur'un vasiyetine asla uyulmamıştır. Timur'un, torunu Pir Muhammed'i veliahd tayin ettiği bilinmekle birlikte kimse onun hükümdarlığını tanımamış ve adına sikke kestirmemiştir.

Şahruh Devri

Timur'un ölümü sırasında yanındaki beğler başlangıçta yarıda kalan sefere devam etmeye karar vermişler, lâkin ölüm haberinin orduda yarattığı karışıklıktan dolayı bundan vazgeçerek Semerkand'a dönme kararı almışlardır. Ancak bu begler daha bir gün önce vasiyetin muhakkak yerine getirileceğine dair Timur'a söz verdikleri halde, Pir Muhammed'in Kandahar'dan gelmesinin epeyce bir zamanı gerektireceğini ifade ile, Semerkand'ın Şahruh'a tesliminin uygun olacağını ifadeye başlamışlardı. Timur'un Otrar'da ölümü üzerine beglerden bazıları torunu Halil Sultan'ı hükümdar ilan ederek başkent Semerkand'a girmişler ise de, Halil Sultan'ın bu hâkimiyeti pek uzun sürmedi. 1409 yılında Timur'un küçük oğlu Şahruh Semerkand'ı ele geçirip Mâverâünnehir'e hâkim olunca, Timur'un mirası için girişilen hâkimiyet mücadeleleri de hemen hemen sona ermiş oldu.8

Şahruh, ardından Harezm bölgesini de ele geçirdikten sonra (1413), serbest kalarak gözünü batıya çevirmişti. Aynı yılın güzünde Herat'tan

hareket eden Şahruh yeğeni İskender'e Âzerbaycan'ı Karakoyunlulardan kurtaracağını bildirerek, ordusu ile kendisine katılmasını buyurmuştu. Ancak İskender bunu reddedince Şahruh, Tebriz yerine Isfahan üzerine yürümenin daha uygun olacağına karar vererek, buraya gelmiş ve şehri ele geçirerek Herat'a dönmüştü (1414). 1416 yılında Şahruh, Fars bölgesine kadar uzanan başarılı bir seferde bulunmuş ve böylelikle Acem Irak'ı ve Güney İran'da Şahruh'un hâkimiyetini tanımak istemeyen Ömer Şeyh'in oğullarının nüfuzuna kesin olarak son verilmişti.

1420 yılına gelinceye kadar Şahruh, babasından kalan ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyetini pekiştirmekle birlikte, batıda henüz ciddi hiçbir faaliyette bulunamamıştı. Timur'un ölümü üzerine yeniden siyasî sahnede görünen Karakoyunlu Yusuf Beg, bir yandan oğlu Miranşah ve torunu Ebubekir'i üst üste iki kere yenerek (1406 ve 1408), birincisinin ölümüne ve ikincisinin kaçmasına sebep olurken, öte yandan eski arkadaşı Celâyirli Sultan Ahmed'i ortadan kaldırmak suretiyle (1410), Âzerbaycan'a kesin olarak hâkim olunca, Timurluların tehlikeli bir komşusu halini almıştı. Üstelik Ankara Savaşı'ndan sonra parçalanan Osmanlı Devleti yeniden toparlanmış, vaktiyle Timur'un yüksek hâkimiyetini tanımış olan Çelebi Mehmed'in faaliyetleri de Herat'ta endişe konusu olmaya başlamıştı. Anadolu birliğinin yeniden kurulmasını hoş karşılamayan Şahruh, 1416'da gönderdiği mektubunda Osmanlı sultanını kardeşlerini ortadan kaldırdığından dolayı kınamakta idi. Ayrıca Osmanlıların vaktiyle Timur'un canlandırdığı Anadolu beyliklerine karşı olan tutumları da hoş karşılanmıyordu. Daha önce Timur'a olduğu gibi şimdi de Şahruh'a Anadolu'ya gelmesi için davet mektupları gönderilmeye başlanmıştı. Halbuki Osmanlı hükümdarları ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve bu bakımdan gaza ile uğraşmayı Timurlular ile arada anlaşmazlık yaratmaya tercih ediyorlardı. Çünkü zaman zaman Şahruh'un,

babasının fethettiği yerleri yeniden istilâ ile Boğazlar üzerinden Balkanlar'a ve Kırım'dan tekrar Âzerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu. Hem Orta Doğu'da gücünü göstermek, hem de kendisine bir türlü baş eğmek istemeyen Karakoyunlulara ağır darbeler indirmek üzere Şahruh 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Âzerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kalabalık asker ile gelmiş ise de Karakoyunlu Türkmenleri meselesi onun sağlığında çözümlenemeyen bir konu olarak kaldı.9 Bu tehlike zamanla daha da büyüyerek, Cihanşah döneminde Karakoyunluların ülkenin büyük bir kısmını ve başkent Herat'ı işgallerine kadar vardı. Öte yandan devamlı olarak Mâverâünnehr (Maveraünnehir) ve Harezm'e akınlarda bulunan Özbekler, bu faaliyetlerini daha da arttırarak Şahruh'tan sonra ortaya çıkan Mirzalar arasındaki mücadelelerde de faal bir rol oynadıkları gibi devlete son veren başlıca unsur olmuşlardır.

Şahruh, 1446'da kendisine karşı ayaklanan torunu Sultan Muhammed üzerine gittiği sırada Rey yakınında öldü (12 Mart 1447). Zamanında Timurluların bütün savaşlarda galip gelmesine bakarak Şahruh'un uzun süren saltanatının başarılı olduğu hükmü verilebilir. Zira o, Âzerbaycan ve Arap Irak'ı hariç, babasının ele geçirdiği ülkeleri elde tutmayı başardığı gibi, iç mücadelelere kısmen de olsa son vermiş, devletin 40 yıl daha güçlü olarak devamını sağlamıştı. Her ne kadar bu kendisine babasından intikal eden ordu, hazine ve tecrübeli begler sayesinde mümkün olmuş ise de, onun adam seçme konusunda kabiliyetli bir kimse olduğu inkar edilemez.10

Uluğ Beg Devri

Timur'un ölümünün ardından uzun mücadelelerden sonra Halil Sultan tutsak alınıp (1409) Acem Irak'ına gönderilince, Mâverâünnehr'in idaresi Uluğ Beg'e bırakıldı ve ölünceye kadar Semerkand'da kaldı. Paralar üzerinde ve hutbede Şahruh'un adı geçmekle birlikte, çağdaşı tarihçiler

Uluğ Beg'e bir vali gözü ile bakmıyorlardı. 1425 tarihli bir kitabede o, daha babasının sağlığında ve Şahruh'tan hiç söz edilmeksizin "en büyük sultan, bütün kavimlerin hükümdarlarının efendisi ve yeryüzünde Tanrının gölgesi" olarak gösterilmiş; 1427'de kendisine ithaf edilen bir eserde ise "sultanların en büyüğü, en âlimi, en âdili" olarak nitelendirilmiştir.11

Uluğ Beg, babası Şahruh zamanında başkent Herat'a seyahatinden başka ülkenin diğer yörelerine gitmemişti. Babasının batıya yönelik seferlerine onun gönderdiği yardımcı birlikler katılıyor, fakat o, kendi bölgesine yakın yerlerde cereyan eden savaşlara bile bizzat katılmıyordu. O, babasının sağlığında, tek oğlan olmasından dolayı veraset konusu ile ilgilenmemişti. Şahruh, Rey'de ölünce hanımı Gevherşad, Uluğ Beg'e yaranmak için Uluğ Beg'in oğlu Abdüllâtif'e kumandanlığı üslenmesini teklif etmişti. Bu görevi yüklenen Abdüllâtif, dedesinin cesedi ile birlikte Horasan'a doğru yola çıkmış ve Nişâbur'a gelmişti. Ancak burada iken Şahruh'un Herat'ta bırakmış olduğu torunu Alâuddevle'nin hazineyi ele geçirerek Meşhed'e ordu gönderdiğini öğrenmişti. Herat'tan gönderilen ordu Nişâbur yakınında baskınla Abdullâtif'i tutsak aldı. Bu durumda Uluğ Beg'in hükümdarlığı tehlikeye düşmüş oluyordu. Bunun üzerine Horasan'a yürüyen Uluğ Beg, oğlunu kurtarmayı başarmış, ancak Horasan'da kalmayı kendisi için uygun görmeyerek Özbeklerin Semerkand yakınlarına gelip, onun Herat yöresinde yaptığı gibi, şehrin etrafını yağmaladıklarını haber alınca babasının cesedi, Şahruh'un dünyanın çeşitli yerlerinden Herat'a getirttiği sanatkarlar ve bazı değerli eşya ile ele geçirebildiği kadar hazineyi alıp, Herat'ta oğlu Abdüllâtif'i bırakarak Semerkand'a doğru uzaklaşmıştı (1448). Buna rağmen o, ertesi yılın başlarında Horasan'ı işgali düşünürken, kendi oğlu ile savaşmak zorunda kaldı. Uluğ Beg ve Abdullâtif'in orduları Ceyhun'un iki yakasında karşılıklı bir süre beklemişler, ancak çarpışma olmadan Uluğ Beg dönmek zorunda kalmıştı. Bir süre sonra o, yeniden

Abdüllâtif üzerine yürümüştü. Baba ile oğul arasında meydana gelen savaş Uluğ Beg'in yenilgisi ile sonuçlanmıştı (Eylül 1449). Kendiliğinden oğluna teslim olmayı uygun gören Uluğ Beg'e Abdüllâtif başlangıçta Mekke'ye gitme izni vermiş, fakat gıyabında yapılan yargılama sonucunda Uluğ Beg'in vaktiyle Abbas adlı birinin babasınnı öldürtmüş olmasından dolayı şeriata göre kısas hükmü verilmişti. Mekke'ye gitmek üzere Semerkand'dan ayrılan Uluğ Beg, birkaç saat sonra yolda durdurulmuş ve Abbas, kılıç ile onu öldürmüştü (Ekim 1449).12

Buhara'da inşa ettirdiği medresenin kapısı üzerine "İlim tahsil etmenin kadın-erkek bütün müslümanlara farz olduğu" hadisini yazan Uluğ Beg'e gelinceye kadar İslâm dünyasında bir bilginin tahta oturduğu görülmemişti. Astronomi ile ilgili eser yazarı olması dolayısıyla onun hükümdarlığı gölgede kalmıştır. Tarihçilerin deyimiyle "Eflatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" üzerinde toplamış olan Timur'un bu torunu, daha küçük yaştan itibaren devlet işlerine sırt çevirerek kendini matematik ve astronomiye adayan idealist bir bilgin hüviyetine bürünmüştür.

Ana dili olan Türkçeden başka, dini konularda tartışacak kadar Arapça ve şiir yazacak derecede Farsça bilgisi olmakla birlikte o, "dinlerin ve dillerin zamanla değişikliğe uğradığı halde müsbet bilimlerin hükmünün her millet için devamlı kalacağı, bunların ilahiyat ve edebiyata üstün olduğunu" ifade ile, kendisini matematik ve astronomiye adamıştı.

Abdüllâtif Devri

1449 yılı sonlarına doğru Mâverâünnehr'de Abdüllâtif'in hâkimiyeti artık tamamen yerleşmiş gibiydi. 1449 / 50 yılı başında Semerkand'ın Uluğ Beg zamanındakinden oldukça farklı bir görünüm almıştı. Abdüllâtif babası gibi astronomi ve tarih ile ilgileniyor, bunun yanında din adamlarına ve dervişlere saygıda kusur etmiyor ve onların derslerine devam ediyordu.

Uluğ camide hutbe, halifeler zamanında olduğu gibi, hükümdar tarafından okunmaya başlamıştı.

Abdüllâtif devri ile Uluğ Beg devri kıyaslanacak olursa din adamları için iyi, ahali ve asker için kötü bir devir olmuştur. O, itaatte en ufak bir kusur göstereni cezalandırırdı. Bu yüzden onun idaresinden memnun olmayanlar ayaklanmaya bir türlü cesaret edememişlerdi. Buna rağmen kendisine suikast düzenlendi. Bu teşebbüsün başında da beglerinin öcünü almayı kendilerine görev bilen Uluğ Beg ve Abdülaziz’in adamları bulunuyordu.

Suikast, hükümdar, konağından sabah namazına giderken 8 Mayıs 1450 günü meydana geldi. Katil, hükümdarı öldürdükten sonra kaçarak Türkistan (Yesi) şehrine gelmiştir. Fakat aslında kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdüllâtif’in öldürülmesinden sonra idare Abdüllâtif’in düşmanlarının eline geçmişti. Abdüllâtif, suikast sırasında Türkçe olarak “Allah ok teğdi” diyerek atından düşmüş ve başı gövdesinden ayrılmıştı.13

Abdullah Devri

Suikastçılar, İbrahim Sultan’ın oğlu Mirza Abdullah’ı hapisten çıkararak tahta oturttular. Abdullah, Semerkand hazinesindeki parayı askerlere dağıtmakla işe başlamak zorunda kalmıştı. Abdüllâtif’in şiddete dayanan idaresinden sonra, nispeten yumuşak olan Abdullah ile Şeyhülislâm’ın örnek aldıkları Uluğ Beg zamanı geri gelmiş bulunuyordu. Uluğ Beg’in cesedinin Abdullah zamanında Gur-i Emir’e nakledilmiş olması pek muhtemeldir. Zira buradaki kitabede Abdüllâtif, açıkca baba katili olarak suçlanmaktadır.

Devlet idaresindeki bu değişiklik, özellikle din adamlarının yaşadığı Buhara’da iyi karşılanmamıştı. Abdüllâtif’in ölüm haberi üzerine şehrin daruga ve kadısı, tutsak bulunan Ebû Said’i serbest bırakarak, ona biat etmişlerdi. Ebû Said hemen Semerkand üzerine yürümüş, fakat yenilerek

bozkırlara kaçmıştı. Abdullah'ın ise Semerkand'ı ele geçirmek isteyen başka bir hasmı Baysungur oğlu Alâuddevle ile mücadele etmesi gerekmişti. Abdullah, Alâuddevle üzerine yürümüş, fakat taraflar savaşmadan geri dönmüşlerdi.

Bu sıralarda Ebû Said, Türkistan (Yesi) şehrini ele geçirmişti. 1450 / 51 yılı başında Abdullah'ın gönderdiği ordu şehri kuşattı. Fakat Ebû Said, Özbek elbisesi giydirerek etrafa göderdiği adamları ile, Özbek hanı Ebû'l Hayr'ın yardım için gelmekte olduğu söylentisi çıkararak, kuşatanları aldatmayı başardı. Bunun üzerine Semerkand'dan gelen ordu kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Fakat bu defa Abdullah'ın bizzat kendisi sefere çıktı. Bu durumda Ebû Said, gerçekten Özbeklerden yardım istedi. Ebû'l Hayr bunu fırsat bilerek, Ebû Said ile birlikte Semerkand üzerine yürüdüler ve Şiraz köyü yakınlarında 1451 yılı Haziran ayında kendilerinden daha kalabalık olan Çağatayları yenilgiye uğrattılar. Bizzat Abdullah da öldürülenler arasında bulunuyordu. Galipler bundan sonra hiçbir direnme görmeden Semerkand'ı ele geçirerek, Ebû Said'i tahta oturttular. Ebû'l Hayr, Uluğ Beg'in kızını eş olarak alıp kendi yurduna dönmüş Semerkand'ın idaresini ise Ebû Said'e bırakmıştı.14

Ebû Said Devri

Ebû Said'in saltanatı ise, Uluğ Beg'inkinin aksine din adamlarının hâkimiyeti devri idi. Ebû Said Semerkand'a Uluğ Beg'in değil, Abdüllâtif'in öcünü almak için girmişti. Abdüllâtif'in katilleri öldürüldüler. Böylece Semerkend'da Uluğ Beg'in 40 yıl süren hâkimiyeti yerine Ebû Said'in Taşkent'ten davet ettiği Nakşibendi tarikatının şeyhi Hoca Ahrar'ın yine 40 yıl sürecek olan hâkimiyeti başlamış oluyordu.15

Horasan ve Türkistan'da bunlar olurken, Irak-ı Acem'de kendini hükümdar ilan etmiş olan Sultan Muhammed, Karakoyunlu Cihanşah'ın taarruzuna uğramış ve Kazvin ile Sultaniye, Karakoyunluların eline

geçmişti. Herat hâkimi Babür 1451 yılında kardeşi Sultan Muhammed'i öldürdükten sonra, Acem Irak'ı ve Fars bölgelerini de kendi topraklarına kattı. O bundan sonra Şahruh'un halefi tavrını takınarak Rey'den Karakoyunlu Cihanşah'a âmirâne bir mektup gönderip, vaktiyle Şahruh'u olduğu gibi, şimdi de kendisini metbû tanımasını, eskiden olduğu gibi vergi göndermesini istemişti. Kendini ondan daha güçlü gören ve Timurluların artık çöküntüye yüz tuttuğunu gayet iyi bilen Cihanşah, Tebriz'de bütün kuvvetlerini toplamış ve oğlu Pir Budak idaresindeki bir orduyu Acem Irakı'na göndermiştir. Sâve, Kum, Isfahan şehirleri ile Fars ve Kirman bölgeleri kolaylıkla ele geçirildi.16

1457 yılı baharında Horasan hâkimi Babür'ün ölümünün ardından yerini alan 11 yaşındaki oğlu Mirza Şah Mahmud ile Mâverâünnehr hâkimi Ebû Said ve diğer Timurlu mirzaları arasındaki mücedelelerden yararlanmaya karar veren Cihanşah, 1458 yılı baharında kuvvetlerini Rey'de toplamış, bundan sonra oğlu Muhammedî Mirza'yı ileri göndererek, Meşhed, Nişâbur ve Horasan'ın batı yörelerini işgal ettirmişti. Cihanşah, Meşhed'e geldikten sonra Timurluların başşehri Herat'ı almaya hazırlandı. Haziran ayında Karakoyunlu hükümdarı şehre girdi. Cihanşah artık sadece Mâverâünnehr hâkimi Ebû Said'den endişe duymakta idi. Sonbaharda ordusu ile Belh'e gelen ve Murgab suyu kıyısında konan Ebâ Said'in hareketleri Türkmenleri gerçekten endişelendiriyor ve onun durumu hakkında Karakoyunlu ordusunda söylentiler dolaşıyordu. Bu yüzden Cihanşah, Kirman'daki oğlu Yusuf Mirza ile Fars ve Irak'ı Arab valisi olan oğlu Pir Budak'ı yanına çağırdı.

Bundan sonra Cihanşah, Ebû Said ile barış görüşmelerine girişti. Barış sağlanmasına rağmen o, Ebû Said'in Herat'a doğru ilerlemekte olduğunu haber aldı. Ebû Said'in bu cüretli hareketinin sebebi Âzebaycan'daki olaylar idi.

Cihanşah, Makû kalesinde hapsettirmiş olduğu oğlu Hasan Ali'nin bu kaleden kaçtığı ve Tebriz'i ele geçirip, hükümdarlığını ilan ettiğini duymuş ve bu durumda Horasan'da daha fazla kalmanın gereksiz olduğunu görerek, Ebû Said ile anlaşıp dönmeye karar vermişti. Cihanşah'ın Horasan'ı boşaltması Irak'ı Acem, Fars ve Kirman'ın Karakoyunlularda kalması şartı ile barış yapıldı.17

Ebû Said 1467 / 68 yılı kışını Merv'de geçirdi. Burada iken Cihanşah'ın öldürülmesi haberi üzerine, Batı İran'ı ele geçirmek üzere sefere çıkmaya karar verdi. Esasen Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, babasının öcünü almak için Ebû Said'den yardım istiyordu. Ebû Said niyetli olduğu bu sefer için, nasihatleri üzerine hareket etmeye alıştığı Hoca Ahrar'ı yanına çağırmıştı. Uzun süren bir danışmadan sonra sefere başlanılmasına karar verilmiş ve 1468 yılı Şubat ayı sonunda sefere başlanılmak üzere kışlak merkezinden hareket edilmişti.

Ebû Said, Akkoyunlu Hasan Beg'in yaylağı olan Karabağ'a doğru yürümüştü. Yolda barış için kendisine birkaç kere teklif götürülmüş ise de, o bunları kabul etmeyerek ilerlemiş, fakat Uzun Hasan Beg'in çok iyi tanıdığı bölgelere gelince, Akkoyunlu Hükümdarı, Timurlu ordusunun ikmal ve iaşe yollarını kesmiştir. Bunun üzerine güç duruma düşen Timurlu ordusu dağılmış, Ebû Said tutsak alnarak, 1469 yılı Şubat ayı sonunda öldürülmüştür.18

Hüseyin Baykara Devri

1468 yılı başında Ebû Said, kendisinin öldürülmesi ile sona eren batıya Âzebaycan seferine çıktığında, onun yokluğunda Herat'ta Sultan Hüseyin'in hücumu beklenir olmuştu. Çok geçmeden 10 Mart Cuma günü namazdan sonra Ebû Said'in ölümü haberi yayılmış, ayın 24'ün de ise Hüseyin Baykara Herat'a girmiştir.

Onun bundan sonra en büyük rakibi Baysungur’un torunu Yadigâr Muhammed Mirza idi. Akkoyunlu hükümdarı Hasan Beg’den yardım gören Yadigâr Muhammed, 1470 yılı Temmuz ayı başlarında Herat’a girdi. Yadigâr Muhammed’in yanındaki Türkmen beglerinin halka kötü davranışları ve yolsuzlukları halkın onlardan yüz çevirmesine yol açtı. Bundan yararlanmak isteyen Hüseyin Baykara, Herat üzerine yürüdü. Başlarında tanınmış şair ve devlet adamı Ali Şir Nevaî’nin bulunduğu Baykara taraftarları,Yadigâr Muhammed’i sarhoş bir halde ele geçirip, hükümdarın huzuruna getirdiler ve o, buyruk üzerine öldürüldü. Esasen batıda başka meseleler ile meşgul bulunan Akkoyunlu hükümdarı, Karamanoğulları ve Venediklilerle Osmanlılara karşı ititfak kurma çabaları içinde bulunduğundan, doğuda gereği kadar faal olamadı.

Yadigâr Muhammed’in öldürülmesinden sonra, Hüseyin Baykara’nın Herat hâkimiyeti, 1506 yılındaki ölümüne kadar aralıksız sürdü. Onun başkenti Herat ise tıpkı Ortaçağların öteki medeni merkezleri gibi hem ince medeniyet, hem de eğlence merkezi idi. Sultan, oğulları, ordusu ve şehir halkı kendilerini tamamen eğlenceye kaptırmışlardı. Hâkimiyetinin ilk 6-7 yılında sultan dindarca bir hayat sürmüş, ondan sonraki 40 yılda ise her gün öğle namazından sonra içmiştir. Ömrünün bir kısmını kazaklık ve dolayısı ile akınlarla geçirdiğinden, zaferlerinden sonra eğlenceye dalardı. Fetih ve sefer düşüncesi artık kalmamış olup, devlet sınırlarının genişlemesi, gelirlerin artması da söz konusu olmuyordu.

Hüseyin Baykara’nın başlangıçta Şiîliğe eğilimi vardı. O bakımdan 12 imamın adı ile Şiî hutbesinin okunmasına izin vermişti. Fakat sonraları bazı olaylar ve özellikle Ali Şir Nevaî’nin tesiri ile Sünnîliği tercih etmiştir. 1485’te o Şiîliğe karşı olan alâkasını hatırlamak fırsatını elde etti. İslâm “ulular kültü”nün en büyük uydurmalarından birini de ilk defa 12. yüzyılda Sultan Sancar zamanında Belh yakınında Hz. Ali’nin mezarının

bulunuşu teşkil etmektedir. Mezar, Moğol istilası sırasında Belh'in tahribi ile unutulmuşken, şimdi güya yeniden keşfedildi. Gösterilen yerde taştan bir kapak bulundu. Üzerinde "Bu, Allah'ın elçisinin güveyisi, Tanrı'nın aslanı Ali'nin mezarıdır" yazılıydı. Bu haber üzerine sultan, begleri ile birlikte Belh'e geldi. Mezar Hz. Ali'nin kabri olarak tanındı ve ertesi yıl üzerine bir türbe yapılarak, etrafında çarşı ve hamamları ile yeni bir köy kuruldu. Fakat bu olayın arkası kesilmedi ve yeni yeni mezarlar bulunmaya başlandı. Hatta bu yüzden sahtekarlıklarından dolayı bazı kimseler cezalandırıldı. Buna rağmen bu uydurma Ali türbesi ile etrafındaki köy ziyaretgâh olarak kaldı ve ziyaretçi çekmeye günümüze kadar devam etti. Bilindiği üzere köy 19. yüzyılda büyüyerek Mezar-ı Şerif adı ile Afganistan'ın en büyük şehirlerinden biri haline geldi.19

Hüseyin Baykara devrinde siyasî, idarî ve malî güçlükler eksik olmadı. En büyük sıkıntı malî hususlarda idi. Buna çare olarak çeşitli kimseler vezirlik makamına getirildiler. Zaman zaman iki kişi aynı zamanda vezirlik makamına getirildi ise de, iki vezirin iş başına gelmesi ile beklenenin aksine devlet işlerinde aksaklık ve aralarında uyuşmazlık çıktı.

1497 yılından başlamak üzere 1500 yılına kadar Baykara'yı meşgul eden en önemli iç mesele büyük oğlu Bediüzzaman'ın hareketleri olmuştur. Çünkü Bediüzzaman vali olarak Belh'e tayin olunmuş, beklenenin aksine o Astarâbâd'a tayin edilmeyip, buraya hükümdar oğullarından başka biri, Muhammed Hüseyin tayin edilmişti. Bu hadise sultan ile oğlunun arasını açmaya yetmişti. Aralarında Ali Şir Nevaî'nin de bulunduğu elçi heyetleri, özellikle babasının kaypak tutumundan dolayı onları barıştıramamışlardı. 1498'de Bediüzzaman Herat'a ordusu ile geldiği ve püskürtüldüğü, fakat arada yine görüşmelerin sürdüğü sırada, aynı yılın güzünde Hüseyin Baykara'nın Merv ve Abıverd'de bulunan iki oğlu daha ayaklandılar. Sultan, Merv'e gelerek şehri 3-4 ay kuşattı. Buradaki oğlu Abdülmuhsin ile

“sulha benzer” bir antlaşmaya varıldı. Fakat sultan ile oğulları arasında süregelen savaşlar, sultan için tehlikeli bir hal almıştı. Bu sefer oğullarından Astârâbad hâkimi Muhammed Hüseyin’in ayaklanması üzerine sultan buraya gelerek şehri ele geçirdi. Fakat bu sırada Herat’tan gelen bir haberde Bediüzzaman’ın yeniden ayaklandığı bildiriliyordu. Bu haber sultanı Astarâbâd’ı yeniden oğlu Muhammed Hüseyin’e bırakıp doğuya yönelmek zorunda bıraktı. Fakat sultanın askerî gücü oğlununkinden daha zayıf idi. Ali Şir Nevaî, Bediüzzaman’ın babasına karşı savaştan vazgeçmesini sağladı. Fakat hutbelerde Sultan Hüseyin’in adı ile birlikte onun adı da okunacak; Amû Deryâ ve Belh’ten Murgab’a kadar olan sahalar Bediüzzaman’a bırakılacaktı. 1500 yılının Temmuz ayı sonunda Hüseyin Baykara, yeniden ayaklanan oğlu Muhammed Hüseyin’e karşı Astarâbâd’a yürüdü. Sonbahar ile kış mevsimleri Herat için tam bir sükûnet içinde geçti. Fakat tam bu sırada Semerkand için Özbeklerle ciddi bir mücadele verilmekte idi. Muhammed Şibanî, Semerkand’ı zapt ederek, buranın hâkimi Sultan Ali’yi öldürttü. Daha sonra, geçici bir süre için burasını geleceğin Hindistan hükümdarı Babür’e bırakmak zorunda kaldı ve ertesi yıl (1501) Semerkand’ı kesin olarak ele geçirdi. Sultan Hüseyin gibi tecrübeli bir devlet adamının diğerlerine nispetle Muhammed Şibanî’nin durumu ve faaliyetlerini daha iyi bildiği halde ona karşı hiçbir tedbir almadığı ve kendisine asla yardım etmediğinden dolayı Babür’ün hayret ifadesi pek tabiî idi. Her halde Semerkand üzerine yapılması gereken sefer, çabucak anlaşmayla sonuçlanan ve hiçbir gayesi olmayan Astarâbâd seferinden daha mühim olurdu.

1500 yılı Aralık ayı sonunda Hüseyin Baykara seferden döndü. Ali Şir Nevaî her zamanki gibi onu karşılamaya çıktı, fakat bu defaki karşılama acı bir son ile noktalandı. Gerçi Ali Şir Nevaî altmış, sultan ise altmış iki yaşında bulunuyorlardı, fakat her ikisi de oldukça düşkünleşmişlerdi. Nevaî

ata binebildiği halde sultan sedye ile taşınıyordu. Nevaî attan inerek yanındakilerin omzunda sultanın sedyesine yaklaşabildi, fakat bir daha ayağa kalkamadı. Çünkü felç gelmişti. Herat'a götürülürken 3 Ocak 1501 Pazar günü yolda öldü20 ve kendi yaptırdığı cami yanında gömüldü.

Hüseyin Baykara ve Herat, Ali Şir Nevaî'den sonra pek az yaşayabildiler. Özbeklerin zaferini kolaylaştıran ve Babür'ün hatıralarında anlattığı, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1506) birbirinden nefret eden oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bediüzzaman'ın ortak olarak sultan ilan edilmeleri gerçekten hayret edilecek bir şeydi. Mâverâünnehr'de durumunu kuvvetlendiren Muhammed Şibanî, 1507 yılında Herat'ı ele geçirdi. Bu medeniyet merkezinde Babür'ün ifadesine göre "dünya görmemiş olan köylülük" hüküm sürmeye başlamıştı. Fakat aslında ahlak telâkkileri zaafa uğramış, canlılığını kaybetmiş bir şehir toplumunun yıpranmamış diri Özbekler karşısında tutunmaları zaten beklenemezdi.

Hüseyin Baykara devrinde Timurlular siyasî bakımdan pek güçlü olmamakla birlikte başkent Herat gerek siyasî gerekse ticarî merkez olarak hala büyük bir öneme sahipti. Onun uzun süren saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, yeni binalar ile süslendiğini biliyoruz. Sultan ve ileri gelen kimselerce yaptırılan pek çok konak, şiir, musiki, resim ve hat sanatlarının gelişme merkezleri idi. Hükümdarlardan sonra devletin en kudretli adamlarından olan Ali Şir Nevaî, Herat ve Horasan'da 370 tane hayır eseri yaptırarak, bunların idaresi için büyük bir servet vakfetmişti. O devrin Herat'ı sadece Horasan ve Mâverâünnehr'in öteki medenî merkezleri ile değil, Şiraz, Bağdad, Tebriz, Kahire ve İstanbul gibi şehirlerin edebî muhitleri ile de temas halinde idi. XVI. yüzyıldan başlayarak Türkistan, Harezm, Kırım, Kazan ve Âzerbaycan'da Çağatay Türkçesi yüksek bir kültür dili olarak kabul edilmiş, "erişilmesi imkansız bir örnek" kabul edilen Nevaî'nin eserlerini tanımak edebî kültürün tamamlanması için

gerekli sayılmış ve bu maksatla birtakım sözlükler ve antolojiler düzenlenmiştir. Bunun sonucu olarak Nevaî'ye Çağatay'ın nazireler yazmak modasının Osmanlı ve Âzerî şairleri arasında XIX. yüzyıla kadar devam ettiğini görüyoruz.

XVI. yüzyıl Timurlular için felâket devri oldu. Batu'nun kardeşlerinden Şiban'ın kolundan gelen Mirzalar idaresindeki göçebe Özbekler, bu yüzyıl başında önce Harezm ve Mâverâünnehr'i ve Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler. Safevî hükümdarı Şah İsmail'in 1510 yılında Muhammed Şibanî'yi ortadan kaldırmasından yararlanan Babür'ün bütün gayretlerine rağmen Mâverâünnehr ve Harezm bölgeleri Özbek hâkimiyetinden kurtarılamayarak Timurlu sülâlesi ancak Babür'ün Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını koruyabildi. Horasan bundan sonra sık sık Özbek istilasına uğramakla birlikte Safevî idaresinde kalmış, Mâverâünnehr ile Harezm yöresi Özbeklerce idare edilmişti.

12 İmam Şiîliğini resmî mezhep olarak kabul eden Safevî şahlarına karşı, Özbekler Sünnîlik siyaseti takip ettiler. Daha çok siyasî sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Mâverâünnehr'in bundan sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de etki etti.

XVI. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'da Rus istilasına kadar, Sünnî-Şiî mücadelesi şeklinde devam eden bu kanlı mücadele, XV. yüzyıldaki Çağatay-Türkmen rekabetinden başka bir şey değildi. Aradaki fark Çağataylar yani Timurluların yerine, kavmî bakımdan onlara yabancı olmayan Özbeklerin, Karakoyunlular ve Akkoyunluların yerlerine de yine bir Türkmen devleti olan Safevîler ve daha sonra Afşar ve Kacarların geçmesinden ibaret kalmış ancak mezhep mücadelesi ön safa geçmiştir. Halbuki XV. yüzyılda ne Timurlu ne de Türkmen hükümdarları mezhep davasını bir bayrak gibi kullanma lüzumunu duymuşlardır. Safevî

Devleti'nin tamamen mezhep esasları üzerine kurulmuş olması yani Şah İsmail ve ondan sonra gelenlerin yalnız siyasî hükümdar değil, dinî lider sıfatını da taşımalarının başlıca sebebi olmuş, buna karşılık Şibanî Han'da "İmamü'z-Zaman", "Halifetü'l-Rahman" unvanları ile Sünnî İslâm dünyasının kahramanı ve önderi rolünü oynamak istemiştir.

İdarî, İktisadî ve Kültürel Durum

1. Devlet Teşkilâtı

A. Hâkimiyet Anlayışı

Müslüman bir çevrede doğup büyüyen ve kendisi de Müslüman olan Timur, eski Türk ve Moğol geleneklerini de yaşatmaya çalışmış, yasayı da ihmal etmemişti. İbn Arabşah'a göre o, yasayı şeriata tercih ediyordu ve bu yüzden bazı ulema tarafından kafirlikle suçlanmıştı. Timurlu tarihçileri, onun oğlu ve halefi Şahruh'u ise şeriata bağlı, mükemmel bir İslâm hükümdarı olarak anarlar. Uluğ Beg ise babasının aksine, devlet idaresinde dedesi Timur'u taklit etmişti.

Uluğ Beg'den sonraki hükümdarlar hâkimiyeti ele geçirmek veya hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için, din adamları ve dinî makamlara daha fazla ilgi göstermeye başladılar. Mirza Adüllâtif, Ebû Said ve oğlu Sultan Ahmed şiddetle şeriatın tesiri altında kalmışlardı. Hüseyin Baykara serbest düşünceli bir hükümdardı. O, ne dinin etkisinde kalmış, ne de devleti töre ile idare etmiştir.

Moğollardaki "Gökyüzünde bir tane Güneş ve Ay varken, yeryüzünde nasıl iki hâkim olabilir" fikri Timur zamanında da devam etmiştir. Tarihçi Şerefeddin ona "Dünya iki hükümdara yetecek kadar büyük değildir. Tanrı nasıl bir tane ise, sultan da bir tane olmalıdır" sözünü isnat etmektedir.21 Yine ondan "Bir kadının iki kocası olmayacağı gibi, bir devletin de yalnız tek hâkimi olmalıdır" sözü nakledilmektedir.22 Bu düşünceler kendisini Timur'un soyundan gelen Babür'ün eserinde de kendini gösterir: O, "Aynı

zamanda bir vilayette iki padişah ve bir askere iki kumandan karışıklığı ve haraplığı icap ettiren fitne ve perişanlığa sebep olur” ve “iki padişah bir iklime sığmaz” sözleriyle merkeziyetçi hâkimiyetin gereğine işaret edip, Hüseyin Baykara’nın ölümünden sonra, Herat’ta oğullarının ortak olarak tahta oturmaları karşısında “Bu, garip bir işti. Hiçbir zaman padişahlıkta ortaklık duyulmamıştı” diyerek, hayretini gizleyemez.23

Mutlak hâkimiyete inanan Timur, kurultay müessesine pek önem vermezdi. O, bir işi yapmak istediği takdirde kendini haklı gösterebilmek için Kuran’dan ayetler nakledebilirdi. Din onun elinde daha çok siyasî gayelerine ulaşabilmek için kullandığı bir alet olup, onun için ulemanın bağlılığından çok, begler ve kabilelerin bağlılığı daha önemliydi. Böyle bir hükümdar ile sohbet ederken ulemânın çok dikkatli olması gerekiyordu. Mâzenderân, Halep, Şam’da ulema ile sohbet sırasında sorduğu sorular oldukça ilgi çekicidir.

B. Hükümdar Ailesi

Timur, Cengiz Han ailesi ile akrabalığa özel bir önem veriyordu. 1370 yılında Hüseyin ile araları açılıp, onu ortadan kaldırdığında, Hüseyin’in haremindeki Gazan Han’ın kızı Saray Mülk hanımı nikahına almış ve böylelikle Küregen yani Güveyi unvanını taşımaya hak kazanmıştı. Timur’un bu hanımdan oğlu olmamış, ölünceye kadar kukla dahi olsa, Cengiz Han soyundan birini “Han” olarak yanında bulundurmuş, kendisi “Beg” unvanı ile yetinmiştir. Daha sonraları Uluğ Beg de dedesi gibi Cengiz Han soyundan gelen kimseleri hanlık tahtına oturtmuş ise de, Şahruh zamanında Herat’ta buna gerek duyulmamıştı.

Timurlular devrinde hanımların devlet idaresinde önemli rolleri olduğu görülüyor. Timur’un hanımları ve sarayındaki kadınların durumu genellikle İslâm kanunlarına değil, eski Türk-Moğol örf ve âdetine uygundu. Timur’u ziyaret eden İspanyol elçisi Clavijo şerefine verilen ziyafetlere hanımların

yüzleri örtülü olmadan katıldıkları anlaşılıyor. Elçi için hanımlar da ziyafet düzenlemişlerdi.24 Timur'un hanımlarından Saray Mülk ve Tuman Aga, Halil Sultan'ın hanımı Şad Mülk, Şahruh'un hanımı Gevherşad Aga, Baykara'nı annesi Firuze Begim ve hanımı Hatice Begim, hükümdarlar üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmuşlardı. Hanımların eğitimine de önem veriliyor, mirzalara olduğu gibi, onlara da "ateke" tayin ediliyordu.25

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Timurlularda da belli bir veraset usulünün bulunmayışından, ülke hanedanın ortak malı kabul ediliyor, bu bakımdan veliaht belli olsa bile, onun ile öteki mirzaların yetiştirilmesi arasında bir fark gözetilmiyordu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde, Timur'un vasiyetine asla uyulmadı. Mirzalar arasında bir fark gözetilmemesinin bir sonucu olarak herhangi bir eyelet merkezine gönderilen mirzalar, orada devlet merkezindeki saray ve idare teşkilâtını aynen kurarak, âdeta bir hükümdar gibi bölgeyi idare ederlerdi. Mirzaların hukukî durumları sık sık ayaklanmalara, dolayısı ile taht mücadelelerine, nihayet devletin kısa sürede zayıflayıp ortadan kalkmasına yol açmıştır.

C. Ordu Teşkilâtı

Türk-Moğol unsurları ile yerli İran ve İslâm unsurlarının karışmasından meydana gelen devletin başındaki hükümdar ve eyaletlerdeki mirzalardan sonra, devlet merkezindeki askerî ve idarî-malî işlere bakan başlıca iki divan görülüyor.

Askerî bir devlet özelliği taşımasından dolayı "Divan-ı Buzurg-i Emâret" başta gelmektedir. Tavacı Divanı adı da verilen bu divanın begleri Hvandmir'in ifadesine göre, Cengiz Han yasası ve Timur'un töresi gereğince diğer bütün görevlilerden önde geliyorlardı.26 Türkler ve Türkleşmiş Moğolların işlerine bakan bu divana Türk Divanı da deniliyor,

kâtiplerine ise Bahşi veya Nuvisendegân-ı Türk adı veriliyordu. Divanın başında bir Divan Begi bulunmakla birlikte, pek çok Tavacı emiri mevcuttu. Geniş yetkileri bulunan Tavacılar, askeri topluyor, ordunun nizam ve inzibatı ile uğraşıyor, ganimeti paylaştırıyor, hükümdar önünde geçit resimlerini de yaptırıyorlardı.

Hükümdarın hassa alayı olarak 1000 kişilik Kavçin bölüğü bulunduğu gibi,27 hükümdarın yakınlarından olarak ayrıca İçki, İçki begler, İnaklar, Yasavullar ve Çehrelere rastgeliyoruz.

Ordu, asıl anlamı 10.000 demek olan Tümen, Binlik (Hezare) ile kaynaklarda değişik rakamlarla ifade edilen Yüzlük yani Koşunlardan meydana geliyordu. Askerî teşkilât hususunda Cengiz Han'ın kurmuş olduğu düzene sadık kalınmıştı. Buna rağmen Timur, savaş usullerinde sadece eski gelenekleri korumakla kalmamış, yenilikler de getirmişti. Ordu sağ kanat (baraungar), sol kanat (caungar) ve merkez (kol) kısımları ile öncü olarak monglay veya irevül ve artçı olarak ise çağdavul kısımlarına ayrılırdı.

Tavacılara askeri toplamaları emri verilince, askerin tespit edilen yer ve zamanda bulunmaları gerekiyordu. Askerler ihtiyaçlarının önemli bir kısmını da yanlarında getirmek zorunda idiler.

Ordunun silâh ihtiyaçlarını karşılamak üzere cebehâne veya kurhâne kurulmakta olup, bunun idaresi Kur begine verilmişti. Savaşalarda fillerden yararlanılıyor, kuşatma âleti olarak mancınık, arrade ve karabuğra gibi âletler kullanılıyordu. Orduda istihkamcı ve lağımcılar da bulunuyordu. İzmir'in kuşatılmasında neft kullanılarak, duvarlar yakılmıştı. Kuşatmada neft şişeleri de kullanılıyordu.28 Savaş sırasında coşmak ve düşmana korku salmak için "süren salıyor" yani bağırıyorlar, boru çalıp, kös vuruyorlardı. Savaşa girmeden önce askerlerin şevkini arttırmak için "öglige" adı verilen armağanlar dağıtılırdı. Savaşta yararlılık gösterenler ödüllendiriliyor ve

kendilerine suyurgallar veriliyordu. Hükümdarın hizmetindekilere bir ihsanı olarak ifade edilen bu deyim ile daha çok bir arazi kastedilmekte idi. Bununla suyurgal sahibi bütün vergilerden muaf tutuluyor, daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanıyordu. Bu müessese zamanla veraset yolu ile intikal eder hale gelmiş, din adamları ve ibadet yerleri için de verilir olmuştu. Bu suyurgallara zaman zaman tarhanlık da ekleniyordu. Tarhanlık askerî ve ticarî olmakla birlikte, esas itibarıyla aynı olup, tarhan sahibi tüm vergilerden muaf tutuluyor, işlediği dokuza kadar suçtan da kendisine hesap sorulmuyordu.

Timur'un başarılarının sırrı muhakkak ki hükümdarları için kendilerini feda edecek derecede sadık, disiplinli ve düzenli bir ordu meydana getirebilmiş olmasında aranmalıdır. Timur'un yıllarca süren seferlerinin büyük bir şiddetle cereyan etmesine rağmen, bazı beglerin kahramanlıkları, onların hükümdarlarına karşı tavırları, onların karakterlerini yansıtmaktadır.29

D. Maliye

Türk-Moğol toplulukları dışındaki diğer ahalinin işleri ve malî hususlarla ilgilenen ikinci divan ise "Divan-ı Mal" veya "Sart Divanı" diye adlandırılıyordu. Divanın başında da bir divan begi bulunuyor, kâtiplerine ise vezir veya Nuvisendegân-ı Tacik deniliyordu. Bu divanın begleri teşrifatta, Timur töresi gereğince Tavacı emirleri ile vilayetlerin Darugaları arasında yer alıyorlardı.30 Başlıca görevleri ise vergi işlerini yürütmek, tarım üretimini arttırmak ve şehirlerin imarına gayret edip, gelirlerin arttırılmasını sağlamaktı.31 Para bastırılması, hesapların tutulması ve vergiler ile ilgili yolsuzluklara dair şikayetler de bu divanın görev alanına giriyordu.

Devlet hazinesi Semerkand Kalesi ve Herat'ta İhtiyareddin Kalesi'nde saklanıyordu. Ancak hazinenin miktarı hakkında pek fazla bir bilgimiz

yoktur. Ayrıca gelirler ve bütçenin durumu hakkında da herhangi bir fikre sahip değiliz. En yüksek para birimi “Tümen” olmakla birlikte, en çok kullanılan para biriminin Irak ve Kepekî dinarı ile dirhem ve tenge olduğu anlaşılıyor. 1 tümen 10.000 dinar karşılığı olup, gümüş Kepekî dinarının 2 miskal yani yaklaşık 9 gram tam ayar gümüş olduğu kaydedilmektedir.32

Vergilere gelince; İslâmiyet’in alınmasını uygun gördüğü vergilerden başkaları da vardı. Ticaret ve zanaat ehlinden alınan “Tamga” bunların başında geliyordu. İslâm hukukunda yeri olmadığından dolayı bu gibi vergiler din adamları ile hükümdarlar arasında zaman zaman çatışmalara yol açıyordu. Esnaftan ayrıca dükkan başına 4 ayda bir, 1 çeşit vergi toplandığı da anlaşılıyor.

Moğollar devrinde ekili araziden ve bütün köylü ahaliden alınan Kılan’a gelince, kaynaklarda bu adda bir vergiden söz edilmemekle birlikte, el-Kainî’nin Nasaih-i Şahruhî adlı eserinde bu vergiden her şeyin fiyatının artmasına yol açan bir vergi olarak söz edilmektedir.33 Yine Moğollar devrinde göçebelerden alınan Kopçur’un adı kullanılmasa bile “Pay-i gâvane” den söz edilmesi bir çeşit hayvan vergisi alındığını göstermektedir.

Zaman zaman mevcut vergilere ek olarak yeni vergiler de alınıyordu. O zaman ev ev sayım yapılıyor ve halka buna göre hesaplanan vergiyi vermeleri buyuruluyordu. Olağanüstü hallerde orduya yardım adı altında para toplanılıyordu.34

Devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda bazen vergiler iki katına çıkartılıyor, buna rağmen tahmin edilen vergi toplanamayınca, işkence yoluna başvuruluyordu.35 Zaman zaman ise o yılın vergisi toplandığı halde, yeniden başka bir hükümdar adına toplanabiliyordu. 1457 yılında Horasan’da Mirza Şah Mahmud, Sultan İbrahim ve Ebû Said adına ayrı ayrı vergi toplamışlardı. 1461 yılında Ebû Said, Tamga’nın kaldırılmasını buyurduğu gibi vergilerin âdil ve düzenli bir şekilde toplanması için,

vergilerin belli mevsimlerde ve üç taksitte toplanması buna uymayanların da cezalandırılmasını buyurmuştu.36 O, ayrıca vergi toplanması ile ilgili bir buyruğunu taş üzerine kazdırarak Herat Camii'nde ilan ettirmişti. Reayadan sık sık vergi toplamamak için bazen tüccarlardan borç para alındığı da vâki idi.

Hüseyin Baykara tahta oturduktan sonra ahalinin perişan durumunu görerek 1471 yılında iki yıl süreyle ahalinin çok şikayetçi olduğu bazı vergilerin alnmamasını buyurduğu halde bu bile ahalinin refahını arttırmaya yetmemişti.37

E. Hakim-Daruga ve Diğer Memuriyetler

Herhangi bir şehir veya bölgenin idarî ve askerî işleri ise Hâkim veya Darugaların üzerinde idi.38 Bu iki unvan aslında çoğu zaman eş anlamda ve tek görevi ifade etmek üzere kullanılmakta idi. Darugalar bulundukları yerlerde yargı işlerini yürütüyorlar; istenildiği hallerde bölgenin askeri ile savaşa gidiyorlar, olağanüstü hallerde bir yerin vergisini toplamak üzere gönderiliyorlardı. Darugaların tayin ve azillerinin Maliye Divanı tarafından yerine getirildiği anlaşılıyor. Askerî önem taşıyan büyük merkezlerde en büyük idare amiri olan Daruga'dan başka, kale komutanı görevini yürüten Kutval bulunuyordu.

Saraydaki görevlilere gelince; gerek hükümdar, gerekse mirzalar ve büyük beglerin İçki, Nöker ve Çehreleri bulunuyordu. Bunlar hükümdarın veya begin hizmetine girerek sarayda veya askerî hizmetlerde bulunup, devlet işlerinde yüksek mevkilere gelebiliyorlardı. Sarayda ayrıca mutfağa ve yemeklere nezaret eden, yemeklere zararlı maddeler konulmamasına bakan Bukavul, bundan daha aşağı bir durumda, fakat aşçı olarak çalışan Bavurçi, hükümdar elini yıkarken ibrik tutan Aftabeci, saraydaki yatak, döşek, çadır gibi eşya ile hükümdar başkentten ayrılınca konaklama yerlerinde çadırını kuran Ferraşlar, teşrifat işlerini gören Şigavul, Hâcib ve

Eşikağası ile hükümdarın çetirini taşıyan Şökürcü, atlar ve ahırlardan sorumlu olan Ahtacı, eğerler, gem ve yem torbaları ile hayvanlara dair malzemeye bakan Rikabdâr, hâkimiyet alametlerinden olan nevbetin çalınması ve bunun için kullanılan aletlerin bulunduğu Tablhane ve Nekkarehane'ye bakan Nekkareci ile av hayvanlarının yetiştirildiği kuşhaneye bakan Kuşhane Emiri veya Kuş Begi'nin var olduğunu biliyoruz.39

Bir İslâm devleti olması dolayısı ile kaynaklarda dinî görevlilerden de sık sık söz edilmektedir.

2. İmar Faaliyetleri

Timur, gerçekte göçebelere göre suç kabul edilen bir harekette bulunarak başkent olarak bir şehir seçmiş ve burada binalar inşa ettirmeye başlamıştı. Özellikle Semerkand'ı imara çok önem vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirttiği usta ve sanatkarlara Semerkand civarında yeni yerleşme yerleri kurdurmuş, bağ ve bahçeler inşa ettirmişti.

Timur'un yaptırdığı büyük binalardan biri de Gök Saray olup, daha çok devlet hazinesinin saklandığı yer ve hapishane olarak kullanılıyordu. Sarayların duvarları Timur, oğulları, torunları ve begleri ile askerlerinin zaferlerini gösteren levhalarla süslenmişti.

Timur ve hanedan mensuplarından bazılarının gömülü olduğu türbe ise (Gur-i Mir), Timur tarafından Ankara Savaşı'ndan dönüşünde inşa edilmişti. Onun inşa ettiği eserlerin en öenemlilerinden biri ise Hoca Ahmed-i Yesevî'ye hürmeten onun mezarı üzerine inşa ettirdiği Hankâh'tır.40

Timur'dan sonra Şahruh zamanında devlet merkezinin Herat olması bu şehrin yükselmesini sağladı. Timur'un Semerkand'da yaptığı gibi, Şahruh da Herat'ı devletin merkezi haline getirmeye büyük gayret sarf etmiş, bu faaliyete onun hanımları, oğulları ve begleri de katılmışlardır.

Uluğ Beg'in inşa ettirdiği eserlerin en eskisi "kadın-erkek bütün Müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu" hadisinin kapısı üzerinde yazılı olduğu Buhara'daki Medrese idi. Semerkand'daki medrese ise 1420 yılında tamamlanmış olup, Uluğ Beg'in kendisi ve medrese dışından bazı kimseler birkaç günde bir medresedeki toplantılarda hazır bulunuyor ve orada ilmi münakaşalar yapılıyordu. Kühek tepesinin eteğinde ise Rasathane inşa ettirilmişti.41

Isfahan ve Şiraz'da hâkim bulunan Ömer Şeyh'in oğulları da aralarındaki sonu gelmez mücadelelere rağmen imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Mirza İskender Isfahan'da büyük bir konak, hamamlar, pazarlar, medrese ve darüşşifa inşa ettirdiği gibi, ona uyan begler de kendileri için konaklar yaptırmışlardı. Şahruh'un ölümünden sonra imar faaliyetlerinde bir durgunluk göze çarpmakla birlikte bu pek uzun sürmemiş ve Hüseyin Baykara devrinde Herat gerek siyasî, gerekse kültür merkezi olarak yeniden yükselmişti. Hüseyin Baykara'nın uzun saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, zenginleştiğini ve yeni binalarla süslendiğini görüyoruz. Hükümdar ve ileri gelen kimselerce yaptırılan pek çok konak; şiir, musiki, resim ve hat sanatlarının gelişme merkezleri idi. Hükümdar başta olmak üzere bütün devlet adamları ve zenginlerin medrese, kütüphane, köprü, kervansaraydan başka hastahane, aş evleri, hamam ve eczahane gibi sosyal yardım kurumlarının yapıldıklarına katıldıklarına şahit oluyoruz. Hüseyin Baykara kendisine ikametgah olarak şehrin kuzeydoğusunda geniş bir alanda Cihanârâ adı verilen bahçe ve sarayları yaptırmıştı. O ayrıca medrese, hankâh, darüşşifa inşa ettirmiş olup, medresenin inşası için Meraga'dan mermer getirilmişti. Hüseyin Baykara'dan sonra devletin en nüfuzlu, zengin ve ilim dostu adamlarından biri olan Ali Şir Nevâî, Herat ve Horasan'da 370 tane hayır eseri yaptırarak,

bunları idare için bir vakıf kurmuş ve bu işe 500 tümenlik büyük bir servet vakfetmişti.

Bu gibi imar faaliyetlerine hanımlar ve ileri gelen beglerin de katıldıklarını biliyoruz. Ayrıca yapılışları itibarıyla Selçuklular ve Moğollar zamanına ait olan birçok cami, medrese, ribat, hankâh, köprü, türbe, hamam ve buna benzer hayır eserleri bu devirde tamir edilerek kullanılmaya devam edilmişlerdir ki bunların sayısı 1000'i buluyordu.42

Timur devri yapıları İran mimari eserlerinden sayılıyor ise de, büyüklük ve dış görünüş bakımından İran örneklerinden üstündür. Bu devrin mimarisinde göze çarpan başlıca yenilik, binaların yüksekliği, büyük masraflarla meydana getirilen satıh kaplamalarıdır. Kubbe, minareler ve eski geleneklerin aksine iç hacimlerinin genişliği ile kalmaz, aynı zamanda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir hususiyeti olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılmakta devam olunan yayvan kubbelerin yanında büsbütün göze çarpan yüksek kubbe gibi yeni yapı unsurlarınında kullanıldığı görülür. Bu kubbe taşıyıcılık vazifesinden başka, altındaki boşluğa yeniden normal yükseklik nispetleri sağlar.

Daha mühim olan unsur ise, o zamana kadar asla erişilmemiş olan renk zenginliğidir. Binanın bütün görülebilen yerlerini kapsayan çiniler, muhteşem bir renk ve yazı zenginliği arz ederler. İster yapı, ister süsleme bakımından olsun yapı sanatlarının seçkin eserleri ve mimar Kıvameddin'in çalışmaları ile Timurlu devri mimarisi hakikaten üstün bir seviyeye erişmiş ve Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tabirinin ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi, bu mimarinin unsurları XVI. yüzyılda Safevîlere geçerek, günümüze kadar devam edip gelmiştir.43

3. Ziraî ve Ticarî Faaliyetler

Timur'un bütün insanları dehşet içinde bırakan seferlerinden sonra, ülkedeki karışıklıklar son bulmuş, Timur'dan sonra ülkenin çeşitli

bölgelerinde mirzalar ve ileri gelen beglerin hüküm sürmeleri geçmişin yaralarının sarılmasını kolaylaştırmıştı. Bunlar bulundukları bölgeleri bayındır hale getirmek ve buralarda refahı sağlayabilmek için, ziraî ve iktisadî hayatın sağlam temellere dayanması ve istikrarın sağlanması gerektiğini idrak ediyorlardı.

Timur zamanında imar faaliyetlerinin yanında, tarım da ihmal edilmiş değildi. Yezdî'nin ifadesine göre Timur'un ülke dahilinde işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmasına gönlü razı değildi.44 Bu maksatla o, ele geçirilen ülkelerden pek çok insan ve kabileyi başka yerlere göçürerek, o zamana kadar iskan edilmemiş bazı yerleri iskana açmış, ülkenin birçok yerlerinde kanallar kazdırmıştı. Anadolu'dan göçürülen 30.000 çadır Kara Tatar, Sir Derya'nın doğusunda Isık Göl taraflarında yerleştirilmişlerdi.

Yeni tarım alanları açmak amacı ile Timur, ülkenin birçok yerinde kanallar kazdırmıştı. 1381 yılında Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra o, burada tarımı canlandırmak için devlet ileri gelenleri ve beglere Murgab suyundan kanallar açmalarını buyurmuştu.45

Âzerbaycan'da Barlas ırmağı diye tanınan Aras'ın Cenkşi köşkü denilen mevkiinden başlayıp, Sorhe Pil mevkiine kadar 10 fersah uzunluğunda, gemilerin bile çalışabileceği bir kanal açılmış olup,46 bu sayede pek çok yerde sulu tarım yapma imkanı elde edilmişti. Yine Âzerbaycan'da çoktandır harap bir halde bulunan Beylekan şehri, yeniden bayındır bir hale getirilmekle yetinilmemiş, bu bölgede oturanların refahı düşünülerek Aras ırmağından Beylekan'a 6 fersah uzunluğunda bir kanal kazdırılmıştı.47 Kâbil yakınlarında ise Cûy-i Mahigir veya Cûy-i Nev adı verilen 5 fersah uzunluğunda yeni bir kanal kazdırılmıştı.48

Şehirlerin yeniden ihyası ve kanallar açılmasına Şahruh zamanında da devam edildi. O, 1410 yılında Badgis'te bulunurken Moğol istilâsından beri harap bir halde bulunan Merv şehrinin imarını buyurdu. Hükümdar ayrıca,

bütün Horasan'da imar faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu buyruk gereğince yollar düzeltilmiş, köprüler inşa edilmiş ve eskileri onarılmıştı. Bu arada en gerekli olan suyun tekrar akıtılması işine girişilmiş, Murgab ırmağından çıkan Merv suyunun harap olan seddinin onarımı ve Merv'in yeniden inşaası için bazı begler görevlendirilmişler ve onlar bu işi kısa sürede tamamlamışlardı. İlk yıl burada 500 çift öküz tarıma sokulmuş, etraftan ahali getirilerek yerleştirilmişti. Suyun uzunluğu 12 fersah tutmuş, şehir mescit, çarşı, han, hamam, hankâh, medrese ve diğer hayrat ile süslenerek eski canlı iktisadî hayatına dönmeye başlamıştır.49 Yeni Merv, genişlik bakımından Moğol tahribatı öncesindeki şehirden daha küçük olmakla birlikte eserini 1494'te tamamlayan İsfizarî, Murgab boyunca ve Merv civarında yapılan tarımdan söz ederken, pirinç ve tahıl ürünlerinden övgü ile söz ederek, Herat halkının giyecek ve yiyeceğinin buranın ürünlerinden sağlandığını tarladan 1 e 100 ürün alındığını, kavununun çok ünlü olup, ileri gelen kimselerin oralardan kavun ısmarladıklarını ifade eder.50

Şahruh, 1435 yılında üçüncü ve son defa olarak Karakoyunlular üzerine sefere çıkıp Kazvin'e geldiğinde, Âzerbaycan ve Acem Irakı'nın imarını buyurmuş, boş kalan toprakların yeniden işlenmesi için çağrıda bulunarak köylüden 5 yıl süreyle vergi alınmayacağını ilan etmişti.51

Semerkand civarında Sağd-ı Kelân yöresini sulamakta olan Mirza arığı, mahalli rivayete göre Uluğ Beg tarafından açtırılmıştı. Ebû Said, 1459 yılında Herat yakınlarındaki Niretu kalesine geldiğinde, verimliliği ile tanınan bu arazide, ekilebilecek her yerin ekilmesini, bunun için tohum ve öküz dağıtılmasını buyurmuştu.52 Onun vezirlerinden Hâce Kutbeddin-i Simnanî, Horasan'da her yıl 7000 yük tohum ektiriyordu. Bu vezirin 1469 yılında Herat'ın kuzeydoğusunda açtırdığı dört fersah uzunluğundaki kanal sayesinde pek çok yer bayındır hale gelmişti.53

İsfizarî, Hüseyin Baykara döneminde halkın kendini tamamen ziraate verip, tarıma açılmayan arazi kalmadığını, işlenmeyen toprakların kanallar açılmak suretiyle işlenir hale geldiğini kaydediyor. Bu cümleden olarak, Murgab'dan Merv-i Şahican'a kadar olan 30 fersahlık Serahs'tdan Merv'e 25 fersahlık işlenmeyen arazi tarıma açılarak bayındır hale gelmişti.54

Tarım ürünü olarak Semerkand'ın üzüm ve elması, Buhara'nın erik ve kavunu, Kâbil'in portakal, turunç ve şeker kamışı, Gazne'nin boya kökü, Herat yakınındaki Siyavuşan köyünün üzümü, Badgis'in fıstığı, Şiburgan'ın kavunu, Murgab boyunun pirinci, Merv'in tahıl, pamuk ve kavunu, Astarâbâd'ın portakal, limon ve turuncu ile Ferah yöresinin tahılı, Yezd'in ise şeker kamışı ünlü idi.55

Ancak, savaşlarda düşmanı güç duruma sokmak için her türlü çareye başvurulduğundan, ordunun bir yere gitmesi bazen o yörenin harap olmasına da sebep oluyordu. Şahruh, 1408 yılında Sistan şahları üzerine giderek, bazı şehirleri ele geçirdikten sonra, Zereh şehrine geldiğinde, çok eskiden beri buraları sulamakta olan tanınmış üç tane seddin tahribini buyurmuş, bu ise bölgenin perişan olmasına yol açmıştı. İsfizarî eserini yazarken buraları hala harap bir halde idi. Halbuki aynı yazar, buraların eskiden bayındır bir halde olup, sulanan arazide o bölgenin ölçülerine göre 60'a 60 gezlik bir ceriblik arazinin 1000 kepekî dinarı kıymetinde olduğunu kaydetmektedir.56

Gerek dindar bir hükümdar olarak gösterilen Şahruh, gerekse diğer hükümdarlar, Mirza ve beglerden söz edilirken onların adaleti ve halka karşı iyi davranışlarından sık sık söz edilir. Halbuki bunların her zaman için geçerli olmadığını ifadeye delil teşkil edecek pek çok kayıtlarda vardır. Hükümdara öğüt vermek için kaleme alınan el-Kainî'nin eserinde tahsildarların reayaya tuzlu su veya nişadır içirmek, vücutlarını dağlamak ve boğmak üzere suya atmak gibi işlemlerden söz edilmektedir.

Tahsildarların bazen de geçmiş yılların vergisini tekrar topladıkları da kaydedilmektedir.[57]

Horasanlı şair Muhammed b. Hüsam-ı Husefî, 1454 yılında yazdığı bir İltimasnâme'de Divan memurlarından ve vergilerin ağrlığından şikayet ediyordu.[58] Devrin ileri gelen kimselerinden ve hanedana yakın olduğu halde, Tezkire sahibi Devletşah bile, karşılaştığı olaylar üzerine kendini zaman zaman şikayet etmekten alı koyamaz ve eserinde halkın durumuyla ilgili bazı şiirleri nakleder. 1449 yılında 80 yaşını aşkın olarak ölen Şair Baba Sevdaî bir şiirinde, Âbıverd şehrini bir değirmene benzeterek "çarkı ve oluğunun gam, keder olup darugası köpek, kadısı eşek, hakimi deve, tahsildarı öküzdür. Köylünün bunlardan nasibi ise dayak yemek ve vergi ödemektir" demektedir.[59] Yine Devletşah'ın naklettiği, Şahruh devri şairlerinden ve Maliye divanında tahsildarlık işleriyle de uğraşan Hâce Mansur'un bir şiirinde devrin kadılarından biri "yetimlerin başında onların kanını emen bir bite" benzetiliyor.[60]

Devletşah her ne kadar Uluğ Beg'in 4 eşek yükü ürün çıkaran bir ceridlik yerden 2 / 3 dirhem bakır veya 1 / 6 dirhem gümüş vergi alındığnı ifade ile[61] arazi vergisinin en düşük seviyeye indirildiğini ve bunun köylünün refahını arttırdığını söylüyor ise de, hakkında kaynaklarda nakledilen bazı olaylara bakılacak olunursa o da şeriatın temsilcilerinin gözünde adil bir hükümdar değildi.[62]

Ticarî faaliyetlere gelince; tahripkarlığına rağmen Timur ticaretin devlet için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkında idi Semerkand'da pek çok dokuma imalathanesi bulunuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu. Clavijo'ya göre İskenderiye çarşılarından bile bunların eşini bulmak mümkün değildi.[63] Deşt-i Kıpçak ve Moğol yurdundan deri, Çin'den ipek, Hotan'dan elmas, yakut gibi kıymetli taşlar geliyordu. İspanya elçisinin ifadesine göre Timur "Başşehrini dünyanın en mükemmel

şehri yapmak için, ticareti daima teşvik etmişti.”64 Bu düşünce iledir ki, 1402 yılında Fransa kralına gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gidip gelmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir hal aldığını ifade ediyordu.65

Tüccarları koruma siyaseti Şahruh zamanında da devam etti. Zira bu tarz ifadelere biz onun Çin hükümdarı ve Memlûk sultanına gönderdiği mektuplarında da rastlıyoruz. Abdurrezak-ı Semerkandî, konuştuğu bir tüccarın defalarca Çin’den aldığı kumaşları Mısır ve Anadolu’ya, oradan aldığını da Çin’e götürdüğünü söylediğine işaret ile, Şahruh zamanında artık Mısır ile Çin arasındaki yolun işlek, aslında çok uzak olan bu mesafenin ise yakınlaştığını kaydeder.66

Tebriz ve Sultaniye’nin ticarî önemi, Moğollar zamanında olduğu gibi, Timurlular zamanında da devam etti. Sultaniye’ye her yıl, özellikle yaz aylarında develerden oluşan büyük kervanlar geliyordu. Bunlar arasında Hindistan’dan gelen kervanlar daha çok baharat getirmekte olup, bunlar ticarî rekabet yüzünden Suriye ve İskenderun’a gönderilmiyordu.67

Hazar denizi kıyısındaki Gilân ve Şirvan ile Şemahi’den Sultaniye’ye getirilen ipekler, İranlı tüccarlardan başka Ceneviz ve Venedikli tüccarlar eli ile Anadolu ve Kefe’ye götürülüyordu. Şiraz havalisinden gelen pamuklu, ipekli ve krep kumaşlar ile Horasan havalisinden gelen kumaşlar da Sultaniye’de iyi pazar buluyorlardı. Hürmüz’den ise inci ve sedef gibi kıymetli taşlar, Sultaniye ve Tebriz’e getirilerek işleniyor, yüzük ve küpe haline getirildikten sonra Kefe ve Trabzon gibi Hıristiyan şehirleri ile diğer İslâm ülkelerinden getirilen tüccarlara devrediliyorlardı.68

Ancak güneydeki Hürmüz ve civarındaki adaların beynelmilel ticaretin merkezi olduğu anlaşılıyor. 845 (1441 / 42) yılında elçilikle Hindistan’a gönderilen tarihçi Abdurrezak-ı Semerkandî, Hürmüz’e de uğramıştı. O

dünyanın her tarafından, Mısır, Suriye, Anadolu, Âzerbaycan, Arab ve Acem Irak'ı, Horasan, Mâverâünnehr, Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Kalmuk ülkesi, Çin ve deniz ülkeleri, Habeşistan, Zengibar, Hind ve Arap yarımadası kıyısındaki şehirlerden ve çeşitli dinlerden tüccarların buraya geldiklerini, mal getirip-götürdükleri, ister para, ister değiş tokuş ile alışveriş yapılabildiğini, memurları gelenlere adil bir şekilde davranıp, altın ve gümüş dışında herşeyden öşür aldıklarını kaydetmektedir.69 Menşei Uygurlara kadar uzanan, Moğollar devrinde canlandırılan, devlet sermayesine dayalı ortaklık müessesesi, bu devirde de varlığını sürdürmekte idi. Devlet hazinesinden kredi alan ortaklara büyük imkanlar sağlanıyor, hatta Tarhanlık verilerek her türlü vergiden muaf tutulup, hiç kimsenin onları rahatsız etmemesi, rüşvet ve hediye istememesi, hayvanlarına dokunmaması buyruluyordu.70

Hissedarlar arasında hükümdar, mirzalar ve ileri gelenlerin bulunduğu bu ortaklıklarda faizli kredi usulü de tatbik olunmuş, bu ise şeriata aykırı sayıldığından zaman zaman hükümdarlar ile ulemâ arasında anlaşmazlıklara ve ulemânın şiddetli itirazlarına yol açmıştı. 1438 yılında 10 deve yükü mal ile Şiraz'dan çıkıp, Herat ve Merv üzerinden Harezm'e geçip, Ürgenç ve Saray şehirlerine kadar uzanıp, buralarda alışverişte bulunduktan sonra Horasan'a geçen ve Yezd üzerinden 1440 yılında 725 gün sonra Şiraz'a dönen tüccar Şemseddin Muhammed'in de Şiraz'da Mirza Abdulah'ın hazinesinden bir miktar kredi almış olduğu anlaşılıyor.71

Başkent olması dolayısı ile Herat, devletin gelirleri ve servetin toplandığı yerdi. Herat'ın derileri meşhurdu. Şehir ayrıca köle ticaretinin merkezi olarak tanınıyordu. Türkistan ve Kandahar yolu ile Hindistan'dan buraya her yıl 20.000 köle getirilir ve bunlar ucuzluğu olmadan, gerçek kıymetini her zaman bulurdu.72 Herat'ın yakacak odunu ile kerestesi Badgis'ten, giyeceği ise Kuhistan ve Merv'den geliyordu. Cam şehrinin

yünlü dokumaları ve kepenekleri her tarafa gönderiliyordu. Semerkand'ın ise kırmızı kadifeleri tanınmıştı.73

Güney İran'daki Yezd şehrinde ise bol miktarda şeker üretildiğinden imalathaneler bulunuyordu. Ülkenin en iyi dokumaları da buradan her tarafa gönderiliyordu. Yezd'in özellikle saten ve müskin kumaşları aranıyordu.74

Yabancı ülkelere giden elçiler ile gönderilen armağanların başında firuze geliyordu. Hocend civarındaki firuze madenlerinin işletildiğini biliyoruz. Fakat bugün olduğu gibi, o devirlerde de en iyi firuze taşı Nişâbur'da çıkarılıyordu. Hazar Denizi kıyısında Gilân'da ise elmas bulunuyordu. Herat yakınındaki Şaklan dağı eteğindeki Küruh kasabasında demir ve kurşun madenleri işletilmekte olup, Herat'ta kullanılan demir buradan geliyordu.75

En canlı ticaret merkezlerinden biri ise Kabil şehri idi. Çünkü Hindistan'dan gelen kervanlar Kabil ve Belh üzerinden geçiyordu. Babür'e göre Kabil, Hindistan'ın pazarı olup, Hind'den buraya kumaş, şeker, baharat ve her yıl 15-20.000 kervan geliyordu. Ayrıca Fergana, Türkistan, Semerkand, Buhara, Belh ve Bedehşan'dan da kervanlar buraya gelirler ve Horasan, Irak, Rum ve Çin mallarını burada bulabilirlerdi.76

Kuzeyde ise aynı rolü Suğnak şehri oynuyordu. Fazlullah b. Ruzbehan, buraya "Bender-i Deşt-i Kıpçak" adını vererek, eskiden şehrin pazarlarına her gün 500 baş deve getirildiğini, bunların aynı günde satıldıklarını, ayrıca Deşt-i Kıpçak'ın çeşitli yerlerinden ve Ejderhan'dan Suğnak'a kürk ile ipekli kumaşların getirildiğini, Türkistan, Mâverâünnehr ve Kaşgar taraflarından gelen tüccarların alışverişlerini kaydeder.77

Şahruh'un ölümünden sonraki karışıklıkların ardından nihayet Ebû Said'in Herat'a gelmesi, şehre eski canlılığını da getirmişti. Ebû Said, mali sıkıntılar içinde bulunmasına rağmen, din adamlarının telkiniyle Tamga

vergisini kaldırmaktan çekinmemişti. O, herhangi bir yolsuzluk kendisine bildirildiğinde suçluları ağır cezalara çarptırıyordu. Büyük bir ticaret merkezi haline gelen Herat'ta bu devirde büyük sermaye sahipleri ortaya çıkmış, hatta hükümdar zaman zaman ilave vergiler toplamak yerine onlardan borç alıyordu. Bu devirde büyük şehirlerde büyük sermayelerin birikmiş olduğu, Nakşibendi tarikatı şeyhi Hoca Ahrar hakkındaki menkıbelerden de anlaşılmaktadır. Bu zamanda Herat'ta yapılan düğün ve eğlencelere hususi lonca ve pazarları olan şehir esnafının da katıldıkları görülmektedir ki, bu daha sonraları Hüseyin Baykara devrinde de göze çarpmaktadır. Hüseyin Baykara devrinde Herat'ta biriken servet, her türlü iktisadi faaliyetleri de arttırmış, eski çarşı ve pazarlar yeni ilavelerle büyütülmüştü. Herat'a bağlanan büyük ticaret yolları üzerinde bu devirde yeni yeni birçok ribatlar yapılmış olması bunun en büyük delilidir.

Hüseyin Baykara, adil bir idare kurmaya çalışmış olmasına rağmen, birtakım ağır vergilerin onun son yıllarında bile devam ettiğini biliyoruz. Ancak vakıflar sayeside, şahsi servetlerin büyük bir kısmı halkın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde kullanılıyor, hastahane, imaret, han ve hamamlar inşa ediliyordu.

4. Resim ve Süsleme

Timur'un seferleri sonucu ele geçirdiği ülkelerden birçok sanatkarı Semerkand'a götürdüğü bilinmektedir. Ancak Timur zamanına ait hiçbir minyatürlü yazma elegeçmemiş olmakla birlikte, bu sanatkarlara ait mimari eserler ve onların duvarlarını süsleyen bazı duvar resimleri kaynaklarda zikredilir. İbn Arabşah, Timur devrinin, en büyük nakkaşı olarak Bağdadlı Abdülhayy'ı saymaktadır.78

Timurlular devri resim sanatının menşei olarak Bağdad ve Tebriz'deki Celayirli okulu ile Şiraz okulu gösterilmektedir. Timur buraları ele geçirdikten sonra, bu şehirlerdeki sanatkarların bir kısmını Semerkand'a

götürmüş, ölümünden sonraki karışıklık yılları sona erince, onların bazıları Baysungur tarafından Herat'a toplanmışlardı. Buna rağmen Bağdad, Tebriz ve Şiraz gibi eski merkezler faaliyetlerini tamamen durdurmamışlardı. Resim sanatı Şiraz'da Ömer Şeyh'in oğlu Abdullah zamanında da Karakoyunluların şehri ele geçirmelerine kadar devem etmiş ve böylelikle Şiraz okulunun tesiri Türkmenler vasıtasıyla daha sonra da yaşamıştır.79

Kendisi meşhur bir hattat olan Mirza Baysungur, Herat'taki konağını zamanın akademisi haline getirmişti.80 Mirza İskender'den sonra Şiraz'da bulunan meşhur bazı sanatkarların Herat'a gelmiş olmalarına ihtimal verilebilir. Baysungur'un ölümünden sonraki çalışmalar tamamen durmuş olamaz. Zira daha sonraları Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevaî'nin şahsında yeniden koruyucu bulan sanatkarlar ortaya çıkmış, tabiat manzaralarını an'anevî unsurlarla birleştirerek, kitap ressamlığında bir yenilik yapmayı başaran Bihzad yetişmişti. Bihzad daha sonra Safevîlerin yanınan giderek, Tebriz'de yetiştirdiği talebeleri ile Timurlu resim sanatının devamlılığını da sağlamıştır.

5. Musiki

Zamanlarının büyük bir kısmını seferlerde geçiren Timurlu hükümdar ve begleri, sözlü-sazlı eğlencelerden de geri kalmıyorlardı. Timur'un seferleri sırasında ele geçirerek Semerkand'a gönderdiği sanatkarlar arasında bazı çalgıcı ve okuyucular da bulunuyordu. İbn Arabşah'ın Timur devri hânendeleri arasında saydığı Abdüllâtif Damganlı, Mahmud ve Cemaleddin Ahmed Harezmli, Abddulkadir Gaybî ise Meragalı olup, Celâyirli sarayından getirilmişti. Clavijo'nun etraflıca anlattığı anlattığı gibi, kadın ve erkeklerin katıldığı toylar veriliyor ve bu arada çalgılar çalınıp, şarkılar söyleniyordu. Semerkand'ın musikişşinasları o kadar meşhur olmuşlardı ki, onların diğer şehirlerin zenginleri tarafından davet

edildikleri de oluyordu. Şeyhülislâmlar tarafından da zaman zaman sazlı-sözlü eğlenceler düzenleniyordu. Mesela Herat Şeyhülislâmı Şemseddin Ahmed'in bir defasında şehrin ileri gelen müderrrislerine ziyafet verdiği ve daha sonra çalgılar çalınıp, şarkılar söylendiği Reşahat'da kaydedildiği gibi81 Semerkand Şeyhülislâmı İsameddin'in de inşa ettirdiği hamamının açılışı dolayısı ile eğlence düzenleyerek şarkıcılar getirttiği bilinmektedir.82

Bu devirde muskide özellikle iki kişinin adından daima zamanın en büyük üstatları olarak söz edilir. Bunlardan biri okuyuculuk ve çalgıcılıkta meşhur olan Endican'lı, Yusuf, diğeri ise musiki nazariyatındaki bilgisi ile kendini kabul ettiren Meragalı Abdülkadir idiler. Sesinin güzelliğini işiten Fars hakimi İbrahim Sultan Endicanlı, Yusuf'u defalarca Baysungur'dan istemiş ise de bu isteği yerine getirilmemiş idi. Meragalı Abdülkadir'e gelince o, başlangıçta Celâyirli Sultan Hüseyin'in nedimlerinden iken daha sonra aynı sülaleden Sultan Ahmed'in sarayında yaşamaya devam etmiş, ancak Timur'un 1393'te Bağdad'ı ele geçirmesi üzerine Semerkand'a gönderilmiştir. Timur'un ölümünü takip eden yıllarda her halde bir süre Semerkand'da kalmış ise de, çok erkenden Herat'a gelmiş olmalıdır. Zira en büyük eseri olan, 1415 yılında tamamladığı Cami'ül-Elhan'ı Şahruh adınadır. Bunun özeti diyebileceğimiz bir başka eseri ise 1418'de kaleme alınmış olan Mekâsid'ül-Elhan'dır. O devrin nota yazma usullerine dair kaleme aldığı Kenz'ül-Elhan'ı ne yazık ki bugüne dek ele geçmemiştir. Şerh'ül-Edvar'da ise musiki makamlarına dair bilgiler vermektedir.

1435 yılında Horasan'da meydana gelen bir salgın hastalık sonucu ölen Abdülkadir'in eserleri Farsça kaleme alınmış olup, amelî musiki ve musiki âletlerinin tarihi hakkında verdiği bilgiler bakımından İslâm musiki tarihi için büyük önem taşırlar. Daha önceki Farabî, İbn Sina musiki nazariyatı üstatlarının eserlerinden iktibaslarda bulunmuş olmakla birlikte, onları tamamen taklit etmiş değildir. Aynı zamanda şair, hattat ve nakkaş olmakla

tanınan Abdülkadir'in çocukları daha sonraları Osmanlı ülkesinde de musikişinas olarak tanınmışlardır.83

1 Timur'un Horasan üzerine seferleri için bk. İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, 12-3.

2 Bu sefer için bk. Mirza Şahruh ve Zamanı, 13 v. dv.

3 Aslı Türkçe olan bu kitâbe için bk. N. N. Poppe, Timur'un Karasakpay Kitâbesi, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı, Dünya Edebiyatından Seçmeler, Ekim 1977, sayı 4, 30-31.

4 Bu sefer için bk. Mirza Şahruh ve Zamanı, 16 v. dv.

5 Bu sefer için bk. Mirza Şahruh ve Zamanı, 20 v. dv.

6 Savaş için bk. İ. Aka, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi", Belgeler (1986), 15, 1-22.

7 Savaşın Bizans ve Bizantinistler açısından değerlendirtilmesi için bk. Klaus-Peter Matschke, Die Sıhlacht bei Ankara und das Szhicksal von Byzans, 9 v. dv.

8 Tmur'un ölümünden sonraki hâkimiyet mücadeleleri için bk. Mirza Şahruh ve Zamanı, 34 v. dv.

9 Bu seferler için bk. İsmail Aka, "Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", Tarih İncelemeleri Dergisi (1989), IV, 1-20.

10 Bu Timurlu hükümdarı için bk. İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, TTK., Ankara 1994.

11 W. Barthold, Uluğ Beg ve Zamanı, çev. İsmail Aka, Ankara 1997, 73.

12 Uluğ Beg ve Zamanı, 137. 1941 yılında Timur'un mezarı ile birlikte Uluğ Beg'in mezarı'da açılmış ve tabut açıldığında kafası kesik iskeleti ile karşılaşılmıştır.

13 İsmail Aka, Timurlular, TDV yay., Ankara 1995, 125-126.

14 A.g.e., 127-128.

15 Uluğ Beg ve Zamanı, 145.

16 Kara Koyunların bu bölgeleri ele geçirmeleri ile ilgili olarak bk. İsmail Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri), TTK., Ankara 2001, 40 v. dv.

17 İran'da Türkmen Hâkimiyeti, 59.

18 Uluğ Beg'inkinin aksine, dervişlerin hâkimiyeti devri olan Ebû Said devri için bk. Hayrunnisa Alan, Sultan Ebû Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469), Mimar Sinan Üniversitesi, Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul 1996.

19 Barthold, "Mir Ali Şir Nevaî ve Siyasî Hayatı", çev. A. Caferoğlu, Ülkü Mecmuası (1938), X / 60, 517, 524.

20 Mir Ali Şir, XI / 62, 152; İA., Ali Şir maddesi, 151.

21 Şerefeddin Ali-I Yezdî, Zafernâme, I, 225.

22 Mansura Haider, "Timurlular Devrinde Hâkimiyet Anlayışı", çev. Ekrem Memiş, Türk Kültürü (1984), XXII / 258, 615.

23 Babur, Vekayi, çev. R. R. Arat, II, 201.

24 Clavijo, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, çev. Ö. R. Doğrul, II, 39, 53.

25 Msl. bk. Babur, I, 15.

26 Gottfried Herrmann, Der Historische Gehalt des Nâma-yi Nâmî von Hondamir, 186.

27 Nizameddin-i Şamî, Zafernâme, 134, 194; Yezdî, I, 436.

28 Yezdî, II, 339.

29 İ. Aka, Timurlular, 155.

30 G. Herrmann, Nâma-yi Nâmî, 188.

31 A.g.e., 18, 188.

32 Abdürrezzak-k Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn, 80.

33 National Bibliothek zu Vien, nr. A. F. 112 (163), 143 b.

34 Timurlular, 159.

35 Matla’ı Sa’deyn, 1125.

36 A.g.e., 1250, 1256.

37 Timurlular, 160.

38 Darugalar için bk. B. F. Manz, Timur’un Saltanatı Sırasından Darugalık Müessesesi, çev. H. Alan Akbıyık, M. Sinan Ün. Fen-Edeb. Fak. Dergisi (2000), 3, 99-113.

39 Timurlular, 161-162.

40 Timurlular, 163.

41 Uluğ Beg ve Zamanı, 103 v. dv.

42 Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, Tarih-i Cedid-i Yezd, 8.

43 İA., Timurlular mad., 366-367. ayrıca bk. R. Pinder-Wilson, Timurid Architecture, CHIr, VI, 728-758.

44 Yezdî, II, 13.

45 Hâfız-I Ebrû bunlardan 20 tanesinin adını vermiştir. Bk. Coğrafya-yı Hâfız-ı Abrû, 34.

46 Yezdî, II, 283.

47 Şâmî, 291; Yezdî, II, 387.

48 Yezdî, II, 31- 138.

49 H. Ebrû, Zubdet’üt-Tevârih, 451b; Matla-ı Sa’deyn, 158 v. dv.

50 Ravzat’ul-Cennât, I, 175 v. dv.

51 Makrizî, Kitab’us-Sülûk, IV, 955.

52 Matla-ı Sa’deyn, 1210.

53 Matla’ı Sa’deyn, 1343; Ravzat’ul-Cennât, I, 85.

54 Ravzat’ul-Cennât, II, 374.

55 Mirza Şahruh ve Zamanı, 207.

56 Ravzat’ul-Cennât, I, 329.

57 Nasaih-i Şahruhî, 139a, 318a.

58 Ferhende Peyam, 507.

59 Tezkiretu’ş- Şuara, 422; Türkçe çev. II, 127.

60 Tezkire, 453; Türkçe çev. II, 171.

61 A.g.e., 362; Türkçe çev. II, 42.

62 Uluğ Beg ve Zamanı, 111.

63 Kadis’ten Semerkand’a Seyahat, II, 81.

64 A.g.e., II, 80.

65 M. Kazvinî, “Nâme-i Emir Timur Gürgân”, Bist Makale-i Kazvinî, I, 41.

66 Matla’ı Sa’deyn, 831.

67 Kadis’ten Semerkand’a Seyahat, I, 121.

68 A.g.e., I, 122.

69 Matla’ı Sa’deyn, 768.

70 Bu gibi Tarhanlık beratları için bk. G. Herrmann, Nama-yi Namî, nr. 20, 21.

71 Mirza Şahruh ve Zamanı, 203.

72 Ravzat’ul-Cennât, I, 23.

73 Mirza Şahruh ve Zamanı, 204.

74 A.g.e., 203.

75 A.g.e., 204.

76 A.g.e., 204.

77 Mihmannâme-i Buhara, 199-200.

78 Acaüb’ül-Makdur, 230.

79 Şiraz’daki sanat faaliyetleri için bk. J. Aubin, “Timurluların Şiraz’da Bilim ve Sanat Korumacılığı”, Belleten (1987), 200, 965-979.

80 Buradaki çalışmalar hakkında bk. M. K. Özergin, Tebrizli Ca’fer’in Bir Arzı, 471-518. Ayrıca bk. Basil Gray, “The Pictorial Arts in the Timurid Period”, CHIr, VI, 843-876.

81 Türkçe terc., 176.

82 Hvandmir, Habib’üs-Siyer, IV, 35.

83 İA., Abdülkadir; DİA., Abdülkadir-i Meragî maddeleri ve Murat Bardakçı, Meragalı Abdülkadir, İstanbul 1986.

84 Abdürrezzak-ı Semerkandî, Matla’ı Sa’deyn ve Mecma’ı Bahreyn, yay. Muhammed Şefi’, Lahor 1946-1949.

Ahmed Ahmedî, “Cilvehayi ez zindegi ve huner-i şair-i Muhammed b. Husam-ı Husufî”, Ferhonde Peyam, Meşhed 1360 h. ş., 506-520.

Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, Tarih-i Cedid-i Yezd, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1345 h. ş.

Aka, İsmail, “Timur’un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Âzerbaycan, ve Irak-ı Acem’de Hâkimiyet Mücadeleleri”, Türk Kültürü Araştırmaları (1984), XXII / 1-2, 49-68.

“Timur’un Ölümünden Sonra Güney İran’da Hâkimiyet Mücadeleleri”, Atsız Armağanı, İstanbul 1976, 3-15.

“XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler”, Tarih Enstitüsü Dergisi (1981), X-XI, 111-120.

“Mirza Şahruh Zamanında Timurlularda İmar Faaliyetleri, Belleten (1984), 189 / 190, 285-297.

Timur’un Ankara Savaşı Fetihnâmesi, Belgeler (1986), 15, 1-22.

Timur ve Devleti, TTK, Ankara 1991.

Mirza Şahruh ve Zamanı, TTK, Ankara 1994.

Timurlular, TDV, Ankara 1995.

İran’da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri), TTK, Ankara 2001.

“Timur Sâdece Bir Asker mi idi? ” Belleten (2001), 240, 453-466.

“The Agricultural and Commercial Activities of the Timurids in the First Half of the 15th Century”, Oriento Moderno (1996), XV, 9-21.

Alan, Hayrünnisa, Sultan Ebû Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469), Mimar Sinan Üniv., Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul 1996.

Ali b. Hüseyin Va'iz-i Kâşifî, Reşahat Aynu'l-Hayat, Türkçe çev. İstanbul 1279.

Aubin, J., "Timurluların Şiraz'da Bilim ve Sanat Korumacılığı", çev. Yaşar Yücel, Belleten (1987), 200, 965-979.

Babur, Vekayî, TTK, Ankara 1943-46.

Bardakçı Murat, Meragalı Abdülkadir, İstanbul 1986.

Barthold, Uluğ Beg ve Zamanı, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 1997.

Mir Ali Şir Nevaî ve Siyasî Hayatı, çev. A. Caferoğlu, Ülkü Mecmuası, sayı 56, 58, 59, 60, 61, 62.

Caferî, Tarih-i Yezd, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1338 h. ş.

Celâlüddin b. Muhammed el-Kainî, Nasaih-i Şahruhî, Mationalbibliothek zu Wien, nr. A. F. 112 (163).

Clavijo, Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul, tarihsiz.

Devletşah, Tezkiretü'ş-Şuara, çev. N. Lugal, I-II, Ankara 1963-1967.

Fazlullah b. Ruzbehan, Mihmannâme-yi Buhara, yay. M. Sutude, Tahran 1341 h. ş.

Gray, Basil, "The Pictorial Arts in the Timurid Period", CHIr, VI, 843-876.

Hâfız-ı Ebrû, Zubdetü't-Tevarih, Fatih Ktb., nr. 4370 / 1.

Haider Mansura, "Timurlular Devrinde Hâkimiyet Anlayışı", çev. E. Memiş, Türk Kültürü (1984), 258, 611-632.

Herrmann, Guttfried, Der Historische Gehalt des Nama-yi Nâmi von Hondamir, Göttingen 1968.

Hvandmir, Habibü's-Siyer, yay. C. Humayî, Tahran 1333 h. ş.

İbn Arabşah, Acaibu'l-Makdûr, Kahire 1285.

Makrizî, Kitabu’s-Sulûk, IV, yay. Said Aşur, Kahire 1972.

Manz, Beatris Forbes, The Rise and Rule of Tamerlane, Cambridge 1989.

“Timur’un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi”, çev. Hayrünnisa Alan Akbıyık, Mimar Sinan Üni. Fen-Edb. Fak. Dergisi (2000), 3, 999-113.

Matschke, Klans-Peter, Die Sclacht bei Ankara und das Schicksal von Byzans, Weimar 1981.

Muhammed Kazvinî, “Nâme-i Emir Timur Gürgân”, Bist Makale-i Kazvinî, I, Tahran 1332 h. ş., 50-62.

Muinüddin Muhammed Zençi-i İsfizarî, Ravzatu’l-Cennât, yay. M. Kâzem İmam, Tahran 1338-39 h. ş.

Nizameddin-i Şamî, Zafernâme, yay. F. Tauer, Praha 1937.

Nagel, Tilman, Timur der Eroberer, München 1993.

Özergin, M. Kemal, “Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer’in Bir Arzu”, Sanat Tarihi Yıllığı (1976), VI, 471-518.

Poppe, N. N., “Timur’un Karasakpay Kitâbesi”, çev. H. Eren, Dünya Edebiyatından Seçmeler (1977), 4, 30-31.

Şerefeddin Ali-i Yezdî, Zafernâme, yay. M. Abbasî, Tahran 1336 h. ş.

Wilson, Pinder R., “Timurid Architecture, CHIr, 6, 728-758.

Yakubovskiy, A. Y., Altın Ordu ve Çöküşü, çev. H. Eren, İstanbul 1955.

Timur, Timurlular ve Bozkırın Türk Göçebeleri / Prof. Dr. Yuriy F. Buryakov [s.534-539]

Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Bölümü / Özbekistan

Sadece Orta Asya'nın değil tüm Doğu tarihinin önemli aşamalarından biri olan Emir Timur'un ekonomik ve kültürel açıdan güçlü devleti, XIV. yüzyılın son otuz yılı ve XV. yüzyılın başlarında oluşmuş ve Doğu Rönesans çağını açarak, Doğu'nun ve Batı'nın birçok ülkeleriyle sıkı ticari-ekonomik, diplomatik ve bilimsel-kültürel ilişkiler kurarak aktif bir şekilde uluslararası arenaya çıkmıştır. Timur'un şöhretinin doruğunda, devleti, Maveraünnehir dışında Altınordu ve Ak Ordu topraklarını, Horasan'ı, Hindistan'ı, İran'ı ve diğer ülkeleri kapsıyordu.

Bu devletin ortaya çıkmasıyla, Cengiz Han İmparatorluğu'nun varisliği için dövüşken ve dik başlı göçebe Türk-Moğol liderleri arasında devam eden ve ülke ekonomisi için tahrib edici olan Orta Asya'daki devamlı ve yorucu savaşlar dönemi son bularak devlet düzeni ve istikrarı oluşmaya başlamıştır.

Gariptir ki, Orta Asya Maveraünnehir vilayetlerinin birleştirilmesi için ve daha sonra Yakın ve Orta Doğu, Hindistan ve geniş bozkır devletleriyle yapılan başarılı savaşlar zamanında Timur'un esas askeri gücü, genelde dik başlı Türk göçebe liderlerin oluşturduğu süvari birlikleriydi.

Timur, bu birleştirme politikasında, uzun süre Cengiz Han'ın yasasında yer alan kutsal bir kurala istinat ederek, şehirlerde istihkâmların yeniden inşa edilmesi için ve göçebelikten yerleşik hayata geçmeye karşı çıkan Türk-Moğol kabilelerinin desteğini nasıl kazanabilmiştir?

Timur'un yetenekli bir kumandan ve usta bir diplomat olduğu tüm tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Öte yandan, tarihçiler devletinin meydana gelmesi ve gelişim sürecini analiz ederken, onun güçlü merkezi

iktidara sahip olan İran, Türkiye, Hindistan gibi ülkelerle mücadelesinin aşamalarının ve Batı Avrupa ülkeleriyle diplomasisinin ortaya konmasına özel önem vermektedirler.

Ancak, onun bu yöndeki politikasının başarısını anlayabilmek için, bozkırın göçebe kabileleriyle olan ilişkilerinin de detaylı bir şekilde incelenmesi gerekir. Bunun için eski dönemden başlayarak onun politika sahnesine çıkmasına kadarki dönemde, bozkırda ve vahalardaki olayların gelişiminin kronolojik bir özetini vermek gerekir. Avrasya'nın geniş bozkırının süvari birlikleri, tüm yaşamı askeri eğitimde, avda ve savaşlarda geçen bir nevi küçük askeri zümreyi oluşturuyordu. Bu ortamda sadece savaş yeteneği değil, aynı zamanda askeri taktikler, buna uygun yakın ve uzak savaş silahları, at ve süvari için savaş teçhizatı da geliştiriliyordu.

Türk unsuru, Vusun ve Hunların birliğinde ve Eftalitler Devleti'nde göze çarpmaktaydı. A. Akişev, özellikle Vusunlar ve Türk Tugyulardaki (Aşina) kökene ilişkin mitler arasında büyük benzerlik olduğunu, onlarda "Güneşin Efendisi" anlamına gelen ortak unvanların (Hunmo, Yabgu) mevcutluğunu vurgulamaktadır. Burada son unvan, Toharların ecdadı olan ve izleri yazar tarafından çok eskilere dayandırılan Kuşanlarda görülmektedir.1

Bu dönemde askeri Türk unsurunun siyasi ve idari rolünün yükselmesinin altını çizmek gerekir. Özellikle M.S. I. bin yılın ortalarında onların vahalara göçü, Eftalitler Devleti'nin, özellikle gelişiminin doruk döneminde sınırları doğuda Çin'e ve batıda Tuna'ya kadar uzayan Türk Kağanlığı'nın ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Karahanlı ve Harzemşah (Harezmşah) devletlerinin aktif bir şekilde yerleşik vahalara ilerlemesi ve çoğu zaman siyasi egemenliği elinde bulundurması, bu bölgelerde ticari-ekonomik faaliyetlerin gelişmesine yardımcı olmuştur.

Aynı dönemde Fergana ve Çaç'ın (Taşkent) verimli vahalarında, Kazakistan'ın ve Yedisu'nun çiftçiler ve göçebelerle sınırı olan güney bölgelerinde, Büyük İpek Yolu'nun Sibirya'ya ve Çin'e giden hatları üzerinde büyük yerleşik kültürler oluşmuştur. X-XII. asır Arap coğrafyacıları, Çaç-İlak'ta 50'den fazla,[2] Fergana'da 40 civarında, Güney Kazakistan'da ve kuzeydoğu Yedisu'da onlarca şehir olduğunu belirtmektedirler.[3]

Tatar-Moğol Devleti'nin ortaya çıkmasıyla bu görüntü önemli ölçüde değişmiştir. Bu göçebe devleti, doğuda Çin'den başlayarak Orta Asya, İran, Kafkasya, Kırım, İdil Bulgar Devleti, Doğu Avrupa ve Rus knezliklerine kadar çeşitli kültürlere sahip toprakların işgali sonucu ortaya çıkmıştı.

Büyük seferlerin sona erdiği XIII. asrın ortalarına doğru, Cengiz Han sülalesinde hizmet etmiş dört göçebe gruba dayanarak ulus taksimatı üzere yeni devlet kurulmuştur. Eski Moğol Yurdu ve Çin birinci ulusa; Tuna ve Doğu Avrupa'dan İrtiş'e kadar uzayan, Avrasya geniş bozkırını, Kafkasya'yı ve Harezm'in bir bölümünü kapsayan topraklar en büyük ulus olarak Cuci (Coçi) Han'ın ulusuna, Orta Asya Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın ulusuna; merkezinde İran'ın bulunduğu güney toprakları ise Hülagu Han'ın ulusuna dahildi.

Cengiz Han'ın Orta Asya üzerine hücumları, şehirlerin büyük çoğunluğunun yakılıp yıkılmasına neden oldu. Bunların sadece birkaçı tekrar gelişebildi. XIII. asrın 60'lı yıllarından itibaren Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasıyla bağımsızlığa can atan uluslar arasında iktidar savaşları başladı.

Cuciler, bunlar arasında en fazla hareketli olanlarıydı. 1270 yılında Mengü Timur kendi parasını bastırdı. Bu dönemde Altınordu'da şehirlerin sayısının arttığı görülmektedir. Bolgar, Ürgenç ve Kırım gibi şehirlerin

sırasına İdil’in aşağı bölgelerindeki Moğol merkezleri-Saray ve Yeni Saray da eklendi.4

Orta Asya’da ise durum farklıydı. Bazı hanlar, şehirlerin yapılması ve yerleşik ekonominin önemini anlıyorlardı. Aynı zamanda burada, özellikle doğu bölgelerinde göçebe gelenekleri güçlüydü. Buna göre de, Mübarek Şah, Celayirler ve Barlaslarla birleşerek Ahangaran ve Zerefşan vadilerini ele geçirdi. Barak Han ise Çaç’ı ele geçirerek ilk kez 1266 yılında Kağan sıfatıyla beyaz keçe üzerine çıktı. Göçebe yetkililer 1269 yılında Talas’taki kurultayda göçebelerin tanınmış temsilcisi olan Haydu’yu kağan seçtiler. Göçebelerin Yedisu üzerine akınları buradaki şehir yaşamının tamamen mahvedilmesi ve vadilerin otlaklara dönüştürülmesiyle sonuçlandı. Sir Derya, yeniden göçebe ve tarım kültürünün bir arada bulunduğu bölgeye dönüştü.

XIV. asrın başlarına doğru Yedisu’da göçebe yaşamın taraftarları ile yerleşik yaşama ve çiftçilerle (Barlaslarla ve Celairlerle) ilişkilere ağırlık veren kabileler arasında çatışmalar güçlendi. Eski gelenekleri devam ettiren göçebe kabileler, kendilerini Moğol olarak adlandırmaya başladılar. Yerleşik yaşama ağırlık veren Maveraünnehir kabilesi, İslâm dinini ve Türkçeyi kabul ederek kendilerini Çağatay olarak adlandırmaya başladılar.5

XIV. asrın birinci yarısında Çağatayların taraftarı Kebek (1318-26), Kaşkaderya vadisinde Nesef şehrinin doğusunda Karşi sarayını inşa etti. Onun çevresinde ise bir şehir (Han’ın ve taraftarlarının devamlı karargahı) oluşmaya başladı. Kebek her üç ulusta tek bir para birimini dolaşıma sokarak para reformunu gerçekleştirdi.6

V. V. Barthold’a göre, Kebek, ülkeyi Maveraünnehir’i fiilen oluşturan beyliklere uygun olarak askeri-idari birimlere-tümenlere ayırdı.7 Han’ın kendisi Maveraünnehir’deki yerleşik merkezinde oturuyordu. Onun çiftçi halkın çıkarlarına uygun gelen reformları yerleşik halk tarafından

desteklendi.[8] Fakat ayaklanmaları kışkırtan ve yerleşik bölgeleri yakıp yıkan göçebe kabileler ona karşı isyan başlattılar.

Yasavur'un isyanını buna örnek gösterilebiliriz. Onun ordusu sürekli olarak ekinleri mahvetmiş, evleri ve sarayları yağmalamış, ağaçları yerinden sökmüş ve insanları katletmiştir. Söz konusu korkunç kıyım, tanıklar tarafından çekirgelerin saldırısına benzetilmektedir.[9]

1326'da Kebek'in ölümünden sonra onun politikası, Müslümanlığı kabul etmiş ve resmi din haline getirmiş kardeşi Tarmaşirin tarafından devam ettirilmiştir. Fakat göçebe geleneklerinin taraftarları kardeşini Han'a karşı kışkırttılar.

1334 yılında Moğol isyanı sonucu Tarmarşin öldürüldü ve Hanlık düzeni sözde kaldı. 1340'lı yıllarda Kazan Han Hanlık düzeninin yeniden kurulması yönünde girişimlerde bulundu ve vahaya yerleşerek Zincir-Saray konağını inşa etti. Ancak Emir Kazagan ona karşı isyan başlattı. 1346 yılında Karşi civarındaki savaşta Kazan Han öldürüldü. Çağatay Devleti, göçebe feodallerin yönetimindeki Moğolistan ve Maveraünnehir merkezli olmak üzere ikiye parçalandı. Bununla da Cengiz Han sülalesinin iktidarı fiilen sona ermiş oldu. Fakat sadece Cengiz Han soyundan gelenler han olabileceği için Kazagan bunlardan birisini tahta oturtmakta devam etti. Kazagan 1358'de Moğol hanları tarafından öldürüldü. Onun ölümünden sonra Devlet'i, onun Semerkant'ta yaşayan oğlu Abdullah yönetmeye başladı. Ancak ona karşı isyan tertiplendi ve 1350'li yılların sonunda Çağatay Devlet'i 12 veya 15 hanlığa parçalandı.

Böyle bir ortamda Barlaslı bir beyin oğlu olan Timur siyaset sahnesine çıkıyor. O, göçebe anarşisinin ülkeyi mahvolmaya götürdüğünü görüyor ve Yurdun birleştirilmesi gerektiğini anlıyordu. Aynı zamanda geleneklerin etkisi o kadar güçlüydü ki, sadece meşru bir hükümdar göçebe liderleri "yasal dayanakla" tarafına çekebilirdi.

Cengiz Han’ın Altın soyunun ecdadı, göçebe Moğol kabileler tarafından Sema ve Güneş’e bağlanmaktaydı. Buna göre de kendini Han soyuna bağlamak hükümdarı çevresindekilerin gözünde yükseltiyor ve saygınlık kazandırıyordu.

Çağatay sülalesi kesintiye uğradığı için ona sadece dolaylı bir yoldan istinat edilebilirdi. Timur da Gazan Han’ın kızıyla evlenerek böyle yaptı. Büyük hükümdar, son yıllara kadar çevresiyle ilişkilerinde “Kürekan” (Han güveysi) unvanını vurgulamaya çalışmıştır.

O, ayrıca Cengiz Han’ın yasasına sadık olduğunu da vurgulamaktaydı. O, Yasa’nın şehir istihkamlarının inşasının yasak olduğuna ilişkin hükmüne dayanarak göçebe liderlerin desteğini kazandı. Bu durum Timur’u, bir taraftan Abdullah Han, diğer taraftan ise eniştesi Emir Hüseyin’le karşı karşıya getirdi. Bu çatışmalar, her iki düşmanının yenilgisiyle sonuçlandı.

Bununla birlikte o, Maveraünnehir’in siyasi açıdan önemli merkezlerinin istihkamlarının yeniden inşa edilmesini kendisinin iktidara gelmesine bağlıyordu. Nitekim, Semerkant bozkırındaki inşaatların yapılmasında kendi emirlerini görevlendirmiş ve Emir Ak Boğa’yı bunların üzerinde yetkili olarak atamıştı.

İktidara geliş sürecinin pek sakin geçtiği de söylenemez. Göçebe beyler, tüm yaşamı boyunca Emir Timur Devleti’nin “hem desteği hem de kösteği” olmuşlardır. İktidara geldiği 1370 yılından başlayarak, daha sonra Emir Kamereddin’le savaştığı 1375, 1376 yıllarında Moğollara karşı bir dizi seferler ve savaşlar yapmak zorunda kalmıştı. Aynı dönemde Sir Derya’da Çagatay yurdunda iktidar iddia eden Celayirler ayaklanmışlardı. O, Celayirleri mağlup ederek Devlet’in doğusunda bir ayaklanma merkezinin oluşmaması için onları değişik bölgelere ayırdı.

1383’teki yeni savaş Kamereddin’in iktidarını sona erdirdi. Fakat 6 yıl sonra Timur Altınordu Cucilerine karşı Sir Derya’da yaptığı savaşta yan

kıtaları korumak için iki kez Moğollara saldırmak zorunda kaldı. O, 1398'te Emir Hızırhoca'ya karşı mücadeleye giriyor ve sanki doğuda istikrarı sağlıyordu. Ancak bir yıl sonra Emir Kamereddin yeniden siyasi sahneye çıkıyor ve Timur İrtiş'e kadar büyük bir sefer yapmak zorunda kalıyordu.10

Timur, kendini Cuci topraklarının Moğol varisi olarak tanımlayararak ayrılmaya çalışan Harezm üzerine beş sefer düzenledi. Cuci beyleri arasındaki savaşlarda o, himaye ettiği Toktamış Han'ı öne çıkarıyor ve daha sonra iktidarının güçlenmesi için ona defalarca yardım ediyordu. Ancak Altınordu'da iktidarı tamamen ele geçiren dik başlı Han, Timur'a karşı geldi. Timur ona karşı üç sefer düzenlemiştir (1389, 1392 ve 1394-1395). Özellikle 1391'deki savaş çok şiddetli olmuştur. Timur'un büyük ordusu Semerkant'tan Sir Derya'ya geçmiş ve kışı Taşkent civarında geçirmiştir. Esas vuruşma ise Samara yakınlarında olmuştur.

Gerçekten, sonraki dönemde Timur kendi devletini güçlendirmek için ordusunu, silahlarını, taktik ve stratejisini devamlı olarak geliştirmiştir. O, Cengiz Han'ın askeri taktiklerinin takipçisi olmuştur. Bazı yenilikler getirilmesine rağmen, Çin'den Kafkaslara ve Avrupa'ya kadar olan bir alandaki şehirler üzerine saldırılarda Moğol orduları yapısı, silahları ve taktiklerinde genelde bozkır Türk geleneklerini izlemişlerdir.

Timur'un ordusunun yapısı, XIII. yüzyılda misyoner Plano Karpini tarafından tasvir edilmiştir.11 Onun yazdığına göre, ordu onluklara bölünmüştür. Yüzlükler, binlikler ve on binlikler tim olarak adlandırıldı. Onların başında onbaşı, yüzbaşı, binbaşı duruyordu. Tüm ordunun başında ise hiçbir time tâbi olmayan iki veya üç komutan bulunuyordu. Onların silahları içinde öncelikle yay ve çok keskin, zırhı delebilecek ve kılıca benzer geniş kesici ağzı olan demir uçlu okların bulunduğu 3 büyük okluk bulunuyordu. Hatta silahsız insanı mahvedecek veya kuş ve hayvan avlamaya yarayan oklar, ayrıca balta ve kement de bulunuyordu. Daha

zengin savaşçılar yakın dövüş silahı olan eğri ve bir tarafı keskin kılıca, bazıları ise mızrak ve kanca gibi silahlara sahiptiler. Koruyucu zırhlar genelde askerler ve savaş atları için öngörülmüş deri cebelerden oluşuyordu. Bu zırhların hazırlanma şekli şöyleydi: Bir el genişliğindeki öküz derisi üzerine 3-4 şerit katran dökülüyor ve kalın iplerle bazen iki-üç defa dikiliyordu. Cebeler 4 kısma ayrılıyor ve iplerle demir omuzluklarla bağlanıyordu. Yenler üzerinde de demir şeritler bulunuyordu. Başa demir veya bakır miğfer giyiliyor, boyun ve boğaz deriyle örtülüyordu. Atların zırhları yanlardan kuyruktan başa kadar, sırtında, göğsünde ve başında olmak üzere beş şeritten oluşuyor ve demirle kaplanıyordu.

Daha ağır koruyucu zırh, parmak genişliğinde ve bir el boyunda olup, ince demir şeritlerden oluşmuştu. Şeritlerin birbirinden ayrılmaması için üzerlerinde birleştirici delikler yapılmıştır. Bu tür zırhlar gerek savaşçılar gerekse atlar için kullanılıyordu. Kalıntılarına savaşçı kabirlerinde rastlanan bu zırhlar, arkeologlar tarafından katmerli zırhlar olarak adlandırılmaktadır.12 Siperler, demir çubuklardan yapılır ve Plano Kaprini’ye göre daha çok ordugâhın korunması için kullanılırdı.13

Savaş düzeninde ordu, her birinin ayrı bir görevi bulunan sağ kanat, sol kanat ve merkez olmakla üç temel kısımdan oluşmaktadır. Bunun dışında yan savunma kıtaları ve öncü kıtaları da bulunuyordu. Sonuncu kıtalar gelen emirlere göre okçuluk ve keşif görevlerini üstleniyorlardı. Savaş sırasında temel kuvvetler o dönemde yaygın olan sıralı okçu akınıyla uzak mesafeden düşman üzerine oklarla saldırma şeklindeki göçebe taktiğini uyguluyorlardı. Düşman saflarına yaklaşıldığında okçu kıtası dönerek geri çekiliyor ve arkadan gelenlere yer açıyordu. Böylece, bu taktik düşmanı ağır kayba uğratıncaya kadar birkaç defa tekrarlanıyordu. Bundan sonra kılıç ve gürzlerle yakın dövüşe giriyorlardı. Eğer düşmanın birbirlerine çok yakın şekilde dizilerek siperlerle korunmaları nedeniyle uzaktan atılan oklar

sonuç vermiyorsa, o zaman ordu, düşmanın dövüş nizamını bozmak ve onları yanıltmak amacıyla geri çekiliyordu. Düşman onların kaçtığını zannederek saldırıya geçiyor ve kendi nizamını bozmuş oluyordu. Bu durumda ordu, hızlı bir şekilde toparlanıyor ve düşmanı yeniden ok yağmuruna tutarak, daha sonra yakın dövüşe giriyordu.14

Böyle bir savaş çok dinamikti; fakat araştırmacılara göre merkezin zayıflığı ve ek kuvvetlerin yetersizliği gibi bazı eksiklikleri vardı.15 Eğer herhangi bir yan kıta geri çekilir veya kumandanlar hareket nizamının gözetilmesinde yanlış yaparlarsa, ordu yenilme tehlikesiyle yüz yüze kalıyordu.16

İlk dönemlerde Timur da Cengiz Han'ın geleneklerini devam ettirerek bu düzeni uyguluyordu. Onun Emir Hüseyin'le birlikte 1365 yılında Çinaz civarında Moğollara karşı yaptığı ve "Jangi Loy" (Çamurlu Savaş) adıyla tarihe geçen savaşı buna örnek olabilir. Burada Timur'un başarısına rağmen Hüseyin'in kıtalarının geri çekilmesiyle müttefikler yenilgiye uğramıştır.

Fakat sonraki savaşlar, birincisi, çok daha büyük çapta gerçekleştirilmiş, ikincisi, sadece nizami orduların meydan savaşlarıyla değil, aynı zamanda yerleşik devletlerin ordularıyla, şehir istihkâmlarının kuşatılması ve onlar üzerine saldırı düzenlenmesiyle ilgili olmuştur.

Deneyimli ve yetenekli bir ordu kumandanı olan Timur, güçlü ve çeşitli birimlerden oluşan bir ordu kurabilmek için döneminin tüm teknolojik ve askeri buluşlarından yararlanmıştır. Bu ordunun temelini eskiden olduğu gibi Türk süvariler oluşturuyordu. Ancak Ali Yazdi'nin verdiği bilgilere göre, Timur ilk kez kabilelerden oluşan yan kıtalardan vazgeçerek orduyu yedi bölüme-kula ayırmıştır. Bu bölümlerden her biri müstakil bir birlik idi. Onların kumandanları bizzat Timur'a tabiydi ve onun taktiklerini uyguluyorlardı.

Özellikle başlangıç dönemlerinde piyadeler savunma amacıyla daha geniş biçimde kullanılmaya başladı. Koruyucu siperlerle (çaporlarla) korunan piyadeler süvarilerin önüne yerleştiriliyordu. Onlar, saldırıya geçen düşman süvarilerinin uzaktan atılan okları karşısında bir siper oluşturuyor ve düşman güçlerinin saldırısını zorlaştırıyorlardı.17

Daha sonra, yan kıtalarıyla desteklenen sağ ve sol kanat süvari birlikleri savaşa giriyorlardı. Önceki yapılardan farklı olarak Timur ordusunun merkezinde Başkomutalık karargahıyla birlikte ağır silahlarla donanmış çelik zırhlı büyük süvari birlikler de bulunuyordu. Bu birlikler kanatları yan saldırılardan korumağa destek oluyor ve sıkı korunan düzenli sıralara son darbeyi vurmak için devreye sokuluyordu. Tarihçiler, ağır çelik zırhlı gömleklerin ortaya çıkmasını, yayın öldürücü gücünün artması ve bundan korunma zaruretine, ayrıca mızrakların kullanıldığı yakın dövüşün öneminin artmasına bağlıyorlar. Benzer levha şekilli zırh, Moğol Dönemi'ndeki Türk göçebe ordusunda da mevcuttu. Ancak bu, genelde karargahı koruma işlevini yerine getiren birliğin teçhizatında kullanılıyordu. Timur ilk kez bu büyük çaplı darbe gücünü savaşın son aşamasında kullanmıştır.

Timur'un Semerkant'ta yaptığı geçit törenlerinin birisinin tasviri çok ilginçtir. O, hükümdara layık bir şekilde süslenmiş tahtında, tepeden tırnağa kadar demir zırh giymiş altı yüz askeri birliğin geçidini izlemiştir. Süvariler bayraklarla ve askeri marş eşliğinde nizami sıralarla adımlıyor, Timur'a yaklaştıklarında ise komutanlar öne çıkarak Emir'in "kutsal" amacına kendi sadakatlerini ifade ediyorlardı.

Her bir birimin, silah ve zırhları rengine ve parçalarına göre farklıydı. Bu bağlamda, o dönemin tarihçilerinin zaferlerden sonra Timur'un özellikle silah ustalarını başkente toplamasına ilişkin verdikleri bilgiler çok anlamlıdır. Bunların içinde Şam'ın ünlü çelik ustaları da bulunuyordu.

Clavijo Semerkant Kalesi’ni tasvir ederken, orada hazine ve saraylar dışında, Emir Timur’un ordusu için zırhlı gömlekler, miğferler, yay ve oklar üreten imalathanelerin de bulunduğunu söylemektedir.18

2001 yılının Kasımı’nda Taşkent bölgesinin Şehrukiye harabelerinde tarafımızdan Timurlular Dönemi’ne ait savaşçıların çelik zırh takımı (zırhlı gömlek, miğfer ve deri gömlek) bulunmuştur.

Zırhlı gömlek birkaç büyük levha takımından oluşmuştur. Birbirine lehimlenmiş ve ek olarak esnek şekilde bağlanabilmeleri için köşelerinde iki sıralı üçer delik bulunan 10-11x7-8,5 cm ebatlı daha büyük levhalar savaşçının göğsünü koruyordu. Bunlar gerek zırh delen oklara, gerekse de mızrak darbesine dayanıklı idi. İçlerinde dik dörtgen şekillileri de bulunan 8x6-6,5 cm ebatlı daha küçük levhalardan oluşan takımlar savaşçıyı yandan koruyordu. Ayrı ayrı levhalar, muhtemelen, omuzları koruyan takımın parçaları olmuşlar. Kısmen saklanmış miğfer (uçluğu bulunmuyor) sferik koni şeklindedir. Deri gömlek ise zırhın altına giyiliyordu.

Benzer zırhlı gömlek levhaları Orta Asya’dan Moğolistan’a kadar savaşçı mezarlarında bulunmuştur. Bunlar genelde, Kuyak olarak adlandırılan Türk zadegan askeri birlikleri ile ilişkilendirilir.19

Şimdi tekrar Timur ordusunun kurgusuna dönelim. Cengiz Han’dan sonra Timur, gerek savaştan çok önce gerekse savaş arefesinde keşif yapılmasına büyük önem vermiştir. Aynı zamanda o, göçebe ordularının hilelerini ve tuzaklarını iyi şekilde öğrenerek sefer sırasındaki dinlenme molalarında bile kampın savunma istihkamları, seyyar kuleleri ve duvarları, zincirlerle bağlanmış sefer arabalarıyla çevrelenmesin emretmiştir.

Bu araçların geniş bir şekilde kullanılmasının en tipik örneği, Kunduzça civarındaki ünlü savaşta Toktamış’a karşı olan askeri harekettir.

Sir Derya’nın sağ sahilinde inşa edilmiş, Büyük İpek Yolu hatlarının kesişme noktasında ve Çay Geçidi’nin yakınında bulunan, 1219 yılında

Cengiz Han tarafından dağıtılmış Benaket'in stratejik önemini dikkate alarak 1392 yılında şehrin yeniden yapılması emrini verdi. O, burada küçük oğlu Şehruk'un adına muhteşem bir kale inşa ettirdi.

Şehrin uzun yıllar yapılan arkeolojik araştırmaları, burada M.S. XIV-XV. yüzyıllara ait ilginç bir istihkamı ortaya çıkarmıştır. Kale, Timur'un doğuya seferleri zamanında ordularının bir araya getirilmesinde ve Uluğbey Devleti'nin sonraki tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Özbek hanları döneminde ise onların Taşkent kolunun ikinci başkenti olmuştur.20

1397-1398 yıllarında Timur, Moğolistan'dan gelin gelecek Tukel Hatun'u beklerken, Sir Derya havzasında kendi servetini ve gücünü sergileyen düğün töreni düzenleyerek varisi ve muhtemel veliahdı olan torunu Muhammet Sultan'ı doğu topraklarının hükümdarı olarak tayin etti. O'na Moğolistan'a kadar olan kaleleri güçlendirme emri verdi. Bu, Moğol kabilelerinin fethi de dikkate alınırsa, gelecekte Çin'e düzenlenecek seferler için hareket noktalarının oluşturulması gibi değerlendirilebilir. Aşpara güçlendiriliyor, onun doğusunda Issık Kul'a kadar kaleler inşa ediliyordu. Bu kalelerdeki askeri birliklere İran'dan, Azerbaycan'dan, Hindistan'dan ordular ve Çağatay tümenleri sevk ediliyordu.

Timur sadece kalelerin güçlendirilmesine değil, aynı zamanda Sir Derya'nın sağ sahili boyunca yaşayan bozkır nüfus için de kendisinin ve devletinin otoritesini yükseltmeye de çok önem veriyordu. O, bu amaçla Maveraünnehir'in sınırında bir nevi ideolojik merkezler olan çok güzel mimari abideler yapılması konusunda emirler vermiştir. Bunlardan en önemlisi, muhteşem bir türbe olan, göçebe Türklerin inanç önderi, evliya Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesidir. Rivayete göre, bu yapının başlangıç ölçülerini Timur kendisi vermiş ve türbenin Semerkant'taki merkez camiinden küçük olmamasını emretmiştir.

Burada büyük mimarlar ve ressamlar çalışmış, yapıya dayanıklılık, ihtişam ve güzellik veren en iyi inşaat ve süsleme malzemeleri kullanılmıştır.

Bu yapı, türbeden, o dönemde göçebeler arasında yaygın olan sesli zikrin yapıldığı ibadet salonundan, cami ve kütüphaneden, aşevi ve hücrelerden, defin zamanı ziyarethane işlevini de yerine getiren ve dervişlerin bir arada yaşadıkları cemaathaneden, dervişlerin sesli zikirlerini yaptıkları bölümden oluşan karma bir yapıya sahiptir. Bu konak, İslâm öncesi inancı yansıtan ve göçebe Türk halkları arasında yaygın olan ecdadın ruhuna saygı şeklindeki sûfi geleneklerine uygun olarak azizlerin kabirleri yanında yapılmıştır. Burada kadeh şekilli büyük bronz kabın bulunmasını bazı araştırmacılar, eski Sak-Masegetlerin ataların ruhunu anma bayramı olan "Sakey"den gelen ayinlerin bir kalıntısı olarak değerlendirmektedirler. Emir Timur'un türbe üzerindeki yazısında da burayı Hoca Ahmet Yesevi'nin ruhunun bulunduğu "Cennet bahçesi" olarak zikredilmiş olması tesadüfi değildir.21 Burada sadece işlevsellik değil, hayvancılıkla bağlı inançların yankılarını taşıyan sanatsal dekoratif ve mimari tarzlar da yer almaktadır.22

Zoo-antropolojik ve kozmik unsurlar bulunduran epigrafik süslemeler ve dekorun koyu-lacivert, firuzeyi ve beyazın tonlarının uyumundan oluşan renk çeşitliliği sufizmin öncelikle kozmik açıdan; doğa güçlerinin sürekli değişimi şeklindeki doğa olaylarının, suyun her şeyin başlangıç olması tezinin bu dünyaya ve öteki dünyaya uyarlanması yani her şeyin aynı kökten gelmesi açısından dünyaya bakış felsefesiyle bağlıdır. Bu, göçebe halkların İslâm dönemindeki dini yaşamını önemli ölçüde bozan geleneksel halk inançlarında açık şekilde görülmektedir.23

Bu abidelerde Emir Timur devletinde sûfi tarikatlarına gösterilen ve Türkler arasında egemen olan erken dini dünyaya bakış felsefesinin bir çok

ögelerini tekrar ortaya çıkaran bir himayeciliği görmekteyiz. Ataların, mitleştirilmiş kutsalların, meditasyon ve özellikle sesli zikir ayinleri eşliğinde gerçekleştirilen çok gelişmiş kültleri göçebe savaşçılara, “beyaz keçe üstündeki” hanların seçiminde önemli rol oynadıkları askeri birlikler dönemini hatırlatıyordu.24

Böylece, örgütlenmiş askeri-idari ve ideolojik ortam Timur’a göçebe Türklere dayanan ve gerek bozkır savaşında, gerek vahalardaki savaşlarda ve gerekse kalelerin kuşatılmasında savaş emirlerini başarıyla yerine getirebilecek döneminin en güçlü ordusunu kurmaya olanak sağlamıştır. Bu orduda ateşli silahların ilkel örnekleri de kullanılıyordu. Timur’un taktikleri, varisleri tarafından da savaşlarda uygulanmıştır. Fakat devletin parçalanması ve Geniş Bozkır’da yeni büyük göçebe güçlerinin ortaya çıkması Timur devletinin egemenliğinin giderek zayıflamasına neden olmuştur.

Nitekim henüz Şahruh ve Uluğbey dönemlerinde doğudaki göçebelerle olan iyi ilişkiler giderek çatışmalara ve savaşlara dönüşür. 1420’li yılların sonu 1430’lu yılların başında Aral boyundaki Cuci kabilelerinin büyük bir bölümü, bu soydan olan Şeybani Ebulhayr Han tarafından birleştiriliyor ve Özbek ulusu adını alıyor.

Feodaller arası savaşlar sonucu devlet parçalanıyor. 1460’lı yılların başında isyankâr sultanların önderlik ettiği bir grup kabile Moğolistan’a göç ediyor. Ebulhayr’ın ölümünden sonra 1468 yılında devleti parçalanıyor. Fakat XV. yüzyılın sonlarında Türk göçebe soylarının ve kabilelerinin büyük bir bölümü25, Muhammet Şeybani’nin önderliğinde son Orta Asya Timurlularından Babur’la yapılan savaş sonucunda Maveraünnehir’in yerleşik vahalarına girdiler. Semerkant’ın kabileler tarafından fethi ve vahalarda kısmen yerleşik yaşama geçilmesi, ileride Orta Asya

Maveraünnehir’in politik ve etnik yapısındaki değişikliklere neden olmuştur.

1 Akişev A. Sakskiy mitraizm//Almanah Tamır 1 (2) Almatı. 2000, s. 28-29.

2 Buryakov Y. F. Istoriçeskaya topografiya Taşkentskogo oazisa, Taşkent 1975, s. 6, 13.

3 Baypakov K. M. Srednevekovaya gorodskaya kultura Yujnogo Kazahstana i Semireçya. Alma-Ata, 1986.

4 Fedorov-Davıdov G. A. Zolotoordınskie goroda Povoljya. M. 1994, s. 7-10.

5 Bkz: Karaev O. İstoriya izuçeniya çagataidskogo ulusa gosudarstva Haydu i Mogulistana.-Iz istorii arheologii drevnego Tyan-Şanya. Bişkek, İlim, 1995, s. 217-223.

6 Masson M. e. Monetnıy klad iz Termeza. Byulleten Sr. Az. Gos. un-ta. Taşkent, vıp. 18,-7, s. 65. Taşkent 1929.

7 Bartold V. V. Oçerk istorii Semireçya, Frunze, 1943, s. 64.

8 Stroeva L. V. Borba koçevoy i osedloy znati v Çagatayskom gosudarstvev I-y polovine XIV v.-Pamyati akademika I. Yu. Kraçkovskogo. L. izd. LGU, 1958, s. 210.

9 Stroeva L. V., Ukaz. Soç. S. 213.

10 Buryakov Y. F. Vostoçnıy Maverannahr v derjave Temura i temuridov (istoriko-arheologiçeskiy aspekt).-Amir Temur va uning dune tarihidagi urni. Samarkand 1996, s. 77-78.

11 Puteşestviya v vostoçnıe stranı P. K. i Rubriki, M. 1957, s. 49-51.

12 Kirpiçnikov A. N. Drevnerusskoe orujie Vıp. 3 L. 1971, s. 17-18; Hudyakov Y. S. Solovev A. I. Iz istorii zaşitnogo dospeha v Severnoy i Tsentralnoy Azii-Voennoe delo drevnego naseleniya Severnoy Azii. Novosibirsk, 1987, s. 162.

13 Puteşestviya., s. 51.

14 Gorelik M. V. Stepnoy boy (İz istorii voennogo dela tataro-mongolov)-Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naseleniya Severnoy i Tsentralnoy Azii. Novosibirsk, 1990, s. 155-157

15 Bogomolov G. I. Voennoe delo epohi Temura.-Amir Temur va uning dune tarihidagi urni. Samarkand, 1996, s. 74

16 Gerberşteyn S. Zapiski o Moskovii. M., 1988, s. 168.

17 Bogomolov G. İ. Uk. soç., s. 74.

18 Klaviho Rui Gonsales. Dnevnik puteşestviya v Samarkand ko dvoru Temura (1403-1406). Perevod so staroispanskogo. M. 1990, s. 140.

19 Hudyakov YU. S. Solovev A. I. Iz istorii zaşitnogo dospeha v Severnoy i Tsentralnoy Azii-Voennoe delo drevnego naseleniya Severnoy Azii. Novosibirsk, 1987, s. 159.

20 Drevniy i Srednevekovıy gorod Vostoçnogo Maverannahra. Taşkent, 1990.

21 Tuyanbaeva B. T. Epigrafiçeskiy dekor arhitekturnogo kompleksa Ahmada Yasavi. Alma-Ata, 1989, s. 10.

22 Voronina V. A. Konstruktsii i hudojestvennıy obraz v arhitekture Vostoka, M., 1977, s. 94.

23 Tuyanbaeva B. T. Uk. soç., s. 164-165.

24 Akişev A., Sakskiy mitraizm., s. 31.

25 Kabilelerle ilgili bkz. Sultonov T. İ. Koçevıe plemena Priaralya, M., 1982, s. 8-9.

Timur ve Seferleri / Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Solmaz [s.540-553]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İranlıların Timur-leng, Türklerin Aksak Timur ve Avrupalıların Tamarlane diye andıkları büyük emir Timur'un doğum tarihi kaynakların hepsinde 9 Nisan 1336 Salı günü olarak verilmektedir. Oniki HayvanlıTürk Takvimi'ne göre Sıçan yılında Keş (Şehr-i Sebz=Yeşil Şehir/Yeşilkent) yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Turagay, annesinin adı ise Tekina Hatun idi. Babası Türkleşmiş Moğollardan Barlas oymak beği Emir Turagay'dır.1

Timur'un 1360 ile 1370 yılları arasındaki siyasi faaliyetleri hakkında pek fazla bilgi yoktur. Timur'un bu on yıl içinde zaman zaman Çağataylar ile Moğollar arasındaki mücadeleye katılıp duruma göre vaziyet aldığı, ileride yararı dokunacağını ümit ettiği kimselerle akrabalık kurmak suretiyle gayet siyasi davrandığı söylenebilir.

Bu sıralarda Maveraünnehir hakimi olan boy beglerinden Emir Kazagan öldürülünce yerine oğlu Abdullah, o da öldürülünce torunu Hüseyin, Maveraünnehir hakimliğini ele geçirdi. Maveraünnehir'in bu karışık durumundan yararlanmak isteyen Doğu Türkistan'da hüküm süren Çağatay Hanı Tuğluk Timur, Maveraünnehir'e geldiğinde (1360) bazı begler buradan kaçtıkları halde Timur, Tuğluk Timur'a bağlılığını bildirmişti. Bu yüzden atalarının yurdu olan Keş ve yöresi kendisine bırakıldı. Tuğluk Timur, Maveraünnehir'i oğlu İlyas Hoca Oğlan'a bırakıp, Timur'u da onun hizmetine tayin etti. Fakat İlyas Hoca'nın yanındaki beglerin zalimce davranışları Timur'u oradan ayrılmasına ve aynı zamanda kayınbiraderi olan Emir Hüseyin'le buluşmasına sebep oldu. Timur, Emir Hüseyin'le düşmanları karşısında zor durumda bulunan Sistan hakimi

Fahreddin’e yardımda bulundu. Bu yardım talebini yerine getirip geri dönerlerken önleri kesilip çarpışmaları gerektiğinden bu sırada ömür boyu izini taşıyacağı sağ eline ok isabet etti. Herhalde ayağının sakatlanması da bu çarpışmada olmuştu. Timur ile karınca hakkındaki meşhur hikâye de onun bu zor anında vuku bulmuş olmalıdır.2

Yarasının iyileşmesinden sonra iki emir yeniden Maveraünnehir’e gelip Belh ve Keş şehirlerini ele geçirip Maveraünnehir’e hâkim oldular. İleride azdan çoğa doğru gelişen bir kısım olaylar bu iki arkadaşın yollarını ayıracaktır.

1370 yılında Cengiz Han soyundan Suyurgatmış’ı hanlık tahtına oturtup “han” ve kendisini “ulugbek” yani beğlerbeği ilan etmiştir. Timur’un Kazan Halil Han’ın kızı Saray Melik Hatun’la evlenmesi, bu devreye rastlar ki, Timur bundan sonra “han damadı” mânasına gelen Küreken lakabıyla tanınacaktır. Bunu müteakip Belh’te toplanan kurultayda ise, ülema tarafından Timur’a “Sahip Kıran” ve sonra da Kutbeddin lakabı verilmiştir.3

Sonra Emir Hüseyin’le mücadelesine başlayan Timur, bu mücadeleden galip çıkacaktır. Belh kalesine sığınmış olan Hüseyin’i yakalayıp öldüren Timur onun haremi ve hazinelerini de ele geçirmişti.4 Bu hanımlardan birisi olan Saray Mülk Hanım’ın Han kızı olması sebebiyle Timur “Kürekan” (Han güveyi) ünvanını taşımaya hak kazanmıştır. Belh şehrini tahrip eden Timur Semerkant’a gelerek 9 Nisan 1370 yılında tahta geçmiştir.

Timur hayatının sonuna kadar “hanlık“ iddiasına kalkışmayıp “bek” olarak kalmış, tebaası olan Türkler, hatta kendi evladı tarafından ancak “Timur Bek” tesmiye olmuştur.5

Timur’un yaptığı seferler aşağıdaki başlıklar halinde değerlendirilmiştir.

A. Timur’un Harezm Üzerine Seferleri

Cengiz Han ölmeden önce ülkesini oğul ve torunları arasında pay ederken kuzey ve batı Harezm Cuci'ye, doğu bölgeleri olan Hive ve Kat Çağatay'a verilmişti. Cucioğulları Harezm'in kendilerine ait idaresini Kongrat kabilesi beglerine vermişlerdi. Timur, bir müddet önce Kongratlardan Hüseyin Sufi'nin Harezm'in doğu bölgelerinin idaresini ele geçirmesi üzerine, kendisine elçiler göndererek, burasının eskiden Çağatay ulusuna ait olup, iade etmesini istemişti. Hüseyin Sufi bu teklifi kabul etmeyince Timur, Harezm'e sefer düzenleyerek 1371-1379 yılları arasında dört defa Harezm üzerine yürüyerek Hüseyin Sufi'yi yenmişti. Daha sonra üzüntüsünden ölen Hüseyin Sufi'nin yerine geçen kardeşi Yusuf Sufi ise Timur'a itaat etmiş hatta soyu Özbek hanlarına dayanan ve Hanzâde diye anılan Süyün Beg'i de Timur'un oğlu Cihangir'e vermişti. Ancak Yusuf Sufi sözünde durmayınca Timur buralara yeniden ikinci bir sefere başlayınca Yusuf sözünü yerine getirmeye mecbur olmuş ve yapılan hazırlıklar sonucu 1374 yılında yapılan düğün ile Mirza Cihangir ve Hanzâdenin düğünleri yapılmış ve bu evlilikten Timur'un kendisine veliahd edindiği,6 ancak Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'da ölen Muhammed Sultan dünyaya gelmiştir.

Timur, 1376 yılında üçüncü defa Harezm'e yürüdükten sonra, durumu gereği Deşt-i Kıpçak meseleleri ile meşgul olmak zorunda kalmış, bundan yararlanan Yusuf Sufi, Buhara ve Hazar ötesi Türkmenleri üzerine yağma seferlerine girişmişti. 1379 yılında Timur, Harezm meselesini kesin olarak halletmek üzere dördüncü defa olarak Harezm üzerine yürüdü. Timur tarafından üç ay kuşatılan ve bu sırada yakalandığı bir hastalıktan kurtulamayan Yusuf Sufi ölünce Timur, Harezm'i kesin olarak ele geçirerek yağmalayıp, ganimetlerle geri dönmüştür.7

B. Timur'un Moğollar ve Deşt-i Kıpçak Üzerine Seferleri

Timur, Harezm bölgesinde meşgul iken Moğollar bunu fırsat bilerek Maverâünnehr'e gelip yağma hareketlerinde bulunuyorlardı.

1370 yılına gelindiğinde Timur, Maverâünnehr'de hâkimiyetini sadece Celayırlılar ve bazı beyler onun hâkimiyetini tanımayarak 1375 yılında ayaklanmışlardı. Maverâünnehr'in kuzeydoğusunda Hocend yöresinde yaşayan Celayirlilerin reisi Adilşah Behram ve Kıpçakların reisi Sar Buka anlaşarak birlikte Semerkant üzerine yürüdüler. Ancak Semerkant hakimi Ak Buka, şehri teslim etmediği gibi, biraz sonra yetişen Emirzâde Cihangir'in karşısında tutunamayarak önce Deşt-i Kıpçak'a kaçıp Ak Orda hükümdarı Ulus Han'a sığınmışlar, bir müddet sonra oradan ayrılarak, Duğlat emiri Kamereddin'in yanına gitmişlerdi. Fakat Celâyır kabilesi bunun cezasını çok şiddetli bir şekilde çekmiş, kabile dağıtılarak diğer beglerin hizmetine verilmiştir.

Timur 1375 yılı sonunda emiri Kamereddin üzerine yürüdü ise de, kışın şiddetinden dolayı Semerkant'a dönüp, kışı çıkardıktan sonra 1376'da hareketini tekrarladı ve Moğol emiri yenilerek kaçtı.

Yukarıda adı geçen Adilşah Behram ve Sar Buka Timur'dan kaçarlarken, Urus Han'ın yanından kaçan Toy Hoca Oğlan'ın oğlu Toktamış ise ilk defa olarak Semerkant'a gelmişti. Toy Hoca, Urus Han'ın kardeşi ve dolayısı ile Ak Orda sülalesinin önde gelen, nüfuzlu bir mensubu idi. Urus Han zamanında Hazar Denizi'nin doğusundaki Mankışlak'ta vali olarak bulunuyordu. Urus Han'ın çağırdığı bir kurultayda onun bazı kararlarına karşı çıktığından öldürülmüştü. Genç, cesur ve enerjik bir kimse olan oğlu Toktamış, babasının öldürülmesinden sonra kendi hayatını da tehlikede gördüğünden 1376 yılında Semarkand'a güçlü hükümdar Timur'un yanına kaçmıştı.

Toktamış Semarkand'a geldiği sırada Timur, Isık Göl yöresinde Çu ırmağı boyunda, Koçkar mevkiinde (Bugünki Kırgızistan Cumhuriyeti)

bulunuyordu. Akıllı ve ileriyi gören bir devlet adamı olan Timur, onu desteklemesi gerektiğini anlamıştı. Ak Orda ile Altın Orda'nın birleşmesi ile ortaya çıkacak olan güçlü bir komşu devlet, Timur için tehlikeli de olabilirdi. Bu yüzden o, Deşt-i Kıpçak meselelerinde söz sahibi olmaya çalışıyordu. Bu düşüncelerle Timur Toktamış'ı mümkün olduğunca iyi karşılamaları için emir buyurmuş ve kendisi de Özkent'ten Semarkand'a gelmiştir.

Timur, Toktamış şerefine eğlenceler düzenleyip, kendisine ve adamlarına değerli armağanlar vermişti. Bununla birlikte Toktamış'a Otrar ve Savran'ı hatta Ak Orda'nın Baş şehri Suğnak'ı da vermişti ki, bu sonuncusunu Toktamış'ın gidip, bizzat alması gerekiyordu. Urus Han bu sırada, yerine oğlu Kutluk Buka'yı bırakarak İdil boyunda bir sefere çıkmış bulunuyordu. Timur tarafından desteklenen Toktamış, Ak Orda üzerine yürüdü. Ve ilk savaşta Kutluk Buka öldürüldü ise de, sonunda Toktamış yenilip, kaçarak tekrar Timur'a sığınmıştı. Buna rağmen Timur, Toktamış'ı yeniden silahlandırarak, eskisinden daha güçlü bir ordu ile göndermişti. Bu seferde karşısına Urus Han'ın başka bir oğlu olan Toktakiya çıkmış ve Toktamış yine yenilmişti. Elinden yaralı olarak zorlukla kaçarak yine Timur'un huzuruna gelmişti. Toktamış'ın bu yenilgisinin ardından Timur'un huzuruna Mangıt kabilesine mensup olan ve Rus kroniklerinde Edigey diye adlandırılan İdigu da kaçarak geldi. İdigu üstelik Urus Han'ın asker toplayıp, Toktamış'ı ele geçirmek için gelmekte olduğunu bildirmişti. Gerçekten de İdil boyunda sefere çıkmış bulunan Urus Han, Toktamış'ın faaliyetleri üzerine ülkesine dönmüş ve Timur'a elçi göndererek:" Toktamış benim oğlumu öldürmüş ve sizin ülkenize kaçmıştır. Onu bana teslim edin, yoksa savaşa hazırlanın" diyerek tehditte bulunmuştur. Timur ise cevabında "bize sığınmış olan birkimseyi teslim etmek örf ve adetimize aykırıdır. Eğer bu hususta ısrar edilirse biz savaşa hazırız" dedi.8

Bu sebeple Timur ordusunu hazırlayarak Urus Han'a karşı harekete geçti ise de mevsimin kış olması bu savaşın yapılmasına engel oldu. Timur ordusuyla ülkesine dönerek baharda Urus Han üzerine sefere çıktı. Ancak taraflar arasında bu defa da ciddi bir çarpışma olmadı. Zira bu sırada Urus Han ölmüş ve yerini büyük oğlu Toktaki'ya almıştı. Kısa bir süre sonra o da ölünce yerine Timur Melik Oğlan geçti. Timur, Toktamış'ı Ak Orda'da bırakarak kendisi Semarkand'a dönmüş, fakat ardından Toktamış da Timur Melik Oğlan'a yenilmiş canını zorlukla kurtarmıştı. Bundan sonra Timur Melik Oğlan vaktini içki ve eğlence ile geçirmeye başlayınca bundan istifade eden Timur, Toktamış'ı dördüncü defa olarak göndermiş (1378), Toktamış bu sefer galip gelerek, Ak Orda'da hâkimiyeti ele geçirmiş, Suğnak, Savan gibi şehirleri de zapt etmişti. Toktamış, bundan sonra kuvvetli bir ordu toplamış ve ardından İdil ırmağı kıyısındaki şehirleri fethe başlamıştı.

C. Timur'un Horasan Üzerine Seferleri

Timur, 1370 yılında Maverâünnehr'de hâkimiyeti ele geçirdiğinde, İran parçalanmış bir durumda idi. Merkezi Herat olmak üzere Horasan'da Kertler (1245-1383), merkezi Sebzvar olmak üzere Horasan'ın batı taraflarında Serbedarlılar (1337-1381), merkezi Curcan olmak üzere Astarâbâd, Damgan, Bistam ve Simnan taraflarında Toga Timurlular (1337-1410), merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman bölgelerinde Muzafferiler (1294-1393), merkezi Bağdat olmak üzere Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Azerbaycan bölgelerinde ise Celayirliler (1336-1432) hüküm sürüyorlardı.

1380 yılında Horasan Serbedarlılar, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferiler arasında bitmek bilmeyen mücadeleler dolayısı ile karışık bir durum arz etmekte idi. Timur, Horasan'ın bu durumunu bölgenin ele geçirilmesi için uygun görerek, aynı yılda henüz 14 yaşında bulunan oğlu Miranşah'ı, yanına seçkin begler ve 50 koşunluk bir kuvvet katarak

Horasan’a gönderdi. Buyruk gereğince yola çıkan Miranşah, Belh ve Andboy taraflarına gelerek konmuş, Herat’ı ele geçirmek niyetinde olan Timur da arkadan hareket etmişti. Önce Fuşenc Kalesi ele geçirilmiş, ardından Timur Herat üzerine yürümüştü. Daha önce Semarkand’da büyük kurultaya davet edilmediği halde katılmayan Kert hükümdarı Giyaseddin Pir Ali şehrin surlarına güvenerek, hazırlanıp Timur’u bekliyordu. Şehir bir süre kuşatıldıktan sonra nihayet Giyaseddin Pir Ali huzura gelerek 1381 yılı Nisan ayında şehri teslim etti. Bundan dolayı Melik bağışlanarak hazineleri elinden alınmış ve Timur kışı Buhara’da geçirmek üzere dönmüştür.

Timur, Buhara’da kışı geçirirken Serbedarlılardan Hoca Ali Müeyyed’in adamları gelerek Toga Timurlulardan Emir Veli’nin Sebzvar üzerine yürüdüğü haberini getirdiler. Bunun üzerine Timur, 1382 yılında tekrar Horasan üzerine yürüdü. Yolda Serahs’ta bulunan oğlu Miranşah ve Herat’taki Giyasseddin, Kert de orduya katıldılar. Kelât, Kahkaha ve Turşiz kaleleri ele geçirildiği gibi, Muzafferilerden değerli armağanlar göndererek, ayrıca dostluğun pekişmesi için torunu Pir Muhammed’e Muzafferi sülalesinden bir kız isteyerek, Mazenderan taraflarına gitti.

Fakat Emir Veli aman dileyince, Timur Horasan’a dönüp,oradan Gıyasseddin Pir Ali ile oğullarını da beraberinde Semarkand’a götürerek Horasan’ın her tarafına Miranşah’ın beglerini tayin etti. Timur’un ayrılmasından sonra Herat’ta ayaklanma çıkması üzerine Timuroğlu Miranşah’ı ayaklanmayı bastırması için gönderdi. Miranşah gelerek ayaklanmayı şiddetle bastırmış, daha önce Herat’ın tesliminden sonra Semerkant’da oturmak zorunda bırakılan Kert sülalesi mensupları ayaklanma ile ilgili görülerek, başta Gıyaseddin Pir Ali olmak üzere öldürülmüşlerdir. Böylece Herat ve yöresinde yaklaşık 140 yıldan beri hüküm sürmekte olan Kert hanedanı sona erdi. Yine bu sefer sırasında Timur, Serbedarlıların baş şehri Sebzvar üzerine yürüdü. Serbedarlı

imamlarından Ali Müeyyed teslim oldu ve 1386 yılına kadar Timur'un yanında kaldıktan sonra, bir bahane ile öldürüldü.

Bundan sonra Sistan üzerine yürüyen Timur, Sistan şahlarından Şah Kutbeddin ile ileri gelenlerini tutsak alıp, Semerkant'a göndermiş (1383 aralık ayı), oradan Bust üzerinden Hilmend suyuna doğru yönelmiştir. Vaktiyle Sistan'da Timur'u elinden okla yaralayan Melik Mamaktu, armağanlarla huzura gelmiş ve kendisini tanıyan Timur, adı geçen Melik huzurdan çıkınca tutuklanıp, okla öldürülmesini buyurmuştur. Timur bundan sonra Kandahar üzerinden Semerkant'a döndü.

Lakin onun Horasan seferi sırasında kendisine boyun eğen Astarâbâd, Damgan, Simnan ve Mâzenderân hakimi Toga Timurlulardan Emir Veli'nin varlığı Timur'u rahatsız ediyordu. 1381 yılında Timur İsferayin'i ele geçirerek, Astarâbâd'a kadar ilerlediğinden Emir Veli kaçmıştı. Timur'un ayrılmasından sonra o ülkesine yeniden hâkim oldu ise de, 1384'te Timur'un askerleri tekrar gelince Emir Veli Azerbaycan taraflarına kaçmış, ülkesi ise elden çıkmıştı. 9

Ç. Timur'un Üç Yıllık Seferi (1386-1388)

Timur'un 1386 yılı başında başlayıp, 1388 sonunda sona eren ve birçok muharebeleri içine alan 3 yıllık seferi "Timur'un 3 yıllık seferi" diye bilinir.

Horasana yaptığı seferler sırasında İran'ı gözden kaçırmayan Timur, çekirge ve karınca sürüsü gibi kalabalık bir orduyla İran ülkesin'e10 girdi." Bu ülkeyi de idaresine katmayı planlayarak 1386 yılında Semerkant'dan hareket etti. Mâzenderân'da Firuzkûh'a geldiğinde Sari hâkimi Seyyid Kemaleddin ve oğlu Gıyaseddin huzura gelerek bağlılıklarını bildirdiler. Ardından son yıllarda hac kervanlarına saldırarak yağmaladıkları söylenen Luristan hakimi Melik İzzeddin'i cezalandırmak niyetiyle Hurremâbâd'a gelerek bu yöreyi yağma ve tahrip ettiler. İzzeddin oğullarıyla birlikte ele geçirilip Semerkant ve Türkistan taraflarına gönderildiler.

Timur buradan Azerbaycan’a yöneldi. Çünkü Bağdad’da bulunan Celayırlı Sultan Ahmed’in Tebriz’e doğru ilerlemekte olduğu haberini almıştı. Bir hafta kadar önce Sultan Ahmed’in, Timur’un dönmesi üzerine şehir kolaylıkla ele geçirildi. 1386 yazını Tebriz yöresinde geçiren Timur, bunu takiben Nahcivan üzerinden Gürcistan’a geçti. Gürcüler Hıristiyan oldukları için, Timur bu seferine cihad manzarası verdi. Aynı yılın sonbaharında Nahcivan yanında Ziyaûlmülk Köprüsü’nden Aras’ı geçerek Osman Gazi’nin atası Ertuğrul Gazi ve kardeşlerinin oymaklarıyla birlikte bir müddet kaldıklarını bildiğimiz Sürmeli Çukuru ve Sürmeli Hisarı’na geldi. Kalenin Tuman isimli hakimini esir ederek ve “bunu müteakip oradan göç ederek Kars Kale ve hisarına gelip, buranın da etraf ve civarını ele geçirdiler. Kars Hisarı çok muhkem ve metin idi, onun valisi olan Firûzbaht çok şiddetli bir muharebe yaptıysa da nihayet itaat ederek Emir’e (Timur) geldi; emir kendisini taltif ile in’am ve ihsanda bulunduktan sonra oradan da göç ederek”11Akbuğa (Cavakhet’te Atabekli şehzadesi yurdu) mevkiisinin yukarısına geldi Kar ve yağmur mevsimi olduğundan buradan ayrılıp Kitu, Zerşat, Çildir, Akılkelek yoluyla 1386 kışında Tiflis üzerine vardı.12 Yanındaki begler ve devlet adamlarına:” Bu iş bana acayip geliyor…Eski padişah ve meliklerin ellerinde bu kadar güç ve kudret olduğu halde Müslüman olmayan Gürcülere memleketin ortasında, saltanat iddiasında bulunacak kadar kudret vermişler. O halde Müslümanlık ve dindarlık nerede kaldı? Puta tapanlar bile, bu putlar kendilerine yardım etmeyeceği halde, kendi dinlerinin aleyhinde bulunanları yok etmek için çalışırlar. Müslümanlar, Tanrının kendilerine yardım edeceğine dair vaadine rağmen bu kâfirleri neden hükümdarlıkta bıraktılar? Onlardan sağlanan küçük menfaatler için neden böyle bir harekette bulundular? Şimdi hükümdarlık bize geçmiştir. İslâm dünyasını onların kötülüklerinden kurtarmak için bu işi bizim yapmamız gerekir”13 diyerek, Gürcüler üzerine

yürüyüp, Tiflis’i kısa bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Bu arada esir düşen Gürcistan kralı Bagrat V da esir alınmıştı. Fakat Gürcü kralı İslâmiyeti kabul etmiş gibi görünerek bir süre sonra esaretten kurtulmuştur. 14 Daha sonra Şirvan ve Gilân meliklerini de tâbı kıldıktan sonra, büyük bir av tertip ederek kışlamak üzere Karabağ’a geldi.

Timur’un Kuzey İran ve Azerbaycan bölgelerini ele geçirmesi vaktiyle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Cuci ulusu ile İlhanlılar arasında olduğu gibi Kafkaslarda yeni çatışmalara yol açacaktı.15 Zira Timur’un yardımı ile tahtı ele geçiren Toktamış, ardından Mamay’a karşı harekete geçerek, onu, Kalka ırmağı kıyısında ağır bir yenilgiye uğratmış ve böylelikle bütün Deşt-ı Kıpçak’a hâkim olmuştu. Astrahan’dan Bulgar’a kadar uzanan İdil boyları, Kuzey Kafkasya, İdil’in batısındaki sahalar ve Kırım Toktamış’ın hâkimiyeti altına girmişti. Eski Altın Orda devletine sadece Harezm dahil değil idi ki, o da az önce Timur’un eline geçmişti. Mamay’ı yendikten sonra ele geçirilen ganimeti askerlerine dağıtan ve ordusunu daha iyi silahlandıran Toktamış, 1382 yılında başarılı Moskova seferinden sonra artık eski efendisine kafa tutmaya başlamıştı. Timur’un yardımı ile tahta oturan Toktamış, Mamay’ı yemiş ve başarılı Moskova seferinden sonra 1383 yılında Harezm’de kendi adına para bastırmıştı. Bu onun Harezm’den vaz geçmek niyetinde olmadığını göstermektedir.

Timur ise bu sıralarda İran işleri ile ciddi olarak uğraşmaya başlamıştı. Kuzey İran’ı ele geçiren Timur, artık Azerbaycan’da yerleşmeye çalışıyordu. İlhanlılardan sonra Azerbaycan’a hâkim olan Celâyirlilerden bu sırada hüküm süren Sultan Ahmed zayıf bir şahsiyet olup, bölgede duruma tam olarak hâkim değildi.

Bölgenin içinde bulunduğu durum ve Timur’un Azerbaycan için taşıdığı emelleri öğrenen Toktamış, Tebriz üzerine yürümeye karar vererek, Derbend ve Şirvan bölgesinden geçerek 1385-86 yılı kışında Tebriz’e geldi.

O, ancak büyük bir vergi karşılığında anlaşmayı kabul etmiş 250 Tümen altın toplayıp teslim edilmesine rağmen Toktamış, bu büyük ganimetle yetinmeyip anlaşmayı bozarak,Tebriz'e girip, şehri yağmalatmıştı. 1386'da Toktamış büyük bir ganimetle Azerbaycan'dan ayrılmış, çok geçmeden de Timur buraya gelmişti. Tarafların zengin bir bölge ve Altın Orda ile İlhanlılar arasında anlaşmazlık konularından biri olan Azerbaycan'ı kolaylıkla birbirlerine bırakmayacakları muhakkaktı.16

Vaktiyle Altın Orda hanlarıyla Memlûk sultanları arasında İlhanlılara karşı olduğu gibi, şimdi de Timur'a karşı ittifak teşebbüsleri başlamıştı. Nitekim Toktamış, Kahire'ye bir elçi heyeti göndermiş ve 25 Ocak 1385 günü Kahire'ye gelen elçiler saygı ile karşılanmışlardı.

Farklı taktikler uygulayan taraflardan Timur İran, Azerbaycan ve Kafkaslarda durumunu sağlamlaştırmak isterken Toktamış, Timur iyice toparlanmadan ve kuvvetlenmeden bir an önce onunla karşılaşmaya çalışıyordu.

1386-87 yılı kışında Timur, Azerbaycan'ın kışlak yeri Karabağ'da bulunurken, Toktamış'ın askerleri Derbend'den geçerek Samur ırmağı kıyısına girmişlerdi. Timur onlara karşı gönderdiği kuvvetleri oğlu Miranşah ile takviye edince zafer Miranşah tarafından kazanılmış ve Toktamış geri çekilerek Derbend'e çekilmişti.17

Timur Karabağ'dan o sıralarda başta Van gölü yöresi olmak üzere Doğu Anadolu'da bir devlet haline gelmeye başlayan Kara Koyunlu Türkmenlerinin reisi Kara Mehmet üzerine yürüdü. (Böylece bugünki milli sınırlarımızı ikinci defa geçen) Timur, Kara Mehmed'i hacc kafilelerine ve ticaret kervanlarına tecavüz etmekle itham ediyordu. Asıl sebep ise Kara Mehmed'in Timur'a itaat etmemesiydi. Timur 1387 yılı baharında Nahcivan'dan kalkarak ağırlığın Aladağ'da kalmasını emretmiş ve bizzat

kendisi de ılgarla Karakoyunluların üzerine yürümüştü. Aydın kalesi de denilen Beyazıd (bu günkü Doğu-Beyazıd) kalesine gelen ve Aydın ulusunun istila önünden kaçarken bırakmış olduğu davarları ordusuna yağma ettiren Timur, buradan Kara Mehmed'in oğullarından Mısır Hoca'nın elinde bulunan Avnik Kalesi'ne erişti. Buranın heybet ve metanetini görerek zaptına girişmedi. Avnik önünden geçerek 1385 yıllarına kadar Eretna valisinin hâkim olduğu, o tarihten sonrada Karakoyunlular'ın koruyucusu Kara Mehmet'in eline ve hâkimiyetine geçmiş olan. Erzurum'a" bir gün içinde gelip zapt ve yağma etmiş.18 ve aynı gün (1 Temmuz 1387) almıştı.

Bir günlük bir savaşla kaleyi ve şehri zapt etmiş ve yağmalamış olan Timur'un, Erzurum'a karşı neden bu kadar acımasız davrandığı Saltuknâme'de aşağıdaki gibi hikâye edilmektedir:

"Timur ve dahi Erzenü'r-Rûmi dahi yıktı. Anlarun fesadı ol idi kim götürü ehl-i sûk ve mizan ve hile ve bazar halkı hâkimlerine rüşvet kesim virub, narh'ı eksiğine satarlardı. Fukara hakkını yirlerdi. Hiyânet zür fesad ve birahm idiler. Pes, Timur anları şöyle kırdı kim, beşiğinde oğlancıkları bile öldürdi. Bazılar eyidür. Sivas'da ve Erzenü'r-Rum'da bir zulüm dahi vardı. Kim Hak Te'âlâ helâkına ol kavmin anı sebeb itdi. Buydu kim kaçan kediler ve kelbler yavrılsalar, sokağa bırakurlardı. Kedi ve kelpcügezler çağıru çağıru can virürdü. Temür anı işidüb gazab itmesine ol sebeb oldu, dirler. Zira, Timur, âdillik davasın iderdi. Zerre kadar zulme itâb iderem, deyü söylerdü".19

Erzurum'dan sonra Ab-ı Çabakcur/Çapakçur suyu (şimdi: Bingöl ili merkezi Çabakçur'dan geçip sağdan Murat nehrine karışan suya) kenarına geldi. Burada karargah kurarak ordusundan seçtiği üç tümeni Kara Mehmed'in üzerine gönderdi. Bu tümenlerden birisine bizzat oğlu Miran Şah kumanda ediyordu. Müdafaaya çekilen Kara Mehmet'in üzerine

yürüyen Miran Şah bol ganimetlerle geri dönmüştü. Yine aynı yerde Erzincan idarecisi Taharten'in elçisini kabul etti.

Timur'un bu tarihte Kara Mehmet'le ilgili faaliyetleri için Emeni müverrihi Medzoplu Toma şu ifadede bulunur: "Timurlenk ise, ilkbaharda kendi askeri ile gafilden Türkmen Kara Mehmed'in üstüne yürüdü. O, bu haberi alıp kaçtı. O (Timurlenk) ise, süratle ilerleyerek uzun bir yolu köpker gibi çabuk geçti ve bir nice günden sonra Çapakçur vilayetinde ona (Kara Mehmed'e) yetişti. Bu vakit o (Kara Mehmed) kendi askerlerini geri dönderip mundar müstebiti (Timur'u) mağlup edip kaçmaya mecbur etti. Onun ordu komutanı Lokmakan'ı öldürdü. Askerlerine büyük telefat verdi."20 diyerek Kara Mehmed'in Timur'a karşı galibiyetinden söz eder. Dağlarda mevki almış olan Kara Mehmed'i ele geçiremeyeceğini anlayan Timur, Muş sahrasına vasıl olmuş ve burada yaylamakta olan oymakları garet ettikten sonra Ahlat önüne gelmiştir. Ahlat'ı ve sonra Adilcevaz'ı zapteden Timur, ağırlığının bulunduğu Aladağ'a yönelmiş ve burada Abaka Sarayı çayırlığında biraz oturduktan sonra, yeniden Van Gölü havzasına inerek, Van şehrini almış ve 1387 güzünde oradan İsfahan'a, haliyle İran'a dönmüştür.21 Fakat, Timur ordusuyla çekildikten sonra Kara Mehmed yine ülkesine sahip olup,Timur'un koruyucularından her yeri geri aldı.

Timur'un geri dönüşünde Merağa yakınlarına gelindiğinde Muzafferilerden Zeynelâbidin'e adamlar göndererek "babasının onu kendisine emanet ettiğini" bu sebeple yanına gelmesini istedi. Zeynelâbidin bu davete aldırmadığı gibi, Timur'un gönderdiği adamları da alıkoydu. Bu yüzden Timur, 1387 yılı güzünde Hemedan üzerinden Isfahan'a geldi. Şehir halkından bir miktar para istemekle yetinecekken tahsildarların halka sert davranıp onların isyan etmelerine sebep olmalarından ötürü Timur hücumla şehri ele geçirerek halkın katledilmesini buyurmuştu. Ardından Şiraz'a

gelinmiş, Zeynelabidin'den kaçıp Şuşter'e gittiği için şehir kolayca ele geçirilmişti. (Aralık 1387)22

D. Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri

Azerbaycan'da Mirahşah karşısında başarısızlığa uğramasından sonra Toktamış, Timur'un güney İran'da bulunmasından yararlanıp doğuya doğru yönelerek 1387 yılında Suğnak'tan geçerek Savran şehrine geldi ise de şehre giremedi. Toktamış'a karşı Endican taraflarından gelen Mirza Şeyh Ömer Toktamış ile savaşa girişti ise de yenildi. Böylece Mâveraünnnehr yolu Toktamış'a açılmış oluyordu. Nitekim o Mâveraünnnehr'e girerek yolu üzerindeki pek çok yerleşme yerini yağmalayıp Buhara'ya gelmiş ancak şehri ele geçirememişti. Bu sırada bir taraftan Moğollar öte taraftan Harezm'deki Süleyman Sufi ayaklanarak Toktamış'a katılmışlardı. Durumun vahametini gören Timur, Süleyman Sufi'yi cezalandırmak için Harezm'e gelerek Ürgenç şehrini ele geçirmiş Süleyman Sufi ise kaçarak Toktamış'ın yanına gitmişti. 1388 yılında, Ürgenç ahalisini Semerkant'a sürmüş23 şehri yakıp yıkarak yerine arpa ekilmesini emretmiştir. Bu emrin tamamiyle yerine getirilmesi imkansızdı. 1391'de Timur öfkesini unutarak Harezm'in başşşehri Ürgenç'in kısmen onarılmasına izin vermişti.24

Timur ile Toktamış aralarında er-geç bir savaş olacağını tahmin ettiklerinden karşılıklı olarak savaşa hazırlanıyorlardı. Deşt-i Kıpçak'ın zengin kaynakları ve insan gücüne dayanan Toktamış'ın güçlü bir ordusu vardı. Ordusunda Türk ve Moğollardan başka Rus, Çerkez, Alan Mokşa, Başkurt, Kırım, Kefe ve Azak ahalisinden derlenen birlikler vardı.

1388 yılı sonunda sefere çıkan Toktamış Savran'ı kuşatınca Timur, Endican'dan Ömer Şeyh ile Horasan'daki Miranşah'ı da kendisine katılmaları emrini vererek Meveraünnehr kuvvetleri ile Toktamış üzerine yürüdü. Toktamış öncüleriyle küçük çarpışmalar yaparak başkentine geri

döndü. Ertesi 1389 yılı baharında daha iyi bir hazırlık yaparak Toktamış üzerine yürüdü. Fakat Toktamış Savran’ı terk ederek bozkıra çekildi.

Ertesi 1390 yılı güzünde Timur Semerkant’dan Deşt-i Kıpçak’a doğru yola çıktı. Kışı Taşkend’e geçirerek 1391 Ocak ayı sonunda Taşkend’den Otrar’a yönelerek buraya yakın Karasaman denilen yerde Toktamış’ın elçileriyle görüştü. Elçilere “onun sözüne ve işine güvenilmez” diyerek, elçilerin Toktamış’ın özür içeren isteklerine inanmayarak, elçileri kendisine kılavuz olarak kullanıp Toktamış üzerine yürüdü ve nihayet iki ordunun öncü güçleri ırmağının yakın bir mevkiinde karşılaştı. Timur, ordusunu yedi kola ayırarak, yedi kol düzenine göre, muharebe saflarını teşkil etti. 18 Haziran 1391 pazar günü Toktamış, Timur ordusunun zayıf noktasından haberdar olduğu için, Sulduz aşiretinin bulunduğu yere hücum ederek onları geri attı. Sonra da, sol koldaki Ömer Şeyh Mırza’nın üzerine taarruza geçince, Timur da bütün cepheye hücum emrini verdi. Bu savaşın dönüm noktası oldu ve Toktamış bozguna uğrayıp kaçtı.”Kunduzca savaşı”denen bu savaşta zafer kazanan Timur İtil ırmağını geçmeyerek güneye doğru inerek Altın Orda’nın (Altınordu) mühim merkezlerinden Saray ve Astırhan şehirlerini tahrip etti. Bolca ganimet ele geçirerek sonbaharda Taşkent’e vardı. Timur burada iken Toktamış’ın elçisi gelip ubûdiyetini arz etti. Timur Savran ve Otrar üzerinden tekrar Semerkant’a dönmüştü.25

Bu seferden sonra Timur, 1391 kışını dinlenerek ve bundan sonra çıkacağı “beş senelik sefer”diye anılan seferin hazırlıkları ile geçirdi.

Bu yenilgiden sonra yeniden kuvvet toplayan Toktamış ise 1394 ve 1395 yıllarında Memlûk hükümdarı Berkuk ile temasa geçince bunun kendisi için zararlı olacağını anlayan Timur 14 Nisan 1395 tarihinde Terek ırmağı kıyısında Toktamış ile karşı karşıya gelerek onu yenmişti. Timur önünden kaçan Toktamış Bulgar tarafına kaçmış ve bir daha toparlanamamıştır. Toktamış’ın toparlanmasına fırsat vermek istemeyen

Timur, Özi ırmağı taraflarına giderek Toktamış'a yardım etmiş olan bazı kabileleri Balkanlara doğru sürmüş sonra Ten ırmağına doğru yönelerek Moskova yakınlarına kadar etrafı yağmalamış, Azak şehrine gelerek burasını da aynı akıbete uğratmıştı.

Timur, birinci Altın Orda seferi ile İdil ırmağı doğusuna sahip olmuşken şimdi ise batı Deşt-ı Kıpçak'ı tamamen ele geçirmiştir.26

Bu savaş sadece Toktamış'ın değil Altın Orda Devleti'nin geleceğini de karartmıştı. 250 yıldan beri Çingizlilerin idaresinde mahkum ve ezgin yaşayan Rusluğun, Moskova Knezliği çevresinde toplanıp gelişerek bir "Moskof" kılığında koca Türk âleminin başına bela kesilmesine yol açmıştır. Bu savaş Orta Asya, Güneydoğu Avrupa ve Rusya bakımından pek önemli bir hadise teşkil eder. Zira Altın Orda hanları, Rus knezleri için bir tehlike olmaktan çıkmış, ikinci derecede bir devlet durumuna düşmüştür. 27

E. Timur'un 5 Yıllık Seferi (1392-1397)

1392'de başlayıp 1397 yılına kadar ayrı ayrı devam eden bu seferleri, bizzat Timur idare ettiği için "Timur'un beş senelik seferi" denmektedir.

Semarkand'a döndükten Timur Gaznin, Kabil, Kandehar ile Sind ırmağına kadar olan yerlerin zaptı için kuvvetler gönderdi.

Toktamış ile mücadelesi esnasında İran'daki bazı yerli hâkimlerin kendisine yüz çevirmesi üzerine Timur, 1392 yılı Haziran ayında hareket ederek Buhara'ya geldi. Ceyhun ırmağını geçerek Mâzenderân'a gelerek buranın hâkimi şii seyyidlere baş eğdirdi.

Daha sonra Güney İran'a Fars bölgesine giren Timur, Muzefferilerden Şah Mansur'a karşı harekete geçti. Şiraz'a kapanan ve akrabaları tarafından yalnız bırakılan Şah Mansur, Timur hâkimiyetini tanımaması üzerine onunla Şiraz civarında savaştı. Şah Mansur yiğitçe savaşmasına ve Timur'un, başında Şahruh'un bulunduğu öncü kuvvetlerini dağıtarak, onun önüne kadar ilerlemesine rağmen 29 Mart 1393 günü cereyan eden

muharebede Şahruh'un askerleri tarafından yaralanarak öldürüldü. Bundan sonra Timur bütün Şiraz ve Kirman ülkesini ele geçirdi.28 Timur Şiraz'dan sonra Sultaniye'ye buradan da "gökten inen bir kaza ve ansızın çıkan bir bela gibi"29 ani bir baskın şeklinde Bağdad'a geldi. Burada bulunan Sultan Ahmet Celâyir, Timur'un geldiğini haber aldığı için kaçmıştı. Timur, Bağdad önlerindeki kuvvetinin bir kısmını alarak kuzeye doğru gidip Tekrit kalesini alarak halkını katl, şehri de tahrip etti.

Oğulları Muhammed Sultan Mirza,Vâsit'e kadar Miran Şah ise Basra'ya kadar bölgeyi taradılar. Timur ise Erbil ve Musul itaat ettikleri için Mardin'e doğru ilerleyip alarak oradan Cizre'ye geçerek bu bölgeyi yağma etti. (15 Mart 1394) Buradan Mardin'e dönen Timur, Artukoğlu Melik İsa Bey'in kardeşi Melik Salih'i oraya vali tayin etti. Oradan Urfa üzerine yürüyerek şehri zapt etti. Bu sırada veliahtı Ömer Şeyh Mirza'nın Hurmatu kasabasında Kürtler tarafından öldürülmesi üzerine buraya oğlu Pir Muhammed'i vali tayin etti. Pir Muhammed, babasının katillerini öldürüp, Hurmatu kasabasını yerle bir etti.30

***

O tarihlerde Anadolu'da siyasi bir birlik henüz kurulamamıştı. Henüz Orta Anadolu'da tam hâkimiyet sağlayamamış Osmanlı Devleti, Sıvas-Kayseri yöresinde Kadı Buraheddin Ahmed, Osmanlı hâkimiyetini tanımış gibi gözüken Karamanoğulları, Erzincan'da Erzincan Emirliği, Doğu Anadolu'da Karakoyunlular, Maraş dolaylarında Dulgadıroğulları, Güneydoğu Anadolu'da Akkoyunlular bulunuyordu. Orta Doğu'da ise tek önemli kuvvet Memlûklülerdi. Timur daha Tekrit'i aldığı sırada bu adı geçenlere haber göndererek itaat etmelerini istemiş ayrıca Memluk Sultanı Beruk'a da kalabalık bir elçi heyeti göndermişti. Görüldüğü gibi gelecek cevapları beklemeden harekatına devam ederek (bugünki milli sınırlarımızı üçüncü olarak geçerek) Güney Doğu Anadolu'ya girmişti.31

Böylece Irak-ı Arab'ın hâkimiyetini eline alan Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu beylerine ve diğer Türkmen emirlerine haberler göndererek kendisine itaat etmelerini bildirdi.32 1394 yılı başında Mardin ve Diyarbekir bölgesinde harekatta bulunan Timur, "duvarları granit taşından yapılmış, hendeği sert taşlarla örülmüş olan oranın kalesini kuşattı. Savaşla vurup kırmayla vakit geçirmesine, bütün gücünü harcamasına rağmen amacına ulaşamadı. Zor ve zorbalıkla işin yürümediğini, kaba gücün ve kuvvetin sonuç vermediğini anlayınca, kötü tabiatının ve çirkin huyunun gereği olarak hile ve düzene yöneldi. Elini ihanet ve kurnazlık eteğine attı. Kale halkına, emniyet ve güven sözü verip onlara dil döktü. Elini Kur'an-ı Kerim'e basıp ilahi kitabın ve ayetlerin üzerine yemin ederek, onlarla "size hiçbir şekilde garaz ve kötülük duymuyorum. Size karşı iyilik ve merhamet yolunda başka yol tutmayacağım. Kelâm-ı Kâdim aramızda adil bir şahit ve emin bir hakem olsun. Bu günden itibaren siz, canınızla, malınızla, çoluk çocuğunuzla benden ve askerimden emin olacaksınız. Benim emrim altına girip şehri teslim ettikten sonra eğer benim tebaamdan size bir kötülük gelirse Allah'a ortak koşmuş ve peygamberi inkar etmiş olayım" dedi.

Emir Timur başlangıçta onlara ilgi ve sevgi gösterdi. Hepsinin renkli sözler ve tatlı cümlelerle gönlünü aldı. Şefkat ve merhametiyle onları ümitlendirdi. Bu şekilde birkaç gün geçince zavallılar kendilerini emniyette hissedip işlerinin başına döndüler. Alışverişte bulunmaya başladılar. Çok geçmeden Emir Timur, zor ve şiddete başvurarak şehri yakıp, altını üstüne getirdikten yaklaşık 10 bin müminin canına kıyarak,33 sonra aynı yılın ortasında Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un (1389-1420) bulunduğu Muş ovasına indi.

Fakat Kara Yusuf maiyetindeki Türkmenlerle oradan hızla çekildi. Timur, Kumandanlarına nereye kadar olursa olsun onun takip edilerek yakalanmasını istedi ise de bunda başarılı olunamadı. Sonra Beşari, Karaca

Kal’a’yı alarak oradan Aladağ taraflarına gitmeye karar verdiğinden Aladağ’dan Meyyafarikin, Batman ve Aşma’dan, Sıvas yoluyla 15 Mayıs 1394’te Muş ovasına indi. Timur, oradan göç ederek Ahlat tarafına gitti ve 2 Haziran 1394 du burada av yaparak Alıncak Kalesi’ne yöneldi, yolda Aydın Kale (Doğu Beyazıt) ve hisarına uğrayarak oradan da şimdi Ermenistan sınırında olan Üç Kilise’ye (Eçmiyazin) gitti. Bu sırada Emirzâde Mehmet Sultan büyük bir ordu ile Erzurum yakınlarındaki Avnik Kalesi’ne doğru yola çıkmış ve 1 Haziran 1394 itibariyle oraya vasıl olmuştu. Timur’un kendisi de Eleşgirt yoluyla Avnik’e gelip önce “sağlamlığı ve alınmazlığıyla ünlü iki kale olan Micingert ve Erciş’i alıp, o bölgede bulunan diğer birkaç kaleyi fethedip” sonra da Kara Yusuf’un oğlu Mısır Hoca’nın tasarrufundaki Avnik Kalesi üzerine yürüdü. Erzurum’un kuzeydoğusunda bulunan bu kale sarp ve uçurumlara çevrili bir dağın üzerinde bulunuyordu. Timur, Mısır Hoca ve adamlarının şiddetle müdafaa ettikleri bu kaleyi almak için kırk üç gün uğraşmak zorunda kaldı. Kalenin alınmasından sonra 5 gün toy yaparak kutlamada bulunduğu bu olayın tafsilatı şöyledir.

***

Yakut el-Hamevî’de “Erzurum toprağında Pasinler’de müstakil bir kale”34 olarak tanımlanan ve Pasinler’in dağlık arazisinin mühim geçidi üzerinde bulunan Avnik/Abnik kalesi, bu konumda olmasıyla Bingöllerden Kars Aladağ’ı (3135 m) güneyindeki “Kağızman Derbendi/Kağızman Demirkapısı” boğazına varıncaya kadar Aras Boyu’nu içerisine alan bütün Pasinler’in merkezi olmuştur.35

Karakoyunlular’ın üssü durumundaki Pasin Ovası’nın stratejik bir mevkiini teşkil eden Avnik Kalesi önlerine gelmiş olan Timur 1393/94 yılında tekrar Anadolu’ya girdiğinde Aladağ’dan (Ağrı) Avnik üzerine yürümüş, Karakoyunlu Mısır Hoca’nın elinde bulunan Avnik

Kalesi önlerine gelerek yakınlarındaki Celikan Çayırı'nda ordugâhını kurmuştur.

Avnik'in alınması için kendinden önce oğlu Mirza Mehmet'i (Muhammet Sultan) mühim bir kuvvetle Avnik üzerine göndererek, Avnik'in tezden alınacağını zannediyordu. Halbuki olaylar umduklarından aksine bir gelişme göstermiş, Avnik Kalesi halkı koca cihangirin ordusuna karşı gelmişti.

15 Mayıs 1394'te Şehzâde Şahrûh ile birlikte zahmetli bir yürüyüşle Muş Ovası'na ulaşan Timur, daha sonra Aydın Kalesi'ne gelmişti. Burası Eleşgert Ovası'nın başlangıcında Selman Mahmut Köyü yakınlarında bir mevki idi. Yöre ahâlisi Timur'un karargâhına gelip itâatlerini arz etmişlerdi. İşte bu sırada oğlu Mehmet Mirza'yı Avnik üzerine gönderen Timur, Erzurum, Erzincan hâkimi Mutahharten'e (1379-1409) de bir elçi göndererek, onu baş eğmeye dâvet etmiştir. Zaten Timur'un yörede görülmesinden ötürü büyük bir korkuya kapılan Mutahharten, bu davete hemen uymuştur. Timur daha Üç Kilise'de iken O'nun huzuruna çıkan Mutahharten Avnik önlerine gelindiğinde Timur'un yanına gitti ve atının üzengisini öptü.36 Aynı günlerde O, Timur ordugâhında, Avnik muhasarasında kaleye çıkarak Karakoyunlu Mısır Hoca ile görüşmüş ve Kale'nin teslimi için nasihatlerde bulunmuştu.

Timur, Avnik'i almak için kale yakınlarında konaklamış iken, Sivas hükümdarı meşhur şâir ve âlim Kadı Burhân ed-Dîn'e (1344-1398) de üç defa elçi göndererek "emir ve fermanıa uymasını, hutbe ve sikkeyi değiştirmesini, asker ve mal göndermesini"37 ve kendisine tâbi olmasını istemiştir. Ancak Kadı Burhâneddin bu teklifleri red ile ikinci elçiyi de tutuklayarak Mısır hükümdarı Barkuk'a göndermiştir.

Kadı Burhâneddin'e elçilerin gidip geldiği süre içerisinde Timur, "sağlamlığı ve alınmazlığıyla ünlü iki kale olan Micingert ve Erciş'i alıp, o

bölgede (Zivin, Hasankale gibi) bulunan diğer kalelerin bazısını zorla, bazısını da hile ile ele geçirmiş, onların ileri gelenlerini azap ve işkenceye tâbi tutarak yok etti”kten sonra38 Bezm u Rezm’deki tarifiyle “yüksekliği bakımından Boğa Burcu ile yarışan, İkizler Burcuna eli değen Abinik Kalesi’nin39 kolayca alınmamasına kızan Timur, muharebeyi bizzat idare etmiştir.

Oysa o zamana kadar Timur’un orduları istilâ yolu üzerindeki birçok kaleyi serçe gibi avlamış, bütün kale duvarları ordularının önünde hezârân gibi eğilmişti.

Bütün tarihi boyunca en kuvvetli müdafaasını Timur’a karşı yapan Avnik Kalesi’nin, oldukça müstahkem vaziyetteki iç kalesini düşürmek mümkün olmamıştı. Dış ve iç kalesi kalbura dönen Avnik yakınlarındaki ordugâhında muharebeyi bizzat idare eden Timur’un, muhasarasını ve gelişen olayları Nizâmeddin Şami şu şekilde yazmaktadır:

“Mısır Hoca dağın tepesine kaçtı. Bu dağ yüksekti. Mumâileyh, onun sarp yollarını tahkîm etti. Büyük kayıplar verdi. Emirler ve askerler yüzlerine siperleri tutarak, mukabele için karşı durdular. Bu sırada Mısır, kendi oğlu, naipleri ve tanınmış kişiler ile beraber, uygun hediyeler göndererek, ben bir kulum ve mutî’im. Emir Timur ile muharebe edecek kudret ve kuvvete sahip değilim. Fakat Onun lûtfu büyüktür. Eğer bu defa bana aman bahşederse kul ve muti olurum. Bundan sonra emniyet ile ve ihtiyârım ile arz-ı ubûdiyete gelirim, diye ricâda bulundu. Emir Timur bunlara hil’at ve kemer vermekle taltif edip, geri gönderdi ve biz onun aman istemesini ve özür dilemesini uygun kabul ediyoruz. Ancak kendisi bizzat huzura gelip, yeri öpmez ise bu arzularını yine getirmeyeceğiz, buyurdular. Bunlar döndüler. Bu sözleri Mısır Hoca’ya tebliğ ettikleri zaman, O güvenmeyerek tekrar asi oldu. Ok atmaya başladı. Çatışma yeniden başladı.

Ertesi gün Emir Mutahharten gitti. Mısır ile görüştü. Kendisine nasihat ederek, “seni böyle karşısında yedi iklim pâdişahlarının pes ettiği bir Emir’e muhalefete sevk eden fikir ne kadar basit bir fikirdir. Senin gibilerin mukâvemete çalışmaları akıl kârı değildir. Ona acz ve meskenet göstermekten başka, hiçbir şey seni kurtaramaz”, dedi. Mısır Hoca, oğlu ile bir hey’et daha göndererek aynı ricâda bulundu. Emîr Timur, Onun sığındığı yerden çıkıp gelmek fikri olmadığını anlayınca hemen onun uşaklarını hapsetti. 21 Şaban 796 Pazar günü, Emîrzâde Muhammed Sultan’ın bütün askerleri gelip, o gece büyük bir kuvvet ile dağa çıktı. Pazartesi günü Emîr, Mısır’ın oğlunu çağırttı. Bu altı yaşında gayet güzel ve tatlı dilli bir çocuk idi. Huzûra geldiği zaman yüzünü yere koydu. Emîr’in ayağını öptü. Güzel bir edâ ile babasının kanının bağışlanmasını ricâ etti. Eğer arzu ederseniz gideyim. Onu kefen ve kılıç ile beraber getireyim, dedi. Emîr, kendisine merhamet ederek hil’atler ve altınlar vererek son derece izâz ü ikrâm ile geri gönderdi. Fakat, Mısır’ı yine bir korku istilâ etti. Aciz ve muzdar kaldı. Ne yapacağını şaşırdı. Çıkıp gitmek cür’et ve metânetini kendisinde göremedi. İtimat edemediğinden yine bahane ileri sürdü. Bunun üzerine Emîr Timur, hücum edilmesini emretti. Ra’ad, arrâde ve tircerh’leri harb ettiler. Kale ahâlisi feryat ve figâna başladı. Bu esnâda, Mısır’ın annesi ortaya çıktı. Aşağı inerek huzura geldi. Atlar getirip hediye etti. Timur’a: Benim oğlumun sana karşı mukavemet haddi değildir. Sen öyle bir emîrsin ki, senin karşında arslanların ödü patlar ve kükremiş kaplanların nefesi tutulur. Böyle iken, eğer benim oğlum senden korkar ise, taaccüb etmemelidir, dedi. Emir Timur, kendisini taltîf ile bir hil’at giydirerek, geri gönderdi. Mısır’a söyle, eğer aman istiyor ise, hemen bizim tarafımıza gelsin, dedi. Bundan başka Saray Melik Hanım ve öteki hanımlar ona elbise ve hil’at verdiler. Bu hatun, geri döndüğünde, olup biteni oğluna anlattı. Ancak Mısır’ın saadeti, kendisinden yüz çevirmişti. Devlet ona arkasını

dönmüştü. Üzerine nekbet teveccüh etmişti. Bu yüzden Timur’a gidip, itaat göstermedi. Düşmanlığını devam ettirdi. Bunun üzerine Emîr, Avnik Hisarı’nın yanında büyükçe bir binâ yapılmasını emir buyurdu. Askerler ağaç ve çamur taşıdılar. Bu binayı yapıp bitirdiler. Bu bina, Avnik Hisarı’ndan da daha yüksek oldu. 31 Temmuz 1394 Salı günü, düşmanın vaziyeti çok vahim bir şekle girdi. Susuzluktan pek fenâ bir hâle geldiler.

Bununla beraber, korkusundan yine çalışıp, çabaladılar. Emîrzâde Muhammed Sultan’a iltica ile tazarru ve niyâzda bulundu. Emirzâde bunları, Emîr Timur’a götürerek, sözlerini arz etti. Emîr, önceki şartını tekrarlayarak, eğer gelir ise bağışlanır, dedi. Mısır Hoca, bu defa da boyun eğmedi. Savaşa başladı. Bu sırada Emîr’in askerlerinden birtakım cengâver, Avnik Kalesi ve Dağı’na çıkmayı başardılar. Hoca Şâhin, herkesten önce ateş açtı. Onu Argunşâh, Amânşâh ile diğerleri takip ettiler. Amânşâh yaralanınca geri çekildi. Argunşâh bir hücumda daha bulunabildi. Askerler de dört bir yandan dağın üzerine çıktılar. Kalenin bir burcu altında delik açıldı. Direkler ile tutturuldu. O esnâda Mısır’ın nökerleri yüz çevirip, kendilerini dağın tepesinden atmaya başladılar. Kale dahilindekiler de hep birden feryâd ü figân ederek, kendilerini dışarı atmak, kurtulmak yolunu aradılar. Üstlerindeki silâhlarını, bütün savaş âletlerini de terk etmekte idiler. Mısır Hoca da, kötü vaziyetini anlayarak, Cuma günü, ki bayram idi, oğlunu dışarı gönderdi. Oğlu, Emîr’e gelerek yere kapandı. Rica ve niyâz ile babasının kanının bağışlanmasını istedi. Emîr Timur da, kanını bağışlarım, fakat bir şartla ki, şimdi çıkıp gelsin. Yoksa bu kadar ahâlinin” kanının günahı onun boynundadır”, dedi. Mısır Hoca Emîrzâde Muhammed Sultan’a iltica etti. Şehzâde, Mısır Hoca’nın gönlünü hoş ederek, Emîr Timur’a getirdi. Kanının bağışlanmasını ricâ etti. Merhamet edilerek, şefaati kabul edildi. Beş gün orada top yaptılar, zevk ve sefa ile vakit

geçirdiler."40 Metsoplu Toma'ya göre: Timur "Kaleyi alıp işhanı Mısır'ı zincirletti; ve kale duvarından yüz kişiyi attırıp, öldürttü."41

Haziran ortalarından Ağustosa kadar 43 gün süren Avnik muhasarası, Karakoyunlular'ın mağlubiyeti ile neticelendi.

Timur, bayramı bu kale yanında geçirdikten sonra hareket emrini verdi. Timur'un yanındaki Erzincan emîri Mutahharten, izin alarak memleketine döndü.

Timur, askerlerine mükâfat dağıttıktan sonra kaleye kumandanlarından Atlamış Koçi'yi tayin ederek, kalenin yıkılan surlarının yeni baştan yaptırmaya başladı. Timur, askerlerini Avnik'e, Karabağ'a ve etrafa dağıtarak kışlattı. Bu zafer sonrası Gürcistan'a giden Timur, Avnik'ten Yıldırım Beyazıd'a çeşitli mektuplar göndermişti. Avnik, bundan sonra Timur'un en önemli üslerinden biri olmuştur.42

Timur, Avnik'ten Aladağ ormanına doğru yola çıktı. O sahralarda ava çıkarak birçok dağ keçisi ve koç vurdu. Tekrar ılgar ederek vilayetleri itaat altına aldıktan sonra kalan ağırlıkları göç ettirerek Kars'a nazil oldu (26 Ağustos 1394) Burada bir şenlik yaptıktan sonra Çıldır-Bingölleri yaylağından 15 Eylül 1394'te Gürcistan'da Tiflis şehrine geldi.43 Oradan da hareketle Şeki vilayetine giderek çevreyi itaat altına aldı. Bu sırada Toktamış'ın ordusunun Derbend'e eriştiği haberi üzerine hızla ordusunu harekete geçirdi. Toktamış'ın geri çekildiğini duyunca kış mevsimini Kür ırmağı boyunda geçirdikten sonra ertesi 1395 baharında kuzeye hareket etti. Derbend'i geçerek kuzey Kafkasya'da Terek ırmağı boyuna geldi. Toktamış'ın üzerine yaptığı seferler başlığı altında söylediğimiz gibi 14 Nisan 1395 tarihinde Timur galip gelmiştir.44

Timur'un Avnik'ten ayrılıp Gürcistan oradan da Toktamış üzerine yürüdüğü sıralarda (1395 yılı ortaları) bu sıralarda Kara Yusuf (1389-1420) atalarının yurduna dönerek Erciş'i geri almıştır. Bunu haber alan ve Timur

tarafından kendisini metbû tanımak şartıyla, Van ve çevresinin hâkimliğini uhdesinde bırakılmış olan Kürd emiri İzzeddin Şîr, bir kısım Çağataylarla beraber, Karakoyunlu Beyinin üzerine yürümüşse de küçük bir Çarpışmadan sonra barış yapılmıştır. Bu sırada İzzeddin Şîr ve onunla beraber olan Çağataylarla dört yüz atlı ile yardıma gelen Avnik emîri Atlamış, Kalesine avdet ederken Erciş ovasında bir gece Kara Yusuf ile kardeşi Yâr Ali'nin baskınına uğrayarak esir düşer. Askerlerinin bir kısmı öldürülen bir kısmı da esir alınan Atlamış, Timur'un yakın adamlarından ve çok sevdiği emirlerinden biri idi. Kara Yusuf, bu Çağatay emîrini Mısır Hükümdarı Barkuk'a göndermiş ve onun tarafından hapse atılmıştır.

F. Timur'un 7 yıllık seferi (1399-1404)

Timur, Semerkant'da çok kalmamış 11 Eylül 1399'da buradan ayrılarak, yedi yıl süren Ön-Asya seferine çıkmış olup, Timur tarihlerinde "Gürcü ve Ermeni Seferi" diye de anılan bu seferi, Şaraf al-Din Yezdi "Yedi Yıllık Sefer" olarak adlandırmıştır.

Timur, bu hadiseler sırasında Semerkant'dan hareket ederek Hindistan Seferini yapmış ve bunu tam bir başarı ile sonuçlandırarak payitahtına dönmüştü. 1398-1399'da Hindistan üzerine yürümeye karar veren Timur 1398 yılı Mart ayında hareket ederek yolu üzerindeki Kabil yöresinde oturan putperestlere darbeler vurup, fetihlerde bulunduktan sonra Sind ırmağını geçerek Pencap, Sind bölgelerinin merkezi Dehli olmak üzere buraların hakimi Tuğluk hanedanından II. Mahmud'u Delhi yakınlarında yenerek şehri ele geçirip, yağmaladı ve tahrip etti. Bu yöredeki Budist ve Brahmanların yaşadığı bazı yerler de yağmalandıktan sonra Timur Kabil'i de tahrip ederek zengin ganimetler ve savaş filleri elde ederek 29 Nisan 1399 da Semarkand'a geri dönmüştü.45

Kısa bir zaman dinlendikten sonra 802 (1399-1400) yılında Azerbaycan'a gelince bunu duyan Kara Yusuf, Van Gölü çevresindeki

atalarından kalma yurdunu tahliye ederek Musul'a çekilir. Timur'un yeniden Batı-İran'da görünmesi, Bağdat hükümdarı Calâyır Sultan Ahmet'i telaş ve kaygı içinde bırakmıştı.46

Kendisini emniyet içinde göremeyen Celâyır hükümdarı gizlice Bağdat'tan ayrılarak Musul'da bulunan Kara Yusuf'un yanına gelmiştir. Bu iki zatın Osmanlı Hükümdarı Yıldırım Bayazıd'a gitmeye karar vermeleri ve onunla bu anlamda ilişki kurmaları, Yıldırım Bayazıd-Timur bozuşmasının da başlıca sebebidir.

Oğlu Miran Şah Mirza, eski İlhanlı Devleti'nin batı kısmını teşkil eden Azerbaycan ve Irak bölgelerinde vali idi. Bir av esnasında attan düşerek sarsıntı geçirmiş ve aklını kaybetmişti. Timur, Azerbaycan üzerine gelmekte iken, Miran Şah babasını yolda hediyelerle karşılamış ise de ilgi görmemişti. Timur kışı Mugan sahrasındaki Koturkent'te geçirmişti47 ve 1400 ilkbaharında burada yapılan kurultayda, ilk olarak Gürcistan'ın ilhakına karar verilmişti. Bu arada Yıldırım Beyazıd'ın taarruzuna maruz bulunan Emir Taharten'in beyliğini de bu tehlikeden korumak için Yıldırım Beyazıd'a karşı bir sefer açılması bile düşünülmüştü. Timur'un ilk işi Gürcistan'ı istila etmek oldu. Daha sonra Ardahan ve Kars üzerinden Bingöl'e geldi. Bu sırada Ahmed Calayır ve Kara Yusuf Bağdad'a gelerek şehri ele geçirmişlerdi. Fakat Timur'un Sıvas üzerine yürüyeceği haberi üzerine telaşa kapılan bu ikili Timur'un Sivas'tan Suriye üzerine gelecek olursa iltica yollarının kapanacağı endişesine kapıldılar. Halep ve Hama naipleri birleşerek ikisinin de Suriye'ye girmesine engel olmak istediler. Ahmed Calayir ve Kara Yusuf bu ikilinin kuvvetlerini mağlup ettiler. Ama Memlûk devletine sığınma ümitleri de kayboldu. Böyle olunca Yıldırım Beyazıd'a sığınmaya karar verdiler. Ancak Kara Yusuf ile Ahmed Calayır'ın arası açılınca Kara Yusuf memleketine dönmeye karar verdi. Ahmed Celâyir ise yoluna devam ederek Yıldırım Beyazıd'a iltica etti.

Gerek bu hadise ve gerekse Yıldırım Beyazıd'ın Erzincan emiri Taharten'i yerinden uzaklaştırarak Erzincan'ı ele geçirmiş olması, Osmanlılar ile Timurluların arasının iyice açılmasına sebep olmuş ve yukarıda gördüğümüz gibi Taharten de Timur'a sığınmıştı.

1399-1400 kışını Karabağ'da geçiren Timur 1400 yılı baharında Gürcülerin mecusilerden bir taifenin Panaskerd'te (Olur) olduğunu duyunca birkaç gece yürüyüşü ile (Penek, Panaskert, Ardanuç, Oltu bölgelerinden giderek) beş günde onların yedi kalesini zapt etti. Oradan (Olu üzerinden Pasin'e) muzaffer dönerek48 Aras nehri üzerinde kurulu Çoban Köprüsü üzerinden geçip49 Avnik'te ağırlıklarının bulunduğu yere erişti. Burada bir süre zevk ve sefa ile vakit geçirerek etraftaki meliklerin arz ubudiyetlerini kabul etti. Avnik'ten ayrılıp Pasinlere hareketle Erzurum'a giren Timur, askerlerinin atlarını çalan Abulistan (Elbistan) vilayetine yöneldi. Oradan da Kahta ve civarındaki kaleleri aldırıp Malatya'ya oradan Hısn-ı Mansur'dan ilerleyerek Behisni (Besni) Kalesi'ne yürüdü. Buradan da Antep taraflarına doğru yola revan olarak Halep'e geçti. Burayı üç gün yağmaladıktan sonra Hama, Humus ve Baalbek'i ve sonra Şam'ı alarak tahrip etmiş ve halkını katliama tabi tutmuştur. Mart 1401'de Suriye'den ayrılan Timur, Halep'e ve oradan tekrar Urfa'ya döndü. Urfa'dan da göç ile Mardin şehrine geldi. Buradan Musul ve Bağdad'ı ele geçirip, Tebriz üzerinden Karabağ'a gelip 1401/1402 kışını burada geçirdi. Kendisi Suriye seferi ile meşgulken Yıldırım Beyazıd Sıvas ve Erzincan'ı alıp Erzurum'a kadar ilerleyip geri dönmüştü. Buraya gelen Yıldırım'ın elçisine Kara Yusuf'un öldürülmesini veya Osmanlı sınırlarından öldürülmesini veya kendisine teslim edilmesini istedi.1402 baharında da bu olmayacak işi bahane ederek Yıldırım'ın üzerine yürüdü. Yolda Kars-Erzurum yaylaklarından geçti. Bu sırada Tortum Kalesi'ni 5 günde zapt ederek oradan Erzurum sonra Erzincan'a giderek oraya nazil oldu. Metanet ve

hesanetiyle meşhur Kemah kalesini zapt edip buraya geldi. Burayı Erzincan valisi Taharten'e verip Rûm diyarına müteveccihen hareketle o memleketleri ele geçirmeyi kararlaştırdı. Bundan sonra Sıvas sahrasında geçit resmi yapılmasını emretti.50 "Ora alınırsa Mısır, Suriye ve Rûm ülkelerinin tamamı alınır"51 dediği Sivas'tan hareketle beş merhalede Kayseri'ye geldi. Yıldırım Beyazıd, Timur'un Tokat yolundan Ankara üzerine geldiğini haber alınca Tokat'a geldi. Fakat Timur, Kayseri'den yola çıkıp Kızılırmak kıyısını takip ederek Kırşehir havalisine geldi. Sonra Ankara kalesini kuşattı. Timur'un Ankara kalesini kuşatmakta olduğunu öğrenen Yıldırım Beyazıd hızla Ankara üzerine hareket etti. Beyazıd'ın gelmekte olduğunu işiten Timur, kuşatmayı terk ederek Çubuk ovasına ordusunu mevzilendirdi. Nihayet 28 Temmuz 1402 günü iki ordu Çubuk ovasında karşılaştı ve yapılan savaşta Yıldırım Beyazıd yenilerek esir edildi.52 Osmanlı ordusu dağıldı. Yıldırım'a saygı gösteren Timur zaferden sonra Anadolu'da bir yıl kadar kalmıştır.

Timur bu galibiyet sonrası Ankara'dan hareketle 6 merhalede Sivrihisar'a geçti. Buradan da üç günde Gazi Seyyid'e gidip Karahisar'dan geçerek Kütahya'ya indi.53 Yazı burada geçiren54 Timur'un namına, kendisi veya Yakup Bey tarafından sikke bastırılmıştır.55 Kütahya'da iken etrafı yağma ve zapt ettiren Timur bu olaylar esnasında Emirzâde Muhammed'e Bursa'yı idare etme emrini verdi.

Bu arada Akşehir, Konya ve Aydın'ı da zapt ettirerek 1402 kışını Aydın'da geçirip56 oradan Kütahya, Domanıç taraflarına teveccüh etti.57 Burada iken Bursa'nın ganimetleri kendisine getirildi. Domaniç'ten Traşlığ ve oradan Saranyus'a oradan da Tığırtaş'a ve sonra da Balat'a vasıl oldu. Burada bir müddet konaklayarak Yıldırım Beyazıd'ın oğlu Süleyman'ın elçisini kabul eden Timur, daha sonra Ayasluğ'a (Selçuk) sonra Donguzluğ'a (Denizli) geldi. Burası Timur'un çok hoşuna gitti.

Oradan da hareketle üç yerde konak vererek Güzelcehisar'a geldi. Burada birkaç gün konakladı. Buradan tekrar Ayasluğ'a (Selçuk) ve Tire şehrine geldi. Birkaç gün de burada kaldı. Bu sırada İzmir kalesinden bahsedilip buranın Efrenc'in ileri gelenlerinin merkezi bulunduğu söylenince Timur onları İslâm'a davet etti. Fakat onlar red cevabı verdiler. Üstelik İzmir kalesinin sahibi komşu şehir ve adalardan kuvvet toplayıp karşı koymak istedi.58

Bu fasılada Timur, kışlaktan kalkıp Hamid-iline (İsparta) müteveccih olup ağırlığını şehre göndermiş idi. Sebebi ise İzmir kalesini kış mevsiminde Frenklerin elinden almak gayesiydi.59 Bu yüzden Emir Timur bütün askerlerini harekete geçirip hiç durmadan kaleyi ele geçirmelerini emretti. 15 günlük kuşatmadan sonra galip gelen yine Timur oldu. Timur bu fetihten sonra Foça kalesinin de alınmasını emretti. Emirzade Muhammet Sultan emri yerine getirdi. Böylece bu tarihe kadar alınamamış İzmir ve Foça, zapt edilmiştir. Bu sırada Sakız şehri hâkimi Sete de Timur'a tabiliğini bildirdi. Bundan sonra Timur Ayasluğ'dan (Selçuk) hareketle on yerde konak vererek Sultanhisar'a vasıl oldu. Buradan Uluborlığ (Uluborlu) kalesine doğru yola revan oldu. Buranın kalesini yerle bir edip Eğridür (Eğridir) ve Nis Kalesine (Nis: Eğridir Gölü'nde bir ada. Bugün de Nis veya Yeşilada diye anılır) yürüdü. Böylece bir günde üç kale zapt edildi.60

Bundan sonra Timur Milas yolu ile Akşehir'e gitti. Burada Karamanoğlu Mehmed tabiliğini arz etti. Bu sırada Yıldırım Beyazıd'ın öldüğü haberi ulaştı.61 (7 Mart 1403). Birkaç gün sonra da Timur, Avnik Muhasarasında yararlılığı görülmüş olan Emir-Zâde Muhammet Sultan Karahisar'da vefat etti.62

Bundan sonra Akşehir'den Konya'ya geçip bir süre kalan Timur Amasya'ya yakın Kayseri tarafına doğru gitti.

Kışı Anadolu’da geçiren Timur oğlunun ölümüyle çok sarsıldı. Buradan ayrılırken Tatarları da birlikte götürdü. Timur 1403 baharında doğuya dönüşünde Sultaniye’de bulunan Büyük Hanımı Saray Melik Hanım, merhum şehzadenin annesi Hanzâde, diğer akalar ve hatunlar ile diğer yakınların Avnik sınırına hareket etmelerini istemişti. Mâteme bürünen kadınlar, Sultaniyeden hareket ile Avnik’e muvasalat etmişlerdir. Bu sırada Timur da geri dönmüş Avnik Kalesi’ne gelmişti.63 Ailesiyle orada buluşarak Emirzâde Muhammed Sultan için hayır ve hasenatta bulundu. Ölen oğlu için mâtem merasimi yaptırdı. Taklit olarak yapılmış tabut önünde dini bir merasim yaptırmakla beraber, burada bir müddet eğleşerek, fukaraya çok sadaka vermiştir. Nizam üd-Din Şami, Timur’a çok elem veren bu havayı, şu şekilde anlatmaktadır.

“Merhum Emirzâde Muhammed Sultan’ın mâtemini yenilediler. Yer, mavi elbiselerin çokluğundan göğe benzedi. Gök, yer gibi başına topraklar saçtı. Ay yüzlü kadınlar siyah giyeceklerini giydiler. Zühre alınlı, güneş gibi parlak kadınların tutulmuş güneş gibi günleri kara oldu. Dağlar, sahralar mâtem edenlerin feryât ve figanı ile doldu. Gözlerden akan yaşları ile o yerlerin dağlarında, tepelerinde kan dereleri vücuda geldi. Gerçekten de böyle bir şehzâdenin sonsuz ayrılığından gözlerde yaş yerine kan akması şaşılacak bir şey değildir. Herkes yürekleri yanarak “eğer benim gözlerim, yüreğimin yandığı nispette ağlasa idi, göklerde kuşlar, denizde balıklar benim hâlime ağlardı,” beytinin anlamını gönüle ve hatıra getirdi.

Emîr Hazretleri, Şehzâde merhumun ruhu için müstehak olanlara türlü türlü sadaka verilmesini, hatimler indirilmesini emretti. Sofralar kuruldu. Fakirlere yemek dağıtıldı. Kalb-i Hümâyunlarına rahatlık vermek için âlimler ve sâlihleri topladılar. Onlara birtakım meseleler sorarak, gam ve kederlerini uzaklaştırdılar. Hepsine izaz ve ikrâm, kendilerine hilât ihsan ettikten sona evlerine dönüp gitmelerine izin verdiler.64

Timur, Anadolu’dan, dolayısı ile Erzurum arazisinden ayrılarak kona-göçe Semerkant’a doğru gitmiştir. Doğu Anadolu’daki kale ve kasabaları, Karakoyunlu baskısına karşı korumak için güvenilir kimseleri tâyin ederek Erzurum, Avnik Kars, Ani, Sürmeli, Zivin ve Micingert, bir müddet daha onun nüfuzunda kalacaktır. Ve bugün hala Micingert ve Bardız kalelerinde Timur’un tamgası olan iç içe üç halkadan oluşan izler hala durmaktadır. 65

Buradan Gürcistan’a gitmeye karar veren Timur Kars arazisine girerek şehzâdeleri ve emirlerine hitaben bir konuşma yaptı.

Timur 25 Temmuz 1403’te Gürcistan’a girerek Gürcülerin Kürtin ve Birtvis isimli kalelerini zaptetmiş ve bütün Ermenistan ile Gürcistan’ı tahrip edip,1403 kışını bu bölgede geçirdikten sonra Mart 1404’te Karabağ’a gelmiştir.66 Timur 1403-1404 kışını da son olarak Karabağ’da geçirdi. Aynı sene yazında kuzey İran yoluyla Semerkant’a dönen Timur yine dinlenmeden aynı yıl Kasım ayı sonlarında Semerkant’dan Aksulat’a doğru hareket ederek Moğollar üzerine yürümek için şehzâdelerden Halil Sultan, Ömer Şeyh oğlu Ahmed ile bazı beyleri sağ kol olarak Taşkent, Şahruhiye; torunu Mirza Sultan Hüseyin’i sol kol askerleri ile Sayram taraflarına gönderdi. Sonra kendisi de Otrar’a doğru hareket etti. Sir Derya’yı buzlar üzerinden geçerek 1405 Ocak ayında Otrar’a vardı. Çin’i İslâmlaştırmak amacıyla fetih hareketlerine başlayacağını bildirdiği ve bu maksatla Otrar’da muazzam bir ordu topladığı sıralarda67 buna fırsat bulamadı. Şubat ayında aniden hastalandı. Rahatsızlığı artınca hanımları ve Emir Şeyh Nuredddin ile Emir Şah Melik’in yanında Cihangir oğlu Pir Muhammed’i kendisine veliaht tayin etti. Sonra 18 Şubat 1405’te 69 yaşında iken vefat etti.68

35 yıl hükümdarlık eden Timur, Altın Orda hanlığına vurduğu darbe ile müstakbel Rus devletinin gelişmesine kolaylık sağlamıştır. Beyazıd’ı mağlubiyeti İstanbul’un alınmasını geciktirmiştir. Delhi Sultanlığı’na

vurduğu darbe ile de Hind Müslümanlığının gelişmesini kısa bir müddet de olsa geciktirmiştir.

7 Eylül 1404'te Timur'la Dilkûşa bağında görüşen İspanya kralı Don Henri'nin gönderdiği elçilik heyetinden Ruy Gonzeles de Clavijo'nun yazdığına göre Timur'un sağ ayağı aksak ve sağ elinin iki küçük parmağı da yok idi. Yine aynı kaynağa göre Timur, sade giyinişli, başında kalpak, azametli görünüşe sahip birisiydi. Ulemayı ve şairleri, sanatı ve sanatçıları sever, tarihçilere ve müneccimlere ve seyyidlere hürmet ederdi. Ciddi olmayan şeylerden hoşlanmazdı.

Kurduğu devlet ölümünden kısa bir süre sonra sarsılmış ve dağılmaya yüz tutmuştur. Ölümünden yüz yıl sonrasına kadar Tamur tarafından zapt edilerek bir devlet halinde kurulmuş olan memleketlerde gerek müstakil gerekse bey veya genel vali sıfatıyle Timur'un ahvadına Timurlular denmiştir.

***

Timur rönesansı denebilecek edebiyat, güzel sanatlar ve bilime hız kazandıran faaliyetler onunla başlamış ve ölümünden sonra oğulları tarafından devam ettirilmiştir. Timur'un kendisi bahçe düzenlemelerine çok önem vermişti. Yaptığı seferlerde elde etmiş olduğu bol ganimetler ile hükümet merkezi olan Semerkant'ı ve kendisinin çıktığı Keş şehrini imar etmiştir.

Semerkant'a şehircilik adına yaptığı faaliyetler bilinmektedir. Burada yaptığı saraylardan iz kalmamıştır. Eşi Bibi Hanım veya Bibi Hatun cami yapımını başlatmış ama bitirmeye ömrü yetmemişti. En büyük tutkusu "o güne dek yapılmamış en büyük ve görkemli cami" yapmaktı. Semerkant'daki Gurimir türbesi onun saltanatı sırasında yapılan üçlemenin en güzelidir.69 Ayrıca Şah-ı Zindeh, en yalın haliyle bile mükemmel bir güzelliktedir. Timur'un, "Türkistan'da Zeraf-Şan havzasında, keza Sir

Derya ve Çu havzalarında büyük sulama işleri yaptığı gibi, batıda Azerbaycan'daki Mugan'da iki büyük kanal inşa edip bunların boyunca şehir, kasaba ve köyler kurdurduğunu70 biliyoruz. Alırken yıktığı kaleleri aldıktan sonra tamir ve tevsi eden Timur'un bugün hala Micingert ve Bardız Kalelerinde tamgası olan iç içe üç halkadan oluşan izler hala durmaktadır. 7

1 Mustafa Kafalı, "Timur" İslâm Ansiklopedisi, c. 12/I, s. 336.

2 "Düşmanları karşısında zor duruma düşmüş Sistan hakimi Melik Fahreddin "beni kuvvetli bir düşman rahatsız etmektedir. Eğer o sizin yardımınız ve kahramanlığınız sâyesinde uzaklaştırılırsa, size pek çok mal ve mücevherat verir, ömrüm oldukça bu yardımınıza karşı minnettar kalırım"diyerek Timur'u yardıma çağırması üzerine Timur ve arkadaşı Emir Hüseyin 1000 kişilik bir kuvvetle bu yardım teklifine evet diyerek Sistan hakiminin düşmanını uzaklaştırdılar. Fakat Sistan hakimi Fahreddin'in vaadlerini yerine getirmemesi üzerine buradan ayrıldılar. Ancak yolda önleri kesilmiş, yapılan çarpışmada Timur'un sağ eline ok isabet ederek yaralanmıştı. Herhalde ayağının sakatlanması da bu çarpışmada olmuştu. Timur ile karınca hakkındaki meşhur hikâye de onun bu müşkül zamanlarına aittir. Bu hikâye şudur: Timur yaralı olarak bir gün, duvara dayanmış üzüntü içinde oturuyordu. Eli ve ayağı tutmaz olduğundan, bundan böyle en iyisi mi her şeyden elimi-eteğimi çekip, köşeye çekileyim diye düşünüyordu. O sırada zayıf bir karınca duvara tırmanmaya başladı. Fakat biraz sonra düştü. Karınca birkaç defa düştükten sonra, nihayet duvara tırmanmaya başladı. Timur, karıncanın durumunu kendi durumuna benzeterek, yeniden faaliyete geçmek ve büyük devlet kurmak ümidi ile faaliyete geçti. " (İsmail Aka, Timur Ve Devleti, Ankara 1991, s. 5-6).

3 Nizamüddin Şami, Zafername, Çvr. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 9-10, 68; Mustafa Kafalı, "Timur", İslâm Ansiklopedisi, c 12/I, s. 339.

4 Nizamüddin Şami, Zafername, s. 70-71.

5 A. Zeki Velidı Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c. I, Üçüncü Baskı 1981 İstanbul, s. 64. ”Bilginlerden birine Timur’un ortaya çıkış tarihi soruldu. “Azap” cevabı alındı. O kelimenin sayı değeri yani ebced hesabı 773 eder. ”(Ahmed Cevdet Paşa, Peygamberler Ve Halifeler Tarihi, sadeleştiren Muhsin Bozkurt, c. II, İstanbul, ?, s. 1043) Bu tarih Timur’un başa geçiş tarihi 1370 yılına tekabül eder.

6 Tacü’s-Selmânı, Tarihnâme, çvr. İsmail Aka, Ankara 1988, s. 19.

7 İsmail Aka, Timur ve Devleti Ankara 1991, s. 7-8.

8 İsmail Aka, Timur ve Devleti, s. 9-10.

9 İsmail Aka, Timur ve Devleti, s. 11.

10 Aziz Erdeşirî Esterabâdî, Bezm-ü Rezm, çvr: Mürsel Öztürk Ankara 1990, s. 28.

11 Nizamüddin Şami, Zafername, s. 119-120.

12 Nizamüddin Şami, Zafername, s120, Şaraf al-Din Yezdi, Zafername, c. I, Tahran 1336, s., 399-400; M. F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, çc. I İstanbul, 1953s., 468, 469.

13 Nizamüddin Şami, Zafername, s. 120.

14 Nizamüddin Şami, Zafername, s. 122.

15 İsmail Aka, Timur ve Devleti, s. 13.

16 İsmail Aka, Timur ve Devleti, s. 14.

17 İsmail Aka, Timur ve Devleti, s. 14.

18 Nizamüddin Şami; Zafername, trc: Necati Lügal, s. 124; O. Turan, İstanbul. Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, 2. Baskı Ankara 1984, s. 81.

19 Ebû’l Hayri Rumî, Saltuknâme, c. I. çvr: S. H. Akalın, Ankara 1967, s. 157-158.

20 Metzoplu Toma, Timur Ve Haleflerinin Tarihi, cvr: Gürsoy Solmaz, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s XI. s. 130-

131, 1999 Erzurum.

21 Nizamüddin Şami, Zafername, s 124-125; Faruk Sümer, Karakoyunlular, c. I. 3. Baskı, Ankara 1992, s. 50-51.

22 İsmail Aka, Timur ve Devleti, s. 15.

23 Nizamüddin Şami, Zafername, s. 130-131, 139-140.

24 A. Yu. Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, çvr. Hasan Eren, İkinci Baskı, Ankara 1976, s. 227; İsmail Aka, Timur ve Devleti, s. 15.

25 Nizamüddin Şami, Zafername, s. 142-151; Mustafa Kafalı “Timur”, s. 12/ı, s. 342.

26 Nizamüddin Şami, Zafername, s192-200; A. Yu. Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, s. 253.

27 A. Yu. Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, s. 263.

28 Nizamüddin Şami, Zafername, s. 161-166; Şaraf al-Din Yezdi, Zafarname, nşr. Muhammed Abbas Tahran 1336, c. I, 433-438; Mustafa Kafalı “Timur”, s. 12/I, s. 342-343.

29 Aziz bin Aziz Erdeşirî Esterabâdî, Bezm-ü Rezm, s29.

30 Nizamüddin Şami, Zafername, s. 173-179; Şaraf al-Din Yezdi, Zafarname, I, 450-473; Aziz bin Erdeşir-î Esterâbâdî, Bezm ü Rezm, 414 de Timur’un önce Mardin sonra Resul’ayn’a gittiği yazılıdır.

31 İsmail Aka, Doğuştan Günümüze Kadar Büyük İslâm Tarihi, c 9, s. 199-200.

32 Şaraf al-Din Yezdi, Zafarname, I, 658.

33 Aziz bin Erdeşir-î Esterâbâdî, Bezm ü Rezm, s. 417.

34 Yakut el-Hamevî, Mucemü’l Büldân, Beyrut 1957. s. 283.

35 M. Fahrettin. Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Ankara 1976, s. 139.

36 Aziz bin Erdeşir-î Esterâbâdî, Bezm ü Rezm, s. 418.

37 Aziz bin Erdeşir-î Esterâbâdî, Bezm ü Rezm, s. 414.

38 Aziz Erdeşirî Esterabâdî, Bezm-ü Rezm, s. 417.

39 Aziz bin Erdeşir-î Esterâbâdî, Bezm ü Rezm, s. 424.

40 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 187-190.

41 Toma Metsopski; “Timur ve Haleflerinin Tarihi”, s. 15.

42 A. Şerif Beygü, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri İstanbul 1936, s. 228-229.

43 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 190.

44 Aziz bin Erdeşir-î Esterâbâdî, Bezm ü Rezm, s. 424; A. Yu. Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, s. 253.

45 N. Şami, Zafernâme, s. 250; Şaraf al-Din Yezdi, Zafername, II, s. 134-136.

46 Faruk Sümer, Karakoyunlular, s. 60.

47 “Timur zamanında Mugan kendisinin beğendiği kışlak olan Karabağ bölgesine bağlanmıştır. 804/1401 kışında Timur burada eski bir kanalı yeniden açtırmış ve ona kendi kabilesinin adı olan Barlas adını vermiştir. Kanal Kuşki Çangşi yanında, Aras’tan başlar ve 10 fersah uzaklıkta olan Sarca-pil (Bel)’e kadar gelir. Timur’un emirlerini vermek üzere, nehri geçmiş olmasından (kendisi Aras’ın kuzeyinde bulunuyordu), kanalın Aras’ın güney tarafından, Mugan bozkırında bulunduğu kabul edilebilir. Bu kanal her halde Yegin Gavur-arhı olmalıdır ki, bunun 50 km uzunluğunda izleri hala görülmektedir. ” Bu kanal Timur’un 806/1403 yılında Aras’ın kuzeyinde, Baylakan şehrine doğru açtırmış olduğu kanal olacaktır. V. Minorsky, “Mugan” İslâm Ansıklopedisi, c. 8, s. 447-448.

48 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 190.

49 Aziz bin Erdeşir-î Esterâbâdî, Bezm ü Rezm, s. 425.

50 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 276, 301-302.

51 Aziz bin Erdeşir-î Esterâbâdî, Bezm ü Rezm, s. 425.

52 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 205-306.

53 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 312.

54 Solak-Zâde; Solazade Tarihi, c. I hzl. Vahid Çabuk, Ankara 1989, s. 110; Hoca Sadettin Efendi, Tac'üt Tevarih, c. I hzl. İsmet Parmaksızoğlu Ankara 1992, s. 296.

55 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, İstanbul 1932, s. 44.

56 Solak-Zâde; Solazade Tarihi, c. I, s110; Hoca Sadettin Efendi, Tac'üt Tevarih, c. I, s. 297.

57 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 314.

58 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 318-319.

59 Solak-Zâde; Solazade Tarihi, c. I, s119.

60 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 321.

61 Yıldırım Bayezid'ın ölüm haberi Timur'a, Akşehir'e bir konak mesafede iken ulaştı. "Timur, öldüğünü duyunca üzüldü ve tarifsiz bir keder gösterdi. Gözlerinden akan yaşlar yanaklarına döküldü. Üzüntülerini, duyduğu acıyı belirterek, dinimizin direkleri olan Osmanlı padişahlarının, küffar arasında harcadıkları bunca çabaya karşı devletlerini yıkmak fikrinden vazgeçmiştim. Özellikle cennet mekân Sultan Yıldırım Beyazıd'ın aşağılık düşmanlara yılgınlık vermekte, küffarı tepelemekte, yok etmekte, yüce dinimizi yüceltme yolunda eylediği işleri, gösterdiği gayretleri, gördüğümden beri, ona yardım etmek, onu güçlendirmek, mutlu kılmak, gönlünü almak her Müslüman'a düşen bir görev olduğu kadar, bu soyu korumanın da dindarlığın esası olduğunu anlamıştım. Düşüncem, Rum ülkesini bütünüyle ele geçirdikten sonra, durağı yüce padişahı tekrar tahtına oturtmak, gereken saygıyı eksiksiz yerine getirmekti. İslâm serhaddının korunması, gaza ve cihat törelerinin yürütülmesi için, bu ulu Han'a yardım etmekle, kendim için iyi bir ad bırakmak, hayırla anılmak istiyordum. " Üzüntüsünü bu sözlerle belirttikten sonra sultanın Akşehir'de Şeyh Mahmud-i Hayrani türbesine geçici olarak defnedilmesini buyurdu. Şehre

girdiği zaman, Musa Çelebiyi hüzünlü gönlünü alacak güzel sözlerle. iltifatlarla teselli ederek, taziyette bulunmuştu. Bu arada parlak bir kılıç ile değerli bir hil'at vermiş, gönül alıcı bir kimse olduğunu göstermişti. "62.

62 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 322; Solakzâde, Solakzâde Tarihi, c. I, s. 119.

63 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 329.

64 Nizamüddin Şami, Zafername, s. 330.

65 Gürsoy Solmaz, Orta Çağ'da Erzurum Kars Kaleleri, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2000, s. 49.

66 Nizamüddin Şami, Zafernâme, s. 343.

67 Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, çvr. Reşat Uzmen İstanbul 1993, s. 424.

68 Medzoplu Toma'ya göre"Timurlenk, kendi ülkesine giderek orada öldü. O, Meşheddeki makberinin üstünde kurt gibi uluyordu. Onu oradan çıkartıp od'un için ekoydular ve sudan geçirdiler. Lakin sonra da onun menfur sesi uzun zaman kesilmedi. Bu sebeple Timur öldü sanılarak diri diri gömülen hükümdarlardan bir iolarak da bilinir.

69 Jean-Paul Roux, Aksak Timur, çvr. Ali Rıza Yalt, İstanbul, 1994, 259-275.

70 Z. Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 130; Wilhem Barthold; Uluğ Bey Ve Zamanı (Çev. İsmail Aka) Ankara, 1997, s. 37.

71 Gürsoy Solmaz, Ortaçağda Erzurum Kars Kaleleri, s. 49.

KIRKALTINCI BÖLÜM: TÜRKİSTAN HANLIKLARI

Türkistan Hanlıkları / Prof. Dr. Mehmet Alpargu [s.557-605]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Özbekler ve Özbek Hanlıkları

1.1. Terimler ve Özbeklerin Menşei

Özbek hanlıklarının siyasî durumlarını ve teşkilatlarını incelemeden önce terminoloji üzerinde durmanın yararı bulunmaktadır. Özbek ulusunun bağımsız bir il olarak ortaya çıkışı İbrahim Ayba'nın torunu ve Tuğlu Şeyh'in (Devlet Şeyh) oğlu Ebu'l-Hayr Han (1413-1468) zamanında olmuştur. Sülalenin menşei Cöçi (Coçi) Han'ın oğlu Şiban Han'dan gelmektedir. Şibanlılar, Cöçi sülalesi üzerinde hüküm süren dört sülaleden birisidir. Bu sülalenin beşinci göbekten torunu olan Külüg Ming Timur, Batu'nun beşinci nesilden torunu Özbek Han'a sadakatle hizmet etmiş ve kendisine tâbi kabilelere de sadakatinin karşılığı olarak Özbek adını kazandırmıştı. Böylece, ileride Özbek Devleti olarak isimlendirilebilecek siyasî hareketlenmenin ilk belirtileri de burada başlamıştı.1

Özbekler arasında Barak Han birliği tesis etmiş ve Timurlularla mücadele etmişti.2 Ancak Özbekleri güçlü bir topluluk haline getiren kişi Ebu'l Hayr Han'dır (1428-1468). Ebu'l Hayr Han Timurluların içişlerine karıştığı gibi, onlarla da zaman zaman muharebeler yaparak toprak elde etmişti. O, Timuroğullarının elinden Seyhun hattındaki Sığnak'tan,

Uzkent'e kadar uzanan bütün müstahkem şehirleri de almıştı. Barthold, onun başşehrinin Sığnak şehri olabileceğini düşünmektedir.[3] Bu zamanda Sığnak'ın güneyindeki canlı hayat artık büyük ölçüde durmuştu. Bu suretle Sığnak, Seyhun boyunda kuzeydeki en son şehir durumuna gelmişti.[4] Özbeklerin iç işlerine karışan Ebu'l Hayr Han 1451 yılında Ebu Said'i Timurlu tahtına oturtmuştur.[5]

Özbeklerin bu başarılı dönemleri içinde meydana gelen bir olay Özbekleri önemli ölçüde sıkıntıya sokmuştur. Bu yaşanan problemin sebebi Kalmuk meselesidir. Aslında Kalmuklar, Orta Asya'nın Yeni Çağ tarihi boyunca Türk siyasî kuruluşlarının durumunu olumsuz yönde etkileyen bir topluluk olarak görülmektedir. Moğolların ikinci politik gelişimi olarak Kalmuk hareketini tanımlayan Krader, bunları Batı Moğol Birliği olarak isimlendirmektedir.[6]

Kalmuklar, 1368'de Çin'in milli sülalesi tarafından Pekin'den çıkarılmış olan Kubilay soyundan gelenler tarafından yönetiliyorlardı. Kalmuklar, Çinlilerden ayrıldıktan sonra Batı Moğolistan ve Sibirya'nın en güçlü topluluğu olarak kabul edildiler. Ayrıca onlar, Doğu Türkistan'da, Deşt-i Kıpçak ve Orta Asya'da da etkili ve önemli bir rol oynadılar. Kalmuk Federasyonu 1399-1408 arasında ortaya çıkmıştır. 1399 tarihinin başlangıç olarak kabul edilmesi, Kalmukların önderi Ugeçi-Haşaga'nın Moğol hanı Elbek'i öldürmesi ile başlayan hareketlenme dönemleri ile ilgilidir. Kalmuk feodal liderleri ile Moğol emirleri arasında da sık sık mücadeleler olmaktaydı. [7]

1451-1468 yılları arasındaki dönem Ebu'l-Hayr Han'ın önemli sıkıntılara uğradığı bir devre olmuştur. 1456-1457 yıllarında Özbekler, Kalmuk istilası ile karşılaştılar. Kalmuklar bu devrelerde, Tarbagatay ve Çungarya'dan, Altay ve Kangay dağlarını içine alan ve Kara İrtiş, Urungu,

Kobdo, Selenga kaynakları ve Kosogol bölgeleri de dahil olmak üzere çok büyük bir sahaya hükmediyorlardı.8

Kalmukların tayşisi ile Ebul-Hayr Han arasında 1457'de önemli çatışmalar çıktı. Bunlar Sığnak'a yakın olan Nur Tukay'da meydana geldi. Kalmukların tayşisinin Özbekler'i kıskanarak, Ebu'l-Hayr Han'ın büyük bir servet topladığını, bunu ele geçirmek için zamanın uygun olduğunu kumandanlarına belirttiğini Mesud Osman b.Kuhistanî ifade etmektedir. Yapılan savaşta Kalmukların lideri olan Uz Timur Tayşi'nin ordusu, Ebul-Hayr Han kuvvetlerine ağır bir darbe indirdi. 9 Taşkent, Yesi, Şahruhiye ve çevresini Kalmuklar yağmaladılar. Daha sonra ise eski yerlerine döndüler.

Ebu'l-Hayr Han, 1468 tarihinde öldü. Ebu'l-Hayr Han'ın ölümünden sonra onun oğlu olan Şeyh Haydar Han başa geçmişti. Ancak Şeyh Haydar yönetici olarak iyi bir formasyona sahip değildir. Emirler arasındaki menfi tavrı ve idaredeki belirsizlik yüzünden çevresi de kendisinden memnun değildi. Onun bu yanlış uygulamaları sebebiyle ortaya çıkan karışık durumdan Deşt-i Kıpçak'taki diğer güçler faydalanmak isteyerek, Şeyh Haydar Han'a karşı savaş açtılar. Şeyh Haydar Han bu devrede öldürüldü. Bu olayın Özbekler üzerindeki en büyük tesiri ortaya bir iktidar boşluğu çıkarmasıydı. Bu boşluk Özbeklerin çeşitli yerlere dağılmasına sebebiyet verdi. Bu Özbekler kısa bir süre sonra başka siyasî kuruluşlar içinde tekrar toplanacaklardır.

1.2. Buhara Özbek Hanlığı

1.2.1. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Buhara Özbek Hanlığı

1.2.1.1. Muhammed Şibanî Han Dönemi

1.2.1.1.1. Muhammed Şibanî Han'ın İlk Faaliyetleri ve Timurlulara Karşı Mücadeleleri

Hanlığın kurucusu olan Muhammed Şibanî Han 1451'de doğdu. Babası Ebu'l Hayr Han'ın oğlu Şah Budak ve annesi Kalmuk asilzadelerinden

birinin kızı olan Akkuzı Begim idi. O, babasının ve dedesinin ölümü üzerine küçük yaşlardan itibaren kendisini siyasi çekişmelerin içinde bulmuş ve bozkırda örneğine çok rastlandığı gibi askerî formasyonunu da bu çerçeve içinde edinmişti. Deşt-i Kıpçak'ta problemlerle karşılaşınca Şibanî Muhammed Han Buhara'ya gitmiş ve orada iki sene kalarak çeşitli yönlerden kendini yetiştirmişti.10 Daha sonra onun Deşt-i Kıpçak'a dönerek siyasî ve askerî faaliyetlerine hız verdiğini görmekteyiz. O, bunun yanında bir yandan da çevresindeki olayları ve fırsatları da gözlemekteydi. Bu fırsat Semerkand hanı olan Ahmet Mirza'nın Taşkent topraklarına Moğolların yaptığı yağma hareketlerinden bıkması ile ortaya çıktı.11 Sultan Ahmed Mirza'nın daveti üzerine Mâverâünnehir'e gelen Şibanî Muhammed Han, önce Sultan Ahmed Mirza'nın daha sonra da Mahmud Sultan'ın hizmetine girmiş ve bu devrede gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde de Seyhun çevresindeki bazı kaleleri eline geçirmişti.12

Şibanî Muhammed Han hedeflerini iyi belirlemişti. Bunu gerçekleştirmek için de esnek bir politika uyguladı. Bu politikası içinde yeni hedeflere ulaşabilmesi için belli bir yol çizmesi gerekmekteydi. Bunun için önce bir takım tespitler yapmıştı. Bu tesbitlerin en önemlisi Timurluların dağılmış durumuydu. Eğer sistemli bir politika uygulayacak olursa, Timurlu mirzaları kendisine karşı koyabilecek bir birlik içinde de bulunmuyorlardı. İçlerinde en güçlü konumda bulunan mirza ise Sultan Hüseyin Baykara idi.

Şibanî Muhammed Han Harezm'e akınlarda bulunarak malî durumunu güçlendirmek için gayret gösterdi. Bunun yanında Harezm'deki şehirleri, Timurlu topraklarını ele geçirmek için yapacağı seferlerde üs olarak kullanabilirdi. Bu sırada Harezm, Sultan Hüseyin Mirza'nın elindeydi. Harezm'i elde etmek isteyen Muhammed Şibanî'nin Sultan Hüseyin Mirza ile çatışmayı göze almadan böyle bir harekâtı gerçekleştirmesi imkân

dahilinde değildi. Şibanî Han'ın bu sırada geniş ordulara sahip bulunmadığı bir gerçektir. Büyük fetih hareketlerine girişemeyeceği için, küçük ama ısrarlı saldırılar düzenleyerek Hüseyin Mirza'nın Harezm'deki kuvvetlerini bunaltmaya çalıştı.13

Muhammed Şibanî Han adım adım rakiplerini bertaraf etmeye başlıyordu. Semerkand konusunda onun en büyük muhalifi Babür olmuştur. Semerkand, Babür ile Muhammed Şibanî arasında el değiştirir. 1500'de şehir Özbeklerin eline geçer, Babür topladığı kuvvetlerle şehri geri alır. Ancak bu başarısına rağmen Babür, sahip olduğu bölgenin imkanlarının Özbekler tarafından cömertçe kullanılmasından dolayı askerlerini yanında tutamaz ve bu durumu öğrenen Muhammed Şibanî Han Semerkand'a geri döner ve 1501 yılının Nisan ayında Semerkand'ın dışında yapılan Ser-i Pul savaşında Babür'ün kuvvetleri yenilgiye uğrarlar ve surların gerisine çekilmek zorunda kalırlar. Dört ay süren muhasara döneminden sonra Babür, şehri elinde tutmanın imkanı bulunmadığına kanaat getirerek 1501 yılının ikinci yarısında şehirden bir anlaşma yaparak çıkmak zorunda kalır.14

Babür, Semerkand'dan ayrıldıktan sonra akrabası olan Moğol hanları Ahmed ve Mahmud hanları Özbekler'in ele geçirdiği Endican'ın üzerine sefer yapması konusunda ikna eder. 1503-1504 yılında otuz bin kişilik bir müttefik ordusu Fergana'ya doğru yola koyulur. Nihayet Babür ve müttefiki olan Moğol hanlarının kuvvetleri ile Şibanî Muhammed Han'ın ordusu arasında meydana gelen muharebede, Moğol hanları yenilgiye uğrarlar. Babür ve müttefiklerinin yenilgiye uğramasından sonra Şibanî Han, kendisine yardımcı olan Sultan Ahmed Tenbel'e ve kardeşlerine toprak yönünden cömert davranır.15 Ancak Sultan Ahmed Tenbel bu toprak paylaşımından memnun değildir. Şibanî Han'ın gidişini fırsat bilerek Taşkent'e saldırır ve şehri kuşatır. Bu davranışı ile Tenbel

kendi sonunu hazırlamıştır. Şibanî Han Fergana'ya karşı son seferine girişir; 4 Nisan 1504 tarihinde başlayan bu seferde Tenbel ve kardeşi yenilerek öldürülür.16

Şibanî Muhammed Han, kendisi Semerkand'da kalarak kardeşi Mahmud Sultan'ı Buhara'ya gönderir. Taşkent vilayetindeki göçebe kabilelerin idaresini iki amcasına, yani Köçküncü ve Süyünç Hoca sultanlara bırakır. Bu olaydan sonra Şibanî Muhammed Han artık önünde yeni ufukların açıldığını düşünerek, birtakım projelerini gerçekleştirmek için harekete geçer. Bundan sonraki hedefi, Sultan Hüseyin Mirza'nın topraklarını bütünüyle ele geçirmektir. Şibanî Muhammed Han, ilk etapta dikkatini Timurlulara ait olan Ceyhun'un sağ ve sol yakasındaki yerleşim yerlerine doğru çevirir ve zapt etmek istediği yerlerin başında da bu mıntıkalar gelmektedir. Bunların arasında Hisar, Kunduz ve Bedehşan gibi önemli yerler bulunmaktadır.

Harezm'de Ürgenç 1505 yılının Ağustos ayında zaptedilmiş, aynı yılın sonbahar aylarında Şibanî Han, ordularını Ceyhun'un öteki yakasına Horasan topraklarına göndermiş, bu ileri harekât Meymene ve Faryâb'a kadar uzanmıştı. Bütün bu gelişmelerden sonra Sultan Hüseyin Mirza tereddütlerini yenerek Şibanî Muhammed Han'a karşı harekete geçmeye karar vermişse de başlattığı harekâtı tamamlayamamış ve 5 Mayıs 1506 tarihinde ölmüştü.

13 Mayıs 1507 tarihinde Şibanî Han ordusuyla Ceyhun'u geçerek Horasan'a ulaştı. Bu durum bölgede büyük bir panik havası meydana getirdi. Herat'tan bir öncü kuvvet emirlerden biri olan Zünnun Argun yönetiminde gönderilmişse de, 19 Mayıs 1507 tarihinde yapılan savaşta Zünnun Argun yenilerek öldürülmüştü.17

20 Mayıs 1507'de şehirdekiler boyun eğme kararı alır ve Özbek kuvvetleri şehre girerler, şehir önce yağmaya uğradıktan sonra

Muhammed Şibanî Han tarafından halka can ve mal teminatı verilir. 27 Mayıs 1507 tarihinde Herat'ta Şibanî Muhammed Han'ın hükümdarlığı ilan edilir. Bir af çıkartıldığı gibi, isteyenlerin Herat'ı terkedebilecekleri de belirtilir.

1.2.1.1.2. Muhammed Şibanî Han ve Şah İsmail

Moğol sonrası İran ve Orta Asya tarihinin bilindiği üzere en belirgin duraklaması XVI. yüzyılın başına rastlamaktadır. O zamana kadar politik sahada fazla boy gösterme imkanı elde edememiş olan Safevî hareketinin yeni ve genç mürşidi Şah İsmail, yakınlarını ortadan kaldıran kişilere karşı düzenlediği başarılı bir mücadeleden galip çıkarak Safevî Devleti'ni kurdu.18 Safevî Devleti'nin milli bir İran devleti olduğu görüşünün bugün artık bir gerçek olmadığı bilinmektedir. Hanedanın seyyidlik ile yakından uzaktan bir ilgisinin bulunmadığı, Firuz Şah adlı Sincarlı birinden geldiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hanedan mensuplarına gelince, onlar hiç olmaz ise Şeyh Cüneyd'den itibaren seyyidlik iddiasında bulunmuşlar ve kendilerini Hz.Ali ahfadından saymışlardır. Çeşitli kaynaklardan anlaşıldığı üzere Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar zamanında, yani XV. yüzyılın ikinci yarısında, İran'daki halkın çoğunluğu Sünnî idi. Şah İsmail, buyruğundaki Anadolu Kızılbaş Türkler'i ile Şiîlik anlayışını İran'daki Sünnî halka kabul ettirdi. Bilhassa Şah İsmail devrinde bu Şiîlik, İranlıların anladığı Şiîlikten bir çok bakımdan farklı idi.19

Bu coğrafi gelişme sonucunda İrandaki Safevîlerin hükümdarı Şah İsmail, Batı Türkistan, Maveraünnehir, Fergana ve Horasan'ın tek hakimi olarak Özbek Devleti'ni güçlü bir devlet haline getiren Muhammed Şibanî Han ile karşı karşıya kalmış durumdaydı. Safevîler ve Özbekler bu sırada birbirlerine tamamen zıt iki kutup halinde yaşamaktaydılar. Şibanî Muhammed Han ve Şah İsmail'in her ikisi de bu zıtlık ve çekişmeden dolayı kendi topluluklarının büyük heyecana kapılacaklarını kabul ediyorlar

ya da zannediyorlardı. Buna, başarı şansını arttırıcı bir faktör olarak büyük bir yer ve önem veriyorlardı.

Olayların bundan sonraki safhaları şu şekilde gerçekleşti: Şibanî Muhammed Han, Şah İsmail'e gönderdiği 1508 tarihindeki mektubunda onu Şiîlikten vazgeçmeye davet ediyordu. Şah İsmail bu yazıyı cevapsız bıraktı. Bu durumu kendi lehine bir hareket olarak değerlendiren Muhammed Han, zaten çok geniş olan devletinin sınırlarını daha da genişletmek için faaliyetlere girişti. Horasan'ın güneyinde yağmaya devam eden Özbek akıncıları Kandahar üzerine doğru ilerlerken, diğer yandan da bir başka Özbek grubu da Kirman'a doğru yönelmişti.20 Aralarında başka yazışmalar da oldu. Bu yazışmalar dönemine Haarmann "Diplomatik ön muharebe münakaşaları"ismini vermektedir.21 Şah İsmail silahlanmış durumdaydı. Hazırlıklarını da bütünüyle tamamladığına inanıyordu. Fakat Şibanî Muhammed Han'ın hazırlıkları konusunda pürüzler bulunmaktaydı.

Özbekler ile Safevîler arasında savaşın kaçınılmaz olduğu ortaya çıkınca, Şah İsmail kuvvetlerini toplayarak harekete geçer ve artık kesin olarak Horasan'daki gailenin bitmesini ister. Bunun için 1510 yılının ekim ayının ikinci yarısında asker toplama işi gerçekleştirilir. Fars, Kirman, Luristan, Arran ve Azerbaycan'dan toplanan askerlerin de katıldığı büyük bir ordu meydana getirilir. Şah bütün kuvvetleriyle Damgan'a doğru ilerleyince, buranın idarecisi olan Şibanî Han'ın damadı Ahmed Sultan şehri bırakarak kaçmak zorunda kaldı.

Şah İsmail'in niyeti Herat önlerine kadar gitmekti. Bu sırada Şibanî Han, Afgan topraklarında Hezarelere karşı başarılı olmayan bir muharebeden döndüğü için morali oldukça bozuktu. Ayrıca, Mirza Haydar, kış mevsimi geldiği için Türkistan, Irak ve Kirman'dan gelen askerlere evlerine dönmeleri izninin verildiğini, bu sırada Şah İsmail'in Horasan'a doğru ilerlediği haberlerinin ulaştığını da söylemektedir.22 Muhammed

Şibani Han'ın savaşa tam olarak hazırlanmamış ordusu ile tecrübeli Safevî ordusu arasında Merv yakınlarında yapılan savaşı Özbekler kaybederler ve Muhammed Şibanî Han öldürülür. Bu savaşın Şah İsmail kuvvetleri tarafından kazanılmasında savaş teknikleri ve donanımın Safevîler tarafından iyi bir biçimde kullanılması gösterilebilir.23

1.2.1.1.3. Muhammed Şibanî Hanın Şahsiyeti ve Döneminin Değerlendirilmesi

Muhammed Şibanî Han'ın ölümü ile Orta Asyalı fatihler geleneğinin temsilcisi olan önemli bir asker ve devlet adamı kaybedilmişti. O, İranlı düşmanlarının ve Babür'ün anlattığı gibi kesinlikle barbar bir şahıs değildi. Şibanî Muhammed Han sanatçı ve âlimlerin koruyucusu idi.

Şibanî Muhammed Han iyi bir kumandandı. Cesareti konusunda hem Özbek hem de Timurlu kaynakları ittifak içersindedirler. O, zaman zaman heyecanlı ama çoğunlukla soğukkanlı bir insandı. Şibanî Muhammed Han'ın dönemine genel olarak baktığımızda onun mahir bir politikacı olduğunu söylememiz mümkündür. Timurlu tarihçileri onu makyavelist bir politika takip etmekle suçlarlar. O'nun çok büyük ölçüde menfaatlarına dayalı bir siyaset takip ettiği de gerçektir. Bu sebeple zaman zaman ahitlerine uymadığı veya anlaşma yaptığı kişilerin fırsat buldukça aleyhlerine çalıştığı da görülmektedir. Sertliği ve acımasızlığı konusunda da kaynaklarda önemli bilgiler vardır. Ancak zaman zaman ele geçirdiği rakiplerini ve düşmanlarını affetmesini de bilmiştir. Sultan Mahmud ve Ahmed Hanlara karşı bu şekilde davranmıştır.

Şibanî Muhammed Han ile birlikte Özbek Hanlığı yükselme dönemi içersine girmiştir. Hızlı bir fetih siyaseti takip eden Şibanî Muhammed Han, son Timuroğulları ile mücadele ederek, onların elinden Semerkand, Belh, Fergana ve Herat'ı almış ve böylece Seyhun'la Hindikuş arasındaki ülkelerin yani genel olarak Türkistan adı verilen bölgenin en büyük kısmına

sahip olmuştur. Şibanî Muhammed Han’ın futuhat emellerinin çok geniş bir yöne doğru olduğunu gösteren birçok belirti bulunmaktadır. Şibanî Muhammed Han’ın bu konudaki düşüncelerini yansıtan satırlar Mihmannâme-i Buhara’da manzum bir biçimde şu şekilde anlatılmaktadır: ”Sadece Kazakların memleketini fethetmedi o, seneye İran’ı da fethedecek. Orduyu bozkırdan geri getirirse eğer, gayretini Hicaz’a da yöneltecek ve günün birinde Mekke ve Medine’ye de ayak basacak. Şibanî Han dünyanın imamıdır.”24

İran’da XVI. yüzyılın başında kurulmuş olan Safevî Devleti’ne karşı Orta Asya’daki Türklerin hukukunu korumayı vazife edinen Şibanî Muhammed Han bu sebeple Özbek akıncılarının Doğu İran’a karşı yaptığı yağma hareketlerini de teşvik etmiş, bu konuda İran’ın kendisine yaptığı ikazlara da aldırış etmemiştir.

Özbekler’in önemli isimlerinden birisi olan Ebu’l-Hayr Han’ın gayelerini tahakkuk ettiren Muhammed Şibanî Han, 1500-1510 yılları arasında gösterdiği gayret ile Orta Asya’daki karışık ve parçalanmış ortamı, bir Özbek siyasî organizasyonu altında idarî vahdete kavuşturmuştur. Şibanî Muhammed Han çeşitli yönleriyle çağının önemli bir devlet adamı olarak temayüz etmiştir.

1.2.1.2. Köçküncü ve Ubeydullah Hanların Dönemleri

1.2.1.2.1. Şibanî Han’ın Ölümünden Sonraki Olaylar

Merv savaşından sonra Şah İsmail’in gönderdiği öncü birlik bir direnişe uğramadan Herat’ı ele geçirmişti. Şah, şehrin idaresine kendi emirlerinden birisini tayin etti. Komşu bölgelerin hakimlerinden ise sadakat sözü aldı. Kışı Herat’ta geçiren Şah İsmail 1511 yılının ilkbaharında ordusuyla birlikte Ceyhun ötesindeki yörelere doğru harekete geçti.

Özbek Hanlığı’nın temsilcileri şaha itaat ettiklerini ifade ettiler ve ona Maveraünnehir’e girmemesi ricası ile armağanlar gönderdiler. Aralarında

bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma uyarınca Ceyhun'un sol yakasındaki tüm bölgeler İran'a verildi. Bu anlaşmaya karşılık Babür hazırlıklarını tamamlayarak eski Timuroğulları topraklarını elde etmek için süratle yola çıktı. Mehdi Sultan ile Hamza Sultan'ın idare ettiği Hisar üzerine yürümeye karar verdi. Kunduz'da iken Babür, Şah İsmail'in elçisini kabul etti ki, bu elçi yanında Babür'un kızkardeşi Hanzade Begim'i de getirmişti. Merv savaşından sonra Safevîlerin eline esir düşen Hanzade Begim'in Babür'un kızkardeşi olduğunu öğrenen Şah İsmail, dostluk ve iyi dileklerini ihtiva eden bir mektupla birlikte kızkardeşini de onun yanına göndermişti.25

Babür de aynı iyi dilekleri gönderdiği mektubunda tekrarladı ve bunun yanında tâbiiyet arzeden bir mektupla Mirza Han'ı, Şah İsmail'e gönderdi. Şah İsmail, Babür'ün cevabından fazlasıyla memnuniyet duydu. Ayrıca Şah İsmail, Babür'ün yeniden Maveraünnehir ülkelerini ele geçirebilmesi için ona yardımcı kuvvetler de gönderdi. Babür'ün öncüleri her yerde Özbeklere karşı hücumlarda bulunuyor ve yağma yaparak, Özbeklerden ellerine geçenleri hemen öldürüyorlardı. Bu olaylar Semerkand'da bulunan Özbek sultanları tarafından öğrenilince, onlar da paniğe kapılarak çeşitli yerlere doğru dağıldılar. Her bir Özbek beyi, bu kaçış sırasında, hanedanının ve hükümdarlığın ne olacağına hiç aldırmadan, kendi adamları ve ordularıyla kuzeydeki uzak yerlere doğru çekildi. Zaten bozkıra girerek toparlanmaları da Seyhun kenarında bekleyerek onların bozkır'a kaçışlarını engelleyecek Kazaklar yüzünden mümkün görülmüyordu.26 Babür, Buhara şehrine ulaştığı zaman Şah İsmail'in yardımcı kuvvetlerini de geriye gönderdi. Semerkand'a doğru yöneldi. Burada kendisini evvelden beri seven bir ahali bulunuyordu.27

Bu gelişmelerden sonra Babür'ün ulaşmış olduğu, popülarite, bazı sebeplerden dolayı bir süre sonra düşüşe geçti. Şah İsmail'in tâbiiyetini

kabul etmesi ve onun adına para bastırması Sünnîlerin çoğunlukda olduğu Maveraünnehir halkı tarafından iyi karşılanmadı. Askerlerine kızıl börk giydirmesi de bu görünüş ve isimle Safevîleri tanıyan halkın Babür'den soğumasına sebep oldu.28

1510 yılının sonundan itibaren kısa bir süre için hanlığa Şibanî Han'ın amcası Süyünç Hoca Han getirilmişti. Yeni Özbek hükümdarı hemen nüfuzlu kişilerin yönetimine çeşitli yöreleri bırakmıştı. Hisar, Hamza ve Mehdi sultanlara; Buhara Ubeydullah Sultan'a; Keş ve Ceyhun'a kadar olan bölge Timur Sultan'a; Fergana ise Cani Bek Sultan'a verilmiştir. Ancak Süyünç Han'ın başvurduğu yol, onun han seçimini gayr-i meşru olarak kabul eden Şibanî Han sülalesi ile ilişkilerini düzeltemedi. Özbeklerin arasındaki birliği sağlayamamasından dolayı, Süyünç Han'ın yerine aynı yıl içinde (1510) başka bir kıdemli Özbek, Köçküncü Han getirildi. Köçküncü Han'ın iktidarı zamanında genellikle askerî işler Ubeydullah'ın elinde bulundu. Ubeydullah, özellikle bu dönemde İran'a karşı aktif bir politika takip etti. Köçküncü Han'ın idarî, askerî yönlerden önemli bir faaliyeti bulunmamasına rağmen, Özbekler'i birleştirebilecek bir yapıya ve olgunluğa sahip bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.2.1.2.2. Özbeklerde Toparlanma Çalışmaları

Özbekler'in durumlarının parlak görünmediği bu devrede, kader, Şibanî Han'ın savaş tecrübesi olan yeğeni Ubeydullah'a fırsat verdi. Amcası zamanından itibaren Buhara üzerinde hâkimiyet sürme hakkı bulunmaktaydı.Babür'ün, Şah İsmail ile ortak hareketinin Maveraünnehir halkı üzerindeki olumsuz tesiri yüzünden Özbekler tekrar taraftar topladıkları gibi, karşı akınlara da başlayarak kaybettikleri yerleri geri almak için gayret gösterdiler. Mücadelenin önemli bir safhası da Kul-i Melik (Kulmalık) denilen yerde gerçekleşti. 1511-1512 kışının sonlarına gelindiğinde Ubeydullah Han, Canibek Sultan'ının da desteğini alarak

Özbek kaynaklarına göre, 2600 kişilik ordusuyla Buhara’ya hücum etti. Abdullahnâme, Özbek ordusunun silah ve giyim bakımından çok kötü olduğunu belirtmektedir.29 Babür’ün Özbekleri sıkıştırması üzerine Özbekler de buna mukabele etmişlerdi.

Babür’ün Safevîlerin yardımıyla meydana getirdiği kuvvetleri, Ubeydullah’ın kumanda ettiği Özbek kuvvetleriyle karşılaştılar. Özbekler ölümü hiçe sayarak çarpıştılar. Bu durum üzerine Babür’ün ordusunda şaşkınlık ve firar olayları büyük ölçülere vardı. Olayların bu şekilde gelişmesi ise ordunun bozguna uğramasına neden oldu. Babür Semerkand’a döndü ve ailesiyle, hazinesini toplayarak buradan da ayrılmak zorunda kaldı.

Özbekler kısmî başarılar elde etmeye başlayınca Şah İsmail, Babür’ün hak iddialarına destek olması için Yar Ahmed-i İsfahanî (Emir Necm-i Sânî) kumandasında bir orduyu Özbeklere karşı savaşmak üzere gönderdi. 1512 yılının kasım ayında ordu harekete geçti. Emir Necm-i Sânî yolda Horasanlı emirlerin kuvvetleriyle de güçlendirdiği ordusuyla Ceyhun’u geçip, yanına Babür’ü de alarak Karşi üzerine yürüdü. Karşi şehri bu sırada Şeyhim Mirza’nın idaresinde idi.

Karşı’yi üç günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirip, yanındakilerinin itirazına rağmen şehirdekileri kılıçtan geçirdi.30 Bu kılıçtan geçirilme hadisesinden seyyidler bile kendilerini kurtaramadılar.31 Necm-i Sani hiçbir engelle karşılaşmadan Karşi’den Buhara’ya doğru yürüdü.

Yolda önemli bir yer olan Özbeklerin elindeki Gicduvan’ı kuşattı. Kuşatma devam ederken Necm-i Sanî’nin ordusunda zahire azalmış ve kış mevsimi de gelmişti.

Kendisine, Babür de dahil olmak üzere birçok kişi Gicduvan’da durmanın bu mevsimde uygun olmadığını belirttiler. Ancak Necm-i Sanî bu ikazları hiç dikkate almadı. Gicduvan’ın dışında ise Emir Necm’in işinin iyi

olmadığı Ubeydullah ile Cani Beg Sultan tarafından öğrenilmişti. Hemen hazırlıklarını tamamlayarak Gicduvan üzerine yürüdüler.32

Özbekler bütün güçlerini ortaya koyarak savaştılar. Necm'i esir ettiler. O'nu, Ubeydullah Sultan'ın yanına götürdüler. Hanın işareti ile onu öldürdüler (12 Kasım 1512).33 Necm-i Sânî'nin, Anadolu'dan gelen Kızılbaş Türkmenlerin nüfuzunu sınırlamak gayreti içinde olmasından ötürü muharebe sırasında yeterli desteği sağlayamamış olduğu düşünülebilir. Yenilginin büyük olduğunu Safevî kaynakları da saklamamaktadır.

Babür ise Tarih-î Raşid'e göre ağırlıklarını bırakarak Hisar'a çekilmiştir. Anlaşıldığına göre bu muharebenin rivayetleri halkın arasında çok uzun bir süre dilden dile dolaşmıştı. Aynı yüzyılın sonuna doğru eserini telif eden Osmanlı müellifi Seyfi Çelebi bir rivayet nakletmektedir. Bu rivayete diğer kaynaklarda rastlanmaz. Ona göre Babür, Necm-i Sânî'nin kendisi hakkında da kötü niyetleri olduğundan şüphe ettiği için ona yardım etmemiştir.34

Bu muharebenin önemli bir sonucu oldu: Bu da Özbeklere Safevîler karşısında yapacakları savaşlarda onları yenebileceklerine dair büyük bir umut vermesi idi.

Gicduvan'dan sonra Ubeydullah, Canibek ve Muhammed Timur Sultan biraraya gelerek Meşhed'e taarruz etmek için ilerlediler. Onların görevlendirdiği diğer Özbek toplulukları da Tirmiz yoluyla ülkeyi yağmalayarak Belh'e kadar ilerlediler. Bunun üzerine Şah İsmail harekete geçerek bazı tedbirler aldı. Gicduvan'da Necm-i Sânî'yi savaşta terkeden birçok subayı idam ettirdi. Bazı Sünnîleri de Özbekler'i cesaretlendirdikleri ve Şiîlere kötü davrandıkları için cezalandırdı.

Bütün hayatı boyunca Horasan için Safevîlerle çatışmaya devam eden Ubeydullah'ın bu faaliyetleri, XVI. yüzyıl boyunca Özbek-Safevî münasebetlerinin şeklini belirleyecek temeli de teşkil etmiş ve bunun

neticesi olmak üzere de Zeki Velidi Togan’ın da ifade ettiği gibi bazı Özbek sultanları fütuhat için değil yalnız çapul maksadıyla Horasan’a hücum etmişlerdir. Horasan sınırından uzakta bulunan sultanlar da kuvvet denemesi için düğüne gider gibi, Horasan’a savaşa gitmişlerdi.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Safevîler’le Horasan için mücadele, Ubeydullah’ın faaliyette bulunduğu bütün askerî ve idarî hayatının adeta bir parçası olmuştur. 1515’de Cani Bey ile birlikte Horasan’a hücum eden Ubeydullah’ın bu çerçevede yaptığı fetihleri 8 Eylül 1515 tarihinde İstanbul’a ulaşan bir elçinin Osmanlı Devletine duyurduğu anlaşılmaktadır. Ubeydullah, 1520’de de Herat’ı kuşatmış ise de netice elde edememişti. Şah İsmail’in ölümünden sonra ise yerine geçen Tahmasb’ın yaşının küçük oluşundan yararlanan Ubeydullah Sultan, Ekim 1524 tarihinde Horasan’ı zapt etmek üzere harekete geçti. Bu harekâttan herhangi bir başarı elde edilemedi. Ubeydullah akınlarını sürdürmüş, Herat şehrini de kuşatmıştır.35

Ubeydullah’ın aktif Safevî savaşlarının en ünlülerinden biri de Câm savaşıdır. Şah Tahmasp yönetimindeki Safevîler ile Özbek kuvvetleri arasında 24 Eylül 1528 tarihinde yapılan savaşı Safevîler kazandılar. Bu yenilgiye rağmen Ubeydullah Han Horasan’a karşı akınlarını sürdürdü. 5 Mayıs 1532’de Herat’ı kuşattı; altı ay süren kuşatmaya rağmen Ubeydullah şehri almaya muvaffak olamadı.36

1.2.1.2.3. Ubeydullah’ın Uluğ Hanlığı ve Şahsiyeti

Ubeydullah’ın 1533-1539 yılları arasında uluğ han olarak görev yaptığı görülmektedir. Hanlığı süresince Buhara’da kalmayı tercih eden Ubeydullah Han’ın tahta geçtiği sırada, Şah Tahmasb’ın 1533 yılı Ağustos ayı ortalarına kadar Belh’e yürüyüş gerçekleştirerek, sefer mevsimini geçirdiği ve 1533-1534 kışında da Horasan’da ikamet ettiği görülmekteydi.37

Safevî hükümdarı Şah Tahmasb kardeşi Sam Mirza'yı Horasan valisi olarak tayin etti. İlk iki yıl bölgede barış hüküm sürdü. Ancak bu barış senelerinden sonra, 1535'de Sam Mirza'nın Kandahar'a yürümesi üzerine Ubeydullah da saldırılarını yenilemek için iyi bir fırsat elde etti.

Bu yazının Harezm Hanlığı bölümünde de görüleceği üzere Ubeydullah Han 1538 tarihinde Harezm Hanlığı'nı istila etti. Ancak 1539 yılında Harezmliler bu işgal ve istiladan kendilerini kurtardılar. Ubeydullah Han'ın Harezm Özbekler'i karşısında uğradığı başarısızlıktan sonra Buhara'ya döndüğü ve bu olaydan kısa bir müddet sonra da vefat ettiği bilinmektedir.

1539 yılında vefat eden Ubeydullah Han'ın ölümü ile Özbek boylarını birleştirmeye muktedir olan önemli bir Özbek hanı Maveraünnehir Özbekler'i tarafından kaybedilmiş bulunuyordu. Hem devlet işlerini, hem de savaş stratejisini amcası Muhammed Şibanî'nin yanında öğrenen Ubeydullah Han, askerî meziyetleri açısından da adeta onun bir örneği gibi görünmektedir. Ubeydullah Han dinî politika bakımından da Şibanî Han'ı takip etmiş ve bunun yanında Safevîlerle devamlı mücadele ederek, Horasan'ı ele geçirmeye çalışmış ve zaman zaman bu isteğinde de başarılı olmuştur. Ancak Özbeklerdeki iktidar yapısından kaynaklanan bazı faktörler yüzünden, bütün Özbeklerin kendisine yardımcı olmaması üzerine, yapacaklarını tam olarak gerçekleştirme imkânı da elde edememiştir. Ubeydullah Han, gerek siyasî faaliyetleri ve gerekse kültürel alandaki çalışmaları ile çağının mümtaz bir şahsiyeti olarak Türk tarihindeki yerini almıştır.

1.2.1.3. İç Karışıklıklar Dönemi

Ubeydullah Han'ın ölümünden sonra devlet içinde saltanat karışıklıkları başlamış ve bu saltanat mücadeleleri dönemi hayli uzun sürmüştü. Köçküncü'nün oğlu I. Abdullah Han'ın altı aylık kısa hâkimiyetini (1539 sonu-1540 yılı başı) takip eden yıllarda Buhara ve Semerkand'da ayrı

Özbek hanları tahtta görülmeye başladı. Buhara'da Ubeydullah'ın oğlu olan Abdülaziz Han (1540-1550), Semerkand'da ise Köçküncü Han'ın üçüncü oğlu Abdüllatif iktidara geçmiştir. Mevcud şartların olumsuzluğu sebebiyle bu iki han da başarıya ulaşamamışlardır. Böylece Ebu'l-Hayr Han sülalesi içinde uzun süren bir mücadele devri başlamıştır.

İç savaşların başlangıcından itibaren en aktif şahsiyet, Taşkent'teki idârenin başında olan Nevruz Ahmed Han olmuştur. Diğer sultanlarla işbirliği yaparak, Ubeydullah Han'ın ölümünden bir yıl sonra Abdülaziz'in iktidarda olduğu Buhara üzerine yürümüştür. Bu kuvvetler Buhara'yı ele geçirince Abdülaziz Belh'e kaçmıştı. Nevruz Ahmed Han'ın Buhara'da tutunmak için gerekli olan taraftarlarının bu şehirde bulunduğu görülmektedir. Ancak, o özellikle dini çevrelerde büyük gücü olan Cubayrî Şeyhi Hoca İslâm'ın desteğini alamadı. Kısa bir süre sonra Abdülaziz, Hoca İslâm'ın da yardımıyla Buhara'yı yeniden ele geçirdiği gibi, Taşkentlileri de buradan çıkarmayı başardı.

Abdülaziz Han bir süre sonra bu dinî liderle bozuşmuş, bunun üzerine Hoca İslâm da ona artık müzaheret etmemeye başlayınca, bu durumdan Abdülaziz ile kavgalı olan diğer hanlar yararlanmışlardı. Taşkent hakimi olan Nevruz Ahmed Han, Semerkand'da hâkim durumda bulunan Abdüllatif ile anlaşarak duruma müdahale etmeye karar vermişti.1551'de yeniden Buhara'ya karşı harekete geçtiklerinde yolda İskender Sultan'ın oğlu Abdullah Sultan'ın (II. Abdullah Han) koruduğu Kermina Kalesi'ni kuşatmışlar, bu olay üzerine Hoca İslâm, Abdullah Sultan'ı önce korumayı ve kollamayı denemiş ve sonra öğrencisi olan Abdullah'ın Buhara sultanı olması için bazı temaslarda bulunmuş, ancak buna Nevruz Ahmed Han ile Abdüllatif Han karşı çıkınca, Burhan Sultan isminde başka bir hanedan üyesi Buhara'da hanlık makamına getirilmiştir.

Bu arada zaman zaman fırsat bulunduğu takdirde İran’a karşı yağma hareketleri de sürdürülmüştü. 1550 Mayısında Abdüllatif Han, Horasan’a akın ederek, Herat’ın çevresini yağmalamış, bunun üzerine de Şah Tahmasb, Sultaniye yaylaklarına giderek savaş için hazırlık görmeye başlamıştı.38 Ancak Buhara’da bulunan Abdülaziz Han’ın ölümü üzerine saltanat çekişmeleri sebebiyle Abdüllatif Han ve yanındakiler geriye dönmüşler ve böylece Şah Tahmasb da seferden o devre için vazgeçmişti.

Abdüllatif Han’ın ölümünden sonra (1551 yılı) Nevruz Ahmed Han Semerkand’ı ele geçirmiş, yaklaşık beş yıl müddetle bu şehri elinde tutmuştu. Bu zaman zarfında Maverâünnehr’in birçok kentinde onun adına para basılmış ve hutbe okunmuştu. Ancak genç ve enerjik bir kişi olan Abdullah Han, Belh’i yöneten amcası Pir Muhammed Han’ın ve hocası olan Hoca İslâm’ın da yardımıyla Nevruz Ahmed Han’a karşı uzun süren bir savaşa girişmiştir. Sonunda Nevruz Ahmed Han kendini içkiye kaptırarak, sefahat içinde 1556 yılında ölmüştü.

I.2.1.4. Abdullah Han Dönemi ve Buhara Hanlığı’nın Geniş Sınırlara Ulaşması

1.2.1.4.1. Tahta geçiş ve İç Karışıklıkların Sona Erdirilmesi

Nevruz Ahmed Han’ın ölümü, İskender Sultan’ın çocuklarına ve kardeşlerine Kermina ve Miankal’a dönme imkânını vermiştir. Pir Muhammed, Ebu’l-Hayr Han’ın torunlarından en yaşlısı olarak uluğ han ilan edilmiştir. Ancak onun seçilişi de ülkeyi karışıklıktan kurtaramamıştır. Abdullah Han’ın imkânları iyi kullanma kabiliyeti burada kendini göstermiş, o çevresindeki mücadelelere aktif bir şekilde katılarak, çıkarlarını korumasını bilmiştir.

1557-1561 yılları arasındaki mücadeleden Abdullah Han, Hoca İslâm’ın da katkısı ile galip çıkmış ve babası İskender’i han olarak ilan ettirmeyi başarmıştır.39

1561-1583 tarihleri arasındaki olayları şu şekilde özetlemek mümkündür: Abdullah Han merkezî otoriteyi güçlendirmeye çalışan bir han olarak isim yapmıştı. Babası ölünceye kadar hanlık görevini kendi üzerine almamış ama fiilen hanlığın yönetimini üzerinde tutmuştur.

O'nun iktidar dönemi, Şibanî Han'ın iktidar dönemindeki sınırları elde etmek gibi genişçe bir faaliyetin gerçekleşmesine adanmıştır. O, vilayetlerde hâkim olan hanedan üyelerinin başlarına buyruk bir şekilde saltanat sürmelerine de kesinlike karşı idi. Bir tarihçinin ifadesine göre itaat etmeyen akrabaların ve beylerin yok edilmelerini emrederdi.

Abdullah Han döneminde geniş bir fütühat siyaseti takip edilmiştir. Abdullah Han özellikle kendi topraklarına yakın olan ve Semerkand vilayeti ötesindeki bozkırlarda bulunan çok sayıdaki göçerin Şibanîlerin arasındaki mücadelelere karışmasını önlemek için tedbirler almıştır. Bunlar Şibanîlerin arasındaki mücadelelerde taraf olup, Maveraünnehir'e kanlı baskınlar düzenliyorlardı.

Abdullah Han'ı en fazla uğraştıran olayların başında, Nevruz Ahmed Han'ın oğullarının saltanat mücadeleleri olmuştu. Bunlardan Baba Sultan (1556-1582), babasının ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak'ta iktidarı ele geçirdiği gibi, Kardeşi olan Derviş Han da Taşkent'te iktidarı elinde tutuyordu. Abdullah Han'ın, Baba Sultan ile yaptığı mücadele esnasında Baba Sultanın hizmetinde Anadolulu tüfekçiler bulunmaktaydı. Bunlar, ordunun en önemli unsuru durumundaydılar ki, Abdullah Han'ın bir seferinde yenilmesinde bu kuvvetlerin büyük etkisi olmuştu40

Abdullah Han'ın bu koalisyonla ısrarlı mücadeleleri birbirini takip eden aralıksız seferler yapılmasını icap ettirmişti. Şehirler bazen birinin, bazen diğerinin eline geçmiş, bu olaylardan dolayı şehirler ağır tahribata uğramışlardır. Savaş, Karşi ve Hisar'ın Abdullah Han'ın topraklarına

katılması (1574); Semerkand'ın ve Taşkent'in alınması ile (1576) sona ermiştir. Abdullah Han'ın Deşt-i Kıpçak'ta gizlenen Baba Sultan'a karşı uzun ve zorlu seferi 1582 yılında Baba Sultan'ın öldürülmesi ve Şahruhiye, Sayram, Ahengeran kalelerinin düşmesiyle neticelenmiştir. Abdullah Han elde edilen kalelere kendi darugalarını tayin etmiştir

1.2.1.4.2. İkinci Abdullah Han Dönemi Fetih Hareketleri

Horasan meselelerine büyük önem veren Abdullah Han İran'ın elinde tuttuğu bazı bölgeleri ele geçirmek için büyük ölçüde gayret göstermiştir. 17 Mart 1588'de Herat'ı ele geçiren Abdullah Han'a karşı Şah Abbas I harekete geçmesine rağmen, başarılı olamamış ve geri dönmek zorunda kalmıştır. Bunun yanında yine önemli ve Safevîler açısından kutsal bir şehir sayılan Meşhed'i ele geçiren Abdullah Han'ın 1590 yılında İranlılardan fethettiği Semnâ-Kirman çizgisinin doğusunda kalan Sistân, Kara Hezâre, Gilekî, Nişabur, Sebzevar, Esferayin, Muhavvelat, Tun, Cunâbâd, Kayın ve Tabes gibi bugünkü Afganistan'ın batısında ve İran Horasanı kesimindeki yerler bulunuyordu. 41Ancak İran şahı olan I. Abbas (1587-1628) daha sonra Harezm'i kendi tarafına çekmiş ve Türkmenlerin de yardımıyla, Herat hariç, Horasan'ı geri almıştır.

Abdullah Han döneminin son yıllarında tüm güçler, Harezm Özbekleri bölümünde de anlatıldığı üzere Harezm'in fethine yönelmiştir. Harezm ancak onun ölümünden sonra yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur.Abdullah Han zamanında 1583'te Bedehşan Babürlülerden alınmış ve böylece Hindikuş dağlarının kuzeyinde Babürlü toprağı kalmamıştı.42

1.2.1.4.3. Abdullah Han Döneminin Değerlendirilmesi

Uzun bir iç karışıklık ve saltanat mücadelesinden sonra iş başına geçen II.Abdullah Han'ın Özbek hanlık sisteminin elverdiği ölçüde merkeziyetçi bir yönetim kurduğunu görmekteyiz. Abdullah Han yalnızca

Maveraünnehir'de bir Özbek idaresi kurmakla kalmamış, Harezm'i de hanlığına bağladığı gibi, Horasan'a da çeşitli kereler akınlar gerçekleştirerek fetih hareketlerinde bulunmuştur. Kullandığı yöntemler açısından sert ve taviz kabul etmez bir tavır sergilemiştir. O, aynı zamanda bir takım islahatları da gerçekleştirmiş, özellikle malî, idârî, ziraî ve sosyal amaçlı çalışmalara öncelik vermiştir. Zamanında bayındırlık alanında önemli faaliyetler gerçekleştirildiği için halk, daha sonraki yüzyıllarda, Abdullah Han tarafından gerçekleştirilmemiş olan birçok yapının da Abdullah Han tarafından yaptırıldığını söylemektedir.

Uzun iktidar dönemi boyunca taht müddeilerine karşı mücadele etmeye bir yandan devam eden Abdullah Han, diğer yandan milletlerarası münasebetlerde de ağırlığını hissettirmeyi bilmiştir. Özellikle İran'a karşı önemli seferler gerçekleştiren ve çevresindeki diğer devletlerle de münasebetlerini bu olaya paralel olarak geliştiren Abdullah Han, Özbek Hanlığı'nın sınırlarını Osmanlı topraklarına kadar uzatmak amacıyla İran'ı ortadan kaldırmak gayesine matuf çeşitli hücumlarda bulunmuştur.

1.2.2. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Buhara Özbek Hanlığı

1.2.2.1. XVII. Yüzyıldaki Gelişmeler

1.2.2.1.1 Astrahanlılar (Canoğulları) Hanedanı'nın Yönetimi Ele Geçirmesi

Abdullah Han 1598 yılında öldü. Askeri başarılarının yanında iktisadi ve sosyal amaçlı çalışmalara da önem veren II. Abdullah Han'ın hanlığa yönelik çalışmaları ne yazık ki, kalıcı olmamış, ölümünden sonra yerine geçen tek oğlu ve halefi Abdülmümin babasından ayrı bir politika takip ettiği gibi, Abdullah Han'ın gerçekleştirdiği işler de kısa bir süre sonra ortadan kalkmıştır.

Abdülmümin tahta geçtiği zaman beylerine karşı son derece gaddar davranmış ve bunun sonucunda altı ay civarında süren iktidarını müteakip

bir komplo ile öldürülmüştür.43 Abdülmümin'in ölümünden sonra devlet içinde karışıklıklar çıktı. İranlılar bu ölüm olayından sonra çıkan karışıklıklardan yararlanarak, eskiden kaybettikleri toprakları elde etmek için faaliyetlere başladılar. İran hükümdarı Şah Abbas önce Sebzevar ve Meşhed'i sonra Herat'ı aldı. Kazaklar da bu sırada Buhara Hanlığı'na karşı hücumlarda bulunuyorlardı.

Bu durumu önleyecek bir sülale üyesinin bulunması gerekiyordu. Abdullah Han'ın taht mücadeleleri sırasında sülale üyelerinin önemli bir kısım ortadan kalkmış durumdaydı. Bu durum tahta geçecek kişi konusunda karışıklıkların meydana çıkmasına sebep oldu.44 Bunun üzerine Astrahan'dan gelmiş olan Canoğulları taht çekişmeleri üzerinde aktif rol oynadılar. Özbek emirleri Can Muhammed Sultan'ı han yapmaya karar verdiler. Daha sonra emirler Can Muhammed Sultan'ın oğlu Din Muhammed Sultan'ı han olarak seçtiler. Din Muhammed daha önce Horasan'da birçok yerleşim yerini yönetmiş, tecrübeli bir sultandı.45 Din Muhammmed'in kısa bir süre sonra öldürülmesi üzerine kardeşi Baki Muhammed tahta geçti.46

1.2.2.1.2. Baki Muhammed Han ve Vali Muhammed Han Dönemleri

Baki Muhammed'in han olarak seçilmesinden sonra Canibek'in üçüncü oğlu Vali Muhammed de halef olarak tayin edildi. Onu Belh'e vali olarak gönderdiler. Böylece bu tayin de gelenek biçimini aldı. Bu sülaleye Canoğulları (Canîler) ya da Astrahanlılar denmektedir. Çok kısa bir dönem geçmiş olmasına rağmen Baki Muhammed Han döneminin başında hanlığın sınırları çok küçülmüştü. Kuzey ve kuzeydoğuda Kazaklar hanlıktan toprak elde etmişler, bunun yanında da Şah Abbas 1602 yılından itibaren doğu seferini başlatarak hanlık aleyhine genişleme göstermek istemişti. İran ordusunun seferindeki başarısızlık Baki Muhammed Han'ın prestijini arttırdı. 1603 yılında Kunduz ve Belh şehirleri Özbeklerin kontrolüne girdi.

Baki Muhammed Han 1605 yılında Kazaklarla bir antlaşma yaptı. Gerçekleştirmek istediklerini tam olarak yapamadan aynı yıl öldü. Kaynaklar Baki Muhammed'in askerlik yönünün kuvvetli, idari yönden meselelerin çözümünde yetersiz kaldığını belirtmektedirler.47

1605 yılında Baki Muhammed Han'ın ölümünden sonra kardeşi Belh valisi Vali Muhammed hanlığa getirildi (1605-1611). Özbek emirlerinin hareketlerine karşı merkezî bir otorite kurmak isteyen Vali Muhammed'in tavırları emirler arasında hoş karşılanmadı.48 Kısa bir süre sonra Buhara'da Vali Muhammed Han'a karşı bir komplo düzenlendi. Bunun sonucunda Buharalı asiller onun yerine tahta İmam Kulu Han'ı geçirmeye karar verdiler. Vali Muhammed Han ise iki oğlu ile birlikte İran'a kaçarak Şah Abbas'ın himayesine sığındı. İran'dan kuvvet alarak tahtı ele geçirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı ve kendisi de Buharadakiler tarafından esir alındı

1.2.2.1.3. İmam Kulu Han

İmam Kulu, İranlılar ve Vali Muhammed Han ile olan savaşında Kazaklardan yardım almıştı. Ancak bir süre sonra Kazakların faaliyetleri sonucunda onlarla mücade etmek zorunda kaldı. 1613 yılında Kazakları bozguna uğrattı. Ayrıca bu dönemde diğer bir göçer topluluk olan Karakalpaklarla da anlaşmazlıklar meydana geldi. Bunun yanında Kalmuklar da Özbekler için tehlike meydana getirecek hareketlere başladılar. Kazaklar da Kalmuklar yüzünden Mâverâünnehir'in sınır kasabalarına yerleşmeye çalışıyorlardı. Bu durum da İmam Kulu Han hem Kazaklarla hem de Kalmuklarla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu mücadelelerinde başarı göstermesi onun prestijini arttırdı.Düzensizliklerin ve sınır çatışmalarının çok olduğu sınır şehri Taşkent'e oğlu İskender'i vali olarak tayin etmiş, ancak oğlu çıkan bir ayaklanma sırasında öldürülünce, Taşkent'e karşı oldukça sert bir cezalandırma işlemine girişmişti.49 Kısa bir

süre sonra Kazaklar Taşkent’i ele geçirmişler, İmam Kulu Han da bu zaptı kabul etmek zorunda kalmıştı.

İmam Kulu Han’ın saltanatının büyük bir kısmı siyasî çalkantılardan uzak geçmiştir. Özellikle şeyhlerin ve şairlerin meclisinde vakit geçirmekten hoşlanan hanın hükümdarlık zamanında önemli ölçüde asayiş sağlanmış ve hanlıkta düzen sağlanabilmiştir. İmam Kulu Han, zaman zaman tebdil-i kıyafetle halkın arasına karışmakta ve halkın dertlerini dinlemekteydi.

İmam Kulu Han döneminde Özbeklerin önceki durumlarının aksine İranla mücadeleye fazla önem vermedikleri de görülmekteydi. Yapılan bazı faaliyetlerde de İran ordusunun duruma müdahale etmesiyle Özbeklerin çekilmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Bu bakımdan İmam Kulu Han döneminde Osmanlıların birlikte İran’a karşı sefer açma tekliflerine Özbekler sıcak bakmamışlardır. Buhara Hanlığı aynı barışçı tavrı Babürlü Devleti’ne karşı da göstermiştir. Belh’te bulunan Nezir Muhammed’in Afganistan’a karşı yaptığı bazı askerî teşebbüsler de İmam Kulu Han’ın gerçekleştirdiği diplomatik teşebbüsler sayesinde iki devlet arasında problem haline getirilmemiştir. 50

İmam Kulu Han zamanında sağlanan birleştirici yönetim anlayışına rağmen, bazı emirler yavaş bir şekilde de olsa merkezi otoritenin dışında kendilerine bir nüfuz alanı yaratmaya başladılar. Bu da daha sonra Buhara Özbek Hanlığı’nı derinden etkileyecek olayların başlama sebebi olacaktı.51 Buna örnek olarak verilecek kimse Semerkand emiri olan Yalangtuş Bey idi. İmam Kulu Han’ın zamanında dıştan gelen baskılar durdurulmuş, yukarıda belirtilen istisnalara rağmen merkezin otoritesi bir ölçüde tanınmış, ayrıca bayındırlık işlerine önem verilmişti.

1.2.2.1.4. Nadir Muhammed ve Abdülaziz Han Dönemleri

İmam Kulu Han'ın halefi ve kardeşi olan Nadir Muhammed (1642-1645) son derece kibirli, açgözlü ve zalim bir insandı. Bu nedenle çevresinde hoşnutsuzluk yaratmıştı.52 İktidarının üçüncü yılında Kazaklar Mâverâünnehir'e karşı yaptıkları saldırılarla Hocend'e kadar ulaşmışlardı. Nadir Muhammed Kazakların bölgeden kovulması için oraya oğlu Abdülaziz'in kumandasında bir ordu gönderdi. Sefer sırasında Hocent'te Abdülaziz, han olarak ilan edildi. Olayları öğrenen Nadir Muhammed acele ile Belh'e gitmiş ve Abdülaziz ise Buhara'ya yönelmiştir. Abdülaziz'in hanlığı 1645 yılından 1680 yılına kadar devam etmiştir. Nadir Muhammed Babürlü hükümdarı ile İran şahı Abbas'dan yardım talep etmiş fakat bu istekleri sırasında Babürlüller Belh'i ele geçirmişlerdir. Bir süre sonra Belh'i Babürlüler bıraktığında bu şehir bir müddet Nadir Muhammed'in elinde bulunmuşsa da 1651 tarihinde kesin bir biçimde Buhara topraklarına tekrar katılmıştır.

1655 yılında Maveraünnehir'e ve özellikle Buhara çevresine yönelen Hivelilerin yıkıcı saldırıları görülmüştür. Aynı yıl içinde Hiveliler Karakul yöresine hücum etmişlerdir.

Uzak bir bölge olan Kermina'ya kadar giden Hive akınları bölgenin ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde son derece yıkıcı etkilerde bulunmuştur. Hive Hanlığı bahsinde de görüleceği üzere 1657 yılında yapılan sefer sırasında Ebu'l Gazi Bahadır Han Kermina'dan Hive'ye dönerken Abdülaziz'in hücumuna uğramış, ancak oğlu Anuşa'nın gayretleriyle canını kurtarabilmiştir. 1658 ve 1662 yıllarında da bu akınlar Hiveliler tarafından devam ettirilmiştir.

Hive ile yapılan uzun süreli savaşlar Maveraünnehir'in bütün ekonomik sistemini alt üst etmiş, Buhara Özbekleri içinde zaman zaman çıkan karışıklıkların temelinde de bu sorun önemli bir yer işgal etmiştir. Son dönemlerinde sıkıntıların başgöstermesine rağmen Abdülaziz Seyhun ve

Ceyhun arasında bir kere daha Özbek hâkimiyetini sağlamaya muvaffak olmuştur. Tahttan indirilmesinden sonra yerine Subhan Kulu geçti.

1.2.2.1.5. Subhan Kulu Han Dönemi

Subhan Kulu Han, Abdulaziz'in Buhara'yı terketmesinden sonra şehre gelmiş ve hükümdarlık sembollerini alarak tahta oturmuştu. Fakat zor bir dönem onu beklemekteydi. Özbek emirlerinin itaatsizlikleri, Hive Hanlığı ile devam eden askerî mücadeleler ve oğullarının sadakatsizliği Subhan Kulu Han'ın önündeki büyük problemlerdi. Bu problemler sebebiyle Subhan Kulu Han'ın iktidarının ilk dönemleri karışık bir ortam içersinde geçmiştir.

Subhan Kulu Han'ın oğulları babalarıyla uyumlu bir şekilde çalışmamışlar, bu da Buhara Hanlığı içinde çeşitli sorunların çıkmasına neden olmuştur. Özellikle bazı çocuklarının ihaneti sebebiyle güç durumlarda kalan Subhan Kulu Han, onların çıkardıkları meseleleri çözmek için büyük çaba göstermek zorunda kalmıştır.

Bu sıralarda Hive hanı olan Anuşa Han'ın Maveraünnehir'e karşı saldırıları görüldü. 1683'te ve daha sonraki Hivelilerin akınlarında Subhan Kulu emirlerinden ve hatta oğlu Sadık Sultan'dan dahi yardım alamadı. Ancak Bedehşan emiri olan Mahmud Bi Atalık kuvvetleriyle ona yardımcı oldu. Hiveliler ile yapılan mücadelelerde Buhara Hanlığı'nı temsil ederek, Subhan Kulu Han'ın otoritesinin büyük ölçüde yıkılmasını engelledi. 1687 yılında Subhan Kulu Bedehşan'ın yanısıra Belh valiliği görevini de Mahmud Bi Atalık'a verdi.

Emirin bu yükselişinin yanında diğer bazı emirler de Buhara Hanlığı'na olan bağlılıklarını eskisi gibi göstermemeye başladılar. Mahmud Bi Atalık'ın han nezdindeki itibarı da diğer emirlerin kıskançlığına neden oldu. Emirler Mahmud Bi Atalık'ı yönetimden uzaklaştırma kararı alarak bir araya geldiler. Ancak Mahmud Bi Atalık kendisine karşı gerçekleştirilen

bütün tuzaklardan kurtulmuş ve Belh ile Bedehşan'da meydana getirdiği idarî sistem içinde de önemli görevler gerçekleştirmişti.53 Bu devrede Hive hanları saldırılarına devam etmişler, Hive hanı olan Ereng'in öldürülmesinden sonra durum Subhan Kulu'nun lehine dönmüş, Hiveliler bu kere Subhan Kulu'nun himayesine girmek istediklerini belirtmişlerdir.54 Mahmud Bek Atalık Belh ve Badeşhan valiliğine atanmış, bir büre sonra Buhara'dan tamamen bağımsız bir konumda kalmıştır. Onun sert yönetiminden dolayı Belh'de karışıklıklar çıkmıştır.

Subhan Kulu Han'ın iktidarının son yıllarında genel bir yıkım kendini iyice belli eder duruma gelmişti. Özbeklerin Ming boyu İranlılardan yardım istemiş ve İranlılar da Ming kabilesinin yurdu olan Şaburgan'ı işgal etmişlerdi. 1702 yılında ölen Subhan Kulu Han'ın yerine tahta oğlu Ubeydullah, han olarak geçmişti.

1.2.2.2. XVIII. Yüzyılda Buhara Özbek Hanlığı

1.2.2.2.1. Ubeydullah ve Ebu'l Feyz Han Dönemleri

Subhan Kulu Han ülkesinde bütünlüğü temin etmiş olmasına rağmen merkezi otoritenin zayıflamasını engelleyememişti. Subhan Kulu'nun yerine 23 Eylül 1702 tarihinde Ubeydullah han ilan edildi. Ubeydullah yetenekli bir idareci olmamasına rağmen mutlakiyetçi bir idare kurmaya çalışmış, fakat bir süre sonra emirlerin oyuncağı haline gelmiştir. Ubeydullah'ın iktidar dönemi kendisine karşı isyan eden emir ve beylerin isyanları ile geçti. Mahmud Bek Katagan Belh ve Tirmiz'i ele geçirmiş ve kendisine karşı gönderilen Buhara ordusunu da mağlubiyete uğratmıştı. Ubeydullah çok güç bir şekilde Mahmud Bek'e karşı üstünlük sağlayabildi. Özbek boyları arasındaki sürtüşmelerin yanında Seyhun civarında yaşayan bozkır göçerlerinin baskınlarıyla da durum Maveraünnehir'de karışık bir hal aldı.55

Bu siyasi karışıklıklıkların yanında ekonomik durum da iyi görünmüyordu. Bunu önlemek için para konusunda bir operasyona girişildi. Paranın ayarı düşürüldü. Ancak bu durum ekonomide kaosa neden oldu. Halk bu işten önemli ölçüde zarara uğradı.56 Bunun yanında yeteneksiz bazı kişilerin önemli devlet görevlerine getirilmesi de huzursuzlukların çıkmasına neden oluyordu. Cubayrî şeyhlerinin vergilendirilmek istenmesi Buhara'da güçlü bir konumda bulunan bu grubun hana karşı tavır almasına neden oldu. Bu olayların büyümesi üzerine Ubeydullah'a karşı düzenlenen komplo neticesinde 1711 tarihinde han öldürüldü. Ağır şartlar içinde bulunan Buhara'da tahta Ubeydullah'ın kardeşi Ebu'l Feyz geçti (1711-1747).

Astrahanlıların sonuncusu Ebu'l Feyz Han'ın zamanında Buhara Hanlığı'nda birbirinden bağımsız bölgeler oluşmaya başladı. Fergana tamamen Buhara Hanlığı'ndan koptu. Belh ise zaman zaman bağımsız bir birim halinde bulunmaya devam ediyordu. Buhara Hanlığı'nın hâkimiyet alanı içine başkentin yani sarayın bulunduğu kent girmektedir. Ülke genelinde söz sahibi olanlar o zamanların en yüksek mevkii sahibi konumundaki ve o göreve Özbek soyluları tarafından getirilen atalıklardı. Ebu'l Feyz Han tarafından başşehir atalığına getirilen Muhammed Hâkim Biy, hanın zayıf karakterli olmasından dolayı yönetimi kendi denetimi altına sokmuştu.57Bu devrede Özbek boyları arasında şiddetli mücadeleler ortaya çıkmaktaydı. Bunlar arasında Mangıt ve Kenges boyları arasındaki çatışma önemli sonuçlar ortaya çıkarmış, Kenges boyunun hükümdarı İbrahim Biy hanlığa karşı tavır ortaya koyarak damadı Recep'i han olarak ilan etmiş ve bu kişi Buhara hanlığının yetersizliğinden de yararlanarak Semerkand'ı ele geçirdiği gibi, Buhara üzerine de yürümüştü. Buhara'yı alamayan Recep Han bu durum üzerine Kazaklar'dan yardım talep etmiş ve Kazaklar Semerkand ve Buhara'yı yağmalamışlardı. Bu iç mücadelelerin

yanında tabiî afetler yüzünden üretim kaybı söz konusu olunca şehirler ve çevresindekiler büyük ölçüde yoksulluğa düşmüşlerdi.58

Buhara’nın bu durumundan İran şahı olan Nadir Şah yararlanmış, oğlu Rıza Kulu Han’ı Ceyhun’un ötesine göndermişti. Buhara kuşatılmış ancak İran ordusu şehri alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştı.1740 yılında Nadir Şah Maveraünnehir’e yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi.59 Emir Muhammed Mukim’in oğlu Muhammed Rahim İranlılarla anlaştı. Nadir Şah Muhammed Mukim’in Buhara’daki yetkili vekili oldu. Ebu’l Feyz Han eski makamında kaldı ama bütün yetkilerini uygulamada atalıklara bıraktı. Daha sonra Nadir Şah tarafından yetkili kılınan Muhammed Rahim devlet işlerine artık direkt olarak karışmaya başladı. Nadir Şah’ın ölümünden bir süre sonra Muhammed Rahim Bey, Ebu’l Feyz Han’ı öldürttü (1747). Onun yerine Muhammed Rahim, Ebu’l Feyz Han’ın oğlunu tahta çıkartmıştı, bu şahıs aynı zamanda onun damadı idi. Muhammed Rahim Han onu da öldürttükten sonra idareyi tamamen kendi eline aldı. Bu devreden sonra Ubeydullah ve Ebu’l Gazi isimlerinde şehzadeler görünüyorsa da bunlar fazla önem taşımamaktadır. Abdülmümin ile Astrahanlılar sülalesi son erdi. Bu devre ile 1785 arasında bir geçiş devri yaşandı.

I.2.2.2.2. Mangıt Hanedanının Kuruluşu

Mangıt Hanedanının resmi yönetim süreci Muhammed Rahim Han’ın kuzeni Şah Murat ile başladı (1785-1800). Mangıtlar Maveraünnehir’in Timurlulardan beri Cengiz soyundan gelmeyen ilk hanedanıydı. Benzer bir gelişme Hive ve Hokand’da da yaşandı. Özbek hanlarının kabile köklerinin Cengiz soyuna uydurulmasına artık gerek duyulmadı.

Buhara’daki Mangıt yöneticileri ünvanlarını Türk-Moğol geleneğinden İslâm geleneğine değiştirerek handan emire dönüştürdüler. Mangıtlar bir ölçüde bazı alanlarda daha önceki yönetimden daha başarılı duruma

geldiler. Merkezi idare Özbek kabile reislerinin yetkilerinin kısılmasıyla bunlar tarafından bir ölçüde de olsa kuruldu.60 Bunun sağlanması iç istikrar, nüfusun artışı ve Rusya ile yapılan ticaretin artması sonucunda Buhara'daki mevcut yapı değişmemiş ama daha az karışık bir ortam yaşanması temin edilmişti.

Şah Murat tahta geçtikten sonra bütün gücünü İslâmî kuralları işletmeye yöneltti. O öncelikle ulemaya saygı gösterdi. Bütün icraatını adalet ve hakkaniyete dayandırmaya özen gösterdi.İktidarının başlangıcında kardeşleri ile olan taht mücadeleleri ön plandaydı. Bunları kısa bir süre içinde sonuçlandırdı.61 Mâverâünnehir'deki faaliyetlerini tamamlayınca İran'a yönelik akınlara başladı. Merv üzerine yürüdü. Bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. Şah Murat daha sonra Meşhed'e kadar ilerlemiş olmasına rağmen başarılı olamamıştır. Şah Murat İran'a karşı harekâtı on iki sene devam ettirmiştir. Afgan hanedanı olan Durranîlerle de münasebetleri zaman zaman düşmanca olmuştur. Şah Murat'ın Afgan Devleti'nin topraklarına hücumu ile başlayan mücadelede Timur Şah'ın buna cevap vermesi üzerine olaylar şiddetlenmiş, ancak daha sonra barış yapılmıştır (1789).62

Timur Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen Şah Zaman döneminde de mücadeleler devam etti. 1793'te Şah Murat Belh üzerine hücum etti. Ancak Şah Murat bu seferden de kalıcı neticeler elde edemedi. Şah Murat 1800 yılında öldü. Şah Murat'ın hükümdarlık zamanı Buhara ahalisi tarafından takdirle anılmıştı. İlme önem veren bu hükümdar zamanında medrese mezunlarının sayısı 30.000'i geçmişti. 63

I.2.2.3. XIX. ve XX. Yüzyılda Buhara Özbek Hanlığına Genel Bir Bakış

Şah Murat'ın devlet hâkimiyetini pekiştirme politikasını oğlu Haydar (1800-1826) devam ettirdi. Emir Haydar'ın tahta çıkışı sırasında büyük

ayaklanmalar meydana geldi. Emir Haydar bu isyanları başarılı bir şekilde sona erdirdi. 1821-1825 yılları arasında Zerefşan Vadisi'nin orta kısmında Semerkand ile Buhara arasındaki Miyankal'da Özbek kabileleri arasında isyan çıktı. Onlar Maveraünnehir'i her zaman tehlikeye sokacak yedi kabile şeklinde örgütlenmişlerdi. Bu yedi kabile Hıtaylar ve Kıpçak Türklerinden oluşmaktaydı. Bu isyan uzun müddet devam etti. Emir Haydar 1825 yılında isyancılara kişisel dokunulmazlık verileceğini beyan ederek ayaklanmayı sona erdirdi. İsyancılar da bundan sonra ellerindeki kaleleri teslim edeceklerini bildirdiler.

1826 yılında Emir Haydar'ın ölümünden sonraki birkaç ay içinde onun oğulları Hüseyin ve Ömer peşpeşe emirlik makamına getirildiler. Bunlardan birincisi zehirlendi; ikincisi ise öldürüldü. Aynı yıl içinde hanlığa Emir Haydar'ın üçüncü oğlu olan Nasrullah geçti (1826-1860). Nasrullah iktidarının ilk yıllarında tahtta tam anlamıyla hâkimiyet sağlamak için oldukça sert davrandı. Ayrıca Buhara Emirliği'nden ayrılan bölgeleri kendisine bağlamak için de mücadele etti. Nasrullah, hanlığı Hive ve Hokand aleyhine genişletmek için uğraştı. O, Merv'i zaptetmek için Hive hanına karşı savaş açmış ve nihayet 1845 yılında Merv'i işgal etmiştir. Nasrullah'ın hâkimiyeti döneminde Buhara, Çarlık Rusyası ile İngiltere arasındaki rekabetin mücadele alanı haline de dönüşmüştü. İngiltere 1830'larda Hindistan'dan kuzeye özel casus göndermeye başladı. 1831-1833 yıllarında Lahor'daki İngiliz casusu Alexander Burns seyyah olarak Buhara'da bulunmaktaydı. O bu seyahat ile ilgili önemli bir eser meydana getirdi.

Daha sonra Emir Muzaffereddin 1860 ile 1886 tarihleri arasında tahtta bulundu. Onun zamanı Rusya'nın Türkistanı işgal ettiği döneme rastgelmektedir. Tarihçilerin onun hakkındaki kanaati büyük ölçüde olumsuzdur. Rusların genel valisi Kaufmann, Buhara emirini kendisinin en

sadık ve itaat eden memuru olarak sayıyordu. Ruslar, emire karşı çıkan muhalif kişileri de güç kullanarak emire itaat eder hale getiriyorlardı. Bu sebeble emir de onlara karşı büyük ölçüde şükran duymaktaydı. Emir memleketinde isyan çıktığı zaman Rusya’ya başvurmaktaydı. Kendisinden sonra oğlu Abdulahad (1886-1910) tahta geçti. Onun oğlu Alim ise son Buhara emiri idi. Bu emirler de Rus etkisinden çıkamadılar. Buhara’nın kaderi 2 Eylül 1920’de belirlendi. Şehir Frunze tarafından alındı ve Buhara Cumhuriyeti ilan edildi.64

I.3. Harezm (Hive) Özbek Hanlığı

1.3.1. Hanlığın Kuruluşu ve XVI. Yüzyıldaki Olaylar ve Gelişmeler

Maveraünnehir’deki Özbek oluşumundan sonra diğer bir Özbek grubu da Yadigariler olarak 1512’de Harezm’de yeni bir hanlık meydana getirdiler. Bu olay Türkistan’ın mühim bir kısmının Özbek Türklerinin yönetimine girmesinin rastlantı olmadığını, yerel nüfusun istikrarsızlığı ile içlerinden çıkaracak yeni bir alternatif bulamayışlarından ileri gelmektedir. Deşt-i Kıpçak’taki Özbekler kendileri için çok değerli olan bu bölgeleri ele geçirirken fazla zorlanmadılar.

Timurluların Harezm bölgesinde valileri bulunmakta idi. Bu valilerden biri olan Çin-Sufi, Muhammed Şibanî Han’ın bölgeyi zaptetiği sırada ortadan kaldırılmış ve bölge Maveraünnehir Özbeklerinin eline geçmişti (1506).65 Şibanî Muhammed Han’ın Merv savaşında öldürülmesi üzerine bölgeyi Safevîler ele geçirdiler. Şah İsmail tayin ettiği darugalar vasıtasıyla Harezm’in yönetimini sağladı. Vezir, Hezaresb, Ürgenç ve Hive şehirlerinin yönetimi bu şekilde gönderilmiş olan darugaların elindeydi. Şiî olan Safevî yönetimine karşı buradaki muhalefet Vezir şehrinin kadısı Ömer tarafından organize edilmiş, ülkenin şiîlerden kurtarılması gerektiği düşüncesi halkın arasında yaygınlaştırılmıştır. Bir mutasavvıfın da yardımıyla Yadigar Şibanîlerinin başında olan İlbars Han’a hanlık teklifi iletilmiş ve bunun

sonucunda Vezir halkı isyan ederek, Harezm'deki Safevî hâkimiyetinin sona ermesini sağlayan olayları başlatmıştır. Vezir şehrinin Safevîlerden alınmasından sonra burada 1512 tarihinde İlbars tahta geçirilmiş ve böylece Harezm'de Yadigaroğulları iktidarı ile hanlığın kurulması sağlanmıştır. İlbars, Ürgenç'teki darugayı mağlup ederek bu şehri de ele geçirdiği gibi, bir süre sonra Hive ile Hezaresb Özbeklerin kontrolu altına girmiş, bu şehirlere Kat şehri de katılmıştı.

Bu işlemler yerine getirilirken İlbarsın çağrısı üzerine Özbeklerin bir kısmı daha bu topraklara gelerek İlbars'ın yanında yer alıyorlardı. Elde edilen topraklar da Özbekler arasında pay ediliyordu.

Yadigarilerin elde ettikleri alanın hemen güneyi Karakum çölüdür. Murgap ve Tejen nehirlerinin vahalarına ve Kopet Balkan dağları eteklerine kadar uzanır. Bölgede bulunan Türkmenler birçok kabileden oluşmaktaydılar. Teke Türkmenleri bölgenin merkezinde, Yomutlar batıda, Ersarı Türkmenleri ise doğuda yoğunlaşmışlardır. Yadigariler kendi ülkelerini iki parça olarak gördüler: Su boyu, dağ boyu. Ceyhun deltasının kuzey kesimi Yadigarilerin kontrolu dışında kaldı. Aral ile Karadeniz'in arasındaki bölgede Üst Yurt ve Mangışlak olarak bilinen iki önemli yer vardır. Burası da Türkmen ve kazak kabilelerinin hareket alanı içinde adetâ bir koridor gibidir.66

Yadigar'ın oğlu İlbars'ın yönetimi esnasında Özbeklerin Berekî kabilesi Vezir ve Ürgenç'i ele geçirerek Harezm'in fethinde önemli rol oynamıştır. Diğer Yadigari kabilelerinden olan Ebulekîler ve Aminekîler de Harezm'in diğer bölgelerini yani Hive, Kat ve Ceyhun deltası gibi yerleri ele geçirmişlerdir. İlbars Han'ın önderliğinde burada yeni bir sülale meydana gelmiş ve İlbars Han Vezir şehrindeki ilk büyük han olma özelliğine sahip olmuştur.

1518-1519 yılarında ise Sultan Hacı Han tahtta kaldı. Onu Yengişehr'den Vezir şehrine getirerek han ilan ettiler. Sultan Hacı'nın fazla toprağa ve adama sahip bulunmadığını belirten Ebul Gazi, mal ve askerin hepsinin İlbars Han'dan oğlu Sultan Gazi'ye geçtiğini belirtmektedir. Belirtilen bu sebepten dolayı Sultan Gazi Sultan hanlığın işlerinde oldukça etkili bir konumda kaldı.67 Bir yıl sonra Sultan Hacı'nın ölümü üzerine yerine Ebulekîlerden Hasan Kulu Han geçmişti (1519-1524). Ürgenç'i ona verdiler. Bu üç han da Yadigar Han'ın torunları idiler. Üç uruk halinde yaşayan Harezm Özbeklerinin üyeleri konumunda bulunuyorlardı. Hasan Kulu Han'ın elde ettiği kazancı kıskanan diğer kabileler ona karşı birleşmiş ve Ürgenç'e sığınan Hasan Kulu Han'ın şehrin savunmasının da iyi olmamasından yararlanarak onu ortadan kaldırmışlardı. Bu ailenin geri kalanlarını da Buhara'ya sürdüler. 68

Ebulekîlerin sürülmesiyle üç Özbek sülalesinden biri, Hive Hanlığı'nın yönetiminden tamamiyle elini çekmiş bulunuyordu. Bu olaydan sonra han Aminekîlerden seçilmeye başladı, tahta Büyke Han geçti (1524-1529). Süfyan Han tahtında 1535 yılına kadar kalmış ve Anuş Han tarafından sürülene kadar hükümdarlık yapmıştır. Ebu'l Gazi, Süfyan'dan önce Anuş'u han olarak gösteriyorsa da 1529-1535 yılları arasında Sufyan'ın iktidarda bulunduğu ve Ebu'l Gazi'nin bazı kronojik hatalar yaptığı düşünülmelidir.69 Burada meydana getirilen siyasi otorite kuvvetli rakiplere ve düşmanlara rağmen kendisini kısa süreli işgaller hariç Rus istilasına kadar bağımsız olarak korumaya muktedir oldu.

1537-1539 yılları arasında hanedanın en yaşlı üyesi durumunda olan Avaniş Ürgençte han ilan edilmiştir. Avaniş Han Özbek aileler arasındaki çatışmaları bir ölçüde gidermişti. Ancak bu uzlaşma Avaniş'in büyük oğlu Din Muhammed tarafından bozulmuştur. Hanlık 1539'da Maveraünnehir Özbekleri tarafından ele geçirildi. Ubeydullah Han'ın

zamanında elde edilen bu topraklar Harezm Özeklerinin toparlanmasıyla devam etmeyecek, Harezmliler şehirleri teker teker ele geçireceklerdir. Bunun üzerine büyük bir ordu ile Harezm topraklarına giren Ubeydullah Han özellikle Din Muhammed'in cesareti ve çabaları ile yenilgiye uğratılmış ve Harezm tekrar bağımsızlığına kavuşturulmuştur. Bu devreden sonra başa geçen Kal Han'ın hükümdarlığı zamanında (1540-1548) ülke huzura kavuşmuş, ekonomik durum düzelmiş ve ticari hayat da canlanmıştır.

Kal Han'dan sonra yerine kardeşi Akatay geçmiştir. Akatay'ı takip eden devrede kültürel yönü kuvvetli olan Dost Han hanlığa getirilmiştir. 1557 tarihinde Hacim Sultan (Hacı Muhammed Han) Harezm hanı olarak ilan edildi. Hacim Han'ın iktidarında iç çekişmeler bir ölçüde sona erdirilmişti. Ancak onun döneminde Buhara Hanlığı'nda II. Abdullah Han bulunuyordu. Abdullah Han özellikle saltanatının ikinci döneminde Harezm'e karşı harekâta girişmiş ve 1593-1594'de hanlığı topraklarına katmıştır. Harezm Hanlığı'nın başta Hacim Han olmak üzere hanedan üyeleri Şah Abbas'a sığınmak zorunda kalmışlardır.

II. Abdullah Han halka ağır vergiler koydurtmuştur. Hacim Han 1595 yılına kadar Safevîlerin yanında yaşamıştı. Bu tarihte tekrar eski topraklarını elde etmek için harekâta girişen Hacim Muhammed Han ve yanındaki şehzadeler, bazı başarılar elde etmişlerse de, Abdullah Han kuvvetlerini tekrar bölgeye sevketmiş, bu toprakları tekrar hanlığına bağlamıştır. Ancak Harezm Abdullah Han'ın ölümünden sonra tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.

1.3.2. XVIII. Yüzyılda Hive Hanlığı

Hacim Han'ın 1602-1603'deki ölümünden sonra yerine oğlu Arap Muhammed han ilan edildi. Arap Muhammed Han, Hive'yi saltanat merkezi yapmıştır. Sonuçta hanlık Hive'nin kendi adıyla anılır olmuştur.

Bölgede Hiveliler bu dönemde bazı sıkıntılarla karşılaştılar. Bu arada Rus Kazakları da Ürgenç'i basarak yağma hareketlerine girişmişlerdir. Ancak Arap Muhammed Han onları takip ederek, düşmanı tamamen yok etmiştir.

Harezm daha sonraları 1604'de Kalmukların hücümlarına uğramış, bu hücumlarda Kalmuklar uzaklaştırılmışlardır. Bu devrede şehzadelerin çıkarttığı karışıklıklar önemlidir. Özellikle oğullarından İlbars Sultan babasını yakalatarak hapsettirmiş, hazineye ise el koydurtmuştur. Bu hadise geçici olmuş, Arap Muhammed Han bu durumdan kurtulmuş ve bir süre sonra asi şehzadelere karşı tenkil hareketine girişmişse de bu tenkil hareketi sırasında 1621 yılında oğulları Habeş Sultan ve İlbars sultanlara yenilerek, esir düşmüş ve bir süre sonra da öldürtülmüştür. Diğer kardeşleri İsfendiyar Sultan ise Arap Muhammed Han ile birlikte hareket ettiği için mağlub duruma düştüğünden İran'a sığınmıştır. İsfendiyar Sultan daha sonra İran'dan dönmüş Türkmenlerden yardım alarak babasına karşı isyan eden kardeşlerini ortadan kaldırarak duruma hâkim olmuştur (1623).70 İsfendiyar Sultan 1623 yılında han ilan edildi. İsfendiyar, hanlığa gelişi sırasında büyük yardımlarını gördüğü Türkmenlere dayanarak Özbekleri karşısına alan bir politika izledi. Bu arada Ebul Gazi ve Şerif Muhammed sultanlar da geri dönmüşlerdi.

İsfendiyar Han, diğer kardeşleriyle mücadele etmeye başlamış ve bu arada da özellikle Özbeklerin hanlık içindeki nüfuzunu kırmak için büyük gayret göstermiştir. Özbekler yaptıkları mücadelenin başarıya ulaşamadığını gördükleri için Harezm'i terketmeye başlamışlardı. Buhara Özbek Hanlığı'na gidenler olduğu gibi bir kısmı Kazakların yanına, diğer bir bölümü de Nogayların yanına sığınmışlardı. Ebul Gazi önce Kazakların yanına gitmiştir, daha sonra buradan Buhara Hanlığı'na gitmiştir. Bir ara Hive'yi ele geçiren Ebul Gazi (1630), burada fazla kalamamış İsfendiyar Han tarafından ele geçirilerek İran'a sürülmüştür.

Ebul Gazi yaklaşık olarak on yıl kadar sürgünde kalmış, Türkmenler ve Kalmukların yanında bir müddet kaldıktan sonra Ürgenç'e gelmiş ve 1643 yılında Hive tahtına geçmiştir.[71] O, Ural nehri Kazakları ile mücadele etmiş, dönemi içinde Buhara hanı Nadir Muhammed Hive'yi kendi topraklarına katma teşebbüsünde bulunmuş ise de bu eylemi başarılı olmamıştı.

Ebul Gazi devlet içinde baskıları hissedilen Türkmenlerin bu baskılarını ortadan kaldırmak için mühim ölçüde gayret göstermiş, bu sırada kullandığı şiddet metotları ile çok sayıda Türkmenin ölümüne sebeb olmuştur. Kendi ifadesiyle yazdığı eseri ile de bu konudaki günahını affettirmeyi ummaktaydı.

Ebul Gazi Kalmuklarla da mücadele etmiş, onları yenerek Kalmukların yapmakta oldukları çapul hareketlerini bir ölçüde de olsa önlemiştir. Ebu'l Gazi, Buhara Hanlığı'ndan Abdülaziz ile Subhan Kulu arasındaki mücadeleler sırasında Buhara'ya müdahale etme imkanı elde etti. Ebu'l Gazi Abdullah Han tarafından öldürülen atalarının intikamını almak bahanesiyle kendisiyle akraba olan Subhan Kulu'nun yardım talebini kabul etmiş, Buhara Hanlığı'nın topraklarına şiddetli akınlar gerçekleştirmişti.[72] Buhara çevresine karşı akınlar daha sonraki dönemlerde de devam etti. Buhara ordusunun karşı harekâta geçmesi ile Hiveliler geri çekilmekteydiler. Ebu'l Gazi 1662'de yaptığı son seferden sonra hayatta iken ülke yönetimini oğlu Anuşa'ya devrederek 1663'de öldü.

Buhara'ya karşı hücumlar Anuşa Han (1663-1687) döneminde de daha büyük başarılar elde edilerek devam etti. Hiveliler Buhara'ya kadar ulaştılar. 1685'de büyük bir hücum neticesinde Semerkand Hivelilerin eline geçti. Semerkand halkı Anuşa'yı kendi hanları olarak ilan ettiler. Ancak bu durum Buhara Hanlığı'nın aldığı tedbirler neticesinde bozuldu.[73]

1687 Yılında ölen Anuşa Han’dan sonra Hüdâydad Han (1687-1689), Arenk Han (1689-1694) geçmişlerdir. Bu devrelerde İnaklar tahta geçişlerde etkili konumda bulunuyorlardı. 1694’den itibaren daha karışık bir ortam yaşayan hanlık içinde Buhara hanı Subhan Kulu Han’ın gönderdiği Şah Niyaz Biy hükümdar olarak başta bulunmuş, bu devrede İran’a karşı birçok akınlarda bulunulmuştur.74

1.3.3. XVIII. Yüzyılda Hive Hanlığı ve Yadigaroğulları Hanedanının Sona Ermesi

1702-1704 yılları arasında kısa süreli iktidarda kalan hanlar bulunmaktadır. Bu şekilde 1703’te Musa ve Arap Muhammed II hanlık makamına gelmişler, ancak tahtta fazla kalamamışlardır. II. Hacim Muhammed Han ise 1703-1714 yılları arasında hüküm sürmüştür.

1714 ile 1728 yılları arasında Hanlığın başında Şir Gazi Han bulunmaktadır. Harezm’in köklü ailelerinden biri olan Şirgazi Han hanlığın kurucu ailelerinden gelen bir kimseydi. Şirgazi muktedir bir handı. Önce Türkmenler ve Karakalpakları itaat altına aldığı gibi, Türkmenleri de otoritesini tanımaya mecbur etmiştir. Şir Gazi Safevîlerin Meşhed valisinin Sünnî halka zülmettiği gerekçesiyle Meşhed üzerine yürüyerek şehri ele geçirmiştir. Şirgazi Nişabur’u kuşatmış ancak Nadir Şah’ın bölgeye gelmesi üzerine bu faaliyetten vazgeçmiştir. Şirgazi Meşhed’in elinden çıkması üzerine tekrar büyük bir ordu ile 1717 yılında Meşhed üzerine yürüyerek şehri tekrar ele geçirmiştir. 1717 yılının çok önemli bir olayı da Aleksander Bekoviç Çerkaskiy kumandasındaki Rus keşif kolunun Hive’de Şir Gazi Han tarafından alınan tedbirlerle bütünüyle yok edilmesidir. Bu hareket Rusların Hive Hanlığı’ndan uzun müddet uzaklaşmasını sağlamıştır. Bu arada Şirgazi iç mücadeleler ile uğraşmaya devam etmiştir. Mangıt kabilesinin ayaklanmaları ile uğraşmak zorunda kalan Şirgazi, başlangıçta asiler ile iyi bir şekilde mücadele etmesine rağmen, daha sonra

başarılı olamamış ve Buhara hanının da asileri kışkırtması üzerine âlim ve fazıl bir kişi olan değerli devlet adamı Şir Gazi 1728 yılında beyler tarafından katledilmiştir.

1728 ile 1740 yılları arasında başta İlbars Han görülmektedir. Onun zamanında İş Muhammed Bey emir olarak ülkede tek adam haline gelmiş, iç karışıklıklar önemli ölçüde sona erdirilmişti.75 Bu sırada Nadir Şah ile arasının bozulması üzerine 1740 yılında Nadir Şah Buhara üzerinden Harezm'e yürümüş ve İlbars Han'ın ordusunu yenilgiye uğratarak, onu öldürtmüş ve Yadigar Şibanîlerinin iktidarına son vermiştir.

I.3.4. Kongratlar veya İnaklar Devri Hive Hanlığı

Hive üzerinde Nadir Şah'ın ve İran'ın etkisi görünüşte vardı ve 1747'de Şahın ölümü ile son buldu. Mangıtlar ve Kongratların aralarındaki mücadele daha da şiddetlendi. Özbekler arasındaki çatışmalara Türkmenler de katılmaya devam ettiler. Yamut Türkmenleri Hive'yi 1767'de ele geçirdiler. 1770'de Kongratların başı Muhammed Emin İnak Yamut Türkmenlerini yendi ve hanlıkta otoritesini kurdu. Kongratlar Hive'de yeni bir hanedan meydana getirdiler. Bu devrede Cengizli soyundan kukla hanlar başta bulunuyordu. Bundan sonra Kongrat hanlarının kendi güçlerini diğer kabilelere karşı birleştirmeleri otuz yıldan fazla zaman aldı. Muhammed Emin'in oğlu İvaz Beg zamanında Türkmenler ayaklandılar.76 1804'de Muhammed Emin'in torunu İltuzer İnak han olarak ilan edildi ve Cengiz soyundan kukla hükümdarlar uzaklaştırıldı. Küçük kardeşi Muhammed Rahim Han (1806-1825) zamanında Aral zaferi elde edildi ve ülke birleştirilmiş oldu. Ceyhun'un kuzeydoğusunda Karakalpaklara, güneyde Türkmenlere ve kuzeyde Kazaklara karşı başarılar kazandı. Aynı politika halefleri tarafından da izlendi. İltuzer ve Muhammed Rahim Han merkezi otoriteyi güçlendirmek için gayret gösterdiler.

İltüzer'in kardeşi Muhammed Rahim Han I (1806-1825) bu sülalenin en önemli isimlerinden birisi olmuştur. Hive Hanlığı'nın canlandırılması için sürekli olarak mücadelelerde bulunmuştur. Onun bu çabaları sırasında sert bir yönetim sergilediği de görülmektedir. O, kabile yöneticilerinin gücünü kırmak için uğraşmış, bunun neticesinde bazı kabile reisleri öldürülmüş, bir kısmı da Buhara'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Muhammed Rahim zamanında bürokratik düzeyde önemli faaliyetler gerçekleştirilmiş, bazı yeni düzenlemelere gidilmişti.

O, uzun bir süre mücadele ederek Aral çevresindeki kabileleri kendisine bağladı. XIX. Yüzyıl başlarında Karakalpaklara baş eğdirmeye muvaffak oldu. Muhammed Rahim Han hanlık içindeki diğer bir isyancı grup olarak gördüğü Türkmenlere karşı da etkili tedbirler aldı. Bunları bir yandan cezalandırıken, diğer yandan da bu topluluğa karşı ekonomik bir takım tedbirler uygulayarak, bunların hanlığa bağlı kalmasını sağlamaya çalıştı. O, hâkimiyetini Seyhun boyundaki Kazaklara kadar uzatmak istedi ise de, onlar üzerindeki Rus etkisi sebebiyle bunda başarılı olamadı. Muhammed Rahim Han Afganistan'la da iyi ilişkiler içinde bulundu.

Muhammed Rahim Han'dan sonra onun oğlu Allah Kulu Han (1825-1842) geçti. Bu dönemde Hive Hanlığı bir çok savaş yapmak durumunda kaldı. Muhammed Emin Han (1845-1855) Horasan ve Merv'e on kereden fazla seferde bulundu. Bu hükümdar zamanında Hive'de iskân ve imar faaliyetleri önem kazandı. Bir çok yeni kanal açıldı. Medrese ve camiler inşa olundu. Serahs'da yenilerek öldürüldü. 77

1856-1865 yılları arasında Seyyid Muhammed Han başta bulunmaktaydı. O, Türkmenleri ve Karakalpakları yenilgiye uğrattı. Hanın Karakalpaklara karşı olan politikası sonucunda Karakalpaklar yurtlarını terkederek Buhara'ya ya da Rusların hâkim oldukları bölgelere göçmek

zorunda kaldılar. Seyid Muhammed'in yerine geçen Muhammed Rahim Han II (1865-1919) zamanında ise Rus işgali meydana geldi.

Rus istilası öncesi Kongratlar yönetimindeki Hive'nin durumuna bakacak olursak onların XIX. yüzyılın ilk yarısında sulama sistemini yaygınlaştırdığını görebiliriz. Bu durum Özbeklerin daha fazla yerleşik konuma geçmeleri sonucunu ortaya çıkardı. Tüm bunlara rağmen hanlık hâlâ insan ve maddi kaynak sıkıntısı çekiyordu. Bu arada Hive, Maveraünnehir, Horasan, Kazaklara ve Türkmen kabilelerine akınlar düzenliyordu. 1855'de Hive ordusu Horasan'da Serahs yakınındaki Teke Türkmenlerine yenildi ve han Muhammed Amin bu savaşta öldürüldü. Bu Türkmen isyanı Harezm'de 1867 yılına kadar sürdü. Hanlık ekonomik ve siyasi açıdan zayıfladı, yüzyılın başında sulanan arazilerin çoğu harap oldu ve hanlık güneyde Türkmen kabileleri üzerindeki kontrolunu kaybetti. Bu durum Rusya ile fiili olarak harbin başlaması olayı ile çakıştı.

I.3.5. Rusya'nın İşgali ve sonrasında Hive

Rusya'nın Türkistan'ı işgali ile ilgili bölümde belirttiğimiz gibi Hokand Hanlığı'nın varlığına 1876'da son verilmiş olmasına rağmen, Buhara ve Hive'nin küçük bir toprak parçası olarak kalmasına müsaade edildi. Bu müsamaha 1920 yılına kadar sürecektir. Ruslar burada Ceyhun'un sağ kıyısı boyunca işgal ettikleri topraklar için bir yönetim oluşturdular. Hive'nin denetimini sağlamak için Savaş Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı işbirliği yaptılar. Rusya bu bölgeden hammadde temin ediyor ve buraya mamül maddeler pazarlıyordu.

Hive hanları Muhammed Rahim ve İsfendiyar Han zamanlarında büyük vezir Said İslâm Hoca devlet yönetimine önemli katkılarda bulundu. Hanlık iç durumu açısından da huzursuzluk yaşamakta idi. Türkmenler isyan ettiler ve bu isyanı Kurban Serdar (Cüneyid Han) yönetiyordu.78 Bu isyanın gelişimi sırasında İsfendiyar Han öldürüldü. Yerine İsfendiyar Han'ın

kardeşi Said Abdullah Hive hanı oldu. Genç Hiveliler Hareketi bu sıralar etkin bir şekilde kendini gösterdi ve bu hareket yanlış bir tavır içersine girerek Rusların Hive'de oluşmasını istediği kargaşa ortamının çıkmasına katkı bulundu. Ruslar ile Hive Hanlığı arasında silahlı mücadeleler meydana geldi. 9 Mart 1919 Antlaşması ile Hive'ye kendi kaderini tayin hakkı verilmiş olmasına rağmen Sovyet Hükümeti 25 Ocak 1920'de başkent Hive'yi işgal etti. 30 Nisan 1920'de Genç Hiveli'lerin yönettiği bir Kongre ile hanlık ortadan kaldırıldı. Hive Hanlığı yerine 1924 tarihine kadar sürecek olan Harezm Halk Cumhuriyeti kuruldu.79 Harezm, Hive Hanlığı döneminde tarihteki parlak geçmişini tekrar yakalayamadı. Yine de jeopolitik konumu sebebiyle önemli yere sahipti. Düşüşün sebebi politik sürece bağlı olduğu gibi sayıları çok fazla olan kabilelerin denetimi de bunda rol oynamaktaydı.80

XVII. Yüzyılda iki han Ebu'l Gazi Bahadır Han (1643-1663) ve onun oğlu ve halefi Anusha (1663-1683) tarihçiydiler. Abul Gazi Bahadır Han'ın kalemi kılıcı kadar kuvvetlidir. Yazdıkları ve hayatı Türkistan'ın toplumsal ve politik öneminin ifade edilmesi bakımından son derece önemlidir.

1.4. Hokand Hanlığı

1.4.1. Fergana ve Hokand Hanlığı'nın Kurulması

Fergana vadisi Türkistan'ın jeopolitik özellikleri yönünden önemli bir bölgesi olma özelliğini daima muhafaza etmiştir. Fergana; Tienşan ve Pamir dağları ile çevrilmiştir. Verimli toprakları mevcuttur. Seyhun ve ona dökülen küçük ırmaklarla bu verimli alan sulanır. Bu bölge aynı zamanda ipek yolu ağı içinde olan bir yerdir.

Timurlular zamanında Sultan Ebu Said Fergana'yı Ömer Şeyh Mirza'ya soyurgal olarak vermişti. Ömer Şeyh Mirza'nın Fergana vilayetinde iktidarda bulunduğu ilk yıllarda bu vilayete bağlı sekiz kent bulunmaktaydı. Bunlar: Endican, Aksu, Kasan, Uş, Kanibadam, İsfera, Mergilan ve

Hocent'ti. Fergana'yı yöneten beyin ikametgâhı Aksu'da bulunuyordu. Bununla birlikte devlet görevlilerinin toprakları Endican'ın etrafındaydı. Endican bu devrede oldukça önemli bir merkez olarak bilinmekteydi.

Türkistan'da Timuroğullarının devlet idaresi içinde büyük bir rol oynayan soyurgal sistemi, merkezi otoriteden ayrı güçler oluşmasına imkan sağlamış, sonunda da ülke ekonomisi büyük ölçüde tahribata uğramıştır. Fergana'da Ömer Şeyh Mirza da bu karışıklıkları büyük çaba göstermesine rağmen düzeltememiştir.[81] Ömer'in Şeyh Mirza'nın ölümünden sonra Endican tahtını ele geçirmesiyle kanlı savaşlar meydana gelmişti.

1494'de bir kısım emirlerin de desteğini alan Babür Fergana'da tahta çıktı. Fergana'daki durumunu kuvvetlendirdikten sonra Babür, diğer bölgelere doğru akınlara başlamış, ancak etrafındaki emirler onun yokluğunda bir takım faaliyetlere girişerek zaman zaman Fergana'da hâkim duruma gelmişlerdi. Maveraünnehir'in Özbeklerin eline geçmesinden ve Babür'ün önce Afganistan'a sonra da Hindistan'a gitmesi sebebiyle Fergana bu bağımsız halini bir süre sonra kaybetti.

Tam bağımsızlık yönünde önderliği gerçekleştiren Çust ve Namangan arasında Kuzey Fergana'da bir bölge olan Çadak'ın hocalarıydı. Doğu Türkistan'da marjinal örneklerini gördüğümüz hocaların iktidarı bu defa Fergana'da da görülmekteydi. Bir müddet sonra bu yönetim Taşkent'i de ele geçirdi. Bu durum yaklaşık olarak Fergana'da 1710 yılına kadar sürdü. Bu tarihte Kıpçak bozkırına bitişik bölgelerden gelen Özbek kabilelerinden birinin reisi olan Şahruh Biy duruma el koydu. Fergana içinde Hokand adı ile bir şehir kuruldu. Bu şehir yeni hükümdarların tahkim yeri olarak inşa ettikleri bir alandan şehre dönüşmesi ve büyümesi ile meydana gelmişti.[82] Hokand Seyhun'un güneyine doğru, Fergana'nın batısında yer almaktaydı. Tiyanşan dağlarından uzak ve Kırgız, Kalmuk akınlarına daha açık olduğundan Endican'ın yerine düşünülmüştü.

Diğer taraftan yeni başkent Buhara emirliğine daha yakındı ve bu yüzden ilişkilerden etkilenmişti. Fakat yine de bir avantajı daha sonra ortaya çıktı ki, Hokand Hanlığı Güney Kazakistan ve Buhara Emirliğine karşı harekât yapabilecek duruma geldiğinde bu konum onun işini büyük ölçüde kolaylaştıracaktı.

Bu hanlığın kendi varlığını tam olarak hissetirmesi İrdene Bey (1740-1769) zamanında oldu.83 Fergana onun zamanında komşuları ile ilişkiler ve ittifaklar içinde oldu. İrdana'nın yönetimi esnasında Buhara ve Doğu Türkistan'da karışıklıklar mevcuttu. Bu sebeple Fergana'ya komşuları fazla müdahale etme imkanı bulamadılar.

İrdena Bey'in görünüşte de olsa Mancu hâkimiyetini tanıdığını görmekteyiz, bunun sebebi herhalde kuruluş devrindeki sıkıntıları daha rahat aşmak istemesi ile ilgilidir. Aynı zamanda İrdena Bey Afganistan'dan Ahmed Şah Dürranî (1747-1773) ile de yakından temaslar kurarak Tienşan'ın Kırgız kabilelerinin çıkaracağı problemlere karşı yeni bir müttefik de buldu.

1.4.2. Hokand Hanlığı'nda XIX. Yüzyıldaki Gelişmeler

Yönetimin daha sistemli bir şekilde oturtulması Narbuta Bey zamanında gerçekleşti. Çin kaynakları artık ondan han olarak söz etmektedirler. Narbuta'nın oğlu ve halefi Alim Han 1800 başlarında resmi olarak han ünvanını aldı. Hokand Hanlığı'nın güçlenmesi ve gelişmesi Alim Han ile hız kazanmıştır. Alim Han bir yandan hanlığın gelişmesini sağlarken, diğer yandan hanlıktaki politikaya müdahale etmeye çalışan emirlerle de mücadele etti. Hatta o zamanlarda çok önemli bir bölge sayılmayan İsfera şehrinin beyi bile hana karşı olduğunu ortaya koymaktaydı. Çust şehrinin hakimi de bu arada isyan girişiminde bulunmuş ise de onun isyanı bastırılmıştı. Alim Han hükümdarlığının ilk yıllarında Uratepe ve Çizek için Buhara Hanlığı'nın kuvvetleriyle mücadele etmeye başlar. Ancak bu

mücadelede sonuç kesin olarak belli olmaz. Başlangıçta Alim Han iç düzeni sağlamakta ve kendisine karşı olan bazı sultanları ve emirleri kontrol etmekte zorlanır, Ancak kısa zamanda güçlü bir ordu meydana getirerek hanlık üzerinde hâkimiyet sağlar. Durumunu kuvvetlendirdikten sonra hanın elde ettiği en büyük başarı Taşkent'i ele geçirmesiydi.84

XVIII. yüzyıl sonunda ve XIX. Yüzyıl başında nüfusu yaklaşık olarak 60.000 ile 80.000 arasında olan Taşkent Orta Asya'nın o dönemde sanayi ve ticaret merkezlerinden birisi konumunda idi. Taşkent, Orenburg, Kazak Bozkırı ve Doğu Türkistan'ın Kulca bölgesi ile ticari ilişkiler içinde bulunmakla birlikte transit bir şehir niteliği de taşımaktaydı.85 Taşkent'i ele geçirmek için uzun süren bir savaş sonucunda Hokand Hanlığı yavaş yavaş hem Hocent ve Taşkent arasındaki toprakları, hem de Niyazbeg kalesini elde etmeyi başardı. Niyazbek kalesi Taşkent'in su ihtiyacını karşılıyordu. 1808 yılında Taşkent Hokand Hanlığı'nın eline geçti. Şehri eline geçirdikten sonra Alim Han yanına Kazak sultan ve emirlerini çağırarak, onların artık Hokand Hanlığı'nın idaresine girdiklerini duyurdu. Kazaklar 1809'da vergi meselesini gerekçe göstererek isyan ettiler. Han ise Taşkent'e gelerek askerlerini Kazak bozkırına gönderip isyanı bastırdı. Ancak Alim Han'ın askerleri bu çerçevede yapılan seri harplerden memnun değillerdi. Hanlığın emirleri ve diğer yetkili şahısları hana karşı ayaklanarak, onu tahttan indirdiler ve tahta han olarak Ömer Han'ı geçirdiler. Yalnız kalan Alim Han ise Taşkent'ten Hokand'a giderken 1809 yılında öldürüldü.

Ömer Han kendisine muhalif olanları kısa zamanda etkisiz hale getirerek, iktidarını sağlamlaştırdı. Çevresindeki kişilerle iyi bir işbirliği içinde yönetimini sürdüren Ömer Han'ın dönemini bütün Fergana tarihçileri hanlığın çok önemli ve güçlü bir dönemi olarak nitilemektedirler. Bununla birlikte merkezi bir yönetim oluşturmak için de dikkatli ve sert bir tavır sergilemekten de kaçınmadı. O, Karategin ve Dervaz bölgelerindeki

toplulukları denetim altında tutumak için uğraştığı gibi, dervişleri de baskı altında tutmaktan çekinmedi. Bu yüzden devrin bazı yazarları tarafından zalim olarak nitelendirildi. Ömer Han Rusya ile diplomatik ilişkiler tesis etti. Fergana'nın sulanması ve Endican'ın doğusunda bir han şehri oluşturulması gibi önemli gayretleri bulunmaktaydı.86 Kendisi de şair olan Ömer Han şairlere sarayında yer vermiş ve sarayın kültürel açıdan önemli bir yer haline gelmesini de sağlamıştır. Hokand'ın merkez camisi onun tarafından yaptırıldı. Bu cami medrese olarak da hizmet görüyordu.

Ömer Han devrinin ilk yıllarında Buhara'yla sağlanan uzlaşma çok geçmeden Cizek ve Uratepe'nin hâkimiyeti yüzünden bozulmuştur. Bu savaş Ömer Han'ın bütün hükümdarlığı boyunca devam etmişti. Semerkand şehri ve civarına da Hokand Hanlığı ordularının hücumları da görülmekteydi.

Hokand Hanlığı'nın başarısı Kazak ve Kırgız bölgelerinde Alim Han devrinde olduğu gibi devam ediyordu. Kazaklar ise Hokand Hanlığı'na karşı ayaklanmalarda bulunuyorlardı. İsyanların en büyüğü 1821'de Çimkent, Sayram merkez olmak üzere Türkistan'dan Evliya Ata'ya kadar olan bölgede göründü. Bu isyan Hokand ordusu tarafından bastırıldı. Ömer Han döneminde özellikle Kazaklardan Adil Töre Hokand Hanlığı'nın tabiyetini kabul etmişti ki, Adil Töre o sıralarda Yedisu bölgesinin hakimiydi.87

1.4.3. Hokand Hanlığı'ndaki Siyasî Gelişmeler ve Hanlığın Durumu

Ömer Han'dan başlayarak ekonomik yönden güçlenmeye dayalı bir takım hedeflerin gerçekleştirilmesine çalışıldı.88 1817 yılında Seyhun'un aşağı bölümünde Ak Mescid adı verilen Hokand kalesi, XIX. yüzyılın yirmili yıllarında Evliya Ata kalesi ve şehri, bundan sonra da Bişbek ve Tokmak kaleleri yapıldı. Buralarda pazarlar düzenlendi. Kaleler ve pazarların çevrelerine Hokandlı tüccarlar ve halk yerleşmeye başladı. Bu

oluşum ve tahkimler Hokand birliklerince yapıldı. Bunların askeri olduğu kadar ticari önemi de bulunmaktaydı. Akmescit'te Türkistan ile Rusya arasındaki ticaret rotası çakışmaktaydı.

Hokand Hanlığı askeri iaşe nedeniyle tarımsal faaliyetlerin yapılmasına ön ayak oldu. Kazak bozkırında İslâm dininin daha iyi bir şekilde gelişmesini temin etmek maksadıyla Hokand Hanlığı tarafından mescidler ve medreseler yapıldı. Ferganalı din adamlarının önderliğinde İslâm tarikatları bu bölgede faaliyet gösterdiler.

Bu devrede Tanrı dağlarının kuzey ve güney eteklerinde, kuzeyinde Çu ve Talas nehirleri, güneyde Pamir dağlarının eteklerine kadar uzanan topraklarda yaşayan Kırgızlar da Hokand Hanlığı'na tabi durumdaydılar.

Hokand Hanlığı'nın toprakları Ömer Han'ın oğlu ve varisi Muhammed Ali (Madali) zamanında önemli ölçüde genişledi. Hokand böylece Buhara ve dolayısıyla Türkistan üzerinde üstünlük mücadelesi vermekteydi. Hokand hanları Cizeh ve Uratepe gibi bölgeler üzerinde de hâkimiyet iddiasında bulunuyorlardı. Bu sefer Hokand Hanlığı'nın yayılmasının hedefi Fergana'nın güneyindeki Karategin, Darvaz ve Kulyap bölgeleri idi. Darvaz hakimi olan Sultan Mahmud bu bölgedeki dağınık siyasî güçleri biraraya getirerek Hokand Hanlığı'na karşı bir ittifak oluşturmuştu. Ancak 1834'de Hokand ordusu çok şiddetli bir savaştan sonra Sultan Mahmud'un ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu bölgelerde de zaman zaman vergi vermek istemeyen halk ayaklanmaktaydı. Muhammed Ali zamanında Kaşgar'a karşı yapılan savaşlarda başarılı sonuçlar alınamadı. Hanlığın toprakları Kıpçak bozkırındaki bölgeler, Akmescid, Türkistan,

Taşkent, Çu Vadisi ve Aşağı İli-şu andaki güney Kazakistan ve kuzey Özbekistan'dan Karategin'in Pamir bölgelerine-şimdiki Tacikistan ve modern Kırgızistan'ın büyük bir kısmına uzanıyordu. Bu geniş topraklara rağmen hanlıkta istikrar tam olarak bulunmamaktaydı.89

1.4.4. Hokand Hanlığı'nda Karışıklıklar ve Hanlığın Yıkılması

Muhammed Ali'nin halkın bir bölümü ve din adamları ile arası iyi değildi. Kendisine karşı olanlar Buhara Emiri Nasrullah'a müracaat ederek ondan yardım istediler. İki aşamalı bir müdahaleden sonra Buhara askerleri 1842 Nisanında Hokand'a girdiler, Madali (Muhammed Ali) yakınlarıyla öldürülmüştü. Buhara'nın Hokand karşısındaki üstünlüğü topçu kuvvetlerine dayanmaktaydı.

Halk bir süre sonra Buharalıların ve onların Hokand'daki işbirlikçilerinin davranışlarından hoşlanmamaya başladı. Bu durum üzerine o güne kadar olaylara karışmayan Narbuta'nın yeğeni Şir Ali Bek'i çağırarak onun Hokand'ı ele geçirmesine ön ayak oldular.90 O, 1842-1845 arasında durumu toparlamaya çalışarak, şehirleri savunulmaya müsait hale getirmek için gayret gösterdi. Şehirlerin etrafını surlarla çevirdi. Buharalılar tekrar bölgede hâkimiyet sağlamaya çalışmışlarsa da başarılı olamadılar. Hokand Hanlığı Hocent ve Taşkent'i ele geçirdi.

Bu devreden sonra Hokand'da iç karışıklıklar ön plana çıktı. Kıpçaklar Hokand içindeki siyasî gücü ellerine geçirdiler. Bunlardan Müslümankulu bu hâkimiyetin liderliğini yapıyordu. Bir süre sonra öldürülen Şir Ali Han'ın yerine oğlu Hudayar geçti. Kıpçakların takip ettikleri siyaset halkın bazı kesimleri tarafından hoş karşılanmadı.

1845-1875 yılları arasında aralıklarla Hudâyâr Han üç kere tahta geçti. 1858 Yılında tahttan uzaklaştırıldı ve yerine hanedanın diğer bir üyesi olan Malla Han (1858-1862) geçti. Malla Han Rus yayılmasına karşı tecrübeli kumandanlarla karşı durmaya çalışırken, Hudâyâr, Buhara emirinin desteğiyle tahtı elde etmek istiyordu. 1862'de Hudâyâr Han tekrar tahta geçti ama daha sonra tahtı bir akrabasına bırakmak zorunda kaldı (1863-1865). Nihayet Buhara emiri Muzaffereddin'in desteğiyle tahtı tekrar ve son kere olmak üzere aldı. Rusya aynı yıl Taşkent'i işgal etti. (1865). 1868'de

de orduyu kullanmaksızın Hudâyâr Han ile benzer bir anlaşma yaptı ve hanlığın kuzey ve kuzeybatı topraklarını ilhak etti. Yaptığı bu anlaşma Buhara'dakinin aksine hanın ve hanlığın varlığını koruyucu hükümlere yer vermiyordu.

1873'de İshak Hasan ve Abdurrahman Avtabacı'nın önderliğinde bir isyan çıktı ve Hudâyâr Han'ın Ruslara sığınmasıyla sonuçlandı. Han, Rusya'nın koruması altında Taşkent'te oturma izni aldı. Hudayar'ın oğlu Nasırüddin'in taht üzerinde hak ilan etmesi ve onun Polat tarafından sürgüne gönderilmesi ve peşinden gelen karışıklıklardan sonra Rusya 1876 yılında hanlığın bütün topraklarını işgal etti. Hokand Rusya'nın yönetimindeki Türkistan Vilayetine Fergana Oblastı olarak katılmış oldu.

Hokand Hanlığı'nın XIX. yüzyıl içindeki politikası ve durumu hakkında bir özetleme yapılacak olursa, bu hanlığın hükümdarları dinamik bir tavır sergilediler. Bunun sonucunda da aktif bir dış politika takip ettiler.Bu politikanın sonucunda da onlar Doğu Türkistan'da Çin kontrolunun bulunduğu dönemlerde Kaşgar, Yengişehir, Yarkend ve Hoten'in müslüman halkı arasında vergi toplama hakkını elde ettiler. Bu arada Rusya ile resmi temaslar kurdular. 1812de bir Hokand elçisi Orenburg'u ziyaret etti ve takip eden yıl içinde de çarın elçileri Hokand'a geldiler.

Sanat ve edebiyat alanında önemli ilerlemeler görüldü. Ömer ve Madali zamanında edebiyatta bir aydınlanma çağı yaşandı. Şiirde Türkçenin güzel örnekleri ortaya kondu. Kadın şairler bu devrede görüldü. Bunlardan biri de Ömer Han'ın eşi Madali Han'ın annesi Nadire idi (1790-1842). Babür'ün memleketi olan Endican'dandı. Sanat gücüyle önemli ölçüde isim yapmıştı. Ömer Han'ın çevresinde oluşan edebî topluluğa kadınlarda katılmaktaydı. Burada göçebe gelenekleriyle birleşen İslâmiyet'in verdiği moral ve özgürlük ortamı ön plana çıkmaktaydı.91 Sulama kanallarının inşasıyla zirai üretimde de önemli gelişmeler yaşandı. Ancak siyasi atmosfer içinde

özellikle kırsal kesimde yaşayan kabileler ile şehirli halk arasında sürtüşme yaşanıyordu. Kırsal kesimde bulunan göçebe unsurlar Kazak bozkırından ve Fergana vadisinin doğu ve güneyine uzanan dağlardan gelen Kırgızlardı. Bu değişik eğilimlerin birbirlerine karşı aldıkları tavır 1840 ile 1876 yılları arasında hanlığın politik sisteminin çöküşüne sebep oldu.92

1.5. Türkistan'ın Rusya Tarafından İşgaline Genel Bir Bakış

Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi ile ilgili hadiselere bakmadan önce tarihî olaylara bir ölçüde bakma zorunluluğu bulunmaktadır. Ortaçağ'da Rusya üç yüz yıl süre ile Altınordu egemenliği altında yaşadı. Ruslar, İspanyollar ve Balkan milletleri ile birlikte Müslümanlara boyun eğen Avrupalı milletler konumunda idiler. XVI. Yüzyıl ortasında ise İslâmın Osmanlı orduları ile Orta Avrupa'yı sarstığı, Afrika ve Asya'da zafer kazandığı bir devrede önce 1502'de Altınordu yıkıldı. Peşinden ise Kazan ve Astrahan Rusya'nın eline geçti. Bu iki hanlığın yıkılması ile Rus işgali iki devletin tüm siyasi kurumları ile birlikte ortadan kalkmasına neden oldu. Yöneticileri ya kaçtılar, ya da Ruslar tarafından yok edildiler. Müslümanlar önemli şehirlerden çıkarıldılar. Nehir vadilerinde yer alan ya da nehirlere yakın olan verimli topraklar zaptedildikten sonra, önce Rus asillerine, manastırlara ve daha sonra Orta Rusya'dan gelen köylülere dağıtıldılar. Eski Altınordu Devleti'nin etki alanı içine sadece Ruslarla doldurulmuş bir sıra stratejik kaleler dolmaya başladı.

Kazan'ın alınmasından sonra Rus Kazakları Uralları geçerek Sibirya'ya girdiler.1598 yılında üçüncü Müslüman Türk devleti olan Sibir Hanlığı da ortadan kaldırıldı.93

Rus tehlikesi Osmanlı Devleti tarafından da biraz geç bir dönemde farkedilmişti. XV. Yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti Rusları önemsemiyordu. Ancak Astrahan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Osmanlı Devleti vaziyeti kavramış, 1569'da Don-Volga Projesi'ni

gerçekleştirmek ve Ruslara darbe vurmak için harekete geçmişti. Ancak sefer başarılı olamadı.94

Rus tehlikesini Türkistan'daki Türk hükümdarlarından bazıları da görmüştü. Rusların bölgedeki durumunu ve konumu erken bir zamanda farkeden Buhara hanı II. Abdullah Han 1572'de bu görüşlerini Sibir Hanlığı'na da bildirmişti. Rusların Asya'daki ilerleyişi iç karışıklıklar sebebiyle XVII. yüzyıl boyunca önemli bir gelişme göstermedi. XVIII. yüzyıl başında bu ilerleme Petro'nun planladığı şekilde yeniden başladı. Petro'nun hedefi Karadeniz kıyılarını elde etmek ve İstanbul'u alıp, Ege ve Akdeniz'e inmekti. Petro'nun diğer bir hedefi de doğuya doğru genişlemekti. Bunun için Kazak Bozkırı'nı ele geçirmenin yollarını araştırdı. 1722'de Petro Kazakların orduları bütün Asya memleketlerinin kapısıdır demekteydi.

Kazaklardaki 1732'deki hadise onun emellerinin gerçekleşmesi yönünde Rusya'ya önemli bir avantaj kazandırdı. Küçük Orda hanı Ebu'l Hayr Han'ın Rusya'dan himaye talebi Rusya'nın bölgeye adım atmasını kolaylaştırdı. Ancak Rusların bölgedeki varlığına karşı Kazaklar birçok defa isyan ettiler. Kazaklar bağımsızlıklarına düşkünlerdi, bunun yanında Rusya'nın Kazakistan'a Rus göçmenleri yerleştirmesini istemiyorlardı. Rusların Kazakların din, gelenek ve dillerine karşı yaptıkları saldırılara tepkiliydiler. Rus yöneticiler, Rus göçmenlerine en iyi toprakları ayırmışlar, meralar bu yolla yok edilmişti.95

Ruslar Türkistan'ın diğer yörelerine doğru keşif hareketlerinde de bulundular. Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Ruslar Türkistan'ı daha avantajlı ve daha az riskli bir alan olarak gördükleri için bu bölgeye doğru genişlemelerini sürdürdüler. Rusya bu şekilde bir genişleme politikası ile prestijini de kurtarmaya çalışıyordu.96 1860 Yılından itibaren Ruslar Hazar'ın doğusundaki bozkır ve yarı çöl olan alanları istila ederek Seyhun,

Çu nehri ve Issık Köl'ü de ele geçirerek Aral Denizi'ne kadar olan bölgeleri elde etmişlerdi. Hanlıkları karşı resmi bir tavırla Rus ilerlemesi 1865'de başladı. General Çernayev kumandasındaki kuvvetlerin hücumu ile başlayan faaliyetler sonucunda Hokand Hanlığı'nın elinde Fergana Vadisi ile sınırlı topraklar kaldı. Bu arada Taşkent Ruslar tarafından ele geçirildi.

General Kaufman 1867'de Taşkent'e geldiğinde üç önemli görev üstlenmişti: Sivil idarenin tesisi, askerî yayılmanan sürüdürülmesi ve komşu ülkelerle olan diplomatik temaslar. 1868'de Buhara Emirliği'nin Rusya himayesine girmesi gerçekleşti.

1873'de Hive Rus birlikleri tarafından zaptedildi. 1875'de Hokand Rusların eline geçti. 1879'da Göktepe'de Ruslar Türkmenler önünde başarısızlığa uğradılar ise de 1884'de Türkmenler de kontrol altına alındı. Rus zaptı bu şekilde cereyan ederken Türkistan Türklerini başarısızlığa uğratan bir çok faktör bulunmaktaydı. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Türk hanlıklarının kendi aralarındaki çatışmalar ve çıkar hesapları Rus faaliyetlerine rağmen sona ermemişti. Bunun en güzel örneği Hokand Hanlığı Taşkent için Rusya ile savaşta bulunduğu sırada, Buhara emiri olan Muzaffereddin Hokand Hanlığı'nın başşehrini işgal etmekle uğraşıyordu. Bu durum Hokand Hanlığı'nın kuvvetini azalttığı gibi, Emir Muzaffereddin Taşkent halkının bize yardım ediniz şeklindeki rica ve yalvarma dolu isteklerine cevap vermemekteydi.

2- Türkistan hanlıkları eğitim ve teknoloji bakımından oldukça geri durumdaydılar. Çağdaş gelişmelerin dışında kalmışlardı. Ellerinde Rusya ile savaşacak doğru dürüst ateşli silahlar da bulunmuyordu.

3- Uzun süren savaşlar, ekonomik yapıyı tamamen kötü bir duruma sokmuştu. Halk fakir duruma düşmüş, hanlıkların mali durumu da oldukça kötü bir konuma gelmişti.

4- Türkistan hanlıklarının Osmanlı Devleti ile olan bağları Safevî Devleti ve Rusya'nın engellemesi ile kesintiye uğramıştı. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nden de yardım alamıyorlardı. Aslında Osmanlı Devleti de bu yardımı sağlıyacak durumda değildi.

5- Milletlerarası politikaya Türkistan'daki devletler karışamadıklarından dolayı Rusya'ya karşı diğer devletlerin tavır almalarını da sağlayamadılar. Bu yüzden Türkistan'ın işgali milletler arası alanda tepki de uyandırmadı.

XIX. yüzyılda Ruslar bölgede yeni şehirler kurdular. Yeni şehirlerin kuruluşu Ruslar'ın koloni idaresini kolaylaştırma amacını güdüyordu. Demiryolu politikası da bölgede Rusların güç dengesini koruyucu bir rol oynadı. 1870-1880'lerdeki Rus askerî hareketlerinde demiryolu önemli rol oynadı. Türkmen direnişinin azalması sonucunda demiryolları Hazar Denizi ile Merv bölgesini birbirine bağladı. Bu gayretlerin sonucunda Buhara, Semerkand, Zerefşan ve Fergana Vadisini birbirine bağlayan stratejik bir demiryolu ağı kurulmuş oldu. XX. Yüzyıl başında Orenburg ile Taşkent arasında da bir demiryolu hattı kurularak Türkistan Rusya'ya tek bir hat ile bağlanmış oldu. Bu hattın inşası askerî ve ekonomik gayeler taşımaktaydı.97

1.6. Özbek Hanlıklarında Teşkilat ve Kültür Hayatı

1.6.1. Genel Yapı

Bu bölümde Özbek hanlıklarındaki teşkilat ve kültür hayatına temas edilecektir. Daha ziyade kuruluş ve yükseliş dönemi şartlarının gözönünde tutulacağı bu çerçevede ilerki yüzyıllarda meydana gelen değişikliklere de temas edilecektir. Teşkilat yönünden daha ayrıntılı bir sisteme sahip olduğu için Buhara Hanlığı'ndan alınan örneklere bu çalışmada daha çok yer verilecektir. Özbekler'in kuruluş dönemindeki devlet teşkilatı Timurlular'ın bir uzantısı gibi görünmektedir. Özbekler'deki bu teşkilat bir yandan eski Türk adet ve geleneklerine bağlılığın bir ifadesi olarak bir takım

müesseseleri ve anlayışı içinde bulundururken, diğer yandan da Cengiz Han tarafından sistemleştirilen eski Moğol geleneklerinin de bulunduğu bazı unsurları da ihtiva ediyordu. Özbeklerin Timurluları tamamen sarf-ı nazar etmeleri de mümkün değildi. Timurlulardan kalan görevliler de o bünye içinde yaşamaya devam ettiler ve günlük hayat içinde fonksiyonlarını yerine getirdiler. Bozkır kültürünün sonrasında yarı yerleşik bir kültüre geçiş yapan Özbekler, daha sonraları tam anlamıyla olmasa da yerleşik bir kültüre doğru yöneldiler. Bu arada da Timurluların devlet teşkilatı ile ilgili kalıpları da kabul ettikleri gibi, birçok Timurlu devlet adamını da hanlığın içinde istihdam ederek devlet çarkının sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağladılar.

Özbeklerin ortaya çıkışı ve Maveraünnehir'e göçleri konusu bilim adamlarını hayli meşgul etmiştir. Özbekler'de etnik yapı üzerinde duran K.Ş Şaniyazov,"XIV-XVII. Yüzyıllarda Özbekler'in Etnik Dinamikleri ve Etnik Bağlarına İlişkin Bazı Konular" adını taşıyan araştırmasında şu görüşü savunmaktadır: Şaniyazov "Maveraünnehir bölgesinde eskiden oluşmuş olan Türk ve Moğol kavimlerinin Çağatay olarak isimlendirildiklerini, XVI. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ı terkederek Maveraünnehir'e göçeden Muhammed Şibanî Han idaresindeki Özbekler'in bu eski yerleşik halk ile ayrılıklarının bulunmadığını, gelenlerin yerleşik halkın çeşitliliğini ve niteliğini çoğalttıklarını"söylemektedir. Bunun yanında müellif, bu yeni kitlenin bölgenin etnik yapısında herhangi bir değişikliğe yol açmadığını, Özbek halkının etnik yapısı içinde yalnızca sayısal bir ilave unsur olduğunu da vurgulamaktadır. Bu görüşün antropolojik tetkiklerle de ispatlandığını, etnik tabanın üstüne çeşitli unsurların yığıldığını iddia etmektedir.98

XVI. yüzyılın başlarında Orta Asya'nın Özbek sultanlarınca fethi ile ilgili düşüncelerini ortaya koyan Fournieau ise Özbeklerde tam bir

göçebeliğin olduğuna dair süregelen görüşün de artık silinmeye yüz tutuğunu belirtmektedir. Bunun oymak olgusuna bağlı bir inançtan ileri geldiğini ve insanın hatırına bunun Timurlu-Özbek kopma noktasını getirdiğini belirtmektedir. Bununla birlikte tam bir kopmanın olmadığını ama farklılığın var olduğunu söyleyen Fournieau, bu farklılığın Orta Asya iç ekonomisine dayalı bir hadiseden meydana gelmediğini, Avrupa-Asya ilişkisinin XIII ve XX. yüzyıllar arasındaki gelişiminden kaynaklandığını, Timurluların kalkınmasını sağlayan birçok unsurun değişmeye uğrayarak Özbeklerde durgunluğa yol açtığını söylemektedir.99

Timurluların devlet teşkilatı konusunda önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu teşkilattaki Türk tesiri üzerinde duran Mansura Haider "Moğol müesseseleri üzerindeki Türk tesiri öylesine kuvvetliydi ki, Moğol sistemini gerçekten kendisini Türk-Moğol sistemi şeklinde düşündürebilecek kadar değiştirmişti. Cengiz Han, Orta Asya'ya geldiği zaman, onun ordusunun yalnızca nüvesi Moğollardan, fakat büyük bir bölümü Türklerden oluşmuştu. Fetihten sonra Moğollardan büyük bir kısmı liderleriyle birlikte Moğolistan'ın geniş bozkırlarına dönmeyi tercih etmişlerdi. Moğol tesiri, birkaç nesil varlığını kısmî olarak devam ettirirken, yerli Türklerin ekonomik ve siyasî hayatta yönetici Moğollardan çok daha fazla ileride olmalarının yanısıra, fatihler üzerinde hâlâ derin tesirleri mevcuttu.

Türk dili o zamana kadar kendilerine has bir yazı sistemi olmayan Moğolların değil İmparatorluğun da resmi dili oldu. Fakat şu gerçek de unutulmamalıdır ki, Türk kültürü siyasî, sosyal ve ekonomik hayatta da hakimdi. Barthold, Moğol hanedanının ve ordusunun aslında Moğol isimleri taşıyan eski Türk kabilelerinden müteşekkil olduğu sonucuna varmaktadır. Bizzat Timur'un mensup olduğu Barlas kabilesi de aslında bir

Türk-Moğol kabilesi idi. Şu halde Timur İmparatorluğu Türk-Moğol siyasî ve askeri sisteminin emsalsiz bir terkibi idi"demektedir.100

J. Paul Roux, Çağataylar hariç Cengiz Han'ın bütün hanlıklarında Moğolların nüfusun çok düşük bir azınlığını oluşturduğunu, imparatorluğun, öteki bozkır imparatorlukları gibi halkların göçü sebebine bağlı olarak meydana gelmediğini, Moğollar'ın büyük çoğunluğunun Cengiz Han'ın çok bağlı olduğu Moğolistan'ı hiç terketmediğini ya da onun gibi ülkelerine geri döndüklerini ifade etmektedir.101

1.6.2. Özbeklerde Hanlık Sistemi ve Saray Hayatı

1.6.2.1. Hâkimiyet Anlayışı

Özbekler'de hanlığın ancak Cengiz Han soyundan gelmekle mümkün olabileceği şeklindeki anlayış başlangıçtan itibaren görülür. Özbekler'de dinî alandan gelen ve hâkimiyete tesir eden unsurlara gelince, özellikle Şibanî Muhammed Han ve ondan sonra gelen haleflerinin önemli bir bölümü İslâmî inanca bağlı olmalarına rağmen töreyi kesinlikle ihmal etmediler. Ancak II. Abdullah Han dönemi bu dengenin İslâmî kurallar lehine büyük ölçüde değiştiğini göstermektedir. Zeki Velidi Togan bu durumu şu şekilde ifade etmektedir. "Şaybak Han ve emirlerinin mensup olduğu tarikat, ancak beş vakit namaza ve oruca tam anlamıyla önem veriyordu. Bunun dışındaki uygulamalar tamamen Türkâne, tamamen Cengizâne idi. Şaybak Han ve arkadaşları mensup oldukları İslâmiyetin nikah, miras, yemek içmek, adab-ı muaşeret hususundaki emirlerine katiyen ehemmiyet vermiyorlardı. Belki de bu hususların töreye ait olduğunu söylüyorlardı. Yanlarındaki Türk şeyhleri tarafından bunlarla ilgili yapılanlar da tamamen mübah olarak gösterildiği gibi, hatta bu hareketler helalmiş gibi gösteriliyordu."102

İran'daki Safevîlere karşı siyasî bir koz olarak dinî unsur da Özbekler tarafından kullanıldı. Bunun hâkimiyet telakkisine tesiri özellikle

Muhammed Şibanî Han da görülür. O, kendisini “Allahın Halifesi ve Zamanın İmamı” ilan etti. Bunu bastırdığı paralarda da açıkça gösterdi.

Şibanî Muhammed Han’ın bazı yabancı kaynaklarda isimlendirilişi de yeşilbaş lakabı iledir. Şah İsmail’in başına kızıl taç koyarak bu şekli sembolleştirmesi üzerine, Şibanî Han da başına yeşil sarık sarmış ve bundan dolayı kendisine yeşil baş denmiştir.

Özbeklerde sülaler ve kabilelerin hanlık ile münasebetleri oldukça önemlidir.Yeni fethedilen topraklar zaferin kazanılmasına katkıda bulunan han ve sultanların (kardeşler, amcalar, yeğenler ve kardeş çocuklarının) oluşturduğu kurultayda bölüşülmekteydi. Bu topraklar paylaştırıldığı zamandan itibaren o bölgeye ilk sahip olan sultanın soyuna geçmekteydi.Bu da kuvvetler dengesine ve iktidara etki etme fonksiyonuna önemli ölçüde tesir ediyordu. Aslında Özbek saltanat usulü içinde bunu önlemeye yönelik bir tedbir de alınmamış değildir. Bu da sultanların bir araya gelerek oluşturdukları bir kurultayda seçtikleri bir kişiyi büyük han olarak ilan etmeleriydi. Aslında hanın yanında bulunan sultanlar, kurultayda hanedanlığın genel siyaseti üzerinde karar verirlerdi. Bu sultanların güçleri kendilerine tanınan toprak mülkiyetinden gelmekteydi. Vilayetlerde hâkim durumda bulunan sultanların bağımsızlığı kendini özellikle dış politikada gösteriyordu. Bu sultanlar kendi elçilerini dışarıya gönderip, dışarıdan gelen elçileri de kabul edebiliyorlardı.

Sultanların teorik yapıda olmayıp, pratikleştirdikleri bir başka husus da sultanların han sanını gasp etmeleri hadisesidir. Bu sebeple Şibanî Han’ın ölümünden bir süre önce dahi Ubeydullah’a han denilmiştir. Bu yasal bir olay olarak gözükmemektedir. Aynı şekilde büyük hanların bulunduğu sabit bir hanlık merkezinden zaman zaman Maveraünnehir’de vazgeçilmiş gibi bir manzara ortaya çıkmaktadır. Köçküncü Han, Şibanî Han’ın ölümünden sonra tahta geçtiğinde, kendisine Ebu’l-Hayrlıların merkezi olan

Semerkand verilmişti. Ancak Ubeydullah Han tahtta bulunduğu sürece Buhara'da kalmış, Köçküncüler ise Abdullah Han kendilerini zorla çıkartıncaya kadar (1578), Semerkand'dan çıkmamışlardır. Ancak, zaten Buhara'nın Özbekler arasında büyük bir öneminin bulunduğunu da bilmekteyiz.

Mihmannâme-i Buhara'da anlatılan bir menkıbe bu şehire halk tarafından verilen önemi de göstermektedir.103 Maveraünnehir'de devletin başşehri olarak başlangıçta Semerkand kabul edilmişti. Mihmanname-i Buhara'da yazılanlara göre, Özbek hanlarının Karahanlılarda da görülen bir uygulamasından bahsedilmektedir. Buna göre Şibanî soyuna bağlı Özbek hanları için Sığnak'ta bir mezarlık yaptırıldığı ifade edilmektedir. Bu hakan mezarlığında Özbek hanlarının mezarları toplu olarak bulunmaktaydı. Hanlardan biri öldüğü zaman, ölüsü Sığnak'a nakledilir, mezarı üzerinde de bir kümbet yapılırdı.104 Bu hakan mezarları zaman zaman hükümdarlar tarafından ziyaret edilmekte idi. Kazak seferinden Sığnak'a geri dönüldüğünde (31 Mart 1909 tarihi) bayram arifesi idi. Bundan bir gün sonra kurban bayramının birinci günü Şibanî Muhammed Han, dedesi Ebul-Hayr Han'ın türbesini ziyaret etmiş, dualar okunmuş, tekbirler getirilmiş ve bu olaydan sonra da bir ziyafet verilmişti.105

Eski Türk-Moğol geleneğine göre seçim işlemi, seçilen hanın beyaz keçede havaya kaldırılması biçiminde yapılırdı. Bu merasim (han kötermek) yeni hanın yakın akrabaları, soylu emirler tarafından yerine getirilirdi. Bu tür merasimlere eski geleneklerden kalmış çok sayıda unsur da eklenirdi. Aslında tahta çıkacak olan hakanı keçe üzerinde kaldırma bilindiği gibi bir Göktürk geleneğidir. Özbeklerdeki han seçimi ile ilgili zayıflıkları üç noktada toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi en yaşlı üyenin tahta geçmesi sistemi idi. Bilindiği üzere en yaşlı olanın en kabiliyetli olacağı

şeklinde bir kural yoktur. Bu nedenle Ubeydullah Han tahta geçmeden önce Köçküncü Han'ı (1510-1530) ve Ebu Said Han'ı (1530-1533) beklemek zorunda kalmıştır. Özbek sisteminin ikinci teorik zayıflığı akranların eşit sayılmasıdır. Özbek siyasî sisteminin üçüncü yapısal bozukluğu da toprak paylaştırılması sistemi ile ilgilidir. Bu sistemde hanedanlığın sınırları içindeki eyaletler sultanlara verilmiş olup tamamen hanedanlığın kontrolü altındaydı. Bu topraklar sonradan babadan oğula geçtiği için hanlığa bağlı yarı bağımsız güçlerin ortaya çıkması da mukadderdi.106

Hükümdarlık sembolleri içinde hutbe ve para bastırmanın ön planda olduğu görülüyor. Bunun yanında taht ve tac ile ilgili kaynaklarda bilgilere raslanmaktadır.

Özbek hükümdarlarının ideali de diğer Türk devletlerinde görüldüğü üzere bir dünya devleti kurmak ve evrensel yönetim anlayışı idi. Bunu vurgularken kaynaklar Özbek hanlarının bu görevi üstlendiklerini birçok kere belirtirler. Ebu'l-Hayr Han Tarihi'nde "Ebu'l-Hayr Han'ın kainat egemenliği tahtına yerleştiğinden"söz edilmektedir. Şibanî Han'ın küçüklüğünden bahseden kaynaklar onun yetiştiricisi olan Uygur Şeyh'e etrafındakilerin şöyle dediğini naklederler: "Onları koru, büyük çaba sarfet, yakında ikisi de tahta geçecek (Şibanî Muhammed Han ile Mahmud Sultan), başarının zirvesine ulaşacaklar. Dünyayı düzeltecekler, sömürüyü, inançsızlığı, isyanları bu topraklardan yok edecekler." Gulam Şadi tarafından telif edilen Fetihnâme'den hareket eden İbragimov, bu konuda şu değerlendirmeyi yapmaktadır. "Şibanî Han'ın geleceğe yönelik fetih emellerinin Cengiz ve Timur'un yaptığı fetihlerle benzerlik gösterdiği bir gerçektir. O, aynı zamanda tüm Müslümanların dini liderliğini de elde ederek dünyanın egemenliğini ele geçirmek istemektedir."107

Özbek hükümdarlarının hâkimiyetlerini dayandırdıkları ve hükümdarlarda aradıkları özellikleri şu şekilde anlatmak mümkündür.

Birincisi hükümdar adil olmalıdır. Belki de bu sebebten dolayı Özbek kaynaklarının liderlik için verdikleri örnekler arasında ideal bir prototip olarak tarihi kaynaklarda adaleti ile meşhur diye gösterilen Anuşirvan yer almaktadır. Birçok Türk devletinde hükümdarların ünvanlarından biri de adl idi. Özbek hanları bu adaletlerinin yanında tebasının haklarını korumada da titiz davranmak zorunda olduklarını düşünmekteydiler. Bu durum ülke içinde huzurun ve barışın sağlanması yönünde önemli bir hadise olarak gözükmektedir. Ebu'l-Hayr Han Tarihi'nde, hanın Şiraz beldesine yaklaştığı zaman ve burada konakladığında şu buyruklarını ilettiğini yazmaktadır. "Askerler fetih ve gasp ellerini çiftçilerin ve göçerlerin mallarından uzak tutsunlar. Ekinlere ve vilayet sakinlerinin barınaklarına zarar vermesinler. Bu buyruğu ihlal eden kim olursa idam edilecektir."108

Özbekler, hanlarından cömert ve alicenap olmasını da beklemektedirler. Cömert hanlara olan sevgi ve ilgi Harezm destanı olan Ahmed ve Yusuf'a da yansımıştır. Ayrıca Zalimlerin zulmünü önlemek ve insanlara iyi davranmak da hanların özellikleri arasında olmalıdır. Alpamış destanı kötülerle savaş halinde olan erdemli liderleri tasvir eder.109

Bütün bunlarla beraber bir hükümdarda aranan niteliklerden biri ve çok önemli olanı, hanın askerî yönünün kuvvetli oluşuydu. Özbek halkı bunu birkaç sebebe dayalı olarak düşünmekteydi. a) Kendi güvenlikleri açısından. b) Savaşın ekonomik olarak kendilerine yapacağı katkıdan. c) Üstünlük şuurundan. Bir XVI. yüzyıl tarihçisine göre hanın bu türlü değerleri arasında güç, ün ve cömertlik ön plandaydı. Diğer bir tarihçinin 1590'larda yazdığı eserde ise askerî cesaret, politik yaptırım gücü, ateşli dindarlık, vizyon genişliği, akıllılık, azamet ve cömertlik gibi erdemler bir handa bulunmalıydı.110

Han, halkının can ve mal emniyetini sağladığı gibi, savaşlarla onlara ve hanlığa yeni bölgeler kazandırmak, bunların ötesinde ganimet almalarını

sağlamak gibi vazifeleri üstleniyordu. Özellikle kabile beyleri vasıtasıyla hükümdara bağlı olan halk bu görevleri yerine getirmeyen hanlıktan veya handan ayrılarak bir başkasına katılmakta, han da bunları sağladığı müddetçe halktan özellikle savaş sırasında kesin itaat beklemekteydi. Muhammed Salih'in Şibanînâme'sinde bir şehir halkına şu hitapda bulunulduğu görülüyordu. "Fitne ve avanlığı bırakın, öz raiyetliğinizi bilin".111

1.6.2.2. Saray Görevlileri, Saray Adetleri, Protokol ve Kabuller ile Kutlamalar

Kabüllerde ve yapılan toplantılarda bir hiyeraşik düzenin varolduğunu biliyoruz. Bir ramazan bayramındaki kutlamadan Mihmannâme-i Buhara bahsetmektedir. Şibanî Han'ın beyaz bir kıyafet giydiğini yazan kaynak, ayrıca onun hükümdarlık tacını taktığını da belirtmektedir.112

Türk devletlerinde hükümdarın sarayında muzıka takımı (nöbet) bulunmaktaydı. Buna paralel olarak Özbeklerde de bu türlü muzıka takımlarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Özbek sarayında da resmî ve özel görevleri yerine getiren kişiler bulunmaktaydı. Hakanın maiyetinde askerî nitelikli bazı maiyet birimleri de bulunmaktaydı. Bunlar çehrelerden düzenlenen kuvvetler ile nökerlerdi. Şıhneler güvenlik işlerini yürütmekteydiler. Yasavullar hanın emirlerini duyurma görevini yapmaktaydılar. Emir-i Şikar hanın av işlerini organize etmekteydi. Mihmanhuday ise toplantılar düzenlemekle yükümlü idi.113 Ayrıca mirahur sarayın ahırı ile ilgilenmekte,114 ferraşlar ise sefer sırasında hükümdar çadırının kurucusu olarak hizmet yapmaktaydılar. Bekavul, saray içinde hükümdarın yemek servisi ile ilgilenmekte ve bilhassa yemeklerin içine zararlı birşey katılmasını önlemek görevini üstlenmekteydi. Pervaneci ise hükümdarın çıkardığı ferman ve yarlıklar ile ilgilenmekte,115 eşik ağası ve hacib ise teşrifat işlemlerini yürütmektedirler.116

Bahrü'l Esrar'dan nakiller yapan Barthold XVII. yüzyılda protokol ve hiyerarşiyi şu şekilde ifade etmektedir.117 Bu çalışma aynı zamanda bize görevlileri de tanıtmasından dolayı ayrıca önem taşımaktadır. Hanın bulunduğu mevkiye göre sol tarafta seyyit olan nakipler bulunmaktadır. Nakipler kadıaskerin yetkisi dışındaki sivil işlere ve askerî işlere bakmaktadırlar. Ancak bu görevlerini emirin olmadığı hallerde yerine getirmektedirler. Emir Nasrullah onların bütün yetkilerini döneminde verdiği bir emirle ortadan kaldırmıştır. Bunlardan sonra protokol sırasında kabile önderleri yer almaktaydı.

Sağ tarafta ise birinci mevki şeyhülislâmındır. Muhammed Rahim Han onların protokoldeki yerini değiştirerek sol taraftaki birinci mevkiye onları getirmiştir. Daha sonra baş kadı protokolde yer alır. Bunları takiben Cubayrî şeyhleri gelmektedir. Daha sonra sadr, müfti ve muhtesip karşılığı görev yapan reisler yer alırlar. Diğer kabile reisleri de bunları takip ederler.

Tahtın karşısında ise daha alt kademedeki kabile yetkilileri bulunur. Onların sağ ve sol yanlarında ise çeşitli mevkilerdeki görevliler yer almaktadır. Solda birinci sırada yasavul bulunmaktadır. Yasavul'un görevi hükümdara sunulacak hediyeleri ulaştırmaktır. Bu görevliyi takiben eşik ağası başı gelmektedir. Bunun yönetimi altında bir kadro mevcuttur. Mirahur, çağavul (teşrifatçı), mirza başı yani baş katip, hazine yetkilisi ve diğer görevliler de protokolde yer alırlar.

Hükümdarın tahtının hemen arkasında bulunan bölümde sırasıyla kurçı (muhafızlar), içkiler (toplantı yöneticileri) bulunur. Daha sonra sırada koşbegi bulunur (hanın karargah beği). Bu görev XVII. yüzyılda önemsiz ise de Muhammed Rahim Han devrinde koşbegi bütün ülkenin veziri konumuna yükselmiştir. Bunların dışında saray hacipleri ve yasavullar da bulunmaktadır. Yasavulların yöneticiliğini baş yasavul yapmaktadır.118 Toksaba, dathah ve udaycı da askerî rütbelerdir.119

1.6.3. Askerî Teşkilat

Özbek ordusu her biri bir bölgeye sahip olan sultanların askerleri ile merkezdeki büyük hanın kuvvetlerinden meydana gelmekteydi. Ayrıca Özbek Hanlığı'na bağlı bölgelerin Özbek olmayan yöneticileri de kuvvetleri ile savaşa katılıyorlardı. Özbekler'de her erkek kendisini asker olmaya alıştırıyordu. Bu fikrî hazırlık yanında, çeşitli savaşlarda yer alan Özbek gençleri, askerî bakımdan pişerek, dayanıklı savaşçılar halini alıyorlardı. Savaşları yürütenler yani ordunun başında bulunan en üst derecedeki kumandan bizzat hanın kendisi idi. Fakat çok önemli olmayan seferlere diğer Özbek sultanları da gönderiliyorlardı. Bununla birlikte Özbek hanları önemli savaşlarda bizzat ordunun idaresini deruhte ediyorlardı. İç karışıklıkların ortadan kaldırılması ve isyanların bastırılmasında da Özbek hanı bizzat ordunun başında bulunabiliyordu.120

Özbeklerde ordunun kışlık ve yazlık karargâhları bulunmaktaydı. Kalacakları yerlerin dışında, mescid ve ayrıca hasırdan yapılmış sahra mutfakları da bulunmakta idi. Askerin yiyeceklerinin en başında temel gıda olarak et gelmekteydi. Ayrıca tahıl ve meyva da askerler tarafından tüketilmekteydi. Soğuk bölgelerde askerlerin çorba pişirdiklerine dair bilgilere de kaynaklarda tesadüf edilmektedir.121 Bunun yanında kalacakları yerlerin kamış sapı ve tahta kullanılarak çadır (bir tür baraka) şeklinde yapıldığını da görmekteyiz.122 Özbek ordusunun eski Türk askerî sistemine göre onlu bölünmeye tabi olduğu anlaşılmaktadır. Özbek ordusu kendinden önceki Orta Asya devletlerine yakın bir savaş ve harekât düzeni uyguluyordu. Bu, Timurlulardaki sisteme benziyordu.

Bu bakımdan Timurlu savaş sistemi önemliydi.Timurlu savaş düzeni şu şekildeydi:

Karavul

Öncü Öncü (Manlay) Öncü

Barangar (sağ) Merkez (kol-gol) Cavangar (sol)

Çağdavul (artçı)

Savaş öncesi ve savaş sırasında düşmanın durumu hakkında bilgi toplamak için casuslar kullanılmaktadır. Muharebe edecekleri ordu hakkında bilgi almak için zaman zaman dil tutulduğuna dair kayıtlar da bulunmaktadır. Özbeklerin savaş içindeki taktiklerinden Babür bahsetmektedir. Özbeklerin tolgama yaparak savaş kazandıklarını belirten Babür'ün anlattıklarına bakılırsa, bu bozkır savaş taktiğine benzemektedir.123

Savaşın kazanılması halinde Özbekler'in yağmalama hareketlerini başlatmaları da olağan hadiseler arasındadır. Buna tamamıyla savaşı bitirmeden de Özbekler başlamaktadır. Bu durum zaman zaman sıkıntılar yaratmakta, hatta ordunun güvenliğinin tehlikeye düşmesine sebep olmaktadır. 124

Gerek atlı gerekse yaya olarak savaşmak üzere yerlerini alan Özbek askerlerinin ellerinde yayları bulunmakta, kılıçları ve mızrakları bu donanımı tamamlamaktadır. Askerlerin savaş kıyafetleri içinde zırh ön planda yer almaktadır. Muharebe sırasında hangi silahların kullanıldığına gelince, okçulardan kaynakların bir çoğunda söz edilmektedir. Ok, bu devre için önemli silahlardan biridir. Devrin kaynaklarında bir yay ve ok çeşidi olan nâvek de zikredilmektedir. Kılıçlar ise, bütün Orta Asya tarihinde olduğu gibi bu dönemde de önemini sürdürmektedir. Balta da bir savaş aracı olarak kullanılmaktadır. Topuz da özellikle savaş aracı olarak önemliydi.125Ayrıca Handmir de, Şibanî Han zamanındaki olayları zikrederken mızrağın öneminden söz eder. Zenburek de kaynaklarda geçen bir savaş aracıdır. Kuşatma savaşları sırasında mancınık ve arrade de kullanılmaktadır.

Özbeklerde ateşli silahlar da bulunmaktaydı. Bunu özellikle bu devreye ait minyatürlerden tesbit etmek imkânımız bulunmaktadır. Anadolulu olan tüfekçi ve topçu ustalarının bu devrede Orta Asya ülkelerinde görevler yaptıklarını da bilmekteyiz. Bu ustaların bir kısmı tüfekçi ustası vazifesini yerine getirirken, diğer bir bölümü ise topçu ve taktikçi olarak görev yapmaktaydılar. Abdullah Han'ın zamanında, Buhara'da, Anadolu'dan gelen böyle bir usta ölmüştü. Onun top dökümhanesi arkadaşı olan Mirek Topçu'ya kaldı. Bu ustalar yalnızca Timur zamanında bile Kara buğra diye isimlendirilen kaba top konusunda bilgi sahibiydiler.

1.6.4. Îdarî Sistem

Şibanî Muhammed Han dönemi içindeki olayların anlatımı ve takip edilmesi sırasında da belirttiğimiz gibi Şibanî Muhammed Han'ın düşüncesi Özbek Hanlığı'nın yapısını oluştururken Timurlu sistemi içindeki teorik yapıyı değiştirmeden, pratik uygulamalarla bu yapıya dinamizm kazandırmaktı. Aslında sistemi değiştirecek veya yeniden düzenleyecek kadar zamanı da Şibanî Han bulabilmış değildi. Üstelik bunu gerçekleştirebilecek kadronun da Şibanî Han tarafından bulunabilmesi müşküldü. Ancak bazı alanlarda görülen ufak farklılıklar da Özbek geleneklerinin yansımalarından ibaretti.

Ubeydullah Han dönemine gelince, onun dönemi sıkı bir mücadelenin İran ile gerçekleştirildiği zamana tekabül eder. Bu, onun mezhep farklarını idarî ve sosyal yapı içinde kendince ortaya koyma zorunluluğuna inandığı bir devredir. Bunun başlangıcı ile ilgili gelişmeleri anlatan Süluku'l Müluk isimli esere göre Ahmed Yesevî ve Abdülhalik Gucdavanî'nin kabirlerini ziyaret eden Ubeydullah Sultan, hâkimiyeti gasp edenlere, devlet ve din düşmanlarına karşı ölüm-kalım savaşında kendisine yardımcı olması için Allah'a yalvarmış ve eğer başarılı olacak olursa Allah'ın, Hz. Muhammed'in ve evliyaların huzurunda, ömrü boyunca hükümdarlığını

sünnî şeriat hükümlerine göre vicdanlı bir tarzda yöneteceğine ve bunun aksi olan her hareketten kaçınacağına yemin etmiştir.

Gerçekten kendisi de Nakşibendî tarikatının ateşli bir üyesi olan Ubeydullah Han, bu tarzda bir reform programı uygulayabilmek için de Gucdavanî'nin mistik bir dinî risalesi olan "Vasiyetnâme"nin şerhedicisi Fazlullah b. Ruzbehan'a bu programın bir el kitabını yazdırmıştır. Fazlullah b. Ruzbehan, Süluku'l Müluk isimli eserini, onu Semerkant'tan Buhara'ya çağıran Ubeydullah'ın isteğiyle ya da teşvikiyle hazırlamıştır.

Süluku'l Müluk, Haarmann'ın da belirttiği üzere XVI. yüzyıldaki İslâm Sünnîliğinin ilahiyat, hukuk ilmi ve devlet yönetim kuralları için çok kıymetli bir kaynak, aynı zamanda özellikle Batı Türkistan hukuk tarihi için önemli bir belge külliyatı idi. Üstelik, Fazlullah b. Ruzbehan, 1480-1520 arasında İran ve Maveraünnehir'deki tarih sahnesinde cereyan eden politik ve ruhî-dinî değişimleri de hemen hemen hiçbir muasırının yansıtmadığı gibi yansıtıyordu.126 Özbeklerde yönetim sistemi içinde askerî aristokrasiye dayanan bir yapı ön plandaydı. Her bir komutanın askerî fonksiyonunun yanında sivil idarî işleri de bulunmaktaydı. Mihmannâme-i Buhara'da bu türlü görevliler sayılırken, emirler ve hakimler öncelikle yer almakta, daha sonra ise ordu kumandanları zikredilmekte, bunların devletin sahip olduğu topraklar içinde bir bölgenin kumandanı ve büyük bir yerleşim yerinin ise vergi tahsildarı olduğu ifade edilmektedir.127

Sonraki yüzyıllarda sistem farklı bir şekil almaya başladı. Bununla ilgilili yapılanmayı görmek için XVIII. yüzyıldaki idarî durumu görmek uygun olacaktır. Buhara'da en yüksek memuriyet Kuşbegi olarak kabul edilmiştir. Kuşbegi başvezir olarak kabul edilmiş olup, o aynı zamanda Buhara vilayetinin valiliği görevini de yürütmektedir. Kuşbeginin yardımcısı malî işlerden sorumluydu. Hive ve Hokand'da da bürokrasi bu şekilde işlemekteydi. Yönetimin üçüncü önemli şahsı Topcubaşı olan

subaydı. Bu ordu kumandanı olarak görev yapmaktaydı.Yerel yönetim vilayetlerdeki bazı yetkililere bırakılmıştı. Buhara'da emire en yakın olan kişi konumunda kadı bulunuyordu. Onu emir tayin etmekteydi. Kadılık kamu görevinden ayrı sayıldığı için farklı bir mevkiide valiler ile eş statüde bulunmaktaydı.

Kadı şerî hukuku uygular ve zor durumda kaldığı zaman meseleyi ulemaya havale ederdi. Emir tarafından seçilen müftiler de büyük mevkii sahibiydiler. Kadıdan sonra önemli bir görev sahibi daha bulunmaktaydı ki, o da reisti. Bunlar İslâm devletlerinde çok görülen muhtesibin yaptığı işleri yerine getirmekteydiler. Asayişi sağlamak mirşahların elinde bulunmaktaydı. Bu iş Hokand'da korbaşılar tarafından yerine getirilmekteydi. Protokolde kabilelerin gücü ve etkinliğinin göz önüne alınması gerekmiştir.

Hive'de ise idarî sistem şu şekildeydi: Han'a en yakın olanlar inak, vezir, mihter ve kuşbegi idi. Hive'de bir divan mevcuttu. Bu divanda divan beyi veya erbablar bulunmaktaydı. Reis, zabıta amiri konumundaydı. Ağa ise hanlık hazinesinden sorumluydu. Mihterin görev alanı Hive Hanlığı'nın kuzey kısmındaki halk ile çevrelenmişti. Koşbegi ise hanlığın güney bölümü ile göçer topluluğun yönetiminden sorumluydu. Hakimler genel valilik görevini yönetiyorlardı.

Atalık, beglerbegi ve kethüdalık kabile ve soy esasına dayanan rütbelerdi. Vekil göçer Türkmenlerde boy önderiydi. Aksakal ise köylerin ve göçer gurupların başında bulunmaktaydı.

Saray sisteminde ise emir-ül ümera bulunmakta, karavulbeg saray muhafızlarının kumandanı olarak vazife yapmaktaydı. Damakçı, azık sağlama sorumlusu aşçıbaşı ise han mutfağının yöneticisi idi.128

1.6.5. İktisadî Hayat

1.6.5.1. Yerleşim ve İktisadî Hayat

XVI. yüzyılın başında Özbeklerin Deşt-i Kıpçak’ı terk ederek, Mâverâünnehir topraklarına inmesi ile Özbekler’in yaşama şekilleri de değişti. Siyasî ve idarî değişmenin yanında ekonomik vaziyet ve buna bağlı birçok unsur da değişime uğradı. Bu da Özbek topluluğunun yapısında önemli değişiklikler meydana getirdi. Başlangıçta yerleşim sistemi şu şekildeydi: a) Dehnişin: yerleşik nüfus b) Sahranişin: göçebe nüfus c) Kışlaknişin: göçebelikten yerleşik hayata geçen nüfus (Şaniyazov, bu kategorinin yarı yerleşik unsuru ifade ettiğini söylemektedir).129

Yerleşik hayatın bütünü, özellikle ırmak sularından faydalanmaya dayanan suni bir sistemle oluşturulmuş ve sulama kanalları yolu ile düzenlenen tarıma dayanmaktaydı. Harezm’de ise nüfusun büyük bir kısmını, göçer hayvancılıkla uğraşanlar, özellikle Türkmenler teşkil etmekte idi. Tarımla uğraşanlar bile yarı göçer bir hayatı sürdürmekteydiler. Tarımda başlıca ürün, buğday ve arpa idi. Sebzecilik de gelişmişti. Sulama sistemleri yeterince gelişmemişti. Bazı çok nüfuslu olan yerler su sıkıntısı çekmekteydi. XVI. yüzyılda sulama ağlarının yapısında meydana gelen değişimler Harezm’de önemli değişikliklere sebep olmuştu.

Sarı Kamış gölüne dökülen Ceyhun-Deryalık delta yerlerinin birinde suyun gelişi kesilmişti. Birçok önemli yerleşim merkezi (Ürgenç,vezir şehirleri gibi) bu yüzden büyük bir su sıkıntısı çekti. 1558 yılında Vezir şehrini ziyaret eden Jenkinson, şehrin perişan halini şu şekilde değerlendirmektedir. “Bölge kısa zamanda çöle dönecek ve suyun yetersizliği yüzünden de ırmak tamamıyla kuruyacaktır.”

Jenkinson’un tahminleri gerçek haline dönüşmüş ve bunun sonucunda da Vezir ile Ürgenç XVII. yüzyılda tam bir çöküşe uğramışlardır. Ülkenin siyasî merkezi Hive’ye taşınmıştır. Ebu’l Gazi’nin ifadesiyle Ürgenç yöresi “kurak bir stepe” dönüşmüş, bunun sonucunda şehir halkı tarım yapmak için Ceyhun kıyılarına göç etmek zorunda kalmıştır. Sonunda Ebu’l Gazi

Han, XVII. yüzyıl ortasında Vezir ve Ürgenç'teki son kalan nüfusu da buradan çıkararak Yeni Ürgenç'e getirtmiştir.

1.6.5.2. Özbeklerde Toprak Sistemi

XVI. Yüzyılın başında Orta Asya'nın fethi döneminde Özbekler henüz göçebe durumdaydılar. Geçim kaynakları da hayvancılığa dayanmaktaydı. Tarım ve şehir hayatı ile de aktif bir şekilde ilgilenmiyorlardı. Mâverâünnehir'in zaptına katılan Özbek önderlerine önemli ölçüde iktada bulunulmuştur. Hükümdarların bağışladığı topraklar "vilayet ve memleket" olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bu topraklar önemli sultanlara tahsis edilip, onların velayeti altında bulunurdu. Her vilayetin yöneticisi de ikta adı verilen toprakları kendi akrabaları arasında paylaştırırdı.

Hanın şahsî olarak elinde tuttuğu topraklar da bulunmaktaydı. Bu topraklar XVI. yüzyılda vakıf topraklar haline çevrildi. Bu toprakların dışında ayrıca hanların saray, arazi, su kanalları gibi mülkleri de bulunmaktaydı. Memleket-i Padişah ya da Memleket-i Sultan adı verilen hazine arazileri ise devlete ait olup, üzerinden elde edilen gelirler hazineye aktarılmaktaydı. Bu topraklar hanedan mensuplarına verilmekle birlikte, bunların satışı veya başka bir toprak işletme türü haline gelişi de mümkün değildi.

Soyurgal adı verilen topraklar da, Şibanîler arasında oldukça sık görülmektedir.130 İktanın değişmiş bir şekli olan soyurgaldan Özbekler ulemayı da yararlandırmışlardır. Tanha terimi 1552 yılındaki olaylar anlatılırken de geçmekte ve burada Abdullah Han'ın yaptığı seferlerden birisi anlatılırken Kesbi bölgesini zapteden Abdullah Han'ın elde edilen bu toprakları askerlerine tanha olarak verdiği kaydedilmektedir.

Şibanî Han döneminde "tiyul"dan bahsedilmesine rağmen, Abdullah Han döneminde bundan söz edilmediği görülmektedir. Tiyul, muayyen bir

yerden geçici olarak yararlanılması için hükümdarın devlet geliri kaydedilmek üzere özel şahıslara verdiği toprağa denmektedir.131

Din adamlarının kurdukları vakıfların elinde de önemli miktarda toprak bulunduğunu biliyoruz. Elde edilen gelirlerin medrese, cami v.b. gibi hayır işlerine yöneltilmesi mecburiydi. Ancak bu konudaki suiistimallere de sık sık rastlanıyordu. Şibanî Han, bunların kontrolü için bölgelerde elemanlar görevlendirmiş ve önleyici sert tedbirlere de müracaat etmişti.

1.6.5.3. Özbeklerde Malî ve Ticarî Organizasyon

Özbek devletinin malî finans sisteminin esası toprak vergisi-rantı sistemine dayanmaktadır. Ürünün 1/5'den 1/3'e kadar olan bölümü haraç olarak alınmaktadır. Diğer önemli bir vergi de öşürdür. Zekat da 2,5/100 olarak tahsil edilmektedir. Bunlardan başka İslâmî vergi usulüne uygun olmayan, fakat hanların töreye dayalı yetkilerine uygunluğunu ileri sürerek tahsil ettikleri vergiler de bulunmaktadır. Bu türlü vergilerden biri de yasaktır. Moğol hayvan vergisi kubçur, aşlık (gıda), tamga gibi vergiler de görülmektedir.

Harezm'de ise vergilerin yanında aynî mükellefiyetlerden de bahsedilmektedir. Bunlar arasında sulama tesislerinin, yolların ve kale duvarlarının onarımı gösterilebilir. Yöneticilerin bir bölümü direkt olarak vergi toplamadan sorumluydu. Darugaların bu türlü yetkilerini iyi bir biçimde kullanmaları gerekmekteydi. Devrin kayraklarında muhassıl ve muhassılhane terimleri geçmektedir.

Özbekistan şehirlerinin Şibanî Muhammed Han dönemindeki zapt hareketlerinin sonucunda tahribata uğrayan yapısı, bir süre sonra düzelmeye ve ticarî münasebetler de buna paralel olarak gelişme göstermeye başlamıştı. Buhara,Taşkent ve Semerkand şehirleri ticaretin ve iktisadî faaliyetlerin yoğun olduğu şehirler olarak dikkati çekmekteydi.

Semerkand'daki lonca hayatı ve zanaatkârlar üzerine yapılan bir incelemeyi ele alarak bu konudaki bilgilerimizi genişletmemiz mümkün olabilir. Belirttiğimiz yüzyıl içinde de tarihçiler bu şehirde otuziki çeşit zanaatın bulunduğundan söz ederler. Bu zanaatlar daha özelleştirilecek olursa veya daha alt kategorilere ayrılacak olursa sayıları yüzelliye ulaşacaktır.

Semerkand pazarlarında satılan mallar da şu şekilde sıralanabilir. Pamuklu ve ipekli kumaşlar, hazır giyim eşyası, başlıklar, testiler, leğenler, kovalar, baltalar, tarım araçları, çivi, kapı kilidi, zincirler, bıçak ve eğeler, savaş araçları (demir zırhlar ve kılıçlar), fırınlar, mücevherler, deri eşyalar, keçe ve hasırlar, yazı kağıtları, kitaplar, boyalar, mangal kömürü, odun, kereste, mum, sabun, et ve tatlılar.132

Semerkand'da tekstil ve kağıt üretimi ön plandaydı. Semerkand kağıdı: düşük geçirgenliği, yumuşak yüzeyi ve dayanıklılığından dolayı tercih ediliyordu. Zanaat alanında bir hiyeraşik sistem mevcuttu.

Buhara ticaret açısından son derece önemli bir bölge olarak görülmektedir. Buhara en eski zamanlardan itibaren bir ticaret merkezi olarak tanınmıştı. Hem Buhara'nın konumu hem de Buharalıların ticarete olan düşkünlükleri sebebiyle şehrin bu ileri konuma ulaştığı anlaşılmaktadır. Çeşitli engellerin bulunması da Buhara'yı ticaret yapmaktan uzaklaştırmadı. Dağlar, çöller, eşkiyaların faaliyetleri ve bazı bölge yöneticilerinin tavırları bu engeller arasındaydı.133

Harezm'deki ticaret ile ilgili bilgilerin bir bölümünü öğrenebildiğimiz kaynaklardan biri olan Jenkinson, şu şekilde bir manzara çizmektedir. Bize şehirlerin konumu hakkında kısıtlı da olsa bilgi vermektedir. Jenkinson, Ürgenç şehrinin açık bir arazi üzerinde kurulduğunu ve etrafının dört mil uzunluğunda duvarlarla çevrili bulunduğu, bu duvarların topraktan yapıldığını belirtmekte ve ancak bunların durumunun da iyi olmadığını

vurgulamaktadır.134 Şehrin içersinde bir alışveriş merkezi olan uzun bir caddenin bulunduğunu belirten Jenkinson'un bu satırları Türklerdeki meşhur uzunçarşıları hatırlatmaktadır. Ülkelerdeki siyasî istikrar ile iktisadî istikrar arasındaki dengeye dikkati çeken yazar, Ürgenç'in yedi yıl boyunca iç savaşlar yüzünden dört defa tahrip edildiğini, şehrin sakinlerinin bu karışıklıklar sebebiyle oldukça fakir olduklarını, tüccarların sayıca az olmalarına rağmen zengin olmadıklarını da ifade etmektedir.

Jenkinson, Harezm'de ticaret güvenliği konusunda da enteresan bilgiler vermektedir. Harezm'de tüketilen eşyaların birçoğu Buhara ve İran'dan gelmekteydi. Harezm'de iç çatışmaların bütün şiddetiyle sürdüğünü belirten Jenkinson, kardeşler arasında bir savaş ihtimali olduğu zaman, onların su kenarlarındaki bölgelere yerleşerek birçok ticaret kervanını yağmaladıklarını ve kervanın sahibi olan diğer kardeşlerin de fırsat bulunca aynı şekilde karşı tarafın kervanını yağmaladıklarını ve savaşın böylece sürüp gittiğini de yazmaktadır.135

Bu çerçevede transit ticaret ve Özbeklerin bizzat kervanlarını hazırlayarak yaptıkları ticarette batıdaki ülkelere şu eşyalar gönderiliyordu. Çin malları: ipekli dokumalar, porselen takımlar, ilaçlar ve çay; Hint malı olarak da değerli taşlar inci,altın işlemeli giyecekler, kumaşlar. Çok sayıda ve değişik kalitede olan, her yıl Moskova'ya ve Sibirya'ya ihraç edilen tekstil ürünleri göz önüne alındığı takdirde Mâverâünnehir'de üretimin oldukça büyük ölçüde olduğuna hükmetmek gerekir.

Burada köle ticaretinden de bahsedilmesi gerekmektedir. Köle kaynakları genellikle yağmalama olayları ile ilgilidir. Yağmalama sırasında önce esir elde ediliyor, daha sonra ise bu esirler köleleştiriliyordu. Bunlara barde-bande (bende) denmekteydi. Çeşitli yerlerden getirilen köleler de köle pazarlarında satılıyordu. Çeşitli milletlerden köleler bulunmaktaydı. Bunlar hayvancılık ve ziraat işlerinde çalıştırılıyorlar, bunun yanında

savaşlara da iştirak ettiriliyorlardı.136 Bu olay Harezm'de de geniş uygulama alanı bulmuştu.

1.6.6. Özbeklerde Kültürel Durum ve Kültür Unsurları

1.6.6.1. Kültürel Atmosfer ve Edebiyat

Mâverâünnehir ve Harezm'e gelişlerinden ve Timurluların elinde bulunan toprakları elde etmelerinden sonra Özbekler, Timurlu kültür mirasının da sahibi oldular. Özbekler'in Orta Asya hâkimiyetini Timuroğulları'ndan alması hadisesini bir kültür değişmesi olarak gösterip, gerilemenin bu tarihten itibaren başladığını ileri süren günümüz araştırmacıları bulunmaktadır. Fournieau, XVI. yüzyılın başında Orta Asya'nın Özbeklerle kaplanmasının söz konusu olduğunu ve onların gerilemeye sebep olduklarını iddia etmekte, gerilemenin esas sebebinin Özbekler olduğu iddiasında da ayak diremektedir.137 Özbeklerin, Timurlu kültür formasyonunu geliştiremedikleri bir gerçektir. Ancak bunu kendi yapılarından kaynaklanan hadiseler sebebiyle değil, siyasî olayların gelişimi sebebine bağlı olarak yerine getirememişlerdir. Bununla beraber Mâverâünnehir ve Harezm şehirlerinde yerleşen Özbek hanları zamanında bu bölgelerde Timurlu sanat geleneklerinin zayıf da olsa devam ettirildiği ve kültür faaliyetlerinin ara verilmeden sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Şibanî Han ve ondan sonra gelen Özbek hanları fikir ve sanat faaliyetlerini himaye eden, iyi eğitim ve öğrenim görmüş kişilerdi. Hemen hepsinin zengin kütüphaneleri bulunmaktaydı.

Özbekler ile birlikte Orta Asya kültür merkezleri de değişmiş ve Hüseyin Baykara'nın edebî meclisleri ve ilim faaliyetleri ile canlı bir kültür merkezi haline getirdiği Herat bir süre sonra unutulmuş ve sık sık el değiştirmesi yüzünden de cazibe merkezi olma hüviyetinden uzaklaşmıştır. Bunun yerine Semerkand ve Buhara yeni kültür merkezleri olarak belirmişti ve özellikle Buhara bu vasfını uzunca bir süre de devam ettirmişti.

XVI. yüzyıl ve sonrasında Timurlu devrinin parlak devirlerindeki Uluğ Bey ve Ali Kuşçu gibi Semerkand Rasathanesi'nde gözlemler yapan bilim adamları artık yetişmemektedir. Bu devrede daha çok teoloji ağırlıklı bir öğretim medreselerde ön plana çıkmıştı. Özellikle İran'dan kaçarak gelen ve Safevî baskısı dolayısıyla kendilerini hayatları bakımından da pek güvenlikte hissetmeyen kişiler Buhara'ya gelerek dersler vermişlerdir. Bunlar arasında Mevlana İbrahim, Celaleddin Davvani, Mollacan Şirazî'yi saymak mümkün olabilir. Bunların içinde ayrıca İran menşeli olan Mollacan Şirazî'nin öğrencisi Molla Yusuf Karabağî'nin de önemli bir yeri bulunmaktadır. Yusuf Karabağî, felsefe ve hukuk alanlarında Arapça ve Farsça eserler meydana getirmiştir. Pozitif bilimlerle ilgili çalışmalar ise ilerleme kaydetmek bir yana gerilemeye doğru gitmiştir.

Edebiyat alanına gelince, Özbeklerde şifahi edebiyatın büyük önemi bulunmaktadır. XVI. asırda şekillendiği anlaşılan "Alpamış" destanının bu çerçevede önemli bir yeri bulunmaktadır.

Özbek destanlarının muhtelif varyantlarını nesilden nesile aktaran sanatkârlar arasında İslâm Şair (1874-1953), Fazıl Yuldaşev (1872-?), Ergaş Çümenbülbüloğlu (1870-1938), Pulkan Şair (1874-1941) sayılabilir. Özbek destanları da esasen o sanatkârların dilinden yazıya geçirilmiştir.138

Özbek hanlıklarının XVI. yüzyılı içindeki ilk önemli ismi bizzat Maveraünnehir'e hanlığın faaliyetini aktaran Şibanî Muhammed Han'ın kendisi olmuştur. Onun eserleri arasında bir divan, bir mesnevî, bir nazma çevrilmiş fıkıh kitabı bulunmaktadır. Bu devrin önemli bir edebî şahsiyeti de Şibanî'nin saray erkânı arasında yer alan Muhammed Salih'dir. Hüseyin Baykara'nın hizmetinden bir süre sonra ayrılarak Özbeklerin hizmetine giren ve burada "emirü'l ümera ve melikü'l şuara" unvanlarını kazanan Muhammed Salih'in Türkçe ve Farsça şiirler yazdığını da bilmekteyiz.139

Özbeklerin önemli hükümdarlarından biri olan Ubeydullah Han da iyi yetişmiş bir devlet adamı idi. Kültür konularına büyük ilgi duymaktaydı. Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh gibi islâmî ilimlere esaslı surette vakıf idi. Arapça ve Farsçayı şiir yazacak ölçüde iyi biliyordu. Güzel sanatların çeşitli alanlarına ilgi gösteriyordu ki, bu ilgi alanları arasında hattatlık, musikişinaslık, nakkaşlık ön plandaydı. Ama en önemlisi onun şairlik yönü idi. Ubeydullah Han değerli bir şairdi. Şiirin, sanatın, bilimin koruyucusu idi. Dünyevî şiirlerinde kendisini Ubeydî, dini ve tasavvufî şiirlerinde ise Kul Ubeydî diye adlandırdı. Ubeydullah'ın şiirleri Doğu Türkçesi ile yazılmıştı ve form olarak da gazellerden meydana geliyordu.

Yukarıda zikredilenlerden başka Özbek çevresindeki bir takım şairlerden de söz edilmektedir. Bunlar arasında 1530'dan itibaren Özbek tahtında bulunan Köçküncü'nün oğlu Abdullatif'in bazı Türkçe şiirleri olduğunu biliyoruz. Yine bu sülaleden Rüstem Bahadır Han b. Cânî Bey Sultan'ın da Farsça ve Türkçe şiirleri bulunmaktaydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki Buhara şairlerinin bir antolojisini hazırlayan Hasan Nisarî, antolojisinde, Şibanî Han, Ubeydullah Han, Abdülaziz Han zamanları ile ilgili olmak üzere, Buhara'nın içinde ve dışında bilime ve edebiyata kendini adamış 250 şahsın adına yer vermiştir.

XVI. yüzyılın ortalarına ait büyük eserler içinde günümüze kadar ulaşmış ve Doğu Türkçesi ile yazılmış Meclisî ve Abdülvahap Hoca'nın eserleri de bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, daha çok masal motiflerine dayalı ve popüler halk romanları tarzına yakın Seyfül Mülûk adlı manzumenin yazarıdır. Bütün Orta Asya'da ve İdil Ural bölgesinde son zamanlara kadar en çok okunan bu hikâyenin kahramanı Seyfül Mülûk adlı bir prenstir. Hikâyede prensin aşk ve seyahat maceraları anlatılmaktadır. Meclisî bu eseri Farsça bir eserden tercüme ve adapte etmiştir. Abdülvahap Hoca ise, İranlı tanınmış şair Sadi'nin Gülistan'ından ilham alarak meydana

getirdiği ahlâkî hikâyelerinin toplamı olan ve 1538'de Belh sultanına takdim ettiği Gülizar adlı derlemenin yazarıdır.

Abdullah Han'ın sarayında önde gelen şairlerden biri de Müşfikî'dir. Farsça yazan bu şairin çok sayıda lirik şiiri bulunmaktadır. Bu şiirler: kasideler, hiciv şiirleri gibi kısımlara ayrılabilirler. Müşfikî aynı zamanda iyi bir hattat olarak da isim yapmıştı. Müşfikî özellikle hiciv alanında tanınmış olup, onun hicivleri çoğu kere saray çevresi dışında da geniş halk kitlelerine ulaşmıştı. Harezm sülalesinden İvaz Gazi'nin de Doğu Türkçesi ile çok güzel şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi bilinmektedir ki, bu da şairliğinin derecesi hakkında bize fikir vermekte ve onun şiir kabiliyetinin önemini bize göstermektedir.

XVII. yüzyıl Buhara Hanlığı sınırları içinde önemli şairler yetişmiştir. Bunlar arasında Turdı, Baba Rahim, Meşreb, Sufî, Allahyar gibi şairlere rastlanmaktadır. Harezm'deki edebiyatçılara ise XVIII. yüzyılda bir divanı ve felsefî destanı bize ulaşan Nişatiy, Yusuf ve Züleyhâ isimli mesnevisi olan Andelib, Divân-ı Revnak sahibi Revnak örnek olarak gösterilebilir. Hanlar arasında da edebiyatla ilgilenen simalar bulunmaktadır. Feruz mahlasıyla yazan Hive hanı Muhammed Rahim Han, XIX. yüzyılda iyi bir şair ve besteci olarak karşımıza çıkmaktadır. Hokand'da da önemli şairler yetişti. Bunlar arasında realist sanat anlayışına sahip olan Mahmur'u, şair ve destan yazarı olan Şevkiy Namagiy'i, hicviyeler yazan Pesendiy'i zikretmek mümkündür.140

1.6.6.2. Tarih ve Tarihçilik

Kazandıkları başarıların gelecek nesillerce de bilinmesi için Özbek hükümdarları tarihçileri teşvik etmişlerdir. Özbeklerde XVI. yüzyılının başında Muhammed Şibanî Han'ın seferlerini anlatan Şibanînâmeler yazıldı. Bu Şibanînâmelerden birisini yukarıda da zikrettiğimiz Muhammed Salih kâleme aldı.

Şibanî Muhammed Han'ın 1509 tarihindeki Kazaklar'a karşı olan seferine katılan ve bu seferdeki olayları ve gelişmeleri gören Fazlullah b. Ruzbehan, Mihmannâme-i Buhara isimli eseri telif etmiştir ki, bu eser, bu devre için çok önemli olan bir takım bilgilerin bulunduğu bir kaynak eserdir. Fazlullah b. Ruzbehan, Hoca Molla diye de isimlendirilen bir müverrih olup, kendisi aslen İsfahanlı idi. Akkoyunluların Safevîlerce dağıtılmasından sonra, Safevîlerden nefret eden Fazlullah b. Ruzbehan ülkesini terkederek Şibanîlerin hizmetine girmiş ve Herat'ta bitirdiği, Kazak seferini anlatan Mihmannâme-i Buhara'yı yazmıştır. Mihmannâme-i Buhara, Özbekler açısından olduğu kadar belki ondan daha fazla XVI. yüzyıl Kazak tarihi için önemlidir.

Özbeklerin hizmetinde bulunan tarihçilerden biri de Vasıfî'dir.141 Onun Özbeklerin bilhassa kültür tarihleri bakımından ele alınabilecek önemli bir eseri mevcuttur ki, bu Bedayiü'l Vekayi'dir. Vasıfî, iyi bir gözlemci, önemli ölçüde hayat tecrübesine sahip bir şahıstı. Bu özelliklerine hafızasının kuvvetli oluşu da eklenince gerçekten de ortaya önemli bir eser çıkmıştır.

Harezm'de ise Dost Muhammed Han'ın Türk geleneklerini seven ve bilen bir şahıs olduğunu görmekteyiz. Bunun adına, Coçi Ulusu tarihi olarak yazılan Ötemiş Hacı Tarihi bulunmaktadır. Bu eserin müverrihi 1550 yıllarına doğru eserini telif eden Ötemiş Hacı'dır. Müellif 1583'lerde yaşamaktaydı. Harezm'den geçen elçilerin Harezm sultanlarının hücumuna uğramaması için II. Abdullah Han bu şahsa müracaat etmişti. Müellif eserini telif ederken tarihî destan tarzında bir üslûp içinde yazmıştır. Hive'de tarihçilik alanındaki şüphesiz en büyük isim Ebu'l Gazi Bahadır Han'dır. Onun eserlerinden Şecere-i Terakkime 1660 civarında yazıldı. Eski oğuznamelerdeki ve başka tarihi eserlerdeki kayıtları toplayarak Türkmenlere ve Türk iline dair bilgileri kitap haline getirdi. Türk

Şeceresi'nde ise kendi zamanına kadarki olayları anlattığı gibi hayatına ait bilgileri eserde zikretti. Eser Anuşa Han zamanında tamamlandı.142

XVII. yüzyılda önemli bir tarihi eser olarak Mahmud b. Amir Vali'nin Bahrü'l Esrar fi Menakıbü'l Ahyar görülmektedir. Bu eser 1640'da tamamlanmıştır. Yedi cilt olan eserin ilk iki cilt coğrafya ve İslâm tarihine, kalan beş cilt ise Türk tarihine aittir. Şerafeddin Alam b. Nureddin'in "Tarih-i Rakim"isi ise Baki Muhammed dönemi ile ilgili bilgiler vermektedir. Muhammed Yusuf Münşi, Subhan Kulu Han'ın büyük oğlu Muhammed Mukim'e hizmet ederken Tarih-i Mukim Hani'yi hazırlamıştı.

Yar Muhammed soyundan gelen Hacı Mir Muhammed Salim, Hindistan'a yerleştikten sonra Tarih-i Salim'i kaleme aldı. Canoğulları ile ilgili verdiği bilgiler önemlidir.

1.6.6.3. Dinî Hareketler

XVI.Yüzyıl, Maveraünnehir'de dinî hayat ile siyasî hayatın iç içe geçtiği bir dönem olarak görülmektedir. Bu devrede özellikle ortaya çıkan hareketlere etki eden faktörler Özbeklerdeki ve Safevîlerdeki taassup anlayışından kaynaklanmaktadır. Aka'nın da belirttiği üzere Timurlu Ebu Said'in Taşkent'ten Semerkand'a davet ettiği Nakşibendi tarikatı şeyhi Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'ın etkisi çok uzun sürmüş ve 40 yıl sürecek onun hâkimiyeti bu devre ile başlamıştı.

Nakşibendîliğin Orta Asya'daki temsilcisi konumunda olan Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'ın Özbekler üzerinde de başlangıçda etkisi hayli fazla idi. Özbek hanı Ubeydullah'ın adı da bu şeyhin adından dolayı verilmişti ki, Ubeydullah Han ve babası olan Mahmud Sultan da Nakşibendî müridi idi. Bununla birlikte siyasî dengelerin söz konusu olduğu hallerde Özbekler, kendilerinden yana tavır koymayan ve muhalefete geçen Ubeydullah-ı Ahrar soyundan gelen kimselere karşı en sert tedbirleri de almaktan çekinmemişlerdir. Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'ın oğlu ve halefi Hoca Yahya

siyasî çekişmeler yüzünden büyük bir ihtimalle Şibanî Muhammed Han'ın da tasvibi ile öldürülmüştür.143

II. Abdullah Han'ın dönemi ise Cubayrî şeyhlerinin büyük bir nüfuza sahip bulundukları devre olarak gösterilmektedir. Hoca İslâm ve onun halefleri Özbek Hanlığı döneminin uzunca bir süresi içinde hanlığı hemen her yönüyle etkilediler. Hanların tahttan indirilmesi ve sultanların tahta çıkarılması hadiselerinde ve bu şeyhlerin saltanat karışıklıkları içinde zaman zaman yerleri ve rolleri oldu.

Özbeklerin özellikle Deşt-i Kıpçak'ta bulundukları ve Mâverâünnehir'e ilk gelişleri devresinde ve bir ölçüde de genel Özbek Hanlığı içinde bir mutassavvıfın etkisinde bulundukları da görülmektedir. Bu ünlü Türk tasavvuf şeyhi Ahmed Yesevî'dir. Onun hikmetleri diğer bozkırda bulunan topluluklar gibi Özbekler'i de etkilemiş ve özellikle Şibanî Muhammed Han ve çevresinde onun etkileri büyük ölçüde hissedilmiştir. Onun hikmetlerinin bu ölçüde tutulmasının esas sebebi: kullandığı dilin sadeliği ve göçerlerin yabancı olmadıkları tarz ve şekillerle tasavvuf ve tarikatının esaslarını ortaya koymasıdır. Yesevî sevgisini gösteren Şibanî Han'ın birçok mısrası bulunmaktadır. Bunlara örnek vermek gerekirse "Evliyâlar serveri boldı Hoca Ahmed Yesevî" gibi mısralarını buna örnek olarak gösterebiliriz.144

Dinî memurluklar arasında büyük önemi olan ve dinî hayat içinde zaman zaman en yüksek mertebe sayılan sadr bu devrede de devam ediyordu. Sayıları önceden de olduğu gibi birden fazla idi. Şeyhülislâm ve muhtesib gibi unvanlara da rastlanmaktadır. Şeyhülislâmdan bahseden Abdullahnâme, ideal bir şeyhülislâmın özelliklerini aktarırken, onun seyyid ve şehirdeki bütün insanların en yücesi olması gerektiğini belirtmekte, büyük şeyhlerin takipçisi, halkın işlerini yerine oturtan, inançta en yüksek

mevkide olan insan olarak bir şeyhülislâmı tanımlamaktadır. Burada geçen seyyid olması hususu genellikle sadr için gerekli olan şartlardandır.145

I.6.6.4. İmar Faaliyetleri

Şibanîler döneminin en ünlü yapıları Buhara'da meydana getirilmiştir. Bunun sebebi ise Buhara'da ekonomik, siyasî önemin artması ve nüfusun fazlalaşması idi. Abdülaziz Han ve Abdullah Han döneminde Buhara, temel hatları ve formları günümüze kadar muhafaza edilmiş olan yeni surlarla çevrilmiştir. Çok sayıda abidevî yapı XVI. yüzyılda şehri süslemiştir. Bu yapılardan özellikle Büyük Camii zikredilmelidir. Semerkand'daki Bibi Hanım Camii'nden sonra Orta Asya'da bu tipte inşa edilmiş en büyük camidir. Kapalı galerilerle çevrili aynı tarzda bir dikdörtgen avlusu da bulunmaktadır. Çinilerinin mükemmelliği ile tanınmaktadır. Ulu Camii'nin yapılmasından bir süre sonra onun tam karşısına yapılan Mir Arap Medresesi de (1536) oldukça önemlidir. Bu medrese Mir Arap lakablı Abdullah Yemenî için inşa edilmiştir. Bu yapı daha önceden yapılmış olan medrese inşa tipine uygun özellikler taşır. Bununla birlikte yenilikler de görülür. Gözde olan anıt yapılardan biri de Koş Medrese'dir (çifte medrese). Hıyaban sokağında karşılıklı olarak inşa edilmişlerdir. Bir diğer önemli abide de Kökeldaş Medresesidir.

Hive ve Hokand, Buhara gibi zengin bir mimariye sahip değildir. Hive'de Cuma mescidi Ata Murat Koşbegi ve Karayüz mescitleriyle beş medrese ve üç evliya türbesi önemli eserler arasında gösterilebilir.146 Hokand şehrinde ise 1913'te 248 cami, 70 mektep ve medrese bulunmaktaydı.147

Semerkand'da ise mimarî faaliyetler taht mücadeleleri sırasında dahi durmamıştır. Bu dönemlerde Şibanî Han Medresesi, Zerefşan nehrinde köprü ve su dağıtım kanalları inşa edilmiştir. Bu köprü ve kanalların bir bölümü zamanımıza kadar ulaşmıştır.

Buhara'da hat sanatı ile ilgili çok kaliteli örnekler bulunmaktadır. XVI. yüzyılda el yazması çok sayıda kitap üretilmiştir. Bu yazmalar Timuroğulları zamanında yetişmiş kabiliyetli hattatların talebeleri tarafından yazılmıştır. Abdülaziz Han'ın hat ustası Hoca Yadigar, Timurlu ustalardan aşağı kalmayacak derecede önemli bir hat ustası idi. Yazmaların çoğunda kullanılan kağıt da Semerkand kağıdı olup, cidden mükemmel evsaftaydı.

XVI.yüzyılın ilk yarısında Buhara'da kitap süslemeleri yapan minyatür ustalarının yetiştiği bir mektep açılmıştı. Ressam ve minyatürcüler içinde Müzahhib (yaldızcı) lakabıyla tanınan Şehzade Mahmud'u ve onun öğrencisi Abdullah'ı da özellikle belirtmek gerekmektedir. Aynı şekilde İsfahan'lı olan ve Buhara'da çalışan Aga Rıza'yı da (1575'de ölmüştür) göz ardı etmemek gerekir.

Buhara okulundan çıkan ustaların yaptıkları minyatürler, XV. yüzyılda Herat'ta üretilen eserlerde görülen, bireysel nitelikli bazı figürlerin de yapıldığı, kompozisyonu sade ve açık olan, parlak ve canlı boyalı stilistik tarz ve teknikle yapılmışlardır. Bu atölye-mektebin açılışı, büyük bir ihtimalle bazı Heratlı sanatçıların Buhara'ya göç etmesi ile bağlantılıdır. Ancak Buhara'da daha önceleri çok yetenekli usta ve ressamlar da bulunmaktaydı. Örnek olarak bunlardan biri de ünlü usta Cihangir olup tanınmış usta Bihzad da bunun yanında yetişmişti.148

1.6.7. Türkistan'da Yenileşme İhtiyacı ve Ceditçilik

Türkistan'da XIX. yüzyıl sonunda başlayan Ceditçilik hareketi uzun zaman devam eden kültür meselelerindeki münakaşalar ve fikir alışverişinin bir sonucu idi. Ceditçilik hareketi Avrupa medeniyetini öğrenmek ve onu milli kültüre hizmet ettirmenin bir ifadesi olarak görülebilir. Türkistan'daki Ceditçilik hareketi XIX. yüzyıl sonunda yalnızca kültür ve teknik alanlarda

hamle yapılmasını değil milli ve manevi değerlere sahip çıkılmasını da hedefleyen bir harekettir.149

Ceditçiler özellikle XX. yüzyılın başında Türkistan'ın çeşitli yerlerinde ve özellikle Buhara ve Hive'de etkili olmaya başladılar. Türkistan'ın uzun zamandır yaşadığı kültürel ve sosyal gerilemeyi durdurmak ve halkı yeni bir yöne doğru sevketmek için Ceditçiler birçok önemli yeniliği halkın anlayabileceği şekle getirmek istediler. Özellikle eğitim alanına önem verdiler. Ancak fikirlerini yaymak maksadıyla edebiyat, basın-yayın ve tiyatrodan yararlandılar. Bunun yanında toplumsal geriliklerin görüldüğü hemen her alanda da fikirlerini ortaya koydular.150

Türkistan'da ceditçilik hareketinin öncüleri Münevver Karî, Mahmud Hoca Behbudî, Ahmed Baytursun, Mir Yakup Dulat, Mağcan Cumabay, Çolpan, Behrambek Devletşah, Hacı Muin Şükrullah, Aşur Ali Zahir, Alihan Bokeyhanoğlu, İşan Hoca Han, Şihâbeddin Mercânî, Rızaeddin Fahreddinoğlu vb. gibi isimlerdi. Bu öncüler Türkistan'ın eğitim, edebiyat ve siyasî hayatında önemli roller oynadılar. Bunlar Ahmed Danış'ın başlattığı yenilik hareketlerini yaydılar.151

Ahmed Danış, Buhara elçisiyle birlikte Rusya'ya gönderilmiş ve Rusya'daki eğitim sistemini incelemiştir. Rusya'daki eğitim sisteminin modern esaslara dayandığını gören Ahmed Danış bu okulların Buhara'da açılmasını da istemişti. Buharanın önde gelen aileleri Ruslarla uyum içinde olmaları gerektiğini düşünerek çocuklarını Rus okullarına göndermeye başladılar. Buralarda okuyanlar XIX. yüzyıl Avrupasında etkili olan düşünceleri tanıdılar ve bir süre sonra bu insanlar Rusların beklediklerinden farklı bir şekilde Rus işgaline karşı tavır aldılar.152

Ceditçilere göre Türkistan'ın gerilikten ve esaretten kurtulmasının yolu taassubu, cehaleti yok etmek ve halkı yeni usûl okullarda okutarak modernleşme sürecine sokmaktır.

İlk aşamada her tarafta eğitim yöntemlerinde yenilik yapılmaya çalışıldı. Çağdaş hayatî ihtiyaçlara cevap verebilecek aydın kadroya sahip olabilmek için eğitim kurumlarını ve eğitim ilkelerini buna hizmet edecek biçimde yeniden organize etmek ve bu amaç çerçevesinde neşriyatta bulunmak Ceditçilik hareketinin başarmaya çalıştığı ilk işlerin başında gelmekteydi.

Ceditçilerin istekleri açık olduğu halde Buhara Emiri bu harekete rıza göstermiyordu. Emirin yönetimini dayandırdığı iki zümre de Ceditçiliğe karşı idi. Bunlar ulema ile Rus işgalcilerdi. Ceditçiler ise bu iki kuvvete karşı koyarak, faaliyetlerini yürüttüler ve Buhara Emiri'ne muhalefet etmeye başladılar.

Taşkent'te Ceditçiler çeşitli mecmualar yayınlamaya başladılar. Bunlar: Hurşit, Şöhret, Sadâ-yı Türkistan v.b idi. Taşkent'teki Tatarlar da Özbekler arasında liberal fikirleri yayan Terakki gazetesini yayınlıyorlardı. Semerkand'da Behbudî ve arkadaşları Semerkand ve Ayna'yı çıkarıyorlardı.

Buhara aydınları Kırım Türklerinden olan İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenmişlerdi. Gaspıralı eğitim sisteminin Avrupa metodunda modernleştirilmesini, ortak bir gazete dili kullanılmasını, kadınlara geniş haklar verilmesini, yeni metot denilen okulların açılmasını ve skolastik medrese zihniyetinin yıkılmasını ve de okuma yazma öğrenmeyi hızlandırmak için, Arap alfabesinde değişik yapılmasını teklif etmiş ve bu fikirler Türkistan'da temsilcilerini de bulmuştu.153 Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki Ceditçiler Osmanlı Devleti'ndeki Jön Türk hareketinin tesiri altında da kalmışlardı.

Yazar ve siyaset adamı Mahmud Hoca Behbudî Buhara'da Türkistan'ın başka kısımlarında olduğu gibi, eski medrese sistemi ve skolastik düşünüş tarzı karşısında yeni usul okullar ve sosyal hayatta reform üzerinde fikirler

yürütmeye başlamıştı. Ayrıca Buhara Hanlığının idare sistemini de eleştiriyor ve o da Ahmet Danış gibi hükümdarların devlet idaresinde reform yapmaları gerektiğini bildirmekteydi.

1908'de bütün Türkistan Genel Valilği'nde 92 Cedit Mektebi bulunuyordu. Bunların otuzbeşi Taşkent, Semerkand, Hokand ve Endican şehirlerindeydi. 1912'de Taşkent'te oniki okul bulunmaktaydı.

Ceditçilik hareketi ile ilgili faaliyetler Sovyet sistemi gelinceye kadar Ceditçi önderlerin inisiyatifinde devam etmiş, 1939'a kadar da rejimin müsaade ettiği bir biçimde varlığını sürdürmüştür. Ceditçi önderlerin bir kısmı 1937-1939 yılları arasında Sovyet rejimi tarafından ortadan kaldırılmıştır.154

2. Doğu Türkistan Hanlıkları

2.1. Saidiye Hanlığı (Yarkend Hanlığı)

Timurlu mirzalarından ve daha sonra Babürlü Devleti'nin kurucusu olan Babür'ün dayısı Ahmed Alaçı'nın oğlu Said Han (1484-1533), bir süre Babür ile birlikte mücadele ettikten sonra ondan ayrılarak, 4700 kişilik kuvvet ile Kaşgar üzerine yürümüş ve bu bölgeyi ele geçirmek için gayret göstermişti. Said Han'ın Kaşgar'ı almak için uğraştığı bu devrede Kaşgar'ın hakimi Duglat beylerinden Ebu Bekir'di. O, 1478 yılında Said Han'ın dedesi Yunus Han'ı Yarkend civarında yenerek, Kaşgar'ı ele geçirmesinden sonra 1514 yılına kadar, hâkimiyetini devam ettirmişti. Zalimliği ile meşhur olan bu şahıstan halk rahatsız olduğu için Said Han önemli ölçüde destek bulmuş, Kaşgar, Yarkend, Hoten şehirlerini ele geçirerek 1514'de Saidîye Hanlığı'nı kurmuştur.155

Bu mücadele sırasında başında Muhammed isimli bir sultanın bulunduğu Kırgızlardan yardım alan Said Han, kısa bir süre sonra kendisine tam olarak itaat etmeyeceklerini anladığı Kırgızlara karşı harekete geçme gereği duymuştur. 1517 Yılının sonbaharında Barskan nehrinin Issık Köl'e

döküldüğü yerde Sultan Said Han Kırgızları yenilgiye uğratmıştır. Muhammed Sultan'ı ele geçirip Kaşgar'a götürdüğü halde Kırgızların itaati tam olarak sağlanamamıştır. Said Han hem hanlığı güçlendirmek ve hem de halkın durumunu iyileştirmek için bazı teşebbüslerde bulunur ve reformlar gerçekleştirir. Kendisi yönetimi kardeşi Mansur ile paylaştı (1503-1545). Mansur Han inançlı bir Müslümandı. Enerjisini Budizmin hüküm sürdüğü Moğol ve Çin topraklarına Hami ve Tunhuang gibi vahalara cihat yapmaya harcadı. Bunun yanında İslâmiyete yeterince yakın olmadığına inandığı Kırgızları daha fazla İslâm dinine yakınlaştırmaya gayret etti. Kırgızlar büyük kitleler halinde XVI. yüzyıl içinde İslâmiyete girmişlerdir.

Kaynaklara göre, ünlü mutasavvıf Hoca İshak (ölm. 1599) Kırgız ve Kalmuk bölgelerine giderek burada İslâmiyet'in yayılması için büyük gayret göstermiştir. Kırgızlar Doğu Türkistan ile sadece siyasî ve askerî münasebetlerde bulunmakla kalmıyorlar, bu ülkenin pazarlarında da at ve koyun ticareti yapıyorlardı. Diğer taraftan da Doğu Türkistan tacirleri Kırgızların göç mıntıkalarına giderek bazı malları buraya ulaştırıyorlardı.156

Sultan Said Han Duglat emiri ve tarihçi olan Mirza Muhammed Haydar Duglat'tan yardım almıştı. Sonraları Haydar Duglat onun oğlu Abd'ür-Raşid'e de yardımcı oldu. Ancak ikisi arasındaki ortaya çıkan sürtüşme, Haydar Mirza'nın 1541'de Hindistan'a Babürlü Devleti'ne gitmesi ile sonuçlandı. Said Han Kaşgar'da Güney Tarım Havzasını; Mansur da Kumul'da Yedisu ve Turfan Vahasını idare etti.157 Said Han, Tibet Buddistlerine karşı çıktığı cihat seferinde 1533 tarihinde 48 yaşında ölmüştür.

Hanlık ilkönce Kaşgar'ı, sonradan Yarkend'i başkent edinir. Başkentinin adı ile "Yarkend Hanlığı" veya kurucusunun adı ile "Saidiye Hanlığı" olarak bilinmektedir.158

23 Temmuz 1533'de tahta geçen Abd'ür-Raşid Türkistan'ın siyasî birliğini koruyamadı. Abd'ür-Raşid, Isık Köl çevresindeki ve Tienşan bölgesi ile Aşağı İli sahasındaki olaylar ile meşgul oldu. Bu çerçevede özellikle 1537 yılında Abd'ür-Raşid Han büyük bir muharebede Kırgız ve Kazakları yenilgiye uğratmış ise de daha sonra yenilmişti. 1544 yılında Abd'ür-Raşid Han Issık Köl kıyılarında Kırgızları tekrar mağlup etmiştir. Ancak buna rağmen Abd'ür-Raşid Han Kırgızlar üzerinde tam bir hâkimiyet elde etmeğe muvaffak olamamıştır. Tam aksine askeri harekât Dogu Türkistan'a doğru kaymıştır. 1558'de Orta Asya'da bulunan İngiliz seyyah Jenkinson, Taşkenle ile savaşan halka Kazaklar, Kaşgarla savaşan halka ise Kırgızlar denir demektedir.159

Bu sırada Kazak Hanlığı ile problemler yaşandı. Mansur Han'ın halefi olan Şah Han, kardeşi Muhammed'in doğudaki seferleri ile meşgul olmaktaydı. Kazak hanı Hak Nazar Han'ın kendisine karşı giriştiği seferlere başarı ile karşı koyamadı. Bu sefer esnasında oğlu Abdüllatif Kazaklar tarafından öldürülmüştü. Bu devreden sonra işbaşına geçenler de iktidarlarını güçlendirmeye muvaffak olamadılar. Abd'ür-Raşid daha tahtının ilk yıllarında Duglat ailesi ile çatışmış, bu ailenin önde gelen adamlarından biri olan tarihçi Haydar Mirza'nın amcası olan Seyid Muhammed Mirza'yı idam ettirmişti. Abd'ür-Raşid'i Mirza Muhammed Haydar, güvenilmez ve etrafının etkisine çok açık bir kimse olarak değerlendirmektedir.160

Abd'ür-Raşid Han'ın yerine Kaşgarya hanı olarak oğullarından Abdülkerim geçmiş olup Ahmed Râzî eserini yazdığı 1593'te o hâlâ tahtta bulunuyordu.161 Buhara Özbek hanları soyundan gelen bazı şeyhzadelerin bu devrede Kaşgarya'ya kaçtıkları ve bu durumun Buhara Özbek Hanlığı tarafından da hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır.

Hanlar Kazakların ve Kalmukların başkaldırdıkları Kuzey Moğolistan'ın kontrolünü de kaybettiler. Öyle ki bu olayların sonunda sadece Kaşgarya bölgesine hâkim duruma geldiler. Yönetimleri şehir merkezleri olan üç parçaya ayrılma eğilimi gösterdiler. Bunlar Aksu, Kaşgar ve Yarkend ile Turfan'dı. Kaşgar bir çok nedenden dolayı özellikleri olan bir şehirdi. Bu ipek yolu üzerinde eski bir kesişme noktasıydı. Bunun yanında o Mâverâünnehir'e bir köprü olduğu gibi, bölgesel hükümdarlıkların başşehri ve politik bir anlam taşıyan eski bir şehirdi.162

2.2. Hocalar Devri

XIV. yüzyıldan itibaren kendilerini doğrudan doğruya Hz. Muhammed'in halifesi olduğunu kabul eden hocalar veya seyyidler siyasî mücadelelere katılmak için istekliydiler. Said Han'ın devleti kurmasından sonra Maveraünnehir'den Kaşgar ve Yarkend bölgesine de din adamları gelmekteydi. Bunlar öncelikle Said Han'ı etkilemişler ve Said Han iktidarından vazgeçip derviş olmayı düşünecek kadar tasavvuf ile kendini ilişkilendirdiği görülmektedir.163

Abd'ür-Raşid'in sarayında hükümdarın ve halkın güvenini kazanmış olan Mahdum-ı Âzam bulunmuştu. Mahdum-ı Âzam (Ahmed Hoca Kasanî) bu bölgede hem hükümdarlar ve hem de halk üzerinde büyük etkiye sahip oldu. Oğulları Kaşgarya'da iki hanedan oluşturdular. Hoca İshak'ın oğulları ile Hoca Kalan'ın oğulları arasındaki çekişmeyi Hoca İshak taraftarları kazanınca bu aile başşehir olan Yarkend'i terkederek Kaşgar'a giderler ve bu ailenin önemli şahıslarından biri olan Hoca Hidayetullah (Appak Hoca) kendi çevresinde seçkinleşir. Giydikleri kıyafete bağlı olarak iki taraf Aktağlık ve Karatağlık olarak ikiye ayrılan hocalardan Appak Hoca Aktağlıları temsil etmekteydi. Yarkend hükümdarı İsmail şahsî otoritesini zedelemeye kalktığı için Appak Hoca'yı bölgeden kovmuş, o da bunun üzerine siyasî ve askerî destek aramıştır. Bu desteği Kalmukları parlak

dönemlerine götürmeye çalışan onların hanı Galdan da bulacaktır. Appak Hoca Tibet'te Dalay Lama'nın yanına gitmiş ve onun da tasvibi ile Galdan Kaşgarya'yı işgal ederek, İsmail Han'ı esir almış ve İli üzerindeki Kulca'ya sürmüştür (1678-1680). Bu hadise ile Saidiye Hanlığı topraklarında 77 yıl sürecek Hocalar Dönemi başlar. Bu devir içinde Hocalar her yıl Kalmuklar 100 bin madeni para vergi verirler. Bir madeni para 35 gram gümüşe eşit olup, toplam yıllık vergi miktarı 3,5 ton gümüşe eşittir. Bu vergi Altışehir'deki her ailenin gelirinin %55'i ile karşılanmaktadır.

Galdan, Appak Hoca ve oğlunu Kaşgar ile Yarkend'e vali olarak atamıştır. Böylece bütün Kaşgarya, Kalmuk hanlarının valisi olarak görevlendirmekten hiç de utanç duymayan Hocaların valiliğine tanık olmuştur.164

Appak Hoca'nın ilk icraatı Karatağlık hocalarını öldürterek, muhaliflerin önünü kesmek olmuştur. Karatağlık hocalardan ikisi; Şuayip ve Danyal Keşmir'e kaçmak zorunda kalmışlardı. Appak Hoca Kalmukların gölgesinde iktidarını devam ettirmesinden dolayı halk nazarında oldukça kötü durumda bulunuyordu. Bunun üzerine kukla bir hükümdar temin etmenin gerekli olduğuna inanarak, Turfan'da bulunan İsmail'in küçük kardeşi Mehmed Emin Han'ı getirterek başa geçirdi.165

Mehmed Emin biraz da Appak Hoca'nın teşvikiyle Kalmuklara karşı tavır almış, yaptığı harekât sonucunda birçok Kalmuk öldürülmüş, bir kısmı da esir edilmişti.166 Ancak Kalmukların yeni bir seferine karşı koyamayacağını anlayarak Keşmir'e kaçmış ise de yakınlarından birisinin düzenlediği bir suikast sonucu öldürülmüştür. Muhammed Emin'den sonra Appak Hoca yine Kalmuklara dayanarak iktidarını devam ettirmiştir. Appak Hoca bir han olarak tanınabilmek için İsmail Han'ın kız kardeşi ile evlenmiştir. Bu kadın Hanım Padişah olarak tanınmaktadır. Hanım Padişah

çevirdiği entrikalar sayesinde kendi oğlu Mehdi Hoca'yı tahta oturtur. Ancak kısa bir süre sonra o da öldürülür.167

Bu sırada Doğu Türkistan'da aktif durumda olan beylerin güçleri oldukça zayıftır. Çin'in bölgeye karşı harekâtı üzerine Kalmuklar (Cungarlar) da Doğu Türkistan üzerindeki denetimlerini sürdüremez konuma gelmişlerdi. Çin daha sonra Kalmuklara (Cungar) karşı başarılı bir mücadeleden sonra Doğu Türkistan'a da müdahale edecektir.

2.3. Çin İstilası ve Doğu Türkistan'da Mançu Yönetimi

Kalmuk Krallığı'na karşı Çin'in harekâtta bulunması ile Çin Doğu Türkistan ile yüz yüze geldi. 1755'de Çin ordusu Kalmuk (Cungar) Krallığının karargâhını ele geçirmek için İli Vadisi'ne ilerlemeye başladı. Çin Doğu Türkistan'da vasal bir yönetim kurdurmak istiyordu. Bunun için hocalardan iki kardeşin bölgede faaliyet görmelerini desteklemişti. Ancak bu hocalar bağımsızlık yolunda yürümek isteyince, Çin 1760 yılından itibaren Doğu Türkistan'ı işgal ederek, burada kendine bağlı bir yönetim oluşturdu. 1760'dan itibaren İç Asya'nın önemli bir bölümü, Doğu Türkistan ve Tibet Çin egemenliğine girdiler.168 Bölgeye yeni memurlar atadılar. Atananlar, askerî vali ve meclis üyelerinin gözetimi altında sivil bir idare oluşturdular. Bey, XVII ve XVIII. yüzyıllarda efendi-reis statüsünü ifade etmek için kullanılırdı. En yüksek görevli hâkim bey idi. Hâkim beyler Kaşgarya'nın otuz beş şehir ve kasabasına atanmıştı. Onlar arasında eşik ağa bey, hâkim beyin yanında ve ona en yakın yardımcı olarak bulunuyordu. Çin egemenliğinden önce de görülen bazı memurluklar bu devrede de fonksiyonlarını devam ettiriyorlardı. Bunlara örnek olarak hazineci, mültezim ve köy ağasını göstermek mümkündür. Bunun yanında Çin egemenliğinden önce erbab, daruga, karavul, nakip ve muhtesip gibi görevliler de bulunmaktaydı.169

Doğu Türkistan’da Çin egemenliğine karşı ayaklanmalar ortaya çıktı. Hocalardan Cihangir Kaşgar’ı ele geçirdi ise de, bu faaliyet Çinliler tarafından önlendi.170

2.4. Kaşgar Hanlığı (Yakup Bey Devleti)

Yakup Bey 1820 yılı civarında Taşkent yakınlarında Pişkent’te doğmuştur. Onun babası ve büyükbabası kadılık görevinde bulunmuşlardı. Hokand’da Ak Mescit’te faaliyetlerde bulundu. 1853 ile 1863 yılları arasında Ruslarla mücadeleleri oldu. Çin kuvvetleri ile mücadele etmekte güçlük çeken kimseler bu sıralarda Hokand’a başvurmaktaydı. Bunlardan biri olan Kırgız Sıdık Bey, bu faaliyet esnasında Hokand Hanlığı’ndan yardım talep etmiş, oradan da kendisine yardımcı olarak Cihangir Hoca’nın oğlu Büzrük Han ile Yakup Kuşbegi gönderilmiştir. Yakup Bey’in kişiliği, liderlik vasıfları ve diplomasideki ustalığı onu çarçabuk diğer Türk liderlerinden daha elverişli bir konuma getirmiş, Yakup Bey, bu özelliklerini kullanarak diğer harekât liderlerini bertaraf etmiş, bunun yanında 1867’de Kuça, 1869’da Korla ve 1871’de Turfan’ı zaptetmişti. Yakup Bey başlangıçta şu hedefleri gerçekleştirmek için gayret gösterdi. Mançu askerlerini etkisizleştirmek, Buzurg Han’la olan ilişkilerini netleştirmek ve Müslümanların gücünü birleştirmek.171

Aksu Kaşgar Hanlığı’nın başşehri olmuştur. Bu devletin kurulması İngiltere’nin dikkatini bu bölgeye çevirmesini sağlamıştır. Çünkü İngiltere Doğu Türkistan’ın doğal kaynaklarını işletmeyi düşünmekte, bunun yanında bu ülkeyi Afganistan örneğinde olduğu gibi, Rusya ve Çin’e karşı bir tampon devlet olarak kullanmayı düşünmektedir. Yakup Bey, İngilizlere elçiler göndererek ticarî ilişkiler kurma konusunda önemli adımlar atmıştır. İngilizler de hem durumu tespit etmek hem de siyasî ve iktisadî yönden hangi avantajları elde edebileceklerini görmek için bölgeye temsilciler göndermişlerdir. 1868’de gelen gayr-i resmî temsilci Robert Shaw kurulan

devlet ve bölgedeki halkın durumu ile ilgili çok iyi izlenimlere sahip olmuştu. O, modern ve işleri iyi giden bir devletin mevcut olduğunu söylüyordu. Doğu Türkistan'da kurulmuş olan bu Kaşgar Devleti'ni inceleyen Forsyth Heyeti de Yakup Bey'den halkın memnun olduğunu, bu devlet ile ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini bildirmekteydi.

Yakup Bey, bunun yanında Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine özel bir önem vermek istemektedir. Bununla ilgili olarak 1870 yılında İstanbul'a bir elçi göndermiş, ve bu elçi vasıtasıyla Osmanlı Devleti tâbiiyetine girmek istediğini belirtmiştir. İngiltere de bu yaklaşımı destekleyeceğini vaat etmiştir. İstanbul'a giden elçinin Kaşgar'a dönüşünden sonra, hutbe Sultan Abdülaziz adına okunmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti 1875 yılında Kaşgar'a bazı askerî uzmanlar göndermiştir. Kaşgar Hanlığı çevresindeki diğer devletlerin ordularından daha disiplinli ve muntazam bir ordu meydana getirmeye muvaffak olmuştur. Ordunun mevcudu 40000 kişi civarındaydı.

Rusların ise Kaşgar Hanlığı'na karşı tavrı ise bu bölgeyi de Batı Türkistan'ı elde ettikleri gibi, baskı yoluyla kendi denetimlerine almak istemelerine dayanmaktadır. Yakup Han bu nedenle Ruslarla olan ilişkilerinde son derece ihtiyatlı bir politika izlemiştir. Ruslar özellikle ticarî antlaşma gerçekleştirerek bölgenin imkanlarından yararlanmak istemişlerdir. Bunun yanında da önce Kulca'yı zaptederek bölgenin zaptını gerçekleştirme konusunda adım atmaya çalışmışlardır. Nihayet iki taraf arasında 22 Haziran 1872 tarihinde serbest ticarete dayanan bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile iki taraf karşılıklı olarak serbest ticaret yapabileceklerdi.Bu antlaşma ile Rusya Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını da tanımış oluyordu.172

Yakup Bey, güçlü bir devlet haline getirmeye çalıştığı Kaşgar'ın bir süre sonra tehlikelerle karşılaştığını gördü. Bu sefer Çin başlarında General

Tso’nun bulunduğu bir ordu ile kesin olarak harekete geçmek niyetindeydi. Yakup Han’ın başında bulunduğu devlet içinde de bazı şahıs ve gruplar, çıkarlarının zedelenmesi nedeniyle Yakup Bey’e muhalefet ettikleri gibi, bu muhalefetten sonuç alamadıkları hallerde Çin’e sığınmaktan da çekinmiyorlardı. Yakup Bey Çin ile savaştığı devrede Müslüman Çinlilerden (Döngenler) yardım alamadı. Bunun sebebi ise Müslüman Çinlilerin birleşik bir otoritenin yönetimi altında bulunmamalarıydı. Savaş sırasında da Özellikle Hotenlileri ikna edemedi. Bunlar Batı Türkistan ile ticaret yapmayı kendi çıkarlarına daha uygun bir hareket olarak değerlendirdiler.

Yakup Bey’in karşısında ise önemli kuvvetlere sahip Çinli General Tso Tsung T’ang bulunmaktaydı. Tso Doğu Türkistan’da Çin otoritesini mutlaka yeniden ihya etmek gayretindeydi. Bunun için de kendi ordusunun gücü yanında Yakup Bey’e karşı hareket edecek mahallî güçlere de güvenmekteydi.

Tso önce 1868-1872 yılları arasında Şansi’den Kansu bölgesine kadar olan kesimde Çin yönetiminin denetimini tekrar sağlamak için gayret gösterdi. Bunda da önemli ölçüde başarılı oldu. Onun stratejisi Çin idaresi altında bulunan Müslüman nüfusu ikna etmekti. O, Müslüman halktan kendilerine karşı mücadele edenlere karşı hem cezalandırma, hem de onları kazanma yoluna gitmekteydi.

Pekin’deki otoriteler onu bütün çalışmalarında desteklediler. Tso, Tarım Havzası’na doğru ilerledikçe yiyecek sıkıntısıyla karşılaşmaya başladı. Ancak Ruslar onlara yiyecek satarak onların bu güçlüğünü aşmada yardımcı oldular.1876 yılında Urumçi Çinliler tarafından ele geçirildi. Çinliler harekâtı sürdürerek, 1877’de Tarım Havzası’nda bazı faaliyetler gerçekleştirdiler. Mayısın ortasında Turfan Çinlilerin eline geçti. Bölgelere gönderilen kumandanlar da iyi savunma yapamıyorlardı. Bu da Çinlilerin

işini büyük ölçüde kolaylaştırıyordu. Ayrıca Çinliler halk arasında propogandalar da yaparak Yakup Bey'in gücünü büyük ölçüde azaltmaya da çalışıyorlardı.

Çinliler karşısında başarısızlığa uğrayan Yakup Han kuvvetlerinin durumu savaşın ortasında Yakup Han'ın ani ölümü ile tamamen kötüye dönmüş ve Yakup Han'ın ölümünden sonra Doğu Türkistan'ın üç şehrinde ayrı hâkimiyet alanları tesis eden beyler bu şekilde Çin istilasının kolaylaşmasına zemin hazırlamışlardır.173 Yakup Han'ın mezarı Afak Hoca'nın mezarı yanında bulunmakta ve gösterişsiz bir mezardır. Doğu Türkistan Türklerinin ziyaret yerleri arasında gösterilmektedir.174 Tso'nun kuvvetleri 1877 Ekim ayında Aksu'yu, Aralık'ta da Kaşgar'ı aldılar. 1878 başlarında Çinliler bütün Doğu Türkistan'ı ele geçirdiler. Ortalama olarak Tso doğudan batıya 2500 kilometrelik bir alan içinde hareket etmişti.175 İngilizler duruma ilgisiz kaldılar ve bunun sonucunda Yakup Bey'in bağımsız Doğu Türkistan Devleti üzerine bina ettikleri İç Asya politikalarında da yenik düştüler.176

Tso'nun yaptığı bu harekât sonucunda Rusya da Çin ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldı.1881 St. Petersburg Antlaşması ile Doğu Türkistan'daki sınırları tanımak durumunda kaldı. Tso'nun kuvvetleri daha sonra da Doğu Türkistan'da kaldılar ve kumandanları da yönetimde önemli görevler üstlendiler.

Kaşgar Hanlığı'nın durumu ve konumu ile Yakup Bey'in siyasî ve askerî faaliyetleri gözden geçirilince genel tablonun şu şekilde ortaya çıktığı da görülmektedir. Hans Braker'in bir yazısında da belirttiği üzere Yakup Bey'in bu çabası hiç e küçümsenecek bir faaliyet değildir. Bu faaliyetin içinde Osmanlı Devleti ile siyasî ilişkilerin kurulması olayı bulunduğu gibi, Rusya ve İngiltere ile antlaşmalar yapılması gibi önemli başarılar da bulunmaktadır.177

Bunun yanında Yakup Bey milletlerarası ilişkilerde kendisini kabul ettirmeyi de bilmişti. Devletinin devam etmemesi kendisinin ani ölümü ve devlet organlarının tam anlamıyla kökleşmemesi ile bağlantılıdır. Bunun yanında ülkesindeki eski bölünme hastalıkları Çin gibi bir düşmana rağmen devam etmiş olması da Kaşgar Hanlığı'nın talihsizliği olarak kabul edilmektedir. Yine de bağımsız bir Türkistan düşüncesi Yakup Bey'den intikal eden bir mirastır.178 Bu ideal kendilerine baskı yapan devlet ve güçlere karşı Doğu Türkistan Türklerinin direnme gücünü arttıran önemli bir faktör olarak görülmelidir.

3. Kazaklar ve Kazak Hanlığı

Avrasya kıtasının ortasında yer alan Kazakistan Cumhuriyeti dünyanın en geniş dokuzuncu ülkesidir. Coğrafi olarak Kazakistan geniş bozkır alanları, güney ve güneydoğuda çöller ve büyük dağ sıraları ile ayrılmıştır. Toprak ve manzara bölgelere göre farklılık arz eder. Kara iklimine sahip olan bu ülkede yağış oranı azdır. Kuzey Kazakistan geniş topraklara, büyük göllere ve akarsulara sahiptir. Bu yönüyle de iyi bir su kaynağıdır. Güney bölgesi ise bunun tersine su sıkıntısı çeker. Seyhun, Ural, Çu, İrtiş, Sarısu ve İli gibi akarsular vadilere su sağlar. Kuzey ve Kuzeydoğuda Kazakistan sınırında Hazar ve Aral'ın kıyıları bulunur. Diğer iyi bilinen gölleri Zeysan ve Balkaş'dır.

Kazak Türkleri'nin yaşadığı toprakların sınırları, batıda Hazar denizinden, doğuda Çin sınırına kadar uzanmaktadır. Kazaklar, Türk dilinin bir şivesini konuşmaktadır. Onların bir kısmı çok uzun olmayan bir süreden bu yana eski göçer yaşayış şekillerini değiştirerek yerleşik hayata geçmişlerdir. Kazaklar'ın büyük çoğunluğunun şimdiki Kazakistan topraklarında yaşamalarına rağmen, bu topraklar dışında da Kazaklar bulunmaktadır. Bunlar, Kazakistan'a komşu olan Moğolistan'ın dış bölgelerinde ve Doğu Türkistan'da hayatlarını sürdürmektedirler.

Başlangıçta Türk kavimleri arasında nüfus bakımından sayıları hayli yüksek olmasına karşılık, daha sonraları sayılarında azalma görülmüştür. 1926 yılında dört milyon nüfusa sahip oldukları halde, bu sayı 1959'da 3,6 milyona gerilemiştir. Rusların Kazakları daha iyi kontrol edebilmek için, göçerliği onlara yasaklayarak, sabit köylerde oturmaya zorlaması üzerine de eski göçer-hayvancı yapı ve karakterlerinden bir ölçüde uzaklaşmışlardır.

Asya ile Avrupa arasındaki bozkırlarda bulunan Kazakistan, asırlardan beri çeşitli kavim ve kabileler için bir geçit alanı görevi yapmıştır. Bazı Türk ve Moğol topluluklarının bu bölgede geçici olarak bulunduklarını gördüğümüz gibi, Kazakistan toprağını yurt olarak tutan geniş ölçüde bir Türk nüfusu da mevcuttu. Nogay ve Özbek gibi Türk topluluklarından bazıları da bir süre bu bölgeyi yurt olarak edinmiş oldukları halde, daha sonraları çeşitli sebeplerle buradan göç etmişlerdir.179 Tarihî çerçeve ve bölgedeki iskânın göz önünde tutulması durumunda etnik olarak Kazakistan'ın yoğun bir Türk yerleşmesine sahne olduğu gözlenmektedir.

Kazak Türklerinin tarihleri ile ilgili konuya başlamadan önce, bu Türk topluluğuna ad olan "Kazak terimi" hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Kazak kelimesinin yaygın anlamı: hür, serbest, mert, derbeder, başıboş, cengaver olarak gösterilebilir. Kelimenin "Kazaklık" şeklinde kullanılışına gelince: Siyasî ve askerî görevleri yürüten idarecilerin veya hanların bulundukları yeri şu veya bu sebeple terk ederek, eski mevkiini veya durumunu tekrar elde edinceye kadar geçirdiği zamanı ve içinde bulunduğu durumu, bu devre zarfında ortaya koyduğu mücadeleleri ifade etmek için kazaklık terimi kullanılmaktadır. Kazaklık eden kimse, bir şehir veya ülke eline geçirdikten ya da başka bir meşru hükümdara veya beye katılarak, kendini meşrulaştırdıktan sonra kazaklıktan çıkmış oluyordu. Tarihi belgelerin de tanıklık ettiği üzere bu kelime diğer

kavimlerden Türklere geçmiş bir kelime olmayıp Türk kavimlerinin içinden çıkmış ve Türkler tarafından kullanılmıştır. 180

3.1. Kazakların Ortaya Çıkışı

Kazakların ortaya çıkışı hakkında kesin bilgilere ulaşılamamasının sebebi çağdaş kaynakların azlığıdır. Bilindiği kadarıyla hemen hemen hiçbir Avrupalı bölgeye gitmemiştir. Doğulu tarihçiler de göçer bozkır nüfusun hayatından daha fazla yerleşik ve mümbit bölgelerde meydana gelen olaylarla ilgilenmişlerdir. Göçerler ise arkalarında bölük pörçük çoğu efsanevî, sözlü materyaller bırakmışlardır. Kazak tarih yazıcılığının geç bir dönemde başlaması sebebiyle, onlara ait bilgileri, çağdaşları ve devamlı şekilde mücadele ettikleri Özbek tarihçilerinin eserlerinden ve çatışmaları dolayısıyla da ilişki içinde oldukları kavimlerin tarihçilerine yansıyan bilgilerden öğrenmekteyiz.181

Kazak boyunun ortaya çıkışı meselesi üzerinde çeşitli tartışmalar yapılmıştır. 1456-1457 yıllarında Kalmuklar karşısında Ebu'l Hayr Han'ın yenilgisinin Özbeklerden bir grubun ayrılmasına neden olduğu gerçeği bulunmaktadır. Ancak bunun yanında Barak Han soyundan olan kişilerin Ebu'l Hayr Han'dan baskı görmüş olmaları ve bunların da Ebu'l Hayr Han'dan ayrılmaları da bir başka gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.182 Göçün 1460'lara doğru yapıldığı düşünülmektedir. 1468'de Ebu'l Hayr Han'ın ölümünden sonra dağılan Özbeklerin bir bölümü de kendilerinden farklı olmayan Kazaklara katıldılar. Bunların sayısı 200000 civarındaydı. Kazak reislerinin göç ederken düşünceleri Özbek tahtını yeniden ele geçirmekti. Ancak Deşt-i Kıpçak'taki gelişmeler onların bu isteklerinin yerine gelmesine fırsat vermeyecek, Kazaklar başka bir oluşum çerçevesinde hayatlarını devam ettireceklerdi.

3.2. Onbeş ve Onaltıncı Yüzyılda Kazak Hanlığı'nda Siyasî ve Askerî Durum

1480 yılı civarında Burunduk Han Kazakların başına geçti. Burunduk Han Giray Han'ın oğlu idi. O, önce Kazakistan'ın doğu taraflarını ele

geçirerek sınırlarını genişletmiş, hükümdarlığı boyunca da Şibanîlerle kavgalarını sürdürmüştür. Burunduk Han ile Şibanî Han arasında toprak meselesi yüzünden çeşitli mücadeleler oldu. Bu devrede mücadele genellikle Deşt-i Kıpçak arazisinin hâkimiyeti üzerinde yoğunlaştı.183 Muharebeler özellikle 1480-1490 devresinde iyiden iyiye alevlendi. XV. Yüzyılın sonunda Deşt-i Kıpçak bölgesinde hâkimiyet kurmaya çalışan üç önemli kuvvet bulunuyordu. Bunlardan birincisi Kazaklar, İkincisi Muhammed Şibanî Han idaresinde toparlanmaya çalışan Özbekler, Mangıt ya da Nogay olarak isimlendirdiğimiz diğer bir Türk topluluğu. Özbekler ile Kazaklar arasında Deşt-i Kıpçak hâkimiyeti ile ilgili mücadele XVI. yüzyılın başında Muhammed Şibanî Han idaresindeki Özbeklerin Maveraünnehir'e göçü ile Kazakların lehine sonuçlanmıştır. Ancak Özbekler ile Kazaklar'ın farklı coğrafi bölgelerde bulunmaları onlar arasındaki mücadelenin sona ermesi demek değildi. Kazaklar daha sonraki devrelerde de sık sık Maveraünnehir arazisine baskınlarda bulundular. Buna karşılık Özbekler de Kazaklara karşı çeşitli seferler gerçekleştirdiler. Kazaklar 1508'de Ahmed Sultan isimli bir kazak sultanının yönetimde Maveraünnehir'e karşı akın yaparak Semerkand ve Buhara civarındaki kasabaları yağma etmişlerdi. Kazak akınlarını durdurmak için Muhammed Şibanî Han da harekete geçmiş, 1509 yılında çok önemli bir sefer gerçekleştirmişti. Bu harekâtın tafsilatını Özbeklerin hizmetinde bulunan bir tarihçinin yazdıkları sayesinde öğrenebiliyoruz. Fazlullah b. Ruzbihan Mihmanname-i Buhara isimli eserinde bu savaşı ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Sert iklim şartlarına rağmen Özbekler Kazaklara karşı başarıyla sona eren bir mücadele gerçekleştirirler.184 Burunduk Han'ın uzun bir iktidar dönemi olmasına rağmen, yönetiminin son yıllarında olaylara etkili bir şekilde müdahale edemediği görülmektedir. Bu sırada

Burunduk Han'ın yanında, ondan daha etkili olan bir başka kişi daha bulunmaktadır ki, bu Kasım Han'dır.

Kazaklar hakkında önemli bilgiler veren Mihmannâme-i Buhara'da Burunduk Han'ın sadece Kazak hanlarının o sırada en kıdemlisi olduğu belirtilmekte ve buna karşılık Kasım Han'ın onun derecesinde ünlü savaş kahramanı olduğu da ifade edilmektedir.185 Ancak ismen han ünvanını taşıyan Burunduk'un 1511 sonbaharında bu ünvanı da elinden alınmış ve Burunduk Han, kızının yanına Semerkant'a sürgün edilmiş ve Özbek topraklarında ölmüştü. Böylece hanlığın yönetimi Girayoğullarından, Canibekoğullarına geçmiş oldu.

Kazakların yükseliş dönemini Kasım Han ile sınırlandırmak mümkündür. Burunduk Han'ın tahttan çekilmesinden sonra Kasım Han idareyi ele alarak, Kazak Hanlığı'nı güçlendirmenin yollarını aramaya başladı. Bir yandan iç karışıklıkları önlemeye çalışırken, diğer yandan da kuvvetlerini arttırma konusunda büyük ölçüde gayret gösterdi. Kasım Han, tahtta kaldığı sürece bütün Deşt-i Kıpçak'a tam anlamıyla hâkim olmuş ve ordusu da bir milyon kişiyi bulmuştu. Kasım Han zamanında da Özbekler ile Kazaklar arasında Seyhun boylarındaki birkaç şehre hâkim olmak için mücadeleler devam etti. Barthold, Kasım Han'ın kışlık merkezinin Karatal olduğunu söylemektedir.186 Kasım Han'ın kuvvetini muhafaza ettiği devirlerde Deşt-i Kıpçak'ta üçüncü bir güç durumundaki Nogayların da içinde bulundukları karışıklıklar dolayısıyla Kasım Han'a karşı çıkamadıkları görülüyordu. Hatta Nogay mirzalarının aralarındaki çarpışmalar sebebiyle Nogaylardan bazı toplulukların Kazaklara katılmaya karar verdikleri de anlaşılmaktadır. Nogayların içinden ayrılan topluluklar arasında Kıpçaklar'ın sayısının fazla olduğu tespit edilmektedir. Bu da Kazakların bünyesindeki Kıpçak Türklerinin sayısının çokluğu ile açıklanabilir.

Kasım Han, askerlik kabiliyeti olan ve liderlik vasıflarına sahip bir devlet adamı idi. O, adaletli, kuvvetli eski Türk yasa ve töresine sadık bir handı. O, Kazak gelenek hukukundan istifade ederek, Kasım Han'ın Kaska Colı (Kasım Han'ın temiz yolu) diye bilinen yasayı da yürürlüğe koymuştur. Kazaklar, davalar hallolunurken "Kasım Han'dan kalmış kaşka (aydınlık) Yol budur" demekteydiler.187 Ancak bu yasanın şifahî olarak kalması ve yazıya geçirilememesi sebebiyle hakkında fazla bilgi sahibi değiliz.

Kasım Han'dan sonra yerine Mimaş geçmiş, onun 1522 yılında ölümünden sonra çıkan karışıklıkları takiben Tahir Han başa geçmişti.188 Olumsuz bir kişiliğe sahip olan Tahir Han zamanında Kazaklar büyük oranda toprak kaybına uğramışlardır. Sonunda O gördüğü tepkiler üzerine Kırgızlara sığınmıştır. Tahirden sonra yerine Buydaş geçmiş, ancak onun zamanında tek bir Kazak hanı yerine birçok han'ın bulunduğunu görmekteyiz. Kazakları bu dağınık ortamdan kurtararak onları birleştiren hanlar da bulunmaktadır. 1538 yılında tahta çıkan Hak Nazar Han, kabileleri derleyip toparlamış ve onları örfi kanunlar (zan) çerçevesinde bir sisteme sokmuştu. Hak Nazar Han zamanında önemli bir takım gelişmeler ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri de Rusların Volga sahasını işgal etme teşebbüsleri idi. Bu işgal gerçekten büyük karışıklıklara sebeb olmuş, Nogayların üzerindeki tesiri dolayısıyla paniğe kapılan bu topluluğun yurtlarını terketmelerine, bir kısmının batıya doğru hareketlenmesine, bir kısmının da Hive civarına gitmesine sebep olmuştur. İşte bunlardan boşalan yerleri Hak Nazar Han ele geçirmiştir. Hak Nazar Han'ın hatırası Kazak ordaları arasında muhafaza edildiği gibi, Başkırtlar arasında da bu hatıralar yaşatılmıştır.189 Hak Nazar Han'dan sonra yerine Şıgay Han geçti. Şıgay Han zamanında Kazaklar kendilerini koruyabilecek güce sahiptiler. O, Yesi şehrini zaptederek gücünü gösterdi. Şıgay Han Özbeklerin iç

mücadelelerinde II. Abdullah Han'ın tarafını tutarak bir takım kazançlar temin etmiş ve ayrıca güvenilirliği ile de bölgesinde kendisine saygın bir yer edinmişti. Şıgay Han 1582 tarihinde Buhara yakınlarında ölmüştür. Şıgay Han'dan sonra Kazakların başına Tevkel Han geçti.

O, 1581-1582 yıllarında kendi hassa birliği ile Özbek hanı II. Abdullah Han'ın maiyetine girmiş ve ondan 1582 Ağustos ayında Aferinkent vilayetini almıştır. II. Abdullah Han ile ilişkilerinin bozulması üzerine Deşt-i Kıpçak'a geri dönmüştür. Bu olaydan sonra da siyasi ve askeri faaliyetlerini sürdüren Tevkel Han 1598 yılında Özbeklere karşı düzenlediği sefer sırasında Buhara yakınlarında ölmüştür.

3.3.3. XVII-XVIII. Yüzyıllarda Kazaklar ve Ordaları

İncelediğimiz bu devrenin bir bölümünde Kazaklarda zayıf da olsa merkezi hanlık geleneği devam etti. Bu 1718 yılına kadar sürdü. Bu tarihten sonra meydana gelen siyasi gelişmeler yüzünden Kazaklar siyasi birliklerini devam ettiremediler. Tevkel Han'dan sonra yerine İşim Han geçti (1598-1640). O, Şıgay Han'ın oğludur. İşim bir yandan Özbeklerin içişlerine karışırken, bir yandan da Seyhun boyundaki şehirlerin kontrolünün Kazakların elinde tutulmasını sağlamaya çalıştı. Bunu gerçekleştirmeye çalışırken karşısına bazı engeller çıktı. Bu engellerin en önemlisi bazı boy beylerinin kendisine muhalefet etmesiydi. Bunların başında ise Tursun Sultan gelmekteydi. Bu iç mücadele devam ederken Kazaklar Özbeklerle de savaşmayı sürdürüyorlardı.

1613 Yılında Tursun Sultan hanlık iktidarını tamamen ele geçirdi. Tursun Han karargâhı Taşkent şehriydi. Onun zamanında Kazakların hâkimiyeti Taşkent, Türkistan ve Endican civarlarına doğru yayılma göstermişti.190 Tursun Han burada Taşkent'te kendi adına para bastırdı.191 Tursun Han 1627 yılında İşim Han tarafından öldürülmüş ve Kazakların başına ikinci defa İşim, han olarak geçmiştir. 1628'de İşim Han'ın iktidarı

kaybetmesinden sonra karışık bir dönem yaşanmış ve İşim'in oğlu Cihangir 1630-1638 yılları arasında Tursun Han'ın oğlu Baki Sultan ile iktidarı paylaşmış, 1638-1652 yılları arasında da tek başına Kazakların başında bulunmuştu. Cihangir Kalmuklarla uzun bir süre mücadele etmişti.192

1652 yılında öldürülmesinden sonra yerine Tevke geçmişti. Tevke'nin uzun süren hükümdarlık dönemi olmuş ve O ileri bir yaşta iken 1718'de ölmüştür.

Tevke Han'ın çok zeki olduğu, kendi halkından olduğu gibi çevresindeki topluluklardan da saygı gördüğü kaynaklarda belirtilmektedir. Basireti ve adaleti ile tanınmış olup O, beyler arasındaki anlaşmazlıklara son vermiş, Kazaklara barışı getiren insan olarak önem kazanmıştır. Tevke, aynı zamanda küçük boyları da birleştirerek Kazakların daha fazla bölünmelerinin önüne geçmiştir.193

Tevke Han bütün hayatını Kalmuklarla mücadele ederek geçirmişti. Kalmukların saldırılarını önlemiş olmasına rağmen Kalmuk tehlikesini tamamen bertaraf edememiştir. İşim, Cihangir ve Tevke hanların sayesinde Kalmukların ancak Seyhun havzasından daha ileriye gitmeleri engellenmiş olmaktaydı. Tevke Han Cedi Cargı ismi verilen Kazak yasalarının koyucusu olarak da bilinir. Onun zamanında her üç ordanın yaylak, kışlak ve otlak olmak üzere işgal edeceği sahalar belirlenmişti. Hayatının son yıllarında Tevke Han'ın otoritesi azalmaya başladı. Ordaların başındaki sultanlar da bağımsız bir tutum içersine girdiler. Tevke Han'dan sonra Kazakları bir arada tutabilecek büyük liderler de ortaya çıkmadı. Önce Kalmuk istilası ve peşinden de Kazak topraklarının Rus işgaline uğraması yüzünden Kazaklar yeniden birleşik bir Kazak hâkimiyeti de oluşturamadılar.

3.4. Kazaklarda Teşkilat ve Yaşayış

3.4.1. Hâkimiyet ve Hanlık

XV. yüzyıl sonunda ve XVI. yüzyılın büyük bir bölümünde Kazaklar politik bir birlik halindeydiler. Türk soyundan gelen ve bir bayrak altında birleşen bu insanlar, XV. yüzyılda az bulunan otlaklık bir bölgede kendilerine bir hâkimiyet sahası teşkil ederek, bir hanlık oluşturdular. Güç arttıkça sayıları da arttı. Nogay ve Moğol kabilelerinin de kendilerine katılması ile sayıları çoğaldı. Hayvan sayısı artınca, yeni otlaklara ihtiyaç duydular ve bunun neticesinde de devamlı şekilde genişleme siyaseti güttüler.

Orta Asya ve civarındaki bölgelerde XIII. yüzyıldan itibaren meydana gelen hâkimiyet geleneği çerçevesinde han seçilebilmek için temel şart, o sultanın Cengiz Han soyundan gelmesine bağlıydı. Bu durum Kazaklarda da böyleydi.194

Hanlıkta en üst iktidar hanın elinde idi. Fiiliyatta iktidar genellikle karizmatik lider vasfını taşıyan kişilerin eline geçiyordu. Veraset sistemi bir sülale anlayışına dayandırılıyordu. Ancak iktidarı ele geçirmek için yalnızca Cengiz Han soyundan olmak yeterli sayıldığı için, han olabilmek için sık sık sultanlar arasında çekişmeler yaşanıyordu. Cengiz Han soyundan gelenler yani sultanlar zaman zaman biraraya gelerek kurultayda bazı konuları görüşüyorlardı. Sultanlar içinde de bir hiyerarşinin mevcut bulunduğunu Mihmannâme-i Buhara’daki ifadeden anlamaktayız.195

Han seçimi sultanların toplantısında gerçekleştirilmekteydi. Biyler senede bir kere hanın liderliğini tasdik etmek, ona tavsiyede bulunmak ve onun emirlerini dinlemek için toplanırlardı. Hanlık yetkisi kişiye verilirdi. Olcott, Kazaklarda çift yetkili bir yapının oluşturulduğuna inanmaktadır. Ona göre klan tabanlı bir yetki sistemi söz konusuydu. Biyler sultanları seçmekteydiler. Sultanlar da belirli bir bölgeyi kontrol etmek görevini üzerlerinde bulundururlardı. Klanlar arasındaki ilişkiyi idare etmenin yanı sıra bunlar hanı da seçerlerdi. Han da tüm topluluğu yönetirdi. Bazan yarı

bağımsız bölgelere de rastgelinirdi. Bunlar daha az yetkili hanlar tarafından yönetilirdi.

3.4.2. İktisadî Durum

Bilindiği üzere yerleşik hayata geçemeyen ve genellikle bozkır hayatını sürdüren bu bölgenin kavimlerinde iktisadî durumun temelinde hayvancılık ön plandadır. Hayvancılık bu iktisadî sistemin temeli olarak kabul edilmektedir. Kazaklar hal ve hatır sorarlarken "Sen ve hayvanların nasıl? "diye sorarlar. İyi ve kötü temennilerde de bu husus ortaya çıkar. Kötü dilek belirtilirken, "Hayvanların olmasın" denilir, iyi dilek belirtilirken ise "Birçok hayvanın olsun" temennisinde bulunulur.196 Bu türlü bir ilgiye sahip olan Kazak toplumunda hayvan yetiştiriciliğinin sürüp gitmesi de kaçınılmazdı.

Bu hayvan yetiştiriciliğinin birinci plândaki önemli hayvan türü at idi. Kazaklar arasında atın ne derece önemli olduğunu gösteren bir delil 1513 tarihinde Kasım Han'ın, karargâhını ziyareti sırasında Said Han'a söylediği şu sözlerde de açıkça görülmektedir:" Han etrafına bakıp bize şöyle dedi. Sahip olduğum iki at bütün sürüden daha değerlidir. Bu iki at hemen getirildi ve Sultan Said Han böyle güzel atlar görmediğini söyledi. Kasım Han bize dönerek, biz bozkır insanları hayatımızı atlara adarız ve ben bu ikisinden başka birşeye güvenmem dedi ve şöyle devam etti. Siz değerli misafirim hangisi gözünüze güzel görünüyorsa onu seçiniz, ben de diğerini alacağım dedi. Her ikisini de inceledikten sonra Sultan Said Han atlardan Oğlan Turuk (Orlan Taruk) isimli atı seçti. Gerçekten de böyle bir at görülmüş değildi. Kasım Han daha sonra sürüsünden seçtiği birçok atı hana verdi".

Kasım Han'a ait cidden enteresan bilgiler bulunan Mirza Muhammed Haydar'ın eserinde bir kısım daha bulunmaktadır ki, burada, yukarıda verdiğimiz bilgiyi pekiştiren bir olaya da şahit olmaktayız. Tarih-i Raşid

yazarının ağzından nakledilen ve Sultan Said'e söylenen şu sözler oldukça önemlidir: "Biz Bozkırda yaşıyoruz. Bizim mal ve mülke (zenginliğe) ve teşrifata ihtiyacımız yoktur. Sahip olduğumuz en değerli servet atlarımızdır; onların eti ve derisi en gözde yiyeceğimiz ve giyeceğimizdir. Bizim için en güzel içecek onlardan sağdığımız süttür; bizim topraklarımızda bahçe de yoktur, bina da yoktur; bizim en güzel temaşamız at sürüleridir. Bu sebeble gelin gidelim, atlara binelim ve birlikte hoş vakit geçirelim".197

Kazakları yakından incelemiş bir bilim adamı olan Radloff, onların arasında bulunduğu dönemdeki gözlemlerini Sibirya'dan isimli eserinde ortaya koyarken bu noktaya da temas etmektedir:" Her usta binici halk gibi Kazaklar da yayan yürürken hantal ve beceriksiz davranırlar. At üzerinde çevik, oynak ve dayanıklıdırlar."198

Atın yanında küçükbaş hayvanların da büyük önemi bulunmaktaydı. Büyükbaş hayvanların yem ihtiyacının giderilmesindeki güçlükten dolayı çok az yetiştirildiğini ve bunun da ekonomileri içinde fazla yer tutmadığını görmekteyiz. Fazlullah b. Ruzbehan, Kazakların küçükbaş hayvanlardan özellikle koyunlardan ne türlü yararlandığını şu şekilde ifade etmektedir: Koyunların barsaklarından yay kirişi, midesinden de okluk yaparlar, koyunun eti de çok bereketli bir nimettir. Birkaç yıllığına kuruturlar. Koyunun başını ise Kazaklar akrabalarına ikram ederler. Yününden öncelikle kendilerine gömlek, geri kalan kısmı ile de savan yaparlar, vücutlarını da onunla sararlar. Kazaklar koyunun iç yağından ve kokulu otların külünden çamaşırlardaki her türlü lekeyi çıkarma özelliği olan siyahımsı renkte sabun yaparlardı. XVI. yüzyılda Kazaklar ve Özbekler arasında devecilik de önemli bir yer tutmaktadır.199

Bu hayvanların otlatılması ise otlak meselesini gündeme getiriyordu. Onlar otlakların durumuna ve özelliklerine göre bulundukları bölgelerde yer değiştirilmesine dayanan bir hayvancılık sistemi meydana getirmişlerdi.

Bozkırda bulunan beyler arasında yaylak ve kışlak bakımından miras hukukunun işletildiği de görülmektedir. Bu yönden herkesin belirli bir titizlik içinde olma mecburiyeti de kendiliğinden belirmektedir. En küçük bir ihmal veya ihlal ciddi çatışmalara varacak kadar büyümektedir. Ayrıca bu tür çatışmaların çıkmaması için kimin hangi bölge içinde nereye kadar göç edebileceği de tesbit edilmektedir. Ulusların birbirlerinden uzak şekilde kışlık yerleşme bölgelerine sahip bulunduklarını Fazlullah b. Ruzbehan da belirtmektedir.200

Kazaklar arasında tarım, incelediğimiz devrede önemli değildi. Genellikle darı ekiliyordu.

Kazakların yaşayışında hareket halindeki evlerin büyük önemi bulunmaktaydı. Mihmannâme-i Buhara'da bu kazak çadırları hakkında enteresan bilgiler mevcuttur: "Kazaklar üzerindeki şanlı şöhretli zafer, (Mart 1509)'da meydana geldi. Sultanların muzaffer birlikleri başarılarından sonra Kazak Ulusu'nu yağma etmeye yöneldiler. Onbinden fazla Kazak çadırı ele geçti. Bu kazak çadırları çok yüksekti. Bunlar üstelik ağaçtan bir ev gibi de sağlamdılar. Akçakavak ağacından olan kazık ve tahtaları büyük, sağlam ve mükemmeldi. Son derece mahir bir işçilikle ve süslü bir biçimde yapılmışlardı. Renkli keçe minderlerle, çok güzel resim ve fevkalade ince ve maharetle biçilmiş olan kolonlarla süslenmişti. Her bir oturma çadırı hemen hemen gökkubbeye benziyordu.

Kazak ileri gelenlerinin ve sultanlarının evleri ise özellikle muhteşem döşenmiş saltanat çadırılarıydı. Bu çadırların her biri, içinde rahatça oturulabilecek şekilde yaklaşık yirmi ya da daha fazla kişi alabiliyordu. Böylesine büyük bir çadı,r tekerlekli yük arabasına bağlanmış birkaç deve, tekerlekli bu arabaları çekmek için koşumlanmıştı. Bu saltanat çadırlarının içinde büyüklerin ve kumandanların eşleri ve çocukları oturuyordu.

Diğer savaşçıların oturma çadırları uzuncaydı. Bunlar da aynı şekilde maharetli ustaların yaptığı değerli eşyalarla süslenmişti.Yük arabaları bir ya da daha fazla deve tarafından çekiliyordu. Önde ve arkada küçük pencereler bırakılmıştı ki, bununla amaçlanan içeride oturanların dışarıya bakabilmesi idi".201 Fazlullah b. Ruzbehan, bu çadırların seçkin bir zanaatın ürünü olduğunu ve marifetli bir yapım tarzını yansıttığını ve olağanüstü halleriyle de akıl karıştırıcı olduğunu belirtmektedir.202

Radloff, göçerlik konusuna temas ederken, geniş bozkırda plânsız bir dolaşma şeklinde göçerliği düşünmemek gerektiğini belirtmektedir."203 Arabaları ile harekete geçen Kazaklar bunlara bağlı olarak meydana getirdikleri bir düzen içinde konaklıyorlardı. Diğer bir nokta ise Kazakistan'da geniş bölgeler içinde hareket eden büyük göçgüncü kitleler bulunmaktaydı. Bu kitlelerde ekonomi ve el sanatları, küçük bölgelerde gezen küçük kitlelere nazaran çok daha ileri idi. Ögel, iklim ve bölge şartlarına göre değişikliklerin zaman zaman meydana geldiğini belirtmekte ve tam göçerevlilik konusunda şu bilgileri vermektedir."Tarımın yapılmasının çok güç ve verimsiz olduğu alanlarda Türk göçgüncüleri geniş kitleler halinde yaşıyorlar ve hayvanları için otlaklar arıyorlardı. Aksi halde Orta Asya'daki küçük kitleler her an ölüme mahkum idi. Bu sebeble büyük kitleler halinde yaşıyorlar ve birlikte göçüyorlardı" 204

Kazak Hanlığı'nın belirli bölgelerinde şehirler bulunmaktaydı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki yüz yıl süre ile bozkırı yöneten Karahanlılar zamanında step ekonomisi gelişti. Seyhun boyunca yeni şehirler kuruldu. Bunlar arasında Otrar ve Sığnak sayılabilir. Bununla birlikte özellikle Moğol istilası bu şehirlerin gelişmesi bir yana varlıklarını bile sürdürmelerini engelledi.

Göçgüncüler göçme faaliyetini gerçekleştirirken onların arabalar kullandıklarını söylemiştik. Araba, köylü ve çiftçilerden önce göçer evliler

için daha çok gerekli olan bir eşya niteliğindeydi. Böyle olması da ayrıca bir mantık gereği idi. Hükümdar otağı bulunan büyük arabalara da rastlanıyordu. Bu büyük arabalara Moğollar, Kasak Tergen yani Kazak Kağnısı da diyorlardı.205

Kazakların geçim kaynakları arasında el sanatlarının önemli yeri bulunmaktadır. Tabiatıyla uğraştıkları en mühim geçim kaynağı olan hayvancılık da, el sanatlarının dayandığı esas alan olarak kabul edilmektedir.

Hayvanlardan elde edilen ürünleri kullanarak, Kazaklar gerçekten çok güzel ve kullanışlı ürünler meydana getirmekteydiler. Bunlar arasında deri işleme ön plandaydı. Bu işledikleri ürünleri boyayarak bu alanda şöhret kazanmışlardı. Kazaklar'da deri üzerine baskı yapma, aplikasyon ve nakış yapma teknikleri de gelişmişti. Kazaklar ağaç ürünlerinde de başarılıydılar. Özellikle araba yapımında ustalaşmışlardı.

Kazakların XVI. yüzyılı içinde paranın bir iktisadî araç olarak kendileri tarafından darbedilmediğini görmekteyiz. Ancak Kazak hanları XVII. yüzyılda para bastırmışlardır. Tursun Muhammed Sultan'ın kendi adına Taşkent'te para bastırdığı görülmektedir. Bununla birlikte onlar daha çok takasa dayalı yani bir nevi değiş-tokuş sistemine bağlı ekonomik bir usul içinde yaşıyorlardı. Ancak bulundukları bölge içindeki bazı mekanların ticaret maksadıyla kullanıldığını gösterir bilgiler mevcuttur. Bozkıra girerken son yerleşim yeri olarak tarif edilen Sığnak şehri böyle önemli bir ticaret merkezi durumundaydı. Bu hususu, Fazlullah b. Ruzbehan özellikle belirtmektedir.206

3.4.3. Askerî Yapı ve Siyasî Sistem ile İlişkileri

Birçok Sovyet kaynağı, özellikle 1950-1960 arasında yazılanlar, Kazak Hanlığı'nın feodal bir yapıya sahip bulunduğunu yazmışlardır. Kazak Hanlığı'nı inceleyen Prof. Tolibekof ve Markof gibi araştırmacıların yeni

çalışmalarında aristokrasinin oynadığı rol daha iyi belirtilmiştir. Bu yazarlar Kazak devletini feodal bir yapıyla izah etmezler, onun yerine askerî demokrasi terimini kullanırlar. Hanın politik otoritesinin, onun askerî başarısının bir uzantısı olup olmadığını tartışırlar.

Genelde Kazak toplumundaki insanlar askerî yetenekler için ödüllendirilirdi. Batırlar, sultan ve hanlarla birlikte göç etmeleri için davet edilirdi. Bir hanın seçilebilmesi için askerî yetenekler gerekliydi. Çünkü askerî seferlerde ve yağmalama için yapılan akınlarda topluluklara han liderlik ederdi.

Hanların esasında askerî liderler olarak görev almalarına rağmen, Kazaklar sabit ordular kuramadılar. Daha çok, sınırlı yetkilere sahip olan hanlara, sultanlara ve biylere bağlı kaldılar. Bunlar da kendi yönettikleri nüfustan oluşan kuvvetleri yönetiyorlardı.

İncelediğimiz dönemde Kazak hanlarının gücü düzenli olarak daimi asker beslemeye elverişli olmadığı için, onların kuvvetleri yanlarında bulundurdukları ve kendilerine bağlı olarak yaşayan ailelerin sayısı ile ölçülmekteydi. Kazakların bu devredeki askerî gücü ve organizasyonları ile ilgili en sağlıklı bilgileri Fazlullah b. Ruzbehan vermektedir. Mihmanname-i Buhara'da Kazakların savaş ile ilgili durumları şu şekilde ifade edilmektedir:" Kazaklarda bir ulusa katılmış ve belli bir yerde ikameti olan her soy, her yerde kendilerine karşı yapılan bir saldırıyı püskürtmek, akrabalarını ve onların mülklerini savunmak amacıyla silahlarını hazır tutmak bakımından teyakkuz durumunda olmaya özen göstermekteydiler. Kazaklara hücum edildiğinde, bir kaç aileden oluşan soylar, koruma ve savunmada kendi soylarına öncelik veriyorlardı. Soylar düşmana karşı koymak için tüm silahlı güçleriyle savaşıyorlardı. Eğer tüm Kazak silahlı güçleri bir yere toplanır da düşmana harp sancağı çekmek için birleşselerdi onları yenmek çok zor olurdu".207

Askerliğin Kazaklarda bir mükellefiyet olduğu görülmektedir. Kazak askerlerinin cengaverliği ile ilgili olmak üzere Mihmannâme-i Buhara'nın birçok yerinde ifadeler bulunmaktadır.208

Sultanların yanında tülengut adı verilen insanlar bulunmaktadır. Bunlar, değişik sosyal gruplara mensup, hanların ve sultanların yanına sığınan, buna karşılık belli bir görevi yerine getiren insanlar durumundaydılar. Tülengutların bir kısmı hanlık içinde çeşitli işlerde çalıştırılıyorlar, savaş durumunda ise harplere katılıyorlardı. Tülengutların bir bölümü ise hanın devamlı çevresinde bulunarak, hanın, kendisinden istediği görevleri yerine getiriyorlardı.

Kazaklarda savaşan kuvvetlerin içinde bir hiyerarşik sıralamaya da raslanmaktadır. Sultan Caniş'in ulusunun tamamında otuzbinden fazla muharip olduğunu belirten Fazlullah b. Ruzbehan, bunun haricinde her birinin hizmetkârları ve astlarının da bulunduğunu bildirerek, toplam insan sayısının yüzbin kişi olduğuna işaret etmektedir. Sultanların ordunun merkezinde savaşa katıldıkları anlaşılmaktadır.

3.4.4. İdarî ve Sosyal Yapı

Kazakların yapılanma formlarından birisinin ulus olduğu anlaşılmaktadır. Ulus, Kazak göçerlerinin XVI. yüzyılda idarî-siyasî yapılanmasının temel formu olarak görünmektedir. Bu ulus kavramına, asilzadelerden kölelere kadar her türden sosyal grup ve kategorideki insanların bütünü girmektedir.

Ulusun temel sosyal birimi aile idi. Bir aile ise aile bireyleri ile birlikte hizmetkârlar ve köleleri de kapsıyordu. Belli miktarda ailenin oluşturduğu sosyal birimin adı ise Fırka idi. Bu fırkaların birleşmesinden meydana gelen ünite ise soylar veya kabileler idi. Bunlar ise ulusu oluşturuyorlardı.

Ulusun yaşadığı fiziki alana da yurt denmekteydi. Her ulusun içinde ne kadar ailenin yer aldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, yapılan

tahminler sonucunda bunun onbin aile olduğu düşünülmüştür. Ulus nüfusları bilinmemekle birlikte içindeki savaşçı sayıları ile ilgili bilgilerimiz mevcuttur. Kazak sultanlarından Caniş ve Taniş sultanların her birinin ulusundaki muharip sayısı ellibinden fazla idi. Çeşitli kaynaklardan derlenen bilgilerin incelenmesi sonucunda XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kazakların nüfusunun 600000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ulusların konaklama yerleri birbirinden çok uzak yerlerde bulunmaktaydı. Bu durum özellikle kış mevsiminde Kazakların arasındaki iletişimin kopuk olmasına sebeb oluyordu.

Özbeklerin Kazaklara yaptıkları hücum sırasında bu durum Kazaklar açısından menfi sonuçlar meydana getirmiş ve bir sultanın ulusuna yapılan baskını, diğer Kazaklar zamanında haber alamadığı için, gerekli tedbirler alınamamış ve böylece Kazaklar, Özbeklere karşı iki kere mağlup duruma düşmüşlerdi.209

Ulus, tek başına bir yapılanma formu olmayıp, orda yani cüzlerden de bahsetmek gereklidir. Olcott, orda ile cüz arasında ayırım yapmakta ordalarda ataerkil toplum ögesi olduğunu, cüz de ise bunun bulunmadığını söylemektedir. Ordaların ne şekilde ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Orda, aslında taraf, bölüm, çadır, yön anlamına gelen Türkçe orta kelimesi ile manalandırılabilecek bir kelimedir. Sonraları bu kelime coğrafî ve iktisadî bakımdan birbirleri ile sınırlanıp belirlenen Kazak uruglarını ifade eder olmuştu. Kazakların ordalara ayrılmasının sebep ve zamanı hakkında tarihî olayların seyrine bakarak karar vermek uygun olacaktır. Olcott, ordalara ayrılmada askerî yön aramaktadır.210

Olcott, Kazak ordalarının iç bünyesi ve şeklinin de tartışma konusu olduğunu söylemektedir. Ordalara ayrılmanın yararının merkezî otoritenin kuvvetli olmadığı devrelerde Kazak ülkesinin güvenliğinin sağlanması olacağı yargısına varmaktadır.211 Tarihî gerçekler Kazak ordalarının

kuruluşundaki sebeplerden biri olarak coğrafî durumu göstermektedir. Bununla ilgili diğer sebebler ise ekonomik ve siyasîdir. Bölümlere ayrılma işi birden kesin bir biçim almamıştır. Zaman ve olayların etkisi ile bu değişme şekillenmiştir. Kazak ordalarının farklı görüşlere bakılacak olursa ayrılmaları ve yeni ordaların kuruluşu XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyıla kadar gerçekleşmiş olsa da, aslında onların tam manasıyla ayrılmaları XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Üstelik ortaya çıkan üçlü bölünme sabit ve sürekli değildi. İlk olarak Birçok kabile veya topluluk sürekli olarak değişik ordalara katılıp, ayrılmaktaydılar. Velihanov'a göre, Küçük Orda diğerlerinden XVI. yüzyılda ayrılmış ve bu dönemde kurulmuştu. Ordalar içerisinde oldukça fazla iç hareket görülmekteydi. Büyük Orda'ya bağlı Kanglı, Kereit gibi topluluklar bu ordadan XVII. yüzyılda ayrılmışlar ve XIX. yüzyıla kadar Orta Orda'nın Kongrad kabilesine katılmışlardır. 212

Kazakların ordalara ayrılmasını coğrafî sebebe dayandıranların haklı olduklarını gösteren bazı deliller bulunmaktadır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Kazak hanlarının topraklarında üç temel coğrafi bölge bulunmakta idi.

a) Yedisu Bölgesi

b) Orta Kazakistan Bölgesi

c) Batı Kazakistan Bölgesi213

Bu bölgelerde farklı coğrafî şartlara ve ekonomik imkânlara sahip bu insanların yaşayış ve geçim farklılıkları onların birbirlerinden fiilen ayrılmalarına da sebep olmuştu. Ordalar meselesinde hem birleşmeden hem de ayrılmadan söz etmek mümkündür. Küçük Kazak urukları birleşmiş ve ordaları meydana getirmişler, genel olarak ise Kazaklar üç bölüme ayrılmışlardı. Ayrıca bu bölünmeyi keskin çizgiler haline getiren olaylar da yaşanmıyor değildi. Siyasî faktörler bu bölünmenin uzun vadede kesinleşmesini de sağlamışlardı. Kazak hanlarının bazılarının dirayetsizliği ve arazinin geniş olması dolayısıyla kontrolun sağlanamaması da bu siyasî

unsurların önde gelenleriydi. Üstelik yaşanan coğrafî çevre, kontrolu da imkânsız kılacak kadar geniş ve açık bir bölgeydi. Nogayların deyimiyle “Bozkırın, insanları tutmak için kapısı da yoktu”. Kazakların bozkırda yaşamaları özellikle Özbeklerin işlerine gelmekte ve verimli Maveraünnehir arazisine onların inmeleri Özbek hanları tarafından kesinlikle istenmemektedir.

Kazakların hayat tarzları ile gururlandıkları da bir gerçektir. Onlar, hayatta savaş ve hayvancılık dışında hiçbir meşgaleye saygı göstermiyorlardı. Dedelerinin çadırından çıkarak, kerpiç evlere yerleşen, toprağı ekip biçmeye başlayan, ağaç yetiştiren, dokumacılık ve çömlekçilikle uğraşanlar, soydaşları Özbekler de olsa, Kazaklara göre zavallı insanlardı. Böylece Kazaklar ile Özbekler arasında telafisi çok güç olan anlayış farkları ortaya çıkmış ve bir zihniyet değişikliği meydana gelmişti.

Kazaklara göre çiftçiler tabiî düşmandı. Ziraat yapılan bölgeler göç yolları üzerine kurulduğu ve su kaynaklarını özellikle su kuyularını çiftçiler tekellerine aldıkları ve otlak alanlarını kısıtladıkları için onlar kötüydüler. Bu tip yerleşim yerleri Kazaklar tahıla ihtiyaç duyduklarında istila edilirdi. Bununla beraber bu yerleşim yerlerini yok etmeye de yanaşmazlardı. Çünkü bu bölgeler alış veriş merkezleri olarak gerekliydi. Ancak Kazakların ticarî ihtiyaçlarının da çok fazla olduğunu düşünmemek gereklidir. Yesi’de bir tek büyükçe pazar bulunmaktaydı.

Kazakların yıllık hayatlarını şu şekilde tasvir etmek mümkündür. Kazakların hayat tarzları Krader ve Olcott tarafından pastoral nomadizm diye adlandırılmaktadır. Yıllık göç planlarını mevsimlere göre ayarlamışlardı. Kış kamp yerlerinde 4-5 ay kalan Kazaklar, korunaklı ve tahtadan yapılmış mekanlarda barınırlar ve bu bölgede fazla hareket içinde olmazlardı. Hayvanları yazın topladıkları ya da çevreden temin ettikleri

gıdalarla beslerlerdi. Uzun kış mevsiminde yaptıkları gereçler, elbiseler onlara yardımcı olurdu. Karlar eridikten ve çimenler büyüdükten sonra yazlık kamp yerlerine doğru harekete geçerlerdi ki, buraya ulaşmaları Mayıs veya Haziran ayını bulurdu.214 Yaz göç yerinde Ağustos veya Eylüle kadar kalırlardı. Kamp yeri otlak yoğunluğuna göre aynı bölge içinde birkaç kere yer değiştirebilirdi.

Yaz sonunda toplanılır, kış mevsiminde kalacakları yere doğru harekete geçilirdi. Toplam göç mesafesi bölgelere göre değişirdi. Güney Kazakistan'da 200-300 kilometre, Batı ve Orta Kazakistan'da 1000 kilometre civarındaydı. Bu durum XIX. yüzyıla kadar böyle devam etmişti. Bu tarihten itibaren Rus idâresinin etkisiyle belirli bir yerleşik düzene geçmişler, tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Bazı durumlarda kış kampları daha geniş bir güvenlik ağı yaratmak için birçok avuldan kuruluyordu. Bozkırda bulunan yağmacılardan kendi canlarını ve hayvanlarını korumak için daha çok kişiye ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak birçok Kazak, otorite olarak kendi biylerini tanıdıklarından, problemlerin çözümü için kendi aralarında biylerin anlaşmaları gerekliydi.

İdârî elemanların incelenmesine gelince şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız. Hanlık ve han soyu ile ilgili yukarıda verdiğimiz bilgi çerçevesinden ayrı olarak Kazaklar'ın idarî yapısı içinde diğer bir sosyal grup da beylerdi. Bunlar soy ve boy beyleriydi. Beylerin de birtakım imtiyazları bulunmakta idi. Bir beyin diğer beyler yanındaki nüfuzu ise, idare ettiği insanların sayılarının çokluğu ve kıdemli oluşları ile ölçülürdü. Mahmud b. Vali'nin sözlerine göre geleneksel hukuk anlayışı gözönünde tutulduğunda, kendisi güvence altında olan, rahat bir hayat sürdüren, yüksek makamda olan tüm emirlere ve kişilere biy (bey) denilmektedir. Biylerin toplumda nüfuz sahibi bir grup oluşturduğunu görmekteyiz. Biylerin nüfuzu: sayıca fazlalıkları ve güçlü olmalarının yanısıra

kökenlerinin eskiye dayanmasıyla ve önderlik ettikleri kavimlerin kıdemli olmasıyla belirleniyordu. Kıdemli olmak o boya şu imtiyazları sağlıyordu.

a) Ganimetin bölünmesi

b) Protokol

Biylerin hukukî bir takım imtiyazlara sahip bulundukları da görülmekteydi.Yönetimleri altında bulunan kavimlerin içinde (han hariç) yalnızca biyler "Cedi Cargı" uyarınca yargı ve yönetim hakkına sahipti. 24 Beylerin idarî faaliyetleri soyun yöneticiliğini ve Cedi Cargı'ya göre hakimliğini yapma, kavim içinde düzeni sağlama yükümlülüğü biçimindeydi. Beyler, hanın idarî genel valileri gibi görev yapıyorlardı. Bu idârî iktidar belli bir siyasî ağırlık ve önemi de bu şahıslara kazandırıyordu. Beyler, sultanlarla genel devlet işlerinin çözümüne katılıyorlardı. Her yıl toplanan "Halk Toplantısı" na çağrılıyorlardı. En nüfuzlu soy ve boy beyleri han nezdindeki "Beyler Şurası"na katılıyorlardı. Bunlar aynı zamanda bu şuraların daimi üyeleriydi.

Kavimdeki bütün savaş yapma yeteneğine sahip üyeler "Cedi Cargı" uyarınca beye kendi yıllık gelirinden yirmide birini ödemekle yükümlüydü. Beyler, askerî seferler sırasında kendi soyunun veya kavminin askerlerine önderlik ederlerdi. Bey, hanlığın idârî yapılanmasında önemli bir halka oluşturmakda idi. En azından dört sıfatı kendi bünyesinde toplamakta idi. Askerî önder, idâreci, yargıç ve bozkır aristokrasisinin temsilcisi.215

Büyük ölçülerde sürüye sahip olan nüfuzlu zenginler de bay olarak adlandırılırdı. Kazak toplumunda XVI. yüzyıldaki imtiyazlılar grubuna batırları da sokmak mümkündür. Bu ünvan, bozkır içinde asker-göçer asaletin temsilcisi anlamındadır. Batır, hem kahramanlık ünvanı hem de profesyonel askerlik açısından bir rütbedir. Profesyonel asker olan batırların anlamı ve değeri askerî hayatlarındaki rolleriyle, hana veya nüfuzlu sultanlara olan yakınlıklarıyla belirlenir. Batırların toplum içinde idarî

fonksiyonlarından bahsetmek mümkün olmasa bile epik bir karakteri yansıttıklarından dolayı onların saygı gördükleri söylenebilir.

Batırların ünü bozkırlardaki halk ozanlarının irticalen söyledikleri türkülerle halkın arasında yayılmaktaydı. Ortaçağa ait bir Türkmen destanında şöyle denmektedir. “Eldeki kopuz ile halktan halka, beyden beye gider ozan-kimin cesaretli kimin çürük olduğunu bilir ozan” Batırların önemi, savaş sırasında ve kabileler arasındaki sürtüşme sırasında artmaktadır.216

Kazaklarda görülen bir başka tabaka da aksakallardır. Köyün başkanına ya da biyden daha yaşlı olan kişiye de aksakal denirdi. Bu kişi köy içindeki en yüksek durumdaki ailenin en yaşlı kişisinden seçilirdi.

Kazaklardaki aile yapısına gelince, Kazak ailesi büyük bir aileydi. Büyükbaba, baba ve oğulun meydana getirdiği üç kuşak bir aile içinde yer almaktaydı. Zengin ya da fakir olsun Kazak ailesi içinde otorite babanındır. Oğulun veya kızın evliliğine baba karar vermektedir.

XIX. yüzyılda edinilen bilgilere dikkat edilecek olursa ki, geleneksel hukukun ve yapının fazla değişmediği gözönünde tutularak ailedeki yapı ve gelenekleri şu şekilde ortaya çıkarmamız mümkündür. Önleyici hükümlerin bulunmadığı ve tabu sayılan hususların dışında poligamik evlilik teorikde mümkün iken, uygulamada genellikle tek eşlilik yani monogamik evlilik görülmektedir.217

Kazaklarda evlilik hazırlıkları damadın babasının, gelinin ailesine verdiği kalim ile yapılırdı. Gelin için verilen kalim, babanın oğlu için yapması gereken şeyler arasında zorunlu olan bir şey olarak düşünülürdü. Yani oğul kesinlikle böyle bir şeyden mahrum edilemezdi. Kalimin temininde ise sadece damadın babasının değil, tüm ailenin katkısı sağlanırdı. Buna damadın erkek kardeşi, büyük baba ve amcalar da dahildi. Dede ve dayılar da kalime katkıda bulunurlardı.

Kazakların evlilik törenleri Türk bozkır geleneklerini yansıtmaktadır. Gelin kocasının çadırına ilk defa girdiğinde kocasının yeni yurdunda kendisine itaat edeceğini ateş yakarak belirtir, ayrıca ateşin sönmemesi için de ateşi beslerdi. Bu tören Altay kökenli bir merasimdir.218

Kadına kesinlikle babasının ailesi ile olan ilişkileri konusunda kısıtlama yapılmazdı. Kazak toplumunda özellikle kızın isteği dışında yapılan kız kaçırma olayları çok nadir gibi görünmektedir. Ancak Kalmuklar ve Kırgızlardan kız kaçırma olaylarına raslanır. Bunda da kalimi daha az ödemenin etkili olduğu düşünülebilir. Boşanma oldukça az görülmektedir.

Miras ile ilgili hususiyetler arasında babanın daha hayatta iken mirasını paylaştırması söz konusu olmaktadır. Böylece babanın ölümünden sonra ortaya çıkacak karışıklıklar da önlenmiş olmaktadır. En küçük erkek çocuk büyüklerinden farklı olarak babası hayattayken onun mal varlığından herhangi birşey alamazdı. Babasının mal varlığına babası hayatta iken ortak olmasına rağmen üzerinde tam bir hakka sahip değildi. Ancak babası ölünce mallara tam olarak sahip bulunabilirdi. Ayrıca büyük erkek çocukların babaları hayattayken kendilerine verilen pay dışında yeni hisseler almaları da mümkün bulunmamaktaydı.

3.4.5. Kazak Hukuku

Kazakların hukuk anlayışı ile ilgili önemli adımlar XVI. yüzyılda atılmıştır. Bu hukuk yaklaşık olarak XVI.-XIX. yüzyıllar arasında Kazaklar arasında meri olan hukuktur.

Kazak hukuku önemli ölçüde Yasa’dan etkilenmiştir. Bununla birlikte Yasa ile o devredeki Kazak toplumunu yönetmek mümkün değildi. Üstelik İslâmiyet’in Kazaklar arasında yayılışını da gözönünde tutucak olursak, İslâmi bir takım hükümlerin Kazak hukukunda yer aldığını da görebileceğiz

Han, en üst iktidar sahibi olan insan konumundadır. Hanın çeşitli görevlerinin yanında toplum bireylerinin uyması gereken emirleri ve

yasaları çıkarma hakkı da hana aitti. Kazaklar'ın bozkır geleneklerini muhafaza ettiklerini ve Cengiz soyundan gelenlerin tesbit edilmiş haklarına karşı çıkmadıklarını görebiliyoruz. Sultanların Kazak toplumu içinde elde ettikleri siyasî önem, kaçınılmaz olarak tüm sultanlar için toplumun diğer üyeleri önünde hukuk prensibine dönüştürülen bir dizi imtiyazları getirmiştir.

Cedi Cargı'nın hükümlerinden birine göre, "Sultanı ve hocayı kim öldürürse, yedi kişilik diyet ödeyecek, sultana veya hocaya sözle yapılan hakaretin karşılığı dokuz hayvan, dayak atılmasının cezası ise yirmiyedi hayvan bedelinde olacaktır." Sultanların diğer imtiyazlarından biri de bedenî cezaya çarptırılmamaları ve yargıya çıkarılmamaları idi. Cengiz soyundan gelenleri yalnızca en kıdemli sultan veya han yargılıyabilirdi.

Geleneksel hukuk açısından yargılama hakkı ve yeterliliğine sahip bulunduğu düşünülen biylerin durumu da önemliydi.219 Biylerin altında ise yasal işleri gayri resmî bir şekilde yürüten aksakallar yer almaktaydı.

Kazaklarda ceza hukuku ile ilgili başlıca hususları şu biçimde özetlemek mümkündür. Cezalar içerisinde ölüme kadar uzanan çeşitlilik görülmektedir. Cezalar arasında tazminat cezası bulunmaktadır. Cinayetin işlenmesi durumunda tazminat ödenmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu tazminatın ödenmesi konusunda cinayeti işleyen kişinin akrabalarının da yardımcı olması zorunluluğu bulunmaktaydı. Bu tür tazminatın ödenmesi ve olaya akrabaların dahil olması, bir soyun, üyesini kaybeden diğer soya tazminat vereceği anlamına geliyordu.

Zarar gören aileye verilen tazminat, akrabalar arasında dağıtılırdı. Öldürülenin soyu bu miktarın yarısını alır ve bunu soy içindeki yaşlı kişiler arasında dağıtırdı. Diğer yarısı yeniden bölünür, öldürülenin uzak akrabalarına da bir miktar verilirdi. Ne kadar verileceğini maktülün yakınlarının tesbit etmelerine rağmen hiç verilmemesi söz konusu olmazdı.

Uzak bir akraba toplumun yaşlı kişilerine başvururak, pay isteyebilir ve kendisine de bu tazminattan pay verilirdi. Geriye kalan ise kurbanın oğulları arasında pay edilirdi.

3.4.6. Kültürel Unsurlar

Kazak kültürü göçer hayattan etkilenen bir kültürdü. Genellikle içe dönük bir kültür olarak tanımlanabilir. Bu kültür birleştirici bir kültür olup, Olcott'un da belirttiği üzere bölgede yaşayan Türk kültürü Kazakların hâkimiyeti esnasında da devam etmiştir. Bu bölgede yaşayan Moğollar dahi Türk kültürünü benimsemişlerdi. Kazaklarda bütün göçer topluluklarındaki bir özellik ortaya çıkmaktadır. Bu da şifahî edebiyatın fazlaca gelişmiş olmasıdır.220

Kazakların XVI. yüzyılı ile ilgili en fazla bilgiyi bize Özbek kaynakları ile Mirza Muhammed Haydar'ın Tarih-i Raşid'i vermektedir. Kazaklar'da yerleşik hayata geçilememiş olması, ardı arkası kesilmemiş iç mücadeleler, hanlığı ağır bir şekilde etkilemiş olduğu için Kazaklardaki yazı ve kitap kültürünün gelişemediğini görmekteyiz. Ancak Kazakların hanlık tabakası kendi bünyesi içinde eğitimli bir durumda yaşadığından dolayı, onların kültürel formasyonları hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere şifahî bir edebiyatın Kazaklar arasında yaygın olduğunu tesbit edebilmekteyiz. Toplumların yaşayış tarzlarını edebiyatlarının yansıttığı bilinen bir gerçektir. Konar-göçerlerin hayatlarından alınan destanî tarzda sözlü eserler ön plâna çıkmaktadır. Tabiata karşı verilen mücadele ve göç hikâyeleri oldukça yoğun bir biçimde Kazak edebiyatında yer alır. Kazak efsanelerinin çoğunda kabileyi koruyan bir asker kahramandır. “Saga” larında düz anlatım ve nazım iç içedir. Bununla birlikte Kazaklarda edebiyatın bu türünde görülen önemli bir özellik bulunmaktadır ki, bu şiirin nesre olan üstünlüğüdür. Şiire üstünlük verilmesi toplumun hayat tarzı ve geçim kaynakları ile ilgilidir.

Genellikle sosyal antropologlar insan ömründe şu üç olayın derin akisler yarattığını belirtirler: Doğum, evlenme ve ölüm. Kazak nağmeleri ve şarkıları anlamına, formuna ve mahiyetine göre çeşitlilik gösterir. Düğün törenlerinin içinde söylenen çeşitli maniler bulunmaktadır. Bu türlü manilerde bir millilik Kazak halkına mahsus olan değer bulunmaktadır. Düğünlerde söylenen bu türlü mani ve şarkılarda gelinin temizliği, şerefi, hukuku, isteği, eline ve obasına, avuluna bağlılığı ve gideceği evdeki yerine getirmesi gereken görevleri belirtilmektedir. Kazaklar'da düğün şenlikleri bütün Kazakların şenliğidir.

Kazaklarda ölüm törenlerinde ağıt formu önemlidir. Kazaklar kahramanlık destanlarına "Batırlar Giriş" yani Bahadırlar Nağmesi demektedirler. Kazakların kahramanlık destanı içinde Koblandı Destanı meşhurdur. Koblandı, Kazaklar'ın gücünü sembolleştiren ve Kazak toplumun menfaatını korumaya çalışan bir kişi görünümündedir. Kahramanlık konuları Kazakların destanında birinci sırada yer almaktadır. Aşıkane destanlarda dahi bu kahramanlık konularına çok sık raslanır. Kozı Korpeş ve Bayan Slu hikâyesi bu türün önemli bir örneğidir. Kazaklar'da bunlardan ayrı olarak Genber Yiğit ve Ayman Şolpan destanları da bulunmaktadır.221

Bu hikâyelerin asırlar boyu göç yerlerinde dolaştığını tahmin edebilmek mümkündür. Buna karşılık kendi toplumlarına göre iyi bir tahsil seviyesine sahip olan Kazak hanlarının edebiyatla ilgilendiği de kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır. Mesela, bir Özbek kaynağı olan Abdullahnâme'ye göre bozkırda büyüyen Kazak hanı Şigay Han şiirler yazıyordu.222 Şigay Han'ın oğlu olan Tevekkül Han da Deşt-i Kıpçak'da cesareti ile ün saldığı gibi, mesneviler yazan bir Kazak Han'ı olarak kaynaklarda gösterilmekteydi. Ayrıca Moğol hanının yanında beş yıl süre ile atalık görevi yapan Kazak sultanı Muhammed Mümin de bilgili ve

kabiliyetli bir şahısdı. Rivayete göre Şâhnâme'nin büyük bir bölümünü ezbere bildiği gibi, aynı zamanda kitap okumaktan da çok hoşlanan bir şahısdı.

Kazak müziğinin tarihi de ordanın oluşumu ile aynı devreye rastlar. Dış etkilerden uzak Kazak-Türk destanları tek şairler tarafından müzikli şiirler halinde icra ediliyorlardı. Önce kopuz ile başlayan enstrüman geleneği daha sonraları dombra ile sürdürülmüştür. Melodi ile söylenen destanlara yır, destancılara da yırcı veya yırçı denmekteydi. Bu destanlar altı veya oniki heceli vezinlerden oluşmuştu.Kazak halk musikisi ile ilgili bilgileri Radloff toplamışdır.

Kazaklar'da şarkı manasında en terimi kullanılmaktadır.Ya da bunun yanında aynı anlamda görülen ün kelimesi ile en kelimesi İç Asya'nın doğu kesimlerinde söylenmekteydi. Enci ise şarkıcı olarak kullanılan bir kelimedir. Daha çok halk şarkıları söyleyenler için bu terim kullanılmaktadır.

Son olarak ayrı bir başlık altında tutulacak uzunlukta bilgi sahibi olmadığımız için dinî hayata da bir ölçüde burada temas etmenin uygun olduğunu düşünmekteyim. Başlangıçtan itibaren Kazakların İslâm dini içersinde bulunduklarını bilmekteyiz. Şehirlerde yaşayan bir kısım Kazaklar gerçekten İslâmın gereklerini yerine getiren kişiler olmalarına rağmen, göçerler bu konuda çok fazla bilgi sahibi değildiler. Sultanlar ve hanlar, din adamları ve medrese öğrencileri İslâmî kuralları tam olarak anlayıp, bu kuralların değerlendirmesini yapıyorladı. Hanlar ve sultanlar islâmiyet ile ilgili müesseselere büyük saygı duymaktaydılar. Sir Derya şehirlerindeki camilerde aktif bir ibadet hayatı yaşanmaktaydı. Buna karşılık eski bazı inançlar da göçerlerin içinde varlığını sürdürmekteydi (Ruhlar Kültü gibi). Şehirlerdeki bağlantılar sebebiyle XVII. yüzyılın sonunda Kazaklar'ın edebî kültüründe İslâm dini ile ilgili terimlerin yer aldığı şiirler yer almaya

başladı. Kazaklar’ın İslâm dini ile ilgileri, bozkır insanları açısından burada faaliyet gösteren tasavvuf ehli ile olan bağlantıları şeklinde olduğu söylenebilir. Özbekler Kazakların dinî bilgilerinin azlığını istihza konusu yapmaktaydılar.223

4. Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti büyük bir İslâm devleti ve Osmanlı hükümdarları da aynı zamanda Sünnî Müslümanların halifesi sayılması münasebetiyle Müslüman devletlerin birçoğu bu devlete karşı saygı beslemekte idiler. Bundan dolayı İslâm devletleri gerek aralarındaki anlaşmazlıklar dolayısıyla, gerekse düşmanlarına karşı yardım istemek için Osmanlı Devleti’ne zaman zaman müracaat ediyorlardı.224 Osmanlı hükümdarları diğer İslâm devletlerinin hükümdarları tarafından büyük ölçüde saygı görmekteydiler. Bunun enteresan örneklerinden biri de Osmanlı Devleti ile devamlı şekilde mücadele eden Safevî Devleti hükümdarı Şah Tahmasp Kânunî’den Tezkiresinde “Hünkar Hazretleri” olarak söz etmiş ve Tezkire’sinin tamamında da bu saygıyı muhafaza etmiştir.225

Bilindiği üzere Osmanlılar ile Özbekler arasında iyi münasebetler oluşmasının temelde en büyük sebebi İran’ın durumu olmuştur. Osmanlı Devleti İran’ın sınırlarının kontrol edilmesinde en önemli faktörün Özbekler olduğunun farkındaydı.Bu bakımdan zaman zaman Özbek hanlıklarına yardımda bulunmuş veya onların arasındaki meselelerde arabulucu rolü oynamıştı.

Özbek hanlarıyla olan ilişkiler XVI. yüzyılda kurulmuş olup Feridun Bey Münşeatı’nda Yavuz Sultan Selim’in, Ubeydullah Han’a gönderdiği bir mektup ve bu mektuba gönderilen cevap bulunmaktadır. Bunun yanısıra Yavuz Sultan Selim’in gönderdiği ifade olunan bir başka nâme de zikrolunmaktadır ki, burada da konu, o günkü aktüel mesele olan ve o

yüzyıl içinde gündemden düşmeyen Safevî meselesidir. Osmanlı Devleti çevresindeki olayları kendi özel görevlilerine de takip ettirmekte ve bu konuda hazırlanan raporlar da Osmanlı arşivinde bulunmaktadır. Bunlardan biri de Osmanlı casusu olan Mehmed'in Sultan Selim'e yazdığı arzdır. Burada "Ubeyd Sultan, Âb-ı Amu suyun geçüp, Heri'yi (Herat'ı) alup, beği Zeynel Han'ı ve Kör Emir Beğ'i çıkarup, Merv'i dahi hisar etmiş durur" denmektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nin kendi kaynaklarından da Özbek Hanlığı'nın faaliyetlerini takip ettiğini görmekteyiz.

Ayrıca Özbek hükümdarı Ubeyd Han'ın Horasan'ın büyük kısmını fethettiğini bildirmek için de, 8 Eylül 1515 tarihinde İstanbul'a gelmiş olan elçisine cevabi mesaj yazılarak verilmiş ve geldiği yolla geri gönderilmişti.226

Osmanlı Devleti'nin bu çerçeve içinde Orta Asya meselelerine özel bir önem vermiş olduğunu gösterir mühim belgelere de rastgelmekteyiz. Şibanî Muhammed Han ve onun çevresindeki olaylar ve Orta Asya'daki bazı gelişmeleri ele alan, Çin'den gelen iki kişiden öğrenilerek kaleme alındığı ifade edilen bir rapor J. L. Bacque Grammont tarafından neşredilmiştir.227 Topkapı sarayında bulunan böyle bir raporun mevcudiyeti Bacque Grammont'un da belirttiği gibi Osmanlı idaresinin Maveraünnehir ahvaline gösterdiği ilgiyi ortaya koymaktadır. 1530'lu yıllarda yazılmış ve daha kapsamlı ve mükemmel bir başka rapor da yine J. L. Bacque Grammont tarafından incelenmiştir.228

İran'a karşı Osmanlılar ile hareket etmedikleri devreler içinde Özbekler'in Safevî Devleti ile ilgili münasebetlerinde güçlüklere uğradıkları da bilinmektedir. Kanunî'nin Irakeyn Seferi diye tanınan ilk doğu seferinden sonra, 12 yıl boyunca hep Avrupa ve Akdeniz hâkimiyeti ile uğraşması, Şah Tahmasb'a İran'da yeniden dirlik ve düzenliği kurması, bilhassa Özbekleri püskürtmesi açısından geniş imkanlar sağlamıştı.

Kanunî, 1548 yılında Çavuş Ahmed namındaki elçiyi Azak-Astrahan yolu ile Özbek hanı Abdüllatif Han'a göndermiş ve yazılan mektupta, bu defaki Osmanlı seferi sırasında Özbeklerin de Maveraünnehir tarafından savaş açmalarının uygun olacağı hususuna yer verilmiştir. Fakat iç işleri ile uğraşan Özbekler Kanunî'nin bu İkinci Doğu Seferi sırasında herhangi bir harekâta girişememişlerdir.

1550 tarihindeki Kanunî'nin mektubunda bu hareketsizlik tenkit edilmekte ve Özbeklerin de heyecan ve istekle hücum etmelerinin gerçekleşmesi durumunda İranlıların perişan ve yok edilmelerinin mümkün olduğu bildirilmektedir. Mektupta, iki yıla yakın bir süreden beri Osmanlı ordusunun İran üzerine seferde bulunduğu halde, Özbeklerin gelmediği de ilave edilmektedir.229

Nevruz Ahmed Han zamanında Özbekler ile Osmanlılar arasında iyi münasebetler meydana getirildi. Bu dönem ile ilgili önemli kaynaklardan biri olan Seydi Ali Reis'in Mir'atül Memalik adlı eserinde Nevruz Ahmed Han ile ilgili bölüm bulunmaktadır. Osmanlı hükümdarının Nevruz Ahmed Han'a silah gönderdiğini ifade eden Seydi Ali Reis sonunda Nevruz Ahmed Han'ın onlara gitmeleri için müsaade ettiği sırada şu sözleri söylediğini belirtmektedir. "Padişah hazretlerinin her ne emri varsa, onunla amiliz." Bu devrede görülen bir başka husus da Osmanlı Devleti'nden aldıkları silahları Özbeklerin kendi aralarındaki mücadeleler için kullanmalarıydı. Hatta Seydi Ali Reis'in adamlarının yanındaki silahlar dahi bu iç mücadeleler sebebiyle kendilerinden istenmişti.230

Nevruz Ahmed Han'ın ölümünden sonra bir müddet onun oğullarını destekleyen Osmanlı Devleti hükümdarı Sultan Süleyman, bir süre sonra ibrenin muhaliflerin tarafına döndüğünü görünce, Baba Sultan'a yardım etmekten vazgeçti.

II. Selim döneminde Buharalı şeyhler Ruslar'ın Müslümanlara yaptıkları baskıları Osmanlı hükümdarına anlattılar. Bunun üzerine Osmanlı hükümdarı, Çar nezdinde konuyu duyuracağını belirtti ve Müslüman halka kötü davranılmaması hususunda Rusları uyardı. 1569'daki Astrahan seferinin zahirî sebeplerinden birini de bu olaylar teşkil etti.

Astrahan seferinin başarısızlığı sebebiyle, Osmanlı sultanı Müslümanların hukukunu korumak amacıyla diplomatik teşebbüslerde bulunmaya karar verdi. 1569 yılında Rus elçisi Novosiltiev İstanbul'a geldiğinde II. Selim konuyla ilgili şikayetleri ona aktartarak tedbir alınmasını istedi.231

Osmanlı hükümdarının bu diplomatik hareketleri Özbek Hanlığı'na ve hana karşı olan iyi niyetini göstermek açısından da önemliydi. Abdullah Han kendi ülkesinde birliği sağladıktan sonra 1574 tarihinde Osmanlılarla tekrar diplomatik münasebetler kurdu. İki taraf arasında karşılıklı olarak elçiler gönderildi.

1589'da Osmanlı Devleti ile Buhara arasındaki münasebetler zayıflamaya yüz tuttu. Abdülmümin işbirliği istemekde ısrarlı görünüyordu. Üstelik, Özbekler, İran'ı aradan çıkararak güçlerini Osmanlı Devleti'nin sınırlarına kadar uzatmak niyetindeydiler. Bu durum ve Özbeklerin gayeleri Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmadı.232 Osmanlı Devleti, İran ile 1590 tarihinde bir anlaşma yaptı. Daha sonraki tutumu ile de bu antlaşmaya sadık kalacağını gösterdi.

Abdullah Han, Osmanlı hükümdarına Meşhed'i ele geçirdikten sonra kendi başarılarını anlatan bir de mektup yollamıştı. Bu mektupta Abdullah Han'ın isteğinin, Osmanlı hükümdarı ile aynı seviyede tutulmak olduğu anlaşılmaktadır. Bunun Osmanlı hükümdarı için kabul edilebilir birşey olmadığı da bir gerçekti. Ayrıca Abdullah Han, Osmanlı idaresindeki

Tebriz'e kadar ilerleyeceğini söylemekle, bürokratik nezaketi de bir tarafa bırakmıştı. Bu tutumu da Osmanlı hükümdarını fazlasıyla kızdırmıştı. Bütün bu sebepleri de gözönünde tutan Özbek hükümdarı buna kızdı ise de, Osmanlılarla münasebetlerini kesmeyi düşünemeyecek bir pozisyonda olduğundan dolayı tavırlarını sertleştirmedi.

Abdullah Han'ın III. Murat'a gönderdiği mektupta, Osmanlı hükümdarı, Müslümanları bu bölgede yalnız bırakmakla suçlanıyordu. Mektupta hac farizasını yerine getirebilmek için Özbeklerin Türkiye'den geçebilmeleri için izin isteyen Abdullah Han'ın bu isteği reddedilmiş, ancak bu hak sadece kendisine verilmişti. III. Murat Horasan'daki Özbeklerin faaliyetlerini takip etmeye devam ediyordu. Bunun sonucunda o da ilişkileri sertleştirmeden statükoyu korumaya karar verdi. 1591-1592 tarihlerinde Abdullah Han'a iki mektup gönderdi ve bu mektuplarında kendisinin İslâm dünyasının koruyucusu olduğunu da hatırlatarak, İran ile barış yapmasının önemini ve gereğini anlattı. Ayrıca Şah'ın kendisine, elde ettiği toprakları elinde tutabileceğini söylediğini de belirtti. Osmanlı hükümdarı, Özbeklerin daha fazla yayılmasının uygun olmayacağını ve bunu kendisinin de tasvib etmediğini ifade etti. Özbeklere ellerindeki topraklarla yetinmeleri gerektiğini söyledi. Bununla birlikte eğer saldırıya uğrarlarsa, yardım edeceklerine dair söz de verdi. İran hükümdarına bütün halkın rahatı için ahd ü amân verildiğini, İran'ın bunu bozmaması halinde de Osmanlıların bu ahde sadık kalacakları sadrazam tarafından Özbek hanına yazılan mektupla bildirildi.233

Bu olaylardan birkaç ay sonra Gilan meselesi ortaya çıktı ve Özbeklerin Gilan üzerinde istekleri bulunduğu şeklinde İstanbul'da İranlılar tarafından çıkarılan söylentiler üzerine, Osmanlı hükümdarının II. Abdullah Han ile olan münasebetleri gergin bir ortama doğru sürüklendi. Abdullah'ın ise Osmanlı hükümdarının artan öfkesinden haberi bulunmamaktaydı. O,

fetihlerini devam ettirmekteydi. 1594 tarihinde Özbekler İstanbul'a hediyelerle bir elçi gönderdiler. Elçi, Osmanlı ülkesinde pek fazla kalmadı. Geriye dönerken Özbek fetihlerinin pek de önemli olmadığını ima eden bir de kendisine mektup verilmişti. Ayrıca III. Murat kendi askerî başarılarını da detaylarıyla anlatıyordu. Ayrıca, şahın kendisinden barış talep ettiğini ve bu talebi kabul ettiğini de Osmanlı hükümdarı bildiriyordu.234

Bu mektup tabiî olarak Osmanlı hükümdarı ile ortak hareket ederek İran'a karşı seferlere başlamayı ümid eden Abdullah Han için hayal kırıklığı yaratacak bir hadise idi. Ancak II. Abdullah Han ümitsizliğe de kapılmıyordu. III. Mehmed de İran ile Avusturya seferi sırasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümü için Özbekler'den yararlanma yoluna gitmeye çalıştı. Özbek elçisi Tardi Ali Bey bir iki defa elçilik görevi ile bu sıralarda İstanbul'da bulundu. 1598 yılında geri gönderildi. Yine bu yıl içinde Kara İshak adındaki Özbek elçisi de bir mektup getirdi. Bu mektup hac ile ilgili bazı konuları kapsıyordu.

Abdullah Han'ın ölümünden sonra çıkan iç karışıklıklar sebebiyle uzun süre elçi teati edilememiştir. Görüldüğü üzere Osmanlı Özbek ilişkileri XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir seyir göstermiştir. İki devlet de değişik bakış açıları ile politikalarını ve birbirlerine karşı olan tutumlarını düzenlemeyi düşünmüşler ve organizeyi de aynı şekilde gerçekleştirmişlerdir. Kısaca, Osmanlı Devleti Özbek Hanlığı'nı doğu sınırları meselesinin bir parçası olarak kabul etmiş ve bu meselenin gelişimine göre ilgisini yoğunlaştırmış veya azaltmıştır.

Buna karşılık Özbekler de geleneksel Safevî düşmanlığı siyasetinde Osmanlı Devleti'nden yardım almak şeklinde özetlenebilecek bir düşünceyi gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bunun yanında toprak kazanmak isteğinin de hâkim unsur olarak belirdiği de görülmektedir. Bunun için silah ve asker temin etmeye çalışan Özbek hanları bu isteklerini gerçekleştirmek ve

Safevîlerle etkili mücadele yapabilmek için Osmanlı Devleti’ne birçok defa elçiler göndermişlerdir.

Astrahan Sülalesi zamanında da Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasında münasebetler sürdürülmüştür. Baki Muhammed Han’ın Horasan’ı İranlılardan almak için Osmanlı Devleti’nden yardım talep etmesi, İmam Kulu Han’a IV. Murat’ın Revan ve Bağdat seferleri öncesi Özbek hanı İmam Kulu Han’a mektuplar göndererek birlikte hareket etme talebinde bulunması, Buhara hükümdarı Nezir Muhammed Han’ın kendisi ile oğlu arasında tavassutta bulunulması için istekte bulunması gibi olaylar Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasındaki ilişkilerin yoğunluğunu göstermektedir.

Subhan Kulu’nun hükümranlık dönemlerinde Osmanlı Devleti batı cephesinde mücadele ettiği için Türkistan meseleleriyle pek ilgilenememiştir. 1689 Osmanlı Avusturya Savaşında Kırım hanı Selim Giray da cepheye gitmişti. Daha önce Subhan Kulu’ya bir nâme gönderen Selim Giray, Özbeklerden yardım talep etmiş ve bu isteği de kabul edilmişti. Şubat 1689’da Edirne’ye Kırım Hanı’nın yanında bir Özbek elçisi de gitti. 1690 yılında Subhan Kulu Han’ın Osmanlı tahtına çıkan II. Ahmed’in cülusunu tebrik etmek üzere bir elçiyi kırk kişilik bir heyetle İstanbul’a gönderdi. Elçinin getirdiği nâmede Buhara Özbek hanlığının çevresindeki olaylar değerlendirilmektedir.

II. Ahmed’in Subhan Kulu’ya gönderdiği mektupta ise birlikte hareket etme temennisi bulunmaktaydı.Bu dönemde de daha çok İran ile ilgili olaylar ön plandadır. Özbek tekkeleri de siyasî ve kültürel açıdan oldukça önemli bir fonksiyonu yerine getirmişlerdir. Özbek tekkesi şeyhlerinden Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Osmanlı Devleti’yle Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkilerde adından sıkça söz ettiren kişilerden birisiydi. Şeyh Süleyman Efendi zaman zaman Bab-ı Âli tarafından birçok ülkeye elçi

olarak gönderilmişti. Şeyh Süleyman Efendi’nin gerek bulunduğu mevkii ve gerekse uğradığı yerlerde bıraktığı intibalar sayesinde bir çok İslâm ülkesinde geniş bir çevreye sahip bulunduğu görülmektedir.235 Bu tekkeler vasıtasıyla Türkistan’dan gelen çeşitli kişiler Osmanlı Devleti’nde doğrudan bir irtibat noktası bulmuşlar ve burada Türkistan kültürünün çeşitli ögeleri yaşatılmaya devam edilmiştir.236 Türkistan’dan gelen insanlar hac yolculuğuna çıktıklarında İstanbul’a da uğruyorlar ve bu tekkelerde kalıyorlardı. Çeşitli yerlerden hac görevini yerine getirmek için yola çıkan müslümanlar, uzun bir seyahat rotası çizebiliyorlardı.237

Diğer Türkistan hanlıkları da Osmanlı Devleti ile münasebetler kurmuşlardır. Hive Hanlığı da XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’yle ilişkiler içinde bulunmuştur. II. Selim zamanında Hive hanı Hacim Han Osmanlı padişahına Rusları şikayet etmekte ve Rus kuvvetlerinin hacıları ve tüccarları tehdit ettiklerini belirtmektedir. 1569 Osmanlı Devletinin Astrahan seferinin sebeblerinden birini de bu teşkil etmiş olmalıdır.238 Ayrıca Muhammed Bahadır İlbars zamamında da Hiveliler Osmanlı Devleti’ne İran’dan şikayet eden mektuplar göndermişlerdir.239

Kazak Bozkırından da Osmanlı Devleti’ne elçiler gönderilmiş ve bu elçiler çeşitli konular ile ilgili olmak üzere İstanbul’a mektuplar da getirmişlerdir.

Osmanlı Devleti’nin Doğu Türkistanla olan ilişikileri de önem taşımaktadır. Yakup Beğ Doğu Türkistan’da bağımsızlığını ilan ettikten sonra 1872 yılında Sultan Abdülaziz’in huzuruna Yeğeni Seyyid Yakup Han Töre başkanlığında bir heyet göndermişti. Bu heyet vasıtasıyla Yakup Beğ, kurduğu devletin tanınmasını, kendisine harp malzemeleri gönderilmesini ve askerlerinin eğitimi için subay görevlendirilmesini istemiştir. Bu istekleri

de uygun karşılanmıştı. Osmanlı Devleti emirlik unvanını da Yakup Bey'e tevcih etmişti.240

Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıkları ile ilişkilerinin genel bir çerçevesini ortaya koymak istersek şu noktaların ön plana çıktığını görmekteyiz: Osmanlı Devleti özellikle Yavuz Sultan Selim Han'ın bölgeye olan yakın ilgisi ile XVI. Yüzyılın başından itibaren Türkistan meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. Bu politikanın uzun süren yönü Safevîler sorununa bağlı olan hususlardır. Bu siyasî bir cephedir. İran'a karşı özellikle Buhara Hanlığı ile işbirliği yapılmaya çalışılmıştır. Ancak bu düşünce tam olarak uygulamaya geçirilememiş, çoğunlukla yapılan teşebbüslerde koordinasyon sağlanamamıştır. Safevî Devleti'nin kurulması ve faaliyetleri sonucunda Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasında tampon bir bölge oluşmasına neden olmuş ve böylece siyasî, kültürel, ekonomik etkileşim büyük ölçüde kesintiye uğramıştır. Belki de bu sebepten dolayı Türkistan hanları Osmanlı hükümdarlarını bilgilendirmek için çeşitli kereler mektuplar gönderme ihtiyacı duymuşlardır. Bununla birlikte Osmanlı hükümdarının gerek dinî prestiji ve gerekse yaptığı mücadeleler ile olaylardaki aktif tavırları Türkistanlıların gözünde bu devletin zor dönemlerde başvurulacak tek devlet statüsüne yükselmesini sağlamıştır.

Rusya sorununda da Türkistan hanlıkları Osmanlı Devleti'ne yardım için başvurmuş olmalarına rağmen, sonuç alamamışlardır. Bunun sebebi ise Osmanlı Devleti'nin kendi sorunları ile ilgili hususlardır. Türkistan Hanlıkları özellikle hac yolunun güvensizliği ve bu yolun kapatılması, bu yolda can ve mal güvenliği bulunmaması gibi problemler konusunda Osmanlı Devleti'ne şikayetlerde bulunmuşlardır. Bu konuyla ilgili Osmanlı hükümdarları diplomatik temaslarda bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti Türkistan'da birlik içinde Müslüman hanlıklar görmek istemiş ve onların aralarındaki anlaşmazlıklarda taraf tutmak yerine işbirliği

anlayışın geliştirmelerini tavsiye etmiştir. Siyasî ve kültürel amaçları gerçekleştirmek, ilişkileri daha da yoğunlaştırmak maksadıyla Özbek tekkelerine büyük önem verilmiştir.

1 Şibanî sülalesi ile ilgili konular için Mustafa Kafalı, “Cöçi Sülalesi ve Şu’beleri” Tarih Enstitüsü Dergisi, 1. sayı, s. 194-105. Aynı müellif, Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu, Atsız Armağanı, İstanbul, 1974, s. 295-306. Bu ikinci makalede Şiban Han Sülalesi ile Özbek ulusu arasındaki münasebetler titiz bir biçimde incelenmiştir.

2 İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, Ankara, 1994, s. 135.

3 René Grousset, Bozkır İmparatorluğu, çev. Dr. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, s. 442.

4 A. Yu. Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, çev. Hasan Eren, 2. bsk, Ankara, 1976, s. 201.

5 İsmail Aka, Timur ve Devleti, Ankara, 1991, s. 83, 84.

6 Krader Lawrence, Peoples of Central Asia, Bloomington, 1963, s. 91.

7 Vladimir Anisimoviç Moisiev, Cungarskoe Hanstov i Kazakhi XVII-XVIIIv. v, Alma Ata, 1991, s. 10.

8 J. L. B. Grammont, Le Livre de Babur, Paris, 1980, s. 432.

9 Mesud b. Osman Kuhistanî, Tarih-i Ebu’l Hayr Han, s. 168. İbragimov, Materyali Po İstorii Kazahskiy Hanstv XV-XVIII Vekov, Alma ata. (Kaynakla ilgili zikrettiğimiz parçalar bu kitabın içinde olup, oradan alınmıştır. Verilen sayfa numaraları da İbragimov’un eserinin sayfa numaralarıdır).

10 A. A. Semenov, Şeybani Han i Zavoevanie im İmperii Timuridov, Materiali Po İstorii Tacikov i Uzbekov Sredney Azii., Akademiya Nauk Tacikskoy CCR, Trudı, Tom XII, Stalinabad, 1954, s. 44-45.

11 Semenov, s. 46-47.

12 Mirza Muhammed Haydar Duglat, The Tarikh-i Rashidi of Muhammed Haidar Dughlat, N. Elias-E. D. Ros, London, 1895, s. 116.

13 Semenov, s. 47.

14 Semerkand kuşatmaları ve şehrin el değiştirmeleri üzerine şu iki kaynağa bkz. Muhammed Salih, Die Scheibanaide, text, ubersetzung and noten: Hermann Wambery, Wien, 1885, s. 58. Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi, çev. Reşid Rahmeti Arat, cilt 1-2, Ankara, 1943, s. 84-85 v. d.

15 Azimcanova, S. A, Gosudartsovo Babura i. v Kabule i. v İndii, Moskova, 1977, s. 39.

16 Azimcanova, S. A, İstorii Fergana Vtorey Polovini XVv, Taşkent, 1957, s. 58.

17 İsmail Aka, Zünnun Argun mad. İslâm Ansiklopedisi, cilt, 13, s. 656-658.

18 Ulriche Haarmann, Staat und Religion in Transoxien im Fruhen 16 Jahrhundert, Zeitschrift de Deutschen Morgenlidschen Gesellschaft, sayı124, 1974, s. 332.

19 Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, 1976, s. 2.

20 Mehmet Alpargu, Şibanî Muhammed Han ve Özbek Hanlığının Yükselişi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt 8, sayı 4, s. 131.

21 Haarmann, s. 333.

22 Tarih-i Raşidî, s. 231.

23 Savaşın sonucuna etki eden faktörlerin değişik bir değerlendirilmesi için bkz: İvanov, Hozyaystovo Djuybarskih Şeyhov K İstorii Feodalnogo Zmlevdaneyie v Sredney Azii v XVI-XVII vv, Moskova, 1954, s. 23.

24 Fazlullah b. Ruzbehan, Mihmanname-i Buhara, Tahran, 1341, s. 226.

25 Tarih-i Raşidî, s. 239.

26 Haarmann, s. 336.

27 Fernand Grenard, Babûr, çev. Orhan Yüksel, İstanbul, 1971, s. 108.

28 Tarih-i Raşidî, s. 245.

29 Hafız Tanış İbn Mir Muhammed Buharî, Şerefnâme-i Şahî (Abdullahnâme), I-nşr: Selahaddinova, Moskova, 1983, s. 86.

30 Handmir, Habibü's Siyer, IV. cilt, Tahran, 1954-1955, s. 527.

31 Hasan Beg Rumlu, Ahsenü't-Tevârih, nşr: Abdülhüseyn-i Nevaî, Tahran, 1349, s. 172.

32 Ahsenü't Tevarih, s. 173-Abdullahname, cilt 1, s. 87.

33 J. L. B. Grammmont, Les Ottomans, Les Safavides et Les Voisins, İstanbul, 1987, s. 31.

34 Seyfi Çelebi, L'Ouvrage de Seyfi Çelebi, Historian Ottoman du XVI e Siecle, ed. j. Matuz, Paris, 1968, s. 103-104-105.

35 Martin B. Dickson, Shah Tahmasp and the Ozbeks (The Duel for Khurasan With Ubayd Khan: 1524-1540), dissertation, Princeton University, 1958, s. 83-84.

36 Mehmet Alpargu, "Bir Özbek Hanı: Ubeydullah Han", Türk Kültürü Dergisi, sayı: 346, Şubat 1992, s. 113.

37 M. Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Ankara, 1993, s. 133-134.

38 Kırzıoğlu, s. 207.

39 Abdullahnâme, cilt 1, s. 213.

40 Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 135.

41 Kırzıoğlu, s. 381.

42 Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, cilt II, Ankara, 1947, s. 83-84.

43 Barthold, Soçineniye, 2. cilt, 2. kısım, Moskova, 1963, s. 26.

44 Howorth, History of the Mongol From the 9 th to the 19 th Century, II, Londra, 1927, s. 739.

45 Abdülkerim Özaydın, “Canoğulları mad. ” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt 7, s. 154.

46 Howorth, s. 740.

47 R. D. Mac Chesney, “The Reforms of Baqi Muhammed Khan”, Central Asiatic Journal XXIV (1980), s. 81.

48 Howorth, s. 746.

49 Howorth, s. 748.

50 Howorth, s. 749.

51 W. Barthold, Histoire des Turcs d’Asie Centrale, Adaptation Française par mme M. Donskis, Paris, 1945, s. 192.

52 R. D. Mac Chesney, Waqf In Central Asia (Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine (1480-1889), New Jersey, 1991, s. 106-107.

53 Howorth, s. 758-759.

54 Howorth, s. 757.

55 Semenov, Şişkin, Tolstova, Nabieva, Gunyamov, İstoriya Uzbekskoy, CCR, Tom I, Taşkent, 1955, s. 415-416.

56 Mir Muhammed Amin-i Buhari, Ubaydullahnâma, ter: Semenov, s. 156-157-158.

57 Ahmet Ali Askerova, İstoriya Narodov Uzbekistana, Taşkent, 1993, s. 43.

58 P. İvanov, Oçerki Po İstorii Sredney Azii XVI Veka Seredene XIX Veka, Moskova, 1958, s. 93.

59 Minorski-Münir Aktepe, “Nadir mad. ” İslâm Ansiklopedisi, cilt 9, s. 21-31.

60 Svat Soucek, A History of İnner Asia, Cambridge, 2000, s. 180.

61 Mir Abdoul Kerim Boukhary, Histoire L'Asie Centrale, par Charles Schefer, Paris, 1976, s. 129-130.

62 Howorth, s. 770.

63 Mehmet Saray, "Buhara Özbek Hanlığı", Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri Kitabı, cilt 2, s. 597.

64 Olivier Roy, Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilmesi, çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2000, s. 99.

65 Mehmet Alpargu, Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları, Ankara, 1995, s. 84.

66 Soucek, s. 182.

67 Ebul Gazi Bahadır Han, Türk Şeceresi, İstanbul, 1925, s213.

68 Ebu'l Gazi Bahadır Han, s. 216.

69 Martin B. Dickson, Shah Tahmasb and the Ozbeks (The Duel for Khurasan with Ubayd Khan 1524-1540) dissertation, Princeton University, 1958, s. XXXIII.

70 Abdullah Gündoğdu, Hive Hanlığı Tarihi, (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740) basılmamış doktora tezi, Ankara, 1995, s. 147.

71 W. W. Barthold, "Türkmen Kavminin Tarihine Ait Monografi", T. T. K Kütüphanesi basılmamış tercüme, s. 313-314.

72 Ebu'l Gazi, s. 327.

73 İstoriya uzbekskoy, s. 429.

74 Howorth, s. 757.

75 Gündoğdu, s. 200.

76 Mehmet Saray, Hive Hanlığı, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt 18, s. 168.

77 Zeki Velidi Togan, "Harizm Mad. " İslâm Ansiklopedisi.

78 Hayit, s. 176.

79 Hayit, s. 177.

80 Soucek, s. 181.

81 S. Azimdjanova, K İstorii Ferganii Vtoroy Polovini, Taşkent, s. 32.

82 W. Barthold-Bosworth, “Khokand”, Encyclopédie de L’İslâm, Nouvelle Édition, Tome V, 1996, s. 30.

83 Peter Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples Ethnogenesis and Early Modern Eurasia and the Middle East, Wiesbaden, 1992, s. 337.

84 Enver Konukçu, “Hokand Hanlığı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 18. cilt, s. 215.

85 İvanov, Po İstorii., s. 196.

86 W. Barthold-Bosworth, s. 31.

87 İvanov, Po İstorii., s. 199.

88 Mir Abdoul Kerim Boukhary, s. 228.

89 İvanov, s. 204.

90 Soucek, s. 191.

91 Soucek, s. 190.

92 İvanov, Po İstorii., s. 210.

93 A. Bennigsen-C. Lemercier Quelquejay, Stepde Ezan Sesleri, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1981, s. 3-4.

94 W. D. Allen, Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century, London, 1963, s3.

95 Mehmet Alpargu, “Rus İstilasına Karşı Kazak Türklerinin Ayaklanmaları”, Ankara Aydınlar Ocağı Bülteni, Eylül-Ekim 1996, s. 17-30.

96 Mehmet Saray, Rusların Orta Asya’yı Ele Geçirmeleri, Ankara, 1984, s. 6.

97 Krader, peoples, s. 104-105.

98 Materiali K. Etniçeskoy İstorii Naselnia Sredney Azii, Taşkent, 1986, s. 89.

99 Vincent Fournieau, “Özbek Fethi: Orta Asya’da Toplulukların ve Siyasî İktidarların Teması”, X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, cilt III, Ankara, 1991, s. 806.

100 Mansura Haider, Timurlular Devletinde Hâkimiyet Anlayışı, çev. Ekrem Memiş, Türk Kültürü Dergisi, Ekim 1984, s. 611-612.

101 J. Paul Roux, Aksak Timur-İslâmın Kutsal Savaşcısı, çev. Ali Rıza Yalt, İstanbul, 1994, s33.

102 Zeki Velidi Togan, “Şaybak Han’ın Şiirleri”, Yeni Türkistan Dergisi, sayı 1, s. 22-25.

103 Fazlullah b. Ruzbehan, Mihmannâme-i Buhara, Tahran, 1341, s. 192.

104 Yakubovskiy, s. 202.

105 Mihmannâme-i Buhara, s. 201.

106 Özbeklerde saltanat veraseti sistemi hakkında bkz. Dickson, Trudı Dvadsat Pyatege Mejdunarednege Kongresse Vostokovedov, Moskova, 9-16 Avgusta, 1960, tom 3.

107 İbragimov, s. 46.

108 İbragimov, s. 160.

109 Edvard Allworth, The Modern Uzbeks, Stanford, 1990, s. 67.

110 Allworth, s. 70.

111 Muhammed Salih, s. 76.

112 Mihmannâme-i Buhara, s. 194.

113 Ahmed Ali Askerova, s. 7.

114 Abdullahnâme, II, S. 112.

115 Abdullahnâme, II, S. 118.

116 Abdullahnâme, II, S. 159.

117 W. Barthold, “XVII. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim”, çev. Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1987, s. 546-554.

118 Ubeydullahnâme, s. 52.

119 Ubeydullahnâme, s. 42.

120 İbragimov, s. 285.

121 Mihmanâme-i Buhara, s. 207.

122 Mihmannâme-i Buhara, s. 190.

123 Vekayi, s. 94.

124 Mihmannâme-i Buhara, s. 238-239.

125 Vekayi, s. 109.

126 Haarmann, s. 340.

127 Mihmannâme-i Buhara, s. 193.

128 N. A. Baskakov, Mélanges Offerts à Louis Bazin Par ses disciples, Collègues et amis, Paris, 1991, s. 293-297.

129 Şaniyazov, s. 83.

130 İvanov, s. 26.

131 M. Haider, “Agrarian System in the Uzbek Khantes of Central Asia”, Turcica, VII, 1975, s. 157-158.

132 Mükminova, Graftsmen and Guild Life in Samarkand, Timurid Art and Culture, Ed: Glombek-Subtelny, London, 1992, s. 48.

133 Audrey Burton, Bukharan Trade1558-1718, Bloomington, İndia, 1993, s. 2.

134 A. Jenkinson, Early Voyage and Travels to Russia and Persia by. Anthony Jenkinson, Ed: by Delmar Morgan, cilt 2, London, 1886, s. 71.

135 Jenkinson, s. 74.

136 Ahmedov Bori, Gosudartsovo Koçevikh Uzbekov, Moskova, 1965, s. 86-87.

137 Fournieau, s. 803.

138 Samir Kazımoğlu (Tagızade), Türk Toplulukları Edebiyatı 1, Ankara, 1994, s. 81-82.

139 Vekayi, s. 199.

140 Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 15/2, Ankara, 2000, s. 228.

141 Zeyneddin Vâsıfî, Bedayi'ül Vekayi, neşr: Boldirev, 1. cilt, Moskova, 1961.

142 Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi, s. 87.

143 Reşit Rahmeti Arat, Baburnâme, Ankara, 2000, s. 122. ss.

144 Yakup Karasoy, Şiban Han Divanı, Ankara, 1998, s. 285.

145 Abdullahnâme, s. 193-195.

146 Mehmet Saray, Hive Hanlığı, s. 170.

147 Cadherine Pojjol, "Hokand", Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 18, s. 214.

148 İstoriya Uzbekskoy, s. 455.

149 Baymirza Hayıt, Sovyetlerde Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul, 2000, s. 113.

150 Allworth, s120-121.

151 Çağatay Koçar, "Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Başlaması", Türk Kültürü Dergisi, XXIV/268, 1985, s. 584.

152 Elizabeth Bacon, Esir Orta Asya, çev. Tanju Say, İstanbul, s. 103.

153 Alaeddin Yalçınkaya, 1856'dan Günümüze Türkistan, İstanbul, 1997, s254-255.

154 Baymirza Hayıt, Sovyetlerde Türklüğün., s. 119.

155 İklil Kurban, Doğu Türkistan İçin Savaş, Ankara, 1995, s. 26.

156 W. Barthold, Yenisey Kırgızları, Soçineniye, s. 117.

157 Baymirza Hayit, s. 14.

158 Kurban, Doğu Türkistan., s. 27.

159 Yenisey Kırgızları., s. 117.

160 Tarih-i Raşid, s. 451, 453, 467.

161 Grousset, s. 460.

162 Soucek, s. 165.

163 İklil Kurban, Hocalar Devri, (basılmamış doktora tezi), Ankara, 1992, s. 69.

164 Grousset, s. 484-485.

165 İklil Kurban, s. Hocalar, s. 77.

166 Mehmet Âtıf, Kaşgar Tarihi, haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale, 1998, s. 136.

167 İklil Kurban, Hocalar, s. 79.

168 Toru Saguchi, Kashgaria, Acta Asiatica, 34 (1978), s. 61.

169 Toru Saguchi, s. 65-66.

170 Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu, İstanbul, 1952, s. 22.

171 Paul B. Henze, “The Great Game in Kashgaria British and Russian Mission to Yakup Beg”, Central Asian Survey, vol 8, no 2, s. 65-66.

172 Mehmet Saray, Doğu Türkistan Tarihi, İstanbul, 1997, s. 150-151.

173 Mehmet Atıf, s. 344-345.

174 Gunnar Jaring, Return to Kashgar, Durham, 1986, s. 195.

175 Peter Fleming, News From Tartary, 1990, s. 157.

176 Henze, s. 87.

177 Hans Braker, Çin-Sovyet İlişkilerinde Milliyet Hareketleri, Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve diğer Azınlıklar, ed. Enders Wimbush, çev, Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, s. 178.

178 Linda Benson, The İli Rebellion The Moslem Challance to Chinese Authority in Xinjiang 1944-1949, s. 195, London, 1990.

179 Lawrence Krader, Social Organizastion of the Mongol Turkic Pastoral Nomads, The Hauge, 1963, 178.

180 A. Samoyloviç, “Kazak Kelimesi Hakkında”, çev. Saadet Çağatay, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1957, s. 102.

181 Martha Brill Olcott, The Kazakhs, Hoover İnstitution Stanford University, s. 4.

182 Mirza Muhammed Haydar Duglat, The Tarikh-i Rashidi of Muhammed Haidar Dughlat, N. Elias-E. D. Ross, London, 1895, s. 82.

183 Deşt-i Kıpçak tabiri, XI. Yüzyıl ortalarından XIII. Yüzyılın ilk yarısına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı’nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş ırmağından başlamakta, Batı Sibirya’yı Hazar Denizi’nin ve Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırları içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak’ın batıdaki sınırı Karpat dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak ayrıca, güneyde Kırım’ı içersine alarak, Kuzey Kafkasya’daki Kuban ve Terek ırmakları sınır Mihmanname-i Buhara olmak üzere Hazar Denizi’ne, Aral Gölü’ne ve oradan da Seyhun boylarına kadar uzanmaktaydı. Kazak Bozkırı ifadesi ise tabii bir sınır olmayıp, Deşt-i Kıpçak içindeki siyasi bir hâkimiyet alanı olarak Kazakların bulundukları sahayı göstermektedir.

184 Bu sefer ile ilgili geniş bilgi için bakınız. Mehmet Alpargu, Yeniçağda Kazak Türkleri, Ankara, 1996, s. 22-28.

185 Fazlullah b. Ruzbihan, s. 227.

186 Barthold, Soçineniye, 2. cilt, 2. kısım, Moskova, 1963, s. 91.

187 Zeki Velidi Togan, XVI. Asırdan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi, 1965-1966, s. 58.

188 Henry Howorth, London 1927, s. 631.

189 İbragimov, s. 118.

190 İskender Beg Münşî, Tarih-i Âlem Ârâ-yi Abbasî, s. 865.

191 Boris Kochnev, Les Relations Entre Astrahanides Khans Kazaks et Arabshahides, L'Heritage Timouride İran-Asie Centrale-İnde XV-XVIII Siécles, ed. Maria Szuppe, Tachkent, 1997, s. 159.

192 Howorth, s. 640.

193 Howorth, s. 641.

194 Krader, Peoples., s. 89.

195 Mihmannâme-i Buhara, s. 205.

196 Olcott, s. 20.

197 Tarih-i Raşid, s. 276.

198 W. Radloff, Sibiryadan (seçmeler), çev. Ahmet Temir, İstanbul, 1976, s. 189.

199 Sultanov, s. 55.

200 Mihmannâme-i Buhara, s. 235.

201 Mihmannâme-i Buhara, s. 222.

202 Mihmannâme-i Buhara, s. 223.

203 Radloff, s. 189-190.

204 Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, cilt 1, Ankara, 1987, s. 44.

205 Ögel, s. 403-404.

206 Mihmannâme-i Buhara, s. 200.

207 Mihmannâme-i Buhara, s. 210.

208 Mihmannâme-i Buhara, s. 205-212.

209 Mihmannâme-i Buhara, s. 235.

210 Olcott, s. 9.

211 Olcott, s. 10.

212 Krader, Social Organization., s. 192.

213 Engin, s. 48.

214 Kazaklarda yaylak ve kışlak yerlerinin seçimi için bak: Radlof, s. 192.

215 Sultanov, s. 98-99.

216 Kazakistan El Farabi Devlet Üniversitesi, Kazak Tarihi, Ankara, 1993, s. 45.

217 Krader, Social Organization, s. 222.

218 Krader, Social Organization, s. 224.

219 Sultanov, s. 94-95.

220 Abdülkadir Başkurt, Kazak-Kırgızlarda Halk Edebiyatı, Çığır Dergisi (19-23), 1934, s. 6.

221 Samir Kazımoğlu, s. 109-111.

222 İbragimov, s. 257-258.

223 Togan, Bugünkü Türkistan., s. 151.

224 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III. cilt, II. Kısım, Ankara, 1977, s. 252.

225 Şah Tahmasb-ı Safevî, Tezkire, giriş ve çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul, 2001, s. 11.

226 Kırzıoğlu, s. 114-115.

227 J. L. Bacque Grammont, “Bir Osmanlı Vesikasına Göre Orta Asya’da 1510’de Cereyan Eden Olaylar”, VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 1972, s. 282-283.

228 J. L. Bacque Grammont, Une Liste Ottomane de Princes et d’Apanages Abu’l Khayrides, Cahiers du Monde Russe et Sovietique, XI, 1970, s. 423-453.

229 Kırzıoğlu, s. 183.

230 Seydi Ali Reis, Mir’at-ül Memalik, baskıya hazırlayan: Necdet Akyıldız, İstanbul, s. 94-96.

231 Audrey Burton, “Relations Between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey 1558-1702”, International Journal of Turkish Studies, 5, s. 87.

232 Burton, Relations., s. 88.

233 Kırzıoğlu, s. 381.

234 Burton, Relations., s. 90.

235 Azmi Özcan, “Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir Double Agent mı idi?”, Tarih ve Toplum, Nisan, 1992, sayı 100, s. 12.

236 Thierry Zarcone, “Histoire et Croyances des Derviches Turkestanais et indiens à İstanbul”, Anatolia Moderna II, 1991, s. 193.

237 Thierry Zarcone, Yasak Kent Buhara 1830-1888, çev. Ali Berktay, İstanbul, 2001, s. 68.

238 Gündoğdu, s. 116.

239 Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875), Ankara, 1994, s. 16.

240 Yazışmalar, Osmalı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Ankara, 1992, s. 146, 141, 144, 145, 149 v. d. bulunmaktadır.

Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü / Doç. Dr. Abdullah Gündoğdu [s.606-616]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

A. Şiban Han Sülâlesi'nin Cuci Ulusu İçerisindeki Yeri

Moğol Devleti'nin dört ulusundan ilk tesis olanın Cuci (Coçi) Ulusu olduğundan bahsetmiştik. Cuci Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra, ikinci oğlu Batu (Sayın) Han'a Akordu Hânedanı'nı (1227-1360), büyük oğlu Orda-İçen Han'a da Gökordu Hânedanı'nı (1227-1329) kurdurmak suretiyle Cuci ulusunun Cengiz Han tarafından yeniden teşkilatlandırıldığını görüyoruz.1 Bu ise Türk devlet geleneğindeki sağ ve sol kol düzenine göre yapılan ikili teşkilatlanmadan başka bir şey değildir.2 Çünkü, Cengiz Han, Orda-İçen Han'ı Batu (Sayın) Han'a tâbi kılmıştı.3 Daha sonra Akordu Hânedanı, Altınordu (Ordu) diye şöhret kazanacak ve bu isim, Cuci ulusunda üstün hâkimiyeti temsil eden siyasî teşekkülün adı olacaktır.4

Orda-İçen Han neslinden Mübârek Hoca, 1328-1329 yıllarında, Sığnak şehrinde kendi adına paralar bastırmak suretiyle istiklâlini ilân edince, Sayın Han neslinden gelen Altınordu hükümdarı Özbek Han (1313-1340), bu isyan hareketini çok şiddetli bir şekilde bastırarak, Gökordu Hânedanı'nı ortadan kaldırmıştır. Ancak, 1360 yılında Berdi Bek Han'ın (1337-1360) ölümü ile de Sayın Han Sülâlesi sona erecektir. Bu tarihten sonra Cuci Han'ın beşinci oğlu olan Şiban5 Han ile on üçüncü oğlu Togay Timur neslinden gelenler güç kazanmışlardır. Altınordu tahtı için yoğun mücadelelerin yaşandığı 1360-1369 yılları arasındaki Bulkak adı verilen fetret devresinde, Şiban Han'ın üçüncü oğlu Kadak neslinden gelen Hızır

Han’ın fasılalı olarak iki defa saray tahtını ele geçirdiğini görüyoruz. Ancak, Urus Han ile birlikte (1369-1379), Togay-Timur nesli, Sayın Han Sülâlesi’ne halef olacaklardır. Daha sonraki asırlarda, Kazak’da, Kırım’da, Kazan’da, Astarhan’da ve XVII. asırdan sonra Buhara’da hanlık makamında gördüğümüz hanların tamamı yine Togay-Timur neslindendirler.6

B. Şiban Han Sülâlesi

Şiban Han, Cuci Han’ın ölümü üzerine yapılan söz konusu düzenlemede Sayın Han’ın maiyyetine verilmişti. Cengiz Han, Sayın Han’a Altın Busagalı Akordu’yı, Orda-İçen Han’a Gümüş Busagalı Gökordu’yu kurudururken Şiban Han için de Pulat Busagalı Bozordu’yu kudurmak suretiyle bu durumu sembolik olarak ifade etmek istemişti.7 Deşt-i Kıpçak fethinin tamamlanmasından sonra Batu (Sayın) Han, gösterdiği yararlılık karşılığında yeni alınan Kürel yurdu ile onbeş bin evlik il beraberinde eski ilinden dört uruğu -Kuşçu, Nayman, Karluk ve Beyrek- Şiban Han’a vermiş ve “senin oturduğun yurdun ağabeyim İçen ile benim aramda olsun, yazın Irgız, Savuk, Ur ve İlek ırmaklarından Ural Dağlarına kadar, Yayık Irmağı’nın doğusunda yayla ve kışın Ara-Kum, Kara-Kum sahası ile Sir Derya boyu, Çu ırmağı ve Sarı-Su ayağında kışla” diyerek bu ülkeleri de ona bırakmıştır.8 Böylece, Şiban ulusunun teşekkülünden sonra Şiban Han ve halefleri, uzun yıllar kendilerine bırakılan Doğu Deşt-i Kıpçak’ın batısındaki yurtlarında hâkimiyet sürmüşler ve bu süre zarfında Altınordu tahtına bağlı kalıp gerektiğinde sadâkatle hizmet etmişlerdir.

Şiban Han’ın ölümünden sonra yerine ikinci oğlu Bahadır geçmiştir. Bahadır Han’dan sonra büyük oğlu Cuci-Buka, onun ardından Cuci-Buka’nın büyük oğlu Badakul han olmuştur. Onun ölümü ile Özbek Han ile muasır olduğu tahmin edilen9 Ming (Mengü, Münge) Timur, Şiban

ulusunun başına geçmiştir ki, cengâverliği ve akıllığı sebebiyle kendisine Külük lakabı verilmişti.10

Külük Ming-Timur'un İlbak (İlik), Hanta (Canta), Fulad (Pulat veya Pusat), Sevinç-Timur, Tönge ve Big-Kondı adlarında altı oğlu bulunuyordu. Bunlardan Fulat, babasının ölümüyle onun yerine geçecektir.11 Onun, 1360 yıllarında ve Berdi-Beg Han'ın ölümünden sonra Altınordu tahtına oturan Hızır Han zamanında Şiban ulusunun başında olduğunu biliyoruz.12 Arab-Şah (Arab-Oğlan) ve İbrahim (Ayba) Oğlan adında iki oğlu bulunan Fulat Han'ın ölümünden sonra Şiban ulusunun başına bir müddet Ming-Timur büyük oğlu İlbak'ın (İlik) oğlu Kan-Bay geçmiştir. Togay-Timur neslinden ünlü Toktamış Han, 1381 yılında bütün Cuci ulusu üzerinde hâkimiyet kurmasından sonra, yardımını gördüğü Arab-Şah'ı Kan-Bay'ın yerine geçirmiştir.13 Arab-Şah, kardeşi İbrahim Oğlan'la iyi geçinerek Şiban ulusuna beraber hükmetmişlerdir. İki kardeş, babalarının yurdunu aralarında bölüşerek Yayık ırmağının başında yaylayıp, Sir Derya'nın ayağında (döküldüğü yer) kışlamaktaydılar. Mâveraünnehir Şîbânîleri olarak bilinen Ebulhayr Han Sülâlesi, bunlardan İbrahim Oğlan neslinden gelmektedir. İbrahim Oğlan'ın oğlu Devlet Şeyh (Tuğlu-Şeyh), Ebulhayr Han'ın babasıdır.14

Fulat Han'ın küçük oğlu Arab-Oğlan, Hârezm Şîbânîleri'nin ceddi olan Yâdigâr Han'ın babası Timur-Şeyh'in dedesidir. Yâdigâr Han, Arab-Oğlan'ın oğlu Hacı-Tüli (Tuğlı)'nin torunudur ve Hârezm Şîbânîleri, onun adıyla, Yâdigâr Han Sülâlesi diye bilinmektedir. Arab-Şah'dan sonra Hacı-Tuli (Cuci Tolu), ondan sonra da yerine tek oğlu Timur-Şeyh han olmuştur.15

Timur-şeyh'in beklenmedik ölümü üzerine Şîbânîlerin başına Kan-Bay'ın oğlu Mahmudek Hoca geçmişti. Kan-Bay, mezkur Ming-Timur'un büyük oğlu İlbak'ın (İlik) oğludur. Hanlığı zamanında, Tura bölgesinde

oturan Kongirat ve Secut uruğlarını mağlup ederek bu bölgede tam bir hâkimiyet kuran Mahmudek Hoca, Şiban ulusunda hâkimiyeti ele geçirmek için mücadele eden Ebulhayr Han tarafından mağlup edilerek öldürülecektir.16 Ebulhayr Han, hâkimiyetini bütün Deşt-i Kıpçak'a yaymayı başarmıştır. Onun Devri (1428-1468), Özbekler olarak adlandırılan Deşt-i Kıpçak ahalisi göçebelerin, büyük bir ulus hâline geldikleri bir devirdir. İcabı vechile bu mevzu üzerinde biraz duracağız.

C. Özbek Ulusunun Teşekkülü

Altınordu Hanlığı'nın dağılmasının ardından XV. asırda, Orta Asya Türk kavimleri arasında büyük kavmî birliklerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bunların başlıcaları Özbek, Kazak ve bunlardan bir müddet sonra teşekkül eden Nogay uluslarıdır. Özbekler, XIV. asırda ortaya çıkmış olmasına rağmen ulus yapıları XV. asrın başında tekemmül etmiştir. Yine, bu asırda Moğol kavimleri arasında da Oyrat ve Kalmuk gibi yeni ulus teşekküllerine tesadüf etmekteyiz.

Togan, bütün Deşt-i Kıpçak göçebe ahalisinin Moğollar çağında İslâmiyet'in daha pek yayılmadığı zamanlarda umumen Toğmak diye adlandırıldığını belirtmekte ve bu adın Özbek Han Devri'ne (1313-1340) kadar varlığını koruduğuna inanmaktadır. Togan'a göre; aslı, nesebi belli olmayan; bende, yerli kul, köle demek olan Toğmak,17 bu gibi menfi manalarını yine İslâmiyet'in yayıldığı bu devirden sonra kazanmış olmalıdır.18

Cuci ulusunda kullanılan etnik tâbirlerden biri de Tatar adıdır. Toğmak'tan farklı olarak, Tatar adı Cuci ulusunda başlangıçta yalnız doğudan gelen Türk ve Moğollardan mürekkep hâkim unsura denilirken Kıpçak tâbiri de onlara tâbi Deşt-i Kıpçak'ın göçebe Türk ahalisine itlâk olunmuştur.19 Ancak, zamanla bu tâbirler Altınordu halkının tamamını ifade edecek şekilde, geniş manalarda da kullanılmışlardır. Ruslar,

Altınordu'yu ve onun yerini alan bütün hanlıkları -Kazan, Kırım, Ejderhan ve Sibir- Tatar diye adlandırırıken20, Memlûkler Altınordu'ya Kıpçak Sultanlığı adını vermekteydiler.21 Yine, Osmanlıların Kırım Türklerini bu tâbirle adlandırdıkları herkesçe malumdur. Özbek Han'dan sonra Tatar ve Kıpçakları da içine alacak şekilde Toğmak'ın yerini Özbek adı alacaktır.

Özbek Adı

Ebulgazi'nin nakline göre; il ve ulusunu İslâm'a sokması sebebiyle Özbek Han devrinden başlayarak bütün Cuci iline Özbek ili denilmiştir.22 Ebulgazi'nin takipçisi olan Munis ise bu yeni adlandırmanın bizzat Özbek Han'ın kendi arzusu olduğunu ilâve eder.23 Timurîlerden Mirza Uluğ-Beğ'in (1409-1440), "Tarih-i Erba' Ulus" adlı eserinde de aynı mealde bilgiler bulunmaktadır.24

XIV. asır Farsça tarihi kaynaklarda da Özbek Han'dan sonra Cuci ulusuna Özbek ulusu denilmeye başlandığını gösteren kayıtlara rastlanılmaktadır. Bunlardan ilki olan Hamdullah Kazvinî'nin Tarih-i Güzîde'sinde Özbek Han'ın 1335 yılı ahirindeki Kafkas seferi'nden bahisle onun askerlerine Özbekiyan, Cuci iline de memleket-i Özbekî tâbirleri kullanılmaktadır.25 Tarih-i Güzîde'ye zeyl yazan Kazvînî'nin oğlu Zeyneddin26 ile Altınordu, özelikle Bulkak Devri, hakkında kıymetli bilgiler veren Mu'îniddîn Natanzî27, açık bir şekilde Özbek Ulusu tâbirini, yeri geldikçe Özbek Han Devri'ne münhasır olmamak üzere, kullanmışlardır. Timur Devri tarihçisi Nizameddin Şâmî, doğrudan Özbek adını kullanmakla beraber o bu adla Cuci ili ve ulusunun belirli bir kısmını kastetmektedir ki, bu kısım ise Şiban ulusudur.28

İşte, Özbek adını Özbek Han ile irtibatlandıran yaygın görüşe yapılan itirazlar bu noktada olmaktadır. Bu hususta en ciddî tenkidin sahibi A. A. Semenov'a göre; Özbek adı Akordu çevresinde doğmuş ve kullanılmıştır.

Özbek-Han ise Gökordu yani Altınordu hanıdır. Adı geçen Farsça kaynaklardaki Özbekî tâbiriyle Özbek adının bir alakası yoktur.29 Bu konuda Semenov'a katılmayan Yakubovskiy, onun görüşünü de bütünüyle reddedemez. Bunun sebebi Yakubovskiy'in Semenov gibi Akordu ile Gökordu'yu birbirine karıştırmış olmasıdır.30 Çağdaş Özbek tarihçiler arasında da biraz da Sovyet Dönemi'nde Sun'î bir Özbek milleti teşkil etme gayretlerinin bir neticesi olarak, Semenov'un görüşünü paylaşanlar bulunmaktadır.31

Özbek adının Özbek Han ile irtibatlandırılamıyacağını ilk iddia edenlerden olan N. Veselovskiy, Hive Hanlığı tarihine ait eserinde buna, sanki Kazak adı ile Özbek adının izahlarının aynı olması gerektiği gibi bir yanlış kanaatle; hangi han şerefine Kazakların bu adı aldıklarını sorarak itiraz etmekte ve bu adı; kendi başına buyruk, müstakil demek olan kelime manasıyla izaha çalışmaktadır.32

Vamberi ise; Türklerde devletin ve bazen de halkın, Selçuklu, Timurlu ve Osmanlılarda olduğu gibi, büyük işler beceren hükümdarın adıyla anılabildiğini belirtmesine rağmen iki görüşü telife çalışmaktan da geri durmamaktadır. Vamberi, Şiban ulusunun hangi mühim icraatı sebebiyle Altınordu'nun dört büyük hanından -Batu, Berke, Toktamış- biri olan Özbek Han'ın adıyla anıldığını sormaktadır.33 Özbek Han'ın Sayın Han sülâlesinin hayatta kalan tek ferdi olarak Altınordu tahtına çıkması suretiyle devam eden siyasî kargaşanın yerine nizam getirmesi, Cuci ulusunda merkeziyetçi bir idare tesis edip, Gökordu Hânedanı'na son vermesi34 yanında bütün kaynaklarda belirtildiği gibi ulusunun İslâmiyet'i kabul etmesine vesile olması, yeterince mühim icraat olarak kabul edilmelidir. İslâmiyet, onun zamanında İtil (Volga) havalisinde kat'î surette yerleşmiştir.

Başlangıçta Cuci ulusunun tamamını ifade eden Özbek adının nasıl Şiban Ulusu'na inhisar ettiği hususunda Kafalı, Şiban neslinin gerek Özbek

Han’ın tahta çıkışında, gerekse Orda-İçen neslinden Mübarek Hoca’nın isyanında, Özbek Han’a bağlı kalmaları ve yardımları sebebiyle Özbek Han’ın çok yakın iltifatlarına nail olduklarını ve Doğu Deşt-i Kıpçak’da büyük nüfuz kazandıklarını belirtir. Bu devirde Şiban Han ulusunun başında Ming-Timur’un bulunduğunu ve Külük lakabının da bu muhâtaralı dönemde Özbek Han yanında yer almak suretiyle akıllı bir siyaset izlemiş olması sebebiyle verilmiş olması gerektiğini kaydeder. Ona göre; bu birbirini takip eden hadiseler neticesinde Şiban ulusuna Özbek lakabı verilmiş ve o bölgede başsız kalan iller de bu yeni teşekküle dahil olmuşlardır.35 Zaten, Berdi Bek’in ölümünden sonra (1360), Özbek Han neslinden gelen kimsenin kalmaması ve böylece Sayın Han Sülâlesi’nin de son bulması, Şiban Han neslini Özbek Han’ın varisleri durumuna getirmiş olmalıdır. Şiban Han neslinden gelen Ebulhayr Han’ın XV. asrın ikinci çeyreğinde hâkimiyetini Deşt-i Kıpçak’ın tamamına yaymaya muvaffak olması da bu hususta etkili olmuştur.

Barthold, “Özbek” tâbirinin kavim adı olmak itibariyle, Orta Asya’da Çağatay tâbirine karşı tutulmuş olduğunu ve Özbek ulusunun bütün askerî halkının, XV. asırda Altınordu’nun gittikçe çöküp ayrı parçalarının istiklâllerini kaybetmesine kadar, tek bir kavim olarak bu adla anılmış olduklarını kaydeder.36 Bu görüşe katılan Yakubovskiy ise; Altınordu askerî kuvvetlerinin esas kısmını teşkil eden askerlere başlangıçta Özbekiyan (Özbekliler) dendiğini, zamanla Özbek şekline dönüşen bu adla Doğu Deşt-i Kıpçak’taki Türk-Moğol kabilelerin kastedildiğini, Özbek ulusu tâbirinin de bütün Altınordu’yu ifade ettiğini belirtir.37 Gerçekten de kaynaklardaki bilgiler bu görüşü desteklemektedir. Hatta, XVI. asrın başlarında Kazak ve Mangıt (Nogay) uluslarının teşekkülünden sonra da Özbek adının umûmî bir ad olarak bütün Deşt-i Kıpçak ahalisini ifade edecek şekilde varlığını koruduğunu görüyoruz. Rûzbehân’ın ifadesine göre

Şiban Han zamanında Özbekler üç taifeye bölünmüş idiler: 1) Şeybânîler, yani Cuci Han'ın beşinci oğlu Şiban Han nesline tâbi olan uruğ ve kabileler, 2) Kazaklar, 3) Mangıtlar.38 Bunlardan Kazaklar Özbek umumî adını da kurumak suretiyle bir müddet daha Özbek Kazakları adıyla anılmışlardır.39

Ancak, bu teşekkül eden Özbek ulusu ile XVI. asırdan sonra Maveraünnehir ve Hârezm'de nüfusun ekseriyetini oluşturan Özbeklerin aynı olmadığını belirtmek gerekir. Bunlar, Deşt-i Kıpçak'tan göçüp gelen göçebe Özbekler ile bunların hâkimiyetlerine aldıkları bu bölgelerin yerli ahalisi olan Türk ve Türkleşmiş medenî unsurların halitasından meydana gelmiştir. XV. asrın ikinci yarısında bünyesinden Kazak ve Mangıtların (Nogay) koparak ayrı birer ulus teşkil edeceği Deşt-i Kıpçak ahalisi göçebe Özbekler, Ebulhayr Han Devri'nde parlak bir dönem yaşamışlardır.

Ebulhayr Han Devri

Ebulhayr Han, yukarıda da belirtiğimiz gibi İbrahim Oğlan'ın torunu ve Devlet Şeyh'in (Tuğlu Şeyh) oğludur. 1412 yılında doğan Ebulhayr Han'ın çocukluk devresi, Şiban ulusunda pek çok han namzedinin mücadele ettiği bir döneme rastlar. Ebulhayr Han, önce Şiban Ulusu'nda hâkimiyeti ele geçirmiş olan Ming-Timur neslinden Mahmudek Hoca'yı mağlup ederek öldürmüştür. Bu başarısıyla büyük bir prestij kazandığı anlaşılan Ebulhayr Han, 1428 yılında Tura (Sibirya) ülkesinde Özbek ulusunun bütün uruğ beylerinin iştirakiyle han ilan edilmiştir. Tura'yı 1446 yılına kadar hanlığının merkezi olarak koruyacak olan Ebulhayr Han, bu süre zarfında hâkimiyetini bütün Deşt-i Kıpçak'a yaymaya muvaffak olacaktır.40

Altınordu tahtındaki rakibi, Urus Han'ın torunu Barak Han'ın ölümünden sonra (1427), Timurîlerin kontrolündeki Sır-Derya ve Amu Derya havzalarına yönelecek kudrete kavuşmuş olan Ebulhayr Han, 1430/31 yılında payitahtı Ürgenç ile beraber Hârezm'i zabt ve yağma etmiş, fakat rivayetlere göre, gerek buranın ikliminin iyi olmaması, gerekse

Şahruh'un ona karşı büyük bir ordu hazırlaması sebebiyle buralardan çekilmek zorunda kalmıştır.41

Han olduktan kısa bir müddet sonra Togay-Timur neslinden hanların idaresinde olan Altınordu tahtına karşı müstakil hareket eden Ebulhayr Han, üç defa taht vilayetini (Saray şehri) ele geçirmiş ve Orda-yı Bazar'da adına hutbe okutmuştur.42 1440'lı yıllardan itibaren Sir Derya havzasında istilâ faaliyetlerine girişen Ebulhayr Han, kısa sürede bozkır ile tarım alanlarının hududundaki stratejik önemi büyük, başta Sığnak olmak üzere, Suzak, Ak-Kurgan, Özkend gibi şehirleri hâkimiyetine dahil etti.43 Bu hadise, güçlü özbek kabilelerinin yağma ve talan dışında medenî bölgelere yerleşme temayüllerini göstermesi açısından önemlidir.

Dikkatini Sır-Derya havzasından hiç ayırmayan Ebulhayr Han, o devir Timurîler arasındaki ihtilâflara karışacak kadar güçlenmişti ve hatta bizzat ordusunun başında yardımda bulunmak suretiyle, Ebu Said'in tahta geçmesini temin etmiştir (1451). Bu seferin maksadına ulaşmasının ardından Ebulhayr Han, Uluğ Beg'in kızını kendine hanım olarak almıştır44 ki, bu hadise bir Al-i Cengiz'in yani Cengiz soyundan birinin küregân hânedânına damat olması bakımından ilgi çekicidir. Bir defasında da Ebu Said'e karşı, onun kardeşi Abdüllatif Mirza'nın oğlu olan Mirza Muhammed Cûki'ye yardım etmiş, bu iş için de mezkur Yâdigâr Han'ın oğlu Berke Sultan'ı vazifelendirmiştir.45 Yine, Timurîlerden Hüseyin Baykara da onun yardımına müracaat edenlerdendir.46

Özbek Devleti, Gevşek bir siyasî birliğe sahipti ve bunun doğurduğu feodal çekişmelere ilâveten doğuda Kalmuk ve Oyrat gibi Moğol kabilelerinin kuvvetlenmesi de Ebulhayr Devleti için ciddî bir tehdit oluşturuyordu. Özbek Devleti'nin inkırazına sebep de yine bunlar olmuştur. 1457 yılı başlarında Sığnak yakınlarında Nûr-Tokay denilen yerde Ebulhayr Han'ı ağır bir mağlubiyete uğratan Öz-Timur kumandasındaki Kalmuklar,

Sır-Derya'ya kadar olan bütün memleketleri de yağma etmişlerdir. Sığnak Kalesi'ne sığınarak canını güçlükle kurtarabilen Ebulhayr Han, bu mağlubiyetten sonra itibarını büyük oranda kaybedecektir.47

Buna bağlı olarak, Deşt-i Kıpçak'ta kabileler arasında büyük bir mücadele baş göstermiştir. Zaten, Ebulhayr Han'a karşı rekabet hâlinde olan mezkur Barak Han'ın oğulları Giray ve Canı-Beg Hanlar, mücadelelerini artırarak devam ettirmişler ve bunun üzerine 1466 yılında Özbek ulusu bünyesinden büyük çapta kopmalar baş göstermiştir ki, o zamandan beri bunlara Kazak adı verilmektedir.48 Bir müddet sonra, bunların iştirakiyle Togay-Timur neslinden gelen mezkur Giray ve Canı-Beg Hanlar idaresinde, Çu ırmağı boyunda müstakil bir Kazak Hanlığı teşekkül etmiştir. Bu hanlığın ahalisinin tamamı başlangıçta, Muhammed Haydar'ın (1500-1551) Tarih-i Raşidî adlı eserinde bildirdiğine göre, ikiyüz bin kişiyi bulmakta ve ilk zamanlarda bunlara Özbek-Kazakları adı verilmekteydi.49 Çok geçmeden, bunlara Nayman, Celayir, Duglat gibi kabilelerin de iltihakıyla bir milyonluk bir Kazak ulusu ortaya çıkmıştır.50

Ebulhayr Han'ın devletini toparlamak uğrunda sarfettiği son gayretleri de başarısız kalmış, itaat altına almak istediği, Çağatay hanı Yunus Han'dan yardım gören eski tebâsı Özbek-Kazaklar karşısında mağlup olarak, aldığı yaralar neticesinde, 1468 yılında ölmüştür.51 Onun ölümünden kısa bir süre sonra da devleti dağılacaktır. Ebulhayr Han'ın kırk yıl süren saltanatı boyunca, Maveraünnehir ve Hârezm'i yakından tanıma imkanı bulan göçebe Özbekler, onun torunu Muhammed Şibanî (Şeybak) Han idaresinde de buraları yerleşmek maksadıyla istilâ edeceklerdir.

Muhammed Şibanî Han ve Özbeklerin Maveraünnehir ve Hârezm'i Almaları

Muhammed Şibanî Han, Ebulhayr Han'ın on bir oğlundan en büyüğü Şah Budak'ın oğludur. Ebulgazi, onun adının Muhammed, lakabının Şah-i

Baht olduğunu, ayrıca şair olarak da Şiban Han neslinden gelmesi sebebiyle Şîbânî mahlasını kullandığını bildirir.52 Safevî müellifleri Kazvinî53 ve İskender Beg Türkmân54, onun adını Şâhî Big şeklinde yazmışlardır. İskender Beg Türkmân, Muhammed Şiban Han'ın halk arasında bu isimle meşhur olduğunu da ilâve eder. Onun adının Babür ve Muhammed Salih gibi daha çok çağdaşı yerli müelliflerce kullanılan Şaybaq şekli ise Şâh-Baht'tan bozulmuş olmalıdır.55

Şeybak Han'ın babası Şah-Budak Sultan, Ebulhayr Han'ın 1468 yılındaki mağlubiyetinde Yunus Han tarafından ele geçirilerek öldürülmüştü. Bir müddet sonra Ebulhayr Han'ın da aynı yıl içinde ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak'ta kabileler arasındaki mücadeleler daha da kızışmıştır. Kazak hanları Giray ve Canı-Beg Hanların, Ebulhayr'ın veliahdı Şeyh Haydar Han'a karşı savaşıp onu ortadan kaldırmalarıyla, Ebulhayr Devleti'nde Şiban Han'ın gelişine kadar büyük bir kargaşa baş göstermiştir. Pek çok hanın tahta inip çıktığı bu dönemi Mes'ud ibn Osman Kûhistânî, Tarih-i Ebulhayr Hanî adlı eserinde; "o devirde büyüğünden küçüğüne Özbeklerden hanlık tahtına çıkmayan kalmadı" diye anlatmaktadır.56

Babasını kaybettiği zaman onyedi yaşında olan Şeybak Han, bundan sonraki kötü günlerinde babasının hizmetçisi Karaçin Beg'in insan üstü gayretleri sayesinde aile düşmanlarının eline düşmekten kurtulabilmiştir. O, daha sonra Astrahan hanı Kasım Han'dan gördüğü destekle, dedesinin kuvvetlerinden arta kalanların bir kısmını etrafında toplamayı başaracaktır.57

İlk olarak hanedan içindeki rakiplerini bertaraf etmekle işe başlayan Şeybak Han, Yâdigâr Han'ın oğlu Berke Sultan'ı ortadan kaldırdı.58 Ancak, Canı-Beg'in oğlu İrançi tarafından Sayran yakınlarında mağlup edilmesi teşebbüslerini geçiktirmiş oluyordu59 ki, aile düşmanları olan

Kazak sultanları, hükümdarlığı zarfında onun için bu şekilde sürekli bir tehdit oluşturmuşlardır.

Düşmanlarının takibinden kurtulmak için önce Buhara, ardınan Semerkand'a sığınan Şeybak Han, hanlığı ele geçirmeden iki yıl kadar Maveraünnehir'de Timurîler huzurunda yaşayıp Buhara medreselerinde de tahsil görmüştür.60 Belki de, onda Türkistan'ın medeni bölgelerine hâkim olma arzusunu uyandıran, Şeybak Han'ın göçebe bir devlet için fazla sayılabilecek bu hususiyetidir.

Şeybak Han'ın taht mücadelesi yaptığı XV. asrın son çeyreği, daha sonra Nogay adını alacak olan Mangıt ulusunun teşekkül ettiği dönemdir. Ebulhayr zamanında Özbek Fedarasyonu dahilinde yer alan Mangıtlar, kabile bünyelerinin yeni iltihaklarla güçlenmesiyle ulus yapısı kazanmışlar ve böylece yeni ulus teşekküllerinin ortaya çıktığı XV. asrın son teşekkülü olmuşlardır. Bu dönemde Mangıtların başında bulunan Musa Mirza, Şeybak Han'a dedesinin tahtını elde etmesi hususunda yardım vaad etmesine rağmen emirlerinin muhalefeti sebebiyle bu gerçekleşmemiştir.61

Bu muhataralı dönemde Kazak hanlarından Burunduk'u yenmesine rağmen, Canı-Beg'in oğlu Cızak hâkimi Mahmud Sultan tarafından mağlup edilen Şeybak Han'ın, ancak Çağatay Hanı Mahmud'un hizmetine girdiği 1488 tarihinden itibaren şansı açılmıştır. Hizmeti karşılığında kendisine manevî değeri büyük Yesi şehri verilen Şeybak Han, burada nüfuz ve kudretini artırarak Türkistan'ın içişlerine karışacak duruma gelmiştir. Bir ara, bu dönemde Hüseyin Baykara adına Abdulhalık Firuzşah tarafından idare edilen Hârezm üzerine bir sefer düzenleyen Şeybak Han, Ürgenç'i kuşattı ise de başarılı olamamıştır.62

Şeybak Han, o dönemde daha önce ifade ettiğimiz Timurîler arasındaki mücadeler ve siyasî bölünmüşlük sebebiyle ciddî bir mukavemet görmeden Semerkand civarına kadar ulaşmıştır. O vakit Timur'un payitahtı

Timurîlerden Sultan Ali Mirza tarafından idare edilmekte idi. Şehri kuşatan Şeybak Han, Buhara emiri Muhammed Baki Tarhan'ın şehre yardıma geldiğini öğrenince kuşatmayı kaldırıp Buhara'ya yöneldi. Kuvvetlerinden mahrum kalan Buhara 1500 yılında Şeybak Han'a teslim oldu.63

Batı tarafından kendini emniyete alan Şeybak Han, tekrar Semerkand üzerine yürüdü. Semerkand da aynı yıl içinde aynı kaderi paylaşmak zorunda kaldı.64 Daha sonra Babür, şehrin ileri gelenlerinin iş birliğiyle yukarı mahallelerden de yardım alarak Semerkand'ı Şeybak Han'ın elinden kurtardı. Ancak birkaç ay sonra hücüma geçen Şeybak Han'ı Zarafşan boyunda, Sarı-Köl yakınında karşılayan Babür, ağır bir hezimete uğrayarak Semerkand'a sığınmak zorunda kaldı ise de savaşlardan bıkmış olan halk, Şeybak Han'ın kuşatmasına ancak dört ay dayanabilmiş, neticede şehir 1501 yılında teslim olmuştur. Ancak, kız kardeşi Hânzâde Begüm'ü Şeybak Han'ın eline bırakarak kaçabilen Babür, Taşkent'te dayısı Mahmud Han'ın yanına sığınmıştır.65

Sır-Derya'nın yukarı taraflarında yürüyüşüne devam eden Şeybak Han, 1503 yılında eski hâmisi Mahmud Han (Hanike) ile biraderi Ahmed (Alaça) Han ve Babür idaresindeki kuvvetleri dağıtmasından sonra Taşkent ve Şahruhiye şehirlerini işgal etti.66 Timurîlerden Bediüzzaman Mirza'nın idare ettiği Belh muhasara edildi. Ardından Şeybak Han, Hisar ve Kunduz hâkimi Kıpçak sultanlarından Hüsrev Şâh'ı firara mecbur etti. 1504 baharında Fergana'ya girmesiyle de Maveraünnehir'in fethi tamamlanmıştır. Bu sırada, Andican ele geçirilmiş ve şehri müdafaa eden Şeybak Han'ın eski müttefiki Sultan Tenbel de idam edilmiştir.67 Ele geçirdiği şehirlerin idaresini yakınlarına bırakarak devletinin merkezi olarak da Timur'un payitahtı Semerkand'ı seçen Şeybak Han, böylece Timurîlerin Türkistan'daki hâkimiyetinin sona erdiğini ilân etmiş oluyordu.

Şeybak Han, Timurîlerin ikinci büyük payitahtı Herat'a yürümeden evvel, Hüseyin Baykara'ya bağlı Hârezm'i ele geçirmek zorunda olduğunu bilmekte idi. Çünkü Hârezm'in her taraftan Şeybak Han'a tehdit oluşturması mümkün görünüyordu. Bir taraftan, Deşt-i Kıpçak'ta kendisiyle mücadele hâlinde olan kabileler, bir taraftan savaşçı Türkmenler, diğer taraftan da Hüseyin Baykara'nın Hârezm üzerinden saldırma ihtimâli bulunuyordu. Yine Hârezm, İtil (Volga) ırmağı üzerinden Rusya'ya, Doğu ve Güneydoğu İran'a ve Hindistan'a ulaşan ticaret yolunun Horasan gibi mühim bir güzergâhı idi.

Şeybak Han, 1505 yılında, Hârezm fethine başlamıştır. Türkistan şehirleri içinde ona karşı en uzun direnmeyi gösteren şehir, Hârezm'in merkezi Ürgenç olmuştur. Çin Sûfî tarafından müdafaa edilen şehir, ancak on aylık bir muhasaradan sonra ele geçirilmiş ve gecikmiş olarak yardıma gelmiş olan mezkur Hüsrev Şah da yedi yüz askeri ile birlikte kılıçtan geçirilmiştir. Şehir ağır tahribat görmüş, maiyyetiyle birlikte öldürülen Çin Sûfî'nin yerine, Kiçik-Bi (yahut, Köpek-Bi) daruga olarak tayin edilmiştir. Ürgenç'in müdafaasına çok sayıda Türkmen'in iştirak etmiştir. Bu sebeple, Şeybânînâme'de Hârezm kuşatması Özbeklerle Türkmenler arasında olan bir savaş gibi takdim edilmektedir.68

Şeybak Han'ın zuhurunda Timurîlerin en güçlü hükümdarı olan Hüseyin Baykara'nın, gelişen bu büyük tehlike karşısında ciddî bir gayreti olmamıştı. Babür'ün bu konuda haklı şikayetlerine muhatap olan Hüseyin Mirza, ancak tehlikenin kapısını çalması üzerine, isteksiz bir şekilde faaliyete geçer. 1506 yılında Amu Derya'yı geçip Horasan'ın fethine girişmiş olan Şibanî Han'ın doğrudan Herat'a yürüme ihtimalinin belirmesi üzerine yaşlı hükümdar, bütün Timurîleri yardıma çağırır. Kendisinin de yardıma çağrılması üzerine Babür, bu hususta ne kadar istekli olduğunu; Şiban han gibi bir düşman üzerine herkes ayakla giderse bizim başla

gitmemiz lazım diye ifade etmektedir.69 Ancak, Hüseyin Mirza'nın Murgab suyu taraflarına doğru Şeybak Han üzerine yürüdüğü sırada, Baba-İlahi'ye geldiği zaman yolda rahatsızlanarak ölmesi ile bu teşebbüs de akim kalacaktır (5 Mayıs 1506).70

Taht mücadeleleri ile devletin parçalanıp kolayca Şeybak Han'ın eline geçeceği endişesine düşen ümera, Hüseyin Mirza'nın yerine oğulları Bediüzzaman Mirza ile Muzaffer Mirza'yı birlikte Herat tahtına çıkarmayı uygun bulmuşlardır.71 Babür; bu garip bir durum idi ki hiç bir zaman hükümdarlıkta ortaklık duyulmamıştı diye Timurîlerin Şeybak Han karşısındaki aczini ifade etmektedir.72 Timurîlerin yardımına koşmuş olan Babür, isteksizlik ve kararsızlıklarını görünce onları kendi hallerine bırakıp Kâbil'e dönmüştür.73

Bu esnada, Şiban Han'ın Horasan'da olmasından faydalanan Kazak sultanları, hep yaptıkları gibi, Maveraünnehir'de yağma akınlarında bulunmuşlardı. Şeybak Han, bu eski ve fırsatçı düşmanlarını cezalandırmak maksadıyla tekrar Deşt-i Kıpçak üzerine yürüyerek mühim karagâhlarından olan Kara Abdal'a kadar ulaştı.74 Şeybak Han'ın bu seferi, Kazak hanı Burunduk'a (1480-1511) büyük darbe vurmakla beraber, daha tehlikeli düşman olan Burunduk'un rakip kardeşi Kasım Han'ın (1511-1518) kuvvetlenmesine yol açmıştır.

Kazak gailesini bir süre için bertaraf ederek Maveraünnehir'de durumunu sağlamlaştıran Şeybak Han, yarım bıraktığı Horasan'ın fethine tekrar girişecektir. 1507 yılı başında Amu Derya'yı geçerek önce kendiliğinden teslim olan Andihûd'a girmiş, ardından Sistan hâkimi Şecâaddin Zünnûn Argun'u tahtan indirip katletmiştir. Badgis yakınlarında Timurî ordusunu yenilgiye uğratmasının ardından 1507 yılı 19 Mayısı'nda Herat'ı kolaylıkla ele geçirmiş ve şehir iki gün boyunca yağmalanmıştır. Payitahtın düşmesinden sonra kısa sürede Horasan'ın diğer şehirleri de ona

teslim olacaktır. Yenilgi üzerine Bediüzzaman ve Muzaffer Hüseyin Mirza Cürcan taraflarına kaçmışlar, fakat bir müddet sonra Muzaffer Hüseyin Mirza burada hastalanarak ölmüştür. Bediüzzaman Mirza ise Şeybak Han'ın Cürcan'a yürümesi üzerine Azerbaycan'a kaçıp Safevîlere sığınmak zorunda kalmıştır. Daha sonra, Çaldıran zaferinin ardından Tebriz'e giren Yavuz Sultan Selim ile İstanbul'a dönen Bediüzzaman Mirza, 1517 yılında burada ölmüştür.75 1508 yılına gelindiğinde Timurîlerin bütün toprakları artık Şeybak Han'ın eline geçmiş idi ve Maveraünnehir, Fergana, Hârezm ve Horasan'ı içine alan bu çok geniş ülkenin yeni hâkimi, Özbek hanedanı oluyordu.76

Şeybak Han'ın Orta Asya'yı istila ettikten sonra da Kazak hanları ile münasebeti kötü olmuştur. Onun Deşt-i Kıpçak'tan uzaklaşması, genç Kazak Devleti'nin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu sahalarda meydana gelen boşluğu, Ural ırmağına kadar olan bölgeyi işgal etmiş olan, Kazak hanı Kasım Han doldurma çabasında idi. Ancak, onun devleti Ebulhayr Devleti'ni hatırlatmaktadır. Ona tâbi kabile ve uruğlar, reisleri idaresinde müstakil hareket etmekteydiler. Kasım Han, Maveraünnehir'i talan etmek yanında, Ebulhayr Han gibi, bol otlakları yanında Sır-Derya havzasındaki ticaret ve zanaatkârlık bakımından ehemmiyete sahip olan Otrar, Savran ve Yesi gibi şehirleri de ele geçirmeye çabalamaktaydı. Rûzbehân'ın ifadesine göre; Kazak sultanlarından Caniş Sultan, Taniş Sultan ve Ahmed Sultan'ın her birinin emrinde elli binden ziyade asker bulunmaktaydı.77

1508'den itibaren Türkistan siyasetini tamamıyla değiştiren Şeybak Han, önceleri şehirleri yağmalayan bir istilâcı hüviyetinde iken bu tarihten sonra, artık Türkistan'ın hâmisi gibi davranmaya başlamıştır. Gerek ilkin Moğol ve Kazakların Orta Asya'nın medeni muhitlerine tecavüzlerine karşı, gerekse bir müddet sonra Yeni Çağ Türk-İslâm tarihî seyrini derinden

etkileyen Safevî Şiiliği'ne karşı Türkistan'ın hâmiliğine soyunmak, gençliğinde buralarda eğitim görmüş Şeybak Han için hiç de zor olmamıştır. Zaten, seferlerinde küçük kütüphanesini yanından ayırmayan, âlim ve fâzıllara hürmet eden, ilmî meselelere meraklı, ana dili Türkçe yanında Farsça ve Arapçaya vâkıf iyi bir şair olan78 Şeybak Han'ın şahsiyeti ile bu yeni siyaseti daha mütenasib düşmekte idi. Babür'ün onun hakkında kullandığı; zevksiz beyitler söyleyen, kaba ve cahil adam gibi ifadeleri79 ise gerçekleri yansıtmayan düşmanlıkla söylenmiş sözlerdir.

1508 yılında Timurîlerin siyasî varlığının yegâne temsilcisi sıfatıyla Kabil'de tutunmuş olan Babür'e son bir darbe vurmak için Afganistan'da faaliyetlerde bulunan Şeybak Han, Kandahar'ı almak üzereyken yokluğunu fırsat bilen Kazaklar, Caniş ve Ahmed sultanlar idaresinde Semerkand ve Buhara taraflarında yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine 1508 yılı sonlarında Buhara'ya dönen80 Şeybak Han, 1509 yılı başlarında bütün Şiban ulusu sultanlarını (şehzâdelerini) Buhara'ya toplayarak, Cengiz'in 1206 yılı kurultayını hatırlatan, bir kurultay düzenlemiştir. Kazak gailesinin görüşüldüğü bu kurultaydan daha önemlisi, Şeybak Han'ın Buhara ülemasından kendi soydaşları Kazak sultanları üzerine yürümek için cihat fetvası almış olmasıdır ki, ardından, Şiiliğin en şedit muârızı Nakşibendiye tarikâtının kurucusu Buhara yakınlarında medfun bulunan Bâhaüddîn Nakşibend'in kabrini ziyaretini81 de onun bu yeni siyasetinin icabı olarak kabul etmek gerekir.

Neticede, ordusu ile harekete geçen Şeybak Han, 1509 yılı Martı'nda Kazak sultanlarından Câniş Sultan'ın karargâhı olan Kara Abdal'a ulaştı. Kaçan Caniş Sultan takip edilerek öldürüldü. Yine bir Özbek kuvveti Kazak sultanlarından Taniş Sultan'ın karagâhını basarak ağır kayıp verdirdi. Ancak, Kazak hanlarından Burunduk ve Kasım Hanların üzerine yapılan sefer, şiddetli kış şartları sebebiyle hedefine ulaşamamış, çok sayıda

asker ve hayvanın telef olmasına yol açmıştır.82 Şeybak Han, kuzeyde kalabilecek durumda değildi. Çünkü, güney komşuları Safevî Devleti, büyük bir tehdit oluşturmaktaydı.

Bu devlet adını Safevîye tarikâtının kurucusu Şeyh Safiüddîn'den (ölm. 1334) almıştır. Başlangıçta Sünnî karakter arz eden bu tarikat, Şeyh Cüneyd (ölm. 1460) zamanında tamamiyle siyasî gayeler taşıyan bir teşekkül hâline gelmiştir. Şiiliği bunun için en güçlü vasıta olarak gören Şeyh Cüneyd'in bu arzusu, ancak torunu Şah İsmail tarafından gerçekleştirilecektir. Önceleri, sâdece baba ve dedesi ile müritlerine karşı girişilmiş olan şiddet hareketlerinin intikamını almayı ve Akkoyunluların vârisi sıfatıyla Şii bir devlet kurmayı tasarlamış olan Şah İsmail, çok geçmeden isteklerinden fazlasına kavuşmuştur.83 O, kısa zamanda Akkoyunlu ve Karakoyunlu bakiyesi ile çoğu Anadolu'dan gitme Rumlu, Ustacalu, Tekelü, Şamlu, Dulkadır gibi Türkmen boylarını84 yeni bir dinî heyecan ile bir araya getirmek suretiyle İranda siyasì birlik kurmağa muvaffak olmuştu. XVI. asır başlarında, Şiban Han'ın Timuriler ile mücadeleleri devrinde Horasan ve Azerbaycan'dan başlayıp, Bağdat'a kadar olan yerleri işgal etmiş olan Şah İsmail, Horasan'ı da Şibânîlerin elinden çekip almaya gayret etmekteydi.85 Tabii olarak, şimdiye kadar elde edilen büyük başarıların verdiği zafer sarhoşluğu içindeki Şiban Han'ın buna izin vermesi beklenemezdi. Bu sebeple, güneyde savaş kaçınılmaz hâle gelmiştir.

Orta Asya ahalisinin Sünnî olmasına mukabil, İran, Azerbaycan ahalisi ise Şiî idi. Uzun süredir, bu iki mezhep ileri gelenleri ile bunlara bağlı olan cahil çoğunluk arasında sert bir mücadele devam ediyordu. Timurîlerden Ebu Said devrinde, Nakşî şeyhi Hoca Ahrar'ın gayretleriyle, bu mücadele daha da şiddetlenmiştir. Şah İsmail, Şiîlerinin hâmisi sıfatıyla ortaya çıkıp, bütün siyasî faaliyetlerini bu temel üzerine inşa etmişti. Buna mukabil, Orta

Asya'da Şiîliğe karşı mücadeleyi yürüten Hâcegân diye adlandırılan Nakşî tarikatının mensubu olan Şeybak Han da Sünnîliğin hâmiliğini üstlendi.86 İşte bu sebeple, bu siyasî hâkimiyet mücadelesi, bir mefkure mücadelesi şeklini alacaktır. Şah İsmail ile Şeybak Han arasındaki mezhebî rekabet o safhaya varmıştı ki; Şeybak Han, Şah İsmail'in on iki dilimli kızıl tacına karşılık başına yeşil sarık sardığından kendisine Yeşilbaş lakabı verilmişti.87

Bu sırada, Kazak seferinden dönmüş olan Şeybak Han, Türkistan ahalisinin kalbini kazanma faaliyetlerine hız vermiş olup, Savran, Yesi, Semerkand'da medrese ve vakıfları ihya etmekle meşguldü.88 Daha sonra, ordusunun bir kısmına yurtlarına dönme izni veren Şeybak Han, ordusunun kalan kısmı ile 1509 yılı Mayısı'nda Horasan'a doğru yöneldi.89 Şeybak Han, imar faaliyetlerine burada da devam etmiştir. Hatta Rûzbehan, onun Tûs şehrinin imaretlerini tamir ettirmesinden dolayı şehrin han yâdigârı diye anıldığını ifade eder.90

Şeybak Han, Şah İsmail'in mühim bir güç olarak belirmesinden sonra, onu Sünnî mezhebine davet eden tehditkâr mektuplar yazmaya başlamıştır. Bunların cevapsız bırakılmasını kendi kuvvetine yoran Şeybak Han, Horasan'ın güney taraflarında fetih hareketlerine girişecektir. Şah İsmail'in bu husustaki şikayetlerini ihtiva eden mektubuna karşılık Şeybak Han, daha da ileri giderek ona derviş kaşkülü ve asası ile birlikte atalarının yolu olan dervişliğe dönmesini, askerliği ise Cengiz soyunun temsilcisi kendisine bırakmasını tavsiye ettiği alaycı bir mektup göndermiştir. Savaşa hazır olan Şah İsmail; "dervişliğimin icabı olarak ceddim İmam Rıza kabrini ziyaret için Meşhed'e geliyorum'' diyerek hemen taarruza geçmiştir.91

Bu esnada Firuzgûh'da bir isyanı bastırmakla meşgul olan Şeybak Han, Kırgız seferinde olan oğlu Muhammed Timur'un feci bir yenilgiye uğradığı haberini aldı. Böylece, bir anda üç taraftan -Firuzgûhdaki asiler,

Kırgızlar ve Şah İsmail'in oluşturduğu- tehdit ile karşı karşıya kalmıştı. Ayrıca, mühim bir kısmından mahrum olduğu ordusu da uzun seferlerde yorulmuş bir durumda idi. Kendine bağlı sultanlardan kısa sürede yardım alma umudu da bulunmadığından, tek çare olarak, Şah İsmail'i Merv Kalesi'ne çekilmek suretiyle karşılamaya karar verdi.92

Bu durum karşısında bir netice alamayacağını anlayan Şah İsmail, Şeybak Han'a alaycı ve tahrikkâr bir mektup gönderip; Meşhed'e gelme hususunda kendi verdiği sözü tuttuğunu belirtmiş, ayrıca Özbek ordusunu kaleden çıkarmak için, Azerbaycan'daki gelişmeler üzerine dönmek zorunda kaldığını bildirmek suretiyle de askerî bir hileye başvurmuştur. Gerçekten de hile netice vermiş, çekilme görüntüsü veren Safevî ordusunu gafil avlamak isteyen Şeybak Han, hazırlıksız ordusu ile Şah İsmail'in peşine düşmüştür. Akıbetinden habersiz yürüyüşüne devam eden Şeybak Han, Murgab suyu kıyısında pusuda bekleyen ve geçiş noktalarını tutmuş olan on yedi bin kişilik Safevî ordusunun çemberi içinde kalmıştır. 2 Kasım 1510 yılında meydana gelen muharebede, kuvvetlerinin yarıdan fazlasını kaybeden Şeybak Han'ın canını kurtarmak için giriştiği huruç hareketi netice vermemiş, sadık adamları ile birlikte kısa sürede yakalanıp katledilmiştir.93

Şah İsmail, Şeybak Han'ın kafatasını içki kâsesi yapmakla iktifa etmemiş, Hasan Rumlu ve ondan naklen İskender Beg Türkmân'ın bildirdiği bir rivayete göre, bunun üzerine bir beyit yazdırdıktan sonra İstanbul'a Sultan II. Bayezid'e94, Memluk tarihçisi İbn 'İyas'ın verdiği diğer bir rivayete göre de; Memlük Sultanı Kansu Gavri'ye göndermiştir. İbn 'İyâs; Memlük Sultanlığı'na gözdağı vermek maksadıyla Şiban Han'ın kafatasının Şah İsmail tarafından üzerine Arapça bir şiir yazıldıktan sonra süslü bir kutuya konarak Kansu Gavri'ye gönderildiğini, hatta, bu şiire Mısır'da iki yüzden fazla şair ve edibin nazire yazdığını bildirir. Kansu

Gavri bu kafatasını bir merasimle Kahire’de gömdürmüştür.95 Bu hususta Togan, İbn ‘İyas’ın verdiği ikinci rivayeti doğru bulur.96 Vamberi tarafından da dile getirilmesi sebebiyle yaygınlık kazanan ilk rivayet, Osmanlı kaynaklarınca tasdik edilmemektedir. Ayrıca, o vakitte Şah İsmail’in Şeybak Han’ın kafatasını kendisine karşı ciddî bir muhalefet içerisinde bulunmayan hatta, bu tavırları sebebiyle oğlu şehzade Selim tarafından ikaz edilen Sultan II. Bayezid yerine, Sünnî Abbasî halifesinin hâmisi durumundaki Kansu Gavri’ye göndermiş olmalıdır. Ancak, bir Venedik elçisinin raporuna dayanarak Hammer’in naklettiği Şeybak Han’ın kafatası olmadığı halde yalnız başının İstanbul’a gönderilmiş olduğu iddiası97 da mümkün görünmekte ve hatta, farklı rivayetleri izah eder mahiyettedir. Yani, Şah İsmail, Şeybak Han’ın kafatasını Kahire’ye göndermek suretiyle Kansu Gavri’ye meydan okurken, kafatası içinde olmadığı hâlde başını da İstanbul’a göndererek göz dağı vermek istemiştir.

Katlinde altmış bir yaşında olan Şeybak Han’ın sağ eli de kesilerek, Safevîlere karşı kendisinden sürekli yardım talebinde bulunan Mâzenderân hükümdarı Aka Rüstem’e gönderildiği rivayet edilmektedir.98 Cesedinin geri kalan kısımları, ölümünden birkaç ay önce Semerkand’da yaptırmış olduğu medresedeki türbesinde defnedilmiş ve burası da bir müddet sonra ziyaretgâh olmuştur.99

Orta Asyalı fâtihlerin sonuncusu olarak takdim edilen Şeybak Han, Özbeklere en güçlü devrini yaşatmıştır. Onun zamanında, Deşt-i Kıpçak’ta yaşayan göçebe Özbek kabilelerinin büyük çoğunluğu Fergana, Maveraünnehir ve Hârezm gibi medenî Türk bölgelerine gelip yerleşmişler, böylece buraların bu günkü etnik yapısının belirlenmesini sağlamışlardır. Ebulgazi ve Munis’in bildirdiğine göre; Şeybak Han’ın Maveraünnehir’i almasından sonra, Özbek kabilelerinin büyük çoğunluğu yeni fethedilen

yerlere göçmüşler, hatta Şîbânî yurdunda Yâdigâr Han oğlanlarından başka kimse kalmamıştır.100

Muhammed Şiban (Şeybak) Han'dan Sonra Şibânîlerin Orta Asya'daki Siyasî Mücadeleleri

Şah İsmail'in Şeybak Han'ı beklenmedik bir şekilde mağlup etmesinden sonra, Şibânîler arasında ona karşı koyacak güç ve kabiliyette kimse bulunmuyordu. Bu sebeple şahın kuvvetleri hiç direnme görmeden Horasan ve onun merkezi Herat'ı ele geçirdiler. Çok geçmeden Hârezm de aynı kaderi paylaştı. Horasan'ın bir parçası durumundaki Hârezm bizzat Şah İsmail tarafından tayin edilen darugalar eliyle Timurîler devrinde olduğu gibi, vasıtasız olarak idare edilme yoluna gidilmiştir.101

Şah İsmail için Maveraünnehir'de de şartlar bundan daha uygun olamazdı. Ancak o, Horasan ve Hârezm'den farklı olarak, ahalisinin çoğunluğu Sünnî olan bu bölge için, vasıtalı bir hâkimiyet düşünmekte ve bunun için de Timurîler hâkimiyetini yeniden tesis etme fikrini taşıyan mirzalardan faydalanmak arzusunda idi. Tabii olarak, bu fikrin en ısrarlı takipçisi olan Babür ile Şah İsmail'in ittifak kurması hiç de zor olmamıştır. Böylece, yapılan ittifaka göre; Şah İsmail, Babür'ün kuvvetlerini takviye edecek ve fethedilen yerleri ona bırakacaktı. Buna mukabil, Babür de ona tâbi olacak ve bulunduğu yerde Safevî Devleti'nin doğu hudutlarının emniyetini sağlıyacaktı.102

Şah İsmail'in ciddî yardımı ile Babür, 1511 yılında Maveraünnehir'e yürüyüp, bazı başarılar kazandıktan sonra Semerkand ve Buhara'nın da aralarında bulunduğu Maveraünnehir'in bir takım şehirlerini ele geçirdi. Bu durum karşısında çaresiz kalan Özbekler, Mavereünnehir'i istilâ etmeden önceki hareket üsleri olan Taşkent, Sığnak ve Yesi gibi güvenli bölgelere çekildiler.103 Böylece, Şibânîlerin Maveraünnehir'deki hâkimiyeti hemen hemen, tamamiyle yıkılmış oluyordu.

Babür, Şah İsmail ile yaptığı ittifak mucibince Türkistan ahalisinin nefret ettiği Şiî Şah İsmail adına hutbe okutturup, para bastırması yanında kendisi ile birlikte askerlerine on iki dilimli Kızılbaş külahı giydirdirmek zorunda kaldı. Bunun üzerine, Şibaniler ile başından beri birlikte hareket etmiş ve ahali üzerinde güçlü tesire sahip Sünni ülema -özellikle de bu devirde sayıları çok fazla olan tarikat dervişleri- halkı Maveraünnehir ve Fergana'da önemli bir güce malik olmayan Şah İsmail'in gölgesindeki Babür'e karşı mücadeleye çağırdılar.104

Aradaki dinî ihtilâfın yanı sıra, Türkistan ahalisi için Şibânîler, Safevîlere bakarak daha yakın görünmekteydiler. Ayrıca, Şeybak Han'ın 1508'den itibaren Türkistan'ın hâmisi sıfatıyla Kalmuk ve Kazaklarla mücadelesi yanında imar faaliyetleri ve ulema ile iyi ilişkilerde bulunması, onun halkın kalbini kazanmasını sağlamıştır. Bu durum, Şibanilerin bütün gücünü toplayıp Babür'e karşı hareket etmelerini kolaylaştıracaktır. Nihayet, 1512 yılında Şeybak Han'ın yeğeni Ubeydullah Sultan, Babür'e ağır bir darbe vurup, Semerkand'da Şibaniler hâkimiyetini yeniden tesise muvaffak olmuştur.105 Garip bir tecelli olarak, daha önce halkın yardımı ile Semerkand'ı Şiban Han'ın elinden kurtarmış olan Babür, aynı halkın eski müstevli ile ittifakı neticesinde buradan kovuluyordu.

Bundan sonra Şah İsmail, meşhur kumandanı Necmî Sânî lakabıyla bilinen Emir Ahmed Isfahânî emrindeki altmış bin atlıdan mürekkeb Safevî ordusunu Babür'e yardıma gönderdi. Bunlar 1512 yılında Karşı şehrini alıp, Sünnî olan ahalisinin tamamını kılıçtan geçirdiler. Ancak, bu başarıları fazla sürmedi. Buhara üzerine yürüyen Safevî ordusu, aynı yılın sonunda Gücdüvan'da Ubeydullah Sultan idaresindeki güçlü Özbek ordusu tarafından karşılanmış, yapılan savaş Safevî ordusu ve Babür'ün yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Safevî kumandanı da bu savaşta hayatını kaybetmiştir.106 Bu galibiyet, Şibanilerin Maveraünnehir üzerinde

Timurîler ile giriştikleri son mücadeledir. Babür'un hatıratında, Şah İsmail ile olan ittifakı ve devamla gelişen hadiselerden hiç bahsetmemesi, onun bu davranışından pişman olduğu şeklinde yorumlanabilir.9/1504 yılından itibaren Orta Asya'yı terkedip Kâbil'de hâkimiyet kurmuş olan Babür, 1511-1513 yılları arasında Şibanilere karşı mücadelesinde başarısız olmasına rağmen 1513 ve 1514 yıllarını hep Kunduz'da son bir fırsat ümidiyle geçirecektir. Fakat o, Müttefiki Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim karşısında 1514 Ağustosu'nda Çaldıran'da uğradığı hezimet üzerine Maveraünnehir'i yeniden ele geçirmek maksadından vazgeçmek zorunda kalarak Kabil'e dönmüştür. Burada 1519 yılına kadar süren hazırlık döneminden sonra o, artık şansını denemek üzere Hindistan'a girecek ve 1524/25 yıllarındaki savaşlar sonucunda Dehli sultanını yenip, bütün Kuzey Hindistan'a hâkim olacaktır.107 Hindistan'da Babür'ün kurduğu devlet, Hindistan Türk Sultanlığı adıyla uzun yıllar yaşamıştır.

Böylece, bütün Maveraünnehir yine Şibânîlerin hâkimiyetine dönmüş oluyordu. Bir müddet sonra da bunu Hârezm takip edecektir. Ancak, buralarda hâkimiyeti yeniden tesis edenler, Şeybak Han'ın değil Maveraünnehir'de Ebulhayr Han neslinden, Hârezm'de ise Yâdigâr Han neslinden gelen Şibânîler olmuştur. Şeybak Han'dan sonra hanedanın en büyüğü olarak, Küçim Han diye kısaltılmış adıyla bilinen Köçküncü Han'ı görüyoruz. Ebulhayr Han'ın oğlu ve Şeybak Han'ın amcası olan Köçküncü Han, 20 yıl kadar (1510-1530) Maveraünnehir'in tamamına hükmetmiştir. Hatta, onun zamanında Ubeydullah Sultan'ın gayretleriyle Özbekler bir ara Meşhed ve Esterabad ile birlikte Horasan'ın bir kısmını ele geçirmeyi başarmış fakat, Şah Tahmasb, 1528 yılında buraları geri almıştır. Ancak, Şah Tahmasb'ın hükümdarlığı zamanında (1524-1576) Horasan Şibânîlerin saldırılarına açık bir durumda kalmıştır.108 Köçküncü Han zamanında

Merv faciasının yaraları büyük oran da sarılmış olsa da Hârezm'de müstakil bir Şibânî hanedanının zuhuruna mani olunamamıştır.

Köçküncü Han'dan sonra oğlu Ebu said Han, (1530-1533) dört yıl kadar Maveraünnehir Şibânîlerinin başında bulunmuştur. Ondan sonra Köçgüncü Han Devri'nde askerî faaliyetlerin başında gördüğümüz Şeybak Han'ın kardeşi Mahmud Sultan'ın oğlu Ubeydullah Han (1533-1539) Buhara tahtına oturmuştur. Safevîlere karşı bilhassa Horasan'da dinmek bilmeyen saldırıları ile ünlü olan Ubeydullah Han'dan sonra Köçküncü Han'ın oğlu I. Abdullah Han (1539-1540), ondan sonra da onun kardeşi Abdüllatif Han (1540-1551) hanlık tahtına geçmiştir.109 Kendi aralarında taht mücadeleleri yapmak dışında zaman zaman Horasan'a yağma akınlarında bulunmak ve arada Hârezm Şibânîleri ile savaşmaktan başka bir icraatları olmayan Maveraünnehir Şibânîlerinin en büyük hükümdarı II. Abdullah Han'dır (1580-1598).

Ebulgazi, ülkesini Şeybak Han devri hudutlarına yaklaştıran II. Abdulah Han'ın Berke Sultan soyundan geldiğini iddia eder. Buna göre; Berke Sultan Şeybak Han tarafından öldürüldüğü vakit, karısı Kuvaş Mirza'nın kızı Malay Hanzâde'yi Ebulhayr Han'ın oğullarından Hoca Muhammed Sultan nikahına almıştı. Ancak, Berke Sultan'dan iki aylık hamile olan Malay Hanzâde, yedi ay sonra bir erkek çocuk doğurmuştur. İşte, adını Canıbek koydukları bu çocuk, meşhur Abdullah Han'ın dedesidir. Ebulgazi, Malay Hanzâde'nin menfaati için doğrusunu söylemediği, ahmaklığı ile bilinen Hoca Muhammed Sultan'ın da Canıbek'i kendi oğlu bildiğini kaydeder.110 II. Abdullah Han'ın oğlu Abdülmümin Han'ın Özbek emirleri tarafından katledilmesinden sonra, Maveraünnehir Şibânîleri son bulur. Bir müddet devam eden karışıklıklardan sonra Buhara'da Cuci'nin on üçüncü oğlu Togay-Timur neslinden gelen Astırahanîler veyahut Caniyan sülâlesi başlar.111

1 Ötemiş Hacı Tarihi, Zeki Velidî Togan nüshası, 17a; Kırımlı Abdulgaffar, Umdetü’t-tevârih, neşr. Necib Asım, TTEM ilâvesi, İstanbul, 1343, s. 18.

2 Mustafa Kafalı, Altınordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s. 19; Togan, Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1942-1947, s. 34-35.

3 ŞT, Dn., s. 170; Ötemiş Hacı Tarihi, aynı yer; Umdetü’t-tevârih, aynı yer.

4 Bu mevzuda (Altınordu) müstakil bir eser vermiş olan A. Y. Yakubovskiy, H. Howorth, B. Spuler, Rene Grousset vb. Batılı meslektaşı gibi Altınordu Devleti’nin ulus yapısı, Cuci ulusunun Altın Orda adını alışı hususunda çelişkili neticelere varmıştır. Bizzat Yakubovskiy, bu müşkilatı, “Moğolların seferleri sonunda Deşt-i Kıpçak’ta ve ona bitişik bölgelerde büyük bir imparatorluk kurulmuştu. Doğu kaynaklarının Cuci Ulusu veya Gök Ordu dedikleri bu devlete, Rus kronikleri Altınordu adını veriyorlar. Lakin bu sonuncu adın bu devlete verilmesinin sebebi şimdiye kadar açıklanamamıştır’’ diye ifade etmektedir (a.g.e., s. 30). Yine aynı mevzuda monografik bir eser vermiş olan Mustafa Kafalı, Batılı meslektaşlarının yerli kaynaklara dayanmamalarından kaynaklanan hatalarını tashih etmiştir bk. Kafalı, a.g.e., 18 vd.; “Cuci Ulusu ve Akordu (Altınordu), Gökordu Hanlıkları”, İÜEFTD, sayı 24, İstanbul 1970, s. 63-65.

5 “Şeyban” adının doğru okunuşunun “Şıban” veya “Şiban” şeklinde olması gerektiği hususunda bk. Barthold, Orta Asya., s. 225; Togan, a.g.e., s. 35; M. Kafalı, “Şiban Han Sülâlesi Ve Özbek Ulusu”, Atsız Armağanı, İstanbul, 1976, s. 295-306.

6 Kafalı, a.g.e., s. 29-33.

7 Ötemiş Hacı Tarihi, 17a; Umdetü’t-tevârih, s. 18; Kafalı a.g.e., s. 33.

8 (Sayın Han) inisi Şiban Hanga cüldük tiyb onbiş ming üylik il birdi. Şiban Hanga gene ol seferde algan ülke ve vilayetlerdin Kürel yurtını birdi, bayrı ilindin Kuşçı ve Nayman ve Karlık ve Böyrek bu tört uruk ilini birdi, taki aytdıkim olturur yurtung akam İlçen (İçen-Orda) birlan mening aramızda bolsun, yazına Irgız, Savık'da Ur ve İlek ta Ural tağınaça, Yayık'nıng kün toğuş tarafını yaylagıl, kış bolganda Ara-Kum, Kara-Kum ve Sır Suyı'nıng boyı, Çu suyı'nıng ayakı, Sarı-Su'nıng ayakını kışlagıl teydi.", ŞT., Dn., s. 181.

9 Kafalı, a.g.m., s. 300-302.

10 ŞT, Dn., s. 182; XVI. asrın başlarından itibaren Hârezm, Maveraünnehir ve Tura Şîbânîleri adıyla üç ayrı koldan sülâle teşkil etmiş olan Şîbânîler, bu Külük Ming-Timur neslinden gelmektedir. Bunlardan konumuz dışında kalan Tura Şîbânîleri adıyla bilinen sülâle, Ming-Timur'un oğlu Big-Kondı neslinden devam etmiştir. Esas Şiban yurdunda kalan bu sülâlenin nesebi şöyledir: Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul oğlu Ming-Timur oğlu Bik-Kondı oğlu Gali (Ali) Oğlan oğlu Hacı Muhammed oğlu Mahmudek (Şeybak) oğlu Külük Muhammed oğlu Aybak oğlu Murtaza oğlu Küçüm Han. Ötemiş Hacı Tarihi, 73a-b; Kafalı, a.g.e., s. 36.

11 ŞT., Dn., s. 182.

12 Kafalı, a.g.e., s. 34 ve a.g.m., s. 305.

13 Ötemiş Hacı Tarihi, 47b; Umdetü't-tevârih, s. 55-57; Kafalı, a.g.e., s. 34.

14 ŞT., Dn., s. 182-184.

15 ŞT., Dn., s. 184; Fİ., Bn., s. 102.

16 Ötemiş Hacı Tarihi, 48b, 69b; Kafalı, Altınordu., s. 34 ve a.g.m., s. 305.

17 Şeyh Süleyman Efendi, Lügat-i Çağatay, İstanbul, 1298, “Toğma”, s. 121.

18 Togan, Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, s. 31.

19 Togan, a.g.e., s. 31-32.

20 Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 242; Nitekim, asrımızın başında ölen Rus âlimi Radlof, Tatar adıyla Osmanlı dışındaki Türkleri kastedmekteydi.

21 Tiesenhausen, I, s. 368-371, 375, 389-391.

22 “il ulusnı din-i İslâmga kirgözdi barça halk ol sâhib-i devletning sebebidin şeref-i İslâmga müşerref boldılar andın song barça Cuci ilini Özbek ili teydilar ta kıyamet gaça hem aytgusı tururlar.”, ŞT., Dn., s. 174-175.

23 “temâmet il ve ulusını din-i İslâmga teklif kılıb barça ol sâhib-i devletning şerâfetidin şeref-i İslâmga müşerref boldılar ve hüküm kıldı kim mecmû’ kalemrevim dağı müselman bolgan ilni mening atım bile atasunlar mundın song Cuci ilini Özbek deydiler ta kıyamet gaça hem aytgusıdurlar.”, Fİ., Bn., s. 99.

24 Böribây Ahmedov, a.g.e., s. 13.

25 W. G. Tiesen Hausen, Sbornik materyalof otnasiaşçihsia k istorii Zolotay Ordu c. II, neşr. A. A. Ramoskoviç-. S. L. Volin, Moskova-Leningrad, 1941, s. 221-222.

26 A.g.e., s. 226.

27 A.g.e., s. 233-235.

28 N. Şâmî, Zafernâme, terc. Necati Lugal, Ankara, 1987, s. 67, 114, 151.

29 A. A. Semenov, “K voprosu o proishojdenii i sostave Uzbekov Şeybani-Hana”, Raboçaya Hronika İnstituta vostokovedeniye, II, Taşkent 1944, s. 14-15.

30 Yakubovskiy, a.g.e., s. 131-136.

31 Misâl olarak bk., Özbekistan S. S. R. Tarihi, Özbekistan Fenler Akademiyası neşr., Taşkent, 1958, s. 213-216; 1970, c. I, s. 508-514.

32 N. Veseloskiy, a.g.e., s. 89, not 2.

33 H. Vamberi, Buhara Yahud Maveraünnehir Tarihi, s. 75-76.

34 Kafalı, a.g.e., s. 24-29; a.g.m., s. 301.

35 Kafalı, a.g.m., 301-302.

36 Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 242, 243.

37 Yakuboskiy, a.g.e., s. 135.

38 Fazlullah Rûzbehân, Mihmânnâme-i Buhara, neşr. Minûçihr Sütûde, Tehran 1341, s. 41-42.

39 Fazlullah Rûzbehân, a.g.e., s. 211; H. H. Howorth, History of the Mongols, c. II/2, Taipei 1970, s. 627; B. Ahmedov, a.g.e., s. 54.

40 Barthold, "Ebülhayr", İA, s. 84; Böribay Ahmedov, a.g.e., s. 40.

41 Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 312-313; Uluğ Beg ve Zamanı, s. 141.

42 Ötemiş Hacı Tarihi, 48b; Kafalı, a.g.e., s. 35.

43 Barthold, "Ebülhayr", s. 84; Yakubovskiy, a.g.e., s. 139; B. Ahmedov, a.g.e., s. 47-48.

44 Mirhond, a.g.e., c. VI, s. 264, 265; Fazlullah Ruzbehan, a.g.e., s. 145; Barthold, Uluğ Beg ve Zamanı, s. 212-214; İ. Aka, Timur ve Devleti, Ankara, 1991, s. 84.

45 ŞT., Dn., s. 186-188, Fİ., Bn, s. 103.

46 Mirhond, Ravzatü's-safâ, Luknov, 1332, c. VII, s. 11.

47 B. Ahmedov, a.g.e., s. 53-54; Barthold, "Ebülhayr", s. 84.

48 Barthold, "Ebülhayr", s. 84; R. R. Arat, ''Kazakıstan'', İA, s. 499; Bu devre kadar, bu adla anılan başka bir kavim ve devlet görülmemiştir. Ş. Süleyman'ın bî-hânemân (ailesiz, evsiz) şeklinde izah ettiği bu kelime asi,

serbest, hür manalarını taşımaktadır. Timur'un hükümdarlığa gelmeden önceki yılları Şerafeddin Ali Yezdî gibi Timur tarihçileri tarafından Kazaklık vakitleri olarak vasıflandırılmaktadır. Yine Babür Hatıratında, firarî ve yalınız olduğu zamanlarını kazaklık zamanları olarak yadetmektedir. Umdetü't-tevarih'te Secut Ali Bey oğlu Hasan Beg'in, babasının katledilmesi ardından Hârezm valisi Kongirat Kangiday oğlu Ak Hüseyin'e ilticasını, kazak çıkub diye ifadesine bakılırsa, (s. 44) kelimenin deyim hâli olan kazak çıkmak şeklinde boyun eğmemek için ilticâ etmek, sığınmak manası kazandığını söyleyebiliriz. Kazak mefhumu hakkında etraflı bilgi için bk. Togan, Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, s. 37.

49 H. H. Howorth, History of the Mongols, c. II/2., Taipei, 1970, s. 627; B. Ahmedov, a.g.e., s. 54.

50 R. R. Arat, "Kazakistan", s. 499.

51 Barthold, "Ebülhayr Han", s. 84.

52 ŞT., Dn., s. 183; İyi bir şair olan Muhammed Şiban Han'ın divanının yazma nüshalarından biri Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüp. Nu. 3436'da bulunmaktadır. Yine kendisini konu edinen eserlerde şiirlerinden numunelere raslanılmaktadır. Misâl: Elf dik toğrı bol her işde akıl/Anıng üçün bolubtur harf-i yekta, Rûzbehân, a.g.e., s. 63-70.

53 Yahya b. Abdüllâtif Kazvinî, Lübbü't-Tevârih, neşr. Seyyid Celâleddin Tehrânî, s. 232, 233.

54 İskender Bey Türkman, neşr. Alem ârâ-yi 'Abbâsî, İyrec Avşar, Tahran, 1334hş., c. I, s. 36, 37.

55 Togan, Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, s. 123, dip not 64; L. Bouvat, "Şeybânî Han", İA, s. 454.

56 B. Ahmedov, a.g.e., s. 54.

57 Hondmir, Habibü’s-siyer, neşr. Nasır Hüsrev, Tahran, 1333 hş., c. IV, s. 273; Vambery, a.g.e., s. 77, 78; H. H. Howorth, a.g.e., c. II/2, s. 691; L. Bouvat, “Şeybânî Han”, İA, s. 454.

58 Ş. T., s. 191-193; F. İ., s. 104.

59 Hondmir, a.g.e., c. IV, s. 273; Veselovskiy, a.g.e., s. 97; Howorth, a.g.e., s. 692; L. Bouvat, “Şeybânî Han”, İA, s. 454.

60 Hondmir, a.g.e., c. IV, s. 273-274; Özbekistan S. S. R. Tarihi, Özbekistan Fenler Akdemiyası Neşriyatı, Taşkent, 1970, Tom I., s. 519.

61 Hondmir, a.g.e., c. IV, s. 274.

62 Hondmir, a.g.e., c. IV, s. 274, 275; Veselovskiy, a.g.e., s. 97, 98; Howorth, a.g.e., s. 92, 93.

63 Mirhond, Ravzatü’s-safâ, Luknov, 1332, c. VII, s. 66; Hondmir, a.g.e., c. IV, s. 76, 77; Muhammed Salih, Şeybânînâme, Özbekçe neşr. E. Şadiyev, Taşkent, 1989, s. 39-46.

64 Mirhond, a.g.e., c. VII, s. 66; Hondmir, a.g.e., c. IV, s. 77, 78; Muhammed Salih, a.g.e., s. 46-55; Babür, a.g.e., s. 120.

65 Mirhond a.g.e., s. 66-67; Hondmir, a.g.e. c. IV, s. 79-91; Muhammed Salih, a.g.e., s. 73-94; Babür, a.g.e., s. 120-143.

66 Şeybânînâme, s. 114-121, 125-136; Babür, a.g.e., c. I, s. 152-171.

67 Muhammed Salih, a.g.e., s. 232-244, 247-255; Hasan Bey Rumlu, Ahsenü’t-tevârih, hazır. Abdülhüseyin Nevâî, Tahran 1357hş., s. 109, 115; Vamberi, a.g.e., s. 82-83.

68 “Çin-Sûfîge çu bu sözler yetti/Tükmen cehli bile ayıttı: Her ne başımga yazıbtur takdîr/Körmayin anı menge yok tedbîr; Türkmenler uruşa almadılar/Han kaşıda Turuşa almadılar, Lek nusret keliban han sarı/Türkmen münhezim oldı barı.; Kal’a çün Özbek ile toldı tamâm/Türkman yüzi kara boldı tamâm”, Muhammed Salih, a.g.e., s. 299-316; Babür, a.g.e., s. 253.

69 Babür, a.g.e., s. 252-253.

70 Mirhond, a.g.e., c. VII, s. 77-78; Hondmir, a.g.e., c. IV, s. 368-375; Babür, a.g.e., s. 253; Hasan Bey Rumlu, a.g.e., s. 118-119.

71 Mirhond, a.g.e., c. VII, s. 78, 79; Babür, a.g.e., s. 287.

72 Babür, a.g.e., s. 288.

73 Babür, a.g.e., s. 302, 303.

74 Rûzbehân, a.g.e., s. 127-128.

75 Mirhond, a.g.e., c. VII, s. 99-113; Hasan Bey Rumlu, a.g.e., s. 121-123, 129-134; Babür, a.g.e., s. 325, 326, 328, 329.

76 Mirhond, a.g.e., s. 112.

77 Rûzbehân, a.g.e., s. 205.

78 Muhammed Salih, a.g.e., s. 23-37; Rûzbehân, a.g.e., s. 248, 258 vd.

79 Babür, a.g.e., c. II, 326-327.

80 Rûzbehân, a.g.e., s. 184-188.

81 Rûzbehân, a.g.e., s. 42-47.

82 Rûzbehân, a.g.e., s. 203-229.

83 Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, terc. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 4-22, 62-86; Tahsin Yazıcı, "Safevîler", İA, 53-59; "Şah İsmail", İA, s. 275-279.

84 Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, 1976, s. 1-49.

85 Yahya b. Abdüllâtif Kazvinî, a.g.e., s. 235-241; Hasan Bey Rumlu, a.g.e., s. 147-148; İskender Bey Türkmân, a.g.e., s. 25-36.

86 Özbekistan S. S. R. Tarihi, Taşkent, 1958, 221-222.

87 Faruk Sümer, a.g.e., s. 31.

88 Rûzbehân, a.g.e., s. 248, 253, 255, 306-307.

89 a.g.e., s. 317, 322.

90 "Nâm-ı o Yâdigâr-i hânî şod", a.g.e., s. 349.

91 Hasan Beg Rumlu, a.g.e., s. 147-149; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 37.

92 Hasan Beg Rumlu, a.g.e., s. 149-153; Vamberi, a.g.e., s. 89-90, H. H. Howorth, a.g.e., s. 706, 707.

93 Hasan Rumlu, a.g.e., s. 153-160; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 37-38; Vamberi, a.g.e., s. 90; Howorth, a.g.e., s. 707.

94 Hasan Beg Rumlu, a.g.e. s. 161; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 38.

95 İbn ‘İyâs, Bedâi’yü’z-zuhûr, c. IV, neşr. M. Mustafa, Kahire, 1984, s. 218-227.

96 Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, s. 125.

97 Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, terc. Mehmed Atâ Bey, İstanbul, 1984, c. IV, s. 1024.

98 Hasan Beg Rumlu, a.g.e., s. 163; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 38-39.

99 H. Vamberi, a.g.e., 90-91; L. Bouvat, “Şeybânî Han”, İA, s. 455.

100 ŞT., Dn., s. 194; F. İ., s. 104.

101 Hasan Beg Rumlu, a.g.e., s. 163-164; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 37-38.

102 Hasan Beg Rumlu, a.g.e., 166; Halis Bıyıktay, Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu, Ankara, 1989, s. 24-25.

103 Hasan Beg Rumlu, a.g.e., s. 167; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 39-40.

104 Hasan Beg Rumlu, a.g.e., s. 166-167; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 40.

105 Hasan Beg Rumlu, a.g.e., s. 167; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 40.

106 Yahya b. Abdüllâtif Kazvînî, a.g.e., s 233; Hondmir, a.g.e., c. IV, s. 523-530; Hasan Beg Rumlu, a.g.e., s. 168-174; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 40-41.

107 Babür, a.g.e., s. 345 vd.; Halis Bıyıktay, a.g.e., s. 16 vd.; M. F. Köprülü, "Babür"., İA, s. 181-183.

108 Yahya b. Abdüllâtif Kazvînî, a.g.e., s. 233-234; Hasan Beg Rumlu, a.g.e., s. 222-223, 256-273; İskender Beg Türkmân, a.g.e., s. 50-58.

109 Yahya b. Abdüllâtif Kazvînî, a.g.e., s. 234.

110 ŞT., DN., s. 193-194.

111 H. H. Howorth, a.g.e., c. II/2, s. 733-743.

Semerkant Bölgesindeki Özbeklerin Etnik Tarihi / Dr. Azim Malikov [s.617-623]

Semerkant Devlet Üniversitesi / Özbekistan

Araştırmanın amacı Semerkant bölgesindeki Özbek kabilelerinin XVIII. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar olan süreye ait tarihi malzemenin toplanması ve yorumlanmasıdır.

Araştırma XVI-XIX. asra ait basılmış yazılı kaynaklar, V. V. Radlov, A. P. Fedçenko, A. D. Grebenkin, V. V. Barthold gibi devrim öncesi araştırmacıların eserlerine, etnografik tasvirlere, toponomik verilerine ve çeşitli yıllara ait bilimsel yazılara dayanıyor.

Malzemenin hacmini dikkate alarak biz bu yazıda Semerkant bölgesindeki daha sonra Özbek halkının önemli bir parçasını oluşturan Türk dilli halkların -Kıpçak, Nayman, Saray, Mangıt, Tuyaklı, Barlas ve diğer Türklerin- etnolojik tarihinin bazı noktaları üzerinde duracağız.

İlk önce verilen tarihi dönemler için, Semerkant Özbeklerinin etnolojik tarihinin kısa bir özetini yapalım.

M.S. 1. Bin Yıl Ortalarında Etnik Durum

Özbeklerin etnogenezinin başlangıcı, Orta Asya ovasındaki vahalarda Türk dilli halkların ortaya çıkmasının ilk etaplarıdır. Bu sürecin başlaması Türk kağanlığının kurulmasından önceki döneme aittir. Bugün elimizde olan malzemeye dayanarak, VI. yy.'da Altay Türklerinin gelmesinden önce, Orta Asya çöl ve vahalarında bir miktar Türk dilli halkın yaşadığını tahmin edebiliriz. Bölgenin oldukça eski zamanlardan polietnik olduğu düşünülüyor, yani burada Türk dilli ve Fars dilli halklarla beraber diğer dil gruplarına giren halklar da mevcuttu.

VI - VIII. Yüzyıllar Arası Etnik Tarih

Malzemenin Türk Kağanlığı dönemlerinde Orta Asya ovasında bir dizi Türk boy ismi de verdiğini söylemeliyiz. Bunlar Tugü, Kumici, Karluk, Halac, Türgeş, Çola ve diğerleridir. Kendilerine özgü karakteristik kültürleri olan Tugü Türkleri hariç, diğer Türk dilli halkların arkeolojik kültürler arasında ayırt edilmesi oldukça zordur.

VI-VII. yüzyıllar arasında Semerkant bölgesinde tümü 'Türk' olarak isimlendirilen geniş bir Türk dilli halk dilimi oluşmuştu. Bölgedeki Türk dilli halkların kendilerine ait Runik yazı alfabesi de mevcuttu ki Mug dağındaki kalede bulunan arşivden çıkan eski Türk dilinde yazılmış belge de bunu ispatlamaktadır. Bir yığın hükümdar Türk idi; devlet memurları da sıkça Türk dilli halklardan oluyordu.

IX-XII. Yüzyıllarda Etnik Süreçler

Arap istilası Orta Asya ovasındaki etnik süreçleri oldukça kuvvetli biçimde etkiledi. Sogd, Baktriya ve Harezm dilleri ortadan kalktı; Türk dilli halkların birleşmesi yavaşladı.

Bununla beraber, bazı araştırmacıların düşüncesine göre, VIII-IX. yy.'larda Türk etnik birliğinin temel çizgilerinin oluşması hızlanmıştı. Bu Özbek bölgesinin etnik temelini oluşturdu.

A. Askarov'un düşüncesine göre, Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Yedi Su, Taşkent vahası, Fergana, eski Sogd ve Baktriya dahil olmak üzere, Kaşgar'dan Amu Derya'ya kadar olan bölgeyi kapsayan Karahanlılar Devleti'nin kurulması Özbeklerin etnogenezinin oluşmasını sona erdirmişti.1 Özbek halkının genel olarak Karahanlılar Devleti çerçevesinde oluşmuş olduğu, fakat onun birleşmesinin daha sonra da devam ettiği düşünülmektedir.

VIII-XV. Yüzyıllar Arası Etnik Tarih

Oluşmakta olan Özbek halkının zamana göre bir sonraki etnik katmanı, Çağatay hükümranlığı döneminde Türk dilli halkların kuzeyden Orta

Asya ovasına akın etmeleri ile bağlantılıdır. Bilindiği gibi Cengiz Han'ın ordusuyla beraber Orta Asya'nın doğu bölgelerinden Orta Asya'ya birçok Türk dilli ve birkaç Moğol kabilesi geçmişti. Bu döneme ait yeni Türk ve Türkleştirilmiş Moğol boylarından bazıları-Celayirler, Barlaslar, Kauçinler, Arlatlar, Kungratlar, Mangıtlar ve diğerleri bilinmektedir. XIV. yy.'da çoğunlukla, Semerkant'ın da içinde bulunduğu, Moğol Çağatay ulusu arazisinde yaşayan bu boylar grubuna Çağatay deniyordu. Bunlar, ataerkil -aşiret düzenini koruyan göçebe- çobanlardı. Yavaş yavaş bunlar yerleşik ahalinin ekonomik-kültürel geleneklerini benimsiyordu. Yeni gelen boyların çoğunluğu, oluşmakta olan Özbek halkının dilini oldukça çabuk benimsedi. Bunun nedeni, bu dilin kendi dillerine olan yakınlığıydı. Çağatay Türkleri XIV-XV. yüzyıllar arasında Orta Asya'da, Timur ve Timur devletlerinde önemli rol almıştı. XV yy.'da "Çağatay" terimi daha geniş bir anlam kazandı. Bu terim artık sadece Moğol istilası zamanı gelen boylara değil, bundan önce gelen boylarla (örneğin Karlukları) beraber Maveraünnehr'in bütün Türk dilli ahalisi için kullanılmaya başlamıştı.2

XVI Yüzyıl ile XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Etnik Süreçler

Türk dilli halkların Orta Asya'ya son önemli akını XV. asrın başlarında olmuştu. Bu sefer onlar Deşti Kıpçak'tan gelmekteydi. Bu dönemde Orta Asya'da siyasi ve ekonomik durum nedeniyle, Deşt-i Kıpçak boylarının Hükümdarı Şeybani Han'ın orduları burayı ele geçirmekte pek zorluk çekmemişti. Şeybani hanla beraber gelen ve "Özbek" ortak adıyla tanınan Türk dilli boylar, Zerefşan Kaşka-darya ve Surhandarya vadilerine, Harezm ve diğer bölgelerine yerleştiler.3

XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın Başlangıcındaki Etnik Süreçler

Feodal bölünmenin kalması, sürekli savaşlar ve iç çatışmalar Özbeklerin parçalanmasını güçlendiriyor, etnik gelişmenin devamı ve milli birliğin

oluşmasını frenliyordu. Farklı tarihi dönemlerde Özbek halkıyla birleşen farklı etnik grupların -Sart, Türkmen, Deşti Kıpçak Özbeklerin- yaşam şekli ve kültüründe olan önemli farklılıklar eskisi gibi korunmuştu.4 Araştırmacılar, Özbeklerin arasında birbirinden farklı birkaç büyük grup göstermektedirler.

Genel olarak Özbekler iki ana gruba ayrılıyordu - birinci ve en eskisi, kendi nesil ve boylarının ismini hatırlamayanlar; ikincisi kendi nesillerini ve boylarını bilenler ki bunlar Deşt-i Kıpçak Özbekleri ve daha erken oluşmuş gruplardı. Bu sonuncular da kendilerini Deşti - Kıpçak Özbeklerinden farklı sayıyorlardı.

Bunlara örnek olarak erken Karluk, Barlas, Türkmen vd. gösterilebilir.

XIX-XX. asrın başlarında Semerkant arazisinde kırktan fazla Türk dilli (Özbek) boy yaşamaktaydı ki bunlardan en kalabalığı Kıpçaklardı; daha sonra ise Nayman, Saray ve diğerleri geliyordu.5

Bundan sonra, biz, Özbekleri oluşturan Türk dilli halkların sadece bazılarının tarihini inceleyeceğiz.

Kıpçaklar

Onlar M.Ö. III. asra ait Çin kaynaklarında mevcutturlar. Bu dönemlerde onlar Altay’a komşu bölgede yaşıyorlardı. Daha sonra, büyük ihtimalle erken Ortaçağ döneminde onlar Orta Asya ovasına geçmeye başlamışlardı. Ünlü etnograf K. Şaniyazov Özbekistan Kıpçaklarının, bu arada da Semerkant Kıpçaklarının, tarihini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bundan dolayı genellikle onun verilerine dayanacağız.6

XIX. asrın başlarında Zerefşan vadisinde 40 bine yakın Kıpçak ailesi yaşamaktaydı. Eğer her ailede 5 kişinin olduğunu düşünürsek, bu dönemlerde Kıpçak ahalisinin 200 bin olduğunu varsayabiliriz. 1920 nüfus sayımı zamanı Zerefşan vadisinde sadece 52.100 Kıpçak bulunuyordu. Bu fark, Zerefşan Kıpçaklarının büyük bir kısmının yüzyıl

boyunca yerleşik hayata geçerek kendi asıl kimliklerini unutmuş olmalarından ve kendilerini Özbek sanmalarından kaynaklanıyordu.

Zerefşan vadisinde Kıpçakların çoğunluğu Akderya ve Karaderya nehirlerinin (Zerefşan nehrine dökülür) üst kısımlarının kuzeyinde, şimdiki Semerkant vilayetinin Payarık bölgesinde yaşamakta ve burada Özbek ahalinin %45'lik bir bölümünü oluşturmaktaydı. Kıpçaklar aynı zamanda bu vilayetin Bulungur, Pastdargom, İştihan, Narpay bölgelerinde de yaşamaktalar.

Semerkant vilayetinin birçok köyünde Kıpçaklar eski oturaklı Özbek ahalisinin yanı sıra diğer yarı göçebe Özbeklerle (Kıtay, Kırk, Tuyaklı, Kungrat, Nayman, Türk, Nuratin Türkmenleri vd.) beraberce yaşamaktadırlar. Kıpçak grupları Ekim devrimine kadar, yaşantı ve dilin bazı kendilerine özgü özelliklerini koruyarak, ayrı gruplar halinde yaşamaktaydılar.

Alan araştırmaları sonuçlarının gösterdiği gibi XIX. asrın sonları-XX. asrın başlarında Zerefşan vadisinde alttaki Özbek-Kıpçak grupları yaşamaktaydı:

I. Toguzuruv (Tokuz) veya Toguzbay; Karauz, Çuraş, Çalnogay, Çalmayun, Uraztay, Kırımhoca, Cagalbaylı, Tuyaklı, Ayuçi.

II. Cetı-uruv Aytamgalı, Koştamgalı, Sırgalı, Kamçılı, Cuvanlı, Samanotlı, Çumuçlı.

III. Parça-Kıpçak: Uştamgalı Torı-Aygır veya Torttamgalı (Uzun çekli, Bakalçok, Çuvullok), Kanjıgalı, Çapraşlı, Kara-Kesak-Çir-Tak, Bılting Tokal.

IV. Ak-kıpçak: Cagaltay (Kulcaman, Şanazar, Karahan), Şegarbay, Buribay, Ak-pıçak, Pıçakçı.

V. Kara-kıpçak: Kara-Kıpçak (Gumbaz, Batal, Kovan, Kara-boyır, Kara - Moyun, Kara-nayman).

VI. Sarı-kıpçak: Altı ata (Altıvoy veya Altı ata balası)-(Kara-moyun, Karaupa, Sarıvoş), Çerik, Çirkiravuk, Çuvullok, Boltalı, Beş sarı, Elatan, Kanjigalı, Sarı. Beşbola, Cagalbayli, Burlay, Oray, Sokmon, Çugmon.

VII. Kıpçak-saray: Abaklı, Karga-ayak, Kırk-ayak, Kazayaklı, (Taşkantli, Hona), Kanjıgalı, Kulçan, Koçkor, Çorkusa, Mirzotup, Şigarak.

Yukarıda verilenlerin yanı sıra Zerefşan vadisi Kıpçakları arasında Tana, Oyrat, Bokalçek, Beşbarmok, Budak, Jurnat, Kalandar, Çangarokçi (bu sonuncular Fergana Kıpçakları arasında da vardır) grupları da var.7

Yukarıda ismi geçen Özbek-Kıpçak gruplarından en büyüğü Toguz-uruv'dur (veya Toguz-tog).

Ceti-uruv (uru) Kıpçak -XIX. asrın sonları- XX. asrın başlarında Zerefşan vadisinde en büyük Kıpçak soylarından biridir. Ceti uruv etnonimi Özbek-kurama, Kıpçakların Başkır boyu, Küçük Juz Kazaklar ve ("jeti uruu" şekliyle) Kıtay, Sarıbagış, Sarua Kırgız boylarında da saptanmıştı. Kazak ve Kırgızların ceti urusunda Kıpçak etkisi var. Fakat Özbek Ceti-uruv Kıpçakları ile Kazak ve Kırgız Ceti-uruvlarda aşiret isimleri farklılık göstermektedir, yani bir gruptaki aşiret isimleri başka bir gruptaki aşiret isimlerinden farklıdır. Ceti-uruvların tarihte birleşmeleri hakkında kesin bilgi yoktur. Sadece "Ceti uruv" etnoniminin farklı boy birleşmelerinde kendiliğinden oluşmuş olabileceğini varsayabiliriz. Başka türlü de olabilirdi. Geçmişte "Ceti-uruv" Deşt-i Kıpçak boyları içinde büyük bir aşiret olmuş, daha sonra ise aynı ismi taşıyan birkaç bağımsız aşirete bölünmüş olabilir. Bunlar da artık başka (Kıpçak ve Kıpçak olmayan) aşiretleri ve aşiret parçalarını kendi içlerine alıyordu. Nihayet, onların aşiretleri doğal nüfus artışı, başka aşiretlerin dağılması sonucu veya herhangi başka bir sebepten (yeni isimlerle) yeniden kurulabilirdi.8

Ceti uruv aşiret birleşmesi kökenleri farklı (Kıpçak ve Kıpçak olamayanlar) aşiretleri birleştiriyordu. Büyük ihtimalle gösterilen yedi

aşiret Ceti uruva daha sonra-Zerefşan vadisinden girmiştir (XVIII-XIX. yy.'larda).

Parça-Kıpçak, Zerefşan vadisindeki kırma Kıpçak aşiretlerinin büyüklerinden biridir. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlangıcında Uç-tamgalı, Tor-aygır veya Torı-aygır (Tort-tamgalı), Kanjigalı, Çapr-aşlı, Biltıng, Tokal aşiretlerinden oluşmaktaydı.9

"Parça" terimi, birçok Özbek aşiretinin isminde, ismin parçası olarak geçmektedir. Büyük ihtimal "parça" terimi farklı aşiretlerin parçalarını göstermektedir.

İncelediğimiz dönemde Kıpçaklar, aşiret parçaları, boy ve boy birleşmelerinden oluşmaktaydılar. Onların içinde farklı etnik grupların eski ve Ortaçağ'a ait izlerini bulabiliriz

Harezm'in bir dizi aşiretinin isimleri (Kanjigali, Tuyaklı, Bolgalı, Kara-Kıpçak) Zerefşan vadisi Kıpçak aşiret isimleri ile aynıdır, ki bu da onların ortak kökenleri olduğunu gösteriyor. Ve bu aşiretler genel olarak Kıpçak aşiretleri olmuştur.

Kıpçakların etnik ortamında Nayman, Tuyak, Kıtay, Yuz, Kangal ve diğer boyların aşiret isimlerine benzer isimler taşıyan aşiretler mevcuttu. Türkleştirilmiş Moğollar da bulunuyor (Tama, Oyrat). Bir dizi Özbek boy ve aşiret-boy birleşimlerinde de Kıpçak etkisi gözleniyor (Katagan, Saray, Kungrat, Kurama, Mangıt, Yuz ve diğerleri); bunlar Özbeklerle komşu başka halklarda da (Karakalpak, Kazak, Türkmen, Kırkız) vardır.10

XVIII-XIX. yy. kaynaklarında Zerefşan vadisinin Kıtay ve Kıpçak aşiret-boy birleşmeleri çift bir isimle Kıtay-Kıpçak ismiyle anılıyor. Fakat bu birleştirme görecelidir. Gerek Kıtaylar, gerekse Kıpçaklar kendi bağımsız etnik birimlerine, bağımsız (birbirinden farklı) aşiret yapılarına ve ayrı tamga sahiplerdi. Her ikisinin de başlarında kendi hükümdarları, beyleri vardı. Fakat eskiden beri komşu arazilerde yaşıyorlardı. Kıtay-

Kıpçaklar ortak düşmanlarına karşı beraberce hareket ediyor, kendi aralarında ticaret yapıyorlardı. K. Şahniyazov'a göre aralarında akrabalık ilişkisi yoktu, sadece askeri-politik ve tarihi bağlar mevcuttu.11

Naymanlar

Reşidüddin'in verdiği bilgiye göre Naymanların Moğol öncesi dönemlerde, ilk hükümdarları Narkış-tayan ve Eniat-kaan olan oldukça kuvvetli devletleri vardı. 1218 senesinde Moğollar Naymanların devletini tamamen dağıtmıştı.12 Bu yenilgi Naymanların bir kısmını daha batıya, Orta Asya devletlerine ve Orta Kazakistan çöllerine kadar göç etmeye zorlamıştı.

XV. yüzyılın 30-60 yıllarında Naymanların bir kısmı "Göçebe Özbekler" ulusuna giriyorlardı.13

1681 senesinde Nayman asıllı Abdülkerim Bey Semerkant'ın hükümdarı olarak tayın edilmişti ve aynı zamanda parnavaçi görevini almıştı.14

XVIII-XIX. yüzyıllarda Naymanlar Buhara emirinin ordusuna girip, taç giyme merasiminde bulunuyorlardı.15

XIX. yüzyılın ilk yarısında bazı Naymanlar Semerkant'ın içinde oturuyorlardı. Belgelerde ünlü Nayman hattat Abdulcabbar'ın ismi geçmektedir.16

Naymanlar Bulungur, Cambay, Kattakurgan, Pastdargom, Narpay ve Urgut bölgelerinde yaşıyorlardı. Kattakurgan etrafında Naymanlar, Zerefşan nehrinin sol kıyısında bazen birbirine yakın, bazen de dağınık bir şekilde, ayrı topluluklar halinde yerleşiyorlardı.

Çupan-ata yükseltilerinde (Semerkant girişinde) Kara-nayman aşireti yaşamaktaydı.17 Naymanlar kendi içlerinde 17 aşirete bölünüyordu: Pulatçı, İlanlı, Kuştamgalı, Karanayman, Kazak-Nayman, Burunsav, Kozayaklı Nayman, Karaguk, Agran, Mamay, Sakzil, Çumçuklı, Sadirbek,

Ukreş-Nayman, Jagarbaylı, Baganalı, Baltalı Nayman. Nayman şivesi, Kıpçak Cekaya Özbek şiveleri grubuna girmektedir.18 1926 yılı verilerine göre Semerkant vilayetinde 35,500 nayman yaşamaktaydı. XX. yy. başlarında Semerkant ve Buhara Naymanlarının çoğu diğer Özbeklerle karışmamaya çalışıyor, dil ve yaşam tarzlarının pek farklı olmamasına karşın kendilerini Özbek saymıyorlardı. Birçoğu kendi nesillerini iyi biliyor, Naymanların sayıca ikinci olduğu Orta Cüz Kazaklarla akrabalıklarını onaylıyorlardı.19

Saraylar

A. D. Grebenki'nin fikrine göre Saraylar Zerefşan vadisi arazisine Kuzey Afganistan'dan (Belh bölgesi) göç etmişlerdir.20 Onların temsilcilerinden XVII. yüzyılın sonuna ait tarihi kaynaklarda bahsedilmektedir.21

XVIII-XIX. yüzyıllarda Saraylar Buhara Emirinin ordusuna giriyor ve taç giyme merasiminde bulunuyorlardı.22

Birçok Saray Semerkant'ın güneyinde, dağların yamaç ve eteklerinde, Cam çölünde, Miankale'de ve Nuratin dağlarının kuzey yamaçlarında yaşıyorlardı.23 Aynı zamanda Saraylar, Bulungur ve Cambay bölgelerinde yaşamaktaydılar.24 Zerefşan'ın orta vadisinde Sarayların bu aşiretleri kaydedilmiştir: As-saray, Kungrad-saray, Kıpçak-saray. As-saray aşireti kendi içinde yediye bölünmektedir: Taka, Kungrad, Kara-buyin, Keneges, Beşmergan, Taramuş, Sadır. Kıpçak-saray aşiretinin de altı kolu var: Çar-kusa, Nayman, Şigalı, Kazyaklı, Kacigalı, Avaklı.25

19. yüzyılda Saraylar yarı göçebe yarı yerleşik bir hayat sürüyorlardı.26

Mangıtlar

XIII. yüzyılda Cengiz Han'la beraber Orta Asya'ya göç eden boylardan biridir.

Bir kısmı 15. yüzyılın 30-60’lı yıllarında “Göçebe Özbek” ulusuna dahillerdi.27 Kaynaklara göre Mangıtlar esas Özbek boylarından biridir.28 XVI yy.’da bir kısmı Şeybani Han’ın Maveraünnehir’e yaptığı seferde bulunmuştu.

18. yy.’ın ortalarında, Buhara Hanlığı’nda siyasi hâkimiyet için yapılan mücadeleleri, Muhammad Rahim başkanlığında Mangıt temsilcileri kazandılar. 1747 yılında, Muhammad Rahim’in gelişinden sonra Semerkant Hakim’i olarak kardeşi Barat, sultan tayin edildi29.

1784 yılında da Semerkant Valiliği’ne Emir Daniyar Şahmurat’ın oğlu tayin edildi. 1860’ta Semerkant Hakimi olarak da Mangıt temsilcisi olan İbrahim-Parvanaçi tayin edildi. Mangıtlar Buhara emirinin nizami ordusunun Elnavkar mensubu olmakla beraber Emirin taç giyme merasiminde de iştirak ediyorlardı30. Onların bir kısmı Bulungur, Cambay bölgelerinde yaşıyordu.

İstatistik verilerine göre 1917-1920 yıllarında Semerkant kazasında onların nüfusları 7,500’ü aşkındı. Burada onlara ait belirgin araziler yoktu; çoğu (tahminen 4 bin kadar) yoğun olarak kazanın batı kısmında, Karaderya nehrinin sol sahilinde yaşıyorlardı; Zerefşan vahasının güneydoğu bölgesindeki (Cuma-bazar, özellikle Urgut bölgeleri) nüfusları 3 bin civarındaydı. Semerkant kazasının bu kısmına onlar herhalde Karşin vahasından, Şehriseb’den geçerek gelmişlerdir.31 Grebenkin, Semerkant Mangıtları içerisinde 17 aşiret (Temir-Hoca, Baurdak, İsabay, Gualek, Kusa, Taz, Kara-Bair, Parça-Kara, Tok, Bakırçı, Mangıt-Kazak, Un-Eki, Çukay, Galibatır, Bişbola, Bakal-Çak, Pule-Tamgalı), Kattakurganlılar içerisinde ise 7 aşiret (Uvalay, Aç, Tok, Ak, İssabay, Baurdak ve Kara-Mangıt) saymıştır.32 Ama onlardan yalnız ikisi, Kara-Mangıt ve Baurdak, 1920 yılı nüfus sayımında kayıtlara alınmıştır. Onun müşahedelerine göre Semerkant ve Kattakurgan Mangıtları birbirlerini tanımıyor ve aralarında hiçbir

akrabalık bağlarının mevcutluğunu kabul etmiyorlardı. Semerkant'takiler 18. yy.'ın ikinci yarısında Karş yakınlarından çıktıklarını, öbürleri ise Emir Timur'un zamanından bu yana Kattakurgan'da yaşadıklarını söylüyorlar.33 Karş'tan geldiklerini iddia eden Semerkant Mangıtlarının yalnız kendi içlerinden evlilik yaptıkları kaydedilir. Bu yüzden içine kapanıklılığı keskin şekilde koruyorlardı.

Mingler

Efsaneye göre onlar Orta Asya'ya Cengiz Han'la beraber gelmişler, ilk başlarda Sir Derya nehri boyunca göçebe hayat sürmüşlerdi.34 Onların temsilcileri hakkında ilk bilgiler Semerkant vilayetinde, XVII. yüzyıla ait belgelerde geçiyor.35 Zerefşan vadisi Mingleri daha küçük aşiretlerden oluşan, 3 büyük kola ayrılıyorlar: 1. Tugalı (Ahmat, Çahir, Tuyi Namoz, Okşik vs.), 2. Boglan (Çibli, Kora, Mirza vs.), 3. Uvok Tamgalı (Algol, Çaut, Jaylı, Uramas, Tuknamoz, Kiyuhuja, Yarat). Urgut bölgesinde de yaşıyorlardı. Minglere ait 44 kışla vardı. Nüfusları 1870'lerde 11 bini aşkındı. Mingler genellikle zıraatla uğraşıyorlardı. Kıtaylar, Kıpçaklar, Karakalpaklar ve Kenegeslerle anlaşmalar yapıyorlardı, Buhara emirleri ile de savaş içindeydiler.36

XIX yy.'da Urgut Beyliği Minglerin temsilcilerine aitti. A. P. Fedçenko'nun fikrine göre beylerin emire bağlılığı o kadar da büyük değildi. Beylerin sadece yılda 3 kez tartuk (hediye ile haraç arasında bir şey) vermeleri ve savaş için belli sayıda asker temin etmeleri gerekirdi. Bundan sonra tüm ülke içi emir ve gösterişler, zekat hariç tüm vergilerin toplanması vs. beye aitti. Şeriata göre yalnız emire ait olması gereken öldürme-affetme yetkisini pratikte beyler kullanıyorlardı. Böylelikle soydan gelme beyler, gerçekte emirin Ayanı yetkisine sahiplerdi. Urgut Beyliği'nin yarı özgür mevcudiyeti Emir Nesrullah'ın ölümüyle son buldu. Ölümünden önce Minglerin temsilcileri olan Adil-parvanaçi ve kardeşi Alayar-inak'a

Buhara’ya gelme emri verdi ve ölümünden sonra kendi özgürlüklerini ilan edeceklerinden korkarak idam ettirdi.37

Tuyaklılar

A. D. Grebenkin’in kaynaklarına göre bu boyun temsilcileri Zerefşan vadisine geliş tarihlerini gösteremediler. Kabile içinde anlatılan efsaneye göre onlar Sir Derya’dan çıkmışlar, Taşkent istikametinden güneye, Çinaz ve Cizak’tan geçerek Zerefşan’a kadar ilerlemişlerdi. Tuyaklılar aşağıdaki aşiretlere ayrılıyorlar: Çubot, Uray, Molla-Keseki, Mirza-Keseki, Çangal, Guraç. Guraçlar, bey nesli sayılıyordu.38 Onlar aynı zamanda Bulungur ve Camay bölgelerinde de yaşamaktalardı.39 Yaşadıkları bölgelerin kenarlarına doğru gittikçe onların başka boylarla karıştıkları göze çarpmaktaydı. Tuyaklılar her zaman emirin tarafında olmuş ve onun süvari birliklerinde hizmet etmişlerdi. Onların temsilcileri emir yanında inak ve dadh makamlarına kadar yükselmişlerdi. Tuyaklılar 47 kışlaya sahiptiler. 1870’lerde nüfusları 12 ila 20 bin arasında değişmekteydi.40

Barlaslar

Çok sayılı ve geniş bir alana yayılmış bir Türk boyu idiler. Bu boyun ismi Cengiz Han zamanından tanınmaktaydı. Onların bir kısmı Orta Asya vahalarına 1266’dan sonra yayılmıştır. 1590 yılında Semerkant’ta Barlasların temsilcileri yaşamaktaydılar.41 XX. yy.’ın başlarına doğru Maveraünnehir’de sayıları çok azalmış durumdaydı. Çoğu assimile edilmiş ya da Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan’a göç etmişlerdi. 1920 yılında Semerkant vilayetindeki Barlasların yalnız dağlık bölgelerde, Nuratin ve Malguzar dağlarının kuzey yamaçlarında, Türkistan sırtının eteklerinde ve Zerefşan’ın başlarında yaşamakta oldukları tespit edilmiştir.42 Aynı isimli kışlalar Bulungur ve İştihan bölgelerinde kaydedilmiştir.43 Barlaslar kendilerine yakın iki grup yakın kabile görüyorlardı; Şaşbaçça ve Kalhopizi.44

XX. yy.’ın ortalarında Tacikistan’ın Ağalık köyünde, Aktaş köyünden (Urgut bölgesi) çıkma Barlaslar yaşamaktaydı. Tacik dilini kabul etmekle beraber kendilerini Barlas saymakta devam ediyor ve Aktaş’un Özbek dilli ahalisini kendi soylarından biliyorlardı.45 Musa-bazar köyünde de (Urgut’a bitişik bölge) XIX. yy.’ın ikinci yarısında Barlaslar yaşamaktaydı.46

Türkler

Şüphesiz, Özbeklerin Türklük özünü erken Ortaçağ Altay Türklerinin neslinden gelenler ve erken devirde Orta Asya vahalarına gelmiş Türk dilli boylar oluşturmuştur. 1870’lerde Zerefşan Türkleri aşağıdaki aşiretlere bölünüyorlardı: Kalta-Tay, Kal-Hafız, Lüleki, Kara-Kuz. İki aşiret daha - Barlas ve Musa- Bazari Şahrisabz’a göç etmişlerdi. Emirin askeri birliklerine katılmıyorlardı. Onlar göçebe hayat tarzına ve 19 kışlaya sahiplerdi. Nüfusları 4500 kişiyi aşkındı. Başka Özbek boylarından kendilerine özgü Avrupaî çizgileriyle farklılık gösteriyorlardı. Araştırmalar onların Özbek asıllı olduklarını inkar etmediklerini gösteriyor.47 Türkler hem Nurat şehri ve civarında hem de bu bölgenin güney-doğusundaki Avazsay vadisinde tespit edilmişlerdi.48

Sonuç

Böylece 19. yy.’da Semerkant vilayetinin Özbek asıllı boyları aşiret-kabile yapısına göre oldukça karmaşık bir şekilde Türk dilli boylardan oluşan bir yapı sergilemekteydi.

Onların bölgeye gelişleri değişik devirlere tesadüf ediyor. İlk olarak, Usunların soyundan gelen Uyşunlar (M.Ö. II. yy.’da), Eftalitlerin soyundan gelen Abdallar (V-VI. yy.’da), erken Ortaçağ’da ise, Karluklar, Argunlar, Türklerin kendileri ve bazı kaynakların “Eftalilerin kalıntıları” olarak adlandırdıkları Halaclar gelmişlerdir. İlginç olan şu ki, Karahanlılarla gelen boylar yalnız Karluklar ve muhtemelen şimdiki Nuratin bölgesindeki

Karahanilerden oluşmaktalar. Cengiz Han'la gelen Kiyat, Kungrat, Barlas, Durman vs. boyları büyük bir grup oluşturmaktaydı. XVI-XVIII. yy.'da gelmiş ve XX. yy.'ın ilk çeyreğine kadar kendi aşiret-kabile yapısını koruyabilen boylar da çoğunluktaydı. Kaynaklardan çıkan sonuçlara göre asıl Özbekler Mangıtlardı.

Onlara karşı en büyük muhalefeti, Şehrisabzlı Kenegeslerle, bazen de Hokandlılarla birleşerek Mangıt egemenliğine karşı çıkan Kitay-Kıpçak boyları olan Miankaleliler oluşturmaktaydı. Mangıtları başka boylar (mesela Naymanlar) da desteklemekteydi.

Genel olarak Semerkant vilayeti Özbeklerinin aşiret-kabile yapıları başka bölgelerde olduğu gibi karmaşık bir düzen sergilemekteydi. Yukarıda araştırdığımız boylar dışında bu vilayette Alçin, Argın, Arlat, Bahrin, Burkut, Calair, Durman, Kalmak, Kangl, Karakalpak, Katagan, Kırgız, Kiyat, Kungrat, Kuralas, Kutç, Kırk, Moğol, Türkmen, Uz, Yüz gibi boylar da yaşamaktaydı. Bu boylar kendi içine kapalı değillerdi, aksine birbiriyle iç içe yaşamaktaydı.49

Bölgede yaşayan Özbeklerin çoğu yerleşik hayata geçse de, XIX. yy.'ın ortalarında bir kısmı göçebe veya yarı göçebe-yarı oturak hayat tarzına sahipti. 1921 yılı etnografik araştırma ekibi göçebe Özbeklere hiç rastlamadı. Yalnız Özbeklerin arasında geleneklere bağlılıkta zayıflama dikkatleri çekmişti.50

1 A. A. Askarov. Özbek Halkının Etnogenezi ve Etnik Tarihinin Araştırılmasının Bazı Yönleri, Orta Asya halkının Etnik Tarihinin İncelenmesine Dair Materyaller. Taşkent. 1986. s. 10.

2 Orta Asya ve Kazakistan Halkları C. 1. Moskova 1962. s. 171.

3 A.g.e.

4 A.g.e.

5 Orta Asya’nın Bölgelendirme Materyalleri. Kitap 1. Buhara ve Horezmin arazisi ve ahalisi. Kısım 1. Buhara. Taşkent 1926. S. 206.

6 K. K. Şaniyazov. Özbek Halkının Etnik Tarihine Dair. Taşkent 1974.

7 K. K. Şaniyazov. Özbek Halkının Etnik Tarihine Dair. Taşkent 1974. S 123-124.

8 A.g.e., 137.

9 K. K. Şaniyazov. Özbek Halkının Etnik Tarihine İlişkin. Taşkent 1974. s. 138-139.

10 K. K. Şaniyazov Özbek Halkının Etnik Tarihine İlişkin. Taşkent 1974. s. 128.

11 K. K. Şaniyazov. Özbek Halkının Etnik Tarihine İlişkin. Taşkent 1974. s. 121.

12 Raşid ad-din. Eserler Derlemesi. C. 1. Moskova 1982. s. 8.

13 T. İ. Sultanov. 15-17. yy. Priaralye’nin Göçebe Boyları. Moskova 1982. s. 8.

14 Hoca Semender Tirmizi. Moskova 1971. s. 84-85.

15 M. S. Andreyev, Çehoviç O. D., XIX Yüzyılın Sonu - XX. Yüzyılın Başlarında Buhara Ark’ı (Kalesi). Duşanbe 1972. s. 46.

16 A. F. Faziyev. XIX. yy. İlk Yarısı Semerkant Tarihi. Semerkant 1992. s. 40.

17 A. İ. Şevyakov. Nuratin Dağları ve Yakınındaki Bölgelerin Yerlileri Hakkında. (1988-1999 Arazi Çalışmaları Materyalleri) Vostok 2000, No3. s. 20.

18 M. Valiyev. Özbek Dilinin Nayman Şivesi (Fonetik Ve Morfolojik Özellikler). Doktora Adaylık Tezi Özeti. Semerkant 1963.

19 Orta Asya’nın Bölgelendirme Materyalleri. Kitap 1. Buhara ve Horezmin Arazisi ve Ahalisi. Kısım 1. Buhara. Taşkent 1926. S. 202.

20 A. D. Grebenkin, Özbekler. - Rusya Türkistanı. Politeknik Sergisi İçin Basılmış Eserler Derlemesi. 2. basım. Moskova 1872.

21 XVII-XIX. yy. Buhara Hanlığında Zirai İlişkilerle İlgili Belgeler. Taşkent 1954. s. 82.

22 M. S. Andreyev, O. D. Çehoviç, XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başlarında Buhara Ark'ı (Kalesi). Duşanbe 1972. s. 46.

23 Orta Asya'nın Bölgelendirme Materyalleri. Kitap 1. Buhara ve Horezmin Arazisi ve Ahalisi. Kısım 1. Buhara. Taşkent 1926. S. 186.

24 U. Tuyçiyev. Bulungur Bölgesi Toponomisine Etnonimlerin Yansıması. Orta Asya Onomastiyi. Frunze. 1980. s. 41; U. Tuyçiyev, Djanbay Bölgesinin Etnotoponimisi ve Etnik Coğrafyası-Orta Asya Onomastiyi. Frunze. 1980. s. 49.

25 Zeref Şan Vadisi Siftçilerinin Kültürü ve Yaşamı. (XIX. yy. sonu - XX yy. 60'lı yılları). Doktora adaylık tezi özeti. Taşkent 1968. s. 15.

26 A. D. Grebenkin, Özbekler.-Rusya Türkistanı. Politeknik Sergisi İçin Basılmış Eserler Derlemesi. 2. basım. Moskova 1872.

27 T. İ. Sultanov. 15-17 yy. Priaral'yenin Göçebe Boyları. 1982. s. 8.

28 Fazlallah ibn Ruzbihan İsfahani Mihman-name-yi Buhara (Buhara misafirinin notları). Çeviri, önsöz ve notlar R. P. Calilova'nın. Moskova 1976. s. 62.

29 Mirza Abdalazim Sami, "Tarih-i salatin-i mangitiya" dar as-saltana-i Buharai şerif. L. M. Epifanova'nın çevirisi. Moskova 1962. S. 46-111.

30 M. S. Andreyev, O. D. Çehoviç, XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başlarında Buhara Ark'ı (kalesi). Duşanbe. 1972. S. 46.

31 Orta Asya'nın Bölgelendirilmesi İle İlgili Materyaller. Kitap 1. Buhara ve Horezm'in ahalisi ve arazisi. 1. bölüm. Buhara. Taşkent. 1926. S. 186.

32 A. D. Grebenkin, Özbekler-Rusya Türkistanı. Politeknik Sergisi İçin Basılmış Eserler Karması. 2. basım. Moskova 1872. S. 87.

33 A.g.e., s. 87-88.

34 A.g.e., s. 72.

35 XVII-XIX. yy. ’larda Buhara hanlığındaki zirai ilişkiler tarihine ait belgeler. Taşkent. 1954. S. 83.

36 A. D. Grebenkin, Özbekler.-Rusya Türkistanı. Politeknik Sergisi İçin Basılmış Eserler Karması. 2. basım. Moskova 1872. S. 73-74, 78.

37 A. P. Fedçenko, Türkistan’a Seyahat. Moskova 1950. S. 163-165.

38 A. D. Grebenkin, Özbekler.-Rusya Türkistanı. Politeknik Sergisi İçin Basılmış Eserler Derlemesi. 2. basım. Moskova 1872. S. 69-70.

39 U. Tuyçiyev. Bulungur Bölgesi Etnonimi ve Toponimi Tesviri. - Orta Asya Onomastikası. Frunze. 1980. S. 41. U. Tuyçiyev. Cambay Bölgesi Etnotoponimi ve Etnik Coğrafyası.-Orta Asya Onomastikası. Frunze. 1980. S. 49.

40 A. D. Grebenkin, Özbekler.-Rusya Türkistanı. Politeknik sergisi için basılmış eserler derlemesi. 2. basım. Moskova 1872. S. 79.

41 Vasikalar Tuplami (XVI asrning ikkinçi yarmi Samarkand oblastidagi yuridik dokumentlar). Toşkent 1982. S. 37.

42 Orta Asya’nın Bölgelendirilmesi İle İlgili Materyaller. Kitap 1. Buhara ve Horezm’in ahalisi ve arazisi. 1. bölüm. Buhara. Taşkent 1926. S. 201.

43 S. Korayev. Geografik nomlar ma’nosi. Taşkent 1978. S. 33.

44 B. H. Karmışeva. Tacikistan ve Özbekistan’ın Güney Bölgelerinin Etnik Tarihinden Makaleler. Moskova 1976. S. 183.

45 O. A. Suhareva. Buhara XIX-XX yy.’ın başları. (İlerlemiş feodal devri şehri ve onun ahalisi). M., 1966. S. 129.

46 A. P. Fedçenko, Türkistan’a seyahat. Moskova 1950. S. 166.

47 A. D. Grebenkin, Özbekler.-Rusya Türkistanı. Politeknik Sergisi İçin Basılmış Eserler Karması. 2. basım. Moskova 1872. S. 69-70.

48 B. H. Karmışeva. Nurat Sırtı Ahalisinin Etnografisi ile ilgili Materyaller. -Etnografi Enstitüsünün Arazi Araştırmaları. 1976. Moskova 1978. S. 148.

49 V. V. Radlov. Sibir'in içinden. Günlük sayfaları. Moskova 1989. S. 563.

50 M. S. Andreyev. 1921 Yılında Semerkant Vilayetindeki Etnografik Araştırma Gezisinden Bazı Sonuçlar -Rusya Coğrafya Cemiyeti'nin Türkistan Şubesinden Haberler. T. XVII. Taşkent. 1925. S. 123-124.

M. S. Andreyev. 1921 Yılında Semerkant Vilayetindeki Etnografik Araştırma Gezisinden Bazı Sonuçlar. - Rusya Coğrafya Cemiyeti'nin Türkistan Şubesinden Haberler. T. XVII. Taşkent. 1925.

M. S. Andreyev, O. D. Çehoviç, XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başlarında Buhara Ark'ı (kalesi). Duşanbe 1972.

A. A. Askarov. Özbek Halkının Etnogenezi ve Etnik Tarihinin Araştırılmasının Bazı Yönleri - Orta Asya Halkının Etnik Tarihinin İncelenmesine Dair Materyaller. Taşkent 1986.

B. G. Ahmedov. Göçebe Özbek Devleti. Moskova 1965.

V. V. Bartold. Eserler. K. 5. Moskova 1965.

M. Valiyev. Özbek Dilinin Nayman Şivesi (fonetik ve morfolojik özellikler). Doktora adaylık tezi özeti. Semerkant 1963.

A. Vamberi. Orta Asya'da Seyahat (1863). S. 1865.

Vasikalar tuplami (XVI asrning ikkinçi yarmi Samarkand oblastidagi yuridik dokumentlar). Toşkent. 1982.

A. D. Grebenkin, Özbekler-Rusya Türkistanı. Politeknik sergisi için basılmış eserler derlemesi. 2. basım. Moskova 1872.

XVII-XIX. yy.’larda Buhara Hanlığındaki Zirai İlişkiler Tarihine Ait Belgeler. Taşkent 1954.

H. Doniyorov. Uzbek Halkining Şajara va Şevalari. C., “Fan”. 1968.

Ahmad Doniş. Buhara’dan Petesburg’a Seyahat. Duşanbe. 1960.

P. P. İvanov. Buhara Hanlığında Kitay-Kıpçak isyanı. 1821-1825 yılları. M.-L. 1937.

B. H. Karmışeva. Tacikistan ve Özbekistan’ın Güney Bölgelerinin Etnik Tarihinden Makaleler. 1976.

B. H. Karmışeva. Nurat Sırtı Ahalisinin Etnografisi ile İlgili Materyaller-Etnografi Enstitüsünün Arazi Araştırmaları. 1976. Moskova 1978.

S. Korayev. Geografik nomlar ma’nosi. Taşkent. 1978.

A. M. Malikov VI-VIII. yy.’larda Orta Asya Ovasında Türkler. Doktora tezi özeti. Semerkant. 2000.

Orta Asya’nın Bölgelendirilmesi ile İlgili Materyaller. Kitap 1. Buhara ve Horezm’in ahalisi ve arazisi. 1. bölüm. Buhara. Taşkent. 1926.

Mirza Abdalazim Sami, “Tarih-i salatin-i mangitiya” dar as-saltana-i Buharai şerif. L. M. Epifanova’nın çevirisi. Moskova 1962.

Orta Asya ve Kazakistan halkları. C. 1. Moskova 1962.

V. V. Radlov. Sibir’in İçinden. Günlük Sayfaları. Moskova 1989.

Raşid ad-din. Eserler Derlemesi. C. 1. Moskova, 1982.

T. İ. Sultanov 15-17. yy. Priaralye’nin göçebe boyları. Moskova 1982.

O. A. Suhareva. Buhara XIX-XX. yy. ’ın başları. (İlerlemiş feodal devri şehri ve onun ahalisi). M., 1966.

Zerefşan Vadisi Çiftçilerinin Kültürü ve Yaşamı. (XIX yy. sonu-XX. yy. 60’lı yılları). Doktora adaylık tezi özeti. Taşkent. 1968.

L. S. Tolstova. “Karakalpak” Grubunun Özbekistan SSC Semerkant Vilayetindeki Etnografik Araştırmalarının Materyalleri. SA.

1961. No. 3.

U. Tuyçiyev. Bulungur Bölgesi Toponomisine Etnonimlerin Yansıması. Orta Asya Onomastiyi. Frunze. 1980.

U. Tuyçiyev. Djanbay Bölgesinin Etnotoponimisi ve Etnik Coğrafyası. - Orta Asya Onomastiyi. Frunze. 1980.

A. F. Faziyev. XIX yy. İlk Yarısı Semerkant Tarihi. Semerkant. 1992. S.

Fazlallah ibn Ruzbihan. İsfahani Mihman-name-yi Buhara (Buhara misafirinin notları). Çeviri, önsöz ve notlar R. P. Djalilova'nın. Moskova 1976.

A. P. Fedçenko., Türkistan'a Seyahat. Moskova 1950.

Hoca Semender Tirmizi. Moskova 1971.

K. Şoniyozov. Karluk Devlati va Karluklar. Toşkent 1999.

K. K. Şaniyazov. Özbek Halkının Etnik Tarihine Dair. Taşkent 1974.

K. Şoniyozov. Kang Devlati va Kanglilar. Toşkent 1990.

A. İ. Şevyakov. Nuratin Dağları ve Yakınındaki Bölgelerin Yerlileri Hakkında. (1988-1999 Arazi çalışmaları.

XVI. Yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Maveraünnehir-Özbek Hanlığı (Şibanîler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk / Yrd. Doç. Dr. Nurten Kılıç - Schubel [s.624-633]

Kenyon College Din Araştırmaları Bölümü / A.B.D

Giriş

Onaltıncı yüzyılda Asya’nın siyasi haritasına genel olarak bakıldığında ortak bir eğilim hemen fark edilir. Bu devirde, İran’da Safevîler ve Hindistan’da Babüriler gibi ya yeni bölgesel imparatorlukların ortaya çıktığı ya da Osmanlılar gibi daha evvelden oluşan yapıların güçlü merkezi imparatorluklar haline dönüştüğü görülür.1 Çevresindeki bu gelişmelere karşılık, Orta Asya’da hem siyasal hem de kültürel olarak daha farklı bir eğilim söz konusudur. Özellikle 15. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya’nın gerek tarımsal gerekse bozkır alanlarında, merkezi idarelerin çözüldüğü ve yerini irili ufaklı pek çok sayıda yerel hanlıklar, beylikler ya da boy/kabile üstü yeni gruplaşmalara ve konfederasyonlara bıraktığı görülür.

Asya ve İslâm dünyasında merkeziyetçi bölgesel imparatorlukların ağır bastığı bir devirde, Orta Asya’da yaşanan bu gelişmeler, mevcut literatürde son zamanlara kadar bir “gerileme” işareti olarak görülmüştür. Öyle ki 16. yüzyılda Asya, özellikle İslâm dünyası tarihi üzerine yapılan çalışmalar, Osmanlı, Safevî ve Hindistan Babüriler devleti üzerine yoğunlaşmış, Orta Asya’ya bu tarihin dışına itilmiş ya da marjinal bir bölge olarak ele alınmıştır.2 Andre Gunder Frank’in işaret ettiği gibi, örneğin Cambridge History of İslâm gibi temel bir başvuru kaynağında bile Orta Asya, İslâm

dünyasındaki gelişmelerden soyutlanmış marjinal bir alan olarak gösterilmektedir.3

1500'lerden itibaren Orta Asya'nın siyasal, kültürel ve ekonomik olarak bir "gerileme" ve "durgunluk" sürecine girmiş olduğu yaklaşımını son zamanlara kadar pek çok çalışmada açıkça görmek mümkündür. Mesela, Barthold, bir "gerileme" olduğunu kabul ederken, bunun nedenlerini İslâmiyet çerçevesinde, özellikle "dervişizmin" ortaya çıkmasıyla ile açıklamaya çalışmıştır.4 Öte yandan Bregel, gerilemenin nedenlerinden birinin konar göçer Türk boylarının ve 1500'lerden itibaren de Özbek boylarının Maveraünnehir'e gelmesi ve bölgede göçebeliğin yeniden yaygınlaşması olduğunu ileri sürmektedir.5 Geniş çapta kabul gören bir görüş ise, Orta Asya'nın gerilemesini, dünya ekonomisi ve özellikle ticaretine bağlayan görüşler olmuştur. 1500'lerden itibaren Çin'e giden yeni deniz ticaret yollarının bulunması ile Orta Asya kervan ticaret yolunun eski önemini yitirdiği görüşü bunlardan biridir.6 Ancak son zamanlarda özellikle Dale ve Burton'ın yaptıkları çalışmalar, Orta Asya'da ticaretin gerilememiş, özellikle kuzey-güney ekseninde uzun süre devam etmiş olduğunu ortaya koymuştur.7

Öte yandan Orta Asya tarihinin 1500'ler ve sonrası devri çok az çalışmaya konu olmuştur. Yani bir taraftan 1500'lerden itibaren Orta Asya'da siyasi, kültürel ve düşünsel olarak bir gerileme ve durgunluğun başladığı fikri ileri sürülürken, ne yazık ki son zamanlara kadar bu fikri ne destekleyecek ne de değiştirecek yeterli bir çalışma yapılmıştır.

Şüphesiz, bu devirde emperyal-evrensel merkeziyetçi yapıların tam aksine, Maveraünnehir-Özbek hanlığı gibi yerelliği destekleyen, çok merkezli, siyasi ve ekonomik olarak paylaşımı öngören hanlıkların/siyasaların ortaya çıkması, Orta Asya tarihinde bir dönemece işaret etmektedir. Cengiz-Moğol evrensel imparatorluğunun son

kalıntılarının da ortadan kalktığı bu devirde (1500'lerden itibaren), Orta Asya'da farklı siyasal, kültürel ve ekonomik eğilimleri ve kesimleri bir arada tutan ya da tutmaya çalışan merkezileşmiş evrensel bir yapı yerine, bu eğilimlerin her birinin ayrı ayrı ses bulduğu pek çok sayıda yerel siyasi yapılar tercih edilmiş gibi görünmektedir. 15. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya'da yaşanan bu gelişmeler bir "gerileme" olarak değil, mevcut koşullara ve beklentilere cevap olarak ortaya çıkan yeni bir politik düzen, toplum ve kültür olarak anlaşılmalıdır. Ve bu düzen neredeyse üç yüzyıl yani Çarlık Rusyası'nın bölgeyi ele geçirmesine kadar varlığını devam ettirecektir.

Orta Asya'da oluşan bu yeni düzenin önemli bir özelliği, bu devirde ortaya çıkan siyasi yapılarda, daha evvelki siyasal kültür özelliklerinin ve anlayışının yeni koşullar içinde yeni biçimler kazanmasıdır. Başka bir deyişle gerek Maveraünnehir Özbek Hanlığı gerekse Kazak konfederasyonu gibi 16. yüzyılda oluşan yapılarda yeni siyasal kültür özellikleri ve biçimleri ortaya çıkmıştır.8 Hâkimiyetin Cengiz soyundan olan hanların elinde bulunduğu bu yeni siyasal oluşumlarda, hem Cengiz Türk-Moğol hem de Cengiz öncesi İç Asya Türk siyasal kültür özellikleri İslâmiyet'le mecz olarak yeni biçimler yaratmıştır. İşte bu durum bir "gerileme" ve "durgunluk"tan ziyade siyasi kültürde ve kimlikte bir dönüşüm ve çeşitlilik olarak anlaşılmalıdır.

Bu çerçevede, burada 16. yüzyılda ortaya çıkan irili ufaklı yapılardan biri olan Maveraünnehir-Özbek Hanlığı'nın siyasi düzeni incelenecektir. Bunun en önemli nedenlerinden biri bu siyasi düzenin yukarıda bahsettiğimiz gelişmelere önemli bir örnek olması, diğeri ise bu yeni düzenin, Orta Asya'nın siyasal ve kültürel çevresine yeni biçim vererek, bölgenin siyasi tarihini yüzyıllar boyu etkilemesidir.

Geçiş Sürecinde Orta Asya

Maveraünnehir-Özbek Hanlığı, Altınordu Cuci (Coçi) ulusunun, Özbek adını alan Türk-Moğol boylarının bir kısmının Cuci'nin beşinci oğlu Şiban soyundan olan Muhammed Şeybani Han liderliğinde 1500'lerin başlarında Maveraünnehir'e gelerek burada Temürlü idaresine son vermesi ile kurulmuştur. Hanlık, Orta Asya'nın yerleşik ve göçer alanlarında bir geçiş sürecinin sonunda ortaya çıkmıştır.

15. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya'nın konar-göçer ve yerleşik alanlarında birbirine paralel ve aynı zamanda birbiri ile yakından bağlantılı iki temel eğilim görülür. Bunlardan ilki daha önce de işaret edildiği gibi nispeten merkeziyetçi yapıların çözülmesi ve yerini irili ufaklı hanlıklara, gruplaşmalara ve konfederasyonlara bırakmasıdır. İkincisi ise bu geçiş süreci içinde yoğun bir hâkimiyet mücadelesinin yaşanması, hâkimiyetin kimin elinde, nasıl kullanılması gerektiği konusunda yapılan tartışmalar ve tercihlerdir. Bu iki eğilimi Altınordu sahasında, Maveraünnehir ve Horasan gibi nispeten tarımsal ve kentsel alanları kontrol eden Temürlü idaresinde ve Orta Asya'nın diğer alanlarında izlemek mümkündür.

15. yüzyılın başlarından itibaren Cengiz-Moğol İmparatorluğu'nun en son varislerinden biri olan Altınordu Devleti, dağılma süreci içine girmiştir. Özellikle Temür'ün ticaret yolları açısından önemli bölgelerden biri olan aşağı Volga havzasında yol açtığı yıkım, Volga havzasına dayanarak ticaret yollarını ve dolayısıyla şehirleri kontrol eden Altınordu'nun varlığını devam ettirmesini güçleştirmiştir. Altınordu'nun 15. yüzyıldan itibaren tarımsal ve ticari açıdan önemli olan merkezleri ve alanları tek bir merkezden idare etmesi artık mümkün omadığı gibi, Altınordu Cuci ulusu içinde bu konuda farklı görüşler ve ayrımlar ortaya çıkmıştır.9

15. yüzyılın ortalarına doğru Altınordu (Cuci ulusu), batıda özellikle ticaret ve ticaret yolları açısından önemli şehir merkezleri etrafından

birbirinden bağımsız, ancak ekonomik açıdan birbirine entegre olmuş hanlıklara ayrılmıştır. Bunlar bilindiği gibi 1430'da Kırım'da Hacı Giray tarafından kurulan Kırım Hanlığı, 1445'te Uluğ Muhammed tarafından kurulan Kazan şehri merkez olmak üzere kurulan, Kazan Hanlığı, 1466'da Astrahan'da (Hacıtarhan) Kasım Han tarafından kurulan Astrahan Hanlıklarıdır.10 Altınordu sahasının güneybatı ve doğudaki bozkır alanlarında ise özellikle Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Mangıt-Nogay, Özbek ve Kazak olmak üzere üç ayrı gruba ayrılacak olan Özbek kitlesinden yeni siyasi siyasi yapılar ve konfederasyonlar ortaya çıkacaktır.11

Altınordu'nun çözülüş sürecinde, Deşt-i Kıpçak'ta Cuci soyundan pek çok han birbirleriyle mücadele etmekte ve kendilerini destekleyen boylar ve beyler varsa hanlık edebilmekteydiler. Bu devirdeki hâkimiyet mücadelesine özellikle Cuci'nin Tokay Temür ve Şiban oğlu soyundan gelen hanların aktif bir şekilde katıldığı görülmektedir.12 Öte yandan bu hanlar Özbek beylerinin ve boylarının desteğini almaya çalışmaktaydılar. Mangıt/Nogay emirlerinden Edige evlatları, özellikle Vakkas ve daha sonra Musa Beyler hanların tahta geçmesinde önemli rol oynamaktaydı. 1428'de Şiban soyundan Cumaduk Han'ın yenilgiye uğraması ve öldürülmesinden sonra, Şiban soyundan olan Ebülhayır b. Devlet Şeyh; 13 Kiyat, Mangıt, Dürman, Kuşçı, Nayman, Karluk gibi Özbek kabile liderlerinin, özellikle Mangıt/Nogay beylerinin desteği ile 1429'da Şiban ulusunun merkezi olmuş olan Tura/Tümen şehrinde han ilan edilmiştir.14

Ebülhayır Han, Türk-Moğol Özbek kitlesinin önemli bir kesimini bir araya getirerek Özbek konfederasyonunu oluşturmuştur. Ebülhayır konfederasyonu içinde gelenekçi göçer ve aynı zamanda yerleşik hayata eğilimli boylar bir araya getirilmiştir. Bir süre sonra Altınordu'dan bağımsızlığını ilan edilen Ebülhayır Han, 1430-1431'de kuzey-güney ticaret ağının önemli noktalarından biri olan Harezm üzerine seferde

bulunmuş ve burayı ele geçirmiştir.15 Önce Çağatay hanları ve Altınordu ve daha sonra Temürlüler ile Altınordu'nun rekabet etmiş olduğu Harezm bölgesi, gerek ticari-ekonomik açıdan gerekse yerleşik hayatla olan ilişkileri devam ettirmek açısından Deşt-i Kıpçak'ta kurulacak olan bir hanlık için önemliydi.16 Öte yandan Ebülhayır Han'ın Harezm seferi, onun yerleşik hayata eğilimli olduğu ve yerleşik bölgelere yakın bir siyasa kurmak istediğine de işaret etmektedir. Buna rağmen Ebülhayır Han Harezm'de uzun süre kalmayarak, belli olmayan sebeplerle Deşt-i Kıpçak'a geri dönmüştür.17

1446 yıllarında Ebülhayır Han, bu sefer aşağı Sir Derya havzasına yönelmiş ve Sir Derya boyundaki Sığnak, Akkurgan, Suzak gibi şehir ve kasabaları ele geçirmiştir. Bu tarihlerden itibaren Sığnak, Ebülhayır Han'ın Özbek konfederasyonunun merkezi olmuştur.18

Özbek konfederasyonun merkezinin aşağı Sir Derya boylarına kayması, Özbeklerin ve Ebülhayır Han'ın Temürlü idaresi ile yakın ilişkiler kurmasına, özellikle Ebülhayır Han'ın Temürlü idaresindeki hâkimiyet ve taht mücadelelerine katılmasına yol açmıştır. Dönemin kaynaklarına göre, Ebülhayır Han, Temürlü Ebu Said'in 1451'de Semerkand tahtına geçmesine yardımcı olmuştur.19 Hatta bu yardımın karşılığında Ebülhayır Han, Uluğ Bey'in kızı Rabia Sultan ile evlenmiş, bu evlilikten Süyünç ve Köşküncü Sultan doğmuştur.20

Bu konuda kaynaklarda yeterli bilgi olmamasına rağmen, yerleşik hayat ve kültür ile yakın ilişkiler Ebülhayır Han'ın konfederasyonu içinde ayrımların ortaya çıkmasında önemli rol oynamış olmalı. Öte yandan gevşek bağlarla bir araya gelen Özbek boyları ve Ebülhayır Han'ı destekleyen Şiban ve Tokay Temür soyundan sultanlar arasında Ebülhayır Han'ın merkeziyetçi idaresine karşı tepkiler su yüzüne çıkmaya başlamıştır. 1450'lerde, Tarih-i Reşidi'nin yazarı Mirza Haydar Duglat'a göre Tokay

Temür neslinden Barak Han’ın oğulları Kirey (Giray) ve Canibek Sultanlar, Ebülhayır Han’ın merkezi otoritesine tepki olarak, kendilerine katılan Özbek boylarıyla birlikte Ebülhayır Han’ın konfederasyonundan ayrılmışlardır. Bu tarihten itibaren bu sultanlar ve ona katılan Özbek boyları “kendi başına”, “bağımsız” anlamlarına gelen Kazak olarak adlandırılmıştır.21 Özbek kitlesi içinden Kazak topluluğunun ortaya çıkması, Ebülhayır Han’ın merkezi otoritesine bir tepki olduğu kadar, yaşam biçimleri açısından yapılan bir tercihe de işaret etmektedir. Kazaklar konar-göçerliği tercih ederken, Şeybani Han liderliğinde Maveraünnehir’e giden Özbekler yerleşikliği tercih etmişlerdir.

1456 yılında Kalmakların Deşt-i Kıpçak’a yaptığı akınlar, Ebülhayır Han’ın Özbek konfederasyonuna büyük bir darbe vurarak, çözülüşünü hızlandırmıştır. 1468’de Ebülhayır Han’ın ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak’ta yeni bir hareketlilik ve rekabet dönemi başlamıştır.22

Ebühayır Han sonrası Deşt-i Kıpçak’ta yaşanan rekabet ve mücadele ortamı içinde, Ebülhayır Han’ın evlatlarının önemli bir kısmı berteraf edilirken, geride kalanlar çeşitli taraflara gitmişlerdir. Bazı sultanlar ve bazı Özbek boyları Temürlü idaresindeki Maveraünnehir’e yönelmiştir. Bundan sonraki gelişmeler, Maveraünnehir bölgesini, özellikle Temürlü idaresini çok yakından ilgilendirdiği gibi, bu bölgenin daha sonraki tarihini de belirleyecektir.

15. yüzyılın ortalarından itibaren Cuci ulusunda yaşanan gelişmelere paralel olarak Temürlü idaresinde de önemli değişimler yaşanmaktadır. Temür’ün 1404’te ölümünden hemen sonra Temüroğulları arasında başlayan hâkimiyet mücadeleleri 15. yüzyıl boyunca yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bu süreç içinde Temür’ün yerini alan Şahruh Devri’nden itibaren (1407-1447), Temürlü idaresi Horasan ve Maveraünnehir olarak ikiye ayrılmış gibi görünmektedir. Şahruh, Herat merkezli Horasan’ı idare

ederken, Maveraünnehir'in idaresini Semerkand'da bulunan Uluğ Bey'e bırakmıştır.23

Temür'ün ölümünden sonra Temürlü idaresindeki Maveraünnehir ve Horasan'da artık merkeziyetçi idareler benimsenmediği gibi, örneğin Uluğ Bey'in Türk-Moğol gelenekleri ve Yasa çerçevesinde merkezileşme çabaları Şeriat adı altında yoğun bir şekilde eleştirilmiştir.24 Şahruh ise özellikle mali ve ekonomik olarak adem-i merkezi bir idare benimsemiş, vergiden muaf ve irsi olan toprak ihsanları soyurgaller ve vergi muafiyetleri sayesinde hem idaresini meşru kılmaya çalışmış, hem de yerel ve yerleşik kökenli toplumun desteğini almaya çalışmıştır.

Maveraünnehir'de Uluğ Bey sonrası Ebu Said Mirza (1451-1469) Devri'nde, adem-i merkezi yapı güçlenmiş, yerel ve kentsel hayatın temsilcileri olan özellikle Nakşibandiyya (Hacegan) gibi sufi tarikatler önemli siyasi güç kazanmışlardır. Ubeydullah Ahrar gibi tarikat şeyleri, dini hayatta olduğu gibi siyasi hayatta da hatırı sayılır rol oynamışlardır.25 Temürlü Ebu Said Mirza'nın (1451-1469) Semerkand tahtına geçmesinde önemli rol oynayan Hoca Ubeydullah Ahrar ve daha sonra onun evlatları, Ebu Said Mirza'nın yerine tahta geçen Sultan Ahmed Mirza (1469-94) üzerinde de büyük nüfuz sahibi olmuşlardır.

Horasan'da ise hem Şahruh zamanından itibaren özellikle ekonomik ve mali alanlarda izlenen adem-i merkezi politikalar, Hüseyin Baykara (1470-1506) zamanında da devam etmiş, toprak ihsanları ve vakıflar gittikçe yaygınlaşmıştır.26

15. yüzyılın sonlarına doğru Temürlüler arasındaki mücadeleler yeniden alevlenirken, Maveraünnehir'de asıl otorite ve güç, ulema ve meşayih gibi yerel ve yerleşik güçler ve Çağatay askeri aristokrasinin elinde idi. Şeybani Han liderliğindeki Özbekler işte böyle bir ortamda Temürlü idaresine son vererek burada Özbek Hanlığı'nın temellerini atmışlardır.

16. yüzyılın başlarında konar-göçer kökenli Özbek boyları, Cengiz evladı Cuci soyundan Muhammed Şeybani Han (1500-1501) liderliğinde bölgeye gelerek, burada Temürlü idaresine son vermiş ve yeni bir siyasanın temellerini ortaya atmışlardır. İleriki sayfalarda gösterileceği gibi, Cengiz soyundan Şeybani Han liderliğinde konar-göçer Özbek boylarının gelmesiyle birlikte, Maveraünnehir ve Horasan'da uzun bir aradan sonra yeniden Cengizli hâkimiyeti restore edilmiş, Cengizli meşruiyet, hâkimiyet ve hukuk anlayışı ve sembolleri yeniden canlandırılmıştır. Bu yeni hanlık, sadece yeni siyasi kültür özelliklerinin bölgeye gelmesini değil, aynı zamanda konar-göçer Özbek boylarının yerleşik toplumlarla eklemleşmesine de yeni bir sürece işaret etmektedir. Ve bu eklemleşmeden yeni bir siyasal düzen, kültür ve toplum ortaya çıkmıştır.27 Burada 1500'lerde Özbeklerin Maveraünnehir'de başa geçmelerinden sonra, Cengizlilerin getirdikleri ve yaşadıkları topluma benimsettikleri siyasi düzenin bazı temel özellikleri, özellikle, meşruiyet, hâkimiyet, hukuk anlayışları analiz edilecektir.

Şeybani Han ve Maveraünnehir-Özbek Hanlığı

Ebülhayır Han'ın torunu olan Muhammed Şeybani Han (1451-1510),28 Ebülhayır Han'ın 1468 yılında ölümünden sonra kardeşi Mahmud Sultan Bahadır ile beraber, Şiban ve Tokay Temür soyundan gelen hanların muhalefeti sonucunda, Deşt-i Kıpçak'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. Önce Hacı Tarhan (Astrahan) Hanlığı'na sığınan Şeybani Han burada da uzun süre tutunamayıp, o sırada Temürlülerden Ahmed Mirza'ya bağlı olan Buhara'ya gelmiş ve burada yaklaşık iki yıl yaşamıştır. Şeybani Han resmi biyografisi niteliğinde olan eserlere, örneğin bunlardan biri olan Binai'nin Şeybani-name'si ve diğer çağdaş kaynaklara göre; Şeybani Han, Buhara'da geçirdiği süre içinde eğitimine devam etmiş, yerel ve yerleşik ahali ile, özellikle bu devirde toplumun dinsel kültürel hayatında önemli rol oynayan

ulema ve meşayih ile yakın ilişkiler kurmuştur.29 Değişik kaynaklarda özellikle menakıbname türü kaynaklarda Şeybani Han'ın hem Nakşibendi hem de Yesevi şeyhleri ile yakın ilişkiler kurmuş olduğu belirtmektedir.30 Şeybani Han kendi Divan'ın da ise Ahmed Yesevi ve Türkistan (Yesi) şehrine olan bağlılığını içten şiirlerle ifade etmektedir.31

İki yıl sonra Deşt-i Kıpçak'a geri dönen Şeybani Han,32 politik kariyerine yeniden başlamış, kısa süre içinde Sir Derya orta ve aşağı boyundaki Arkuk, Sığnak gibi önemli kasabaları ele geçirmiştir. 1500'de Şeybani Han, kendisine katılan Özbek boyları ve Ebülhayır soyundan bazı sultanlar ile birlikte, Temürlü idaresinin içinde bulunduğu durumdan yararlanarak, o sırada Temürlü Sultan Ali Mirza'nın sözde idaresinde bulunan Buhara ve Semerkand'ı ele geçirmiştir. Ancak Şeybani Han henüz Semerkand şehrine girmeden, Temürlü Zahireddin Muhammed Babür'ün, (1483-1530) şehrin ileri gelenlerinin yardımı ile bazı kaynaklara göre Ubeydullah Ahrar'ın oğlu Hoca Yahya'nın yardımıyla, eline geçmiştir. Yaklaşık altı ay kadar süren bir kuşatmadan sonra 1501'de, Temürlü idaresinin sembolü olan Semerkand, yeniden Şeybani Han'a teslim olmuş ve Şeybani Han Babür'ün şehirden çıkıp gitmesine izin vermiştir.33

Semerkand ve Buhara'dan sonra, 1502-1503 tarihleri arasında Şeybani Han Fergane bölgesindeki Ahsi ve Andican gibi önemli kent ve kasabaları ele geçirmiştir. 1504-1505'te Harezm bölgesi (Ürgenç ve Hiva), 1505'te Belh'i ve nihayet 1507'de Hüseyin Baykara'nın oğullarının idare ettiği Herat, Şeybani Han'ın eline geçmiştir.34 Böylece on yıldan daha kısa bir süre içinde Şeybani Han, kendisine katılan Özbek boyları ve sultanlarla birlikte Maveraünnehir, Horasan, Harezm ve Fergane gibi Orta Asya'nın tarımsal ve kentsel açıdan önemli bölgelerini ele geçirmiş ve bu bölgede yeni bir Cengizli Özbek Hanlığı'nın temellerini de atmıştır.

Şeybani Han’ın 1510’da Şah İsmail Safevî ile Merv yakınlarında yaptığı mücadelede öldürülmesinden sonra, ele geçirilen toprakların önemli bir kısmı, özellikle Horasan bölgesi kısa sürede Şah İsmail Safevî’nin eline, Maveraünnehir ise onun desteklediği Babür’ün eline geçmiştir. Bu olaylar karşısında Türkistan bölgesine çekilen Özbek boyları ve Şibanlı/Ebülhayırlı sultanlar, Şeybani Han’ın yeğeni Ubeydullah Sultan ve Canibek Sultan liderliğinde kısa süre içinde bir araya gelerek 1511-1512 tarihlerinde kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmiş ve hanlığı yeniden kurmuşlardır.35

Meşruiyet ve Liderlik: İslâm ve Türk Moğol Cengizli Geleneği

Yüz yıldan fazla bir süredir Cengizli soyundan olmayan Temürlü idaresinde bulunan Maveraünnehir bölgesinde yeniden Cengizli soyundan hanlar hâkim olmuş,

Yasa ve hanlık gibi meşruiyet sembolleri kısa sürede bölgede kabul görmüştür.36 Cengiz Han’ın kurduğu, sadece Cengiz Han ve evladının hükümdarlık ve hâkimiyet hakkına sahip olduğu meşruiyet prensibi bölgede yeniden canlanmıştır.

Şeybani ve diğerleri aynı zamanda Müslümandırlar. Maveraünnehir’de Cengizli olduğu kadar İslâmi meşruiyet ve hâkimiyet sembolleri de her zaman önemli olmuştur. Dolayısıyla Şeybani Han ve daha sonraki hanlar söylem ve pratikte hem İslâmi hem de Cengizli meşruiyet sembollerini kullanmışlardır. Şeybani Han’ın Divan’ın, da bu konuda pek çok örnek vardır. Örneğin bir şiirinde Şeybani Han şöyle demektedir:

Şaban yalgan demas kim Hak anı sahib-kiran kıldı.

Hesabda Tengrige kul men, nesebde Çingizi dur men.37

Öte yandan Şeybani Han’ın manzum biyografisi olan Muhammed Salih’in Şeybani-name’sinde Şeybani Han halkın iyiliği ve adaletini isteyen

adil bir Müslüman hükümdar hem de hâkimiyeti paylaşan bir Cengizli han olarak resmedilmiştir.38

Şeybani Han ve daha sonraki Şibanlı Özbek hanlar hem siyasi meşruiyet kaynağı olarak hem de siyasal kültürlerinin bir parçası olarak bu iki geleneği yeni bir biçimde bir arada yaşatmaya çalışmışlardır. Örneğin, bir taraftan tam bir sofu Müslüman olarak tasvir edilen ve her işinde Şeriate uyduğu belirtilen Ubeydullah Han, devlet işlerinde yani hanlık ve hâkimiyet meselelerinde anladıkları biçimiyle Yasaya uymuş ve sırası gelinceye kadar hanlık iddiasında bulunmamıştır.39

Yasa çerçevesinde diğer bir konu ülüş (paylaşım) olmuştur. Son yıllarda Yasa üzerine yapılan çalışmaların göstermiş olduğu gibi, Yasa gibi yazılı ve değişmez kurallar bütünü olmayıp, aksine zaman içinde değişen bir "anlayış"ı ve "dünya görüşünü" temsil etmektedir.40 Cengiz soyundan Özbek boylarının Özbeklerin anladıkları biçimiyle Yasa, hâkimiyetin ve verasetin paylaşımı (ülüş) olarak anlaşılmış ve Özbek siyasi düzenine bu anlayış biçim vermiştir.

Hâkimiyette Ortaklık ve İktidarın Paylaşılması: Özbek Ülüş Sistemi

Şeybani Han tarafından temelleri atılan Özbek siyasi düzenini, yerine geçtiği Temürlü siyasi düzeninden ayıran özellik, Temürlülerin aksine, Şibani Özbeklerin hâkimiyette ortaklık ve iktidarın paylaşımı anlayışı üzerinde uzlaşmış olmaları ve bu anlayışı bir anlamda kurumsallaştırmaları denilebilir.

16. yüzyılda oluşan Özbek politik düzeninin temel özelliklerini ilk defa ele alan ve analiz eden rahmetli Martin B. Dickson olmuştur.41 Yaklaşım açısından Dickson'ı takip eden McChesney, bu düzenin ya da sistemin bir vakfın tarihi etrafında 16 ve 17. yüzyıllar boyunca ekonomik ve siyasal koşullar içinde geçirdiği evrimi sergilemiştir.42

Özbek politik düzeninin temelini, Türk-Moğol devlet geleneği olan “hâkimiyette ortaklık” anlayışı oluşturmaktadır.43 Bu anlayışa göre ele geçirilen ya da fethedilen topraklar yönetici sülale ya da soyun bütün üyelerinin ortak mülkü olup, bu toprakların aile üyeleri arasında paylaşımını öngörmektedir. Doğal olarak hâkimiyetin ve verasetin paylaşımını benimseyen bu anlayış, Batı terminolojisinde “appanage system”, Orta Asya Türk tarihi terminolojisinde Zeki Velidi Togan’ın ilk olarak kullandığı “ülüş sistemi”ni yaratmıştır.44 Cengiz öncesi devirlerden, Cengiz ve sonrası devirlerde tarih boyunca farklı biçimlerde anlaşılan “hâkimiyette ortaklık” ve “ülüş sistemi” genellikle ekonomik kaynakların, paylaşımı olarak anlaşılmış, iktidarın paylaşımı genellikle kesimlerle sınırlanmıştır.45 Cengiz Han zamanında ekonomik kaynaklar geniş çapta paylaşılırken, hâkimiyet belirli kesimin elinde kalmıştır.46 Öte yandan Cengiz Han sonrası Cengizli devletlerden konar-göçer unsurların hâkim olduğu Altınordu ve Çağatay ulusunda paylaşım (ülüş) yaygın bir şekilde uygulanırken, yerleşik alanların idare eden İlhanlı ve Çin’de Yüan gibi Cengizli devletlerde paylaşım daha sınırlı olmuş gibi görünmektedir.47

Hâkimiyette ortaklık ve verasetin anlayışı en bariz şekilde Özbek hanedanlık/sülale yapısında kendini gösterir. Sülalenin en temel özelliği şüphesiz Cengiz soyundan olmalarıdır. Ancak bu yeterli değildir. Bu dönemde Cengiz soyundan gelen başka siyasi yapılar da mevcuttur. Maveraünnehir-Özbek Hanlığı’nın hâkim sülalesini bu diğer Cengizli hanlıklardan ayıran, onların Cengiz’in en büyük oğlu Cuci’nin oğlu Şiban soyundan gelmiş olmasıdır. Bundan dolayı sülale, genellikle “Şibanlılar” ya da yanlış bir şekilde “Şeybaniler” olarak bilinmektedir. Ancak bu adlandırmada bir problem söz konusudur. Çünkü Maveraünnehir-Özbek Hanlığı’nın yöneticisi sülalesi Şiban soyundan gelen herkesi değil, sadece Şiban soyundan Ebülhayır Han evlatlarını kapsamaktadır.48 Hatta Şeybani

Han 1507’de Temürlülerin elinden Herat’ı ele geçirdiği zaman hutbe hem Şeybani Han hem de Ebülhayır adına okutmuştur.49 Bu bir anlamda Ebülhayır Han soyundan olan diğer sultanların hâkimiyet ve veraset haklarının kabulünü sembolik olarak ifade etmektedir.

Dolayısıyla Şeybani Han, Maveraünnehir-Özbek Hanlığı’nın kurucusu olmasına rağmen, Ebülhayır Han soyundan gelen bütün sülale üyeleri, hâkimiyet ve veraset hakkına sahip olmuştur. Bu anlayış çerçevesinde Şeybani Han, hanlığın kurucu lideri olarak kariyerinin başından itibaren, Ebülhayır Han soyundan sultanları kendisine katılmaya davet etmiş, ele geçirilen toprakları, yapılan değişik kurultaylarda Ebülhayır oğulları arasında paylaştırmıştır.50 Şeybani Han Devri’nde, özellikle 1501-1509 tarihleri arasında ele geçirilen toprakların paylaşıldığı en az iki ya da üç kurultay toplanmış ve bu kurultaylarda fethedilen topraklar, Ebülhayır soyundan sultanlar ve onları destekleyen Özbek beyleri/boyları arasında dağıtılmıştır. Şeybani Han’ın ölümünden bir ya da iki yıl sonra 1511-1512 yılları arasında toplanan kurultaylarda da yapılan düzenlemeler ise uzun süreli olmuştur.

Çağdaş kaynaklar, yapılan toprak dağıtımları konusunda hemen hemen aynı benzer bilgileri vermektedirler. Büyük bir ihtimalle 1504 yıllarında Şeybani Han tarafından Ebülhayırlı sultanlar arasında yapılan ilk toprak paylaşımına (ülüş) Binai ve Muhammed Salih, Şeybani-name adlı eserlerinde detaylı bir şekilde verilmiştir. Bu eserlere göre, Şeybani Han, Maveraünnehir’in tamamını ele geçirdikten sonra, Türkistan şehri ve etrafının hâkimiyetini, amcası ve Ebülhayır Han’ın o sırada hayatta olan en büyük oğlu Köşküncü Sultan’a vermiştir. Taşkent ise Ebülhayır Han’ın diğer bir oğlu olan ve Şeybani Han’ın fetihleri sırasında ona katılan Süyünç (Hoca) Sultan’a verilmiştir. Andican’ı ise Ebülhayır Han’ın o sırada hayatta olmayan Hoca Muhammed adlı oğlundan olan Canibek sultan almıştır. O

sırada vefat etmiş olan Şeybani Han'ın kardeşi Mahmud Bahadır Sultan'ın oğlu olan Ubeydullah Sultan'a Buhara verilirken, Ebülhayır soyundan olmamakla birlikte, Şeybani Han'ın fetihlerine katılan Hamza ve Mehdi Sultan'a Hisar şehri verilmiştir.51 Geniş çapta bir paylaşımın gerçekleştirildiği bu kurultayda Özbek siyasi düzeninin temelleri atılmıştır. Bu paylaşım sonucunda, Ebülhayırlı/Şibanlı hâkim sülale içinden Dickson'un "cousin clans" adını verdiği, her birinin başında Ebülhayır Han'ın oğullarından birinin soyundan gelen sultanların bulunduğu dört ayrı yönetici alt kol/soy ortaya çıkmıştır.52 Bu kollar, Şeybani Han ve kardeşi Mahmud Bahadır Sultan'ın soyu olan Şah Budakoğulları,53 Köşküncü Sultan ve oğulları, Suyünç Sultan ve oğulları, Hoca Muhammed oğullarıdır (ya da Canibek oğulları).54 Bu hâkim kollar/soylar, ülüş/hisseleri olan mülklerine (memalik, memleke) aile haklarını ekleyerek zamanla özerk birimler haline dönüşmüşlerdir.

Bu ilk kurultayda yapılan düzenleme ile Taşkent, Semerkand, Buhara ve Türkistan temel ülüş merkezleri olmuştur. Bu paylaşımdan sonra ele geçirilen topraklar ise, ele geçiren kişi ya da yönetici soyun payına düşmüş gibi görünmektedir. Örneğin, Harezm, Belh ve Herat Şeybani Han tarafından fethedildikten sonra bu şehirler, Şeybani Han ailesi arasında paylaşılmış gibi görünmektedir. Zira Mehman-name-yi Buhara'ya göre Harezm hakimi Şeybani Han'ın oğlu Pulad Sultan, Belh hakimi ise Şeybani Han'ın bir diğer oğlu Hurremşah Sultan'dır.55 Herat ise büyük ihtimalle Şeybani Han'ın kendisinin payına düşmüştür. İlginçtir ki Belh dışında bu sonradan ele geçirilen şehirler tam olarak Özbek Hanlığı'nın bir parçası olamamıştır. 1510'da Şeybani Han'ın Şah İsmail Safevî ile yaptığı mücadele sırasında ölmesinden sonra elden çıkan Herat, 16. yüzyıl boyunda Şibaniler ve Safevîler arasında sürekli el değiştirmiştir. Öte yandan Harezm bölgesi özellikle Vezir ve Ürgenç, 1510'da Yadigar Sultan'ın torunları olan

Berke Sultan'ın oğulları İlbars ve Balbars Sultanlar tarafından ele geçirilmiş ve burada Hiva Hanlığı kurulmuştur. Öte yandan 1510'da elden çıkan Belh, 1526'da Canibek oğullarından Kistin Kara Sultan tarafından ele geçirilmiş ve bu tarihten itibaren Belh, Canibek oğullarının hissesi olmuştur.

Bir kere paylaşıldıktan sonra bu topraklar, Şibanlı/Ebülhayırlı yönetici alt soyların irsi mülkü olmuş, her yönetici alt kol/soy, bu toprakları kendi aile üyeleri arasında yeniden paylaşmıştır.

Öte yandan bir kere dağıtıldıktan sonra, paylaşılan toprakların geri alınması ya da yapılan düzenlemeyi değiştirmek pek kolay olmamıştır. Örneğin, Zubdat al-Asar'ın yazarı Abdullah Nasrullahi'ye göre, Şeybani Han Kazak seferi sonrasında sultanların ülüş/hisselerini değiştirmek isteyince, bu sultanlar arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Hatta Şeybani Han'ın bu tavrına sinirlenen sultanlar, 1510'da Şah İsmail'e karşı sefere çıktığında, Şeybani Han'ın yardım isteğine isteksiz davranmışlardır.56 Öyle ki aşağıda gösterileceği gibi Şeybani Han'ın ölümünden sonra, eski düzenlemeye hemen geri dönülmüştür.

Hanların diğer sultanlar ya da kendi soyu dışındaki diğer kollar/soylar ve onların hâkim bölgeleri üzerinde otoritesi hemen hemen hiç yoktur. Han, sadece eşitlerden biri olduğu gibi, hanların, sultan unvanını alan diğer yönetici alt soy üyeleri ile olan ilişkileri daha çok ikna ve uzlaşmaya dayanmaktaydı. Han'ın sembolik otoritesi kabul edilirken, hanlardan hakem rolü görevi üstlenmesi beklenmiştir

Bu durum özellikle Şeybani Han'ın ölümünden sonra açıkça ortaya çıkmış ve bir anlamda kurumsallaşmıştır. Şeybani Han'ın 1510'da ölümünden ve 1512'de hanlığın yeniden restore edilmesinden sonra, Şah budak oğulları, Köçküncü oğulları, Canibek oğulları ve Süyünç oğulları bir araya gelerek hemen bir kurultay toplamışlardır. 1512'de yapılan bu kurultayda bazı ufak değişikliklerle birlikte daha önceki kurultaylarda

yapılan düzenlemeye bağlı kalınmıştır. Bu kurultayda yapılan düzenlemeye göre, Ubeydullah (Ubayd Allah) Sultan, daha önce de olduğu gibi Buhara hakimi olmuştur. Andican, Moğol sultanlarının eline geçtiği için, Canibek Sultan ve oğullarına Miyankal şehri verilmiştir. Daha önceki kurultaylarda yapılan düzenlemelerden farklı olarak, daha önce Türkistan bölgesi hakimi olan, Şeybani Han'ın ölümünden sonra han seçilen Köşküncü Sultan, bu kurultayla Semerkand hakimi olmuştur.57 İşte 1512'de bu kurultayda yapılan düzenleme, uzun süre değişmeden kalacaktır.

Şeybani Han'ın ölümünden sonra yapılan bir diğer kurultayda58 verasette ekberiyet sistemi benimsenerek, ailenin en yaşlı üyesi olarak Köşküncü Han, han ilan edilmiştir. Aynı kurultayda yaşça Köşküncü Sultan'dan daha küçük olan Süyünç Sultan kalgan (kalkan) ilan edilmiştir.59 Böylece Ebülhayırlı sultanlar, veraset mücadelesi yapmadan yeni hanı seçmişler, kalgan ile de daha sonra ortaya çıkacak olan veraset tartışmaları da önceden çözümlemeye çalışmışlardır. Orta Asya tarihinde hükümdarların ölümünden sonra ortaya çıkan hâkimiyet ve taht mücadeleleri düşünülecek olursa, bu oldukça önemli bir olgudur.

Ekberiyet prensibine (seniority) daha evvelki Türk ve Cengizli Türk-Moğol devletlerinde değişik dönemlerinde rastlanmakla birlikte, bu prensibe yaygın bir şekilde bağlı kalınmamıştır.60 Bu prensibe en çok Cuci ulusunda bağlı kalındığı bilinmektedir. Cuci'nin Cengiz Han'ın en büyük oğlu olduğu dikkate alınırsa bu düşündürücüdür. Şibani Özbeklerin ekberiyet sistemini benimselerinde, Cuci ulusundan getirdikleri gelenekler şüphesiz önemli rol oynamıştır.

Bu sistem, hanların sembolik otoritesini artırırken, diğer taraftan onların fiili iktidarını sınırlamıştır. Öte yandan ele geçirilen toprakların aile üyeleri arasında paylaşılması sayesinde, hanların sembolik otoritelerini şahsi bir

mülke dönüştürmeleri güçleşmiştir. Şibanli sultanlar uzun süre ekberiyet sistemine bağlı kalacaklardır. Mesala, Bade al-Vekayi'nin yazarı Vasifi ve Tarih-i Reşidi'nin yazarı Haydar Duglat'ın eserlerinde işaret ettikleri gibi 1512'de Buhara'yı Babur'un elinden alan Ubeydullah Han, halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmasına ve desteklenmesine rağmen, hatta adına İsfahani tarafından hutbe okunmuş olmasına rağmen, hanlığı yaş esasına göre Köçküncü Sultan'a bırakmış ve kendisi han olmak için sırasının gelmesine beklemiştir.61

Ubeydullah Sultan ancak 1533'te ekberiyet usulüne göre han ilan edilmiş ve 1540 yılına kadar hanlık sürmüştür. Ubeydullah Han'dan sonra Köşküncü oğullarından Abdullah kısa bir süre han olmuş ve onun ardından yine Köşküncü oğullarından Abdullatif Sultan (1540-1552) hanlık tahtına geçmiştir. Daha sonra ise onun yerine Süyünç Sultan oğullarından Barak Han olarak da bilinen Nevruz Ahmed Han (1552-1556) geçmiştir.

Özbek "ülüş düzeni" 16. yüzyılın ortalarına kadar istikrarlı bir şekilde devam etmiş, bazı anlaşmazlıklara rağmen, hâkim soylar/boylar arasında dikkate değer bir uyum sağlanmıştır. Ancak 16. yüzyılın ortalarından itibaren hem her alt soy içinde ya da ülüş merkezi içinde hem de alt soylar arasında bir iç mücadele dönemi başlamıştır.62 Bu iç mücadeleler, McChesney'in belirtmiş olduğu gibi, Özbek politik düzeninin yeni koşullar, özellikle yerel ve yerleşik koşullara uyum ve adapte olma sürecinin bir sonucudur.63

İlk yıllardaki hareketliliğin sona erdiği, başka bir deyişle dışa yönelik yayılmanın duraksadığı bu dönemde, Şibanlı/Ebülhayırlı yönetici alt soylar, birbirlerinin mülklerinin aleyhine yayılmaya başlamışlardır. Bu durum sistemin kendi içindeki zayıflıklarından kaynaklanmış gibi görünmektedir. Zira her bir yönetici kol/soy toprakları kendi evlatları arasında paylaşmak zorunda idiler. McChesney'in belirtmiş olduğu gibi, eldeki sınırlı mülklere

karşılık, ülüş/pay almak isteyen ve bu hakka sahip olan yeni üyelerin artması, doğal olarak bir baskı yaratmıştır. Bu iç baskıyı karşılamanın yollarından biri ya yeni topraklar fethetmek ya da diğer soyların hisselerine aleyhine genişlemek olmuştur. Bunlardan ilki zorlaştığı için ikinci seçenek ön plana çıkmış gibi görünmektedir.64

Yönetici altsoylar arasındaki iç mücadeler sonucunda önce Şahbudak oğulları daha sonra 1557-1582 tarihleri arasında sırasıyla Süyünç ve Köşküncü oğulları, Abdullah b. İskender Sultan (1583-98) liderliğinde Canibek oğulları tarafından berteraf edilmiştir.

Bu mücadeleler sonucunda Abdallah Han liderliğinde, Canibek oğulları tek hâkim soy olarak kalmışlardır. Taşkent, Semerkand, Buhara ve Belh gibi daha önceki ülüş merkezleri Canibek oğullarının hâkimiyeti altına girmiştir. Ancak buna rağmen Özbek siyasi sistemi bir anlamda kendini yenilemiştir. Çünkü, bu sefer hanlığın toprakları Canibek oğulları arasında yeniden paylaşıldığı gibi, bu paylaşımdan Canibek soyundan gelen yeni yönetici alt soylar/boylar ortaya çıkmaya başlamıştır.65

Canibek oğullarının hâkimiyeti 1598-99 yılına kadar sürmüş, bu tarihlerden itibaren onların yerine Cuci soyundan olan başka bir sülale Tokay Temüriler (Astrahanlılar) almıştır. Tokay Temüriler, kendilerinden önceki Şibaniler gibi hâkimiyetin ve verasetin paylaşımını benimsemişlerdir. Böylece 16. yüzyılın başlarında temelleri atılan çok merkezli, yerelliği benimseyen ve iktidarın paylaşımını öngören Özbek siyasi düzeni bir yüzyıl daha devam etmiştir.

1 Bu konuda bkz. benim: “ Diversity in Political Culture: Muslim Empires of Eurasia in the 16th Century. Ottomans, Mughals, Safavids, Uzbeks”. The Great Ottoman Turkish Civilization, C. 1, Ankara, 2000, s. 275-284.

2 Bu yaklaşımın bir eleştirisi için bkz. John O. Voll, “Central Asia as a Part of the Modern İslâmic World”. Beatrice F. Manz (ed.), Central Asia in Historical Perspective. Boulder, San Francisco and Oxford: Westview Press, 1994, s. 62-81.

3 Andre Gunder Frank, “Central Asia’a Continuing Role in the World Economy to 1800”. Michael Gervers ve Wayne Schlepp (ed.), Historical Themes and Current Change in Central and Inner Asia. Toronto Studies in Central and Inner Asia, No. 3. Toronto, 1998, s. 14.

4 Barthold’a gore özellikle Uluğ Bey devrinden sonra bu süreç başlamış gibi görünmektedir. Bkz.: V. V. Barthold. Four Studies on the History of Central Asia. Rusçadan çevirisi V ve T. Minorsky, C. II: Ulugh-Beg. Leiden: E. J. Brill, 1958.

5 Yuri Bregel. “Turco-Mongolian Influences in Central Asia”. Robert L. Canfield (ed.) Turco-Persia in Historical Perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, s. 70. Bregel, yerleşik bölgelerinin, konar-göçer akınları ile birlikte, kültürel gerileme olduğunu belirtmektedir. Şüphesiz özbek boylarının 16. ve 17. yüzyıllarda aralıklarla Maveraünnehir’e gelmesi, bu bölgede göçer nüfusu artırmış ve bu göçer hareketler geçici olarak tarımsal alanlara zarar vermiş olmalı. Ancak 1500’lerden itibaren Orta Asya’da eğilimin göçebeleşmeden ziyade yerleşikliğe geçme gibi görünmektedir.

6 Bu meseleyi ilk ele alanlardan biri Zeki Velidi Togan, Bugünki Türkili ve Türkistan ve Yakın Tarihi. 2. baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 117-122. 16. yüzyılda uzun mesafeli Orta Asya kervan ticaretinin gerilemiş olduğunu kabul eden Rossabi, bunun nedenlerinin ekonomik değil, politik olduğunu, ticaretin gerilemesinde, ticaret yollarının geçtiği bölgelerde siyasi çatışmaların ve kargaşalıkların yaşanmasının önemli rol oynadığını ileri sürmektedir. Morris Rossabi, “The ‘Decline’ of the Central Asian Caravan

Trade". Gary Seaman (ed.), Ecology and and Empire. Nomads in the Cultural Evolution of the Old World, C. I, Los Angeles: Center for Visual Anthropology, University of Southern California Press, 1990, s. 81-102. Orta Asya'da uzun-mesafeli ticaret yollarının gerilemesi üzerine farklı görüşlerin genel bir değerlendirilmesi için bkz.: Gunder, 1998, s. 14-38.

7 Stephen Dale, Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750. Cambridge: Cambridge University Press, 1994; Audrey Burton. The Bukharans. A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702. New York: St. Martin's Press, 1997; İsenbike Togan ise bu devirde ticaret ve tüccarın örgütlenmesinde bir değişim olduğunu, bu değişimin sonucu, İpek Yolu ticaretinde "aracı" olarak rol oynayan siyasi yapıların bu rollerini yitirmeye başladığını ortaya koymaktadır. İsenbike Togan, "Inner Asian Merchants at the Closing of the Silk Road (17th Century) ", Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges Between the East and West Before the 10th Century. Desert Route Expedition International Seminar in Urumqi, August 19-21, 1990. New World Press, s. 139-160.

8 Bu konuda bkz.: Nurten Kılıç, "Siyasal Kültürde değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu". Ankara Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora tezi, 1999.

9 Altınordu'nın çözülüşü hakkında bkz.: M. G. Safargaliyev, Raspad Zalotoi Ordi, Sarank, Mordovskoe Knijnoe Izd. 1960. Ayrıca, A. Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, Hasan Eren (çev.), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

10 Adshead, Altınordu bu ayrımı "urban rejections" ve "nomad secessions" olarak ifade etmektedir. S. A. M. Adshead, Central Asia in World History. New York: St. Martin's Press, 1993, s. 151. Bu meseleye farklı bir açıdan bakış için bkz.: İ. Togan, "Altınordu Çözülürken Kırım'a

Giden Yol", Türk-Rus İlişkilerinde Dün Bugün Sempozyumu, Ankara: 12-14 Aralık, 1992.

11 Kaynaklarda ulus-özbek, vilayet-i Özbek şekillerinde de yer alan Özbek/Özbeg adının anlamı ve kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Yaygın olarak kabul edilen görüş, bu adın Altınordu hanı Özbek Han'a (1312-1341) dayandığıdır. 17. yüzyıl Hiva hanı ve tarihçisi Ebülgazi Bahadır Han'a göre Özbek Han İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, ona bağlı Türk-Moğol boyları bu adı almıştır. Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, P. I. Desmaisons (ed.), Histoire des Moğols et des Tatares par Aboul-Ghazi Bahadur Khan, St. Petersburg, 1871, s. 174-175. Etnik bir isimden çok boy üstü politik bir ad olan Özbek adının neden ortaya çıkmış olduğu henüz tam olarak açıklanamasa da, Özbek adının Çağatay, Moğol adlarının ortaya çıktığı bir zamanda ortaya çıkmış ya da kullanılmış olması dikkate değerdir. Özellikle 15. yüzyıldan itibaren birbirine karşı tanımlanan olan bu adlar, Türk-Moğol boyları içinden kabile/boy üstü yeni kimliklerin ortaya çıkışına da işaret etmektedir. Bu konuda bkz.: Manz, "The Development and Meaning of Chaghatay Identity", Jo-Ann Gross (ed.), Muslims in Central Asia. Expressions of Identity and Change, Durham and London, Duke University Press, 1992, s. 27-45.

12 Bori Ahmedov, Özbek Ulusu. Taşkent: Abdulla Kadiriy Namıdagi Halk Merası Neşriyatı " Nur", 1992, özellikle 26-36 sayfaları.

13 Bir kopyası Taşkent Şarkşinaslık Enstitüsü'nde saklanan Mesud b. Osman Kohistani'nin Tarih-i Ebülhayır Hani adlı 16. yüzyılda yazdığı eser Ebülhayır hanın en kapsamlı biyografisidir. Bu eser kısmen Rusçaya çevrilmiştir. Bkz.: S. K. İbragimov ve V. P. Yudin (ed. ve çev.). Materiali po istorii kazahskih hanstva. Alma Ata, 1969, s. 135-140, 140-171.

14 Ahmedov, s. 36-40. Safargaliyev, s. 207.

15 Ahmedov, s. 41-42. Safargaliyev, s. 209.

16 Bu konuda bkz.: İsenbike Togan, “Jöchi Khan and the Accounts on the Siege of Khwarazm as Symbols of Legitimacy”. International Seminar “ Source Studies of the History of Ulus Djuchi (Golden Horde) from Kalka to Astrakhan (1223-1556) Sunulan Bildiri. Kazan: 23-26 Haziran 1998.

17 Kaynaklarda bu konuda farklı fikirler ileri sürülmüştür. Bu farklı kaynakları değerlendiren Ahmedov, Tarih-i Ebülhayır Hani’nin yazarına gore Ebülhayır Han’ın ve Özbeklerin, Harezm’in su ve havasından dolayı Deşt-i Kıpçak’a geri dönmüş olduğunu belirtmektedir. Başka bir kaynağa göre ise Ebülhayır Han’ın Harezm’den ayrılmasının nedeni, bu tarihlerde Harezm’de şiddetli kurak olmasıdır. Ahmedov, s. 42. Ancak, Ebülhayır Han konfederasyonu içinde Deşt-i Kıpçak’ta kalmayı ve göçer hayatı devam ettirmek isteyen kesimlerin daha ağır basmış olduğu da düşünülebilir.

18 Ahmedov, s. 47. 15. ve 16. yüzyıllarda Aşağı Sir Derya boyundaki şehirlerin durumu hakkında bkz.: K. A. Pitçulina, “Prisirdarinskie goroda i ih znaçenie v istorii kazahskih hanstv v XV-XVII vekah”, Kazahstan v XV-XVIII, Alma-Ata, Izd. ”Nauka”, 1969, s. 5-49.

19 Ahmedov, s. 80.

20 Ahmedov, s. 106. Hafiz-i Taniş Buhari, Şeref-name-yi Şahi, Abdullahname, faskimile, 2 cilt, M. A. Salakhhetdinova (ed. ve çev.), Moskva, Izd. ‘Nauka’, 1983, s. 79.

21 Muhammed Haydar Mirza Duglat, A History of the Moghuls of Central Asia, Being the The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haydar Dughlat, N. Elias (ed.) ve E. Denison Ross (çev.), reprint, 1972, s. 272-273. Ahmedov, s. 50. Kazak tarihi için bkz.: K. A. Pitçulina, Yugo-Vostoçni Kazahstan v. Seredine XIV-naçale XVI vekov. Alma-Ata, “Nauka”, 1977.

22 Kazak sultanları, Ebülhayır hanın 1468’de vefatından sonra tekrar Deşt-i Kıpçak’a gelerek burada Ebülhayır Han sonrası ortaya çıkan hâkimiyet mücadelelerine aktif bir şekilde katılmışlardır 16. yüzyılda Deşt-i

Kıpçak'ın siyasi durumu hakkında önemli kaynaklardan biri: Fazlulllah b. Ruzbihan İsfahani, Mihman-name-yi Buhara, Manuçihr Sutuda (ed.), Tehran, Bungah-i Tarcumah wa Nashr-i Kitab, 1341/1963.

23 Temür sonrası taht mücadeleleri için bkz.: Barthold, 1958, özellikle 55-82 sayfaları arası. Ayrıca B. F. Manz, The Rise and Rule of Tamerlane. Canto Edition. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 147. Şahruh dönemi için bkz.: İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447), Ankara: 1994.

24 Bu mesele hakkında Barthold, 1958, s. 125-128. İsenbike Togan, "Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları". Tarih Çevresi 10 (1994), s. 9-16.

25 Jo-Ann Gross, "The Economic Status of A Timurid Sufi Shaykh: A Matter of Conflict or Perception", Iranian Studies XXI, 1-2 (1988), s. 84-104. Ayrıca bkz.: Jürgen Paul, "Forming A Faction: The Himaya System of Khaja Ahrar", International Journal of Middle East

Studies 23 (1991), s. 533-548. Jürgen Paul Die politische und soziale Bedeutung der Naqsbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert, Berlin, Walter de Gruyter, 1991.

26 M. E. Subtelny, "Socio-Economic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids", International Journal of Middle East Studies 20, 4 (1988), s. 482.

27 Bu konuda bkz.: Kılıç, 1999.

28 Kaynaklarda Şibani, Şahi Beg, Şeybak ya da Şah baht şekillerinde de geçmektedir. Bu konuda bkz.: Z. V. Togan, 1981, s. 123, n. 64. Şeybani Han'ın hayatı hakkında bkz.: Kiliç, 1999; A. A. Semenov, K. voprosu o proishojdeniya i sostava uzbekov Şeybani-hana", Materiali po istorii tajikov i uzbekov Srednei Azii XII, 1, 1954a, s. 7-37, Semenov, "Şeybani-Han i

zavoevanie imperi Timuridov", Materiali po istorii tadjikov i uzbekov Srednei Azii XII, 1, 1954, s. 39-83.

29 Mevlana Binai, Şeybani-name, Kazuyuki Kubo (ed.), Kyoto, 1997, s.17.

30 Şeyh Alem Azizan, Lamahat min nehahat al-kuds, Taşkent, IVAN, Uz. Rep., No. 495, v. 80a-81a. Hasanhoca Nisari, Muzakkir-i Ahbab, İsmail Bekcan (çev.), Taşkent, 1993, s. 19-20.

31 Şeybani Han'ın Divan'ın bilinen tek kopyası; Istanbul, Topkapı Sarayı, Ahmet III, No. 2436, Bodrogligeti, A. J. E., "Yasavi Ideology in Muhammad Shaybani Khan's Vision of An Uzbek Empire", Journal of Turkish Studies 18 (1994), s. 53.

32 Kaynaklarda Şeybani Han'ın Deşt-i Kipçak'a neden geri döndüğü hakkında değişik ve ilginç bilgiler mevcuttur. Bunların bir değerlendirmesi için bkz.: Kiliç, 1999, s. 97-101.

33 Bu olaylar için bkz.: Zahireddin Muhammad Babur Mirza, Baburnama, Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khanhanan's Persian Translation. Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation. W. M. Thackston (ed.), C. I, 1993-94, s. 167-170. Şeybani Han'ın Semerkand kuşatması için bkz:. Muhammed Salih, Şeybani-name, metin edisyonu ve Almanca çevirisi H. Vambery, Die Scheibaniade. Ein ozbegisches Heldengedicht in Gesangen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm, Wien, 1885.

34 Heart'ın ele geçirilmesi hakkında bkz.: Gıyas al-Din Khwandamir, Habibu's-siyar, Tome Three. The Reign of the Mongol and the Turk. Translated and Edited W. M. Thackston. 2. cilt, Cambridge: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1994, s. 534-535.

35 Haydar Duglat, s. 241-246; Taniş, I, s. 85-86; Abdullah b. Muhammed b. Ali Nasrullahi, Zubdat al-Asar, Barthold, Soçineniiya, C. VIII, s. 137-140.

36 Bilindiği gibi, emir/bey unvanını alan Temür, hâkimiyeti ele geçirdikten sonra hiçbir zaman han unvanını kullanmamış ve daima Cengiz soyundan bir hanı göstermelik yanında bulundurmuştur.

37 Bodrogligeti, s. 42.

38 Muhammed Salih, s. 148.

39 Haydar Duglat, s. 282-283.

40 Yasa üzerinde yapılan çalışmalar için bkz.: D. Ayalon, “The Great Yasa of Chinggis Khan. A Reexemination. Preface (A). The Basic Data in the İslâmic Sources on the Yasa an on It’s Contents”, Studia İslâmica 33 (1971); D. O. Morgan, “The ‘Great Yasa of Chingiz Khan’ and Mongol Law in the Ilkhanate”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLIX, 1 (1986), s. 162-176.

41 M. B. Dickson, “Shah Tahmasb and the Uzbeks”, Ph. D. Dissertation, Princeton University, 1958 Dickson, “Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century”, Trudy XXV-ogo Mejdonarodnogo Kongressa Vostokovedov 3 (1960), s. 208-216.

42 R. D. McChesney, Waqf in Central Asia. Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1991.

43 Hâkimiyette ortaklık anlayışı için bkz.: J. Woods, Aqqoyunlu. Clan, Confederation, Empire. Minneapolis-Chicago, 1976, s. 12-16.

44 “Ülüş sistemi” hakkında bkz.: Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 2. baskı. İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s. 285-301.

45 Bu konuda bkz.: İ. Togan, “Patterns of Legitimation of Rule in the History of the Turks”. Korkut E. Ertürk (ed.), Rethinking Central Asia.

Ithaca, 1999, s. 49; İsenbike Togan "Türk Tarihi Prensipleri İçinde Dışta Ticaret İçte Ülüşün Rolü", Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi. Ankara: TTK, 5-9 Eylül, 1994.

46 Cengiz Han döneminde "ülüş" hakkında bkz.: İ. Togan, Flexibilty and Limitations ın Steppe Formations The Kerait Khanate and Chinggis Khan. Leiden-New York, Brill, 1998.

47 İlhanlılar'da ülüş sistemi için bkz.: Togan, 1981, s 285-301.

48 Şiban soyundan olan başka hanlıklar da mecvuttur. 1510'da Şiban soyundan Yadigar Sultan'ın torunları İlbars ve Balbars Harezm'i ele geçirerek burada Hiva-Özbek Hanlığı'nın temellerini atmışlardır. Yadigar sultan Şiban soyundan Arabşah, Ebülhayır ise Şiban soyundan İbrahim'in soyundan gelmektedir. Pulad Sultan ise her iki soyu Şiban'a bağlayan zincirini oluşturmaktadır. Bu konuda bkz.: Dickson, 1960, s. 213.

49 Khwandamir, II, s. 538.

50 Bu paylaşımların analizi için bakınız benim, "Family Rights and Dynastic Tradition in Uzbek Khanate in 16th Century Central Asia", The Seventh Annual Central Eurasian Studies Conference sunulan bildiri, Bloomington, 2000 (yayına hazırlanmaktadır).

51 Binai, s. 80-81, Muhammed Salih, s. 387.

52 Dickson, 1960, s. 210.

53 Şeybani Han ve kardeşinin babası Şah Budak Sultandır.

54 Bunlara Ebülhayır soyundan olmamakla birlikte miras hakkında sahip olan Bahtiyar Sultan'ın oğulları Mehdi ve Hamza Sultanları da eklemek gerekir.

55 İsfahani, s. 5.

56 Barthold, 1973, s. 130-145.

57 Taniş, I, s. 86. Dickson, 1958, s. 34. Taniş'e göre Köşküncü Sultan (şimdi han) Semerkand'ı, Şeybani Han'ın oğlu Temür Sultan ile birlikte

sahip olmuştur. Semerkand, Şeybani Han ve ailesinin hissesi olduğu için herhalde böyle bir düzenlemeye gidilmiş olmalı.

58 Kaynaklarda bu konuda çelişkili bilgiler olmakla birlikte bu kurultay büyük bir ihtimalle 1511'de yapılmıştır.

59 Taniş, I, s. 87; Haydar Duglat, s. 283. Kalkan kurumunun neye karşılık geldiği çok açık olmasa da, hanın halefi olarak anlamak mümkündür. Bu konuda bkz.: McChesney, 1991, s. 56.

60 Cengiz ve Cuci ulusundaki veraset meseleleri için bkz. İ. Togan, "Jöchi Khan and the Accounts on the Siege of Khwarazm as Symbols of Legitimacy", s. 21-22. Thomas J. Barfield, The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, 221 BC to AD1757. Cambridge MA, Oxford UK, 1992, s. 206-208. Ayrıca bkz.: Halil İnalcık, " The Ottoman Succession and Its Relation to the Turkish Concept of Sovereignty", The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society. Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1993, s. 37-69.

61 Haydar Duglat, s. 282-283.

62 McChesney, 1991, s. 62-63; McChesney, "Central Asia in the 10th-12th/16th-18th Centuries", Encylopedia Iranica, C. V, s. 181-182. (1992).

63 McChesney, 1991, s. 63.

64 McChesney, 1996, s. 135-136.

65 McChesney, 64-66.

Abdullah b. Muhammed b. Ali Nasrullahi, Zubdat al-Asar. Taşkent, IVAN, Uz., No: 608.

Adshead, S. A. M., Central Asia in World History. New York: St. Martin's Press, 1993.

Ahmedov, Bori, Özbek Ulusu. Taşkent: Abdulla Kadiriy Namıdagi Halk Merası Neşriyatı, "Nur", 1992.

Aka, İsmail, Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447), Ankara, TTK Yay., 1994.

Anonim, Tevarih-i Guzide Nusratname, A. M. Akramov (ed.), Taşkent, 1967.

Ayalon, D., "The Great Yasa of Chinggis Khan. A Reexemination. Preface (A). The Basic Data in the İslâmic Sources on the Yasa an on It's Contents", Studia İslâmica 33, 1971.

Barfield, Thomas J., The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, 221 BC to AD1757. Cambridge MA, Oxford UK, 1992.

Barthold, V. V., Four Studies on the History of Central Asia. Rusça'dan çevirisi V ve T. Minorsky, c. II, Ulugh-Beg. Leiden: E. J. Brill, 1958.

Barthold, V. V., Soçineniiya, c. VIII. Moskova, 1973.

Bodrogligeti, A. J. E., "Yasavi Ideology in Muhammad Shaybani Khan's Vision of An Uzbek Empire", Journal of Turkish Studies, 18 (1994), 41-57.

Bregel, Yuri, "Turco-Mongolian Influences in Central Asia", Robert L. Canfield (ed.), Turco-Persia in Historical Perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 53-77.

Dickson, M. B., "Shah Tahmasb and the Uzbeks", Princeton University: Ph. D. Dissertation, 1958.

Dickson, M. B., "Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century", Trudy XXV-ogo Mejdonarodnogo Kongressa Vostokovedov 3 (1960), 208-216.

Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, P. I. Desmaisons (ed.), Histoire des Moğols et des Tatares par Aboul-Ghazi Bahadur Khan, St. Petersburg, 1871.

Fazlulllah b. Ruzbihan İsfahani, Mihman-name-yi Buhara, Manuçihr Sutuda (ed.), Tehran, Bungah-i Tarcumah wa Nashr-i Kitab, 1341/1963.

Frank, Andre Gunder, “ Central Asia’a Continuing Role in the World Economy to 1800”. Michael Gervers ve Wayne Schlepp (ed.), Historical Themes and Current Change in Central and Inner Asia. Toronto Studies in Central and Inner Asia, No. 3. Toronto, 1998, 14-38.

Gıyas al-Din Khwandamir, Habibu’s-siyar, Tome Three. The Reign of the Mongol and the Turk Translated and Edited W. M. Thackston. 2. cilt, Cambridge, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1994.

Gross, Jo-Ann, “The Economic Status of A Timurid Sufi Shaykh: A Matter of Conflict or Perception”, Iranian Studies XXI, 1-2 (1988), 84-104.

Hasanhoca Nisari, Muzakkir-i Ahbab, İsmail Bekcan (çev.), Taşkent, 1993.

Hafiz-i Taniş Buhari, Şeref-name-yi Şahi, Abdullahname, faskimile, 2 cilt, M. A. Salakhhetdinova (ed. ve çev.), Moskva, Izd. ‘Nauka’, 1983.

İnalcık, Halil, “ The Ottoman Succession and Its Relation to the Turkish Concept of Sovereignty”, The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society. Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1993, 37-69.

Kılıç-Schubel, Nurten, “ Diversity in Political Culture: Muslim Empires of Eurasia in the 16th Century.

Ottomans, Mughals, Safavids, Uzbeks”. Great Ottoman Civilization, c. 1. Ankara, 2000.

Manz, B. F., The Rise and Rule of Tamerlane. Canto Edition. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

McChesney, R. D., “Central Asia in the 10th-12th/16th-18th Centuries”, Encyclopaedia Iranica, c. V., 181-182. (1992).

McChesney, R. D., Waqf in Central Asia. Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889, Princeton-New Jersey, Princeton

University Press, 1991.

McChesney, R. D., Central Asia. Foundations of Change. Princeton, New Jersey: The Darwin Press, Inc., 1996.

Mevlana Binai, Şeybani-name, Kazuyuki Kubo (ed.), Kyoto, 1997.

Morgan, D. O., "The 'Great Yasa of Chingiz Khan' and Mongol Law in the Ilkhanate", Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLIX, 1 (1986), 162-176.

Muhammed Haydar Mirza Duglat, A History of the Moghuls of Central Asia, Being the The Tarikh-I Rashidi of Mirza Muhammad Haydar Dughlat, N. Elias (ed.) ve E. Denison Ross (çev.), reprint, 1972.

Muhammed Salih, Şeybani-name, metin edisyonu ve Almanca çevirisi H. Vambery, Die Scheibaniade. Ein ozbegisches Heldengedicht in Gesangen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm, Wien, 1885.

Paul, Jürgen, "Forming A Faction: The Himaya System of Khaja Ahrar", International Journal of Middle East Studies, 23 (1991), 533-548.

Pitçulina, K. A., "Prisirdarinskie goroda i ih znaçenie v istorii kazahskih hanstv v XV-XVII vekah", Kazahstan v XV-XVIII. Alma-Ata: Izd. "Nauka", 1969, 5-49.

Safargaliyev, M. G., Raspad Zalotoi Ordi, Sarank, Mordovskoe Knijnoe Izd, 1960.

Semenov. A. A., "Şeybani-Han i zavoevanie imperi Timuridov". Materiali po istorii tajik uzbekov Srednei Azii XII, 1, 1954, 39-83.

Şeybani Han, Divan, İstanbul, Topkapı Sarayı, Ahmet III, No. 2436.

Şeyh Alem Azizan, Lamahat min nehahat al-kuds, Taşkent, IVAN, UzRep., No. 495.

Subtelny, M. E., "Socio-Economic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids", International Journal of Middle East Studies 20, 4, (1988), 479-505.

Togan, İ., “Altınordu Çözülürken Kırım’a Giden Yol”, Türk-Rus İlişkilerinde Dün Bugün Sempozyumu, Ankara: 12-14 Aralık 1992.

Togan, İsenbike, “Inner Asian Merchants at the Closing of the Silk Road (17th Century)”. Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges Between the East and West Before the 10th Century. Desert Route Expedition International Seminar in Urumqi, August 19-21, 1990, New World Press, 139-160.

Togan, İsenbike, “Jöchi Khan and the Accounts on the Siege of Khwarazm as Symbols of Legitimacy” International Seminar “Source Studies of the History of Ulus Djuchi (Golden Horde) from Kalka to Astrakhan (1223-1556) Sunulan Bildiri. Kazan: 23-26 Haziran 1998.

Togan, İsenbike, “Patterns of Legitimation of Rule in the History of the Turks”. Korkut E. Ertürk (ed.), Rethinking Central Asia, Ithaca, 1999.

Togan, İsenbike, “Türk Tarihi Prensipleri İçinde Dışta Ticaret İçte Ülüşün Rolü”, Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi. Ankara: TTK, 5-9 Eylül, 1994.

Togan, İsenbike, “Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları”. Tarih Çevresi 10 (1994), s. 9-16.

Togan, İsenbike, Flexibilty and Limitations in Steppe Formations The Kerait Khanate and Chinggis Khan, Leiden-New York, Brill, 1998.

Togan, Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, 2. baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.

Togan, Zeki Velidi, Bugünkü Türkili ve Türkistan ve Yakın Tarihi. 2. baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Voll, John O., “ Central Asia as a Part of the Modern İslâmic World”. Beatrice F. Manz (ed.), Central Asia in Historical Perspective. Boulder, San Francisco and Oxford: Westview Press, 1994, 62-81.

Zahireddin Muhammad Babur Mirza, Baburnama, Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khanhanan's Persian Translation. Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation. W. M. Thackston (ed.), c. I, 1993-94.

Hive Hanlığı / Yrd. Doç. Dr. Feridun Tekin [s.634-640]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Eğitim Fakültesi / Türkiye

Hive, 1804-1920 yılları arasında Orta Asya'da hüküm sürmüş bağımsız Türkistan hanlıklarından biridir. Bu hanlığın sınırlarını oluşturan coğrafya, aslında kadimî medeniyetlere merkezlik yapmış olan Harezm'dir. "Harezm, Amu-Derya'nın aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkenin ve bu ülkede, XIII. asra kadar, dilini muhafaza ederek yaşamış olan şarkî İran kavminin ismidir."1

Harezm, cihan medeniyetinin gelişmesinde çok önemli roller oynayan mukaddes ülkelerden biridir. Bu aziz zeminde doğan büyük zatların isimleri bütün dünyada büyük bir ihtiram ile anılmaktadır. Bilim ve uygarlığa çok büyük hizmetleri olan Ebu Reyhan Birunî'nin tabiri ile söylemek gerekirse "İnsan ihtiyaçlarının ortaya çıkardığı bilimlerin" her biri bu coğrafyada şekillenmiştir. S. P. Tolstov ve Y. G. Gulamov, uzun yıllar boyunca yapmış oldukları arkeolojik araştırmalarla Harezm'in kadimî zamanlarda da zengin bir medeniyete sahip olduğunu ortaya koymuşlardır.2

Gulamov, bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Harezm'de tarımın oldukça gelişmiş olmasının sebebi; çok eski zamanlarda bile bu coğrafyada sunî sulama işinin yapılıyor olması ve aynen Mısır, Mezopotamya hem de başka memleketlerdeki gibi üstün bir seviyede bulunmasıdır."3

Bu yüksek medeniyet, o devir biliminin gelişmesine de etki etmiştir. Bu aziz zeminden bilim dünyasının büyük simaları Ebu Abdullah El Harezmî, Muhammed Musa El Harezmî, Ma'mun Akademisini yöneten Birunî ve Zamahşerî gibi alimler, şairler, tarihçiler ve edipler yetişmişlerdir.

Yukarıda isimleri zikredilen bu alimler, bilimin birçok sahası ile ilgili değerli eserler vermişlerdir. Böylece bir çok bilim dalının temelleri bu eserler aracılığı ile oluşturulmuştur. Lakin Harezm'de yaratılan bu yüksek medeniyet, Cengiz Han'ın bu coğrafyayı istilasıyla yok olup gitmiştir. Bu durum, uzun yıllar Harezm'de merkezî bir otoritenin kurulmasına kadar devam etmiştir. Harezm; Timur, Abdullah Han, Nadir Şah vd. hükümdarların yönetimi altında bulunmuştur. Fakat, Ebulgazi Anuşah (1643-1663) Devri'nde hanlık çeşitli yönlerden biraz canlanmaya başladı. Sulama inşaatları kurularak tarım alanında önemli gelişmeler sağlandı.

Hive Hanlığı XVIII. asrın sonlarında, çok derin siyasî bir kriz içinde bulunmaktaydı. Bu kriz kabileler arasında meydana gelen kanlı savaşlar, han ile derebeyleri, göçebeler ile yerli halk arasındaki çarpışmalar ve bununla birlikte dış düşmanlar ile yapılan savaşlar neticesinde ortaya çıkmıştı.

Söz konusu olayların bu devir Harezm'inin ekonomik gelişmesine de olumsuz etkileri olmuştur. Ülkenin böyle kötü bir durumda bulunmasına rağmen ve de aynı zamanda derebeyleri arasında durmaksızın devam eden kanlı çatışmaların olduğu bir ortamda, Kongrat sülalesi liderlerinden Eşmuhammed oğlu Muhammed Emin İnak, devleti egemenliği altına almaya çalışmaktaydı.

Muhammed Emin İnak, hanlığın yönetimini ele geçirinceye kadar Hive'de, uzun yıllar Türkmen-Yovmut derebeyleri hüküm sürdüler. Onlarla mahallî Özbek derebeyleri arasında yönetimi ele geçirmek için yapılan mücadeleler neticesinde memleket viran oldu, halk ise ağır şartlar altında açlık ve sefalet içinde yaşadı.

Bu mücadeleler esnasında XVIII. asırda Harezm halkının ne kadar acınacak bir durumda olduğunu Munis şu şekilde ifade etmektedir: "Ondan sonra derebeyleri Hazarasb, Hankah ve Aral'dan başka bütün yerleri

Harezm topraklarına kattılar. Yovmutlar'ın zulüm ve eziyetleri o kadar fazlalaştı ki iki kale halkı birbiri ile ilişki kuramaz ve hiçbir yerden yardım alamaz hale gelmişlerdi. Bu sebeple Harezm diyarında salgın hastalıklar baş gösterdi. Halk, bu durumdan kurtulmak için mahalle mahalle, kabile kabile bulundukları yerlerden göç etmeye başladılar. Özellikle Buhara tarafına gelip açlık belasından kurtuldular. Kaçmaya kudreti yetmeyen halk, çocuklarını Kazak ve Karakalpaklar'a satarak nafakalarını temin ettiler. Yovmutlar dahi bu çocukları çalıp satmaya başladılar. Ekserî kaleler ve şehirler harap olduğundan kentler, mezralar ve boş araziler iskan yerleri olmaya başladı. Hive'nin büyük imaretleri yıkılıp onun yerine yüksek duvarlarla çevrili binalar yapılmaya başlandı. Vahşi canavarlar insanların başına yönetici oldu. Bunun sonucunda mamur şehirde sadece 40 ev kaldı. Bazı kişilerden işittiğime göre bunların sayısı sadece 15 idi. Cuma namazını kılmak için ancak üç ya da dört kişi bulunabiliyordu. Açlık ve sefalet öyle bir boyuta ulaştı ki köpek ve eşek eti insanlara helal olmaya başladı. Bazı yerlerde insan eti de yediler."4

Harezm'de yaşayan insanlar, açlık ve sefalet belasından kurtulmak maksadıyla aileleri ile Buhara'ya doğru kaçmaya mecbur kaldılar. Bir zamanlar Harezm'den kaçmak zorunda kalan Muhammed Emin İnak, tekrar Harezm'e geri döndü.

"Onu şehir ve köylülerin ileri gelenleri desteklediler. Muhammed Emin İnak, Türkmen serdarları üzerinde egemenlik kurmak için başlattığı mücadeleler döneminde memlekette siyasî hükümranlığı kendi ellerinde tutan Türkmen derebeylerine karşı ve bununla birlikte Buhara hanlığının etkisinde olan Aral Mangıtlarına karşı da mücadeleye başladı. Bu mücadeleler sonucunda memleket sefalet ve zulüm altında kaldı. Özellikle şehirler yokluk içine düştü. Ağır şartlar altında kalan şehir ahalisi isyan başlattı. Bu isyana büyük toprak sahiplerini destekleyen şehir asilzadeleri

öncülük etti. Büyük toprak sahipleri hâkimiyetlerini merkezîleştirme taraftarı olduklarından iktisadî hayatın kötüye gidişi onların da işine gelmiyordu. Bu sebeple Kongratlar bu mücadelede Muhammed Emin İnak'ı ön plana çıkardılar ve ona çok büyük destekte bulundular."5

Devlet yönetimini ele geçirmek ve kendi hükümranlığını ilan etmek için Muhammed Emin İnak, emirler, büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve din adamlarının da desteğini almaktaydı.

Harezm'de iktidarı elinde bulunduran Kongratlar sülalesine ilk zamanlar Muhammed Emin İnak liderlik yaptı. O, han sülalesinden olmasa bile bütün gücü elinde bulundurarak memleketi sahte hanlar silsilesinden biri olarak idare etti. Bu devirde sahte han olsa da o kişinin han olması gerekiyordu. Çünkü mahallî halk içinde hanın taraftarları çok fazla idi.

Muhammed Emin İnak'ın oğlu İvaz İnak (1790-1804) da babasının işini devam ettirdi. Lakin İvaz İnak'ın oğlu İltüzer (1804-1806), V. Ebulgazi'yi tahtan indirip kendisini Kongrat sülalesinin hanı olarak ilan etti.

Buhara Hanlığı ile yapılan savaşta İltüzer suda boğularak öldü. Hive askerleri yenilgiye uğradı. Bundan sonra Hive tahtına mezkur sülalenin önemli isimlerinden biri olan İltüzer'in küçük kardeşi I. Muhammed Rahim (1806-1825) oturdu.

Muhammed Rahim Han iktidarını kuvvetlendirmek amacıyla geçici olarak da olsa, eski han sülalesinden olan V. Ebulgazi'yi devletin tepesine oturttu. "Tarım ile uğraşan bölgelerdeki çiftçilerin büyük bir bölümü, XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başlarında yapılan savaşlarda aktif olarak rol aldılar. Bu savaşlar hükümran sınıfındakilerin hoşuna gitmeyen neticeler doğurdu. Çünkü çiftçiler, özellikle toprağı olmayan köylüler, toprak elde etmek için isyan başlattılar.

Muhammed Rahim, tahta çıkınca halkının ne kadar sıkıntı ve eziyet içinde bulunduğunu anladı. 1807 yılının ağustos ayında Beşkale

bölgesindeki çiftçilerin büyük bir kısmı hana karşı isyan başlatıp Hive'ye doğru harekete geçtiler. Gerçi Muhammed Rahim, anlaşmaya yanaşmayan çiftçileri tarumar etse de bu olaydan korkup V. Ebulgazi'yi tahta çıkardı, kendisi ise onun yanında yardımcı olarak kaldı."6 Lakin kısa bir süre içinde Muhammed Rahim yönetimde etkin bir hale gelerek V. Ebulgazi'yi tahtan uzaklaştırdı ve kendisini han olarak ilan etti. Muhammed Rahim, büyükbabası Muhammed Emin İnak Devri'nde başlayan Hive hanlığı sınırlarını genişletme ve burada yaşayan kabileleri birleştirme işini aşırı sertliğe dayanan bir politika aracılığı ile devam ettirdi.

"I. Muhammed Rahim (1806-1825), hanlığın yönetim kademesindeki kişilerle bir meclis düzenleyerek vergi reformunu hayata geçirdi. Toprak vergisini uygulamak için ferman çıkardı; gümrük ve darphane gibi kurumları oluşturdu ve altın sikke basmaya başladı."7

O, feodalizmin getirmiş olduğu dağınıklığı ve başıbozukluğu ortadan kaldırmak için mücadele ederek derebeylerini hükümranlığı altına aldı.

Uzun yıllar devam eden kanlı savaşlardan sonra I. Muhammed Rahim, 1811 yılında Aral'ı hâkimiyeti altına almayı başardı. Töre Murad öldürüldü. Orada 20.000 ailenin yaşaması mümkün olan bir kale yerle bir edildi.

XIX. asrın başlarında hanlığın merkezîleşmesi ile birlikte geçmiş devirlere göre bütün sahalarda bir canlanma başladı. Bu canlanma tesadüfî olmayıp, bir çok iktisadî ve sosyal nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştı.

Bu devirdeki üretim sistemi, feodalizmin üretim sistemi olsa da ticarî ilişkiler, tarım ve çiftçiliği ister istemez etkiliyordu. Kabileler arasındaki çok geniş olmayan ticarî ilişkiler onların birleşmelerine sebep oldu ve hanların merkezî bir devlet kurması için girişimlerini kolaylaştırdı.

Bu devir, Özbekistan'ın iktisadî hayatının en önemli özelliklerinden biri olan mal-para ilişkilerinin geliştiği bir dönemdir.

Mal-para ilişkilerinin gelişmesi, hanlığın vergi sisteminin değişmesinde de açıkça görülmekteydi. XIX. asrın ilk yarısında vergi mal karşılığı olarak değil, para ile alınmaya başlandı. Para ile vergi alma işi nisbî olarak güçlendi. Mesela; Hive'de arazi vergisi, para olarak alınmaya başlandı.

Feodal tarım sistemindeki değişiklikler, mal-para ilişkilerinin gelişmesi, urug-kabilecilik sisteminin uzun zamanlardan beri devam edip gelen bozuluşunu da çabuklaştırdı.

Bu değişim, Özbekler arasında XIX. asrın başlarına gelindiğinde vakıf arazilerinin feodal kabile reisleri tarafından ele geçirilişi ile sona erdi. Bu durum, göçebe ve yarıgöçebe kabilelerin birleşmesi sonucunu doğurdu.

"Hive Hanlığı'nda, büyük toprak sahipleri tarafından hanlık sınırlarında ve Hive etrafında yaşayan çiftçilerin topraklarının zorla ellerinden alınmasına bu olaylar sebep oldu."8

Ticarî ortaklıkların ve çiftçilik ile uğraşanların artması, büyük feodal mülk sahipliğinin doğuşu, yeni sulama inşaatlarının kurulması ve yeni toprak parçalarının temin edilmesini gerektiriyordu.9

Bu durum, XVIII. asrın sonu ile XIX. asırda sulama işlerinin canlanmasına sebep oldu ve böylece sulama alanında büyük işler başarıldı, bir çok yere su götürüldü, yeni köyler kuruldu.

Tarım ürünlerine talebin artması, büyük sulama inşatlarını kurma zorunluluğunu doğurmuş olsa da merkezî bir devlet sisteminin varlığı, Han ve onun yakınları, derebeyleri, tüccarlar ve zanaatkarların menfaatine idi.

Merkezî bir devlet kurulduğu takdirde sadece büyük sulama inşaatlarının kuruluşuna imkan doğmayacak, belki de komşu halkları talan, onların yerlerini gasp etmeye de imkan doğacaktı.

Hive'de derebeyleri ağır vergiler alma yoluyla kendi halklarını adeta yağmalamışlardır. Komşu halklara sık sık hücum ederek onları talan etmişlerdir. Talancılık, zenginlik kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir.

Bu konuda saray tarihçilerinden Munis ve Âgehî eserlerinde çok değerli bilgiler vermişlerdir. Hive hanları; Karakalpak, Türkmen ve Afganistan'da yaşayan halklara muntazam bir şekilde hücum edip onların mal ve mülklerini yağmalamışlar ve çoluk çocukları ile birlikte esir almışlardır.

Son yönetim şekli de sık olarak kullanılmıştır. İnsanlar, hanlar ve onların yakın akrabaları tarafından güçlü derebeylerinin arazilerinde, çapa işlerinde ve şehir işlerinde hiçbir karşılık ödemeden çalıştırılmışlardır.

Memlekette en güzel ve en verimli yerler han ve onun evlatları, seçkinler, büyük derebeyleri ve din adamlarının elinde idi. "Bu yerler; yersiz çiftçiler, mecburî olarak göç ettirilip getirilen insanlar ve köleler tarafından imar edilmekteydi."10

Yukarıda tespit etmeye çalıştığımız olgular; güçlü derebeylerinin, hanların merkezî bir devlet kurma çabalarında onlara destek vermiş olduğu gerçeğini ortaya çıkartmaktadır. Çünkü bu durum, aynı zamanda onların da işine geliyordu.

XIX. asrın ortalarına gelindiğinde, Karakalpak ve Türkmen derebeylerinin Hive Hanlarına karşı yapmış oldukları mücadeleler ve Hanlığ'ın feodal yapısından kaynaklanan birtakım olumsuzlukların ekonomiye yansıması neticesinde halkın durumu daha da ağırlaşmıştı.

Feodal mücadelelerin artması sonucunda bu devirde Hive tahtına çıkan hanlar (Muhammed Emin, Abdullah Han, Kutluk Murad), uzun yıllar devlet yönetimini ellerinde tutamadılar.

Kutluk Murad öldürüldükten sonra Hive'de tahta Seyid Muhammed (1856-1865) çıktı.

Seyid Muhammed, hükümranlığı döneminde komşu halkların Hive Hanlığı'na karşı olumsuz hareketlerini kırmak için onlara karşı acımasız bir şekilde davrandı.

Ondan sonra devletin başına II. Muhammed Rahim (1865-1910) geçti.

1873 yılında Hive Hanlığı Rusya tarafından saldırıya uğradı. Mağlubiyete uğrayan Hive hanı Rusya’yı metbu tanımak zorunda kaldı. Bu tarihten önce de Hive hanlarının Rus hükümetine karşı olan izzet ve hürmetleri, talep ve istekleri, Rusya’ya elçiler göndermeleri vb. ilişkiler bu devirde yaşamış sanatçıların eserlerine yansımıştır.

XIX. asra gelindiğinde Türkistan’daki diğer hanlıklar gibi Hive Hanlığı da merkezî bir yapıya kavuştu. İşte bu merkezîleşme neticesinde memlekette biraz ekonomik canlanma başladı; bu durum, bilim ve edebiyat alanlarında bir çok gelişmeyi de beraberinde getirdi.

XIX. asırda Harezm’de eserler vermiş sanatçılardan saray tarihçileri Munis, Âgehî ve Beyanî’ler bu devrin edebî hayatına damgalarını vurmuşlardır.

Onlara gelinceye kadar XVII. asırda tahta bulunan Harezm hanı ve tarihçisi Ebulgazi (1643-1663), “Şecere-i Türkî” ve “Şecere-i Terakkime” isimli eserleri kaleme almıştı. Ebulgazi’den başlayarak İltüzer (1804-1806) Devri’ne kadar Harezm’de tarihî eserler yazıldığı malum değildir.

Munis, “Firdevsü’l-ikbal” isimli eserinde, Ebulgazi’den sonraki devir Harezm hanlığı tarihinin, herhangi bir tarihçi tarafından yazılmadığı noktasında şunları söylemiştir: “Malum olsun ki Harezm diyarında padişahlık yapmış olan Cengiz evladının vakıatı Ebulgazihan bin Arabhan’dan sonra yazılmamıştı. Bununla birlikte Eşmuhammed Beğ ve Muhammed Emin İnak’ın devrindeki vakıalar da yazılmamıştı. Ben (Munis) o devirde meydana gelmiş olayları gücüm yettiğince araştırıp yazdım. Fakat bir çok olayın zamanını aydınlatmayı başaramadım. Bunun için bu devir tarihini aydınlatmak uzun yıllar alacaktır.”11

Ebulgazi’den İltüzer Devri’ne kadar herhangi bir tarihçi tarafından böyle mesuliyetli bir işin üstlenilmemesi ve bu işin Munis’e yüklenilmiş

olması, onun kendi zamanın yetenekli bir tarihçisi olduğunun en önemli delilidir.

Harezm tarihi hakkında Özbek Türkçesi -daha doğrusu Çağatay Türkçesi- ile eserler yaratma, başka dillerdeki eserleri Çağatay Türkçesine tercüme etme gibi işler, sonraları Munis'in talebesi olan Âgehî, Beyanî ve başka saray tarihçileri tarafından devam ettirilmiştir.

Munis, Âgehî ve Beyanî, XIX. ve XX. asrın başlarında Harezm'de hüküm sürmüş hanlara ait "Firdevsü'l-ikbal", "Riyazü'd-devle", "Zübdetü't-tevarih", "Gülşen-i devlet", "Camiü'l-vukuati's-sultanî", "Şahid-ikbal", "Şecere-i Harezmşahî", "Harezm Tarihi" isimli eserleri yazmışlardır.

Bu eserler, 1914 yılına kadar, yani Hive Hanlığı'nda XVIII. asrın ikinci yarısından Esfendiyar (1910-1918) Devri'ne kadar olan tarihî olayları içermektedir.

Bu devirde Harezm'de orijinal eserler yaratılmasının yanında, Arap ve Fars dillerinde yazılmış olan büyük tarihî eserleri Çağataycaya aktarma işi de bayağı üstün bir seviyede idi.

Orta Çağın meşhur şark tarihçisi Mesudî'nin (X. asır) "Mürüçü'z-zihab", İbn el Esir'in "Elkamil fit tarih" ve Mirhand'ın "Ravzatü's-safa" ve bunun gibi bir çok tarihî-edebî eserler de12 Çağataycaya tercüme edildi. Biz burada bu eserler üzerinde ayrıntılı olarak durmayacağız. Çünkü bu eserler üzerinde değişik çalışmaların yapılması gerekmektedir. Onlardan bazıları hakkında, Munis, Âgehî ve Beyanî'nin hayatı ve eserlerinden söz ettiğimizde bu konuyla ilgili bilgileri vereceğiz.

Edebiyat sahasında da bir çok saray şairi yetişmişti. Bu devirde "gazelhanlık" çok üstün bir seviyeye ulaşmıştı. XIX. asrın II. yarısında Hive Hanı sarayında yaşayan şairler hakkında Tabibî, "Mecmuatü'ş-şuara" isimli bir tezkire kaleme almıştı.

Tercüme işleri ve saray edebiyatının canlanmaya başlamış olmasına rağmen Harezm’de meydana gelen olayları yazma işi Munis ve Âgehî’den sonra sona ermişti.

XX. asrın başlarına gelindiğinde, 1873 yılından Esfendiyar Devri’ne kadar olan tarihî süreçte Harezm’de meydana gelen olayları, Harezm tarihçileri ve edebiyatçılarından biri olan Beyanî “Şecere-i Harezmşahî” isimli eserinde kaleme aldı.

XIX. asrın ilk yarısında Hive’de mimarlık alanında da bazı gelişmeler olmuştur. XVIII. asrın sonlarında tarihî eserlerin onarımlarının yanında, yeni binalar da kurulmuştur.

İşte bu devirde Harezm halk zanaatkarları, Orta Çağ Harzemşahlar Devri’ndeki gelenekleri yaşatmaya devam ettiler. Bunun sonucu olarak Eski Arık ve Ereng Han’ın harab olmuş sarayının bazı bölümleri onarılarak onların etrafına yeni binalar yapıldı.

1809 yılında Kutluk Murad, özel bir mimarîye sahip olan bir medrese inşa ettirdi. Ondan sonra tahta çıkan Muhammed Rahim ve Allah Kulu Han da 1822 yılında büyük bir medrese inşa ettirdi.

XIX. asrın ilk yarısında yaratılan en büyük mimarî eserlerden biri altı kilometre uzunluğu olan Dişan Kalesi’dir.

Dünyanın en eski medeniyet merkezlerinden biri olan Harezm’de sanatsal faaliyetler, Hive hanlığı döneminde de devam etmiştir. Güzel sanatların dallarından olan musikîşinaslık ve hattatlık gibi alanlarda da bir çok önemli şahsiyet yetişmiş ve orijinal eserler vermişlerdir. Burada üzerinde önemle durmak istediğimiz nokta, edebî hayatın Hive Hanlığı’nda devrin bütün olumsuzluklarına rağmen Klasik Çağatay Edebiyatı geleneğini devam ettiriyor olması ve bu devirde tarih yazıcılığı, tercümanlık ve divan teşkil etme işinin hala yüksek bir seviyede olduğudur. Munis, Âgehî,

Beyanî ve Kamil Harezmî gibi sanatçılar Nevaî geleneğini devam ettirerek çeşitli türlere ait mükemmel eserler ortaya koymuşlardır.

Nevaî geleneğini devam ettiren sanatçıların bir çoğu Hive Hanlığı'nda toplanmışlardı. Bu sanatçılardan biri olan Munis (1778-1828), XVIII. asrın II. yarısı ve XIX. asrın başlarında Harezm'de yaşamış Şir Muhammed b. Emir İvaz Beğ'in oğludur. O, iyi bir tarihçi, yetenekli bir şair aynı zamanda da önemli bir devlet adamı -Mirab (Su işleri müfettişi)- idi. Munis, yaratmış olduğu

edebî eserler ile Çağatay edebiyatının gelişmesinde önemli bir görev üstlenmiş ve onun kaleme almış olduğu tarihî eserler de Türkistan halklarının tarihini öğrenmede çok önemli kaynaklar olma özelliği taşımaktadırlar. Ayrıca Farsçadan yapmış olduğu tercümeler de bu devir edebiyatı hazinesinin zenginleşmesini sağlamıştır.

Munis'in hayatı, eserleri ve sanat anlayışı ile ilgili olarak Özbekistan'da bir çok önemli araştırma yapılmış olup, onun eserlerinden örnekler neşredilmiştir.13

Munis, gençlik çağlarından itibaren bilimsel konulara ilgi duymaya başladı; tarih ve edebiyatı sevdi ve kendisinden önce yaşamış şair ve tarihçilerin eserlerini büyük bir dikkat ve ilgi ile okudu. Munis, gençlik çağlarından itibaren yazmaya başlamış olduğu şiirlerini 1813 yılında bir araya getirerek divan tertip etti ve ona "Munisü'l-uşşak" adını verdi. Bu divan çeşitli tür ve konulardaki şiirlerden oluşmaktadır ve yaklaşık olarak 8000 beyit kadardır. Munis divanının çeşitli zamanlarda istinsah edilmiş elyazma nüshaları Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü'nde 1330, 1793, 7568, 940, 9556 numaralar ile saklanmaktadır.14

Munis, "Firdevsü'l-ikbal" isimli eserin de yazarıdır. Beş babdan ibaret olan bu eser, efsanevî rivayetten başlayıp, 1825 yılına kadar Harezm'de

geçen olayları içine almaktadır. “Firdevsü’l-ikbal”de Özbekler, Türkmenler ve Karakalpakların hayatı ve tarihine ait çok geniş ve açık bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler, söz konusu boyların maddî hayatı, ağır yaşam şartları ve hükümdarlarla olan münasebetleri hakkındaki önemli ayrıntılardır.

Munis, bu eseri tamamlayamamıştır. O, eski zamanlardan başlayarak Muhammed Rahim Han hükümranlığının 7. yılına (1813’e) kadar olan olayları yazmıştır. Eseri onun öğrencisi olan Muhammed Rıza Âgehî tamamlamıştır.

Munis ve Âgehî’nin bu eserinin bir çok elyazma nüshası Taşkent ve Leningrad’daki kütüphanelerde bulunmaktadır.15

Hive Hanlığı’nın meşhur şair, tarihçi ve tercümanlarından biri olan Munis, bir çok tarihî eseri de Çağataycaya tercüme etmiştir. O, şark tarihçisi Mirhand’ın umumî tarihe ait meşhur “Ravzatü’s-safa” isimli eserinin I. cildini ve II. cildinin I. bölümünü Farsçadan tercüme etmiştir.

Bu tercümenin yegane nüshası şu anda Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü’nde 3446 numara ile saklanmaktadır.

Harezm’de XIX. asırda yetişen en önemli şairlerden biri olan Âgehî,16 1809’da Hive şehrinin Kıyat köyünde dünyaya gelmiştir. Onun ailesi Hive Hanlığı’nda uzun yıllar “Mirablık” görevinde bulunmuştur. “Mirab” bir ailede doğup büyüyen Âgehî, iyi bir eğitim almıştır. Küçük yaşta babasını kaybeden Âgehî, tarihçi ve devlet adamı olan amcası Munis tarafından himaye edilmiş ve medrese eğitimi almıştır. Âgehî, edebî faaliyetlerine başlamadan kendisinden önceki Çağatay edebiyatı temsilcilerini -özellikle Nevaî’yi- ve Fuzulî gibi şark medeniyetinin üstün temsilcilerini sevgi ve büyük bir dikkatle incelemiştir. Nevaî’den sonra Çağatay edebiyatında en fazla eser veren Âgehî, 1874’de doğduğu köy olan Kıyat’ta ölmüştür.

Çok genç yaşta şiir yazmaya başlayan Âgehî, şiirlerini 1872 yılında “Ta’vizü’l-aşıkin” adını vermiş olduğu divanında toplamıştır. Divan, kısa bir söz başı ile başlamaktadır. Âgehî burada, kendi hayatı ve edebî faaliyetleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Daha sonra gazeller gelmektedir. Gazeller şark şairlerinin divan tertip ediş geleneğine uygun olarak alfabetik sıraya göre (Arap alfabesine göre) verilmiştir. Bunlardan başka Çağatayca ve Farsça muhammes, müseddes, müsemmen, rübaî, muamma, tercî-i bend, müstezad, murabba, kıta, tuyuk, mülemma, mesnevî ve kasideler divanda yer almaktadır. Divanın sonunda ise bazı tarihî bilgiler vardır. Bunlar; Hive hanlarının tahta çıkışı, ölümü ve bazı büyük şahsiyetlerin ölüm tarihleri, XIX. asırda Harezm’de kurulan bazı binaların ve Harezm surlarının kuruluşu ile ilgili bilgilerdir.

Âgehî divanın 9 adet elyazma ve iki adet taşbasma nüshası vardır.17

Âgehî’nin şairlikten başka tarihçilik ve tercümanlık gibi özellikleri de vardır. Âgehî’nin tarihçi sıfatı ile yazmış olduğu orijinal eserleri şunlardır:.

1. Firdevsü’l-ikbal: Bu eser efsanevî rivayetten başlayıp 1825 yılına kadar Harezm’de geçen olayları içine almaktadır.

2. Riyazü’d-devle: Bu eserde Allah Kulu Han’ın saltanatı (1825-1843) anlatılmaktadır.

3. Zübdetü’t-tevarih: Rahim Kulu Han (1843-1846) zamanındaki tarihî olayları anlatan bir eserdir.

4. Camiü’l-vukuati’s-sultaniye: Muhammed Emin İnak’ın saltanatı (1846-1855) dönemindeki olayların kaleme alındığı bir eserdir.

5. Gülşen-i devlet: Seyyid Muhammed Han’ın hükümranlığı zamanındaki (1856-1865) olaylar inceleme konusu yapılmıştır.

6. Şahid-i ikbal: II. Muhammed Rahim Han’ın saltanatının (1865-1910) 1872 yılına kadar süren devresi hakkında yazılmış bir eserdir.

Âgehî'nin, orijinal eserlerinden başka, Farsçadan Çağataycaya çevirmiş olduğu tarihî ve edebî eserler de mevcuttur. Bu eserler şunlardır: "Kabusname", "Zübdetü'l-hikâyet", "Miftahü't-talibin", "Tezkire-i Mukimhanî", "Tabakat-ı Ekberşahî", "Tarih-i Nadirî", "Ahlak-i Muhsunî", "Ravzatü's-safa", "Gülistan", "Yusuf ve Züleyha", "Heft Peyker-i Nizamî", "Şah ve Geda".18

Muhammed Yusuf (Mahlası Beyanî), XIX. asrın ikinci yarısı ve XX. asrın başlarında Harezm'de yaşamış olan tarihçi ve şairlerden biridir. O, tarihçi sıfatı ile "Şecere-i Harezmşahî" ve "Harezm Tarihi" gibi eserler ve şair sıfatı ile mükemmel bir divan tertip etmiş bir şahsiyettir. Bununla birlikte Beyanî, Arapça, Farsça ve başka dillerde yazılmış olan birçok eseri de Çağataycaya tercüme etmiştir.

Beyanî, Hive hanlarından İltüzer Han (1804-1806) soyundandır. Onun babası, Babacan Beğ Allahverdi Töre'nin oğlu olup İltüzer'in torunu idi. Beyanî 1859 yılında Hive'de doğdu. O, gençlik çağlarından itibaren bilime ilgi duymaya başladı; kendi çağının yetenekli şair ve tarihçisi olmayı başardı.

Beyanî'nin mükemmel gazellerini içine alan divanının bir çok nüshası elyazma şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır.19

Bununla birlikte Beyanî'nin Hive'de litografya yolu ile basılmış divanları da mevcuttur.20

Beyanî tarafından yazılmış şiirler, XIX. asrın II. yarısı ve XX. asır başları Çağatay edebiyatı tarihini ve bununla birlikte şairin hayatı ve yaratıcılığını ortaya koymada büyük bir öneme sahiptir. Beyanî'nin divanında sevgi mazmunundan başka, yaşadığı çağdan muzdarip olup, adalet ve insafın hayata geçirilmesini arzu ederek yazılmış; feodal zulüm ve eziyeti, yönetici sınıfının zevk ve eğlence içinde yaşadığını anlatan şiirler de mevcuttur.

Beyanî'nin "Şecere-i Harezmşahî"[21] isimli eseri, Munis ve Âgehî'nin tarihî eserlerinde tasvir edilmiş Harezm'de XVII. asrın II. yarısından başlayarak 1873 yılına kadar meydana gelen olaylar ile birlikte son devir yani, 1873-1913/1914 yılları arasında meydana gelen tarihî olaylar hakkında da bilgiler vermektedir. Bu eser içeriği itibarı ile Munis ve Âgehî tarafından yazılmış olan tarihî eserlerin bir özeti ve devamı olarak kabul edilebilir.

Beyanî'nin ikinci tarihî eseri, "Harezm Tarihi"dir.[22] Bu eser "Şecere-i Harezmşahî" adlı eserden sonra yazılmıştır. Eserdeki bazı bölümler Beyanî'nin bir önceki eserinde de mevcuttur.

Beyanî, orijinal tarihî eserler yazmanın yanında bir çok tarihî eseri de türlü dillerden Çağataycaya tercüme etmiştir. Bunlardan biri; Mevlana Derviş Ahmed'in 1681 yılında yazmış olduğu umumî tarihe ait "Sehaifü'l-ahbar"[23] isimli eseridir. Bir diğer tercümesi ise Binaî'nin "Şeybanîname"[24] isimli eseridir.

Hive Hanlığı döneminde yaşamış ve sanatsal değeri yüksek bir çok edebî ve tarihî eserler yazmış olan Muhammed Yusuf Beyanî, 1923 yılında Harezm'de vefat etmiştir.

Hive Hanlığı'nda, yukarıda tanıtmaya çalıştığımız sanatçılardan başka Kamil Harezmî, Ziyrekî vb. gibi sanatçılar da çeşitli eserler vermişler ve bu dönem edebiyatının gelişmesi ve şekillenmesinde önemli roller oynamışlardır.[25]

Hive Hanlığı'nın siyasî, sosyal, kültürel ve edebî hayatı ile ilgili olarak saptamaya çalıştığımız olgular aslında bir çok tarihçi ve Türkistan hanlıklarını inceleme konusu yapan araştırmacılar tarafından ortaya konulmuş bir durumdadır. Fakat bizim bu çalışma ile ulaşmak istediğimiz sonuç; Hive Hanlığı'nın siyasî, sosyal, kültürel ve edebî hayatı ile ilgili olarak yazılmış eserleri ilim alemine tanıtarak bundan sonra

yapılacak olan çalışmalarda Munis, Âgehî ve Beyanî gibi sanatçıların eserlerinin birinci dereceden önemli kaynaklar olarak ele alınması olduğudur. Çünkü bu eserlerde Türkistan hanlıklarının tamamı ile ilgili detaylı tarihî bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler geniş kapsamlı olarak değerlendirildiğinde Türkistan tarihinin karanlıkta kalan bir çok meselesi kolaylıkla aydınlatılacak ve bu döneme söz konusu kaynaklar aracılığı ile ışık tutulacaktır.

1 Zeki Velidî Togan, "Harizm", İslâm Ansiklopedisi, M. E. B. Yayınları, İstanbul, 1993, cild 5/1, s. 240.

2 S. P. Tolstov, Drevniy Harezm, Moskva, 1948; Po Sledam Drevneharezmiyskoy Sivilizitsii, Moskva-Leningrad, 1948; Y. G. Gulamov, Harezmning Sugarılış Tarihi (Kadimgi Zamanlardan Hazırgeçe), Taşkent, 1959.

3 Gulamov, a.g.e., s. 7.

4 Munis ve Âgehî, Firdesü'l-ikbal, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 5364/1, Varak: 50a, b.

5 Gulamov, a.g.e., s. 216.

6 M. Y. Yoldaşev, Hive Hanlıgı'da Feodal Yer Egeligi ve Devlet Tüzilişi, Taşkent, 1959, s. 86.

7 Özbekistan SSR Tarihi, Taşkent, 1957, I. cild, II. kitap s. 55.

8 M. Y. Yoldaşev, Zemlevladenie i Gosudarstvenoe Ustroystvoo Feodalnoy, Hivı XIX. Veka, v Svete Materialov arhive Hivinsckih Honov, Avtorefarat Dissertatsiya Na Soiks Uçen. Stepni Dok-ra İstiriçeskih Nauk, Leningrad, 1953, s. 11.

9 K. Münirov, Munis, Âgehî ve Beyaniyning Tarihiy Eserleri, ÖzSSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1960, s. 10.

10 İstoriya Naradov Uzbekistana, Taşkent, 1947, cild II, s. 147.

11 Munis ve Âgehî, a.g.e., Varak: 72b, 73a.

12 Burada sözü edilen eserlerin Çağatay Türkçesi ile çevirileri Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü'nde saklanmaktadır.

13 Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası, Taşkent, 1945, cild II, s. 232.; Özbek Poeziyasınıng Antologiyası Taşkent, 1948, s. 168.; Edebiyat Hrestomatiyası (Orta mekteblerning 8. sınıfı üçün), Taşkent, 1956, s. 130-131.; N. M. Mallayev, Özbek Edebiyatı Tarihi (Ulug Oktaybr Sostialistik Revolyutsiyasıga Kadar), Taşkent, 1956, s. 128.; Şir Muhammed Munis, Tenlengen Eserler, Taşkent, 1957.

14 Bu nüshalar ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bakınız. K. Münirov, a.g.e., s. 17-18.

15 Bu nüshaların bulunduğu kütüphaneler ve bunlar hakkındaki ayrıntılı bilgiler için bakınız. Münirov, a.g.e., s. 40-42.

16 Âgehî'nin hayatı, eserleri ve sanat anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bakınız. Feridun Tekin, Âgehî Divanı (Ta'vizü'l-aşıkin) nın Dil Özellikleri-Ses ve Şekil Bilgisi-(Yayınlanmamış doktora tezi), Erzurum, 2001.; "Muhammed Rıza Âgehî ve Ta'vizü'l-aşıkin Divanı", Türk Kültürü, Sayı: 446, Yıl: XXXVIII, Haziran 2000, s. 370-375.; "Muhammed Rıza Âgehî", Türklük Bilimi Araştırmaları, 9. Sayı, Sivas, 2000, s. 267-287.

17 Bu nüshaların saklandığı kütüphaneler ve diğer bilgiler için bakınız. F. Tekin, Âgehî Divanı (Ta'vizü'l-aşıkin) nın Dil Özellikleri, s. 4-24.

18 Yukarıda söz edilen Âgehî'nin orijinal ve tercüme eserlerinin elyazma nüshaları ve onların saklandığı kütüphaneler hakkında geniş bilgi için bakınız. F. Tekin, "Muhammed Rıza Âgehî", s. 276-281.

19 Divan-ı Beyanî, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 1120, 7106, 6666/I.

20 Divan-ı Beyanî; Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Litografik Kitaplar Bölümü, Envanter No: 39, 40, 8729, 8950.

21 Muhammed Yusuf Beyanî, Şecere-i Harezmşahî, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 9596.

22 Muhammed Yusuf Beyanî, Harezm Tarihi, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 7421.

23 Mevlana Derviş Ahmed, Sehaifü'l-ahbar, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 6785.

24 Binaî, Şeybanîname, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 3422.

25 Hive Hanlığı'nın diğer sanatçıları ve eserleri için bakınız. Janos Eckmann, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Hzl. Osman Fikri Sertkaya, TDK. Yay. No: 635, Ankara, 1996, s. 210-216.

Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu / D. N. Moldabaeva [s.641-648]

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye

Kazak halkının Orta Çağlardaki tarihini araştırırken karşılaşılan ilk mesele yazılı kaynakların azlığıdır. Fakat bu ifade yazılı eserlerin tamamen yok olduğu anlamına da gelmez. Çok eskidenberi alfabe sahibi olan bir milletin yazılı tarihinin olmaması mümkün değildir. Fakat Orta Asya'da yıllarca peşpeşe devam eden savaşlar (Kalmuk, Moğol, Rus) esnasında bu eserlerin kaybolabileceğini de unutmamalıyız. Mesela bir vakitler dünyanın en zengin kütüphanelerinden sayılan Otrar Kütüphanesi Moğol İstilası esnasında yanmıştı. Henüz bu Kütüphanenin yeri dahi tespit edilememiştir.1 Hoşum Bek oğlu Kadir-Ali Bek tarafından XVII. yüzyılda yazılmış olan eser şimdilik Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu hakkında tarihçilerce bilinen tek eserdir. Bu eserin neşrini yapan İ. N. Berezin, esere "Vekayinameler Yığını" adını vermektedir.2 Bu eserde verilen bilgileri destekleyecek diğer kitap veya vesikalara sahip değiliz.

Kazak Hanlığı'nın ilk dönemi hakkında bilgi veren kaynakların çoğunluğu İslâm kaynaklarıdır. Bu eserler Kazaklarla komşu veya onlardan çok uzakta yaşayan tarihçiler tarafından yazıldığı için, bazı bilgilerin doğruluğunda tereddüt edilebilir. Horasan, Mâverâünnehir ve Deşt-i Kıpçak tarihi hakkında diğer kaynaklara nazaran M. H. Duglati daha geniş bilgi vermektedir. Muhammed Haydar kendisinin de ifade ettiği gibi, meşhur Duglat kabilesine mensuptur. Onun ataları Çağatay ulusunun emirleri idiler. Annesi tarafından da Çağatay hanı Yunus Han'ın torunudur.3

Kazak Hanlığı'nın siyasi tarihi için diğer kaynaklar "Nusrat-name", "Fatih-name", "Şeybanî-name" ve "Mihmanname-î Buhara" adlı eserlerdir. Bu eserler XV-XVI. yüzyıl Orta Asya, Mâverâünnehir ve Güney

Kazakistan bölgesindeki siyasi durum, Muhammed Şeybanî ile Kazaklar arasındaki savaş ve Ebu'l-Hayır'ın Kazaklık dönemindeki sıkıntılarla dolu hayatı hakkında bilgi verirler.4 Bu bilgiler sadece siyasi tarih bakımından değil, aynı zamanda bu toplumların kültürü ve etnografyası için de çok mühimdir. "Mihmanname-î Buhara"nın yazarı Ebu'l-Hayır Fazlullah b. Ruzbehan al-İsfahanî'dir.

Müellif, Şeybanî Han'ın Kazaklara karşı savaşında ona rehberlik etmiş ve 1509 yılında vuku bulan savaşı gözleriyle görmüştür. Kendisinin olayların içinde bulunması sebebiyle verdiği siyasi haberlerin yanısıra Kazakların örf, adet, gelenek, idare, yönetim vs. hakkındaki bilgileri de fevkalade mühimdir.5 Onun özel yetenek ve kabiliyeti sayesinde elde ettiği bilgiler, diğer yazarların eserlerinde bulunmaz. Bununla birlikte Babur'un ve Vâsıf'ın eserlerinde ve Abdullah ibn Muhammed'in "Zübdatül-esrar"ında bazı konularda teferruatlı bilgi verilmektedir.6

Kazak halkı ve Hanlığı'nın XVI. yüzyılın 2. yarısındaki tarihi için önemli bir kaynak da Hafız-i Tanış'ın "Şeref-name-i Şahi" veya "Abdullah-name" adlı eseridir.7 Müellif bu eserinde Kazak-Özbek münasebetlerine dair bilgiler verir. Astarhanlıların en iyi saray tarihçilerinden olan Mahmud bin Veli, zamanının alimlerinden olup, onun yedi ciltlik "Bahru'l Esrar fi Menakıb-ı Ahyar" adlı eseri Orta Asya ve sair bölgelere dair coğrafi, tarihi ve etnografik bilgi veren bir edebiyat eseridir.8

Bu arada Kazak halk edebiyatı mahsullerinden de söz etmek gerekmektedir. Yüzyıllarca nesilden nesile şifahi olarak aktarılan ve son zamanlarda yazıya dökülen bu edebi mahsuller Kazak tarihine dair ip uçlarını saklamaktadır.

Bunlarda "Nogaylı" "Özbek" vb. isimlere sık-sık rastlanmaktadır. Keza Uysun, Kongrat, Kıpçak, Kanglı, Duglat, Alban, Tama, Kıyat, Nayman, Alşın ve Argın gibi kabile ve kavim adları; Nogay ve Özbek isimleri

çoğunlukla kavim adı değil, kavimler birliğinin adı olarak geçmektedir.9 Kazak adına millet ve halk adı olarak XV. yüzyıldan beri daha sık olarak rastlanmaktadır.10

Kazak Hanlığı'nın Kuruluşundan Önce Güney Deşt-i Kıpçak'ın Siyasî Durumu

Ebu'l-Hayır Han'ın Kalmuklara yenilmesi Özbek Ulusu'nda karışıklıklara ve halkının yarısının komşu bölgelere göç etmesine sebep olmuştu.

Mirza Haydar "Tarih-i Raşidî"de bu konu hakkında bilgi vermektedir. Yine O, "O zamanlar Deşt-i Kıpçak'ta Ebu'l-Hayır Han'ın hüküm sürdüğünü; Ebu'l-Hayır Coçi sülalesinin diğer sultanlarını takip ettiği için Canibek ve Kerey Hanların Moğolistan'a göç ettiklerini ve Moğolistan Hanı İsen Buka Han'ın onları iyi karşılayarak Kozu Başı bölgesini (Batı Moğolistan) onlara verdiğini yine bu eserden öğreniyoruz.11

Kazak Hanlığı'nın kurucuları olan Kerey ile Canibek hakkında yazılan eserlerdeki bilgilere bakılırsa, Canibek (diğer adı Ebu Said) Barak Han'ın küçük oğlu idi. Kerey, Canibek'in akrabası idi.12 Kerey Bolat'ın oğlu, Bolat Toktariya'nın, Toktariya da Urus Han'ın oğludur. İkisi de Urus Han'ın torunlarıdır, ama Kerey gördüğümüz gibi daha yakın torunudur. Bu iki hanın Ebu'l-Hayır'la geçinmemesi ve Özbek ulusundan ayrılma sebebi hakkında önceki bölümlerde bilgi verilmişti.

Bu göç, yeni bir siyasi birliğe, Kazak Hanlığı'nın kuruluşuna atılan ilk mühim adım olup Kazak halkının gelişme sürecinin tamamlanmasını hızlandırmıştır.

Orta Asya ve Mâverâünnehir'de bu sıralarda neler oluyordu ve kimler vardı? Bu bölgede XV-XVII. yüzyılda siyasi güce sahip Moğol-Türk sülalelerinden Çağataylılar, Timuroğulları Devleti ve eski Altınordu'dan ayrılan devletler vardı.13

Ebu’l-Hayır ulusunun iç siyasi durumu, komşularını da etkilemekte idi. Kaynaklardan öğrendiğimize göre Çağatay hükümdarı İsen-Buka Han kendi ulusuna siyasi güç kazandırmak için Kerey ve Canibek’le işbirliği yapar. Onları müstakil bir ulus olarak tanır ve birbirlerine siyasi destek vermeyi teklif eder. Daha sonra da göreceğimiz gibi bu ilişki kuvvetlenir ve iki ulus arasında akrabalık bağları kurulmaya başlar.14

Peki Ebu’l-Hayır Han’ın durumu nasıldı? Devletinde vuku bulan bu siyasi durgunluktan kurtulmak için neler yapıyordu?

Ebu’l-Hayır’ın hâkimiyetinin sağlam olması, güçlü ve otorite sahibi kavimlerin temsilcileriyle anlaşabilmesine bağlı idi.

Bozkır aristokrasisi lehine değil, aleyhine olursa veya aristokrasinin hakları sınırlanır ise bağlı feodallerin kendilerinden ayrılması, hatta ona karşı savaşa bile girişecekleri tarihi bir gerçek idi.

Kalmuklarla savaştan sonra Özbek ulusunun siyasi durumu ve kendi aralarındaki taht mücadelesi halkın hayatını zorlaştırmıştı.15 1428’de Akordu hanlarından Barak Han’ın ölümü ile Doğu Deşt-i Kıpçak’taki hâkimiyet, Coçi’nin küçük oğlu Şiban’ın (Şıbın) neslinin eline geçmişti. Tabii ki tahtı elden çıkarmayı kimse istemezdi ve kolay kolay da vazgeçmeyecekti. Deşt-i Kıpçak ve Akordu tahtı için mücadelede Devlet Şeyh’in oğlu Ebu’l-Hayır’ın yıldızı ayrıca parlamıştı. Ebu’l-Hayır bu kadar mücadeleden sonra ele geçirdiği taht ve hâkimiyetini güçlendirmek için Ordu’daki bazı unsurları kontrole almaya ve sert kurallar getirerek, rakiplerini takip etmeye ve sıkıştırmaya başlamıştı.16 Onun en büyük rakiplerinden biri de Barak Han’ın oğlu ve Altınordu Hanı Urus Han’ın torunu Kerey ile Canibek Hanlar idi. Ordu’da güç ve belli otorite sahibi olan bu hanlar sık sık Ebu’l-Hayır’a karşı gelerek, yürütmekte olduğu siyasete ve hâkimiyetine bağlı kalmayı istemediklerini açıkça göstermekte idiler.

Üst tabaka arasındaki anlaşmazlıklar böyle giderken, Ebu'l-Hayır Han ulusunda yaşamakta olan halk buna nasıl tepki gösteriyordu? Taht mücadelesiyle birlikte devam eden iç ve dış savaşlar, Akordu halkını yormuştu. Savaş esnasında artan vergiler ve içinde yaşadıkları ulusun siyasi dengesizliği (sultanlar arasındaki kargaşa) neticesinde, halkın aristokrasiye güveni azalmıştı. Kendilerini güven ve refah içinde yaşatabilecek bir hükümdara ve böyle bir devlete ihtiyaç duyuyorlardı.17 Böyle bir "dağılmış toplumun" yani Ebu'l-Hayır'ın sert politikasından memnun olmayanların başında, Urus Han'ın torunları Kerey ile Canibek geliyordu. Onlar kendi taraftarları ve elleri altındaki kavimleri ile Moğolistan'a, eski Türk boylarından Uysun ve Kanglıların ata yurdu olan, Çu bölgesine göç etmişlerdi. Tarihçiler Kerey ile Canibek'in bu hareketini gelecekte Ordu tahtını ele geçirmeğe uygun zaman beklemek için yapılan bir stratejik hareket olarak değerlendiriyorlar.18

Kaynaklardan çıkartabildiğimiz sonuçlardan İsen-Buka Han'ın Kerey ile Canibek'e iyi muamelede bulunmasının sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Bütün Moğolistan'ın hükümdarı olan İsen-Buka Han'ın otoritesinin fazla yükselmesi komşuları Timuroğullarının pek hoşuna gitmiyordu. Bu yüzden Timuroğullarından Ebu Said ibn Sultan Muhammed ibn Miranşah İsen-Buka Han'ın ağabeyi Yunus Han'ı ona karşı kullanarak, İsen-Buka ulusunda kargaşaya sebep olmuştu. Bu yüzden İsen-Buka Kazaklara karşı savaşacak bir durumda değildi. Zaten siyasi gücü azalmakta olan İsen-Buka için bu savaş yalnız zarar getirebilirdi.

2. İsen-Buka kardeşine ve Timuroğullarına karşı ittifak kurabilecek güç arıyordu. Bu açıdan da Kazakların gelişi İsen-Buka için iyi fırsattı.

3. Eski Altınordu topraklarını kendi hâkimiyeti altında birleştirmeye ve böylece Coçi sülalesinin hâkimiyetini sınırlamaya çalışan Ebu'l-Hayır

Han’a karşı onun rakipleriyle birleşmek, Ebu’l-Hayır ulusundaki parçalanmayı ve onun siyasi zayıflamasını da sağlayacaktı.

Kerey ile Canibek’in Kozu Başı bölgesine yerleşmesi hakkında bilgi yukarıda adı geçen eserlerde bulunmaktadır. 1462’de İsen-Buka Han’ın vefatından sonra tahta geçen kardeşi Yunus Han zamanında iki ulus arasında akrabalık bağları kurulmaya başlamıştır. Kazak hanları ile iyi geçinmeyi isteyen Yunus Han, kızı Muhr-Nigar-Hanım’ı Ebu Said’in oğlu Ömer Şeyh Mirza öldükten sonra Canibek’in oğlu Adik Sultan’a vermiştir.19

Mirza Haydar Duglati’nin dediğine göre bu yıllarda artık Özbek-Kazakları adına sık sık rastlanmaya başlar. Bu meseleyi daha teferruatlı anlatan Mahmud ibn Veli “Bahru’l-Esrar”da: “Onlar (Kazaklar) Moğolistan’a ilk geldikleri zaman, Kalmuk, Kırgızlara saldırarak ve komşu bölgeleri yağmalayarak soygunlar yaptıklarından dolayı onlara bu isim (Kazak) verilmişti.20

İlk göç sırasında, sayısı 200 bin insan olan Kazaklara daha sonra Ebu’l-Hayır Han’a karşı olan kavimler katılmıştı.21 Durumun böyle gelişmesi Ebu’l-Hayır Han’ı rahatsız ediyordu. Çünkü rakipleri Kerey Han’la Canibek Han’ın taraftarları gün geçtikçe çoğalmaya, dolayısıyla tahta yaklaşmaları hızlanmaya başlamıştı. Vakit geçmeden bunu durdurmak gerekiyordu. Bundan dolayı Ebu’l-Hayır Han Moğolistan’a bir sefer düzenledi. Bu sefer hakkında bilgi vermekte olan Mahmud bin Veli’ye göre: “Sefere iyice hazırlanan Ebu’l-Hayır Han kalabalık bir ordu ile İtil nehri tarafından Moğolistan’a yaklaşmış ve Ala-Togay’yı geçerek, Yedi Kuduk bölgesine gelmiş ve burada çadır kurmuştu.

Bir anda hava bozulmaya, şiddetli bir rüzgar esmeğe, sel gibi yağmur ve kar yağmaya başlamış”. Yazarın kendi sözleriyle: “Kar yağmaya başladı ve buz gibi rüzgar esiyordu. Ama Han’ın kalbindeki cihat yapma arzusu, bu

soğuğa aldırmıyordu”. Akkıstak’a yaklaştığı zaman dayanılmaz bir soğuk sebebiyle Ebu’l-Hayır burada beklemek zorunda kaldı. Önceden de sağlığı iyi olmayan Ebu’l-Hayır Han’ın durumu kötüleşti. İbn Veli’nin de dediği gibi “Mutlu hayat geçiren Han hicri 874 yılında (fare yılı) 57 yaşında bu fani dünyadan, sonsuzluğa göç etti.22

Ebu’l-Hayır Han’ın Ölümü ve Kazak Hanlarının Akordu İdaresini Ele Geçirmeleri

Mahmud bin Veli, Ebu’l-Hayır Han’ın Kazaklara karşı seferi ve ölüm tarihini 1468 yılının kış mevsiminin ilk ayları olarak gösteriyor.23 Kazak tarihindeki önemli olaylardan biri olan Kazakların eski ata yurdu Ebu’l-Hayır ulusuna dönmesi ve Ordu idaresini ele geçirerek, Kazak Hanlığı’nın tam anlamıyla bir devlet sıfatını kazanması, yukarıda da dediğimiz gibi, Ebu’l-Hayır Han’ın Kazaklara yaptığı sefer sırasında hastalanarak vefat etmesinden sonradır.

Ebu’l-Hayır Han’ın ölümünden sonra Özbek ulusunda vuku bulan siyasi gelişmeler hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Çünkü Kazak hanlarının ata yurduna dönmeleri bu olaylarla yakından ilgilidir. Kazak Hanlığı’nın buraya gelinceye kadar olan tarihine kısaca bir göz atalım.

1. 1450-59 Kerey ve Canibek’in Ebu’l-Hayır Ordusu’ndan ayrılarak Kozubaşı’na göç etmeleri,

2. “Özbek-Kazakları” veya sadece “Kazak” kelimesinin bir halk adı olarak kullanılması ve Kazak halkının gelişme sürecinin sona ermesi. Urus Han’ın torunları ile Çağatay sülalesi arasında ittifakın kuruluşu,

3. 1468’den sonraki olaylar: Ebu’l-Hayır Han’ın vefatı, Kerey ile Canibek’in Özbek ulusundaki taraftarlarının yardımıyla idareyi ele geçirmeleri.

İlk ikisi hakkında geçtiğimiz bölümde bilgi vermiştik. Sıra üçüncü döneme yani Kerey ile Canibek Hanlar’ın ata ulusuna dönüşüne geldi.

Ebu'l-Hayır Han'ın ölümünden sonra Özbek ulusundaki buhran daha da arttı. Her zamanki gibi, Coçi sülalesi arasındaki taht mücadeleleri devletin huzurunu bozdu. Kaynaklara göre Han vefat ettikten sonra onun yerine Yadıgar (Jadiger) geçmişti. Yadıgar Timur Şeyh ibn Hacı-Tuly oğlu ve Ebu'l-Hayır Han'ın yakınlarından biri idi.24

Mahmud bin Veli'ye göre Ebu'l-Hayır Han ölmeden önce oğulları ve torunlarına huzur içinde yaşamalarını vasiyet ederek, düşmanlık ve kıskançlığın devletin dağılmasına ve otoritenin düşmesine sebep olacağını defalarca hatırlatmıştı.

Ama Şeyh Haydar Han, devleti düzene sokamadı. Onun zamanında ne devlet idaresi ne de sultanlar nizamı eskisi gibi idi. Çok geçmeden Şeyh Haydar eskiden babasına hizmet eden emir ve sultanların yavaş yavaş kendisinden uzaklaşarak dağılmaya başladığını fark etti. Ama durumu değiştirmek veya durdurmak mümkün değildi. Bu olayda yukarıda dediğimiz gibi "Han'ın otoritesi ve gücü onun kendisini destekleyen sultan ve emirlere bağlı idi". Yani Han'ın onlarla olan münasebetine bağlı idi. Eğer bu ilişki bozulursa, sultanlar gözünde han otoritesinin düşmesi, dolayısıyla halk nezdindeki nüfuzunun zayıflaması kaçınılmazdı. Şeyh Haydar Han'ın kaderi de böyle oldu. Eğer hükümdar (Han) kendi halkını memnun edemez, onlarla ilgilenmez ve ganimet elde edecek başarılı savaşlar kazanamaz ise kendisine bağlı olanlar üzerindeki hâkimiyetini kaybederdi. Hatta kavimler, ulusundan ayrılarak başka uluslara göç ederlerdi. Yukarıda Kazakların ayrılma sebebini araştırırken, ilk yıllarda Kazakların sayısının 200'den 1.5-2 milyona kadar yükseldiğini söylemiştik. Bunun birinci sebebi de bu idi. Daha sonraki yıllarda bu sayının inanılmaz süratle değiştiğini göreceğiz.

Ebu'l-Hayır'ın ölümünden sonra ulusunda düzensizlik ve karışıklıklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Mirza Haydar'ın dediği gibi "Huzur ve güven

arayan herkes Kerey ve Canibek'e yani Kazak ulusuna göç ediyorlardı."25

Gördüğümüz gibi Kerey ve Canibek Hanların durumu düzelmeye hatta güçlenmeye başlamıştı. Onların taraftarları sadece kendi ulusundan terekküp etmiyor, Ebu'l-Hayır Han'a tabi olan pek çok kavim ve birlikler ve hatta ileri gelen aristokratlar da buna dahil oluyordu.

Diğer taraftan, Özbek-Kazak Ulusu dediğimiz, Kerey ile Canibek'in göçünden önce de bunlar bir arada yaşayan akraba kavimler idiler. Devleti idare eden sultanlar kendi aralarında ne kadar mücadele etseler de halk tekti. Tıpkı bugün Özbekistan ve Kırgızistan'da yaşayan Kıpçak, Kongrat, Nayman vs. gibi. Bugün onlar kendilerini Özbek veya Kırgız olarak gösteriyorlar. Ama bunlarla ayniyet arzeden topluluklar Kazakistan'da da yaşıyorlar ve kendilerini Kazak olarak isimlendiriyorlar. Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Ebu'l-Hayır Ulusu'ndan Kazak Ulusu'na göç eden kavimler ata yurdundan yabancı bir yere ve yabancı bir ulusa göç etmediler, kendi akrabalarının yanına gittiler. Bütün Orta Asya onların ata yurdu idi. Devletin başına daha akıllı, daha güçlü ve daha iyi siyasi birisinin gelmesini istemeleri gayet tabii idi. Böyle bir siyasi durgunluk döneminde tarih sahnesine Kerey ile Canibek Hanlar çıkmıştır. Onlara bağlı olan insanlar taht mücadelesinde kendilerine cesaret vermiştir. Kerey ile Canibek'in Han sülalesinden gelmek hasebiyle ata babalarından miras kalan halka sahip çıkmaları haklarıdır. Türk töresine göre de onlar Hanlık tahtına yabancı değillerdi.

Kerey ile Canibek'in ata yurtlarına dönmeleri taht mücadelesini daha da kızıştırdı. Şeyh Haydar, Kazaklara karşı asker topladı. Fakat taraftarlarının az olmasından dolayı Kerey Han'la yapılan savaşta yenildi. Böylece Kerey, eski ata tahtına tekrar kavuşmuş oldu. Kerey Han ve Canibek Sultan seviyesinde idiler. Böylelikle devlet idaresi Şeybanî sülalesinden Urus Han sülalesine geçmiş bulunuyordu. Bu olay 1470'de vuku bulmuştur.26

Tarih-i Raşidi’de ifade edildiğine göre Kazaklar, Özbekistan’ın büyük bir kısmına hâkim olmuşlardı.27 Bazı kaynaklar da Kerey ile Canibek’i Özbek Ulusu’nun ve Deşt-i Kıpçak’ın yegane hakimi olarak gösterirler. Deşt-i Kıpçak’ın daha sonraki tarihinde görüleceği üzere bu sülale 350 yıl devam edecektir.28

Böylece XV. yüzyılın 70. yılında, eski Akordu topraklarında Urus Han neslinden Kerey ile Canibek’in başkanlığında ortaya çıkan siyasi birlik, etnik bakımdan Kazak ve Özbeklerin birer halk olarak, kavimlerin birer kavim birliği olarak gelişmesine yol açtı. Bundan böyle artık Kazak adına bir halk adı olarak yazılı kaynaklarda rastlanır. Ve daha önceden kurulan Kazak Hanlığı da bir devlet olarak komşuları tarafından tanınır.29 Evet, bu devlet eski Altınordu ve Akordu’nun mirasçısı idi. Artık onlar Kazak ismi altında birleşmişti, ama eski kavmi adlarını da muhafaza etmişlerdi. Buna Kazaklardaki üç cüz’lü sistem sebep olmuş olabilir.

Böylece, Kazak Hanlığı ve Kazak halkı, tarih sahnesinde kendi yerini aldı. Bir devlet olarak onun da gelişme, yükseliş ve çöküş dönemleri olacaktır.

XV. Yüzyılın Sonu ve XVI. Yüzyılda Orta Asya ve Kazak Hanlığı’nın Siyasi Durumu

Kazak Hanlığı’nın XV-XVI. yüzyıllardaki tarihi en az araştırılan konulardandır. Birkaç araştırma dışında, bu konu üzerinde teferruatlı ilmi araştırma yapılmamıştır. Kazak tarihinde XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyıl çok mühim yere sahiptir. Çünkü bu dönemde Kazak Hanları siyasi güç ve kuvvet kazanmıştır. Kazak Hanlığı’nın başka devlet ve uluslarla münasebetinin bir düzene konulması ve hükümran bir devlet olarak tanınması mühim olaylardan biridir. Bu devir ayrıca Kazak Hanlığı’nın Güney ve Güneydoğu komşuları olan Timuroğulları devletiyle münasebetleri Moğolistan hanlarının zayıflama ve çökme sürecinde iken,

Kazak Hanlığı’nın Deşt-i Kıpçak ve Mâverâünnehir’de güçlü bir devlet haline geldiği devir olması bakımından çok mühimdir. Bu devir Kazak Hanlığı’nın coğrafi bakımdan genişlediği ve nüfuzunun arttığı bir devirdir.

Kazak Hanlığı’nın bu gelişme devri tarihçilerin alâkası dışında kalmış gibi görünmektedir. Araştırmacı-tarihçiler bu devir hakkında sadece tarihi kaynakların verdiği bilgileri nakletmekle yetinmektedirler. Esasen kaynaklardaki bilgi azlığı daha fazlasına da imkan tanımamaktadır. Bundan dolayı XVI. yüzyılın başında Kazak toplumundaki iç siyasi durum hakkında zengin bilgiye sahip değiliz. Bunun gibi Kazak Hanlığı’nın güçlenmesinde büyük rol oynayan Burunduk Han, Kasım Han, Haknazar Han, Adik Sultan, Kambar, Mahmud, Cirenşe Sultanlar ve sair bahadırların hizmet ve faaliyetleri hakkında da fazla araştırma yoktur.30 Biz Kasım Han’ın 200 bin askeri olduğunu, onun akıllı, cesur ve adaletli bir han olduğunu ve “Kasım Han’ın Kaska Yolu” veya “Kasım Han’ın Kanunu” adlı kanunnamesi bulunduğunu, halk ağzından daha sonra yazıya geçirilmiş bir kayıttan öğreniyoruz. Şimdi konu üzerinde son yıllarda yapılan çalışmalardan faydalanarak bilgi vermeye çalışalım.

Orta Asya’daki Siyasi Gelişmeler

Kazak Hanlığı’nın siyasi durumunu anlatmadan önce, XV. yüzyıldaki Orta Asya’daki gelişmelere bir göz atalım. Bilindiği gibi, Orta Asya’da Altınordu’dan sonra, o devirdeki (XV. yüzyıl) en güçlü devlet-Timuroğulları Devleti idi. Altınordu kendi içinde iki Ordu’ya (Ak ve Gök) ayrılmıştı. Bunlardan Nogay, Kazak, Özbek ordaları ortaya çıkmıştır. Diğer tarafta Astarhan ve Kasım hanlıkları vardı. Emir Timur’un devletini onun neslinden Timuroğulları devam ettiriyorlardı. Onlar da kendi aralarında Timur Devleti’nin topraklarını paylaşamadan, savaşıyorlardı.31 XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın ilk yıllarında Deşt-i Kıpçak, Yedisu ve Mâverâünnehir’in siyasi haritası değişti. Mâverâünehir’deki Timuroğulları

Devleti kendi arasındaki savaşların sonucunda zayıflamaya ve çökmeye yüz tuttu.32

XV. yüzyılın sonlarında ikiye ayrılan Moğol Hanlığı artık Yedisu ve Doğu Türkistan'a hâkim değildi. Bütün bunlara rağmen bu dönem Kazak Hanlığı için uygun ve uğurlu bir vakitti. Çünkü Kazak Hanlığı bu tarihten itibaren kuvvetlenmeye başlamıştır.

Timuroğulları hâkimiyetindeki Mâverâünnehir'in siyasi durumu, özellikle 1493-95 yıllarında çok geriye gitmişti. Genç ve yeteneksiz sultanların idaresinde Timuroğullarının Mâverâünnehir'deki nüfuzu oldukça zayıflamıştı. Bu durum Kazaklar için uygun bir fırsat yaratıyordu. Nitekim Mâverâünnehir ve Sir Derya boyundaki şehirler ve tarım alanları yavaş yavaş Kazak hanlarının hâkimiyeti altına girmeye başladı.33 Kazak hanlarının güçlenmesi ve gittikçe Türkistan'daki nüfuzunun artmasına Moğol hanları bir şey diyemiyordu. Çünkü Moğol hanlarıyla Kazak hanları arasında barış siyaseti takip ediliyordu. Fakat aradaki dostluğun mahiyeti ne olursa olsun, Moğol hanları, Kazakların güçlenmesini istemiyordu. Açıkça olmasa bile böylesine güçlü bir devlet istemedikleri anlaşılmaktadır. Mesela, Moğolistan hanı Sultan Mahmud Han, Kazakların Türkistan bölgesindeki nüfuzunu kırmak için onların düşmanı olan Ebu'l-Hayır Han'ın torunu Muhammed Şeybanî Han ile ittifak kuruyordu. Muhammed Şeybanî'ye Türkistan'ın doğusundaki Aruk şehrini vererek, onu Kazak hanlarına karşı çıkarmıştı.34

Bu durum Sultan Mahmud Han'ın Kazaklarla olan dostluğuna gölge düşürüyordu. Nitekim Tarih-i Raşidi'de: "Bu sebeplerden dolayı Kerey ve Canibek oğulları ile Sultan Mahmud Han arasındaki dostluk düşmanlığa dönüştü. Canibek Han ile Kerey Han oğulları: "Şahibek (Şeybanî) Han bizim düşmanımızdır. Sen nasıl onu Türkistan'a getirirsin?" demek

süretiyle durumu açıkça anlatmaktadır. Bu sebeple Kazak-Özbekleriyle, Sultan Mahmud Han arasında çatışmalar çıkmaya başlamıştı.35

Moğol hanından destek alan Muhammed Şeybanî Han Özkent, Otırar, Savran, Sığanak şehirlerini işgal etti.36 Bu savaşlardan yorulan Kazak Hanı Burunduk, Muhammed Şeybanî Han'ın Türkistan'ın Doğu bölgesindeki hâkimiyetini tanımak ve onunla sıhriyet kurmak için Şeybanî Han'ın oğlu ile kardeşine, iki kızını verdi.37

1490-95 yıllarında Türkistan bölgesi için cereyan eden savaşlar Kazaklara ne kazandırmıştır? Muhammed Şeybanî ile sıhriyet kurmanın altında ne gibi sebepler vardı? XVI. yüzyılın başındaki siyasi durumu anlamak için bu hususları bilmekte fayda vardır. İlk önce Kazak Hanlığı'nın XV. asrın sonunda Sir Derya bölgesinde yerleşmesi konusunda durmak gerekir. Bereket Keribayev'in fikrine göre, Sir Derya civarındaki bölgeler Canibek Han oğulları hâkimiyeti altında idi. Yine ona göre 1458-59 yıllarında Kerey ile Canibek'in Moğolistan'a gelmesinin sebebi de Sır civarındaki ulusuna Kalmuklar saldırdığı zaman Ebu'l-Hayır Han'ın hiçbir şey yapamaması idi.38 Bundan da Sir Derya civarının eski Canibek ulusunun mekanı olduğunu çıkartabiliriz.

Barak Han ve Canibek Oğulları

Kazak hanlarının şecereleri hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmaktayız. Daha önce de belirtildiği gibi bu şecereler günümüze kadar ulaşmıştır. Tarihi kayıtlar da bunları desteklemektedir.

Kerey Han'dan sonra tahta onun oğlu Burunduk geçmiştir.39 Ama Canibek'in han olup olmadığı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Yine de Kerey Han'ın vefat tarihini 1473 olarak kabul edersek, Burunduk Han'ın tahta geçme tarihi olan 1480 yılına kadar hanlığın başında kimin bulunduğu sorusu akla gelmektedir. Bundan dolayı Burunduk Han'ın hangi tarihten itibaren hüküm sürdüğünü söylemek zordur. Bazı tarihçiler Burunduk

Han'ın hâkimiyetinin ilk yılları olarak 1480 tarihini kabul ederler. Onlara göre bu tarihe kadar tahta Canibek bulunuyordu.40 T. Sultanov başta olmak üzere bazı tarihçiler de Burunduk Han'ın tahta geçiş tarihini 1473 yılı yani Kerey Han'ın ölümünden hemen sonra olarak kabul ederler. Bu tarihçiler Canibek sultanın tahta geçtiği hakkında kaynaklarda her hangi bir bilginin bulunmadığını söyleyerek bunu reddederler.41 Bu bilgileri toparlarsak:

1. 1454-60-68 yılları Kazakların Ebu'l-Hayır ulusundan ayrılarak göç etmesi. Bu göçün başında Kerey ile Canibek bulunuyordu.

2. 1468-70 yılları Kazakların Akordu idaresini ele geçirmeleri; Kazak Hanlığı'nın resmi bir devlet olarak güçlenmesi.

3. 1460'lardan itibaren Kazak Hanlığı'nın başında bulunan Kerey Han'ın 1473'lerde vefat etmesi. Canibek'in, Kerey Han'dan daha sonra öldüğü bilinmektedir.

4. 1473-80 yılları arasında bir boşluk bulunmaktadır. Bu devirde büyük ihtimalle Canibek Sultan olsa bile, hanlık vazifesini görmüş olmalıdır.

5. 1480 veya biraz evvel Burunduk tahta geçiyor. Onun hâkimiyeti 1511 yılına yani Canibek'in oğlu Kasım'ın tahta geçmesine kadar sürüyor.

Kazak Hanlığı'nın ilk dönemi olan kuruluş döneminde daha çok Kerey ve Canibeklerin adı geçiyorsa da, bu dönemde Kasım ve Burunduk Hanların devletin iç ve dış siyasetinde önemli roller oynadığını, Kazak Hanlığı'nın hâkimiyet sahasının Deşt-i Kıpçak'tan taşıp Mâverâünnehir ve Sir Derya havzasına kadar uzandığını görüyoruz.

Kazak Hanlığı'nın kurucuları Kerey ile Canibek oğullarıdır. Bu iki Han oğullarının zamanla çoğalarak hanlıkta belli bir otorite sahibi oldukları görülmektedir. Tabii ki, ulustaki taht mücadeleleri bunları da dışta bırakmıyordu. Hanlığın siyasi hayatına aktif bir şekilde katılan Canibek oğulları gittikçe güçlenerek daha sonra tahtı ele geçireceklerdir. Canibek oğullarının dış savaşlarda önde gelmeleri onlara bu siyasi gücü sağlamıştır.

Kazakların baştan beri uğraşıp durdukları dış meselelerden birisi Özbekler idi. 1490-95/96 yılları arasındaki Türkistan bölgesindeki savaşlara genellikle Canibek Han oğulları katılıyordu. Türkistan ve onun civarındaki bölgelerin Canibek oğullarına ait olduğunu gösteren bir kaynak da “Mihmanname-î Buhara”dır. Eseri yazan Muhammed, Şebanî’nin Kazaklara karşı yaptığı savaşlara katılarak olaylara şahit olmuştu. Onun dediği gibi “Şeybanî Han’ın askerleri, Canibek’in oğulları Janış ve Tanış Sultanların uluslarını yağmalamıştı.42 Bu ulusların kışlığı Türkistan civarındaki bölgeler idi. Bu savaşlar hakkında daha sonraki bölümde (Kazak hanları ve Muhammed Şeybanî bölümünde) bilgi vereceğiz.

Burunduk Han oğullarının ulusu, Canibek oğulları ulusunun kuzeyinde 15-20 günlük mesafede bulunuyordu.43

Kaynaklardaki bilgileri özetleyecek olursak,

1. XV. asrın sonunda Kazak Hanlığı’nın güney yönündeki topraklarının genişlemesi, Canibek Han oğulları uluslarının genişlemesi sonucunda olmuştur.

2. Ulus toprağının genişlemesi ve nüfuzunun artması Canibek Han oğullarının ekonomik, askeri ve siyasî kuvvetinin artmasına ve onların Kazak toplumunda etkin siyasi güç olmalarına sebep olmuştur. Canibek oğullarının güçlü olduklarının bir göstergesi de onların 1490-94/95 yıllarında Şeybanî Han’la savaşta, bazen tek başlarına Burunduk Han’dan ayrı olarak savaşı devam ettirmeleridir.

XV. yüzyılın sonunda Canibek oğullarının bu yükselişi Kazak Hanlığı’nın resmi Hanı Burunduk’u rahatsız etti.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi XV. yüzyılın sonuna doğru Hanlıkta iki siyasi güç belirmeye başlamıştı: Bunlar Altınordu Hanı Urus Han’ın torunları Kerey ve Canibek oğulları ve onların yakınları idiler. Kerey ile Canibeklerin şeceresine bakarsak, Kerey’in Uruz Han’a daha yakın torun

olduğunu görürüz. Kerey'in babası Bolat, onun babası Kutluk Buka, onun babası da Urus Han idi. Canibek'in babası Barak, onun babası Kutucak, onun babası Kutluk Buka, onun babası Urus Han'dır.44 Görüldüğü gibi, Kerey Han, Urus Han'ın üçüncü neslindendir, Canibek ise dördüncü nesli oluyor.45

Türk töresine göre, yaşta büyük olan yolda da büyük idi. Fakat Canibek oğulları daha yetenekli olup Barak Han'la birlikte devleti yönetiyorlardı. Burunduk Han, kendine rakip olabilecek olan Canibek'in oğullarını, Türkistan bölgesindeki savaşlara kasten soktu. Çünkü onları zayflatmak istiyordu. Nitekim siyaseten güçlü olduğu halde Burunduk Han, bu savaşı anlaşma yapmadan 1490-95/95'e kadar uzatmıştı".46

Canibek oğullarının önde geleni Kasım Sultan, herşeye rağmen Burunduk Han'a itaat ediyordu. Mesela, Mirza Haydar'ın "Tarih-i Raşidi"de yazdığı gibi "Kasım Han Canibek'in oğludur, babası gibi o da Burunduk Han'a bütün işlerinde itaat ediyordu".47

Türkistan bölgesindeki savaşlar Canibek oğullarını zayıflatmamıştı. Çünkü Mâverâünnehir taht mücadeleleriyle meşgul olup Türkistan işine karışamıyordu.

"Canibek Han'ın oğlu Adik'in Moğol hanının kız kardeşi Sultan Nigar ile evlenmesi" de Canibek oğullarının güçlenmesinin diğer bir sebebi idi.48 Sultan Nigar Hanım Ebu Said Han'ın kızı olup Babur'un ablası idi.49 Burunduk Han gidişatı önlemek için Muhammed Şeybanî Han'la anlaşma yapmak mecburiyetinde idi.50 İki kızını Şeybanî Han'ın oğlu Muhammed Timur Sultan'a ve kardeşi Mahmud Sultan'a veren Burunduk Han, Muhammed Şeybanî Han'ın Aruk ve Sauran civarındaki hâkimiyetini kabul etti.51 Burunduk'un düşmanı Muhammed Şeybanî Han'la ittifak yapması, Canibek oğullarının güçlenmesinden duyduğu endişe idiyse de Barak Han, Muhammed Şeybanî Han'la basit şeyler için ittifak kuramazdı. Ya Kazak

Hanlığı dış siyasetinde çözemeyeceği bir problem vardı veya Hanlığın içindeki karışıklık bizim sandığımızdan daha da kötü idi. Ama şimdilik bildiğimiz kadarıyla Barak Han ile diğer sultanlar arasında, dikkat çekecek veya üzerinde durulması gereken bir mesele yoktu. Kaynaklarda bu konuda hiç bir bilgi yoktur. Burunduk Han, bu ittifakı Canibek oğullarından emin olmak için değil, Kazak Hanlığı'nı güçlendirmek için yapmış olmalıdır. Çünkü 1460 yıllarında kurulmuş olan bu Hanlığın kuvvetli düşmanlara karşı koyabilecek gücü olsa bile, bunu savaşla değil siyasetle yapması daha uygun idi ve siyasi güç kazanmak için de zamana ihtiyacı vardı.

Zamanla ele geçirmekte olduğu Türkistan ve Sir Derya civarına iyice yerleşerek, düşmanını yakından izleme ve araştırmaya fırsat bulacaktı.

Burunduk Han ile Muhammed Şeybanî'nin ittifakına karşı Canibek oğullarının ne gibi bir tavır koyduklarına dair kaynaklarda bilgi yoktur. Kaynaklarda şöyle bir olay anlatılmaktadır: Savran şehri civarında ele geçen Burunduk'un Muhammed Şeybanî'nin kardeşi Mahmud Sultan'ı öldürmek istemesine rağmen, Kasım Sultan'ın (Kazakların ulu hanı Kasım henüz Sultan idi) onu serbest bırakması, Kasım Sultan ile Mahmud Sultan arasındaki akrabalık bağı ile açıklanmak istense de52 diğer bir sebep de Kazaklarla Özbekler arasında çıkabilecek bir çatışmayı önlemek olmalıdır.53

Yukarıdaki açıklamalardan şöyle bir sonuca varabiliriz:

XV. yüzyılın sonunda, Kazak toplumunun üst sınıfında, oluşan iki grup vardı: Birinci grup: Burunduk Han taraftarları. Bu grup Kazak Hanlığı'nın yükselişiyle güçlenmeye başlayan iç siyasi güçlerden çekinerek, onlara karşı durum almaya başlar. Ama bu grubun bazı planları gerçekleşmeyecektir.54

XV. yüzyılda bu iki grubun arası gittikçe açılmaya başlar ve ikinci grup iktidarı ele alır. İkinci grup Canibek Han oğulları ve onların taraftarları idi.

Bu grup XV. yüzyılın sonunda Hanlıkla beraber yükseldi. 1490-95 savaşlarından başarı ile çıkarak Kazak toplumunda askeri, siyasi ve ekonomik güç kazandı. Bu grubun liderleri: Adik Sultan, Kasım Sultan, Kambar, Mahmud ve Cirenşe Sultan idiler. Bunların hepsi Canibek Han'ın oğulları ve yakınlarıdır.55

XVI. yüzyılın başında iç siyasi hayatın gelişmesinde, Kazak Hanlığı'nın Mâverâünnehir ve Moğolistan'ın ayrıca etkisi vardı. Mâverâünnehir'de hükümetin başına Muhammed Şeybanî Han'ın gelişi ve onun Moğolistan ve Taşkent için savaşı, Kazakları da dışta bırakmamıştır. Mâverâünnehir ile Moğolistan arasındaki savaş 1503'de Moğolistan'ın tamamen dağılmasıyla sonuçlanmıştır.56 Moğol Hanı Sultan Ahmed'in 1504 yılındaki ölümü, Sultan Mahmud Han ile Sultan Ahmed'in oğulları arasında taht mücadelesine yol açmıştır. Bu zamandan itibaren Kazak Sultanı Kasım'ın Moğolistan'ın merkez bölgelerinden Yedisu'ya doğru ilerlediği kaynaklarda belirtilmektedir.57

Moğol hanının kız kardeşiyle evlenmiş olan Adik Sultan 1504 yılında vefat etti. Türk örfüne göre dul karısıyla Kasım Sultan evlendi. Böylece Kasım Sultan'ın nüfuzu arttı ve ikinci grubun liderliğine yükseldi ve Kasım Sultan Burunduk Han'dan ayrılarak Moğolistan'a göç etti.58

Kasım Sultan'ın Burunduk Han'dan ayrılarak Moğolistan'a göç etmesinin arkasında, gelişecek olayları yakından takip ve müdahale niyeti de bulunabilir. Bu sırada Moğolistan hakimleriyle Mâverâünnehir hanlıkları arasında savaşlar olup Moğolistan dağılmaya yüz tutmuştu. Kasım Sultan'ın Yedisu'ya gelmesi de boşuna değildi. Onun da Moğolistan topraklarında gözü vardı. Böylece o da Akordu veya Kazak Hanlığı içindeki kavimlerin toprağı olan Moğolistan veya bugünkü Doğu Kazakistan bölgesini ele geçirme şansına sahip olacaktı. Aynı zamanda Şeybanî Han'ın tahakkümünden de kurtuluyordu.59

Taşkent'i çok kolay ele geçiren Şeybanî Han, Yedisu'yu da öyle ele geçirebilirdi. Kasım Sultan'ın Burunduk Han'dan ayrılıp gitmesi ve "Han" unvanıyla anılması, onun müstakil hükümdar olduğuna delalet eder. Bu Kazak Hanlığı'nda iki hanın hükmetmeye başladığını gösterir. İki handan birisinin siyaset sahnesinden çekilmesi mukkadderdi. Muhammed Şeybanî Han'ın Kazaklara yaptığı üçüncü ve dördüncü seferleri bu süreci hızlandırmıştır.

Muhammed Şeybanî Han tahta geçtikten sonra, 2-3 yıl zarfında Mâverâünnehir'i tamamıyla ele geçirdi.60 Ama Herat ve Horasan bölgesini ele geçirmesine mani olan kuzey komşusu Kazak Hanlığı vardı. Bundan dolayı Şeybanî Han, güney ve güneybatıya sefer yapmadan önce, kuzeydeki Kazak Hanlığı'nı zayıflatmayı ve hâttâ ele geçirmeyi düşünüyordu. Bu sebeple, 1504-1511 yılları arasında, Kazaklara karşı dört kere sefer yapmıştır.61 Gördüğümüz gibi Kasım Sultan'ın otoritesi Burunduk Han'ı bile geçmeye başlamıştı. Kasım Sultan'ın tahta geçiş tarihi olarak, 1511 yılını kabul edersek,62 bu dönem Muhammed Şeybanî ile olan savaşların son dönemidir. Muhammed Şeybanî'nin dördüncü seferi Kasım Sultan'ın Kazak toplumundaki yükselişinin son noktasına rastladı. Bu savaşlarda da esas darbe Canibek oğullarına vurulmuştur. 1503 yılında vaki olan üçüncü seferde, Kasım Sultan'ın kardeşleri Canış ve Tınış Sultanların uluslarını yağmalayan Muhammed Şeybanî Han'ın, askerlerin, kendi ulusuna doğru gelmekte olduğu haberin; alınca, savaşmadan kuzeye çekilmesi, Burunduk Han'ın halk içindeki otoritesinin azalmasına sebep olmuştur.63

Sonuç olarak XVI. yüzyılın başında Kazak toplumundaki üst sınıfın (ki onlar iki grup oluşturmakta idi: Canibek oğulları ve Burunduk taraftarları) saf değiştirmeleri Kasım Sultan'ın etkisinin artması ve Burunduk Han'ın siyaset sahnesinden çekilmesiyle sonuçlanmış ve böylece Hanlığın başına Kasım Sultan geçmiştir. Neticede Kazak Hanlığı güçlenmiş ve komşularıyla

olan münasebetleri sonucunda Kazak Hanlığı'nın dış siyaseti gelişmiş ve bu genişleme politikası komşularınca da tanınmıştır.

1 M. Magauin, Kazak Tarihine Giriş, Alma-Ata, 1995, s. 21.

2 Bereket Karibayev, "Kazak Hanlığı'nın İç siyasi Durumu", Kazak Tarihi Der. (1995), say. 3, s. 15.

3 N. Bekmahanova ve A. Zafirova, Kazak Tarihi Materyalleri, Alma-Ata, 1992, s. 38.

4 XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı Tarihine Dair Materyaller, (haz. D. İbragimov), İlimler Akademisi yay. Alma-Ata, 1962, s. 224.

5 Fazlullah b. Ruzbehan, "Mihmonname-î Buhara", XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 228.

6 N. Bekmahanova ve A. Zafiova, a.g.e., s. 127.

7 XV-XVIII. yüzyılda Kazak Hanlığı, a.g.e., s. 220.

8 S. Klaştornıy ve T. Sultanov, a.g.e., s. 229.

9 K. Salgaraoğlu, Hanlar Şeceresi, Alma-Ata, 1992, s. 28.

10 M. B. Olcott, The Kazakhs, Calumbia Univer. 1987, s. 15.

11 N. Bekmahanova ve A. Zafirova, a.g.e., s. 49.

12 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Türk Şeceresi, (çev. B. Abulkasimov), Alma-Ata, 1992, s. 119.

13 M. B. Olcott, a.g.e., s. 8-9.

14 Fazlullah b. Ruzbehan, "Mihmonname-î Buhara", XV-XVIII. yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 330.

15 M. Magauin, a.g.e., s. 13.

16 Fazlullah b. Ruzbehan, a.g.e., s. 332.

17 M. Maguin, a.g.e., s. 15.

18 Z. V. Togan, Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 27.

19 Muhammed Babur, Vekayi, T. T. K. Ankara, 1982, s. 128.

20 Mahmud b. Emir Veli “Bahru’l-Esrâr fi manâkib al-Ahiyar”, XV-XVIII. yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 300.

21 N. Bekmahanova ve A. Zafirova, a.g.e., s. 245.

22 XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 324.

23 XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 325.

24 Ebu’l-Gazi Bahadır Han, a.g.e., s. 125.

25 Muhammed Haydar Duglati, “Tarih-i Raşidi”, XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 238.

26 XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 229.

27 XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 254.

28 The History of the Kasakhstan, s. 45.

29 M. Magauin, a.g.e., s. 18.

30 M. Kozıbayev, Tarih Zerdesi, Alma-Ata, 1998, s. 19.

31 K. Salgaraoğlu, Hanlar Şeceresi, Alma-Ata, 1992, s. 28.

32 Edoğan Merçil, Türk-İslâm Devletler Tarihi, Ankara, 1991, s. 260.

33 The History of the Kazakhistan, (ed. M. Kozıbayev), s. 341.

34 B. Karibayev, “Kazak Hanlığının Siyasi Durumu”, Kazak Tarihi Der. (1991), say. 3, s. 16.

35 M. H. Duglati, “Tarih-i Raşidi”, XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 277.

36 S. Klaştornıy ve T. Sultanov, a.g.e., s. 262. .

37 M. H. Duglati, a.g.e., s. 277-80.

38 B. Karibayev, a.g.m., s. 17.

39 M. H. Duglati, a.g.e., s. 268.

40 K. Salgaraoğlu, a.g.e., s. 39.

41 S. Klaştornıy, Kaçeviye Plemene Priaraliye v XV-XVIII. Vekah, Moskova, 1982, s. 111-112.

42 N. Bekmahanova ve A. Zafirova, a.g.e., s. 89.

43 N. Bekmahanova ve A. Zafirova, a.g.e., s. 102.

44 K. Salgaraoğlu, a.g.e., s. 43.

45 M. Magauin, a.g.e., s. 31.

46 B. Karibayev, a.g.m., s. 16.

47 M. H. Duglati, a.g.e., s. 277.

48 XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, "Şeybanî-name", s. 324.

49 M. Babur, a.g.e., s. 228.

50 B. Karibayev, a.g.e., s. 12.

51 The History of the Kazakhistan s. 94.

52 XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, Kamal ad-Din Benai, "Barak Han Mahmud Sultanı Canibek oğulları eliyle öldürterek, onların Muhammed Şeybanî Hanla aralarını bozacaktı. "s. 150.

53 M. Kozibayev, a.g.e., s. 38.

54 B. Karibayev, a.g.e., s. 13.

55 Mehmet Alpargu, Yeni Çağda Kazak Türkleri, Ankara, 1996, s. 23.

56 M. Kozıbayev, Tarih Zerdesi, Alma-Ata, 1998, s. 34.

57 XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığ, s. 288.

58 M. H. Duglati, " Burunduk Han Saraycık'ta oldu. Kasım Han ondan ayrı Moğolistan topraklarına gitti. Kendine kışlak olarak kara-Tal'ı seçti. (burası Yedisu bölgesindeki Kara Tal nehrinin civarı olmalı.) "a.g.e., s. 311.

59 M. Tınışbayev, Kazak-Kırgız Tarihine Dair Materyaller, Taşkent, 1925, s. 44.

60 İ. A. "Şeybanî Han", (1970), II, İstanbul, s. 455.

61 XV-XVIII. Yüzyılda Kazak Hanlığı, s. 334.

62 B. Karibayev, a.g.m., s. 14.

63 B. Karibayev, a.g.m., s. 15.

Kazak Hanlığı / Yrd. Doç. Dr. Ferhat Tamir [s.649-656]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kazak Türk Boyunun ve Kazak Hanlığı'nın Teşekkülü

Kazaklar, 15. yüzyılın ikinci yarısında (1456'dan sonra) Altınordu ve Timur devletlerinin parçalanmasından sonra teşekkül etmiş olan bir Türk boyudur. Ancak Kazakları meydana getiren Türk uruklar (kabileleri) "Kazak adı altında toplanmadan önce de vardı ve Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar uzanan sahada kurulan çeşitli Türk devletlerinin bünyesinde yer almışlardı.

Altınordu devletinin parçalanmasıyla (1430'a doğru) yerine bazı hanlıklar kuruldu. Bu hanlıklar Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı, Astrahan Hanlığı ve Özbek Hanlığı idi. Kazakları meydana getiren Türk urukları önceleri bu hanlıklardan Özbek Hanlığı'nın idaresinde bulunuyorlar ve "Özbek" adını taşıyorlardı. Özbek Hanlığı, Ural dağlarının doğusunda Yayık nehri ile İrtiş nehirleri arasındaki topraklarda kurulmuştu.

1428-1462 yılları arasında bu hanlığın başında Ebulhayr Han bulunuyordu. Ebulhayr Han, Aral Gölü'nün kuzeyinden güneye doğru bir genişleme hareketi başlattı. Sır Derya (Seyhun) boyundaki yerleri Timur'un oğullarından aldı. Sır Derya'nın kuzeyindeki bütün toprakları ele geçirdi. Bu başarılar üzerine Cengiz Han gibi bütün Asya'ya hâkim olma sevdasına kapıldı. Ancak 1456 yılında Ebulhayr Han'ın ordusu Oyrat (Kalmuk/Kalmak) adı verilen Doğu Moğollarına yenildi. Ebulhayr Han Sır Derya boyundaki şehirlerin yağmalanmasına göz yummak zorunda kaldı. Bu yenilgi Ebulhayr Han'ın kendisine bağlı uruklar üzerindeki otoritesini büyük ölçüde sarstı. Onun idaresinde bulunan ve yine onun gibi Cuci soyundan gelen iki sultan (şehzade) Canıbek ve Kerey, bu durumu

fırsat bilerek kendilerine bağlı uruklarla beraber onun idaresinden ayrıldılar ve Doğu Çağatay Devleti hanı 2. Esen Buga'nın himayesine girdiler. 2. Esen Buga onlara Balkaş gölünün güneybatısındaki Çu ırmağı çevresinde yer verdi. Onlar da bu bölgede yaşamaya başladılar. Bu iki sultana ve onlara bağlı olan uruklara "hür ve serbest yaşamayı seven, mâcerâperest, âsi anlamlarına gelen "Kazak" adı verildi. Böylece Kazak adıyla anılan bir Türk boyu meydana gelmiş oldu. Canıbek ve Kerey isimli sultanlar "han" unvanını alıp 1465'ten itibaren Kazak Hanlığı'nı kurdular. Kazak Hanlığı kurulunca Özbek hanı Ebulhayr Han idaresinde yaşayan başka birtakım Türk urukları da onu terk edip Kazaklara katıldılar.

Kazakların ayrı bir Türk boyu olarak ortaya çıkmaları ve ayrı bir hanlık (devlet) kurmaları tarih bakımından çok önemli bir olaydır. Kazakların daha sonra elde ettikleri ve bugün de ellerinde tutmaya devam ettikleri geniş topraklar göz önüne anırsa, bu olayın ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır.

Kerey ve Canıbek Hanlar devri (1465-1480)

Kazakların ilk hanları Kerey ve Canıbek hanlardır. Kerey ve Canıbek hanların idaresinde başlangıçta 200 bin kişilik bir Türk topluluğu vardı. Kazak Hanlığı kurulduktan sonra, Çu ırmağı havzasına komşu olan bölgelerde yaşayan başka Türk urukları da Kazaklara karıştı ve onlarla kaynaşıp kazak oldu. Böylece Kazakların nüfusu artmış oldu.

1462'de Doğu Çağatay Devleti hanı 2. Esen Buga öldü ve bu devletin içinde karışıklıklar başladı. Bu durum Yedisu bölgesinde yaşayan Türk uruklarının Kazaklara katılmasını hızlandırdı. Bu katılımlar Kazakları iyice güçlendirdi. Kazaklar artık Sır Derya nehri boyundaki yerleşik hayat ve ticaret merkezleri olan Sıganak, Otrar, Sozak ve Yesi (Türkistan) şehirleri ile ticarî münasebetler kurmaya başladılar.

Kendi idaresinden ayrılmış olan Kazakların gittikçe kuvvetlenmesi, Özbek hanı Ebulhayr Han'ın Kazaklara düşman olmasına sebep oldu.

Ebulhayr Han, Kazak Hanlığı'nı ortadan kaldırmayı düşünmeye başladı. Kazaklar bu durum karşısında Moğolistan'daki Çağatay Hanlığı bir ittifak yaptılar. 1468'de Ebulhayr Han Kazaklar üzerine bir sefer tertip etti. Ancak bu sefer esnasında öldü (1468). Ebulhayr Han'ın ölümü ile Özbek Hanlığı'nda iç mücadeleler ve karışıklıklar başladı. Bu karışıklıklar ve mücadeleler yüzünden Özbek Hanlığı'na bağlı urukların bir kısmı daha Özbek ülkesinden göç ederek Kazaklara katıldı. Böylece daha da güçlenen Kerey ve Canıbek Hanlar, Sır Derya'nın boyu ile onun kuzeyindeki bir kısım toprakları Özbek Hanlığı'nın elinden aldılar. Bunun sonucu olarak Kazak Hanlığı'nın toprakları daha geniş hale geldi ve Kazaklara çeşitli uruk ve oymakların katılması devam etti. Ayrıca güçlenen Kazak Hanlığı ile Özbek Hanlığı arasında Sır Derya boyundaki yerleşik hayat ve ticaret merkezi olan şehirleri elde etme mücadelesi başladı. Çünkü bozkır bölgesinde tutunabilmek için bu şehirlere hâkim olmak gerekiyordu.

Burunduk Han Devri (1480-1511)

Burunduk Han, Kerey Han'ın oğludur. Onun zamanında Sır Derya boyundaki şehirler konusunda Özbek hanı Muhammed Şeybânî ile Kazakların mücadelesi devam etti. Bu mücadeleler sonunda Sıganak, Savran ve Sozak şehirleri ile Türkistan vilayetinin kuzey bölümü Kazaklarda kaldı.

Burunduk Han zamanında Kazak Hanlığı idaresindeki bozkırlarda düzen yeniden sağlandı. Yani hangi uruk ve oymağın hangi kışlak ve yaylaları kullanacağı yeniden belli oldu.

Bu arada 1500 yılında Muhammed Şeybânî Han kendisine bağlı olan Özbek urukları ile Maveraünnehir'e indi. Orada hüküm sürmekte olan Timur neslinden emirleri yenerek bu bölgenin idaresini ele geçirdi. Bu olay

da Kazak Hanlığı'nın kendi bölgesinde kuvvetlenmesine ve Kazakları meydana getiren uruklar arasında birliğin güçlenmesine yardım etti. Çünkü Özbek Hanlığı artık Sır Derya'nın kuzeyindeki bozkırlar bölgesinden çekilmiş oluyordu.

Kasım Han Devri (1511-1523)

Kasım Han, Kazak hanlarının en kudretlilerindendir. Bugünkü Kazakistan topraklarının tamamına yakını onun zamanında Kazak Hanlığı idaresine girmiştir.

Kasım Han zamanında Sır Derya boyundaki bütün şehirler, Yedisu bölgesinin çoğu, Balkaş gölünün ve Ulıtaw'ın kuzeyindeki Karkaralı dağlarının uzantılarına kadar olan topraklar ile batıda Yayık (Ural nehri vadisi Kazak Hanlığı idaresi altına alındı. Böylece Kazak Hanlığı bölgesinde güçlü bir devlet haline geldi. Çevredeki diğer devletlerle-güneydeki Özbek hanlıkları, batıda İdil (Volga) nehri boyundaki hanlıklar, kuzeydeki Sibir Hanlığı ve Rus Çarlığı ile ticarî ve diplomatik münasebetler gelişti. Bütün bunların sonucu olarak da kazak halkı zenginleşti.

Kasım Han'a kadar Kazak Hanlığı'nın başşehri Sıganak şehri idi. Kasım Han zamanında Yesi (Türkistan) şehrinin alınmasından sonra hanlığın başşehri Türkistan şehri oldu. Kazak hanları bu şehirdeki Ak Saray'da (Ahmet Yesevî Külliyesi'nde) oturarak hanlığı idare etmeye başladılar.

Kasım Han, Kazak örfî hukukunu (col'u) ilk sistemleştiren handır. Onun düzenlediği kanunlar "Qasım qannın qasqa colı" (Kasım Han'ın aydınlık kanunları) diye adlandırılmıştır.

Tahir Han Devri (1523-1533)

Kasım Han'ın ölmesinden sonra yerine oğlu Mamaş, han oldu. Ancak hanlık sülâsinin diğer üyeleri onun hanlığını kabul etmedi ve hanlık için

sultanlar arasında mücadele başladı. Bu mücadeleler sırasında Mamaş Han öldü, onun yerine Tahir Han geçti (1523).

Tahir Han askerlik ve siyaset işlerini bilmeyen, idaresindeki kimselere sert ve haşin davranan bir kimse idi. Bu yüzden hanlık içindeki bölünme ve mücadeleleri durduramadı, karışıklıklar devam etti.

Ülke bu durumda olduğu halde, kendisi Kazak Hanlığı'nın çevresindeki bütün devletlere düşman oldu. Batıdaki Nogay Ordası'na yaptığı seferde başarılı olamadı ve yenildi. Nogaylar, Kazak Hanlığı'nın batısındaki bir kısım toprakları aldılar (1524). Tahir Han güneye çekilmeye mecbur oldu. Bu yenilgi Tahir Han'ın Kazak halkı üzerindeki otoritesini zayıflattı. Bunun üzerine Tahir Han, halk üzerindeki otoritesini kuvvetlendirmek için Taşkent bölgesinin hakimi Keldi Muhammet'ten yardım istedi. Ondan aldığı destekle otoritesini bir miktar güçlendirdi. Fakat daha sonra Kazakların doğusunda yaşamakta olan Kırgızların beyi ile ittifak yapıp Keldi Muhammet'in idaresindeki Taşkent şehrine saldırmayı düşündü. Ancak Keldi Muhammet bu ittifaktan haberdar olup Kazak kuvvetleri ile Kırgız kuvvetlerinin birleşmesinden daha önce harekete geçerek Kazak ülkesine girdi. Türkistan şehri yakınlarında yapılan savaşta Tahir Han'ın ordusunu yendi. Tahir Han geri çekilmek zorunda kaldı ve Sır Derya boyundaki toprakların bir kısmı-Türkistan şehri de dahil-Keldi Muhammet'in idaresine geçti.

Tahir Han, hanlık müddeti boyunca Kazak ülkesinin tamamına hâkim olamadı. Onun idaresinden hoşnut olmayan uruklar ona itaat etmedi. O, 1527'den sonra çoğunlukla Kırgızları idare etti, Oyratlar'ın Yedisu bölgesine yaptıkları saldırıları önledi. Tahir Han 1533'te öldü. Yerine Buydaş Han geçti (1533-1534). Ancak ülke içindeki anlaşmazlıklar ve mücadeleler onun zamanında da devam etti. Kazak Hanlığı iyice zayıfladı ve üç parçaya bölündü.

Ak Nazar Han Devri (1538-1580)

1538'de Kasım Han'ın oğlu Ak Nazar, han oldu. Ak Nazar Han siyasî ve askerî kabiliyet sahibi kudretli bir şahsiyet idi. Hanlığı 42 yıl sürdü. Kazak hanları içinde en uzun hanlık yapan odur.

Ak Nazar Han, Tahir Han ve Buydaş Han zamanında parçalanmış olan Kazakları tekrar bir idare altında topladı. Tahir Han zamanında kurulmuş olan Kazak-Kırgız ittifakını güçlendirdi. Bu ittifak sâyesinde Moğolistan hanlarının Yedisu ve Işık Göl bölgelerine yaptıkları saldırıları durdurdu.

Ak Nazar Han zamanında Kazak Hanlığı'nın batı ve kuzey sınırlarında büyük değişmeler oldu. Batıda Rus Çarlığı 1552'de Kazan Hanlığı'nı, 1556'da Astrahan Hanlığı'nı yıkarak her iki hanlığın topraklarını kendi idaresine aldı. Bu arada İdil (Volga) ile yayık nehirleri arasında hüküm süren Nogay Ordası'nda hanlık sülâlesi mensupları arasında hükümdarlık mücadelesi başladı. Bu iç mücadele sonunda Nogay Ordusu yıkıldı (1569). Nogayları meydana getiren urukların bir kısmı Kazaklara katıldı, bunlara ait topraklar da Kazak Hanlığı'na dahil oldu. Bu Nogay urukları ile birlikte Nogay ülkesinde meydana getirilmiş olan çok sayıda sözlü edebiyat eseri ve "Kırk Batır Destanı" gibi büyük bir destan da Kazak kültür hazinesine katıldı. Nogayların diğer kısmı ise İdil ile Yayık nehirleri arasındaki bölgeden ayrılıp Don nehri havzalarına göç etti ve Rus çarının Himayesine girdi. Böylece Kazaklar batıda Rus Çarlığı ile komşu oldu.

Kazak Hanlığı'nın kuzeyinde Sibir Hanlığı bulunuyordu. Bu hanlığın başına Küçüm Han geçti (1563). Küçüm Han Kazak Hanlığı'na karşı düşmanca bir siyaset gütmeye başladı. Bu arada Moğolistan Hanlığı ile de Kazaklar arasında anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu durum karşısında Ak Nazar Han, Kazak Hanlığı'nın dış politikasında değişiklik yaptı. O zamana kadar Kazak Hanlığı'nın devamlı mücâdele halinde bulunduğu güneydeki

Özbek hanları ile iyi geçinmeye başladı. Buhâra hanı 2. Abdullah ile ittifak yaptı.

Bu ittifakın sonucu olarak Kazaklar bir barış devresi yaşadılar. Bu barış devresinde Kazak halkı ile Maveraünnehir arasında kurulan iktisadî ve ticarî münasebetler daha da güçlendi. Ticarî münasebetlerin güçlenmesiyle Kazak halkı zenginleşti. Kazak Hanlığı da kuvvetlendi.

Durum bu şekilde devam ederken Buhâra hanı 2. Abdullah ile Taşkent hanı Baba Sultan arasında mücadele başladı. Bu mücadele sırasında Ak Nazar Han bazen Abdullah Han'ın bazen de Baba Sultan'ın tarafını tutarak her ikisini de zayıflatma siyaseti takip etti. 1579'da Abdullah Han'ın Baba Sultan'a yaptığı bir sefer esnasında Abdullah Han idaresindeki şehirlerden birkaç tanesini geri aldı ve Baba Sultan ile iş birliği yaptı. Bu iş birliğinin sonucu olarak da Baba Sultan kendi idaresindeki Türkistan ve Savran şehirlerini Kazaklara geri verdi. Ancak aynı yıl içinde Ak Nazar Han gizliden gizliye Abdullah Han'ı desteklemeye başladı. Onun gizlice düşmanını desteklediğini öğrenen Baba Sultan, gönderdiği bir adamıyla Ak Nazar Han'ı öldürttü (1580). Böylece Baba Sultan ve Kazak Hanlığı birbirine düşman oldu.

Şıgay Han Devri (1580-1582)

Ak Nazar Han'ın yerine Şıgay Sultan han oldu. Şıgay Han'ın ilk işi Baba Sultan'dan Ak Nazar Han'ın öcünü almak oldu. Bu gaye ile Buhâra hanı 2. Abdullah ile anlaştı. 1582'de Şıgay Han ile 2. Abdullah Han kuvvetlerini birleştirip Baba Sultan'ın üzerine yürüdüler. Baba Sultan yenilip kaçtı. Bu sefer esnasında Şıgay Han öldü (1582). Yerine oğlu Tevekel, han oldu.

Tevekel Han Devri (1582-1598)

Tevekel Han da Baba Sultan ile Mücadeleye devam etti. (1582) yılının Mayıs ayında Tevekel Han idaresindeki Kazak ordusu ile Baba Sultan'ın

ordusu arasında Türkistan şehri önlerinde meydan savaşı oldu. Bu savaşta Baba Sultan'ın ordusu yenildi, kendisi öldürüldü, oğulları ve kumandanları esir düştü. Tevekel Han, Baba Sultan'ın kesik başını 2. Abdullah Han'a gönderdi. Abdullah Han güçlü düşmanının yok edilmesine çok sevindi. Semerkant bölgesindeki bir şehri Tevekel Han'a hediye ettiği gibi Sır Derya boyundaki Türkistan, Otrar, Sayram gibi daha önce Kazaklara ait olan şehirlerin de Kazak Hanlığı'na ait olduğunu kabul etti.

Ancak Tevekel Han 1583'te 2. Abdullah Han ile Ak Nazar Han arasında yapılıp o güne kadar gelen ittifak anlaşmasını bozup 2. Abdullah Han'ın idaresine geçen Taşkent şehrine hücum etti. Böylece Kazak Hanlığı ile Özbek Hanlığı arasındaki mücadele tekrar başladı. Bu arada Tevekel Han zamanında Rus Çarlığı ile Kazak Hanlığı arasında daha önce başlamış olan diplomatik münasebetler güçlendi.

Rus Çarlığı Tevekel Han'a elçi gönderdi. Rus Çarlığı'nın bu yakınlaşmadan maksadı Kazak Hanlığı ile ittifak yaparak Sibir hanı Küçüm Han'a karşı mücadele etmek, Tevekel Han ile İran şahı I. Abbas arasında Buhâra Hanlığı'na karşı ittifak kurmak idi. Çünkü Küçüm Han da Özbek Han neslinden olup Buhâra Hanlığı ile ittifak halinde idi. Nitekim Tevekel Han Taşkent'e saldırınca Kazak Hanlığı ile Buhara Hanlığı arasındaki ittifak bozulduğu gibi, Sibir hanı Küçüm Han ile Kazak Hanlığı'nın da arası açılmıştır. 1597-1598 kışında Tevekel Han, Buhâra hanı 2. Abdullah ile oğlu arasındaki mücâdeleden faydalanarak Taşkent yakınlarında 2. Abdullah Han'ın ordusunu yendi. Aynı yılın Mart ayında 2. Abdullah Han öldü, yerine oğlu Abdulhumin, han oldu. Bu değişiklik üzerine İran şahı I. Abbas Buhâra Hanlığı'na saldırdı. Tevekel Han da bu durumdan faydalanmak istedi. 100 bin kişiyi aşan ordusu ile Mâveraünnehir'e girdi. Andican, Taşkent ve Semerkant şehirlerini aldı. Akrabası Esim Sultan'ı 20 bine yakın askerle Semerkant'ta bırakıp kendisi

70-80 bin askerle Buhâra'yı kuşattı. Bu kuşatma 20 gün sürdü. Kuşatma esnasında şehrin kalesi önünde yapılan bir çarpışmada Tevekel Han ağır yaralandı. Bunun üzerine kuşatmayı kaldırdı ve Taşkent'e geri döndü. Kısa bir zaman sonra da Taşkent'te öldü (1598). Yerine Esim Sultan Han oldu.

Esim Han Devri (1598-1645)

Esim Han, ilk iş olarak Buhâra ve Semerkant'ı alma düşüncesinden vazgeçip Buhâra hanı ile anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Taşkent, çevresi ile birlikte Kazak Hanlığı'nın oldu (1598).

Aynı tarihte (1598) Kazakları çok yakından ilgilendiren başka önemli bir olay oldu. Bu, Kazakların kuzeyinde bulunan Sibir Hanlığı'nın Ruslar tarafından ortadan kaldırılması idi. Bu devletin hanı olan Küçüm Han, 1582'den beri Ruslarla yaptığı mücadelede yenilip ülkesini terk etmek zorunda kaldı (1598). Bu hanlığın idaresinde bulunan Türk uruklarının büyük bir kısmı, Kazak Hanlığı idaresine girerek Kazaklara dahil oldular. Sibir Hanlığı'nın yıkılması sonucunda Kazak Hanlığı Rus Çarlığı'na kuzeyden de sınır oldu.

Esim Han, Buhâra hanı ile anlaştıktan sonra iç Türkistan'daki şehirler ile olan ekonomik ve ticarî münasebetleri kuvvetlendirdi. Kazak Hanlığı'nı tek merkezden idare edilen bir devlet haline getirme siyasetini takip etti. Bu gaye ile Taşkent'te ayrı bir hanlık kurmak isteyen hanlık sülâlesinden Tursun Muhammed Sultan'ı yenerek öldürdü ve Kazak Hanlığı'nı parçalanmaktan kurtardı (1627). Onun bu mücadelesi Kazaklar arasında destan haline getirildi. Bu destan "Ensegey Boylı Er Esim" adıyla anılır.

Esim Han örfî Kazak hukukunu tekrar düzenlemiştir. Kazaklar arasında onun düzenlediği kanunlara "Esim qannın eski colı" (Esim Han'ın eski kanunları) adı verilmiştir.

Esim han zamanındaki diğer önemli bir gelişme Oyratlar'ın Bagatur Konteyci isimli liderlerinin öncülüğünde kuvvetli bir hale gelip Kazak

Hanlığı’na saldırmaya başlamalarıdır. Kazaklar ve Oyratlar arasında yapılan ilk savaş 1635’te olmuş, ancak bu savaşta yenen ve yenilen pek belli olmamıştır. Bu savaşta Esim Han’ın oğlu Cengir Sultan, Oyratlar’a esir düşmüş, fakat kısa bir zaman içinde kaçıp kurtulmuştur. Esim Han 1945’te öldü, yerine oğlu Cengir Sultan han oldu.

Cengir (Cihangir) Han Devri (1645-1652)

Cengir Han zamanındaki önemli olaylar, Oyratlarla yapılan savaşlar ve Kazak Hanlığı’nın kendi içinde ortaya çıkan bölünmelerdir. Cengir Han başı büyük, omuzları geniş ve kısa boylu bir kimse olduğu için Kazaklar onu “Salqam Cengir” (Köhne Cengir) diye adlandırmıştır.

Oyratlar Cengir Han zamanında da Kazaklara saldırmaya devam ettiler. Oyratların bu saldırılarına karşı Cengir Han güneydeki Buhâra Hanlığı, Yarkent Hanlığı ve Talas nehri vadisindeki Kırgızlar ile ittifak yaptı. Onun zamanında Oyratlar’ın Kazak ülkesine iki büyük saldırısı oldu. Bunların birincisi 1643’te yapıldı. Bu saltırıda Cengir Han’ın ordusu Bagatur Konteyci’nin idaresindeki Oyrat ordusunu yendi. Ancak Bagatur Konteyci, Sibirya’daki Rus kalelerinden temin ettiği silahlarla 1652’de tekrar Kazak ülkesine saldırdı. Bu defa yapılan savaşta Kazak ordusu yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı. Bu savaş sırasında Cengir Han da öldü.

Bahadur Han Devri (1652-1680)

Bahadur Han devri Kazak tarihinin az bilinen bir devridir. Bu devre ait bilgiler azdır. Bunun sebebi, Kazakların komşularıyla münasebetlerinin az olduğu bir sükûnet ve barış devresi olmasıdır. Bu devirde Kazakların Buhâra Hanlığı’ndaki taht mücadelelerine karıştıkları bilinmektedir. Bahadur Han zamanında Oyratlar’ın da Kazak ülkesine saldırısı olmamıştır. Çünkü bu yıllarda Oyrat kabileleri arasında büyük bir iç mücadele olmuştu.

Bahadur Han zamanında Kazaklar arasında tekrar bölünmelerin başladığı, merkezî otoritenin zayıfladığı tahmin edilmektedir.

Tevke Han Devri (1680-1715)

Tevke Han, han olunca Kazaklar arasında kendisinden önce başlayan bölünmeyi durdurmaya çalıştı. Bu gaye ile Hanlık Meclisi'nin ve Biyler Meclisi'nin devlet idaresindeki rolünü arttırdı; her yıl başşehir Taşkent yakınlarındaki Kültöbe'de Kazakların üç cüzünü bir araya getiren kurultaylar topladı. Han sülalesine mensup sultanların gücünü azaltmak için halkın büyük saygı gösterdiği Töle Biy, Kazıbek Biy, Ayteke Biy gibi biylerin yetkilerini arttırdı. Bütün bunların sonucu olarak da hanlığın merkezî otoritesini bir hayli güçlendirdi. Bu arada Karakalpaklar ile Kırgız uruklarının bir kısmı da Tevbe Han'ın hâkimiyetine girdi.

Tevbe Han komşu devletlerle iyi münasebetler kurma siyasetini takip etti. Buhâra Hanlığı ile barış halinde olmaya, iç Türkistan'daki şehirler ile ticarî münasebetler kurmaya gayret etti. Oyratlar ile de barış yapmak istedi. Ancak Oyratlar buna yanaşmadılar. Çünkü Galdan Boşuktu Han idaresinde tekrar güçlü bir hale gelmişlerdi.

Tevbe Han, Rus Çarlığı ile de diplomatik ve ticarî münasebetler kurdu. Oyrat saldırılarına karşı koymak için Rus Çarlığı'ndan silah aldı.

Ancak bütün bu gayretleri Kazak Hanlığı'nı güçlü bir devlet haline getirmeye yetmedi. Onun zamanında Oyrat saldırıları tekrar başladı. 1681-1685 yılları arasında Oyratlar, Güney Kazakistan'a saldırıp buraları yağma ettiler. Bu saldırıların sonuncusunda Sayram şehrini kuşatıp aldılar, bu şehrin civarında yerleşik hayata geçmiş ve çiftçilikle uğraşmakta olan ahaliyi dağıttılar. Kazaklar 1710'da Karakalpaklar ve Kırgızlarla birleşerek Oyratlar'ı yendiler ve Güney Kazakistan'dan çıkardılar. Ancak bu yeniş kesin neticeli olmadı. Oyratlar Kazak ülkesine yaptıkları saldırılara yine devam ettiler.

Tevbe Han, önde gelen biylere danışıp kendisinden önce Kasım Han ve Esim Han zamanlarında düzenlenmiş olan Kazak colunu yeni durumlara

uygun hale getirip geliştirdi. Ceti Carğı (Yedi Kanun) adı verilen kanunları ilâve etti.

Kayıp Han Devri (1715-1718)

1715'te Tevke Han öldü, yerine Kayıp Han geçti. Ancak Kayıp Han zamanında hanlığın merkezî otoritesi tekrar zayıfladı ve Oyrat saldırıları devam etti. Kazak ordusu, Oyratlar karşısında başarı elde edemedi. 1718'de Kayıp Han savaşta öldü.

Bolat Han Devri (1718-1730)

Kayıp Han'ın yerine Tevke Han'ın oğlu Bolat, han seçildi. Ancak onun hanlığı sözde kaldı. Çünkü güçlü Kazak sultanları onun hanlığını kabul etmediler ve ona tâbi olmadılar. Bunun sonucu olarak Kazak Hanlığı küçük hanlıklara bölündü. Orta Cüz'ü Semeke Han ve Küşik Han, Ulu Cüz'ü Colbarıs Han, Küçük Cüz'ü Ebilkayır Han idare etmeye başladı. Bu hanlar arasında iş birliği de yoktu.

Aktaban Şubırındı (1723-1725)

İşte Kazakların böyle içten parçalandığı bir sırada, 1723 yılı baharında Oyratlar Güney Kazakistan'a âni bir saldırı yaptılar. Kazaklar Oyratların bu âni saldırısına karşı koyamadılar. 1723 yılında başlayan bu saldırı 1724-1725 yılları boyunca da devam etti.

Oyratlar bütün Güney Kazakistan'ı istilâ edip, her tarafı yağmaladılar. Kazak Hanlığı'nın eski başşehri Türkistan başta olmak üzere Sır Derya boyundaki Sayram, Savran, Otrar, Sıganak ve Taşkent gibi şehirleri zapt edip yağma ettiler. Böylece Güney Kazakistan Oyratların eline geçti. Oyrat ordusunun önünden kaçan Kazaklar büyük göç kafileleri halinde kuzeye ve kuzeybatıya, Sarı Arka adı verilen asıl Kazakistan bozkırlarına çekildiler. Bu göç esnasında açlık, susuzluk, soğuk ve düşman saldırıları sebebiyle çok sayıda Kazak öldü. Kazakların geçim kaynağı olan hayvan sürüleri yok oldu. Kazakların bilhassa Güney ve Orta Kazakistan'da

yaşayan bölümü büyük bir felâket yaşadı. Kazak tarihinde bu felâkete “Aktaban Şubırındı” (Ayak tabanları bembeyaz oluncaya kadar kafileler halinde göç) denir. Bu felâketin bir başka adı da “Alkaköl sulama” (Alkaköl’ün etrafında serilip kalma) dır.

Ancak Kazaklar Oyratlar karşısında tamamen ezilmediler, kuzeye doğru çekilseler de ellerinde kalan toprakları korumaya devam ettiler. Oyratlarla Kazaklar arasında çarpışmalar devam ediyordu. Bu mücadeleler sırasında 1728’de Bulantı ırmağı kıyısında Oyrat ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu galibiyet Kazaklara büyük cesaret kazandırdı, Kazaklar arasındaki birlik güçlendi. Ertesi yıl 1729’da bu sefer Balkaş gölünün güneyinde Kazak ordusu ile Oyrat ordusu arasında büyük bir savaş daha oldu. Bu iki savaş sonucunda Oyratların eline geçen Kazak topraklarının büyük bir kısmı kurtarıldı. Oyratlarla yapılan bu mücadele ve savaşlar sırasında Kazaklar arasından büyük batırlar (kahramanlar) çıktı. Karanbay Batır, Bögenbay Batır, Canıbek Batır, Sabalak Batır bunların başlıcalarıdır. Kazak halkı bu batırlarını unutmamış, onlar için destanlar söylemiştir.

Kazak Hanlığı’nın Parçalanması

1730 yılında Bolat Han öldü, yerine oğlu Ebülmenbet, han oldu. Ancak Küçük Cüz’ün büyük bir kısmını idare eden Ebilkayır Han, Ebülmenbet Han’ın hanlığını kabul etmedi. Han sülâlesinin ileri gelenlerinin toplandığı kurultayda da anlaşma olmadı. Bunun sonucu olarak Kazak Hanlığı tam mânâsı ile küçük küçük hanlıklara bölündü. Bundan sonra (1730’dan sonra) Kazak tarihi Kazak Hanlığı’nın tarihi olmaktan çıkmış üç Kazak cüzünün tarihi haline gelmiştir.

Küçük Cüz

1730 yılında bütün Kazakların hanı olamayan Küçük Cüz hanı Ebilkayır Han, 1731’de kendi isteği ile kendisine bağlı uruklarla birlikte Rus Çarlığı’nın himayesine girdi. O, Rus himayesine girmekle Rusya’dan

destek alarak kendi durumunu diğer hanlar karşısında kuvvetlendireceğini ve Oyrat saldırılarına karşı Rusya'dan destek alacağını düşünmüştü. Rusya'nın ise hesapları başka idi. Rusya, Kazak ülkesini kendi idaresi altına almayı düşünüyordu. Çünkü 1. Petro'dan (Piyotr) itibaren Rusya "Asya'ya hâkim olabilmek için Kazak bozkırlarına hâkim olmak gerektiği" prensibini kabul etmişti. Ebilkayır Han'ın kendi arzusu ile Rus idaresine girmek istemesi, Rusların bu arzularına ulaşmalarını kolaylaştırdı.

Ruslar Ebilkayır Han'ın Rus himayesine girme isteğini hemen kabul ettiler ve onun Rus himayesini kabul etmesine dayanarak Batı Kazakistan'da her biri birer askerî üs olan kaleler ve müstahkem mevkiler inşâ etmeye başladılar. Bu kaleler ve mevkiler ileride Kazakların hâkimiyet altına alınmasında büyük vazife görecekler ve bütün bozkır bölgesinde kurulacaklardır. Bu kalelerin en büyüklerinden birisi Orenburg (Orınbor) kalesidir.

1748'de Ebilkayır Han, Rus himayesine karşı çıkan Orta Cüz sultanlarından Barak Sultan tarafından öldürüldü. Rusya, Ebilkayır Han'ın yerine oğlu Nurali'yi han tayin etti. Böylece Ruslar Küçük Cüz'ün iç işlerine de doğrudan doğruya karışmaya başladılar. Küçük Cüz uruklarının bir kısmı Nurali'nin han tayin edilmesine karşı çıktılarsa da sonuç değişmedi. Böylece Küçük Cüz'ün Ruslara tâbi olması devam ettiği gibi Rusya'nın Küçük Cüz üzerindeki hâkimiyeti de gittikçe kuvvetlendi. Nihayet 1824 yılında Küçük Cüz'de hanlık idaresi Rusya tarafından tamamen kaldırılarak Küçük Cüz'ün toprakları doğrudan doğruya Rusya idaresine girdi.

Bu arada 1801 yılında Nurali Han'ın oğlu Bökey Sultan Rusya ile anlaşarak, o sırada ıssız hale gelmiş olan Yayık nehri ile İdil nehri arasındaki bölgeye, kendisine bağlı uruk ve oymaklarla beraber göç etti. Küçük Cüz'den ayrılan bu gruba "Bökey Ordası" veya İç Orda" adı

verildi. Bu orda da aynen Küçük Cüz gibi Rusya'ya tâbi idi. 1824'te Küçük Cüz ile birlikte Bökey Ordası'nda da hanlık kaldırıldı ve burası da tamamıyle Rusya'ya bağlandı.

Orta Cüz ve Abılay Han

Orta Cüz'ün hanları olan Semeke Han ve Küşik Han 1730'daki han seçiminden sonra 1733 yılında vukû bulan yeni bir Oyrat saldırısı karşısında kendilerine bağlı oymaklarla birlikte Kuzeybatı Kazakistan'a, Rusya sınırına çekildiler. Semeke Han, Ebilkayır Han gibi Rusya'ya tâbi oldu. Ancak asıl Orta Cüz bölgesinde Barak Han hâkimiyet kurdu.

1730'da bütün Kazakların hanı seçilen Ebülmenbet Han, 1735'te hanlık görevini kendi isteği ile Oyratlarla yapılan savaşlarda büyük kahramanlıklar gösteren ve han sülâlesinden olan Sabalak Batır'a bıraktı. Sabalak Batır, "Abılay" adını alarak han oldu. Abılay Han hem bütün Kazakların hem de Oyratlar'ın saldırılarıyla karşı karşıya kalan Orta Cüz'ün hanı seçildi.

Abılay Han, hanlığı müddetince Kazakları tekrar bir idare altında toplamak ve Aktaban Şubırındı yıllarında Kazakların ellerinden çıkan toprakları geri almak için uğraştı. Bu gayelerine ulaşmada büyük ölçüde başarılı da oldu. Nitekim Orta Cüz ve Ulu Cüz'ün tamamı ile Küçük Cüz'ün bazı urukları onun idaresine girdi. Böylece Kazakların büyük bir kısmı tek bir idare altında toplanmış oldu. Abılay Han Aktaban Şubırındı yıllarında Kazakların ellerinden çıkan Sır Derya boyundaki Türkistan, Sayram ve Şımkent şehirlerini geri aldı. Taşkent'i geri alamadıysa da vergiye bağladı. Liderleri Galdan Çereng'in 1746'da ölmesinden sonra Oyratlar arasında çıkan iç mücadelelerden faydalanarak Oyratlar'ın elinde bulunan Kazak topraklarını geri aldı. Oyratlar'ın Kazak ülkesine yaptığı saldırıları durdurdu.

Bu arada 1757'de Çinlilerin yaptıkları büyük bir saldırıda Oyratlar Çinliler karşısında büyük bir yenilgiye uğrayarak tamamen

ezildiler ve Türkistan'ı (Orta Asya'yı) tehdit eden bir güç olmaktan çıktılar. Ancak Oyratlar'ı yenen Çinliler büyük bir güç haline gelerek Türkistan bölgesinde etkili olmaya başladılar. Bu durum karşısında Abılay Han, Rus baskılarını da göz önüne alarak Çin'in yüksek hâkimiyetine (himâyesine) girdi. Onun Çin himâyesine girmesi sadece Rus baskılarını dengelemek içindi. Yoksa Çinliler, Kazakları idareleri altına almış değillerdi. Kazakları yine Abılay Han idare ediyordu.

Abılay Han zamanında Kazaklar nisbî bir barış devresi yaşadılar. Kazak halkı bu barış devresinde Aktaban Şubırındı yıllarında yaşadığı perişanlıktan kurtuldu. Yurtlarını terk eden ahâli tekrar eski yurtlarına döndü. Halkın ekonomik durumu bir hayli düzeldi. O bakımdan Abılay Han, bütün Kazaklar tarafından sevilen bir han oldu, ölümünden sonra hakkında destanlar söylendi. Abılay Han, aynı zamanda bütün kazaklar tarafından han kabul edilen son Kazak hanıdır.

Abılay Han 1781'de öldü. Oğlu Uvalı (Veli), Orta Cüz'e han oldu. O da babası Abılay Han gibi Çin himayesinde olmaya devam etti. Ancak Orta Asya'da Rus baskısı artınca, 1788'de Rusya'nın hâkimiyetini de kabul etmek zorunda kaldı. Bundan sonra Ruslar Orta Cüz'ün de iç işlerine karışmaya başladılar. Nitekim 1815'te Uvali Han'ın yerine Barak Sultan'ın oğlu Bökey'i Orta Cüz'ün hanı ilân ettiler. Bu olaydan sonra Rusya'nın Orta Cüz üzerindeki hâkimiyeti iyice kuvvetlendi. Nihayet 1822'de Orta Cüz'deki hanlık idaresini ortadan kaldırıp, bu cüzün üzerinde yaşadığı toprakları doğrudan doğruya Rusya'ya bağladıklarını ilân ettiler.

Ulu Cüz

1730'daki han seçiminden sonra Ulu Cüz'ün hanı Colbarıs Han zayıf duruma düştüğü için Oyratlar'a tâbi olmayı kabul etti ve onlara vergi vermeye başladı. Abılay Han zamanında Ulu Cüz, Oyrak hâkimiyetinden kurtuldu ve Abılay Han'ın idaresine girdi.

Abılay Han’ın ölümünden sonra Ulu Cüz, Orta Cüz’den ayrılarak ayrı bir hanlık oldu. Ancak başındaki hanlar Çin’in yüksek hâkimiyetini tanımaya devam ettiler. Bu arada 1798’de Taşkent Ulu Cüz’ün hâkimiyetinden çıktı.

19. yüzyılın başlarında Hokant hanı Alim Han zamanında (1801-1809) Ulu Cüz topraklarının büyük bir kısmı (Sayram, Şımkent şehirleri ve çevresi ile Talas ırmağı vâdisi) Hokant Hanlığı idaresine geçti. Alim Han’ın yerine geçen Ömer Han zamanında (1809-1822) ise Kazak Hanlığı’nın eski başşehri olan Türkistan şehri de Hokant Hanlığı idaresine girdi. Bunun sonucu olarak Orta Cüz’de hanlık idaresi ortadan kalktı. Ulu Cüz’ün Hokant Hanlığı idaresine girmeyen bölgeleri ayrı ayrı sultanlar tarafından idare edilmeye başlandı.

Kısa bir zaman sonra 1854’te bu bölgeler Rus idaresine girdi. Aynı yıl (1854) Ruslar bugünkü Almatı şehrinin yerinde, Kazak bozkırlarını itaat altına almak için inşâ ettikleri son kale olan verniy kalesini kurdular. Böylece Ulu Cüz tamamen ortadan kalktı.

Kazak Hanlığı’nı Yeniden Kurma Mücadelesi: Kenan Sarı Han İsyanı (1836-1847)

Ruslar Orta Cüz’de hanlık idaresini ortadan kaldırdıktan sonra verimli topraklara askerî kaleler ve müstahkem mevkiler kurarak Orta Cüz’ün topraklarını da kontrolları altına almaya başladılar. Bu durum karşısında Orta Cüz’de Ruslara karşı isyanlar başladı. Bunların en önemlisi Kene Sarı Han isyanıdır.

Kene Sarı Sultan, son büyük Kazak hanı Abılay Han’ın torunudur. Kene Karı Sultan, Önce kendisine tâbi olan uruklara dayanarak güçlü bir ordu kurdu ve kendisini Orta Cüz Kazaklarının hanı ilân etti. Gayesi Kazak Hanlığı’nı tekrar kurmak idi. Bunun için önce Rusya’ya müracaat ederek dedesi Abılay Han zamanında olduğu gibi dış siyasette Rusya himâyesinde

olan bir Kazak Hanlığı kurulmasını talep etti. Ancak Rusya onun bu isteğini reddetti. Bunun üzerine Kene Sarı Han Rusya'ya karşı isyan edip silâhlı istiklâl mücadelesini başlattı (1836).

Kene Sarı Han 1838'de üzerine gönderilen Rus kuvvetlerini yendi Rusların kontrolüne daha önce girmiş olan Torgay ve Irgız bölgelerini geri aldı. Onun bu başarısı bütün Kazaklar arasında büyük bir heyecan ve sevinç yarattı, kendisine olan destek arttı.

Kene Sarı Han kendisine tâbi olan Kazak topraklarında yeniden devlet teşkilâtı kurdu. Güneydeki Hiyve ve Buhâra Hanlıkları da onun hanlığını tanıdılar. Bu gelişmeler sonucunda Ruslar Kazak bozkırlarındaki hâkimiyetlerini büyük ölçüde kaybettiler. Ancak 1840 yılı kışında büyük bir hayvan kırgını (cut) oldu. Hayvanlarının ölümü Kene Sarı'nın kuvvetlerini zayıflattı. Bunun üzerine Kene Sarı Han kuvvetleriyle güneye, Sır Derya boyuna çekildi. Burada iken Ruslar kendisine elçiler gönderip Orenburg civarında şahsına verilecek geniş mâlikâneler ve çiftlikler karşılığında onu istiklâl dâvâsından (Kazak Hanlığı'nı tekrar kurmaktan) vazgeçirmeye çalıştılar. Kene Sarı Han bu teklifleri şiddetle reddetti. Hivye Hanlığı'ndan aldığı destekle tekrar Rus kuvvetleri ve kalelerine saldırdı. Yine bazı başarılar elde ettiyse de Rusların getirdikleri topçu takviyeli yeni kuvvetlere yenilerek tekrar güneye, Sır Derya havzasına çekildi. Rus kuvvetlerinin takibi karşısında burada da duramayarak 1846'da Doğu Kazakistan'a Çu ırmağı havzasına gitti. Gayesi burada tekrar kuvvet toplayıp Ruslarla mücadeleye devam etmekti. Nitekim Doğu Kazakistan'daki Ulu Cüz urukları da kendisine tâbi olup onu han kabul ettiler. Kene Sarı, burada bir taraftan da Çin'le temas kurdu. Bundaki gayesi, Rusya'ya karşı olan mücadelesinde Çin'den destek almaktı.

Bu arada Kene Sarı Han, Çu havzasına komşu olan Kırgız uruklarını da kendisi ile birlikte Ruslara karşı mücadeleye davet etti. Fakat bu Kırgız

urukları, bir taraftan Rusların bir taraftan da Hokant Hanlığı'nın teşvikiyle Kene Sarı Han'a karşı çıktı. Kene Sarı Han ve kardeşi Navrızbay, Kırgızlardan saldırı beklemedikleri bir sırada iki Kırgız uruk beyi tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü (1847 yazı). Kene Sarı Han ve Navrızbay'ın ölümüyle onlara bağlı olan kuvvetler de dağıldı ve Kazak Hanlığı'nı tekrar kurma mücadelesi sona ermiş oldu.

Kene Sarı Han isyanının sona ermesinden sonra Rus çarı I. Nikola 1854'te bir ferman yayımlayarak bütün Kazak topraklarının Rusya hâkimiyetine girdiğini ve Kazakların artık Rusya kanunlarına tâbi olduğunu ilân etti.

Kazak Sosyal Hayatına Ait Birkaç Terim

Kazaklar tarih içinde üç cüze (bölüm, parça) ayrılmışlardır. Bunlar Kişi Cüz, Orta Cüz ve Ulu Cüz'dür. Her üç cüz de kendi içinde uruklara ayrılır.

1- Kişi (Küçük) Cüz: Batıda Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve Ural dağlarına yakın bölgelerde yaşarlar. Bu cüzün üç önemli uruğu vardır. Bunlar Alimulı (Alimoğlu), Beyulı (Beyoğlu) ve Cetruv (Yedi uruk) uruklarıdır.

2- Orta Cüz: Orta, Kuzey ve Doğu Kazakistan'da yaşarlar. Beş tane büyük uruğu vardır. Bunlar Kerey, Nayman, Argın, Konrat ve Kıpşak (Kıpçak) uruklarıdır.

3- Ulı (Ulu) Cüz: Balkaş Gölü'nün güneyinde ve buradan Türkistan şehrine kadar uzanan Güney Kazakistan bölgesinde yaşarlar. Belli başlı urukları Davlat, Üysin, Calayır ve Kanglı uruklarıdır.

Bu urukların her biri de kendi içlerinde alt bölümlere ayrılırlar.

Col (Yol, töre): Kazakların nesilden nesile aktarılan sözlü haldeki örfî hukukuna col denirdi. Kazaklar arasındaki anlaşmazlıklar ve dâvâlar colun kâidelerine göre biyler tarafından çözülür ve halledilirdi.

Biy: Kazaklarda Kazak örfî hukuku olan Colun kaidelerini çok iyi bilen ve çevresinde itibarlı olan kimselere biy denirdi. Biyler Kazaklar arasındaki anlaşmazlıkları ve dâvâları colun kâidelerine göre çözer ve hallederlerdi.

Sultan ve Töre: Kazaklarda han sülâlesinden gelen erkeklere önceleri sultan adı veriliyordu. Daha sonraları bu kelime yerine töre kullanılmaya başlanmıştır.

ARAT, Reşid Rahmeti: Kazakistan maddesi, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: VI, İstanbul 1952.

İNAN, Abdülkadir: Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Yayınları (2. Baskı), Ankara 1987.

MAĞAWİN, Muhtar: Qazaq Tariyhinin Alippesi, Juldız, Sayı: 12 (Jeltoqsan 1993), Almatı, sayfa: 81-15.

MİNJAN, Nığmet: Qazaqtin Qısqaşa Tarıyhı, Calın Baspası, Almatı 1994.

GROUSSET Rene (Çev. Dr. M. Reşat Uzmen): Bozkır İmparatorluğu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.

TOGAN, A. Zeki Velidî: Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Cilt: I, İstanbul 1981.

Kırgızların XV-XVI. Yüzyıllarda Siyasi Yapısı / Temirkul Asanov [s.657-661]

Kırgızistan Milli Bilimler Akademisi Tarih Bölümü / Kırgızistan

Kırgız siyasi yapısı çağdaş tarih biliminde çok az bilinen bir meseledir. Bu anlamda Kırgız jenealojik efsanelerinin (Sanjırların) yazılı kaynaklarla karşılaştırmalı olarak incelenmesi Kırgız etnopolitik tarihinin yeni sayfalarını ortaya çıkarmaktadır.

Geneolojik efsanelere göre Kırgız soyağacı çok eski tarihlerden beri ikiye ayrılır. Bunlar "Otuz uul"-"İçkilik", "Otuz uul"-"Bulgaçı", "Otuz uul"-"On uul", "Ong kanat"-"Sol kanat" olarak bilinmektedir. (5. s. 11,16) "Bulgaçıler" ve "On uul" kavim adları ile her zaman "İçkilik" grubu kastedilmiştir. Bunlardan hangisinin Kırgız halkı tarihinde daha belirleyici rol oynadığını bilmiyoruz. Fakat bununla beraber bu adlardan her birinin farklı dönemlerde oluştuğu ve Kırgız etnopolitik tarihinin belirli bir zaman dilimini yansıttığı bellidir.

Kırgızların oluşumu ve Kırgız-Otuz uul olmak üzere ikiye ayrıldığı hakkındaki efsanenin yer aldığı 16. yy.'da Farsça yazılmış "Şeceret-el-Etrak" eserinde benzeri nitelikte bilgilere rastlamak mümkündür. (9. s. 36) Bununla ilgili bilgileri Seyfeddin Aksikenti'nin 16. yy.'da yazdığı "Macmu at-Tavarih" eserinde de görmekteyiz. (8. s. 206-207) Bu eserde Kırgızların Ong kanat (Sağ kanat) ve Sol kanat (Sol kanat) olarak ikiye ayrılması olayları yer alır. Fakat 18. yy.'ın 70'li yıllarında yazılmış Çin kaynağı "Si-Yuy-Çji" daha doğru bilgiler vermektedir. (12. s. 78) Kaynakta Kırgızların iki yüzyıl önce Kuzey (Kırgız) ve Güney (Togosokole) olarak ikiye ayrıldıkları hakkında bilgiler verilmiştir. Böylece bu veriler belirli ölçüde Geç Ortaçağ ve Yeni Dönem Kırgız etnopolitik yapısının oluşumu ve gelişimi sürecine ışık tutabilir.

Kırgızlarda kabile oluşumları Ong kanat ve Sol kanat etnopolitik yapısının şekillenmesiyle yakından ilgilidir. Geçmişteki olaylar ana hatlarıyla halkın belleğine kazınmış, rivayet ve efsanelere konu olmuştur. Kırgızlarda dual (ikilik) etnopolitik yapının oluşmasına yol açan olayları anlatan Dolon Biy (Bey) efsanesi bunun açık bir örneğini teşkil etmektedir. Efsaneye göre, Dolon Biy en genç eşinin doğurmasını beklerken, ona bu iyi haberi verecek olana hediye olarak dokuz kır at ayırır. Bir gün hizmetçisi mutlu haberi iletmek ve hediyeyi almak için koşarak Dolon Biy'in yanına gelir. Erkek çocuğunun doğduğunu öğrenen Dolon Biy hizmetçisine hazırladığı hediyeyi verir. Kısa bir süre sonra başka bir hizmetçi gelir ve ikinci oğlunun dünyaya geldiği haberini iletir. Buna çok şaşıran Dolon Biy: "Yoksa o, birini doğurdu ve bir de yanına yabancı bebek mi aldı." diye kendi kendine düşünür.

Dolon Biy birinci oğluna Ak uul (Ak-"gerçek", "öz" anlamında) ikincisine ise Kuu uul ("şüpheli", "üvey") adlarını verir. Zamanla bu isimler Dolon Biy'in oğullarının ismi olarak pekişir. Fakat bu adları beğenmeyen eşi: "İlk çocuğu doğurdum sağ böbreğim rahatladı, ikincisini doğurdum sol böbreğim rahatladı. Onların adları Ong (sağ) ve Sol (sol) olsun" der. Böylece, efsaneye göre Ak uul'un soyundan olanlar kendilerini Ong kanat, Kuu uul'un soyundan gelenler ise Sol kanat adlandırdılar (14). Dikkat edilirse halk tasavvuru, Kırgızlarda doğal etnopolitik yapı oluşumunun tarihi bir eylem olup, göçebe toplum çerçevesinde böyle bir yapının oluşmasını çağın gereksinimi olarak görmektedir.

Şöyle ki, göçebe siyasi örgütlenmesi, kendine has geleneksel şekillenme özellikleri taşımaktadır. Ve bu sadece yapısallaşma açısından değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve siyasi alanlarda da kendini göstermiştir. Efsane, Kırgız etnopolitik yapısının bir diğer özelliğini, göçebe toplumunun bu modelinin şekillenmesindeki iki kanat arasında olan farklı gelişim

düzeyini gözler önüne sermektedir. Kuu uul'un soyundan gelenlerin oluşturduğu Sol kanat, sosyal ve siyasi anlamda ikinci dereceden öneme sahipti. Efsanede Kuu uul'un "üvey" olduğunun ima edilmesi bunun bir göstergesi olabilir. Efsanenin bir diğer versiyonuna göre, Dolon Biy mal varlığını iki oğul arasında paylaştırır. Onların arasında at sürülerini, topraklarını ve halkı paylaştırırken, Ak uul'a mallarının sağ tarafı, Kuu uul'a ise sol tarafı miras kalır, böylece halk onları Ong (sağ) ve Sol (sol) olarak adlandırmıştır (3. s. 177). Miras, Kırgızların eski zamanlardan kalma bir geleneğidir ve sosyal ve politik çevrede özel sosyo-ekonomik ve siyasi anlam taşımaktadır. Şüphe yok ki bu, etnopolitik yapının oluşumunun ilk etabında önemli etken olmuştur.

Kırgız siyasi tarihinde Sağ ve Sol kanatlar dışında, Otuz uul -İçkilik veya Otuz uul- On uul (Bulgaçi) önemli bir rol oynamıştır. 20. yy.'ın başlarında Rus araştırmacı N. F. Sitnyakovskiy Kırgız soyağacı yapısıyla ilgili çalışmalarında şu bilgileri vermektedir:

"Fergane bölgesi Kırgızları kendilerini Otuz ogul (otuz oğul) ve İçkilik olarak iki büyük kanada ayrırlar. Birinci kanat Fergane bölgesinin doğu kısmında, Semireçye ve Kaşgar bölgelerinde, ikincisi ise Fergane vadisinin güneyine doğru dağlık bölgede yerleşmiştir. Her iki boy eski Sol ve Ong bölünümlerini korumuşlardır" (13. s. 99-110).

Konuyla ilgili bazı bilgilere, Kaşkar bölgesinin askeri konumu ve istatistiğini içeren eserin yazarı Rus general Kornilov'un kitabında da yer verilmiştir. "Kaşkar Kırgızları, Semireçye ve Fergane bölgesi Kırgızlarında olduğu gibi (Otuz uul ve İçkilik) iki kanada ayrılırlar. Bunlar ise kendi içlerinde küçük boy ve aşiretlere bölünürler." (7. s. 233-234) Bir diğer yazar Sovyet etnograf B. K. Karmışeva Tacikistan'ın Cirgetal bölgesinde yaşayan İçkilik-Kırgızlarla ilgili derlemesinde şu bilgileri aktarmaktadır:

Aksakallara göre Kırgızlar “Tışkı Kırgız” (Dış Kırgızlar) ve “İçki Kırgız” (İç Kırgızlar) (İçkilik kabilesinin adı büyük ihtimalle buradan gelmektedir) olarak ikiye ayrılırlar. Onlara göre, Dış Kırgız (başka bir deyişle “Otuz ogul”/Otuz oğul) Celal Abad ve Narın bölgelerinin kuzey ve kuzeydoğusuna doğru yayılmış Kırgızlara denir. İçkilikler ise Özbeklerle karışmış ve içlere doğru yayılma gösteren Güneybatı Kırgızlarıdır. (15. s. 173)

Kırgız araştırmacı A. Sıdıkov ilk defa “On” ve “Sol” bölünüşüyle “Otuz ogul” arasındaki bazı noktalarda uyuşmazlık sorununun varlığına değinmiştir. Araştırmacı aynı zamanda şunları da haklı olarak sözlerine eklemektedir: “Kırgızların iki kanada bölünmesi gerçekten de eski zamanlara dayanır ve böyle bir bölünme sadece o dönem için önem taşımıştır.” Daha sonra A. Sıdıkov Oş bölgesi Kırgızları arasında yaygın olan efsaneden yola çıkarak (söz konusu “Otuz ogul” ve “On ogul” efsanesi) iki esas Kırgız boyunun adlarının genel adlardan ortaya çıktığına ve Kırgız halkının oluşumu ile yakından ilgili olduğuna dikkat çekmiştir. (1. s. 86)

Kırgız Sanjırasından iyi anlayan ve onları derleyen Umet Molda yazılarında Kırgızlar Otuz uul ve Bulgaçı olmak üzere ikiye ayrıldığını, ayrıca Ak uul (On kanat) ve Kuu uul’un (Sol kanat) Otuz uul’un soyundan geldiklerini, Karakola, Atbaşı, Narın, Oluya-Ata, Fergane ve Ketmen-Tübe bölgelerinde yaşadıklarını belirtmektedir (16. s. 336-337). Buna benzer bilgiler Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Fonunda da bulunmaktadır.

Elimizdeki kaynakların incelenmesi Kırgızların, eski zamanlardan beri, Geç Ortaçağ Dönemi, göçebe toplumunun etnik ve siyasi kurumunun esası olarak, dual yapı çerçevesinde birleştiklerini göstermektedir. Yapının bu şekilde oluşumu uzun zaman dilimi içerisinde farklı boy ve kavimlerin bir

bütünü olarak ortaya çıkmıştır. Üstelik bu oluşum halkın kendisinin geçtiği şu veya bu tarihi duruma zamanla bağlı olmuş ve uyum sağlamıştır. Büyük ihtimalle, ilk başlarda o etnik bir birlik olarak tek bir Kırgız etnosu etrafında siyasi olarak toplanmış farklı kabilelerden oluşmuştur. Bu durumda etnik ve politik ilişkiler tahminen aynı olmuştur. Fakat daha sonra etnik ilişki sabitleştirici bir hal almış ve Kırgızlar uzak kabile yapısını sadece koruyarak şimdiki görünümlerini kesin olarak kazanmışlardır. Bu yüzden özellikle bu yapı, halk efsanelerine Otuz uul -On uul/Içkilik/veya Ong kanat- Sol kanat olarak geçen Kırgız siyasi örgütlenmesiyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle doğal olarak, bu adlar arasında herhangi bir siyasi bağın olup olmadığı ve eğer böyle bir bağ var ise bunlardan hangisi Kırgızlarda dual etnopolitik yapının temellerini atmıştır, sorusu ortaya çıkar. Bu soruya cevap bulmak zor gibi gözükmektedir, çünkü dual yapının kökenleri eski dönemlere, Türk-Hun dönemlerine dayanır.

Göçebe toplumlardaki dual yapı şekli Orta Asya'nın birçok etnik grubunda geleneksel hal almış ve başka halkları da etkisi altına almıştır.Bölgenin etnokültürel ortamıyla kaynaşan Kırgızlardan sonra bu politik olayın ya taşıyıcıları olmuş ya da bu geleneği eski Hun veya Türklerden miras olarak almışlardır. İncelememiz Geç Ortaçağ Dönemi'ni kapsadığı için, bizi ilgilendiren Kırgızların siyasi olarak bağımsız ve etnik olarak oluştukları tarihi durumdur.

Ünlü bilim adamı etnograf S. M. Abramzon Kırgız toplumsal düzenine ilişkin, özellikle, 16-17. yy.'da Tiyenşan Kırgızlarında derebeylik düzeni hakkında mevcut bilgilere dayanarak, böyle bir düzenin Kırgız kabileleri arasında M.S. 1. bin yılın sonlarına doğru oluştuğunu söylemektedir (2. s. 155-156). Daha sonra S. M. Abramzon ataerkil düzenin kısmen ekonomiyi, toplumsal ilişkilerin büyük bölümünü, yaşamın hemen hemen her alanını etkilediğini ve ideolojiye de yansıdığını belirtmiştir (2. s. 156).

Adı geçen bilim adamı soruna sınıfsal-Marksist bağlamda yaklaşmaktadır. Göçebelerde Derebeyi-ataerkil düzenin mevcudiyetinin özellikle ekonomi alanına, toplumsal ilişkiler ve ideolojiye yansıması bizim incelediğimiz meseleyle yakından ilişkilidir. Çünkü dual yapının ilk şekli, kabile ve boylar arasında bile iki kola ayrılma prensiplerinin yaygın olduğu ataerkil düzenin esaslarında oluşmuştur. Örneğin, sol kanada dahil olan Kıtay kabilesi "Tömön Tamga" ve "Jogor Tamga" olarak iki esas gruptan oluşmaktaydı. Jetigen kabilesi "Kırgıy" ve "Kıbal", Munduz kabilesi "Ak Koyluu Munduz" ve "Bay Munduz", Kuşçu kabilesi "Jooş" ve "Mingduulat" olarak iki kola ayrılmaktaydı. Aynı durum sağ kanattaki kabileler için de söz konusuydu. Bu durum kabile içi gelişme sürecinde ayrı ayrı grupların doğal olarak esas kitleden ayrılmaları diğerleriyle geleneksel etno kültürel yakınlığını korumakla birlikte özgür ekonomik yaşam sürmeleriyle açıklanabilir. Bu bölünme, mevcut ataerkil normlar ve geleneklerle düzenlenmekteydi.

Kaynakların analizi, etnik faktörün göçebe toplumunun siyasi gelişiminde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Nitekim, Kırgızlarda etnopolitik yapının oluşumu süreci Kırgız halkının oluşumunun son devri ile aynı zamana denk gelmiştir. Buna dayanarak, kabileler topluluğu Otuz uul'un, ilk başta yeni oluşan Kırgız etnik birliği içerisinde etnik bir ad olduğu hipotezini ileri sürebiliriz. Ayrıca, Otuz uul ve On uul bölünüşünün Kırgız dual yapısının ilk şekli olma ihtimali de mevcuttur. Etnos dahilindeki sabitleşme süreci, çekirdeği Kırgız ve eski Türk-Moğol kabilelerden oluşan iki kanadın paralel olarak gelişmesini sağlamıştır. Bu düzen 15. yy.'nın ortalarında şekillenme sürecini tamamlamıştır.

Kırgız etnopolitik yapısındaki sonraki gelişmeler esasen bölgedeki siyasi, ekonomik, demografik, coğrafi ve etnik duruma bağlı olmuştur. 16. yy.'ın ilk yarısında yukarıdaki faktörlerin etkisiyle ve Moğolistan'a

Kırgızların girmesiyle Otuz uul, Ong kanat ve Sol kanat olmak üzere ikiye ayrıldı. Fergane'de yazılmış "Macmu-at-Tavarih" adlı esere göre, sağ kanat ve sol kanadın ortaya çıkması Fergane tasavvuf çevrelerinden olan, İmam İbrahim Zaranciş adlı birisi tarafından yapılmıştır. (8. s. 205) Tasavvufçuların Kırgızlarla olan dolaysız ilişkileri Kırgızlar arasında tasavvufun yayılmasına olanak sağlamıştı. Tasavvur dini konumların göçebeler arasında sağlamlaştırılması amacı ile Sanjıra'yı belirli düzeyde kullanmışlar. Bu yüzden İ. İ. Zaranciş'in incelediğimiz konuyla herhangi bir ilgisi olduğu düşünülemez. Çünkü böyle bir yapının oluşması, yüzyıllarca zaman almıştır. Bizi ilgilendiren, kaynaktaki diğer bilgiler olmalıdır. Kaynağa göre 16. yy. başlarında Kırgız siyasi yapısı belli bir değişime uğramıştır. Bu, daha çok Kırgızların üstünlüğü eline geçirmesi ile ilgilidir. Moğol kabilelerinin kalıntılarını içlerinde eriterek, Kırgızlar siyasi etki alanlarını yavaş yavaş genişletmişlerdir. 16. yy. eseri "Macmu at-Tavarih'te de belirtilen, Kırgız siyasi yapısındaki değişmeler böyle bir ortamda gerçekleşmiştir.

Yine aynı kaynağa göre, 16. yy. başlarında Kırgız dual yapısının temelini Sağ ve Sol kanatlar oluşturmaktaydı ("Ong kanat" ve "Sol kanat"). Bu faktörde ilginç olan şey, "Sağ kanadın" "Otuz uul (ogul) " ve "Bulgaçı" gibi iki büyük grubu içine almasıydı. Bilindiği üzere, "Bulgaçı" İçkilik grubunun bir diğer adıdır. Böyle bir durum nasıl açıklanabilir ve hangi nedenden dolayı iki büyük kabile sağ kanat içerisinde bir araya gelmiştir?

Otuz ogul grubu iki kola ayrıldığında siyasi güç dağılımı "Ong kanattan" yana daha ağır basmaktaydı. Bu, sağ kanadın içinde bulunan bazı kabilelerin siyasi yükselişinin başlangıcı olmuştur. Yeni ve daha toplu Kırgız siyasi oluşumunun yönetim mekanizması değişmemiş ve dual yapının Ong kanat ve Sol kanadı bu oluşumun temeli olmuştur. Büyük

ihtimalle de bu yapının yöneticisi üst tabakası eski Otuz uul kanadından çıkmıştır.

Bu yüzden Ong kanat bil fiil yönetici Otuz ogul ve rakip grup Bulgaçi'den (İçkilik) oluşmuştur. "Macmu-at-Tavarih isimli eserde Salus Bey Bulgaçı adlı birisinden bahsedilmektedir. Görünüşe bakılırsa Salus Bey Bulgaçı, bir zamanlar İçkiliklerin başında duran "Bulgaçı" Moğol boyundan olmuştur. Daha sonra Mohammed Haydar şöyle yazmıştır: "Kırgızlarda Moğol kabilesi olmakla beraber, Hakanlarla olan anlaşmazlıklar yüzünden Moğollarla yollarını ayırmışlar" (10. s. 184). Bu, Kırgızların bir süre Moğolların terkibinde bulunduklarını ve hemen hemen bir birlerinden çok az ayrıldıklarını ifade ediyor. Ayrıca Muhammed Haydar'ın eserinde adı geçen Moğol kabilesi "Bulgaçıların" Kırgızlarla ortak yaşam sürdürdükleri ve Kırgız kabilelerinden birinin başında oldukları ihtimali de yok değildir. (10. s. 104) "Macmu at-Tavarih'te Bulgaçıların Boston, Dölös (Tölös), Teit, Kangdı, Kırdırşa ve Joo-kesek" kabilelerinden oluştuğu yazılmaktadır. Otuz oğul'un temelini Adine (Adigine), Tagay, Munguş ve Kara Bagış kabileleri oluşturmaktaydı. Kaynakta belirtilen sadece Tagay kabilesinin kolları şu şekilde sıralanmıştır: Jediger, Sayak, Bugu, Döölös. Döölös, Sarı Bagışların Atası sayılıyordu. Kaynak, görünüşe göre Şolto boyunu da göz önünde bulundurmuştur (8. s. 205-206). Bu bilgiler sağ kanadın, özellikle Tagay kolunun siyasi yükselişinin bir kanıtı olabilir mi? Sol kanada gelince, burada Basiz, Munduz, Kıtay, Çon bagış, Saru ve Kuşçu kabileleri bir araya gelmiştir. Tagay kabilesine Monoldor, Çerik ve Konurat boyları dahil değildir. Jenolojik rivayetlere göre bu kabilelerin kökeni Adigie ve Tagayın efsanevi kız kardeşleri Nal Ece'ye dayanmaktadır. Konurat veya Hongirat birçok kaynakta eski Moğol kabilesi olarak gösterilmektedir. Çerik boyunu Moğol kabilesi olarak kabul etmek mümkündür. "Macmu at-Tavarih'te" belirtilmiş jeneolojik çizgilere göre İnga Tora Baymurat Çerik, Moğol

soylularından birisi olmuştur. Bir zamanlar Tyan-şan bölgesinde yaşamış ve kalan kısmının tamamı Moğol grubunun sağ kanadına birleşen Monoldor'un ismi derin bir analiz gerektiriyor. Böylelikle artık 16. yy.'da Kırgız halkının etnik terkibi sabitleşmeye başladı ve dual yapı esaslarına dayalı Kırgız halkının siyasi yapısı Sol kanat ve Ong kanat şeklinde oluştu. Bu yapı, göçebelerdeki devlet kuruluşu seviyesindeydi ve onun temellerinde hâkimiyet ve yönetimin siyasi kurumları ve onun karakteristik belirtileri oluşturuldu. Yönetim ve hâkimiyetin esas güçlerini elinde toplayan beylik kurumu, 19. yy. başlarına kadar Kırgız toplumunda önemli bir rol oynamıştır. Tarihi olayların gelişimi, bu yapının daha sonraki gelişmesini siyasi ve etnik etkenlerin yanısıra Moğolistan'ın parçalanmasının da önemli derecede etkilediğini gösteriyor. Moğol Hakanlarıyla Kırgızlar arasındaki, Moğolistan'ın yayla ve otlaklarına sahip olma rekabeti, Kırgızların üstün gelmeleri ve yavaş yavaş bu bölgeleri elde etmeleriyle sonuçlandı, geri kalan Moğollar ise asimile edildi. Olaylara tanık olmuş Moğol tarihçi Mohammed Haydar şunları belirtmektedir: "Moğolistan'daki bütün karışıklıklara Kırgızlar sebep oluyordu" 916'dan (1510-1511) itibaren Kırgızların yüzünden hiçbir Moğol Moğolistan'da yaşayamıyordu. (10.154; 461) O. Karayev'in elde ettiği kesin bilgilere göre 16. yy. ortalarında "Calıştan (Karaşar'dan) Çu-Talas ovasına kadar yayılmış Kırgızlar Moğolları kuzey Tyan-şan'dan tamamen çıkardılar. (6. s. 101-102) Dolayısıyla, Kırgızlar zamanla Merkezi Tyan-şan'ın bölgelerinde, yer-yer Pamir-Altay dağlık bölgesinde, Fergane bölgesinin bir kısmında ve aynı zamanda Doğu Türkistan'da yerleşmişlerdir. Bu olaylardan sonra esasen Moğolistan'ın yukarıda belirtilen bölgelerine yerleşen Kırgızlar, coğrafi özelliklerine göre en az üç grup oluşturmuşlardır. Bu gruplar birbirinden ayrıldıkları halde geleneksel siyasi yapıyı korumuşlar. Doğal olarak Çin

kaynağı “Si-yuy-çji”de de belirtildiği gibi tabi ki bu durum da Kırgızların siyasi yapısı belirli değişikliklere uğramıştır.

Adı geçen kaynakta şöyle anlatılmaktadır:

“Zamanla nüfus artıyordu ve av bölgeleri yetersiz kalıyordu, bu nedenle toprak mücadeleleri artmaktaydı…220 yıl önce onlar barış antlaşması yaptılar ve nüfusu eşit hisselere ayırdılar, iki kanada yayıldılar, zengin yöneticiler seçtiler ve onlara yönetecekleri yerleri, toprakları, nehirleri, dağları gösterdiler. Kanadın birisi kuzey (Ke-er-ge-çi-sı), diğeri ise güney (To-go-so-ho-le) olarak adlandırılıyordu. Aynı zamanda her kanat da kendi içinde kollara ayrılmaktaydı.” (12. s. 78)

Bu kaynak net bir şekilde güney kanadı Toguz uul ve kuzeyi Kırgız olarak belirtmektedir. Bu bilgilere yer verirken Çin yönetimi her halde kaynak olarak 200 yıl önceki tarihi olayları konu edinen efsaneyi kullanmıştır. Her ne kadar bu bilgilerde yeni yapının ortaya çıktığı gösterilmese de Kırgız kabile ve soy yapısındaki değişiklikler kısmen onaylanmaktadır. 16. yy. aşağı yukarı ortalarında gelişen bu olaylar öyle görünüyor ki sağ kanadın jeneolojik efsanelerinde de tespit edilmiştir.

Efsaneye göre, “Ak uul’un (Sağ kanat) evlatları Adigine ve Tagay mirasın (mal varlığının) paylaşımı nedeniyle bir ziyafet vermişlerdir. Bu ziyafet sırasında aralarında hayvan, toprak ve halkı paylaşma antlaşmasına varmış, sınır olarak ise Oş’ta Kara Darya nehri belirlendi. Nehrin sağ tarafı Tagay’a sol tarafı ise Adigine’ye verildi. Mal varlığının paylaşımı sırasında onlar “Ordo Atış (aşık atma)” oyunu oynarken aralarında tartışma çıktı. Tartışma halk tarafından yatıştırılsa da onların arasındaki düşmanlık geçmedi. Bunun sonucu olarak Tagay sadece kendi halkını yönetebiliyordu, At-Başı’dan Namangan’a (Ketmen-Tube, Çatkal’da dahil olmak üzere) kadar olan topraklar onun yönetimi altındaydı. (3. s. 177)

Bu bilgileri düzenlediğimiz zaman aynı tarihi olaydan görebiliyoruz. Bununla ilgili olarak A.N.

Bernştam'ın makalesinde Çin kaynaklarına dayanarak Doğu ve Batı burutları arasındaki sınırlarını özellikle Kara Darya nehri boyunca olduğu belirtilmektedir. (3. s. 427) bizim fikrimizce bu bilgiler bir tesadüf değildir. Kara Darya nehri havzası Kırgız siyasi oluşumu açısından özel bir yere sahiptir. Bu tarihi ve coğrafi bölge, siyasi oluşumda meydana gelen yapısal değişim süreci ile yakından ilişkilidir. Bazı kabilelerin o dönemde mevcut yapısal oluşum çerçevesinde yükselmesi ile, sadece akrabalık özelliklerine göre değil, aynı zamanda Moğolların dağılmasıyla bölgedeki durumu göz önünde bulundurarak birleşen belirli siyasi güçler meydana çıkmaktaydı. Bu güçlerin amacı, Kırgızların coğrafi dağılımını da dikkate alarak, daha toplu bir siyasi örgütlenme meydana getirmektir. Böyle bir kuruluşun oluşumu dönemin zaruriyetiydi. Çünkü Moğolistanın dağlık bölgelerine yayılmış Kırgızlar zamanla birbirlerinden uzaklaşmıştı. Burada onları yayla otlak bölgeleri daha çok çekiyordu. Fakat bununla beraber göçebe toplumun düzenlenme açısından dual etnopolitik yapısının ana çizgileri yine de korunmuştu. Şimdi bu yapı toplumda bütün Kırgız kabileleri, aynı zamanda bölgesel coğrafya özelliklerine dayanarak ortaya çıkan yeni siyasi oluşumlar için, ideolojik temel olarak görev yapıyordu. Böylece 16. yy. ortalarında Kırgız siyasi oluşumundaki değişimin karakteri, "Tuguz uul" grubunun esasen içkilik ve sağ kanattan Manguş ve Adıgine kabilelerinden, "Kırgız" grubunun ise Kırgızıstan'ın kuzeyinde yaşayan sağ ve sol kanatlardan oluşmasında ibaretti. Kırgızların bu yapısı Cunarların işgaline kadar süregelmiş ve göçebe Kırgız toplumunun siyasi düzeninde belirli bir rol oynamıştır.

1 Abdıkerim Sıdıkov-Natsionalnıy Lider-Bişkek 1992.

2 Abramzon S. M. Kirgizı i ih etnogenetiçeskiye i istoriko-kultırnıye svyazi. L., 1971.

3 Bala Ayılçının sanjırası//Kırgız sanjırası. -Bişkek 1994.

4 Bernştam A. M. Istoçniki po istoriyi kirgizov v XVII veka//Voprosı istorii No: 11-12, 1946.

5 Jumabaev S. Kırgız sanjırası//Rukopisnıy fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki/RKF NAN KR/No 564.

6 Karaev O. Çagatayskiy ulus. Gosudarstvo Xaydu. Mogulistan. Bişkek, 1995.

7 Kornilov. Kaşkariya ili Vostoçnıy Turkestan. Opıt voyenno-statistiçeskogo opisaniya. Taşkent, 1903.

8 Materialı po istorii kirgizov i Kirgizii. Vıp. 1. M., 1973.

9 Materialı po istorii kirgizov i Kirgizii. Vıp. 2//Rukopisnıy fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki/RKF NAN KR, No629/5176/.

10 Mırza Muhammed Haydar. Tarix-i Raşidi//Vvedeniye, perevod s persidskogo A. Urunbayeva, R. P. Djalilovoy, L. M. Epifanovoy. Taşkent 1996.

11 Moldo Muhammed Ali Kıpçakı. Kırgız Tarıxı, kırgızdardın uruuga bölünüşü tuuraluu//Rukopisnıy fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki/RKF NAN KR, No47.

12 Suprunenko G. P. Materialı iz kitayskih istoçnikov poistorii kirgizov XVIII-naçalo XIX v. v Frunze, 1976//Rukopisnıy fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki/RKF NAN KR, No 5179.

13 Sitnyakovskiy N. F. Tablitsa kirgizskih rodov Oşskogo uyezda//Izvestya Turkenstanskogo otdela RGO. T. II. Vıp. 1., Taşkent 1990.

14 Talas oblastınan jıynalgan materialdar. //Polevıye zapisi za 1994 god.

15 Trudı Kirgizskoy arhelogo-etnografiçeskoy ekspediysii. T. 3. M., 1959.

16. Ümöt Moldonun arhivinen köçürmö//Rukopisnıy fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki/RKF NAN KR, No191.

Yarkent Hanlığı (1465-1759) / Dr. Amanbeck H. Djalilov [s.662-669]

Abu Rayhan Berûni Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Özbekistan

Yarkent Hanlığı, Doğu Türkistan'da 300 yıl kadar (1465-1759) hüküm süren bir hanlık olmuştur. Yarkent Hanlığı değişik zamanlarda Duglat, Çağatay ve Hoca sülaleleri tarafından yönetilmiştir. Yarkent Hanlığı'ndan önce Doğu Türkistan'ı Çağatay Tuğluk Timur Han (1348-1363) soyuna mensup hanlar yönetmişti. Bu hanlık tarihte Moğolistan olarak adlandırılmıştır. Bu devlete bağlı en önemli bölgelerden olan Kaşkar, Yarkent ve Hoten vilayetleri Cengiz Han döneminden itibaren Duglat emirleri tarafından yönetilen yarı bağımsız devlet olmuş ve Moğolistan hanlarına itaat etmişlerdir.1

XIV. yüzyılın ortalarında Çağatay ulusu başkenti Elmalık olan Moğolistan ve başkenti Semerkant olan Timuriler Devleti adıyla iki önemli devlet kurmuşlardı oluşmuştu. Bağımsız Moğolistan Devleti, "İpek Yolu" sayesinde zengin olan Uygur ve Moğol toprak sahipleri tarafından kurulmuştur. Ancak, Maveraün-nehr'de olduğu gibi Doğu Türkistan'da da hanın, Cengizhan'ın evlatlarından birinin olması geleneği bozulmamıştı. Onun için Aksu hakimi Emir Bulacı, İli vilayetinden, 18 yaşındaki Tugluk Timur'u getirip Çağatay soyundan Divan Han'ın oğlu olarak tanıtıp onu han ilan etti ve bütün Moğolları ona han demeleri için zorladı. Bu gencin hükümdarlığı altında bağımsız devlet kuruldu. Tanrı Dağı'nın güneyindeki göçebe vilayetleri ve Doğu Türkiztan'ı (Munglay Subi) içine alan bu devletin yönetimi, Çingiz Han'dan gelen geleneklere göre Duglat beylerine verildi. Fakat onların hepsi tam bağımsız hanlık olmak için çaba gösteriyorlardı. 1456 yılında Duglat Sansız Mirza'nın (1457-1465) oğlu Ebu Bekir Mirza, Doğu Türkistan tahtının varisi Emir Muhammed

Haydar'ın yardımıyla zafer kazanarak bağımsızlığını ilan etti. Kaşkar ve Hoten'deki Moğol emirlerini kovarak onların topraklarını kendi devletine birleştiren Ebu Bekir Mirza, Yarkent'i başkent yaptı. Başkentin Yarkent olmasından dolayı hanlık, Yarkent Hanlığı olarak adlandırıldı.2

Fakat, tarihçiler eserlerinde bu hanlık için Kaşkar Hanlığı, Memleket-i Moğoliya, Memleket-i Yarkent, daha sonraları da Sayidiye Devleti gibi adlar kullanmışlardır.

Mirza Ebu Bekir Han, sayıca az olmasına rağmen, güçlü ve düzenli bir ordu kurdu ve bu ordu sayesinde devletin sınırları genişledi. 1499-1502 yıllarında Mirza Ebu Bekir Han, Bulur, Bedahşan, Karategin, Dervaz, Pamir Beyliği ve Keşmir vilayetlerini kendi etkisi altına almayı başardı. 1493-1512 yıllarında Fergane sınırına iki kez sefer düzenleyerek Os ve Ozgan'ı, 1504'de Aksu ve Üçturfan şehirlerini hâkimiyeti altına aldı. Mirza Ebu Bekir Han, 48 yıl hanlığı yönetti ve 1514 yılında öldürüldü. Onun yerine tahta çıkan Cihangir Mirza sadece yedi gün hâkimiyette kalabildi.3 Daha sonra Yarkent Hanlığı'nın tahtına Moğolistan Hanı Yunus Han'ın torunu Sultan Seyit Han çıktı. Hanlık, Tuğluk Timurhan'ın evlatlarının eline geçti. Onlar da Çağatay soyundan sayılmaktaydılar. Tarihte onların hâkimiyet dönemi 1692-1696 yılları olarak gösterilmesine rağmen 1706'ya kadar hâkimiyette kaldılar. 1692-1696 yılları Yarkent Hanlığı, Hocalar sülalesinin hükümranlığı altında olmuştur. Mahmudi Azam, Hoca Ahmet ibn Hoca Celalleddin, Kosoniy Dahbedi (1461-1542), evladı Hidayetullah Hoca, Ufuk Hoca oğulları Yahya Hoca, Han Hoca (1692-1694) ve Mandi Hoca (1694-1696) Yarkent Hanlığı'nda hâkimiyette olan Hocalar sülalesinin temsilcilerilerdi. Ondan sonra 1706 yılından itibaren Hocalar sülalesine mensup Hoca Mahmudi Azam'ın oğulları Muhammad Amin Hoca'nın evlatları "Ak tokiylikler" ve Hoca Ishak Veli

Hoca Aziz’in evlatları “Kara tokiylikler” hâkimiyete geldiler. Onların hâkimiyetinde hanlık bazen Çungar Hanlığı’nın yönetimi altında, bazen de bağımsız olarak 1759 yılına kadar varlığını korudu. İlerleyen dönemlerde Hocalar sülalesinin mensupları arasında süren iktidar savaşlardan faydalanan Çin Mancur sülalesi, Yarkent Hanlığı’nı 1759 yılının Ekim ayında işgal ettiler ve ona “Sincan-Yeni Sınır” adını verdiler. İli’yi (Gulca) başkent ilan ederek, Hanlıkta askeri yönetim uygulamaya başladılar.4

Yarkent Hanlığı’nın siyasi yönetimi, Han’ın yönetiminde bir çeşit monarşi yönetimi haline gelmiştir. Hanlık babadan çocuğa, ya da sülaleden birine geçerdi. Ancak, geleneğe göre Han, boybeyleri ve kabile temsilcileri tarafından seçilirdi. Han seçimi töreninde, varis beyaz bir abaya oturtulur ve Cuma namazında adına hutbe okutulurdu. Hatta, Han’ın adına para da bastırılmıştır. Turfan şehri Hanlığın ikinci başkenti olmuştur. Devleti Sultan Seyithan yönetse de, asıl hâkimiyet ağabeyi Mensur Han’a verilmiş ve para onun adına bastırılmıştı.

Yarkent Hanlığı’nda sırayla aşağıdaki hanlar hükümranlık etmişlerdir; Duglat sülalesinden Mirza oğlu Ebu Bekir Han Sansız (1465-1514), Cihangir Han ibn Ebu Bekir Han (1514 yılında yedi gün), Çağatay sülalesinden Sultan Seyit Han ibn Sultan Ahmet Han (1514-1533), Abdureşit Han ibn Sultan Seyit Han (1533-1563), Abdül Kerim Han ibn Abdürreşit Han (1563-1591), Muhammed Han ibn Abdürreşit Han (1591-1609), Sücaaddin Ahmed Han ibn Muhammed Han (1609-1618), Kurayiş Sultan ibn Ulus ibn Abdürreşit Han (1618 yılında toplam dokuz gün), Abdüllatif Han oğlu Ufuk Han (1618-1630), Sultan Ahmed Han Polathan (1630-1633) ve (1636-1638), Mahmudhan (Kılıçhan) ibn Timur Sultan yani Ziyaüddin Ahmet ibn Sücaaddin Ahmet (1633-1636), Abdurrahim Han oğlu Abdulla Han (1638-1668), Abdullah Han oğlu Yulbars Han (1668-1669), Yulbars Han oğlu Ebu Seyit (1669), Yulbars Han oğlu Abdulatif

(1669-1670), Abdürrahim Han oğlu İsmail Han (1670-1678), Hoca Hideyatullahhan-Ufuk hoca ibn Hoca Muhammed Yusuf ibn Hoca Muhammed Amin-hoca kalon-ibn Hoca Ahmed-Kosoni, Dahbedi-Mahdumi Azam (1678. yıl), Abdürreşithan ibn Sultan Seyit Bobohan (1678-1682), Muhammed Eminhan Sultan Seyithan Bobohan oğlu (1682-1692), Hoca Yahya Han ibn Ofok Hoca (1691-1694), Hoca Mahdib ibn Ufuk Hoca (1694-1696), Akbaşhan-Muhammed Müminhan ibn Sultan Seyit Bobohan (1696-1706), Doniyol Hoca, Hocam Padişah ibn Ubeydullah Hoca, padişah oğlu ve onun evlatları Yarkent Hanlığı'nı, Çungar hanlarının derebeyi sıfatında 1706-1713 ve 1720-1735 yıllarında yönettiler. Hoca Yakub (Hoca Cahan) 1735-1755 yıllarında Bağımsız Hanlığın hükümdarı oldu. 1755-1759 yıllarında Hoca Burhaneddin Hoca Ahmet oğlu Yarkent'te hâkimiyete geldi ve bu dönemde Mançur Çin İmparatorluğu'na karşı savaşta şehit oldu. Yarkent Hanlığı yok edilerek, Çin İmparatorluğu'na tabi edildi.5

Yarkent Hanlığı'nı, hanlıktaki makam sahibi beylerden ve muhtarlardan oluşan meclis kurulu yönetiyordu. Mecliste her kes makamına göre otururdu.

Hanlıkta vergi, gelir, gider defterini hazırlamasıyla sorumlu tutulan Han Divanhanesi mevcuttu. Hanlığın gelirleri han ailesi, yerel beyler, üst düzey saray yöneticileri ve itibarlı Moğol kabileleri arasında paylaştırılırdı.

Geleneğe göre Kaşkar ve Yenisari (Yeni Hisar) Seyit Muhammad Mirza başkanlığında Duglat emirlerinin yönetimine verilmişti. Aksu ve Uc Reşit Sultan'a ait olup Curas kabile emirleri tarafından yönetilmekteydi. Emin Hoca Sultan ve Abdureşit Sultan'ın yönettiği Hotani, daha sonralar Barlas ve Duhtuy kabile emirlerinin yönetimine verilmişti. 1516 yılında Sultan Seyit Han ile Mensur Han arasında yapılmış anlaşmaya göre, Turtan ve Colisi ise Mansur Han'ın yönetimi vermişti. Kucor ve Boy, Mansur Han'ın

kardeşi Bobocok Sultan'ın yönetiminde olup, sonralar Mansur Han'ın yönetimi altına geçmiştir. Buradan da görüldüğü gibi, vilayet ve şehir hakimleri, hanın akrabaları, askeri makam sahipleri ve kabile rehberleri arasından seçilmekteydi. Bölgelerin askeri yöneticileri de bu şekilde seçiliyordu.

Hanlık hakimlerinin oğulları (bek) için beylikler belirleniyordu ve her bey kendi beyliğinin bağımsız hükümdarı sayılırdı. Onların, hanın askeri orerasyonlarına katılmakla yükümlü kendi orduları vardı. Savaşta elde edilen ganimetin beşte biri, beylikten toplanan vergilerin bir kısmı onlara veriliyordu. Yerel bey ve emirleri kendi orduları olduğu için sık sık merkezi iktidardan ayrılma girişimleri olmuştur. Bu nedenle Abdürreşit Han, yerel bey ve emirlerin ordularına bağımlı olmamak için, han hazinesine vergi ödeyen Uygur çiftçi ve zanaatkarlarından oluşan düzenli bir ordu kurdu.

Yarkent Hanlığı'nın idari sisteminde, mahkeme ve idari işlerin yönetiminden sorumlu, handan sonra ikinci önemli makam olan ulusbeyi (boy beyi) makamı da ırsi olarak el değiştiriyordu. Ama Abdürreşit Han yeni bir düzenlemeyle, ulusbeylerinin hak ve görevlerini kısıtlayarak, atabeye verilen pay ve miras hakkını korumuş oldu. O, ayrıca mühürdar, emir ül-ümera, hakimbek, eşikagabek (kapıcı) ve onun yardımcısı gibi makamlar oluşturmuştu. Mühürdarın görevi vezirlik yetkisine denk geliyordu. Askeri idare sistemdeki sıralamada ise Yarkent ve Kaşkar valileri askeri kumandan görevini de üstlenmekteydiler. Bu makama ise sadece han soyu ve taht varisleri uygun görülüyordu.6

Yarkent Hanlığı'nda, yüksek devlet yönetimi vezir-i azam, emir'ül ümera-büyük emir, mühürdar, eşikağabek ve hakimbekten oluşan şahısların ellerindeydi. Bazı kaynaklara göre Hanlıkta, haznedar (hazinecibek), dorugabek, yarokbek, sangbek, urdabek, tumenbek, binbek, yüzbek, mirapbek, mutevvelibek, naipbek, fazibek, mufti, alam ohunum-şeyhü'l

islâm, paşabek, bakmadorbek, hurcayinbek, aymakbek, altınbek, misbek, şatırbek, pazarbek, tavacı, utarcı gibi makamlar vardı.

Onlar Maveraün-nehr'in idari sistemindeki mevcut makamlara benzese de, makamlardaki şahısların yetki ve yükümlülükleri arasında büyük farklılıklar vardı. Yarkent Hanlığı'nın orduları, atlı ve yaya askerlerden oluşuyordu. Ordu, bölüm ve altbölümlere ayrılarak, onların başında tümenbaşı-harcınbegi, binbaşı, yüzbaşılar duruyordu. Yaya askerler her on evden bir asker almak yoluyla oluşturulmuştu. Onlar, ateşli silahlarıyla kaleleri kuşatarak ellerine geçirdikleri ganimetin beşte birini hana verir, geriye kalanını da askerler kendi aralarında paylaşırlardı.7

Yarkent Hanlığı'nın halkı esasen çiftçilik, hayvancılık ve zanaatkarlık, kısmen de balıkçılık ile uğraşıyordu. Hanlığın vahalarında yaşayan halk, çiftçilikle uğraşarak buğday, arpa, pirinç, susam, kendir, pamuk gibi ürünler yetiştiriyorlardi. Örneğin, Kaşkar vilayetinin toprakları çok verimliydı. Burada buğday, pirinç, arpa, susam gibi tahıl bitkileriyle birlikte pamukçuluk, ipekçilik, bahçıvanlık da çok gelişmiştir. Ayrıca burada yapılan üzüm pekmezi çok ünlüydü. Dokumacılığın gelişmiş olduğu Hotan toprakları da oldukça verimliydi. Burada Kendir ve dut ağacının yetiştirilmesine özellikle önem veriliyordu. Turfan vilayetinin iklimi sıcak ve toprağı çok verimli olduğu için yılda iki kez buğday ve arpa ürünleri alınabilmekteydi. Burada Suluv, susam, üzüm ve dut ağacı yetiştirilmekteydi. Bahçivanlık çok gelişmişti. Turfan'ın kara üzümleri ihraç ediliyor ve şerbet yapımında kullanılıyordu.8

Yarkent vilayetinin toprakları oldukça verimliydi, halkı çiftçilik, bahçıvanlık, meyve ve sebzeler yetiştirmekle uğraşıyordu. Dokuma ise kadınların esas uğraşlarındandı. Mirza Ebu Bekr hâkimiyeti döneminde yaklaşık 12 bin bahçenin yarıdan çoğu Yarkent vilayetinde idi.9

Aksu vilayetinde de çiftçilikle uğraşılıyor, buğday, arpa, suluv, susam, zigir, fasulye, pamuk vb. sebze ve meyveler ekiliyordu. Aksu da yetişen armutlar ihraç ediliyordu. İli vilayeti tahıl ürünlerinin yetiştirilmesinde ilk sırayı alırdı. İli vilayeti özellikle elması ile meşhurdur.

Kısaca özetlersek, çiftçilik Yarkent Hanlığı halkının asıl geçim kaynağı olmuş, burada buğday, arpa, suluv, mısır, susam, zigir, kendir, pirinç, mercimek, fasulye, darı gibi tahıl ürünleri ve pamuk, tütün, kendir gibi bitkiler yetiştirilmişti. Elma, nar, armut, şeftali, üzüm, incir, ceviz vb. meyveler yaygın olarak yetiştirilmiştir. Meyvesiz ağaçlardan, ak kavak, kara ağaç, çam, ak kayın, dut ağaçlarının yetiştirilmesine ayrı bir değer veriliyordu. Bostancılar ise genellikle kavun, karpuz, kabak üretmişlerdir. Sebzecilik de çok gelişmişti. Hanlığın sıcak bölgesi olan Turfan'da hava sıcaklığı yazın +48 dereceye kadar çıkıyordu. Burada yağmur sularından başka, Tarım, Yarkent, Hotan, Timan, Kızıl, Zerafşan, Aksu, Yurunko, İli gibi ırmak suları yardımıyla da sulama yapılıyordu. Çiftçilikte kazma, orak, çapa, ağaç kürek, demir kürek, testere vb. aletler kullanılmıştır. Toprağı ekmek için at, deve, öküzden yararlanılmış, su ve el değirmenleri kullanılmıştır.

Hanlık ekonomisinde çiftçilikle birlikte, hayvancılık da önemli rol oynamıştır. Burada hayvancılığın gelişmesi için iyi bir ortam olmuştur. Tanrı Dağı eteklerinde ova ve ırmak havzalarındaki otlaklar hayvanlar için besin kaynağı idi. Hanlığın çiftçilik vilayetlerinde hayvancılık yardımcı bir iş sayılmıştır. Kara mal, koyun, keçi, at gibi ev hayvanları yetiştirilmişti. Hanlığın halkı tilki, kaplan, ayı, yabani deve, katır, ceylan, geyik, sığır vb. hayvanları avlamaktaydı. 10

Irmak ve göl kenarlarında yaşayan halk balıkçılık ve kuş avı ile uğraşmışlardı. XVIII. yüzyıla ait Çin kaynaklarında, Lobnor halkının geçimlerinini balıkçılıkla sağladığı, ak kuş yününden çuha dikerek

giydikleri, yorgan ve yastıklarını su kuşlarının tüylerinden yaptıkları belirtiliyor.

Sultan Seyit Han, Yarkent Hanlığı tahtını ele geçirdikten sonra, Moğol kabilelerine mensup beş bin civarında insanı buraya göç ettirmiştir Abdullah Han (1639-1667) da Kırgızlarla olan dostluk ilişkileri sonucunda, onlardan Çungbogis, Kuşçu, Nayman Kıpçak, Teyit, Otuz oğul gibi kabileleri Kaşkar vilayetine göç ettirmeyi başarmıştır. Hayvancılıkla uğraşaran bu insanların çoğu buraya yerleşmişlerdir. XVIII. yüzyılda hanlığın yerleşik nüfusu çiftçilik, göçebe nüfusu ise hayvancılık ve avcılıkla geçimlerini sürdürmekteydi.

XVI. yüzyıl kaynakları Yarkent Hanlığı'nın, Doğu Türkistan halkının dört kabilesinden oluştuğunu gösteriyordu. Bunların ilki, tumen (vergi veren raiyat), ikincisi kuçin (sipahi ve ordulardan oluşmuş sınıf), üçüncüsü, aymak (göçebe kabileler) ve dördüncüsü erbap (idareci memurlar ve din adamları)lardı. O zamanlarda, ehl-i şerif, erbab, ehl-i kelam, "ak kemik", "kara kemik", "karacu" gibi gruplar da bulunmaktaydı.

Kaynaklara göre devlet mülkü, özel mülk, han aile mülkü (incu) 11, vakıf ve cemaat mülkü olmak üzre toprak sahipliğinin bir kaç türü vardı. Devlet, vakf edilen yerlerdeki çiftçileri toprağa bağlayarak vergi vermelerini sağlıyordu.12 Memlekette para, ürün ve çalışmadan oluşan üç tür vergi vardı. Bunlardan başka togor, kunalgu, at gibi vergiler de alınmıştır. Her yüz hayvandan biri "kopçur" vergisi adıyla zekat olarak alınmıştı. Tüccarlardan zekat olarak, malların kırkta biri alınmış, gümrük vergisi ise malın fiyatına ve kalitesine göre yüzde ikiyle yüzde on arasında değişmiştir.

Yarkent Hanlığı'na bağlı hanlık ve beylikler (örneğin, Sultan Seyit Han zamanında Tibet'in Koko, Bulur gibi vilayetleri, Keşmir, Badahşan, Kazak, Kırgız ve Oyrot göçebeleri) her yıl hanlığa "yasak" adlı vergi ödemek

zorundalardı. Hanlıkta vergilerin ağırlığından kaynaklanan ve iktidara karşı isyanlar da yapılmaktaydı.

Yarkent Hanlığı'nda zanaatkarlık da çok gelişmişti. Tarım vadisinde madencilik, metal işlemesi ve dökümcülüğün eski bir geçmişi vardır. Madencilik ve metalle ilgili olan zanaatkarlık ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Buradan altın, beyaz altın, gümüş, bakır, kurşun, kömür, demir, aliminyum, çinko, elmas, kastas, civa, kibrit, billur, as tuzu gibi madenler çıkartılmıştır. Hanlıkta sanayi aletleri ve askeri silahlar olarak, örneğin, kılıç, hançer, mızrak, zehir, sovut, dubu, ok ve yaylar yapılmıştı. Çok sayıda altın ve gümüşten nazik, nefis küpe, zir, altın başlık, altın bilezik, altın tas gibi değerli eşyalar üretilmiştir. Hanlar adına altın, gümüş ve bakır paralar basılmıştır. "Bir para", "elli para", "bir kuruş" gibi terimler ile para tanımları yapılmıştır.

Yarkent Hanlığı'nda marangozluk da çok gelişmişti. Ağaç oymacılığı sanat işlerinde çok kullanılmıştır. Han saraylarında, mutasavvıfların mezar türbelerinde, medrese ve camilerde süslü, rengarenk tuğlalar kullanılmış, büyük kapı süslerine özel yer verilmiş, çok güzel ağaç parmaklıklar yapılmıştır.

Uygur halkının yaptığı pamuk ve ipek dokumaları meşhurdur. Yarkent, Kaşkar, Hotan, Nayravot, Aksu, Koço ve Turfan gibi vilayetlerde ipek kumaşlar, kaftan, bikasam, atlas, durdun ve pamuktan yapılmış çiçekli kumaşlar, çiçekli baş örtüleri dokunuyordu. Kabut, yünlü hırka, ustu gibi kumaslar meşhur idi. Kilim ve halı dokumacılığı da çok yaygındı.

Hanlıkta dericilik ile de uğraşılmıştır. Mal ve koyun derileri işlenerek çeşitli deri ürünleri yapılmaktaydı. Hanlık zamanında çömlekçiliğe de itibar edilmiş, çiçek süslemeli çok zarif tabak, kadeh, kase, güğüm, ibrik gibi mamuller üretilmiştir.

Yarkent Hanlığı XVI-XVII. yüzyıllarda Orta Asya, Kazakistan, Sibirya, Hindistan ve Çin ile geniş ticari ilişkiler kurmuştur. Doğu Türkistan, yani önceki Moğolistan sınırları içinde kurulan Yarkent Hanlığı, deniz yollarının açılmasını beklemeden Rusya ve Avrupa ile ticari ilişkilerini kurmuştur. Yarkent, Hotan, Kaşkar, Buhara sehirlerinden geçen eski "İpek Yolu", önemli ticari ilişkilerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Çin tarihçisi Cun Yuan bir yazısında şöyle diyor: "Yarkent pazarının meydanı 10'lu (yer ölçüsü) olup, daima tüccarlarla dolu olur, malları çok çeşitlilikleriyle tanınmıştı. Buraya Anszetan, Sansi, Szya-szyan, Szyansi gibi ülkelerden ve Keşmir'den tacirler akın ederlerdi".13

Hotan ipek kumaşları ve kab-kacak ticaretinde öne çıkıyordu. Kaşkar çini, porselen kaplarının Batı'ya yayılmasıyla birlikte, komşu memleketlerden getirilen at ve mal ticareti burada önemli bir pazar oluşturmaktaydı.

Yarkent Hanlığı'nın, Buhara Hanlığı ile olan ilişkileri kuzey ve güney yolları üzerinden yapılmıştı. Yarkent'ten Buhara'ya kuzey yoluyla, yani Taşkurgan ve Pamir yoluyla gidilmiştir. Güney yoluyla ise Taşkurgan ve Pamir'den Amu Derya vadisine geçerek, Pamir'in batı eteğinden Badahşan'a, oradan da Hulum yoluyla Belh ve Buhara'ya gidilmekteydi. Yarkent'ten Buhara'ya pamuklu kumaşlar, kabut, Hotan ipekleri ve altın işlemeli giysiler, Hindistan çayı, porselen kaplar, Hotan halıları, altın, altın kaplar, ilaçlar, kaş taşı ve kurutulmuş meyveler ihraç edilmiştir.14

Fakat Şeybani Abdullah Han zamanında Buhara ile ticari ilişkiler kesilmişti. İngiliz araştırmacıları A. Cenkinson, A. Lerberg, tarihçi Ruzbihan, İstihani Votsin, Postr Martis Martiyci, G. Potakin, Kaşkar'ın Orta Asya ve Avrupa ile ticari ilişkilerinde Yarkent'in önemli bir bölge olduğunu vurgulamışlardır. Hotan, Yarkent, Kaşkar, Signek, Astrahan, Deşt-i Kıpçak ve Moskova tacirleri, Yarmak, Tobolski ve Sibirya'da

ticaret yapmışlardır. Yarkent Çini diye adlandırılan ve Kaşkar'da dokunulan, kaba ama çok dayanaklı kumaş türü Sibirya'dan Kamçatka'ya kadar yayılmıştı, o kumaşı tüccarlar İtalya'nın gemileri ile Asya ve Avrupa'nın uzak şehirlerine kadar ulaştırmıştı.15

Yarkent Hanlığı'nın, Tibet, Badahşan, Keşmir, Hindistan ile ticari ilişkilerine Abdürreşit Han Muhammed Ekber Şah hükümdarlığında ayrı bir önem verildiği Ebul Fazıl, Mahmud ibn Veli Saibi, Emin Ahmed Razi gibi şahısların elyazmalarında ve Portekizli Peter Benediki, Goes ve İngiliz seyahlarının yazmış olduğu eserlerde belirtilmektedir.16

Hindistan'dan Yarkent'e kumaş, boyalar, inci, mercanlar, yeşil çay, ilaç bitkileri, İngiltere basma kumaşları, beyaz abalar, keçi yünü, esrar, afyon vb. gibi çeşitli mallar getirilmiştir. Keşmir'den Yarkent'e mum, kaftan, beyaz kumaş, Badahşan'dan at, yakut, firuze taşları ve başka kıymetli taşlar getirilmiştir. Çin ile ticaret Turcan ve Kurmul'da yapılmıştır. Dünyanın her tarafından gelen tacirler burada toplanırdı. Çin ile Yarkent Hanlığı arasındaki ticaret zaman zaman dursa da, daha sonra tekrar canlanmıştır.

XVI-XVII. yüzyıllarda, Yarkent Hanı Mensur Han zamanında, Çin Devleti'ndeki Min ve Çin sülalelerinin arasındaki savaşlar, Çin emperyalizminin Cungar ve Yarkent Hanlığı'na düzenledikleri saldırılar, Çin'le Yarkent Hanlığı arasındaki ticari ilişkilerin zayıflamasına neden olmuştur. Bu durum Mensur Han, Abul Muhammed Han, Abdülkerim Han, Abdullah Han ve İsmail Han zamanlarında tekrarlanmıştır. Buna rağmen Yarkent ve Çin tacirleri kervanlar yardımıyla mal takası vb. gibi ticari ilişkilerde bulunmuşlardı.

Amerikalı bir arastırmacının yazdıklarına göre, Çinlilerin Turfan ve Kumul'u kendi yönetimine almak için harcadıkları çabalar boşa çıkmıştı. Çin'in, Turfan ve Kumul hükümdarları ile ticari ve diplomatik ilişkiler geliştirilmesinin temelinde Batı'ya yönelik askeri hükümranlık stratejisi

saklıydı. Ama bu siyaset Yarkent hanları tarafından ciddi bir tepkiyle karşılanmıştır. Çin kaynaklarında da bu fikri destekleyen deliller mevcuttur.17

Yarkent Hanlığı'nda kültür ve eğitim çok gelişmişti. Merkezi yönetimin varlığı, memlekette çoğu zaman devam eden barış ortamı, dış dünyayla olan ticari ve kültürel ilişkiler bunun başlıca sebeplerindendi. Yarkent Hanlığı'nın temel nüfusu Uygurlar olduğu için, bu dönem, Uygur kültüründe de gelişme ve yükselme devri olarak kabul edilmektedir. Abdürreşit Han zamanı, Uygur kültür tarihinin en parlak dönemi olarak değerlendirilebilir.

Sultan Seyit Han, Abdürreşit Han, Abdülkerim Han'ın hâkimiyetleri döneminde devlet hazinesinden bütçe ayrılmış, yüksek ve orta dereceli ilim ocakları, medreseler ve okullar kurulmuştu. Bilim ve eğitime ayrı bir değer verilmiştir. Yarkent şehrindeki 360 odalı Reşidiye Medresesi (Hanlık Medresesi), Ak Medrese, Kaşkar'daki Socaya, Sokiya, Coso, Kuns, Urda, Mahmudiye Medreseleri, Aksu'daki Baytullo medreseleri dönemin en önemli bilim merkezleri sayılmıştır.

Abdullah Han, Yarkent Hoca, Yakut Hoca zamanlarında çok sayıda medrese ve camiler kurularak, Hanlık Medresesi'nin masrafları devlet tarafından, diğer medreseler ise vakıf mülklerinden alınan vergilerle maliyeleştirilmiştir. Medreselerde esasen ilmi iman (İslâm dersleri), ilm-i usül (Kur'an ve hadis tefsirleri), Hidaya (İslâm esasları), Şerh-i vikaye (İslâm esaslarının yorumu), ilm-i fıkıhiye (şeriat kanunları esasları), ilm-i hadis (Muhammad Allayhisselam sözleri), ilm-i kelam (Kur'an ayetleri tefsirleri) vb. dini dersler, İslâm tarihi, genel tarih, matematik, astronomi, ilm-i nababet, kimya, cebir, tıp, mantık, filoloji, takvim, hattatlık, edebiyat sanatı ve musiki eğitimleri verilmiştir.

Medreselerde derecesine göre din adamları, ulemalar, mutasavvıflar, muhaddis, fakih, devlet erbabları, müderris, damle, hatip, müezzin, kariy, halfa, müçtehit, müftü, kadı, hattat, musavver, nakkaş, mühendis, mirap gibi alimler yetiştirilmişti. Tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere dayanarak, Abdürreşit Han dönemi Yarkent medreselerinde, Irak, İran, Harezm, Semerkant, Fergana, İstanbul vb. memleketlerden gelen talebelere de eğitim verildiğini söyleyebilirz.

Yarkent Hanlığı'nda tıp biliminin gelişmesine özel önem verilmiş, çeşitli hastalıkları tedavi etmek için doktorlar ayrılmış, hastaneler, ilaç ve ilaç depoları kurulmuştur. Suruncan, pilpil, moza, badeni, hotan iparları vb. gibi bazı ilaçlar ihraç edilmiş, bazı ilaçlarsa Uygur tabipleri tarafından Hindistan, Afganistan ve Tibet'ten getirilmiştir.

Hanlık medreselerinde Nurettin Abduvani, Zuhuri, Sansuttin Ali, Mevlana Muhammed, Razi gibi doktorlar sadece hasta tedavi etmekle kalmayıp, öğrencilerin eğitiminde de önemli rol oynamışlardı. Medreselerde Ebu Ali ibn Sinan'ın (980-1037) "El-kanun fit tıb", İmameddin Kaşkari'nin "Şerhi al-kanun", "Şerhi sifa", Muhammed Ali Emin Yarkendi'nin "Ziya ul-kulub" ("Kalp nuru") ve "Destur ul-ilaç" adlı Farsça eserler Türkçeye tercüme edilerek, okutulmuştur. Yarkent Hanlığı zamanında mütercimliğe de değer verilmişti. Çeşitli eserler Arap, Fars ve Sanskritçeden Uygurcaya tercüme edilerek, halkın kültür hazinesi zenginleştirilmiştir.18

Yarkent, Kaşkar gibi merkezi şehir medreselerinde Hazreti Abdurrahman Cami'nin ve tasavvuf ilminin üstadı Saiddin Kaşkari (1376-1457), Hoca Zahit Kaşkari (1363-1446), Hoca Ahmet Kaşkari ve meşhur tarihçiler Mirza Muhammed Haydar, Mirza Şah Mahmud Curas, Mir Haliddidin Katip, Mirza Kiçik Yarkendi, Muhammed Sadık Kaşkari gibi yazar, sanatçı, alim ve şairler yetiştirilmişti.

Tugluk Timur Han zamanından başlayarak binlerce Moğol İslâm dinini kabul etmiştir. XII. yüzyıldan başlayarak Moğollar Türkleşmişlerdir. Duglat, Barlas, Curos, Itarci, Merki gibi Moğol kabileleri Uygurlar ile bir bütün oluşturmuşlardır.

Yarkent Hanlığı halkının büyük çoğunluğu Müslüman olduğu için İslâm ile birlikte “Cevheriye”, “Cistiye”, “Suhirvart”, “Hurufiye” ve “Nakşibendiye” gibi tasavvuf akımları da halk arasında geniş olarak yayılmıştır. Nakşibendiye tarikatının, onun kuramsal esaslarının yaratılmasında ve propagandasında Hazreti Bahattin Nakşibendi, Nasirettin Ubeydullah Hoca Ahrar, Hoca Ahmet bin Hoca Celaleddin, Kasani Dahbidi Mahdumi Azam, onun oğulları Hoca Muhammed Emin, Hoca Kalon, Hoca İshak Veli, Ufuk Hoca, “Ak tokilikler” ve “Kara tokilikler” ve onların “İskiye”, “İshakiye” denilen akımları önemli rol oynamıştır. Bu iki grubun arasındaki iktidar savaşı Hanlığın gerilemesine de neden olmuştur.19

XV-XVI. yüzyıllarda yaşayan ve seçkin eserler yazmış olan tarihçi, edebiyatçı, şair ve mutasavvuf alimlerden bazıları şunlardır:

Mirza Muhammed Haydar Duglat Ayezi (1499/1500-1551): Önemli devlet adamı, komutan, meşhur tarihçi, alim ve şairdir. “Tarihi Reşidi”, “Mahmudname”, “Cehanname” destanı ve “Divan-ı Ayezi” adlı tarihi eserlerin yazarıdır.20

Sultan Seyit Han (1484-1533): Yarkent Hanlığı’nın 1514-1533 yıllarındaki hükümdarı, ileri fikirli, eğitimsever, stratejist, alim, “Seyit” mahlasında Türkçe ve kısmen Farsça eserler vermiş şairdir. “Divani” zamanımıza kadar gelmiştir.

Sultan Abdürreşit Han (1510-1560): Sultan Seyit Han’ın oğlu, Yarkent Hanlığı’nın 1533-1560 yıllarındaki hükümdarı, önemli siyasetçi, bilim ve kültür adamı, ulemalar dostu, Raşidi mahlasıyla şiirler yazmış olan şair ve musikişunas, Doğu musikilerinin mahir ustası, “İşret-i engiz” adlı

musikinin bestecisi, “Divan-ı Raşidi”, “Kitab-ı terbiye an-terbiye” ve “Selatinname” eserlerinin yazarıdır.

Ümminisa Nefisi (1523-1567): Abdürreşid Han’ın eşi. Musikişunas, alime, “Nefisi” mahlası ile şiirler yazmıştır. “On iki makam”ın tertip edilmesine hizmet etmiş besteci, “Divan-ı Nefisi”, “Ahlaki Cemaa”, “Süruhü’l-kulup” (Kalplar şerhi) gibi eserlerin yazarıdır.

Yusuf Kidir Han Yarkendi (vefatı 1562 ya da 1572): Abdürreşit Han’-ın sarayında vezirlik eden, alim, musikişunas, besteci, “Divan-ı Kidiri” adlı eserde şiirlerini toplamıştır. “Visal” makamının bestecisidir.

Muhammed Hocamkuli Hirkiti (1634-1724): “Muhabbetname ve mihnetkam” destanının yazarıdır.

Muhammed binni Abdullah Harabati (1638-1730): Filozof, alim ve şair, 13000 mısralık “Kulliyet-i mesnevi-i Harabati”nin yazarıdır.

Muhammed Sıddık Zalimi (1672): Vatansever, lirik şair, “Sefername”, “Tezkiri”, “Cehltan” (1736), “Tezkire-i Hoca Muhammed Sarif” (1744) gibi tarihi destanların yazarıdır.

Nevbati: (tahmini olarak 1697-XVII. yüzyılın ilk çeyreği) Hotanlı lirik şair, 1747’de “Divan-ı Nevbati” adlı eserde şiirlerini toplamıştır.

Muhammed Sıddık Barsidi (1715-1785/1787): “Sıddıkname” adlı ahlaki-didaktik eseri bulunmaktadır.

Molla Ahmet Hocam Niyaz oğlu Kaşkari (1717-1827): “Ravzatü’l-hüzra” (Köklem bağı) adlı didaktik destanın yazarıdır.

Mahzun Hutaki (XVIII. yüzyıl): Şair, “Divani Mahzuni” adlı eserin yazarıdır.

Molla Niyaz binni Kari Sabir (XVIII. yüzyıl): İslâm felsefesi, şeriat ve tarikat ilmini iyi bilen alim, şair, 2340 misralı “Tezkire-i imam-zabi hülle” adlı destan ve “Arzname” risalesinin yazarıdır.

“Yusuf ve Züleyha”, “Gül ve bülbül” destanının yazarı Molla Alim Sahyariler de bu dönemde yaşamıştır.21

Yarkent Hanlığı’nda çok meşhur ve tanınmış tarihçi, alim yetişmiş, nadide eserler yazılmıştır. Onlardan Mirza Şah Mahmud Curasi tarihçi ve mutasavvuf bir alimdir. “Tarih-Tarihi Reşidi zeyli” (1672-1676 yılları arasında yazılmış), “Ans at-talibin” (1696) adlı eserlerin yazarıdır.

Mir Haliddin Katip ibn Mevlana Kadı Kucak Yarkendi (XVII-XVIII. yüzyıl), Ufuk Hoca’nın mürşidi, tarihçi, filozof ve alim, “Hidayetname” adlı eserin de yazarıdır.

Zeyniddin Muhammed Emin Sadr Kaşkari (XVIII): Dahbedli Hocalar evladından, mutasavvuf, tarihçi, alim, Kunduz’un Hanı olmuştur. Buhara Emiri, Emir Şah Murat, ona “Han meclisinin reisi” unvanını vermiştir. “Usur al-fütuh” (1790), “Dürü’l-ahbar” (1782) adlı tarihi eserlerin yazarıdır.

Muhammed Sadik Kaşkarî” (1740-1849): Tarihçi alim, şair ve tercümandır. “Tezkire-i azizan”, “Tezkire-i Hocagan” (1768-1769), “Zübdetü’l-masail ve al-akond” ve “Edeb üs-salihin” eserlerinin yazarı olup, “Tarihi Taberi” adlı eseri Arapçadan, “Mecmuat ül-muhaki” adlı eseri Farsçadan Türkçeye tercüme etmiştir.

Molla Abdal Alim-Sair Ahun (XVIII. yüzyıl): Tarihçi alim şair ve “İslâmname” adlı tarihi eserin yazarıdır.22

Yarkent Hanlığı, 1465-1759 yıllarında, Merkezi Asya’daki devletlerle, özellikle de Maveraünnehir ve Horasan ile yakın kültürel ilişki içinde olmuştur. Örf, adet ve özellikle dil (Türkçe edebi dil olduğu için) aynı olduğundan, bu hudutta yaşayan mütefekkir, alim, şair ve mutasavvuflar Türkistan’ın hem doğu, hem de batıda yaşayan halklarına mensup olmuştu. XV-XVI. yüzyıllarda yaşamış Attaî (XV), Sekkakî (1393-1449), Lütfî (1366-1465), Nevaî (1441-1501), Sa’deddin Kaşkarî (1376-1457),

Sultan Melik Kaşkarî, Canibek Duldoy, Ahmed Hacibek Vefaî, Muhammed Duldoy, Mevlana Yusuf Nakkaş Şahkuli Yakıniler bu kişilerden sadece bir kaçıdır.23

1 Mirza Muhammad Haydar, Tarihi Reshidi, Uzbekistan Respublikasi Fan Akadimisi Kolyazmalar Fondu, kolyazma inventar numarası 1430, 6a, 50a, b varakları.

2 Bartold V. V., Duglat. Secilmis Eserler, t. V, Moskou 1968, 531 bet, Tarihi Reshidi, kolyazma numerasi ayni, 50, 53, 56, 58a, 57 ab, 68ab, 159b, 161b, 162a, 281b; "Baburname", 27, 48, 50, 116 betler.

3 Tarihi Reshidi'nin turkiy tercume nushasi, Uzbekistan Respublikasi Fen Akademisi Dogu Diller Enstitusu, kolyazmasinin inventar numarasi 10191, 112a varagi.

4 Hronika (Tarih), Sah Mahmut Curas, Kriticeskiy Tekst, Perevod, Komentari, İssledovanya i Ukazateli, O. F. Akimuskina, Moskou 85a. V. V. Bartold, t. V, Moscou 1956, 212 bent, Muhammat Amin Sadrittin Kashgari, Asar al-futuh, Uzbekistan Respublikasi Fen Akademisi Dogu Diller Enstitusu faizi, inventar numerasi 753, 8ab, 115a, 120b, 124, 130a, 146, 153b. Muhammat Sadik Kaskari, Taskirai Azizoh, Uzbekistan Respublikasi Fen Akademisi Dogu Diller Enstitusu faizi, inventar numerasi 45, Mir Haliddin Yarkendi, Hidayatname, Uzbekistan Respublikasi Fen Akademisi Dogu Diller Enstitusu, inventar numerasi 1682, 12a, 42b.

5 Hronika, 248, 317, 322 bentleri, Tazkirai Azizon, 25b, 26ab, 66-76, 94a, 121-122, 137b, 144; Eser al-futuh, 102ab, 118a, 119a, 121a, 122a, 123a, 127b-128a, 132ab-134a, 138 ab, 145b;

Hidayetname, 165a, 166a; Tarihi Kosgar, 98a, 99a, 100b, 101ab, 102a; İslâmname, 171-172, 174, 178; Cingizname, Kaskar Uygur Yayin Evi, 1986, 169 bentler. L. I. Duman, Agrarnaya Politika Csinskigi (manchjurskogo) Pravielstva v Cinsczyane XVIII Veka, M. -L. 1936, s. 76,

77, 78, 81-83, 88-91, 100; Tarihi Rasidi ilavesi, inventar no 10191, 112a, 400ab, 401b-402a.

6 Bahr al-Asrar, v., Tarihi Kosgar, v. 61b-62a, “Tarih”, v. 115. bet.

7 Tarihi Rasidi, 33, 34a, 194a-195a; Baburname, s. 58; Hronika (Tarih), s. 122, 170, 184, 193, 284, 293, 295; Ubaydullaname, A. A. Simonov tercumesi, Taskent 1957, s. 45, 150; Ubaydullaname, kolyazmasi, Uzbekistan Respublikasi Fen Akademisi Dogu Diller Enstitusu Fondu, inventar no 1532, s. 17a; V. V. Bartold, Turkistan v Epohu Mongolskogo Hanstva, Sochineniya, tom I, Moscou 1963, s. 468; A. A. Semenov, Buharskiy Traktat o Chinah i Zvaniyah, s. 139, 150; Muso Sayrami, Tarihi Eminiye, Kazan 1905, s. 228-229; Kurban Ali bin Holid Ayaguzi, Tarihi Caridai Cadida, Kazan 1889, s. 13; M. A. Abduraimov, Ocherki Agrarnih Otnosheniy v XVI-Pervoy Polovine XIX vv, tom I, İzdatelstvo “Fan”, Tashkent, 1966, s. 75, 180, 181.

8 Tihonov D. Sh., Hozyastvo i Obshchestvenniy Stroy Uygurskogo Gosudarstva v X-XV vv, İzdatelstvo Nauka, M. -L. 1966; Bartold V. V., Otchet o Pyezdke v Sredniyu Aziyu s Nauxhnoy Scelyu v 1893-1894, 30 IF, tom I, Spb, 1897, no 4, dokument no 8, 279, 291, 387, 435.

9 Tarihi Rasidi, s. 262a.

10 Tihonov D. İ., Hozyaystvenniy i Obshchestvenniy Stroy Uygurskogo Gosudarstva v X-XV vv, İzdatelstvo Nauka, M. -L. 1966, s. 14-65, 138.

11 Petrushevskiy İ. P., Zemledeliye i Agrarniye Otnosheniya v İrane XIII-XIX vv., M. -L., 1960, s. 245; Tihonov D. İ., a.g.e., s. 134; Mahmud Kutlukov, Mongolskoye Gosudarstvo v Vostochnom Turkestane; Tataro-mongoli v Azii i Yevrope, Sbornik Statey, Uzdaniye Vtoroye, M. 1977, s. 85-107.

12 Tarihi Rashidi, s. 246; Petrushevskiy İ. P., Azerbaydjan vo Vlastyu Hulagundov, (1258-1359), Mahmud Kutlukov, a.g.e., s. 240.

13 Cun Yuan, Siyuy-Ven-Zsyan-lu (“Opisaniye vidannogo i slishannogo o zadornom kraye”), 1777, s. 135-136.

14 Aleksandrov, “Puteshestviye v Buharu”, M. 1849, chast 3, s. 40.

15 Djenkenson A., Angliyskiye Puteshestvenniki v Moskovskom Gosudarstve v XV v., L. 1937, s. 184-185.

16 Fazallah ibn Rubehan Isfahoniy, Mihmanname Buhori (Zapiski Buharskogo gostya), Perevod, Primechaniya R. P. Djalilovoy, M. 1976, s. 176.

17 Leberg A. H., İssledovaniya, Slujashchiye, k Obyasneniyu Drevney Russkoy İstorii. O Buharskom Kulkah, Perevod c Nemesckogo D. Yazikova, Sibir 1819, s. 31-32, Miller T. F., İstoriya Sibiri, chast I, Ritter K., Zemlevladeniye Stran., s. 373, 374, 529; Mahmud ibn Vali, More Tayn Otnositelno Doblestey Blagorodnih, Perevod, izdatelstvo “Fan”, Tashkent 1977, s. 71.

18 Hoci Nur Hoci, Yarkent Saidiye Hanliğinin Kiskaca Tarihi, Shinjan Halk Nesriyeti, Urumchi 1993, s. 222-227, 240-242.

19 Hoci Nur Hoci, a.g.e.

20 Mirze Muhammed Haydar Ayazi “Cahanname”destanı, Tashkent, “Fan” yayin evi, 1999.

21 Vohittson Gupur, Askar Huseyn, Uygur Klassik Edebiyat Tezisleri, Millatler Nesriyati, Beyjin 1988, 370-900 betler; Uygur Adabiyotining Kiskacha Tarihi, Nauka Nashriyoti, Olmuto 1983, 1-95. betler.

22 Lyuzishov, Uygur Tarihi, Mellatlar Neshriyeti, 1984, I. kısım, 592. -613. betler; Anvar Boytur, Hayriniso Siddik, Shinjon Millatlarining Tarihi, Millatlar Nashriyoti, 1991, 1029-1061. betler; Dengiz unchaliri, Mugenov L. M., Opisaniye Uygurskih Rukopisey İnstituta Narodov Azii, M., 1962, 36. bet.

23 Uygurlaning Kiskacha Tarihi, Olmuta, 1983, 45. -63. betler, Tarihi Rashidi, 189ab, Navoi, tanlangan asarlar, 13. tom, 151., 242. bet, 14. tom, 11. bet, Toshkent 1997.

Abul Fazl, Akbar-name, Özbekistan Cumhuriyeti Şarkşunastlık Enstitüsü Elyazmaları, Envanter No 1604.

Ahmedov B. A., Ulugbek i Politicheskaya Jizn Maverannahra v Pervoy Polovine XV v. v Knige iz İstorii Epohi Ulugbeka”, Tashkent 1965; Gosudarstvo Kochevih Uzbekov, Moskov 1965.

Aleksandrov, Puteshestviye v Buharu, M. 1849, chast 3.

Ali bin Husayn Voiz, Rashahot Tercümesi, Özbekistan Cumhuriyeti Şarksinastlık Enstitüsü Elyazmaları, Envanter No 1381.

Alişir Nevayi, Tanlangan Asarlar, tom 13, Tashkent 1997, tom 14, 1998.

Amin bin Ahmad Razi, “Haft İklim”, Özbekistan Cumhuriyeti Şarksinastlık Enstitüsü Elyazmaları, Envanter No 7533.

Anvar Boytur, Hayriniso Sidik, Shingjondiki Millatlarning Tarihi, Millatlar Nashriyoti, 1991.

Badr ad-din Kashmiri, Rauzat ar-Rizvan ve Hodikat ul-Gilman, Özbekistan Cumhuriyeti Şarksinastlık Enstitüsü Elyazmaları, Envanter No 2094.

V. V. Bartold, Ulugbek i Yego Vremya, Sochineniye, tom II, chast 2, M., 1964; Ocherk İstorii Semirechya, Sochineneye, tom VIII, M., 1973; Otchet o Komandirovke v Turkestan, Sochineniye, tom VIII, M., 1973.

Bernshtam A. N., Problemi İstorii Vostochnogo Turkestana, VDI 1947.

Bichurin N. Y., Opisaniye Chjungarii i Vistochnogo Turkestana v Drevnem i Nineshnem Sostoyanii (perevod c kitayskogo), Spb. 1829; Zapiski o Mongolii, Sochinenniye Monahom Nakifom s Prilojeniyem Karti Mongolii… Spb. 1828.

Chun Yuan, Siyuy-Ven-Zsyan-lu (Opisaniye Vidannogo i Slishannogo o Zadornom Kraye), 1777.

Dengiz Unchillari, Kashgar 1980.

Djenkenson A., Angliyskiye Puteshestvenniki v Moskovskom Gosudarstve v XV v. ”, Perevod s Angliyskogo Y. V. Gotye, L. 1937.

Djuvan Mardiyev, Zemelno-vodniye Otnosheniya Fergani XVI-XIX, İzdatelstvo “Fan”, Uzbekistan, Tahskent 1965.

Dolbetov B. V., V Poiskah Razvalin Beshbalika ZVORSO, XXIII. Spb. 1915.

Duman L. I., Otnosheniya Czinskoy İmperii s Hami i Turfanom-Vneshnyaya Politika Gosudarstva Czin v XVII v. M. 1977; Agrarnaya Politiks Çzinskogo (Manchjurskogo) Pravitelstva v Sinzsyane v Konce XVIII veka, M. -L. 1936.

Dyakova N. V., Kulturnoye Naslediye Nascionalnogo Menshinstv Sinczyana (Trudi Gosudarstvennogo Ermitaja).

Gurevich B. P., Mejdunarodniye Otnosheniya v Centralnoy Azii v XVII-Pervoy Polovine XIX, vtoroye izdaniye, M. 1983.

Grigotyev V. V., Zemlevladeniye K. Reterra. Geografiya Stran Azii, Nahodyashiyesya v Peposredstvennih Snosheniyah s Rossiyey. Vostochniy ili Kitayskiy Turkistan Spb, vipusk I, 1869, vipusk II. 1873.

Fazlallah İbn Ruzbehan, Mihman-nameyi Buhari, (Zapisi Buharskogo gostya), Perevod, Predisloviye i Primechaniye R. P. Djalilovoy pod Redactsiyey A. K. Arendsa, M. 1976.

Haydar bin Ali Razi, Tarihi Haydari, Rukopis GPB İmeni Saltikova-Schedrina. PNS â230.

Hodji Nur Hodji, Yarkan Saidiya Honlikining Kısa Tarihi, Shinjon Halk Nashriyoti, 1993.

Hodjayev A., Zahvat Çinskim Kitayem Djungarii i Vostochnogo Turkestana… (Kitay i sosedi), M. 1982.

Hronika (Tarih) Sah Mahmut Curas. Kriticeskiy Tekst, Perevod, Komentari, İssledovanya i Ukazateli O. F. Akimuskina, Moskou 1976.

İstoriya Narodov Vostochnoy i Centralnoy Azii, İzdatelstvo Nauka, M. 1986.

Kamoliddin Binoi, Babur-Noma (Zapiski Babura) Perevod M. Salye, Otvetstvenniy Redaktor S. A. Azimdjanova, Tashkent 1958.

Kratkiy İstoricheskiy Ocherk Uygurov, Urumchi 1955.

Kurban Ali bin Halid, Tavarih-i Hamsa-i Sharki, Kazan 1910.

Kuropatkin A. N., Kashgariya. İstoriko-Geograficheskiy Ocherk Strani, Yeye Voyenniye Sili, Promishlennost i Torgovlya, Spb 1879.

Kutlukov M., Mongolskoye Gospodstvo v Vostochnom Turkestane, v Khige Tataro-Mongoli v Azii i Yevrope, izdatelstvo Nauka, M. 1977.

Likoshin N. S., Adab us-Salihin (Kodeks Prilichiy na Musulmanskom Vostoke), Tashkent, 1895.

Lyuzishov, Uygur Tarihi, Mellatlar Neshriyeti, 1984, I. kisim 1987, II. kisim 1988.

Malov S. E., Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti, M. -L., 1951; Uygurskiye Rukopisniye Dokumenti Ekspeditcii s Oldenburgom ZIBAN, vipusk I, L., 1932.

Malyavskiy a.g., Materiali po İstorii Uygurov IX-XII vv., İzdatelstvo Nauka, Sibirskoye Otdeleniye, Novosibirsk 1974.

Materiali po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XIII Vekov, Alma-Ata 1969; Materiali po İstorii Kirgizov i Kirgizii, Vipusk I, izdatelstvo Nauka, M. 1973.

Mahmud ibn Vali, “More Tayn Otnositelno Doblestey Blagorodnih (geographiya); Vvedeniye, Perevod, Primechaniya i Ukazaniya Ahmedova

B. A. Izdatelstvo “Fan”, Tashkent 1977, “Bahr al-Asrar fi Manokibiy al-Ahyor”, Uz. R. F. A. ShI fondi inventar â 1375.

Mejdunarodniye Otnosheniya v Centralnoy Azii XVII-XVIII vv., M., “Nauka”, 1989.

Melioranskiy, Dokumenti Uygurskogo Pisma Omar Sheyha, ZVO, XVI.

Meyendarf, Puteshestviye iz Orenburga v Buharu, İzdatelstvo “Nauka”, M., 1975.

Miller G. F., İstoriya Sibiri, chast I.

Mirzo Muhammad Haydar, Tarihi Rashidi, Özbekistan Cumhuriyeti Şarksinastlık Enstitüsü Elyazmaları Envanter No 1430 (farsça), 10191/II (Turkçe Tercumesi); Tarihi Rashidiy Rusja Terjumesi, Toshkent, izdatelstvo “Fan”, 1996.

Muhammad Amin Bugro, Sharkiy Turkiston Tarihi, Kashmir 1948.

Muhammad Avaz, Ziya al-Kulb, Özbekistan Cumhuriyeti Şarksinastlık Enstitüsü Elyazmaları Envanter No 340.

Muhammad Imin Sadriddin Koshgari, “Asar al-Futuh” Özbekistan Cumhuriyeti Şarksinastlık Enstitüsü Elyazmaları Envanter No 753; “Asar al-Ahbor” (Jemchujina İzvestiy), â2155.

Muhammad Sadik Kashgari, Tezkire-i Hodjagan, Uz. R. F. A. S. Fondi inventar no 45; “Tazkirai Zizon”, Kashkar Uygur Nashriyoti, 1988.

Muhammad Solih, “Sheyboni-Noma”, Djagatayskiy Tekst. Posmertnoye İzdaniye P. M. Melioranskogo, Spb. 1908.

Mullo Mir Solih Koshgariy, “Chingiznoma”, Kashgar Uygur Nashriyoti, 1986.

Mullo Musa Sayromiy, Tarih-i Eminiya, Kazan 1905.

Muminov L. M., Opisaniye Uygurskih Rukopisey İnstituta Narodov Azii.

Oldenburg, İssledovanya Pamyatnikov Strannih Kultur (Vostochnogo) Kitayskogo Turkestana, JMNP SSSR, Spb 1904.

Pankov A. V., Arheologicheskiye Ekspeditcii v Vostochnom Turkestana. Toshkent 1914.

Pischulina K. A., Yugo-Vostochniy Kazahstan v Seredine XIV-Nachale XVI Vekov (Voprosi Politicheskoy i Socialno-Ekonomicheskoy İstorii), İzdatelstvo “Nauka”, Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1977.

Pulat Kodiriy, Ulka Tarihi, I. kisim, Urumchi 1947.

Radlov V. V., K Voprosu ob Uygurah. iz Predisliviya k İzdaniyu Kutsugu Bilika, Spb 189.

Salihitdinova M. A., Soobsheniya o Kirgizah v “Hidayat-Name” Mirhaliddina, IAN, Kirgizskaya SSR, SON, tom 3, 1961, vipusk 2.

Semenov A. A., Perviye Sheydanidi i Borba v Maveraunnahre. Trudi i Materiali po İstorii Tadjikov i Uzbekov Sredney Azii, Stalinabad 1954.

Seyfi, Zapiski o Pravitelyah İndostana, Yujnogo i Severnogo Kitaya, Hotana, Kashgara, Maverannahra i Pochih Vladeniy, Mikrofilm LOUVAN SSSR (bivshiy).

Shinjongning Kiskacha Tarihi, Shinjong Halk Nashriyoti, tom 2, Urumchi 1992.

Sochineniye Muhammad Sadika Kashgari, Tazkirai Hodjagan Kak İstochnik po İstorii Kirgizov, IAN Kirgizskoy SSR (bivshiy), tom I, vipusk I, 1959.

Tazkirai Abdumannop, IV AN SSSR (bivshiy), A-231 (C5819).

Tihonov D. I., Hozyaystvenniy i Obshchestvenniy Stroy Uygurskogo Gosudarstva v X-XV vv, İzdatelstvo Nauka, M. -L. 1966.

Timkovskiy, Puteshestviye v Kitay Cherez Mongoliyu v 1820-1821 gg., chast I, Spb. 1824.

Uygur Adabiyotining Kiskacha Tarihi, Nauka Nashriyoti, Almuta 1983.

Uygurlarning Kiskacha Tarihi, Shinjon Halk Nashriyoti, 1990.

Valihonovich Ch. Ch., O Sostoyanii Altishaya İli Shesti Vostochnih Gorodov Kitayskoy Provincii Nan-lu (Maloy Buharii) v 1858-1859 Godah, Sochineniya, tom II, Alma-Ata 1962.

Vohitjon Gupur, Askar Husayn, Uygur Klassik Adabiyot Tezislari, Milletler Nashriyoti, 1988.

Zlatkin İ. Y., İstoriya Djungarskogo Hanstva (1635-1758), İzdatelstvo Nauka, M. 1964.

Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları / Dr. Orhan Doğan [s.670-686]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Onbeşinci asırda Orta Asya tarihinde çok büyük değişiklikler oldu. Bu dönemde Timur İmparatorluğu dağılmış, Maveraünnehirde karışıklıklar çıkmıştır. Moğolistan, doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünmüş, Tiyan-Şan'ın güneyinde birbirinden bağımsız bir çok devletçikler kurulmuştur. Orta Asya'nın güneybatısında Ak Orda dağılıp, Nogay ve Özbek Hanlıkları olarak ikiye ayrılmıştır. XV. asrın ikinci yarısında Ebu'l-Hayır Hanlığının iç ve dış ilişkileri kötü bir durumda olduğundan, Onun Hanlığındaki Kerey ve Canibek Hanlar kendilerine bağlı halklar ile doğuya doğru göç ettiler. Daha sonra ise Moğolistan liderlerinin desteğiyle Çu nehri boyunda bağımsız Kazak Hanlığını kurdular. O dönemde Kazak Kabilelerinin toprakları batıda Nogay Hanlığı ve doğuda Moğolistan ile sınırlı idi.

XV. asrın sonunda ve XVI. asrın başında Özbek Hanı Şaybani ve Joşı sülaleleri arasında çatışmalar çıkmış ve daha sonra ikisi birleşerek Babür'le Maveraünnehir için ve Kazak Hanları ile de Sır-Derya boyundaki şehirler için savaşmışlardır. Böylece Orta Asya amansız savaşların olduğu bir döneme girmiştir. Ancak XVI. Asrın ikinci çeyreğine doğru büyük beyliklerin toprakları belli olmuş, durum biraz sakinleşmişti. O devirde Maveraünnehir'i Şaybani yönetiyordu. Kasım Han'ın yönettiği Kazak Hanlığının toprakları ise çok genişlemişti. Onların sahiplendiği topraklar, Sır-Derya bölgesi ile oradaki şehirlerden kuzeybatıdaki Yedi Su bölgesi, Karatal Nehri ve İle Nehri bölgesinden oluşmakta idi.

Kazakların gelişmesiyle birlikte Tanrı dağlarının kuzeyinde Moğolların Kalmuk (Jungar)1 kabilesi de gelişip Hanlık kurdular. Tarbagatay ve İlen,

Kalmuk Hanlığı'nın merkezi olup, İrtiş'in batıdaki bölgesini ve Tanrı dağlarının güney tarafındaki bölgelerini gitgide idaresi altına geçirdiler. Böylece, Orta Asya'nın Kuzeyinde Kazak ve Kalmuk göçebe halkları, tarih sahnesinde yerlerini almış oldular. Kalmuk aslında bir kabile ismi idi, daha sonra Kalmuk feodallerinin idaresinin ismini aldı ve o devletin ismi oldu. Kalmuk Hanlığı aslında, önceden Batı Moğolistan'daki Kalmuk (Jungar), Durbit, Koşüt ve Torgaut olmak üzere dört kabileden oluşmuştu. Bu kabileler daha sonra "Oyratlar" ismini almıştır. Diğer topluluklar ise onlara "Kalmuklar" demişlerdir.2

XV. asrın son çeyreğinde Kalmuklar'ın büyük bir kısmı Moğolistan'ın kuzeybatısına yerleştiler. Kalmuklar'ın ilk dönemlerdeki saldırıları Moğol Hanları üzerine olmuştur. Daha sonra ticaret şehirlerine sahiplenmek için Kazaklarla XVIII. asrın ortalarına kadar sürecek olan amansız bir savaş başlatmışlardır.

Konunun daha iyi anlaşılması bakımından araştırmamızın bu kısmına kadar kısa bir tarihi değerlendirme yapmayı uygun bulduk. Şimdi ise çalışmamızın esas konusu olan XVIII.asrın ilk yarısını teşkil eden Kazak-Kalmuk savaşlarına ve bu savaşların Kazak toplumu açısından ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlara geçmeden önce bu savaşların tarihi seyrini ayrıntılı bir şekilde vermeye çalışalım.

XVI. Asrın İkinci Yarısından Tavke Han Dönemi (1680-1718)'ne Kadar Kazak-Kalmuk Savaşlarının Tarihi seyri

XV. asırdan XVI. asrın ikinci yarısına kadarki dönemde Kazak-Kalmuk münasebetleri hakkında bilgiler çok azdır. Birbirine komşu iki göçebe topluluğun her türlü genişleme hareketleri, bu iki topluluk arasında bir takım anlaşmazlıkların çıkmasına sebep olmuş ve bunun sonucunda da savaşmaları kaçınılmaz bir hal almıştır. Kalmuklar'ın Türkistan için tehlike teşkil edeceği daha XV. yüzyılın ortalarında anlaşılmıştı. 1430'lu yıllarda

Kalmuklar'ın Uysunlar ve Kırgızlar'ın oturduğu Issık Göl'e kadar gelmeleri; 1447 yılında Sırderya bölgesinde yaşayan Şıban Hanı Ebu'l-Hayır Hana hücum etmeleri bunun bir göstergesi idi. 1447'deki bu saldırıda Özbekleri yendikleri kaynaklarda belirtilmektedir.3 Kalmuklar bundan sonra da ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi XVII. asırda ve XVIII asrın ilk yarısında Türkistan'ı baştan başa istila ederek bu ülkenin hem siyasi hem de sosyal ve kültürel açıdan değişmesine sebep olmuşlardır.

III.Murat Dönemi Osmanlı seyyah ve tarihçilerinden Seyfi Çelebi 1552-1556 Kazak-Kalmuk savaşlarını geniş bir şekilde anlatmıştır.4 Tahmini olarak 1554 yılında daha sonra Kazak Hanı olan-Tevekkel Sultan Kalmuklar üzerine saldırdı.5 Jayansınsın adındaki bir İngiliz seyyah 1557 yılında Orta Asya'dan geçerek Jungoğ'a gitmeyi planlamış, fakat Kazak-Kalmuk savaşları yüzünden gidememiştir. Seyyah bu savaşın Taşkent'e sahip olmak için yapıldığını, XVI. asrın ortasında ve sonunda Kazaklar'ın Kalmuklarla yapmış olduğu savaşlarda hep galip geldiklerini yazmıştır.6 Kalmuklarla Kazaklar arasındaki savaşlar Doğu Türkistan şehirlerinin surları altında geçmiştir.7

XVI. asrın ikinci yarısında Kalmuklar Kazak topraklarına da yerleşmişler, ancak daha sonraları o topraklardan ya çıkartılmışlar ya da Kazakların baskısı altında yaşamak zorunda kalmışlarıdır. XVI. Asrın sonunda kendi sınırlarını aşıp Kazak topraklarına yerleşen Kalmuklar, Kazaklar'a yenilmişler ve baskı altında kalmışlarıdır.8 Tevekkel, 1594'te Moskova'ya elçiler gönderip Çar Feodar'a kendi uyruğuna geçmesini teklif etmiş; elçilik yazısında Kazak Hanı Tevekkel kendisini "Kazak ve Kalmuk Hanı" olarak göstermiştir. Buradan hareketle XVI. asrın sonunda bazı Kalmuk kabilelerinin kendisine bağlı olduğu kanısına varıyoruz.9

Kazaklar'ın Kalmuklar üzerine sürekli saldırı düzenlemeleri dolayısıyla bazı Kalmuk kabileleri İrtiş'in doğusuna doğru göç ederek yerlerinden

oluyorlardı. Bu tarihlerde Kalmuklar Moğolistan ve Kazak feodallerine karşı mücadele ediyorlardı. Kazaklarla Kalmuk feodalleri hayvancılık yaptıkları için aralarındaki otlak için savaşlar gittikçe kızıştı. İrtiş'in doğusuna yerleşen Kalmuk kabilesi 1616 yılından itibaren liderleri Hontayşi10 (Koto-Koysın) ile Kazak topraklarına sık sık saldırılar düzenliyorlardı. Fakat o tarihlerde Kazak Hanlığı çok güçlü olduğundan Kalmuklar devamlı yenilgiye uğratmaktaydılar. Kalmuklar Kazak Ordalarının saldırılarından dolayı 1621 yılında Kalmuk Tayşaları halkları ile birlikte Sibiryadaki şehirlerin etrafına göç ettiler.11 1627-29 yıllarında Issık Gölün doğusunda yaşayan Kalmuklar'a, Tevekkel Han'ın kardeşi ve varisi Kazak Hanı Esim baskınlar düzenlemekteydi.12

XVII. asrın başlarında İşim ve Tobol ırmakları arasında göçebe hayatı yaşayan Kalmuklar kendi aralarındaki anlaşmazlıklara son vererek birliklerini sağladılar. Kalmuk kabilesinin Kara Kula Tayşasını bu birliğin başkanı olarak seçtiler.

Kalka Moğollarına karşı savaştılar ve bağımsızlıklarını kazandılar. Ancak 1634 yılında Kara Kula vefat etti. 1635 yılında Dalaylama Kara Kula'nın oğlu Koto Koysın'a Batır Kontayşa diye isim verildi. Bu tarihte Kazaklarla Kalmuklar arasında geçen ilk büyük meydan savaşında Kontayşa batıda Kazaklarla savaşıp Esim Han'ın oğlu Cangir Sultanı esir aldı. Fakat Cangir Sultan kaçtı. 1635'te cereyan eden bu ilk büyük meydan savaşı hakkında tarihi kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değildir. XVII. asrın ikinci çeyreğinden itibaren Kalmuklarla Doğu Moğollarının düşmanlığı sona erdi. Hontayşa Batır ve Tosakay Hanın çabalarıyla 1640'ta Moğol feodallerinin düşmanlara karşı birliğinin güçlenmesini sağlayan ve 120 maddeden oluşan Kalmuklarla ilgili yasa çıkarıldı.13

1643 yılının kışında Batır Kontayşa Kazak topraklarına yeniden saldırdı. Bu saldırıda Yedi Su bölgesinin büyük bir kısmını işgal eden

Kalmuklar Ala-Tav Kırgızlarından 10 bin kişiyi esir almışlardır.Fakat bu savaşta kesin olarak galip gelemediler. Çünkü söz konusu saldırıdan haberdar olan Cangir Han, emrindeki 600 kişilik kuvvetle Batır'a saldırdı. Bu savaşta Kazakların göstermiş olduğu bağımsızlık mücadelesi kaynaklarda şu şekilde anlatılmıştır: Cangir, emrindeki askerlerin bir kısmını Kalmuklar dar boğazdan geçinceye kadar, iki dağ arasındaki bu boğazda kale yapmak üzere hendek kazılması için görevlendirmiştir. Kendisi ise ordunun kalan kısmıyla dağın diğer tarafında gizlenmiştir. Nihayet beklenen an gelmiş ve Kalmuk Hükümdarı hendek kazan askerlere saldırmıştır.

Bu durumu gören Cangir düşmanını arkadan vurmuş ve iki taraf arasındaki mücadelede Kalmuklar 10 bin kişi kayıp vererek Kazaklar karşısında adeta bozguna uğramışlardır. Savaşın sonlarına doğru 20 bin kişilik ordusuyla Semerkant Hükümdarı ve ünlü kahraman Calantös, Cangir yardıma gelmiştir.1643 yılında Kazak topraklarında yapılan bu ikinci meydan savaşı Kazakların zaferiyle sonuçlanmış ve bu gelişmeler üzerine Batır geri adım atmak zorunda kalmıştır. Fakat çok geçmeden Kalmuk lideri, Cangir Handan intikamını almak için Kazaklar üzerine yeniden bir saldırı düzenlemiştir. Bu savaşta 17 yaşlarındaki Kalden, Cangir Han'ı öldürmüştür (1652).14

Daha sonra Kalmuk istilası Kazak topraklarının batısına kadar devam etmiş ve Kalmuklar burada Ural ile Volga nehirleri arasında bir devlet kurmuşlardır. Kalmuklar bilhassa Eyüge Han (1670-1724) döneminde Kazakları son derece rahatsız etmişlerdi.15

XVII. asrın son çeyreğinde Kalmuk işgali yeniden başladı. 1681-85 yıllarında Kalmuk feodalleri Kazak topraklarının güney bölgelerine saldırdılar. Kalmuk Hükümdarı Galden de kendi selefleri gibi Kazaklar ve Kırgızlarla savaşmaya başladı. 1681 ve 1683 yıllarında Sayram üzerine

gitmiş; 1683-1685 yıllarında Kırgızlar ve Ferganalılar üzerine saldırmış, 1684 yılında Sayram'ı yakıp yıkarak burada çiftçilik yapılan bölgeleri talan etmiştir.16 Büyük Orda'ya yapılan bu baskın sonucunda Jetısu bölgesi, Kırgızlar ve Sayram şehriyle birlikte Kazak topraklarının güney bölgeleri ele geçirildi.Böylece XVII. yüzyılın sonlarında Kazak Ordalarına yapılmış olan bu saldırılar sonucunda Kalmuklar Orta Asya'nın güneyinde Doğu Türkistan'a yerleştiler. Daha sonra Galden Tseren Büyük ve Orta Orda'yı birkaç kez mağlup ederek tüm Güney Kazak topraklarını ve Taşkent'i kendi idaresi altına aldı (1683). Fergana ve Kaşgar'ı da yönetti.17

Kalmuklar, 1698 yılında Çin ile yaptıkları savaş sona erdikten sonra Kazaklar'a tekrar saldırdılar. Savaşın sebebini Tsevan Rabtan Çin İmparatoru Konsi'ye yazmıştır. İlk sebep; Tavke Galden Tseren'in elinde esir olan oğlunun iadesi için bir takım vaatlerde bulunarak Kalmuk Hükümdarına müracaat eder, Tsevan Rabtan Tavkenin oğlunu gönderir, Tavke vaatlerini yerine getirmez, ihanet eder. İkinci sebep; Kazakların Kalmuk ticaret kervanlarına baskın yaparak saldırmaları olmuştur. İşte bu tarihten sonra Kalmuklar Kazak bağımsızlığı için tehlike olmaya başlamıştır. 1698 saldırısına Kazaklardan 1702 yılında karşılık verilir; Kazak askerleri Doğu Kalmukları ve İdil Kalmuklarına saldırı düzenlediler. 25 Nisan 1703'te savaşlara son vermek için Kazak-Kalmuk barış görüşmeleri başlar. Ancak bir süre sonra 1708'de Kalmuklar Kazak Ordalarına yeni bir saldırı düzenlediler, bu saldırı Orta Orda için çok kötü sonuçlara yol açtı, çok esir verdiler.

XVIII. asrın başlarında Kalmuk askerlerinin büyük bir kısmı Sarı-Su nehrine doğru ilerlediler, diğer bir kısmı ise Orta Orda'nın Kuzeydoğu bölgesini işgal ettiler.

Tavke Han Kalmuklara karşı mücadeleyi başlatmak için Üç Orda temsilcilerini 1710 yılında Karakum bölgesinde topladı. Bu toplantıda

savunma tedbirleri olarak nelerin yapılacağı ve düşmana karşı sonuna kadar savaşa devam edilmesi yönünde karar çıktı. 1712 yılında yapılan Kazak baskınları başarılı oldu ve bu baskınlar Tsevan Rabtan'ın otoritesini düşürdü. 1717 yılındaki Kazak-Kalmuk savaşında Kazak gönüllü milis kuvvetleri Kayıp ve Ebu'l-Hayır başkanlığında Kalmukların sınır bölgelerine saldırdılar, sefer başarısız oldu.Bu başarısızlığa Kayıp Han ve Ebu'l-Hayır Han arasındaki anlaşmazlık sebep olmuştur. Bunun sebebi de muhtemelen her iki Hanın da üç Ordanın tek Hanı olmak istemesidir. Bu olaydan faydalanan Kalmuk müfrezeleri Kazak topraklarının güney bölgelerine girdiler.18 Ancak Çin Hükümdarlığının Kalmukları tehdit etmesi Kalmukların Kazak Ordalarına karşı gerçekleştirecekleri daha kapsamlı harekatı bir müddet için engelledi. Fakat 1722'de Çin İmparatoru Kansi'nin ölümünden sonra Kalmuk-Çin savaşı sona erdi. Bu durumu fırsat bilen Kalmuklar Kazak Ordaları üzerine daha geniş bir saldırı için hazırlanmaya başladılar.19

Mütemadiyen devam eden çarpışmalar ve içerdeki huzursuzluklar sonucu parçalanan ve kuvvetten düşen Kazak halkı bu dönemde büyük felaketler ve yoksulluklar yaşadı.20 Ç. Valihanov XVIII. yüzyılın başındaki Kazakların durumunu şöyle tasvir etmiştir: XVIII. yüzyılın 10'lu yılları Kazak halkının hayatındaki en zor yıllardı. Kalmuklar, İdil Kalmukları, Yayık Kazakları ve Başkırtlar onlara her taraftan saldırıp, köylerini darmadağın ettiler, hayvanlarını aldılar ve bütün aileleriyle birlikte onları esir aldılar. Bir taraftan sanki gökyüzünün inadı tutmuş gibi ayazlı bir kış, diğer taraftan açlık bu halka zor anlar yaşatmıştır. Bir Kırgız büyüğü Orenburg'ta kendi soylarının bu üzücü durumunu, “av köpeği sürülerinin bir tavşanı izlemesi ve kovalamasına” benzetmiştir.21 Bu olaylarda Kazakların hanlarının, sultanlarının, beylerinin ve kahramanlarının suçlu olmadığını düşünmek kanaatimizce doğru olmaz. Çünkü Kazak halkının bu

duruma düşmesinde onların kendi aralarındaki iktidar mücadelesi de önemli rol oynamıştır.

Küçük-Orta ve Büyük Ordalar arasındaki iç çekişmeler Orta Asya Hanları tarafından desteklendi, alevlendirildi ve özellikle Kalmuk Hanları tarafından kışkırtıldı.22 Bu da zaten Ordalar arasında zayıf olan bağları daha da zayıflattı. Kazak Ordalarına batıdan İdil Kalmukları, kuzeyden Başkırtlarla Sibirya Kazakları saldırmaya başladılar. Güneyden Orta Asya'daki Buhara ve Hive Hanlıklarının zadegânleri, Kazaklar'ı sıkıştırdılar. Bütün bu saldırıların en tehlikelisi ise doğudan Kalmukların Hükümdarı Galden Tseren idaresinde başlatılmış olan saldırılar oldu.23

Başlangıçta Altay ve Tiyan-Şan, Gobi Bozkırı ve Balkaş Gölü arasındaki topraklarda yerleşen daha sonra da buraların büyük bir kısmını zapteden Kalmuklar uzak batıya doğru genişleme siyaseti güttüler. Göçebe Kazaklar ise bu sıralarda Balkaş'ın arkasındaki bu zengin, cazip ve hemen hemen boş olan topraklarda yerleşmiş durumdaydı.24

Böylece XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başlarında Kalmuk Hontayşaları otlaklık alanlar dışında Güney Kazak topraklarının ticaret ve zenaat merkezlerini de ele geçirdiler. Doğal olarak bu durum Kalmuklar'a sadece ticaret ve zenaat merkezlerini değil, ayrıca Kazak topraklarıyla Rusya'yı ve diğer doğu ülkelerini birbirine bağlayan kervan yollarının geçtiği alanları da açmış oldu.25

Kazak-Kalmuk Savaşlarına Karşı Tavke Han'ın Almış Olduğu Tedbirler

XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başlarında Kazak Ordalarında bütünleşme eğilimleri güç kazandı. Han ve Hanın iktidarı güçlendi. Üç Orda'nın temsilcileri düzenli olarak şûrâlar yapmakta, önemli meseleleri görüşüp karara bağlamak için bir araya gelmekte idiler. Kazak Hanları ve Sultanlarının siyasi etkileri sadece kendi göçebe bölgelerinde değil, yerleşik hayat sürdüren tarım, ticaret ve zenaatla uğraşan bölgeleri de içine

alıyordu. Bu bölgeler içinde Sırderya'nın orta ve aşağı akıntı bölgeleri bulunuyordu. 1695 yılında bu bölgelerdeki 32 şehir ve Taşkent'le birlikte, buralara bağlı olan yerleşim yerleri de Kazakların hâkimiyeti altında idi. Taşkent, Sığınak, Sayram, Suzak, Akkurgan, Otrar, Karnak, İkan, Savran ve diğer kasaba ve şehirler Kazak Hanlarına her yıl para ve mal vergisi veriyor, köy ve tarım topluluklarından ise Yasak26 vergisi adı altında bir tür vergi alınıyordu.Yine bu sıralarda iç siyasi durum ve komşu halklarla olan dış siyasi münasebetler açısından Sırderya bölgesindeki şehir ahalisi belirli bir özerkliğe sahipti; şehir idaresi, tüccar ve zenaat sınıfları arasından ve müslüman din adamları tarafından seçilen kişilerce belirleniyordu.27

Söz konusu dönemde (Tavke Han Dönemi) göçebe hayatı yaşayan Kazak halkı yılın mevsimine göre değişen, geniş yayla arazilerine yerleşerek hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Büyük hayvan sahipleri en iyi ve geniş arazilere sahip olup, ayrıca toplumun yönetimini ellerinde tutmaktaydılar. Bahsi geçen dönemde bazı yerleşik zirai bölgeler de vardı. Çoğu zaman buralar da büyük hayvan sahiplerinin hükmü altında bulunurdu.

Kaynaklara göre tarımla uğraşan bölgeler şunlardı: Semireçye, Balhaş Gölü ve İli Nehri civarları, Angreme, Çirçik, Arıs nehirlerinin bulunduğu bölgeleri, Kara-turgay Nehri alanı, Kara-tav, At basar Bozkırları ve Zaysan Gölü çevresindeki ovalardır.28 Bu yerler Tavke Han döneminde Kazak toplumunun yerleşik hayat tarzının bir hayli ilerlemiş olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bazı tarihi kaynaklarda bu dönemde Kazak toplumunda buğday, arpa ve darının çokluğundan bahsedilmektedir. Sırderyanın Aral denizine dökülen sahaları olan Yamanderya, Kanderya, Yeniderya üzerlerinde de ziraat oldukça gelişmişti.29

XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başlarında Kazak Ordaları'nın sosyal ve siyasi durumu hissedilir bir şekilde istikrara kavuşmaya başladı.

Bu hususta kabile reisleri, Sultanlar ve Hanların ortaklaşa çabaları önemli rol oynadı. Söz konusu dönemde toplumsal münasebetler yasaya bağlandı. Bir kısmı unutulmuş olan sosyal adet ve gelenekler ve bazı yeni hukuki kurallar uygulanmaya başlandı.

Kalmuk Hanlığının saldırılarına karşı, göçebe Kazak topluluğunda tüm güçleri seferber etmek için yeni önlemler alındı, yeni kurallar kabul edildi. Hanın hâkimiyeti güçlendirildi, bu hâkimiyetin istikrarı sağlandı, kısmen de olsa yeni kurallar koyuldu, Kazak toplumunun geleneksel idari yapısı yenilendi, yeni kanunlar yapıldı. Kazak toplumunun geleceği için yapılan bütün bu düzenlemeler Tavke Han (1680-1718) döneminde gerçekleşmiştir. 30

Yukarıda da bahsedildiği gibi Tavke Han'dan önce Kazakların dış siyasi durumu ciddi bir şekilde zorlaşmış ve kötüleşmişti. 1681 ve 1684 tarihlerinde Kalmuklar Kazak topraklarının tüm güneyini talan etmişlerdi. Kalmukların işgali sonucunda yerleşik kültür bölgeleri yıkılmış, çiftlikler zarara uğramış ve daha sonraki yıllarda da Kalmuklar Kazak topraklarının içlerine doğru ilerlemişlerdi. 1680 yılında Han olan Tavke31 Kazak asilzadelerine, dış düşmana karşı halkın gücünü toplama fikrini ortaya atarak, akıllı bir siyasetçi ve diplomat örneği göstermiş komşu ülkelerle, bilhassa Rusya ve Buhara ile ilişkilerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır.32 Tavke Han, ilk olarak din ve dil birliği olan komşu Buhara ile diplomatik münasebetlerini en yüksek seviyeye yükseltti. İki devlet arasındaki tartışmaların ana sebebi birbirlerinin kervanlarını soymaktan kaynaklanıyordu. Tavke Han özel olarak çıkarttığı bir emirnameyle Kazak toprağından geçen Buhara'nın kervan ve tüccarlarını soymayı yasakladı. Buhara'da Tavke Han'ın bu girişimleri iyi karşılandı. Karşılıklı bu iyi münasebetler neticesinde Kazaklara yapılan saldırılar aniden durdu. Fakat Tavke Han'ın Kalmuk saldırılarına karşı Buhara reislerini birlikte

savaşmaya davet etmesi destek görmedi. Onlar savaşın sonucunu bekleme politikası gütmeyi tercih ettiler.33

Tavke Han, Kazak toplumunu ve onun zengin kültürünü Rus toplumuna tanıtmak, iki halk arasındaki ticari ilişkileri canlandırmak için 1686-1693 yılları Rusya'ya elçilerini göndermişti. Daha sonraları 1714'de Kalmuklardan darbe yiyerek, mağlup olan Tavke Han, Rusya ile dostluk ilişkilerini sağlamlaştırma ve onunla ittifak kurmayı dış politikasının en önemli meselesi olarak kabul etti. Tavke, bu dostluk münasebetini Kalmuklar tarafından işgal edilmiş olan Kazak topraklarını kurtarmak için I. Petro'dan yardım isteme aşamasına kadar ileri götürmüştür.34 Sömürgecilik siyasetine ne şekilde olursa olsun karşı çıkan Tavke kendi halkının şeref ve namusunu diğer halklara karşı-özellikle de Ruslara karşı-ezdirmemişti.

Tavke Han dış siyasette Kazak halkıyla dini, dili, örf-adeti ve özü bir olan Karakalpak ve Kırgız halklarına da etkisini göstermiştir. Karakalpak toplumu ise Tavke Hanın ordusuna altı bin asker vererek, Kazakların bağımsızlığı yolunda kan dökmüşlerdi. Bunların yanı sıra Karakalpak halkının da Tavke Hanın tabiiyetinde olduğunu net bir şekilde belirtiyorlardı.35

Tavke Hanın hükümdarlık yıllarında Kazak idarecileri güçlü düşman Kalmuklar karşısında birleşebilmek için önemli adımlar attılar. Küçük Orda ve Orta Orda'daki dağınık sülalelerin, aşiretlerin bir kabile olarak birleşmesi için Tavke Han'a umut bağladılar, bu da Kazak gönüllü askerlerinin gücünü arttırdı. Düşman karşısında başarılı olmanın tek şartının birleşmek olduğu görüşü önem kazandı.36 Tavke Hanın devlet idaresinde yapmış olduğu en mühim değişikliklerden birisi de "Beyler Kenesi"ni37 idari yapıya dahil etmiş olmasıdır.

Beyler Kenesinin Türkistan ve Sayram topraklarında bulunan Biytöbe, Mertöbe mevkiilerinde toplandığı bilinmektedir.38 Bu toplantılarda Kazak Ordalarının kışı ve yazı nerede geçirecekleri, huzura nasıl kavuşacakları ve düşman karşısında nasıl savaşacakları, kendilerini nasıl koruyacakları gibi meseleler tartışılıyordu. Ayrıca bu toplantılarda göçebe düzeni, kabileler ve sülaleler arasındaki anlaşmazlıklar, savaş-barış ve iç münasebetleri ihtiva eden önemli ekonomik ve siyasi meselelere bakılır, bunlara da çözüm bulunmaya çalışılırdı.39

Tavke Han döneminde, bilhassa 1698-1717 yılları arasında Kazak topraklarına mütemadiyen devam eden Kalmuk saldırıları, sakin bir hayat süren Kazak topluluğunun huzurunu kaçırdı. Bu savaş yıllarında Kazakların 80 bine ulaşan asker sayısı Hanlığın kuruluşundan itibaren rastlanan bir olay değildi. Fakat daimi ordunun olmayışından, Han Ordasında dış saldırılardan korunmanın özel çareleri de düşünülmüştü. Doğrudan Tavke Han'a tabi "Casuslar Taburu" isminde özel eğitimden geçen askeri bir tabur kurulmuştu. Bunların görevi barış döneminde düşmanın saldırabileceği muhtemel bölgelerin yollarını gözetlemek, hatta ezeli düşmanları Kalmukların topraklarına gizlice girip düşmanın planlarını öğrenerek Han Ordasına hızlı bir şekilde haber ulaştırmaktı.Tavke Hanın kurduğu nizama göre her bir aşiret reisi ve bey kendi ilinin tüm imkanlarından istifade ederek, savaşacak erlerin at, silah ve diğer teçhizatlarla donatılmasını sağlamakla görevli idiler.40 Bununla birlikte Tavke Han Kalmukların ani baskınlarını önlemek maksadıyla bozkırda taş topraktan 10-15 m. yükseklikte askeri kuleler de yaptırmıştır. Bir kule ile ikinci bir kule arası yaklaşık olarak 5-7 km. mesafeler bırakılarak yapılmıştır. Bu kulelerin yapılmasındaki maksat, düşmanın ani saldırıları karşısında buralardan ateş yakarak diğer kuleye düşman saldırısı hakkında işaret vermekti. Bu stratejik taktiğin kullanılması neticesinde düşmanın bulunduğu yer birkaç dakika

içinde 80-100 km. uzaklıktan öğrenilerek, asıl kuvvetin savaşa hazırlanması sağlanmış oluyordu.41

Tavke Han yukarıda ayrıntılı olarak anlatıldığı gibi çevresindeki komşu halklarla ilişkilerini belli bir seviyeye getirmiş ve düşmanı olan Kalmukları da geliştirdiği stratejiler ve almış olduğu tedbirlerle sindirmişti. Tavke Hanın 1718'de ölümünden sonra42 değişik iç ve dış siyasi gelişmeler sonucunda Kazak Ordaları'nın jeopolitik durumu da önemli ölçüde değişti. Bu değişimin sebepleri arasında Rusya'nın güneydoğu bölgelerindeki sosyal, siyasi ve ekonomik durumu etkili oldu diyebiliriz. Geleneksel göçebe yollarının güzergahları değişti, otlak meselesi ve ticari yollara ulaşma bakımından göçebe topluluklar arasında anlaşmazlıklar gittikçe arttı. Sonuçta Orta Asya'nın komşu bölgelerinde Batı Sibirya bölgesi, Kazak Ordaları ve Kalmuk ülkesi topraklarında silahlı çatışmalara yeni sebepler eklenmiş oldu.

Aktaban Şubrındı (Büyük Felaket) Yılları (1723-1725) ve Ebu'l-Hayır Han'ın Tarih Sahnesine Çıkışı

Tavke'nin ölümünden sonra Büyük Orda kabilelerini 1720'den itibaren Abdullah Hanın oğlu Colbars Han (1690-1740) idare etmeye başladı. O da babası gibi Taşkent'te oturuyordu. Otlakları ise güney bölgesindeki Şirşik ve Arıs ırmaklarının vadileri ile Taşkent ve Türkistan arasındaki topraklardı.43 Kalmuk saldırılarından sonra Orta Orda kabilelerini ise Tavke'nin büyük oğlu Han Bolat (1715-1724) 44 ve Kardeşi Semeke Han (1724-1738) eline aldı. Semeke Hanın hâkimiyeti altında bazı Nayman, Kıpçak ve Argınların bir kısım kabilesi bulunuyordu.45

XVIII. asrın 20'li yıllarında Kazak Ordalarında Han unvanı ile tanınmış olan kişiler dışında, Orta ve Küçük Ordalarda bazı Sultanların da büyük siyasi etkisi vardı. Barak Sultan (öl.1750), sultanlar arasında en etkili olan

isimlerden biri idi. Nayman aşiretlerinin büyük bir kısmıyla Konratlar’ın bir kısmı onun idaresi altında bulunuyordu.46

Han Bolat’ın oğlu Sultan Ebu’l-Mamet (öl.1771) Argın kabilesinin birçok klanlarını Nayman ve Konrat kabilelerinden de bazı sosyal grupları kendi hâkimiyeti altında bulunduruyordu.47 Sultan Veli’nin küçük oğlu Sultan Ablay (1711-1780), Argın kabilesi içindeki büyük aşiretlerden biri olan Atıgay sülalesini hâkimiyeti altında bulunduruyordu.48 Kayıp Hanın oğlu Sultan Batır’a (öl.1771) ise Küçük Orda Alşın kabilesinin bir çok aşireti bağlıydı.49 Kayıp’ın Tavke’nin ancak birkaç yıl varisliğini yapabildiği,50 sosyal bir dayanağı bulunmamasından dolayı 1718’de Orta Orda’daki rakipleri tarafından öldürüldüğü bilinmektedir.51

Tavke Han ve Kayıp Hanın ölümleri, Hanlar ve Sultanlar arasındaki iç mücadeleler ve Kalmuklarla sürekli devam eden çatışmalar Kazak ordalarında huzursuzluğa sebep olmuştu. İşte tam bu sırada, Kayıp Hanın siyasi sahneden inmesinin ardından, Kazak-Kalmuk savaşları sırasında kahramanlıklarıyla kendini gösteren, Küçük Orda Hanı Ebu’l-Hayır tarih sahnesine çıktı.52 Ebu’l-Hayır Kazak Hanları arasında hem yaşça ve hem de nüfuz bakımından, göçebe kabileler ve aşiretler arasında da en fazla iktidara sahip olması dolayısıyla bu gergin ve huzursuz havada Hanlığa yükseltildi.

Rivayetlere göre Ebu’l-Hayır’ın Hanlığa seçilmesi Çimkent’ten batıya kadar uzanan “Orda Bası” dağının yanında Badem nehri bölgesinde yapılan halk toplantısında oldu. Tam olarak tarihi belli olmamakla birlikte tahminen XVIII. Asrın 20’li yıllarında Han olduğu, 1718 yıllarında henüz Sultan olduğu, 1726 yılında ise Rusya’ya Han gibi elçi gönderdiği tarihi kayıtlarda görülmektedir.53 Bunun yanında Ebu’l-Hayır’ın üç Ordanın üçünün de Hanı olduğu, onun döneminde yaşayanlar ve silah arkadaşları ve Küçük Ordanın kahramanlarının ifadelerinden anlaşılıyor. Bukenbay Batır, A. İ.

Tevkelev'le görüşmelerinden birisinde Ebu'l-Hayır'ın Baş Han olmasını: "Tavkeden sonra Ebu'l-Hayır baş oldu ve hiç kimseden engel görmeden, kendi arzu ettiği çok işleri yaptı" ifadesiyle anlatmaya çalışmıştır. Bu malumatları daha sonra Orta Ordanın Hanı Semeke'de tasdik etmektedir.54

Böylece Tavke Han'ın ölümünden (öl.1718) Ablay'ın yükselmesine kadarki dönemde, Kazak Ordalarının siyasi sahnesinde asıl rolü, XVIII. yüzyılın ilk yarısı itibariyle Ebu'l-Hayır oynadı. Ebu'l-Hayır'ın gerek Kazak-Kalmuk savaşlarında, gerekse bu savaşların seyri sırasında Rus yetkililerle yapmış olduğu temaslar bundan sonraki konumuzun esasını teşkil etmektedir.

1717-1718 yıllarında Kayıp ve Ebu'l-Hayır'ın Kalmuklar üzerine ortak bir askeri sefer düzenleme düşünceleri Rusya hükümeti tarafından onaylanmadı. Bu durum Kalmuk ülkesinin Çin İmparatorluğu ile Rusya arasında olması, dolayısıyla da Kalmuklarla olan problemlerin daha ziyade barış yollarıyla çözümlenmesini gerektiriyordu.55 O tarihlerde Sibirya'nın valisi Knyaz Gagarin'e Kazak Ordalarıyla bağlantı kurması ve eğer mümkünse Kalmuk Hükümdarı Galdan Tseren'e karşı Kazaklara yardım etmesi için Çar bir buyruk gönderdi. Gagarin kendi hükümdarının buyruğunu 1717'de gerçekleştirerek Kazak Hanlarından Tavke, Kayıp ve Ebu'l-Hayır ile bağlantıya geçti. Ancak bir süre sonra Gagarin ile Hanlar arasındaki irtibatlar tamamıyla kesildi. Buna sebep olarak bir yandan M. P. Gagarin'in Sibirya Valiliğinden alınarak Moskova'ya çağırılmış olması, diğer yandan Kazak hanlarının en yaşlısı ve akıllısı olan Tavke Han'ın ölmesinden kaynaklanan Hanlar arasındaki iktidar mücadelesi dolayısıyla Kazak Ordalarındaki iç siyasi durumun değişmesi gösterilmektedir.56

Han tahtına oturan Ebu'l-Hayır, birçok önemli problemlerle karşı karşıya kalmıştı. Güney bölgelerdeki göçebe Kazak kabileleri sürekli olarak Kalmuk Hontayşası Tsevan Rabtan'ın yoğun saldırılarına maruz kalmakta,

kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde ise İdil Kalmukları, Yayık Kazakları ve Başkırtlar ile devamlı olarak mera kavgaları yapmak zorunda kalmışlardı. Çünkü bu halklar da Yayık, İrgis ve Tobol kıyılarındaki otlaklar ve su kaynakları üzerinde hak iddia etmekteydiler. Hadiselerin bu şekilde kötü gidişatı yeni seçilmiş olan Hanı aynı anda birkaç cephede savaşmak zorunda bıraktı. Böylece Han, Kalmuklarla, Sırderya'nın orta bölgelerinde ve Semireçya topraklarında, kuzey komşularıyla ise Hazar'ın güneydoğusunda İrtis ve Tobol ırmaklarının yukarı bölgelerinde ve İdil ile Yayık nehirleri arasında savaşmak zorunda kaldı.

1719-1722 yılları arasında Kazaklarla Kalmuklar arasında çok önemli askeri çatışmalar olmadı. Bu dönemde her iki tarafın sınırları da nispeten sakindi. Çünkü Kalmuklar bu tarihlerde Çin'in yapmış olduğu hücumları püskürtmekle meşgul oluyorlardı. Bu sebepten dolayı, Kazak topluluğu bu geçici sükunetin sonrasında kendisini ne gibi tehlikelerin beklediğini bilmiyordu. Çok geçmeden Aralık 1722'de Çin İmparatoru Kansi aniden öldü. İmparatorun ölümünden hemen sonra Çinlilerin Kalmuklara karşı izlediği yumuşak siyaset Kalmuklara rahat bir nefes aldırdı.

Bu ortamı fırsat bilen Kalmuk Hükümdarı Galdan Tseren, 1723 yılının Şubat-Mart aylarında çok sayıda askerle ansızın güneydeki göçebe Kazakların üzerine büyük çapta bir saldırı düzenledi. Kalmuklar tarafından ilk darbeye maruz kalan kesim, Talas ve Arıs ırmakları vadilerinde çadır kurmuş olan Sadır aşiretleri oldu.57 1723 yılında Türkistan şehri ve onunla birlikte komşu yerleşik tarım bölgeleri (Taşkent, Sayram) ve sonunda da Büyük ve Orta Ordaların bazı kısımları tamamen Kalmukların eline geçti. Bu durum Kazak hükümdarına vurulan en büyük darbe idi. Çünkü Esim Han zamanından beri yaklaşık bir asır boyunca bu şehir, Kazak göçebe toplumunun sosyal ve siyasi hayatında birleştirici rol oynamıştı.Türkistan şehrinin idaresinin Kalmuk

hükümdarının eline geçmesi, Kazak Hanının gücünü azaltmış, Kalmuk saldırılarına karşı gönüllü birliklerin oluşturulup, ortak halk savaşının başlatılmasına engel olmuştu. Kazak “Başkenti” uğruna yapılan bu kanlı savaşta, Ebu’l-Hayır Han’ın büyük karısı, üvey annesi ve küçük kardeşlerinin karıları da Kalmuklar tarafından esir alındılar. Alınan bu esirlerin tamamı Kalmuk komutanları tarafından kendi ülkelerine götürüldü. Esirler 10 yıl kadar yabancı topraklarda yaşamak zorunda kaldılar.58

Aynı âkıbet Kazakların geri kalan bölgelerini de bekliyordu. Üç yönden sıkıştırılıp takip edilen Kazaklar eğer güneye doğru çekilmeselerdi gözü dönmüş Kalmuklar tarafından tamamen yok edileceklerdi.59 Kalmukların elinden kurtulan Büyük Ordadan geri kalanlar ve Orta Ordanın küçük bir kısmı Taşkent’ten Hocend’e, Karatekin ve Fergana bölgelerine, Pamir yakınlarına kaçtılar; Orta Orda aşiretlerinin büyük bir kısmı Semerkand’a, Küçük Orda aşiretleri ise Hive ve Buhara’ya kaçtılar. Bu kaçış sırasında yokluk, açlık ve ölüm Kazakların peşini bırakmamıştı. Her gün koyun ve at sürüleri azalıyor, mal mübadelesi ticareti yapılamıyordu. Yokluk herkesi sarmıştı. Bazıları açlıktan ölmekte, bazıları ise kadınlarını ve çocuklarını terk etmek zorunda kalmışlardı.60

1723-25 yılları Kazak toplumunun tarihi belleğinde “çok zorlu yıllar, felaket yılları” anlamına gelen “Ak Taban Şubrındı”61 yılları olarak yer etti. Bu savaş, göçebe halkın uzun yıllardan beri yaşadıkları bölgeleri, yoksul ve perişan bir halde terk etmesine yol açtı.62

Bu karanlık dönem halkın hatırasında efsane, şiir, şarkı ve hikâyelere konu olmuş ve halk ozanları tarafından ünlü “Elimah” türküsüyle ebedileştirilmiştir.63 Aktaban Şubrındı yıllarını Utegen-Batır, destanında şöyle hatırlatmaktadır:

Develere otlak kalmadı.

Göçebelere konak yeri kalmadı

İçecek su kalmadı (Olmadı)
Soğukta, beyaz kar altında, mavi buz altında
Sıra ile geçer ordu? (Breli Verenitsey?).64

Büyük göçebe kitlelerinin Orta Asya'ya göç etmesi oradaki sosyal, siyasi ve ekonomik hayatı karmaşık bir hale soktu. Bu bölgeye akın eden göçebe Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar beraberinde getirdikleri hayvan sürüleriyle ekili toprakları ve yerleşim merkezlerini adeta talan ettiler. Orta Asya kasabalarının zaten yoğun olan nüfusu daha da yoğunlaştı. Bu aç insan kitlesi Türkistan'daki yerleşik ahaliyi de açlığa sürüklediler.65 Kaçmakta olan Kazaklar nihayet durdular ve daha fazla nereye kaçabileceklerini sorguladılar. Çünkü bu topraklar verimsiz ve göçebe halk için rahat hayat sürdürebilecek topraklar değildi. Bu feci durum Kazaklar tarafından daha fazla çekilemezdi. İki kötü arasından daha az kötü olan bir yolu seçmek gerekiyordu. Ne yapacaklarını bilemedikleri için kendilerine eski yurtlarına dönerek amaçlarını gerçekleştirmek kalıyordu. Çünkü doğudaki bu ciddi durum üç Ordanın da mutlaka birleşmesini gerektiriyordu. Düşmana karşı bütün halkın katılımıyla gerçekleştirilecek olan umûmi bir savaş kararıyla, kaybettikleri eski topraklarının yeniden ele geçirilmesi gerekiyordu. Bu sebeple Türkistan'ın güneydoğu istikametinde, Çimkent'in batısındaki "Orda Bası" mevkiinde, Üç Orda'nın temsilcileri bir kurultay düzenlediler. Bu kurultayda iç savaşların sona erdirilmesi konusunda genel bir uzlaşmaya varıldı. Ezelî düşmanlarına karşı bütün halkın gönüllü olarak katılımıyla gerçekleştirilecek olan savaş kararı alındı. Kazaklara ait eski toprakların tekrar düşmanın elinden alınmasına karar verildi. Kurultayda kendi aralarında birbirine bağlılık içeren yeminler yapıldı. Ebu'l-hayır başkomutan seçildi. Bu münasebetle Kazakların geleneğine göre ak bir at kurban edildi. Böylece yapılacak savaşların başarısının temelleri atılmış oldu.66

Kalmuk İstilasına Karşı Kazak Halkının Bağımsızlık Mücadelesi (1727-1729) ve Anrakay Zaferi

Aktaban Şubrındı felaketinden kendilerine ders çıkartan Kazak yöneticileri Kalmuk tehlikesi karşısında-Kalmuk feodallerinin maksadı bütün Kazak Ordalarını kendilerine tabi etmek idi-kendi aralarındaki iç çekişmelere son vererek bir uzlaşmaya varmaları sonucunda üç Ordanın gönüllü kuvvetleri birleştirildi ve bu örgütlü direniş harekatı için hazırlıklar başladı.

Bu şekilde silahlanan ve Kalmuklara tabi olmak istemeyen Kazaklar Kalmuklar üzerine saldırdılar.İki taraf arasındaki çatışmalarda Kazaklar galip geldiler. Küçük ve Orta Orda kabileleri Türkistan'dan kuzeye ve batı istikametine doğru hareket etmeye başladılar. Bunun sonucunda kuzeyde, Başkırtları Yayık nehrinin öte tarafına gitmeye mecbur bıraktılar. Batıda ise İdil Kalmuklarını Emba ırmağına doğru itmeye başladılar.67

Küçük Orda, eski sınırı olan Emba ırmağının sağ kıyısına geçerek İdil Kalmuklarına saldırdı ve onların göç ettiği toprakları alarak Ural dağlarına kadar geldiler. Orta Orda, Or ve Yayık'a doğru ilerledi ve bu civardaki Başkırtları yurtlarından etti. Yalnızca Büyük Orda Kalmuklara yakın topraklarda kaldı ve çok geçmeden Kalmukların istilasına uğradı. Sonuçta toprakları elinden alınan Başkırtlarla İdil Kalmukları, Kazakları rahat bırakmak istemediler ve öç almak için hazırlıklara başladılar. Kazakların yeni komşuları olan Yayık Rus Kazakları da Kazakları tehdit etmeye başladı. Bu gelişmeler karşısında Kazaklar, düşmanlarına karşı kendilerini himaye edecek güçlü bir yardıma ihtiyaç duydular. Bu da en yakın komşusu Rusya'dan başkası olamazdı. Ebu'l-Hayır 1726 yılında Peterburg'a kendi elçisi Koybagor Kobyekov'u gönderdi.Ancak Kazak elçisinin Rusya'ya gönderilmesinin Kazak halkı arasında hoşnutsuzluk yarattığı ortaya çıktı. Bu sebebten dolayı halkı kendi arkasına alamayan Ebu'l-Hayır Han ve

birkaç aşiret reisinin gönderdiği elçi Koybagor'un Rusya'daki çalışmaları önemli bir sonuca bağlanamadı. Ayrıca elçinin yardım maksadıyla mı yoksa başka bir maksatla mı gönderildiği de tam olarak bilinmemektedir.68

Kazak gönüllü milis kuvvetlerinin Kalmuklarla yaptıkları ilk ciddi çarpışmalardan biri, 1727'de Torgay bozkırlarının güneydoğu bölümünde, Bulanta nehrinin kıyılarında-sonradan "Kalmak Kırılgan"69 adını alan-Karasır yöresinde meydana geldi. Kalmuk istilacıları karşısında kazanılan bu zafer halkın moralini yükseltti. Böylelikle Kazaklar kendi güçlerine inanmaya başladılar, bu da daha sonraki savaşlara moral kaynağı oldu.70

1728 yılının sonundan itibaren Kalmuklara karşı saldırılara daha da hız verildi. Büyük Orda askeri birlikleri Keles-Badem sıra dağlarını geçerek Kazı Kurt dağlarının batısına doğru; Orta Orda birlikleri bu güzergahın kuzeyine doğru; Küçük Orda birlikleri ise Kara Dağının batı eteklerine doğru ilerlemişti.71 Bu taarruz sırasında Kazak birlikleri düşman kuvvetleri üzerine defalarca darbeler indirdi. Büyük Kazak birlikleri ülkelerinin bu bağımsızlık savaşlarında Sultan Ebu'l-Mamet, Sultan Barak, Sultan Abılay, E.Hayır'ın kardeşi Sultan Bul Hayır ve diğer bazı kahramanlar tarafından idare edilmişlerdi. Kısaca belirtmek gerekirse Kalmuklara karşı yapılan bu mücadelenin başını, Kazak halkının gönüllü milis kuvvetlerini organize etmeyi başaran "Batırlar" çekmiştir.72

Kalmuklarla üç Kazak Ordası'nın birleşik gönüllü birlikleri arasında yapılan son savaş tahmini olarak 1729'un sonbaharında, Balkaş gölünün 120 km güneyinde, Anrakay73 mevkiinde oldu. Taarruz harekâtı bizzat Ebu'l-Hayır'ın önderliğinde gerçekleşti. Daha sonra bu savaşın yapıldığı yere Kazak coğrafya adlarında "İtiş-pes Alakul"74 adı verildi.75 Bu savaşta Üç Orda'nın gönüllü birlikleri Ebu'l-Hayır'ın başkomutanlığında Kalmuklara önemli bir darbe indirmiş oldular. Böylece Kalmuklar güneybatıya doğru kendi siyasi sınırları içine çekilmeye

zorlandılar. Bu zafer, sonuçları itibariyle çok ağır ve kanlı bitmesine rağmen, üç Kazak Ordasının üçü içinde de Ebu’l-Hayır Hanın komutanlık sanatının, cesaretinin ve kahramanlığının yayılmasına sebep oldu.

Kazakların bu başarılarına üç Orda’nın oluşturmuş olduğu birlik ve beraberliğin yanında, Kalmuk ülkesinde başlayan iç karışıklar ve Kalmuklarla Çin arasında devam eden savaşlar da yardım etti. Anrakay savaşından sonra Kazak hükümdarları arasında bölünme oldu. Savaştan hemen sonra Sultan Ebu’l-Mamet Türkistan’a, Ebu’l-Hayır ise acele olarak Rus sınırlarına, kendi göçebe yerlerine doğru geri çekildi.

Kazaklar Ebu’l-Mamet Han, Semeke Han ve Ebu’l-Hayır Han arasında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı76 Anrakay zaferinin askeri ve siyasi başarılarından tam anlamıyla istifade edemediler. Daha önceki yıllarda kaybettikleri Semireçye ve diğer bölgelerdeki topraklara geri dönemediler. Ancak savaş sırasında kendi bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüklerini korudular.77

Anrakay Zaferinden Sonra Kazak Topraklarının Jeopolitik Durumu

Anrakay savaşından sonra Kalmukların, Kazak Ordaları ve Orta Asya devletleri üzerindeki dış etkisi azaldı. Bunun en büyük sebebi de 1729 yılının başında Çin İmparatorluğunun Kalmuk Hanlığına karşı yeniden savaş başlatmış olmasıydı. Bu gelişmenin sonucunda, 1727-1729 yılları arasında Kazak gönüllü birlikleri karşısında mağlup olan Galden Tseren, 1729 yılında Çin İmparatorluğu ile başlayan savaşın ardından, Aktaban Şubrındı yılları (1723-1725) ’nda ele geçirmiş olduğu Kazak topraklarının güney bölgelerini ve onlara komşu olan Orta Asya topraklarını bırakmak zorunda kaldı.78

Bu dönemde Başkırtların askeri saldırılarının yanı sıra XVIII. yüzyılın 20’li yıllarının sonunda Kazakların sınır köylerine Yayık ve Sibirya Kazaklarının79 saldırıları arttı. Onlar Batı Sibirya Kazak

köylerinden göçebe Kazak köylerine sık sık saldırılar düzenliyorlardı. Güney Ural bölgelerinde ise Küçük Orda Kazak kabileleri üzerine İdil Kalmukları ve Yayık Kazakları saldırıyordu. XVIII. yüzyılın 20'li yıllarının sonu ve 30'lu yıllarının başında bölgenin dış politik durumunu değerlendiren Orta Orda Argın kabilesine bağlı Şakşak aşiretinden Bukenbay Batır şöyle diyordu: "… Kırgız-Kaysaklar kendi davranışlarından dolayı her taraftan rahatsız edilmiyorlar mıydı, tehlike içinde bulunmuyorlar mıydı, her taraftan kendilerinin üzerlerine saldırmıyorlar mıydı, hemen hepsi tavşanın av köpeğinden kaçtığı gibi her tarafa kaçmıyorlar mıydı, kendi mallarından olmuyorlar mıydı, kaçarken mallarını terk etmiyorlar mıydı, kimi zaman kadınlarını ve çocuklarını bırakarak yalnızca kendileri çekip gitmiyorlar mıydı? Bütün bunların gerçek olduğunu Bukenbey gözleriyle gördü, şahit oldu. İşte bunun içindir ki…" "…halkımız parçalandı, göç etti ve fakirleşti; Kalmuklar saldırdığı zaman halk bir tarafa kaçıyor, Başkırtlar saldırdığı zaman bir başka tarafa kaçıyor… Sibirya askerleri saldırdıkları zaman ise kaçacak yer bulamıyor, gözlerinin gördüğü yere kaçmak zorunda kalıyorlardı…".80

Anrakay zaferinden sonra Kazak ve Kalmuklar arasında, her iki tarafın da şiddetle ihtiyaç duyduğu barış antlaşmasının yapıldığı anlaşılmaktadır. Ebu'l-Hayır'ın 1730 yılı Haziran ayının başında Rus İmparatoriçesi Anna İvanovnaya gönderdiği mektupta "Kalmuk Hontayşaları ve İdil Kalmuklarıyla barış yaptıklarını, Başkırtlarla da iyi geçinmek ve barış yapmak istediklerini" açıklamıştır.81 Ayrıca Ebu'l-Hayır Hanın Rus imparatoriçesine gönderdiği Seyitkul Koydagulov ve Kutlumbet Koştoyev adındaki elçilerin, 30 Ekim 1730'da Rus Hariciye Nezareti memurlarıyla yaptıkları görüşmelerin tutanaklarında "Kazak Hanlarının eskiden Kalmuk Hontayşalarıyla ve de İdil Kalmuklarıyla savaştıkları, bugün ise onlarla barıştıkları, Başkırtlarla da barış içinde yaşamak ve bütünleşmek istedikleri

ancak İmparatoriçe majestelerinin buyruğu olmadan Başkırtların kendileriyle (Kazaklarla) barışmak istemedikleri”82 ismi geçen elçiler tarafından ifade edilmiştir.

Ebu’l-Hayır Han ve Büyük Orda Hanı Colbars, Kazak Ordalarının durumuyla ilgili Çarlık Rusya’ya bilgi vermek için elçilerini göndermişlerdi. Orenburg araştırma ekibinin şefi İ. K. Krillov ve yardımcısı A. İ. Tevkelev, bu elçilerin verdikleri bilgilere dayanarak 24 Ekim 1734’te Rus Hariciye Nezareti’ne bir rapor gönderdiler. Bu raporda, yukarıda sözü geçen Kazak Hanlarının bütün Ordalarıyla birlikte eskiden hâkimiyetleri altında bulunan Taşkent ve diğer yerlere tekrar geri döndükleri, Galdan Tseren’in Çinlilerle savaşa başlamasından dolayı bu yerleri terk ettiği ve Kazakların bugün buralarda sakin bir şekilde yaşadıkları belirtilmekte olup, ayrıca Kazakların kendi Hanları tarafından idare edildikleri, Kalmukların kendilerine elçi göndererek barış içinde yaşamak istedikleri de açıklanmaktadır.83 Kazak Ordaları hakkında verilen bu bilgilerin gerçekliğini Küçük Orda Batırlarından Bukenbay, Rus elçisi A.İ. Tevkelev’in Kazak Ordalarının durumu hakkında bilgi almak ve Kazakları Rusya’nın himayesine çekmek için 1731 yılında Kazak bozkırlarına ilk gelişinde doğruladı.84

Tarihi belgelerden de anlaşıldığına göre Büyük Orda Kazakları XVIII. asrın 30’lu yıllarının başlarında Kalmuk Hanlığından bağımsız olarak yaşamaktaydılar. Ayrıca bu yıllarda Kalmuk-Kazak sınırlarında büyük çaplı askeri çatışmaların olmadığı da görülmektedir.

Ebu’l-Hayır Han ve Semeke Han 1730 yılının sonlarına doğru, Rus uyruğu olan komşu halklarla ve özellikle Nogay ve Sibirya Başkırtlarıyla olan münasebetlerinin gerginleşmesi sonucu, arka cephelerini güvenceye almak maksadıyla Kazak topraklarının güneyinden kalkarak kuzeyine-Rusya sınırına-doğru göç ettiler. Kazak kabileleri ve komşu halklar

arasındaki su kaynakları ve otlak meselesi ile ilgili problemleri çözümlemek için, Kalmuk-Kazak sınırındaki durumun sakinleşmesi onlar için bir fırsattı. Küçük ve Orta Orda göçebe halkıyla Başkırtlar, Yayık, Sibirya Kazakları ve İdil Kalmukları arasındaki anlaşmazlıkları askeri bir çatışmaya dönüştürmeden çözümlemek istiyorlardı. Çünkü uzun yıllar devam eden Kazak-Kalmuk savaşları, Kazakların büyük insan kaybına ve bunun yanında büyük maddi kayıplar vermesine sebep olmuştu.

Anrakay savaşından sonra küçük çaplı askerî çatışmalar dışında Kalmuk-Kazak sınırında kayda değer askerî harekâtlar görülmedi. Her iki taraf arasında barış antlaşması yapılmıştı. Ancak Kazaklarla Kalmuklar arasında askeri ve siyasi gerginliğin tamamen giderilmiş olması söz konusu değildi. Nitekim 1730-31 yıllarında Kazaklar İrtiş Nehrinin yukarı bölgelerine, Altay dağlarına ve Kalmuk topraklarına saldırmışlardır.85 Bu durumu göz önünde bulunduran Ebu’l-Hayır Han, Küçük Orda Kazaklarının kuzeydeki göçebe bölgelerine göç etme kararı aldı. Ebu’l-Hayır Han Rusya sınırına göç etme kararı almakla, başta askeri ve siyasi olmak üzere, sosyal ve ekonomik çıkarlarını garanti altına almayı hesap ediyor ve aynı zamanda da Kazak Ordalarının dış güvenliğini sağlamayı düşünüyordu.

Bütün bunların sonucunda Kazak Ordalarındaki kabile reisleri ve sultanlarının Kazak-Kalmuk ve özellikle Kazak-Başkırt münasebetlerini düzene sokmak; ekonomik, askeri, siyasi münasebetlerini kuzey komşusu Rusya ile münasebet kurarak aşmak, öncelikli meselelerinden biri haline gelmişti.

Özellikle uçsuz bucaksız Rus sınırlarında çadır kuran göçebe Kazak topluluğu için bu mesele çok büyük önem kazanmıştı. İşte bu sebeplerden dolayı daha 1726 yılında özel bir elçilik heyeti Rusya’ya gönderilmiş ancak bir sonuç elde edilemediği yukarıda izah edilmişti.

Kazak-Kalmuk Savaşları (1739-1741) ve Küçük Orda, Orta Orda Kazaklarının Rusya'nın Himayesine girmesi

Kalmuk hükümdarı Tsevan Rabtan'ın 1729'da ölümüyle Kalmuk hükümdarlığına büyük oğlu Galden Tseren geçti. Bu hükümdarın idaresi zamanında Kalmuk Hükümdarlığı çok güçlendi, çok geniş topraklara sahip oldu. Kalmuk Hükümdarlığı toprakları içine Doğu Türkistan vilayetleri, Tiyan-Şan bölgeleri ve Kazak Ordaları'nın bir kısmı-özellikle Büyük Orda-girdi.86

XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarının sonu ve 40'lı yıllarının başında Kalmuk Hanlığının dış siyasetteki genel istikameti Rusya, Kazak Ordaları ve Orta Asya'daki devletlerle arasındaki münâsebetler oldu.87

Kazak Ordalarının siyasi dağınıklığı ve merkezi bir devlet olamayışı Galden Tseren'e cesaret ve imkân veriyordu. Ancak Kalmuk sarayı Rusya'nın tutumundan korkuyordu. Çünkü 30'lu yıllarda Küçük Orda Rus uyrukluğunu kabul etmiş, sonra Orta Orda'nın Han ve bazı Sultanları, idarecileri Çariçe Anna İvanovna'ya sadâkat yemini etmişlerdi.88

XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarının sonu ve 40'lı yıllarının başında Kazak topraklarının Kalmuk Hükümdarlığı sınırındaki durumu yeniden gergin bir hal almıştı. 30'lu yılların sonunda Çin sarayı ile barış imzalayan Kalmuk Hanlığının idareci sınıfı, Kazak ve Orta Asya üzerine saldırılar düzenlemek için askeri ve siyâsi hazırlıklara başladı. Bu saldırıların maksadı yeni askeri ganimetler elde etmek, otlakları genişletmek, zenaat merkezleri ve ticaret yolları üzerinde hâkimiyet sağlamaktı. 1735 yılının baharında Bukenbay Batır, Kalmuk esâretinden kaçan Kazakların anlattıklarını Çar iktidarı memurlarına duyurdu. Bu Kazaklar Çin Bogdihan'ın öldüğünü, Kalmukların Çinlilerle barıştıklarını ve Kalmuk Hükümdarı Galden Tseren'in Orta Orda Kazakları üzerine 20 bin kişilik bir ordu gönderme

hazırlığı içinde olduğunu açıklamışlardı. Muhtemel Kalmuk saldırısına karşı Orta Ordada da asker toplamanın yanında, gerekli tedbirlerin alındığı yukarıda bahsi geçen Kazaklar tarafından ifade edilmişti.89

Böylece Kazak Ordalarına yeni bir saldırı düzenlemeye karar veren ve bunun için gerekli hazırlıkları yapan Kalmuk hükümdarı, Rusya'nın onayını almak maksadıyla 1739 yılında Tobolsk'a Lama Daşi ve Nauriz Kazı adındaki elçileri gönderdi. Elçilere verilen talimata göre saldırının sebebinin, Kazak Hanlarının ve Sultanlarının Kalmuk Hanlığının sınır boyu bölgelerine geçmiş yıllarda düzenledikleri akınların misillemesi olacağı belirtildi.90

Kalmuklar tarafından askeri tehlikenin yaklaştığı 1738-1739 yıllarında, Orta Orda Han ve Sultanları, Kalmukların güney ve güneydoğu sınır bölgelerine askeri yığınak yapmasına karşı yeterli önlem alamadılar. Orta Orda Han ve Sultanları, eski düşmanın olası bir saldırısına karşı hazırlık yapacakları yerde Küçük Orda Batırlarıyla birlikte, İdil Kalmukları ve Yayık Başkırtları üzerine yapılan akınlara katılıyorlardı. Ancak Kalmuk atlarının nal sesleri Kazak topraklarında duyulmaya başladıktan sonra, Orta Orda hükümdarları gönüllü asker toplamaya, ailelerini gizlemeye, sürülerini de güvenilir yerlere sevk etmeye başladılar.91

Kalmuk askerlerinin Kazak toprakları üzerine saldırısı 1739 yılının sonbaharında başladı. Orta Orda aşiretleri üzerine 30 bin kişilik Kalmuk birliği saldırdı. Bu sırada Orta Orda Hanlığının ve diğer Kazak Ordalarının durumu karmaşıktı. Küçük Orda içindeki iç karışıklıklar sona ermemiş, başta Sultan Batır olmak üzere zadegânların bir kısmı Ebu'l-Hayır Han ile düşmanlıklarını devam ettirmekteydiler. Bu sıralarda 1737'de Orta Orda Hanı Semeke Han ölmüş ve yerine Ebu'l-Mamet geçmişti. Büyük Orda Hanı Colbars da 1739 yılında Taşkent'te öldürülmüştü. Ne yazık ki iç çekişmeleriyle uğraşan Kazak zadegânları kendi göçebe kabilelerini

savunmak için gereken önlemleri de alamadılar.92 1739-1740 yılının kış aylarında Septen ve Sarımançi komutasındaki Kalmuk askerleri, güneyden Sırderya nehrinin tepelerinden ve kuzeyden İrtiş tarafından üç Kazak Ordasının üzerine saldırarak Tobol ve İşim boyunca Kazaklar üzerine büyük bir darbe indirdiler.

Kazan Vilayeti kaleminden Moskova Senato kalemine gelen bir habere göre, Kazak Ordaları üzerine 15 bin kadar Kalmuk askerinin saldırdığı, saldırıların İşim ve İrtiş nehirleri kıyısında çadır kurmuş olan Uak ve Girey kabileleri ile Ebu'l-Mamet ve Barak Sultan'ın hâkimiyeti altındaki göçebeler üzerine yapıldığı bildirilmektedir.93

Kalmukların zikredilen tarihlerde yapmış olduğu saldırılarda en büyük darbeye, İrtiş ve İşim nehirleri arasında çadır kuran Orta Orda Kazak aşiretlerinin mâruz kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak mevsim şartlarının kış oluşu, yeterli maddi ve diplomatik girişimlerin yapılamaması, ayrıca Rus hükümetinin takınacağı tavrın bilinmemesi ve diğer sebepler Kalmuk askerlerini Kazak topraklarından çıkarak İrtiş havzasında yerleşmeye sevk etmiştir.94

Bu sırada Kazak Hanı, Kalmuklara karşı Rusya'dan askeri yardım istedi. Ancak bu yardım talebi, 26 Ağustos 1739 tarihinde V. A. Urusov'a gönderilen imparatoriçe emirnamesinde, Kazak Hanı'nın istediği topçu ve toplar, top ve insan gücünün az olması bahane edilerek reddedildi.95 Ancak daha sonra Rus hükümeti, Kalmukların Kazak Hanlığı üzerine yapacakları saldırı planlarını öğrenmiş ve 9 Eylül 1740'ta Orenburg Komisyonu Başkanı Urusov'a, Kalmuklar karşısında ihtiyatlı olmaları hususunda uyarıda bulunmuştur. Bununla birlikte Rus hükümeti, Barak Sultan, Canıbek ve diğer Kazak idarecilerine toplar ve tüfekler dışında, barut96 ve diğer gerekli malların verilmesi konusunda talimat verdiği anlaşılmaktadır.97

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kazak-Kalmuk savaşlarına Rusya ihtiyatlı yaklaşmaktadır. Rusya, Kazak Hanı'nın istediği askeri desteği vermemekle, Kazaklarla güney komşuları arasında başlamışolan önemli askeri çatışmalara seyirci kalma konumunda bulunduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Bu sırada Kazak topraklarının kuzey-doğu ve güney sınırlarındaki Kalmuk askeri harekâtları giderek artmaktaydı. İranlıların Buhara ve Hiveyi istila etmelerinin ardından,98 Kalmuklar da İrtiş ve İşim ırmakları arasında Sırderya bölgelerinde çadır kurmuş olan Kazak aşiretleri üzerine darbe üstüne darbe indirmeye başladılar. Ayrıca Kalmuk saldırılarının yakın bir zamanda daha da sertleşmesi bekleniyordu. Bu durum karşısında Ebu'l-Hayır Han, silah ve askeri yardım talebinin Orenburg idarecileri tarafından reddedilmesinden dolayı Kalmuk Hanıyla kişisel münasebetler kurmaya karar verdi. Kazak Hanı belirli şartlar altında Kalmuk uyrukluğunu kabul etme vaadinde bulunabileceğini ima ederek, böylece Kalmukların Kazak bozkırları üzerinde düzenleyebileceği olası saldırıları ertelemek ve zaman kazanmak istiyordu. Aynı zamanda Hive problemini de çözümleyerek Çarlık hükümetine kendi çıkarları doğrultusunda psikolojik bir etki yapmak istiyordu.

Galden Tseren'in birkaç yıl önce iyi niyet göstergesi olarak Ebu'l-Hayır Hana gönderdiği elçiler, Kazak Hanının nazarında Kalmuk hükümdarının kendisiyle böyle bir diyalog başlatabileceği izlenimi bırakmıştı. Şöyle ki, 1736 yılında Kalmuk Hontayşaları Ebu'l-Hayır'ın Rus himayesini kabul ettiği haberini aldıktan sonra kendisiyle barışmak için elçiler göndermiş ve 1725 yılından beri Kalmuk esâretinde bulunan kardeşinin hanımlarını iâde etmişti. Galden, elçiler vasıtasıyla Kazak hükümdarına, kendisiyle savaş içinde değil barış içinde bulunmak istediğini belirtmiştir. Ayrıca Kazakların Rus uyrukluğunu kabul ettiği gibi isterlerse Kalmuk uyrukluğuna da

geçebileceklerini ifade etmiştir. Yine bugünlerde Kalmukların Kazak Ordalarıyla savaşmadığı ve Çinlilerle de barıştıkları anlatılmıştı. Ebu'l-Hayır Han bu bilgilerin o tarihte kendi adamı Baybek tarafından Orenburg Heyeti başkanı Krillov'a iletilmesini istemiştir.99 Böylece Han, Sırderya'daki kışlık otağında Kalmuk elçileriyle yapmış olduğu bu görüşmelerden ümitlenmişti.

Ebu'l-Hayır'ın Rusya'ya karşı Kalmuklara yakınlaşma siyaseti, Kalmuklarla dost olduğunu gösterme havası, Han'ın Kalmuklar hakkındaki düşüncesini hiçbir zaman değiştirmemişti. Çünkü Kazak Hanı, Hontayşaların politik tutumlarını çok iyi biliyordu. İşte Ebu'l-Hayır Han Rusya'ya karşı oynadığı Kalmuklarla olan bu dostluk oyununu, Kalmukların kendisine teklif ettiği bu tâbiyet meselesini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya karar verdi. Dört yıl sonra Hanın beklediği an geldi. 1740 yılının sonbaharında Kazak Hanı Ebu'l-Hayır, Kalmuk Ordusunun güney birlikleri komutanı Noyan Sarımancının yanına Kutlubet adındaki bir elçisini gönderdi. Kutlubet, Sarımancı'ya Han ile savaş yapmamasını, ayrıca Ebu'l-Hayır Han'ın Türkistan Hanı olarak ilân edilmesi durumunda Galden Tseren'in uyrukluğuna geçeceğini vaat ettiğini bildirdi. Han, sözünü tutacağına dair garanti olarak da kendi oğlu Ayçuvak'ı rehin olarak vermeye hazır olduğunu elçisi aracılığıyla bildirmişti.100

Han, Kalmuk uyrukluğuna geçme konusunda Galden Tseren'e müracaat ettiğini Orenburg Rus İdari makamlarından da gizlememiştir. Gizlemediği gibi Gladişev'e "eğer kendisine Rus askeri yardımı yapılmazsa bu duruma daha fazla katlanamayacağını ve Kalmukların uyrukluğuna geçeceğini birkaç kez bildirmiş ve bu maksatla Kazak elçisi Kutlubet'i Kalmuk hükümdarlığına gönderdiğini Tümgeneral Urusov'a bildirmesini" istemişti. Ebu'l-Hayır Rus subayı ile yaptığı bu konuşmaları sırasında "Sırderya yakınlarında bir şehrin inşa edilmesi için Rus askerlerinin gönderilmesini

defalarca talep etmesine rağmen bugüne kadar Rus hükümetinden bu konuyla ilgili herhangi bir faaliyetin olmadığını ve kendisinin açık bir şekilde aldatıldığını”[101] dile getirerek Rus hükümetine güvenmediğini ifade etmiştir.

Hanın, aslında Kalmuk himâyesini kabul etmeyi aklından bile geçirmediği Gladişev ile yapmış olduğu konuşmalardan anlaşılmaktadır. O, sadece düşmanlarının askeri saldırılarının önüne geçebilmek için, zaman kazanmak maksadıyla böyle bir girişime başvurmuştur. Bizce, Hanın bu düşüncesinden Kalmuk Hükümdarıyla kişisel münasebetini Çarlık hükümetine karşı politik bir baskı aracı olarak kullanmış olabileceği anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında Orenburg memurları Ebu’l-Hayır’ın bu ikazlarının önemini kavrayamadılar. Rus yetkililer Kazak Hanları, Sultanları ve aşiret reisleri ile Kazak-Kalmuk münasebetlerine eskisi gibi seyirci kaldılar.

Bütün bu gelişmelere rağmen Kalmuklar, 1740 yılının sonbaharında Orta Orda toprakları üzerine yeni bir saldırı düzenlediler. Bu saldırı sırasında Kalmuklar, Kazakların daha teşkilatlı bir direnişiyle karşılaştılar. Kazak gönüllü birlikleri Kalmuklara değişik cephelerden darbeler indirdiler. Kalmuk esâretinden kaçan Abız Baybulatov adındaki bir Kazak, Orta Orda Hanı Ebu’l-Mamet başta olmak üzere 2000 kişilik bir Kazak askerinin Kalmuk Hontayşası Galden Tseren’in üzerine saldırdığını, kanlı bir savaşın başladığını, işte o sırada Ebu’l-Mamet ile Orsk’tan dönen ve Rus himâyesini kabul etmiş olan Abılay’ın da bu çatışmalarda aktif bir rol oynadığını[102] haber vermektedir.

1741 Şubat-Mart aylarında Kazak toprakları üzerine Kalmuklar genel bir taarruz planı hazırladılar. Kazak Ordalarında ise düşman karşısında ne yapılacağına dair bir oy birliği yoktu. Ancak yukarıda da açıklandığı gibi 1740 yılında Ebu’l-Hayır, Kalmuk Hükümdarı Tseven Rabtan’a kendi

elçisini göndererek, Türkistan ve Taşkent karşılığında Kalmukların uyrukluğuna geçeceğini ve bir oğlunu da rehine olarak Kalmuk Hükümdarlığına göndereceğini Kazak elçisi vasıtasıyla bildirmişti. 1741 yılında Sibirya Valisi Butirlin ile Galden Tseren’in temsilcisi Lama Daşi arasında görüşmeler oldu. Bu görüşmelerde Kalmuklar Rusya himâyesini kabul eden Kazak Ordalarını ve onların nerede bulunduklarını öğrenmek istediler. Butirlin de bu konu hakkında Orenburg Valisinin daha iyi bilgisi olduğunu açıkladıktan sonra sadece Ebu’l-Hayır’ın Ordasının Rusya uyrukluğunda olduğunu bildiğini söyledi. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki o tarihlerde Ebu’l-Mamet Han ve Abılay Han ile birlikte Orta Ordanın büyük bir kısmı da Rusya himâyesini kabul etmişlerdi. Kalmuk elçileri Lama Daşi ve Naurız Kazı, söz konusu görüşmelerde Galden Tseren’in, Rusya uyrukluğunu kabul eden Kazakları işgal etmeyeceğini, bozkırda yaşayan veya Rusya uyruğu olmayan Kazaklara savaş açacağını ve savaşa Rusya’nın müdahale etmemesi gerektiğini Butirlin’e açıkladılar. Görüşmeler sırasında Butirlin, Kazakların sınır hatlarından geçmesinin yasaklanacağını açıkladı. Bu görüşmelerin sonucundan memnun olarak ayrılan Kalmuk elçileri, Sibirya Valisine resmi olarak 1741 yılının 15 şubatında Kazak Ordaları üzerine savaş başlatacaklarını haber verdiler.103

1741’in Şubat ayı sonunda, Septen ve Galden Tseren’in büyük oğlu Lama Daşi komutasında 30 bin kişilik bir Kalmuk ordusu tekrar Kazak Ordaları üzerine saldırdı ve savaşı sürdürerek Tobol ve İşim’e kadar geldi.104 Askeri harekâtlar 1741 yılının yaz aylarına kadar devam etti. Kalmuk askerlerinden Urgudzjun Galzat adında biri 1 Haziran’da Yamışev kalesine geldi. Şehir komutanlarından Yarbay Zarin’a, Kalmuk baş komutanı Septen’in bir yazısını getirdi. Bu yazıda, Kalmuk komutanı şöyle diyordu: “Ordumun tamamını yanıma alarak kendi Kalmuk topraklarıma

döndüm…" beraberimde Kazak Ordalarından esir ve tüccarlarla birlikte, Kazaklar arasında yaşayan İdil Kalmuklarını getirdim. Bu esirler kadın ve erkek olmak üzere yaklaşık üç bin kişidir. Erkek olanların hepsi gençtir, yaşlı olanların kellelerini kestik. Ben ise ordum ile birlikte kış ve bahar aylarını Ob ve Tobol ırmakları kıyısında geçirdim…".105

Ayrıca Kalmuk ordusunun bir kısmı İşim'den diğer kısmı Taşkent'ten ve üçüncü bir kol da Türkistan'dan olmak üzere bütün Kazakları yıkıp dağıtmaktaydılar. Bu darbelerden kaçan Ebu'l-Mamet, kendi göçebeleriyle beraber Or nehrinden geçerek Orenburg'a doğru yol almakta, Kalmuk ordusu da onu takip etmekteydi. Sonuçta Ebu'l-Mamet Han Küçük Orda topraklarına çekilerek İlek ve Yayık nehirleri kıyılarına yerleşti. Daha sonra Ebu'l-Mamet Han, geriye kalan 30 çadırıyla Yayık'tan aşağıya göç etti.106 Ayrıca Kalmuklarla yapılan bu savaşlarda Abılay Sultan ve arkadaşları da esir düştü.107

1741 yılının Mart ayında Ebu'l-Hayır Han, Kalmukların kendilerini her taraftan kuşattıklarını Orenburg Komisyonu Başkanı Urusov'a bildirdi. Ayrıca kendi göçebe konaklarının bulunduğu yere bir kale yapılmasını rica etti. 1741 yılı sonunda Ebu'l-Hayır'ın temsilcileri, Rus hükümetine Sırderya nehri yanında bir kale kurulması halinde düşmanlarına karşı, özellikle de İran Şahı ve Kalmuklara karşı kendilerini savunabileceklerini açıkladılar.108

Ebu'l-Hayır'ın, Sırderya bölgesinde kale kurulması isteği, İngiliz-Rus antlaşmasından sonra Rusya'nın güneydoğu bölgelerine giden İngiliz ajanları, askerleri, mühendisleri ve tüccarların verdikleri haberlerden de anlaşılmaktadır. Mesela Gokk adındaki bir İngiliz tüccar, Ebu'l-Hayır'la görüşmediğini ancak aldığı habere göre Hanın, Sir Derya yakınında bir şehir kurmak istediğini ve bunun için de Rusya'dan yardım talebinde bulunduğunu bildirmektedir.109

Üç yıldan fazla devam eden bu dönemdeki Kazak-Kalmuk savaşları 1741 yılının Mayıs ayında sona erdi. Bu savaşlar sırasında Kazaklar yer yer başarılı olmakla birlikte, savaşın geneline ve sonucuna bakıldığında çok büyük darbeler almışlardı.[110]

1741 yılının yaz mevsiminde, Küçük ve Orta Orda Hanlarının karargâhlarında Kalmuklarla olan münasebetlerin durumu ele alındı. Bu toplantılarda Kazak idareciler Kalmuklarla savaşı devam ettirmek ya da barış görüşmeleri için diplomatik münasebetler başlatmak konusunda bir takım görüşler ileri sürdüler. Kazak idarecilerinin büyük çoğunluğu barış görüşmelerinin başlamasından yanaydı. Bu hususta Kalmuk hükümdarlığına bir Kazak elçilik heyeti gönderildi.[111] Galden Tseren'e giden Kazak elçilerinin barış tekliflerini, 1742'de Orta Orda göçebe Kazak bölgesine gelen Başkırtlar doğruladı. Bu durumu 11 Kasım 1741 yılında Rusya'ya gitmiş olan Kalmuk tüccarlarının verdikleri bilgilerden öğrenmekteyiz.[112]Galden Tseren, Kazak elçilerinin Kalmuk heyetiyle görüşmeleri sırasında yapmış oldukları barış teklifine birtakım şartlar ileri sürdü. Meselâ Orta ve hatta Küçük Orda'nın kendi uyrukluğuna geçmesi için değişik yöntemler kullandı. Bu yöntemler arasında esirlerin durumu[113] da bulunuyordu. Kalmuk Hontayşaları Ebu'l-Mamet Hanın gönderdiği Kazak elçisi Akçura'ya, bazı şartlarla tüm Kazak esirlerinin serbest bırakılacağını söylediler. Bu şartlar arasında, Kazak Ordalarında bulunan önemli Kazak yöneticilerinin çocuklarından davar ve çadırları ile birlikte rehine olarak on kişinin kendilerine gönderilmesini,[114] ayrıca Başkırt topraklarında bulunan isyancı Karasakal[115] adındaki kişinin derhal yakalanıp iade edilmesini istemektedirler. Kalmuk hükümdarı ancak bu şartların yerine getirilmesi halinde Kazaklara savaş açmayacağını açıklamaktadır. Karasakal'ın yakalanıp gönderilmediği takdirde Kazak elçilerine, savaşın yerini ve zamanını söylemelerini bildirdi.[116]

Ticari maksatla Kazak Ordaları ve Orta Asya'ya giden Gokk, Galden Tseren'in 1742 yılının Nisan ayında Orta Orda Hanı Ebu'l-Memet'e bir belge verdiğini açıklamıştır. Söz konusu belgede Ebu'l-Mamet Han, Batır Sultan ve diğer idarecilerin Türkistan'a gelip orada yaşamaları, istenilen rehineleri göndermeleri, Orta ve Küçük Ordaların her bir çadırından bir tilki kürkünü haraç olarak vermeleri belirtilmektedir. Ayrıca bu belgeye göre Kazakların ticaret kervanlarına serbestçe yol vermeleri ve sınırdaki Kalmuk göçebe kervanlarına saldırmamaları istenmektedir. Kazakların bu belgede belirtilen şartları yerine getirmedikleri takdirde Galden Tseren'in, ordusuyla Orta ve Küçük Orda üzerine giderek bütün göçebe Kazak köylerini talan edeceği açıklanmaktadır. Ebu'l-Hayır Han, 18 Haziran 1742 tarihinde Rus idarecisi Neplüyev'e gönderdiği bir mektupta, Galden Tseren'in bu isteklerini bildirdi.1742 yılının bahar ayında Küçük ve Orta Orda Kazak Sultanları ve Aşiret Reisleri, Kalmuk Hanı Galden Tseren'in isteklerini görüşmek üzere 1500 kişinin katıldığı bir toplantı yaptılar. Toplantıya katılanların büyük bir çoğunluğu, Kalmuk Hanının isteklerinin yerine getirilmesi hususunda karara vardılar. Daha sonra bu durumu Rus idari makamlarındaki yetkililerden Gladişev ve Neplüyev'e bildirdiler. Ayrıca Ebu'l-Hayır Han bu konu ile ilgili Neplüyev ile görüşüp durum değerlendirmesi yapacağını açıkladı.117

Kazakların, Galdan Tseren'in isteklerini kabul etmeleri, doğal olarak Kalmuk hükümdarının uyrukluğunu kabul etmesi anlamına geliyordu. Bu durumda Orta Orda'nın Sultan ve idarecilerinden çoğunluğu Rusya ile bağlarının korunması ve sağlama alınması gerektiği yönünde görüş birliğine vardılar.118 Sultan Barak, Orta Orda ileri gelen asilzadelerin de bulunduğu bir toplantıda Rusya ile dostluk içinde bulundukları dönemde Rusya'nın kötülüğünü görmediklerini ve zor durumda kalmadıklarını, kendi topraklarında rahat yaşadıklarını ifade etmiştir.119 Ebu'l-Hayır Han da

Kazak Ordalarının Kalmuk hükümdarına tabi olmaları durumunda kendi şereflerini yitireceklerini ifade etmekte idi.120

Kalmuk hükümdarının isteklerini yerine getirme doğrultusunda görüş birliği içinde olan Orta Orda'daki ileri gelen yöneticilerin, kendilerine siyasi ve maddi çıkarlar sağlamak için bu görüşte oldukları anlaşıldı. Ayrıca bu görüşte olan yöneticilerin, daha önce Kalmuklar tarafından tutulmuş olan güneydeki Kazak topraklarına geri dönmek için Galden Tseren'in taleplerine evet dedikleri anlaşıldı. Bu sırada Ebu'l-Mamet, kendi oğlunu Kalmuk Hükümdarlığına rehin olarak gönderdi. Ebu'l-Mamet'i örnek alan diğer bazı Sultan ve idareciler de Kalmuklara yakınlaşmak istediler. 1742 Mart ayında Küçük Orda Hanı Ebu'l-Hayır, İmparatoriçe Elizavet Petrovna'ya "Orta Orda Sultan ve yöneticilerinin Kalmuk tarafına yöneldiğini" yazdı.121 Ebu'l-Hayır Han, Galden Tseren'in Kalmuk tâbiyeti konusundaki ültimatomu ile ilgili olarak ve aynı zamanda Orta Orda'dan birçok asilzadenin Kalmuklara yönelmesine karşı şöyle demekteydi: "Diğerleri ne düşünürse düşünsün, nasıl hareket ederlerse etsinler… Allah'ın adıyla Rusya'ya vermiş olduğum söz ve yemine sadık kalacağım. Çünkü Kalmukları biz çok eskiden tanıyoruz. Bu sebeple yalnız bugün değil eskiden de onların isteklerine riayet etmedik".122

Ebu'l-Hayır'ın, Orta Orda'nın belli başlı bazı yöneticilerinin Kalmuklara yakınlaşmasını Rus idari makamlarına şikayet etmesi, kendisinin Rusya'ya karşı ne kadar sadık bir uyruk konumunda olduğunu göstermesi bakımından çok ilginçtir. Ayrıca Ebu'l-Hayır, işi daha da ileriye götürüp İ. İ. Neplüyev'den Ebu'l-Mamet Han, Barak Sultan ve Batır Sultanların ve ayrıca kendisinin belirleyeceği diğer soylu Aşiret Reislerinin, rehine konumunda tutuklanmasını istemekte idi. Ebu'l-Hayır, böyle yapmakla Kazak halkının Kalmuk hükümdarı Galden Tseren'in

uyrukluğuna geçmeyi düşünmeyeceğini Rus makamlarına anlatmaya çalışmakta idi.123

Kazak-Kalmuk Savaşlarının Sonucunun Değerlendirilmesi

Yaklaşık iki asra yayılan ve halk hikâyelerine de konu olan, Kazak-Kalmuk mücadelesinde her iki taraf da çok insan kaybı verdi. Bu savaşların temelinde meralara sahip olma yüzünden ortaya çıkan rekabet yatmaktaydı. Göçebe hayvancılık ekonomisinin gelişmesi sadece ve sadece otlaklık alanların sürekli genişlemesine bağlıydı. Bu sebeple Zadegânların mülkiyetindeki toprakların yeniden paylaşılması ve otlaklık alanların yeniden bölüşülmesi için savaşın kaçınılmaz olduğu bir gerçekti. Kalmuk zadegânlarının otlak arayışlarındaki genişleme alanı sadece batıya doğru olabilirdi, çünkü doğuda Çin İmparatorluğu ile savaşıyorlardı. Sonuçta XVIII. asra gelindiğinde, bu mücadelenin sadece mera meselesi olmadığı ve başka sebeplerin de olduğu ortaya çıktı. Kalmuk zadegânları, Kazak topluluğunun kabilelerine sürekli baskın yaparak onların hayvanlarını, otlaklarını, mal varlıklarını ellerinden almışlar, kimi zaman da bütün soylarını ve köylerini yok ederek Kazakları arka arkaya yenilgiye uğratmışlardır. Böylece Kalmuk Hontayşaları otlaklık alanlar dışında, güney Kazak topraklarının ticaret ve zenaat merkezlerini de ele geçirdiler. Doğal olarak bu durum, Kalmuklara sadece ticaret ve zenaat merkezlerini değil, ayrıca Kazak topraklarıyla, Rusya’yı ve diğer doğu ülkelerini birbirine bağlayan kervan yollarının geçtiği alanları da açmış oldu.

Bunun yanı sıra şunu da hatırlatmak gerekir ki, Kalmuk Hükümdarlığının Kazak Ordalarına düzenlemiş olduğu askerî yayılma harekâtı, Kazak toplumunda neredeyse telafisi çok zor olan sonuçlara sebep oldu. Kalmuk saldırıları sonucunda Kazaklar sadece maddi ve insan kaybına uğramakla kalmayıp, ayrıca bir süre için Semireçye bölgesindeki zengin otlaklarını da kaybettiler. Göçebe yollarına zarar verildi, Sırderya ve

Semireçye’deki ziraat kültürünün ocakları yok edildi. Büyük göçebe kütlelerinin Orta Asya’ya göç etmesi oradaki sosyal, siyasi ve ekonomik hayatı karmaşık bir hale soktu. Orta Asya kasabalarının zaten yoğun olan nüfusu daha da yoğunlaştı. Bu aç insan kitlesi, Türkistan’daki yerleşik ahaliyi de açlığa sürükledi. Kazak kabileleri için bu topraklar verimsiz ve göçebe halk için rahat hayat sürdürebilecek topraklar olmadığı için eski yurtları olan batıya ve kuzeybatıya doğru göç etmek zorunda kaldılar. Bu göç büyük zorluklar içinde gerçekleşti. Bu durum bir süre sonra Yayık ve İdil arasındaki göçebe toprakları meselesini karmaşık bir hale getirdi. Bu yüzden Kazaklar, İdil Kalmukları ve Başkırtlarla sürekli çatışmak durumunda kaldılar.

Bu gelişmeler karşısında Kazaklar, düşmanlarına karşı kendilerini himaye edecek güçlü bir yardıma ihtiyaç duydular. Hive ve Buhara gibi kendi soydaşlarına güvenemezlerdi.

Çünkü onlar da iç ve dış siyasi mücadelelerden başlarını kaldıramıyor, ayrıca esaret altına düşme tehlikesiyle karşı kaşıya bulunuyorlardı. Çaresiz bu yardım için tek baş vurulacak ülke en yakın komşusu Rusya’dan başkası olamazdı. Ancak Kazak-Kalmuk savaşlarına Rusya ihtiyatlı yaklaşmıştı.Bu komşu ülke, Kazak Hanı Ebu’l-Hayır’ın istediği askeri desteği vermemekle, Kazaklarla güney komşuları arasında başlamış olan askeri çatışmalara seyirci kalma konumunda bulunduğunu açık bir şekilde göstermişti. Rusya’nın bu tutumuna rağmen Küçük Orda Hanının şahsi girişimleri ve çevresindeki yakın adamlarının kendisini desteklemesi doğrultusunda bu ülkeye elçi gönderme kararı alındı.

Ebu’l-Hayır Hana havale edilen bu sosyal ve siyasi mesele daha sonraları değiştirilerek Küçük ve Orta Ordaların Rusya’nın himayesine alınması şekline dönüştü. Bunun sonucunda XVIII. asrın 30’lu yıllarında Küçük Orda Rus uyrukluğunu kabul etmiş, sonra Orta Orda’nın Han ve

bazı Sultanları, idarecileri Çariçe Anna İvanovna'ya sadâkat yemini etmişlerdi.

Böylece Kalmuklarla mücadele sonucunda Kazaklar ikiye bölündü. Küçük ve Orta Orda'nın bir kısmı Rus sınırlarına gittiler ve daha ileriki tarihlerde Rus himayesine girdiler. Büyük Ordanın yaklaşık tamamı ve Orta Ordanın bir kısmı ise ikinci kez Kalmuklara mağlup olarak tam 30 yıl Kalmuklarla mücadele ettiler. Ta ki 1757 yılında Kalmukların Çinliler tarafından ortadan kaldırılmasına kadar Kalmuk hâkimiyetinde yaşamak zorunda kaldılar.124 Bu olaylarda Kazakların hanları, sultanları, beyleri ve kahramanlarının suçlu olmadığını düşünmek kanaatimizce doğru olmaz. Çünkü Kazak halkının bu duruma düşmesinde onların kendi aralarındaki iktidar mücadelesi de önemli rol oynamıştır. Sonuçta bu durumun hadiselerin Rusya'nın tâbiyetine girme noktasına gelmesinde etkili oluğu görülmektedir.

1 Orta Asya ve Kazak Ordalarında "Kalmuk (Kalmak)", Çin'de "Elet", Moğolca'da "Zun-gar" olarak adlandırılmaktadırlar. Bkz. R. V., Suleymanov, "Rol i Mesta Ablaya v Natsonalna-Asıvabaditelnoy Barbe i Abyedinenii Kazahskova Naroda v Vedinoy Gasudarstva v XVIII. Veke. ", Abılay Han Kenesarı, Almatı, 1993, s. 27; bir başka kaynakta da Kalmuklar "Oyratlar" olarak adlandırılmışlar ve Oyratların "Jungar Kalmukları" olduğu belirtilmiştir. Bkz. V. A., Moisyeyev, "Nekatoriye Vaprosı Kazahsko-Djungarskih Atnaşeniy v Sovyetskoy İstoriografii" Vaprosı İstoriografii i İstoçnikovedeniya Kazahstana (Dorevoliotsinonnıy Period), Alma-Ata, 1988, s. 134-135; Rene Grousset, Oyrat, Kalmuk, Cungar her üç isim de aynı topluluğu (Batı Moğolları) gösterdiğini ve Oyratların 1620'den sonra Jungar milletini teşkil ettiklerini belirtmektedir. Bkz. Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1993, s. 477, 482; Kazak Sovyet Ansiklopedisinde de, Oyrat

kabilelerinin 1635 yılında birleşip Jungar Hanlığını kurdukları açıklanmaktadır. Bkz. Kazak Sovyet Entsiklopediyası (K. S. E.), T. 6, Alma-Ata, 1975, s. 380.

2 Nebijan Mukametkanulı, Tarihi Zertteuler, (Çev. Kojebekov Ahat), Almatı, 1994, s. 41-42.

3 Tınışbayev, İstoriya Kazahskogo Naroda, Alma-Ata, 1993, s. 186; A. Zeki Velidî Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, 2. Baskı, s. 152, 157.

4 Kazak Sovyet Entsiklopediyası (K. S. E.), Tom 6, s. 241; Seyfi Çelebi ve eserinin muhtevası hakkında bkz. Mahmut Ak, “Seyfi Çelebi”,

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, 1999, s. 527.

5 Tınışbayev, a.g.e., s. 186.

6 Nebijan Mukametkanulı, Tarihi Zertteuler, s. 43.

7 V. A., Moisyeyev, “Nekatoriye Kazaksko-Djungarski Atneşeni., s. 135, 146-147.

8 Nebijan Mukametkanulı, Tarihi Zertteuler, s. 44.

9 Bartold, V. V., Oçerk İstorii Semireçya, Semireçya Oblast, 1898, s. 91-92; Nebijan Mukametkanulı, Tarihi Zertteuler, s. 44; W. Barthold, “Kalmuklar”, İslâm Ansiklopedisi, C. VI, s. 140.

10 Kalmuk Hükümdarlarına verilen ünvan.

11 Nebijan Mukametkanulı, Tarihi Zertteuler, s. 45.

12 Tınışbayev, a.g.e., s. 186.

13 Nebijan, Mukametkanulı, Tarihi Zertteuler, s. 45-46; K. S. E., Tom 6, s. 241.

14 K. S. E., Tom 6, s. 380; K. S. E., Tom 6, s. 241.

15 Mehmet, Saray, Kazak Türkleri Tarihi “Kazakların Uyanışı”, İstanbul, 1993, s. 20.

16 Bartold, V. V., Oçerk İstorii Semireçya, s. 93.

17 S. A., Aspendiyaroviç, Kazahstan Tarihinin Oçerkteri, Almatı, 1994, s. 41-43; Ayrıca Bk. S. D., Asfendiyarov, İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen), Alma-Ata, 1993, s. 103.

18 V. A., Moisyeyev, Djongorskoye Hanstva i Kazaki (XVII. -XVIII. vv.), Alma-Ata, 1991, s. 61, 67-70; İstoriya Kazahskoy SSR (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney v Piyatih Tomah), T. 3, Alma-Ata, 1979, s. 16-17; K. S. E., Tom 6, s. 380.

19 İstoriya Kazahskoy SSR, T. 3, s. 17; R. V., Suleymanov-V. A., Moisyeyev, İz İstorii Kazahstana XVIII. Veka, Alma-Ata, 1988, s. 20.

20 a.g.e., T. 3, s. 15.

21 Ç. Ç., Valihanov, Sabraniye Saçineniy Vı Piyatı Tomah, T. 1, Alma-Ata 1961, s. 426; M., Mukanov, Kazak Jerinin Tarihi, almatı, 1994, s. 16.

22 İstoriya Kazahskoy SSR, T. 3, s. 13.

23 A. İ., Levşin, Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih İli Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey, T. 2, Sankt-Peterburg, 1832, s. 66, 69; İstoriya Kazakskoy SSR, T. 3, s. 14-15.

24 Moisyeyev, V. A., “Nekatoriye Vaprosı Kazaksko-Djungarski Atneşeni., s. 135.

25 İstoriya Kazahskoy SSR, T. 3, s. 15.

26 YASAK: Herkesten alınan (genellikle kürk şeklinde verilen çok ender bir şekilde de parayla ödenen) bir vergi türüdür. Yasak vergisini ödeyen yabancılara “Yasakçı” adı verilirdi. Bkz. P. İ., Rıçkov, İstoriya Orenburgskaya (1730-1750), Orenburg, 1896, s. 6; Yasak: Haraç, tabii vergi. Bk. Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (K. R. O.) v XVI-XVIII. vekah (Sbornik Dokumentov İ. Materıalov) Tom 1, Alma-Ata, 1961, s. 733.

27 A. İ., Dobrosmıslov, Materiali Pa İstorii Rassii Orenburg, T. 2, Orenburg, 1900, s. 61-62, K. R. O., T. 1, Belge No: 33, s. 62, 49.

28 Apollov. N. G., Prisayedineniye Kazahstana K Rassiya v 30-h godah. XVIII. Veka., Alma-Ata, 1948, s. 47.

29 Zimanov S. Z., -Öserov, N. İ., “Jetı Jargı” Jaylı, Problemı Kazahskogo Obıçnogo Prava, Alma-Ata, 1989, s. 127.

30 Tafsilat için Bk. Tavke Hanın koymuş olduğu yasalara. Levşin, Opisaniye., T. 3, s. 169-180; T. İ., Sultanov, Koçeviye Plemana Priarala vı XV. -XVII. vv. Moskova 1982, s. 113-121; S. G., Klyaştornıy, -T. İ., Sultanov, Kazahstan Letapis Tryöh Tisiçyeletiy, Alma-Ata, 1992, s. 315-324.

31 Reşit Rahmeti Arat, “Kazakistan”, İslâm Ansiklopedisi, C. VI. s. 499; Kazak SSR tarihinden başlıyarak bir çok dökümanda Jangirden sonra (1680 yılında) Han tahtına Tavkenin oturduğu belirtilmektedir. Bkz. Salğaraulı, K., Handar Kestesi: (Şığıs Handarının Jılnamalık Kestesi), Almatı, 1992, s. 41-42; Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, Tom, X, Almatı, 1977, s. 623; Farklı tarih gösterenler de var. Mesela, Apollov, 1678 tarihini gösteriyor. Bkz. Apollov, N. G., Prisoyedineniye Mladşego Cuza K Rossii B 30-h XVIII. B., Alma-Ata, 1948, s. 64.

32 Apollov, Prisoyedineniye Mladşego Cuza K Rossii, s. 64.

33 Saken Sozakbayev, Tavke Han Jetı Jargı, Almatı, 1994, s. 15; Ayrıca Bkz., Doğan, Orhan, Ebu’l-Hayır Han Dönemi Kazak-Rus Münasebetleri (1718-1748), (Basılmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 25.

34 Sozakbayev, Tavke Han Jetı Jargı, s. 15.

35 Sozakbayev, Tavke Han Jetı Jargı, s. 17.

36 Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (K. R. O.) v XVI-XVIII. vekah (Sbornik Dokumentov i Materıalov) Tom 1, Alma-Ata, 1961, s. 406, 407; S., Sozakbayev, Tavke Han (Jetı Jargı), Almatı, 1994, s. 9.

37 “Beyler Meclisi”ne Kazaklarda “Biyler Kenesi” denmektedir. Bkz. K. S. E., T. 2, kolon 3, s. 328; Bu devlet organı Kazak devletinin siyasi düzeninde çok önemli haklara sahip olmakla birlikte, iç ve dış siyaseti gerçekleştirmede de büyük katkılar sağladı. Üç Orda arasındaki ihtilaflı meseleleri çözmek ve bölücü faaliyette bulunan Sultanlar üzerinde karar vermede sınırsız rol üstlenmişlerdir. Belli bir meselede verdikleri kararların hukuki güce sahip olduğu, bu kararlara Hanın bile itiraz edemediği ifade edilmiştir. Tafsilat için Bkz. Sozakbeyev, a.g.e., s. 10-11; Zimanov, “Jetı Jargı” Jaylı, Problemı., s. 137; İrina, Yerofyeyava, Han Abulhair (Polkovadets, Pravitel, İ Politik), Almatı, 1999, s. 32.

38 Sozakbayev, a.g.e., s. 11; Zimanov, “Jetı Jargı” Jaylı, Problemı., s. 125.

39 İstoriye Kazakskoy, SSR, T. 3, s. 14.

40 Sozakbayev, Tavke Han., s. 12-13.

41 Sozakbayev, a.g.e., 13-14.

42 Sozakbayev, a.g.e., s. 23.

43 K. R. O., T. 1, Belge No: 26, s. 35-36; Rıçkov, İstoriya Orenburgskaya, s. 39, 71.

44 K. R. O., T. 1, Belge No: 70, s 148; Kudayberdi Ulı Şakarim, Rodoslavnaya Turkov, Kirgizov, Kazahov i Hanskih Dinastiy, Alma-Ata, 1990, s. 97.

45 K. R. O., T. 1, Belge No: 33, s. 62; Tınışpayev, İstoriya Kazahskogo Naroda, s. 91, 103.

46 K. R. O., T. 1, Belge No: 33, s. 62; Belge No: 62, s. 125, Belge No: 103, s. 268; Belge No: 105, s. 272; Belge No: 185, s. 486-489; Belge No: 186, s. 489.

47 K. R. O., T. 1, Belge No: 33, s. 62; Belge No: 70, s. 148.

48 K. R. O., T. 1, Belge No: 70, s. 155, 163; Belge No: 178, s. 469.

49 K. R. O., T. 1, Belge No: 33, s. 62-68; Belge No: 88, s. 213; Belge No: 167, s. 433.

50 Kayıp Hanın ölümünden sonra Orta Ordanın Hanı olarak Bolat'tan söz ediliyor. Hatta Bolat'ın Tavke'den sonra aynı zamanda üç Kazak Ordasının Büyük Hanı olduğu da ifade edilmiştir. Bk. N. G., Apollov, Prisayedineniye Kazakhstana k Rassiya v 30-h gg. XVIII. v, Alma-Ata, 1948, s. 131-135.

51 K. R. O., T. 1, Belge No: 166, s. 428; V. Ya., Basin, "Kazahstan vı Sistema Vıneşney Politiki Rassii. vı Pervoy Palavine XVIII. Veka". Kazakistan v XV. -XVIII. Vekah, Alma-Ata, 1969, s. 60.

52 Moisyeyev, "Abulhair (Nabrosak Politiçeskoga Portreta)", İzvestiya Akademi Nauk Respubliki Kazahstan, Seria Obşistvennih Nauk (İANRK., SON.), 3 (183), May-İyun, Alma-ata, 1992, s. 39-40; T. İ., Sultanov, "Sasloviye Sultanov v Kazahskom Hanstve XV-XVII. Vekov, " Kazahstan v Epohu Feodalizme, Almatı, 1981, s. 143; Ebu'l-Hayır'ın Han olması Cengiz nesline değil geniş bir aile yapısı ve güçlü kabile ve kahramanların desteğinin yanında ayrıca kendisinin göstermiş olduğu kahramanlığa dayandırılıyor. Bkz. Sultanov, a.g.m., s. 143.

53 V. A., Moisyeyev, "Abulhair (Nabrosak Politiçeskova Portreta)"., s. 40.

54 Moisyeyev, a.g.m., s. 40.

55 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 82-83.

56 Levşin, Opisaniye., T. 2, s. 66-67.

57 Tınışpayev, İstoriya Kazahskogo Naroda, s. 188.

58 K. R. O., T. 1, Belge No: 33, s. 49; Belge No: 62, s. 126; Levşin, Opisaniye., T. 2, s. 69; V. V., Bartold, Oçerk İstorii Semireçya, Semireçya Oblast, 1898, s. 95; Moisyeyev, Djungarskoye., s. 73.

59 Levşin, a.g.e., T. 2, s. 69.

60 Levşin, a.g.e., T. 2, s. 69-70; Levşin, a.g.e., Almatı, 19962, s. 167.

61 “Aktaban Şubrındı” “Tabanları aşınana kadar halkın tamamının kaçışı” veya “yalın ayak taban bozulup beyaz olana kadar halkın kaçışı” demektir. Bu dönem Büyük ve Orta Orda Kazakları arasında “Alka göl sulama” yani “Sır Derya güneyinde, Mirza Çölü sınırında olan Alka

Göl adındaki tuzlu göllerden su içilen zaman” veya “Alka Göl yakınında güçsüzlükten yere düşülen zaman” anlamına gelir. “Keyin Sovgan” “Ak ağacı emmek, ak ağaç suyuyla susuzluğunu gidermek” demektir. Küçük Ordada ise “Savran Aynalgan” yani Sır Derya havzasındaki eski “Savran” şehri etrafında (Şaman inacına göre dua eder gibi) dolaşan ve dönen zaman” demektir. Bu söz Savran Kasabasını geçtikten sonra söylenmiştir. Bk. Tınışpayev. a.g.e., s. 189-191; Ayrıca Bkz. A. Zeki Velidî Togan, Bugünkü Türkili. s. 169-170.

62 Tınışpayev, İstoriya Kazahskogo Naroda, s. 189-191.

63 İstoriya Kazahskoy SSR, T. 3, s. 199; Baymirza, Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 14; Saray, Kazak Türkleri., s. 20.

64 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 74.

65 Tınışpayev, İstoriye Kazakskova Naroda, s. 71.

66 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 78. Levşin, Opisaniye., T. 2, s. 70-71.

67 G. İ., Semenuk, Problemi İstorii Koçevih Plemen i Narodov Perioda Feodalizma (Na Materialah Kazahstan), Kalinin, 1974, s. 87; Moisyeyev, Djungarskoye., s. 72; Levşin, Opisaniye., T. 2, s. 71.

68 Levşin, Opisaniye., T. 2, s. 71-73; K. S. E., T. 6, s. 262.

69 Kalmukların öldüğü yer.

70 İstoriya Kazahskoy SSR, T. 3, s. 21; Moisyeyev, a.g.e., s. 79; Mukanov, Kazak Jerının Tarihi, s. 12; Suleymanov, İz İstorii., s. 23.

71 Tınışpayev, İstoriya Kazahskogo Noroda, s. 194.

72 Bolşoya Sovyetskaya Entsiklopediya, T. 19, Moskova, 1953, 2. Baskı, s. 329.

73 Kalmukların inlediği, ağladığı yer.

74 Suyunu köpeklerin bile içmediği Alakul gölü.

75 Tınışpayev., a.g.e., s. 193-194.

76 Anlaşmazlıkların kesin olarak sebebi bilinmemekle beraber Orta Ordadan Semeke, Küçük Orda'dan Ebu'l-Hayır ölen Tavkenin oğlu Büyük Han Bolat'ın yeri üzerine hak iddia ettiler. İstoriya Kazahskoy, SSR, T. 3, s. 22-23.

77 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 80-81; İstoriya Kazahskoy SSR, T. 3, s. 22.

78 Moisyeyev, a.g.e., s. 106.

79 Rus Kazakları.

80 K. R. O., T. 1, s. VI; Belge No:, 150, s. 385; Levşin, Opisaniye., T. 2, s. 70.

81 K. R. O., T. 1, Belge No: 25, s. 35, Belge No: 27, s. 37-40.

82 Materialı Po İstorii Politiçeskova Stroya Kazahstana, T. 1, Belge No: 2, Alma-Ata, 1960, s. 11; K. R. O., T. 1, Belge No: 26, s. 37.

83 K. R. O., T. 1, Belge No: 56, s. 120-121.

84 K. R. O., T. 1, Belge No: 33, s. 62; Ayrıca Bk. Aynı Belgenin 49. Sh. 'de Tavkelev'in bir sorusu karşısında Ebu'l-Hayır Han da yukarıda bahsi geçen şehirlerin eskiden kendi ellerinde olduğunu açıklamıştır.

85 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 102-104.

86 Ş. V., Çimitdorjiyev, Vızaimotnaşeniya Mongolii i Rassii XVII. - XVIII. vv., Moskova-1978, s. 145, 147.

87 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 112.

88 Orhan, Doğan, Ebu'l-Hayır Han Dönemi Kazak-Rus Münasebetleri (1718-1748), s. 88-102, 122-126.

89 Süleymanov, -Moisyeyev, İz İstorii., s. 32-33.

90 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 112-113.

91 İ. İ., Kraft, Sbornik Uzakoneniy A Kirgizah Stepnıh Oblastey, Orenburg, 1898, s. 6-8; Moisyeyev, a.g.e., s. 113-114; V. Y., Basin, Rossiya i Kazaskiye Hanstva v XVI-XVIII. VV., Alma-Ata, 1971, s. 159.

92 Suleymanov, -Moisyeyev, İz İstorii., s. 33; Moisyeyev, Djungarskoye., s. 114, Çimitdorjiyev, Vızaimotnaşeniya., s. 148.

93 Suleymanov, -Moisyeyev, a.g.e., s. 33-34; Moisyeyev, a.g.e., s. 115.

94 Moisyeyev, a.g.e., s. 115.

95 Kraft, Sbornik Uzakoneniy., s. 7.

96 Rus Elçisi Tavkelev Kazak topraklarında kaldığı süre (1731-1733) içinde "Kazakların top dökmenin ne olduğunu bilmediklerini, toplarının bulunmadığını, silah yapamadıklarını, silahlarını Hive ve Buhara'dan koyun ve at karşılığında satın aldıklarını, kendilerinin barut ve güherçile yapabildiklerini, büyük fabrikalarının bulunmadığını, ok ve yayı fazla kullanmadıklarını, savaş sırasında fitilli silahları fazlaca kullandıklarını" kendi günlüğünde anlatmaktadır. Bk. K. R. O., T. 1, Belge No: 33, s. 86.

97 Moisyeyev, a.g.e., s. 115.

98 Rıçkov, Orenburgskaya., s. 56; Levşin, Opisaniye., T. 2, s. 146.

99 K. R. O., T. 1, Belge No: 62, s. 126.

100 K. R. O., T. 1, Belge No: 76, s. 182; Moisyeyev, Djungarskoye., s. 124.

101 K. R. O., T. 1, Belge No: 76, s. 182.

102 Suleymanov, -Moisyeyev, İz İstorii., s. 34; Moisyeyev, Djungarskoye., s. 115-116.

103 Moisyeyev, a.g.e., s. 116-117.

104 Suleymanov, -Moisiyeyev, a.g.e., s. 34; Moisyeyev, a.g.e., s. 118; Çimitdorjiyev, Vızaimootnoşeniya., s. 149.

105 Suleymanov-Moisyeyev, İz İstorii., s. 34.

106 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 119.

107 Çimitdorjiyev, Vızaimotnaşeniya., s. 149; Suleymanov-Moisyeyev, a.g.e., s. 34; Abılay'ın esaretiyle ilgili bilgi için ayrıca Bk. Abuyev, K., "Abılay i Nekatoriye Vaprosı Kazahstanskoy İstoriografii", (İANRK., SON.), No: 3 (I83), Alma-Ata, l992, s. 44-51; Bu savaşlarla ilgili ayrıca Bk. S. E., Tolıbekov, Koçevoye Obşistva Kazahov v XVIII. Naçale XX. Veka (Politika Ekonomiçeskiy Analiz), Alma-Ata, 1971, s. 265-266.

108 Moisyeyev, a.g.e., s. 119.

109 P. E., Matviyevski, "A Roli Orenburga v Russko-İndiyskoy Targovle v XVIII. v. " İstoria SSSR, S. 1, Yanvar-Fevral, Moskova, 1969, s. 102.

110 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 121.

111 Moisyeyev, a.g.e., s. 121, Suleymanov-Moisyeyev, İz İstorii., s. 36.

112 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 122.

113 Eski bir geleneğe göre Kazaklarla Kalmuklar arasında askeri çatışmalardan sonra esir değiş-tokuşu yapılıyordu. Bk. Suleymanov-Moisyeyev, İz İstorii., s. 36.

114 Sultan Barak, Batır, Canibek v. d. olmak üzere.

115 Karasakal, Kazak Ordalarında Kalmuk Hükümdarının oğlu "Suna Batır" olarak bilinmektedir. Bkz. Moisyeyev, Djungarskoye., s. 122.

116 Moisyeyev, a.g.e., s. 122.

117 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 124-125.

118 K. R. O., T. 1, Belge No: 96, s. 239.

119 K. R. O., T. 1, Belge No: 105, s. 270.

120 K. R. O., T. 1, Belge No: 75, s. 175.

121 Moisyeyev, Djungarskoye., s. 125-126.

122 K. R. O., T. 1, Belge No: 82, s. 191.

123 M. P., Viyatkin, “K İstorii Raspada., Materialı Pa istorii Kazahskoy SSR (1741-1751 gg.), T. 2, Alma-Ata, 1948, s. 10.

124 Tınışpeyev, İstoriya Kazahskogo Naroda, s. 185.

Abuyev, K., “Abılay i Nekatoriye Vaprosı Kazahstanskoy İstoriografii”, (İANRK., SON.), No: 3 (I83), Alma-Ata, l992.

Ak, M., “Seyfi Çelebi”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, 1999.

Alpargu, M., Yeniçağda Kazak Türkleri, Ankara, 1996.

Apollov. N. G., Prisayedineniye Kazahstana K Rassiya v 30-h godah. XVIII. Veka., Alma-Ata, 1948.

Apollov, N. G., “Prisoyedineniye Mladşego Cuza K Rossii B 30-h XVIII. B.”, İzvestiya Akademii Nauk Kazashkoy SSR, Seriya İstoriçeskaya, nr. 49, vıp. 4, Alma-Ata, 1948.

Arat, Reşit Rahmeti “Kazakistan”, İslâm Ansiklopedisi, C. VI.

Asfendiyarov, S. D., İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen), Alma-Ata, 1993.

Aspendiyaroviç, S. A., Kazahstan Tarihinin Oçerkteri, Almatı, 1994.

Barthold, W., “Kalmuklar”, İslâm Ansiklopedisi, C. VI.

Bartold, V. V., Oçerk İstorii Semireçya, Semireçya Oblast, 1898.

Basin, V. Y., “Kazahstan v Sistema Vıneşney Politiki Rassii. v Pervoy Palavine XVIII. Veka”, Kazakistan v XV. -XVIII. Vekah, Alma-Ata, 1969.

Basin, V. Y., Rossiya i Kazaskiye Hanstva v XVI-XVIII. VV., Alma-Ata, 1971.

Bolşoya Sovyetskaya Entsiklopediya, T. 19, 2. Baskı, Moskova, 1953.

Çimitdorjiyev, Ş. V., Vızaimotnaşeniya Mongolii i Rassii XVII. -XVIII. VV., Moskova-1978.

Dobrasımıslov, A. İ., Materiali Pa İstorii Rassii Orenburg, T. 2, Orenburg, 1900.

Doğan, Orhan, Ebu’l-Hayır Han Dönemi Kazak-Rus Münasebetleri (1718-1748), (Basılmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

Doğan, Orhan, “Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı)”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, (4. sayıda yanlanacaktır).

Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu, (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1993.

Hasenov, Abdikarim, Kazak Tarıhının 5000 Jıldık Bayanı, Almatı, 1996.

Hayit, Baymirza, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

İstoriya Kazahskoy SSR (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney v Piyatih Tomah), T. 3, Alma-Ata, 1979.

Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya v XVI-XVIII. vekah (Sbornik Dokumentov İ. Materıalov) Tom 1, Alma-Ata, 1961.

Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, Tom, X, Almatı, 1977.

Kazak Sovyet Entsiklopediyası (K. S. E.), Tom, VI, Alma-Ata, 1975.

Klyaştornıy, S. G., -Sultanov, T. İ., Kazahstan Letapis Tryöh Tisiçyeletiy, Alma-Ata, 1992.

Kraft, İ. İ., Sbornik Uzakoneniy A Kirgizah Stepnıh Oblastey, Orenburg, 1898.

Levşin, A. İ., Opisaniye Kirgiz-Kaysakskih İli Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey, T. 2, Sankt-Peterburg, 1832.

Mağavin, Muhtar, Kazak Tarihinin Alippesi, Almatı, 1995.

Materialı Po İstorii Politiçeskova Stroya Kazahstana, T. 1, Alma-Ata, 1960.

Matviyevski, P. E., “A Roli Orenburga v Russko-İndiyskoy Targovle v XVIII. v. ” İstoria SSSR, S. 1, Yanvar-Fevral, Moskova, 1969.

Mukametkanulı, Nebijan, Tarihi Zertteuler, (Çev. Kojebekov Ahat), Almatı, 1994.

Mukanov, M., Kazak Jerinin Tarihi, almatı, 1994.

Moisyeyev, V. A., “Nekatoriye Vaprosı Kazahsko-Djungarskih Atnaşeniy v Sovyetskoy İstoriografii” Vaprosı İstoriografii i İstoçnikovedeniya Kazahstana (Dorevoliotsinonnıy Period), Alma-Ata, 1988.

Moisyeyev, V. A., Djongorskoye Hanstva i Kazaki (XVII. -XVIII. vv.), Alma-Ata, 1991.

Moisyeyev, “Abulhair (Nabrosak Politiçeskoga Portreta)”, İzvestiya Akademi Nauk Respubliki Kazahstan, Seria Obşistvennih Nauk (İANRK., SON.), 3 (183), May-İyun, Alma-ata, 1992.

Rıçkov, P. İ., İstoriya Orenburgskaya (1730-1750), Orenburg, 1896.

Salğaraulı, K., Handar Kestesi: (Şığıs Handarının Jılnamalık Kestesi), Almatı, 1992.

Saray, Mehmet, Kazak Türkleri Tarihi “Kazakların Uyanışı”, İstanbul, 1993.

Semenuk, G. İ., Problemi İstorii Koçevih Plemen i Narodov Perioda Feodalizma (Na Materialah Kazahstan), Kalinin, 1974.

Sozakbayev, Saken, Tavke Han Jetı Jargı, Almatı, 1994.

Suleymanov, R. V., -Moisyeyev, V. A., İz İstorii Kazahstana XVIII. Veka, Alma-Ata, 1988.

Suleymanov, R. V., “Rol i Mesta Ablaya v Natsonalna-Asıvabaditelnoy Barbe i Abyedinenii Kazahskova Naroda v Vedinoy Gasudarstva v XVIII. Veke. ”, Abılay Han Kenesarı, Almatı, 1993.

Sultanov, T. İ., “Sasloviye Sultanov v Kazahskom Hanstve XV-XVII. Vekov”, Kazahstan v Epohu Feodalizme, Almatı, 1981.

Sultanov, T. İ., Koçeviye Plemana Priarala vı XV. -XVII. vv. Moskova 1982.

Şakarim, Kudayberdi Ulı, Rodoslavnaya Turkov, Kirgizov, Kazahov i Hanskih Dinastiy, Alma-Ata, 1990.

Tınışbayev, İstoriya Kazahskogo Naroda, Alma-Ata, 1993.

Togan, A. Zeki Velidî, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 2. Baskı, 1981.

Tolıbekov, S. E., Koçevoye Obşistva Kazahov v XVIII. Naçale XX. Veka (Politika Ekonomiçeskiy Analiz), Alma-Ata, 1971.

Valihanov, Ç. Ç., Sabraniye Saçineniy Vı Piyatı Tomah, T. 1, Alma-Ata 1961.

Viyatkin, M. P., “K İstorii Raspada…, Materialı Pa istorii Kazahskoy SSR (1741-1751 gg.), T. 2, Alma-Ata, 1948.

Yerofyeyava, İrina, Han Abulhair (Polkovadets, Pravitel, İ Politik), Almatı, 1999.

Zimanov S. Z., -Öserov, N. İ., “Jetı Jargı” Jaylı, Problemı Kazahskogo Obıçnogo Prava, Alma-Ata, 1989.

KIRKYEDİNCİ BÖLÜM:

HİNDİSTAN'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ / BÂBÜR İMPARATORLUĞU

A. Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri

Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri / Prof. Dr. Salim Cöhce [s.689-730]

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Afganistan'ın kuzeyde Garcistan, batıda Herat, güneyde Germsir ve Nimruz ve doğuda Kabil-Kandahar ile sınırlanan dağlık Gur bölgesinde ortaya çıkan1 ve oraya nisbetle isimlendirilen Gurluların menşeleri hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Her ne kadar kendilerini efsanevî Şensâbânî Hanedanına2 bağlamak isteseler de, bu topluluğun Türk soyundan geldiğine dair kuvvetli belirtiler mevcuttur.3 Selçukluların Oğuz darbeleri altında dağılmasından istifade ile güçlenen Gurlular Türk memlûklardan kurulu ordularıyla kısa sürede İslâm dünyasında önemli bir güç haline geldi. Onikinci yüzyılın sonlarına doğru İran hariç, Gaznelilerin hâkim oldukları bütün toprakları ele geçiren bu topluluk, biraz da kuzeydeki güçlü rakipleri Harezmşahlar Devleti sebebiyle güneye yönelmiş ve tamamen Türk memlûklardan teşekkül eden ordularla Hindistan'a seferler düzenlemiştir.4 Bu yöneliş özellikle Mu'izz ed-dîn Muhammed Gûrî'nin Gazne'ye hâkim olmasından sonra daha belirgin bir hale gelecektir.5 Bu

sırada Hindistan, feodal devletçikler halinde raca ve maharacalar tarafından yönetilmekteydi.6 Pencâb yöresinde ise Lahor merkez olmak üzere Gazneliler hâkim bulunuyordu.

1176'da, daha çok Türklerden meydana gelen ordusu ile Karmatîlerden Multan'ı alan Mu'izz ed-dîn Muhammed, bir yıl sonra Ucc üzerine yürüyerek Raca'nın hanımının ihaneti sayesinde burayı zaptetti.7

1178'de Ucc ve Multan yoluyla Nahravala (; Gucerat) yönünde harekete geçen Gur Sultanı'nın yolu Nadulu Kelhan'da kesildi. Bölgedeki racalar şiddetle direndi. Bunu değerlendiren tecrübeli Raca Bhim Div, Raçputlardan da destek alarak Gur Ordusunu mağlup etti.8 Bu olay Müslüman Türklerin Hindistan'da uğradıkları ilk önemli yenilgidir.

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, 1180 yılında Gaznelilerin son temsilcisi, Lahor hakimi Husrev Melik'i hâkimiyeti altına aldı.9 İki yıl sonra Gakhar arazisine girerek Sialkot'u (; Sakala) zapt etti ve burasını bir hareket üssü haline getirdi.10

Bundan rahatsızlık duyan Husrev Melik'in Gakharlar ile anlaşmasını önlemek üzere Lahor baskı altına alındı. Böylece Gazneli hükümdarına müstakil hareket etme imkan verilmemiş, O'da, bir fil ile birlikte oğlu Melikşâh'ı Sultan Mu'izz ed-dîn'in nezdine göndererek hiç değilse geçici bir süre için barışı sağlamıştı.11Ancak bu sonucu değiştirmeyecek ve 1186'da Lahor'u zapt eden Gurlular, son Gazneli topraklarına da el koyacaklardır.12

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, Pencâb'a tamamen hâkim olarak bölgede belirleyici bir konuma yükselirken Tomarasların elinde bulunan Dehli'yi13 zapt ederek Hayber geçidiyle Orta Hindistan ve Ganj düzlüklerini birbirine bağlayan stratejik bir mevkide bulunan bu şehri süratle tahkim eden14 Çauhanların (; Raçputlar) Ecmir Racası III. Prithvi (; Ray Pithora) önemli ölçüde güçlenmiş ve Lahor ile birlikte Kuzey

Hindistan'daki Müslüman ahali için tehlikeli bir hale gelmiş bulunuyordu.15 Dolayısıyla Lahor'u zapt eden Gûrlular, Türk askerî ve idarî sistemine benzer bir teşkilatlanmaya sahip olup16 diğer Hindu hükümetlerine göre daha güçlü bir konumda bulunan Raçputlar ile karşı karşıya geldi.

A. Tarain Savaşları

1191 kışında Raçput arazisine giren Türklerden müteşekkil Gûrlu ordusu süratle Taberhinde'yi (; Bathinda) ele geçirerek, Hindistan'ın kapısı sayılan Pencâb'ı Delhi yaylasına bağlayan düzlük üzerinde yeralan Tarain'e (; Tirâorî) kadar ilerledi.17 Burada, Müslümanlara karşı kazandığı başarılardan dolayı hakkında destanlar yazılan Raçputların cesur ve muharip Racası III. Prithvi ve müttefikleri ile karşılaştı. Seçme on iki bin atlıyı Taberhinde'de bırakmış olan Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, kendi kuvvetlerinden kat kat fazla olan ve ikiyüzbin süvari ile dönemin adeta canlı tankları sayılabilecek üçbinden fazla filden oluşan birleşik Hindu ordusuna hücum etmekten çekinmedi.18 Savaşın iyice şiddetlendiği bir sırada, merkez kuvvetlerinin başında bizzat ileri atılan Sultan omuzundan ağır şekilde yaralanmış ve atından düşmek üzere iken Kalaç Türklerinden bir piyadenin olağanüstü gayretiyle Hindu kuşatmasını yararak, mutlak bir ölümden kurtulmuştur.19

Gurlu ordusu büyük bir azimle ve kıyasıya vuruşmasına rağmen netice alamadı. Sonuçta Türkler geri çekilirken, Raçputlar takip etme cesaretini gösteremedi. Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, Gazne'ye dönerken süratle yeni bir seferin hazırlıklarını da başlattı.20 Bu arada savaşın yaralarını saran Çauhanlar, Taberhinde kalesini muhasara etti. Ancak, Kale muhafızı Melik Ziyâ ed-dîn Tulek burasını bir seneden fazla savunmayı başarırken, Sultan hazırlıklarını tamamlamış ve yüzyirmi bin atlı ile Gazne'den yola çıkmıştı.21

Gur Sultan'ı Lahor'a ulaştığında önde gelen komutanlarından Kıvvamü'l-Mülk Rükn ed-dîn Hamza'yı, Taberhinde önlerinden çekilip, Tarain'de kamp kurmuş olan Raca III. Prithvi'ye elçi göndererek, O'ndan Muhammed b. Kasım döneminden beri Müslümanlara ait olan bu bölgeleri geri vermesini veya İslâmiyet'i kabul edip hâkimiyeti altına girmesini istedi.[22] Bu talep, Mu'izz ed-dîn Muhammed'in yürüttüğü bir psikolojik harekâttı ve Raçput Racasından beklediği sert cevabı almakta gecikmedi. III. Prithvi, bir yandan Raçput ve Afgan atlılarından müteşekkil üç yüz bin kişilik kuvvetiyle harekete geçerken, öte yandan da Hindistan'ın diğer büyük raca ve raelerini yardıma çağırdı.[23]

Raçputları desteklemek üzere yeniden Tarain sahrasında toplanan yüzelliye yakın raca Sultan'a bir mektup göndererek çekilip gittiği takdirde hiç karışmayacaklarına yemin etmekte ve aksi halde ertesi gün kendisini ezeceklerini bildirmekteydi. Gur Sultan'ı buna Firûzkuhtaki ağabeyinin karar verebileceğini ifadeyle Raçputları oyalarken, ertesi sabah erkenden, hiç beklenmedik bir anda Sarsavati nehrini geçerek düşmanın üzerine atıldı. Onbin süvari dört yandan taarruza geçiyor, oklarını bıraktıktan sonra belirli bir düzen içerisinde geri çekiliyordu. Bu harb oyunu Hindu birliklerinin bütün düzenini alt üst etmiş ve diğer birliklerin kuşatmayı tamamlamasıyla sona ermişti.[24] Çok bilinen bu Türk savaş taktiği neticesinde, müttefik kuvvetler tam bir bozguna uğratılırken, kazanılan başarı muhteşemdi. Sonuçta, bir yıl önceki savaşta Sultan'ı yaralayan Handay Rae başta olmak üzere pek çok raca öldürüldü veya esir alındı. Bunlardan birisi olan III. Prithvi'nin oğullarından Rainsi, Ecmir valiliğine tayin edilirken[25] bölgedeki Sarsaty, Samana, Kuhram ve Hansi gibi pek çok şehir ve kale ele geçirilerek Raçput mevzilerinin büyük bir kısmı devre dışı bırakıldı.

1192 yılında kazanılan Tarain zaferi Hindistan Türk tarihi bakımından önemli bir dönüm noktası olup, sonuçları itibariyle Malazgirt zaferine

benzer. Zira, bu muharebeyi müteakip Kuzey Hindistan'ın önemli şehir ve kasabaları art arda Gurlu hâkimiyeti altına girdi.26 Bir başka deyişle Tarain zaferinden sonra Gurlular adına Kuzey Hindistan'ın fethini, önceleri tamamen Sultan Mu´izz ed-dîn Muhammed Gûrî adına hareket eden Türk kumandanlar üstlenmiş ve bu görevi de lâyıkıyla yerine getirmişlerdir.

B. Kuzey Hindistan'da Gerçekleştirilen Fetihler

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, muzaffer bir şekilde Tarain'den Gazne'ye dönerken önemli miktarda bir kuvveti Hindistan'da bıraktı. Bunlar, bölgeye sadece akınlar yapmakla yetinilmeyeceğini dolayısıyla, Gazneli Mahmud'un aksine Sultan Mu'izz ed-dîn'in Hindistan'a hâkim olmak istediğini göstermektedir.27 Ancak Gazne'ye ulaşıldıktan sonra Gurluların, Büyük Selçuklu devletinin mirasına konarak Doğu Müslümanlarının liderliğini ele geçirebilmek hususunda rekâbete girdikleri Harezmşâhların sebep olduğu meseleler ağır basacaktır. Zamanla tam bir kör dövüşü halini alacak olan bu meseleler28 sebebiyle Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, Hindistan ile yeterince ilgilenemeyecek, dolayısıyla Hindistan'ın bütün askerî ve siyâsî unsurları başta Aybeg olmak üzere muktedir ve güvenilir Türk kumandanların elinde toplanmaya başlayacaktır. Ona rağmen Gur Sultanı, Harezmşahlar ve bu arada yeni ortaya çıkan Karahıtaylar ile yaptığı mücadeleden fırsat buldukça Hindistan'a gelmiş ve bazı bölgeleri de feth etmiştir.

1. Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in Fetihleri

1194'de Gazne'den harekete geçen Gur Sultan'ı Kannauç ve Benares üzerine yürüdü. Bu arada Gur ordusuna iltihak eden ve ellibin kişilik süvari birliğinin başına getirilen Aybeg29 ve Sipahsalar İzz ed-dîn Hüseyin Harmil ile birlikte Chandvar civarına ulaşan Sultan, burada yollarını kesmek isteyen Hindu kuvvetlerini mağlûp ederek, geri sürdü. Sonunda Cemne nehri kıyısında Chandvar yakınlarında sıkıştırılan Rae Jai

Chand savaşa mecbur edildi ve gözüne isabet eden bir okla öldürülerek kuvvetleri dağıtıldı. Bol miktarda ganimet ve üçyüz fil alındıktan sonra Rae'nin hazinelerinin bulunduğu Asni kalesi de ele geçirilerek, Benares dahil Bengale sınırına kadar olan bütün bölge zapt edildi.30

Bir yıl sonra, 1195'de tekrar Hindistan'a giren Gur Sultan'ı Hansi'de Aybeg tarafından karşılandı ve birlikte Thankir üzerine yüründü. Rae Kunvar Pal'in hayatının bağışlanması dileği kabul edilmiş ise de toprakları geri verilmeyerek memlûk asıllı Türk kumandanlardan Bahâ ed-dîn Tuğrul'un yönetimine bırakıldı.31 Buradan hareketle, Hasan Nizâmî'nin Hindistan kalelerinin meydana getirdiği gerdanlıkta bir inci olarak tanımladığı Galyûr (Gwalior)32 üzerine yürüyen Türk ordusu karşısında dehşete düşen Rae Solankhpala'nın derhal on fil ve her yıl muntazam olarak vergi vermek kaydıyla yaptığı sulh teklifi kabul edildi. Buna karşılık Rae'nin topraklarına dokunulmayacaktı. Sonunda Sultan Gazne'ye, hareket ederken Aybeg de, Dehli'ye döndü.33

Galyûr seferinden sonra Türkistan'da ortaya çıkan gelişmeler34 yüzünden Gur Sultan'ı Mu'izz ed-dîn Muhammed, yaklaşık on sene Hindistan'a gelmeye fırsat bulamadı. Bu süre içerisinde Hindistan fetihlerini Aybeg, Bahâ ed-dîn Tuğrul ve Bahtiyâr Halaç yürüttü. Yine bu sırada Gur tahtında değişiklikler olmuş ve 1203'de, ağabeyi Gıyâs ed-dîn'in ölümü Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'i oldukça sarsmıştı. 35

1204 yılında Sultan Mehmed'i mağlup ederek Harezm şehrini kuşatan Mu'izz ed-dîn Muhammed, buradan herhangi bir sonuç alamadan geri dönerken, Belh yolunu kapatan Karahıtaylılar ile Andkhud kalesi36 önlerinde yaptığı savaşı da kaybetti.37 Bunun üzerine bütün Gur ülkesi karışmış ve bir kısım melikler müstakil hareket etmeye başlamıştı.38 Kısa sürede onları itaat altına alan ve bu arada Harezmliler ile de barış yapan Gur Sultan'ı tekrar Hindistan'a yöneldi.39 Ankdhud yenilgisini haber aldıktan

sonra genel bir ayaklanma başlatarak Pencâb bölgesinin güvenliğini tehdit eden Gakharlar, 1205 yılında şiddetle ezildi. İkiyüz bin kişi kılıçtan geçirilirken Sultan, sadık adamlarını, bu arada Hindistan’da gittikçe yükselen Aybeg’i de cömertçe mükâfatlandırdı.40 Karahıtaylar üzerine yürümek için Lahor’dan hareket ettikten sonra Daniya’da (: Damyak) mola verildiği sırada, Gakhar fedaileri’nin ağır bir şekilde yaraladığı Sultan Mu ´izz ed-dîn Muhammed, 15 Mart 1206 tarihinde öldü.41

2. Aybeg’in Fetihleri

Tarain zaferinden sonra Sultan Mu’izz ed-dîn Muhammed, Kuhram ve Samana valiliğine atadığı Aybeg’i, Kuzey Hindistan’ın büyük bir bölümünü içine alan Çauhan memleketlerini de tamamen fethe memur etmişti.42 İlk anda kendisine havale edilen Kuhram ve Samana yöresini tam olarak itaat altına alan bu Türk Meliki, derin ve geniş hendeğiyle tanınan Merut kalesini feth ettikten sonra süratle Dehli üzerine yürümüş ve bu önemli merkezi zapt etmiştir.43

Eylül 1192’de Aybeg, Gücerât tarafları ve Nahravala meselesiyle ilgilendi. Bölge racalarından Jitwan isyan etmiş ve Hansi’yi kuşatmıştı. Aybeg’in süratle üzerine geldiğini öğrenen Raca kuşatmayı kaldırıp hızla kaçma çalıştı ise de, İndus nehri üzerindeki Bakar (; Bakhar) önlerinde savaşa mecbur edilerek ortadan kaldırıldı. Hansi tekrar tahkim edilerek ele geçen büyük ganimetle birlikte Kuhram’a dönüldüğü sırada zafer haberi de Gazne’ye ulaşmıştı. Aynı zamanda gönderilen önemli miktardaki hediye Gûr Sultanını ziyadesiyle memnun etmiş olmalı ki, Aybeg’e pek çok imtiyaz, bu arada çevredeki racalıklar üzerine de seferler düzenleme serbestisi verildi.44

Renthembur racası Rainsi’yi tehdit eden Hari Raca’yı etkisiz hale getiren Aybeg,45 Türkleri bu şehirden atmak üzere harekete geçen Dehli’nin eski racasını da ortadan kaldırdı. Bu arada, isyan etmiş bulunan

Ecmir Racası tekrar hâkimiyet altine alındı. Bağlılıktan ayrılmayan Rae Kolah'a hilat giydirilip iltifat edilirken, O da, karşılığında değerli hediyelerle birlikte üç altın kavun hediye etmiştir.46

Sultan'ın davetlisi olarak 1193 yılında Gazne'ye ulaşan Kutb ed-dîn Aybeg'e iltifat edilmiş, adeta hediye yağmuruna tutulmuştur. Kışı orada geçiren bu ünlü Kumandan, geri döneceği sırada tehlikeli bir hastalığa yakalandı ise de Sultan'ın tabiblerinin ihtimamı sayesinde kurtulmayı başardı. Hindistan'a dönerken uğradığı Kirman'da Mu´izzî meliklerinden Tac ed-dîn Yıldız tarafından fevkalâde bir törenle karşılanan bu Aybeg, Sultan'ın arzusu doğrultusunda Yıldız'ın kızıyla evlendi ve haremiyle birlikte Dehli'ye döndü.47

Aybeg, 1194 yılında, iki ay süren şiddetli bir muhasaradan sonra Koil'i (; Aligarh) fetheden Aybeg, Cemne nehri boyunca doğuya ilerlemiş ve pek çok gazada bulunmuştu.48 O sırada Hari Raca'nın Alvar tepelerinden inerek tekrar Ecmir üzerine yürüdüğü haberi geldi. Raca, yeğeni Rae Kolah'ı yenerek Renthembur'u tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine harekete geçen Aybeg, kaçmak isteyen Hari Raca'yı savaşa mecbur etmiş ve Ecmir kalesine sığınan Raca, kurtuluşunun olmadığını görüp, intihar ederken, Türk birlikleri bu kaleyi yeniden ele geçirmiştir49.

Kutb ed-din Aybeg, 1195 yılının sonlarında Ecmir'in düşüşü üzerine teessüre kapılan ve bir cephe oluşturmaya çalışan Raçputlara karşı harekete geçti. Hindular, böyle bir seferi beklediklerinden hazırlıklı idi. Onun için şiddetle direndiler. Ertesi gün Nahravala kuvvetlerinin yetişmesi iyice güçlenmelerini sağladı. Bunun üzerine Raçputlar taarruza geçti ve bazı Türk komutanları şehid ederek, Aybeg'in de atını yaraladı. Hiç hesapta olmayan bu sonuç karşısında Türk ordusu Ecmir'e kapanmak zorunda kaldı. Hindular kaleyi kuşatıp, çevreyi de tahrip etti iseler de bir kaç ay

sonra Gazne’den gönderilen yardımcı kuvvetlerin yetişmesi üzerine hızla geri çekildiler.50

Ocak 1196’da Nahravala üzerine yürüyen Aybeg, 3 Şubat 1196’da, öğleye kadar süren zorlu bir savaş neticesinde Gücerat Raesinden intikamını aldı. Burada yetmişbin esir, yirmi fil ve muazzam bir ganimet elde edildi. İbret olması açısından ellibin esir hemen orada kılıçtan geçirildi.51 Ecmir yoluyla Dehli’ye dönen Aybeg, ganimetten büyük bir payı Gazne’ye yolladıktan sonra, başarılı komutanlarını da taltif etmiştir52.

1196-1202 yılları arasında Hindistan’da geçen olaylar hakkında Târih-i Fahr ed-dîn Mübârekşâh haricindeki kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bu dönem, aynı zamanda Sultan Mu’izz ed-dîn Muhammed’in Hindistan’dan uzak kaldığı yılları içerisine alır. Mübârekşâh’ın kayıtlarına göre ise, 1197’de Bedaun,53 1198’de Kannauç, 1199’da Malva ve civarı ile 1200’de Galyûr fethedilmiş, 1202 yılında Kalinca, Paramardi Deva’nın elinden alınıp Kalpi bölgesinin merkezi Mahoba’ya girilmiştir.54 Bütün bunlara rağmen 1201’de itaatını arz etmek üzere Gazne’ye hareket eden Aybeg’e izin verilmeyip, geriye dönmesinin emredilmiş olmasını izah etmek güçtür.55 Ama, bu ziyaret 1204’de gerçekleşmiş ve bu Türk komutanı yine fevkalâde bir törenle karşılanmıştır.

Andkhud kalesi önlerindeki mağlubiyetten sonra Gazne’de bırakılan Yıldız bile müstakil hareket etmeye başlamışken56 Sultan’a bağlı kalan Kutb ed-din Aybeg, 1205’de Gakharların büyük bir mağlubiyete uğratılmasında önemli rol oynamıştır. O sebeple kendisine, Gûr Sultanı adına Hindistan işlerini yürütme yetkisi ve “Çetr ile Melik (: Sultan)” ünvanı verilmiştir.57

3. Melik Baha ed-dîn Tuğrul’un Fetihleri

Disiplinli, adil ve cömert birisi olan Melik Baha ed-dîn Tuğrul, Sultan Mu’izz ed-dîn Muhammed Gurî’nin eski memlûklarındandı. İyi bir eğitim

aldıktan sonra yükselmiş ve önemli mevkilerde bulunmuştu. 1195'de, yeni fethedilen Thankir'i yönetmekle görevlendirildi. Onun üzerine bu bölge Hindistan ile Horasan'ın çeşitli yörelerinden gelip, yerleşen sanatkar, esnaf ve tüccar sayesinde kısa sürede zengin ve müreffeh bir yer haline gelecektir.58 Ama, Thankir kalesi Baha ed-dîn Tuğrul ve birliklerinin beklentilerini karşılamıyordu. Zira, Onlar feth edilmesi çok zor olan Galyûr'u zapt etmek gayesinde idi. Bunun için Biyane bölgesinde Sultan-kut şehri ve kalesini kurdular. Ama bu çaba da bir netice vermedi. Sonuçta Galyûr'a çok yakın bir yerde inşa ettikleri kaleden akınlara başlamaları üzerine Aybeg'e müracaat Pariharalar, şehri ona teslim etti. Bu olay Aybeg ile Tuğrul arasında büyük bir gerginliğin doğmasına sebep oldu. Her iki tarafın da savaşa hazırlandığı bir sırada Tuğrul'un ölümü ile mesele kapanacaktır.59

4. Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın Fetihleri

Gur bölgesinde, Hilmend nehri boyunda yaşayan Kalaç Türklerinden olan Muhammed Bahtiyâr, Germsir'de dünyaya gelmiştir. Amcası Muhammed Mahmud, Hindistan'da Aybek'in maiyetinde bulunuyordu. O da, bu yolu takip ederek Gur Ordusuna girmek istedi. Ancak dikkati çeken bir özelliği olmadığı için Gazne ve Dehli'de iş bulamadı.60 Fakat, Bedaun muktisi Sipahsalar Hasan-ı Edib'in hizmetine girmeyi başardı. Burada bir müddet çalıştıktan sonra küçük bir birliğin başında Hindulardan alınan bir kalenin muhafızlığına atandı. Bu sırada Amcası Kaşmandî tımarının sahibi olmuştu. O'nun ölümü üzerine buraya el koyan Muhammed, çevreye yaptığı akınlar sonunda maiyetindekilere büyük malî kazançlar sağlamaya başladı. O yüzden, gün geçtikçe askeri ve itibarı arttı. Bunun üzerine Oudh hakimi Melik Hüsam ed-dîn Ağılbeg, Ganj ile Sun nehri arasında bir bölgeyi kendisine verdi.61 Burasını üss haline getiren Muhammed Bahtiyar,

1202’de çok cüretkâr bir sefere girişerek, Bihar’a kadar ilerledi ve orayı feth etti.62

Bihar’ın fethinden sonra şöhreti iyice artan Muhammed Bahtiyâr, Kutb ed-dîn Aybeg’e bağlılığını göstermek üzere yanında sayısız hediye ile Dehli’ye hareket etti. Burada müstesna bir şekilde karşılandı ve takdir edildi. Memlûk menşeli değildi. Muhtemelen iyi bir eğitim de görmemişti. Bu yüzden merkezdeki bazı emirlerin kendisini kıskandıkları anlaşılıyor. Ama O, Dehli’den Bihar ve Lakhnauti hâkimiyetinin tanındığını bildiren ferman yanında Hilat ve Hutbe okutma izniyle yeni fetihlere başlaması emrini de almış olarak döndü.63

Hemen harekete geçen Muhammed Bahtiyâr, Hindistan’ın büyük siyasi unsurlarından biri olan Raca Lakhmaniah’ı (: Lakşman Sena) mağlup etti.64 Ertesi yıl, 1203’te asıl kuvvetlerden ayrılarak, onsekiz kişi ile Bengale’nin merkezi Nadia’yı (: Nudia) hazineleri, filleri ve pek çok ganimeti ile birlikte ele geçirdi ve yerle bir etti.65 Nadia’nın yerine bölgenin merkezi haline getirdiği Lakhnauti’yi66 kısa sürede okul cami ve mescidler ile süslediği gibi çevresini de imar etti. Onun üzerine çok sayıda Türk, ailesi ile birlikte gelerek buraya yerleşti.67

Muhammed Kalaç’ın maiyetindeki askerin sayısı artık on binlerle ifade edilmeye başlanmıştı. Bunların çoğunluğunu Afganistan taraflarından gelen ve Hindistan’da daha iyi imkanlara sahip olmak isteyen Kalaçlar teşkil etmekteydi. Bunlar kendi kabilelerinden birisinin, o zamana kadar hiçbir Türk melikinin cesaret edemediği bir işe girişerek doğuda açtığı bu “gaza uç”unda üst üste kazandığı başarıları duyuyor ve akın akın O’nun hizmetine koşarak etrafında toplanıyorlardı.68 Bu arada yakın akrabalarının da hizmete girdiği görülüyor. Muhammed Kalaç, hepsine tımarlar tevcih etmiş, bu arada bazı küçük seferlere de onları yollamıştı. Böylelikle

Lakhnauti, kısa sürede İslâmî bir çehre almış ve Tibet taraflarına yapılan akınlar için bir üss olarak kullanılmaya başlanmıştır.

1205 yılında Lakhnauti Kalaç Sultanlığı'nın temellerini atan Muhammed Bahtiyâr, aynı zamanda büyük bir projeyi yürürlüğe sokabilmek için de bütün gücüyle hazırlanmaktaydı. Sonunda Kamrup meselesini hallederek, on bin atlı ile meşhur Tibet seferine çıktı.69 Bu Türk kumandanı Tibet'e çeken şeyin ne olduğu bilinmemektedir. Ayrıca bu kadar uzak bir ülkeye, çok az geçit veren bir araziden gitmek istemesinin sebebi ne idi? Bu soruya mevcut bilgilerle tatmin edici bir cevap bulmak mümkün olmuyor. Neticede O, bu maceradan her yönden yıpranmış bir şekilde ve sadece ikiyüz kişiyle dönebilecektir.70

Muhammed Bahtiyâr Kalaç, Lakhnauti'de fazla kalmadı ve ülkenin diğer büyük şehri olan Div-Kod'a geldi. Orada da rahat edemedi ve yüreğindeki acının ağırlığıyla hastalanarak yatağa düştü.

Başına gelen bütün bu felaketlerin bir sebebi olduğuna inanıyordu ve talihinin dönmesini Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in başına gelen bir felâkete bağlamaktaydı. Halbuki, O'nun ölümü kendisine haber verilmemişti. Ama, çevresine söylediklerinden Gazi İhtiyâr ed-dîn Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın bunu hissettiği anlaşılıyor. Neticede, O da, efendisi gibi 1206'da son nefesini verdi.71

C. Mu'izzi Melikleri

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, her ne kadar başlangıçta ağabeyi Sultan Gıyâs ed-dîn'e bağlı idiyse de, O'nun 1203'de ölümünden sonra tamamen müstakil hareket etmiştir. Aslında Hindistan, Mu'izz ed-dîn'in kendi adına fethedilen bir yer olması sebebiyle mülkü sayılıyordu. Bundan dolayı da kendisine varis olarak gösterdiği Memlûk kumandanlarına kalmıştır.72

Türkleri çok seven, onları hizmetine alıp yüksek mevkilere tayin eden Sultan Mu’izz ed-dîn Muhammed’in yanılmadığı zamanla anlaşılmış, Gurluların hâkim olduğu diğer bütün topraklar 1215’de Harezmşâhların eline geçmiştir.73 Ama, Hindistan’da hâkim olunan yerler, siyâsî varlığı 1857’ye kadar devam eden ve tesirleri günümüze kadar ulaşan bir hâkimiyetin temellerini teşkil edecektir. Bu sonuç, O’nun ölümünden sonra Kirman ve Gazne’de Yıldız, Sind’de Kabaca ve Dehli’de de Aybeg’in iktidarı ele almasıyla sağlanabilmiştir. Esasen Gurlular adına Kuzey Hindistan’ın fethi, daha sonra Babur’da görüleceği gibi sadece bir kişinin, yani Sultan Mu’izz ed-în Muhammed’in şahsî gayretine dayanmayıp, başlangıçta O’nun adına hareket ettikleri için kaynakların “Mu´izzî Melikleri” diye adlandırdığı74 Türk kumandanların ortak çabalarının bir neticesiydi.75 Dolayısıyla hanedana mensup diğer Gur melikleri bu topraklar üzerinde hiç bir hak iddia etmedi.

1. Tac ed Dîn Yıldız

Mu’izzî meliklerinden Yıldız, Sultan Mu’izz ed-dîn Muhammed tarafından küçük yaşta hizmete alınmış bir Türk idi. Dürüstlüğü ve güzel görünüşüyle dikkati çekmiş ve emir rütbesi ile şereflendirilerek Sankran ve Kirman valiliklerine atanmıştır. Sultan nezdinde büyük itibara sahip olan bu Türk Emir, iki kızından birini Aybeg’e, diğerini de Kabaca’ya vermişti.76

Sultan Mu’izz ed-dîn Muhammed, 1205’te Hindistan’a son seferini yaparken mutad olduğu üzere yine Kirman’a uğramış ve Yıldız, kendisini her zaman olduğu gibi karşılayarak bin elbise takdim etmişti. Sultan, bunlardan birisini bizzat kendisine ayırırken Yıldız’a hil’at giydirmiş ve birliklerine siyah üniforma tahsis etmek suretiyle ölümünden sonra Gazne tahtına O’nun geçmesini arzu ettiğini belirtmişti. Sultan’ın suikasta uğramasından sonra, diğer Gur emir ve melikleri Firûzkuh’taki Sultan Mahmud’u Gazne’ye çağırmışlarsa da, O, bunlara iltifat etmemiştir.77

Sonuçta Yıldız, Tac ed-dîn ünvanını alarak Gazne'de Gur tahtına oturdu. Kısa sürede bütün bölgeyi hâkimiyeti altına alarak bir karışıklığa fırsat vermedi.

Tac ed-dîn Yıldız, Gazne ve çevresinde işleri düzene koyduktan sonra aniden Lahor üzerine yürüdü. Pencâb'ı kaybetmek istemeyen Aybeg, 1206'da Yıldız'ı mağlub ederek Gazne'yi zapt etti.78 Bu zaferi kutlamak üzere eğlenceye daldığı bir sırada Tac ed-dîn Yıldız'ın halkın desteğini alarak gerçekleştirdiği baskın Aybeg'e hatasını göstermiştir. Yapılacak bir şeyin kalmadığını gören Aybeg, Seng-i Surh yoluyla Lahor'a ulaşmak suretiyle canını kurtarabilmiştir79 ve bundan böyle Lahor ile Dehli'ye hâkim olmakla yetinmiştir.

Gazne'yi tekrar ele geçiren Tac ed-dîn Yıldız, Firûzkuh Sultanı'na borcunu ödemekte gecikmedi. Zira, isyan ederek Harezmşâhların yanında yer alan Melik Hüseyin Harmil Gur ve Gazne ordusunun önünde tutunamayarak kaçtı. Bu arada Sicistan'a girilerek Sistan kuşatılmış, kalenin düşürülememesi üzerine Melik Tac ed-dîn Harb ile sulh yapılarak, bölgede sukûnet sağlanmıştır. O sırada isyan eden Emir-Şikâr Nasr ed-dîn Hüseyin mağlûb edilmiş ve Harezmşâhlara sığınmak zorunda bırakılmıştı. Fakat bir müddet sonra dönmüş ve Vezir Müyyedü'l-Mülk Mehmet Sancarî ile beraber bir suikast sonucu ortadan kaldırılmıştır. Bu olaydan kırk gün sonra da; 1215'te Harezmşâh Sultan Mehmet, Toharistan üzerinden Gazne'ye saldırmış ve Gerdiz, Kerahiye (; Kördü dere) bölgelerini zapt etmiştir. Bu beklenmedik gelişme karşısında başkenti terk eden Sultan Tac ed-dîn Yıldız Seng-i Surh yoluyla Lahor'a çekilmek zorunda kaldı.80

Gazne'yi Harezmşâhlara kaptırdıktan sonra Thanesar'a kadar olan Pencâb bölgesini kontrolü altına alarak önemli ölçüde güçlenen Tâc ed-dîn Yıldız'ın bir sınır tartışması yüzünden81 Dehli Türk Sultanı İltutmuş ile arası açılmış ve bu iki Türk hükümdarı Ocak 1216'da, Tarain düzlüklerinde

karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaşta yenilen ve yaralı olarak esir alınan Yıldız, hapsedilmek üzere Bedaun'a gönderilmiş ise de, kısa bir süre sonra orada ölmüştür.82

2. Nasr Ed-Dîn Kabaca

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in memlûklarından birisi olan Kabaca, üstün zekâsı, basireti, etkinliği, kabiliyeti, uzak görüşlülüğü ve tecrübesiyle temayüz etmiştir. Uzun süre Sultanın yakın çevresi içerisinde görev yapmış, böylece sivil ve askerî işlerin inceliklerine vakıf olmuştu. Kutb ed-dîn Aybeg'in büyük kızından Şeyh Alâ ed-dîn Behram Şâh adlı bir oğlu vardı.83

Ucc ve Multan hakimi Melik Nasr ed-dîn Aytum'un 1205'de Andkhut savaşında öldürülmesi üzerine yerine Nasr ed-dîn Kabaca atanmıştı. Bölge aynı zamanda Aybeg'in kontrolünde idi. O yüzden Aybeg ile iyi geçinen Kabaca, birkaç kez Dehli'ye giderek sadakatını göstermişti. O'nun ölümünden sonra ise, tamamen bağımsız hareket etmiş hatta, bütün Sind ile birlikte Sivistan ve Dipal yöresini de ele geçirmişti. Bu arada Taberhinde, Sarsati ve Kuhram gibi Aybeg'e ait topraklara da el koymaktan çekinmemiş, dolayısıyla Sultan Şems ed-dîn İltutmuş ile Tac ed-dîn Yıldız'ın bir süre ittifak yapmasına sebep olmuştu.84 O arada Yıldız, birkaç kez Kabaca'nın hâkim olduğu topraklara taarruz etmiş, fakat bir sonuç alamadığı gibi 1215'te Kabaca'nın Lahor'u istilâ etmesine sebep olmuştu. Kabaca da burada tutunamayacak ve Sind'e çekilmek zorunda kalacaktır.85

Tâc ed-dîn Yıldız'ın ortadan kaldırılmasıyla doğan boşluğu büyük ölçüde Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca dolduracaktır. Ayrıca Aybeg'e gönderilen vergilerde istenmesine rağmen gönderilmemişti. Sonuçta Dehli Türk Sultanı İltutmuş, Kabaca'nın üzerine yürümüş ve 24 Ocak 1217'de Lahor önlerinde O'nu bozguna uğratmıştır.86

Türkistan’da Moğolların yükselişi, oradan kaçan pekçok kişinin Sultan Nasr ed-dîn Kabaca’nın yanına sığınmasına sebep oldu. Kabaca hepsinin ihtiyaçlarını karşılayarak Multan’ı dönemin en ileri ilim ve kültür merkezlerinden birisi haline getirdi. Fakat aynı olay, Celâl ed-dîn Harezmşâh’ın bölgeye inmesine de sebep olacaktır. Dolayısıyla bir yandan Çingiz’in Indus kıyılarında görünmesi,87 öte yandan Celâl ed-dîn’in Dipal ve Mekran taraflarına yürümesi, 1221’de Kabaca’yı büyük bir tehlike ile karşı karşıya getirdi.

Celâl ed-dîn’in Doğu Anadolu’ya geçmesiyle bölge kısmen sükunete kavuştu. Fakat bir müddet sonra Moğollar Sind’e indiler. Nitekim 1224’te Nandana’nın zaptından sonra Tuluy Noyan kırk gün müddetle Multan’ı kuşattı.88 Sultan, büyük yiğitlik ve cömertlik gösterdi. Sonuçta Moğollar geri çekildi.89

Moğol akınlarının hafiflediği bir dönemde, 1226’da Kalaçların Sivistan’ın Mansura bölgesini istila etmesi, ortaya yeni bir mesele çıkarmıştı. Bundan sonra Kabaca, Kalaçlar ile mücadele etmek zorunda kalacaktır. Kalaç Melikini mağlup ederek öldüren Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca, aynı başarıyı Sultan İltutmuş’a karşı gösteremeyecek ve ileride anlatılacağı üzere onunla girdiği mücadelenin sonucunda 29 Mayıs 1228’de sahneden çekilecektir.90

D. Kutbî Melikleri

1206 yılında Sultan Mu´izz ed-dîn Muhammed’in ölümü üzerine Kuzey Hindistan’ın orta kesimlerinde boy gösteren ve kurucusuna nisbetle “Kutbîler” şeklinde anılan91 hanedan (1206-1211) devam ettirilememiş, kısa sürede ortadan kalkmıştır. Ama, Dehli merkez olmak üzere tesis edilen devlet, 92 yakalaşık yüzyıllık bir dönem hariç tutulacak olursa sürekli, Türk asıllı haredanların yönetiminde XIX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürecektir. Dehli tahtına yükselerek bu devleti kuran ve kalıcı

bir şekilde Hindistan'da Türk hâkimiyetinin temellerini atan hanedan'ın ilk hükümdarı da Kutb ed-dîn Aybeg'dir.

1. Kutb Ed-Dîn Aybeg

Türkistan'dan gelmiş, muhtemelen Kıpçaklara mensup bir Türk olan Kutb ed-dîn Aybeg, 93 küçük yaşta Nişabur'a getirilerek İmam Ebu Hanife soyundan Kadı Fahr ed-dîn bin Abdülaziz Kufî'ye satılmıştır. Bu zatın çocuklarıyla birlikte okuma-yazma öğrenip, ilk dinî terbiyeyi alan Aybeg'in atçılık, binicilik ve okçulukta mükemmel bir şekilde yetiştiği görülmektedir. Gazne'de Gur sarayına intikal ederek Sultan Mu´izz ed-dîn Muhammed Gûrî'ye takdim edilen Aybeg, burada ahlâkî meziyetleriyle de temayüz etmiş ve kısa sürede Sultan'ın yakınları arasında yerini almıştır.

Gur Sultanı'nın maiyetinde sıra ile Emir-i Ahurluğa kadar yükselen Aybeg,94 bu görevi esnasında müşterek Gûrlu ordusunun Horasan'da isyan eden Harezmli Sultan Şah'a95 karşı düzenlediği seferde pusuya düşerek esir oldu. Kurtarıldığında, Aybeg'in gönlü alınıp, teselli edildiği gibi, kendisine büyük ihsanlarda da bulunulmuştur96. Ancak onun talihi, Hindistan seferlerinde açılmaya namzetti ve 1191-1192'de yapılan Tarain savaşlarında gösterdiği başarılar üzerine Kuhram ve Samana valiliği verilerek Çauhan memleketlerini feth etmekle görevlendirildi. Aybeg, bu görevi başarıyla yerine getirip, daha önce anlatıldığı gibi Kuzey Hindistan'da geniş bir bölgeyi de feth etmiştir. O sırada, Bihar ve Bengale taraflarında yoktan bir Türk hâkimiyeti yaratmaya çalışan Muhammed Bahtiyâr Kalaç'a da yakınlık göstererek desteklemiştir. O'nun için bu Türk komutan ölümüne kadar Aybeg'e bağlı kalacak ve her zaman tabiîlik hukukunun gereğini yerine getirecektir.

Sultan Mu´izz ed-dîn Muhammed, 15 Mart 1206 tarihinde ölümü üzerine Dehli, Bedaun, Ecmir havalisi başta olmak üzere İndus'tan Ganj'a, Himalayalardan Vindhiya dağları eteklerine kadar Kuzey Hindistan'ın orta

kesimlerine Aybeg'in hâkim olduğu görülmektedir.97 Mu'izzî melikleri içerisinde en kuvvetlisi olup, sivil işlerin idaresindeki başarısı yanında askerî alanda da geniş bilgi ve cesaretiyle temayüz eden Aybeg, Kutb ed-dîn ismini alarak 17 Mart 1206'da Lahor'da müstakbel Hind-Türk imparatorluğu tahtına oturmuş ve sonra da esas merkezi olan Dehli'ye taşınarak, tesirleri günümüze kadar ulaşacak yeni bir Türk Sultanlığı kurmuştur.98

Kutb ed-dîn Aybeg'in 1206-1210 yılları arasındaki sultanlık döneminde önemli bir hadise görülmemektedir. Sadece diğer Mu´izzî Meliklerinden, kayınpederi Tac ed-dîn Yıldız ile Pencâb'ın hâkimiyeti meselesinden dolayı arası açılmış ise de kısa sürede bunu halletmiş ve Yıldız'ın Kûhistan dağlarına kaçmasını sağladıktan99 sonra Peşaver'den Tibet dağlarının eteklerine kadar bütün Kuzey Hindistan'ı birleştirdiği gibi, bu toprakları dışa bağlı olmaktan da kurtarmıştır. Bir ara Gazne'ye de hâkim olmuş ise de kırkıncı günün sonunda Lahor'a çekilmek zorunda kalacaktır.100

Kutb ed-din Aybeg'in sultan olduğu son dört yıllık dönemde ciddi bir akında bulunmaması ve bu dönemin sönük geçmesi dikkati çekmektedir. Ancak O, daha önce olduğu gibi sıkışık zamanlarda Gazne'den yardım alamayacağının şuurunda görünmektedir. Onun için gerçekçi bir politika ile hâkimiyet alanında konumunu güçlendirmek istemiştir. Doğru olan da budur. Zira, kaybedilecek bir savaş, başarısızlıkla bitecek bir akın bütün emekleri boşa çıkarabilir, telâfisi imkansız sonuçlar verebilirdi.

Kutb ed-dîn Aybeg, sarsılmaz bir iradeye sahip, kudretli bir kumandandı. Hem ordu, hem de halkının kalbine girmeyi başarmış ve kendisini sevdirmişti. Onun bu özelliği çeşitli Türk uruğları ile beraber bir kısım yerli ahalinin de kendi emrinde toplanmasına vesile olmuştur. Maiyetindeki Kalaç, Horasan ve Gûrlu askerleri sıkı bir disiplin altında tutması yanında onlara gösterdiği cömertlik ve hoşgörü kazandığı

başarılarının temelini teşkil eder. Gûrluların hâkimiyet bölgesinde; kendi dışındaki seçkin Türk kumandanlarını akrabalık yoluyla kendisine bağlaması da döneminin diplomatik kuralları arasında geçerli bir yol olmasındandır.

Aybeg, devrinin kaynaklarından olan Târih-i Fahr ed-dîn Mübarekşâhî'de Sultan ve adamları için çok parlak sözler göze çarpar. Keza Hasan Nizâmî, Avfî ve diğerlerinin eserlerinde de aynı methiyeleri ve parlak tasvirleri görmek mümkündür.101 Kısacası O, devrin iyi bir hükümdarı için gerekli bütün özellikleri şahsında toplayabilen büyük Türk hükümdarlarından birisidir. Hâkimiyeti altındaki topraklarda tesis ettiği düzen,102 şöhretini çağdaşı olan Türkiye Selçuklu Sultanı III. İzz ed-dîn Kılıçarslan ve Harezmşah Ala ed-dîn Muhammed gibi diğer Türk sultanlarının seviyesine çıkarmıştı. Doğuştan tükenmez azmi, maceracı fakat ihtiyatlı yapısı ne kadar güç olursa olsun onun başarıya ulaşmasına yetiyordu.

Cengâverliği yanında, alimlik yönü de bulunan Sultan Aybeg'in sağlam bir Türklük duygusuna sahip olduğu görülmektedir. O'nun, çağdaşlarının saraylarında konuşulması adet olan Farsçayı terk ederek, Türkçeye ehemmiyet vermesi ve etrafında daha çok Türk kumandan ve beyleri toplaması önemlidir. Bu tavrıyla o, Türk edebiyatının bu gün de önemli eserleri arasında yer alan ve Türkler hakkında verdiği bilgilerle adeta Kaşgar'lı Mahmud'un Divan-ı Lügat'it Türk adlı eserinin ilgili maddesini tamamlayan Fahr ed-dîn Mübarekşâh'ın yetişmesini sağlamıştır.103 Yine O'nun Dehli'yi fethettikten sonra yaptırmaya başladığı ancak halefi Sultan İltutmuş tarafından tamamlanan Kutup Camii ile İbn Battuta'nın dünyanın en eşsiz eserleri arasında gösterdiği104 seksensekiz metre yüksekliğindeki Kutup Minar, Hindistan'da günümüze kadar ulaşan ilk İslâmî eserler

arasında olup, Türk'ün Hind toprakları üzerinde yükselen muhteşem abidelerindendir.

Sultan Kutb ed-dîn Aybeg, kendisinden önce hiç bir fatihin hayal bile edemediği Hindistan'ın fethini gerçekleştirmiş, harp sahalarında kazanılan zaferlere rağmen elde tutulamayan bu ülkeyi daimi olarak elde tutmanın temellerini atmış ve dışarıdaki bir başkentten değil bizzat Hindistan'ın içinden idare etmiş birisidir.105 Ne var ki, bu büyük fatih, zaferlerinin meyvelerini toplayacak kadar uzun yaşayamadan 4 Kasım 1210 tarihinde, Lahor'da o zamanın meşhur oyunlarından Gûy-ı Çevgân oynarken, talihsiz bir şekilde attan düşerek ölmüştür. Eğer O, zaferlerinin meyvelerini toplayabilecek kadar yaşasaydı, hiç şüphe yoktur ki, başarıları çok daha büyük olurdu. Ancak Kutb ed-dîn Aybeg ile iyi ve başarılı bir başlangıç yapılmış ve güçlü bir merkezî idare kurulmuştu. Halefleri de onu günümüze kadar uzanacak tesirler bırakacak bir hale getirmesini bilmiştir.106

2. Aram Şah

Dehli Türk Devleti'nin kurucusu Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'in ani ölümü üzerine Türk emir ve meliklerin desteklediği Aram Şah, Sultan ilân edildi. Onun, Aybeg'in oğlu olup olmadığı pek açık değildir.107 Esasen Aram Şah'ın Aybeg'in oğlu, kardeşi veya bir Türk meliki olması108 da o kadar önemli görülmemelidir. Zira, kuruluşunu yeni tamamlayan Dehli Türk Devleti'nde tahta geçmeyi kesin kaidelere bağlayan herhangi bir sistem bulunmadığı gibi, Aram Şah'ın Sultan ilân edilmesi keyfiyetini ortaya çıkaran husus da İltutmuş'un Lahorda bulunmayışıdır.

Kutb ed-dîn Aybeg'in ölümü, onun kurduğu devleti ortadan kaldırmak isteyenlerin harekete geçmesine sebeb oldu. Dolayısıyla Mu'izzî Meliklerinden Sind Hakimi Nasır ed-dîn Kabaca, Uçç, Multan, Sicistan ve Dipal gibi bir kısım önemli şehir ve mevkileri ele geçirirken sınırdaki bazı müstakil Hindu rae ve racaların da tecavüzkâr bir tavır içerisine girdi.

Ayrıca Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'e bağlı olarak Bengal bölgesine hâkim olan Kalaçlar Dehli ile mevcud bağları koparmakta gecikmedi ve Ali Merdan Kalaç, Lakhnauti Sultanı olarak istiklâlini ilân etti.109 Bütün bunlar Aybeg'in kurduğu devletin henüz sağlam temeller üzerine oturmadığını gösterdiği gibi Dehli Türk Sultanlığına seçilen Aram Şah'ın şahsiyeti hakkında da bir fikir vermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Devletin içine düştüğü bu durum karşısında başta Sipahsalar ve Emir-i Dad Ali İsmail olmak üzere bir kısım melikler Sultan Aram Şah'tan umduklarını bulamamış olmalılar ki, Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'in damadı ve güvenilir komutanlarından olan Bedaun Muktisi İltutmuş'a haber yollayarak tahta geçmesini istedi. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İltutmuş, bütün kuvvetiyle harekete geçerek Dehli şehri ve kalesini ele geçirdi. Bunun üzerine Aksungur ve Farukşâh gibi bazı melik ve emirlerin yardımıyla harekete geçen Sultan Aram Şah, Cemne nehri kıyısında, Dehli-Amroha arasında yapılan savaşta yenilerek katledildi.110 Onun, daha bir yılını bile doldurmayan hâkimiyetine son verilirken Kutbî hanedenı da tarihe mal ediliyordu.

E. Şemsî Melikleri

I. Sultan Şems Ed-Dîn İltutmuş

Şems ed-dîn ünvanını alarak111 Dehli Türk Sultanlığı tahtına oturan İltutmuş112 ile, Hindistan'daki Türk hâkimiyetinde yeni bir dönem açılmıştır. Cüzcânî ve ondan iktibasla diğer kaynaklar Şems ed-dîn İltutmuş'un kurduğu hanedanı "Şemsiyan-ı Hind" veya "Selâtin-i Şemsî" olarak isimlendirirler.113 Ancak araştırma eserlerinin hemen hemen hepsi, Kutb ed-dîn Aybeg dönemi de dahil olmak üzere 1206-1290 yılları arasındaki iktidarları Memlûk veya Slav hanedanı olarak adlandırır. Bunun

sebebi gerek Kutb ed-dîn Aybeg'in, gerekse İltutmuş ve Balaban'ın başlangıçta memlûk olmalarıdır.

Sultan Olmadan Önceki Hayatı

Türkistan'da Kıpçak Türklerinin Uluğ-Borlı kabilesinden[114] kendisine bağlı olanlar ve akrabalarının çokluğuyla meşhur olan Aylam Han'ın[115] oğludur. Küçük yaşta zekası ve becerikliliği ile dikkati çekmiş, o sebeple de öz kardeşleri veya amcası oğulları tarafından tıpkı Hz. Yusuf kıssasında[116] olduğu gibi köle tüccarlarının eline düşürülerek o dönemde dünyanın sayılı şehirlerinden biri olan Buhara'ya getirilmiştir. Burada Sadr-ı Cihân'ın akrabalarından birisine satılan İltutmuş, o ailenin bir ferdi gibi yetişmiş,[117] sonra da Hacı Buhara adlı bir tüccarın hizmetine girmiştir.

İltutmuş, bir müddet sonra Cemâl ed-dîn Muhammed Çust Kaba adlı bir köle tüccarı tarafından Gazne'ye getirildi. Onun zeki, faziletli ve yakışıklı birisi olduğunu duyan Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, Çust Kaba'nın verilen fiyatı az bulması üzerine İltutmuş ile birlikte getirilen Aybeg adlı diğer bir Türk memlûkun Gazne'de alınıp, satılmasını yasaklayarak, vakfedilmelerini uygun buldu.

Bir sene kadar Gazne'de kaldıktan sonra Buhara'ya geri götürülen İltutmuş, üç yıl kadar sonra tekrar Gazne'ye getirilmiş ise de, Sultan'ın yasağı kalkmadığından satılamamıştır. 1196 yılında Gucerat seferinden dönüldüğü sırada, Sultan Mu'izz ed-dîn'in gözde kumandanlarından Aybeg'de Gazne'de bulunmaktaydı. Sultan

Mu'izz ed-dîn'in tavsiyesi[118] ile Dehli'ye davet edilen Cemâl ed-dîn Çust Kaba'dan satın alınan İltutmuş, Ser-Candarlık görevine getirilmiştir.[119]

1200 yılında, Galyûr (Gwalior) kalesinin fethedildiği sırada gösterdiği cesaret sebebiyle Emir-i Şikâr yapılarak Bedaun ve Baran ıktaları kendisine verilen İltutmuş,[120] 1205 yılında Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in de

bizzat iştirak ettiği Gakhar seferinde isyancılara büyük bir darbe vurarak Celâm nehri kıyısında onlardan oniki bin kadarını kılıçtan geçirmiştir. Bunu bizzat müşahade eden Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, savaş bitip, zafer kazanıldıktan sonra hil'at giydirerek şereflendirdiği İltutmuş'u azad ederek, ona iyi bakmasını Aybeg'e emrettiği gibi, onun ileride daha büyük işler yapabilecek birisi olduğunu belirtmekten de geri kalmamıştır.121 Bunun üzerine Emirü'l-Umeralığa yükseltilen İltutmuş, Aybeg'in kaynaklarda ismi geçmeyen bir kızıyla da evlendirilmiştir.122

Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'in öldüğü sırada, Bedaun'da bulunan İltutmuş, akıllı ve ileriyi gören birisi olduğu için Aram Şah'ın tahta geçirilmesini önce sukûnetle karşılamış ve herhangi bir harekette bulunmamıştır. Ancak Dehli'den gelen davet üzerine orada da kendisine müttefik bulduğunu anlayınca, harekete geçmiş ve daha önce işaret edildiği gibi Dehli Türk Devleti tahtını ele geçirerek Şemsî Hanedanı'nın temellerini atmıştır.

Dehli Türk Sultanlığında Düzenin Sağlanması

Sultan Kutb ed-dîn Aybeg öldüğü sıralarda Hindistan'daki Türk hâkimiyeti dört parçaya bölünmüş durumdaydı.123 Bunun yanında Dehli Türk Sultanlığı tahtına oturan Aram Şah'ın, bu topraklarda sulh, sükûn ve istikrarı sağlaması mümkün görünmediği gibi, daha önce mağlup edilerek sindirilmiş olan Hindu raca ve ranaların onun silik şahsiyeti yüzünden tecavüzkâr bir tavır içerisine girdikleri görüldü.124 Türk melikler arasında da üstünlük mücadelesi hızlanmış ve Hindistan'da Türk varlığı kısa sürede tehlikeye düşmüştü.

Dehli tahtına oturduğunda Aybeg gibi Gurlu Devleti'nin desteğine de sahip bulunmayan Sultan İltutmuş, bir yandan uyguladığı akıllı politikalarla, büyük ihsan ve lütuflarda bulunarak bir kısım Türk emir ve meliği kendisine bağlarken, Ser-Candar Türkî gibi muhalefette ısrar eden

güçlü melikleri de ezmiş,[125]diğer yandan orduyu hızla düzene sokarak, vaziyetten istifade etmek isteyeceklere karşı harekete geçmiştir. Bunun sonucunda Ser-Candar Türkî hadisesi sebebiyle isyana kalkışan Calor hakimi Çauhan Rae Udi Şah, kısa sürede tekrar itaat altına alınacaktır.[126]

Tâc ed-dîn Yıldız ile Tarain Savaşı

Sultan Şems ed-dîn İltutmuş'un tahta geçtiği sırada Sind'e hâkim bulunan Mucizzî Meliklerinden Nâsır ed-dîn Kabaca, Uçç ve Multan'ı ele geçirmişti. Onun bu şekilde güçlenmesi, Tâced-dîn Yıldız'ı rahatsız etmiş,[127] dolayısıyla Yıldız ile İltutmuş arasında bir anlaşma zemini ortaya çıkmıştı. Ama, bir müddet sonra Yıldız'ın, tekrar Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'den intikal eden bir takım hakların peşine düştüğü anlaşılmaktadır.[128] Nitekim, Sultan İltutmuş'a "çetr ve durbaş" göndermiş,[129] O da, bu oldu bitti karşısında herhangi bir harekette bulunmamıştı.[130]

1215 yılında Harezmlilere yenilerek Lahor'a çekilen Tâc ed-dîn Yıldız'ın[131]Thanesar'a kadar olan Pencâb bölgesini kontrolü altına aldıktan sonra önemli ölçüde güçlenip, bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirmek istemesi üzerine bir sınır tartışması bahane olmuş ve iki Türk hükümdarı karşı karşıya gelmiştir.[132] Neticede Samana civarında bütün hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçen Sultan İltutmuş, Tarain düzlüklerinde karşılaştığı Tâc ed-dîn Yıldız'ı mağlub etmeyi başardı. Yaralı olarak esir alınan Yıldız, hapsedilmek üzere Bedaun'a gönderilmiş ise de, kısa bir süre sonra orada ölmüştür.[133] Böylelikle Gazne'nin Dehli üzerindeki hâkimiyet iddiaları da kesinlikle sona erdirilmiş olacaktır.[134]

Nâsır ed-dîn Kabaca'nın Mağlûb Edilmesi

Tâc ed-dîn Yıldız gibi önemli bir rakipten kurtulan Sultan İltutmuş, Biyah nehri ile Ganj arasındaki Oudh (Evad) Baneres ve Sivalık tepelerinde

isyan halinde bulunan bir kısım emir ve melikleri tedib ederek, bölgede sulhu tesis etti. Ancak kısa süre sonra, Sind bölgesine hâkim iken Tâc ed-dîn Yıldız'dan boşalan bölgeyi de ele geçirerek güçlenen Nâsır ed-dîn Kabaca ile uğraşmak zorunda kaldı. Esasen Lahor, Taberhinde ve Kuhram yüzünden Sultan İltutmuş ile Kabaca arasında devamlı bir savaş hali vardı. Bu sırada Nâsır ed-dîn Kabaca'nın istenilen vergiyi vermemekte direnmesi, bizzat Sultan İltutmuş'un harekete geçmesini gerektirmiştir. Dehli ordusu karşısında tutunamayacağını anlayan Kabaca'nın geri çekilmek için yaptığı manevralar netice vermemiş ve sıkı bir takipten sonra Lahor'a kapanması önlenip, 24 Ocak 1217'de Çenab nehri kıyısında Mansura civarında savaşa mecbur edilerek müthiş bir bozguna uğratılmıştır.135

Bu galibiyet sonrasında parlak bir törenle Dehli'ye dönen Sultan İltutmuş, Kabaca'dan istediği vergiyi almış olmalıdır. Ayrıca, Kabaca'nın tekrar güçlenmesini önlemek için bu sırada Gazne'den Sind'e akınlar yapmaya başlayan Kalaç Melikleri teşvik edilmiştir. Kabaca'nın bunları mağlup etmesi üzerine de, Kalaçlar bölgede bir denge unsuru olarak himaye altına alınacaktır.136

5. Moğol Tehlikesinin Önlenmesi

Dehli Türk Sultanlığı'nı büyük bir devlet haline getirmeye çalışan Sultan İltutmuş'un dış siyâsetini en çok meşgul eden konulardan birisi hiç şüphesiz Hindistan'a yönelen Moğol tehditinin bertaraf edilmesidir. Otrar hadisesi üzerine harekete geçen ve 1220 yılında üst üste kazandığı zaferlerle Harezmşahlar Devleti'ni ortadan kaldıran Çingiz, bir müddet sonra İslâm ülkelerini istilâya yöneldi.137 Bu arada Celâl ed-dîn Harezmşâh'ın 1221 yılında, Afganistan'ın Parvan mevkiinde Moğolları yenmesine138 rağmen, daha sonra yapılan muharebeleri kaybederek139 Sind bölgesine çekilmesi birden bire Hindistan'ı da ön plâna çıkarmıştır.140

Nitekim çok geçmeden Çingiz’in elçileri Dehli’ye ulaşmış ve Lakhnauti, Kamprup yoluyla Çin’e ulaşabilmek için izin verilmesini talep etmekteydi. Bu istek red edilmiş ve Çingiz, Lab yoluyla Tibet üzerinden Çin’e dönmek zorunda kalmıştır.141

Moğol tehlikesi yanında Celâl ed-dîn’in Pencâb bölgesinde tutunmaya çalışarak, Gakhar kabilelerinin yardımıyla giriştiği bir takım faaliyetler, bir başka önemli tehlikenin kaynağını teşkil etmekteydi.142 Zira, sürekli Moğol baskısı altında olmasına rağmen, onlara karşı gösterdiği mukavemet sayesinde bütün İslâm aleminin takdirini kazanan Celâl ed-dîn’in Dehli Türk Sultanlığı’nı ele geçirme ihtimali bulunmaktaydı. Dolayısıyla Hindistan’da yer edinmesine fırsat verilemezdi. Onun için, Moğollara karşı işbirliği teklif etmek üzere Dehli’ye yolladığı elçileri geri göndermeyen Sultan İltutmuş, değerli hediyelerle birlikte gönderdiği kendi elçileri vasıtasıyla, gerçekten çok manidar olan “sizin gibi asil bir şehzâdeye bu ülkenin iklimi yaramaz” cevabını vererek143 ona böyle bir imkan tanımayacağını bildirmiştir. Bu sırada Dehli ordusu da harekete geçmiş bulunuyordu. Sonunda Celâl ed-dîn, Mekran yoluyla Kirman üzerinden Hindistan’ı terk edecektir.144

6. Lakhnauti Kalaç Sultanlığı’nın Dehli’ye Bağlanması

Gazi İhtiyâr ed-dîn Muhammed Bahtiyâr Kalaç’ın tamamen şahsî gayretleri ve büyük kahramanlığı sayesinde kısa sürede meydana getirdiği Lakhnauti Kalaç Sultanlığı Aybeg’in öldüğü sıralarda müstakil hareket etmeye başlayan Kalaç Melikleri tarafından idare edilmekteydi. Harezmşâh ve Moğol meselesini soğukkanlı ve akıllı davranışlarla bertaraf eden Sultan İltutmuş, bu hadiselerden epeyce yıpranmış olan Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca’yı bir müddet kendi halinde bırakarak bütün dikkatini ülkenin doğu kesimlerine yöneltmiştir.145 Bunun sonucunda 1225 yılında Patna’yı geçerek Kalaç arazisine giren Dehli kuvvetleri Ganj nehri kıyısına

ulaştıkları sırada taraflar arasında anlaşma sağlanarak bölgede İltutmuş'un yüksek hâkimiyeti tanınmıştır.146 Bunun üzerine Kalaçları sürekli kontrol altında tutabilmek için Melik İzz ed-dîn Canî ile birlikte oğlu Nâsr ed-dîn Mahmud'u Bihar'a tayin eden Dehli Sultan'ı, kısa sürede bölgeyi terk ederek geri dönecektir.

7. Retenbûr (= Renthembhur) Seferi

Hind yaylasında sağlam bir kayalık üzerine, taştan inşa edilmiş önemli kalelerden birisi olan Retenbûr, XII. yüzyılda Çauhanlar'dan Prithvi Raca'nın elinde bulunmaktaydı.147 1226 yılında burayı zapt etmek için harekete geçen İltutmuş, kaleyi bir müddet kuşatmış ise de Raca Valanadeva'nın külliyetli miktarda haraç ve vergi vermeyi kabul etmesi üzerine muzaffer bir şekilde Dehli'ye dönmüştür.148 Aynı yıl Sivalık tepelerini işgal ettiren İltutmuş, 1227 yılında bölgedeki tarihî Mandor kalesini de Raca Kirtipala'nın elinden almıştır.149

8. Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca'nın Ortadan Kaldırılması

Celâl ed-dîn Harezmşâh'ın 1221-1224 yılları arasında Sind ve Pencâb bölgesinde kaldığı üç yıl içerisinde Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca'yı önemli ölçüde yıpratmış olması150 Sultan İltutmuş'un işine yaramış ve O'nun Hindistan Türklüğünü birleştirme çabalarını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Lakhnauti ve Hindu Racaları ile ilgili meseleleri halleden İltutmuş, Kabaca meselesini de halletmek üzere harekete geçti.

1227 yılının sonlarına doğru bütün hazırlıklarını tamamlayan İltutmuş, muhtemelen Kabaca'nın oğlu Alaeddin Behramşah'ın bir takım faaliyetlerini bahane ederek 151 Sind, Uçç ve Multan bölgesini ele geçirmek üzere harekete geçti. Bu sırada donanmasıyla birlikte bütün kuvvetlerini Amrut kalesi girişinde toplamış bulunan Kabaca, Sultan İltutmuş'un üstün kuvvetleri karşısında tutunamayacağını anlayınca bütün askeri ve ağırlıklarıyla birlikte savunulması elverişli olan Bhakkar kalesine

çekilirken Sultan İltutmuş Uçç kalesini kuşatmış,152 Nizâmü’1-mülk Muhammed Cüneydî’yi de önemli bir kuvvetle Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca’nın peşinden Bakkar kalesi üzerine göndermiştir.153

3 Mayıs 1228’de, üç aylık bir kuşatmadan sonra Uçç kalesi sulh yoluyla ele geçirilirken,154 Bhakkar’da iyice sıkışan ve iç kaleye çekilmek zorunda kalan Kabaca,155 oğlu Alaeddin Behramşah’ı değerli hediyeler ile birlikte İltutmuş’a göndermiş ve anlaşmak istemiştir.

Ancak bu heyetinin İltutmuş’a ulaşmasından üç gün önce, 26 Mayıs 1228’de, Bhakkar kalesi düşürülmüş ve Kabaca bir adaya sığınmak için bindiği kayığın ters dönmesi veya intihar etmek üzere atladığı Sind nehrinde boğularak ölmüştür. 156

Babasının akibetinden haberi olmayan Alaeddin Behramşah’ı gayet iyi karşılayan İltutmuş, onun dönüşüne izin vermeyerek Kabaca’nın hayatta kalan kuvvetlerinin de kendisine katılmasını sağlamıştır. Böylece Sind, Uçç ve Multan yöresindeki yirmiki yıllık bir saltanat sona ererken, Dipalpur ile Sind hâkimi Şihâbeddin Habeş’in Sultan İltutmuş’a bağlılığını bildirmesiyle,157, Okyanus’a kadar bütün bütün bölge Dehli’ye bağlanmıştır. Uçç’a Tâceddin Sencer Kazılık Han’ı, Multan’a da İzzeddin Kebir Han Ayaz’ı tayin eden Sultan Şemseddin İltutmuş, bu meliklere bütün Pencab’ı kontrol altına almalarını emrederek, muzaffer bir şekilde Ağustos 1228’de Dehli’ye dönmüştür.158

9. Kalaçlarla Mücadele ve Kalaç Hanedanı’nın Sonu

1225 yılında Lakhnauti’ye yaptığı seferden anlaşma sağlanması üzerine geri dönen İltutmuş’un Retenbûr seferi ile meşgul olduğu bir sırada Lakhnauti Kalaç Sultanı Gıyâs ed-dîn, harekete geçerek Bihar’ı işgal etti.159 Bunun üzerine Dehli’den önemli miktarda bir kuvveti bölgeye sevk ederken, o sırada Oudh havalisinde gaza seferinde bulunan Melik Nâsr ed-dîn Mahmud’a da derhal Kalaç sultanını cezalandırmasını emretti.160

Büyük bir orduyla Oudh’dan hareket eden Melik Nâsr ed-dîn Mahmud ile İzz ed-dîn Canî, 1227 yılı başlarında Bihar’ı tekrar ele geçirdiği gibi Lakhnauti ile Hasankot şehrini de kolaylıkla teslim aldı. Gıyâs ed-dîn, kendisine karşı bir hareketin yapılabileceğini düşünemediği için o sırada Kamprup ile Banga taraflarında seferle meşguldü. Bu durum karşısında çaresiz harekâtı yarıda keserek geri dönmüş ise de, mağlup edilerek esir alınmış ve akrabaları ile birlikte ortadan kaldırılmıştır.161 Lakhnauti doğrudan doğruya Dehli’ye bağlanarak, kendisine çetr, durbaş ve hil’at verilen Şehzade Nasr ed-dîn Mahmud’un tasarrufuna bırakılmıştır.162

Nasr ed-dîn Mahmud, Kalaç beyleri ile iyi geçinerek, zeki, enerjik ve iyiliksever tavrıyla kısa sürede Lakhnauti’de mükemmel bir idare kurmayı başardı. Ancak, dağılmış olmasına rağmen Kalaç nüfuzu gerek Pencâb, gerekse Lakhnauti bölgesinde kendisini hissettirmekteydi. İşte böyle bir dönemde Kabaca meselesini hallederek başkente dönen Sultan İltutmuş, Abbasî halifesinin elçilerini büyük törenlerle karşıladığı sırada, Nisan 1229’da çok sevdiği ve herkesin kendisinden sonra tahtın sahibi olarak gördüğü, üstün meziyetlere sahip olan oğlu Melik Nâsr ed-dîn Mahmud’un bilinmeyen bir sebeple hayatını kaybettiğini öğrendi. Dehli’de hüküm süren bayram havası yerini mateme bıraktı.163

Melik Nâsr ed-dîn Mahmud’un ölümüyle ortaya çıkan boşluktan faydalanmak isteyen son Kalaç sultanı Gıyâseddin’in oğlu Bilge Melik ve diğer Kalaç beyleri isyan etmekte gecikmedi. Bu nun üzerine bizzat harekete geçen İltutmuş, vakit geçirmeden Lakhnauti üzerine yürüdü. Dehli ordusu sıkı bir takible, 1230 yılında İhtiyâr ed-dîn Bilge Kalaç başta olmak üzere bütün âsileri yakaladığı yerde yok etti.164 Böylelikle Kalaçların Lakhnauti’deki hâkimiyeti kesin olarak ortadan kalkarken, bölgeye vali olarak Ala ed-dîn Canî’yi atayan İltutmuş, Mayıs 1230’da Dehli’ye

dönmüştür. Bundan sonra Lakhnauti, daha çok merkezden atanan valiler tarafından yönetilecektir.165

10. Abbasi Halifesi'nin Elçi Göndermesi

Sultan İltutmuş döneminin önemli hâdiselerinden birisi de hiç şüphesiz Abbasî halifesinden gelen elçiler ve halifelik ile tesis edilen münasebetlerdir. Geliş sebebi kesin olarak belli olmamasına rağmen,166 Ağustos 1228'de Nagaur önlerine ulaşan Halife el-Mustansır'ın elçileri, 18 Şubat 1229'da Dehli'de parlak törenlerle karşılanırken, başkentte büyük şenlikler yapılmıştır.167 Bazı araştırmacılar, elçilerin İltutmuş'a hil'at ve menşur getirdiklerini, böylelikle onun "Hind sultanı ve ele geçirdiği bütün yerlerin hükümdarı olarak tanındığını" belirtirler.168 Bu hususta kaynaklarda herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Ancak Ecmir'deki Arkai din Ka Chanpra Câmii'nin kuzey minaresindeki kitabeden anlaşıldığı kadarıyla, İltutmuş'a "Nasr Emirü'l-Mü'minîn" lâkabı verilmiş olmalıdır.169

Denli Türk Sultanlığı'nın Abbasî halifesi tarafından tanınması, daha önce tamamlanmış bir olayın tescilinden başka bir şey değildir.170 Ama, Hindistan'da yeni kurulan devletin İslâm dünyası içerisindeki politik yerini aldığını göstermesi bakımından önemlidir.171 Hindistan'daki Türk hâkimiyetini bir merkezde toplayarak, adeta bunu Abbasî halifesine de tasdik ettiren İltutmuş'un, 1231 yılından sonra, Hinduların ellerinde tuttukları önemli merkezleri zaptetmek için uğraştığı görülmektedir. Dolayısıyla onun ömrünün son zamanlarındaki faaliyetleri daha çok gaza seferleri niteliğini kazanacaktır.

10. İltutmuş'un Son Faaliyetleri

Kutb ed-dîn Aybeg zamanında 1200 yılında bir ara Türklerin eline geçen, ama daha sonra Hindular tarafından tekrar zaptedilen Galyor kalesi'ni şiddetli bir mukavemete rağmen 12 Aralık 1232'de fetheden

Sultan Şems ed-dîin İltutmuş,[172] 1234 yılında Malva bölgesine girdi. Parama racası Devapala'dan halen Betva nehri kıyısında bulunan ve İslâmî karakterini muhafaza eden Bhilse şehrini ve kalesini alarak buradaki, üç asırda yapılmış doksandörtbuçuk metre yüksekliğindeki bir puthaneyi yerle bir ettirdi. Oradan hareketle Ucceyn Nagori üzerine yürüyen İltutmuş, burayı da zapt ettikten sonra ünlü Mahakal Deo Puthanesini yıktırarak muzaffer bir şekilde Dehli'ye dönmüştür.[173] Burada ele geçen ganimetler arasında 1200 yıl önce yapılmış ve ilk Hindu krallarından Bekrmacit'e ait olan önemli bir heykel de bulunmaktaydı. Bunların yanında daha pek çok heykel ile birlikte Mahakal Deo Puthanesinin taşları da başkente taşınmış ve Cuma Mescidi'nin kapısına gömülmüştür. Bu arada Sultan'ın emriyle Kalincar ve Çanderi, Galyûr Muhafızı Nusret ed-dîn Taisî tarafından müthiş bir baskı altına alınmış,[174] bölge şiddetle yağmalanırken Acar Rane'si Çahar Deo da mağlup edilmiştir.[175]

12. Ölümü ve Şahsiyeti

1234 yılında Şiîler'in Batınî kollarından birisini meydana getiren İsmailî fedailerinden bir grup, cuma namazını kıldığı bir sırada Sultanın öldürülmesi için harekete geçmişse de, başarılı olamamış ve yok edilmişti.[176] 1235 yılında Bamiyan üzerine yürümek için Sind bölgesine yöneldiği sırada hastalanıp, sıhhatinin gittikçe kötüleşmesi üzerine Başkente geri dönmek zorunda kalan Sultan İltutmuş, 30 Nisan 1236'da hayata gözlerine yumdu ve büyük bir törenle eski Dehli'deki Kutub Camii'nin kuzeybatı köşesindeki türbede toprağa verildi.[177] Bu türbe Hindistan'daki Türk eserleri arasında zamanımıza kadar ulaşan ender yapılardan birisidir.

Şems ed-dîn İltutmuş, devrinin istisnasız en büyük sultanları arasında yer alır.[178] Ama bugün, Türk tarihinin az bilinen simalarından birisidir. Onun hayatı, Fahreddin Mübârekşah'ın Türkler hakkındaki sözlerine uygun

olarak, başlangıçta ne kadar aciz olursa olsun bir Türk'ün, cesareti, yiğitliği ve zekâsı sayesinde neler yapabileceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.179 Türk Devlet geleneğindeki "oğulluk Hukuku" nun kendisine verdiği hakla180 Aramşah'ı tahttan indirdikten sonra, yirmialtı yıl süren saltanatı esnasında Dehli Türk Devleti'nin sınırlarını; batıda Sind'e, doğuda Bengal'e ulaştıran İltutmuş, Gurlular ile Hindistan'da tekrar başlayan Türk fetihlerini sağlamlaştırmış ve bu ülkede Aybeg zamanında gerçekleştirilemeyen Türk hâkimiyetinin politik birliğini de tesis ederek müstakil bir devlet kurmayı başarmıştır.

Türk hâkimiyetinin yeni ve yabancı olduğu, yerli halkın gönlünde daha yer edinememiş bulunduğu bir dönemde İltutmuş'un, bir yandan tesis ettiği idarî sistemi devamlı ve dayanıklı bir temele oturtabilmek, öbür yandan da Dehli Türk sultanlığının varlığını bir bütün olarak sağlam bir şekilde sürdürmesini temin için bugünkü mânâda gerçekçi bir politika izlediği görülmektedir.181 Ayrıca O, yorulmak bilmez hareketlilik ve üstün bir askerî dehası yanında gerçekleri görebilen akıllı birisi olarak da karşımıza çıkar. Nitekim yeterince güçlü sayılamayacağı bir dönemde rakiplerinden ve bilhassa Moğollardan tebaasını koruduğu182 gibi, en kuvvetli zamanlarında da onları tehlikeye atacak hareketlerden itina ile kaçınmıştır. 183

İltutmuş, bir yerde Asya'daki Moğol yükselişini kendi lehine kullanmasını da bilmiştir. Kayıtlara göre Moğolların önünden kaçan pek çok idareci ile birlikte, sahip olduğu yetenekler bakımından bir emsali daha bulunmayan sanatkâr, emir, melik ve çeşitli hükümdarlık ailelerine mensup kişiler, hattâ bizzat hükümdarlık yapmış kişiler İltutmuş'un hizmetine girebilmek için yarışmıştır.184 Ayrıca bunlar Sultan'dan gördükleri itibara karşılık başarılı hizmetler vermiş, dolayısıyla İltutmuş'un meclisi her yönden Gazneli Mahmud ve Sultan Sencer'inkiler kadar muhteşem

olmuştur.185 Hiç şüphesiz bu gelenlerin büyük çoğunluğu Türk idi. Bu durum, Hindistan'daki Türk kültürünün hayat kaynaklarını göstermesi bakımından önemlidir.186

Sultan İltutmuş, adalet hususunda da titiz davranan Türk hükümdarlarından birisidir.187 Cüzcânî, onun alçak gönüllü, insaflı, iyiliksever, gazi, mücahid ve âlemi birleştirici nitelikleri yanında adaletli olduğu kadar adaletle hüküm sürenleri de takdir eden bir şahsiyete sahip olduğunu belirtirken, Sirhindî ondan Sultan-ı Adl olarak bahseder.188 Ibn Battuta ise, onun mazlumlara renkli elbise giymelerini emrettiğini, böylelikle haksızlığa uğrayanları tesbit ettiği gibi, her türlü adaletsizliği anında önleyebilmek için de sarayın kapısına iki tane çan astırdığını belirtir.189

Düzenli bir hayata sahip olan İltutmuş, samimi bir Müslümandı.190 Hindistan'ın daha küçük bir çocukken fakirlere, ilim ve hayır erbabına itibar göstermesi şartıyla bir derviş tarafından kendisine verildiğine inanırdı.191

O sebeple de halka ve ileri gelenlere karşı cömert olduğu kadar, âlimlere ve din adamlarına karşı da son derece hürmetkar birisiydi.192 Dolayısıyla İltutmuş'tan gördükleri büyük destekle etkili bir hâle gelen sufî tarikatlar, Gazneli akınları öncesinde Hindistan Müslümanlığının büyük bir kısmını teşkil eden İsmailîler'i önemli ölçüde silmiş ve bilhassa yeni fethedilen bölgelerde de hiç bir baskı olmaksızın İslâm dininin yayılıp gelişmesinde büyük rol oynamıştır.193

Sonuç olarak o, haremin zevkleri yerine devletin sağlam temeller üzerine oturtulması ve genişletilmesi için uğraşmış ve tesis ettiği düzen ile adetâ kendisinden yüzelli yıl önce eserini kaleme alan Yusuf Has Hâcib'in öğütlerini194 harfiyen yerine getirerek eski Türklerde bir çok kağan unvanının başına gelen "İltutmuş" unvanını almayı lâyıkıyla hak etmiş

birisidir. Bundan dolayıdır ki, İltutmuş dönemi, Hindistan'da Türk hâkimiyetinin zirvelerinden birisini teşkil eder.

F. Sultan Şems Ed-Dîn İltutmuş'un Halefleri

Hindistan'da büyük bir Türk devleti meydana getirmiş olan Sultan İltutmuş'un halefleri kendisi gibi büyük şahsiyetler değildi. Gerçi Devlet, sınırlarını koruyabilmiş ise de iç karışıklıklar, art arda patlak veren isyanlar bu dönemin belirleyicisi olmuştur. İltutmuş'un birkaç oğlu bulunmasına rağmen ölümü üzerine en büyük oğlu Firuz Şâh tahta geçecektir.

I. Sultan Rükn Ed-Dîn Firûz Şâh

Sultan İltutmuş'un hareminin önde gelen Türk asıllı hanımlarından Terken Hatun'dan195 olan oğlu Firûz Şâh, 1228 senesinde Çetr-i Sebz (Yeşil Çetr)196 verilerek Bedaun muktisi yapılmış ve Sultan Nâsır ed-dîn Kabaca'nın, ölümünden sonra İltutmuş'un hizmetine giren veziri, tecrübeli devlet adamı Hüseyin Eş'arî de yanında görevlendirilmiştir. Galyûr'un fethinden sonra bu Şehzâde'ye, son Gazneli hükümdarı Melik Hüsrev'in başşehri olan Lahor ve çevresinin idareciliği verilerek itibarı artırıldı.197 İltutmuş'un Gakharlar üzerine yaptığı sefer esnasında hastalanarak Dehli'ye geri döndüğü sırada beraberinde getirdiği Firûz Şâh, O'nun ölümünden bir gün sonra melikler ve diğer ileri gelenlerin ittifakı ile Rükn ed-dîn lâkabını alarak Dehli Türk Sultanlığı tahtına oturmuştur.198

Rükn ed-dîn Firûz Şâh, yakışıklı, nezaket sahibi, iyi huylu ve cömert birisi olmasına rağmen dirayetli bir kimse değildi. Tahta geçirilmesindeki başlıca sebeb de bu olmalıdır.199 Nitekim O, birkaç ay babasının kurduğu düzeni muhafaza etmiş ama, çok geçmeden eğlence, zevk ve safaya dalarak sorumsuzca yaptığı harcamalar neticesinde korkunç bir israfa sebep olmuştur.200 Rükn ed-dîn Firûz Şâh'ın biraz da gençlik gururu ile içerisine düştüğü kendisini beğenmişlik ve tecrübeli devlet adamlarının sözlerine önem vermemesi sebebiyle devlet işlerini bir kenara bırakarak haremin

zevklerine sarılması, idarede kadınları da etkili hale getirmiş ve devlet idaresi tam bir kargaşa içerisine sürüklenmiştir. 201

İltutmuş'un vasiyetine rağmen202 Firûz Şâh'ı tahta geçiren Şemsî Melikleri (; Kırklar) bütün bu olup bitenleri bir müddet üzüntü ile takip etmişler ve O'nun hükümdarlığa lâyık birisi olmadığı kanaatına vardıktan sonra da harekete geçmişlerdir.203 Bu sırada Sultan İltutmuş'un Firûz Şâh'tan küçük olan bir diğer oğlu, Oudh muktisi Gıyâs ed-dîn Muhammed Şâh, Dehli'ye götürülmekte olan Lakhnauti hazinelerini ele geçirip civardaki bir kısım şehir ve kasabayı da yağmaladıktan sonra başkaldırmıştı.204 O'nu Bedaun muktisi Melik İzz ed-dîn Selarî, Lahor muktisi Melik Celâl ed-dîn Canî ve Multan hakimi, Kırklardan Melik Cizz ed-dîn Kebir Han Ayaz ile Hansi muktisi Seyf ed-dîn Kuçî'nin ayaklanmaları takip etti. Bu isyânların Melikler arasında bir işbirliği sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonra Merkez'deki bir kısım emir ve melikler de bunlara katılmakta gecikmeyecektir.

Büyük bir ordu ile isyancıları bastırmak üzere harekete geçen Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh, Pencâb'a yönelerek Kilugharî'ye ulaştığı sırada Veziri Nizâmü'l-Mülk Muhammed Cüneydî tarafından da terkedildi. Koil'e giderek Bedaun muktisi İzz ed-dîn Salarî ile birleşen Muhammed Cüneydî ile Melik Canî ve Melik Küçî arasında bir ittifak meydana getirilmiştir.205

Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh'ın Kuhram'a yönelip Mansurpur ve Tarain civarına ulaştığı bir sırada Dehli ordusunda bulunan bir kısım memlûk kendi aralarında anlaşarak ayaklanmış ve Türk olmayan, Tacik asıllı bazı yüksek dereceli devlet görevlilerini katletmiştir.206 Türk meliklerin Sultan'ın içerisine düştüğü durumdan bunları sorumlu tuttukları anlaşılmaktadır.207 Gerçekte de,Türk meliklere düşmanlık ederken Sultan, söz konusu Tacik asıllı görevlilere dayanmak istemiştir. 208 Halbuki, Türk emir ve melikler bu dönemde Türk olmayanların yüksek mevkilere

getirilmelerine tahammül edemedikleri gibi Türk olmayan devlet görevlileri de gerek bu emir ve melikler arasında, gerekse Sultan ile Türk çevresi arasında devamlı ikili oynayarak kendi hâkimiyetlerini tesis etmeye çalışmakta ve zaman zaman kendilerinin sebeb oldukları buhranlar sırasında da katledilmekteydi.209

Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh'ın Kuhram civarına ulaştığı sırada Başkent'te meydana gelen hadiseler, onun hemen dönmesini gerektirmiş ise de, Kilugharî'ye geri geldiği sırada halkın ve bir kısım meliğin desteğiyle Raziye, Sultan olarak tahta geçmiş bulunuyordu. O sebeble Türk emir ve meliklerin hemen hepsi Rükn ed-dîn'i yalnız bırakarak Dehli'ye gelip Raziye'ye biat etmiştir. Daha sonra gönderilen kuvvetler tarafından Kilugahrî'de yakalanan Rükn ed-dîn, Sultan Raziye'nin "Katiller katledilmelidir."210 emri gereğince altı ay yirmisekiz günlük saltanatına son verilerek 29 Kasım 1236'da öldürülmüştür.211

II. Sultan Raziye

Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh'ın öldürüldüğü sırada Dehli Türk Sultanlığı tahtına geçirilen Sultan Raziye, Şems ed-dîn İltutmuş'un çok sevip, saydığı karısı ve hareminin başkadını olup Köşk-ü Firûzî'de oturan Terken Hatun'dan doğan kızıdır.212 Daha babasının sağlığında devlet işleriyle ilgilenmiş ve büyük bir nüfuza sahip olmuştu.

1. Tahta Geçişi

Sultan Şems ed-dîn İltutmuş, kızının yönetime olan ilgisi ve yeteneklerini değerlendirip, tavırlarındaki celâdet ve cesareti farketmişti. Onun için geleneklerin aksine Raziye'yi evlendirmeyerek, 1233 yılı başlarında Galyûr'un fethinden döndükten sonra onu veliahd olarak tayin ettiğini belirten bir ferman yazdırdı. Ancak bu davranışı, Sultan'a yakınlığı ile tanınan memlûk asıllı melikler tarafından hoş karşılanmamış ve bu husus bizzat İltutmuş'a iletilmişti.213

Devlet idaresinde alışılmışın dışında kararlar alarak askerî bir topluma kadın bir hükümdar adayı gösterecek kadar gerçekçi ve sağlıklı düşünebildiğini ortaya koyan İltutmuş'un, bu cesur ve ileriyi gören kararında yanılmadığını, aynı zamanda çok iyi bir eğitim görmüş olan Sultan Raziye hareketleriyle gösterecektir. Bunu Rükn ed-dîn Firûz'u tahta geçirdikten sonra bizzat yaşayarak Türk emir ve melikler de görmüştü. Bunun üzerine Raziye'nin, kendilerine babasının vasiyetini hatırlatarak, içine düştükleri durumdan ancak kendisini tahta oturtmak suretiyle kurtulabileceklerine inandırmış ve hükümdar olmayı başarmıştır.214

2. Ülkede İstikrarın Sağlanması;

Sultan Raziye, tahta geçişini izleyen günlerde ilk iş olarak Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh zamanında ihmal edilen kanun ve gelenekleri tekrar etkili hale getirdi.215 Böylece yeni bir sulh ve sükûn dönemi başlatmak üzere harekete geçtiği sırada Nur Türk adlı alim bir kişi216 Hindistan'ın değişik yörelerinden başına topladığı Karmati ve Mülâhidelerden teşekkül eden bir grup ile isyan etti. 4 Mart 1237 tarihinde silahlı bin kişiyle harekete geçen bu grup217 Cuma Mescidi ile yakınındaki Mucizzî Medresesi'ne saldırmış ve buralardaki ahaliyi katletmeye başlamıştı. O sırada çıkan kargaşada bir kısım halk da ezilerek öldü. Bunun üzerine Başkent'te bulunan Melik Nâsır ed-dîn Aytemür ve Emir Nâsırî Şair gibi ileri gelenler vakit kaybetmeden olay mahalline ulaşarak, bir kısım ahalinin de yardımıyla isyancıları tamamen yok etmiştir. 218

Başkent sükunete kavuşurken, Sultan Rükn ed-dîn döneminden beri isyan halinde bulunan Lakhnauti Valisi Melik İzz ed-dîn Togan Han Tuğrıl, Raziye'nin yüksek hâkimiyetini tanıdığını bildirmiş, kendisine muhtariyet alâmetlerinden olan Cetr ile kırmızı bayrak gönderilerek taltif edilmiştir.219 Bu arada başta Nizâmü'l-Mülk Muhammed Cüneydî olmak üzere bir kısım devlet ricali Raziye'nin hâkimiyetini tanımamakta ısrar etti ve kuvvetleriyle

beraber Dehli önlerine kadar geldi. 220 Bunun üzerine bizzat harekete geçen Sultan Raziye, bir kaç önemsiz çarpışmadan sonra büyük bir ustalıkla uyguladığı politika221 sayesinde muhaliflerin kısa sürede bölünmelerini sağladı. Bunlardan bir kısmını Sultan'ın tarafına geçerken geriye kalanlar yok edildi.

Muhalif emir ve meliklerin ortadan kaldırılmasıyla durumu iyice kuvvetlenen Raziye, devlet işlerini yeniden düzenlemek için harekete geçti ve önemli mevkilere kendi taraftarlarını tayin etti.222 Bu arada Sultan Şems ed-dîn İltutmuş'un ölümünden kısa bir süre sonra Hindûlar tarafından kuşatılan ve iç çekişmeler sebebiyle gerekli yardımın yapılamadığı Retenbur'a Melik Kutb ed-dîn Hüseyin komutasında kuvvetli bir ordu gönderildi. Bu ordu, kalede mahsur kalan ahaliyi kurtardıktan sonra civardaki istihkamlarla birlikte kaleyi de yerle bir ederek geri dönmüştür.223

3. Yeni İsyanlar ve Raziye'nin Tahttan İndirilmesi

Sultan Raziye kendisine yakın gördüğü kişileri devletin önemli mevkilerine getirirken Melik İhtiyâr ed-dîn Aytigin, Emir-i Hâciblik görevine atanmış, Emir-i Ahurluk görevini sürdürmekte olan Melik Cemâl ed-dîn Yakut da Sultan'ın yakınları arasında yer almıştı.224 Bu durum, diğer meliklerin Yakut'u kıskanmalarına sebeb oldu.225

Muhtemelen bu yüzden karışıklık baş göstermiş olmalı ki, Sultan Raziye, büyük lütûflarda bulunarak hükümdarlık ordusunu Galyûr üzerine sevketmiştir. Cüzcânî'nin kayıtlarından, bunun bir tedip seferi olduğu ve başarıyla sonuçlandığı anlaşılmaktadır.226

Galyûr yöresinin kısa sürede itaat altına alınmasından sonra Lahor Valisi İzz ed-dîn Kebir Han Ayaz'ın muhtemelen merkezden yapılan kışkırtmalarla ayaklandığı görüldü. Ancak üzerine yürüyen Sultan Raziye

komutasındaki ordunun ısrarlı takibi karşısında anlaşma yoluna giderek tekrar eski ıktası Multan'a atanmıştır.227

16 Mart 1240'da Dehli'ye dönen Raziye'nin, babası gibi merkezî bir idare kurmak isterken ayaklanan bir meliki cezalandıracağı yerde onunla anlaşarak geri dönmesi o sırada gelişmekte olan muhalefetin boyutları ile ilgili olmalıdır. Nitekim, Başkent'e dönülmesinden yirmi gün sonra Taberhinde Meliki İhtiyâr ed-dîn Altuniye ayaklandı. Bu isyanları Emir-i Hâcib Melik İhtiyâr ed-dîn Aytigin'in teşvik ettiği daha sonraki gelişmelerle ortaya çıkacaktır.228

3 Nisan 1240'da büyük bir ordu ile Başkent'ten ayrılan Sultan Raziye, Taberhinde civarına ulaşıldığı sırada ayaklanıp Emir-i Ahur Cemâl ed-dîn Yakut'u öldüren Türk emir ve melikler tarafından tutuklanarak, hapsedilmek üzere adı geçen kaleye gönderildi.229 Bu hadisenin Başkent'te duyulması üzerine hall edilen Sultan Raziye'nin yerine Dehli Türk Sultanlığı tahtına İltutmuş'un oğullarından Behram Şah geçirilmiştir.

4. Raziye'nin İsyanı ve Ölümü

Raziye, Taberhinde kalesinde hapiste bulunduğu sırada Dehli'de önemli olaylar cereyan etmiş, Naibü'l-Mülk tayin edildikten sonra iktidarı ele geçiren Melik İhtiyâr ed-dîn Aytigin öldürülüp, Melik Bedr ed-dîn Sungur Rumî, Emir-i Hâcib olarak tayin edilmişti. O arada Raziye de, Melik İhtiyâr ed-dîn Altuniye ile evlenmiş bulunuyordu.230 O'nun askerleri ile birlikte Gakhar, Catvan vs. gibi kabilelerden toplanan kuvvetlerle Raziye Dehli üzerine yürüdü. Ancak, Behram Şah'ın gönderdiği birliklere mağlup olarak tekrar Taberhinde'ye dönmek zorunda kaldı.231 Başkent'te istikrarın sağlanamamış olmasından da cesaret alarak bir müddet sonra ikinci kere Dehli üzerine yürüdü. Ancak 13 Ekim 1240'da mağlup oldu. 232 Çok az bir kuvvetle kaçmakta olan Raziye, Kaythal hududlarına ulaşıldığı sırada tamamen terkedilmiştir. 14 Ekim 1240 günü bir düzlükte tek başına ve

yorgun olduğu halde, aç-susuz kalan Raziye, bir Hindu çiftçiden ekmek istemek zorunda kalmış, yorgunluğun tesiriyle uyuduğu sırada üzerindeki elbiselere göz koyan çiftçi tarafından öldürülerek233 bir tarlaya gömülmüştür. Kısa süre sonra bu durum anlaşılacak ve teşhis edilen cesedi, dinî merasim yerine getirilerek aynı yere tekrar defnedilecektir.234

5. Sultan Raziye'nin Şahsiyeti

Dehli Türk Devleti'nin en büyük sultanlarından birisi olan Raziye aynı zamanda Hind-Türk tarihinin de en ilgi çekici şahsiyetlerindendir. Kaynaklarımızın ittifakla belirttikleri üzere akıllı, ferasetli ve olgun birisi olup, hükümdarlık için gerekli pek çok özelliği şahsında toplamıştı. İyi bir eğitim almıştı.235 Bu haliyle kardeşlerinden üstün olduğu babası tarafından da takdir edilmekteydi.

Raziye, yay kuşanmış olduğu ve maiyeti etrafında bulunduğu halde erkek gibi ata biner, yüzünü de örtmezdi.236 Aslında Sultan Raziye, kaynaklarımızın hepsinin de belirttikleri gibi, iktidarının son zamanlarında tam bir erkek hüviyetine bürünerek, kadın elbiselerini atmış, file binerek halk arasına çıkmıştı.237 Bu hususlar tenkit edilmesine rağmen Raziye, adeta çelikten bir elle hâkimiyetini bir müddet daha sürdürmeyi başardı. Ancak bu husus onun tahttan indirilmesi için önemli bir sebep sayılmıştır. 238 Halbuki O, harem entrikaları yerine halkın arasına girerek hükümdarlığı sırasında onlara ve Türk emir ve meliklere karşılarındakinin güzel bir kadın olduğunu unutturmuştur.239

Sultan Raziye için Cüzcânî, her ne kadar “büyük, akıllı, adaletli, kerim, alimleri hoş tutan, adil, adalet yayan, ahalisini besleyen ve ordu çeken bir padişahtı. Padişahlara gereken bütün vasıflarla donanmıştı. Fakat yaratılışta erkeklerin hesabından nasibini almamıştı. Bütün bu seçkin sıfatlar ona ne fayda verir.” demekte240 ise de, O'nun kendisinden altı yüzyıl sonra

Hindistan İmparatoriçesi ilan edilecek II. Elizabet gibi kadınca davranışlar gösterdiğine dair en ufak bir imada dahi bulunmaz.

Sultan Raziye, aktif ve güçlü bir siyâset takip etmeye çalışırken babasından yadigar Türk emir ve meliklere dayanacağı yerde onların güçlerinden çekindiği için, biraz da merkezî idarelerin bir özelliği olarak kayıtsız şartsız kendisine bağlı bir grup meydana getirmeye çalışmıştır.

Türklerin karekterini bildiğinden bunun için Tacik ve habeşli zümreleri kullanmaya kalkışması241 onun tahtı ve hayatı ile ödeyeceği en büyük hatası olmuştur.242 Yaşadığı felâketlere rağmen yılmadan gösterdiği benzersiz cesaret ve yiğitlik yanında Sultan Raziye'nin şiire karşı da büyük bir istidadının olduğunu görmekteyiz. Zira "Şirin-i Dihlevî" veya "Şirin-i Gurî" mahlaslarıyla yazdığı beyitleri kendi zamanındaki Türk-Fars edebiyatının en güzel örneklerindendir.243

III. Sultan Mu'izz Ed-Dîn Behram Şah

Sultan Raziye'nin tutuklanarak Taberhinde kalesine hapsedildiği haberinin Dehli'ye ulaşması üzerine harekete geçen Başkent'teki emir ve melikler, Sultan İltutmuş'un diğer oğlu Behram Şâh'ın, 21 Nisan 1240'da Mu'izz ed-dîn lâkabını alarak244 Dehli Türk Sultanlığı tahtına geçmesini sağladılar. Daha sonra, Taberhinde'den dönen emir ve meliklerile birlikte 9 Mayıs 1240 günü Devlethane'de toplanılarak Melik İhtiyâr ed-dîn'in, Sultan'ın naibi olması şartıyla günü umumî biatta bulunuldu.245

Behram Şâh bir müddet sessiz kaldıktan sonra, Nizâmü'l-Mülk Hoca Mühezzeb ed-dîn Ivaz ile birlikte Melik İhtiyâr ed-dîn Aytigin'in devlete tamamen hâkim olmaya başlaması, hatta bunlardan ikincisinin o dönemin sultanlarına mahsus teşrifatı uygulamaya kalkışması üzerine harekete geçmiştir. Birkaç başarısız teşebbüsden sonra İsmailî fedaileri gibi davranan iki Türk gulâm düzenledikleri suikastta, 30 Temmuz 1240 günü Melik

İhtiyâr ed-dîn Aytigin'i öldürmeyi başarırken, Vezir Mühezzeb ed-dîn'i de yaralamaştır.246

Bedaun'dan çağrılan Melik Bedr ed-dîn Sungur Rumî, Emir-i Hâcib olarak atandı. Fakat, o da öncekinden farklı bir tavır sergilemedi ve devleti kendi insiyatifi ile yönetmeye çalıştı. Bu sırada Sultan Raziye'nin bertaraf edilmiş olması Sultan Mu'izz ed-dîn'i rahatlatacaktır. Ama, bu seferde Nizâmü'l-Mülk ile yeni Emir-i Hâcib arasında nüfuz mücadelesi başlayacak ve hileye dayanan kurnaz bir politika takip etmeye çalışan Behram Şâh'ın saltanatı tam bir entrika ve kaos dönemi haline gelecektir.247

Başkentte bütün bu olaylar olurken Tayir komutasında bir Moğol ordusu da Lahor'u kuşatmış bulunuyordu. Bölgenin Valisi Melik İhtiyâr ed-dîn Karakaş Han Ay-Tigin şehri bir müddet başarıyla savunmuş ise de, halktan gerekli yardımı göremediğinden Moğolların sıkı takibine rağmen kaçarak Dehli'ye ulaşmayı başarmıştı. Lahor bir müddet sonra dayanmışsa da Kutval Aksungur'un ölümü üzerine idarecisiz kalmış ve 22 Aralık 1241'de kuşatma esnasında komutanları Tayir'i kaybeden kızgın Moğolların eline geçerek yağmalanmış, halkının bir kısmı esir alınırken, büyük bir kesimi de katledilmiştir.248

Lahor'un Moğolların eline geçtiği haberinin Dehli'ye ulaşması üzerine Cüzcânî'nin teklifi doğrultusunda ordunun başına getirilen Melik Kutb ed-dîn Hüseyin Gurî ile Nizâmü'l-Mülk Mühezzeb ed-dîn Moğollara karşı harekete geçti. Dehli Ordusu, Biyah nehri kıyısına ulaştığı sırada Sultan'dan intikam almak için harekete geçen Mühezzeb ed-dîn'in entrikaları neticesinde büyük bir infiale kapılan Melikler, düşmanı bir tarafa bırakarak kendi varlıklarına kasteden249 Sultan Mu'izz ed-dîn Behram Şâh üzerine yürümüştür. Bunun üzerine Sultan, Şeyhü'l-İslâm Seyid Kutb ed-dîn'i

orduyu teskin için göndermiş ise de, o da gizlice isyancıları iyice tahrik ettikten sonra Dehli'ye dönecektir.

Sonuçta, 22 Şubat 1242'de Başkent'i kuşatan hükümdarlık ordusu yaklaşık üç ay kadar sürecek bir savaşı da başlatmış oluyordu. Bu mücadele esnasında Dehli'nin etrafı tahrip olurken her iki taraf da önemli ölçüde zayiat verdi. Muhasaranın bu kadar uzamasının sebebi Sultan'ı tamamen avucunun içine alan oda hizmetçilerinden Mübârek Şâh adlı birisinin hiç bir şekilde anlaşmaya yanaşmaması idi.250 Nihayet 10 Mayıs 1242 günü sabahın erken saatlerinde Dehli düşürüldü. Sultan Mu'izz ed-dîn Behram Şâh tutuklanarak birkaç gün sonra katledildi.

IV. Sultan Alâ Ed-İn Med'un Şâh

Sultan Mu'izz ed-dîn Behram Şâh'ın göz altına alındığı sırada bir oldu bitti ile Dehli tahtına oturan Şemsî meliklerinden Melik İzz ed-dîn Balaban Kişilü Han'ın sultanlığını tanımayan Türk emir ve melikler Sultan İltutmuş'un torunu Mes'ud Şâh üzerinde anlaşmaya vararak251 onun 11 Mayıs 1242'de, Alâ ed-dîn lâkabıyla252 Dehli Türk Sultanlığı tahtına geçmesini sağladı. Alâ ed-dîn, ilk anda devlet meselelerine yakın ilgi gösterdi ve işleri düzene koydu. Ayrıca halkı da yatıştırmayı başardı.253 Bu sırada Hoca Mühezzeb ed-dîn, Nizâmü'l-Mülk olarak vezirlik makamını korurken, önemli mevkiler ile çeşitli bölgelerin valiliklerine yeni atamalar yapıldı.

Gerçekleştirilen düzenlemelerle Vezir Mühezzeb ed-dîn, devletin kontrolünü tam olarak ele geçirmiş, sarayında növbet vurdurup, fil bekletmeye başlamıştı. Onun, bu faaliyetlerine karşı çıkan Türk emir ve melikleri görevlerinden almaya başlaması ve açıkça onlara karşı cephe alarak zulüm yapmaya kalkışması254 bardağı taşıran son damla oldu. Nitekim Melik Tâc ed-dîn Sencer Kurat Han ve Melik Bedr ed-dîn Sungur Sofî'nin başkanlığında bir araya gelen Türk emir ve melikler, Dehli

yakınlarında su tanklarının bulunduğu ve Sultan İltutmuş tarafından mükemmel tesisler ile donatılmış olan Havz-ı Ranî255 civarındaki düzlükte, 28 Ekim 1242 günü kendilerine bir ders vermek için üzerlerine yürüyen Nizâmü'l-Mülk Mühezzeb ed-dîn'i mağlûb ederek katlettiler.

Yıllardır çevirdiği entrikalarla Dehli Türk Sultanlığı'nı sıkıntıya sokan Tacik asıllı Vezir Mühezzeb ed-dîn'in ortadan kaldırılmasından sonra çeşitli vilâyetlere ve devletin önemli kademelerine yeni atamalar yapıldı. Cüzcânî Uluğ Han Balaban'ın hayat hikâyesini verirken, onun 1242'de Ganj ve Cemne nehirleri arasındaki bölgede yaşayan Detveli/Çatroli ve Celâlî Hindularına karşı muhtemelen Sultan'ın da katıldığı seferden bahseder.256 Bu arada Lakhnauti'de hâkim olan Melik İzz ed-dîn Togan Han Tuğrıl'ın Cacnagar Racası tarafından kuşatılması257 üzerine taleb ettiği yardım gönderilecek fakat, Hindu tehlikesi bertaraf edildikten sonra bölge Melik Temür Han'ın idaresine bırakılacaktır. Böylelikle, Sultan Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh, Bengale meseleleriyle de yakından ilgilendiğini göstermiştir.258 Bu arada onun yapmış olduğu müsbet hareketlerden birisi de, amcaları Melik Nâsır ed-dîn Mahmud ile Melik Celâl ed-dîn'i serbest bırakarak, birinciye Bahraiç, diğerine de Kannauç'u ıkta olarak vermiş olmasıdır.259

Aralık 1245'de Mengûtay komutasında Sind bölgesine girip Uçç kalesini kuşatan Moğol ordusuna karşı Emir-i Hâcib Balaban'ın teşvikiyle harekete geçen Sultan Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh, büyük bir ordu ile hızla Biyah nehri kıyısına ulaştı. Emir-i Hâcib Balaban'ın aldığı tedbirler kısa sürede Moğollar üzerinde tesirlerini gösterirken, Dehli kuvvetlerinden bir kısım birlikler Biyah nehrini geçerek Lahor önlerine ulaşmış ve Moğolların çekileceği yolları tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Uçç kuşatmasını kaldıran Moğollar 15 Ocak 1246 günü aldıkları binlerce esiri de karargâhlarında bırakarak üç grup halinde Horasan'a doğru hızla geri çekilmiştir. Sultan, ordusunun gücünü düşmanlarına gösterebilmek için

birliklerine Sudra nehri kıyısında bir yürüyüş yaptırdıktan sonra, 30 Mayıs 1246'da Başkent'e geri dönmüştür.[260]

Moğollara karşı kazanılan kolay zafer Sultan Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh'ın Türk emir ve meliklere karşı tavrının değişmesine sebep olmuştur.[261] Ayrıca O, daha önce sahip olduğu, cömertlik, iyi kalplilik ve olgunluk gibi birçok değerli özelliği de bir tarafa bırakarak, kendisini oyun, eğlence ve ava vermiş ve devlet işlerini ihmal ederek, idarenin kargaşa içine düşmesine sebeb olacaktır.[262] Sonuçta Sultan'ın Türk emir ve meliklerin ıktalarını ellerinden almaya başlaması ve bir kısmını da öldürtmesi kendi sonunu da hazırlamıştır.[263]

Sultan Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh'ın her geçen gün artan baskısı karşısında birer birer yok edilmeden harekete geçmeyi uygun bulan Türk emir ve melikler Bahreiç'de bulunan İltutmuş'un oğlu Nasr ed-dîn Mahmud ile temasa geçerek onu gizlice Dehli'ye davet ettiler. Bu davete uyan Nasr ed-dîn Mahmud'un Dehli'ye ulaştığı 10 Haziran 1246 günü de Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh'ı tutuklayıp, bir müddet sonra da öldürdüler.[264]

V. Sultan Nasr Ed-Dîn Mahmud Şah

Nâsr ed-dîn Mahmud, Sultan İltutmuş'un oğludur.[265] Onun çok sevdiği büyük oğlunun ölümünden hemen sonra dünyaya geldiği için kendisine ağabeyinin isim ve ünvanı birlikte verilmiştir.[266] Dehli'nin iki üç kilometre kuzeyine düşen Levnî Sarayı'nda, annesinin nezaretinde büyük bir titizlikle yetiştirilen Nâsr ed-dîn Mahmud'a devlet idaresi ve hükümdarlığın şartları hakkında da dersler verildiği anlaşılmaktadır. Sultan Mu'izz ed-dîn Behramşah tahttan indirildiği sırada diğer şehzadelerle birlikte tutuklu bulunduğu Kasr-ı Sefid'den çıkarılarak, Türk emîr ve melikler tarafından Firûzî Sarayı'na getirilen Nâsr ed-dîn Mahmud, 1243 yılı başlarında Sultan Alâ ed-dîn Mesûd tarafından Bahraiç valisi olarak tayin edilmiştir.[267] Çocuk denilebilecek yaşta olmasına rağmen buradaki başarılı yönetimiyle

dikkatleri üzerinde topladığından Sultan Alâ ed-dîn Mesûd'u hall etmek isteyen Türk emîr ve melikler tarafından gizlice Dehli'ye davet edilerek tahta çıkarılmıştır.268

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud'un yirmi yıllık saltanatı süresince üç önemli mesele görülmektedir. Bunlar; Moğol saldırıları, Hindu tecavüzleri ve hepsinden önemlisi melikler arasındaki gruplaşmalardan doğan iç çekişmelerdir. Nitekim tahta geçmesinden hemen sonra Moğolların Dehli Türk Sultanlığı sınırlarına tecavüz ettiklerinin bildirilmesi üzerine bizzat harekete geçen Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud Şâh, 10 Mart 1247'de Lahor yakınlarındaki Ravi nehrini geçtiği sırada Moğolların geri çekildiklerini öğrendi. Bunun üzerine, Aralık 1245 de Moğollar'a kılavuzluk yapan ve Nandana çevresindeki Cud tepelerine hâkim olan Rana'dan intikam alınarak, bölge tahrip edildikten sonra geri dönülmüştür.

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, Emir-i Hâcib Melik Balaban'ın telkinleriyle Moğol akınları karşısında beklenilen mukavemeti gösteremeyen, hattâ zaman zaman Moğollarla işbirliği yapan yaşlı emirlerin tımarları ellerinden alındı, Yapılan yeni düzenlemelerle Pencâb bölgesinde merkezi idareyi güçlendirirken, bölgede Moğollara karşı mukavemeti de artırmıştır.269

Ekim 1247'de harekete geçen Sultan, Dehli'den onbeş, yirmi kilometre kuzeybatıdaki Panipat'a ulaştığı bir sırada Melik Balaban'ın teşvikiyle geri dönerek, doğuya yöneldi.270 Duâb bölgesine girerek Kannauç hudutlarındaki güçlü bir Hindu sığınağı durumunda olan Talsanda kalesini fethetti. Bu sırada Melik Balaban da, öncü birliklerinin başında çok güçlü kalelere sahip, kuvvetli Ranaların elinde bulunan Kalincar ile Kara arasındaki dağlık ve engebeli araziye yaptığı akını tamamlayarak hükümdarlık ordusuna katıldı. Bölgedeki Hindu hareketlerinin sindirilmesi üzerine geri dönülmüş ve 19 Mayıs 1248 günü Dehli'ye ulaşılmıştır.271

2 Ağustos 1249 günü Emîr-i Hâcip Melik Balaban'ın kızı Melike-i Cihan ile evlenen Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, kısa bir süre sonra yeni kayınpederini saltanat naibi olarak atamış, "Çetr" ve "Durbaş" ile birlikte "Uluğ Han" unvanını vererek, onu hükümdarlık orduları başkomutanlığına getirmiştir.272 Uluğ Han Balaban'ın devletin önemli mevkilerini tamamına yakını Türk olan, kendisine yakın kişilerle doldurarak yöretimi bütünüyle tamamen kontrol etmeye çalıştığı görülmektedir.273 Onun bu tavrı, kısa süre içerisinde birbirini takip eden bir dizi isyanın çıkmasına sebep olacaktır.274

12 Kasım 1252 günü Galyor, Çanderi, Narvâr, Kalincar ve Malva bölgelerini içerisine alan geniş çaplı bir sefer başlatan Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, Malva hududunda bölgenin en güçlü ranası olan Çahar Deo'yu büyük bir yenilgiye uğratarak memleketini tamamen tahrip etmişti.275 Muhtemelen ülkenin batısında çıkan karışıklıklar sebebiyle, belki de istenilen sonuç alınmış olduğundan, Dehli'ye geri dönülmüş ve bir müddet sonra, Lahor yoluyla Uçç ve Multan taraflarına yönelik bir harekât başlatılmıştır.276 Bu seferin sebebi açık olarak bilinmemekle beraber muhtemelen Uluğ Han Balaban'ın kışkırtmasıyla ayaklanarak bölgeyi hâkimiyeti altına alan Melik Nusret ed-dîn Şîr Han'ın tedibini amaçlamış olması ihtimal dahilindedir. Ancak bu gerçekleştirilemeden, ordunun Biyâh nehri kıyısına ulaşıp karargâhını kurduğu sırada, bir süre önce sarayda büyük bir mevki kazanan Hindu dönmesi İmâd ed-dîn Reyhan'ın entrikaları neticesinde Uluğ Han Balaban'ın kendi ıktasma gitmesi emredilerek, Mayıs 1253'de Dehli'ye dönülmüştür.277

Uluğ Han Balaban gibi güçlü birisini merkezden uzaklaştırıp, kendi ıktasına göndererek sıradan bir vali durumuna düşüren Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud'un, kendisinden öncekilerin de yapmak istedikleri gibi "daima saraya bağlı kalacak bir Türk olmayanlar gurubu" meydana getirebilme

çabası içerisine girdiği görülmektedir. Onun için idarî kademelerde büyük değişiklikler yapılmış, Temmuz 1253'de İmâd ed-dîn Reyhan Vekil-i Dar olurken, Aynü'l-mülk Cüneydî vezirliğe getirilmiş ve Uluğ Han Balaban taraftarları kısa sürede görevlerinden atılmışır.278 Her halde, bu gelişmeler karşısında Balaban'ın harekete geçeceği düşünülmüştü. Buna fırsat vermek istemeyen İmâd ed-dîn'in kışkırtmasıyla harekete geçen Sultan, Hansi'ye Uluğ Han Balaban üzerine yürümüş, fakat onun hiçbir karşılık vermeden Nagaure taraflarına çekilmesi üzerine Kasım 1253 de Dehli'ye dönmek zorunda kalmıştır.

Başkentte fazla kalmayan Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, bu sefer de, kısa bir süre önce Türkistan'a giderek Moğollara sığınan Melik Nusret ed-dîn Şîr Han'ın adamlanının elinden Uçç, Multan've Taberhinde kalelerini almak üzere harekete geçmiştir. 16 Şubat 1254'de Taberhinde'yi ele geçirip Melik Tâc ed-dîn Sencer Arslan Han'a veren sultan, Uçç ve Multan'a ikinci defa Melik İzzeddin Balaban Kişilü Han'ı tayin ederek Biyâh nehri kıyısından geri döndü.279

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud Şâh'ın bundan sonraki saltanat yıllarında da pek çok hadise meydana geldi. Öncelikle ülkeyi tam bir sıkıyönetim ile idare etmeye başlayan İmâd ed-dîn'in ülkenin her yanında başlatılan ayaklanmalar ile Dehli'den uzaklaştırılmış ve Ocak 1255'de Uluğ Han Balaban'ın yeniden yönetimin başına geçmesi sağlanmıştır.280 Bu fiili durum karşısında Sultan Nasr ed-dîn Mahmud'un yapabileceği fazla bir şey bulunmamaktaydı. Ona rağmen başlangıçta bir saltanat değişikliği düşünen Türk emir ve melikler, sonra bundan vazgeçerek Sultan'a yeniden biat ettiler.281

Bu sırada, Annesi Melike-i Cihân'ın, Uluğ Han Balaban'ın rakiplerinden Kutluğ Han ile evlenmesi sarayda soğukluk yaratmış ve Melike-i Cihan ile yeni eşi, Oudh'a gönderilerek merkezden

uzaklaştırılmıştır. Ama, bundan sonra Kutluğ Han'ın sebep olduğu olaylar bir türlü önlenemeyecek ve bölgedeki istikrarı epeyce sarsacaktır.282

Birkaç sefer kıstırılmasına ve birlikleri dağıtılmasına rağmen tekrar tekrar isyan eden Kutluğ Han, Bedaûn bölgesindeki Sihramu'da yapılan savaşı kazanacak283 ve bu arada ülkenin doğusu ve batısında sistemli bir isyan salgını başlayacaktır. Nihayet, başta Melike-i Cihân ve Kutluğ Han olmak üzere isyancılar, 21 Haziran 1257'de Dehli önlerine kadar geldi. Fakat, bir sonuç alamayacaklarını anlamaları uzun sürmedi ve bir gün sonra dağılıp gittiler.284 1258'de Pencab'da beliren yeni Moğol tehlikesi Dehli'den gönderilen kuvvetler ile bertaraf edildi. Moğolların Hindistan'daki olayları çok iyi takip ettikleri anlaşılmaktadır. Böylece melikler, Hindular ve Moğolların sebep olduğu meseleler sürüp giderken285 Sultan, akıllı bir politika uygulayarak bütün meseleleri kendi lehine halletmeye çalıştı.

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, 24 Mart 1260'da Köşk ü Firûzî'ye taşınırken ikiyüzbin yaya ve ellibin atlıdan meydana gelen hükümdarlık ordusu Sultanı selâmladı. Moğol elçileri de, bu münasebetle onun gücünü görmek fırsatını elde etti.286

Nâsr ed-dîn Mahmud, Moğollar'dan korkmuyor ve onlara her fırsatta karşı koyacak güçte olduğunu gösteriyordu. Cüzcânî'nin naklettiğine göre, Sultan da Moğollar'a elçi göndermiş, Emîr Yuğruş'un oğlu, Salın Noyan'la yaptığı konuşmada, "Şayet atlarınızdan birinin tek nalı, Sultan Nâsr ed-dîn'in topraklarına basarsa, dört ayağı da kesilecektir" tehdidinde bulunmuştu.287

Mevat'taki Hindular, yağma hareketlerine devam etmekte, önlerine çıkan ahalinin mal ve canına zarar vermekteydi. O yüzden 6 Temmuz 1260'da Uluğ Han, Mevat seferine çıktı ve bölgede tedip harekâtı yapılarak oniki bin kişi kılıçtan geçirildi.288 Bu tarihten sonraki olaylar hakkında

herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. 1264 yılında hastalanan Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, bir müddet hasta yattıktan sonra, 18 Şubat 1266'da öldü.289

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud Şâh, Cüzcânî ve İsemî'nin kayıtlarında babasından daha büyük bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır.290 Ancak olaylar bunun böyle olmadığını göstermektedir.291 Ancak cömert, kibar, merhametli ve dindar birisi olduğu ve geçimini bizzat kendisinin yazıp, sattığı Kur'an nushalarından sağladığı hususunda bütün kaynaklar birleşmektedir.292 Sultan'ın insanî açıdan mükemmel birisi olduğu anlaşılmaktadır. Ama idareciliği hususunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bir başka deyişle Sultan Nasr ed-dîn Mahmud, akıllı, belirgin bir siyâsî görüşe sahip, ama muktedir olamamış birisidir.

G. Balabanlılar

Dehli'de hüküm süren Türk Sultanlıklarının üçüncüsü Balabanlılardır. 1266 ile 1290 tarihleri arasında yirmidört yıl hâkimiyet süren bu hanedan, Kıpçakların Uluğ-Borlu kabilesine293 mensup Gıyâs ed-dîn Balaban tarafından kurulmuştur. Karahıtaylar ile komşu olan Uluğ-Borlular,294 yurtlarının muhtemelen 1218'de Moğollar tarafından istilâsı üzerine diğer Türk kabileleri gibi zayıflamıştır. Böyle karışık ve tehlikeli bir zamanda Moğolların eline esir düşerek Bağdat'a getirilen Balaban, memlûk olarak, Dehli Türk Sultanlığı hizmetine girmiş ve Şemsî Melikleri (= Kırklar)295 arasında yer almıştır. 296

Meliklikten hanlığa, hanlıktan hükümdarlığa yükselerek İltutmuş'tan sonra Dehli Türk Sultanları'nın en büyükleri arasında yer alan Balaban'ın297 kurduğu hanedan, 1266-1290 yılları arasında yirmidört yıl sürmüştür. Balaban dışında tahta çıkan iki hükümdardan biri yeteneksiz, diğeri çocuk yaşta ve devlet işlerinden habersiz bulunduğundan bu hanedan uzun ömürlü olamamıştır.

I. Gıyâs Ed-Dîn Balaban (1266-1287)

Uluğ-Borlu hanları neslinden ve Türkler arasında tanınan bir aileden gelen Balaban,298 onbin çadırlık bir “il”in299 başkanının oğluydu. Moğolların eline düştükten sonra kardeşi ve bir akrabasıyla birlikte300 Gucerat limanlarından birisinde Basralı Cemâl ed-dîn tarafından satın alınmıştır.301 Onun yanında eğitim gören Balaban, 1232’de Şemseddin İltutmuş’un hizmetine girdi. Çeşitli görevlerde bulunarak Hasse-Darlığa kadar yükseldi.302 Raziye döneminde bir ara tutuklandı303 ise de sonra Emir-i Şikâr yapıldı.304

1. Meliklik Dönemi ve Tahta Geçişi

Sultan Muizz ed-dîn Behram Şâh zamanında Emîr-i Âhurluğa yükselen Balaban,305 Sultan Raziye’nin mağlup edilmesinde önemli rol oynayacaktır.306 Ancak, bu sırada velinimeti Bedr ed-dîn Sungur Rumî’nin öldürülmesi, Onun, Dehli’yi kuşatan Türk emir ve meliklerle birlikte hareket etmesine sebep olmuştur.307 23 Ekim 1242’de Nizâmü’l-Mülk Hoca Mühezzeb ed-dîn’in öldürülmesinden sonra Emir-i Hacipliğe yükseltildi.308 Uçç’u kuşatan Moğollara karşı yapılan harekâtta baştan itibaren Sultan Alâ ed-dîn’i yönlendirmiş ve elde edilen başarıdan dolayı büyük bir nüfuz kazanmıştır.309 1246 yılında da Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud’un naibi oldu.310 Yirmi yıllık sürede Balaban, Şemsî Sultanlığı’nın en önde gelen melikleri arasına girdi ve her fırsatta Türk zümresini etrafına topladı.311

Dehli ve civarı ile Duâb ve Kannauç yörelerindeki Hindu unsurların yarattığı kargaşanın önlenmesinde etkili olan Balaban’ın312 kızı ile Sultan, 2 Ağustos 1249’da evlendi. Naipliği yanında Han-ı Âzam yâni Uluğ Hanlık gibi yüksek bir mevkii de ele geçiren Balaban,313 1252’de İmâd ed-dîn Reyhan’ın sebep olduğu olayların sonucunda orduda da üstünlüğü sağladı.314 Bundan sonra devlet idaresi rakip meliklerin entrikalarına

rağmen tamamen Balaban'ın eline geçti. Halefi olmayan Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud'un Şubat 1266'da ölümü üzerine hanlar, melikler ve emirlerin oybirliği ile tahta geçen Balaban, Gıyâs ed-dîn unvanını aldı.315

2. Hindu İsyancıların Sindirilmesi ve Ülkede İstikrarın sağlanması

Onun sultanlığını ilk tebrik edenler arasında Lakhnauti hakimi Arslan Han'ın oğlu Tatar Han vardı ve tâbiliğini bildirmek üzere hediye olarak altmışüç fil göndermişti.316 Şerefine büyük bir şenlik düzenlendi. Dehli donatılmış, halk arasında genel bir memnuniyet havası yaratılmıştı.317 1266 yılının sonlarına doğru Başkent civarındaki ormanlık sahada yaşayan ve her fırsatta isyan ederek çevre güvenliğini tehdit eden Meolar, şiddetle ezildi. Ormanlık arazi emniyet altına alınarak Gopalgir kalesi yaptırıldı ve şehrin yakınlarına kurulan karakollarla bölgenin güvenliği tam olarak sağlandı.318 Ertesi yıl sultanlığın tahıl ambarı olan Düâb'da meydana gelen karışıklıklar bastırılırken, çevre tahrip oldu. Ama, Jaunpur, Bihar ve Bengal'e giden yollar temizlenerek, emniyeti sağlayacak tedbirler alındı.319 Bu sırada Katherli eşkiyaların sebep olduğu Bedaun, Amroha, Sambal ve Gannaur bölgelerindeki asayişsizlik tamamen ortadan kaldırıldı.320 1268 yılında Cud tepelerinde başlatılan temizlik ertesi yıl da devam ettirilerek bölgede sukunet sağlandı.321

1271'de Pencab'da imar faaliyetlerine nezaret eden Gıyâs ed-dîn Balaban, Moğollar'ın tahrip ettiği Lahor kalesini tamir ve tahkim ettirdi. Dehli'ye döndükten sonra, Meliklik döneminde kısmen düzelttiği bölgenin tımar meselesine eğilen Balaban, yaşlı asker ve harp malullerine tahsis edilmiş arazilerin yeniden defterini tanzim ettirdi.322 Bu nitelikteki kişilerden toprakları alınarak kendilerine maaş bağlandı ise de bu, ordu içinde huzursuzluklara sebebiyet verdi. Bazı komutanların ısrarı ile Balaban nezdinde aracı olan Kutval Fahr ed-dîn'in sayesinde bu uygulama durdurularak, topraklar eski sahiplerine iade edildi.323

3. Moğol Tehdidini Önlemeye Yönelik Tedbirler

Balaban ülkede istikararı sağladıktan sonra dönemin en önemli meselelerinden birisi olan Moğol tehdidini ele aldı. Bu sırada Moğollar, İran ve Azerbaycan'ı istila ederek bir yandan Anadolu'ya girmiş, öte yandan Avrupa içlerine kadar ilerlemişti. Hindistan'a da hemen hemen her yıl akınlar düzenliyorlardı. Bunun sonucunda Lahor tahrip olmuş Uçç ve Multan yöresi sürekli yağmalanmıştı.324 Vaziyet böyle iken, komutanlarından Adil ve Temür Hanlar, Aybeg ve Şems ed-dîn İltutmuş zamanlarında Türklerin elinde bulunan Gucerat, Malva gibi yerlerin geri alınmasını tavsiye etmekte idi. Sultan Balaban, onlara da sıranın geleceğini ifade ile halihazırdaki Moğol tehlikesine dikkat çekerek Dehli'den ayrılmasının doğru olmayacağını bildirdi.325 Bu, gerçekçi ve yerinde bir düşünce idi. Nitekim Sultan'ın, Pencâb'tan Dehli'ye uzanan yollar üzerinde tedbirler aldığı, Uçç-Multan-Lahor çizgisinde güçlü bir savunma hattı oluşturup, Samana ile Sunam hattını da tahkim ettiği326 bir sırada, Moğolların tekrar kuzeybatı sınırlarını aşarak her yeri yağmaladıkları haberi geldi.327 Balaban bu sıkışık ve kritik zamanda Dehli'den ayrılmadı. Hakanü'1-mülk denilen ve halkın daha çok Han-ı Şehit diye isimlendirdiği oğlu Muhammed Han, Pencâb'ın yardımına gönderildi.328 Multan ve havalisinin Moğol tehlikesinden korunması ile görevli olan bu Şehzade, Sind-Pencâb işlerini düzene koymuş, zaman zaman başkente gelerek Sultana bilgi vermiştir. Son ziyaretinde veliaht ilân edilirken kardeşi Buğra Han da, Samana-Sunam hattının muhafazası ile görevlendirildi.329 Ayrıca her iki şehzadenin yanında tecrübeli danışmanlar bulunmaktaydı ve Kırklar'dan Timur Han ile Şîr Han gibi çok değerli melikler de bölgede görevliydi.330

4. Lakhnauti Valisi Toğrul'un İsyânı

Sultan Balaban’ın Moğol meselesi ile meşgul olduğu bir sırada, bu durumdan istifade etmek isteyen Lakhnauti valisi Toğrul, 1276’da, doğuda ayaklandı. Sultanlığını da ilân ederek kendi adına hutbe okuttu ve para kestirdi.331 Bunun üzerine Balaban, uzun saçlı lâkabı ile tanınan Emin Han Melik Alptigin’i Lakhnauti üzerine gönderdi. Toğrul Han, zeki ve askerin iç yüzünü iyi bilen bir kişiydi. Türlü yollarla Balabanlı ordusu içine soktuğu adamları vasıtasıyla para karşılığında, çoğunun saf değiştirmesini sağladı. Daha sonra gücü azalan Emîn Han Melik Alptigin’i savaşa zorlayarak onu mağlup etti. Geri çekiliş sırasında da, muhtemelen Toğrul’un kışkırtması ile Hindu kabileleri de isyan ederek Dehli kuvvetlerine saldırdı. Bu yenilgiyi öğrenen Gıyaseddin Balaban, Emîn Han Melik Alptigin’i Oudh kapısında astırırken,332 1280’de ikinci kez Lakhnauti üzerine gönderilen kuvvetlerin başına Melik Turmadı getirildi. Bu melik de, başarı sağlayamadan Oudh’a kaçtı. Oudh valisinden Melik Turmadı’yı asması ve mücadeleyi kendisinin devam ettirmesi istendi. Vali Şihâb ed-dîn emredilenleri yaptı ise de, Tuğrul’a yenilmekten O da kurtulamadı. Hâdiselerin bu şekilde gelişmesinden endişe eden Sultan, bizzat Toğrul’un üzerine yürüdü.333

Dehli ordusu hareket geçtiğinde Toğrul, hemen karşı tedbirler almağa başlamış ve Cacnagar taraflarına çekilmişti. Maksadı Sultan, Dehli’ye döndükten sonra gelip, hiç yıpranmamış bir halde tekrar bölgeye hâkim olmaktı. Ama, Dehli kuvvetleri hiç bir mukavemet görmeden Lakhnauti’ye girdikten sonra burada oyalanmadan Toğrul’un peşine düşmüş ve bir tüccar kafilesinden bulunduğu yer öğrenilerek ani bir baskınla ortadan kaldırılmıştır.334

Balaban, Toğrul’u yakalayıp, öldüren Melik Şer Andaz ve Melik Mukadder’e hil’at ve hediyeler verdi.335 Lakhnauti’ye dönüldükten sonra suçlu görülen çok sayıda insan, ibret olmak üzere idam edildi. Sultan, Bengal’den ayrılmadan önce buranın idaresini oğlu Buğra Han’a bırakırken

Ona nasihatlerde de bulundu. Dönüş emri verildiğinde baba-oğul son görüşmeleri yapmaktaydı.336

5. Balaban'ın Ölümü

Moğollara karşı Multan'da bırakılan Şehzade Muhammed, Dehli'ye gelerek babasını tebrik etmiş, Sultan da Moğollara karşı dikkatli olunmasını emretmişti. Bu şehzadenin Multan'a döndüğü sırada, 1285'de Moğolların Herat valisi Timur Han, bir intikam seferi düzenleyerek Kuzeybatı Hindistan'a girdi.337 Muhammed, Dipalpur civarında Moğol kuvvetlerini karşıladı ve taraflar Ravi nehri kıyısında, öğle vaktine doğru savaş nizamına geçmişti. Tam bu sırada Timur Han ani bir taarruz başlattı ise de şiddetli bir vuruşmadan sonra Moğollar mağlup edildi.338 Ama daha öğle namazını kılmamış olan Muhammed'in, küçük bir su birikintisi kenarında atından inerek, etraftaki birkaç kişi ile duaya başlamasıyla doğan fırsatı kaçırmayan bir Moğol birliği süratle O'un üzerine saldırarak ok ile yaralayıp öldürdü.339 Çok sevdiği Şehzadesi'nin bu şekilde öldürülmesi Sultan Balaban'ı manen yıktı. Günlerce oğlunun yasını tutan Sultan, gündüzleri normal devlet işlerini yürütürken geceleri bir köşeye çekilip, hıçkırıklarla ağlıyordu. O arada Dehli'ye çağırdığı küçük oğlu Buğra han da bir bahane ile Lakhnauti'ye geri dönmüş ve Sultan'ın iyice çökmesine sebep olmuştu.340 Bunun üzerine Han-ı Şehid Muhammed'in oğlu Keyhusrev'i veliaht tayin ettikten birkaç gün sonra, 1287'de, Kıpçak bozkırlarında başlayan hayatı Dehli'de acıklı bir şekilde sona erdi.341

El-Hakanü'l-Mu'azzamü'l-Hanü'l-'Azam Bahaü'l-Hakk ve'd-dîn, Uluğ Han Balaban es-Sultanî 342 akıllı, basiretli bir idareciydi. Bütün devlet kademelerinde görev yaptığı için yönetimde tecrübe sahibiydi. Adaleti devletin temeli sayan bir zihniyete sahip olup, bu hususta kim olursa olsun taviz vermemiştir.343 Gösteriş ve ihtişama büyük önem verir, neseb olarak düşük kimselerden hoşlanmazdı.344 Yirmi yıllık hükümdarlık

döneminde sert tedbirler almak pahasına da olsa halkın can ve mal güvenliğini en iyi şekilde sağlamış ve sonraki dönemlerde hasretle yad edilen bir düzen kurmuştu. Öyle ki, hiçbir devlet adamı düzensizliğe karşı onun gibi bir zafer kazanmamıştır.345

II. Mu’izz Ed-Dîn Keykubat

(1287-1290)

Balabanlılar’ın ikinci sultanı Keykubat’tır. Balaban’ın torunu ve Bengal valisi olup, tahttan feragat eden Nasr ed-dîn Buğra Han’ın oğludur. Onyedi yaşında Mu’izz ed-dîn ünvanıyla Dehli tahtına çıktı.346 İyi bir eğitim almış olmasına rağmen Balaban’ın yerini dolduracak birisi değildi. Büyükbabasının yasaklarını kaldırmış ve kendisini o zamana kadar bastırılmış gençlik arzularının, sefahat ile her türlü eğlencenin koynuna bırakmıştı.347 Onun için Dehli’deki Köşk-i Lâl’de ikamet geleneğini kaldırarak, Cemne nehri sahilindeki Kilughari’de yerleşti. Bir çok bina ve saray yaptırmış, yakın nedimlerini, meliklerini de teşvik etmiştir. Sıkı bir sosyal hayattan serbestliğe geçiş, cemiyette etkisini göstermiş, hissedilir değişiklikler meydana gelmiştir.348

Devlet kademelerinde yapılan düzenlemeler de etkisini göstermekte gecikmedi. Nitekim, hilekâr ve kurnaz birisi olan Nâibü’1-Mülk Melik Nizâm ed-dîn, kısa zamanda Sultan’ı etkisi altına alarak sarayda kontrolü eline geçirdi. Kendisine rakip olan diğer Türk beylerini çeşitli bahanelerle öldürttü veya uzak ıktalara sürdürdü.349 Bu arada kendisini tahta yükseltecek yolu iyice açabilmek için Şehzade Keyhüsrev’i safdışı bırakmak üzere plânlar yapmış ve Sultan’ı da bu yönde harekete geçirmişti. Neticede bir takım gelişmelerden şüphelenmesine rağmen Multan’dan ayrılan Keyhusrev, Rohkat civarında tuzağa düşürülerek öldürüldü.350

Kendi düşüncesine göre önemli bir rakibinden kurtulan Melik Nizâm ed-dîn, o arada Vezirü’l-Mülk Hoca Hatır’ı küçük düşürmüş, bazı melikleri

de tutuklatmıştı.351 Ama esas darbe arkadan geldi. Multan yöresinde ortaya çıkan boşluğu değerlendirmek için tekrar Sind'e giren Moğollara karış büyük bir zafer kazanıldığı haberi yayılarak tebriklerini sunmak üzere gelen emir ve meliklerden büyük bir kısmı öldürüldü veya sürüldü. Bunların yerine yapılan atamalarla yönetimde tam bir temizlik harekâtı başarıyla tamamlandı.352 Fakat bu sırada Moğolların Lahor'dan Multan'a kadar bütün bölgeyi insafsızca yağmaladıkları haberi Dehli'ye ulaşmış ve Barbeg Han-ı Cihan onlara karşı gönderilmiştir. Bu defa tesadüfler sayesinde de olsa gerçekten çok sayıda Moğol öldürüldüğü gibi, külliyetli miktarda esir de Dehli'ye getirilerek idam edildi.353

Mu'izz ed-dîn Keykubat, Nâibü'1-Mülk'ün kışkırtmasıyla bazı Türk beylerine karşı düşmanca tutumunu devam ettirdi ve İslâmiyeti kabul ederek Dehli Türk Sultanlığı'nın hizmetine girmiş bulunan bir kısım değerli Moğol ümerasıyla birlikte Balaban devrinin iki önemli şahsiyeti olan, Melik Alâ ed-dîn Şahbek ile Melik Nasr ed-dîn Tuzkî (; Yüzkî?) de ortadan kaldırıldı.354 Bütün bunların sorumlusu olan Nizâm ed-dîn'e, Kayınpederi Fahr ed-dîn Kutval'ın nasihatleri de çare etmedi.355 Bunun üzerine Bengal'den harekete geçen Nasr ed-dîn Buğra Han, Dehli üzerine yürüdü.356 Baba-oğul Gogra nehri kenarında karşılaştıysa da savaş son anda önlendiği gibi duygusal bir ortam da oluşmuştur.357 Sonuçta Bengal valisi olan Buğra Han, oğluna nasihatte bulundu. Naibü'l-Mülk'ü değiştirmesini ve Kalaç ümerasına görev vermesini tembihledi.358

Mu'izz ed-dîn Keykubat, Dehli'ye döner dönmez babasının dediklerini aynen uygulamaya başladı.359 Önce Nâibü'1-Mülk'ü Multan yöresindeki meseleleri çözmekle görevlendirerek merkezden uzaklaştırmak istedi. Ancak O, gidişini geciktirince zehirlenerek öldürüldü.360 Kalaçların Yuğruş ailesinden Firuz Han, Samana'dan getirtilip arız-ı memâlik olarak atandı.361

Buğra Han'ın seferi Türk emir ve melikler'in tamamen yok edilmelerinin önüne geçmişti. Fakat, bu defa da Kalaçlar gittikçe güçlenmeye başladı. Üstelik Sultan, bir müddet ara verdiği eğlencelere yeniden başlamış ve bu arada sıhhati de bozulmuştu. Devletin en önemli makamlarına yapılan atamalar yönetimde bir düzelmeyi sağlamadığı gibi, göreve getirilen melikler arasındaki yarış, kargaşayı iyice artırdı. Sonuçta Sultan, Kilugarî sarayında hasta ve güçsüz bir vaziyette yatarken362 meliklerden bir grup, küçük yaştaki oğlu Keyûmers'i Şems ed-dîn ünvanıyla tahta çıkardı.

III. Şems Ed-Dîn Keyûmers (1290)

Kalaç ümerasının saray nezdinde gittikçe itibar kazanması üzerine onların aleyhinde olan Melik Aytımar Kaçan ile Melik Aytımar Surha, Keyümers'i tahta çıkarmışlardı.363 Dolayısıyla, 1290'da devletin başında aynı anda iki sultan ortaya çıktı. Bu arada Kalaçların devlet kademelerinden tamamen atılmak istenmesi Ârız-ı Memâlik Firuz Han'ın harekete geçmesine sebep oldu. Kalaçlar ve bir kısım Türk meliğin yardımı ile Melik Kaçan ve Melik Surha öldürüldü. O arada Mu'izz ed-dîn Keykubat, Kilughari'de bulunuyordu. Şems ed-dîn Keyümers'i bir müddet yanında tutan Firuz Han, önce onu, sonra da babasını öldürtüp, Kuzey Hindistan'da Balabanlı hâkimiyetine son verdi.364

H. Kalaç Sultanlığı (1290-1320)

Bilinmeyen bir tarihte Türkistan'dan göç ederek bugünkü Afganistan'ın batısına; Ceyhun ile Sind nehirleri arasına yerleşen Kalaçlar365 Gazneli, Gurlu ve daha sonra bölgede kurulan diğer Türk devletlerinin tebaası olmuştur.366 Yine bu devletlerin Hindistan'a yaptıkları akınlarda yer alan bu grup,367 Dehli Türk Sultanlığının teşekkül ettiği sıralarda, özellikle Sind bölgesinde hatırı sayılır bir güce ulaşmıştı. Nitekim Harezmşâh Celâl ed-dîn'i bölgede etkili kılan da bu grup olmuştur.368 O dönemde Kalaçların

Duâb bölgesinden doğuya, Bengal'e doğru yayılışları da Gazi İhtiyâr ed-dîn Muhammed Bahtiyâr Kalaç hakkında bilgi verilirken söz konusu edilmişti. Şemsîlerin son dönemlerinde, Moğol akınları sebebiyle yerleştirildikleri Dehli ve çevresinde de etkili olmaya başlayan Kalaçlar,369 Balabanlılar zamanında Türk emir ve melikler tarafından ısrarla devletin üst kademelerinden uzak tutulmuş,370 ancak Buğra Han'ın telkinlerinden sonra bu kademelerde kendilerine yer bulabilmişlerdir. Dehli Kalaç Sultanlığı'nın kurucusu Firûz Şâh da bunlardan birisidir.

I. Celâl Ed-Dîn Firûz Şâh

Kalaçlardan asil bir aileye mensup olduğu anlaşılan Firûz Şâh,371 Şemsî ve Balabanlı Sultanlarının hizmetinde bulunmuş ve askerî alanda önemli görevler yerine getirmiştir.372 Fakat, O'nun talihi Sultan Keykubât ile Buğra Han'ın Gogra nehri kıyısında yaptıkları görüşmeden sonra açılacaktır. O sırada Ser-i-Candar ünvanıyla Samana valiliğini yürütmekte olan Firûz Şâh, Dehli'ye davet edilerek Arız-ı Memâlik olarak atanacak ve Baran ıktası kendisine tahsi edilecektir. Bu arada Nâibü'1-Mülk Nizâm ed-dîn'in entrikalarından korunmak isteyen Türk emir ve meliklerin etrafında toplanması ile, kısa sürede önemli bir güç odağı haline gelecek ve Şayeste Han ünvanını da alacaktır.373 Ancak Firûz Şâh'ı baştan beri sevmeyen ve Kalaçların devlet kademelerinde yükselmelerini pek tasvip etmeyen bir kısım Türk komutan da bulunmaktaydı.374 Bunların Dehli'de yaptıkları hükümet darbesini Bahapûr'da birlikleri denetlediği sırada öğrenen ve sükunetle karşılayan Celâl ed-dîn Firûz Şâh, birkaç gün sonra harekete geçerek rakiplerini etkisiz hale getirdi. Devletin üst kademelerini yakın akrabalarını atamak suretiyle işgal ederken kendisi de Naibü'l-Mülk görevini üstlendi.375 İki ay sonra, 13 Haziran 1290'da Dehli Türk Sultanlığı tahtını ele geçirdi.376

Türklerin Balabanlı ailesine karşı hudutsuz bir sevgi ve bağlılığı bulunmaktaydı.377 Onun için, Celâl ed-dîn Firuz'u hoş karşılamayıp hemen şehir kapılarını kapatmak suretiyle Kalaçları istemediklerini gösterdiler. Olgun ve tedbirli bir insan olan Kalaç Sultan'ı bütün ısrarlara rağmen Başkent'e zorla girmek istemedi ve civardaki Kilughari kasabasında bir müddet ikamet etti.378 O, zamanla Dehli ahalisinin kendisini anlayacağını tahmin ediyordu. Olaylar beklediği gibi gelişti ve kısa süre içerisinde pek çok Türk kumandan'ı huzura gelerek yeni Sultan'a biat etti. Lakhnauti haricindeki bölgelerde de Celâl ed-dîn Firuz'un hâkimiyetinin tanınması, çaresiz Başkent'in de kapılarını açmasını sağladı.379

Kalaç Sultanı'nı uğraştıran ilk mesele Melik Çahçu Kişili Han'ın isyanıdır.380 Sultan Balaban'ın yeğeni olan bu han, yeni atamalar yapılırken Kara gibi uzak bir eyalete vali tayin edilmişti.381 Tımar merkezine gelerek, kısa zamanda iç huzuru sağlayan Kişili Han'ın Buğra Han ile temas kurduğu Dehli'nin dikkatinden kaçmamıştı. Neticede bazı mahalli kuvvetlerin de desteğini alarak harekete geçen Kişili Han, bağımsızlığını ilan etti. Kendi adına para kestirip hutbe okuttu ve Mugis ed-dîn ünvanını aldı.382

Çahçu'nun eski hanedandan olması ve Kalaçlardan memnun olmayanların, çevresinde toplanması ihtimali bulunması bu isyanın önemini artırmıştır. Onun için Kalaç Sultan'ı hemen harekete geçti. Erkli Han'ın zamanında müdahalesiyle büyümeden bu isyanda "pirinç yiyen" Hindu askerlerinin bulunduğu Kişili Han kuvvetleri, ilk vuruşmalarda büyük bir bozguna uğratıldı.383 Daha sonra yapılan meydan muharebesini de asi melik yakalanarak Bedaun'da bekleyen Sultan'ın huzuruna çıkarıldı.384 Eski cenk arkadaşlarının zincirlere vurulmuş halini gören Kalaç Sultan'ı

onları affetti.385 Kişili Han gözetim altında tutulmak üzere Multan'a gönderilirken, Kara valiliğine Alâ ed-dîn Kalaç tayin edildi.386

Celâl ed-dîn Firûz Şâh 2 Şubat 1291'de Dehli'ye döndükten sonra yeni bir ayaklanma ile karşılaştı. İran'dan Hindistan'a göç ederek, Balaban zamanında Dehli'ye yerleşen Seydi Mevla,387 Kalaçlardan memnun olmayan bazı kişilerle harekete geçerek Sultan'a bir suikast tertip etti. Sultan öldürüldükten hemen sonra Seydi Mevla tahta çıkacak, bu arada halifeliğini de ilan edecekti.

Bu teşebbüs bizzat Sultan tarafından öğrenildi ve ertesi gün büyük bir ayaklanma için hazırlıkları tamamladığını sanan Mevla'nın dergâhı ansızın Kalaç askerleri tarafından basıldı.

Başta Seydi Mevla olmak üzere herkes tevkif edildi.388 Yargılama esnasında, Sultan yeterli şahit gösteremedi. Yapılan işkenceler de sonuç vermeyince isyancılar ülkenin ücra köşelerine sürgün edildi. 389 Yalnız, Erkli Han, babasının rızasını almadan Seydi Mevla'yı fillerin altına attırarak çiğnetti.390

22 Mart 1291'de Orta Hindistan'ın kuzeyinde Biyane ve Galyûr civarında büyük bir kale olan Renthembur seferine çıkıldı. Birkaç kez feth edilmiş olan bu Şehir,1282'de Rana Hanmir'in eline geçmişti. O'nun çevresindeki racaları baskı altına alarak, gittikçe güçlenmesi Sultan Celâl ed-dîn'in dikkatinden kaçmamıştı. Çandaval, Revârî ve Raçputana yolunu takip eden Kalaç ordusuna karşı çıkan Rana Hanmir, başarılı savaşlar yaptı. Şiddetle kuşatılan Renthembur düşürülemedi. Bir sonuç elde edemeyen Kalaç ordusu, geçtiği yerleri tahrip ederek, 2 Haziran 1291'de Dehli'ye geri döndü.391

Renthembur kuşatmasının yarıda kalmasının sebebi, o sırada bir İlhanlı ordusunun Pencab'a girmesiydi.392 Hülegü Han'ın oğlu olduğu rivayet edilen Abdullah Han ellibin kişiyle girdiği Dehli Türk Sultanlığı

arazisini yağmalamaya başladı. Ama Sind nehri kenarında Kalaç kuvvetlerine mağlup olarak sulh talebinde bulundu. Hayatı beklenmedik kararlarla dolu olan Celâl ed-dîn Firûz Şâh, pek çok kişinin karşı çıkmasına rağmen Oğlum diye hitab ettiği Abdullah Han ile birlikte barış şartlarını tesbit etti. Buna göre İlhanlı ordusu geri çekilecek, ama isteyenler bu ülkede kalabileceklerdi. Sonuçta İlhanlı kuvvetlerinden dört bin kadarı müslüman olarak Dehli civarında, Moğolpûr kasabasına yerleşti. Bu olay Celâl ed-dîn Firûz Şâh'ın halk nezdindeki itibarını artırdı.393

Yetmiş yaşında iken tahta geçen Kalaç Sultan'ı gün geçtikçe gücünü kaybediyordu. Bu arada Sultan'ın izni olmadan Alâ ed-dîn Kalaç, aylık bir mesafede bulunan Deogir'e (; Devletabad) cüretkâr bir akın yaparak büyük miktarda ganimet elde etti.394 Son derece kurnaz birisi olan bu Melik, olayın Sultan tarafından öğrenilmesi üzerine bir mektup ile af dilemiş ise de savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Bizzat harekete geçen Sultan Celâl ed-dîn Firûz Şâh, kara civarında Ganj nehri kıyısında Alâ ed-dîn Kalaç ile karşı karşıya geldi.395 Sultan, tedbirsiz davranarak görüşmeler yoluyla meseleyi çözmek üzere 20 Temmuz 1296'da, yeğeni ile buluştuğu sırada öldürüldü.396 Hükümdarlık ordusu kargaşaya düşerek bir kısmı Kilighari'ye dönerken, geri kalanlar Alâ ed-dîn Kalaç'ın maiyetine girdi.

Kalaç hanedanının kurucusu Celâl ed-dîn Firûz Şâh sahneden çekilirken yerine oğlu Rükn ed-dîn İbrahim Dehli'de tahta oturdu.397 Fakat süratle harekete geçen Alâ ed-dîn Kalaç önce bunu, sonra da Multan ve Lahor taraflarına hâkim bulunan Erkli Han'ı ortadan kaldırarak tahta geçecektir.398 Celâl ed-dîn Firûz Şâh, yumuşak huylu, dürüst bir insan ve alimleri de koruyan bir şahsiyetti. En büyük düşmanlarını dahi affetmesini bilmiştir.

I. Alâ Ed-Dîn Muhammed Şâh (Ekim 1296-Ocak 1316)

Kalaçların en büyük Sultanı ve Dehlide tahta çıkan dördüncü büyük hükümdar olarak kabul edilen Alâ ed-dîn Muhammed Şâh, muhtemelen 1266 yılında doğmuştur.399 Babası çok önce öldüğünden, Amcası Celâl ed-dîn Firûz Şâh'ın gözetiminde yetişti. Balabanlılar zamanında Moğollara karşı yapılan savaşlarda sertliği ve acımasızlığı ile tanınmış Celâl ed-dîn Firûz Şâh'ın tahta geçmesinden sonra da, O'nun kızı ile evlenerek Kara'ya vali atanmıştı.400

Alâ ed-dîn Kalaç, 20 Temmuz 1296'da hükümdarlığını ilan etmiş ise de, ancak dört ay sonra Dehli'de tahta oturabilmiştir.401 Hırslı bir insan olan Sultan, ilk iş olarak devlet kademelerine yeni tayinler yaptı. Bu sırada ülkenin sınırları doğuda Bengal'e, güneyde Malva ile Çitor'a, kuzeybatıda Çağatay arazisine ve kuzeyde Keşmir'den Himalaya eteklerini takip ederek Sıvalık'a kadar uzanmaktaydı.

A. Fetihleri

Alâ ed-dîn Muhammed Şâh iç ve dış meselelerin hallinde gerçekten iktidar sahibiydi. Hindistanın en zengin şehirlerinin toplandığı Gucerat'a402 arka arkaya ordu yolladı. Nihayet 1299'da burada büyük bir zafer ve bol miktarda ganimet elde edildi.403 Sultan'ın akrabalarından İkat Han'ın tertiplediği suikast önlendiği gibi, bir yıl sonra Moğol beylerinin düzenlediği ayaklanma da şiddetle bastırıldı.404 Bu arada Cayselmer ile Renthembur zapt edildi.405 Tam sükunet sağlanmış iken Hacı Mevlâ adlı bir Şeyh, Şemsî ailesini iktidara getirmek üzere baş kaldırdı. Zorlukla bastırılan bu ayaklanma sonucunda isyancıların tamamı katledildi.406 Sonraki sekiz yıl içerisinde bir yandan Moğol akınları durdurulmaya çalışılırken, diğer yandan Çitor, Malva, Savena ve Calor istilâ edildi.407 O arada Malva Ray'ı Mahlak Deva'nın kaçıp sığındığı Mandu kalesi de 23 Kasım 1305'de ele geçirildi.408 Büyük racaların boyun eğmesi, belli

şartlarla diğer şehirlerin de teslim olmasını sağladı.Ucceyn, Dharnagari ve Çanderi bunlar arasındadır.

B. Çağatay-Kalaç Mücadelesi

Alâ ed-dîn Muhammed Şâh, gençliğinden beri Moğollara karşı takip ettiği acımasız siyaset ile şöhret bulmuştu.409 Tahtı ele geçirdikten sonra da Moğolpur'u yerle bir etmiş, Sultan Celâl ed-dîn Firûz Şâh'ın damadı olan Algu Han'ı da öldürtmüştü.410 O sırada Erkli Han'ın ortadan kaldırılmasıyla Multan bölgesinde zayıflayan Kalaç nüfuzuna karşılık, Çağataylılar'ın genişleyebilecekleri tek yer olarak da Hindistan kalmıştı. O yüzden Kadır Han, 1297'de kırkbin kişilik bir ordu ile Pencâb'a girdi.411 Lahor'a kadar ilerleyen Çağatay ordusu Câranmancur'da (; Cullandar) Kalaçlar tarafından durduruldu ve şiddetli bir savaşın sonucunda yirmibine yakın zayiat vererek geri çekilmek zorunda kaldı.412

1299'da Çağatay kumandanı Saldı Sivistan'ı istila ettiyse de Kalaç kuvvetleri tarafından büyük bir bozguna uğratıldı.413 Aynı yıl, Çağatay hükümdarı Duva Han'ın oğlu Kutluğ Hoca'nın düzenlediği intikam seferi gelişmiş, Lahor düşürülerek Dehli önlerine kadar ulaşılmıştı. 414 Başkent'e ilk defa bu kadar yaklaşan Moğollar, daha önceki başarısız oldukları iki seferi dikkate alarak, bu defa iyi bir hazırlıktan sonra Hindistan'a girmişlerdi. Uluğ ve Nusret han kumandasındaki Kalaç öncüleri harekete geçti. Zafer Han da, Kutluğ Hoca'ya sol koldan darbe indirecekti. Fakat savaşın en şiddetli anında gerekli desteği vermeyerek bu kuvvetlerin tamamen imha edilmesine415 göz yuman Sultan Alâ ed-dîn Muhammed Şâh, Dehli kuvvetlerinin tam bir ölüm-kalım mücadelesine girdikleri sırada bizzat ileri atılarak fillerin sağladığı üstünlükle Moğolları mağlup etti. Ama kendisi de çok zayiat verdiğinden onları takip edecek durumda değildi.416

1303'te, Çitor seferi sırasında Taragay isimli Çağatay kumandanı, Pencâb'ı yağmalayarak Dehli yakınlarına kadar ilerledi. Fakat, Siri

ovasında durdurularak geri atıldı.417 Bu sırada Dehli'de yiyecek sıkıntısı baş göstermiş ve halk kötü günler yaşamıştı. Durmak bilmeyen Çağatay akınları 1305'te de devam etti. Ali ve Tartak isimli kumandanlar ile Taragay tekrar Kalaç arazisine girdi.418 Ama, Samana ile Dehli arasında Amroha yakınlarında yapılan savaşta mağlup oldular. Esir edilen Ali ve Tartak, zincirlere vurulmuş oldukları halde Dehli sokaklarında gezdirildikten sonra katledildiler.419

Bir türlü istediği sonucu alamayan Çağatay hükümdarı Duva Han gazaba gelmiş ve Kebek komutasında yeni bir orduyu Hindistan'a yollamıştı.420 1306'da yaklaşık ellibin kişilik bir ordu ile Sind'i yağmalayan Kebek, Ravi nehri kıyısında Dipalpûr valisi Gazi Tuğluk tarafından durduruldu. Melik Naib Kâfur komutasındaki Dehli ordusunun421 yetişmesi üzerine bozgun halinde geri çekilmeye çalışan Çağataylılar, o sırada yolları tutan Kalaçlar tarafından esir edildi.422 1308'de İkbalmend'in gerçekleştirğdiği son Çağatay istilası da Gazi Tuğluk'un aldığı yerinde tedbirler ile Nagaur önlerinde durduruldu.423 Bu yenilgiden sonra Moğollar Hindistan için bir tehdit olmaktan çıkacaktır.

Moğollar karşısında gösterdiği başarılar sebebiyle Pencâb ve Multan valiliklerine atanan Gazi Tuğluk emrine tahsis edilen güçlü bir ordu ile Kabil, Gazne, Kandahar ve Germsir yörelerine akınlara başladı. Her yıl, düzenli olarak yapılan bu seferler sonucunda büyük ganimet elde edilirken taarruzdan savunmaya geçen Moğollar da kendi sınırlarını korumanın çarelerini aramaktaydı. Dolayısıyla "korkunç kuzeyli" imajı Kalaçlar sayesinde Hind halkının hafızasından çıkmıştır.424

C. Güney Siyaseti

Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç, büyük hayaller peşindeydi ve zamanın İskender'i olmak istiyordu.425 Çağatay tehlikesinin ortadan kalkması üzerine, o zaman kadar hiçbir Sultanın cüret edemediği bir işe, yani Güney

Hindistan'ın fethine girişti. Melik Naib Kafur Hazar Dinarî, 1309 yılından itibaren Ganapati, Hoysala ve Pandya racalıklarını ele geçirmek üzere seferlere başladı.Bir yıl kadar önce zapt edilen Deogir'in Racası Ram Chandra Deva, en önemli müttefik idi.426 Mart 1310'da Kakatiya Racalığı'nın Başkenti Varangal şehri birkaç çarpışmadan sonra bizzat Raca Pratab tarafından Melik Naib'e teslim edildi. Savaş için terbiye edilmiş yüz kadar filin yanında, binlerce deve yükü ganimet ile çok miktarda mücevheratın Raca tarafından hemen takdimi Melik Naib'i şaşırtmıştı.427 Dehli'de sıkıntılı günler geçiren Alâ ed-dîn Muhammed, 23 Haziran 1310 günü, Varangal seferi galibi Melik Naib'i, Caputra-i Nasırî denilen düzlükte bizzat karşıladı ve ona en yüksek rütbelerden olan "İzzü'd-Devle" ünvanını verdi. 428

Kalaçlar, güneyin zenginliklerinin tahminlerinin de üstünde olduğunu anlamışlardı. O yüzden bu seferler artarak devam etti. Kalaç ordusu, önüne çıkan engelleri kolaylıkla berteraf edecek, o zamana kadar hiçbir yabancı gücün ayak basmadığı topraklara girerek, aylarca süren büyük seferler gerçekleştirecektir. Her akın bir diğerini takip edecek, geniş ülkeler ele geçirilirken Melik Naib, kararlaştırılan zamanda Dehli'ye dönmeyi bile unutacaktır.429 Bütün bunlara rağmen, ele geçirilen racalıkların her yıl belirli miktarda fil ve haraç göndermeleri şartıyla iç işlerinde tamamen serbest bırakılması, bu seferlerin siyasi mahiyetinden çok, mali yönünün önemli olduğunu göstermektedir.430

20 Kasım 1310'da Melik Naib, Hoysalar'ın merkezi olan Dvarasamudra seferine çıktı. 14 Şubat 1311 günü bölgeye ulaşan Kalaç ordusu, on gün kadar dinlenip, gerekli keşifleri yaptıktan sonra taarruza geçti. Raca Viraballala, şiddetli Türk hücumunu önleyemedi. Muhasara aletlerinin de kullanıldığı bu savaşta surlar kolaylıkla delindi. Esir edilen raca, Kalaçlar'ın yüksek hâkimiyetini tanımak ve yıllık vergi göndermek şartıyla

affedildi. Kalede bir miktar Kalaç askeri muhafız olarak bırakıldı.431 Dvarasamudra'da fazla oyalanmayan Hazar Dinarî, daha da güneye Pandya racalığı üzerine yürümekte bir sakınca görmedi.

Arap kaynaklarında Mabar diye geçen ve Hindistan'ın en zengin köşelerinden birisi olan Pandya bölgesi ele geçirildikten432 sonra Seylan adasının hemen karşısına düşen Raesvaran şehri de kuşatıldı. Böylece Türkler, tarihlerinde ilk defa Seylan kapılarına kadar ulaşmış oluyordu. Rivayete göre, Kalaç ordusundan bir grup boğazdaki adalara hücum etmişti. 25 Nisan 1311'de Racalığın Başkenti Madura işgal edilirken parlak bir zafer kazanıldı. Melik Naib Kafur Hazar Dinarî, sadece bu bölgede beşyüzoniki fil, beşbin civarında Yemen ve Suriye'den gelmiş at ile kıymeti katiplerce tesbit edilemeyen çok miktarda mücevher ele geçirdi. Nihayet, onbir aylık bir seferin sonunda, 18 Ekim 1311'de, Ganimetler ile birlikte ordu, muzaffer bir şekilde Dehli'ye döndü.433

D. İdarî Alanda Yaptığı Düzenlemeler

Alâ ed-dîn Muhammed, büyük bir lider olduğunu ekonomik ve idari düzenlemeleriyle de ortaya koymuştur. Onun dönemine kadar Hindistan'daki Türk hâkimiyeti ordu gücüne dayalı, önemli kent ve kalelerin elde bulundurulması esasına dayanmakta idi. Buna bağlı olarak malî kaynaklar da ganimetler, tabi hükümdarlardan alınan haraçlar ve şehirlerden toplanan vergilerden ibaretti. Müslüman nüfus şehir ve kasabalarda yaşamakta, kırlık alan tamamına yakın bir şekilde Hinduların elinde bulunmaktaydı. Bu kesim ile yönetim arasındaki münasebet hut veya mukaddim denilen belirli kişiler eliyle yürütülmekte idi. Bunların ise görevlerini layıkıyla yaptıkları söylenemezdi.434

Kalaç sultanı iktisadî alanda devleti güçlendirmek için bir dizi tedbir aldı. Öncelikle denetimler artırıldı. Tarım alanlarının yeni baştan tahriri yapıldı.435 İçki satışı ve tüketimi engellendi.436 Gelir anlaşmaları iptal

edildi ve gelirler bizzat yönetim tarafından toplandı. Özel toplantı, şenlik ve eğlenceler kaldırıldı. Kırlık kesimden alınan vergiler artırılmakla birlikte, bu bölgelerdeki yoksul zümreler vergi dışı bırakıldı. Tavizsiz bir ekonomi ve başarılı bir fiat kontrol sistemi kurmak suretiyle geliri artırdı. Orduyu güçlü tutacak ne tedbir gerekiyorsa onları almakta tereddüt etmedi. Üretim fazlası hububatı satın almak suretiyle Dehli'de döneminin mucizelerinden biri sayılabilecek ölçüde yiyecek depoladı.437 Bunun faydalarını da Moğol akınları sırasında yaşadı. Ücretler belirli bir seviyede tutuldu. Askerlere de hazineden makul ölçüde maaş ödedi. Atlar düzenli bir şekilde muayene edildi ve damgalandı. Böylece halk rahata kavuşmuş ve bu dönem "Devr-i Alâi" olarak anılmıştır.438

E. Son Zamanları ve Ölümü

Moğol tehlikesi atlatılmış, iki deniz arasındaki sınırlar ortadan kaldırılmıştı. Dehli'den binlerce kilometre uzaklıktaki bölgelere başarılı seferler yapılmış Kalaç akınları, Seylan boğazına kadar ulaşmıştı. Neticede, Hindistan'da hiçbir Fatih'in ulaşamadığı bölgeler Alâ ed-dîn Muhammed Şâh'ın hâkimiyeti altına alınmıştı. Dehli'de elçilik misyonları bulunuyor ve bunlar Kalaç Sultanı ile görüşme çareleri arıyordu.439 1312 yılında Şehzade Hızır ve Sadi hanların düğünleri yapıldı.440 Bu senenin sonuna doğru Deogir'de baş gösteren isyan kanlı bir şekilde bastırılmış,441 1315 yılı başlarında gözden düşen Alp Han, Melik Naib'in entrikaları sonucunda ölüme mahkum edilmiştir.442 O sırada Alâ ed-dîn Muhammed Şâh'ın sıhhatı bozulmaya başladı. Sultan, asabî bir rahatsızlık geçirmekte, hatta delilik alametleri göstermekteydi.

Yakalandığı hastalıktan kurtulamayan Alâ ed-dîn Muhammed Şâh, 6 Ocak 1316 günü öldü.443 O'na büyük hizmetlerde bulunan Melik Hazar Dinarî, Sultan'ın komaya girdiği bir anda, daha çocuk yaşta olan Şehzade Ömer'i veliaht ilan ettirmişti.444 Dolayısıyla, muhteşem bir

törenle Sultan'ın cenazesini kaldırdıktan445 sonra Şihâb ed-dîn ünvanı ile Ömer'i tahta çıkardı.

III. Kalaç Hanedanı'nın Yıkılışı

Alâ ed-dîn Muhammed'in ölümünden hemen sonra Sultan ilân edilen Ömer Han,446 1310'da dünyaya geldi. Döneminde idari yetkiler kayıtsız şartsız Naib'in elinde toplandı.447 Türk beylerinin buna uzun süre müsaade etmeyeceğini bildiğinden pek çoğu sürgüne gönderildi. Mübarek Han dışındaki şehzadelerin gözüne mil çekilerek, anneleri Melike-i cihan ile birlikte Galyur Kalesi'nde hapsedildi. Mübarek Han'ı da kör etmek üzere gönderilen birlikler, bu şehzade tarafından ikna edilerek Melik Naib Hazar Dinarî'nin üzerine sevkedildi. Türk emir ve meliklerin de desteğini alan bu grup, 11 Şubat 1316'da Melik Naib'i bıçaklayarak öldürdü.448 Ömer Han tutuklanarak Dehli'den uzaklaştırıldı ve saray kısa sürede kontrol altına alındı.

14 Nisan 1316 günü Mübârek Han, Kutb ed-dîn Ünvanı ile tahta geçti. İlk iş olarak devletin üst kademelerine yeni atamalar yaptı. Gucerat ve Deogir'deki karışıklıkları bastırmak için gayret sarf etti.449 Fakat, çok geçmeden dengesiz biri olduğunu gösterdi.Bütün şehzadeler Galyûr kalesinde boğularak öldürüldü. Babası zamanında konulan yasakların geçerliliğini kaybetmesi kargaşaya sebep oldu. Bunun üzerine Saraya kapanan Mübarek Şâh, babası gibi devlet idaresini naibi olan Hasan isminde birine bıraktı.450 Sultan 26 Nisan 1320'de esrarengiz bir suikast sonucunda öldürülürken gözdelerinden birisi olan ve o sırada Güney Hindistan'a yaptığı başarılı bir seferden dönmüş bulunan Hindu asıllı Hüsrev Han idareyi ele aldı.451

Nasr ed-dîn Hüsrev Şah pek çok Hindu'yu devlet dairelerine doldururken Kalaçlara rakip olan şahsiyetleri de önemli memuriyetlere atadı.452 Bir müddet sonra Hinduların mabedlerde serbestçe dua etmelerine

izin verilirken Sarayda ve köşklerde et yenmesi arkasında da hayvan kesilmesi yasaklandı. Nihayet, Kur'ân-ı Kerim'e açıkça tavır alınması Nasr ed-dîn Hüsrev'in sonu oldu.453

Karaunas Türklerinden olan Gazi Tuğluk yakınlarının teşvikiyle hudud kalesi olan Dipalpur'dan hareketle Dehli üzerine yürüdü.454 Bir çok bey ve melik kendisiyle birleşti. Han-ı Hanân'ın kuvvetleri Dabhalî (; Dalili) köyü civarında Gazi Tuğluk tarafından mağlup edildi.455 Bu Türk kumandanı, bizzat Husrev Han'ın yönettiği birlikleri 5 Eylül 1320 Cuma günü akşama kadar devam eden bir savaşla mağlup etti. Ertesi gün yakalanan Husrev, Kutb ed-dîn Mübârek Şâhın katledildiği yerde öldürüldü. Kumandanların büyük ısrarı üzerine Gazil Melik Tuğluk tahta geçmeği kabul etti. Böylece Dehli tahtı, Eylül 1320'nin ilk haftasında el değiştirmiş456 ve bir başka Türk hanedânı iş başına geçmiştir.

I. Tuğluklar

Gazi Melik Tuğluk, Gıyâs ed-dîn ünvanıyla Dehli tahtına otururken, 1414'e kadar sürecek bir hanedan'ın da kurucusu olmuştur.457 Bu ailenin menşei kesinlikle belli değildir. Ama Gazi Tuğluk'un babasının Karaunas (; Karauna) Türklerinden olduğu bilinmektedir.458 Karaûnaslar hakkında henüz derli toplu bir araştırma yapılmış değil ise de bunların Horasan'dan geldikleri ve Sultan Balaban zamanında Hindistan'a yerleştikleri yönünde görüşler bulunmaktadır.459

1. Gıyâs Ed-Dîn Tuğluk Şâh (1320-1325)

Gazi Tuğluk, Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç'ın kardeşi, Sind hakimi Uluğ Han'ın hizmetine girerek çişitli görevlerde bulunmuş ve göstermiş olduğu başarılar sayesinde, 1305'te Lahor ve Dipalpur valiliklerine atanmıştır.460 Bir müddet sonra Moğol akınlarının durdurulmasında gösterdiği gayret sebebiyle sınır güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiş,461 bu arada Kabil, Kandahar ve Gazne yörelerine

akınlarda bulunarak Moğolları bunaltmıştı. Hindu Parvaların Başkent'te hâkim olduğu sıralarda Pencâb ve Sind valisi bulunmaktaydı. 6 Eylül 1320'de Dehli tahtına çıktıktan sonra yakınlarının ısrarı ile Sultanlığını ilan etmiş ve kısa bir süre içerisinde düzeni sağlamıştı.462 Sultan Alâ ed-dîn Muhammed devrinde tatbik edilen sıkı tedbirleri tekrar gözden geçirerek, bazı ilavelerle birlikte yeniden uygulanmaya koydu.

Gazi Tuğluk, bir hafta gibi kısa bir zamanda Tuğluk hâkimiyeti'ni bütün ülkede tanıttı. Kalaçların düştüğü karışıklık anından faydalanarak isyan etmiş bulunan Hindu racalarının üzerine oğlu Uluğ Han'ı gönderdi. Fakat O, Gazi Tuğluk'un öldüğü yolunda bir söylentinin yayılması üzerine geri döndü. Ancak bu haberin asılsız olduğu ortaya çıkınca Bidar'ı ele geçirdikten sonra Varangal üzerine yürüyerek burasını bütün çevresiyle birlikte yeniden itaat altına aldı.463 Diğer yandan Gazi Tuğluk, daha önceki Sultanlar tarafından genişletilen Dehli'ye yeni bir bölüm ilave ettirerek, Tuğlukabad denilen bu kısma taşındı.

Bengale bölgesi halâ Sultan Balaban'ın torunlarının hâkimiyeti altındaydı. 1318'de Şems ed-dîn Firûz Şâh'ın ölümü üzerine iç savaş çıkmış ve Lakhnauti bölgesi tahrip olmuştu. Taraflardan Nasr ed-dîn'in yardım istemesi Gıyâs ed-dîn Tuğluk Şâh'a beklediği imkanı sağladı. Sultan, Doğu Bengale'yi ilhak ederken, Batı Bengale'yi Nasr ed-dîn'e bırakarak Tuğlukabad'a dönüş hazırlıklarına başladı. Oğlu Uluğ Han babasına tantanalı bir karşılama töreni yaptı. Bu arada meydana gelen bir kasr çökmesi sonucunda, Şubat 1325'te Sultan Gıyâs ed-dîn Tuğluk Şâh vefat etti464.

2. Muhammed Tuğluk Şâh (1325-1351)

Gıyâs ed-dîn Tuğluk Şâh'ın ölümü üzerine yerine Cuna Han olarak da bilinen oğlu Muhammed Şâh tahta geçti. İyi eğitim görmüş, çok zeki, fakat haris birisi olan bu hükümdarın garip tavırları vardı.465 Dekken bölgesinin

kesin bir surette elde tutulması gerektiğine inandığı için 1327’de hükümet merkezini güneye, Yadavas bölgesindeki Deogir’e taşıdı. Dehli havalisindeki ahaliyi mecburi olarak bu şehre iskan ettirmesi ülke içinde huzursuzluklara sebebiyet verdi.466 Muhammed Tuğluk, Deogir’de düşündüğü büyük fetihler için bazı ekonomik tedbirlere başvurdu. Gümüş karşılığında bakır ve tunç para bastırdı.467 Fakat sözü edilen paralar Müslümanlarda, gümüş karşılıkları ise Hinduların elinde toplandı. Sonuçta devlet hazinesini mühim ölçüde sarsan bir ekonomik kriz ortaya çıktı.468 Bu arada, 1328’de Melik Behram Ayaba Kişilü Han’ın, Multan’da çıkardığı isyan bastırıldı.469 Fakat Düab’da başlayan kıtlığın sebep olduğu vergi artışıyla birlikte Sultanlığın genelinde bir karışıklık baş gösterdi.470

Muhammed Tuğluk bir taraftan kıtlık ve kargaşa ile uğraşırken öte taraftan Güney Hindistan’da büyük isyanlar çıktı.471 Ülkenin kuzeyinde ise yeniden Moğol istilacılar baş gösterdi. Muhammed Tuğluk’un sebep olduğu kargaşa Maveraünnehir’de güçlenerek Afganistan’ı da hâkimiyeti altına almış bulunan Çağatay Han’ı Tarmaşirin tarafından büyük bir fırsat olarak değerlendirildi.472 Bunun üzerine Çağataylılar, 1328 yılına doğru Tatta asileriyle birleşerek Multan ve Lahor üzerinden Dehli önlerine kadar ilerledi. Tarmaşirin, Siri’den Cud Tepelerine kadar olan bölgeyi istila ettikten sonra Lahor ve Samana içlerinden Bedaun’a kadar ilerlemişti.473 Girdiği bölgeleri tamamen yağmalayan Çağatay ordusunun Hindistan’daki faaliyetleri ve geri çekilişleri hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır.474

1335’de isyan eden Mabar valisi Seyyid Celâl ed-dîn Ahsen üzerine yapılan seferde Sultan, Varangel’e ulaştığı sırada baş gösteren kolera salgını askerin pek çoğunun kırılmasına sebep oldu.475 Bu sırada kendiside hastalanan Gıyâs ed-dîn Muhammed zorlukla kurtarıldı ve yarı yoldan dönülürken,476 Mabar bölgesi kaybedilmiş oldu.477 Dekken halkı ağır vergileri ödemekte zorluk çektiği için huzursuzluk çıkarırken, bu defa

Pencâb bölgesi karışıktı. Sultan ülkede kaybolan istikrarı sağlayıp, bozulan iktisadi hayatı düzene sokacağı yerde anlaşılmaz bir cihangirlik hevesine tutulmuştu.478 O yüzden 1338'de Çin'i fethetmek üzere harekete geçti. Hazırlanan bir ordu Tibet'e gönderildi. Himalaya eteklerinde Karaçal (= Karaçhil) denilen bir yerde Tuğluk ordusu şiddetli bir mağlubiyete uğradı.479

Ordunun zayıfladığını gören Bengale ve Dekken hakimleri arka arkaya ayaklandılar.480 Büyük güçlüklerle bastırılan bu isyanlardan sonra Muhammed Tuğluk, Guceratta isyan eden Tagi üzerine yürüdü.481 Tatta'ya birkaç günlük mesafede mola verildi. Muharrem ayının ilk on gününü burada geçiren ve biraz rahatsızlanmış bulunan Sultan, 20 Mart 1351'de Tatta'ya birkaç kilometre kala vefat etti.482 O'nun saltanat dönemi tam bir başarısızlıklar dizisi meydana getirmektedir. Sahip olduğu meziyetlere rağmen sertliği, ölçüsüz ve ihtiyatsız davranışları muazzam bir devleti harap etmiştir.

3. Firûz Şâh (1351-1388)

Firûz Şâh, 1309'da doğmuştur. Babası, Gıyaseddin Tuğluk Şâh'ın küçük kardeşi Sipahsalar Melik Recep,483 Annesi Racput ileri gelenlerinden Dipalpur Racası Mal Bhatti'nin kızı idi484. Amcasının olağanüstü yardımlarını gören Firuz Şâh, önemli görevlerde bulunmuş birisi idi. Muhammed Tuğluk'un Sind'de ölümüyle başsız kalan ve karışıklık içerisine düşen orduda Firûz Şâh da bulunmaktaydı. Başlangıçta sorumluluk almak istememesine rağmen komutanlar ve saray mensuplarının ısrarı ile dört gün sonra tahta çıkması için yapılan daveti kabul etti. 485

Hiç bir ihtirası olmayan, geriye kalan ömrünü dünyadan elini çekerek, inzivada geçirmek isteyen Firûz Şâh Tuğluk, tahta geçtiği sırada Hacca gitmek kararındaydı. Tatta'dan Dehli'ye hareket eden Sultan beş ay sonra ulaştığı Dehli'de beş altı yaşlarındaki bir çocuğun tahta oturmuş olduğunu

gördü. Bu hadisede baş rolü oynayan Melik Ahmed Ayaz, Tatta taraflarında bütün ordunun Moğollar tarafından yok edildiğini duydukları için böyle davrandıklarını ileri sürerek Firûz Şâh'tan özür diledi. Affedilen Melik Ahmed Ayaz bir müddet sonra gönderildiği Samana'ya giderken Şîr Han tarafından öldürülecektir.486

Sultanın ilk giriştiği sefer Bengale üzerine olmuştur. Zira, İlyas Hacı isimli bir bey Şems ed-dîn ünvanını alarak İgdala kalesinde istiklalini ilan etmişti.487 Bu hadise üzerine büyük bir ordu ile harekete geçen Firûz Şâh, uzun bir muhasaraya rağmen İgdala kalesini düşüremeyince, kış mevsiminin yaklaşmasını da bahane ederek bölgeyi terk etti. Aslında O, Bengale'yi Tuğluk hâkimiyetinde tutmak gerektiğine inanmamıştı. Muhammed Tuğluk Şâh döneminde ortaya çıkan genel memnuniyetsizliğin giderilerek, isyanların bastırılması ve sahip olunan gücün devletin aslî bölgelerini elde tutmak üzere kullanılması taraftarıydı.488 Bu uygulama en azından belirli bir dönem için akılıca düşünülmüş, gerçekçi bir politika idi.

Firûz Şâh, tarımı iyileştirmek için bir dizi tedbir alırken, halkın ve bazı memurların devlete olan borçlarını af etmek suretiyle iyi bir başlangıç yaptı. Vergi kayıtlarının yeniden düzenlenmesi için Hoca Hüsâm ed-dîn Cüneyd'i görevlendirdi. Kötü yönetim sebebiyle konulan ve halkı bıktırıp, bezdirmiş olan vergilerin pek çoğu kaldırıldı. Bu, tarımda belirgin bir iyileşme sağaldı. Yeni alanlar ziraate açılırken üretimin artmasıyla fiatlarda düşüş başladı. Adeta, Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç devrine geri dönülmüştü. Yalnız, Kalaç Sultanı'nın aksine Firûz Şâh, fiatları sabit tutabilmek için hiçbir zorlamaya girişmemiş, tamamen piyasa kurallarının işlemesini sağlamıştı. Bir de pek çok önemli kanal açtırarak sulamayı geliştirmiş olması gözle görülür bir iyileşmeyi beraberinde getirmiştir.489

1358 yılına gelindiğinde Bengale'deki gelişmeler beraberinde yeni meseleleri de getirdi. Doğu Bengal'in bağımsız hükümdarı Fahr ed-dîn

Şâh'ın damadı olan Zafer Han, İlyas Han ile anlaşamamış ve Firûz Şâh'tan yardım istemişti. O sırada İlyas Han, Tuğluk hâkimiyetindeki Tirhut'u da istila etmişti. Bunun üzerine yetmişbin kişilik bir ordu, dörtyüz yetmiş fil ve nehirde hızla hareket edebilen pek çok tekne ile Bengale seferine çıkıldı.

Bu sırada Şems ed-dîn İlyas Han ölmüş yerine geçen İskender barış talebinde bulunmuştu.490 O kadar hazırlık ve yoldan sonra bu meseleyi tamamen çözmek isteyen Firûz Şâh, İgdala kalesini kuşattı. Samargoan tekrar Zafer Han'a verildi. Fakat O, bunu istemeyerek Dehli'ye gitmek üzere yola çıktı. Bu sırada İskender de teslim olmuş ve barış yapılmıştı.491 Sonuçta Orissa üzerinden Başkent'e dönen Sultan, 1361'de isyan eden Nagarkot üzerine yürüyecektir.

1337'de Muhammed Tuğluk tarafından feth edilen Nagarkot Hindu hacıların uğradığı önemli bir merkez haline gelmişti. Altı ay müddetle kuşatılan Şehir, Racanın aman dilemesi üzerine Tuğluklu hâkimiyeti altına alındı.492 Bunu 1371'de gerçekleştirilen Tatta seferi takip etti. Doksanbin süvari, dörtyüzseksen fil ve beşbin kadar yelkenli ile Tatta kuşatıldı. Sultan, bir önceki seferin öcünü almak istiyordu.493 Fakat, Sind'in istila edildiği sırada başgösteren salgın hastalık her iki tarafa da büyük kayıplar verdirdi. Firûz Şâh, toparlanabilmek için Gucerat'a çekilmek istiyordu, ama Hindli klavuzlar O'nu Ran çölüne çekerek iyici yıpranmasına sebep oldular. Her şeye rağmen Tuğluk ordusu Gucerat'a ulaştı.494 Türk ordusunun hareketlerini büyük bir dikkatle takip eden Tatta Racası Cam Babiniya, kendisi açısından durumun ümitsizliğini anlamış olmalı ki, Firûz Şâh'a teslim oldu. Yerine kardeşi atanan Raca, Dehli'ye götürülürken Sind havalisi tamamen Tuğluk hâkimiyetine girmiş bulunuyordu.

Firûz Şâh'ın büyük askerî emelleri bulunmamaktaydı. O sebeple Sind'den dönüldükten sonra uzun süre ciddi bir sefer görülmeyecek ve ülkenin imarı için çalışılacaktır.495 Bir ara Dekken'de istiklal bulan

Behmenilere karşı bir sefer yapması teklif edildi ise de, bu ülkenin Müslüman olması sebebi ile rıza göstermedi. Firûz Şâh Tuğluk, Ekim 1388'de seksenüç yaşında iken vefat etti. Aybeg, İltutmuş, Balaban ve Alâ ed-dîn Muhammed gibi büyük Türk sultanlarından sayılır. Ülkesinde refah, saadet ve adalet mefhumlarının gereğini büyük bir başarı ile yerine getirmiştir. İkiyüz kadar kasaba tesis etmiş bu yerlerde hayır kurumları, aş evleri ve medreseler yaptırmıştı. Kırk cami, otuz okul, yirmi saray, yüz hastane, bir o kadar kervansaray, hamam, yüzelli köprü, elli su bendi ve otuz su deposu yaptırmıştır496. Şeriati devlet idaresinde ve teşkilatında şiddetli bir şekilde takip ettirmiş, sünni inanışı bütün ülkede kuvvetli bir akım olarak korumaya özen göstermiştir.497

4. Tuğluk Hâkimiyetinin Çöküş Dönemi

Firûz Şâh Tuğluk'un iyice yaşlandığı son dönemlerinde devlet yönetimi, büyük ölçüde vezirlerin elinde kalmıştı. Bunların çevirdiği entrikalar onun ölümünden sonra da devam edecek ve sonraki yedi yıl içerisinde beş hükümdar değişikliği yaşanacaktır. Önce Muhammed Tuğluk Şâh'ın torunu, Fetih Han'ın oğlu Gıyaseddin Tuğlukşah (1388-1389) tahta geçti.498 Bu hükümdar, iktidarda kaldığı beş ay boyunca amcasının çıkardığı karışıklıklarla uğraştı.499 19 Şubat 1389'da Melik Rükneddin Canda, Tuğluklu tahtını sarsan bir ihtilal yaptı. Sultan ve veziri Han-ı Cihan'ı öldürdü.

Rükneddin Canda'nın yardımıyla tahta geçen Ebubekir Tuğluk (1389-1390) bir yıl kadar iktidarda kalabildi. 24 Nisan 1389'da Kangra'dan Samana'ya hücum eden Nasr ed-dîn Muhammed, burayı ele geçirdi ve Sultanlığını ilan etti. Dehli'ye hareket eden bu Şehzâde Düab'da durduruldu ve Calesar Kalesine kapanmak zorunda bırakıldı. Temmuz 1389'da tekrar Dehli üzerine yürümüş ise de tekrar mağlup edildi. Ancak, bu sırada Multan, Lahor ve Samana civarında baş gösteren isyan O'na istediği imkanı

sağladı. Hemen Dehli üzerine hareket eden Nasr ed-dîn Muhammed, 31 Ağustos 1390'da başkenti ele geçirerek, tahtın da sahibi oldu.500

Hâkimiyetinin ilk yıllarında Başkentte yerleşmiş olan bazı Bengaleliler ile bir kısım yerli halkı acımasızca kılıçtan geçirten Nasr ed-dîn Muhammed, 1392'de Etave Hindularına karşı bir tedip harekatı yaptırdı ve reisleri Narsing Han'ı yakalatarak Dehli'ye getirtti.501 Ama bu defa da Duab'ta ortaya çıkan gaileler önem kazandı. Ayrıca Eteve, Kannauç ve Dalman yörelerindeki gelişmele de Sultanı meşgul ediyordu. Bu sırada sağlığı da bozulan Sultan, kendisi tarafından kurdurulmuş olan Muhaddebad'da istirahate çekilirken isyanların bastırılması için oğlu Hümayun'u görevlendirdi. Daha sefere çıkılmadan hastalığı ağırlaşan Nasr ed-dîn Muhammed, 20 Ocak 1394'te vefat etti.502 Yerine, iki gün sonra en küçük oğlu Mahmud,503 geçirildi. Diğer taraftan İskender adında bir başka Tuğluklu şehzade Alâ ed-dîn ünvanıyla kendisini sultan ilan etmişti.504

Ortaya çıkan Sultanlar ve yürütülen iktidar mücadelesi Hindistan'da Türk hâkimiyetinin bölünmesine ve pek çok küçük devletin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Nitekim herbiri bulunduğu bölgede hükümdarlığını ilan eden Tuğluklulardan İskender'in ölümünden bir yıl sonra da Mahmud Şah vefat edecektir. Bunun yerine oğlu Nusret Şâh, tahta geçti.505 Ama devletin yönetim gücü Server Han adında bir hadım ağasının elinde toplandı. Bu arada Caunpur şehrine çekilen bir başka Bey, doğu sultanı ünvanını alarak istiklalini ilan etti. Sarang Han isminde bir diğeri de Pencab bölgesini nüfuzu altında tutarak bağımsız hareket etmekteydi.506 Bir müddet sonra bu şahsın kardeşi Mallu Han, İkbal Han ünvanını alarak sahip olduğu topraklarda müstakil hareket etmeye başladı.507

1399'da Tuğluk ailesinin temsilcisi olarak sadece Nasr ed-dîn Mahmudşah hayattaydı ve O'da güçlükle varlığını sürdürebilmekteydi. Hindistan'daki bu gelişmeler, o sırada cihân hâkimiyeti peşinde koşan

Timur’un dikkatini çekti. Esasen Afganistan’daki Timurlu şehzadesi de O’nu bu yönde harekete geçirmeye çalışıyordu.508 Sonuçta Timur, meşhur Hindistan seferine başlayacaktır.

5. Timur’un Hindistan Seferi

1397 kışını Semerkant ve Şehr-i Sebz’de geçiren Timur, Mart 1398’de Afganistan üzerinden güneye doğru ilerlemeye başladı. Ketur, İryab, Kelat bölgelerindeki Hinduları imha ederek Sind’e giden geçitleri emniyet altına aldı.509 13 Aralık 1398 günü Sind’e ulaşarak Çöl ü Celâlî’yi geçti. Bu arada Dehli istikametinde bazı önemli kaleler ele geçirildi.510 Arkasından Bhatnir, Firuzabad, Ahrani, Tohana ve Samara kaleleri zaptedildi.511 Tuğluk Sultanı ve Mallu Han, Timur’u Dehli haricinde bir düzlükte karşılamak imkanını araştırdılar. Ama O, Cemne nehri sahiline ulaştığı sırada Tuğluklu ordusunun yakınlarda olduğunu haber almıştı. Aynı haber Timur’un toplamış olduğu yüz bine yakın esir arasında da yayılmış, bunun üzerine onlar, aynı anda ve hep birlikte ıslık çalarak Dehli ordusunu uyarmaya kalkıştı. O sırada nehrin öbür yakasında, Timurlulardan habersiz yürüşüne devam eden Tuğluk ordusu durumdan haberdar olunca savaş nizamına girerek, hücuma hazırlandı.512

Esirlerin tavrından son derece rahatsız olan Timur, gazaba gelerek ordusunu geriye çevirdi ve onların üzerine hücum etti. Sonuçta bir saat içerisinde tarihin en büyük katliamlarından birisi burada sergilendi. Mallu Han ordusu nehrin sahiline iyice yaklaştığında Timur işini bitirmiş ve cephe vaziyeti almıştı. Tuğluk ve Timurlu kuvvetleri karşı karşıya geldiler.513 Fakat, Mallu Han mağlup oldu ve geriye kalan kuvvetleriyle Dehli Kalesine kapanmak üzere firar etti. Bunun üzerine cebrî yürüyüşe geçenTimur, kısa sürede Panipat ovasını aşarak Dehli önlerine ulaştı.514

Timur, Havz-ı Has denilen yerde arkasını dağ yamacına vererek son hazırlıklarını yaptı Kumandanlarını, çocuklarını ve torunlarını karargahta

toplayarak bir toy tertip etti. Dehli savaşı için tarihî bir konuşma yaparak en küçük rütbeli askere kadar neler yapılması gerektiğini en ince teferruata kadar anlattı. Dehli önlerinde karşı karşıya gelen orduların kuvveti miktar açısından birbirine denk değildi. Ona rağmen Timur, Tuğluk Sultanının onbin süvari, kırkbin yayadan müteşekkil ordusundan ziyade her türlü şartlara alıştırılmış yüzyirmi filinden515 çekinmekteydi. Bu husus ilk anda Tuğluklulara bir üstünlük sağlamakta idi. Ancak Timur, bütün planlarını fillere göre yapmıştı. Savaştan biraz önce kayışlarla birbirine bağlanmış mandalarla suni bir set kurdu. Onların arkasına ve yanlarına develeri bağlattırdı. Askerine verdiği emirlerle istisnasız bütün hayvanların sırtlarının yağlanmasını emretti.

Mallu Han kuvvetleri hepsi birbirine zincirle bağlanmış filler önde olduğu halde savaşa başladı. Tam bu sırada Timur, ani bir emirle mandaların ve develerin sırtındaki neftleri ateşe verdirdi. Hayvanlar can havliyle fillerin üzerine gitti. Timur, isteğine ulaşmış ve ateşten ürken filler zincirlerini kırarak etrafa dağılmaya başlamışlardı.516 Bunun üzerine hücum anının geldiğini gören Timur, Tuğluk kuvvetlerine büyük bir darbe indirdi. Kaçan bir kısım birlikler Dehli kalesine sığındı. Ama, az sonra Dehli de tehdit edildi. Kuşatma için sabahın olması beklenirken Mallu ve Tuğluk Sultanı Nasr ed-dîn Muhammed gizlice firar etti.517 Onun üzerine ertesi gün savaşa lüzum kalmadığını gören Dehli halkı şehrin kapılarını açtı. Timur'un kuvvetleri Cemne nehrine kadar bütün havaliyi talan etti.518

Timur, Hindu tehdidine maruz kalmamak için Cemne nehrinin doğu sahilinde büyük bir harekata girişti. Merut havalisini yağma etti519. Takiben kuzeye Himalaya Dağlarına doğru yürüyerek Sivalik'deki Hindularışiddetle vurdu.520 Buradan çok miktarda ganimet ele geçirirken Keşmir Sultanı ile de Sulh yapıldı.

6. Tuğlukların Sonu

20 Mart 1399'da Pencâb üzerinden Hindistan'ı terk eden Timur'un bu seferi Tuğluk Devleti'nin büyük ölçüde sarsılmasına sebep oldu.521 Gerçi, Tuğluk Sultanı Nasr ed-dîn, devleti hâkim olan mütegallibe Mallu Han'a rağmen tekrar iktidarı ele geçirmiş ise de uzun ömürlü bir saltanat tesis edememiştir.522 Nihayet 1413 yılında son Tuğluk hükümdarı ölürken ülkede en nüfuzlu kişi Devlet Han Ludi idi. Bunlar bir yıl kadar tahtın gerçek sahibi oldu. Ama, Tuğluk ailesinin geriye kalan fertlerine karşı gayet cömert ve saygılı davranan Hızır Han, 1414'te askerî bir ihtilal ile iktidarı ele geçirerek Seyyidîler Hanedanını kurdu.523

Tuğluklu devri kapanırken Dehli'ye hâkim olan Seyyîdîler 1451 yılına kadar varlıklarını sürdürecek, sonra yerlerini Afganlı bir aile olan Lodîlere bırakacaktır. Lodilerin Dehli'deki hâkimiyeti 1526 Panipat savaşıyla Zahireddin Babur Şah tarafından sona erdirilirken Dehli'de yeniden Türk idaresi kurulacak ve 1857'ye kadar devam edecektir.

1 V. V. Barthold, Moğol İstilâsına kadar Türkistan, (nşr. H. D. Yıldız), İstanbul 1981, s. 421.

2 Bu hanedan bir kaynakta "Dahhak'ın oğullarının kuvveti azalınca Gur'da Şensâb diye birisi büyük kuvvet kazandı ve Hanedan-ı Şensabâniyân olarak anıldı" şeklinde tanıtılmaktadır. [Bkz., Cüzcânî I, s. 319] Cüzcânî, Gurluların sarayında yetişmiş birisi olup efendilerine çok bağlı görünmektedir. [Bkz. S. Cöhce, Şemsî Melikleri, s. IX-XIII.] O'nun bu durumu, dönemin teamüllerine uygun şekilde Gurlular'ı asil bir köke bağlayabilmek için büyük ölçüde İran destanlarından istifade etmeye yöneltmiş olmalıdır.

3 Geniş bilgi için bkz. Cüzcânî I, s. 319, 396 vd; M. Abdul Ghafur, The Gorids History, Culture and Administration 1148-1215, Hamburg 1960, (Basılmamış Doktora Tezi); M. A. Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi, Lahor 1949, s. 37; K. M. Panikkar, A

Survey of Indian History, Benglora 1954, s. 71; A. K. Hilmi, Es-Selacika fi’t-Tarih-i ve’l-Hadara, Kuveyt 1986, s. 122 vd; Gulam Mustafa Khan, “A History of Behram Shah of Ghaznin”, İslâmic Culture XXII, (Ocak-Nisan 1949), s. 199; E. Konukçu, Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara 1973, s. 115; Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 44, 148 ve 452; S. Cöhce, Şemsî Melikleri, Elazığ 1986, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 13 vd.

4 Bkz. N. Durak, Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler, Ankara 2000, s. 13-44; E. Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara 1989, s. 65-73,

5 Mu’izz ed-dîn Muhammed’in Gazne’ye atanmasından sonra [Bkz. Cüzcânî I. s. 396] Gur devleti iki ana grup halinde idare edilmeye başlandı. Bu ailede akrabalık bağları çok kuvvetli olduğu için bu husus sonuçta her hangi bir meseleye sebep olmamıştır. Dolayısıyla Sultanü’l-Azam Gıyâs ed-dîn, Gur bölgesinde, umumiyetle de Firûzkuh’da oturuyor ve kuzeyden gelebilecek tehditleri önlemeye çalışıyordu. Güneyde ise Gazne bir üs haline getirilmişti. Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 74 vd.

6 Kuzey Hindistan’da Dehli, Kannauç, Ecmir ve Kalincar racalıkları bunların belli başlılarını teşkil ediyordu. Bkz. T. W. Haig, “Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur…. ”, s. 38; P. Saran-R. C. Majumdar, “The Turkish Conquest of Northern India”, The Strugle for Empire, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1957, s. 117.

7 Es-Sihrindî, Tarih-i Mübârek Şâhî, (nşr. M. H. Husain), Calcutta 1931, s. 6.

8 Cüzcânî I, s. 397; İsemî, s. 69.

9 Bkz. C. E. Bosworth, “The Early İslâmic History of Ghur”, The Medieval History of Iran, Afghanistan…s. 116 vd.

10 es-Sihrîndî, s. 7; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 77.

11 Cüzcânî I, s. 398; I. Prasad, A Short History of Muslim Rule in India, Allahabad 1931, s. 66.

12 Bkz. Cüzcânî I, s. 397 vd.; İsemî, The Fütuhu’s-Salâtin or the Shahnama of Medieval India of Isemî, (A. M. Hüsain), Agra 1938, s. 69; H. Beveridge, History of India I, London, s. 57.

13 Hindistan’da hâkimiyetlerini sürdürmüş olan bütün Türk sülâlelerinin, bu arada bugünkü Hindistan devletinin vazgeçilmez başkenti olan [Bkz. S. A. Haqqı, Hindistan’daki Türk Tesiri İlk Dönem, (nşr. Y. T. Kurat), Ankara 1984, s. 34] Dehli, Türk tarihinde bir Ötüken, bir Gazne, Rey, Hanbalık veya bir Konya ile İstanbul kadar büyük öneme sahiptir. VIII. yüzyılda Tomara tarafından kurulduğu kabul edilen [Bkz. A. C. Banerjee, “A Note in Provincial Government under the Sultanate of Delhi”, JIH, V, (1938-1939), s. 237] bu şehir, XIII. yüzyılın başlarında, şimdiki Yeni Delhi’nin güneyinde, Cemne nehrinin batı taraflarındaki düzlüklerde, bugünkü Muhammedpûr’un hemen batısında yükselen sıradağlara yakın bir yerde küçük bir yerleşim merkezinden ibaretti. Hindular tarafından “Dili” adıyla kurulup Müslümanlarca “Dehli” şeklinde anılan ve daha sonra İngilizlerin kendi telaffuzlarına uygun şekilde “Delhi” diye adlandırdıkları bu şehrin en eski tarihi İbni Battuta ve Emir Husrev Dihlevî tarafından yazılmıştır. Ama, Tarih-i Dihli adını taşıyan bahse konu eser şu anda kayıptır. Bkz., Wahid Mirza, The Life and Works of Amir Khusrau, Lahor 1962, s. l48.

14 Dehli’nin günümüzde de devam eden önemi kazanması Kutb ed-dîn Aybeg tarafından feth edilip, başşehir yapılmasından sonradır. Onun için bazı tarihçiler Türkler’in bu ülkedeki en büyük başarılarından birisi olarak Dehli’yi gösterirler. Bkz. S. A. Haqqı, a.g.m., s. 41; H. Kulke-D. Rothermund, H. Kulke-D. Rothermund, Hindistan Tarihi, (nşr. M. Günay) Ankara 2001, s. 245.

15 I. Prasad, a.g.e., s. 67; K. M. Panikkar, A Survey of Indian History, s. 118.

16 Raçputların Türkistan, hatta Türk menşeili olduklarına dair iddialar için bkz., I. Prasad, a.g.e., s. 11; V. Smith, The Early History of India from 600 B. C. to the Muhammadan Conquest, Oxford 1967, s. 425; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 145.

17 S. Laine-Poole, Medieval India Under Muhammedan Rule (712-1764), London 1903, s. 51; B. S. Nijjar, Penjâb Under the Sultans (1000-1526), Delhi 1968, s. 28; Hindistan tarihinde pek çok savaşın yapıldığı bir mevkii olan Tarain, [Bkz., H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 243] bugün Azimabad denilen bölgede, Karnau kasabasının 20 km kadar kuzeyinde, Sarasvati nehri kıyısında Patravari denilen yerde bulunmaktaydı.

18 I. Prasad, a.g.e., s. 67; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 77vd.

19 Gur Sultanı savaşa bizzat katılmış ve Racalardan birisinin iki dişini mızrakla kırmıştı. O sırada bahse konu raca ve adamları da Sultan'ı yaraladı. Bkz., Cüzcânî I, s. 399; es-Sihrîndî, s. 9; Firişte, Tarih i Firişte I, Calcutta 1832, s. 103; İbnü'l Esir XI, s. 151.

20 Tarain'de gerekli gayreti göstermeyenler tesbit edilerek şerefsizlikle suçlanmış ve boyunlarına içi arpa dolu bir yem torbası geçirilmek suretiyle Gazne'de dolaştırılmışlardı. Bkz. T. W. Haig, "Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur…. ", s. 40; P. Saran-R. C. Majumdar, "The Turkish Conquest of Northern India", The Strugle for Empire, s. 117.

21 Peşaver'e geldiğinde Gurlu bir ihtiyar Sultan'a nereye gittiğini sorar. Verilen cevap ilginçtir; "Hindistan'daki yenilgimden beri ne karımın yanına uğradım. Ne de elbiselerimi değiştirdim. Bütün yılım hep öfke ve kızgınlık içerisinde geçti. Sadece Allah'a güveniyorum ve intikamımı almak için Hindistan'a gidiyorum" Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 78.

22 T. W. Haig, "Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur…. ", s. 41.

23 M. Aziz Ahmed. a.g.e., s. 78.

24 Bkz., Cüzcânî, s. 400; es-Sihrîndî, s. 9 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 38.

25 İbnü'l Esir XI, s. 152; S. Laine-Poole, a.g.e., s. 52 vd.

26 E. Konukçu, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri (1206-1414)", Tarihte Türk Devletleri I (Sempozyum Bildirileri, Ankara 20-25 Mayıs 1985), Ankara 1987, s. 348.

27 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 243.

28 Bu mücadeleler için bkz., V. V. Barthold, a.g.e., s. 421-438; İ. Kafesoğlu, Harezmşâhlar Devleti Tarihi, Ankara 1984, s. 147-155.

29 Sultan'ı Hansi'de karşılayan Aybeg, O'na yüz at ile bir fil yükü altın ve gümüşten yapılmış hediye sunmuştu. Bkz., Cüzcânî I, s. 401; es-Sihrîndî, s. 11; A. L. Srivastava, The Sultanate of Delhi, Agra 1959, s. 83; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 137.

30 Cüzcânî, s. 414; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 133vd.

31 , s. 78 vd.

32 Bkz., Hasan Nizâmî, Tâcü'l-Measir, (Elliot-Dowson, a.g.e. II), s. 233.

33 es-Sihrîndî, s. 11; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 137 vd.

34 Harezmşâh Tekiş'in 1200 yılında ölümü Türkistan'daki bütün dengeleri alt üst etmişti. Gurlular bundan istifade etmek istedi. Ancak belirli bir üstünlük sağlayamadıkları gibi Karahıtaylıların da devreye girmesini önleyemediler. Bkz., Cüveynî, Tarih-i Cihângüşây II, (nşr. M. Muhammed Kazvinî), Leiden 1912, s. 55 vd.; V. V. Barthold, a.g.e., s. 435 vd.

35 Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 80 vd.

36 XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ulaşan bu kale hakkında bkz., A. Vambery, Travels in Central Asia, London 1864, s. 239 vd.

37 Eylül 1204 sonlarında yapılan ve iki hafta süren bu savaş ile Gur Sultanı'nın kurtuluşu hakkında bkz.,

V. V. Barthold, a.g.e., s. 373; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 159.

38 Bkz., Cüzcânî I, s. 402; Hasan Nizâmî, s. 233,; Nizâmed-dîn Ahmed, s. 40.

39 Cüveynî II, s. 58'de bu yönelişin esas sebebini "hazine ile ordu" olarak gösterir ki, yaklaşık on yıldır Maveraünnehr ve Horasan bölgesinde verilen mücadelenin Gurluları epeyce yıpratmış olması normaldir.

40 Bkz., Hasan Nizâmî, s. 235; Cüzcânî I, s. 417; Nizâm ed-din Ahmed, s. 42; Firişte I, s. 106; B. S. Nijjar, Panjâb under the Sultans (1000-1526 A. D.), Delhi 1968, s. 31.

41 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 83 ve J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 210'da Sultan Mu'izz ed-dîn'i öldürenlerin "İsmailî Fedaileri" olduğu ifade edilmekte ise de kaynaklar katillerin Gakhar fedaileri olduğunda hem fikirdir. Bkz., Cüzcânî I, s. 403; Hasan Nizâmî, s. 236; Cüveynî II, s. 59; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 40; Firişte I, s. 104;.

42 Bkz., Cüzcani I, s. 401; İsemi, s. 71.

43 es-Sihrîndî, s. 14; İbnü'l Esir XI, s. 442; H. Beveridge, A Comprehensıve History Of India I, London 1858, s. 60; T. W. Haig, "Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur…. ", s. 42; A. L. Srıvastava, a.g.e., s. 80.

44 Cüzcânî I, s. 414.

45 Renthembur'da bulunan Kıvamü'l-mülk Rükn ed-din Hamza Sultana haber yollayarak eski Rae Pithora'nın kardeşi Hari Raca'nın Ecmir Racası ile birleşerek harekete geçtiğini ve bunların bir yandan Aybeg'e bağlı Pithora'nın oğlu Rainsi'yi tehdit ederlerken öte yandan Renthembur

önlerine kadar geldiklerini bildirmişti. Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 129 vd.

46 A. L. Srıvastava, a.g.e., s. 82.

47 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 130 vd.

48 Cüzcânî I, s. 401; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 39,

49 Renthembur Racası Hari Raca kendisini ateşe atarak intihar etmiştir. “Jauhar töreni” adı verilen bu Hindu adetine göre herhangi bir savaş yenilgisinin ardından erkekler, çocuklarını ve kadınlarını çok büyük bir odun yığınının üzerine yerleştirip yakarak öldürdükten sonra düşmana karşı daha fazla direnemeyeceğini anladığı anda esir düşmek yerine kendisini de bu ateşe atıyordu. Bu tören hakkında bkz. H. Beveridge, a.g.e., s. 48; T. W. Haig, “Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur…”, s. 20.

50 Cüzcânî, s. 417; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 138 vd.

51 Bkz. Firişte I, s. 106.

52 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 141.

53 Cüzcânî I, s. 444’de bu şehrin fetih tarihi olarak 1203 yılı gösterilir.

54 Bkz., Fahr ed-din Mübârek Şâh, Tarikh-i Fahru’d-din Mübârek Shah, (nşr. E. D. Ross), London 1927, s. 24; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 140-4; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 210; M. Abdul Ghafur, a.g.e., s. 100.

55 Aybeg’in Gazne’ye gitmek isteyişi kendisine atılan iftira ve hakkında yapılan tezvirat ile ilgili olmalıdır. Bkz., İbn Battuta, Tuhfetü’n-Nezzar fî Garaibü’l-Emsâr ve Acâibü’l-Esfâr; Seyahâtnâme-i İbn Battuta, (nşr. M. Şerif Efendi), İstanbul 1335 H., s. 29 vd,

56 Cüzcânî I, s. 402; Hasan Nizâmî, s. 233; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 40.

57 Hasan Nizâmî, s. 235; Cüzcânî I, s. 417; Nizâm ed-din Ahmed, s. 42; Firişte I, s. 106; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 31.

58 Cüzcânî I, s. 421; Nizâm ed-dîn Ahmet, s. 46.

59 Bkz., Cüzcânî I, s. 442; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 105 vd.

60 Hasan Nizâmî, s. 87; İsemî, s. 94; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 46; O'nun tez canlı, uyanık, yılmaz, kahraman, cömert, basiretli ve akıllı birisi olduğunu kayd edilir ki, olaylar da bunu göstermektedir. Bkz., Cüzcânî I, s. 422.

61 Cüzcânî, s. 422; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 47.

62 Bölge ahalisinin dilinde Bihar, üniversite anlamına gelmektedir. Feth edildiğinde de pek çok okul ve kütüphaneye sahip olup, çok iyi korunan müstahkem bir mevki idi. Bunların bir kısmı tahrip edilmiştir. [Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e. s, 109] Kitapların büyük bir kısmı ise alimlerin istifadesine sunulmak üzere Dehli'ye gönderilmiştir. Bkz. Cüzcânî, s. 423.

63 Cüzcânî I, s. 424; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 47; Hasan Nizâmî, s. 88; Ayrıca burada, Kutb ed-dîn Aybeg'in de bulunduğu bir meclisde Muhammed Bahtiyâr'a kurulan kumpas neticesinde Onun bir fil ile döğüşüp, yendiği ve kendisine verilen hediye, armağan vs. meclisteki hizmetlilere dağıttığı anlatılır.

64 Bu sülâle için bkz., V. Smith, a.g.e., s. 418 vd.; Ayrıca, Brahmanlar arasında yaşayan bir efsaneye göre Bengal bölgesini elleri dizlerine kadar inen bir kumandan ele geçirecektir. Bu kumandan aynı zamanda Turuşkalardan, yani Türklerden olacaktır. Bu efsane ve Savaş öncesi Muhammed Kalaç'ın fizikî şeklinin Brahmanlarca incelettirildiği hakkında bkz., Cüzcânî I, s. 425.

65 Geniş bilgi için bkz. A. H. Danî, "The Conquest of Nudia" Journal of Indian History XLII/1 (April 1964), s. 231-234; A. C. Banerjee, "The Date of the Fall of Nadia", Indian History Quartly XII/1 (1936), s. 148.

66 Hindistan'ın doğusunda, Ganj ve Brahmaputra nehirlerinin suladığı, şimdiki Bangladeş Devleti'nin kurulduğu düzlüklerin en eski ve önemli

merkezlerinden birisi olan Lakhnauti hakkında bkz., H, Blochmann, Constributions to the Geography and History of Bengal, Calcutta, s. 1-38.

67 Cüzcânî I, s. 424 vd.

68 Bkz. Cüzcânî I, s. 425; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 48; E. Konukçu, Kalaç Sultanlığı, s. 54-74.

69 Cüzcânî I, s. 426 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 49; Ebu'l Gazî Bahadır Han, Şecere î Terakime, (nşr. M. Ergin), İstanbul, s. 37.

70 Kalaçlar, Kerem-Beten denilen bir bölgede çok iyi ok kullanan, görünüşte Kalaçlar gibi giyinen Hıristiyan Türkler tarafından durdurulacaktır. Dönüş yolunda ise bir yandan tabii afetler, öte yandan Kamprup Racasının taarruzları bu büyük teşebbüsü sonuçsuz bırakacaktır. Bkz. Cüzcânî I, s. 427; A. Z. V. Togan, "About the Campain of the Indian Kalach-Turks Against the Keraits of Mongolia in the Northern Tibet in the Years 1205-1206", Journal of the Pakistan Historical Society XII/3 (July 1964), s. 187-194.

71 Cüzcânî I, s. 432; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 50.

72 Cüzcânî I, s. 410'da yer alan kayda göre; bir meclisde nedimlerinden birisinin kendisine halef olacak bir şehzadesinin bulunmadığını hatırlatması üzerine erkek evlâdı bulunmayan Gur Sultan'ı "Diğer sultanların bir kaç çocuğu var. Benim oğullarımın sayısı ise binden fazladır. Ölümümden sonra ülkemi adıma yöneteceklerdir." demek suretiyle ülkesini Türk memlûklara vasiyet etmiştir.

73 Bkz., V. V. Barthold, a.g.e., s. 460; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 193 vd.

74 İlk defa Cüzcânî'nin kayıtlarında yer alan [Bkz. Cüzcânî I, s. 415 vd;] ve Gûr Sultanı Mu'izz ed-din Muhammed'in adına nisbetle ortaya çıkan bu tabir, daha sonraki kaynaklar tarafından da iktibas edilecektir.

75 S. Cöhce, a.g.e., s. 416.

76 Gur Sultan’ı Hindistan’a sefere çıktığında mutlaka Kirman’a uğrar ve Yıldız’a misafir olurdu. O da Sultan’ın maiyetine değerli elbise ve kıyafetler sunup, altın ve gümüş hediyeler vererek ağırlardı. Bkz. Cüzcânî I, s. 411; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 43; Firişte I, s. 110.

77 Kendisi için en değerli tahtın babasından kalan Firûzkuh tahtı olduğunu bildiren Sultan Mahmud, Yıldız’a hil’at ve bir azatlık belgesi göndermek suretiyle bu tür kışkırtmalara alet olmayacağını ve O’nun Gazne’deki hâkimiyetini tanıdığını ortaya koymuştu. Bkz., Cüzcânî I, s. 412; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 44.

78 Hasan nizâmî, s. 236; İsemî, s. 100.

79 Cüzcânî I, s. 417; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 99.

80 Cüzcânî I, s. 413, 445; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 58; İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, s. 195.

81 Bkz., Cüzcânî I, s. 445; İsemî, s. 105’de ise Yıldız’ın iyice güçlenmesi ve bütün Kuzey Hindistan’a hâkim olmak isteği bu savaşın sebebi olarak gösterilir.

82 Hasan Nizamî, s. 239; Firişte I, s. 114.

83 Cüzcânî I, s. 419; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 45.

84 İsemî, s. 91.

85 Bkz., Cüzcânî I, s. 419.

86 Hasan Nizâmî, s. 240; Firişte I, s. 114.

87 Bkz. Cüveynî II, s. 115; İbnü’l Esir, İslâm Tarihi, El Kâmil fi’t-Târih Tercümesi XII, (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1987, s. 351 vd.

88 Bkz. Cüzcânî II, s. 117; Hondmir, Habibü’s-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer III, (nşr. M. Debir Siyâkî), Tahran 1934, s. 656.

89 A. L. Srivastava, a.g.e., s. 319; Bazı rivayetlere göre Moğol kuşatması sırasında önde gelen bir kısım sufi Multan’ı ziyaret etmiş, Kabaca da onlardan yardım istemişti. Bunun üzerine onlar Sultan’a bir ok

vermiş ve Küffar üzerine atmasını istemişlerdi. Okun atıldığının ertesi günü Moğollar çekilip gitmişti. Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 103.

90 Geniş bilgi için bkz., S. Cöhce, a.g.e., s. 52-57.

91 Bkz., Cüzcânî I, s. 415.

92 Fahr ed-dîn Mübârek Şâh, s. 31; Kaynaklar, Aybeg'in kurduğu devletten "Selâtin-i Hind" şeklinde bahseder. [Örnek olmak üzere bkz. Cüzcânî I, s. 415] Günümüz araştırmacıları ise umumiyetle "Delhi Sultanlığı" demekle yetinirler. Meselâ bkz. V. D. Mahajan, The Sultanate of Delhi, Delhi 1970; İ. H. Qureshi, The Administration of the Sultanate of Delhi, Karaçi l958.

93 Bu hususta bkz. Cüzcânî I, s. 416; es-Sihrîndî, s. 13; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 41; Firişte I, s. 105; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 74.

94 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 74; Ansar Zahid Khan, "The Sultanate of Delhi and the Regional States", Road the Pakistan, (nşr. M. Said vd.), Karachi 1990, s. 82.

95 Kardeşi Tekiş ile iktidar mücadelesine giren Sultan Şah ve faaliyetleri hakkında bkz., İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 84-102.

96 Cüzcânî I, s. 416 vd.

97 Ansar Zahid Khan, a.g.m., s. 83; S. P. Nijjar, a.g.e., s. 33.

98 Bazı kaynaklar aceleyle Gazne tahtına geçirilen Sultan Mahmud'un Aybeg'e karşı eski Sultan'ın gösterdiği yakınlığı devam ettirerek, ona Sultan ünvanı ile asalet ve hükümdarlık alametleri hatta bir de azadlık belgesi gönderdiğini kaydeder. [Bkz. Cüzcânî I, s. 417.] Günümüz araştırmacılarından bazılarının da Aybeg'in Dehli'de değil de Lahor'da tahta çıkmasını bu kayda bağlamasına [Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 146] katılmak mümkün değildir. Ayrıca, daha önce kendisine Çetr ile Meliklik ünvanı verilmiş birisine azadlık belgesinin gönderilmiş olacağını düşünmek de pek akla uygun gelmemektedir.

99 Hasan Nizâmî, s. 236; İsemî, s. 100.

100 Bkz., Cüzcânî I, s. 417.

101 Bkz. Hasan Nizamî, s. 237; "Onun yiğitliği, cesareti ve müteşebbisliği o kadardı ki, şayet Rüstem zamanında yaşamış olsaydı kâhyalığını yapmaktan büyük gurur duyardı" kaydının yanında "Aybeg hoşgörüsü, cömertliği ve eli açıklığıyla yüzlerce hür insanı kölesi haline getirdi" şeklindeki sözler için bkz., Fahr ed-dîn Mübarekşâh, s. 48 vd.

102 Bu konuda Hasan Nizâmî s. 237'de "Aybeg'in idaresi zamanında hazinelere muhafız koymaya gerek yoktu. Kurtla kuzu aynı kaynaktan birlikte su içiyordu" derken; Fahr ed-dîn Mübârekşâh s. 19 vd. da "Onun adaletinden dolayı dünya rahata kavuştu. Tehlikeli ve terkedilmiş yollar emin oldu…Emniyeti ve düzeni sayesinde dede, baba ve akraba evinde bir zelil Hindli köle ve bir merkeb bulunmayan kimseler…. çok çok köle, her cinsten ahır ahır ve sürü sürü at; katar katar deve ve katıra sahip oldular… Zulüm kapısı kapanmış, emniyet ve adalet yolu açılmıştı. " demektedir.

103 F. Köprülü, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934, s. 123-154.

104 İbn Battuta, s. 30.

105 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 150 vd.

106 Bu tesirler hakkında bkz. S. Cöhce, a.g.e., s. 410 vd; A. Ayyubi, "Hindistan Türklere Neler Borçludur?", Tarih Araştırmaları Dergisi II/2-3 (1964), s. 277-284; A. Ayyubi, "Hind Kültürü Üzerinde Müslüman Türk Tesirleri", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi III/3-4, (1966), s. 205-210.

107 Aram Şah'ın Aybeg'in oğlu olduğuna dair kayıtlar için bkz Cüzcânî I, s. 418; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 55; es-Sihrîndî, s. 16 Yalnız bunlardan Cüzcânî'de, yine aynı yerde Sultan'ın sadece üç kız evladına sahip olduğu

belirtilir. Devrin çağdaş kaynaklarından Hasan Nizâmî Aram Şah'dan hiç söz etmez.

108 Bu hususta Bkz. Cüzcânî-Raverty, I, s. 529 nu. 4; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 152 nu. 1; T. W. Haig, "Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur…i", s. 51.

109 Cüzcânî I, s. 434.

110 Cüzcânî I, s. 418'de "Aram Şah'a kaza-ı ecel ulaştı" denilmektedir.

111 Hasan Nizamî, s. 237; es-Sihrîndî, s. 17; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 57; Firişte I, s. 113.

112 Şems ed-dîn İltutmuş'un ilk adı hakkında kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Cüzcânî, İltutmuş ile birlikte Aybeg'in hizmetine giren bir başka Türk'ün isminin "Tamgaç" olarak değiştirildiğini belirtmesine rağmen İltutmuş'un isminden bahsetmez. [Bkz., Cüzcânî I, s. 443] Ancak bu adı o, Hindistan'a geldikten sonra fethettiği ülkelerden dolayı almış olmalıdır. [İltutmuş, Uygur Bögü Han'ın da (759-779) Hakanlık ünvanıdır. Bkz. S. Çağatay, "İl, Ulus ve Yönetenler", AÜDTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı, s. 281-308; İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 113; B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, s. 115.] Batılı araştırmacılar bu ismi "Altamiş, Altmaş, Altumuş, Altamaş, Iyaltmış, Iyaltamış vs" gibi değişik şekillerde kayd etmişlerdir. [Meselâ bkz., E. Thomas, The Cronicles of The Pathan Kings of Delhi, s. 44 nu. 1.] Ancak, V. V. Barthold sözkonusu ismin İltutmış-İletmiş şekilleri üzerinde ilk tartışmayı 1907 yılında başlatmıştır. [V. V. Barthold, "İltutmys", ZDMG, LXI (1907) s. 192 vd.] Bu tarihten itibaren Batılı araştırmalarda genellikle "İltutmuş" şeklinde kullanılmaya başlayan söz konusu isim bizde de Mübârek Galib ve Halil Edhem Beyler tarafından aynen kabul edilmiştir. [Bkz. Mübârek Galib, Hindistanda Türk Hükümdarları; Timurîlerin Hindistan'a Dahil Oldukları Zamana Kadar…. İstanbul 1341 (H.) s. 15 vd.;

Halil Edhem, Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927 s. 459-469.] Bunlardan ayrı olarak S. E. Denison Ross, 1930 yıllarında Tabakât-ı Nasırî'deki iki beyte[Bkz. Cüzcânî I, s. 464 ve s. 472.] dayanarak "İltutmuş" şeklinin doğruluğunu Fars aruz tekniğine dayanarak isbatlamaya çalışmıştır. [S. E. Denison Ross'un söz konusu çalışması için bkz. Bulletin of the School Oriental Studies, VI (1930-32) s. 1101-2.] Ona rağmen Hindistan Tarihi hakkında hacimli bir eser yazan Y. H. Bayur'un bu adı "İletmiş" olarak göstermesi[Bkz. Y. H. Bayur, a.g.e., s. 27.] üzerine M. F. Köprülü'nin yaptığı tenkid, [M. F. Köprülü, "Türk Onomastique'i Hakkında", İÜEF. TD, I/2, (1950) s. 231-35.] İltutmuş-İletmiş tartışmasını Türkiye'ye taşımış ve bu tenkide Y. H. Bayur, Belleten'de yazdığı bir makale ile cevap vermiştir. [Y. H. Bayur, "Sultan İletmiş'in Adı Hakkında", Belleten, XIV/56 (Ekim 1950), s. 567-578.] Halbuki, bu tartışmadan hemen önce 1949 yılında, yazdığı eserinde M. Aziz Ahmed, Sultan Şems ed-dîn'in isminin yazmalarda hangi imlâ ile gösterildiğini tek tek vererek "İltutmuş" şeklini kullanmış bulunuyordu. [Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 155 nu. 5]Son zamanlarda Simon Digby'da bu tartışmaya girmiş, eldeki bütün bilgileri tek tek değerlendirerek farklı şekilleri göstermiş, ayrıca Y. H. Bayur'un bazı meskukat ve kitabeti görmemezlikten gelerek hissî davrandığını ortaya koymuştur. [Bkz. S. Digby, "Iletmısh or Iltutmısh? A Reconsideration of The Name of The Dehli Sultan", JBIPS, VIII (1970), s. 57-64.] Bu tartışma şu ana kadar kesin bir neticeye ulaştırılamamış olmasına rağmen bugün ilim aleminde "İltutmuş" şeklinin daha çok benimsenerek, yaygınlık kazandığı görülmektedir. Yalnız, gerek Türkiye'de, gerekse yurtdışında yapılan pek çok araştırmada halen "İletmiş" şeklinin de kullanıldığı görülmektedir. Bkz. K. Gürün, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1984, s. 613; C. E. Bosworth, The Islâmic

Dynasties, s. 185 vd.; I. H. Sıddıquı, “Espionage System of The Sultans of Delhi” Studies in Islâm, I/2 (April 1964), s. 92vd.

113 Bkz. Cüzcânî I, s. 440 vd.

114 Bu kabile hakkında geniş bilgi için bkz., S. Cöhce, a.g.e., s. 284 vd.

115 Cüzcânî I, s. 441; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 56; Firişte, I, s. 112’de Baylam Han .

116 Bkz., Kur’an, Yusuf Suresi, 10, 11, 12 vd. ayetler.

117 İltutmuş bu ailenin yanında iken başından şöyle bir hadise geçmiştir. Kadı’ül-Kudat, köle İl-tutmuş’a para vermiş ve çarşıdan üzüm alması emredilmişti. İltutmuş, çarşıya giderken bu parayı kaybetmiş ve korkudan dolayı ağlamaya başlamıştır. Bu sırada bir derviş’in dikkatini çekmiş ve niçin ağladığı sorulmuştu. Bu küçük çocuğu dinleyen Alicenap derviş, kendisini elinden tutarak çarşıya götürmüş ve oradan en iyi üzümlerden satın alıp vermişti. Ayrılacakları vakit, küçük İltutmuş’a bu dervişi ileride kendisi gibi kimseleri korumasını da tembihlemiştir. Gerçekten İl-tutmuş sultan olduktan sonra din adamlarına ve dervişlere karşı büyük yakınlık gösterecektir. Bkz., Cüzcânî, s. 441 vd.

118 Sultan, Şöhretini duyduğu İltutmuş’u almak isteyen Aybeg’e verdiği cevapta “Yasaklandığına göre bu işi Gazne’de yapamazsın, fakat istersen kafileyi Dehli’ye davet et ve orada satın al” demekteydi. [Bkz. Cüzcânî I, s. 442; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 56.] Bu cevap Gurlular Devletine bağlı olan Kuzey Hindistan’daki meliklerin statüsünü açıklamak için önemlidir. Zira Gazne’de yasaklanan herhangi bir şeyin Dehli’de yapılabilmesi, oranın yarı bağımsız durumuna (Vassallık) işaret eder.

119 Kendisine, Aybeg tarafından “oğlum” diye hitap edildiğine dair bkz., Cüzcânî I, s. 443; Belki de buradaki kayıda dayanarak A. Z. V. Togan,

Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 152'de İltutmuş'u Kutb ed-dîn Aybeg'in oğlu olarak gösterir.

120 Bkz., Fahr ed-dîn Mübârek Şah, s. 23.

121 Cüzcânî I, s. 444.

122 Cüzcânî I, s. 418; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 57; Firişte I, s. 113.

123 Sind, Multan ve Sivistan bölgesinde Nasır ed-dîn Kabaca (1205-1228), Bengale'deki Lakhnauti bölgesinde Kalaç Melikleri (1205-1227), Dehli başta olmak üzere Kuzey Hindistan'ın orta bölgelerinde Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'e bağlı emir ve melikler, Lahor ve çevresinde ise Aram Şah bulunmaktaydı. Bkz., K. A. Nizâmî, "The Early Turkish Sultans of Delhi", A Comprehensive History of India V, (nşr, M. Habib-K. A. Nizâmî) Delhi 1970, s. 213,

124 Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 183; R. C. Majumdar vd., a.g.e., s. 283; Y. Husain, Indo Muslim Polity, (Türko-Afgan Period), Simla 1971, s. 57.

125 Üstün zekası ve ileri görüşlülüğü ile daha ilk anda bir kısım Türk beylerini kendisine bağlayan Sultan İltutmuş, yine de Ser-Candar Türkî başkanlığında bir grubun muhalefetini önleyememiştir. Bazı Türk ve Mucizzî melikleri etrafında toplayan Ser-Candar Türkî, Dehli'yi terkederek kuvvetli bir ordu ile başkaldırdı. Bunun üzerine Sultan İltutmuş, Cizz ed-dîn Bahtiyâr, Nâsır ed-dîn Merdan Şah, Hizber ed-dîn Ahmed Sur ve İftihâr ed-dîn Ömer gibi değerli kumandanların da desteğini sağlayarak bu açıkça meydan okumaya karşılık verdi ve Dehli yakınındaki Cûd ovasında [Hasan Nizamî, s. 237.] yapılan savaşı kazanarak, muhaliflerinin büyük bir kısmını öldürttü. Ser-Candar Türkî ancak kaçarak canını kurtarabildi. Bkz., Cüzcânî I, s. 444; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 57.

126 Rae Udi Şah, isyan ederek, vermekte olduğu vergiyi bundan böyle göndermeyeceğini bildirmişti. Bunun üzerine hızla harekete geçen Sultan

İltutmuş, af dileyen bu racayı bağışlamıştır. Calor kalesi tekrar Raca'ya bırakılırken, yıllık haraç sözleşmesi de eskisi gibi yenilenmiştir. Bkz., Hasan Nizâmî, s. 238; Firişte I, s. 114.

127 İsemî, s. 91.

128 Yıldız, aynı gerekçelerle Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'e karşı da harekete geçmiş, fakat mağlup olduğu için bir sonuç alamamıştı. Bkz. Hasan Nizamî, s. 236; İsemî, s. 100.

129 Bkz. İsemî, s. 105 vd.; Buradaki kayıtta, daha sonra harekete geçtiğinde Yıldız'a "miras yoluyla hâkimiyet elde edilemeyeceği, hükümranlığın kuvvete dayandığı, esasen kandi topraklarını başkasına kaptıran birisinin bu tür iddialar ile harekete geçmesinin yakışık almadığı" nın hatırlatıldığı gayet edebî bir dille ifade edilir.

130 Bu durumun Yıldız'ın yüksek hâkimiyetinin Dehli'de tanınması anlamına gelemeyeceği hakkında bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 164.

131 Bkz., İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, s. 195.

132 Cüzcânî I, s. 445; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 58.

133 Hasan Nizamî, s. 239; Firişte I, s. 114.

134 A. C. Banerjee, a.g.e., s. 244.: K. A. Nizâmî, "The Early Turkish Sultans of Delhi", s. 214.

135 Hasan Nizamî, s. 240.

136 Bkz. Firişte I, s. 114.

137 Bkz. İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, s. 236-290; V. V. Barthold, a.g.e., s. 490-535.

138 V. V. Barthold, a.g.e., s. 50.

139 Parvan galibiyetinden sonra bizzat Çingiz Han tarafından takip edilen Celâl ed-dîn, Sind nehri kıyısında Gorâtrap mevkisinde, [Bkz. Cüzcânî-Raverty I, s. 292.] 24 Kasım 1221'de yaptığı savaşı kaybettikten

sonra, düşmanı Çingiz Han'ın dahi övgüsüne mazhar olacak bir cesaretle, atıyla birlikte kendisini bıraktığı Sind nehrini yüzerek geçmeyi başaracaktır.

140 Bkz., S. Cöhce, a.g.e., s. 45 vd; V. D. Mahayan, a.g.e., s. 81 vd.

141 Cüzcânî II, s. 136; F. Grenard, Gengis Khan, Paris l955, s. 162.

142 Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 166; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 35 vd.

143 S. Cöhce, a.g.e., s. 48; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 37vd.; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 212 vd.

144 Cüzcânî I, s. 416; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 59; Cüzcânî, buradaki kaydında Sultan İltutmuş'un daha pek çok tedbir aldığını ve bu sayede 1260 yılına kadar Moğollar'ın Hindistan hudutlarını aşamadıklarını kayd etmesine rağmen bu tedbirlerin neler olduğunu belirtmez. Ancak, İltutmuş ölünceye kadar Moğollar'ın Dehli Türk Sultanlığı'na karşı her hangi bir harekâta girişmemesi de dikkati çekmektedir.

145 Îltutmuşu harekete geçiren esas şeyin ne olduğu hususunda kaynaklarda her hangi bir kayıt bulunmmaktadır. Bkz. Cüzcânî I, s. 437; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 54.

146 Cüzcânî I, s. 445; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 59.

147 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 167 vd.

148 Cüzcânî I, s. 444 vd.; es-Sihrîndî, s. 18.

149 Cüzcânî I, s. 445; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 59; Firişte I, s. 115.

150 Bkz. Cüzcânî I, s419 vd.

151 Cüzcânî I, s. 420; Muhammed Avfî, Câmiül-Hikâyet, (nşr. Elliot-Dowson, a.g.e. II) s. 201.

152 Cüzcânî II, s. 3; Hasan Nizâmî, s. 242.

153 Cüzcânî I, s. 446 vd.

154 Cüzcânî I, s. 420.

155 Muhammed Avfî, s. 202; I Prasad, a.g.e., s. 86 vd.

156 İsemî, s. 108; Firişte I, s. 115; A. C. Banerjee, a.g.e., s. 244; M. A. Ahmed, a.g.e., s. 170.

157 Cüzcânî I, s. 447; S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 108.

158 Cüzcânî II, s. 4 vd; S. B. Nijjar, a.g.e., s. 37.

159 Cüzcânî I. s. 438; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 54.

160 Cüzcânî I, s. 453 .

161 Cüzcânî I, s. 438; İsemî, s. 119,

162 İsemî, s. 120; es-Sihrîndî, s. 18; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 54; Firişte I, s. 114.

163 Cüzcânî I, s. 447; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s, 173.

164 Cüzcânî I, s. 437; es-Sihrîndî, s. 19; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 55; S. P. B. Nigam, a.g.e., s. 199.

165 E. Konukçu, a.g.e., s. 90; V. D. Mahayan, a.g.e., s. 80; A. B. M. Habibullah, The Foundations of Muslim Rule in India, Allahabad 1961, s. 99 vd., Lakhnauti'nin sonraki tarihi için ayrıca bkz., J. N. Sarkar, The History of Bengal; Muslim Period 1200-1757, Patna 1973, s. 74 vd.

166 Bu hususta bazı bilgiler için bkz., Cüzcânî I, s. 34 ve48.

167 Cüzcânî I, s. 447.

168 Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 172; I. Prasad, a.g.e., s. 88 vd.; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 244.

169 Bu kitabede "…. İltutmuş es-Sultanî Nasr emirü'l-Mü'minin halda…" kaydı görülmektedir. Bkz., J. Horovitz, Inscriptions of Muhammed Ibn Sam Qutb ed-dîn Aibeq and Iltutmush, EIM. 1908, s. 29 Levha. XXVI; Ayrıca bkz. R. C. Majumdar vd., a.g.e., s. 283.

170 A. C. Banerjee, a.g.e., s. 246.

171 Y. Husain, a.g.e., s. 62.

172 Bkz., Cüzcânî I, s. 448; es-Sihrîndî, s. 20 .

173 Hasan Nizâmî, s. 243; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 60; Firişte I, s. 115; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 176.

174 Cüzcânî II, s. 10.

175 Cüzcânî II, s. 62.

176 İsemî, s. 117; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 63; Firişte I, s. 117.

177 Cüzcânî I, s. 449; İsemî, s. 123vd.; Bu türbe Hind-Türk sanatının mimarideki erken dönem eserlerinden birisi olup, aynı zamanda Türkler için bu ülkede dikilen türbeler zincirinin de ilk halkasını teşkil etmektedir. Bkz. H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 245.

178 Bkz., Baranî, Tarih-i Firûz Shaî, (nşr. S. A. Khan) Calcutta 1862, s. 25; es-Sihrîndî, s. 21.

179 Bkz. Fahr ed-dîn Mübârekşah, s. 36.

180 Oğulluk için bkz. B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 193, 253.

181 A. C. Banerjee, a.g.e., s. 247.

182 Cüzcânî. s. 441; Y. Husain, a.g.e., s. 58; I. H. Sıddıqui, "Politics and Conditions in the Territories Under the Occupation of Central Asian Rulers in North-Western India, 13th-14th Centuries", Central Asiatic Journal XXVII/3-4 (1973), s. 289.

183 Bkz., İsemî, s. 116.

184 İsemî, s. 109; S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 106.

185 Baranî, s. 27.

186 C. E. Bosvorth, The Islâmic Dynasties, s. 189 vd.

187 Baranî, s. 44.

188 es-Sihrîndî, s. 21; Cüzcânî I, s. 440.

189 İbn Battuta, s. 35 vd.

190 Bkz. K. Ahmed Nizâmî, "Iltutmısh the Mystic", İslâmic Culture, XX (1946), s. 165-180.

191 Bkz., Cüzcâni I, s. 442; İsemî, s. 113; Nizâm ed-dîn Ahmed. S. 62 vd.; Firişte I, s. 116.

192 Cüzcânî I, s. 440, 442.

193 Bugün Hindistan'ın en çok İslâm nüfusu barındıran dördüncü ülke olduğu hakkında bkz., S. A. H. Haqqı, Hindistan'daki Türk Tesiri İlk Dönem, s. 38.

194 Bkz., Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, (nşr. R. R. Arat), Ankara 1988, s. 146 vd.

195 Firişte I, s. 117'de Terken Hatun'un, cariyelikten yükselen, Türk asıllı ve İltutmuş'un nikahlı eşleri arasında yer alan birisi olduğunu belirtir. Bu ismin Karahanlılarda "melike" manasına gelen "Terken Hatun" ünvanından başka bir şey olmadığı hakkında Bkz. O. Turan, "Terken Ünvanı" THTD, S. 1 (1944), s. 67-73.

196 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 63 ve Firişte I, s. 117'de sadece"Çetr ve Durbaş" verildiğinden bahsedilir.

197 Bkz. Cüzcânî I, s. 454.; es-Sihrîndî, s. 21.

198 İsemî, s. 125.

199 Cüzcânî I, s. 455'de büyük oğul olması sebebiyle Firûz Şâh'ın, halkın ve meliklerin ümidi haline geldiğinden bahsedilir. Ama İltutmuş, vefatından önce büyük bir ileri görüşlülük ve cesaretle yerine gelecek olanı belirleyerek ve ileri gelenlere kızı Raziye'yi tahta geçirmelerini vasiyet etmişti.

200 Bkz. Cüzcânî I, s. 457'de O'nun sarhoşken, fil üzerinde şehrin sokaklarından geçip babasının binbir güçlükle topladığı hazineyi nasıl etrafa saçtığını ve yaptığı daha başka pek çok rezil hareketi açıkca yazarak bu durumu saltanatının zevaline bir sebeb olarak gösterir.

201 İsemî, s. 125'deki kayıtta;. Oğlunun basiretsiz yönetiminden istifade etmek isteyen Terken Hatun'un, devlet idaresini eline geçirdiği gibi

kocası zamanında haremdeki diğer kadınlarla arasındaki çeşitli çekememezlik ve kıskançlıkların acısını da çıkarmaya koyulduğu anlatılır. Sonuçta pek çok cariye sebepsiz yere öldürülürken, bir kısmı da çeşitli zulümlere maruz kaldı. Ayrıca, Raziye ile aynı anneden doğan Sultan İltutmuş'un küçük oğlu Kutb ed-dîn, bizzat Terken Hatun'un emriyle gözleri çıkarıldıktan sonra öldürülmüştü. Bkz., İbn Battuta II, s. 36.

202 Cüzcânî I, s. 458; İsemî, s. 126; es-Sihrîndî, s. 24; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 65; Firişte I, s. 118.

203 Bkz. İsemî, s. 126'da "Onun gafletinden dolayı dünya harap oldu. Gündüz, gece şarap içen bir Şâh, kendi dostlarının alçalmasından üzüntü duymuyor. Çaresizlerin ve acizlerin durumundan haberi yok. Böyle bir kişi saraya Şâh olamaz. Böyle Şâh memlekete lâyık değildir. " kanaatına vararak, düzeni bozmuş ve yolunu şaşırmış kötü Hükümdar'a mani olmaya karar verdiklerinden bahseder.

204 Cüzcânî I, s. 455; es-Sihrîndî, s. 21; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 64; Firişte I, s. 117.

205 B. S. Nijjar, a.g.e., s. 38'de, isyancı meliklerin Sultan'ı tahttan indirmek için Lahor'da bir sözleşme imzaladıklarından bahseder. Ayrıca bkz, K. A. Nizâmî, "The Early Turkish Sultans of Delhi", s. 235.

206 Cüzcânî I, s. 456.

207 Bkz. Cüzcânî II, s. 30. ve s. 36 Bazı muahhar kaynaklar, Mansurpur ve Tarain civarında Cüzcânî'nin öldürüldüklerini bildirdiği kişilerin Sultan'ın hizmetinden ayrılıp, Dehli'ye dönerek Raziyeye biat edip, Terken Hatun'u tutukladıklarından bahseder. Bkz., es-Sihrîndî, s. 22 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 65,; Firişte I, s. 118.

208 Bkz. İsemî, s. 126.; Y. Husain, a.g.e., s. 76.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 190.

209 İsemî, s. 125’de Sultan’ın devletin kuruluşunda büyük emeği geçmiş “her biri fetihten dolayı bir başka Şâh olan” Türk emir ve meliklere değer vermeyerek tedirgin etmesi yanında ve “aynı cinsten olmayan kötü kişilerin sözlerine kanıp, onlarla birlikte oyun, eğlence ve safahata dalarak memleketin zevaline sebeb olmuş”tur. Bkz., Cüzcânî I, s. 457.

210 İbn Battuta II, s. 37. İsemî ve İbn Battuta, Sultan Rükn ed-dîn’in Pencâb üzerine yürüdüğünden bahsetmez. İsemî’nin kaydında Sultan, Dehli’de tahttan indirilerek Hansi kalesine sürgün edilmiştir. [İsemî, s. 126.] İbn Battuta ise Sultan’ın bir cuma günü namaz kılmak için Devlethane’den çıktığı sırada renkli elbise giyen Raziye’nin halkı kışkırtıp galeyana getirmesi neticesinde tutuklanarak katledildiğini belirtir. [İbn Battuta II, s. 36-37].

211 Cüzcânî I, s. 457; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 65’de bu tarih kayıtlıdır. Ancak, es-Sihrîndî, s. 23’de Rükn ed-dîn’in 19 Kasım 1236’da öldürüldüğü belirtilmekte, Firişte I, s. 118’de ise gün verilmeyerek Kasım 1236 tarihinde katledildiği yazılmaktadır.

212 Cüzcânî I, s. 457. Bu bilgi, yine aynı kaynağın daha önce Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh’ın annesi hakkında verdiği bilgilerle çatışmaktadır. Zira Cüzcânî, o kadını da Terken Hatun olarak göstermekte ve onun da haremin başkadını olduğunu belirtmekte idi. [Bkz. Cüzcânî I, s. 454] Büyük ihtimalle Sultan Şems ed-dîn’in bazı kadınları için Karahanlılar zamanında “melike” manasına kullanıldığı bilinen, Türkçe “Terken Hatun” ünvanını kullanarak, onların haremin başkadını olarak gösterilmesi, Cüzcânî’nin bunları cariyelerden ayırt etmek, belki de nikâhlı olduklarını belirtmek arzusundan ileri gelmiş olmalıdır.

213 Cüzcânî I, s. 458’de Türk emir ve meliklerin “Saltanata lâyık yetişmiş oğulları varken bir kızın İslâm mülküne veliahd yapılmasının hikmeti nedir?” tarzında bir soruyla alınan karara karşı

memnuniyetsizliklerini gösterdikleri ifade edilir. Ayrıca söz konusu melikler "bu durumun kendilerince münâsip görülmediğini" de açıkca Sultan'a bildirmişlerdi. Bunun üzerine İltutmuş, "Benim oğullarım işret ve gençlik zevkleriyle meşguldürler. Hiç birisinde memleket idare edecek kaabiliyet yoktur. Dolayısıyla ülkedeki düzeni muhafaza edemezler. Biliniz ki, benim ölümümden sonra veliahdlığa hiç birisi Raziye'den daha lâyık değildir. " "Zira, Raziye her yönden erkek kardeşlerinden üstündür. Gerçi şeklen kadındır ama, zekâ ve basireti erkekten farksızdır. "cevabını vermişti. Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 65; Firişte I, s. 118.

214 İsemî, s. 126vd.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 219; I. H. Qureshi, "Muslim India before the Mughals", The Cambridge History of İslâm II, (nşr. P. M. Holt. vd.) Cambridge 1970, s. 6.

215 Cüzcânî I, s. 458; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 66; Firişte I, s. 118.

216 Cüzcânî-Raverty I, s. 646.

217 es-Sihrîndî, s. 24'de bu grub "ikibin kişi" olarak gösterilir.

218 Cüzcânî I, s. 461.; S. Cöhce, a.g.e., s. 93 vd.

219 Cüzcânî II, s. 13 vd.

220 Dehli önlerine kadar gelen isyancı Melikler ile ile anlaşma sağlanamamış ve Oudh Valisi Melik Nusret ed-dîn Taisî bunların üzerine yürümüştü. Ne var ki, bu Melik, Ganj nehrini geçerken aniden saldıran Melik Seyf ed-dîn Kuçî'ye esir düşmüş ve bu zillete dayanamayarak kısa süre sonra vefat etmiştir. [Bkz., Cüzcânî I, s. 458; es-Sihrîndî, s. 25; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 66; Firişte I, s. 119.] İsyancı Melikler, üzerlerine gönderilen Melik İzz ed-dîn Balaban Kişilü Han'ı da esir almayı başarmış, ancak bir müddet sonra serbest bırakmışlardır. Sultan'ın huzuruna kabul edilen bu Melik, büyük bir şerefle karşılanmıştır. Bkz., Cüzcânî II, s. 36.

221 R. C. Majumdar, a.g.e., s. 286'da bu politika "süper diplomasi" olarak nitelendirilir. Ayrıca bu politikanın esasları hakkında bkz. K. A.

Nizâmî, “The Early Turkish Sultans of Delhi”, s. 237 vd.

222 Cüzcânî I, s. 459; es-Sihrîndî, s. 25 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 66; Firişte I, s. 119.

223 Cüzcânî I, s. 460; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 67.

224 Firişte I, s. 119.

225 Cüzcânî I, s. 460; es-Sihrîndî, s. 26. Bu kayıtlarda Şemsî Meliklerinin bir araya gelerek “kadın elbiseleri ve örtüden çıktığı, cüppe giyip, külâh örterek halkın arasında göründüğü ve fil üzerinde açıkça halk arasında dolaştığı için” Sultan Raziye’yi tenkit ettikleri belirtilmektedir.

226 Bkz., Cüzcânî I, s. 460.

227 B. S. Nijjar, a.g.e., s. 39.

228 Cüzcânî II, s. 21; Firişte I, s. 119.

229 Cüzcânî I, s. 461; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 67; Firişte I, s. 119; İsemî, s. 129 vd İsemî, bu seferden bahsetmeden Dehli’de tutuklanan Sultan’ın hapsedilmek üzere Taberhinde Kalesine gönderildiğini kaydeder.

230 Cüzcânî II, s. 21 vd.; İsemî, s. 133.

231 Cüzcânî I, s. 462; es-Sihrîndî, s. 29; İsemî, s. 134 vd.; Firişte I, s. 119; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 67.

232 Firişte I, s. 120.

233 İsemî, s. 13.

234 Sonraları üzerine bir kubbe yapılan Cemne nehri kenarındaki bu kabrin bir ziyâretgâh haline geldiğini İbn Battuta kaydetmektedir. Bkz., İbn Battuta II, s. 38.

235 Firişte I, s. 118.

236 İbni Battuta II, s. 37.; İsemî, s. 128 vd. ’da bu toplantıların tasviri yapılır. Raziye’yi böyle bir toplantıda tahtta otururken, tacı üzerinden omuzlarına ve sırtına inen başörtülü, ama yüzü açık şekliyle gösteren bir minayürü için bkz., B. Üçok, İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar, Ankara 1981 s. 49.

237 Cüzcânî I, s. 460; İsemî, s. 128; es-Sihrîndî, s. 26; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 67; Bedâûnî, s. 84.

238 Kirman Selçuklularında da görülen [Bkz. E. Merçil, Kirman Selçukluları Tarihi, İstanbul 1980, s. 251] ve daha sonra Balaban’ın ifade ettiği gibi o dönemin telâkkisine göre “hükümdarın askere ve halka yüzünü fazla göstermemesi gerekir. Çünkü, bu husus onun heybetinin azalmasına sebeb olur. ” inancı yaygındı. Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 79 vd.

239 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 195.

240 Cüzcânî I, s. 457.

241 Bkz. Y. Husain, a.g.e., s. 77; S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 186.

242 Bkz. S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 108.

243 B. Üçok, a.g.e., s. 51 vd.

244 İsemî, s. 131.

245 Y. Husain, a.g.e., s. 78.

246 Bkz., Cüzcânî I, s. 461; es-Sihrîndî, s. 28 vd. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 68.; Firişte I, s. 120.

247 İsemî, s. 132’de ülkenin “Dahhâk” yerine döndüğünden bahsedilir. Ayrıca Sultan’ın katı yürekli, korkusuz ve kan dökücü birisi haline geldiği yönündeki kayıtlar için bkz., Cüzcânî I, s. 462.

248 Bkz. N. Durak, a.g.e., s. 87 vd.

249 Mühezeb ed-dîn bir yandan Sultan’a mektup yazarak Türk emir ve meliklerin itaatsizlikleri sebebiyle cezalandırılmalarını istemiş, öte yandan da, isteği doğrultusunda aldığı mektubu Türk emir ve meliklere göstererek

onları tahrik etmiştir. Bkz., Cüzcânî I, s. 466; es-Sihrîndî, s. 31; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 69; Firişte I, s. 121.

250 Cüzcânî I, s. 467; es-Sihrîndî, s. 32.

251 Cüzcânî I, s. 468; II, s. 36 vd.; Es-Sihrîndi, s. 33, Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 70 vd.; Firişte I, s. 121 vd.

252 İsemî, s. 138.

253 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 71.

254 Cüzcânî I, s. 469.

255 Havuz-ı Ranî'nin güzel bir tasviri için Bkz. İbn Battuta II, s. 32 vd.

256 Bkz. Cüzcânî II, s. 53.

257 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 72 ve Firişte I, s. 122.

258 Bkz. Cüzcânî II, s. 16; S. Cöhce, a.g.e., s. 387 vd.

259 Cüzcânî I, s. 470; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 71.

260 es-Sihrîndî, s. 34.

261 İsemî, s. 138.

262 Bazı kaynaklar, bu değişmeyi "Sultan Alâ ed-dîn'in yakınları arasına girmeyi başaran bir grup soysuz insanın marifetleri. " olarak görürken [Bkz., Cüzcânî I, s. 471.] bazıları da, bunları "Cema'at-ı Habeşiyân vü na-censân" olarak gösterir. Bkz., es-Sihrîndî, s. 34.

263 Bkz. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 72; Firişte I, s. 123.

264 Cüzcânî I, s. 471.

265 Diğer kaynakların aksine, İsemî, s. 139'da Sultan İltutmuş'un torunu yani, Lakhnauti Valisi Nasr ed-dîn Mahmud'un oğlu olarak gösterilir.

266 Bkz. Cüzcânî I. s. 472; es-Sihrîndî, s. 34; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 72; Firişte I, s. 123.

267 Cüzcânî I, s. 478.

268 Çok akıllı ve zeki birisi olduğu anlaşılan annesinin aldığı tedbirlerle önce bir tahtırevanla, sonra da yüzü kapalı olduğu hâlde at üzerinde, tedavi olmak bahanesiyle Başkente hareket eden Nâsr ed-dîn Mahmud, kimsenin haberi olmadan çok kısa sürede Dehli’ye ulaşmış ve tahta geçirilmiştir. İki gün sonra 12 Haziran 1246 günü Devlethâne’de yapılan bir toplantı sırasında halkın da kendisine bîat etmesi sağlanacaktır. Bkz., Cüzcânî I, s. 478; es-Sihrîndî, s. 35; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 73.

269 Cüzcânî I, s. 479; II, s. 60; Baranî, s. 26.

270 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 74; Firişte I, s. 124.

271 Cüzcânî I, s. 481; II, s. 58.

272 Cüzcânî II, s. 59.

273 A. C. Banerjee, a.g.e., s. 251; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 230.

274 Bkz. Cüzcânî I, s. 483.

275 Cüzcânî I. s. 485; es-Sihrîndî, s. 36; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 74; Firişte I, s. 125.

276 Bkz. Cüzcânî I. s. 486.

277 Cüzcânî II, s. 63.

278 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 75; Firişte I, s. 126; İmâd ed-dîn’in bu çabaları Türkler’in hâkimiyetini kırmak için Hindistan müslümanlarının ilk teşebbüsü olarak görülmektedir. Bkz., Y. Husain, a.g.e., s. 82.

279 Cüzcânî I, s. 487.

280 Bkz., Cüzcânî II, s. 68 vd.

281 Cüzcânî I, s. 488 vd.

282 Bu isyanlar için bkz., Cüzcânî I, s. 490 vd.; II, s. 71 vd; es-Sihrîndî, s. 37.

283 Cüzcânî II, s. 29; Firişte I, s. 127.

284 Cüzcânî I, s. 492 vd,; II. s. 39, 42, 73-75; es-Sihrîndî, s. 38 vd; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 76.

285 Bkz. Cüzcânî I, s. 494 vd,; II. s. 76.

286 Cüzcânî II, s. 83 vd; Firişte I, s. 128; A. C. Banerjee, a.g.e., s. 252.

287 Cüzcânî II, s. 88.

288 Cüzcânî II, s. 89.

289 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 77; Firişte I, s. 129; es-Sihrîndî, s. 39;.

290 Bkz. Cüzcânî I, s. 477 vd.; İsemî, s. 140vd,

291 Baranî, s. 26'da "kibarlığı, yumuşaklığı sebebiyle saltanatta kök tuturamadı"ğından bahsedilir.

292 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 77; Firişte I, s. 128 vd.; İsemî, s. 150; İbn Battuta II, s. 38.

293 Cüzcânî I, s. 440; II, s. 47; Firişte I, s. 129, .

294 Uluğ-Borlular için bkz., A. Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 153-180; S. Cöhce, a.g.e., s. 284 vd.; Bu kabilenin adının farklı imlâları ve yer aldığı kaynaklar hakkında bkz., A. Z. V. Togan, "On Mubarakshah Ghurî", Bulletin of the School of Oriental Studies, VI (1930-32), s847-858.

295 Kırklar hakkında geniş bilgi için bkz., S, Cöhce, a.g.e., s. 146-426.

296 Cüzcânî II, s. 48; Baranî, s. 25; Firişte I, s. 130.

297 Baranî, s. 28.

298 Kendisini Afrasyâb'a bağladığına dair bir kayıt için bkz., Baranî, s. 37.

299 XII. yy. 'da Kıpçaklarda en küçük bir aile bile başlı başına bir "İl" sayılırdı. Bkz. İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 211.

300 Kırklardan Melik Kişili Han Seyf ed-dîn Aybeg Balaban'ın kardeşi Melik Nusret ed-dîn Şîr Han ise amcaoğlu idi. Bkz. Cüzcânî II, s. 47; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 78; Firişte I, s. 129; İsemî, s. 117.

301 Cüzcânî II, s. 48; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 254.

302 İsemî, s. 124; Firişte I, s. 130; S. Cöhce, a.g.e., s. 307.

303 Cüzcânî II, s. 51.

304 Cüzcânî II, s. 49; İsemî, s. 124.

305 Balaban'ın hızlı yükselişinde Kırkların ileri gelenlerinden Emir-i Hacip Bedr ed-dîn Sungur Rumî'nin tesiri büyüktür. Bkz., Cüzcânî II, s. 52; Firişte I, s. 130; A. C. Banerjee, a.g.e., s. 249.

306 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 68; Firişte I, s. 119; İsemî, s. 134; İbn Battuta II, s. 37vd.

307 Cüzcânî I, s. 464; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 69; Y. Husain, a.g.e., s. 79.

308 Cüzcânî I, s. 449; II, s. 53; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 71.

309 Bkz., Cüzcânî I, s. 471; II, s. 54 vd.; es-Sihrîndî, s. 34; Firişte I, s. 122;.

310 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 72; Firişte I, s. 122.

311 Balaban'daki yüksek Türklük duygusu için bkz. Baranî, s. 34; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 81.

312 Bkz., S. Cöhce, a.g.e., s. 314 vd.

313 Bkz. Cüzcânî I, s. 483; II, s. 56 ve 59; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 73 vd.; Firişte I, s. 125; İsemî, s. 134; İbn Battuta II, s. 40vd.

314 Cüzcânî I, s. 489; II, s. 76 vd; es-Sihrîndî, s. 35; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 76 vd.; Firişte I, s. 126.

315 Baranî, s. 26; H. N. Wring, Sultans of Delhi; Their Coins and Metrology, Delhi 1936, s. 58; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 259.

316 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 83.; Firişte I, s. 134.

317 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 273.

318 es-Sihrîndî, s. 40; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 84.

319 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 85; Firişte I, s. 135; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 93.

320 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 274.; I. H. Qureshi, ”Muslim India before the Mughals”, The Cambridge History of İslâm II, s. 7.

321 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 85; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 275.

322 K. A. Nizâmî, “The Early Turkish Sultans of Delhi”, s. 288.

323 Kutval, bunların verdikleri hediyeleri de reddederek onların isteklerini Sultan’a “Duyduğuma göre, ânz-ı memâlik yaşlıları atıyormuş. Kendi kaderimi düşünüyorum da, şayet karar gününde Kâdir-i Mutlak Allah, lütfunu yaşlılardan esirgerse, hâlimiz nice olur diye üzülüyorum” sözleriyle iletti. Sultan Balaban, kutvalin sözlerindeki imâyı anlayarak daha önce verdiği kararı geri aldı. Bkz., Baranî, s. 61; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 86; Firişte I, s. 135.

324 Bkz., N. Durak, a.g.e., s. 100 vd.

325 Baranî, s. 50; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 145 vd.; S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 50.

326 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 87; H. Sıddıqui, “Politics and Conditions in the Territories…. ”, s. 290 vd.

327 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 88; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 146.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 279.

328 Firişte I, s. 136; H. Beveridge, a.g.e., s. 70; A. L. Srivastava, a.g.e., s. 322; I. H. Sıddıqui, “Politics and Conditions in the Territories…. ” s. 292.

329 es-Sihrîndî, s. 43; Baranî, s. 85; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 91; İsemî, s. 166.; Firişte I, s. 137vd.

330 Bkz., Baranî, s. 65; Kırklardan olan Şîr Han kısa bir süre sonra zehirletilerek öldürülecek ve bölgede önemli bir güç boşluğu meydana gelecektir. Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 86vd.

331 es-Sihrîndî, s. 40; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s279; İsemî, s. 160. Firişte I, s. 138.

332 es-Sihrîndî, s. 41; Baranî, s. 82; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 92.

333 es-Sihrîndî, s. 42; İsemî, s. 163. Firişte I, s. 139.

334 Bkz., Baranî, s. 86; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 93; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 216vd.

335 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 93.; Firişte I, s. 140.

336 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 94; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 284; İsemî, s. 165vd.; Firişte I, s. 141.

337 İsemî, s. 167; Baranî, s. 109; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 97.

338 H. Beveridge, a.g.e., s. 71; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 217.

339 İsemî, s. 174 vd; Baranî, s. 108; es-Sihrîndî, s. 43; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 98; Firişte I s. 143vd.; A. L. Srivastava, a.g.e., s. 126;.

340 İsemî, s. 177; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 102 vd.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 287.

341 Bkz., Baranî, s. 109; Firişte I, s. 144; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 103; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 287.

342 Cüzcânî II, s. 47.

343 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 81; Firişte I, s. 145.

344 Bkz., Baranî, s. 44.

345 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 289.

346 es-Sihrîndî, s. 52; İsemî, s. 179 vd; H. N. Wright, a.g.e., s. 63; Keykubat’ın annesi Sultan Nasr ed-dîn Mahmud Şâh’ın, babaannesi ise Sultan Şems ed-dîn’in İltutmuş’un kızıydı. Bkz. Emir Hüsrev Dihlevî, Kıranü’s-Sa’deyn, (nşr. M. M. İsmail), Aligarh 1918, s. 22.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 88.

347 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 103vd.; M. Aziz Ahmed, s. 296; A. L. Srivastava, a.g.e., s129.

348 Bkz. Baranî, s. 128vd., Buradaki kayıtta Keykubat’ın döneminde “camiler boşaldı, meyhaneler doldu” denilmektedir.

349 İsemî, s. 181; Baranî, s. 131; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 104.; Firişte I, s. 146.

350 Baranî, s. 132; M. Aziz Ahmed, s. 301vd.; İsemî, s. 192’de bu olay Buğra Han ile görüşmeden döndükten sonraki bir dönemde gösterilir.

351 Emir Hüsrev Dihlevî, s. 65; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 105.

352 es-Sihrîndî, s. 53; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 105.

353 Emir Hüsrev Dihlevî, s. 65; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 99.

354 es-Sihrîndî, s. 54; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 105.

355 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 106; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 306 vd.

356 İsemî, s. 174; Emir Hüsrev Dihlevî, s. 100; Baranî, s. 141; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 107.

357 Emir Hüsrev Dihlevî, s. 123 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 108; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 311.

358 Emir Hüsrev Dihlevî, s. 204; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 109vd.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 315.

359 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 112.; Firişte I, s. 149vd.

360 İsemî, s. 192; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 114.

361 es-Sihrîndî, s. 56; Firişte I, s. 152; K. S. Lal, History of the Khaljis, London 1967, s. 5.

362 Bkz., Firişte I, s. 153; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 317.

363 Bkz. İsemî, s. 199; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 115.

364 İsemî, s. 201; es-Sihrîndî, s. 59; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 116; K. S. Lal, a.g.e., s. 7; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 8 vd.

365 Oğuznâmelerde yer alan Kalaç adı için bkz., B. Ögel, Türk Mitolojisi I, Ankara 1989, s. 123, 177.; A. Z. V. Togan, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972, s. 45 vd. Kalaç adının değişik kaynaklardaki imlâsı ve anlamı için bkz. E. Konukçu, a.g.e.,

s. 5-14; Kalaçların Ceyhun'u geçen ilk Türk boylarından birisi olduğu hakkında bkz., R. Frye-A. Sayılı, "Selçuklular'dan Evvel Orta Şarkta Türkler", Belleten X/37 (Ocak 1946), s. 97-131.

366 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 114; Ayrıca bkz., E. Esin, "Butan-ı Halaç", Türkiyat Mecmuası XVII (1972), s. 45-60.

367 Reşîd ed-dîn, Câmiü't-Tevârîh II/4. Cüz, (nşr. A. Ateş) Ankara 1967, s. 149; Gurlu Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'i, 1191 yılındaki Tarin savaşında bir Kalaç piyadesi kurtarmıştı. Bkz., Cüzcânî I, s. 399.

368 Bkz., Firişte I, s. 154; V. D. Mahajan. a.g.e., s. 113; V. V. Barthold, a.g.e., s. 538;.

369 Bkz. E. Konukçu, "Dehli Türk Sultanlığı Hizmetindeki Kalaç Beyleri", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi. VI (1976), s. 181-193.

370 Bkz., İsemî, s. 196 vd.; Firişte I, s. 153.

371 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 114 ve Firişte I, s. 154'de Firûz Şâh'ın neslinin Çingiz'in damadı Kalaç Han'a dayandığı ifade edilir. Yalnız bu kayıdı ihtiyatla ele almak gerekir. Zira, es-Sihrîndî, s. 61ve yine Firişte I, s. 152'de "Yuğruş Halacî" ismi geçer ki, A. Z. V. Togan'ın Hindistan'da, Rampur şehrindeki Rızaiye Kütüphanesi'nde 2055 numarada kayıtlı bir yazmada tesbit ettiği "Celâl ed-dîn Firûz Şâh b. Yuğruş Kasım Han Halacî-i Türk" ifadesi bu bilgiyi teyid etmektedir. [Bkz., A. Z. V. Togan, "Heftalit Devletini Teşkil Eden Kabileler" (Teksir edilmiş ayrı basım), s. 10] Türkçede sultan veya hakandan sonraki mevkiyi ifade eden Yuğruş ünvanı ile ilgili olarak bkz., F. Köprülü, "Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II, (1932-1939), s. 27.

372 E. Konukçu, a.g.e., s. 93.

373 Baranî, s. 171; Firişte I, s. 153,

374 Bkz. İsemî, s. 196 vd; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 115.

375 Baranî, s. 172; Ayrıca bkz., S. Roy, ”The Khalji Dynasty” The Delhi Sultanate (nşr. R. C. Majumdar), s. 12; A. B. M. Habibullah, “Jalaluttin Khalji”, A Comprehensive History of India V, s. 311.

376 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 117; K. S. Lal, a.g.e., s. 15.

377 Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 322.

378 Firişte I, s. 154; K. S. Lal, a.g.e., s. 15.

379 Baranî, s. 176; es-Sihrîndî, s. 62; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 6 vd.

380 es-Sihrîndî, s. 63; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 117.

381 Yeni Melikler tayinlerle daha güzel ve verimli tımarlara sahip olurken, bazı Balabanlı asilzadeleri zarara uğramışdı. Zira bunlar, adet yerini bulsun diye uzak mesafelerdeki verimsiz ıktalarda görivlendirilmişti. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 99.

382 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 119; S. Roy, a.g.m., s. 13; A. B. M. Habibullah, s. 313.

383 Firişte I, s. 155; K. S. Lal, a.g.e., s. 19.

384 İsemî, s. 216; Firişte I, s. 156.

385 es-Sihrîndi, s. 63; Baranî, s. 210; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 120; S. Roy, a.g.m., s. 13.

386 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 121; Firişte I, s. 157; A. B. M. Habibullah, a.g.m., s. 313.

387 Bkz., K. A. Nizâmî, The Life and Times of Farid-ud-dîn Ganj-ı Şakar, Delhi 1975, s. 127.

388 İsemî, s. 209.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 12vd.; K. S. Lal, a.g.e., s. 23; A. B. M. Habibullah, a.g.m., s. 320.

389 Hadisenin tek şahidi olan Sultan, muhakeme safhasında Seydi Mevla ve müridlerini suikast planlamakla itham etti. Kadı ise, bir başka şahidin olup olmadığını sordu. İkinci bir şahid olmadığı gibi ne Seydi

Mevla, ne de diğerleri herhangi bir ifşaatta bulundu. O yüzden kadı, bir kişinin şehadeti ile karar verilemeyeceğini ileri sürerek davadan çekildi. Adalete son derece saygılı olan Celâl ed-dîn Firûz Şâh bir netice elde edilemeyeceğini anlayınca Mültan'dan oğlu Erkli Han'ı davet etti. Sert mizaçlı olan bu şehzade babasının haklı olduğuna yüzde yüz inandığından Baharpur düzlüğünde Seydi Mevla ve arkadaşlarını işkenceye koyuldu. Büyük ateşler yakıldı ve özellikle Hinduların ifşatta bulunması için baskı yapıldı. Ateş hindular için kutsal bir unsur idi. Onun üzerinden yanmadan atlayacak olurlarsa günahsız olduklarına karar verilecekti. Celâl ed-dîn Firûz Şâh gibi Erkli Han'da hayal kırıklığına uğradı. Hindu müridler, büyük ateş yığınlarından pek zarar görmeden atladı. Müslüman müridleri ise Şeyhlerinin uğrunda can vermeğe zaten hazırdı. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 104 vd.

390 es-Sihrîndî, s. 67; Baranî, s. 209 vd.

391 Baranî, s. 213; İsemî, s. 216 vd; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 127; K. S. Lal, a.g.e., s. 28vd.

392 İsemî, s. 203; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 47 vd.; K. S. Lal, a.g.e., s. 30.; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 107.

393 Baranî, s. 218; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 128,

394 İsemî, s. 222.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 129vd. Firişte I, s. 157,

395 İsemî, s. 229 vd.; Baranî, s. 222; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 133vd.

396 es-Sihrîndî, s. 65; İsemî, s. 232vd.; Baranî, s. 234 vd. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 136,

397 İsemî, s. 237; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 137 vd; Firişte I, s. 165; K. S. Lal, a.g.e., s. 58.

398 Baranî, s. 248 vd. İbn Battuta II, s. 46 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 140,; Firişte I, s. 166.

399 Bkz., K. S. Lal, a.g.e., s. 33; S. Roy, a.g.m., s. 18.

400 İsemî, s. 231; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 121,

401 İsemî, s. 239 vd.; S. Roy, a.g.m., s18.

402 Bkz., S. C. Misra, The Rise of Muslim Power in Gucerat, London 1963,

403 es-Sihrîndî, s. 76; İsemî, s. 242.; Baranî, s. 251; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 141vd.; K. S. Lal, a.g.e., s. 67.

404 Baranî, s. 273 vd.; Firişte I, s. 186; K. S. Lal, a.g.e., s. 89 vd.

405 İsemî, s. 261, 264 vd.; es-Sihrîndî, s. 77;.

406 İsemî, s. 268.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 150; K. S. Lal, a.g.e., s. 90, nu. 27'de bu şahsın Dehli Şahnesi olduğuna işaret edilir. .

407 İsemî, s. 269 vd.; Firişte I, s. 204-208; K. S. Lal, a.g.e., s. 98 vd.; S. Roy, a.g.m., s. 25 vd.

408 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 247.

409 Bkz., D. Pal, "Alauddin Khiljis Mongol Policy", Islâmic Culture XX/3 (Temmuz 1947), s. 255-263.

410 İsemî, s. 265; Baranî, s. 253; Nizâm edîn Ahmed, s. 140; Firişte I, s. 177; K. S. Lal, a.g.e., s. 31.

411 İsemî, s. 240. Baranî, s. 250; Firişte I, s. 175.

412 İsemî, s. 241.; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 49; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 113,

413 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 142; S. Roy, a.g.m., s20.

414 İsemî, s. 246 vd; Baranî, s. 254 vd.; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 49; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 113.

415 İsemî, s. 254 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 143 vd.

416 Baranî, s. 261.

417 İsemî, s. 276.; Baranî, s. 300; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 147; Firişte I, s. 201.

418 İsemî, s. 283.

419 İsemî, s. 294; Baranî, s. 320; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 162; I. H. Sıddıqui, “Politics and Conditions in the Territories…. ”, s. 294.

420 İsemî, s. 310; Firişte I, s. 202.

421 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 162; İsemî, s. 288de bu akın sebebiyle Melik Naib’in Mabar’dan geri döndüğü kaydediliyor ise de, bu mümkün görünmemektedir.

422 İsemî, s. 311.; K. s. Lal, a.g.e., s. 146 vd.

423 Baranî, s. 322 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 163; Firişte I, s. 202.

424 Bkz. U. N. Day, “The North-west Frontier under the Khalji Sultans of Delhi” Indian History Quartly, XXXIX/1-2 (Mart-Haziran 1963), s. 98-108.

425 Alâ ed-dîn’in özendiği iki kişi bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Makedonyalı İskender, ikincisi Hz. Muhammed (S. A. V.) idi. Tarihçi Baranî’nin amcası Alâü’l-Mülk, İskender olmak isteyen Sultan’ın “Aristo”su rolünü üstlenmişti. Ona, İskender gibi güçlü olmasını öğütlemiş ve Sultan da kabul etmişti. Peygambere benzemek isteğine ise karşı çıkmıştı. [Sultan ile Alâü’l-Mülk arasındaki konuşma için bkz., Baranî, s. 264-271] Onun için, dört Halifeyi yaşatmak istedi. Halifelerin yerini tutacak olan Uluğ, Zafer, Nusret ve Alp Hanlıklar teşkil edildi. Bu teşkilat veya memuriyetler Cengiz Han’ın dört sadık kebek’ini hatırlatmaktadır. Uluğ ve Zafer Hanlar ordunun komutanlığını ellerinde tutuyorlar, gerektiğinde Sultan adına seferlere çıkıyorlardı. Ancak siyasi rakip gördüğü bu hanlardan herhangi birini bir savaşta yalnız bırakarak mağlub olmasını temin ediyor ve harp suçlusu olarak itham etmekten de geri kalmıyordu. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 144 vd; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 11.

426 İsemî, s. 273vd. 277; Baranî, s. 326; Firişte I, s. 205.

427 Baranî, s. 327 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 164 vd.; İsemî, s. 281vd.; E. Konukçu, a.g.e., s. 178.

428 İsemî, s. 283; Nizâm ed-dîn Ahmed, s 166; Firişte I, s. 208vd.; E. Konukçu, a.g.e., s. 181.

429 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 166; Bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 180.

430 Ganimetlerin bin deve ile taşındığı ve ünlü Koh-i Nur elmasının bu ganimetler arasında bulunduğuna dair bilgi için bkz., H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 247.

431 İsemî, s. 316; Baranî, s. 333.; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 124.

432 İsemî, s. 285, 287vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 167.

433 E. Konukçu, a.g.e., s183 vd.

434 İbn Battuta II, s. 46: H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 249.

435 Nizâm ed-dîn Ahmed, s 153; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 250;.

436 İsemî, s. 305. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 152.

437 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 158 vd; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 254.

438İsemî, s. 331; Nizâm ed-dîn Ahmed, s156.

439 Meselâ, İran’dan, İlhanlı sarayından gelen bir grup, güçlükle saraya kabul edilmişti. Kalaç sultanının şöhretini ve zenginliğini duyan, İlhanlı hükümdarı iyi münasebetler kurmak istiyordu. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 186 vd.

440 Bkz., İsemî, s. 314vd.

441 İsemî, s. 325; Nizâm ed-dîn Ahmed, s155.

442 İsemî, s. 328 İbn Battuta II, s. 48; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 173; Firişte I, s. 214.

443 Bazı kitabe ve paralardan öğrenildiğine göre Sultanü’l-Azam, Ebû’l-Muzaffer, Adil, Skenderü’s-Sani, Sultanü’l-Dünya, Yeminü’l-Hilâfet, Emirü’l-Mü’minin, Gavsü’l-İslâm, Sefarih sultan, Muiz el-Mülûk,

Esselâtinü'l-Kâim, Maharacadhiraca Srimad Alavadina gibi pek çok ünvana sahipti. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 194.

444 İsemî, s. 335; Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç, Şemsü'l-Hak Hızır, Mübarek, Sadî, Ömer, Ferit, Osman ve Ebubekir Han isimlerinde yedi oğlu bulunmaktaydı. Kızlarının sayısı bilinemiyor ve hepsi de Hüdavende-i Cihan olarak anılmaktadır. Bkz. K. S. Lal, a.g.e., s58.

445 Bugün, Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç'tan kalan iki maddi unsur göze çarpıyor. Biri eski Dehli'deki Mescid-î Cuma yanındaki harabe olmaya yüz tutmuş türbe, ikincisi ise sonraki sultanların şerefle kullanmak istedikleri kılıcıdır. Üzerinde Besmele-i Şerif ile farsça yazılmış "Zafer benim elimdedir" cümlesi bulunan kılıç, Bombay'da Prens Vales Müzesindedir. Bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 194.

446 İsemî, s. 337; Firişte I, s. 217; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 173 vd.

447 İsemî, s. 339 vd.; Baranî, s. 372; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 175; E. Konukçu, a.g.e., s. 191 vd.

448 İsemî, s. 342; Baranî, s. 377; Firişte I, s. 218,

449 İsemî, s. 347-356; Baranî, s. 380 vd; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 177vd; I. H. Qureshi, a.g.e., s. 12.

450 İsemî, s. 339 vd. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 176; Firişte I, s. 221vd.

451 İsemî, s. 364; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 182; I. H. Qureshi, a.g.e., s. 11; T. W. Haig, "The Khalji Dynasty and the First Conquest of the Deccan" The Cambridge History of India III, s. 120 vd.

452 es-Sihrîndî, s. 83; Baranî, s. 397; Firişte I, s. 223.

453 M. Habib, "Nasırudin Khusrau Khan", A Compherensive History of India V, s. 245 vd.

454 İsemî, s. 369; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 187 vd.

455 İsemî, s. 370; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 188; Firişte I, s. 229

.

456 İsemî, s. 373 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s191; Firişte I, s. 230.

457 Bkz. A. Zahid Khan, "The Sultanate of Delhi and Regional States", Road to Pakistan, s. 98; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 13.

458 İbn Battuta, II, s. 55; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 151; R. C. Jauhri, Firoz Tughluq, Agra 1968, s. 1; B. P. Saksena, "Sultan Ghıyasuddin Tughluq", A Compherensive History of India V, s. 460 vd.;.

459 Bkz. I. Prasad, History of the Qaraunah Turks in India, Allahabad 1936, s. 2-6; The Travels of Marco Polo, New York, s. 39'da ". Yağmacı bir kabiledir. Bulundukları bölgenin zenginliklerine sahip olan Karaunaların hâkimiyeti Büyük Han'ın (; Ögedey) kardeşi Çağatay ulusunun idaresine girmiş. Onlar Çağatay sarayında yaşamışlar. Daha sonra Hindistan'da Malabar vilâyetine kadar inmişler ve hâkimiyet tesis etmişler." denilmektedir.

460 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 192V. D. Mahajan, a.g.e., s. 154 vd.; R. C. Majumdar, a.g.e., s. 55 vd.

461 B. S. Nijjar, a.g.e., s. 50; Mahmud Husain, A Short History of Hind-Pakistan, Karachi 1960, s. 145; S. F. Mahmud, A Concise History of Indo-Pakistan, s. 102; T. Keigtley, A History of India, from the Earliest Times to the Present Day, London 1847, s. 15; I. H. Sıddıqui, "Politics and Conditions in the Territories…. ", s. 294; H. Beveridge, a.g.e., s. 84; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 254.

462 İbn Battuta II, s. 56; Firişte I, s. 230-236; Devletin üst düzey görevlilerinin hemen değiştirilişi ve bunların nitelikleri ile düzeni sağlamaları hususunda geniş bilgi için bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 192vd.

463 İsemî, s. 383vd; İbn Battuta, II, s. 59: Nizâm ed-dîn Ahmed, s 194; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 13; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 153; T. W. Haig, "The Reigns of Ghıyas-ud-din Tughluq and Muhammed Tughluq and the Second

Conquest and Revolt of the Deccan", The Cambridge History of India III s. 130 vd.

464 İsemî, s. 406; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 196 vd; Gıyâs ed-din Tuğluk Şâh'ın ölümüyle ilgili farklı rivayetler vardır. Kaynakların bir kısmında kaza ile öldüğü belirtilirken bir kısmı kendisinden sonra başa geçecek olan oğlu Muhammed Tuğluk tarafından öldürüldüğünü belirtmektedirler. Bkz. İbn Battuta II, s. 61; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 152 vd.; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 254; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 13 vd.

465 İsemî, s. 408; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 199; Muhammed Tuğluk, geometri, matematik, astronomi, Yunan felsefesi gibi çok geniş konularda eğitim almıştı. Bkz. H. Beveridge, a.g.e., s. 88; Mahmud Husain, a.g.e., s. 147; S. A. H. Haqqı, a.g.e., s. 32.

466 İsemî, s. 430, 436vd., 479; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 202, 204vd. Bu Müellif, s. 206'daki kaydında Deogir'e güzel bir yolla bağlanan Dehli'nin zorla göç ettirmeden dolayı harap olduğu belirtilir. Ayrıca bkz., R. C. Majumdar, "Muhammad Bin Tughluq", The Delhi Sultanate, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1960, s. 62 vd.; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 255; A. Zahid Khan, a.g.m., s. 100; T. W. Haig, "The Reigns of Ghıyas-ud-din Tughluq and…. ", s. 140.

467 Firişte, s. 410; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 169.

468 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 202; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 256,

469 İsemî, s. 420-426; Sultan'ın Abohar'a ulaştığı ve tarafların savaş nizâmına geçtiği sırada araya giren Şeyh Rükn ed-dîn'in barışı sağladığı hususunda bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 204: T. W. Haig, "The Reigns of Ghıyas-ud-din Tughluq and…. ", s. 142, İbn Battuta II, s. 112'de, Kişilü Han'ın öldürüldüğü kayıtlıdır.

470 İbn Battuta II. s. 137; Firişte I, s. 249; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 15; K. A. Nizâmî, “Sultan Muhammad bin Tughluq”, A Compherensive History of India V, s. 496.

471 Bkz., İsemî, s. 430vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 200.

472 Bkz. İsemî, s. 444.; Firişte I, s. 251,

473 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 207; K. A. Nizâmî, “Sultan Muhammad bin Tughluq”, s. 498.

474 Bkz. N. Durak. a.g.e., s. 123; T. W. Haig, “The Reigns of Ghıyas-uddin Tughluq and…”, s. 143; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 171; H. Beveridge, a.g.e., s. 88.

475 İsemî, s. 449; İbn Battuta II, s. 118.

476 İsemî, s. 451; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 207 vd.

477 İsemî, s. 495; Bkz. S. A. Q. Husaini, “The Sultanat of Madura”, A Compherensive History of India V, s. 1009 vd.

478 Irak, Horasan ve Çin’i zapt etmek isteğine dair bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 203 vd.

479 İsemî, s. 447; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 204; İbn Battuta II, s. 114 vd; Mahmud Husain, a.g.e., s. 148; H. Beveridge, a.g.e., s. 89 vd; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 17; K. A. Nizâmî, “Sultan Muhammad bin Tughluq”, s. 526.

480 Zaferabad, Oudh Kara ve Lakhnauti Hakimi Ainü’l-Mülk b. Mahir’in isyanı için bkz., İsemî, s. 406; İbn Battuta II, s. 122; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 208, 210 vd.

481 İsemî, s. 511vd.; Firişte I, s. 255.

482 Firişte I, s. 257; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 223; Mahmud Husain, a.g.e., s. 153.

483 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 181.

484 R. C. Jauhri, a.g.e., 13 vd.; B. P. Saksena, “Firuz Shah Tughluq”, s. 567.

485 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 225; Mahmud Husain, a.g.e., s. 154; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 158 vd.; S. A. H. Haqqı, a.g.e., s. 34.

486 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 226vd.; B. P. Saksena, “Firuz Shah Tughluq”, s. 570.

487 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 229; R. C. Jauhri, a.g.e., s. 56.

488 Bkz., T. W. Haig, “The Reigns of Ghıyas-uddin Tughluq and.”, s. 176.

489 Firişte I, s. 259; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 19.

490 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 230.

491 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 231.

492 K. A. Nizâmî, “Sultan Muhammad bin Tughluq”, s. 532.

493 B. P. Saksena, “Firuz Shah Tughluq”, s. 595 vd.

494 T. W. Haig, ”The Reing Fîrûz Tughluq the Decline and Extinction of the Dynasty and the Invasion of India by Timur”, The Cambridge History of India III, s. 181.

495 S. A. H. Haqqı, a.g.e., s. 35.

496 Geniş bilgi için bkz. R C. Jauhri, a.g.e., s. 153 vd.; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 20; H. Beveridge, a.g.e., s. 92.

497 Firişte I, s. 259vd.

498 Firişte I, s. 273; M. Habib, “Successors of Firuz Shah Tughluq”, A Compherensive History of India V, s. 620.

499 H. Beveridge, a.g.e., s. 92.

500 Firişte I, s. 274.

501 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 199.

502 E. Konukçu, a.g.m. 438 vd.

503 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 200.

504 T. W. Haig, ”The Reing Fîrûz Tughluq the Decline…. ”, s. 192.

505 Firişte I, s. 278; E. Konukçu, a.g.m., s. 439; S. A. H. Haqqı, a.g.e., s. 36.

506 Firişte I, s. 280; B. P. Saksena, “Firuz Shah Tughluq”, s. 623 vd.

507 B. P. Saksena, “Firuz Shah Tughluq”, s. 626 vd.

508 I. H. Sıddıqui, ”Politics and Conditions in the Territories…. ”, s. 116; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 251; A. L. Srivastava, a.g.e., s. 228; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 201.

509 Nizâmüddin Şami, Zafername, (nşr, N. Lugal), Ankara 1987, s. 209 vd; Hondmir III, s. 470; Şerafeddin Ali Yezdi, Zafername I-II, (nşr. Muhammed Abbas), Tahran 1958, s. 40 vd.

510 Nizamüddin Şami, s. 214; Şerafeddin Ali Yezdi, s. 41; R. C. Majumdar, a.g.m., s. 117.

511 Nizamüddin Şami, s. 220; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 64; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 203 vd.

512 Nizâmüddin Şami, s. 227.; Firişte I, s. 287.

513 B. S. Nijjar, a.g.e., s. 64; R. C. Majumdar, a.g.m., s. 119; T. Keightley, a.g.e., s. 16.

514 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 201 vd.; A. L. Srivasta, a.g.e., s. 229; T. W. Haig, ”The Reing Fîrûz Tughluq the Decline…. ”, s. 200,

515 H. Beveridge, a.g.e., s. 95; R. C. Majumdar, a.g.m., s. 119; M. İgnatiyeviç, Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harp Sanatı ve Fütuhatları, (nşr. B. Kuban, S. F. Gökçaylı), Ankara 1953, s. 138.

516 İbn Arabşah, Tarih-i Timur, (nşr. Nazmizâde Hüseyin Murtaza Ef.), İstanbul 1861, s. 79; İbn Arabşah, Acaibu’l Makdur fi Nevâibi’d Timur, (nşr. A. F. el-Hamisî), Beyrut 1986, s. 166; R. G. de Clavijo, Anadolu Orta Asya ve Timur, (nşr. A. R. Doğrul), İstanbul 1993, s. 159.

517 Nizâmüddin Şami, s. 231; M. İgnatiyeviç, a.g.e., s. 139; H. Beveridge, a.g.e., s. 95; A. L. Srivastava, a.g.e., s. 229.

518 İbn Arabşah, Acaibu’l Makdur, s. 169; S. F. Mahmud, A Concise History of Indo Pakistan, s. 107.

519 Hondmir III, s. 477; J. Allan vd., a.g.e., s. 252; T. Keigtley, a.g.e., s. 17; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 206;.

520 Bkz., Firişte I, s. 290; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 64.

521 Bkz., T. W. Haig, ”The Reing Fîrûz Tughluq the Decline.. ”, s. 201,

522 Bkz., Firişte I, s. 292 vd.

523 Bkz., T. W. Haig, “The Sayyıd Dynasty”, The Cambridge History of India III, s. 206 vd,; K. A. Nizâmî, ”The Saiyyids (1414-51)”, s. 630 vd.

Abdul Ghafur, M., The Gorids History, Culture and Administration 1148-1215, Hamburg 1960, (Basılmamış Doktora Tezi).

Ahmed Nizâmî, “Iltutmısh the Mystic”, İslâmic Culture, XX (1946), s. 165-180.

Akbulut, D. A., Arap Fütuhatına Kadar Maveraünnehr ve Horasan’da Türkler (M. Ö. II-M. S. VII. yy.), Erzurum 1984, (Basılmamış Doktora Tezi),

Allan, J. -Haig, T. W., -Dodwell, H. H., The Cambridge Shorter History of India, (nşr. H. H. Dodwell), Delhi 1969.

Ansar Zahid Khan, “The Sultanate of Delhi and Regional States”, Road to Pakistan, (nşr. M. Said, S. M. Haq, S. Mujahid, A. Zahid Khan), Karachi 1990, s. 81-120.

Arnold, T. W., İntişar-ı İslâm Tarihi, (nşr. H. Gündüzler) Ankara 1982.

Arsebük, G., İnsan ve Evrim, Ankara 1990,

Asrar, N. A., “Hind-Pakistan Uyuşmazlığının Menşe’leri ve Bangladeş’in Doğuşunun Tarihçesi”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi VI/1-2 (l975), s. 49.

Atay, F. R., Hind, İstanbul 1943.

Ayyubi, A., “Hindistan Türklere Neler Borçludur?”, Tarih Araştırmaları Dergisi II/2-3 (1964), s. 277-284;.

Ayyubi, A., “Hind Kültürü Üzerinde Müslüman Türk Tesirleri”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi III/3-4, (1966), s. 205-210.

Baluch, N. A., “The Perspective: The Sout-Asian Subcontinet before the Advent of İslâm”, Road to Pakistan, (nşr. H. M. Said vd.), Karachi 1990, s. 28-45.

Banerjee, A. C., “The Date of the Fall of Nadia”, Indian History Quartly XII/1 (1936), s. 148.

Banerjee, A. C., “A Note in Provincial Government under the Sultanate of Delhi”, Journal Indian History V, (1938-1939), s. 225-260.

Baranî, Tarih-i Firûz Shaî, (nşr. S. A. Khan) Calcutta 1862,

Barthold, V. V., “İltutmys”, ZDMG, LXI (1907), s. 192-193.

Barthold, V. V., Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (nşr. H. D. Yıldız), İstanbul 1981,

Bayur, Y. H., “Sultan İletmiş’in Adı Hakkında”, Belleten, XIV/56 (Ekim 1950), s. 567-578.

Bayur, Y. H., Hindistan Tarihi I; İlk Çağlardan Gurkanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar (1526), Ankara l946.

Belenitsky, A., Central Asia, (nşr. J. Hogarth), London 1969.

Bergil, M. S., “İndus, Ya da Eski Hint Uygarlığı”, Bilim ve Ütopya, S. 78 (Aralık 2000), s. 14-26.

Bevan, E. R., “Alexander the Great”, The Cambridge History Of India I, Ancient India (nşr. E. İ. Rapson), Delhi 1955, s. 309-345;.

Beveridge, H., A Comprehensive History Of India I, London 1858.

Beveridge, H., History of India I, London.

Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, (nşr. Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324,

Bhathasali, N., “Muhammed Bahtiyar’s Expedition to Tibet”, IHQ IX (1933), s. 49-62.

Blochmann, H., Constributions to the Geography and History of Bengal, Calcutta,

Bosworth, C. E., “The Imperial Policy of the Early Ghaznawids”, The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia, London l977, s. 49-82.

Bosworth, C. E., The Ghaznevids their Empire Afghanistan and Eastern Iran (994-1040), Beirut 1973.

Bosworth, C. E., The İslâmic Dynasties, Edinburg 1967.

Bosworth, C. E., The Later Ghaznavids Splendour and Decay, Edinburg l977.

Brown, W. N., The United States and India, Pakistan, Bangladesh, Cambridge 1972.

Chandra, S., “Some Observation on the Impact of Central Asian Ideas and Instutions on the Structure of Society and Administration in Northern India Between the 10th and 12th Centuries A. D.”, Central Asia, (nşr. A. Guha), s. 167-171.

Childe, V. G., Doğunun Prehistoryası, (nşr. Ş. A. Kansu), Ankara 1971,

Cöhce, S., Şemsî Melikleri, Elazığ 1986, (Basılmamış Doktora Tezi).

Cüveynî, Tarih-i Cihângüşây II, (nşr. M. Muhammed Kazvinî), Leiden 1912,

Cüzcanî, Tabakat-ı Nasırî I, (nşr. A. H. Habibi),

Cüzcânî-Raverty, Tabakât-ı Nâsırî, A General History of Muhammadan Dynasties of Asia I, (nşr. H. G, Raverty), Calcutta 1864,

Czeglédy, K., Bozkır Kavimlerinin Doğu’dan Batı’ya Göçleri, (nşr. E. Çoban), İstanbul 1988,

Çağatay, S., “İl, Ulus ve Yönetenler”, AÜDTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı, s. 281-308.

Çağdaş, K., Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş, Ankara 1974,

Dames, M. L., ”Hind”, İA. V/1, s. 491.

Dani, A. H., A Short History of Pakistan, (nşr. I. H. Qureshi), Karaçi 1976,

Danî, A. H., “The Conquest of Nudia” Journal of Indian History XLII/1 (April 1964), s. 231-234.

Day, U. N., “The North-west Frontier under the Khalji Sultans of Delhi” Indian History Quartly, XXXIX/1-2 (Mart-Haziran 1963), s. 98-108.

Dhavalikar, M. K., Indian Protohistory, New Delhi l999. s. 297-301’den naklen Bilim ve Ütopya, S. 78 (Aralık 2000),

Diakov, V. -Kovalev, S., İlkçağ Tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, (nşr. Ö. İnce), Ankara 1987,

Digby, S., “Iletmısh or Iltutmısh? A Reconsideration of The Name of The Dehli Sultan”, JBIPS, VIII (1970), s. 57-64.

Dunbar, S. G., A History of India from Earliest Times to the Present Day I, London 1943,

Durak, N., Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler, Ankara 2000,

Durmuş, İ., İskitler (Sakalar), Ankara 1993,

Eberhard, W., “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, (nşr. M. Mansuroğlu), Türkiyat Mecmuası VII-VIII (1940-1942), s. 168.

Ebu Reyhân el-Birunî, Kitâbu fî Tahkîk-i Mâli’l-Hind, Haydarabad 1958,

Ebu’l Gazî Bahadır Han, Şecere î Terakime, (nşr. M. Ergin), İstanbul.

el-Utbi, Tarihü’l Yemînî, (nşr. Curfâdekânî), Tahran 1915,

Emir Hüsrev Dihlevî, Kıranü’s-Sa’deyn, (nşr. M. M. İsmail), Aligarh 1918,

Esin, E., “Butan-ı Halaç”, Türkiyat Mecmuası XVII (1972), s. 45-60.

es-Sihrindi, Tarih-i Mübârek Şâhî, (nşr. M. H. Husain), Calcutta 1931,

Fahr ed-din Mübarek Şah, Tarikh-i Fahru’d-din Mübârek Shah, (nşr. E. D. Ross), London 1927,

Firişte, Tarih-i Firişte, Kalküta 1832.

Franke, O., Beitrage aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der türkvölker und skythan Zentralasiens, Berlin 1904,

Frye, R. -Sayılı, A., “Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler”, Belleten X/37 (Ocak 1946), s. 97-131.

Frye, R. N, The History of Persia, London 1962,

Frye, R. N., The Heritage of Persia, London 1962,

Ghirshma, R., Begram Recharces Archaeologiques et Historiques sur les Koucha, Cairo 1946.

Giles, P., “The Aryans”, The Cambridge History Of India I, Ancient India (nşr. E. İ. Rapson), Delhi 1955, s. 58-68.

Grenard, F., Asyanın Yükselişi ve Düşüşü, (nşr. O. Yüksel), İstanbul 1992.

Grenard, F., Gengis Khan, Paris l955.

Gulam Mustafa Khan, “A History of Behram Shah of Ghaznin”, İslâmic Culture XXII, (Ocak-Nisan 1949).

Gutschmid, A. Von, Geschichte Irans, Tübingen 1888,

Gürün, K., Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1984.

Habib, M., “Successors of Firuz Shah Tughluq”, A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 620-629.

Habibullah, A. B. M., “Jalaluttin Khalji”, A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 311-325.

Habibullah, A. B. M., The Foundations of Muslim Rule in India, Allahabad 1961,

Haig, T. W., “Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur and the Earlier Slave Kings of Delhi”, The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 38-73.

Haig, T. W., “The Reigns of Ghıyas-uddin Tughluq and Muhammed Tughluq and the Second Conquest and Revolt of the Deccan”, The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 127-172.

Haig, T. W., “The Arab Conquest of Sind”, The Cambridge History of India III, Delhi 1958, s. 1-10.

Haig, T. W., “The Sayyıd Dynasty”, The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 206-227.

Haig, T. W., “The Yamini Dynasty of Ghazni and Lahore, Commonly Known as the Ghaznevids”, The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 10-37.

Haig, T. W., ”The Reing Fîrûz Tughluq the Decline and Extinction of the Dynasty and the Invasion of India by Timur”, The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 173-205.

Halil Edhem, Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927.

Haqqı, S. A., Hindistan’daki Türk Tesiri İlk Dönem, (nşr. Y. T. Kurat), Ankara 1984,

Hasan Nizâmî, Tâcü’l-Measir, (Elliot-Dowson, The History of India as Told by its own Historians: The Muhammedan Period, I-VIII, London 1867, s. 204-244).

Herzfeld, E., “Sakastan”, Archaeologische Mitteilungen aus Iran, IV (l931/1932), s. 13 vd.

Hevery, W, Finnisch Ugrisches Aus Indien, Wien 1932,

Hilmi, A. K., es-Selacika fi’t-Tarih-i ve’l-Hadara, Kuveyt 1986,

Hondmir, Habibü’s-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer III, (nşr. M. Debir Siyâkî), Tahran 1934,

Horovitz, J., Inscriptions of Muhammed Ibn Sam Qutb ed-dîn Aibeq and Iltutmush, EIM. 1908.

Hrozny, B., Ancient History of Western Asia, India and Crete, Prague.

Hrozny, B., “Inschriften und Kultur der Proto-Inder von Mohenjo-daro und Harappa (B. C. 2500-2200), ”Archiv Oriantalni. XII/3-4 (1943), s. 192-270.

Husain, Y., Indo Muslim Polity, (Türko-Afgan Period), Simla 1971.

İbn Arabşah, Acaibu’l Makdur fi Nevâibi Timur, (nşr. A. Faiz el-Hamisi), Beyrut 1986.

İbn Arabşah, Tarih-i Timur, (nşr. Nazmizâde Hüseyin Murtaza Efendi), İstanbul 1861.

İbn Battuta, Tuhfetü’n-Nezzar fî Garaibü’l-Emsâr ve Acâibü’l-Esfâr; Seyahâtnâme-i İbn Battuta, (nşr. M. Şerif Efendi), İstanbul 1335 H.

İbn Hurdadbeh, el-Mesâlik ve’l-Memâlik (nşr. M. J. De Geoje-Câfer el-Bağdâdî) Beyrut, Mes’ûdî, Mürûcü’z-Zeheb I, (nşr. Kâsım Ş. er-Rıfaî) Beyrut 1989.

İbnü’l Esir, İslâm Tarihi, El Kâmil fi’t-Târih Tercümesi IX, XI, XII, (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1985-1987.

İgnatiyeviç, M., Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harp Sanatı ve Fütuhatları, (nşr. B. Kuban, S. F. Gökçaylı), Ankara 1953.

İnan, A., Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968.

İplikçioğlu, B., Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1994.

İsemî, Fütûhü’s Selâtin or the Shahnama of Medieval India of İsemî, (nşr. A. M. Husain), Agra l931.

İsemî, The Fütuhu’s-Salâtin or the Shahnama of Medieval India of Isemî, (A. M. Hüsain), Agra 1938.

İtil, A., “Türkçe-Sanskrit Arasında Lenguistik Paraleller”, Doğu Dilleri I/4 (1970), s. 139-150.

İtil, A., Sanskrit Klavuzu, Ankara 1963.

Jackson, A. W., “The Persian Dominions in Northern India Down to the Time of Alexander’s Invasion”, The Cambridge History Of India I, Ancient India (nşr. E. İ. Rapson), Delhi 1955, s. 285-306.

Jauhri, R. C., Firoz Tughluq, Agra 1968.

Kafesoğlu, I., Türk Millî Kültürü, Ankara 1977.

Kafesoğlu, İ., Harezmşâhlar Devleti Tarihi, Ankara 1984.

Kansu, Ş. A., İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler I, Ankara 1971.

Keigtley, T., A History of India, from the Earlest Times to the Present Day, London 1847.

Konov, S., “On the Nationality of Kushanas”, ZDMG LXVIII (l914).

Konukçu, E, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri (1206-1414)”, Tarihte Türk Devletleri I (Sempozyum Bildirileri, Ankara 20-25 Mayıs 1985), Ankara 1987, s. 346-358.

Konukçu, E., “Dehli Türk Sultanlığı Hizmetindeki Kalaç Beyleri”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi. VI (1976), s. 181-193.

Konukçu, E., “Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar”, AÜEF Araştırma Dergisi, S. 5 (Ekim 1972), s. 163-176.

Konukçu, E., “Hindistan’da Devlet Kuran Altaylı Kavimlerden Hunalar”, XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi (Ankara, 21-26. X. 1973) Bildirileri, Ankara 1979, s. 215-219.

Konukçu, E., Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara 1973.

Koppers, W., “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk Indo-Cermenlik”, Belleten, V/20, (I. Teşrin 1941), s. 437-480.

Koppers, W., Die Sprache I, Wien 1949.

Koşay, H. (Zübeyr), “Munda DillerindekiTürkçe Unsurlar”, Belleten III/9, (II. Kanun 1938), s. 107-126.

Köprülü, F., “Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II, (1932-1939), s. 27.

Köprülü, F., “Türk Onomastique’i Hakkında”, İÜEF. TD, I/2, (1950) s. 231-35.

Köprülü, F., Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934.

Köymen, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Ankara 1979.

Köymen, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V, Ankara 1991.

Köymen, M. A., Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1989.

Kulke, H., -Rothermund, D., Hindistan Tarihi, (nşr. M. Günay) Ankara 2001.

Laine, S. P., Medieval India Under Muhammedan Rule (712-1764), London 1903.

Lal, K. S., History of the Khaljis, London 1967.

Leakey, L. S. B, İnsanın Ataları, (nşr. G. Arsebük), Ankara 1988.

Levi, “Notes sur les Indo-Scythes”, Journal Asietic, (l897), s. 50.

Levin, G. M. Bongard, “India and Central Asia: Historical-Culturel Contacts in Ancient Times”, Central Asia, New Delhi 1970, s. 97-109;.

Lissner, I., Uygarlık Tarihi, (nşr. A. Moran), İstanbul 1973.

Litvinsky, B. A., “The Hepthalite Empire”, History of the Civilization of Central Asia III, Paris l996, s. 135.

M. Habib, “Nasırudin Khusrau Khan”, A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 445-459.

M. Habib, Sultan Mahmut of Ghaznin, Dehli.

M. A., Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi, Lahor 1949.

Mahaffy, J. P., Alexander’s Empire, New York 1887,

Mahajan, V. D., The Sultanate of Delhi, Delhi 1970:.

Mahajan, V. D., The Sultanate of Delhi, Delhi 1970;.

Mahmud Husain, A Short History of Hind-Pakistan, Karachi 1960,

Mahmud, S. F., A Concise History of Indo-Pakistan, Karachi 1992,

Majumdar, R. C., “Muhammad Bin Tughluq”, The Delhi Sultanate, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1960, s. 61-80.

Majumdar, R. C., “The Invasion of Timur and the End of the Tughluq Dynasty”, The Delhi Sultanate, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1960, s. 116-122.

Majumdar, R. C., -Raychaudhuri, H. C., -Datta, D., An Advanced History of India, London 1961.

Marshall, S. J., Mohenjo-daro and the Indus Civilization I, London 1931.

Mcneill, W. H., Dünya Tarihi, (nşr. A. Şenel), Ankara l986.

Merçil, E., Kirman Selçukluları Tarihi, İstanbul 1980.

Merçil, E., Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara 1989.

Misra, C. S., The Rise of Muslim Power in Gucerat, London 1963.

Mitra, P., Prehistoric India, Calcutta l927.

Mookerji, R. K., Hindu Civilation (From the Earliest Times up to the Establishment of the Maurya Empire), Bombay 1950.

Mookherje, R., The Gupta Empire, Delhi 1969.

Muhammed Avfî, Câmiü'l-Hikâyat, (nşr. Elliot-Dowson, The History of India as Told by its own Historians: The Muhammedan Period, I-VIII, London 1867).

Mübârek Galib, Hindistanda Türk Hükümdarları: Timurîlerin Hindistan'a Dahil Oldukları Zamana Kadar, İstanbul 1341 (H.).

Narain, A. K., The Indo-Greeks, Oxford 1957.

Natarajon, S., "Rise of Jainism and Buddhism", An Outline of the Cultural History of India, (nşr. Syed Abdul Latif), Haydarabad 1958, s. 47-64.

Nazım, M., The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge 1931.

Nijjar, B. S., Penjâb Under the Sultans (1000-1526), Delhi 1968.

Nizâm ed-dîn Ahmed, Tabakat-ı Ekberî, Calcutta 1931.

Nizâmî, K. A., "Iltutmısh the Mystic", İslâmic Culture, XX (1946), s. 165-180.

Nizami, K. A., "Sultan Muhammad bin Tughluq", A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 484-565.

Nizâmî, K. A., "The Early Turkish Sultans of Delhi", A Comprehensive History of India V, (nşr, M. Habib-K. A. Nizâmî) Delhi 1970, s. 191-208.

Nizâmî, K. A., "The Saiyyids (1414-51)", A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 630-663.

Nizâmî, K. A., The Life and Times of Farid-ud-dîn Ganj-ı Şakar, Delhi 1975 Nizamüddin Şami, Zafername, (nşr, N. Lugal), Ankara 1987.

Ögel, B., "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF Dergisi VI/4, (Eylül-Ekim 1948), s. 259-278.

Ögel, B., “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi’ler”, DTCF Dergisi XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s. 247-278.

Ögel, B., Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Ankara 1981.

Ögel, B., Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II, Ankara 1981.

Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, Ankara 1979.

Ögel, B., Türk Mitolojisi I, Ankara 1989.

Pal, D., ”Alauddin Khiljis Mongol Policy”, Islâmic Culture XX/3 (Temmuz 1947), s. 255-263.

Panikkar, K. M., A Survey of Indian History, Benglora 1954.

Prasad, I., History of the Qaraunah Turks in India, Allahabad 1936.

Prasad, I., A Short History of Muslim Rule in India, Allahabad 1931.

Puri, B. N., India under the Kushânâs, Bombay 1965.

Puri, B. N., Sultans of Delhi; Their Coins and Metrology, Delhi 1936.

Qureshi, I. H., ”Muslim India before the Mughals”, The Cambridge History of İslâm II, (nşr. P. M. Holt. vd.) Cambridge 1970, s. 3-34.

Qureshi, I. H., “Moğollardan Önceki Müslüman Hindistan”, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti II, İstanbul 1989.

Qureshi, İ. H., The Administration of the Sultanate of Delhi, Karachi l958.

Rapson, E. J., “The Scythian and Parthian Invaders”, The Cambridge History of India I, (nşr. E. J. Rapson), Delhi 1955, s. 508-529.

Rapson, E. J., “The Succesor of Alexsander the Great”, Cambridge History of India I, (nşr. E. J. Rapson), Delhi 1955, s. 487-506.

Rawlinson, H. G., A Concise History of the Indian People, Madras 1958.

Renou, L., Hinduizm, (nşr. N. Selen), İstanbul 1993,

Reşîd ed-dîn, Câmiü’t-Tevârîh, (nşr. A. Ateş) Ankara 1967,

Ribard, A., İnsanlığın Tarihi, (nşr. E. Başar), İstanbul 1983.

Roy, S., “The Khalji Dynasty”, The Delhi Sultanate, (nşr. R. C. Majumdar), s. 12-44.

Ruben, W., Eski Hind Tarihi, (nşr. C. Z. Sarıbay), Ankara 1944.

Ruben, W., “Milattan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan’ın En Eski Demircileri Arasında”, İkinci Türk Tarih Kongresi (İstanbul 20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s. 237-243.

Ruy Gonzales de Clavijo, Anadolu Orta Asya ve Timur, (nşr. A. R. Doğrul), İstanbul 1993,

Saksena, B. P., “Firuz Shah Tughluq”, A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib, K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 566-619.

Saksena, B. P., “Sultan Ghıyasuddin Tughluq”, A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib, K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 460-483.

Sandalgian, J., Historie Documentaire de L’Armenia des Ages du Paganisme I, Roma 1917.

Sanghavi, N. H., -Mansharamani, N. H., Ancient Indian History, Bombay 1964.

Sankar, K., “The Hun Invasion of Hinduthan”, New Indian Antiquary IV (1941-1942), s. 36-43.

Saran P., -Majumdar, R. C., “The Turkish Conquest of Northern India”, The Strugle for Empire, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1957, s. 116-125.

Sarkar, J. N., The History of Bengal; Muslim Period 1200-1757, Patna 1973.

Sharma, G. R., ”India and Central Asia from 6th Century B. C. to 6th Century”, Central Asia, (nşr. A. Guha), New Delhi 1970, s. 110-120.

Sharma, R. S., “Central Asia and Early Indian Cavalry (c. 200 B. C. -1200 A. D.)”, Central Asia, (nşr. A. Guha), New Delhi 1970, s. 174-179.

Sıddıquı, I. H., “Espionage System of The Sultans of Delhi” Studies in Islâm I/2 (April 1964), s. 92-97.

Sıddıqui, I. H., “Politics and Conditions in the Territories Under the Occupation of Central Asian Rulers in North-Western India 13 th & 14 th Centuries”, Central Asiatic Journal XXVIII/3-4, (1973), s. 287-297.

Smith, V. A., Coins of Ancient India, Varanasi 1972.

Smith, V. A., “The Sakas in North India”, ZDMG, LX I (1907), s. 410.

Smith, V. A., “The Kushan or Indo-Scythian Period in Indian History”, JRAS, (1903), s. 31.

Smith, V. A., Early History of India, from 600 B. C. to the Mohammadan Conquest Including the Invasion of Alexander the Great, Oxford 1967.

Spear, P., India: A Modern History, Michigan 1961.

Srivastava, A. L., India as Described by the Arab Traveller, Gorakhpur 1967.

Srivastava, A. L., The Sultanate of Delhi, Agra 1959.

Stain, A., “White Huns and Kindrad Tribes in the History of Indian North-West Frontier”, Indian Antiquary, (1905);.

Stamp, L. D., Asia; A Regional and Economic Geography, London 1946.

Şerafeddin Ali Yezdi, Zafername I-II, (nşr. Muhammed Abbas), Tahran 1958.

Tarhan, T., “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, İÜEF Tarih Dergisi, S. 23 (Mart 1969), s. 144-169.

Tarn, W. W., The Greks in Baktria and India, Cambridge 1938.

Tezcan, M., Kuşanlar Tarihi, (Yüe-chih’lardan Kuşanlara), Erzurum 1996 (Basılmamış Doktora Tezi).

Thakur, V., The Hunas in India, Varanasi l967.

Thapar, B. K, “Central Asia and India during the Neolithic and the Chalcolithic Periods”, Central Asia, (nşr. A. Guha), Delhi 1970, s. 75-83.

Thapar, R., A History of India I, London 1987.

Thomas, E., The Cronicles of The Pathan Kings of Delhi, London 1871.

Thomas, F. W., “Sakastana”, JRAS, (1906), s. 181-187.

Togan, A. Z. V., “Heftalit Devletini Teşkil Eden Kabileler” (Teksir edilmiş ayrı basım),

Togan, A. Z. V., “Huen-Çang’a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2, (1964), s. 58-61.

Togan, A. Z. V., “On the Compaigne of the Khalac Turks Against the Keraits of Mongolia in Northern Tibet in 1205-1206”, JPHS XII/3-4 (Temmuz 1964), s. 187-194.

Togan, A. Z. V., Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I, (Batı ve Kuzey Türkistan), İstanbul 1981.

Togan, A. Z. V., İbn Fadlans Reiseberich Wellar, Leipzig 1954.

Togan, A. Z. V., Reşidettin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972.

Togan, A. Z. V., Umûmî Türk Tarihine Giriş I, İstanbul 1981.

Togan, A. Z. V., “About the Campain of the Indian Kalach-Turks Against the Keraits of Mongolia in the Northern Tibet in the Years 1205-1206”, Journal of the Pakistan Historical Society XII/3 (July 1964), s. 187-194.

Togan, A. Z. V., “On Mubarakshah Ghurî”, Bulletin of the School of Oriental Studies, VI (1930-32), s. 847-858.

Tripathi, R. S., History of Ancient India, Delhi 1967.

Turan, O., “Terken Ünvanı” THTD, S. 1 (1944), s. 67-73.

Turan, O., Türk İslâm Medeniyeti ve Selçuklular Tarihi, İstanbul 1980.

Üçok, B., İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar, Ankara 1981.

Vambery, A., Travels in Central Asia, London 1864.

Wahid Mirza, The Life and Work s of Amir Khusrau, Lahor 1962.

Wallbank, T. W., A Short History of India and Pakistan, 1958.

Watson, F., A Concıse History of India, London 1981.

Wring, H. N., Sultans of Delhi; Their Coins and Metrology, Delhi 1936.

Yurdaydın, H. G., İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1971.

Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, (nşr. R. R. Arat), Ankara 1988.

Zekeriya Kazvînî, Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrut 1960.

Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât / S. Haluk Kortel [s.731-743]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Delhi Türk Sultanlığı'nın idarî teşkilâtı genel olarak Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin teşkilâtlarına dayanmaktadır. Saray, merkez, taşra, ordu ve adâlet teşkilâtları bünyesinde çalışan görevlilerin birçoğunun varlığına daha önceki Müslüman-Türk devletlerinden Gazneliler ve Selçuklular ile idarî yapı ve devlet teşkilâtı bakımından onların takipçisi olan Müslüman Gurlular Devleti'nde de rastlanır. Bu bakımdan Delhi Türk Sultanlarının Gurlular aracılığıyla aldıkları Türk-İslâm devlet teşkilâtı geleneğini sürdürdüklerini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Saray Teşkilâtı

Emîr-i hâcib: Saray teşkilâtındaki en yüksek rütbeli görevli olan emîr-i hâcibe "bârbeg" adı da verilmekteydi. Emîr-i hâcibin başlıca görevi, saray protokolünü düzenlemek idi. Emîr-i hâcib, hükümdarın tertiplediği bütün merâsimlerin hazırlıklarını yapar, bu törenlere katılan devlet erkânı, askerî erkân ve diğer resmî görevlilerin rütbelerine uygun olarak yer almalarını sağlardı. Emîr-i hâcibin bir diğer görevi, sultanın emrindekiler ve halk ile haberleşmesinde aracılık etmekti. Emîr-i hâcib, diğer hâciblerin yardımıyla alt makamdaki kişilerin ve halkın dilekçelerini toplayarak sultana iletirdi.1

Has-hâcib: Saray görevlileri arasında emîr-i hâcibden sonra has-hâcib gelmekteydi. Has-hâcib, sultanın halkı kabul ettiği törenlerde (bâr-ı'âmm) ve halkın şikâyetlerini dinlemek üzere haftanın belirli günlerinde tertiplediği mezâlim dîvânlarında, sunulan dilekçeleri toplayarak sultana iletmekle görevliydi. Emîr-i hâcib gibi sultana takdim edilen hediyelerin ve hediye sunanların isimlerinin yüksek sesle okunmasında ve huzura

kabullerinde hâs-hâcib de görev yapardı.2 Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk Devri'nden (1325-1351) itibâren sarayda emîr-i hâcib ve has-hâcibin yanısıra şerefü'l-hüccâb ve seyyidü'l-hüccâb adında iki hâcibe daha tesâdüf ediyoruz. Bunlar, saray protokolünde has-hâcibden sonra gelmekteydiler ve has-hâcib gibi kabul törenlerinde ve mezâlim dîvânlarında benzer görevleri yapmaktaydılar.3 Diğer hacibler ise, emîr-i hâcib, has-hâcib gibi baş-hâciblerin emrinde çalışır ve onlara yardım ederlerdi. Onların en önemli görevleri, resmî devlet törenlerinde huzura çıkacaklara yol göstermek, halk ile sultan arasında irtibatı sağlamak ve törenler sırasında uygunsuz hareketlerin oluşmasını engellemekti. Genel kabullerde (bâr-ı'âmm) hükümdara sunulan dilekçeleri de hâcibler toplardı. Dâvacıların şikâyetlerini dinledikten sonra sultana arz eden ve sultanın kararını tekrar dışarda bekleyen şikâyetçilere ileten hâciblere ise, "hâcib-i kıssa" adı verilmekteydi.4

Vekîl-i der: Delhi Türk Sultanlığı'nda saray halkının başı vekîl-i der idi. Vekîl-i der, bütün saray görevlilerinin yönetiminden sorumlu idi. Saray kapılarının anahtarları da onda bulunurdu. Saray personelinin, sultanın şahsî hizmetkârlarının maaşlarının ödenmesi ve sultanın çocuklarının eğitimlerinin düzenlenmesi vekîl-i derin görevleri arasındaydı. Saray mutfağı, şarabhâne, ahırlar ve şehzâdeler onun gözetimi altında bulunurdu. Sultanın saray halkıyla ilgili emirleri, vekîl-i der aracılığıyla bildirilirdi. Vekîl-i derin sarayda her emrin kaydedildiği ve sonra mührünün basıldığı ayrı bir yazışma dâiresi vardı.5

Nakîbler: Sarayda yapılan törenler ve dîvân toplantılarında görev yapan nakîblerin görevi, hükümdarın huzuruna izinsiz olarak girmek isteyenlere engel olmak ve tören sırasında hükümdarın emirlerini hazır bulunanlara ileterek törenin kurallara uygun şekilde yürümesini sağlamak idi. Sultan alayla saraydan çıktığı zaman nakîbler tıpkı hâcibler gibi onun önünden

giderlerdi. Nakîblerin idârecisi olan memura Nakîbü'n-nükabâ adı verilirdi. Kabul törenlerinde yüz kişi kadar oldukları kaydedilen nakîblerin bayram merâsimlerinde üç yüz kişiye kadar çıktıkları anlaşılıyor.6

Çavuş: Çavuşların görevi, tahta çıkış ve genel kabul törenlerinde veya alayla bir yere giderken sultana halk arasından birinin yaklaşmasına engel olmak idi. Hükümdarın ordu ile ilgili emirleri askerlere veya halka çavuşlar ve nakîbler aracılığıyla duyurulurdu. Çavuşlar, emir veya duyuruyu askerlerin veya halkın önünde yüksek sesle okurlardı. Çavuşların bazen suçluların tevkif edilmesiyle görevlendirildikleri de olurdu.7 Çavuşlara benzer şekilde törenlerde hükümdarın muhâfızlığını yapan sehmü'l-haşemler ise, ellerindeki değnekler vâsıtasıyla toplanan kalabalığın sultana yaklaşmasına veya bir kimsenin izinsiz olarak sultanın huzuruna girmesine mâni olurlardı. Sehmü'l-haşemler askerî polis (inzıbât) görevi de yaparlardı.8

Candâr: Hükümdar ve sarayın güvenliğini sağlanmaktan sorumlu olan muhâfızlara candâr adı verilmektedir.9 Özellikle halkın önünde yapılan kabul törenlerinde candârlar, herhangi bir suikast veya saldırıyı engellemek için yalın kılıçla hükümdarın etrafında dururlardı. Candârlar, geçit resimlerinde nakîbler ve çavuşlar ile birlikte alayın önünde giderler ve kılıçtan başka gürz de taşırlardı. Herhangi bir kimse izinsiz olarak sultana yaklaşmak isterse candârlar, ona engel olurlardı. Candârların ser-candâr adı verilen bir kumandanları vardı. Ser-candârlar, genel kabullerde hükümdarın tahtının arkasında ayakta dururlardı. Delhi Türk Sultanlığı'nda ser-candârı meymene ve ser-candâr-ı meysere olmak üzere iki ser-candâr olduğunu görüyoruz.10

Silâhdâr: Hükümdarın silâhlarının taşınmasından ve sarayda silâhlarla zırhların bulunduğu silâhhâne ve zerrâdhânenin muhâfazasından silâhdârlar

sorumlu idiler. Silâhdârlar, haftanın belirli günlerinde yapılan genel kabullerde tahtın arkasında, sultanın sağ ve sol tarafında ayakta dururlardı. Silâhdârların sayısı l00 civarındaydı. Bunlar tören esnâsında kılıç, kalkan ve yay taşımaktaydılar. Silâhdârların ser-silâhdâr-ı meymene ve ser-silâhdâr-ı meysere olmak üzere iki kumandanları vardı.11

Emîr-i âhûr: Âhûrbeg adıyla da bilinen emîr-i âhûr, saray ahırlarının (pâygâh-ı hâss) idârecisi idi. Hükümdara ait bütün atların bakımından, yiyecek, içecek gibi ihtiyaçlarının karşılanmasından emîr-i âhûr sorumluydu. Sarayda âhûrbeg-i meymene ve âhûrbeg-i meysere adlarını taşıyan iki emîr-i âhûr görev yapmaktaydı.12

Emîr-i gılmân: Saray teşkilâtında görevli gulâmların âmirine emîr-i gılmân veya ‘ârız-ı bendegân adı verilirdi. Delhi Türk Sultanlığı sarayında emîr-i gılmân-ı meymene ve emîr-i gılmân-ı meysere olmak üzere iki tane emîr-i gılmânın görev yaptığını görüyoruz. Saray protokolüne göre, âhûrbeglerden sonra gelen emîr-i gılmânlara işlerinde yardımcı olan nâibleri de bulunuyordu.13

Emîr-i Şîkâr: Şikâr-beg adı da verilen emîr-i şikâr, sultanın av işleriyle ilgilenirdi.14 Sarayda sultanın av işlerine bakan Şikerehâne-i hâss adı verilen dâire emîr-i şikârın idaresindeydi. Bunun yanı sıra avda binilen atların konulduğu pâygâh-ı şikerehâne ile avda kullanılan köpeklerin, leoparların ve kuşların yakalanması, terbiye edilmesi ve üretilmesi için sarayda bulunan bölümler de onun denetimi altındaydı.15 Delhi Türk Sultanlığı sarayında emîr-i şikâr-ı meymene ve emîr-i şikâr-ı meysere olmak üzere iki emîr-i şikâr görev yapmaktaydı.

Şahne-i Fil: Fillerin bakımı ve terbiye edilmelerinden sorumlu olan saray görevlisi idi.16 Sultana ait bütün fillerin bulunduğu Filhâne-i â‘lâ veya Filhâne-i sultanî17 denilen fil ahırları şahne-i filin idaresindeydi. Delhi Türk Sultanlığı’nda şahne-i fil-i meymene ve şahne-i fili meysere

adlarını taşıyan iki fil şahnesi bulunmaktaydı. Filhâne-i sultânîdeki fillerin bakımı, sefere çıkılacağı zaman fillere zırh giydirilmesi, hükümdar yolculuğa çıkacağında üzerlerine taht-ı revânların yerleştirilmesi ve fil sürücülüğü yapmak filbânların ise, görevi idi. Filbânlar şahne-i filin idaresi altında çalışırlar ve çoğunlukla Hindliler arasından seçilmekteydiler.18

Hazînedâr: Sarayda ayrı bir dairede muhâfaza edilen sultana ait nakit para, mücevher, kumaş ve her çeşit değerli eşyadan meydana gelen hazineden (hızâne-i â‘lâ) sorumlu görevliye hazînedâr (hâzin, hızânedâr)19 denilirdi. Hazinedâra işlerinde başta nüvîsende-i hızâne adı verilen kâtibler olmak üzere çok sayıda personel yardım ederdi. Hazineden bir kimseye ödeme yapılması için öncelikle sultanın daha sonra vezîrin onayı gerekirdi.20

Emîr-i Meclis: Sultanın sarayda çeşitli sebeplerle tertiplediği meclis yani toplantıların organize edilmesinden sorumlu saray memuru idi. Emîr-i meclis21 bu toplantılar sırasında konukları huzura alır, meclis ve ziyâfetlerde teşrifât nâzırı olarak görev yapardı. Eğlence meclisleri (meclis-i işret) düzenlemek de emîr-i meclisin görevlerindendi. Eğlence meclislerinde yer alacak müzisyenlerin, şarkıcıların ve dansçıların organize edilmesinden de muhtemelen emîr-i meclis sorumluydu.22

Çâşnigîr: Sultanın sofrasına nezâret edip yemekleri kontrol eden saray görevlisine çâşnigîr adı verilirdi. Çâşnigîr yanında çalışanlarla birlikte sultanın sofrasını hazırlar ve sultanın zehirlenmesini önlemek amacıyla sofraya konulan yemekleri ondan önce tadardı.23 Çâşnigîr yemekleri hem hazırlanırken hem de sofraya getirilirken denetlemekteydi. Onun görevinde göstereceği küçük bir ihmal bile, hükümdarın zehirlenmesiyle sonuçlanabilirdi. Bu nedenle çâşnigîrler, hükümdarın en güvenilir gulâmları arasından seçilirlerdi.

Taştdâr: Kelime anlamıyla taştdâr, “leğen tutan” demektir. Taştdâr, sultan yemeğe otururken, yemekten kalktığında veya abdest alacağı zaman, elini ve yüzünü yıkaması için ona leğen ve ibrik tutardı.24 Sarayda sultana ait leğen ve ibrikler taşthâne veya taştdârhâne25 denilen ayrı bir dairede muhafaza edilirdi.

Çetrdâr: Hükümdarlık sembollerinden biri olan çetr26 yani saltanat şemsiyesini taşıyan görevlidir. Çetrdâr, sultan herhangi bir sebeple saraydan çıktığında, arkasından ilerleyerek çetrini başının üzerinde tutmak suretiyle gölge yapardı.27 Çetrdârların âmirine ser-çetrdâr adı verilmekteydi.28

Câmedâr: Sultanın elbiselerinden sorumlu olan saray memuru idi. Câmedârlar, sultanın şahsî giysileri (câmehâ-yı kisvet-i sultânî)29 yanında hil‘at olarak vereceği elbiseleri de muhâfaza etmekle görevliydiler. Sarayda bu elbiselerin bulunduğu bölüme câmehâne ya da câmedârhâne-i hâss denilirdi.30

Ferrâş: Sultanın yatak ve halılarını seren, çadırlarını kuran görevlilere ferrâş adı verilirdi. Ferrâşlar (ferrâşân-ı dergâh), sefer veya yolculuk sırasında ise sultanın çadırının kurulması, içinin yerleştirilip döşenmesi, yatağının hazırlanması ve bütün bunların hayvanlara yüklenip taşınmasından sorumluydular.31 Ferrâşların başında mihter-i ferrâş ya da sâhib-i firâş32 denilen görevli bulunurdu. Sultanın yatak, yaygı ve çadırı ile nevbet yani bandoda kullanılan müzik âletlerinin muhafaza edildiği firâşhâne (firâşhâne-i hâss) denilen ayrı bir bölüm vardı.33

Debîr-i Hâss: Sultanın kâtibine debîr-i hâss adı verilirdi. Sultan eyâlet idârecilerine, tâbi hükümdarlara ve yabancı devlet hükümdarlarına göndereceği mektup veya mesajları genellikle debîr-i hâssa yazdırırdı.34

Harîtadâr: Sarayda hükümdarın yazı işlerinde kullanılan kağıt toplarının ve kalemlerin muhâfasından sorumlu olan görevliye harîtadâr deniliyordu. Harîtadâr aynı zamanda Dîvân-ı Harîtadâr ya da Dîvân-ı taleb-i ahkâm-ı

tevkî‘ denilen ve sultanın tuğrasını taşıyan fermânların yazıldığı dîvânın başkanı idi. Bu daire Dîvân’ı İnşâ’nın bir şubesi idi.35

Ser-devâtdâr: Hükümdarın divit (devât-ı murassa‘-i hâss)36 takımından sorumlu olan saray görevlisiydi. Ser-devâtdâr37 hükümdarın divitini taşır, muhafaza eder ve muhtemelen Gazneliler ve Selçuklulardaki gibi gizli ve değerli mektupları, evrakları yazıp korurdu.

Mühürdâr: Sultanın mührünü taşıyan ve muhâfaza eden görevli idi. Sultanın bütün fermânlarına mühürdâr tarafından onun mührü basılırdı. Mühürdârın diğer bir vazîfesi de sultanın içtiği suya mühür vurmaktı.38

Resûldâr: Delhi Türk Sultanlığı tarih kaynakları, resûldârın görevleri hakkında geniş bilgi vermemektedirler.39 Resûldâr, muhtemelen Gazneliler Devleti’ndeki gibi elçileri karşılamak, ikâmet edeceği yere götürülerek orada rahatını sağlamak, elçinin sultanın sarayına gidiş ve dönüşünü düzenlemek, elçinin geldiği ülkenin hükümdarına sultan tarafından gönderilecek mektup ve hediyeleri elçiye teslim etmek, sultanı ziyârete gelen vâli veya devlet adamlarına sultanın hediyelerini götürmek, başka ülkelere gönderilecek elçilerin de her türlü hazırlığını yapmakla yükümlüydü.40

Şahne-i bârgâh: Sultanın düzenlediği genel kabul (bâr-ı ‘âmm) ve bayram merâsimlerinin yapıldığı bârgâh adı verilen yerin korunmasından sorumlu olan görevliye şahne-i bârgâh (şahne-i bârgâh-ı â‘lâ) denilirdi. Bu törenler esnâsında şahne-i bârgâhın elinde altın bir asâ, ona yardım eden nâibinin elinde gümüş bir asâ taşırlar ve bu asâlar ile toplanan halkı düzene sokarlar, saflar halinde sıralarlar, insanların dağınık durmasına, töreni bozmalarına engel olurlardı.41

Şahne-i ‘imâret: Binâların inşâ ve tamirinden sorumlu olan saray görevlisine şahne-i ‘imâret veya emîr-i ‘imâret adı verilmekteydi. Şahne-i ‘imâret, sultanın yapılmasını veya onarılmasını emrettiği saray, köşk, câmi,

türbe, su bendi vb. yapıların inşaatlarını titizlikle takip ve teftiş ederdi. Sarayda bu işlere bakan ‘İmârethâne adlı daireyi şahne-i ‘imâret yönetirdi. Şahne-i ‘imâretin emri altında taş yontucu (sengtıraş), ahşap yontucu (çûbtraş), demirci (âhenger), marangoz (dorûdger) gibi birçok usta bulunmaktaydı.42

Emîr-i bahr: Nehir gemilerinden meydana gelen ve asker, mühimmat sevkiyatı ve taşımacılık maksadıyla kullanılan Delhi Türk Sultanlığı donanması emîr-i bahr (melik-i bahr) adı verilen görevlinin idaresindeydi.43

Perdedâr: Hükümdar tarafından düzenlenen resmî kabul törenlerinde kapıcılık görevi yapanlara perdedâr adı veriliyordu. Perdedârlar hem saray kapısında hem de genel kabul törenlerinin yapıldığı yerlerde görevliydiler. Perdedârların başında ser-perdedâr (emîrü’l-perdedâriyye) denilen memur bulunurdu.44 Perdedârlar, hükümdarın izni olmadan huzuruna girmek isteyenleri sarayın kapısında durdurup onlara engel olurlardı.45

Kilitdâr: Saray anahtarlarının muhâfazasından sorumlu olan görevliye kilitdâr veya uhdedâr-ı derhâ adı verilirdi. Kilitdâr, akşam olunca saray kapılarını kontrol eder, kilitler, nöbet bekleyen muhâfızların yerlerinde bulunup bulunmadıklarını denetler ve her gece belli sayıda saray muhâfızı ile birlikte sultanın yatak odasının kapısı önünde yatardı.46

Şarâbdâr: Sultanın tertip ettiği bütün tören ve toplantılarda içeceklerin dağıtımından sorumlu olan görevlilere şarâbdâr (şürbdâr) denilmekteydi.47 Saraydaki şarâbdârlardan bir tanesi içeceklerin saklandığı şarâbhânenin48 de âmiri olmalıdır. Bunun yanı sıra eğlence meclislerinde (meclis-i ‘ıyş) hükümdara ve konuklarına şarap sunan görevlilere sâkî (sâkî-yi hâss) adı verilirdi.49 Sâkîler sarayda yetiştirilen gulâmların güzel yüzlü, zarîf, boylu poslu ve beyaz tenli olanlarından seçilmekteydiler.50

Saka: Saraya su taşımakla görevli olan sakalar (el-âbdâriyye),51 günün belirli saatlerinde Delhi şehrinin su depolarından aldıkları suyu saraya getirirlerdi. Sakaların “emînü’s-sakâ’în” adını taşıyan bir âmirleri vardı.52

Bâzdâr: Sultanın av partilerinde kullanılan doğan, şahin gibi av kuşlarını taşıyan ve bunların bakım ve terbiyeleriyle ilgilenen görevliye bâzdâr adı verilirdi. Sultan ava çıktığında bâzdârlar ellerinde bu yırtıcı kuşlar oldukları halde ata binmiş durumda ilerlemekteydiler.53 Sürek avlarında kullanılan yûz (leopar) ve kaplan gibi hayvanların eğitilmesi ve bakımıyla uğraşan görevlilere ise, yûzbân deniliyordu.54

Meş‘aledâr: Sarayın aydınlatılmasından sorumlu olan görevlidir. Akşam olduğunda sarayın iç ve dış kısımlarında bulunan meş‘alelerin yakılarak aydınlatmanın sağlanması meş‘aledârın işi idi.55

Sarayda ayrıca hükümdarların çeşitli konuları danıştığı, bilgi aldığı ve ayrıca şehzâdelerin eğitimleriyle ilgilenen öğretmenler (muallimân, üstâdân) vardı.56 Sultanın hocalığını yapan kimseye “muallimü’s-sultân” denilmekteydi.57

Saray görevlileri arasında sayabileceğimiz tabipler ise, sultanın ve belki saray çalışanlarının hastalıklarının tedâvisiyle ilgilenmekteydiler.58 Sarayda sultanın özel hizmetkârlığını yapan hâssa-dârın yanı sıra hacamatçı (kan alıcı), müneccim (astrolog), cellâd, mutrib (çalgıcı), saray aşçısı (tabbâh) gibi görevlilerin varlığına rastlamaktayız.

Hükümet Teşkilâtı

Merkez Teşkilâtı: Diğer Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi merkez teşkilâtının esâsını dîvân teşkilâtı meydana getirmekteydi. Dört büyük dîvân vardı: 1) Dîvân-ı Vezâret; 2) Dîvân-ı Risâlet; 3) Dîvân-ı İnşâ; 4) Dîvân-ı ‘Arz. Devrin anlayışına göre Dîvân-ı Vezâret diğer üç dîvândan daha üstün sayılmaktaydı.59 İdârî teşkilâtta en yüksek ve yetkili makam Dîvân-ı Vezâret idi. Bütün devlet işleri vezîr başkanlığında toplanan Dîvân-

ı Vezâret'te görüşülüp karara bağlanırdı. Bu itibarla vezîr hükümdardan sonra en yüksek görevli olarak karşımıza çıkmaktadır. Vezîr tayin edilen kimseye hükümdar tarafından menşûr (sened), hil'at ve çetr verilirdi.60 Merkez mâliye teşkilâtı doğrudan doğruya vezîre bağlıydı. Vergilerin toplanması, eyâlet vâlilerinin hesaplarının kontrolü ve gelir-gider dengesinin sağlanması vezirin göreviydi. Devletin bütün bölümlerinin muhâsebe kayıtları vezîrin dairesi olan Dîvân-ı Vezâret'te kontrol ve tasdik edilirdi. Vezîr, ordu mensuplarının ve diğer devlet memurlarının tayinlerini yapar, maaşlarını verirdi.61 Darphâne, bayındırlık işleri dâiresi, haberleşme ve posta teşkilatı, tarımla ilgili daireler, hayır kurumları ve saray imâlathâneleri hep vezîrin yönetimi altındaydı.62

Sultanın sefer, av gibi sebeplerle merkezde bulunmadığı zamanlarda ise vezîr onun nâibliği (nâib-i gaybet)63 görevini yürütürdü. Diğer taraftan vezîr, hükümdarın baş danışmanıydı. Vezîre işlerinde nâibi yardım ederdi. Dîvân-ı vezâret çalışanlarından mecmû'adâr ise gelir-gider hesaplarının karşılaştırmasını yapardı.64 Ayrıca işlemleri yürütmek ve kayıtları tutmakla görevli kâtibler ve muhâsebeciler vardı.65

Dîvân-ı Risâlet ise, Delhi Türk Sultanlığı'ndaki en yüksek başvuru dairesi idi. Vatandaşlar herhangi bir konudaki istek ve şikâyetlerini yazılı veya sözlü olarak Dîvân-ı Risâlet'e iletebilirlerdi. Dîvân-ı Risâlet'e vekîl-i der başkanlık ederdi.66 Hâcibler mürâcaatçıyı kabul salonuna alır ve dileğini emîr-i hâcibe iletirler, o da durumu sultana arz ederdi. Başvurular dîvân kayıtlarına geçirilirdi. Dîvân toplantısı sona erince hâcibler veya Emîr-i hâcib, yapılan başvuruların kayıtlarını vekîl-i dere verir ve o bunları hükümdarın emrine göre düzenlerdi.67 Âlim, şeyh, seyyid, sûfî, hâfız, müderris, müftî, öğrenci (müteallim), hattât, müezzin, câmi ve tekkelerde çalışanlar, tarîkat erbâbından olanlar ile yaşlı, özürlü, fakir ve muhtaç

kimselere bağlanacak maaş ve yardımların (idrârât ve in‘âmât) bütün işlemlerinden de Dîvân-ı Risâlet sorumluydu.68

Devletin iç ve dış bütün yazılı haberleşmesini idare eden daireye Dîvân-ı İnşâ adı verilirdi. Hükümdar adına yazılan fermân, misâl, berât gibi belgeler, yabancı hükümdarlara ve ülke içine gönderilen mektuplar, fetihnâmeler Dîvân-ı İnşâ'da hazırlanırdı.69 Bu dîvânın başkanı debîr-i memâlik (debîr-i memleket)70 olup genellikle Umdetü'l-mülk lâkabını taşırdı. İdârî işlerle ilgili bütün fermân ve berâtlar Dîvân-ı İnşâ'da yazılır üzerlerine hükümdarın tuğrası çekilirdi. Bu resmî belgelere "fermân'ı tuğrâ" ya da "ahkâm-ı tevkî‘"71 denirdi. Bunların birer kopyasının Dîvân-ı İnşâ defterlerine kaydedildiği muhakkaktır. Debîr-i memâlike işlerinde kalabalık bir kâtib kadrosu (debîrân) yardım ederdi.

Askerî işlerin idaresine bakan devlet dairesine Dîvân-ı ‘Arz (Dîvân-ı ‘Arz-ı memâlik) denilirdi. Bu dîvânın başkanı ‘ârız-ı memâlik idi.72 Ordunun bütün ihtiyaçlarının karşılanmasından ‘ârız-ı memâlik sorumluydu.73 Yeni asker yazmak, askerlerin maaşlarını ödemek, orduyu periyodik olarak teftiş etmek, gerektiğinde yeni asker yazmak, orduyu sefere hazırlamak ‘ârız-ı memâlikin başlıca görevlerindendi.74 ‘Ârız-ı memâlik yılda en az bir kez orduyu denetleyerek askerlerin yoklamasını yapar, teçhizat ve hayvanlarının durumuna bakardı.75 Ordudaki bütün askerlerin isim ve tasvîri (hilye)76 Dîvân-ı ‘Arz defterlerinde77 kayıtlıydı. ‘Ârız-ı memâlik ordunun teftişinde bu kayıtları esas alırdı.78 ‘Ârız-ı memâlike işlerinde nâibinin yanısıra kâtibler, defterdârlar, sehmü'l-haşemler, çavuşlar ve nakîbler79 yardımcı olurdu.

Bu dört büyük devlet dairesinden başka çeşitli görevler üstlenen Dîvân-ı İşrâf-ı memâlik, Dîvân-ı İstîfâ-yı memâlik, Dîvân-ı Berîd, Dîvân-ı Müstahrec, Dîvân-ı Riyâset gibi ikinci derecede dîvânlar da vardı. Bunlardan Dîvân-ı İstîfâ-yı memâlikin başkanı müstevfî-yi memâlik idi.

Delhi Türk Sultanlığı’nda Dîvân-ı İstîfâ Gaznelilerde olduğu gibi, bağımsız bir dîvân olmayıp Dîvân’ı Vezâret’e bağlı olarak çalışmaktaydı. Devlet gelir ve giderlerinin hesaplanıp, bunlar arasında dengenin sağlanması, mâlî işlerle ilgili yazışmaların yapılması, muhâsebe kayıtlarının tutulması ve kontrol edilmesi istîfâ dîvânının idarecisi olan müstevfî-yi memâlikin başlıca görevlerindendi. Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk zamanında (1325-1351) yapılan bir değişiklikle müstevfî-yi memâlikin yetkisi harcamaların denetimi üzerinde yoğunlaştırılmış gelirlerin denetimi müşrife bırakılmıştı. Müstevfî, önceleri müşriften rütbece daha aşağı iken Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk zamanında ondan daha üstün hale gelmişti.80 Müstevfî-yi memâlike çalışmalarında nâibi yardım ederdi. İstîfâ dîvânı personelinden olan vakûf ise, taşradaki idarecilerin harcamalarını takip ederdi. Nüvîsende-i müstevfî adı verilen kâtibler de İstîfâ dairesinde kayıtların tutulmasıyla ilgilenirlerdi.81

Mâliye teşkilâtıyla ilgili bir diğer daire olan Dîvân-ı İşrâf’ın82 idarecisi müşrif-i memâlik idi.83 Müşrifin görevi, devletin mâlî işlerinin doğru gidip gitmediğini kontrol etmekti. Eyâletlerden ve diğer devlet dairelerinden gelen hesaplar müşrif-i memâlik tarafından teftiş edilip herhangi bir yolsuzluk olup olmadığı araştırılırdı.84 Vergi, ganîmet, hediye, müsâdere vb. herhangi bir nedenle devlet hazinesine giren ve çıkan para veya mallardan müşrif-i memâlikin mutlaka haberi olurdu.85 Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk Devri’ndeki değişiklikle müşrifin yetkisi sâdece gelirlerin denetimiyle sınırlandırılmıştı. Dîvân-ı İşrâf, Dîvân-ı Vezâret’e bağlı olarak çalışan bir daire idi. Müşrif-i memâlike işlerinde nâibi yardım ederdi. İşrâf dîvânı çalışanlarından nâzır ise, ülkedeki bütün vergi memurlarının topladıkları vergilerle ilgili hesapların kontrolüne bakardı. Dîvan-ı İşrâf’ta ayrıca kayıtların tutulmasından sorumlu kâtipler görev yapmaktaydılar.86

Posta ve istihbârât işlerine Dîvân-ı Berîd bakardı. Bu dairenin başkanı berîd-i memâlikin görevi resmî posta işlerini idare etmek yanında ülkede olan biten herşeyden haberdar olup bunlar hakkında hükümdara rapor vermekti.87 Berîd-i memâlik Dîvân-ı Vezâret'in dâimî üyelerinden olup, rütbe bakımından müşriften sonra gelirdi. Berîd-i memâlike işlerinde nâibi yardım ederdi.88 Dîvân-ı Berîd'in ülkenin her tarafında resmî ve gizli istihbârât memurları vardı. Kaynaklarda89 berîd, sâhib-i haber, münhî, muhbir, câsus ve mütefahhıs adlarıyla geçen haber alma memurları, sorumlu oldukları yerde meydana gelen bütün olayları yazılı olarak merkeze bildirmek zorundaydılar. Sultan Alâeddîn Halacî bunun yanı sıra Delhi'deki çarşı ve pazarlarda alışverişin belirlenen fiyat tarifelerine uygun yapılıp yapılmadığını ve esnafın doğru ölçü ve tartıları kullanıp kullanmadığını öğrenmek amacıyla mütefahhıslar ile berîd-i mende90 ve berîd-i münhî adı verilen istihbârât memurları tayin etmişti (703-704/1303-1305).91 Berîd ve casusların sefer sırasındaki görevleri ise keşif yapmaktı. Sınır eyâletlerinde görev yapan muhbirler ise, ülkeye giriş yapan elçi ve yabancılar hakkında elde ettikleri her bilgiyi sultana ayrıntılı bilgi verirlerdi.92

İstihbârât teşkilâtının yanı sıra gelişmiş bir posta teşkilâtı da vardı. Ülkedeki yollar üzerinde düzenli aralıklarla kurulan menzillerde devamlı harekete hazır atlar ve koşucular bulundurulur ve haberler vakit kaybedilmeksizin gideceği yere ulaştırılırdı. Resmî haberleri taşıyan görevlilere müsri', ulak, kâsıd ve dhâve (dâve)93 adları verilmekteydi.94 Delhi Türk Sultanlığı döneminde Hindistan'da atlı ve yaya olmak üzere iki çeşit posta vardı.95 Sultanın fermânları, mektupları ve fetihnâmeler de ulaklar veya yaya posta görevlileri tarafından taşınırdı.96 Sefer sırasında ordudan haber alınabilmesi için de ordunun geçeceği yol üzerinde menziller ve tahâne (thâne) denilen posta istasyonları kurulur, ordunun yolu

üzerindeki kasabalara resmî görevliler (uhdedârân) ve haber yazıcıları (keyfiyyet-nüvîsân) yerleştirilmesini emretmişti.97

Delhi Türk Sultanlığı'nda hükümdar nâibliği müessesesi de vardı. Nâib-i mülk, Melik nâib, veya Nâib-i hâss-ı şâh adları verilen hükümdar nâibi, sultan adına devlet işlerini yürütürdü.98 Delhi Türk Sultanlığı'nda hükümdar nâibi genellikle yüksek rütbeli bir emîr veya melik olurdu. Hükümdar nâibliğinin genel anlamda sürekli bir memuriyet olmadığı ve daha çok zayıf karakterli veya çocuk yaştaki hükümdarlar zamanında nâib tayin etme ihtiyacının ortaya çıktığı görülmektedir.99 Bununla birlikte kuvvetli şahsiyete sahip bir hükümdar da nâib tayin edebilirdi. Hükümdar nâiblerinden birçoğu kendilerine tanınan geniş yetkilere dayanarak üstünlük mücâdelesine girişmişler ve iktidarı ele geçirmek uğrunda türlü zâlimliklerden kaçınmamışlardı. Onların kötü yönetimleri çoğunlukla ülkede kargaşalıklar ve isyanlar çıkmasına sebep olmaktaydı. Tuğluklular Dönemi'nde (1325-1414) hükümdar nâibliği önemini yitirmiş ve bunun yerine vezîrlik kurumu ön plâna çıkmıştı. Delhi Türk Sultanlığı'nda hükümdar nâibliği hâricinde nâib-i gaybet (niyâbet-i gaybet) adı verilen bir memuriyet daha vardı. Hükümdarın uzun süreli bir sefere çıkacağı zaman başkentin güvende olması ve buradaki işlerin aksamaması için bıraktığı vekîle nâib-i gaybet denirdi.100 Nâ'ib-i gaybet Nâ'ibü'l-mülke benziyorsa da yetki alanının başkentle sınırlı oluşu sebebiyle ondan kesin olarak ayrılmaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı'nda müsâdere işleriyle ilgilenen ayrı bir daire vardı. Müsâdere zor kullanılarak başkalarının mallarına el koyulup devlet hazinesine aktarılmasına denilirdi. Delhi Türk Sultanlığı'nda sıkça uygulanan bir cezâlandırma şekli olan müsâdere ile ilgili işlere Dîvân-ı Müstahrec bakardı.101 Bu dairenin başındaki memura "müstahric" denilmekteydi. Herhangi bir devlet memurunun zimmetine para geçirdiği

veya yolsuzluk yaptığı ispatlanırsa, bunun o memurdan tahsil edilmesi müstahricin göreviydi.102

Hisbe teşkilatının başı olan Delhi muhtesibine Re'îs,103 başında bulunduğu devlet dairesine de Dîvân-ı Riyâset adı verilirdi.104 Re'îsin başlıca görevleri Delhi şehrindeki esnâf ve tüccarları teftiş edip devlet tarafından belirlenen tarifeye (narh) uygun satış yapıp yapmadıklarını kontrol etmek, tartıları ve ağırlıkları denetlemek, esnâfın çeşitli şekillerde sahtekârlık veya ihtikâr yoluyla halkı dolandırmalarına engel olmak ve böyle yapanları cezâlandırmaktı.105

Tarımla ilgili işlerden Emîr-i kûh sorumluydu. Tarımı geliştirmek, tarım yapılamayan arazileri ıslâh edip ziraate açmak ve tarımla uğraşanlara yardımcı olmak Emîr-i kûhun başlıca görevlerindendi. Emîr-i kûh ayrıca sulama kanallarının yapımı, tarım alanlarının sulanması ve ormanların bakımı ve temizlenmesiyle meşgul olurdu.106 Bu memuriyetin Dîvân-ı Emîr-i kûhî adı altında ayrı bir daire haline getirilmesi ise, Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk zamanında olmuştur. Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk tarafından kurulan dairelerden biri de Dîvân-ı Siyâset'tir. Bu dîvân, suçluların cezâlandırılmasında daha doğru ve tarafsız kararlar vermek ve haksız yere bir kimsenin cezâlandırılmasını engellemek amacıyla kurulmuştu. Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk, Dîvân-ı Siyâset'in idaresiyle ilgilenmeleri için ayrı müftî, âmir, mutasarrıf ve mütefahhıs tayin etmişti.107

Dîvân-ı bendegân ise, Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk tarafından gulâm sistemini geliştirmek amacıyla kurulmuştu. Gulâmlarla ilgili bütün işlemler bu daire tarafından yapılır ve kayıtları burada tutulurdu. Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk'un kurduğu yeni dairelerden bir diğeri de Dîvân-ı Hayrât idi. Bu daire fakir âilelerin kızlarını evlendirebilmeleri için para yardımı yapmaktaydı. Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk, yardıma muhtaç ilim ve

din adamlarına maaş bağlanması amacıyla da Dîvân-ı İstihkâk’ı kurmuştu.108

Delhi Türk Sultanlığı’nda kalelerin idaresinden kûtvâller sorumluydu.109 Ülkedeki en yüksek rütbeli kûtvâl, Uluğ Kûtvâl-beg, Kûtvâl-i Hazret-i Delhi veya Kûtvâl-i memâlik adları verilen Delhi kûtvali idi. Delhi kalesinin ve kapılarının korunmasıyla kûtvâl ilgilenirdi. Başkentin âsâyiş ve güvenliğiyle ilgilenmek Delhi Kûtvâli’nin en başta gelen göreviydi. Delhi’de huzuru bozacak herhangi bir olay meydana geldiğinde kûtvâl buna müdâhale etmekle yükümlüydü. Cinâyet, cinâyete teşebbüs ve adam yaralama gibi suçlar işleyenleri tutuklayıp mahkeme önüne çıkarmak Delhi kûtvâlinin görevlerindendi. Delhi’deki hapishâneler ve buradaki mahkûmlar da kûtvâlin idaresi altındaydı. Yargılamadan sonra mahkûmlar kûtvâle teslim edilir, o da bunları hapishânedeki zindanlara koyardı. Delhi kûtvâli ayrıca fâili bilinmeyen cinâyetleri araştırıp suçluyu bulmaya çalışırdı.110

Merkez teşkilâtı bünyesinde ele alınabilecek görevlilerden birisi de Şeyhülislâmdır.111 Şeyhülislâm, adlarıyla da anılan görünüşte dînî işlerle ilgilenen en yüksek görevli ise de yetkileri pek geniş değildi. Devletin himâyesi altındaki sûfî, derviş ve fakîrler ile ilgili işlere Şeyhülislâm bakmaktaydı. Böyle kimselere devlet tarafından maaş bağlanacağı zaman muhtemelen Şeyhülislâm’a danışılırdı.112 Bundan başka sultanların ve evliyânın türbelerinin bakımı da büyük ihtimalle Şeyhülislâm’ın sorumluluğu altındaydı.113 Dînî işlerle ilgili diğer görevliler arasında Hatîbü’l-hutebâ ve Seyyidü’s-sâdât’ı sayabiliriz. Hatîbü’l-hutebâ, ülkedeki en üst dereceli hatîb olup görevi Delhi’deki Câmi Mescid’de Cuma ve bayram hutbelerini okumaktı. Hatîbü’l-hutebâ ayrıca genel kabul törenlerinde Kâdı-yı memâlik’ten daha aşağı bir mevkide dururdu.114 “Seyyid-i ecell”115 adı da verilen Seyyidü’s-sâdât ise, Hz. Peygamber’in

soyundan gelen seyyidlerin başı idi. Bâzen Şeyhülislâm, Hatîbü'l-hutebâ ve Seyyidü's-sâdâtlık aynı kişiye verilebilirdi.116

Taşra Teşkilâtı: Eyâletlerin çoğu sultan tarafından iktâ olarak şehzâdelere, hânedân üyelerine, yüksek rütbeli kumandanları ve devlet ileri gelenlerine verilirdi. İktâ sâhibi oldukları için bunlara mukta'117 veya iktâdâr118 da denirdi. Dolayısıyla taşra idaresi de vâliler ve mukta'lar tarafından yürütülürdü. Bunun yanı sıra Delhi Türk Sultanlığı'nda eyâletlerin idaresinin hükümdar tarafından yüksek fiyatla bir kimseye kiraya verilmesine yani iltizâm usûlüne de rastlanmaktadır. İltizâm usûlü daha çok Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk tarafından devlet hazinesine daha çok gelir getirmesi için uygulanmış, fakat kötüye kullanılmaya müsait olduğu için gerek devlet gerekse halk bundan büyük zararlar görmüştü.119 Bu nedenle Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk zamanında tekrar iktâ usûlüne dönüldüyse de iltizâm uygulaması tamamen ortadan kalkmamıştı.120 Delhi Türk Sultanlığı'nda eyâletler "şık (şıkk)" adı verilen idarî bölümlere ayrılmıştı. Bir eyâlet birkaç şıkdan meydana gelmekteydi. Sultan Balaban, Sâmâne ve Sunâm eyâletlerini şıklara ayırmış ve bunları iktâ olarak ordudaki emîr ve meliklere vermişti (679/1280).121 Şıklar, "pergene" denilen köy birliklerinden oluşuyordu.122 Bu bakımdan pergeneler hemen hemen şehir veya kasabalara karşılık gelmekteydi. Bir pergenenin içine aldığı köylerin sayısı yüzü bulabiliyordu. Bu şekilde yüz köyün birleşmesinden oluşan idarî birime ise "sade" adı verilmekteydi.123 En küçük idarî birim ise köy (dih) idi. Taşra teşkilâtı bünyesindeki idarî birimlerin yönetimi için çeşitli memurlar görev yapmaktaydı.

Eyâletlerin idaresinden vâliler sorumluydular. Vâliler hükümdar tarafından tayin edilirlerdi. Vâliler görevlerini hükümdarın emirleri çerçevesinde yerine getirirlerdi ve ayrıca Dîvân-ı Vezâret'in denetimi altında bulunurlardı.124 Vâliler sultanın haberi olmadan bir yere sefer

yapamazlardı. Ayrıca eyâletlerinde yeni düzenlemeler getirme veya yeni memurlar tayin etme yetkileri de yoktu.125 Vâliler ayrıca eyâletlerinde düzen ve huzuru sağlayıp devam ettirmekle görevliydiler. Çağdaş yazar Hasan Nizâmî,126 bir vâlinin başlıca görevlerini şöyle sıralamaktadır: Kanunları, yeni düzenlemeleri ve adetleri uygulayıp korumak, eyâlet ordusunu, sivil memurları ve ilmiye sınıfını idare edip bunların işleriyle ilgilenmek, halkın borçlarını azaltmak ve halkı birlik olmak konusunda bilgilendirmek, tarımı desteklemek suretiyle üretimi arttırmak, adâleti devam ettirmek ve zayıfı güçlü olanın zulmünden ve açgözlülüğünden korumak, mahkemeler tarafından alınan kararların uygulanmasını sağlamak, merkezî idareye karşı her zaman itaatkâr olmak, yolları ve tüccarları korumak, ticareti teşvik etmek. Böylece kuruluş yıllarından itibaren Delhi Türk Sultanlığı'nda vâlilerin askerî ve mâlî alanlarda yetkili oldukları, adlî ve dînî işlere karışmadıkları anlaşılmaktadır. Vâlilerin en önemli görevlerinden biri sefer zamanlarında eyâlet birlikleriyle sultanın ordusuna katılmaktı. Vâli ayrıca eyâletinin sınırları içinde konaklayan veya geçen sultanlık kuvvetlerine her türlü yiyecek, içecek yardımı yapmakla yükümlüydü. Vâlilerin bir başka önemli görevi vergi toplamaktı. Vâliler her yıl çiftçiler ve halktan topladıkları vergi gelirlerinin içinden kendi ve memurlarının payına düşen kısmını aldıktan sonra geri kalanı başkente gönderirdi. Vâlilere bütün işlerinde yardım eden nâibleri bulunurdu.127

Eyâletlerde mâlî işlerle, özellikle de gelirlerin tespit edilmesiyle ilgilenen ve hâce adı verilen bir muhâsebeci bulunmaktaydı.128 Hâce, resmî olarak vâliye bağlıydı, fakat uygulamada onun tayini doğrudan hükümdar tarafından yapıldığından ve vezîre karşı sorumlu olduğundan hâce çoğu zaman vâliye eşit ya da ondan daha yüksek bir otoriteye sahip olabilirdi. Büyük eyâletlerde ise, hâcelerin vezîr olarak adlandırıldıkları anlaşılmaktadır.129 Taşra teşkilâtında çalışan âmillerin görevi ise, vergi

tahsil etmekti. Âmillerin bundan başka vergilerin hesaplanmasıyla da görevliydiler.130 Yaptıkları iş, devlet mâliyesini doğrudan ilgilendirdiği için âmiller Dîvân-ı Vezâret'e karşı sorumluydular. Kaynaklarda adları genellikle âmiller ile birlikte anılan mutasarrıf, muhassıl, gümâşte ve kârkonlar da vergilerin toplanmasında görev yapmaktaydılar.131 Uhdedârân-ı defâtir ve nüvîsendegân132 adı verilen kâtibler ise, vergi kayıtlarını tutmaktaydılar.

Merkez teşkilâtında olduğu gibi taşra teşkilâtında da müşrifler görev yapmaktaydılar.133 Müşrif, çiftçilerin ürünlerine bakıp devletin ürün üzerindeki payını tespit eden bir müfettişti. Kasabalarda görev yapan serheng yani çavuşun görevi, emirleri çavdhûri, mukaddem ve hût adları verilen Hindû köy idarecilerine iletmek ve gerektiğinde onları kasabalardaki dîvânlara (divânhâ-yı kasabât) getirmekti.134 Bir eyâletin alt birimi olan şıkkın idaresinden şıkdâr sorumluydu. Şıkdârlar taşra teşkilatında önemli bir yere sahiptiler ve çeşitli görevleri vardı. İdaresi altındaki şıkta güvenlik, huzur ve barışı sağlamak, âmillere verginin toplanmasında yardım etmek, gerektiğinde isyankâr hareketlerde bulunan Hindû köy ağalarına karşı mücadele etmek için âmillere askerî destek vermek şıkdârın başlıca görevlerindendi.135 Şıklarda sivil ve idârî işler şıkdârın sorumluluğu altında iken hukukun uygulanması ve düzenin sağlanması ile fevcdârlar uğraşmaktaydılar.136 Emîr-i sadeler ise, büyük ihtimalle yüz köyün birleşmesinden meydana gelen "sade"lerin idaresinden sorumlu olan askerî görevlilerdi. Emîr-i sadelerin idarelerindeki yerlerde vergi tahsil işleriyle de ilgilendikleri anlaşılmaktadır.137 Köylerde ve köylerin meydana getirdiği pergenelerde Hindû memurlar da görev yapmaktaydılar. Bunlardan çavdhariler138 yüz köyün birleşmesinden meydana gelen ve "sade" adı verilen idârî birimin Hindû reisi olarak tanımlanmaktadırlar.139 Köy reisleri olan hûtlar verginin tespiti ve

toplanmasında devlete yardımcı olan âmiller idiler.140 Kaynaklarda adı geçen mukaddemler de Hindû kökenli idarecilerden idi.141 Bu memurlardan başka köylerde tarım ürünlerinin kayıtlarını tutan ve bunlardan alınacak vergileri hesaplayan “petvârî” adı verilen köy muhâsebecileri görev yaparlardı.142

Taşradaki kalelerin idaresi ve korunmasından kûtvâller sorumluydular. Kûtvâller başkette olduğu gibi taşra teşkilâtında da şehirlerde düzen, huzur ve güvenliğin sağlanması için çalışırlardı. Kalelerdeki hapishâneler de kûtvâlin denetimi altındaydı.143 Muhtesibler ise, görevli bulundukları şehirlerde Müslümanların İslâm dininin yasakladığı şeyleri yapmalarına engel olurlardı. Açık yerlerde içki içenler, Ramazan ayında alenen bir şey yiyip içen kimseler, sokakları kapatan esnaflar, genel ahlâk kurallarına uymayanlar muhtesibe hesap vermek zorundaydılar. Muhtesibler ayrıca taşradaki esnâf ve tüccarları teftiş ederlerdi.144 Şahneler ise şehirleri korumak ve şehirlerde âşâyiş ve huzuru sağlamakla görevli idiler. Bu yüzden şahnelerin emirleri altında belli sayıda asker bulunurdu.145

Askerî Teşkilât

Delhi Türk Sultanlığı’nda ordunun başkumandanı sultan idi ve seferleri bizzat idare ederdi. Fakat sultanın herhangi bir sebeple başkentte bulunması gereken zamanlarda sefere çıkacak ordunun idaresi için bir baş kumandan (serleşker) tayin ederdi. Orduyu seferin yapılacağı yere sevk etmek ve seferi yönetmek ordu kumandanının başlıca görevlerindendi.146

Orduyu Meydana Getiren Unsurlar: Delhi Türk Sultanlığı ordusunu oluşturan unsurlar kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki, sultanlık ordusunun önemli bölümünü eyâlet askerleri oluşturuyordu. Eyâletlerdeki askerlere, “haşem-i etrâf” denilmekteydi. Delhi’de bulunan askerlere ise “haşem-i kalb”, “leşker-i kalb”, “efvâc-ı kalb” veya “haşem-i hazret” adları verilirdi. Bunlardan saray ve hükümdarı

korumakla görevli olanlara “haşem-i hâss” veya “hâssa-i hayl” denirdi. Hâssa-i haylı hükümdarın memlûkleri (bendegân-ı hâss) ve candâr, silâhdâr gibi muhâfız grupları meydana getirmekteydi.147 Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk zamanında merkez kuvvetlerini (haşem-i hazret) Düâb, Sâmâne, Dîpâlpûr, Multân, Lâhor ve diğer bazı iktâlardaki askerler meydana getirmekteydi. Bedâûn, Kannevc, Eved, Cavnpûr, Bihâr, Tirhut, Mahoba, İrîc, Çanderi ve Dhâr’daki askerler ise, eyâlet kuvvetlerini oluşturuyordu.148 Orduyu oluşturan ikinci önemli unsur gulâmlar (memlûkler) idi. Eski İslâm devletlerinde ordu, saray ve idârî teşkilâtta çalıştırılan köle ve esirlere gulâm denilirdi.149 Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin hemen hepsinde görülen gulâm sistemi, Delhi Türk Sultanlığı’nda da yaygın olarak uygulanmıştır. Bu sistem Gurlular ve onların memlûkluktan yetişme Türk asıllı kumandanları vâsıtasıyla Hindistan’a intikal etmiştir. Delhi Türk Sultanlığı’nın saray ve askerî teşkilâtı önemli ölçüde gulâmlara dayanmaktaydı. Hattâ Celâleddîn Fîrûz-Şâh Halacî devrine kadar hüküm süren Delhi sultanlarının hepsi gulâm veya gulâmların soyundan idiler. Bunlar arasında Delhi Sultanlığı’nın kurucusu Kutbeddîn Aybeg, Sultan İltutmuş ve Sultan Balaban’ı sayabiliriz.150 Gulâmlar öncelikle küçük saray memuriyetlerine tayin edilirler ve eğer başarılı olurlarsa belli bir süre sonra daha yüksek mevkilere getirilirlerdi.151

Özellikle Sultan İltutmuş ve Sultan Balaban Devirlerinde Türk kökenli gulâmların Selçuklu saraylarında olduğu gibi çeşitli üst düzey görevlerde bulundukları ve eyâlet vâliliklerine kadar yükseldikleri görülüyor. İltutmuş’un memlûklerinden “çihilgân” adı verilen kırk tanesi onun çocuklarının zayıflıklarından da faydalanarak devlet işlerine tamamen hâkim duruma gelmiş, hattâ istedikleri hükümdarı tahta çıkartacak ve istedikleri görevliyi tayin ettirebilecek derecede güçlenmişlerdi.152 Delhi sultanlarının hizmetinde bulunan gulâmların sayısı hakkında

kaynaklardan bazı rakamlar elde edebiliyoruz; meselâ Halacîlerden Sultan Alâeddîn Muhammed’in 50.000 gulâmı vardı.153 Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk’un ise, 20.000 Türk gulâma sahip olduğu kaydedilmektedir.154 Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk zamanında gulâm sistemi büyük ölçüde gelişme gösterdi. Başkent ve eyâletlerdeki gulâmların sayısı Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk devrinde 180.000’i buluyordu.155

Delhi Türk Sultanlığı ordusunu başta Türkler olmak üzere Hint, Afgan, İran (Tâcik) ve Moğol kökenli askerlerden meydana geliyordu. Söz gelişi, Sultan Kutbeddîn Aybeg’in ordusunda Türk, Gurlu, Horasanlı, Halaç ve Hintli askerler vardı.156 Sultan Kutbeddîn Halacî’yi öldürüp Delhi’de tahta çıkan hükümdar Nâibi Nâsıreddîn Hüsrev-Şâh’a karşı ilerlediği sırada Dîpâlpûr Valisi Gıyâseddîn Tuğluk’un ordusunda Oğuz, Moğol, Tâcik, Afgan, Anadolulu (Rûmî), Horasanlı ve Rus askerler bulunuyordu.157 Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk zamanında ise, Delhi Türk Sultanlığı ordusu Türk, Hıtaylı, İranlı ve Hintli askerlerden meydana gelmekteydi.158

Ordudaki Sınıflar: Delhi Türk Sultanlığı ordusu atlı askerler, yaya askerler ve filler olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktaydı. Atlı askerler ordunun önemli bölümünü teşkil ederlerdi. Tam teçhizatlı atlı askere “müretteb” kendi atları haricinde bir yedek atı bulunanlara ise “dü-espe” adı verilmekteydi.159 Sultan Nâsıreddîn Mahmûd-Şâh zamanında (1246-1266) orduda 50.000 atlı asker (süvâr) vardı.160 Sultan Balaban Devri’nde atlı askerlerin 6-7 bin kadarı başkent Delhi’de bulunurdu.

Diğerleri ise büyük ihtimalle Moğol akınlarına karşı kuzeybatı sınırındaki eyâletlerde görevlendirilirlerdi. Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh yaptığı ekonomik ve idarî düzenlemeler sâyesinde ordusundaki süvâri sayısını 475.000’e çıkartmayı başarmıştı. Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk zamanında yapılan sayımda orduda 370.000 atlı asker olduğu görülüyor.161 Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk Devri’nde orduda memlûkler hâriç 80-90.000 atlı

asker bulunmaktaydı.162 Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk'un 1388'de ölümünden sonra çıkan taht kavgaları orduyu da önemli ölçüde zayıflatmış ve asker sayısı önemli ölçüde azalmıştı. Nitekim Tuğluklulardan Sultan Nâsıreddîn Mahmûd-Şâh, 1398 yılında Emîr Timûr'un ordusuyla karşılaştığı zaman ordusunda sâdece 10.000 atlı asker ve 20.000 piyâde bulunuyordu.163

Ordudaki yaya asker (piyâde) sınıfının büyük çoğunluğu Hindûlardan meydana gelirdi. Yaya askerlere pâyk (peyk) adı da verilirdi. Bunlar genellikle iş arayan ve at satın alacak maddî gücü olmayan Hindistanlılar veya köleler olurlardı. Sultan Nâsıreddîn Mahmûd-Şâh Devri'nde orduda 200.000 yaya asker bulunuyordu.164

Delhi Türk Sultanlığı ordusunda fillerin ayrı bir önemi vardı. Savaş sırasında fillerin üzeri zırhla kaplanır, dişlerine kesici âletler bağlanır ve üzerlerine de içinde okçular veya patlayıcı ve yanıcı maddeler atan adamlar bulunan büyük tahtırevânlar ('amârî) konurdu. Filler ayrıca düşman saflarını yarmak ve düşman askerlerinin mâneviyatlarını bozmak için kullanılırlardı.165 Dekken, Sultan Alâeddîn Halacî tarafından fethedilinceye kadar ordunun başlıca fil kaynağı Bengal idi. Bengal'e tayin edilen vâliler her yıl belli sayıda fili Delhi'ye göndermek zorundaydılar.166 Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk zamanında ise, orduda 3.000 fil bulunuyordu.167 Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk, ikinci Leknevti seferine çıktığında ordusunda 470 fil, Tatta seferi sırasında ise 480 fil vardı. Filler ayrıca ordudaki askerlerin bir nehri geçmesi sırasında akıntının gücünü kesip askerlerin boğulmalarını önlemek için kullanılmaktaydılar.168

Kaynaklardaki bilgilerden Delhi Türk Sultanlığı ordusunda ayrıca tîğzen (kılıç kullanan), hançerkeş (hançer kullanan), tîrzen, tîrendâz (okçu), nîzedâr, harbe endâz (mızrak kullanan), teberzen (baltacı), mancınıkdâr (mancınık kullanan) gibi çeşitli askerî sınıflar bulunduğu anlaşılıyor.169 XIV. yüzyıldan itibaren görülen neftendâz, ra'dendâz, âteşendâz, tahşendâz

gibi sınıflar ise, fillerin üzerinden düşman üzerine yanıcı ve patlayıcı maddeler atan askerlerden meydana geliyordu.

Ordudaki Rütbeler: Delhi Türk Sultanlığı ordusu diğer Müslüman-Türk devletlerinde olduğu gibi onlu sisteme göre düzenlenmişti. Ordudaki en küçük rütbeli kumandan on kişinin kumandanı olan ser-i hayl (sâhib-i hayl, hayldâr) idi. Her sipehsâlârın idaresinde 10 ser-i hayl, her emîrin idaresinde 10 sipehsâlâr, her melikin idaresinde 10 emîr ve her hânın idaresinde 10 melik bulunuyordu. Buna göre, hân 100.000, melik 10.000, emîr 1.000 ve sipehsâlâr ise 100 askere kumanda etmekteydi.170

Ordunun Savaş Düzeni: Ordu savaşta üç ana bölüme ayrılırdı. Bunlar, merkez (kalb, kalbgâh), sağ kol (meymene) ve sol kol (meysere) idi. Bunlara ilâve olarak öncü (mukaddeme) ve artçı (sâka) birlikleri vardı.171 Kuşatma sırasında ise ordu kuşatılan kalenin etrafına yerleştirilir, siperler kazılır, kum torbalarından barikatlar hazırlanırdı.172 Düşmanın ânî hücumlarından korunmak amacıyla ordugâhın etrafına hendekler kazılır veya ordunun bulunduğu yerin çevresi “kat-ghar”denilen tahtadan geçici bir kale kurulurdu.

Orduda Kullanılan Silâhlar: Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan başlıca silâhlar ok ve yay, kılıç, mızrak idi. Ok ve yay hem meydan savaşlarında hem de kuşatmalarda oldukça yaygın olarak kullanılan silâhlardandı. Özellikle uzak mesâfelerdeki hedeflere karşı oklar çok etkili oluyordu.173 Savaşlarda yanan oklar da kullanılırdı.174 Orduda kullanılan önemli silâhlardan birisi de kılıç idi.175 Şekil ve kalitelerine göre birçok çeşidi olan kılıçların en iyisi ve keskini Hindistan’da yapılanlar (şemşîr-i Hindî) idi. Delhi Türk Sultanlığı ordusunda kullanılan diğer bir silâh türü mızrak (nîze)176 idi. “Harbe” denilen kısa mızraklar ise daha çok hükümdar muhâfızları tarafından kullanılmaktaydılar. Ayrıca balta, naçah, gürz ve hançer de orduda kullanılan silâhlardan idi. Taş atmak için

kullanılan bir silâh da felâhen yani sapan idi. Delhi Türk Sultanlığı ordusunda hafif savunma silâhlarından zırh ve kalkan da kullanılmaktaydı.177

Orduda kullanılan ağır silâhların başında mancınık, arrâde ve magribî178 gelmekteydi. Mancınık ve magribî ağır taşlar, bir tür hafif mancınık olan arrâde ise daha hafif taşlar atmak için kullanılırdı.179 Kuşatmalarda kullanılan başka savaş âletleri de vardı. Bunlardan biri olan "gergeç" askerlerin kale duvarlarına çıkmasını sağlayan hareketli iskele idi.180 Çok müstahkem kaleler kuşatılırken genellikle "sâbât" ve "pâşîb"181 adı verilen istihkâmlar kurulması gerekirdi. Sâbât kaleyi kuşatanları, duvarlarda gedik açmak için çalışırlarken veya kalenin içine mancınıklarla atış yaparken koruyan üstü kapalı geçitlerdi.182 Pâşîb ise, yüz kadar askerin yanyana ilerleyebileceği genişlikteki istihkâm idi. Pâşîb genellikle kum torbaları üst üste konularak yapılır ve kale surlarının yüksekliğinde olurdu.183 Kuşatmalarda lağım kazma yöntemine de başvurulurdu.184

Askerlerin Maaşı: Askerler başlangıçta geçimlerini kendilerine tahsis edilen iktâlardan sağlamaktaydılar. Ancak bu sistemin suistimallere yol açması sebebiyle sonraları askerlere maaş ödenmeye başlanmıştı. İktâlardan ise daha çok yüksek rütbeli ordu kumandanları faydalanmaya devam etmişlerdi. Sultan Alâeddîn Halacî Devri'nde tam teçhizatlı bir süvârinin bir yıllık maaşı 234 tenge idi. Ancak fiyatların devlet tarafından kontrol edilmediği zamanlarda maaşlar da artmıştı. Sultan Muhammed-Şâh Tuğluk Devri'nde askerlere yıllık 500 tenge maaş veriliyordu. Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk iktâ sistemini tekrar geçerli hale getirmişti. Bu hükümdar zamanında vechî denilen devamlı askerler maaşlarını kendilerine verilen adı verilen belgeyi (ıtlâk) göstererek iktâlardan alırlardı. Gayr-i vechî denilen

ve sefer zamanlarında orduya alınan askerler ise maaşlarını devlet hazinesinden alırlardı.185

Adâlet Teşkilâtı

Dîvân-ı Mezâlim: Delhi Türk Sultanlığı'nda adâlet teşkilâtı diğer bütün Orta Çağ Türk İslâm devletlerinde olduğu gibi örfî yargı ve şer'î yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Örfî davaların görüldüğü ve karara bağlandığı yargı organı Dîvân-ı Mezâlim idi. Dîvân-ı Mezâlim'e bizzât sultan başkanlık ederdi.186 Ülkede âsâyiş ve huzuru temin etmek, halk arasında adâleti sağlamak hükümdarın başlıca görevlerindendi.187 Sultan bu görevlerini büyük ölçüde Dîvân-ı Mezâlim aracılığıyla yerine getirirdi. Bu amaçla haftada en azından bir gün geniş bir meydanda Dîvân-ı Mezâlim'i toplar, bütün devlet görevlileri ve halkın huzurunda mazlum ve şikâyetçilerin şikâyetlerini dinler, dilekçelerini kabul eder ve davalara bakardı.188 Dîvân-ı Mezâlim'in sultandan sonraki idarecisi emîr-i dâd (dâdbeg) idi. Emîr-i dâd'ın görevi, haklarında şikâyet olan yüksek devlet görevlilerini Dîvân-ı Mezâlim'e çıkarmak ve burada verilen cezâları uygulamaktı.189 Emîr-i dâd ayrıca sultanın olmadığı zamanlarda Dîvân-ı Mezâlim'i toplardı. Delhi'deki emîr-i dâd, ülkedeki bütün emîr-i dâdların âmiri durumundaydı. Emîr-i dâd, yargılamanın yanlış yapıldığı kanaatine varırsa hem doğru karar vermesi hususunda kadıyı uyarabilir hem de davanın daha yüksek bir mahkeme tarafından tekrar görülmesine kadar kararın uygulanmasını erteleyebilirdi.190 Emîr-i dâda işlerinde yardım eden bir nâibi vardı.191 Emîr-i dâd-ı leşker ise, haklarında dava açılan ordu mensuplarının Kâdı-yı leşker başkanlığındaki askerî mahkemeye çıkarır ve bunlara verilen cezâların infâzını sağlardı.192

Dîvân-ı Kazâ: Delhi Türk Sultanlığı'nda hukukî ve şer'î işlere kadılar bakardı.193 Davalarda hükümler Hanefî fıkhına göre verilirdi. Bütün kadıların başı olan Kâdı-yı memâlik (Kâdı'l-kudât), sultandan sonra

ülkedeki en büyük yargıç idi. Kâdı-yı memâlik'in dairesine Dîvân-ı Kazâ-yı memâlik veya Dîvân-ı Kazâ denilirdi.194 Baş kadı yani Kâdı-yı memâlik Delhi'de otururdu. Kâdı-yı memâlik makamında bulunanlar aynı zamanda Sadr-ı Cihân, Sadrü's-sudûr lâkaplarını da taşırlardı.195 Kâdı-yı memâlik bütün şer'î hukuk sisteminin başkanıydı.196 Gerek Dîvân-ı Kazâ-yı memâlik'e gelen gerekse daha alt mahkemelerde çözülemeyip Dîvân-ı Kazâ'ya intikal eden davalara bakmak, Dîvân-ı Mezâlim'de sultana danışmanlık yapmak, taşradaki idarî birimlere kadı ve adlî görevliler tayin etmek, medreselerin, câmilerin ve vakıfların idaresini yürütmek, yardıma muhtaç âlimlere ve seyyid, derviş, evliyâ vs. din büyüklerine maaş bağlanması işlemlerini yapmak Kâdı-yı memâlikin başlıca görevlerindendi.197 Adlî işlerde Kâdı-yı memâlik'e yardım eden bir nâibi bulunurdu.198 Ordudaki adlî işler ve davalarla ise, Kâdı-yı leşker ilgilenirdi. Kâdı-yı leşker aynı zamanda Dîvân-ı Kazâ'nın üyeleri arasında yer almaktaydı.199 Taşradaki şehir ve kasabalarda da kadı ve emîr-i dâd'lar görev yaparlardı.200

Toprak İdaresi

Delhi Türk Sultanlığı'nda topraklar hâlisa ve iktâ olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştı. Bunların yanı sıra mülk, vakıf, idrârât ve in'âm olarak tahsis edilen arâziler de vardı. Doğrudan doğruya hükümdarın tasarrufunda olan arâzilere hâlisa denilmekteydi. Bu tür arâzilerin vergi gelirleri Dîvân-ı Vezâret tarafından toplanırdı. Hükümdar bu arâzilerden bazılarını iktâ olarak da tahsis edebilirdi.201

İktâ, hükümdar veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arâzi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet, işletme yahut faydalanma hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun görülen kimselere tahsis edilmesini ifâde eden bir terimdir.202 Delhi Türk Sultanlığı'nda kendisine iktâ verilen

kimseye mukta‘ veya iktâdâr adı verilirdi.203 Devlete ait olan topraklar, şehirler, kasabalar, köyler devlet erkânına ve kumandanlara hizmetlerine karşılık olmak üzere makam ve rütbelerine göre veriliyor, iktânın büyüklüğü ise takdir edilen maaşla doğru orantılı oluyordu. Devlet tarafından kendisine bu şekilde toprak verilen görevliler, belli sayıda asker beslemek ve gerektiğinde bunlarla savaşa katılmak ve bölgesindeki güvenlik ve huzuru temin etmek zorundaydı.204

Devlete ait veya mülk arâzilerden, vergi gelirlerinin ilmî veya sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis edilen arâzilere ise, vakıf arâzi adı verilmektedir. Vakıf arâziler Sultan Alâeddîn Halacî tarafından hâlisa hâline getirilmiş ancak bu yeni uygulama onun ölümüyle son bulmuştu. Devlet işlerinde İslâm hukukuna önem veren Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk ise önceki devirlerde kamulaştırılan mülk, idrârât gibi arâziler yanında vakıf arâzileri de eski sahiplerine ya da onların vârislerine geri vermişti.

Mîrasçısı kalmayan vakıfların idaresi (tevliyet) vakfın devam ettirilmesi için kadılara verilirdi.205

Delhi Türk Sultanlığı’nda özel mülk şeklindeki arâzilerin varlığına da rastlanmaktadır. Bu tip arâzi sâhibi muhtemelen mülkü üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahip idi. Sultan Alâeddîn Muhammed-Şâh Halacî tahta çıktığında vakıflarda çalışanlara (ehl-i vakf) mülk arâziler vermişti. Fakat Ranthambor seferi sırasında birbiri ardınca çıkan isyanların bir sebebinin de zenginlik olduğunu düşünen Sultan Alâeddîn Halacî’nin bütün mülk arâzileri hâlisa topraklara dâhil etmişti. Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk ise, kendisinden önceki hükümdarlar tarafından hâlisaya dönüştürülen mülk arâzileri eski sahiplerine veya onların mîrasçılarına iâde etmişti.206

1 Minhâceddîn b. Sirâceddîn Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsırî, (nşr. A. Habîbî), Tahran 1984, I, 495; Şems-i Sirâc Afîf, Târîh-i Fîrûzşâhî, (nşr.

Mevlevî Vilâyet Hüseyin), Kalküta 1890, s. 42, 361; İbn Battûta, Rihleti İbn Battûta, (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Rabât 1417 (1997), III, 155, 183-184, 232, (trc. Mehmed Şerif), Seyâhatnâme-i İbn Battûta, İstanbul 1333-1335 (1914-1917), II, 67, 96-97, 148; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l-ebsâr, s. 30; İng. trc., s. 43-44; ayrıca bk. İ. Husain Qureshi, The Administration of the Sultanate of Delhi, Karachi 1958, s. 61.

2 The Campaigns of 'Alâ'u'd-dân KhiljO being the Khazâ'inu'l FutOh (Treasures of Victory) of Hazrat AmOr Khusrau of Delhi, (İng. trc. Muhammad Habib), Madras 1931, s. 44-46; Ziyâeddîn Berenî, Târîh-i Fîrûzşahî, (nşr. Seyyid Ahmed Hân), Osnabrück 19812, s. 36, 174; İbn Battûta, III, 152, 155, 183; trc., II, 65, 67, 97.

3 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 527-528; İbn Battûta, III, 152,; trc., II, 65; Afîf, s. 403. Krş. M. Fuat Köprülü, "Hâcib", V/1, 35; Aydın Taneri, "Hâcib", XIV, 511.

4 İbn Battûta, III, 152, 232, 236; trc., II, 65, 148, 155-156; İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 30; İng. trc., s. 43; ayrıca bk. Qureshi, s. 61-62.

5 Bk. Cûzcânî, I, 487-489, II, 28-29; Berenî Târîh-i Fîrûzşâhî, 24, 36, 195, 337; Afîf, s. 338; İbn Battûta, III, 152-155, trc. II, 65-67; ayrıca bk. K. Saran Lal, History of the Khaljis, Calcutta 1967, s. 160; Qureshi, s. 59.

6 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 31, 143, 158, 274; İbn Battûta, III, 150, 158-159; trc., II, 64-65, 69-70; Afîf, s. 47. Krş. J. Burton-Page, "NakOb", VII, 926.

7 Berenî Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 30, 158; Afîf, s. 229, 233, 357; Nizâmeddîn Ahmed, Tabakât-ı Ekberî, (nşr. B. De), Kalküta 1913, I, s. 91.

8 Ziyâeddîn Berenî, Fetâvâ-i Cihândârî, (İng. trc. Mohammad Habib ve Afsar Umar Salim Khan), The Political Theory of the Delhi Sultanate, New Delhi ts., s. 24.

9 Qureshi, s. 63; Aydın Taneri, "Candâr", DİA., VII, 145.

10 Cûzcânî, II, 8; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 30, 158, 454, 527; ayrıca bk. Qureshi, s. 63; Lal, s. 161.

11 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 30; İbn Battûta, III, 152; trc., II, 65-66; İbn Fazlullâh el-Ömerî, Mesâlikü'l-ebsâr, s. 19, 29; Afîf, s. 338; ayrıca bk. J. Mohan Banerjee, History of Firuz Shah Tughluq, Delhi 1967, s. 84; Şerafettin Turan, "Silâhdâr", İA., X, 646.

12 Cûzcânî, II, 52; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 24. Krş. Qureshi, s. 71; M. Aziz Ahmad, Political History and Institutions of Early Turkish Empire of Delhi, Lahore 1949, s. 194.

13 Berenî, a.g.e., s. 30; Afîf, s. 271; İbn Battûta, III, 71, 246; trc., II, 1, 168.

14 Berenî, a.g.e., s. 582; ayrıca bk. Qureshi, s. 72; M. Aziz Ahmad, s. 364; Banerjee, s. 86.

15 Afîf, s. 318; ayrıca bk. Qureshi, s. 71.

16 Qureshi, s. 71; Banerjee, 131.

17 Emîr Hüsrev Dihlevî, Kırânü's-sa'deyn, (İng. trc. H. M. Elliot-J. Dowson), History of India As Told By Its Own Historians, Delhi 1990, III, 525; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 330, 451.

18 İbn Battûta, III, 155; trc., II, 66; İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 28; İng. trc., s. 40, ayrıca bk. Simon Digby, War Horse and Elephant in the Dehli Sultanate, Karachi 1971, s. 52.

19 Cûzcânî, II, 80; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 424, 574; İsâmî, Hâce Abdülmelik, Fütûhu's-selâtîn, (nşr. Ağa Mehdî Hüseyin), Agra 1938, s. 132; Afîf, s. 189.

20 Bk. İbn Battûta, III, 235; trc., II, 153.

21 Cûzcânî, II, 9, 30; Afîf, s. 297, 454; Yahya b. Ahmed b. Abdullah Sirhindî, Târîh-i Mübârekşâhî, (İng. trc. K. K. Basu), Karachi 1977, s. 141.

22 Qureshi, s. 72; Asri Çubukçu, “Emîr-i Meclis”, DİA., XI, 141; D. Ayalon, “AmOr Madjlis”, EI2, I, 445.

23 Aydın Taneri, “Çâşnigîr”, DİA., VIII, 232.

24 Qureshi, s. 65.

25 Afîf, s. 338; Sirhindî, s. 66; ayrıca bk. Lal, s. 54.

26 Bk. Aydın Taneri, “Çetr”, DİA., VIII, 293-294; P. A. Andrews, “Mizalla”, EI2, VII, 191-195.

27 İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 19; İng trc., s. 29; Taneri, “Çetr”, DİA., VIII, 293.

28 Cûzcânî, II, 21; İsâmî, s. 378, 397; ayrıca bk. Qureshi, s. 65.

29 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 183; Aydın Taneri, “Câmedâr”, DİA., VII, 45.

30 Bk. Berenî, a.g.e., s. 173, 259; Afîf, s. 275, 338.

31 Afîf, s. 369; İbn Battûta, III, 237; trc., II, 157; Tahsin Yazıcı-Mehmet İpşirli, “Ferrâş”, DİA., XII, 408.

32 Bk. Cûzcânî, I, 467; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 171.

33 Afîf, s. 198, 248, 317.

34 M. Aziz Ahmad, s. 341, 356; Lal, s. 159; Sadi S. Kucur, “Debîr”, DİA, IX, 64.

35 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 470; İbn Battûta, III, 209, 235; trc., II, 120, 153; ayrıca bk. Qureshi, s. 88.

36 Cûzcânî, II, 13.

37 Bk. İbn Battûta, III, 187, 235; trc, II, 101, 153.

38 İsâmî, s. 353; İbn Battûta, III, 201; trc., II, 112; M. Aziz Ahmad, s. 338, 341; Lal, s. 161.

39 Bk. Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 528. İbn Battûta, III, 233-234; trc., II, 150-151.

40 Erdoğan Merçil, “Gaznelilerde Bir Saray Memuriyeti: Resuldârlık”, VIII. Türk Tarih Kongresi-Bildiriler, Ankara 1981, II, 703-708-709; Mehmet İpşirli, “Elçi”, DİA., II, 6-7.

41 İbn Battûta, III, 160; trc., II, 71; Krş. M. Aziz Ahmad, s. 341.

42 İbn Battûta, III, 143; trc., II, 61; Afîf, s. 331; ayrıca bk. Banerjee, s. 83.

43 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 201; Banerjee, s. 131; Qureshi, s. 156.

44 Bk. Berenî, a.g.e., s. 352; Afîf, s. 279; Sirhindî, s. 132, 142.

45 İbn Battûta, III, 180; trc., II, 92.

46 İbn Battûta, III, 137; trc., II, 52; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 406; ayrıca bk. Qureshi, s. 64.

47 İbn Battûta, III, 164, 244; trc., II, 74, 165.

48 İsâmî, s. 305.

49 Emîr Hüsrev Dihlevî, Deval Rani ve Hızır Hân, (nşr. Muhammed Vefâ Bakâyef), Duşanbe 1975, s. 114, 249; a. mlf., Nuh Sipihr, (nşr. Muhammed Vâhid Mirzâ), Kalküta 1950, s. 399; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 160-161, 198; İsâmî, s. 214; ayrıca bk. A. Arazi, “SâkO”, EI2, VIII, 883.

50 Emîr Hüsrev, Nuh Sipihr, s. 364, 390; Berenî, a.g.e., s. 160-161, 199.

51 Bk. İbn Battûta, III, 244; trc., II, 165.

52 İbn Battûta, III, 125.

53 İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 16; İng. trc., s. 26; Afîf, s. 317; ayrıca bk. Qureshi, s. 71-72.

54 Cûzcânî, II, 18; Qureshi, s. 72.

55 Qureshi, s. 65; M. Aziz Ahmad, s. 338.

56 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 128; Nizâmeddîn Ahmed, I, 103.

57 İbn Battûta, III, 103, 209, 217; trc., II, 25, 119, 130.

58 İbn Battûta, III, 127; trc., II, 43.

59 Bk. Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 153, 337.

60 Afîf, s. 94, 426.

61 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 429-431; Afîf, s. 222-223, 237-238; ayrıca bk. Banerjee, s. 78.

62 Fahr-i Müdebbir Mübârekşâh, Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâ'a, (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran 1346 hş. (1967), s. 129; Afîf, s. 333, 337-342, 346-347; ayrıca bk. M. Aziz Ahmad, s. 347; Banerjee, s. 78.

63 Afîf, s. 123, 198, 431.

64 Afîf, s. 91, 271, 460-461.

65 Cûzcânî, II, 58; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 85; Afîf, s. 340-341, 467; İbn Battûta, III, 23; İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 16.

66 Bk. Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 247, 337, 558; Afîf, s. 512-513; ayrıca bk. M. Aziz Ahmad, s. 357.

67 Bk. M. Aziz Ahmad, s. 358.

68 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 358-361, 580; Afîf, s. 512-513. Krş. Qureshi, s. 85, 175; Banerjee, s. 82.

69 Berenî, a.g.e., s. 153; ayrıca bk. Qureshi, s. 86-87; M. Aziz Ahmad, 356-357.

70 Bk. Cûzcânî, I, 456, 458; Berenî, a.g.e., s. 24, 91, 337, 424, 528.

71 Berenî, a.g.e., s. 439, 470; Afîf, s. 151, 454.

72 Cûzcânî, II, 83; Berenî, a.g.e., s. 114-116; İsâmî, s. 116; Campaigns of Alâ'u'ddOn KhiljO, s. 79, 82; ayrıca bk. Qureshi, s. 137; Lal, s. 158; Banerjee, s. 81.

73 Berenî, Fetâvâ, s. 23; a. mlf., Târîh-i Fîrûzşahî, s. 101-102.

74 Emîr Hüsrev Dihlevî, Hazâ'inü'l-fütûh, (İng. trc. Wahid Mirza), Lahore 1975, s. 62, 65; a. mlf., Kırânü's-sa'deyn, İng. trc. Elliot-Dowson, III, 526-527; Berenî, Fetâvâ, s. 24; a. mlf., Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 60, 62, 102, 114, 171, 319, 438, 581; Afif, s. 60, 301; ayrıca bk. Banerjee, s. 81.

75 Afîf, s. 299-300; ayrıca bk. Qureshi, s. 137; M. Aziz Ahmad, s. 352.

76 Bk. Fahr-i Müdebbir, Âdâbü'l-harb, s. 276; Berenî, Târîh-i Fîrûzşahî, s. 438, 553.

77 Berenî, aynı yer; Afîf, s. 300-301.

78 Fahr-i Müdebbir, Âdâbü'l-harb, s. 276. Krş. Qureshi, s. 137.

79 Bk. Fahr-i Müdebbir, aynı yer; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 60-62, 85, 115-116; Afîf, s. 301.

80 Afîf, s. 419-420, 458, 460, 466, 482, 485; Nizâmeddîn Ahmed, I, 229.

81 Afîf, s. 466.

82 Cûzcânî, I, 494; İbn Battûta, III, 235; trc., II, 153; Afîf, s. 414, 420.

83 Cûzcânî, I, 456, 458; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 169; Afîf, s. 414, 419; Sirhindî, s. 27, 65.

84 Afîf, s. 409, 420, 482; Krş. Qureshi, s. 84.

85 İbn Battûta, III, 235; trc., II, 153.

86 Afîf, s. 409, 419-420, 461, 465-466, 482; Krş. Qureshi, s. 84.

87 Qureshi, s. 89; Syyed Sabahuddin, "The Postal System During the Muslim Rule in India", İslâmic Culture, XVIII/4, Hyderabad 1944, s. 271; M. Fuad Köprülü, "Berîd", İA., II, 547.

88 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 379, 390; Afîf, s. 419.

89 Bk. Cûzcânî, I, 492, II, 74, 77, 88; Emîr Hüsrev, Nuh Sipihr, s. 188; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 284-287, 384-385, 556-557; İbn Battûta, III, 72, 167, 173, 228; İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 32; İsâmî, s. 441, 517.

90 Mende, Hintçe'de çarşı veya pazar anlamına gelmektedir. Bk. Nizâmeddîn Ahmed, I, 158.

91 Emîr Hüsrev, Hazâ'in, s. 9;; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 305, 308.

92 Hasan Nizâmî, Tâcü'l-me'âsîr, İng. trc., Elliot-Dowson, a.g.e., II, 228; İbn Battûta, III, 72, 228; trc., II, 2-3, 144.

93 Bu kelime Sanskritçe “koşucu” anlamına gelen dhâvek’ten gelmektedir. Bk. Sabahuddin, a.g.m., s. 271.

94 Cûzcânî, I, 446, II, 15, 44; Emîr Hüsrev, Deval Rani ve Hızır Hân, s. 236; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 88, 139, 195, 330; İbn Battûta, III, 72; İsâmî, s. 146, 161, 328, 406; Afîf, s. 60, 173, 219.

95 İbn Battûta, III, 72, 134-135; trc., II, 2, 50; Berenî, a.g.e., s. 330-331, 447.

96 Cûzcânî, II, 44; Berenî, a.g.e., s. 88; İsâmî, s. 203-204; Afîf, s. 501.

97 Berenî, a.g.e., s. 330-331.

98 Bk. Emîr Hüsrev, Hazâ’in, s. 41, 43, 75; Berenî, a.g.e., s. 368, 381-382, 391.

99 Cûzcânî, I, 463, 468; Berenî, a.g.e., s. 26, 131, 171; Sirhindî, s. 26, 31, 55-56.

100 Qureshi, s. 94.

101 İbn Battûta, III, trc., II, 99; ayrıca bk. M. Husain, s. 219; R. Levy ve M. Cavid Baysun, “Musâdere”, İA., VIII, 673-677, ayrıca krş. Qureshi, s. 200.

102 Berenî, Târîh-i Fîrûzşahî, s. 288, 429.

103 Re’îs kaynaklarda Emîr-i bâzâr, Emîr-i şehr, Re’îs-i şehr, Re’îs-i bâzâr isimleriyle de geçmektedir. Bk. Berenî, a.g.e., s. 33, 174; Afîf, s. 290; Nizâmeddîn Ahmed, I, 78, 160.

104 Berenî, a.g.e., s. 316-318; İbn Battûta, III, 130; trc., II, 46; Campaigns of the Alâ’u’ddOn KhiljO, s. 9.

105 Emîr Hüsrev, Hazâ’in, s. 9; Berenî, Fetâvâ, s. 36; a. mlf., Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 315-319; ayrıca bk. Qureshi, s. 169.

106 Cûzcânî, I, 452; Berenî, a.g.e., s. 280-281; ayrıca bk. M. Aziz Ahmad, s. 365.

107 Berenî, a.g.e., s. 497, 498-499. Krş. Qureshi, s. 128.

108 Afîf, s. 271, 349-350, 359-360; ayrıca bk. Banerjee, s. 83.

109 İbn Battûta, III, trc., 133, 136; II, 48, 51.

110 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 122; Afîf, s. 494-497, 504-507; ayrıca bk. Banerjee, s. 100-101.

111 Cûzcânî, I, 467, 490; Berenî, a.g.e., s. 111; İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 16.

112 İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 17; İng. trc., s. 27; ayrıca bk. Qureshi, s. 190; Banerjee, s. 77.

113 Cûzcânî, I, 467, 490; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî; Afîf, s. 286; ayrıca bk. Qureshi, aynı yer.

114 İbn Battûta, III, 152, 229; trc., II, 66, 145-146.

115 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 247.

116 Cûzcânî, I, 440; Berenî, a.g.e., s. 111, 247, 348-350, 558, 580-581; Afîf, s. 240-241, 514.

117 Cûzcânî, I, I, 422, 433, 446, II, 9, 10, 15, 63.

118 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 60-63.

119 İbn Battûta, IV, 25, trc, II, 196.

120 Banerjee, s. 115-116.

121 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 85. Krş. Iqtidar Husain Siddiqi, “Position of Shiqqdar Under the Sultans of Delhi”, İslâmic Culture, XLI/4, Hyderabad 1967, s. 234.

122 Afîf, s. 295; ayrıca bk. C. C. Davies, “Pargana”, EI2, VIII, 270-271.

123 İbnBattûta, III, 228; trc., II, 145.

124 Berenî, Târîh-i Fîrûzşahî, s. 556; ayrıca bk. W. H. Moreland, The Agrarian System of Moslem India, Delhi 1968, s. 220-221; Qureshi, s. 200.

125 Banerjee, s. 104.

126 Tâcü’l-me’âsir, Süleymaniye Küt., Lala İsmail Paşa 299, vr. 3b-8a; ayrıca bk. Krş. Qureshi, s. 198.

127 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 38, 85, 170, 430-431, 469; İbn Battûta, III, 218, trc., II, 131; Afîf, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 219; ayrıca bk. Andrè Wink, Al-Hind, Making of the Indo-İslâmic World, II, The Slave Kings and the İslâmic Conquest 11th-13th Centuries, Leiden l997, II, 213; Moreland, s. 220.

128 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 36-38; Peter Jackson, The Delhi Sultanate A Political and Military History, Cambridge 1999, s. 100; ayrıca krş. Qureshi, a.g.e., s. 200-201.

129 Berenî, a.g.e., s. 428. İbn Battûta, (III, 201, 245; trc., II, 167), ise, hâceye “vâli’l-harâc” adını verir.

130 Berenî, a.g.e., s. 287, 430, 469; İbn Battûta, III, 157, trc., II, 67; Afîf, s. 138, 183.

131 Berenî, a.g.e., s. 287-289, 431, 513, 588; Afîf, s. 183, 221-222, 341; İbn Battûta, III, 228, trc., II, 145.

132 Berenî, a.g.e., s. 38, 288, 556.

133 Berenî, a.g.e., s. 38-39, 288, 556.

134 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 288; ayrıca bk. Qureshi, a.g.e., s. 209.

135 Berenî, a.g.e., s. 337, 479, 498; ayrıca bk. Siddiqi, “Position of Shiqqdar”, s. 237.

136 Berenî, a.g.e., s. 479; İsâmî, s. 516; A. S. Bazmee Ansari, “Fevcdâr”, DİA., XII, 504; T. W. Haig, “Fevcdâr”, İA., IV, 584.

137 Berenî, a.g.e., s. 488, 501, 503-504; Afîf, Târîh-i Fîrûzşahî, s. 501-502.

138 Berenî, a.g.e., s. 106, 288.

139 İbn Battûta, III, 228; trc., II, 145.

140 Berenî, Tarîh-i Fîrûzşâhî, s. 287-288, 291, 324, 475, 479; Afîf, s. 37; ayrıca bk. Qureshi, s. 207.

141 Bk. Hasan Nizâmî, Tâcü'l-me'âsir, İng. trc. Elliot-Dowson, a.g.e., II, 216; Emîr Hüsrev, Hazâ'in, 45, 64; Berenî, Tarîh-i Fîrûzşâhî, s. 106, 288, 291, 324, 430; Sirhindî, s. 141.

142 Berenî, a.g.e., s. 288; Moreland, s. 276.

143 Cûzcânî, I, 54, 448; Berenî, a.g.e., s. 302; Afîf, s. 118, 122; İbn Battûta, III, 133, 136, trc., II, 48, 51.

144 Emîr Hüsrev, Hazâ'in, s. 9; Berenî, Fetâvâ, s. 4, 6, 35; ayrıca bk. Qureshi, s. 163-164.

145 Cûzcânî, II, 11.

146 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 251.

147 Cûzcânî, I, 495, II, 89; Berenî, a.g.e., s. 59; ayrıca bk. Qureshi, s. 139-140.

148 Afîf, s. 237-238.

149 Erdoğan Merçil, "Gulâm", DİA., XIV, 178.

150 Merçil, "Gulâm", XIV, 184.

151 Qureshi, s. 67.

152 Cûzcânî, I, 460-462, 487-489; Sirhindî, s. 25; M. Aziz Ahmad, s. 200-203.

153 Bk. Afîf, s. 272.

154 İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 13; İng. trc., s. 22. İbn Battûta, III, 162; trc., II, s. 72.

155 Afîf, s. 270-271; ayrıca bk. Qureshi, s. 68.

156 Fahr-i Müdebbir, Târîh-i Fahreddîn Mübârekşâh, s. 33.

157 M. Akram Makhdoomee, "The Art of War in Medieval India", İslâmic Culture, XI, (1937), s. 466.

158 İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 13, İng. trc., s. 21: ayrıca bk. Makhdoomee, a.g.m., s. 466.

159 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 303; ayrıca bk. Qureshi, s. 141.

160 Cûzcânî, II, 83.

161 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 52, 477; Abdullah Vassâf, Târîh-i Vassâf (Tezciyetü'l-emsâr ve Tezciyetü'l-âsâr), Bombay 1269 (1852), IV, 528; Muhammed Kâsım Hindûşâh Firişte, Gülşen-i İbrâhimî, Kanpûr 1884 (taşbasma), s. 114. Krş. Digby, s. 24.

162 Afîf, s. 115, 197, 298. Krş. Banerjee, s. 130.

163 Nizâmeddîn Şâmî, Zafernâme, (çev. Necati Lugal), TTK yay., Ankara 1949, s. 229.

164 Cûzcânî, II, 83; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 273, 376-377; Qureshi, s. 143-144.

165 Emîr Hüsrev, Hazâ'in, s. 59; İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 13, 28; İng. trc., s. 22, 40; Nizâmeddîn Şâmî, s. 229; ayrıca bk. Qureshi, s. 142.

166 Qureshi, s. 143.

167 İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 13; İng. trc., s. 22.

168 Afîf, s. 111, 144, 197; ayrıca bk. Qureshi, s. 142.

169 Fahr-i Müdebbir, Âdâbü'l-harb, s. 330-331; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 55, 59, 593; İsâmî, s. 393; İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 28, İng. trc., s. 40.

170 Berenî, a.g.e., s. 145; aynı mlf., Fetâvâ, s. 23-24. Krş. İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 13-14, İng. trc., s. 23.

171 Fahr-i Müdebbir, Âdâbü'l-harb, s. 331-332; Berenî, a.g.e., 260; ayrıca bk. Qureshi, s. 149.

172 Emîr Hüsrev, Hazâ'in., s. 27; a. mlf., Nuh Sipihr, s. 91.

173 Fahr-i Müdebbir, Âdâbü'l-harb, 242-243; ayrıca bk. Makhdoomee, a.g.m., s. 471.

174 Campaigns of Alâ'u'ddOn KhiljO being the Khazâin, s. 60-61; ayrıca bk. Makhdoomee, a.g.m., s. 474.

175 Âdâbü'l-harb, s. 263.

176 Berenî, Târîh-i Fîrûzşahî, s. 329; Campaigns of Alâ’u’ddOn KhiljO, s. 89; İsâmî, s. 393.

177 Fahr-i Müdebbir, Âdâbü’l-harb, s. 242, 262-263, 330, 467, 472; Emîr Hüsrev, Hazâ’in, s. 52; aynı mlf., Nuh Sipihr, s. 95; Berenî, a.g.e., s. 59, 158. Krş. Makhdoomee, a.g.m., s. 478

178 Emîr Hüsrev, Nuh Sipihr, s. 111, 113.

179 Bk. İbn Battûta, III, 162, 232; trc., II, 72, 148.

180 Campaigns of Alâ’u’ddOn KhiljO, s. 66; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 213, 277; ayrıca bk. Qureshi, s. 146; Makhdoomee, a.g.m., s. 476.

181 Emîr Hüsrev, Nuh Sipihr, s. 112-114; Campaigns of Alâ’u’ddOn KhiljO, s. 39, 54, 66; Berenî, aynı yer.

182 Makhdoomee, a.g.m., s. 477.

183 Emîr Hüsrev, Hazâ’in, s. 50; ayrıca bk. Qureshi, s. 146-147.

184 Makhdoomee, a.g.m., s. 477-478.

185 Afîf, s. 296-297, ayrıca bk. Qureshi, s. 155.

186 Berenî, Fetâvâ, s. 55; ayrıca bk. Qureshi, a.g.e., s. 157.

187 Fahr-i Müdebbir, Târîh-i Fahreddîn Mübârekşâh, s. 14.

188 Berenî, Fetâvâ, s. 55; İbn Battûta, III, 183; trc., II, 96-97; İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 30.

189 Cûzcânî, II, 40-41; İbn Battûta, III, 233; trc, II, 150; Berenî, Fetâvâ, s. 4, 7. Krş. Qureshi, s. 161-162.

190 Qureshi, s. 162

191 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 24.

192 Berenî, a.g.e., s. 358.

193 Cûzcânî, I, 469; Berenî, a.g.e., s. 298; Lal, s. 161; s. 222; Qureshi, s. 160.

194 Berenî, Târîh-i Fîrûzşahî, s. 351-352, 580; Afîf, s. 279, 364; ayrıca bk. L. S. Chandel, “The Role of Qazi During Delhi Sultanate”, Early

Medieval State (A Study of Delhi Sultanate), New Delhi 1989, s. 37-39.

195 Berenî, a.g.e., s. 24, 126, 174, 351-352, 379, 428, 527; İbn Battûta, III 103, 119, 184; trc., II, 25, 34, 97; İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 16, İng. trc., s. 25; Afîf, s. 254, 281; Sirhindî, s. 100.

196 Cûzcânî, I, 466, 485.

197 Cûzcânî, I, 470; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 580; İbn Battûta, III, 182-183; trc., II, 95-96; ayrıca bk. Chandel, a.g.m., s. 43-47.

198 Berenî, a.g.e., s. 247, 351.

199 Cûzcânî, I, 451; Berenî, a.g.e., s. 47, 108, 111; Afîf, s. 378; ayrıca bk. Chandel, a.g.m., s. 47.

200 Bk. Cûzcânî, I, 448; Berenî, a.g.e., s. 73, 289, 298, 441; İsâmî, s. 491; ayrıca bk. Banerjee, s. 111-112.

201 Berenî, a.g.e., s. 382, 561; Cengiz Kallek, “Haraç”, DİA., XVI, 85.

202 Mustafa Demirci, “İktâ” DİA., XXII, 43.

203 Cûzcânî, I, 422, 433; Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 60-63; Afîf, s. 396-397.

204 Demirci, “İktâ”, DİA., XXII, 45.

205 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 117; İbn Battûta, III, trc., II, 197.

206 Berenî, Târîh-i Fîrûzşâhî, s. 248, 283, 561.

B. Babür İmparatorluğu

Bâbürlüler: "Hindistan'daki Temürlüler" / Prof. Dr. Enver Konukçu [s.744-760]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Babürlü Padişahları

Hindistan'da ilk büyük siyasi değişiklikleri, Bâbürlüler yaptılar. Önceleri Hindistan'da, Fergana'da saltanat süren Babur, daha sonra Mâvera ün-Nehr'de hâkimiyeti kaybederek, kazaklık durumuna düşünce Afganistan'a geçti. Burası Temürleng'in oğlu Emirzade Cihangir'in Pir Muhammed'e armağan ettiği bölge idi. Hindistan işleri genelde buradan idare edilmişti.1 Babur da, talihi yardımı ile atalarının ülkesine gelmiş ve Kâbil'i merkez edinerek buruda oturmaya başlamıştır.2 1526 yılından itibaren de Hindistan'da yaşamış ve Padişah-ı Hind olarak da tarih edebiyatına geçmiştir. Devletin kuruluşu 1526, yıkılışı ise 1858'dir. Bu tarihten sonra da Hindistan da fiili İngiliz hâkimiyeti gözlenmektedir. Babur, Padişah unvanını alan ilk hükümdardır. Onunla başlayan bu unvan yıkılışa kadar devam etmiştir. Kâbil, Delhi, Agra, Lahor, Fetihbur Sikri'yi başkent olarak kullanmışlardır. 1526 ile 1858 yılarında saltanat süren padişahlar şunlardır.3

Zâhir ed-din Muhammed Babur 1526-1530

Nâsır ed-din Humâyun 1530-1540

(Onbeş yıllık Sûri Sultanları Dönemi)

Humâyun 1555-1556

Celâl ed Din Ekber 1556-1605

Şihâb ed Din Cihângir 1605-1627

Dâver Bahş 1627-1628

Şihâb ed-Din I. Cihân Şâh 1628-1657

Murat Bahş (Gucerat'da) 1657-1657

Şah Şuca (Bengale'de) 1657-1660

Muhy ed-Din Evrengzib Âlemgir 1658-1707

A'zâm Şâh 1707-1707

Kâm Bahş (Dekken'de) 1707-1707

Şâh Alem I. Bahadır Şâh 1707-1712

Azim eş-Şen 1712-1712

Mu'izz ed-Din Cihândar 1712-1713

Ferruhsiyer 1713-1719

Şems ed-Din Refi ed-Derecât 1719-1719

Refi ed-Devle II. Cihân Şâh 1719-1719

Nikû Siyer 1719-1719

Nâsır ed-Din Muhammed 1719-1748

Ahmed Şâh Bahadur 1748-1754

Aziz Şâh 1754-1754

III. Cihân Şâh 1760-1760

Celâl ed-Din Ali Cevher II. Şah Alem 1760-1788

Bidar Baht 1788-1788

II. Şah Âlem (İkinci defa) 1788-1806

Mu'in ed-Din II. Ekber 1806-1837

Sirac ed-Din II. Bahdur Şâh 1837-1858

Hanedan ve Devlet

XIII. yy'da, Moğollar Asya'nın siyasi görünüşünü tamamen değiştirdiler. Türk kabileleri Moğolların önünden Hindistan ve Anadolu'ya çekildiler. Afganistan, Hindistan'a göç eden kabilelerle doldu taştı.

Cengiz'in Türkistan ve Maveraünnehir ve Afganistan'daki halefi Çağataylılardı. Tarmaşirin, Hindistan akınında bulunmuş ve Delhi'ye kadar

ilerlemişti. Onun bu yörelerdeki hatıralarını her zaman nazarı dikkate alan Temür, 1398’de bozulan sukûneti iade için Hindistan’da bulunmuştu.

Temür ile Babur aynı soydan geliyorlardı.

Nizâm ed-Din Sâmi ve Şeref ed-Din Yezdi gibi çağdaş tarihçiler, zafernâmelerinde Temür ve ailesi hakkında Cengiz Han’a ulaşan bir soy kütüğünü belirtmektedirler. Ayrıca, bu hükümdarı, Emir, Sahibkıran, Kişvergüşây-ı Cihan, Emir Timur Güregen, diye de anmışlardır. A. A. Semenov,[4] Gûr-i Mir’deki yazıtta, küregen ifadesinin geçtiğine temasla, Temur’un tam soy kütüğünün burada yer aldığına dikkat çekmektedir. “Temür b. Emir Taragay b. Emir Bargul b. Emir Aylangir b. Emir İcil b. Emir Karaçar Noyan b. Emir Sugucincin b. Emir İrdamcı Barulas b. Kaçulay b. Emir Tumanay Han… Cengiz Han ile akrabalık, burada küregenlik yolu ile başlamaktadır: Emir Kaçulay ve Törün Emir İrdamcı Barulas (Barlas) ”. Barlas tanınmış ve hânedan ile akrabalık tesis etmiş bir kabile idi. Damatlık yani küregenlik yolu ile görüldüğü gibi soy kütüğü Emir Temür e kadar inmektedir. Z.V. Togan’a göre, “1370-1506 seneleri arasında Mâverâ ün-Nehr, hatta bazen tekmil Çağatay Ulusu, Çağatay Hanlarının idaresinden çıkarak Barlas Ekiri Temür Bek ve oğulları idaresinde idi.”[5]

Nizam ed-Din Şâmi de Barlaslardan bahsetmekte “Bunların ileri geleni, Barlas kavminden olan Karaçar’ dı. Bu, Sahibkıran’ın büyük atasıdır. Çağatay’ın kutlu neslini İran ve Turan’ın hatta yeryüzünün meskun yerlerinde devlet sahibi yaptı. Nüfuzunu yaydı ve yerleştirdi.”[6] Barlasların bilindiği gibi Türk kolu ile onun ve Temür’un yükselişini sağlamışlardır. Temür bu aileden gelmekle ve küregen olmakla her zaman iftihar etmiştir.

Cihân fatihi olarak 1406’da hayata veda edip onun halefleri Şahruh, Uluğ Bey, Abdullatif, Abdullah, Ebu Sa’id ve Hüseyin Baykaradır.[7]

Her zaman böylesine büyük bir devlet adamının neslinden gelmekle iftihar etmiş olan Babur ile Temür arasındaki aile bağı da şöyledir. Ömer Şeyh b. Ebu Said b. Mehmed b. Miranşâh b. Temür. Babur'un babası, Kutluğ Nigar Han ile evli olan Ömer Şeyh Mirza'dır. Onun zamanında Çağatay Han'ın yurdunda hâkim Yunus Han idi ve Moğol ulusunun önde gelen liderlerindendi.8

Babur, 1526'da, Hindistan tahtında hükümdardır. Ancak kurulan devletin adı belli değildir. Para ve yazıtlarda da açıklayıcı bilgilere rastlanmamaktadır.

Bazı tarihçiler "Devlet-i Küregâniye", "Devlet-i Âliye-i Küregâniye" şeklini benimsemiştir. Fakat ne Babur ne de Humâyünden başlamak üzere haleflerinde "Küreganiyelik" yoktu. Yusuf Hikmet Bayur, Küregen hanedanı adını Gürkanlı diye okumuş ve Hindistan tarihi araştırmasında hanedan için kullanmıştır.9

Daha çok tarihçilik yönü ile tanınan Haydar Mirza Düğlhat Babur'un yakın akrabasıdır. O ise Bâbürlüleri "Çağatai/Çağataylı" diye yazmaktadır.10 Osmanlı denizcilerinden Seydi Ali Reis de Humâyun zamanında Hindistan'da bulunmuş ve onun misafiri olarak büyük saygı görmüştü. "Padişah-ı Hindistan" veya çoğu zaman Humâyun Padişah şeklini kullanmıştır.11

Hindistan, arz ettiği ticari önem nedeniyle, Avrupalılarında ilgi alanı içine girdi. Birçok gezgin ve misyoner Hindistan'a gitmişler ve Bâbürlüleri tanımışlardır. F-Bernier, Guerreiro, Manucci, T. Roe ve Thevenot'daki devlet adı farklıdır. Onlar da "Mogor", "Mughal", "Magni Moğolis"dir.

F. Köprülü tercüme yolu ile Büyük Moğollar, Timurlular, Bâbürlüler, Türk-Moğol İmparatorluğu'nu kabul etmiştir. İslâm Ansiklopedisi'nde de "Hind-Türk İmparatorluğu" adı altında Bâbürlüler hanedanı ve devletinden bahsedilmiştir.12

Z.V. Togan ise Babur-Temür-Cengiz Han akrabalığını “gürkan: Künegen” yolu ile meydana geldiğini yazmaktadır. Hindistan’da 1964’deki gezisinde, kaynak eserleri yakından gören Z.V. Togan, bazı yerlerde “Tarih-i Hânedan-ı Teymuriyye” kullanılışını tespit etmiştir.13

Zamanımızda ise Hindistan ve Pakistan’da yazılan eserlerde Büyük Moğollar, Muğal, daha çok hükümdar isimleri ile Bâbürlü, Humâyun Padişah, Ekber Padişah, bazen de Evrengzib gibi sadece taşıdığı ad tercih edilmiştir. Şu anda da yaygın kullanış “Bâbürlüler”dir.14

Kuruluş (1526)

Babur, 14 Şubat 1483’de Türkistan’da Fergana’daki, Endican’da, Çihar Bağ’da dünyaya gelmiştir. Babası Ömer Şeyh Mirza’dır. Onun hâkimiyet alanı Endican, Uş, Merginan, Esfera, Hocend, Ahsi, Kâsân’dan meydana gelen Fergana idi. Annesi ise Moğolların bu sıradaki reisi olan Yunus Han’ın kızı Kutluğ Nigar Hanımdı. Dayıları ise Mahmud ve Ahmed Sultanlardı. Anne ve oğul beraberliği ilk zamanlarda çetin şartlarda geçmiştir. Babası bir kazada öldükten sonra, 1504 yılına kadar Fergana ve Semerkand’daki hâkimiyetini korumak için çalıştı. Yakınları ve annesi kendisine önemli şekilde yardımcı oldular. Bu arada Şeybani Han’a karşı yaptığı Seri Pul Savaşı’nı kaybedince, Afganistan tarafına yönelmiştir. Kâbil’i ele geçirdi. Ele geçirdiği toprakları adamları arasında taksim etti. Bir yıl sonra da Hindistan gazasına çıktı. Yöre kabileleri tedip hareketleri sonunda Sind nehri’nin sahillerine kadar ilerledi. Ancak Horasan’daki Özbek çekilişi nedeniyle geri döndü. Horasan üzerine yürüdüğü sırada Kâbil’de kendi aleyhinde ayaklanma meydana geldi. Kâbil’e geri gelen Hükümdar, devletini Afgan v.s. kabileler üzerinde hâkim kıldı. 1506’da, eski unvanını terk ile kendisine padişâh denilmesini istedi. 1511’de Mâvera ün-Nehr’e gitti. Bir müddet sonra kendilerini toplayan Özbekler, Babur’u Gacdavan’da mağlup ettiler. Diğer taraftan Şah İsmail gibi bir dostunun

Çaldıran'da Osmanlılara yenilmesi üzerine, Özbek baskısı gittikçe arttı. Mecburen 1514 yılında Kâbil'e döndü. Bütün dikkatini Hind seferlerine çevirdi. Lâhor üzerine yürüme kararı aldı. Fakat, Argunşâhlardan Şücâ'nın çıkardığı karışıklıkları önlemek için bu defa onun üzerine yürüdü. 1528 yılında Kandahar, Babur topraklarına katıldı. 1524'te tekrar Lodi meselesiyle ilgilendi. Zira bazı Afgan reisleri İbrahim ile bozuşmuşlar ve kırılan gururlarının tamiri için Babur'dan yardım istemişlerdir. Babur, Sind nehrini bir kere daha geçerek, Lodi kuvvetlerin mağlup etti.

Bahar Han firar ile efendisine güçlükle sığınabildi.15 Bu sırada Afgan kabelilerinin büyük desteğini alan Babur, 1526 yılında kalabalık bir ordu ile Hindistan'a girdi. 1526 yılında Lodi kuvvetleriyle, Panipat denilen yerde meydan muharebesi yaptılar. Babur kuvvetlerinin azlığına karşı, İbrahim Han'a karşı bir zafer kazandı. Baburnâme'de, bu savaşa dair şunlar yazmaktadır:

" O yurttan kalkıp, Şahabad'a geldik. Dil yakalamak için, Sultan İbrahim'in ordugâhına adam gönderip, birkaç gün burada kaldı. Rahmet Piyade, fetihnameler ile, Kâbil'e gönderildi. Bu yurtta iken, pazartesi günü, güneş Hamel burcuna döndü. İbrahim'in ordusunu gelmekte olduğuna dair arka arkaya haberler gelmeye başladı. Biz de Sersâve karşısına gelip indik. Fena bir yer değildi. Terdi Bey Haksar tarif etti. Ben senin olsun dedim. Bu münasebetle Sersâve, Terdi Bey'e verildi.

İbrahim üzerine yürümek için, pazar günü, Cemaziyel âhir ayının sekizinde, Çin-Timur Sultan, Mehdi Hoca, Muhammed Sultan, Mirza ile Âdil Sultan'ı ve Sultan Cüneyd, Şah Mir Hüseyin ve Kutluk-Kadem'den ibaret bütün sol kol adamlarını merkezden Yunus Ali, Abdullah, Ahmedi ve Kette Beyleri ılgara ayırdık.

Öyle üstü buradan suyu geçip, ikindi ile akşam arasında, o taraftan harekete geçtiler. Biben, bu ılgar bahanesiyle suyu geçip, kaçtı. Bunlar farz

vaktinde düşmanın üzerine yetişirler; onlar da biraz kendilerini tanzim edip, karşı çıkar gibi görünürler; fakat bizim adamların yetişmesiyle, hemen kaçarlar. Onları, İbrahim'in ordugâhının karşısına kadar, vura vura takip ederler. Davut Han'ın büyük kardeşi ve serdarlarından biri olan Heytem Han'ı ele geçirip, yetmiş seksen esir ve altı-yedi fil ile birlikte gelip gördüler. İbret için esirlerin ekserisi kılıçtan geçirildi.

Oradan kalkılıp, sağ ve sol kollar ile merkez safları tanzim edilerek teftiş edildi. Asker tahmin ettiğimiz kadar çıkmadı. Burada bütün askerin kendi vaziyetlerine göre, arabalar getirmeleri emredildi. Yediyüz araba oldu. Üstad Ali-Kulı'ya, Rum usulüne göre arabaların arasındaki zincirler yerine öküz derisinden halatlar büküp, arabaları birbirine bağlaması emredildi. Her iki araba arasında altı-yedi çit (tura) olacak; tüfeken dazlar bu araba ve çitlerin arkasında durup, tüfenk atacaklardı. Bu hazırlığı tamamlamak için, burada beş-altı gün kaldık. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra, bütün beyler ve söz anlar iyi yiğitleri de davet ederek, umumi bir istişare yapıldı ve şuna karar verildi: Panipet bir şehirdir, mahalle ve evleri çoktur ve her tarafı mahalle ve evlerdir. Etrafını araba ve çitlerle çevirip, tüfenkendaz ve yayaları arabalarla çitlerin arkasına koymak lazımdır. Bu kararla kalkıp arada bir defa konakladıktan sonra, perşembe günü, Cemaziyelahir ayının sonuncu günü, Panipet'e geldik. Sağ tarafımızda şehir ve mahalleler, önümüzde tertip edilen çitler, sol tarafta ve bazı yerlerde hendek ve ağaç manialar vardı. Her ok atımı mesafede yüz-yüzelli kadar atlının çıkabileceği yerler bırakıldı.

Askerin bir kısmı epey bir tereddüt ve korkuda idi. Fakat tereddüt ve korku yersizdi. Çünkü Tanrı'nın ezelde takdir ettiğinden başka olamazdı. Fakat onları da ayıplamak olmaz; onlar da haklıydı. Çünkü vatandan iki-üç ay kadar yol yürünerek gelinmişti ve işleri de garip bir Kavim ile idi. Ne biz onların dilini biliyorduk, ne de onlar bizim dilimizi biliyorlardı.

Düşmanın mevcut askerini bir lek tahmin ederler ve kendisinin ve emirlerinin bine yakın fili olduğunu söylerlerdi. Babasından kalan hazine de nakden elinde idi. Hindistan'da bir âdet vardır, böyle bir iş olduğu zaman, ak-akçe verip, mühlet ile asker tutarlar ve bunlara bidhindi derler. Eğer isterse, bir lek, hatta iki lek de adam tutabilirdi. Yüce Tanrı rast getirdi; ne yiğidini memnun edebildi, ne de hazinesini taksim edebildi. Yiğidini nasıl memnun edebilir; çok hasis idi ve kendisi servet toplamağa çok haris olan tecrübesiz bir yiğitti. Gelişi, duruşu, yürüyüşü ve muharebesi ihmalkar ve gayesiz idi.

Panipet'te askerin etraf ve civarı araba, ağaç, mania ve hendeklerle tertip ve tahkim edildiği vakit, derviş Muhammed Sarban:-"Bu kadar ihtiyat tedbirleri alındı; onun üzerimize gelmesine imkân yoktur"-diye arz etti. Ben:-" Sen bunları Özbek Han ve sultanları ile mi mukayese ediyorsun. O sene Semerkant'tan çıkıp, Hisar'a geldiğimiz zaman, Özbeğin bütün han ve sultanları toplanarak, birlikte bizim üzerimize gelmek niyetiyle Derbend'den geçtiler. Biz bütün sipahi ve Moğulun aile ve mallarını mahallelere sokup, mahalleleri siperler ile tahkim ettik. O han ve sultanlar yürüyüş ve muharebenin hesap ve usulünü bildikleri için, bizim ölü ve dirimizi hisarda görerek, hisarı tahkim ettiğimizi anlayınca, hisar üzerine yürümenin yolunu bulamadan, ta Çağanyan civarında Nevendak'ten geri döndüler. Sen bunları onlara benzetme; iş hesabını ve yürüyüş usulünü nereden bilecekler"-dedim. Tanrı rastgetirdi ve tam benim dediğim gibi oldu.

Yedi-sekiz gündür, Panipet'te bulunuyorduk. Adamlarımız, küçük kıt'alar halinde, ordugâhına kadar gidip, kalabalık adamlarına ok atıyorlar ve baş kesip getiriyorlardı. Onlar hiçbir harekette bulunmazlardı. Nihayet bazı bize sadık olan Hindistan beylerinin fikrine göre hareket edip, Mehdi hoca, Muhammet Sultan Mirza, Âdil Sultan, Hüsrev, Şahmir Hüseyin,

Sultan Cüneyd Barlas, Abdülaziz Mirahur, Muhammed Ali Cenk, Kutluk-Kadem, Veli Hazin, Muhib Ali Halife, Muhammed Bahşı, Canbey ve Kara-Kuzı kumandasında, dört-beş bin adamı gece baskınına gönderdik. Bunlar geceleyin irtibat temin edemeyerek, dağınık bir halde giderler. Bir iş yapamadılar. Tan ağarıp aydınlık oluncaya kadar, düşman ordugâhının yakınında kaldılar. Düşman kıt'aları nekkareler çalıp, filleriyle birlikte nizama girmiş bir halde, karşı çıktılar. Vakıa bir iş yapamadılar; fakat öyle kalabalık insanla çarpışarak, bir zayiata uğramadan, sağ ve salim çıktılar. Muhammed Ali Cenk-Cenk'in ayağına bir ok isabet etti; vakıa tehlikeli değildi, fakat muharebe günü işe yaramadı.

Bu haberi alınca, Humâyun'u askeri ile, bir-bir buçuk küruh kadar onların karşısına gönderip, kendim de kalan askerle beraber, nizama girmiş halde çıktım. Gece baskınına gidenler, Humâyun'a gelip katıldılar. Düşman fazla ilerlemedi ve biz de yerimize döndük. O gece ordugâhta yersiz bir karışıklık çıktı. Bir geriye yakın, harp narası ve gürültü devam etti. Böyle gürültülere alışık olmayan asker çok tereddüt ve korku geçirdi. Bir müddet sonra, gürültü yatıştı.

Cuma günü, Recep ayının sekizinde farz vaktinde öncüden düşmanın saf halinde ilerlemekte olduğu haberi geldi. Biz de zırh kuşanıp, silahlanarak, atlara bindik. Sağ kol alayında-Humâyun, Hoca Kelan, Sultan Muhammed Dulday, Hindu Bey, Veli Hazin, Pir-Kulı Sistani; sol kol alayında-Muhammed Sultan Mirza, Mehdi Hoca, Âdil Sultan, Şahmir Hüseyin, Sultan Cüneyd Barlas, Kutluk-Kadem, Canbey, Muhammed Bahşı ve Şah Hüseyin Yaregi Moğıl Gançı; merkezin sağ kolunda-Çın-Timur Sultan, Süleyman Mirza, Muhammedî Kökel Taş, Şah Mansur Barlas, Yunus Ali, Derviş Muhammed Sarban ve Abdullah Kitabdar; merkezin sol kolunda-Halife, Hoca Mirmiran, Ahmedî Pervançı, Terdi Bey, Koç Bey, Muhib Ali Halife ve Mirza Bey Tarhan; öncü kolunda-Hüsrev

Kökel Taş ve Muhammed Ali Cenk-Cenk bulunuyordu. Abdülaziz Mirahur'u ihtiyat kısmına tayin etmiştik. Sağ kol alayının bir ucunda-Veli Kızıl ve moğolları ile birlikte, Melik Kasım Baba Kaşka-; sol kol alayının bir ucunda da-Kara-Kuzı, Ebül Muhammed Neyzebâz, Şeyh Ali Şeyh, Cemâl Barın, Mehdi, Tengri-Kulı Pışkı Moğulı pusu için ayırdık. Bu pusuda kıt'a, düşman yaklaşınca, sağ ve sol koldan, düşmanın arkasını çevireceklerdi.

Düşmanın karartısı göründüğü zaman, o daha ziyâde, sağ kol alayı tarafına teveccüh etmişti. Onun için, ihtiyata tâyin edilmiş olan Abdülaziz, sağ kol alayına yardıma gönderildi. Sultan İbrahim'in karartısı uzaktan göründüğü andan beri, hiçbir yerde tevakkuf etmeden, süratle gelmekteydi. Biraz ilerleyince, bizim karartımız da onlara göründü. Bu tertip ve safları görünce, sıkışık bir vaziyette:-"Duralım mı, durmayalım mı; yürüyelim mi, yürümeyelim mi"-der gibi, ne durabildi ve ne de eskisi gibi, durmadan yürüyebildi. Pusuya konulanların, sağ ve sol koldan düşmanın arkasına geçip, okla muharebeye meşgûl olmaları, sağ ve sol kol alaylarının da, yürüyerek, düşmana hücum etmeleri emredildi.

Pusudakiler düşmanın arkasına geçip, ok atmağa başladılar. Sol kol alayından Mehdi Hoca daha evvel hücum etti. Mehdi Hoca'nın karşısına bir takım bir fil ile geldi. Bunlar da o takımı ok yağmuru altında bırakarak geri döndürdüler. Sol kol alayına merkezden Ahmedî Penvânçı, Terdi Bey, Koç Bey ve Muhip Ali Halife yardımcı gönderildiler. Sağ kol alayı da harbe girdi. Muhammedî Kökel Taş, Şah Mahsur Barlas, Yunus Ali ve Abdullah'ın merkezin önünden, karşıdan yürüyüp, harekete geçmeleri emredildi. Üstâd Ali-Kulı da merkezin önünden, birkaç defa frengi topu ile iyi gülle attı. Mustafa Topçu da merkezin sol kolundan, araba üzerindeki darbzen topları ile iyi gülle attı. Sağ ve sol kol alayları, merkez ve pusudakiler düşmanın etrafını çevirip, ok yağmuruna tutarak, şiddetli

muharebe ettiler. Düşman bizim sağ ve sol kol alaylarımız tarafına, bir iki defa, kısa-kısa hücumlar yaptı. Bizim adamlarımız ok yağmuru ile onları tekrar merkezlerine soktular. Düşmanın sağ ve sol kol alayları hepsi bir yerde toplanarak, öyle bir şekilde tıkandılar ki, ne ileri gelebildiler ve ne de kaçmak için yol bulabildiler. Muharebe başladığı zaman, güneş bir mızrak boyu kadar yükselmişti; öğleye kadar şiddetli muharebe devam etti. Öğleyin düşmanlar kahr ve mağlûb edildiler ve dostlar da sevindiler.

Yüce Tanrı, kendi fazıl ve keremiyle, bu kadar zor bir işi kolaylaştırdı. Kalabalık olan bir orduyu yarım günde yer ile bir etti. Beş-altı bin adam, İbrahim'in tam yakınında bir yerde vurulmuştu. Bu muharebede bütün cephede ölenlerin sayısını onbeş-onaltı bin kadar tahmin ediyorduk. Sonra, Agra'ya geldiğimiz zaman, Hindistan halkının söylediklerinden, bu muharebe meydanında kırk-elli bin adamın ölmüş olduğu anlaşıldı.

Düşman mağlup edildikten sonra, vura-vura takip edildi. Karşıdan ele geçirilen emir ve beyleri getirmeye başladılar. Filciler sürü-sürü filleri getirip, hediye ettiler. Düşmanı tâkip edip, hassa alayından, Kısımtay Mirza, Baba Çehre ve Böçke kumandasında olanları, İbrahim'i çıkmış zannederek, O, Agra'ya varmadan süratle yürüyüp, ele geçirmeleri için, takipçiyi tâyin ettik.

İbrahim'in ordugâhının içerisinden geçerek, otağ ve çadırlarını seyredip, Kara-Su'nun kenarına indik. İkindiye yakın, Halife'nin küçük kardeşi Tâhir Teberî, Sultan İbrahim'in cesedini kalabalık ölülerin içerisinden tanıyıp, başını kesip getirdi. O gün hemen, Humayun Mirza, Hoca Kelâm, Muhammedî, Şah Mansur Barlas, Yunus Ali, Abdullah ve Veli Hâzin'i, yüksüz olarak, süratle yürüyüp, Agra'yı ele geçirerek, hazineleri zapt etmek için, tâyin ettik. Mehdi Hoca, Muhammed Sultan Mirza, Âdil Sultan, Sultan Cüneyd Barlas ve Kutluk-Kadem'i de, yüksüz hâlde, süratle hareket edip, Delhi kurganına girerek, hazineleri muhafaza etmek için, tâyin ettik."16

Babur, bu büyük zafer üzerine Delhi'ye girdi. Az sonra Lodi Devlet'ne son verdi. Ülke kapılarını açan, yeni bir devletin artık burada meydana gelmesini sağlayan Panipat Savaşı'nı takip eden günlerde, Bâbürlü Devleti resmen kurulmuş oluyordu.

Babur Hindistan Padişâhı

Babur'un Hindistan hâkimiyeti 1526-1530 yılları arasındadır. Kısa zamanda, beylerinin ve özellikle oğlu Humâyun'un gayretleri ile başarılar zinciri devam etmiştir. Savaş sonrası İbrahim'in karargâhından geçerek Ganj Nehri kenarına indi. Delhi'deki hazineler ele geçirildikten sonra, Aybeg'e, İltutmuş'a, Balaban'a, Firûz'a, Âlâ ed-Din'e, Tuğlukşâhlara, Seyyidîlere, ve Lodi'lere başkentlik etmiş olan şehrin güzel yerleri gezildi.Niz"am ed-Din Evliyâ'nın, onun ayak ucunda yatan mesneviler sultanı Emir Sultan Dihlevi'nin kabirleri de bu arada gezilmiştir.17

Delhi Şıkdarlığına Veli Kızıl, vilayet divanına da Dost tayin edildi. Cuma namazında hutbe Babur adına okundu.

Babur, kısa ikâmet sonrası, Humâyun'un ele geçirdiği Agra'ya hareket etti. İbrahim, Lodi'nin annesine geçinebileceği kadar ihsanlarda bulundu. Lodi'lerin direnişlerinin kırılması amacıyla Humâyun ve kumandanlarını görevlendirdi. Senbel, Biyâne, Mivat, Dulpul, Güvaliyar, Rabiri, Kanauc'daki hanların dize getirilmesi için emirler verdi.18

Bâbürlü kuvvetleri ve hanlarını asıl bezdiren mesele iklim şartları idi. Bunaltıcı sıcaklardan şikâyetler çoktu. Hoca Kela'nın yazdığı mısralar, Babur tarafından yerinde bulunmuştur. Ama yine de şu satırları yazmaktan kendini alıkoyamamıştır; "Allah bana Sind ve Hind'i bağışladı. Sıcak ve soğuktan şikâyet ediliyorsa Gazne vardır."19

Çitor Racası Sanga ile Kanva Savaşı Mart 1527'de yapıldı. Bu savaş sonunda Babur "gazi" unvanını aldı. 21 Mart 1527'de Lodi, emirleri karşı sindirme hareketine girişti. 21 Mart 1528'de Luknov ele geçirildi. 20

1529’da Gogra ile Ganj Nehirleri arasındaki bölgeyi kendisine bağladı. Bedahşan’daki Vali Humâyun, Babur tarafından af edilerek Hindistan’a dönebildi. Kendisine Sambhal vâliliği verildi.

Ömrü zorluklarla, savaşlarla geçen, fizikî bakımdan da yıpranan Babur hastalandı. 26 Aralık 1530’da hayata veda etti. Ölmeden önce kızı Gülbeden’in hatıratında belirttiği gibi yerine Humâyun’un geçmesini istemişti. Bu nedenle, “Senelerden beri yüreğimde yer tutmuş bulunuyordu ki, padişâhlığımı Humâyun Mirzâ’ya vererek kendim de Zerefşan Bağ’ının bir köşesine çekileyim. Allah’ın keremi ile bütün arzularım tahakkuk etti ise de sıhhat zamanında işbu arzuma nail olamadım. Şimdi bu hastalık beni harap etti. Hepinize, Humâyun’u benim yerimde padişâh olarak tanımanızı vasiyet ediyorum. Devletinin hayırhahlığında kusur etmeyeceksiniz ve hiçbir vakit sözünden çıkmayacaksınız…” denilmektedir.21

Babur, kendi hatıratında da aynı vasiyeti şu şekilde anlatmaktadır “Devlet âyânı ve memleket erkânını çağırıp, biat ellerini, Humâyun’un ellerini verip, onu yerime veliahdliğe tâyin ettim. Hoca Halife Kanber Ali Bey, Terdi Bey, Hindu Bey ve bu kararda hazır bulunan diğer kimselerin hepsi kabul edip, bağlandılar.”22

Babur’un cesedi Temürlü yası ile Cemne’nin sol kıyısında ki Nûr-Efşan’da toprağa verildi. Vasiyeti üzerine de, altı ay sonra gömülü olduğu yerden çıkarılıp, yine törenle Kabil’e taşındı. Türbesi Cihângir zamanında yapıldı. Geçtiğimiz asırda da kendisine mânen büyük saygı duyan Afgan Emiri Abd er-Rahman tarafından tamir ettirilmiştir.23 Babur, büyük bir asker, devlet adamı ve edebiyatçı idi. Türklüğü ile her zaman gurur duymuştur. Hatıratında bu husûsları yeri geldikçe anlatmıştır. Biyâne emiri Nizâm Han’a gönderdiği ferman ve öğütlerinde, “Ey Biyâne emiri!. Türkler ile kavgaya girme, Türklerin çevikliği ve kahramanlığı malûmdur.

Eğer çabuk gelmez ve öğüt dinlemez isen, malûm olanı beyâna ne lüzûm vardır” demekten kendisini alamaz.24

Babur, kendi hatıralarını tarafsız bir şekilde yazmıştır. Baburnâme veya Vekayi diye bilinmektedir. Bundan başka Arûz Risalesi, Mübeyyen, Risale-i Validiyye Tercümesi, Dîvân gibi eserleri yazmıştır. Kendi icadı olan Hatt-ı Baburi’si de önemlidir.25

Babur, geride Humâyun, Askeri, Mirza Hindal ve Kâmrân gibi oğullar bırakmıştır. Kâmrân ile Humâyun Çağatayca kaleme aldıkları eserleri ile dikkati çekmektedirler. Kızları Gülrenk, Gülçehre ve Gülbeden Begimlerdir. Gülbeden de, Humâyun’un hayatı ve faaliyetlerini yazmış ve kadın müellif olarak zamanına damgasını vurmuştur.26

1526-1530 yıllarına ait altın, gümüş ve bakır paraları ise müze koleksiyonlarında bulunmaktadır. Dört halife, Hazret-i Muhammed, Allah ibareleri göze çarpmaktadır. “Es-Sultan el-Âzâm Hakan el-Mükerrem”, “Zahir ed-Dîn Muhammed Babur Padişah Gâzi”, “Padişâh Muhammed Zâhir ed-Dîn Babur” gibi, Babur’un sosyal ve idâri mevkiini aksettiren paralara da rastlanmaktadır.27 Babur, Batı dünyasında kişiliği bakımından her zaman ilgi çekmiştir. S. Lane-Poole, W. Erskine, S. M. Edvards ve F. Grenard yazdıkları biyografi ve araştırmalar ile Babur’un tarihî önemine temas etmişlerdir.28

Nâsır Ed-dîn Humâyun (6 Mart 1508/26-28 Ocak 1556)

Bâbürlü Devleti’nin ikinci hükümdarıdır. Babası Gâzi Zâhir ed-Dîn Babur’dur. Diğer kardeşleri Kâmrân Mirza, Askeri Mirza ve Hindal’dır. Kâbil’de 4 Zilkade 913/6 Mart 1508’de doğmuştur. Annesi, âsil bir aileden olan Mâhim Begüm’dür. Vekâyi’de, Humâyun’un doğumu ve isimlendirilmesi hakkında “Güneş hût burcunda iken Kâbil erkinde Hümâyun dünyaya geldi. Doğum tarihini şâir Mevlânâ Seydî, Sultan Humâyun Han şeklinde tesbit etti. Üç-dört gün sonra Humâyun adı verildi”

denilmektedir. Çocukluğu, Babur'un vekâyinâmede anlattığı hâdiseler içinde geçmiştir. Kâbil'in Cengizlilerden ve Argunlardan alınmasından sonra babası tarafından buraya vâli tâyin edildi. O zamanlar herkesin ele geçirmeği istediği Bedahşân da Bâbürlülerin tasarrufuna girince, Humâyun'a verildi.

Gâzi Zâhir ed-Dîn Babur, Afganistan'ın ilhakından sonra geçidleri aşarak Pencâb'a girdi. 26 Şubat 1526'da babası ile birlikte Hindistan'daki fetihlere katılarak, Hisar Firûze üzerine yürüdü. Bu ilk zafer, ilerisi için hayırlı fal sayıldı. Babur, maiyetine ganimet dağıtırken bir kürur ak akçayı da oğlu Humâyun'a tahsis etmiştir. Hisar Firûze daha sonraları Atalık Bayram Han ile oğlu Ekber'e verilecektir. 21 Mayıs 1526'da Hindistan'ın kaderini teşkil eden Panipat Meydan Savaşı yapıldı. Humâyun bu savaşta fevkâlâde başarılar gösterdi.

Lodi ordusunun dağılmasında kumanda ettiği kuvvetler önemli rol oynadı. Bu meydan savaşında Lodi Sultanı İbrahim hezimet sonunda ölmüştü. Afgan kuvvetleri süratle Delhi gerisine doğru çekildi. Babur, düşmanın takibi işini Humâyûn'a verdi. Agra şehri ve kalesi de bu öncüler tarafından ele geçirildi. Onsekiz yaşlarında olan Humâyun, Lôdi devlet hazinesine de el koymuştu. Nitekim Babur, Agra Kalesi'ne geldiğinde, ganimet taksimi yaparken, Kâmrân Mirza'ya on yedi lak, Humâyun'a ise yetmiş lak altın vermişti. Bundan, Humâyun'un babası nezdinde daha itibarlı olduğu anlaşılmaktadır. Agra hazinesinin dillere destan değerli bir elması da daha sonraları I. Tahmasb'a hediye edilecektir. Humâyun, Afganlıların Ganj boylarındaki zengin kasaba ve şehirlerini istilâ ile onları tenkil etti.

Ocak 1527'de, Agra'ya döndü. Bu esnada Racput Racası Rana Sanga Bâbürlülere karşı çıktı. Humâyun, Kanvâ'da Hindular ile karşılaşarak onları mağlup etti. Panipat'dan sonra en kanlı vuruşma burada

cereyan etmiş ve Humâyun'un kumanda ettiği sağ kanat zaferin kazanılmasında rol oynamıştı. Hindistan işlerinin yoluna sokulmasından sonra Babur, oğlunu Afganistan'a gönderdi. Humâyûn, Bedahşân havâlisine avdet ettikten sonra, Türkistan işlerini de halletmekle görevlendirilmiştir. Humâyun, Özbek tehlikesine karşı devletin kuzey sınırlarını da korumakla yükümlü idi. 1529 yılına kadar Özbekler ile küçük çapta mücâdeleler olmuş ise de kalıcı sulh bu yılın sonlarına doğru temin edilebilmişti. Aynı yıl Babur, oğlunu Hindistan'a çağırdı. Humâyûn, Sambhal Kalesi'nde iken ağır bir şekilde rahatsızlandı. Babur, maiyetindeki en iyi hekimleri onun iyileştirilmesine memur etti. Aksilikler bir türlü sarayı terk etmedi. Bu defa Babur rahatsızlandı. Hindistan fatihi ve yeni bir devletin temellerini atan Babur, gün geçtikçe ağırlaştı. Bir ara maiyetini huzuruna kabul ile Humâyun'u veliahd ilân ettiğini bildirdi. Bu tercihinde, iyi muhakeme, himmet, vilâyet ele geçirmiş olması, iyi yönetim göstermesi, ülkeyi imar etmesi, halkının saadetini düşünmesi ve her şeyden evvel askeri tarafından sevilmesi, âdaletli olması rol oynamıştı. Gerçekten de Humâyun hem şehzâdeliği ve hem de hükümdarlığı sırasında bu güzel hasletlere sahip olmuştur. Babur, 26 Aralık 1530'da vefat etti. Cenazesi toprağa verildikten üç gün sonra Humâyun, Bâbürlü tahtına oturdu. Kendi adına hutbe okutturdu ve sikke kestirdi. Bu yıla ait altın, gümüş ve bakır sikkeler günümüze kadar ulaşabilmiş ve kataloglarda yerini almıştır. Humâyun, Bâbürlülerin ikinci hükümdarıdır. Cennet Aşiyânı, Nâsır ed-Dîn unvanları ile anılmıştır. Bazı sikkelerde "Nâsır ed-Dîn Muhammed Humâyun" ibaresine de rastlanmaktadır.

Babur'un ölümü ile Humâyun bazı tehlikeler ile karşı karşıya kaldı. Mahmud Lodi isimli taht iddiacısı Afganlıların da önemli ölçüde yardımını alarak ortaya çıktı. Bâbürlülerin zayıf kaldıkları sınır bölgelerinde sık sık ihlâl edici hareketlerde bulundu. Humâyun, Gucerat ve Bengâle'deki

sultanların da kendi aleyhinde bulunduğunu biliyordu. Hemen harekete geçerek Cavnpur Kalesi'ni ele geçirdi. Bu sırada Guceratlı Bahadur Han ile Bengâleli Nusret Şah'ın gizli ittifak yaptıklarını gördü. Bu kritik durumda yapılacak ilk iş tehlike arz eden Mahmud Lodi'nin üzerine yürümekti. Bâbürlü kuvvetleri Devre denilen yerde Lodi'yi hezimete uğrattı. Humâyun, muzafferiyetten cesaret alarak Cavnpur Kalesi üzerine yürüdü ve burasını kolayca ele geçirdi.

1532'de Şîr Han, Bâbürlülere düşmanca hareket etti. Çunar meselesi yüzünden bu Afganlı ile anlaşma temin edilemedi. Çunar sıkı bir muhasaraya alındı. Ancak bu esnada Gucerat ordusunun Bâbürlü arazisini istilâ ettiği duyuldu. Humâyun, Çunar muhasarasını terk zorunda kaldı. Ordunun yöreden ayrılması üzerine Şîr Han rahatladı. Halk onu millî bir kahraman gibi görmeye başladı. Çok sayıda Afganlı da bu arada kendisine iltihak etti.

Humâyun, Mandasor Kalesi önlerine geldi. 24 Nisan 1535'de Guceratlılar ile savaş yapıldı. Sultan Bahâdur, yenilerek ülkesine doğru firar etti. Gucerat Yarımadası'nda Bâbürlü askerlerine karşı duracak kuvvet yoktu. Sultan Bahadur'un da nerede olduğu bilinemiyordu. Humâyun, bölgeden ayrılmadan önce kardeşi Mirzâ Askeri'yi vâli olarak bıraktı.

Gucerat'dan sonra Malva ve Handeş'in de itaat altına alınması Humâyun için hiç de zor olmamıştı. O böylece ikbalinin en yüksek zirvesine ulaşmıştı. Ancak, gelecekte devleti ve şahsını üzecek olan bazı hâdiseler meydana gelmek üzere idi. Hindal Mirzâ, Askeri ve Kâmrân, sükûnetin sağlanmak üzere olduğu bir sırada taht mücâdelesini başlattılar. Ebû'l-Nâsr Hindal Mirzâ, 1519'da doğmuştu. Annesi Dildâr Begüm idi. Delhi'ye giderek bu kaleyi ele geçirdi ve sultanlığını ilân etti. Kâbil'deki Kâmrân Mirzâ da bu hareketi hazmedemeyerek, Delhi üzerine yürüdü. İlk fırtınanın atlatılmasından sonra Humâyun, Çavsa/Çausa'da Afganlıları

karşıladı. Şîr Han, bir gece baskını ile 27 Haziran 1539'da Bâbürlü ordusuna büyük darbe vurdu. Humâyun, hayatının ilk ciddi mağlubiyetini bu hadise ile tatmış oldu. Kendisi güçlükle Agra Kalesi'ne sığınabildi. Fakat, Afgan kuvvetlerinin yaklaşması üzerine burayı da terk ile batıya çekildi.

Bâbürlüler bir anda siyasî bakımdan yok olma tehlikesi ile karşı karşıya idi. Kısa zamanda, Kuzey Hindistan, Sûri Devleti'nin eline geçti. Bu hanedanın kurucusu, Hasan isimli at yetiştiricisinin oğlu olan Şîr Şâh idi. "el-Âdil" unvanı ile Sûri tahtına oturmuş ve talihinin de yardımı ile büyük bir siyasî unsuru kısa zamanda yok etmek üzere idi. 17 Mayıs 1540'da, Kanauc'da ikinci savaşı da kaybeden Humâyun, güçlükle Lâhor Kalesi'ne sığınabildi.

Humâyun, 1540-1555 arasında, Hindistan hâkimiyetini kaybetti. Babası Babur gibi kazaklık hayatına başladı. Elim vaziyete rağmen kardeşleri de kendisine yardımcı olmadılar.

Humâyun, Çağataylı beyler ile bir toplantı yaptı. Sûriler de bu sırada Ravi Nehri'ni geçmişlerdi. Kâmrân ve Askeri Mirzâlar da Kâbil yolunu kapatmışlardı. Bu durumda tek bir sığınma yeri kalmıştı. O da İndus'un veya Pencâb'ın aşağı bölgesi Sind idi. Mecburen Sind'e doğru inildi. Bhakkar'daki Argunlu sultanı Hüseyin de Humâyun'u ülkesine kabul etmedi. Onu bir müddet oyaladı. Kâmrân Mirzâ ve Şîr Han'dan çekindiği için olumlu-olumsuz cevap vermedi. Humâyun, ona bir elci daha göndererek, gayesinin Gucerat'a geçmek olduğunu bildirdiği halde yine de reddedildi. Bunun üzerine Bhakkar istilâ edildi. 15 Ekim 1542'de hayırlı bir rüyâ sonrası Ekber dünyaya geldi.

Humâyun, Sind'de fazla kalmadı. Hâmide Banu ile İran'a doğru gitti. Safevî Şâhı Tahmasb tarafından hüsn ü kabul gördü. Şâh ve oğulları Sam, Alkas ve Behram tarafından istikbâl edildiler. Humâyun, Herat, Meşhed,

Nişapur ve Sebzvar'ı ziyâret etti. Ağustos 1544'de Kazvin'de şâhın yazlık sarayında Bâbürlü-Safevî görüşmeleri yapıldı. Daha sonra Tebriz ve Erdebil'e de giden Humâyun, ziyaret sonrası Meşhed'e döndü. Safevîlerden arzu ettiği yardımı alarak, Kâbil taraflarına hareket etti. Bedâhşân'a da kavuştuktan sonra, Kâmrân ve Hindal Mirzâ meselelerini neticelendirdi. 1554'de, Afganistan, tamamen sükûnete kavuşturulmuştu. Humâyun'un asıl maksadı baba mirası Hindistan'ı ele geçirebilmekti. Pencâb ve Agra'dan ulaşan haberlere göre Sûri tahtı fetret içinde idi. Şîr Şâh'ın ölümünden sonra, varisleri arasında niza mevcûd idi. Humâyun bu uygun fırsatı değerlendirerek Pencâb'a girdi ve Şubat 1555'de Lâhor'u ele geçirdi. İskender isimli Sûrili, Sirhind'de mağlub edildi. 22 Haziran 1555'de, Afganlılara büyük bir darbe indirildi. Delhi, 23 Temmuz 1555'de kapılarını Bâbürlü kuvvetlerine açmak zorunda kaldı.

Böylece, Humâyun ikinci defa Delhi tahtına oturdu. Osmanlı denizcilerinden Seydî Ali Reis Gucerat ve Sind yolu ile Delhi'ye gelmiş ve Humâyun tarafından huzura kabul edilmişti. Siyâsi ve edebî konuların görüşüldüğü sohbetlerde, Humâyun, Seydi Ali Reis'e izzet ü ikramda bulunmuş ve bir müddet sonra da Delhi'den ayrılmalarına izin vermişti.

Humâyun, 20 Ocak 1556'da, kütüphânesinde çalışır iken kaza geçirdi. 26-27 Ocak günü de hayata veda etti.

Humâyun'dan sonra tahta Ekber, Celâl ed-Dîn unvanı ile tahta çıktı. Atalığı Bayram Han sükûnetin iâdesinde çok emek sarf etmiş ve Bâbürlülerin taht kavgasına maruz kalmasını önleyebilmiştir.

Humâyun, Delhi'de toprağa verildi. Dul eşi onun için bugün dahi mimarî bir şâheser olan türbesini inşâ ettirdi.

Humâyun da edebiyat ile ilgilenmiş ve şiir yazmıştır. Bunlar bir Dîvân'da toplanmıştır. Hükümdarın kızkardeşi Gülbeden de kendi devri için son derece önemli olan Humâyunnâme'yi telif etmiştir. Teyze çocuğu Mirzâ

Muhammed Haydan Duğlat da “Târih-i Reşîdî” yi yazmıştır. Handmîr ve İbrikçi Cevher de bu devrin tarihçilerindendir. Her ikisi de Humâyun’un himâyesini görmüşlerdir. Bayezid Bayat’da hem Babur ve hem de Humâyun devrinin tarihçisidir. Kanûn-ı Humâyûn, Tezkiret el-Vakıcat ve Tarih-i Humâyun/Hâtırat en az Humâyunnâme kadar öneme haiz eserlerdir.29

Ekber ve Zamanı (1556-1605)

Bâbürlülerin üçüncü padişâhı Ekber’dir. Yükseliş devrindeki faaliyetleri, imar hareketleri, iç düzenin sağlanması ve hepsinden önemlisi yeni fetihler, Ekber’in büyük bir idareci olarak tanınmasını sağlamıştır. Humâyun’un oğludur. Şehzadelik döneminde olduğu gibi padişâhlık zamanlarında da Bayram Han’ın yardımlarını çok gördü. Celâl ed-Din unvanını alan Ekber, babası öldüğü zaman, Seydi Ali Reisi de görmüş ve onun tavsiyeleri ile tahta geçmeye hazırlanmıştır.30 Tahta oturuş tarihi 14 Şubat 1556’dır. Bayram Han’ın yardımlarıyla, devlete yönelik ilk tehlikeler ortadan kaldırıldı. 1561 yılında bazı saray entrikaları, Bayram’ı Ekber’den ebediyen ayırdı. Gucerat yolunda bir suikasta uğraması nedeniyle öldürüldü. Bayram Han ayrıca Çağatayca şiirleriyle de tanınmıştır. Divanı onun ruh zenginliği ile doludur.31

Gucerat’ın imtiyazlı bir eyâlet haline getirilmesiyle, Bâbürlüler, batıda önemli bir deniz yolunu ellerine geçirmiş oluyordu.32 Bengale’de, Karanilerden Davud Şâh’ın çıkarttığı karışıklıklar, Han-ı Cihân komutasındaki askerlerce bastırıldı.33

Ekber, 1583’den itibaren bir süre, Pencab’daki eski ve büyük şehirlerinden biri olan Lâhor’da oturdu. Buradan Afganistan hadiselerini yakından takip etme imkânına sahip oldu. İki yıl sonra da Mirza Câni’ye mansıbdar olarak tâyin ettikten sonra tekrar Delhi’ye, Agra’ya dönmüştür. Orta Hindistan’daki Dekken Yaylası’ndaki Nizâmşâhlar Devleti ile de

münasebetler bozulduğu için, Bâbürlü orduları bölgeye hücum etti. Berar ve Handeş de itaat altına alındı. Nizâmşah, Ekber karşısında bir varlık gösteremeyeceğini anlayınca 1602'de barış yaptı.[34]

Ekber, komşu devletler Safevîler ve Özbeklerle de yakın ilişkilerde bulundu. Safevîlerin, Özbeklerle olan görüş farklılıklarından faydalanan Ekber, Afganistan'daki hâkimiyetini yine emin ellerde bulundurdu. Ekber'i ülkesinde ve çevresinde büyükleştiren olayların başında zaferler zinciri yanında toprak reformunu uygulatması idi. Muzaffer Han Tilbeti ile Todar Mal bu reformları yoluna koyarken, iyi bir vergi işleyişi geliştirdiler.[35]

Ekber, dini alanda da kendinden söz ettirmiştir. Aziz Ahmed'in de belirttiği gibi,[36] Ekber, 1578'de, sünni İslâm inancından genel bir seçmecilik doğrultusunda hareket eğilimi gösteren manevi bir kriz safhasında geçiyordu. Bu eğilimin kaynağı ve teşvikcisi hiç şüphesiz Şeyh Mübarek Nagori'nin küçük oğlu ve yakın arkadaşı Ebu'l Fazl'ın fikri tecessüsü idi… Hinduizm, Lainizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlük gibi başka dinlerin temsilcileri veya tebliğcileriyle tartışmaların düzenlendiği ibadethâne de temin etti.

Cibâdât, Arapça Cibâda'nın çoğulu. Allah için toplanılan yer. Hindistan'da Bâbürlü Celâl ed-Dîn Ekber Şâh (1556-1603) tarafından inşâ ettirilmiş özel yapı ya da ibadethâne denilmiştir. Bâbürlüler Lâhor, Delhi, Agra ve Fetihpur Sikri şehirlerini hem imâr etmişler hem de başkent olarak kullanmışlardır. Celâl ed-Dîn Ekber Şâh devresi de Bâbürlülerin en parlak zamanıdır. Çişti şeyhine duyduğu yakın alâka dolayısıyla Fetihpur Sikri'yi inşâ ettirmiştir. Agra yakınlarındaki başkent su kaynaklarının azalmasına kadar, bu şehir Bâbürlüler tarafından ülkenin en güzel şehirleri mevkiine yükseltilmiştir. Ekber, 1575'de, Fetihpur Sikri'de büyük bir divanhâne yaptırdı. Buna, o zaman "ibâdethâne" denilmiştir. Ancak, gerçekte buranın ibâdet ile herhangi bir alâkası yoktu. Daha çok münazara yeri olarak

kullanılmıştır. Şeyhler, Seyyidler, ulema ve saray mensuplarından din ilimleri ile meşgûl olanları toplanmış, aralarında dinî mevzularda müzâkereler yapılmıştır. İbâdethâne'nin ilk sakinleri Müslümanlar idi. Zira, Ekber, vahdet-i vücûda kâil tasavvufa müncezip olmakla beraber, hâlâ Müslümanlığa bağlı idi. İbâdethâne ve oynadığı rol, Müntehab üt-Tevârih müellifi Bedaunî ile Ekber devrinde büyük nüfuz kazanmış olan Ebû'l-Fazl Allâmi tarafından tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır. Ekber, daha sonra Müslümanlar dışında Brahmanların, Iainacıların, Yahudilerin, Hıristiyanların ve Zerdüştlerin ibâdethâneye girmelerine, münâzaralara katılmalarına izin vermiştir. Özellikle perşembe gecesi sabaha kadar devam eden sohbetler bazen Ekber tarafından da takip edilmiştir. Tarihçilerin ifâdelerine göre ibâdethânenin geniş salonları vardı. Her bölüm bir münâzara grubuna tahsis edilmişti. İbâdethâne'nin önemi zamanla arttı. Din âlimleri de Ekber'in huzurunda şöhret kazanmayı düşündüklerinden, ülkenin her yerinden, Fetihpur Sikri'ye gelerek, münâzaralara dahil oldular.

Şi'i uleması, sünniler yanında sessiz kalmışlar, fakat münâzaranın sonlarına doğru kendi fikirlerini empozede göze çarpmışlardır. Ebu'l-Feth, Molla Muhammed ve mîr Şerif de yıldızı parlayanlar arasında bulunuyorlardı. Münâkaşalar o kadar ileri gitti ki, sonunda Ekber, yakınında olan ve büyük âlimlere karşı nefret duymaya başladı. İbâdethâne'de bir müddet sonra, şiî-sünnî dengesi bozuldu. Bunlar birbirlerini şiddetle itham bile ettiler. Şiîler sünnîlere kâfir, sünniler de onlara aynı şekilde karşılık verdiler. Seyirci durumdaki Ekber, birgün, bir Müslümanın, şer'an ne kadar kadın alabileceğini sordu. Sünnî ulema, Hinduların sadece odalık olabileceğini söylediler. Halbuki Ekber'in bir eşi Hindû asıllı idi ve bu cevap hiç de hoşuna gitmemişti. Aynı soruyu şiî ulemaya sorduğunda, onlar ise mutedil cevap verdiler, ister bir saat, ister doksandokuz yıl için olsun muta (geçici nikâh) nın câiz olduğunu ifâde ettikleri gibi milliyetinin mevz-

ı bahis olmadığını söylediler. İbâdethâne'de ilmî ve felsefî münâkaşalara da açık olmuştur. Dinî olmayan ilimlerde şöhret kazanmış kimselerde, kendi görüşlerini serbestçe ileri sürebilmişler ve bazılarına da Ekber şahsen katılmıştır. Ancak, düşünceye müteallik fikirler Hindu âlimlerince daha iyi ortaya konulduğu için, ikna edici olmuşlardır. Ekber de, onların söylediklerini doğru kabul ediyor ve zıt görüşler için İslâm âlimlerinin zayıf kalmasına da ses çıkarmıyordu. İbâdethâne bu defa da kapılarını Parsîlere açtı. Safevîler tarafından ülkeden çıkarılmış olan Parsiler, dinî toleransın daha çok görüldüğü Hindistan'a sığınmışlardı. Çeşitli dinlere mensup insanların yaşadığı Bâbürlü ülkesinde Saraya ve İbadethâneye kadar nüfûz edebilmeleri önemli bir hâdisedir. Bunlar, İbâdethânedeki sohbetlerinde Zerdüştlüğün ne olduğunu anlatmışlar ve kendilerine göre, kabul edilebilir savunma da yapabilmişlerdir. Parsilerden sonra Hristiyanlar da İbâdethânede görüldüler.

Bilindiği gibi Hristiyanlık Hindistan'a Portekizliler tarafından getirilmişti. Bunu Hindistan siyâsetine yakın ilgi duymaya başlayan İngiltere takip etmiştir. Misyonerler de Hindistan'daki dinî toleranstan faydalanarak serbestçe dolaşmaya, akidelerini yaymakta pek zorlukla karşılaşmadılar. Ekber, Portekiz kolonisinden bir Hristiyan heyeti Fetihpur Sikri'ye dâvet etti. Bir Cizvit rahibi Ekber ve maiyetinin huzurunda, İbâdethânede, bu rahipler ile görüştü. Münâzaralarına da katıldı. Abd el-Kâdir'in hoşuna gitmemesine rağmen, saray mensuplarından Ebû'l-Fazl Allâmi'nin de aynı fikir dairesi etrafında görüş beyan ettiği görülmektedir. Hükümdar zamanın fikirlerini ve bu espriye dayalı olarak ruhunu öğrenmeli ve buna göre hareket etmelidir. Mezhep farkları da olmamalıdır. Herkes, Ekber etrafından toplanmalıdır sözleri de Ebû'l-Fazl Allâmi'ye aittir. İbâdethâne toplantıları yeni bir akım ortaya çıkardı. Din-i İlâhi denen görüş sadece saray çevresinde taraftar bulabildi. O zamanki İslâmî kaidelere taban

tabana zıt mahiyet taşıdığı için, İslâm uleması tarafından reddedilmiştir. Ekber'in ölümü ile mesele kendiliğinden kapanmıştır. Buna rağmen Abd el-Kâdir Bedaunî, Ekber'in İbâdethâne modelini ve ortaya çıkan Din-i İlâhi'ye şiddetle karşı çıkmıştır.

İbâdethânenin rolü, Fetihpur Sikrideki su kaynaklarının yeterli olmayışı yüzünden başkent özelliğini kaybetmesi ile zayıfladı. Şu anda mevcut kalıntılardan İbâdethânenin neresi olduğu kesin olarak belli değildir. Fetihpur Sikri'deki kalıntılar arasında saray kompleksi civârında aranması gereklidir.37

Cihângir

Ekber'in 25/26 Ekim 1605'de, gece yarısı vefat etmesi, yakalandığı şiddetli dizanteriden kaynaklanmaktadır. Büyük bir tören ile Agra'da, Skendara (İskenderiye)'da toprağa verildi. Sonraları mezarı üzerinde muhteşem bir türbe inşâ edilmiştir. Babası tarafından, padişâh ilân edilmesi sağlanan Cihângir, 24 Ekim 1605'de tahta geçmiştir. Unvanı Ebû'l-Muzaffer Nûreddin'dir.38 Asıl adı Selim'dir. Fetihpur Sikri'de 1569'da dünyaya gelmişti. Annesi Rajput kökenli Raca Bihâri Mal Kaluchi'nin kızıdır. Meryem üz-Zamanî diye şöhret bulmuştur.

Büyük oğlu Hüsrev, önce babasına itaat arz ettiyse de kısa zaman sonra isyâna kalkıştı. 6 Nisan 1606'da, Pencâb'a sığınarak Müslümanlara rakip zümre olarak temayüz eden Sihlerin yardımını istedi. Guru Taran Arcun, bu âsi şehzâdeyi destekledi ve Lahur Vâlisi Dilâver

Han'a karşı savaşmak üzere asker verdi. Pencâb'da Bâbürlü nüfûzunun zayıflamasını önlemek üzere Cihângir, yardımcı kuvvet göndererek, isyânı bastırdı. Hüsrev, Cullandar yakınındaki Bhairoval'de mağlup edildikten sonra esir alındı. Cihângir, bu âsi evladın suçunu, insanî nedenlerle bağışladı. Fakat gözlerine mil çektirdikten sonra Burhanpur'a sürgüne

gönderdi. Hüsrev, ölümü olan 1622 yılına kadar bu kalede mahpus hayatı yaşadı.

Cihângir'i oldukça meşgul eden meselelerin başında, Melik Amber gelmektedir. O, aslında Habeş asıllı bir kimse olup, nizâmşâhi sarayında, türlü yollarla meliklik rütbesine kadar yükselebilmişti. Dekken'de dağlık arazide meskûn Marathalarla anlaşarak Cihângir'e karşı baş kaldırdı. 1608'de, şehzâde Hürrem, Melik Amber'e karşı başarılı bir tedip harekâtı uygulayarak, Bâbürlülerin kaybettikleri toprakları geri aldı. Bu sebeple babası ona Şâh Cihân ismini verdi. Melik Amber, uzun süre Bâbürlüleri meşgûl etmiş ise de sadece Dekken taraflarında sükûneti bozabilmiştir. Kandehar'ın İranlılar tarafından kuşatılıp, ele geçirilmesi de, Cihângir için tehlike arz etmiştir. Bir ara asi duruma düşen Şâh Cihan Melik Amber'e yaklaşmış ise de, Cihângir bu kritik anda, oğlunu kendi tarafına çekmeyi başarabilmiştir. Şâh Cihân, affedildikten sonra (1625), iki oğlu Dara Şikûh ile Evrengzib'i rehin olarak saraya gönderdi. Kendisi de Madhya Prades'deki Bâlâgât vâliliği ile yetindi.

Cihangîr, 1611'de Nûr Mahal veya Nûr Cihân diye tanınan Mihr en-Nisâ ile evlendi. Gıyâs Beg ve oğlu Âsâf Han'a bu kadının etkisi ile geniş yetkiler verdi.

1612'de Bengal'de ayaklanmalar (bulgak) birbirini takip etti. İslâm Han, Şücâ ed-Devle isimli bir kumandanı Bengâl ayaklanmasını bastırmakla görevlendirdi. Bâbürlüler, âsi Osman'ı mağlup ettikten sonra merkezi Daka/Dacca'yı ele geçirdiler. Bu şehir daha sonra Cihângir-nagar adını almıştır.

Cihângir, dış münâsebetlerde de başarılı bir siyâset uygulamıştır. 11 Haziran 1622'de Safevî-Bâbürlü sınırı üzerinde bulunan Kandehar, 1. Büyük Abbas (1588-1629) tarafından ele geçirildi. Buna rağmen, iki hükümdar arasındaki münâsebetler iyi seyir takip etmiş ve elçilik heyetleri

teati edilmiştir. Yâdigâr Sultan Ali, Zeynel Beg, Mîr Veli, Haydar Beg, Ağa Muhammed ve Tahta Beg gibi elçiler iki saray arasındaki anlaşmazlıkları gidermişler, dostluk temellerini atmışlardır.

Safevîlerin büyük rakibi olan Mâverâ ün-Nehr Özbekleri de Agra sarayına elçi göndermişler, başta Nûr Cihân olmak üzere hediyeler takdim etmişlerdir.

Hind deniz ticaretini ele geçirmek ve bulunduğu yerleri muhafaza etmek isteyen Portekizliler, Cihângir zamanında İngiliz rekabeti ile karşı karşıya idiler. Diu, Daman, Bassein, Goa ve Bengâl'de Hugli ile Çittakong'a gönderilen kıymetli maddeler, Portekiz'e ulaştırılıyordu. Ancak, az zaman sonra Hind ticâretinin önemini kavrayan İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar da Hindistan kıyılarında koloniler meydana getirdiler. İngiltere'de kurulan "East Indian Company/Doğu Hind Sirketi", Cihângir'le temasa geçtiler ve Portekizliler gibi bazı haklar istediler.

W. Hawkins, W. Finch, Jhon Jordain, N. Withington, Th. Coryat Sir Thomas Roe ve Terry Edward Cihângir zamanında Hindistan'a geldiler ve Bâbürlü memleketini batıya tanıttılar. W. Hawkins ile Sir Thomas Roe, Cihângir'le şahsen görüştüler ve İngiltere için ticâri imtiyaz istediler. Bunların Türkçe de bilmeleri münâsebetleri daha olumlu yolda etkilemiştir. Sûrat, Ahmedâbâd, Lâhor, Ecmir Agra, Delhi ve Burhanpur'da yabancı menşeli tüccârlar emniyet içinde mal alıp-satabiliyorlardı.

1626'da, Cihângir, Mahabet (Muhabbet) Han'ın ayaklanması ile uğraştı. Hatta Kâbil yolunda iken esir edilerek, Nûr Cihan'ın nüfuzundan kurtarıldı. Şah Cihân da sahneye çıkarak, babasına karşı Mahabet Han ile işbirliği yaptı. 1627'de Keşmir'e gitti. Burada rahatsızlandı ve şiddetli astım nöbeti sonunda vücûdu zayıf düştü. Tabiplerin isteği üzerine Lâhor'a geri dönerken yolda, Bhimbar'da vefat etti (27 Sa'fer 1037/28 Ekim 1627). Nâşı, Lâhor'da Ravi Nehri'ne yakın Şâh Dârâ'da toprağa verildi. 1637'de

tamamlanan Türbesi, XVII. Yüzyıl Bâbürlü sanatının şâheserleri arasında yer almıştır.

Cihângir, yirmi iki yıllık saltanatı esnasında başarılı bir hükümdar olarak Bâbürlü tahtını işgâl etmiştir. Marata, Sih, Afgan, Bengal ve şehzâde isyanlarını ise ustalıkla bastırmıştır. Onun tek zaafı herhalde, önceleri eşi Nûr Cihân'ın nüfuzu altında kalmasıdır. Ataları gibi tabiat âşığı idi ve Hindistan'ın birçok yerinin mimâri eserlerle süslenmesinde önayak olmuştur. Agra, Lâhor, Şeyhapura ve Keşmir'de bunun en güzel örneklerini görmek mümkündür. Keşmir'deki Dal Gölü'ndeki Şâlimar Bağ, bahçe mimârisinin güzel bir numûnesidir. Agra-Delhi ve Lâhor'u birleştiren ana yolda, iki sıra hâlinde ağaç diktirilmesi, o devir için hiç uygulanmamış bir teşebbüstür.

Babur gibi, âlim hükümdar geleneği de Cihângir tarafından temsil edilmiştir. Şâhsi hatıralarını ihtiva eden "Tüzûk-i Cihângiri" 1622 yılına kadarki olayları tasvir etmektedir. Mutemid Han da "İkbalnâme-i Cihângiri" de, Cihângir devri olaylarını anlatmaktadır.

Cihângir, ikisi kız, beşi erkek; yedi çocuk babası idi. Oğulları: Sultan Hüsrev, Sultan Perviz, Sultan Hürrem veya Şâh Cihan, Sultan Taht, Sultan Şehr-i yâr'dır. Ölümünden sonra ise Bâbürlü tahtına Şâh Cihân geçmiştir.39

Cihan Şah ve Alemgir Zamanı

Dâverbahş'ın kısa saltanatını Cihân Şah'ınki tâkip etti. Gerçekte Hindistan'daki Bâbürlülerin dördüncü hükümdarıdır. 1628-1657 yılları arasında saltanat sürdü. Han Cihân Lodi'nin yakın yardımları ile sarayda ikinci Bayram Han devri yaşatılmıştır. Baş kaldıran Hindu racaları tenkil edilmiş, Bengâle Körfezi'ne sızmaya başlayan Portekizlilere karşı durulmuştur. 1631'de çok sevgi ve saygı duyduğu eşi Mümtaz Mahall'in ölümü kendisini son derece üzmüştür. Hatırasını sonsuza dek yaşatmak için Tac Mahall'i inşâ ettirdi.40

Şah Cihân, 1657’de hastalandı. Dara Şükûh, Şâh Şücâ, Evrengzib ve Murad Bahş arasında taht kavgaları başladı. İkinci oğul Şücâ Bengâle’de bağımsızlığını ilân etti. 28 Şubat 1658’de Bahâdurpur Çarpışması bütün dengeleri alt üst etti. Bu defa Evrengzib sahneye çıktı. Evrengzib, kısa zamanda tahta çıkışını sağlayabildi. Babası Şâh Cihan’ı tutuklattı (Haziran 1658). Bir ay sonra da padişâhlığını ilân etti. Cihân Şah’ın kızı padişâh Begim hayatı boyunca babasına bakmış, 1681’de ölmüştür.41

Evrengzib, Muhy ed-Dîn Alemgir adı ile tahta çıktı (13 Temmuz 1658). Saltanat süresi elli yıla yakındır. Son büyük Bâbürlü padişâhıdır. İç ve dış meseleleri zamanında ve kesin olarak halletmiştir. Assam, Patan, Dekken, Jat ve Maratha gibi problemler 1690’da sona erdirilmiştir. Jean-Babtiste Tavernier, François Bernier, J. F. G. Careri ve W. Norris zamanında Hindistan’da gezdiler. Batıya Âlemgir hakkında bilgi verdiler. Mayıs 1705’de hastalandı. 3 Mart 1707’deki rahatsızlığı, tabiplerin bütün ihtimamlarına rağmen önlenemedi. Evrengâbâd adı verilen yerde, Ravza’da toprağa verildi. Vasiyetnâmesi ülkede geniş yankılar uyandırdı. Bütün zamanını, halkının refahı, ülkenin imârı ve İslâmiyetin yükselmesi için harcamıştır. Âdâb-ı Alemgiri, Rukû’at-ı Âlemgiri ve Ahkâm-ı Âlemgiri kendi zamanında telif edilmiştir.42

Çöküşe Doğru

Bahâdur, Cihândar, Ferruh Siyer, Refi’üd-Derecât, çöküşte Bâbürlülerin son hükümdarlarıdır. Devirleri sürekli iç karışıklıklar ve şehzâdelerin mücâdeleleri ile geçmiştir. Nûr ed-Dîn unvanı ile tahta geçen Muhammed 1748’e kadar saltanat sürmüştür. Nâdir Şâh, onun zamanında Hindistan’ı istilâ etti. Nâdir Şah, Afganistan ile Hindistan arasındaki meşhur Hayber Geçidi’ni aştıktan sonra Lâhor üzerine yürüdü. Burasını kolayca ele geçirdi. 6 Şubat 1739’da Karnal bölgesini ele geçirdi ve Deilei üzerine yürümeye hazırlandı. Muhammed Şâh, meydan muharebesi sonunda yenildi.

Muhammed ile Nâdir Şâh arasındaki barış, daha fazla kan dökülmesini engellemiştir. Bununla da kalmayan Nâdir, akrabalık tesis ettiği zavallı Muhammed'i tekrar tahta geçirdi.43 Nâdir Şâh, şimdiye kadar yaptığı seferlerde ele geçiremediği kadar ganimeti ülkesine taşıdı. Böylece, Hindistan'ın, Bâbürlülerin bazı kıymetli eşyaları da el değiştirdi. Kûh-ı Nûr ve Taht-ı Tavus da bunlar arasında bulunuyordu.44 1739'da ülkesine dönen Nâdir Şâh, Hindistan'ın manevi koruyuculuğunu sürdürdü, bu arada Muhammed ise harap olan Delhi'yi imâra teşebbüs etti. Ahmed Şâh Dürranî, 1748'de Hind istilâsına başladı. Muhammed Şâh yine tehlikeli günler geçirdi. Arkasından, Ahmed Şâh Abdahi Sirhind'de Delhi sultanını mağlup etti. Muhammed Şâh, bir ay sonra, 16 Nisan 1748'de öldü ve Nizâm ed-Dîn Evliyâ Türbesi'nin karşısındaki avluya gömüldü. M. H. Hüseyin'e göre, Muhammed, Delhi'de hüküm süren Timurlu yâni Bâbürlü sülâlesinin oldukça muktedir son hükümdarı idi.45

II. Âlemgir, II. Şâh Âlem, Bidar Baht ve Mû'in ed-Dîn II. Ekber 1748-1837 tarihleri arasında hüküm sürdüler. Daha önceleri Portekizlilerin deniz hâkimiyetlerini bu defa yine batılı güçlerden İngilizlerin devam ettirdiği görüldü. Askerler ve şirketler aracılığı ile önceleri kıyılarda, sonra Bengâle ve Delhi taraflarında etkili oldular. 1804 yılında, II. Şâh Âlem zamanında, Alb. David Ochterlony, Delhi'deki sarayda yerleşti ve üstlerinden gelen emirleri ve bazı imtiyazları padişaha kabul ettirdi.46

Yıkılış (1858)

Mu'in ed-Dîn II. Ekber'den sonra Bâbürlü tahtına II. Badur Şah geçti. Kaynak ve paralardaki tam adı Ebû'l-Muzaffer Sirâc ed-Dîn Muhammed II. Bahâdur'dır. Bâbürlü hanedanının son hükümdarı olarak dikkati çekmektedir. Adeta harabeye yüz tutan Delhi'deki Kala-ı Mu'allâ'da oturmuştur. 1837 ile 1857 tarihleri arasında saltanat sürdü. Calcutta ve Meerut ayaklanmalarında, pek etkili olamadı.

Sepoy (sipahi) ayaklanması ise daha çok İngilizleri ilgilendirmektedir. Sir John Lawrens, 8 Haziran'da Delhi yakınlarına kadar sokulabildi. Şehir her taraftan top ateşine tutuldu. Bir hafta sonra, W. S. R. Hodson surları aşmaya muvaffak oldu. Sepoylar ve padişâh Kala-i Mu'allaya sığındılar. Şehirde İngiliz egemenliği kurulunca II. Bahadur, mecburen, Humâyun Türbesi'ne sığındı. İngilizler burada ve dışarıda birçok cinâyetler işledikten sonra Padişâhı ele geçirdiler. Ömür boyu hapse mahkûm edildi. Aralık 1858'de resmen tahttan indirildi. Burma'ya Rangun şehrine sürgün edildi. Yıl sonunda, karşılaştığı acı günler, akraba ve yakınlarının gözleri önünde öldürülmelerinin bıraktığı etki ile hayata vedâ etti (1862). 2 Ağustos 1858'de, Hindistan'ın Yönetilme Kanunu yürürlüğe girdi. Böylece, Hindistan sömürge durumuna düşürüldü. Kraliçe Victoria, Hindistan İmparatoriçesi olarak saygı gördü. İlk genel vâli ise Charles John Canning/Earl Canning'dir. İngiliz yönetimi bir asır bile devam ettirilemedi. Ülke, Bâbürlülerin sağladığı emniyeti ve iyi yönetimi bir daha göremedi. Gandi ile Ka'id-i Azam Muhammed Ali Cinnah yeni Hindistan'ın bağımsızlık rüzgârlarını estirmeye çalıştılar. Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Keşmir gibi bölümleri ile renkli bir yapı kazandırıldı. Ama Hindistan'a bugün de olduğu gibi hiçbir zaman sükûnet getirilemedi.47

İdarî ve Askerî Teşkilât

Hindistan'da, Gazne ve Gur saraylarının etkileri görülür. Daha sonra Türk asıllı kabileler, kurdukları hanedanlarda eski devlet an'anesini de ilâve ederek, yeni bir tarz meydana getirmişlerdir. 1526'dan itibaren Babur, Timurlu sarayının idarî tarzını devam ettirmiş, halefleri de bazı yeniliklerle aynı tarzı uygulamışlardır.

Padişâh: Bâbürlü hanedanının başı padişâh idi. Babur, Kabil'de iken bu unvanını benimsemiş ve Hindistan'da da kullanmıştır. Diğer taraftan

Şehinşah, Hakan ve Şâh gibi unvanların da 1858'e kadar isimlerin sonunda yer aldığı görülmektedir. Padişah, devlethâne denilen sarayda ikamet etmekteydi. Bu devlethâneler daha sonra başkentlerin değişmesi ile Delhi, Agra, Fetihpur Sikri ve Lahor gibi şehirlerde göze çarpmaktadır. Padişâh eşleri de Nûr Mahal, Nûr Cihan, Begüm, Sahip, Cihanârâ, Padişâh Begüm ve Tâc Mahâl gibi unvanlarla anılmış, gerçek isimleri zikredilmemiştir. Padişâh eşleri, zaman zaman devlet idaresine müdahale etmiş, bu konuda bazıları mensup oldukları ailelerden güç almışlardır.

Vekilü's-Saltana: Padişâhtan sonra devlet işlerinde en yetkili kişidir. Bunun memuriyet unvanı Vekilü's-Saltana veya Vekil-i Mutlak idi. O, nazâri olarak bütün sivil ve askerî işlerde padişâhın vekili durumundaydı.

Vezir: Vezir veya Divân-ı âlâ denilen, malî işleri yürüten ve düzenleyen saray görevlisidir. Divân-ı Hâlise ve Divân-ı Ten, bu vezirin iki yardımcısıdır. Delhi, Agra, Lahor ve kısa müddet Fetihpur Sikri'den, idare edilen, gelirleri merkeze gönderilen arazi işleri ve maaşlarla ilgilenmekteydi. Hizmet karşılığı verilen her türlü tımara, caygir (jagir) işlerine Divân-ı Ten bakmaktaydı.

Mîr Bahşı: Merkezde ordunun idarî ve malî işlerinden sorumlu makamdı. İkinci, üçüncü ve dördüncü bahşılar, Mîr Bahşı'ya yardım etmekteydiler.

Sadrü's-Südûr: Bâbürlüler'de din işlerinin başıdır. 1526'dan önceki Hind sultanlıklarında bu makamın adı Sadr-ı Cihan veya Sadrü's-Südûr idi. Sadrü's-Südûr, ülkedeki vakıflarla, sadaka ve hayır işlerine de bakmakta, tanzim etmekteydi. Bâbürlü hükümdarları, âlimleri ve din adamlarını himaye etmişler, onların geçimleri için toprak dağıtımları yaptırmışlardı. Sadrü's-Südûr da, bunların denetimini yapmıştır.

Mansıbdar: Bey karşılığı bir terimdir. Mansıb sahibi anlamına mansıbdar diye hitap edilirdi. Heft-Hezâri, Penc Hezâri ve Deh Başı belirli

sayıdaki askerin komutanı idi. Mansıbdarlar aynı zamanda hem Türkçe ve hem de Farsça unvanlar kullanmışlardır. Dü-esbe (iki atlı), Se-esbe (üç atlı) anlamına gelirdi. Tımar sahipleri, belirli askere bakmak ve savaşa hazır tutmak zorundaydı. Zaman zaman süvariler bölgelerinde kontrol edilir, gerçek at sayısı tespit edilirdi. Delhi sultanlıkları zamanından beri süvari meselesi bazı suiistimallere uğramıştır. Bir ata sahip kişi, yasal olmadığı halde üç, dört ata malikmiş gibi denetimcileri kandırıyor ve ona göre tahsisat alıyorlardı. Bâbürlü hükümdarları, bu gibi hileleri önlemek için azami dikkat göstermişler, malî kaynakların heder olmasını önlemeye çalışmışlardır. Bu sebeple Dad-ü Mahalli Nizamnâmesi'ni yürürlüğe sokmuşlar, defter tutturmuşlar ve işe yarar atları damgalamışlardır. Ekberşah, bu konuya büyük itina göstermiş, damgalı at sayısına göre, sahiplerine tahsisat verdirmiştir.

Valâşahî: Valâşahî, hassa askeri anlamındadır. Ekber'in meydana getirdiği ahâdi, seçkinler kıtası idi. Tımar sahibi veya komutanlar, ücretlerini kendileri tespit eder, %5 tutarını kendilerine ayırırlardı. Yayalar, süvariler ve filler, savaşta önemli rol oynarlardı. Bâbürlüler modern harp aletlerine de ihtiyaç duymuşlar ve mütehassıslarını ordu teşkilâtı içinde görevlendirmişlerdir. Top kullananlara topçu veya topcıyan, tüfek sahiplerine, tüfengendaz denirdi. Filler ise genellikle Bengal'den temin edilirdi. Şahne-i Pilân, fillerden sorumlu görevliydi. Bâbürlü ordusu, o devrin en kalabalık askerine sahipti. Harp zamanında ikiyüz binden ziyade asker toplandığı olurdu. Süvariler en önemli askerî sınıf olup, piyadeler ondan sonra gelmekteydi.

Eyaletler: Bâbürlüler, XVIII. Asır ortalarına kadar, geniş sınırlara sahip olmuşlardı. Pencab; Sind, Düab, Kara, Orissa, Bengal, Gucerat, Dekken ve Keşmir bölgelerinde vilayet sistemi uygulanmıştır. Vilâyet'e aynı zamanda Sûbe de denilmekteydi. Bunların sayıları onbeş ila yirmi arasında

değişmiştir. Vâli veya sûbedar (sipahsâlar) vilâyeti idare ederdi. 1526'da Babur zamanında, şu idarî bölgeler mevcuttu: Bihre, Lâhor, Siyalkot, Dipalpur, Sihrind, Hisâr-ı Firûze, Delhi, Miyan Düab, Mevat,

Biyâne, Agra, Miyan, Gvalyor, Kâlpi, Kanauç, Sambhal, Lekhnur, Haydarâbad, Oudh (Eved), Bahreyiç, Cunpur, Bihar, Saren, Çeparen, Ranthambhor. Vilâyetde sûbedardan sonra gelen memurlar da divân, bahşi, sadr unvanlarını alırlardı. Sûbeler, serkar (kaza) lara bölünmüştür. İdârecisi Fevcdârdır. Her serkar da, pergeneye ayrılırdı ki bu birim de nahiye karşılığıdır.

Kutvâl: Kutval, Delhi sultanlıkları teşkilatında yer alan idarî bir terimdi, Bâbürlüler da bunu devam ettirmişlerdir. Vazifesi, şehrin emniyet ve asayişini temin etmekti. Bu, şehir sakinlerinin bir listesini tanzim eder, giriş çıkışları kontrol ettirirdi. Kapıların akşam kapanması sabahleyin açılması ile de bu makam sorumlu idi. Pazar yerlerindeki fiyat kontrolü, ölçü denetimi, çevre temizliği ve Hindu kadınların yakılmasını önlemek de Kutval'in işleri arasındaydı.48

Kültür ve Sanat Mimârî

Bâbürlüler, Hindistan'da kendilerine has bir mimarî tarzını geliştirdiler. Hindistan'da hâkim oldukları her yerde önemli eserler meydana getirmişlerdir. Bu eserler bugün dahi hayranlıkla seyredilmektedir. Babur ve Humâyun devri, Hindistan'da devletin yerleşmesi devresiydi. Buna rağmen bahçe mimarisi geliştirilmiş ve Delhi, Agra ile Fetihpur Sikri civarında bazı düzenlemeler, yeni binalar vücuda getirilmiştir. Ekber, Cihângir, Şah Cihan ve Evrengzib, Bâbürlü mimarisine en parlak devirlerini yaşattılar.

Bâbürlü başkentleri Kabil, Lahor, Delhi, Agra ve Fetihpur Sikri'dir. İlkönce bu merkezler mimârî eserlerle, câmi, türbe, bahçe, köprü, su arkları ve köşklerle süslenmiştir.

Agra: Ganj'ın batısındaki en büyük kolu Cemne (Jumna) adını taşımaktadır. Agra, bu nehrin hemen sahilinde Lodiler tarafından kurulmuştur. İskender Lodi (1489-1517) bu yeni kaleyi güzelleştirmiş, ancak bütün Kuzey Hindistan'ı etkisi altına alan şiddetli deprem, Agra'yı da yıkmıştır. Şehrin imarı Babur tarafından, 1526'dan sonra başlatıldı. Bahçe, köşk, havuz ve hamam yapılmış ve Agra'ya güzel, plânlı ve muntazam görünüş kazandırılmıştır. Agra'nın ilk büyük hamisi Ekber'dir. Diğer hükümdarlar da en güzel yapıları burada yükseltmişlerdir. Tâc Mahal, Kale, Müsemmem Burc, Moti Mescit, Has Mahal, Cihangir Mahal, Cuma Mescit, Ekber ve İtimadüddevle Türbeleri başta gelen yapılardır.

Ekber'in türbesi, şehir yakınındaki Sikandara'dadır. Tâc Mahal, Ercümend Banu Begüm için 1630-1638 yılları arasında inşâ ettirilmiştir. Türbenin adı, Begüm'ün unvanı olan Mümtaz Mahal'den bozulmadır. Ercümend Banu, Asaf Han'ın kızı olup, 1631'de bir doğum sırasında vefat etmişti. Onun cesedi geçici olarak Burhanpur'un kenar mahallesi olan Zeynâbad'a gömülmüştür. Şah Cihan, anıt-türbe ile eşinin aziz hatırasını yaşatmak istemiş, naşını Agra'ya naklederek, Raca Jai Singh'den satın aldığı bir yere gömdürmüştür. İşte burada Tâc Mahâl inşâ edilmiştir. Tâc Mahâl, yirmiiki senede tamamlanabildi. Bu zaman zarfında, aralıksız yirmibin işçi inşaâtı bitirmek için çalıştı. Türbenin plânı Üstad Mehmed İsa'ya aittir. Settar Han, Muhammed Şerif, Muhammed Hanif ve Emanet Han da Tâc Mahal'i son durumuna getirmişlerdir. Şah Cihân, hiçbir masraftan çekinmediği Tâc Mahal için “Zaman, Allah'ın, sanat ve kudretinin zâhir olması için bu binayı vücuda getirdi” beytini yazmıştır. Bu anıt mezar, Agra'nın ve Hindistan'ın en muhteşem yapısıdır. Şimdi bile mimarî ihtişamını korumakta, başta dünyanın sayılı devlet adamları olmak üzere sanatçıların, mimârların ilgisini çekmektedir.

Fetihpur Sikri: Bu şehir, Agra'nın otuzyedi kilometre güneybatısında, Sikri Dağı'nın tepesinde kurulmuştur. Babur, buradaki gölden bahsediyor. Köşk ve tophâneyi de aynı hükümdar yaptırmıştır. Şeyh Sâlim Çişti, Sikri'deki mağarasında inziva hayatı yaşamış, bu yüzden de taraftarları bu yeri devamlı surette ziyârette bulunmuşlardır. Ekber, bu şeyhin kerâmeti sebebiyle Sikri'de daha mükemmel bir şehir meydana getirdi. Gucerat seferinden dönüşünde, şehrin inşaâtını tamamlatmış ve 1574'de buraya Fetihpur Sikri (Zafer Şehri) ismini vermiştir. Bu şehir, 1586'ya kadar ondört yıl Bâbürlüler'in başkenti olmuştur. Türkî (Rumî) Sultan, Raca Birbal Sarayı, Penc Mahâl, Divân-ı Has, Cuma Mescidi, Bülend Dervâze, Jodh Bai Sarayı ve Şeyh Sâlim Çişti Türbesi, Fetihpur Sikri'nin önde gelen mimarî eserleridir. Bu şehrin mimarî açıdan güzel bir tasviri E.W. Smith tarafından The Moghul Architecture of Fathpur Sikri, (Allahâbad, 1894-1898) isimli araştırmasında yapılmıştır.

Delhi: Bâbürlülerin uzun süre başkentliğini yapan Delhi, mimarî açıdan Hindistan'ın en şanslı şehirlerinden biridir. 1526'dan sonra kısa bir müddet Delhi başkent olarak kullanıldı. Humâyun, eskisi ile şimdiki Yeni Delhi arasında Dinpenah kasabasını kurmuştur. Buna dair Ahmed Muammai'nin Şehr-i Padişah-ı Dinpenah kaydından, 1533-1534 yılında ikamete açıldığı anlaşılmaktadır. Şah Cihan, Eski Delhi (yani: Lâl Kot, Cihanpenah, Tuğlukâbad ve Siri)'nin kuzeyinde, Cemne Nehrine yakın Kızıl Kale (Red Fort)'yi içine alan Cihânâbad'ı tesis etti.

Lâhor, Keşmir ve Kâbil Kapıları'nın yer aldığı Şâh Cihânâbad, 1638-1648 arasında inşâ edilerek, surlarla tahkim edilmiş, başta saray olmak üzere diğer devlet daireleri de buraya taşınmıştır. Bu şehrin en önemli yapısı, Lâl Kale adı verilen saraydır. Ali Merdan Han adında bir İranlı mühendis, Cemne Nehri'ne, Delhi'nin on kilometre yukarısından bir kanal açarak, başkenti bundan ayırmıştır.

Sulama sistemi de geliştirilerek, yeşil alanların sayısı artırılmıştır. Nehr-i Behişt Kanalı, Şah Burc'dan dökülerek, Hayat-Bahş Bahçesi boyunca akışını devam ettirmekte, sarayın hamamı, Divân-ı Has ve Habgâh gibi muhteşem binaların içinden geçiyordu.

Mizân-ı İnsaf altından şırıl şırıl aktıktan sonra, Büyük Renkli Saray (İmtiyaz Mahâl)'in serinliklerinde cereyan sona eriyordu. Kale-i Muâllâ, Cemne Nehri sahilinden yükselen ve kumtasından yapılmış tahkimli surlardan meydana geliyordu. Şah Cihân zamanında tamamlanmıştır.

Selimgarh Kalesi ise Al-Kale'den daha küçük olup, nehir tarafındadır. Delhi'nin başlıca türbeleri de şunlardır: Humâyun, Ateke Han, İsa Han, Han-ı Hanan, Safdar Ceng, Gâzieddin, Şeyh Fazlullah Cemal Han, Edhem Han, Mirzâ Necep ve Muhammed Kulu. Bu türbeler içinde en meşhuru, Humâyun'un türbesidir. Dul eşi Hatice Begüm ve oğlu Ekber tarafından 1570'de inşâ ettirilmiştir.

Mimarı, Mirek Mirza Gıyas'tır. Türbe, Türkler'in Hindistan'da meydana getirdikleri ilk büyük mimarî eser olmaktadır. Saray, devlet daireleri, türbeler yanında camiler de önemli bir yer tutmaktadır. Cuma Mescit, Begümpuri Mescit, Hayrü'l-Mescit, Hirki Mescit, Ziynetü'l-Mescit ve Fetihpuri Mescit önde gelen camilerdir.

Lâhor: Pencab bölgesinin büyük ve tarihî şehirlerinden olan Lâhor, 1584-1598 arasında başkent olarak kullanıldı ve Ekberşâh burada ikamet etti. Kalesi tamir ettirilmiş ve bazı tahkimatlar yapılmıştır. Cihângirşâh da burada oturdu. Bu dönemde Lâhor, zenginlik ve ihtişamının zirvesine ulaşmıştır. Adı geçen hükümdar öldükten sonra Lahor'da toprağa verilmiş ve daha sonra da meşhur türbesi yapılmıştır. Türbenin üzeri açıktır. Sandukası beyaz mermerden yapılmıştır. Türbe Şahdârâ'da olup, Dilgûşâ Bahçesi tarafından çevrelenmektedir. Moti Mescit, 1600'de Cihângir

tarafından yaptırılmıştır. Kale binalarına da büyük yatak dairesi (Habgâh) ilâve ettirilmiştir.

Anarkali Türbesi ve Vezirhan Câmii de Lâhor'u süsleyen yapılar arasındadır. Şah Cihân da Şâlimar Bağ denilen bahçeyi, dinlenme yeri olarak seçmişti. Padişâhî Câmii, Lâhor'daki abidevî eserlerden biridir. Büyük bir ön cephesi vardır. Mermer işlemesi şekil itibarı ile orijinaldir. Üç beyaz mermer kubbesi ile Hazurî Bağ'dan girilen mermer ve kum taşından yapılmış kapısı, güzel bir görünüş kazandırmaktadır. Evrengzib tarafından inşâ ettirilen bu cami, Lâhor'da en çok ziyaret edilen yerler arasındadır.

Diğer Şehirler: Bâbürlü hükümdarları, sadece yukarıda zikredilen başkentlerde değil, diğer yerlerde de imâr faâliyetlerinde bulunmuşlardır. Allahâbâd, Benares, Galyor, Çitor, Mandu, Hisar ve Evrengâbâd'da câmi, saray, türbe, bahçe ve köprü inşâ ettirmişlerdir. Ekberşah, Allahâbad'da, Kırk Sütûn Köşkü'nü; Cihângir, Keşmir'de Şirinagar yakınındaki yazlık köşkleri ve Şâlimar Bahçesi'ni, Calendarda, Nûr Mahal'deki saray kapısını yaptırmıştır.

Bengal'de ve Gaur'da, şehir mimârisinin güzel örneklerinden biri verilmiştir. Ancak, İngiliz ve Portekiz saldırganlığı bu şaheserlerle süslü yöreyi enkaz haline sokmuştur. 1562'de vefat eden Muhammed Gavs'ın türbesi de, Galyor'da olup, Ekber'in emri ile bu şeyhe yakışır tarzda inşâ ettirilmiştir. Ecmir'de, Şeyh Muineddin Çişti için yaptırılan türbe, taşra mimârisinin en güzel örneklerindendir. Cihangir'in Mandu'daki Nilkent Yazlık Köşkü, Şeyhapura'daki Av Köşkü de XVII. asrın mimarî eserlerindendir.

Evrengzib, Dekken'de Haydarâbad'daki Fethnagar'ı 1653'de ele geçirdikten sonra, kendi adını vermiştir. Evrengâbâd, Melik Amber Câmii, eşi Rabiatü'd-Devranî türbesi ve saraylarla o yörenin en meşhur şehirleri arasına girmiştir. 20 Şubat 1707'de ölen Evrengzib, Ellora

Mağaraları civârında, Devletâbâd yakınlarında Hulâbâd (Ravzâ)'da toprağa verilmiştir. Onun için yapılan türbe de değişik bir mimârî özellik arzetmektedir. Evrengzib, Benares (Kâşi), Vişnavat Altın Tapınağın kuzeyinde, Pencganga Chat yakınında büyük bir cami yaptırmış, böylece İslâmiyet'in Hindu dini karşısındaki yüceliğini sembolleştirmiştir.49

Tarih İlmi

Hindistan'da Türk ve İslâm tarihçiliğinin gelişmesinde Bâbürlüler'in rolü büyüktür. Bizzat Bâbürlü hükümdarları ve onların saraylarında görevlendirdikleri âlimler diğer ilimler yanında, tarihçiliğe de altın devrini yaşatmışlardır. Herat Mektebi an'anesi ve Hind-İran geleneği tarihçiliği etki altına almıştır. M. Elliot ve J. Dowson, Bâbürlü devri tarihçilerinin eserlerini bir külliyât hâlinde, konuların akışına göre İngilizce'ye tercüme etmişlerdir. XVI. asırdan Bâbürlüler'in yıkılış tarihi olan 1858'e kadar hemen her hükümdar devrine ait tarihler mevcuttur.

Gâzi Zâhireddin Babur, hatırât nev'inin en güzel örneklerinden birini vermiştir. Baburnâme, 1526-1530 tarihleri arasında kaleme alınmış olup, 1494-1529 hâdiselerini ihtiva etmektedir. Babur'un yazmış olduğu asıl nüsha bugün kayıptır. Fakat Baburnâme'nin daha sonraki kopya ve tercümelerine sahip bulunmaktayız. Reşit Rahmeti Arat, Baburnâme'yi, tarih kitabı değil, olayların vakit bulundukça kaydedildiği bir not defteri olarak yorumlamaktadır.

Gülbeden Begüm, Babur'un kızıdır. Ekberşah'ın emriyle Babur Humâyun ve kardeşlerini anlatan "Hümâyunnâme"yi telif etmiştir. Gülbeden, bu eserinde aile içinde gelişen olayları en yakın şahit olarak nakletmektedir.

Hayatı hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Cevher, Humâyun'un aftabacısı yâni İbrikdârıydı. Tezkiretü'l-Vâkıât, Gülbeden'in Humâyunnâme'si ile aynı yıl tamamlanmıştır.

Abdullah, Tarih-i Davudî’nin müellifidir. Cihângir devrinde Babur-Lodi, Humâyun-Sûri mücadelesiyle bu hükümdarın 1555’de geri dönüşünü, iktidarı ele geçirişini anlatmıştır.

Abbas Han, Afgan asıllı bir ailedendir ve Servanî lakabıyla şöhret bulmuştur. Tüzük-i Şirşâhî’yi Ekberşah’ın maiyetinde iken tamamlamıştır. Surî sultanı Şirşâh çevresinde gelişen olaylardan bahsetmektedir.

Ebû’l-Fazl Allâmî, Ekbernâme’nin müellifidir. Bu tarihteki minyatürleri Basavan isimli Hindu yapmıştır. Devlet kademelerinde vazife alarak bazı seferlere de katılan Ebu’l-Fazl Allâmî, 1602 yılına kadar gelen olayları anlatmaktadır. Bu müellifin Âyin-i Ekberî isimli eseri ise, XVI. asır Bâbürlüleri’nin sosyal, idarî ve kültürel durumunu tasvir etmektedir.

Abdü’l-Kadir Bedaunî, Ekber zamanı tarihçilerindendir. 1590-1596 arasında gizlice yazılan ve bir müddet saklanan Müntehabü’t-Tevârih’de, Delhi sultanlıkları, Babur ve haleflerinin 1596’ya kadar yaşadıkları olaylar tasvir edilmiştir.

Nizâmeddin Ahmed, umumî bir Hind tarihi sayılan Tabakat-ı Ekberî’yi yazmış, eserini hâmisi olan Ekberşah’a ithaf etmiştir.

Ferişte de, Nizâmeddin Ahmed gibi şöhret sahibi bir tarihçi olup Gülşen-i İbrahimî’yi yazmıştır. O da Bicapur ve Ahmednagar sultanlarının himâyesini görmüş, XVII. Yüzyılın sözü en çok edilen tarihini telif etmiştir.

Bâbürlü hükümdarları arasında büyük şahsiyetlerden olan Cihângir, şahsî hatıralarını Tüzük-i Cihangirî’de anlatmıştır. 1605-1622 dönemini kendisi, hastalığından sonra 1624’e kadar olan zamanı da kâtibi Mutemid Han yazmıştır.

Mutemid Han, Cihangir’in yakını ve hususî kâtibi idi. Hükümdarın emri ile İkbalnâme-i Cihângirî’yi yazmış, burada Nûr Cihan’ın evlenmesi, Şâh Cihân ayaklanması, Mahabet Han’ın nüfuz kazanması, onun çıkardığı olayları tasvir etmiştir.

Abdülhamid Lahorî, Padişâhnâme'yi Allâmî'yi örnek alarak yazmış ve bu devir olaylarını açık bir şekilde eserinde işlemiştir.

İnayet Han, Şah Cihan'ın kütüphanecisiydi. Buradaki yazmaları esas alarak, Şâh Cihânnâme'yi meydana getirmiştir. Şah Cihan Delhisi'nin kuruluşu, Kandehar savaşı ve Mîr Cümle ile ilişkileri yazmıştır.

Muhammed Salih Kambu, Şah Cihan'ın sarayına mensuptu. Hükümdarın hastalığı, Dârâ, Evrengzib, Mrad Bahş ve Süleyman Şikûh'un sebep olduğu olayları Amâl-i Sâlih'de bahis konusu etmiştir.

Bâbürlü hükümdarı Evrengzib de, muhtelif zamanlarda yazdıkları mektupları Adâb-ı Âlemgirî'de toplamıştır. Rükû'at-ı Âlemgirî de aynı tarzda kaleme alınmış bir başka eserdir.

Muhammed Kâzım da, Âlemgirnâme'de, bu hükümdarın emirleri, Şah Cihân'ın hastalığı ile saltanat kavgalarına yer vermiştir.

Mufaddal Han da kendi adını taşıyan Tarih-i Mufaddal'da, 1627-1660 dönemini anlatmaktadır.

Rai Bhara Mal'ın Lübbü't-Teârih-i Hind'i, XVII. yüzyıl Hind sultanlıkları ile olan münâsebetleri konularını ihtiva etmektedir. Bu tarihçi aynı zamanda Dârâ Şikuh'un yanında divânda vazifeliydi.

Bahtâvar Han, Mir'ât-ı Âlem'i; Hâfi Han, Müntehabü'l-Lübab'ı; Muhammed Sâki Müstaid Han, Meâsır-ı Âlemgirî'yi; Muhammed Haşim Ali Han, Müntehabü'l-Lübab'ı; Şahâbâdî, Tarih-i Hind'i; Anand Ram Muhlis, Tezkire'yi yazmışlar ve XVII-XVIII. asır Bâbürlüleri'ni tasvir etmişlerdir.

Tahranî'nin yazdığı Tarih-i Çağatayî aynı zamanda Tarih-i Muhammedşâhî diye de bilinmektedir. Bu eser de 1739'da, Nâdirşah'ın Hindistan'dan çekilişine kadarki olaylardan bahsetmektedir.50

Osmanlı ve Bâbürlü Devleti Arasındaki İlişkiler / Doç. Dr. Azmi Özcan [s.761-765]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kuruluşu XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen Babürlü Devleti kısa sürede o çağların en büyük devletlerinden birisi haline gelmiş ve bütün Hindistan alt kıtasının neredeyse tamamına hâkim olmuştur. Devletin ismi hakkında bir mutabakat yoktur. Doğu literatüründe ve bizde devletin kurucusu olan Babür Timur'un soyundan geldiği için Timur'un nisbesi makamındaki Gürkani adıyla da anılmaktadır. Aynı şekilde bizzat Hind Müslüman belgelerinde bu devlete Çağatay Devleti şeklinde de atıflar mevcuttur. Batı da ise yanlış bir şekilde bu devlet Moğol Devleti olarak anılagelmiştir. Bunun sebebi Hindistan'a kuzeyden gelen tehditler genel olarak Moğol olarak nitelendiği için tabiatıyla Babür'ün orduları da bu şekilde anılmış ve yerli literatüre bu adla geçmiştir. Hindistan'a gelen ilk Avrupalılar öncelikle güneyde, Gucarat bölgesinde yaşayan halkla temasa geçtiklerinden dolayı Babürlüleri onların diliyle nitelemişler, böylece Moğol ifadesi Batı literatürüne de geçmiştir. Şüphesiz Babürlülerin Türk soyundan oldukları herkesçe bilinmektedir. Bununla birlikte bir galat olarak literatüre geçen Moğol ifadesinden bir türlü vazgeçilememiş, ancak zamanla Babürlülerin gerçek Moğollardan farklılıklarını belirtmek gayesiyle bu terim Mughal olarak yumuşatılmıştır. Bu bakımdan Batılı kaynaklarda Babürlüler için kullanıla gelen Mughal kelimesini kesinlikle Moğollarla karıştırmamak gerekmektedir.1

Timur'un beşinci kuşak torunu olan Babür XVI. yüzyılın başlarında Kabil merkezli küçük bir sultanlığı idare ediyordu. Büyük bir askeri yeteneğe sahip olan ve aynı zamanda şiir ve edebiyatla ilgilenen Babür,

yıllarca Timurluların eski başkenti Semarkand'ı ele geçirmeye çalışmış, fakat geçici bir kaç başarının dışında buna muvaffak olamamıştı. Nihayet 1511-12 deki sonuçsuz girişimlerinin akabinde Özbeklere karşı mücadele etmektense Hindistan taraflarına yönelmeye karar vermiş ve Kandehar'a yönelmişti. 1519'da Hindistan'a ilk seferini gerçekleştirdi ve Pencab bölgesinde bazı yerleri ele geçirdi. Bu sırada Hindistan'ın büyük bir kısmı Delhi sultanlarından İbrahim Ludi'nin hâkimiyeti altında idi.

Babür Hindistan'da iken Kabil Özbeklerin saldırısına uğrayınca tekrar geriye döndü ve bir müddet daha Kabil'de kaldı 1525'de İbrahim Ludi'nin muhalifleri Babür'ü Hindistan'a davet edince güçlü bir orduyla tekrar Hindistan'a yönelen Babür 21 Nisan 1526'da 100.000 kişilik Ludi ordusunu mağlup ederek Delhi'ye girdi ve artık XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam edecek Babürlü Türk Devleti'nin temellerini atmış oldu. Osmanlı Padişahı Kanuni'nin Macaristan seferine çıktığı günlere rastlayan Panipat Savaşı sayıca kendilerinden çok fazla bir orduya karşı kazanılan askeri başarıyla Babür'ün bu alandaki yeteneğini ortaya koyduğu gibi XVI. yüzyılda İslâm tarihinin en önemli olaylarından birisi olma özelliğini de ihtiva etmektedir. Babür'ün ordusunun bu savaşta Osmanlı savaş teknikleri kullandığı ve bazı Osmanlıların Babür ordusunda hizmet verdiği de ayrıca bilinmektedir.

Panipat Zaferi'nden sonra hâkimiyetini Orta ve kuzey Hindistan'da yavaş yavaş sağlamlaştıran Babür Kandehar'dan Bengal sınırına kadar geniş toprakları ele geçirerek Aralık 1530'da vefat etti ve yerine oğlu Humayun Şah geçti. Bu sırada henüz 22 yaşında bir genç olan Humayun Şah cesur olmakla birlikte babasının sahip olduğu diğer özelliklere sahip görünmemiştir. Nitekim tahta hak iddia eden kardeşlerinin yol açtığı zaafın da katkısıyla Hindistan'dan hâlâ ümidini kesmemiş Ludi Afgan Emirleri ve yerli racalar karşısında bir müddet sonra pek başarı gösterememiş, ve on yıl

kadar Hindistan’ı terk ederek Kabil’de yaşamak durumunda kalmıştır. Humayun’un tekrar Delhi bölgesinde hâkim olması ve Babürlü Devleti’ni ihya etmesi XVI. yüzyılın ortalarındadır. (1555). Ancak Hümayun bundan sonra pek uzun yaşamamış ve 1556 Ocağı’nda Lahor’da sarayının merdivenlerinden düşerek vefat etmiştir.

Humayun’dan sonra yerine Babürlü Devleti’nin en büyük sultanlarından biri olacak olan Ekber geçti. Henüz 13 yaşında olan Ekber Şah babasının kıymet verdiği adamlarından Bayram Han’ın rehberliğinde devlet yönetiminde büyük başarı gösterdi ve süratle topraklarını genişletmeye başladı. Yüzyılın sonlarına doğru Babürlü Devleti Hindistan alt kıtasının güneyde Bijapur’a kadar olan bütün bölgelerin hâkimiyetini ele geçirmişti.

Ekber uzun süren saltanatının sonunda 1606’da vefat ettiği zaman büyük bir imparatorluk bırakmıştı. Bu bakımdan Babürlü Devleti’nin hem fiziki manada hem de müesseseler manasında gerçek temellerini ortaya koyan Ekber olmuştur. Bir taraftan devletin idari prensiplerini ortaya koymuş, diğer taraftan aslen farklı olan bir coğrafyada çoğunluğu oluşturan Hinduları sisteme dahil ederek kendisinden önce kimsenin yapamadığı bir şeyi gerçekleştirerek istikrarı sağlamıştır. Ekber bunu yaparken bir kısım Batılı yazarlarca İslâm, Hinduizm ve Hıristiyanlığın karışımından oluşan yeni bir din gibi (dini ilahi) anlaşılan müsamahalı yaklaşımının ve değişik dinlerin mensuplarına olan hoşgörülü tavrının büyük faydası olmuştur.

Ekber’den sonra Babürlü tahtına sırasıyla Cihangir (1605-1627), Şah Cihan ve son büyük sultan Evrengzib geçmiştir. Evregzib’in 1707’de vuku bulan vefatıyla birlikte Babürlü Devleti bir kriz dönemine girmiştir. Bir taraftan Afgan Nadir Şah’ın baskısı, diğer taraftan baş gösteren taht kavgaları ve nihayet Avrupalıların Hindistan’a göz dikmeleri neticesinde

hızla dağılma sürecine giren devlet XIX. yüzyılın ortasında 1857’de son bulmuştur.

Babürlü Türklerinin Hindistan gibi kendilerine yabancı olan bir coğrafyada yüzlerce farklı dil ve ırktan insanları kısa zamanda hâkimiyet altına alarak üç yüz seneden fazla bir idare etmeleri tarihçiler tarafından o çağların en büyük olayları arasında gösterilmekle birlikte, Türkiye tarihçiliği tarafından ihmal edile gelmiştir. Bu gelenekte Osmanlı anlayışının payı var mıdır belli olmamakla birlikte aynı devirlerde farklı coğrafyaların efendileri olan ve çağlarına damgalarını vuran bu iki Türk devletinin birbirleriyle yakın ilişkiler içerisinde olmadıkları bilinmektedir.

Osmanlı kaynaklarında, Babürlülere yapılan ilk atıflar XVI. yüzyılın ilk yarısına aittir.2 Ancak, Cihangir devrine kadar resmi ilişkiler bulunduğuna dâir kayda rastlanmamıştır. Muhtemelen bu kopukluğun arkasında Timur’un Osmanlıları Ankara Savaşı’nda (1402) mağlup etmesinin anıları ve Hindistan’da kuvvetlenmeye başlayan Babürlülerin, Osmanlılar tarafından önceleri şüphe hatta biraz da endişe ile karşılanmış olması ve iki devletin Türk-İslâm dünyasının liderliği hususunda taşıdıkları rekabet duygusunun payı bulunmaktadır.3 Aradaki ilk ciddi irtibat 1555’te Basra’da mahsur kalan Osmanlı donanmasına yardım için Hint kaptanlığına tayin edilen Seydi Ali Reis’in Portekiz donanmasıyla yaptığı çarpışmadan sonra şiddetli fırtananın tesiriyle Hindistan sularına sürüklenmesi ve daha sonra karaya çıkıp Humayun şahla görüşmesiyle başladı. Bu görüşmede Seydi Ali Reis Osmanlı elçisi kabul edilerek ilgi ve ihtimamla karşılandı Seydî Ali Reis’in Mîr’atü’l-Memalik adlı eserinde kaydedildiğine göre Babürlü Sultanı Humayun ilginç bir şekilde Osmanlı sultanlarının üstünlüğünü kabul etmiş gibi görünmektedir. Humayun Şah, Seydî Ali Reis’e Hindistan’ın mı yoksa Vilayet-i Rûm’un mu büyük olduğunu sormuş, Seydî

Ali Reis de Hindistan’ın, yedi iklime hükmeden Osmanlı padişahının mülkünün onda biri kadar bile olmadığı şeklinde cevap vermiştir. Daha sonra seyyahlardan duyulan haberlere göre Çin’de bile Osmanlı padişahının isminin hutbelerde zikredildiğini ifade ettiğinde, Humayun gayet mütevazı bir şekilde, “hakikaten yeryüzünde padişahlık namı Devletlû Hüdavendigar’ın hakkıdır başkalarının değildir” diyerek, Osmanlı padişahlarına dualar etmiştir.4 Humayun’un ‘padişah’ demekle halifeliği kasdedip kasdetmediği metinden tam anlaşılmamakla birlikte, ondan sonra gelen Ekber Şah’ın ilk yıllarında Kanunî’ye yazdığı bir mektupta, Osmanlı Sultanı’nı zamanın halifesi olarak tanıdığı söylenmektedir.5

Bununla birlikte, ilerleyen yıllarda Ekber Şah Osmanlılara karşı menfi bir tavır takınmış ve kendisinin de halife olduğunu iddia etmeye başlamıştır.6 Bir ara Safavîler ve Özbeklerle beraber Osmanlılara karşı bir ittifak girişiminde de bulunan Ekber’in7 daha sonra Portekizlilerle birlikte Yemen’e bir saldırı planladığı da nakledilmektedir. Özellikle Yemen Hadisesi Osmanlılarca ciddiye alınmış ve bölgeye takviye kuvvetler gönderilmişti.8

Ekber Şah’tan sonra Babürlü hükümdarı olan Cihangir, saltanatının ilk yıllarında Osmanlılara karşı genelde kayıtsız kaldı. Asıl adı Selim olduğu halde Yavuz Sultan Selim’den dolayı bu adı kullanmayan Cihangir Tüzük-i Cihangiri adlı hatıratında dedesi Timur’un Osmanlılara karşı zaferinden iftiharla bahsetmekte ve Babürlülerin daha üstün olduğunu ima etmektedir.9 Osmanlılara karşı gösterilen kayıtsızlıkta muhtemelen onun Safavîlerle olan dosttluğunun da payı vardı. Fakat bir süre sonra Babürlülerle Safevîler arasında ihtilaf baş gösterince, Cihangir’in Safevîlere karşı Osmanlı ve Özbeklerle birlikte bir sünnî ittifakı planladığı hatta bu gaye ile Sultan IV. Murad’a (1622-1640) bir mektup yazdığı görülmektedir. Ancak bir sene sonra vefat edince bu girişim neticesiz kalmıştır.10

Kaynakların bildirdiğine göre, Osmanlılarla ilk düzenli diplomatik münasebetler Şah Cihan (1627-1658) tarafından başlatılmıştır. Selefinin planladığı Sünnî ittifakını gerçekleştirmek gayesiyle IV. Murad'a bir mektup daha yazan Şah Cihan, Mir Zarif İsfahanî adında bir elçi de göndermiştir.[11] Padişah IV. Murad da Arslan Ağa adında bir elçisini zengin hediyelerle Hindistan'a göndermiş ancak Osmanlı Padişahı'nın mektubunun üslubundan hoşlanılmadığı için bu irtibat devam ettirilmemiştir. Her ne kadar bu teşebbüsünde hayal kırıklığına uğramışsa da Şah Cihan'ın kendi mektubunda Osmanlı Padişahı için kullandığı ifadeler oldukça dikkat çekicidir; "Müslüman sultanların hânı, hilafet makamı için Allah tarafından seçilmiş ve Müslüman krallıklar arasında birliğin tesis edicisi." Dikkat edilirse, burada kullanılan ifadeler sade bir diplomatik nezaket göstergeleri olmanın ötesinde anlamlar taşımaktadır.[12] Gerçi Hindistan'daki Müslüman sultanlar Osmanlılardan çok önce bile âlemşümûl halife mefhumuna pek yabancı değillerdi. Bu cümleden X. yüzyıldan itibaren Gazneli Mahmud ve Delhi sultanları pratikte hiçbir etkinlikleri olmasa bile, Abbasi halifelerine manevi bağlılıklarını ve sadakatlerini devamlı dile getirmişlerdi. Şüphesiz bunun sebeplerinden birisi, halkın gözünde kendi meşruiyetlerini kuvvetlendirme gayretidir.[13] Diğer yandan, bazı Babürlü hükümdarlarının da Hindistan içinde halife sıfatını kullandıkları ve bu şekilde para bastırdıkları bilinmektedir.[14] Ancak, bu Babürlülerin âlemşümûl hilafete bir hak iddia etmelerinden dolayı değil, fakat imparatorluk sınırları içerisinde bu müessesenin uyandırdığı hürmet ve saygıdan dolayı, kendi idarelerini sağlamlaştırmak ve birliği tesis etmek gayesine matuf olduğu açıktır.[15]

Cihangir'den sonra Babürlü ile Osmanlı ilişkilerinde yaşanan kısa durgunluktan sonra ilk adım 1649'da Padişah IV. Mehmet tarafından atılarak Seyyid Muhiddin adında bir elçi Hindistan'a gönderildi. Bu

teşebbüsün gayesi, Orta Asya'da devam eden karışıklıkların ve hanlıklar arasındaki kavgaların sona erdirilmesinde Babürlü desteğinin sağlanması idi. Aynı duyguları paylaştığını ifade eden Şah Cihan daha da ileri giderek Safevîlere karşı bir Babürlü Osmanlı ve Özbek Sünni cephesi oluşturmayı düşündü, fakat iyi niyet ifadeleri ile hediyeler taşıyan karşılıklı bir kaç elçi gönderilmesinden öte somut bir adım atılamadı.

Evrengzib Şah (1658-1707) zamanında 88ile Osmanlılar arasındaki resmî münasebetlerin son derece seyrek olduğu görülür. Evrengzib'e İslâm dünyasının her tarafından cülus tebrikleri geldiği halde Osmanlıların kayıtsız kalmaları onun da Osmanlılara karşı soğuk durmasının nedenlerinden biri olarak gösterilir. Tarihçi İzzî'ye göre ise,

"Devlet-i Aliyye ile Hind Devleti beyninde derkâr olan ittihad-ı dinî ve mezhebî hasebiyle ez-kadim resmi mehabbet câri ve tarafeynden refte refte irsâl-i rüsül ve resâil ile dostluk ve mevedded mütemâdî olup lâkin ber muktezayı takallübat epey yıllardan beri vuku bulan tebeddülat evza-i İran takribi ile süferây-ı tarafeynin berren azimetleri bir günâ asîr ve bahren seyr-i sülûkla-ı bir türlü emr-i hatîr olmaktan nâşî baîdden berü amed şüd münkati olmuştu…"16

Buna ilave olarak söylenebilecek sebeplerden birisi, belki de en önemlisi Evrengzib'den sonra Hindistan'a hâkim olan kargaşa ve dağınıklıktır. Bununla birlikte Padişah II. Süleyman 1689'da Evrengzib'e Ahmet Ağa adında bir elçi göndererek münasebetleri yeniden tesis arzusunu belirtti. II. Süleyman'ın mektubundan bu durumun Avrupa karşısında uğradığı askeri mağlubiyetler, mali sıkıntıların ve kuraklık yüzünden yaşanan meselelerin üstesinden gelebilmek için diğer Müslüman devletlerden destek arayışı gayesiyle atılmış bir adım olduğu anlaşılmaktadır. Evrengzib ise bu konuda hiçbir teşebbüste bulunmadığı gibi ilişkileri geliştirmeyi de düşünmedi. Ancak, XVII. yüzyılın sonuna

kadar görülen diplomatik münasebetler, ülkeler ve insanlar arasında daha yakın kültürel ve ticarî ilişkilerin gelişmesine çoktan zemin hazırlamıştı. Özellikle Osmanlı himayesinde bulunan Hicaz'a düzenli olarak gidip gelen hacılar, iki Müslüman ülke arasında daha yakın bağlar kurulmasında aracı olmuşlardır. Ayrıca gittikçe yayılan tasavvuf hareketleri ile kültürel ve ilmî alış verişler de bu ilişkilere katkıda bulunmuştur. Bu cümleden Molla Faizî, Şeyh Ebul Fazl, Molla Abdulhâkim Siyalkotî, Şehabuddin Ahmed, Ömer el-Hindî ve Abdul Hay Dihlevî gibi birçok XVI. ve XVII. yüzyıl Hindli alimlerin şöhretleri İstanbul'a kadar yayılmış ve medreselerde kitapları okunmuştur.17 Şeyh Ahmed Serhendî'nin Mektubat'ı18 ile Evrengzib'in hazırlattığı meşhur Fetavây-ı Alamgirî, Osmanlı ülkesinde biliniyor ve yaygın bir şekilde okunuyordu.19 Aynı şekilde, Mevlanâ'nın Mesnevî'si de Hindistan'da en çok okunan ve tanınan eserlerden biriydi. Klasik Türk edebiyatında önemli bir yenileşme hareketi sayılan sebk-i hindi akımı da dönemin şairleri arasında kolaylıkla yaygınlık kazanmıştı. Keza Mimar Sinan'ın talebesi Mimar Yusuf'un Hindistan'a giderek, Babürlülerin hizmetine girdiği ve Agra ve Delhi'de bazı binalar inşa ettiği bilinmektedir.20 Bu arada, birçok Osmanlı askerî uzmanları da Hindistan'ın muhtelif taraflarında Müslüman sultanlar tarafından sık sık yüksek rütbelerle istihdam edilmiş, hatta zaman zaman Hindistan orduları bile Osmanlı savaş düzenine göre eğitilmişti.21 Tabiatıyla bu ve benzeri ilişkiler, aynı zamanda Hindistan Müslümanlarının Osmanlıları daha yakından tanımalarını sağlamıştı. Bu yüzden XVII. yüzyıl sonrasında kesilen düzenli diplomatik ilişkiler iki ülke insanları arasındaki mevcut bağların gelişmesine bir engel teşkil etmemiştir. O derece ki bir tarafta Osmanlıların Avrupalılara karşı zaferleri Hindistan Müslümanları tarafından da coşkuyla kutlanırken, Osmanlı ülkesinde de Babürlü hükümdarı

Evrengzib’den, “Allah yolunda Gazi, doğruluk, takva ve din yolunda ihlasda eşi olmayan” şeklinde bahsedilmekteydi.22

Evrengzib Şah’la başlayan durgunluk uzun süre devam ettikten sonra 1713’de Babürlü tahtına geçen Ferruh Siyer tarafından İstanbul’a gönderilen bir elçiyle sona erdirilmek istendi. Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişki kurup kendi tahtını sağlamlaştırmayı düşündüğü anlaşılan Ferruh Siyer’in mektubundaki üslup beğenilmediği ve verdiği bilgilere itimad edilmediği gerekçesiyle kendisine bir cevap verilmedi. Daha sonra tahta geçen Muhammed Şah da Padişah III. Ahmed’e yazdığı Osmanlılar ve hilafet için saygılı, nazik ifadeler taşıyan mektubu Osmanlı Babürlü ilişkilerinde sıcak bir hava başlattı. Bundan sonra Safevî tahtını ele geçiren Nadir Şah’ın her iki devlet için de ciddi bir tehdit olarak ortaya çıkması vesilesiyle Osmanlılarla Babürlüler arasında ittifak ve destek teşebbüsleri görüldü. Ancak nihai noktada iki devlet arasındaki mesafe bu teşebbüslerin gerçekleşmesine imkan vermedi.23

Buna mukabil bu dönemde gittikçe yayılan İngiliz hâkimiyetinin Hindistan Müslümanları üzerinde derin tesirler bıraktığı ve onları yeni arayışlara ittiği görülmektedir. Zira tarihlerinde ilk defa artık yabancı bir devlete tâbi olarak yaşamak durumunda kalıyorlardı. Fakat diğer tarafta, kendi dindaşları Osmanlılar ise, hâlâ güçlü ve hâlâ bağımsız bir devlet olarak Batı karşısında durmakta idi. Bu şartlar altında gittikçe artan ümitsizlik ve karamsarlık havasında Hindistan Müslümanları Osmanlılara bir başka duygu ile bağlanmaya ve Osmanlı padişahlarını halife olarak tanımaya başladılar. Mesela Meşhur Şah Veliyyullah (1703-1762), Tefhimat-ı İlahiyye adlı eserinde Osmanlı padişahından Emiru’l-Müminin diye bahsederek şöyle yazmıştır:

“Sultan Selim Han zamanından beri Arabistan, Mısır ve Suriye gibi bir çok memleketler Osmanlı sultanlarının hâkimiyeti altındadır. Onlar aynı

zamanda Mukaddes toprakların hâmisi, hac ve hacla ilgili mahmul ve kervanların düzenleyicileridir. Bu sebebden onların her biri Hicaz ve Suriye minberlerinde Emiru'l-Mü'minîn olarak zikredilmektedir."24

XIX. yüzyılda Hindistan Müslüman arasında Osmanlı hilafetinin manevi şahsı etrafında gelişen bağlılık ve kaybettikleri kendi siyasi hâkimiyetlerine Osmanlı Devleti'nin varlığında teselli arayışları bu devletin yıkılışına kadar devam edecektir.

Sonuç olarak halk bazında gelişen bu ilgiye rağmen mezkur dönemlerde iki devlet arasında yoğun bir irtibatın olmamasını şu sebeplere bağlayabiliriz. Her şeyden evvel her iki devlette de devamlı bir diplomatik temsilci bulundurma geleneği çok sonraları başlayacaktır. Söz konusu olan zaman diliminde sadece belirli bir görevle geçici ziyaretler yapılmaya çalışılmıştır. Bir diğer husus Osmanlıların Özbeklerle olan yakınlığıdır. Halbuki başlangıçtan itibaren Babürlüler mütemadiyen Özbeklerle bir çatışma içerisinde olmuşlardır. Babürlülerin Timur soyundan olmaları da bir diğer meseledir. Buradan hareketle Babürlülerde başka sultanlıkları, küçük görme eğilimi varken Osmanlılarda ise Ankara Savaşı'nın hatıraları hiç unutulmamıştır.

Diğer taraftan her iki devlet coğrafi olarak birbirlerine komşu değillerdi ve aralarında bu yüzden doğrudan bir çekişme vesilesi olmadı ama bu durum irtibatın gelişmesine de önemli bir engel teşkil etti. Keza aradaki mesafe uzaklığı ticari ilişkilerin kurulmasına da imkan vermemiştir. Bütün bunlara rağmen bir ortak tehdit, Safaviler, zaman zaman her iki devleti işbirliği arayışına sürüklemişse de bundan da bir sonuç alınamamıştır.

1 Bkz. Y. Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, Ankara, 1947, II, 1-6.

2 B. Lewis, "The Mughals an the Ottomans", Pakistan Quarterly, VII, 2, 1968, s. 5.

3 Aynı yer. S. 6 Muhtemelen bu, Osmanlıların, Humayun ile savaş durumunda olan Gucerat Sultanlığı ile ittifak halinde olması yüzündendir.

4 Seydî Ali Reis, Mir'atü'l-Memalik, (Hz. Necdet Akyıldız), İst. ty, s. 75. Müslümanlar arasında geleneksel olarak hâkimiyetin iki işareti, hutbede sultanın adının okunması ve paranın onun adına basılmasıdır. D. B. Macdonald, Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory, London 1903, s. 56.

5 T. W. Arnold, The Caliphate, London 1967 (tıpkı basım), s. 159-162; A. Ahmad, Studies in İslâmic Culture in the Indian Environment, Oxford 1964, s. 28; A. Rashid, a.g.m., s. 536. Seydi Ali Reis kitabında bu mektuptan bahsetmemektedir. Katip Çelebi Tuhfetu'l-Kibar fi Esfar-ı Bihar adlı eserinde bu mektubun Humayun'a ait olduğunu söyler. M. Y. Mughul, "Turco-Pakistan Relations in Historical Perspective", Grassroots, XII-XIV, 1988, Sind, s. 18, dn. 28.

6 Osmanlıların sünnîliğin hamisi oldukları ifade edildikçe, Ekber'in rencide olduğu söylenmektedir. Hatta Ekber'in dini anlayışına karşı çıkan Kutbiddin Han isimli birisi, Osmanlı Devleti'nin gönüllü temsilcisi olmakla suçlanmıştı. J. N. Sarkar, "Asian Balance of Power in the Light of Mughal-Persian Rivalry in the 16th and 17th Centuries", Studies in the Foreign Relations of India, Hyderabad 1975, s. 205; A. Ahmad, Studies in İslâm., s. 33.

7 N. Sarkar, a.g.m., s. 205.

8 Aynı yer, B. Lewis, "The Mughals. ", s. 6; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1982-83, III/II, s. 263. İkincisi bu hususdaki Fermanı da ihtiva eder.

9 Tuzuk-i Jahangiri or Memoirs of Jahangir, N. Delhi 1978, s. 144-145.

10 Naima, tarih III, s. 1263; N. Sarkar, a.g.m., s. 205, 206.

11 A. Rashid, Ottoman mughal relations During the Seventeen Century", Türk Tarih Kongresi, ses. 3 Ankara 1967, s. 537; Pakistan and Turkey, Karachi 1967, s. 9; B. Lewis, "The Mughals., s. 7. Mesela, 1649'da bir vesile ile Osmanlı Sultanı, Şah Cihan'a yazarak aynı inanç ve mezhepte olanların birbirleri ile savaşması Kur'an hükümlerine, Sünnet'e ve İcma'ya göre yasaklanmıştır gerekçesiyle ona Özbekler arasındaki ihtilafı halletmesini tavsiye etmiştir. Feridun Bey, Münşeat-ı Selatin, Constantinople 1848, II, s. 280.

12 A. Ahmad, Studies in İslâmic Culture., s. 37-38. Son satır Şah Cihan'ın baş veziri tarafından yazılmıştır.

13 M. Mujeeb, Tahe Indian Muslums, London. 1967, s. 72, 236; M. Hasan Khan, History of Tipu Sultan, Calcutta 1951, s. 128. Buna mukabil, Abbasi halifesi tarafından Gazneli Mahmud'a Yemin-i Hilafet ve Emiru'l-Millet unvanları verildi. Gazneli Mahmud daha sonra kendi unvanları ile birlikte Halife'nin adını da taşıyan paralar bastırdı. Bu usul Bağdad'daki Abbasi hilafetinin sona ermesine rağmen XIV. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ahmed Gauri, "The Sunni Theory of Caliphate and Its Impact on the Muslim History of India", İslâmic Literature, XIII, nr. 6 Haziran, 1967, s. 46-47.

14 T. W. Arnold, a.g.e., s. 15 Lane-Poole, Catalogue of Indian Coins in the British Museum, LXXIII'a atıfta bulunuyor.

15 G. Minault, The Khilafat Movement, N. York 1982, s. 5.

16 İzzi Süleyman Efendi, İzzi Tarihi, ty. S. 13; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., IV/II, s. 150. Fakat bu demek değildir ki, arada hiç ilişki olmadı. Çok az ve düzensiz de olsa, dostluğa müteallik diplomatik ilişkiler mevcuttu. Bkz., aynı yer, s. 150-156; Riaz-ul İslâm, Calender of Documents on Indo-Persian Relations, II/10, Karachi 1982; Y. H. Bayur, "Osmanlı Padişahı II.

Süleyman'ın Gürkanlı Padişahı Alamgir (Evrengzib)'e Mektubu", Belleten, XIV, nr. 53, 1950, s. 268-287.

17 M. Y. Mughul, "Turco-Pakistan Relations. ", s. 8. Özellikle Nakşibendîlik, Kadirilîk ve Müceddidiyeliğin her iki ülke'de de yaygın hale geldiği bilinmektedir. Mevlana Halid Rumî, Hindli Müceddidiye Şeyhi, Gulam Ali'nin Anadolu'daki vekili idi. A. H. Ali Nadwi, Muslims in India, (trans.) M. A. Kidwai, Lucknow 1969, s. 49-50; A. Rashid, a.g.m., s. 544.

18 Şeyh Ahmed Serhendî'nin Osmanlı memleketlerinde birçok müridi vardı. A. H. Ali Nadwi, a.g.e., s. 49. Mektubât'ın Türkçeye ilk düzenli tercümesi 1860'da Müstakimzâde Süleyman tarafından yapıldı. Y. Friedman, Shaykh Ahmad Sirhindi, Montreal and London 1971, s.1.

19 A. Rashid, a.g.m., s. 544.

20 B. Lewis, "The Mughals. ", s. 9.

21 V. J. Parry, "Warfare", The Cambridge History of İslâm, II, s. 83.

22 Alıntı için, bkz. H. A. R, Gibb and H. Bower, İslâmic Society and the West, I, London 1963, s. 35.

23 Bkz. A. Özcan D.İ.A, XVIII, "Hindistan", s. 82-83.

24 Alıntı için, bkz. Abul Kalam Azad, Khilafat and Jazirat-ul Arab (trans.) M. A. Qadı, Bombay 1920, s. 183-184. Bu ifadenin Osmanlı hilafetinin tanınması manasına gelip gelmediği tartışılabilir. Ebul Kelam Azad öyle olduğunu söyler. Ancak Şah Veliyyullah'ın hilafet hakkındaki genel görüşleri dikkate alınır, hele hilafetin sadece Kureyş'e ait olduğuna dair söyledikleri hatırlanırsa, onun Osmanlı hilafetini gerçek manada tanıdığını söylemek pek mümkün değildir. Bkz. A. Ahmad, "An Eighteenth Century Theory of Caliphate", Studia İslâmica, XXVIII, 1968.

KIRKSEKİZİNCİ BÖLÜM:

ORTA ZAMAN TÜRK DEVLETLERİ VE HANLIKLARINDA DİL, EDEBİYAT, KÜLTÜR VE SANAT

A. Dil ve Edebiyat

Çağatay Dili ve Edebiyatı / Prof. Dr. Mustafa Canpolat [s.769-776]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Çağatay adı, Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adından gelmektedir. Cengiz Han, 1227'de ölümünden önce Türk-Moğol İmparatorluğu'nun topraklarını dört oğlu arasında paylaştırmış ve ikinci oğlu Çağatay'a mirastan Isık Göl bölgesi, Balkaş Gölü'nün güneydoğusundaki İli Irmağı havzası ile Çu ve Talas Bozkırları kalmıştı. Çağatay kelimesinin Moğol devletine ve ulusuna ad olarak kullanılması ise Çağatay'ın ölümünden (1242) sonra gerçekleşmiştir. Çağatay ölmeden önce tahtını torunu Kara Hülegü'ye bırakmış ve onun 1242-1246 yılları arasındaki saltanatı döneminde Çağatay Hanlığı kurulmuştur. Kara Hülegü'den sonra kağanlığın başına geçme mücadelelerinden dolayı Çağatay ulusu tam olarak bağımsızlığını sürdürememiştir. 1252'de Kara Hülegü'nün tekrar kendisine geçen idareyi ele almaya giderken yolda ölmesi üzerine bu mücadeleler daha da hız

kazanmıştır. 1274?-1306 yılları arasında Çağatay soyundan Barak'ın oğlu Duva Han zamanında Hanlık eski sınırları içerisinde önceki refahına kavuşmuştur. 1326'ya kadar hükümdarlık yapan Kebek zamanında ise, şehir hayatına önem verilmesinden dolayı özellikle Maveraünnehir eski "medenî" sıfatını tekrar kazanmıştır. Tarmaşirin zamanında (1326-1333?) Çağatay Hanlığı idare bakımından, bir tarafta Maveraünnehir diğer tarafta ise Talas ve Manas Irmakları arasındaki Isık Göl çevresinde yer alan Moğolistan olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu bölünmeye Tuğluk Timur zamanında son verilmiş (1360) ve Çağatay birliği yeniden kurulmuştur. Ancak bu dönem uzun sürmemiş, 1363'te Tugluk Timur'un ölümünden birkaç yıl sonra Çağatay ulusu Timur'un eline geçmiştir.1

Çağatay adı, hanlığın yeniden örgütlenmesini sağlayan Duva Han zamanında devletin resmî adı olarak kullanılmış, aynı zamanda Maveraünnehir'in Türk ve Türkleşmiş göçebelerine de bu ad verilmiştir. Hanlığın doğusundaki göçebelere ise "Moğol" denilmiştir. Batı Türkistan Türk halkı için, XIII. XIV. yüzyıllara ait olan Bizans kaynaklarında aynı ad geçmektedir. Timur hâkimiyeti zamanında da imparatorluğun bütün ahalisi için Çağatay adı kullanılmıştır. Çağatayların Timur'dan sonra Özbeklerle kaynaşmalarına rağmen adlarını koruduklarını bugün Kazak, Özbek ve Karakalpaklar arasındaki kabile ve yer adlarından anlamak mümkündür.2

Çağatay Türkçesi veya Çağatayca ile XI - XIX. yüzyıllar arasında yer alan Orta Türkçe dönemi yani Orta Asya Türk-İslâm yazı dilinin Karahanlı ve Harezm-Altın Ordu Türkçelerinin devamındaki yazı dili kasdedilmektedir. Çağatay Hanlığı döneminde göçebe Türklerin dili olduğu tahmin edilen ve Timurlular zamanında şekillenen bu yazı dili klâsik şeklini Nevaî ile almıştır.

Çağatay Türkçesi, XIX. yüzyılın sonuna kadar Orta Asya Türk devletlerinde yazı dili, edebî dil ve diplomasi dili olarak kullanılmıştır. Örneğin, Güneybatı Oğuz grubunun doğu kanadında yer alan Türkmen sahasında XVIII. yüzyıla kadar Doğu Türkçesinin Türkmenceye etkisinden değil hâkimiyetinden söz edilebilir. Şiirlerini gezip dolaştığı yerlerde halk dili ile söyleyen Türkmen halk şairi Mahdum Kulı'nın babası Molla Âzâdî de bir şairdir ve Va'z-ı Âzâdî başlığıyla aruz vezninde Çağatayca bir mesnevi yazmıştır. Yine Sam Mirza Tezkiresi ve Sadıkî'nin Çağatayca olan Mecma'u'l-Havas tezkirelerinde XVI. yüzyıla ait Türkmen şairlerinden bahsedilmekte ve şiirlerinden örnekler verilmektedir. Çağatayca sadece Orta Asya Türk devletlerinde değil Osmanlı sahasında ve Avrupa Rusyasında Oğuz grubu dışında kalan müslüman Türkler tarafından da birçok şairin özendiği ve bu dilde eser verdiği klâsik bir dildir.[3]

Çağatay Türkçesi için XV ve XVI. yüzyıllara kadar Türk tili, TürkN til, Türk lafîı, türk elfâîı, Türkçe, Türkçe til gibi genel terimler kullanılmıştır. Ali Şir Nevayî, eserlerinde özellikle Muhkemetü'l-lugateyn'de TürkN ve Türkçe terimlerini kullanırken, "ˇAcem şuˇârâsı ve Fürs fuwaIâsı her Waysı uslÑbda kim söz ˇarÑsıEa cilve ve nümâyiş b>rip >rdiler, Türk tili bile Walem sürdüm ve her niçük Wâˇidede kim maˇnN ebkârıEa zNb ü ârâyiş körgüzüp >rdiler, ÇaEatay lafîı bile raWam urdum"[4] sözleriyle döneminin edebî dili için Çağatay lafîı'nı kullandığını göstermiştir. Yine Ebu'l-Gazî Bahadır Han XVII. yüzyılda Şecere-i Türk adlı eserini Türk diliyle yazdığını ve Çağatay Türkçesinden bir kelime bile almadığını şu şekilde ifade etmiştir: "Bu târNHni yaHşı yaman barçaları bilsün t>p TürkN tili birlen aytdım, TürkNni hem andaW aytıp men kim b>ş yaşar oElan tüşünür. Bir kelime ÇaEatay TürkNsindin ve FârsNdin ve ˇArabNdin Woşmay men, rÑşen bolsun t>p."[5] XVIII. yüzyılda ise Mirza Mehdi Han, Senglah adlı sözlüğünde hem luEat-i Türk hem de luEat-i ÇaEatay terimlerini

kullanmıştır. Nevayî'nin çağdaşı ve daha sonraki bazı yazarlar ise klâsik şeklini Nevayî ile bulan bu dile luEat-i NevâyN demiş ve onun eserlerini anlamak amacı ile yazdıkları sözlüklere bu adı vermekten sakınmamışlardır.6

Çağatay terimi, XIX. yüzyılın ortalarında ilk defa Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır. E. Bérézin,7 Çağataycayı en eski Türk lehçesi olarak kabul ederken, A. Vámbéry, 1gataische Sprachstudien (Leibzig 1867) adlı çalışmasında Çağataycayı sadece belli dönemler içinde yer alan tarihî bir yazı dili olarak ele almamış, Batı ve Doğu Türkistan'daki eski ve yeni yazı dillerini özellikle Özbekçeyi de içine alan bir yazı dili olarak değerlendirmiştir. Bu görüşün J. ThWry ve M. Hartmann8 batılı türkologlar yanında Türk sözlükçüsü Şeyh Süleyman Efendi tarafından da kabul gördüğü eserinin girişindeki şu açıklamadan anlaşılmaktadır:

"Mâveraünnehirde Özbek, Türkmen, KaïaW, MoEol, KırEız, XıpçaW ve XalmaW gibi ÇaEatay lisânıyla mütekellim olan bi'l-cümle ahâli beyninde müstacmel bir çoW durÑb-ı emvali daHı tekvNren li'l-fâ ˇ de ˇ ilâve eyledim."9 Bunun yanında Quatrem ˇ re, Pavet de Courteille ve Zenker çalışmalarında10 Doğu Türkçesi (türk-oriental, osttürkisch) terimlerini kullanmışlardır.

"Doğu Türkçesi" ve "Çağatayca" terimleri Radloff ve Korş tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Radloff ve Korş yapmış oldukları tasnif denemelerinde, Çağataycayı Eski Uygurcanın devamı olarak göstermiş, Doğu Türkçesi terimi ile-farklı sahalar olmak üzere-bugünkü Türk lehçelerine işaret etmişlerdir.11 Ayrıca Radloff, Çağataycayı canlı dille ilgisi olmayan yapay bir yazı dili şeklinde nitelendirmiştir.12 Borokov ise bu görüşe karşı çıkarak Çağataycanın her şeyden önce dinî-apokrif edebiyat ile ve Moğol saray kâtipleri vasıtasıyla gelişen Eski Uygur dilinin devamı olamayacağını ileri sürmüştür.13

Çağatayca da dahil olmak üzere Sovyet dönemi dil politikalarının etkisi ile X. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yer alan yazı dillerine verilen başka bir terim de “Eski Özbekçe”dir. Bu terimi kullanan Şçerbak, “Eski Özbekçe”yi üç döneme ayırmış; ilk döneme (X-XIII. yüzyıllar) batı Türkçesi (Kıpçak) ve güney Türkçesi ögelerinin girdiği dili, ikinci döneme (XIV-XVII. yüzyıllar) yapay bir yazı dili diye nitelendirdiği Çağataycayı ve üçüncü döneme de (XVII-XVIII. yüzyıllar) yerel ögelerin karışmasından oluşan dili almıştır.14

A. Caferoğlu, Çağataycanın Göktürk ve Uygur Türkçesi ile müşterek Orta Asya Türkçesinin kaynaşmasıyla ortaya çıkan bir edebî bir dil olduğunu belirtmiştir.15 F. Köprülü, XIII ve XIX. yüzyıl Türkçesi için kullandığı Çağataycayı beş döneme ayırmış (:“1. İlk Çağatay devri (XIII-XIV. asırlar), 2. Klâsik Çağatay devrinin başlangıcı (Nevâ’î’ye kadar), 3. Klâsik Çağatay devri (Nevâ’î devri), 4.

Klâsik devrin devamı (Babur ve Şaybanlılar devri), 5. Gerileme ve çökme devri (XVII-XIX. asırlar”)) ve şu tanımı yapmıştır: “Çağatayca, kelimenin en geniş manası ile Moğol istilâsından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu imparatorluklarının edebî merkezlerinde XIII-XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timulular devrinde bilhassa XV. asırda klâsik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir.”16 K. Eraslan da “Çağatay edebî dilinin teşekkülünde müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilasından sonra mahallî şiveler karışmasının büyük ölçüde rolü olmuştur.” deyip Çağatay edebiyatını Köprülü’nün tasnifine uyarak beş dönemde ele almıştır.17

XI-XX. yüzyıllar arasındaki Orta Asya Türk-İslâm yazı dilini dört döneme ayıran Samoyloviç, Çağataycaya Kıpçak-Oğuz devri (XII-XIV. yy) ile Özbek devri (XX. yy.) arasında yer vermiş ve Çağatay edebî dilini dört devreye ayırmıştır:18 1. İlk Çağatayca veya Nevayî’den önceki Çağatayca

devri (XV. yüzyıl başlarından Nevayî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar), 2. Klâsik Çağatayca devri (1465-XVI. yüzyılın ortaları), 3. Klâsik devirden sonraki Çağatayca devri (XVII. yüzyılın sonuna kadar), 4. Son Çağatayca devri (XVIII ve XIX. yüzyıllar).

J. Eckmann, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinin devamı olarak nitelediği Çağatay Türkçesini XV. yüzyıldan başlatır ve Philologia Turcicae Fundamenta'daki yazısında üç döneme ayırır.19 Eckmann'ın bu gruplandırmasına uyarak Çağatay Edebiyatı'nı üç döneme ayırıp ele almak uygun olacaktır:

1. Erken (ilk Çağatayca) veya Nevayi Öncesi Devir (XV. Yüzyılın İlk Yarısı)

Başlıca temsilcileri Sekkakî,20 Lutfî,21 Yusuf Emirî,22 Ataî,23 Haydar Tilbe,24 Seydî Ahmed Mirza,25 Gedaî,26 Yakinî,27 Ahmedî28 olan bu dönem Harezm- Altınordu Türkçesi ile Nevayî dili arasında geçiş özelliği taşımaktadır. Klâsik şeklini Nevayî ile bulan Çağatayca ile yazılmış eserlerde Nevayî'nin ilk divanına kadar (1465) gittikçe azalan derecede Harezm-Altınordu Türkçesi özellikleri yer almaktadır. "Dil Özellikleri" konusunda da görüleceği üzere Çağatay Türkçesine özgü kimi hususlar Harezm-Altınordu Türkçesi döneminde yer yer rastladığımız özelliklerdir.

2. Klâsik Çağatayca Devri (XV. Yüzyılın İkinci ve XVI. Yüzyılın İlk Yarısı)

1469-1506 yılları arasında hüküm süren, Herat'ı siyasî merkez olması yanında devrin sanat ve kültür merkezi haline getiren Hüseyin Baykara ile onun himayesinde bulunan Alî Şîr Nevayî'nin başlattıkları dönemdir. 1507'de Özbeklere karşı yapılan savaşta ölen Baykara'dan sonra klâsik Çağatay edebiyatı Şeybanîler tarafından Orta Asya'da, Babur ile de Hindistan'da olmak üzere iki bölgede devam etmiştir. Nevayî,29 Hüseyin

Baykara,30 Hamidî,31 Muhammed Salih,32 Şeybanî,33 Ubeydî34 ve Babur35 bu dönemin başlıca şahsiyetleridir.

3. Klâsik Sonrası Devir (XVI. Yüzyılın İlk Yarısından XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)

Orta Asya'nın çeşitli adlar altında süren 250 yıllık siyasî birliği XVI. yy.'ın sonlarında Şeybanî hükümdarı Abdullah Han'ın ölümü ile sona ermiş ve Şeybanî Hanlığı Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları olmak üzere üçe bölünmüştür. Bu hanlıklar arasındaki iç savaşlar kültür hayatında da etkisini göstermiş, güçlü şair ve yazarların yetişmemesi sebebiyle Çağatay Edebiyatı gerilemeye başlamış ve zamanla yerini Özbek diline bırakmıştır. Bu dönemin başlıca temsilcileri Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Munis Harezmî, Agehî, Kâmil, İvaz Otar, Ömer Han ve oğlu Muhammed Alî Han, Cihan Hatun, Muhammed Şerif'tir.36

***

Türk dilinin ilk yazılı belgeleri olan VIII. yüzyıl Türkçesini temel alan, Karahanlı ve Harezm-Altınordu Türkçelerine dayanan, Çağatay ulusu ve sonrasındaki gelişmelerle şekillenen Çağataycayı37 diğer tarihî Türk yazı dillerinden ayıran ve belirgin kılan belli başlı dil özellikleri şunlardır.

1. İlk hecede e > i ~ >: Türk-Runik alfabesi ile yazılmış Göktürk yazıtlarından itibaren özel bir işaretle gösterilen e ve i arasında farklı bir ünlünün varlığı bilinmektedir.38 Bu Uygur dönemi eserleri için de geçerlidir. Karahanlı ve Harezm-Altınordu Türkçesi eserlerinde de kelime köklerinde e ~ i karışıklığı artarak devam etmektedir. Bu konuda harekeli bir nüshası bulunan Nehcü'l-Feradis'te bu sesin hem/e/hem de/i/okutacak şekilde yazılması, üstün ve kesre ile harekelendirilmesi konuyu aydınlatıcı olmaktan uzak kılmaktadır. Harezm Türkçesinin geç istinsah edilmiş eserlerinde/i/yazılma eğiliminin daha fazla görülmesi Çağatay özelliğini yansıtması bakımından dikkat çekicidir.

Çağatay Türkçesi döneminde ise Türkçe kelimelerde ilk hecedeki/e/ ünlüsünün ô ile yazılması kural halini almıştır. Böyle kelimelerde bu sesin > ya da i şeklinde telaffuz edildiği düşünülebilir. Bugüne kadar yapılmış Çağatayca ile ilgili metin yayını ve gramer çalışmalarında da bu ses iki türlü gösterilmiş ve bu konuda fikir birliğine varılamamıştır. Ancak bugün Çağataycanın devamı olan Özbekçede > telaffuzu olduğundan kanımızca Türkçe kelimelerde ilk hecede yer alan bu sesin > ile gösterilmesi isabetli olacaktır: m>n, s>n, k>s-, k>ç-, >v, s>v-, b>yik, >şik, n>, k>l, y>t-, >gil-, d>k, >t-, >r-, >kin, t>p-gibi.

2. İkinci hecedeki yuvarlak ünlünün (genelde/ü/) etkisi ilk hecedeki düz kök ünlüsünün (/e/) yuvarlaklaşması (gerileyici ünlü benzeşmesi), Çağatayca’ya özgü fonetik özelliklerden biridir. e > ö: örük (<erük), ösrük/>srük (<esrük), öçkü (<eçkü), ötük/>tük (<etük, edük), öyegü/>yegü (<eyegü), çöküç (<çekük), çökürtke (<çekürge), töşük (<teşük).

Dudak ünlülerinin etkisiyle oluşan bu dudaksılaşma olayında a > o için de az da olsa örnek bulunmaktadır: ajun (EDPT 28a) > ocun.

Bu ses gelişmesi Harezm Türkçesi eserlerinden özellikle Kısasü’l-Enbiyâ’da da yer almaktadır. Bu, eserin Çağatayizmin etkisinde olan bir müstensih tarafından kopya edilmesinden kaynaklanmış olabilir:39 öksük, ötük, ösrük, öwür-, öwlüg, töşük, töpüt-, tölük, söwdür-, söwüglüg, söwün-, söwünç, owuç.

3. Harezm-Altınordu Türkçelerindeki dudaksı son ses ünsüzünden sonra ek ünlüsü ve bağlayıcı ünlünün yuvarlaklaşması özelliği, Çağataycada genelde/v/ünsüzü ile sonlanan fiil köklerinden sonra gerçekleşmektedir: Wavuş-, Wavup, s>vdüñ, s>vün-, >vüñ, tapup, yapuş-. İsim tabanlarında ise bu yuvarlaklaşma yoktur. Yalnız -av-ses grubu bulunan alıntı sözcükler üzerine gelen eklerde yuvarlaklaşma söz konusudur: Wavlum, Eavruñ, cevrlüg, şevWum ve servüm.

4. Eski Türkçe-b- . -b sesi Karahanlı Türkçesinde /w/, Harezm Türkçesinde/w/ve/v/’ye gelişirken Çağatay Türkçesinde artık/v/olmuştur: >vür-(<ebir-), tavar (<tabar), tavışWan (<tabışEan), t>ve (<tebe), yavuz (<yabız), yavlaW (<yablaW), av (<ab), >v/öy (<eb), çav (<çab), s>v-/söy-(<seb-). Yalnız bazı kelimelerde Eski Türkçedeki şekiller korunmuştur: yalbar-, tilbe.

Gerçi Kaşgarlı Mahmûd, sözlüğünde bu gelişmeden şu açıklamasıyla haber vermiştir: “Türklerce (yani Karahanlı Türkleri) n ile + arasında söylenen µ “w” harfi Oğuzlarla onlara yakın olanlar tarafından à’ye çevrilir. Türklerin ∫! “ew” dediğine Oğuzlar à! “ev” derler.”40 XI. yy.’da birkaç örnekte karşılaştığımız, Kaşgarlı’nın deyişine göre Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtan bu gelişme, XV. yy.’da Çağataycada tam olarak gerçekleşmiştir.

5. Kaşgarlı Mahmûd, Divanü Lugati’t-Türk’te Eski Türkçe/d/sesinin Oğuzlarca/y/’ye çevrildiğini belirterek söz konusu ses gelişmesinin sayılı da olsa ilk örneklerinden söz etmiştir.41 Bu gelişmeye, Harezm Türkçesi eserlerinde Karahanlı Türkçesine göre daha sıklıkla rastlanmasına karşın ikili şekiller çoğunlukta olmuştur. Çağataycada ise/d/>/y/gelişmesi -İlk Çağatay devri eserlerindeki bazı istisnalar dışında-tamamlanmıştır: ayak (<aêaW), ayır-(<aêır-), b>yik (<beêük), küyev (<küêegü), yayaW/E (<yaêaE), ıy-(<ıê-), kiy-(<keê-), boy (<boê), WayEu (<WaêEu), WuyuE/W (<WuêuE), uy (<uê).

6. Yapım ve çekim eklerinin başındaki/g/sesi ile bulEan-, tolEan-, yalEan, oyEan-, >mgek, sarEar-gibi sözcüklerdeki hece başı/g/sesi korunurken Harezm Türkçesinde/w/~/v/’ye gelişen sözcüklerdeki bu ses/v/olmuştur: yavuW (<yaEuW), savuW (<soEıW), tavuW (<taWıEu, taWaEu), WavuW (<WaEuW), Wavun (<WaEun), Wavur-(<WaEur-), Wav-(<WoE-), yavurWan (<yoEurWan). savuW ve Wav-‘da görüleceği üzere/v/sesi kendisinden önce gelen yuvarlak ünlüyü düzleştirmiştir. Bunun

örneklerine az da olsa Harezm Türkçesi eserlerinde de rastlamak mümkündür.

-aEu/-egü ses grubu ile sonlanan sözcüklerde Harezm Türkçesinde hem arkaik şekiller korunup hem de-av/-ev yönünde gelişirken Çağataycada bu gelişme tamamlanmış durumdadır: bilev (<bilegü), birev (<biregü), buzav (<buzaEu), Wırav (<WıraEu), küyev (<küêegü), üçev (<üçegü).

7. Çağataycada sözcük sonu/E/ve/W/seslerinin kullanımında karışıklık söz konusudur:-E ~-W ve -W ~-E. Bu karışıklık az örnekte olmasına rağmen Harezm-Altınordu Türkçesi eserleri için de geçerlidir.

Kelime sonu aslî/E/sesi için: andaE ~ andaW, WatıE ~ WatıW, WuruE ~ WuruW, sarıE ~ sarıW, uluE ~ uluW, aErıE ~ aErıW, ısıE ~ ısıW, yaraE ~ yaraW. Kelime sonu aslî/W/sesi için: aW ~ aE, artuW ~ artuE, tofraW ~ tofraE, yafraW ~ yafraE, ayaW ~ ayaE, bulaW ~ bulaE, WılıW ~ WılıE, tayaW ~ tayaE, azuW ~ azuE, WulaW ~ WulaE.

Bu durum addan sıfat yapma +lıE/+lig ve addan ad yapma eki +lıW/+lik'in kullanımında da karışıklığa yol açmaktadır: +lıE/+lig eki için: başlıE "yaralı" ~ başlıW, asıElıE "faydalı" ~ asıElıW, WanlıE "kanlı" ~ WanlıW, ˇaWllıE "akıllı" ~ ˇaWllıW, taElıE "dağlı" ~ taElıW, yañlıE "gibi" ~ yañlıW. +lıW/+lik eki için: açlıW "açlık" ~ açlıE, gerdâlıW "fakirlik" ~ gedâlıE, WarılıW "ihtiyarlık" ~ WarılıE, WızlıW "bekâret" ~ WızlıE. Yazıdan belli olmamasına rağmen ince ünlülü kelimelerde bu karışıklığın -k ~-g için de geçerli olduğu düşünülebilir.

8. Nevayi'den sonra tespit edilen p > f gelişmesi Çağatayca için karakteristiktir: tofraW (<topraW), yafraW (<yapraW), ofraW (<opraW), öfke (<öpke), tafıl-(<tapıl-).

9. Eski Türkçedeki bütün ünsüz değerleri Çağatay

Türkçesinde ilk hecede devam etmektedir. Fakat özellikle Nevayî'den sonraki bazı kelimelerde t-> d-gelişimi söz edilmeye değer türdendir: daEı

(<taWı), d>k (<teg), durur ve -dur/-dür (<turur), d>grü (<tegrü), d>-(<t>-), d>ginçe/d>günçe (<teginçe).

Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yy.'da yine Oğuz özelliği olarak gösterdiği bu gelişme[42] Harezm Türkçesi eserlerinden özellikle Mukaddimetü'l-Edeb'te ve daha az oranda olmak üzere Kısasü'l-Enbiya'da da bulunmaktadır.

10. Karahanlı Türkçesi ve daha sık olmak olmak üzere Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserlerinde örneklerine rastladığımız zamir n'sinin kalkması, Çağatayca için ayırt edici özelliklerden biridir. Bu dönemde şiir dilinde vezin gereği kullanılmışsa da özellikle nesirde zamir n'sinin bulunmayışı kural haline gelmiştir: atasıEa, Wolıda, otıdın, soñıça.

11. Karahanlı Türkçesinde kişi zamirleri ile isim çekim ekleri arasına gelen genetiv ekinin kullanımı (meniñde, meniñdin, seniñde, seniñdin, biziñde, biziñdin, meniñsiz… gibi) Çağatayca için söz konusu değildir. Bu gramer yapısı, Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden özellikle Hüsrev ü Şîrîn'de sayılı örnekte yer almaktadır.[43]

Ayrıca yine Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde kişi ve işaret zamirlerinin (men, sen, ol, bu) yönelme ve yön gösterme eki almış şekilleri olan mañar, sañar, añar, muñar yapılarından añar ve muñar şekli, Harezm Türkçesi eserlerinde az sayıda yer alırken bunlar Çağataycada kullanımdan düşmüştür.

Birinci tekil ve çoğul kişi zamirinin (men, biz) genetiv eki almış menim ve bizim şekli Harezm Türkçesi metinlerinde kullanım sıklığı değişken olma koşuluyla yer alırken Çağatay Türkçesinde bulunmamaktadır.

Çağataycada kendisinden önce ve sonraki tarihî yazı dillerinde üçüncü çoğul kişi zamiri için kullanılan olar yerine özellikle Nevayî'den sonra alar şekli kullanılmıştır. biz ve siz çoğul kişi zamirleri üzerine +ler çokluk ekinin ulanmış hali bizler ve sizler şekli yalın halde Çağatay Türkçesinde kullanılmışsa da bunların Eski Türkçe ve Harezm Türkçesinde olduğu gibi

hal eklerini almış biçimleriyle (bizlerniñ, sizlerniñ, bizlerni, sizlerni, bizlerde, sizlerde… gibi) karşılaşılmamaktadır.

12. Eski Türkçede +nç, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde +nç/+nçI olan sıra sayısı eski Çağatay Türkçesinde sadece +nçI'dır: >kinçi, törtünçi, on üçünçi, b>şinçi.

13. Harezm Türkçesindeki belirli geçmiş zaman 1. çokluktaki -DImIz/-dUmIz/-dImUz ve -dUK eklerinden sadece -dUK eki Çağatay Türkçesinde kullanılmıştır.

14. Çağataycada şart kipi iyelik eklerinden türemiş kişi ekleri ile çekilmektedir: alsam, alsañ, alsa, alsaW, alsañız, alsalar. Halbuki Harezm-Altınordu Türkçesi metinlerinde şart kipinin çekimi hem kişi zamirleri hem de iyelik eklerinden gelişen kişi ekleri ile yapılmaktadır: alsa men ~ alsam, alsa sen ~ alsañ, alsa, alsa biz ~ alsa-miz ~ alsaW, alsañız ~ alsañızlar, alsalar.

15. Emir kipinin çekiminde Çağatay Türkçesinin kendisinden önceki Türkçelere göre birtakım ayırıcı özellikleri vardır:

a) Eski Türkçede -AyIn ve ünlü ile sonlanan fiil köklerinden sonra -yIn şeklinde gelen 1. tekil kişi emir eki, Harezm Türkçesinde-AyIn/-AyIm ünlü ile sonlanan fiil köklerinden sonra ise-yIn/-GAyIn şeklinde gelmektedir. Yine Harezm Türkçesinde 1. çoğul kişi emir eki, -AlI/-AlIñ//-AlIm yanında ünlü ile sonlanan fiil köklerinden sonra -lIñ ve ek başı/g/türemesi ile -GAlIñ olabilmektedir. Çağataycada ise Harezm-Altın Ordu Türkçesinde olduğu gibi ünlü ile sonlanan fiil köklerinden sonra eklerin/g/türemesi ile oluşan varyantı -GAyIn ve -GAlIñ biçimi yoktur. Bunun yerine Harezm Türkçesinden farklı olarak 1.tekil kişi için -yIn yanında -y biçimi kullanılmaktadır: añlay ~ añlayın. Bu eklerle birlikte anlamı kuvvetlendirmek için kişi zamirleri de bazen çekime girebilmektedir: alay men ~ añlay men.

b) Emir kipinin 2. tekil kişisi için Harezm Türkçesinde -GIl/-WIl/Ø/(az sayıda örnekte de olsa) -GUl ekleri vardır. Bu konuda Çağataycanın farklılığı ekin -GIl/-KIl yanında-GIn/-KIn şeklinin de bulunmasıdır: al ~ alEıl ~ alEın, tap ~ tapWıl ~ tapWın.

c) Harezm Türkçesi eserlerinden Mu’înü’l-Mürîd ve Hüsrev ü Şîrîn’de sayılı örnekte emir kipinin üçüncü tekil ve çoğul kişisi için Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi -sUn ve -sUnlAr yanında ekin -sU ve -sUlAr şekli de kullanılmaktadır. Çağataycada ekin Karahanlı Türkçesindeki -sU ve -sUlAr biçimi kullanımdan tamamıyla kalkmış olup,-sUn ve -sUnlAr yanında ekin Nevayî ile birlikte -dik ve -dikler biçimi türemiştir: alsun ~ aldik’alsın’, körsünler ~ kördikler’görsünler’.

16. Çağataycada daha önceki tarihî Türkçelerde olduğu gibi geniş zaman ve öğrenilen geçmiş zamanın (dubitativus) fiil çekiminde genelde kişi zamirleri kişi eki işlevini devam ettirmektedirler. Fakat şiirde ve çok az örnek nesirde Azerbaycan Türkçesindeki kişi ekleri de kullanılmaktadır.

a) Geniş zamanın 1. tekil kişi çekimi için (-(a, u) r-am/-(e, ü) r-em): alur m>n ~ aluram’alırım’. Olumsuzunda 1. tekil kişi için (-man/-men): almas m>n ~ alman’almam’ (nadiren almanam’almam’), 2. tekil kişi için (-mañ/-meñ): almas sen ~ almañ’almazsın’, almas mu s>n ~ almañ mu’almaz mısın’.

b) Öğrenilen geçmiş zamanın 1. tekil kişisi için: (-mış-am/-miş-em): almış men ~ almışam’almışım’; 2. tekil kişi için (-mış-añ/-miş-eñ): almış s>n ~ almışañ’almışsın’, körmiş sen ~ körmişeñ’görmüşsün’.

17. turur/durur/dur/dür ve >r-/i-yardımcı fiilleri ile şimdiki zaman (praesens) ve geçmiş zaman (perfectum, plusquamperfectum) çekiminde kullanılan birleşik fiil şekilleri, Çağatay Türkçesine özgü yapılardır:

a) Şimdiki zaman için (-a/-e/-y + (turur/durur veya dur/dür) kişi zamirleri): ala turur m>n ~ ala durur m>n ~ aladur m>n ~ ala

m>n’alıyorum, almaktayım’, ala turur s>n ~ ala durur s>n ~ aladur s>n ~ ala s>n’alıyorsun’. añlay turur m>n ~ añlaydur m>n ~ añlay m>n’anlıyorum, anlamaktayım’…. Olumsuzu: almaydur m>n ~ almay m>n’almıyorum’, körmeydür biz ~ körmey biz’görmüyoruz’, añlamaydur siz ~ añlamay siz’anlamıyorsunuz’, almaydurlar’almıyorlar’.

-A,-y + kişi zamiri ile yapılan çekimli fiil örneklerini sayılı örnekte de olsa Harezm-Altınordu Türkçesi eserlerinden sadece Kısasü’l-Enbiyâ ve Hüsrev ü Şîrîn’de bulmak mümkündür.

b) Geçmiş zaman için (-p + (turur/durur/tur/dur) kişi zamirleri): alıp turur m>n ~ alıp durur m>n ~ alıptur m>n ~ alıp m>n’almışım’, alıp turur ~ alıp durur ~ alıptur’almış’ (Şiir dilinde 3. tekil kişi için -tur’suz örnekler de vardır), körüp turur biz ~ körüp durur biz ~ körüptür biz ~ körüp miz’görmüşüz’. Birinci ve ikinci tekil ve çoğul kişiler çoğunlukla -tur olmadan da çekime girmektedir: alıp s>n’almışsın’, körüp m>n’görmüşsün’, körüp biz’görmüşüz’, körüp siz’görmüşsünüz’. Olumsuzu şimdiki zamanın olumsuzu ile aynıdır: almaydur m>n’almamışım’, almaydur’almamış’.

Öğrenilen geçmiş zamanın bu şekildeki çekimi Harezm Türkçesi eserlerinden Kısasü’l-Enbiyâ’da geçmektedir.44

c) Hikâye birleşik çekimi için (-p + >r-/i-+ kişi ekleri): alıp >rdim ~ alıp idim’almıştım’, alıp >rdiñ ~ alıp >rdiñ’almıştın’, alıp >rdük ~ alıp idük’almıştık’, alıp >rdiler ~ alıp idiler’almışlardı’. Olumsuzu: almaydur >rdim ~ almaydur idim’almamıştım’, almaydurlar >rdi ~ almaydurlar idi’almamışlardı’.

18. Eski Türkçeden itibaren kullanılan -duk/-dük,-Elı/-gli ve -daçı/-deçi sıfat-fiil ekleri Çağatay Türkçesinde kullanımdan kalkmış onun yerine -Ean/-gen ve -Eu/-gü ekleri işlerlik kazanmıştır. Yine XI-XIV. yy. arası

metinlerinde sıklıkla geçen -mış/-miş eki, genelde çekimli fiillerde yer alırken sıfat-fiil görevinde çok az kullanılmıştır.

19. Çağatay öncesi metinlerinden sadece Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiya adlı eserinde tespit etmiş olduğumuz -y zarf fiil ekinin kullanılması Çağatayca için ayırıcı bir özelliktir: d>y "diye", WonuWlay "misafir ederek", oWıy "okuyarak". Ancak şiirde vezin gereği -yu/-yü de kullanılır.

-y zarf-fiil ekinin olumsuz şekli -may/-mey yanında -mayın/-meyin eki daha çok şiirde geçmektedir. Çağatay Türkçesinden önceki Türk yazı dillerinde yer alan eski -madın/-medin zarf-fiili eki ise kullanımdan düşmüştür.

20. Eski Türkçeden itibaren kullanılan -GInçA/-KınçA zarf-fiil ekinin ilk ünlüsü Harezm Türkçesi döneminden başlayarak yuvarlaklaşmış, bu gelişme Çağatay Türkçesinde tamamlanmıştır. Çağataycadaki -GUnçA/-KUnçA zarf-fiil ekine benzer diğer bir ek de -GUçA/-KUçA'dir. Bu eke Çağatayca dışında Türk dilinin tarihî metinlerinden Kısasü'l-Enbiya'da rastlanmaktadır.

21. Çağatay yazı dilinde eski Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçelerine oranla Moğolca kelime ve kelime yapımına yarayan ekler çoğalmıştır: e/öbüge, toWtavul, Waragul, yasavul, nöker, olca, orçın, çaEdavul, abaEa, bosaEa, börgüt, bordaE, bayrı, möçelke, baranEar45…

22. (ı6ı b>r-> >) yiber-'göndermek', Çağatay Türkçesinin sözcük dağarcığına özgü bir fiildir.

23. Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde u-ma-ile yapılan iktidarsızlık fiil çekimleri, Çağataycada al-ve bil-yardımcı fiilleri ile yapılmaktadır: añlay almas'anlayamadı', bile bilmedi'bilemedi'.

1 R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu. Attila-Cengiz Han-Timur, (Çeviren: Dr. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları No: 155, İstanbul 1993, s.313-331.

2 J. Eckmann, “Çağatay Dili Hakkında Notlar”, TDAY-Belleten 1958, s. 115-126. Chagatay Manual, Indiana University Publications, Uralic & Altaic Series, Volume 60, Bloomington 1960; (Türkçeye Çeviren: Günay Karaağaç, Çağatayca El Kitabı, İstanbul 1988.)

3 O.F. Sertkaya, “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I”, TDED XVIII, (1970), s. 133-138; I, TDED XIX, (1971), s. 171-184; III, TDED XX, (1972), s.157-184.

4 Alî-Şîr Nevâyî. Mîzânu’l-Evzân, (Hazırlayan: Kemal Eraslan), TDK Yayınları No: 568, Ankara 1993, s. 11.

5 Şecere-i Türk, (Yayına Hazırlayan: Baron Demizon), Petersburg 1871, s. 37.

6 H. Eren, “Çağatay Lûgatleri hakkında notlar”, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi VIII, Ankara 1950,s. 145-163.

Z. Kargı Ölmez, “Çağatayca Sözlükler”, Kebikeç, S.6, Ankara 1998, s. 137-144.

7 E. Bérézin, Recherches sur les dialectes musulmans, Kazan 1848, s.26.

8 M. Hartmann, Çaghataisches. Die Grammatik Uss-i lisân-i turkì des Mehemmed SÀdiq, Heidelberg 1902.

J. ThWry, “Behdcet-ül-Lugat” csimu csgataj szItár, Budapest 1903.

9 Şeyh Süleyman Efendi, Lugat-i Çağatay ve Türkì-yi OsmânN, İstanbul 1298, s. 3.

10 E. M. Quatremère, Chrestomathie en turk oriental, 1841.

Pavet de Courteille, Dictionnaire turk-oriental, Paris 1870.

J. Th. Zenker, Dictionnaire turc-arab-persan, Leibzig 1862-67.

11 W. Radloff, Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leibzig 1882, s.280.

F. E. Korş, “Klassifikaciya tureckiH plemen po yazıkam”, Etnografiçeskoe Obozrenie 84-85, Moskva 1910, s.114.

12 W. Radloff, “Yarlıki Toktamışa i Temir-Kutluga”, Zap. Vost. Otd. III, Petersburg 1889, s.2.

13 A.K. Borovkov, “Özbek Yazı Dilinin Kurucusu”, (Çeviren: Rasime Uygun), TDAY-Belleten 1954, s. 59-96.

14 A. M. Şçerbak, “K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnego perioda”, Akademiku Vladimiru Aleksandroviçu Gordlevskomu k ego semidesyatipyatiletiyu, Sbornik statey, Moskva 1953, s.323. A.M.

15 A. Caferoğlu, “Çağatay Türkçesi ve Nevâî”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.II, s. 3-4, İstanbul 1948, s. 141-154.

16 F. Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, İslâm Ansiklopedisi, C. III, İstanbul 1945, s. 270.

17 K. Eraslan, “XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı”, Büyük Türk Klâsikleri. Tarih-Antoloji-Ansiklopedi, C. III, Ötüken Yayınları, İstanbul 1986, s. 60-61.

18 A. K. Samoyloviç, “K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazıka: Mir-Ali-Şir”, Sbornik pyatisotletiyu so dnya rojdeniya, Leningrad 1928, s.23. (Türkçeye Çevirisi: Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Araştırmaları Dergisi I, 1944, s. 73-95.)

19 “Das Tschaghataische”, PhTF, Wiesbaden 1959, s. S. 138-160.

20 Sekkakî’nin British Museum ve Özbekistan Fenler Akademisi’nde nüshaları bulunan divanı eksiktir. Bundan başka çeşitli eserlerde bazı beyitleri tespit edilmiş olup Ayasofya Kütüphanesi (No: 4757)’nde bir mecmuada hem Uygur hem de Arap harfleriyle yazılmış üç gazeli bulunmuştur. Bkz., Eckmann, “Çağatay Dili Örnekleri. Sekkakî divanından parçalar”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XII, 1963, s.157-174. K. Eraslan, Mevlânâ Sekkâkî Divanı, TDK Yayınları: 720, Ankara 1999.

21 G. Karaağaç, Lutfî Divanı, TDK Yayınları: 687, Ankara 1997.

L. Dinçer, Lutfî. Kitâb-ı Gül ü Nevrûz, İstanbul 1970 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 942).

22 Türkçe yanında Farsça şiirlerin de bulunduğu Divanının bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar No: 2850'dedir. Yusuf Emirî'nin bundan başka Deh-nâme adlı mesnevisi ve Beng ü Çağır adlı münazarası bilinmektedir.

G. Alpay, "Yusuf Emirî'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", TDAY-Belleten 1972, Ankara 1973, s. 103-125.

Ü. Somer, Yusuf Emirî. Deh-nÀme, İstanbul 1969 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 873). R.R. Arat, "Bir Yazı Numûnesi Münasebeti İle", Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s.17-29 (Deh-nâme'nin 23 beytinin Uygurca tıpkıbasımı, çevriyazısı ve Türkiye Türkçesine tercümesini içerir.)

23 A.N. Samoyloviç, "Materiali po Credneaziatsko-Tureçkoy Literature, IV Cağatayskiy poet XV veka Atai", ZKW, II-2, 1927, s.257-274.

Fitret, Özbek Edebiyatı Numûneleri, C.VI, Taşkend 1928, s. 151-158.

24 Mahzenü'l-esrâr adlı eseri için bkz., K. Eraslan, y.g.e.s. 69.

25 S. Özkoçer, Seyyid Ahmed Mirza. Taèaşşuk-nâme, İstanbul 1968 (İstanbul Üniversitesi∈ Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 871).

26 J. Eckmann, The Dîvân of Gada'î, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, vol 113, The Netherlands 1971; "Çağatay Dili Örnekleri: Gedai Divanından Parçalar", TDED, c.X, İstanbul 1960, s. 65-110.

27 F. İz, "Yakini's Contest of the Arrow and the Bow", Néeth Armağanı, Ankara 1962, s. 267-287.

28 K. Eraslan, "Ahmedî. Münâzara (Telli Sazlar Atışması) ", TDED, C.XXIV, İstanbul 1986, s. 129-204.

29 Ali Şîr Nevayî'nin eserleri: Garâibü's-sıgar, Nevâdirü'ş-şebâb, Bedâyi'ü'l-Vasat, Fevâ'idü'l-Kiber, Farsça Divan, Hayretü'l-Ebrâr, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb'a-i Seyyâre, Sedd-i İskenderî, Çihil Hadis, Vakfiyye, Nazmü'l-Cevâhir, Tarih-i Enbiyâ ve Hukemâ, Tarih-i Mülûk-ı Acem, Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr, Mecâlisü'n-nefâ'is, Münşe'ât, Risale-i Muammâ, Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Mizânü'l-evzân, Hâlât-ı Pehlevân Muhammed, Nesayimü'l-mahabbe min şemâimi'l-fütüvve, Lisânü't-tayr, Muhakemetü'l-lügateyn, Sirâcü'l-müslimîn, Mahbûbu'l-kulûb, Münâcât, Münşe'ât.

Nevayî'nin hayatı ve eserleri için bkz,. A.S. Levend, Ali Şir Nevai, C.I. Hayatı, San'atı ve Kişiliği, Ankara 1965. C.II. Divanlar. 4 Türkçe, 1 Farsça Divan, Ankara 1966. C. III. Hamse: Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb'a-i Seyyar, Sedd-i İskenderî, Ankara 1967. C.IV. Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler, Ankara 1968. "Türkiye Kitaplıklarında Nevai Yazmaları", TDAY-Belleten 1958, Ankara 1958, s. 127-214. J. Eckmann, "Nevaî'nin İlk Divanları Üzerine", TDAY-Belleten 1970, s. 253-269.

N. Asım, "Hadìs-i Erba'ìn Tercümeleri", Millî Tetebbular Mecmuası II, 1915, (Nevayî'nin eseri için) s. 149-155. H. Süleyman, Alişer Navoiy. Hazoyinul-Maoniy, Taşkent 1959-1960. M. Sabir, Hayretü'l-ebrâr (İnceleme-Metin - İndeks), İstanbul 1961 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi). H.S. Süleymanov - S.A. Azimcanova, Alişir Navoyi Asarlarining USSR Fenler Akademiyasi Şarkşinoslik İnstitüti Toplamidagı Kolyazmaları, I-XV, Taşkent 1970. G.

Alpay Tekin, Alî Şîr Nevayî. Ferhad u Şirin. (İnceleme-Metin), TDK Yayınları: 577, Ankara 1975. K. Eraslan, "Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi", TM, C.XVI, İstanbul 1971, s. 89-110; Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimü'l-Fütüvve, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2654, İstanbul 1979; "Alî Şîr Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi", TM, C.XIX, İstanbul 1980, s. 99-164; Mîzânü'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), TDK Yayınları: 568, Ankara 1993; MecÀlisü'n-nefâ'is, Ankara 2000. M. Karaörs, Nevâdirü'ş-şebÀb, İstanbul 1984 (İnstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi). K. Türkay, Bedâyi'ü'l-Vasat, Ankara 1988 (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi). M. Canpolat, Lisânü't-tayr, TDK Yayınları: 626, Ankara 1995. Ö. Kaya, Fevâyidü'l-Kiber, TDK Yayınları: 670, Ankara 1996. F. S. Barutçu, Muhâkemetü'l-Lugateyn, TDK Yayınları: 656, Ankara 1996. Ü. Çelik, Alì-şìr Nevâyì. Leylì vü Mecnun, TDK Yayınları: 659, Ankara 1996. A. D. Abik, Ali Şir Nevayi'nin Risaleleri, Târìh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târìh-i Mülk-i Acem, Münşeat (Metin, Gramatikal İndex, Sözlük), Ankara 1993, (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi); Ali Şir Nevayi: Hamsetü'l-Mütehayyirin (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin), (Basılmamış doçentlik çalışması). Z. Kargı Ölmez, Mahbûbu'l-Kulûb (Metin-Gramer-Açıklamalar-Sözlük), Ankara 1993 (Hacettepe Üniversitesi, yüksek lisans tezi). H. Tören, Alî Şîr Nevâyî. Sedd-i İskenderî, TDK Yayınları: 674, Ankara 2001. G. Kut, Ali Şir Nevayi. Gara'ibü's-sıgar, TDK Yayınları (Baskıda).

30 İ.H. Ertaylan, Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-i Sultan Hüseyin Baykara "Hüseyin", İstanbul 1946. Türk Edebiyatı Örnekleri II. Risale-i Sultan Hüseyin Baykara, İstanbul 1945.

T. Yıldırım, Hüseyin Baykara Divanı (Metin-İnceleme-Dizin), (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tamamlan-mamaış doktora tezi.)

31 H. Dolu, “Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yûsuf Hikâyesi”, TDED, C.IV, S.4, İstanbul 1954.

Z. Korkmaz, “Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Yûsuf ve Züleyha Mesnevisinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı”, Türkoloji Dergisi, C. III, S.1, Ankara 1968, s.7-48.

D. Elçin, Çağatayca Yûsuf ve Züleyha Mesnevisi, Ankara 1984 (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans tezi).

32 P. M. Melioranskiy, Muhammed Salih. Şeybanî-nâme, St. Petersburg 1908.

33 Y. Karasoy, Şiban Han Dîvânı, TDK Yayınları: 614, Ankara 1998.

Şeybânî Han’ın, divanından başka Bahrü’l-hudâ adlı bir mesnevisi ve fıkha ait bir risalesi de bulunmaktadır.

34 N. Alpaslan, Ubeydullah Han (Ubeydî) ve Divanının Edisyon Kritiği, İstanbul 1968 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 812).

Ubeydî’nin divanından başka Gayret-nâme, Sabr-nâme, Şevk-nâme adlı mesnevileri ile Salavat-nâme adlı bir müseddesi ve Nâm-ı hak adlı tercümesi bulunmaktadır.

35 R.R. Arat, Vekâyi. Babur’un Hâtıratı, C. I-II, TTK Yayınları, Ankara 1987 (2. Baskı).

Divanı için bkz., D. Ross, A Collection of Poems by the Emperor Babur, Calcuta 1910. A.N. Samoyloviç, Sobranie stichotvorenij imperatora Babura, Petrograd 1917. F. Köprülü, “Babur Şah’ın Şiirleri”, MTM, C.I, S.2; İstanbul 1331 (1915),s. 236-256, 464-480; C.II, S.5, İstanbul 1331, s.308-336.

F. Köprülü, ““Risâle-i Vâlidiye” tercümesi”, MTM, C.I, İstanbul 1331 (1915), s. 113-124.

Babur’un bilinen tek nüshası Bibliothéque Nationale’de bulunan bir aruz risalesi ile Hanefî mezhebi fıkhına dair bir risalesi bulunmaktadır.

36 J. Eckmann, “Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920) ”, TDAY-Belleten 1963, Ankara 1964, s.121-156.

37 A. İnan, “Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihine dair düşünceler”, TD-Belleten, C.III, S.6-7, İstanbul 1946, s. 531-545.

38 A. von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, TDK Yayınları: 532, Ankara 1988, s. 34.

39 A. Ata, Kısasü’l-Enbiyâ. II. Dizin, TDK yayınları: 681, Ankara 1997.

40 Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi I, (Çeviren: B. Atalay), TDK Yayınları: 521, s.31-32.

41 DLT I., s.32.

42 DLT I, s.32.

43 M.N. Hacıeminoğlu, Kutb’un Hüsrev ü Şirin’i ve Dil Husussiyetleri, TDK Yayınları: 573, Ankara 2000, s. 52.

44 A. Ata, Kısasü’l-Enbiyâ. I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), TDK Yayınları: 681-1, Ankara 1997, s. XXXI.

45 G. Clauson, Sanglax. Facsimile Text wiht an Introduction and Indices, London 1960, s. 94-99.

G.F. Blagova, “Tyurksk. Çigatoy”, Tyurkologiçeskiy Sbornik, Moskva 1971, 167-205.

A.K. Borovkov, “Özbek Yazı Dilinin Kurucusu”, (Çeviren: Rasime Uygun), TDAY-Belleten 1954, s. 59-96.

“Voprosı klassifikatsii uzbekskix govorov”, İzvestiya AN UzSSR, 5 (1953).

C. Brockelmann, Osttürkische Grammatik der İslâmischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden 1954.

A. Caferoğlu, “Çağatay Türkçesi ve Nevâî”, TDE Dergisi, C.II, s. 3-4, İstanbul 1948, s. 141-154.

J. Eckmann, “Çağatay Dili Hakkında Notlar”, TDAY-Belleten 1958, s. 115-126.

“Das Tschagataische”, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1959, s.138-160.

Chagatay Manual, Indiana University Publications, Uralic & Altaic Series, Volume 60, Bloomington 1960 (Türkçeye Çeviren: Günay Karaağaç, Çağatayca El Kitabı, İstanbul 1988).

“Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920) ”, TDAY-Belleten 1963, Ankara 1964, s.121-156.

“Nevaî’nin İlk Divanları Üzerine”, TDAY-Belleten 1970, s. 253-269.

K. Eraslan, “XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı”, Büyük Türk Klâsikleri. Tarih-Antoloji-Ansiklopedi, C. III, Ötüken Yayınları, İstanbul 1986, s. 60-61.

H. Eren, “Çağatay Lûgatleri hakkında notlar”, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi VIII, Ankara 1950,s. 145-163.

R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu. Attila-Cengiz Han-Timur, (Çeviren: Dr. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları No: 155, İstanbul 1993, s.313-331.

M. Hartmann, Çaghataisches. Die Grammatik Uss-i lisân-i turkì des Mehemmed Sâdiq, Heidelberg 1902.

A. İnan, “Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihine dair düşünceler”, TD-Belleten, C.III, S.6-7, İstanbul 1946, s. 531-545.

Z. Kargı Ölmez, “Çağatayca Sözlükler”, Kebikeç, S.6, Ankara 1998, s. 137-144.

F. Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, İslâm Ansiklopedisi, C. III, İstanbul 1945, s. 270.

A.S. Levend, Ali Şir Nevai. C.I. Hayatı, San'atı ve Kişiliği, Ankara 1965. C.II. Divanlar. 4 Türkçe, 1 Farsça Divan, Ankara 1966. C. III. Hamse: Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb'a-i Seyyar, Sedd-i İskenderî, Ankara 1967. C.IV. Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler, Ankara 1968.

"Türkiye Kitaplıklarında Nevai Yazmaları", TDAY-Belleten 1958, Ankara 1958, s. 127-214.

E. M. Quatremère, Chrestomathie en turk oriental, 1845.

A.K. Samoyloviç, "K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazıka: Mir-Ali-Şir", Sbornik pyatisotletiyu so dnya rojdeniya, Leningrad 1928, s.23. (Türkçeye Çevirisi: Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Araştırmaları Dergisi I, 1944, s. 73-95.)

A.M. Şçerbak, "K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnego perioda", Akademiku Vladimiru Aleksandroviçu Gordlevskomu k ego semidesyatipyatiletiyu, Sbornik statey, Moskva 1953, s.323.

Vámbéry, >agataische Sprachstudien, Leibzig 1867.

J. ThWry, "A középazsiai török nyelv ismertetései", Budapest 1906 (Türkçesi: "Orta Asya Türk Dilinin Tetkiki", MTM II, İstanbul 1331/1915, s.207-232.

Altın-Orda (Altın-Ordu) Türk İlleri ve Çağatay Türkçesi, Gelişmesi, Kaynakları ve Karakteri / Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu [s.777-795]

III. yüzyıl başlangıcı, Türk dünyası için yeni bir devre teşkil etmektedir. Asya'nın enginlerinden kopup gelen muazzam Moğol harekât ve fütuhatı, Türkler kadar, beşeriyetin mühim bir kısmının tarihinde de, oldukça kuvvetli bir rol oynamıştır. Önceleri bu büyük harekâtın başı sayılan Cengiz Han'ın Devleti, geniş bir yayılma sahası bulmadan, Selenga ırmağı batısındaki toprak parçasına dayandığı zamanda,1 şüphesiz Moğol hâkimiyeti ve tesiri, ancak Moğolistan sahasına münhasır kalabilirdi. Fakat daha sonraları, XIII. yüzyılın 30 yıllarına doğru, yani 1211 zaferini müteakip, Moğol orduları Yedisu eyaletini de ellerine geçirmişlerdir. Lâkin Cengiz Han'ın Çin'e karşı açmış olduğu sefer hatırasına, garba doğru ilerleme temposu duraklamıştır. Pekin'in alınması ve Çin'in Moğol istilâsına boyun eğmesi üzerine, büyük zaferlerden gururlanan Moğol ayaklanması ve istilâsı, bu sefer de bütün ağırlığı ile Avrupa'nın güney doğusuna sarkmıştır. Neticede Moğol hâkimiyeti, Deşt-i Kıpçak2 sahasına da kendi çevresi içerisine almakla fevkalâde muazzam ve güçlü yeni bir Moğol Devleti vücuda getirmiştir. Bu devlet, doğu edebiyatında "Cuci Ulusu" (Coçi) yahut "Gök-Orda" adıyla adlandığı halde, Rus kronikleri ve tarihçilerinde "Altun-Orda" (Altınordu) diye ün bulmuştur.

Dinyeper ırmağından başlayarak, Volga ırmağının doğusuna doğru epeyce bir arazi parçasını içerisine alan sahaya, XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar yaşayan Arap ve İran müellifleri, Deşt-i Kıpçak adını vermişlerdir. Rus ve Bizans kroniklerinde ise K ı p ç a k kelimesinin kullanılışına tesadüf edilmemektedir. Rus vak'anüvisleri bu kelime yerine, eski "Polovets",

Bizans kronikleri ise yalnız “Koman” kavim adını kullanmışlardır. İlk olarak Deşt-i Kıpçak toponimik terimini kullanan Nâsır-i Husrev olmuştur.

Yeni teşekkül etmiş olan Altun-Orda, eskiden beri zengin bir medeniyet hayatı yaşayan çeşitli bölgelerde kurulmuştur.3

1219-1220 yıllarındaki sınır bilmeyen Moğol istilâsı, Orta Asya sahasındaki siyasî birlikleri dağıtmasına ve işgal ettiği sahayı kana boyamasına rağmen, katiyyen yerli medeniyetin kalkınmasını ezecek iktidarda olmamıştır. İslâm Doğu medeniyeti bu istilâ ile kendi çehresini değiştirmediği gibi, iktisadî hayat inkişafı da duraklamamıştır.

İşgal ettiği toprakların tam sınırını tespit etmek zor olmakla beraber, ilk Türk dili ve medeniyeti tarihi bakımından bu devletin içerisine alınmış bulunan esas sahaları, Çağatay-ulusu ile İlhanlılar Devleti’nin şimal hudutlarından başlayarak, kuzeydoğuda Bu1gar Devleti, Harezm, Don ırmağının ötesine kadar uzanan muazzam Deşt-i Kıpçak bozkırları, Kırım ve Derbend‘e, hattâ, bâzen Bakû‘ya kadar genişleyen Kafkasya’nın kuzeyinin yarısı teşkil etmekte idi. Rus beyliklerinden bâzıları da A1tun Orda‘ya dahil edilmiştir.

Altun-Orda Devleti’nin özünü teşkil eden ve yukarıda adlan geçen eyalet veya sahaların, gerek kültür ve gerek coğrafik bakımdan, oldukça büyük bir ehemmiyeti olduğundan, bunların yeni kurulan Devletin inkişafında mühim etkileri olmuştur. Bunlardan Deşt-i Kıpçak, Moğol istilâsından evvel, daha XI. asırda tamam ile Kıpçak Türklerinin hâkimiyeti altında olmuştur. İktisaden, oldukça kuvvetli ve sağlam münasebetlerle, bütün maddî ihtiyaçlarını temin etmişti. Muntazam bir surette Avrupa’da: Rus beylikleri, Kırım ve Bulgar ülkeleri gibi yüksek ziraata malik sahalarla münasebette bulunduğu gibi, Orta Asya’da: Harezm, Maveraü’n-nehir (Mave-raünnehir) ve Yedisu eyaletler ile de sıkı bir surette alâkası vardı. Saksın4 ve Suğnak5 gibi zengin ticaret şehirlerine malikti.

Moğol istilâsından sonra burada Batı-Sarayı[6] ve Berke-Sarayı[7] gibi, çağın kültürünü merkezleştiren iki yeni mühim ve zengin şehir kurulmuştur. Bunlar, uzun zaman, Altun Orda Devleti'nin en mühim ticaret merkezlerini teşkil etmişlerdir. Muntazam yollarla Rus beylikler ile ve Kırım, Kafkasya ve Bulgar ülkeler ile bağlı bulunan bu iki şehir, buradan gelen ticaret eşyasını İran'a, Orta Asya'ya, Moğolistan'a ve Çin'e sevketmekte idi. Bu suretle bu iki şehir, göçebe hayatla şehir hayatını birleştirmeğe muvaffak olan mühim merkezlerden biri olmuş ve bir dereceye kadar Altun-Orda Devleti'nin iktisadî hayatında, nâzım bir rol oynamıştır. Bilhassa Berke-Sarayı, bir çok milletlerin uğradıkları bir şehir olmuştur. 1333 yılında bu sahada bulunan İbni Batuta, milliyet bakımından şehrin pek karışık olduğunu ve burada ayrı ayrı siteler halinde yaşayan Moğollara, Aslara, Kıpçaklara, Ruslara, Bizanslılara, Suriyelilere, Iraklılara ve sair şark ülkeleri ahalisine rastladığını söylemektedir. Muhtelif ticaret memleketlerini ellerinde tutan bu unsurlar, âdeta Altun-Orda'nın maddî damarlarını teşkil etmişlerdir. Şehrin bütün kültür hayatı da bunların elinde bulunmakta idi. Böylece, Moğol istilâsından önce de, şarkla garb ülkeleri arasındaki ticaretin ana hattı mesabesinde bulunan Vo1ga nehrinin ehemmiyeti, Altun-Orda Devleti zamanında bir kat daha artmış idi.

Deşt-i Kıpçak'la birlikte eski Volga boyundaki Bulgar ili de Altun-Orda'ya dahil idi. Burası hem ziraat bölgesi, hem de ticaret merkezi idi. Daha Moğol istilâsından önce, Bulgar şehri, Doğu Avrupa ile Orta Asya, Kırım, Kafkasya ve İran ülkeleri arasında, bir ticaret mübadelesi merkezi olmuştur. Cihan ticaretinin merkezlerinden biri sayılan burası, kültür bakımından da, doğu ile batı arasında bir geçit rolü oynamıştır. İslâm âlemi ile olan ilgisi ise, burasını bir nevi İslâm merkezi haline koymuştur.

Altun-Orda’nın diğer bir parçasını teşkil eden K ı r ı m, eski bir kültür hayatına malik olup, Batı medeniyetinin doğuya girmesinde mühim bir rol oynamakta idi. Coğrafik vaziyeti dolayısı ile Kırım, eskiden beri, şarkî Avrupa’dan uzak kalan Bizans, Suriye, Mısır ve Anadolu ile sıkı bir iktisadî ve kültürel münasebette bulunmakta idi. Buna karşılık bu ülkeler, Kırım’ın kendisinden ve bu yol ile Asya’dan bir çok istifadeler elde ediyordu. Bu bakımdan Kırım sahası, yeni teşekkül eden Altun-Orda için çok ehemmiyetli ve değerli olmuştur.

Altun-Orda’nın en dikkate değer sahalarından biri olan Harezm ili hakkında, biraz önce malûmat verildiğinden, burada tekrara lüzum yoktur. Yalnız, şu kadarını söyleyebiliriz ki, burası Altun-Orda’nın en zengin ve en medenî parçası olmuş ve XII. yüzyıl başlangıcına doğru, en yüksek iktisadî ve siyasî inkişafına ermiştir. Sahanın başşehri olan Ürgenç ise coğrafik ve iktisadî mevkii dolayısı ile, Çin, Orta Asya, İran ve Şarkî Avrupa ülkeleri medeniyet ve ticaretinin birleştiği ve çarpıştığı bir merkez mesabesinde olmuştur.

Bu suretle Altun-Orda yahut Cuci-Ulusu’nun temelini teşkil eden ülkeler, karakter itibarı ile, çok farklı ve birbirinden bâriz hususiyetlerle ayrılan sahalar olmuştur. Tarihî durumun doğurduğu müsait şartlar, bu çok farklı ülkelerden mürekkep Türk kültür tarihinin inkişafında, çok büyük tesiri olan muazzam bir birliğin ve Devletin vücuda gelmesinde âmil olmuştur.8

Kültür bakımından da, bütün Altun-Orda sahası aynı seviyede olmamıştır. Birbirinden uzak Kırım’la Harezm arasında, kültür bakımından, muayyen farkların bulunması pek tabiî idi. Birincisi-Kırım, malik olduğu eski medeniyet ile Bizans, Mısır, Anadolu ile münasebette bulunduğu halde, ikincisi-Harezm, İran, Çin, Orta Asya, gibi çeşitli kültüre malik doğu ülkelerle ilgili idi. Bununla beraber, bu iki sahanın kültür seviyesine

bakarak, Altun-Orda Devleti'nin medeniyeti hakkında kesin bir fikir edinmek oldukça zordur. Hakikî Altun-Orda medeniyetini Berke ve Batu-Saraylarında aramak icab eder. Burası her şeyden fazla, Harezm'in tesirini üzerinde hissetmiş ve bu noktadan araştırmaya değer bir saha halini almıştır. Muazzam Altun-Orda İmparatorluğu'nun başşehirleri olmaları itibari ile de bu iki şehir, imparatorluğun her bir köşesinden ve siyasî, iktisadî münasebetlerde bulunduğu diğer ülkelerden celbedilmiş bir çok usta, san'atkâr, ressam ve umumiyetle kültürlü kimselerle dolu idi.

Çeşitli Altun-Orda sahası kazılarından ve arkeolojik araştırmalarından elde edilen medeniyet ve san'at eserleri üzerinde yapılan incelemelere9 göre, başta imparatorluğun iki başşehiri olmak üzere, umumiyetle Altun-Orda şehirlerinde san'at hayatı en çok Ürgenç şehrinin kültür tesiri altında inkişaf etmiştir. Buna yanaşı, husus ile Berke-Saray'ında Mısır, Bizans, Kırım, Kafkasya ve saireden gelme bir çok/sanat adamları faaliyette bulunmamış değildir. Her ne kadar Altun-Orda Devleti'nin kültür seviyesi hakkında kat'î bir şey söylemek şimdilik mümkün değilse de, Altun Orda'nın muhtelif sahaları hakkında yapılan yeni küçük monografi ve araştırmalar, günden güne, malûmatımızı genişletmektedirler. Bu kabilden olarak şimdiye kadar, hakkında çok az malûmatımız olan M o h ş i şehrinden elde edilen sikkeler, burasının da, vakti ile Altun-Orda'nın mühim merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Burası M o r d v a 'larla meskûn olup eski Rus beyliklerinden Penza'ya tâbi olmuştur. Lâkin, başlangıçta, pionerlik rolünü yine Ürgenç10 oynamıştır.

Altun-Orda kültürü üzerindeki Harezm etkisinin başlıca sebebi, İslâmiyetin Kıpçak kitlesi içerisinde kolayca yayılmış olmasıdır. Berke-Sarayı devletin başşehri olduktan sonra, çabucak İslâmiyetin yeni bir inkişaf merkezi oluvermiştir. Eskiden beri muhtelif ilimlere kaynak olan Harezm ise, Altun-Orda'nın yeni başşehrinin elde ettiği sağlam mevkiden

istifadelenerek, bir çok âlimlerini buraya göndermekten geri durmamıştır. Makdisi'nin verdiği malûmata bakılırsa, daha o zamanlarda fıkıh ve umumiyetle hümaniter ilimler üzerinde çalışanlar arasında, en az bir Harezmli talebeye malik olmayanı, âdeta, nadirattan sayıldığından,11 bu muazzam ülemâ kadrosunun kendine yeni yeni faaliyet sahaları arayacağı tabiî idi. Bilhassa Berke-Sarayı, yeni elde ettiği mühim mevkii dolayısı ile, bu akın için en elverişli merkezlerinden biri olmuştu. El-Harezmî lâkaplı bir çok âlimlerin Altun-Orda'daki faaliyetleri ve bunların yerli ilim ve kültür hayatında rol oynamaları, bu akımı tamamı ile ortaya koymaktadır. Bunların içerisinde, oldukça büyük bir nüfuza malik olanları şeyh Numaned din el-Harezmî12 olmuştur. Bir vakitler Ürgenç Hastanesi'nin baş doktoru olan bu zat, sonraları Berke-Sarayı'na çağrılmış ve burada çok büyük bir âlim olmuştur.13 Diğer önemli mevki sahibi olanlar arasında, zikre değenler: Muhammed hoca el-Harezmî Alâeddin Aydoğdu el-Harezmî, Şucaeddin Abdurrahman el-Harezmî ve sâiredir. Harezmli olan bunlar, hep Altun-Orda Devleti'nin paytahtında yeni kurulan kültür hayatında müessir olmuşlar ve ona işgal ettiği mevki dolayısı ile, muhtelif İslâm ülkelerine kültür halitasını aşılamaya çalışmışlardır.

Aynı karakter, Altun-Orda merkezinde ve Harezm'e yakın olan sahalardaki sanat eserlerinde, göze çarpmaktadır. Mamafih, sanat eserinin bâzı şu -belerinde, tamamı ile yerli stilin14 mevcudiyeti de inkâr edilemez. Muhtelif Îslâm ülkelerinden gelen ve getirilen bir çok sanatkârlar asıl mensup oldukları sanat mekteplerinin karekterini, yeni faaliyette bulundukları sahaya da aşılamaktan çekinmemişlerdir. Harezm'in Memlûkler Devri, Mısır'ın ve umumiyetle Orta Asya'nın, şüphesiz bu bakımdan, çok büyük tesirleri olmuş ve buraları islâmiyet ideolojisinin en çok kaynaştığı saha olduğundan, ayni rengi Altun-Orda san'atına vermekten geri durmamıştır.

Türklerle meskûn bir çok ülkeleri sınırları içerisine alan Altun-Orda'da müşterek bir İslâm kültürü ile yan yana bir de Türk dili geniş bir yayılma ve büyük bir inkişafa yüz tutmuştur. Coğrafî ve iktisâdî bakımlardan, idâre merkezini Volga havzasında kuran bu Devletin, asıl Kıpçak ilinde, eski Bulgar sahasında ve umumiyetle Türklerle meskûn sahalarda, daha eskiden beri yerleşmiş ve öz tarih ile yaşamış Türk urukları mevcud olmuştur. Bunların içerisinde en kuvvetli ve ayrıca en kalabalığı Kıpçak uruğu olduğundan, diğer yazarlar bu devlete doğrudan doğruya, "Kıpçak Bozkırı" adını vermeği bile tercih etmişlerdir.

Dikkate şayandır ki Kıpçak devlet adı Osmanlı imparatorları elkabında da yer almıştır. Sultana tabi şehir ve ülkeler sayılırken: "ve Kars ve Erzurum; Gürcistan ve Kefe ve Gözleve ve Deşti-Kıpçak iklimlerinin Sultanı" derken, Deşti Kıpçak sahası da unutulmamıştır. Anlaşılan burası da, Mısır ve Kırımın Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisine alınmasından sonraki her Osmanlı eyaleti gibi unvanlar içerisine alıverilmiştir. Türk dili tarihi için çok büyük ehemmiyeti olan bu saha, şimdiye kadar lüzumu derecesinde incelenmemiştir. Kaynakların müsaadesi nispetinde üzerinde durulması, Kıpçak şivesinin asıl değerini yeniden canlandırmış olacaktır.

Kıpçak İli Türkçesi ve Kaynakları

Altun-Orda Devleti'nin kuruluşundan daha çok önce, XI. yüzyıldan XV. yıla kadar, bugünkü muazzam Güney Rusya bozkırları, göçebe bir hayat yaşayan ve buranın hakikî sahibi olan Kıpçak Türk uruğu tarafından işgal edilmiştir. Sahanın öz ahalisine nisbetle Volga nehrinin aşağı mecrasından başlayarak Don ve Dinyeper ırmakları arasına yayılan bu saha, Arap ve Fars edebiyatında sâdece "Desti Kıpçak" adile zikredildiği halde, nedense Kıpçak kelimesi Rus ve Bizans vak'anüvislerine meçhul kalmıştır. Ve bu kavim adı mukabilinde eski Bizans vekayinâmelerinde "Koman" yahut "Kuman", Ruslarda ise "Polovets" kelimesi kullanılmıştır. Bu iki kelimenin

asıl lûgatî manaları ‘sarı’ manasında olarak,15 bu Türk uruğuna, sırf ‘san saçlı’ olmasından dolayı yakıştırılmıştır. Bizans kaynaklarında ilk defa olarak Kuman terimi 1078’de kullanılmıştır.

Halbuki Rus kaynaklarına bakılırsa 1084 tarihinde sekiz yüz bine yakın bir Peçenek grubu, donmuş Tuna ırmağını aşarak, Bulgaristan’a sokulmus ve burasını yağmalamıştır. 1064 tarihinde ise altı yüz binlik bir Kıpçak kitlesi, aynı sahaya girerek buralarını tahrip etmiştir.16 Ayni Bizans kaynaklarında Oğuzlara Peçeneklere toplu olarak Kuman etnonimi verilmistir.17 Alman edebiyatında, Kumanlara Valvi, (Val [e] wc [n])18 denilmiştir. Leh vakayinâmelerinde, bu Türk uruğu Plauci, Macarlarda Palôcs ve Kuni, Çeklerde Plavci, Ermenilerde Harteş gibi yine “sarı sarışın” anlamına gelen türlü adlarla tesmiye edilmiştir.19

Kıpçakların hangi tarihten itibaren Kıpçak bozkırında yerleştikleri hakkında şimdilik kesin bir şey söylenemez. Yalnız Rusların Lavrentiy adlı vakayinâmeleri, Kıpçak Türk uruğu ile, ilk göçebelerin baskın tarihi olarak, 1054 yılını göstermektedirler. Marquart’ca, bunların siyasî bir varlık olarak meydana çıktıkları tarih, Gürcülerle beraber Kafkasya’da İslâmlara karşı açtıkları mücadele ve savaş yılı tarihi olan 1120/1121 yılları esas olarak ileri sürülmektedir.20 Bu suretle Moğol istilâsından daha çok evvel, Kıpçak bozkırlarını işgal eden Kıpçaklar, yahut Kumanlar XIII. yüzyıl Moğol istilâsı üzerine, küçük bir kısımlarının Macaristan’a göç etmesine rağmen, öz, ana yurtlarını asla terk etmemiş ve kendilerini “Kıpçak Hanlığı” Devleti uyruğu olarak yeni hâkimlerine tanıtmışlardır. XIV. yüzyılında dahi bu hanlık, Kırım’dan başlayarak Altun-Orda’nın başşehri olan Saray’a kadar uzanmıştır. İşgal ettikleri Volga, Don ve Dinyeper gibi, o devir ticaret ulaşımının can damarı mesabesinde bulunan üç ırmağı ellerinde tutmaları, Kıpçaklara ayrıca cihan tarihine katılma hakkı da vermiştir.

Kıpçaklardan başka, Doğu Avrupa sahasına çok erken çağlarda gelip yerleşen diğer bazı Türk uruklarına dair malûmata Bizans ve Rus kaynaklarında rastlamaktayız. Bunlara göre, vaktile buralara Torki21 ve Berendey adlı iki Türk uruğu da gelip yerleşmiştir. Tarihî kaynaklar, bu Türk uruğunun daha tarihlerinde, Bulgaristan'a karşı yapılan seferlere katıldığını yazmaktadırlar. Bir aralık Kıpçaklarla da savaşmışlardır. Sonraları kısmen Bizanslılara, kısmen de Rus kinyazlıklarına katılarak erimişlerdir. Rus vak'anüvislerinin diğer Torki dedikleri uruk, Oğuz uruğundan başka bir şey olmadığı gibi Berendeyler de,22 ilk kez 1097 yılında, Peçenek ve Torkilerle beraber, Rus kinyazı'nın düşmanı olarak zikredilmektedir. Sonraları XII. yüzyıla doğru, Rus kaynaklan Kıpçaklar hariç olmak üzere, güney Rus steplerinde yerleşen Türklere toptan, Çornıye Klobuki adını vermeği tercih etmişlerdi. 23 Bu suretle Altun-Orda'nın, bu sahası, daha Moğol istilâsından önce Türkleşmiştir. Lâkin XII. yüzyılda, Kıpçakların İrtiş ırmağı boyundan inip, Seyhun ırmağı ile doğu Avrupa istikametine doğru akması, genellikle bu devir Türk etnik teşekkülünün bir dereceye kadar değişmesine sebebiyet vermiştir. Büyük kitleler halinde çeşitli yönlerden akıp gelen bu Türk kabilelerinin kavuşması neticesinde doğan Kıpçak Hanlığı, kendi yapısında Moğol unsurlarını da erittikten sonra, Türklerin siyasî ve kültür hâkimiyeti, kesin olarak temin edilmiştir.

Moğolların Türkler içerisindeki emirlerine dair en iyi bilgiyi biraz önce zikretmiş olduğum XV. yüzyıl Arap yazarlarından el-'Omarî'de rastlamaktayız. Bu yazara göre: "Önce Kıpçaklar Moğol tabiyetine girdiler, sonraları Moğollar Türkler arasına karışarak, onlarla akrabalık peydah ettiler, ve tabiat Moğolların ırkî ve tabiî vasıflarına galebe çalarak onları Kıpçakların ayni yaptı. Zira Moğollar, eserde hep Tatar olarak geçer, Kıpçak ülkelerine yerleşerek onlarla akrabalık kurdular ve onların topraklarında yaşadılar. "

Yayıldığı geniş coğrafik sahanın, toplum bir hayat sürme imkânları vermemesi, Kıpçakları akıcı ve akıncı bir kudret olarak yaşamaya mecbur etmiştir. Sınırlarının nereden başlayıp nerede bittiğini kestirmek ve tayin etmek zordur. Bir aralık Orta Asya'dan Tuna havzasına kadar uzayarak24 göçüp kondukları yerlerde,25 kendilerine mahsus bir takım izler bırakmışlarsa da, sonraları Moğollara baş eğmek mecburiyetinde kalmışlardır.26

Kuman yahut Kıpçak Türkleri kültür hareketlerine dair bize kadar gelen bazı değerli tanık ve eserler mevcuttur. Bunlar sınır bilmez Kıpçak boylarının muhtelif illerde: Mısırda, Suriyede, Kırımda, Güney Rus isteplerinde ve sairedeki millî kültür harekâtına katıldıklarının en iyi tanıklarıdır. Türk dili ve Türk leksikolojisi gelişmesinde inkâr edilmez rolleri olmuştur. Kıpçak sahasına ait şimdiye kadar ele alınmamış bir yığın eser vardır.27

Kıpçak topluluğuna katılan Türk boylan arasında Yimeklerle Kimekler de bulunmakta idi.28 Mısır bölgesi Kıpçaklarına, Türkmenlerden bir boyun karışmasının, bu saha Türkçesi üzerinde şüphesiz büyük tesiri olmuştur. Selçuklular ve Eyyubîler zamanında Irak ve Mısırda kalabalık bazı Oğuz-Türkmen boylarının burada yerleşmiş oldukları, tarihçe de sabittir. İlk Memlûk hükümdarı Aybek de Türkmenlerden olmuştur.

Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri

XIII. asrın başlarına doğru Cengiz'in kılavuzluğu altında, Orta Asya derinliklerinden kopuveren muazzam milletler istilâsı, başlangıçtaki yıkıcılığına rağmen, sonraları bilhassa Timur Devri'nde, kendisine mahsus özel bir kültür akımı halini almıştır. Bundan dolayı da Cengiz ve Timur, ayırt edilmeden uzun zaman, Avrupa ve kısmen Şark yazarlarının sert yargılanma töhmeti altında kalmışlardır. Harekât, sırf garp toplum hayatının geçirdiği Orta Çağ skolastik din taassup perhizciliği devresine rastlamış

olduğundan, tarihte “Moğol” veyahut “Tatar-istilâsı” gibi adlarla anılan bu azametli istilâ akını, pek tabiî olarak yabancılarca kolay kolay hazmedilemezdi. Herkesin gözüne, yalnız Cengiz’in mirası olarak bıraktığı, mamure harabeleri ve yıkıntıları ile istilâ çılgınlıkları batmakta idi. Hindistan’dan Akdeniz kıyılarına kadar serpilen ve serilen, gövdesine İran, Turan ve Deşt-i Kıpçak gibi, sınırsız il, ülkeleri alan bu yeni imparatorluk fütuhatı, başçısı olan Timur’a, doğuda muazzam prestij, Batıda ise sâdece, kin ve nefret hissi kazandır-mıştır. O, Batılılar ve Ruslar için yıkıcı ve yakıcı bir kuvvet olarak kalmış ve bu hatalı tanıma gücü epeyce zaman devam edegelmiştir.

Halbuki Timur, hiç de zannedildiği kadar tahripkâr ve yıkıcı bir kuvvet olmamıştır. Savaş ve askerî harekât icapları dışında, tersine, bağlı bulunduğu vâtanının ve millî devlet sahasının kültür gelişmesine değerli hizmetleri dokunmuştur. Orta Asya küçük feodalite teşkilâtlarını kaldırmak sureti ile, muazzam bir imparatorluk kurma teşebbüsüne girişmiş ve bunda başarılı olmuştur. Doğduğu Keş yahut “Şehrisebz” şehrini, kendisine örnek bir paytaht olarak yapmak istemiştir. Fakat, siyasî ve iktisadî bakımlardan merkez olmaya elverişsizliği dolayısıyla, bu fikrinden ayrılmıştır. Bunun üzerine, kendisinden sonra dahi Orta Asya Türk dil ve kültür gelişmeleri için önemli merkez rolü oynamış olan Semerkant şehrini, başkent olarak seçmiştir. Gerçekten de burası, kısa bir zaman sonra, Türk dilini temelleştiren şairler muhiti ve ocağı olmuştur.

1405 tarihi yaşlı Timur’u hayattan ve dünyasından ayırınca, kurduğu Devleti de varislerine bırakmıştır. Koca imparatorluk, az zaman sonra, mirasçıları durumunda bulunan bu iki oğlu ile 18 torunu arasında paylaşılmaz bir hale gelmiştir. İç başkaldırmalar, isyanlar, çekişmeler ve savaşlar, hep Orta Asya Türklüğü tarihi aleyhine olmuştur. Sonda, Timur’un oğlu Şahruh (hakimîyeti 1404-1447), babasının kendine miras olarak

bıraktığı Horasan eyâleti ile yetinmeyerek 1409 tarihinde babasının da paytahtı olan Semerkant şehrini ele geçirmiş ve kırk yıldan fazla bu kültür sahasına hâkim olmuştur. İktisaden birçok devletlerle, Çin ve Hindistan da dahil olmak üzere, ticarî münasebetlere girişmiş, yerleşik bir kültür hamiliğini yapmıştır.

Semerkant şehri, dünyaca tanınan ve bilinen çok eski kültür merkezlerinden biri olmuştur. Orta Asya Türk kültür gelişmesine merkezlik yapmıştır. Yakın ve uzak doğu memleketleri ile siyasî münasebetler kurmuş, fikir değişmelerine katılmıştır. Bundan dolayıdır ki, Doğu yazarlarınca türlü ad ve unvanlarla adlandırılmış ve bezenilmiştir. Önemi üzerine çeşitli milletler istilâsına uğramaktan geri kalmamıştır. Büyük İskender'in, Arapların, Moğolların geçit sahası olmaktan kurtulamamıştır. Timur'un türbesini kalbinde saklamaktadır. Zengin Türk-İslâm mimarî eserlerine sahiptir. Bibi hanımın camiinin yıkıntıları, Şâh-zînde, Timur'un türbesi, Şîrdâr, Tilla-Kari, Uluğ Bey medresesi, şehrin eski tarihî hatıraları arasındadır.

Böylece, kültür merkezliğine yükselen Semerkant, Şahruh'un oğlu Uluğ Bey, (hâkimiyeti 1409-1449) zamanında geniş gelişme imkânları bulmuş, baba tarafından başlanan bütün kültür gelişmesinin müspet sonuçlanmasına gayret edilmiştir. Semerkant yöresinde, bugüne değin, harabeleri kendinden tarihî bir yadigâr olarak kalan, çağının meşhur Uluğ Bey Rasathanesi, şüphesiz devrin kültür değerlendirilmesinde çok faydalı bir ölçü olabilir. Ne yazık ki, çok trajik olaylar Uluğ Beyi hayattan ve Semerkand'ı da hamisinden ayırınca, ister istemez Semerkant şehri elinde bulundurduğu kültür birinciliğini Herata devre mecbur olmuştur.

Aslında Semerkant, Herat kadar kadim bir şehir olarak Marakanta adı ile bilinmekte idi.29 Arap istilâsı üzerine, Buhara ile yarışan ve Hilâfete bağlı kalan bir kültür merkezi idi. Meşhur İran şairi Rudegî, aslen buralı idi.

Bundan dolayı da burası İran dil ve edebiyatına hizmet etmekten geri kalmamış sayılır. 1220 tarihlerinde Cengiz Han'ın amansız yıkımına hedef olmuş, Timur zamanında ise yeniden kendini bularak kültür tarihçiliğinde yer almaya başlamıştır. Etrafında kurulan köylere, merkeze bir gösteriş azameti vermek amacı ile; Bağdat, Dımışk, Kahire, Sultaniye, Şiraz gibi şehir adlarını takmıştır,30 Bununla Timur, paytahtına nispetle, diğer Şark ülkeleri paytahtlarının, ancak bir köy mesafesinde olabileceklerini ima etmek istemiştir. İspanya gezginlerinden Klaviho, hayran olduğu çağının Semerkand'ını methetmekten kendisini alamamıştır. Zamanı için dünyanın belki de en büyük camii sayılan Bibi-hanım, Şahzinde türbesi ve Şahruh'la oğlu Uluğ Bey'in de metfun bulunduğu Timur'un kendi mezarı, Semerkand'ın cidden en iyi sanat eserlerinden sayılan tarihî ve zarif Türk hatıralarındandır. "Zîç-i cedîd-i sultânî" adlı Uluğ Bey'in meşhur zîçi, bu Türk evlâdının fene ve ilme karşı beslediği rağbet ve hevesin en iyi delillerden biridir. Avrupa bilginlerince takdir edilmiştir.31 Dikkate şayandır ki, Buhara'da Uluğ Bey tarafından yapılan bir cami duvarına: "İlim yapmak her müslüman erkeğinin ve kadınının borcudur32 vecize olarak yazılışı Uluğ Beyin yüksek şövalyelik insancılığını göstermeğe kâfidir. Anlaşılan Türk geleneğinden olan "Kadına hörmet" vecibesi, bu çağdaki Timurilerin şerefli bir vasfı olmuştur.

Böylece, baba Şahruh ve oğul Uluğ Bey, devrin Türk kültür gelişmesi içi yapabildiklerini yapmış33 Türklüğe hizmeti, vazifelerinden saymışlardır. Tarihçi Şerafeddin Ali Yezdî (Öl. 1454), Hafiz-ı Ebru, Kemaleddin Abdurrezzak (1413 1482), gibi Timuriler tarihini tesbit ve aydınlatan ünlü yazarlar, Şahruh'un kişiliği etrafında toplanmışlardır. Şahruh'un kendisi, Ali Şir Nevaî'ye göre şair değildi Fakat ilim ve bilgi hamisi bir şahsiyet ve varlık idi.

Bu suretle XV. yüzyılın tam ortasına doğru, Türk kültür ve umumiyetle bilim merkeziyetçiliğini üzerine almış olan Semerkant, yerini Ali Şir Nevaî gibi, milletlerarası büyük üstat şairler arasında yer almaya hak kazanmış büyük bir Türk şairi sayesinde, Orta Asya'nın yeni bir kültür merkezi olan Herata kaptırmıştır.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Timurîler Devleti paytahtlığına yükselen Herat, diğer bir deyimle Heri, tıpkı Semerkant gibi, kadim şehirlerden biridir. Coğrafik durumu itibarı ile Horasan eyaletinin merkezi olup, İran, Orta Asya, Hindistan ve Çin ülkeleri kervan yolunun kavşağında bulunuyordu. Vakti ile burası da, Cengiz yıkıcılığından kurtulamamış, uzun müddet ihmal edilmiştir. Nihayet Şahruh'un asil himmeti ile gelişmiş ve genişlemiştir. Şahruh tarafından bazı değerli sanat eserleri yaptırılmıştır. Baysungur'un, azametli sarayı da bunların arasında bulunmaktadır. Bir aralık, her iki başkent, Şahruh'un idaresi altında birleşik hayat sürmüş, ve Türk kültürünün ilerlemesi, iki şehir arasında paylaşılmış bir durum almıştır.

Fakat 1458-59 yıllarına doğru, yavaş yavaş iktidarını: Horasan, Seistan, Belh Herat gibi çok mühim merkezler üzerine de germeye muvaffak olan Hüseyin Baykara, nihayet 1469 tarihinde Herat'ı payitaht olarak ilân etmekle, Türk dili ve edebiyatının yeni bir merkezini dile getirmiştir. O kadar ki, Herat'tan bahseden Zahireddin Babursah, burasını emsâlsiz bir şehir olarak tarihe geçirtmekten kendisini alamamıştır. Dile ve edebiyata karşı olan ilgisine nispetle sanat eserleri bakımından Semerkant'tan dun idi.34

Böylece, Timurîler Devri'nin mümtaz vasfını teşkil eden Orta Asya Türk dilciliği, gelişme imkânları bulduğu çevre kültür şartlarına bağlı, çeşitli merhaleler geçirmeğe mecbur olmuştur. Çağın en büyük dil yaratıcısı sayılan Mir Ali Şir Nevaî'ye göre, Timurîler devri edebiyat gelişmesi

çağında, İran dili, kendi üstünlüğünü bütünü ile muhafazaya çalışmıştır. Nevaî'nin "Mecalisü'n-Nefais" adlı küçük, fakat çağının edebî ve kültür hayatını açıklamakta, çok önemli bir yeri olan eserine bakılacak olunursa, üç yüzü aşkın Nevaî'ce bilinen ve tanınan Türk şairinin yüzde doksanı, Farsça yazmayı tercih etmiştir.

A. Şîr Nevaî'yi yıldıran ve sıkan bu gerçek, nihayet şairi, hayatının sonuna doğru, Türkleri ikaza mecbur etmiş ve o da, hiç bir şeyden çekinmeden "Muhakemetü'l-Lugateyn" adlı eserini yazmaya mecbur olmuştur. Sahası olmadan, Türk dilinin Fars dili üzerindeki üstünlüğünü ispata kalkışan Ali Şir Nevaî, açık söylemek gerekirse, bu hususta oldukça zayıf kalmıştır. Dillerin bir diğerine karşı üstünlüğü meselesi, umumiyetle ne münakaşa ne de iddia edilir. O, bu eser ile yalnız ikaza çalışmış ve kendi mensubu bulunduğu Türk muhitini, Farsça ile beraber Türkçede de yazmaya davet etmiştir. Fanatik bir dilci ve şair değildi. Kendisi Arap, Fars dillerini, kendi ana dili kadar bilir ve yazardı. Lâkin, öz dili varken, yabancı Fars dilinin esaretine ve taklidine tahammülü yoktu. Çevresi ve köyleri kâmilen Türklerle meskûn olduğu halde, şehirlerin aristokrasi sınıfının Fars dili üstünlüğünü sağlaması, elbette Türkçü bir düşünür için tahammül edilmez bir mesele idi. Bahusus ki, bu neviden bir kültür, geniş muhiti saracak ne bir vasfa, ne de bir zevke malik idi. Edebiyat sahası da aynı cereyana kapılmıştı. Nevaî'nin candan dostu, çağının en büyük İran şair ve düşünürlerinden olan Molla Câmî'nin "Silsiletü'z-Zeheb" adlı poeminin îkinci kısmındaki tasvire bakılacak olunursa, genel edebî zevk, hep eski Rudegî, Unsurî, Enverî, Sâdî, Sanâî, Nizâmî ve emsâli gibi şairlerin ilhamında toplanmış idi. Muhtelif hükümdarlar saraylarına bağlı olan bu şairler, üstelik en mükemmel kasidecilerden sayılmakta idiler. Az bir farkla ayni İran şairleri, Nizâmî Gencevî, Emir Husrev Dehlevî de dahil olmak üzere, Nevaî tarafından takdis ve tebcil edilmiştir.

Bununla beraber, Orta Asya Türk devletçiliğinin millî yapısında, Türk yazar ve aydınları tarafından idealize edilen İran dilli edebiyat, hiç bir surette ve şekilde Türk dilini arka plâna atmaya muvaffak olamamıştır. Türk sarayı ve idaresi başında duran ve Türk dili ve kültürüne hizmet etmeyi kendilerine vazife sayan yerli hükümdarlar muhitinde, her ne kadar Firdevsî'nin "Şahnâme" si ile Nizâmî Gencevî ve Emir Hüsrev Dehlevî'nin [1253-1325] "Hamse"leri, geniş bir sempati yaratmışlarsa da, ayni konuların Türk dilinde işlenmesi, yerli şairlerin en çok özendikleri gaye olmuştur. Baysungur'un "Şahnâme"yi yeniden tanzim ettirmeğe yeltenmesi ve şair Lutfî'nin "Zafernâme-i Timurî" adı ile yeni bir eser yazmak istemesi, şüphesiz ton ve tarz yönünden, ilhamını "Şahname'den almış olsa gerektir. "Hamse" tarzı ve nevi ise, daha derin iz ve tesir bırakmış olacaktır ki, konu yalnız Hüseyin Baykara, Baysungur, gibi kendilerini kültür gelişmesine vakfetmiş hükümdarların dikkatini çekmekle kalmamış, Eşref, Mevlânâ Ali, Asi, Fatih Rûmî, Hoca İmadeddin Lâhûri, Suheyli, Hatifi, Câmi, Nevaî gibi "Hamse" çığrında yürüyen bir yığın belli başlı şairler de yetişmiştir.

Böylece, daha XIV. yüzyıldan itibaren, bilhassa Harezm sahasında tatbiki Türk diline başlanan İran şiir tekniği, nihayet XV. yüzyılın birinci yarısında Semerkant'ta ikinci yarısında ise Herat'ta, gerçekleşme imkânını bulmuştur. Her iki Türk kültür merkezinde yetişen şairler çevresi kendi ana dillerine verdikleri değer, elbette, neticesiz kalamazdı, Hele hükümdarların da millî dili korumaları ve bu dilde şiirler yazmaları, büsbütün Türk dilini üstün duruma getirmeğe yaramıştır. Nitekim Nevaî, Timurî Şehzadelerinden sekizinin Türkçe şiirleri ile şöhret ve muhit yaptıklarını açıklamaya lüzum görmüştür.

İşbu çağ Türkçesi yahut şiir dili, kendi aralarında "Türkî" adı ile bilindiği hal de, Avrupa bilginleri tarafından daha XIX. yüzyıl sonlarından

itibaren, bu edebi Türkçeye, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'a izafeten "Çağatay dili" adının verilmesi daha uygun görülmüştür.

Böylece Orta Asya Türk dili tarihi akışında, en çok gelişme merhalesi geçirmiş bulunan edebî Çağatay Türkçesi, maalesef terminoloji bakımından, Türk dili ve edebiyatı sahasında, âdeta içinden çıkılmaz bir anlaşmazlığa yol açmıştır. Deyim bu sahada çalışanlarca gelişi güzel bir çok anlamlarda kullanılmıştır. Kimine göre Çağatayca XV.-XVI. yüzyıllarda Orta Asyada gelişme bulmuş yeni ve müstakil bir edebî Türk dili olmuştur. Kimine göre, sâdece bugünkü edebî Özbekçenin ilk örneğinden başka bir şey olmamıştır. İki birbirinden ayrı ve hatta zıt Türk şiveleri arasında, köprü vazifesi gören bir şive mahiyetinde olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Fakat, bütün bu iddialar ve fikirler, Çağataycanın gerçek manâsını meydana koyacağına, bilâkis bu edebî Türk şivesini içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Halbuki, Türkoloji araştırmalarında önemli bir geleneğe malik ve hatta bir aralık, uzak ve yakın diğer edebî Türkçe şubeleri üzerinde de geniş tesiri bulunan bu sahayı, hiç olmazsa ana hatlar ile, şimdiye kadar, tespit etmek gerekirdi. Bu yapılmamıştır. Bundan cesaret alarak lüzumsuz iddialarda bulunmamak şartı ile, mukayeseli edebî Türkçe üzerindeki çalışmalardan ve Türk dilinin tarihi akışından ilham alarak, artık beklemeye tahammülü kalmayan Türkçenin bu devresi hakkındaki fikirleri ortaya koymayı yerinde buldum.

Bilindiği üzere Çağatay deyimi, ilk olarak, Harezm'le Doğu ve Batı Türkistan sahasının hükümdarlığına getirilen Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'dan türemiştir. İlk zamanlarda, sırf bir şahıs adı olan kelime, XIV. yüzyıldan sonra, Maveraünnehr'in, Çağatay varislerinin idaresi altına geçmesi ile, daha resmî bir mana almış ve başında bir Moğol hanı bulunmak şartı ile, Orta Asya Türk Devletine alem olmuştur.35

Mamafih, Çağatay deyimi aslî sayılân resmî man'ası dışında, ayrıca bir de kabile adı lmak üzere, oldukça dar bir manâda dahi kullanılmıştır. Gittikçe genişlemeğe yüz tutan deyim ilk zamanlarda, yâni Timurilerle Çağataylılar devrinde, sırf göçebe ve göçebelik geleneklerine bağlı halklara36 izafe edilmekle kalmamış, sonraları Çağatay sülâlesine mensup hükümdarlar bulunmadığı sıralarda dahi, kendi resmî manasını muhafaza etmiş ve hatta Hindistan'a kadar götürülmüştür. Dikkate şayandır ki, aynı devirde sabık Çağatay ulusunun şark kısmında Çağatay hanları hâkimiyet sürdükleri halde, Çağatay tabiri tamamı ile kullanış dışında tutulmuştur.37 Tıpkı devlet teşkilâtı ile, dil ve edebiyat sahalarında olduğu gibi, etnoloji alanında da, tabir, açık bir mana ifade etmekten uzak olmuştur. Nitekim, Ali Şir N e v a î kendi eserlerinde, bazı Çağatay kabilelerinin rollerinden bahsettiği gibi Nevaî'nin eserlerini tarayarak "El-lügatü'n-Nevaiyye" adlı bir sözlük vücuda getiren müellif de, bâzı alâmetler üzerine, Arlas, Arlat, Barlas, Belügüt, Tarhan ve saire gibi bazı urukları doğrudan doğruya Nevaî'nin eserlerinden iktibas yaparak, Çağatay kabilesinin birer kollarından saymıştır.38

Babur şah da, yerli bir hanın idaresinden bahsederken, Çağatay adlı bir Türk halkının mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.39 Seyyah Klaviho ise, vaktiyle Çağatay kabilelerinin, Timur'a bir nevi askerî muhafızlık vazifesi yaptıklarını kaydetmektedir. Aşağı yukarı, aynı manada kelimeyi aynı manada olmak üzere tarihçi Nizameddin Şami ile Mirhond da kullanmıştır.

XVI. yüzyıldan sonra Timurîlerin düşmesi ile, yeni kurulmaya başlayan Özbek ülkelerinde, Çağatay ismini taşıyan göçebe halklara rastlandığı gibi S e m e rk an t ve H i v e civarı Türk kabileleri bölümleri içerisinde de, doğrudan doğruya, Çağatay kavim adını taşıyan kabileler de mevcut olmuştur.40

1881 yılı Hindistan sayımında zapt edilen Çağatay adlı kabileler, bu addaki mevcut eski Türk halkının, yaylım hatırasından başka bir şey değildir. Etnomik manası ile “Çağatay” kelimesi yahut “Çağatay kabile adı” Semerkant eyaleti çevresinde yerleşen Özbek boyları içerisinde, Harezm’de41 ve diğer bir çok coğrafik ve toponimik adlarda, meselâ Taşkent42 şehrinde olduğu gibi, bâzı mahalle, sokak ve saire adlarında, bugüne kadar kendisini muhafaza edegelmiştir.

Bununla beraber, Çağataylıları, Türkleşmiş Moğollardan sayanlar da vardır.43

Fakat bu telâkki, geniş bir taraftar bulmamış ve sırf bâzı göçebelerin kendileri “Moğol” kavim adını vermelerinden ileri gelmiştir. Şeybânî hanın fütuhatından sonra ise, yeni teşekkül etmiş olan Özbek hanlıklarında başgöster antagonizm üzerine, Özbeklerle Çağataylılar muhitinde, “Özbek Türkçesi ile “Çagatay Türkçesi arasında, daha geniş bir fark gözetilmeğe başlanmıştır. Nitekim aslı itibarı ile Harezmli olan Mehmet Salih Şeybânî hanın tarafına geçmesine rağmen, Şeybânî-nâme adlı eserinde, muhasara edilen Semerkant şehri mümessillerine karşı söylediği bir hitabede, her ne kadar Timurîleri terkle Şeybâni han tarafına geçmiş ise de, Çağatay ilinden olması dolayısı ile, mütemadiyen Özbeklerce takdir edilmesine rağmen “Çağatay ilinin kendisini Özbeklerden saymamasını” dilemektedir.44 Anlaşıldığına göre bu zamanlarda, tabiî olarak, Çağatay edebî dille beraber, ayrıca bir de, Çağatay ulusuna bağlı bir halk kitlesi, veyahut kavmi kastedilmiştir.45

Bu kitlenin etnik bünyesi hakkında kesin bir malûmatımız yoktur. Yalnız, Ali Şir’in eserlerinde, muhtelif vesilelerle adları geçen: Özbek, Kalmık, Kıpçak, Akar, Kiat, Belügüt, Arlat, Barlas, Tarhan, Sulduz,46 Kongrat, Celair, Kuçin, Vesaire gibi boy ve kabile adlarına bakılırsa, Çağatay Devleti sınırları içerisinde, karma bir çok Türk unsurlarının

yerleşmiş olduklarına hükmetmek gerekmektedir. Fakat ne yazık ki, bu çok şiveli kabilelerin konuştukları ve bazılarının yazıda kullandıkları edebî şiveleri hakkında hiç bir fikrimiz yoktur. Yalnız tahminî olarak, bunların konuştukları şivelerin oldukça çeşitli ve birbirinden farklı olduklarını kabul etmek icab etmektedir. Bahusus ki, Ali Şir kendisi bile, “Mizanü’l-Evzan”ında Özbeklerin halk edebiyatından bahsederken bunların vezin kalıplarına uymadıklarından şikâyet etmektedir. Bu da gösteriyor ki, Çağatay Devleti sınırları içerisindeki şiveler kompleksi, hiç de ahenkli olmamış, bilâkis, Türk edebiyatının vezin kalıpları dışında kalan, şive edebiyatları dahi mevcut olmuştur. Bunun dışında ayrıca bir de Ne-vaî’nin tarifine bakılacak olunursa, Harezm sahasında Mesnevî ve Bürde kasidesi şerhi gibi ciddi eserlerde kullanılan, müstakil bir edebî Türkçe daha varmış ki, Mecalisü’n-Nefâis’de bu edebî şive Harezmce Türk dili” şeklinde târif edilmiştir. Bu suretle, Ali Şir Nevaî’nin yetiştiği muhitte bir çok şivelerin birbirleri ile kaynaşması ve çarpışması, ister istemez, edebî Çağatayca adını alan şive üzerinde müessir olmaktan geri kalmamış ve bu tesir neticesinde, kabul etmek gerekir ki, yeni yeni edebî şekil ve san’atlar da, Nevaî gibi üstad bir şairin dilinde kendisine layıkı ile yer bulabilmiştir. Bu da kâfi gelmiyormuş gibi, ayrıca burada bir de, zamanla Türkleşmiş Orta Asya şehirleri ahalisinin47 dilce tesirini, dikkat nazarına alırsak, edebî Çağataycanın ne gibi karışık şartlar altında türediğini anlamakta zorluk çekmemiş oluruz. Bu sebeple, Çağatay ve Türkçesinin mahiyeti zamanımıza kadar bir türlü aydınlatılamamış ve Türk dili ve edebiyatı üzerinde çalışanlarca, tayini müşkül Orta Asya dil yadigârlarının, bu Türkçe çevresine alınması gereken edebî bir devre telâkki edilmiştir. Bugün bile muhtelif incelemelerde, bolca rastladığımız “Çağatay dili”, “Çağatay edebiyatı, “Çağatay şivesi”, “Çağatay öncesi ve “Çağatay sonrası” gibi farklı deyimler, her şeyden evvel,48 bu eski telâkkinin birer sonucudurlar.

Nitekim, Otto Blau, Korş49 ve Radloff gibi bilginler, umumiyetle “Çağatay dili” altında, Orta Asya sahasında eski Uygurca’nın yerini tutan lâlettayin bir edebî Türkçe olarak kabul etmişlerdir. Bunlar bu fikri, büyük bir ihtimalle, kendilerinden az daha önce bu sahada çalışmış olup, Çağataycanın Uygurcaya pek yakın olduğuna ve bu yüzden İslâmiyetin kabulü ile, Uygur harflerini dahi kullandıklarına kanaat getiren Jaubert, Abel Remusat ve Davids gibi bilginlerden almışlardır. Nevaî’nin ilk araştırıcılarından sayılan Nikitskıy de50 aynı fikirdedir. Bunların Uygur şivesine karşı bu kadar yakınlık göstermeleri, Mehmet Kâfur Han’la Ahmet B. Arabşah’ın, Çağatayların tıpkı Moğolların kullandıkları gibi, Uygur harfleri sistemine yakın, bir alfabe sistemi51 kullandıklarına dair tespit ettikleri kayıtlardan ileri gelmiştir. Bununla da iktifa etmeyen Radloff, bu devir Uygur ve Arap harfli Türkçe eserleri birbirinden ayırmaya çalışarak, Moğol istilâsı ile Uygur harflerinin yeniden Orta Asya’da yayılmasına rağmen, Arap harfleriyle yazılmış olan bâzı eserlerin, daha sonraki devir Çağatay dili mahsullerinden sayılacağını iddia etmiştir. Ona göre, Çağatayca, hattâ İslâmiyetten evvel doğmuş bir şivedir. Ancak İslâmiyetin tesiri altında, bünyesine Arap ve Îran unsurlarını almaya, hurufat sahasında da Uygur hurufatı ile Arap hurufatı arasında bir becayiş yapmaya, mecbur olmuştur. Böyle bir Uygur-Çağatay şivesi örneği olarak ta “Kısasü’l-Enbiya ileri sürülmüştür.52 Berezin ise Çağataycayı tarif ederken, bunu, Türk dilinin en kadim şivest olarak kabul etmiş,53 Cenup ve Şimal Türkçe şubelerinin de, sonraları Çağatay dalından bâzı şekiller eklemekle vücuda geldiğini tespite çalışmıştır. Şu kadar ki, Çağatay edebî Türkçesinin bâzı dalları ona göre, zamanla, tamamı ile ortadan kalkmış, yalnız esas Çağatayca denilen şive, Ali Şir gibi kuvvetli bir edibin sayesinde kurtuluvermiş ve bu sayede muayyen bir formasyon merhalesi dahi geçirebilmiştir. Berezin’in bu fikri kadar, W. Radloff’’un Çağataycanın

tercümesine dair ileri sürdükleri düşünceler de, basit ve hafiftir. Radloff'a göre Uygurca konuşan Türk boyları, ortadan kalkınca, Orta Asya edebî Türkçesinde, zaruret dolayısı ile, bazı değişiklikler olmuştur. Neticede, bir taraftan Uygurca kelime gramer şekilleri, yerlerini diğer Orta Asya'nın hâkim bir dil ve şive unsurlarına terketmiş, diğer taraftan da, bâzı Uygurca unsur ve şekiller, Çağatay edebî şivesinde yerleşmiştir.

Çağataycanın eskiliğine işaret edenlerden biri de T. Jozsef olmuştur.54 O Radloff tan mülhem olarak, Çağataycanın teşekkülünü takriben Cengiz Handan evveline götürmektedir. Fakat Avrupa âlimleri arasında Çağatay şivesi hudutlarını en geniş tutanı Vambery olmuştur.55 Bu zat Çağatayca çerçevesi içersine XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, Orta Asya sahasında yazılmış Türkçe eserlerin mühim bir kısmı ile56 canlı Özbek şivesini de bu daireye sokmuştur. Radloff ise Özbekçe yerine, Kuman yani Kıpçak şivesini katmıştır. Tıpkı Vambery gibi, Kırımskiy de, Çağatayca sahasını alabildiğine genişletme cihetine gitmiş ve XIII.-XVIII. yüzyıllarda Orta Asya'da yazılmış olan eserleri, bu dil dairesinden saymıştır.57 Bir farkla ki, Vambery, Özbek Türkçesini, yani Çağataycayı par excellence Orta Asya'nın umumî bir edebî dili olarak kabul etmekle, ona hususî bir değer biçmiştir. Bazı bilginlere göre ise Çağatayca başlıca üç devre geçirmiştir:

1) Karahanlı-Uygur

2) Harezm-Altınordu

3) Ali-Şi'r devri.

Şimdiye kadar verilen izahattan da anlaşılacağı üzere, "Çağatay" tâbiri, Avrupa müsteşrikleri tarafından, hiç bir kontrola tabi tutulmadan gelişi güzel bir çok târif ve tahriflere uğramıştır. Buna mukabil aynı tâbir, tam aksine olarak, Şark Türk muharrir ve edipleri tarafından değerlendirilmiş ve kat'î bir mana ifade eden deyim makamında kullanılmıştır.

Lenguistik bakımından bu edebî Türkçe, yani araştırmacılarının zannettikleri gibi, basit ve sadece Uygurcanın sun'î kalıbından ibaret olmamış, koca bir edebiyat yaratan, temelli ve bünyece çeşitli bir dil karekterine malik olmuştur. Nitekim, Çağatay Türkçesinin kurucularından biri sayılan Babür Şah kendisi dahi, o devrin edebî halk dili arasındaki bâriz farkı göstermek üzere Endican ili ahalisinin edebî bir şive ile konuştukları ve "Endican ilinin lafzı kalem birle rast tur", zira Herat'ta geniş bir gelişme bulan Ali Şir'in eserlerinin de bu dille yazılmış olduğunu "anı üçün kim Mir Ali Şir Nevâyi'nin musennafatı ba vücudı kim Herîde neşv-ü-nüma tapıb tur bu til bile dur", şeklinde söylemekten kendisini alamamıştır. Türk dili için büyük bir orijinallik teşkil eden bu eser, Reşit Rahmeti Arat tarafından geniş bir şekilde işlenmiştir.58 Babür'ün evlâtları ancak 1958 yılında onun eserini yalnız Rusçaya çevirmekle yetinmişlerdir. Halbuki eser her devir için inanılır bir kaynak olmuştur.

Gayet açık olan Babur şahının bu ifadesi, beklenildiği gibi, eski Türkologlar içersinde türlü türlü izahlara yol açmıştır. Vambery ile Berezin ve bir dereceye kadar İlminskiy gibi bilginler, bu açıklamayı gerçek bir sikke olarak kabul etmeğe yeltenmişlerse de, sonuncu âlim halk ağzında Ali Şir'in eserlerindeki kadar, İran ve Arap dillerine ait kelimelerin kullanılmasına ihtimal verilemiyeceği düşüncesi ile, daha ihtiyatlıca davranılmasını tavsiye etmiştir.59 Gerçekten de, Babur şah'ın ifâ-desinden anlaşılması gereken yegâne manâ, Endican şehri ahalisinin edebî bir şi-veye yakın, düzgün bir dille konuştuğu keyfiyetidir. Her ne kadar, aynı cümleden, Nevaî'nin eserlerini, bizzat Endican şivesi üzerine yazdığı mânası da çıkabilirse de, bunun doğru olamayacağı, Ali Şir'in hiç bir vakit Endican şehrinde bulunmayışı ile, kolayca reddedilebilir.

Ali Şir Nevaî'nin üzerinde işlediği "Çağatay" edebî Türkçesinin Babur'ca En-dican şehri ahalisinin konuştuğu dille birleştirmesine mukabil

XVII. yüzyıl Hive tarihçisi ve hükümdarı Ebülgazi Bahadur Han yazdığı Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime” adlı eserlerinin, gerek yüksek ve gerekse halk tabakasınca, kolayca anlaşılabilmesi için, bir kelime bile olsun “Çağatay Türkîsidin ve Fârisîdin ve Arabîdin” almaya lüzum görmediğini ve bunun Için “Türkî tili birlen ayıtdığını”, iftiharla söylemektedir.60 Bahadur Han’ın “Türk tili” ile “Çağatay Türkî’si” arasında bu kadar fark gözetmesi, şüphe yoktur ki, Orta Asya edebî şivesinin tâyininde, oldukça elverişli bir ip ucu olabilir. Zira, tarihî ve edebî eserler için elverişli bulunan bu iki edebî şive arasında, göze çarpacak derecede ayrılıklar olmamış olsaydı, Ebulgazi’nin “Şecere-i Terakime”sinde:

ÉzxwÜõ~õ,˝:J˝, ràGöäs /& .õ0 êÇz!K0 πg K;S
ØÖJë2p} Ø,Gg K~Öt1ö! EöJ˝0 äzK0 ÑàK, áöFK,
JëJàJä0 +äSäs Éç à JëJàJr +äSäs
ôJëLà! JëJàJä0 áõ~õs i;-O Éç ØÖØzK0à
r˝-~õs Ää~Å êpt~C üÖJëuõ}F˝1O!à áöJëKÜç xwÜõÖ
ràF˝-~õs üÜõO ü1ö˝s ¥Põç xÜõÖJîÖäÅ KÖÑä:à!
r˝-~õs Ää~Å êpt~C K,ëuõ}F˝1O!à áöJëKÜç xwÜõÖ
˝zJëxzK0 Q, JàJä0 üOäp}ä, xzK0 4-}!
v!Kzxz ˝Çö êÖ˝zK0

şeklinde61 açıklanmasının da hiç bir değeri ve hatta manası olamazdı. Nevayî, her ne kadar kullandığı edebî şiveyi temiz ve “hâlis Türkçe olarak belirtmişse de, gerçekte onun dili, tıpkı Çağatayca gibi, karışık bir yazı olmuş ve içerisine, kendisinden önceki ananevi Orta Asya edebî Türkçesi ile resmî Uygurcadan62 bir çok unsurlar almıştır.

Haddizatında, devrinin dil hareketini temsil eden Ali Şir Nevaî kendisi dahi üzerinde bu kadar titrediği ana dilini, iki ayrı ayrı cepheden belirtmeğe lüzum görmüştür. O, bir taraftan, Türkçeye engel olan Arapça ile bilhassa Farisîye karşı olmak üzere, ana dilini, iftiharla Türkçe diye tavsif ettiği

halde, bir taraftan da, gelişme bulmuş olan an'anevî Orta Asya edebî Türkçesi ile Ön-Asya edebî Türkçesine karşı onu, "Çağatayca" olarak adlandırmıştır. Bu suretle Nevaî, Orta Asya sahasındaki Türk dili mücadelesinde kendi ana diline, çifte değer biçmeğe çalışmıştır.

Her nekadar Nevâî'nin kullandığı Türkçeyi, yukarıki şekilde anlatışı, ilk bakışta açık gözüküyorsa da, gerçekte bu dil yaratıcısının Çağatayca altında ne kasdettiği bir türlü anlaşılmamaktadır. Yabancı dillere karşı kullanılan umumî mahiyetteki "Türk dili" terimi, bilindiği üzere, eski bir gelenekle, Türk tarihinin ve dilinin en eski devirlerinden beri hep kullanagelmiştir. Daha Orhunlu yazıtlannda siyasî bir anlamda kullanılan "Türk" kelimesî, Uygur ve sonraki dil yadigârlannda aşağı yukarı Nevaî'nin anladığı bir mânada, kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud Araplara karşı Türkleri yükseltmek amacı ile, Türklüğün bir çok meziyetlerini belirtmekle beraber eserinde, "Türkçe"yi "Oğuzca"ya karşı koymak yolu ile iki Türk şivesini karşılaştırmak ihtiyacını duymuştur.63 Kutadgu bilig müellifi Yusuf Has Hacib de, devrinin edebî muhitine uyarak, yabancı dillerden bâzı unsurlan almakla beraber, yine kendi ana dilini ihmal etmemiş ve ona yüksek bir değer biçerek64 Türk dilinin modifikasyonuna çalışmıştır. Tabiîdir ki, Ali Şir Nevaî gibi devrinde çok ehemmiyetli mevki işgal etmiş âlim bir zat, seleflerinin bıraktığı ne an'aneyi, ne de kurulmuş yazı dilini, bir hamlede üzerinden atabilirdi. Bilâkis, o Türk dilinin en büyük hamisi bulunması hasebile, hep "Türk dili" lâfzını kullanmaktan haz duymuş ve bu yolla Orta Asya çevresindeki Türk dili mücadelesini körüklemiştir. Türkçe yazan şairleri teşvik etmiş, onların muhitte tanınmalarına çalışmıştır. Şâir Lutfî'yi, Türkçedeki kabiliyeti üzerine, devrin düşkünü bulunduğu Fars edebiyatının en ileri gelmiş üstad şairleri derecesine çıkarmış onu Türk ve İran edebiyatları üstadlarının, en yükseği olarak tavsif etmiştir. 65 İran edebiyatının, İran şiirinin ve Farisî'nin büyük bir otorite ve zevk olarak

tanındığı bir muhitte, Nevaî gibi kudretli bir edip, şâir ve dilci ancak, Türkçeye yeni bir veçhe verebilirdi. Onun kurmaya çalıştığı Türkçecilik ideolojisinin ana temeli “Sedd-i İskenderi”de açıkça söylediği veçhile “halkla kendi ana dilinde konuşmak” şiarı olmuştur. Yoksa Nevaî’nin:

JàJàGh1}à Øs`} u> ê∞Ö! ˝wÜõO
JàJàFêö˝S üc˝\}! vK0 ˝0 êz
üTö! u}C JàKö! ÉdÖ ˝0ëK, |õ0ä,
üTõz xöGÜO u~C UõÅ˝Ç~õs áõtö

demesinin hiç bir değeri olamazdı. Bununla beraber, Nevaî’nin kullandığı “Çağatay” Türkçesini, kesin olarak halk dilinden aldığına inanmak, safdillik olurdu. Zira, bu ad altında kurulmuş olan yazı; dili, ondan daha evvel mevcud olup hazır ve işlenmiş bir edebî dil seviyesine yükselmişti. Fakat, itiraf etmelidir ki, Nevaî’den önce, bu Türkçeyi üstatça kullanan ve edebiyat sahasında şöhret bulan bâzı kimseler olmuşsa da, bunlardan hiç biri millî edebiyat için, gereken hamleyi hazırlıyamamıştır. Hulagû ve Timur’dan başlayarak Şahruh’un hâkimiyeti sonuna kadar yetişmiş olup Türkçe şiir yazan: Haydar, Horezmî, Ataî, Sekkâkî, Mukimî, Yakınî, Emirî, Gedaî, Lutfî ve sâire gibi üstat şairlerden,[66] ancak Lutfî’nin İran şairleri seviyesine yükseldiğini söyleyen Nevaî’nin, [67] bu itirafında hissettiği acıyı sezmemek imkânsızdır. Zira onun arzu ettiği şey, millî bir edebiyat ve Farsçayı yenebilecek bir Türk dili idi. Bu ise, ancak iyi Farsça bilmekle kabil idi ki, buna da Nevaî hakkile erişmişti.

Lâkin, edebî dil yaratanların, yaşadıkları tarihî devreler içindeki durumları ve çevrelendikleri muhit telâkkileri, daima farklı olmuştur. Bundan dolayı da Türk kültür ve dil merkezlerinin, Türk dili gelişmesinde, esaslı rolleri olduğu kadar, onı kuranların da, ayrı ayrı tesirleri olmuştur. Birbiri ardınca, muhtelif merkezlerile Orta Asya ile Ön-Asya sahalarında vücuda getirilen yeni yeni Türk devletlerinin bu işteki rolleri, asla

küçümsenmeğe gelmez. Devlet reislerinin millî dili himayeleri ve onu Devletin resmî dili haline koymaları, şüphesiz, edebî dil yaratıcılığının birinci şartlarındandır. Nitekim Gök-Türk (Göktürk) Devleti'nin, yabancı dilden hiç bir unsur almayacak kadar öz diline karşı gösterdiği samimî kıskançlık, Uygur Türklerinin, bir çok siyasî mahzurlara rağmen, millî an'anelerine karşı gösterdikleri samimî bağlıhk, ister istemez, edebî Türkçemize "Orhun-Uygur Türkçesi" gibi bir devre kazandırmıştır. Ayni zamanda Karahanlı Devleti de, Yusuf Has Hacib'in kaleminde "Müşterek Orta Asya edebî Türkçesi"nin kurulmasını temin etmiştir. İşte "Çağatay Türkçesi" dediğimiz edebî Türkçe de, daha evvelce kurulmuş ve doğu bilginlerince "Çağatay öncesi" diye adlandınlan bu iki devrenin kaynaşması ile Ali Şir Nevaî'nin kuvvetli kalemi sayesinde, asıl gelişmesini bulabilmiştir.

Biraz yukarıda verilen izahattan da anlaşıldığı veçhile Çağatayca, her bir yazı dili gibi, muayyen bir şive üzerine kurulmuş olmayıp daha önceki edebî dille, komşu kültür merkezlerinin tesirini de, kendi üzerinde hissetmiştir. Nitekim Mir Ali Şir'ce kurulan edebî dil, her şeyden evvel, kendisinden önceki mevcud edebî dil tradisyonlarından bir çok hususlarda ayrılmıştır.

Bilindiği üzere, daha Moğol istilâsından evvel XI. yüzyıldan itibaren eski Uygurca ile, Yusuf Has Hacib tarafından kurulan ilk "Müşterek Orta Asya edebî Türkçesi", Şarkî Türkistandan başlayarak garba doğru yayılmaya başlamıştır. Moğol istilâsı ve bu istilâ neticesinde, Şarkî ve Garbî Türkistanları içerisine alan Çağatay Devleti kuruluşu, tabiatile yayılmaya başlıyan bu mevcut edebî tradisyona engel olamazdı. Bundan dolayı da bu edebiyata has birçok fonetik, morfolojik ve leksik hususiyetler, ister istemez, Nevaî'den çok daha evvel, muhtelif kültür bölgelerinde yazılmış olan Türkçe eserler içerisinde, yerleşmeğe imkân bulmuşlardır. Hatta,

Nevaî’den az evvel, onun ana vatanı olan Herat’ta, Uygur hurufatı ile, Bahtiyar-nâme [1432], Tezkeretü’l-EvIiya [1436], Mirac-nâme [1436]68 gibi eserler yazılmıştır. Bunun dışında, diğer bir nokta daha vardır. Bu da Kutadgu Bilig’in yine bu zamanlarda Herat’ta istinsah edilmesi keyfiyetidir. Bundan başka, bir de Muhabbet-nâme’nin Uygur harflerile yazılmış bir nüshası ile, Lutfî’nin ve çağdaşı bazı Türk şâirlerinin şiirlerini içerisine alan bir mecmuada 1432 yılında Yezd’de yazılmıştır. 69 Anlaşılıyor ki Herat ve Yezd Nevaî’den çok evvel Orta Asya Türk ve İslâm kültürünün, gelişme bulduğu merkezlerin, belki de en faali ve kuvvetlisi olmuşlardır.

Fakat bu merkezin, samimî, ilmî ve edebî muhiti, tâbir yerinde ise, “edebî divanı” dışında, bir de devlet idaresini üzerine almış resmî bir “divanı” daha vardı. Bu iki “divan” her bir bakımdan, birbirinden ayrılmakta idi. Birincisi, sırf Türk gelenek ve göreneği üzerine kurulmuş olup, sâde Türkçe tradisyonunu yaşatmağa çalıştığı halde, ikinci “divan”, aksine olarak, o devir Orta Asya devletlerinde olduğu gibi, eski Uygurcayı, resmî devlet yazışmasında kullanmak ve bu suretle halka yabancı bir Türkçe ile hitab etmek tradisyonunu yaşatmaya çalışıyordu. Bu yüzdendir ki, Ebülgazi Bahadur Han, resmî devlet yazışmalarında, Uygurca geleneklerinin sağlamlığına işaret etmek gayesile: Uygur halkında Türkî tili okugan kişilerin çok olduğuna ve umumiyetle, Uygurların “defterdarlikni” ve “divân hisaplarıni” iyi bildiklerini, hatta Cengiz’in torunlan zamanında: Mâveraunnehir, Horasan ve Irak’ta divânların ve defterdarların kâmilen Uygurlar tarafından idare edildiklerini, yazmaktadır.70

Timurîler Devleti’nin kuruluşuna kadar, Orta Asya Türk halkları arasında, Uygurlar kadar, hiç kimse, kendi âdet ve an’anelerini, yâni mâzilerini, sadakatla yaşatamamıştır. Uygur alfabesinin, Uygurların ayak bastıkları her yerde kullanılması, bu mâziye karşı beslenen hörmetin ve bağlılığın en büyük bir ifadesidir.71 Hele Orta Asya Türk kültürünün

taşıyıcıları rolünde bulunduktan sonra, tabiîdir ki, “devlet divanında” ve idaresinde, esas hâkim rol de Uygurların elinde olacaktı. İşte, Ali Şir Nevaî’nin mirasına konduğu resmî devlet dili, bu dil idi.

Lâkin, XIV. asrın ikinci yarısında, bilhassa XV. asıra doğru, Timurîler devletlerinin kuruluşu üzerine, Orta Asya sahasındaki tarihî şartlar değişmeğe başlamıştır. Timur’un ve umumiyetle Timurîler devletlerinde, Uygur tesirinden nisbeten uzak, fakat garple cenubun edebî tradisyonlan tesirini taşıyan, yeni yeni medeniyet merkezleri kurulmaya başlamıştı.72

Tabiîdir ki, en parlak devrinde bile, orijinal bir Türkçe edebiyat vücuda getiremeyen Uygurca “devlet divânı” dili dışında, yeni merkezlerde gelişme nüvesi gösteren yeni Türk edebiyatı üzerinde müessir olamazdı. Ali Şir Nevaî, bu eski Uygur dil ananelerinden ayrılan ve bu sun’î dile arkasını çeviren ilk Orta Asya mütefekkiri ve dilcisi idi. Artık onun Çağataycasında, seleflerinden Sekkâki ve Lutfi’de kendi ifadesince, görülen “Uygurca ifadelerdeki be1âgate” rastlanmamaktadır. Onun yerini “Türkçenin şirinliği” tutmuştur.

Bununla beraber, Ali Şir’in kurduğu yeni Çağataycada, Eski Türkçeden alınma, bâzı arkaik unsurlara da rastlanmıyor değil. Nitekim Çağatay şairlerinden Lutfî, Sekkâkî ve Ataî’nin dili üzerinde yazılan bir denemede, Arap-Fars dilleri unsurları yanında Türk dili kelime ortamının tesbitine çalışılmıştır.73 Çok yerinde ve aynı zamanda pek karakteristik olan bu denemeye göre, kelime tekrarlan dışında yabancı dillerden alınma kelime düzeni, yüzde olarak;

Lutfî’de 39-51

Sekkâkî’de 58

Ataî’de 63-69

nisbetinde olduğu halde, ayni şairlerde Türkçe unsur hâkimiyeti:

Lutfî’de 49-61

Sekkâkî’de 42

Atafde 31-37

oranında olmuştur. Bu karşılaştırmadan da anlaşılacağı üzere, Lutfî hariç, diğer iki tanınmış Çağatay şairleri dilinde Arap ve Fars dilleri unsurları, daha ağır basmıştır. Bu suretle Lutfî iki muasır meslektaşlarına nisbetle, daha fazla Türk dili olmuştur. Her üç şairde belirtilen Arap-Fars unsurları, edebiyat tarz ve nev’ine göre, belirtilmiş ve bu yönden faydalanarak değerlendirilmiştir.

Türkçe kelime servetine gelince, bunlardan bir kısmı daha fazla yardımcı fiil unsurlarından tertiplenerek, semantik ifade zenginliklerinden faydalanmıştır. Müstakil kelime halinde olanların ekserisi Çağataycaya nisbeten yabancı olup, bilhassa Eski Türkçe’den ahnarak ilig-elig ‘el’; acun; tabug; kamug; kolmak; yazı; bitmek; töre; tamuk vs. gibi kelimelerde görüldüğü üzere arkaize edilmiştir.

Zira, edebî dili arkaize etmek usulü yalnız Türklere mahsus bir keyfîyet olmamıştır. Ötedenberi, millete, dilin seviyesine ve derecesine göre, kullanılan bir tarzdır. Yalnız, Türk edebiyatında, bilhassa şairlerinde, şahsiyete göre, bu usûl, daha sıkça kullanılmış ve edebiyatımızın gelişmesi ve yayılması derecesi nisbetinde, kuvvet bulabilmiştir.

Nitekim, bugünkü Kırgız ve Şimal Türkleri şivelerinde, bu cereyana bolca yer verildiğine şahid olmaktayız. Nevaî’nin eserleri üzerinde de yapılacak olan sathî bir deneme, serpinti halinde “kamug”, “ang”, “ugan”, “öküş”, “kayu”, “bitig” gibi arkaik unsurların ve bâzı morfolojik şekillerin kullanıldıklarını gösterir. Fakat bunlar, şüphesiz, yeni vücuda getirilen Çağatay edebî Türkçesinde, sırf istisnaî misaller mahiyetinde kalmış, asla Çağataycanın bünyesinde fazla müessir olamamıştır.

Asıl Çağatay edebî Türkçesi üzerinde tesir yapan, vaktile Radloff’un da haklı olarak işaret ettiği veçhile, Güney Türkçesi olmuştur.74 Azerî ve

Çağatay Türkçeleri arasındaki bariz şive yakınlıkları, zannetmem ki, sâdece bir nakilden ibaret kalmış olsun. Bu herhalde, vaktile Tebriz, Şirvan ve saire gibi, Azerî kültür merkezlerile, Orta Asya kültür merkezleri arasında, başta Herat olmak üzere, cereyan eden temaslar neticesinde hasıl olmuştur. Yoksa, edebî Azerî şivesindeki, Çağatay edebî Türkçesine has, stil ve üslûp benzerliklerinin mevcudiyeti başka türlü izah edilemez. Bu mühim nokta, vaktile "Mebaniü'l-lûgat" müellifi olan Mirza Mehdi Han'ın da dikkatini çekmiş ve o da, Nevaî dili ile "Rum ve İran Türkleri"nin dili arasındaki farkları, daima tebarüz ettirmeğe çalışmıştır.75

İleride Fuzulî dili ile Ali Şir Nevaî dili arasında yapılacak olan karşılaştırmalar Çağatay Türkçesi ile Güney Türkçesi ve tersine olarak Güneyle Çağatay Türkçeleri arasındaki, karşılıklı tesirleri meydana koyacak mahiyettedir. Herhalde kabul etmek gerekir ki, Ali Şir Nevaî'nin vücuda getirdiği edebî Çağatayca, edebî ve canlı bâzı Türk şivelerinin işlenmesinden ve kaynaşmasından hasıl olmuştur. Bugün bu dilin fonetik bünyesi hakkında, en çok bilgi veren, yine Nevaî'nin kendisidir. Onun "Muhakemetü'l-lûgateyn" adlı eseri, bu bakımdan büyük bir değer taşımaktadır.

Bu eserinde Nevaî, bir taraftan Türk dilinin Farsçaya üstünlüğünü ispata kalkışırken, bir taraftan da kendi Türkçesinin, fonetik ve morfolojik hususiyetlerini belirtmiştir. O, Arap imlâsı kaidesi üzerine ayni şekilde yazılarak, semantik yönden başka başka manalarda kullanılan kelimeleri sıralarken, açık bir surette, edebî Çağatay şivesinin fonetik bünyesini de meydana koymuştur. Leksikoloji bakımından da, eserde dikkatimizi çeken bir çok kelime vardır. Bunların içerisinde Cenup tesirini gösteren unsurlara bolca rastlanır. Aynı bolluk, bilhassa fiil eklerinde göze çarpmaktadır. Her iki edebî şiveye ait şekil, ek ve kelimelerin yan yana kullanılması, doğrusu Çağataycaya bir kusur teşkil edeceğine, daha fazla onun güzelleşmesine

hizmet etmiştir. Hiç bir edebî şiveye giremiyen ve Ali Şir'in diline has kalan bâzı gramer şekilleri de mevcuttur. Bunların bir kısmı, Ali Şir'in eserlerine lûgat ve gramer yazarlarınca, şu veya bu vesile ile belirtilmişse de, daha genişçe araştırılması gereken bir nokta olup, şimdilik mevzuumuz dışında bırakılmıştır.

Ali Şir Nevaî Çağataycasının, Cenup, Orta Asya Uygur ve saire Türkçelerden ne dereceye kadar faydalanıldığını, burada bir lâhzada belirtecek değilim. Bugünkü Özbekçenin edebî kaynağını teşkil etmekle beraber aralarında ayırdedilebilecek bir çok karakteristik vasıflar da vardır. Bu suretle kökünü, Yusuf Has Hacip tarafından işlendikten sonra, Nevaî devrine kadar bir kaç yüzyıl boyunca Orta Asya'nın edebî ve kültür dilini teşkil etmiş olan "Müşterek Orta Asya edebî Türkçesi"nden alan Çağatayca; XV.-XVI. yüzyıllarda Semerkant ve Herat'ta kemâlini bularak, edebî Özbekçenin ilk temel taşı rolünü oynamıştır. Bugün bu, edebî Türkçe tradisyonları Özbek edipleri tarafından yaşatılmaktadır.

"Müşterek Orta Asya edebî Türkçesi"nin tarihî akışında, Türk dilinin mâzisile bugünkü durumu arasında, muazzam bir köprü ve geçit vazifesini görmüş olan aynı Çağatayca, bir aralık, "Müşterek Ön-Asya edebî Türkçesi" ile "Müşterek Orta Asya edebî Türkçesi"nin birleşmesine de çalışmıştır. Çağatay edebiyatının Azerî, Osmanlı, Türkmen, Özbek edebiyatları üzerindeki tesiri, bu birleşme, diğer bir tâbirle, bu tanışma devrinin bakiyesi, olarak telâkki edilebilir.

Bahusus Herat şehrinin XV. yüzyıl Timurîlerin en yüksek medeni merkezi oluşu, bu telâkkiye bir delildir. Zira Herat, Türk ve İslâm ülkelerinin kavşak noktasını teşkil etmesile, uzak Çin, Hint, Avrupa ve bütün Türk devletlerile sıkı bir münasebette idi. Muhtelif ülkelerden alınan ve getirilen kültür unsurları, burada yeni bir renge boyandıktan ve geliştirildikten sonra, tekrar Türk ülkelerine dağıtılmakta

idi. Mimarî, minyatür, hattatlık, kaligrafi, tezhipçilik, müzik ve saire ile beraber edebiyat ve buna bağlı Çağatayca da, ister istemez, bütün Türk dünyasına sel halinde akmakta idi. Hele Ali Şir Nevaî'nin bu kültür gelişmesinin başında durması ve malik olduğu edebî kabiliyeti, devlet adamlığı, Türkçülüğü, kültür hamiliği ve nihayet dilcilik hasleti, Türk ülkeleri arasındaki edebî ve dil kaynaşmasını bir kat daha kolaylaştırmakta idi. Orta Asya Türk kültür tarihi ile uğraşanların bu vadide yapacakları, daha genişçe araştırmalar, bu hakikatı bütün çıplaklığı ile meydana koyacaktır. Bundan dolayı dâ mesele, dar bir araştırıcı çevresinden çıkarak, geniş Türk ülkeler arası tarihçi ve filologlar dâvası olmuştur. Buna göre de, Türk kültür tarihçilerinin ehemmiyetli bu konuyu üzerlerine almalan gerekmektedir. Yoksa, bu fırsatı da elimizden kaçırmış olursak, Ali Şir Nevaî ve arkadaşları gibi, büyük kültür tarihçilerimiz, yabancı bir ideoloji mektebine kurban edilmiş olacaktır.

Semerkant ve Herat'ın Kültür Merkezciliği

Şimdiye kadar verilen izahatlardan anlaşılacağı üzere, XV. yüzyıla doğru Orta Asya Türk kültür merkezciliğini Semerkant'la Herat şehirleri kendi aralarında paylaşmışlardır. Yüzyılın ilk yarısı Semerkant'a, ikinci yarısı ise Herat'a isabet etmiştir. Birbirine karşı edebî ve kültür gelişmesi cephesi almış gibi görünen bu iki merkezdeki Türk dil ve kültürü işlenmesi, gerçek Çağatay Türkçesine beklendiğinden çok daha fazla bir değer ve itibar kazandırmıştır. Güya hiç bir şey yapılmamış gibi, bu iki merkezde, yeni bir edebî mektep kurulmasına yeltenilmiş ve sebatlı çalışmalar neticesinde "klasik" adı verilen ve daha önceki Türk edebiyatı yanlarından ayrılan, yeni bir Türk dili şiir edebiyatı vücuda getirilmiştir. Türkoloji araştırmalarında "Çağatay öncesi" adı verilen bu çağ, yani XV. yüzyılın ilk yarısı, Türk edebiyatı gelişmesinin en mümtaz vasfını, klasikle halk edebiyatı arasında, müsbet bir bağın kurulmasında görmüştür.

Skolastik fikir düğümlenmeleri bir tarafa atılmış, edebiyatta artık halk ve şehir hayatının akis ve tesirlerini bulma imkânları elde edilmiştir. Poezi yönünden olduğu kadar, dilce76 de halka yaklaşılmıştır. Nevaî'nin "Mizanü'l-evzan"ı işbu cereyanın bir nevi vesikasıdır. Hüseyin Baykara bile, "Türkî" adı verilen bu vezne iltifat etmiştir. XV. yüzyılın ilk yarısı "Çağatay öncesi" edebiyatı, çeşitli nevi ve şekillere meyletmeye başlamıştır. Nitekim Semerkant merkezinin temeli ve yaratıcısı sayılan Sekkâki [öl. 1471/1472], "Kaside" nevini işleyerek kendi emir ve hanlarının methine malettirmiş ve bu yolla bu edebî nevîye, yeni bir canlılık katmıştır.

Meşhur İran şairi Sa'dî'nin geleneğine karşı gösterdiği sadakat sayesinde o kasideye kendi şahsî hayat görüşünü de sokmuş, ayrıca ona, didaktik unsurlar da katmaya çalışmıştır. Ayni zamanda Ali Şir Nevai'de mükemmel şeklini bulan gazel tarzı, konuca halk edebiyatına yaklaşmaya yüz tutmuştur. Şair Lutfî'nin "Gülü Nevruz"u,77 bunun bir örneğidir. Klasik edebiyat tarzına, layıki bir şekil verilirken, maalesef Türk dili yanında ayrıca Fars diline de hizmet etmekten çekinilmemiştir.

Halil Sultanla Uluğ Bey'in saray şairi olan Sekkâkî, Semerkant merkezinin başşairi olması hasebile Herat'çılar tarafından kem gözle görülmekte idi. Buna karşılık kendi hemşehrileri tarafından benimsenerek fazlasile methediliyordu. Buna rağmen "Mecalisü'n-Nefais" nedense hakkında az bir bilgi vermekle yetinmiş, daha fazla Lutfî'nin (1395-1492), tarafını tutmuş gibi olmuştur.78

Semerkant merkezinde, Uluğ Beyle oğlu Abdüllatif'in saraylarında faaliyet gösteren ve Türk diline hizmet eden diğer şair Ataî idi. Türkçe divanı geniş yaylım sahası bulmasına rağmen tek bir nüsha halinde elimize geçmiş, fakat henüz işlenmemiştir. Gazelleri Sekkâkî tesirini göstermektedir.79 Ayni muhite Mukimî, Yakinî, Emirî ve Gedaî gibi diğer

Türk şairleri de dahil idiler. Fakat menşeyce başka başka şehirlere mensup idiler.80

Buna rağmen, çağın Orta Asya Türk kültür merkezleri arasında en ağır basanı yine de Herat olmuştur. Daha Çağatay öncesi Türkçesini geliştiren Lutfî, elde ettiği kabiliyeti ile büyük bir şöhret kazanarak, şahsiyeti sayesinde Herat'a bir nevi kültür üstünlüğü temin etmiş bulunmakta idi. Herat Türk lirik edebiyatının ve gazel tarzının üstadı sayılan bu şair, Nevaî'ye kadar Herat mektebinin seçkin mümessili sayılmış, sonraları Nevaî'ce de takdir edilmiştir.81

Lutfî, çağının geleneğine uyarak sade bir derviş hayatı geçirmiş, fakat Timurî'lerin sarayını sık sık ziyaret ederek, Türk kültürüne hizmete çalışmıştır. Nitekim Şerefeddin Ali Yezdî'nin 1424/1425 yıllarında ikmâl ettiği, meşhur Zafernâme adlı Timur tarihini içerisine alan eserini, şiirle yeniden işlemeye konulmuşsa da, bu ağır vazifeyi üçbin bir beyitlik çalışmasına rağmen neticelendirememiştir. Ana dilinde yazdığı "Gü1ü Nevruz"82 dışında Fars ve Türk dilli divanları da vardır.

Asıl Lutfî'ye, Türk dili gelişmesinde şeref kazandıran hususiyet "tuyug" tarzında Türkçe şiirler yazmış olmasıdır. Bu tarz, bilindiği üzere Türklere mahsus olmuştur. Lutfî'nin bu Türk şiir tarzını ele alması ve işlemesi, Türk şiirlerine ve diline büyük bir yenilik katmıştır. Daha önceleri bu edebî nevi XIV. yüzyılda Sivaslı Kadı Burhaneddin tarafından işlenmiştir. Ayni tarz ve tür'e Emirî'de83 rastlamaktayız. Buna rağmen bu edebiyat nevi, zarafeti ve sadeliği yönünden, asıl Lutfî'de en karakteristik vasfını bulmuş ve edebî bir cereyan haline getirilmiştir. Nevaî'de ise daha iyi işlenmiş şeklini bulmuştur.84

Nevaî, (1441-1501) Hondemir ve emsali gibi Orta Asya Türk kültür değerlendiricileri tarafından, en yüksek mevkie çıkartılan Lutfî, yahut Mevlana Lutfî, gerçekten değil yalnız çağının Türk, aynı

zamanda İran edebiyatı üstatlarının dahi, üstünde sayılmakta idi. Herat'ta kurmuş olduğu Türk şiir mektebi, Semerkant'ta Sekkâkî tarafından kurulana karşı, yaptığı kültür mücadele ve yarışında, üstünlük kazanmakla yetinmemiş, yeni yetişen ve iltihak eden kabiliyetli şair ve düşünürler sayesinde, Çağataycaya en mükemmel bir durum hazırlamıştır. İltihak edenler arasında, işgal ettiği mevki dolayısile Türk dil ve edebiyatı gelişmesini himayesi altına alan Sultan Hüseyin Baykara da bulunmakta idi. Bu zat çağının ince edebî ve sanat zevkine, dolayısile dillerine tamamile vakıftı. Kendi ana Türkçesi yanında Farsça da şiirler yazmıştır. Nitekim nevi itibarile dikkatimizi çeken "Mecahsü'l-Uşşak" adlı biografik nevinden eserini Farsça yazdığı halde, divanını Çağatayca yazmıştır.85

Sultan Hüseyin Baykara'nın en büyük hizmeti, Türk dili ve kültürünü himaye etmesi olmuştur. Yaşadığı ağır ve dağdağalı devlet hayatına rağmen, bizzat içerisinde bulunduğu muhtelif Türk boylarından düzenlenen ordusu vasıtasile, çeşitli, Türk şive, ağızlarına, dolayısile hâlkiyatına, eğlence ve musikisine yakından aşina olma imkânlarını bulmuş, kendi millî Türk edebî zevkini de tatmıştır. E. E. Bertels'in tahminine göre Hüseyin Baykara ordu karargâhlarında, Türk destan edebiyatı ile millî halk oyunlarını dahi dinlemiş ve görmüştür. Bundan dolayı olsa gerektir ki, Ali Şir Nevaî kendi arkadaşı, dostu ve hükümdarı olan Hüseyin Baykara'yı, Türk şivelerini en iyi bilenler yanında göstermekten zevklenmiştir. Hatta "Mecalisü'n-Nefais" adlı tezkeresinin86 son sekizinci bölümünü, kâmilen Sultan Hüseyin Baykara'ya tahsis etmiştir. Divanı tamamile aruz vezninde olup bilhassa remel veznini tercih etmekle diğerlerini ihmal etmiştir.87

Hududlarının darlığına, kültür merkezlerinin bolluğuna ve yüksek kadrolu bilgin, âlim ve yazarlarına rağmen, Çağatay sahası Türk dili ve edebiyatının gelişmesi tarihini, Mir Ali Şir Nevaî'nin şahsiyetine ve kabiliyetine bağlamak, bir nevi gelenek haline gelmiş bulunmaktadır.

Nitekim Nevayî'nin ilk araştırıcıları arasında bulunan M. Belin, Nevaî'nin büyük bir gayretle işlediği Türk diline gerçek hakkını kazandırmakla, ister istemez Türk milliyetçiliğinin de temelini atmış bulunduğunu açık bir şekilde ifâde etmiştir. Bu yolla büyük Türkçülüğe karşı hayranlığını saklıyamamıştır.88 Aşağı yukarı ayni fikir Türk filolojisinin eski ustalarından sayılan N. İ. İlminskiy tarafından da ileri sürülmüştür. Onca "Nevaî, millî dil uğrundaki bilinen mücahitlerin en kudretlisi belki de yegânesi derecesine yüksetilmekle, Ali Şir'in, gerçek hakkını vermiş bulunmaktadır.89 H. Vambery ise Nevaî'nin "Muhakemetü'l-Lıigateyn" adlı eserindeki tarifine uyarak "das Türkische Mittelasiens" adını verdiği Çağatay Türkçesini, zengin, ve varlıklı bir dil olarak kabul etmektedir.90 A. K. Borovkov da, bu büyük üstat dilciye karşı duyduğu saygı borcunu91 Nevaî'nin:

Men ol men ki ta türk bedadidur
Bu til birle ta nazm bunyadidur
Felek körmedi men kibi nadiri.
Nizâmiy kibi nazm ara kadiri.

bu kıtası ile ifade etmekle yetinmiştir. Nikitskiy'e göre de, Nevaî'nin çağı için vücuda getirdiği eser, pek zengin olmuş, İran şairleri arasında emsaline tesadüf edilememiştir.92

Ali Şir Nevâî hakkında, aynı takdirkâr ifadeyi Doğu yazarları da kullanmışlardır. Hele çağdaşı Hindistan'ın büyük Türk imparatoru Babur'un cemilekâr tarifi, çok büyük bir mana ifade etmektedir. Kendisi de hisli bir şair ve selis bir nasir olan Babur şah: "Ali Şir'in kimse ile kıyaslanamıyacağını; Türkçe şiir yazmaya başladığı andan bu yana onun kadar güzel ve çok yazan kimsenin mevcut olmadığını" söylemekle, şairin gerçek hakkını vermek istemiştir. Hükümdarı Hüseyin Baykara da: "kabiliyetin yıldızını iptidai bir dereceden evci bâlâya kadar yükseltmiş ve

hâki mezelletten eflâkin kenarına götürmüştür" gibi lûtufkâr bir ifade ile, devlet idaresinde de muazzam rolü olan yakın arkadaşı Nevaîyi taltiften kaçınmamıştır. Devletşah "Tezkire"sinde, Nevaî'nin muasırı, ünlü İran düşünür şairi Molla Câmi'nin "Baharistan"ında, Ali Şiri dünya ölçüsünde mümtaz bir şair olarak tanıtmaya çalıştığını açıklamıştır. Hatta Devletşah kendi "Tezkire"sini Nevaî'ye ithaf etmiştir. Buna başlıca sebep, XV. yüzyılın ikinci yarısındaki Herat kültür hayatının kılavuzu, kurucusu ve idarecisinin tamamile Nevaî'nin dehası olmasıdır. O, bilhassa edebiyat, müzik ve güzel sanatlarla uğraştığı halde, tarih ilim şubesi ile de çok yakından ilgilenmiş ve âdeta Türk tarih yazarlığının hâmisi ve teşvikçisi olmuştur. Hâfizi Ebru, Abdü'r-rezzak Semerkandî [öl. 1491], Mirhond [öl. 1483], Hondmîr [öl. 1535 yahut 1536], Muiddin İsfirazî gibi değer taşıyan tarihçiler, hep Nevaî'nin ocağından yetişme sayılmaktadırlar.93 Meclisi geniş takdirkârları bol idi. Mevlâna Sahibdar, Mevlana Badahşi, Vasıfî, Hüseyin Nişaburî, Mirza Bayram, Fazlı, Mukbilî, Ahli ve emsâli gibi, yazar, hattat, musikişinas şair ve edip, hep Nevaî'nin aşağı yukarı her gün topladığı meclise katılırlardı.94

Böylece, emektar takdirkârlarının, insanî ve ilmî görüşleri ile Orta Asya Türk dili ve kültür yaratıcılığına yükseltilen Emir Ali Şir Nevaî yadigâr olarak bıraktığı muazzam Türk dilli eserlerine rağmen, bir türlü gölgelenmeden kurtulamamıştır. Hemşehrilerin gayyur araştırmaları ile eserleri, yayımlanmış sayılmakla beraber maalesef dilce Özbekleştirilmiş ve bu yüzden aslından uzaklaştırılmış gibidir. Hakkındaki çok bol yabancı dilli araştırmalar ise ufak bir bibliyografi teşkil edecek kadar çok bol ve faydalıdır. Eserlerinin büyük bir kısmı yayınlanmamıştır. Tenkitçileri ile araştırıcılarının müttefiken vardıkları netice onun bir dil ve edebiyat yaratıcısı oluşudur.

Buna göre Mir Ali Şir Nevaî'nin Türk dili ve edebiyatı tarihinde kendine mahsus çok büyük bir mevkii vardır. O, az kimseye nasib olan nimetler içerisinde büyümüş, XV. yüzyılın en mümtaz ilim adamları muhitinde inkişaf etmiştir. Mektebe, sonraları, hükümdarı olan Sultan Hüseyin Baykara gibi sağduyulu bir münevverle devam etmiş, saraya intisab ettiği çağlarda ise Câmî, Hatifî, Benaî gibi şâir, Bihzad95 gibi ressam, Hüseyin Vâiz gibi musikişinas, Hondmir, Mirhnd gibi tarihçi ve Sultan Ali gibi hattatlarla daimî temaslarda bulunmuştur. Sarayda yetişmesine ve hükümdarları methetmesine rağmen, Nevaî, mensub olduğu İslâm edebiyatı janrına esas olarak Türk dilini vasıta kılmak gibi çok büyük bir yenilikle, devrinin skolastik şairlerinden ayrılmıştır. Bu suretle, o, Çağatay edebiyatının ve şivesinin gerçek kurucusu ve çağının klâsik edebiyatı mümessili olmuştur. Fars Türk dillerine hakikî bir üstad kadar vakıf idi. Türkçe şiirlerinde "Nevaî", farisi şiirlerinde ise "Fânî" mahlaslarını kullanmıştır. Şiirde gösterdiği liyakat, muasırı bulunan edip ve mütefekkirlerin takdirine mazhar ve devrinin şairleri tarafından onun yazdığı her bir beyit "Kur'an'ın bir âyinesi", yahut her şahbeyti "Husrev ikliminin sultanı", "ve her gazeli de bir mukaddematı manevî" olmuştur.

Buna, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, Türkçeyi edebiyata sokmakta fevkalede maharet gösteren Babur şahın da, Ali Şir'in Türkçeye karşı gösterdiği alâkayı teyid ve takdir etmesi, Ali Şir'in Türkçülüğü ve giriştiği Türk dili mücadelesi için pek karakteristik bir nottur. Babur kendisi dahi Türkçenin meftunu olmuş ve yazdığı şiirlerinde96 ve hatıratında97 Nevaî'nin muayyen bir kalıba soktuğu Türkçe'nin tekâmülüne hizmet etmiştir. Çünkü, Nevaî'nin yaşadığı yüzyılda Türkistan'la Hindistan'da öyle bir devlet sistemi ve cemiyet teşkilâtı vücuda getirilmişti ki, bu yeni alemin siyasî rehberliği Türklere, ilim ve fen rehberliği ise Arab ve Fars dillerine terkedilmişti. Bildiğimize göre bu iki dilden Arap dili, İslâm âleminin

din dili olmuş, Fars dili ise Türklerin muhitine girerek, edebiyat dili mahiyetini almıştır. Türk şehzade ve hükümdarları, fethettikleri ülkelerin kültür tesiri altında kalarak daima Fars kültürünü himaye ve aynı zamanda kendileri dahi bu dilde yazmayı tercih etmişlerdir. Bundan dolayıdır ki, Moğol istilâsına kadar devam eden Türk tarihinde, Türkçe ile ciddî bir edebiyat yaratmak hevesi, bugünkü anlayışımıza göre, Türkler arasında zuhur etmemiştir. Ahmet Yesevî tipindeki, bu devirlerde büyük bir faaliyet gösteren Türk tasavvuf şairleri ise, İslâmiyet ruhunu yaymak için çalışan bir nevî İslâm misyonerleri olmuşlardır. Ve devlet bunların işine karışmamıştır.

Moğol istilâsı, Türk dilinin canlanmasına ve inkişafına yardım etmiştir. Kesif Türk kütlelerinin yerleştiği yerlerde, yavaş yavaş, Türk dilinin ehemmiyeti ve öğrenilmesi mevzuu bahsolmuş, hatta Harezm'de Celaleddin için Türk diline ait bir gramer dahi yazılarak kendisine takdim edilmiştir. Türk merkezlerinden uzak Mısır'da, Irak'ta, Suriye'de Türk dilini öğretmek için muhtelif konu ve tipte eserler yazılmıştır. Parlak Türk zaferleri her yerde Türklüğün yayılmasına yardım etmiştir. Türk geleneğinin hâkim olduğu Altun Orda ve nihayet Çağatay Devleti'nin kendisi de, Türk kültürü gelişme devresini geçirmekte idi. Millî Türk merkezlerinin kuruluşu da, aşağı yukarı, bu devre tesadüf etmektedir.

Bazı şehirlerde Türk sanatı ile beraber Türk diline karşı ciddî bir alâka da uyanmış idi. Şarkın kültür dilleri sayılan Arap ve Fars dilleri sırasına üçüncü bir medeniyet dili olarak Türkçe de kabul edilmiştir. Bu devir Türk şairlerinden Hüsamettin Arap, Fars ve Türk dillerinde şiir yazmıştır. Cemal Karşı'ye göre daha evvelce tesbit ettiğimiz üzere o devirlerde, Arap dilinde yazılan şiirler belagatli, Farsça yazılanlar nökteperdaz, Türkçe yazılanlar ise "saf ve öz" sayılmakta idi.

Fakat Türk kültürü lehindeki bu uyanışa ve Türk istilâsının azametine rağmen, Türk dili Nevaî'ye kadar hakikî bir edebiyat dili mevkiine

yükselememiştir. Zirâ şehir hayatını Farslar, köy hayatını ise Türkler ellerinde tutmakta idiler. Bu vaziyet Ali Şir Nevaî'ye kadar devam edegelmiş ve bu yüzden Türk hükümdarlarının saraylarında hep Fars dili ve Fars kültürü hâkim olmuştur. Nevaî'nin mektep arkadaşı ve hükümdarı olan Hüseyin Baykara'nın sarayında dahi aynı vaziyet devam etmiş ve Herat'ta Fars dilinin hâkimiyeti Türkçenin çok fevkine çıkmıştır. İşte Türk dili için bu tehlikeyi sezen Nevaî, işgal ettiği mevkie ve refaha rağmen, hayatının son yıllarına doğru, Türk dili için bir istiklâl mücadelesi açmış ve Türkçülük tarihine karışmıştır. O, bu davasını şuurlu bir surette yürütebilmek için, şiirden vazgeçerek, işi dilciliğe dökmüş ve yazdığı "Muhakemetü'l-Lûgateyn" adlı eserile, Türk dili tarihinde de kuvvetli bir yer almıştır. O, Türk dili istiklâliyeti davasına daha evvel girişmiş, fakat işi çok ileri götürmekten çekinmiştir. Eserinin birinde büyük bir iftiharla: "Arıg Türki tilge nazm itip men" diyen şairin Türkçe'nin istiklâliyetini kendisine ne kadar büyük bir ideal edindiğini görmek kabildir.

Nevaî "Muhakemetü'l-Lûgateyn" adlı eserini, ölümünden bir yıl önce yazmıştır. Eserin temelini, Türk dilinin Fars dilinden zengin oluşu teşkil etmektedir. Müellifine bakılırsa, Türkçe, gramer ve kelime serveti bakımından Fârsçaya nisbetle, bir çok faikiyete maliktir. Bu davayı isbat etmek için Nevaî, mukaddimesinde, Türk dilinin menşei ve üstünlüğü üzerinde durduktan sonra, mevcut dilleri karakterize etmektedir. Onun fikrine göre "Kuran dili" olan Arapça, ortadan kalkınca, meydanda üç esaslı dil ailesi kalmaktadır ki, bunlar diğer bir çok dillerin anası olmuştur. Bu esas ana diller, Hind, Fars ve Türk dilleridir. Bunlardan Hind dili, (…) "fesahattan ve belagatten" mahrumdur. Sart, yani Fars dili ise ilim dili olmuştur. Mamafih Nevaî'ye göre "Türk sartdın tîz-fehmrak ve bülend-i idrâkrek ve hilkati sâfrak ve pâkrek mahlûk boluptur. Ve sart türkdin taakkul ve ilimde dakîkrak ve kemal ü fazl fikretide amîkrak zuhûr kılıptır

ve bu hal türklerning sıdk u safa ve tüz niyetidin ve sartlarnıng ilim ve fünûn ve hikmetidin zâhir durur".

Fars diline nisbetle, kendi ana Türkçesinde gördüğü her bir noksanın sebeplerini izah eden müellif, asıl Türk dilinin yüksek varlığını ve ifade zenginliğini, müteşabih kelimelerin manaca muhtelif fikir ve mefhumlar ifade ettiğini ileri sürmektedir. Meselâ, Türkçemizde ayni telâffuzu haiz "at" kelimesi "hayvan, atmak" fiilinden emri hazır, vesaire gibi manalar ifade ettiği halde, Fars dilinde böyle bir keyfiyete tesadüf edilmemektedir.

Ayni zenginliği müellif, muayyen bir eşyanın muhtelif aksanına verilen adlarda, meselâ çadır aksamında olduğu gibi, av, yabanî kuşlar, ev eşyası adlarında görmektedir. Ona göre, umumiyetle köklerden vücuda getirilen muhtelif eklerin, sigaların ve sairenin kombine onları ile vücuda getirilen muhtelif isim ve fiil şekilleri, hep Türkçenin Fars diline nisbetle, faikiyet ve zenginliğinin birer delilidir.

Sırf Türkçeye has gramer zenginlikleri dışında Nevaî, ayrıca Türkçenin kelime servetini de, Türkçe için, büyük bir meziyet saymış ve bilhassa "onomatopée" kelimeleri misal olarak ileri sürmüştür.

Eserin tertip tarzı ne şekilde olursa olsun, Türk dili davası bakımından değerini daima muhafaza edecektir.

Nevaî'nin Farsça şiirler yazdığını biraz önce söylemiştim. Onun bu hareketine bakarak kendi davasının samimiyetsizliğine hükmetmek hiç de doğru değildir. Çünkü, Nevaî bu davaya hayatının sonuna doğru atılmış ve Farsça yazan Türk şairlerinden defatla şikâyet etmiş, hatta temiz Türkçe ile kendisinin şiirler yazdığını da, herkese ihsas ettirmiştir. Fakat anlaşılan, o sırada davası için henüz. müsait bir zemin bulamamıştı. Nihayet, 60 lık devlet hadimi ve Türkçülük aşıkı, hayatının son mahsulünü ve kabiliyetinin en büyük eserini Türk diline vermiştir. Türk dilinin Herat gibi Türklüğün en parlak bir merkezinde, günden güne Fars dili lehine sönmesi, onda o kadar

acı bir his uyandırmıştır ki, nihayet derdini, gelecek nesle devretmeğe karar vermiştir. Zaten Muhakemetü'l-Lûgateyn98 bu gaye ile yazılmıştır. Onun bir yerinde o bu vaziyetten o kadar şikâyetçidir ki, kendi üslûbuna hiddet dahi karıştırmak mecburiyetinde kalmıştır. Nevaî'nin ifadesince eserde bu şekilde izah edilmiştir. "Amma Türkning uluğdın kiçigige degince ve nökerdin begige degince, sart tilidin behremenddirler… hatta Türk şuarâsı kim Farsî til bile rengîn eşâr ve şîrîn göftâr zâhir kılurlar, ammâ sart ulusunıng erzâlidin eşrâfıgaça ve âmîsidin dânişmendigaça, hiç kaysı Türk tili bile tekellüm kıla almaslar. Ve tekellüın kılganıng manisin hem bilmesler. Eğer yüzdin, belki mingdin biri bu tilni örgenip söz ayıtsa hem, her kişi işitse bilür ve anıng sart ikenin fehm kılur ve ol mütekellim öz tili bile öz rüsvâligıga özi ikrâr kılgandur. "

Bir türlü ecnebî ağızına Türk dilini yakıştırmıyan Ali Şir, onun bizzat Türk münevverleri tarafından benimsenmesini, ısrarla talep etmekte ve "Andın songra kim Türk dilining câmiyeti munca delâyil bile sâbit boldı, gerek erdi kim, bu halk arasından peydâ bolgan tab ehli, salahiyet ve tabların öz tilleri turgaç özge til bile zahir kılmasa erdi ve işge buyurmasalar erdi" demektedir.

Bahusus ki Ali Şir'in mantıkî iddiasına göre, o zamanlarda saltanat ve hükûmet Türklerin ellerinde bulunmuştur.

Bütün hayatını şuurlu bir surette Türk diline ve Türk kültürüne hasreden Ali Şir, yürüttüğü davanın semerelerini görmediyse, ölümünden sonra binlerce kilometrelerden, İran'dan, Türkiye'den, Azerbaycan 'dan, Suriye'den, Hindistan 'dan, Herat'tan akın eden yüzlerce şakirdi, onun kurduğu edebiyat mektebini ve edebî Çağatay şivesini, Türklüğün her bir köşesine kadar götürdüler. Osmanlı edebiyatının Ahmed-i Dâî, Karamanlı Nızâmî, Bahtî, Amrî, Dukâkînzâde Ahmet, Za'fî, Fuzulî, Kâtibî mahlaslı Seydî Ali Reis, Nedîm-i Kadîm, Fasih Ahmet Dede, Nedîm, Şeyh Galib,

Muvakkıtzâde M. Pertev, Benlizâde M. İzzet Beg, Refîî Amidî gibi şâirleri Çağatayca şiirler yazmaya başladılar. Bu şiirler Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevaî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki tesirinin başlıca örnekleridir.99

İran ve Azerbaycan sahasında ise Ali Şir'in ve onun yarattığı edebiyatın tesiri zannedildiğinden çok fazladır. Tarih Raşidi'ye göre: Mevlâna Mehmet Genceî, Mevlâna Mesud Şirvânî, Mevlâna Hamid Şirvânî gibi bir çok Azerî âlimleri Hüseyin Baykara'nın sarayında yetişmişlerdir. Çağatayca şiirler yazan Azerî şairlerinden en ileri gelenleri ise Âsi Kâzım Ağa Salik'tir.

Ali Şir'in vücuda getirdiği bir çok eserleri üzerinde duracak değilim. Türk kültürü ve edebiyatı ile meşgul olanlar arasında onları bilmeyenleri tasavvur dahi edemem. Bizce en mühim mesele, Nevaî'nin Türkistan Türkleri için devir açan dil faaliyetleri ile Türk ülkelerinde Türkçeye karşı uyandırdığı ciddî alâkadır. Nitekim ölümünden biraz sonra, bir çok şark müellifleri tarafından Nevaî'nin eserlerinin kolayca okunması için, İslâm dünyasının her bir köşesinde, muhtelif lûgat ve gramerler yazılmaya başlandı. İran'da Osmanlı İmparatorluğunda, Azerbaycan'da, Hindistan'da ve Türkistan'da şimdiye kadar vücuda getirilen Çağatay şivesi gramerlerinin ve lûgatlerinin sayısı çok yekûn tutmaktadır. Dikkate şayandır ki, bütün bunlar hep Ali Şir Nevaî'ye izafe edilmiştir.

Bu, onun hakkıdır. Çünkü Ali Şir'e kadar Orta Asya edebiyat dili gayri muayyen ve mahallî şiveler ihtilâtile hakikî yolunu kaybetmiş bir vaziyette iken, bu sahanın Türk kültürü, onun sayesinde kendi çehresini bulmuştur.

İşte, XV. yüzyıl ortalarına doğru Herat'ta yetişen Ali Şir Nevaî, daha o zamanlarda Sibirya'dan ta Balkanlar'a kadar dayanan, Türk ve şark dünyasının en muvaffakiyetli şairi olmuş, Türk dilinin hâkimiyetini kurmağa çalışmıştır. Bugün aradan beş yüzyıl geçtiği halde o, yine bu muazzam sahanın en büyük bir siması olarak aramızda yaşamaktadır.

Nevaî kendisi dahi, her daim hürmetle anılacağını bilmiş olacaktır ki, “Muhakemetü’l-Lûgateyn”in sonunda: “Ümmîd ol kim bu fakîrni hayr duâsı bile yâd kılgaylar ve ruhumnı anıng bile şâd kılgaylar” demek mecburiyetinde kalmıştır.

Nevaî’nin Türk dili lehine ortaya koyduğu bu millî dil mücadelesi çağı için ölçüye gelmez büyük bir değer taşımaktadır. Araştırıcıları bu yönden onu, İtalyan halk dilini Lâtinceye karşı koruyan İtalyan şairi Dante’ye100 benzetmektedirler. Bence Nevaî bu yönden ölçüye gelmez bir sima, bir heykeldir.

Çağatay edebî dilinin yaratıcılığı ile Türk dili hakkındaki fikirlerine kısaca temas ettiğimiz Nevaî’nin asıl değeri vücuda getirdiği hacimli ve nevili edebiyat mirasıdır. Şiirde, dilimizi en yüksek seviyeye ulaştıran Ali Şir, en çok kendisine örnek olarak Genceli Nizamî (1141-1203) ile Türk asıllı Emir Hüsrev Dehlevi’yi (1235-1315) ve Molla Câmîyi, (1414-1492) almıştır. Şair kendisi, bu nazik noktayı bir şiirinde şöyle ifade etmiş:

Ää}äs üÅ˝: îõ,àKPC˝O!G}äs Ää}äö üÅ˝dÖ !G}äö ä, ˝O!G}äö

“Eğer Nizâmî bu yolda bana arkadaşlık ederse

Eğer Husrev ile Cami kolumdan tutarsa”

ve bununla, bağlı bulunduğu edebî mektebi de açıklamak istemiştir. Bir dereceye kadar tevazu kokusu taşıyan bu itiraf, daha fazla konu bakımından olmuştur. Çünkü “Hamse”nin üstadı sayılan Nizâmî’nin bu eseri, Orta Asya Türk emirlerinden Laçın’ın oğlu Emir Hüsrev tarafından tekrar ele alınmış, işlenmiş, Nevaî’ye bir örnek teşkil etmiştir. Cengiz istilâsının acı hatıralarını sinesinde taşıyan Yemined-din, yani Emir Hüsrev, şair, tarihçi ve musikişinas olup, maalesef “Hamse”sini beş divanını ve Dehli tarihi ve saireyi, hep yerli Fars dilinde yazmıştır. Eserlerindeki hasretlisi bulunduğu Orta Asya ana ocağının tesirlerinin ortaya konulması, şüphesiz, bereketli bir teşebbüs olurdu.

Buna karşılık Orta Asya sultanları, imparatorları, hanları ve emirleri hep Türkçe yazmış, Türk diline hizmet etmişlerdir, Babur şahın sade ve lirizm dolusu gazelleri”,101 şahane nesri, Hüseyin Baykara’nın akıcı şiirleri, Garip Mirza’nın şiirleri, Ali Şir’in ana tarafından dayısı “Kabulî” mahlaslı Mir-Said ve sairenin Türkçeye hizmetleri, şüphesiz çok büyüktür.102 XV. yüzyıl Orta Asyası Türkçülüğü ile ne kadar övünsek azdır. Kurucusu Nevaî kadar da mümtaz ve yücedir.

Malzemenin çeşitliliği ile bolluğu ve bu nisbetteki gramer unsurlarının zenginliği, yüzyıldan bu yana, Çağatay grameri çalışmaları yapılmasına yol açmıştır. C. Brockelmann’la J. Eckmann’ın bu sahadaki araştırmaları, çok faydalı olmakla beraber, kısalıkları dolayısile bütün hususiyetleri içerisine almamakta ise J. Eckmann tarafından hazırlanan Chagatay Manual adlı Çağatay grameri bu konudaki eksikliği çok büyük ölçüde gidermiştir.103

Çağatay Türkçesinin Türk ve İslâm ülkelerindeki edebî tepkisi, çok kuvvetli olmuştur.104 Bu ülkelerde bu sahaya ait yapılan araştırmalar, daha fazla sözlük ve gramer mahiyetinde olduklarından, haklarında bu bahislerde, kâfi derecede izahat verilmiştir.

1 V. Bartold, Orta Asya tarihi hakkmda dersler, s. 149.

2 Grekov ve A. Yakubovskiy, Zolotaya Orda=Altun Orda, Leningrad, 1937, 11, [Fransızca tercümesi için bk. La Horde d’Or, Paris, 1935].

3 A. Yakubovskiy, K voprosu o proisxojdenii remeslenooy promışlennosti Saraya Berke = Berke Saraymın esnaf ticaretinin menşei meselesine dair, Leningrad, 1921, s. 4. Bu bakımdan Moğollar hazır bir refaha ve oldukça yüksek blr medeniyete konmuşlardır.

4 Bu şehrin hakikî yeri tayin edilmemiştir. Bartold’a göre bugünkü Astrahan’ın yakınlarında, Volga nehri kenarlarında olmuştur [Oçerk istorii Türkmenskogo naroda, «Turkmeniya» 1, s. 39-39].

5 Seyhun nehrinin aşağı kıyısında olup, Maveraünnehir’le ticarî münasebette idi: Sugnak, Sağnak ve Sığnak gibi muhtelif şekilde telâffuz edilmektedir.

6 Vaktile bu şehir bugünkü Astrahan’ın yakınındaki Selitrenıy kasabasınm yerinde olmuştur. Bir adı da Eski Saray’dır.

7 Yahut Yeni-Saray adile de anılan bu şehrin yıkıntılarına bugün Stallingrad’ın yakınındaki Volga’nm bir kolu olan Ahtube’de rastlanmaktadır. Şimdi bu yerde Sarayev şehri bulunmaktadır. Daha fazla malûmat için [bk. F. V. Ballod, Starıy i Novıy Saray stolits Zolotoy Ordı=Altun Orda başşehirleri Eskti ve Yeni Saray, Kazan 1923, 8].

8 Altun-Orda hakkında yazılan en mühim eserlerin tenkitli bir bibliografyası Köprülü M. Fuad’ın Altunorduya. aît yeni araştırmalar adile «Türk Tarih Kurumu» Belleteni, V, sayı 19’da yayımladığı bir makalede çok iyi işlendiğinden, burada bunların tekrarına lüzum kalmamıştır (s. 397-435).

9 A. A. Krotov, K voprosu o severnıh ulusah Zoloto-Ordinskogo Hanstva=Altun-Orda hanlığın Kuzey ulusları meselesi dolayısiyle «İzvestiya Obççestva Obsledovaniya, izuçeniya Azerbaycana», Baku, 1927, No. 5 s. 71-78.

10 Yakut Hamevî, gördügü şehirlerin en zengini ve gelişmişi olarak Ürgençi göstermektedir.

11 De Goje Bibliot. Geogr. Arab., III. s. 284.

12 W. De. Tiesenhausen, Altun Ordu Devleti’ne ait metinler, İstanbul, 1941, s. 316 ve 318 [İsmaill Hakkı İzmirli tercümesi].

13 İbni Batuta, Defremery neşri II, s. 368.

14 Papa-Afansopulo, Keramika Zoloto-Ordinskoy Arhitekturıy, Kazan 1930, s. 65-70.

15. J. Németh, Die Volksnamen quman und qun, KCs. 1940, III, Heft, 1, s. 96 adlı makalesinde Kuman tabirinin de Türkçede ‘sarı’ manasında olduğunu tesbit etmiştir.

16 N. N. Derjarvin, Slavyane v Drevnosli, 205.

17 F. Giese, Kumanlar Kavmiyetine Dair, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, I, sayı 3.

18 J. Marquart, Über das Volkstum Komanen, 29, 173.

19 Németh, aynı eser s. 95-98 [kelimenin menşei hakkında bk. Kıpçak maddesi’ne, İslâm Ansiklopedisi 5].

20 W. Bang ve J. Marquart, Osttürkische Dialektstudien adlı eserin ikinci makalesini teşkil eden Über das Volkstum der Komanen s. (24-238) bir çok mühim kaynaklardan istifade edilmeden, gayri müsait şartlar altında hazırlanmasına rağmen [bk., P. Pelliot, A Propos des Comanes, IA., 1920 Juni], şimdiye kadar bu sahaya dair yazılmış olan bir tetkiktir.

21 J. Marquart, Aynı eser, s. 27-28 ve 157 ve Rasovski, Peçenegi, Torki, Berendei na Rusi i v Ugrii, Semin. Kondakovianum, VI, 1-65.

22 J. Marquart, Aynı eser. Berendey kelimesi hakkında (L. Rasonyi, Der Volks name Berendey, Semin. Kondakovianum, IV, Praha 1933, s. 219-226).

23 Reşideddin’de, Kavm-i külâh-ı siyâhân olarak geçmektedir [A. Caferoğlu Türk Onomastiğinde <başlık> Yahut “Serpuş”, VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, (1937) Ankara 1960, s. 117].

24 L. Rasonyi, Tuna Havzasında Kumanlar, Belleten, III, 11-12, 401-412.

25 A. N. Kurat, Peçenek tarihi, İstanbul 1937.

26 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi İzlerine Bir Gramer Denemesi, Türkiyat Enstitüsü tezler serisi N. 513.

27 Bunlar hakkında bk. T. Halasi Kun, Die Mameluk-kiptschakischen Sprachstudien, KCs. A. III, 1030, s. 77-84. Geniş bilgiye Ali Karamanlıoğlu'nun doktora tezinde de rastlanmaktadır [bk. Türkiyat Enstitüsü tezleri].

28 Hasan Eren, Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında, Türk Dili, IV, 541-543.

29 E. E. Bertels, Navoi, 1948, s. 16.

30 Aynı eser, s. 17.

31 Ziç 1847-1852 tarihinde bütünü ile A. Sedillot tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. 1917 de de Washington'da Arap-Fars sözlüğü ile beraber, yıldızlar katologu yayınlamıştır.

32 E. E. Bertels, Aynı eser, s. 19.

33 V. V. Bartold, Ulug Bey hakkındakl "Uluğ Bey ve Zamanı" adlı eserinde, 1928, oldukça geniş bilgi vermektedir.

34 A. Yu. Yakubovskiy, Çertı obsçestvennoy i Kulturnoy jizni epohi Alişera Navai (A. Ş. Nevai Çağı'nın Sosyal ve Kültür Hayatının Vasıfları) Ali Şir Nevaî, 1946, s. 20 ve 22.

35 A. K. Borovkov, Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka, Alişer Navoi M. L. 1946, s. 119. Türkçe tercümesi için bk. TDAY 1954.

36 V. V. Bartold, Ulug bek i ego vremya, Petrograd, 1918, s. 11.

37 Aynı eser.

38 Velyaminov-Zernov, Slovar djagalaysko-turetskiy, SPb 1868, s. 14, 15, 128 vd.

39 Baburnâme, Beveridge neş. London, 1906, s. 202.

40 Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskih plemen= Türk boylannın etnik yapısına ait notlar Jivaya Starina, 1896 bölüm III-IV, s. 423-25.

41 Aynı eser.

42 N. G. Mallltskly, Taşkentskiye Mahallya i mauza, V. Bartoldu, Tagkent 1927, s. 118 v. d.

43 V. V. Bartold, İstoriya kulturnoy jizni Turkestana = Türkistan'ın Kültür Hayatı Tarihi Leningrad, 1927, s. 93.

44 Mehmet Salih, Şeybânî-nâme, Melioranskiy neşri. SPb. 1908, s. 75.

45 Samoyloviç, K İstorii literaturnogo Sredne-Aziatskogo turetskogo yazıka, s. 2. Alişir Nevai külliyatı, Moskva, 1946, s. 119.

46 Ali Şir Nevaî, Vakfiye, Bakû 1826, s. 29.

47 P. M. Melioranskiy, Arab-filolog o tureskom yazıke, SPb. 1900, s. III.

48 ZDMG. XXLX, s. 575.

49 Archiv slav. Filolog. VIII, s. 644 not 2.

50 Emir-Nizameddin-Ali Şir v gosudarstvennom i Literaturnom ego snaçenii, SPb. 1856, s. 56.

51 Davids, A grammar of the turkish language, London, 1832, s. 18.

52 Radloff, Yarlıki Toktamışa i Timir-Kutluğa, ZVO. III, 1889, s. 2-3.

53 İ. İ. Berezin, Recherches sur les dialects musulmans, Kazan, s. 27, 85.

54 T. Jozsef, Millî Tetebbular Mecmuası, IV, s. 59.

55 Vâmbery, Cagataische Sprachstudten, Leipzig, 1867, s. 4.

56 Melanges Asiatiques, IX. s. 91-92.

57 Büyük Rus Ansilopedisi [Brokgauz-Efron] c. 67, s. 161.

58 The Babar-nama, A. Beveridge neş., London, 1906, s. 26; R. R. Arat, Vekayi, Babur'un hatıratı, C. 1, Ankara 1943, 143 + 128 s, C. 2, 129-678 s. Vekayî 1000 Temel Eser serisinde de Baburnâme (Babur'un Hâtıratı) adı ile üç cilt olarak (no. 39, 40, 41) neşredilmiştir. İst. 1970, s. 628.

59 N. İ. Ilminskiy, Vstupitelnoye çeteniye v kurs turetsko tatarskogo yazıka, Kazan, 1862, s. 37.

60 Şecere-i Türk, Desmasion neş., St. -Petersb. 1871, a. 37; M. Ergin, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terâkime), Tercüman 1001 Temel Eser, No. 33, İst. 1974 s. 19.

61 Şecere-i Terakime, Kononov yayını 1958, s. 6 (metin bölümü); Ergin neşri, s. 19.

62 W. Radloff, Mèlanges Asiatiques, IX, s. 9.

63 A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi Notları, İstanbul 1943, II, s. 57.

64 Aynı eser, s. 75.

65 Chrestomathte en Turk oriental, Paris 1845, s. 32 ve 46.

66 Haydar Mahzenü'l-esrâr'ın müellifidir. Mahzenü'l-esrâr'ın Uygur harfleriyle yazılmış 33 beyti Reşid Rahmeti Arat tarafından [Bir yazı nümûnesi münâsebeti ile II, TDED XII, 121-138] yayınlanmıştır.

Horezmî Muhabbet-nâme'nin müellifidir. Muhabbet-nâme sırasiyle Gandjei, A. M. Şçerbak, E. N. Nadjib ve Osman F. Sertkaya tarafından yayınlanmıştır.

Ataî şiirleri yayınlanmamıştır.

Sekkâkî Timur devrindeki Çağatay edebiyatınm bu mühim şairinin divanından parçalar J. Eckmann tarafından [Çağatay dili ömekleri III, Sekkâkî divanından parçalar, TDED XII, 157-174] yine Sekkakî'ye ait Uygur harfli gazeller Osman F. Sertkaya tarafından [Osmanlı şâirlerinin Çağatayca şiirleri III Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar I, TDED XX, 157-184] yayınlanmıştır.

Mukimî şiirleri yayınlanmamıştır.

Yakınî Ok Yaynıng Münâzarası adlı eseri Arap harfli metnin İngilizce tercümesiyle birlikte Fahir İz tarafından [Yakîni's contest of the arrow and the bow, Németh Armağanı, Ankara 1962, 267-287] yayınlanmıştır.

Emri Deh-nâme'sinin ilk kısmının Uygur harfleriyle yazılmış 23 beyti R. R. Arat tarafından [Bir yazı nümûnesi münâsebeti ile, 60. doğum yılı münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, 17-23], Beng ü Çagır adlı münazarası ile Gönül Alpay tarafından [Yusuf Emiri'nîn Beng ü Çagır adlı münasarası, TDAY, Belleten 1972 (1973), 103-116] yayınlanmıştır.

Gedâi J. Eckmann [Çağatay dili örnekleri II, Gedai divanından parçalar, TDED X, 65-110] da önce Gedai divanından seçtiği şiirleri daha sonra da divanın tamamını tıpkıbasımıyla birlikte [The Dîvân of Gadâ'î, Bloomington 1971, 405 + 133 s.] yayınlamıştır.

Lutfi Gazellerinin Uygur harfleriyle yazılmış bazıları Osman F. Sertkaya tarafından [Osmanlı şâirlerinin Çağatayca şiirleri III Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar I, TDED XX, 157-184] ve

[Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar II, TDED XXI] de yayınlanmıştır.

67 Borovkov, Alişir Nevai, s. 93.

68 Osman F. Sertkaya, Mirâc-nâme, Mezuniyet Tezi, Türkiyat Enstitüsü No. 845. İst. 1968.

69 V. V. Bartold, Novaya rukopis uygurskim şrıftom v Britanskom muzee, DAN. 1924, s. 57-88 ve G. Clauson, A hitherto unknown Turkish Manuscript in "Uighur" characters, JRAS, 1928, 99-130 ve 614-615.

70 Şecere-i Türk, Desmaison neşri, s. 41.

71 A. Caferoğlu, Türk dili tarihi notları, II, s. 24-25.

72 A. K. Borovkov, Alişer Navoi, s, 100.

73 V. D. Artamoşina, Usloviya formirovaniya i nekoterie osobennesti yazıka Sredneaziatskih poetov predşestvennikov A. Navoi, Tyursko-Mongolskoe yazıkoznanie i folkloristika, 1960, s. 17.

74 W. Radloff, Zur Geschichte des türkischen Vokaltypus, İİAN., 1901, XIV, 8. 57.

75 The Mabânî’l-lughat, Denison Ross neşri, Calcutta, 1910.

76 Alişer Navoi, Farhad-ü Şirin, Taşkent 1957, 5-9.

77 I. Sultanov tarafından, Alişer Navoyi, Mevzonu’l-avzon, Taşkent 1949 da yayınlanmıştır.

78 Istoriya literatur naradov Sredney Azii i Kazahistana = Orta-Asya ve Kaeakistan halkları edebiyatı tarihi, 1960, s. 130 (özbek edebiyatı bölümü).

79 E. E. Bertel’s, aynı eser, s. 58.

80 A. K. Borovkov, aynı eser, s. 94.

81 A. A. Bartold, Orta-Asya tarihi hakkında konferanslar, s. 204.

82 İyi bir nüshası British museumda mahfuzdur, bk. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British museum, London 1888; A. N. Samoyloviç, Materialı po Sredne-aziatsko-turetskoy literature, IV. Çağatayskiy poet XV v. Atai, ZKV. II, 1927.

83 Herat’ta kurulan edebi okul mahfillerinden birinin reisi idi [L. M. Boldirev, Zaynaddin Vasifi tadjikskiy pisatel XVI v. = XVI. yüzyıl Tacik yazarı Zaynaddin Vasifi, Stalinabad 1957, s. 268.

84 Tuyug hakkında bk.: A. Samoyloviç, Çetverostişiya tuyugi Nevai, Müsül’ manskiy Mir, 1917, Petrograd, s. 10-22; F. Köprülü, Türk Klasik Edebiyatındaki Nazım Şekîlleri. Tuyug, Türk Dili ve edebiyatı araştırmaları, 1934 s. 204-257.

85 Bu divan klişe halinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından, “Divan-i Sultan Hüseyin Mirza Baykara” “Hüseyinî” 1946 da yayınlanmıştır. Ayrıca yine Baykara’ya ait olan “Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara” adlı küçük bir risale neşredilmiştir.

86 Bu tezkere 1945 yılında Tahranda Al-Asghar Hekmat tarafından «The Ma-jalisun-Nafa’is. Galaxy of Poets Mir ‘Ali Shir Neva’yi adı ile

Farsçaya çevrilerek, yayınlanmıştır.

87 E. E. Bertels, Aynı eser, 72.

88 M. Belin, Notice biographique et littéraire sur Mir Alî Shîr Nevai, Journal Asiatique, série V., XVII, Paris 1861, s. 222.

89 N. J. Ilminskiy, Türk-Tatar dili tedrisatına giriş dersi, (Rusça), Kazan 1862, s. 36.

90 Hermann Vâmbéry, Cagataische Sprachstudien, Léipzig-1867, s. 10.

91 A. K. Borovkov, Alişer Nevoi Kak osnovopolojni Uz. Yaz, s. 117.

92 M. Nikitskiy, Emir-Nizameddin-Ali Şir v gosudarştvennom i Uteraturnom, ego snaçenii, Petersburg 1856, s. 75.

93 A. Yu. Yakubovskiy, Çert î obşçestvennoy i Kulturnoy jizni epohi Alişera Nevaî külliyatı, 1946, s. 23.

94 L. N. Boldırev, Zaynaddin Vasifi, Stalinabad 1957, s. 31-33.

95 Bu minatürcü hakkında; T. V. Arnold, Bihzad and his paintings in the Zafı Namah Manuscript, London 1930: E. R. Martin, The Minature Painting and Painters of Persia, India and Turkey, London 1912; A. Saklsian, les minatures persanes du XII au XX siéc’e Paris 1929.

96 Babur şahın gazelleri, kontrolsüz olarak Millî Tetebbüler dergisinde sayı 1 ve 2 de yayınlanmıştır.

97 Baburnâme adıile şöhret bulan bu eser bazı yabancı dillere çevrildlği gibi, R. R. Arat tarafından Vekayi, Babur’un hatıratı adıyle Türkçeye çevrllmig ve TTK. un-ca I, 1943 ve II, 1946 da yayınlanmıştır.

98 TDK. tarafından, Ankara 1941 de yayınlamış ve îshak Refet Işıtman’ca “şimdiki dille” çevrilmiştir.

99 Bu hususta daha fazla bilgi için Kemal Erarslan, Seydi Ali Reis’in Çağatayca Gazelleri, TDED, XVI, 1968, 41-54; Osman F. Sertkaya, Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiirleri, (I), TDED, XVIII, 1970, s. 133-138; Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri II, TDED, XIX, 1971, s. 171-184;

Osmanlı şairlerinin. Çağatayca şiirleri III Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar I, TDED XX, 1972, s. 157-184 ve Some new documents written in the Uigur script in Anatolia. CAJ, XVIII, 1974, s. 73-82; Osmanlı şâirlerinin Çağatayca şiirrleri IV, TDED, XX II.

100 Uzbeskaya literatwra-özbek edebiyatı, îstoriya literatur narodov Sredney Azii i Kazahistana, 1960, s. 136; Navoi, seçilmiş şiirleri, 1948, s. 31.

101 Bu hususta bk.: S. E. Malov, Mir Alişer Navoi v istorii Tyurskih lîteratur i Yazıkov Sredney i Tsentralnoy Azii, 1947; A. Usmanov, Muhakamat al-lugatayn, Tag-kent 1948.

102 N. M. Mollaev, Özbek Edebiyatı Tarihi, Taşkent 1955, s. 52-119.

103 C. Brockelmann, Ostturkische Grammatik, J. Eckmann, Das Tchaghataische, Ph TF, I, 138-161, Küçük Çağatay Grameri, TDED X, gibi yayınlardan sonra-bk. Chagatay Manwal. İndiana University, Bloomington, 1966. 340 s.

104 F. Köprülü, Ali Şir Nevaî ve Tesirleri, T. Dili ve E. Araş. 1934, s. 257-266.

Ali Şir Nevâî / Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan [s.796-803]

Büyük filozofları, büyük âlimleri, büyük sanatkârları, felsefe, ilim ve sanat yolundaki muvaffakiyetleri nispet ve çerçevesi dahilinde mevzuubahs ederek onları takdir, tebcil eder; diğer sahalardaki hüviyetlerini zikretmeyiz. Nevâî'ye gelince iş değişir. Nevâî'yi evvelâ büyük bir insan olarak tebcil eder ve ırkımın bu kemal sahibi ferdiyle iftihar ederim. Bence Nevâî sanat, şiir ve ilim vadisinde büyük muvaffakiyetler göstermiş olmasına rağmen evvelâ büyük bir insan olarak taziz edilmelidir. Hayatını muhterem arkadaşım Profesör Zeki Velidî izah etti. Ben bu hususta birkaç noktaya işaret ederek geçeceğim.

Nevâî, Hüseyin Baykara'nın veziri. Mukarrebül-hazreti's-sultanî Vezir Hâce Mecdettin Sultan Hüseyin'e bir ziyafet veriyor. Nevâî de orada. Sultan, Hâcı Mecdettin'e bir kürk ihsan ediyor. Vezir Sultanın huzurunda Türk Türesi mucibince dokuz kere diz çöküp arzı şükran ediyor. Nevâî de feracesini vezire veriyor. Vezir Nevâî'nin önünde de dokuz defa diz çöküyor.

İşte Sultan Hüseyin Mirza'nın 898 Ramazanı'nda Emir Ali Şir Nevâî hakkında istar ettiği bir ferman:

"Şehzadeler, emirler, şudur, vüzeraü, ve âyan ve bilûmûm tebaanın bilsinler ki, 'Rüknü's saltana, Umdetü'1-memleke, Adüddü'-devleti'l-hâkânî, Mukarrebü'1-hazreti's-sultânî, Nizamüddin Emir Ali Şir Nevâî' şefkatli kalbi ile bu yüksek devlet güneşinin tulûu zamanından beri temiz niyetli fikrini ve büyük kudret ve dirayetli niyetini bu devletin yükselmesi uğrunda sarf etmiş, azamet ve rütbesini benim kardeşliğim derecesine yükseltmiştir. Ve bu yakınlık günden güne belki saatten saate ziyadeleşmektedir. Hatırıma geldi ki, bu sırada müşarünileyhin kardeşi

tarafından vaki olan ve affına karar verilen yolsuz hareketleri, bazı yanılanlar ve gaflete düşenler Umdetül-memleke olan müşarünileyhin üzerinde müessir zannederler. Memleketin dahilinde herkese emrediyorum ki ve herkes bilmelidir ki, onun bizim nezdimizdeki mahremiyet ve hususiyeti tasavvur ettiklerinden çok daha ziyadedir. Ve bilâ istisna herkes ona azamî hürmetle mükelleftir."

Yine Sultan Hüseyin Mirza hacca gitmeyi niyet eden Ali Şir'e yazdığı bir mektupta: "İkimizin arasında beşikten bugüne kadar devam eden birlik, dostluk ve arkadaşlığın ne derecelerde olduğunu ve her zaman her halde sizin şerefli kalbinizin arzularını tamamen kendi isteklerimize müraccah tuttuğumuzu herkes bilir. Bu rabıtayı zevâl bulmayan devletimizin delâilinden saydık ve sayıyoruz" diyor. Bu mektubun imzası: Elhakir Hüseyin' dir. Bu derece hürmete mazhar olabilmek için o, ikbalden kaçmak ve ona kıymet vermemek irade ve zekâsını gösterebilmek lâzımdır. O, ikbali tamamen manevî sahada aramış bir adamdı. Bu ikbal içinde samimî tevazuunu terk etmiyor. İbadet ve taat ile meşgul olmak için bir vecitli sofî gibi inzivaya çekilebiliyor:

Tahtü cahıng kişver-i mülk-i Skender boldu tut
Hızr ömrü hem bu mülk üzere müyesser boldu tut
Böyle mülkü ömrdin song cinnü i insü-vahşü tayr
Hükmü-emringe Süleyman dik müsehhar boldu tut

Bunların hepsini bırakıp gideceksin. Ömürde vefa yoktur. İnsan himmet sahibi olmalıdır. Yani dünya nimetlerini kolayca bırakabilmelidir. Onları elde edeceğim diye kendince mukaddes melhumlardan hiçbirini feda etmemelidir. Bu muazzam çapta bir insandır.

Devletşah tezkeresini açıyorum:

842 yılında Devletşah'ı Semerkandî tarafından yazılan bu eser ilk devirlerden XV. asrın nihayetine kadar İran dili ile yazan şairleri ihtiva eder.

Müellif, bu eserini Emir Ali Şir Nevâî'ye takdim etmiştir. Kitabın başında şöyle diyor: "Ben bu hakikatler gelinini gayb haclesinden çıkardım. Şimdi hangi gönül sahibi bu temiz, afif kızın kıymetini bilecek diye düşündüm. Gaybdan bana şöyle ilham olundu: Altının kıymetini sarraf, cevherin kıymetini kuyumcu bilir; bunun değerini anlayacak da zamanımızda yüksek ve kerim vezirdir. Fazilet, anın sayesinde hâkim; cehil ise onun azametinin heybeti ile yıkılmıştır." Müellif burada onun adalet, insaf ve idare hususundaki büyüklüğünü anlatırken şu vasıfları ilâve ediyor:

O, zayıfları tehlikeden kurtarandır; kendinden evvel gelenlerin olduğu gibi kendinden sonra geleceklerin de kemalâtı onun kemalâtı yanında hiçtir. Keremin temelini kurmuş, büyüklüğün usulünü ihya etmiştir. Âlimlerin muinidir.

Fâzılları yetiştiren, fakirleri kuvvetlendiren odur. İlimlerin bütün şubelerini tab'ı seliminin ölçüsü ile ölçüp tartan; iyisini kötüsünü ayıran odur. Kalemin ve kılıcın hakikî efendisi Nizamü'l-milleti ve'd-din Ali Şir'dir. Dünya büyükleri onu methetmişlerdir. İyi huyların kendisinde toplandığı bir şahsiyettir. Melek gibi masum Ali Şir, kerem ve mertliğin unsurudur. İsa gibi tabiat pisliğinden sıyrılmıştır. Temiz ve afiftir. Aynı eserin nihayetinde Emir Ali Şir'in şairliğinden bahsederken de: "Ulüvvü kadrinin kemalinden dolayı onu anlatmaya ve methetmeye hacet yoktur. Yalnız iki vasfını söyleyelim: Lâkabı 'Sahibül Hayrat' ve 'Hazreti Sultanın Mukarrebi' dir.

Ravzatıssufa Tarihine bakalım: 912 H. yılında vefat eden Hüseyin Baykara'nın zamanına kadar İslâm ve İran tarihini ihtiva eden bu çok mühim eser de Beih zadegânından Mirhont tarafından yazılıp Emir Ali Şir'e ithaf edilmiştir. Müverrih eserin mukaddemesinde Ali Şir'den şöyle bahseder: "İnsaf ve adalet mesnedi, riyaset ve eyalet mansabı, şairliğin yüksek rütbesi, bünerverliğin kıymetli mertebesi; idrak sahiplerinin göz

bebeği, ilmî ve ameli kemalâtı kendinde toplayan, haşmet ve debdebesine rağmen hakikî bir sofi gibi kalbi temiz olan Ali Şir ile bezenmiştir.”

Müellif, Ali Şir ile ilk görüştüğü zamanki intibaını şöyle naklediyor: “Meclisine dahil olunca hakikaten suret ve şekle bürünmüş bir ruh, bir melek gördüm ki kerim olan zâtı fazilet ve edebi; yüksek tabiatı da manaların hakikatlerini ve inceliklerini anlamak hususunda bütün akran ve emsalinin fevkinde idi.”

Ali Şir’in vefatından 86 sene sonra Seyid Hüsnü Hoca’nın eseri olup XIV. asrın yarısında Orta Asya’da yetişen şairleri ihtiva eden Müzekkir-i Ahbab tezkeresinde bir münasebetle Ali Şir Nevâî’den bahsedilir ve bahsin sonunda müellif: “Ben fakir onun tarifi ve tavsifi hususunda kelime bulmaktan âcizim. Fakat teyemmünen birkaç şiirini burada zikrediyorum” der.

O devirde ve ondan sonra eser yazanların hepsi, Ali Şir Nevâî’nin büyüklüğü hakkında neler yazmamışlardır. Bu yazılara dikkat edilirse görülür ki bunlar kaside değildir. Realiteye inmiş ve çok defa onun dununda kalmıştır. Yazanların samimiyeti ve onu ifade için ne kadar çırpındıkları derhal göze çarpar. İşte Sam Mirza Tezkeresi, Babürşah, Ateşkede…. Zamanındaki âlimleri, sanatkârları bilerek, anlayarak himaye eden, yetiştiren o idi. Onun namına telif edilen kitaplar, o kadar çoktur ki hiç bir padişah veya vezir bu mazhariyete ermemiştir.

Büyük servetini ilmî ve sanatı himayeye ve hayrata sarf etmiştir. 370 parça hayratının 90’ı kervansaray mütebakisi köprü, mescit, medresedir. Ali Şir hayatta iken bu kervansaraylarda konaklayanlara yemekler verilirdi. Emsalsiz bir şefkat ve fazileti hakkı ile ispat eden bu meziyetlere bir de milliyet şuurunu ilâve ediniz ki bu da bence insanî faziletlerin içindedir onun büyüklüğü kâinatında çok ulvî yeni bir âleme şahit olursunuz: Nevâî, İran edebiyatının kuvvetle hâkim olduğu bir devir ve muhitte yetişmişti.

Etrafında Mevlânâ, Camî gibi İran klâsik devrinin son mümessili sayılan mühim bir şahsiyet vardır. Camî'nin etrafında da ikinci ve üçüncü derecede birçok şair kuvvetli bir İran edebiyatı kültürü yaşatıyorlardı. Bu kültüre hizmet eden şairlerden birçoğu da Türk idi. O, böyle bir muhit içinde Türk dilinin istikbal ve istiklâlini düşünüyor ve onu edebî bir dil haline getirmek için azamî dikkat ve gayretini sarf ediyor. Bu hususta Padişah da kendisine müzahirdi. O da Türkçe şiirler yazıyordu. Muhakemetü'l-Lügateyn'inde der ki: "Fars ve Türk şairleri kemiyet bakımından mukayese edilirse görülür ki Farsça yazan şairler pek çok yetişmiş ve yetiştikleri devirlerin hükümdarları tarafından himaye edilmiştir. Buna mukabil Türkçe yazanlar pek azdır. Sultan Hüseyin Baykara tahta geçince Türk dilinin revaç ve inkişafına çok himmet sarf etti. Bizzat Türkçe divan vücuda getirdi. Türkçe yazan şairleri taltif etti. Fakat Türk beyzadeleri, Türkün müstait gençleri bu dilde eserler yazmağa rağbet etmediler. Padişahın fermanını tutmadılar."

Ali Şir Nevâî Muhakemetü'l-Lügateyn'ini Türkçenin Farsçadan daha geniş, ifade kabiliyeti itibarıyla daha kuvvetli ve zengin olduğunu ispat için yazmıştır. Ve bu hususta birçok mülâhazalar sarf ettikten sonra der ki: "Türk dilinde buna benzer incelikler pek çok olduğu halde kimse dilimizin hakikati üzerinde düşünmediği için bunlar gizli kalmıştır. Türk'ün hünersiz ve değersiz bazı gençleri kolaydır diye Farsça şiir yazıyorlar. Halbuki düşünülürse Türk dilindeki bu geniş bir edebiyatın her şekil ve her nev'i için daha müsaittir. Türk milletinin müstait şahsiyetleri kendi dilleri dururken başka dilde şiir yazmamalı idiler. Eğer her iki dilde şairliğe kabiliyetleri varsa hiç olmazsa kendi dillerinde daha çok edebî eser vücuda getirmeli idiler." İşte yalnız bu millî şuur, Türk dilini kuvvetli bir edebiyat dili mertebesine yükseltmek gayreti onun namını ebedileştirmeğe kâfi iken Nevâî bununla da kanaat etmemiştir. İlim uğrunda birçok emek sarf etmiş tarih, ahlâk, kelâm ve tasavvufa dair eserler vücuda getirmiş; edebiyatın

nazarî kısmında çalışmış ve devrinin en büyük münekkidi olmuştur. Sanat cephesine gelince:

Nevâî hattat idi, ressamdı, musikişinastı, kat' ve tezhip sanatlarına vakıftı. Bunların hepsinin fevkinde de şairdi. Şiirdeki azametine de şahit olduktan sonra insan, kendi kendine gayrihtiyarî soruyor: Hakikaten büyük olabilmek için insan, daha ne gibi evsafı haiz olmalıdır?

Nevaî; ince ruhlu bir sanatkârdır. Bu ince ruh ve hassasiyete mukarin kuvvetli bir zekâ onu siyasî cephede olduğu kadar ilim ve sanat yolunda da muvaffakiyetten muvaffakiyete uçurmuştur. Zamanındaki tezkere-nüvislerin ifadelerine nazaran hayatı müddetince daima çalışan ve bir lâhza tembelliğe düşmeyen Ali Şir, Asya'da bir büyük şiir dehası olarak doğmuştur. Bu yolda kendinden evvel gelenler yok değildir. Meselâ: Mecalisü'n-nefais adlı tezkeresinde o havalide yetişen şairleri zikreder ki bunların arasında Emirî, Hace Bü'l-Hasan Türk, Mevlânâ, Kutbî, Mukımî, Harimî, Kalender, Lutfî, Yakinî, Sekkâkî, Süheylî gibi Türkçe yazanlar vardı. Bunlardan maada başta Sultan Hüseyin Baykara olmak üzere hanedan azâsı da Türkçe şiirler yazıyorlardı. Herat o devirde büyük bir ilim ve sanat merkezi idi. Bu merkezin en büyük şahsiyeti de Nevâî'nin nasıl bir şair olduğunu mütalâa etmeden evvel onun karakterini tespite çalışalım:

Nevâî evvelâ zengin ve asil bir ailenin çocuğu idi. İyi bir tahsil görmüştü. Sultan "Ebü'l-Kasım Babür"ün sarayında babasının yerine geçen bu genç, esasen şair olan sultanın büyük teveccühüne mazhar olmuş ve "oğlum" hitabı ile taltif ve takdir edilmiştir. Nevâî daha o zaman şiir ile şöhret almaya başlamıştı. Henüz 17 yaşında iken Meşhed'de bir kervansarayda tesadüfen Horasan'ın meşhur şairlerinden Kemaleddin Türbetî ile görüştüğü zaman bu meşhur şairi kendi zekâ ve görüşüne hayran etmişti. Mizacı asabî ve hassastı. Bu halini şiirlerinden anlayabiliriz. Bazen de bariz izler gözükür. Meselâ:

Tuşta gördüm yarnı handan rakibin ötrüde
Reşkdin her lâhza tiş kırçılatırmın uykuda
Ol peri vaslı ara yadımga girse firkati
Tilbeler yanghg tökermin eşk aynı gülgüde

Uykuda dişlerini gıcırdatan, gülerken ağlayan ve bunu ifade eden sanatkâr bize mizacının fazla hassasiyet ve asabiyetini anlatmış olur. Kuvvetli irade ve aklı seliminin idaresi altında o aklı selimi büyük ihtirasların meş'ur hamlelerine sürükleyen bu hassasiyet; bizzarur tatmin edilmeyip hazin ve plâtonik bir aşka tahavvül etmiştir. Nevâyî; evlenmemiş ve bütün hayatını büyük bir titizlikle ilim ve sanata hasretmiştir. Bu ihtibas, onu şiir sahasına yükseltmiştir. Hayatı muhtelif menbalardan takip edilirse bu aşkın hakikaten plâtonik olduğu anlaşılır. Eserleri arasında çok zevk perestane sahifelere rastlamak kabildir. Fakat bunlar hep "keşke olsaydı" temennisiyle nihayetlenir. Meselâ:

Ne hoş bolgay ikülen mest bolsak vasl bağıda
Kolum bolsa anıng boyunuda vü ağzım kulağıda

Visalin sarhoş edici zevklerini vecd içinde andıktan sonra gazelini şöyle bitirir:

Nevayî sen kim'ü-işret demi bilmes misin kim it
Eğer kan içse hem başı görünür öz yalağıda

Onun hassasiyetinden mütevellit derin izzeti nefsini Sultan Hüseyin'in kendisine yazdığı mektuplarda çok ihtiyatlı bir lisan kullanmasından da istidlâl kabildir. Muhakemetü'l-Lugateyn'inden anlaşılıyor ki Nevâî 15 yaş ile 40 yaş arasında birçok aşk geçirmiş ve bu maceralarda sevgilisinin hüsün ve nazım, kendi aşk ve niyazını şerh için gazeller yazmış ve İran şairlerinden birçoğunun asarını okumuştur. Yine o eserdeki bir kayıttan bu asabî ve hassas mizacın garabet perest ve düşvar-pesent yani "orijinalite meraklısı ve güç beğenir" olduğunu anlıyoruz. Bu da onun hilkaten mümtaz

yaratılmış bir şahsiyet olduğunu gösterir. Büyük bir tefevvuk aşkı, doymak bilmez bir ilim ve sanat ihtirası. Bu tefevvuk aşk ve ihtirasını da en meşrû yoldan, hiçbir entirikaya tenezzül etmeden şahsî kemalât ile temin etmişti. Böyle hassas ve marazî bir mizaca hâkim kuvvetli bir aklıselim ve irade. İlim ve idare yolundaki muvaffakiyeti, derin şefkatin, yüksek adaleti, bütün hayatınca kendini en mükemmel surette idare edişi, uzvî ilcalarına hâkim oluşu bu hassasiyetle iradenin kuvvetli imtizacından hasıl olmuştur.

Babur Şah der ki: “Ali Şir ne ikbâl ve ne de idbarında etvar ve harekâtım asla tebdil etmemiş nezaket ve zarafeti zatiye sahibi idi. Gerek evci ikbâlde gerekse hali mübaadetinde, Herat veya Semerkand’da Ali Şir yine o Ali Şir bir merdibî nazîrdi. Mafevklerine karşı edip ve hürmetkâr olduğu gibi hayatı maneviyesinde bir rehnümayi sahib rıza, mesalihi ammeden hengâmı ferağında bir enisi tesliyet bahşa, âsan için takdiratı ile mübtehiç olduğu bir edibi yekta addeylediği Mevlânâ, Camî hakkında fevkalâde hürmet gösterirdi. İkbâl ve idbarında harekâtını tebdil etmemesi nezaket ve zarafeti kendisinde bir itiyat haline getirmesindendir. Bu hareket tarzı kendi şahsî hüviyetini bütün mevkilerin fevkinde telâkki etmesinden ileri gelir. Bu telâkki büyük ve titiz bir izzeti nefse, bu derece titiz bir izzeti nefis de asabiyet ve hassasiyetle beraber kuvvetli bir iradeye delâlet eder.

Zekâsına gelince: Pek küçük yaşta iken zekâsının, etrafındakilerin hayret ve takdirini celbedecek derecede inkişafı, başka şairlerin eserlerinden elli bin beyit ezberlemesi, edebî sanatların çok güçlerinden biri olan muamma sanatında büyük bir iktidar göstermesi ve nihayet zamanının ilim ve edebiyatını otuz seneden fazla bir zaman aksamadan sevk ve idare etmesi, zamanında kendini çekemeyenlerin siyasî entrikalarına mukavemet edip hepsine galip gelmesi zekâ noktai nazarından müstesna bir hüviyette bulunduğunu bize gösterir.

Ruhî hüviyetini hülâsatan çizmeye çalıştığımız şairin edebî hüviyetine bakalım: Pek küçükken şiire başlayan Nevâî, muhitinin tesirine tabi olarak evvelâ Farsça şiirler yazmıştır. Fakat sinni şuura vasıl olunca ki pek genç iken bu şuura ermiştir; Türkçe yazmaya başlamıştır.

Türkçe şiir yazmayı Farsçadan daha güç addediyor. Çünkü Türkçenin incelikleri daha çok, çünkü İran edebiyatı büyük tekâmülünü geçirip klâsik devrini Nevâî'nin dostu ve mürşidi Camî ile kapamak üzere. Yani İran dili işlenmiş. Devir, edebiyatın pek büyük bir rağbete mazhar olduğu devir. Her mecliste şiirler okunuyor, nükteler sarf ediliyor, muammalar söyleniyor. Rağbette olan şekil de gazel ve mesnevî şekilleri. Türkçe şiir işlenmemiş. O zamana kadar Türkçe yazan şairler az. Binaenaleyh bu saha bakir. Nevâî'nin tabiatı ise orta orijinaliteye düşkün ve kendi kuvvetine emin. Türk dilinde vücuda gelecek şiiri düşündükçe heyecan içinde kalıyor. Bu veci, onun gözünün önünde on sekiz bin âlemden daha geniş bir âlem açıyor. Lâkin o âleme kimse ayak basmamış. Çünkü bu hazinenin ejderleri pek yırtıcı, gülleri sayısız dikenle örtülü. Başkalarını korkutup kaçıran bu vahşet onu ürkütmüyor. Uğraşıyor, çalışıyor ve dört büyük divanını vücuda getiriyor: Garaibü's-sıgar, Nevadirü'ş-şebab, Bedayiü'l-vasat, Fevaidü'1-kiber. Ve derhal bu dört divanın şöhreti dünyanın dört ucuna yayılıyor.

Bunlar gazeliyat. Bir de mesnevî sahası var. Oraya hücum ediyor; o müşkilât ile de pençeleşiyor. Nizamî, Husrevi, Dehlevî ve Camî gibi büyük İran sanatkârlarının eserleriyle boy ölçüşecek derecede değerli mesnevilerini veriyor. Hayretü'1-Ebrar, Ferhadü Şirin, Mecnunu-Leyli, Seb'a-i Seyyare, Sedd-i-İskenderî. O zaman Maveraün-nehir ve Horasan'da mesnevî kültürü bir inkişaf halinde. XV. asır Anadolu şairlerinden, (Behişti) II. Bayezid'in nedimlerinden iken buradan kaçıp Herat'a gitmiş ve Osmanlı edebiyatına o tarz mesnevîyi getirmiştir. Edebiyatın yalnız amelî kısmı ile değil nazarî kısmı ile de uğraşıyor. Aruz hakkında Mizanü'l-evzan'ı

yazıyor. Edebiyat tarihini unutmuyor: Mühim bir tezkere-i şuara olan Mecalisü'n-nefa-is'i vücuda getiriyor. Buna epey mensur eserler de ilâve etmek lâzımdır. Velhasıl Nevâî, bütün hayatı müddetince Türkçenin İran edebiyatı seviyesinde eserlere malik olmasını temin için uğraşıyor. Beşer kudreti de ancak buna müsaittir. Nevâî (Züllisaneyn) yani iki dillidir. Türk ve İran dillerine müsavi bir kuvvetle tasarruf edebiliyor ve salâhiyetle iddia ediyor: "Farsçayı benden iyi kimse yazamaz. Çünkü küçüklüğümden beri İran'ın büyük şairlerinden Emir Hüsrev'i Dehlevî, Hafız-ı Şirazî ve Camî'yi birçok kereler okudum. Belki hepsini ezberledim. Hattâ en orijinal ve güzel olanlarına nazireler söyledim. Hafız tarzında takriben altı bin beyitlik bir divan yazdım. Büyük âlim, sanatkâr ve ediplerin en büyük merkezi olan Horasan'da otuz seneyi mütecaviz bir zaman yaşadım. Bu müddet zarfında bütün büyük şairler ve muhterem fasihler ne yazmışlarsa benim meclisime getirip tashih ettirirler ve fikrimi itirazsız kabul ederlerdi. İtiraz edenleri delillerle ikna edip onların şükran ve minnetlerini kazanırdım."

Evet o bütün Horasan'ın ilim ve sanat mihrakı idi. Hattâ İran'ın son ve büyük şairi, Camî, eserlerinin müsveddelerini Nevâî'ye okutur, onun ilâve ve tadillerini daima beğenirdi. Ve nihayet Sultan dahi onun sözüne özü bakımından özüne de sözü bakımından büyük değer vererek kendisine (sahip kıran) unvanını veriyordu.

Yukarıda söylediğimiz gibi Nevâî'ye gelinceye kadar İran edebiyatının büyük simaları yetişmiş ve şairimiz bu teessüs etmiş edebiyat içinde şiire başlamıştır. Eserlerinde İran edebiyatından gelme mazmunlar, ekseriyetle bulunduğu gibi Türk dilinin hususiyetleri ve kendi ruhunun orijinalitesi yer yer göze çarpar.

Evvelâ bütün eserlerine şamil olarak şu hükmü vermemiz lâzımdır: Eserleri şeklen hemen daima pürüzsüzdür ve belâgatin hakkı verilmiştir.

Çünkü o, mühim bir nazariyatçı ve münekkit idi.

Eserlerinin dinî cephesinde çok kuvvetli tevhitleri ve gazel şeklinde samimi naatleri ve İslâmi esaslara istinat eden didaktik manzumeleri görülür. Tevhitler ekseriya tasavvufîdir. Meselâ gazel şeklinde olan şu tasavvufî manzumeye bakınız:

Zehi zuhur-u cemaling kuyaş gibi peyda
Yüzüng kuyaşığa zerrat-ı kevn bolup şeyda
Yüzüng ziyasıdın er subh aynı içre beyaz
Saçıng karasıdın er başıda sevda
Zuhur-u hüsning ııçun eyleben mezahirni
Bu gözgülerde anıng cilveger kılıp amde
Bu cilve eyledi ol hüsn isteben âşık
Salâ-yı aşkın edip aferiniş içre nida
Biri kabul ile almay anı meğer kim min
Kılıp atımnı zalûm-u-cehûl birle eda
Dimay ki min özü maşuk irür özü âşık
Ki tig-i gayret olup anga nakş-ı gayr-zeda
Nevâî bolmadı tevhid güft ü gû bile fehmû
Meğer ki eylegesin tilni kat-u-cannı feda

Hazreti Peygamber hakkında naatleri de ekseriya gazel tarzındadır. Derin, samimî bir aşkı ifade eder. Nevâî mütedeyyin bir Türktü. Vaktinizi ve dikkatinizi israf etmemek için eserlerindeki didaktik kısımlardan ve bilhassa mesnevîlerindeki tasvirlerden sarfınazar ederek asıl ehemmiyetli kısım olan lirik nev’e geçeceğim: İşte burada şairin hüviyetini buluruz. Nevâî’nin eserini okurken kendimizi Fuzûlî’nin âleminde hissederiz. Lisanın ufak tefek aykırılıkları ortadan kaldırılınca âdeta Fuzûlî’den bir parça okuduğumuzu zannederiz. O da Fuzûlî gibi derin bir aşkın ümitsiz bir hicran ve ıstırabı içindedir.

Zihi kut-u hayatım hecr mühlik derdide yadıng
Eğer lûtfunga lâyık bolmasam yoktur mu bidadıng
Mınga lezzet senin fikring mınga kuvvet senin zikring
Mınga işret senin vaslıng mınga taat senin yadıng
* * *
Sin lebing sorgansalı min kan yutarmın ey habib
Sin mey içgil kim mınga hun-u ciger bolmış nasib
* * *
Ey firakından mınga gam ruzi-vü-mihnet nasib
Ah kim hecringde öz şehrinde bolmış mın garib
Öz diyarımda bozug könglüm ni yanğlıg tohtasun
Kim irür ahbab hem bigâne mindin hem habib
* * *
İlge açıp izarını gül gibi nevbaharını
Derd-i firak harını kökreğim içre ornatıb
İçim firkat belâsında taşım hecr ibtilâsında
Kanım aşk ıztırabında özüm şevk ıztırarında
Yüzün hecride tofrag oldum ol yanglıg ki yil kopkaç
Kuyaş çıksa pedîdar olmagay cismim gubarında
* * *
Ol belâga örgenip min eyle kim canım çıkar
Görmesem başımda bir saat min-i şeyda belâ
Cam-ı minânı ilingdin koyma bu devranda kim
Yağdurur devr ehli üzre günbed-i mînâ belâ
* * *
İki parmak birle tuttum lâ’lin ol ruhsar ara
Eyle kim bülbül tutar gül yafrağın minkar ara
* * *

Bir kuyaş meş’ali din canıma ur aşk otı
Yok ise şem’-i hayatımını uçurgil ya Rab
Sakıya aşk otı ger yok mey otın ruşen kıl
Ki kül olsun, nefes-i har-u-has-ı renc-ü-taab
* * *
Könglüm örtensün eğer gayrıga perva eylese
Her köngül hem kim sinin şevkıngnı peyda eylese
Özgeler hüsnin temaşa eylesem çıksun gözüm
Özge bir göz hem sinin hüsnüng temaşa eylese
Gayr zikrîn aşikâra kılsa lâl olsun tilim
Özge bir til hem ki zikring aşikâra eylese
Reşkdin canımga her nergis gözü bir şuledür
Bag ara nageh hıram ol şuh-u ra’na eylese
Akıbet canımga yettim ey hoş olmağ kim mini
Bir kadeh birle harabat içre rusva eylese
Dehr şuhiga Nevayî sayd bolma nice kim
Gün izarı üzre tün zülfün mutarra eylese
* * *
İstemin kim aşk mindin özgeni kılgay esir
Hiç kesge bolmasın ya Rab mınğa bolgan belâ
Vaslıda reşk öltürür hicranda gam veh kim mınga
Vasl ara bolgan belâ-vü hecr ara bolgan belâ
Nâsihâ aşıklığımını men’ kıldıng bilmeding
Kim nasihat birle def’olmas kaza bolgan belâ
Ol peripeyker ki hayran bolmış ins-ü-can anga
Kim ki hayranı imes min tilbemin hayran anga
* * *
Cevr-ü-zulmüng gerçi ölmeklik nişanıdur mınga

Çünki sindindür hayat-ı cavidanidur mınga
0l periveş aşkıdın nâsih mini men’ etme kim
Tilbelik vakti-vü-aşıklık zamanıdur mınga
* * *

Mınga ni menzil-ü-me’va iyan ni hanüman peyda
Ni canımdın eser zahir ni könglümdin nişan peyda
Hıred mahfi beden fani köngül gaib tarab ma’dum
Barı sehl irdi bolsa ol büt-i namihrban peyda
* * *
Cemalin eyle ulus gözidin nihan ya Rab
Nihan otumnı anıng könglige ıyan ya Rab
Ayagı çünki yiter asitanı tofragına
Başımnı eylegil ol hâke asitan ya Rab
Nevayî ahını yitgür anga veli koyma
Anıng cemalige bu duddın nişan ya Rab

Bu misallerde görülüyor ki Nevâî, o devir ve estetik telâkkisi içinde ümitsiz aşkını derin bir hicranla terennüm etmiştir. Şairin birkaç tasvir parçasını görelim:

Meyhaneden çıkan bir dilberi şöyle tasvir eder:

Veh ki ol muğbeçe her dem ki çiker bade-i nâb
Kozgalur arbedesindin bu kühen deyri harab
Yaka çâk-ü-özü bibâk-ü-bilide zünnar
Bir iligide fiçak bir kolıda cam-ı şarab
Gözü islâm ilinin canın alurga katil
Zülfü takva ilinin boğzıdın asmakga tınab
* * *
Böyle hâlette gözü tüştü mınga-vü-külüben

Yüz tiimen lûtf-u-kerem birle bu nev'etti hitab
Kim eya rind-i vefa-pişe-vü-mihr-endişe
Gelip iç kadeh-ü-çikme humar içre azab
Yügürüp tüştünı ayagıga-vü-tofrag öptüm
Birdi mey ilgime hayvan suyu alıda şarab
Çiktim-ü-huş yüzin görmedim andın songra
Tüşmüşem kûy-i harabat içide mest-i harap
* * *
Ey Nevâî anga kim bar ise bu rah nasîb
+*Å áP> ê}à ü}˝h0 ê~}! =àJ
Tüşti yil keyfiyyetidin suga gül yafragları
Yoksa meydin zahir oldı güller ol ruhsar ara
* * *
Şam-ı gam ahım dûdudur ol dûd ara her yan şerer
Bilgil nuhuset encümü bu şam-ı kıyr-endûd ara
* * *
Karar-ı akl-ü-huşum aşkıng otı birle çörgendi
Semum isti belâ deştide kalgan kârvanımga
* * *
Görmegen müşkin sehab içre peyapey saika
Dûd-u ahımdın demadem şuleler gör mülteheb
* * *
Sikridi çünki semending didi akl
Berk bolmış mu kuyaşka merkeb
* * *
Lûtf gör kim suda gül aksi misillik görünür
Hulle nazüklügidin her sarı nazük bedening
* * *

Ey elif dik rast kadding hasreti canlar ara
Cism içide can gibisin barça sultanlar ara
Kuşka ohşar kim tikendür aşiyanı ya köngül
Tirbaran-ı gamıngdın kaldı peykânlar ara
Gam tapar hecringde eşkim içre könglüm paresin
İş günü tapkan gibi il gayibin kanlar ara
* * *
Ta havayimin ol ay hecride andag kim bulut
Tagka herdem bozlanurmın yaş töküb feryad itib
Ün çikermin aşk ara bir nergis-i câdû görüb
Baglagan it dik ki feryad eylegey âhû görüb

Şimdi Fuzûlî ile mukayese edip Nevâî'nin Fuzûlî'ye olan tefevvuk noktalarını arz edelim:

1. Evvelâ kemmiyet bakımından Nevâî Fuzûlî'den çok daha velûd ve muazzam bir sanatkârdır. Eserleri meydanda.

2. Nevâî, Fuzûlî'den önce gelmiş ve Fuzûlî'de bizi teshir eden melânkolik ve hazin aşkı müessir şekilde terennüm etmiştir.

3. Türk dilinin tekâmülü için çok kısır bir sahada ve çok emek sarf ederek mücadele etmiştir.

4. Nevâî, kullandığı dilin ince nüanslarını ve vüs'atini daha muvaffakiyetle, daha fesahatle kullanmıştır.

5. Yine muhitin ve dilin icabı olarak Nevâî, klâsik sahadan taşmış ve Fuzûlî'den daha çok orijinal olmuştur.

6. Estetik telâkkisi, bence Fuzûlî'den daha mütekâmildir. Fuzûlî, çok defa hüzün ve elemini adeta yaranın üstüne basarak ifadeye çalışır. Nevâî ise hiçbir şey söylemez gibidir. Fakat çok şey söyler. Daha tatlı ve hazin, daha ince ve zariftir. Meselâ şu gazel baştan başa ne kadar nefistir:

Bahar boldı-vü-gül meyli kılmadı könglüm

Açıldı gonca ve likin açılmadı könglüm
Yüzüng hayali bile valih irdi andak kim
Bahar kitken-û kilkenni bilmedi könğlüm
* * *
Yüzüng nezareside mahv-i mest idi ya'ni
Ki gül çağıda zamani ayılmadı könglüm
Nevayî gonca tileb könglüm agzın itti heves
Egerçi tapmadı likin yangılmadı köngliim
* * *
Şu muhammesini okuyalım:
Ah kim valihmin ol serv-i hıramandın cüda
Gözlerim giryandur ol gülberg-i handandın cüda
Binevadur can dagi ol hur-ı Rıdvandın cüda
Eylemes tutî tekellüm şekkeristandın cüda
Kılgalı mahrum cam-ı vaslıdın canan mini
Telhkâm itmiş tiriklik badesidin can mini
Her zamani öltürür gam zehridin hicran mini
* * *
Her ölümdin imiş mımdın song ey devran mini
Eylegil candın cüda kılgunca canandın cüda

Fuzûlî Nevâî'den çok müteessir olmuştur. Esasen Nevâî'nin şöhreti daha hali hayatında iken Türk ellerine yayılmıştı. Lâtifî tezkeresi Nevâî'nin şiirlerinin ilk defa Câmî ve Nevâî'nin tavsiyesiyle İkinci Bayezid'e gelen Basirî adlı bir şair tarafından Rum diyarına getirildiğini yazıyor. Fuzûlî Şarktaki Çağatay şairlerini ve Garptaki Anadolu şairlerini iyi tanıyordu. Divanının mukaddemesinde bundan bahseder. Leylâ ve Mecnun'unda da:

Olmuştu Nevâî-i sühandan Manzur-u Şehenşeh-i Horasan

diyor. Ahdî tezkeresinde Fuzûlî (Guftar-ı Nevâî ayin’i Türkân-ı Moğol yanında mezkûrdur) dediği gibi bir tezkerede de Nevâî’ye karib bir tarz-ı hassı vardır, kaydı mevcuttur.

Bunlardan hiç bahsedilmese dahi Fuzûlî, o kadar Nevâî’nin havası içinde yaşar ki dil hususiyetleri olmasa bunları birbirinden ayırt etmek güç olur.

Fuzûlî Nevâî’den çok istifade etmiştir. Şöyle sathî bir bakışla aralarında epey müşabehet göze çarpar. Meselâ:

Nevâî:

Ey Nevayî kâş yüz canıng olup canendin
İstemey bir vasl barın rayegân kılsanğ feda

Fuzûlî:

Bin can olaydı kâş men-i dilşikestede
Ta her biriyle bir gez olaydım feda sana

Nevâî:

Talpınurmın eşk ara her dem ki tişler lâ’lini
Kim tengizge tüşse can vehmidin eyler ıztırab
Renc-ü-za’fım bolmış andag kim sorar kilken ulus
Hâlim eylerler sual amma işitmesler cevab

Fuzûlî:

Ey soran hâlim bu istiğna sualinden ne sûd
Hâlim eylersin sual amma işitmezsin cevab

Nevâî:

Tapıban Ferhad ile Mecnun tarik-i âfiyet
Aşk bidadı ara yirde mini rüsva kılıb
Ey hoş ol rind-i harabatî ki mest olgan zaman
Dehrge hükmin sürüb gerdunga istigna kılıb

Fuzûlî:

Ferhada zevk-ı suret Mecnuna seyr-i sahra
Bir rahat içre herkes ancak benim belâda
Nevâî:
Ol mini sormakka her dem hançer-i hicran çikib
Min ayagıdın başım almay yolıda can çikib
Ol içib il birle ruh-efza kadehler aşîkâr
Min belâ camıda zehr-i gussayı binhan çikib
Fuzûlî:
Ey beni mahrum edip bezm-i visalinden müdam
Gayrı hân-ı iltifatı üzre mihman eyleyen
Nevâî:
Dilberi alide Mecnun nakd-i can sarf itmedi
Ey Nevayî aşk etvarı müsellimdür mınga
Fuzûlî:
Aşk etvarın müsellem eyledi gerdun bana
Şöyle kim yeldi yügürdü yetmedi Mecnun bana
Nevâî:
Yarege koygan pamuglardın durur başımga taç
Lâ'l-ü-yakut eylemiş ol tacga ziver yara
Fuzûlî:
Penbe-i dag-ı cünun içre nihandır bedenim
Diri oldukça libasın budur ölsem kefenim

Tanınmış büyük şairlerimizin meşhur beyitlerinde de Nevâî'nin izlerine rastlamak kabildir. Meselâ:

Nevâî:
Mehveşâ, serv-kadâ, lâle-ruhâ, sim tenâ
Çare kıl kalmadı sabrım gam-ı hecringde yana
Ahter-i sa'd sinin dik ki togubdur gûya

Kim kuyaş irdi ata-vü-tolun ay irdi ana

Nedim:

Atan anan senin var ise mihr-ü-mahdır cana

Ki bir bakışta mihre bir bakışta maha benzersin

Nevâî:

Dime bu âlemde ol ay hûb ya cennetde hûr

Görmemişim andağın dagı irür mundagı hub

Bâki:

Seni Yusufla güzellikte sorarlarsa bana

Yusufu görmedim amma seni ra’nâ bilirim

Onun edebiyatımız üzerindeki tesiri büyük inkâr edilemez. Çünkü Seyh Galib’e kadar gelen şâirlerimiz münhasıran Nevâî’yi anlamak için Çağatayca öğrenirler ve onun eserlerini okurlar ve hattâ tanzir ederlerdi. Nevâî dili için hususî lûgatler yapılmıştır. Bu suretle büyük ismini bir Türk lehçesine alem olarak veren ve kullandığı dili, ruhunun derin kudret ve ateşi ile Türk dilinin her tarafına yayarak Şark’ta, Şimal’den Hindistan’a kadar büyük bir millî vahdet yaratan Nevâî,yi tanımamak büyük bir hatadır. Ne yazık ki bazı dil hususiyetleri onun nefis şiirlerini anlatmaktan bizi mahrum ediyor.

Hülâsa Nevâî, Türk faziletinin erişilmez bir şahikası, Türk edebiyatının muazzam bir âbidesi, Türk milliyet perverliğinin şuurlu bir önderi…

Fakat bunların hiçbiri hissediyorum ki onu hakikî büyüklüğü ile canlandıramıyor. Irkımın kudreti önünde duyduğum bu aczî takdis ederim.

Nevâyî-Bâbür Çağının Tarihî ve Edebî Şahsiyetleri / Doç. Dr. Bilâl Yücel [s.804-811]

Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tarihçiler tarafından "Timurlular Devleti" konusu içinde devlet adamlığı yönüyle işlenen Ali Şîr Nevâyî (1441-1501) ile "Bâbürlüler Devleti"nin kurucusu olan Zahîrüddin Muhammed Bâbür (1483-1530), dil ve edebiyat alanlarındaki üstün yetenekleri sayesinde yaşadıkları coğrafyayı ve çağı aşmış iki büyük şahsiyettir. Farklı devletlere mensup bu iki edibin birlikte zikredilmesi, Türk dilinin doğu kolunun "Çağatay Türkçesi" ismiyle klâsikleşerek yazı, edebiyat ve devletler dili hâline gelmesini sağlamaları sebebiyledir. Bu yazıda, Orta Asya Türk illerinin ortak yazı dili olma kimliğini beş buçuk asır taşıdıktan sonra günümüzde başlıca Özbekistan ve yakın çevresi ile Doğu Türkistan'da yeni şekilleriyle varlığını devam ettiren bu edebî lehçemizin 1450-1550 yıllarına tarihlenebilen "Klâsik Çağatay Edebiyatı Dönemi" yahut "Nevâyî-Bâbür Çağı" içinde yaşayıp hem tarihçilerin hem de dil ve edebiyatçıların ilgi alanına giren şahsiyetler ele alınacaktır.

Giriş

Çağatay Türkçesinin dil ve tarih sahnesine çıkışı, kökeni ve niteliği ile tarihî dönemleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.1 Çağatay Türkçesi; Türk dilinin Köktürk (Göktürk) (VII-IX. yy.), Uygur (VIII-XI. yy.), Karahanlı (XI-XII. yy.), Hârezm (XIII-XIV. yy.) çizgisinde gelişen kolunun XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğuda devam eden şeklidir. Hârezm Türkçesinin içinde şekillenerek yazı dili hâline gelen iki lehçemiz vardır. Bunlardan biri Orta Asya'daki Türk dünyasının kuzeyinde gelişen Kıpçak Türkçesi, diğeri ise Maveraünnehr'in (Maveraünnehir)

doğusunda gelişen Çağatay Türkçesidir. Kıpçak Türkçesi XIV-XV. yüzyıllarda eserler vermiş, XVI. yüzyılda güneydeki kol (Memlûk Kıpçakçası) Oğuzcalaşmış, kuzeydeki kol ise yazı dilindeki yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır.2 Bir başka söyleyişle Çağatay Türkçesi, XV. yüzyıl ortalarından itibaren, Anadolu ve Azerbaycan dışındaki -Oğuz koluna mensup Türkmenistan dahil- bütün Türk topraklarının ortak yazı dili olmuştur.

Klâsik Çağatay Edebiyatı

XIV. yüzyılın ikinci yarısıyla XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Atayî, Baysungur Mîrzâ, Ebu Bekir Mîrzâ, Ebülkâsım Bâbür (1422-1457, Kalender mahlâslı), Hâfız Hârezmî, Halil Sultan, Haydar Hârezmî (Tilbe), Hucendî, Lutfî, Sekkâkî, Seydî Ahmed Mîrzâ, Yakınî, Yûsuf Emîrî gibi yazarların kalemiyle gelişen Çağatay Türkçesi ve edebiyatı, XV. yüzyıl ortalarından itibaren klâsik bir mahiyet kazanmıştır. Köprülü'nün 1945'te yaptığı sınıflandırmada XV. yüzyılın ikinci yarısı, "Klâsik Çağatay Devri" başlığı altında ele alınmakta ve bu elli yılın "Herat" yahut "Baykara-Nevâyî" Devri şeklinde de adlandırılabileceği ifade edilmektedir. Aynı yazıda XVI. yüzyıl ise, "Klâsik devrin devamı (Babur ve Şeybanlılar devri)" başlığıyla işlenmektedir.3 Çağatay Türkçesi üzerindeki araştırmalarıyla tanınan J. Ecmann ise, Nevâyî'nin ilk eserinin (Garâibü's-Sıgar) tertip edildiği 1465'ten başlayarak 1600'e kadarki süreyi klâsik devir olarak göstermektedir.4 Bize göre, Çağatay Türkçesinin klâsik dönemini sadece bir şahsiyetin eserleriyle ve elli yıllı kısa bir süreyle sınırlandırmak da, bunu XV. yüzyılın sonuna kadar göstermek de isabetli görünmemektedir. Çünkü, Nevâyî öldüğü zaman on sekiz yaşında olan Bâbür, altı yıldır hükümdarlık yapmakta ve hatıratını yazmaktadır. Otuz beş yılda tamamlanan bu eser, hatırat türünde dünya klâsikleri arasında kabul edilmektedir. Öyleyse, Nevâyî ve Bâbür dönemini birlikte değerlendirmek,

daha uygun olacaktır. Ayrıca, Bâbür'ün öldükten sonra yetişen ediplerin pek varlık göstemediklerini, klâsik dönem şahsiyetlerinden Nevâyî ve Bâbür'ün taklitçileri olarak kaldıklarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu durumda, 1450-1550 yılları arasını "Klâsik Çağatay Edebiyatı Dönemi" olarak kabul etmek uygun olacaktır.

Klâsik Çağatay Edebiyatı içinde yer alan edebî şahsiyetler, tarihî seyir de göz önünde bulundurularak iki dönem hâlinde ele alınabilir.

A. Nevâyî Dönemi

XV. yüzyılın ikinci yarısında Timur ailesine mensup kağan, hân veya emîrlerin saray çevrelerinde veya bunların idaresindeki devletlerin kültür merkezlerinde yetişmiş olan tarihî-edebî şahsiyetler şunlardır:

Ali Şir Nevâyî (1441-1501): Ebülkâsım Bâbür'ün Horasan hükümdarlığı zamanında Sebzevâr kentinde Baykara ile birlikte öğrenim hayatına başlamıştır. Daha sonra Meşhed'de ve Semerkand'da devam ettiği öğrenciliği sırasında ünlü hocalardan devrin fen, sosyal, din ve sanat bilimlerini öğrenmiş; bu arada tanıştığı Kemal Tevbetî, Ebülleys Semerkandî ve Abdurrahman Câmî gibi mutasavvıflardan feyz almıştır. İdarecilik görevine Ebû Said Mirzâ'nın yanında başlamış; daha sonra çocukluk arkadaşı Hüseyin Baykara'nın hükümdar olması üzerine onun yanında mühürdar, emîr (divan beyi), naip, nişancı, vali ve sultan nedimi unvanlarıyla ülkesinin kültür, bilim, medeniyet ve sanat hayatına yön vermiştir.

Üstün nitelikleriyle Türk tarihinin önde gelen devlet adamlarından biri olan Nevâyî; edebî gücü, ülküsü, mükemmel ve hacimli eserleri sayesinde hem bizim hem de dünya edebiyatının mümtaz şahsiyetleri arasında yer almıştır.

Edebî güç yönünden Özbekistanlı bilim adamları onu; Nizâmî, Sa'dî, Homer, Dante, Shakespeare, Balzac, Tolstoy, Tagor gibi sanatçılarla aynı

seviyede görmekte; hatta, devlet adamlığı yönünü de göz önünde bulundurunca, Nevâyî'nin dünyada emsalsiz olduğunu söylemektedirler.5 Kalemini Türkçecilik ve Türklük ülküsüne adamış olan Nevâyî, eserlerinin tamamının giriş bölümünde Türkçenin önemine özellikle temas etmiş, kendi dilini bırakıp başka dille yazanlara karşı çıkmış, Türkçenin üstünlüğünü ispatlayan müstakil eser yazmış bir şahsiyettir. Devrin kültür çeşitliliğinden ve edebî geleneğinden etkilenmesine rağmen millî değerlerini her şeyin üstünde gören Nevâyî, doğu kültürünün ortak konu ve kahramanlarını işlerken bile Türk kimliğini hep önde tutmuştur. Onun eserlerinin sayısı, türleri ve hacmi, onca devlet işi göz önünde bulundurulunca, aklın ve hayalin sınırlarını zorlayacak miktardadır.6

Nevâyî'nin eserleri sayesinde Türkçe, Farsça ve Arapçaya rağmen, Orta Asya Türk dünyasının müşterek yazı ve edebiyat dili hâline gelmiştir. Bilim adamlarının kullandığı yaygın terimle "Klâsik Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı", onun eserleriyle özdeşleşmiştir. Nevâyî'nin otuza yakın eserini şu başlıklar altında toplayabiliriz:

Divanlar: Henüz çocuk denecek yaşta, sekiz yaşında şiir yazmaya başlayan şairimizin ilk divanı, 1465'te arkadaşları tarafından düzenlenip istinsah ettirilmiştir. Bizzat kendisinin 1470'te düzenlediği ilk divanı, 842 parça şiirin yer aldığı Bedâyiü'l-Bidâye'dir. 1476-1483 yılları arasında yazdığı 693 şiirini ise Nevâdirü'n-Nihâye adıyla birleştirmiştir. Daha sonra Hüseyin Baykara'nın isteği üzerine, yeni şiirlerini de katmış ve bunları, hayatının safhalarını esas alarak şöyle sınıflandırıp isimlendirmiştir: Garâyibü's-Sıgar, şairimizin 8-20 yaşları arasında yazdığı şiirlerini ihtiva etmektedir. Nevâdirü'ş-Şebâb'da 20-35 yaşlarına ait şiirler bulunmaktadır. Bedâyiü'l-Vasat'ta 35-45 yaşlarında yazdıkları, Fevâyidü'l-Kiber'de7 ise 45-60 yaşlarının şiirleri vardır. Bu dört divandaki ve daha sonraki şiirlerinin birleşmesiyle düzenlenmiş külliyat, Hazâyinü'l-Ma'ânî veya Külliyât-ı

Devâvîn adıyla bilinmektedir. Nevâyî'nin "Fânî" mahlâsıyla yazdığı Farsça divanı (Dîvân-ı Fânî), 6000 beyitlik mükemmel bir eserdir.

Mesneviler: Nevâyî, mesnevi nazım şekliyle altı eser yazmış; bunların beşini birleştirerek Hamse yazarları arasına katılmıştır. Hamse'nin Türk dili ve edebiyatında müstesna bir yeri vardır. Hamse'deki mesneviler; Arap-Fars edebiyatlarındaki örneklerin sıradan taklidi olmayıp, Nevayî'nin ünlü İran şairleriyle boy ölçüşecek, hatta onlardan daha üstün seviyedeki sanat gücünü göstermesi yanında, dilimizin ifade gücünü, inceliklerini ve estetiğini gün ışığına çıkaran şaheserlerdir. Bu mesneviler ayrıca, bilinen hikâyelerin Türk ruhu çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi, Türk felsefesi içinde yorumlanması, kahramanlarının Türk kimliği taşıması ve mekân olarak Türk coğrafyasının kullanılması sayesinde kültür hayatımızın zenginliklerini belgelendiren edebî hazinelerimizdir. İki yıl gibi kısa bir zamanda yazılan Hamse'nin içindeki beş büyük mesnevî şunlardır: Sosyal eleştiri ve öğüt muhtevalı Hayretü'l-Ebrâr, Hüsrev Dihlevî ile Abdurrahman Câmî'nin eserlerine nazîre olarak 1483 yılında yazılmış 4000 beyitlik felsefî bir eserdir. 1484 yılında kaleme alınan Ferhâd ü Şîrîn,8 kendinden önce aynı adla kaleme alınmış benzerleriyle başta, hikâye kahramanı (Hüsrev yerine Çin kağanının oğlu Ferhad) ve mekânı gibi hususlarda ayrılıp yeni olayların eklendiği 5782 beyitlik bir eserdir. Yaklaşık olarak 3500 beyit tutarındaki Leylâ vü Mecnûn9 mesnevisi, Fars edebiyatında "Mecnûn u Leylâ" adıyla bilinen efsanenin iki ayrı kaynaktan yararlanılarak yeniden ortaya konulmuş şeklidir. 5000 beyit tutarındaki Seb'a-yı Seyyâre, Fars edebiyatında birkaç kez işlenmiş olan "Behram u Gûr" hikâyesi üzerine kurulmuştur ve Nevâyî'nin düşünce sistemini de yansıtmaktadır. 1485 yılında yazılan 7000 beyiklik Sedd-i İskenderî'de hikâye kahramanı "İskender" değil, -Hüseyin Baykara'yı temsil eden- bir Türk kağanıdır. Nevâyî'nin Hamse dışındaki bir başka mesnevisi, Lisânü't-Tayr adını

taşımaktadır. 3553 beyitlik bu eser, Feridüddin Attâr'ın Mantıku't-Tayr adlı eserinin bazı değişiklikler ve eklemelerle yapılmış tercümesidir.10

Tezkireler: Mecâlisü'n-Nefâyis, benzeri eserler örnek alınarak 1492 yılında yazılmış bir şairler tezkiresidir.11 Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve, Câmî'nin eserinin tercümesine dayanan ve velîlerin hayat hikâlerini anlatan bir eserdir (1495-96). Nevâyî buna Attâr'dan ve kendisinden ilâveler de yapmıştır.12

Hatırat-Biyografi Türündeki Eserleri: Nevâyî; sevdiği, saydığı, bağlandığı ve samimi dostluk kurduğu birkaç şahsın hayat hikâyesini kitaplaştırırken eserine, o şahısla kendisi arasında geçen müşterek hatıralarını da özellikle katmıştır. Böylece, biyografiyle hatırat karışımı eserler ortaya çıkmıştır. Mürşitlerinden Seyyid Hasan'la ilgili hatıralarını Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr Big (1490),13 üstadı Câmî hakkındaki hatıralarını Hamsetü'l-Mütehayyirîn (1494), Pehlevan lâkaplı sanatkâr dostuyla ilgili olanları ise Hâlât-ı Pehlevân Muhammed 14 adlı nesir ve şiir karışık eserlerinde kaleme almıştır.

Nazariyat Eserleri: Nevâyî, dil-edebiyat bilgi ve teorileri türü içinde gösterilebilecek birkaç eser yazmıştır. Muhâkemetü'l-Lugateyn (1499/1500), türünün ilk örneği olma ayrıcalığı ve onurunu taşımakta, gerek kelime hazinesinin zenginliği bakımından gerekse ifade ediş yönünden Türk dilinin inceliklerini ve Farsçadan üstünlüklerini, bilimsel ölçülere uygun bir şekilde, tanıklarıyla ispatlamaktadır.15 Nevâyî'nin ilk gençlik yıllarında başlayan Türkçe sevdasının bir ömür boyu koyulaşması neticesinde ortaya çıkmış ve hacmi küçük, değeri büyük bir eserdir. Mîzânu'l-Evzân, aruz vezniyle ilgili teorik bilgi vermesi yanı sıra Türk şiirine özgü bazı nazım şekillerini zikretmesi bakımından önemli bir eserdir.16 Muamma konusunda 1491'de kaleme alınmış olan Risâle-yi Mu'ammâ, Farsçadır.

Dinî-ahlâkî eserleri: Nevâyî, kırk hadis yazma geleneğine uyarak Câmî'nin aynı adlı eserini Çihl Hadîs adıyla 1481 yılında Türkçeye çevirmiştir. Sirâcü'l-Müslimîn, 1500 tarihini taşıyan akaid kitabıdır. Münâcât, mensur bir dua kitabıdır. Nazmü'l-Cevâhir, Hz. Ali'ye ait olduğu söylenen Arapça eserin rubailerle tercümesi yoluyla yazılmış bir eserdir (1485). Mahbûbü'l-Kulûb (1500), "Gülistan" ve "Baharistan" tarzında yazılmış, ahlâkî muhtevalı bir eser olması yanı sıra, Nevâyî'nin ruh yapısı ve düşünce sistemi hakkında bilgi vermesi bakımından da ayrı bir değer taşımaktadır.

Tarihî Eserleri: Nevâyî, tarih sahasında da kalem oynatmıştır. Peygamber kıssalarını ve bazı filozofların menkıbelerini anlattığı eseri, Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ adını taşımaktadır. Bir başka eseri Târîh-i Mülûk-i'Acem'i ise, önemli birkaç kaynağa başvurarak yazmıştır. Zübdetü't-Tevârih için, önceki iki eserin birleştirilmiş şekli olabileceğini söyleyenler vardır.

Diğerleri: Nevâyî; mektuplarının toplandığı Farsça Münşeât, Nevâyî'nin vakıfları hakkında bilgi veren Farsça Vakfiyye, Nevâdirü'n-Nihâye için kaleme aldığı Dîbâçe, Arapça bir sözlük olan Seb'atü Ebhur gibi eserlerin sahibidir. Ayrıca kaynaklarda, Risâle-yi Tîr Endâht ve Nazm-ı Akâyid adlı eserlerin de Nevâyî'nin olduğu kaydedilmektedir.17

Devletşah: Tam adı Devletşâh b. Bahtişâh-ı Semerkandî'dir. Emir Alâüddevle İsferâyînî'nin oğludur. Fars şairlerini anlatan ve kendinden sonraki pek çok Türkçe ve Farsça tezkireyi etkilemiş olan Tezkiretü'ş-Şuarâ'nın (1487) yazarıdır. Şiirlerinde "Alâyî" mahlâsını kullanmıştır.18

Gedâyî: Sultan Ebülkâsım Bâbür zamanında şöhret kazanmıştır. Nevâyî, "Mecâlisü'n-Nefâyis"i yazdığı sırada (1490-91) şairin doksan yaşlarında olduğunu belirtmiştir. Hakkında daha fazla bilgi bulunmayan şairimiz,

“Gedâ/Gedâyî” mahlâsını kullanarak yazdığı Türkçe Dîvân’ı19 ile tanınmaktadır.

Hâmidî: Hüseyin Baykara zamanında yaşamıştır. 1469 tarihinde Belh şehrinde yazıp Baykara’ya ithaf ittiği 2726 beyit tutarındaki Yûsuf u Züleyhâ adlı mesnevinin gerçekte hangi şair tarafından yazılmış olduğu hakkında bilim adamlarının farklı görüşleri bulunmaktadır.20 Ayrıca, Farsçadan tercüme olan hikâyenin hangi şairin eserinden alındığı da bilinmemektedir.

Hüseyin Baykara (1438-1506): Timur ailesine mensup olan Hüseyin Baykara, Horasan ve çevresinde otuz yedi yıl hükümdarlık yaptığı süre içinde, devlet adamlığının yanı sıra, ilim adamları ve sanatçılara verdiği değer sayesinde şöhret bulmuştur. Sarayında fen, ilâhiyat ve tasavvuf âlimlerini himaye etmiş, imar işleriyle ilgilenip şifâiye (tıp okulu) açtırmış, sanatçı dostlarına destek vererek “Herat Tezhip Okulu” ve “Herat Mûsikî okulu”nun kurulmasına imkân sağlamıştır. Kültür, edebiyat ve sanat erbabı doslarıyla sık sık düzenlediği toplantılar, “Hüseyin Baykara divanı/meclisi” adıyla ün salmıştır. Çağdaşlarının Farsça eser yazma merakına ve eğilimine karşı gelmiş; diline duyduğu saygı ve tutkunun sonucu neticesinde, Nevâyî’nin kaydettiğine göre, Türkçe yazılması hususunda ferman da çıkarmıştır.21 Hüseynî mahlâsıyla şiir yazan hükümdar şairimiz; çocukluk arkadaşı, veziri ve nedîmi olan âlim ve edip Ali Şîr Nevâyî ile birlikte Çağatay Türkçesi ve edebiyatının klâsik hâle gelmesinde önemli pay sahibidir.22

Yaşadığı dönemin kaynaklarında tezhip ve müzik sanatlarındaki başarılarıyla adından bahsettiren Hüseyin Baykara’nın edebiyat alanındaki mütevazı eserleri şunlardır:

Şiir sanatında mükemmel olmamasına rağmen adının Nevâyî ile birlikte anılmasını sağlayan Dîvân’ı üzerinde değişik ülkelerdeki bilim adamlarının

çalışmaları vardır.23 Baykara'nın ikinci eseri Risâle, nesir-nazım karışık olarak kaleme alınmış ve küçük hacimli bir otobiyografidir.24 Üzerinde bilimsel çalışma yapılmamış bir başka risale, Gül ü Mül adındadır. Kaynaklarda Baykara'ya ait olduğu bildirilen Risâle-yi Muzafferiyye veya Zafernâme 25 ile Mecâlisü'l-Uşşâk hakkında yeterli bilgi yoktur.

Said Kâsımî: Şiirlerinde "Kâsımî" mahlâsını kullanan bu şair hakkındaki bilgilere, bizde ilk kez, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi'nde rastlanmaktadır. Antoloji'de yazılanlara göre, yaklaşık 1400-1470 yılları arasında yaşamış olan şairin dört mesnevisi vardır. Şairin Haydar Hârezmî'nin "Mahzenü'l-Esrâr"ına cevap olarak 1459 (?) yılında yazdığı ve Ebu Said Mîrzâ'ya sunduğu Mecmû'atü'l-Ahbâr adlı eseri, didaktik 18 manzum hikâyeden oluşmaktadır. Cemaleddin Said Mezid için yazdığı nasihat niteliğindeki Gülşen-i Râz adlı eserinde 14 bölüm ve bazı gazeller bulunmaktadır. Yine aynı nitelikteki Hakîkatnâme adlı eserini, Hârezmî'nin "Muhabbetnâme"sinden ilham alarak yazmıştır. Feridüddin Attar'ın eseriyle aynı adı taşıyan İlâhînâme'de manzum hikâye geleneği devam ettirilirken bir yandan da Türk'e özgü vasıflar ihtiva etmektedir.26

Tâli': Îmânî mahlâsıyla bilinir. Hüseyin Baykara zamanında onun isteği üzerine kaleme aldığı Bedâyiu'l-Lugat, madde başları Çağatay Türkçesi, açıklamaları ise Farsça olup, bu lehçenin en eski sözlüğüdür.27

B. Bâbür Dönemi

XVI. yüzyıla gelindiğinde Timurlular hanedanının (1405-1506) sona erdiği, aynı coğrafyada Şibânlıların (1500-1598) ve Bâbürlülerin (1526-1858) Orta Asya Türk coğrafyasını idare etmeye başladıkları görülür. Bu yeni asrın ilk yarısında Klâsik Çağatay Edebiyatı içinde yer alan başlıca tarihî-edebî şahsiyetlerimiz şunlardır:

Bâbür (1483-1530): Baba tarafından Timur, anne tarafından Çingiz sülâlesine mensup olan Zahîrüddin Muhammed Bâbür, on iki yaşında

padişah olmuş; önce akrabalarıyla sonra da komşu hükümdarla savaşmak zorunda kalmış; birkaç kez tacını-tahtını bırakıp başka ülkelerde tutunmaya çalışmış ve sonunda, doğduğu toprakların çok uzağında, Hindistan'da "Bâbürlüler Devleti"nin (1526-1858) kurucusu olarak, dünya tarihinin önde gelen hükümdarları arasında yerini almıştır. Fethettiği yerlere huzur, adalet ve medeniyet götüren Bâbür, cengâver ruhuyla güzel sanatlardaki yeteneğinin verdiği sevgi erdemini ve estetik değerlerini birleştirebilmiş ender bir şahsiyettir. Bu yüzden Bâbür'ü Sezar'dan daha üstün gören Batılı bilim adamları çıkmakta; günümüz Hindistan'ının kurucusu J. Nehru, farklı millete mensup olmalarına rağmen ondan sitayişle bahsetmektedir.28

Kılıç kullanmaktaki maharetini devlet kurarak ve yöneterek efsaneleştiren Bâbür, sanat aşkını yazıya dökerek ebedîleştirmiştir. Hükümdarlıkla sanatkârlığı yan yana ve aynı mükemmellikte götürmeyi başaran Bâbür'ün eserleri şunlardır:

Bâbürnâme: Babürlerin tahta çıktığı gün yazmaya başlayıp, ölümünden birkaç gün öncesine kadar, hangi şartlar altında olursa olsun ara vermeksizin yazdığı hâtıratı, sadece Çağatay veya bütün Türk edebiyatının değil, dünya edebiyatının klâsikleri arasında gösterilmektedir. Vekâyi adıyla da bilinen bu eserin dünya hatırat (otobiyografi) türünün klâsikleri arasına girmesini sağlayan özellikler, Bâbürnâme'yi başka türler ve disiplinler için de önemli hâle getirmektedir. Eser, Bâbür'ün kendi hakkında söylediklerinde bile içtenliği, dürüstlüğü ve objektifliği sayesinde tarihçilerin güvenerek başvurdukları bir tarihî kaynak hüviyetindedir. Eser aynı zamanda günlük türü için bir örnek, bazen seyahatnâme, bir folklor hazinesi, bazı bölümleriyle bir tezkiredir. Eser ayrıca, coğrafyacıdan etnoğrafa ve botanikçiden zooloğa kadar pek çok araştırıcıya hitap edebilecek görünümdedir.29

Dîvân: Bâbür'ün şiir sanatındaki gücünü gösteren Dîvân'da 119 gazel, 18 mesnevi, 210 rubai, 57 muamma, 19 kıta, 15 tuyuğ… bulunmaktadır. Ancak bu şiirler, klâsik divan tarzında sıralanmamıştır. Bazı şiirlerin oldukça sanatkârane tarzda ve derin anlamlı, bazılarının ise âdeta konuşma diliyle ve basit anlamlı olduğuna bakılırsa bu eser, Bâbür'ün karakterini ve hareketli dünyasını yansıtmaktadır.30

Arûz Risâlesi: Aruz vezni konusunda kaleme alınmış olan bu nazariyat kitabı, gerek vezin sayısı ve örnekler gerekse açıklamalar ve hacim açılarından Nevâyî'nin aynı türden eseri "Mîzânü'l-Evzân"dan oldukça iyidir. Muhtasar veya Risâle-yi Arûz adıyla da bilinen eserde, 500'den fazla vezin üzerinde durulmaktadır. İlk kez kendisinin denediği vezinler ile Türk şiirine has şekiller de açıklanmaktadır.

Bâbür'ün öteki eserleri şunlardır: Bâbür'ün dinî konulardaki bilgisini gösteren Mübeyyen, Hanefî fıkhının bazı meselelerini ele almaktadır. 2000 mısralık bu mesnevi, oğlu Kâmrân Mîrzâ'ya öğüt olarak yazılmıştır. Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi, Ubeydullah Ahrâr'ın aynı adlı Farsça eserinin tercümesidir. 6-21 Kasım 1528 arasında yazılan ve tasavvuf ahlâkını anlatan 243 beyitlik bu mesnevî, Bâbür'ün, içkiyi bırakıp tasavvufa yöneldiğini göstermektedir. Kitâbü's-Salât, mesnevi şekliyle yazılmıştır.31 Bunların dışında, Bâbür'ün yeni bir yazı şekli düşünüp ilkelerini ortaya koyduğunu ve bunun örneklerini de verdiğini yayınlardan izleyebiliyoruz.32 Ayrıca, ona atfedilen Vesâyânâme adlı eserin varlığını, biri müzik diğeri de savaş konularında iki ayrı eserinin olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz.33

Bayram Han (1504-1561): Karakoyunlu Türkmenlerinden olan Bayram Han, Bâbürlüler sarayında görev yapan bir aileye mensuptur. İyi bir öğrenim gören Bayram Han; Hümayun'un "vefalı dostu", Ekber Şah'ın "Han Babası", Bâbürlüler sarayının "hân-ı hânânı" olmuştur. Şiirlerinde

“Bayram” mahlâsını kullanan ve iyi sayılacak teknikle Türkçe ve Farsça şiirler yazan komutan şairimiz, Dîvân sahibidir.34

Haydar Mîrzâ (1499-1551): Doğu Türkistan’daki Duğlat oymağına mensup olduğundan bu nisbeyle tanınmıştır. Bâbür’ün yeğeni olan ve onun yanında yetişen Haydar Mîrzâ, bir ara Said Han’ın, daha sonra da Hümayun’un yanında devlet adamı sıfatıyla ve komutan unvanıyla başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Nesir ve şiir alanında kendisinden övgüyle bahsedilen edibimiz, hat ve resim alanlarındaki yeteneğiyle de takdir kazanmıştır. Haydar Mîrzâ’nın, biri mensur biri manzum olmak üzere iki eseri vardır. Târîh-i Reşîdî, Tuğluk Timur’dan (1347) kendi zamanına kadarki olayları anlatır. Orta Asya tarihi ve coğrafyası hakkında önemli bir kaynak niteliğindeki eseri müellif önce Farsça yazmış sonra da bizzat kendisi Türkçeye çevirmiştir. Haydar Mîrzâ’nın manzum eseri, Cihânnümâ adını taşımaktadır. 1553’ün Ocak ayında Tibet seferi günlerinde kaleme alınan eser, Hint kaynaklı bir hikâyeden Türkçeye uyarlamadır.35

Kâmrân Mîrzâ (1509-1557): Bâbür’ün ikinci oğlu olan Kâmrân Mîrzâ, Pencap valisi iken, Bâbür’ün ölümünden sonraki çıkan taht kavgası sırasında Kâbil emîrliğini ele geçirmiş (1550), daha sonra yakalanıp kardeşi Hümayun tarafından gözlerinin oydurulması üzerine Mekke’ye gidip yerleşmiş ve orada ölmüştür. Şiirlerinde “Kâmrân” veya “Gâzî” mahlâsını kullanan şairimizin Türkçe ve Farsça iki Dîvân’ı bulunmaktadır.36

Muhammed Ali: Derviş Ali Buhârî’nin oğludur. Şibanlılar hanedanından Köçkünçi Han’a (1510-1531) takdim ettiği Zafernâme tercümesiyle tanınmaktadır.

Muhammed Sâlih (1465-1535): Timurlular sarayında üst seviyede görev yapan bir sülâleden gelen Muhammed Sâlih, daha sonra Şibân Han tarafına geçerek hükümdarın yakınlığını kazanıp “emîrü’l-ümerâ” ve “melikü’ş-şuarâ” unvanlarını almıştır. Valilik, emîrlik derken bir ara Aşkabat ve

Çayhuy hâkimi (hânı, hükümdarı) da olan şairin, Türkçe ve Farsça şiirlerinin olduğu kaydedilmişse de elimizdeki tek eseri, Şibânînâme'dir. Şibân Han'ın savaşlarını anlatan 8880 beyitlik bu manzum cenknâme, gerçekçi ifadeleri sayesinde tarihçiler için güvenilir ve önemli kaynaklar arasına girmiştir.37

Pâdişâh Hâce (1480-1547 veya 1563): Şairin tam adı Seyyid Pâdşâh Hâce b. Abdulvahhab Hâce'dir. Hüseyin Baykara'nın oğlu Kipek Mîrzâ, Şibânî Han, Temür Sultan (1514), Köçkinçi Han, Canıbek Sultan, Ubeydullah Han vb. sultanların yanında valilik, vezirlik ve şeyhülislâmlık gibi büyük görevler üstlenmiştir. Eserleri; Türkçe ve Farsça şiirlerini içine alan Dîvân, öğretici hikâyelerden oluşan Miftâhü'l-Adl, felsefî muhtevalı Gülzâr (1539) ve Nizâmî'nin "Mahzenü'l-Esrâr"ına nazire olarak destan şeklinde kaleme alınmış Maksadu'l-Etvâr'dır.

Şibân Han (1451-1510): Çingiz soyundan gelen ve Mâverâünnehir bölgesinde kendi adıyla anılan bir imparatorluk kuran (Şibânlılar İmparatorluğu, 1500-1598) Şiban Han'ın adı ve mahlâsı, kaynaklarda değişik şekillerde yazılmış, buna bağlı olarak da farklı okuyuşlar ortaya çıkmıştır.38 Nesirde Şâh-Baht Han adını, şiirlerde ise "Şibân" veya "Şibânî" mahlâsını kullanan hükümdar şairimizin eserleri şunlardır: 416 manzumenin yer aldığı Dîvân,39 dinî-ahlâkî nitelikli bir mesnevi olan 1508 tarihli Bahru'l-Hudâ. Bunlardan başka, konuyla ilgili birçok yayında F. Köprülü kaynaklı bir fıkıh risalesinden söz edilmektedir; ancak, hakkında ayrıntılı bilgi yoktur.

Ubeydullah Han (1480-1539): Şibanlı hükümdarlarından olan Ubeydullah Han, hem Yesevî tarzında hikmetler hem de klâsik tarzda şiirler yazmıştır. Hece vezniyle de başarılı şiirleri görülen hükümdar şairimiz, tasavvuf muhtevalı şiirlerinde "Kul Ubeydî" mahlâsını, bunun dışındaki şiirlerinde (din dışı muhtevalı ve divan tarzında) ise genellikle "Ubeydî"

bazen de “Ubeydullah” mahlâsını tercih etmiştir. Şiirleri gösterişsiz, samimî, halk diline yakın ve dikkat çekecek derecede Türkçe ağırlıklıdır. Ubeydullah Han’ın eserleri, 1583’te külliyat hâlinde istinsah edilmiştir. Külliyat içinde Türkçe, Farsça ve Arapça şiirleri yanı sıra ayrı mesneviler hâlinde Gayretnâme, Sabrnâme, Şevknâme adlı eserleri, Kitâbü’s-Salât, Salavatnâme gibi manzumeleri bulunmaktadır.

Sonuç

Büyük edip ve devlet adamı Ali Şîr Nevâyî’nin yaşadığı XV. yüzyılın ikinci yarısı ile hükümdar ve sanatkâr Zahîrüddin Muhammed Bâbür’ün eserlerini verdiği XVI. yüzyılın birinci yarısı içinde yaşamış olan tarihî-edebî şahsiyetlerin yukarıdaki dökümünden şu sonuçlar çıkarılabilir:

Başta Hüseyin Baykara, Şibân Han ve Bâbür Şah gibi hükümdarlar olmak üzere farklı, hatta rakip veya düşman devletlere mensup tarihî şahsiyeti bir çatı altında birleştiren müştereklerin başında, onların aynı dili ve edebiyatı paylaşıyor olmaları gelmektedir.

Hükümdar, sultan veya emîrlerin pek çoğu bizzat yazmışlar, güzel sanatlarla ilgilenmişler; bu yetenekleri olmayanlar ise çevrelerinde âlimlerle birlikte şairleri, yazarları ve sanatçıları bulundurmuşlar, onları korumuşlardır. Devlet adamlarının (vali, vezir, emîr, hazineci, şeyhülislâm, kütüphaneci vb.) büyük kısmı da bilim adamı ve/veya edip insanlardır. Böylelikle, bir yandan dil-edebiyat ve güzel sanatlar devlet eliyle korunup geliştirilirken bir yandan da idareciler ruhlarını edebiyat ile sanatın kazandırdığı sevgi, incelik, düşünce ve hayal derinliği gibi hasletlerle zenginleştirmektedirler. Ayrıca, edebî yeteneği olanların devlet tarafından korunduğu, yetiştirildiği ve ülkenin ıdaresinde söz sahibi veya etkili olabildikleri de açıkça görülmektedir.

Hükümdarların ve idarecilerin tamamı, Türkçeye sahip çıkmışlar; Farsça yazabildikleri hâlde eserlerini Türkçe vermişler; başka bir dille

yazılmış bazı eserleri Türkçeye çevirtmişler; dillerine duydukları saygı ve sevgiyi her fırsatta öne çıkararak adeta bir “Türkçecilik akımı” ihdas etmişlerdir.

Türkistan’ın hükümet merkezleri konumundaki şehirleri (Başta Horasan vilâyetinin merkezi Herat olmak üzere Buhara, Semerkand, Fergana, Taşkent, Belh, Merv, Kâşgar, Balasagun ile, ikinci derecedeki şehirlerden Harezm, Andican, Bedahşan, Hucend, Şiraz, Kandehar vb.); savaşlara, istilâlara ve çok sık iktidar değişikliklerine rağmen bilim, dil-edebiyat ve güzel sanatların geliştirildiği medeniyet ocakları olma vasıflarını devam ettirmişlerdir.

1 Bu görüşler için bk. J. Eckmann, Chagatay Manual, Bloomington 1966, s. 1-10. Konu hakkındaki değerlendirmemiz için bk. B. Yücel, Bâbür Dîvânı, Ank. 1995, s. 6-8.

2 XVI-XVII. yüzyıllardan kalma az sayıdaki Ermeni Kıpçakçası metninin kaynakçası için bk.: M. Öner, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK Yay., Ankara 1998, s. XX, 23. dipnot.

3 F. Köprülü, İA, 3/296-316.

4 J. Eckmann, Chagatay Manual, s. 10.

5 Bk. TDTEA, C. 15/II, s. 36.

6 Nevâyî’nin eserleri üzerine bizdeki ve yurt dışındaki çalışma ve yayınları bir makalede zikretmek mümkün değildir. Burada, daha çok bizdeki akademik çalışmalardan yayımlanmış olanlar gösterilecektir.

7 Ö. Kaya, Alî Şîr Nevâyî, Fevâyidü’l-Kiber, Ank. 1996.

8 G. Alpay, Ali Şir Nevaî, Ferhad ü Şirin, İnceleme-Metin, Ank. 1975.

9 Ü. Çelik, Alî-Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn, Ank. 1996.

10 M. Canpolat, Ali Şir Nevayî, Lisânü’t-Tayr, Ank. 1995. Mesnevilerin Özbekistan’daki yayınları için bk. G. Kut, “Ali Şîr Nevâî”, DİA, C. 2, s. 449-453.

11 H. Ayan, Ali Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis, Erzurum 1995.

12 Bu eser üzerinde yapılmış doktora tezi: K. Eraslan, Alî Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve, İst. 1979.

13 K. Eraslan, "Nevâyî'nin 'Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi", TM, C. XVI, İst. 1971, s. 89-110.

14 K. Eraslan, Alî Şîr Nevâyî'nin 'Hâlât-ı Pehlevân Muhammed' Risalesi", TM, C. XIX, İst. 1980, s. 99-164.

15 Ülkemizde birçok kez yayımlanan be eser üzerindeki en yeni çalışma: F. S. Barutçu Özönder, Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi, Ank. 1996.

16 K. Eraslan, Alî-Şîr Nevâyî, Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), Ank. 1993.

17 Nevâyî'nin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi ve bunlardan örnekler için bk. A. S. Levend, Ali Şir Nevaî I-IV, Ank. 1965-1968. Özbekistan'daki hakkında bk. TDTEA. C. 15/II, s. 36-49.

18 Fazla bilgi için bk. A. Demiroğlu, "Devletşah", DİA, 9/244-245.

19 Bu eserin tam metni için bk.: J. Eckmann, The Divan of Gadâ'î, Bloomington 1971; Gedâiy, Dîvân, (hzl.) E. Ahmedhocayev, Taşkent 1973.

20 Eser, müellifi ve mahlâsı üzerindeki görüşler için bk. Z. Korkmaz, "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yûsuf ve Züleyhâ Mesnevîsinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı", Türkoloji Dergisi, C. III/I, Ank. 1968, s. 7-48; K. Eraslan, "Hâmidî", Büyük Türk Klâsikleri, C. 3, s. 131; a. mlf., "Çağatay Edebiyatı", DİA, 8/173.

21 Bu konuda bk. "Hüseyin Baykara", TDTEA, C. 15/II, s. 33.

22 H. Baykara'nın hayatı ve sanatkârlık yönü için bk. -başlıca-: H. Beveridge, "Hüseyin Mirza", İA, C. 5/I, s. 645-646; H. Algar-A. Alparslan, "Hüseyin Baykara", DİA, C. 18, s. 530-532.

23 İki eser: S. Ganiyeva-Ş. Abdullayeva, Divân, Risâle, Taşkent 1968; K. Eraslan, Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler, Ank. 1987. Dîvân'ın Bakû ve Kâbil'deki yayınları için bk. H. Algar-A. Alparslan, a.g.m.

24 Eserin Türkiye'deki farklı iki nüshasının yazı çevrimi için bk. B. Yücel, "Hüseyn-i Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 2, Sivas 1996, s. 69-112. Ayrıca bk. H. Algar-A. Alparslan, a.g.m.

25 E. G. Sims, "Sultan Huseyn Baykara's Zafernamah and Its Miniatures", Oxford 1972.

26 Fazla bilgi için bk. TDTEA. C. 15, s. 28-31.

27 Bk. N. Yüce, "Bedâyiu'l-Lugat", DİA, 5/297. Bu konuda ayrıca bk. H. Eren, "Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar", DTCFD, C. VIII/1-2, Ank. 1950.

28 Ayrıntılar için bk. B. Yücel, Bâbür Dîvânı, Ank. 1995, s. 12-15.

29 Eserle ilgili detaylı bilgi ve kaynakça için bk. Ö. F. Akün, "Bâbürnâme", DİA, C. 4, s. 404-408.

30 Eserin tenkitli metni için bk. B. Yücel, Bâbür Dîvânı, Ank. 1995.

31 Bu bilgiyi ilk kez TDTEA, C. 15/II, s. 71'de görüyoruz.

32 Konuyla ilgili yazılardan ikisi: A. Alparslan, TM, C. XVIII, s. 161-168 ve TM, C. XIX, s. 207-211.

33 Bu eserler ve bunlarla ilgili yayınlar için bk. Ö. F. Akün, "Bâbür", DİA, C. 4, s. 395-400.

34 Bayram Han Dîvânı ile ilgili yayınlar için bk. K. Eraslan, Büyük Türk Klâsikleri, C. 4, s. 363; a. mlf., DİA, C. 8, s. 175; TDTEA, C. 15/II, s. 84-85.

35 Edibin hayatı ve eserleriyle ilgili yayınlar için bk. E. Konukçu, "Haydar Mirza", DİA, C. 17, s. 29-30

36 Türkçe Dîvân’ı iki ayrı makale hâlinde yayımlanmıştır: A. Alparslan-K. Eraslan, “Kâmrân Mîrzâ’nın Dîvânı I”, TDED, C. XXIII, s. 37-163; “Kâmrân Mîrzâ’nın Dîvânı II”, TDED, C. XXVI, s. 11-78.

37 E. Şadiyev, Şeybanînâme, Taşkent 1989.

38 Şeybânî/Şeybak/Şaybak/Şah-baht vb. şekillerde karşılaşılan isimle ilgili değerlendirme için bk. Y. Karasoy, Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Ank. 1998.

39 Y. Karasoy, a.g.e.

Ahmedhocayev, Erkin (hzl.), Gedâiy, Divân, Edebiyat ve Sanat Nşr., Taşkent 1973.

Akalın, Mehmet, Târîhî Türk Şîveleri, Atatürk Ü. Yay., Ank. 1979.

Akün, Ömer Faruk, “Bâbür (Sanat ve Fikir Adamı Yönü)”, DİA, C. 4, İst. 1991. s. 396-400.

“Bâbürnâme”, DİA, C. 4, İst. 1991, s. 404-408.

Algar, Hamid-Alparslan, Ali, “Hüseyin Baykara”, DİA, C. 18, s. 530-532.

Alparslan, Ali, “Babur’un İcad Ettiği ‘Baburî Yazısı’ ve Onunla Yazılmış Bir Kur’an”, TM, C. XVIII (1973-1975), İst. 1976, s. 161-168.

“Babur’un İcad Ettiği Baburî Yazısı II”, TM, C. XIX (1977-1979), İst. 1980, s. 207-211.

“Baysungur, Gıyaseddin”, DİA, C. 5, İst. 1992, s. 276-277.

Alparslan, Ali-Eraslan, Kemal, “Kâmrân Mîrzâ’nın Dîvânı I”, TDED, C. XXIII (1977-1979), İst. 1981, s. 37-163.

“Kâmrân Mîrzâ’nın Dîvânı II”, TDED, C. XXVI (1986-1903, İst. 1993, s. 11-78.

Alpay, Gönül, “Yusuf Emiri’nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası”, TDAY-Belleten 1973, s. 103-125.

(hzl.), Ali Şir Nevaî, Ferhad ü Şirin, İnceleme-Metin, Atatürk Ü. Yay., Ank. 1975.

Arat, Reşid Rahmeti, Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi, Babur'un Hâtıratı, C. I-II, TTK Yay., Ank. 1943-1946.

"Bir Yazı Nümunesi Münasebetiyle", Fuat Köprülü Armağanı, İst. 1953.

"Babur ve Yazısı", Türk Kültürü, S. 17, Ank. 1964, s. 18-21.

Baburnâme (Babur'un Hatıratı), I-III, MEB Yay., İst. 1970.

Atalay, Besim (yyl.), Mîrzâ Mehdi Mehmet Han, Seng-Lâh Lûgat-i Nevai, Tıpkıbasım, TDK Yay., İst. 1950.

Ayan, Hüseyin ve ark. (hzl.), Ali Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis, Atatürk Ü. Yay., Erzurum 1995.

Azimcanova, Sabahat, "Novie Svedeniya o Hatt-ı Baburi", Dokladı Delegatsii SSSR na Medyuna Rodnom Kongresse Vostokovedov XXVI, -ayrı basım-, Moskova 1963.

"New Data Concerning Khatt-ı Baburi", Central Asian Review, C. XII, No: 2, -ayrı basım-, London 1964.

İndiyskiy Divan Babura, İz-Vo "Fän" UzSSR, Taşkent 1966.

Azimcanova, Sabahat-Kayyumov, Aziz, Zahirüddin Muhammäd Båbir, Tanlangän Äsärlär, Tåşkent 1958.

Zahiriddin Muhammad Babur, İzbrannye Soçinenya, Taşkent 1959.

Zahirüddin Muhammäd Båbir, Äsärlär I: Divan, II-III: Baburnâmä, Tåşkent 1965-1966.

Bacqué-Grammont, J. -L., Le Livre de Babur, Babur-Nama, Mémoires de Zahiruddin Muhammad Babur de 1494 à 1529, Paris 1980.

Barthold, W., "Baysungur", İA, C. 2, s. 430-431.

Barutçu Özönder, F. Sema (hzl.), Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi, TDK Yay., Ank. 1996.

Beveridge, Annette Susannah, The Báber-Náma, E. J. W. Gibb Memorial Series I, London-Leyden 1905.

The Bâbur-nama in English, Memoirs of Bâbur I, Fergana 1912; II, Kâbil 1914; III, Hindistan 1917; IV, London 1921.

The Bâbur-Nâma: Memoirs of Bâbur I-II, London 1922.

Beveridge, H., "Hüseyin Mirza", İA, C. 5/I, s. 645-646.

Birnbaum, Eliazar, "Çağatay Şâiri Lutfî (Hayatı ve Eserleri)" TDED, C. XXVI (1986-1993), İst. 1993, s. 165-188.

Borovkov, A. K., "Alişer Navoi Kak Osnovopolojnik Uzbekskogo Literatürnogo Yazıka", Alişer Navoi M. L. 1946 (Türkçesi: Rasime Uygun, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî", TDAY-Belleten 1954, s. 59-96.

Badâ'i al-Lugat Slovar Tâli İmânî, Geratskogok Soçineniyam Alişera Navåi, Moskova 1961.

Brockelmann, Carl, Osttürkische Grammatik der İslâmischen Literatursprachen Mittelasiens, Leiden 1954.

Caferoğlu, Ahmet, "Çağatay Türkçesi ve Nevâî", TDED, C. IV, S. 4, İst. 1952, s. 331-334.

Canpolat, Mustafa (hzl.), Ali Şir Nevayî, Lisânü't-Tayr, TDK Yay., Ank. 1995.

Clauson, Sir Gerhard, Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan, E. J. W. Gibb Memorial Series XX, London 1960.

Courteille, A. Pavet de, Mémoires de Baber (Zahired-din Mohammed), Fondateur de la dynastie Mongole dans l'Hindoustân, Traduits pour la premère fois sur le texte Djagatai, Paris 1871.

Çelik, Ülkü (hzl.), Alî-Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn, TDK Yay., Ank. 1996.

Demiroğlu, Ayla, “Devletşah”, DİA, 9/244-245.

Devereux, R., Nava’i-Mir ‘Ali Shir, Muhakamat al-lughatain (Judgement of the two languages), Leiden 1966.

Dolu, Hâlide, “Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yusuf Hikâyesi”, TDED, C. V, İst. 1953, s. 51-58.

Eckmann, János, Zur Charakteristik der İslâmischen Mittelasiatischtürkischen Literatursprache, Studia Altaica, Wiesbaden 1957, s. 51-59.

“Çağatay Dili Hakkında Notlar”, TDAY-Belleten 1958, s. 115-126.

“Çağatay Dili Örnekleri I”, TDED, C. IX, İst. 1959, s. 33-64.

“Çağatay Dili Örnekleri II”, TDED, C. X, 1960, s. 65-110.

“Çağatay Dili Örnekleri III”, TDED, C. XIII, 1963, s. 157-174.

“Çağatay Dili Örnekleri IV”, TDED, C. XIII, 1964, s. 43-74.

“Das Tschagataische”, Ph. TF I, Wiesbaden 1959, s. 138-160; (Çev. M. Akalın, Târîhî Türk Şîveleri, Atatürk Ü. Yay., Ank. 1979, s. 225-262).

“Çağatay Edebiyatının Son Devri 1800-1920)”, TDAY-Belleten 1963, Ank. 1964, s. 121-156.

“Die Tschagataische Literatur”, Ph. TF II, Wiesbaden 1964, s. 304-502.

Chagatay Manual, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 601, Bloomington 1966; (Çev. Günay Karaağaç, Çağatayca El Kitabı, İÜEF Yay., İst. 1988).

“Doğu Türkçesinde Bir Kur’an Çevirisi”, TDAY-Belleten 1967, Ank. 1968, s. 51-59.

The Divan of Gadâ’î, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, C. 113, Bloomington 1971.

“Kur’ân’ın Doğu Türkçesine Tercümeleri”, (Çev. Ekrem Ural), TDED, C. XXI, İst. 1974, s. 15-24.

Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Yay. hzl.) Osman Fikri Sertkaya, TDK Yay., Ank. 1996.

Elias, N. -Ross, E. D. (çev.), The Tarikh-i Rashidi (Haydar Mirza Duğlat), London 1898.

Eraslan, Kemal, Seydi Ali Reis’in Çağatayca Gazelleri”, TDED, C. XVI, İst. 1968, s. 41-54.

“Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”, TDED, C. XVIII (1970), s. 113-124.

“Nevâyî’nin ‘Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi”, TM, C. XVI, İst. 1971, s. 89-110.

(hzl.), Alî Şîr Nevâyî, Nesâyimü’l-Mahabbe Min Şemâyimi’l-Fütüvve, Doktora Tezi, İÜEF Yay., İst. 1979.

Alî Şîr Nevâyî’nin ‘Hâlât-ı Pehlevân Muhammed’ Risalesi”, TM, C. XIX, İst. 1980, s. 99-164.

“Ahmedî, Münazara: Telli Sazlar Atışması”, TDED, C. XXIV, İst. 1986, s. 129-204.

“Çağatay Şiiri”, Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II, TDK, S. 415-416-417, Ank. 1986, s. 564-718.

“XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı”, Büyük Türk Klâsikleri, C. 3, Ötüken-Söğüt Yay., İst. 1986, s. 58-133.

“XVI. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı”, Büyük Türk Klâsikleri, C. 4, Ötüken-Söğüt Yay., İst. 1986, s. 343-368.

Hüseyn-i Baykara Divânı’ndan Seçmeler, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ank. 1987.

(hzl.), Alî-Şîr Nevâyî, Mîzânu’l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), TDK Yay., Ank. 1993.

“Çağatay Edebiyatı”, DİA, C. 8, İst. 1993, s. 168-176.

(hzl.), Mevlâna Sekkâkî Dîvanı, TDK Yay., Ank. 1999.

Mevlana Sekkâkî Divanı, TDK Yay., Ankara 1999.

Eren, Hasan, “Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar”, DTCFD VIII/1-2, Ank. 1950.

Ergin, Muharrem (hzl.), Ebülgazi Bahadır Han, (şecere-i terâkime) Türklerin Soy Kütüğü, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İst. -tarihsiz-.

Erkinov, Sadir-Fazilov, E. -Ahmedhocayev, E. (hzl.), Lutfi, Sin-sin Siverim, G. Gulam Sanat ve Edebiyat Neşr., Taşkent 1987.

Ertaylan, İ. Hikmet (yyl.), Lûtfi Divanı, İÜEF Yay., İst. 1060.

Fıtrat, Abdurauf, Özbek Edebiyatı Nümuneleri-I, Taşkent 1928.

Gandjei, Tourkhan, “The Latâfet-nâma of Khujandî”, Annali, nuovu serie: XX-XXI, Napoli 1970, s. 345-368 + XXXV.

Ganiyeva, Suyume-Abdullayeva, Şerife (hzl.), Divân, Risâle, G. Gulam Sanat ve Edebiyat Neşr., Taşkent 1968.

İlminskiy, N, Baber-Nameh (Diagataice, Ad Fidem codicis Petropolitani), Kazan 1857.

İnan, Abdulkadir, “Çağatay Edebiyatı”, Türk Dünyası El Kitabı, Ank. 1976, s. 484-501.

İz, Fahir, “Yakini’s Contest of the Arrow and the Bow”, Németh Armağanı, TDK Yay., Ank. 1962, s. 267-287.

Kaiser, A., Denkwürdigkeiten des Zahir-Eddin Muhammed Baber, Kaiser von Hindustan, von ihm selbst im Dschagatâi Türkischen verfast und nach der Englischen Uebersetzung des Dr. Leyden und W. Erskine deutsch bearbeited, Leipzig 1828.

Karaağaç, Günay, Lutfî Divanı, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK Yay., Ank. 1997. TDK Yay., Ank. 1997.

Karasoy, Yakup, Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), TDK Yay., Ank. 1998.

Kargı Ölmez, Zuhal (hzl.), Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü), Simurg Yay., Ank. 1996.

Kaya, Önal (hzl.), Alî Şîr Nevâyî, Fevâyidü'l-Kiber, TDK Yay., Ank. 1996.

King, Sir Lucas, Memoirs of Zehîr-ed-dîn Muhammed Babur, Emperor of Hindustan, written by himself, in the Chaghatâi Turki and translated by J. Leyden and W. Erskine, annotated and revised, Oxford 1921.

Kononov, A. N., Rudoslovnaya Turkmen-Soçineniye Abu-l-gazi, Moskova-Leningrad 1958.

Konukçu, Enver, "Haydar Mirza", DİA, C. 17, İst. 1998, s. 29-30.

Korkmaz, Zeynep, "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yûsuf ve Züleyhâ Mesnevîsinin Tanınmayan Bİr Yazması ve Eserin Yazarı", Türkoloji Dergisi, C. III/I, Ank. 1968, s. 7-48 (TDÜA, C. I, Ank. 1995, s. 304-342).

Köprülü, Fuat, "Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi", MTM, C. I, S. 1, İst. 1331, s. 113-124.

"Bâbür Şah'ın Şiirleri", MTM, C. I, S. 2, İst. 1331/1915, s. 235-256.

"Bâbür Şah'ın Şiirleri", C. I, S. 3, İst. 1331/1915, s. 464-480.

"Bâbür Şah'ın Şiirleri", C. II, S. 5, İst. 1331/1915, s. 307-336.

"Türk Klâsik Edebiyatındaki Hususi Nazım Şekilleri-Tuyuğ", (İlâve I, Babür'ün Aruz Risalesi ve Mübeyyen'i; İlâve II, Nevâî ve Babür'deki Nazım Şekillerine Ait), Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İst. 1934, s. 204-256.

"Çağatay Edebiyatı", İA, C. 3, İst. 1945, s. 270-323.

Kulmuhammedov, Abdulhakim, Muhakamatul-lugatayn, Aşgabat 1925.

Kut, Günay, "Ali Şîr Nevâî", DİA, C. 2, İst. 1989, s. 449-453.

Levend, Agâh Sırrı, "Türkiye Kitaplıklarında Nevaî Yazmaları", TDAY-Belleten 1958, s. 127-209.

Ali Şir Nevaî I-IV, TDK Yay., Ank. 1965-1968.

Leyden, John-Erskine, William, Memoirs of Zehîr-ed-dîn Muhammed Bâbur Emperor of Hindustan, Edinburgh 1826.

Mallayev, Neten (hzl.), Kıssâ-i Seyfülmülük, Özbekistan Devlet Bediy Nşr., Taşkent 1959.

Özbek Edebiyatı Tarihi, Taşkent 1976.

(ve ark.), Özbek Edebiyatı Tarihi I-III, Taşkent 1963; V cilt, 1. C.: Taşkent 1978.

Osmanov, E. A., Alişer Nevai, Muhakamatu'l-Lugatayn, Taşkent 1948.

Öner, Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK Yay., Ank. 1998.

Özbek Edebiyatı Tarihi I-V, Özbekistan İlimler Akademisi A. S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü Yay., Taşkent 1978.

Özyetkin, A. Melek, "Astrahanlı Şerîfî'nin 1550 Tarihli Zafer-nâmesi", Türkoloji Dergisi, C. XI, S. 1, Ank. 1999, s. 321-413.

Penkovskiy, L., Babur, Lirika, Taşkent 1943, -E Bertels'in ön sözüyle-Moskova 1948, 1957, Taşkent 1959.

Reşdî, S. Hüsâmeddin-Sâbir, Muhammed, Divan of Bayram Khan, Karachi 1971.

Ross, E. Denison, Dîvân-ı Bâbur Pâdishâh, A Collection of Poems by the Emperor Bâbur, Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 6, Calcutta 1910.

The Persian and Turki Divan of Bayram Khan, Calcutta 1910.

Rüstemov, Ergeş (hzl.), Atayî, Tanlangan Eserler, Taşkent 1960.

Said Kasımî, Mesnevîler Mecmû'ası, Özbekistan İlimler Akademisi, "Fen" Nşr., Taşkent 1992.

Samoyloviç, A., Sobraniye Stihotvoreniy İmparatora Babura, Çast I, Tekst (Bibl. Nationale, Suppl. Turc. 1230 nüshası), Petrograd 1917.

Sertkaya, Osman F., “Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri”, TDED, C. XVIII, İst. 1970, s. 133-138.

“Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri II”, TDED, C. XIX, İst. 1971, s. 171-184.

“Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri III, Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar”, TDED, C. XX, İst. 1972, s. 157-184.

“Some New Document Written in the Uigur Script in Anatolia”, CAJ, C. XVIII/1 (1974), s. 180-192.

“Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri IV”, TDED, C. XXII (1974-1976), İst. 1977, s. 169-189.

Sims, E. G., “Sultan Huseyn Baykara’s Zafernamah and Its Miniatures”, The Memorial Volume of the VIIth Congress of Iranian Art, Oxford 1972.

Stebleva, İ. V., ‘Arûz Risâlesi/Traktat Ob ‘Arûz, (Kol yazmaning faksimilesi neşrge koyuvçi mukaddemeni yazuvçi ve körsetkiçlärni tüzüvçi: İ. V. Stebleva), Moskova 1972.

Süleyman, Hamid, Båbirnamä Räsimläri, UzSSR “Fän” Näşriyati, Taşkent 1970.

Hafız Hårezmi Şiiriyetidin, Taşkent 1980.

(hzl.), Hâfız Hårezmi, Divan I-II, Özbekistan Fenler Akademiyası, Taşkent 1981.

Şadiyev, Ergaş (hzl.), Şeybanînâme, G. Gulam Nşr., Taşkent 1989.

Şerefiddinov, Âlim, Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası I-II, Taşkent 1945.

Toparlı, Recep, “Çağatay Şâiri Hâfız Hârezmî”, Türk Dünyası Araştırmaları (Şubat), İst. 1984, s. 1-32.

Hârezmli Hâfız Divanından Seçmeler, Kültür Bak. Yay., Ank. 1994.

Harezmli Hâfız’ın Divanı, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım, TDK Yay., Ank. 1998.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 14, Özbek Edebiyatı I; Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 15, Özbek Edebiyatı II, Kültür Bakanlığı Yay., Ank. 2000.

Yarkın, Şefika, Dîvân-ı Zahîrüddîn Muhammed Bâbür, Bâ-Mukeddeme-Mukâbele ve Tashîh, Kâbil 1362.

Yüce, Nuri, "Bedâyiu'l-Lugat", DİA, C. 5, s. 297.

Yücel, Bilâl, Lutfî Divanı, AÜ DTCF, Lisans Tezi-yayımlanmamış-, Ankara 1997.

Bâbür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ank. 1995.

"Hüseyn-i Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 2, Sivas 1996, s. 69-112.

Zülfikar, Hamza, "Çağatayca Bir Kuran Tefsiri", Türkoloji Dergisi, C. VI, S. 1, Ank. 1974, s. 153-195.

Bâbür İmparatorluğu'nda Türkçe / Yrd. Doç. Dr. Péri Benedek [s.812-818]

Eötvös Loránd Üniversitesi Türk Araştırmaları Bölümü / Macaristan

“Çok faydalı işler yapabileceği güneyde, çok az iş var” dedi Lurgan kendine özgü tatlı bir dille, hüzünlü gözlerini yere indirerek “E. 23’ün kontrolü altında” dedi Creighton hızlı bir şekilde. “Oraya gitmemeli Üstelik hiç Türkçe bilmiyor.”1

Giriş

Bu ilginç ve her açıdan dikkat çekici diyalog, yaklaşık olarak 19. yüzyılın ortalarında Büyük Oyun’un iki hayali oyuncusu arasında Simla, Himalaylarda geçiyor.Hindistan’ın geleceğinin tehlikede olduğu bu ünlü casus savaşında iki rakipten biri Büyük Britanya İmparatorluğu diğeri Rusya idi.” 19. yüzyıl ortalarında, Hindu krallıklarının bulunduğu vadilerin bazı yerlerinde Türkçe2 konuşulurdu”, eğer bu veri doğru ise ve bu verinin kaynağı Hindistan’da bir süre gazeteci olarak bulunan Kipling ise Türk insanının ve dilinin tarihi ile ilgilenen herkesin dikkatini çekmesi yanlış olmayacaktır. Fakat akla, “Türkçe Hindistan sahnesine nasıl ve niçin girdi?”, sorusu geliyor ve 1850’lere kadar varlığını sürdürmesinde hangi faktörler kilit unsur olarak rol aldı? Bu çalışma, bu konuyu araştırmak ve önemli sorulara bir cevap bulabilmek için hazırlanmıştır…

Türkçe ve Timuroğulları Mirası

H. 932 yılı, Hindistan yarımadası tarihinde yeni bir dönemin habercisidir. Panipat savaşından sonra, Emir Timur’un büyük torunu olan Zahir’üddin Muhammed Babür Afgan Lûdi hanedanının son üyesinin yerini almıştı. Bu zafer, İran Safevî İmparatorluğu’nun dışında yeni bir devletin

doğuşunun işaretiydi ve böylece Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın sonunda "Türk-Fars"[3] dünyasının üçüncü "süper gücü" olmuştu.

Bâbür ve varisleri elleri boş gelmemişlerdi. Timuroğulları İmparatorluğu'nun eski hâkimiyet bölgesi Semerkant ve Horasan'da zengin bir politik ve kültürel mirasa sahiptiler. İran-İslâm ve Türk-Moğol unsurların karışımı olan bu miras iyi incelendiğinde bir nokta daha çok dikkati çekecektir: Timuroğulları yöneticileri ve Türkçe'nin geliştirilmesi arasındaki bağlantı yani başka bir deyişle görülmemiş bir Türk edebîyatı patlaması…

Yeniden doğma (rönesans) deyimi, genel olarak Timur ve varislerinin Türk-İran dünyasını yönettiği dönem için kullanılmıştır. Onların yönetimi, İran-İslâm kültürünün "altın çağı" olarak nitelendirilebilir. Sanatçılara, şairlere ve hattatlara verdikleri destek belgelerle ispat edilmiştir, fakat onlar edebiyatın ve güzel sanatların sadece hamisi olarak değil, bunun yanında kalemi eline alan ve şiir yazan Timuroğulları yöneticilerinin, prenslerinin ve soylularının sayılarının çok olması ile de ünlenmişlerdir. Sanata duydukları ilgide yeni bir şey olmadığı söylenebilir zira onlardan önce gelen ve kendini sanatçıların hamiliğine adamış, mısralar yazmayı seven birçok hükümdardan bahsedilebilir. Bu doğru fakat Timuroğulları, Fars kültürünü geliştirmenin yanında Türk dilini ilerletmek için devlet düzeyinde politika yapan Semerkant'taki ilk Türk hanedanıdır ve bu sayede Türk edebiyatının mükemmel (İran hükümdarlarının yaptığı gibi) seviyeye ulaşması için ortam yaratmışlardır.

Ali-Şir Nevai tarafından yazılan ve çağdaş edebiyat eserlerini gösteren ve tek kaynak olan Mecalis'ün-Nefais Türkçe[4] şiir yazan 40'dan fazla şair hakkında bilgi verir. Şairler için kendisi de bir örnek oluşturan Nevaî, atalarının kullandığı dilin kalitesini yeterli bulmuyordu, fakat Timuroğulları ile birlikte yeni bir dönemin başladığı da bir gerçekti.[5]

Önceki yüzyıllara ait Türkçe yazılmış çok az esere sahibiz ama şimdi gelişen bir Türk edebiyatı görüyoruz. Ne olmuştu? Bu süreçte ne çeşit faktörler etkin rol oynadı? Niçin Timuroğulları prensleri kibirli Fars edebiyat seçkinlerinin küçümsediği “bilgisiz Türk”ün,6 türk-i bi-idrak’ın diline, anadillerine dönmüşlerdi? Bunun cevabı, kültürel bir canlanma için son derece uygun bir ortam yaratan politik şartlarda ve ekonomik değişimlerde aranmalıdır. Bu sürecin büyük Timur İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla başlaması yeterince tuhaftı. Timur prensleri, güçlerinin zayıflaması ile birlikte hizmetlerinde çalışan insanlara daha çok bağımlı hale gelmişlerdi. Türk ordusu seçkinlerinin bağlılığını, onları vergilerden muaf tutarak7 ya da Soyurgal adı verilen geniş topraklar bağışlayarak kazanmaya çalıştılar. Böylece zamanın centilmenleri için oluşturulmuş kanunları takip etmek için para harcayabilecek zengin bir askeri sınıf ortaya çıktı. Bu sınıf, kendilerine edebi bir ün kazandırmaları için ressamlara, hattatlara ve şairlere para karşılığı görev vermişlerdi. Soylu saraylar kültürel tekellerini kaybetmişlerdi ve edebiyata karşı talep aniden yükselmişti. Büyümekte olan edebiyat dünyası, Semerkant ve Horasan’da8 yerleşik hayata geçerek “uygarlaşan” dünyanın bir parçası haline gelen göçebe Türk unsurlarıyla, daha da gelişmiştir. İran-İslâm kültürünün faydalarını, kendi anadillerinde kullanmak istemişlerdi.

Son zamanlarda zenginleşen savaşçı önderlerinin ve şehirlerde yeni yerleşen halkın etrafında gelişen bu edebiyat forumları, şairlerin niçin Türkçe yazmaya başladıklarını tam olarak açıklamıyor. Daha önce 11. ve 13. yüzyıllarda, Gazne’de, Selçuklular’da ve Karahanlı İmparatorluğunda buna benzer bir durum ortaya çıkmıştı ve birçok önemli Türkçe yazı derlenmesine karşın, Türkçe edebiyat ürünleri hâlâ çağdaş Fars yazarlarının gerisinde kalıyordu. Sadece ekonomik durum bize yeterli cevabı vermiyor. Türk edebiyatının gelişmesine başka hangi nedenler hız vermiş olabilir?

Geçmiş dönemlerde yapılan araştırmalar, Timur İmparatorluğu'nun her bakımdan iki farklı kültür arasında, Türk-Moğol ve İran-İslâm dünyasında bir çeşit köprü görevi üstlendiğini göstermiştir. Türk-Moğol yasalarının ve şeriatın yürürlükte olduğu iki yönlü hukuk sistemini, Arapça'nın ve Uygur alfabesinin aynı zamanda kullanıldığı iki yazı sistemini işaret etmenin ötesinde, Timuroğlu yöneticilerinin bu iki dünyayı dengelemek için ne kadar uğraştıklarını gösteren birtakım noktalar belirtilebilir. Bu ikiliğin sebebi, İslâmi anlayışta var olan yöneticinin meşruluğunda yatıyor. Gerçek bir Müslüman hükümdar hem İslâmi yasalara uymak zorundadır, hem de bir çeşit ilahi otoriteye9 sahip olmak zorundadır. Bu kriterlerin ilki, Timur prenslerini İslâmi dünyaya bağlıyor, ikincisi ise Cengiz'i atalarından dolayı onları Türk-Moğol tarafına bağlıyor. Timuroğlu prensleri her iki tarafta da varlıklarını sürdürebilmek ve hiçbirisiyle iletişimi koparmamak için uğraştılar.

Dil konusundaki politikaları onların bu çabalarının bir parçası olarak düşünülebilir. Şair olmanın yanında, 15. yüzyılın en etkili idarecilerinden biri olan Nefvai'nin çalışmalarına göz atmak, çalışmalarının Türkçe adına iyi düzenlenmiş bir reklam kampanyası olduğunu anlamak için yeterlidir. Muhakemet ül-Lugateyn eseri basit bir dilbilgisi incelemesi değildir. Bu eser, Türkçe'nin edebi bir araç olarak Farsça kadar değerli olduğunu ve sanatsal anlatım için Farsça gibi zengin bir hazine olduğu konusunda çağdaşlarını ikna etmek için girdiği propaganda savaşının ideolojik temellerini oluşturur. Nevzi geleneksel Fars edebiyatının hemen hemen önemli bütün türlerinde eserler vererek açıklamak istediği noktalara örnekler vermiştir.

Türkçe'nin geliştirilmesini destekleyen politik irade olmasaydı, Nevai'nin kişisel çabalarının boşa gideceğini hiçbir zaman unutmamak gerekir. Babür'ün gerçeklere dayanan geleneği desteklemesi, sosyo-

ekonomik süreçlerin şanslı rastlantısı ve sıkı bir politik irade Türkçe edebi eserlerin oluşturulması için uygun bir ortam yarattı. Babür, bu edebiyat geleneğine (paradigm) bağlı bir mirasçı olarak Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesi için üzerine düşeni yaptı. Onun bu başarısı, ünlü biyografisinde ve mükemmel şiirinde belgelenmiştir, fakat ondan sonra ne oldu, bu çalışmanın son noktası olan 19. yüzyıl ortalarına kadar Türkçe ne tür bir kariyere sahip oldu?

Hindistan’da Timuroğulları ve Türk Dili

Babür’ün tahtına, kardeşleri Kamran ve Hindal ile uzun bir savaştan sonra oğlu Humayun geçmiştir. Onun Türkçe bilgisi ve Türk şiirine olan sevgisi kaynaklarımızla ispat edilmiştir. Birçok felaketten sonra, 1554’te Hindistan yarımadasında bulunan Gujarat’a ulaşan Osmanlı amirali Seydi Ali Reis, Humayun’un Türk şiirine olan beğenisine tanık oldu. Kendisi bir Türk şair olarak kralın sarayını ziyaret ederken sadece çok iyi karşılanmakla kalmamış, Türkçe mısraları kendisine Sadi10 mahlasıyla birlikte, Kharja vilayetinde Caygır olarak bilinen tımarı kazandırmıştır. Aynı zamanda bu yeteneği onda çok sıkıntıya neden olur, çünkü onun şairane çabalarını çok fazla beğendiği için onu “ikinci Nevai’nin”11 ismiyle şereflendiren Humayun, çok uzun bir zaman sonra kendi ülkesine dönmesi için ona izin verir.

Humayun sadece şairlerin anlatışını dinlemeyi değil, aynı zamanda kendisi de bir şair olarak hem Türkçe hem Farsça şiirler yazmayı severdi.12 Ne yazık ki divanından şimdiye kadar hiçbir kopya bulunamadı.

Humayun’un kardeşi Kamran da babasının izinden gitti ve Türkçe şiirler yazdı. Onun Farsça ve Türkçe eserleri birçok el yazmasında korundu ancak hâlâ basılmadı.13 Babür’ün daha genç olan iki oğlunun, Mirza Askari ve Mirza Hindal, Türk edebiyatıyla ilgileri konusunda kaynaklarımızda hiçbir bilgi yok fakat en azından bu dilde konuştukları,

yazdıkları ve okudukları yüksek bir ihtimaldir. Biyografilerini önce Türkçe yazmak zorunda olan, Humayun-name'nin yazarı kız kardeşleri Gül-beden begim için de aynısı geçerli.14

Timur'un ailesinin Türkçe'nin gelişmesine olan bağlılığı, Ekber zamanında ciddi bir engellemeyle karşılaşmış gibi görünüyor. Çağdaş kaynaklar ya konuyla ilgili sessiz kalıyorlar ya da dolaylı olarak Ekber'in Türkçe ile ilgilenmediğini ve Türkçe bilmediğini söylüyorlar. En meşhur görgü şahitlerinin hikâyelerinin yazarı olan Ebu'l-Fazl, saray kütüphanesinde kitapların dil ayrımına göre düzenlendiğini anlatıyor. Koleksiyonun değişik bölümlerini sayıyor fakat Türkçe hiçbir cilt belirtmiyor. Üstelik, hükümdarın hoşlandığı kitapların içinde hiç Türkçe eser belirtmiyor.15 Resmi saray yıllığından Ebu'l-Fazl tarafından sağlanan bilgi yanıltıcı gibi görünüyor çünkü daha sonra imparatorluğun ünlü asilzadelerinden edinilen bilgiye göre Ekber, ünlü Türkmen şair ve devlet adamı Bayram Han'ın atalığının oğlu olan Abdürrahim'i Prens Salim'e Türkçe öğretmesi için öğretmen olarak atadı.16 Öğrencileri, atalarının anadili olan Türkçe yazma ve okumayı öğrenmede çok yetenekli oldukları için böyle bir görevi üstlenmiş olmalı. Tahtta babasını Cihangir unvanıyla takip eden Prens Salim, bu yeteneğin çok önemli olduğunu, Babür'ün otobiyografisinin kopyasına birkaç satır eklediğini biyografisinde anlatarak belirtiyor.17 Bu bilgi, Ebu'l-Fazl'ın kütüphane bölümlerinin listesi ile çelişiyor, çünkü en azından Babürname'nin bir Türkçe kopyasının Cihangir'in durumundan anlaşılacağı gibi yönetici hanedanın üyeleri için zorunlu bir okuma olması nedeni ile sarayın kütüphanesinde bulunması gerekiyor. Ebu'l-Fazl'ın Türkçe ile bağlantılı olan her şeye sessiz kalması Ekber zamanının politik akımlarında aranmalıdır.

Birçok Hintli alimin “ulusal kahraman”, “Hindistan ulusunun” lideri olarak gördüğü Ekber, ilk zamanlarını Moğol devletini yeniden yapılandırmak için uğraşan bir lider olarak geçirdi.

Onun idari, politik ve dini alandaki reformları, toplumun değişik katmanları, farklı etnik ve dini grupları18 arasında denge sağlanması ve imparatora bağlı homojen bir yönetici sınıf kurulması amacıyla yapılmıştır.19 Ekber’in babasından devraldığı eski yönetici sınıf, çoğunlukla Türk kökenli20 komutanlardan oluşuyor, onlar ayrıcalıklı konumlarını kaybetmemek için Ekber’in planlarını engellemeye çalışıyorlardı. Birçok ayaklanma ve isyan onların bu davranışının gerçek kanıtıdır. Kendi planlarını uygulamak isteyen hükümdarın, kendini Türk askerlerinden ve köklerinden ayırması gerekiyordu. Bu yaklaşımın resmi politika seviyesine yükselmesi, Ebu’l-Fazl’ın hikâyesinde ortaya çıkmış gibi görünüyor.

Daha önce belirttiğimiz gibi Ekber’in varisi Cihangir için Türkçe bilgisi önemliydi. Onun bu dile olan bağlılığı, imparatorluğu 1608 ve 1613 yılları arasında gezen William Hawkins tarafından verilen bir konferansta bir hikâye ile kanıtlanmıştır. Saraya kabulünde geçen olayları tasvir ederken, imparatorun bir İngiliz’in Türkçe konuştuğunu öğrendiğinde ne kadar memnun olduğunu ve rahatsız edilmeden konuşabilmek için onu hemen kendi özel dairesine yönlendirdiğini anlatır.21 Babasından sonra, Şah-Cihan olarak tahta çıkan Prens Hürrem babasının Türkçe için duyduğu heyecanı duymadı. Tatar bir bey22 olan özel bir hoca, ona yalnızca atalarının dilini öğretmek maksadıyla atandı ve prens tembel bir öğrenci olduğunu kanıtladı. Meşhur bir Türkçe üstadı, Mirza Hindal’ın kızı ve prensin akrabası olan Rukiye Sultan Begim’in23 çabaları da ona yardımcı olmadı ve bu kaygısız prens sonunda babası tarafından azarlandı.

Kaynaklarımız ondan dikkatsiz bir öğrenci olarak bahsediyor fakat bir baba olarak sonradan Evrengzeb olarak bilinen ve imparator olan oğlunun çok iyi Türkçe öğrendiğini gördü.24 Soylu prensler için Türkçe eğitim çok erken yaşlarda başlardı. Topçu sınıfını çeviren doktor Niccolco Manucci'ye göre Evrengzeb'in çocukları 5 yaşlarında dilin temellerini öğrenmeye başlıyorlardı.25 Ma'atir'i-Alam-giri'nin yazarı, Evrengzeb'in üç oğlunun da Türkçe öğrendiğini, fakat sadece ikisinin çok iyi öğrendiğini belirtiyor. Saki Müste'id Han'a göre, en büyük oğlu Muhammet Sultan mükemmel olmaktan çok uzaktı.26 Babası onun bu tutumundan ve gelişimden hiç memnun değildi ve bir mektubunda oğlunu oldukça sert sözlerle azarladı.27

Evrengzeb'in bu konudaki disiplini, politik istekleri doğrultusunda kolayca anlaşılabilir. Ahkam-i Alam-giri metninde bulunan paragraflarda imparator varislerini, idari hizmetler için Farisileri seçmeleri, fakat savaş meydanında hiç kimsenin Türklerin cesaretini ve savaş yeteneklerini geçemeyeceği konusunda uyarıyor.28 İmparatorluğun içinde ve etrafında sürekli savaşların olması nedeni ile, Babür ordusu için böyle bir uzmanlık büyük bir pazardı ve bundan dolayı Türkçe edebi bir araç olmanın ötesinde pratik amaçlara da hizmet ediyordu.

Evrengzeb'in varislerinin hepsi olmasa da, birçoğunun biraz Türkçe bilmesi hiç garip değil. Şah-ı Alem Bahadır Şah (1707-1712) dil öğrenmeyi seviyordu ve çok yetenekliydi, Arapça, Farsça, Keşmirce ve Pahto dillerinin yanında Türkçe de biliyordu.29

Kaşgar doğumlu bilim adamı ve şair30 olan öğretmeni Nizameddin Anşari sayesinde, Muhammed Şah da Türk dilini çok iyi öğrendi ve sarayın sadece Türk grubunun üyeleri tarafından anlaşılan bu'gizli şifre' nin bilinmesinin, tehlikeli saray entrikaları dünyasında iletişim için yararlı ve güvenli bir yol olduğu kanıtlandı.31

Şah-ı Alem II'nin dil konusundaki yeteneği çağdaşları tarafından takdirle karşılandı. Arapça ve Farsça'nın yanında Sanskrit, Bhasha, Urdu ve Pencap dillerinde şiir yazabilecek seviyeye ulaştı.32 Dahası, sarayın düzenli ziyaretçisi çağdaş Fransız gezgin Jean Law'a göre Türkçe de konuşuyordu33. Bu bilgi yerli bir kaynak tarafından da doğrulanır. Asfari, Vak'at'i Asfari'de Farsça, Urduca ve Türkçe yazdığı şiirlerle eğlendirerek onu memnun etmeye çalıştığı hikâyeyi anlatır.34 Bu vesileyle, yönetici ailenin üyelerinden ikisinin daha Türkçe öğrendiğini biliyoruz. Zamanın en iyi hocalarından biri olan Asfari'nin ders veridiği Muhammed İkram'üd-dinrel Mirzo Moğul ve Muhammed Abdülmuktedirel Mirza Togul.35

Hindistan yarımadasında, bir şekilde Türkçe'ye bağlı olanlar arasında Mirza Ali-baht Gugani Asfari'nin (1759-1818) önemli bir yeri var. Maceralı kariyerinde, zamanının çoğunu Türkçe'nin yayılmasına ve Türkçe çalışmaya adadı. Saltanat ailesinin bir üyesi olarak hayatının ilk otuz yılını, Delhi'de Kıl'a'i Mualla'da hapis olarak geçirdi ve burada bütün zamanını Türkçe çalışarak kullanıdı. Çalışmaları, Türkçe sözlük ve dilbilgisi, Türkçe'den ve orijinal Türkçe eser çevirilerinden oluşan oldukça uzun bir listeyi içeriyor. Maa'rüf'ül-Lugat adında Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça bir sözlük derledi, Nişab-ı Türki adında kısa, kafiyeli dilbilgisi incelemesi, Türkçe dilbilgisi üstüne uzun bir çalışma Mizan'üt-Türki, tamamıyla Türkçe bir divan, Tengri-tari36 adını taşıyan Urduca ve Türkçe karışımı kısa bir şiir. Asfari, aile geleneği olan Türk dili ve edebiyatı ilerlemesini geliştirdiğinden emin olduğumuz Timuroğullarının son üyesidir.

Babür Seçkinleri Arasındaki Türkler Asilzadeler, Şairler, Askerler

İyi zamanlarında, Babür İmparatorluğu'nun verebileceği yararlar, komşu topraklardan insanları kendisine çekmiştir. Askerler, şairler, eğitimli insanlar, imparatorluk hizmetine girerek veya çok sayıdaki soylu saraylardan birinde işe girerek şanslarını denemek için Hindistan'a

gelmişlerdir. Bu insanların birçoğu Türklerin yaşadığı bölgelerden gelmişlerdir: İran ve Semerkant'tan Türkmen ve Özbek tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan silah uzmanları, kültür merkezleri olan Horasan, Buhara, Semerkant ve Kaşgar'dan şairler. Türkler sadece özel yeteneklerini değil kendi anadillerini de Babür Hindistan'ına ihraç ettiler. Çağdaş kaynaklar, Türkçe ile ilgili başarılara pek yer vermiyorlar, referansları oldukça az, yine de saltanat hanedanı üyelerinin dışında Türkçe'yi geliştirenlerin detaylı bir resmini çizebiliriz.

Tarihçi Bayazid Bayat'ın erkek kardeşi Sakka Çağatay'ın (ö. 1558) takma ismiyle yazan Şah-berdi, Haft İglim'in yazarına göre Türkçe şiirler de yazardı.37

Ekber'in sütannesi olan cici-anaga'nın eniştesi Mir Muhammed şiirleri sadece destekleyen değil, aynı zamanda "caznavi" mahlasıyla Farsça ve Türkçe şiirler yazan bir sanat aşığıydı. Çok sayıda şiir yazmış olmalı fakat çalışmalarından hiçbirisi günümüze kadar ortaya çıkmamıştır.38

Farsça ve Türkçe yazdığı divan şu anda basılmış olan Bayram Han'ın39 (Türkmen Baharlı aşiretinden) ve ünlü çağdaşlarının politik kariyeri ve şiirdeki başarıları üstüne çok şey yazılmıştır. Oğlu, Abdül Rahim Han, babasını takip ederek hem önemli edebi yeteneklerin40 cömert bir hamisi oldu, hem de Türkçe'nin farklı lehçelerinin de dahil olduğu birçok dilde şiir yazabilen bir şairdi.41

Sarayında düzenlenen ve müşaireler adı verilen şairlerin toplantısına, Türk şiirinde de üstün olan şairler katılırdı. Burada, Baharlı aşiretinden bir Türkmen olan Kalb-i Ali'den,42 Siyani Hamadani'den43 veya Halep doğumlu Türk şair Derviş Mitli'den44 bahsetmeliyiz. Şiirle ilgili çalışmaları günümüze kadar gelmemiştir, kaynaklarımızda Türkçe beyitlerinden çok azı bulunur.

Şah Abbas II'den melik'üş-şuara unvanını almış olan ve 17. yüzyılın en itibarlı şairlerinden biri olan Mirza Sait Tebrizi (1601-1676) de Babür sarayına çekilmiştir. Tebrizî Osmanlı Türkiye'sinde de takip edilen Fars şiirine bir yön vermesiyle ünlüdür fakat Türkçe şiir konusunda da aynı şekilde yetenekli olduğu unutulmamalıdır. Şiir yeteneğinin bu yönü unutulmuştur çünkü elyazması olan Farsça divanının çok azı Türkçe içeriyor.45

Evrengzeb'in hükümdar olduğu dönemlerde, Farsça divanı iki üç satır Türkçe içeren Hüseyin Feridun Isfahanı Hindistan'a göç etti.46

Çok iyi tanınan şair ve Farsça'da büyük bir üslupçu olan Divali Singh (ö. 1896) "Katil" mahlası sayesinde ünlendi. Hintli bir ailede doğması, Türkçe'nin ilerlemesine katkıda bulunmasını daha ilginç bir hale getirir. Çocukluğunda, Farsça ile çok fazla ilgilendiği için İslâm'a yöneldi ve bütün yaşamını Hafızların dilini çalışmaya adadı. Babürlü centilmenleri için 17. ve 18. yüzyılda47 koyulan kural gereği Türkçe de öğrendi ve bu dilde iki kısa hikâye yazdı. Fars tarzıyla ilgili Karsarbat adını taşıyan ünlü çalışması, Farsça anlatılan eksik bir Türkçe dilbilgisini de içeriyor.48

Hindistan gibi çok etnikli toplumlarda, birinin değişik dilleri öğrenmesi olağanüstü bir başarı olarak düşünülemez fakat böyle bir ortamda bile İnşallah Han İnsa'nın başarıları ona ün kazandırdı. O, Necef'ten göçen Türk bir ailede doğmuş Arapça, Farsça, Urdu, Kaşmir, Purbi, Peştu ve Türkçe konuşmakla kalmıyor, bu dillerde şiir de yazabiliyordu.

Türkçe çalışmaları; birkaç kaside, muhammas, şikar-name'de49 birkaç beyit ve Türki ruznamçe adında düzyazı bir günceyi içerir.50

Çok yakın arkadaşlarından birisi şair Sacadat-yar Han "Rengin"di (1767-1835). Babası, Tasmasp Bey, Han İtikat Cenk Nadir Şah'ın ordusuyla Hindistan'a yedi yaşında bir çocuk olarak geldi. Rengin, hayatının çoğunu Babürlü prensi Mirza Süleyman-Şukuh'un hizmetinde Lucknow'da geçirdi.

Türkçe çalışmaları, Nişab-i Türki[51] adında bir Türk-Urdu sözlüğü ve Mecmua'i-Rengin'de birkaç satırı içerir.[52]

Kaynaklarımız Türkçe'nin kariyeriyle daha çok ilgilendiği için aşağıdaki tanım daha uzun olabilirdi. Çağdaş yıllıklar, tezkireler Türkçe edebi başarıları bilinmeyen Türk kökenli şairlerin referanslarıyla doludur.[53] Özellikle İngiliz İmparatorluğu döneminde kütüphanelerde, yazarlarının tarihi kaynaklarda ve edebi antolojilerde belirtilmediği veya çağdaş arşivlerin haklarında bilgi verirken Türkçe bilgilerini belirtmedikleri Türkçe yazılmış el yazmaların bulunduğu hesaba katılmalıdır. Burada, Evrengzeb'in hükümdarlığı dönemindeki savaşlarda kendini fark ettiren Ağar aşiretinden Özbek Pir Muhammed "Ağar Han"ın durumuna işaret etmeliyiz. Meslek hayatının değişik safhalarıyla ilgili tezkirelerde birçok bilgi vardır fakat Türkçe şiir çalışmalarıyla ilgili tek bir sözcük söylenmemiştir.[54] Eğer bir divanı tam olarak doldurabilecek mısralar yazabilseydi, bu konudaki heyecanı karşı konulmaz olacaktı.[55]

Daha önce belirtildiği gibi, bu coğrafyada Türkçe edebi bir araç olmanın ötesinde pratik amaçlara hizmet ediyordu. Türkçe'nin iletişim için bir 'gizli şifre' olarak kullanıldığı örnekler belirtildi. Moğol ordusunda[56] çok fazla Türk, (Özbek-Türkmen) askerin bulunması nedeni ile prenslerin Türkçe öğrenmesinin gerekli olduğu daha önce gösterildi. Sadece büyük asker gruplarına kumanda eden prenslerin bu dili öğrenmediği, yüksek rütbeli komutanların da, Raja Jay Singh'in durumunda olduğu gibi, biraz Türkçe öğrendikleri belirtilmelidir. Raja Jay Singh, bir Rajput ailesinden geliyordu ve askerleriyle iletişim kurabilmek için Türkçe'yi çok iyi öğrenmeye çalışmıştı.[57]

Türkçe'nin günlük kullanımından bahsederken, diplomatik yazışmaları unutmamak gerekir. İran-Türk dünyasında uluslararası ilişkilerde kullanılan dil, bölgenin "linqua franca"sı olan Farsça idi. Bazı istisnalar var tabii,

Rusya arşivlerinde, Babür Hindistan'ı ve Rus sarayı arasında Türkçe'nin kabul edilmiş bir aracı dil olduğunu gösteren birçok Türkçe yazılmış belge vardır.58

Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, gerek Hindistan'da doğmuş ama ailesinin Türk kökenleri olması nedeni ile aile geleneğinin geliştirilmesi açısından, gerek Türkçe bilgisiyle daha kolay elde edilebilecek faydalar, terfiler ve maddi avantajlar açısından, birçok insanın bu dili öğrenmek istemesi şaşırtıcı değildir. 16. ve 17. yüzyıllarda öğretmenler kolayca bulunabiliyordu, fakat Evrengzeb'in yönetiminin ikinci yarısından itibaren, olumsuz politik süreçler ve sonuçları, elverişsiz ekonomik koşullar nedeni ile göçmenlerin istilası çok azaldı. İyi öğretmenleri bulmak zordu, bundan dolayı öğrenmek için talebin artması, Hint-Türk edebiyatında bize de büyük miktarda dilbilime ve sözlüğe ait kelimeler sağlayarak önemli ve popüler bir tür yarattı.59

Özet

Türkoloji ile ilgili araştırmalar, Babür Hindistan'ını Türkçe çalışmalar açısından ümit verici bir alan olarak keşfetmiştir. Alan çalışması henüz başladı, daha çok veri toplanıyor fakat burada verilen yetersiz sonuçlara rağmen, Hindistan'ın 16. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdüren zengin bir Türkçe geleneğe tanıklık ettiği kesin olarak belirtilebilir. Türkçe, sadece Türk atalarının hamileri etrafında toplanan birçok şairin geliştirdiği bir edebi araç değil, aynı zamanda sarayda veya orduda kullanılan bir iletişim aracı olmuştur. Türk olmanın bilgili olmakla aynı anlamı taşıdığı, Türk kökenleri olmayan insanlar tarafından da öğrenildi. Çoğunlukla onların yararına, Türkçe dilbilgisi, sözlük ve kelimeler üretildi. Bu çalışmalar, Hindistan'da kullanılan Türkçe'nin bütün lehçelerini araştırmak açısından bize yardımcı olacak ve cevapsız kalan bütün sorulara bir cevap verecektir.

1 Kipling, R.: Kim. Ed.: Sandison, Oxford University Press 1987, 173.

2 Bu çalışma, Türkçe kelimesini "yerli" kelime olan Türki'nin eşanlamlısı olarak kullanıyor, bununla Hindistan'da bulunan yazarlar bütün Türkçe edebiyat dilini ve konuşulan lehçeleri işaret ediyor. Diğer taraftan Türk değişik etnik gruplardan gelen ve Türkçe dilini konuşan insanları işaret ediyor. (Türkmenler ve Özbekler).

3 "Türk-İran" deyimi için bakınız Canfield, R. L.: Introduction: The Turko-Persian Tradition. Canfield R. L. (ed.): Turko-Persia in Historical Persrective, 1-35.

4 Mecalis ün-nefais. Levend, A. S. (Neşreden): Ali Şir Nevai. Cilt. 4., 74-5.

5 Nevai, Atayi'nin şu kritik dizelerini yazdı: "Kafiyeside aybgınesi bar, amma Mevlana köp Türkana aytur irdi. Kafiye ihtiyatıga mukayyed imes irdi. " (Mecalis ün-Nefais. In: Levend, A. S. (ed): Ali Şir Nevai. Cilt. 4., 74-5).

6 Melikoff, I.: Hacı Bektaş: un mythe& ses avatars. Genese & evolution du soufisme populaire en Turquie. Leiden: Brill 1998, 29.

7 Subtelny'de bütün süreç detaylarıyla gösteriliyor, M. E.: "Socioeconomic bases of cultural patronage under the later Timurids." Journal of Middle East Studies 20 (1988), 479-505.

8 Bregel, Yu.: Turko-Mongol Influences in Central Asia. Canfield, R. L. (ed): Turko-Persia in Historical Perspective. Cambridge: Cambridge University Press 1991, 61.

9 Streusand, D. E.: Formation of the Mughal Empire. New Delhi: Oxford University Press 1997, 26.

10 Seydi Ali Reis: Mirat ül-memalik. Neşreden Ahmet Cevdet. İstanbul 1313, 45.

11 Seydi Ali Reis: Mirat ül-memalik, 49.

12 Kaynaklarımız onun şiirinin birkaç dizesini koruyabilmiş. Bakınız Nitari Buxari: Mudakkir-i ahbab. Ed.: Fazlullah, S. M. New Delhi 1969, 102. veya Gariev, S. A.: Türkmen Edebiyatınıng Tarixi. Aşkabat 1975, 357, Sadiki Kitabdar'ın Mecma'ül-Havasından birkaç dize aktarıyor.

13 Hofman, H. F.: Turkish Literature. A bio-bibliographical Survey. 6 Cilt. Utrecht 1969. Cilt. 4., 11-18.

14 Beveridge, A. S. (ed): The History of Humayun. Humayun-Name, Gül-beden begim. Reprint: New Delhi: Low Price Publications 1996, 79.

15 Ebu'l-Fazl: A'in-i Akbari. Calcutta 1872, 115.

16 Azizuddin Hüseyin, S. M. (tr.): Tazkiratul-umara of Keval Ram. The History of Nobles from Ekber to Evrengzeb reign, 1556-1707 AD. New Delhi: Munshiram Manoharlal 1985., 37.

17 Cihangir Padişah: Tuzuk-i Cihangiri. Ed. Seyid Ahmet. Aligarh 1864, 52.

18 Streusand, D. E.: Formation of the Mughal Empire., 129-136.

19 Richards, J. F., The Formation of İmperial Authority under Akbar and Jahangir. Richards, J. F.: Kingship and Authority in South Asia. New Delhi: Oxford University Press 1998, 286.

20 Ekber zamanında asilzadelerin bileşiminin etnik değişimleri için bakınız Khan, I. A.: The Nobility under Akbar and the Development of his Religious Policy, 1560-80. Journal of the Royal Asiatic Society 1968: 1&2, 29-36.; Richards, J. F.: The Mughal Empire. (The New Cambridge History of India I. 5.) Cambridge: Cambridge University Press 1993, 19-24.

21 Foster, W.: Early Travels in India. London 1921, 81.

22 Abdürrahman, S. S.: Bazm-i Timuriya. Cilt 2. Azamgarh 1991, 1.

23 Lahuri, Abdülhamid: Padişahname. Cilt 1. Ed.: Kabir ad-Din Ahmet, Abdürrahim Lees, W. N. Calcutta: The Asiatic Society 1866, 67.

24 Faruki, Z.: Avrangzeb and his times. Delhi 1935. Reprint: New Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli 1972, 543.; Abdürrahman, S. S.: Bazm-i Timuriya. Cilt 3. Azamgarh 1991, 42.

S. M. Jaffar hiçbir kaynak göstermeden Evrengzeb'in anadilinin Türkçe olduğunu iddia ediyor: "Arapça, Farsça ve kendi anadili olan Türkçe'de çok iyiydi, aynı zamanda birçok sanatta ve bilimde de uzmandı. " Jaffar, S. M.: Education in Muslim India. Peshawar 1936, 99.

25 Manucci, N. Irvine, W.: Mogul India or Storia do Mogor. Cilt 2. Reprint: New Delhi: Low Price Publications 1996, 323.

26 Mustafa Han, Maa'atir'i-Alam-giri. Ed.: Ağa Muhammed Ali Calcutta: The Royal Asiatic Society 1870-73, 533.

27 Adab-i Alam-giride bulunan ve Evrengzeb'in sekreteri Ebü'l-Feth tarafından derlenen risale Abdürrahman'da aktarıldı, S. S.: Bezm-i Timuriya. Cilt 3. Azamgarh 1991, 220-1.

28 Sarkar, J.: A Short History of Avrangzib. 1618-1707. Calcutta: Orient Longman 1979, 325-6.

29 Umar, M.: Muslim Society in Northern India During the Eighteenth century. New Delhi: Munshiram Manoharlal 1998, 93; Abdürrahman, S. S.: Bazm-i Timuriya. Cilt 3, 92.

30 Hadi Nabi: Dictionary of Indo-Persian Literature. New Delhi: Abhinov Publications 1995, 446.

31 Devlet amiri olan Hüseyin Ali Han'ın suikast planının hikâyesi için bakınız Irvine, W.: Later Moghuls. Cilt 2. Reprint: New Delhi: Munshiram Manoharlal 1998.

32 Umar, M.: Muslim Society in Northern India., 122.

33 Law, J. De Laauriston: Memoire Sur Quelqes Affaires de l'empire Moğol, 1756-61. Ed.: Alfred Martineau. Paris 1913, 329. İngilizce'ye Spear

tarafından aktarıldı, P.: The Oxford History of Modern India, 1740-1975. New Delhi: Oxford University Press 1998, 42.

34 Azfari, Mirza Ali-baxt Bahadur Muhammad Zahir ad-Din Gurgani: Vak'at'i Azfari. Ed.: Chandrashekharan, T. Madras: Madras Government Oriental Manuscripts Library 1957. (Madras Government Oriental Manuscripts Series No. 65), 17.

35 Türkçe'de uygun olanların örnekleri Asfari'de bulunuyor: Vak'at'i Asfari.

36 Çalışmalarının tam ve detaylı listesi için bakınız A török iras-es szobeliseg nyomai a mogul-kori Indiaban: Mirza Ali-baxt Gurgani Azfari Mizan at-turki cimü grammatikai ertekeseze es ami körülötte van. (Traces of Turkic literacy and Turkic lanquage usage in Moghul India: Mirza Ali-baxt Gurgani "Azfari" and his grammatical treatise titled Mizan at-turki.) Unpublished PhD dissertion. Budapest 2000, 107-108.

37 Razi, Amin Ahmet: Haft İqlim. Cilt 2. Ed.: Ishaq, M. Calcutta: Asiatic Society of Bengal 1943, 631.

38 Hofman: Turkish literature. Cilt 3., 122.

39 Politik kariyeri için bakınız Ray, Sukumar: Bairam Khan. Karachi 1992. Şiirleri birçok kez basıldı. Ross'a bakınız, D. E. (ed): The Persian and Türki divans of Bayram Khan, Khan-i Khanan. Calcutta: The Asiatic Society of Bengal 1910.; Abdal-Majıd "Turan": Muhammad Bayram Xan, Türkmen Xalqnıng Büyük Saxsiyat va Sairi. Tehran (?) 1320.

40 The Ma'atir-i Rahimi sarayına bağlı yüzden fazla şairi listeliyor. Abdal-Baki Nihavandi: Ma'atir-i Rahimi. Cilt III. Calcutta 1931.

41 Nihavendi özbek, kızılbaş ve rum dillerini (Anadolu Türkçesi) aynı dilin lehçeleri olarak belirtiyor (türki). Abdal-Baki Nihavandi: Ma'atir-i Rahimi. Cilt II. Calcutta 1925, 591.

42 Abdal Baki Nihavendi: Ma'atir-i Rahimi. Cilt II., 653.

43 Abdal Baki Nihavendi: Ma’atir-i Rahimi. Cilt III., 1391-92.

44 Abdal Baki Nihavendi: Ma’atir-i Rahimi. Cilt III., 1361-1368.

45 Türkçe şiirleri için bakınız Türkiye dışındaki Türk edebiyatlar antolojisi. Cilt 2. Azerbaycan Türk Edebiyatı. Ankara: Kültür Bakanlığı 1993, 245-53.

46 Meslek hayatının detaylı bir tanımı ve Divanının elyazmasının listesi için bakınız Hofman: Turkish Literature. Cilt 5., 127.

47 Bir centilmenin nasıl davranması gerektiği ile ilgili bir inceleme olan, 17. yüzyıl sonlarında yazılan Mirza-name’de eğitimli her insanın Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmesi gerektiği belirtiliyor. Metin için bakınız Hidayet Hüseyin, M. M.: The Mirza Namah (The book of the perfect gentleman) of Mirza Kamran with an English translation. Journal of the Asiatic Society of Bengal ns. 9 (1913), 4.

48 Hofman: Turkish literature. Cilt 5., 60-61.

49 Kulliyat-i Insa. Salar Jung Museum. Urdu 145, 226b, 230b, 231a, 231b, 245b.

50 Abid Pisavari: Insaallah Han Insa., Lakhnav 1985, 655-75.

51 Blumhardt: Cataloque of the Hindustani Manuscripts., 106.

52 Hofman: Turkish Literature. Cilt 5., 108.

53 Burada en çok tanınanları verilmeli: Yul-qulı “Anisi”, Mirza-quli Mayli from the Jalayir tribe, Kaplan Bey, Hasan Bey Tekelü “Itabi”, the Asfar Sah-nazar “Naziri”, Mirza İbrahim Türkmen, Mirza Agajan “Hapis”, Muhammed Salih Samlu.

54 Sah-navaz Han: Ma’atir-i Umara. Cilt I., 266-7; Hafi Han: Hafi Han cilt 2., 157-60, 230-2, 237.

55 Türkçe divanı Raza Kütüphanesinde saklanmıştır, Rampur. Bakınız Bilkan, Ali Fuat: “Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları”. Türk Dili 532 (Nisan 1996), 1102.

56 Kaynaklarımızda kesin rakamlar bilinmiyor ama 18. yüzyılın sonlarına doğru Türk paralı askerlerinin çok fazla miktarda olduğu kesin olarak biliniyor. Avadh'ın naibi Mirza Muhammed Muqim Abu al-Manşur Safdar-jang (1739-1754), hizmetinde 20. 000 binden fazla süvari

vardı. Bu süvari grubunun üçte ikisinden fazlasını Orta Asya'dan gelen Türkmenler ve Türkler oluşturuyordu. (Srivastava, A. L.: The First two Nawabs of Awadh. Agra 1954, 243).

Harem'in Orta Asya'dan gelen Türk kadınlarından oluşması ilginçtir, bu kadınların yay ve kılıç kullanma konusundaki yetenekleri o zamanın savaşçıları için zor bir rakip olduklarını kanıtlamıştır. Yakşi adında bir kadının hikâyesi için bakınız Manucci: Storia do mogor. Cilt 1., 278.

57 Sarkar, J.: Ashort History of Avrangzeb, 1618-1707. Calcutta: Orient Longman 1979, 173.

58 Belgelerinden ikisi Russko-indijskije otnosenija dilinde basılmıştır. 17. v. Sbornik dokumentov. Moskva 1958, 205-9, 369-70.

59 Bu tür eserlerin tam bir listesi için bakınız Hofmann: Turkish literature. Fakat bu liste tam olmaktan çok uzak. Hindistan Yarımadasında bulunan koleksiyonlar birçok el yazmasını içeriyor fakat deeğişik nedenlerden ötürü, basılmış katalogların bulunmaması veya küçük kütüphanelerdeki bilginin yetersizliği, ulaşılamıyor. Hindistan kütüphanelerinde bulunan Türkçe el yazmalarının başlangıç listesi için bakınız Bilkan, Ali Fuat: "Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları". Türk Dili 532 (Nisan 1996), 1096-1104.

Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği / Dr. Melek Özyetgin [s.819-830]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Cengiz Han'ın önderliğinde 13. yüzyıl başında tüm Asya kıtasını ve Doğu Avrupa'yı içine alan büyük Moğol hareketi neticesinde kurulan Türk-Moğol İmparatorluğunun sınırları, Cengiz'in çocukları ve torunlarının da devam ettirdiği bu fütuhat hareketiyle daha da genişlemiş ve Asya'nın dört bir yanında Büyük kağanlığa bağlı halef devletler kurulmuştur. Bu devletlerden biri olan Altınordu Hanlığı, Cengiz'in torunu Batu Han'ın (1227-1256) önderliğinde genel olarak Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan ve yukarı Bulgar Hanlığı'ndan, Kuban ve Terek ırmaklarından Derbent'e kadar olan Kuzey Kafkasya'yı ve Harezm ülkesini içine alan geniş topraklarda kurulmuştur. Altınordu Hanlığı'nın kaderini 1360 yılında Berdi Bek Han'ın ölümüne kadar Batu Han'ın başını çektiği Ak Orda hanedanı (Sayın Hanedanı) belirlemiş, bu tarihten itibaren Altınordu tahtına Batu'nun kardeşi Tokay-Timur'un neslinden hanlar geçmiştir. Altınordu Hanlığı'nın yıkılmasından sonra kurulan Kırım Hanlığı'nda 1783'e kadar, Kazan Hanlığı'nda ise 1552'ye kadar Tokay-Timur neslinden gelen hanlar hüküm sürmüştür.1 Bu yüzden de Altınordu Hanlığı'nın dağılmasının ardından kurulan bu hanlıklar bir bakıma Altınordu'nun hem siyasî hem de teşkilât bakımından devamı niteliğinde olmuştur.

Altınordu Hanlığı'nın sahip olduğu kuvvetli siyasî ve askerî güç yanında devletin devamlılığını sağlayan sağlam bir devlet teşkilâtı ve düzeni vardı. Altınordu'nun kurulduğu topraklarda yaşayan ve çoğunluğu Türk olan ulusların Moğollardan daha medenî ve daha köklü bir yapıya sahip oldukları ve bu suretle de Moğolların çok kısa bir süre zarfında

Türkleşme sürecine girdiği ve gerek devlet teşkilâtında gerekse sosyal düzende Türk sisteminin benimsediği açıkça görülmektedir. Göçebe bir kavim olarak Moğolların 13. yüzyılda devlet yönetimi ve yazı geleneği yoktu. Bunun yanında Uygur Türkleri Türkistan'da bir yazı geleneği ve devlet yönetimi oluşturmuşlardı. Moğollar Türkistan'a hâkim oldukları dönemde, 1206 yılında Uygurlar aracılığıyla Uygur yazısını almışlardı. Uygur yazısıyla birlikte Moğollar Türk-Uygur devlet yönetimini ve terminolojisini benimsemiş, bunun yanında hukuk, iktisat ve sosyal hayatla ilgili pekçok teknik terimi de dillerine almışlardır. Türk-Uygur dili ve kültürü Moğol kültürü içinde en üst düzeydeki örnek bir kültür olarak kabul edilmiş ve Moğollar resmî yazışma geleneklerini de bu çerçeve içinde oluşturmuşlardır.2

Bununla birlikte Altınordu'nun çeşitli kurumlarında eski Moğol unsurunun da etkisini göz ardı etmek mümkün değildir. Özellikle Altınordu Devleti'in kurulduğu ilk dönemlerde Türk resmî yazışma geleneği bölgede hâkim unsur olan Moğolların tamamen Türk-Uygur kökenli olan resmî yazışma geleneğinin tesirinde meydana gelmiştir. Bu tesir özellikle Altınordu ile ve Moğol diplomatikasında terminolojik alandaki uyumda dikkati çeker. Bu durum resmî yazışma geleneğindeki teknik terimlerin Türk veya Moğol menşeli olma meselesinde kesin olarak karar vermeyi güçleştirmektedir.3 Bununla birlikte bazı Türk-Uygur kökenli teknik terimlerin Moğollar vasıtasıyla Altınordu resmî yazışma geleneğine geçmiş olduğunu tespit etmek de mümkündür.4

Altınordu'nun yıkılmasından sonra kurulan ve yine Altınordu hanları soyundan gelen kişilerin tahta çıktığı Kırım ve Kazan Hanlıkları'nda da aynı yazışma geleneği sürmüştür. Özellikle Kazan Hanlığı'na ait az sayıdaki diplomatik belgede hem dil hem de üslûp bakımından Altınordu geleneğine bağlılığın daha güçlü olduğu görülür. Kırım yazışmalarında ise

daha farklı bir üslûp dikkati çeker. Kırım Hanlığı'nın, 1475 yılında Osmanlı Devleti tâbiiyetine girmesiyle değişen siyasî durumu, resmî yazışma geleneğini de etkilemiş ve özellikle yazışmalarda Osmanlı diplomatikasının hem dil hem de şekil ve muhteva bakımından daha kuvvetli tesirleri olmuştur. Bunun yanında Kırım yazışma geleneğindeki gelişmeler, bir yandan Osmanlı uygulamaları, bir yandan da yine Moğol ve Türk-Uygur kökenli Altınordu geleneğinin tesiri altında kalmıştır. Altınordu'nun devamında Kırım ve Kazan hanlıkları dışında kurulan Astrahan ve Sibir Hanlıklarındaki yazışma geleneği hakkında, o döneme ait orijinal belgelerin günümüze gelmemesinden dolayı yeterli bilgiye sahip değiliz.

14. yüzyıl başından itibaren Cengiz İmparatorluğu'nda ve onun halefi olan devletlerde resmî dil olarak Moğolca yerini Türkçeye bırakmıştır. Altınordu Devleti'in asıl bünyesini oluşturan Türk nüfusun fazlalığı, ayrıca İslâmiyetin de kabulü Moğolların Türkleşme sürecini hızlandırmış, Moğol unsuru yerine çok kısa denebilecek bir sürede Türk unsuru ön plâna çıkmıştır. Bununla birlikte bu sahada Moğol dilinin tamamen unutulup kullanılmadığı hususundaki bilgiler kesin değildir. 14. yüzyıl sonlarında Altınordu hanının verdiği, bazı imtiyaz ve haklara sahip olunduğuna dair hükümdar namına ihsan edilen, metal levhaya yazılı, itimat belgesi niteliğindeki bir payzada Moğolcaya rastlanmakla birlikte bu saha ile ilgili mevcut yazılı kaynakların azlığı ve Altınordu'ya ait elimizdeki tüm metinlerin Türkçe olması, Moğolcanın bu sahadaki durumunu tayin etmeyi güçleştirmektedir.5 Bununla birlikte Türk dili edebî dil/yazı dili statüsünde devlet dili olarak ön plânda yer almıştır. Altınordu sahasının etnodemografik yapısında çoğunluğu oluşturan ve baskın rol oynayan Kıpçak Türkleriydi. Dolayısıyla Altınordu'da şekillenen yazı dili Kıpçak dil özellikleri temelindeydi. Altınordu yarlık ve bitiklerinin dili incelendiğinde Kıpçak Türkçesinin ses, şekil ve söz varlığı özellikleri görülmektedir.

Bunun yanında Moğol dilinin özellikle terminoloji düzeyinde Altınordu Türkçesinin söz varlığına tesir ettiğini yarlıklar bize açıkça göstermektedir. Özellikle askerî, idarî, sosyal ve ekonomik kurumlara ait terminolojilerde bu tesir dikkati çeker. Yarlıklarda Moğolca kökenli idarî kurumlara ait totkavul "polis", bökevül "ordu muhafız askeri", karavul "nöbetçi, gözcü", daruga "vali" gibi terimler, ayrıca vergi adları alban "genel vergi", kalan "toprak vergisi" geçmektedir.

Altınordu Devleti'in resmî yazışma dili olan Türkçe, özellikle diplomatik yazışmalarda hem Uygur hem de Arap alfabesi kullanılarak yazılmıştır. Uygur alfabesinin Altınordu ve diğer Cengiz halef devletlerde bilinmesi ve kullanılması, bu devletlerin divan kâtiplerinin ve memurlarının Türk-Uygur olmasına bağlanmaktadır.6 Altınordu'ya ait yarlık ve bitiklere bakıldığında belgelerde hem Arap hem de Uygur alfabesinin kullanıldığı dikkati çeker. Elimizde bugün sadece Uygur alfabesi ile yazılmış Altınordu hanı Toktamış'ın 1393 tarihinde Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderdiği mektup vardır. Bunun dışında asıl metin kısmı Uygur yazısıyla yazılıp, satırların hemen altına Arap harfleriyle karşılıkları yer alan 1397 tarihli Temir-Kutluk yarlığı vardır. Bunun dışında asılları elimizde mevcut olmamakla birlikte Toktamış Han'ın Kırım'daki Cenevizlilere yolladığı bazı yarlıkların da Uygur harfleriyle yazıldığı bilinmektedir. Buradan da Altınordu hanlarının Uygur alfabesini büyük ölçüde sadece dış yazışmalarda kullandıkları, iç yazışmalarda ise Arap alfabesini tercih etmiş oldukları sonucu çıkarılabilir.7 Moğol akınlarıyla Deşt-i Kıpçak sahasına gelen ve tanınan Uygur alfabesine, Altınordu hanlarının sikkelerinde de rastlanmaktadır. Altınordu medeniyetindeki kuvvetli İslâm tesiri muhtemelen Uygur alfabesinin önemini yitirmesinde önemli rol oynamış ve alfabede Arap harfleri tercih edilmiştir. Altınordu'ya ait en eski tarihli yazılı

Türkçe belge olan Toktamış Han’ın 1381 tarihli tarhanlık yarlığı Arap alfabesi ile yazılmıştır.

14. yüzyılın ikinci yarısına kadar Asya’da olduğu gibi Doğu Avrupa’da da büyük bir siyasî ve askerî güç olarak varlığını sürdüren Altınordu Hanlığı’nın, devrinin diğer Türk devletleriyle olan kuvvetli ilişkileri yanında Rus prenslikleriyle, Anadolu ve Balkanlar’la, Bizans’la, Papalarla, İtalya Cumhuriyetleriyle, Doğu Avrupa devletleriyle de diplomatik ve iktisadî münasebetleri vardı8. Altınordu’nun gerek siyasî gerekse sosyal ve kültürel durumu ile ilgili zengin bilgiler içeren ve Altınordu tarihi araştırmalarında birinci dereceden kaynak olan Altınordu’ya ait yarlık ve bitikler, Altınordu’nun geniş bir yelpaze içindeki bu diplomasi ilişkileri hakkında bize önemli bilgiler vermektedir.

Kırım ve Kazan Hanlığı yazışmalarını da içine alan Altınordu resmî yazışma geleneği pekçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Özellikle bir bütün olarak Altınordu yazışma geleneğini hem stil hem de muhteva bakımından ele alan ve Altınordu’ya ait belgelerin detaylı tasnifini yapan Mirkasım Usmanov9 ile István Vásáry10’nin çalışmaları bu açıdan büyük önem taşımaktadır. M. A. Usmanov 1979 yılında yaptığı çalışmasında Altınordu’ya ait tüm yarlıkları tasnif etmiş, belgeleri hem muhteva hem de şekil bakımından tanıtarak Altınordu paleografyası ve diplomatik üslûp özellikleri üzerinde durmuştur. I. Vásáry’nin çalışmasında ise özellikle Altınordu resmî yazışma geleneğinin işleyişi ve bu gelenekteki teknik terimler incelenmiştir. Ayrıca I. Vásáry, M. Usmanov’un çalışmasına da dayanarak Altınordu ve onun halefi devletlerin 1552’ye kadar yazılmış olan mevcut tüm belgelerinin tenkitli bir listesini yapmıştır. Bunun yanında I. Vásáry, bu listede Cengiz Han menşeli Türk-Moğol halef devletlerinin; İlhanlılar, Celayirliler, Çağataylılar, Timurlular, Karakoyunlular ve

Akkoyunluların çeşitli dillerde yazılmış resmî belgelerine de yer vermiştir.11

Aşağıda, M. A. Usmanov’un ve I. Vásáry’nin çalışmaları esas alınarak Altınordu sahasında, özellikle 1552 tarihine kadar yazılmış mevcut yarlık ve bitikler tasnif edilmiştir. Bu tasnifte I. Vásáry’nin çalışmasında yer almayan belgeler, gerekli kaynaklar not düşülerek verilmeye çalışılmış, ayrıca tasnife Altınordu hanları tarafından yabancı devlet ve kilise yöneticilerine gönderilen ancak bugün elimizde sadece yabancı dillerdeki tercümeleri bulunan yarlık ve bitikler de eklenmiştir:

Altınordu ve Halefi Devletlere Ait Yarlık ve Bitikler (Türkçe)

Yarlıklar

Tarhanlık yarlıkları

Toktamış Han’ın Bik Hacı’ya verdiği 1381 tarihli yarlık (Usmanov 1979: 29-30; Vásáry 1987: 12).

Temir-Kutluk Han’ın Muhammed adlı kişiye verdiği 1397 tarihli yarlık (Usmanov 1979: 30; Vásáry 1987: 12).

Hacı Girey Han’ın Ankaralı Hekim Yahya’ya verdiği 1453 tarihli yarlık (Usmanov 1979: 31; Vásáry 1987: 12).

Hacı Girey Han’ın Kırkyer ahalisine verdiği 1459 tarihli yarlık (Usmanov 1979: 32; Vásáry 1987: 12).

Mengli Girey Han’ın Hoca Biy’e verdiği 16 Ağustos 1467 tarihli yarlık (Usmanov 1979: 33; Vásáry 1987: 12).

Mengli Girey Han’ın Kırkyer ahalisine verdiği 11 Temmuz 1468 tarihli yarlık (Usmanov 1979: 33; Vásáry 1987: 12).

İbrahim Han’ın 1467-1479 (?) tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 34-35; Vásáry 1987: 12).

Mengli Girey Han’ın 1485 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 35; Vásáry 1987: 12).

Muhammed Girey Han’ın 1502 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 36; Vásáry 1987: 12).

Muhammed Girey Han’ın Kırkyer ahalisine verdiği 1515 tarihli yarlık (Usmanov 1979: 36; Vásáry 1987: 12).

Sahip Girey Han’ın 1 Ocak 1523 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 37-38; Vásáry 1987: 12).

Saadet Girey Han’ın Mart 1524 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 38; Vásáry 1987: 12).

Soyurgal yarlıklar

Uluğ Muhammed Han’ın 1420 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 31; Vásáry 1987: 12).

Mengli Girey Han’ın 30 Eylül 1468 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 34; Vásáry 1987: 12).

Sahip Girey Han’ın Haziran 1549 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 38; Vásáry 1987: 12).

Sahip Girey Han’ın Temmuz 1549 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 39; Vásáry 1987: 12).

Sahip Girey Han’ın Temmuz 1549 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 39-40; Vásáry 1987: 12).

Sahip Girey Han’ın Ağustos 1549 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 40; Vásáry 1987: 12).

Sahip Girey Han’ın 8 Mart 1550 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 40-41; Vásáry 1987: 12).

Sahip Girey Han’ın 3 Mayıs 1550 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 41; Vásáry 1987: 12).

Sahip Girey Han’ın 10 Mayıs 1550 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 41-42; Vásáry 1987: 12).

Sahip Girey Han’ın 19 Haziran 1550 tarihli yarlığı (Usmanov 1979: 42; Vásáry 1987: 12).

Diplomatik yarlıklar

Toktamış Han’ın Lehistan-Litvanya kralı Yagayla’ya verdiği 1393 tarihli yarlık (Vásáry 1987: 12).

Mengli Girey Han’ın Kırkyer ahalisine verdiği 1479 tarihli yarlık (Usmanov 1979: 35; Vásáry 1987: 12).

Bitikler

Uluğ Muhammed Han’ın Osmanlı padişahı II. Murad’a gönderdiği 14 Mart 1428 tarihli bitik (Vásáry 1987: 13; Kurat 1940: 6-36; Özyetgin 1996: 138-139).

Mahmud Han’ın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 10 Nisan 1466 tarihli bitik (Vásáry 1987: 13; Kurat 1940: 37-45; Özyetgin 1996: 139-140).

Ahmed Han’ın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 1465-1466 tarihli bitik (Vásáry 1987: 13; Kurat 1940: 46-60; Özyetgin 1996: 141-142).

Ahmed Han’ın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği Haziran 1477 tarihli bitik (Vásáry 1987: 13; Halasi Kun 1949: 633-634).

Mengli Girey Han’ın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 25 Ekim 1469 tarihli bitik (Vásáry 1987: 13; Kurat 1940: 81-86; Özyetgin 1996: 146-148).

Mengli Girey Han’ın 5-15 Temmuz 1475 tarihli bitiği (Vásáry 1987: 13; Kurat 1940: 87-90; Özyetgin 1996: 148-149).

Mengli Girey Han’ın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 1475-1476 tarihli bitik (Vásáry 1987: 13; Kurat 1940: 91-100; Özyetgin 1996: 149-150).

Eminek Mirza’nın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 1476 tarihli bitik (Vásáry 1987: 13; Kurat 1940: 101-106; Özyetgin 1996: 150-152).

Nur Devlet Han’ın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 15 Mayıs 1477 tarihli bitik (Kurtoğlu 1937: 641-655; Özyetgin 1996: 156).

Eminek Mirza’nı Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 1478 tarihli bitik (Vásáry 1987: 13; Kurat 1940: 107-115; Özyetgin 1996: 122-125).

Mengli Girey Han’ın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 3 Mayıs 1478 tarihli bitik (Kurtoğlu 1937: 650-651; Özyetgin 1996: 126-127).

Mengli Girey Han’ın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 1478 tarihli bitik (Kurtoğlu 1937: 649; Özyetgin 1996: 127-128).

Mengli Girey Han’ın Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği 1479 tarihli bitik (Kurtoğlu 1937: 650-651; Özyetgin 1996: 128-129).

Muhammed Girey Han’ın 1520 tarihli bitiği (Vásáry 1987: 13).

Altınordu ve Halefi

Devletlere Ait Yarlıklar ve Bitikler (Tercümeler)

Rusça Tercümeler

Mengü Temür Han’ın adı belli olmayan Rus kilisesi Metropolitine verdiği 1 Ağustos 1267 tarihli yarlık (Vásáry 1987: 13; Priselkov 1916: 58-59).

Taytuğlu Hatun’un (Taydula) Rus prensi Semen İvanoviç’e verdiği 26 Eylül 1347 tarihli yarlık (Vásáry 1987: 13; Priselkov 1916: 57).

Taytuğlu Hatun’un (Taydula) Metropolit Feognost’a verdiği 4 Şubat 1351 tarihli yarlık (Vásáry 1987: 13; Priselkov 1916: 59).

Taytuğlu Hatun’un (Taydula) Metropolit Aleksey’e verdiği 11 Şubat 1354 tarihli yarlık (Vásáry 1987: 13; Priselkov 1916: 61).

Berdi Bek Han’ın Metropolit Aleksey’e verdiği Kasım 1357 tarihli yarlık (Vásáry 1987: 13; Priselkov 1916: 60-61).

Tölek Han (Tolun bey) tarafından Metropolit Mihail’e verilen 1379 tarihli yarlık (Vásáry 1987: 13; Priselkov 1916: 56-57).

Latince Tercümeler

(Vásáry 1987: 14; Mas Laitre 1868: 581-595)

Özbek Han 1333.

Canibek Han 1342.

Taytuğlu (Taydula) 1358.

Taytuğlu (Taydula) 1358.

İtalyanca Çeviri Yarlık ve Bitikler

(Vásáry 1987: 14; Hammer-Prgstall 1840: 517-522; Mas Laitre 1868: 587-595; Desimoni 1887: 161-165)

Canıbek Han 1347.

Ramadan (Solhat yöneticisi) 1356.

Ramadan (Solhat yöneticisi) 1356.

Berdibek Han 24 Eylül 1358.

Kutlu Temür Han (Solhat yöneticisi) 1358

Berdibek Han 26 Eylül 1358.

Çerkes Beg (Solhat yöneticisi) 1380.

İlyas beg (Solhat yöneticisi) 1381.

Altınordu Hanlığı tarihinin büyük ölçüde Arap, Fars, Rus ve Bizans tarihçilerinden ve eserlerinden elde edilen bilgilere dayanması, Altınordu sahasının birinci el kaynakları olan yarlık ve bitiklerin önemini artırmaktadır. Altınordu diplomatikasının temelini oluşturan bu yarlık ve bitikler, Hanlığı'n siyasî ve kültür tarihi, diğer ülkelerle olan diplomatik münasebetleri hakkında bilgi verirken, Altınordu'nun sosyal hayatı, ticarî ve iktisadî durumu ile ilgili zengin bir malzeme de sunmaktadır.

Altınordu Yazışma Diplomatikasındaki Teknik Terimler

Çeşitli devlet belgelerinin iç ve dış özelliklerini inceleyen diplomatika ilminde teknik terim olarak birçok kavram yer alır. Teknik terimlerin kullanım alanı ve muhteviyatı, devletlere göre çeşitlilik gösterir. Altınordu diplomatikasındaki teknik terimlerde Türk-Uygur menşeli Moğol geleneğinin etkisi vardır. Asıl Türk-Uygur yazışma geleneğine ait birçok teknik terimin Altınordu sahasına Moğollar vasıtasıyla girdiği

görülür. Çoğunlukla Türkçe menşeli bu terimlerin teknik anlamları, Moğollar vasıtasıyla Altınordu'ya geçmiştir. Aşağıda Altınordu belgelerinde geçen belli başlı birkaç teknik terim üzerinde durulmuş, muhtevaları ve stilistik özellikleri ana hatlarıyla verilmeye çalışılmıştır.

Yarlık

Muhteva bakımından hanın emir ve isteklerini içeren bir mektup türü olan yarlık12 Altınordu'dan önce Moğollar devrinde de kullanılmıştır. Özellikle Moğol hükümdarları kendi tâbiiyetindeki devletlerin hükümdarlarına gönderdikleri mektupları yarlık olarak adlandırmışlardır. Bu yüzden de emir mahiyetindeki yarlıklar sadece belirli güçteki bir hükümdar tarafından ona tâbi olan veya ondan daha alt seviyedeki hükümdarlara gönderilebilirdi.

Yarlıkları muhteva olarak diplomatik ve tarhanlık yarlıkları olmak üzere iki grupta değerlendirmek gerekir. Daha çok diplomasiyle ilgili olarak yabancı hükümdarlara gönderilenler ile yine emir mahiyetini taşıyan iç yazışmalardaki diğer yarlıklar da 'diplomatik yarlık' olarak değerlendirilir. Altınordu kançılaryasındaki mevcut yarlıkların büyük çoğunluğu tarhanlık yarlığı olup az sayıda diplomatik yarlık elimizde mevcuttur. Bunlar içinde Altınordu'ya ait en eski tarihli diplomatik yarlık, 1393 yılında Toktamış Han tarafından Lehistan-Litvanya Kralı Yagayla'ya gönderdiği yarlıktır. Bunun yanında Altınordu sahasında bilinen en eski tarihli Türkçe belge 1381 tarihli Toktamış Han'ın Bik Hacı adlı bir şahsa verdiği tarhanlık yarlığıdır.

Hanın istediği kişi veya kurumlara verdiği ve sahibine her türlü vergi ve devlet hizmetinden muafiyet sağlayan, geniş maddî imkân ve imtiyazlar veren yarlıklar 'Tarhanlık yarlıkları' adını alır. Tarhan olan kimseler her çeşit iş ve hizmet yükümlülüğünden ve vergilerden kurtuluyordu. Han tarafından verilen tarhanlık hakkı tarhanlık yarlığı ile onaylanıyordu.

Altınordu sahasına ait yarlıkların büyük bir çoğunluğu kişi ve kurumlara bu tip imtiyazlar sağlayan tarhanlık yarlıklarıdır. Tarhanlık nesilden nesile geçen bir kurum olarak kökleri oldukça eskiye dayanmaktadır. Eski Türklerde kişilere belirli vergilerden ve hizmetlerden muafiyet sağlayan, belirli yükümlülüklerden muaf tutan böyle bir müessesenin işareti yoktur. Bununla birlikte Göktürk Devleti'nde de mevcut olan tarhan ünvanı, Altınordu'daki imtiyazlı sınıfa dâhil olan tarhanlık ile aynı mahiyette değildir. Tarhanlar özellikle Moğollar Devri'nde kendilerine, hükümdar tarafından 'soyurgal' adı ile verilen ve nesilden nesile intikal eden, vergi muafiyeti sağlayan, herhangi bir suçtan ceza görmeme hakkı tanıyan yarlıklarla imtiyazlı hâle geçtiler.13 Moğollar Devri'nde canlanan tarhanlık, ziraat ve arazi feodalleri olarak değil, bir nevi baronluk olarak devlete büyük hizmetleri dokunan yüksek memurlara, arazi sahiplerine, tüccarlara verilen bir şeref rütbesi olarak yer aldı.14

Altınordu sahasına ait tarhanlık yarlıkları içinde, Rus kiliselerine ve Rus ruhanîlerine verilen ve onlara belirli imtiyazlar sağlayan tarhanlık yarlıkları önemli bir yer tutar. Altınordu Hanlığı'nın kuruluşundan sonra Rusya'da bulunan birçok Rus prensliği hanlığa haraçla tâbi oldu. Ruslar, bu maddî yükümlülükleri yanında Moğolların kendi özel vergi sistemlerini de tanıdılar. Altınordu hanları tüm Rus knezliklerindeki Rus nüfusunu tespit ederek, vergi sistemini nüfusa göre belirlemiş ve Ruslar için farklı bir vergi sistemi getirmiştir. Bunun yanında Altınordu hanları, Rus Ortodoks kilisesine ve rahiplerine vergi muafiyeti ve belirli imtiyazlar veren tarhanlık yarlıkları ile tarhanlık unvanını da ihsan etmişlerdir. Tarhanlık kurumu, sadece Moğol uluslarında değil, Orta Çağ Rusyası'nda da büyük önem taşımıştır. Altınordu hanları tarafından bağışlanan tarhanlıklar ile Rus kiliselerinin gücü ve nüfuzu büyük ölçüde artmıştır. Moğol hâkimiyeti

döneminde Rus kilisesi varlığını daima sürdürmüş ve aldığı imtiyazlı tarhanlık ünvanlarıyla gücüne güç katmıştır.

Cengiz İmparatorluğu'nda tüm dinler büyük bir müsamaha ile karşılandığı için ruhanîler her zaman himaye edilmiştir. Rus kiliselerine verilen bu imtiyazlarla, Rus kültürünü muhafaza eden en önemli kurumun gelişmesine ve ilerlenmesine imkân verilmiş oldu. Cengizle başlayan bu uygulama Altınordu'da da devam etmiştir. Rus kiliselerine verilen imtiyazları gösteren ve bugün elimizde sadece Rusça tercümeleri bulunan altı yarlık bunun açık bir göstergesidir. Bu altı belge, Orta Çağ Rusyası'ndaki kilise gücünün yükselişindeki çalışmalarda, ayrıca yine vergi muafiyeti müessesesinin gelişimini tayinde son derece önemlidir.15 Bu yarlıklar ile ilgili en önemli çalışmayı M. D. Priselkov yapmıştır.16 Bu yarlıkların tercümeleri üzerinde çalışan tarihçiler, başlangıçta bu tercümelerin orijinalliği konusunda tereddüt etmişlerdir. Bu yüzden de bir süre metinlerin gerçekliği şüphe ile karşılanmıştır. Ancak M. D. Priselkov tarafından yapılan neşirde, yarlıkların metinlerinin yeni rekonstrüksiyonları yapılmıştır. Bu rekonstrüksiyonlu metinlerin, yine benzer özelliklere sahip Çince, Moğolca ve Türkçe tarhanlık yarlıkları ile mukayesesi yapıldığında, orijinalliği konusunda şüpheye yer bırakmayacak şekilde üslûp benzerliği olduğu dikkati çekmektedir.17 Bu yarlıkların muhteviyatı ve türü ile ilgili tartışmalar da vardır. Genel olarak belirli imtiyazlar sağladığı için tarhanlık yarlığı olarak adlandırılan bu metinlerin Rus literatüründe 'himayename' (Rus. oxranie gramotı) olarak geçtiği belirtilmektedir. Bir Türke verilen tarhanlık ünvanı ile bir Rus papazına verilen himaye yarlığı arasındaki farkın büyük olduğu belirtilmektedir.18 M. D. Priselkov çalışmasında 6 belgeyi iki yarlık ve dört mektup olarak tasnif etmiştir. Sadece Berdi Bek tarafından verilen belgede yarlık terimi geçmektedir. Bununla birlikte yukarıdaki listede de verilen tüm belgelerin belirli muafiyetleri ve

imtiyazları içerdiği göz önüne alındığında, bunları tarhanlık yarlıkları olarak değerlendirmek mümkündür.

Altınordu'da Saray şehrinde Rus piskoposluğunun varlığı dikkat çekiyordu. Buradaki Rus ruhanîlerinin Altınordu'nun özellikle Bizans İmparatorluğu ile olan diplomatik ilişkilerinde hizmet ettikleri ve devletin idarî teşkilâtında dolaylı da olsa rol oynadıkları görülmektedir. Altınordu'nun ve yine Rus prensliklerinin himayesi ile geniş arazilere sahip olan Rus kilisesinin girişimleriyle, Volga'nın kuzeyindeki bölgelerde Rus manastırlarının sayısı artmış, Rus kolonizasyonu gittikçe daha geniş bir alana yayılmıştır.19 Rusya'daki yerleşik Slav ve Bizans tesiri yanında Moğol-Türk tesiri de ön plânda olmuştur. İki buçuk asırlık Türk-Moğol hâkimiyetinin Rus toplumuna hem siyasi hem de sosyal, kültürel ve iktisadi alanlarda önemli tesirleri olduğu açıktır. Özellikle sosyal hayatta, üst sınıf Rus tabakasında Türk-Moğollarla olan evliliklerde önemli ailelerin Türk-Tatarlaştıkları dikkati çeker.

Rus tarihi içinde yer alan birçok Türk kökenli aile, Türk devlet teşkilâtı sisteminin Moskova knezliğinde bizzat uygulanmasını sağlayarak, bu knezliğin diğer knezlikler arasından sıyrılarak yükselmesinde ve Rus İmparatorluğu'nun temellerinin atılmasında önemli rol oynamıştır. Yine Türk hâkimiyetinin tesirini Rusların iktisadî ve malî alanlarında da tespit etmek mümkündür. Özellikle Rus vergi ve para sisteminin oluşumunda Türk-Moğol sisteminin önemli rolü olduğunu bugün Rusçadaki bazı iktisadî terimlerin Türkçe kökenli olması göstermektedir.20

Yarlıklar, muhteviyatına göre çeşitli üslûplarla kaleme alınmıştır. Yarlıkların üslûp özelliklerinin çeşitlenmesinde, yazıldığı dönemin siyasî ve kültürel durumu, yarlığın konusu ve yazılış amacı önemli etken olmuştur. Bununla birlikte Altınordu dâhilinde düşünüldüğünde uzun bir süreyi kapsayan bu yazışma geleneği içinde yarlıkların belirli bir üslûp ile kaleme

alındığı ve bu üslûp yapısının büyük ölçüde muhafaza edildiği görülür. Altınordu'nun özellikle ilk dönemlerine ait belgelerin üslûbu, özellikle Osmanlı diplomatikasında klâsikleşen formüle yapısından daha farklı ve sade idi. Hem diplomatik hem de tarhanlık yarlıklarının üslûp özelliklerine bakıldığında ortak olan en dikkat çekici husus belgenin giriş kısmındaki (intitulatio) "Sözüm" formülüdür.

Altınordu Hanı Toktamış'ın Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderdiği 1393 tarihli diplomatik yarlık, "Toktamış sözüm Yagaylaga" ibaresi ile başlamaktadır. Aynı şekilde 1397 tarihli Temir-Kutluk Han'ın tarhanlık yarlığında "Temir Kutlug sözüm"; 1453 tarihli Hacı Girey Han'a ait tarhanlık yarlığında "Haci Girey sözüm"; 1467 tarihli Mengli Girey tarhanlık yarlığında "Mengli Girey sözüm" ibareleri geçmektedir. Bu kökü oldukça eskiye dayanan formüle yapı saygı ve davet içeren bir ibaredir. "Sözüm, Sözümüz" formülünün bu Türk belgelerinde harfî anlamıyla kullanılması, Timur ve haleflerinin divanlarından kalma resmî bir yazışma geleneği olarak kabul edilir. Ancak bu gelenek Cengiz'in halefleri olan diğer Türk devletlerinin hanlarına geçmemiştir. Bu sözüm (~ sözümüz) tabiri, 15 ve 16. yüzyıllarda Fars kültürünün etkisinde kalan hükümdarların belgelerinde standart bir formül olarak kullanılmıştır. Aynı formülü, Farsça ile yazılmış Fars, Gürcü ve Ermeni belgelerinde de görmek mümkündür.21 Osmanlı-Türk diplomatikası uzmanı L. Fekete sözüm ~ sözümüz tabirini Osmanlı belgelerindeki tuğraya tekabül eden grafik bir sembol olarak düşünmüştür.22

Altınordu yazışma geleneğine uygun olarak belgelerde, bitiğin hitap ettiği kişinin adının geçtiği intitulatio kısmından sonra gelen satırlar içerden yazılır. 1428 tarihinde Uluğ Muhammed Han'ın Osmanlı padişahı II. Murad'a gönderdiği bitikte inscriptiodan sonra gelen üç satır içe alınmıştır. Altınordu'ya ait eski tarihli Arap harfli bu belge dışında Uygur yazısıyla

yazılmış 1393 tarihli Toktamış Han yarlığı ile 1397 tarihli Temir-Kutluk Han yarlığında da ilk satırdan sonra gelen Toktamış yarlığında 4, Temir-Kutluk yarlığında iki satır içerden yazılmıştır. Toktamış yarlığında satırların içeri çekildiği kısımlarda Altınordu'ya has kûfî yazılı al tamga bulunmaktadır. Satır atlama, boşluk bırakma, yazı hizasında içerden başlama bir Moğol resmî yazışma geleneğine ait bir üslûp özelliğidir. Bu gelenek İran yazışmalarında da mevcuttur. Bu atlama 2-3 satır kadardır. Osmanlı yazışmalarında bu usûl yoktur. Altınordu'da belge içinde önemli bir şeyin vurgulanmasında başvurulan yöntemlerden biri olan bu iç satırdan yazma stili yanında, kimi zaman bu satırların önemini vurgulamak için yaldızla yazıldığı da görülür.23

Yarlıklarda bu formüle yapıdan hemen sonra yarlığın verildiği kişinin veya özellikle tarhanlık yarlıklarında yarlığın muhatap olacağı kişilerin adları yer alır. Tarhanlık yarlıklarında belirli meslek gruplarının adlarının sıralandığı bölüm olan inscriptio, hemen hemen tüm tarhanlık yarlıklarında aynı stilde verilmektedir. Altınordu'nun askerî ve idarî meslek grupları hakkında zengin bilgiler içeren tarhanlık yarlıklarında bu meslek grupları üçe ayrılır: Askerî, idare mensupları; ruhanîler, memleketin veya eyaletin dahilî işlerine bakan memurlar; nakliyat veya hareket işlerine bakan memurlar.24 Örneğin Altınordu'ya ait en eski tarhanlık yarlıklarından biri olan 1397 tarihli Temir-Kutluk yarlığında bu üç grubu bir arada görmek mümkündür: o] kol sol kolnı] oglanlarıga, tümen Edigü başlıg mi] yüz on beglerige, içki kentlerini] kazi müftileriga, meşayih sufileriga, divan bitikçileri]e, tamgaçı tartnakçılarıga, yortar işlençi yolavçılarga, bökevül totkavullarga, yamçı süsünçiler, kuşçı barsçılarga, kemeçi köprükçilerge" sağ kol ve sol kolun prenslerine, tümen beyi Edigü önderliğinde biz, yüz, on beylerine, içteki kentlerin kadı ve müftülerine, şeyhler ve sofularına, divan katiplerine, gümrükçü ve kantar memurlarına, hızlı gidip gelen (süvari) (?),

temsilci ve kılavuzlarına, ordu muhafızları ve hudut, yol muhafızlarına, postacı ve erzakçılar, kuş ve arslan bakıcılarına, gemici ve köprücülere".25 Aynı şekilde 1453 tarihli Hacı Girey Han yarlığında da aynı meslek grupları sıralanmıştır: o ulug ulusnı] tümen mi] yüz on oglanlar begleri]e basa kırım tömenini bilgen iminek başlıg daruga begleri]e basa kırk yerinni] şah merdan başlıg daruga begleri]e, halil başlıg yüz begleri]e, sadat-ı ulvileri]e müfti müderrisleri]e, kazi muhtesibleri]e, meşayih sufileri]e, divan bitkeçileri]e, ulu tamga üstinde turgan ahmed hoca hacike başlıg tamgaçı tartnakçıları]a basa kırk yiti yerni] Te]ri Birdi başlıg tamgaçı tartnakçıları]a, hazirni] anbarçıları]a, yaftaçı yasakçıları]a, müsemma kalançıları]a, bökevül çerileri]e, totkavul, kabakçı, karavulları]a "O ulu ulusun tümen, bin, yüz, on prens ve beylerine ve dahi Kırım'ın tümenini bilen İminek başta olmak üzere eyalet amirleri (vali), beylerine ve dahi Kırkyer'in Şahmerdan başta olmak üzere eyalet amirleri beylere, Halil başta olmak üzere yüz beylerine, yüce seyyitlere, müftü ve müderrislerine, kadı ve ceza amirlerine, şeyhler ve sofularına, divan katiplerine, büyük tamga üzerinde duran Ahmed Hoca, Hacike başta olmak üzere gümrükçü ve kantar memurlarına ve dahi Kırkyedi yerin Tengri Birdi başta olmak üzere gümrükçü ve kantar memurlarına, hazine anbarcılarına, vergi tellâli ve vergi memurlarına, toprak vergicilerine, ordu muhafız askerlerine, hudut ve yol muhafızlarına".26 Bazı tarhanlık yarlıklarında bu memuriyetlerin hepsi sıralanırken, bazı yarlıklarda sadece bir kısmına yer verilmektedir. Hacı Girey Han yarlığındaki meslek grupları yukarıda verilen üç ana grubu kapsamlı bir şekilde ihtiva etmektedir. Tarhanlık yarlıklarında bu kısımdan sonra gelen bölümlerde hanın, tarHanlığı'n verilmesi ile ilgili emir ve hükümleri sıralanır. Bu kısım, özellikle vergi muafiyeti ile ilgili olarak geçen ve Altınordu'nun iktisadî hayatıyla ilgili zengin bir malzeme sunar. Dispositio adını alan bu bölümden sonra hanın emir ve yasaklarına

uymayanlara karşı uyarıların yapıldığı sanctio et corroboratio kısmı yer alır. Daha sonra da genellikle Altınordu yarlıklarında ya sadece eski 12 Hayvanlı Türk Takvimi ya da 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile Hicrî Takvimin bir arada kullanılarak yazıldığı tarih ile belgenin yazıldığı yer adı verilir (datatio ve locus). Yarlıklarda belgenin kûfî yazıyla yazılmış Altınordu kançılaryasına ait, yarlığın bir nevi tasdik işareti olan, resmiyetini gösteren al veya altın tamgalar kullanılır.

Soyurgal

Kişilere belirli imtiyazlar sağlayan tarhanlık yarlıklarının yanında, Altınordu diplomatikasında örneklerini tespit ettiğimiz ‘soyurgal yarlıklar’ da vardır. Kelime kökü Çince olduğu düşünülen Eski Türkçe metinlerde sıkça, daha çok bir teknik terim olarak rastlanan soyurga-“ihsan etmek, ihsanda bulunmak” fiilinden türemiş soyurgal teriminin kelime anlamı “ihsan”dır. Soyurga-fiili Uygur Budist ve Maniheist eserlerde “acımak, merhamet etmek” anlamlarıyla geçer. Orta Türkçe dönemi eserlerinde de aynı anlamda fiili tespit etmek mümkündür. Bunun yanında özellikle Harezm, Kıpçak ve Çağatay sahasında soyurg/ka-fiili “ihsan etmek, hediye ve nimet vermek” anlamlarını da kazanmıştır.27 Soyurka-fiilinden müştak soyurgal kelimesi Moğolcada teknik bir terim olarak “irsî vergiden muafiyet; Orta Çağ’da feodal dönemde bir askere veya subaya savaşta hizmeti karşılığında verilen ve ona gelir getiren, miras bırakılabilen toprak, timar” anlamıyla kullanılmıştır. Bir çeşit toprak mülkiyeti ile alakalı teknik bir terim olan soyurgal, muhtemelen Moğolcadan Türkçeye geçmiştir.28 Altınordu’da da soyurgal aynı anlamda teknik bir terim olarak kullanılmıştır.

Türk devlet teşkilâtı içinde gerek askerî gerekse siyasî bakımdan hizmet etmiş yüksek rütbeli askerlere ve devlet adamlarına başarılarının karşılığı mükâfat olarak emlâk ve arazî verilmekte idi. Türkçede kopi teknik terimi

ile adlandırılan bu sistem Selçuklularda ikta'-i temlik adını almıştır. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin toprak düzeni içinde de ikta, dirlik ve timar usulleri kullanılmaktaydı. İkta ve timarlar, Türk-Moğol uluslarında soyurgal terimi ile karşılanmıştır.29

Altınordu'da meskûn yerlerdeki, konar-göçer bir hayat tarzı süren büyük toprak ve hayvan sürüsü sahipleri, soyurgal sistemi ile birçok imtiyaz kazanmışlardı. 14. yüzyıl sonunda Orta Asya'da soyurgal sistemi, artık hâkim bir toprak mülkiyeti şeklini almıştır. 15. yüzyılda soyurgal terimi arazi anlamında kullanılmıştır. Soyurgal olarak bir araziyi veya bir eyaleti alan kimse, o zamana kadar han veya sultan hazinesine verilen bütün vergileri alma hakkını kazanıyordu. Ayrıca soyurgal sisteminin bir başka önemli özelliği de bu imtiyazın nesilden nesile geçmesiydi. 14. yüzyılın son yarısında Orta Asya'da Altınordu başta olmak üzere birçok Türk devletinde böyle soyurgallar dağıtılmıştır. Moğol Devleti'nde ve özellikle Altınordu'da han, üzerinde yaşayan köylülerle beraber geniş toprakları soyurgal suretiyle veriyor ve çok defa soyurgal yarlıklarına tarhanlık yarlıkları da eklenerek, buradaki halk bütün vergilerden veya birçok vergiden muaf tutuluyordu. Altınordu'da soyurgal ve tarhan terimlerinin bir arada geçtiği tarhanlık yarlıkları da vardır. Örneğin 1397 tarihli Temir Kutluk yarlığında "… Muhammed bizni] soyurgal bolup tarhan bolup tursun tidimiz…"30; 1453 tarihli Hacı Girey yarlığında "…Engürlü Mahmud oğlu Hekim Yahyaga soyurgal bolup tarhan bolsun tidimiz…"31; 1467 tarihli Mengli Girey yarlığında "…bu yarlıgnı tutup turgan hoca beg (ke) bizi] soyurgal bolup tarhan bolsun tidük…"32; 1467-1479 tarihli İbrahim Han yarlığında "… soyurgal sözüm huday rızası üçün Muhammed resulullah şefaati üçün bu öksüz ogul tul hatunnı azad tarhan bolsun tidük…"33 şeklinde aynı ifadelerde, her iki terim de bir arada kullanılmıştır.

Bitik

Çeşitli konularda bilgi alıp vermek için hanların, padişahların birbirlerine veya başkalarına gönderdikleri, emir mahiyeti taşımayan diplomatik mektuplara bitik adı verilir. Biti-“yazmak” fiilinden türemiş olan bitik34 teknik bir terim olarak Altınordu, Kırım ve Kazan resmî yazışmalarında kullanılmıştır. Bitik, muhtemelen özellikle divan kâtipliği görevlerinde önemli rol oynayan Türk-Uygurlar tarafından Moğol resmî yazışma geleneğine sokulmuş, oradan da İlhanlı ve Altınordu sahasında yaygın kullanılan bir teknik terim özelliğini almıştır. Selçuklu ve Beylikler döneminde de biti ve bitik kelimeleri “ferman, berat” anlamında çokça kullanılmıştır.35 Türk dilinin tüm devrelerinde “kitap, mektup, yazı” gibi çeşitli anlamlarda geçen terim, Osmanlı sahasında da belirli bir döneme kadar kullanılmıştır. Osmanlıların ilk dönemlerinde berat, ferman ve mülkname gibi terimler biti olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı arşiv belgelerine göre bitik teknik teriminin Kanunî Sultan Süleyman zamanına kadar kullanıldığı, 16. yüzyıldan itibaren de bu terime rastlanmadığı anlaşılmaktadır.36

Altınordu, Kırım ve Kazan sahasında “mektup” için kullanılan bitik terimi yanında biti-, bitil-fiilleri de diplomatik mektuplarda “yazmak, yazılmak” için kullanılmıştır. Altınordu’ya ait 1428 tarihli Uluğ Muhammed Han Bitiği, Osmanlı padişahı II. Murad’a kendisinin tahta çıktığını bildirmek, düşmanlarını yendiğini söylemek ve iyi dileklerini belirtmek için yazılmıştır. Belgenin 18. satırında “bitig selam ıyduk” ibaresinde geçen bitik terimi bazı mektuplarda kullanılmış bazılarında ise kullanılmamıştır. Bunun yanında özellikle Osmanlı tâbiiyeti sonrasındaki Kırım Hanlığı’ndaki diplomatik yazışmalarda özellikle belirli istek ve ricalar dolayısıyla yazılan bitiklerde tahiyyet-name “selam mektubu” tabiri dikkati çekmektedir. 1469 ve 1475 tarihlerinde Mengli Girey

Han tarafından Fatih'e gönderilen bitiklerde "tahiyyet-name irsal kılındı" ibaresi geçmektedir.37

Bitiklerin yarlıklardan daha farklı bir üslûp ile yazıldığını söylemek mümkündür. Altınordu, Kırım ve Kazan sahasında yazılmış olan bitiklerin üslûp ve dil bakımından dönemine göre çeşitlendiği dikkati çeker. Altınordu'nun ilk devirlerine ait bitiklerin daha sade bir dil ve üslûpla kaleme alındığı görülür. Bununla birlikte özellikle dildeki Arapça ve Farsça kelimelerin, bitiklerin diline yansıması ve buna bağlı olarak da yazışma dilinin gittikçe daha süslü ve sanatlı ifadelerle dolması, 15. yüzyıl sonlarına doğru Altınordu diplomasi dilini ağırlaştırmıştır. Altınordu diplomatikasına ait Osmanlı padişahlarına yazılan bitiklerin büyük bir kısmında bu ağır dil ve üslûp dikkati çeker. Özellikle Osmanlı Devleti'ne olan tâbiiyetin Altınordu resmî yazışma geleneğini hem üslûp hem de dil yönünden büyük ölçüde etkilediği görülmektedir. Osmanlı yazışmalarındaki formüle yapıların, belirli kısımlardaki kalıp ifadelerin aynen Altınordu yazışmalarında da kullanılması, Osmanlı tesirini daha da açık göstermektedir. Bu üslûp, özellikle Kırım hanlarının Osmanlı padişahlarının himayesini talep etmeleri doğrultusunda, bağlılıklarını gösterme gayesiyle, bir nevi diplomasi siyasetinin sonucu olarak da değerlendirilebileceği gibi, Osmanlı kültürünün ve dilinin bu topluma kuvvetli bir şekilde sirayet etmesiyle de izah edilebilir.

Osmanlı yazışma geleneğinde bitik tarzı mektuplardaki mukaddime kısmındaki elkap'ta (intitulatio) hükümdarın tüm ünvanları oldukça uzun ve sanatlı bir biçimde verilir. Aynı tarzı özellikle Kırım sahasına ait bitiklerde görmek mümkündür.38 Yine bu bitiklerdeki tarih, (datatio) kısmında Osmanlı'da olduğu gibi belirli Arapça kalıp ifadelerle sadece Hicrî Takvimle verilmiştir. Bu devir bitiklerde 12 Hayvanlı Türk Takvimi kullanılmamıştır.

Bitikleri yazan görevli kişiler bitikçi, bitkeçi39 olarak adlandırılırdı. Bitikçiler Altınordu'nun siyasî teşkilâtı içinde önemli yer tutan divanlarda görev yaparlardı. Divan bitikçiliği Altınordu'da önemli bir idarî görev idi. Özellikle tarhanlık yarlıklarında derecelerine göre sıralanan meslek grupları içinde divan bitikçiliği en ön sıralarda gelmekteydi. İlhanlı devlet teşkilâtında da devletin resmî belgelerini yazan ve bunları deftere kaydedenlere bitikçi ve "kâtip" anlamında bahşı adı verilirdi.40 Uygur metinlerinde Budist rahip olarak geçen bahşı, Moğol ve halefi devletlerde Müslümanlığın kabulünden sonra Uygur harflerini ve edebî Türk ve Moğol dillerini bilen kâtip anlamında, 16. yüzyılda ise "hekim, cerrah" anlamında kullanılmıştır. Bahşı 14. yüzyıldan başlayarak Moğol geleneğini sürdüren Celâyirliler, Timurlular ile Kazan ve Kırım Hanlıklarında ve Babürlülerde "kâtip" manasında kullanılmıştır.41 Divanlarda yer alan bitikçi ve bahşılar pekçok dili yazıp konuşabiliyorlardı. İlhanlılarda bitikçi ve bahşıların yazdıkları yarlık ve bitiklerin, gönderilecek milletlerin dil ve yazısıyla yazılması mecburî idi. İlhanlılarda bahşıların, bitikçilerin mevkice en itibarlı olanı İlhanlı hükümdarının bizzat yanında bulunup Moğol hükümlerini yazan veya yazdıran Moğol ahkâmı kâtibi idi.42

Altınordu yarlık ve bitiklerinde kimi zaman tarih verilmesinden sonra bitiği veya yarlığı yazan kişi de zikredilmektedir. Örneğin 1453 tarihli Hacı Girey Han yarlığının sonunda "…Mevlana sadr-ı Cihan ötündü, Ali bahşı bitidi" 43, İbrahim Han yarlığında "…hacı kurban hafız bitidi" 44 gibi ifadeler de yer almaktadır.

Belgelerde Kullanılan Tamga, Nişan, Mühür ve Payzalar

Altınordu resmî yazışmalarında yarlık ve bitiklere tasdik için vurulan özel al veya altın yaldızlı tamgalar vardı.45 Belgenin resmiyetini sağlayan bu kare biçiminde, kûfî yazıyla yazılı hanın adını ve ünvanını içeren

tamgaların kökeni Uygur muhitine kadar uzanır. Uygur tamgasının biçimi hendesî ve dikdörtgendir. Kırmızı mürekkeple basılan, yarlık ve bitiklerde "al tamgalıg" gibi ifadelerle geçen tamgalar yanında, bir nevi tasdik anlamı içeren, altın nişan ve payza da kullanılmıştır. Nitekim 1397 tarihli Temir Kutluk, 1453 tarihli Hacı Girey Han ve 1467 tarihli Mengli Girey Han tarhanlık yarlıklarında "altun nişanlıg al tamgalıg yarlıg" ibaresi geçmektedir.46 Genellikle muhteviyatı ve büyüklükleri aynı olan bu tamgaların bir kısmı, 1393 tarihli Toktamış Han yarlığındaki gibi sağ üst köşeye vurulmakta, bir kısmı ise 1428 tarihli Uluğ Muhammed Han bitiğinde olduğu gibi başta ve sonda olmak üzere birden çok yere basılmakta idi. Toktamış Han'ın ve ondan sonraki Altınordu hanlarının yarlıklarında görülen dört köşeli mühür, murabba Moğol mühürlerinden yazı formülü itibarıyla çok farklı olmakla birlikte, dış özellikler bakımından benzerliğini muhafaza etmektedir. Toktamış Han'ın 1381 tarihli yarlığında al tamga ve altın nişan bir arada yer almaktadır. Toktamış'ın Kral Yagayla'ya gönderdiği 1393 tarihli diplomatik yarlıkta ise dört köşe altın bir mühürün izi görülmekte ve bitiğin son kısmında yalnız altın nişanlıg yarlıg ibaresi geçmekte, al tamga terimi geçmemektedir.47 Al tamga, kırmızı mürekkeple basılan dört köşe bir baskının bıraktığı izdir. Resmî hüküm ve yazışmalarda bu tamga kullanılmıştır. Altın nişan ise yarlığın başında dinî bir düstur ile hanın ismini taşıyan bir yazıdır. Yarlığın içinde bulunan ve altın yazıyla yazılan han ismi de belki bu terime dâhildir. Altınordu hanlarından Rus metropolitlerine verilen yarlıklardan Berdi Bek ve Tölek Han'ın yarlıklarında, son kısımlarında yalnız al tamga zikredilmektedir. Taytuğlu Hatun'un (Taydula) verdiği üç yarlıkta da son kısımda yalnız nişan vardır. Burada nişan kelimesinin sıfatı olarak altın kelimesi geçmemektedir. 16. yüzyıl başlangıcında al tamga terimi bir nevi

devlet mühürü, altın nişan ise el ile yazılan altın tuğra veya han şifresiydi.48

Çin geleneğinden Türk-Moğol devletlerine geçen payza49 “bazı imtiyaz ve haklara sahip olduğuna dair hükümdar namına verilen yazılı (demir, gümüş veya altından ya da ağaçtan) itimat levhası” (< Çin. paiz) İlhanlılar başta olmak üzere Altınordu’da ve devamında kurulan hanlıklarda kullanılmıştır. Altınordu yarlıklarında han tasdiği olarak altın nişan, tamga yanında hana ait payzalar da yaygın olarak yer almıştır. 1381 tarihli Toktamış Han yarlığında geçen payza yarlıglıg tarhan ibaresi, yine yarlıklarda sık rastlanan ve bir nevi onay cümlesi olan altun nişanlıg yarlıg, al tamgalıg yarlık ifadeleri ile benzer bir yapıda olup bir çeşit tasdik işaretidir. A.N. Samoyloviç, Altınordu yarlıklarında geçen payza teriminin çeşitli dönemlerdeki kullanımlarıyla anlam ve muhteva olarak çeşitlendiğini; itimat levhası, dört köşe mühür, asma mühürü olarak ve yarlığın kendisini ifade etmek için kullanıldığını söyler.50

Altınordu hanlarına ait kûfî yazıyla yazılmış kare tamgaların, iç içe geçmiş bir çerçeve görünümündeki ilk çerçevesinde kelime-i tevhid gibi ilahî sözler ile hanın adı yer alır. Orta çerçevede hanın adı ve şiarı verilir. Ayrıca tamganın tam ortasında hana ait özel bir işaret olan tamga yer almaktadır. Bununla birlikte bu özel tamgalar her Altınordu yarlığı nişanında yer almaz. Bu tamgalara Altınordu sikkelerinde de rastlanmaktadır.

Altınordu’da 16. yüzyıldan daha sonraki dönemlerde badem şeklindeki tamgalar dikkati çekmektedir. Metal üzerine badem şekli verilerek ateş isinde islendirme suretiyle basılan bu tamgalar Osmanlı mühürlerine benzemektedir.51 Altınordu yazışmalarında en çok kullanılan tamga, kare, kûfî yazılı tamgalar olmuştur.

Moğolların ve Türklerin yarlık ve bitiklerdeki tamgalar, Anadolu Beylikleri ile Akkoyunlu ve Karakoyunlu fermanlarında da kullanılmıştır. Ayrıca yarlık ve bitikler üzerinde çalışan A. N. Kurat, genellikle kûfî hatla yazılan bu tamgaların Mısır Memlûklerinde de kullanıldığını belirtmektedir52. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde ise tamga yerine, ferman ve beratlarda tuğra kullanılmıştır. Tamga, II. Murad döneminde sikkelerde ve bazı silâhlarda yer almıştır.53

Altınordu yarlık ve bitiklerinde al tamga, altın tamga yanında kök (mavi) tamga ve kara tamga gibi tamga çeşitleri de kullanılmıştır. Altınordu belgelerinden 1381 tarihli Toktamış yarlığında, 1459 tarihli Hacı Girey Han, 1467 tarihli Mengli Girey Han, 1524 tarihli Saadet Girey Han, 1523 tarihli Sahip Girey Han tarhanlık yarlıklarında, 1550 tarihli Sahip Girey Han soyurgal yarlığında al tamga; 1393 tarihli Toktamış Han yarlığında, 1428 tarihli Uluğ Muhammed Han bitiğinde, 1485 tarihli Mengli Girey Han tarhanlık yarlığında, 1520 tarihli Muhammed Girey Han bitiğinde ise altın tamga kullanılmıştır. Bunun yanında 1475-76 tarihli Mengli Girey Han bitiğinde kök (mavi) tamga, 1466 tarihli Mahmud Han bitiğinde ise kara tamga kullanılmıştır.54

1 Mustafa Kafalı, Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayın no. 2085, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s. 149.

2 István Vásáry, Az Arany Horda Kancellárıáya, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest 1987, s. 20-21.

3 Moğol diplomatikası için bkz. A. P. Grigor'ev, Mongol'skaya Diplomatika XIII-XV vv (Çingizidskie jalovannıe gramotı), İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1978.

4 István Vásáry, Az Arany Horda Kancellárıáya, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest 1987, s. 22-23.

5 M. Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken yayın evi, İstanbul 1986, s. 298-299.

6 Jan Reychman, A. Zajaczkowski, Osmanlı Türk Diplomatikası El Kitabı, Çev. Mehmet Fethi Atay, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu: 10, İstanbul 1993, s. 177.

7 M. Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken yayınevi, İstanbul 1986, s. 299.

8 M. Fuat Köprülü, "Bibliyografya Tenkidiyle-Altınordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", Belleten V/19, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1941, s. 398.

9 M. A. Usmanov, Jalovannıe Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv, İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, Kazan 1979.

10 István Vásáry, Az Arany Horda Kancellárıáya, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest 1987, s. 22-23.

11 István Vásáry, a.g.e., s. 12-17.

12 Kelimenin etimolojisi ile ilgili bkz. ED966b yarlıg; TMEN IV1849 yarlıg; Özyetgin, A. Melek, a.g.e., s. 73-74. Ayrıca bkz. Vásáry, István, a.g.e., s. 23-27.

13 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 243.

14 A. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1534, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 97.

15 H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of The Thirteenth Century", Harvard Journal of Asiatic. Studies, Volume 19, İssue 3/4 (Dec., 1956), s. 353-355.

16 M. D. Priselkov, Xanskie Yarlıki Russkim' Mitropolitam', Tipografiya "Nauçnoe Delo" Zagorodnıy pr. 74, Petrograd, 1916, 116s.

17 H. F. Schurmann, a.g.m., s. 341.

18 Hasan Ortekin, “Birinci Mengli Girey Han Yarlığı”, Türkiyat Mecmuası, C. IV, İstanbul 1934, s. 100.

19 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1948, s. 132-133.

20 Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 135-139.

21 Jan Reychman, A. Zajaczkowski, Osmanlı Türk Diplomatikası El Kitabı, Çev. Mehmet Fethi Atay, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayn nu: 10, İstanbul 1993, s. 179.

22 Jan Reychman, A. Zjaczkowski, a.g.e., s. 179.

23 István Vásáry, Az Arany Horda Kancellárıáya, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest 1987, s. 67.

24 Hasan Abdullahoğlu, “Temir Kutluk Yarlığı”, Türkiyat Mecmuası, C. III, (1926-1933), İstanbul, s. 209.

25 A. Melek Özyetgin, Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 658, Ankara, 1996, s. 106, 136.

26 A. Melek Özyetgin, Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 658, Ankara, 1996, s. 112-113, 143.

27 Sir G. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972, 556a (ED).

28 G. Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 4 c., Wiesbaden, (1963-75), 1963, I. C, s. 351-353 (TMEN).

29 A. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihi’ne Giriş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1534, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 287.

30 A. Melek Özyetgin, Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 658, Ankara, 1996, s. 106.

31 A. Melek Özyetgin, a.g.e., s. 114.

32 A. Melek Özyetgin, a.g.e., s. 115.

33 A. Melek Özyetgin,a.g.e., s. 129.

34 Etimolojisi için bkz. Clauson ED299b, Doerfer TMEN I 717; A. Melek Özyetgin, a.g.e., 74-75. Ayrıca bkz., István Vásáry a.g.e., s. 23-27.

35 Mehmet İpşirli, “Bitik”, Türk Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul 1992, s. 225.

36 Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I. C., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 237; Mehmet İpşirli, a.g.m., s. 225.

37 A. Melek Özyetgin, Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 658, Ankara, 1996, s. 117-118.

38 A. Melek Özyetgin, Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 658, Ankara, 1996, s. 91-93.

39 István Vásáry, Az Arany Horda Kancellárıáya, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest 1987, s. 29-38.

40 Mehmet İpşirli, “Bitik”, Türk Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul 1992, s. 225.

41 Orhan F. Köprülü, “Bahşı”, Türk Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul 1991, s. 520-521.

42 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi-Sa. 10a2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, 219-220.

43 A. Melek Özyetgin, a.g.e., s. 115.

44 A. Melek Özyetgin, a.g.e.,s. 130.

45 Daha geniş bilgi için bkz. István Vásáry, a.g.e., s. 46-61; M. A. Usmanov, Jalovannıe Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv, İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, Kazan 1979, s. 140-167.

46 A. Melek Özyetgin, Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 658, Ankara, 1996, s. 107, 116.

47 A. N. Samoyloviç, "Cucu Ulusu'nda Payza ve Baysaya Dair", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. II, 1932-39, İstanbul-Bürhaneddin Matbaası, 1939, s. 60-62.

48 A. N. Samoyloviç, a.g.e., s. 60-61.

49 G. Doerfer, pâyza "Täfelchen mit einer Inschrift des Chans als Ausweis von Autoritätsträgern" kelimesinin Çinceden Moğolcaya ve Moğolcadan da Türkçeye geçtiğini söyler. Yine G. Doerfer, kelimenin modern Türk dili sahasında Tuva Türkçesinde bayza "pograniçnıy stolb" olarak yaşadığını kaydeder (TMEN I, 116). Çin'de Tang ve Sung hanedanı devrinde kullanılan payza'nın en yoğun olarak geçtiği devir Çin'deki Moğol devri olan Yüan dönemidir (Uzunçarşılı, 1988: 202-203n). Marco Polo, Kubilay devrine ait bilgiler verdiği seyahatnamesinde, askerî teşkilât içinde özellikle terfî eden askerlere verilen hediyeler ile birlikte genel bir âdet olarak nüfuz ve asalet simgesi olan levhaların, yani payzaların verildiğinden bahsetmektedir. Marco Polo, bu ödüllendirmede, yüzbaşılara gümüş, binbaşılara altın veya altın yaldızlı gümüş, onbin askere kumanda edene ise üzerinde aslan başı olan altın payza verildiğini kaydeder (Ortekin 1939: 67).

50 A. N. Samoyloviç, a.g.e., s. 63-64; daha geniş bilgi için bkz. István Vásáry, Az Arany Horda Kancellárıáya, Keleti Értekezések 3., Körösi

Csoma Társaság, Budapest 1987, s. 61-66.

51 M. A. Usmanov, Jalovannıe Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv, İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, Kazan 1979, s. 140-167.

52 Akdes Nimet Kurat, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1940, s. 15.

53 O. Akçoraklı, İsmail Otar, Kırım'da Tatar Tamgaları, Yay. hazırlayan: Ünver Sel, Kırım Dergisi Kültür yayını, Ankara, 1996, s. 11.

54 István Vásáry, Az Arany Horda Kancelláríáya, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest 1987, s. 54.

ABDULLAHOĞLU, Hasan, (1926-1933). "Temir Kutluk Yarlığı", Türkiyat Mecmuası, C. III, İstanbul, 207-219.

BATTAL, Abdullah., (1926). "Kazan Yurdunda Bulunmuş Tarihî Bir Vesika: Sahip Girey Han Yarlığı", Türkiyat Mecmuası, C. II., 85-101.

BEREZİN, I. N., (1850). "Chanskie Yarlıki I. Yarlık Tochtamış Chana k Yagaylu", Kazan.

(1850). Vnutrennee Ustroystvo Zolotoy Ordı (Po hanskim yarlıkam), SPb.

(1852). "Tarhannıe Yarlıki dannıe zanami Zolotoy Ordı russkomu duhovenstvu", Kazanskie gubernskie vedomosti, No: 22.

(1872). "Yarlıki Kırımskix Hanov Mengli Girey i Muhammed Girey", Zapiski Odessokogo Obşçestva İstorii i Drevnostey, T. 8 1872, Prilojenie No: 22, 10-23.

(1872) "Tarhannıe Yarlıki Krımskix hanov", ZOOİD, T. 8, Prilojenie no: 22, 1-9.

CLAUSON, Sir G., (1972). An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish, Oxford (ED).

DESİMONİ, C., (1887). “Trattato dei Genovesi col chan dei Tartari nel 1380-1381 scritto in lingua volgare”, Archivio Storico Italian Hammer-o, quarta serie, XX, 161-165.

DOERFER, G., (1963-75). Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 4 c., Wiesbaden (TMEN).

ED: Bkz. CLAUSON (1972).

GRİGOR’YEV, V., (O. Ya. YARTSOV), (1844). “Yarlıki Toktamışa i Seadet Gireya”, Zapiski Odesskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey, T. 1, 337-346.

(1842). O Dostovernosti Yarlıkov, Dannıh Hanami Zolotoy Ordı Russkomu duhovenstvu.

GRİGOR’YEV, A. P. (1979). “Data Vıdaçi Yarlıka Toktamışa”, Uçenıe Zapiski Leningradskoy Universiteta, Vostokovedenie 6, Vıp. 22, 168-188.

(1978). Mongol’skaya Diplomatika XIII-XV vv (Çingizidskie jalovannıe gramotı), İzdatel’stvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad.

(1981). “Pojalovanie v Yarlıke Toktamışa”, İstoçnikovedenie i İstoriya Kul’turı, Seriya Vostokovedçeskix Nauk, Vıp. 24, Uçeniya Zapiski, No: 405, 126-136.

HAMMER-PURGSTALL, J von, (1840). Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, der Mongolen in Russland, Pesth.

(1818). “Uigurisches Diplom Kutlugh Timur’s vom Jahre 800 (1397) beiligend lithographisch nahgestochen und übersetz”, Fundgruben des Orients, VI, b. Wien, 359-363.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Damga”, Türk Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, C. 8, 454-455.

HALASİ-KUN, T., (1949). “Philologica III, Kazan Türkçesine ait dil yadigarları”, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. VII, 603-644.

İPŞİRLİ, Mehmet, (1992). “Bitik”, Türk Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul, 225.

KAFALI, Mustafa, (1976). Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayın no. 2085, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim, (1997). Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, (1941). “Bibliyografya Tenkidiyle-Altınordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, Belleten V/19, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 397-440.

(1986). Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., (1991). “Bahşı”, Türk Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul, 520-521.

KURAT, Akdes Nimet, (1937). “Kazan Hanı İbrahim Han Yarlığı”, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı: 182, Ankara 1972, 354-356.

(1940). Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, Burhaneddin Matbaası, İstanbul.

(1948). Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

KURTOĞLU, Fevzi, (1937). “İlk Kırım Hanlarının Mektupları”, Belleten C. I/3-4, 641-655, Levha IX-XVI.

LAŞKOV, F., “Sbornik dokumentov po istorii Krımsko-Tatarskogo Zemlevladeniya”, Simferopol, 1897.

MALOV, S. E., (1953). “İzuçenie Yarlıkov i Vostoçnıh Gramot”, Akademiku Vladimir Aleksandroviçu Gordlevskomu, Moskva, 187-195.

MAS LAİTRE, L. de, (1868). “Priviléges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du

Kiptchak”, Bibliothéque de l’école des chartes XXIX, 6. sor, 4 köt., 581-595.

MİRZAKEVİÇ, N., (1840). “Pis’mennıe Pamyatniki Toxtamış-xana”, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya, Ç. 27, Otd. 2, Avgust, St. Petersburg, 143-148.

MUHAMMEDYAROV, F. Ş., (1967). “Tarhannıy Yarlık Kazanskogo Hana Sahip Gireya 1523g.: Novoe o proşlom naşey stranı. Pmyati akademika M. N. Tihomirova, M., 104-109.

ORTEKİN, Hasan, (1934). “Birinci Mengli Girey Han Yarlığı”, Türkiyat Mecmuası, C. IV, İstanbul, 99-109.

(1939). “Basma’ya ve Baysa’ya Dair”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. II, (1932-39), İstanbul-Bürhaneddin Matbaası, 65-73.

ÖZYETGİN, A. Melek, (1996). Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 658, Ankara.

(1999). “Altınordu Diplomasi Geleneğine Bir Bakış”, KÖK Araştırmalar, C. I, S. 2, (Güz), KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, 97-112.

--, (2000). “Altınordu Hanı Toktamış’ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı”, Türkoloji Dergisi, Cilt: XIII, 1. Sayı, Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları: No: 1, Ankara, 167-192.

PAKALIN, Mehmet Zeki, (1983). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III C., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

PRİSELKOV, M. D., (1916). Xanskie Yarlıki Russkim’ Mitropolitam’, Tipografiya “Nauçnoe Delo” Zagorodnıy pr. 74, Petrograd.

REYCHMAN, Jan, A. ZAJACZKOWSKİ, (1968). Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics, Paris.

(1993). Osmanlı Türk Diplomatikası El Kitabı, Çev. Mehmet Fethi ATAY, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayn nu: 10, İstanbul.

SAMOYLOVİÇ, A. N., (1927). "Neskol'ko Popravok k izdaniyu i Perevodu Yarlıkov Toxtamış-Xana", İzvestiya Tavriçeskovo Obşçestva İstorii, Arxeologii i Etnografii, T. I (58), Simferopol', 141-144.

(1918). "Neskol'ko Popravok k yarlıku Timur-Kutluga", İzvestiya Akademiya Nauk, No: 11, 1109-1124.

(1939). "Cucu Ulusu'nda Payza ve Baysaya Dair", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. II, İstanbul-Burhaneddin Matbaası, 53-65.

SCHURMANN, H. F., (1956). "Mongolian Tributary Practices of The Thirteenth Century", Harvard Journal of Asiatic Studies, Volume 19, İssue 3/4 (Dec.), 304-389.

SMİRNOV, V., "Tatarsko-Xanskie Yarlıki", iz Kollektsii Tavriçeskoy Uçenoy Arxivnoy Komissii, (ITUAK), no: 54, 198, 1-19.

(1913). "Krımsko-Xanskie Gramotı", iz Kollektsii Tavriçeskoy Uçenoy Arxivnoy Komissii, (ITUAK), No: 50, 140-178.

TOGAN, A. Zeki Velidî, (1981). Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1534, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul.

TMEN: Bkz. DOERFER (1963-1975).

USMANOV, M. A., (1979). Jalovannıe Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv, İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, Kazan.

Ş. MUHAMMEDYAROV, R. STEPANOV, (1965). "Ya]a Yarlık", Kazan Utları, No: 8, 146-150.

VAHİDOV, S. G., (1925). "İssledovanie Yarlıka Sahip Gireya", İzvestiya Obşçestva Arheologii, istorii i etnografii, T XXXIII, vıp. 1, 61-92.

(1925a). "Yarlık Sahip Gireya", Vestnik Nauçnogo Obşçestva Tatarovedeniya, No: 1-2, Kazan, 29-37.

VLADİMİRTSOV, B. Y., (1987). Moğolların İçtimaî Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi, Çev. Abdülkadir İnan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları IV. Dizi-Sa. 2a, Ankara.

YAKUBOVSKİY, A. Yu., (1992). Altınordu ve Çöküşü, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları X. Dizi-Sa. 15, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara.

YARTSOV, Ya. O., (1850). "Yarlıki Krımskix Hanov", Zapiski Odessokogo Obşçestva İstorii i Drevnostey, (ZOOİD), T. 11, 675-679..

B. Kültür ve Sanat

Tarih Boyunca Anadolu ve Orta Asya Kültür Çevreleri Arasındaki İlişkiler / Prof. Dr. Cemâl Kurnaz [s.831-839]

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Anadolu, Orta Asya ve diğer coğrafyalardaki Türk kültür çevreleri arasında XVI. yüzyılın sonuna kadar yoğun şekilde süren ve daha sonraki yüzyıllarda gitgide kaybolan ve hatta eşine bir daha rastlanmayan bir kültür ilişkisi yaşanmıştır.1

Timurlular devrinden başlayarak önemli bir kültür merkezi haline gelen Herat, Ali Şir Nevâî ve Hüseyin Baykara zamanında altın çağını yaşamış; burada yetişen bilim adamları, şairler, yazarlar, mûsikişinaslar, hattatlar, nakkaşlar, tezhip, cilt ve minyatür ustaları ile, başta Anadolu olmak üzere diğer kültür coğrafyalarını etkileyen önemli merkezlerden biri olmuştur.

Fatih Mehmed zamanından başlayarak İstanbul da bilim, kültür ve sanatın önemli merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Fatih ve oğlu II. Bayezid dönemlerinde, Herat, Akkoyunlu ve hatta Hint saraylarıyla Anadolu arasında fikrî ve edebî ilişkiler bulunmaktadır. Bu iki padişah, başka ülkelerdeki tanınmış ilim adamı ve şairleri kendi saraylarına davet etmişler, gelmeyenlere hediyeler, câizeler ve mektuplar yollayarak, Türk-İslâm dünyasındaki mânevî etkilerini artırmaya çalışmışlardır. Fatih ve sadrazamı şair Mahmud Paşa’nın Hâce Cihan, Molla Câmî ve Celâl Devvânî ile mektuplaştıkları bilinmektedir. II. Bayezid de babası gibi Molla Câmî ile mektuplaşır, ona her yıl bin altın gönderirdi.2

Bu münasebetler XVI. yüzyılda da devam etmiştir. Bu yüzyılda İstanbul sarayı ile Safevîler, Şeybânîler, hatta Hindistan’daki Babürlüler sarayları

arasında kültür ilişkileri hiç eksik olmamıştır. Bu coğrafyalardan edebî faaliyet diğer coğrafyalarda da yakından takip edilmiştir. Şair Nihâlî'nin Ekber Şah'a kasideler göndermesi, Şah Tahmasb'ın Osmanlı şairlerinden Hayâlî ve Rahmî'yi takdir etmesi, Safevî tezkirecisi Sâdıkî'nin Bâkî ile şahsen tanışıyor olması,3 Kanunî Süleyman ile Şah Tahmasb'ın birbirlerine karşı nazireler söylemeleri bu ilişkinin boyutlarını gösteren dikkate değer örneklerdir.4

Sehî ve Latifî'nin belirttiklerine göre, şiirde Şeyhî mahlasını kullanan Yusuf Sinaneddin (ö. 1431?), tasavvuf ve tıp öğrenimi için İran'a gitmiş, hatta meşhur mutasavvıf Seyyid Şerif Cürcanî ile sınıf arkadaşı olmuştur.5 Ali Şîr Nevâî'ye nazireleri bulunan Ahmed Paşa (ö. 1496)'nın şiirleri Hüseyin Baykara'nın sarayında tanınmakta, hatta Molla Câmî (1414-1492) tarafından da takdir edilmektedir. Riyâzî'nin anlattığı şu olay, bu bakımdan ilgi çekicidir:

"Mervîdür ki Sultan Hüseyin Baykara zamanında diyâr-ı Horasan menba'-ı ahâlî-i ilm ü irfan ve menşe'-i ashâb-ı belâgat u beyân olup vezîri olan Mîr Ali Şîr Nevâî bir meclis-i hâsü'l-hâsda dârü'l-eyâletinün şu'arâsı bihterîn-i merzubûm olan mülk-i Rûm'un ulemâ ve şu'arâsına gâlib olmasın iddi'â ider. Hazret-i Mahdûmî (Molla Câmî) ol meclisde hâzır bulunup tıynet-i Rûmiyânda olan vüfûr-ı ehliyet ve kemâl-i kâbiliyyet dahı inkâr olınmaz buyururlar. Bu mu'âdele esnâsında cânib-i derden bir murakka'-pûş zâhir olup kûşe-i meclisde mütemessil olur. Ahvâlinden suâl olundukda Rûm'dan geldiği zuhûr bulur. Şu'ârâ-yı Rûm'un nev-peydâ eş'ârından istifsâr iderler. Sâhib-i tercemenün bu birkaç beytini okur:

Çîn-i zülfin miske benzetdüm hatâsın bilmedüm
Key perîşân söyledüm bu yüz karasın bilmedüm
Kad kıyâmet gamze âfet zülf fitne hat belâ

Âh kim ben hüsninün bunca belâsın bilmedüm

Hazret-i Mahdûmî, bu terâne-i dilkeşi istimâ' itdükde bî-ihtiyâr ser-âgâz-ı raks u semâ idüp müdde'âmuz sâbit oldı buyururlar."6

Nakşibendîliği Anadolu'ya ilk getiren Simavlı Molla Abdullah İlâhî (ö. 1491), İstanbul'da Zeyrek Medresesi'nde bir süre öğrenim gördükten sonra ilim ve irfanını artırmak için doğuya, Horasan'a gitmiş, Mevlânâ Ali Tûsî'den zâhirî ilimler okuduktan sonra tasavvufa ilgi duymuş, Semerkant'a Nakşibendî mürşidlerinden Ubeydullah Ahrâr'a bağlanmıştır. Seyr ü sülûkunu tamamlayarak Buhara'ya geçmiş, bir yıl burada kaldıktan sonra yeniden şeyhinin yanına dönmüştür. Görevli olarak memleketi Simav'a dönerken Herat'ta Molla Câmî ile de görüşmüştür.7

XV. yy. şairlerinden Melîhî, gençliğinde İran'a giderek Arapça ve Farsça bilgisini ilerletmiş, Horasan'da Molla Câmî ve Aydınlı Dede Ömer Rûşenî ile ders arkadaşlığı etmiştir. Anadolu'ya dönünce alkolik duruma düşen Melîhî, Molla Câmî'nin kendisine gönderdiği bazı risalelerini, "bizde bu makule nesneyi almağa liyâkat kalmamışdur" diye kabul etmemiş, kendisi için dua talep etmiştir.8

XVI. yy. şairlerinden olan Kastamonulu Câmî de, Molla Câmî'nin hizmetinde bulunarak ondan el almıştır.9

Aydınlı Dede Ömer Rûşenî (ö. 892/1486), Bakü'ye giderek Halvetîliğin ikinci piri sayılan Seyyid Yahya Şirvanî'ye bağlanmış, onun baş halifesi olmuştur. Şeyhînin vefatından sonra yerine geçmiş, Karabağ ve Gence havalisinde irşad hizmetini sürdürmüş, Uzun Hasan'ın daveti üzerine Tebriz'e gelmiş ve burada vefat etmiştir.10 Uzun Hasan, Rûşenî'yi davet için, öğrenim amacıyla Tebriz'de bulunan Diyarbakırlı mutasavvıf şair İbrahim Gülşenî'yi (ö. 940/1533) görevlendirmiştir. Bu görüşme sırasında çok etkilenen Gülşenî, Dede Ömer Rûşenî'ye bağlanarak ondan hilafet almıştır.11

Adnî mahlasıyla şiirler yazan Mahmud Paşa (ö. 1474), Ali Şir Nevâî ile mektuplaşmıştır. Âşık Çelebi, bu konuda şu bilgiyi vermektedir:

"Merhûmun eş'ârı nefîs ve edâsı selîsdür. Ammâ inşâsı şi'rinden a'lâ ve kinâyât ve istiârât ve letâyif ü nikâtı, mebâdî ve mebânîsi, fahâvî ve ma'ânîsi pûhte ve üstâdânedür. Husûsâ Nevâî ile mükâtebâtı bî-bahânedür."12

Bursalı Kandî (ö. 961/1554), gençliğinde İran taraflarına seyahat etmiş, Ali Şir Nevâî ve Molla Câmî ile de görüşmüştür:13

"Zamân-ı hadâsetinde vilâyet-i Acem seyrânın itmiş ve Mevlânâ Câmî'ye ve huzûr-ı Nevâî'ye irişmişdür."14

Osmanlı kaynaklarının, imparatorluğun doğu sınırının ötesinde kalan ülkeleri, genellikle diyâr-ı Acem, Acemistan şeklinde tanımlamaları ve Kandî'nin Nevâî ile de görüştüğü göz önüne alınırsa, bu seyahatin İran ile sınırlı kalmayıp, en azından Herat'a kadar uzandığı anlaşılmaktadır.

Behiştî mahlasıyla şiirler yazan Ahmed Sinan (XV. yy.), yakışıksız bir davranışı yüzünden padişahı kızdırmış, korkusundan "Acemistan"a, daha doğrusu Herat'a Hüseyin Baykara'nın yanına kaçmıştır.15 Burada Molla Câmî ve Ali Şir Nevâî ile tanışıp sohbetlerinde bulunmuş, bir süre sonra Hüseyin Baykara, onu bir elçi ve hediyelerle birlikte II. Bayezid'e göndererek affettirmiştir:16 Latifî, onun Câmî ve Nevâî ile olan ilişkisini şöyle anlatır:

"Sultan Bâyezid zamanında beşeriyyet muktezâsınca bir vaz'-ı nâ-şâyeste sâdır olup, galebe-i bîm ü bâkden bîm-nâk ve ters-nâk çıkup vilâyet-i Acem'e gitmişdi. Ve anda varup Mevlânâ Câmî ve Nevâî hıdmetin itmişdi. Ba'de zamân anlar şefâ'at-nâme virüp bunun içün tazarru' ve i'tizâr idüp sehv ü hatâ ve nisyân hâssa-i nev'-i insân ve afv-ı zünûb u isyân sıfat-ı Hazret-i Rahmân olduğın beyân ile ve'l-kâzımîne'l-gayze ve âfîne ani'n-

nâs mefhûmın îmâ ve îhâm idüp mûmâ ileyh içün i'tizâr u me'âzîre müte'allık emsâl ve âsârdan vâfir nikât u kinâyât irâd ve ibrâz itmişler.

(…) Âhir ol nâme-i nâmî ve mektûb-ı kirâmı mevkî'-i kabûlde vâkî' olup geçen hatâ vü sehvin afv idüp mansıbın mukarrer kıldılar."17

Latifî'nin verdiği bu bilgi birçok bakımdan ilgi çekicidir. Biz bu bilgi sayesinde, Nevâî'nin Anadolu sahasında ne kadar saygın ve tanınmış olduğunu öğrenmekteyiz. Genç bir şair, padişahı kızdıracak bir suç işleyince korkuya kapılmış, Nakşibendiliğin ulularından âlim ve şair Molla Câmî ve yine devlet adamı, âlim ve şair Ali Şir Nevâî'ye sığınmıştır. Daha sonra da, bu ikisinin mektuplarının gücünden emin olarak ülkesine dönebilmiştir.

Orta Asya ile ilişkisi olan şairlerden birisi de Cemîlî'dir (870/1465-66-950/1643-44?).18 Bir rivayete göre, 1465-66 yıllarında Diyarbakır'da doğmuştur.19 Akkoyunluların hâkim olduğu dönemde Tebriz'e gitmiş, 1494-95 yıllarında Herat'a geçmiş, burada Sultan Hüseyin Baykara'nın veziri meşhur şair Ali Şir Nevâî'nin şiirlerine nazireler söylemiştir. Latifî'ye göre bu nazireler, Nevâî'nin üç ciltlik divanına "külliyen kafiye be-kafiye" meydana getirilmiştir. 1500-1501 yıllarında Nevâî'nin, 1503-1504 yıllarında da Hüseyin Baykara'nın vefatından sonra tekrar Tebriz'e dönmüş, Akkoyunluların çöküp, Şah İsmail-i Safevî'nin Azerbaycan'ı istilâsı üzerine memleketi olan Diyarbakır'a gelmiştir. 1508-1509'da Şah İsmail orayı da işgâl edince, İstanbul'a gitmiş, 1543-44'te vefatına kadar burada şairlerle sohbetlerde bulunarak vakit geçirmiştir.20

Cemîlî, şiirlerinin değerinden daha çok, hayat macerasıyla Anadolu ile Herat kültür çevreleri arasındaki sıkı ilişkiyi göstermesi bakımından önemli bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İran şahı Tahmasb, Kanunî Süleyman devrinin önde gelen şairlerinden olan Hayâlî Bey'in (ö. 1557) ve Bursalı Rahmî'nin bazı şiirlerini okuyunca

şerefine kadeh kaldırmıştır.21

İran şahı, divan şiirinin en büyük şairlerinden kabul edilen Bâkî'yi (1526-1600) vezirlik rütbesiyle ülkesine davet etmiş, fakat olumsuz cevap almıştır.22 Bâkî'nin şöhreti İran'la sınırlı kalmamış, Hindistan'a kadar yayılmıştır.23

Orta Asya ile en çok ilişkisi olan şair, Kâtibî mahlaslı Seydî Ali Reis'tir (ö. 28 Aralık 1562).24 O, Osmanlı devletinin amirallerindendir. Hint seferi sırasında gemilerinin çoğunu fırtınada kaybedince Hindistan'a sığınmış, kara yoluyla üç buçuk yıl süren bir yolculuktan sonra İstanbul'a dönebilmiştir. Bu dönüş yolculuğunda, Orta Asya güzergâhında bulunan bir çok devlet adamıyla görüşmüş, onlardan Osmanlı Devleti'nin bir amirali olarak itibar görmüş, gerektiğinde de şair kimliğini konuşturmuş, yazdığı Çağatayca şiirlerle sempati toplamasını bilmiştir. Muhataplarının onu "Mîr Ali Şîr-i Sânî" diye övmeleri anlamlıdır.25

Osmanlı şairlerinin Orta Asya kültür çevreleriyle ilişkilerinde Molla Câmî ve Ali Şir Nevâî, iki önemli cazibe merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Cemilî, Melihî, Kastamonulu Câmî, Abdullah İlâhî, Adnî Mahmud Paşa, Bursalı Kandî, Ahmed Sinan Behiştî gibi şairlerin bunlarla ilişkisi dikkat çekicidir. Abdullah İlâhî, Şeyhî, Ömer Rûşenî ve İbrahim Gülşenî gibi şairler, tasavvuf eğitimi için İran ve Horasan'a gitmişlerdir. Osmanlı şairlerinin XVI. yüzyıldan sonra Orta Asya kültür çevreleri ile ilişkisine dair elimizde fazla bilgi yoktur.26 Basın hayatı ve fikir hareketlerinin başladığı Meşrutiyet sonrası ilişkiler ise apayrı bir araştırma konusudur.

Orta Asya kültür çevrelerinin Anadolu sahası ile ilişkisi, çok eski çağlardan başlayarak kesintisiz bir şekilde süregelmiştir. Söz gelimi, Ahmed Yesevî'nin, dervişleri aracılığı ile Anadolu şairleri üzerindeki etkisini yüzyıllardır sürdürdüğü bilinmektedir. Ali Şir Nevâî de, Anadolulu

divan şairleri tarafından üstat kabul edilmiş, şiirlerine Çağatayca nazireler yazmak moda haline gelmiştir.27

Osmanlı döneminde Orta Asya'dan bir beyin göçü yaşanmış, çok sayıda şair, ülkesinden ayrılarak hayatını Anadolu'da sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu şairlerin Anadolu'ya gelmelerinde, bulundukları yörelerdeki siyasal karışıklıklar ve Osmanlı ülkesinin huzurlu, istikrarlı ve müreffeh yapısıyla kültür ve sanat faaliyetleri için cazip halde bulunması, padişahların bunları özendirmesi de etkili olmuştur. Fatih Sultan Mehmed,28 Yavuz Sultan Selim29 ve Kanunî Sultan Süleyman30 gibi Osmanlı padişahları, başta İran olmak üzere çeşitli ülkelerdeki ilim ve sanat adamlarını İstanbul'a getirme yolunda faaliyet göstermişlerdir.

Bu faaliyetler çerçevesinde büyük astronomi âlimi Ali Kuşçu'nun Fatih'in davetiyle İstanbul'a gelmiş olması çok anlamlı bir olaydır. Doğuda ve batıdaki ilim adamları ve sanatkârları İstanbul'da toplamayı ilke edinen Fatih, Uzun Hasan'ın elçisi olarak kendisine gelen Ali Kuşçu'ya İstanbul'da kalarak ders vermesini teklif etmiştir. O da, elçilik görevini tamamladıktan sonra dönmek için izin istemiş, bir süre sonra gelerek günlük 200 akçe ile Ayasofya Medresesi'nde göreve başlamıştır. Fatih, Ali Kuşçu'nun karşılanması için sınıra bir heyet göndermiş, bütün aile ve akrabasıyla gelen bu ilim adamına günlük 1000 akçe harcırah vermiştir. İstanbul'da karşılamakla da büyük âlim Hocazâde Muslihiddin Mustafa'yı görevlendirmiştir. Hatta bindikleri kadırgada med ve cezir olayı hakkında bilimsel bir münakaşa yapmışlardır.

Ali Kuşçu, Hocazâde ile iyi anlaşmış, kızını onun oğluna verdiği gibi, onun kızını da kendi oğluna almıştır. Bununla birlikte Ali Kuşçu'ya gösterilen aşırı ilgi bazı İstanbul âlimlerini kıskandırmıştır.31

Doğu ülkelerinden gelen şairlere gösterilen ilgi, bazı Osmanlı şairlerinin kendilerini "doğulu" gösterme gibi tuhaflıklara bile yol açmıştır. Aslen

Tokatlı olduğu hâlde İran'a gidip gelerek kendisini "Acem" olarak tanıtan Leâlî önceleri büyük itibar görmüş, foyası ortaya çıkınca da gözden düşmüştür.32 Leâlî, bunun üzerine tepkisini şöyle dile getirmiştir:

Olmak istersen i'tibâra mahal
Ya Arab'dan ya Acem'den gel
Gevhere kıymet olmaya kânda
Dür bahâsın bula mı ummânda
Söylenür nükte vü meseldür bu
K'ola dâim çerâğ dibi karanu
Eğer âdemde ma'rifet ise murâd
Ne fazîlet virirmiş ana bilâd
Taşdan sâdır oldı gerçi güher
Mu'teberdür velî niteki hüner
Rûm'da kellelenmesün mi Acem
Oldı bu izzet ile çün ekrem
Acem'ün her biri ki Rûm'a gelür
Ya vezâret ya sancak uma gelür33

Mesihî'nin şu beyti, Leâlî'nin bu tepkisinde yalnız olmadığını gösterir:

Mesîhî gökden insen sana yer yok
Yüri var gel Arab'dan ya Acem'den34

Orta Asya şairlerinin de Türkiye ile ilişkilerine ilk olarak Fuat Köprülü dikkat çekmiştir. Köprülü, bir sığınacak yer ve himaye bulmak için Osmanlı sarayına gelen 10 doğulu Türk şairinin adını zikrederek,35 Türk kültür coğrafyaları arasındaki ilişkiye değinir:

"XVI. asırda Safevî istilası karşısında Türkiye'ye kaçan bazı sünni Çağatay şair ve müellifleri ile sırf bir edebî moda olarak Nevâî'ye Çağatayca nazireler yazan Osmanlı şairleri hakkında bu asra ait olan Osmanlı kaynaklarında oldukça bol malumata tesadüf ediliyor. Lakin, bu

hal pek tabiidir ki, Çağatayca'nın nüfuz sahasının genişlediğine bir misal telakki edilemez. Nitekim, daha sonraki asırlarda da Türkiye'ye gelip yerleşen yahut uzun veya kısa bir müddet burada oturan bir takım Çağatay şairlerine de rastlanmaktadır ki, bu, muhtelif Türk medenî muhitleri arasındaki daimi kültür münasebetlerinin kuvvetini göstermekten başka bir mânâ ifade etmez."36

Bizim tespitlerimize göre, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen şairlerin sayısı 109'dur:

Bu tablodan çıkan sonuca göre, Orta Asya çevrelerinden gelen şairlerin büyük çoğunluğu XVI. yy.'da yaşamıştır. Bu çağda Osmanlı ülkesinin kültür ve sanat adamları için bir câzibe merkezi olmayı sürdürdüğü, inkıraz dönemlerinde giderek bu ilginin azaldığı görülmektedir.

Şairlerin memleketlerine göre dağılımına baktığımızda şöyle bir manzarayla karşılaşıyoruz:

Bunlardan Acem, Acem-zâde, Acem diyarından, İranlı diye nitelenenler yanında Bistam, Tebriz, Kazvin, Hemedan, Isfahan, Şîraz ve Şirvan'dan olduğu belirtilenler dikkate alındığında toplam 109 şairden 82'sinin İran havalisinden olduğu anlaşılmaktadır. Bu da, şairlerin genelde Orta Asya'nın Anadolu'ya nisbeten daha yakın yerlerinden geldiğini göstermektedir.

Tezkireler, İran'dan başlayarak imparatorluğun doğusunda yaşayan insanlara genel bir ifadeyle "Acem" demekle yetindikleri için, bunların çoğunun asıl memleketlerini ve milliyetlerini tesbit mümkün olamamaktadır. Ancak, listede görüldüğü gibi, bu şairlerin büyük çoğunluğu İran ve havalisinden gelmiş Türk asıllı şairler olmalıdır. Bunlar Farsça yanında Anadolu Türkçesiyle de şiir söylemekte başarılı olmuşlar, tezkireciler bunu özellikle belirtmek ihtiyacı duymuşlardır. Meselâ Ma'sûm'un şiiri ve tavrı tamamen Osmanlı şairlerinin aynıdır. Hasan

Çelebi'nin ifadesiyle Acem olduğuna inanmak için şahit lazımdır. Âlî de Basîrî'yi "Türkî ibârâtı zebân-ı vukû' didükleri ıstılâhâtı Acemliğine göre eyü zabt itmişdür." diyerek takdir etmektedir. Âşık Çelebi ise, ümmî bir şair olan Bîdârî'yi, "Sâir Acemler edâ-yı Türkî'de kâsırdur, bu nefis ebyâta ve selîs kelimâta kâdirdür" diyerek över.

Bununla birlikte, Habîbî gibi "ekser-i edâları Acemâne ve hilâf-ı üslûb-ı şuarâ-yı zamâne" olanlar da vardır. Âşık Çelebi, Emîrek'in tavr u tarzını Acemâne bulur. Hasan Çelebi, Hâfız'ın şiirleri hakkında "Ekser-i eş'ârınun ma'nâsı garâbet ve edâsı rekâket üzre kelimât-ı gûl gibi nâ-merbût u nâ-ma'kûldur." değerlendirmesinde bulunur. Şâhî'nin şiirleri Nevâî tarzındadır. Şâh Kasım gibi genellikle Farsça şiir söyleyen, Türkçe şiiri az olanlar da vardır.

Orta Asya ve Türkiye kültürel ilişkilerinde tasavvuf hareketlerinin önemli rolü olmuştur. Orta Asya menşeli kolonizatör Türk dervişlerinin Anadolu'nun müslümanlaşmasında önemli rol oynadıkları, sonraki yüzyıllarda da bazı şeyhlerin Osmanlı ülkesine gelerek faaliyet gösterdikleri bilinmektedir.37 Bunların bazıları aynı zamanda şairdir.

Osmanlı ülkesine gelen Orta Asya menşeli şairlerin bir kısmının tasavvufla olan yakın ilgisi dikkati çekmektedir. Bunların gelişlerinde bu ilginin etkili olduğu düşünülebilir. Tarikatı belirtilen şairlerden 11'i Nakşibendî (Emir Ahmed-i Buhârî, İlâhî, Atâ, Resâ, Âgâh, Nazimâ, Saidâ, Şeydâ, Süleyman, Abdülvehhâb, Nidâî, Abdülkadir), 8'i Mevlevî (Mevlânâ Celâleddîn, Saffî, Abdülvehhâb, Feyzî, Vecdî, Niyâz, Alâyî, Sâib), 1'i Vefâyî (Baba İlyas), 1'i Bayramî (Elvân-ı Şîrâzî), 1'i Kübrevî, 1'i Yesevî (Hazinî), 1'i Gülşenî (Hayâlî)'dir. Bunların dışında Şâhî'nin İsmâil-i Erdebilî'nin dervişi olduğu, Şâh Kâsım ve Ayşî'nin babasının şeyh olduğu, Şemsî, Itrî ve Murâdî'nin derviş-meşrep olduğu, Handan, Lutfî, Yakîn, Meşrebî, Sarfî, Eser ve Remzî'nin tarikat mensubu veya derviş olduğu,

Firâkî, Hâlis ve Revnak'ın şeyhlik yaptığı belirtilmiştir. Sehâbî, Seyyid Muhammed-i Nûr-bahş tarikatine bağlıdır. Bu bilgiler ışığında 40 civarında şairin tasavvufla ilgisi bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bazı şairler de sünnî olduklarından, İran ve havalisindeki şiî baskısından ve siyasî karışıklıklardan kaçarak Osmanlı ülkesine gelmişlerdir. Mehmed Emin, Mirza Mahdum, Ayşî, Habîbî, Abdülkadir, Abdülvehhâb, Hekîmî ve Ali Muzafferüddin bunlar arasında sayılabilir.

Şairlerden bazıları da seyahat (Ma'sûm, Itrî), ticaret (Kazvinli Halîlî), tahsil (Heratlı Fâiz) veya elçilik göreviyle (Basîrî, Nazimâ, Rıza Han) Osmanlı ülkesine gelmişler ve burada yerleşip kalmışlardır. Sürûrî'nin mansıp ümidiyle geldiği belirtilmiştir.

Bu şairlerin bir kısmı âlim, hekim, nüktedan, hoş-sohbet, kıssahân, hattat, müzehhip, ebrûcu, nakkaş, hakkâk, musikişinas özellikleri ile de meclislerin aranan kişileri olmuşlar, çok yönlü yetenekleri ve sempatik kişilikleri ile kendilerine padişah ve diğer devlet adamlarından hâmi bulmayı başarmışlardır. Meselâ Âşık Çelebi, Şemsî'den söz ederken, "ahbâr u esmârda ve tevârih ü hikâyât u defâtir-i esfârda zü-fünûnluğu ve mecâlis-i ekâbirde kıssahânlığı" bulunduğunu bilhassa belirtmek ihtiyacını duymuştur. Latifî de Vâlihî'yi "gazel-hân ve hoş-elhân ve hoş-âvâz ve şi'r-şinâs ve nağme-perdâz kimse" olarak niteler. Ahmed Çelebi de aynı zamanda besteler yapan bir musikişinastır. Hâverî, Acem diyarından gelmiş şairlerle arkadaş olarak, onların şiirleri ve hallerine uygun latifeler söylemekle tanınmıştır. Gelmiş geçmiş şairlerin hayat hikâyeleriyle şiirlerini ezbere bilmektedir. Sohbetinden herkes hoşlanmaktadır. Ahdî onun için "tezkire-i erbâb-ı irfân" tabirini kullanır. Emîrek de hekimliği, hattatlığı, sesinin güzelliği ve saz çalmadaki yeteneği ile meşhurdur. Her türlü sazı çalar, hem çalar hem oynardı. Ahdî, Sehâbî'nin eski sultanların tarihini bilmekte üstün olduğunu ifade eder. Sarfî, hoş sohbet, tanbur ve

kemançeyi güzel çalan bir kişidir. Nutkî, kıssa anlatmadaki ustalığı sebebiyle “Kıssahân” lakabıyla meşhur olmuştur.

Bunların içinde kâtiplik, nedimlik, musâhiblik, kadılık, müderrislik, tabiblik ve hatta beylerbeyilik görevlerinde bulunanlar olmuştur.

Sonuç olarak, Orta Asyalı şairlerin Sultan Orhan zamanından başlayarak Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman devirlerinde artarak devam eden bir şekilde Osmanlı Türkiyesi’nde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu İran ve havalisinden gelmiştir. Bu şairlerin Osmanlı ülkesine gelmelerinde, bulundukları yörelerdeki siyasal karışıklıklar ve Osmanlı ülkesinin huzurlu, istikrarlı ve müreffeh yapısıyla kültür ve sanat faaliyetleri için cazip halde bulunması Fatih, Yavuz ve Kanunî gibi padişahların bunları özendirmesi de etkili olmuştur.

Bu olay bir “beyin göçü” olarak da değerlendirilebilir. İbni Sina’nın dediği gibi, ilim ve sanat, her çağda himaye edilmediği yerlerden takdir edildiği yerlere göç etmiştir.

1 Mehmed Çavuşoğlu, “Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu’da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar”, Atsız Armağanı, İstanbul 1976, s. 75.

2 Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 2. bsk. İstanbul 1980, s. 375. Molla Câmî’nin, Anadolu şairleri üzerinde diğer İran şairlerinden çok daha özel bir etkisi olmuştur. Aşağıda bazılarını zikredeceğimiz örnekler, bunu açıkça göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhsin Macit, “Molla Câmî’nin Osmanlı Edebiyatına Tesiri- I”, Erdem, C. VII, Sayı 20, Ocak 1991, s. 519-529.

3 Sâdıkî, 1554-1560 yıllarında Halep’te bulunan Bâkî ile tanışıp dost olmuştur (T. Gandjei, “Sâdıkî-i Afşar’ın Türkçe Şiirleri”, Türkiyat Mecmuası, C. XVI, 1971, s. 20).

4 Köprülü, a.g.e., s. 380-381.

5 Faruk K. Timurtaş, Şeyhî, Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1968, s. 59.

6 Riyâzî, Riyâz-ı Şuarâ, Nuruosmaniye Ktb. No: 3724, yk. 16b-17a.

7 Mustafa Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, C. I, Bursa, 1990, s. 146-178.

8 Filiz Kılıç, Âşık Çelebi, Meşâirü'ş-Şuarâ (İnceleme, Tenkitli Metin), C. I-II, Gazi Ün. SBE. Doktora Tezi, Ankara 1994.C. II, s. 436-37; Mecdî Mehmed Efendi, Hadâikü'ş-Şakâik, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 250-51.

9 Latifî, Tezkire-i Latifî, İstanbul 1314, s. 116.

10 Sehî, Tezkiretü'ş-Şuarâ, İstanbul Ün. Ktb. No: 2540, 26b-27a; Latifî, a.g.e., s. 48-49; Mecdî, a.g.e., s. 281-82; Mustafa Uzun, "Rûşenî, Ömer Dede", TDEA, VII, s. 361-363; a. yazar, "Dede Ömer Rûşenî", TDVİA, C. IX, s. 81-83.

11 Latifî, a.g.e., s. 52; İA, C. IV, s. 835-836; TDEA, C. III, 398-99.

12 Filiz Kılıç, a.g.e., "Adnî" maddesi, C. II, s. 577; TDEA, C. I, s. 39. Hamdî mahlaslı Akşemseddinzâde Hamdullah Çelebi (ö. 1503) de Molla Câmî ile mektuplaşan şairlerdendir (Filiz Kılıç, a.g.e., C. I, s. 314).

13 TDEA, C. V, s. 142.

14 Latifî, a.g.e., s. 275.

15 Osmanlı döneminde bu gibi olayların varlığı bilinmektedir. Müeyyedzâde de II. Bayezid Amasya'da şehzade iken, onu kötü alışkanlıklara yönelttiği iddiasıyla Fatih tarafından suçlanmış, o da korkusundan İran'a giderek Celaleddin Devvanî'ye sığınmıştır.

16 Cahit Baltacı-Nuri Akbayar, "Behiştî Ahmed Sinan Çelebi", TDEA, C. I, s. 377.

17 Latifî, a.g.e., s. 104. Âşık Çelebi, "Sultan Bâyezid devrinde terk-i diyâr idüp bir zaman vilâyet-i Acem seyâhatin eylemiş" olduğunu söyler

(C. I, s. 207.). Kınalızâde Hasan Çelebi ise, Latifî'nin verdiği bilgiyi özetlemekle yetinir (C. II, s. 225).

18 Sehî, a.g.e., yk. 54b; Latifî, a.g.e., s. 122; Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-Şuarâ, Haz. İbrahim Kutluk, C. II, Ankara 1981, C. I, s. 262; Mustafa İsen, Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, Ankara 1994, s. 111; Kafzâde Fâizî, Zübdetü'l-Eş'âr, Süleymaniye Ktb. Şehit Ali Paşa Bl. No: 1877, yk. 25; Nail Tuman, Tuhfe-i Nâilî, Millî Eğitim Bakanlığı Yayımlar Dairesi Başkanlığı Ktb. No: B. 870, C. I, s. 159; Ali Emirî, Tezkire-i Şuarâ-i Âmid, İstanbul 1328, C. I, yk. 154-155; Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî, C. II, s. 87; Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, Mecelletü'n-Nisâb, Süleymaniye Ktb. Esad Ef. Bl. No: 628, s. 174; Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, İstanbul 1971, C. II, s. 782.

19 Sehî, Cemîlî'nin "diyâr-ı Şark"tan gelmiş bir Türkmen; Latifî ve Hasan Çelebi "Türkistan şairlerinden" olduğunu söylemekle yetinirlerken; Kafzâde Fâizî ve Kâtip Çelebi, onun "Âmidî", yani Diyarbakırlı olduğunu belirtirler. Ali Emirî de bu son görüşe katılmaktadır. Biz, Latifî ve Hasan Çelebi'nin rivayetini, dikkate alarak onu Türkistan'dan Anadolu'ya gelen şairler arasında değerlendiriyoruz.

20 Topkapı Müzesi R. 755 numarada kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır: Fehmi Edhem Eldem, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, C. II, İstanbul 1961, s. 101. Bu nüsha esas alınarak bir de çalışma yapılmıştır: Nergis Biray, Cemîlî Divanı (Metin-Gramer Notları-Sözlük), Gazi Ün. SBE. Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

21 Filiz Kılıç, a.g.e., C. II, s. 883.

22 Riyâzî, a.g.e., yk. 37b.

23 Riyâzî, a.g.e., yk. 37b.

24 Seydî Ali Reis'in ailesi İstanbulludur. Dedesi ve babası Galata tersanesinde kethüdalığa kadar yükselmişlerdi. O da ailesinin etkisiyle

kendisini denizciliğin içinde buldu. Genç yaşta Rodos'un fethine katıldı. Barbaros Hayrettin Paşa'nın emrinde çalıştı. Preveze Savaşı'ndan sonra adını duyurdu. Daha sonraları Kaptan-ı derya Sinan Paşa'nın emrinde bulundu. Azaplar kâtipliği, tersane kethüdalığı gibi görevlerden sonra mesleğinde ilerleyerek Hint donanması denilen Süveyş donanması kaptanlığına kadar yükseldi. Hint okyanusunda iki kez Portekizlilerle savaştı. Fırtınaya tutuldu. Gemilerinin bir kısmını kaybetti. Elindeki gemileri Gücerat hükümdarı Sultan Ahmed'e emanet bırakarak kara yoluyla üç buçuk yıl süren maceralı bir yolculuktan sonra İstanbul'a dönebildi. 28 Aralık 1562 tarihinde vefat etti. Seydî Ali Reis, aynı zamanda Kâtibî mahlasıyla şiirler yazan bir şairdir. Divan'ı olduğu söyleniyorsa da (bkz. Riyâzî, a.g.e.; Keşfü'z-Zünûn, a.g.e., C. I, s. 807.) günümüze ulaşmamıştır. Seydî Ali Reis'in hayatı için bkz. M. C. Şehabettin Tekindağ, "Seydî Ali Reis Hakkında Düşünceler", Tarihten Sesler, Sayı 13-14, İstanbul 1944, s. 21-24; Şerafettin Turan, "Seydî Ali Reis" maddesi, İA, C. X, s. 528-31; Cengiz Orhonlu, "Seydî Ali Reis", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 1 (1970), s. 39-56.

25 Seydî Ali Reis'in bu yolculuğunu anlattığı Mir'âtü'l-Memâlik isimli eserinde söz konusu şiirleri de kaydedilmiştir: Seydî Ali Reis, Mir'âtü'l-Memâlik İnceleme-Metin-İndeks, Haz. Mehmet Kiremit, Ankara 1999.

26 XIX. yy. saz şairlerinden Sümmanî'nin Gürcistan, Azerbaycan, Belh, Buhara ve Türkistan'a kadar gittiğini gösteren bir "Bedehşan Yolculuğu Destanı" var ise de, buradaki ifadelerin gerçekliği tartışma konusudur (Haşmettin Arslan, Sümmanî ve Eserleri, Gazi Ün. SBE. Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986, s. 4).

27 Çağatay Türkçesini bir edebî dil haline getiren Ali Şir Nevâyî'nin Anadolu sahası şairleri üzerindeki uzun süreli etkisine ilk olarak Fuat Köprülü dikkat çekmiş (Türk Edebiyatı Tarihi, s. 379-381; aynı yazar, "Ali

Şir Nevâyî ve Tesirleri”, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934, s. 264-266; a. yazar, “Çağatay Edebiyatı”, İA, C. III, s. 270 vd.), Mehmed Çavuşoğlu’nun kapsamlı bir araştırmasına konu olmuş (a.g.m.); yine Nevâyî’nin tesiriyle Anadolu şairlerinde bir moda haline gelen Çağatay Türkçesiyle şiir yazma eğilimi Osman Fikri Sertkaya’nın “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri”, TDED, XVIII (Ağustos 1970), s. 133-138; XIX (Ekim 1971), s. 171-184; XX (Aralık 1972), s. 157-184; TDED, XXII, s. 169-189; “Azerbaycan Şairlerinin Çağatayca Şiirleri”, TDED, XXIX, (2000), s. 263-266.

28 Fatih’in, Arabistan ve İran’daki büyük ilim adamlarını yakından tanıdığı ve bunları ülkesine getirtmeye çalıştığı bilinmektedir (Halil İnalcık, “Mehmed I.”, İA, C. VII, s. 534; İsmail Hami Danişment, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. I, İstanbul 1948, s. 37).

29 Yavuz, Çaldıran zaferi sonrasında Tebriz’den ayrılırken birkaç yüz sanatkârı da beraberinde getirmiştir (Şinasi Altundağ, “Selim I.”, İA, C., X s. 427; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Sarayında Ehl-i Hıref Defterleri”, Belgeler, C. XI/15, Ankara 1986; Danişment, a.g.e., C. II, s. 15; Ertan Gökmen, “Yavuz Sultan Selim’in İran’dan ve Mısır’dan Getirdiği Sanatkârlar”, Türk Kültürü, 407, Mart 1997, s. 15-23). Meselâ Şâh Kasım, Yavuz Sultan Selim Tebriz’e girdiğinde hocası Halim Çelebi’nin tanışarak İstanbul’a getirdiği şairlerdendir.

30 Kanunî’nin Irakeyn seferi dolayısıyla İran havalisinden bazı şairler Anadolu’ya gelmiştir. Bu sefer öncesinde maiyyetiyle birlikte Osmanlılara sığınan Elkas Mirza’nın kâtiplerinden Eflatun aynı zamanda şairdir. Sehâbî de, Kanuni Irakeyn Seferi’nde Tebriz’e girdiğinde Kadri Efendi’nin kendisiyle sohbet edip, yeteneğini görerek 942/1535-36’da İstanbul’a getirdiği şairlerdendir.

31 Abdülhak Adnan (Adıvar), “Ali Kuşçu”, İA, C. I, s. 321-322.

32 Latifî, a.g.e., s. 289-90.

33 Mustafa İsen, “Yürü Var Gel Ya Arap’tan Ya Acem’den”, Millî Kültür, Sayı 146 (Ankara 1984), s. 56-59.

34 Mine Mengi, Mesîhî Dîvânı, Ankara 1995, 315/28.

35 Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 380.

36 Fuat Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, İA, C. III, s. 305.

37 Bu konuda bir araştırma için bkz. Thierry Zarcone, “Historie et Croyances des Derviches Turkestanais et İndiens à Istanbul”, Anatolia Moderna, II, Paris 1991, s. 137-200. Ayrıca bkz. Abdülkadir Karahan, “Horasan Kültürünün Anadolu Türk Kültürünün Gelişmesine Etkileri”, Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri, İstanbul 1980, s. 3-11.

(Adıvar), Abdülhak Adnan, “Ali Kuşçu”, İslâm Ansiklopedisi, C. I.

Ahmet Rifat, Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye, C. I-VII, İstanbul 1299-1300.

Aksoy, Hasan, “Gülşenî-i Saruhânî”, TDVİA, C. XIV.

Aksoy, Hasan, Derviş Şemseddin, Kuşların Münazarası - Deh Murg, İstanbul 1998.

Aksoy, Hasan, “Derviş Şemseddin”, TDVİA, C. IX.

Aksoy, Hasan, “Derviş Şemsî, Deh-Murg ve Bazı Notlar”, İlim ve Sanat, Sayı 28 (İstanbul 1991).

Aktan, Ali, “Hoca Ahmed Yesevî ve Künhü’l-Ahbâr’a Göre Anadolu’daki Halifeleri”, Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu (26-29 Mayıs 1993), Kayseri.

Akün, Ömer Faruk, “Hâfız-ı Acem”, TDVİA, C. XV.

Ali Emirî, Tezkire-i Şuarâ-i Âmid, İstanbul 1328.

Ali Enver, Semâhâne-i Edeb, İstanbul 1309.

Ali Şir Nevâî, Nesâyimü’l-Muhabbe min-Şemâyimi’l-Fütüvve-I, Metin (Haz. Kemal Eraslan), Ankara 1996.

Altundağ, Şinasi, “Selim I.”, İslâm Ansiklopedisi, C. X.

Anhegger, Robert, “Fatih Devrinde Yazılmış Farsça Manzum Bir Eser: Mu’ilî’nin Hünkârnâme’si”, İÜ. Ed. Fak. Tarih Dergisi 1949-1950, C. I, Sayı 1-2 (1950).

Aras, Namık Kemâl, Esrâr Dede’nin Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye’si, Ankara Ün. Sos. Bil. Enst. Doktora Tezi, Ankara 1987.

Ârif Hikmet, Tezkiretü’ş-Şuarâ, Millet Ktb. Ali Emiri Bl. No: 789.

Arslan, Haşmettin, Sümmanî ve Eserleri, Gazi Ün. SBE. Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986.

Ateş, Ahmed, İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler I, İstanbul 1968.

Ateş, Ahmed, “Külliyât-ı Divan-ı Mevlânâ Hâmidî”, TTK Belleten, XIV/53 (1950).

Ayan, Hüseyin, “Hamidî-zâde Celîlî”, Türk Kültürü Araştırmaları, XVII-XXI/1-2 (1979-1983), Ankara 1983.

Azamat, Nihat, “Evhadüddin-i Kirmânî”, TDVİA, İstanbul 1995.

Badrthold, W., “Şirvan”, İA, XI.

Baltacı, Cahit- Nuri Akbayar, “Behiştî Ahmed Sinan Çelebi”, TDEA, I.

Barkan, Ömer Lütfi, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, Vakıflar Dergisi, C. II, İstanbul 1942.

Bayram, Mikail, “Anadolu’da Telif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”, Selçuk Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi, V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, (25-26 Nisan 1995), Konya 1996.

Bayram, Mikail, Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rûm, Konya 1994.

Bayram, Mikail, Şeyh Evhadüddin Hamid El-Kirmânî ve Evhadiyye Tarikati, Konya 1993.

Bilgin, Azmi, “Abdullah Nidâî ve İki Şiiri”, İ.Ü. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XXVII (1994-1997), İstanbul 1997.

Bilkan, Ali Fuat, Hindistan’da Gelişen Türk Edebiyatı, Ankara 1998.

Biray, Nergis, Cemîlî Divanı (Metin-Gramer Notları-Sözlük), Gazi Ün. SBE. Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

Coşkuner, Fahrettin, Şeyh Evhadüddin Hamid el-Kirmânî’nin Menkıbeleri (İnceleme-Çeviri), Ankara Ün. SBE. Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

Cunbur, Müjgân, “Ahmed Yesevî’nin Ahi ve Gazileriyle Anadolu’nun Türkleşmesindeki Yeri”, Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu (26-29 Mayıs 1993), Kayseri.

Cunbur, Müjgân, “Ahmed Yesevî’nin Anadolu’nun Türkleşmesindeki Yeri”, Erdem, C. VII, Sayı 21, Ankara 1995.

Cunbur, Müjgân, “Yunus Emre’nin Ahmed Yesevî’ye Bir Naziresi”, Türk Halk Kültürü Araştırmaları, 1991/1, Ankara 1991.

Çavuşoğlu, Mehmed, “Basîrî”, Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, Fasikül: 4, İstanbul 1981.

Çavuşoğlu, Mehmed, “Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu’da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar”, Atsız Armağanı, İstanbul 1976.

Çoruh, Şinasi, Emir Sultan, İstanbul 1973.

Danişment, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. I, İstanbul 1948.

Demirci, Mehmet, “Ahmet Yesevî’den Yunus Emre’ye”, Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu (26-29 Mayıs 1993), Kayseri.

Eldem, Fehmi Edhem, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, C. II, İstanbul 1961.

Erarslan, Kemal, “Baba İlyâs-ı Horasanî’ye Ait Halvetle İlgili Manzûm Bir Risâle”, Türkiyat Mecmuası, C. XX (1997).

Erarslan, Kemâl, “Seydî Ali Reis’in Çağatayca Gazelleri”, TDED, C. XVI (1 Ekim 1968).

Eraslan, Kemal, "Ahmed Yesevî İle Yunus Emre'de Ortak Temalar", Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, C. IV, Ankara 1991.

Ertaylan, İsmail Hikmet, Külliyât-ı Divan-ı Kabûlî, İstanbul 1948.

Ertaylan, İsmail Hikmet, Külliyât-ı Divan-ı Mevlânâ Hâmidî, İstanbul 1949.

Es'ad, Bahçe-i Safâ-endûz, İstanbul Ün., Ktp., 2095.

Fahrüddîn İbrâhîm Hemedânî, Külliyât-i Dîvân, Tahran 1373.

Fahrüddin Irâkî, Lemâat (Parıltılar), Çev: Saffet Yetkin, İstanbul 1988.

Faik Reşad, Eslâf, İstanbul 1311.

Farzan, Ebrahim, Gülşen-i Saruhânî, Hayatı, Farsça Dîvânı ve Râz-nâme'si, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980.

Fatin, Hâtimetü'l-Eş'âr, İstanbul 1271.

Firûzanfer, Bediuzzaman, Menâkib-i Evhadu'd-dîn-i Kirmânî, Tahran 1347.

Gandjei, T., "Sâdıkî-i Afşar'ın Türkçe Şiirleri", Türkiyat Mecmuası, C. XVI, 1971.

Giese, F., "Basîrî", İslâm Ansiklopedisi, C. II.

Gökmen, Ertan, "Yavuz Sultan Selim'in İran'dan ve Mısır'dan Getirdiği Sanatkârlar", Türk Kültürü, Sayı 407, Mart 1997.

Gölpınarlı, Abdülbaki, Melâmîlik ve Melâmîler, İstanbul 1992.

Hafız Hüseyin Ayvansarayî, Hadîkatü'l-Cevâmi', İstanbul 1281.

Hayyâmpûr, A., Ferheng-i Sühanverân, C. I, Tahran 1368.

Hüseyin Vassaf, Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, 2306.

Hüseyin Vassaf, Sefine-i Evliyâ, C. I, Haz. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş, İstanbul 1990.

İbn Bîbî, El-Evâmirü’l-Alâ’iyye Fî’l-Umûri’l-Alâ’iyye, Çev. Mürsel Öztürk, C. I, Ankara 1996.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, Fasikül: C. I-IV, İstanbul 1988.

İlaydın, Hikmet, “Dehhânî’nin Şiirleri”, Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara 1978.

İnalcık, Halil, “Mehmed I.”, İslâm Ansiklopedisi, C. VII.

İpekten, Halûk, Mustafa İsen, Recep Toparlı, Naci Okçu, Turgut Karabey, Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Ankara 1988.

İsen, Mustafa, “Osmanlı Türkiyesine Göç Eden Azerbaycanlı Klasik Edebiyat Mensupları”, TADİV Bilim-Kültür-Sanat Dergisi, Sayı 1 (Temmuz 1998).

İsen, Mustafa, “Yürü Var Gel Ya Arap’tan Ya Acem’den”, Millî Kültür, Sayı 146, Ankara 1984.

İsmail Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfan ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân, Bursa, 1302.

İsmail Belîğ, Nuhbetü’l-Âsâr Li-Zeyli Zübdeti’l-Eş’âr, Haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu, Ankara 1985.

İsmail Paşa, Keşfü’z-Zünûn Zeyli, C. I-II, İstanbul 1971-1972.

İstanbul Kütüphaneleri, Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu, C. I-II, İstanbul 1947.

Kafzâde Fâizî, Zübdetü’l-Eş’âr, Süleymaniye Ktb. Şehit Ali Paşa Bl. No: 1877.

Kâni’-i Tûsî, Kelîle ve Dimne-i Manzûm, Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1358.

Kara, Mustafa, Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler, C. I, Bursa, 1990.

Kara, Mustafa-Hamid Algar, “Abdullah-ı İlâhî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. I.

Karahan, Abdülkadir, “Hâmidî”, Encyclopedia of İslâm, C. III.

Karahan, Abdülkadir, “Horasan Kültürünün Anadolu Türk Kültürünün Gelişmesine Etkileri”, Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri, İstanbul 1980.

Kartal, Ahmet, “Basîrî ve Türkçe Şiirleri”, İlmî Araştırmalar, Sayı 10, İstanbul 2000.

Kartal, Ahmet, XI. Asırdan XVI. Asrın Sonuna Kadar Türk Edebiyatı ve Fars Edebiyatının Münasebetleri, Gazi Ün. SBE. Doktora Tezi, Ankara 1999.

Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, C. I-II, İstanbul 1971.

Kaya, İdris Güven, Derviş Şemsi and His Mesnevi Deh Murg, Harvard University, 1997.

Kaya, İdris Güven, “Derviş Şemsi ve Deh-Murg”, Sesler Dergisi, Sayı 179, Üsküp 1983.

Kılıç, Filiz, Âşık Çelebi, Meşâirü’ş-Şuarâ (İnceleme, Tenkitli Metin), C. I-II, Gazi Ün. SBE. Doktora Tezi, Ankara 1994.

Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü’ş-Şuarâ, Haz. İbrahim Kutluk, C. II, Ankara 1981.

Koçu, Reşat Ekrem, “Basîrî”, İstanbul Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul 1960.

Köprülü, Fuat, “Selçukîler Devri Edebiyatı Hakkında Bazı Notlar”, Hayat, C. IV, Sayı 102, (15 Teşrinisani 1928).

Köprülü, Fuat, “Selçukîler Devrinde Anadolu Şairleri: Hoca Dehhânî”, Hayat, Sayı 1, 2 Kânunıevvel 1926.

Köprülü, Fuat, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, Türk Tarih Kurumu Belleten, C. VII, Sayı 27 (Temmuz 1943).

Köprülü, Fuat, “Azeri Edebiyatına Ait Notlar: Hasanoğlu ve Habibî”, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, C. IV(1925).

Köprülü, Fuat, “Çağatay Edebiyatı”, İslâm Ansiklopedisi, C. III.

Köprülü, Fuat, “Habîbî, Hayatı ve Eseri”, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, C. VIII (1932), s. 626-633.

Köprülü, Fuat, “Hâce Ahmed Yesevî, Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerindeki Tesiri”, Bilgi Mecmuası, C. I, Sayı 6 (Nisan 1330 /1914).

Köprülü, Fuat, “Selçukîler Devrinde Anadolu Şairleri: Dehhânî”, Hayat, C. I, Sayı 1 (2 Kânunıevvel 1926).

Köprülü, Fuat, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934.

Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1986.

Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1976.

Kurnaz, Cemâl - Mustafa Tatcı, İstanbul’da Buharalı Bir Mutasavvıf: Emir Buharî, Ankara 1998.

Kurnaz, Cemâl - Mustafa Tatcı, “İstanbul’da Buharalı Bir Nakşî Şeyhi: Emir Buharî ve Türkçe Şiirleri”, Bilig, I, 1996.

Kurnaz, Cemâl, “Ahmed İlâhî’nin Türkçe Şiirleri”, İLAM Araştırma Dergisi, C. I, Sayı 1, Ocak-Haziran 1996.

Kurnaz, Cemâl, “Anadolu Şairlerinin Orta Asya İle İlişkileri”, Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, Sayı 15 (1998).

Kurnaz, Cemâl, Anadolu’da Orta Asyalı Şairler, Ankara 1997.

Kurnaz, Cemâl, Divan Edebiyatı Yazıları, Ankara 1997.

Kurnaz, Cemâl, Hayâlî Bey Divanı’nın Tahlili, Ankara 1987; İstanbul 1996.

Kurnaz, Cemâl, “Hayâlî Bey”, TDVİA, C. XVII.

Kurnaz, Cemâl, “Osmanlı Döneminde Türkiye-Orta Asya Edebî İlişkileri”, Türk Yurdu, XIX-XX / 148-149 (Aralık 1999-Ocak 2000).

Kurnaz, Cemâl, Türkiye-Orta Asya Edebî İlişkileri, Ankara 1999.

Kurnaz, Cemâl, “Ümmî Divan Şairleri”, Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı 7 (1991-92), İstanbul 1993.

Kurt, Yılmaz, “Hoca Ahmed Yesevî’nin Rum Eyâletindeki Zâviye Kurucuları Üzerindeki Etkileri”, Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu, (26-29 Mayıs 1993), Konya.

Küçük, Sabahattin, “16.Yüzyıl Şairlerinden Bursalı Rahmî Çelebi ve Şiirleri”, Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı 7 (1991-1992), s. 423-472.

Latifî, Tezkire-i Latifî, İstanbul 1314.

Levend, Agâh Sırrı, Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi, Ankara 1959.

Levend, Agâh Sırrı, “Bilinmeyen Eski Eserlerimizden: Halîfe’nin Leylâ ve Mecnûn’u”, Türk Dili, C.I, Sayı 8, Mayıs 1952.

Macit, Muhsin, “Molla Câmî’nin Osmanlı Edebiyatına Tesiri- I”, Erdem, C. VII, Sayı 20, Ocak 1991.

Mansuroğlu, Mecdut, Anadolu Türkçesi (XIII. Asır) Dehhânî ve Manzumeleri, İstanbul 1947.

Mazıoğlu, Hasibe, “Ahmed-i Yesevî’nin Anadolu’ya Attığı Ateşli Eğsi”, Türk Dili, Sayı 504 (Aralık 1993).

Mecdî Mehmed Efendi, Hadâikü’ş-Şakâik, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.

Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî, C. I-IV, İstanbul 1308-1311.

Mehmed Şemseddin, Yâdigâr-ı Şemsî - Bursa Dergâhları, Haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa 1997.

Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, C. I-III, İstanbul 1333-1342.

Mehmed Tevfik, Kafile-i Şuarâ, İstanbul 1290.

Mehmet Kiremit, Mir’âtü’l-Memâlik (İnceleme-Metin-İndeks), Gazi Ün. SBE. Doktora Tezi, Ankara 1990.

Mengi, Mine, Mesîhî Dîvânı, Ankara 1995.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Râhatü’s-sudûr ve Âyetü’s-sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti) I. Cilt, Çev. Ahmet Ateş,

Ankara 1957, 1960.

Mustafa İsen, Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, Ankara 1994.

Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, Mecelletü'n-Nisâb, Süleymaniye Ktb. Esad Ef. Bl. No: 628.

Nahcivânî, Hüseyin, Nüfûz-ı Zebân u Edebiyyat-ı Fârisî der-Türkiye Devre-i Âl-i Osman, Tebriz 1341.

Nahifî, Mesnevî-i Şerif Manzum Nahifî Tercümesi, Haz. Âmil Çelebioğlu, C. I, İstanbul 1962.

Nail Tuman, Tuhfe-i Nâilî, Millî Eğitim Bakanlığı Yayımlar Dairesi Başkanlığı Ktb. No: B. 870.

Nev'îzâde Atâyî, Hadâikü'l-Hakâyık Fî Tekmileti'ş-Şakâyık, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu Sûfîliğinde Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik", Türk Dili, Sayı 504 (Aralık 1993).

Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu Türk Halk Sûfîliğinde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü", Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-27 Eylül 1991), Ankara.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Baba İlyas", TDVİA, C. IV.

Okuyucu, Cihan, "Ahmet Yesevî'nin Anadolu'daki Temsilcileri Yunus Emre İle Âşık Paşa Arasındaki Fikir Akrabalığı", Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu, (26-29 Mayıs 1993), Kayseri.

Okuyucu, Cihan, "Sehâbî ve Divan'ı", Erciyes Ün. SBE. Dergisi, Sayı 6, Kayseri 1995.

Orhonlu, Cengiz, "Seydî Ali Reis", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 1 (1970).

Öztürk, Mürsel, "Ahmed Yesevî-Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre Zinciri", Erdem, Cilt: 3, Sayı 9, (5 Eylül 1987).

Rıza, Tezkire-i Rıza, İstanbul 1316.

Ritter, Helmuth, “Celâleddin-i Rûmî”, İslâm Ansiklopedisi, C. III.

Riyâhî, Muhammed Emin, Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı, Çev. Mehmet Kanar, İstanbul 1995.

Riyâzî, Riyâz-ı Şuarâ, Nuruosmaniye Ktb. No: 3724.

Sadettin Nüzhet Ergun, Türk Şairleri, C. I, İstanbul 1935.

Sadık Erdem, Râmiz ve Âdâb-ı Zurefâ’sı, Ankara 1994.

Safâyî, Tezkire, Süleymaniye Ktb. Veliyüddin Ef. Bl. No: 2585.

Sâlim, Tezkire, Süleymaniye Ktb. Esad Ef. Bl. No: 3872. Tezkire-i Sâlim, İstanbul 1315.

Sehî, Tezkiretü’ş-Şuarâ, İstanbul Ün. Ktb. No: 2540.

Sertkaya, Osman Fikri, “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri”, TDED, XVIII (Ağustos 1970), s. 133-138; XIX (Ekim 1971), s. 171-184; XX (Aralık 1972), s. 157-184; TDED, XXII, s. 169-189; “Azerbaycan Şairlerinin Çağatayca Şiirleri”, TDED, XXIX, (2000), s. 263-266.

Seydî Ali Reis, Mir’âtü’l-Memâlik İnceleme-Metin-İndeks, Haz. Mehmet Kiremit, Ankara 1999.

Solmaz, Süleyman, Ahdî ve Gülşen-i Şuarâsı, Gazi Ün. SBE. Doktora Tezi, Ankara 1996.

Sungurhan, Aysun, Beyânî Tezkiresi (İnceleme, Tenkitli Metin), Gazi Ün. SBE. Yüksek Lisans tezi, Ankara 1994.

Şahinoğlu, Nazif, “Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî”, TDEA, C. VI.

Şemseddin Sâmi, Kamusu’l-A’lâm, C. I-VI, İstanbul 1306-1316.

Şeyhî Divanı, Haz. Mustafa İsen- Cemâl Kurnaz, Ankara 1990.

Şeyhî Mehmed Efendi, Vekâyi’-i Fuzalâ, C. I-III, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.

Tansel, Fevziye Abdullah, “Hâmidî”, Türk Ansiklopedisi, XVII.

Tarlan, Ali Nihad, Ahmed Paşa Divanı, İstanbul 1960.

Tarlan, Ali Nihad, Hayâlî Beg Divanı, İstanbul 1945.

Tarlan, Ali Nihad, Şeyhî Divanı'nı Tedkik, İstanbul 1934.

Tarlan, Ali Nihad, Şiir Mecmualarında XVI. ve XVII. Asır Divan Şiiri, Rahmî ve Fevrî, Fasikül 1, İstanbul 1948.

Tekin, Gönül, "Fatih Devri Türk Edebiyatı, İstanbul Armağanı, İstanbul 1995.

Tekindağ, M. C. Şehabettin, "Seydî Ali Reis Hakkında Düşünceler", Tarihten Sesler, Sayı 13-14, (İstanbul 1944).

Timurtaş, Faruk K., Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük, 2.bsk., İstanbul, 1981.

Timurtaş, Faruk K., Şeyhî ve Harnâme'si, İstanbul 1970.

Timurtaş, Faruk K., Şeyhî ve Husrev ü Şirin'i, İstanbul 1963, 2. bsk., İstanbul 1980.

Timurtaş, Faruk K., Şeyhî, Hayatı, Eserleri, İstanbul 1968.

Tolasa, Harun, Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası, Ankara 1973.

Turan, Şerafettin, "Seydî Ali Reis", İA, C. X.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. I-VII, İstanbul 1977- 1990.

Türk Edebiyatı Tarihi: Fuat Köprülü, 2. bsk. İstanbul 1980.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-2: Azerbaycan Türk Edebiyatı, Ankara 1993.

Uzun, Mustafa, "Dede Ömer Rûşenî", TDVİA, C. IX.

Uzun, Mustafa, "Rûşenî, Ömer Dede", TDEA, VII.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1937.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hıref Defterleri", Belgeler, C. XI/15, Ankara 1986.

Ünver, İsmail, "Ahmed-i Yesevî'nin Anadolu'daki Etkileri Üzerine", Türk Dili, Sayı 504 (Aralık 1993).

Ünver, İsmail, “Hâmidî’nin Türkçe Şiirleri”, Türkoloji Dergisi, VI (1974).

Ünver, İsmail, “Hâmidî”, TDVİA, C. XV.

Vasfi Mahir Kocatürk, Tekke Şiiri Antolojisi, Ankara 1968.

Yılmaz, Ali, “Ahmed-i Yesevî’nin Hikmetleri İle Yunus Emre’nin Şiirlerinde Tasavvufî Muhteva Benzerlikleri”, Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu (26-29 Mayıs 1993), Kayseri.

Yılmaz, H. Kâmil, “Anadolu ve Balkanlar’da Yesevî İzleri”, İlim ve Sanat, Sayı 35-36 (Temmuz 1993).

Zarcone, Thierry, “Historie et Croyances des Derviches Turkestanais et Indiens à Istanbul”, Anatolia Moderna, II, Paris 1991.

Türklerdeki San'atkâr Hükümdarlara Dâir / Ömer Tuğrul İnançer [s.840-851]

T.C. Kültür Bakanlığı İstanbul Tarihi Türk Müziği Topluluğu / Türkiye

San'at insanoğlunun ortak değerlerinin ortak ürünü olarak insanlığın ortak malıdır ve insanın insanlığa armağanıdır. Bir san'at eseri, san'atkârın insanlığa armağanı olduğu kadar, emânetidir de… Bu emânetin iyi korunması ve değerlendirilmesi insanoğlunun hem san'atkâra hem insanlığa karşı bir borcudur.

İnsanların ve tabiî milletlerin de ayrı ayrı karakterleri vardır. San'atkâr hem şahsının, hem mensûbu olduğu milletin karakterini eserinde yansıtmaya âdeta mecburdur. Ama ortaya çıkan eser, ne kendinin, ne milletinindir. Fakat insanlığındır. İnsanlık o san'atkâra da, onun milletine de minnet ve şükran borçludur.

İnsanlık âlemine nice san'atkârlar nice eserler armağan etmişler. Hepsinde kendilerinin ve milletlerinin izlerini bulmak mümkündür. Bu bakımdan sadece iyi anlatabilmenin bir şartı sayılan sınıflandırma ve isimlendirmeye tâbi tutularak anlatıldığından Fransız san'atı, İtalyan san'atı, İngiliz san'atı, Rus san'atı, vs san'atları ve Türk san'atı denmiştir. Bu isimlendirme ve ayırım, bir sahiplenme olarak algılanmamalıdır. Çünkü san'at ve bilim bütün insanlığındır.

Milletlerin medeniyet seviyeleri, insanlık âlemine armağan ettikleri san'at eserleri ile ölçülür. Bu doğru ölçü göz önüne alındığında Türkler, medeniyette en üst seviyededir. Çin sınırından Orta-Batı Avrupa'ya, Hint Okyanusundan Sibirya'ya ve Kuzey Afrika'ya yayılan bir coğrafyada yer alan Türkler bu coğrafya üzerinde mimârîden edebiyâta, mûsikîden minyatüre, hattan heykele, san'at olarak tekstilden nakışa kadar her alanda

yerel ve folklorik olmanın ötesinde ve üstünde, klasik anlamda örnek oluşturacak mahiyette nice san’at eserleri ortaya koymuşlar ve insanlığa armağan ederek, insanlığın değerini yüceltmeye büyük katkıda bulunmuşlardır.

İnsanlığın yüceltilmesi san’at ve bilim adamları ile olur. San’atın korunup, kollanıp, yüceltilmesi san’atçının korunup yüceltilmesi ile mümkündür. Tarih ilmi de bunun böyle olduğunu göstermektedir. Meselâ, Avrupa Rönesans’ı, bu gelişmeyi san’atkârlara olduğu kadar, en az san’at koruyucularına da borçludur. İtalyan Medici Ailesinin san’at koruyuculuğu ile ortaya çıkan eserler bunun kanıtlarından biridir.

Türk tarihine bakıldığında ise bambaşka ve hiçbir millette rastlanmayan bir özellik göze çarpar. San’atçıyı koruma, teşvik etme, ödüllendirme, maddi imkânı elverişli kişi ve ailelerden başka, devlet idarecileri ve bizzat devlet başkanı hükümdâr tarafından da olmaktadır. Ayrıca özellikle edebiyat ve mûsikî alanlarında gerek kendi devirlerinin, gerek diğer zamanların en yüksek edebiyat ve mûsikî san’atçıları ile hem-âyâr ve hattâ daha üstün eserler verebilmiş bu kadar çok devlet başkanı hükümdâra sahip, Türklerden başka bir millet yoktur. Vezîr-i âzâm, Şeyhülislâm, Vezir, Kazasker, Vali, Danıştay üyesi, genel müdür gibi yüksek idare makamlarında görev yapmış mûsikîşinaslar ise sayılamayacak kadar çoktur. Polonya Meclis Başkanı ve Dışişleri Bakanı (1919-1922) Paderewski (1860-1941) hariç Türkler dışında bu örneğe de pek rastlanmaz.

Türk tarihindeki devlet başkanı mûsikîşinaslar veya mûsikîşinas devlet başkanlarına geçmeden önce bir yanlışlığı da düzeltmek gerekir:

Türk mûsikîsi başlı başına klâsik bir müzik türüdür ve Bizans, Arap, Hint müzikleri temeline dayanıp geliştirilmiş bir müzik değildir. Bunun böyle olduğunun îzâhına girişmek, mûsikî tekniğinin anlatılmasını

gerektirdiğinden konu dışına çıkılmış olacağı için, ancak bu kadar bir dikkat çekilmesi ile yetinilebilir.

Ayrıca, saray duvarları arasına sıkıştırılmış ve belli bir entelektüel düzeye erişmiş kişilerin yahut bir aristokrat sınıfın müziği de değildir. Zaten Türklerde sınıf olmadığı için -batılılardaki gibi- bir aristokrasi de yoktur. Türk mûsikîsi tarihi incelendiğinde bestekâr ve icrâcıların büyük çoğunluğunun halktan kişiler olduğu gerçeği öğrenilecektir. Türk hükümdârları, halkları gibi yaşadıkları, düşündükleri ve hissettiklerinden, besteleri de, icrâları da, hatları da, şiirleri de halkları, yani kendileri gibidir. Zaten halktan kopuk san'at yaşamaz.

Türk san'atının her bakımdan en yüksek düzeye eriştiği Osmanlı Devleti'ndeki san'atkâr hükümdârlara geçmeden önce doğudaki san'atkâr Türk hükümdârlara bakıldığında ilk akla gelenler iki Timur oğludur: Hüseyin Baykara ve Bâbür Şah.

Hüseyin Baykara

Ebu'l Gâzi Sultan Hüseyin bin Mirzâ Doğu Türk Hakanı Timur'un oğlu Ömer Mirzâ'nın (1356-1395) oğlu Baykara Mirzâ'nın (1393-1416) oğlu Gıyâseddin Mansur Mirzâ'nın küçük oğludur. Annesi Firûze Bîbî de Timur'un diğer oğlu Mîran-Şah Mirzâ'nın torunu Kutluğ Sultan Beğim Hatun ile Emîr Sultan Hüseyin'in kızıdır. Sultan Hüseyin Baykara Timurlu Devletinin Semerkand'la birlikte payitahtı olan Herat'ta hükümdârlık etmiştir. Herât'ın kuzeybatısında Serpil-ü Tülebi'de Devlet-Hâne Sarayında, Haziran 1438'de doğdu. Timur'dan sonra Doğu Türk (Türkistan-Horasan-Harzem) Hakanlığı'nın merkezi olan Herât, onun zamanında dünyanın en büyük, kalabalık ve mâmûr şehri oldu.1496'da hakan olup, otuz altı seneden fazla hükümdârlık yaptıktan sonra altmış sekiz yaşında Mayıs 1506'da vefat etti. Kabri Herât'tadır. Kendisinden sonra hakan olan büyük oğlu Bedîüzzaman Mirzâ (1496-1515) siyasal ve

askeri çalkantılara göğüs geremeyip, bir yıl içinde önce İran Hükümdârı Şah İsmail Safevî'ye ve sonra Osmanlı Pâdişahı Yavuz Sultan Selim Hân'a sığınıp İstanbul'a gitti. Orada 1515'te vefat etti. Kabri Eyüp Sultan mezarlığındadır.

Sultan Hüseyin Baykara başarılı hükümdârlık hayatının yanı sıra, san'at koruyuculuğu ve bizzat san'atkârlığı ile de dikkat çeken bir Türk hükümdârıdır. Batı Türkleri olarak da isimlendirilmesi mümkün olan Osmanlıların, Sultan II. Murâd Hân ile oğlu Fâtih Sultan Mehmet Hân dönemindeki yükselmelerinin Doğu Türklerindeki paraleli, Sultan Hüseyin Baykara dönemidir. Bu dönem aynı zamanda Timurlenk ile başlayan ve bazı tarihçiler tarafından "Timurlu Rönesansı" olarak adlandırılan döneminin hem en yüksek düzeyi ve zirvesi, hem de en son Doğu Türklüğü Medeniyeti safhasıdır. Hüseyin Baykara'dan sonra medenî yükselmede bayrak batı Türklerine, yani Osmanlılara geçmiştir. Horasan'ın Özbek Hânı Şeybek Hân tarafından alınmasından sonra İran ve Hindistan'da bir süre daha tesîrini devam ettiren Timurlu medeniyeti, daha sonra yerleşmiş ve Türklük karakteri İran ve Hint karakteri ile karışmıştır.

Sultan Hüseyin Baykara dönemi, Doğu Türklerinin mûsikîde en yükseğe eriştiği ve "Herât Mûsikî Okulu" denen 1380'li yıllar ile 1510'lu yıllar arasında yer alan dönemin en parlak bölümüdür. Hattâ yalnızca Baykara'nın saltanat dönemi olan 1470-1505 yıllarına dahî "Herât Mûsikî Ekolü" denmiştir. Bu dönem zarfında Türk mûsikîsi nazariyâtı hakkında tartışmalar ve araştırmalar gelişmiş ve önemli eserler yazılmış, ayrıca büyük icrâcılar, üstâtlar yetişmiştir. İlk büyük Türk Müziği bilgini ve nazariyâtçısı kabul edilen Azerbaycan Urmiye'li Safiyüddin Abdülmümîn'den (Bağdat'da son Abbasî Halîfesi Mustâ'sım ve sonra Hülâgû'nun ve Moğolların İran Genel Valisi'nin hâkimiyeti altında yaşamış olduğundan-1224-1274-bu kadarla yetinildi) sonra gelen en büyük Türk

mûsikîsi bilgini ve nazariyâtçısı Hâce Abdülkâdir Merâgî (1360-Mart 1435) Herât mûsikî ekolünü başlı başına anlatmaya yeterlidir.

Baykara döneminde de onun bir san'at koruyucusu ve bizzat önemli bir şâir, bilgin ve bestekâr olmasıyla çevresinde birçok san'atkâr toplanmıştır. Üstâd Gulâm Şâdî (ö. 1490) Merâgî'nin talebesidir ve ondan sonraki bestekârların en büyüğü kabul edilmiştir. O dönemin önemli diğer bestekârları Gulâm Şâdî'nin kardeşi Şâdi-beçe (Küçük Şâdî-ö. 1515) Ebû Said Hüseyin Pehlivan, Şah Kulu ve Ali Şîr Nevâî, Herat Sarayında, Sultan Hüseyin Baykara'nın koruyuculuğu altındadırlar.

Sultan Hüseyin Baykara'dan himaye gören çok önemli bir kişi de Molla Câmî'dir. Tasavvuf ve şiir alanında zirve kişilerden biri olan Mevlânâ Nûreddin Abdurrahman Câmî (8 Kasım 1414-9 Kasım 1492) kendinden sonra gelen Farsça yazan bütün şâirlerden üstün kabul edilmiştir. Nakşibendîliğin Türkistan-Horasan bölgesinde yayılmasında en önemli rolü oynayan ve Nakşibendîliğin Câmiye (veya Nûriye) kolunun kurucusu olarak Pîr-i Sânî (ikinci pîr) olan Molla Câmî birçok ilmi eserinden başka mûsikî nazarîyâtı hakkındaki "Risâle fi'l mûsikî" adlı eseri ve ayrıca besteleri ile önemli bir müzik adamıdır. Türk Mûsikîsinin en büyük formu -Mirâciye dışında- olan Mevlevî Âyinlerine, bu formu kazandıran kişinin Molla Câmî olduğu; bestekârı bilinmeyen ve Mevlevî mûsikîsi alanında "Beste-i Kâdîm" adı ile anılan Hüseynî, Çargâh, Pençgâh makamlarındaki üç Âyin-i Şerîf'in de O'nun tarafından bestelendiği geniş kabul gören bir rivayettir. Kendisine Hüseyin Baykara'dan ayrı, Fatih Sultan Mehmed Hân ve Sultan II.Bayezid Hân tarafından da saygı gösterilmiş, ilgilenilmiştir.

Mevlâna Câmî ile çok yakın dost olan Ali Şîr Nevâî, sultanın da yakın dostudur ve devletin en çok sözü geçen nüfuzlu ve zengin kişisidir. Çağatay Türkçesinin bu en büyük ve dehâ sâhibi şâiri, aynı zamanda bestekârdır. Zenginliğini san'at koruyuculuğu (meselâ Gulam Şâdî, O'nun

koruyuculuğunda yetişmiş ve yaşamıştır) ve imar faaliyetlerinde harcamıştır (Herât yakınlarındaki Mezâr-ı Şerîf şehrinde yer alan Hz. Ali'nin makam kabrini, Hüseyin Baykara ile birlikte yaptırmıştır). 9 Şubat 1441 de Herat'da doğan Nevâî, 3 Ocak 1501'de yine Herat'da vefat etmiştir. Nevâî'nin üç bestesinin notası 1928'de Moskova'da (Türkmenskaya Muzika) yayınlanmıştır. Aynı yayında Sultan Hüseyin Baykara'nın da uzun bir eserinin notası bulunmaktadır. Sultanın "Hüseynî" mahlası ile Çağatay Türkçesinde -Lehçesi- yazdığı şiirleri, bu lehçedeki şiirlerin -Ali Şir Nevâî dışında- en önemli ve san'at değeri yüksek olanlarındandır. Bu şiirler 1926'da Bakü'de "Dîvân" olarak basılmış ve yayınlanmıştır.

Bu büyük san'at koruyucusu ve san'atçı Türk Hükümdârı'nın "Mecâlis'ül Uşşâk" (Âşıklar Meclisleri) isimli manzum-mensur (nazım-nesîr, şiir-düzyazı) ve tasavvufla ilgili kitabı ise kendisinin san'atçılığı yanında bilginliğini de göstermektedir.

Bâbür Şah

San'atkâr Türk Hükümdârlarının doğudaki bir diğer kişiliği; Hint-Türk Hükümdârı Sultan Gazi Zâhirüddîn Muhammed Bâbür Şah Mirzâ'dır. O da Sultan Hüseyin Baykara gibi Timuroğlu ailesindendir ve Timurlenk Hân'ın beşinci kuşak torunudur. Babası Fergânâ Hân'ı Ömer Şeyh Mirzâ, annesi Çağatay Hânı Yunus Hân'ın kızı Kutlu Nigâr Hânımdır. 4 Şubat 1483'te Fergânâ Hânlığı başşehri Andicân'da doğdu. 10 Haziran 1494'de henüz on bir yaşında iken, babasının ölümü ile Fergânâ Hân'ı oldu. O dönemin siyasal çalkantıları ile üç defa Büyük Timurlu devletinin Semerkand şehrindeki tahtına geçti ise de (diğer taht şehri Herât'ta Hüseyin Baykara vardı) Türkistan'ın Özbek işgâli üzerine Türkistandan ayrılıp 10 Ekim 1504'te Kâbil'i aldı ve Afganistan'a hâkim oldu. Daha sonra güneye yaptığı seferlerin sonucunda ve 29 Nisan 1526'daki Pânipat zaferi üzerine Delhi ve Agrâ'yı alıp, Afgan-Lûdî devletine son verip, Hint-Türk Hakanı ve

Sultanı oldu. 16 Mart 1527’de Hindûları yenip devletini geliştirdi. Başkenti Agrâ olan Hint-Türk hakanlığı, bütün Kuzey Hindistan ve Afganistanı kapsıyordu. Bu devlet, başkent Delhi olarak 1858 yılına kadar devam etti. Bâbür Şah 26 Aralık 1530’da Agrâ’da vefat etti ve vasiyeti üzerine çok sevdiği Kâbil’de toprağa verildi.

Askerî başarıları ve devlet kuruculuğu, Pers-kaplan demek olan adının anlamına çok uyan Bâbür Şah aynı zamanda şâir, bilgin ve mûsikîşinas olarak da çok önemli bir kişiliktir. “Dîvân-ı Bâbür Pâdşah” isimli Türkçe ve Farsça şiirlerinin yer aldığı dîvanındaki Türkçe şiirleri Çağatay Türkçesiyle yazılmış şiirlerin Ali Şîr Nevâî’den sonra en yüksek seviyedekilerini oluşturur.

“Hatt-ı Bâbüriye” denen yepyeni bir hat-yazı tarzı icâd edecek kadar önemli bir hattat olan Bâbür Şâh aynı zamanda zooloji ve botanik uzmanı, mimar, nakkâş, minyatürcü, Fıkıh ve Tasavvuf konularında kitabı olan bir âlim ve mûsikîde nazariyâtçı, sâzende ve bestekârdır. En önemli eseri olan “Bâbür-nâme”, Çağatay Lehçesi ile yazılmış ise de, bütün Türkçe lehçeleri içinde cidden bir şâheser ve düz yazı örnekleri arasında bir anıt-eserdir.

Dünyaca bilinen bu eser; Bâbür Şâh’ın hatıralarını ve aynı zamanda Türk Mûsikîsine ait önemli bilgileri anlatır. Ana dili Türkçe’den başka Arapça, Farsça ve Moğolca’yı da şiir yazacak seviyede bilen Bâbür Şâh’ın Aruz Risâlesi isimli eseri de mûsikî nazariyâtı ile ilgili bilgileri içerir.

II. Gazi Giray Hân

Türklerdeki san’atkâr hükümdârlardan biri de 16. Kırım Hânı olan Ebü’l Feth Gâzi Giray Bora Hân-ı Sâni’dir. Moskova Fatihi “Taht-alan” 13. Kırım Hânı I. Devlet Giray Hân’ın (1517?-1577-Hânlığı 1551-1577) oğludur. Ağabeyi 14. Kırım Hânı Mehmet Giray Hân (1553?-1584-Hânlığı 1577-1589) ve kardeşi 15. Kırım hânı II. İslâm Giray Hân’dan (1559-1588-Hânlığı 1584-1588) sonra Aralık 1588’de 16. Kırım hânı oldu. Ekim-Aralık

1596’daki iki aylık ara (bu arada kardeşi I. Fetih Giray hânlık yaptı) hariç Aralık 1607’deki vefatına kadar 20 yıl hânlık yaptı. En büyük Kırım hânlarından biri -belki birincisi- olan Gazi Giray, öncelikle askeri alandaki başarıları ile göze çarpıyor. Ağabeyi Kalgay (veliaht) Âdil Giray’a yardımcı olarak görev yaptığı Osmanlı-İran savaşlarında (1578-1580) genç yaşta dikkat çekmiştir. Mehmed Giray Hân’ın ünlü Kırım süvarileri ile katıldığı bu savaşlarda ün kazanmış, fakat 1581’de bir öncü görevi sırasında İranlılara esir düşmüş ve ünlü Bâtinî lideri Hasan Sabah’ın (Haşhaşinler) Alamut Kalesinde dört yıl esir kaldıktan sonra kaçarak Osmanlı vezîr-i âzâmı ve Kafkas Fâtihi Osman Paşa ordusuna katılmıştır. Daha sonra İstanbul’a giden Gazi Giray, Osmanlı Devleti tarafından Kırım hânlığına getirilmiş ve bir Osmanlı askerî kuvveti eşliğinde bir Osmanlı Filosu ile Kırım’a dönmüştür. Kırım hânı olarak Rusya’ya karşı kazandığı askeri başarılar sonucu 1593’te Rus Çarlığını yıllık vergiye bağlamıştır. 1594 ile 1602 arasında Almanya (Yanık kale Fethi) Polonya ve tekrar Almanya seferlerinde ve cephelerinde de birçok başarılar kazandı. Son beş yılını Kırım’da san’at ve ilim çalışmaları ile geçiren Gazi Giray Hân Aralık 1607’de Kırım başşehri Bahçesaray yakınlarında vefat etti. Yerine oğlu Toktamış Giray Hân geçti. Öteki dört oğlundan İnâyet Giray Hân (1598-1637) 22. Kırım Hân’ı (1635-1637) (kabri İstanbul Eyüp Sultandadır); Sefer Giray ikinci veliaht olarak görev yapmışlardır. “Ârifî” mahlaslı şâir Saadet Giray ile Nureddin Hüsameddin Giray diğer oğullarıdır. Türk askeri tarihinin en büyük simalarından biri olan II. Gazi Giray Hân; aynı zamanda en büyük Türk bestekârlarından biridir. Eski kaynaklarda “Tatar” diye anılan bestekârın sözlü eserleri bugüne ulaşamamış olup ancak sekiz makamda peşrev ve saz semaisi takımı ile altı makamda ayrı peşrev ve ayrı saz semailerinden oluşan yirmi iki eseri bilinmektedir, ki devrikebir usûlündeki Mahûr Peşrevi bile bestekârlık kudretini göstermeye yeterlidir.

Ayrıca birçok sazı çalabilen iyi bir saz icrâcısı idi. Edebiyatta düz yazı ve şiir alanında da yüksek bir san'atkârdı. Osmanlı lehçesi ile yazdığı şiirlerinden oluşan Dîvânı ve "Gül ü Bülbül" isimli bir mesnevîsi ve Türkçe'nin Çağatay ve Kırım lehçelerinde ve ayrıca Arap ve Fars dillerinde de şiirleri vardır. Dinî ilimlerin yanı sıra fen ilimlerini ve özellikle matematik ve astronomiyi iyi bilirdi. Tarih ilmine çok meraklı olup, ünlü ve büyük Türk tarihçisi Peçevî İbrahim Efendi'nin hem koruyucusu ve hem de yakın dostu idi. Tâlîk hatta usta bir hattattı. (Peçevî'ye talik hat meşk etmiştir.)

Kısa sayılabilecek elli üç yıllık ömrü kahramanlıklar ve san'at uğraşıları ile geçen Gazi Giray Hân'ın bir gazelinin şu iki beyti, hem kahramanlık (hamâset) edebiyâtı örneği olarak, hem de kendi kendisini anlatmak yönünden önemlidir:

Râyete meyl ederiz kâmet-i dil-cû yerine
Tûga bel bağlamışız kâkül-i hoş-bû yerine
Olmuşuz cân ile billâh gâzâyâ teşne
İçeriz düşmen-i dînin kanını, sû yerine

Çoban Devlet Giray

Gazi Giray Hân'ın 1596 sonundaki iki aylık ara sürede Kırım hânlığı yapan kardeşi I. Fetih Giray Hân'ın oğlu olan Nûreddin Ahmed Çoban Devlet Giray, hükümdâr değil ise de amca torunu III. Mehmed Giray Hân zamanında (1623-1624) Kırım Hânlığı ikinci veliahdı olarak yüksek bir devlet kademesi işgâl etmiştir. 26. Kırım hân'ı Âdil Giray Hân (1613-1672 Hânlığı 1666-1671) ile Kalgay (Kırım tahtı veliahdı) Fetih Giray'ın babasıdır. (Âdil Giray Hân zamanındaki Kalgay da Fetih Giray'ın oğlu Devlet Giray'dı. Fetih Giray'ın diğer oğlu Nûreddin Gâzi Giray Hân da şâirdir.) Çoban Devlet Giray'ın bugüne ulaşmış tek eseri olan Evsat usûlündeki Uşşak Peşrevi onun iyi bir mûsikîşinas olduğunun delîlidir.

I. Selim Giray Hân

Gazi Giray Hân'ın kızı Hânzâde Hâni Hatun ile amcası oğlu 23. Kırım hânı I. Bahadır Giray Hân'ın (Nisan 1637-Ekim 1641) oğlu Gâzi Hacı Hafız Selim Giray Hân-ı evvel 1634 de doğdu. Otuz yedi yaşında Kırım hânı oldu. Siyasal çalkantılarla geçen yetmiş yıllık ömründe, ayrı ayrı dört kerede toplam 23 yıl hânlık yaptı. En önemli ve büyük Kırım hânlarından biridir. Gerek askerlik alanında gerekse bilim ve san'at alanlarında dedesine benzer. Şiirde "Selîm" mahlasını kullanmıştır. Bestelerinden yalnızca bir tane Arapça güfteli (Şugl) Tahir makamında bir eseri bilinmektedir. Selim Giray'ın oğullarından altısı Kırım Hân'ı, dördü Kalgay olmuştur.

Mevlevî tarîkatına mensup olan Selim Giray Hân, Arapça gibi Farsça'yı da bilmesinden başka çok özel bir uzmanlık olan Mesnevî-hân idi ve yedi asırlık Mevlevîlik tarihinde pek sık rastlanmayan ender Mesnevî Hafızlarından (yaklaşık 26.000 beyitlik Hz. Mevlânâ'nın Mesnevîsini ezber bilen) ve yine çok ender hacca gitmiş olan hükümdârlardan biri idi. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'i de hıfzetmişti.

Kırım hânı olarak İstanbul'a sıkça gitmiş İstanbul'daki Buhûrîzâde Mustafa Itrî Efendi, Hâfız Post, Sepetçizâde gibi büyük musikîşinaslarla hem dostluk kurmuş hem onlara destek sağlamıştır. Kırım başkenti Bahçesaray'daki hânlık sarayında misafir ettiği Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde I. Selim Giray Hân'dan övgüyle bahseder. Bu büyük devlet adamı, dâhî asker, âlim, san'atkâr, ve san'at koruyucusu hükümdâr 22 Aralık 1704'te âhirete intikâl etti ve Bahçesaray'da kendi yaptırdığı Hacı Selim Giray Hân Camii avlusundaki türbesine konuldu.

Türklerdeki san'atkâr hükümdârlar konusunda sıra Osmanlılara gelince; zaten başka milletlerde hiç rastlanmayan bu yüksek özellik Osmanlılarda iyice belirginleşir. 36 Osmanlı padişahının 14'ü -bestekâr ve icrâcı olarak-

mûsikîşinastır bunlardan yedisinin besteleri bilinmektedir. Osmanlı hükümdârlarının bizzat san’atkâr olanlarının dışındakiler ise en azından san’at koruyucusu ve teşvîk edicisi olmuşlardır. (Osmanlı Padişahlarının yalnızca san’at tarafları ele alınacaktır).

San’at, san’atkârla somutlaştığı için bilinen en eski Türk bestekârı Hâce Abdülkadir-i Merâgî (1360?-Mart 1435) ile konuya girilebilir. O devirde, Bağdat’ın başşehri olduğu Celâyir Devleti sınırlarında olan Güney Azerbaycan’da Merâgâ’da doğan Abdülkâdir, büyük bir mûsikîşinas olarak Bağdat Sarayında Hüseyin Celâyir Hân’dan (1374-1382) ilk ilgi ve himâyeyi gördü. Moğol asıllı ama Türkleşmiş Celâyirlilerin diğer hükümdârı Ahmet Bahâdır Celâyir Hân (1382-1410) ki kendi de ressam, Hattat, kakmacı, okçu Türkçe Arapça ve Farsçada şâir ve bestekâr olan bir başka Türk hükümdârıdır-zamanında da bu himaye devam etti. (Merâgi’nin “Devr-i Şâhî” ismi ile icad ettiği usûl Ahmed Hân’a ithâf edilmiştir). Abdülkâdir 1393’den önce Osmanlı Padişahı Sultan (Yıldırım) Hân’ın (1354-8 Mart 1403) daveti ile Bursa’ya gitti. Bayezid Hân’dan iltifat ve teşvik gördü. Bu davet ve teşvik Osmanlıdaki san’at koruyuculuğunun ilk örneği olarak kabul edilebilir. (Yıldırım Hân’ın oğlu Emir Süleyman da Osmanlı’nın Fetret Devrinde Edirne’deki padişahlığında büyük bir san’at koruyucusu olarak dikkat çeker. Kendisi de şâir ve mûsikîşinas idi. “İskendernâme” sahibi Ahmedî (1335-1412) onun himayesindeki san’atkârlardandır).

1393’te Bağdat’ı Celâyirlilerden alan Timurlenk (9 Nisan 1336-18 Şubat 1405) bütün san’atkârlarla birlikte Merâgî’yi de Semerkant’a götürdü ve orada ona mevkî verdi. 1399’da Timur’un oğlu Mîranşah Mirzâ’nın Tebriz’deki sarayında bulundu. Bu sıralarda Bağdat’ı geri almış olan Ahmet Celâyir Hân’ın yanına gitti ise de 1401’de Timur Bağdat’ı tekrar alınca ölüm cezasına çarptırıldı. Fakat, çok yüksek bir mûsikî ve güzel sesi ile

okuduğu Kur'an'dan dolayı, Timur onu affetti ve Semerkant'a götürdü. En büyük Türk cihângirlerinden olan büyük Timur'un san'at koruyuculuğunun bir örneği de budur. 1405'te Timur'un vefatı ile tahta geçen torunu Sultan Halil Mirzâ (1405-1409) da kendisine aynı ilgi ve himâyeyi gösterdi. Halil Mirzâ'dan sonra hakan olan Timur'un en küçük oğlu Sultan Şahruh Mirzâ (1409-1447) zamanında Doğu Türk Hakanlığı başşehri Semerkant'tan Herat'a nakledildiğinde Merâgî de Herat'a gitti. 1435 Martı'nda vebâ salgını sırasında vefat etti.

Burada çok önemli bir özellik göze çarpmaktadır. Abdülkadir Merâgî yüksek san'atı ve ilmi ile Celâyirli, Timurlu ve Osmanlı olarak üç ayrı Türk devleti ve hânedanından fevkalâde saygı, teşvik, hizmet ve himâye görmüştür. Büyük Timur ve Yıldırım Hân bir birlerine karşı her türlü siyasi ve askeri mücadeleyi yürütmüşler ise de san'at koruyuculuğunda birer Türk hükümdârı olarak aynı doğru ve yüksek davranışı ortaya koyabilmişlerdir. İşte bu Türklerin san'at ve san'atkâra bakış açılarının ne olduğunu göstermeye yeterlidir.

Osmanlı Devletinin beylikten İmparatorluğa sıçradığı dönemin hükümdârı Sultan II. Murat Hân (Mayıs 1404-Şubat 1451) âlim, şâir ve bestekârdır. Türk mûsikîsi nazariyâtını oluşturan -daha doğrusu ortaya koyan- ilk ilmî eserler bu pâdişah ile oğlu Fatih Sultan Mehmed Hân'ın teşvikleri ve hattâ ricâ yollu emirleri ile hazırlanmıştır. Hızır bin Abdullah'ın "Edvâr" isimli eseri bunun bir örneğidir. (Edvâr Topkapı Sarayı ve Berlin KütüpHânesindedir). Sultan II. Murad'ın hükümdârlığı döneminde (1421-1451) doğu Türk ellerinde Horasan'da yükselen Doğu Türk Medeniyeti ile Batı Türk Medeniyeti arasında köprü kurulmuş ve büyük bestekâr ve âlim Abdülkadir Merâgî Herât'tan Bursa'ya davet edilmiş ve "Makâsıd'ül elkân" isimli eserini padişaha sunmuştur. (Merâgî'nin kendi el yazısı ile yazılmış bu eser, Hollanda Leiden Üniversite

kütüphânesindedir. Şahsî kütüphânemizde mikrofilmi vardır). II. Murad Hân'ın saltanatının ilk yıllarındaki Osmanlı ülkesindeki karışıklıklar ve iç isyanlar yüzünden Meragî tekrar Herât'a dönmüştür. Meragî'nin ebced notasıyla yazılmış yüzlerce eseri kapsayan "Kenzü'ül Elhân" (melodiler hazinesi) isimli eseri elde olabilseydi. II. Murad Hân devri Türk mûsikîsi hakkında en doğru bilgileri elde edebilecektik. Büyük Türk bibliyografyacısı Kâtip Çelebi'nin "Keşf'üz Zünûn"unda kaydettiği bu eser, ne yazık ki elde değildir. Ancak Merâgî'ye ait olduğu kabul edilen otuz kadar mûsikî eseri, II. Murad Hân devri Türk mûsikîsi hakkında fikir vermektedir.

Dünya tarihinin en önemli simalarından biri olan, Fatih Sultan II. Mehmed Hân (30 Mart 1432-3 Mayıs 1481) babasının devrindeki doğu ve batı Türklüğü medeniyeti ilişkilerini aynen devam ettirmenin yanında ve üstünde batı Türk medeniyetine büyük katkılarda bulunmuştur. Babasına kitap sunan Merâgî'nin oğlu Abdülaziz Çelebi'nin "Nakavât'ül Edvâr" adlı eseri (Nûr u Osmaniye Kütüphânesindedir) Sultan Mehmet Hân'a ithâf edilmiştir. Sultan Fatih'in "Avnî" mahlası ile yazdığı şiirleri, basit bir hevesin üstünde asırlık zaman dilimlerine göğüs germiş ciddî eserlerdir. 20. yy.'ın ünlü bestecilerinden büyük hoca Emin Ongan'ın (1906-1985) rast şarkısının ilham kaynağı Avnî'nin mısralarıdır:

"Zülfünün zencîrine bend eyledi şâhım beni
Kulluğundan etmesin azâd Allahım beni
Cevr-i Dilber sûz-i firkat ta'n-ı düşmen za'f-ı dil
Dürlü dürlü derd içün hâlk etmiş Allahım beni"

Karaman Beyliği ile yaptığı mücadeleye bile edebiyatı dahil edebilecek bir Türkçe ustasıdır.

"Bizimle mertlik gavgâsın edermiş Karamânî
Karaman'a gelir isem kara yere karam ânı"

Fizik mühendisliği (havan topu eğik atış formülü), astronomi, matematik, askerlik, dinî ilimler ve tasavvuf, döküm tekniği gibi değişik dallardaki kişisel bilginliği yanı sıra özellikle şiirdeki san'atkârlığı ve döneminde yetişen ilim ve san'at adamlarına karşı gösterdiği yakın ilgi ve himaye yurt dışına bile taşmıştır. İtalyan ressam Bellini bunun yalnızca bir örneğidir.

Abdülkadir Merâgî'nin II. Murad Hân'a; oğlu Abdülaziz'in oğlu II. Mehmet Hân'a kitap ithâfı ve takdimi sanki gelenekselleşmiş ve torun Mahmut Çelebi, "Makasıd'ül Edvâr" (O da Nur'u Osmaniye Kütüphânesinde) isimli eserini II. Murad Hân'ın torunu Sultan II. Bayezid Hân (Ekim 1448-21 Mayıs 1512) ithaf etmiştir. Osmanlık Padişahları içinde -babası Fatih ile birlikte- en büyük âlim kabul edilen Sultan II. Bayezid Hân, Şehzadeliğinde Amasya Sancak Beyliği görevini yürütürken çok mükemmel bir tahsil gördü. Ünlü Türk hattatı Amasyalı Şeyh Hamdullah Efendi'den (1426-30-1520) hat öğrendi ve icâzet aldı. Mûsikî alanında en bilinen eseri Nevâ Peşrevinin yanı sıra elimizde bulunan sekiz saz eseri daha vardır. Arapça ve Farsça ile birlikte Çağatay Lehçesi ve Uygur yazısı da bilirdi. "Adnî" mahlasıyla yazdığı şiirlerden 124'ünü kapsayan (basılı) bir dîvançesi de vardır. Pâdişahlığı zamanında Edirne, Bursa, Amasya ve Manisa Dârüşşifalarında mûsikî ile tedavinin başlatılmış olması çok önemlidir.

Bir bilim ve san'at adamı olmanın yanı sıra bilim ve san'at koruyucusu olan II. Bayezid Hân'ın "İn'amât Defteri"nde (kişilere verilen hediyelerin yazıldığı resmi evrak) pek çok san'atkârın ve âlimin ismi olması O'nun san'at ve bilim koruyuculuğunun kanıtıdır. Ayrıca, Avrupa'daki san'at hareketleri ile de ilgilenmiş, Leonardo Da Vinci ve Michelangelo gibi san'atkârlarla (özellikle İstanbul Boğazı ve Haliç üzerine köprü yapımı konularında) mektuplaşmıştır. Fatih Sultan Mehmet gibi tarihin en parlak

şahsiyetlerinden birinin ardından padişah olması, saltanatının ilk yarısında kardeşi Şehzade Cem meselesi, son zamanlarında da oğulları Ahmet, Korkut ve Selim ile olan mücadeleler ve Şah kulu isyanı gibi iç olaylar O'nu gölgede bırakmış gibi görünse de Sultan Bayezid hattat, bestekâr ve şâir bir san'atkâr ve büyük bir san'at ve bilim koruyucusu ve köprü, yol imâret, medrese, cami, han, dârüşşifa gibi kamu yararına eserler yapmış büyük hayrat sahibi bir Türk hükümdârıdır. Onun hayırlı eli İspanya'da engizisyon zulmüne uğrayan Yahudilere bile uzanmıştır.

San'atkâr Sultan Bayezid Hândan bahsederken şehzadesi Korkut'tan bahsetmemek olmaz. Sultan Bayezid'in üçüncü oğlu Şehzade Mehmet Korkut (1467-17 Mart 1513) "Harîmî" mahlası ile yazan "dîvan" sahibi bir şâir, "Gıda-i Ruh" adında saz icad eden bir saz yapımcısı lutiye, günümüze ulaşmış sekiz saz eseri olan bir bestekâr, "Kitab'ül Harîmî" veya "Da'vet'ün Nefs" adında tasavvuf kitabı yazan bir mutasavvıf, "Hâfız'ül İnsan" adında Arapça akâid (inanç sistemi), "Hâll ü İşkâk-el Efkâr" adında fıkıh (İslâm hukuku) kitapları yazan bir din bilgini, Kur'an yazan bir hattat ve ilim ve san'at adamları ile özellikle Türk denizciliğinin gelişmesini sağlayanları himaye eden bir büyük Türk şehzadesidir.

Şehzade Korkut'un üç yaş küçük kardeşi ve II. Bayezid Hân'ın dördüncü oğlu (Yavuz) Sultan I. Selim Hân (1470-22 Eylül 1520) babası ve dedesinden sonraki en bilgin, oğlu ve dedesinden sonraki en idareci, dedesinden sonraki en asker padişahtır. "Selîmî" mahlası ile yazdığı Türkçe şiirleri yanında Farsça bir dîvânı vardır. ("Hûn-i Hüseyn-i Mî-talebem yâ Ali meded" mısraı yeterli örnektir.) Yavuz Selim Hân'ın Çaldıran'dan sonra feth ettiği Tebriz'den özellikle Türk asıllı pek çok mûsikî bestekâr ve icrâcısını İstanbul'a getirmesi kendisinin bir san'at koruyucusu olduğunu da göstermeye yeterlidir. Kahire fethinden sonra da aynı şekilde hareket etmiştir.

Yavuz'un oğlu Osmanlı Padişahlarının en büyüğü kabul edilen (Kanuni) Sultan Süleyman Hân (27 Nisan 1495-7 Eylül 1566) da san'atkâr bir Türk hükümdârıdır. Arapça, Farsça, Sırpça, İtalyanca bilen batılıların "Muhteşem" dediği Sultan Süleyman büyük bir san'at ve bilim koruyucusudur. Kendisi san'atın şiir dalı ile meşgul olmuş ve "Muhibbî" mahlası ile yazdığı şiirleri en büyük padişah dîvanını oluşturmuştur.

"Halk içinde mûteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi"

beyti, bir darb-ı mesel gibi asırlardır halk hafızasında yaşamaktadır. Oğlu Şehzade Bayezid'in -ki O da şâirdir- isyan etmesi ve İran'a sığınması meselesinde babasına yazdığı;

"Ey ser-a-ser âleme Sultan Süleymân'ım baba
Tende cânım cânımın içinde cânânım baba"

diye başlayan

"Bî-günahım Hakk bilir devletlû sultanım baba"

nakaratlı murabbaya, aynı vezin ve nazım şekliyle;

"Ey dem a dem mazhâr-ı tûğyân u ısyânum oğul
Takmayan boynuna hergiz tavk-ı fermânım oğul"

diye başlayan ve,

"Bî-günahım dîme bari tevbe kıl canım oğul"

nakaratlı murabba ile verdiği cevap cidden şah-eserdir. Hasekisi Hürrem Sultan'a yazdığı:

"Gözlerimden ger nihân oldunsa ey zîbâ-cemâl
Sîneden nakş-i hayâli gitmek olmuştur muhâl
Ger yakarsın âteş-i hicrânına ey Hürrem beni
Aşkın ile can verem dönmeğe yoktur ihtimâl"

mısralarındaki romantik şâir Sultan Süleyman, İran Sefer-i Hümayûnu sırasında ise şöyle der:

Allah Allah diyelim sancak-ı Şahı çekelim
Yürüyüp her yakadan şarka sipahi çekelim
İki yerden kuşanalım yine gayret kuşağın
Bulaşıp toz ile toprağa bu râhı çekelim

Muhibbî'nin torunlarından büyük bestekâr padişah III. Selim Hân'ın Arazbâr makamında bestelediği ilâhîdeki sözleri de şöyle:

Âşıkın gitmez dilinden hiç bu Hû-yü Hây-ı Aşk
Tutsa ger arz u semâyı serteser gavgâ-yı aşk
Bezm-i gâmda çeng gibi hem inlemek kanûn olur
Her kimin gönlünde kala bu sadâ-yı nây-ı aşk

Sultan Süleyman'ın ünlü vezîr-i âzâmı Makbul İbrahim Paşa da klasik kemençe icrâcısı ve bestekâr bir mûsikîşinas idi.

Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Sultan II. Selim Hân (28 Mayıs 1524-15 Aralık 1574) da şâir padişahlardandır. Dedesi Yavuz gibi "Selîmî" mahlası ile yazmış, dedesi yaşında (42) padişah olmuş, dedesi kadar tahtta kalmış (8 yıl), dedesi yaşında (50) ölmüş ve dedesinin adını taşımıştır. Devrindeki bütün ilim ve san'at adamları Kıbrıs Fâtihi II. Selim Hân'ın koruması altındaydı.

Sultan III. Murad Hân (4 Temmuz 1546-16 Ocak 1595) da ataları gibi şâirdi. Aynı zamanda da büyük bir bilgin. "Murâdî" mahlası ile yazardı. 20 milyon kilometrekareyi aşan Yemen'den Cezâyir'e, Bakü'den Bosna'ya, Tebriz'den Viyana'ya uzanan topraklarda oturan dünyanın en güçlü süper devletinin hükümdârı Sultan III. Murad Hân şöyle diyor:

Uyan ey gözlerim gafletten uyan
Uyan ey uykusu çok gözüm uyan
Bu dünya fânidir sakın aldanma

Mağrur olup tac ü taht'a dayanma
Yedi iklim benim diye güvenme
Uyan ey uykusu çok gözüm uyan

Sultan III. Mehmed Hân (26 Mayıs 1566-21 Aralık 1603) da âlim ve şâirdir. "Adlî" mahlası ile yazardı. Eğri Fatihi olarak askerlik san'atında da söz sahibidir.

Onun oğlu Sultan I. Ahmed Hân (18 Nisan 1590-22 Kasım 1617) da "Ahmedî" ve "Bahtî" mahlasıyla yazdığı klasik ve tekke tarzı şiirlerinde; kahramanlıktan tasavvufa, siyasetten aşka kadar geniş bir konu yelpazesi kullanmış yetenekli bir şâirdir. Genç yaşına rağmen devlet idaresinde başarı göstermiş (tahta geçme usûlünü büyük erkek evlat yerine, en yaşlı hânedan mensubu olarak değiştirmiştir.) Arapça, Farsça bilen; büyük Türk mutasavvıfı Aziz Mahmud Hüdâyî'den tasavvuf feyzi almış, Türk mîmârisine Sultan Ahmed Camiini kazandırmış san'atkâr ve san'at koruyucusu bir padişah idi. Her gün bir kağıda Hz. Peygamberimizin ismini yazıp ayak izini çizerek kavuğuna sıkıştırması ve tâcı olarak kabul etmesi kişiliğini gösteren bir davranıştır.

N'ola tâcım gibi başımda getürsem dâim
Kademi resmidir ol Hazret-i Şah-ı Rusûl'ün
Gül-i gülzâr-ı nübüvvet o kadem sahibidir
Ahmedî durma yüzün sür kademine o gülün
(ünlü bestekâr Hafız Kumral'ın pençgâh makamındaki ilâhisi)

"Dil hânesi pür-nûr olur envâr-ı zikrullah ile" diye başlayan şiirini de Neyzen Osman Bey Hicaz İlahi olarak bestelemiştir. Hz. Peygamberin mübârek kabrinde zeytinyağı kandili yakılmasına gönlü el vermemiş, orada gül yağından kandil yakılması için vakıf kurmuştur.

Oğlu Osmanlı Padişahlarının en genci Genç Osman (Sultan II. Osman Hân 1604-1622) on sekiz yıllık ömrüne "Farisî" (binici) mahlasıyla şiirler

yazmayı da sığdırabilmiş, kişilikli bir Gâzi Sultandı. (1621 Hotin Kalesi Seferi).

Tarihlerde Revan ve Bağdat Fatihi olarak anılan ve devlet idâresindeki sertliği, şahsî acı kuvveti, okçuluk ve cirit merakı ile tanınan Sultan IV. Murad Hân (27 Temmuz 1612-8 Şubat 1640) aynı zamanda "Murâdî" mahlası ile şiirler yazan "Şah Murad" mahlası ile de besteler yapan bir san'atkâr padişahtır. Sultan I. Ahmed'in üçüncü oğlu olup, 11 yaşında iken 10 Eylül 1623'te tahta geçti. Annesi meşhur Kösem Mahpeyker Sultandır. 28 seneyi bile bulmayan çok kısa bir ömür içinde iç isyanlardan İran Seferlerine ve Kırım meselesine kadar askerî ve siyasî alanda pek çok başarılı sonuçlar almış, bunların yanı sıra bilim ve san'at mensuplarını himâye etmiş, kendi de bizzat edebiyat ve müzikte eserler vermiştir. Aynı makamdan (hüseynî) altı ayrı peşrev besteleyebilecek çok kudretli bir bestekâr ve müzik bilginidir, bu özelliği ile de müzik tarihinde tektir. Bir yürük semâî ile bir ilâhîsinden başka diğer eserlerinin hepsi saz eseridir ve bilinen besteleri on beş tanedir.

Tebriz'i (2. defa) fethettikten sonra büyük dedesi Yavuz Selim Hân gibi oradaki bütün Türk san'atkârları İstanbul'a getirmesi, İstanbul'da san'at hayatına yeni bir canlılık kazandırmıştır. (İstanbul'un bir semtine -Emirgân- adını veren Tebriz'li Emîr Gûnâ Bey bahçe mimarisinde örnek olmuştur). IV. Murad Hân dönemindeki bu san'at hayatı padişahın yakın dostluğunu da kazanmış ve aynı zamanda mûsikîşinas olan Evliya Çelebi tarafından kayda alınmıştır.

Sultan İbrahim Hân'ın (5 Kasım-1615-18 Ağustos 1648) sekiz buçuk yıllık padişahlık döneminde de san'at korumacılığının devam ettiği hakkında "Safayi Tezkîresinde" ki şu kayıtla yetinilebilir: "Padişah-ı devrân Sultan İbrahim Hân, Yusuf Dedeye (daha sonra Beşiktaş Mevlevi Hânesi

şeyhi olacak olan ünlü ney ve çenk üstadı ve şâir) ulûfe ve ta'yinât verile deyû hatt-ı hümayun ihsan edüp…"

Tarihlerde Avcı Mehmet olarak tanınan Sultan IV. Mehmet Hân (1 Ocak 1642-6 Ocak 1693) döneminin Köprülüler devresi askerî, siyasî ve idarî yönden olduğu kadar, san'at ve ilim yönünden de çok parlak bir devridir. Dâhî bestekâr Itrî, IV. Mehmet Hân'dan (Kırım Hânı Selim Giray ile birlikte) büyük destek görmüştür.

Bu san'at koruyuculuğu daha sonraki padişah Sultan II. Süleyman (Hattattır) (15 Nisan 1642-22 Haziran 1691) ile Sultan II. Ahmed Hân'ların (25 Şubat 1643-6 Şubat 1695) ikisinin de üç yıl yedi ay ondört gün süren kısa saltanat dönemlerinde de aynen devam etmiştir. Ayrıca II. Ahmet Hân bizzat şâir, bestekâr ve hattat (Kur'an da yazmıştır) olarak san'atkâr bir padişahtı. Günlük olarak tuttuğu hatırâ defteri çok önemli belgedir.

II. Ahmet Hân'dan sonra tahta çıkan Sultan II. Mustafa Hân (5 Haziran 1664-29 Aralık 1703) da amcası II. Ahmet Hân gibi şâir, mûsikîşinas ve hattattır (Hat'ta hocaları ünlü hattat Hafız Osman ve Hattat, şâir ve bestekâr Hocazâde Mehmet Efendilerdir). Şiirde mahlası "İkbâlî" ve "Meftûnî" dir. Şiirlerinin çoğu bestelenmiştir.

* "Müstârâk oldum lûtfuna": Aşiran ve Hüseynî ilâhî (Ali Şir u Gani)

* "Allah Rabbi Layezâl": Şehnâz ilâhî (Osman Ef.) Eviç İlahi (Ali Şiru Ganî), Suzidil ilâhi (Selahattin Demirtaş)

* "El meded ey Fahr-i Alem": Neva ilâhî (Küçük Müezzin), Mahur ilâhî (Şeyh Ahmet Ef.)

* "Şerm-sâr etme Hüdâyâ rûz-i mahşerde beni": Sünbüle ve Uşşak ilâhî (Ali Şîr u Ganî), Acem ilâhî (Bahri Hüseyin Efendi).

* "Dâim Salât olsun sana": Çargah ve Uşşak ilâhî (Ali Şir u Ganî)

* "Dil-i şeydayı söyletsen Rasulallah'a aşıktır": Dilkeş ilâhî (Ali Şir u Ganî), vs.

Bir diğer hattat, mûsikîşinas ve şâir padişah da II. Mustafa Hân'ın kardeşi, Lâle devri pâdişahı Sultan III. Ahmed Hân (31 Aralık 1673-1 Temmuz 1736) 'dır. Şiirde mahlası "Necîbî" idi. Mûsikîde hocası hünkâr imamı Kazasker Hafız İbrahim efendidir (ö. 1691), (Bu zât, IV. Mehmet Hân zamanında 18 yıl padişah imamlığı yapmıştır. Önemli bir bestekâr ve şâirdir.) Tosunzâde Abdullah, Küçük Müezzin Mehmet, Fındıklılı Hasan Efendiler gibi dönemin ünlü bestekârları bir onur görevi ve pâyesi olarak sarayda "müezzin-i şehriyârî" idiler. (Osmanlı Sarayında Enderûn-u Hümayunda hünkar imamlığı, müezzin-i şehriyârilik ve musâhib-i şehriyârilik daha sonraları da Mızıkâ-yı Hümayûnda hocalık gibi bu tür onur görevi ve pâyesi almamış san'atkâr hemen hemen hiç yoktur. Bu hâl devletin san'at ve san'atkârı desteklemek için ortaya koyduğu bir davranıştır). Dönemin ünlü Vezir-i Âzamı Damat Nevşehirli İbrahim Paşa da (1670?-1 Ekim 1730) kaim pederi III. Ahmet Hân gibi şâir ve bestekârdır. Hümayûn ve Mahûr makamında iki eseri günümüze ulaşmıştır.

Pâdişahı ve Vezîr-i âzâmı bizzat bestekâr ve şâir olan bu dönem elbette ki san'atın yükseldiği bir dönemdir ve sonraki padişah Sultan I. Mahmut Hân (2 Ağustos 1696-13 Aralık 1754) zamanında da aynen devam etmiştir. Çünkü I. Mahmut Hân da tanbûrî ve seviyeli bir bestekârdır. Zamanımıza yedi peşrev iki saz semaisi gelmiştir. Annesi Saliha Sebkâtî Vâlide Sultanın ismi ile "Sebkâtî" mahlasıyla Türkçe ve Arapça şiirleri de vardır. Türk barok mimarisinin ihtişamlı örneği Nûr u Osmaniye Camiini O yaptırmışsa da, açılışına ömrü yetmemiş, cami kardeşi ve halefi Sultan III. Osman Hân'ın adını almıştır.

Daha sonra Osmanlı tahtına çıkan Sultan III. Mustafa Hân (28 Ocak 1717-21 Ocak 1774) "Cihângir" mahlası ile şiirler yazan ve çok duygulu bir kişiliği olan bir padişahtı. Osmanlı Rus savaşından duyduğu üzüntü ölümüne sebep olmuştur.

Kardeşi Sultan I. Abdülhamid Hân (20 Mart 1725-27 Nisan 1789) da tıpkı ağabeyi gibi şâirdi (ayrıca hattat ve tarihçi) ve aynı duygusallıkla Rusların Özi Kalesi'ni alıp, kaledeki Türklere katliam uyguladığını öğrendiğinde inme inmiş ve "Ah Özi, Ah Özi" diyerek vefat etmiştir.

I. Abdülhamid Hân'ın yeğeni ve halefi 28. Osmanlı Padişahı Sultan III. Selim Hân (24 Aralık 1761-28 Temmuz 1808) Türk mûsikîsinde ekol sahibi dahî bir bestekârdır. 7 Nisan 1789'da padişah olmuş, devletin idâri ve askerî sisteminde Nizâm-ı Cedîd diye adlandırılan yeni düzenlemeler ve reformlar meydana getirmiş, san'at ve bilimin koruyucusu olmuş ve bizzat büyük mûsikî eserleri vermiş çok değerli bir devlet adamı ve san'atçıdır. 18 sene süren hükümdârlığı 29 Mayıs 1807'de tahttan indirilmesiyle sona ermiş ve ne yazık ki Alemdar Mustafa Paşa vakasında şehit edilmiştir. Sultan III. Selim (ve devri) Türk mûsikîsinde bir köşe başıdır. Mevlevî Âyini, durak, peşrev ve saz semâîleri, kâr, semaî, beste, şarkı, köçekçe gibi formlarda bestelediği eserlerden günümüze ulaşanlar 60'dan fazladır. Kendisinin icad ve terkip ettiği 14 makam vardır. Sûzidilârâ makamını pâdişah iken yaptığından en çok o makam tanınır, halbuki Evcârâ, Nevâ Buselik, Şevkefzâ gibi çok san'atlı ve günümüzde de kullanılan makamlar da onun tertibidir. Ayrıca, çok usta bir tanbûrî ve neyzen idi. Osmanlı Pâdişahı ve İslâm Halîfesi Sultan Selim'in tanbur hocasının Tanbûrî İzak olması, Sultanın san'ata verdiği değerin bir göstergesidir. "İlhâmî" mahlasını kullanarak yazdığı şiirlerinden oluşan bir "dîvânı" vardır. Bu şiirlerinden 42 beyit Medîne'de Peygamber Mescidi'nin ön tarafındaki on iki sütuna yazılmıştır

"Ey Kerem mülküne sultânı Kerîm
Kulluğun Fahr bilir Şah Selim"
"Bin salât ile selâm olsun revân-ı pâkine
Eyler İlhâmî recâ nakd-i şefaat ruhsatin"

Mûsikîde usta bir icrâcı ve üstâd bir bestekâr, şiirde “Adlî” mahlasıyla yazan iyi bir şâir, özellikle celî (büyük levha halinde) yazıda büyük hattat olarak san’atkâr Türk hükümdârlarından biri de Sultan II. Mahmud Hân (20 Temmuz 1785-1 Temmuz 1839) dır. Ağabeyi Sultan IV. Mustafa’dan sonra 28 Temmuz 1808’de tahta çıktı. 31 yıllık saltanatında gerçekleştirdiği devlet düzenindeki yenilikler, Yeniçeri Ocağını kapatması, kıyafet devrimi, İstanbul’daki imar hareketleri, Mısır ve Rumeli meselelerine getirdiği çözümlerle siyasi tarihte; günümüze ulaşan 26 parça eseri ile de müzik tarihinde önemli bir yeri vardır. “Adlî” mahlasını kullanarak yazdığı şiirleri ve büyük bir hattat olması da san’atkârlığının ayrı bir yönüdür. Mûsikîyi büyük mûsikîşinas III. Sultan Selim’den öğrenmiştir. İyi bir ses icrâcısı-hânende, ve aynı zamanda tanbûrî ve neyzendir. Yeniçeri Ocağı ile birlikte Mehterhânenin de kapatılmış olması Türk mûsikîsinin gelişmesi ve yayılması açısından zararlı olmuştur. Kurduğu Mızıkâ-yı Hümâyûn ile batı müziği Türkiye’de gelişmeye başlamıştır. Sultan II. Mahmut bu olgulara rağmen kişisel san’at etkinliğini Türk mûsikîsi alanında yapmış ve dîvan, semâi, şarkı ve marş olarak besteler meydana getirmiştir. “Ebrûlarının zahmı nihândır ciğerimde” diye başlayan güftesi de kendine ait Hicaz Dîvânı bestekârlıktaki üstünlüğünü göstermeye yeterlidir.

II. Mahmut Hân’ın büyük oğlu Sultan Abdülmecid Hân (25 Nisan 1823-25 Haziran 1861) da babası gibi iyi bir hattât ve Türk ve Batı müziğini bilen, piyano çalan ve san’at koruyucusu olan bir hükümdârdı. Mızıkâ-yı Hümâyûn onun zamanında yeniden teşkilatlandırılmış ve batı müziği gelişip yayılmıştır.

Kardeşi ve halefi Sultan Abdülaziz Hân (8 Şubat 1830-5 Haziran 1876) babası ve ağabeyi gibi hattât ve mûsikîşinas ayrıca ressam idi. Sultan Abdülaziz sadece pehlivanlığa, koç ve horoz dövüştürmeye meraklı ve kaba saba bir kişilik sahibi olarak tanıtılmak istenmesine rağmen, batı ve

Türk müziği olarak çok iyi bir müzik bilgisine sahip, çok iyi piyano ve lavta çalan, ve çok üstün derecede kudretli bir neyzen olan ince san'atkâr ruhlu bir pâdişahtır. Günümüze gelen Hicaz Hümayân Sirtosu, Şevkefzâ ve -güftesi de kendine ait- Muhayyer makamında iki şarkısı bu san'atkâr ruhun ürünlerindendir. Kendisinin ney hocası büyük neyzen Beşiktaş Mevlevihânesi Şeyhi Sait Dede Efendi'nin oğlu Nayzen Yusuf Paşa'dır. Abdülaziz Hân Avrupa ve Mısır'a yaptığı resmî dış gezilerde de dış kaynaklarda san'atkâr bir devlet başkanı olarak nitelendirilmiştir. (Abdülaziz Hân'ın oğlu

Şehzade Mehmet Seyfeddin Efendi (22 Eylül 1874-19 Ekim 1927) Osmanlı Hânedanının Sultan III. Selim'den sonraki en büyük bestekârıdır ve ayrıca ressamdır. Seyfettin Efendinin oğulları Abdülaziz, Mahmut Şevket ve Ahmet Tevhid Efendiler ile kızı Fatma Gevherî Sultan da tanbûr ve kemençe icrâcısı ve bestekârdırlar. Abdülaziz Hân'ın diğer oğlu son halife Abdülmecit Efendi çok önemli bir ressam, usta bir piyanist ve batı müziği bestekârıdır. Itrî'nin tekbirinin çok seslendirilmesi, keman ve piyano için ikileme, piyano için mazurka, piyano sonatı, vs.)

"Doksanüç'te (1293 Hicrî-1876 Milâdî) doksan üç gün ber-murad oldu Sultan Murad-ı nâ-Murâd" deyişi ile Osmanlı tarihindeki en kısa süreli padişahlığı dile getirilen Sultan V. Murad Hân (21 Eylül 1840-29 Ağustos 1904) babası Abdülmecid Hân döneminde gelişen batı mûsikîsini önce Mızıkâ-yı Hümâyûn şefi Guiseppe Donizetti Paşa'dan, sonra Mızıkâ-yı Hümâyûn hocalarından Miralay Lombardi Bey'den öğrendi. Çok iyi piyano ayrıca ud ve keman çalan V. Murad Hân, piyano için çeşitli eserler, valsler, polkalar, marşlar ve bazı şarkılar bestelemiştir. Kendisi şiir de yazardı. Bazı güfteleri bestelenmiştir (Hacı Arif Bey'in nihavent şarkısı "Na-Murâd'ım taliim avâredir" gibi).

Yerine geçen kardeşi Sultan II. Abdülmecid Hân (21 Eylül 1842-10 Şubat 1918) da iyi batı müziği bilirdi. Mızıkâ-yı Hümâyûn hocaları Miralay Lombardi ve Guatelli Paşa’dan nazariyât, Aleksan’dan Piyano öğrendi. Keman çalmayı da bilirdi. Şehzadeliği sırasında bazı batı müziği eserleri de bestelemiştir. Mobilya ince marangozluğunda cidden san’atkârdı. Yıldız Sarayı has bahçesindeki nadir ağaçları mobilyada kullanmak için yetiştirmiştir. Genel politikasının paralelinde Türk mûsikîsini koruma politikasına sahipti. Mızıkâ-yı Hümâyûn’un yanı sıra saray fasıl heyetine yeniden işlerlik kazandırmıştı. (II. Abdülhamid Hân’ın çocuklarının çoğu batı müziği eğitimi almışlardır. Abdülkâdir Efendi kemanda, Burhâneddin Efendi viyolonselde çok yüksek icrâcı idiler. En büyük oğlu Mehmet Selim Efendi usta bir piyanist idi. Kızı Ayşe Hamide Sultan ressam ve mûsikîşinastı. Arp, keman ve piyano çalardı. Batı müziğinde marş, mazurka, vals, piyano için parçalar, Türk müziğinde bir şarkı bestelemiştir. İlk eseri olan -güftesi de kendine ait- Hamidiye Marşını bestelediğinde henüz on üç yaşındadır).

Sultan V. Mehmed Reşad Hân (1 Aralık 1844-4 Temmuz 1918) da ağabeyleri ve kardeşi gibi babası Sultan Abdülmecid’in daha çok önem verdiği batı müziği öğrenimi görmüştü ve piyano çalardı. Mevlevî olması dolayısıyla Türk müziğini de iyi bilirdi. Osmanlı Devletinin en talihsiz zamanlarının padişahı olan Sultan Reşâd Hân aile ve devlet geleneğinden ayrılmamış, şartların elverdiği ölçüde Türk hükümdârlarının bilim ve san’at adamlarını koruma âdet ve özelliğini devam ettirmiştir. Arapça ve Fransızca bilen Sultan Reşâd Hân, şiir de yazardı. Çanakkale Harbinden bahseden ve

“Kapanup secde-i şükrane Reşâd eyle dua
Mülk-i İslâm’ı Hüda eyleye dâim me’men”

beyti ile biten şiir Sultan Reşâd Hân’ın diye bilinir.

Osmanlı Devletinin son padişahı olan Sultan VI. Mehmed Vahideddin Hân (2 Şubat 1861-16 Mayıs 1926) da atalarının bir çoğu gibi mûsikîşinastır. 4 Temmuz 1918'de Sultan Reşat'ın vefatı ile tahta çıkmış, son hükümdâr olarak 17 Kasım 1922'ye kadar pâdişahlık yaptıktan sonra saltanatın kaldırılması ile Türkiye'den ayrılmıştır. O zamandan beri tartışma konusu olan siyasal kişiliği dışında çok iyi bir ses icrâcısı-hânende, kanûnî ve bestekâr olarak Türk mûsikîsi tarihinde önemli bir yere sahipti. Türk mûsikîsini ünlü bestekâr Hacı Faik Bey'den öğrenmiştir. Batı müziğindeki hocası Mızıkâ-yı Hümâyûn Kumandanı bestekâr ferik Ahmet Necip Paşa'dır. Türk Mûsikîsinin çok önemli bir nota koleksiyonunu oluşturan hocası Necip Paşa gibi Vahdeddin Hân da nota koleksiyonuna meraklı ve çok iyi bir piyanist idi. Bestekâr olarak da yetmişten fazla eser vermiştir. II. Balkan Savaşı sonunda Edirne'nin geri alınması (1913) dolayısıyla bestelediği, güftesi şâir Nigâr Hânım'a ait olan marşı, hocası Necip Paşa'nın otuz yıldan fazla Resmi Devlet Marşı olarak kullanılan "Hamidiye Marşı"ndan daha az değerli değildir. Sultan Vahdeddin'in Türk mûsikîsindeki eserleri şarkı ağırlıklıdır.

Türklerdeki san'atkâr hükümdârlar hakkındaki bu yazıyı bir başka san'atkâr Türk hükümdâr ile bitirelim: Şah İsmail Safavî (17 Temmuz 1487-1524). İran'da Safavî Devletinin ve Şiîliğin resmî devlet mezhebi olmasının kurucusu olan Şah İsmail, babası Şeyh Haydar ve dedesi Şeyh Cüneyd'in "Şeyhliği Şahlığa çevirmek" idealini gerçekleştirmiş ve annesi Halime Âlemşah Begüm'ün babası Akkoyunlu Hükümdârı Uzun Hasan Padişahın Otlukbeli'nde Sultan Fatih tarafından âdeta son verilen devletini, son hükümdârı Elvend Beyi Nahcevan'da yenerek ele geçirip Safavî Devleti olarak 1502'de tarih sahnesine koymuştur. 23 Ağustos 1515'de Çaldıran'da Şah İsmail'in yıldızı sönmüş, talihi dönmüş, sonraki hayatı da sönük geçmiştir. Ama, Hz. Ali hakkındaki "Dah-Nâme", öğretici

bir kitap olan “Nasihat-nâme”, lirik gazellerden geleneksel halk edebiyatı ürünlerine kadar çok başarılı bir Türkçe ile yazdığı şiirlerinden oluşan “Hatayî Dîvanı” parlaklığını halâ korumaktadır:

“Gönül ne gezersin seyrân yerinde
Âlemde herşeyin var olmayınca
Olur olmaza dost deyip geçme
Bir ahdine bütün yâr olmayınca
Şah Hatayî’m edem bu sırrı beyân
Bir baştan ağlamak ömredir ziyân
Kâmil midir câhil sözüne uyan
Yanında mürşidi var olmayınca”

(İran’da hüküm sürmelerine rağmen bir Türk Devleti olan Safavîlerin beşinci şahı I. Abbas (27 Ocak 1571-19 Ocak 1629) da bestekârdır. Çargâh makamında bir kârı vardır).

Devlet başkanı olarak tuttukları -veya tutturuldukları- yol ve politikalardan artık iz bile kalmayan ama san’atkâr olarak ortaya koydukları eserleri ile hep insanlığa san’at ve kültür açısından yükselme yolları göstermeye devam eden devlet başkanı, şâir, san’atkârlardan olan Şah İsmail’in; Osmanlı Sultanı ve şâir san’atkâr Yavuz Selim Hân ile yaptığı mücadeleler ve Çaldıran Savaşı bitti. Ama, Selîmî’nin de Hatayî’nin de şiirleri bitmedi. Şâirler öldü, şiirler yaşıyor.

Sultan III. Selim Hân gibi çok yüksek bir san’atkârın politika -mevki ve makam kavgası- yüzünden hayatına kıyan ve kıydıran kimselerin isimleri hangi çukurda? Bestekâr III. Selim’in ve şâir İlhâmî’nin ismi ise hangi yücelerde?

Arel Hüseyin Sadeddin, “Türk Mûsikîsi Kimindir”, Ankara 1988.
Ergun Sadeddin Nüzhet, “Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi”, İstanbul 1942.
İskit Yayın evi, “Mufassal Osmanlı Tarihi”, İstanbul 1963.

köprülü Prof. Fuat, “Türk Saz Şâirleri”, Ankara 1962.

Özalp Nazmi, “Türk Mûsikîsi Tarihi I-II”, Ankara 1986.

Öztuna Yılmaz, “Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi, I-II-II Ek”, İstanbul 1969.

Timuroğullarının Orta Asya Mimari Sanatına Katkıları / Prof. Dr. Klaus Pander [s.852-861]

Trıer Üniversitesi / Almanya

Timuroğulları Tarihi Hakkında

Timuroğullarının Orta Asya yapı sanatına nasıl bir katkı sağladıklarını tespit etmek gerekirse, Orta Asya tarihine göz atmak kaçınılmazdır. Timuroğullarının hâkimiyet alanı, Avrupa ve Asya arasında bulunan bir sınırda ve Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan, bir zamanların büyük İpek Yolu'nun ortasından geçtiği bir bölgedir.

Orta Asya yüzyılları aşan oluşum sürecinde, yerleşik ve göçebe büyük kültürlerin, aynı zamanda da adı sanı çoktan unutulmuş küçük etnik toplulukların şekillendirdiği kültürel ve siyasi bir kaynaşmanın potası durumunda olmuştur. Bunu Merv, Toprak Kale, Köhne Urgenç ve Pencikent'te bulunan ve farklı çağlara ait sayısız harabeler ve abideler, ayrıca, birkaç örnek vermek gerekirse,1 Afrasyab, Termes veya Nisa'daki binlerce yıl önceye ait buluntular dikkate şayan bir şekilde ortaya koymaktadırlar.

Değişik halk topluluklarının, ulusların ve kabilelerin yüzyıllar boyunca ve mütemadiyen hâkim olmaya çalıştığı bu ülke, Yunanlar, Persler, Kuşanlar, Sasaniler, Heftalitler, Çinliler, özellikle de Türkler, Araplar ve Moğollar gibi yeni istilacılardan kaçmak zorunda kaldıkları için, sıklıkla hâkimiyetlerini kaybetmişler ve daha sonra tekrar bu ülkenin sahibi konumuna gelmişlerdir.

XIII. yüzyılda Cengiz Han komutasındaki korkunç Moğol istilasından sonra Orta Asya'da hemen hemen bütün hayat durmuştu. İlk kez Türkleşmiş Moğolların hâkimiyetleri dönemindeki, "Irmağın öte

yakasındaki ülke” (Mâverâünnehir) tedrici olarak tekrar kendine gelmeye başlamıştır. Buhara ve Semerkant gibi şehirler yeniden büyük İpek Yolu’nun önemli merkezleri haline geldiler. Bir çok seferlerle Ganj Nehri’nden Akdeniz’e kadar uzanan bir imparatorluğu kuran ve Mâverâünnehir’de tek hâkim olan Timur idi.

Görüldüğü kadarıyla sadece Timur’un kişiliği ve otoritesiyle bütünlüğü korunan imparatorluk, onun ölümünden sonra birçok halk topluluklarının oyuncağı haline gelmiş olsa bile, özellikle oğlu Şahruh (1397-1347) ve torunu Uluğbey (1409-1449) imparatorlukta barışı tesis etmeye muvaffak olmuşlardır. Bu dönem Orta Asya için son derece verimli bir dönemdi; Semerkant, Buhara ve Herat gibi şehirler İslâm mimarisinin en önemli merkezleri olarak inkişaf etmişlerdir. Uluğ Bey’in ve Ebu Said’in (1451-1469) katledilmelerinden sonra ülke birçok beyliklere bölündü. Hüseyin Baykara (1469-1506) gerçi Herat’dan Timur’un kültürel mirasını birkaç yıl daha koruyup tekâmül ettirdiyse de, imparatorluğun çöküşünü artık durduramayacaktı. XVI. Yüzyılın başlarında Özbeklerin gelişi ile İran kültür Rönesansı nihayet son buluyordu.

Timuroğullarına Özgü Bir Mimarinin Oluşum Şartları

Timur’un ve daha sonra da varislerinin (Timuroğullarının) o yıllarda imkansız gibi görülen mimari alandaki başarıları ve kendilerine özgü tarzı gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Bu başarının altında yatan sırrın bazıları şunlardır:

- Ülkeyi siyasi ve ekonomik olarak istikrarlı bir hale getirmek için, öncelikli olarak Timur kendini şehir planlamasına hasretti ve Moğollar tarafından tahrip edilen şehirlerin çevresini sağlam duvarlarla istihkam ettirerek, şehirleri yeniden imar etti. Timur, Sulama tesisleri, Kanallar, su şebekesi ve aynı zamanda yol yapımını hızlandırdı; ticari merkezlerin, pazarların, kervansarayların gelişmesi için ihtimam gösterdi ve

sonunda doğu-batı ticaret yolunun tekrar Semerkanttan geçmesini temin etti.2

- Başarılı geçen seferler sebebiyle, farklı yatırımları gerçekleştirmek için Timur, sadece gerekli olan mali kaynaklara değil, bunun ötesinde enine boyuna düşünülmüş bir idari sistem3 çerçevesinde gerekli olan iş gücü potansiyeline de sahipti. Timur, mağlubiyete uğrattığı ülkelerin seçkinleri olan en yetenekli mimarları, yapı ustalarını, ressamları, hattatları -çoğunlukla İran kökenli- en iyi zanaatkarları ve aynı zamanda da bilim adamlarını hâkimiyetinin merkezine getirdi. Böylece, Türklerin İran-Türk kültürü ile egemen bir sınıf meydana getirdiği Timur hâkimiyetindeki Orta Asya'da İslâm kültürünün inkişaf etmesi gerçekleşti.4

- Elbette bu bağlamda, burada meskün halk topluluklarının yüzyıllar boyunca gelişen sanat ve kültür geleneklerini, nesilden nesile aktardıkları nazari bilgilerini ve ameli uygulamalarını -özellikle mimari alanında- temel dayanakları olmaksızın, Timur-oğullarının, o günlerde bazan gıpta edilen ve bazan da korku saçan böyle bir devleti zor kurabileceği unutulmamalıdır.

- Mal değişimi ile birlikte sanat ve zanaat alanlarında yoğun tecrübe değişiminin gerçekleştiği büyük İpek Yolu'nun da Timuroğullarının kendine özgü bir mimari yapısının gelişiminde önemli katkıları yaptığı da kabul edilmesi gereken bir olgudur.

Timur, imparatorluğunun sınırlarını batıya doğru genişletirken kullandığı aynı enerji ve hızla sadece Şehr-i Sebz'de (Yeşil Kent) yani kendi doğum yeri olan Keş'de değil, aynı zamanda başkent Semerkant'ta da muhteşem ve çok büyük eserler inşa etti: Saraylar, Hükümet binaları, camiler, -hem büyük merkez Cuma camileri hem de semt mescitleri- inşa ettiği gibi o zamanlar Orta Asya'da hiç görülmemiş büyüklükte süslü ve renkli anıtlar ve medreseler yaptırmıştır.5

Çağdaş bir tanık olan İspanyol elçisi Clavijo Şehr-i Sebz'e (Yeşil Kent) yaptığı ziyaretten sonra Timur'un yaptırdığı görkemli saray ve benzersiz bahçeler hakkında anlatırken, neden bahsettiğini gayet iyi biliyordu: "Her şey öyle hayreti mucib bir şekilde tasarlanmıştı ki, kabiliyetleri ile meşhur olan Paris'in zanaatkarları dahi, burada meydana getirilen eserlerin fevkalade sanat eserleri olduğu gerçeğini teslim ederlerdi. Clavijo, kendisi hakkında söylediği, 'bizim iktidarımızdan şüphe ediyorsanız, inşa ettiğimiz eserlere bakın' sözlerini doğrudan tasdik etmektedir.6

Timuroğulları döneminde birçok bölgede, örneğin bugünkü Afganistan'daki Belh'te (15. yüzyıl: Ebu Nasr Parsa Camii-Yeşil Camii ve Herat'ta (1437: Cevher Şad Medresesi ve türbesi) veya İran'daki Meşhed şehrinde (15. Yüzyıl: Cafer Şad Camii) fevkalade yapılar inşa edilmiş olmasına rağmen, aşağıda bugünkü ehemmiyetine mütenasip olarak, sadece Timuroğullarının yaptırdığı muhteşem tarihi eserler "Maveraünnehir'deki" mufassal bir şekilde izah edilecektir.

Hala muhafaza edilen ve tekrar ziyarete açık tarihi eserlerin yanı sıra -burada söz konusu olan etkileyici harabeler ve buralarda restore edilen muhteşem Camiler ve medreseler- Timuroğullarının büyük kültür zihniyetini yansıtan daha başka kanıtların ve tanıkların mevcudiyeti, örneğin bilimsel, edebi ve uygulamalı sanatlar alanında ortaya koyulan birçok şaheserler; aynı şekilde değişik zamanlarda yazılan sayısız seyahatnameler; Timur, Timuroğulları ve onların mirasları hakkında yayımlanan birçok bilimsel çalışma bu bağlamda zikredilmek zorundadır.

Timuroğulları'nın Orta Asya'da Semerkant ve Özbekistan'daki Mimari Sanatı

Semerkant'ta belli bölümleri hala ayakta olan tekrar tamir edilen veya sadece harabe olarak ziyarete açık olan ve başka hiçbir yerde olmayan tarihi eserler Timuroğullarının mimari sanatının gelişmesinin özellikle etkileyici

kesitini sunmaktadır. Bunlar daha çok yüzyıllar boyu İslâm mimarisi içinde sonsuz saygınlık ve hayranlık uyandıran Türbeler, Camiler ve Medreselerdir. Bunlar gerçekten “yüksek ve muazzam şekillerde başlayan ve mutena bir zerafetle biten bir sanat inkişafının temel taşlarıdır”.7

Timuroğulları döneminde inşa edilen ve birbirine yakın hususi bir tarzın mimari bütünlüğünü teşkil eden türbelerden ve camilerden meydana gelen bu yapı bütünü Şah-ı Zinde’nin türbesidir. Afrasyab’ın yüksek bir tepesinde bulunan bu yer, daha Moğollar öncesi dönemde ihtiram gösterilen bir yerdi; çünkü burada Hz. Muhammed’in yeğeni Kussam b. Abbas’ın irtihal ettiğine inanılıyordu. Bunlar, bugün hâlâ açık bir mezarlığın ortasında bulunan türbeye “Şâh-ı Zinde”-Yaşayan Şâh-isminin niçin verildiğinin de bir sebebidir. Timur’un bu kutsal dağı kendi akrabalarına ve sadık arkadaşlarına mezar olarak ayırması için bu efsane yeterli bir sebep olmuştur.

Bundan dolayı süsü olmayan kiremitle yapılan türbe ile birlikte bir cami, kurban ve ibadet yerlerinin de olduğu Kussam İbn Abbas türbesinin (1435) bulunduğu yer, ölü şehrin “asıl hücresi” olarak kabul görmektedir. Bazı bina yıkıntıları -örneğin 11/12. Yüzyıldan kalma ufak bir minarenin duvarı gibi- Moğollar öncesi zamandan kalmışlarsa da, bugün tekrar ziyaret edilebilen bölümler XIV. ve XV. yüzyıllardan kalmadır.

Muhteşem bir ustalıkla oyulan ve fildişi ile süslenen kapı (1405) ‘kutsal mekanın girişinde bulunmaktadır. Kutsal mekanın önünde duran mezarlık camisinin batı duvarında bulunan, parıldayan mavi ışıklar saçan, fayans mozaiklerle ve beyaz Kur’an ayetleriyle işlenmiş haliyle mihrap, hem merkezi konumda bulunmakta ve hem de ilgileri üzerine çekmektedir.

1334 yılında, eğer gerçekten bu yılda inşa edilmediyse, duvarları yeniden onarılan Ziyâretgâhın (ziyârethâne) dekoru çok şaşaalı ve masraflı bir intiba vermektedir: Bu dekorun ana unsuru kesilmiş, cilalanmış

fırınlanmış toprak ve farklı mavi tonlardaki fayanslardır. Buna ilave olarak yapılan mütevazı görünümdeki odada, çok basamaklı rengârenk seramik levhalarla süslenmiş Şâh-ı Zinde’nin mezarı olarak hürmet edilen bir boş mezar bulunmaktadır.

En eski eserlerden olan ve hâlâ muhafaza edilen Şâh-ı Zinde türbesine 1360 yılında Semerkantlı bir usta Fahr Ali tarafından inşa edilen ve mezarlık yolunun en sonunda sol tarafta bulunan Şâh Arab ve Hoca Ahmed (Yesevî) türbeleri de dahildir. Her iki türbe de, yapı stili bakımından birbirlerine benzerlik göstermektedirler: Bu köşe bingisinin üzerine oturtulmuş kubbesiyle küp şekilde inşa edilmiş bir yapıdır. Dekorda ise, gözle görülebilir farklılıklar belirginleşmektedir. Şâh Arab türbesinin süslemesinde kullanılan şekillerin, renklerin, örnek ve motiflerin -ustaca resmedilmiş çiçeklerin ve kalligrafik unsurların- ziyaretçiler üzerinde nasıl bir tesir bıraktığı, onların defalarca taklit edilmesinden ve kopya edilmesinden anlaşılmaktadır. Hoca Ahmed türbesine gelince; Cohn Wiener’e[8] göre, siyâh renkteki nakışlarla bezenen çinilerden ve koyu mavi renklerden oluşan bir kuşaktan oluşan dış cephedeki pervazda kullanılan tekniğin Orta Asya’da eşi benzeri olmamasına rağmen Mezopotamya ve Suriye’de sıklıkla kullanıldığı gözlemlenmiştir. Eğer bu türbenin dekorunu daha mufassal bir şekilde Şâh-ı Zinde’de bulunan diğer türbelerle mukayese edersek, bu tekniğin zaman içerisinde sistematik olarak -sadece Timuroğulları zamanında- iyileştirildiği ve geliştirildiği, ayrıca süsleme sanatının şekil zenginliğinin sürekli bir tarzda geliştirildiği belli olmaktadır.

Geniş çapta yapılan kazılardan, takriben 100 metre uzunluğundaki mezar yolunun, bunların yanı başına inşa edilen türbelere göre daha eski olduğu tahmin edilmektedir. Anlaşılan bunlar, Moğollar öncesinin şehir yolunu takip ederek, Marakanda’nın şehir surlarının bulunduğu yerde sona eriyordu. Bu gün bu yerde, hepsi Timur dönemine ait olan ve fayans

süslerinin İslâmî mimari sanatının zirvesini teşkil eden türbelere götüren yola açılan bir cümle kapısı bulunmaktadır: Bu türbeler Şâdî Mülk Ata, Emir Hüseyin, Şîrîn-Bika Aka ve Emirzâde'ye aittir.

Şâh-ı Zinde külliyesine ait en güzel ve en iyi muhafaza edilen türbelerden biri, şüphesiz Şâdî Mülk Ata türbesidir (1371). Mimari hususiyeti ve fevkalade dekorasyonu cihetiyle bu türbe, Timur dönemi mimarlarının mimari sanatı için bir örnektir. Sadece türbenin sade şekli değil, aynı zamanda, özellikle dış cephesi göz doldurmaktadır. Sade bölümlerinin ve zarif sanatsal süsleme tekniğinin, bütün İslâm âleminde olmasa bile, Orta Asya'da Timuroğulları mimari sanatının en güzel örneklerinden birisi olarak görülebilir. Mavi-beyaz cilalı, kesilmiş fayanslardan oluşan sık döşenmiş ve açık ve koyu mavi renkte irili ufaklı çiniler, tuğlalardan yapılmış duvarı tamamen kaplamaktadır. Buna rağmen yüksek ön cephe ne fazla süslü ve ne de yeknesak bir görünüm arzetmektedir. Kayda değer bir diğer husus ise, Çin mimari sanatının göz ardı edilmesi mümkün olmayan etkisidir. Girişik bezemelerde olduğu gibi, örneğin çatal süslemelerinin yanı sıra, ikinci motif olarak kanat süslemelerindeki zenginlik, İpek Yolu'nda (üzerinde) hareketli mal değişimi yanında yoğun bir şekilde sanat ve zanaat sahalarında da bilgi ve tecrübe alışverişinin meydana geldiğine dair bir delil olarak ortaya çıkmaktadır.

Emir Hüseyin (Tuğlu Tekin) (1376) türbesinden maalesef sadece çeşitli örneklerle -açık maviden koyu mavi ve beyaza kadar- hepsi kesilmiş fayanslardan oluşan süslemelerle kaplı olan ön cephesi kalmıştır. Canlı ve coşkulu harflerle yazılmış bir kitabede şöyle bir ifade yer almaktadır: "Benim sarayıma bir bak, Satürn (yıldızı) kendini onunla kıyaslayamaz!"9

Timur tarafından kız kardeşi Şirin Bika Aka (1385) için yaptırılan türbenin özellikle süslemeli ön cephesi dikkat çekmektedir; Burada kesilmiş cilalı porselen mozaikler-çiçek süslemeleri, büyük sarmaşık yapraklı (filiz)

motifleri, sülüs tarzında geniş yazı kabartmaları ve devamlı tekrarlanan çivit ve deniz mavisi tonlardaki kıvrımlar bulunmaktadır. Bütün hepsi, her şeye hayat veren yeşil vaha, ümitvar olmanın resmidir. Pugatşenkova, bu türbenin yapısında, “Timur’un 1385 ve 1386 yıllarında Azerbaycan seferleri esnasında Tebriz’in fethedilmesinden sonra “kendi” şehri Semerkant’a getirttiği ustalardan birinin” katkısı olduğuna inanmaktadır.

Emirzâde’nin (1386) Türk mavisi (Turkuvaz) renginde parlak ön cephesi, Timur’un sadık dostlarından büyük bir şahsiyetin kabri, özenle bölümlere ayrılmış bir alanın, akıllıca ve sanatsal değeri yüksek olan kabartma yazılarla girişik bezemelerle, kıvrımlarla, temeli ve başlığı işlenmiş köşe sütunları ile nasıl doldurulduğunu ve âdetâ hayat verildiğini göstermektedir.

Özellikle açık renkleri ve süslemelerin şekillendirilmelerinde ince çizgi kullanımıyla dikkat çeken Tuman-Aka türbesi, pervazları rengârenk seramik ile kaplama sanatının gelişmiş tecrübe sürecine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Çiçekli motifleri ve ustaca biçimlendirilmiş iç içe geçmiş sülüs yazıları, Orta Asya mimari sanatının en görkemli örnekleri olmalıdır.

Kadızâde Rûmî Türbesi de (1435) aynı şekilde XV. yüzyılın ilk yarısından kalmadır. Birbirlerine benzetilmeye çalışıldığı açıkça görülen turkuvaz renkli kubbeler ve kutsal ifadeler içeren veya yuvarlak tuğla mozaiği ile süslenmiş basit tuğla duvarlarının pervazlarından zarif bir şekilde yükselen kümbetler, çok uzaklardan dikkat çekmektedirler. Türbenin iç kısmında aşırı süslemeden feragat edildiği için, bu mimari eserin zerafeti ve âhengi özellikle ifade bulmaktadır. Önceleri kabul edildiğinin aksine, muhtemelen bu türbenin Uluğ Bey’in vaktiyle hocası olan meşhur gök bilimci Kadızâde Rûmî’ye ait olduğu söylenemez.

Gösterişsiz tuğla mozayiği içinde muhafaza edilen bugün Şâh-ı Zinde’nin aşağı giriş kapısını teşkil eden Uluğ Bey’in cümle kapısı (1435),

eski Afrasyab şehir mezarlığında bulunmaktadır. Uluğ Bey'in oğullarından biri olan Abdülaziz Bahadır, kitabede eserin sahibi olarak yer alıyorsa da, bu yüksek ve üst üste konulmuş mihrap gibi üç bölüm halinde inşa edildiği anlaşılan cümle kapısına ilaveten bir çardak (dört yay) yaptıran baba Uluğ Bey'in kendisiydi. Dört tarafından açık olan on iki köşeli kubbe, tonuz (kemer) ve köşeler üzerine oturtulmuştur. Denge açısından bakıldığında kubbelerin asıl ağırlığı tamamıyla köşelere bindirilmiştir.

Bugün öncelikli olarak aile üyelerinin ve yüksek düzeyde şahsiyetlerin medfun bulunduğu Şâh-ı Zinde mezarlığı, sadece Orta Asya'da değil, Timuroğulları mimari sanatının çeşitliliğinin ve güzelliğinin en ilginç tanıkları olarak durmaktadır. Semerkantlı Ebû Tâhir Hoca hayranlıkla şunları ifade etmiştir: "Mavi renkli gökyüzü Şâh-ı Zinde'ye baktığında gıpta ile bu dönemin çehresini görmüştür o, şimdiye kadar böyle muhteşem güzellikte eserler görmemişti".10

Timur, düşmanlarına karşı kullandığı şiddetin aynısını sevdiği şehrin insanlarına karşı da uygulamaktaydı. Meselâ, büyük İpek Yolu üzerinde -âdet olduğu üzere- Doğu ile Batı arasında bir mola yerinde olması gereken şehir merkezinde bir ticaret ve zanaat merkezi kurmak için, Clavijo'nun haber verdiği gibi, "hiçbir uyarı yapmaksızın" şehir sakinlerinin mal ve mülklerini gasp etti. Tekrar tekrar eskiyen (yıpranan) veya harap olan ve yeniden inşa edilen ticaret merkezinden bugün dikili hiçbir şey kalmamışken, Afrasyab şehrinin devamı olarak kurulan bugünkü Semerkant'ın merkezinde kalan bilhassa camiler, türbeler ve medreseler 600 yıl sonra bile Timuroğullarının mimari sanatının şan ve şöhretinin izlerini taşımaktadır.

Semerkant'ta en eski tarihi eserlerden olan ve hâlâ muhafaza edilen eserlere XIV. yüzyılın seksenli yıllarında ölen Şeyh Burhaneddin Zağarcı'nın kabri olan Ruhâbâd Türbesi (1380) de dahildir. Şayan-ı dikkat

olmayan cümle kapısıyla bütün haşmet, azametiyle duran mezar kubbesi, merkezî bir türbe için eşi az bulunur bir örnek teşkil etmektedir. Sade bir kiremit duvar işçiliği ile yapılan pervazlar rengini, sadece kemerlerin (tonozların) üzerinde dikdörtgen şeklinde kesilmiş cilalı tuğla ile döşenmiş levha çerçevelerinden almaktadır. Türbenin iç mekanı da mütevazıdır: Konik şeklinde genişleyen kubbeden dikey bir şekilde yükselen (ve) sarkıklarla doldurulmuş köşe, kare şeklinde bir kaidenin üzerine dayanmaktadır. Ruhâbâd, Gur Emir Türbesi ile yükselme dönemine ulaşan Timuroğullarının mimari sanatının ilk başlangıcını oluşturmaktadır.

Daha Timur zamanında veya ölümünden kısa bir süre sonra (14 Şubat 1405) Gur Emir Türbesi’nin (Şehzâde Türbesi) inşası bitirilmiştir. Bu (türbe) sadece büyük bir fatih olarak değil aynı zamanda İslâmî tarzda mimarinin sahibi olarak tarihe geçen şahsa ithaf edilmiştir. O zamanlara göre eşi benzeri olmayan iki yüzyıl boyunca Orta Asya, Pers ve Afgan mimarisine belgelenebilir bir şekilde kılavuzluk eden böyle bir türbeyi, Brandenburg’a11 göre birçok mimarın ve inşaat ustasının ortaklaşa yaptığı bir eser olarak değerlendirmek mümkündür.

Gur Emir’e hâkim olan unsur, 34 metreye kadar yükselen oluklu (kaburga) şeklinde dikey oluklarla süslenmiş çanak ile muhteşem görünen kavun şeklindeki kubbesidir. Bu çadıra benzeyen kaburga kubbe, rengârenk mozaik örneğinde kûfî yazısı ile hâlâ görülebilir şekilde, “Allah’ın ebedî” olduğunu ilan eden silindir şeklindeki kemer tarafından taşınmaktadır. Kobalt ve turkuvaz renklerin hâkim olduğu kare ve dikdörtgen şeklinde kesilen sayısız ufak taşlar, kubbenin bütün yüzünü kaplamakta ve itinalı bir şekilde devamlı tekrar eden hususi örnekler oluşturmaktadır. Yarım daire şeklindeki kaburgalar, devamlı bir şekilde değişen aydınlık (gün ışığı) ve bundan neşet eden gölgenin etkisi, seyredenlere zaman ve mekan

algılamasında önemli bir intiba uyandıracak şekilde girift bir şekil oluşturmaktadırlar.

Oldukça güzel bir şekilde süslenmiş olan iç mekana girildiğinde, bu yükselen salonun dışardan türbeye bakıldığında, içerisinin nasıl olduğu ile alakalı tasavvur edilen beklentiyi kısmen doğrular biçimde olduğu görülmektedir. İç kubbenin dış kubbeyle aynı olmadığı gerçeği özellikle dikkate şayan bir husustur. Kubbenin iki katmanlı olarak inşa edilmesi, iç kubbeye basık bir görünüm kazandırırken -aynı zamanda hemen dikkat çeken- dış kubbenin oldukça yüksek görünüm kazanmasını sağlamaktadır. Timur'un bizzat kendisinin Şam'daki Emevî Câmiî'nin mihrabının önündeki ahşap çift kubbe mimari tarzını tuğlalardan ördürerek yaptırdığı söylenmektedir. Çok sayıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu teknik (tarz) İslâm mimarisini oldukça etkilemiştir.

Türbenin iç kısmında, üzerinde bir hücre pervazı (süs kuşağı) ve -Timur'un hayatını anlatan- akik taşlarından yapılmış yazı kuşağı, döşenmiş altı köşeli, ışığı yansıtan beyaz mermerden yapılmış kaidelerden meydana gelmektedir. İç kubbenin yüzey süslemesi için, altın sarısı yüzey üzerinde girişik bezemeler ve sıvanın üzerine yapıştırılan mukavvalar kullanılmıştır.

Timur ve onunla birlikte oğulları Miranşah ve Şahruh, torunları Uluğ Bey ve Muhammed Sultan aynı zamanda da veziri Kumar İnak ve (Timur'un hocası) Medineli Şeyh Said Berke mahzende medfundurlar. Onların mezar taşları ise, türbenin ortasında herkesin mahzende medfun olduğu yerin üzerine gelecek şekilde yerleştirilmiştir.

Türbenin ön tarafındaki cümle kapısını yapan mimar İsfahanlı Muhammed İbn. Mahmud'dur. Dedesine özenerek sadece Semerkant'ta değil, Orta Asya'nın diğer şehirlerinde de (Buhara, Keş) hummalı inşaatlar başlatan Uluğ Bey, bir zamanlar sağ tarafında bir dergâh ve sol tarafında bir medrese bulunan şaheser avluyu (1434) inşa ettiren şahıs olarak

bilinmektedir. Bu türbe defalarca tamir edilmesini ve Orta Asya, İran hattâ bütün Türk illerindeki tarihî İslâmî eserlere esin kaynağı olmasını, bu hükümdarın şöhretine borçludur. Gur Emir bugüne kadar büyüleyici cazibesinden hiçbir şey kaybetmemiş ve muhteşem görünümü sade âhengi ve paha biçilmez süslemeleri ile İslâm dünyasındaki diğer bütün türbelerden üstün bir konumdadır.

Orta Asya’daki Orta Çağ’dan kalan tarihi eserler arasında Bibi Hanım Camii (1404) hiç şüphesiz Timuroğulları mimarisinin en güzel eserleri arasındadır. Söylenildiğine göre, Yeni Delhi’deki “bin sütunlu cami” örnek alınarak Timur’un Semerkant’a getirdiği mimarlar heyeti tarafından tasarlanan ve tahminen dört yıl gibi bir sürede inşaatı bitirilen bu cami, bir zamanlar doğunun en güzel camiiydi. Timur’un bizzat kendisinin Hindistan’dan döndükten sonra, tipik bir (Dört-Eyvan-Yapısı) olan caminin yapımı için emir verdiği söylenmektedir.

Bibi Hanım Camiinin aslına uygun bir şekilde yeniden inşa edilen, onarılan yerleri ve hâlâ muhafaza edilen harabeleri bugün bile kendi içinde bir bütünlük arz etmekte ve birçok yapılardan meydana gelen bir zamanların bu büyük eserini son derece canlı bir şekilde gözümüzde canlandırmaya vesile olmaktadır.

Bu eserin sadece ana binası bile, devasa ve muazzam yapısından dolayı takdire şayan bulunmaktadır. Yarım daire şeklinde yeniden aslına uygun yapılan iç kubbe hâlâ zamana mukavemet ederken, 44 metre yükseklikte, kavun şeklindeki kubbe parlak mavi renkte fayans döşenmiş ve silindir biçimindeki bir kemer (kasnak) üzerine oturtulan dış kubbesi, Semerkant’ın sembollerinden birini oluşturmaktadır.

Ana binanın ön cephesinin düzenlenmesinde kullanılan süslerin çeşitliliği bitimsiz bir görünüm ortaya çıkarmaktadır; (Ön cepheyi), “Mozaik tekniğini inkar edercesine ve bir fırçadan çıkmışçasına canlı

çizgilerle meydana getirilmiş” renkli levhalar içinde kalayla kaplı döşemeler ve parlak çiniler ile bitki ve yazı süslemeleri oluşturmaktadır.

1897 yılında meydana gelen bir depremle yerle bir olan fakat buna rağmen büyük masraflarla yeniden aslına uygun bir şekilde inşasına çalışılan yüksek eyvan ile iki yanında yuvarlak tarzda minarelerin bulunduğu cümle kapısı Bibi Hanım Camii’nin asıl girişidir.

Semerkant’ın merkezinde bugün Kum Meydanı’nın olduğu yerde, henüz Timur zamanında -sadece 20 gün içinde inşaatının tamamlandığı söylenen- (Tim olarak adlandırılan) büyük kubbeli bir Pazar vardı. Birkaç yıl sonra, kendi alanında eşi benzeri olmayan 60x70 metre ölçülerindeki bu meydanı yıktıran Uluğ Bey’in kendisiydi. Sonraları büyük resmi geçitler burada yapılmaktaydı, kanunlar burada halka duyurulmakta, idamlar burada infaz edilmekte ve (1868’de hâlâ uygulanan) kesilen kafalar burada uzun sırıklara takılarak meraklı halka gösterilmekteydi. Yüzyılların akışı içinde bu ‘Kum Meydanı’ defalarca tadilat görmüş ve kervansaraylar, camiler, bir Hanaka ve medreseler yapılmış tekrar yıkılmış ve yine tekrar inşa edilmiş ve nihayet bu Kum Meydanı’na karakteristik özelliğini veren ve onu Mâverâünnehr’in en güzel ve en büyük meydanı -bugün Özbekistan’da- yapan kalıntı kalmıştır: Dikdörtgen şeklinde yanyana inşa edilmiş Uluğ Bey, Tella Karı ve Şîr Dâr medreseleri ve cümle kapısı hizasına yapılmış üç eyvanın bulunduğu geniş bir alandan oluşmaktadır.

Uluğ Bey Medresesi (1420) her bakımdan harikulade ve mükemmel yapısıyla Orta Asya’daki en eski, aynı zamanda yüzyıllar boyu süren bir inkişafın sonucu olan ve İslâm medreselerine örnek teşkil eden bir eser olarak görülebilir. Meşhur gök bilimci Uluğ Bey’in saltanatı döneminde, (1417-1420) yıllarında inşa edilen ve giriş eyvanı pervaz genişliğinin üçte ikisini kapsayan büyük bir Piştak, medresenin giriş kısmını teşkil etmektedir. Kış camiinin içine, iki katlı olarak inşa edilen öğrenci odalarının

bulunduğu ve haç şeklinde dört eyvanın bulunduğu kare şeklindeki bir iç avludan geçilerek varılmaktadır. Titiz bir şekilde yapılan onarımdan sonra, açık bir yüzey üzerine işlenmiş turkuvaz ve leylak renginde tuğla süslemeleri ile geometrik şekilde büyük alanlı pervazlar yine göze çarpmaktadır. Büyük bir ustalıkla renkli çinilerden oluşturulan mozaiklerden meydana gelen örnekler, alışılmışın dışında zengin ve hayal gücü geniş bir durum meydana getirmektedir: Düğümler, kûfî tarzında yazıtlar, çokgenler, yıldızlar ve çiçek motifleri, çok çeşitli ve sayılamayacak kadardır. Aynı şekilde süslemenin yapılmasında kullanılan teknikte hayretâmiz bir husustur; çok düzgün bir şekilde kesmeler, ince desenler, açık renkler ve çok yüksek kalitede cila işçiliği. Uluğ Bey Medresesi'ne bakıldığında, buranın o zamanların ilmini, sanatını ve tekniğini ortaya koyan ve açıkça görülen yüksek düzeyde bir yüksek okul olmasının ötesinde, başka bir amaç güdüldüğü intibaını verdiği anlaşılmaktadır.

Bir kaya içine yerleştirilmiş muazzam açıölçer (minkale) kalıntıları, 1909 yılında Wjatkin tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Uluğ Bey'in meşhur Rasathanesi'nin (1429) çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu araştırma merkezi Uluğ Bey'in talimatları doğrultusunda tasarlanmış ve inşaatı büyük bir ihtimalle 1429 yılında bitirilmiştir. Bu rasathane, o zamanın dünyasında en modern rasathane olarak tanınmaktaydı. Burada çalışan bilim adamları, dürbünsüz ve teleskopsuz ölçümler ve bilimsel yöntemlere dayalı araştırmalar yapmaya; sadece Yakın Çağ'a kadar büyük kıymeti haiz olmayan, aynı zamanda günümüz tekniğinin yardımıyla önemli ölçüde (kıymeti) kanıtlanan yıldızların konumunu gösteren tabelalar hazırlamaya muvaffak olmuşlardır.

Semerkant'ın kuzey sınırında uzanan, 800 metre yükseklikteki Çoban-Ata Dağı'nda bulunan, önceleri, Çoban-Ata (Çobanların hâmisi) olarak hürmet gösterilen ve ziyaretçisi çok bir ziyaretgâh olan Çoban-Ata

Türbesi (1430?), burada, türbe tanımını karşılayacak herhangi bir mezar bulunmaması sebebiyle, sadece mimari bakımdan bir türbe özelliğini taşımaktadır. Fakat ‘Çoban-Ata’ sadece, burada muhtemelen ilk defa haçtonoz (haçkubbe) inşası kullanıldığı için zikredilmeye değer bir türbedir.

‘İşrethâne’nin yakınında, eski mezarlık sahasında, değişik zamanlarda inşa edilen ve bir ev ile (sarnıç) ve sayısız ağaçlar ve çalılar, âhenkli bir tarzda birbirleriyle mütenasip olan bu yapı kompleksinin bütününe dahil olan Hoca Abd-i Derûn Türbesi bulunmaktadır. (’Derûn’ -dahilde olan- yani, şehir surlarının (duvarlarının) dahilinde bulunan türbe). Bu külliyedeki ağırlık noktasını, muhtemelen Uluğ Beyin XV. yüzyılın ilk yarısında XII. yüzyılda inşa edilen bir türbenin önüne yaptırdığı Hanaka teşkil etmektedir. Bu, yoğunluklu bir şekilde pencereli ve silindir şeklinde olan ara bölmeler üzerine oturtulmuş Kubbe ve ön tarafa bina edilmiş Piştak bulunan tipik Timuroğulları mimarisidir.

Uzun zamandır değişik ihtimallerden bahsedilmesine sebebiyet veren şâyân-ı dikkat bina, Ebû Said’in eşi Habibe Sultan-Begüm’ün en büyük kızı için yaptırdığı ve daha sonra Timur sülâlesinden çocukların ve kadınların mezarı olarak kullanılan İşrethâne (1464) türbesidir. ‘İşrethâne’ ismi (Eğlence Evi) manasında olmasına rağmen, daha sonraları birçok spekülasyonun yapılmasına sebep olmuştur. Deprem ve savaşlar, yağma ve cahilce yapılan öfke dolu tahripler, vaktiyle Orta Asya’nın en güzel mimari yapılarından sayılan ‘İşrethâne’nin bugün sadece bir harâbe olarak kalmasına sebebiyet vermişlerdir. Dış dekorasyonda az sayıda mozaiklerin ve çinilerin yanında tuğla örmenin sıcak renk tonları öne çıkarken, iç kısımda bulunan odaların dekorasyonu, hemen hemen eskiden mümkün olan dekorasyon tekniğinin bütün varyantlarını göstermektedir. Burada görünüşte ilk kez icra edilen kubbe tekniği, daha büyük kemer açıklığının

iki ucunu bir araya getirmeyi mümkün kılan ve çapraz kenar ortay tekniği özellikle zikre değer bir husustur.12

Semerkantlı Timuroğullarının sonuncusunun mezarı olan Ak-Saray Türbesi (1476), Gur-ı Emir'den pek uzakta değildir. Bu türbe, Gur-ı Emir'e kıyasla, mütevazı büyüklüğe ve dekorasyona sahip, mimari yapısı cihetiyle özellikle dikkate şayan bir binadır. Bu yapıda ilk kez geleneksel dik açılı birbiriyle buluşan iki duvar arasındaki mihrap benzeri kabartılı (kubbeli) kemer sistemi yerine -yapı temelinin kare şeklinden kubbenin daire şekline geçişi olarak-, kubbenin haçtonoz kaburgası önemli ölçüde taşıma gücüne sahip bir yapı ve baklava şeklindeki kubbe bingisi ikame edilmiştir. Münferit yüzey elemanlarından merkezde yükselen kubbe tepesine keskin geçiş, daha önce olduğu gibi süslü sarkıtlarla yumuşatılmıştır.

Şehr-i Sebz (Yeşil Kent)

Özbekistan

Timur'un arzusuna göre, Timuroğulları Devleti'nin başkenti Semerkant'ta değil, kendi doğum yeri olan Şehr-i Sebz'de kurulmalıydı. Timur tarafından tasarlanan ve yapılan sayısız kısmen âbidevî çapta olan yapılar, Timur'un hırslı tasarımlarının yıllar boyu takipçisi olduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

On bir metre yükseklikteki duvarlar ile tahkim edilen ve merkezinde bir pazar, üzeri kubbe ile kapatılmış bir çarşı ve hamamlar bulunan şehre girişi mümkün kılan altı şehir kapısı vardır. Şehir merkezine pek uzak olmayan, kuzeydoğuda, Timur'un kendisi için inşa ettirdiği Ak Saray'ın (1380) bulunduğu Kumluk (Rigestân) bulunmaktadır. Bugün hâlâ bu fevkalade sarayın harabeleri bile büyük ilgi uyandırmaktadır. Önceleri kemer istinat noktaları arasındaki açıklığı 22 metreden fazla olan büyük cümle kapısının yüksek kuleleri nispeten iyi muhafaza edilmiştir. Cilalı (sırlı) ve tesviye edilmiş, kendi tabîî rengi olan sarı kahverengi ve açık mavi tuğlalardan

müteşekkil yüzeyin tamamına döşenmiş tuğla örnekleri, geometrik süsler oluşturmakta ve beyaz renkte yazılmış harfler gayet sarih bir şekilde şunları ifade etmektedir: “Allah, Sultan’ın ömrünü uzun kılsın!” Sarayın iç mekanında taş döşeli ve kemer altılarla çevrili bir avlu ve büyük bir sarnıç bulunmaktadır. Avlunun arka tarafında altın sarısı ve mavi renklerde çinilerle bezenmiş ve rengârenk boyanmış sayısız odaları olan irili ufaklı binalar mevcuttur; görünüşe göre, Cohn-Wiener’e13 göre, vaktiyle Ürdün’deki Mışatta’nın inşasından bu yana Asya’da en önemli islâmî saray mimarisi olduğu şüphe götürmez devâsâ bir saray idi.

Şehrin güneyinde, Timur ve halefleri tarafından inşa ettirilen ve bugün hâlâ mevcudiyetini koruyan değişik tarzda camiler ve türbeler bulunmaktadır. Dâru’s-sa‘âdet (1380) yapı kompleksi ise, hususi bir atmosfere sahiptir; 70x50 metre büyüklüğünde bir alan ve bu alanda Timur’un kendisi ve âilesi için inşa ettirdiği Hazret-i İmam (1380) türbesi bulunmaktadır. Kare şeklinde bir alan üzerine yapılan ve duvar hücreleriyle genişletilen iç mekan, tepeye doğru daralan (sivrilen) çadır tavanlı, on altı cepheli bir kaide üzerinde yükselmektedir. Bu yapı, Harezmli ustaların Şehr-i Sebz’de de (Yeşil Kent) çalıştığı düşüncesini doğurmaktadır.

Uluğ Bey zamanında inşa edilen Gök Gumbaz Camii (1436)-Mavi Cami-, muhtemelen Semerkant’taki Bibi Hanım Sarayı Camii örnek alınarak yapılmıştır. Yüksek ve fevkalade tanzim edilmiş giriş Piştak’ı olan ve yeniden inşa edilen çifte çanak kubbeli bu cami -içerideki kubbe asma bingili ve dışta kalan kubbe ise, turkuvaz renkte çiniler ile bezenmiş ve kavun şeklinde- Şehr-i Sebz’in (Yeşil Kent) en önemli mimari yapılarındandır.

Buhara-Özbekistan

“İlim tahsili kadın erkek bütün Müslümanlara farzdır”. Uluğ Bey’in döneminin bu karakteristik ifadesi, meşhur Mahmud İsfahânî’nin (Semerkantlı Mimar) torunu İsmail b. Tâhir tarafından inşa edilen Uluğ Bey Medresesi’nin (1417) kapısındaki kitâbede mevcuttur. Bu sade Bilim Yuvası’, aydınlık ve özellikle âhenkli ilâve yapıları ile göze çarpmaktadır. Görünüşe göre, yüzyıllar boyu medrese yapımında bir prototip teşkil eden bu medrese, Orta Asya’da bugün hâlâ mevcut olan ve muhafaza edilen medreselerin en eskisidir.

İlginç ve bir o kadar da nadir rastlanan süs öğeleri, maviye boyanmış, eyvan-cümle kapısının dış kenarları boyunca devam eden ebrulu çizgi tarzını meydana getirmiş ve Renz’e göre,14 “ebedî serinlik veren Cennet ırmağının (kevser) bir tasviri olarak” yorumlanabilir. Girişin sağında ve solunda, üzerleri kubbe ile örtülmüş odalar bulunmaktadır: Bir cami (solda) ve üzerini örten kubbe sistemi bir kemere değil, aksine birçok büyük yarım küreye istinat eden bir dershânedir. Daha önceki mozaik ve çini dekorlardan çok fazla bir şey kalmamıştır. Zira 1585 yılında -onarım çalışmaları sırasında- eksik olan ve kırılan çiniler, daha az kıymette olan çinilerle onarılmaya çalışılmıştır.

Taşkent-Özbekistan

Küçük bir tepe üzerinde bulunan Kukeldaş Medresesi (1420?), yapısı ve dekorasyonu ile Buhara ve Semerkant’taki ilk örneklerini hatırlatmaktadır. Tepeden tırnağa onarılmış olması sebebiyle, fayanslarla zengin bir şekilde bezenen ana ön cephesi zikretmeye değer bir husustur.

Aynı şekilde, bünyesinde bir türbe, bir medrese, bir cami ve değişik konaklama binaları olan Zengi-Ata külliyesi de (XIV. yy.) son derece ilgi çekmektedir. Bu, manastır benzeri yapının merkezinde, Timur’un talimatı ile Zengi olarak adlandırılan Şeyh Ali Hoca’nın defnedilmesi için inşa edilen Zengi Türbesi bulunmaktadır. Daha önce Uluğ Bey zamanında

tadilat gören türbe, eğer ölçülerinden bahsedilecek olursa, nispeten küçüktür ve üzeri kubbe ile kapatılmış iki bölümden müteşekkildir: Bu bölümler Ziyarethâne ve Gurhânedir. Daha önceleri sahip olduğu zengin donanımdan geriye sadece sayıca az mozaik parçaları kalmıştır. Rengârenk mozaiklerle bezenmiş ve türbeye giden yola açılan büyük Piştak fevkalade etkileyicidir.

Türkistan-Kazakistan

Türkistan şehri ilk kez X. yüzyılda, önceleri "Şavgar" daha sonraları ise, "Yesi" ya da "Yesemi" olarak zikredilmiştir. Timur burada 1394/95 ve 1397 yılları arasında, bugün Timuroğullarının mimari eserlerinden kabul edilmesi gereken bir cami ve içinde bir türbe yaptırmıştır. Bu türbeli cami, 1146 yılında vefat eden meşhur Hoca Ahmed Yesevî'ye hasredilmiştir. Meşhur İranlı mimarlar tarafından tasarlanan ve inşa edilen, muhtemelen tamamen bitirilemeyen bu cami, iddialı kuşbakışı tasarı çizimi ve âbidevî ölçüleri nokta-i nazarıyla temayüz etmiş bir yapıdır. Bu yapının manevî merkezi, yüksekliği muazzam bir kaideye istinat eden kaburgalı dış kubbe ile donatılan türbenin (mezarın) bulunduğu kısımdır. Muhtemelen Orta Asya'da ilk olan bu kutsal mekan, 35 adet birbirinden farklı yapılara sahiptir; bunların arasında, bir cami, namazgâh, kütüphâneler ve bir de Hanaka bulunmaktadır. Bu yapı, Türkistan'da sanatsal olarak imal edilmiş bir araç-gereç ve kapı kolleksiyonu ile de meşhurdur. Bizzat Timur'un talimatlarıyla yapılan ve 1399 yılında dökülen yaklaşık iki ton ağırlığındaki bronz havuz ve alışılmamış büyüklükte iki şamdan özellikle zikredilmesi gereken diğer hususlardır.

Anau-Türkmenistan

Timuroğulları dönemine ait orijinal mabedlerden biri, Horasan hakimi Şahruh'un (1450-1457) torunu Abdulkasım Babür döneminde inşa edilen, muhtemelen Şeyh Cemaleddin'e ithaf edilen (hürmeten yapılan) iki katlı

kubbeli meşhur Kale Camiidir (1457). Bu âbidevî yapı, 1948 yılında meydana gelen depremde ağır hasar görmüştür. Ana ön cephesini, üst kısmı iki uzun minarenin teşkil ettiği 21 metre yükseklikteki Piştak oluşturmaktadır. Cümle kapısı üzerindeki kemerde bulunan dekor hususiyetle göze çarpmaktadır: Mavi zemin üzerine siyah-beyaz renkte resmedilen iki ejderha ve bunun üzerinde dikdörtgen şeklindeki bir zemine nesh karakterleri ile yazılmış Kur'ân yazısı vardır; mavi arka plan üzerine beyaz harflerle yazılmıştır. Bu yapının müessisi olduğuna inanılan ejderhalar kaybolmuş, ancak bunlar efsanelerde hâlâ yaşamaktadırlar.

Ek: 2

Timuroğullarıın Orta Asya Mimari Sanatına Katkısı

Yıl Yer Mimari yapı Sayfa

1335 Semerkand- Kussam ibn Abbas 5

Şah-ı Zinde Türbesi

1360 Şah Arap Türbesi 6

1360 Hoca Ahmed Türbesi 6

1371 Şadi Mülk Aka Türbesi 6

1376 Emir Hüseyin Türbesi 6

1380 Ali Usta Türbesi *

1380 Bilinmeyen birisinin Türbesi *

1380 Emir Burunduk Türbesi *

1385 Şirin Bika Aka Türbesi 6

1386 Emir Sade Türbesi 7

1405 Tuman Aka Türbesi 7

1409 Aştek Türbesi *

1435 Kadızade Rumi Türbesi 7

1435 Uluğ Bey Kapısı 7

1380 Semerkand Ruhabad Türbesi 8

1400 Bibi Hanım Türbesi *

1404 Emir Gur Türbesi 9

1404 Bibi Hanım Camii 10

1420 Uluğ Bey Medresesi 11

1429 Uluğ Bey Rasathanesi 12

1430 Çoban Ata Türbesi 12

1450 Çanaka Türbesi ve Hoca Abd-i Darun 12

1464 İşrethâne Türbesi 13

1476 Ak Saray Türbesi 13

1373 Şahrısab Şemseddin Kulal Türbesi *

1380 Ak Saray sarayı 14

1380 Darü’s-sa‘âdet 14

1380 Hazreti İmam Türbesi 14

1436 Gök Kubbe Camii 14

1438 Saineddin Gumbaz Türbesi *

1380 Buhara Çeşme Eyup *

1417 Uluğ Bey Medresesi 15

1390 Taşkent Zengi Ata Türbesi 15

1420 Kukaldaş Medresesi 15

1397 Türkistan Hoca Ahmed Yesevi Camii 16

1457 Anau Camii 16

1447 Merv Abdullah Han Kale yerleşim bölgesi *

1500 Bayram Ali Han Kale yerleşim bölgesi *

1433 Kişduvan Uluğ Bey Medresesi *

* Bu yazımızda mufassal olarak izah edilmemiştir.

1 Pander K. Zentralasien-Usbekistan, Kirgisstan, Tadschikistan, Turkmenistan, Kasachstan, Köln 2002.

2 Iriskulov A. u. a. Amir Timur in World History. Taschkent 1996; Albaum L. I. und Brentjes, B. Herren der Steppe, Berlin 1986.; Achmedow B. Institutes of Timur (Übers.), Taschkent 1996, S. 190.

3 Pander Klaus. Sowjetischer Orient, Köln 1982.

4 Barthold W. Zwölf Vorlesungen, Darmstadt 1962.

5 Pugatschenkowa, G. A. L'Heritage Architectural de Timur, Taschkent 1996.

6 Pugatschenkowa G. Samarkand, Buchara, Berlin 1972. S. 36.

7 Cohn-Wiener E. Turan, İslâmische Baukunst in Mittelasien. Berlin 1930.

8 Pugatschenkowa G. Samarkand, Buchara. Berlin 1972. S. 36.

9 a.g.e.

10 a.g.e., s. 25.

11 Brandenburg D. Samarkand. Studien zur islâmischen Baukunst, Berlin 1972.

12 Stierlin, H. Architektur des İslâm, Zürich 1979. s. 110.

13 Cohn-Wiener, a.g.e.

14 Renz A. Geschichte und Stätten des İslâm von Spanien bis Indien, München 1977.

Albaum, L. I. und B. Brentjes. Herren der Steppe, Berlin 1986.

Alberuni. Chronologie orientalischer Völker. Leipzig 1878.

Albrecht, M. Russisch Centralasien. Hamburg 1896.

Allworth, E. Central Asia. London 1967.

André, P. Die Kunst in Zentralasien. La Loupe (F) 1996.

Barthold, W. Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens. Darmstadt 1962.

Belenitzky, A. Zentralasien. München 1968.

Boratav, P. N. Philologiae Turcia Fundamenta. Frankfurt 1964.

Brandenburg, D. Samarkand. Studien zur islâmischen Baukunst. Berlin 1972.

Brandenburg, D. Die Madrasa. Graz 1978.

Brentjes, B. Grabungen am Schah-i-Sinda in Samarkand. in. das Altertum 24 (1978).

Brentjes, B. Mittelasien. Kunst des İslâm. Leipzig 1979.

Bronowski, H., Maahs, R. Mittelasien. Leipzig 1979.

Burnes, A. Reisen in Indien und nach Buchara. Stuttgart 1835.

Clavijo, R. G. Historia del gran Tamerlan. Madrid 1782.

Cohn-Wiener, E. Turan. İslâmische Baukunst in Mittelasien. Berlin 1930.

Diez, E. Die Kunst der islâmischen Völker 1915.

Diez, E. So sahen sie Asien. Reiseberichte von Herodot bis Moltke. Berlin 1942.

Gabain, A. von. Einführung in die Zentralasienkunde. Darmstadt 1979.

Glück und Diez, E. Die Kunst des İslâm. Belin 1925.

Gosciniak, H. -T. Kleine Geschichte der islâmischen Kunst. Köln 1990.

Grabar, O. Die Entstehung der islâmischen Kunst. Köln 1977.

Grössel, R. Hans Schiltbergers Reise in die Heidenschaft. Hamburg 1947.

Grunebaum, G. E. von. Der İslâm in seiner klassischen Epoche 622-1258. Zürich 1966.

Hambly, G. Zentralasien. Frankfurt 1966.

Haussig, H. W. Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstraße in vorisl. Zeit. Darmstadt 1983.

Hayit, B. Turkestan im Herzen Eurasiens. Köln 1980.

Hayit, B. Turkestan im 20. Jahrhundert. Darmstadt 1956.

Hoag, J. İslâmische Architektur. Stuttgart 1976.

Hookham, H. Tomburlaine the Conqueror. London 1962.

Hopkin, K. Centralasia-A Traveller’s Companion. London 1993.

Hrbas, M. und Knobloch, E. Die Kunst Mittelasiens. Prag 1965.

King, J. Central-Asia. Hawthorn (Australia) 1996.

Knobloch, E. Turkestan, Taschkent, Buchara und Samarkand. München 1973.

Kühnel, E. Die Kunst des İslâm. Stuttgart 1962.

MacLeod, C. u. a. Uzbekistan. London 1999.

Moser, H. Durch Central-Asien. Leipzig 1888.

Nagels Enzyklopädie-Reiseführer UdSSR. München 1974.

Otto-Dorn, K. Kunst des İslâm. Baden-Baden 1964.

Palen, C. Im Auftrag des Zaren in Turkestan 1908-1909. Stuttgart 1969.

Papadopoulo, A. İslâmische Kunst. Freiburg 1977.

Pander, K. Sowjetischer Orient, DuMont Köln 1982 (6. Auflage 1990).

Pander, K. Zentralasien, DuMont Köln 1996 (4. Auflage 2002).

Pugatschenkowa, G. A. Samarkand, Buchara. Berlin 1979.

Pugatschenkowa, G. A. Musej pod otkrytym nebom. Tachkent 1981.

Rasina, T. u. a. Die Volkskunst der Sowjetunion. Köln 1990.

Rempel, L. L. Architekturnji Ornament Usbekistana. Taschkent 1961.

Renz, A. Geschichte und Stätten des İslâm von Spanien bis Indien. München 1977.

Rice, D. T. Die Kunst des İslâm. München 1967.

Rowland, B. Zentralasien. Baden-Baden 1970.

Schlumberger, D. Der Hellenisierte Orient. Baden-Baden 1980.

Schubert v. Soldern. Bochara. Architekt. Reiseskizzen in. Allg. Bauzeitung 64. 1899.

Schubert v. Soldern. Die Baudenkmäler v. Samarkand. in. Allg. Bauzeitung 63. 1898.

Smolik, J. Die timuridischen Baudenkmäler in Samarkand. Wien 1929.

Stawiskij, B. Die Völker Mittelasiens im Lichte ihrer Kunstdenkmäler. Bonn 1982.

St. George, Gerorge. Russland Wüsten und Berge. Amsterdam 1974.

Tjurikow, W. Buchara. Moskau 1982.

Vámbéry, H. Geschichte Bocharas oder Transoxanien. Osnabrück 1969.

Vámbéry, H. Mohammed in Asien. verbotene Reise nach Buchara und Samarkand 1863/64. Stuttgart 1983.

Whittel, G. Central Asia. London 1993.

Mütercimler. Doç. Dr. Ali İbrahim SAVAŞ-Dr. Muhittin DEMİRAY.

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı / Dr. Güçmurat Soltanmuradov [s.862-865]

Merv Babiliona, Atina, Mohenjo-Daro türünden kültür merkezlerin biridir. O çeşitli tarihi devirlerde çeşitli isimler ile anılmıştır. Örneğin: Avesta ve Ahemenit taş yazılarında “Mauru”, Behistun yazısında “Marguş”, İskender’in istilasından sonra “Margiana” yahut “Margiana Aleksandriyası”, Parfiya devleti zamanında “Margaba”, Orta Çağ coğrafyacılarının çalışmalarında “Maru”, Arap istilası devrinde ise, daha çok “Merv” ismi kullanılmıştır.1

Merv sözcüğünün anlamı da ilim camiasında çeşitli biçimde yorumlanmıştır 12. yy. coğrafyacısı Yakut “Merv” sözcüğüne “ateş elde etmekte kullanılan beyaz taş” anlamını vermişse, Hafizi Abru (15. yy.) ona “Çimenlik” manasını yüklemiştir. Günümüz bilginlerinin çalışmalarında ise Merv’in daha çok Hafizi tarafından ileri sürülmüş anlamı tutunulmuştur.

Orta Çağ yazarları Merv’i “Çarların kalbi”, “Horasan’daki tüm şehirlerin anası”, “Dünyanın dayanmakta olduğu şehir” olarak tarif etmişlerdir.

Merv hakkında en eski bilgiler Çin, İran ve Arap kaynaklarına dayanmaktadır. Ayrıca, Strabon’un ve Ptolomeus’un “Coğrafya” kitaplarında da eski Merv’den söz edilmektedir. A. Humboldt’a göre Ptolomeus’un “Coğrafya” kitabı ta XVII. asra kadar el kitabı olarak kullanılmıştır. Merv’in Orta Çağ kültür hayatı hakkında derin bilgileri ihtiva etmesi açısından Raşiideddin’in, Mirhond’un, Ravendi’nin, Cüveyni’nin, Beyhaki’nin, Kazvini’nin çalışmaları da son derece değerlidir. As. Samaninin 20 ciltten oluşan “Merv tarihi” adlı kitabı ise bu konuda en kıymetli kaynaktır.

İslâm dünyası Horosan bölgesinin Orta Çağ hayatına damgasını vurmuş olan Merv 1500-1800 ha. yüzölçüme sahip olup onda yaklaşık 150.000 insan hayat sürdürmüştür. Bunlar entellektüel alandaki yüksek kültürleri ile birarada üzümleri ile de ün kazanmıştır. Tarihi kaynaklar Merv'de üretilmiş kuru üzümlerin Mısır hükümdarlarının sofrasını süslediğinden söz etmiştir.

Dünyanın en zengin ülkelerinden biri sayılan Merv çeşitli dini inançları bir arada bulunduran coğrafik bölge olarak da tanınmaktadır. Burada ateşperestlik, Budizm, Hıristiyanlık ve Manicilik inançlar geniş ölçüde tutunmuştur. Tarihi kaynaklar da ateşperestlik dininin vatanı olarak İran'a işaret edilmektedir. Halbuki son arkeolojik araştırmalar bunun Margiana olabileceği üzerinde hüküm vermeye imkan sağlamıştır. Prof. V. İ. Sarianidi Marguş'ta bulunmuş Zerdüşt heykeline dayanarak bu bölgenin ateşperestliğin vatanı kabul edilebilineceği tezini ileri sürmüştür. Bugün böyle bir hükmün doğru olduğu tam olarak ispat edilmemiş olsa bile onun tamamen yanlış olduğu da söylenemez. Çünkü tarih içerisinde bütün kültürlerin kaynaştığı bu Horasan bölgesi şehrinde her tür yeni inancın yahut görüşün vuzuha gelmesi için elverişli şartlar mevcuttur.

Eski Merv şehir kalelerinden en önemlisi olarak bilinen Gavur Kale'de 1965 yılında gerçekleştirilmiş kazı işleri sonucunda Sasani Hükümdarı Anuşirvan Hosrou I'e ait birçok kıymetli eşyalarla birlikte Sanskritçe kaleme alınmış Budistik elyazıda ele geçirilmiştir. Ayrıca Budistik mabetler de bulunmuştur. Bilginlere göre2 Budizm'in bu bölgede belirmesinde Büyük İpek Yolu etkili olmuştur. İpek Yolu üzerinden bu bölgelere tüccarlarla birlikte Budistik misyonerler de gelmiş ve yerel halk tarafından kendilerine taraftar bulmuştur.

1976 yılında yayımlanmış "Yahudi Ansiklopedisi"nde geçen bilgilere göre Yahudilerin Orta Asya'da (Merv, Belh, Horezm) M.Ö. VIII-IX. yy'da bulunduğuna işaret edilir. Bu din Parfiya Devleti'nin kültür hayatında

önemli bir yer işgal eder. Rus bilgini B. Ya. Staviskiy'e göre bu bölgede özellikle de Merv'de önemli bir mevke sahip olan Yahudilik Soğdiyana'yı derinden etkilemiştir.

Hıristiyanlığın Türkmenistan'da ne zamandan itibaren mevcudiyetini sürdürdüğü daha kesin olarak bilinmemektedir. Fakat kaynaklarda3 onların daha çok M.S. 64 yılından itibaren bu bölgede geniş bir yayılım bulduğu vurgulanır yoksa da Psevdo-Sppolit'in "On İki Peygamberler hakkındaki" eserinde Peygamber Foma'nın M.S. I. yy.'da Parfiya'da, Pers Devleti'nde, Girkaniya ve Margiana'da bu dinin taraftarı olarak faaliyette bulunduğuna işaret edilir. Pers hükümdarı Şapur II'nin kız kardeşi Estassu'yu tedavi eden Hıristiyan Papazı Bar Şaba'nın M.S. IV. yy.'da Merv'de bulunduğunu Suryani ve Sogd kaynakları kanıtlar. Rivayetlerde ise Merv'deki 365 tane Hıristiyan kilisesinin mevcudiyetinden söz edilir.

Mani dininin Merv'de yayılması Sasaniler Devri'ne rastlar. Merv uzun bir süre maniheist kiliselerin merkezi hizmetini verir. Kilise merkezinin başkanlığını ise Mani'nin yardımcısı Mar Sis'in üstlenir.

Araplar Merv topraklarına 651 yılında son Sasani Hükümdarı III. Ezdigirt'i (632-651) takip ederek gelmiş ve İslâmiyet bu tarihten itibaren bu coğrafik bölgede geniş bir yayılım bulmuştur. Bu dönemden itibaren camiler, medreseler ve kaleler kurulmuştur.

Günümüzde "Erk Kale", "Gavur Kale", "Sultan Kale", "Şehriyar Kale", "İskender Kale", "Şayim Kale" gibi eski ve "Abdullah Han", "Bayramali Han" gibi yeni Merv kalelerine bakıldığında o ister istemez insanı mucizeler ile dolu tarihin derinliklerine götürmektedir. Tarihin çeşitli çağlarında hüküm sürmüş devletlere şehir merkezi hizmetini veren bu kalelere felsefi bir bakış ile yönelindiğinde insan zihninde çağın medeniyetini yansıtan çağırışımlar uyandırmaktadır. İnsanı o çağın

medeniyetinin derinliğine götürmekte, Batı ve Doğu medeniyetinden üstatlık ile yararlanarak yapılmış sentezlerle karşı karşıya getirmektedir.

Merv'deki en eski kale Erk Kale'dir. Bu kale Ahmenitler Devri'nde kurulmuş olup, bu devir hükümdarlarına saray hizmetini vermiştir. Rivayetlerde bu kalenin Tahamurt tarafından inşa edildiğinden söz edilir.

Gavur Kale, M.Ö. III. yy.'ın ikinci yarısında Selevkit Hükümdarı Antioh Sofer tarafından kurdurulur. 400 ha. yüzölçümüne sahip olan bu kalenin inşasında eski Yunan kültürünün izleri görülür.

Sultan Kale, Selçuklu Devleti zamanında kurdurulur. Sultan Sencer'in hükümdarlığı devrinde kalenin inşası bitmiş olduğundan o Melik Şah yahut da Alp Arslan tarafından kurdurulmuş olmalıdır.

Şehriyar Kale eski Merv şehir kalelerinin en küçüğüdür. Aşağı yukarı 20 ha. yüzölçümüne sahip olan bu kale XI-XII. yy.'ların kavşağında inşa edilmiştir.

Zaman itibariyle Sultan Kale'den sonra gelen İskender Kale ise 200 ha. yüzölçüme sahiptir. Kale çeşitli meslekten çok büyük ölçüdeki nüfusu bir arada bulundurmuştur.

Şayım Kale 1,28 km2 yüzölçümüne sahiptir. P. P. Bavruşenko'ya göre bu kale Selçuklu Türkmen Devleti'nin ordusunun barındığı yerdir.

Abdullah Han Kalesi 1407-1409 yıllarında Şahruh tarafından inşa ettirilir. Son derece derin stratejik amaçlarında düşünüldüğü bu kalenin inşasında Ala-eddin-Kukeltaşı, Musa, Emirali Şeydayi gibi çağının ünlü kişileri görev almıştır.

Bayramali Han Kalesi yeni Merv kaleleri içerisinde yer alır. Jukovski'ye göre bu kale büyük ihtimalle Apbas Şah'ın 1600 yılındaki Merv istilasından sonra inşa edilmiş olmalıdır.

Merv'in kültür merkezi haline dönüşmesinde özellikle "Büyük İpek Yolu" etkili olmuştur. Bu yolun Merv üzerinden geçmesi, Batı kültürünün

ve diğer komşu halkların kültürlerinin Merv'de tanınmasına imkan sağlamıştır. Ayrıca, sekizinci yüzyılda Yunan ve Hint dillerinde yazılan bilim, felsefe ve tıp kitaplarının Arapçaya kazandırılması da buna sağlam bir zemin hazırlamıştır. Yoksa da M.S. 148 yıllarında Çin'de Budistik metinleri Çinceye aktaran okulu kurmuş olan Parfiyalı An-şi-gao'nın mani metinlerini Parfiya diline çevirmiş Mar Ammonun Vezir Anuşirvan I'in, Hekim Barziya'nın, müzisyen ve şarkıcı Barbad'ın, Batlamius'un, Almajest'ini Arapçaya kazandıran Musevi bilgini Sehil ibn Rabban et Tabari'nin, dünya kültürüne bilim, felsefe ve dinin idealde aynı olduğu görüşü, siyaset bilimi gibi yeni teoriler getiren Farabi'nin hocası İohanna ibn Haylan'ın hocasının Merv'li olması, Atina'dan kovulan felsefenin Hellenistik devirde en son, İskenderiya'dan Antakya'ya ulaşmış, Antakya'dan ise, başka şehirlerden gelmiş olanlara değil de, çoğunlukla Merv'lilere geçmiş olması, bu bölge de hayat sürdürmüş toplumda sağlam bir temele dayalı entellektüel kültür birikimin mevcudiyetini göstermektedir.

IX-XII. yy.'da Merv en parlak çağını yaşamıştır. Harun Reşid'in ölümünden (M.S. 813) sonra kardeşini öldürerek tahta gelen Memun Merv'i halifatın başkenti yapmıştır. O, devrinin önde gelen bilginlerini bir araya getirerek onların bilimsel çalışmalarını desteklemiştir. İran, Çin, Hint, Eski Yunan kitapları ile süslü zengin kütüphanelerin oluşmasında katkıda bulunmuştur.

Merv Yahya Ebu Mansur, Habeş El Hasib, Horezmi, Farabi, Ömer Hayyam gibi çağına ün salmış bilim adamları ve filozofların yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Beyzuni, hem İbn Irak'ın Kütüphanesi vasıtasıyla Merv'in entellektüel ürününden yararlanmıştır.

M.S. 818 tarihinde halifeliğin başkentinin Bağdat'a taşınması ile Merv ve Belh'teki bilginler Bağdat'ın kültür merkezi haline dönüşmesinde

etkili olmuştur. Hatta Harezmi Bağdat'ta Harun Reşit zamanında kurulan "Beytül Hikme"nin başkanlığını üstlenmiştir.

Yahya Ebu Mansur ve Habeş El Hasib eski Yunan (kanun), Hint (Sindhint ve Erkend) ve Fars (Zic-i Şah) astronomi kitaplarındaki uyumsuzluğu, Memun'un isteği üzere Batlamyus'un Almajest'ine ve yeni gözlemlere dayanarak tashih etmişlerdir. Yahya Ebu Mansur öldükten sonra Habeş El Hasip "El Dımışkı" adlı maruf zic'ini hazırlamıştır. Ayrıca, Habeş El Hasib trigonometriye tanjan ve kotanjan düşüncelerini getiren bilgin olarakta tanınmaktadır.

Harezmi "El Cebir v'el Mukabele" adlı eseri ile bilim alemine sistemli bir biçimde işlemiş yeni çözüm metodlu cebri kazandırmıştır. 12. yy.'da bu eser "Algebra" adı altında Latinceye çevrilmiş ve cebir Batı'da ilk kez bu kitap vasıtası ile öğrenilmiştir. Geç Orta Çağlarda Hint ve Arap sayıları ile yapılmış "Algorizm=algoritma" adı ile anılan hesap yöntemi de modern dünya da bu kitap vasıtası ile "Algoritma" adı ile tanınmıştır. Anlamı "Özel Hesaplama Yolu"dur. Harezmi, cebir alanındaki üstünlüğünü çağdaşı Abdulhamit İbn Türk ile paylaşmıştır.4 Ayrıca Harezmi Ömer Hayyam'ın da bu alan ile ilgili çalışmalarını derinden etkilemiştir.

Harezmi astronomi ile ilgili iki Zic hazırlamıştır. Bunlardan biri Fergani, ötekisi ise Beyruni tarafından eleştirilmiştir. Onun Fergani tarafından eleştirilmiş Zic'i 700 yıl sonra Adelard tarafından Latinceye kazandırılmıştır.

Farabi felsefe, mantık, geometri, fizik, siyaset, müzik alanındaki çalışmaları ile "Muallim-i Sani" adına hak kazanmıştır. Ayrıca, müzik teorisyeni olarak da tanınmaktadırlar. Farabi'nin "Müziğin Büyük Kitabı" adlı eseri Fransız bilgini D. Erlanc'ın 1930-1939 yıllarında yayınladığı "Arapların Müziği" adlı 6 ciltlik kitabının 2 cildini oluşturmuştur. Muallim-i Sani'nin felsefe, bilim, sanat ve dinin idealde bir olduğu görüşü Batı

dünyasını derinden etkilemiştir. 13. yy.'da Aquinas'lı Thomas bu görüşten yararlanarak Aristoteles felsefesi ile Hıristiyan teolojisi arasında terkip yapmıştır. Bu terkip Katolik kilisesi tarafından resmen kabul edilmiştir.

Farabi'nin manevi öğrencisi İbn Sina'dan da söz etmek yerinde olsa gerekir. İbn Sina, Aristo'nun "Metafizik" kitabına Farabi'nin bu kitaba yazdığı muhtasarı okuduktan sonra anladığını söyler. "Danışname" (Bilimler Kitabı) ibn Sina'nın en önemli felsefe eseridir. Kitap mantık, metafizik ve fizik bölümlerden oluşmaktadır. İbn Sina "Can Hakkında" adlı eserini şiir ile yazmıştır. Onun "Etik İlmi Hakkında Antlaşma" adlı kitabı felsefenin etik problemleri ile ilgilidir. O "Bilimler" kitabında müziğin tanımı, müziği anlamakta matematik ve fiziğin rolü, söz ve müzik ilişkileri gibi problemlere değinmiştir.

Beyruni de, İbn Irak'ın Kütüphanesi yardımıyla da olsa eski Merv'in entellektüel ürününden yararlanmıştır. Beyruni (973-1048) matematik, astronomi, jeodezi, coğrafya ve tarih ile ilgilenmiştir. O "Astronominin Anahtarı", "Kronoloji", "Mesud'un Yasası", "Yıldızlar Hakkında İlim", "Hindistan Tarihi" gibi eserleri kaleme almıştır. Ayrıca, Ptolomeus'un "Coğrafya", Ebu Abdullah Ceyhani'nin "Yolların ve Devletlerin Kitabı" eserlerine dayanarak 995 yılında temsili yer küresini yapmıştır. Bu dünyada yapılmış ilk yer küresi maketidir. Avrupa'da yer küresi maketi "Yer Elması" adı ile 1492 yılında Nurnbergli Martin Behayım tarafından yapılmıştır. Beyruni, Ömer Hayyam, Nasreddin-i Tusi, Uluğ Bey gibi bilginlerin manevi hacasıdır.

Ömer Hayyam (doğum 1048) üstün bir felsefi, matematik ve astronomi bilgisine sahip düşünürdür. Ömer Hayyam "Öklides Kitabına Tefsir", "Fiziğin Kısaca İzahı", "Zenginlikler Hazinesi", "Varlık ve Borçluluk", "Aritmetikteki Zorluklar", "El Cebir v'el Mukabele'nin Çözümünde İspat" vs. kitapları ilim alemine kazandırmıştır. Ömer

Hayyam'ın cebir ile ilgili çalışmalarından Avrupa'da yaklaşık 700 yıl sonra 1742 yılında C. A. Nerman'ın differensiyel hesaplamalar hakkındaki kitabında söz edilmektedir. O bugünkü kullandığımız takvimden bir dakika dakik takvimin kurucusudur. Ömer Hayyam şair olarak da şiir aleminde tanınmaktadır. Onun şiirleri kısadan manalı çok derin felsefi düşünceleri içermiştir. Şiirleri Avrupa edebiyatını derinden etkilemiştir. İngiliz alimi Fitscerald 1859 yılında onun 100'ü aşkın şiirini bir arada bulunduran "Ömer Hayyam'ın Rubaileri" adlı eserini yayınlamıştır. Kitap 19. yy. sonuna kadar 25 kez yeniden basılmıştır. Fransız bilgini M. Nikola ise, 1867 yılında Ömer Hayyam'ın 464 şiirinden oluşan kitabı yayınlamaya muvaffak olmuştur.5

Merv bilginleri ile birlikte Abul Abbas bin Hanuzal Mervezi, Mesud Mervezi, Muhammed İbn Salih Mervezi, Harısı Mervezi, Ebu Nasır Margezi, Saffar Margezi, Hakaki Margezi, Toyyan Margezi, Kevkebi Marvezi, Beşşar Margezi, Kesayi Mervezi, Emmari Mervezi, Escedi Mervezi, Firdövsi,6 Abu Hanife Mervezi, Nasır Hüsrev Mervezi, Auhaddin Ali İbn Muhammed İbn İshak, Fahreddin Mervezi, Rafıg Mervezi, Gazali Mervezi, Fakıkı Mervezi, Şehabuddin Abulhasan Talha, Samayı Mervezi, Dakayeki Mervezi, Fotuhi Mervezi, Abu Ali Mervezi, Nadır Mervezi, Carubi Mervezi, Hoja Hüseyin Mervezi, Mevlana Vakıgı Mervezi, Muhammed Haşim Mervi Homay Mervezi gibi şairleri ile de ün kazanmıştır.7

Selçuklu torunları olarak Sultan Sencer'in Türbesi ile ilgili bilgiler bizim için daha da ilgi çekicidir. Türbe köşk şairi Alaeddin Enveri'nin önerisi ile yaptırılır. Türbenin mimarı Muhammet İbn Atsız'dır. Türbe "Ahiret Evi" diye de adlandırılır. Türbe mimarlık sanatının eşsiz örneklerindendir. Türbenin yapımında kullanılan yöntem Batı Avrupası'nda ancak 300 yıl sonra bilinçli olarak kavranılmış ve uygulama alanına

konulabilmiştir. Yani Sultan Sencer’in türbesinin yapımında kullanılan yöntem 300 yıl sonra Rönesans mimarı Filippo Brunllesko tarafından “Santa Maria” Kulesinin yapımında kullanılmıştır.

Bilimdeki ve mimarlık sanatındaki bu tür başarılar ancak kütüphane gibi yüksek seviyeden kültür değerinin mevcudiyeti ile mümkün olmaktadır.

Kitap halkın kutsal düşüncelerini anıtsallaştıran bir araçtır. Modern felsefenin kurucularından F. Bacon (1561-1626) haklı olarak kitaba “Zaman dalgasında seyreden ve kıymetli yükünü değerini kaybetmeden kuşaktan kuşağa aktaran gemi”ye benzetmiştir.8 Hükümdarların kitabın böyle bir işlevinin farkında olması onların kitap yığmaya, kütüphane kurmaya yöneliş faaliyetlerini kamçılamıştır. Böylece, kitaba düşkünlük hükümdarlar arasında bir gelenek haline dönüşmüştür. Örneğin eski Roma yazarı Avel Gelley’den (2. yy.) öğrendiklerimize göre İran Şahı Kserks, Atina’yı işgal ettiğinde birtakım kitapları da Pers Devleti’ne götürmüştür. Ama sonra İskenderin ordu komutanı Selçuk Nikotor (M.Ö. 338-281) bu kitapların Atina’ya geri götürülmesini sağlamıştır. Atina’dan getirilmiş kitaplar Perslerin Atina’yı istilasından (M.Ö. 480) I. Selevk’in tahta geçmesi (M.Ö. 312) arasındaki 168 yıl içerisinde Pers hükümdarlarının sarayını süslemiştir.

Merv söz konusu olduğunda da hemen onun çok zengin kütüphanesi akla gelmektedir. “Bağdat Tarihi” adlı kitabın yazarı 9. yy. bilgini Ahmet İbn Tahir’in araştırmalarından öğrendiklerimize göre son Sasani Şahı III. Ezdigirit (632-651) Araplardan kaçıp Merv’e geldiğinde Pehlevi elyazılarının da Merv’e götürülmesine hüküm vermiştir. A. Mes’e göre bu kitaplar ünlü Orta Çağ Merv kütüphanesinin kurulmasına temel teşkil etmiştir. V. V. Berthold ise, bu elyazmaların Abbasi Halifesi Memun’un hükümdarlığı devrinde (M.S. 813-833) bulunduğunu fakat Moğol istilasından daha önce mi, yoksa Moğol istilasıyla mı yok edildiği hususunun belirsiz olduğu görüşünü savunmuştur.9 Ayrıca, Harezm’deki

kütüphanenin Araplar tarafından yakıldığı hakkında Beyruni sarih bilgiler vermektedir. Kütüphaneleri tahrip etmek olgusu da tarihte sık sık karşılaşılan olaydır. Çünkü az önce işaret etmiş olduğumuz gibi kütüphane halkın tarih ve kültür bilincini birarada tutan arşivdir. Bu arşivin ele geçirilerek tahrip edilmesi toplumun tarih ve kültür bilincini yok etmek, milli varlığına son vermek için en iyi araçtır. Merv Kütüphanesi'nin son günlerini aydınlatmak açısından Yakut'un ifadeleri daha da ilgi çekicidir. Merv Kütüphanesi hakkında Arap seyyahı Yakut şöyle bilgi vermektedir: "Ben Merv'den ayrıldığımda orada on tane çok zengin kütüphane bulunmaktaydı. Ben camide bulunan iki kütüphaneden bahsetmek istiyorum. Bunlardan birisi "Aziziye" Kütüphanesi'dir. Bu Sultan Sencer'in korumalarından Aziz-Al-Din Ebu Bekir Atik Al-Zincani Reyhani'nin ismi ile ilgilidir. Bu kütüphanede 12.000 cilt civarında kitap bulunmaktadır. Öteki kütüphanenin ismi "Kemaliye"dir. Bu Nizam al-Mülk al-Hasan İbn İsak'ın yaptırdığı kütüphanedir. Samani'nin ismini taşımakta olan iki kütüphane daha vardır. Ayrıca, "Amidiye" ve "Omariye" kitaplıkları, "Mecel Mülk"ün kütüphanesi de mevcut idi. "Hatuniye" Kütüphanesi'nden kitap almakta kolaylık sağlanıyor idi. Benim evimde o kütüphaneden ödünç alınan kıymeti 200 dinarı aşan kitapların iki yüzden fazlası bulunmaktaydı".10 Ne yazık ki, bu kütüphaneler de Moğol orduları tarafından yıkılmıştır.

1221 yılındaki Moğol istilası Merv'in hayatını yaklaşık 200 sene geriye itmiştir. Moğollar Merv'de 1.300.000 insan öldürmüştür. Çoluk çocuk ile birlikte 300-400 sanat uzmanı esir olarak götürülmüştür.11 Merv şehri tamamen yıkılmıştır. Şehir bir daha eski haddine ulaşamamıştır.

1 Güçmurat Soltanmuradov, "Geçmişin Yankısı", Bilge Tanıtım Tahlil Eleştiri Dergisi, sayı 12, Bahar 1997, AKM Yayını Ankara s. 76.

2 Orazpolat Ekäyev-Baharlı, Övez Gündogdıyev, “Marı Şaların Kalbı” Aşgabat 1998, s. 73.

3 Bkz. Not 2, s. 78.

4 Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Abdülhamid İbn Türk’ün Katışık Denklemlerde Mantıkı Zaruretler adlı yazısı ve Zamanın Cebri, TTK MTB Ankara 1985.

5 Nursähet Bayramsähedov, Gündogarın Beyik Danaları, Aşgabat, Magarıf 1992.

6 Firdövsi “Şehname” adı ile tanınan ünlü kitabını yazdığında halk destanlarından yararlanmak amacıyla Mesudı Mervezi ve Azadı Serva’nın yanında bulunmuştur. Bkz. not 2 s. 56-57.

7 Bkz 2. s. 54-67.

8 A. Yazberdiyev “Knijnoye Delo Sredney Azii v Doislâmskiy Period” ılım, Aşgabat 1995.

9 Almaz Yazberdiyev, Eski Merv ve Kütüphaneleri, Milli Kütüphane Yayınları. Ankara 1998, s. 21.

10 Azım Ahmedov, Geçmişiñ åañı, Magarıf, Aşgabat, 1992.

11 Güçmurat Soltanmuradov, Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bakış, Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 16/Kış 2001, s. 47-58.

Buhara Camileri / Rüçhan Bubur [s.866-871]

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü / Türkiye

Bugün Özbekistan sınırları içinde kalan Buhara kenti, erken dönemlerden itibaren Orta Asya'nın önemli kültür merkezlerinden biri olmuştur. Buhara bilinen en erken tarihli örneği Karahanlılara ait olan ve büyük çoğunluğu 16 ve 17. yüzyıldan kalan çok sayıda caminin bulunduğu önemli bir Orta Asya kentidir.

Günümüzde Buhara şehir merkezinde, 12. yüzyıldan 20. yüzyıl başına kadar uzanan zaman dilimi içinde inşa edilmiş 47 tane cami bulunmaktadır. Bu camilerin hemen hemen yarısı işlevini sürdürürken, diğerleri depo, işyeri, ev, kütüphane gibi farklı işlevlere hizmet vermektedirler. Biz bu yazımızda, 12. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında inşa edilmiş camileri tanıtacağız.1

Buhara'da 12.-18. yüzyıllar arasında inşa edilmiş camiler avlulu camiler ve avlusuz camiler olmak üzere iki ana başlık altında toplanır. Avlusuz yapılar tek kubbeli, eşdeğerde çok kubbeli ve ahşap tavanlı camiler olmak üzere üç alt başlıkta incelenebilir. Buhara'daki camilerin ikinci ana grubunu oluşturan avlulu camiler ise; bir kenarında harimin yer aldığı, ortalarında eyvanlı ve revaklı bir avlu bulunan büyük boyutlu yapılardır.

Buhara'da tek kubbeyle örtülü camilerin iki önemli örneği 18. yüzyıla ait Kokilayi Hurd Camii ve Hoca Tabband Camii'dir. 1704 yılına tarihlendirilen Hoca Tabband Camii, tek kubbeyle örtülü kare planlı bir harim ile bu harimi doğu ve kuzeyinden kuşatan "L" biçimli son cemaat yerinden oluşur. 2 Ahşaptan inşa edilen son cemaat yeri batı ve güneyden birer duvarla kapatılmıştır. Son cemaat yerinin önünde, aynı planda sonradan inşa edilmiş ikinci bir son cemaat yeri daha bulunur. Cami

tuğla malzemeyle inşa edilmiştir. Yüzeyinde çapraz atılmış yalancı kaburgalar bulunan kubbesinin tepesinden bir fener yükselir. Harime, doğu cephedeki bir, kuzey ve güney cephelerdeki ikişer adet açıklıkla girilmekteydi. Bu açıklıklarından güneyde bulunanlar sonradan tuğla ile örülerek kapatılmıştır. Kare planlı harimin üzerini örten kubbeye sivri kemerli derin tromplarla geçilmiştir. Harim dördü kubbe eteğine açılmış toplam dokuz adet pencere ile aydınlanmaktadır. Batı duvarının ortasında beş kenarlı plana sahip mihrap nişi yer alır. Sivri kemerli mihrap mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Mihrap çini mozaik teknikte süslenmiştir.

Tek kubbeli olmakla birlikte, bazı yapılarda kare planlı harimin iki ya da dört yönde birer eyvanla genişletilmiş olduğu görülür. Bu örneklerden 16. yüzyılın birinci yarısına tarihlendirilen Hoca Zaynutdin Camii'nde, harim doğu ve batı yönüne yerleştirilmiş birer eyvanla iki yönde genişletilmiştir.[3] Zeminden yaklaşık 60 cm. yüksekliğinde bir subasman üzerine oturtulmuş yapıda inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır. Cami, doğu ve batısından birer eyvanla genişletilmiş tek kubbeyle örtülü harim ile bu harimi doğu ve kuzeyinden kuşatan "L" biçimli son cemaat yerinden oluşur (Şek.1, Res.1). Harimin batısına farklı büyüklüklerde dört adet mekan ile batı cepheye açılan sivri kemerli bir eyvan inşa edilmiştir. Harimi örten kubbe dışta kare şekilli yüksek bir kaide üzerinde yükselen sekizgen bir kasnağa oturtulmuştur. Kubbe yüzeyinde çapraz atılmış yalancı kaburgalar bulunmaktadır.

Güney cephenin ortasında, cepheden yüksek inşa edilmiş sivri kemerli bir eyvan ile iki yanında sivri kemerli birer niş yer almaktadır. Beş kenarlı plana sahip eyvandan harime; nişlerden ise, çatıya ve yapının güneybatı köşesinde yer alan mekanına ulaşılmaktadır. Yapının batı cephesi ise, sokağın biçimine göre şekillenmiştir. Cephenin kuzey kesiminde dikdörtgen

planlı sivri kemerli bir eyvan, güneyinde ise, iki adet pencere yer alır. Bu eyvandan harimin batısındaki mekanlara geçilmektedir.

Yapının kuzey ve doğu cephelerinin önünde, güney ve batıdan birer duvarla kapalı “L” biçimli ahşaptan bir son cemaat yeri bulunur. Harimin son cemaat yerine bakan kuzey ve doğu cepheleri tamamen alçı ile sıvanmıştır. Bu cephelerde çökertmelerle çerçeveli sivri kemerli nişler bulunur.

Kare planlı harim, doğu ve batısından dikdörtgen planlı birer eyvanla genişletilmiştir. Bu eyvanlardan batıda yer alanı diğerinden daha derin tutulmuştur. Kare planlı harimin üzeri dilimli bir kubbeyle örtülüdür. Dilimli kubbenin eteğinde üç sıra mukarnas şeridi yer almaktadır. Kubbeye geçiş sivri kemerli derin tromplarla sağlanmıştır. Harimi genişleten eyvanlar, sivri kemerli mukarnaslı birer kavsaraya sahiptir (Res.2). Harim, kuzey ve güney duvarları ile kubbe eteğinde yer alan sivri kemerli 11 pencere ile aydınlanmaktadır. Harimin doğusundaki eyvanda dikdörtgen şekilli bir giriş açıklığı, batısındaki eyvanda ise mihrap nişi bulunur. Bu nişi dıştan mukarnas kavsaralı ikinci bir niş taçlandırmaktadır.

Kare planlı harimin eyvanlarla genişletildiği diğer bir örnek de 16. yüzyıla tarihlendirilen Hazreti İmam Camii’dir.4 Yapının kubbeyle örülmüş kare planlı harimi dört yönde birer eyvanla genişletilmiş, doğu eyvanına da ikinci bir giriş eyvanı birleştirilmiştir. Doğu ve kuzeyinden “L” biçimli bir son cemaat yeri ile kuşatılmış harimin kuzey ve güneyine üçer mekan yerleştirilmiştir.

Harimin ortasındaki kare planlı alan çift cidarlı bir kubbeyle, bu alana açılan eyvanlar ise sivri kemerli birer tonozla örtülüdür. Yapının doğusunda bir havuz, güneydoğusunda ise silindirik gövdeli güdük bir minare yer alır. Yapıda inşa malzemesi olarak kabayonu taş ve tuğla kullanılmıştır. Yapının çift cidarlı kubbesinden içteki, dıştan oldukça yüksek bir silindirik kasnak

içine alınmıştır. Bu kasnak köşe kenarları kısa olan ve üç basamak halinde yükselen bir kaide üzerine yerleştirilmiştir. Bu kasnağın üzerine de sivri bir kubbe oturtulmuştur. Harim sekizi kubbe eteğinde yer alan, sivri kemerli 11 pencere ile aydınlanmaktadır. Dört yönde dikdörtgen planlı eyvanlarla genişletilmiş harimin merkezindeki kare planlı alanda, karşılıklı olarak eyvanların başlangıcına yerleştirilmiş yüksek sivri kemerlerin birbirleriyle kesişmesiyle, ortada eyvanlardan daha yüksek kare bir alan oluşturularak üzeri pandantif geçişli bir kubbeyle örtülmüştür. Bu alanın köşelerinde de tromp benzeri geçiş unsurları oluşmuştur. Yüksek olan kubbeli alan ile eyvanlar arasında kalan kesim ise, yarım haç tonoza benzeyen farklı bir örtü sistemine sahiptir. Batı eyvanının dip duvarına mukarnas kavsaralı ve beş kenarlı bir mihrap nişi yerleştirilmiştir.

Hazreti İmam Camii gibi kubbeyle örtülü kare planlı harimi dört yönden genişletilmiş bir örnek de 1712'ye tarihlendirilen Bolo Hauz Camii'dir.5 Ancak, Bolo Hauz Camii'nin batı kenarında bulunan eyvan, Hazreti İmam Camii'ndeki eyvanlar gibi derin tutulmuştur. Diğer üç yönde ise, derin tutulmuş birer kemerle genişletilmiştir. 1915 yılında, yapının doğusuna ahşaptan bir son cemaat yeri, güneydoğusuna ise minare eklenmiştir. Harime giriş güney, kuzey ve doğu cephelerinde bulunan birer açıklıkla sağlanmıştır. Ana giriş, doğu cephesinin ortasındaki derin bir eyvan içinde bulunur. Bu giriş eyvanının kuzey ve güneyinde yan yana iki katlı mekanlar yerleştirilmiştir. Yapıda inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır. Dıştan yuvarlak bir kasnak üzerine oturtulmuş kubbe yüzeyinde çapraz atılmış yalancı kaburgalar dikkati çeker. Harimin ortada kalan kare planlı alanı pandantiflerle geçilen bir kubbeyle örtülmüştür. Harimde, kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Harimi genişleten eyvanlar arasında kalan köşeler, mukarnaslı derin tromplarla dolgulandırılmıştır. Diğerlerinden daha derin tutulmuş batı eyvanına mihrap yerleştirilmiştir. Caminin son cemaat

yerinde ahşap, alçı ve sırlı tuğla; harimde ise, alçı ve kalemişi süslemeler bulunur.

Buhara’da eş değerde çok kubbeli cami örneklerinin en erken tarihlisi, kentin de en erken tarihli yapılarından biri olan Muğak Attari Camii’dir.6

Bugün Dokuma Eserleri Müzesi olarak kullanılan yapı, Samaniler Devri’ne ait Mah Camii’nin temelleri üzerine 12. yüzyılda Karahanlılar tarafından inşa ettirilmiştir. Yapıya 16. yüzyılda (Abdülazizhan Dönemi’nde) doğusundaki taçkapı eklenmiştir. Bugün zemin seviyesinden yaklaşık dört metre kadar aşağıda kalmış yapıda inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır. Cami, eşdeğerde çok üniteli plan şemasında inşa edilmiş bir harim ile bu harimin doğu ve güney cephelerinde yer alan dışa taşkın birer taçkapıdan oluşur (Şek.2, Res.3). Doğu batı yönünde, derinlemesine uzanan harim iki sıra halinde dizilmiş altı ayak ile 12 eşit bölüme ayrılarak her bölüm pandantif geçişli birer kubbeyle örtülmüştür (Res.4). Mihrap ekseninde yer alan kubbelerden girişe göre birinci ve üçüncü kubbe çift cidarlıdır. Sekiz dilimli sivri birer kubbe şeklinde inşa edilen bu kubbeler, dışta sekizgen formlu yüksek birer kasnak üzerine oturtulmuştur. Güney cephenin doğusunda yapının orijinal taçkapısı yer alır (Res.5). Dışa taşkın inşa edilmiş taçkapı hemen hemen cephenin yarısını kaplamaktadır. Zeminden yaklaşık 100 cm. yüksekliğinde bir kaide üzerinde yer alır. Bu kaidenin alt kesimi tuğla ile üst kesimi üç sıra kesme taşla inşa edilmiştir.

Kare yakın yatay dikdörtgen şekilli taçkapının iki yanında, ön yüzlerinin alt kesimlerine ikişer çeyrek sütun yerleştirilmiş tuğladan payanda görünümlü kütlesel çıkıntılar yükselir. Taçkapı ana nişi, dikdörtgen planlı geniş sivri kemerli bir eyvan şeklindedir. Bu eyvan köşeleri mukarnas bingilerle doldurulmuş ortası ise düz bırakılmış çeyrek kubbeyle örtülü bir kavsaraya sahiptir. Kavsara kuşatma kemeri köşelerde vazo şekilli

başlıklara sahip daire profilli sütunçeler üzerine oturur. Bu sütunçeler yassı küre şekilli kaidelere sahiptir. Doğu cephesine 16. yüzyılda eklenmiş taçkapı, hem cepheden dışa taşkın hem de beden duvarlarından oldukça yüksek inşa edilmiştir. Bu taçkapı ile harim arasında, kare planlı, üzeri kubbeyle örtülü bir geçiş aralığı yer alır. Taçkapıdan harime merdivenlerle inilmektedir. Harimi örten eş büyüklükteki 12 kubbeden, dışta da farklı biçimi ve yüksekliği ile vurgulanan çift cidarlı iki kubbe, yine diğer kubbelerden daha yüksektir. Batı duvarı ortasındaki mihrap, dikdörtgen planlı sivri kemerli bir niştir. Güneydeki taçkapıda çini, terrakota ve tuğla süslemeler bulunmaktadır.

Muğak Attari Camii ile aynı plan şemasında inşa edilmiş diğer bir örnek de 16.yüzyıla tarihlendirilen Kukeldaş Camii'dir.7 Ancak, bu yapıda kare planlı harim dört eşit bölüme ayrılarak her bölümün üzeri birer kubbeyle örtülmüştür. Yükselen toprak seviyesi nedeniyle, zemin seviyesinden yaklaşık 50-60 cm. kadar çukurda kalmış yapıda, inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır. Harimi, kuzey ve doğusundan kuşatan son cemaat yeri ise, büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Yapı, doğu cephesinin kuzey ve orta kesimi ile, kuzey cephesinin doğusuna sonradan inşa edilen üç adet payandayla desteklenmiştir. Harimin kuzey ve doğu cephelerinde üzerlerinde sivri kemerli birer pencere bulunan ikişer adet giriş açıklığı vardır. Bu açıklıklardan doğu duvarın kuzeyindeki hariç tümü tuğla ile örülerek kapatılmıştır. Harim, ortada yer alan haç kesitli büyük bir payeden harim duvarlarının ortasında ve köşelerinde bulunan birer gömme payeye atılan sivri kemerlerle dört eşit bölüme ayrılmıştır. Her bölüm, pandantif geçişli birer kubbeyle örtülmüştür. İki kademeli olarak harim içine doğru uzanan duvar ortasındaki ve köşelerdeki gömme payelerin sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmasıyla, bu kesimlerde ikişer çökertme oluşmuştur. Mihrap da, batı duvarının ortasındaki gömme paye üzerine yerleştirilmiştir.

Yapının harimi ve son cemaat yerine bakan cepheleri tamamen alçı ile sıvalıdır.

Eş büyüklükte kubbelerle örtülü çok birimli camilerden diğer bir örnek de 1637 yılına tarihlendirilen Muğak Kurpa Camii'dir.8 Bir bodrum kat üzerine inşa edilmiş camide, harim iki sıra halinde yerleştirilmiş altı sütunla 12 bölüme ayrılarak her bölüm tromplarla geçilen birer kubbeyle örtülmüştür. Bu yapının en ilginç özelliği, bodrum katında da, harim planın tekrarlanmış olmasıdır.

Buhara'da avlusuz camiler arasında önemli bir grubu da, ahşap tavanlı camiler oluşturmaktadır. Bu grupta saptanabilen yedi örnekten üçü günümüzde farklı işlevlere hizmet etmektedir. Bunlardan 17. yüzyıla tarihlendirilen Zobbiyan Camii ile 18. yüzyıla tarihlendirilen Lebi Hauz Kozi Kalon Camii depo, 18. yüzyıla tarihlendirilen Kuy Murguş Camii ise işyeri olarak kullanılmaktadır.9

Bugün orijinal işlevini sürdüren ahşap tavanlı camilerin en erken tarihli örneği 16.yüzyılın birinci yarısına tarihlenendirilen Balyand Camii'dir. 10 Zeminden yaklaşık 1.20 m. yüksekliğinde bir subasman üzerinde yükselen cami, kare planlı bir harim ile bu harimi doğu ve kuzeyinden kuşatan "L" biçimli bir son cemaat yerinden oluşur. Yapının kare planlı harimi, doğrudan beden duvarlarına oturtulmuş düz ahşap tavanla örtülmüştür. Kare planlı harim ile batı ve güneyinden birer duvarla kapatılmış son cemaat yeri düz ahşap tavanla örtülüdür. Yapıda inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmakla birlikte, subasmanının büyük boyutlu taşlarla inşa edilmiş olması dikkat çeker. Yapının kuzey ve güney cephelerinde üçer, doğu cephesinde ise iki giriş açıklığı vardır. Üzerlerinde sivri kemerli birer pencere bulunan bu girişlerden kuzey ve güney cephelerin doğu ve batı ucunda yer alanlar sonradan tuğla ile örülerek kapatılmıştır. Düz ahşap tavanla örtülmüş kare planlı harimde, tavanla duvarlar arasını iki sıra

mukarnasla süslenmiş bir geçiş kuşağı dolanır. Duvarlara yerden yaklaşık 100 cm. yükseklikte Bursa kemerli nişçikler yapılmıştır. Batı duvarının ortasında çini mozaik tekniğinde yapılmış süslemelere sahip beş kenarlı bir mihrap nişi yer alır. Yapıda ahşap, alçı ve çini mozaik süslemeler görülür.

Bu grubun diğer bir örneği de, 16. yüzyıla tarihlendirilen İmam Gazali Camii’dir. 11 Cami, kare planlı bir harim ile doğusundaki son cemaat yerinden oluşur. Ancak, bu yapıda harimi örten ahşap tavan ortadaki ahşap bir sütunla desteklenmiştir.

Tavan, doğu-batı ve kuzey-güney yönünde birbirine dik atılan ana kirişler ve bu kirişlere duvarlardan dik uzatılan yan kirişlerle oluşturulmuştur. Yan kirişlerin araları çıtalarla kapatılarak üst örtü tamamlanmıştır. Yapıda inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır. Harim ve son cemaat yeri alçı ile sıvalıdır. Yapının dört giriş açıklığından ikisi sonradan tuğlalarla örülerek kapatılmıştır. Bugün giriş, güney ve doğu cephelerinde bulunan birer açıklıktan sağlanmaktadır. Yapının doğusundaki ahşaptan yapılmış son cemaat yeri, güneyinden bir duvarla kapatılmıştır. Doğu cephenin ortasında bir dış mihrap yer alır. Sivri kemerli mihrap nişi, mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Batı duvarının ortasındaki sivri kemerli mihrap nişi mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Yapıda alçı, ahşap ve kalemişi süslemeler vardır.

Ahşap tavanlı camilerin diğer bir örneği de 17. yüzyıldan kalan Şoyahsi Camii’dir. 12 Yapı, enine dikdörtgen planlı bir harim ile bu harimi doğu ve kuzeyinden kuşatan “L” biçimli son cemaat yerinden oluşur. Enine dikdörtgen planlı harim, beş sıra halinde ikişerden 20 ahşap sütunla kıble duvarına dik uzanan altı sahına ayrılmıştır. Sütunlar üzerindeki profilli yastıklarla doğu-batı yönlü ana kirişler birleştirilmiştir. Mihraba dik uzanan ana kirişler kuzey-güney yönlü yan kirişleri taşımaktadır. Yan kirişler yüzeyi traşlanmış silindirik ağaç kütüklerinden oluşmaktadır. Duvar

yüzeyinden dışa taşkın yapılmış mihrap, beş kenarlı plana sahiptir. Mihrap nişinin sivri kemerli mukarnaslı bir kavsarası vardır. Kıble duvarı az derin tutulmuş üçer adet sivri kemerli nişle hareketlendirilmiştir. Bu duvarın kuzey ucunda duvar kalınlığından yararlanılarak yapılmış dikdörtgen planlı bir çilehane hücresi vardır.

Batısından ve güneyinden birer duvarla kapalı olan son cemaat yerinin üst örtüsü doğuda iki sıra, kuzeyde ise bir sıra ahşap sütunla taşınmaktadır. Harimin kuzey ve güney cephelerinde altlı üstlü yerleştirilmiş üçer ve doğu cephesinde dört adet açıklık bulunur. Bunlardan üsttekiler pencere, alttakiler ise, birer giriş açıklığıdır. Doğu cephesinin ortasında dışa taşkın inşa edilmiş beş kenarlı plana sahip sivri kemerli bir dış mihrap vardır.

Bugün harap durumda olan 18. yüzyıla tarihlendirilen Şohi Zandcil Camii de,13 ahşap tavanlı yapıların bir diğer örneğidir. Ancak, Şoyahsi Camii'nde mihraba dik uzanan sahınların, bu camide mihraba paralel olarak tasarlandığı görülür. Kareye yakın dikdörtgen planlı harim ile doğusundaki son cemaat yerinden oluşan yapıda, inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır. Üst örtü sistemi hasır ve toprakla örtülmüştür. Harim iki sıra halinde ikişerden dört ahşap sütun ile kıble duvarına paralel uzanan üç sahına ayrılmıştır. Sütunlar kuzey-güney yönlü ana kirişleri profilli yastıklar aracılığı ile birleştirmektedir. Ana kirişler doğu-batı yönlü yan kirişleri taşımaktadır.Yan kirişler yüzeyi traşlanmış ahşap kütüklerden yapılmıştır. Batı duvarının ortasında dikdörtgen planlı sivri kemerli mukarnaslı bir kavsaraya sahip mihrap nişi yer alır. Mihrap duvarı sivri kemerli az derin nişlerle hareketlendirilmiştir. Yapının batı ve güney cephelerinde, üç adet sivri kemerli pencere bulunur. Güney cephedeki pencerelerden iki yanda bulunanların hemen altında birer giriş açıklığı vardır. Bu pencereler ve giriş açıklıkları sonradan örülerek kapatılmıştır. Yapının eski planına göre, son

cemaat yeri, iki adet ahşap sütunun taşıdığı düz bir tavanla örtülüdür. Bugün ise, sütunlardan kuzeyde yer alanı ayaktadır.

Buhara’daki camilerin ikinci ana grubunu oluşturan avlulu camiler; bir kenarında harimin yer aldığı, ortalarında eyvanlı ve revaklı bir avlu bulunan büyük boyutlu yapılardır. Avlulu camilerin harimleri de, avlusuz camilerin harimleriyle benzer özellikler taşır. Buhara’da, gerek harim ve avlu şemaları, gerekse boyutlarıyla birbirlerinden farklı üç adet avlulu cami vardır. Bunlar; Kalyan Minare Camii, Hoca Kalon Camii ve Valida Hudoydod Camiileridir.

Avlulu camilerin en erken tarihlisi ve en büyük boyutlusu olan Kalyan Minare Camii bugünkü şeklini 16. yüzyılda almıştır. Yapının inşasına Karahanlı hükümdarı Arslan Han tarafından başlanmış ancak inşaat biter bitmez yıkılan minareyle birklikte yapının üçte ikisi de harap olmuştur. Yıkılan bölümleri 1121’de, minaresi ise 1127’de tamamlanan14 yapının tekrar yıkılması sonucu, temelleri üzerine aynı planda, 1514’te Şeybanilerden Özbek Han tarafından bugünkü cami inşa edilmiştir. Doğudan batıya doğru eğimli bir arazi üzerinde yer alan yapı, ortasındaki dört eyvanlı plan şemasında inşa edilmiş bir avlu ile bu avlunun güney doğusunda yer alan silindirik bir minareden oluşur (Şek.3, Res.6).15 Yukarı doğru daralarak yükselen 46.50 m. yükseklikteki minare sekizgen bir kaide üzerine oturmaktadır. Üzeri konik bir külahla örtülü şerefeye geçiş iki sıra mukarnasla sağlanmıştır. Bu mukarnasların altını firuze renkli kabartma çinilerden oluşan bir süsleme kuşağı dolanır. Gövde dar ve geniş kuşaklara ayrılarak geometrik örneklerle süslenmiştir. Binanın dört köşesine silindirik destek kuleleri yerleştirilmiştir. Caminin doğu cephesinin ortasında çini mozaik kaplı ana taçkapı, kuzey ve güney cephelerinin doğu ve batısında ise, aynı düzenlemeye sahip ikişer taçkapı bulunmaktadır. Sivri kemerli birer eyvan şeklindeki bu taçkapılar cephe duvarından daha yüksek

ve dışa taşkın inşa edilmişlerdir. Dört eyvanlı ve dört yönden revaklarla çevrili derinlemesine dikdörtgen planlı avlu 50.5 x 76.8 m. ölçülerindedir. Eyvanlardan doğu ve batıdakiler kuzey ve güneydekilerden daha yüksektir (Res.7,8). Avlunun batısında, harimin önünde üzeri kubbeyle örtülmüş sekizgen planlı bir yapı yer alır. Yapı, kare planlı bir kaide üzerine oturtulmuştur. Avluda, batıdaki eyvanın arkasında, çift cidarlı yüksek bir kubbeyle örtülü, üç yönden dikdörtgen planlı birer eyvanla genişletilmiş harim bulunur. Harimi genişleten batı eyvanı diğerlerinden daha derin tutulmuş ve dikdörtgen planlı ikinci bir eyvanla batı yönde uzatılmıştır. Bu eyvanda yer alan çini mozaik kaplı mihrap, beş kenarlı plana sahip iç içe iki nişten oluşmaktadır. Harimi örten kubbe, sivri kemerli tromp geçişlere sahiptir (Res.9). İçteki bu kubbe, dıştan yüksek tutulmuş silindirik bir kasnak içine gizlenmiştir. Köşe kenarları kısa tutulmuş sekizgen bir kaide üzerine oturan dıştaki bu kasnak, firuze renkli tuğlalarla kaplı sivri bir kubbeyle taçlandırılmıştır. Avlu doğu ve batıdan beş, kuzey ve güneyden ise dört sıra halinde dizilmiş revaklarla çevrelenmiştir. Doğuda giriş bölümüyle, batıda ise harimle kesilen bu revakların üzeri toplam 288 adet kubbeyle örtülmüştür (Res.10). Kubbelere geçişler, pandantiflerle sağlanmıştır. Yapıda tuğla, sırlı tuğla ve çini mozaik süslemeler bulunmaktadır.

Hoca Kalon Camii Buhara'daki avlulu camilerin tek eyvanlı şemada inşa edilmiş 16. yüzyıla tarihlendirilen 16 bir örneğidir. Bugün yapının sadece güney tarafının bir bölümü ile minaresi ayaktadır. Cami orijinalinde tek eyvanlı ve dört yönden revaklarla çevrili dikdörtgen planlı bir avlu ile güneydoğusundaki silindirik gövdeye sahip bir minareden oluşmaktaydı. Yapıda inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır. Bugün, güney cephenin ortasında, harim duvarlarından daha yüksek ve dışa taşkın inşa edilmiş sivri kemerli bir taçkapı yer almaktadır. Yapının elimizde bulunan eski planına

göre; dikdörtgen planlı avlunun batısında kare planlı üzeri kubbeyle örtülü ve üç yönden eyvanlarla genişletilmiş bir harim bulunuyordu.17 Avluyu dört yönden çevreleyen pandantif geçişli kubbelerle örtülü revaklar batıda üç, kuzey ve güneyde iki, doğuda ise üç sıraydı.

Buhara'daki avlulu camilerden 17. yüzyıla tarihlendirilen18 Valida Hudoydod Camii küçük boyutlu avlusu, iki adet harimi ve yapıyı kuzey ve doğusundan dolanan son cemaat yeri ile farklı bir örnektir. Yapının; kareye yakın dikdörtgen planlı üç eyvanlı avlusunun, doğu ve batısına birer harim yerleştirilmiştir. Caminin kuzey ve doğu cephelerini kuşatan ahşaptan bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Yapının kuzeydoğusuna sonradan bir minare ilave edilmiştir. Yapıda inşa malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır.

Üç eyvanlı avlunun batıdaki ana eyvanında, çift cidarlı yüksek bir kubbeyle örtülü, dört yönden dikdörtgen planlı birer eyvanla genişletilmiş olan harim bulunur. Kare planlı harimi örten içteki kubbe, dıştan yüksek silindirik bir kasnak içine alınmıştır. Köşe kenarları kısa tutulmuş sekizgen bir kaide üzerine oturan bu kasnağın üzeri de firuze tuğlalarla kaplı sivri bir kubbeyle kapatılmıştır. Harimin merkezindeki kare planlı alanda, karşılıklı olarak eyvanların başlangıcına yerleştirilmiş yüksek sivri kemerlerin birbirleriyle kesişmesiyle, ortada eyvanlardan daha yüksek kare bir alan oluşturularak üzeri pandantif geçişli kubbeyle örtülmüştür. Böylece, bu alanın köşelerinde de tromp benzeri geçiş unsurları oluşmuştur. Yüksek olan kubbeli alan ile eyvanlar arasında kalan kesim ise, yarım haç tonoza benzeyen farklı bir örtü sistemine sahiptir. Dikdörtgen planlı, sivri kemerli mihrap nişi, batı eyvanına yerleştirilmiştir. Avlunun kuzey ve güney kenarları boyunca üç kemer gözlü revaklar uzanır. Kubbeyle örtülü bu revakların ortasında yer alanları birer yan eyvan olarak değerlendirilmiştir. Avlunun doğusunda, yapıya sonradan eklenmiş olabileceğini düşündüğümüz eş değerde çok üniteli plan şemasında inşa edilmiş ikinci bir

harim mevcuttur. Enine dikdörtgen planlı bu harim; ortasındaki iki kare kesitli payeden kuzey ve güney duvarlarındaki birer, doğu ve batı duvarlarındaki ikişer ve köşelerindeki birer gömme payeye atılan sivri kemerlerle altı eşit bölüme ayrılarak her bölümün üzeri pandantif geçişli birer kubbeyle örtülmüştür. Köşelerdeki ve duvarlardaki payeler birer sivri kemerle bağlanarak harim duvarlarında sivri kemerli çökertmeler oluşturulmuştur. Batı duvarının ortasında dikdörtgen planlı sivri kemerli mukarnaslı bir kavsaraya sahip mihrap nişi yer alır.

1 Buhara camilerini ilk kez ele alan kapsamlı bir çalışma tarafımızdan yapılmıştır. Bu çalışma için bkz. R. Bubur, Buhara Camileri (12. -18. Yüzyıl), İzmir 1997 (E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

2 Tarihlendirme için bkz. O. A. Suhareva, Kvartalnaya Obşina Pozdnefeodalnogo Gorodo Buhari, s. 255, 256.; Yapıyla ilgili geniş bilgi için bkz. R. Bubur, a.g.t., s. 7-10.

3 G. A. Pugaçenkova-L. İ. Rempel, İstoriya İskusstv Uzbekistana s drevneyeşih vremen do sredin devyatnadçatogo veka, Moskva, 1965, s. 29; ayrıca bkz. R. Bubur, a.g.t., s. 11-15.

4 Geniş bilgi için bkz: R. Bubur, a.y.t., s. 16-19.

5 G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, a.g.e., s. 375; yapıyla ilgili geniş bilgi için bkz. R. Bubur, a.g.t., s. 20-23.

6 G. A. Pugaçenkova-L. İ. Rempel, a.g.e., s. 198; R. Bubur, ay. es., s. 24-26.

7 Tarihlendirme için bkz. O. A. Suhareva, a.g.e., s. 182, 183; Yapıyla ilgili geniş bilgi için bkz. R Bubur, a.g.t., s. 27-29.

8 Geniş bilgi için bkz: R. Bubur, a.y.t., s. 58.

9 Bu yapılar için bkz. R. Bubur, a.y.t., s. 59-61.

10 Tarihlendirme için bkz. O. A. Suherava, a.g.e., s. 188, 189; Yapıyla ilgili geniş bilgi için bkz. R. Bubur, a.g.t., s. 30-33.

11 Tarihlendirme için bkz. O. A. Suhareva, a.g.e. s. 188, 189; Yapıyla ilgili geniş bilgi için bkz. R. Bubur, a.g.t., s. 34-36.

12 Tarihlendirme için bkz. O. A. Suhareva, a.g.e., s. 243; Yapıyla ilgili geniş bilgi için bkz. R. Bubur, a.g.t., s. 37-40.

13 Tarihlendirme için bkz. O. A. Suhareva, a.g.e., s. 222; Yapıyla ilgili geniş bilgi için bkz. R. Bubur, a.g.t., s. 44-43.

14 Tarihlendirme için bkz. B. N. Zasipkin, Arhitektura Sredneye azii drevnih i Srednih Vekov, Moskva, 1948, s. 66.

15 Yapıyla ilgili geniş bilgi için bkz. R. Bubur, a.g.t., s. 44-49.

16 Geniş bilgi için bkz: R. Bubur, a.y.t., s. 50, 51.

17 Bu plan için bkz: L. You., Mankovskaya, Tipologiçeskie Osnovi Zodçestva Srednri Azii (9. Naçalo 20. v), Taşkent, 1980, s. 117.

18 Geniş bilgi için bkz: R. Bubur, a.g.t., s. 52-56.

Emir Timur Dönemi Ahşap Kapıları / Başak Burcu Tekin [s.872-880]

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Emir Timur Dönemi Ahşap Kapıları”1 adlı çalışmada amacımız, Timur döneminde yapıldıkları kesin olan Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi, Gur-i Mir Türbesi ve Şah-ı Zinde’deki Kusam İbn Abbas Türbesi’nin kapıları ve bu kapıların hem süslemeleri hem teknikleri hem de ikonografileri hakkında bilgi vermektir.2

Konunun Timur dönemi ile sınırlandırılmasının sebebi, 1402 Ankara Savaşı nedeniyle Anadolu’da farklı tanınan, ancak Orta Asya’da “Emir” olarak anılan Timur’un, kuruculuğunu ve yapımını üstlendiği sanat eserlerine yansıyan karakteridir.3 Kurucu olarak Timur, belki de daha önce hiçbir yöneticinin kullanmadığı kadar programlı ve bilinçli olarak sanatı, otoritesini ve siyasi kimliğini pekiştirmek amacıyla kullanmıştır, diyebiliriz. Sanatın çekiciliğine kendisini ne kadar kaptırmış olduğunu kestirmek güçtür, ancak sanatın çekiciliğini çok iyi kullanmış olduğu kesindir. Anıtsal ve etkileyici yapılardaki görkemli süslemeler, büyük boyutlu küçük el sanatları, Timur’un gücünün görsel eziciliği görevini üstlenmiş gibidir.

Timur dönemini siyasi alanda olduğu gibi sanatsal faaliyetler açısından daha iyi kavrayabilmek için, Emir Timur’un kişiliğini anlamaya çalışmak gerekmektedir. Her şeyi gücü doğrultusunda, yayılan ismini pekiştirmek için kullanan, tarihe damgasını vurmak için yer yer hırsa varan bir çaba sarf eden liderin kuruculuğu da şüphesiz diğer hükümdarlarınkinden farklı olmuştur.

Timur dönemi için belirtilecek diğer nokta, motiflerin atfedildikleri anlamlar doğrultusunda kullanıldığıdır. İkonografiye önem verdiği

düşüncesinin oluşmasının ana sebebi, onun sahip olduğu her şeyi kendi hedeflerini destekleyecek tarzda kullanışıdır. Süslemelerin sadece görsel amaçla düzenlenmesini düşünmek, onun zekasını ve hedeflerini küçümsemek olur. Emir Timur'un ikonografiye önem veren kuruculuğunun gelenek haline gelerek ardılları döneminde de devam ettiği ise ispatı zor bir yargı olacaktır. Timur'un kişiliği ile doğrudan bağlantılı olan motifler, büyük bir ihtimalle kalıplaşarak kendinden sonraki eserlere anlamlarından uzaklaşarak devredilmiştir.

Hoca Ahmed Yesevi, İslâmiyet'in gücünü yanına çekmek için çaba sarf eden Timur'un belki samimi olarak belkide sadece siyasi çıkar için her alanda kullandığı silahı olmuştur. O kadar ki, yenilmezliğini koruduğu için belki de İlhanlı hükümdarı Toktamış'ın aralarındaki husümet yüzünden, eski türbeyi yıkmasına sebep olmuştur.4 Toktamış, sadece türbeyi değil onunla birlikte Timur'un yenilmezliğini de yok etmeye çalışmış olmalıdır. Tahribat ters tepmiş, Timur bu olayı da kendi yararına çevirerek, anıtsal Külliye'nin propogandasıyla tarikatların desteğini daha da pekiştirmiştir. Bölge, bugün dahi 70 yıllık derin bir durgunluktan sonra halen hissedilen, Hoca Ahmed Yesevi'nin etkisi altındadır.5

Bu nedenle çıkış noktası olarak seçilen Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi'nin ahşap kapıları, Timur dönemi ahşap sanatı hakkında genel bir yargıya ulaşmada dönemin hiçbir sanat eseri kadar iddialı görünmemektedir. Bu bağlamda, Orta Asya'yı hâlâ etkisi altında tutan iki şahsiyet, Emir Timur ve Hoca Ahmed Yesevi, Külliye'nin kapılarında buluşmaktadır diyebiliriz.

Çalışmamızda amaç, Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi kapılarının monografik bir çalışmasını yapmaktan çok; bu çarpıcı örnekten yola çıkarak, mimari bezeme olarak kullanılan ahşaptaki motif, kompozisyon,

malzeme ve tekniğin Timur dönemi sanatı bağlamında ikonografik anlamları gözetilerek incelenmesidir.

Yukarıda da kısaca bahsettiğimiz gibi, Timur'un seferlerle dolu hayatında, sanat faaliyetleri önemli yer tutmaktadır. Her şey gibi sanatı da kendi gücünü pekiştirmede bir araç olarak kullanmıştır. Eşlerini ve diğer aile bireylerini de bu amaç doğrultusunda yapılar yaptırmaya yönlendirmiştir.6

Timur tarafından yerleştirilen hanedanlığın imajı, sadece bireysel bir algılayış değildir. İmparatorluğun kültürel vizyonu, Timur'un Semerkant'ta oluşturduğu çevreden gelmektedir. Fethettiği ülkelerden en başarılı zanaatkârların ve sanatçıların getirilmesi politikası, Timur ve ardılları döneminde bölgenin bir numaralı sanat ve edebiyat geleneğine sahip olmasını sağlamıştır. 15. yüzyıl başlarında Arap, İran ve Avrupa kaynaklarında çok sayıda sanatçı ve zanaatçının İran, Suriye, Anadolu ve Hindistan'dan zorla, kurulan yeni başkente getirildiğini yazmaktadır. Örneğin sadece Şam'dan işinde usta tüm sanatçı ve zanaatçılar, terziler, marangozlar, miğfer yapanlar, ressamlar, şahin yetiştiriciler, okçular kısaca işinde ehil ve en iyi olan her çeşit esnaf ve sanatçı getirilmiştir.7

1379 başlarında Timur, fethettiği topraklarda yaşayan sanatçıları, mimarları ve işinde başarılı kişileri toplayarak başkenti Semerkant'a getirmeye başlamış ve 1397 ortalarında oluşturduğu sanatçı ordusu Turan'da ilk işlerine imza atmaya başlamıştır.8 Timur için çalışan Kazvin, Tebriz, Suriye, Şiraz ve hatta Hindistan'dan gelen yabancı sanatçılar "İmparatorluk Üslûbu"nu oluşturmuşlar ve Timur bizzat kendisi anıtsallık üzerinde durmuş, sanatçıları da isteğini formulize edip eserlerine aktarmışlardır.9

Timur döneminde kültür merkezleri öncelikli olarak Semerkant sonra Şiraz, Herat ve Türkmen kontrolündeki Tebriz olmuş; her bir merkez edebiyat, hat, bilim, resim, el sanatları, mimari gibi bir dalda yoğunlaşmıştır10 Semerkant'ın barındırma kapasitesini zorlarcasına Azarbeycan, İsfahan ve Delhi'den taş ve alçı ustaları, Şiraz'dan seramik, cam ve dokuma ustaları, Şam'dan seramikçiler getirilmiştir.11

Timur'un baniliğini yaptığı, Hoca Ahmed Yesevi Türbesi, Gur-i Mir ve Semerkant Mescid-i Cuma yapılarının "İmparatorluk Üslûbu"na uygun olarak ortak özellikleri anıtsal ve ihtişamlı olmalarıdır. Mimari ölçekteki anıtsallıkları çini dekorasyonları ile pekiştirilmiştir. Cephede, dış şartlara daha az dayanıklı olmasına karşın çini kullanılmasının nedeni, yapının etkisini, dolayısıyla Timur'un etkisini pekiştirmek olmalıdır.

Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi için yaptırdığı bakır kazan ve altı şamdan ise Timur'un, sanat zevkini en iyi şekilde yansıtmaktadır. "Büyük ama yalın parçalar güçlü çizgilerle belirlenmiş, iyi düzenlenmiş yüzey nesnenin formunu ortaya çıkarmıştır.12 Süsleme olarak seçilen kitabe de "Bu eser büyük hükümdar, dünyanın ve dinin kutbu Emir Timur Kurgan tarafından yaptırılmıştır. Tanrı onun hükümdarlığını ölümsüz kılsın." yazılmıştır. Tüm bunlar gücün açık ifadeleri olarak kullanılmıştır"13

Tebrizli Caferin,14 Timur'un oğlu Şahruh'tan olan torunu Baysungur Mirza'ya (1397-1433) Herat'taki kütüphanedeki çalışmalar hakkında sunduğu Arza-dâşt'ındaki açıklamalar Timurlu sanatında kitabhanenin ne kadar önemli merkezi kaynak olduğunu göstermektedir.15 Belgede sadece kitap hazırlama değil, eşya bezeme, mimarlık ve otağ işleri ile ilgili çalışmalar hakkında bilgi verilmektedir. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde H. 2152 numaralı Albümde yer alan 15 tabaka bezeme şablonu, başta arabesk kompozisyonlar, duvar resimlerinde, el

yazmalarında, ahşap ve taş oymalarda hatta çini panolarda bile karşımıza çıkmaktadır.16

Süsleme motiflerinde kitaphane tarafından farklı malzemeler uygulanışı, Timurlular döneminde üretilen sanat ürünlerinde tek bir görüntünün izlenmesini sağlamıştır. Timurlular dönemine 15. yüzyıl ikinci yarısına ait olan 30'dan fazla bronz ve gümüş maden eserde yer alan bezemeler, iki boyutlu desenlerin üç boyutlu nesnelere aktarımını bize göstermektedir. Timurlu kitaphanesindeki sistem zengin Orta Asya ve İran gelenekler havuzunun çeşitliliğinin seçiminden kaynaklanmaktadır.

Benzer anlayış ahşap eserlerde de karşımıza çıkmaktadır.Ahşap, Timurlu estetik dünyasının yeni düşüncelere açık diğer bir sanat ortamı olmuştur. Birçok ahşap oyma kapı ve panel, Semerkant'ta 15. yüzyıl başlarında İran ve Suriye'den gelen sanatçılar tarafından yapılmıştır.17 Mazenderan'daki türbeler için yapılan oyma kapılar ve sandukalarda ahşap ustası olarak 15 örnekte neccar (ağaç işi ustası) kelimesi geçmesi18 ahşap sanatının popülerliğini göstermesi açısından önemlidir. Türkistan işçiliğinin Timur dönemine atfedilen örneklerinden ikisi Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'ndedir.19

M. 1397 yılına ait kapılardan biri bakır kazanlı odaya açılan ana giriş kapısı, diğeri ise bakır kazanlı odadan Hoca Ahmed Yesevi'nin sandukasının bulunduğu mekana geçişi sağlayan kabirhane kapısıdır. Her ikisinin de süslemesinde birkaç tabakalı rölyef oyma hakimdir. İnce bir işçilik gösterir. Diğer örnekler ise, 1405 yılına ait Semerkant Gur Mir türbesinin kapıları ile Semerkant'taki Şah-ı Zinde'deki Kusam İbn Abbas Türbesi kapısıdır.

Orta Asya'da yapılan diğer önemli Timur devri ahşap eserleri ise günümüze gelemeyen Turan'daki bazı yapılarda kullanılan bezemeli ahşap sütunlar,20 bugün Metropolitan Müzesi'nde bulunan 1360 yılına ait rahle

ile Clavijo’nun seyahatnamesinde anlattığı Emir Timur’un üzeri altın ve mavi renkli süslemeli portatif ahşap mescididir.21

Gur-i Mir B kapısını istisnai örnek olarak kabul edersek tüm Timur dönemi ahşap örneklerinde, ki buna 1360 yılına ait rahle de dahildir, bahsi geçen ortak dilin yansımalarını görmek mümkündür. Bugün Metropolitan Müzesi’nde bulunan rahlenin dikdörtgen panellerinde izlenen ve hemen fark edilebilen çok katlı oymalarındaki derinlik dışında; yeni bitkisel bezeme ögelerinin, stilize lotus, hatayi ve yaprakların bezemeye dahil edilişi ve geleneksel olarak spiral dallar ile yazının kullanılışı söz konusudur.22 Rahle tüm özellikleri ile, Timurlu ahşap işçiliğinin ilk örneklerinden biri olma özelliğini de taşımaktadır.

Timur dönemi ahşap kapılarının yüzeylerinin genel tasarımı, üçer pano ve panoları çevreleyen bordûrler şeklindedir. Üst ve alt panolar kare, orta panolar ise uzunlamasına dikdörtgen formundadır. Kanadı dört yönden çevreleyen bordûrlerin dıştan ikinci ya da üçüncüsü diğerlerinden daha geniş tutulan ana bordürdür. Ana bordürden sonra gelenler, pano çerçevesi olarak kullanılmıştır. Kapıların ön yüzlerindeki üst panolar, kitabe panosu olarak düzenlenmiştir. Hoca Ahmed Yesevî Külliyesi kapılarının arka yüzlerdeki kare panolar, hem üstte hem altta kullanılmıştır. Külliyenin kapılarının diğer Timur dönemi kapıları ile benzerliğine dayanarak, öteki kapıların arka yüzlerindeki üst ve alt panoların da aynı özellikte düzenlendiği düşüncesi oluşmaktadır.

Hoca Ahmed Yesevi kapıları ön yüzlerinde, Gur-i Mir A kapısının ön ve arka yüzünde, Şah-ı Zinde kapısında bitkisel kurgu hâkim iken, Hoca Ahmed Yesevi kapılarının arka yüzlerinde geometrik ve bitkisel düzenleme eşit ağırlıkta kullanılmıştır. Gur-i Mir B kapısı tümüyle Timur dönemine aykırı bir örnek olarak yüzey algısının yapılandırılmasında geometrik kurgu esas alınmıştır.

Bakır kazanlı oda kapısının ön yüz orta panosunda dilimli kemerin taçlandırdığı bitkisel kompozisyon ile Gur-i Mir A kapısı ön ve arka yüz orta panolarında detaylardaki ufak değişiklikler, neredeyse birbirlerinin kopyasıdır. Şah-ı Zinde ve kabir odası kapısı ön yüz orta panosunda kemerli düzenleme olmasa da benzer bitkisel kompozisyon kullanılmıştır. Bakır kazanlı oda ile kabir odası kapısının arka yüz orta panoları birbirlerine benzemektedir.

Merkezdeki çiçek etrafında gelişen bitkisel kurgulu panolar, bakır kazanlı oda ve kabir odası kapıları ön yüzünde ve Gur-i Mir A kapısı arka yüzünde, alt pano olarak karşımıza çıkmaktadır.

Merkezde yer alan geometrik formu çevreleyen çiçek motifli kompozisyon ise bakır kazanlı oda ve kabir odası kapılarının arka yüz alt ve üst panolarında kullanılmıştır. Gur-i Mir A kapısı, ön yüz alt panosunun kurgusunda ise tamamen geometrik motifler esas alınmıştır. Panolardaki çeşitlenen anlatımlar, bordürlerde yerini daha kalıplaşmış bezemelere bırakmaktadır. Ana bordürlere baktığımızda Hoca Ahmed Yesevi ve Gur-i Mir A kapılarının altıgen ya da sekizgen olarak çeşitlilik gösteren benzer şablonun kullanıldığı görülmektedir.

Şah-ı Zinde kapısının ana bordürü ise şemseli kartuşların devamlı kullanılmasıyla oluşturulmuşsa da, genel özelliği açısından ana şablona uymaktadır. Gur-i Mir B kapısının ana bordürü ise diğer özellikleri gibi Timur dönemi genel uygulamalarından farklıdır.

Kapı kanatlarını ve panoları dört yönden çevreleyen kakma malzeme kullanılarak zikzak, ok ucu gibi geometrik motiflerin uygulandığı bordürler, tüm Timur dönemi kapılarında karşımıza çıkmaktadır. Oyma bezemeli olan bordûrlerde kullanılan motifler farklılık gösterse de, aynı dünyanın ürünleri oldukları hissini korumaktadır.

Teknikler göz önüne alındığında, yekpare ahşap kapılarda birkaç tekniğin bir arada hatta üst üste aynı örnekte kullanıldığı görülmektedir. Çift katlı oyma tekniği, kitabe panolarında ve orta panolarda kullanılmıştır. Zemin bezemelerinde yuvarlak satıhlı oyma, yazılarda derin düz satıhlı, bitkisel motiflerde ise derin yuvarlak satıhlı oyma kullanılmıştır.

Yuvarlak satıhlı oyma, zemin bezemelerinde ve orta panolardaki üstteki bitkisel motiflerde, ana bordürün bitkisel bezemelerinde, alt panolarda (Gur-i Mir A ön yüz alt panosu hariç) karşımıza çıkmaktadır.

Mail kesim, bitkisel motiflerin yüzeylerinin detaylandırılmasında, bakır kazanlı oda kapısı ön yüzü bordürlerinde; ajur tekniği ise orta panolarda kemerin taçlandırdığı kompozisyonlarda, kemer tepeliklerinin yüzeylerinin işlenmesinde kullanılmıştır.

Kazıma tekniği, bakır kazanlı oda ve kabir odası kapısı arka yüz bordürlerinde görülmektedir. Kakma tekniği, ana bordürün çokgen kartuşlarında, bakır kazanlı oda arka ve kabir odası ön yüzündeki bazı bordürlerinde, Gur-i Mir B kapısı orta panosundaki, bakır kazanlı oda ve kabir odası kapısı ön yüz alt panolarındaki çiçek motiflerinde ayrıca, kabir odası kapısı orta pano bazı bitkisel süslemelerin yüzeyinde; bakır kazanlı oda ve kabir odası arka yüzü panolarındaki çokgen kartuşlarda kullanılmıştır.

Şah-ı Zinde kapısının bitkisel motifleri boyama tekniği ile renklendirilmiştir.23 Tarsi tekniğiyle ise Gur-i Mir B kapısında karşılaşılmaktadır.24 Genel özellikleri açısından Gur-i Mir A, Hoca Ahmed Yesevi kapıları ön yüzleri ve Şah-ı Zinde genel kurguları, kompozisyon ve motifleri açısından “kopya” denebilecek kadar birbirlerine benzemektedir. Hoca Ahmed Yesevi kapılarının arka yüzleri de kendi içlerinde ortak özellikler taşımaktadır.

Gur-i Mir B kapısı tarsi tekniği, yekpare olmasına karşın abanoz ağacından yapılışı ve geometrik kurgu hâkimiyeti ile Timur dönemi ahşap eserleri içinde kendine özgü bir örnek olma özelliği taşımaktadır. Ayrıcalıklı oluşunu Timur'un farklı yerlerden getirttiği ustaların uygulamasına ve ortak bir Timurlu üslûbunun oluşması sırasındaki denemeye bağlamak mümkündür.

Her türlü olayı, ögeyi ve de sanatı kendi siyasal imajı için kullanan Emir Timur'un, kuruculuğunu üstlendiği eserlerin ikonografik anlam taşımalarına önem vermediğini düşünmek imkansız gibidir. Kapılardaki süslemelerin hepsinin gizli anlamlar barındırdıklarını savunmak doğru olmasa da sorulacak soru, hangi simgelerin hangi anlamlarda kullanıldığıdır. Motifleri çözümlemede üç ana kaynaktan söz edilebilir: Hoca Ahmed Yesevi'nin eserleri, Sufizm ve Budist Sanat yardımcı olacaktır.

Yesevi'nin eserlerinin, sadece Hoca Ahmed Yesevi kapıları için değil, diğer örnekler için de rehberlik edeceği düşüncesi, Hoca Ahmed Yesevi'nin bölgeye hâkim gücünden kaynaklanmaktadır. Türkistan bölgesinde "Emir Timur'un Yesevi'ye gösterdiği hürmetten dolayı yenilmez olduğu" düşüncesi bugün de yaşamaktadır.25 Timur'un Ankara savaşı öncesi şeyhi olarak kabul ettiği Hoca Ahmed Yesevi'nin kitabına başvurduğunda, "ne zaman sıkılır ve bir güçlük ile karşılaşırsanız bu hikmeti okuyunuz" denildiği ve Ankara Savaşı'nı, ezberleyip 70 kez okuduğu bu hikmet ile kazandığı nakledilmektedir.26 Bir başka rivayette Hoca Ahmed Yesevi, Timur'un odasına girerek "Derhal Buhara'ya git. Oradaki hükümdarın ölümü senin elindendir" demiş; Buhara'ya sefer yapmayı düşünen Timur ertesi sabah hemen harekete geçerek Buhara'yı feth etmiştir.27 Her iki nakilde önemli olan, Emir Timur'un Hoca Ahmed Yesevi'ye olan bağlılığının gerçekliğinden çok, Hoca Ahmed Yesevi'ye olan bağlılığın insanlara etkisi ve bunun Emir Timur tarafından kullanılışıdır.

Bugün bile Orta Asya’da Hoca Ahmed Yesevi’yi ziyaret etmeden gidilen Hac ibadetinin kabul olunmayacağına inanıldığı düşünülürse, Hoca Yesevi’nin etkisi daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle, hikmetlerle kurulan bağlar, birinci dereceden Hoca Ahmed Yesevi kapıları için geçerli olmakla beraber diğer kapılar için de yakın anlamlarda kullanılmış olabilir.

Hoca Ahmed Yesevi’nin eserleri ile ilgili ortaya konan sorun, eserlerin yaşamış gerçek Ahmed Yesevi’yi değil, menkıbevi Ahmed Yesevi’yi yani Orta Asya’da Yesevi’nin yaşadığı 12. yüzyıl İslâmı’nın değil, 13. yüzyılda başlayan Moğol istilasının estirdiği yeni Şamanizm rüzgarlarına karşı İslâm’ı savunmaya çalışan 15. yüzyıl Nakşibendilik’inin Ahmed Yesevi’sini vermeleridir.28 Köprülü de eldeki Divan-ı Hikmet nüshalarının hiçbirinin onun zamanına ait olmadığını, tamamen Nakşibendi geleneklerine göre sonradan düzenlendiğini ve Ahmed Yesevi’yi ve Yeseviliği bu açıdan değerlendirmek gerektiğini söylemektedir.29

Ancak, incelememizde önemli olan eserlerinin asıl hallerini barındırıp barındırmadığı değildir. Timur ve ustalar, Nakşileşmiş Ahmed Yesevi’yi ve Yeseviliği bildikleri gibi, tarihte yaşamış Ahmed Yesevi’yi ve onun kurduğu gerçek Yeseviliği bu zamanda olduğu gibi elde etme şansına da sahip değildir. Timur zamanında okunan ve ileride göreceğimiz üzere motiflere aksettirilen hikmetler, yukarıda da açıklandığı üzere değişikliğe uğramış hikmetlerdir. Amaç, gerçek Hoca Ahmed Yesevi’yi ve Yeseviliği keşfetmek olmadığından, Ocak’ın belirttiği üzere, değişen bu hikmetler üzerine yapılacak araştırmanın daha başlangıçta araştırmacıyı yanlış yola sokacağı uyarısı,30 14. yüzyıl sonu ile 15. yüzyıl başında oluşturulan motiflerin ikonografik anlamları üzerine yapılacak çalışma için geçerli sayılmayabilir.

İkinci kaynak olarak değerlendirilen Sufizm, Ahmed Yesevi’nin eserlerinde bahsi geçen unsurların detaylı açıklamalarını bulabilmek için gereklidir. Ahmed Yesevi’nin tasavvufi eğitim almış olduğu ve onu izleyen

tarikatların da bu doğrultuda ilerlediği bilinmektedir. Ahmed Yesevi'nin sık sık zikrettiği ve motiflerde yansımalarını gördüğümüz, "Vahdet-i Vücud" ve buna bağlı olarak "Ene'l-Hak" fikrinin kaynağı sufi düşüncedir. Vahdet-i Vücud, İbni Arabi'ye göre (öl. 1240 M.) aslında yaratılmış şeylerin varlığı yaratıcının varlığından başka bir şey değildir.31 Bu anlayışa göre mutasavvıflar:

"Görünen ve görünmeyen tüm varlıklar, aslında özde "tek"tir, tekten var olmuşlardır, tek vücuda sahiptir." demektedir. Eşya âlemi, asıl varlık olan Allah'ın bir tecellisi (sıfatı) olarak kabul ederler. Eşya âlemi, asıl varlık olan Allah'ın vücudundan yaratılmış olup, tekrar o mutlak varlığa döndürüleceklerdir. Fiiller ve sıfatlar, kendilerine has yani müstakil bir vücuda sahip olmadıklarından, varlık tektir. O da, ahad olan Allah'ın vücudundan ibarettir. Sufiler, âlemdeki görüntüleri, bir varlığın aynaya yansımasıyla açıklarlar. Aynadaki görüntü nasıl vücud sahibi değilse, alemdeki varlıkların da varlığı asıl varlık olan Allah'a bağlıdır. Sonuç itibariyle asıl varlık kalıcı (baki); gölge varlık geçiçi (fani)'dir. İşte sufiler, âlemdeki bu yaratılış kanununu anlayıp fani âlemden baki olan mutlak varlığa sefer eden kişilerdir"32

Mutlak varlığa seferini tamamlayan Hallacı-ı Mansur'un"Ene'l-Hak (Hak Benim) " sözü ise, sufiler arasında vahdet-i vücud felsefesini özetleyen tabir olmuştur.

Hoca Ahmed Yesevi Vahdet-i Vücud anlayışını hikmetlerinde şu şekilde ifade etmektedir:

"Âşık yansa has ma'şuku ile yanar
Mecaziler yanmadan duru, candan doyar
Gerçek âşık yandığı için nurla dolar
O sebepten maşukuna nazı olur".33

"Söylesem ben dilimdesin, gözlesem ben gözümdesin

Gönlümde canımdasın, bana sen gereksin sen”34

Ene’l-Hak ile ilgili olarak:

“Şeyh Mansur’un “Ene’l-Hakk”ı yersiz değil
Yolu bulan bize benzer günahkâr değil
Her soysuzlar bu sözlerden haberli değil
Haberli olup Hak kokusu aldım ben işte”.35

“Mansur der: Ene’l-Hak; erenler işi doğru;
Mollar der: Doğru değil gönlüne kötü gelip
Söyleme Ene’l-Hak, kafir oldun Mansur deyip
Kur’an içinde budur deyip, öldürdüler taş atıp
Bilmediler mollar Ene’l-Hakk’ın manasını
Kal ehline hal ilmini Hak görmedi münasip”36

açıklamaları verilmektedir.

Son kaynak ise Hindistan’da doğan, Hindi-Çin ve Çin’e yayılırken, Orta Asya’ya da uğrayan Budizm ve ona bağlı olarak Hint sanatı kökenli Budist motiflerdir.

Türkler arasında ilk kez Hunların benimsediği Budizm’in daha sonraları, 6. yüzyılın ikinci yarısında Göktürkler arasında yayıldığı, hatta Bilge Kağan’ın Budizm’e ilgi duyduğu ancak veziri Tonyukuk’un karşı telkinleri ile ilgisinin dizginlendiği bilinmektedir.37 Türkler üzerinde Budizm etkisini Bugut Yazıt’ı ortaya koymaktadır: Bu yazıta göre Bumin Kağan, Budizm anlayışına bağlıdır ve ruhunun bir çağrısı sırasında müteveffa miraslarına yeni bir manastır kurmayı buyurmuştur.38 Hoço ve Bezeklik’te ele geçen freskolardaki tasvirlerin de yardımıyla, Budizmi en sıkı benimseyenlerin Uygurlar olduğu ortaya çıkmıştır. Budizm’in Uygurlar arasına girişinin, Ötüken’de otururken 7. yüzyılın içinde olduğu tahmin edilmektedir ve etkisini Maniheizm’in resmi din olarak kabulüne kadar koruduğu, hatta 10. yüzyıldan itibaren tekrar Budist olan Uygurlar’ın

13. yüzyıl başlarında bile Budizm'e inandıkları görülmektedir.39 11. yüzyılda Maniciliğin giderek çöktüğü ve Budizm'in gerçek bir atılım gösterdiği açıktır; Kaşgarlı Mahmut gibi çok iyi bilgilenmiş bir bilim adamı bile Manicilikten söz etmez.40 Maveraünnehir'de özellikle göçebe Türk toplulukları arasında yayılan Yeseviliğin, eskiden beri mevcut inanç ve geleneklere uyum sağlamış olduğu görülebilmektedir.41

Soğd alfabesi ile yazılmış Buda'nın ve Budist azizlerin menkıbelerini anlatan Uygur eserlerini, Türkler Müslüman olduktan sonra belli ölçüde Hoca Ahmed Yesevi ve benzeri evliyalarının şahsiyetlerine uyarlanarak evliya menkıbesi şeklinde dönüştürülmesine örnek olarak verilebilir.42 Ayrıca, Ahmed Yesevi ve halefleri, göçebe Türkler'e İslâm'ı sufi nitelikle ve değer hükümleriyle kabul ettirirken içinde yetiştikleri Şamanist, Budist ve Manihesit cezbeye alışık Türkler'e yabancı gelmeyecek üslûp kullanmışlardır.43

Emir Timur'un eski inançların hâkimiyetinde yetişmiş olmasına rağmen, farklı inançlara ait olsa bile, oluşturmak istediği imajı için uygun imgeleri kullanmakta zarar görmeyişi, Budist simgelerin seçiminde de etkin olabilir. Clavijo'nun anlattığı üzere Aziz Paulus ve Petrus'un ellerinde İncil'i tutarken tasvir edildikleri altın ve gümüş kakmalı mineli kapıyı Ankara Savaşı sonrası Bursa'dan Yıldırım Bayezıd'ın hazinesinden bulup getirmiş ve çadır kapısı olarak kullanmıştır.44 Dikkati çeken nokta, bir başka Müslüman hükümdarın hazinesinde saklanan Hristiyan imgeli kapıyı gücünün simgesi olarak gayet rahat kullanan biri için, yaşadığı dünyaya yabancı olmayan motiflerin kullanımı daha da kolay olacaktır.

Ancak, simgeler, Budist anlamlarından ayrıştırılıp, benzer İslâmi yorumlara uygun olarak kullanılmış ve artık İslâmi birer motif olmuştur. Timur döneminde bütün motiflerin ikonografik anlamlar atfedilerek

kullanıldığını savunmak doğru olmasa da, çoğu motiflerin barındırdıkları gizli anlamları dışa yansıttıkları ifade görülmektedir.

Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi'nin bakır kazanlı oda kapısı alt panosunda, merkezde daire içinde sekiz yapraklı bir lotusun bulunduğu kompozisyon, ikonografik anlamlar aranması gereken örneklerden biri olarak kabul edilebilir. Kompozisyonda özellikle dikkati çeken nokta, motiflerin sayısıdır. Sekiz sayısının cennetle bağlantısı çağlar boyunca farklı kültürlerde karşımıza çıkmaktadır ve İslâmiyet'te Sufi geleneğe göre Tanrı'nın merhameti gazabından büyük olduğu için yedi cehennem, sekiz cennet vardır.45 Sekiz sayısı ile oluşturulan kompozisyonda, Türbe'ye girmenin cennete girmek ile eş değer olduğu ya da 8 cennettin Hoca Ahmed Yesevi'nin huzuru olduğu anlatılmak istenmiş olmalıdır.

Ayrıca hikmetlerde geçen:

"Sekizimde sekiz yandan yol açıldı
Hikmet söyle diye başlarıma nur saçıldı
Allah'a hamd olsun, Pir-i Kamil mey içirdi
O sebepten altmış üçte girdim yere"46

"Arş ve Kürsü pazarı inayetli Muhammed
Sekiz cennet sahibi velayerli Muhammed"47

"Sekizimde dünya tasasını terk eyledim"48

şeklindeki tabirler tasavvufta 8 uçmak ya da 8 cennet kapısı olarak anılan ve İnsan-ı Kâmil olmak için uyulması gereken 8 kurala da gönderme yapmaktadır.49 Hikmetlere dayanarak kompozisyon, Ahmed Yesevi gibi sekiz yandan yol açılmasını isteyenlerin bu kapıdan geçip onun huzuruna varmaları yani dediklerini uygulamaları gerektiği şeklinde yorumlanabilir.

Kompozsiyonun merkezinde yer alan lotus, Budist sanatta ölüm ve hayatla iç içe gösteren bir sembol olduğu kadar, Nirvana'nın ve aynı zamanda Buda'nın da simgesidir.50 Burada lotusun İslâmiyet'e uyarlanarak

Hoca Ahmed Yesevi ya da 8 cennetin ve her şeyin sahibi “Allah”ı simgelediği düşünülebilir. Merkezden dışa açılım da Vahdet-i vücud felsefesinin görselleştirilmesi olarak yorumlanabilir.

Bakır kazanlı oda kapısının arka yüzündeki alt ve üst panolarında kare içinde gamalı haç ve kitabenin bulunduğu düzenlemeyi dışta içi oyma bezemeli sekiz yapraklı çiçek motifi çevrelemektedir. Kitabede Bâb-ı Mübârek” vJ˝-W +˝, (Mübarek Kapı) yazısı dört defa tekrar edilmiştir.

Annie Marie Schimmel’in açıklamasına göre Sufi düşüncede 4 sayısı önemli rol oynamaktadır ve Tanrı’ya ulaşma şeriat, tarikat, hakikat, marifet olmak üzere 4 aşamaya bölünmektedir; ayrıca 4, 40, 400 ya da 4000 kişilik gruplar efsanelerde çok sık geçmektedir ve şimdiye kadar 4 büyük şer’i okul olmuştur.51

Hoca Ahmed Yesevi Farkname adlı eserinde de şeriat, tarikat, marifet, hakikat olmak üzere dört kapıyı ve açılımlarında her birinde yer alan 10, toplam 40 makamı anlatmaktadır.52

Hikmetlerinde:

“Şeriatın bostanında cevelan eyledim
Tarikatın gülzarında seyran eyledim
Hakikatten kanat tutup göklerde uçtum
Marifetin eşiğini açtım dostlar” 53

şeklinde açıklamaktadır.

Merkezdeki, Hint sanatında güneş ile insanı simgeleyen gamalı haçın,54 Vahdet-i Vücud felsefesi ile ilişkilendirilerek burada yaratıcı ile yaratılanı simgelediği düşünülebilir.

Panoda, dıştaki sekiz yapraklı çiçekle simgelenen sekiz cennete ulaşmak isteyenin, kitabede dört defa tekrar edilerek vurgulanan, dört mübarek kapıyı geçmeleri gerektiği anlatılmak istenmiş olabilir.

Kabir odası, kapısı ön yüz alt panosunda yer alan sekiz yapraklı çiçek kompozisyonu ile daha önce anlatılan sekiz sayısının anlamı görselleştirilmiş olmalıdır.

Hint sanatında evrenin hakimi konumunda düşünülen Buda'ya gönderme yapan mandala formunun kabir odası kapısının arka yüzü, üst ve alt panolarında kullanıldığı görülmektedir ve mandala evrensel gücün toplandığı ve tanrıların oturduğu kutsal bir alan ya da kozmoz olarak anlamlandırılmış; mikrokozmozu yarattığına ve onun elementleri üzerinde hüküm sürdüğüne inanılmıştır.55 Türklerin, mandala formunu yapıların planlarında ve de süslemelerde kullandıklarına dair çok sayıdaki örneğe bakılarak motifin, Budist anlamından ayrıştırılıp benzer İslâmi anlamı "Arş" ya da "Kürsü" yani mecazi olarak Allah'ın dünyayı yönettiği evrenin en üst noktası,56 bağlamında uygulandığı söylenebilir.57

Her iki kapının ön ve arka yüzlerindeki ana bordürlerin ikonografik anlamları birlikte değerlendirildikleri takdirde açığa çıkmaktadır. Kapıların ön ve arka ana bordürlerin birinde altıgen, diğerinde sekizgen düzenleme kullanılmıştır. Sekiz sayısı cennete gönderme yaparken; altı Allah'ın dünyayı yarattığı günün sayısı olarak kabul edildiğinden Hint sanatındaki etkileşim sebebiyle de makrokozmozu simgelemektedir.58 Allah'ın yeri ve göğü altı günde yarattığı ile ilgili (Hadid: 4; Secde: 4; Kaf: 38; Hûd: 7; A'râf: 54; Furkân 59; Yunus: 3) ayetlerin devamında genellikle ahiretin hak edilmesi için bu dünyadaki yaşamın nasıl geçirilmesi gerektiğine dair emir ve yasaklar sıralanmakta; kısacası, ölüm ile yaşamın birbirleri ile olan bağı ve etkileşimi üzerinde durulmaktadır.

Örneğin, Yunus suresinin 3. Ayetinde "Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da işleri yerli yerince idare ederek arşa istiva eden Allah'tır. Onun izni olmadan hiç kimse şefaatçi olamaz. İşte O' Rabbiniz Allah'tır. O halde O'na kulluk edin. Hâlâ düşünmüyor musunuz!"

denildikten hemen sonra 4. ayette “Allah’ın gerçek bir vaadi olarak hepinizin dönüşü O’nadır. Çünkü O, mahlukatı önce (yoktan) yaratır. Sonra iman edip iyi işler yapanlara adaletle mükafat vermek için (onları) huzuruna geri çevirir, kafir olanlara gelince inkar etmekte oldukları şeylerden ötürü onlar için kaynar sudan bir içki ve elem verici bir azap vardır” denilmektedir. Kaf suresi 38. ayetinde ise:

“And olsun ki biz, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize hiçbir yorgunluk çökmedi” ifadesinden sonra 43. ayette “Şüphesiz biz diriltir ve öldürürüz. Dönüş de ancak bizedir” açıklaması gelmektedir.

Dünyevi yaşamın sayısı altı ile uhrevi yaşamın sayısı sekizin birlikte kullanılması, İslâmiyet’te bu dünyadaki hayat ile ahiret hayatının birlikte algılanmasından kaynaklanmaktadır. Yaşam ve ölüm, kapıların ön ve arka yüzleri gibi birbirlerini tamamlamaktadırlar. Her zaman etkileşim içindedir.

Kişinin 8 cennete ulaşıp ulaşamayacağı, yaşamını nasıl geçirdiği sonucuna bağlıdır. Dolayısıyla, her iki hayatı güzel geçiribilme kapısının, Hoca Ahmed Yesevi olduğu anlatılmak istenmiş olmalıdır. Kapıların değişik yerlerinde de, altıgen ve sekizgen düzenlemeler birlikte kullanılmıştır.

Gur-i Mir A kapısının ön yüz alt panosunda yer alan dört sekiz kollu yıldız ile oluşturulan kompoziyonda, Hoca Ahmed Yesevi kapılarındakine benzer anlam atfedilmiş olmalıdır. Timur ve en yakınlarının sekiz cennete ulaşmak için bahsi geçen dört kapıyı geçtikleri anlatılmak istenmiştir. Kompozisyonun ortasındaki haç motifi, bahsi geçen dört kapıya gönderme yapıyorsa da, eski Türk inancında hava, su, toprak, ateşin oluşturduğu yeryüzünü simgelerken, dört element de Asya kozmolojisinde dört ana yön ve rüzgar ile birlikte dünyadaki yaşama karşılık gelmektedir.59

Buna bağlı olarak getirilebilecek benzer, ama biraz farklı başka yorumda, karenin simgelediği yeryüzündeki yaşamı sekiz cennet çevrelediği ve Gur-i Mir’de yatanların hem bu dünyada hem de öteki dünyada başarılı oldukları görselleştirilmiş olabilir. Ölüm ile hayat arasındaki bağ, Gur-i Mir A kapısı ana bordüründeki altıgenli düzenlemede yaşamı sembolleştiriyor olmalıdır.

Gur-i Mir B kapısının dörtgenlerden oluşan orta panosunun Hoca Ahmed Yesevi kapılarında motiflerle anlatılmak istenen Sufi dört kapı ile ilişkilendirildiği düşünülebilir. Türbedekilerin dört ana sufi kapıyı aşan kimseler olduğu ya da dört sayısının yeryüzünün sembolizmi ile bağlantılı olarak dünyaya hâkim olmuş kişilerin burada yattıkları anlatılmak istenmiş olabilir.

Ana bordürün sekizgen ve sekiz kollu yıldız düzenlemesi, sekiz sayısının açıklanan anlamlarının yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kapılardaki yoğun bitkisel bezemenin cennetteki çiçekleri yani güzellikleri çağrıştırmak için kullanıldığı düşünülebilirse de, bitkisel bezemeyi Timurlu üslûbunun genel özelliği olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.

Kitabeler incelendiğinde,[60] yapıların özelliklerine uygun seçim yapıldığı görülmektedir. Bakır kazanlı oda kapısının kitabe panosunun sol kanadında “Hubbü’l saadat miftahü’l saadat” /!F˝hP}! =˝1lW /!F˝P}! .> “Hatırı sayılan kişilerin kapısı mutluluğun kapısıdır”; sağdakinde ise /!F˝hP}! áGhÅ /!F˝P}! +˝, “Bab’ül saadat maden’ül saadat”“Hatırı sayılan kişileri sevmek saadetin anahtarıdır” yazılıdır. Hatırı sayılan kişiler ile genelde evliyalar, özelde Hoca Ahmed Yesevi anlatılmak istenmiştir.

Kabir odası kapısı kitabe panosunda

áÅãÇ}! ü}! ê~}! 4õ?ç ê,˝, ü~g xõ,˝-T}!

“Eş-şebaik ala babihi hediyeyetu’llah ile’l mü’min” “Kapılardaki pencereler Allah’ın mümine hediyesidir” yazılıdır. Kitabede, İnsan-ı Kamil olmak için geçilecek 4 aşama ve 8 cennet kapılarının pencerelerinin Hoca Ahmed Yesevi’nin yolu olduğu ve bunun Allah’ın hediyesi olarak görülmesi gerektiği anlatılmak istenmiştir.61

Sonuçta, ahşap sanatında ulaşılan bilgiler de göstermektedir ki; Timurlu Sanatı’nı oluşturan Emir Timur sadece para verip, görsel zevki için eserler yaptıran bir bani olmamış, sanatı kurduğu hükümdarlık için en iyi şekilde kullanmaya çalışmıştır. Her alanda olduğu gibi, izlediği bilinçli siyasetin tüm yansımaları mimari bezeme olarak kullanılmış ahşap eserlerde de kendini göstermektedir.

Timur’un yaptığı seferlerin ana fikrinin topraklarını genişletmek olduğu açıktır. Ancak, her alanda olduğu gibi, yaptığı işin birkaç yüzü vardır. Her gittiği yerden işinde ehil olanları toplayarak fethettiği yerleri sanattaki ustalıktan mahrum ederken, kendi başkentini ise çıraklıktan kurtarmıştır. Nitekim ardılları dönemi kendisi gibi siyasi anlamda üst düzeye ulaşamasalar da kültür hayatında diğer İslâm ülkelerini ezici üstünlüğe sahip olmuşlardır. Emir Timur’un getirdiği sanatçılar, farklı üslûplarını tek bir amaç için kullanmışlardır: Timur’un imzasını oluşturmak. Hintli, İranlı, Suriyeli ustalarda gizli her motif ve üslûp Timur için bulunmaz bir fırsat olmuş olmalıdır. Her birinden işine yarayanı seçip kullandırarak Timur dönemi üslûbunu oluşturmuştur.

Emir Timur’un, gücü, sadece savaş meydanlarındaki yenilmezlik ya da izlediği ince siyaset olarak görmediği kesindir. Güç, isminin yaşaması, gelecek nesillerin dilinde ve zihninde varlığının sürdürülmesidir. Sadece siyasi kimliğinden ötürü değil, gelecekte de etkisinin devam etmesi isteği onu bu sınıfa sokmaktadır. Kendisinin “Eğer gücümüzden hâlâ kuşkunuz varsa inşa ettiğimiz yapılara bakın”62 sözü haricinde, Emir Timur adına bu

tür iddalı yargılara varılmasına sebep, örneklerde de izlediğimiz üzere onun sanatı kullanış tarzıdır.

1 Kapılarda yer alan kitabeler Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Başkanı Prof. Dr. Kerim Türkmen tarafından okunmuştur.

2 1998 yılında Vakıf İnşaat tarafından onarılan Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi Bakır Kazanlı Oda Kapısı genel olarak iyi durumdadır. Çalışma sırasında, restorasyon sonrası kapılar yerine takılmayıp, kuyuhane olarak anılan mekanda masa üzerinde geçici olarak muhafaza edilmekteyse de daha sonra yerine takıldığı öğrenilmiştir. Zaman içinde uğradığı kalıcı tahribatlar nedeniyle, onarım görmüş olmasına rağmen alttaki panoların motif ve kompozsiyon özellikleri oldukça zor seçilebilmektedir. Sol kanadın sol ve sağ tarafında boydan boya bir yarık oluşmuştur. Tuyakbayeva'nın kitabında yer alan fotoğrafta, ana bordürün sekiz kollu yıldız şeklindeki kartuşun içinin kakma bezemeli olduğu görülmektedir Bkz., Ahmed Yesevi Külliyesi Mimarisinde Epigrafik Süsleme, Almaatı 1989, s. 72. Ancak bugün kakmalardan iz kalmamıştır. Bininin alt dikdörtgen bölümünün bezemeleri de iyice silikleşmiştir. Kabir Odası Kapısı da 1998 yılında Vakıf İnşaat tarafından onarılmıştır. Genel olarak iyi durumda olan kapının ana bordüründeki sekizgen kartuşlar içindeki ve orta panodaki rumilerin ve çiçeklerin üzerindeki kakmaların bazıları dökülmüştür. Gur-i Mir kapıları hâlâ St. Petersburg'daki Hermitage Müzesi'nde bulunmaktadır. Şah-ı Zinde Kusam İbn Abbas Türbesi'nin kapısı ise müzede muhafaza edilmeyip türbenin giriş kapısı olarak kullanılmaktadır.

3 Timur ve dönemi ile ilgili olarak bkz. İ. Aka, Timur ve Devleti, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991; V. V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

1998; Nizamuddin Sami, Zafarname, (Çev. Necati Lugal), Ankara 1949; J. P. Roux, Aksak Timur-İslâmın Kutsal Savaşçısı Milliyet Yayınları, İstanbul 1994; W. Thachston, A Century Of Princes Sources On Timurid History and Art, Cambridge 1989; R. Grosusset, Bozkır İmparatorluğu, (Çev. M. Reşat Uzmen), Ankara 1993.

4 Roux, Aksak Timur-İslâmın Kutsal Savaşçısı, s. 83.

5 İnsanlar arabalarında müzik dinlerken neden olduğunu bilmeden Türbe'nin yanından geçerken müziği kapatmakta, duaları unutmuş olsalar bile her geçişlerinde ellerini açıp sonra yüzlerine sürmekte ve her Orta Asya Türk Cumhuriyeti, Yesevi'nin kimliğini kendisine mâl etmeye çalışmaktadır.

6 E. Knobloch, Beyond The Oxus: Archeology, Art &Architecture Of Central Asia, Ernst Benn Ltd, Londra 1972, s. 62.

7 T. W. Lentz-G. D. Lowry, Timur and The Princely Vision, L. A. County Museum of Art Press, Los Angeles 1989, s. 45; E. Knobloch-M. Hrbas, The Art of Central Asia, Paul Hamlyn, Londra 1965, s. 15, W. Blunt, The Golden Road to Samarkand, Hodder Nad Stoughton, Londra 1973, s. 133.

8 L. Golombek, "Discourses of an Imaginary Arts Council", Timurid Art and Culture Iran and Central Asia in The 15th Century, (Ed. L. Golombek-M. Substenly), E. J. Brill, Leiden 1992, s. 3.

9 L. Golombek-D. Wilber, The Timurid Architecture of Iran and Turan, Princeton University Press, Princeton 1988, s. 188-189.

10 A.g.e., s. 36.

11 Blunt, The Golden Road to Samarkand, s. 144; R. G. Clavijo, Embassy To Tamerlane (1403-106), (İng. Çev. Guy Le Starnge), George Routledge & Sons Ltd, Londra 1994, s. 287-288.

12 T. W. Lentz-G. D. Lowry, Timur and The Princely Vision s. 45.

13 L. Kamaroff, Golden Disk Of Heaven, Mazda Publication, CostaMeza,

14 Tebrizli Kemaleddin (Ferideddin) Ca’fer Baysunguri 14. yüzyıl sonlarında Tebriz’de doğmuş ve hat sanatında küçük yaşlardan itibaren başarılı olmuş bir sanatkârdır; Baysungur Mirza’nın 1420’den hemen sonraki Herat’ta kurduğu kütüphanenin başkanlığına getirilmiş, koruyucusundan gördüğü büyük himaye nedeniyle “Baysunguri” lakabını almıştır ve 1433 yılında Baysungur Mirza’nın ölümünden sonra nereye gittiği bilinmemektedir. Bkz., K. Özergin “Temürlü Sanatında Arz, Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer’in Bir Arzı”, Sanat Tarihi Yıllığı, sayı. 6, 1976, s. 480-481.

15 A.g.m. s. 471-518.

16 T. W. Lentz-G. D. Lowry, Timur and The Princely Vision, s. 192.

17 A.g.e., s. 46.

18 L. Golombek-D. Wilber, The Timurid Architecture of Iran and Turan, s. 66.

19 Külliye ile ilgil olarak bkz., N. B. Nurmuhammedoğlu, Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi, Ankara 1993; K. H. TEKİN, Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacttepe Üniversitesi, Ankara, 2000.

20 A.g.e., s. 134.

21 Clavijo, Embassy To Tamerlane (1403-1406), s. 272.

22 Y. Crowe, “Timurid Designs and Their Far Eastern Connections”, The Timurid Art and Culture Iran and Central Asia in The 15th Century, (Ed. L. Golombek-M. Substenly), E. J. Brill, Leiden 1992, s. 175.

23 B. Denike “Quelques Monuments de Boris Sculpte Au Turkestan Occidental”, Ars İslâmica, Sayı: II, 1968, s. 83, “Batı Türkistan’da

Ahşap Oymalı Birkaç Abide”, (Çev. Ali Osman Uysal), Vakıflar Dergisi, Sayı: XX, 1988, s. 32.

24 A.g.m., 1939, s. 2620.

25 İ. Aka, “Orta Asya’da İslâmiyet’in Yayılması ve Ahmed Yesevi Sevgisi”, Ahmed-i Yesevi-Hayatı, Eserleri, Tesirleri, Seha Neşriyat, İstanbul 1996, s. 529.

26 A.g.m., s. 530; F. Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 41.

27 Y. N. Öztürk, “Yesevilik”, Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar, İstanbul 1998, s. 210.

28 A. Y. Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 34-35.

29 F. Köprülü, “Ahmed Yesevi”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt I, Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1979, s. 212.

30 Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, s. 53.

31 L. Massignon, “Tasavvuf”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XII/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 29.

32 M. Tatcı, “Ahmed Yesevi Hacı Bektaşi Veli ve Yunus Emre’de Dört Kapı”, Yesevilik Bilgisi, (Haz. C. Kurnaz, M. İsen, M. Tatçı), Ahmed Yesevi Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 23.

33 A. Yesevi, Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet, (Haz. Hayati Bice), Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1984, s. 210.

34 A.g.e., s. 320.

35 A.g.e., s. 23.

36 A.g.e., s. 124.

37 A. Y. Ocak, Bektaşi Menakıbnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s. 37-40.

38 J. P. Roux, Türklerin Tarihi, (Çev. Galip Üstün), Milliyet Yayınları, İstanbul 1998, s. 85.

39 Ü. Günay-H. Güngör, Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 28.

40 J. P. Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 215.

41 Köprülü, "Ahmed Yesevi", İslâm Ansiklopedisi, s. 116.

42 Ocak, Bektaşi Menakıbnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri, s. 43.

43 A. Y. Ocak, "Ahmed-i Yesevi ve Türk Halk Müslümalığı, Ahmed-i Yasevi-Hayatı, Eserleri, Tesirleri-, Seha Neşriyat, İstanbul 1996, s. 587.

44 Clavijo, Embassy To Tamerlane (1403-1406), s. 269.

45 A. Schimmel, Sayıların Gizemi, (Çev. M. Köpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 169-70; A. Kayhan, İrfan Okulunda Oku, Bizim Basımevi, Ankara 1994, s. 148-149.

46 Yesevi, Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet, s. 8.

47 A.g.e., s. 60.

48 A.g.e., s. 33.

49 Kayhan, İrfan Okulunda Oku, s. 148-149.

50 Y. Çoruhlu, "Uygur Sanatında Lotus", Uluslararası Osmalı Öncesi Türk Külür Kongresi Bildirileri, Ankara 1997, s. 156-157; J. Rawson, Chineese Ornament: Lotus and Dragon, British Museum Press, Londra 1984, s. 138; E. Wilson, "Lotus", The Dictionary of Art, Cilt: 19, Macmillian Publishers, New York 1996, s. 56.

51 Schimmel, Sayıların Gizemi, s. 108. İslâm Sufileri "dervişlik" mertebelerinin Hz. Ali'nin bir sözüne dayanarak kırk makamda tamamlandığına inanmışlar ve bu mertebelerle ilgili İmam Gazali meşhur Kırk Esas'ı, Hallac-ı Mansur Kitabü't- Tavasin'i yazmışlardır. İlk

Türk Sufisi Hoca Amed Yesevi, tarikat erkanını ve irşat metodunu “kırk makam” esasına göre tanzim etmiştir. Söz konusu makamların Ahmed Yesevi’de ve pek çok sufinin sisteminde “dört kapının” var olduğu görülmektedir Bkz., Tatç, “Tasavvuf ve Rumuz”, Yesevilik Bilgisi, (Haz. C. Kurnaz, M. İsen, M. Tatı), Ahmed Yesevi vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 238.

52 A. Güzel, “ Ahmed Yesevi’nin Fakr-namesi ile Hacı Bektaşi Veli’nin Mâlâkâtı Arasındaki Benzerlikler”, Ahmed-i Yasevi-Hayatı, Eserleri, Tesirleri-, Seha Neşriyat İstanbul 1996, s340-343.

53 Yesevi, Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet, s. 38.

54 K. C. Aryan, Basis of Decorative Element in Indian Art, Rekha Prakashan, New Delhi 1981, s. 39.

55 N. (Karamağaralı) Akgül, “ Some Cosmic Motifs and Elemants in Seljuk and ottoman Architecture”, Erdem, Cilt 9, Sayı. 27, Ankara 1997, s. 905.

56 Konu ile ilgil ayetler için bakınız Hud: 7, Mü’min: 7, Hakka: 17, Yunus:, Ra’d: 2, A’raf: 54, Ta ha: 5, Hadid:, Furkan: 59, Secde: 4.

57 A.g.m. s. 903-906.

58 Shimmel, Sayıların Gizemi, s. 137.

59 A.g.e., s. 39.

60 Kitabeler Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölüm Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN tarafından okunmuştur.

61 Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi’nin çift kanatlı ahşap kapılarında usta kitabesi bininin, dış bükey bölmünde yer almaktadır. Küçük sülüs kitabede okunabildiği kadarıyla “Alaeddin bin Davud” yazmaktadır. Usta kitabesinin daha önce Divayev Ahkmerov’un okuduğu üzere “İzz ad-din b. Taceddin İsfahani” olmadığı ortaya çıkmaktadır. Mayer, kapının ustasını “İzzeddin”

olarak vermekteyse de bu konuda şüphelerini dile getirmekte; Cohn-Wiener'in de çektiği fotoğraflardan kitabenin net okunamadığını ve Külliye için yaptırılan bakır iki şamdanın ustası ile ahşap ustasının isminin karıştırılmış olabileceğini dipnot halinde belirtmektedir. Bkz., İslâmic Woodcarvers and Their Works, Geneva, 1958, s. 46. Kapıların ustası konusundaki yanlışlık, tarihlendirme konusunda da devam etmiş, Boris Denike, madeni bölümde yer alan kitabeye dayanarak 1394-5 tarihini verdiğini söylemektedir. Bkz., "Quelques Monuments de Boris Sculpte Au Turkestan Occidental", Ars İslâmica, Sayı: II, 1968, s. 72., Ancak madeni bölüm olarak kastettiği kapı kulpunda kapının yapım tarihi ile ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle de kapının tarihlendirmesindeki kesinlik ortadan kalkmaktadır. Külliye'nin inşaat yılı 1397 olduğuna göre kapı 1397'den sonraki bir zamana tarihlemek daha doğru olacaktır.

62 P. Zakhidov, Architectural Glories of Temur's Era, Taşkent 1996, s. 83.

Hindistan'da Türk-Müslüman Mimari ve Resmi Sanatı / Prof. Dr. İnci Macun [s.881-890]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Hindistan, kültür ve sanat yönünden birçok özellikler taşıyan geniş bir ülkedir. Hint sanatı tarihini M.Ö. 5000'li yıllara kadar geri götürebiliyoruz. Hindistan'da tapınak, saray, cami, kale ve türbe gibi çeşitli yapı şekilleri görülmektedir. Ayrıca duvar resimleri, tahta ve taş oymacılığı, metal işleri büyük önem taşır. Özellikle Hindistan'da XVII. yüzyıldan sonra yapılan arkeolojik araştırmalar bu sanat dallarının çok eskilere dayandığını ortaya çıkarmıştır. Hindistan'ın ilk yerlileri olan Dravitlerle kuzeyden gelen kavimlerin birbirleriyle olan karşılıklı kültürel ve sanatsal etkileşimleri sonucu geleneksel bir sanat ortaya çıkmıştır. Bütün geleneksel sanatlarda olduğu gibi Hint sanatının amacı da herşeyden önce tanrıyı öğretmektir. Madde, ruh ve bütün her şey tanrının emri altındadır. Hint sanatı da bu büyük gerçeği ve onunla ilgili diğer gerçekleri öğretme çabası içindedir. Hint sanat tarihi ele alındığında başlangıçtan itibaren dört ana grup altında toplanarak incelenir. Birincisi milattan önce dördüncü binde meydana gelmiş, ortadan kalkış sebebi ve tarihi henüz açıklığa kavuşmamış, Mohencodaro, Harappa ve Takşila şehirleriyle tanınan İndus veya Sind medeniyeti; ikincisi Buddhizm ve Caynizm'in etkisi altında kalan sanat; üçüncüsü Hinduizm ile ilgili sanat; dördüncüsü Müslüman Türklerin kuzey Hindistan'ı ele geçirmesinden sonra Hindistan'da meydana gelen ve Türk-İran-Hindu- Buddhist stillerinin karışımından ortaya çıkan Türk-Müslüman sanatıdır.

Müslüman Türkler, M.S. X. yüzyılın sonlarından itibaren kuzey Hindistan'a inmeye başladılar. XI. yüzyılın başında Gazneli Mahmud,

Pencap bölgesini idaresi altına aldı. XIII. yüzyılın ilk yarılarında Gurlu Muhammed ve askerleri Ganj ovasını ele geçirdiler. Delhi'de bütün Hindistan'a hükmedecek kuvvetli bir sultanlık kurdular. XIV. yüzyılın başında, Delhi Sultanlığı Dekkan ve Maysor'a kadar olan bölgeleri ele geçirdi.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Delhi sultanları Bengal ve Dekkan'ı Müslüman Türk yönetici ve askerlerinin yönetimine bıraktılar. Delhi Sultanlığı döneminde, bölge hanedanlıkları ve imparatorluk döneminde, Müslüman-Türk sanatı Hint sanatı üzerinde derin etkiler meydana getirdi. Türk-İran-Hint sanatlarının karışımı ile çok değişik eserler ortaya çıktı. Başlangıçta Hindistan'daki Türk-Müslüman mimari eserleri İran mimarisinin etkisi altında kalmıştır. XIII-XV. yüzyıllar arasında yapılan yapılar ise geleneksel Hint üslubunun etkisi altında kalmıştır. Mimaride esas gelişme Türk- Müslüman İmparatorluğu döneminde olmuştur. Özellikle Ekber Şah (1556-1605) ve sonraki hükümdarlar devrinde bu gelişme hız kazanmıştır. Böylece Kuzey Hindistan'dan başlayarak çeşitli Türk-Müslüman medeniyet ve sanat merkezleri kuruldu. Bunlar Orta Hindistan'a kadar ilerledi. Hindu sanatı ise sadece güney Hindistan'da egemen oldu.

Hindistan'ın öz yapı üslubu ile Türklerin getirdiği mimari şekli tam bir tezat meydana getiriyordu. Hint mimari stili sayısız heykel ve süslerle kaplı yüksek yapılar şeklinde kendini göstereriyordu. Buna karşılık Türk-Müslüman mimarisinde gösterişsiz düz duvarlar ve mimari şekillerde açıklık ve uyum göze çarpıyordu. Heykel ve insan figürleri kesinlikle kullanılmıyordu. Hint mabetleri tanrı heykellerinin bulunduğu zemin üzerinde yükseltilmiş kümbet ve kalın sütunların dizildiği dehlizlerden ibaretti. Buna karşılık camilerde cemaatin toplandığı geniş bir avlunun bulunması gerekiyordu. Hindistan'da o dönemlerde bu karakterde iki cami

stili vardı. Birinci şekilde, etrafı sundurmalarla çevrili bir alandan ibaret olan namazgâh denilen cami şeklinde, cami alanının kıble tarafından büyük kemerlerle süslü mihrap ve minare bulunurdu. İkinci stilde camiler kalelerin içinde veya medrese gibi yapıların ortasında bulunurdu. Kale duvarlarının dört köşesinde bulunan toparlak kuleler ise minare olarak kullanılmıştır. Türklerin yönetimi döneminde Hindistan'da yarım küre şeklinde kubbeler görülmeye başlandı. Buddhizm'in etkisi altındaki Uygur sanatında lotus yani nilüfer çiçeği şeklinde süslemeler vardı. Bu süsler, Hindistan'da Türk döneminde görülmektedir. Türk mimarisinin her döneminde görülen özelliklerden birisi olan küçük kubbelerin sıra sıra dizilmesi Hint-Türk eserlerinde de yer almıştır. Kubbeli türbeler de Türklerin Hindistan'a getirdiği Hakanlı ve Selçuklu türbelerinden etkilenen bir yapı şeklidir. Türklerin Hindistan'a getirdikleri diğer bir mimari özellik kemerlerdi. Buddhist dönemde bu şekil Orta Asya'da gelişmiştir. Tahta kalıplara dökülen kemer, Buddhizm'in Hindistan'dan çıkmasından sonra Hindistan'da görülmemiştir. Türk döneminde tekrar görülmektedir. Bundan başka, Türkler Hindistan'a Orta Asya saray mimarisini de getirdiler. Bilindiği gibi Orta Asya'da egemen olan Türkler çadır veya tahtadan yapılan köşklerde otururlardı. Kalelerin içine de bu şekilde çadır veya köşk kurarlardı. Bu özelliği aynı şekilde Hindistan'da inşa ettikleri kalelerde de görmekteyiz. Yapılarda Hindistan'ın doğal zenginliklerinin verdiği bütün malzemelerden yararlanılmış, kırmızı kumtaşı, çeşitli renklerde mermer, taş, tuğla ve birçok değerli ve yarı değerli taşlar kullanılmıştır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Hindistan'da egemenlik kuran Türk-Müslüman yönetimini XII. yüzyılın sonundan XV. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren Delhi Türk Sultanlığı ile 1526 yılından 1857 yılına kadar devam eden Türk-Müslüman İmparatorluk dönemi olarak iki aşamada ele

almaktayız. Delhi Türk Sultanlığı dönemine ait pek çok mimari eser günümüze kadar gelememiştir. Bazıları ise harabe halindedir.

1193 yılında Gurlu Muhammed'in Delhi'yi, Delhi Türk Sultanlığı'nın başkenti yapmasından sonra bu tarih, Hindistan'da gerçek Türk-Müslüman mimarisinin başlangıç tarihi olmuştur. Delhi'de 1193 yılında inşasına başlanıp 1197 yılında tamamlanan Kuvvet-ül "İslâm", "İslâmın Kuvveti'' Camii günümüzde bir harabe halindedir. Bu görünüşüyle bile dünyanın en muhteşem yapılarından birisidir diyebiliriz. Cami, Kudbeddin Aybek tarafından yaptırılmıştır. Daha sonra, sırayla 1230 yılında İl-Tutmuş, 1315'te Alaeddin Kılcı gibi sultanlar camiye çeşitli eklemeler yaptırdılar. Caminin bir iç bir de dış avlusu bulunmaktadır. Caminin doğu duvarında bulunan bir yazıda, bu caminin yirmi yedi Hindu tapınağının malzemesi ile yapıldığından bahsedilmektedir. Bu yüzden iç avluda bulunan sütunlarda Hindu izleri görülmektedir. İltutmuş Dönemi'nde (1230) yapılan bölümler İslâmî karakterdedirler. Halen sağlam bulunan kısım ise, yapının batı yönündeki 120 metre uzunluğunda kemerler dizisidir. İltutmuş, camiyi iki misli büyütmüştür. Caminin alanı içinde kendisi için bir türbe yaptırmıştır. Alaeddin Kılcı ise camiye havuzlar ve kemerler ilave ettirmiştir.

Kuvvet-ül İslâm camisinin geniş avlusu içinde Delhi'nin semalarına doğru yükselen Kutb Minar, Hindistan'daki Türk-Müslüman egemenliğinin soylu anıtlarından biridir. Orta Çağ'ın ünlü gezgin ve yorumcusu İbn Batuta, Kutb Minar için "diğer İslâm topraklarında bir benzeri bulunmayan dünyanın harikalarından biri'' diye söz eder. Günümüzde de büyüleyici görünüşü, harika işçiliği ile benzerleri içinde en güzeli olduğu kabul edilmektedir. Kutb Minar'ın yapımına Kudbeddin Aybek tarafından 1192'de başlanmıştır. Beş şerefeli olan minare İltutmuş tarafından tamamlanmıştır. Burada bulunan bir yazıda 1368 yılında yıldırım düşmesiyle zarar gören minarenin Firuz Şah Tuğluk tarafından tamir

ettirildiği ve beşinci kat ilave ettirildiğinden bahseder. Beşinci katın üstü bir kubbe ile örtülmüştür. Zelzeleden zarar gören Kutb Minar'ı 1828 yılında Bengal'de görevli bulunan İngiliz mühendislerden Smith, usulsüz bir şekilde onardığı için tepesine yapılan ilave 1848 yılında Lord Harding tarafından kaldırıldı. Minarenin tepesi, şimdi basit bir demirle çevrilidir. 73 metreye yakın yükseklikte olan Kutb Minar'ın çevresi tabanda 29 metre, tepe kısmında ise 7 metredir. Kutb Minar'ın birinci bölümünün çevresinde yuvarlak ve düz yivler vardır. Diğer bölümlerdeki yivler ise yuvarlaktır. Kutb Minar'ın ilk üç bölümü kırmızı kumtaşındandır. Diğer bölümlerde ise mermer ve kırmızı kumtaşı kullanılmıştır. Kutb Minar'ın gövdesinde Kuran-ı Kerim surelerinden alınmış, kufi yazısı ile nakşedilmiş yazı bantları vardır.

1200 yılında yapımına başlanan ve İltutmuş zamanında bitirilen Acmer'deki Acmer Camii'nin kemerleri İran stilindedir. Ayrıca yapıda Arapça yazılar ve çeşitli süslemeler vardır. Bu eserlerden, günümüze sadece iki minare kalmıştır. 1296 yılında Delhi Sultanlığı'nın başına geçen Alaeddin, Kuvvet-ül İslâm Camii'ni genişletti ve burada Ala-i Dervaza isimli bir takı inşa ettirdi. Bu yapı Türk-Müslüman-Hint sanatının ilk örneklerinden biridir. Bütün bu meydana getirilen çeşitli eserlerin sonucunda Delhi şehri ortaya çıktı.

Delhi, Delhi Sultanlığı Dönemi'nde, Tuğluk hanedanının hüküm sürdüğü 1321-1421 yılları arasında gerçek bir Türk-Müslüman başkenti oldu. Araziye üçgen şeklinde yayılan ve Dehli, Dilli şeklinde de anılan Delhi şehri, kuzeyden güneye 20 kilometre genişliğe ulaşmıştır. Üçgenin tepesinde Cumna nehri vardır. Günümüzde Eski Delhi adı verilen ve Kudbeddin tarafından kurulan ilk Türk-Müslüman şehri üçgenin kuzey batı köşesinde kalmıştır. İkinci şehir Sırı, Eski Delhi'nin Kuzey Doğusundadır. Üçüncü şehir ise 1321'de üçgenin Kuzey Doğu köşesinde kurulan Tugluk

Abad’ dır. Dördüncü ve beşinci şehirler Cihanpannah (1327) ile Firuzabad (1354) dır. Şehirler Tuğluk’un hükümdarlığı döneminde genişlemişlerdir. Bu şehirlerde çeşitli mimari karakterlerde birçok ilginç bina inşa edilmiştir. Bunlara örnek olarak şu eserleri sayabiliriz.

1325 yılında inşa edilen Gıyaseddin’in türbesi kırmızı kumtaşından yapılmış ve kare şeklindedir. Duvarları çok kalındır. Bu kütlevi ve ağır görünüşlü yapının çevresi taştan burçlarla kuşatılmıştır. Türbe adeta kale görünümündedir. Türbenin üzerindeki beyaz mermer kubbe sekizgen bir silindirin üzerinde yer alır. Türbenin dış duvarları kırmızı kumtaşından işlemelerle örtülüdür. Türbe, Hindistan’da Türk-Müslüman mimari tarihinin önemli bir dönemeci sayılır. Zira duvarları belli bir eğime sahip ilk bina niteliğini taşır. Türbe inşa edildiği zaman yapay bir gölün ortasında bulunuyordu.

XIV. yüzyıla ait Delhi camileri içinde en önemlisi Kalan mesciddir. Yapının köşelerinde kubbeli burçları, giriş kısmının iki tarafında bulunan sivri başlıklı silindir şeklinde minareleri ile ihtişamlı bir görünüşü vardır.

XIV. yüzyıla ait Delhi bölgesi dışında başlıca Türk-Müslüman yapıları Gucerat, Bengal ve Caunpur bölgelerinde inşa edilmiştir. Gucerat, esasında Hindu sanat ustalığının merkeziydi. Bu yüzden Çanbay’da Camii Mescid (1325); Ahmedabad yakınında Dholka’da Hilâl Han Kazı Camii (1333) gibi eserler Hindu yapılardan alınmış çeşitli motiflerle donatılmıştır. Bengal’in Gaur bölgesinde Pandua yakınında bulunan büyük Adina Mescid’in Mekke’ye bakan cephesinde kolonlu ve dehlizle çevrilen büyük bir avlusu vardır.

Diğer cephelerde ise birer dehlizi bulunmaktadır. Tuğladan yapılmış kemerleri aynı ölçü ve süsleme şekliyle 378 adet kubbeyi taşır. Bundan başka Kuzey Hindistan’da iki ilgi çekici camii vardır. Bunlardan birisi Benares yakınlarında Caunpur’da 1377 yılında tamamlanan kale içinde

İbrahim Naib Barbak Camii’dir. Diğeri de 1408 yılında inşa edilen Atala Mascid Camii’dir. Atala Mascid Camii’nde giriş kolonu üzerinde İran stili büyük bir kemer vardır. Kare şeklindeki caminin köşelerinde bulunan kuleler Hindu stilini aksettirir. İç kısımdaki kemerler ve kubbelerde ise Türk stili göze çarpar.

XV. yüzyıl ile XVI. yüzyıl başlarında Kuzey Hindistan’da çeşitli savaşlar sebebiyle Delhi Sultanlığı zayıfladı. Bengal, Caunpur, Gucerat, Malva ve Dekkan gibi tâbî krallıklar ortaya çıktı. Bu bölgelerde de çeşitli anıt ve türbeler inşa edildi.

Caunpur’da bu döneme ait iki camii vardır: Camii Mescid ile Küçük Lâl Dervaza Camiileri. Yine bu döneme ait Bengal’in başkenti Gaur’da Müslüman-Türk ve Hindu stilleri ile tuğladan kemer geleneği gelişmiştir. Örnek olarak 1490 tarihli Firuz Şah Minar minaresini verebiliriz. Bu minare değişik yapı tekniğiyle bir minareden çok yuvarlak bir kuleyi andırır.

Malva’nın eski başkenti Mandir’de 1454 yılında tamamlanan Camii Mescid muhteşem bir yapıdır. Fergusson’a göre “büyüklüğü ve güçlü görünümü ile Hindistan’da bulunan örneklerin en üstünüdür’’.

Büyük avlusu Mekke yönünde beş, doğuda iki, kuzey ve güneyde üç adet olmak üzere sivri şekilli kemerlerle çevrilidir. Mihrabın üzerinde ise geniş kubbeler vardır. Kemerlerin üzeri ise çok sayıda küçük kubbelerle örtülüdür. Bu cami Hindu etkisinden uzak tamamen Türk-Müslüman sanat eseridir. Kırmızı kumtaşından yapılmıştır. Mermerden süslemeleri vardır.

Gucerat’ın başkenti Ahmedabad, önemli bir mimari merkezdi. Burada Müslüman Türkler tarafından inşa edilen bütün yapılarda Hindu karakteri hakimdi. Yapımı 1411 yılına rastlayan Camii Mescid bu stile örnektir. 260 tane ince sütunun üzerinde 15 tane simetrik şekilde düzenlenmiş kubbeler bulunur. Caminin içinin aydınlanması iklime uygun olacak şekilde ustalıkla düzenlenmiştir.

Delhi Sultanlığından sonra, Babür'ün 1526 yılında Türk-Müslüman İmparatorluğu'nu kurmasından 1707 yılında Evrengizib'in ölümüne kadar geçen iki yüzyıla yakın dönem içinde Müslüman eserlerin mimari stili eyaletten eyalete değişen şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Başlıca eserler Ekber (1556-1605), Şah Cihan (1628-1658) dönemlerinde inşa edilmiştir. Evrengizib (1658-1707) döneminde ise mimari yavaş yavaş gerilemeye başladı.

Bu dönemin mimari eserlerinin en önemlileri Hindistan'ın Kuzeybatı bölgesinde özellikle Delhi, Agra, Lahor, Fatehpur Sihri, Allahabad ve Bicaypur'da bulunmaktadır. Babür, Agra şehrini başkent yaptı. Dönemine ait pek fazla eser olmasa da Panipat ve Sambal camilerini sayabiliriz. Hümayun Dönemi'nde (1530-1540) ise pek fazla eser yapılmamıştır.

Zira bir Afgan Prensi olan Şehr Şah saltanatı ele geçirmiş, 1540-1555 yılları arasında Delhi'de Suri hanedanını kurmuştur. Hümayun'un inşa ettirdiği eserler Afganlılar tarafından yıktırılmıştır. Hümayun dönemine ait geride kalan tek eser Delhi'de Cemali-Kemali Mescididir. Bu mescid Türk-Müslüman mimarisi için ilgi çekici bir örnektir.

1542 yılında tahta çıkan Ekber döneminde mimaride gözle görülür bir ilerleme vardır. Ekber sanatın her dalına önem vermiştir. Bu dönemde çok sayıda kale, saray, okul, su depoları ve kuyular inşa edildi. Ekber, annesinin İranlı Şeyh Cem ailesinden olması sebebiyle İran stiline daha çok sadık kaldı. Bunun yanında onun döneminde Caynist ve Hindu tapınaklarının yapı şekillerinden yararlanıldı. Agra kalesindeki Cihangir Mahal, dört köşeli sütun başlıkları, küçük kemer dizeleri ile Hint stilini andırır. Ekber döneminin ilk yapılarından birisi de babası Hümayun için Delhi'de inşa ettirdiği (1565-1569) türbedir. Türbe yüksek duvarlarla çevrili büyük kare şeklinde bir bahçenin ortasına yerleştirilmiştir. Batı ve güneyinde iki tane çok yüksek tak şeklinde iki büyük kapı vardır. Bu kapılar gri taştandır.

Üzerleri kırmızı kumtaşı ve beyaz mermerlerle süslenmiştir. Türbenin ana gövdesinin şekli kısa dört uzun kenarlı sekizgendir. Dış kubbenin içinde bir de iç kubbe vardır. Bu Türkistan stilleridir. Dış kubbe beyaz mermerdendir, soğanı andıran şekildedir. Dünyanın en güzel kubbelerinden biri diyebileceğimiz bu kubbe silindir şeklinde bir platforma oturtulmuştur. Üzerinde bakırdan bir alem vardır. Türbenin içinde sekizgen biçimli birçok odacık vardır. Hindistan'da daha önce böyle zarif bir iç düzenleme ve koridorlar kompleksi inşa edilmemişti. Diğer bir özellik de kubbenin dört köşesine yerleştirilen çatri, yani kulelerin ilk defa kullanılmasına örnektir. Gerçekte Hümayun'un türbesi tasarımındaki saflık ve basitlik, oranlarındaki mükemmellik ve mermerle kırmızı kumtaşının karışımındaki ustalık sebebiyle birçok özelliklerle dolu bir yapıdır. Türbeyi çevreleyen bahçede diğer Türk bahçelerinde olduğu gibi taşlarla döşenmiş patikalar, çiçek tarlaları, selvi ağaçları ile süslü su yolları, su depoları ve fıskiyeler vardır. Binanın mimar ve ustaları Semerkand ve İran'dan gelmiştir. Yapının mimarı Mirza Giyas'tır. Türbede çeşitli yapı şekillerini bir arada görmekteyiz: Bahçesi ile dış kısımdaki yan yana kemerler İran, kubbesi ve planı Türk, kubbenin köşelerindeki çatri yani kuleler ise Hindu stiline örnektir. Bu başarılı karışımından zarif bir yapı ve büyük bir sanat eseri ortaya çıkmıştır. Ekber döneminin Delhi'deki diğer türbeleri Adnan Han ve Atgah Han (1566) Türbeleridir. Adnan Han türbesi mimari açıdan Lodi stilinin son örneği olması sebebiyle önemlidir. Sekizgen şekilli olan türbe bir platform üzerine oturtulmuştur. Sekiz kenarın her birinde üçer kolon vardır. Türbenin gövdesi gri kumtaşı, kubbesi ise kırmızı kumtaşındadır. Ekber saltanatını imparatorluğunun çeşitli şehirlerinde sürdürmüştür. 1605 yılından ölümüne kadar da Agra'da kalmıştır. Ekber, 1566 yılında Agra Kalesi'ni yaptırtmaya başladı. Kalenin içine ilk olarak saray yapıldı. Ayrıca Cihangiri Mahal adı verilen sarayın avlusu kare şeklindedir. Avlu sütunları ve birbirine bağlı

sütun başlıkları ile Hint stilindedir. Zengin oymaları vardır. Sarayın diğer kısımları daha çok İran stilindedir. Ekber kendine başşehir olarak Agra'ya 60 kilometre kadar uzaklıkta olan Fatehpur Sihri şehrini inşa ettirdi. Günümüzde ise burası bir harabe halindedir. Ekber'in buraya bu şehri kurmasındaki sebep ise, orada yaşayan ve kendisine çok hürmet duyduğu, ermiş bir kişi olan Selim Çisti'nin oturduğu yer olmasıdır. Kendi başkentini Sihri'de yaptırarak ermişi onurlandırmak istemiştir. Fatehpur, zafer şehri anlamına gelmektedir. Ekber'in serbest düşünceli ve tolerans sahibi olması birçok Hindu racasının sevgi ve güvenini kazanmasına sebep oldu. Racalar, Ekber'e hem para yardımı yaptılar hem de şehrin yapılması için birçok usta gönderdiler. Fatehpur Sihri 1569-1585 yılları arasında inşa edilmişti. Sistemli bir şekilde planlamış olan şehrin çevresi hemen hemen 14 kilometredir. Üç tarafı kale duvarları ile çevrilidir. Dokuz tane kale kapısı ve dördüncü tarafında çok büyük suni bir göl vardı. Kalenin içindeki büyük cami geniş bir alana kurulmuş, üç tarafında dehlizler vardı. Dört köşeli cami, ibadet yerleri ile çevrilmişti. Bunlar küçük kubbeli hücrelerdi. Bunların her birinde hocalar ve öğrenciler otururdu. Bu camiye Fatehpur Üniversitesi de diyebiliriz. Caminin tavanı sütunlar üzerine oturtulmuştu. Caminin kuzeyinde iki türbe vardır. Bunların birisi Selim Çisti'nindir. Caminin güneyinde, orta kısımda muhteşem Bülend Darvaza bulunur. Bülend Darvaza hemen hemen 44 metre yükseklik, 40 metre genişlik ve 24 metre derinliktedir. Kapısının önünde 42 basamak vardır. Büyük Zafer Kapısı anlamına gelen Bülend Darvaza, Ekber'in Gucerat zaferinin anısına inşa edilmiştir. Bülend Dervaze, büyük hücreleri, kubbeli portali, medhal, büyük cümle kapısı ve büyük dikdörtgen şeklinde süslü çerçevesi ile İran stilini aksettirir. Çatısında bulunan küçük kubbeler ise Hint stilindedir.

Fatehpur Sihri'nin diğer muhteşem yapıları Codh Bai sarayı ve harem daireleridir. Sarayın şekli Batı Hindistan'daki mabet mimarisine benzer.

Ayrıca toplantı salonları kolonlarla süslenmiş olan Divan-ı Âm (Halk Meclisi) ve yapı şekli, planı ve süslemeleri ile bir şaheser olan Divan-ı Has (Yüksek Meclis) dışardan iki katlı bir yapıya benzerse de, gerçekte geniş bir odadan ibarettir. Yapının dışını çevreleyen balkonun hizasında, iç kısımda da bir tür balkon veya bir tür taht bulunduğu tahmin ediliyor. Ekber buradan çevresinde oturan bilginleri ile konuşur, onların tartışmalarını dinlermiş. Bu kare biçiminde köşkün köşelerinin üst kısımlarında birer küçük kubbe bulunmaktadır. Ekber'in Agra'ya 10 kilometre uzaklıkta bulunan Şikandara'da 1605 yılında yaptırmaya başladığı türbesini oğlu Cihangir tamamlatmıştır. Bir bahçe ortasında bulunan bu türbe, dördü kırmızı kumtaşından, beşincisi de beyaz mermerden ve yukarıya doğru piramit gibi daralan beş katlı bir yapıdır. Her katta galeriler ve küçük kubbeli odalar vardır. Alt kat 107x107 metre ölçüsünde ve 10 metre yüksekliktedir. Katların her birinin yüksekliği bir önceki katın yarısı kadardır. Sanduka, beyaz mermer ve üstü açık olan beşinci kat salonundadır. Fakat, Ekber sade bir lahit içinde yapının bodrum kısmında gömülüdür. Panç Mahal diye adlandırılan türbenin yapı stili Güney Doğu Asya'da Kemer stilini andıran Buddhist vihara yani mabetlere benzer. Türbeye giriş portalinin yan panoları, portal hücresinin yanları, kemer kalınlığı, kemer köşelikleri şimdiye kadar görülmeyen bir tarzda arabekslerle, bitki kompozisyonları ile süslenmiştir. Bu süslemelerde sarı, beyaz ve siyah mermer kullanılmıştır.

Ekber'den sonra tahta çıkan Cihangir ise (1605-1628) sadece Lahor'da oturdu. Lahor'da Moti Mescid yani İnci Camii ve kale içinde bir saray inşa ettirdi. Cihangir, bahçeleri çok severdi. Bahçelerin tıpkı bir İran halısı gibi olmalarını isterdi. Bu yüzden Udaypur, Şrinagar ve Fatehpur Sihri'de cennet misali bahçeler düzenlettirdi. Fakat bu bahçelerin en güzeli ve en

ünlüsü Lahor yakınında kendi türbesini çevreleyen Şah Dara yani Zevk Bahçesi isimli bahçedir.

Agra'da çok güzel bir bahçenin içine, 1621-1628 yılları arasında inşa edilen İtimad-ud daula, Cihangir'in eşi Nur Mahal tarafından babası için yaptırılmıştır. Türbede çeşitli stiller kullanılmıştır. Kare şeklinde olan yapının yüksekliği 16 metredir. Her köşede birer tane olmak üzere dört kulesi vardır. Kulelerin üzerinde de üstleri kubbe ile kapalı Hindu stili çatriler vardır. Türbenin her tarafı mermerdir. Mermerin üzeri türlü renklerde değerli taşlarla kakma yapılarak işlenmiştir. Bunlar genellikle bitki motifleridir. Sanduka, kubbeye benzer bir çatı ile kapatılmış, pencereleri ise mermer kafeslidir. Gerçek mezar türbenin altındadır. Hindu stilinin yanında türbede Selçuklu ve Osmanlı etkileri tam bir uyum içindedir. Bu ahenkli görünüşüyle çok güzel ve narin bir yapıdır.

Şah Cihan'ın hükümdarlık dönemi Hindistan'da mimarinin altın çağıdır. İmparatorlukla ilgili çok sayıda abidevi eserler yapılmıştır. Bu mimari eserler arasında saray, kale, bahçeler, camiler gibi yapıları sayabiliriz. Bu eserler arasında ilk sırayı Tac Mahal alır. Biz bu eserleri Agra, Delhi, Lahor, Kabil, Keşmir, Kandhar, Acmer, Ahmedabad, Muhlispur ve Hindistan'ın hemen hemen her tarafında görebiliriz. Şah Cihan dönemi yapılarında değerli taş kullanımı en belirgin özelliktir. Bilhassa Delhi'deki yapılarda değerli taş kullanımı daha fazladır. Ayrıca Agra kalesindeki toplantı salonlarını değerli taş kullanımına örnek olarak verebiliriz. Şah Cihan döneminde yapılan bu abidevi eserleri kısaca gözden geçirelim:

Agra kalesinde yapılan Moti Mescid veya İnci Camii: Bu cami kırmızı kumtaşından inşa edilmiştir. Bunun üzeri de sedef görünümünde beyaz bir mermerle kaplanmıştır. Dilimli kemerleri ve süslü kolonları ile nefis bir eserdir. Moti Mescid 1648-1655 yılları arasında inşa edilmiştir.

Hindistan’da bulunan camilerin en büyüğü olan Delhi’deki Cama veya Cami Mescid’in yapımına 1650 yılında başlanmıştır. Mimarı üstad Halil’dir. Caminin yapımı sırasında beş yüz işçi çalışmış ve altı yılda tamamlanmıştır. Caminin alanı 1170 metrekaredir. Bir platformun üzerine inşa edilen camiye güney, doğu ve kuzeyden olmak üzere üç kapıdan girilir. Bu üç giriş tabanı büyük kırmızı kumtaşı bloklarıyla döşenmiş bir avluya açılır. Avlunun batı tarafında cami bölümü bulunur. Camide üstleri bakır kaplamalı üç kubbe vardır. Bu kubbeler caminin ihtişamın artırır. Ortadaki kubbe diğer iki kubbeden daha yüksek ve büyüktür. Caminin kuzey ve güneyinde zarif bir şekilde incelerek yükselen iki minare vardır. Bu minareler 39.6 metre yüksekliğinde olup dikey yerleştirilmiş beyaz mermer ve kumtaşı şeritlerden meydana gelmiştir. Her minarenin üç şerefesi vardır. Minareler 130 basamaklıdır. Çadıra benzeyen, sivri kaplamalı sekizgen mermerden bir kubbe ile örtülüdürler. Camii Mescid plan bakımından Agra’daki Moti Mescidi’ne benzer. Caminin giriş kapısı Fatehpur Sihri’deki Bülend Darvaza gibi ihtişamlı değilse de yine de onun kadar çok ihtişamlı ve güzeldir. Yapının önemli özelliklerinden olan siyah ve beyaz mermerin kırmızı kumtaşına yapılan kakmaları, genişliğini daha da fazla gösteren odalarla dolu avlusu, kemerleri destekleyen büyük duvarları, zarif minareleri ile kuru soğan şeklindeki kubbeleri ve dekoratif süslemeleri ile günümüze kadar bozulmadan gelmiş muhteşem eserlerden birisidir. Cami, muhteşem yapısı ile saygı duyulacak bir eserdir.

Hükümdarlığının on bir yılını Agra’da geçiren Şah Cihan, başkentini Delhi’ye taşımaya karar verince mimarlarına Agra ve Lahor’daki kaleler gibi bir kalenin Delhi’de inşasını emretti. Kalenin yapımına 1618 yılında başlandı ve 1648 yılında tamamlandı. Kalenin mühendisleri Ahmed ve Hamid’dir. Kalenin çevresi 2.4 kilometredir. Nehire bakan duvarları 18.2 metre yükseklikte, kara tarafındaki duvarları ise 33.5 metre

yüksekliğindedir. Kaleyi ayrıca 22.8 metre genişlik ve 9 metre derinliğinde bir su kanalı çevirir. Kalenin duvarları kırmızı kumtaşından yapılmış ve kalenin dışardan çok güzel görünmesine yol açan kuleler, kubbeler, pencereler ve duvarlara oyulan resimlerle kaplanmıştır. Bu yüzden kaleye Kırmızı Kale yanı Lâl Kila denilmektedir. Gurub vakti bu özellikler kaleye ayrı bir zerafet verir. İki önemli giriş kapısı olan Lahor ve Delhi kapıları da kaleye ayrı bir güzellik katarlar. Kalenin merkezinde üstü açık sekizgen bir alan ve bir koridor vardır. Bu koridorun iki tarafında 32 kemerli oda bulunur. Kemerli odalar aslında dükkan olarak kullanılmakta idiler. Yine başka bir kemerli geçitten müzik salonuna ulaşılır. Müzik salonun yanında halka açık toplantı salonu yani Divan-Âm (Halk Meclisi) bulunmaktadır. Salon parlatılmış kumtaşındandır. Arkası kapalı diğer üç kenarı açık, kolonlarla çevrili bir salondur. Salon bu kolonlarla üç bölüme, bu bölümler de salonun arkasından önüne kadar devam eden kemerleri destekleyen aralıklı sütunlarla 7 parçaya ayrılmıştır. Salonun zerafetine bu kemerlerle, dört köşedeki birleşik kolonlar ve onların çok güzel oranlanmış taban yapılarının katkısı çok büyüktür. Salonun en büyük özelliği hükümdarların oturduğu kısmın arkasındaki duvarlarda bulunan oyuk kısmıdır. Bu kısımda mermer en ustalıklı şekilde işlenmiştir. Kalenin Cumna nehrine yakın kısmında Divan-ı Has, yani devlet erkanının toplandığı salon vardır. Bu salonun yapısı çok ihtişamlıdır. Bu salon her biri değerli taşlardan mozaik kakmalı çiçeklerle süslenmiş sütunların desteklediği bir amfi biçimindedir. Bu salon en üstün süsleme ve zengin görünüşlü mimariye tipik bir örnektir. Mermer sütun-lar salonu on beş bölüme ayırır. Sütunlardaki çiçek kakmalar, çizgiler halinde kazılmış zarif şekiller, altın ve diğer metallerle işlemeli kemerler estetik zevkinin en güzelini gözler önüne serer. Kemerlerdeki simetrik uyum çok güzeldir. Marathaların saldırısında alıp götürülen tavanı ise altın kakmalı gümüşle kaplıydı. Bütün bu güzellik ve ihtişamı ile

kelimelerle anlatılamayacak kadar ihtişamlı bu salonun duvarında şöyle bir cümle ile karşılaşıyoruz: “yeryüzünde bir cennet varsa işte o burasıdır, burasıdır’’. Dünyaca ünlü Tavus Tahtı da bu salonda bulunmakta idi. Yapının mimari ve dekoratif yönden il-gi çeken bir bölümü de Reng Mahaldır. Reng Mahalin iki ucunda küçük daireler ve merkezi bir salonu vardır. Bu bölümler on beş tanedir. Reng Mahal’ın tavanı gümüşten, duvarları ise bir yaldız ve renk harikasıdır. Daha sonra bu tavan kaldırılarak tahta ile kaplanmıştır. Salonun en önemli özelliği mermerden yapılmış üzeri kakmalı çeşme ve havuzdur. Kakmalarda değerli taşlar, çeşitli renklerde mermer kullanılmıştır. Bu çeşmenin ve kale içindeki diğer su kanallarının suyu Delhi’ye 10 kilometre uzakta bulunan Yamuna nehrinden Ali Mardan isimli bir kanalla getiriliyordu. Bundan başka, kalede anabileceğimiz özelliklerden Mussaman Burc, yani Sekizgen Kule, Habgâh yani Uyku odası, Şah Burc yani Hükümdarlık Kulesi, Hamam, Savan ve Badan yani bulut ve yağmur havası meydana getiren Yağmurlu Burc bulunmaktadır. Zamanla çeşitli olaylar sonucu Kırmızı Kale’nin pek çok bölümü yıkılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz bölümler sağlam kalmıştır.

Şah Cihan döneminin ve dünyanın harikalarından birisi olan Tac Mahal’in çok acıklı bir öyküsü vardır. Dünyanın hiçbir yerinde hiç kimse ebedi aşkı olan eşi için Tac Mahal kadar muhteşem ve güzel bir mezar yaptırtmamıştır.

Şah Cihan, eşi Mümtaz Mahal’ı çok sever ve onu gittiği her yere götürürdü, Mümtaz Mahal, Şah Cihan’ın ikinci eşiydi. Şah Cihan, başka evlilik yapmamıştı. Fakat, hükümdar çok talihsizdi. Mümtaz Mahal, 1632 yılında vefat etti.

Bu duruma çok üzülen hükümdar eşi için tamamen beyaz mermerden bir türbe, kendisi için de tamamen siyah mermerden bir türbe yaptırmaya karar verdi. Türbenin “eşinin güzelliği kadar güzel, yine eşinin zarifliği

kadar zarif olmasını ve görünüşünde de eşinin ruhunun güzelliğini aksettirmesini'' istedi.

Yapımında 20.000 işçinin çalıştığı Tac Mahal iki platform üzerine oturur. İki platformun arasında kırmızı kumtaşından bir kuşak vardır. İkinci platformun yüksekliği 6 metredir. Bunun üzerinde esas türbe yer alır. Türbenin yüksekliği kubbeye kadar 39 metredir. Türbe kenarları kesik sekizgen şeklindedir. Kubbesi ise 36 metre yüksekliğinde ve nilüfer çiçeği şeklindedir. Tac Mahal'in yapımı için birçok ülkeden ustalar gelmiştir. Bağdat'tan hattat, Buhara'dan kakma ustası, İstanbul'dan kubbe ustası, Semerkand'dan minare yapımcısı, Kandahar'dan taş ustası, Şiraz'dan çizim ustası,-üstad İsa gibi-Tac Mahal'in esas mimarının kim olduğu hakkında birçok görüş ileri sürülmektedir. Bazıları Venedikli Jeromino'nun, bazıları da Osmanlı Mimarı Mehmet İsa Efendi olduğunu kabul etmişlerdir. Son araştırmalar her iki görüşün de yanlış olduğunu ortaya çıkarmıştır. Tac Mahal'in esas mimarı Şah Cihan'ın gözde ustası Mimar Ahmed'dir. Mimar Ahmed'in yerine geçen oğlu Mimar Lütfullah, babası hakkında yazdığı yazılarda babasından Tac Mahal'in mimarı olarak bahseder. Lahorlu Mimar Ahmed ise Mimar Sinan'ın öğrencisi olan ve sonradan Hindistan'a çağrılmış bulunan Türk Mimarı Yusuf'un oğludur.

Tac Mahal'in iç ve dış duvarları ile tabanı beyaz mermerdendir. Bu mermerlerin üzeri değerli taşlarla kakma yapılmış çiçek demetleri ve yazılarla süslüdür. Sivri kemerlerle ve hücreleri bulunan kapıların yüksekliği 32 metredir. Yasin Suresi, güney kapısından başlayarak sıra ile batı, kuzey ve doğu kapılarında, her kapının sağ kenarından başlamak üzere yazılmıştır. İç kısımda sekizgen şekilli mermerden oyulmuş bir kafes vardır. Mümtaz Mahal'in sandukası kafesin içinde orta yerdedir. Burada Şah Cihan'ın sandukası da vardır. Çünkü, Evrengizib, babasını tahttan indirir. Siyah mermerden mezar yaptırmaz. Onu Agra kalesine kapatır. Şah Cihan,

eşinin türbesini buradan seyreder. Şah Cihan ölünce Mümtaz Mahal’in yanına defnedilir.

Tac Mahal’in mermerleri üzerine yapılan oymalarda akik, kristal, firuze, zümrüt, elmas, topaz, inci, mercan, lacivert taşı, sedef altın gibi değerli taşlar kullanılmıştır. Bu taşları Hint prensleri Şah Cihan’a hediye etmişlerdir. İran ve Türk stilinde düzenlenmiş türbe, çeşitli ağaçlar, su yolları ve fıskiyeler bulunan bir bahçenin içindedir. Dört köşesinde yukarıya doğru hafifçe daralan yuvarlak biçimli mermer minareleri vardır.

Günümüzde Hindistan’ın ve dünyanın dört tarafından Tac Mahal’i binlerce kişi ziyarete gelmektedir.

Türk-Müslüman İmparatorluk döneminde Hindistan’ın diğer bölgelerinde de birçok mimari eserler meydana getirilmiştir. Bicaypur’da XVII. yüzyıla kadar 1600 adet cami inşa edilmiştir. Bu dönemde şehrin nüfusu bir milyondu. XVII. yüzyılda Bicaypur’u ele geçiren Marathalar bütün şehri yıktılar. 1883 yılında İngilizler Bicaypur’u askeri karargah yapınca bazı binalar restore edildi. Şehirde bulunan yapılar arasında değişik planlı ve pencereleri oymalı Camii Mescid (1576), Hindistan’da bulunan en güzel camilerden birisidir. Yine Bicaypur’da özellik gösteren, küçük bir cami, Mihtar Mahal ile nefis su köşkü Calamandir vardır.

Güney Hindistan’ın Dekkan bölgesinde Türk-Müslüman egemenliği özerk hanedanlıklar şeklinde yüzyıllar boyu devam etmiştir. Bunun sonucunda bu bölgede Türk mimarı özelliğini taşıyan birçok yapılar inşa edilmiştir. Burada egemen olan Kutb Şah döneminde eski Hint krallıklarından Yadava hanedanı döneminde yapılan Golkonda kalesi alınmış ve Golkonda 1512’de başkent yapılmıştır. Zamanla Golkonda kalesinin içinde aslanhana (silah deposu), gasılhana (ölülerin yıkandığı yer), nagina bagh (çiçek bahçesi), su kanalları, Divan-ı Has (Üst Meclis), Divan-

Âm (Halk Meclisi) ile İbrahim Kutb Şah adına da bir cami inşa edilmiştir (1580). Daha sonraları Golkonda kalesinde Macca Darvaza, Fateh Sihri, Moti Darvaza, Naya Kila Darvaza, Patançetu Darvaza, Brahmi Darvaza isimlerinde devasa büyüklükte kapılar inşa edilmiştir. Golkonda kalesi yakınlarında Kutb Şahi hükümdarlarının İbrahim Bagh adında geniş bir bahçe içinde inşa edilmiş türbeleri vardır. Bu türbeler 1600-1700 yılları arasında hüküm süren hükümdarlara ve hanedan mensuplarına aittir. Tamamen doğu ve Türk mimari stiline uygun yapılan bu türbeler Dekkan bölgesinde Türk-Müslüman zaferinin ve büyüklüğünün yaşayan abideleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türbelerin genel planı kare şeklindeki gövdenin üzerine oturtulmuş yuvarlak kubbe şeklindedir. Kubbelerin kenarlarına lotus yaprakları işlenmiştir. Zeminde dört tarafı çevreleyen sütunlar vardır. Sultan Mohd Kuli ile Abdullah Kutb Şahi'nin türbeleri en göze çarpanlarıdır.

İbrahim Kuli, 1591 yılında Dekkan bölgesinin en önemli şehri olan Haydarabad'ın inşa edilmesini istedi. Haydarabad 1612 yılında tamamlanmıştır. Aynı tarihte Haydarabad'ın ortasında kurulan Char Minar'ın da yapımına başlanmıştır. Yine burada kırmızı renkli kesme taştan yapılan Mekke Mescid, Hindistan'ın en büyük camilerinden biridir. Muhammed Kutb Şah döneminde (1621) yapımına başlanmış, 1693 yılında Evrengizib tarafından tamamlanmıştır. Cami, Şah Cihan döneminin mimari özelliğini taşımaktadır. Caminin yanında Haydarabad nizamlarından Asaf Cahi sülalesine ait türbeler vardır.

Türk-Müslüman-Hint Hükümdarı Evrengizib (1659-1707), 1687 yılında Dekkan bölgesini ele geçirdikten sonra burada bulunan khidki (pencere) isimli şehre Avrangabad adını verdi. Avrangabad'da Rabia-ud-durrani isimli hanımın anısına Bibi-ka Makbara türbesini inşa ettirdi (1679). Bu yapı Tac Mahal'in küçük bir kopyasıdır. Beyaz mermerden, sekizgen şekilli, dört

köşesinde dört minaresi olan türbenin ihtişamlı ve zarif bir görünümü vardır.

XI. yüzyıldan başlayarak XVIII. yüzyılın başlarına kadar Hindistan'da meydana getirilen Türk-Müslüman-Hint özelliklerini kapsayan mimari eserlerin bazıları yıkılmış olsa da pek çoğundan günümüzde de yararlanılmaktadır.

Hindistan'da mimarlık alanında olduğu kadar resim alanında da Türk-Müslüman yönetimi döneminde birçok özellik göze çarpmaktadır.

Bu dönemin hükümdarlarının kendilerini ölümsüzleştirmek istermiş gibi yaptırdıkları portrelerden, Cihangir zamanında yapılan doğa ve hayvan resimlerinden bir tür tarih şeridi elde etmiş oluyoruz.

Hümayun döneminde İran'dan gelen üç ressamın sarayda çalıştığı bilinmektedir. Bunlardan birisinin adı Abdüssamed'dir. Daha sonra Hint-İran resim ekolünün gerçek kurucusu ise Ekber Şah olmuştur. Ekber Şah resim sanatının gelişmesi için çok çaba sarfetti. Ekber Şah döneminde katıksız bir Türk-Müslüman resim sanatından bahsedemeyiz. Belirgin bir İran etkisi devam etmiştir. Fakat Ekber Şah hükümdarlığının bütün ileri gelenlerinin portrelerini yaptırmak istedi.

Cihangir döneminde ise resim sanatı tamamen İran resim sanatı etkisinden kurtuldu. Resim sanatında Batı etkisi görülmeye başladı. Cihangir kişisel galerilerini

İtalyan ressamlarına çizdirdi. Bu dönemde Çin resim sanatından yararlanıldı. Cihangir, resim albümleri için az bulunan bitki ve çiçeklerin resimlerini çizdiriyordu. Çizim ve renk uyumu bakımından üstün güzellik ve değerde olan hayvan ve bitkilere ait resimler günümüze kadar gelmiştir.

Bu resimlerdeki gerçekçilik, türleri ve cinsleri bilimsel yönden incelemede yararlı olmaktadır. Bu resimlerde ayrıca orman yaşamı, ağaçlar, kayalıklar, vahşi hayvanlar çarpıcı bir üslupla resmedilmişlerdir.

Cihangir döneminde portre sanatı çok başarılı olmuştur. Resimlerde kişiler kendi karakterleriyle uyumlu olarak çizilmişti. Yüzler daima profilden çizilirdi. Genellikle sağ elde bir çiçek bulunurdu. Portrelerde sanatçı, modelinin bütün ruhsal durumunu göstermek istemiştir. Cihangir dönemi resim ekolünde, portre ressamı Ebül Hasan ve hayvan resimleri üstadı Mansur gibi birçok ünlü sanatçı bulunmaktadır.

Şah Cihan döneminde ise resim sanatında yeniden İran etkisi görülmeye başlar, Cihangir döneminde resim ekolünün özellikleri hemen hemen kaybolmuştur. Resimlerdeki figürlerin psikolojik üstünlüğü zayıflar. Şah Cihan dönemi ressamlarının arasında Hintli ressamlar da vardı.

Şah Cihan'la beraber sanat ve edebiyata karşı çok fazla ilgi duyan Dara Şükuh'u da anmak yerinde olur. Dara Şükuh, Ekber gibi Hint özelliklerine de önem veriyordu. Bunun yanında Hint ve İslâm felsefesini sentezle uzlaştırmaya çalışan Cihangir gibi resme düşkündü. Dara Şükuh, 1641-1642 yılları arasında yapılmış ve günümüzde İngiltere India Office'de bulunan bir resim albümü çizdirtmişti. Bu albümde Türk-Müslüman sanatı ile ilgili çok değerli dökümanlar bulunmaktadır. Bu albüm 1605-1634 yıllarına ait eserleri içine almaktadır. Bu albümde her biri sanat eseri olan hayvan resimleri ve doğa tarihi ile ilgili mükemmel çizimler bulunmaktadır.

Akmal Eyyubi, Hint Kültürü Üzerinde Müslüman Türk Tesirleri, İslâm Tetkikleri Enstitüsü, İstanbul, 1966.

Aslanapa, O., İslâmiyet'ten Sonra Türk Sanatı, Ankara, 1993.

Atay, F. R., Hind, İstanbul, 1943.

Barthold, V. V., İslâm Medeniyeti Tarihi (Neşreden F. Köprülü), Ankara, 1984.

Bayur, Y. H., Hindistan Tarihi I-III, Ankara, 1947.

Beveridge, A. S., The Emperor Akbar, India, 1973.

Brown, P., Indian Painting under the Mughals, 1550-1750, Oxford, 1924.

Craven, R., A Concise History of Indian Art, London, 1976.

George, L., Indian Art (Mughal Miniatures), Methuen and Co. Ltd. London, 1963.

Hambly, Y. G., Cities of Muguhul India, Newyork, 1968.

Havell, E. B., Indian Architechture, London, 1927.

Nouvelles, de l’Inde, Ambassade de l’Inde, Avril-Mai, No: 247, Paris, 1984.

Ögel, B., Türk Kültürü’nün Gelişme Çağları, Ankara, 1988.

Rai, Krishnadasa, Mughal Miniatures, Lalit Kala Akademi, India, 1955.

Smith, V. A., Oxford History of India, Oxford.

Tripati, R., History of Ancient India, Delhi, 1967.

Yetkin, S. K., İslâm Mimarisi, 2. bas., A. Ü. İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yay: 2, Ankara, 1959.

Resim 1, 4, 6, 9, 11, 12, 17 numaralı resimler Prof. Dr. İnci Macun tarafından çekilmiştir (1998, 2000). Resim 7, 14, 20, 22, 23, 24, 25 numaralı resimler Dr. Fulya Macun tarafından çekilmiştir (1998).

Hindistan Timuroğulları Mimarisi ve Sanatı / Prof. Laura Parodi [s.891-899]

Cenova Üniversitesi Eski ve Ortaçağ Araştırmaları Bölümü / İtalya

Özbekler ve Safevîler onaltıncı yüzyılın başlarında Timurluların yurdunu ele geçirdiği zaman, hanedanlığın kültürel mirası tamamen kaybolmuş değildi: bir bölümü hayatta kaldı ve ordaki çevre planlaması, mimari ve sanata yaklaşımı değiştireceği Hindistan kıtasını fethetti. Onların Orta Asyalı ataları gibi Hindistan'daki Timuroğulları da hanedanlık gururunu yüceltmekte bir araç olarak gördükleri sanatı geliştirdiler. Bu özellikle ilk altı imparator için geçerli.

Hanedanlığın kurucusu, Babür (1526-30 yılları arasında hüküm sürdü), Hindistan'ı fethetmeden önce Kabil ve Semerkand'ı yöneten Ferganalı bir asker prensti. Türkçe yazılmış olan otobiyografisi, Baburname, özellikle edebi ve belgesel açıdan önemli olup impartor'un sanatsal seçimlerine dair önemli ipuçları verir. Bu, Babûr'un kısa dönemine ait sadece birkaç mimari kalıntı olduğu ve hiçbir nesne veya minyatur kalmadığından çok önemli.

Anılarının doğruladığı üzere, İmparator özellikle dış mimari ile ilgili idi: Timur geleneğini devam ettirerek, bahçelerde vakit geçirmekte idi, ve Agra'ya (Hindistan'ın daha sonraki başkenti) gelişi üzerine orada "planlı, geometrik alanların" ve "akan suların" olmadığına dikkat çekti. Babûr'e ve asilzadelerine göre, böyle düzenli ve görkemli çevre düzenlemesi iyi bir yönetimin görsel işareti idi, ve kısa sürede o kadar çok bahçe ortaya çıkardılar ki yerel halk nehir boyuna 'Kabul' takma adını verdi.1

Bugün sadece Dholpur'daki (Madhya Pradesh)2 terasları, kanalları ve lotus -şeklindeki havuzları sağlam bir kaya üzerine kazılmış Bâğh-i Nilûfâr

(Lotus Garden) ayakta kalmıştır. Hâlâ bir hamâm ve köşklerin kalıntılarına ev sahipliği yapar.

Ayrıca Babûr'ün Hindistan Sultanı Lodi Sultan'a karşı zafer kazandığı yer olan Panipat'ta bir cami ayakta kalmıştır. Orijinal olarak bir bahçede yer alan cami üç girişe (İran ve Orta Asya'nın dört-eyvan planının bir uyarlaması) ve bir Timur dönemi örneklerini temel alan, her iki tarafı daha küçük kubbeli ünitelerle çevrili bir yüksek piştak'ı olan kubbeli bir alana sahiptir. Sıvalı tuğladan yapılmış olup bir mihrâb taşı vardır- yükseltisi yerel tarzı yansıtır- ama kemerler Hindistan'daki Timur dönemine has ark-netlerin ilk örneğini teşkil eder.3 Sambhal'da daha küçük bir cami bulundu; Ayodhya'daki yakın bir dönemde yıkıldı.4

Bâbur zamansız bir şekilde Agra'da öldü ve Châr-Bâgh'ında yakıldı (şimdi kayboldu, ama muhtemelen Tâc Mahal'dan ırmağın karşı tarafına geçilen bölgede bir yerlerde idi.) Muhtemelen oğlunun, tahtı geçici bir süre Afgan Sur hanedanlığı tarafından ele geçirildikten sonra, Hindistan'daki on beş yıllık sürgün döneminde olmasına rağmen, bir diğer bahçesinin kalıntılarının Kabil'e ne zaman ve niçin götürüldüğü bilinmemektedir.

Politik başarısızlıklarına rağmen, Humâyûn (1530-40 ve 1555-6 arasında hüküm sürdü) Hindu-Timur törenlerinin kurucusu olarak kabul edilmelidir.5 Üstelik, Hindistan'daki ilk Timur yazma atölyesinin kuruluşundaki rolü dünyaca kabul edilmişken,6 ve bu sanatçıları seçimindeki tercihi, tarz olarak Herat okuluna hiç de yakın değilken o Timur hâkimiyetine en uygun kişi olarak algılanmalıdır. Genellikle zannedildiği gibi, İran sarayının zerafetinden etkilenmek yerine, Hümayun muhtemelen Tahmasp'ın resme azalan ilgisinden faydalanarak zamanın en iyi sanatçılarını onların ait olduklarına inandığı yere, Timur sarayına geri getirdi. Özellikle iki sanatçı krallık atölyelerinde büyük bir rol

oynayacaklardır: Mir Seyyid ‘Alî ve Hoca Abdüssamet; ikisi de daha önceki dönemlerde Safevî sarayındaki çalışmaları ile bilinmekte idi.

Bir kaç minyatürün tarihi Humayun’un dönemine aitttir. (Onun Delhi’yi zaptından önce Kabil’de tahtta kaldığı yıllar da dahil);7 bazıları Hindu-Timur okulunun, ‘gerçekçi’ ifadeler ve pozlar, ya da İran resim sanatından çok Avrupa resim sanatını hatırlatan kalın fırça darbeleri gibi, bazı belirgin niteliklerini gösterir. Bu dönemi en iyi temsil eden resim belki de Ekber Humayun’a bir resim sunarken dir (Şekil 1):8 İmparatorun resme -ki bu Timur Saray eğitiminin vazgeçilemez bir parçası olarak kabul edildi- atfettiği önemin dışında, büyük bir çınar ağacının egemen olduğu bir saray bahçesinde verilen manzara son dönem-Haravi havasını uyandırır.9

Humayun dönemine ait olduğu kesinlikle söylenebilecek tek bina, her ne kadar daha çok görüntü itibarı ile Timur dönemine ait gibi gözükse de, Kachpura (Agra)’daki 1530 tarihli, Panipat camiine benzer camiidir. Delhi’deki radyal planlara, yüksek piştaklara ve uzun kasnak üzerindeki yumrulu kubbelere sahip iki küçük mezar taşı da bu döneme ait olabilir.10 En çok tartışılan, Humayun tarafından kurulan, sonra Surlar tarafından alınan ve daha sonra Humayun ve Ekber tarafından restore edilen Dinpanah kalesi ile hemen hemen aynı kabul edilen, Delhi’deki Purana Kale diye bilinen binalar ve kapılara yapılan isnat tartışmalıdır. Kırmızı kum taşı ile kaplı olan ve dikkat çekici ark-net kemerler içeren harikulade kapılar ve kale içerisindeki Afgan-stili cami içindeki üç bölümden oluşan çaprazvari kemerler Timur himayesini gösterir.11 Kaynaklar, kayıkların üzerine oturtulan ünitelerden oluşmuş bir açık çadır, bir de çok pahalı rengarenk kumaşlardan yapılmış katlanabilir bir çadır diğer binalar da dahil olmak üzere hükümdar tarafından tasarlanmış bir çok taşınabilir yapıdan bahseder.12

Ekber’in uzun ve istikrarlı dönemi (1556-1605) boyunca, sanat ve mimari farklı geleneklerin birleşimi üzerine denemelerle gelişip yaygınlaştı. İmparator’un ilk mimari projesi babasının Delhi’de ünlü Haravi ustalarının soyundan gelen bir mimar tarafından inşa edilen (1562-71) mezarı idi (Şekil 2). Bununla, Horasan ve Maverüünnehir’in görkemli bahçe geleneği ve Timur’un geometrik uyum üzerine oturan,13 türbe yerine duvar etekliği olan -ki bu nehir kenarına daha uygundur- bir oda olarak yeni duruma adapte edilen ve ondördüncü yüzyılın başlarından beri tipik Delhi tarzını oluşturan renkli taş kaplama duvarları ve kubbeli çatı çadırları gibi ögeleri içeren en karmaşık planlama sistemleri Hindistan’da boy gösterir. Ekber’in olgun tarzını gösteren, Orta Asya ve Hindu ögelerinin karışımı olan diğer bir ilk dönem binası da Agra Kalesi’ndeki (1565) ‘Cihangir Mahal’dir: planı Türkistan’daki Ahmet Yesevi Türbesi ile tamamen aynıdır; oysa yüksekliği, görkemli bir şekilde şekillendirilmiş tavanları, saçaklar ve dirsekleri -sütunları- ile Gwalior kalesindeki (Madhya Pradesh) Râca Man Singh Tomar (1486-1516) sarayı ile çok yakın benzerlikler gösterir.14 Ayrıca Ekber’in Ajmer (Racasthan, 1570), Lahore (Pencab, 1575) ve Allahabad (Bihar, 1583) kalelerinde inşa edilen saray kompleksleri de vardı. Kuzey Pakistan’da Attock’daki etkileyici kale gibi, diğer kaleler stratejik amaçlarla inşa edildi.15

Ekber’in mimari şaheseri Babur döneminin gözde dinlenme yerlerinden olan Sikri Köyü alanında 1571’de kurulan Fethpur şehrindeki çok iyi korunmuş saray kompleksidir. Resmi olarak oğlunun ve halefinin doğumu için bir adak olarak inşa edilen şehir muhtemelen törensel nedenlerle doğdu. Fethpur’da Ekber, ‘ulemâ’ ile daha sonra da imparatorluktaki bütün dinlerin temsilcileri ile tartışmalar yaptı. Burada, Ekber dönemine özgü Timur ve Hindu tarzlarını içine alan mimari düzende, (pîr-murîd ilişkisi içinde imparatora kişisel bağlılık gibi mistik bir uygulamayı içeren) Dîn-i İlâhî ve

sulh-i küll (dini inanç farkı gözetmeksizin evrensel hoşgörü) şekillendi; burada Goa'dan Portekizli Cizvitler Hindu-Timur resmini etkileyecek Hıristiyanlıkla ilgili resimler getirdiler.

Saray kompleksi ve mescid-i uma olarak hizmet veren, yerel kırmızı kumtaşından yapılmış bir hanekâh, dar bir sırt üzerinde durur; eteklerinde belki bir zamanlar 200,000 nüfuslu, suni bir gölün kenarında inşa edilmiş, bir şehir vardı. Hanekâh- zamanında alt kıtadaki en büyük camii (Şekil 3)- yüksek bir duvar etekliği üzerine oturtulmuş olup, iki kapıya sahiptir. Bunlardan güneydeki çok büyük olup ('Buland Darwâza') çok uzaktan ufku sarar. Dua-holünde Timur geleneğinde bir merkezi piştak, üç Lodi-Tarzı kubbe ve bir dizi çatı görülür. Revak ark görüntüsü verecek, üstte buluşan bir çift taş dirseğin gerisinde gizlenen yapılardan oluşmuştur. Piştak ve dua holü çok zengin bir şekilde işlenmiş ve geometrik ve çiçek motifleri ile süslenmiştir. İç bahçe, hanedanlık varisinin ve torunlarının doğumunu önceden haber veren Çiştî Şeyhi Selim'in türbesine ev sahipliği yapar. Selim'in türbesi tamamen beyaz bir mermerle kaplı -barakanın görselleştirilmesi- ilk Hindu-Timur binasıdır. Delinmiş taş ızgaralarla (jâlîs) perdelenmiş mekan için bir veranda ve merkezi bir holü olan türbenin materyali ve biçimi Gucerat'daki evliya türbelerinden çıkar.

Hanekah'ın kuzeydoğusu, biçimi ve kırmızı rengi muhteşem ordugahı hatırlatan saray kompleksine uzanır.16 Doğuda geniş bir kabul holü (Devlet Hane-i Has-ı 'Am), revakları bir zamanlar sarayın yüksek rütbelileri -ruhaniler- tarafından zengin dokumalarla süslenmiş geniş bir iç bahçe bulunmaktadır. Kompleksdeki diğer yapıların fonksiyonu pek açık değil: Codbâi Cihangiri Mahal'a benzeyen ama daha basit bir planı olan ve görünüş olarak Gucarat tarzına benzeyen bir saraydır ki muhtemelen bir zamanlar imparator zenâna'nın meskeni idi; Hindu-Tarzı dirsekleri olan şelale ile süslü olağanüstü bir merkez sütunu olan Divan-ı Hâs, 'Diwân-i

Khâss’, muhtemelen bir merasim odası idi; ve ‘Panch Mahal’, bir zamanlar jâlîs tarafından korunan bir çatıda sona eren bir beş-sıralı trebetatları köşk, sıcak günlerde esintinin keyfini çıkarmak için inşa edilmiş bir hava alma yeri olabilir.17

İmparator’un hoşgörülü politikası ve onun Kachwaha Rajputları ile olan ittifakı sonucu, ayrıca bir kaç tane bina inşa edildi. En dikkate değer olanları Ekber’in en yüksek rütbeli amîrlerinden Râca Man Singh tarafından inşa edilen, ve anikonik dış dekorasyonları olan ve başkentteki mimari gelişmelerin farkında olunduğunu gösteren, bir dizi Hindu tapınağıdır; Vrindavan (1590)’daki Govind Deva, dört ilginç arkı olan bir Horasan tarzı revakının taş bir versiyonudur.18 Hindu-Timur belgeleri içinde ilk ayakta kalanlar da yine Ekber dönemine aittir.19 O ilk olarak genç yaşına uygun eğlenceli masal kitaplarını toplattı. Tûtîname (1560)20 farklı İslâmi ve Hindu geleneklerinde eğitilmiş resamların tarzlarını birleştirmek için ilk çabaları gösterir. Mir Seyyid ‘Alî ve Hoca Abdüssamed’in direktifleri doğrultusunda on yıl için elliden fazla ressamı içine alan çok ciltli bir çalışma olan Hamzanâme’nin21 (1562’de başladı) geniş resimleri tam bir hareket duygusu ile karekterize edilen daha çok homojen bir tarz meydana çıkarır; Fethpur’daki bugüne kalan duvar resimleri resim ve tarz açısından benzerdir. İlk dönem, Sanskritçeden (1571) tercüme edilen masalların bir koleksiyonu olan Enwâr-i Suheylî’-daha küçük ve daha sadeleştirilmiş, inceltilmiş kopya- de sona erer.

1580’lerde, Ekber’in himayesi onun politik projesine yarayacak çalışmalar üzerine yoğunlaştı: Büyük Hindistan epikleri, Mahâbhârata (Razmnâma) ve Ramâyana (ki beş kopyası Ekber’in asilleri için yapıldı) resimli tercümleri; ve Tarîh-i Alfî (onun dönemine kadar olan İslâm’ın ilk binyılının tarihi) ve (Ekber’e kadar, torunlarının tarihini içeren)

Tîmûrnâma gibi yönetimini meşrulaştıran tarihi çalışmalar. Bunların resimli versiyonları-ki genellikle biri taslağı çizen, diğeri de (bir portre uzmanı tarafından yardım edilen) boyayan iki sanatçı tarafından ortaya konulan-arasıra yapılan eserlerle uyumlu ve etkili idiler.

En iyi yazmalar 1580'lerin ve 1590'ların sonlarında Lahor'da yapıldı. Bunlar, dönemin resmi tarihi olan Ekbernâme'nin iki kopyasıdır. Farklı sanatçıların ortak bir çalışması olan daha eski versiyondaki (1595)22 minyatürler -başta gelen saray ressamlarından biri olan Basavan tarafından yapılan Ekber vahşi bir fili eğitirken adlı resimde olduğu gibi-Hamzaname'nin gücü ve kalabalık kompozisyonlarını hatırlatır. (Şekil 4). 1597 kopyası23 çoğunlukla ana bir hikâye üzerine yoğunlaşan bireysel çalışmaları gösterir. Bu tarihe kadar Baburname'nin en az yedi kopyasından farklı, dağılmış, sayfalar asillerin kütüphaneleri için yapılmıştır.

Emir Hüsrev'in (1595) hemen hemen aynı dönemde yazdığı çalışması Hamse24 en büyük ustaların mükemmel bir uyum, ama aynı zamanda çok bireysel tarzla yapılmış, imzalı çalışmalarını içerir. Gölgelendirme, arka plandaki uzak manzaralar ve figürlerin, uzaklığı ifade etmek için oldukça iyi bütünlüğe sahip, küçülen ölçüleri Avrupa sanatından çıkarılan önerilerdir (Şekil 5). Hindu-Timur resmi İslâm ve Hindu bağlamında portreye olan ilgisinden dolayı eşsizdir. Ekber bütün asillerinin resimlerini yaptıran ilk Timur imparatorudur.25 Bununla birlikte, soyluların görüntüsünün doğru tasvirine duyulan ilgi, ve Hindu-Timur okulunu karekterize eden günlük uğraşılara duyulan ilgi hali hazırda zaten Sultan-Hüseyin'in(Herat, 1470-1506)26 sarayında kendini göstermekte idi. İmparator için yapılan nesneler burçların işaretleri27 ve güneş ile süslenmiş bir kalkan (1594), ve bu döneme özgü olağanüstü 'resimli kilimlerdi.'(Şekil 6).28 Cihangir (r. 1605-1627), resmi en çok koruyan hükümdar olarak bilinse de, (Farsça yazılmasına rağmen, Babur'un anılarını model alan)

anılarının da doğruladığı gibi mimariye ve bahçe yapımına çok daha büyük bir ilgi beslemekte idi. Maalesef, Agra, Lahor ve Acmer kalelerindeki binaları yıkılmış ve yerlerini haleflerinin yapıları almıştır.

Onun döneminde, ışık betimlemesine hayranlık sarayda kendini hissettirir (imparatorun, hanımların ve yüksek rütbelilerin ünvanları nur kelimesini içerir): beyaz mermer, beyaz yeşim, inciler ve mücevherler tekrar tekrar kullanıldı ve imparator başının etrafında bir hale -Avrupa dini resminden adapte edilmiş, o kişiden çıkan karizmatik ışığı ((farr-i izâdî) sembolize eden bir öge- ile resmedildi. Cihangir dönemi ayrıca (Timur dünyasında çok iyi bilinmesine rağmen) daha önce Hindistan'da görülmeyen kadın himayesine ilgiye, ve mimaride ve sanatta yeniden popüler olan Timur dönemi ögelerine şahitlik eder: Orta Asya sanatının örnekleri ve minyatürleri toplandı (ve değiştirilen yüzler giysi ile uyumlu hale getirildi), Timur nesneleri -özellikle yeşimler- araştırıldı, ve (Timur ark-netlerinin Buharada gelişmiş bir şekli olan) yıldızlı kemerler çok geniş bir alanda kullanıldı.

Ekber'in (Agra yakınlarındaki Sikandra'daki, 1605-1613 türbesi, Humayun'unki gibi, ortasında bir mozole ve her iki yanında pavyonlar olan çok geniş bir kare bahçedir, ama ana bina-bir mermer iç bahçe ile süslenmiş üst üste konulmuş kumtaşı çadırdan yapılmış bir kesik piramid Fethpuri tarzını hatırlatır. Bugünkü garip görüntüsü muhtemelen Cihangir'in ana anıtın açık bırakılması yolundaki emri ile yapılan değişikliklerdendir.29 Duvar etekliği içindeki kubbeli odanın bir zamanlar Süleyman resmini çağrıştıran figürlerle boyalı yıldızlı bir tavanı vardı.30 Dış cephe bir zamanlar geometrik intarsia taşı ile kaplı olup, sadece piştakları korunmuş, beyaz mermer minarelerle süslenmiş Timur dönemine ait görüntüsü olan bir geçide sahipti. Arklar bir kaçı kalmış olan mermer kaide ile korunmuştur.

Allahabad'daki Hüsrev Bağı'ndaki türbeler hemen hemen aynı döneme aittir: imparator'un büyük erkek kardeşi olan ve tahta meydan okuduğu için hapsedildiği dönemde ölen Hüsrev'in; (duvar eteğindeki, güzel yıldızlı kemerleri olan, iki geleneksel kare türbenin) sahibi Hüsrev'in kız kardeşi Sultan Nisar Begüm'ün ve (1604'te ölen) onların annesinin, bir chatri de sona eren Ekber'in mozelesine benzer, türbeleri.

Saray halkı genellikle Lahor'da otururdu. Burada Cihangir'in, bir Raput prensesi (1611-12) olan annesi, Meryem el-Zamani, tarafından bir camii inşa ettirildi: Delhi'deki Afgan camiileri gibi beş-bölümlü ve tek koridorlu üç kubbesi olup, orta kubbesinde aralarına çiçek desenleri serpiştirilmiş Tanrının isimleri bulunan camiinin harikulade çok renkli taşı olan yıldızlı tavanı bulunmaktadır (Şekil 7). Yakınlardaki bir kalenin içinde yer alan 'Kale Burcun Süleyman tasviri ile ilgili simurglar kuşlar Avrupa tarzında melekler ve diğer figürleri olan bir yıldızlı kemeri vardır.31 Melek figürleri ve zincire vurulmuş cinler, ayrıca darşan (her gün reaya karşısına çıkma anlamına gelen bir Hint geleneği) için inşa edilmiş pencerenin hemen altındaki kale duvarlarının kiremit kaplamasında da görülür. Süleyman tasvirleri ayrıca kraliçe Nur Cihan'a ait (Agra'daki) Bağ-ı Nûr Efşan'ın köşklerine de hakimdir.32 Farklı üniteleri içeren teraslı plan Bag-i Nilûfer'I hatırlattığı için, bahçe muhtemelen Babur dönemine ait. Cihangir kendisine ait bir kaç bahçe yaptırdı: 1615'te Acmer'de yapılan Çeşme-i Nûr, onun mimari ve manzarayı uyumlu bir şekilde birleştirme yeteneğinin en iyi örneğidir; ama en ünlüleri Keşmir'dekilerdir: Achabal'daki, şelaleler ve su fıskiyeleri oluşturmak için meyilli terası ve çok güçlü bir su kaynağını kullanırken, Vernag'da üç-sıralı bir kanal, bir sıra kemer (ve daha önceleri köşklerle) çevrelenen geniş sekiz kenarlı bir havuzu ayırır.

Ayrıca saray kadınları tarafından, (Hindistan'da serais adı verilen) bir kaç han inşa ettirildi. Bununla birlikte, Nûr Cihan'ın şaheseri Agra'da

(1626-28) ebeveynleri (babası İtimad-üd Devle Cihangir'in vezîri idi) için yaptırdığı türbedir. Türbe, her tarafında (ki nehir kenarındakilerin en görkemlisidir) köşkler olan dört parçalı bir bahçe içine yapılmıştır; o dönemin, sekiz yan oda ile çevrelenen alçak bir anıtı olan, köşelerinde küçük kuleler bulunan ve çatısının tepesi, jali, yukarıdaki anıtları barındıran çatı ile korunan diğer türbeleri (1623'te ölen Meryem el Zamani'nin Sikandra'daki türbesi gibi) andırır. Beyaz mermer duvarları, deve tüyü ve sarı abri taşları, ve şarap şişeleri, meyve tepsileri, çiçekler ve meşe ağaçları gibi cennet motiflerini temsil eden dokusu kilim düğümlerini andıran kümelerle işlenmiştir. Yıldızlı kemerleri dönemin en görkemlisidir.

Cihangir'in dönemi imparatorluğun mimari tarzının Bihar ve Bengal gibi çok uzak bölgelere yayılışına tanıklık etti: Hindu tapınaklarının inşası da devam etti. İmparator henüz isyan edip Allahabad'da kendi sarayını kurmuş bir prens iken, en eskisi Murakka-i Gülşen adlı bir albüm olan, yazmaları hizmete sundu; aynı yıllarda, (1610'da biten) Enver-i Süheyli'ye başlandı. Saray ustalarının başı, İran tarzı Ekber için pek de çekici olmayan, ama olgun yaşında iken bile babasının zamanına özgü dinamik manzaralarından daha çok dengeli ve karışık kompozisyonları tercih eden genç Selim'in ilgisini çeken İranlı usta Aka Rıza idi. Aka Rıza'nın, çocukluğundan beri Avrupa baskılarını (en ünlüsü de Durer çalışmalarıdır)33 kopya ederek eğitilen, yetenekli oğlu, Ebu el-Hasan, çok kısa bir süre içinde başta gelen bir portre sanatçısı olacaktır.

Tahta gelmesi üzerine, Cihangir, Sa'dî'nin çalışmalarının ve Nevâî'nin Hamse'sinin resimli nüshalarını hizmete sundu. Babasının tarzı ile kıyaslandığında, bunlar daha az ve geniş figürler sunar, ve insanların hareketlerinden çok "insan kişiliklerinin karşılıklı etkileşimi ve dışa vurumu"34 üzerine yoğunlaşır. Basâvan'ın, daha Ekber döneminde aktif olan, oğlu Manohar bu karekteri en iyi ifade eden kişi idi. (Sayfaları

çoklukla dağılmış ve on dokuzuncu yüzyıldan daha sonraki nüshalar ile ciltlenen)35 albümler giderek daha popüler oldu. Hat sanatı örnekleri ve farklı kökenli resimler genellikle gösterişli (resimlerde, çiçek veya arabesk desenli hat için figürlü marjlarla çevrelenen ift- sayfa kompozisyonlar oluşturmak için birlikte gruplandırıldı. Figürlü marjlar Hindu-Timur sarayında yaşama dair fevkalade belgeler sağlar: içinde kârhanenin (imparatorluk atölyeleri) aktiviteleri açıklanmış ve en önde gelen saray ressamları tarafından resmedilmiştir.

Albüm resimleri Avrupa ksilografilerinin yeniden yorumu, çiçek ve hayvan çalışmaları (Mansur en iyi uzmandı) (Şekil 8), ve çoklukla alergolik (muhtemelen çağdaş İngiliz resminden esinlenen)36 görkemli portreler gibi farklı konuları içerir. Cihangir krallara bir Sufi şeyhini takdim eder adlı resim, İngiliz orijinalinden sonra I. James'in bir portresi ve Bellini tarzındaki bir Osmanlı sultanının tasvirini içerir. Ayrıca, kadın portreleri -çok büyük ihtimalle de Nur Cihan'ınki- de sunulmuştur ve bir kaç tane kadın ressam bilinmektedir.37

Şah Cihan (saltanatı 1628-1658) döneminde sanatlar ve mimari, resmi bir kanuna bağlandı. Mimaride, Timur dönemi ve İran ögelerinin (yumrulu kubbeler gibi çağdaş Deccan'dan alınan teknikler dahil) dengeli bir sentezi başarıldı; Bununla birlikte, resim, Cihangir'in döneminden daha az yaratıcı gözükür. Bu belki haminin kendi-imajını yansıtır: anılarını yazmak yerine, Şâh Cihan yaptıklarını kaydeden bir kaç resmi kronik edindi, ve seleflerinin bir çok heterodoks uygulamalarını reddetti. Cami ve 'idgâhların inşası giderek arttı, ve-her ne kadar tapınaklar inşa edilmeye, özellikle de Bengal'de, devam etse de, politik amaçlarla da olsa, bir kaç tanesi yıkıldı.38

Yeni hükümdarından beklenen ilk mimari proje, ölen imparator için bir anıttı: bununla birlikte, bu projeye çok az yer verdiğine ve genellikle imparatorun dul eşi Nûr Cihan'ın gerçek hami olduğuna inanıldı.

Seleflerininki gibi, Cihangir’in türbesi başkentten belli bir uzaklıkta, Lahor’da, inşa edildi. Asaf Han’ın (Nûr Cihan’ın erkek kardeşi, Şah Cihan’ın veziri ve kayın pederi) türbesine bitişik olan türbe, benzer bir şekilde bir bahçede inşa edildi ve aynı giriş kompleksinden ulaşılabilir bir konumda idi. Uzun köşe minareleri, geniş bir kaidesi ve ana anıt etrafında39 bir zamanlar basit bir haziresi olan- Türbe değerli kırmızı, beyaz, ve pembe taşlarla kaplanmıştır. Anıtın, Allah’ın doksan dokuz isminin yer aldığı ince ve değerli taş işçiliği Tâc Mahal’inkilerin benzeridir. Civardaki, ağırlıkla restore edilmiş Nûr Cihan Türbesi Cihangir’in türbesine benzer ama minareleri yoktur.

Kısa bir süre sonra 1631’de zamansız bir şekilde ölen Asaf Han’ın kızı Mümtaz Mahal için yeni bir imparatorluk türbesi dikildi. Bu ünlü Tâc Mahaldir ; standart bir Moğol mezar kompleksidir ama türbe bahçenin sonundaki nehir kıyısı terasındadır. Planı muhtemelen bir nüshası İmparatorluk kütüphanesinde bulunan ve Ahiret günü Tanrının Tahtı ve Cennet Bahçelerini temsil eden İbn-i Arabi’nin Fütühat-el Mekkiyesindeki40 bir diyagramı yansıtır. Yazının dönemi bu yorumu doğrular,41 oysa türbenin şekli Humâyûn’un türbesini temel almış olup, beyaz mermer içerisinde ve Deccani yumrulu kubbe ve Timur dönemi klasik mimarisini hatırlatan silindir minarelerle yeniden yorumlanmıştır. Terasın her iki tarafında kırmızı-beyaz binalar vardır: bir camii ve mihmanhane. Böyle simetrik kompozisyonlar bu döneme özgüdür.

Şah Cihan babasının görkemli yapılarının yerine kendisininkileri koydu; o ayrıca Agra ve Lahor’daki ahşap dinleme hollerini, mermere benzeyen çok parlak dış duvar sıvası (chûna) ile kaplı kırmızı kum taşından yapılmış sütunlu hollerle değiştirmiştir. Kaynaklar bu holleri, çağdaş Safevî İranı’ndaki gibi, Süleyman’ın yarattığına inanılan, Persepolis Holü’nü hatırlatan Çihil Sütûn’- olarak adlandırırlar.42

Lahor kalesinde, en olağanüstü yapılar, büyük bir nilüfer havuzu olan mermer bir avluya bakan ayna mozaiği ile kaplı dikdörtgen şeklindeki bir hol olan Şah Burç'dur; ve Avrupa oymalarında tasvir edilen krallığa ait "baldaquinler" ile olan benzerliği ile ünlü Bengal'in bölgesel mimarisinden43 çıkan kıvrımlı şekil-bangla çatılı bir köşk olan, 'Naulakha'dır.44

Agra kalesinde, kapalı bahçelere bakan teraslar üzerindeki, çoklukla -Tac Mahal ve dönemin nehir kıyısı bahçelerinde olduğu gibi- dört parçalı simetrik kompozisyonlarına göre gruplandırılmıştır. En etkileyici örneği imparator'un yatak odasına (ârâmgâh) ev sahipliği yapan, her iki tarafında yaldızlı bangla çatılı köşkler bulunan, bir iç bahçedir: biri darşan, diğeri de imparator'un büyük kızı olup, annesinin ölümünden sonra, genellikle imparator eşlerine ait olan (imparatorluk mührünü korumak gibi) rolleri üstlenmiş Cihanara içindir. Kaledeki, 'Moti Mescid' (İnci Camii, 1653), döneminin en çok tercih edilen malzemesi ile yapılmış (esas özellikleri üç yumrulu kubbe, bir sıra hatrîs olan) Sikri hanekah'ı andırır. Acmer'de (1640), Şeyh'in mezarına iaatı göstermek için kubbesiz bırakan Mu'ineddin Çisti dergahında imparator tarafından inşa edilen camii gibi, onun sahte arkları ve cephesinde uzun bir yazıt bulunmaktadır.

Acmer'in göl tarafında, eskilerinin yerini alan Şah Cihan'ın köşkleri hâlâ görülebilir aşırı şekilde yarı-değerli taşlarla kaplı mermer yapılar, yeni başkent Şahcihanabad'da (Delhi'deki eski şehir merkezinin kuzeyi) kısa bir süre sonra inşa edilenleri öncüsüdür. Şehir ve kale-saray 1639 ve 1649 yılları arasında inşa edilmiştir. Bir sonrakinin kalıntıları -bahçe duvarları İngiliz işgali sırasında yıkıldığı için- hala farkedilir, ve şehir planlamasında simetrinin artan önemine tanıklık eder: Kalenin çapı oluklu köşeleri olan muntazam bir şebeke üzerine oturmuştur, ve ortadaki halkı dinleme avlusu (Divân Hâne-i Hâss-ı 'Am), bir kapı ve nakkâr hane aracılığı ile şehrin ana

caddesi ile birleşir. Dinleme avlusundaki mermerden oyulmuş taht Avrupa “baldaquinleri’nden esinlenmiş bir şekle sahiptir ve duvar dekorasyonu Orpheus’u hayvanları eğitirken temsil eden İtalyan pietra dura ve yine Süleyman tasvirlerini andıran yerel taklitleri birleştirir.45 Nehir kıyısına bakan, özel dairelerin her biri teras ve köşkten oluşur ve bir kanal ile nehr-i Bihist (Cennet’in nehri) adı verilen kaynaklara ulaşır ve zengin kakma desenler ve çiçek yaprakları ile süslenmiştir. Onlar, diğer kalelerdeki benzer köşklerde olduğu gibi, genellikle nilüfer çiçeği şeklinde çok güzel hakkedilmiş ve oyulmuş havuzlar içerir.46

Şah Cihan, kadınları ve saray ricali için bir çok bahçe inşa ettirdi ve bir çoğunu da yeniledi, aralarında en ünlüsü imparator henüz bir şehzade iken inşa ettirdiği, tahta geldikten sonra da genişlettiği Srinarda’ki (Keşmir) Shalimar Bâg’dır. En son şekli ile, bahçe sırası ile Ferah Bakıs ve Faiz Bakıs adında iki terasa sahiptir ve hâlâ siyah mermer sütunları olan bir köşkü vardır. Lahore’da 1642’de yapılan adaşı, geniş merkezi su haznesi yüzden fazla fazla su-fıskiyesi barındıran büyük teraslı bir bahçedir. Ayrıca, çoğu sarayın kadınları tarafından bağışlanan bir çok cami inşa edildi. Bunlardan en önemlisi Cihanârâ tarafından 1643-48’te inşa ettirilen Agra Cami Mescid’tir. Sikri hanekahı temel alan, yumrulu kubbeleri olsa da, mermer oymaları, şimdi çarşı içinde kaybolan uzun bir duvar etekliği ve bir bölümü on dokuzuncu yüzyılda İngilizler tarafından yıkılan avlusu olan kırmızı kum taşından yapılmış bir binadır. Daha geniş olmasına ve bir sıra çatısının çıkarılması ve iç mekanın küçük kulelerinin yerine uzun çizgili minareler koyulmasına rağmen, ona çok benzeyen başka bir eser de Delhi’de 1650-56’da inşa edilen, döneminde Mescid-i Cihann’üma olarak bilinen, Şah Cihan’ın kendi Cami Mescid’idir.

Lahor’da, Pencab valisi (1634-34) Vezir Han tarafından Delhi kapısı yakınlarında ve bir evliyanın mezarının bulunduğu alan üzerinde geniş bir

camii inşa edildi. O yeni yok olmuş bir hanın ve hâlâ varlığını sürdüren bir hamamın gelirleri ile ayakta tutulabildi. İçerde görkemli bir şekilde resmedilmiş olan camii dış görünüşü itibarı ile Lahor'a özgü bir çok renkli seramik kaplama duvarına sahiptir. Benzer seramik kaplamalar Lahor - Delhi yolu boyunca yapılan- Dakhni sarayı ve Emanet Hân sarayı gibi bir çok serâyı karakterize eder. 1640-41'de Ekber'in türbesi ve Tac Mahal için yazılar tasarlayan hattat tarafından inşa edilen ikincisi de güzel yazılara sahiptir; onun yanında Şah Cihan Hami'nin türbesi vardır. Bölge için olağandışı olan, benzer tuğla kaplamasından dolayı Çhîni-ka Ravza olarak bilinen Agra türbesi Ekber'in, bir zamanlar Şah Cihan'ın divan-i küll (ekonomi bakanı) olan kardeşine (ö. 1638) ait olabilir.

Resimde, Cihangir dönemi ile karşılaştırıldığında, konu ve tarzda önemli bir düşüş vardır. Minyatürler imparatorlukla ilgili figürler üzerine yoğunlaşır: dinle ilgili (muhtemelen imparatorun büyük oğlu, İslâm ve Hindu düşüncesinin sentezine katkıları olan bir mistik olan Dârâ Shikoh için yapılan) bir kaç görüntü ve Cihangir'in döneminkinden daha resmi ve daha cansız bir kaç çiçek ve hayvan resmi dışında, sıklıkla imparator'un -ve çok tipik bir şekilde atalarının görkemli alegorik portreleri yapıldı. İmparatorluk portreleri daha önceki resimlerin psikolojik inceliğinden uzak bir mükemmelliyetçiliği gösterir. Albümler el yazması resimlerinden daha popüler olup, Cihangir'in dönemi ile karşılaştırıldığında saray portrelerine görülmemiş bir önem verir. Bunlar arasında yeni çerçevelere sahip eski resimler vardır, ve şimdi çoğunlukla ondokuzuncu yüzyıl albümleri içinde dağılmış durumdadır.47

Diğer taraftan, Şah Cihan, hiç biri bugüne ulaşamayan bir dizi olağanüstü mücevher- kaplı altın tahtla ve işlemeli kaplar, mücevherler ve işlemeli silahlar gibi Hindu-Timur dönemine ait en özgün nesneleri bir araya getirdi. Nilüfer şeklinde bir keçinin başında sona eren beyaz bir yeşim

kap dönemin teknik ve stilistik inceliğine bir örnektir. İmparatorun mücevherlere olan düşkünlüğü, daha gösterişli süslemelerin ve dokuma örneklerinin tasvir edildiği minyatürlere yansımıştır.

Daha çok, saltanatı Evrengizb ismi ile bilinen, Alemgîr (Saltanatı 1658-1707 döneminde, bir çok camii ve ‘idgâb inşa edildi ve Şah Cihan saray mimarisine özgü süslemeleri dini binalara uygulandı. Alemgîr -çok dindar48 ve yetenekli bir general ve devlet adamı olan babasının döneminde Deccan valisi olarak görev yaptı, ve zamanının çoğunu orda boş yere bütün kıtayı fethe uğraşarak geçirdi. Bu dönemde mimarinin daha da büyük Deccan etkisi göstermesi şaşırtıcı değildir. Bir örneği, Aurangabad’da (Maharashtra, 1657-61), muhtemelen imparator’un emri ile, ‘Alemgîr’in eşi, Rabî‘a Daurani, için oğulları Şehzade A‘zam tarafından inşa ettirilen türbedir: ortasında biçimi ve rengi zayıf olsa da, (muhtemelen bir zamanlar çok renkli olan, sonra bunun yerini mermerin aldığı duvar kabartmaları ile) Tâc Mahal’ı andıran geleneksel bir mezar bahçesidir. Bununla birlikte, Rabî’a’nın türbesi Hindu-Timur dönemi mimarisinden çok Deccani mimarisinin özellikleri olan “uzaysal bir gerginlik duygusu”49 ve süslemeyi (Alemgîr’in mimarisinin iki önemli özelliği) yansıtır; bu, mimari ögelerin ve süslemelerin bir analizi ile doğrulanmıştır.50 Türbe imparatorluk mozeleleri içinde tek bir anıt olması sebebiyle eşşizdir.

‘Alemgîr’in en iyi bilinen eseri Lahor’daki (1673-74), bugün Bâdşâhî Mescid’ olarak bilinen, daha önceki bütün Hindu-Timur camilerinden çok daha büyük olan-Câmi‘ Mescid’dir. Delhi’deki Şah Cihan’ın camiini örnek alan cami, ‘Alemgîr’in babasının zamanında mimarideki dengeli yaklaşımdan çok uzak olarak, yine bir tür uzaysal gerginlik duygusu gösterir: burada (yaklaşık 60,000 insana ev sahipliği yapan) çok geniş bir alanın köşelerindeki masif minareler, ve oldukça küçük arkları olan iç

mekan kubbeye tam bir ağırlık hissi verir. İçerisi çok miktarda kullanılan çok renkli sıva kabartmaları ile süslenmiştir.

‘Alemgîr tarafından inşa edilen bir diğer güzel cami de Delhi kalesindeki, ‘Moti Mescid’ (İnci Camii) olarak bilinen, ve Şah Cihan’ın dinsel mimarisinde bilinmeyen bir süsleme sergileyen camidir. Uzun kubbeleri bir zamanlar yaldızlı bakır ile kaplı idi. İmparator ayrıca hanlar, köprüler ve sarnıçlar gibi kullanım amaçlı yapılar da inşa ettirdi ve Agra ve Delhi kalelerini bir sıra takviye ile yeniledi. Onun dönemine ait, Bijapur (Karnataka) de dahil, sadece bir kaç bahçe vardır. Ailesi ve ricali tarafından bir çok camii inşa ettirildi: kızı Ziynet el Nisâ’nın Delhi’de inşa ettirdiği, Cihannüma’yı model alan camii hâlâ ayakta. Farklı şehirlerde yüksek rütbeli memurları tarafından inşa ettirilen diğerleri, genellikle alış veriş yerlerinin üzerindedir. Yüksek rütbeli memurlar ayrıca Acmer (1660-1) ve Gvalior (1664-5)’de Cami‘ Mescidler inşa ettirdiler. İlkinin dikeyliği Rabî‘a’nın türbesini anımsatır; bir tapınak bölgesinde olan ikincisi yerel sarı kum taşından yapılmış olup daha önceleri imparatorluk saraylarında kullanılan bangla çatılara sahiptir. Varanasi (Benares)’deki, ‘yer yer yıkılmış ve çok renkli sıva ve koyu kumtaşı ile kaplanmış, Alemgîrî Mescid’ yüksek-dereceli biri tarafından inşa edilmiş olabilir.

Alemgîr’in hoşgörüsüz bir idareci olduğuna dair yaygın inanca rağmen, bu dönemde, özellikle Bengal’da (bir çoğu terracotta’dadır) olmak üzere, bir kaç tane tapınağın inşa edildiği görülür. Ayrıca, Şah Cihan ve ‘Alemgîr’in dönemleri arasında Amber Sarayı, Kacchvaha Râcputların ikametgahı, genişletildi ve tezyin edildi.51 ‘Alemgîr’in Delhi’yi terkedip Deccan’a gitme ve bütün finansal çabalarını güneydeki Hindu kırallıklarına karşı savaşmak için kullanma kararı, sanatçılar görevlerinden azledildikleri ve eyaletlerin saraylarında iş aradıkları için, sanat üzerinde bağlantılı sonuçlar doğurdu. Bu, inşa faaliyetlerinde ve uç bölgelerindeki el yazması

üretiminde ve Müslüman sarayları dışında imparatorluk tarzının yayılışında gözle görülür bir düşüşe neden oldu.

Buna karşın, imparatorun bir kaç portresi bilinmektedir; tahta geçişini kutlayan biri onu Şahcihanî “baldaquined” tahtının altında oğulları ve asilleri tarfından çevrelenmiş olarak -babasının ilk portrelerinde görülen bir kompozisyon- ama tipik bir Deccani tavrı içerisinde elinde bir şahin tutarken gösterir.52

İmparator daha sonra, Aurangabad’a (Maharashtra) oldukça yakın Kuldabad’da, danışmanınkine yakın basit bir mezara defnedildi. Böyle basit, açık hava -mezarları dönemin karekteristiği idi; daha görkemlileri Cihanara’nın türbesinde- Delhi’deki Nizamüddin dergahında çiçekli bir arabeskle sarılmış mermer bir hazîre- bir zamanlar bir bahçede duran-ve Ekber’in türbesindeki çatı üstü bahçesini andıran, kız kardeşi Roshânâra’nın türbesinde görülebilir.

On sekizinci yüz yıl ile birlikte, sanatlar üzerindeki imparatorluk himayesi önemli ölçüde azaldı; Muhammed Şâh (saltanat 1719-48 arasında) dönemi sanatların kısa süreli dirilişine tanıklık etti: minyatürlerinde güçlü bir Râcput havası vardır. Aynı zamanda, eyalet saraylarında Hindu-Timur miamri tarzı daha da geliştirilmiştir.

1 Bâburnâma: 333-4 ve 359-60.

2 Bâburnâma’de adı geçer ve 70’lerde E. B. Moynihan tarafından keşfedildi (1988).

3 Golombek & Wilber (169: 73) de açıklanan Timur dönemine ait bir kemerli yapı aracı; yazarlar tarafından kullanılan ‘stellate kemer’ terimi Hindistan konteksinde başka tür bir kemer için kullanılmıştır. (aşağıya bkz).

4 Delhi’deki ‘Camâli Mascid’ de bu döneme ait olabilir. (Alfieri 1994: 160).

5 Bkz. Parodi, “The figure of Humâyûn Between History and Legend”, çıkacak.

6 Tartışma için, bkz Chandra (1976: 12-26).

7 Aralarında Fitzwilliam Albümü’ndeki bir kaç sayfa da vardır. (Beach 1992: 20-22). Ayrıca bkz Welch (1985: cat. no. 85, (tersten üretildi).

8 Şimdi Tahran’da Gülistan Saray Kütüphanesi’nde.

9 Lentz-Lowry (1989)’de üretilenler gibi geç dönem-Heart okulunun minyatürleri ile karşılaştırıldığında.

10 Koch 1991, (36-37).

11 Parodi (2002a).

12 Qanun: 46.

13 Parodi (2002b).

14 Parodi (2002a); ayrıca bkz Koch (1991: 55) ve Nath (1995 ve 1992).

15 Mumtaz (1985: 54-5).

16 MacNeal (1991).

17 Tartışma için bkz özellikle Petruccioli (1988, w. bibl.).

18 Bu tapınakların resimli açıklamaları için, bkz Koch (1991: 69, 21) ve Asher (1992: 68).

19 Resimlerinin bir açıklaması ve onun resim hakkındaki görüşleri için, bkz ‘Ain (I: 113-15).

20 Chandra (1976).

21 Her birinde yüz resmi olan on dört ciltten oluşmaktadır.

22 Londra, Victoria ve Albert Müzesi Ms. IS 2-1895.

23 Londra, The British Library, Ms. Or. 12988; Dublin, Chester Beatty Kütüphanesi, Ms. 3, ve dağılmış.

24 Londra, The British Library, Ms. Or. 12208; bir kaç ayrılımış sayfa Baltimore Walters Sanat Galerisindedir.

25 Ain (I: 115).

26 Onun ve yakın arkadaşı Mir ‘Alî Şhir Nevâî’nin portresi (Lentz & Lowry 1989, kat. no. 136 ve fig. 91). Geleneksel düz yeşil fon da ilk kez Heart’ta kullanıldı.

27 Bombay: Galler Prensliği Müzesi, No. 16.100. Resim Nath’da bulunmaktadır. (995, pl. XVI).

28 Brand & Lowry (1985: 109-113) Welch (1985, no. 112). Mimari dekorasyonla bir karşılaştırma için, bkz Parodi (2000c).

29 Cfr. Jahangirnama: 99. Türbenin şekli ve ilk örnekleri ile ilgili bir tartışma için, bkz Parodi (2000a).

30 Parodi (2001).

31 Koch (1991: 84-5).

32 Koch (1991: 88-9).

33 Cfr. Beach (1993, fig. 51).

34 Beach (1993: 81).

35 Welch et al. (1987).

36 Beach (1993: 104-5).

37 Bkz Das (1978).

38 Asher (1992) aynı şeyin onun halefi, ‘Büyük Moğollar’ arasında yaygın olarak bilindiği adı ile, ‘Alemgîr için de geçerli olduğunu gösterdi.

39 Thompson (1911).

40 Bu teori ve anıt üzerine en doğru araştırma için, bkz Begley-Desai (1989).

41 Ekber türbesi ile bir karşılaştırma için, (bkz Parodi 2000b).

42 Koch (1994).

43 Koch (1991: 114-5).

44 Koch (1991: 93-4).

45 Koch (1991: 111-12, w. resimler ve bibliografya).

46 Cfr. Asher (1992: figürler. 112, 120, 123).

47 Cfr. Welch et al. (1987).

48 Bununla birlikte, o yakın zamana kadar tarih çalışmaları tarafından tanımlanan fanatik değildir. (cfr. Asher 1992: 253-55).

49 Asher (1992: 256).

50 Bu türbe hakkındaki detaylı bir analiz için, bkz Parodi (1998).

51 Asher (1992: 197-8).

52 Beach (1993, fig. 117)

‘Ain: ‘Aîn-i Akbarî, by Abû’l Fazl ‘Allâmî, tercüme H. Blochmann, New Delhi: Oriental Books Reprint corporation, 1977.

Bâburnâma: The Baburnama, Memoirs of Babur, Prince and Emperor, editasyon, tercüme ve ilaveler, Wheeler M. Thackston, New York ve Oxford: Oxford University Press, 1996.

Jahângîrnâma: The Jahangirnama, Memoirs of Jahangir, Emperor of India, editasyon, tercüme ve ilaveler, Wheeler M. Thackston, New York ve Oxford: Oxford University Press, 1999.

Qânûn: Qânûn-i-Humâyûnî of Khwândamîr, tercüme, Baini Prasad, Calcutta: Royal Asiatic Society, 1940.

Makaleler

ALFIERI (1994): Alfieri, Bianca Maria, Architettura İslâmica del subcontinente indiano, Lugano: Edizioni Arte e Moneta.

ALFIERI (1996): Alfieri, Bianca Maria, “I ritratti di Timur nella miniatura moghul”, Oriente Moderno, N. S., Anno XV (LXXVI), no. 2, s. 641-56.

ASHER (1992): Asher, Catherine B., Architecture of Mughal India, “The New Cambridge History of India” I: 4.

BEACH, Milo C., Mughal and Rajput Painting, “The New Cambridge History of India” I: 3.

BEGLEY & DESAI (1989): Begley, W. E. -Desai, Z. A., Taj Mahal: The Illumined Tomb-An Anthology of Seventeenth-Century Mughal and European Documentary Sources, Cambridge (Mass.), Seattle ve Londra: İslâmik Mimari İçin Aga Khan Programı ve University of Washington Press.

BRAND & LOWRY (1985): Brand, Michael-Lowry, Glenn D. (editörler.), Akbar's India: Art from the Mughal City of Vistory, New York: The Asia Society Galleries.

CHANDRA (1976): Chandra, Pramod, The Tûtî-Nâma of The Cleveland Museum of Art, Graz: Akademische Druck-und Verlagsanstalt.

DAS (1978): Das, Ashok Kumar, Mughal Painting During Jahangir's Time, Calcutta.

GOLOMBEK & WILBER (1988): Golombek, Lisa-Wilber, Donald, The Timurid Architecture of Iran and Turan, Princeton: Princeton University Press.

GUY & SWALLOW (1990): Guy, John-Swallow, Deborah, Arts of India: 1550-1900, sergi kataloğu, Londra: Victoria & Albert Museum.

KOCH (1991): Koch, Ebba, Mughal Architecture, München: Prestel Verlag.

KOCH (1994): Koch, Ebba, "Diwan-i 'Amm and Chihil Sutun: the Audience Halls of Shah Jahan", Muqarnas 11, s. 143-165.

LENTZ & LOWRY (1989): Lentz, Thomas W. -Lowry, Glenn D., Timur and the Princely Vision, Washington: Smithsonian Institution Press.

MacNEAL (1991): MacNeal, Alina, "The Stone Encampment", Mughal Architecture, Pomp and Ceremonies, Environmental Design, 1991: no. 1-2, s. 36-45.

MOYNIHAN (1988): Moynihan, Elizabeth B., "The Lotus Garden Palace of Zahir al-Din Muhammad Babur", Muqarnas 5, s. 135-152.

MUMTAZ (1985): Mumtaz, Kamil Khan, Architecture in Pakistan, Londra: Mimar Books.

NATH (1982, 1985, 1994): Nath, Ram, History of Mughal Architecture, New Delhi: Abhinav Publications. Vol. I (Babur/Humayun): 1982; cilt II (Akbar): 1985; cilt. III (Jahangir): 1994.

PARODI (1998): Parodi, Laura E., “The Bibi-ka Maqbara in Aurangabad: a Landmark of Mughal Power in the Deccan?”, East and West, no. 48, s. 349-83.

PARODI (2000a): Parodi, Laura E., “A Creative Dialogue: The Timurid and Indo-Muslim Heritage in Akbar’s Tomb”, Rivista degli Studi Orientali, No. LXXIV, fasc. 1-4, s. 91-107.

PARODI (2000b): Parodi, Laura E., “‘The Distilled Essence of the Timurid Spirit’: Some Observations on the Taj Mahal”, East & West, No. 50.

PARODI (2000c): Parodi, Laura E., “Alcune osservazioni sulle decorazioni della ‘Casa della Sultana Turca’ di Fatehpur-Sikri”, Haft Qalam: Studi in onore di Bianca Maria Alfieri da parte dei suoi allievi, Napoli: Arte Tipografica, 2000, s. 51-68.

PARODI (2001): Parodi, Laura E., “Solomon, the Messenger and the Throne: Themes from a Mughal Tomb”, East & West, No. 51.

PARODI (2002a): Parodi, Laura E., “Mirak-i Sayyid Ghiyas e Sayyid Muhammad-i Mirak: due architetti timuridi nell’India del XVI secolo”, Alfieri, B. M., Silvi Antonini, C., Santoro A. (editörler.), Oriente e Occidente: Atti in memoria di Mario Bussagli (baskıda).

PARODI (2002b): “Humayun’s Tomb in Mughal Imagery: Some Possible Levels of Interpretation”, İslâmic Art, çıkacak.

PETRUCCIOLI (1988): Petruccioli, Attilio, La città del sole e delle acque-Fathpur Sikri, Roma: Carucci.

TADGELL (1990): Tadgell, Christopher, The History of Architecture in India, New Delhi: Penguin Books Hindistan.

THOMPSON (1911): Thompson, J. P., “The Tomb of the Emperor Jahangir”, Journal of the Panjab Historical Society, I, s. 12-30.

WELCH (1985): Welch, Stuart C. (ed.), India-Art and Culture: 1300-1900, sergi katoloğu, New York: The Metropolitan Museum of Art.

WELCH et al. (1987): Welch, Stuart C., et al., The Emperors’ Album-Images of Mughal India, New York: The Metropolitan Museum of Art.

Türk Mûsikîsinin Âbide Şahsiyetlerinden Abdülkâdir-İ Merâgî / Yrd. Doç. Dr. Nuri Özcan [s.900-904]

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Bu yazımızı, Türk mûsiki tarihine yön vermiş, ortaya koydukları sanat eserleriyle gerek yaşadıkları çağda gerekse daha sonraki devirlerde ışık ve ilham kaynağı olmuş, dönemlerinin hemen akla gelen ilk isimlerinden, biri Türk mûsikisinin gelişme çağlarının diğeri olgunluk döneminin dahi sanatçıları Abdülkâdir-i Merâgî'ye ayırdık. Yazımızın çerçevesinin tarihi önemi itibarıyla hayatı, Türk mûsikisindeki yeri ve önemi ile mûsikiye kazandırdıkları şeklinde tespit ettik.

Dünya tarihi, XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yayılmaya başlayan Oğuz boylarının serüvenleri ile çalkalanmaktadır. XIII. yüzyılın sonunda kurulan Osmanlı Devleti gelişimini sürdürürken tarih, iki Türk hükümdarı Timurlu Hakanı Timur (H. 1370-1405) ile Osmanlı Hakanı Sultan Yıldırım Bâyezid'in (H. 1389-1402) Ankara ovasında karşı karşıya gelişine sahne olur. Yıldırım Bâyezid Han'ın yenilerek esir düşmesiyle neticelenen bu savaşın, Osmanlıların gelişmesini yarım yüzyıl kadar ertelediği, tarihçilerin ortak görüşüdür. Ankara Savaşı'nın ardından Osmanlı hükümdarları Çelebi Mehmed (h. 1413-1421) ve oğlu Sultan II. Murad'ın (H. 1421-1444, 1446-1451) Anadolu birliğini yeniden kurma çabaları müspet yolda gelişmekte ve bu arada Osmanlıların tekrar Tuna boylarına seferlere devam ettikleri görülmektedir.

Bu dönemde doğuda Timurluların Türkistan İmparatorluğu dünyanın en büyük devleti durumundadır. Timur'un ölümünden (1405) bir müddet sonra yerine geçen oğlu Şâhruh (H. 1409-1447) devletin başkentini Semerkant'tan Herat'a nakleder ve artık Herat devrinin en büyük

kültür merkezi olma yolunda ilerlemektedir. Batıda ise ilim, edebiyat ve sanat merkezli kültürel faaliyetleri ve bu sahada destekleyici çalışmalarıyla tanınan Sultan II. Murad Han önce Bursa'yı ardından da Edirne'yi önemli merkezler haline getirdi.

Netice olarak Şâhruh, Hüseyin-i Baykara Devri'nin; Sultan II. Murad ise oğlu Fatih Sultan Mehmed Han Devri'nin (H. 1444-1446, 1451-1481) hazırlayıcıları oldular. 1453'te İstanbul'un fethi ile Osmanlı Devleti, taht şehrini Edirne'den İstanbul'a taşır. Fatih Sultan Mehmed, babasının başlattığı ilim ve kültür hamlelerini devam ettirir ve onu da oğlu Sultan II. Bâyezid Han (H. 1481-1512) takip eder. Aynı şekilde Hüseyin-i Baykara da (H. 1470-1506) Herat'ta, sarayındaki şiir, edebiyat ve sanat ortamıyla kültürel gelişimin sembolü olmuş ve huzurunda düzenlenen "Hüseyin Baykara Meclisleri", "Hüseyin Baykara Divanı" adlı akademik toplantılar, daha sonraki devirlerde bu konular etrafında tertiplenen ilim meclislerinin de adeta simgesi haline gelmiştir.

İşte bu kültür ortamının yetiştirdiği ender şahsiyetlerden biri de ünlü mûsiki bilgini, bestekâr, nazariyatçı, şair, ressam (musavvir), hafız, hattat ve hanende (güyende) Hace Kemâleddin Abdülkâdir bin Gaybî el-Merâgî'dir.

Bugün İran sınırları içerisinde yer alan Güney Azerbaycan'ın Merâga şehrinde1 doğdu. Doğum tarihi kesin olarak belli değilse de araştırıcılar değişik değerlendirmeler yaparak 1350-1360 yılları arasında çeşitli tarihler vermektedirler. Rauf Yektâ Bey ve Henry George Farmer ise tarih vermeksizin yukarıda zikredilen yıllar etrafında yorumlanabilecek ifadeler kullanmışlardır.2 Ancak M. Ali Terbiyyet'in kaynak göstermeden verdiği 17 Aralık 13533 tarihi birçok araştırıcı tarafından tekrar edilmektedir. Doğduğu şehre nispetle "Merâgî" adıyla anıldı. Kendi ifadesine göre babası, birçok ilimde söz sahibi ve zamanın değerli bir mûsikişinası olan Gıyasiddin Gaybi'dir (Bazı eserlerde Cemaleddin Gaybi olarak da

kaydedilmiştir).4 Handmir'in, Abdülkâdir'in babasından "Safiyuddin" diye bahsetmesi5 ise bir yanlışlık eseri olmalıdır. Dört yaşında okula giden Abdülkâdir, sekiz yaşında hafız oldu, on yaşlarında da sarf, nahiv, meani, beyan gibi dil ilimleri ile meşgul olmaya başladı.6 Diğer ilimlerle birlikte mûsikiyi de bizzat babasından öğrendikten sonra babasının vefatının ardından Terbiz'e gitti.7 Burada mûsiki bilgisi ve kabiliyetiyle kısa sürede kendisini tanıtarak Celayirli Devleti'nin ikinci hükümdarı Sultan Muizeddin Şeyh Üveys Baladır Han'ın (I. Üveys, H. 1356-1374) sarayına alındı. Abdülkâdir'e "misli cihanda bulunmayan kişi" ifadeleriyle8 sık sık iltifatlarda bulunan Şeyh Üveys'ten yakın ilgi gördü. Onun ölümünden sonra tahta geçen oğlu Sultan Celaleddin Hüseyin Han'dan (H. 1374-1382) da aynı ilgiyi gören Abdülkâdir hükümdara, mûsikinin yanında birçok ilimde de hocalık yapmıştır. Abdülkâdir'le ilgili bütün kaynaklarda söz konusu edilen ve kendisini de eserlerinde anlattığı "nevbet-i müretteb"in bestelenmesi hadisesi9 bu hükümdar zamanında meydana gelmiştir.

11 Ocak 1377 tarihinde bizzat hükümdarın da hazır bulunduğu ve Hace Şeyh Kucec, Emir Şemseddin Zekeriyya, Celaleddin Fazlullah el-Ubeydi, Sadeddin Kuçek, Ömer Şah, Radıyyeddin Rıdvanşah gibi devrin tanınmış âlim, mûsikişinas, saz ve söz icracılarının katıldığı mûsiki toplantılarının birinde, beste türlerinin en zoru kabul edilen nevbet-i mürettebin bir tanesinin bir ayda bile zor bestelenebileceğini ileri sürülmesi üzerine Abdülkâdir, günde bir tane nevbet-i müretteb besteleyebileceğini iddia ederek bunda ısrar etti. Ünlü mûsikişinas Rıdvanşah'ın ifade ettiği "eserlerin daha önce bestelenmiş olabileceği" şeklindeki görüşünü ortadan kaldırmak için Merâgî'de "güftelerin, makamların ve usullerin önceden tespit edilerek her gün bunlardan uygun olanının kendisine verilmesini" istedi ve hatta sözleri orada tespit edilen ilk nevbet'i de aynı yerde besteledi. Abdülkâdir bu iddiasının, bir gün sonra giren Ramazan ayında,

her gün bir adet olmak üzere otuz eser besteleyip arefe günü de hepsini birden icra etmekle ispat etti. Bu başarı ona sadece yüz bin altın dinarlık ödül kazandırmakla kalmamış aynı zamanda adım adım ilerleyen şöhretinin de önemli ölçüde bir basamağı olmuştur. 1380-1381'de Sultan Hüseyin'in arzusu üzerine 24 zamanlı "darb-ı rebi" usulünü tertip etti.

Sultan Hüseyin'in 1382'de kardeşi Ahmed Bahadır tarafından öldürülmesinden sonra onun Bağdat'ta bulunan kardeşi Şehzade Şeyh Ali'ye intisap eden Abdülkâdir aynı yıl, Şeyh Ali'nin, Ahmed Baladır'la yaptığı savaşı kazandığı gün onun isteği ile 49 zamanlı bir usul meydana getirerek zaferin hatırası olmak üzere buna "darb-ı fetih" adını verdi. Yine bu yıl içerisinde Abdülkâdir, Şeyh Ali'nin saltanat mücadelesinde yenilmesinin ardından Celayir hükümdarı olan Sultan Gıyaseddin Ahmed Bahadır Han'ın (H. 1382-1410) himayesine girdi.10 "Yanında kendinden başka daha yakın kimsenin bulunmadığı"nı ifade ettiği Ahmed Han'ın nedimi olarak meclisi ve sohbetlerinde bulunduğu yirmi yıl süresince bu hükümdardan çok büyük yakınlık gördü ve yanında parlak bir mûsiki hayatı geçirdi.11 Aklam-ı sittede iyi bir hattat oluşu, müzehhipliği, musavvirliği, şairliği, astrolojiye olan vukufu ve mûsikişinaslığı ile tanınan Ahmed Bahadır'ın mûsiki nazariyatını iyi bildiğini ve iyi besteler yaptığını nakleden Abdülkâdir, Safiyyuddin Urmevi'nin Kitabu'l-Edvar ve Şerefiyye'sini de kendisinden okuduğunu anlatır.12 Tebriz ve Bağdat'ta geçen bu günlerinde otuz zamanlı "devr-i şahi" adlı usulü tertip eder. Bu arada bazı eserlerde, Abdülkâdir'in o yıllarda Osmanlı Padişahı Sultan Bâyezid Han'ı Bursa'da ziyaret ettiği kaydedilirse de sözü edilen bu kişinin Osmanlı Hükümdarı değil, Sultan Şeyh Üveys'in oğullarından Şehzade Sultan Bâyezid olduğunun artık bilindiğini de burada zikretmeliyiz.13

1386 yılında Timur'un Azerbaycan'ı zaptetmesi sebebiyle Bağdat'a kaçan Ahmed Han'ın beraberinde götürdüğü Abdülkâdir, yedi yıl sonra

Timur’un tekrar Bağdat’a dönmesi üzerine Memlük Sultanı Berkuk’a sığınmak zorunda kalan Ahmed Han’la birlikte başkentten ayrıldı. Ancak Kerbela’da Timur’un oğlu Miranşah tarafından yakalanıp tekrar Bağdat’a getirilerek Timur’un huzuruna çıkarılan Hace Abdülkâdir14 burada “Meşrıku Mağrib musahhardur sanga/Devlet ü nusret mukarrerdur sanga/Feth ü nusret daima bilgindedur/Devletün Hakk’dan mukarrerdur sanga” mısralarını okuduktan sonra onun himayesine girdi.15

Abdulkâdir, Timur tarafından verilen 20 Mart 1398 tarihli bir “nişan”16 ile Semerkant’a gönderildi. Burada Timur’un torunu ve veliahtı Gıyasseddin Muhammed Mirza’nın arzusu üzerine iki yüz zamanlı “devr-i mietyen” usulünü vücuda getirdi. Daha sonra Tebriz’e giderek burada Timur’un oğlu Mirza Miranşah’ın nedimi oldu.17 Timur’la aralarında geçen bazı olumsuz olayların ardından hükümdarın her gittiği yere götürdüğü bir nedimi oldu.18 1405’te Timur’un ölümünden sonra tahta geçen torunu Sultan Halil’den de (H. 1405-1409) aynı itibarı gören Abdülkâdir, bir kumrunun ötüşünden esinlenerek “devr-i kumriye” adlı sekiz zamanlı usulü bu hükümdarın isteği üzerine yaptı.

Sultan Halil’in iktidar mücadelesinden güçlenerek çıkan Timur’un en küçük oğlu Sultan Şâhruh (H. 1405-1447) ve onun oğlu Gıyaseddin Baysungur Mirza’nın (H. 1397-1434) yanına, dönemin önemli ilim ve sanat merkezi olan başkent Herat’a geçti. Onlara yeni eserlerinden ithaflı nüshalar sundu. Burada özellikle Baysungur Mirza’dan yakın ilgi gördü. Fakat onun genç yaşta ölümü ile bir müddet hamisiz kalmışsa da daha sonra Şâhruh’un sarayına alındı. Herat sarayında geçirdiği günlerde Sultan’ın adaletinin bir ifadesi olarak “devr-i adl” adını verdiği yirmi sekiz zamanlı yeni bir usul tertip etti.

Eserlerinden Makasıdü’l-Elhan’ın bir kısım nüshalarının Osmanlı Hükümdarı Sultan II. Murad Han’a ithaf edilmiş olması, öteden beri bazı

araştırmacılarda Abdülkâdir'in Osmanlı ülkesine gittiği kanaatini uyandırmışsa da eserlerinde bu konuya hiç yer verilmemiştir. Ayrıca zamanın gelişen siyasi olayları iki bölge arasında böyle bir ziyaretin mümkün olamayacağını gösterdiğinden bu görüntü içerisinde başka delililer bulununcaya kadar onun Anadolu'ya gittiğini kabul etmek zordur.19 Onun son yıllarında iç ayaklanmalar sebebiyle Şâhruh'un devamlı sefere çıkmasından dolayı alıştığı hayatı, beklediği ilgiyi bulamadığı söylenebilir. İlerlemiş yaşından doğan hassasiyetinin de tesiriyle, hükümdara hitaben manzum bir "arzıhal" hazırladı.20 Bu arzıhal metnin de adları zikredilen hükümdarların hepsinin huzurunda bulunduğunu, onlardan büyük ilgi gördüğünü ve çok beğenildiğini anlattıktan sonra manzumenin sonlarına doğru, artık yaşayamadığı o eski parlak yılları ve günleri aradığını, ünlü kişilerin desteğinden mahrum kaldığını, bir ruh halinin yansıması şeklinde ifade eder.21 Ancak muhtemelen bu arzıhali hükümdara sunamadan, 1435 yılının Şubat-Haziran ayları içinde, Herat'ta çıkan ve bir günde on bin kişinin (bunlar arasında birçok ilim ve sanat adamı da bulunmaktaydı) hayatını kaybettiği bir veba salgınında vefat etti.22 Abdülkâdir-i Merâgî''in Nureddin Abdurrahman, Nizameddin Abdürrahim ve Abdülaziz adında üç oğlu vardır. Bunlardan en küçüğü olan Abdülaziz, yazdığı Nekavetü'l-edvar adlı mûsiki eserini Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed Han'a ithaf etmiş ve İstanbul'a gelerek saraya alınmıştır. Abdülaziz'in, Abdülkâdirzade Derviş Udi lakabıyla tanınan oğlu Mahmud da Sultan II. Bâyezid zamanında Osmanlı ülkesinde yaşamış ve mûsikiye dair Makasıdü'l-edvar adlı bir nazariyat kitabı yazmıştır.

Mûsikişinaslığı

Türk mûsiki tarihinin önde gelen birkaç simasından biri olan Merâgî, zamanını bütün makamlarına vukufu, yeni usuller tertip edecek ve bütün formlarda olağan üstü beste yapabilecek derecede kabiliyeti ile tanınmıştır.

Tertip ettiği usullerin altısından, Abdülkadir'in hayatı anlatılırken bahsedilmişti. Bunlara "darb-ı cedid" adlı on dört zamanlı bir yedinci usulü de ilave etmeliyiz. Kaleme aldığı eserlerinde, bu usuller hakkında şekilleriyle birlikte gerekli bilgileri bizzat vermiştir.23

Merâgî'nin pek çok eser bestelediği ve kendisinden sonra gelen bestekârlara ışık tuttuğu muhakkaktır. Nitekim gerek yazma ve gerekse matbu güfte mecmualarında bazen "Hace" bazen de "Hace Abdülkâdir" başlığıyla Abdülkâdir-i Merâgî'ye ait olduğu belirtilen pek çok güfteye rastlanmaktadır (Bazı güfte mecmualarındaki kayıtlarda Merâgî'nin eserleriyle, XVI. yüzyılda yaşadığı sanılan ve Merâgî'ye nispetle "Hace-i sani: ikinci üstat" diye anılan Hoca Abdülali'ninkilerin zaman zaman birbirine karıştırıldığı da görülmektedir). Günümüz Türk mûsikisi repertuarında Merâgî'nin eseri olduğu söylenen otuz civarındaki bestenin bütünüyle bu sanatkara ait olup olmadığı konusu ise kesinlik kazanmamıştır. Aradan geçen yıllar içinde ağızdan ağıza nakil sırasındaki muhtemel güfte değişiklikleri; bazı güftelerin anlamsız veya daha sonra yaşamış şairlerin sözleri olması; bestelerin dizi, form ve usul bakımından Abdülkâdir'in dönemi ile uyuşmaması gibi gözlemler, bu eserlerin ona aidiyeti konusunda şüphe uyandırabilecek yorumları da beraberinde getirmektedir.

Abdülkâdir aynı zamanda iyi bir musavvir (ressam), hattat ve şair olarak tanımlanmıştır. Günümüze ulaşan eserlerinin müellif nüshaları, onun hattatlığının derecesi hususundaki en belirgin örneklerdir. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler kaleme aldığı, bazı kayıtlarda ifade edilirse de bu konuya kaynaklarda pek az yer verilmektedir.24 Onun kıraat ilminde söz sahibi bir hafız ve "Abdülkâdir-i Gûyende" diye tanınmış iyi bir hanende olduğu tarihi kayıtlarda ifade edilmektedir.

Pek çok mûsiki aleti, özellikle ud çalmaktaki mahareti ile dikkati çeken Merâgî'nin bazı sazları icat etmesi, eski birkaç sazı da geliştirerek yeniden mûsiki âlemine kazandırması, şöhretini arttıran diğer özellikleri arasında yer alır. Saz-ı kasat-ı çini, saz-ı elvah ve saz-ı murassa'-ı gayıbi adlı çalgılar onun tarafından icat edilmiştir. İlk olarak Ocak 1378'de Erdebil'de Şeyh Sadreddin'in huzurunda çaldığı saz-ı kasat-ı çini,25 yetmiş altı adet çini kaseden meydana gelir.

İçerisine belirli ölçüde su konan bu kaselere mızrapla vurulmak suretiyle çalınır. Levhalar sazı anlamına gelen saz-ı elvah da mızrapla vurularak çalınan kırk altı çelik levhadan meydan gelir.26 Kanun-ı murassa'ı müdevver, kanun-ı mezkur-ı gayıbi,27 saz-ı murassa-ı gayibi adları ile anılan mûsiki aleti ise doksan altı adet telden meydana gelmiştir. Şahrud adlı uda benzeyen ancak udun iki misli uzunluğundaki çalgı ise onun geliştirdiği bir mûsiki aletidir.28

Eserleri

Hepsi mûsiki ile ilgili olan eserleri şunlardır:

1. Cami'u'l-elhan: Mûsiki nazariyatı ile ilgili olarak bir mukaddime, on iki bab ve bir hatimeden meydana gelen eser 1405 yılında Semerkant'ta kaleme alınmış ve oğlu Nureddin Abdurrahman'a ithaf edilmiştir. Eser, yazıldıktan sekiz yıl sonra müellif tarafından tekrar gözden geçirilerek bazı ilavelerle 1415'te Sultan Şâhruh'a, 1418'de de onun oğlu Gıyasseddin Baysungur'a ayrı ayrı ithaflarla sunulmuştur. İstanbul'da ve Avrupa'nın bazı kütüphanelerinde nüshaları bulunan eserin müellif nüshalarından biri Nuru Osmaniye Kütüphanesi'ndedir (nr. 3644). Eser, bu nüsha esas alınarak Taki Biniş tarafından neşredilmiştir (Tahran 1987).29

2. Makasıdü'l-elhan: 1418'de Herat'ta yazılmış olan bu eser de bir mukaddime, on iki bab ve bir hatimden meydana gelmiş bir nazariyat

eseridir. Çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunan eser Taki Biniş tarafından yayımlanmıştır (Tahran 1966).

3. Risale-i Revaid-i Aşere: Her biri ikişer fasıllık, “faide” adını verdiği on kısımdan müteşekkil bir nazariyat kitabı olup müellif nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi’ndedir (nr. 3651/II).

4. Serh-i Kitabü’l-Edvar: Safiyyüddin Abdülmü’min el-Urmevi’nin Kitabü’l-Edvar adlı mûsiki nazariyatı ile ilgili kitabına yazdığı şerhtir. Üç fasıldan müteşekkil bir mukaddimenin ardından iki fasıldan meydana gelen ve “makale” adını verdiği bir bölüm ile bir hatimeden ibarettir. İstanbul ve İran’daki bazı kütüphanelerde nüshaları bulunan eserlerin müellif nüshası Nuriosmaniye Kütüphanesi’dir (nr. 3651/I). Eser Taki Biniş tarafından neşredilmiştir (Tahran 1991).

5. Zübletü’l-edvar: İlk defa Rauf Yekta Bey’in bir makalesinde30 adından bahsettiği bu eserin Tahran’daki Millî Sipehsalar ve Melik Kütüphanelerinde birer nüshası mevcuttur.

6. Kenzü’l-elhan: Abdülkâdir’den bu yana kayıp olduğu söylenen31 eserdir. Bugün artık bilinen tek nüshası Tahran’daki Melik Kütüphanesi’nde (nr. 6317) olup bir mukaddime, on iki bab ve bir hatimeden meydana gelmiştir. Muhteva yönünden diğer nazariyat eserleriyle büyük benzerlikler arz eder.

Bu eserlerden ilk ikisi Batı Türkistan’da, diğerleri Azerbaycan’da Celayirli ülkesinde iken Farsça kaleme alınmıştır. Eserler muhteva bakımında gittikçe olgunlaşmak üzere, birbirine çok benzer ve hatta bazı ifadeler birbirinin aynıdır. Örnek olarak Camiu’l-elhan ve Makasıdü’l-elhan’ın muhtevaları mukayese edildiğinde konuların genel manada şu ana başlıklar altında işlendiği söylenebilir.

1. Mûsiki, ses, ezginin tarifi, çıkış şekilleri, bu sanatın başlangıcı, perdelerin taksimi, aralıkların nispetleri; 2. Nağmelerdeki uyumsuzluk

(tenafür) ve uyumluluğun (mülayemet) sebepleri, perdelerin tel üzerinde taksimi; 3. Dörtlü-beşli aralıkların teşkili; 4. On iki makam ve bunların teşkili; 5. Altı avaze ve bunların teşkili; 6. Yirmi dört şube ve bunların elde edilmesi; 7. Aralıkların birbirleriyle mukayesesi, ortak perdeler, makam, avaze, şube dizilerinin birbirleriyle münasebetleri; 8. Sekizli aralığın incelenmesi;

9. "ka" daireleri, esabi'-i sitte'nin açıklanması; 10. Nağmelerdeki duygu unsur ve tesirleri, ameli çalışmaya giriş ve beste yapma; 11. Telli çalgıların düzenlenmesi (akort); 12. Hanendelik öğretim, ters düşen ve uyuşan terkiplerin tanımı, hanendeliğin incelikleri ve çalgıların sınıflandırılması. Ayrıca Henry George Farmer, Merâgî'nin Kitabü'l-edvar adlı, Türkçe bir mûsiki nazariyatı eserinden (Leiden Üniversity Library, Or. 1175) bahsetmekte ise de (bkz. İslâm Ansiklopedisi, C. I, s. 84), bu eser tetkik edildiğinde, gerek üslup ve gerekse muhteva bakımından Abdülkâdir'in eserleri ile hiçbir benzerliği bulunmadığı ve çok küçük bir mûsiki risalesinden ibaret olduğu görülmektedir.

Abdülkâdir-i Merâgî'nin eserlerinde bulunan sınırlı bilgiler, çağın kaynaklarında görülen müphem ifadeler, devletşah-ı Semerkandi, Muinüddin Muhammed İsfizari, Gıyaseddin Muhammed Handmir gibi sonraki müelliflere ait eserlerde rastlanan yetersiz bilgiler, hakkında incelemeler yapmış olan M. Ali Terbiyyet, Rauf Yekta, Henry George Farmer gibi bazı araştırıcıları bazı yersiz yorumlara sevk etmiştir. Bu yanlışlıkların düzeltilmesiyle onun hayatı ve sanatı hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak, yeni kaynakların bulunması ile mümkün olabilecektir.

Yazımı, bu büyük sanatkarın "arzıhal"deki son cümlesiyle bitiriyorum: "Ama bu kulun besteleri kıyamete kadar dünyada yadigâr kalacaktır".32

1 Meraga o dönemde, 1340-1431 yılları arasında hüküm süren Celayirliler Devleti sınırları içinde bulunuyordu.

2 “Sekizinci karn-ı hicri evasıtında… dünyaya gelmiştir” (Rauf Yekta, Esatiz-i Elhan. Adet: 2. Hace Abdülkâdir Merâgî, İstanbul 1318, s. 101; “XIV. asrın ortasına doğru Azerbaycan’da Meraga’da doğmuştur…” (H. G. Farmer, “Abdülkadir”, İslâm Ansiklopedisi, c. I, s. 83).

3 Muhammed Ali Terbiyyet, Danişmendan-ı Azerbaycan, Tahran 1314 hş s. 258.

4 Abdülkâdir-i Merâgî, Şerh-i edvar (nşr. Taki Biniş), Tahran 1991, s. 393.

5 Gıyaseddin Muhammed Handmir, Habibü’s-siyen, Tahran 1362 hş, c. IV, s. 3.

6 Terbiyyet, Danişmendan, s. 258.

7 Ruşen Ferit Kam, “Meragalı Hoca Abdülkâdir”, Radyo Dergisi, Ankara (1943), sy. 17, s. 4.

8 Merâgî, Şerh-i Kitabü’l Edvar, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 3470, vr. 40b.

9 Abdülkâdir-i Merâgî, Makasıdü’l-elhan, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3656, vr. 86a-87a; a. Mlf., Cami’u’l-elhan, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3644, vr. 59b-60b; a. Mlef., Risale-i Fevaid-i Aşere, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3651/II, vr. 91a-92b.

10 Nuri Özcan “Abdülkâdir-i Merâgî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. I, s. 242.

11 Merâgî, Şerh-i Kitabü’l Edvar, TSMK., vr. 41a.

12 Murat Bardakçı, Maragalı Abdülkâdir, İstanbul 1996, s. 31.

13 Merâgî, Şehr-i Kitabü’l-Edvar, TSMK., vr. 41a.

14 Hammer, Devlet-i Osmaniyye Tarihi, İstanbul 13289, c. II, s. 27.

15 Terbiyyet, Danişmendan, s. 260-261.

16 Nişanın metni için bkz. Makasıdu’l-elhan, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, revan, nr. 1726, vr. 77b-78a; Nişanın Farsça metni önce Rauf Yekta Bey tarafından yayımlanmıştır (bkz. Esatiz, s. 106-109). Daha sonra Murat Bardakçı’nın sadece Türkçe tercümesini neşrettiği nişan (bkz. “Timur’un A. Merâgî’ye Verdiği Nişan”, Mûsiki Mecmuası, İstanbul (1980) sy. 373, s. 4-7), aynı yazarın bir araştırmasında (Maragalı Abdülkâdir, s. 162-167) da ayetlerin sadece numaraları belirtilerek Farsça metin ile birlikte Türkçe tercümesi yayımlanmıştır.

17 Handmir, Habibü’s-siyer, c. IV, s. 14.

18 Rauf Yekta, Esatiz, s. 106.

19 Nuri Özcan, adı geçen makale, s. 242-243. Ayrıca bkz. Ahad Arpad, “Abdülkâdir Merâgî”, Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1974, Fas: I, s. 26.

20 Bkz. Şerh-i Kitabü’l Edvar, TSMK., vr. 40b-41b A. Merâgînin Şerh-i kitabü’l Edvar’ının sadece bir nüshasında bulunan “Arzıhal”, Türkiye’de ilk önce M. Kemal Özergin tarafından Farsça metnin orijinali yanında yeniden dizilip çok kısa bölümler halinde Türkçe özeti verilmek suretiyle neşredilmiştir (“Hace Abdülkâdir Maragi’nin Manzum Bir Arzıhali”, Kemal Çığ’a Armağan, İstanbul 1984, s. 131-156. Daha sonra Murat Bardakçı tarafından Türkçe tercümesiyle birlikte bir yaprağının fotokopisi de verilerek yayımlanmıştır (“Bir 15. Yüzyıl Bestecisiyle İlgili Belgeler: I. Maragalı Abdülkâdir’in otobiyografisi”, Tarih ve Toplum, İstanbul 1985, sy. 23, s. 17-20). Arzıhal ayrıca aynı yazarın yukarıda sözü edilen araştırmasında (Maragalı Abdülkâdir) orijinal metniyle birlikte Türkçe tercümesi de verilerek neşredilmiş, eser içerisinde yer yer kaynak olarak da başvurulmuştur.

21 Hace Abdülkâdir’in hayatı hakkında ki kaynakların yetersizliği göz önüne alındığında bu arzıhal önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.

22 Müneccimbaşı Ahmed Dede, Sahaifü'l-Ahbar (Müneccimbaşı Tarihi), İstanbul 1285, c. III, s. 57: Bu eserde h. 838 yılı zikrediliyor. Ayrıca Muhiddin Muhammed İsfizari, eserinde bu salgının 6 Şubat-12 Haziran 1435 tarihleri arasında devam ettiğini ifade ediyor (Ravzatü'l-Cennat fi Evsaf-ı Medeniyyet-i Herat, Tahran 1339 hş, C. II, s. 92).

23 Bir örneği için bkz. Risale-i Fevaid-i Aşere, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3651/II, vr. 96b-98b.

24 Türkçe bir gazelinin metni için bkz. Murat Bardakçı, Maragalı Abdülkâdir, s. 135.

25 Risale-i Fevaid-i Aşere, a.g.nüsha, vr. 107b-108a. Ayrıca bu saz hakkındaki açıklayıcı bilgiler için bkz. Bardakçı, Maragalı Abdülkâdir, s. 108-111.

26 Risale-i Revaid-i Aşere, a.g.nüsha, vr. 108b; Bardakçı, Maragalı Abdülkâdir, s. 113-114.

27 Risale-i Fevaid-i Aşere, a.g.nüsha, vr. 105b; Camiü'l-elhan, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3644, vr. 48b-49a.

28 Risale-i Fevaid-i Aşere, a.g.nüsha, vr. 106a-106b; Camiü'l-elhan, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3644, vr. 49b.

29 Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nuri Özcan, Camiü'l-elhan, TDVİA., c. VII, s. 107-108 Abbas el-Azzavi, Musika'l Irakıyye fi Ahdi'l-Moğol ve't-Türkman, Bağdat 1951, s. 56.

30 Bkz. "Eski Türk Mûsikisine dair Tarihi Tetebbular, I: Kökler", Milli Tetebbu'lar Mecmuası, İstanbul (1331), sy. 3, s. 460.

31 H. G. Farmer, "Abdülkâdir", İslâm Ansiklopedisi, c. 1, s. 84; Yılmaz Öztünu, Abdülkadir Merâgî, Ankara 1988, s. 59-60; M. Kemal Özergin Armağan, s. 133.

32 Şerh-i Kitabü'l-Edvar, TSMK., vr. 41b.

Türk Müziğinde Kullanılan Notalama Sistemleri / Gülay Karamahmutoğlu [s.905-918]

İstanbul Teknik Üniversitesi Devlet Konservatuvarı / Türkiye

Çok eski çağlardan beri insanların, müzik ezgilerini hatırlamak, hattâ kendilerinden sonraki nesillere aktarabilmek için yazmak ihtiyacı duyarak, en ilkel şekilleriyle de olsa bir nota yazısı oluşturdukları bilinmektedir. Bir başka deyişle notalama sistemlerinin geçmişleri, en az ilk yazılar ve alfabe örnekleri kadar eskiye dayanmaktadır. “Nota”, sözlük anlamı “işaret, marka” olan, Latince kökenli bir kelimedir. Müzikte ise herhangi bir müzikal sesi yazılı olarak ifâde etmek amacı ile kullanılmış olan hece, harf ya da çeşitli şekillerden oluşmuş işaretlere “nota” adı verilmiştir. 1

Günümüzde notalama sistemlerinin geçmişlerinin de en az alfabeler kadar eski olduğu artık bilinmektedir. “Nota yazmada denenen ilk yol, sözlerin yazıldığı harflerin üzerine sesleri hatırlatıcı nitelikteki bazı işaretlerin konulmasıdır. Bu tür işaretlere Sümer tabletleri ile eski Yunan yazıtlarında rastlanır”.2

“M.Ö. VI. yüzyılda müzik üzerine yazılmış Yunanca kitaplardan daha önceleri, Yakın Doğu’da bir müzik yazısı oluşturulmuştu. Yunanlılar biri vokal, diğeri enstrümantal olmak üzere iki notalama sistemi kullanmışlardır. Sözlü parçalarda her hecenin üzerine, sesin yüksekliğini belirten bir harf yazarlar, sesin süresini ise harfin üzerine konulan özel bir işaretle gösterirlerdi.”3

Batıda, başlangıcından bu yana, şekil bakımından belli başlı iki tür notalama mevcuttur: Alfabetik notalama ve İşaret notalaması. Alfabetik notada sesleri ifâde etmek için harfler kullanılmakta, İşaret notasında ise; bu görevi çeşitli şekiller üstlenmektedir. Bunların birincisi Eski Yunan ve Latin

kuramlarını yeniden ele alan kuramcıların kullanmış olduğu nota çeşididir. Diğeri ise; günümüze dek kullanılagelen porteli notanın kökenini oluşturacak olan nota çeşididir. İlk neuma örneklerine Kitâb-ı Mukaddes metinlerinde rastlanır.[4] Bunlar, yorumcu tarafından bilindiği kabul edilerek, notaların ses yüksekliğini ve müzik cümlelerinin ritmini kesin olarak göstermeyen; sadece yorumcunun hafızasını tazelemeye yarayan hatırlatıcı birer işaret görevini üstlenmekte idiler. Daha sonraları bu basit işaretlerin sayısı gereksinime göre artmış ve sesin yüksekliğine bağlı olarak sayfa üzerinde aşağıya ya da yukarıya konmaya başlanmıştır (diastematik- aralıklı notalama). Zamanla notaların adlandırılmasını sağlayan çizgiler de bu işaretlere eklenmiş ve günümüz sistemine ulaşılmıştır.[5] M.Ö. V. yüzyıldan önce Yunanistan'da kullanılmaya başlayan Yunan notası da diğer antik notalar gibi bir harf notasıydı yani sesler harflerle gösteriliyordu (Fr. notation alphabetique). Bizans notası ise; oldukça karmaşık bir sistemden oluşmakta idi. Ortaçağ (476-1453) Hıristiyan âleminde kullanılmış olan pek yaygın bir notalama yöntemi de; süreleri belirtmek konusunda yetersiz kalan Gregorien neumatik[6] nota yazısıydı. Müzikte ölçü kavramı ancak Ortaçağ'ın sonuna doğru oturmaya başlamış ve böylece nota, bir müzisyenin önceden bilmediği bir müzik parçasını icrâ edebilmesi için tek başına yeterli bir hâle dönüşmüştür.

Göktürklerin, Göktürk alfabesine dayanan bir nota yazısının olup olmadığı, bugün tamamen meçhûl bir konudur. Eski çağlar bir yana M.S. VIII. ile IX. yüzyıllarda, Uygur (Dokuz Oğuzlar) mûsıkîsi hakkında bile, bu mûsıkînin yapısı üzerinde konuşabilecek ölçüde bir bilgi elimizde şimdilik bulunmamaktadır. Hâlbuki, Uygurların sahip oldukları ileri kültür ve medeniyetlerinin yanı sıra, çok ileri ve yüksek seviyede bir mûsıkîye, hattâ mükemmel bir nota yazısına da mâlik bulundukları bilinmektedir.[7] 745'te Göktürklerin yerine Büyük Türk Hâkanlığı'na geçen Uygurların, bir çok

hâkanının Mani8 dininden oldukları bilinmektedir, bu durumda Türklerin Doğu Türkistan’da Mani nota yazısını kullandıkları muhakkaktır.9

İslâmiyet’in kabulünden sonraki dönemlerde ise; Türkler, müşterek İslâm Medeniyeti’nin ebced notasını kullanmışlardır. Müslüman müzisyenler, daha IX. yüzyılda, bir notalama sistemine sahiplerdi.10 İslâm dünyasına ait, bilinen bu ilk nota yazısı, ebced harflerinden yararlanılarak oluşturulmuş “Ebced Notası”dır. Ebced notasının kökeni ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, bu nota ile yazılmış bir eserin yer aldığı en eski belge IX. yüzyılda Arap müzik kuramcısı El-Kindî’ nin (790-874) “Risâle fî Hubri Telif’il-Elhan” adlı kitabıdır. “Maamâfih Arapların Kindî’den önce de nota kullandıkları tahmin edilebilir.”11 Kindî’den sonra, pratik olarak müzik icrâsında olmasa bile kuramsal açıklamalar için pekçok Müslüman müzikbilimcilerinin yanında Türk müzik kuramcıları ve düşünürlerinin de harf notasına dayalı ebced alfabesine dayanan notalama yöntemini aynen yahut yeni düzenlemelerle geliştirmeye çalışarak kullandıkları bilinmelktedir: Farâbî (872-650), Safiyuddîn Urmevî (1228? -1294), Abdülkadir Merâgî (1360?-1435), Nâyî Osman Dede (ö.? 1730), Nâsır Abdülbâki Dede (ö.1821) gibi.

Osmanlı Devleti zamanında da Türk Müziği eserlerini notaya dökebilmek için ebced notasının hâricinde geliştirilmiş, farklı notalama metotlarının denendiğine şâhit olmaktayız. Ali Ufkî Bey’in, Kantemiroğlu’nun, Hamparsum Limonciyan’ın uyguladıkları notalar bunlara bir örnek teşkil ederler.

Daha sonra Osmanlı Devleti içinde başlayan yeniden yapılanma amacına yönelik modernleşme hareketlerine uygun olarak, Sultan II. Mahmud Dönemi’nde Muzıka-yı Hümâyûn’daki öğrencilere ders vermek amacıyla yurt dışından getirtilen yabancı müzik öğretmenlerinin aracılığıyla batı porteli notası Türk Müziği’nde kullanılmaya başlar. XX. yüzyılın

başında kurulan Dârü'l Elhan'dakiler de porteli batı notasını aynen almışlar, ancak notanın soldan sağa kullanılmasına rağmen güfteler Osmanlıca olduğu için sağdan sola doğru, hecelere bölünerek yazılmıştır.

Ancak üzerinde Türk Müziği'ndeki zengin ses yelpâzesini gösterebilecek bir yeniden düzenleme henüz yapılmadığı için bu nota müziğimizi ifâde etmek konusunda eksik kalır. Hüseyin Sadettin Arel, Suphi Ezgi, Rauf Yekta, Ali Rıfat Çağatay bu eksikliği fark ederek gidermeye çalışmışlardır.

Günümüze ulaşabildiği kadarı ile Türklerin tarih boyunca kullanmış oldukları notalama sistemleri incelendiğinde daha çok alfabetik harf notasının kullanılmış olduğu dikkat çekmektedir.

Ebced Notası

Ebced: Arap alfabesinin ilk tertibi ve harflerinin taşıdığı sayı değerlerine dayanan hesap bir sistemi. Ebced aslında alfabedeki harflerin kolaylıkla hatırda tutulmasını sağlamak için eski dönemlerde geliştirilmiş bir formül olup gerçekte bir anlamı bulunmayan kelimelerinin ilki "ebced (abucad, ebuced)" şeklinde okunduğu için bu adla anılmıştır. Bu formülde yer alan kelimeler şunlardır: Ebced, Hevvez, Huttî, Kelemen, Sa'fes, Karaşet, Sehaz, Dazağ. Türkçede bu tertibin son kelimesi, ayrı bir rakam değerine sahip olmayan "lâmelif" ile bitirilerek "dağızlen" şeklinde söylenmektedir.12 Ebced sistemi İslâm dünyasında özellikle tasavvuf, astronomi, astroloji, edebiyat, mimârî alanlarıyla; cifr (cefr) ve vekfe ait konuları geniş anlamda içine alan havâs ilminde (İbn Haldûn, II. 1194 vd.), ayrıca sihir ve büyücülükte kullanılmıştır.13

Müslüman müzik kuramcıları ile bestekâr ve müzisyenlerin, "Sistemci okul" öncesi dönemlerden kalma mûsıkî risâlelerinde eser kaydetmek amacıyla olmasa bile, bir ses sistemini açıklamak için bu notadan faydalandıkları14 bilinmektedir. "Ebced Notası" adı verilen bu sistemde,

birleştirilmiş ya da tek başına kullanılan Arap harfleri, belirli sesleri temsil etmekte kullanılmıştır. Notaların süreleri ise, harflerin altına konulan rakamlar aracılığıyla belirtilir. Sistemini oluşturan ve perdeleri göstermek amacı ile belirlenen notaları ifâde etmek üzere ebced alfabesindeki harflerin kullanılması nedeniyle, bu nota yazısına (günümüzde) "ebced notası" adı verilmiştir.

Ebced notasında dikkat edilecek nokta: Bugünkü Türk müziği notasından farklı olarak ebced notasında bir tane "mücennep" değerinin bulunduğu; günümüzde olduğu gibi "Büyük mücennep" ve "Küçük mücennep" şeklinde ikiye ayrılmadığıdır. Oysa Türk müziğinde bugün bir tanini (tam aralık) içerisinde, bakiyyeden sonra bir "küçük mücennep", bir "büyük mücenneb"in olduğu varsayılmaktadır.15 Ebced notasında süreler çoğu kez detaylı bir şekilde yazılmadığından, günümüz notasına çeviriminde güçlüklerle karşılaştırılmaktadır.

Ebced notası ile ilgili dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da günümüz porteli notasına çevirisi yapılırken "Elif"i16 hangi nota ile göstermenin gerektiğidir. Kullanıldığı dönemlerde "Diapazon La"sı olmadığı için, bu bilinmemektedir. Batılı müzik kuramcıları; "Elif"i bugünkü "Sol" notasına karşılık olarak göstermektedirler. Onları tâkip eden günümüzdeki çağdaş Arap ve İranlılar da "Elif"i; "Yegâh" olarak kabul etmektedirler. Ebced notasındaki "Elif" Türk müziğindeki "Yegâh"ın karşılığı gibi düşünülmekte, bazen "Hüseynî Aşîran"a da karşılık gelebilmektedir. Ancak uluslararası kabul edilen anlayış, ebced notasındaki Elif'in batı notasındaki Sol perdesi olduğudur.

Ebced notası, daha çok eski Müslüman müzik nazariyatçıları tarafından kaleme alınan, müzik nazariyatı kitaplarında mevcut ve tavsiye edilen ses sistemini açıklamak, enstrümanların akort düzenleri hakkında bilgi vermek ve örnekler sunmak amacıyla kullanılmıştır. Müzisyenler tarafından pek

rağbet görmemiş olduğu için daha çok müzik teorisinin anlatıldığı kuram kitaplarında kalmıştır.

Ebced notalama sistemi; “Farâbî (872-950), Urmiyyeli Safiyüddîn Abdülmü’min (1228?-1294), Abdülkadir Merâgî (1360?-1435), Şeyh Nayî Osman Dede (ö. 1729), Şeyh Abdülbâki Nâsır Dede (ö. 1821) gibi ünlü Türk müzik kuramcıları tarafından bazı değişiklikler uygulanarak kullanılmış, ancak bu değişik seslerin karşılıklarında başka harflerin gösterilmesi biçiminde olmuş,”17 bu notalama sisteminin ana kuralları üzerinde oynama yapılmamıştır. Aslında yukarıda adı geçen isimlere dikkat edilirse, bu notayı kullanan ve geliştirenlerin hepsinin de müziği bir bilim olarak inceledikleri, müzik kuramı ile ilgili pek çok eser yazdıkları görülecektir. “Esâsen Arap ebced notasının mûsıkîşinaslar, icrâcılar tarafından bilinmediği, hiç olmazsa kullanılmadığı, bilginlere ve filozoflara mahsûs olduğu muhakkaktır.”18

Ebced notasının kökeni ile ilgili elimizde kesin bir bilgi olmamakla birlikte, günümüzde bilinen ve zamanımıza dek gelebilen “ebced notası” ile yazılmış bir müzik eserinin yer aldığı en eski belge, IX. yüzyılda bir Arap nazariyatçısı olan El-Kindî (790-894) tarafından kaleme alınmış “Risâle fî Hubri Telîf’il-Elhân”dır. Fakat bugün, Arapların Kindî’den çok önceleri de buna benzer bir notalama sistemini kullandıkları tahmin edilmektedir.

Kindî’nin yabancı medeniyetlere ilgisi göz önüne alınırsa, Yunan alfabe notasından ilhâm alarak Arap harfleri ile bir ebced nota yazım sistemi oluşturduğu düşünülebilir. Yakın Doğu’nun, Yunan notasının da kökeni olan başka nota yazılarından, örneğin Süryânî nota yazım sisteminden yararlanmış olabileceği de (Yılmaz Öztuna) akla gelen başka bir düşüncedir. Kindî’den sonra da ebced notası, İslâm âlemine mensûp müzikbilimciler tarafından tatbîkî mûsıkîde değil fakat ilmî eserlerde kullanılmıştır.19

Kindî'nin uyguladığı ebced notası, kendisine ait olan "Risâle fî Khubr Te'lîfi'l-Elhân"da mevcuttur. Bu eserin bir sayfasının fotokopisini George Farmer (British Museum, Or. 2.361) yayınlanmıştır.20 Kindî alfabenin ilk 12 harfini kromatik denebilecek bir dizi içerisinde kullanmış, ancak Yunan notasındaki uygulamadan farklı olarak, her sekizlide sesleri göstermek için aynı harflere yer vermiş, sesler arasındaki oktav farklılıklarını nota üzerinde belirtmemiştir.

Farâbî

X.yüzyılda, Abu'n Nâsr Muhammed ibn Muhammed ibn Tarkan ibn Uzlug al Farâbî (872-950), künyesinden de anlaşılacağı gibi Türk soyundan gelen, ünlü İslâm bilgini ve müzikbilimci (müzikolog) -"Muâllim-i Sânî (İkinci Öğretmen)" diye anılır ebced notasını bilmekte idi. Elif'in Do, Cîm'in Re, Bâ'nın Re olduğuna dâir bilgilere açıklamalarında yer vermiştir. Eseri "Kitâbu'l-Mûsıkî al-Kebîr (Büyük Müzik Kitabı)"dir. Ancak Farâbî, Türk-İslâm müziğinden çok Yunan müzik teorisiyle ilgilenmiştir. Farâbî de, dizideki basamakları, harfleri alfabedeki sırasına göre kullanarak göstermiştir. Farâbî'nin düzenlediği nota yazısı daha çok bir "tabulatura"yı andırmaktadır. Yani kullandığı harfler, sesleri ifâde etmek yerine daha çok çalınan enstrümanda hangi parmakların kullanılması gerektiğini göstermektedir.

[Kindi, - 874 "Risâle fî Khubr Te'lîf'il Elhân"dan bir sayfa]

Urmiyyeli Safiyuddîn

Safiyuddin Abdülmü'min bin Yusuf bin Fâhir El-Urmevî (Urmiyyeli/Urumiyyeli Safiyuddin Abdülmü'min), 1216 yılında İran Azerbaycan'ında, bugün Rızâiye olarak bilinen, Urmiyye (Urumiyye) şehrinde dünyaya gelmiştir. Edvâr yazarı olan ve Bağdat'a giderek, buradaki dönemin en önemli bilim merkezlerinden birisi olarak kabul edilen Muntasıriye Medresesi'nde sıkı bir öğrenim gören Safiyuddin Urmevî,

kendisinden önceki müzik nazariyatçılarından farklı olarak aynı zamanda iyi bir udî (ud icrâcısı) olduğu bilinmektedir.

Müzik nazariyatı ile uğraşmasından dolayı İslâm bilginlerinin en ünlüsü olarak tanınan ve bir sekizlinin (oktavın) 17 aralığa bölünmesini, bir sistem dâhilinde ilk anlatan kişi olması nedeni ile "Sistemci okul"un kurucusu kabul edilen Safîüddin Abdülmü'min ibn Fâhîr al-Urmevî al Bagdâdî'nin (1228?- 1294), kaleme aldığı "Kitâbu'l Edvâr"ında, bu notalama, bugün elimizde olan Türk Müziği eserlerinin en eskisi olarak kabul edilmektedir ve Safiyuddîn'in 1293'te öldüğü bilindiği için, eldeki bu notanın Ertuğrul Gazi zamanına (1235- 1281) ait olduğu düşünülmektedir. Bu eserin bir fotokopisini Farmer,21 kitabında (bknz: "A History Of Arabian Music", Henry George Farmer, sayfa: 202-203) yayımlamış ve Baron d'Erglanger,22 bugünkü notaya çevirmiştir.

[Safiyuddîn Abdülmü'min Urmevî- "Kitâbu'l-Edvâr" dan bir sayfa]

Bu sistemin yegâhtan tiz hüseynîye kadar uzandığı görülmektedir. İki sekizliden bir ses fazladır. Diğer seslerin makamlara göre, seslendiren kişi tarafından tâyin edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. İlk kez Urmevî'nin kullanmış olması bakımından, Arapçada "Süllem" denilen ve bir oktavı (sekizliyi) 17 sese bölmek sûretiyle elde edilen bu ses sisteminin kendisi tarafından icâd edildiği kabul edilmektedir.

Safiyuddîn Kindî'den farklı olarak dizideki her sesi göstermek için ayrı harf grupları kullanmıştır. Yani sekizli farklılıkları Safiyuddîn'in notalama sisteminde gösterilmiştir. Bunun için dizide yer alan ilk on sesi göstermek için belirlemiş olduğu harflerin başına, bir sonraki on sesi göstermek için Ye "ü" harfini, daha sonraki on ses için yine ilk harflerin önüne bir Kef "z" harfini, en sonda yer alan on ses için de yine ilk sıradaki harflerin başına bir Lâm "|" harfini eklemiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Sayfiyuddin'in kullanmış olduğu Ebced Notası

) A (elif) `õ YT (Ye-Tı) Nîm Şehnâz
Rast z K (Kef) Şehnâz
+ B (Be) ~z KA (Kef-Elif) Muhayyer
Şûrî 2z KB (Kef-Be) Sünbüle
9 C (Cîm) Zengûle <z KC (Kef-Cîm) Tız Segâh
F D (Dâl) Dügâh Gz KD (Kef-Dâl) Tız Bûselik
å h (He) êz Kh (Kef-H) Tiz Çargâh
Kürdî äz KV (Kef-Vâv) Tız Sabâ
ä V (Vâv) Segâh Mz KZ (Kef-Ze) Tiz Uzzâl
Ö Z (Ze) Az KH (Kef-Hâ) Tiz Nevâ
Bûselik `z KT (Kef-Tı) Tiz Bayâtî
= H (Hâ) | L (Lâm) Tiz Hisar
Çargâh ë LA (Lâm-Elif) Tiz
^ T (Tı) Hüseyni
Sabâ .} LB (Lâm-Be) Tiz
ô Y (Ye) Acem
Uzzâl <} LC (Lâm-Be) Tiz
˝õ YA (Ye-Elif) Nevâ Evc
˝- YB (Ye-Be) Bayâtî G} LD (Lâm-Dâl) Tiz
9ö YC (Ye-Cîm) Mâhûr
Hisar ê} Lh (Lâm-He) Tiz
ƒö YD (Ye-Dâl) Hüseynî Gerdâniye
ÿ˝- Yh (Ye-He) Acem
äö YV (Ye-Vâv)
Evc
Hö YZ (Ye-Ze)
Mâhûr
=ö YH (Ye-Hâ)

Gerdâniye

Maragalı Abdülkâdir

XIII. ve XV. yüzyıllar arasında kalan bu parlak devirde, yaşamış olan Abdülkadir Merâgî'in (Maragalı Abdülkadir), "Kenzü'l Elhân (Nağmeler Hazînesi)" adını verdiği, baştan başa nota yazısı ile dolu bir nota mecmuası yazmış olduğu bilinmektedir. XIV. yüzyılın ortalarında Güney Azerbaycan'ın Meraga kentinde doğan ve doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen fakat 1350 ile 1360 yılları arasında bir tarih olduğu düşünülen Abdülkadir Merâgî de eserlerini tespît için ebced notası kullanan müzikbilimcilerden birisidir.

Ancak yaşadığı zamandaki müzisyenlerin notaya pek rağbet etmemeleri nedeniyle, günümüzde bu eserin yeri tam olarak bilinememektedir. Zirâ müzik icrâcıları tarafından kullanılmayan bu tip eserler, zamanında çoğaltılmamışlardır.

Abdülkadir'in ilk gençlik yılları hakkında pek birşey bilinmemekle birlikte, ancak 10-15 yıl sonrasını aydınlatan belge ve kayıtlardan, genç yaşında haklı bir şöhret yaptığı ve o dönemin geleneklerine uyarak, hüküm süren devlet sahiplerine kapılandığı, yaşamının daha ileriki yıllarının saraylarda geçtiği, Celâyirlilerden sonra Timur ve Timuroğulları'nın yanında23 geçtiği, Timuroğullarının da müziklerini yazmak için ebced notasını kullandıkları anlaşılmaktadır.

Hüseyin Sadettin Arel (1880-1955), "Türk Mûsıkîsi Kimindir" ismini verdiği kitabında, Abdülkadir Merâgî'nin kendisine ait eserlerinde, notalarla dopdolu olduğunu açıkladığı, "Kenz'ül Elhân" adlı büyük bir kitaptan bahsettiğini ifâde etmiştir. (bknz: A.g.e., s. 87) Hüseyin Sadettin Arel, kitabının aynı sayfasında; Kutbüddîn-i Şirâzî'nin kullanmış olduğu nota hakkında da şunları yazmıştır:

“Kutbüddîn-i Şirâzî de “Dürret-üt Tâc” isimli ansiklopedik eserinin mûsıkî kısmı hâtimesine eski nota yazısının kendi tarafından tekâmül ettirilmiş şekliyle uzunca bir lâhnin notasını koymuştur (Ayasofya Kütüphanesi’nin 2405 numarasında mukayyet nüshaya bakınız).”

Kutb-ı Nâyî Osman Dede

Daha sonraları Kutb-ı Nayî Osman Dede (1652?-1730?) tarafından bir nota yazım sistemi geliştirilmiştir. Bu notalama sisteminin, müziğe son derece meraklı olan ve önem veren Sultan II. Mustafa Devri’nde (1695-1703) yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Nâyî Osman Dede’nin notası da diğerlerinde olduğu gibi Yegâhtan başlamakta ve Tiz Hüseynîde bitmektedir. Yegâh- Nevâ perdeleri arasında bulunan ilk sekizlide 15, Nevâ-Tiz Nevâ perdeleri arasında kalan ikinci sekizlide ise 17 ses bulunmaktadır. Arap alfabesindaki harflerden oluşmuş diğer nota yazım sistemlerinde harfler noktalı olarak kullanılmadıkları hâlde, Nayî Osman Dede geliştirdiği notalama sisteminde bu harfleri içerdikleri noktaları ile birlikte kullanmıştır (Tablo-2).

Tablo 2: Kutb-ı Nayî Osman Dede’nin kullandığı Ebced notasını oluşturan perdeler

Yegâh - He Nevâ - Nûn

Aşîrâ - Şın Şûrî (Nîm Hisâr) - Vâv (Baş tarafı uzatılmış)

Acem Aşîrân - Ayn’ın başı Hisâr - Ha-Sâd-Re

Irak - Kaf Hüseynî - Ha

Geveşt - Şın-Te Acem - Ayn

Rast - Re Evc - Vâv

Zengüle - Zîr (Ze-Ye-Re) Mâhûr - Mâ (Mim-Elif)

Dügâh - Dâl Gerdâniye - Kef-Re

Kürdî - Kef-Vâv Şehnâz - Şın (He-Şe)

Segâh - Sîn Muhayyer - Mim-Re

Bûselik - Be Sünbüle - Lâm-He

Çârgâh - Câ (Cim-Elif) Tiz Segâh *- Sîn (üstü çizgili)

Sabâ (Nîm Hicâz) - Cîm-Nûn(noktasız) Tiz Bûseliik - Be (üstü çizgili)

Hicâz - Ze Tiz Çârgâh - Cîm-Elif (üstü çizgili)……..

(*) Tiz Segâh perdesinden itibaren bu şekilde, 1 oktav (sekizli) pestte yer alan perdeleri gösteren harflerin üzerine bir çizgi çizilerek, “tiz” oldukları belirtilmiştir.

Abdülbâkî Nâsır Dede

Daha sonraları aynı zamanda Nayî Osman Dede’nin de torunu olan, Mevlevî, neyzen, şâir, bestekâr ve müzikbilimci olan Şeyh Abdülbâkî Nâsır Dede, Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi, Kütahyalı Ebûbekir Dede Efendi’nin (1705-1775) oğlu olarak 1765 yılında, İstanbul’da dünyaya gelmiş ve bütün hayatı Yenikapı Mevlevîhanesi’nde geçmiştir. Eğitimiyle ilk olarak babası ilgilenmiş, babasının ölümünden sonra Türk müziğinin en büyük üstâdlarından biri sayılan İsmâil Dede’nin yetişmesinde büyük katkısı bulunan, Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi olan ağabeyi Ali Nutkî Dede Efendi’nin (1762-1804) yanına gitmiştir. Ağabeyinin kardeşi Abdülbâki’nin eğitimi de önemli bir payı ve etkisi olduğu muhakkaktır.24

III. Selim zamanında, bizzat pâdişahın da öncülüğünü yapmış olduğu “Yenilik Akımı”na uyarak müzikte yeni makamlar ve bileşimler yapmak, usûller düzenlemek isteyen müzisyenlerin arasında katılmaktan kendini alamayan25 Abdülbâki Nâsır Dede; kendisinin yapmış olduğu beş adet yeni makamı (Dilâviz, Ruh-efzâ, Gülrûh, Dildâr, Hisar-Kürdî) ve yine kendisine ait 22 zamanlı “Şirîn” adını verdiği bir usûlü, “Tedkîk ü Tahkîk (İnceleme ve Gerçeği Araştıma)” başlıklı risâlesinde açıklamıştır.

Abdülbâkî Nâsır Dede; “Tahrîriyye” adlı eserinde, üzerinde birtakım yeni düzenlemeler yapmakla geliştirmiş olduğu ebced notası hakkında bilgi vererek dört eseri ebced notalama sistemi ile notaya almıştır. Bu dört

eserden bir tanesi, III. Selim'in, kendi buluşu olan Sûz-i Dilârâ makamında bestelediği, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'ye ait ve III. selâmının başlangıç sözlerini:

"Mutrıba esrâr-ı mârâ bâz gû

Kıssa-yı can-fezârâ bâz gû"

beyitinin oluşturduğu Mevlevî Âyîni'dir.26

Abdülbâkî Nâsır Dede'nin uyguladığı ebced notasında; Yegâh perdesi ile Nevâ perdesi arasında bulunan ilk sekizlide onsekiz, Nevâ perdesinden Tiz Nevâya kadar olan ikinci sekizlide ise on yedi ses yer almaktadır. Bu notalama sisteminde de, daha öncekilerde kullanılan çeşitli sistemlerde olduğu gibi Yegâh-Tiz Hüseynî perdeleri arasında belirlenen iki oktavlık (sekizli) bir ses sahası esas alınmıştır.

Tablo 3: Abdülbâki Nâsır Dede'nin kullanmış olduğu Ebced notasındaki perdeler

Yegâh - Elif Dügâh- Ye-Elif Hüseynî - Kef-Elif

Tiz Çârgâh -Lâm-Elif

Pest Bayâtî - Noktasız Be Kürdî- Ye-Be Acem - Kef-Be Tiz Sabâ -Lâm-Elif

Pest Hisâr - Dâl Segâh - Ye-Cîm Evc - Kef-CîmTiz Hicâz -

Lâm-Cim

Aşîrân -Ayn Bûselik - Ye-Dâl Mâhûr - Kef-Dâl Tiz Nevâ -Lâm-Dâl

Acem Aşîrân-He Çârgâh - Ye-He Gerdâniye-Kef-He Tiz Bâyâtî -Lâm-He

Irak -Vâv Sabâ - Ye-Vâv Şehnâz - Kef-Vâv Tiz Hisâr -Lâm-Vâv

Geveşt - Ze Hicâz - Ye-Ze Muhayyer - Kef-Ze Tiz Hüseynî-Lâm-Ze

Rast -Hâ Nevâ - Hâ Sünbüle - Kef-Hâ

Şûrî - Tı Bayâtî - Ye-Tı Tiz Segâh-Kef-Tı

Zengüle -Ye Hisâr - Kef Tiz Bûselik - Lâm

Abdülbâkî Nâsır Dede, nota yazım sisteminde yeralan ilk on perdeyi göstermek için: Sırası ile Elif, Be (noktasız), Dâl, Ayn, He, Vâv, Ze, Hâ, Tı, Ye harflerini kullanmış, daha sonra gelen on perde için ise, bunların başına bir “Ye” harfi eklemiştir. Örneğin; Yegâh’ın Elif, Yegâhtan on perde sonra gelen Dügâh’ın Ye-Elif’le gösterilmesi gibi. Daha sonraki on perdeyi ise yine ilk on harfin başına “Kef” harfini getirerek, en sona kalan ve Tiz Hüseynîye dek olan perdeleri ise; başlarına “Lâm” harfi getirerek tespît etmiştir. (Bknz. Tablo-3) Ayrıca; Tiz Hüseynî perdesinden sonra yer alan diğer tiz perdeler, bir oktav (sekizli) pestte mevcut bulunanlara, 2 rakamı eklenmek sûretiyle gösterilebilmektedir.

Kantemiroğlu Notası

Dimitrie Cantemir- Kantemiroğlu

Ali Ufkî’den yaklaşık 50 yıl kadar sonra Romen asıllı olan, “Tatar” oluğunu iddia eden Kantemiroğlu karşımıza çıkmaktadır. Romenlerin “Dimitrie Cantemir”, Batılıların “Demetrius Cantemir” olarak tanıdığı, Nayî Osman Dede ile aynı zaman dilimi içerisinde yaşamış olan, Türkler tarafından “Kantemiroğlu” adıyla bilinen ve anılan kişinin geliştirdiği bir nota yazım sistemidir. Kantemiroğlu 1673’te, Boğdan’ın başkenti Yaş’ta dünyaya gelmiştir. Babası Boğdan Beylerinden olan Kantemiroğlu, küçük yaşta Latince, Yunanca ve Slovence öğrenmiştir.27 Öğrenimi için İstanbul’a gelerek dört sene kalmış ve Türkçe, Arapça, Farsça yanında, ayrıca Tanbûrî Angeli’den de tanbur dersleri almıştır. 1963 yılında birkaç ay gibi kısa bir süre Boğdan Beyliği yaptıktan sonra, tekrar İstanbul’a gelmiştir. Daha sonra 1700’lerin başında Boğdan Voyvodalığı’na atanan Kantemiroğlu; Rus Çarı I. Pedro’nun Osmanlı Devleti’ne savaş açması üzerine, kendi vatanını bağımsızlığına kavuşturmak hayâliyle Ruslarla müttefîk olmuştur. Ancak Ruslar Prut’ta yenilgiye uğrayınca da Rusya’ya sığınmak zorunda kalmıştır. Moskova’ya yerleşen

Kantemiroğlu'na kısa bir süre sonra, Çar I. Pedro tarafından "Prens" ünvânı vermiştir. Daha sonra I. Pedro'nun isteği üzerine İran'a sefer açmış, yaklaşık bir yıl sonra da ölmüştür.

Hem Doğu hem de Batı kültürünü kapsayan geniş bir birikime sahip olan Kantemiroğlu, pek çok kitaba imza atmıştır. Bunlardan en önemlileri, ilk Osmanlı Tarihi örneklerinden birisi sayılabilecek nitelikteki, Ortaçağ Latincesi ile yazdığı kitabı "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi (Historia Incrementa Atque Decrementa Aulae Othomanicae: 1714-1716)", diğeri ise; kısaca "Kantemiroğlu Edvârı" diye bilinen ve Osmanlı Pâdişahı III. Ahmed'e sunulan "Kitâbu İlmi'l-Mûsıkî 'âlâ Vechi'l-Hurûfat (Müziği Târiflerle Tesbît ve İcrâ İlminin Kitabı)" başlıklı kitabıdır. Edvârının birinci bölümünde makamlardan, usûllerden ve ses sisteminden bahsetmiş, bunlar hakkında tespîtlerde ve açıklamalarda bulunmuş, ikinci bölümde ise; XVI- XVII. yüzyıllara ait pek çok Türk Müziği eserini örnek olarak notaya aktarmıştır.

Kantemiroğlu'nun notalama sisteminde izlediği yol konusunda Prof. Yalçın Tura şu yorumu yapmaktadır:28

"Kantemiroğlu, müzik nazariyatına, alışılmışın çok farklı yaklaşıyor ve özellikle Safiyuddin'den sonra yaygınlaşan, dörtlü ve beşli bileşimlerinden oluşan fakat başlangıcı ve bitiş yeri pek belli olmayan dizileri, bunların sitemdeki 17 basamağa göçürümlerini anlatmak yerine; makamları perdelere göre sınıflandırıp, başlangıcı, gezinme alanı, basamakları, genişlemeleri ve son durakları belirtilen ezgi hareketleri şeklinde tanımlama, seyirlerini bildirme yolunu seçiyor, Kantemiroğlu'ndan yüzyıl kadar sonra, müzik nazariyatına ilgi duyan ve bu konuda 'gerçeği inceleyip doğruyu araştırarak' öğrendiklerini bir kitapçıkta toplamaya kalkışan Nâsır Abdülbâki Dede'nin de, eski 'edvâr' yazarlarının yolundan ayrıldığını, Kantemiroğlu'nunkine benzer bir yolu tercih ettiğini görüyoruz."

Kantemiroğlu perdeleri Arap harfleriyle yazılmış isimlerinin baş harflerini kullanarak yahut bu isimlerde yer alan harflerin bileşiminden yararlanarak, göstermeye dayalı bir notalama sistemi geliştirmiş, bu yolla 348 parça peşrev ve saz semâisini notaya almıştır. Kitapta yer alan eserlerin içerisinde kendisine ait besteler de bulunmaktadır.

Kantemiroğlu'nun kullanmış olduğu nota yazım sistemi harf notası özelliğini taşımaktadır. Yaşadığı dönemde Osmanlı alfabesinde kullanılmakta olan Arap harflerinden yararlandığı için, pekçok kişi tarafından bu notalama sisteminin yine Arap alfabesinden oluşmuş başka bir alfabe sistemi olan ebced alfabesine benzetilerek; bir ebced notası çeşidi olduğu ileri sürülmüştür. Günümüzde bile hâlâ böyle zanneden kişiler mevcut olmakla birlikte; Kantemiroğlu'nun uyguladığı notalama sisteminin ebced notası değildir.

Kantemiroğlu notası incelendiğinde, perdelerin isimlerinin hatırlanacak şekilde harflerin kullanılarak, tatbîki kolay bir notalama sistemi geliştirmek istendiği görülür. Bazı perdeler baş harfleri ile (örneğin; "Dügâh" perdesini ifâde etmek için "Dâl" harfinin kullanılması), ilk ya da son heceleriyle (örneğin; "Mâhûr" perdesi, ilk hecesindeki "Mâ" yani "Mim-Elif" ile gösterilmiştir), bazıları ise perde ismi telâffûz edilirken, vurgunun dikkat çektiği kısımdaki hecenin harfleri ile (örneğin; "Irak" perdesi için "noktasız Kaf" harfi kullanılmıştır) gösterilmiştir. Aynı harfle başlayan perdelerde ("Rast"- Baş tarafı biraz uzatılmış "R" ve "Rehâvî"-"R" perdelerinde olduğu gibi), aynı harfin farklı yazılış biçimlerine yer verilmiştir.

Kantemiroğlu en mükemmel saz olarak kabul ettiği tanburdaki perdelere göre bir notalama sistemi oluşturarak, tanburda yer alan her perdeyi bir harf ile tespit etmiştir. Tanburdaki ilk ses Yegâh olduğundan dizisini Yegâh perdesini simgeleyen Ye-"ô" harfiyle başlatmıştır.

Kantemiroğlu süreleri, harflerin altına rakamlar koyarak belirtmiştir. Vezinleri: “Büyük vezin”, “Küçük vezin” ve “En Küçük vezin” olarak üçe bölmüştür. Hızlı çalınması gereken parçaları büyük vezinde yazmıştır. Kantemiroğlu notası ile ilgili diğer önemli bir nokta da; perdelerin tam ve yarım olarak ikiye ayrılmış olmalarıdır. (örneğin; Irak- tam perde; Acem Aşîran- yarım perde=nîm perde).

Kantemiroğlu’nun notasında sus, tekrar, uzatma bağı, nüans ve süsleme işâretleri yoktur, bu açığı kapatmak için notaya aldığı eserlerin yanına bazı açıklayıcı notlar yazmış, eserin nasıl seslendirileceği hakkında açıklamalarda bulunmuştur.

Tablo 4: Kantemiroğlu’na ait nota yazım sisteminde bulunan perdeler

Yegâh - He Bâyâtî - Be-Elif (noktasız)

Aşîrân - Ayn (kuyruğu uzatılmış) Hisâr - Ha

Acem Aşîrân - Ayn-He Hüseynî - Ha (bitişik şekilde)

Irak - Fe Acem - Ayn

Rehâvî - Re Evc - Elif

Rast - Re (Baş tarafı uzatılmış) Mâhûr - Mim-elif

Zengüle - Nûn Gerdâniye - Kef

Dügâh - Dâl Şehnâz - Sîn (bitişik şekilde)

Nihâvend - He Muhayyer - Mim

Segâh - Sîn (düz, dişsiz) Sünbüle - Lâm-He

Bûselik - Be Tiz Segâh - Sîn

Çârgâh - Ha-Elif Tiz Bûselik - Be-He (noktasız)

Sabâ - Sâd Tiz Çârgâh - Ha (el yazısı karakterinde)

Uzzâl - Lâm Tiz Sabâ - Sâd-He

Nevâ - He Diz Nevâ - Lâm-Elif

Tiz Hüseynî - Ha-He

(Kantemiroğlu - “Kitabû’l İlmü’l Mûsıkî Âlâ Vechi’l Hurûfât”dan bir sayfa)

O zamanlarda kullanılmakta olan Arap harflerinin, notaların perde isimlerini hatırlatacak bir şekilde tek başına veya çeşitli şekillerde birleşiminden meydana gelmiş olan bu notalama sistemi, ne yazıkki Kantemir’in kendisi hâriç kimse tarafından Nâyî Ali Mustafa Kevserî hariç kullanılmamıştır.

Nâyî Ali Mustafa Kevserî

Bir elli yıl kadar sonra Nâyi Ali Mustafa Kevserî Efendi (ö.? 1770), Kantemiroğlu’nun mecmuasında yer alan eserlerin hemen hepsini kopyalamış, bunun yanında kendisi de sayısı elliye yakın saz eseri ekleyerek Kantemiroğlu’nun notası ile kaleme almıştır. Kantemiroğlu’na ait risâle ile mecmuanın yeniden kaleme alınması nedeniyle; Mustafa Kevserî’nin adı ile anılan “Kevserî Mecmuası” Kantemiroğlu’nun eserleriyle bağlantılı bir yazma olup, Kevserî’ nin kendisi tarafından eklenmiş aynı notalama yöntemiyle yazılan, daha pek çok yeni eseri de içermektedir.29 Kevserî, bizzât yazdığı bu nota mecmuasında, eserleri notaya alırken Kantemiroğlu’ndaki sıraya bağlı kalmamakla birlikte, notalama yöntemine sâdık kalmaya özen göstermiştir. Mecmuasında ayrıca, kendisine ait bestelere de yer vermiştir.

Ali Ufkî Notası

(Türk Müziği’nde Kullanılan İlk Porteli Nota)

Leh asıllı olduğu bilinen Ali Ufkî’nin asıl adı; Alberto Bobovio Leopolitano Bobowski’dir. Daha sonra Müslümanlığı seçmiş bir Polonya Yahudisi olduğu bilinmektedir. IV. Murad’ın pâdişahlığı döneminde, Kırım Türkleri tarafından esir alınıp İstanbul’a gönderildiği sanılmaktadır. Yirmi yıla yakın bir sürece Enderûn’da kalan; başta Türkçe olmak üzere, birçok Doğu ve Batı dilini konuşabilen, dînî ve dindışı Türk Müziği’ni iyi

bilmesi yanında santur da çalan Ali Ufkî; Osmanlı sarayındaki hayatı ve devlet düzeniyle ilgili gözlemlerini anlattığı birçok Latince tarih kitapları yazmıştır. “Kitâb-ı Mukaddes”i Türkçeye çevirmiş, “Ufkî” mahlâsı ile Türkçe şiirler yazmış, Türk Müziği makamlarıyla besteler yapmıştır.

Asıl ününü bugün tek nüshası British Museum’da bulunan “Mecmuâ-yı Sâz u Söz” adını verdiği ve eserleri Türk tarihinde ilk kez kullanılmış olan porteli Batı notası ile yazmış olduğu nota mecmuasına borçludur.30 Ali Ufkî’nin bu dergiye başlamasından yaklaşık olarak 1650, ölüm yılı da 1980’ler olarak tahmin edilmektedir. Ali Ufkî bu mecmuasında öğrendiği hem Türk Müziği hem de Halk Müziği parçalarına yer vermiştir. Böylece pekçok eserin unutulmasını engelleyenlerden birisi olmuştur.

Ali Ufkî’nin musıkî ile ilgili üç el yazması vardır. İlki “Mecmuâ-yı Sâz u Söz”, ikincisi “Mecmuâ-yı Sâz u Söz’ün Müsveddeleri”, üçüncüsü de “Mezmurlar31” yazmalarıdır. Musîkiye ilişkin ilişkin en önemli eserinin “Mecmuâ-yı Sâz u Söz” olduğu şüphesizdir. Bu mecmua, XVI ve XVII. yüzyıllara ait beş yüzden fazla söz ve saz eserinin, güftesiyle notasını içermektedir.32

Ali Ufkî’nin kullandığı nota porteli Batı notası olmakla birlikte, günümüzde kullanılan notadan çok, bir yüzyıl önceki Batı Müziği notasına (beyaz notalar) benzemektedir. Osmanlıcanın sağdan sola doğru yazılması nedeni ile, notanın altına güfte yazılmasını kolaylaştırmak amacıyla notayı da portenin üzerine sağdan sola doğru yazmıştır.33

Porteli Batı notasının bir çeşidi olarak bu notalama sisteminde genellikle her parçanın başlangıcında bir donanım yer almakta ve burada da donanımda bulunan, düzgünce çizilmiş daireler dikkat çekmektedir. Bu daireler içerisinde yer alan şekillerin Siyâkat rakamları olduğuna dikkat çeken Haydar Sanal, 1976 yılında, II. Uluslararası Türkoloji Kongresi’nde sunmuş olduğu “Türk Mûsıkîsi Nota Yazısında Siyâkat Rakamlarının34

Yeri ve Bazı Açıklamalar” başlıklı tebliğinde; konu ile ilgili olarak şu tespîtlerde bulunmaktadır:

“ Nota yazısının Batı’daki tarihine baktığımızda ölçüleri bir daire ile ifâde edilişini Ortaçağ nota yazısında görüyoruz. Ufkî, icâd ettiği notada Batı’dan pekçok şeyi iktibas ettiği gibi usûl zamanlarını (ölçü rakamlarını) bir daire ile gösterme âdetini de oradan alarak kendi notasında aktardığı anlaşılmaktadır. Ancak bu iktibasın çoğu zaman yalnız bir daireden ibâret olduğunui diğer husularda ise Ufkî’nin koyduğu kuralalrn ortaya çıkarılması gerektiğini söyleyebiliriz.

Ufkî usûl (ölçü) rakamını daire içerisine koymakla beraber bu kuralı da çok zaman uygulamamıştır. Bazen bir daire çizmeye ihtiyaç duymadan da usûl rakamı koymakla iktifa eylemiştir. Usûl rakamlarında bazen Siyâkat rakamları donanımda kullanıldığı takdîrde Ufkî notasında şu hâlleri tespit etmiş bulunuyoruz:

1- Daire içine siyakat rakamı konulan ve parça başında usûl adının zikr edildiği hâl.

2- Daire içine ve dışına Siyâkat rakamı konulan ve parça başında usûl adının zikredildiği hâl.

3- Daire içine Siyâkat rakamı konulan ve parça başında usûl adının bildirilmediği hâl.

4- Daire çizilmeksizin Siyâkat rakamı konulan ve usûlün ismi yazılı olmayan hâl.”

Tablo 5: Ali Ufkî notasında daire içerisinde siyâkat rakamları ile gösterilmiş olan usüller: Süreleri ve siyâkat rakamı ile usûl birim sayıları35

Usûlün Adı Usûlün Zamanı Siyâkat Rakamı ile

Düyek 8 2

Fer 16 4

Fahte 20 5

Çenber 24 6

Muhammes 32 8

Hafîf 32 8

Sakîl 48 12

Hâvî 64 16

Zarb-ı Fetih 88

Tablo 6: 9 adet usûlün, Ali Ufkî notasında donanıma konulan dairelerin içerisinde yer alan Siyâkat rakamları ile gösterilmesine örnek.36

Ali Ufkî notasında “Rast Makamı Dizisi” ana dizi olarak ele alınmış, ancak “Rast” perdesi “Do” ile gösterilmiştir. Rast perdesini “Do” ile göstermiştir. Genellikle kullanmış olduğu anahtar, portenin birinci çizgisi üzerine yerleştirilen “Do Anahtarı”dır. Yani eserler bir ses aşağı perdeden notaya alınmıştır. Do anahtarı da bugün kullanılan şekli ile değil, Arapça “Cîm [9]” harfi ile gösterilmiştir. Büyük usûllerde genellikle usûlün tamamına yer verilmiş, ölçü çizgisi ancak büyük usûl tamamlandıktan sonra kullanılmıştır. Tekrarlanması istenilen yerler ters dolap işareti ile gösterilmiştir. Usûller portenin başına “Siyâkat Rakamları” ile yazılmıştır. Usûlleri birim olarak bugünkü 1’lik değer ile ölçmüştür (Yalçın Tura).

Örneğin: Düyek Usûlünü 2 (2 x 4 = 8),

Muhammes Usûlünü 8 (8 x 4 = 32) olarak göstermiştir.

Ali Ufkî’nin notası, Batı’da kullanılan beş çizgiden oluşmuş porteli notanın aynısıdır: Bemol ve diyezler de batıdaki şekliyle kullanılmıştır. Türk Müziği’ndeki sesleri gösterebilmek için ayrıca bir işaret eklenmemiş, Türk Müziği’ndeki perde ve aralıkları açıklayıcı herhangi bir açıklama dahi yapılmamıştır.

[Ali Ufkî- “Mecmuâ-yı Sâz u Söz”den bir sayfa]”

[Ali Ufkî- “Mezmurlar”ından bir sayfa]

Hamparsum Notası

Hampartzum Limoncıyan'ın (1768-1839), XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Pâdişah III. Selim'in (1761-1808) arzusu ve teşvîki üzerine geliştirmiş olduğu, kendi adı ile anılan bir nota yazım sistemidir.

Bu notanın Hamparsum'un kendi buluşu mu yoksa çok eski devirlerden beri Ermeni kilise müziğinde kullanılagelen bir notalama yöntemi mi olduğu hakkında çeşitli düşünceler olmakla birlikte; her iki farklı düşünceyi de destekleyecek yahut çürütecek yönde bulgular mevcut olduğundan, bunların hangisinin doğru olduğu belli değildir. XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başında Hamparsum notası, Türk Müziğindeki sesleri tam olarak gösterememesine karşın, porte gerektirmediği, kolay öğrenilebilir ve pratik oluşu nedeniyle geniş bir müzik çevresi tarafından kullanılmıştır. Ayrıca Ermeni dînî ezgilerinin notaya alınmalarında da, Hamparsum notasından yararlanılmıştır.

Hamparsum, Baba Hamparsum, Hamparsum Ağa, Hampartzum Limocıyan gibi isimlerle bilinen, XIX. Yüzyılın bu önemli simâsı, 1768 yılında İstanbul' un Beyoğlu olarak bilinen Pera semtinde,37 'Harput'tan İstanbul'a göç etmiş, yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.

Maddî olanaklarının yetersizliği nedeniyle sadece ilk öğrenimini tamamlayabilmiştir. Öğrenimini bitirdikten sonra ailesi tarafından bir meslek sahibi olabilmesi ve para kazanması için, terzi çıraklığı yapmak üzere bir terzinin yanına verilmiş ancak küçük Hamparsum, müziğe olan tutkusu nedeniyle Ermeni kiliselerine devam ederek, Ermeni müziğini öğrenmeye çalışmıştır. Kayserili Kirkor Karasakalyan (1736-1808) ve Zenne Bogos'tan (1746-1826) biraz birşeyler öğrendikten sonra, o devirlerde İstanbul'un en zengin ve sanatsever ailesi olan Düzyanların konağına devam etmeye38 başlamıştır. Uzun bir süre Düzyan ailesinin himâyesinde yaşayarak müzik bilgisini ilerletmenin yanında, zamanının

önemli bestecileri ile tanışma olanağı bulan Hamparsum, bunların içinden tanıştığı Mevlevî besteci ve müzisyenlerin aracılığıyla; Türk Müziği'ni de incelikleri ile iyi bir şekilde öğrenebilmek için Mevlevîhânelere de gitmeye başlamıştır.

Böylece Hamparsum hem Ermeni kiliselerinde korist olarak çalışıyor hem de Mevlevîhânelerde Türk Müziğinin inceliklerini öğrenmeye devam etmiştir. Hattâ Beşiktaş Mevlevîhânesi'nde kudümzenlik yaparken, Hammâmîzâde İsmail Dede Efendi (1778?-1845) ile tanışarak, kendisinden ders almaya başlamıştır. Günümüzde, Hampasum'un Pâdişah III. Selim'in (1767-1808) huzûruna kabul edilişinin, büyük bir olasılıkla Dede Efendi'nin aracılığı ve yardımı ile gerçekleştiği düşünülmektedir.

Kendisi de müzisyen ve bestekâr olan ve pâdişahlığı döneminde Türk Müziği'nin en parlak devrini yaşamasını sağlayan III. Selim, kendi zamanında yaşamış olan besteciler kadar, uzun bir süredir ihmal edilen müzik kuramlarının da ele alınması, var olan ve yeni bestelenen eserlerin korunup, Türk Müziği'nin gelecek nesillere düzgün ve doğru bir şekilde aktarılabilmesi amacıyla çalışmalar yapılmasına çok önem vermiş, bu tip çalışmaların başlatılması ve devam ettirilmesi konusunda ilgili kişileri desteklemiştir. Mevcut eserlerin korunması için Hamparsum Limoncıyan ve Abdülbâkî Nâsır Dede'yi yeni ve kullanımı kolay bir notalama sistemi oluşturmak konusunda teşvîk etmiştir.

Hamparsum, Türk Müziği'nde kullanılacak, öğrenimi ve yazılışı kolay, pratik bir nota yazısı oluşturmak üzere, 1813-1815 yılları arasında yoğun bir şekilde çalışmalarını sürdürerek sonunda kendi adıyla anılan Türk Müziği için yeni bir notalama sistemini geliştirmiştir. Çalışmalarının neticesinde bu notalama yöntemiyle kaleme aldığı ve tamamı Türk Müziği eserlerinden oluşan altı adet olduğunu bilinen defterleri Pâdişah III. Selim'e

takdîm etmiştir. Bu defterlerde yer alan, notaya aldığı eserlerin hepsinin de saz eserleri olduğu, sözlü eserlerin bulunmadığı bilinmektedir.39

“Kemânî, Tanbûrî, Hânende, Bestekâr Hampartzum Limoncıyan geçimini müzik aracılığı ile sağlamıştır. Hasköy’deki evinde verdiği müzik dersleri ile çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Oğlu Zenop Limoncıyan (1810-1866), Tanbûrî Aleksan Ağa (1815-1864), Bedros Çömlekçiyan (1785-1840), Aristakes Hovannes (?-?) Hampartzum’un öğrencileri arasındadır.” 40

Bestelediği Ermenice ilâhilerinin dışında, 30 dolayında dindışı eserinin notası günümüze ulaşabilmiştir. Limoncıyan dindışı eserlerinde olduğu gibi ilâhilerinde de Türk Müziği makamlarını ve usûllerini kullanmıştır.

“Altı çocuk babası Hampartzum Limoncıyan, 71 yaşındayken, İstanbul Hasköy’deki evinde vefât etmiş, Beyoğlu’ndaki Surp Agop Ermeni Mezarlığı’na defnedilmiştir.

Hamparsum Limoncıyan’ın XVIII. yüzyılın sonlarında, Pâdişah III. Selim’ in (1761-1808) mevcut notaların korunabilmesi ve sonraki nesilllere eksiksiz aktarılabilmesi için yeni ve kullanışlı bir nota yazım sistemi istemesi üzerine, geliştirdiği notalama sistemi, günümüze dek pek çok müzisyen tarafından kullanılagelmiştir.

Hamparsum’un nota sistemi, temel olarak Avrupa’da neumaların kullanımının Latin harflerinin “A’dan G’ye” kullanımıyla birleştirilmesi yoluyla elde edilen nota sistemine benzemektedir (Tablo-7).41

Tablo: 7

Bu iki farklı nota sistemi arasında aynı gamsal ilişkiyi korumak ve Tampere sistemin gamlarındaki sesler arasında bulunan “1, 1, 1/2, 1, 1, 1, 1, 1/2” ilişkisini elde edebilmek için neumatik Ermeni gamına Po’dan değil, Be’den başlamak gerekir.42 (Tablo-8)

Tablo: 8

Hamparsum nota sisteminde porte yoktur. Yedi ana sesi gösteren yedi işaret vardır. Bir oktav tiz sesler bu yedi temel işaretin altına çizilen kısa birer çizgi ile gösterilir: Çargâh ve Tiz Çargâh, Yegâh ve Nevâ perdeleri gibi. Bir sekizlide (oktavda) on dört ses yer almaktadır. Ana sesleri gösteren işaretlerin başına bir (~) konularak ara sesler ifade edilir. Bu işaret üzerine gelen notanın tizleştiğini gösterdiğinden Hamparsum notasında bemolün kullanılmadığı sonucuna varılabilir.

Ara seslerin ifâde edilebilmesi için, ana işaretlerin başına bir [~] konulur. Bu ilgili perdenin tizleştirilmesidir [Örneğin; Rast (sol) perdesi ile dügâh (la) perdesinin arasında kalan Zirgüle perdesinin, Rast'ın tizleştirilmiş şekli olarak düşünülmesi gibi.] [~] işareti sadece üzerine geldiği notanın tizleştiğini gösterir, bu tizleşmenin diatonik mi yoksa kromatik mi olduğunu belirtmez. Bunun yanında kaç komalık bir diyez ya da bemol olduğu da ancak makam içinde kullanılış biçimi ve eser içindeki yerine göre anlaşılır.

Türk Müziği'nde seslerin daha fazla olması nedeni ile kullanımda bazı farklar dikkat çeker. Acem Aşîran, Geveşt, Zirgüle, Kürdî, Bûselik, Hicaz, Hisar perdeleri ile bu perdelerin bir üst sekizli ile bir alt sekizlileri değiştirme işâretli notalarla, ana perdenin tizleştirilmişi olarak düşünülmüştür. Hamparsum notasında bemol, diyez, bekar gibi işaretler bulunmadığı gibi makamın notanın önüne yazılan bir donanım da söz konusu değildir.

Pek çok müzisyen tarafından kullanılmış olduğu halde Hamparsum nota yazım sisteminde nota ile usûllerin, güfteye uyarlanması ile ilgili bir bilgiye pek rastlanmaz. Hamparsum notasında usûllerle ilgili ilk saptama Halil Can tarafından yapılmıştır. 01 Mart 1948 tarihli, Mûsıkî Mecmuası'nın 133. sayısında (sayfa:3-4) yayınlanmış olan "Hamparsum Notasında Usûller" başlıklı yazısında bu konu ile ilgili olarak şunları açıklamaktadır:

“Bundan tahmînen 25 sene kadar evvel Nizamyan Andon nâmında bir müzisyenin dokuz defter tutan koleksiyonunu almıştım. Bu koleksiyonun bir defterinde (1288/1861) tarihi var. Kaligrafik bir yazı. Güfteler Ermeni harfleri ile Türkçe. Her eserin makamı, bestekârı ve güftenin yazılı olduğu başlığın altında çeşitli nokta ve şekiller mevcut. İlk tetkikâtımda bunların neyi ifâde ettiğini bir türlü çözememiştim. Koleksiyonu tarayıp inceledikten sonra dokuzuncu defterin sonunda bunların kullanılmakta olan usûllerin remzleri olduğunu gördüm.”

Hamparsum notasında usûl kalıpları gözle görülür bir şekilde belirgindir. Notalar usûle uygun olarak gruplar hâlinde yazılırlar. Bu da usûlün okunmasında kolaylık büyük ölçüde kolaylık sağlar. Usûllerin vuruşlarını göstermek için bazı işâretler kullanılmıştır (Tablo-9).

Tablo: 9

Diğer usûllere bakıldığında iki ayrı vuruşun üzerine, vuruşları birbirine bağlayan bir bağ işâretinin konulmuş olduğu görülür. Bu, iki birimin tek bir birim olduğunu göstermektedir (Tablo-10; Örnek).

Tablo: 10

Süreler, notaları gösteren işaretlerin üstlerine küçük çizgi veya daireler konularak belirtilmiştir. Suslar da, yine aynı küçük çizgi ve dairelerin tek başına kullanılması ile gösterilmektedir. Notalama sırasında 4’lük ve 8’ lik süreleri göstermek için kısa çizgiler yerine virgüller (4’ lük için tek, 8’ lik için iki virgül) kullanılmış olduğu görülmektedir. (Tablo-11).

Tablo 11: Hamparsum Notasında Süreleri Gösteren İşaretler

Ayrıca, 4’lük sus için tek çizgi ya da tek virgül dışında (~) kullanıldığı da görülür. Süre göstergeleri aynı süredeki birbirini izleyen seslerin ilki için verilir. İkincisinin, üçüncüsünün üzerine yazılmaz.43

Sürelerin gösterildiği Hamparsum notasının yanında bir de sürelerin belirtilmediği, sadece bilen kişiye hatırlatma amacıyla yazılmış “Gizli/

Şifreli” diye adlandırılmış, Hamparsum notası örneklerine de rastlanmaktadır. Gizli Hamparsumda nota değerlerinin çoğu hattâ bazen hiçbiri yazılmaz, bu bakımdan deşifre edilmesi ötekine göre çok daha zordur. Bazı özgün eserleri kendi tekellerinde tutmak eğiliminde olan müzisyenlerce kullanılmış olan bu sistem, yalnızca kullanan kişinin okumasına yardımcı olacak kadar işâreti içermektedir.

Hamparsum Notasının Günümüz Türk Müziği Notasına Çevirimi44

Kullanılan Diğer Nota Örnekleri

XVIII. yüzyılda ortaya çıkan Türk Müziği eserlerinin notaya alındığı başka bazı örnekler de bulunmaktadır. Bunlar genelde Osmanlı Devleti çatısı altında Türklerle birlikte yaşayan azınlıkların Türk Müziğine ilgi duymaları sonucunda ortaya çıkan nota örneklerdir. Çoğunu incelendiğinde, ait oldukları kültürün notası ile Türk Müziği eserlerini kaydetme yolunu seçtikleri anlaşılmaktadır. Kimisi eserleri aynen notaya alıp, Türk Müziği sesleri için ayrıca ilaveler yapmazken; kimi mevcut notaya çoğu kez yalnız kendisinin gördüğünde anlayabileceği bir-iki küçük işaret eklemiş, diğerleri de notaya dokunmayıp, eserlerin hemen yanlarına düştükleri notlar aracılığı ile bu açığı kapatmaya çalışmışlardır.

Tanbûrî Küçük Artin’in Uyguladığı Bir Notalama Sistemi

XVIII. yüzyılda, Batı Ermenileri cemaatine bağlı müzisyen ve şâir Tanbûrî Küçük Artin’in de bir nota yazım sistemi düzenlediğine tanık olunmaktadır. Artin, Yegâh perdesinden Tiz Hüseynî’ye kadar belirlemiş olduğu, 16 tam perde ile 14 yarım perdeden oluşan ve Kantemiroğlu’nunkine benzeyen bir diziyi esas almıştır. Bu dizideki sesleri gösteren işaretlere, Ermeni alfabesinden gelişigüzel seçmiş olduğu harflerin adlarını vermiştir. Artin makam dizileriyle bunların şedlerinin (göçürülmüş) tanımını yaparak, kullanılan usûllere de yer vermiştir. Artin’in nota sisteminde usûllerin vuruşları konusunda; “Düm” için nokta işâretini, “Tek”

için Elif harfini, “Teke” için açı işaretini [<], “Tekkâ” için de çift açı işaretini kullanmış, ayrıca vuruşların süresinin uzatılması gereken durumlar için de, bu vuruş imgelerinin üstlerine [~] işaretini eklemiştir.45

Bizans Notası

Bizans notasıyla yazılmış Türk Müziği eserlerine özellikle dikkat çekmek istediğini belirten Murat Bardakçı, “Fener Beylerine Türk Şarkıları” adlı kitabında yer alan ikinci bölümde konu ile ilgili olarak, Türk Müziği parçalarının bulunduğu yedi ayrı kitaptan bahsederek bunların adlarını ve tam künyelerini vermektedir.46 Kurillu Marmarinu’nun 1749’da yazdığı risâlesi hakkında Murat Bardakçı’nın vermiş olduğu bilgiler çerçevesinde, Marmarinu’nun risâlesinde Türk Müziği hakkında bilgiler veren bir bölümün olup ses sistemini Yegâh-Tiz Hüseynî perdeleri arasında kalan bir diziyle açıkladığı sonucuna varılabilir. Marmarinu bir sekizlide 22 perdenin yer aldığını belirtmiş, makamların seyirlerini ve özelliklerini açıkladıktan sonra bununla ilgili nota örnekleri sunmuştur.47

Hamparsum nota sisteminden bir süre sonra 1820 dolaylarında, Bizans Kilise notasına yeni bir şekil veren, Eceabadlı Rum Hrisantos (1770-1846), Yegâh’tan başlayan yedi dereceli ana diziye (ki bu ses alnı Hamparsum notasındaki yedi sesli ana diziye denk düşmektedir) Yunan alfabesinde bulunan ilk yedi harfin adlarını vermiştir: Pa, Vu, Ga, Di, Ke, Zo, Ni. Yeni Bizans notasının çok kullanışlı oluşu çok sayıdaki Rum ilâhisinintekrar tespitinin yanında Rumların Türk müziği eserlerini de öğrenip notaya almalarını sağlamıştır.48

[Kiltzanidis’in yayınladığı Rumca güfteli “Rast Kâr-ı Nâtık”]49

Günümüzde Kullanılmakta Olan Porteli Nota

Günümüzdeki hâliyle porteli Batı notasını; 1 oktavda (sekizlide) 12 eşit ses bulunduğunu kabul eden Batılıların tarzında, hiçbir ekleme yapmadan kullananlar 1830’lu yıllardan itibâren Muzıka-yı Humâyûn’daki öğrenci ve

müzisyenler olmuşlardır. Muzıka-yı Humâyûn'nun kurulması ile beraber50 Batılı müzik adamları da ülkeye getirtilmeye başlanmıştır. II.Mahmud'un ülkeye, Sardunya Hükümeti Elçisi Marquie Groppalo aracılığıyla, İtalya'dan getirtmiş olduğu Guiseppe Donizetti (?- 1788-? 1856); "Osmanlı Devleti Muzıkaları Umûm Mürebbîsi" olarak bandoya atanır atanmaz ilk iş olarak; öğrencilere porteli Batı notasını öğretmiştir. Bunun için öncelikle kendisi, o döneme dek geniş bir müzik çevresi tarafından kullanılmakta olan Hamparsum notasını öğrenme yoluna gitmiştir. Daha sonra Hamparsum notasıyla yazılan eserleri, tekrar porteli batı notası ile kaleme alarak, karşılaştırmalı bir yöntemle Muzıka-yı Hümâyûn'daki öğrencilerine öğretmiştir. Ancak burada hatırlanması gereken ve problem yaratan bir husus da porteli batı notasının Türk Müziği'nin ses sistemine göre hiçbir düzenlemeye gerek duyulmadan, olduğu gibi kullanılmış olmasıdır. Böylece Batı notası gitgide yaygınlaşıp tutularak, Türk Müziği eserleri artık porteli nota ile basılmaya başlanmıştır.

Notacı Emin Efendi (1845-1907), 1876 yılında ilk fasıl külliyatları ile yaprak notaları yayımladı. Basılan notaların çoğu piyano için armonize edilmişti (Fenn-i Musıki'den). Emin Efendi'nin bu girişimini başka eserlerin basılması izledi. Muallim İsmail Hakkı Bey (1866-1827), bazı fasıllar yayımlamasının yanında müzik dersi kitaplarında porteli notayı tanıttı. Bu yüzyılın başlarında önce Şamlı Selim, sonra da kardeşleri Şamlı İskender ve Tevfik, yaklaşık otuz yıl boyunca (1901'den 1920'lerin sonlarına kadar) müzik meraklıları için pek çok sayıda eserin notasını yayınladılar. Daha sonra bu çabalarından ötürü onlara özenenler oldu. Böylece eski nota sistemleriyle yazılanlardan yapılan çevirilerin yanında, yeni bestelenen eserler de yayımlanmaya başlandı.51

Bu arada "Necip Paşa, Mustafa Nezih Albayrak, Râuf Yekta" gibi çeşitli Türk Müziği ile ilgilenmiş kişiler tarafından uygun bir nota yazım

sistemi oluşturma çalışmaları yapılmıştır. “Albayrak’ın sistemi de, bir ebced notasından ibârettir ve adını ‘Yıldırım Notası’ koymuştur.”52

Muzıka-yı Hümâyûn’dan itibâren kullanılmakta olan porteli Batı notasının Türk Müziği ses siteminde var olan seslerin tamamını karşılayamaması nedeni ile Dr. Suphi Ezgi (1869-1962), Rauf Yekta (1871-1935) ve Hüseyin Sadettin Arel (1880-1955), tarafından konu ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bugün Türk Müziği konservatuarlarında okutulan ses sistemi, H. Sadettin Arel, Dr. Suphi Ezgi ve müzisyen olmayan, ancak matematiksel bakımdan onlara çok yardımları dokunan Ord. Prof. Dr. Salih Murat Uzdilek’in (1891-1967) adıyla anılmaktadır (Arel-Ezgi-Uzdilek). Bu gibi müzikolojik çalışmaların neticesinde; Batılı porteli nota yazım sisteminde kullanılmakta olan notalar; bazı çizgi ve şekiller eklenerek, Türk Müziği’ne daha uygun bir nota yazısı oluşturma yoluna gidilmiştir. Arel-Ezgi-Uzdilek’in çalışmaları sonucunda öncelikle hangi ses sisteminin esas alınacağı belirlenmiş daha sonra da günümüzde, Türk Müziği eserlerini notaya almada hâlen kullanılmaya devam edilen ve Türk Müziği’nde bir sekizlide 24 eşit olmayan aralığa bölünen, ses sisteminde karar kılınarak, porteli nota yazısı buna uygun hâle getirilerek kullanılmaya başlanmıştır (Tablo-13; Tablo 14).

Tablo: 13 Türk Müziği’nde Günümüzde Kullanılan Değiştirme İşaretleri ve İkili Aralıkların İsimleri53

Tablo: 14 54

1 Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet, İstanbul, Cilt. 17, s. 8720.

2 Türk Mûsıkîsi Tarihi (Derleme), TRT Ankara, Cilt. 1, s. 92.

3 Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi”, Milliyet, İstanbul, Cilt. 17, s. 8720.

4 Théma Larousse, Tematik Ans, Milliyet, İstanbul, Cilt. 5, s. 336-337.

5 A.g.e., s. 336-337.

6 “Neuma (Neum)” “işaret, marka” anlamındaki, Latince kökenli bir kelimeden oluşan ve melodilerin stenografi çizgilerine benzer bir takım şekiller ile notaya alındığı, ancak eseri bilen bir kişiye hatırlatma işlevini gören, bir nota yazım (notalama) sistemi (Neumatique).

7 Yılmaz Öztuna, “Türk Mûsıkîsi Ansiklopedisi”, I. Basım, Cilt. 2, Millî Eği. Basımevi, İst. -1974, s. 96-99.

8 Mani: Babtistler tarikatında, İranlı Mani-i Nakkaş (215-275) tarafından kurulan, iki eşit ve birbirine karşıt iyilik (ruh) ve kötülük (madde) ilkesinin birlikte varolduğu öğretisine dayalı din. Türkler’de: 762’de Uygur Hâkanı Bügü Kağan Çin’den getirttiği rahiplerden bilgi alarak mani dinini resmen benimsemişlerdir. 752-840 yıllarında Uygurlar bu dine ait inançları (Uygurların meydana getirdiği) mani alfabesiyle yazıya geçirdiler; Mani’nin ölüm yılından başlatılan bir takvim kullandılar. - Daha ayrıntılı bilgi için bknz. ”Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi”, Milliyet, Librairie Larousse, 1986.

9 Bknz.: Yalçın Tura Türk Mûsıkîsi Mes’eleleri, I. Baskı, Pan Yayıncılık, İst. 1987.

10 A.g.e., s. 130.

11 İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 10, s. 68.

12 Ayrıntılı bilgi için bakınız: İslâm Ansiklopedisi, Cilt No. 10, s. 68.

13 A.g.e., Cilt No. 10, s. 68-69.

14 Murat Bardakçı Maragalı Abdülkadir, Pan Yayıncılık, İst. 1986, s. 129.

15 Yalçın Tura, İ. T. Ü. Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Programı “Müzik Paleografyası Ders Notları”, 1993-94.

16 “Müzik Paleografyası Ders Notları”, Yalçın Tura, İ. T. Ü. Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Prog., 1993-94.

17 Ayrıntılı bilgi için bakınız: s. 711-1492.

18 Yılmaz Öztuna; "Türk Mûsıkîsi Ansiklopedisi", I. Baskı, Milli Eği. Basımevi, İst. 1974, s. 96-99.

19 A.g.e., s. 67-59.

20 A.g.e., s. 96-97.

21 Henry George Farmer (1882-1900), İrlanda asıllı İngiliz müzikbilimci. Daha çok Arap ve Türk Müziği ile ilgili araştırmaları bulunmaktadır.

22 Baron Rodolphe d'Erlange (1872-1932), Fransız müzikbilimci (müzikolog). Arap Müziği araştırmaları ve bu konudaki çalışmaları ile tanınmıştır. Hayatının büyük bir bölümünde Tunus'ta yaşamıştır.

23 Yalçın Tura "Abdülbâki Nâsır Dede: Tedkîk ü Tahkîk (İnceleme ve Gerçeği Araştıma)", Küğbilim Dizisi-1, Tura Yayınları, İst. 1997, s. 2.

24 Yalçın Tura; Abdülbâki Nâsır Dede: Tedkîk ü Tahkîk (İnceleme ve Gerçeği Araştırma), Küğbilim Dizisi: 1, Tura. Yayınları, İst. -1997, s. 5-6.

25 A.g.e., s. 7-8.

26 Yalçın Tura; Abdülbâki Nâsır Dede: Tedkîk ü Tahkîk (İnceleme ve Gerçeği Araştırma), sayfa: 55 (4. madde), Küğbilim Dizisi: 1, Tura Yayınları, İst. -1997.

27 Eugenia Popescu-Judetz Türk Mûsıkîsi Kültürünün Anlamları Çev: Bülent Aksoy, Pan Yayıncılık, 1. Baskı, İst. 1998, s. 31-39.

28 Yalçın Tura (Günümüz notasına açıklamalı olarak çeviren), Kitâbu İlmi'l-Mûsıkî 'âlâ Vechi'l-Hurûfat (Mûsıkîyi Târiflerle Tesbît ve İcrâ İlminin Kitabı), Y. K. B. Kültür Yayınları, İst. -2001, s. 1 26.

29 Daha ayrıntılı bilgi için bknz: Eugenia Popesce-Judetz XVIII. Yüzyıl Mûsıkî Yazmalarından Kevserî Mecmuâsı Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, Pan Yayıncılık, İst. 1998.

30 Théma Larousse, Tematik Ans., Cilt. 6, Milliyet, 1993-94, s. 394-395.

31 Mezmur: (İng.-Alm.: Psalm, Frn. Psauma) Kitâb-ı Mukaddes'in "Ahd-i Atik" bölümünde Hz. Dâvud'un Tanrıya yakarış ve şikâyetlerini dile getiren şiirsel metinlerin herbirine verilen ad. (Ayrıntılı bilgi için bknz. Cem Behar "Ali Ufkî ve Mezmurlar", Pan Yayıncılık, İst. 1990, s. 48.

32 Cem Behar (Prof. Dr.) Ali Ufkî ve Mezmurlar, Pan Yayıncılık, İst. 1990, s. 48.

33 XX. yüzyılın başında kurulan Dârü'l-Elhân'da porteli Batı müziği notası soldan sağa kullanılmış fakat güfteler notaların altına sağdan sola hece hece ayrılarak yazılmıştır.

34 Siyâkat yazısı ve siyâkat rakamları, Osmanlı Devleti'nin ve ondan evvel Selçuklu ve daha geriye giderek Abbâsî ve Emevî Devletlerinin resmî kayıt ve muamelelerinde önemli rol oynamış yazı ve rakam çeşitleridir. Siyâkat yazısı, Arap alfabesi ile yazılan diğer yazılardan noktasız oluşu, genellikle birleşik yazılışı, yazılışta sür'at ve okunuştaki zorluk ve gizlilik gibi özellikleri ile ayrılır. Siyâkat rakamları da dîvan ve hazîne muhasebesini en doğru, emin ve düzgün bir şekilde yürütmeye elverir rakam yazısı şekilleri sisteminden ibârettir. Siyâkat rakamlarına Dîvan rakamları adı da verilmektedir. Osmanlı mâliye ve muhasebe kayıtlarında Siyâkat yazısı Sultan Abdülazîz'in saltanat süresi sonuna kadar devam ettiği hâlde, siyâkat ve dîvan rakamları denilen rakamlar II. Sultan Mahmud Devri'nde hemen hemen terkedilmiş durumda bulunuyordu. Siyâkat rakamalarının M. Ö. 700 tarihi civârında Emevîlerce icâd olunduğuyaklaşık olarak tahmin edilmektedir. Bu rakamların şekilleri Arap ve Hint rakamı dediğimiz sayıların Arapça yazılış imlâlarının kısaltılmasından meydana gelmiştir. 100'e kadar soldan sağa doğru bir sıratâkip etmekle birlikte; 100'den sonra rakam grupları sağdan sola bir seyir tâkip ederler. Böylece

zamanla şekillerde farklılıklar meydana gelerek, basit şekiller değişik şekil ve karakterlere bürünmüş, rakamlar bu hâlleriyle birer şifre ve monogram hâline dönüşmüşlerdir. Daha ayrıntılı bilgi için baknz.: Haydar Sanal, A.g.e.

35 Bknz.: Haydar Sanal, A.g.k., s.7.

36 Ayrıntılı bilgi için Bknz. Haydar Sanal, A.g.k. (tebliğ), İstanbul-1976, s.9.

37 Nazmi Özalp, Türk Mûsıkîsi Tarihi-Derleme, Cilt. 2, TRT Yayınları, Ankara, 1986, s. 216.

38 A.g.e., s. 216.

39 Hamparsum Defterlerinde sadece peşrev ve semâiler vardır, sölü eserlere rastlayamadık.- Suphi Ezgi, Nazarî ve Amelî Türk Mûsıkîsi, İstanbul, 1953, s. 530.

40 Yılmaz Öztuna, Büyük Türk Mûsıkîsi Ans., Cilt. 1, T. C. Kültür Bak. Yayınları, İst. 1990, s. 325.

41 Folklora Doğru Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü, Folklor Dergisi, Sayı: 62 İstanbul, 1996.

42 Folklora Doğru, Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü, Folklor Dergisi, Sayı: 62, İstanbul, 1996.

43 Suphi Ezgi, Nazarî ve Amelî Türk Mûsıkîsi, Cilt. 4, İstanbul Belediye Kons. Neşriyatı, İst. 1993, s. 530.

44 Gülay Karamahmutoğlu, "İstanbul Atatürk Kitaplığı'ndaki 1637 No.lu Yazma Hamparsun Defteri", İ.T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanatta Yeterlik/Doktora Tezi, Aralık 1999, Şekil: 2.12, s. 15.

45 Ayrıntılı bilgi için bknz.: Türk Mûsikî Kültürünün Anlamları, Eugenia Popescu-Judetz, Çev. Bülent Aksoy, Pan Yayıncılık, İst. 1996, s. 47-48.

46 Efterpi (İstanbul, 1830), Pandora (1. Cilt: İstanbul 1843: 2. Cilt İstanbul, 1846), Armonia (İstanbul, 1848), Kallifonos Seirin (İstanbul,

1859), Lesbia Sapho (Atina, 1870), Apanthisma (Mecmua-yı Makâmat, İstanbul, 1872), Asias Lyra (Atina, 1908). - Bknz. Murat Bardakçı, Fener Beyleri'ne Türk Şarkıları, Pan Yayıncılık, İst. 1993, s. 29.

47 A.g.e., s. 21-25.

48 Bknz.: Eugenia Popescu-Judetz, Türk Musıkisi Kültürünün Anlamları Çev. Bülent Aksoy, Pan Yayıncılık, İst. 1996, s. 51- Bardakçı 1993: 25-30.

49 Murat Bardakçı Fener Beyleri'ne Türk Şarkıları, Pan Yayıncılık, İst. 1993., s. 74.

50 Muzıka-yı Humâyûn, III. Selim (1789-1807) Dönemi'nde; Nizâm-ı Cedîd" Ordusu için bir bando oluştulmak istenmesi sonucunda ortaya çıkmış, II. Mahmud'un da kendi pâdişahlığı döneminde (1807-1839), "Âsâkir-i Mansûre-yi Muhammediye" Ordusu için aynı şeyi düşünmesi sonucu gelişmiştir. Ancak, Vak'â-yı Hayriye ile Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1826'da, şimdiki İstanbul Teknik Üniversitesi'ne ait olan Taşkışla Binası'nda kurulmuştur.

51 Eugenia Popescu-Judetz, Türk Musıkisi Kültürünün Anlamları Çev. Bülent Aksoy, Pan Yayıncılık, İst. 1996, s. 54.

52 Yılmaz Öztuna, Türk Mûsıkîsi Ansiklopedisi- Teknik ve Tarih, Kent Basımevi, İst. 1987, s. 65

53 Özkan İsmail Hakkı, "Türk Musikisi Nazariyatı ve usulleri, kudüm velevleri", Kültür Serisi-41, Ötüken Neşriyat, İst. 1990.

54 Özkan İsmail Hakkı, "Türk Musikisi Nazariyatı ve usulleri, kudüm velevleri", Kültür Serisi-41, Ötüken Neşriyat, İst. 1990. "s. 38"

Abdülbâkî Nâsır Dede Tedkîk ü Tahkîk (İnceleme ve Gerçeği Araştıma) , Açıklama ve notlarla günümüz Türkçesine Çeviren: Yalçın TURA (Prof.), Küğbilim Dizisi: 1, Tura Yayınları, İstanbul, 1997.

AKSÜT, Sadun 500 Yıllık Türk Mûsıkîsi Antolojisi, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1967. Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, Hürriyet Yayıncılık Cilt. 22 İstanbul, 1994.

AREL, Hüseyin Sâdeddîn Türk Mûsıkîsi kimindir, Kültür Eserleri Dizisi: 112, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 865, Ankara,1988.

BARDAKÇI, Murat Maragalı Abdülkadir, I. Baskı, Pan Yayıncılık, İstanbul1986.

BEHAR, Cem Ali Ufkî ve Mezmurlar, Pan Yayıncılık, İstanbul, Ekim-1990.

BEHAR, Cem Aşk Olmayınca Meşk Olmaz, Yapı Kredi Yayınları (YKY), I. Baskı, İstanbul, 1998.

BEHAR, Cem Fener Beyleri'ne Türk Şarkıları, Pan Yayın cılık, İstanbul, 1993.

BEŞİROĞLU, Ş. Şehvar Classical Turkish Music in The Era of Selim III (1789-1807) , Harvard University, Middle East Studies Seminar, Boston-USA, 1995.

BEŞİROĞLU, Ş. Şehvar III. Selim Dönemi'nin Müzik ve Müzisyenler Açısından İncelenmesi, İ. T. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanatta Yeterlik/Dr. Tezi (danışman: Doç. Erol Deran), İstanbul, 1994. Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Gazetecilik A. Ş., (Libriarie Larousse), Cilt. 11-16-17, İstanbul, 1986.

CAN, Halil Hamparsum Notasında Usûller Mûsıkî Mecmuası, Sayı: 133, s. 4-5, İstanbul, 01. 03. 1948.

EKMEKÇİOĞLU, Ebru Sare Türk. Müziğinde. Geçmişten. Günümüze Nota Yazıları, İ. T. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (danışman:), Haziran, 1992.

EZGİ, Suphi Nazarî ve Amelî Türk Mûsıkîsi İstanbul Belediye Konservatuarı Neşrîyatı Cilt. 4, İst. 1993.Folklora Doğru Boğaziçi

Üniversitesi Folklor Kulübü, Folklor Dergisi, Sayı: 62 İstanbul, 1996.

GAZİMİHAL, Mahmut Ragıp Asırlar Boyunca Tarihî Türk Mûsıkîsi, Mûsıkî. (Kösemihal M. Ragıp) Mecmuası, s. 239-240, İstanbul, 1968. İslâm Ansiklopedisi Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 10, İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1994.

KANTEMİROĞLU, Dimitrie Kitâbu İlmi'l-Mûsıkî 'âlâ Vechi'l-Hurûfat (Mûsıkîyi Târiflerle Tesbît ve İcrâ İlminin Kitabı) , Çev. Yalçın TURA (Prof.), Yapı Kredi Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

KARAMAHMUTOĞLU, Gülay İstanbul Atatürk Kitaplığı'ndaki 1637 No. lu Yazma Hamparsum Defteri, İ. T. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanatta Yeterlik/Dr. Tezi (danışman: Prof. Yalçın Tura), İstanbul, 1999.

KARAMAHMUTOĞLU, Gülay Tanzîmat'ın Türk Müziği'ne Etkileri, İ. T. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (danışman: Prof. Dr. Selâhaddin İçli), İstanbul 1995.

KÖSEMİHÂL, Mahmut Râgıp Balkanlarda Mûsıkî Hareketleri-Demetrius. (Gazimihal M. Ragıp) Kantemir (Makaleler) , sayfa: 242-243, İst. 1937.

KÜRELİ, Leyla. Hamparsum Limoncuyan' ın Mûsıkîmizdeki Yeri ve Önemi İ. T. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (danışman: Doç. Erol Deran), İstanbul 1989.

MİMAROĞLU, İlhan Müzik Tarihi, 3. Basım, s. 23-25, Varlık Yayınları, İstanbul, 1987.

ÖZALP, Nazmi Türk Mûsıkîsi Tarihi (Derleme) TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Yayın No. 34 Basılı Yayınlar Müdürlüğü, Yayın No. 200, Cilt. 1-2 Ankara, 1986.

ÖZALP, Nazmi Türk Sanat Müziği'nin Yakın Geçmiş Tarihçesi ve Ruşen Ferit Kam TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Yayın No. 34 Basılı Yayınlar Müdürlüğü Yayın No. 200, Ankara 1986.

ÖZKAN, İsmail Hakkı Türk Mûsıkîsi Nazariyatı ve Usûlleri, Kudüm. Velveleleri, Kültür Serisi-41, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1990.

ÖZTUNA Yılmaz Büyük Türk Mûsıkîsi Ansiklopedisi T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt. 1, İstanbul, 1990.

ÖZTUNA, Yılmaz, Türk Mûsıkîsi Ansiklopedisi Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, Cilt. 2, İstanbul, 1969.

ÖZTUNA, Yılmaz, Türk Mûsıkîsi, Teknik ve Tarih Kent Basımevi, İstanbul, 1987.

POPESCU-JUDETZ, Eugenia Türk Mûsıkîsi Kültürünün Anlamları Çeviren: Bülent AKSOY, Pan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 1998.

POPESCU-JUDETZ, Eugenia XVIII. Yüzyıl Mûsıkî Yazmalarından ‘Kevserî Mecmuası’ Üstüne Karşılaştırmalı Bir İnceleme, Çeviren ve yayına hazırlayan: Bülent Aksoy, Pan Yayıncılık, I. Basım, İstanbul, 1998.

RONA, Mustafa 20. yy Türk Mûsıkîsi (Bestekârları ve Besteleri, Güfteleri ile) , Türkiye Basımevi, İstanbul, 1970.

SANAL, Haydar Mehter Mûsıkîsi: Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları, Millî Eğitim Bakanlığı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964.

SANAL, Haydar XVII. Yüzyıl Türk Mûsıkîsi Nota Yazısında Siyâkat Rakamlarının Yeri ve Bazı Açıklamalar (II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Türk Mûsıkîsi Seksiyonu Tebliği) II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (Second International Congress of Turcology), 1976.

SAY, Ahmet Türk Müziği Ansiklopedisi Sanem Matbaası, Cilt. 2, Ankara, 1985.

SÖZER, Vural Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi Atlas Kitabevi Tan Gazetesi ve Matbaası İstanbul, 1965. Théma Larousse Tematik Ansiklopedi, Milliyet Yayıncılık, Cilt no.: 5-6, İstanbul 1993-1994.

TURA, Yalçın (Prof.) Türk Mûsıkîsi’nin Mes’eleleri, I. Baskı, Kent Basımevi, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1988.

USLU, Recep (Yrd. Doç. Dr.) Fatih Döneminde Mistikler ve Mûsıkî, Folklor/Edebiyat, Sayı: 21, s.: 75-80, 2000.

USLU, Recep (Yrd. Doç. Dr.) Osmanlılarda Batı Mûsıkîsi Teorisi Eserleri: XIX. Yüzyıl, Orkestra Dergisi, Sayı: 307, s. 41-43, 1999.

UYGUN, M. Nuri (Yrd. Doç. Dr.) Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî ve Kitâbü'l-Edvâr, I. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1999.

UZCAN Nihat Başlangıçtan Günümüze Kadar Türk Bestekârları Ansiklopedisi, Özdemir Basımevi, İstanbul, 1977.

VERDEMİR, Kenan Hamparsum Limonciyan'ın Hayatı ve Eserleri, İ. T. Ü. Türk Mûsıkîsi Devlet Konservatuarı, Ses Eğitimi Bölümü, Bitirme Çalışması (danışman: Bekir Sıtkı Sezgin), İstanbul, 1994.

İlhanlılarda Sikke Formları / Gündegül A. Parlar [s.919-927]

Sanat Tarihçisi / Türkiye

Bir medeniyeti tanıtırken, o ülkenin idari şeklini, dinlerini, dillerini, inançlarını, iktisadi durumlarını, kültürel ve sosyal yaşamlarını bilmek, bulundukları toprakların tarihi geçmişini, coğrafi durumlarını göz önüne almak bunların sonucunda da ait olduğu medeniyetin, etkileşimler ile birlikte sentezleşmiş olan öz kültür ve sanatını tanımak mümkün olabilir. Sivil ve dini yapılarda, el sanatlarıda, taş, ahşap, maden, tekstilde, el yazmalarında görülen ögeli veya ögesiz sanat göstergelerine ilave olarak sikkelerde, ait olduğu medeniyetin tarihini, coğrafyasını, dinini, idare şeklini, hükümdarları, saltanat sürelerini, inançlarını, sanat etkileşimlerini, iktisadi durumunu ortaya koyan değerli bir vesikadır. Sikkenin madeni cinsiyle, gramajıyla, üzerindeki tarihleme ile figürlü veya figürsüz ögeleriyle, bahsekonu devletin dönemi aydınlanır. Bu sebeptendir ki sikkeler, yazılı tarihi vesikalar kadar önem kazanarak tarihe ışık tutarlar.

13-14 yüzyıllarda tarihte önemli bir yere sahip olan Moğol ve İlhanlılar, Cengiz Han'ın sülalesidir. Yayılma alanlarının büyüklüğü dolayısıyle, "Moğol Dünya İmparatorluğu" ünvanını alan Moğol ve İlhanlılarının kültürüleri, Hanların saltanat süreleri, dini inanışları, sanat etkileşimleri ele alındıktan sonra, sikkelerinin formları ve süsleme ögeleri bu gözlemler altında incelenecektir.

Cengiz Han'la ortaya çıkan Moğol Devleti, bu dönemde Şamanist olup dinleri kendilerine mahsus ayinlerden, üfürükçülükten, sihirden oluşmuştur. Zaman zaman bazı kimselerce dinsiz addedilmeleride bu sebepten olsa gerektir.1 Araştırmacılar, Moğolların Şamanist adetlerine ait detaylı bilgi

olmadığını ve Moğolların yanlız bir tek Tanrı'ya inandıklarını, bunun yanı sıra bazı tali tanrılarının da bulunduğunu ifade etmişlerdir.2 Moğollar, Gökle yerin, Tanrı'nın eseri olduğunu, saadet ve felaketin ondan geldiğini, öldükten sonra öbür dünyadada bu dünya ile aynı hayat şartlarıyla yaşandığını, Hanlar'ında Tanrı'nın buyruğunu yerine getirmekle mükellef kişiler olduklarına inanmışlardır.

"Mengü tegri küçündür" ibaresi yani "Ebedi Tanrı'nın gücü ile" düşüncelerini ilk on yıldaki futuhatlarında mühür ve vesikalarında kullanmışlardır. İbadetlerinde ise özelliklede doğan güneşi, ayı, bazı tasavvurları, bilhassa ejdarhayı mukaddes saymış ve bu yüzden de doğaya önem vermiş, güneş ve ay tutulmalarında davullar çalarak şeytanı ürkütmüşlerdir. Güneşe karşı üç defa diz çökülerek özel ayinler yapılmış.

Tanrı'ya içki ikram edilerek kadehler havaya fırlatılmış, yemin ve mukavele akdinde de içine altın koyulan kan içilmiştir. Moğollar ayrıca yağmur taşının varlığına da inanmışlardır. Şamanistler, (Kam) rahip-müşavir sıfatını taşımış, efsun ve büyücülükle meşgul olmuşlardır. Moğolistan'da, bazı batıl fikirler, resmi hayatta yürürlükte olmuştur Ancak bu geleneklerin İran'da, İlhanlı'larda artık görülmediği de izlenmiştir.

Rüyalar hayatlarında büyük rol oynamış, dokuz rakamı kutsal sayılmış, ölülerin gömüldüğü yer saklı tutulmuş, özellikle de hanların gömülmesi sırasında seyahatler yasaklanmış, bunlar da ananelerini oluşturmuştur. Ancak bu ananeleri ilk defa Gazan Han bozmuş, kendisine Tebriz'de muhteşem bir türbe yaptırmıştır.3 Cengiz Han ve Ögeday koyu Şamanist oldukları için hiç bir dine itibar etmemiş, Göyük Hıristiyanlığa aşırı temayül göstermiş, Kubilay Budiliği seçmiş, ancak budi eserlerle birlikte İncil'i, Kuran'ı ve Tevratı'da Moğolcaya çevirtmiştir.4 Hülagü'de en az onun kadar Budizim'e meyilli olmuştur.5 Hülagü ile Abaka döneminde Tibet lamalarıyla çok yakın temaslar sonucu, Budist mabedleri adeta

saçılmış denecek kadar fazlalaşmıştır. Zaman zaman bu dini inanış farklılıkları ifrat derecesine varan hadiseler de meydana getirmiştir. Abaka, Memluk Sultanına yakınlık gösteren Kaysariye Müslüman halkının büyük bir bölümünü oldürtmüş,6 daha sonra Argun ile birlikte üzerinde “baba-oğul ve ruhu Kudüs namına” ibaresini ve haç işaretini taşıyan paralar bastırmış, bu hareketlede Hülagü’den daha ileri bir dincilik gütmüşlerdir. Ayrıca Abaka’nın karısı Despina Hatun, Rum ortadoks olduğu için, evlendiği zaman seyyar bir kilise korosu ile Tebriz’deki Rum kilisesinin tezyinine, İstanbul’dan ressamlar getirtmştir.7 Nasturi kilisesine bağlı olan Despina Hatun, aynı zamanda Bizans Hükümdarı Michel’in gayrimeşru kızıdır. Papazların, büyük itibar kazanmaları ve saraydaki pek çok kadının da Hıristiyan olması, Argun Dönemine rastlamıştır.

Budizim ve Hıristiyanlık, bu dönemlerde çok yaygın olmuş, genede devlet adamları ile hanedanda Müslümanlar da bulunmuştur. Kibarların yani soyluların özelliklede budi olmaları usulden olmuştur. Bu dönemlerde, Şamanlığın ve Budiliğin sadece hükümdarlara has inanış biçimi olduğuna da inanılmıştır. Karkorum’da inanışları farklı pekçok halk ve Hıristiyan yaşamış, yerli Nasturiler’le birlikte Macarlar, Alanlar, Ruslar, Gürciler, Ermeniler, Fransızlar da içinde olmuştur.8

Müslümanlık, 1295 yılında, Gazan Han’la büyük zafer kazanmış, 1300 yılından itibaren ise resmi din olarak kendini göstermiştir. Bir moğol hükümdarının İslâmi yazılarla ilk sikkesi ise Musul’lu Bedred-Din Lulu Töregen adına kestirilmiştir.9 Hernekadar, Müslümanlığın resmiyet kazanması bu tarihlerde görülmüşse de, Devlet mühürlerinde ve sikkelerde Müslüman yazıları önceden de kullanılmıştır. İlhanlı’ların Hıristiyan yazıları taşıyan paralarında da dini ibareler yer almıştır. Gürcistan Kralı V. David, 1296 tarihinde İslâmi ibareleri taşıyan Hıristiyan yazılı para bastırmıştır. Bu arada Hanefi mezhebini seçen Gazanın Şii motiflerini

taşıyan para bastırdığı söylenmiş ancak, bugüne kadar bu paraların varlığı tesbit edilememiştir.10

Annesi, Orgo Hatun tarafından vaftiz ettirilmiş ve Aslen Hıristiyan olan Olcaytu, önce budist ve sonra da Müslüman olmuştur. İlk dönem paralarında dört halifenin adı bulunmuş, daha sonra 12 imam isimleri bunların yerini almış ve Şiiliği seçmiştir.11 Döneminde ifrata varan Şii ve Sünni kavgalarının önü, onun erken ölmesi üzerine önlenmiştir. Daha sonra Sünni olan oğlu Abu Said yerine geçmiş ve tekrar dört halifenin ismini sikkelere koydurtmuştur.12

Moğollarda, Budilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık gibi dini inançlar, hanların dönemlerinde, hanlara göre, farklı farklı seçilmiş, zaman zaman da birinden diğerine karşı şiddetli tepkiler görmüştür. Örneğin Gazan Han başa geçtiği zaman budi papazlarını İran'ın dışına sürmüş, aslen Hıristiyan olan ve daha sonra 1282 yılındaki cülüsunda Ahmed ismini alan Tekündar ise, budi mabetlerini tahrip ettirmiştir.13

İslâmlık İran'da Abu Said'den sonra, 16. asrın başına kadar mezheplerin arasına sıkışıp kalmış ve Safevîlerle birlikte Şiilikte karar kılınmıştır. Moğol hükümdarları ile birlikte hanımları da Müslümanlığı benimsemiş, asiller de tamamiyle Müslümanlığı seçmiştir. Hem İslam'da hem de Hıristiyanlıkta bu dinlere girenler dinin gereği olan isimleri almak zorunlu olmuş, Tekedür Han, (Ahmed) Gazan, (Mahmud) Olcaytu, (Mohammed) Arpa, (Mo'eez üd-Din) isimlerini almıştır. Ancak bu isimler pek tutmayıp asıl isimleri ile anılmışlar, bu isimler de vesikalarda kullanılmıştır Abü Said de (Ala üd-Din) lakabını almıştır (vesikalarda ve sikkelerde Moğol dilinde Busaid). İran'da, Moğollar artık tamamiyle moğol isimlerini bırakmış ve hanlarına da Kağan ünvanı verilmiştir. Daha sonraları İran'da bu kelime kısaltılarak "Kaan" olarak yazılmaya başlanmıştır. Anlamı ise "hanların üstünde"

demektir. Büyük Han Cengiz’in ikinci neslinden itibaren bu kelimeye bir de oğul ilave edilmiştir14

İran hükümdarlarının sikkeleri üzerinde, “Büyük-Han”, “daima Kaan” veya ekseriya “al-a’zam” lakabı bulunmuş ve 1295 yılına kadar hükümranlık hakları böylece tevsik edilmiştir. Bununla beraber İran Moğollarında zaman zaman bu ünvanlar kullanılmamış, Örneğin Hülagü Mongke’nin ismi sadece “Han”olmuş, Kubilay ise zamanında “İlhan-al-Mo’azzam” ünvanını almıştır İlhan kelimesi ise “memleketin hükümdarı” veya “sulh hükümdarı” şeklinde tefsir edilmiştir.15 Abaka kendi ismini sikkelerinde kullanmıyarak, amcasının ünvanı ile sikke kestirmiş, ”Ka’an-al-adel” ve “İlhan” adları verilmiştir. 1295 yılına kadar hükümdarlar bu ünvanları taşımış, Geyhatü ve Baydü dönemlerinde bu ünvanlar Moğol yazıları ile yazılmıştır.16 Gazan ilk defa “Ka’an” ünvanının kullanarak mevkini böylece ilan etmiştir. Diğer sikkelerinde “Sultan-ul a’zam Gazan Sultan Mahmut” ismi ve daha sonra da “Mengü Tengri Küçündür” ibaresi ilave edilmiştir.

Olcaytu ilk olarak uzun şark ünvanlarını değişik biçimlerde kullanmıştır. Abü Said kendine sadece “as-Sultan ol-a’zam Abü Sa’id Bahadür Han”ünvanını almıştır. 1335 yılından sonra ise hükümdarlar kendilerine sadece “Sultan” ünvanını uygun bulmuş, nadiren lakablar kullanılmıştır. Hükümdarlığı tescil eden makam anlamını taşıyan “Sultan” kelimesini, Cengiz Han, Gazan ve Sati Beg de ünvan olarak kullanmışlardır

Dini tecihleri arasında gelgitler yaşıyan Moğol Hanları ve İlhanlı’lar çoğu zaman ecnebi hükümdarlara karşı ünvanları ile değil, hükümdarlık alemetleri ile temsil edilmiştir. Alem ve harp işareti olan sancak, çetr ve buna ilave olarak Hükümdar tamgası, serpuşunda tuğ olan bir asa, sancak taşıyıcı ve noube de bunlara katılmıştır Alem ve harp işareti olan astrolojik inançları, çok kuvvetli bir şekilde yaşamlarında yer almıştır. Hükümdarın

taç giyme töresinden, harp açmaya kadar yıldızlara bakarak hareket etmişler, özelliklede Gazan Han yıldızlardan çok iyi anlaması ile ünlenmiştir. Yıldızlara verilen önem dolayısıyla Hülagü de Meragede bir rasat evi kurdutmuştur. O dönemlerde hem doğuda hem de batıda, yıldızlar ve asroloji bilimi, devletlerin üzerinde mühimce bir rol oynamış, bu inançlarla ilgili ögeler, hertürlü sanatta olduğu gibi, sikkelerde de yerlerini almıştır. Artuklu'ların, Selçuk'luların sikkeleri bu inançlar ışığı altında meydana gelmiş, mitolojik ve astrolojik konularla kestirilmiştir.

Mali işlemlere gelince, Devlet işlerinde hükümdar ile onun mahiyeti tarafından yürütülem merkezi bir teşkilat mevcuttur. Devletin iktisadi gücüne yani maliyesine, Moğollarda birinci vezir "Na'eb" ile diğer memurlar "Şahebe Divan" bakmıştır. Dini vesikalarda "Mengü tengri küçündür," ibaresi yer almıştır. 1276 da, Göyük dönemine kadar vesikalara hükümdarın adı koyulmamış, 1280'den sonra da "Kaan" ünvanı bir satırın başında yer amıştır. Bu vesikalar ince uzun Çin örneğine uygun biçimde hazırlanmıştır. Tarih sola konulmuştur.17 Emirlerin işleyiş şeklinde ise, Gazan döneminde "Kanün ül-ümür"e istinaden hazırlanan (hükümdar sarhoş olmadığı zaman) buyruk müsveddeler (savad) sunulmuş, yapılan değşikliklerden sonra kağıt kaleme gönderilerek, "Alçi" (kalemin en yüksek dört memurundan biri) "Kara Tamga" sını basarak damgalanmıştır. Önceleri katipler vesikaları en yüksek mühür "Al Tamga" ile damgalamışlar, ancak suistimaller yapılması üzerine, hususi bir kalem memuru bütün yarlığları kelime kelime "defter" "cem'i defatir"e kaydetmeye başlamıştır. İlhanlıların damgaları yani alemeti ve sembolu (arma anlamında) sırt sırta iki yarım hilalin bir dik çizgiyle kesilmesi şeklindedir (çizim 1). Bir de Çin kültüründen alınan, taşıyanların her yere serbestçe girip çıkmalarını sağlıyan "gümüş tülani plaka (Peyza)" işlem görmüştür.

Hükümdarın verdiği bu vesikalarda, rutbe alemetlerini yani “Payza”ları veren özel teşkilat, çalıştıkları dillere göre Moğol, İran, Uygur, Tibet gibi bürolara ayrılmış, bürolarda da belirli bir “formül kitabı”na göre hareket edilmiştir. Üzerindeki yazı tamgayla aynı yazıyı taşımak zorunlu olmuş, zaman zaman Peyzalara” bir aslan, bir kılıç ve doğan güneş” de resmedilmiştir. Peyzalardaki bu resim, Gazan’ın, Olcaytu ve Abu Said’in sikkelerinde de yer almıştır. İlhanlı sikkelerinde bundan başka, oturan bir adam, kuş, güneş, süvari, balık, tavşan altı kollu yıldız (bu aynı zamanda sürülere kızgın demirle vurulan bir damgaydı) sembollerde kullanılmıştır.

Peyzalar yüksek devlet memurlarına, başeğdirilen hükümdarlara, devlet kuriyelerine, yabancı elçilere, büyük ruhanilere, özel himayeye muhtaç kişilere verilmiştir. Bazı sorumsuzluklar nedeniyle, Gazan peyzaları, kadınlarla, prenseslerin vermemelerini, görevi biten memurlardan da geri alınmasını emretmiştir.18

Peyzalarda derecelere ve ehemmiyetli mevkilere göre büyük veya küçük yapılmış, hazine memuraları hilal hakedilmiş “Pa’iza hezane,” hudut memurları “safler” ise tunç peyzayı kullanmıştır.

Eski dönemlerde devlet damgası iki renkli olarak, iyi bilinmiyen haberler için mavi renk (kök tamga), alelade işlerde ise al tamga kullanılmıştır. Ayrıca posta işlerinde yesil, devlet dairelerinde kontrol için ise siyah damga işlev görmüştür.

Damgalar dört köşe şekle sahipken, Gazan Han, yuvarlak damga kullanılmasını istemiş fakat yuvarlak damga tutunamamıştır. Damgalar vesika ve mektuplarda kullanılmıştır. Birinci vezir altın damga taşımış, kırmızı damgalı emirlere ise vilayetin hakimlerinin de baş eğmeleri zorunlu kılınmıştır.

Gazan zamanında, sultanların kıralların işleri ve mühim devlet dosyaları Yaspisden (yeşim) mamül büyük damga ile, hakimlerin, imamların,

şeyhlerin vs. evrakları gene yeşimden küçük damga ile mühürlenmiş, daha az mühim işler için ise altın damga kullanılmıştır. Orduda ve kasa ile ilgili işlemlerde ise altın damga işlem görmüştür.19

Maliyeyi tedvir eden zat yani “Şahib-i divan”, devletin ve maliyenin idaresini, hazine gelirlerinin artırılmasını, devlet umurunun tanzimini, postaların idaresini, nafia işlerinin yürütülmesini, para bastırılmasını ve hazinenin ihtiyacı olan işlerin yapıtırılması gibi görevleri üstlenmiştir. Maliye vezirinin yanında bir de müfettişlik makamı olan “Maşref ül-mamalik” yer almıştır. Bu makamının yani müfettişliğin, Elcezire’de daimi olmasına karşılık diğer şehirlerde olup olmadığı henüz tesbit edilememiştir.

İlhanlı devletinin iktisadi durumu daha kuruluken bile Cengiz Han ve Hülağun’un seferlerinden dolayı zayıf kurulmuştur. Vergi ödeyenler azınlıkta olmuş, ayrıca hanların cülus şenlikleri devlet bütçesine ağır yükler getirmiştir. Geyhatu döneminde yaptığı israflar ve hayvan vebası, devleti iflas ettirmiş bunun üzerine kağıt para çıkarılması teşebbüsünde bulunulmuştur. Gazan 1295 tarihlerinde Tebriz zenginlerinden borç para almış, israfın önünü almak için bazı tedbirlere başvurmuş, bütün para havalelerini Gazan bizzat imzalamış, Devlet hazinesi için müfettişler tayin etmiş, senede iki defa maliyeyi kotrol ettirmiştir. Olcaytu döneminde ise ordunun masrafının gelirden fazla olduğu görülmüştür.

İlhanlı Devleti’nde para ünitesi dinar olmuş .Vezini ve ayarı değişikliklerle birlikte tedavüldeki dinar 4.24-7. gr. olarak seyretmiştir. Gümüş dirhem ise Argun zamanında 2.26-2.59 gr. arasında değişmiştir. Daha sonraları ise 1.4. gr’a kadar inmiş, hatta kanunen tersbit edilmiş olan yarım dirhem de 1.23-1.30 gramajdan l.18’lere düşmüştür. Tüccarların %20 zararına sebep olan ayar düşüklüğü gibi sebepler sonucu, Geyhatu döneminde vezir Şadrüd Din’nin teşvikleriyle Çin taklidi kağıt para çıkarılmıştır. Değeri yarım ila on dinar arası değişen, üzerinde arapça dini

ibarelerinde yer aldığı, Çın'ce yazılı uzunlamasına bir banknot olan kagıt para (Çav) Çaoların çıkışı ile birlikte halk, Eylül/Ekim 1294 tarihlerinde ellerinde bulunan altın ve gümüşü, teslime zorlanmış, teslim etmiyenler için ise ölüm cezaları konmuştur. Bu kağıt paralar için yeni basımevleri kurulmasına karar verilmiş, ancak hiç tutulmıyan ve iktisadi çöküntüye sebep olan bu uygulama iki ay sonra yürürlükten kaldırılmıştır.

Bu karmakarışık para sisteminden, Gazan'ın başa geçmesiyle değişik bir uygulamaya gidilmiştir. Buna göre müşterek para pirimi "Dinar-ı rabeh" çıkarılmış, yeni Dinarın vezni 2.14 gr. olmuş, eski dinarın 2.1/3 eşit, tedavüldeki "Abbasi dirhemi" (3 miskal) yerine geçmiştir. Bu tam-kıymet madenlerin üzerinde, Kubilay'ın emriyle, takliti çok zor olan "Pagspa" yazısı ile işaretlenmiştir. Ayrıca sikke basma işlemi de Gazan tarfından teftiş ettirilen resmi basım evlerine verilmiştir. Yeni sikke kullanılmaya başlanmış ancak eski dinar ve dirhemlerde tedavülde işlem görmeye devam etmiştir.

Abu Sa'id dönemi sikkeleri ise 3.56 gr'da seyretmiş, bu dönemlerde (1335 tarihlerinde) gümüş dirhemlerle dinarlar arasındak nisbette 14 olarak oturmuştur.20 Abu Sa'id İlhanlı'lar içinde en fazla sikke kestiren Han olmuştur.

Büyük Moğol Devleti zamanında "Baleş" denilen (altın Baleş=Baleş-i sorh) para da kullanılmış ancak İlhanlı Devleti'nde bundan çok az bahsedilmiştir. Cengiz Han döneminde Baleşin değeri 75 altına tekabül ederken,21 Çin'de zamanla kıymetinde farklılaşma olmuş, bir altın Baleş, 200 Baleş kağıt paraya muadil olmuş, bir gümüş Baleş bu kıymetin onda birine yani 20 dinarda bir kağıt Baleşe alınmıştır.

İran'da kullanılan kıymetli para birimi Tümen ise, 10.000 Dinar'a eşittir. Ayrıca, Altıordu Devleti'nde önemli bir rol oynayan "yascot" (Akşom=gümüş çubuk) ismine de İran kaynaklarında rastlanmamıştır.

Bunlardan başka “tenke” de Moğollarda kullanılan para birimlerinden birisi olmuştur.

Büyük Moğol Devleti ve İlhanlıların sikkelerinde kullandıkları yazılara gelince, Arapçadan başka Uygur harfleri ve Moğolca kullanılmış, Sadece Gazan Han ve Kubilay, Tibet papaslarından P’ags-pa (sayın) b L.o-grosrgyal mts’an tarafından icadedilmiş ve adını taşıdığı “PAGS-PA” özel yazısını sikkelerine koydurtmuş, Abaka’dan itibaren ise Moğolca kullanılmıştır.

İlhanlılar döneminde sikke üretiminin artması sonucu, 200 Darphane faaliyet göstermiştir. Yer tutacağından tamamını veremiyeceğimiz bu darphanelerden, Tebriz, Süleymaniye, İsfahan, Tiflis, Musul, Anadolu’da ise Erzurum, Erzincan, Sivas, Bayburt, Adilcevaz, Van, Siirt, Bitlis, Malatya, Harput, Niksar, Tokat, Ankara Kastamonu, Samsun, Amasya, Kırşehir, Kayseri, Aksaray, Alanya, Amid örneklerden bir kaçıdır.

Büyük Moğol Hanları ve İlhanlı Devleti’nin kuruluşundan tarihten silinişine kadar kayıtlara geçen dönemleri, coğrafi konumları, dinleri, inançları, dilleri, münaesebette oldukları ülkelerle kültür ve sanat etkileşimleri, iktisadi durumları yani bütün bu faktörler sonucu inanılmaz derecede zengin olan sikke kompozisyonları meydana getirmelerine sebep olmuştur.

Büyük Moğol Hanlığı ile İlhanlı Hanlarının, Yapı ve Kredi Bankası Müzesi ile İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde, teşhire sunulmuş ve her iki Müzecede kronolojik sıralamaları yapılmış, yayımlanmış olan 1143 sikke örnek alınarak incelenmiştir.

Bahse konu sikkeler, sanat tarihi yönleriyle incelendiğinde figürlü ve figürsüz olmak üzere ikiye ayrılmış olup, figürlü sikkeler özellikle herhangi bir dönemde kestirilmemiş, Hanların sikkeleri içerisinde zaman zaman tek tük basılmıştır. Bunlar; Turakine, (1242, 1245) atlı süvari, (Örnek 1) Argun

Han, (1284-1291) kuş, tavşan, Geyhatu, (1291-1295) insan başlı güneş, Gazan Han, (1295-1304) şir-i hurşit, Olcaytu, (1305-1316) şir-i hurşit, (Örnek 2) Ebu Said Bahadır Han, (1316-1335) şir-i hurşit, sade aslan, sade güneş, Sati Beg Han, (1338-1339) güneş, Süleyman Han, (1339-1344) Mührü-süleyman içinde insan başlı güneş, (Örnek 3) figürlü olan sikkelerdendir.

İkinci gurubu oluşturanlar ise inanılmaz derecede zengin formlara sahip sikkelerdir. Özelliklede Gazan Han, Olcaytu, Ebu Said Bahadır Han ve Süleyman Hanların sikkelerinde hemen hem bütün formlar kullanılmıştır. Sikkelerin kompozisyonu, kestirenin özeliklerini aksettirmesi yönünden en önemli merhalelerinden biridir. Hatta ünlü filozof Aristoles “sikkede en son adım tipidir” diyerek konunun ehemmiyetini dile getirmiştir.22

Moğol ve İlhanli sikkelerinde yer alan formlar, ikiden fazla çizgili daire, daire (inci dizili veya düz çizgili), dört damlalı daire, kare (inci dizili veya düz çizgili), Mühr-ü süleyman veya altı kollu yıldız, kolları birbirinden geçen mührü-ü Süleyman23 dört yapraklı yonca, 5 yapraklı yonca, sekiz dilimli gül yaprağı (sekizden fazlada görülmektedir),24 altıgen, köşeleri damlalı altıgen, Elips, Mihraplı, Dilimli üçgen, dört dilimli kare,25 Daire ortalı altı kollu yıldız (göbekli yıldız), dört dilimli çiçek, daire ortalı dört dilimli çiçek (göbekli çiçek), kartuşlu, altı bölmeli yıldız iki yürek geçmeli kare, dört yürek geçmeli kare, dört yürek geçmeli yonca gibi otuza yakın kompozisyon (Çizim 2) teşhirdeki sikkelerden tesbit edilebilenlerdir.

Moğollarla aynı dönemi paylaşan veya daha önceki dönemlerde yaşamış olan devletlerin sikkelerinde, ancak altı yedi forma raslanırken, Moğol ve İlhanlılarda adete renk cümbüşü tabiriyle kompozisyon zenginliği yaşanmaktadır. İşin enteresan tarafı ise bir bölümü, diğer devletlerde görülen formlarla aynı oldukları halde çoğunluğu ilk defa burada rastladığımız kompozisyonlardır. İkiyüze yakın darphane ve çok büyük bir

bölgeye yayılan istilaların bu çeşitliliği meydana getirdiği muhakkaktır. Kaan'ların sikkeleri, dönemleri itibariyle incelendiğinde; Mengü Dönemi'nde, (1251-1260) formlar Eyyubi sikkelerinde görülem mühr-ü süleyman, düz ve inci dizili daire ile kare formları olup, çoğunlukla gümüş sikkeler kestirilmişti. Geçme, yıldız, altı kollu yıldız, bir iki sikkedede üç dişli çatal motifli arma bulunmaktadır. Darphaneler ise Irak bölgesindedir (Örnek 4).

Hülagü Han Dönemi'nin (1256-1265) sikkelerinde gümüş ve bakır çoğunlukta olup, en fazla kare, inci dizili daire, mühr-ü süleyman formları görülmüştür. İç süslemelerde çok az sayıda sikkede, yıldız, rumi ve arma kullanılmıştır (Örnek 5).

Abaka Han Dönemi (1265-1282) sikkelerinde kompozisyonlar zenginleşmekte, daire ve kare sikkelerin yanı sıra en fazla altı kollu yıldız ve çift çizgili dört yapraklı yonca formu bulunmaktadır. Rumi, palmet, yürek geçmelerde iç dizaynda kullanılan ögelerdendir. İslâmi sikkelerin içinde dört yapraklı yonca görülmemiş, Selçuklu sikkelerindede bir iki örnekte rastlanmıştır (Örnek 6). Yonca formu daha ziyade Tacikistan ve Özbekistan sikkelerinde kullanılmıştır.26

Ahmed Tekedur Han Dönemi'nde (1282-1284), sikke formu olarak daha ziyade kare ve inci dizili daire kompozisyonları seçilmiş son derece sade iç süslemesiz, incelenen yedi sikkesinden yalnızca birinde yıldız motifinin kullanıldığı görülmüştür.

Argun Han Dönemi (1284-1291) sikkeleri de gümüş ağırlıklı olup, o da Ahmed Tekedür Han gibi son derece sade, kare ve daire kompoziyonlu sikke kestirmiştir. İç süslemelerde yıldız, yürek biçimli geçme, rumi, uçları bonbeli çiçek formları kullanılmıştır. Kuş ve tavşan motifinin bulunduğu iki figürlü sikkesi mevcuttur.

Geyhatu Dönemi’ne ait (1291-1295) incelenen yedi aded gümüş ve bakır sikkeler, son derece sade biçimde inci dizili daire ve kare formludur. İç süslemede yıldız, uçları bonbeli çiçek motifi görülmüş, bakır bir sikkesinde ise güneş figürü kullanılmıştır.

Baydu Dönemi’nin (1295) mevcut olan, yalnızca inci dizili daire şeklinde kestirilmiş bir adet bakır sikkesi incelenmiştir.

Gazan Han Dönemi’nde (1295-1304), Gazan Han’ın 120 yakın sikkesinden, yüzün üzerinde gümüş, 7 civarında bakır, 3 adet te altın sikkesi incelenmiştir. En fazla sikkesi bulunan Hanlardan biri olma özelliği ile elliikiden fazla darphanede basım yapılmıştır. Fazlaca kullanılan kompozisyon ise beş yapraklı yonca olmuştur (Örnek 7). Bunun yanı sıra, ilk defa mihrap formu bu dönemde kullanılmış, ayrıca kare, mührü süleyman, yedi dilimli gül yaprağı kompoziyonları ile sikkeler kestirilmiştir. İç dizaynında şir-i Hurşit motifi, rumiler, palmet, (yürek) üç gözlü (Örnek 8) geçmeler, girift geçmeler27 hemen hemen bütün sikkelerde yer almıştır. Beylikler Dönemi’nde ve Erken Osmanlı sikkelerinde de aynı çok gözlü geçmeler burada olduğu gibi bütün sikkeleri süslemiştir. Bu süslemeler Moğol ve İlhanlı istilasının sanat etkileşimlerini bariz bir şekilde ortaya koymuştur. Buradaki sikkelerde görülen dokuz gözlü geçmeler, Olcaytu ve Abu Said Han sikkelerinin hemen hepsinde yerlerini almıştır. Sikkelerde gördüğümüz geçmeler geometrik süsleme amacının dışında ayrıca inançlardan kaynaklanan mitolojik ve manevi değerlerde taşımaktadır.

Bazı geçmelerin uçları üç yapraklı lale motifi ile (Fleur de jist) bitmektedirki bu motif beyliklerde özellikle de Karamanoğullarında, İsfendiyaroğullarında, Eşrefoğullarında, Menteşeoğullarında çokça kullanılmıştır. Gazan Han’ın sikkelerinde görülen diğer bir geçme motifi de çift yılan örgüsünden kaynaklanan ejder düğümüdür ki bu da sikkelerde,

bolluk, bereket, evren, su, yağmur sagataryus olarak simgelenmektedir. Dört gözlü bu motif en eski süsleme ögelerinden biri olarak, Sümer sanatından, Roman sanatına kadar, Maya'lardan, Orta Asya'ya, Çin'den Mısır'a kadar görülen ve her tür sanatta kullanılan bir imgedir. Sikkelerdeki tezahürü ise bolluk, bereket, güç, kudret anlamlarını yüklenmesi şeklindedir.

Olcaytu Dönemi'nin, (1304-1316) incelenen yüzün üzerinde gümüş ile birlikte, altın ve bakır sikkelerinin kompozisyonları da çok zengindir. Bu dönemde kesilen sikkelerde ağırlık altı dilimli gül yaprağı ile, beş yapraklı yoncadır. Ancak bunun yanı sıra, yedi dilimli gül yaprağı, dört dilimli yonca (Örnek 9), dilimli üçgen, beş dilimli gül yaprağı, kare, daire formları da çokca kullanılmıştır. Bir sikkesinde şir-i hurşit motifi de yer almıştır. Uçları bonbeli çiçek motifi, yıldızlar, ejder geçmesi, üç gözlü (yürek) geçme, rumi motifleri ile hemen hemen bütün sikkeleri dizayn edilmiştir. Çok zengin süslemeye sahip olan bu dönem sikkelerinde özelliklede rumi motifinin güzelliği dikkat çekmektedir.28 Rumi motifli sikkeler, Selçuklu'larda altı dilimli gül yapraklı paralarda, dilimlerin başladığı veya bittiği kısımlarında (Örnek 10-Çizim 1) olmak üzere ve gene, Türk Memlüklüleri ile Artuklu sikkelerinde de yer almıştır. Ancak Moğol ve İlhanlı sikkeleri bu konuda çok zengin örnekler vermiştir. Olcaytu'nun bu çok zengin süslemeli ve kompozisyonlu sikkeleri altmışa yakın şehirlerdeki darphanelerde basılmıştır.

Abu Said Han (1216-1335), şüphesiz ki İlhanlı Hanları içinde seksenin üzerinde darphanede ve en çok çeşitli forma sahip sikke bastıran, diğerlerine göre de en fazla altın sikkesi olan Handır. Altın, bakır ve en fazla da gümüş olmak üzere ikiyüze yakın sikke üzerinde yapılan araştırmalarda, mihrap, dört dilimli kare (Örnek 11), kartuşlu, sekizgen (Örnek 12), düz daire, kare, sekiz dilimli gül yaprağı, çok dilimli yonca, beş

yapraklı yonca, dilimli üçgen, mühr-ü süleyman (altı kollu yıldız), dört yapraklı yonca, birden fazla daire formu, elips kompozisyonlarına rastlanmıştır. Bu çeşitli formlar aşağı yukarı aynı çoklukta kullanılmıştır. Abu Said Han'ın bakır sikkeleride, çokca süslü olup, şir-i hurşit, tek aslan, insan yüzlü güneşle dizayn edilmiştir. Asıl dikkati çeken husus ise sikkelerinde, ortada bulunan yazının alt ve üst taraflarında köşelerde olmak üzere dört tarafta girift dokuz gözlü geçmeler görülür ki, bu süsleme hemen hemen bütün paralara yerleştirilmiştir (Örnek 13). Bundan başka yıldız, bir iki beş gözlü geçmede kullanılmıştır. Olcaytu'nun sikkelerindeki bitkisel ağırlıklı süslemeler, Abu Said'de yerlerini geometrik süslemelere bırakmıştır.

Arpa Han (1335-1336) ve Musa Han (1336-1337) dönemlerine ait üç dört sikke üzerindeki formlar, düz ve inci dizili çift daire olup, yalnız Arpa Han'da deyişik bir form daha görülmüştür ki bu diğer hiçbir hanın sikkesinde yer almamıştır. Ortada büyükçe bir dairenin kenerlarından başlayıp biten altı üçgendir ki (merkezi bölmeli altı kollu yıldız), bu forma diğer devletlerdede henüz rastlanmamıştır (Örnek 14). Arpa Han'ın sikkelerinde iç süsülemesinin bulunmamasına karşılık, Musa Han'da iki adet yıldız motifi görülmektedir.

Muhammed Han Dönemi'nin (1336-1338), otuz civarında darphanede basılmış ve teşhirdeki kırk beş sikkesi üzerindeki yapılan araştırmalarda, çok değişik formların bulunduğu görülmüştür. Daire formunun yanısıra, gül yapraklarının sayıları on beşe kadar artmış vede en fazla kullanılan kompozisyon olma özelliğini göstermiştir.

Zaman zaman altı dilimli olan bir formda da, herbir dilim de üç dilime bölünerek zengin bir süsleme meydana getirmiş, ayrıca dilimlerin bitiş noktalarında minik minik çıkıntılar da kompoziyonu tamamlamıştır (Örnek 15). Bundan başka dilimli üçgen ile merkezden başlayan çizgilerle altıya

bölünmüş yıldız formu da kullanılmıştır (Örnek 16). Muhammed Han’ın sikkelerinde görülen bu değişik dilimli yıldız formu diğer devletlerin sikkelerinde tesbit edilememiştir.

Togay Timur Han (1338-1351), Cihan Timur Han (1339-), Satı Beg Han (1338-1339) Dönemlerine ait az sayıdaki sikkelere göre, Togay Temurtaş’ın hemen hemen bütün sikkeleri düz altıgen veya köşelerinde damla bulunan altıgen formunda, Cihan Timurtaş’ın dört, beş yapraklı yonca, altıgen, Satı Beg’in sikkeleri ise dört dilimli çiçek (Örnek 17) ile beş yapraklı gülden oluşmaktadır. Ayrıca Sati Beg’in altı kollu yıldız içinde insan yüzlü güneşli sikkesi de bulunmaktadır. İlk defa Sati Beg’de görülen daire ortalı dört dilimli çiçek (göbekli çiçek) kompozisyona daha önce hiçbir devletin sikkesinde rastlanmamıştır.

Süleyman Han (1339-1344) dönemi sikkeleride, Gazan Han, Olcaytu ve Abu Said Han’ın sikkeleri kadar zengin ve bol çeşitlilik gösterir. Yirmiye yakın darphanede kestirilen sikkelerinde gene ilk defa burada rastladığımız iki veya dört kenarın ortalarınde (yürek) geçme yer alan kare formudur (Örnek 18). Süleyman Han’ın sikkelerinin ön yüzleri çeşitli kompoziyonlarla dizayn edilirken, umumiyetle arka yüzleri elips forma sahiptir (Örnek 19). Mihrap, sekiz dilimli yaprak, daire, altı kollu yıldız, beş yapraklı yonca, dört damlalı daire (Örnek 20), sikkelerinde görülen formlardır. İç süslemelerde biri ki girift geçme ile bir adet te figürlü sikkesinde, altı kollu yıldız içinde insan yüzlü güneş yer almıştır.

Anuşirvanın (1344-?) ondört sikkesi incelenmiş, bu Han’ın sikkeleri de çeşitlilik göstermiş, elips, iki yürek geçmeli kare, üçgen, dilimli yonca, kartuşlu gibi formlarda kestirilmiş, içlerinde azda olsa yıldız motiflerinin yer aldığı görülmüştür.

Moğol ve İlhanlı sikkeleri daha önce de belirttiğimiz gibi hiç bir ülkenin sikkelerinde görülmiyen zenginlikte kompozisyona sahiptir. Ne İslâm

ülkelerinde ne de Selçuklu, Artuklu29 gibi devletlerde olmıyan yeni formlar burada karşımıza çıkmıştir ki, daha sonra bu formların tesirleri, Anadolu Beyliklerinin sikkelerinde de görülecektir. Örneğin Altıgen formu, Saruhanoğulları, İnançoğulları, İsfendiyaroğulları sikkelerinde, dört dilimli kare, Germiyanoğulları, Eretnaoğulları ve Osmanlının ilk dönem sikkelerinde yerlerini almıştır.

Mihraplı, yürek geçmeli kare, dört damlalı daire, kartuşlu, dört yapraklı çiçek gibi formlar ilk defa Moğol ve İlhanlı sikkelerinde görülmüş olup, bunlarda herhangi bir darphaneye mahsus olmayıp, tamamen saltanatın isteği üzerine kestirilen sikkelerdir. Örneğin Mihraplı sikkeleri, Abu Said Bahadır Han (Bayburt, Tebriz, Sincar, Rey, Maden, Samhasur, Kaşan, İsferayn, İsfehan, Hamadan, Erzurum, Antalya, Bazar) darphanelerinde, Süleyman Han ise (Hısn)'da kestirmiştir. Ayrıca Süleyman Han'ın, elips sikkeleri ise (Nahcivan, Tebriz, Bakü) darphanelerinde darbettirilmiştir.

Moğol ve İlhanlı Sikkeleri, çok geniş topraklara yayıldıkları için diğer ülkelerin sikkelerinde görmediğimiz kadar zengin ve çok çeşitli forma sahiptir. Aşağı yukarı her Han, kendi dönemlerinde özellikle daha çok benimseyip sevdiğini söyliyebileceğimiz formları kullanmıştır. Örneğin Olcaytu Han pek çok çeşililiğe rağmen daha ziyade altı dilimli gül yapraklı ve beş yapraklı yonca formuyla sikke kestirmiştir. Abu Said Bahadır Han'ın sikkeleri ise, daire, sekiz kartuşlu, sekiz dilimli gül yaprağı ve kare formlarındadır. Togay Timur Han, altıgen, Satı Beg Han çiçek (göbekli) formunu en çok benimsemişlerdir. Gene ilk defa bu dönemde sikkelerin iç süslemelerinde geçmeler ve rumiler adeta her sikkede olmak üzere Gazan Han'da, Abu Said Han'da, Olcaytu'da bol miktarda kullanılmıştır Süslemeli bu sikkeler değişik darphanelerde kestirilmiştir (Çizim 1). Daha sonra bu formlar ve süslemeler sanat etkileşimlerinin bir sonucu olarak, aynı dönemi paylaşan veya daha sonraki dönemlerde hüküm süren devletlerin

sikkelerinde de karşımıza çıkacak, öyleki Anadoluda kurulan Beyliklerin sikkelerinde, bu formlar tek süsleme ögesi olma özelliğini taşıyacaktır. Kökenini Orta Asya ve Uzak Doğu'da bulduğumuz çok gözlü geçme süsleme ögeleri, Karahanlı, Tacikistan, Özbekistan paralarında buluduğu gibi, kutsal addedilen inanç objeleri üzerinde de bolca görülmektedir (Örnek 21).

Sonuç olarak Moğol ve İlhanlı sikkelerinde görülen formların, pek çoğu Orta Asya kaynaklı (Çizim 3) olup, araştırmalarımız sırasında bu kompozisyonların, İslâmi sikkelerde, Selçuklu, Artuklu ve Beyliklerde olmadığı görülmüştür. Moğollar ve İlhanlılar çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşler, diğer münasebette oldukları ülkelerle sanat ve kültür alışverişinde bulunmuşlar, ancak sikkelerinin formlarını ve içteki süslemelerini daha ziyade Orta Asya kaynaklı olarak kestirmişlerdir. Moğol ve İlhanlılar, dönemlerini paylaştıkları devletlerin ve daha sonra kurulan Beyliklerin sikkelerini bariz bir şekilde etkilemişlerdir (Örnek 22, 23). Ancak bu etkilenme güç ve kudret altında olabileceği gibi, Moğolların ortadan kalkmalarından sonrada devam etmiştir. Bu sanat akımının devamı ise, Moğol ve İlhanlı Sikkelerinin formlarının estetik güzelliklerinden de kaynaklandığının göstergesi olmuştur.

1 Bertold, Spuler, İran Moğolları, Ankara, 1987, 187.

2 Bertold, Spuler, a.g.e.,, 188.

3 Bertold, Spuler, a.g.e.., 196 Engin, Beksaç-A. Vefa Çobanoğlu, İlhanlılar, İslâm Ansiklopedisi, 106.

4 Bertold, Spuler, a.g.e., 223.

5 Bertold, Spuler, a.g.e., 199.

6 Bertold, Spuler, a.g.e., 231; İbni, Bibi, Selçukname, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, 15; -Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul. 1996, 551.

7 Bertold, Spuler, a.g.e., 237.

8 Bertold, Spuler, a.g.e., 224.

9 Bertold, Spuler, a.g.e., 209; Abdülkadir, Yuvalı, İlhanlılar, İslâm Ansiklopedisi, Cilt 22, 103.

10 Bertold, Spuler, a.g.e., 210.

11 Bertold, Spuler, a.g.e., 203.

12 Bertold, Spuler, a.g.e., 213.

13 Bertold, Spuler, a.g.e., 204.

14 Bertold, Spuler, a.g.e., 295.

15 Bertold, Spuler, a.g.e., 295.

16 Bertold, Spuler, a.g.e., 296.

17 Bertoldd, Spuler, a.g.e., 316.

18 Bertold, Spuler, a.g.e., 317.

19 Bertod, Spuler, a.g.e., 321; Osman, Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 615; İbrahim ve Cevriye Artuk, Sikkeler Katoloğu, Cilt 11, 764.

20 Bertold, Spuler, a.g.e., 332.

21 Bertold, Spuler, a.g.e., 332; -İslâm Ansik., Baliş, Cilt 5, İstanbul, 1992, 22; -İbrahim ve Cevriye Artuk, Sikkeler Katoloğu, Cilt 11, 765.

22 Gündegül, Paralar, Anadolu Selçuklu Sikkelrinde Yazi Dışı Figütatif Ögeler, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2001.

23 Yıldız Kompozisyonlu Anadolu Selçuklu Sikkeleri, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sempozyumu, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2000.

24 Anadolu Selçuklu Sikkelrinde Görülen altı dilimli Gül Yapragı Kompozisyonu, Antalya VI. Selçuklu Semineri, Antalya 2000.

25 Gündegül Paralar, Osmmanlı Kuruluş Dönemi Sikkelerinde Kompozisyonlar, 4. Eyüp Sultan Sempozyumu, 2000.

26 Gündegül Paralar, a.g.e., Kültür Bakanlığı, 2000.

27 Gündegül, Parlar, Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Sikkelerinde Geçme Motifleri, Türk Projesi, Yeni Türkiye Kültür ve Sanat Yayınları.

28 Gündegül, Paralar, Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Bitkisel Bezemeler, Rumi ve Palmet Motifleri, Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazıları, Kayseri, 479.

29 Gündegül, Paralar, Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Kompozisyonlar, IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozumu, Yüzüncü Yıl ÜnivesitesiYayını, 2000.

ALPTEKİN, Coşkun. “Selçuklu Paraları” Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1971.

ARTUK, İbrahim ve Cevriye. “İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Katalogu”, Cilt 1, Cilt 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

—, Artukoğulları Sikkeleri, Sümer Kitapevi, İstanbul, 1993.

—, “Bazı Önemli Sikkeler”, VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. II., Ankara, 1970.

—, “Erzurum Meliki Muglis el-Din Tuğrul ve Oğlu Cihanşah Adına Basılan Sikkeler”, IX. Tarih Kongresi, Ankara, 1981.

—, “II. Keyhüsrevin Üç Oğlu Adına Kesilen Sikkeler”, Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

ARTUK, Cevriye. “III. Keyhüsrev ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sikkeler”, Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

—, “Numusmatik İlmi, Çalışanları, Faydaları ve Numismat Koleksiyoncuları”, V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Seminer Bildirileri, Konya, 1995.

AYKUT, Nezihi. “Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş’un (Cimri’nin) Sikkeleri”. Belleten C. LII., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, I988.

AYKUT, Tuncay. “Moğol ve İlhanlı Para Tarihi”, Ak Akçe, Yapı Kredi Bankası Koleksiyonu, İstanbul, 1992.

BAYRAM, Sadi. “Mühr-ü Süleyman ve Türk Kültüründeki Yeri”, Sanat Tarihindeki İkoğrafik Araştırmalar, Günal İnal’a Armağan, Ankara, 1993.

BERTOLD, Spuler, İran Moğolları, Çeviren Cemal Köprülü, T. T. K. Yayınları, Ankara, 1987.

BEKSAÇ, A. Engin, İhanlılarda Sanat, Türkiye Dıyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, Cilt 22, İstanbul, 2000.

BİBİ, İbni. “El Evamirü’l-Alai’iye Fi’l-Umuri’l-Alai’ye (Selçukname) I., II. ”, T. C. Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, Hazırlıyan, Nursel Öztürk, Ankara, 1996.

BUTAK, Behzad. XI., XII., XIII., Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

CEZZAR, Mustafa. Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1997.

ÇAM, Nusret. “Türk ve İslâm Sanatlarında Altı Kollu Yıldız (Muhr-i Süleyman) ”, Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya, 1993.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, İlhanlılarda Sanat, Türkiye Dıyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, Cilt 22, İstanbul, 2000.

ÇORUHLU, Yaşar, “Türk Sanatında At Figürlerinin Sembolizmi”, Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi, Sayı 98, İstanbul, 1985, 162.

DAVIDOVICH, Elena Hoards of Ancient And Medival Coins FromTajikistan., M 1979.

DEMİRİZ, Yıldız. Osmanlı Mimarisinde Süsleme, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1979.

DİYARBEKİRLİ, Nejad. Hun Sanatı, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1972.

EDHEM, İ. Galib Monnaies Turcomanes, Constantinople, Mihran İmprimeur, 1894.

GALİB, İsmail. Takvim-i Meskukat-ı Selçukkiye, Ankara, 1971.

GÜLENSOY, Tuncer, ” Türk Kültür Tarihinde Damgalar ve Taşçı İşaretleri, Erciyes Üniversitesi, Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını Kayseri, 1991.

GÜR, Selçuk. Antik Sikkeler, İstanbul, 1976.

İSTANBUL Araştırma Merkezi. ”Türkler Anadolu’da” Ziraat Bankası Kültür Hizmeti, İstanbul, 1996.

KÖYMEN, Mehmet Altay. Selçuklu Devri Türk Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

KURU, Alev (Çakmakoğlu). “Türk Sanatında Palmet ve Lale Motiflerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir Deneme”, Belleten C. LXl., Sayı 230, Türk Tarih Kurumu, Ankara, l997.

KÜÇÜK, S. Kutluay, Sanat Tarihi Termolojisinde Lotus ve Palmet, C. Esad Anısına, Sanat Tarihi Seminer Bildirileri, Mimar Sinan Üniversitesi Sanat Tarihi Yayınları, İstanbul, 2000.

MÜLAYİM, Selçuk. Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler (Selçuklu Çağı), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982.

—, “Rumi Motifinin Zoomorfik Kökeni Hakkında”, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültür Kongresi Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1989.

—, “Erken Devir Türk Sanatı Araştırmaları”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1989.

—, Değişimin Tanıkları, 0rtaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi”, KaktüsYayınları, İstanbul, 1999.

—, ÖGEL, Bahaeddin. Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

—, “Türk Mitolojisi” C. I. -II., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.

—, ÖGEL, Semra. Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, TürkTarih Kurumu, Ankara, 1966.

—, “Ortaçağ Çerçevesinde Anadolu Selçuklu Sanatı”, Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.

—, “Anadolu Selçuklu Sanatı Ortamı”, IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1981.

—, Anadolu Selçuklu Çehresi, Akbank Yayınları, İstanbul, 1994.

ÖNEY, Gönül. Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1975.

ÖZKEÇECİ, İlhan, Türk Tezhib Sanatı ve Tezyini Motifler, Erciyes Üniversitesi, Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, Kayseri, 1992.

PARLAR, Gündegül. “Artuklu Sikkelerinde Figüratif Ögeler”, Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Türkiye Dıyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ, 1999.

—, “III. Osman’ın Fındık Sikkelerindeki Bitkisel Bezemeler”, Osmanlı Cilt II., Yeni Türkiye Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

—, “Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Görülen Altı Dilimli Gül Yaprağı Kompozisyonu”, Antalya VI. Selçuklu Semineri Bildirileri, Antalya, 2000 (Basımda), Antalya İl Kültür Müdürlüğü.

—, “Anadolu Selçukluların Yıldız Kompozisyonlu Sikkeleri”, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildirileri, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2000.

—, “Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Kompozisyonlar”, IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirisi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2000.

—, “Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Bitkisel Bezemeler Rumi ve Palmet Motifleri”, Pr. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Snat Yazilari, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2001.

—, “Sanat Tarihi Yönleriyle Figürlü Anadolu Selçuklu Sikkeleri ”1. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştımaları Merkezi, Konya, 2001.

—, “Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler”, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

—, “Figürlü Anadolu Selçuklu Sikkelrinde İnanç Felsefesi” Sanat ve İnanç Sempozyumu, Mimar Sinan Üniversitesi, Türk Sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2000 (Basımda).

SPENGLER, William FandWayne G. SAYLES. “Turkoman Figural Bronze Join And Their Iconography”, Lodi Visconsin Clio’s Cabinet, 1992.

SÜSLÜ, Özden. Tasvirlerine Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1989.

ŞEVKET, Pamuk. Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri, Yapı Kredi Koleksiyonları, İstanbul, 1992.

TEKÇE, Fuat. Pazırık, Altaylar’da Bir Halının Öyküsü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993.

Tekin, 0ğuz. “Aes Rude’den Denarius’a Roma Sikkeleri”, Sanat Tarihi Araş tırmaları Dergisi, Sayı 2, İstanbul, 1988.

TURAN, Osman. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996.

—, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996.

—, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Baliş, Clt 5, İstanbul, 1992.

YAPI ve Kredi Bankası. Doğu-Batı Arası Bir Gök Kusağı, İstanbul, 1994.

Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar, İstanbul, 1994.

Kudret ve Huner, İstanbul, 1994.

Kudret ve Huner I., İstanbul, 1994.

Akdeniz'in Mor Bin Yılı, İstanbul, 1999.

YAŞAR, Yücel-SEVİM, Ali. Türkiye Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

YUVALI, Abdülkadir, İlhanlılar, Türkiye Dıyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi. Cilt 22, İstanbul, 2000.